

श्रीविडलाकुलतिलकरामेश्वरदाससुतस्य
माधवस्य

तापूर्वाकुलार्णवोद्भूतरत्नश्रियः
प्रियंवदायाश्च

खैस्ते ३१-१-१९४२ दिने
शाके १८६३ माघशुक्लचतुर्दश्यां तिथौ
सुंदर्यां संपन्नस्य विवाहस्य
श्रेयोऽर्थं संकल्पितोऽयं ग्रन्थः
प्रकाशयते

TABLE OF CONTENTS

प्रास्ताविकम्	१ - २
प्रथमभागस्य रचनास्वरूपं संग्रहपद्धतिश्च	३ - ४
प्रथमभागे संगृहीतग्रन्थपरिचयः	५ - १५
ग्रन्थनामसंक्षेपाः	१६ - १९
विषयानुक्रमणिका	२० - ४४
ऋष्यादिक्रमेण विषयानुक्रमणिका	४५ - ७७
शुद्धिपत्रम्	७८ - ८०
प्रथमभागपृष्ठसंख्या	१-८१४
संस्कारोपोद्घातः	१ - ६२
विवाहविधिः	६३-११८
विवाहपदार्थः	११९-१२१
कुलपरीक्षा	१२२-१३०
गोत्रप्रवरविचारः	१३१-१९५
निबन्धकारकृता गोत्रप्रवरस्मीमांसा १३१-१४२ ; गोत्रप्रवरविचारः १४३-१९५.	
पौराणिकी गोत्रप्रवरविशेषोत्पत्तिः	१९६-२६८
गोत्रप्रवरराजाना	२६९-४१०
भृगुनाण्डम् २६९-२९४ ; गौतमकाण्डम् २९४-३०१ ; मयदान- काण्डम् ३०२-३२१ ; केपलाद्विरःकाण्डम् ३२२-३३३ ; अदि- काण्डम् ३३४-३४१ ; विश्वामित्रकाण्डम् ३४१-३५५ ; कश्यप- काण्डम् ३५५-३६८ ; वसिष्ठकाण्डम् ३६९-३८४ ; अगस्त्य- काण्डम् ३८४-३९० ; राज-वैश्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९०-३९३ ; असंग्रहातयन्भूगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९४-३९५ ; सार्ववर्गिकप्रवरकाण्डम् ३९५-३९७ ; समासिस्तकाण्डम् ३९७-३९८ ; गगमेदेनप्रवर- संकलनम् ३९९-४१०.	
सापिण्ड्यविचारः	४११-५२४
सापिण्ड्यविषयकप्रधानशास्त्रार्थाः ४११-४७८ ; सापिण्ड्यविचारः ४७९-५२४.	
ऋष्यापरीक्षा	५२५-५५८
पुनर्भ्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च	५५९-५८२
सवर्णोत्सवर्णविवाहविचारः	५८३-५९९

परपरीक्षा	६००-६१३
परिवेत्त्रादिविचारः	६१४-६४१
विवाहकालः	६४२-६५९
स्वयंवरः	६६०-६६५
विवाहप्रकाराः	६६६-७२४

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६-६६८ ; ब्राह्मविवाहः ६६८-६७५ ;
 दैवविवाहः ६७५-६७८ ; आर्यविवाहः ६७८-६८३ ; प्राजापत्य-
 विवाहः ६८३-६८६ ; आसुरविवाहः ६८६-६९५ ; गान्धर्व-
 विवाहः ६९६-६९९ ; राघणविवाहः ६९९-७०१ ; पैशाचविवाहः
 ७०२-७०५ ; प्रथस्ता विवाहाः, यगमेदेन विवाहव्यवस्था च
 ७०६-७१६ ; ब्राह्मविवाहानां फलानि ७१६-७२४.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च	७२५-७३५
ममानश्रित्यादिविचारः	७३६-७४६
प्रतिकूलनिर्णयः	७४७-७५६
राघःशौचनिर्णयः	७५७-७६३
मातृरजोदर्शनादौ निर्णयः	७६४-७६६
विवाहमध्ये यज्ञानि	७६७-७६८
विवाहोत्तरं यज्ञानि	७६९-७७२
पुनर्युवाहः	७७३
अपिवेदनम्	७७४-७९१
पञ्चगार्दनां विवाहसंस्कारविचारः	७९२-७९६
शुद्धयजुर्षेदपरिशिष्टान्तकं प्रायश्चित्तप्रश्नम्	७९७-८१४

प्रास्ताविकम्

व्यवहारकाण्डप्रकाशने समाप्तता याते संस्कारकाण्डस्य कार्यमस्माभिवपकान्तभासीत् । परं व्यासहृगान्तरवशात् तस्मिन् विलम्बः-समपद्यत । इदानीं संस्कारकाण्ड-प्रथमभागस्य प्रकाशनावसरः संप्राप्त इति प्रमोदते नश्चेतः ।

संस्कारकाण्डं त्रिभिश्चतुर्भिर्वा भागैः समाप्तिं यायात् । तत्र प्रथमे भागे संस्कारसामान्य-विचारपरः संस्कारोपोद्घातः, 'विवाहे क्रोऽधिकृतः' इत्येतद्विषयकं निरूपणं च विद्यते । द्वितीये भागे वैवाहिकव्यौत्थितं, प्रतिमाहृगलिकसंस्कारमादाववश्यकर्तव्यानि गणपतिपूजनादि-ग्रहयज्ञान्तानि कर्माणि, विवाहप्रयोगश्चेत्येतेषां निरूपणं भवेत् । तृतीये भागे च गर्भाधानादारभ्य समावर्तनान्तानां संस्काराणा-मन्तर्भावो भवेत् । कदाचित् संस्कारसमालोचनं, अक्षराधिक्रमेण विषयविशेषानुक्रमणिका, संश-विशेषानुक्रमणिका, वचनार्थश्लोकानुक्रमणिका, इत्यादीनां प्रकरणानां समावेशात्मकस्य चतुर्थभागस्य प्रणयनमपि आवश्यकं भवेत् ।

प्रथमे भागे निवेशितौ 'गोत्रं, सापिण्ड्यं' चेत्येतौ विषयौ नितान्तं महत्त्वमावहृतः । तयो-र्विषये नैकां विप्रतिपत्तयः सन्तीतिकृत्वा तासां सम्यगवबोधनार्थं केभ्यश्चित् प्रधानग्रन्थेभ्यः गोत्र-सापिण्ड्यविषयकाः शास्त्रार्थाः संपूर्णतया समुद्धृत्यात्र संगृहीताः । गोत्राणामुत्पत्तिविषयका विचाराः पुराणेष्वपि उपलभ्यन्ते इत्यतः 'पौराणिकी गोत्रप्रवरविशेषोत्पत्तिः' इत्याख्यस्य प्रकरणस्य पार्थक्येनात्र संनिवेशोऽवश्यकर्तव्यतामापन्नः ।

संस्कारविषये गृह्यसूत्राणि यावत्या मात्रया महत्त्वं धारयन्ति तावत्यैव मात्रया गृह्यकारिका अपि, इतिकृत्वा रेणु-शाकल-शौनकादीनां कारिकाः संगृहीताः ।

श्रौतसूत्रेषु प्रायः सर्वत्र अन्ते प्रवराध्यायो निवेशितो दृश्यते । तेन च श्रौतसूत्राणां संग्रहोऽपि अवश्यकर्तव्यः समभूत् ।

मूलवचनानां, व्याख्यानानां, पाठभेदानां च संग्रहपद्धतिविषयका नियमाः अस्य भागस्य 'रचनास्वरूपं संग्रहपद्धतिश्च' इत्यत्र स्पष्टीकृताः ।

महाभारतस्य स्थलनिर्देशः मुम्बई-पुस्तकमनुसृत्यैव विहितः । परं भाण्डारकर-इन्स्टि-ट्यूट-प्रकाशित-पुस्तकस्या अपि पाठाः नैकेषु स्थानेषु स्वीकृताः । एवमेव यद्यपि धारपुरे-संपादिता 'स्मृतिचन्द्रिका' आदर्शपुस्तकरूपेण स्वीकृता, तथापि ग्हेसूर-मुद्रितपुस्तकस्योऽपि पाठो यत्र सम-धिकामौचित्यमावहति तत्र समाहृतः ।

'पौराणिकी गोत्रप्रवरविशेषोत्पत्तिः' इत्यस्मिन्प्रकरणे पुराणस्थानामेव मूलवचनानां संग्रहो व्यधायि, पुराणमूलकत्वादस्य प्रकरणस्य । प्रकरणान्तरेषु तु निबन्धहृद्भिः समुद्भूतानां पुराणवचनानां संग्रहो विहितः ।

गोत्रप्रवरनिर्णयायै पुरुषोत्तमपण्डित-प्रणीता ' गोत्रप्रवरमञ्जरी ' सर्वैरपि निबन्धकृद्भिः प्रमाणत्वेन स्वीकृता । परं ' मञ्जरीस्थम् ' गोत्रपिंगणनाप्रकरणं नितान्तमशुद्धिप्रचुरं विद्यते । तत्र-स्यानामशुद्धीनां परिमार्जने प्रा. जॉन् ब्राउ-महोदयाः ' दि अर्ली ब्रह्मनिकल् सिस्टिम् ऑफ् गोत्र अण्ड प्रवर ' इत्यस्मिन् ग्रन्थे कृतप्रयत्ना विद्यन्ते । तैः कृतमशुद्धिपरिमार्जनं प्रायशः समुचितमेव इति मनसि विचार्यैतेदेव स्वीकृतमस्माभिः ।

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टस्यः प्रवराध्यायः ' जॉन् ब्राउ ' इत्येतैः संपादितात् ' गोत्रप्रवरमञ्जरी ' - पुस्तकात् ईषदप्यन्ययाभावमविधायैव संस्कारकाण्डस्य ' गोत्र-प्रवर-रणना ' इत्याख्ये प्रकरणे संगृहीतः । प्रकरणस्यास्य मुद्रणसमाप्तेरूर्ध्वं पं. म. म. वारे इत्युपाख्यैः श्रीधरशास्त्रिभिः संपादितः ' कात्यायनीयपरिशिष्टदशकम् ' इत्याख्यो ग्रन्थोऽस्माभिः संप्राप्तः । तस्मिन् पुस्तके संपूर्णः शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टात्मकः प्रवराध्यायः समुपलब्ध इत्यतः स यथावस्थितस्तथैव प्रथमभागस्यान्ते मुद्रितः ।

धर्मशास्त्रस्य प्रधानग्रन्थाः मुद्रिता वर्तन्ते इत्येतत् अत्यन्तं प्रमोदास्पदम् । परं तेषां मुद्रणे नैका लेखनप्रमादादिसमुद्भवा दोषा अवस्थिताः । तेषां संशोधनपूर्वकं परिमार्जनमत्यावश्यकम् । नैकलिखितपुस्तकपाठपरिशीलनादिबह्वायाससाध्यमेव तत्कार्यम् । तेन चात्र तेषां संग्रहस्य कार्यमपि अतिजटिलं संजातं, क्वचित् अशुद्धि-संशोधनस्य अशक्यत्वात् अशक्यप्रायत्वाद्वा । पण्डिता एव एतस्मिन् विषये-ऽधिकं विभावयन्तु ।

विद्वलाकुलभूपणेन मुम्बईनगरामिजनेन विश्रुतदानधर्मकीर्तिना श्रीरामेश्वरदासेनाम्बजस्य माघवप्रसादस्य महाकुलप्रसूताया चध्वाः प्रियंवदायाश्च विवाहस्वस्त्ययनार्थमस्य काण्डस्य व्ययनिर्वाहणे रूप्यकाणां सहस्रपट्कपरिमितं धनं प्रदत्तमिति सानन्दं प्रकटयामः ।

अयं संस्कारकाण्डस्य प्रथमभागो धर्मशास्त्रे कृतभूरिपरिश्रमाणां विपश्चितां प्रमोदाय भवेदित्याशास्ते ।

विजयादशमी

शकः १८८१

}

विदुषां वशंवदः

न्यायमण्डलास्त्री, चोःरी, नर्सरी

धर्मकोशप्रधानसंपादकः

प्रथमभागस्य रचनास्वरूपं संग्रहपद्धतिश्च

रचनास्वरूपम्

(१) प्रथमतः प्रकरणनाम, ततः स्तम्भे ऋष्यादिनाम, तदधस्तात् मूलवचन-व्याख्यान-संग्रहो विहितः ।

(२) मूलग्रन्थो व्याख्यानसहितो रेलया मर्यादितः । तदधस्तात् विशेषटिप्पणी, तदधस्ताच्च स्थलनिर्देशाः पाठभेदाश्च द्रष्टव्याः ।

(३) मूलवचनानां संग्रहः कान्ठक्रममनुसृत्य कृतः ।

(४) मूलवचनस्योपरितने प्रदेशे सूक्ष्माक्षरैर्विषयनिर्देशः कृतः ।

(५) मूलवचनं स्थूलाक्षरैः, व्याख्यानानि मध्यमाक्षरैः, स्थलनिर्देशपाठभेदादिकं, विशेषटिप्पणी, ग्रन्थनामानि च सूक्ष्माक्षरैः सूक्ष्मकालाक्षरैश्च मुद्रितानि ।

(६) एकस्य वचनस्य अनेकप्रकरणसंबन्धे, तद्वचनं तत्तत्प्रकरणे प्रायः आवर्तितम् । यत्र तु नावर्तितं तत्र 'अमुकस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यम्' इति टिप्पणी दत्ता ।

(७) वचने व्याख्याने च संग्रहमाणे यत्राशुद्धिर्लक्षिता तत्र शुद्धेर्निश्चये शोधितपाठं संमुद्य ततः परं कंठे प्रथमतः अशुद्धं आदर्शपुस्तकपाठः तदुत्तरं प्रश्नचिह्नं च दत्तम् । यत्र तु शुद्धेर्निश्चयस्तत्र अशुद्धपाठं संमुद्य ततः परं कंठे प्रथमतः प्रश्नचिह्नं ततः उल्लेखितशुद्धपाठश्च दत्तः । यत्र तु शुद्धेर्निश्चयः नाप्युपेक्षा तत्र यथाभूतपाठोत्तरं कंठे प्रश्नचिह्नमात्रं दत्तम् ।

(८) क्वचित् व्याख्यानादिषु विशेषाधाकल्पने संशोधनात्मिकाः संपादकीयाः टिप्पण्यो दत्ताः । ताश्च विदुषा विचारे प्रवृत्तिं प्रयायितुं विप्रतिपत्तिस्थानीया भवन्तीति मत्या विद्वद्भिर्निर्णयो विधेयः ।

व्याख्यानसंग्रहपद्धतिः

(९) टीकगतानि निबन्धगतानि च सर्वाणि व्याख्यानानि कालक्रममनुसृत्य संगृहीतानि । तत्र यत् प्रथमं व्याख्यानं तत् संपूर्णं संगृहीतम् । अग्रिमेषु तु व्याख्यानेषु पूर्वव्याख्यानसदृशमंत्रं विहाय विरहशाश एव संगृ-

हीतः । यत्र सकलसादृश्यं, तत्र 'अमुकवत्' इति; यत्र एकदेशसादृश्यं, एकदेशश्च संगृहीतः, तत्र 'शेषं अमुकवत्' इति अपस्तनटिप्पण्यामतिदेशो विहितः । यत्र तु पूर्वसादृश्येऽपि न्यूनविषयं व्याख्यानं, तत्र पूर्वोक्तातिदेशो वतेः स्थाने 'गतम्' इति, 'गतार्यम्' इति वा पदं निवेशितम् । क्वचित्पुनः उत्तरव्याख्यानस्य प्रसन्नत्वे पूर्वसादृश्येऽपि संग्रहः कृतः, पूर्वत्र वा उत्तरस्यातिदेशो विहितः । यथा ममुन्याख्यानस्य प्रायो गोरसदृशत्वात् गोरसंग्रहेऽपि ममुन्याख्यानं संगृहीतम्, 'गोरा. ममुवत्' इति वा विपरीतमतिदिष्टम् । प्रकरणसंग्रहान्यपि व्याख्यानानि प्रायशो विभज्य तत्तद्वचनेषु संगृहीतानि । क्वचित् संगतिलोभेनानेकवचनव्याख्यानमेकस्मिन् वचने संगृह्य इतरेषु वचनेषु 'अमुकवचने व्याख्यानं द्रष्टव्यम्' इति टिप्पणी विहिता ।

(१०) गोत्रप्रवर्तापिण्डयशास्त्रार्थाः केचित् प्रधानभूताः परस्परवचनसवादिगोत्रौ उपजीव्यैव प्रवृत्ता अत एव विभज्य संग्रहानर्हाः सकला आदावेव संगृहीताः, न कश्चिद्वचने ।

(११) कृष्णम्मट्टी मूलवचनव्याख्यानरूपा स्वातन्त्र्येण संगृहीता, निर्णयसिन्धुव्याख्यानरूपा तु सिन्धुमधोऽधः [] इति चतुरस्रकंठे संगृहीता ।

स्थलनिर्देशपाठभेदपद्धतिः

(१२) स्थलनिर्देशाः पाठभेदाश्च यद्वचनान्यबलम्बन्ते तेषु एकादिसंख्याङ्का मुद्रिताः । त एव संख्याङ्का अधस्तात्परामृष्टाः () एतच्चिह्नेनावकृष्य । यथा— [पृ. १ स्तम्भः १] (१) ऋसं. ५।७६।२; सासं. २।१९।४.

(१३) संगृहीतानां संहिताब्राह्मणारण्यकस्मृतीनां निबन्धग्रन्थानां च नामवेयानि प्रयाहाररूपेण अशरगौरवमयाभिदिष्टानि । यथा— ऋषयेदसंहिता = ऋसं.; मनुस्मृतिः = मस्मृ.; संस्कारप्रकाशः = संसं.

(१४) प्रथमं प्रत्याहाररूपग्रन्थसंज्ञाः, तदुत्तरं स्थल-
निर्देशाः पाठभेदाश्चेत्यनुक्रमः । एकग्रन्थगतानेकस्थल-
निर्देशाः स्वल्पविरामचिह्नेन विभेदिताः । ग्रन्थभेदः अर्ध-
विरामचिह्नेन दर्शितः । समाती अवसानचिह्नं मुद्रितम् ।
यथा—[पृ. १ स्तम्भः १] (२) ऋसं ६।२८।४;
भासं. ४।२।१४ टो अरु (टोऽरु); कामं. १३।१६
(८१); तैमा. २।४।६।९ मर्तस्य (मर्त्यस्य). [पृ. २१
स्तम्भः २] गौमि. ८।१९, १०।६७.

(१५) पाठभेदाः मूल्यचनानां संगृहीताः, न
व्याख्यानानाम् ।

(१६) यस्य मूलस्य पाठभेदस्तन्मूलं कंसचिह्नाद्बहिः
दत्त्वा कंसचिह्नोदरे पाठभेदो निर्दिष्टः । यथा—[पृ. ५७
स्तम्भः २] अथ. १।१० पूर्ते धर्मे न (पूर्तयमेण).

(१७) यस्मिन् ग्रन्थे केचनपूर्वार्धस्य उत्तरार्धस्यैव
वा स्थलनिर्देशः कर्तव्यस्तत्र स्थलनिर्देशात्परं ' पू. '
' उच. ' इति निर्देशः कृतः । यथा—[पृ. १२८
स्तम्भः १] गूर. २३ उच. ; पमा. ४७८ पूरुप
(पूरुप) पू.

(१८) यत्र पूर्वार्धः उत्तरार्धो वा अनेकपाठसंयुत-
स्तत्र ' पूर्वार्धे ' ' उत्तरार्धे ' इति वा निर्दिश्य तदुत्तरं
कंसचिह्नोदरे संपूर्णः पूर्वार्धः उत्तरार्धो वा पाठभेदमयः
पठितः । यथा—[पृ. ३६ स्तम्भः १] पमा. ४१९-
४२० पूर्वार्धे (स्याहावारनमस्कारमन्त्रं शूद्रे विधीयते).
[पृ. ५५ स्तम्भः २] मुक्ता. ७३ उत्तरार्धे (न द्वेष्यात्तं
गदा प्राशः साऽनमसा स्मृता बुधैः ।) बृहस्पतिः

(१९) यत्र संपूर्णः श्लोकः परिच्छेदो वा पाठभेद-
मपदान श्लोकं परिच्छेदं वा अनुदृष्ट्वैव कंसचिह्नोदरे
पाठभेदमयः संपूर्णः श्लोकः परिच्छेदो वा समुद्गतः ।
यथा—[पृ. ४२ स्तम्भः २] प्रभा. २१२ (वैनाहिको
विधिः स्त्रीनामौपनायनिकः स्मृतः । पतिमेवा शुभे सेवा
शुभस्याग्निरिज्या ॥) .

(२०) पूर्वग्रन्थेन उत्तरग्रन्थस्य पाठभेदग्राम्ये उत्तर-
ग्रन्थस्थनिर्देशोत्तरं ' अनुकरण् ' इत्युच्यते । अंशेन
ग्राम्यं येन ' शेषं अनुकरण् ' इत्युच्यते । यथा—

[पृ. ४४ स्तम्भः २] गूर. ४८० मेधावत् ; मच.
धर्मेऽप्यवस्तु (धर्मेऽप्यवस्तु) शेषं मेधावत् .

(२१) यत्र अधिकांशरूपः पाठभेदो निर्देष्टुमिष्टस्तत्र
यदुत्तरमधिकांशस्तच्छब्दोत्तरं अधिकचिह्नं कृत्वा तदुत्तरं
कंसचिह्नोदरे अधिकांशरूपः पाठभेदः प्रदर्शितः । यथा—
[पृ. १०२ स्तम्भः १] उ. २।११।१६ वयसीं +
(भ्रातृमतीं).

(२२) यत्र कस्यचिदंशस्य न्यूनता निर्देष्टुमिष्टा तत्र
यावान् न्यूनान्शः तं कंसोदरे निर्दिश्य तल्पश्चात् ० एता-
दंशं चिह्नं कृतम् । तावानंशो नास्तीति तदर्थः । यथा—
[पृ. ३० स्तम्भः १] संप्र. १३७ (देवपितृमनुष्य-
भूतब्रह्मणागम् ०).

(२३) यत्र एकस्मिन्नेव ग्रन्थे पूर्वस्थलापेक्षया उत्तर-
स्थले विशेषो निर्देष्टव्यस्तत्र उत्तरस्थलविशेषस्य पूर्वस्थलेन
संबन्धाभावं बोधयितुं उत्तरस्थलनिर्देशापूर्वैः इति विसर्ग-
चिह्नं विहितम् । यथा—[पृ. ४६ स्तम्भः १] संप्र.
१३३ : १५७ (=) उच.

(२४) एकस्मिन् परिच्छेदे श्लोके वा यदा समान-
पदस्यावृत्तिः पाठभेदश्च प्रत्यावृत्तिः समानः तत्रैकवारं
पाठभेदो दर्शितः ।

(२५) यत्र विस्तृतस्य परिच्छेदांशस्य पाठभेदो
दर्शितव्यस्तत्र तदंशस्य आद्यन्तौ एतादृशचिह्न-
गर्भाब्जदृष्टौ, न संपूर्णोऽंश उद्भूतः । यथा—[पृ. २९
स्तम्भः १] मभा. ९६ नाम नयनम् (नामकरण-
निष्पन्नाग्नप्राशनचूडोपनयनम्).

(२६) यदा निबन्धकाराः किंचिदचनं अनेककृपि-
संबद्धं समुद्गरन्ति तदा तदचनं निर्दिष्टेषु सर्वेषु ऋषिषु
समावेशितम् । यथा—[पृ. ५९३ स्तम्भः २] मुक्ता.
४३ पृष्ठे, मनुयमहारीताः— ' वृषलीफेनपीतस्य ' इत्यादि ।
एतादृशस्थले तदचनं मनुयमहारीतेषु समावेशितम् ।

(२७) यत्र यदचनस्य कर्त्रादि निबन्धकृता न
निर्दिष्टं, तत्र तदचनस्य अनिर्दिष्टकर्तृकत्वादित्यबोधनाय
स्थलनिर्देशोत्तरं (=) इति चिह्नं दत्तम् ।

संस्कारकाण्डस्य
प्रथमभागे संगृहीतग्रन्थपरिचयः

मूलग्रन्थाः ७

क्रमाङ्कः	ग्रन्थः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
१	ऋग्वेदसंहिता	Vaidik Samshodhan Mandal, Poona.
२	अथर्ववेदसंहिता	(1) Shankar Pandurang Pandit, Bombay; (2) Swadhyaya Mandal, Aundh.
३	सामवेदसंहिता	Swadhyaya Mandal, Aundh.
४	तैत्तिरीयसंहिता	Anandashram, Poona.
५	काठकसंहिता	(1) Dr. Leopold Von Schroeder, Leipzig. (2) Swadhyaya Mandal, Aundh.
६	ऋषिब्रह्मसंहिता	Dr. Raghuvira, M. A., Ph. D., Lahore.
७	मैत्रायणीयसंहिता	(1) Dr. Leopold Von Schroeder, Leipzig. (2) Swadhyaya Mandal, Aundh.
८	शुक्लयजुर्वेदमाव्यन्दिनसंहिता	(1) Nirnayasagar Press, Bombay. (2) Swadhyaya Mandal, Aundh.
९	ऐतरेयब्राह्मणम्	Anandashram, Poona.
१०	शाङ्खायनब्राह्मणम्	" "
११	ताण्ड्यब्राह्मणम्	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
१२	जैमिनीयब्राह्मणम्	Dr. Raghuvira, M. A., Ph. D., Lahore.
१३	साममन्त्रब्राह्मणम्	Satya Vrata Sama-Shrami, Calcutta 1890.
१४	जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणम्	(1) H. Oertel, Journal of the American Oriental Society, Vol. XVI 1894. (2) Dayananda Mahavidyalay Sanskrit-Granthamala, Lahore.
१५	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	Anandashram, Poona.
१६	शतपथब्राह्मणम्	(1) Laxmi Venkateshwar Press, Bombay. (2) Vaidik Yantralaya, Ajmer.
१७	गोपथब्राह्मणम्	Jivananda Vidyasagar, Calcutta.
१८	ऐतरेयारण्यकम्	Anandashram, Poona.
१९	शाङ्खायनारण्यकम्	" "
२०	तैत्तिरीयारण्यकम्	" "
२१	बृहदारण्यकोपनिषद्	" "
२२	तैत्तिरीयोपनिषद्	" "
२३	छान्दोग्योपनिषद्	" "
२४	तल्यकारभ्राह्मणोपनिषद्	(1) H. Oertel, Journal of the American Oriental Society, Vol. XVI 1894. (2) Dayanand Mahavidyalay Sanskrit Granthamala, Lahore.
२५	मुण्डकोपनिषत्	Anandashram, Poona.
२६	जाबाल्युपनिषत्	" "
२७	निवृत्तम्	" "

क्रमाङ्कः	ग्रन्थः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
२८	बौधायनश्रौतसूत्रम्	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
२९	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्	University of Mysore.
३०	सत्यापादश्रौतसूत्रम्	Anandashram, Poona.
३१	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	" "
३२	दाङ्गायनश्रौतसूत्रम्	Dr. Alfred Hillebrandt, Ph. D.
३३	कात्यायनश्रौतसूत्रम्	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
३४	मानवश्रौतसूत्रम्	J. M. Van Gelder, Leiden.
३५	कार्त्तवीर्यश्रौतसूत्रम्	Vijnana Press, Nasik.
३६	बौधायनयजुर्वेदपरिशिष्टम्	University of Mysore.
३७	बौधायनयजुर्वेदपरिभाषासूत्रम्	" "
३८	बौधायनयजुर्वेदोपसूत्रम्	" "
३९	आश्वलायनयजुर्वेदसूत्रम्	(1) Ganpat Krishnaji Press, Bombay; (2) Anandashram, Poona; (3) The Adyar Library Series, Madras; (4) Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.
४०	आश्वलायनयजुर्वेदपरिशिष्टम्	Ganpat Krishnaji Press, Bombay.
४१	कौपीनतन्त्रसूत्रम् (चाङ्गायनयजुर्वेदसूत्रम्)	Benares Sanskrit Series, Benares.
४२	आपस्तम्बयजुर्वेदसूत्रम्	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
४३	हिरण्यकेशि यजुर्वेदसूत्रम्	Anandashram, Poona.
४४	मानवयजुर्वेदसूत्रम्	Gaekwad's Oriental Series, Baroda.
४५	भारद्वाजयजुर्वेदसूत्रम्	Printed by E. J. Brill, Leyden (Holland).
४६	वाटस्ययजुर्वेदसूत्रम्	Dayanand Mahavidyalay Sanskrit-Grantha- msla, Lahore.
४७	याराहयजुर्वेदसूत्रम्	Gaekwad's Oriental Series, Baroda.
४८	आदिशेखरयजुर्वेदसूत्रम्	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.
४९	पारस्करयजुर्वेदसूत्रम्	'Gujarati' printing Press, Bombay.
५०	गोमिथयजुर्वेदसूत्रम्	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
५१	सादिरयजुर्वेदसूत्रम् (द्राक्षायाः)	Government Oriental Library Series, Mysore.
५२	जैमिनियजुर्वेदसूत्रम्	Punjab Sanskrit Series, Lahore.
५३	बौधायनयजुर्वेदसूत्रम्	Shastra Frakash Bhavan, Madhurapur (Bihar).
५४	वेदान्तयजुर्वेदसूत्रम्	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
५५	जैमिनियजुर्वेदसूत्रम्	Anandashram, Poona.
५६	ऋग्यजुर्वेदसूत्रम्	Auctor Rudolf Meyer, Berlin 1873.
५७	वेदान्तयजुर्वेदसूत्रम्	Dr. Richard Garbe, Sanskrit Text Society, London.
५८	गौतमपर्वण्यसूत्रम्	Government Oriental Library Series, Mysore.
५९	हारीतस्मृतिः	(1) Manmatha Nath Dutt, Calcutta. (2) Bombay.
६०	बौधायनपर्वण्यसूत्रम्	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
६१	आपस्तम्बपर्वण्यसूत्रम्	" "
६२	द्विन्द्वेतिपर्वण्यसूत्रम्	Anandashram, Poona.

क्रमांकः	ग्रन्थः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
६३	वसिष्ठस्मृतिः	(1) Anandashram (क), Poona. (2) Manmatha Nath Dutt (ल), Calcutta. (3) Bombay Sanskrit and-Prakrit Series, Bombay.
६४	वसिष्ठसंहिता (ज्योतिषम्)	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.
६५	विष्णुस्मृतिः	Prof: Julius Jolly, The Asiatic Society, Calcutta.
६६	शङ्खस्मृतिः	Anandashram, Poona.
६७	लिङ्गितस्मृतिः	
६८	महाभारतम्	(1) Chitrashala Press, Poona. (2) Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
६९	मनुस्मृतिः	(1) V. N. Mandlik (क) Bombay. (2) J. R. Gharpure (ल), " (3) Asiatic Society of Bengal (ग), Calcutta. (4) Nirnayasagar Press (ष), Bombay.
७०	याज्ञवल्क्यस्मृतिः	Nirnayasagar Press, Bombay.
७१	नारदीयमनुसंहिता	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.
७२	नारदस्मृतिः	Prof. Julius Jolly, The Asiatic Society, Calcutta.
७३	नारदीयसंहिता (ज्योतिषम्)	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
७४	काल्याणनस्मृतिः	(1) Anandashram, Poona. (2) Manmatha Nath Dutt, Calcutta.
७५	कर्मप्रदीपः	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
७६	म्यासस्मृतिः	(1) Anandashram, Poona. (2) Manmatha Nath Dutt, Calcutta.
७७	देवलस्मृतिः	Anandashram, Poona.
७८	प्रजापतिस्मृतिः	(1) Anandashram, Poona.
७९	यमस्मृतिः	(2) Manmatha Nath Dutt, Calcutta.
८०	दक्षस्मृतिः	Anandashram, Poona.
८१	सेवर्तस्मृतिः	" "
८२	शातातपस्मृतिः	" "
८३	लघुशातातपस्मृतिः	" "
८४	परशुरामस्मृतिः	(1) Asiatic Society of Bengal, Calcutta. (2) Bombay Sanskrit Series, Bombay.
८५	बृहस्पतयज्ञसंहिता	Bombay Sanskrit Series, Bombay.
८६	अत्रिसंहिता	Anandashram, Poona.
८७	अत्रिस्मृतिः	" "
८८	बृहस्पतस्मृतिः	Anandashram, Poona.
८९	बृहस्पतीतस्मृतिः	" "
९०	लघुहारीतस्मृतिः	" "
९१	अङ्गिरःस्मृतिः	" "

क्रमाङ्कः	ग्रन्थः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्
९२	कश्यपस्मृतिः	Mehrohand Lachhman Das Sanskrit and Prakrit Series, Lahore.
९३	आश्वलायनस्मृतिः	Prajna-Patha-Shala Mandal, Wai (हस्तलिखितम्).
९४	लघ्वाश्वलायनस्मृतिः	Anandashram, Poona.
९५	वासुपुराणम्	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.
९६	ब्रह्माण्डपुराणम्	Kashinath Shastri Lele, Wai.
९७	माकण्डेयपुराणम्	Anandashram, Poona.
९८	मत्स्यपुराणम्	Modavrutta Press, Wai.
९९	विष्णुपुराणम्	
१००	हरिवंशः	
१०१	श्रीमद्भागवतम्	Nirnayasagar Press, Bombay.
१०२	लिङ्गपुराणम्	Jivananda Vidyasagar, Calcutta.
१०३	शिवयोगोत्तरपुराणम्	
१०४	गरुडपुराणम्	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.
१०५	पद्मपुराणम्	Anandashram, Poona.
१०६	ब्रह्मपुराणम्	
१०७	कूर्मपुराणम्	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.
१०८	भविष्यपुराणम्	Modavrutta Press, Wai.
१०९	अग्निपुराणम्	Anandashram, Poona.
११०	शाकल्यभारिजाः	Prajna-Patha Shala Mandal, Wai (हस्तलिखितम्).
१११	शौनकाभारिजाः	
११२	विशाखमण्डनः आपस्तम्बसुब्रह्मनि- तार्थभाषिकाः (भास्करमिश्र- सोमयाजी सि. ११००-१२५०).	The Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
११३	रेणुभाषिकाः	Prajna-Patha Shala Mandal, Wai (हस्तलिखितम्).
११४	गृह्यसंग्रहः	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
११५	बृहत्संहिता (ज्योतिषम्)	Calcutta.
	बृहद्मिहिरकृता	
११६	स्मृत्यभ्युपारः (श्रीधरदत्तः सि. ११५०-१२००)	Anandashram, Poona.
११७	मुहूर्तचिन्तामणिः (सि. १५२२)	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.

निबन्ध-टीका-ग्रन्थाः

क्र.सं.	ग्रन्थः	ग्रन्थकर्ता	ग्रन्थस्वरूपम्	ग्रन्थकालः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्	मुद्रितः
११८	विश्वरामः	विश्वरामाचार्यः	याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका	A. D. 720-773 by K. L. Daptari.	Triyandrum Sanskrit Series, Trivandrum.	मुद्रितः
११९	स्मृतिवार्त्तमुच्यः	भाषयिः	निबन्धः	" " 800-825	Saraswati Mahal Library, Tanjore.	लिखितः
१२०	मेधातिथिभाष्यम्	मेधातिथिः	मनुस्मृतिटीका	" " 825-900	(1) J. R. Gharpure, Bombay. (2) Ganganath Jha, Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	मुद्रितः
१२१	गोविन्दराजीका	गोविन्दराजः	"	" " 1050-1100	(3) V. N. Mandlik, Bombay.	"
१२२	मिताक्षरा	विशानेश्वरः	याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका	" " 1070-1100	V. N. Mandlik, Bombay.	"
१२३	कर्मभाष्यम्	कर्मचार्यः	पापस्मरणसूत्रटीका	Earlier than 1100 A. D.	Nirnayasagar Press, Bombay.	"
१२४	दासभागः	जीमूतबाहनः	निबन्धः	" " 1090-1130	Gujarati Printing press, Bombay.	"
१२५	अपराधः	अपराधिलः	याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका	" " 1115-1130	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	"
१२६	ब्रह्मचारिकव्यसः	लक्ष्मीधरः	निबन्धः	" " 1100-1150	Anandashram, Poona.	"
१२७	शुद्धसकलसूत्रः	"	"	" " "	Gaekwad's Oriental Series, Baroda.	"
१२८	श्राद्धकव्यसूत्रः	"	"	" " "	" " "	"
१२९	मत्स्यसिद्धान्तम्	मत्स्यी	गौतमधर्मसूत्रटीका	" " 1100-1300	Government Oriental Library, Mysore.	"
१३०	मिताक्षरा	हररत्नः	"	(Probably about 1200)	"	"
१३१	उज्ज्वला	"	आपस्तम्बधर्मसूत्रटीका	" " 1100-1300	Anandashram, Poona.	"
१३२	मन्वर्थविवृतिः	सर्वज्ञानारायणः	मनुस्मृतिटीका	" " "	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
१३३	स्मृतिचिन्दिता	देवगणभट्टः	निबन्धः	" " 1150-1225	V. N. Mandlik, Bombay.	"
					(1) J. R. Gharpure (क) Bombay. (2) Government Oriental Library Series, Mysore.	"

क्र.सं.	ग्रन्थः	ग्रन्थकर्ता	ग्रन्थस्वरूपम्	ग्रन्थकालः	ग्रन्थप्रकाशनादिस्थानम्	मुद्रितः
१३४	मन्यसुतावलिः	कुल्लुभट्टः	मनुस्मृतिटीका	A. D. 1150-1300 (Probably about 1250)	(1) V. N. Mandlik, Bombay. (2) Nirnayasagar Press, Bombay. Asiatic Society of Bengal, Calcuttia.	मुद्रितः
१३५	चतुर्विधवितानाभिः काल्यारण्यः दानवपञ्चः श्राद्धलक्षणः प्रतारण्यः	हेमाद्रिः	निरन्तरः	1314-1324	" " "	"
१३६	कृष्णलताकरः	चण्डेश्वरः	"	"	" " "	"
१३७	कृष्णलताहरः	"	"	"	" " "	"
१३८	जयपामभाष्यम् (संस्कृतवैशाल्यम्)	जयपामः	पारस्करव्यहस्यटीका	1200-1400	" " " " Gujarati Printing Press, Bombay.	"
१३९	हरिकिरमाथ्यम्	हरिद्विः	"	1275-1400	" " " " Prajna-Path-Shala Mandal, Wai.	लिखितः
१४०	स्मृतिविरः	हरिनाथः	निरन्तरः	1800-1850	Asiatic Society of Bengal, Calcuttia.	मुद्रितः
१४१	पर्यायशास्त्रः आचारकण्डम् प्रावर्तितकण्डम्	माधवाचार्यः	पर्यायशास्त्रमुद्रिणीका	1330-1885	Bombay Sanskrit Series, Bombay. Asiatic Society of Bengal, Calcuttia. Prajna-Path-Shala Mandal, Wai.	"
१४२	मदनपारिजातः	विश्वेश्वरभट्टः	निरन्तरः	1860-1890	Asiatic Society of Bengal, Calcuttia.	लिखितः
१४३	स्मृतिकौमुदी	"	"	"	Bombay Sanskrit Series, Bombay.	मुद्रितः
१४४	प्रयोगपारिजातः	"	"	1360-1485	Asiatic Society of Bengal, Calcuttia.	लिखितः
१४५	मदनलम् (आचारयोक्तः)	मदनविहद्वेयः	"	1425-1450	Prajna-Path-Shala Mandal, Wai.	मुद्रितः
१४६	नित्याचार्यद्वयः	शुल्कानिः	यखल्लस्वस्मृतिटीका	"	Nirnayasagar Press, Bombay.	लिखितः
१४७	दीपत्रिलोकः	पुरुषोत्तमपण्डितः	निरन्तरः	1375-1460	Saraswati Mahal Library, Tanjore.	मुद्रितः
१४८	गोव्यमरमुञ्जरी	कुण्डमिश्रः	काल्याणनश्राद्धसूत्र-टीका	Earlier than 1450 A. D.	J. R. Gharpure, Bombay.	"
१४९	श्राद्धकारिका	गदाधरः	पारस्करव्यहस्यटीका	1448-1449	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay. Gujarati Printing Press, Bombay.	"
१५०	गदाधरभाष्यम्	"	"	"	" " "	"
१५१	गदाधरसद्विः (आचारखरः)	"	निरन्तरः	About 1500 A. D. or later than 1550 A. D. About 1500 A. D.	Asiatic Society of Bengal, Calcuttia.	"

१२२	निसाचाम्यसिपः	नरिह्याजोषी	निस्यः	Later than 1400 A. D.	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	मुद्रितः
१२३	आदशियाजीवनी or आद- शोदनी	गोविन्दानन्दरावि- कृष्णचार्यः	"	A. D. 1500-1540.	" " "	"
१२४	संसारतन्त्रम् (स्मृतितन्त्रम्)	सुखन्दनभट्टाचार्यः	"	1490-1570	Jivananda Vidyasagar, Calcutta.	"
१२५	उदाहृतम्	"	"	" "	" " "	"
१२६	नेतिनेतन्त्रम्	"	"	" "	" " "	"
१२७	आदृतम्	"	"	" "	" " "	"
१२८	प्रयोगतन्त्रम् (नारयणभट्टी)	नारयणभट्टः	"	1540-1570	Nirayasagar Press, Bombay.	"
१२९	पामंशुचिः	"	"	1400-1600	Frajna-Path-Shala Mandal, Wai.	लिखितः
१३०	संस्कारनौक्यम्	दोहरानन्दः	"	1565-1589	The Anup Sanskrit Library, Bikaner.	"
१३१	निगहशौच्यम्	"	"	" "	B. O. R. Institute, Poona.	"
१३२	युदाचारशौचमणिः	श्रीकृष्णधोषः	"	1520-1590	Saraswati Bhawana, Benares.	मुद्रितः
१३३	कारिन्द्रचिन्मोदोरिसा	श्रीधरः	"	" "	J. R. Gharpure, Bombay.	"
१३४	विभवापम्याम्	विभवायः	"	About 1550 A. D.	Gujarati Printing Press, Bombay.	"
१३५	मन्यमन्दिरा	राघवानन्दः	"	Later than 1400 A. D.	V. N. Mandlik, Bombay.	"
१३६	गीरिभेन्द्रनाथ्यटीका	मिनामिश्रः	"	A. D. 1540	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
१३७	परिभाषाप्रसायः	पारस्वरयज्यन्मयीका	निस्यः	" "	" " "	"
१३८	संस्वाप्यारायः	मनुस्मृतिटीका	"	" "	" " "	"
१३९	आदिप्रसायः	याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका	"	" "	" " "	"
१४०	आद्वयारायः	"	"	" "	" " "	"
१४१	नाथक्याप्यारायः	"	"	" "	" " "	"
१४२	निस्यभारः	वडियः or वडियः	"	1576	B. O. R. Institute, Poona.	लिखितः
१४३	चतुर्विधविमलभट्टः	भट्टोपदीशितः	"	1575-1650	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	मुद्रितः
१४४	स्मृतिकुलासम्	वैष्णवः	"	About 1600 A. D.	J. R. Gharpure, Bombay.	"
१४५	आचारसंनम्	स्यमभट्टः	"	A. D. 1580-1640	Nirayasagar Press, Bombay.	"
१४६	आदक्यास्यना	नन्दरविशितः	"	" "	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
१४७	पामंशुचिन्मणः	शंकरभट्टः	"	1580-1600	J. R. Gharpure, Bombay.	"

क्र.सं.	ग्रन्थः	ग्रन्थकर्ता	ग्रन्थस्वरूपम्	ग्रन्थकालः	ग्रन्थप्रकाशनादिव्ययानम्	मुद्रितः
१७८	संस्कारमयूखः	नीलकण्ठः or शंकर- मठः	निकयः	(1) A. D. 1540 by Chinnaswami. (2) A. D. 1610-1645 by P. V. Kane.	(1) J. R. Gharpure, Bombay. (2) Gujarati Printing Press, Bombay.	मुद्रितः
१७९	आचारमयूखः	नीलकण्ठमठः	"	" "	J. R. Gharpure, Bombay.	"
१८०	श्राद्धमयूखः	"	"	" "	" "	"
१८१	शान्तिमयूखः	"	"	" "	" "	"
१८२	समयमयूखः	"	"	" "	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
१८३	निर्णयसिन्धुः	कमलकरमठः	"	" "	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.	"
१८४	प्रवर्द्धपूर्णः or गोत्रप्रवर- निर्णयः	"	"	" "	Nirnayasagar Press, Bombay.	"
१८५	शुद्धकमलारः	"	"	" "	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	"
१८६	विधानपारिजातः	अनन्तमठः	"	" 1625	Anandashram, Poona.	"
१८७	ज्योतिर्निकयः	श्रीशिवराजनिर्मितः	"	" 1644-1660	"	"
१८८	संस्कारसौस्तुभः	अनन्तदेवः	"	Third quarter of the 17 th century	Nirnayasagar Press, Bombay.	"
१८९	संस्काररत्नम् (अष्टमविलसः)	मणिरामदीक्षितः	"	About 1660 A. D.	B. O. R. Institute, Poona.	विविधितः
१९०	आचारवनीतम्	अपत्यदीक्षितः	"	A. D. 1684-1711	Saraswati Mahal Library, Tanjore.	"
१९१	सापिण्ड्यप्रदीपः	नागोजीमठः or नागेशमठः	"	" 1700-1750	J. R. Gharpure, Bombay.	मुद्रितः
१९२	संस्कारप्रसायः (प्रतापनासिंहः)	रुद्रदेवः	"	" 1710-1711	"	विविधितः
१९३	बालममट्टी	बालममट्टपायणुडे	याज्ञवल्क्यस्मृति- मिताक्षराटीका	" 1730-1800	J. R. Gharpure, Bombay.	मुद्रितः
१९४	संस्काराण्यतिः	रामकृष्णमठः	पारस्करब्रह्मसूट्टीका	About 1750 A. D.	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"

१९५	संस्कारः (अहल्याकामधेयः)	केदारदासः	A. D. 1770-1790	लिखितः	Prajna-Path Shala Mandal, wai.
१९६	गोपधरदासः (अहल्याकामधेयः)	"	" " "	"	"
१९७	पुत्राभिलेनामणिः	विष्णुमहः	A. D. 1784-1785	मुद्रितः	Nirayasagar Press, Bombay.
१९८	व्यसहारधनुष्यः	शरभोबी	" 1798-1833	लिखितः	Saraswati Mahal Library, Tanjore.
१९९	नन्दिनी	नन्दनाथः	After 15th century A. D.	मुद्रितः	V. N. Mandlik, Bombay.
२००	मुत्तुपार्थचन्द्रिका	शमभद्रः	" " "	"	"
२०१	कौषान्तविरणम्	सोविन्दस्वामी	" " "	"	"
२०२	नारदीयसंहिताभाष्यम्	भरस्वामी	" " "	"	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
२०३	सञ्चयाचारस्मृतिः	...	" " "	"	Trivandrum Sanskrit Series, Trivandrum.
२०४	कृष्णमट्टी	निर्णयसिन्धुटीका	" " "	"	Saraswati Mahal Library, Tanjore.
२०५	आचारेतुः	शुक्लमहः	" " "	"	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
२०६	संस्कारलमाळा	शुक्लमहः	A. D. 1838	"	Anandashtam, Poona.
२०७	संस्कारटीकाः	शुक्लमहः	" 1778	"	"
२०८	ऋग्वेदसंहितासायणभाष्यम्	शुक्लमहः	" 1932	"	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.
२०९	अथर्ववेदसंहितासायणभाष्यम्	सायणाचार्यः	A. D. 1830-1885	"	Vaidik Samshodhan Mandal, Poona.
२१०	तैत्तिरीयसंहितासायणभाष्यम्	"	" " "	"	Shankar Pandurang Pandit, Bombay
२११	सुहृत्सुवेदभाष्यन्दिरसंहिता- उपक्रमम्	"	" " "	"	Anandashtam, Poona.
२१२	सुहृत्सुवेदभाष्यन्दिरसंहिता- महीपतराजभाष्यम्	महीपतराजः	" " 1010-1050	"	Nirayasagar Press, Bombay.
२१३	पेट्टेरयाराहाणसायणभाष्यम्	सायणाचार्यः	" " "	"	"
२१४	तैत्तिरीयानुवाकसायणभाष्यम्	"	" " "	"	Anandashtam, Poona.
२१५	ताण्ड्याहाराणसायणभाष्यम्	"	" " "	"	"
२१६	दशमपञ्चाहाणसायणभाष्यम्	"	" " "	"	Asiatic Society of Bengal, Calcutta.
		"	" " "	"	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.

क्र.सं.	ग्रन्थः	ग्रन्थकर्ता	ग्रन्थस्वरूपम्	सम्यक्कालः	ग्रन्थप्रकाशनादिरिस्थानम्	मुद्रितः
२१७	द्वेन्द्वारण्यसंज्ञाभाष्यम्	शाण्ड्याचार्यः	टीका	A. D. 1890-1895	Anandashram, Poona.	"
२१८	तैत्तिरीयारण्यसंज्ञाभाष्यम्	"	"	"	"	"
२१९	बृहदारण्यकोपनिषद्-शाङ्कर- भाष्यम्	शंकराचार्यः	"	(1) A. D. 688 by late B. G. Tilak. (2) " 788 by late prof. K. B. Pathak.	"	"
२२०	छान्दोग्योपनिषद्-शाङ्कर- भाष्यम्	"	"	"	"	"
२२१	तैत्तिरीयोपनिषद्-शाङ्कर- भाष्यम्	"	"	"	"	"
२२२	शांख्यनारायणवृत्तिः	शांख्यनारायणः	आश्वलायनश्रौतसूत्र- टीका	A. D. 1100-1300	University of Mysore, Mysore.	"
२२३	धूर्तस्वामिभाष्यम्	धूर्तस्वामी	आपस्तम्बश्रौतसूत्र- टीका	"	Anandashram, Poona.	"
२२४	वैजयन्ती	महोदयराजी	गव्यायतश्रौतसूत्र- टीका	"	"	"
२२५	प्रयोगवृत्तिः	"	"	"	"	"
२२६	कणदिम्भाष्यम् (नरपाषाणः)	कणदिस्वामी	आपस्तम्बश्रौतसूत्र- टीका	"	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.	"
२२७	कर्मभाष्यम्	कर्मचार्यः	कत्यायनश्रौतसूत्र- टीका	Earlier than 1100 A. D.	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
२२८	देवस्तामिभाष्यम्	देवस्तानी	आश्वलायनसूत्रम्- टीका	A. D. 1000-1050	The Adyar Library Series, Adyar.	"
२२९	शांख्यनारायणवृत्तिः	शांख्यनारायणः	"	" 1100-1300	Ganpat Krishnaji Press, Bombay.	"
२३०	अनाश्रितवृत्तिः	हरदत्तः	"	At the close of the 12th century A. D.	Triandrum Sanskrit Series, Trivandrum.	"
२३१	अनाश्रुतवृत्तिः	"	"	"	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	"
२३२	तारपर्वदानवृत्तिः	मुद्रयंनारायणः	"	About 1600 A. D.	"	"

२२३	अष्टाकभाष्यम् देवालयभाष्यम्	अष्टाकः देवालयः	मानवयज्ञसूत्रटीका काठकशहरसूत्रटीका	...	About 15th century A. D.	Gaekwad's Oriental Series, Baroda. Dayananda Mahavidyalay Sanskrit Granthamala, Lahore.	मुद्रितः "
२२५	आदित्यदर्शनविकरणम्	आदित्यदर्शनः	"	...	"	"	"
२२६	ब्राह्मणव्यवहृतिः	ब्राह्मणव्यवहृतिः	"	...	"	"	"
२२७	मर्त्यभाष्यम्	मर्त्यः	पास्तकशहरसूत्रटीका	Before 800 A. D.	Prajna-Path-Shala Mandal, Wai.	लिखितः	
२२८	मनुष्य	मनुष्यदर्शनम्	गोमिलयज्ञसूत्रटीका	A. D. 1923	Chowkhamba Sanskrit Series, Benares.	मुद्रितः	
२२९	मातृदत्तान्यायवृत्तिः	मातृदत्तान्यायः	हिरण्यकेशिण्यज्ञसूत्र- टीका	...	Anandashram, Poona.	"	
२३०	रत्नवन्दनभाष्यम्	रत्नवन्दनः	खारिण्यज्ञसूत्रटीका	...	Government Oriental Library Series, Mysore.	"	
२३१	श्रीनिवासाचार्यविरचिता श्रीनिवासकृपाख्या	श्रीनिवासाचार्यः	श्रीनिवाससूत्रटीका	...	Punjab Sanskrit Series, Lahore.	"	
२३२	हारिलोकेश्वरज्ञानौ	हारिलोकेश्वरः	शौचिकसूत्रटीका	...	Shastra Prakash Bhavan, Madhura- pur (Bihar).	"	
२३३	पद्मशाशिका	...	विष्णुसम्बन्ध- कारिकाटीका	...	The Asiatic Society of Bengal, Calcutta.	"	
२३४	परिशिष्टकथाः	नारायणोपाख्याः	कर्मदीपटीका (छन्दोगपरिशिष्टम्)	...	"	"	
२३५	यमा	श्रीचन्द्रकालतर्क- लङ्कारप्रहाष्यायः	कर्मदीपटीका	...	"	"	
२३६	श्यामसंहारभाष्यम्	"	श्यामसंहारटीका	...	"	"	
२३७	पीपूरपारा	गोविन्देश्वरः	शुद्धवैचिन्त्यामण्डिका	A. D. 1603	Laxmi Venkateshwar Press, Bombay.	"	
२३८	शाकशास्त्रम्	शाकशास्त्रः	श्रीनिवासटीका	Before 1540 A. D.	Anandashram, Poona.	"	
२३९	मातृदीपिका	गण्डदेशः	"	A. D. 1657	Government Oriental Library Series, Mysore.	"	
२५०	मातृचन्द्रिका	मातृचन्द्रः	संकरिकाण्डटीका	...	Medical Hall Press, Kashi.	"	

ग्रन्थनामसंक्षेपाः

१०९ अग्नि.	अग्निपुराणम्	९ ऐत्रा.	ऐतरेयब्राह्मणम्
११ अङ्गिस्मृ.	अङ्गिरःस्मृतिः	२१३ ऐत्रासा.	ऐतरेयब्राह्मणसायणभाष्यम्
८६ अत्रिसं.	अत्रिसंहिता	२२६ कपर्दि.	कपर्दिभाष्यम्
८७ अत्रिस्मृ.	अत्रिस्मृतिः	१२३ कर्मा.	कर्कभाष्यम्
२३० अना.	अनाविलावृत्तिः	२२७ कर्क.	कर्कभाष्यम्
२३१ अनाकुला.	अनाकुलावृत्तिः	६ कर्सं.	कपिष्ठलसंहिता
१२५ अप.	अपराकं:	१२ कस्मृ.	कश्यपस्मृतिः
२३३ अष्टाभा.	अष्टावक्रभाष्यम्	४६ कागृ.	काठकगृह्यसूत्रम्
२ असं.	अथर्ववेदसंहिता	३४ काश्रौ.	कात्यायनश्रौतसूत्रम्
२०९ असा.	अथर्ववेदसंहितासायणभाष्यम्	५ कासं.	काठकसंहिता
३९ आगृ.	आश्वलायनगृह्यसूत्रम्	७४ कास्मृ.	कात्यायनस्मृतिः
४० आगृप.	आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्	१०७ कूर्म.	कूर्मपुराणम्
४८ आग्निगृ.	आग्निवेदगृह्यसूत्रम्	२०४ कृभ.	कृष्णभट्टी
६१ आध.	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्	१३६ कूर.	कृत्यरत्नाकरः
१९० आन.	आचारनवनीतम्:	४१ कौगृ.	कौपीतकिगृह्यसूत्रम्
४२ आपगृ.	आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्	५३ कौसू.	कौशिकगृह्यसूत्रम्
२९ आपश्रौ.	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्	५१ खागृ.	खादिरगृह्यसूत्रम्
१६९ आप्र.	आह्निकप्रकाशः	१५१ गप.	गदाधरपद्धतिः
१७९ आम.	आचारमयूखः	१५० गभा.	गदाधरभाष्यम्
१७५ आर.	आचाररत्नम्	१०४ गरुड.	गरुडपुराणम्
२३५ आवि.	आदित्यदर्शनविवरणम्	२२२ गानावृ.	गार्ग्यनारायणवृत्तिः
३१ आश्रौ.	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	२२९ गृक.	गृह्यसंकल्पतट्टः
९३ आश्वस्मृ.	आश्वलायनस्मृतिः	१२७ गूर.	गृह्यस्वरत्नाकरः
२०५ इन्दु.	आचारेन्दुः	११४ गृसं.	गृह्यासंग्रहः
१३१ उ.	उज्ज्वला	२४६ गृसंभा.	गृह्यासंग्रहभाष्यम्
१५५ उत.	उद्गाहत्वम्	५० गोगृ.	गोमिलगृह्यसूत्रम्
५६ ऋग्वि.	ऋग्विधानम्	१४८ गोप्र.	गोत्रप्रवरमञ्जरी
१ ऋसं.	ऋग्वेदसंहिता	१७ गोत्रा.	गोपयज्ञाक्षणम्
२०८ ऋसा.	ऋग्वेदसंहितासायणभाष्यम्	१२१ गोरा.	गोविन्दराजीया
१८ ऐआ.	ऐतरेयारण्यकम्	१९६ गोच.	गोत्रप्रवरवल्दः
२१७ ऐआसा.	ऐतरेयारण्यकसायणभाष्यम्		

५८ गौध.	गौतमधर्मसूत्रम्	२३४. देव.	देवपालभाष्यम्
१३० गौमि.	गौतमधर्मसूत्रमिताक्षराटीका	७७ देस्मृ.	देवलस्मृतिः
१३५ चका.	चतुर्वर्गचिन्तामणिः कालखण्डः	१५९ धप्र.	धर्मप्रवृत्तिः
१३५ चदा.	" दानखण्डः	२२३ धूभा.	धूर्तस्वामिभाष्यम्
१७३ चम.	चतुर्विंशतिमतसंग्रहः	१९९ नन्द.	नन्दिनी
१३५ चम्र.	चतुर्वर्गचिन्तामणिः व्रतखण्डः	२०२ नाभा.	नारदीयमनुसंहिताभाष्यम्
" चथा.	" श्राद्धखण्डः	७१ नासं.	नारदीयमनुसंहिता .
२३ छाड.	छान्दोग्योपनिषत्	७२ नास्मृ.	नारदस्मृतिः
१३८ जभा.	जयरामभाष्यम्	२७ नि.	निरुक्तम्
२६ जाड.	जात्राल्युपनिषत्	१४६ निप.	नित्याचारपद्धतिः
जेवी.	जॉन् ब्राड	१५२ निप्र.	नित्याचाप्रदीपः
१४ जैडव्रा.	जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणम्	१७२ निसा.	निबन्धसारः
५२ जैगृ.	जैमिनिष्टम्भसूत्रम्	२४३ पदप्र.	पदप्रकाशिका
१२ जैव्रा.	जैमिनीयब्राह्मणम्	१०५ पद्म.	पद्मपुराणम्
५५ जैसू.	जैमिनिसूत्रम्	१६७ प्रप्र.	परिभाषाप्रकाशः
१५६ ज्योत.	ज्योतिस्तत्त्वम्	१४१ पमा.	परशरामाधवः
७३ ज्योना.	नारदसंहिता (ज्योतिषम्)	८४ परस्मृ.	परशरस्मृतिः
१८७ ज्योनि.	ज्योतिर्निबन्धः	४९ पागृ.	पारस्करशुद्धसूत्रम् .
२४ तत्राड.	तलवकारब्राह्मणोपनिषत्	२४७ पीटी.	पीयूषचाराटीका
२३२ ताद.	तात्पर्यदर्शनवृत्तिः	१९७ पुम.	पुरुषार्थचिन्तामणिः
११ ताव्रा.	ताण्ड्यब्राह्मणम्	१९२ प्रका.	प्रतापनारसिंहस्य संस्कारप्रकाशः
२१५ तासा.	ताण्ड्यब्राह्मणसायणभाष्यम्	२४४ प्रकाश.	परिशिष्टप्रकाशः
२० तैआ.	तैत्तिरीयारण्यकम्	२२५ प्रच.	प्रयोगचन्द्रिका
२१८ तैआसा.	तैत्तिरीयारण्यकसायणभाष्यम्	१८४ प्रद.	प्रवरद्वयणम्
२२ तैड.	तैत्तिरीयोपनिषत्	१४४ प्रपा.	प्रयोगपारिजातः
१५ तैव्रा.	तैत्तिरीयब्राह्मणम्	२४५ प्रभा.	फर्मप्रदीप (छन्दोगपरिशिष्ट)टीका
२१४ तैव्रासा.	तैत्तिरीयब्राह्मणसायणभाष्यम्	१५८ प्रर.	प्रयोगरत्नम्
४ तैसं.	तैत्तिरीयसंहिता	७८ प्रस्मृ.	प्रजापतिस्मृतिः
२१० तैसा.	तैत्तिरीयसंहितासायणभाष्यम्	१९३ याल.	बालगमटी
११२ त्रिम.	त्रिकाण्डमण्डनः	२१ वृड.	बृहदारण्यकोपनिषद्
२४३ त्रिमवि.	त्रिकाण्डमण्डनविवरणम्	८५ वृपसं.	बृहत्पराशरसंहिता
८० दस्मृ.	दशस्मृतिः	८८ वृयस्मृ.	बृहद्यमस्मृतिः
१२४ दा.	दायभागः	११५ वृसं.	बृहत्संहिता (ज्योतिषम्)
१४७ दीक.	दीपकालिका	३६ धौगृ.	धौषायनशुद्धसूत्रम्
२२८ देभा.	देवस्वामिभाष्यम्	३७ धौगृप.	धौषायनशुद्धपरिभाषासूत्रम्

३८ बौगृशे.	बौधायनग्रहरोपसूत्रम्	७० यास्मृ.	याश्वल्क्यस्मृतिः.
६० बौध.	बौधायनधर्मसूत्रम्	१८९ रत्न.	संस्काररत्नम्
२०१ बौवि.	बौधायनविवरणम्	२४० रुद्रभा.	रुद्रस्यन्दभाष्यम्
२८ बौश्रौ.)	बौधायनश्रौतसूत्रम्	११३ रेका.	रेणुकारिकाः
बौश्रौप्र.	बौधायनश्रौतसूत्र-प्रवराध्यायः	९४ लघ्वाश्वस्मृ.	लघ्वाश्वलायनस्मृतिः
१२६ ब्रह्म.	ब्रह्मचारिकल्पतपः	१७६ लता.	श्राद्धकल्पलता
१०६ ब्रह्म.	ब्रह्मपुराणम्	८३ लशास्मृ.	लघुशातातपस्मृतिः
९६ ब्रह्माण्ड.	ब्रह्माण्डपुराणम्	९० लहास्मृ.	लघुहारीतस्मृतिः
२३६ ब्राह्म.	ब्राह्मणवलयपदतिः	१०२ लिङ्ग.	लिङ्गपुराणम्
२३७ भर्तृभा.	भर्तृयज्ञभाष्यम्	६७ लिस्मृ.	लिखितस्मृतिः
१०८ भविष्य.	भविष्यपुराणम्	६४ यसं.	वसिष्ठसंहिता (ज्योतिषम्)
६८ भा.	महाभारतम्	६३ वस्मृ.	वसिष्ठस्मृतिः
१०१ भाग.	श्रीमद्भागवतम्	४७ वाग्.	वागहृगृह्यसूत्रम्
४५ भाग्य.	भारद्वाजग्रहसूत्रम्	९५ वायु.	वायुपुराणम्
२०० भाच.	भनुभाषार्यचन्द्रिका	१८६ विपा.	विधानपारिजातः
१६५ भच.	भन्वर्धचन्द्रिका	१६४ विभा.	विश्वनाथभाष्यम्
९८ मत्स्य.	मत्स्यपुराणम्	११८ विश्व.	विश्वरूपः
१४२ मपा.	मदनपारिजातः	९९ विष्णु.	विष्णुपुराणम्
१२९ मभा.	मत्सरिभाष्यम्	१६१ विसौ.	विद्याहरीख्यम्
१३४ ममु.	मन्वर्थमुक्तावलिः	६५ विस्मृ.	विष्णुस्मृतिः
१४५ मर.	मदनरत्नम्	१६६ वीमि.	वीरमिश्रोदयाख्यटीका
१३२ मवि.	मन्वर्थविवृतिः	८९ वृहास्मृ.	वृद्धहारीतस्मृतिः
६९ मस्मृ.	मनुस्मृतिः	५४ वैगृ.	वैलानसग्रहसूत्रम्
४४ माग्.	मानवग्रहसूत्रम्	२९४ वैज.	वैजयन्तीटीका
२१९ मावृचु.	मातृदत्ताचार्यवृत्तिः	५७ वैसू.	वैतानसूत्रम्
९७ मार्के.	मार्कण्डेयपुराणम्	१७१ व्यप्र.	व्यवहारप्रकाशः
३४ माश्रौ.	मानवश्रौतसूत्रम्	७६ व्यास्मृ.	व्यासस्मृतिः
१२२ मिता.	मिताक्षरा	२१९ शंकर.	शाङ्करभाष्यम्
२५ मुउ.	मुण्डकोपनिषत्	२२१	
१७४ मुक्ता.	स्मृतिमुक्ताफलम्	६६ शंस्मृ.	शङ्खस्मृतिः
११७ मुचि.	मुहूर्तचिन्तामणिः	१६ शब्रा.	शतपथब्राह्मणम्
२३८ मृदुला.	मृदुलाटीका	२१६ शब्रासा.	शतपथब्राह्मणसायणभाष्यम्
१२० मेधा.	मेधातिथिभाष्यम्	१९ शाआ.	शाङ्खायनारण्यकम्
७ मैसं.	मैत्रायणीवसंहिता	११० शाका.	शाकल्यकारिकाः
७९ यमस्मृ.	यमस्मृतिः	१४१ शाग्.	शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्

१० शात्रा.	शाङ्खायनब्राह्मणम्
१८१ शाम.	शान्तिमयूखः
३२ शाश्रौ.	शाङ्खायनश्रौतसूत्रम्
८२ शास्मृ.	शातातपस्मृतिः
१०३ शिवध.	शिवधर्मोत्तरपुराणम्
२११ शुड.	शुक्लयजुर्वेदसंहिताउवटभाष्यम्
२१२ शुम.	शुक्लयजुर्वेदमाध्यंदिनसंहिता- महीधरभाष्यम्
८ शुसं.	शुक्लयजुर्वेदमाध्यंदिनसंहिता
१८५ शुक्.	शूद्रकमलाकरः
१६२ शुशि.	शूद्राचारशिरोमणिः
१११ शौका.	शौनककारिकाः
१२८ श्राक.	श्राद्धकल्पतरुः
१४९ श्राका.	श्राद्धकाशिका
१५३ श्राकौ.	श्राद्धकौमुदी
१५७ श्रात.	श्राद्धतत्त्वम्
१७० श्राप्र.	श्राद्धप्रकाशः
१८० श्राम.	श्राद्धमयूखः
२४१ श्रीव्या.	श्रीनिवासाध्वरिण्याख्या
२८८ संकौ.	संस्कारकौस्तुभः
१९४ संग.	संस्कारगणपतिः
१५४ संत.	संस्कारतत्त्वम्
२०७ संदी.	संस्कारदीपकः
१६८ संप्र.	संस्कारप्रकाशः
१७८ संम.	संस्कारमयूखः

२०६ संर.	संस्काररत्नमाला
१९५ संव.	संस्कारवत्सः
१६० संसौ.	संस्कारसौख्यम्
८१ संस्मृ.	संवर्तस्मृतिः
१८२ सम.	समयमयूखः
११९ समु.	स्मृतिसारसमुच्चयः
१९८ समुचय.	व्यवहारसमुच्चयः
३० सश्रौ.	सत्यापाढश्रौतसूत्रम्
२०३ सस्मृ.	सच्छूद्राचारस्मृतिः
१६३ सादी.	सापिण्ड्यनिर्णयदीपिका
१९१ साप्र.	सापिण्ड्यप्रदीपः
१३ सामत्रा.	साममन्त्रब्राह्मणम्
३ सासं.	सामवेदसंहिता
१८३ सिन्धु.	निर्णयसिन्धुः
१४३ स्मृकौ.	स्मृतिकौमुदी
१३३ स्मृच.	स्मृतिचन्द्रिका
स्मृच. (धा.)	स्मृतिचन्द्रिका आद्यखण्डः
१४० स्मृसा.	स्मृतिसारः
११६ स्मृसार.	स्मृत्यर्थसारः
१३९ हभा.	हरिहरभाष्यम्
१०० हरि.	हरिवंशः
२४२ हाकेटी.	हारिलकेशवयोः संक्षिप्तटीका
५९ हास्मृ.	हारोत्तस्मृतिः
४३ हिंगू.	हिरण्यकेशियज्ञसूत्रम्
६२ हिघ.	हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

प्रथमभागस्य विषयानुक्रमणिका

संस्कारोपोद्घातः

[पृ. १-६२]

वेदाः- १ संस्कारशब्दः सामान्यतः इष्टरूपान्तरकरणे प्रयुक्त ऋग्वेदे; २ यज्ञैरात्मसंस्कारः - प्रवर्ग्येऽमिष्टवमन्त्रै- ह्योतृपठितैरात्मसंस्कारः; सोमयागगतपशुयागे वषाहोमे पञ्चावदानैः यजमानसंस्कारो देवत्वनिर्माणरूपः; सोमयागे आज्यशस्त्रेणात्मसंस्कारः; सोमयागे आज्यशस्त्रेण प्राणमनो- वाक्श्रोत्रापानचक्षुषां समस्तस्यात्मनः पुण्यलक्ष्म्याश्च संस्कारः; ४ सोमयागे वैश्वदेवस्तोत्रेणाङ्गसंस्कारः; सोमयागे निष्केवल्यशस्त्रस्तोत्रिये मध्यमया वाण्या आत्म- संस्कारः; ब्रह्माख्य ऋत्विक् मनसा स्वर्गसंस्कारकः; ५ सत्रेषु अहीनेषु च शिल्पाख्यशस्त्रैरात्मसंस्कारः; यज्ञकतुना यजमानसंस्कारो यजमानस्य नवजन्मनिर्माणरूपः; दर्शपूर्ण- मासाम्यां यजमानसंस्कारो दैवात्मनिर्माणरूपः; सोमयागे अभिद्रवपडहे वैश्वदेवशस्त्रैरात्मप्राणसंस्कारः; विपुवति निविदा यजमानसंस्कारः; ६ अग्नीधोमीयपशुयागेन यज- मानसंस्कारः; दर्शपूर्णमासाम्या यजमानसंस्कारः; यज्ञ- रूपस्याऽऽत्मसंस्कारस्य कर्तारः ऋत्विजः; यज्ञे विष्णु- क्रमक्रमेण दैवः संस्कारः; अग्निप्रयचयनविद्ययाऽऽत्म- संस्कारः; ७ यजमानः अभये स्थाने यशेनाऽऽत्मसंस्कारं कुरुते; ८ चयनेनाऽऽत्मसंस्कारः; १० दर्शपूर्णमास- हवनेन यजमानसंस्कारो मृत्योरुपरिष्ठात् परलोके नवजन्म- रूपः; प्रणीताप्रणयनं शिरःसंस्कारः; ११ ब्रह्मचर्यव्रत- मात्मसंस्कारः; १२ अथर्ववेदविदा आचार्येण संस्कृत- स्यैव अन्यवेदाधिकारः; यज्ञसंस्कारः अथर्ववेदविदो ब्रह्मणो मनसा; १३ दक्षिणात्मनो यज्ञसंस्कारः; शिल्पाख्य- शस्त्रैरात्मसंस्कारः; वृषाकपिस्तोत्रेण यजमानसंस्कारः; यज्ञकतुना यजमानसंस्कारो यजमानस्य नवजन्मनिर्माण- रूपः; त्रय्या विद्यया संस्कृतो निर्मितः पुरुषः, तस्या-

ऽऽत्मा महाव्रतम्; त्रय्या विद्यया संस्कृतो निर्मितः आत्मा; पाकयज्ञाः, वौधायनगृह्यसूत्रम्- १४ सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादिसंस्कारसहितानां पाक- यज्ञेषु सतसु समावेशनम्; १५ गर्भाधानादीनां संस्का- राणामकरणे कालातिपाते वा प्रायश्चित्तम्. आश्वलायन- गृह्यसूत्रम्- १५. सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादिसंस्कार- सहितानां पाकयज्ञेषु त्रिषु समावेशनं, पाकयज्ञस्वरूपं च; १८ पाकयज्ञे त्रिविधे ऋचः प्रमाणम्. कौपीतिकृष्ण- सूत्रम्- २१ पाकयज्ञाश्चत्वारः. आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्- २१ लौकिककर्मणां पाकयज्ञशंशा; पाकयज्ञकर्मणः इति- कर्तव्यता. काठकगृह्यसूत्रम्- २३ पाकयज्ञाश्चत्वारः. पारस्करगृह्यसूत्रम्- २६ पाकयज्ञाश्चत्वारः; संस्कारा- स्तेष्वन्तर्भवन्ति. खादिर(द्राह्यायण) गृह्यसूत्रम्- २७ पाकयज्ञः एकामिसाप्यो यज्ञः. जैमिनिगृह्यसूत्रम्- २७ पाकयज्ञाश्चत्वारः गृह्यकर्मणि संस्काराणामन्तर्भविण. वैखानसगृह्यसूत्रम्- २७ अष्टादश शारीराः संस्काराः द्वाविंशतिर्यज्ञाश्च संस्कारपदभाजः इति चत्वारिंशत् संस्काराः; संन्यासः मुनिधर्मोऽपि संस्कारः; एतेषु उत्तरो- त्तरो गरीयान्; २८ निषेकादीनां संस्काराणां प्रायश्चित्तम्. वैजवापगृह्यसूत्रम्- २८ शूद्राणां संस्काराः. कौशिक- सूत्रम्- २८ पाकयज्ञरूपम्. गौतमः- २९ संस्कार- अत्वारिंशत्; ३२ संस्काराणां ब्राह्मपदप्राप्तये अष्टमिरात्म- गुणैः समुच्चयः कर्तव्यः. हारीतः- ३४ संस्कारो द्विविधो ब्राह्मदैवभेदाभ्याम्; वैजिकगामिकद्वोपनिरसनं अष्टमिः संस्कारः; उपनयनादिद्वैतैः देववितृपात्रत्वम्. विष्णुः- ३५ स्त्रीणां जातकर्मादिसंस्कारा अमन्त्रकाः, विवाहः समन्त्रकः. शङ्खः शङ्खलितिवितौ च- ३५ संस्काराः पूर्वं उत्तरे च; संस्काराणां ब्राह्मपदप्राप्तये अष्टमि- रात्मगुणैः समुच्चयः कर्तव्यः; शूद्राणां अमन्त्रकाः

संस्काराः. महाभारतम्— ३५ संस्कारसामान्यविधिः ; संस्कारैर्ब्राह्मणः ; ३६ संस्काराः ; संस्कृतस्य भिदिः ; शूद्राणां पाकश्रेषु पञ्चमहायज्ञेषु पौष्टिककर्मणि चाधिकारः ; शूद्राणां मन्त्राः ; सर्वयज्ञेषु दक्षिणादानाधिकारः . मनुः— ३६ संस्काराणां निषेकादीनां मौञ्जीबन्धान्तानां वैशिकगार्भिकपापनाशकत्वम् ; संस्कारलक्षणं (टीकाकार-कृतम्) ; ३९ ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्मैः स्वाध्यायव्रतयज्ञादिभिः ब्राह्मी तनुः ; ४१ स्त्रीणां जातकर्मादिसंस्कारा अमन्त्रकाः ; विवाहः समन्त्रकः ; ४३ शूद्रसंस्कारविचारः अमन्त्रक-कर्मानुशा च. याज्ञवल्क्यः— ४६ कर्माणि संस्कारा वा निषेकाद्याः श्मशानान्ताः समन्त्रका द्विजातीनां, शूद्राणा-ममन्त्रकाः ; ४७ संस्काराणां गर्भाधानादिचौलान्तानां कालविधिः ; के संस्काराः सङ्कर्तव्याः केषां चाऽऽवृत्तिः इत्यत्र टीकाकाराणां व्यवस्था ; ५० गर्भाधानादीनां चौला-न्तानां संस्काराणां बीजगर्भसमुद्भूतपापनाशकत्वं द्विज-विषये उपनयनस्यापि ; स्त्रीणां विवाहान्त्यसंस्कारा अम-न्त्रकाः ; संस्कारैः. नारदः— ५१ संस्कारैः. वृह-स्पतिः— ५२ आत्मगुणानां गौतमेन संस्कारैः सह नित्य-त्वेन प्राधान्येन च समुचितानां व्याख्यानम्. कात्यायनः— ५३ अष्टकादयः पुरुषसंस्काराः ; संस्काराणां कालाति-पाते प्रायश्चित्तम्. व्यासः— ५३ संस्काराः षोडश ; ५४ स्त्रीणां शूद्राणां च संस्काराः ; तेषां संस्कारेषु समन्त्र-कत्वविचारश्च ; ५५ आत्मगुणानां गौतमेन संस्कारैः सह नित्यत्वेन प्राधान्येन च समुचितानां व्याख्यानम्. सुमन्तुः— ५५ त्रैवर्णिकानां समानानि संस्कारादीनि कर्माणि. यमः— ५६ संस्कारा अष्टाचत्वारिंशत् ब्रह्म-लोकफलः ; शूद्राणाममन्त्रकाः संस्काराः. श्रीरविः— ५६ शूद्राणां संस्कारेषु मन्त्रा ब्राह्मणेन पठनीयाः. अङ्गिराः— ५६ संस्काराः पञ्चविंशतिः पावित्र्यरथ श्राद्धादियोग्यता-याश्च कारकाः ; ५७ ब्राह्मण्यं संस्कारकृतम्. पराशरः— ५७ ब्राह्मण्यं संस्कारकृतम्. जातूकर्ण्यः— ५७ संस्काराः षोडश ; शूद्राणां द्वौ विवाहान्त्यकर्मणी ; शूद्रस्य वैदिक-कर्मणि नाधिकारः ; पूर्तं तु अस्ति. ब्रुधः— ५७ गर्भाधा-नादयः पञ्च संस्काराः. आश्वलायनः— ५८ पञ्चविंशति-संस्काराः ; तेषां नैमित्तिकवार्षिकमासिकनित्यमेवेन चातु-

विध्यम् ; संस्काराणां सहकर्तव्यतानिर्णयः . स्मृत्यन्तरम्— ५८ संस्कारैर्गर्भादिशुद्धिः ; ५९ संस्कारेषु अष्टसु पित्रादी-नामधिकारः. मत्स्यपुराणम्— ५९ षोडश संस्काराः . भागवतम्— ५९ संस्काराः शुद्धिकारकाः . पद्मपुराणम्— ५९ संस्कारैः गर्भादीनां शुद्धिः ; द्विजानां श्रौतं शूद्राणां स्मार्तं कर्म. ब्रह्मपुराणम्— ५९ विवाह एव शूद्र-संस्कारः ; वेदे स्मृतौ च शूद्रानधिकारः . वराहपुराणम्— ६० शूद्रस्य ब्राह्मणद्वारा मन्त्रपाठः . पुराणसमुच्चयः— ६० संस्कारमाहात्म्यम्. स्मृतिसंग्रहः— ६० संस्काराणां निषेकादिविवाहान्तानां पृथक् फलानि. स्मृत्यर्थसारः— ६१ षोडश संस्काराः ; तत्कालः ; तत्फलानि ; स्त्रीशूद्र-संबन्धिनी संस्कारव्यवस्था ; संस्कारकालातिपाते प्राय-श्चित्तम् ; उपनयनात्वाक् कामचारः श्लयादेर्विचारः . धर्म-प्रवृत्तिः— ६१ षोडश संस्काराः . शार्ङ्गधरः— ६२ द्विजशूद्रमिश्रजातीनां प्रातिस्विकानां संस्काराणां संख्या. रेणुकारिकाः— ६२ षोडश संस्काराः ; तेषां अधिकारी फल च .

विवाहविधिः

[पृ. ६३-१२१]

वेदाः— ६३ विवाहविधिलिङ्गम्— संतानकरपुत्र-प्राथेना, प्रजामृतरत्वं च ; लक्षणयुक्तो वरो भवेत् इति सूचयन्ती सूर्याया वरणीयस्य सोमस्य प्रशंसा ; ६५ पित्रा दत्तायाः सद्योविवाहिषयाः सूर्याया उपकरणादीनां संपत्, दम्पत्योर्विवाहोत्तरं रथे प्रस्थानं च ; ६७ विवादे संपन्ने गन्धर्वदेवतासंबन्धाभावः ; ६८ मुमिशुनत्वं जायापत्योः प्राथ्यते ; पत्या योक्त्रविमोचनम् ; सुपुत्रा सुभगा गृह-स्वामिनी च पत्नी इहा ; ६९ वध्याः कृत्याद्योपनियकर-णम् ; वधूवस्त्रस्य धनस्य च दानं ब्रह्मण्यो विवाहे ; ७० वरकर्तव्यं वध्याः पाणिग्रहणम् ; ७१ बीजाधानयोग्या मङ्गलभूता स्त्री ; अग्निः पतिभ्यो जायां ददाति ; दम्पत्योराशीर्वचनम् ; पतिकृता जायासंबन्धिनी प्रार्थना ; विवादे वरकर्तव्यं योक्त्रबन्धनम् ; वध्या कर्तव्या प्रार्थना बन्धविमोक्तश्च ; ७३ पतिपत्नीसंबन्धः ; प्रजया पितृकृणमुक्तिः ; अतो विवाहकर्तव्यता ; विवाहः दान-रूपः ; भगदेवताधिष्ठितं पत्नीत्वम् ; पतिवेदनं भगदेव-

ताकं सौभाग्यं च; ७५ पत्नीवशीकरणम्; सामनस्यस्य
 सखित्वस्य च पतिवृत्ता एषणा; ७६ विवाहे पतिपत्नी-
 समुद्भवै हवनं प्राधानं च; इन्द्रस्य जायाप्राप्तये प्रार्थना;
 ७७ ब्रह्मचर्यवती कन्या विवाहा; जायाया बहवो वराः
 एको ज्येष्ठो वरश्च; विवाहे, उद्वाहे श्वनुधीकर्मणि च
 संब्रह्मा मन्त्राः; ८५ दुहितृविवाहः पित्रा कर्तव्यः इत्यत्र
 त्वष्टृवृत्तो दुहितृविवाहः लिङ्गम्; ८६ प्राजापत्यायाः
 सूर्याया विवाहः सोमेन; पुत्रमहिमा विवाहकर्तव्यता-
 शापकः; ८९ अपत्नीकस्य न यशाधिकारः; पुरुषेण पितृ-
 ऋणापाकरणाय विवाहः कर्तव्यः; ९० पतिप्रतिष्ठितत्वात्
 स्त्रीणा कर्तव्यं विवाहः; जायवैव पुरुषः पूर्णो भवति;
 ९२ पुत्रेणैव मनुष्यलोकत्रयः; ९३ जायया प्रजया च
 पुरुषस्य पूर्णता; जायापदनिरुक्तिः; पुत्रानमनकराणः
 पुत्रः; पुरुषस्य प्रजोत्पादनं कर्तव्यम्; ९४ ब्रह्मचर्योत्तरं
 गार्हस्थ्यम्. बौधायनगृह्यपरिभाषासूत्रम्- ९४ ऋणा-
 पाकरणार्थं यशार्थं च दाराहरणम्. आश्वलायनगृह्यपरि-
 शिष्टम्- ९५ लक्षणादिवत्या कन्यया विवाहः. कौपी-
 तकिगृह्यसूत्रम्- ९५ कुमार्या सह विवाहो युक्तः काल-
 विशेषे. हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्- ९५ पितृनुशया विवाहः
 समावृत्तस्य. मानवगृह्यसूत्रम्- ९५ भार्याग्रहणम्.
 काठकगृह्यसूत्रम्- ९५ भार्याग्रहणं कालविशेषे.
 बाराहगृह्यसूत्रम्- ९६ अनन्यपूर्वया विवाहः. आभि-
 वैश्यगृह्यसूत्रम्- ९६ भार्याग्रहणं समावृत्तस्य. पार-
 स्करगृह्यसूत्रम्- ९६ कुमार्या विवाहः कालविशेषे.
 गोभिलगृह्यसूत्रम्- ९६ समावृत्तस्य विवाहो गुर्वनुशया.
 खादिरगृह्यसूत्रम्- ९७ समावृत्तस्य विवाहो गुर्व-
 अनुशया. जैमिनिगृह्यसूत्रम्- ९७ समावृत्तस्य विवाहः
 पितृनुशया. वैखानसगृह्यसूत्रम्- ९७ स्वर्णया विवाहः.
 गौतमः- ९७ अनन्यपूर्वया सदस्या विवाहः. हारीतः-
 ९८ समावृत्तस्य विवाहः. बौधायनः- ९८ कर्तव्यं
 संयुक्तोत्पादनं स्वर्णया ऋणापाकरणाय कुलस्वामिनश्च
 तृणाय च. वसिष्ठः- १०१ समावृत्तस्य सदस्याऽ-
 नन्यपूर्वया विवाहो गुर्वनुशया; १०२ गार्हस्थ्यमहिमा;
 ऋणापाकरणं विवाहेन. विष्णुः- १०२ समावृत्तस्य
 विवाहः. शङ्खः शङ्खलिखितौ च- १०२ समावृत्तस्य

पितृनुशया विवाहः सदस्या. महाभारतम्- १०२ कुल-
 रक्षणकरः संतानार्थं विवाहः; संतानं पायनं तारकं च
 नरकात्; १०५ एक एव पतिर्नार्याः; कन्यादानं पितृ-
 कर्तव्यम्; १०६ कन्यादानं सकृदेव; सप्तपदीकर्मणा
 विवाहसमाप्तिः; गार्हस्थ्यमहिमा. मनुः- १०७ विद्या-
 स्नातकस्य गार्हस्थ्यधिकारः; १०९ द्विजस्य समावृत्तस्य
 विवाहः स्वर्णया; ११० गार्हस्थ्यमहिमा; क्रमशः
 सर्वाश्रमानुष्ठानं कर्तव्यम्; १११ गार्हस्थ्यमहिमा; ११३
 ऋणत्रयापाकरणोत्तरमेव मोक्षाश्रमः. याज्ञवल्क्यः- ११३
 विद्यास्नातकस्य विवाहः; संतानस्य श्रेयस्करत्वम्. नारदः-
 ११४ गार्हस्थ्यमहिमा; लग्न-वरण-पाणिपीडनशब्दार्थाः.
 बृहस्पतिः- ११४ समावृत्तस्य विवाहः समानया.
 कात्यायनः- ११४ उद्वाहिताया लक्षणम्. व्यासः-
 ११५ समावृत्तस्य विवाहः स्वर्णया; पुरुषः पत्न्या
 पूर्णः. यमः- ११५ विद्यास्नातकस्य विवाहः सदस्या.
 अत्रिः- ११५ विवाहं जातिकुलादिः गार्हस्थ्यकर्तव्यम्.
 दक्षः- ११५ विद्यास्नातकस्य विवाहः; गार्हस्थ्यमहिमा;
 ११६ अनुकूलभार्याप्रशंसा. संवर्तः- ११६ समावृत्तस्य
 स्वर्णया विवाहः. कश्यपः- ११६ सपत्नीकस्यैव कर्मा-
 धिकारः. सत्यव्रतः- ११६ विवाहोत्तरमपि गुरुग्रहे
 अभ्ययनकर्तव्यता. लघ्वाश्वलायनः- ११६ गार्हस्थ्य-
 महिमा; विद्यास्नातकस्यैव विवाहः. स्मृत्यन्तरम्- ११६
 विवाहमहिमा; कन्याग्रहणादिः सप्तपद्यन्तो विवाहः.
 विष्णुपुराणम्- ११७ विद्यास्नातकस्य विवाहः.
 अनिर्दिष्टकर्तृकचकनानि- ११७ अपत्नीकस्य कस्यापि
 न कर्माधिकारः; यागदानादिः सप्तपद्यन्तो विवाहः.
 चराहमिहिरः- ११७ स्त्रीवद्गमहिमा. चतुर्विंशति-
 मतम्- ११७ विद्यास्नातकस्य विवाहः स्वर्णया. चन्द्रि-
 कायाम्- ११७ विवाहानधिकारिणः. रत्नकोशे- ११७
 स्त्रीमहिमा. शाकलकारिकाः- ११७ समावृत्तस्य गुर्व-
 अनुशया विवाहः; गार्हस्थ्यमहिमा; यागदानादिः सप्तपद्यन्तो
 विवाहः. शौनककारिके- ११८ विवाहा कन्या. रेणु-
 कारिका- ११८ विवाहप्रयोजनम्. विवाहपदार्थः-
 ११९-१२१.

कुलपरीक्षा

[घृ. १२२-१३०]

वेदाः- १२२ स्वधमानस्यैव जन्म स्वस्मात् . आश्व-
लायनगृह्यसूत्रम्- १२२ मातापितृकुल्योः परीक्षायाः
माध्म्यम् . हारीतः- १२२ वर्जनीयानि कुलानि; कुल-
परीक्षाप्रयोजनम् . यत्सिद्धः- १२३ कुलमहिमा . विष्णुः
- १२३ कुलपरिधा कन्यादाने भाद्रे च; कुलपरीक्षा-
प्रमाणम् . महाभारतम्- १२३ पिता दत्ता ब्राह्मण-
कन्याऽपि क्षत्रियेण प्रादा; १२४ शीलरति कुले कन्या
प्रदेया . मनुः- १२४ विनादे वर्जनीयानि दश कुलानि;
१२५ कुलानामरक्षांस्य कारणानि ; १२६ कुलाना-
मुत्कर्षस्य कारणानि ; १२७ ब्राह्मणि कुलानि वर्जनीयानि
च ; कुलं शीलकारणम् ; अज्ञाते हीनयोनिजतालिङ्गं
शीलम् . याज्ञवल्क्यः- १२८ महाकुलमपि संचारिदोषदुष्टं
यर्जम् . व्यासः- १२८ वरणीयकन्यायाः सत्कुल-
लक्षणानि; कुलापकर्षकारणानि . यमः- १२८ वर्जनीयानि
चतुर्दश कुलानि ; १२९ कुलापकर्षस्य कारणानि . संयर्तः
- १२९ कुलीना कन्या वरणीया . पैठीनसिः- १२९
कुलीना कन्या वरणीया . लघुशातातपः- १२९ कुलाप-
कर्षस्य कारणानि . पुराणम्- १२९ कुलं शीलकारणम् .
अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि- १३० महाकुललक्षणम् .
चतुर्विंशतिमतम्- १३० कुलीना कन्या वरणीया .
स्मृतिमञ्जर्याम्- १३० कुलीना कन्या वरणीया .
कापिकामतम्- १३० चतुर्दश कुलानि वर्जनीयानि .
शाकलकारिके- १३० कन्याकुलपरीक्षा कर्तव्या .
रेणुकारिकाः - १३० कुलीना कन्या वरणीया ;
चतुर्दश कुलानि वर्जनीयानि .

गोत्रप्रवरविचारः

[घृ. १३१-१९५]

निबन्धकारकृता गोत्रप्रवरमीमांसा- १३१-१४२ .
वेदाः- १४३ जमदग्निहस्तः ऋषिसंबन्धः ; अग्नि-
स्वापकानां पूर्वजानां ऋषीणां संबन्धेनाग्निवरणं पूर्वजपि-
त्रमेण ; १४४ गोत्रप्रवरवान् ऋषिवंशजः ; १४५ यस्मै
स्वर्षिसंबन्धः कथनीयः ; ऋषिगोत्रम् ; १४६ ब्राह्मण्यं

ऋषिविदोषसंबन्धो वा संदिग्धः ; संदेहेऽपि ऋषिविदोष-
संबन्धो यस्मै वक्तव्यः ; क्षत्रियस्य पुरोहितगोत्रं ब्राह्मण्यं च
यस्मै ; यजमानस्य प्रवरो वक्तव्यो यस्मै ; समानगोत्रेण
सहवागमः ; अग्निस्वापकानां पूर्वजानां ऋषीणां संबन्धे-
नाग्निवरणं पूर्वजपित्रमेण ; १४९ सोमचमनदानं सगो-
त्राय ; लामगायनमगोत्रा स्वाहा ; १५० इष्टापूर्ते गोत्रोप-
कारकम् ; गोत्रं नाम च परिचायकम् ; ब्राह्मण्यलिङ्गं
गोत्रम् . घौधायनश्रौतसूत्रम्- १५१ प्ररख्याख्यान-
प्रतिज्ञा ; १५३ सतर्पणोऽगस्त्यसहितो गोत्रप्रवरप्रवर्तकाः ;
प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव ; १५४
समानप्रवरत्वहुत्वे एव भृश्वन्निरखामविवाहः ; होतु-
रध्वर्योश्च प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः ; अविवाहकारणं
समानप्रवरत्वम् ; १५५ अविवाहकारणं सगोत्रत्वम् ;
१५६ सगोत्रागमने प्रायश्चित्तम् ; सगोत्राया भगिनी-
वदक्षगम् ; सगोत्राया गर्भोऽदुष्टः कथयसगोत्रः ; १५७
गोत्रसंख्या प्रवरसंख्या च ; १५८ गोत्रलक्षणम् ; १६०
प्रवरश्चानप्रयोजनम् . आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्- १६०
प्रवरव्याख्यानप्रतिज्ञा ; प्रवरक्रीतं बन्धुभिरपत्यसंतत्या च
संबन्धस्य पालकम् ; ऋषिरूपाः प्रवराः ; १६१ स्वीया
मन्त्रकृत एव ऋषयः प्रवरणीयाः ; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्व-
द्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव ; होतुरध्वर्योश्च प्रवरनिर्देशकमो
भिन्नः ; राक्षः पुरोहितप्रवरः ; १६२ स्वीया मन्त्रकृत
एव ऋषयः प्रवरणीयाः ; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्वद्वित्वत्रित्व-
पञ्चत्वरूप एव ; होतुरध्वर्योश्च प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः ;
राक्षः पुरोहितप्रवरः . सत्यापादश्रौतसूत्रम्- १६२
होतुरध्वर्योश्च प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः ; द्विगोत्रस्य प्रवर-
निर्देशरीतिः ; प्रवरनिर्देशकमः ; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्व-
द्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव ; प्रवरव्याख्यानप्रतिज्ञा ; १६३
प्रवरक्रीतं बन्धुभिरपत्यसंतत्या च संबन्धस्य पालकम् ;
ऋषिरूपाः प्रवराः ; स्वीया एव ऋषयः प्रवरणीयाः ;
प्रवरसंख्याभेदः एकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव ; १६४
विवाहसंबन्धे द्यामुप्यायणस्य गोत्रद्वये सगोत्रता विचार्या ;
१६५ माप्यन्दिनानां विवाहे मातृगोत्रविचारः . आश्व-
लायनश्रौतसूत्रम्- १६५ प्रवरसंख्या प्रवरनिर्देशकमश्च ;
सत्रेषु यजमानीयगोत्रप्रवरविचारः ; १६८ प्रवरसंख्या

प्रवरनिर्देशक्रमश्च. आश्वलायनश्रौतसूत्रपरिशिष्टम्-
 १६८ अविवाहकारणं समानप्रवरत्वम्. कात्यायनश्रौत-
 सूत्रम्- १६८ प्रवरसंख्या; प्रवरनिर्देशरीतिः प्रवरनिर्देश-
 क्रमश्च, कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्-१६९ प्रवर-
 व्याख्यानप्रतिज्ञा; प्रवरकीर्तनं बन्धुमिरपत्यसंतत्या च
 संबन्धस्य पाठकम्; प्रवरसंख्याभेदः एकत्वद्वित्रित्व-
 पदत्वत्वरूप एव; मतविशेषे सर्वेषां वर्णानां मानव एव
 एकः प्रवरः; ऋषयः प्रवराः इति सिद्धान्तः; ब्रह्मधनान्य-
 वर्णानां मानवः प्रवरः; १७० होतुरध्वर्योश्च प्रवरनिर्देश-
 क्रमः. जैमिनिसूत्राणि- १७१ प्रवरसंख्याविधिविचारः;
 यजमानप्रवरणीयता; १७२ प्रवरपिनिर्देशरीतिसंख्या-
 क्रमाणां निर्णयः; द्विगोत्रस्य प्रवरसंख्यानिर्देशरीतिः.
 आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्- १७२ असगोत्राश्विषद्-
 संबन्धा च विवाहाः; १७३ सगोत्रत्वव्याख्या; मातृगोत्रवर्ज-
 नीयतामतम्. हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्- १७३ असगोत्रा
 विवाहा. मानवगृह्यसूत्रम्- १७३ असमानप्रवरा
 विवाहा. षाठ्ठगृह्यसूत्रम्- १७३ पितृमातृश्वसगोत्रा
 विवाहा. वाराहगृह्यसूत्रम्- १७३ असमानप्रवराणां
 विवाहः. आम्रिषेयगृह्यसूत्रम्- १७३ असगोत्रा
 विवाहा. गोमिलगृह्यसूत्रम्- १७३ असगोत्रा विवाहा.
 जैमिनिगृह्यसूत्रम्- १७३ असगोत्रा विवाहा. वैखान-
 सगृह्यसूत्रम्- १७३ असगोत्रप्रवरा विवाहा. गौतमः-
 १७३ असमानप्रवराणां विवाहः; १७४ सगोत्रागमने दोषः
 प्रापञ्चितं च. हारीतः- १७५ असगोत्रा विवाहा.
 यौषायनः- १७५ सगोत्रया विवाहे प्रापञ्चितं कर्तव्यं
 च. आपमन्त्रः- १७५ सगोत्रः कन्यादानानर्हः;
 समानगोत्रप्रवराणां विवाहे दोषः. वसिष्ठः- १७६
 असमानप्रवरा विवाहा; समानगोत्रप्रवराणां मातृगोत्रया च
 विवाहे प्रापञ्चितम्. विष्णुः- १७६ असगोत्रप्रवरा
 विवाहा; सगोत्रादिगमने दोषः प्रापञ्चितं च. ऋषः
 किरितः शूद्रलिखितौ च- १७६ असमानगोत्रप्रवरा
 विवाहा; त्रियादोषार्थं कन्याया भर्तृगोत्रम्. मनुः-
 १७७ असगोत्रा द्विजानां विवाहा; दीक्षानु गोत्रव्यगमम्;
 १८१ दण्डवत्तन चनस्त्रोत्तरविचारः. याज्ञवल्क्यः-
 १८१ असमानगोत्रप्रवरा विवाहा; दीक्षानु गोत्रप्रवराव्य-

गम्; १८३ सगोत्रागमने दोषः. कात्यायनः- १८३
 सगोत्रेण विवाहिताऽपि पुनरन्येन विवाहा. व्यासः-
 १८३ असमानगोत्रप्रवरा अमातृगोत्रा विवाहा. यमः-
 १८४ सगोत्रायां मातृगोत्रायां च गमने प्रापञ्चितम्;
 विवाहोत्तरं कन्याया भर्तृगोत्रता; सगोत्रजस्य चण्डालत्वम्.
 मरीचिः- १८५ सावित्र्युपदेष्टुः कन्या अविवाहा.
 शातातपः- १८५ त्रिविधः संबन्धो विवाहे विचार्यः;
 समानप्रवरया सगोत्रया च विवाहे प्रापञ्चितं कर्तव्यं च;
 १८६ समानप्रवरया मातृगोत्रया च विवाहे प्रापञ्चितम्.
 लघुशातातपः- १८८ असमानगोत्रप्रवरा विवाहा;
 समानप्रवरया सगोत्रया च विवाहे प्रापञ्चितं कर्तव्यं च;
 सगोत्रजस्य चण्डालत्वम्. सुमन्तुः- १८८ समानप्रवरया
 मातृगोत्रया च विवाहे प्रापञ्चितं कर्तव्यं च. पैठीनसिः-
 १८९ समानप्रवरया सगोत्रया च विवाहे प्रापञ्चितम्.
 स्मृत्यन्तरम्- १८९ अज्ञातगोत्रप्रवरस्य गोत्रम्; दत्त-
 कस्य गोत्रद्वयविचारो विवाहे; विवाहोत्तरं कन्याया भर्तृ-
 गोत्रत्वम्; द्वायुष्पायणानां गोत्रद्वये सगोत्रता विचार्या;
 सगोत्रजस्य चण्डालत्वम्; मातृ-भगिन्यादिसनाभिश्च
 कन्या अविवाहा. मत्स्यपुराणम्- १८९ गोत्रस्वरूपम्.
 अनिर्दिष्टकर्तृक्यचनानि- १८९ गोत्रप्रवर्तका अथै
 ऋषयः; १९० गोत्रादिकं वाग्दानतः पुरा वीक्षण्यम्;
 असमानप्रवरयाऽसगोत्रया च विवाहः; मातृगोत्राऽपि
 वर्ज्या; पितृगोत्रं सप्रवरं वर्ज्यम्; मातृगोत्रमात्रं वर्ज्यम्;
 सगोत्रया विवाहे प्रापञ्चितं कर्तव्यं च; विवाहे दत्तक-
 गोत्रविचारः. पट्टात्रिंशत्तमम्- १९१ समानप्रवरया
 मातृगोत्रया मातृनामिकाया सपिण्डया च विवाहे प्रापञ्चितं
 कर्तव्यं च; सगोत्रया विवाहे प्रापञ्चितं कर्तव्यं च. संप्रह-
 कारः (स्मृतिसंप्रहः)- १९२ गोत्रमुख्या अगस्त्या-
 ष्टमाः सतर्पयः, तेषां अवाप्तरमेदाश्च; सगोत्रया समान-
 प्रवरया च विवाहे प्रापञ्चितं कर्तव्यं च; सगोत्रजस्य
 चण्डालत्वम्; अज्ञानतः सगोत्रविवाहे सगोत्रजस्य न
 दोषः. स्मृत्यर्थसारः- १९२ अगस्त्याष्टमाः सतर्पणे
 गोत्रस्मरणः तदपत्यानि च गोत्राणि; सप्रवरत्वव्यगमनं;
 सगोत्रया विवाहे प्रापञ्चितं कर्तव्यं च; सगोत्रजस्य
 चण्डाप्रवन्म्. त्रिणाट्टमण्डनः- १९३ सगोत्रा

विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; सगोत्रजस्य चण्डालत्वम् ; अज्ञानतः सगोत्रविवाहे सगोत्रजस्य न दोषः . प्रवर-
प्रदीपे- १९३ विवाहे मातृगोत्रविचारः . कल्पसारे-
१९४ सगोनया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; सगोत्र-
जस्य चण्डालत्वम् ; अज्ञानतः सगोत्रविवाहे सगोत्रजस्य
न दोषः . विश्वादर्शे- १९४ अज्ञानतोऽपि समान-
गोत्रप्रवरया विवाहे प्रायश्चित्तम् . मत्स्यसूक्ते- १९४
असमानप्रवरा विवाह्या . स्मृतिमहार्णवे- १९४
सगोत्रया सपिण्डया मातृगोत्रया च न विवाहः . विश्व-
नाथः- १९४ अविवाहकारणं सगोत्रत्वम् . शाकल-
कारिका- १९४ असमानगोत्रप्रवरा विवाह्या . शौनक-
कारिके - १९४ असगोत्रा विवाह्या . रेणुकारिकाः-
१९४ सगोत्रया समानप्रवरया मातृगोत्रया च न
विवाहः ; समानगोत्रलक्षणम् ; समानगोत्रप्रवरया विवाहे
प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; सगोत्रजस्य चण्डालत्वम् .

पौराणिकी गोत्रप्रवरविशेषोत्पत्तिः

[पृ. १९६-२६८]

(१) १९६ प्रतिमन्वन्तरं वंशस्य धर्मस्य च प्रवर्तका
ऋषयो मन्त्रकर्तारः ; ऋषिलक्षणम् ; ऋषिप्रकाराः ; मन्व-
न्तरस्वरूपम् . (२) २०१ ऋषयो मन्त्रकर्तारः प्रवरा ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यानाम् . (३) २०४ श्रौतसूत्रीयप्रवरारण्यायोक्ता
वैष्वन्तरमन्वन्तरायाः सप्तर्षयः . (४) २०५ अब्राह्मणानामपि
ऋषीणां तपसा ब्राह्मणगोत्रत्वम् ; चत्वारि मूलगोत्राणि ;
गोत्रर्षीणां क्षत्रियाणामपि तपसा ब्राह्मणगोत्रत्वम् . (५)
वंशकरा ब्रह्मपुत्राः- २०६ षट् ब्रह्मपुत्रास्तेषां वंशाश्च ;
ब्रह्मपुत्रो भृगुः , तद्वंशश्च संक्षेपतः ; २०७ नव ब्रह्मपुत्रा
धर्मप्रवर्तका रहस्येभिनः ; २०८ भृगुवंशः ; मरीचिवंशः ;
द्वौ गोत्रकरो तत्र यश्रवामः कश्यपश्च ; २०९ अङ्घ्रिो-
वंशः ; अत्रिवंशः ; पुलस्त्यवंशः ; पुलहवंशः ; २१०
वसिष्ठवंशः ; मन्वन्तरा लोकसंस्तानकरा ब्रह्मपुत्राः सप्तर्षयः
प्रतिमन्वन्तरम् ; २१४ सविस्त्रो भृगुवंशः , तदीय-
गोत्राणि च ; २१६ अङ्घ्रिोवंशः सविस्त्रः , तदीयगोत्राणि
च ; २१७ मरीचिवंशः ; कश्यपोत्पत्तिः कश्यपसम्ब-
न्धुत्पत्तिश्च ; दक्षवंशः ; २१९ कश्यपप्रजापतेर्विश्वामिषियस-

व्यवस्था ; २२० कश्यपस्य गोत्राणि ; पुलस्त्यवंशः ; २२३
पुलहवंशः ; अत्रिवंशः , अत्रिप्रमुखगोत्राणि च ; २२५
वसिष्ठवंशः , वसिष्ठप्रमुखगोत्राणि च ; २२६ नव ब्रह्मपुत्रा-
स्तेषां वंशाश्च ; २२८ सप्त ब्रह्मपुत्रा वंशकराः . (६) दीर्घतमा
गौतमः , गौतमगोत्रं च क्षत्रियाणामन्तर्भावेण ; २३३
क्षत्रियस्य बलेर्वैशो ब्राह्मणोत्पत्तिः . (७) २३५ वैष्वन्तरमनु-
पुत्राः ब्रह्मक्षत्रादयः ; मनुः इत्या पुरुरवाः इति वंशक्रमः ;
नाभागो भलन्दनो वत्सप्रिथेति वैश्यप्रवराः ; २४१ नरि-
ष्यन्तक्षत्रवंशो ब्रह्मकुलोत्पत्तिः . (८) अत्रिकुले वैश्यवंशः .
(९) २४४ क्षत्रियोद्भूतो ब्राह्मणो विश्वामित्रगोत्रगणः .
(१०) २५३ क्षत्रियकुलोद्भूता ब्राह्मणवर्णा अम्बरीपरयी-
तरादयो यौवनाश्रमाणात्तृहृरितादयो विष्णुब्रह्मादयश्चाङ्घ्रि-
रसाः . (११) २५८ क्षत्रियकुलोद्भूता धीतहृष्यत्सम-
द्दानकशौनकादिष्येणधन्वन्तरिवत्सदिवोदासमित्रसुमैत्रायणा
ब्राह्मणवर्णाः प्रवराः ; तथा क्षत्रियकुलोद्भवाः सैन्यगर्ग-
संक्रुतिकप्युदक्षयकण्वोधातिथिमुद्रणा आङ्घ्रिरसा ब्राह्मण-
वर्णाः प्रवराः ; तथा शारदता गौतमा अपि क्षत्रिय-
कुलीना ब्राह्मणवर्णाः प्रवराः .

गोत्रप्रवरगणना .

[पृ. २६९-४१०]

भृगुकाण्डम्

[पृ. २६९-२९४]

२६९ मञ्जयुक्ता गोत्रप्रवरकाण्डविषयानुक्रमिका .

यौधायनश्रौतसूत्रम्- २७० वत्साः ; २७२ विदाः ;
आर्हिषेणाः ; २७३ यस्काः ; मिश्रयुवः ; २७४ वैन्याः ;
शुनकाः . आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्- २७४ वत्साः ; २७५
आर्हिषेणाः ; यस्काः (वीतहृष्याः) ; शुनकाः (एत्स-
मदाः) ; मिश्रयुवः (वाच्यश्वाः) ; वैन्याः (पार्याः) .
सत्यापाद्श्रौतसूत्रम्- २७५ वत्साः ; आर्हिषेणाः ; २७६
यस्काः (वीतहृष्याः) ; वैन्याः (पार्याः) ; शुनकाः
(गात्समदाः) ; मिश्रयुवः (वाच्यश्वाः) . आश्वला-
यनश्रौतसूत्रम्- २७७ जामदग्न्या वत्साः ; अजाम-
दग्न्या वत्साः ; आर्हिषेणाः ; विदाः ; यस्काः ; इयैताः
(वैन्याः) ; मिश्रयुवः ; २७८ शुनकाः . कात्यायन-

लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्-२७८ जामदग्न्या वत्साः ; २७९
विदाः ; २८० वात्स्याः (अजामदग्न्या वत्साः) ; आष्टि-
पेणाः ; मित्रयुवः ; यस्काः ; २८१ शुनकाः . मानव-
श्रौतसूत्रम्-२८१ वत्साः ; २८२ वैदाः निमथिताः ;
आयप्ताः ; विदाः ; आष्टिपेणाः ; मित्रयुवः ; यस्काः ;
शुनकाः ; वल्यपुरोधसाः ; वेद-विश्वज्योतिषाः ; वैन्याः .
शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्-२८२ आष्टिपेणाः ; मित्रयुवः ;
यस्काः ; शुनकाः . मत्स्यपुराणम्-२८३ भृगुवादीनां
जन्मकथनं भृगुवंशकथनं च ; २८४ वत्साः ; २८७
विदाः ; आष्टिपेणाः ; यस्काः ; २८८ मित्रयुवः ; २८९
शुनकाः . प्रवरसंमहकारः-२९२ जामदग्न्यादयो ह्यादा-
दरा गणाः ; जामदग्न्याः ; २९३ वीतहव्याः (यस्काः) ;
चैन्याः ; गन्तमदाः (शुनकाः) ; वाप्यरवाः (मित्रयुवः) .
स्मृत्यर्थसारः-२९३ भृगुवंशकथनम् . मण्डनः-
२९४ समानप्रखरविवाहकारणम् . अनिर्दिष्टकर्तृक-
वचनानि-२९४ समानगोत्रत्वं समानप्रखरत्वं चावि-
याहमनोत्रकम् .

अङ्गिरसः

[२९४-३३३]

श्रौतमकाण्डम्

[पृ. २९४-३०१]

वौषाद्यनश्रौतसूत्रम्-२९४ आयास्याः ; २९५
गारदजाः ; वीमग्दाः ; २९६ दीर्घनमः ; औशनसाः ;
कारुण्यः ; वामदेवाः . आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्-
२९६ आपास्याः ; औनप्याः ; औनिजाः ; वामदेवाः .
सत्यापादश्रौतसूत्रम्-२९७ आपास्याः ; औतप्याः ;
औनिजाः ; वामदेवाः . आश्वलायनश्रौतसूत्रम्-
२९७ आपास्याः ; औचप्याः ; राट्टगणाः ; सोमगजजाः ;
वामदेवाः ; वृहद्गणाः ; कशीन्तः ; दीर्घनमः . फाल्गु-
यन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्-२९७ औचप्याः ;
२९८ दीर्घनमः ; आपास्याः ; औनिजाः . मानव-
श्रौतसूत्रम्-२९९ औचप्याः ; आपास्याः . शुक्ल-
यजुर्वेदपरिशिष्टम्-२९९ औचप्याः ; आपास्याः ;
औनिजाः . मत्स्यपुराणम्-२९९ अङ्गिरसंशकथनम् ;

३०० औचप्याः . प्रवरसंमहकारः-३०१ गौतम-
गणकथनम् ; गौतमगणे परस्परमविवाहः . स्मृत्यर्थ-
सारः-३०१ गौतमगणकथनम् ; गौतमगणे परस्पर-
मविवाहः .

भरद्वाजकाण्डम्

[पृ. ३०२-३२१]

वौषाद्यनश्रौतसूत्रम्-३०२ केवलभरद्वाजाः ; ३०४
शौक्षयाणाः (ऋक्षाः) ; गर्गाः ; ३०५ कपयः . आप-
स्तम्बश्रौतसूत्रम्-३०५ केवलभरद्वाजाः ; शौक्षशैशिराः ;
३०६ ऋक्षाः ; कपयः ; गर्गाः . सत्यापादश्रौतसूत्रम्-
३०६ केवलभरद्वाजाः ; ऋक्षाः ; शौक्षशैशिराः ; ३०७
गर्गाः ; कपयः . आश्वलायनश्रौतसूत्रम्-३०७ केवल-
भरद्वाजाः ; ऋक्षाः ; गर्गाः ; ३०८ कपयः ; शौक्ष-
शैशिराः . फाल्गुयन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्-३०८
केवलभरद्वाजाः ; ३०९ गर्गाः पञ्चार्पेयाः ; ३१० गर्गाः
व्यार्पेयाः ; कपयः ; शौक्षशैशिराः ; ऋक्षाः . मानव-
श्रौतसूत्रम्-३११ केवलभरद्वाजाः ; गर्गाः पञ्च-
र्पेयाः ; गर्गाः व्यार्पेयाः ; कपयः ; शौक्षशैशिराः ;
ऋक्षाः . शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्-३११ केवलभर-
द्वाजाः ; ३१२ गर्गाः पञ्चार्पेयाः ; गर्गाः व्यार्पेयाः ;
कपयः ; शौक्षशैशिराः ; ऋक्षाः . मत्स्यपुराणम्-३१२
केवलभरद्वाजाः ; ३१४ गर्गाः पञ्चार्पेयाः ; ३१५
कपयः ; गर्गाः व्यार्पेयाः ; ३१६ ऋक्षाः ; शौक्षशैशिराः .
प्रवरसंमहकारः-३१९ भरद्वाजगणकथनम् ; भरद्वाज-
गणे परस्परमविवाहः . स्मृत्यर्थसारः-३२० भरद्वाज-
गणकथनम् ; भरद्वाजगणे परस्परमविवाहः . मण्डनः-
३२० भरद्वाजगणकथनम् . अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि-
३२१ भरद्वाजगणकथनम् ; भरद्वाजगणे परस्परमविवाहः .

केवलाङ्गिरःकाण्डम्

[पृ. ३२२-३३३]

वौषाद्यनश्रौतसूत्रम्-३२२ हरिताः ; कपयः ; ३२३
रथानसाः ; विष्णुवृन्दाः ; सुदलाः ; ३२४ श्रुतयः .
आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्-३२४ हरिताः ; कुशाः ;

कणाः; रथीतराः; ३२५ मुद्रलाः; विष्णुवृद्धाः;
संस्कृतयः. सत्यापाठश्रौतसूत्रम्— ३२५ संस्कृतयः.
आश्वलायनश्रौतसूत्रम्— ३२५ मुद्रलाः; विष्णुवृद्धाः;
हरिताः; संस्कृतयः; ३२६ कणाः; पृषदक्षाः (रथीतराः).
कात्यायनश्रौतसूत्रम्— ३२६ संस्कृतयः; हरिताः;
विष्णुवृद्धाः; ३२७ रथीतराः; वामदेवाः; मुद्रलाः;
कणाः. मानवश्रौतसूत्रम्— ३२७ संस्कृतयः; हरिताः;
३२८ विष्णुवृद्धाः; रथीतराः; रपामगाः; मुद्रलाः;
कणाः. शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्— ३२८ संस्कृतयः;
हरिताः; विष्णुवृद्धाः; रथीतराः; आर्षभागिनः; मुद्रलाः;
कणाः. मत्स्यपुराणम्— ३२८ संस्कृतयः; ३२९
हरिताः; बृहदुक्थाः; कुत्साः; ३३० रथीतराः; विष्णु-
वृद्धाः; मुद्रलाः; ३३१ (मुद्रलाः); कणाः. प्रवर-
संग्रहकारः— ३३२ हरिताः; ३३३ मुद्रलाः; कणाः;
विरुपाः (रथीतराः); विष्णुवृद्धाः. स्मृत्यर्थसारः—
३३३ केवलाङ्गिरोगकथनम्.

अत्रिकाण्डम्

[पृ. ३३४-३४१]

वौधायनश्रौतसूत्रम्— ३३४ केवलाजयः; ३३५
वाद्मुतकाः; गविष्ठिराः; मुद्रलाः. आपस्तम्बश्रौत-
सूत्रम्— ३३५ केवलाजयः; ३३६ गविष्ठिराः; अतिथयः
(मुद्रलाः). सत्यापाठश्रौतसूत्रम्— ३३६ केवलाजयः;
गविष्ठिराः. आश्वलायनश्रौतसूत्रम्— ३३६ केवलाजयः;
गविष्ठिराः. कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्— ३३६
केवलाजयः; ३३७ गविष्ठिराः; पुत्रिकापुत्राः. मानव-
श्रौतसूत्रम्— ३३७ केवलाजयः; ३३८ गविष्ठिराः;
पुत्रिकापुत्राः. शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्— ३३८ केवल-
जयः; गविष्ठिराः; पुत्रिकापुत्राः. मत्स्यपुराणम्— ३३८
केवलाजयः; ३३९ गविष्ठिराः; ३४० पुत्रिकापुत्राः.
प्रवरसंग्रहकारः— ३४० अत्रिगणकथनम्; अत्रिगणे
परस्परमविवाहः. स्मृत्यर्थसारः— ३४० अत्रिगण-
कथनम्; अत्रिगणे परस्परमविवाहः. मण्डनः— ३४१
अत्रिगणे परस्परमविवाहः.

विश्वामित्रकाण्डम्

[पृ. ३४१-३५५]

वौधायनश्रौतसूत्रम्— ३४१ कुशिकाः; ३४३
लोहिताः; कामकायनाः; रोक्षकाः; कताः; धनजयाः;
३४४ अजाः; अघमर्षणाः; पूरणाः; इन्द्रशैशिकाः.
आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्— ३४४ कुशिकाः; कामकायनाः;
आग्याः (अजाः); धनजयाः; लोहिताः; पूरणाः;
३४५ कताः; अघमर्षणाः. सत्यापाठश्रौतसूत्रम्—
३४५ कुशिकाः; कामकायनाः; लोहिताः; पूरणाः;
कताः; अघमर्षणाः. आश्वलायनश्रौतसूत्रम्— ३४५
कुशिकाः; कामकायनाः; धनजयाः; अजाः;
रोहिणाः; अष्टकाः (लोहिताः); ३४६ पूरणाः;
कताः; अघमर्षणाः; रेणवः; वेणवः; शालङ्कायनाः.
कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्— ३४६ कुशिकाः;
कामकायनाः; ३४७ अजाः; धनजयाः; आश्वरथ्याः;
अघमर्षणाः; पूरणाः; लोहिताः; कताः; ३४८ रेणवः.
मानवश्रौतसूत्रम्— ३४८ कुशिकाः; कामकायनाः;
अजाः; धनजयाः; आश्वरथ्याः; लोहिताः; पूरणाः;
कताः; रोक्षाः (? रेणवः); रेणवः; हिरण्यरेतसाः;
३४९ सुवर्णरेतसाः; कपोतरेतसाः; घृतकौशिकाः;
शाटर-माटराः; साहुलाः. शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्—
३४९ कुशिकाः; कामकायनाः; अजाः; धनजयाः;
आश्वरथ्याः; पूरणाः; लोहिताः; कताः; ३५०
रेणवः (?); सुवर्णरेतसाः; हिरण्यरेतसाः; कपोतरेतसाः;
घृतकौशिकाः; रेणवः; साहुलाः. मत्स्यपुराणम्—
३५० विश्वामित्रवंशः; कुशिकाः; ३५१ कामकायनाः;
अजाः; धनजयाः; ३५२ आश्वरथ्याः; पूरणाः;
लोहिताः; रेणवः; कताः. प्रवरसंग्रहकारः—
३५४ विश्वामित्रगणः; विश्वामित्रगणे परस्परमविवाहः.
स्मृत्यर्थसारः— ३५४ विश्वामित्रगणः. अनिर्विष्ट-
कर्तृकवचनानि— ३५५ आपस्तम्बादीनां मतेन विश्वा-
मित्रगणभेदकथनम्.

कश्यपकाण्डम्

[पृ. ३५५-३६८]

वौधायनश्रौतसूत्रम्— ३५५ निमुवाः; ३५७

रेमाः; शण्डिलाः; ३५८ लौगाक्षयः. आपस्तम्ब-
 श्रौतसूत्रम्- ३५९ निधुवाः; रेमाः; शण्डिलाः.
 सत्यापाठश्रौतसूत्रम्- ३५९ निधुवाः; रेमाः;
 शण्डिलाः. आश्वलायनश्रौतसूत्रम्- ३६० केवल-
 कश्यपाः; निधुवाः; रेमाः; शण्डिलाः. कात्यायन-
 लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्- ३६० निधुवाः; ३६१ रेमाः;
 शण्डिलाः; ३६२ लौगाक्षयः. मानवधौतसूत्रम्- ३६२
 निधुवाः; लौगाक्षयः; शण्डिलाः. शुक्लयजुर्वेदपरि-
 शिष्टम्- ३६३ निधुवाः; लौगाक्षयः; रेमाः; शण्ड-
 मित्राः; शण्डिलाः. मत्स्यपुराणम्- ३६३ कश्यपवंश-
 कथनम्; ३६४ निधुवाः; ३६५ रेमाः; लौगाक्षयः;
 ३६६ शण्डिलाः. प्रवरसंग्रहकारः- ३६८ कश्यपगण-
 कथनम्; कश्यपगणे परस्परमविवाहः. स्मृत्यर्थसारः-
 ३६८ कश्यपगणकथनम्; कश्यपगणे परस्परमविवाहः.

वशिष्टकाण्डम्

[पृ. ३६९-३८४]

बौधायनश्रौतसूत्रम्- ३६९ केवलवशिष्टाः; ३७०
 कुण्डिनाः; उपमन्यवः; ३७१ पराशराः. आपस्तम्ब-
 श्रौतसूत्रम्- ३७२ केवलवशिष्टाः; पराशराः; कुण्डिनाः.
 सत्यापाठश्रौतसूत्रम्- ३७२ केवलवशिष्टाः; उप-
 मन्यवः; पराशराः; कुण्डिनाः. आश्वलायनश्रौतसूत्रम्-
 ३७३ केवलवशिष्टाः; उपमन्यवः; पराशराः; कुण्डिनाः.
 कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्- ३७३ केवल-
 वशिष्टाः; ३७४ उपमन्यवः; कुण्डिनाः; ३७५ जानू-
 कर्ण्यः; पराशराः. मानवश्रौतसूत्रम्- ३७५ केवल-
 वशिष्टाः; ३७६ उपमन्यवः; कुण्डिनाः; पराशराः.
 शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्- ३७६ केवलवशिष्टाः; ३७७
 उपमन्यवः; कुण्डिनाः; लोहिन्याः; जानूकर्ण्यः; पराशराः.
 मत्स्यपुराणम्- ३७७ वशिष्टगणे परस्परमविवाहः;
 केवलवशिष्टाः; ३७८ उपमन्यवः; ३८० कुण्डिनाः;
 जानूकर्ण्यः; पराशरवंशकथनम्; ३८२ पराशराः.
 प्रवरसंग्रहकारः- ३८४ वशिष्टगणकथनम्; वशिष्टगणे
 परस्परमविवाहः. स्मृत्यर्थसारः- ३८४ वशिष्टगण-
 कथनम्; वशिष्टगणे परस्परमविवाहः. अनिर्दिष्ट-
 कर्तृकथने- ३८४ वशिष्टगणकथनम्.

अगस्तिकाण्डम्

[पृ. ३८४-३९०]

बौधायनश्रौतसूत्रम्- ३८४ केवलागस्तयः; ३८५
 साम्भवाहाः; सोमवाहाः; यज्ञवाहाः. आपस्तम्ब-
 श्रौतसूत्रम्- ३८५ केवलागस्तयः. सत्यापाठश्रौत-
 सूत्रम्- ३८५ केवलागस्तयः. आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
 - ३८५ केवलागस्तयः. आश्वलायनश्रौतसूत्रपरि-
 शिष्टम्- ३८५ गणानां परस्परविवाहयोग्यायोग्यत्वकथ-
 नम्. कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्- ३८६ केवला-
 गस्तयः (१); ३८७ केवलागस्तयः (२); पौर्णमासाः.
 मानवश्रौतसूत्रम्- ३८७ केवलागस्तयः; विमलयः;
 अक्राः; ३८८ मध्यमाः. शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्-
 ३८८ केवलागस्तयः; अक्राः; मध्यमाः. मत्स्यपुराणम्-
 ३८८ केवलागस्तयः; ३८९ पौर्णमासाः; अगस्तिगण-
 कथनम्; अगस्तिगणे परस्परमविवाहः. प्रवरसंग्रह-
 कारः, स्मृत्यर्थसारः, मण्डनः- ३९० अगस्तिगण-
 कथनम्; अगस्तिगणे परस्परमविवाहः.

राज-वैश्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम्

[पृ. ३९०-३९३]

बौधायनश्रौतसूत्रम्, आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, सत्या-
 पाठश्रौतसूत्रम्, आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, कात्यायन-
 लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्, कात्यायनश्रौतसूत्रम्,
 मत्स्यपुराणम्, जैमिनिसूत्रम्- राज-वैश्यादिगोत्रप्रवर-
 कथनम्.

असंग्रहातवन्धुगोत्रप्रवरकाण्डम्

[पृ. ३९४-३९५]

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, सत्यापाठश्रौतसूत्रम्,
 न्यायः, मण्डनः, अनिर्दिष्टकर्तृकथनानि- अर्ष-
 प्रहातवन्धुगोत्रप्रवरकथनम्.

सार्धवर्णिकप्रवरकाण्डम्

[पृ. ३९५-३९७]

बौधायनश्रौतसूत्रम्, आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्,
 सत्यापाठश्रौतसूत्रम्, आश्वलायनश्रौतसूत्रम्,
 कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्, कात्यायनश्रौत-

सूत्रम् ; जैमिनिसूत्रम्, मण्डनः- सार्ववर्गिक-
प्रवरकथनम् .

समाप्तिसूत्रकाण्डम्

[पृ. ३९७-३९८]

काल्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम् - समाप्तिसूत्रम् .

गणभेदेन गोत्रप्रवरसंकलनम्

[पृ. ३९९-४१०]

श्रुगवः ३९९-४००, गौतमाः ४०१-४०२,
भरद्वाजाः ४०३, केवलाङ्गिरसः ४०४, अत्रयः
४०५, विश्वामित्राः ४०६-४०७, कश्यपाः ४०८,
चत्विष्टाः ४०९, अगस्तयः ४१०.

सापिण्ड्यविचारः

[पृ. ४११-५२४]

सापिण्ड्यविषयकप्रधानशास्त्रार्थाः

[पृ. ४११-४७८]

स्मृतिचन्द्रिका

(पृ. ४११-४१६)

४११ सपिण्डलक्षणम् ; सपिण्डलक्षणस्य अव्याप्त्या-
दिदोषनिरासः ; मातृसपिण्डत्वमपि विवाहे कन्या-
पर्युदासनिमित्तम् ; पुत्रिकामुदादिवाहोदानां पितृ-
सापिण्डयानिवृत्तिः ; ४१२ दत्तकादीनां जनकगोत्रादि-
निवृत्तिः ; अप्रप्तानां त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्, स्वसपिण्ड-
त्वातिरिक्तं मातृसपिण्डत्वं क्वचित् ; स्वसगोत्रत्वातिरिक्तं
पितृसगोत्रत्वं क्वचित् ; मातृसगोत्रत्वमपि विवाहे
कन्यापर्युदासनिमित्तम् ; मातृलकन्यायाः पैतृष्वसेय्याश्च
परिणेतव्यम् ; ४१३ मातृष्वससद्बुद्धितुश्च अपरिणेत-
त्वम् ; ' मातृतः, पितृतः ' इत्यत्र मातापितृशब्दौ
मातापितृबन्धुपरौ ; ४१४ पितृबन्धव्या मातृबन्ध-
वाश्च, मातृतः पृथगादिरेव पितृतोऽप्यग्रादिरेव च कन्या
विवाहाः ; मातृलकन्यादिपरिणेतव्ये श्रुतिः प्रमाणम् ;
अन्धावित्पिण्ये अर्थवादस्य प्रमाणसिद्धार्थानुवादकत्वम् ;
४१५ महतामप्यकार्यमितैर्नानुष्ठेयम् ; मातृलकन्यादि-
परिणयेने शिष्टाचारः प्रमाणं तत्रामाप्यनिरूपणं च.

परांशरमाधवः

(पृ. ४१६-४१९)

४१६ सपिण्डलक्षणम् ; निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ; अय-
यवसापिण्ड्यम् ; मातृपक्षे पञ्चमादूर्ध्वं पितृपक्षे सप्तमा-
दूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः ; ४१७ विजातीयेषु त्रिपुरुष-
सापिण्ड्यं मुख्यम् ; सजातीयेषु तत् अनुकल्पः ;
' पितृतः ' इत्यनेन बीजिनोऽपि संग्रहः ; मातापितृ-
बन्धवाः ; पितृसपिण्डत्वं पितृसगोत्रत्वेन गतार्थम् ; माता
गान्धर्वादिवाहोदा चैत् पितृसपिण्डत्वात्पृथक् मातृ-
सपिण्डत्वं विवाहे कन्यापर्युदासनिमित्तम् ; ब्राह्मादि-
विवाहोदाजेन वरेण मातृलकन्या पैतृष्वसेयी च परिणेत्या,
न गान्धर्वादिवाहोदाजेन ; ४१८ मातृष्वसेय्या अपरि-
णेतत्वं शिष्टाचारप्रामाण्यं च ; मातृलमुतादिपरिणेतव्ये
श्रुतिः प्रमाणम् ; अनधिगताच्चावित्पिण्यस्यार्थवादस्य
स्वार्थं प्रामाण्यम् ; ४१९ देशभेदेन मातृलकन्यादि-
परिणेतत्वापरिणेतव्यव्यवस्था ; देवादीनामाचारो मनुष्यै-
र्नानुष्ठेयः .

सापिण्ड्यनिर्णयदीपिका

(पृ. ४१९-४३२)

४१९ ' मातृतः पञ्चमात्, पितृतः सप्तमात् ' इत्यत्र
व्यधिकरणे पञ्चम्यौ ; ४२० मातृपक्षे पञ्च-
पुरुषं पितृपक्षे सप्तपुरुषं च सापिण्ड्यम्, मातृपक्षे
गणनाप्रकारश्च ; पितृपक्षे गणनाप्रकारः ; तत्र पितृकुले
पुरुषगणना ; पितामहीजनककुलगणना ; प्रपितामहीजनक-
कुलगणना ; नान्दीमुखमातृजनककुलगणना ; नान्दीमुख-
पितामहीजनककुलगणना ; नान्दीमुखप्रपितामहीजनक-
कुलानि सापिण्ड्यबहिर्भूतानि ; नान्दीमुखप्रपितामहमाता
सापिण्ड्यबहिर्भूता ; ४२१ सापिण्ड्यमर्थादायामाशेष-
समाधाने ; पितामह्यादिमिः पितृद्वारकं मातृद्वारकं च
साप्तपुरुषं सापिण्ड्यम् ; मातामहतपत्न्यादिभिर्मातृद्वारक
मेव पाञ्चपुरुषं सापिण्ड्यम् ; अनिवृत्तपितृसापिण्ड्यया
एव कन्याया मर्तृसापिण्ड्यं विधीयते, तेन तस्या उभयत्र
सापिण्ड्यसिद्धिः ; गुणत्वाभावे एव मातृद्वारकत्वस्य
पाञ्चपुरुषत्वप्रयोजकत्वम्, अत एव पितामह्यादिमिः

सापिण्ड्यस्य मातृद्वारकत्वेऽपि न पाञ्चपौरुषत्वम् ;
 ४२२ ब्राह्मादिविवाहोदात्तस्यैव पितामहादिभिः सापि-
 ण्ड्यस्य मातृद्वारकत्वमपि, नेतरस्य ; पूर्वोक्तचतुर्थ्यादिकुल-
 न्तर्मुक्ताः सर्वाः व्यक्तयश्चतुर्थ्यादिना गणनीयाः ;
 गान्धर्वादित्रिवाहोदात्तस्येन मातामहसगोत्राऽपि कन्या वर्ज-
 नीया, नो इतरेण ; ४२३ सपिण्डोद्वाहे दोषः ; मातृ-
 तश्चतुर्प्यादिः पितृतः पञ्चयादिश्च कन्या अशक्तेन परि-
 णेयेति सापिण्ड्यानुकल्पः ; मुख्यकल्पे सपिण्डासपिण्ड-
 कन्यावरयोरुदाहरणम् ; ४२४ अनुकल्पे सपिण्डासपिण्ड-
 कन्यावरयोरुदाहरणम् ; पञ्चम्यादिकन्यापरिणयस्यानुकल्प-
 त्तोपपादनम् ; ४२५ तृतीया चतुर्थी पृथी च कन्या परि-
 णेयेत्यनुकल्पान्तरम् ; तत्र चतुर्थी चतुर्थपञ्चम्यामेव
 परिणेया, पृथी पराशरमते पञ्चमेन, पञ्चमी पञ्चमेन नैव
 परिणेया ; पराशरान्यमते षष्ठी षष्ठेनैव परिणेया ; ४२६
 तृतीया मातृलकन्या पितृष्वसकन्या च अर्थात् तृतीये-
 नैव परिणेया ; मातृत्यादिकन्यापरिणयविधिनियेधयोः देश-
 भेदेन व्यवस्था ; मातृत्यादिकन्यापरिणये श्रुतिः प्रमाणम् ;
 ४२७ मातृष्वसेया अपरिणयेत्वम् ; अनधिगतावाचित-
 विपर्यायवादस्य प्रमाणसिद्धार्थानुवादकत्वम् ; तृतीयादि-
 कन्यापरिणयनस्य अनुकल्पत्वमेव, न व्यवस्थितविकल्प-
 त्वम् ; ४२८ सापिण्ड्यप्रकाराः ; तत्र अवयवान्यय-
 सापिण्ड्यम्, तत्रैव चूडासंन्धान्यसापिण्ड्यान्तर्भावः ;
 मातुः पितृश्च शरीरात् पुत्रशरीरे अवयवप्रवेशः ;
 निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम्, तच्च गुरुशिष्यादेरपि ; सापत्न-
 मातृकुले निर्वाप्यसापिण्ड्यम्, तच्च साजात्ये एव
 त्रिपुरुषं च, पितृव्यपत्नीकुले च ज्येष्ठभ्रातृपत्नीकुले च
 एकपुरुषं निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम्, तस्यैव स्वायवांशा-
 न्वयसापिण्ड्यसंज्ञा ; ४२९ गुरुशिष्यकुलयोस्त्रिपुरुषं
 निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ; सखिकुले शत्रुकुले च एकपुरुषं
 निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ; मुक्ताहारसापिण्ड्यं, तस्य अवयव-
 सापिण्ड्येऽन्तर्भावश्च ; ४३० क्षेत्रजादिसापिण्ड्य-
 विचारः ; पुत्रिकापुत्रस्य दत्तके औरसे चान्तर्भावः ;
 क्षेत्रवस्योत्पादककुले त्रिपुरुषमवयवसापिण्ड्यम् ; लम्भक-
 कुले सातपौरुषं निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ; मातृकुले च
 पाञ्चपौरुषमवयवसापिण्ड्यम् ; प्रसङ्गतो जालुत्कर्ष-

विचारश्च ; दत्तककृत्रिमयोः सापिण्ड्यविचारः ; ४३१
 गूढजस्य क्षेत्रिकुले एव सापिण्ड्यम्, न जनककुले ;
 अपविद्धभ्रीतकस्ययंदत्तानां दत्तककृत्रिमवत् सापिण्ड्यम् ;
 पुत्रिकापुत्रसापिण्ड्यम् ; सहोदकानीनयोर्जनककुले त्रि-
 पुरुषमवयवसापिण्ड्यम्, क्षेत्रिकुले सातपौरुषं निर्वाप्य-
 सापिण्ड्यम् ; पौनर्भवस्य औरसवत् सापिण्ड्यं मातृ-
 पूर्वपतिना सापिण्ड्याभावश्च, क्षेत्रजादीनां जनककुले
 सापिण्ड्योपपादनम् ; निर्वाप्यसापिण्ड्ये पाञ्चपौरुषवादि-
 साधनम् ; पारशवस्य मातृकुले पञ्चपुरुषं, पितृकुले त्रि-
 पुरुषं सापिण्ड्यम् .

संस्कारप्रकाशः

(पृ. ४३२-४४९)

४३२ सपिण्डलक्षणं निर्वाप्यसापिण्ड्यलक्षणं च ;
 अवयवसापिण्ड्यस्य स्वरूपं स्थापनं च ; ४३३ दत्तकस्य
 जनककुले सर्वत्र प्रतिग्रहीतृकुले च क्वचित् सप्तपुरुष-
 मवयवसापिण्ड्यम् ; धर्मपुत्रस्य नातिरिक्तत्वं, किंतु
 दत्तकत्वमेव ; ४३४ दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले स्वसा-
 पिण्ड्याभावेऽपि पितृसापिण्ड्यग्रन्थुक्तः कन्यापुंसदास
 इति मतं तत्त्वलक्षणं च ; ४३५ क्षेत्रजादीनामौरस-
 प्रतिनिधित्वेन क्षेत्र्यादिसपिण्ड्यावर्जनमिति मतं तत्त्वलक्षणं
 च ; अवयवसापिण्ड्याभावे प्रतिग्रहीत्रादिभिः सह
 दत्तकादीनां वाचनिकं त्रिपुरुषं निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ;
 सापत्नमातृमातामहादिसापिण्ड्याक्षेपः ; ४३६ सापत्नकुले
 अवयवसापिण्ड्यस्थापनम् ; ' तद्भ्रातरो मातुलाः '
 इत्यादिसुमन्तुवाक्यस्य परिसंख्यात्वम् ; सापत्नमात्रा-
 दिभिः सह पितृद्वारकं सापिण्ड्यम् ; ४३७ ' तद्भ्रातरः '
 इत्यादिसुमन्तुवचनस्य व्याख्यानम् ; सुमन्तुवचनं सापत्न-
 कुले कूटस्थमारभ्य उभयतश्चतुर्षु पुरुषेषु सापिण्ड्यपरि-
 च्छेदकम्, न तु शब्दोपात्तेज्ज्वेव सापिण्ड्यविधायकम् ;
 ४३८ विवाहे मातृतः पञ्चपुरुषं पितृतः दशपुरुषं
 सापिण्ड्यमिति मतम् ; विवाहाद्यौचयोर्दशपुरुषं, रिक्ये
 सप्तपुरुषं, आद्रे त्रिपुरुषं च सापिण्ड्यमिति मतम् ;
 ४३९ रिक्थाद्यौचयोर्दशपुरुषं सप्तपुरुषं च वैकल्पिकं
 सापिण्ड्यमिति मतम् ; मातृपितृपक्षयोर्मयोरपि सप्त-
 पुरुषं सापिण्ड्यमित्येकं पञ्चपुरुषमित्यपरं च मतम् ;

मातृतः पञ्चपुरुषं पितृतः सप्तपुरुषं च सापिण्ड्यमिति मतम्; ४४० मातृतश्चतुष्पुरुषं पितृतः षट्पुरुषं सापिण्ड्यमिति, आशौचं सप्तपुरुषमिति च मते; विवाहे मातृतस्त्रिपुरुषं पितृतः पञ्चपुरुषं सापिण्ड्यमिति, पक्षद्वयेऽपि त्रिपुरुषमिति, पक्षद्वयेऽपि द्विपुरुषमिति च मतानि; सापिण्ड्ये द्विपुरुषतादिपक्षाणां विरोधपरिहारे मतान्तराणि तेषां खण्डनं च; ४४१ सापिण्ड्ये द्विपुरुषतादिपक्षाणां मुख्यकल्याणकल्पमावेनानुविरोध इति सिद्धान्तः; तत्र पितृतो दशपुरुषं मातृतः सप्तपुरुषमिति मुख्यः कल्पः, इतरेषां च तारतम्येनानुकल्पता; अनुकल्पताद्वैविध्यम्; ४४२ द्विजातिषु सापिण्ड्यानुकल्पस्य दोषाजनकत्वेऽप्यग्राह्यत्वम्, श्चेष्टे तु नाग्राह्यत्वमपि; सापिण्ड्यानुकल्पस्य शूद्रमात्रविषयकत्वमिति मतं सखण्डनं च; सापिण्ड्यानुकल्पस्य देशकालभेदेन व्यवस्थितत्वम्; सापिण्ड्यपक्षाणां वर्णभेदेन संकरभेदेन च व्यवस्थेयुक्तत्वमतम्; सापिण्ड्यपक्षाणां त्रिगोत्रान्वारितत्वेन व्यवस्थेयि गौडमतम्; ४४३ विजातीयसापिण्ड्यं त्रिपुरुषम्; मातुलादिकन्या परिणयेति पूर्वपक्षः, तत्र प्रमाणं धृतयः; अर्थवादानां स्वार्थविधिकल्पकत्वम्; मातुलादिकन्यापरिणये प्रमाणं स्मृतिपुराणेतिहासाः; ४४४ मातुलादिकन्यापरिणये प्रमाणं शिष्टाचारः; मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधचलेन पूर्वपक्षाधोपः; ४४५ पूर्वपक्षे विधिचर्चनेनिषेधचर्चनवाध इति पूर्वोक्ताधोपसमाधानम्; मातुलादिकन्यापरिणयविधिनिषेधयोर्ध्वंवरिथतत्वमिति पूर्वपक्षेकदेशिमत्तम्; तत्र ब्राह्मादिविवाहेषु कन्यायाः पितृगोत्रसापिण्ड्यनिवृत्तिः, आसुरादिषु न; मातुलादिकन्या न परिणयेति सिद्धान्तः, तत्र 'ब्राह्मादिविवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तिर्दानेन' इति प्रथमविकल्पखण्डनम्; 'ब्राह्मादिषु सापिण्ड्यनिवृत्तिर्चर्चनेन' इति द्वितीयविकल्पखण्डनम्; 'मातुलादिकन्यापरिणयो वाचनिकः' इति तृतीयविकल्पखण्डनं विप्रतिषेधचर्चनतात्पर्यान्तरवर्णनेन; ४४७ मातुलादिकन्यापरिणयपरिणययोर्विकल्पतानियकरणम्; मातुलादिकन्याविधिनिषेधोर्निषेधानुरोधेन विरोधपरिहारः; ४४८ महानामपि मातुलादिकन्यापरिणयं दुष्टाचार एव; ४४९ दुष्टाचारोऽपि

मातुलादिकन्यापरिणयः कलौ वर्ज्यः; यश्वरयोर्मातादि-
साम्ये विरुद्धसंबन्धा, सा न परिणेया.

धर्मद्वैतनिर्णयः

(ट्ट. ४४९-४५४)

४४९ औपदेशिकसापिण्ड्यम्; वध्नां वरे च पृथगेव सापिण्ड्यम्, उभयतस्त्रिचिद्विवाहप्रयोजिका; 'असपिण्ड्याम्' इति पर्युदास्य निषेधतुल्यकल्पा; न्यूनसापिण्ड्यविधयोऽर्वाङ्निषेधपराः; ब्राह्मादिषु दानेन पितृसापिण्ड्यं न निवर्तते; मातुलादिकन्यापरिणयो दुष्टाचार एव; ४५१ न्यूनसापिण्ड्यानामनुकल्पत्वनिराकरणम्; आतिदेशिकसापिण्ड्यम्, तत्र सापलमानामहमारभ्य चतुष्पुरुषम्, 'असपिण्ड्या च वा मातुः' इति मनुवचनमातिदेशिकसापिण्ड्यविषयम्, तस्य 'पद्मान्तसमादूर्ध्वम्' इति याज्ञवल्क्यवचनेन बाधश्च; ४५२ मनुवचनस्याऽऽतिदेशिकसापिण्ड्यविषयत्वे मदनपारिजातसंमतिः तद्व्यवस्थापनं च.

निर्णयसिन्धुः

(ट्ट. ४५४-४६४)

४५४ मातुरसगोत्रां पितुरसपिण्डेति च दत्तकामिप्रायम्; अवयवान्यवसापिण्ड्यम्; निर्वाप्यसापिण्ड्यम्; निर्वाप्यसापिण्ड्यपक्षे 'मातृतः, पितृतः' इति नियमार्थम्; ४५५ प्रतियोगिभेदेन मिश्रस्य सापिण्ड्यस्योभयतो निवृत्तिरेव विवाहप्रयोजिका; ४५६ मण्डूकपट्ट्या सापिण्ड्यसदृशत्वात्; कृत्स्नमारभ्य पुरुषगणना; मातापितृबन्धुनारभ्य पुरुषगणना; त्रिगोत्रान्ये अर्वांगमि विवाहः; मातृतः पञ्चपुरुषं पितृतः सप्तपुरुषं च सापिण्ड्यम्; ४५७ षट्पुरुषादि-सापिण्ड्यपक्षा दत्तकशापलविजातीयादिषु व्यवस्थिताः, न त्वनुकल्पाः; ४५८ मातुलकन्या परिणयेति पूर्वपक्षः; मातुलादिकन्यापरिणयप्रायश्चित्तचर्चनानामन्तर्गदिविषयत्वेन कलौ निषेधाच्च नैव परिणयेति सिद्धान्तः; ४५९ सुमन्त्रका दशपुरुषादिसापिण्ड्यवरणा विवाहविषया इत्येकं मतम्, आशौचविषया इति सिद्धान्तः; तत्रापि त्रिपुरुषपक्षः अनुकल्पनारिषय इति, यादृशविषय इति च मनद्वयम्, मातृकुरिषयः कर्तानकल्पकारिषयभेदि

सिद्धान्तः ; सापत्नमातृकुले त्रिपुरुषं मातामहपर्यन्तं सापिण्डयम् ; सापत्नमातामहसंतौ च चतुःपुरुषं वाचनिकं सापिण्डयम् ; ४६० विरुद्धसंबन्धे वाचनिको विवाहनिषेधः ; ४६२ दत्तकस्य जनककुले मातृतः पञ्चपुरुषं पितृतः सप्तपुरुषम्, पालककुले मातृतस्त्रिपुरुषं पितृतः पञ्चपुरुषं सापिण्डयमिति मतान्तरम् ; ४६३ दत्तकस्य जनकपालकौभयकुल्योस्तुल्यं मातापितृतः पञ्चपुरुषं सप्तपुरुषं च सापिण्डयमिति स्वमतम् ; अनुपनीतस्यैव दानमाश्रित्य उपनीतानुपनीतदानाश्रितसापिण्डयभेदखण्डनम् ; सर्ववर्णसाधारणं मातापितृद्वारकसापिण्डयवल्कन्यापरिगणनम् ; ४६४ सगोत्रसापिण्डादिकन्याविवाहे प्रायश्चित्तम् .

सापिण्डयप्रदीपः

(पृ. ४६४-४७६)

४६४ अवयवसापिण्डयम् ; ४६५ निर्वाप्यसापिण्डयम् ; निर्वाप्यसापिण्डयखण्डनम् ; मातृतः पञ्चपुरुषं पितृतः सप्तपुरुषं च सापिण्डयम् ; मातापितृशब्दौ साक्षाज्जननीजनकयाचकौ, तेन मण्डूकप्लुतिसापिण्डयसिद्धिरिति मतम् ; मातापितृशब्दौ पितामहादीनां पितामहादीनामपि च वाचकौ, तेन मण्डूकप्लुतिसापिण्डयसंबन्धः गोत्रेभ्ये एव आद्यौचोपयोगी सप्तपुरुषं सापिण्डयं चेति सिद्धान्तः ; ४६६ कूटस्थमारम्य पञ्चपुरुषसप्तपुरुषसापिण्डययोर्द्विष्टादिव्याकयानां पर्यवसानकथनम्, पारिभाषिकवधुमारम्य गणना न कार्या ; उभयनिरूपितं प्यासग्यवृत्ति एकमेव सापिण्डयम्, तच्च एकतो निवृत्तौ अन्यतोऽपि निवर्तते एव ; ४६७ सापिण्डयस्य अश्लक्षोपाधित्वम् ; न्यूनसापिण्डयवचनानामर्वाहनिषेधपरत्वमिति मिताश्रयमतं, तेषामनुकल्पपरत्वमिति माध्वमतम् ; ४६८ मानुषादिकन्यापरिणयस्य अनुकूलत्वेन समर्थनं योगचिन्मतेन ; ब्राह्मादिविवाहोद्गामुत्तरनिरूपितसापिण्डयभावेन मानुषादिकन्यापरिणयसमर्थनमन्येषां मतेन ; ४६९ मातृसगोत्रायर्द्धं गान्धर्वादिविवाहोद्गामुत्तरपरिणयम्, दोषजनकमपि देशानुरूपं मानुषादिकन्यापरिणयं कुर्यात्तौ स्मरहायता ; मानुषस्यैव न परिणया ; शिष्टविषये मानुषमुत्ताऽपि न परिणया, आमुषादिविवाहोद्गामुत्तेनापि मानुषादिकन्या

परिणयेति मतम् ; देवचरितं न चरेत् ; ४७० ब्राह्मादिष्वपि ऐच्छिन्नो गोत्रविकल्प इति मिताश्रयमतं तत्खण्डनं च ; ब्राह्मादिषु भर्तृगोत्रमेव, आमुषादिषु पितृगोत्रमेव ; निरुपाधिकदानमेव पितृगोत्रसापिण्डयनिवर्तकम्, पुत्रिकाया न पितृगोत्रसापिण्डयनिवृत्तिः, संवित्सत्त्वे एव पुत्रिणात्वम् ; मातुलकन्यापरिणयविरोधिवचनानि 'असपिण्डाम्' इति विदोषणं च आमुषादिविवाहोद्गामुत्तरविषयाणि ; ४७१ मातुलादिकन्यापरिणये आचारमार्गं प्रमाणमिति स्वमतम् ; सापत्नकुले यावद्वचनं वाचनिकं सापिण्डयम्, सापत्नमातामहात्कूटस्थाचतुःपुरुषमातिदेशिकं सापिण्डयमिति पूर्वपक्षः तत्खण्डनं च ; ४७२ विरुद्धसंबन्धे विवाहनिषेधः ; केवलदत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले एव सप्तपुरुषं सापिण्डयं तद्गोत्रं च, जनकगोत्रसापिण्डययोर्निवृत्तिरेव ; ४७३ द्यामुष्यायणस्य क्षेत्रजस्य उभयोः कुलयोः सप्तपुरुषसापिण्डयम्, केवलस्य तु क्षेत्रिकुले एव तत्संवित्सत्त्वे एव क्षेत्रजस्य द्यामुष्यायणत्वम् ; द्यामुष्यायणदत्तकप्रकाराः ; ४७४ सर्वेषां दत्तकानां द्यामुष्यायणत्वमिति मतं तत्खण्डनं च ; केवलदत्तकस्यापि जनकसगोत्रसापिण्डे न विवाहे ; ४७५ दत्तकजनकपुत्रीपौत्रौ दत्तकपुत्रेण न विवाहे ; दत्तकपौत्रादिना जनकपौत्र्यादयो विवाहाः ; द्यामुष्यायणदत्तकस्य कुलद्वये सगोत्रत्वं त्रिपुरुषं सापिण्डयं चेति मुख्यः पक्षः, उभयत्र सप्तपुरुषं सापिण्डयमिति पक्षान्तरम् ; केवलदत्तकसापिण्डयविषये अपसिद्धान्तभूतानि मतान्तराणि .

संस्कारदीपकः

(पृ. ४७६ - ४७८)

४७६ अवयवान्वयसापिण्डयम्, तच्च मातृसंताने पञ्चपुरुषं, पितृसंताने सप्तपुरुषं च ; स्वसापिण्डमूलपुरुषसापिण्डस्वरूपं सापिण्डयं विवाहनिषेधप्रयोजकम्, न तु स्वसापिण्डसंततिस्वत्वम् ; तस्य च एकतो निवृत्तौ अपरतो निवृत्तिरेव ; ४७७ मण्डूकप्लुतिसापिण्डयनिरासः ; 'मातृतः, पितृतः' इत्यादौ मातापितृशब्दौ पितामहादिकपितामहादिसाधारणौ ; गोत्रेभ्ये सप्तपुरुषं सापिण्डयं, गोत्रभेदे पञ्चपुरुषमिति निष्कर्षः ; पितृपक्षे सापिण्डयप्रयोजनम् ; पशुवरयोः परस्परं मूलपुरुषद्वारकः मातृ-

संबन्धः पितृसंबन्धश्च ; स्वसपिण्डमूलपुरुषसपिण्डसंबन्धमेव
विवाहनिषेधप्रयोजकम् ; ' चतुर्थीमुद्रहेतु ' इति परा-
शरवचनस्य मुख्यसापिण्ड्यतात्पर्यं कं लपनम् ; ४७८
रामवाजपेयिकृतवर्ण्यकन्यासंकलनमशास्त्रीयमिति कृत्वा
शास्त्रीयं वर्ण्यकन्यासंकलनम् .

सापिण्ड्यविचारः

[प्र. ४७९-५२४]

वेदाः- ४७९ स्वनुर्जाः पूषा ; सोदरयोः पतिपत्नी-
संबन्धः सचितो निषिद्धश्च ; ४८२ पितादुहितृसंभोग-
लिङ्गम् ; ४८३ भ्रातुः पतित्वं आरत्वं वा ; मातुलकन्या
पैतृव्यसेयी च विवाहार्हा ; भ्रातृभगिनीविवाहलिङ्गम् ;
दुहितृगमनम् ; पितादुहितृसंभोगलिङ्गम् ; ४८४ सोदर-
भ्रातृभगिन्योर्विवाहलिङ्गम् ; मनोः स्वदुहित्रा विवाहः ;
सापिण्ड्यविवाहगमकम् ; ४८५ सोदरविवाहसूचिकाऽऽ-
ख्यायिका ; ४८६ स्वसुत्रिणाहलिङ्गम् ; सापिण्ड्यविवाह-
सूचिकाऽऽख्यायिका . आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्—
४८६ सापिण्ड्यावधिः ; पितामातृसापिण्ड्यवर्ण्यता विरुद्ध-
संबन्धश्च . धारादृगृह्यसूत्रम्- ४८७ सापिण्ड्यावधिः ;
पितामातृसापिण्ड्यवर्ण्यता बीबिसापिण्ड्यवर्ण्यता च .
आश्विनवेदयगृह्यसूत्रम् , गोमिलगृह्यसूत्रम् , जैमिनि-
गृह्यसूत्रम् , वैशानसगृह्यसूत्रम्- ४८७ मातृ-
सापिण्ड्यवर्ण्यता . गौतमः- ४८७ सापिण्ड्यावधिः ;
पितृसापिण्ड्यवर्ण्यता ; विरुद्धसंबन्धः ; ४८८ बीनिसंबन्ध-
वर्ण्यता ; दत्तकसापिण्ड्यविचारः ; सापिण्ड्यावधिः ; मातृ-
सापिण्ड्यवर्ण्यता . वृद्धगौतमः- ४८९ अनौरसमुतेषु
न सापिण्ड्यम् . हारीतः- ४८९ सापिण्ड्यावधिः ;
मातापितृसापिण्ड्यवर्ण्यता . धौषायनः- ४८९ विवाहा-
दिष्यद्वानां शास्त्रविरुद्धदेशपमार्गां प्रामाप्यविचारः ;
मातुलादिकन्यापरिणयविन्ता ; ४९२ पितृसापिण्ड्या-
वधिः ; सापिण्ड्यनिवृत्तिः सपुत्र्यता च दायमागोचरम् ;
४९३ विरुद्धसंबन्धः ; ४९४ सपिण्ड्यसगोत्रकन्योद्वाहे
कर्तव्यं प्रायश्चित्तादि . आपस्तम्बः- ४९४ मातृसापिण्ड्य-
वर्ण्यता ; सगोत्रोऽसगोत्रे च सापिण्ड्यपरिणयमेदः ; पूर्वव-
रुद्धाचारानुसरणे न दोषः . यस्मिन्- ४९४ सापिण्ड्या-
वधिः ; मातापितृसापिण्ड्यवर्ण्यता . विष्णुः- ४९५

सापिण्ड्यावधिः ; मातापितृसापिण्ड्यवर्ण्यता ; सपिण्ड्य-
सगोत्रकन्योद्वाहे दोषः . शङ्खः शङ्खलिखितौ च- ४९५
शरीरावयवान्वयसापिण्ड्यम् ; सापिण्ड्यावधिः ; माता-
पितृसापिण्ड्यवर्ण्यता ; ४९६ आशौचसपिण्ड्योदकदानादौ
निर्वाप्यसापिण्ड्यम् . लिखितः- ४९६ निर्वाप्यसापि-
ण्ड्यम् ; विवाहोत्तरं भर्तृसपिण्ड्यता विवाहेन कन्याया
गोशान्तरं च . महाभारतम्- ४९६ मातुलकन्यापरिणये
इतिहासप्रमाणम् ; ४९७ विरुद्धसंबन्धः ; गुरुपुत्र्या विवाहो
निषिद्धः . मनुः- ४९८ सापिण्ड्यावधिः ; शरीरावयवा-
न्वयः सापिण्ड्यम् ; विरुद्धसंबन्धः ; सर्ववर्णताधारणी
सापिण्ड्यवर्ण्यता पितृगोत्रवर्ण्यता च ; ४९९ निर्वाप्य-
सापिण्ड्यम् ; आशौचादिषु सापिण्ड्यावधिः वर्णमेदेन ;
समानोदकत्वम् ; ५०१ मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधः ;
५०२ अनौरसे दत्तकादौ निर्वाप्यसापिण्ड्यम् . याज्ञ-
वल्क्यः- ५०२ सापिण्ड्यवर्ण्यता ; सापिण्ड्यावधिः ;
शरीरावयवान्वयरूपं निर्वाप्यसापिण्ड्यान्वरूपं च सापि-
ण्ड्यम् ; विरुद्धसंबन्धः ; मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधः .
नारदः- ५०८ सापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंश्लेष-
विचारः . बृहस्पतिः- ५०९ विवाहादिसंज्ञानां शास्त्र-
विरुद्धदेशपमार्गां प्रामाप्यविचारः ; मातुलादिकन्यापरिणय-
निषेधविचारः . व्यासः- ५१० मातुलादिकन्यापरिणय
निषेधविचारः ; मातृसापिण्ड्यवर्ण्यता . देवछः- ५१०
सापिण्ड्यावधिः . लक्षणा- ५१० वर्णमेदेन सापिण्ड्या-
वधिमेदः ; सापिण्ड्यवर्ण्यताविययः . मरीचिः- ५१०
विवाहे सापिण्ड्यनिषेधेन फालित्यम् . शातानपः- ५११
सापिण्ड्यावधिः सार्ववर्णिकः ; मातुलादिपुत्र्यापरिणये प्राय-
श्चित्तादिकर्तव्यता ; देशमेदेन सापिण्ड्यसंश्लेषः . लघु-
शातानपः- ५११ सापिण्ड्यवर्ण्यता . पराशरः- ५११
सापिण्ड्यावधिमेदः मत्तमेदेन . मुग्धन्तुः- ५११ सापिण्ड्या-
वधिमेदः मत्तमेदेन ; विरुद्धसंबन्धः ; ५१२ मातुलादि-
पुत्र्यापरिणये प्रायश्चित्तादिकर्तव्यता ; ५१३ सापिण्ड्या-
शौचदायमागवधिः . फण्डः- ५१३ धनियनिययः
सापिण्ड्यावधिः . पेटानसिः- ५१३ सापिण्ड्यावधि-
विरुद्धः ; ५१४ मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधः प्राय-
श्चितं च . वृद्धमनुः- ५१४ औत्प्रेथपुत्रेषु सापिण्ड्यं

धीजत एव ; सापिण्ड्यवर्गता. काष्णोजिनिः- ५१४
 अनौरसपुत्रसंबन्धे सपिण्डीकरणम् . व्याघ्रपादः- ५१५
 मातुलमुनापरिणयो- देशधर्मः. वृद्धशातातपः- ५१५
 विवाहे वर्ग्या बान्धवप्रकाराः . दुग्धः- ५१५ सापिण्ड्या-
 वधिः. आश्वलायनः- ५१५ सापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्य-
 संकोचो देशभेदेन शास्त्राभेदेन च ; मातुलादिकन्यापरिणयो
 देशधर्मः . स्मृत्यन्तरम्- ५१६ विरुद्धसंबन्धः ; विवाहेन
 कन्यायाः सापिण्ड्यनिवृत्तिः. मार्कण्डेयपुराणम्- ५१६
 निर्वाप्यसापिण्ड्यावधिः ; ब्राह्मादिविवाहेन विवाहिताया
 भर्ता सपिण्डता सगोत्रता च, आसुरादिविवाहेन विवाहिता-
 याश्च पित्रा. मत्स्यपुराणम्- ५१७ निर्वाप्यसापिण्ड्या-
 वधिः . विष्णुपुराणम्- ५१७ पितृमातृसापिण्ड्यावधिः .
 श्रीमद्भागवतम्- ५१७ इतिहासे मातुलादिकन्यापरिणयो-
 दाहणानि. लिङ्गपुराणम्- ५१८ विरुद्धसंबन्धः . ब्रह्म-
 पुराणम्- ५१८ निर्वाप्यसापिण्ड्यावधिः . कूर्मपुराणम्-
 ५१८ विवाहितानां भर्ता सापिण्ड्यम् . अनिर्दिष्टकर्तृक-
 यचनानि- ५१८ मातृतः पितृतश्च सापिण्ड्यावधिः ;
 विरुद्धसंबन्धः . चतुर्विंशतिमतम्- ५१९ पितामातृ-
 सापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन ; देशधर्मकुलधर्मप्रामाण्यम् ;
 मातुलादिकन्यापरिणयानुमतिः . पट्टत्रिंशत्मतम्- ५२०
 मातुलादिकन्यापरिणयानुमतिः . संप्रहः (संप्रहकारः)-
 ५२० पितृमातृसापिण्ड्यावधिः ; मातुलकन्यापरिणयानु-
 मतिः . विश्वरूपाचार्यः- ५२० शरीरवधवधान्यपतापि-
 ण्ड्यावधिः ; निर्वाप्यसापिण्ड्यावधिश्च . स्मृतिसारे-
 ५२१ पितामातृसापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंकोचः .
 स्मृतिरत्ने- ५२१ मातुलादिकन्यापरिणयो देशधर्मः .
 फाषिकामतम्- ५२१ पितामातृसापिण्ड्यावधिः ; सापि-
 ण्ड्यसंकोचविचारः . संस्कारनृसिंहे- ५२१ विरुद्ध-
 संबन्धः . स्मृतिचन्द्रिकायाम्- ५२१ सापिण्ड्यसंकोच-
 निषेधः . स्मृत्यर्णये- ५२१ सापिण्ड्यसंकोचानुमतिः .
 धर्मप्रदीपे - ५२१ सापिण्ड्यवर्गता. प्रवरनिर्णये-
 ५२२ सापिण्ड्यवर्गता. रामयाज्ञपेयी- ५२२ सापि-
 ण्ड्यवर्गतादिभिः विचारः . शाकलकारिकाः- ५२३
 मातुलाः पितृतश्च सापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंकोचानु-

मतिः देशधर्मः ; विरुद्धसंबन्धः . रेणुकारिकाः- ५२४
 मातापितृसापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंकोचविचारः .

कन्यापरीक्षा

[पृ. ५२५-५५८]

बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्- ५२५ कन्याया विवाहे
 वर्ग्या अवस्थाः ; कन्याया वर्ग्यानि लक्षणानि ; कन्याया
 वर्ग्यानि नामानि ; कन्याया दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः ;
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ; कन्यायाः पुण्य-
 लक्षणम् . आश्वलायनगृह्यसूत्रम्- ५२५ कन्याया
 विवाहानुकूलानि लक्षणानि ; कन्याया दुर्विशेषलक्षण-
 परीक्षाविधिः . आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्- ५२७
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. कौपीतिकगृह्य-
 सूत्रम्- ५२७ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि.
 आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्- ५२७ कन्याया विवाहे वर्ग्या
 अवस्थाः ; ५२८ कन्याया विवाहे . वर्ग्यानि लक्षणानि ;
 ५२९ कन्याया वर्ग्यानि नामानि ; कन्याया दुर्विशेष-
 लक्षणपरीक्षाविधिः ; ५३० कन्याया विवाहानुकूलानि
 लक्षणानि ; कन्यायाः पुण्यलक्षणम् . हिरण्यकेशिशुभ्र-
 सूत्रम्- ५३१ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि.
 मानवगृह्यसूत्रम्- ५३१ विवाहकारणानां तारतम्येन
 विचारः ; कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ; कन्याया
 दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः . भारद्वाजगृह्यसूत्रम्- ५३२
 विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः ; कन्याया वर्ग्या
 अवस्थाः ; कन्याया दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः ; कन्यायाः
 पुण्यलक्षणम् . काठकगृह्यसूत्रम्- ५३२ कन्याया
 दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः . धाराहृगृह्यसूत्रम्- ५३३
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ; विवाहकारणानां
 तारतम्येन विचारः ; कन्याया विवाहानुकूलानि लक्ष-
 णानि ; कन्याया दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः . जामि-
 नेदयगृह्यसूत्रम्- ५३३ कन्याया विवाहानुकूलानि
 लक्षणानि विवाहे वर्ग्यानि नामानि च. पारस्करगृह्य-
 सूत्रम्- ५३३ कन्याया विवाहानुकूललक्षणम् . गोमिल-
 गृह्यसूत्रम्- ५३४ कन्याया दुर्विशेषलक्षणपरीक्षा-
 विधिः ; ५३५ कन्याया विवाहानुकूललक्षणम् . जैमिनि-

गृहसूत्रम्- ५३५ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि,
 वैखानसगृहसूत्रम्- ५३६ कन्याया विवाहानुकूलानि
 लक्षणानि. गौतमः- ५३६ कन्याया विवाहानुकूलानि
 लक्षणानि; अश्रातृककन्याया अविवाह्यता. हारीतः-
 ५३६ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; कन्याया
 विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च; कन्याया विवाहा-
 नुकूलानि लक्षणानि. द्यौघायनः- ५३६ अश्रुमलक्षणा
 कन्या वर्ज्या; ५३७ विवाहे सप्तविधा पुनर्भूवर्ज्या.
 वसिष्ठः- ५३७ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि;
 विवाहे वर्ज्यां पापनक्षत्रजातौ वधूवरी. विष्णुः- ५३८
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि. शङ्खः, लिखितः,
 शङ्खलिखितौ च- ५३८ कन्याया विवाहानुकूलानि
 लक्षणानि; अश्रातृककन्याया अविवाह्यता. मनुः- ५३८
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च; ५४०
 अश्रातृककन्याया अविवाह्यता. याज्ञवल्क्यः- ५४२
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. नारदः- ५४३
 विवाहे कन्याया वर्ज्यानि लक्षणानि; विवाहे वर्ज्यां पाप-
 नक्षत्रजातौ वधूवरी. वृद्धनारदः- ५४४ विवाहे वर्ज्यां
 पापनक्षत्रजाता कन्या. कात्यायनः- ५४४ कन्याया
 विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि. व्यासः- ५४४ कन्याया
 विवाहानुकूलानि लक्षणानि. यमः- ५४४ कन्याया विवाहे
 वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च. संयर्तः- ५४४ कन्याया
 विवाहानुकूलानि लक्षणानि. लघुशातातपः- ५४४
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च; ५४५
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. कश्यपः- ५४५
 विवाहे सप्तविधा पुनर्भूवर्ज्या. आश्वलायनः- ५४५
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. लघ्वाश्वलायनः-
 ५४५ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. गर्गः- ५४५
 कन्याया विवाहे आश्वलायनोक्तत्वमनुकूलम्; ५४६
 पापनक्षत्रजाता कन्या विवाहे वर्ज्या. यात्स्यायनः- ५४६
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि नामानि स्मृत्यन्तरम्- ५४६
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि नामानि. वायुपुराणम्-
 ५४६ नमिकालक्षणम्. मार्कण्डेयपुराणम्- ५४६
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि. विष्णुपुराणम्-

५४६ कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि. स्कन्दपुराणम्
 - ५४७ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. पद्मपुराणम्
 - ५४७ पुराणपुस्तकशङ्कुनेन कन्यापरीक्षाविधिः (पुराणा-
 र्चनम्). ब्रह्मपुराणम्- ५५३ कन्याया विवाहे वर्ज्यानि
 लक्षणानि. काशीखण्डः- ५५३ शुभलक्षणवती कन्या
 विवाह्या. अनिर्दिष्टकर्तृवचनानि- ५५३ कन्याया
 विवाहेऽनुकूलानि वर्ज्यानि च लक्षणानि. चतुर्विंशतिमतम्
 - ५५३ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. स्मृति-
 संग्रहः- ५५४ कन्याया दुर्विधेयलक्षणपरीक्षाविधिः.
 मत्स्यसूक्तमाहातन्त्रे- ५५४ मातृनाम्नी कन्या विवाहे
 वर्ज्या. कारिकानिघन्ते ज्योतिःसागरे च- ५५४
 कन्याया विवाहे वर्ज्यानि ग्राह्याणि च नामानि. स्मृति-
 मञ्जर्याम्- ५५४ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि.
 ज्योतिःसारे- ५५४ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि.
 सुप्रभेदे- ५५४ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि.
 हलायुधः- ५५४ कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि.
 राजमार्तण्डः- ५५४ कन्याया विवाहे वर्ज्यानि नामानि
 लक्षणानि च. मुहूर्तचिन्तामणिः- ५५५ विवाहे
 वर्ज्यां पापनक्षत्रजातौ वधूवरी तदपवादश्च. नृसिंह-
 प्रसादे- ५५५ विवाहे वर्ज्यां पापनक्षत्रजातौ वधूवरी
 तदपवादश्च. कश्यपपटले- ५५५ विवाहे वर्ज्यां पाप-
 नक्षत्रजातौ वधूवरी. ज्योतिःसंग्रहे- ५५५ विवाहे
 वर्ज्यां पापनक्षत्रजातौ वधूवरी तदपवादश्च. जानकीसूत्रे-
 ५५५ पापनक्षत्रजन्मदोषापवादः. शाकलकारिका- ५५६
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि. शौनकाकारिकाः-
 ५५६ कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; कन्याया
 दुर्विधेयलक्षणपरीक्षाविधिः. रेणुकारिकाः- ५५६
 कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; ५५७ कन्याया
 विवाहे वर्ज्यानि नामानि लक्षणानि च; कन्याया दुर्वि-
 धेयलक्षणपरीक्षाविधिः. गृह्यसंग्रहः- ५५७ कन्याया
 दुर्विधेयलक्षणपरीक्षाविधिः. अनन्तपाठकारिकाः-
 ५५८ विवाहे कन्याया वर्ज्यानि लक्षणानि; कन्याया
 विवाहानुकूलानि लक्षणानि.

पुनर्म्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहार-

विचारश्च

[प्र. ५५९ - ५८२]

गौतमः- ५५९ वाग्दत्ताया उदकदत्तायाश्च वरमरणे

विवाहाहर्ता ; वाग्दत्ताया अदानमधर्मसंयुक्ताय, यौधा-
यनः- ५५९ सप्तविधा पुनर्भूः ; अपहृताया मन्त्र-
संस्कारपूर्वमन्यत्र विवाहाहर्ता ; ५६० अशतयोन्वा मृत-
भर्तृकायाः पुनर्विवाहाहर्ता. वसिष्ठः- ५६० वाग्द-
त्ताया उदकदत्तायाश्च वरमरणे विवाहाहर्ता ; सप्तपथाः
पूर्वं वरमरणादौ कन्याया विवाहाहर्ता ; अपहृताया
मन्त्रसंस्कारपूर्वमन्यत्र विवाहाहर्ता ; ५६१ अशतयोन्वा
मृतभर्तृकायाः पुनर्विवाहाहर्ता ; दत्तशुल्कायाः कन्याया
वरमरणे विवाहाहर्ता ; पुनर्भूलक्षणम् ; विवाहे दत्तायाः
कन्याया अन्येन पुनर्विवाहः पूर्ववरस्य दोषविशेषोपलब्धौ .
विष्णुः- ५६१ विवाहे दत्तायाः कन्याया वरदोषाभावे
अन्यत्र दाने, दोषमनुक्त्वा सदोषकन्यादाने, मिथ्यादूपणे
च दण्डः. शङ्खलिखितौ- ५६१ नष्टवरायाः पुन-
र्विवाहः, शुल्कदानुदीर्घकालवियोगे च, महाभारतम्-
५६२ दत्तशुल्काऽपि कन्या सप्तपथाः पूर्वममीष्टायान्य-
वराय दानार्हा ; सप्तपथा एव विवाहसिद्धिः. मनुः-
५६३ वाग्दत्ताया एव नियोगाधिकारः ; ५६४ नियोग-
विधिः ; दत्तायाः पुनर्दानं निषिद्धम् ; ५६५ विवा-
हितायाः परित्यागकारणानि ; दोषमनुक्त्वा सदोषकन्या-
दाने दण्डः ; ५६६ कन्याया मिथ्यादूपणे दण्डः ;
अकन्याया न विवाहाहर्ता ; ५६७ दत्तशुल्काया वर-
मरणे देवयो वरदाम्या अनुमत्ता ; दत्तशुल्काया न
पुनर्दानम् ; ५६८ पुनर्भूलक्षणम् ; अशतयोन्वाः पुन-
र्विवाहः. याज्ञवल्क्यः- ५७० दत्तायाः प्रत्यादाननिषेधः
सद्वरवादश्च ; ५७१ समवराः पूर्वमन्येन विवाहे कार-
णानि, कन्याद्विवाहे पुनर्विवाहः ; दोषमनुक्त्वा गदोष-
कन्यादाने, कन्याया मिथ्यादूपणे, अनुष्टयाभ्यागणे च
दण्डः ; दत्तायाः प्रत्यादाने दण्डः ; पुनर्भूलक्षणं शैरिणी-
स्यानं च. नारदः- ५७२ त्रिविधा पुनर्भूः, चतुर्विधा
शैरिणी, तासां दोषकारणम् च ; ५७३ अशतयोन्वाः

पुनर्विवाहानुमतिः ; दत्तशुल्काया अन्येन विवाहाहर्ता ;
आसुरादिषु गुणापेक्षे कन्यादानम् ; पुनर्विवाहनिमित्तानि ;
५७४ सदोषवधुवरयोः परित्यागाहर्ता ; ५७५ दत्त-
कन्यायाः प्रत्यादाने दण्डः ; दोषमनुक्त्वा सदोषकन्यादाने
अनुष्टकन्यात्यागे च दण्डः. काल्यायनः- ५७६ वृताया
वरे नष्टेऽन्येन विवाहः ; दत्तशुल्काया वरे नष्टे विवाह-
विचारः ; अनेकैर्म्यो दत्ताया विवाहविचारः ; ५७७
वरदोषे कन्यादोषे च अनुक्ते दण्डः ; ५७८ ऊढायाः
पुनर्विवाहो वरदोषे ज्ञाते ; अनुष्टवरकन्ययोरदुप्यता, दुष्ट-
वरकन्ययोस्त्याग्यता. व्यासः- ५७८ सप्तपथाः पूर्वं वर-
मरणेऽन्येन विवाहानुमतिः. यमः- ५७८ वरदोषेऽशत-
योन्वाः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः ; वाग्दत्ताया अप-
हृतायाश्च कन्यात्वम्. शातातपः- ५७९ वरदोषे अशत-
योन्वाः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः . लघुशातातपः
- ५७९ वरदोषे अशतयोन्वाः संस्कृतायाः पुनर्विवाहा-
नुमतिः. पराशरः- ५७९ विवाहितायाः पुनर्विवाहे पञ्च
कारणानि ; ब्रह्मचर्यं विधवाधर्मः . अङ्गिराः- ५८०
पुनर्भूदोषः . बृद्धमनुः- ५८० सप्तपथाः पूर्वं कन्या-
त्वम् . कश्यपः- ५८० सप्तविधा पुनर्भूविवाहानर्हा ;
असंस्कृताया दत्ताया वरे सदोषेऽन्येन विवाहानुमतिः .
ब्रह्मपुराणम्- ५८० बालविधवायाः परित्यक्तायाश्च
नियोगः पुनर्विवाहो वा, स च न कलौ. बृहन्नार-
दीयम्- ५८० अशतयोन्वाः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानु-
मतिः कलौ न. अनिर्दिष्टकर्तृकवचने- ५८० कन्याया
बलादुद्वाहे अन्येदेयता ; वरमरणादौ सप्तपथाः पूर्वमेवान्येन
विवाहाहर्ता, स्मृत्यर्थसारः- ५८१ वरदोषे मन्त्रसंस्कार-
पूर्वमेवान्येन वरेण विवाहाहर्ता, स्त्रीणां पुनर्विवाहे मता-
न्तराणि ; कलौ स्त्रीणां पुनर्विवाहो वर्ज्यः. चन्द्रिकायाम्-
५८१ आवातिरिक्तानेकवरसमागमे दूरन्येन विवाहता.
धर्मप्रवृत्तौ- ५८१ अशतयोन्वाः संस्कृतायाः पुन-
र्विवाहः सदोषे वरे. रेणुकारिकाः- ५८१ अनुष्टया
वाग्दत्ताया अदाने दण्डः ; सप्तपथाः पूर्वं कन्यात्वम् ;
विवाहितायाः पुनर्विवाहे पञ्च कारणानि ; विवाहिताया
दुष्टयाभ्याग्यता ; अनुष्टवरकन्ययोर्दूपणे दण्डः ; विवा-
हितायाः कलौ पुनर्विवाहो वर्ज्यः.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः

[पृ. ५८३-५९९]

पारस्करगृह्यसूत्रम्- ५८३ द्विजस्य वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; द्विजस्य शूद्रा भार्या अमन्त्रवरणाहार्त्ता. गौतमः- ५८३ सदृशी भार्या प्रशस्ता. हारीतः- ५८३ ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा; ५८४ द्विजस्य शूद्रा-तिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; आपदि अधर-वर्णसर्वेभार्यानुमतिः. बौधायनः- ५८४ सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; स्ववर्णभार्या प्रशस्ता. यस्मिष्ठः- ५८५ सदृशी भार्या प्रशस्ता; वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य; शूद्रा भार्या अमन्त्रवरणाहार्त्ता द्विजस्य; अमिचित्तः शूद्रा भार्या अगम्या; शूद्रा भार्या न धर्मजाया. विष्णुः- ५८५ सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; ५८६ शूद्रा भार्या न धर्मजाया; द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. शङ्खः- ५८६ सदृशी भार्या प्रशस्ता; शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य; शूद्रस्य शूद्रैव; सवर्णा भार्या प्रशस्ता; अधो-वर्णभार्यावरणमनुकल्पः; शूद्रा भार्या द्विजस्य निषिद्धा. महाभारतम्- ५८७ वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य; शूद्रा भार्या निषिद्धा द्विजस्य; शूद्रस्य सर्वैव भार्या. मनुः- ५८७ सवर्णा भार्या प्रशस्ता; अधरवर्ण-भार्यावरणमनुकल्पः; ५८८ सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; ५८९ ब्राह्मणशत्रिययोः शूद्रा भार्या निषिद्धा; ५९० द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. याज्ञवल्क्यः- ५९४ द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा; ५९५ शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य; शूद्रस्य सर्वैव भार्या. नारदः- ५९६ धवर्णा भार्या प्रशस्ता; सवर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्. व्यासः- ५९६ अन्यवर्णभार्यापुत्रः स्ववर्णा; शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य. देवलः- ५९६ सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरण-मनुमतम्. उशना- ५९६ ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. यमः- ५९७ सवर्णा भार्या प्रशस्ता; सर्व-वर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; ब्राह्मणस्य शूद्रा

भार्या निषिद्धा. बृहद्यमः- ५९७ ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. पैठीनसिः- ५९८ सर्ववर्णानां अधर-वर्णभार्यावरणमनुकल्पः. ज्ञानूकर्म्यः- ५९८ सवर्णा भार्या प्रशस्ता. अङ्गिराः- ५९८ द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. मार्कण्डेयपुराणम्- ५९८ सवर्णा भार्या प्रशस्ता; द्विजस्य वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्. ब्रह्म-पुराणम्- ५९८ द्विजस्य वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनु-मतम्; आपदि अधरवर्णभार्यानुमतिः. भविष्यपुराणम् - ५९९ द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा. स्मृत्यर्थसारः- ५९९ द्विजस्याधरवर्णभार्यावरणं कलौ वर्ज्यम्. रेणु-कारिकाः- ५९९ द्विजस्य वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनु-मतम्; द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा; द्विजस्याधरवर्ण-भार्यावरणं कलौ वर्ज्यम्.

वरपरीक्षा

[पृ. ६००-६१३]

बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्- ६०० विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. आश्वलायनगृह्यसूत्रम्- ६०० विवाह-नुकूलं वरलक्षणम्. आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्- ६०० विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. मानवगृह्यसूत्रम्- ६०० विवाहकारकाणां तारतम्येन विचारः. भारद्वाज-गृह्यसूत्रम्- ६०१ विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः. वाराहगृह्यसूत्रम्- ६०१ विवाहकारणानां तार-तम्येन विचारः. गौतमः- ६०१ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. बौधायनः- ६०१ गुणहीनो विवाहानर्हः. आपस्तम्बः- ६०१ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. यस्मिष्ठः- ६०१ दत्ताया अपि कन्यायाः सदोषेण वरेण न विवाहः; विवाहप्रतिकूला वरदोषाः. महाभार-तम्- ६०२ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि. मनुः- ६०२ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि; गुणहीनो विवाहा-नर्हः; ६०३ जातिदोषलिङ्गानि. याज्ञवल्क्यः- ६०३ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि; ६०४ पुंस्त्वलिङ्गं पण्डलिङ्गं च. नारदः- ६०५ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि; पुंस्त्व-लिङ्गं पण्डलिङ्गं च; पण्डप्रकाराः; ६०६ विवाहितया वराः पण्डास्ताभ्याः; पण्डत्यागे कालविचारः; पण्डभार्यायाः पुनर्विवाहाहर्त्ता; ६०८ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि;

विवाहप्रतिकूला वरदोषाः, कात्यायनः- ६०८ विवाह-
प्रतिकूला वरदोषाः; बान्दानेऽपि सद्योपचरो विवाहानर्हः;
६०९ विवाहितया दोषविदोपयुक्तो वरस्त्याज्यः पुनर्वि-
वाहश्च; पण्डलिनम्, व्यासः- ६०९ विवाहानुकूलानि
वरलक्षणानि, देवलः- ६०९ पञ्चविधः पण्डः, यमः-
६१० विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि, शातातपः- ६१०
विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि, पराशरः- ६१० वरदोषाः,
लघ्वाश्वलायनः- ६१० विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि,
स्मृत्यन्तरम्- ६१० गुणवत्त्वं वरलक्षणम्, लिङ्ग-
पुराणम्- ६१० विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि, गरुड-
पुराणम्- ६११ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि, ब्रह्म-
पुराणम्- ६११ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि, ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम्- ६११ विवाहप्रतिकूला वरदोषाः,
विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि, भविष्यपुराणम्- ६११
विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि, अनिर्दिष्टकर्तृकयच-
नानि- ६११ विवाहानुकूलानि वरकन्यालक्षणानि;
कुलविशयोच्चारतम्पम्, संप्रहकारः (स्मृतिसंप्रहः)-
६११ विवाहप्रतिकूला वरदोषाः, लङ्कः- ६१२ अशौ-
चरगुणाः, कर्मविपाकसंप्रह- ६१२ सप्तविधः पण्डः,
ज्योतिःसारे- ६१२ गत वरगुणाः, दश वरदोषाः,
व्यपहाराचण्डेश्वरे- ६१२ दश वरदोषाः, शौनक-
कारिका- ६१२ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि, रेणु-
कारिकाः- ६१२ विवाहानुकूलानि वरकन्यालक्षणानि;
विवाहप्रतिकूला वरकन्यादोषाः; पण्डतभागम्, कारिका-
निबन्धे- ६१३ विवाहप्रतिकूला वरदोषाः, अनन्त-
पाठककारिकाः- ६१३ विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि.

परिवेत्त्रादिविचारः

[अ. ६१४-६४१]

वेदाः- ६१४ परिवेदनादिदोषाः, धेमानमगृह्य-
सूत्रम्- ६१४ परिवेदनलक्षणम्; परिवेदने प्रायश्चित्तम्;
वेदभङ्गप्रतिषेधोक्त परिवेत्तुः पुनर्विवाहः; ज्येष्ठे नष्टे
पण्डिते वा कनिष्ठस्य कर्तव्यम्, गौतमः- ६१४ परिवेद-
नान्नशाः; ६१५ परिवेदनामेरिधिपूयादिदोषे प्राय-
श्चित्तम्; अङ्गुलीकारे ज्येष्ठे भ्रातरि कन्यापीडयति;

हारीतः- ६१६ परिवेत्त्रादिलक्षणम्; परिवेदनदोषप्राय-
श्चित्तम्; परिवेदनलक्षणकन्याया ज्येष्ठाय दानम्, बौधायनः-
- ६१७ परिवेदनादिदोषस्तव्यायश्चित्तं च, आपस्तम्बः-
- ६१७ परिवेदनादिदोषस्तव्यायश्चित्तं च, वसिष्ठः-
६१७ परिवेदनादयो दोषाः; तव्यायश्चित्तं, परिवेदने
पुनर्विवाहश्च; ६१८ अग्नेदिधिपूदिधिपूपत्योः प्रायश्चित्तं,
कन्यापरिवर्तनेन विवाहश्च; ६१९ ज्येष्ठे अङ्कतविवाहे
प्रतीक्षावधिविधिः, तदतिक्रमे प्रत्यवायश्च; ६२० परि-
वेदनापवादाः, वृद्धवसिष्ठः- ६२० पर्याधानापवादः,
शङ्खः, लिखितः, शङ्खलिखितौ च- ६२१ परिवेदन-
दोषः प्रायश्चित्तं च; परिवेदनापवादाः, मनुः- ६२१
परिवेत्तुपरिवित्तिलक्षणे; ६२२ परिवेदनदोषः; परिवेत्तु-
परिवित्तिलक्षणे; परिवेदनापवादाः; ६२३ दिधिपू-
पतिलक्षणम्, कात्यायनः- ६२३ परिवेत्तुपरिवित्तिल-
क्षणे; परिवेदने प्रत्यवायः; ६२४ परिवेदनापवादाः;
६२६ नष्टादौ ज्येष्ठे कालप्रतीक्षा परिवेदनार्थम्; विवाहो-
त्तरं प्रोषितप्रत्यागमने प्रायश्चित्तम्; परिवेदनापवादाः,
देवलः- ६२७ परिवेत्तुपरिवित्तिलक्षणे; अग्नेदिधिपू-
दिधिपूदिधिपूपतिलक्षणानि, लक्षणा- ६२७ परिवेदना-
पवादाः, प्रजापतिः- ६२८ अग्नेदिधिपूदिधिपूपतिल-
क्षणम्, यमः- ६२८ दिधिपूपतिलक्षणम्; परिवेदन-
दोषः तप्रायश्चित्तं च; परिवेदनापवादाः, व्याघ्रः-
६२८ अग्नेदिधिपूदिधिपूपतिलक्षणे, शातातपः- ६२८
परिवेत्तुपरिवित्तिलक्षणे; परिवेदनापवादाः, लघुशाता-
तपः- ६३० परिवेत्तुपरिवित्तिलक्षणे; परिवेदनदोषः;
परिवेदनापवादाः, पराशरः- ६३० परिवेदनदोष-
स्तव्यायश्चित्तम्; परिवेदनापवादाः, अत्रिः- ६३१
परिवेदनप्रायश्चित्तम्; परिवेदनापवादाः, लौगाक्षिः-
६३१ पर्याधानुपर्याहितामेरिधियुदियुदिलक्षणानि, वृद्ध-
याश्वल्क्यः- ६३१ परिवेत्तुलक्षणम्, सुमन्तुः-
६३२ परिवेदनप्रायश्चित्तम्; पर्याधाननिषेधः; पर्याधाना-
पवादाः, कण्वः- ६३३ परिवेदनापवादाः, वृद्धमनुः-
६३३ अग्नेरिधिपूयापवादाः, काष्ठीजिनिः- ६३३
परिवेदनापवादाः, जमदग्निः- ६३३ परिवेदनापवादाः,
गर्गः- ६३३ परिवेदनदोषः; परिवेदनपवादाः, ब्रह्म-

गर्भः- ६३६ परिवेदनापवादाः. अनिर्दिष्टकर्तृकवचने
- ६३६ परिवेदनापवादाः. संप्रहकारः
(स्मृतिसंग्रहः)- ६३६ परिवेदनापवादाः.
चतुर्विंशतिमतम्- ६३६ पर्याधानपरिवेदननिषेधः;
पर्याधानापवादाः, स्मृत्यर्थसारः- ६३७ पर्याधानपरि-
वेदनापवादाः. त्रिकाण्डमण्डनः- ६३७ पर्याधानपरि-
वेदननिषेधः; ६३८ पर्याधानपरिवेदनापवादाः. रेणु-
कारिकाः- ६४० पर्याधानपरिवेदननिषेधः; पर्याधान-
परिवेदनापवादाः.

विवाहकालः

[पृ. ६४२-६५९]

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्- ६४२ नमिक्कालं विवाहे
इष्टम्. मानवगृह्यसूत्रम्- ६४२ नमिक्कालं विवाहे
इष्टतमम्. घाराहृगृह्यसूत्रम्- ६४२ अनमिक्कालं विवाहे
इष्टम्. गोमिलगृह्यसूत्रम्- ६४२ नमिक्कालं विवाहे
इष्टतमम्. जैमिनिगृह्यसूत्रम्- ६४२ अनमिक्कालं
विवाहे इष्टम्. वैश्वानसगृह्यसूत्रम्- ६४३ नमिक्कालं
गौरीत्वं वा विवाहे इष्टम्; नमिक्कालीरलक्षणे; प्रासरज-
स्वाया विवाहे प्रायश्चित्तम्. गौतमः- ६४३ कन्यादाने
प्रयोञ्जकमन्तुमतीत्वम्; ऋतुपूर्वमदाने दोषः. हारीतः-
६४३ ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया
ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. धौधायनः- ६४४ नमिक्कालं
विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः. आप-
स्तम्बः- ६४४ ऋतुपूर्वं द्वादशवर्षपर्यं वा कन्यादानम्;
नमिक्कालीरोहिणीलक्षणानि; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने
दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः;
कन्याया अधिकरात्रौ वरः. यस्मिष्ठः- ६४५ नमिक्कालं
विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः. विष्णु-
६४५ वयसा त्रिगुणो वरः एकगुणा च भार्या प्रशस्ता;
अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. महाभारतम्-
६४५ वयसा त्रिगुणो वरः एकगुणा च भार्या; सप्तम-
वर्षापूर्वं कन्याविवाहः प्रशस्ता. मनुः- ६४५ कन्या-
विवाहे उपनयनकालातिदेशः; कन्याया नमिक्कालं वरा-
न्यूनपरत्वं वा विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया

अदाने दोषः. याज्ञवल्क्यः- ६४७ ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः. नारदः- ६४७ ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने
दोषः. बृहस्पतिः- ६४८ नमिक्कालं वरान्यूनपरत्वं
वा विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः;
अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. व्यासः-
६४८ गौर्वदिलक्षणानि; ऋतुपूर्वकाले विवाहार्ह-
त्वम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः. देवदत्तः-
६४९ ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया
ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. उशना- ६४९ अविवाहिताया
ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. यमः- ६४९ कन्याया नमि-
क्कालं वरान्यूनपरत्वं वा विवाहे इष्टम्; ऋतुकालपूर्वं
कन्याया अदाने दोषः; गौरीरोहिणीकन्यालक्षणानि;
अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. मरीचिः-
६५१ कन्याया ऋतुपूर्वकाले विवाहार्हत्वम्; ऋतुपूर्वं
कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषली-
त्वदोषः. दक्षः- ६५१ गौरीरोहिणीकन्यारजस्वला-
लक्षणानि; कन्याया ऋतुपूर्वकाले विवाहार्हत्वम्; ऋतु-
पूर्वं कन्याया अदाने दोषः. प्रजापतिः- ६५१ अवि-
वाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. संवर्तः- ६५१
नमिक्कालं विवाहे इष्टम्; गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलक्ष-
णानि; अथर्वार्याया विवाहः प्रशस्ता; ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः. पराशरः- ६५२ गौरीरोहिणीकन्यारज-
स्वलक्षणानि; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवा-
हिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. अत्रिः- ६५३ दीप-
कालं द्वादशपर्यं पुनर्विवाहश्च स्त्रीणां फली वर्ज्यः; ऋतुपूर्वं
कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषली-
त्वदोषः. लघुशातावपः- ६५४ ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने
दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः. पेठी-
नसिः- ६५४ ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः. अत्रिः
- ६५४ गौरीरोहिणीश्यामानमिक्कालक्षणानि; ऋतुपूर्वकाले
विवाहार्हः; अष्टरात्रां विवाहः प्रशस्ता; गौरीरोहिणी-
कन्यारजस्वलक्षणानि; दशमे वर्षे कन्याविवाहः प्रशस्ता;
ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या
वृषलीत्वदोषः; ६५५ वरपेयसा वयोदैर्घ्याभिन्ना कन्या
निषिद्धा; न्यूनवयः प्रशस्ता. व्याघ्रपादः- ६५५. ३७.

नपनकालः स्त्रीणां विवाहकालः. ज्यवनः- ६५५ पञ्चवर्ष-
पर्यन्तं स्त्रीणां न विवाहः. कश्यपः- ६५५ अष्टवर्षेणाष्ट-
वर्षां विवाहः; ऋतुपूर्वकाले विवाहे इष्टः; गौरी-
कन्यकाकुमारीलक्षणानि; ६५६ अविवाहिताया ऋतुमत्या
वृषलीत्वदोषः. आश्वलायनः- ६५६ नमिकात्वं विवाहे
इष्टम्; कन्यकागौरीरोहिणीगान्धारीलक्षणानि; कन्यकादयः
विशिष्टवयोमिर्विवाहाः. गर्गः- ६५६ गौरीरोहिणी-
कन्यारजस्वललक्षणानि. चात्स्यः- ६५६ ऋतुपूर्वकाले
विवाहे इष्टः. स्मृत्यन्तरम्- ६५६ ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः. विष्णुपुराणम्- ६५७ वर्षेरेवणा भार्यं
विगुणो वरः. ब्रह्मपुराणम्- ६५७ चतुर्थाद्दशमवर्षपर्यन्तं
कन्याविवाह इष्टः; नमिकात्वं लक्षणम्. भविष्यपुराणम्-
६५७ गौरीरोहिणीकन्यानमिकारजस्वललक्षणानि; ६५८
ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अष्टवर्षायाः कन्याया
विवाहः प्रशस्तः. अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि- ६५८
स्त्रीणां पञ्चमवर्षादूर्ध्वं विवाहकालः; वरान्यूनवयस्कत्वं
विवाहे इष्टम्. संहकारः (स्मृतिप्रहः)- ६५८
नमिकात्वं लक्षणम्. शौनकाकारिकाः- ६५८ स्त्रीणां पञ्चम-
वर्षादारभ्य विवाहकालः; द्वादशवर्षादूर्ध्वं वरविवाहकालः.
रेणुकारिकाः- ६५८ गौरीरोहिणीकन्यानमिकारजस्वल-
लक्षणानि; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; वरान्यूनवय-
स्कत्वं विवाहे इष्टम्; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्व-
दोषः. गृह्यसंहः- ६५९ नमिकात्वं लक्षणम्; ऋतुमत्या
विवाहे दानाहत्वम्; गौरीरोहिणीकन्यानमिकात्वं लक्षणानि;
नमिकात्वं विवाहे प्रशस्तम्.

स्वयंवरः

[प्र. ६६०-६६५]

गौतमः- ६६० स्त्रीगामृतुनयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः;
स्वयंवरं निष्कालद्वारात्त्यागः. बौधायनः- ६६० ऋतु-
मत्या वर्षत्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः. यमिष्ठः- ६६०
ऋतुमत्या वर्षत्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः. विष्णुः- ६६०
स्त्रीगामृतुनयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः. महाभारतम्-
६६१ निष्काला दमपत्याः स्वयंवरः. मनुः- ६६१
ऋतुमत्या वर्षत्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः; ६६२ स्वयं-
वरणे कन्यारजस्वले प्रत्येकपापः; निष्कालद्वारे कन्यायाः

स्वयंवरया न स्वत्वम्; ६६३ ऋतुमत्याः कन्यायाः
शुल्कनिषेधः. याज्ञवल्क्यः- ६६३ कन्यादातुरभावे
कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः. नारदः- ६६४ कन्यादातु-
रभावे कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः. यमः- ६६५
द्वादशवर्षायाः कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः; स्वयंवरणात्
कन्यायां न दोषः. बृहत्पराशरः- ६६५ कन्यादातु-
रभावे कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः. अनिर्दिष्टकर्तृक-
वचनानि - ६६५ कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयं-
वरणाधिकारः. रेणुकारिका- ६६५. कन्यादातुरभावे
कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः.

विवाहप्रकाराः

[प्र. ६६६-७२४]

विवाहप्रकारपरिगणनम्

[प्र. ६६६-६६८]

वैखानसगृह्यसूत्रम्, हारीतः, बौधायनः, वसिष्ठः,
विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, नारदः,
यमः, बृहत्पराशरः, विष्णुपुराणम्, पद्मपुरा-
णम्, सुप्रभेदे, रेणुकारिका- ६६६-६६८ विवाह-
प्रकारपरिगणनम्.

ब्राह्मविवाहः

[प्र. ६६८-६७५]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, मानवगृह्यसूत्रम्, काठक-
गृह्यसूत्रम्, वाराहगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्,
गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः,
हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः
शङ्खलिखितौ च, महाभारतम्, मनुः, याज्ञ-
वल्क्यः, नारदः, व्यासः, देवलः, यमः,
संवर्तः, बृहत्पराशरः, पैठीनसिः, प्रचेताः,
ब्रह्मपुराणम्, सुप्रभेदे, शौनकाकारिके, रेणु-
कारिका- ६६८-६७५ ब्राह्मविवाहः.

दैवविवाहः

[प्र. ६७५-६७८]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्,
गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः,

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, यमः, बृहत्पराशरः, सुप्रभेदे, शौनककारिके, रेणुकारिका- ६७५-६७८ दैवविवाहः .

आर्षविवाहः

[घृ. ६७८-६८३]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः शङ्खलिखितौ च, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, शौनककारिका, रेणुकारिका- ६७८-६८३ आर्षविवाहः .

प्राजापत्यविवाहः

[घृ. ६८३-६८६]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, बौधायनः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, सुप्रभेदे, शौनककारिका, रेणुकारिका- ६८३-६८६ प्राजापत्यविवाहः .

आसुरविवाहः

[घृ. ६८६-६९५]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, मानवगृह्यसूत्रम्, काठकगृह्यसूत्रम्, वाराहगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, यमः, संवर्तः, शातातपः, पराशरः, बृहत्पराशरः, पैठीनसिः, कश्यपः, स्मृत्यन्तरम्, ब्रह्मवैवर्तपुराणम्, सुप्रभेदे, शौनककारिका, रेणुकारिका- ६८६-६९५ आसुरविवाहः .

गान्धर्वविवाहः

[घृ. ६९६-६९९]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिर-

ण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, सुप्रभेदे, शौनककारिके, रेणुकारिका- ६९६-६९९ गान्धर्वविवाहः .

राक्षसविवाहः

[घृ. ६९९-७०१]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, वसिष्ठः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, हरिवंशः, सुप्रभेदे, शौनककारिके, रेणुकारिका- ६९९-७०१ राक्षसविवाहः .

पैशाचविवाहः

[घृ. ७०२-७०५]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, सुप्रभेदे, शौनककारिका, रेणुकारिका- ७०२-७०५ पैशाचविवाहः .

प्रशस्ता विवाहाः वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च

[घृ. ७०६-७१६]

वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, विष्णुः, शङ्खः, महाभारतम्, मनुः, याज्ञवल्क्यः, नारदः, देवलः, बृहत्पराशरः, पैठीनसिः, प्रचेताः, वत्सः, स्मृत्यन्तरम्, सुप्रभेदे, रेणुकारिका- ७०६-७१६ प्रशस्ता विवाहाः वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च .

ब्राह्मादिविवाहानां फलानि

[घृ. ७१६-७२४]

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, वैखानसगृह्यसूत्रम्, गौतमः, हारीतः, बौधायनः, आपस्तम्बः, हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्, विष्णुः, शङ्खलिखितौ, मनुः, याज्ञवल्क्यः, देवलः, यमः, बृहत्परा-

शरः, वह्निपुराणम्, आदित्यपुराणम्, शौनक-
कारिका, रेणुकारिका— ७१६-७२४ ब्राह्मदि-
विवाहाना फलानि.

कन्यादाननिर्णयः कन्यादानफलं च

[पृ. ७२५ - ७३५]

मानवगृहसूत्रम्— ७२५ कन्यादानाधिकारिणः .

वसिष्ठः— ७२५ कन्यादानप्रशंसा. विष्णुः— ७२५
कन्यादाने पित्रादीनामधिकारक्रमः; अस्वस्वस्थानधि-
कारः. महाभारतम्— ७२५ कन्यादानाधिकारिणः;
कन्यादानप्रशंसा. मनुः— ७२६ कन्यादानप्रशंसा. याज्ञ-
वल्क्यः— ७२६ कन्यादाने पित्रादीनामधिकारक्रमः.
नारदः— ७२८ कन्यादाने पित्रादीनामधिकारक्रमः;
७२९ दातुरभावे स्वयंवरः; अस्वस्वस्थानधिकारः. बृह-
स्पतिः— ७३० कन्यादानप्रशंसा. कात्यायनः— ७३०
कन्यादानाधिकारिणः. व्यासः— ७३१ कन्यादाने पित्रा-
दीनामधिकारक्रमः; कन्यादानप्रशंसा. देवलः— ७३१
कन्यादानप्रशंसा. यमः— ७३१ कन्यादानप्रशंसा;
गौर्यादिदानानां फलप्रारतम्यम्. भरीचिः— ७३१ कन्या-
दानप्रशंसा. संवर्तः— ७३१ कन्यादानप्रशंसा. अत्रिः—
७३२ कन्यादानप्रशंसा. बृहत्पराशरः— ७३२ कन्या-
दाने पित्रादीनामधिकारक्रमः. व्याघ्रपादः— ७३२
अन्यकन्यादानेऽप्यधिकारः कन्यादानप्रशंसा च. कश्यपः—
७३२ कन्यादानप्रशंसा; ७३३ कन्यादानतदोपः. ऋष्य-
शृङ्गः— ७३३ कन्यादानप्रशंसा. विश्वामित्रः— ७३३
कन्यादानप्रशंसा. मत्स्यपुराणम्— ७३३ कन्यादानप्रशंसा.
लिङ्गपुराणम्— ७३३ कन्यादानप्रशंसा. स्कन्दपुराणम्—
७३४ कन्यादानप्रशंसा, कन्यादानतदोपः. कूर्मपुराणम्—
७३४ कन्यादानप्रशंसा. भविष्यपुराणम्— ७३४
कन्यादानप्रशंसा. नारदीयपुराणम्— ७३४ कन्यादान-
प्रशंसा. अग्निपुराणम्— ७३४ कन्यादानप्रशंसा.
आदित्यपुराणम्— ७३४ कन्यादानप्रशंसा. अनिर्दिष्ट-
कर्तृकवचने— ७३५ कन्यादाने पित्रादीनामधिकारक्रमः;
कन्यादानप्रशंसा च. रेणुकारिकाः— ७३५ कन्यादाना-
धिकारिणः; कन्यादाने पित्रादीनामधिकारक्रमः; अस्व-

स्वस्थानधिकारः; कन्यादानप्रशंसा; गौर्यादिदानानां फल-
प्रारतम्यम्.

समानक्रियादिविचारः

[पृ. ७३६-७४६]

वसिष्ठः, नारदः, बृहस्पतिः, कात्यायनः,
बृहद्वसिष्ठः, व्याघ्रः; शातातपः, पराशरः,
अत्रिः, अङ्गिराः, आश्वलायनः; कश्यपः,
च्यवनः, गर्गः, वात्स्यः; स्मृत्यन्तरम्; अनि-
र्दिष्टकर्तृकवचनानि, संग्रहकारः, मेधातिथिः,
वराहमिहिरः, स्मृतिरत्नावल्याम्, स्मृतिरत्ने,
मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे, श्रीधरीये, सायणीये,
नृसिंहप्रसादे, संहिताप्रदीपे, संहितासारा-
वल्याम्, ज्योतिःसागरे, ज्योतिर्विवरणे, काला-
दर्शे, कपर्दिकारिका, रेणुकारिकाः, भट्टकारिका-
७३६-७४६ समानक्रियादिविचारः .

प्रतिकूलनिर्णयः

[पृ. ७४७-७५६]

हारीतः, भृगुः, दक्षः, संवर्तः, बृहद्वसिष्ठः,
कार्ष्णीजिनिः, माण्डव्यः, गर्गः, बृहद्गार्ग्यः,
स्मृत्यन्तरम्, अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि, मेधा-
तिथिः, स्मृतिचन्द्रिकायाम्, ज्योतिःसागरे,
ज्योतिष्प्रकाशे, स्मृतिरत्नावल्याम्, शौनक-
कारिकाः— ७४७-७५६ प्रतिकूलनिर्णयः; संस्कार-
कौलुमहतः प्रातिकूल्यविचारः .

सद्यःशौचनिर्णयः

[पृ. ७५७-७६३]

विष्णुः, याज्ञवल्क्यः, बृहस्पतिः, व्यासः,
संवर्तः, पराशरः, अत्रिः, बृहस्पतिः, लघुहारीतः,
पैठीनसिः, अङ्गिराः, बृहदशौनकः, ऋतुः, लघ्वा-
श्वलायनः, स्मृत्यन्तरम्. ब्रह्मपुराणम्, अनिर्दिष्ट-
कर्तृकवचनानि, षट्त्रिंशत्तमम्, संग्रहकारः
(स्मृतिसंग्रहः), स्मृतिकौमुद्याम्— ७५७-७६३
सद्यःशौचनिर्णयः.

मातृजोदर्शनादौ निर्णयः

[पृ. ७६४-७६६]

वृहस्पतिः, वृद्धमनुः, प्रचेताः, गर्गः, वृद्धगर्गः, अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्, मेधानिधिः, पट्टत्रिंशन्मतम्, ज्योतिःसारे, प्रयोगपारिजाते, दीपिकायाम्, कपर्दिकारिकाः- ७६४-७६६ मातृजोदर्शनादौ निर्णयः.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि

[पृ. ७६७-७६८]

वृद्धमनुः, गर्गः, लघ्वाश्वलायनः, स्मृत्यन्तरम्, अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि, संग्रहकारः (स्मृति-संग्रहः), धर्मप्रदीपे, भास्करव्यवहारे, शाकलकारिकाः- ७६७-७६८ विवाहमध्ये वर्ज्यानि.

विवाहोत्तरे वर्ज्यानि

[पृ. ७६९-७७२]

वौधायनः, वृहस्पतिः, ज्योतिष्पराशरः, योगियाज्ञवल्क्यः, काष्णोजिनिः, लघ्वाश्वलायनः, सत्यव्रतः, स्मृत्यन्तरम्, भविष्यपुराणम्, आदित्यपुराणम्, अग्निपुराणम्, अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि, संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः), चन्द्रिकायाम्, धर्मप्रदीपे, ज्योतिष्प्रदीपे, ज्योतिर्निबन्धे, सारसमुच्चये, शाकलकारिकाः- ७६९-७७२ विवाहोत्तर वर्ज्यानि.

पुनर्विवाहः

[पृ. ७७३]

वौधायनगृह्यसूत्रम्, वैश्वानरगृह्यसूत्रम्, अनिर्दिष्टकर्तृकवचने, स्मृतिसंग्रहः, नृसिंहः- ७७३ पुनर्विवाहः.

अधिवेदनम्

[पृ. ७७४-७९१]

वौधायनगृह्यसूत्रम्- ७७४ अर्कविवाहकारणानि. हारीतः- ७७४ वर्ज्या भार्या; अधिवेदनस्य कारणानि कालश्च. वौधायनः- ७७४ वर्ज्या भार्या; अधिवेदनस्य कारणानि कालश्च. आपस्तम्बः- ७७४ अधिवेदननिषेधः; ७७५ अग्न्याधानपूर्वमेवाधिवेदनम्. वसिष्ठः- ७७६

त्याज्या भार्या; अधिवेदनकारणानि; धर्म सहकारो ज्येष्ठया एव. विष्णुः- ७७६ धर्म सहकारो ज्येष्ठयाः, तदपवादश्च. शङ्खलिखितौ- ७७६ अधिवेदनकारणानि. मनुः- ७७७ अधिवेदनस्य कारणानि कालश्च; ७७९ अधिविनाया. रोपे कर्तव्यम्; भार्यातु वर्णक्रमेण ज्येष्ठया. दाधिकारः. याज्ञवल्क्यः- ७८० अधिवेदनकारणानि; ७८१ अधिविनायाः संबन्धे कर्तव्यम्; ७८२ अधिविनायाः कर्तव्यम्; अधिवेदनकारणाभावेऽप्यधिवेदने कर्तव्यम्; ७८३ भार्याबहुत्वे सहाधिकारनियमः. नारदः- ७८४ त्याज्या भार्या; अत्याज्या भार्या. कात्यायनः- ७८५ भार्याबहुत्वे सहाधिकारनियमः. व्यासः- ७८६ भार्याबहुत्वे सहाधिकारनियमः. देवलः- ७८६ त्याज्या भार्या; अधिवेदनकारणानि कालश्च; ७८७ भार्याया न त्यागः. दक्षः- ७८७ अधिवेदनकारणानि. शातातपः- ७८७ अधिवेदनकारणानि. पैङ्गयः- ७८७ भार्याद्वयानुमतिः; गर्गः- ७८८ अनेकभार्यानुमतिः; अर्कविवाहकारणम्. स्मृत्यन्तरम्- ७८८ अपुत्रत्वमधिवेदनकारणम्. मत्स्यपुराणम्- ७८८ भार्याद्वयानुमतिः; अर्कविवाहकारणम्. पद्मपुराणम्- ७८८ धर्म सहकारो ज्येष्ठया एव. ब्रह्मपुराणम्- ७८८ त्याज्या भार्या; अधिवेदनकारणानि; अधिविनासंबन्धे कर्तव्यम्. कूर्मपुराणम्- ७८९ धर्म सहकारो ज्येष्ठया एव. संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)- ७८९ अधिवेदनकालः; अर्कविवाहकारणम्. स्मृत्यर्थसारः- ७८९ भार्याबहुत्वे सहाधिकारनियमः; अधिवेदननिषेधः; त्याज्या भार्या; अधिवेदनकारणानि. शौनककारिकाः- ७८९ अधिवेदनकारणानि कालश्च; अर्कविवाहकारणम्. त्रिकाण्डमण्डनः- ७८९ भार्याबहुत्वे सहाधिकारनियमः; ७९० अधिवेदनकारणानि कालश्च; त्याज्या भार्या; ७९१ कामनोऽधिवेदनेऽनुमतिः, तत्र कर्तव्यविशेषश्च.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः

[पृ. ७९२-७९६]

हारीतः- ७९२ पतितकन्या विवाहा. वौधायनः- ७९२ पतितः सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम्; पति-

तानां पतितैः सह विवाहः ; पतितसंततिर्न पातित्यदूषिता ;
 ७९३ हारीतमतेन पतितौत्पन्नस्यापि पातित्यम् ; पतित-
 संततेः प्रायश्चित्तेन शुद्धिः . आपस्तम्बः- ७९३ पतितैः
 सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् ; ७९४ पतितानां पतितैः
 सह विवाहः ; पतितसंततिर्न पातित्यदूषिता ; हारीतमतेन
 पतितौत्पन्नस्यापि पातित्यम् . वसिष्ठः- ७९५ पतितैः
 सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् ; पतितकन्या पातित्यदोष-

रहिता, सा विवाह्या . विष्णुः- ७९५ पतितैः सह
 विवाहस्य पातित्यकरत्वम् . मनुः- ७९५ पतितैः सह
 विवाहस्य पातित्यकरत्वम् . याज्ञवल्क्यः- ७९५ पतितैः
 सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् ; पतितकन्या विवाह्या .
 व्यासः- ७९६ पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् .
 देवलः- ७९६ पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् .
 यमः- ७९६ पतिता कन्या विवाह्या .

ऋष्यादिक्रमेण विषयानुक्रमणिका

[संस्कारकाण्डस्य प्रथमभागे क्रमेण ये ऋष्यादयः संगृहीताः तेषु निर्दिष्टानां विषयाणां प्रकरणाणुपूर्वा संग्रहः]

वेदाः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारशब्दः सामान्यत इष्टरूपान्तरकरणे प्रयुक्तः ऋषेदे १. यज्ञैरात्मसंस्कारः— प्रमर्त्यऽभिष्टवमन्त्रैर्होतृपठितैरात्म-संस्कारः; सोमयागगतपशुयागे यथाहोमे पश्चाद्वदनैः यज-मानसंस्कारो देवत्वनिर्माणरूपः; सोमयागे आन्यशस्त्रेणात्म-संस्कारः; सोमयागे आन्यशस्त्रेण प्राणमनोवाक्श्रोत्रापान-चक्षुषा समस्तस्याऽऽत्मनः पुण्यलक्ष्म्याश्च संस्कारः २. सोमयागे वैश्वदेवस्तोत्रेणाङ्गसंस्कारः; सोमयागे निष्केवल्य-शस्त्रस्तोत्रेये मध्यमया वाण्या आत्मसंस्कारः; ब्रह्माख्य ऋत्विग् मनसा स्वर्गसंस्कारकः ४. सनेपु अहीनेपु च शिल्पाख्यशस्त्रैरात्मसंस्कारः; यज्ञकतुना यजमानसंस्कारो यजमानस्य नवजन्मनिर्माणरूपः; दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमान-संस्कारो दैवात्मनिर्माणरूपः; सोमयागे अभिप्रवण्डहे वैश्व-देवशस्त्रैरात्मसंस्कारः; विपुवति निविदा यजमानसंस्कारः ५. अग्नीषोमीयपशुयागेन यजमानसंस्कारः; दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानसंस्कारः; यज्ञरूपस्यात्मसंस्कारस्य कर्तार ऋत्विजः; यज्ञे विष्णुक्रमक्रमेण दैवः संस्कारः; अग्नि-यचयनविद्यया-ऽऽत्मनसंस्कारः ६. यजमानः अभये रथाने यशेनाऽऽत्म-संस्कारं कुरुते ७. चयनेनाऽऽत्मसंस्कारः ८. दर्शपूर्णमास-हवनेन यजमानसंस्कारो मूल्योत्पत्तिरिच्छात् परलोके नवजन्म-रूपः; प्रणीताप्रणयनं शिरःसंस्कारः १०. ब्रह्मचर्यव्रतमात्म-संस्कारः ११. अथर्ववेदविदा आचार्येण संस्कृतस्यैव अन्य-वेदाभिचारः; यज्ञसंस्कारः अथर्ववेदविदो ब्राह्मणो मनसा १२. दक्षिणात्मनो यज्ञसंस्कारः; शिल्पाख्यशस्त्रैरात्मसंस्कारः; वृषाकपिस्तोत्रेण यजमानसंस्कारः; यज्ञकतुना यजमान-संस्कारो यजमानस्य नवजन्मनिर्माणरूपः; त्रय्या विद्यया संस्कृतो निर्मितः पुरुषः, तस्याऽऽत्मा महाव्रतम्, त्रय्या विद्यया संस्कृतो निर्मित आत्मा; पाक्यशः १३.

विवाहविधिः—

विवाहविधिलिङ्गम्— संतानकरपुत्र्यार्थना, प्रजाभूतत्वं च; लक्षणयुक्तो यो भवेत् इति सूत्रयन्ती सूर्याया वरुणी-यस्य सोमस्य प्रथासा ६३. पिना दत्तायाः स्योविवाहितायाः

सूर्याया उपररणादीना संयत्; दम्पत्योर्विवाहोत्तरं रथे प्रस्थानं च ६५. विवाहे संपन्ने गन्धर्वादेवतासक्तव्याभावः ६७. सुमिपुनर्यं जायापत्योः प्राप्यते; पत्न्या योक्त्रविमोचनम्; सुपुत्रा सुभगा गृहस्वामिनी च पत्नी इष्टा ६८. वध्याः कृत्वादोगनिघरणम्; बधूबन्धस्य घनस्य च दानं ब्रह्मभ्यो विवाहे ६९. वरकर्तव्यं वध्याः पाणिग्रहणम् ७०. वीजा-धानयोग्या मङ्गलभूता स्त्री; अग्निः पतिभ्यो जाया ददाति; दम्पत्योरशीर्वचनम्; पतिवृत्ता जायासंनिधिनी प्रार्थना ७१. विवाहे वरकर्तव्यं योक्त्रबन्धनम्; वध्या कर्तया प्रार्थना बन्धविमोक्तश्च ७२. पतिपत्नीसंनयः; प्रजया पितृकृण-मुक्तिः; अतो विवाहकर्तव्यता; विवाहः दानरूपः; भग-देवताभिधितं पत्नीत्वम्; पतिवेदानं भगदेवताकं सौभाग्यं च ७३. पत्नीवशीकरणम्; सामन्यस्य सचित्तस्य च पतिवृत्ता एषणा ७५. विवाहे पतिपत्नीसमूढयै हवनं प्रादानं च; इन्द्रस्य जायापत्ये प्रार्थना ७६. ब्रह्मचर्यवती ऋष्या विवाहा; जायाया बहवो वरा एको ज्येष्ठो वरश्च; विवाहे, उदाहे, चतुर्थीवर्मणि च संवद्धा मन्नाः ७७. दुहितृविवाहः पिना कर्तव्यः इत्यत्र स्वपुत्रुतो दुहितृविवाहः लिङ्गम् ८५. प्राजापत्यायाः सूर्याया विवाहः सोमेन, पुत्रमहिमा विवाह-कर्तव्यतासापकः ८६. अपत्नीरूप्य न यज्ञाधिकारः; पुरुषेण पितृकृणापाकरणाय विवाहः कर्तव्यः ८९. पति-प्रतिष्ठितत्वात् स्त्रीणां कर्तव्यं विवाहः; जाययैव पुरुषः पूर्णो भवति ९०. पुत्रैवैव मनुष्यलोकरजयः ९२. जायया प्रजया च पुरुषस्य पूर्णता; जायापदनिकतिः; पुत्रामनरकृपाणः पुत्रः; पुरुषस्य प्रजोत्पादनं कर्तव्यम् ९३. ब्रह्मचर्योत्तरं गार्हस्थ्यम् ९४.

कुलपरीक्षा—

स्वव्रतमानस्यैव जन्म स्वस्मात् १२२.

गोत्रप्रपराविचारः—

जमदग्निःसहितः ऋषिसंबन्धः; अग्निस्थापकानां पूर्वजाणां ऋषीणां संबन्धेनामिवरणं पूर्वजर्तिक्रमेण १४३. गोत्रप्रवर-वान् ऋषिवंशजः १४४. यज्ञे स्वर्पिसंबन्धः कथनीयः; ऋषिगोत्रम् १४५. ब्राह्मण्यं ऋषिविशेषसंबन्धो वा संदिग्धः;

संदेहेऽपि ऋषिपितृपुत्रसंक्रान्धो यत्रो वक्तव्यः; क्षत्रियस्य पुरो-
हितगोत्रं ब्राह्मण्यं च यत्रो; यजमानस्य प्रवरो वक्तव्यो यत्रो;
समानगोत्रेण सहवासः; अमिस्थ्यापकानां पूर्वजानां ऋषीणां
संबन्धेनाभिवरणं पूर्वजर्षिक्रमेण १४६. सोमचमसदानं
सगोत्राय; लामगायनसगोत्रा स्वाहा १४९. इष्टापूर्तं गोत्रोप-
कारकम्; गोत्रं नाम च परिचायकम्; ब्राह्मण्यलिङ्गं
गोत्रम् १५०.

सापिण्ड्यविचारः—

स्वसुजाः पूषा; सोदरयोः पतिपत्नीसंबन्धः सूचितो
निपिद्धश्च ४७९. पितादुहितृसंमोगलिङ्गम् ४८२. भ्रातुः
पत्नित्वं जगत्वं वा; मन्तृदूरस्था पैतृष्वसेयी च विवाहाहर्हा;
भ्रातृभगिनीविवाहलिङ्गम्; दुहितृगमनम्; पितादुहितृ-
संमोगलिङ्गम् ४८३. सोदरभ्रातृभगिन्योर्विवाहलिङ्गम्;
मनोः स्वदुहिता विवाहः; सापिण्ड्यविवाहगमकम् ४८४.
सोदरविवाहसूचिकाऽऽख्यायिका ४८५. स्वदुविवाहलिङ्गम्;
सापिण्ड्यविवाहसूचिकाऽऽख्यायिका ४८६.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनादिदोषाः ६१४.

वैधायनश्रौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः—

प्रवरन्यायानप्रतिज्ञा १५१. सप्तर्षयोऽगस्त्यसहिता गोत्र-
प्रवरप्रवर्तकाः; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव
१५३. समानप्रवरबहुत्वे एव भुव्यङ्गिरसामविवाहः; होतृ-
रथ्वयौश्च प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः; अविवाहकारणं समान-
प्रवरत्वम् १५४. अविवाहकारणं सगोत्रत्वम् १५५. सगोत्रा-
गमने प्रायश्चित्तम्; सगोत्राया भगिनीवदस्त्रणम्; सगोत्राया
गर्भोऽदुष्टः कश्यपसगोत्रः १५६. गोत्रसंख्या प्रवरसंख्या च
१५७. गोत्रलक्षणम् १५८. प्रवरज्ञानप्रयोजनम् १६०.

गोत्रप्रवरगणना—

भृशुकाण्डम्

वत्साः २७०. विदाः; आर्षिपेणाः २७२. यस्काः;
मित्रसुवः २७३. वैत्याः; शुनकाः २७४.

गौतमकाण्डम्

आयास्याः २९४. द्यादृताः; कौमण्डाः २९५. दीर्घ-
तमसः; औचानसाः; कोरेणुपाल्यः; वामदेवाः २९६.

मरदाजनाण्डम्

केवलमरदाजाः ३०२. रीक्षायणाः (ऋक्षाः); गर्गाः
३०४. कपयः ३०५.

केवलाङ्गिरकाण्डम्

हारीताः; कण्याः ३२२. रयीतराः; विष्णुवृद्धाः; मुद्रलाः
३२३. संकुतयः ३२४.

अनिकाण्डम्

केवलात्रयः ३३४. वाट्सुतकाः; गविष्ठियाः; मुद्रलाः
३३५.

विश्वामित्रकाण्डम्

कुशिकाः ३४१. लोहिताः; कामनायनाः; रीक्षकाः;
कताः; धनञ्जयाः ३४३. अजाः; अयमर्षणाः; पूरणाः;
इन्द्रसीयिकाः ३४४.

कश्यपकाण्डम्

निष्कवाः ३५५. रेमाः; शण्डिलाः ३५७. लौगा-
क्षयः ३५८.

वसिष्ठकाण्डम्

केवलवसिष्ठाः ३६९. कुण्डिनाः; उपमन्यवः ३७०.
पराशराः ३७१.

अगस्तिकाण्डम्

केवलागस्तयः ३८४. साम्भवाहाः; सोमवाहाः; यत्र-
वाहाः ३८५.

राजचैद्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९०.

सार्धवर्गिकप्रवरकाण्डम् ३९५.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः—

प्रवरन्यायानप्रतिज्ञा; प्रवरकीर्तनं कथुभिरपत्यसंतत्या च
संबन्धस्य पालकम्; ऋषिरूपाः प्रवराः १६०. स्वीया
मन्त्रकृत एव ऋषयः प्रवरणीयाः; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्व-
द्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव; होतृरथ्वयौश्च प्रवरनिर्देशकमो
भिन्नः; राशः पुरोहितप्रवरः १६१. स्वीया मन्त्रकृत एव
ऋषयः प्रवरणीयाः; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप
एव; होतृरथ्वयौश्च प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः; राशः पुरोहित-
प्रवरः १६२.

गोत्रप्रवरगणना—

भृशुकाण्डम्

वत्साः २७४. आर्षिपेणाः; यस्काः (वीतहत्याः);
शुनकाः (रुक्मदाः); मित्रसुवः (वाच्यश्वाः); वैत्याः
(पार्याः) २७५.

गौतमकाण्डम्

आयास्याः; औचय्याः; औशियाजाः; वामदेवाः २९६.

मरदाजकाण्डम्
केवलमरदाजाः; शौद्रशैशिराः ३०५. ऋक्षाः; कपयः;
गर्गाः ३०६.

केवलाङ्गिरःकाण्डम्
हरिताः; कुत्साः; कम्पाः; रथीतराः ३२४. मुद्रलाः;
विष्णुवृद्धाः; संकृतयः ३२५.

अत्रिकाण्डम्
केवलानयः ३३५. गविष्ठिराः; अतिथयः (मुद्रलाः)
३३६.

विश्वामित्रकाण्डम्
कुशिकाः; कामरायनाः; आग्याः (अजाः); घन-
ज्याः; लोहिताः; पूरणाः ३४४. कताः; अथमर्षणाः ३४५.

कश्यपकाण्डम्
निष्कनाः; रेमाः; शण्डिलाः ३५९.
वसिष्ठकाण्डम्

केवल्यसिद्धाः; पराशराः; कुण्डिनाः ३७२.
अगस्तिकाण्डम्

केवलागस्त्यः ३८५.
राजवैश्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९१.
असंप्रशतबन्धुगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९४.
सर्ववर्णिकप्रवरकाण्डम् ३९५.

सत्यापाठ श्रौतमूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः—

होत्रध्वयोश्च प्रवरनिर्देशक्रमो भिन्नः; द्विगोत्रस्य प्रवर-
निर्देशरीतिः; प्रवरनिर्देशक्रमः; प्रवरसंख्याभेदश्चैकत्वद्वित्व-
त्रित्वपञ्चत्वरूप एव; प्रवरख्यालानप्रतिज्ञा १६२. प्रवर-
कीर्तने बन्धुभिरपत्यसंतत्या च संकृत्यस्य पालक्रमः; ऋषि-
रूपाः प्रवराः; स्वीया एव ऋषयः प्रवरीयाः; प्रवरसंख्या-
भेदः एकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव १६३. विवाहसंबन्धे
द्यामुष्यायस्य गोत्रद्वये सगोत्रता विचार्या १६४. माध्य-
न्दिनानां विवाहे मातृगोत्रविचारः १६५.

गोत्रप्रवरगणना—

भृगुकाण्डम्
वत्साः; आर्द्धिपेणाः २७५. यस्काः (धीतहव्या);
चैत्याः (पार्याः). शुनका. (गार्त्तमदाः); मित्रयुवः
(वाध्यन्धाः) २७६.

गौतमकाण्डम्
आयास्या; औत्थ्याः; औशियाः; वामदेवाः २९७.

मरदाजकाण्डम्
केवलमरदाजाः; ऋक्षाः; शौद्रशैशिराः ३०६. गर्गाः;
कपयः ३०७.

केवलाङ्गिरःकाण्डम्
संकृतयः ३२५.

अत्रिकाण्डम्
केवलानयः; गविष्ठिराः ३३६.
विश्वामित्रकाण्डम्
कुशिकाः; कामरायनाः; लोहिताः; पूरणाः; कताः;
अथमर्षणाः ३४५.

कश्यपकाण्डम्
निष्कनाः; रेमाः; शण्डिलाः ३५९.

वसिष्ठकाण्डम्
केवल्यसिद्धाः; अगस्त्यः; पराशराः; कुण्डिनाः ३७२.
अगस्तिकाण्डम्

केवलागस्त्यः ३८५.
राजवैश्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९१.
असंप्रशतबन्धुगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९४.
सर्ववर्णिकप्रवरकाण्डम् ३९६.

आश्वलायनश्रौतमूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः—

प्रवरसंख्या प्रवरनिर्देशक्रमश्च; सत्रेषु यजमानीयगोत्रप्रवर-
विचारः १६५. प्रवरसंख्या प्रवरनिर्देशक्रमश्च १६८.
गोत्रप्रवरगणना—

भृगुकाण्डम्
जामदग्न्या वत्साः; अजामदग्न्या वत्साः; आर्द्धिपेणाः;
विदाः; यस्काः; इयैताः (चैत्याः); मित्रयुवः २७७.
शुनकाः २७८.

गौतमकाण्डम्
आयास्याः; औत्थ्याः; राहूणाः; सोमराजकाः;
वामदेवाः; बृहदुक्थाः; कभीवन्तः; दीर्घतमसः २९७.

मरदाजकाण्डम्
केवलमरदाजाः; ऋक्षाः; गर्गाः ३०७. कपयः; शौद्र-
शैशिराः ३०८.

केवलाङ्गिरःकाण्डम्
मुद्रलाः; विष्णुवृद्धाः; हरिताः; संकृतयः ३२५.
कम्पाः; रथीतराः (रथीतराः) ३२६.

अत्रिकाण्डम्
केवलानयः; गविष्ठिराः ३३६.

विश्वामित्रकाण्डम्

कुशिकाः ; कामकायनाः ; धनञ्जयाः ; अजाः ; रोहिणाः ;
अष्टकाः (लोहिताः) ३४५. पूरणाः ; कताः ; अघमर्षणाः ;
रेणवः ; वेगवः ; शालङ्ककायनाः ३४६.

कश्यपकाण्डम्

केवलकश्यपाः ; निधुवाः ; रेमाः ; शण्डिलाः ३६०.

वसिष्ठकाण्डम्

केवलवसिष्ठाः ; उपमन्यवः ; पराशराः ; कुण्डिनाः ३७३.

अगस्तिकाण्डम्

केवलागस्तयः ३८५.

राजवैद्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९२.

सार्वर्गिकप्रवरकाण्डम् ३९६.

आश्वलायनश्रौतसूत्रपरिशिष्टम्

गोत्रप्रवरविचारः —

अधिवाहकारणं समानप्रवरत्वम् १६८.

गोत्रप्रवरगणना —

अगस्तिकाण्डम् ३८५.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः —

प्रवरसंख्या, प्रवरनिर्देशरीतिः, प्रवरनिर्देशक्रमश्च १६८.

गोत्रप्रवरगणना —

केवलाङ्गिरःकाण्डम्

संकृतयः ; हरिताः ; विष्णुवृद्धाः ३२६. रथीतराः ;

वामदेवाः ; मुद्गलाः ; कण्वाः ३२७.

राजवैद्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९२.

सार्वर्गिकप्रवरकाण्डम् ३९७.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरविचारः —

प्रवरव्याख्यानप्रतिज्ञा; प्रवरकीर्तनं बन्धुमिपत्यसंतत्या च
संबन्धस्य पालनम्; प्रवरसंख्याभेदः एकत्रयद्वित्यत्रित्यपञ्च-
त्यस्य एव; मत्तविधेये सर्वेषां वर्णानां मानव एव एकः
प्रवरः, ऋषयः प्रवर इति सिद्धान्तः; ब्रह्मक्षानान्यवर्णानां
मानवः प्रवरः १६९. होतुरप्ययैश्च प्रवरनिर्देशक्रमः १७०.

गोत्रप्रवरगणना —

मृगुकाण्डम्

जामदग्न्या यत्नाः २७८. विदाः २७९. वात्स्याः
(अजामदग्न्या यत्नाः); आर्ष्टिपेणाः ; मित्रयुवः ; यस्काः
२८०. शुनकाः २८१.

गौतमकाण्डम्

औचध्याः २९७. दीपतमसः ; आयास्याः ; और्शिजाः
२९८.

मरद्वाजकाण्डम्

केवलमरद्वाजाः ३०८. गर्गाः पञ्चार्षेयाः ३०९. गर्गाः
व्यार्षेयाः ; कपयः ; शौङ्गशौचिराः ; ऋक्षाः ३१०.

अत्रिकाण्डम्

केवलात्रयः ३३६. गविष्ठिराः ; पुत्रिकापुत्राः ३३७.

विश्वामित्रकाण्डम्

कुशिकाः ; कामकायनाः ३४६. अजाः ; धनञ्जयाः ;
आदमरण्याः ; अघमर्षणाः ; पूरणाः ; लोहिताः ; कताः
३४७. रेणवः ३४८.

कश्यपकाण्डम्

निधुवाः ३६०. रेमाः ; शण्डिलाः ३६१. लौगाक्षयः
३६२.

वसिष्ठकाण्डम्

केवलवसिष्ठाः ३७३. उपमन्यवः ; कुण्डिनाः ३७४.
जातूकर्ष्याः ; पराशराः ३७५.

अगस्तिकाण्डम्

१ केवलागस्तयः ३८६. २ केवलागस्तयः ; पौर्णमासाः
३८७.

राजवैद्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९२.

सार्वर्गिकप्रवरकाण्डम् ३९६.

समाप्तिसूत्रकाण्डम् ३९७.

मानवश्रौतसूत्रम्

गोत्रप्रवरगणना —

भृगुकाण्डम्

यत्नाः २८१. वैदाः निमाथिताः ; आवध्याः ; विदाः ;
आर्ष्टिपेणाः ; मित्रयुवः ; यस्काः ; शुनकाः ; यत्तपुरोधताः ;
वेद-विश्वज्योतिषाः ; वैश्याः २८२.

गौतमकाण्डम्

औचध्याः ; आयास्याः २९९.

मरद्वाजकाण्डम्

केवलमरद्वाजाः ; गर्गाः पञ्चार्षेयाः ; गर्गाः व्यार्षेयाः ;
कपयः ; शौङ्गशौचिराः ; ऋक्षाः ३११.

केवलाङ्गिरःकाण्डम्

संकृतयः ; हरिताः ३२७. विष्णुवृद्धाः ; रथीतराः ; रपा-
भगाः ; मुद्गलाः ; कण्वाः ३२८.

अनिकाण्डम्

केवलानयः ३३७. गविष्टिः; पुत्रिकापुत्राः ३३८.

विश्वामित्रकाण्डम्

कुशिकाः; कामकायनाः; अजाः; घनञ्जयाः; आशम-
रस्याः; लोहिताः; पूरणाः; कताः; रौद्राः (? रेणवः);
रेणवः; हिरण्यरेतसाः ३४८. सुवर्णरेतसाः; कपोतरेतसाः;
घृतकौशिकाः; शादर-माटराः; साहुलाः ३४९.

कश्यपकाण्डम्

निध्रुवाः; लौगाक्षयः; शाण्डिलाः ३६२.

वसिष्ठकाण्डम्

केवलवसिष्ठाः ३७५. उपमन्थवः; कुण्डिनाः; पराशाराः
३७६.

अगस्तिकाण्डम्

१ केवलमस्तयः; विमलयः; अक्राः ३८७. मथ्यमाः
३८८.

शुक्यजुर्वेदपरिशिष्टम्

गोत्रप्रवरगणना—

भृगुकाण्डम्

आष्टिपेणाः; मित्रयुवः; यस्ताः; शुनताः २८२.

गौतमकाण्डम्

औचथ्याः; आयास्याः; औशिजाः २९९.

भरद्वाजकाण्डम्

केवलभरद्वाजाः ३११. गर्गाः पञ्चार्थियाः; गर्गाः च्यार्थियाः;
कंपयः; सौहृदशैशिराः; ऋष्याः ३१२.

केवलाङ्गिरःकाण्डम्

संकृतयः; हरिताः; विष्णुवृद्धाः; रपीतराः; आर्प-
भागिनः; मुद्रलाः; कम्पाः ३२८.

अनिकाण्डम्

केवलानयः; गविष्टिः; पुत्रिकापुत्राः ३३८.

विश्वामित्रकाण्डम्

कुशिकाः; कामकायनाः; अजाः; घनञ्जयाः; आशम-
रस्याः; पूरणाः; लोहिताः; कताः ३४९. रेणवः; सुवर्ण-
रेतसाः; हिरण्यरेतसाः; कपोतरेतसाः; घृतकौशिकाः; रेणवः;
साहुलाः ३५०.

कश्यपकाण्डम्

निध्रुवाः; लौगाक्षयः; रेभाः; साह्वामित्राः; शाण्डिलाः
३६३.

वसिष्ठकाण्डम्

केवलवसिष्ठाः ३७६. उपमन्थवः; कुण्डिनाः; लोहिन्त्याः;
चातूकर्ण्याः; पराशाराः ३७७.

अगस्तिकाण्डम्

१ केवलमस्तयः; २ केवलमस्तयः; अक्राः; मथ्यमाः
३८८.

जैमिनिसूत्राणि

गोत्रप्रवरविचारः—

प्रवरसंख्याविधिविचारः; यजमानप्रवरवर्णीयता १७१.
प्रवरर्षिनिर्देशरीतिसंख्याक्रमाणां निर्णयः; द्विगोत्रस्य प्रवर-
संख्यानिर्देशरीतिः १७२.

गोत्रप्रवरगणना—

राजवैश्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९३.
सार्वर्षिकप्रवरकाण्डम् ३९७.

बौधायनगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादिसंस्कारसहितानां पाकयज्ञेषु
सप्तसु समावेशनम् १४. गर्भाधानादीनां संस्कारगणनाकरणे
कालातिपाते वा प्रायश्चित्तम् १५.

पुनर्विवाहः ७०३.

बौधायनगृह्यपरिभाषासूत्रम्

विवाहविधिः—

ऋणापाकरणार्थं यशस्यं च दाराहरणम् ९४.

बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ज्या अयस्याः; कन्याया वर्ज्यानि
लक्षणानि; कन्याया वर्ज्यानि नामानि; कन्याया तुर्विधिय-
लक्षणपरिधाविधिः; कन्याया विवाहानुकृत्यानि लक्षणानि;
कन्यायाः पुण्यलक्षणम् ५२५.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकृत्यानि वरलक्षणानि ६००.

अधिवेदनम्—

अर्कविवाहकारणानि ७७४.

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादिसंस्कारसहितानां पाक-

यज्ञेषु त्रिषु समावेशनम्, पाक्यसंस्वरूपं च १५. पाक्यते

त्रिविधे ऋचः प्रमाणम् १८.

कुलपरीक्षा —

मातापितृकुलयोः परीक्षायाः प्राथम्यम् १२२.

कन्यापरीक्षा —

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; कन्याया दुर्विशेष-
लक्षणपरीक्षाविधिः ५२५.

वरपरीक्षा —

विवाहानुकूलं वरलक्षणम् ६००.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६६८. दैवविवाहः ६७५. आर्षविवाहः
६७८. प्राजापत्यविवाहः ६८३. आसुरविवाहः ६८६.
गान्धर्वविवाहः ६९६. राक्षसविवाहः ६९९. पैशाचविवाहः
७०२. ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७१६.

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्

विवाहविधिः—

लक्षणादिवत्या कन्याया विवाहः ९५.

गोत्रप्रवरविचारः—

असगोत्राऽविरुद्धसंक्रन्धा च विवाह्या १७२. सगोत्रत्व-
व्याख्या ; मातृगोत्रवर्जनीभतामतम् १७३.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिः, पितामातृसापिण्ड्यवर्ज्यता विरुद्ध-
संक्रन्धश्च ४८६.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५२७.

कौपीतिकगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

पाक्यशाश्वत्वारः २१.

विवाहविधिः—

कुमार्या सह विवाहो युक्तः कालविशेषे ९५.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५२७.

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

लौकिककर्मणा पाक्यसंस्काराः ; पाक्यसंस्काराणां इति-
कर्तव्यतां २१.

कन्यापरीक्षा —

कन्याया विवाहे वर्ज्या अवस्थाः ५२७. कन्याया विवाहे
वर्ज्यानि लक्षणानि ५२८. कन्याया वर्ज्यानि नामानि;
कन्याया दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः ५२९. कन्याया
विवाहानुकूलानि लक्षणानि; कन्यायाः पुण्यलक्षणम् ५३०.
वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६००.

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्

विवाहविधिः—

पितृनुशया विवाहः समावृत्तस्य ९५.

गोत्रप्रवरविचारः—

असगोत्रा विवाह्या १७३.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५३१.

विवाहकालः—

नमिकात्वं विवाहे इष्टम् ६४२.

मानवगृह्यसूत्रम्

विवाहविधिः—

भाष्यप्रहणम् ९५.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानप्रवर विवाह्या १७३.

कन्यापरीक्षा—

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः ; कन्याया विवाहा-
नुकूलानि लक्षणानि ; कन्याया दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः
५३१.

वरपरीक्षा—

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः ६००.

विवाहकालः—

नमिकात्वं विवाहे इष्टतमम् ६४२.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६६८. आसुरविवाहः ६८६.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारिणः ७२५.

भारद्वाजगृह्यसूत्रम्

कन्यापरीक्षा—

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः ; कन्याया वर्ज्या

अवस्थाः; कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः; कन्यायाः
पुण्यलक्षणम् ५३२.
वरपरीक्षा—

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः ६०१.

काठकगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

पाकयज्ञाश्चत्वारः २३.

विवाहविधिः—

भार्याग्रहणं कालविशेषे ९५.

गोत्रप्रवरविचारः—

पितुर्मानुश्रासगोत्रा विवाहा १७३.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः ५३२.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६६९. आसुरविवाहः ६८६.

चाराहगृह्यसूत्रम्

विवाहविधिः—

अनन्यपूर्वया विवाहः ९६.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानप्रवराणां विवाहः १७३.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्याविधिः, पितामातृसापिण्ड्यवर्ज्यता वीजि-
सापिण्ड्यवर्ज्यता च ४८७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; विवाहकारणानां
तारतम्येन विचारः; कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि;
कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः ५३३.

वरपरीक्षा—

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः ६०१.

विवाहकालः—

अनभिकारत्वं विवाहे इष्टम् ६४२.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६६९. आसुरविवाहः ६८७.

आग्निवेश्यगृह्यसूत्रम्

विवाहविधिः—

भार्याग्रहणं समावृत्तस्य ९६.

गोत्रप्रवरविचारः—

असगोत्रा विवाहा १७३.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि, विवाहे वर्ज्यानि
नामानि च ५३३.

पारस्करगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

पाकयज्ञाश्चत्वारः, संस्कारास्तेष्वन्तर्भवन्ति २६.

विवाहविधिः—

कुमार्यां विवाहः कालविशेषे ९६.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूललक्षणम् ५३३.

सवर्णासवर्णाधिनाहविचारः—

द्विजस्य वर्णानुपूर्व्यां भार्यावरणमनुमतम्; द्विजस्य शूद्रा
भार्या अमन्त्रवरणार्हा ५८३.

गोभिलगृह्यसूत्रम्

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य विवाहो गुर्वनुज्ञया ९६.

गोत्रप्रवरविचारः—

असगोत्रा विवाहा १७३.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः ५३४. कन्याया
विवाहानुकूललक्षणम् ५३५.

विवाहकालः—

नभिकारत्वं विवाहे इष्टतमम् ६४२.

खादिरगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

पाकयज्ञः एकामिसाभ्यो यज्ञः २७.

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य विवाहो गुर्वनुज्ञया ९७.

जैमिनिगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

पाकयज्ञश्चत्वारः शृङ्गकर्माणि संस्काराणामन्तर्भावेण २७.

विवाहविधिः—

समाहृतस्य विवाहः पितृनुक्त्या ९७.

गोश्रप्रवरविचारः—

असगोत्रा विवाह्या १७३.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५३५.

विवाहकालः—

अनमिक्तत्वं विवाहे इष्टम् ६४२.

कौशिकसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

पाकयज्ञरूपम् २८.

वैखानसगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

अष्टादश शारीराः संस्काराः द्वाविंशतिर्यज्ञाश्च संस्कार-
पदमान इति चत्वारिंशत्संस्काराः, संन्यासः मुनिधर्मोऽपि
संस्कारः, एतेषु उत्तरोत्तरो गरीयान् २७. निषेकादीनां
संस्काराणां प्रायश्चित्तम् २८.

विवाहविधिः—

सवर्ग्या विवाहः ९७.

गोश्रप्रवरविचारः—

असगोश्रप्रवरा विवाह्या १७३.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५३६.

परिवेद्यादिविचारः—

परिवेदनलक्षणम्; परिवेदने प्रायश्चित्तम्; ज्येष्ठप्रातु-
र्विगहोत्तरं परिवेदुः पुनर्विवाहः; ज्येष्ठे नष्टे परिवेदे वा
कनिष्ठस्य कर्तव्यम् ६१४.

विवाहकालः—

नमिक्तत्वं गौरीत्वं वा विवाहे इष्टम्; नमिक्तागौरीलक्षणे;
प्रातरजस्काया विवाहे प्रायश्चित्तम् ६४३.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६६९.
दैवविवाहः ६७५. आर्षविवाहः ६७८. प्राजापत्यविवाहः
६८३. आसुरविवाहः ६८७. गान्धर्वविवाहः ६९६.
राक्षसविवाहः ६९९. पैशाचविवाहः ७०२. प्रदास्ता
विवाहाः; वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०६. ब्राह्मादि-
विवाहानां फलानि ७१६.

पुनर्विवाहः ७७३.

वैजवापयगृह्यसूत्रम्

संस्कारोपोद्घातः—

शुद्राणां संस्काराः २८.

गौतमः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्काराश्चत्वारिंशत् २९. संस्काराणां ब्राह्मपदप्रदायते
अष्टभिरात्मगुणैः समुच्चयः कर्तव्यः ३२.

विवाहविधिः—

अनन्यपूर्व्या सहस्वा विवाहः ९७.

गोश्रप्रवरविचारः—

असमानप्रवरणां विवाहः १७३. सगोत्रागमने दोषः
प्रायश्चित्तं च १७४.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यविधिः; पितृसापिण्ड्यवर्ज्यता; विरुद्धसंन्यः
४८७. शीजिर्षवन्धवर्ज्यता; दत्तकसापिण्ड्यविचारः;
सापिण्ड्यविधिः; मातृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८८.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि; अभ्रातृककन्याया
अविवाह्यता ५३६.

पुनर्न्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

यान्दत्ताया उदकदत्तायाश्च यरमरणे विवाहाहर्ता;
यान्दत्ताया अदानमधर्मसंयुक्ताया ५५९.

सर्गासवर्गविवाहविचारः—

सदसी भार्या प्रयस्ता ५८३.

वरपरीक्षा—

विवाहातुकूलानि करलक्षणानि ६०१.

परिवेत्वादिविचारः—

परिवेदनापवादाः ६१४. परिवेदनाग्नेदिधिभूत्वादिदोषे प्रायश्चित्तम्; अकृताविवाहे ज्येष्ठे भ्रातरि; कालप्रतीक्षावधिः ६१५.

विवाहकालः—

कन्यादाने प्रयोजकमनुमततीत्यं, ऋतुपूर्वमदाने दोषः ६४३.

स्वयंवरः—

क्षीणामृतज्योत्स्ने स्वयंवरणाधिकारः; स्वयंवरे पित्र्या-
लङ्कारत्यागः ६६०.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६६९. दैवविवाहः ६७६. आर्षविवाहः ६७८. प्राजापत्यविवाहः ६८३. आसुरविवाहः ६८७. गान्धर्वविवाहः ६९६. राजसविवाहः ६९९. पैशाचविवाहः ७०२. प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०६. ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७१७.

बृद्धगौतमः

सापिण्ड्यविचारः—

अनौरुमुतेषु न सापिण्ड्यम् ४८९.

हारीतः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारो द्विविधो ब्राह्मदैवभेदाभ्याम्; बैबिकगार्मिक-
दोषानरसनं अष्टभिः संस्कारैः; उपनयनादिप्रवृत्तैः देवपितृ-
पानत्रयम् ३४.

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य विवाहः ९८.

कुलपरीक्षा—

वर्जनीयानि कुलानि; कुलपरीक्षाप्रयोजनम् १२२.

गोत्रप्रवरविचारः—

असगोत्रा विवाहा १७५.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिः, मातापितृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४८९.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहातुकूलानि लक्षणानि; कन्याया विवाहे

वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च; कन्याया विवाहातुकूलानि
लक्षणानि ५३६.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

ब्राह्मणस्य शूद्रा, भार्या निषिद्धा ५८३. द्विजस्य शूद्रा-
तिरिक्तवर्णातुपूर्व्या भार्यावरणमुत्तमम्; आपदि अधस्वर्ण-
सर्वभार्यानुमतिः ५८४.

परिवेत्वादिविचारः—

परिवेत्वादिलक्षणम्; परिवेदतदोषप्रायश्चित्तम्; परिवेदन-
लब्धकन्याया ज्येष्ठाय दानम् ६१६.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहितायां ऋतु-
मन्या धृषलीत्वदोषः ६४३.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६६९.
दैवविवाहः ६७६. आसुरविवाहः ६८७. गान्धर्वविवाहः
६९६. राजसविवाहः ६९९. पैशाचविवाहः ७०२. प्रशस्ता
विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०६. ब्राह्मादि-
विवाहानां फलानि ७१७.

प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

अधिवेदनम्—

वर्ज्या भार्या; अधिवेदनस्य कारणानि कालश्च ७७४.

पातितादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतितकन्या विवाहा ७९२.

लघुहारीतः

सवःशौचनिर्णयः ७६९.

बौधायनः

विवाहविधिः—

कर्तव्यं सप्तुभ्रोत्पादनं सवर्णायां ऋगापाकरणाय कुलस्या-
ऽऽरमनश्च तरणाय च ९८.

गोत्रप्रवरविचारः—

सगोत्राया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च १७५.

सापिण्ड्यविचारः—

विवाहादिसंन्यानां शास्त्रविकल्परक्षार्थं प्रामाण्य-
विचारः; मातुलादिकन्यापरिणयचिन्ता ४८९. पितृ-
सापिण्ड्यावधिः; सापिण्ड्यनिवृत्तिः सुकृत्या च

दोषभागोत्तरम् ४९२. विरुद्धसंबन्धः ४९३. संपिण्ड-
सगोत्रकन्योद्वाहे कर्तव्यं प्रायश्चित्तादि ४९४.

कन्यापरीक्षा—

अनुमलक्षणा कन्या चर्त्या ५३६. विवाहे सतविधा
पुनर्भूयर्त्या ५३७.

पुनर्भादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

सतविधा पुनर्भूः; अपहृताया मन्त्रसंस्कारपूर्वमन्यत्र
विवाहार्हता ५५९. अशतयोन्या मृतभर्तृकायाः पुनर्वि-
वाहार्हता ५६०.

सवर्गसवर्गविवाहविचारः—

सर्ववर्णां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्; स्ववर्गभायां
प्रस्ता ५८४.

वरपरीक्षा—

गृहीनो विवाहानर्हः ६०१.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनादिदोषस्तथापश्चित्तं च ६१७.

विवाहकालः—

नम्रिमालं विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः
६४४.

स्वपंचरः—

ऋतुमन्या वर्षप्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः ६६०.

विवाहप्रणयः—

विवाहप्रकारपरिगमनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६७०.
दैवविवाहः ६७६. आर्षविवाहः ६७९. प्राजापत्यविवाहः
६८४. आसुरविवाहः ६८७. गान्धर्वविवाहः ६९७.
राक्षसविवाहः ७००. वैशाचविवाहः ७०२. प्रयासा
विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०७. ब्राह्मादि-
विवाहानां फलानि ७१८.

विवाहोत्तरं वर्णानि ७६९.

अधिदेदनम्—

पत्न्यां भार्या; अधिदेदनस्य कारणानि कालश्च ७७४.
पतिप्रादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतिवैः सह विवाहस्य पातित्यन्यत्वम्; पतिव्यानां पतिवैः
सह विवाहः; पतितयंततिर्न पातित्यदूषिता ७९२. हारीत-
मनेन पतिवैः स्वभार्यायां पातित्यम्; पतितसंतनेः प्रापश्चित्तेन
दुष्टैः ७९३.

आपस्तम्बः

गोत्रप्रवरविचारः—
सगोत्रः कन्यादानानर्हः; समानगोत्रप्रवरया विवाहे
दोषः १७५.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृसापिण्ड्यव्यवस्था; सगोत्रेऽसगोत्रे च सापिण्ड्या-
वधिभेदः; पूर्वजसूदाचारानुसरणे न दोषः ४९४.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६०१.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनादिदोषः तत्रापश्चित्तं च ६१७.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं द्वादशवर्षपूर्वं वा कन्यादानम्; नम्रिकागौरी-
रोहिणीलक्षणानि; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अवि-
वाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः; कन्याया अधिकवर्गो
वरः ६४४.

विवाहप्रकारः—

ब्राह्मविवाहः ६७०. दैवविवाहः ६७६. आर्षविवाहः
६७९. आसुरविवाहः ६८८. गान्धर्वविवाहः ६९७. राक्षस-
विवाहः ७००. प्रयासा विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था
च ७०८. ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७१८.

अधिदेदनम्—

अधिदेदाननिषेधः ७७४. अग्न्याधानपूर्वमेवाधिदेदनम्
७७५.

पतिव्यादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतिवैः सह विवाहस्य पातित्यन्यत्वम् ७९३. पतिव्यानां
पतिवैः सह विवाहः; पतितसंततिर्न पातित्यदूषिता; हारीत-
मनेन पतितोत्पन्नस्यापि पातित्यम् ७९४.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

विवाहप्रणयः—

ब्राह्मविवाहः ६७१. दैवविवाहः ६७६. आर्षविवाहः
६८१. आसुरविवाहः ६८८. गान्धर्वविवाहः ६९७.
राक्षसविवाहः ७००. प्रयासा विवाहाः, वर्णभेदेन विवाह-
व्यवस्था च ७०८. ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७१८.

वसिष्ठः

विवाहविधिः—

समाहृतस्य सदृश्याऽनन्यपूर्वया विवाहो सुर्वतुल्यः
१०१. गार्हस्थ्यमाहिमा; कृष्णापाकरणं विवाहेन १०२.

कुलपरीक्षा—

कुलमाहिमा १२३.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानप्रवरा विवाहाः; समानगोत्रप्रवरया मातृगोत्रया
च विवाहे प्रायश्चित्तम् १७६.

सापिण्ड्याविचारः—

सापिण्ड्याविधिः; मातापितृसापिण्ड्यवर्ज्या ४९४.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूल्यानि लक्षणानि; विवाहे वर्ज्या पाप-
नशनजातौ बधुवरौ ५३७.

पुनर्म्हादीना संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वाग्दत्ताया उदकदत्तायाश्च वरमरणे विवाहाहता;
सप्तपद्याः पूर्वं वरमरणौ कन्याया विवाहाहता; अप-
हृताया मन्त्रसंस्कारपूर्वमन्त्र विवाहाहता ५६०. अशत-
योन्वा मृतमर्तृकायाः पुनर्विवाहाहता; दत्तशुल्कायाः कन्याया
वरमरणे विवाहाहता; पुनर्भूलक्षणम्; विवाहे दत्तायाः
कन्याया अन्येन पुनर्विवाहः पूर्ववरस्य दोषविशेषोपलब्धौ
५६१.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

सदृशी भार्या प्रशस्ता; वर्णातिपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं
द्विजस्य; शूद्रा भार्या अमन्त्रवरणाहो द्विजस्य; अशिक्षितः
शूद्रा भार्या अगम्या, शूद्रा भार्या न धर्मजाया ५८५.

वरपरीक्षा—

दत्ताया अपि कन्यायाः सदोषेण वरेण न विवाहः;
विवाहप्रतिकूल्य वरदोषाः ६०१.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनादयो दोषाः; तस्यावाश्रितम्, परिवेदने पुन-
र्विवाहश्च ६१७. अप्रेदिविपूर्वविधेयपूर्वयोः प्रायश्चित्तम्,
कन्यापरिवेदनेन विवाहश्च ६१८. ज्येष्ठे अहृतविवाहे प्रतीक्षा-
शिविधिः; तदतिक्रमे प्रत्यवायुश्च ६१९. परिवेदना-
प्रवादाः ६२०.

विवाहकालः—

नम्रिकालं विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने
दोषः ६४५.

स्वयंवरः—

ऋतुनत्या वर्षप्रयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः ६६०.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६७१.
देवविवाहः ६७७. आर्षविवाहः ६८१. आसुरविवाहः
६८८. गान्धर्वविवाहः ६९७. राक्षसविवाहः ७००.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रशंसा ७२५.

समानीक्रयादिविचारः ७३६.

अधिवेदनम्—

त्याज्या भार्या; अधिवेदनकारणानि; धर्मं सहकारो
ज्येष्ठया एव ७७६.

पतितादीना विवाहसंस्कारविचारः—

पतिताः सह विवाहस्य पातित्यकत्वम्; पतितकन्या
पान्थियदोषरहिता, सा विवाहा ७९५.

बृहवसिष्ठः

परिवेत्नादिविचारः—

पर्याधानपवादः ६२०.

समानक्रियादिविचारः ७४०.

प्रातिकूलनिर्णयः ७४७.

विष्णुः

संस्कारोपेक्षातः—

स्त्रोणा जातकर्मादिसंस्कार अमन्त्रकाः; विवाहः
समन्त्रकः ३५.

विवाहविधिः—

समाहृतस्य विवाहः १०२.

कुलपरीक्षा—

कुलपरीक्षा कन्यादाने. आदे च; कुलपरीक्षामभागम्
१२३.

गोनप्रवरविचारः—

असगोनप्रवरा विवाहाः; सगोत्रादिगमने दोषः प्राय-
श्चित्तं च १७६.

सापिण्ड्याविचारः—

सापिण्ड्याविधिः ; मातापितृसापिण्ड्यवर्ज्यता ; सपिण्ड-
सगोत्रकन्योद्वाहे दोषः ४९५.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्ष्यानि ५३८.

पुनर्भवादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

विवाहे दत्तायाः कन्याया वरदोषाभावे अन्यत्र दाने,
दोषमनुक्त्वा सदोषकन्यादाने, मिथ्यादूपणे च दण्डः ५६१.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

सर्ववर्णाणां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम् ५८५, शूद्रा
भार्या न धर्मजाया ; द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा ५८६.

विवाहफालः—

वयसा त्रिगुणे वरः एकगुणा च भार्या प्रशस्ता ; अवि-
वाहिताया ऋतुमत्या वृषणीत्वदोषः ६४५.

स्वयंवरः—

स्त्रीगामृतुमयोत्तरं स्वयंवरणाधिकारः ६६०.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६७१.
दैवविवाहः ६७७. आर्षविवाहः ६८१. प्राजापत्यविवाहः
६८४. आसुरविवाहः ६८९. गान्धर्वविवाहः ६९७.
राक्षसविवाहः ७००. वैशाचविवाहः ७०२. प्रशस्ता
विवाहाः ; वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०८. ब्राह्मादि-
विवाहानां फलानि ७१८.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारिणः ; कन्यादाने पित्रादीनामधिकारक्रमः
७२५.

सद्यःशौचनिर्णयः ७५७.

अधिवेदनम्—

धर्मं सहकारो ज्येष्ठयाः ; तदपवादश्च ७७६.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतितैः सह विवाहस्य पातित्यरूत्वम् ७९५.

शुद्धः लिखितः शुद्धलिखितौ च

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारः पूर्वं उत्तरे च ; संस्काराणां ब्राह्मपदप्राप्तये
अष्टभिरात्मगुणैः समुच्चयः कर्तव्यः ; शूद्राणां अमन्वसाः
संस्काराः ३५.

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य पितृनुज्ञया विवाहः सदस्या १०२.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानगोत्रप्रवरा-विवाहाः ; विवाहोत्तरं कन्यायां
मर्तुगोत्रत्वम् १७६.

सापिण्ड्याविचारः—

शरीरावयवान्यस्यसापिण्ड्यम् ; सापिण्ड्याविधिः ; माता-
पितृसापिण्ड्यवर्ज्यता ४९५. आशौचपिण्डोदकदानादौ
निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ; निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ; विवाहोत्तरं
भर्तृसपिण्डता विवाहेन कन्यायां गोत्रान्तरं च ४९६.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुक्त्यानि लक्ष्यानि ; अप्रातृककन्यायां
अविवाह्यता ५३८.

पुनर्भवादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

नष्टप्रवरायाः पुनर्विवाहः ; शुल्कदातृदार्पकालवियोगे च
५६१.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

सदृशी भार्या प्रशस्ता ; शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्या-
वरणमनुमतं द्विजस्य ; शूद्रस्य शूद्रैव ; सवर्णा भार्या प्रशस्ता ;
अधोवर्णभार्यावरणमनुकल्पः ; शूद्रा भार्या द्विजस्य निषिद्धा
५८६.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनदोषः प्रायश्चित्तं च ; परिवेदनापवादाः ६२१.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मविवाहः ६७१.
दैवविवाहः ६७७. आर्षविवाहः ६८१. प्राजापत्यविवाहः
६८४. आसुरविवाहः ६८९. गान्धर्वविवाहः ६९७. राक्षस-
विवाहः ७००. वैशाचविवाहः ७०२. प्रशस्ता विवाहाः ;
वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०८. ब्राह्मादिविवाहानां
फलानि ७१९.

अधिवेदनम्—

अधिवेदनकारणानि ७७६.

महाभारतम्

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारसामान्यविधिः ; संस्कारैर्ब्राह्मणः ३५. संस्काराः ;
संस्कृतस्य सिद्धिः ; शूद्राणां पाकयज्ञेषु. पञ्चमहायज्ञेषु

पौष्टिककर्मणि चाधिकारः ; शूद्राणां मन्वाः ; सर्वपशेषु दक्षिणादानाधिकारः ३६.

विवाहविधिः—

कुलरक्षणकरः संतानार्थं विवाहः ; संतानं पावनं तारकं च नरकात् १०२. एक एव पतिर्नार्याः ; कन्यादानं पितृ-कर्तव्यम् १०५. कन्यादानं सकृदेव ; सप्तपदीकर्मणा विवाह-समाप्तिः ; गार्हस्थ्यमहिमा १०६.

कुलपरीक्षा—

पित्रा दत्ता ब्राह्मणकन्याऽपि क्षत्रियेण ग्राह्या १२३. शीलवति कुले कन्या प्रदेया १२४.

सापिण्ड्यविचारः—

मातुलकन्यापरिणये इतिहासप्रमाणम् ४९६, ४९७. विरुद्धसंबन्धः ; गुरुपुत्र्या विवाहो निषिद्धः ४९७. पुनर्म्वादीना संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

दत्तशुल्काऽपि कन्या सप्तपद्याः पूर्वमभीष्टायान्यवराय दानाहो ; सप्तपद्या एव विवाहसिद्धिः ५६२.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य ; शूद्रा भार्या निषिद्धा द्विजस्य ; शूद्रस्य सवर्णैव भार्या ५८७.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६०२.

विवाहकालः—

वयसा त्रिगुणो वरः एकगुणा च भार्या ; सप्तमवर्षापूर्व्यं कन्याविवाहः प्रशस्तः ६४५.

स्वयंवरः—

पित्राश्रया दमयन्त्याः स्वयंवरः ६६३.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६६. ब्राह्मणविवाहः ६७१.

द्वैवविवाहः ६७७. आर्षविवाहः ६८१. प्राजापत्यविवाहः

६८४. आसुरविवाहः ६८९. गान्धर्वविवाहः ६९७.

राक्षसविवाहः ७००. पैशाचविवाहः ७०३. प्रशस्ता

विवाहाः ; वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०८.

कन्यादातुर्निर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारिणः ; कन्यादानप्रसंगा ७२५.

मनुः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्काराणां निषेकादीनां मौञ्जीकथनान्तानां वैजिक-

गार्भिः कृपापानागकत्वम् ; संस्कारलक्षणम् (टीकाकारकृतम्)

३६. ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्मैः स्वाभ्यायव्रतपशादिभिः ब्राह्मी

तनुः ३९. स्त्रीणां जातकर्मोदिसंस्कारा अमन्त्रकाः ; विवाहः

समन्त्रकः ४१. शूद्रसंस्कारविचारः अमन्त्रकर्मानुशा च ४३.

विवाहविधिः—

विद्याव्रातकस्य गार्हस्थ्येऽधिकारः १०७. द्विजस्य समा-

वृत्तस्य विवाहः सवर्णया १०९. गार्हस्थ्यमहिमा ; क्रमवाः

सर्वाश्रमानुष्ठानं कर्तव्यम् ११०. गार्हस्थ्यमहिमा १११.

ऋणत्रयापाकरणोत्तरमेव मोक्षाश्रमः ११३.

कुलपरीक्षा—

विवाहे वज्रनीयानि दश कुलानि १२४. कुलनामप-

कर्षस्य कारणानि १२५. कुलनामुत्कर्षस्य कारणानि १२६.

ग्राह्याणि कुत्र्यनि वज्रनीयानि च ; कुलं शीलकारणम् ;

अज्ञाते हीनयोनिजनालिङ्गं शीलम् १२७.

गोत्रप्रवरविचारः—

असंगोत्रा द्विजानां विवाहाः ; टीकासु गोत्रलक्षणम् १७७.

दत्तकस्य जनस्त्रोत्रत्वविचारः १८१.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यवाचिः ; शरीरवचनान्वयः सापिण्ड्यम् ;

विरुद्धसंबन्धः ; सर्ववर्णताधारणी सापिण्ड्यवर्ण्यता पितृगोत्र-

व्रमतेता च ४९८. निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ; आशौचादिपु

सापिण्ड्यवाचिः वर्णभेदेन ; समानोदकत्वम् ४९९. मातृ-
दिकन्यापरिणरनिषेधः ५०१. अनौर्ये दत्तकादौ निर्वाप्य-

सापिण्ड्यम् ५०२.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे यज्यानि लक्षणानि नामानि च ५३८.

अभ्रातृकन्याया अविवाह्यता ५४०.

पुनर्म्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वाग्दत्ताया एव नियोगाधिकारः ५६३. नियोगविधिः ;

दत्तायाः पुनर्दानं निषिद्धम् ५६४. विवाहितयाः परि-

त्यागकारणानि ; दोषमनुक्त्वा सदोपकन्यादाने दण्डः ५६५.

कन्याया मिथ्याश्रूणे दण्डः ; अकन्याया न विनाहाहता

५६६. दत्तशुल्काया वरमरणे देवो वरस्तस्या अनुमत्या ;

दत्तशुल्काया न पुनर्दानम् ५६७. पुनर्भूल्याम् ; अज्ञात-

योन्याः पुनर्निर्वाहः ५६८.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

सर्गा भार्या प्रशस्ता ; अवरवर्णभार्यावरणमनुकल्पः

५८७. सर्वगानां, वर्गात्तुपूर्वा भार्यावरणमनुमतम् ५८८.
ब्राह्मणश्रमिययोः शूद्रा भार्या निषिद्धा ५८९. द्विजस्य शूद्रा
भार्या निषिद्धा ५९०.

वसपरीक्षा—

विवाहातुङ्गानि वरलक्षणानि; गुणहीनो विवाहानर्हः
६०२. जातिदोषप्रतिघ्नानि ६०३.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेत्तुपरिवेत्तिलक्षणे ६२१. परिवेदनदोषः; परि-
वेत्तुपरिवेत्तिलक्षणे; परिवेदनापवादोः ६२२. दिधिपूपति-
लक्षणम् ६२३.

विवाहकालः—

कन्याविवाहे उपनयनकालातिदेशः; कन्याया नम्रिकालं
यतान्मूनयस्त्वं वा विवाहे इष्टम्; ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः ६४५.

स्वयंवरः—

ऋतुमत्या स्वयंवरोत्तरं स्वयंवरगाधिकारः ६६१. स्वयं-
वरणे कन्यावरणोर्न प्रत्यक्षायः; विन्यायलङ्कारे कन्यायाः
स्वयंवरयाः न स्वत्वम् ६६२. ऋतुमत्याः कन्यायाः
गुल्फनिषेधः ६६३.

विवाहप्रमाणः—

विवाहप्रमाणपरिमाणम् ६६६. ब्राह्मणविवाहः ६७१.
द्वैपरिवाहः ६७७. आपर्विवाहः ६८१. प्राजापत्यविवाहः
६८४. आशुपविवाहः ६८९. गान्धर्वविवाहः ६९७.
गंधर्वविवाहः ७००. वैशाखविवाहः ७०३. प्रयस्ता
विवाहाः, वर्गभेदेन विवाहव्यवस्था च ७०९. ब्राह्मण-
विवाहानां कन्यानि ७१९.

कन्यादाननिर्णयः कन्यादानकाले च—

कन्यादानप्रसंगा ७२६.

अधिदेशनम्—

अधिदेशनस्य कारणानि कालश्च ७३७. अधिविवाया
रिणे कर्त्तव्यम्; भासांशु वर्गक्रमेण जैत्रयासधिकारः ७३९.

परिवेत्तानां विवाहसंस्कारविचारः—

परिः ७४. विवाहस्य पात्रिदशकम् ७५५.

याज्ञवल्क्यः

संस्कारविचारः—

कर्त्तव्यं विवाहं वा निवेशयः इत्येवमात्म्याः समन्तथा
द्विजस्यैव, दक्षायजस्यैव ८६. संस्कारानां कर्त्तव्याना-

द्विचौल्यान्तानां कालविधिः; के, संस्कारोः सकृत्, कर्त्तव्योः
केयां चाऽऽशुचितः इत्यत्र टीकाकाराणां व्यवेस्था ४७;
गर्भाधानादीनां चौल्यान्तानां संस्काराणां व्रीजगर्भसमुद्भू-
तत्वापनाशकत्वं द्विजविषये उपनयनस्यापि; स्त्रीणां विवाहा-
न्यसंस्कारा अमन्त्रकाः ५०. संस्कारैः ५१९.
विवाहविधिः—

विवाहान्नातकस्य विवाहः; संतानस्य श्रेयस्करत्वम् ११३.

कुलपरीक्षा—

महाकुलमपि संचारिदोषदुष्टं वर्ज्यम् १२८.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानगोत्रप्रवर विवाहा; टीकासु गोत्रप्रवरलक्षणम्
१८१. सगोत्रागमने दोषः १८३.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यव्ययता; सापिण्ड्यावधिः; दारीवयवान्वय-
रूपं निशेष्यपिण्डान्वयरूपं च सापिण्ड्यम्; विरुद्धसंबन्धः;
मातुल्यादिकन्यापरिगणयनिषेधः ५०२.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहातुङ्गानि लक्षणानि ५४२.

पुनर्भ्रातृनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

दत्तायाः प्रत्यादाननिषेधः तदपवादश्च ५७०. सप्तपद्याः
पूर्वमन्येन विवाहे कारणानि; बलाद्विवाहे पुनर्विवाहः; दोषः
मनुसत्त्वा सदोषकन्यादाने, कन्याया मिथ्यादूषणे, अनुद्वया-
स्त्यागे च दण्डः; दत्तायाः प्रत्यादाने दण्डः; पुनर्भूलक्षणं
स्वैरिगीलक्षणं च ५७१.

सर्वगतसर्वविवाहविचारः—

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा ५९४. शूद्रातिरिक्तवर्गात्तु-
पूर्वा भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य; शूद्रस्य सर्वत्रैव भार्या
५९५.

वरपरीक्षा—

विवाहातुङ्गानि वरलक्षणानि ६०३. पुंस्त्वलिङ्गं पण्ड-
लिङ्गं च ६०५.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ६४७.

स्वयंवरः—

कन्यादातुम्भारे कन्यायाः स्वयंवरगाधिकारः ६६३.

विवाहप्रकारः—

ब्राह्मविवाहः ६७४. दैवविवाहः—६७७. आर्षविवाहः
६८२. प्राजापत्यविवाहः—६८५. आसुरविवाहः ६९३.
गान्धर्वविवाहः ६९८. राक्षसविवाहः, ७०१. पैशाच-
विवाहः ७०४. प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था
च ७१३. ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७२२.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादाने पित्रादीनामधिकारक्रमः ७२६.

सद्यःशौचनिर्णयः ७५८.

अधिषेदनम्—

अधिषेदनकारणानि ७८०. अधिविवायाः संपन्थे
कर्तव्यम् ७८१. अधिविवाया. कर्तव्यम्; अधिषेदनकारणा-
भावेऽप्यधिषेदने कर्तव्यम् ७८२. भार्याबहुत्वे सहाधिकार-
नियमः ७८३.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पत्नितैः सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम्; पतितकन्या
विवाहा ७९५.

नारदः

संस्कारोपेक्षायाः—

संस्कारैः ५१.

विवाहविधिः—

गार्हस्थ्यमहिमा; लग्न-वरण-पाणिपीठन-शब्दार्थाः ११४.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यसंनोचविचारः ५०८.

कन्यापरीक्षा—

विवाहे कन्याया वर्यानि लक्षणानि; विवाहे वर्यां पाप-
नक्षत्रजातौ वधुवरा ५४३.

पुनर्व्यादीनां संस्कारविचारः दत्तपहारविचारश्च—

त्रिविधा पुनर्भूः, चतुर्विधा स्वैरिणी, तासां दोषतार-
तम्यं च ५७२. अशतयोन्याः पुनर्विवाहानुमतिः; दत्त-
दुष्काया अन्येन विवाहाहर्ता; आसुरादिषु गुणापेक्षं कन्या-
दानम्; पुनर्विवाहनिमित्तानि ५७३. सदोषवधुवत्योः परि-
त्यागाहर्ता ५७४. दत्तकन्याया. प्रत्यादाने दण्डः; दोष-
मनुक्ता सदोषकन्यादाने अदुष्कन्यायागो च दण्डः ५७५.

सर्वार्थसर्वविवाहविचारः—

सर्वार्थ भार्या प्रशस्ता; सर्वार्थानां वर्णानुपूर्व्यां भार्यावरण-
मनुमतम् ५९६.
वरपरीक्षा—

विवाहानुपूर्व्यानि. वरलक्षणानि; पुंस्त्वलिङ्गं पण्डलिङ्गं
च; पण्डप्रकाराः ६०५. विवाहितया मयाः पण्डास्त्याज्याः;
पण्डत्यागे कालविचारः; पण्डभार्यायाः पुनर्विवाहाहर्ता
६०६. विवाहानुपूर्व्यानि वरलक्षणानि; विवाहप्रतिवृत्त्या
वरदोषाः ६०८.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ६४७.

स्वयंवरः—

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः ६६४.

विवाहप्रकाराः—

विशाहप्रकारपरिगणनम् ६६७. ब्राह्मविवाहः ६७४.
दैवविवाहः ६७८. आर्षविवाहः ६८२. प्राजापत्यविवाहः
६८५. आसुरविवाहः ६९३. गान्धर्वविवाहः ६९८.
राक्षसविवाहः ७०१. पैशाचविवाहः ७०५. प्रशस्ता
विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१३.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादाने पित्रादीनामधिकारक्रमः ७२८. दातुरभावे
स्वयंवरः; अस्वस्थस्यानधिकारः ७२९.

समानक्रियादिविचारः ७३८.

अधिषेदनम्—

त्याज्या भार्या; अत्याज्या भार्या ७८४.

बृद्धनारदः

कन्यापरीक्षा—

विवाहे वर्यां पापनक्षत्रजाता कन्या ५४४.

बृहस्पतिः

संस्कारोपेक्षायाः—

आत्मगुणानां गौतमेन संस्कारैः सह नित्यत्वेन
प्राधान्येन च समुचितानां व्याख्यानम् ५२.

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य विवाहः समानया ११४.

सापिण्ड्यविचारः—

विवाहादिसंबन्धानां शास्त्रविरुद्धदेशधर्माणां प्रामाण्य-
विचारः ; मातुल्यादिकन्यापरिणयनिषेधविचारः ५०९.

विवाहकालः—

नमिर्कालं वरान्यूनवयस्कत्वं वा विवाहे इष्टम् ; ऋतुपूर्वं
कन्याया अदाने दोषः ; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषली-
स्वदोषः ६४८.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च —

कन्यादानप्रदंसा ७३०.
समानक्रियादिविचारः ७३९.
सद्यःशीचनिर्णयः ७५९.
मानुरजोदग्नीनादौ निर्णयः ७६४.
विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७६९.

कात्यायनः

संस्कारोपोद्घातः—

अष्टमादयः पुरुषसंस्काराः ; संस्काराणां कालातिपाते
प्रार्थाश्चत्तम् ५३.

विवाहविधिः—

उद्वाहिताया लक्षणम् ११४.

गोत्रप्रवरविचारः—

सगोत्रेण विवाहिताऽपि पुनरन्येन विवाह्या १८३.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि ५४४.

पुनर्न्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहाराविचारश्च—

वृताया वरे नष्टेऽन्येन विवाहः ; दत्तशुक्लाया वरे नष्टे
निगाहविचारः ; अनेकेभ्यो दत्ताया विगाहविचारः ५७६.
वरदोषे कन्यादोषे च अनुक्ते दण्डः ५७७. उद्वायाः पुन-
र्निगाहो वरदोषे ज्ञाने ; अदुष्टवरकन्ययोरदृष्यता ; दुष्टवर-
कन्ययोस्त्वान्ता ५७८.

वरपरीक्षा—

निगाहप्रतिष्ठाया वरदोषाः ; वाग्दानेऽपि वरदोषयो
निगादानर्हः ६०८. निगाहविवाहा दोषविशेषयुक्तो वर-
स्त्वान्यः पुनर्निगाहश्च ; पण्डित्प्रन् ६०९.

परिरेन्यादिविचारः—

परिरेणुगर्भं तेषिऽन्ये ; परिरेदने प्रत्यस्यः ६२३.
परिरेत्नारनाशः ६२४. नद्यानी ज्येष्ठे फाल्गुनीया परि-

वेदनार्थम् ; विवाहोत्तरं प्रोषितप्रत्यागमने प्रायश्चित्तम् ;
परिवेदनापवादाः ६२६.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारिणः ७३०.
समानक्रियादिविचारः ७४०.

अधिवेदनम्—

भार्यावहुत्वे सहाधिकारनियमः ७८५.

भृगुः

प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

व्यासः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्काराः पोढश ५३. स्त्रीणां शुद्धाणां च संस्काराः ;
तेषां संस्कारेषु समन्त्रकृत्वविचारश्च ५४. आत्मगुणानां
गौतमेन संस्कारैः सह नित्यत्वेन प्राधान्येन च समुच्चितानां
व्याख्यानम् ५५.

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य विवाहः सर्वर्णया ; पुरुषः पत्या पूर्णः ११५.

कुलपरीक्षा—

वरणीयकन्यायाः सत्कुललक्षणानि ; कुलापकर्षकारणानि
१२८.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानगोत्रप्रवर अमातृगोत्रा विवाह्या १८३.

सापिण्ड्यविचारः—

मातुल्यादिकन्यापरिणयनिषेधविचारः ; मातृसापिण्ड्य-
यस्यता ५१०.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुपूर्व्यानि लक्षणानि ५४४.

पुनर्न्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहाराविचारश्च—

सनरथाः पूर्वं वरमरणेऽन्येन विवाहातुनातिः ५७८.

सर्वर्णमग्नोविवाहविचारः—

अन्यवर्णमार्यापुत्रः स्वसवर्णः ; दृष्टातिरिक्तवर्णानुपूर्व्यां
भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य ५९६.

वरपरीक्षा—

निगाहानुपूर्व्यानि वरलक्षणानि ६०९.

विवाहकालः—

गौर्यादिलक्षणानि ; ऋतुपूर्वकाले विवाहाहर्त्वम् ; ऋतु-
पूर्वं कन्याया अदाने दोषः ६४८.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६७४.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारक्रमः ; दातुरमये स्वयंवरः ; कन्या-
दानप्रशंसा ७३१.

सयःशौचनिर्णयः ७५९.

अधिवेदनम्—

भार्याबहुत्वे सहाधिकारनियमः ७८६.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् ७९६.

देवलः

सापिण्डविचारः—

सापिण्ड्यावाधिः ५१०.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्यां भार्यावरणमनुमतम् ५९६.

वरपरीक्षा—

पशूविधः षष्ठः ६०९.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेत्तृपरिविनिश्चये ; अग्नेदिधिषूदिधिषूदिधिषूपति-
रुच्यगानि ६२७.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ; अविवाहिताया ऋतु-
मत्या वृषलीत्वदोषः ६४९.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६७४. दैवविवाहः ६७८. आर्षविवाहः

६८३. प्राजापत्याविवाहः ६८६. आसुपविवाहः ६९३.

गान्धर्वविवाहः ६९८. राक्षसविवाहः ७०१. वैशाचविवाहः

७०५. प्रशस्ता विवाहाः ; वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१४.

ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७२३.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रशंसा ७३१.

अधिवेदनम्—

त्याग्या भार्या ; अधिवेदनकारणानि कालश्च ७८६.

भार्याया न त्याग. ७८७.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकरत्वम् ७९६.

उशना

सापिण्डविचारः—

वर्णभेदेन सापिण्ड्यावाधिभेदः ; सापिण्ड्यवर्ग्यताविषयः
५१०.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा ५९६.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनापवादः ६२७.

विवाहकालः—

अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः ६४९.

यमः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारा अष्टाचत्वारिंशत् ब्रह्मलोकफलाः ; शूद्राणाम-
मन्त्रकाः संस्काराः ५६.

विवाहविधिः—

विद्यास्नातकस्य विवाहः सहदया ११५.

कुलपरीक्षा—

वर्जनीयानि चतुर्दश कुलानि १२८. कुलपकर्षस्य
कारणानि १२९.

गोत्रप्रवरविचारः—

सगोत्रायां मातृगोत्राया च यमने प्रायश्चित्तम् ; विवा-
होत्तरं कन्याया भर्तृगोत्रता ; सगोत्रजस्य चण्डालत्वम् १८४.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च ५४४.

पुनर्भार्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वर्दोपेऽक्षतयोन्याः संस्त्रतायाः पुनर्विवाहानुमतिः ;
वाग्दत्ताया अपहृतायाश्च कन्यात्वम् ५७८.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

सवर्णा भार्या प्रशस्ता ; सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्यां भार्या-
वरणमनुमतम् ; ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा ५९७.

वरपरीक्षा—

विवाहानुष्ठानि वरलक्षणानि ६१०.

परिवेत्नादिविचारः—

दिधिचूपातिलक्षणे; परिवेदनदोषः तत्राप्यभिक्तं च;

परिवेदनापवादः ६२८.

विवाहकालः—

कन्याया नामिकात्वं वयन्मूनवयस्कृतं वा विवाहे इष्टम्;
ऋतुरालपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; गौरीरोहिणीकन्या-
लक्षणानि; अविनाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः ६४९.

स्वयंवरः—

द्वादशवर्गीयाः कन्यायाः स्वयंवरणाभिचारः; स्वयंवर-
णात्कन्यायां न दोषः ६६५.

विनाहमन्त्रावः—

विनाहमन्त्रपरिगणनम् ६६८, ब्राह्मणविवाहः ६७४,
द्वैविवाहः ६७८, आमुषविवाहः ६९४, ब्राह्मणविवाहानां
फलानि ७२३.

कन्यादाननिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रसंगा; गौरीदिदानानां फलप्रारतम्यम् ७३१.

पतिप्रादीनां विवाहसंस्कारविचारः—

पतिता कन्या विनाह्मा ७९६.

वृद्धयमः

सर्वगोचरविवाहविचारः—

ब्राह्मण्य वृथा भाष्यं निषिद्धा ५९३.

सद्यःसौचनिर्णयः ७६०.

श्रावतापः

गोमन्त्रविचारः—

निर्णयः संसृष्टो विवाहे विचार्यः; समानप्रवरया स-
गोमन्त्रा न विवाहे प्राप्यभिक्तं फलं च १८५, समान-
प्रवरया मातृगोत्रया न विवाहे प्राप्यभिक्तम् १८६.

गान्धर्वविचारः—

गान्धर्वविचारः; मातृगोत्रविचारः; मातृगोत्रविचारः;
प्राप्यभिक्तं फलं च; दशभेदेन गान्धर्वपर्यवेचः ५११,
पुनर्भवादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वरदोषेऽधनयोल्याः संसृष्टायाः पुनर्विवाहानुमतिः
५३९.

वर्णविचारः—

विवाहपुत्रकानि कान्यकानि ६१०.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेत्तृपरिवेत्तिलक्षणे; परिवेदनापवादः ६२८.

विवाहमन्त्रावः—

आमुषविवाहः ६९४.

समानक्रियादिविचारः ७४१.

अधिवेदनम्—

अधिवेदनकारणानि ७८७.

लघुशातातपः

कुलपरीक्षा—

कुलापकर्षस्य कारणानि १२९.

गोमन्त्रपरविचारः—

असमानगोमन्त्रया विवाह्या; समानप्रवरया सगोमन्त्रया च
विवाहे प्राप्यभिक्तं फलं च; सगोमन्त्रस्य चण्डालत्वम्
१८८.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यवर्ग्यता ५११.

कन्याप्रीक्षा—

कन्याया विवाहे कन्यानि लक्षणानि नामानि च ५४४.

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५४५.

पुनर्भवादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वरदोषेऽधनयोल्याः संसृष्टायाः पुनर्विवाहानुमतिः
५३९.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेत्तृपरिवेत्तिलक्षणे; परिवेदनदोषः; परिवेदनाप-
वादः ६३०.

विवाहकालः—

ऋतुरालपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविनाहिताया ऋतु-
मत्या वृषलीत्वदोषः ६५४.

वृद्धशातातपः

गान्धर्वविचारः—

विवाहे कन्यां कान्यप्रमत्तः ५१५.

सुमन्तुः

संस्कारगोत्रविचारः—

द्वैतनिर्णयानां कन्यानि संस्कारादीनि कन्यानि ५५.

गोत्रप्रवर्तविचारः—

समानप्रवर्तया मातृगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च १८८.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन ; विरुद्धसंक्षेपः ५११. मातृग्राहिमुत्तापरिणमे प्रायश्चित्तादिकर्तव्यता ५१२. सापिण्ड्यासौचदायभागाद्यवधिः ५१३.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनप्रायश्चित्तम् ; पर्याधाननिषेधः ; पर्याधानापवादाः ६३२.

कृष्णः

सापिण्ड्यविचारः—

क्षत्रियविषयः सापिण्ड्यावधिः ५१३.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनापवादाः ६३३.

पैठीनसिः

कुल्यरीक्षा—

कुलीना कन्या वरणीया १२९.

गोत्रप्रवर्तविचारः—

समानप्रवर्तया सगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तम् १८९.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिविस्तृत्यः ५१३. मातृग्राहिकन्यापरिणयस्य

निषेधः प्रायश्चित्तं च ५१४.

सर्वगर्भासर्वगैविवाहविचारः—

सर्वगर्भानां अपरस्वर्गमाचारणमनुकल्पः ५९८.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ६५४.

विवाहप्रसाराय—

ब्राह्मविवाहः ६७५. आमुदविवाहः ६९४. प्रसास्ता

विवाहाः, वर्गभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१५.

सचःसौचनिर्णयः ७६०.

शुद्धमनुः

सापिण्ड्यविचारः—

औष्येतरपुत्रेषु सापिण्ड्यं क्षीयते एव ; सापिण्ड्यपरगर्भना ५१४.

पुनर्व्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

सतयथाः पूर्वं कन्यात्वम् ५८०.

परिवेत्नादिविचारः—

अग्नेदिधिमूत्रांपवादाः ६३३.

मातृरजोदसौनादी निर्णयः ७६४.

विवाहमव्ये वन्यानि ७६७.

कार्णाजिनिः

सापिण्ड्यविचारः—

अनौरसपुत्रसंबन्धं सपिण्डीकरणम् ५१४.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनापवादाः ६३३.

प्रतिमृत्युनिर्णयः ७४७.

विवाहोत्तरं वन्यानि ७६९.

व्याघ्रपादः

सापिण्ड्यविचारः—

मातृग्राहिपारिणयो देशधर्मः ५१५.

विवाहकालः—

उपनयनकालः स्त्रीणां विवाहकालः ६५५.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३२.

व्याघ्रः

गोत्रप्रवर्तगणना—

अग्नेप्रशातन्धुगोत्रप्रवर्तकाण्डम् ३९५.

परिवेत्नादिविचारः—

अग्नेदिधियूदिधियूतिल्लगणे ६२८.

समानक्रियादिविचारः ७४१.

प्रजापतिः

परिवेत्नादिविचारः—

अग्नेदिधियूदिधियूतिल्लगणे ६२८.

विवाहकालः—

आरवाहिताया ऋतुमन्या शुष्यन्तीत्युदोषः ६५१.

मरीचिः

संस्कारयोगेद्वयानः—

शुद्धाणां संस्कारेषु मन्त्रा नास्तेन पठनीयाः ५६.

गोत्रप्रवरविचारः—

सावित्र्युपदेष्टुः कन्या अविवाहा १८५.

सापिण्ड्यविचारः—

विवाहे सापिण्ड्योपेक्षणे पातित्यम् ५१०.

विवाहकालः—

कन्याया ऋतुपूर्वकाले विवाहार्हत्वम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः ६५१.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३१.

अग्निः

विवाहविधिः—

विवाहं जातिकुल्यादि; गार्हस्थ्यकर्तव्यम् ११५.

परिवेद्यादिविचारः—

परिवेदनप्रायश्चित्तम्; परिवेदनापवादाः ६३१.

विवाहकालः—

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं पुनर्विवाहश्च स्त्रीणां कलौ वर्ज्यः; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः ६५३.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रशंसा ७३२.

समानक्रियादिविचारः ७४१.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६०.

दक्षः

विवाहविधिः—

विद्यास्नातकस्य विवाहः; गार्हस्थ्यमहिमा ११५.
अनुकूलमार्याप्रशंसा ११६.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलालक्षणानि; कन्याया ऋतुपूर्वकाले विवाहार्हत्वम्; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ६५१.
प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

अधिवेदनम्—

अधिवेदनकारणानि ७८७.

संवर्तः

विवाहविधिः—

समाहृतस्य सर्वगया विवाहः ११६.

कुलपरीक्षा—

कुलीना कन्या वरणीया १२९.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहातुकूलानि लक्षणानि ५४४.

विवाहकालः—

नामिकात्वं विवाहे इष्टम्; गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलालक्षणानि; अष्टवर्षीया विवाहः प्रदास्तः; ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः ६५१.

विवाहप्रकारः—

ब्राह्मविवाहः ६७४. आमुषविवाहः ६९४.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रशंसा ७३१.

प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

सद्यःशौचनिर्णयः ७५९.

च्यवनः

विवाहकालः—

पद्मर्षपपन्तं स्त्रीणां न विवाहः ६५५.

समानक्रियादिविचारः ७४२.

कश्यपः

विवाहविधिः—

सपत्नीकस्यैव कर्माधिकारः ११६.

कन्यापरीक्षा—

विवाहे सप्तविधा पुनर्भूर्वैज्या ५४५.

पुनर्भर्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

सप्तविधा पुनर्भूर्विवाहानर्हा; अरंस्कृताया दत्ताया बरे सदोषेऽन्येन विवाहातुमतिः ५८०.

विवाहकालः—

ष्यष्टवर्षेणाष्टवर्षा विवाहा; ऋतुपूर्वकाले विवाहे इष्टः; गौरीकन्यकाकुमारीलक्षणानि ६५५. अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः ६५६.

विवाहप्रकारः—

आसुरविवाहः ६९५.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रशंसा ७३२. कन्यावृत्तदोषः ७३३. समानक्रियादिविचारः ७४२.

सत्यव्रतः

विवाहविधिः—

विवाहोत्तरमपि गुरुग्रहे अध्ययनकर्तव्यता ११६.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७६९.

अङ्गिराः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्काराः पञ्चविंशतिः पावित्र्यस्य आढ्यादियोग्यतायाश्च
कारकाः ५६. ब्राह्मण्यं संस्कारकृतम् ५७.

पुनर्न्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

पुनर्भूदोषः ५८०.

सवर्णसवर्णविवाहविचारः—

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा ५९८.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीश्यामानमिकालक्षणानि; ऋतुपूर्वकालो विवा-
हाहः; अष्टवर्षीया विवाहः प्रशस्तः; गौरीरोहिणीकन्या-
रजस्वलालक्षणानि; दशमे वर्षे कन्याविवाहः प्रशस्तः;
ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या
वृषलीत्वदोषः ६५४. वरापेक्षया वयोद्वैधाधिका कन्या
निषिद्धा, न्यूनवयाः प्रशस्ता ६५५.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६०.

समानक्रियादिविचारः ७४१.

पराशरः

संस्कारोपोद्घातः—

ब्राह्मण्यं संस्कारकृतम् ५७.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन ५११.

पुनर्न्वादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

विवाहितायाः पुनर्विवाहे पञ्च कारणानि; ब्रह्मचर्यं
विधवारधर्मः ५७९.

वरपरीक्षा—

वरदोषाः ६१०.

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेदनदोषः तत्राप्राप्यक्षत्तम्; परिवेदनापवादाः ६३०.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलालक्षणानि; ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः; अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः
६५२.

विवाहप्रकाराः—

आसुरविवाहः ६९४.

समानक्रियादिविचारः ७४१.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६०.

वृहत्पराशरः

स्वयंवरः—

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः ६६५.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६८. ब्राह्मविवाहः ६७५.
दैवविवाहः ६७८. आर्षविवाहः ६८३. प्राजापत्यविवाहः
६८६. आसुरविवाहः ६९४. गान्धर्वविवाहः ६९८.
राधस्वविवाहः ७०१. पैशाचविवाहः ७०५. प्रशस्ता
विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१५. ब्राम्नादि-
विवाहानां फलानि ७२३.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादाने पित्रादीनामधिकारक्रमः ७३२.

ज्योतिष्पराशरः

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७६९.

योगियाज्ञवल्क्यः

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७६९.

प्रचेताः

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६७५. प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाह-
व्यवस्था च ७१५.

मातुरजोदर्शनादौ निर्णयः ७६४.

जातूकर्ण्यः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कार. चोद्य, शूद्राणां द्वौ विवाहान्त्वकर्मणी;
शूद्रस्य वैदिककर्मणि नाधिकारः, पूर्वं तु अस्ति ५७.

सवर्णसवर्णविवाहविचारः—

सवर्णा भार्या प्रशस्ता ५९८.

बुधः

संस्कारोपोद्घातः—

गर्भाधानादयः पञ्च संस्कारः ५७.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिः ५१५.

बृद्धशौनकः

सद्यःशौचनिर्णयः ७६०.

आश्वलायनः

संस्कारोपोद्घातः—

पञ्चविंशतिसंस्काराः, तेषां नैमित्तिकवर्षिकमासिक-
नित्यभेदेन चातुर्विध्यम्; संस्काराणां सहकर्तव्यतानिर्णयः ५८.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यावधिः; सापिण्ड्यसंक्रोचो देशभेदेन शाला-
भेदेन च; मातृलादिकन्यापरिणयो देशधर्मैः ५१५.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५४५.

विवाहकालः—

नम्रिकालं विवाहे इष्टम्; कन्यारागौरीरोहिणीगान्धारी-
लक्षणानि; कन्यस्रादयः विशिष्टवयोभिर्विवाहाः ६५६.

समानाक्रमादिविचारः ७४२.

लघ्वाश्वलायनः

विवाहविधिः—

गार्हस्थ्यमहिमा; विद्यास्नातकत्वैव विवाहः ११६.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५४५.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६१०.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६१.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि ७६७.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७६९.

ऋतुः

सद्यःशौचनिर्णयः ७६१.

जमदग्निः

परिवेलादिविचारः—

परिवेदनापवादाः ६३३.

माण्डव्यः

प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

पैह्ल्यः

अधिवेदनम्—

भार्याद्वयानुमतिः ७८७.

गर्गः

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे आकारस्वोन्मूल्यत्वमनुकूलम् ५४५.

पाम्पलस्यवाहा कन्या विवाहे वर्ज्या ५२६.

परिवेलादिविचारः—

परिवेदनदोषः ६३३. परिवेदनापवादाः ६३६.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलालक्षणाणि ६५६.

समानाक्रियादिविचारः ७४२.

प्रतिकूलनिर्णयः ७४७.

मातृरजोदर्शनादौ निर्णयः ७६४.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि ७६७.

अधिवेदनम्—

अनेकभार्यानुमतिः; अर्कविवाहकारणम् ७८८.

बृद्धगार्ग्यः (बृद्धगर्गः)

प्रतिकूलनिर्णयः ७४८.

मातृरजोदर्शनादौ निर्णयः ७६४.

ब्रह्मरामः

परिवेलादिविचारः—

परिवेदनापवादः ६३६.

वात्स्यायनः

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि नामानि ५४६.

वात्स्यः

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वकाले विवाहे इष्टः ६५६.

समानाक्रियादिविचारः ७४३.

वत्सः

विवाहप्रकाराः—

प्रयस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१५.

लौगाक्षिः

परिवेत्नादिविचारः—

पर्यायातुपर्याहिताप्रेदिषिपुदिषिपुश्रगानि ६३१.

बृद्धयाज्ञवल्क्यः

परिवेत्नादिविचारः—

परिवेत्तुलक्षणम् ६३१.

ऋष्यभृङ्गः

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३३.

विश्वामित्रः

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानम् ७३३.

स्मृत्यन्तरम्

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारैर्मांदिशुद्धिः ५८. संस्कारेषु अष्टसु पित्रादीनामधिष्ठारः ५९.

विवाहविधिः—

विवाहमहिमा ; कन्याग्रहणादिः सप्तपद्यन्तो विवाहः ११६.

गोत्रप्रवचविचारः—

अज्ञातगोत्रप्रारम्भस्य गोत्रम् ; दत्तस्य गोत्रद्वयविचारो विवाहे ; विवाहोत्तरं कन्याया मर्तुगोत्रम् ; द्याद्युध्यादणानां गोत्रद्वये सगोत्रता विचार्या ; सगोत्रजस्य चण्डालत्वम् ; मातृ-भगिन्यादिसनामिका कन्या अविनाशा १८९.

सापिण्ड्यविचारः—

विरुद्धसंस्कारः ; विवाहेन कन्यायाः सापिण्ड्यनिवृत्तिः ५१६.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे यज्यानि नामानि ५४६.

वरपरीक्षा—

गुणवत्तं वरलक्षणम् ६१०.

विवाहकालः—

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोगः ६५६.

विवाहप्रकाराः—

आतुरविवाहः ६९५. प्रयस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१५.

समानाक्रियादिविचारः ७४३.

प्रतिकूलनिर्णयः ७४९.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६१.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि ७६८.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७०.

अधिवेदनम्—

अपुत्रत्वमाधिवेदनकारणम् ७८८.

वाय्वादिपुराणानि

पौराणिकी गोत्रप्रवचविद्योपेत्यतिः—

[१]

प्रतिमन्वन्तरं वंशस्य धर्मस्य च प्रवर्तका ऋषयो मन्वन्तरारः ; ऋषिलक्षणम् ; ऋषिप्रकाराः ; मन्वन्तरस्वरूपम् १९६.

[२]

ऋषयो मन्वन्तरारः प्रवच ब्राह्मणश्रित्ववैश्यानाम् २०१.

[३]

ऋतुसूचीयप्रवचप्राप्तयोक्ता वैश्वानरमन्वन्तरायाः सप्तर्षयः २०४.

[४]

अत्राज्ञानामपि ऋषीणां तदथा ब्राह्मणसगोत्रत्वम् ; चत्वारि मूलगोत्राणि ; गोत्ररूपां क्षत्रियानामपि तदथा ब्राह्मणगोत्रत्वम् २०५.

[५]

वंशजस्य ब्रह्मपुत्राः— पदं ब्रह्मपुत्राद्योगं वंशाश्च ; ब्रह्मपुत्रो भृगुः ; तद्वंशश्च संशेवनः २०६. नच ब्रह्मपुत्रा धर्मप्रवर्तका गृहमेधिनः २०७. भृगुवंशः ; मरीचिर्षयः ; द्वौ गोत्ररूपे तत्र यज्ञमानः क्षारपरश्च २०८. अङ्घ्रिरेवंशः ; अत्रिर्षयः ; पुत्रस्तपस्वः ; पुत्र्यद्वयः २०९. वसिष्ठवंशः ; मन्त्रधय लोकसंनानत्रय ब्रह्मपुत्राः सप्तर्षयः प्रतिमन्वन्तरम् २१०. सविस्त्वरे भृगुवंशः ; तदीयगोत्राणि च २१४.

अगस्तिकाण्डम्

केवलागस्तयः ३८८, पौर्णमासाः ३८९,

राजवैद्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम् ३९२.

सापिण्ड्यविचारः—

निर्वाप्यसापिण्ड्यावधिः ५१७.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३३.

अधिषेदनम्—

भार्याद्वयानुमतिः ; अर्कविवाहकारणम् ७८८.

विष्णुपुराणम्

विवाहविधिः—

विद्यास्नातकस्य विवाहः ११७.

सापिण्ड्यविचारः—

पितृमातृसापिण्ड्यावधिः ५१७.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्णानि लक्षणानि ५४६.

विवाहकालः—

वर्षरेकरुणा भार्या त्रिगुणो वरः ६५७.

विवाहप्रकाराः—

विनाहमभारपरिगमनम् ६६८.

हरिवंशः

विवाहप्रकाराः—

राक्षसविवाहः ७०१.

भागवतम्

संस्कारोपोद्घातः—

संस्काराः शुद्धिकारकाः ५९.

सापिण्ड्यविचारः—

इतिहासे मानुष्यादिकन्यापरिगणोदाहरणानि ५१७.

लिङ्गपुराणम्

सापिण्ड्यविचारः—

निष्कसंख्यः ५१८.

वरपरीक्षा—

विनाहानुकृत्यानि वरलक्षणानि ६१०.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानप्रशंसा ७३३.

स्कन्दपुराणम्

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकृत्यानि लक्षणानि ५४७.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

काशीखण्डः

कन्यापरीक्षा—

शुभलक्षणवती कन्या विवाहा ५५३.

गरुडपुराणम्

वरपरीक्षा—

विवाहानुकृत्यानि वरलक्षणानि ६११.

पद्मपुराणम्

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारैः गर्भादीनां शुद्धिः ; द्विजानां धीतं यज्ञाणां स्मार्तं कर्म ५९.

कन्यापरीक्षा—

पुराणपुस्तकज्ञानेन कन्यापरीक्षाविधिः (पुराणार्चनम्) ५४७.

विवाहप्रकाराः—

विनाहमभारपरिगमनम् ६६८.

अधिषेदनम्—

घर्षे सहकारे ज्येष्ठया एव ७८८.

ब्रह्मपुराणम्

संस्कारोपोद्घातः—

विनाह एव यज्ञसंस्कारः ; वेदे स्मृतौ च यज्ञानधिकाराः ५९.

सापिण्ड्यविचारः—

निर्वाप्यसापिण्ड्यावधिः ५१८.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्णानि लक्षणानि ५५३.

पुनर्न्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

वाल्गुविषयाः परित्यक्तायाश्च नियोगः पुनर्विवाहो वा,
स च न कलौ ५८०.

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

द्विजस्य वर्णातुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम् ; आपदि
अधरवर्गभार्यातुमतिः ५९८.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि-६११.

विवाहकालः—

चतुर्थाद्दशमवर्षपर्यन्तं कन्यकाविवाह इष्टः ; नमिका-
लक्षणम् ६५७.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६७५.

सद्यःशौचनिर्णयः ७६१.

अधिभेदनम्—

त्याग्या भार्या ; अधिभेदनकारणनि ; अधिविनाशकन्ये
कर्तव्यम् ७८८.

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

वरपरीक्षा—

विवाहप्रतिश्रुत्या वरदोषाः ; विवाहानुकूलानि वर-
लक्षणानि ६११.

विवाहप्रकाराः—

आसुरविवाहः ६९५.

वराहपुराणम्

संस्कारोपदेशानः—

शुद्धं ब्राह्मणदाय मन्वराजः ६०.

कूर्मपुराणम्

सारिङ्गविचारः—

त्रिराहितानां भर्ता सारिङ्गम् ५१८.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

अधिभेदनम्—

पत्ने लहृद्यो ज्ञेयात् एव ७८९.

भविष्यपुराणम्

सवर्णासवर्णविवाहविचारः—

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा ५९९.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानिः ६११.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीकन्यानमिकारजस्वलयलक्षणानि ६५७. ऋतु-
पूर्वं कन्याया अदाने दोषः ; अधवर्षायाः कन्याया विवाहः
प्रशस्तः ६५८.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

विवाहोत्तरं वर्णानि ७७०.

नारदीयपुराणम्

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

वृहन्नारदीयम्

पुनर्न्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

अश्रुतयोन्याः संस्कृतायाः पुनर्विवाहातुमतिः कलौ न
५८०.

अग्निपुराणम्

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७२४.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

विवाहोत्तरं वर्णानि ७७१.

आदित्यपुराणम्

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७२४.

कन्यादातुनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानफलम् ७३४.

विवाहोत्तरं वर्णानि ७७०.

पुराणम्

शुद्धपरीक्षा—

मुने श्रीलकारणम् १२९.

पुराणसमुच्चयः

संस्कारोपोद्घातः—

संस्कारमाहात्म्यम् ६०.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

विवाहविधिः—

अपत्नीकस्य कस्यापि न कर्माधिकारः ; याम्दानादिः सप्तपत्न्यो विवाहः ११७.

कुलपरीक्षा—

महाकुललक्षणम् १३०.

गोत्रप्रवरविचारः—

गोत्रप्रवर्तका अष्टौ ऋषयः १८९. गोत्रादिकं वाम्दानतः पुरा वीक्षणीयम् ; असमानप्रवरयाऽसमोत्रयां च विवाहः ; मातृगोत्राऽपि वर्ज्याः ; पितृगोत्रे सप्तवरं वर्ज्यम् ; मातृगोत्र-मात्रं वर्ज्यम् ; सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; विवाहे दत्तकगोत्रविचारः १९०.

गोत्रप्रवरगणना—

श्रुतकाण्डम् २९४. भद्राजकाण्डम् ३२१. विश्वामित्र-काण्डम् ३५५. वसिष्ठकाण्डम् ३८४. अहंशतकशुभगोत्र-प्रवरकाण्डम् ३९५.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृतः पितृतश्च सापिण्ड्यविधिः ; विरुद्धसंज्ञकः ५१८.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहेऽनुकूलानि वर्ज्यानि च लक्षणानि ५५३. पुनर्व्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

कन्याया बल्यदुद्वाहे अन्वयेयता ; वरमरणदौ सप्तपत्याः पूर्वमेकान्येन विवाहाहर्हता ५८०.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरकन्यालक्षणानि ; कुलविद्ययोस्ता-रतम्यम् ६११.

परिवेलादिविचारः—

परिवेदनदोषः ; परिवेदनापवादाः ६३६.

विवाहकालः—

स्त्रीणा पञ्चमवर्षादूर्ध्वं विवाहकालः ; वरान्मूनवय-स्करत्वं विवाहे इष्टम् ६५८.

स्वयंवरः—

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः ६६५.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारिणः ; कन्यादाने पितादीनामधिकार-

क्रमः ; कन्यादानप्रशंसा ७४९.

समानक्रियादिविचारः ७४४.

प्रतिकूलनिर्णयः ७४९.

यद्यःशौचनिर्णयः ७६२.

मातुरजोदर्शनादौ निर्णयः ७६४.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि-७६८.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७१.

पुनर्विवाहः ७७३.

मेधातिथिः

समानक्रियादिविचारः ७४४.

प्रतिकूलनिर्णयः ७५०.

मातुरजोदर्शनादौ निर्णयः ७६४.

चतुर्विंशतिमतम्

विवाहविधिः—

विद्यारनातकस्य विवाहः सर्वगया १३७.

कुलपरीक्षा—

कुलीना कन्या वरणीया १३०.

सापिण्ड्यविचारः—

पितामातृसापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन ; देशधर्मकुल-धर्मप्रामाण्यम् ; मातृलादिकन्यापरिणयानुमतिः ५१९.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५५३.

परिवेलादिविचारः—

पर्याधानपरिवेदनानिषेधः ; पर्याधानापवादः ६३६.

पदत्रिंशन्मतम्

गोत्रप्रवरविचारः—

समानप्रवरया मातृगोत्रया मातृनामिकया सापिण्ड्या च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ३९२.

सापिण्ड्यविचारः—

मातृलादिकन्यापरिणयानुमतिः ५२०.

सयःशौचनिर्णयः ७६२.

मातृगर्भोद्देशानौ निर्णयः ७६५.

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

संस्कारोद्देशात्—

संस्कारानां निरोद्धादिविवाहान्तानां पृथक् कृत्यानि ६०.

गोपद्रव्यविचारः—

गोपद्रव्या अगस्त्याष्टमाः समर्पयः, तेषां अयान्तर-
भेदाश्च; सगोपया समानप्रत्यया च विवाहे प्रापञ्चितं
कर्तव्यं च; सगोपद्रव्यं चण्डालत्वम्; अज्ञानतः सगोपविवाहे
सगोपद्रव्यं न दोषः १९२.

शान्तिशयविचारः—

विदूमातृगापिण्ड्यावधिः; मातुलकृत्यापरिणयानुमतिः
५२०.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया दुर्गिण्येवञ्जानरीक्षावधिः ५५४.

परिणीता—

रिसाहस्रिण्यैव परदोषाः ६११.

परिणीतादिनिवारः—

परिणीतान्नाशः ६३६.

रिसाहस्रिण्यैव—

महिषाशयानम् ६५८.

समानक्रियादिनिवारः ७४४.

सयःशौचनिर्णयः ७६२.

रिसाहस्रिण्यैव कर्त्तव्यं ७६८.

रिसाहस्रिण्यैव कर्त्तव्यं ७७१.

पुनर्रिसाहः ७७१.

अभिषेकानम्—

अभिषेकानम्; अरंरिसाहस्रिण्यैव ७८९.

प्रवरसंग्रहकारः

संस्कारान्ता—

भगवन्मन्त्रम्

अगस्त्याष्टमाः २९२, ईश्वरः; कन्याः; सगोपयाः;
कन्यापरीक्षाः ३९१.

संस्कारान्ता ३९१, मद्राज-काण्डम् ३९९.

केयलाक्षिणःकाण्डम्

हरिताः ३३२, मुद्राः; कन्याः; विरुपाः; विष्णुपुत्रा-
३३३.

अग्निहाण्डम् ३४०, विश्वामित्रकाण्डम् ३५४, कश्यप-
काण्डम् ३६८, वसिष्ठकाण्डम् ३८४, अगस्तिकाण्डम् ३९०.

वराहमिहिरः

विवाहविधिः—

स्त्रीसङ्गमहिमा ११७.

समानक्रियादिविचारः ७४४.

विश्वरूपाचार्यः

सापिण्ड्यावधिः—

शरीरपथयवान्यसापिण्ड्यावधिः, निर्वाप्यसापिण्ड्या-
वधिश्च ५२०.

हलायुधः

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि ५५४.

स्मृत्यर्थसारः

संस्कारोद्देशात्—

गोपद्रव्यसंस्कारः, तत्कालः, तत्कृत्यानि; स्त्रीसूत्रसंनिधिनी
संस्कारान्यवस्था; संस्कारकालातिवाते प्रापञ्चितम्; उ-
नयनात्माहू कान्धारः इत्यादेर्विचारः ६१.

गोपद्रव्यविचारः—

अगस्त्याष्टमाः समर्पयो गोपद्रव्यविचारः तदपर्यायानि च
गोपद्रव्यः सगोपद्रव्यञ्चण्डम्; सगोपया विवाहे प्रापञ्चितं
कर्त्तव्यं च; सगोपद्रव्यं चण्डालत्वम् १९२.

गोपद्रव्यान्ता—

भृगुकाण्डम् २९३, गौतमकाण्डम् ३०१, मद्राज-
काण्डम् ३२०, केयलाक्षिणःकाण्डम् ३३३, अग्निहाण्डम्
३४०, विश्वामित्रकाण्डम् ३५४, कश्यपकाण्डम् ३६८,
वसिष्ठकाण्डम् ३८४, अगस्तिकाण्डम् ३९०.

पुनर्रिसाहस्रिण्यैव संस्कारविचारः दधानदाविचारश्च—

परदोषे मन्त्रसंस्कारपूर्वमेतन्नेन परेण रिसाहस्रिण्यैव;
स्त्रीणां पुनर्रिसाहे मद्राज्यानि; कन्या स्त्रीणां पुनर्रिसाहो
कर्त्तव्यं ५८१.

कर्त्तव्यसंस्कारविचारः—

विश्वरूपाचार्यभाष्ये कन्या कर्त्तव्यं ५९९.

परिवेत्नादिविचारः—

पर्याधानपरिवेदनापवादाः ६३७.

अधिवेदनम्—

भार्यावहुले सहाधिकारनियमः ; अधिवेदननिषेधः ;

त्याग्या भार्या ; अधिवेदनकारणानि ७८९.

स्मृतिचन्द्रिकायाम्

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यसंक्रोचनिषेधः ५२१.

प्रतिकूलनिर्णयः ७५१.

चन्द्रिकायाम्

विवाहविधिः—

विवाहानधिकारिणः ११७.

पुनर्भ्रादीनां संस्कारविचार. दत्तापहारविचारश्च—

आद्यातिरिक्तानेकवरसमागमे दूरस्थेन विवाहता ५८१.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७१.

स्मृतिसारे

सापिण्ड्यविचारः—

पितामातृसापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंक्रोचः ५२१.

संहितासारावल्याम्

समानक्रियादिविचारः ७४५.

सायणीये

समानक्रियादिविचारः ७४५.

प्रयोगपारिजाते

मातृव्योदरानादौ निर्णयः ७६५.

संस्कारनृसिंहे

सापिण्ड्यविचारः—

विरुद्धसंबन्धः ५२१.

नृसिंहः

पुनर्विवाहः ७७३.

स्मृतिकौमुद्याम्

सद्यःशौचनिर्णय ७६३.

धर्मप्रदीपे

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यवर्ज्यता ५२१.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि ७६८.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७१.

शाङ्गधरः

संस्कारोपोद्घातः—

द्विजगृहमिश्रजातीनां प्रातिस्विकानां संस्काराणां संख्या ६२.

सह्यः

वरपरीक्षा—

अष्टौ वरगुणाः ६१२.

स्मृतिमहार्णवे अथवा स्मृत्यर्णवे

गोश्रमरविचारः—

सगोत्रया सापिण्ड्या मातृगोत्रया च न विवाहः १९४.

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यसंबन्धोचानुमतिः ५२१.

ज्योतिर्विवरणे

समानक्रियादिविचारः ७४६.

कालादर्शे

समानक्रियादिविचारः ७४६.

कायिकामतम्

कुलपरीक्षा—

चतुर्दश कुल्यानि वर्जनीयानि १३०.

सापिण्ड्यविचारः—

पितामातृसापिण्ड्यावधिः ; सापिण्ड्यसंबन्धोचविचारः ५२१.

प्रवरप्रदीपे

गोश्रमरविचारः—

विवाहे मातृगोत्रविचारः १९३.

कल्पसारे

गोश्रमरविचारः—

सगोत्रया विवाहे प्रापञ्चितं कर्तव्यं च ; सगोत्रवक्ष्य चण्डालत्वम् ; अज्ञानतः सगोत्रविवाहे सगोत्रवक्ष्य न दोषः १९४. :

विश्वादेशे

गोश्रमरविचारः—

अशानतोऽपि समानगोश्रमरवत्या विवाहे प्रापश्चित्तम्
१९४.

मत्स्यसूक्ते अथवा मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे

गोश्रमरविचारः—

अममानप्रस्य विवाहाः १९४.

कन्यापरीक्षा—

मानुनाशी कन्या विवाहे वर्ग्याः ५५४.

समानक्रियादिविचारः ७४५.

कारिकानिवन्धे ज्योतिःसागरे च

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ग्यानि प्रायागि च नामानि ५५४.

परपरीक्षा—

विवाहप्रतिभूत्या वरदोषाः ६१२.

ज्योतिःसागरे

समानक्रियादिविचारः ७४६.

प्रतिभूत्यनिर्णयः ७५१.

स्मृतिमञ्जर्याम्

सुश्रमरीक्षा—

पुत्रीना कन्या वरणीया १३०.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहावस्थानि लक्ष्यानि ५५४.

ज्योतिःसागरे

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहावस्थानि लक्ष्यानि ५५४.

परपरीक्षा—

श्व वरगुणाः; दश वरदोषाः ६१२.

मातृवरेः वरणादी निर्णयः ७६५.

सुश्रमदे

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहावस्थानि लक्ष्यानि ५५४.

विवाहप्रसङ्गः—

विवाहप्रसङ्गान्तरम् ६१८. प्राकविवाहः ६७५.

द्वैतविवाहः ६७८. प्राजापत्यविवाहः ६८६. आसुरविवाहः
६९५. गान्धर्वविवाहः ६९८. राक्षसविवाहः ७०१. पैशाच-
विवाहः ७०५. प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाह-
व्यवस्था च ७१६.

भास्करव्यवहारे

विवाहमध्ये वर्ग्यानि ७६८.

व्यवहारचण्डेश्वरे

वरपरीक्षा—

दश वरदोषाः ६१२.

रत्नकोशे

विवाहविधिः—

स्त्रीमहिमा ११७.

संहिताप्रदीपे

समानक्रियादिविचारः ७४५.

राजमार्तण्डः

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहे वर्ग्यानि नामानि लक्ष्यानि च ५५४.

सुहृत्चिन्तामणिः

कन्यापरीक्षा—

विवाहे वर्ग्या पापनशत्रवाती यधुरी, तदपवादश्च
५५५.

प्रवरनिर्णये

सापिण्ड्यविचारः—

सापिण्ड्यवर्ग्यता ५२२.

धर्मप्रवृत्तिः (चौ)

संस्कारयोग्यताः—

योश्च संस्कारः ६१.

पुनर्मादीनां संस्कारविचारः द्वापहावविचारश्च—

अध्यापकेत्याः संस्काराणाः पुनर्माहः वरदोषे वरे ५८१.

नृसिंहप्रसादे

कन्यापरीक्षा—

विवाहे वर्ग्या पापनशत्रवाती यधुरी, वरपवादश्च
५५५.

समानक्रियादिविचारः ७४५.

स्मृतिरत्नावल्याम्

समानक्रियादिविचारः ७४५.

प्रतिकूलनिर्णयः ७५२.

स्मृतिरत्ने

सापिण्डयविचारः—

मातुलादिकन्यापरिणयो देशधर्मः ५२१.

समानक्रियादिविचारः ७४५.

कश्यपपटले

कन्यापरीक्षा—

विवाहे वर्ज्यो पापनक्षत्रजातो वधूवरौ ५५५.

श्रीधरीये

समानक्रियादिविचारः ७४५.

कर्मविपाकसंग्रहे

वरपरीक्षा—

सप्तविधः षण्डः ६१२.

विश्वनाथः

गोत्रप्रवरविचारः—

अविवाहकारणं समोत्रत्वम् १९४.

ज्योतिःसंग्रहे

कन्यापरीक्षा—

विवाहे वर्ज्यो पापनक्षत्रजातो वधूवरौ, - तदपवादश्च ५५५.

जातकोचमे

कन्यापरीक्षा—

पापनक्षत्रजन्मशोषापवादः ५५५.

सारसमुच्चये

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७२.

ज्योतिर्निबन्धे

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७२.

ज्योतिष्प्रकाशे

प्रतिकूलनिर्णयः ७५२.

ज्योतिष्प्रदीपे

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७१.

दीपिकायाम्

मातृरजोदर्शनादौ निर्णयः ७६५.

रामवाजपेयी

सापिण्डयविचारः—

सापिण्डयस्य तथिस्तरो विचारः ५२२.

शाकलकारिकाः

विवाहविधिः—

समावृत्तस्य गुर्ननुशया विवाहः ; गार्हस्थ्यमहिमा ; वाग्दानादिः सप्तपथन्तो विवाहः ११७.

कुलपरीक्षा—

कन्याकुलपरीक्षा कर्तव्या १३०.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमानगोत्रप्रवर विवाहाद्वा १९४.

सापिण्डयविचारः—

मातृतः पितृतश्च सापिण्डयावधिः ; सापिण्डपरिकोचानु-
मतिः देशधर्मः ; विरुद्धसंख्यः ५२३.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५५६.

विवाहमध्ये वर्ज्यानि ७६८.

विवाहोत्तरं वर्ज्यानि ७७२.

शौनककारिकाः

विवाहविधिः—

विवाहाद्वा कन्या ११८.

गोत्रप्रवरविचारः—

असमोत्रा विवाहाद्वा १९४.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ; कन्याया दुर्विषय-
लक्षणपरीक्षाविधिः ५५६.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६१२.

विवाहकालः—

स्त्रीणां पञ्चमवर्षादारम्य विवाहकालः ; द्वादशवर्षादूर्ध्वं
वरविवाहकालः ६५८.

विवाहप्रकाराः—

ब्राह्मविवाहः ६७५. दैवविवाहः ६७८. आर्षविवाहः
६८३. प्राजापत्यविवाहः ६८६. आसुरविवाहः ६९५.
गान्धर्वविवाहः ६९९. राक्षसविवाहः ७०१. पैशाचविवाहः
७०५. ब्राह्मादिविवाहानां फलानि ७२४.

प्रतिभूलनिर्गमः ७५२.

अधिवेदनम्—

अधिवेदनकारणानि कालश्च ; अर्कविवाहकारणम् ७८९.

त्रिकाण्डमण्डनः

गोत्रप्रवरविचारः—

सगोनया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च ; सगोत्रजस्य
चण्डालत्वम् ; अशानतः सगोत्रविवाहे सगोत्रजस्य न दोषः
१९३.

गोत्रप्रवरगणना—

भृगुकाण्डम् २९४. भरद्वाजकाण्डम् ३२०. अत्रिकाण्डम्
३४१. अगस्तिकाण्डम् ३९०. अरुप्रशातयन्धुगोत्रप्रवर-
काण्डम् ३९५. सार्वर्गिणप्रवरकाण्डम् ३९७.

परितेलादिविचारः—

पर्याधानपरिवेदननिषेधः ६३७. पर्याधानपरिवेदनाप-
यादाः ६३८.

अधिवेदनम्—

भार्याबहुत्वे सहाधिकारनिषेधः ७८९. अधिवेदनकारणानि
कालश्च ; त्याग्य भार्या ७९०. कामतोऽधिवेदेऽनुमतिः ;
तत्र कर्त्याविशेषश्च ७९१.

कपर्दिकारिकाः

समानक्रियादिविचारः ७४६.

मातृज्योदशनादी निर्गमः ७६५.

रेणुकारिकाः

शंभ्वरपेरोद्पाताः—

गोह्य संस्काराः ; तेषां अपिष्टापी फलं च ६२.

विवाहविधिः—

विवाहनन्तेजनम् ११८.

कुल्परीक्षा—

कुलीना कन्या वरणीया ; चतुर्दश कुलानि वर्जनीयानि
१३०.

गोत्रप्रवरविचारः—

सगोत्रया समानप्रवरया मातृगोत्रया च न विवाहः ;
समानगोत्रलक्षणम् ; समानगोत्रप्रवरया विवाहे प्रायश्चित्तं
कर्तव्यं च ; सगोत्रजस्य चण्डालत्वम् १९४.

सापिण्डयविचारः—

मातापितृसापिण्डयावधिः ; सापिण्डयसंकोचविचारः
५२४.

कन्यापरीक्षा—

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि ५५६. कन्याया
विवाहे वर्ज्यानि नामानि लक्षणानि च ; कन्याया दुर्विहेन-
लक्षणपरीक्षाविधिः ५५७.

पुनर्न्यादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च—

अदुष्टाय वाग्दत्ताया अदाने दण्डः ; सतपद्याः पूर्वं
कन्यात्वम् ; विवाहितायाः पुनर्विवाहे पञ्च कारणानि ;
विवाहिताया द्रुष्टायास्त्याज्यता ; अदुष्टवरकन्ययोर्दूषणे
दण्डः ; विवाहितायाः कलौ पुनर्विवाहो वर्ज्यः ५८१.

सवर्णासवर्गविवाहविचारः—

द्विजस्य वर्णानुपूर्व्यां भार्यावरणमनुमत्तम् ; द्विजस्य शूद्रा
भार्या निषिद्धा ; द्विजस्याधरवर्गभार्यावरणं कलौ वर्ज्यम्
५९९.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरकन्यालक्षणानि ; विवाहप्रतिभूल
वरकन्यादोषाः ; पण्डलक्षणम् ६१२.

परितेलादिविचारः—

पर्याधानपरिवेदननिषेधः ; पर्याधानपरिवेदनापवादाः
६४०.

विवाहकालः—

गौरीरोहिणीकन्यानमिभारजस्यत्रलक्षणानि ; ऋतुपूर्वं
कन्याया अदाने दोषः ; वरान्मूनवयस्कत्वं विवाहे इष्टम् ;
अविनाहिताया ऋतुमत्या शृण्वतीत्वदोषः ६५८.

स्वयंवरः—

कन्यादानुरमाये कन्यायाः स्वयंवरगाधिकारः ६६५.

विवाहप्रकाराः—

विवाहप्रकारपरिगणनम् ६६८. ब्राह्मविवाहः ६७५.
दैवविवाहः ६७८. आर्षविवाहः ६८३. प्राजापत्यविवाहः
६८६. आसुरविवाहः ६९५. गान्धर्वविवाहः ६९९. राक्षस-
विवाहः ७०१. पैशाचविवाहः ७०५. प्रशस्ता विवाहाः,
वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च ७१६. ब्राह्मादिविवाहानां
फल्यानि ७२४.

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च—

कन्यादानाधिकारिणः ; कन्यादाने पित्रादीनामधिकार-
क्रमः ; अस्वस्थस्थानधिकारः ; कन्यादानप्रशंसा ; गौर्यादि-
दानानां फलतारतम्यम् ७३५.

समानक्रियादिविचारः ७४६.

श्रद्धासंग्रहः

कन्यापरीक्षा—

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः ५५७.

विवाहकालः—

नमिकालक्षणम् ; ऋतुमत्या विवाहे दानार्हत्तम् ;
गौरीरोहिणीकन्यानमिकालक्षणानि ; नमिकालं विवाहे
प्रशस्ताम् ६५९.

अनन्तपाठकारिकाः

कन्यापरीक्षा—

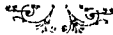
विवाहे कन्याया वर्णानि लक्षणानि ; कन्याया विवाहा-
नुकूलानि लक्षणानि ५५८.

वरपरीक्षा—

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि ६१३.

भट्टकारिका

समानक्रियादिविचारः ७४६.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	२	१२	वश्वदेव	वैश्वदेव	३०५	२	८	श्रौतसत्र	श्रौतसूत्रम्
१०	"	७	दाहव	दाह	३०८	१	३१	वतरत	वेतरत
१८	"	६	ब्रह्मणि हुता	ब्रह्मणिहुता	३१६	२	१६	मद्र	मुद्र
२१	"	१८	यशब्दः	यशशब्दः	३२८	"	९	व्याप्यः	व्याप्यः
३४	१	३	अष्टभि	अष्टभिः	३३६	"	२१	मञ्जरी	मञ्जरी
४२	"	१	मराः	मरीः	३४८	१	११	सर्वेप	सर्वेपु
५२	"	३	प्राधान्यन	प्राधान्येन	३८१	२	६	समुत्सृज्य	समुत्सृज्य
५४	२	७	इत्युक्त्वा	इत्युक्त्वा	३९८	१	२०	सवपां	सर्वेपा
५८	१	५	जन्मनिर	जन्म निर	४१५	२	१	प्रमाण	प्रमाणं
६०	२	१०	व्यचष्टे	व्याचष्टे	४१६	१	३३	आदश	आदर्श
"	"	२५	संकार	संस्कार	"	२	६	भाट्ट	भ्राट्ट
६५	"	८	गन्ताः	गन्ता	४१९	१	९	अतस्ताव	अतः स्ताव
७१	१	२७	अग्निष्टे	अग्निष्टे	४२६	"	२८	पितृपक्ष	पितृपक्षे
७६	२	८	इन्द्रस्य	इन्द्रस्य	४३०	२	३५	पितृकुले	पितृकुले
९६	"	३	गुर्वयं	गुर्वयं	४३९	१	२७	सापिण्डे	सापिण्डे-
१३१	१	२	शातातपः	शातातपः	४४२	२	३१	तत्त्वन	तत्त्वेन
१४३	"	२३	वृणीत	वृणीते	४४५	१	२९	सापिण्ड्य	सापिण्ड्य
१५५	२	"	स्वपिसं	स्वपिसं	४५२	२	२४	व्यवहित	व्यवहित
१७५	"	४	अनिदिष्ट	अनिदिष्ट	४५६	"	५	बन्धुभ्यः	बन्धुभ्यः
१८३	१	३३	सापिण्ड्य	सापिण्ड्य	४६३	"	३	ब्रवे	ब्रुवे
१९६	"	१	धर्मस्य	धर्मस्य	४७०	१	१५	हेमाद्रघदा	हेमाद्रघदा
२००	२	६	स्मृतः	स्मृताः	४७३	२	२१	द्वामभ्या	द्वामुभ्या
२२६	१	२०	वंशाः	वंशाः	४७५	"	२०	यत्,	यत्,
२४४	२	२७	गतिः	गतिः	४८८	"	"	मातुल	मातुल
२४५	"	१२	राजपि	राजपि	४८९	१	२७	स्वगोत्रेषु	स्वगोत्रेषु
२५२	१	८	सौभ्रता	सौभ्रता	४९०	"	३३	निदेशः	निदेशः
२६१	"	३०	तृतीयाध	तृतीयाधे	"	२	३०	देश कुक्त्	देश कुक्त्
२६३	"	२२	हरी.	हरि.	"	"	३१	कुवाणो	कुवाणो
२७६	२	१२	अयऽऽ	अयाऽऽ	४९९	"	५	पदेन नैव	पदेनैव
२७७	"	१	गनारू.	गानारू.	५१५	"	२१	वचना	वचना

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५३०	१	१२	उत्तम	उत्तम	६६०	२	२५	वपुम्यः	वर्षम्यः
५४३	३	३०	नाज्योसं	ज्योना	६६२	"	२४	गताथम्	गताथम्
५५१	"	१८	द्वितीयाध	द्वितीयाधे	६६३	१	२१	इत्युक्ते	इत्युक्ते
५५६	"	१५	मदः	मूदः	६६६	२	१	मन्वाद्य	मन्वाद्य
५६२	२	२५	वेतु	वेतु	६७३	"	१३	वाङ्मा	वाङ्मा
५५५	१	८, २०	श्वश्रु	श्वश्रु	६७५	१	५	पठेनसिः	पठेनसिः
५७१	२	१	यत्त	यत्तु	६७९	"	२०	असमर्थः	असमर्थः
५७४	१	३१	मृत	मृते	६८२	२	१५	आपः	आपः
५७५	"	१	कृशदौ	कृशदौ	६८४	१	२९	वदेव	वदेव
५७७	२	३४	त्त सः	त्त सः	६८९	"	१३	श्रुति	श्रुति
५९४	१	९	च्छद्रा	च्छद्रा	"	२	३३	पाठः	पाठः
६०३	"	३२	मधि.	मधि.	"	"	३४	यं चैव	यं चैव
६०७	"	३२	वीर्याभ्यां	वीर्याभ्यां	६९५	"	२०	देव	देवे
६१०	"	"	लङ्	लङ्	७०८	१	४	यत्त	यत्तु
६०९	२	२०	स्वलादि	स्वलादि	७११	२	२३	भागार्थ	भागार्थ
६१७	"	३३	परिवद	परिवेद	७१३	"	११	संकीर्ण	संकीर्ण
"	"	२८	पयाहित	पयाहित	७१५	१	१०	विप्रवज	विप्रवज
६१८	१	१६	वेत्त	वेत्तु	"	"	३१	गान्धवा	गान्धवा
६२३	२	१३	परिवेत्त	परिवेत्तु	७१८	"	२३	नृशंसा	नृशंसा
"	"	"	वेदन	वेदने	७२१	"	१३	श्रुता	श्रुता
६२४	१	३०	देशान्त	देशान्त	"	"	२०	गणो	गुणो
६२७	२	३३	चतुर्वि	चतुर्वि	"	"	३३	गुणोपता	गुणोपेता
६२८	१	३३	वेत्तुव	वेत्तुवै	७२५	"	१३	येनकं	येनैकं
६३३	"	३४	(Sनाधिकारण)	(नाधिकारिण)	७२८	२	१४	युक्त	युक्त
६३५	"	२२	अनसं	अनुसं	७२९	१	३५	संका.	संका. पृ.
६४२	२	६	सप्रार्थः	सप्रार्थः	७३३	२	१५	भूपण	भूपणे
"	"	१७	तदव	तदैव	७३७	"	३०	गोत्रक	गोत्रैक
६४६	१	८	इयत्ता	इयता	७४०	"	१२	कुयादे	कुयादि
६५१	"	२७	नव	नैव	७४१	१	२१	क तु	के तु
६५२	"	१३	संवत	संवर्त	७४४	२	३२	निदरा	निर्देश
६५६	"	५	भ्रग	भ्रग	७४६	"	३३	चक	चैक
६५७	"	३१	गूहत	गूहेत	७४८	"	२७	ज्योतिमघा	ज्योतिर्मघा
६५८	"	४	पूर्व	पूर्वे	"	"	३१	वराथ	वराथे
"	२	२	वपादा	वपादा	७५०	१	१	वध	वन्ध

पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	स्तम्भः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५१	१	११	प्रतिकल	प्रतिकूल	७७८	१	२४	प्रतीयत	प्रतीयते
"	"	२५	सब	सर्वे	७७९	"	२७	द्वेषित	द्वेषिता
"	१	३३	शपं	शेषं	"	२	२७	श्रष्टयं	शैष्टयं
"	२	३०	निश्चय	निश्चये	"	"	३४	चव	चैव
७५२	१	२	प्रतिकले	प्रतिकूले	७८०	१	२३	देह	देह-
"	"	३३	निदशः	निदेशः	"	२	१२	प्रसिद्धव	प्रसिद्धैव
"	२	११	कचिदू	केचिदू	७८१	१	१०	प्रसिद्धव	प्रसिद्धैव
७५३	१	४	देश (देश)	देशो (देश)	"	२	२०	शस्यव	शस्यैव
७५७	२	२९	शेष	शेषं	७८२	१	६	कर्तव्यम्	कर्तव्यम्
७६०	"	१६	शाच	शौच	"	"	१२	आमभिकं	आमभिकं
७६६	"	९	लभयोन	लभयोनं	७८३	"	१६	भाया	भार्या
७६९	१	१७	मपल	मुपल	७८५	"	२०	कायाणि	कार्याणि
७७१	"	१४	श्राद्ध	श्राद्धे	७८६	"	४	पूर्वाग्नी	पूर्वाग्नी
७७६	"	१३	दशनात्	दर्शनात्	"	२	१८	सर्वं	सर्वं
७७७	"	२७	शपं	शेषं	"	"	३५	वोडु	वोटुं
"	२	२१	ननकूलां	ननुकूलां	७९१	१	१	कर्तव्य	कर्तव्य
७७८	१	११	मत	मृत	७९३	"	३०	मतेष्वपि	मृतेष्वपि
"	"	१२	मतप्रजात्वं	मृतप्रजात्वं	७९५	२	११	पतितः	पतितैः

धर्मकोशः

संस्कारकाण्डम्

संस्कारोपोद्घातः

वेदाः

संस्काराश्चः सामान्यत इष्टकान्तरकरणे
प्रयुक्त क्रम्ये

नै संस्कृतं प्र मिर्मातो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनो-
परतुतेह ।

दिवाभिमित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाद्युये
शंभविष्ठा ॥

अश्विनो संस्कृतं घर्म न प्र मिगीतः न हिंस्ताम् ।

किंतु अन्ति अन्तिके घर्मसनीये नूनं इदानीं इह यथे
गमिष्ठा गन्तुतमौ अश्विना अश्विनौ उपस्तुता उपस्तुतौ
भवतः । दिवाभिमित्वे दिवसस्याभिमपतने प्रातःवाले
अवसा रक्षणेन सह आगमिष्ठा आगन्तुतमौ, अवर्ति
प्रति द्वन्द्वभूतौ । वर्तिर्जीवनम् । तदभावः अवर्तिः ।
तद्रहितमत्र यथा भवति तथा आगन्तुतमौ, आगत्य च
दाद्युये हविर्दत्तवते यजमानाय शंभविष्ठा मुजस्य भाव-
यितारौ भवताम् । क्रमा,

नै ता अर्वा रेणुकाटो अभ्रुते न संस्कृतत्रमुप
शक्तिताऽस्ति ।

उरगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि
चरन्ति यज्वनः ॥

रेणुकाटः रेणुकस्य रेणोः पार्थिवस्य रजसः उद्वे-
दः । कटिभेदनकर्मा । अर्वा सुदार्यमाग्नोऽश्वः ताः

(१) क्रम्ये. ५७६।२; मासं. २११।४ (१७२२).

(२) क्रम्ये. ६।२।६; मासं. ६।२।४ टो अनु (टोऽनु);
मासं. १।२।६ (८१); तीव्रा. २।४।५ मर्तस्य (मर्तस्य).

गाः न अस्तुते न प्राप्नुयात् । तथा ताः गावः संस्कृतं
विशसनादिस्कारं न अभि उप यन्ति नाभिमिच्छन्तु ।
अपि च ताः गावः यज्वनः यागशीलस्य तस्य मर्तस्य
मनुष्यस्य उरगायं विस्तीर्णमनं अभयं मयवर्जितं प्रदेशं
अनु उद्दिश्य वि चरन्ति विदोपेण गच्छन्तु । क्रमा,

यै उग्रः सन्ननिष्टृतः स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मथवा शृणवद्भवं नेन्द्रो योपत्या
गमत् ॥

यः उग्रः उद्वर्गः ओजस्वी वा सन् भवन् अनि-
ष्टृतः शत्रुभिरनिस्तीर्णः स्थिरः अचलः रणाय युदाय
संस्कृतः शस्त्रैरलङ्कृतः सोमैर्वा संस्कृतः सः इन्द्रः मथवा
धनवान् यदि स्तोतुः हवं आह्वानं शृणवत् शृणोति
तर्हि अन्यत्र न योपति न गच्छति । किंतु आ गमत्
तत्रैव आगच्छति । क्रमा,

सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो धरुणो
मित्रो अभिः ॥

सा प्रथमा मुग्धा संस्कृतिः सोममुक्त्वागे यस्येन्द्रस्य
किरते २३१५, किरते २३१५, सोममुक्त्वागे २३१५
देवमच्छेहीन्द्राय सोमम् (शुभं. ४।२०) इत्युक्तत्वात् ।
किन्तु संस्कृतिः । विश्वाय विश्वैः सर्वैरिगिभिर-
वृत्तिगिभश्च विपते यय सोमः सा विश्वाय । यदा
विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो यथेति विश्वाय,

(१) क्रम्ये. ८।२।१०; मासं. २०।२।११, २०।५।११; मासं.
२।२।६ (२६९८).

(२) शुभं. ५।२; तीव्रा. ५।१।२०.

जगदुत्पत्तिर्बीजत्वात् । सोमस्य वरुणो मित्रः अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भूत्व इति शेषः । वरुणः मित्राग्रयोऽन्वेषामच्युपलक्षकाः । देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः ।

शुभ.

यज्ञैरात्मसंस्कारः

प्रवर्षेऽभिष्टवमन्त्रैर्होतृण्डितैरात्मसंस्कारः-

एकविंशोऽयं पुरुषः । दश हस्त्या अङ्गुल्यो दश पाद्या आत्मैकविंशः । तमिममात्मानमेकविंशं संस्क्रुते ॥

अयं पुरुषो मनुष्यदेहो जीवनेोपेतः एकविंशति-संख्यानामवयवानां समूहरूपत्वादेकविंश इत्युच्यते । दश हस्त्या इत्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते । आत्मशब्देन मध्यदेहो जीवात्मा वाऽभिधीयते । संख्यासामान्यात् तैर्मन्त्रैः आत्मानमेव संस्करोति ।

ऐन्द्रासा,

सोमयागणतपशुयोगे वषाहोमे पञ्चानदानैः यजमानसंस्कारो देवत्वनिर्माणरूपः

षाड्चोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ्मांसमस्थि मज्जा । स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्क्रुत्यामौ देवयोन्त्यां जुहोति । अग्निर्वै देवयोनिः । सोऽग्नेर्देवयोन्त्या आहुतिभ्यः संभूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति ॥

पञ्चसंख्यायोगात्पुरुषस्य षाड्चत्वं, तद्योगाच्च (? तद्यो-गश्च) लोमादिभिः पञ्चभिर्निष्पादितत्वात् । तस्मात्पञ्चमि-रवदानैः पुरुषो यावद्वोमादिपञ्चावयवोपेतोऽस्ति तावन्तं सर्वमपि यजमानं संस्क्रुत्य अग्नौ देवत्वप्राप्तिकारणे हुतवान् भवति । अग्नेश्च यागद्राघ देवजन्मकारणत्वम् । एवं सति च यजमानो देवत्वमारणादग्नेः स्वैरानुष्ठिताभ्यः आहुतिभ्यः समष्टिरूपेण उर्यघ मुवर्गवर्गशरीरपुष्पः ऊर्ध्वगामी स्वर्गं प्राप्नोति ।

ऐन्द्रासा,

सोमयागे आग्नेयशरणात्संस्कारः

प्राणो वै जातवेदाः । स हि जावानां वेद । यावतां वै स जावानां वेद ते भयन्ति । येषामु न वेद किमु ते रयुः । यो वा आग्य आत्मसंस्क्रुतिं वेद तत्सुविदितम् ॥

(१) ऐमा. १०२. (२) ऐमा. ७५. (३) ऐमा. १०१०.

अत्र जातवेदःशब्देन प्राण एवाभिधीयते न त्वग्निः । अत एव अन्तिमभागव्याख्याने ' वायुर्वै जातवेदाः ' इत्याम्नातम् । यस्मात् स प्राणो जातानामुत्पन्नानां शरीरणां स्वरूपं वेद जानाति लभते इत्यर्थः । तस्मात् प्राणस्य जातवेदाः इति नामधेयम् । एवं सति प्राणो यावतां उत्पन्नानां शरीरणां स्वरूपं वेद लभते ते देहाः भवन्ति सत्तां भजन्ते । येषां तु देहानां स्वरूपं प्राणो न वेद न लभते ते देहाः किमु स्युः किमु विद्यमानतां भजेयुः, न भजेयुरित्यर्थः । एवं सति जातवेदोनामकस्य प्राणस्य प्रतिपादिकायाः पुरोरुचः अन्तः पाठे यजमानो लभ-प्राणः सन् विद्यमानो भवति । अन्यथा अयमसत्कल्पः स्यात् । एवं उक्तप्रकारेण यो यजमानः आग्यशरणे पुन-र्जन्मस्वरूपां संस्क्रुतिं वेद तत् तस्य यजमानस्य सुविदितं सम्पन्नानमुत्पन्नम् । अनेन ' होतृजपम् ' इत्यारभ्य प्रोक्ते प्रघट्टके अवस्थितस्यार्थवादस्य सर्वस्यापि उपसंहारो जातः ।

ऐन्द्रासा,

सोमयागे आग्यशरणे प्राणमनोवाक्श्रोत्रापानचक्षुषां समस्तस्याऽऽत्मनः पुण्ड्रश्चन्द्र्याश्च संस्कारः

प्रै यो देवायाप्रय इति शंसति । प्राणो वै प्र । प्राणं हीमानि सर्वाणि भूतान्यनु प्रयन्ति । प्राणमेव तत्संभावयति । प्राणं संस्क्रुते ॥

अस्याः प्रथमाया ऋचः आदौ प्रेतिशब्दः श्रूयते च प्राणस्वरूपः, नाम्ना आयाधरसाम्यात् । हि यस्मात्करणात् सर्वाणि इमानि भूतानि जीवजातानि प्राणमनु प्रयन्ति प्राणः प्रथमतो गच्छति तमनु पश्चात् देहाः प्रयन्ति, प्राणप्रेरणादूर्ध्वं देहानां चलनात् । तत् तथा सति प्रशब्द-प्रयुक्तया ऋचः शंसनेन प्राणं संभावयति संभावितं पूजितं करोति । अनया पूजया प्राणः संस्कृतः सन् स्वव्यापार-समर्थो भवति । तस्मात् ' प्र यो देवाय ' इत्येता शंसनीया ।

ऐन्द्रासा,

दीदियांसमपूर्व्यमिति शंसति । मनो वै दीदाय । मनसो हि न किञ्चन पूर्वमस्ति । मन एव तत्संभावयति । मनः संस्क्रुते ॥

(१) ऐमा. १०१८.

यद्यपि अध्ययनक्रमेण इयं ऋक् पञ्चमी तथापि द्वितीयात्वेन प्रयोक्तव्या, ब्राह्मणक्रमस्य अनुष्ठानार्थत्वात् । दीदिवांसं दीतियुक्तं अपूर्व्यं, अस्माद्भन्देन पूर्वैर्ग रहितं इत्येताभ्यां मन्त्रपदाभ्या मनोऽभिधीयते । तच्च मनः सर्वार्थप्रदाशकत्वात् दीदाय दीतियुक्तं भवति । तथा मनसोऽपि न किञ्चिदपीन्द्रियं व्यापारवशास्ति, मनसा संकल्पितेषु अर्थेषु पश्चाद्ब्राह्मणादीन्द्रियाणां व्यापियमाणत्वात् । अत एव आरण्यकाण्डे वक्ष्यति— 'मनसा वा अमे प्रकल्पयत्यय वाचा व्याहरति' (ऐ.आ. ३।१।१) इति । अतो दीदिवांसं अपूर्व्यमिति पदद्वयार्थस्य मनसि विद्यमानत्वात् तच्छंसनेन मनसः संभावनासंस्कारौ संपद्येते । अनाध्ययनक्रमात् अन्यमनुष्ठानक्रममभिप्रेत्य आश्वलायन आह— 'अनुब्राह्मणं वाऽऽनुपूर्व्यम्' इति ।

ऐब्राह्मसा.

स नः शर्माणि वीतय इति शंसति । चाग्ने शर्म । तस्माद्वाचाऽनुवदन्तमाह शर्मवदास्मा आयांसीति । वाचमेव तत्संभावयति । वाचं संस्क्रुते ॥

सः अग्निः नः अस्माकं वीतये कामाय शर्माणि सुप्तानि यच्छतु इति मन्त्रपादस्यार्थः । अत्र शर्मशब्देन वागेव विवक्षिता । यस्मादेवं तस्माद्धोके स्वगुरुक्तमर्थं स्ववाचा सम्यगनुवदन्तं पुरयं इतरः ग्रामाणिक एवमाह— अस्मै गुरुक्ताथस्य सम्यगनुवादिने शिष्याय शर्मवत् मुपयुक्तं जीवनं संपन्नं यस्मात् तस्मात् हे शिष्य आयासि समन्तो नियतोऽस्मि । आहपूर्वस्य 'यम उपरमे' इत्यस्य धातोः छान्दसं रूपम् । आस्मा इत्याकारश्च छान्दसः । इत्येवं वाङ्नियमितस्य सुखस्य लोकिकेनोच्यमानत्वात् मन्त्रोक्तशर्मशब्देन वाग्विवक्षो-पपन्ना । तन्मन्त्रपाठेन वाचः संभावनासंस्कारौ भवतः ।

ऐब्राह्मसा.

उत नो ब्रह्मन्नविष इति शंसति । श्रोत्रं वै ब्रह्म । श्रोत्रेण हि ब्रह्म शृणोति । श्रोत्रे ब्रह्म प्रतिष्ठितम् । श्रोत्रमेव तत्संभावयति । श्रोत्रं संस्क्रुते ॥

उत अपि च हे ब्रह्मन् देवेषु ब्राह्मणरूप अग्ने नः अस्मान् आविषः रक्षसि । अस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मशब्देन श्रोत्र-मुपलक्ष्यते । श्रोत्रेण हि ब्रह्म वेदं पुरयः शृणोति ।

श्रोत्रे अवगतं ब्रह्म वेदवाक्यं प्रतिष्ठितं कदाचिदपि अविस्मृतं भवति । तस्मात् तन्मन्त्रपाठेन श्रोत्रस्य संभावनासंस्कारौ भवतः । ऐब्राह्मसा.

स यन्ता विप्र एषामिति शंसति । अपानो वै यन्ता । अपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ् भवति । अपानमेव तत्संभावयति । अपानं संस्क्रुते ॥

सः अग्निः विप्रः देवेषु ब्राह्मणः सन् एषां मनुष्य-विप्राणां यन्ता नियमनकर्ता । अस्मिन् मन्त्रे यन्तुशब्देना-पानचायुरूपलक्ष्यते । निःश्वासरूपेणापानेन यतो नियमितः प्राणश्चायुः (न) पराङ् भवति परं बाह्यं दूरदेशं अङ्गति गच्छति इति पराङ् । यद्यं बहिर्मुखं उच्छ्वासरूपः प्राणश्चायुरपानवायुना न नियम्येत तदा बहिरेव गच्छेत्, न पुनर्निवर्तेत, ततः पुरयो विद्येत, अतः अपानस्य नियन्तुत्वं युक्तम् । एतन्मन्त्रपाठेन अपानवायोः संभावनासंस्कारौ भवतः । ऐब्राह्मसा.

ऋतावा यस्य रोदसी इति शंसति । चक्षुर्वा ऋतम् । तस्माद्यतरो विचदमानयोराहाहमनुष्ठथा चक्षुषाऽदृशीमिति तस्य भ्रद्घति । चक्षुरेव तत्संभावयति । चक्षुः संस्क्रुते ॥

रोदसी शावापृथिव्यौ यस्य अग्नेः ऋतावा सत्यवयौ । अस्मिन् (? एतन्) मन्त्रगतऋतशब्देन चक्षुरूप-लक्ष्यते । यस्मादेवं तस्माद्धोके विचदमानयोः पुरययो-र्मध्ये यतः पुमानेवमाह । कथमिति तदुच्यते— अहं अनुष्ठथा अनुष्ठित्वा प्रयत्नेन चक्षुषा अदृशे दृष्टवान-स्मीति । तस्य भ्रद्घति तदीयवचनं सर्वं विश्वसन्ति । दूरस्थे चूतवृक्षे फलमस्ति न वेति निश्चेतुं राजा द्वी पुरयो श्रेययति, तथोरल्लः कश्चिदापाततो दृष्ट्वा जास्तीति ब्रूते । अपरस्तु तत्र प्रयत्नेन दृष्ट्वा यत्र वापि पर्णेन आच्छन्नं फलं सम्यग्दृष्टवानस्मीति ब्रूते । तस्य वचने सर्वेषा विश्वासो जायते । तस्मात् सम्यग्दर्शिनश्चक्षुषः ऋतव युक्तम् । एतन्मन्त्रपाठेन चक्षुषः संभावना-संस्कारौ भवतः । ऐब्राह्मसा.

नू नो राख सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्दृस्वित्तुत्तमया परिदधाति । आत्मा वै समस्तः सहस्रवांस्तोकवान्

पुष्टिमान् । आत्मानमेव तत्समस्तं संभावयति ।
आत्मानं समस्तं संस्क्रुते ॥

यदसु धनं सहस्रवत् सहस्रसंख्योपेतं तोकवत् अपत्यो-
पेतं पुष्टिमतु समृद्धियुक्तमस्ति तादृशं धनं नः अस्मभ्यं
तु क्षिप्रमेव राख्य हे अग्रे देहि । अनया अन्तिमया
आज्यशस्त्रं समापयेत् । अत्र समस्तः पूर्वोक्तः प्राणमनो-
वागादिभिः सर्वैरिन्द्रियैः संपूर्णं आत्मा वै पुरुष एव
सहस्रसंख्योपेतधनमुक्तो बहुमिरपत्यैरुपेतः समृद्धियुक्तश्च
विवक्षितः । अतस्तत्पाठेन तादृशस्य पुरुषस्यैव संभावना-
संस्कारो भवतः । ऐत्रासा,

याज्यया यजति । प्रचित्तैर्वाज्या । पुण्यैव
लक्ष्मीः । पुण्यामेव तद्दक्ष्मीं संभावयति । पुण्यां
लक्ष्मीं संस्क्रुते ॥

अत्र इन्द्रश्चेति येयं याज्या पूर्वमुक्ता तथा यजति
यागार्थं याज्यां पठेत् । याज्या च प्रचित्तैर् प्रदानरूपैव ।
तथा च हविष आदानप्रदाने क्रमेण पुरोनुवाक्यायाज्या-
धीने श्रुत्यन्तरे श्रूयते 'पुरोनुवाक्यायाऽऽदत्ते प्रयच्छति
याज्यया' इति । अतः प्रदानरूपत्वादियं पुण्यैव लक्ष्मीः ।
शास्त्रीयन्यात् पुण्यात्वम् । फलस्य लब्धिहेतुत्वात् लक्षणस्य
दर्शनहेतुत्वाद्वा लक्ष्मीत्वम् । अतो याज्यापाठेन पुण्याया
एय लभ्याः संभावनासंस्कारो भवतः । ऐत्रासा,

स एयं विद्वांश्छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो-
ऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति य एयं वेद ॥

उक्तक्रमेणानुष्ठानवेदिभ्योः फलं दर्शयति— स एव-
मिति । एवं विद्वानित्यत्र अनुतिष्ठन्नित्यप्याहार्यम् ।
येदनपूर्वसोऽनुष्ठाना गायत्र्यादिच्छन्दःस्वरूपो यहुपादि-
देवतास्वरूपः ऋगादिषुदस्वरूपो मरणरहितो मोक्षस्वरूपः
सन् संभूय सर्वे जगदेकीकृत्य सर्वा देवताः प्राप्नोति ।
सदेतदनुष्ठानुः फलम् । य एयं वेदेत्यत्रापि विदुषः
फलधेन च्छन्दोमयं यादिकमावर्तनीयम् । अथवा य एयं
वेदेलुक्तस्यैव स एयं विद्वानित्यन्यमानवाज्जिदे वाक्य-
मापत्नीयम् । ऐत्रासा,

यो वै तद्वेद यया छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्म-
मयोऽमृतमयः संभूय देवता अप्येति तत्सु-
तिष्ठति ॥

वेदनमात्रस्य कथमीदृशं फलमित्याशङ्क्य सुवेदनत्वा-
द्युक्तं फलमित्येतदर्थयति— यो वै तद्वेदेति । येन प्रकारेण
छन्दःप्राप्त्यादिपूर्वकं सर्वदेवताप्राप्तिर्भवति तत् तादृशं
प्रकारं यो वेद तद्वेदेन सुविदितं शोभनज्ञानं, तस्माद्युक्तं
फलमित्यर्थः । ऐत्रासा,

इत्यध्यात्ममथाधिदैवतम् ॥

उक्तवक्ष्यमाणयोः शङ्कापरिहाराय विभागं दर्शयति—
इत्यध्यात्ममिति । आत्मानं शरीरं अधिकृत्य वर्तते
इत्यध्यात्मम् । अस्मिन् खण्डे शरीररूपत्वेन प्रशंसन-
माज्यशस्त्रस्योक्तम् । उत्तरखण्डे तु अधिदैवतं देवता-
विवयं आज्यशस्त्रप्रशंसनमुच्यते । ऐत्रासा,

सोमयागे वैश्वदेवस्तोत्रेणाह्नसंस्कारः

यद्वैश्वदेवं शंसत्यङ्गान्वेषास्य तत्संस्करोति ॥

(उत्पन्नो बालः पश्वेव दर्शनश्रवणप्रीवोन्नमनादि-
क्रियाम्यः पश्चादेव समर्थः सन् हस्ताभ्यां पादान्यां
चेतस्ततः प्रचरति । हस्तादीन्यङ्गानि च बहुदेवता-
कानि ।) तस्माद्वैश्वदेवतृचेनाह्नसंस्कारः ।

ऐत्रासा,

सोमयागे निष्केश्वरशक्तस्तोत्रिये मध्यमया वाण्या
आत्मसंस्कारः

तं मध्यमया वाचा शंसत्यात्मानमेव तत्सं-
स्क्रुते ॥

अन्युच्चन्वमतिनीचत्वं च यस्यां वाचि नास्ति स
मध्यमा । यावता ध्वनिना देवयजनदेशस्थाः शृण्वन्ति, न
तद्गर्हिदेशस्थाः, तावन्तं ध्वनिं कुर्यात् । तेन आत्मान-
मेव देहमेव संस्क्रुते । ऐत्रासा,

ब्रह्माख्य ऋत्विक् मनसा स्वर्गसंस्कारकः

अयं वै यज्ञो योऽयं पवते । तस्य वाक् च
मनश्च वर्तन्थौ । वाचा च हि मनसा च यज्ञो
वर्तते । इयं वै वागदो मनः । तद्वाचा त्रय्या
विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति । मनसैव ब्रह्मा
संस्करोति ॥

(१) ऐमा. ११।२.

(२) ऐमा. १२।१३.

(३) ऐमा. २५।६.

सोऽयं योऽयं वायुः पवते अन्तरिक्षे संचरति अय-
मेव यज्ञस्वरूपो वायुमदरो यज्ञः । यथा धायोः संचार-
मार्गाज्ञाया तस्य यज्ञस्य वाक् च मनश्च वतैन्वौ प्रवृत्ति-
मार्गौ । यस्मान्नाचा मन्त्ररूपया मनसा च प्रयोगानु-
संधाया यज्ञो वर्तते तस्मान्नुभौ मार्गौ । तत्र वाक् इयं वै
भूमिस्वरूपैव, मनस्वदः स्वयंरूपम् । तत् तथा सति
चाग्ररूपया त्रया विद्यया होमादयो रथस्थानीयस्य यज्ञ-
स्यैकं पक्षं भागं संस्कुर्वन्ति सम्यक् संपादयन्ति । ब्रह्मा
मनसैव संस्करोति सम्यक् संपादयति । अन्य भागमिति
शेषः । होनादिभिर्वाचाऽनुष्ठीयमानेष्वङ्गेषु कैवल्यराहित्यं
ब्रह्मा अनुसंदध्यादित्यर्थः । छन्दोगाश्चैतमर्थमामनन्ति
' एष एव यज्ञस्य मनश्च वाक् च वर्तनी तयोऽन्यतरां
मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा होताऽध्ययुंरद्राताऽन्यतराम् '
इति ।

प्रेत्रासा,

सत्रेषु अग्निषु च शिल्पाख्यराखैरात्मसंस्कारः

आत्मसंस्कृतिर्वाच शिल्पानि । ऋन्दोमयं वा
एतैर्यजमान आत्मानं संस्कुरुते ॥

वक्ष्यमाणानि नामानेदिशादिशिल्पानि आत्मसंस्कृतिः
जीवात्मनः संस्कारकारणानि । तस्मादेतैर्यजमानो जीवा-
त्मानं छन्दोमयं वेदमयो यथा भवति तथा संस्कुरुते ।

प्रेत्रासा,

सं पाङ्क्तो भवति । पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा
विहितो लोमानि त्वङ्मांसमस्थि मज्जा । स
याथानेव पुरुषस्त्वान्वन् यजमानं संस्करोति ॥

सः धृपाकपिनामकः सूक्तविशेषः पङ्क्तिच्छन्दोयुक्तो
भवति । पुरुषोऽपि लोमादिभिः पञ्चधा सृष्टत्वात् पञ्च-
संख्यायोगेन पाङ्क्तः । तथा सति सः पुरुषः स्वकीयैरव-
यवैर्वाकानेव भवति तावन्त सर्वमपि यजमानमनेन
संस्करोति ।

प्रेत्रासा,

यज्ञक्रतुना यजमानसंस्कारो यजमानस्य नवजन्मनिर्माणरूपं.

यैजमानं ह वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना संस्कु-
र्वन्ति । स यथा गर्भो योन्यामन्तरेवं संभवच्छेते ।
न वै सकृदेवाप्रे सर्वः संभवति । एकैयं वा अङ्गं
संभवतः संभवतीति ॥

(१) प्रेत्रा. ३०१.

(२) प्रेत्रा. ३०१.

(३) प्रेत्रा. ३०१.

यज्ञक्रतुशब्देन तत्साधनभूतः शिल्पसमूहो विवक्षितः ।
एतेन सर्वेणापि शिल्पसमूहेन यजमानं संस्कुर्वन्ति ।
प्राणप्राण्यर्हता संस्कारः । स एव चान्न क्रियते । ननु
(तु) यजमानस्य मरणं जन्म (वा) । बहुभिः शिल्पैः
क्रमेण संस्कारे द्रष्टव्यः— यथा योन्यामन्तः मध्ये सः
प्रसिद्धः गर्भो भवति । एवमयं यजमानः क्रमेण
संभवन् संस्कारेणोत्पद्यमानः रोते अथतिष्ठते । लोकेऽपि
गर्भः अग्रे प्रथमं रेतःसैककाले एव सर्वैः संपूर्णाङ्गः
सकृदेव न वै संभवति नैवोत्पद्यते । किन्तु संभवतः
उत्पद्यमानस्य पुरुषस्यैकैकमङ्गं क्रमेण संभवति निष्पद्यते ।
तथा च गर्भोपनिषद्याज्ञातम्— ' एकरात्रोपितं कल्लं
भवति । सतरात्रोपितं बुद्बुद् भवति ' इत्यादि । अतो
गर्भवत्क्रमेण संस्कारो युक्त इत्यर्थः ।

प्रेत्रासा,

दर्शपूर्णमासान्वां यजमानसंस्कारो देवात्मनिर्माणरूपः

अथ यत्सूक्तवाक्ये यजमानस्य नाम गृह्णाति ।
एष ह वै देव आत्मा यजमानस्य यमृत्विजः
संस्कुर्वन्ति । तस्मादस्य नाम गृह्णाति । अत्र हि
जायते । उच्चैर्गृह्णीयात् । यद्यथाऽऽचार्यः स्या-
त्तथा ह यजमानोऽप्रचयातुको भवति । अथ पञ्चा-
ऽऽशिपो वदति । इक्ष्वायां तिस्रः । ता अष्टावेतामिर्वै
देवाः सर्वा अष्टीराभ्युवते । तथो एतैतद्यजमान
एताभिरेव सर्वा अष्टीरभ्युवते ॥

मोमवागे अभिष्टुवपुडे वैश्वदेवचखैरात्मप्राणसंस्कारः

द्वे वैश्वदेवानां प्रतिपदौ द्वावतुचरौ । पञ्चतुः
संवत्सरः पङ्क्विधः । द्वे वावापृथिवी । द्वे इमे
प्रतिष्ठे । पञ्चोऽयमात्मा पङ्क्विधः । अनु द्वे
अहोरात्रे । द्वाविमौ प्राणपानौ । तत्र संवत्सरः
संपदो यन्ति नाऽऽत्मसंस्कृतेर्न प्राणसंस्कृतेः ॥

विबुवति निविदा यजमानसंस्कारः

उपयैकशततमी स यजमानलोकः । तदत्रैव
यजमानान् संस्कुर्वन्ति । तदत्रैव यजमानान्
संस्कृत्याऽऽदौ महाप्रतीयेनाह्वा प्रजनयतीति । पैङ्गी
संपत् ॥

(१) शाखा. ३६.

(२) शाखा. २०१.

(३) शाखा. २५१.

अग्नीषोमीयपञ्चुयानेन यजमानसंस्कारः

स एष उपवसथीयेऽहन् द्विदेवतः पशुरा-
लभ्यते । द्वयं वा अग्निंल्लोके यजमानः । अस्थि च
माशंसं च । अस्थि चैव तेन माशंसं च यजमानः
स संस्कुरुते ॥

यस्मिन्नहनि देवता यजमानस्य समीपे निवसति
तदहस्त्वपवसथीयम् । अत एवान्यत्र आम्नायते - ' उपा-
स्मिन् श्वो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति ' इति । अत्राप्य-
ग्नीषोमीयानुष्ठानदिनादूर्ध्वदिने यजमानः सोमेन यक्ष्यते ।
तस्मादिदमहस्त्वपवसथीयम् । य (१अ)स्मिन्नहनि यः पशु-
रालभ्यः स द्विदेवतः । तौ च देवौ अग्नीषोमौ, 'यदग्नीषोमीयं
पशुमालभते' इत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । यजमानस्य शरीर-
मप्यस्मिन् मनुष्यलोके अस्थिमासद्वयात्मकम् । ततो
द्विदेवत्वेन पशुना यजमानः स्वकीयमस्थि मांसं च
संस्कुरुते ।

तैत्रासा,

दशपूर्णमासार्थ्यां यजमानसंस्कारः

यदेवं कपालान्युपदधाति । यद्वा वै प्रजापतिः ।
यद्भवेव प्रजापतिश्च स संस्करोति । आत्मानमेव
तत्स संस्करोति । तश्च स संस्कृतमात्मानम् । अमुष्मिं-
ल्लोकेऽनुपरैति ॥

उपधानेन कपालेषु संस्कृतेषु तद्द्वारा तस्माध्वो
यागः संस्क्रियते । यज्ञद्वारा तस्त्वपुः प्रजापतेः संस्कारः ।
तेन कपालयज्ञप्रजापतिसंस्कारेण तेषां संस्कृतत्वाद्यज-
मानः स्वयं संस्कृतो भवति । तं च संस्कृतं स्वयं लोके
गच्छन्तमनु फलदानाय यज्ञः प्रजापतिरूपधारी कश्चिद्देवो
गच्छति ।

तैसा. १।१।७।१-२

यज्ञरूपस्यात्मसंस्कारस्य कर्ताः ऋत्विजः

तौ वा एता ऋत्विजामेव दक्षिणाः । अन्यं वा
एत एतस्याऽऽत्मानं संस्कुर्वन्त्येतं यज्ञमृद्धमयं
यजुर्मयं साममयमाहुतिमयम् । सोऽस्यामुष्मिंल्लोक
आत्मा भवति । तद् ये माऽजीजनन्तेति । तस्मा-
द्विगभ्य एव दक्षिणा दद्यात्, नानृत्विगभ्यः ॥

(१) तैसा. १।१।७।७.

(२) तैसा. १।२।७।७.

(३) शशा. ४।१।७।७.

उक्ताया दक्षिणाया ऋत्विक्संश्रयं संहोतृकं विधत्ते-
ता वा इत्यादि । अन्यं वा इति । यतः ऋत्विजः एतस्य
यजमानस्य अन्यं आत्मानं दृश्यमानशरीरव्यतिरिक्तं
शरीरं संस्कुर्वन्ति । एतं यज्ञमृद्धमयमिति । तथे मेति ।
तत् तस्मात् यज्ञरूपशरीरान्तरोत्पादनात् यजमानः इमे
ऋत्विजो मां अजीजनन्त इति मन्यते । तस्माद्विगभ्य
एव दद्यात्, तद्व्यतिरिक्तेभ्यो न दद्यादित्यर्थः ।

शशासा.

यज्ञे विष्णुकर्मक्रमेण देवः संस्कारः

प्रजापतिरेपोऽग्निः । उभयन्वेतत् प्रजापति-
र्यच्च देवाः यच्च मनुष्याः । तद् यद् विष्णुकर्म-
वात्सप्रे भवतः । यद्देवास्य दैवं रूपम् । तदस्य तेन
संस्करोति । अथ यद्द्वनीवाहते । यदेवास्य मानुषं
रूपम् । तदस्य तेन संस्करोति । स ह वा एतं सर्वं
कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य एवं विद्वान् वनी-
वाहते । तस्माद्दु वनीवाह्येतैव ॥

अस्त्वेवं विषयभेदेन प्रयाणभेदः, तथापि द्विविधमपि
कर्तव्यमित्यत्र किं कारणमिति तत् दर्शयति - प्रजापति-
रेपोऽग्निरुभयन्वेतदित्यादिना । सप्तृक्षदृश्ययोर्भेदोप-
चारेण एतत् उभयं अपि प्रजापतिः एव । तथा सत्यु-
भयेन सवात्सप्रेण विष्णुक्रमेण वनीवाहनेन चेत्युभयेन
दैवमानुषभेदेनोभयविधमपि रूपं संस्करोति । अत उभय-
मप्यवश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः । उक्तार्थज्ञानपूर्वकमनुतिष्ठतः
फलमाह - स ह वा एतमिति । तस्मादिति निगमनम् ।

शशासा.

अग्नित्रयचयनविचयाऽऽत्मसंस्कारः

सैषा त्रेधा विहिता वागनुष्टुप् । तामेपोऽग्निः-
प्राणो भूत्वाऽनुसंचरति । य आहवनीयेऽग्निः स
प्राणः । सोऽसायादित्यः । अथ य आग्नीध्रीये-
ऽग्निः स न्यानः । स उ अयं चायुर्वोऽयं पवते ।
अथ यो गार्हपत्येऽग्निः स उदानः । स उ अयं
योऽयमग्निंल्लोकेऽग्निः । एवंविद्ध धाय सर्वां वाचं,
सर्वं प्राणं, सर्वमात्मानं संस्कुरुते ॥

(१.) शशा. ६।२।१४. (२.) शशा. ७।१।२।२.

सैषा त्रेधा विहितेत्यादि । त्रिप्रकारेण विहिता सैषा अनुष्ठप् वाक् एव । तां एष उच्यः अग्निः प्राणो भूत्वा । अनुसंचरति आहवनीयगार्हपत्यानीधीयाव्येषु स्थानेषु क्रमेण ध्याप्नोति । तत्तत्स्थानगतेऽग्नेः प्राणोदान-
न्यान्वृत्त्यात्मना सूर्यादि (१) मेदेन तस्य ध्यातिमाचष्टे । य आहवनीयेऽग्निरिति । आहवनीये आहवनीयस्थाने निहितो यः अग्निः, स प्राणः प्राणात्मकः, सोऽसा-
यादित्यः आदित्यात्मकश्च । आग्नीध्रीये निहितस्तु स्थानात्मकः ध्यात्वात्मकश्च । गार्हपत्ये निहितस्तु उदाना-
त्मकः पार्थिवान्गिरूपकश्च । आहवनीयादीनां ब्रूलोकादि-
रूपत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ऊर्ध्वमध्याधोदेशसंबन्धेन प्राणादीनां तत्तदग्न्यात्मकता अवगन्तव्या । प्रतिपादितमर्थं विदुषः फलमाह— एवंविदिति । अन्याद्यधिष्ठितलोक-
त्रयाणां प्रजापत्यात्मकत्वं गार्हपत्यचितौ संपादित्वास्वतु-
ष्टु उदीरितरोत्या जानन् कृत्स्नां वाचं कृत्स्नं प्राणं एतैरेव सर्वैः सपूर्णं आत्मानं अग्निशरीरं सस्कृते उपादयति । शत्रासा,

तदाहुः । यद्यं लोको गार्हपत्यः । अन्तरिक्षं धिष्ण्याः । सौराहवनीयः । अन्तरिक्षलोक उ अस्माल्लोकादनन्तर्हितः । अथ कस्माद्गार्हपत्यं चित्वा-
ऽऽहवनीयं चिनोति, अथ धिष्ण्यामिति । सह हवेभावमे लोकावासतुः । तयोर्वियतोर्योऽन्तरेणा-
ऽऽकाश आसीत्तदन्तरिक्षमभवत् । ईक्षं हैतन्नाम सतः पुरा । अन्तरा या इदमीक्षमभूदिति तस्मा-
दन्तरिक्षम् । तद्यद्गार्हपत्यं चित्वाऽऽहवनीयं चिनोति । एतौ ह्यपे लोकावसृज्येताम् । अथ प्रत्येत्य धिष्ण्यान्नियमपति कर्मण एवानन्तरायाय । अथो अन्तयोर्वाय संस्क्रियमाणयोर्मध्यं संस्क्रियते ॥

गार्हपत्यानीधीयाहवनीयानां क्रमेण पृथिव्यन्त-
रिक्षब्रूलोकामकत्वात् क्रमेणैव तेषां संस्कारो युक्त इत्याशङ्क्य स्युःक्रमानुष्ठानमुपपादयति—तदाहुरित्यादिना । अन्तरिक्षं धिष्ण्या इति । गार्हपत्याहवनीययोरन्तराल-
वर्तिन आग्नीध्रीयादयो धिष्ण्याः, ते अन्तरिक्ष-
लोकामका इत्यर्थः । तत्र गार्हपत्यचयनानन्तर्यं

आहवनीयवितेरक्षिपति— अन्तरिक्षलोक इति । अस्मात् लोकात् ब्रूलोकात् अन्तरिक्षलोकः । अन्तर्हितः प्रत्या-
सन्नः । तथा च गार्हपत्यचयनानन्तरं धिष्ण्यनिवपन-
मकृत्वा अथ कस्मात् हेतौराहवनीयचयनमेव क्रियते । अथ अनन्तरमेव धिष्ण्यान्, चिनोतीत्यनुपपद्यते । इत्य-
मनुष्ठाने कारणं वक्तुमाह— सह हवेमाविति । अथे पुरा इमी भूस्वर्गाग्न्यौ लोकौ सह आसतुः । तयोः वियतोः विविधं गच्छतोः वियुज्यमानयोः यः मध्ये आकाशः अवकाशः आसीत् तदन्तरिक्षमभवत् । ततः पुरा यावापृथिव्योर्विगमनान् पूर्वं ईक्षं इति आकाशस्य नाम । यावापृथिव्योर्विच्छेद्ये सति अन्तरा तयोर्मध्ये एतु इदमीक्ष-
मभूत्, इति हेतौ, यस्मादेवं तस्मात् इदमाकाशमन्तरिक्ष-
नामकं संपन्नमित्यर्थः । तद्यद्गार्हपत्यमित्यादि । एवमन्त-
रिक्षनिष्पन्नैर्लोकैर्द्वयानन्तरभावितात् गार्हपत्यचयनानन्तरं अन्तरिक्षसंस्तुतान् धिष्ण्यानातिक्रम्य आहवनीयं चिनोति चयनेन सस्करोति । यत् यस्मात् तौ भूस्वर्लोकौ अथे एतु सह अगृह्येतां सृष्टौ अभवताम् । अथ आहवनीय-
चयनानन्तरं प्रत्येत्य प्रतिनिवृत्त्य सदसि धिष्ण्यान् निवपति निर्मिमीते । अत्र प्रयोजनमाह— कर्मण एवेति । तत्र धिष्ण्यानां निवपनं कर्मणः क्रियाकल्पस्य अनन्तरायाय अविच्छेदाद्यैव भवति । न त्वनेन किञ्चित् मरुत्कर्तव्य-
मस्तीत्याह— अथो इति । अपि च उभयोः अन्तयोः आहवनीयगार्हपत्ययोश्चयनेन संस्क्रियमाणयोः मध्यमपि स्थलं संस्क्रियते तेनैव सस्कारेण सस्कृतमेव भवति । तस्मात् गार्हपत्यचयनानन्तरमाहवनीयस्यैव चयनं, पश्चात् धिष्ण्यानां निवपनमिति क्रमः सिद्ध इति भावः ।

शत्रासा,

यजमान- अभये स्थाने यज्ञेनाऽऽमसंस्कारं कुरुते

यद्देवैनमभिजुहोति । एतद्देवै देवा एतमात्मान-
मुपधायाविभयुर्यद्दे न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । त एतान् राक्षोघ्नान् प्रतिसरानपश्यन्
' कृणुष्व पाजः प्रसिति न पृथ्वीम् ' (शुचं. १३।१९-१३) इति । राक्षोघ्ना वै प्रतिसराः । त एतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्ट्रा

अपहृत्याभयेऽनाष्ट्र एतमात्मानं समस्कुर्वत । तथै-
वैतद्यजमान एतैः प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो
रक्षांसि नाष्ट्रा अपहृत्याभयेऽनाष्ट्र एतमात्मानं
संस्कुर्वते ॥

मन्त्रविष्वधमनुवदति—यद्वैवैनमिति । 'कृणुष्व पाजः'
इत्याद्यान् राक्षोघ्नान् पञ्च मन्त्रान् विधातुमाख्यायिका-
माह—एतद्वै देवा इति । यद्वै न इममिति । नः अस्माकं
इमं आत्मानं इह अस्मिन् अवसरे नाष्ट्रा रक्षांसि यत्
येनोपायेन न हन्युः, स उपायः कः इति विचारितवन्त
इत्यर्थः । राक्षोघ्नान् प्रतिसरान् इत्यादि । राक्षसान्
प्रति अस्ररूपेण सरन्ति गच्छन्तीति प्रतिसराः 'कृणुष्व
पाजः' इत्याद्या मन्त्राः । अत एव ते रक्षोहनन-
संबन्धात् राक्षोघ्नाः । प्रसिद्धौ वैशब्दः । सा च
'अस्तासि विष्व रक्षसस्त्रापिष्टैः' इत्यादिमन्त्रवर्णादवसेया ।
तथैवैतदित्यादिना उक्तार्थदृष्टान्तमुत्पेन अभिहोममन्त्र-
विधिः ।

श्रावणा.

अथातश्चयनस्यैव । अन्तरोपसदौ चिनोति ।
एतद्वै देवा अविभयुर्यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा
न हन्युरिति । त एताः पुरोऽपश्यन्नुपसद इमा-
नेव लोकान् । इमे वै लोकाः पुरः । ताः प्रापद्यन्त ।
ताः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र एतमात्मानं समस्कुर्वत । तथै-
वैतद्यजमान एताः पुरः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र एत-
मात्मानं संस्कुर्वते ॥

एवं चित्वाग्नेर्वैश्च मानमुक्तं, अथ चयनविषयविचारो
ब्रह्मते इति प्रतिजानीते—अथातश्चयनस्यैवेति । विधि-
रिति मीमासेति वा शेषः । तत्र कालं विधत्ते—अन्तरो-
पसदौ चिनोतीति । पौर्वाहिक्यापराह्निक्योरुपसदोर्मध्ये
चिनुयात् । तत्र साम्निकप्रवृत्तावग्निष्टोमे तिस्र उपसदः ।
साम्निके ऐकाह्निके क्रतौ तिस्र उपसदः । द्वादशाहगवा-
मयनतापश्चितादिषु अहीनस्रसंवात्सरेषु द्वादशचतुर्विंश-
तिपष्टमुत्तरत्रिंशत्संख्या उपसद इति वक्ष्यते । ताश्च
त्रिंवादिपक्षेष्वन्येकैस्मिन् दिने पूर्वाह्णापरह्णयोः उपसदः
कार्याः । तथा चैतरेयकं ब्राह्मणम्—'त इमातिस्रः सतीरुप-
सदो द्विद्विरेकैकामुपायन्' इति, 'त इमाः पञ्च सतीरुपसदो

द्विद्विरेकैकामुपायन्' (ऐत्रा. ४।६) इत्यादि, 'तस्मा-
त्पूर्वाह्ण एव पूर्वयोपसदा प्रचरितव्यं स्वपराह्णेऽपरया'
(ऐत्रा. ४।६) इति । तत्र कालं प्रशंसन्ति—एतद्वै
देवा अविभयुरिति । एतस्मिन् काले देवाः भीतवन्तः,
इह अस्मिन् काले नः अस्मान् नाष्ट्राः नाशकाः राक्षसा
यथा न हन्युः इति । भीताः उपसदः पुरोऽपश्यन् ।
उपसदां पुरत्वं तद्विदोपलोकात्मकत्वं चैतरेयके समा-
ज्ञातम्—'इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वन्त' इत्युपक्रम्य 'ते
वा अयस्मयीमेवेमामकुर्वन्त रजतामन्तरिक्षं हरिणीं
दियम्' इति, ते देवा अनुवन्—उपसद उपायामोपसदा वै
महापुरं जयन्ति' (ऐत्रा. ४।६) इति । त एवं लोक-
पुररूपा उपसदः प्रपद्य अमये भीतिरहिते अनाष्ट्रे नाशक-
रहिते स्थाने देवाः एतमात्मानं संस्कुर्वन्तः । तथाऽयं
यजमानोऽपि उपसदोर्मध्येऽग्निचयनेनाऽऽत्मानं संस्कुर्वते ।

श्रावणा.

चयनेनाऽऽत्मसंस्कारः

सं यदग्निं चेप्यमाणो दीक्षते । यथैव तत्प्रजा-
पतिरेषु त्रिषु लोकेषूखायां योनौ रेतोभूतमात्मान-
मसिञ्चन्, एवमेवैव एतदात्मानमुखायां योनौ
रेतोभूतं सिञ्चति छन्दोमयं, स्तोममयं, प्राणमयं,
देवतामयम् । तस्यार्धमासे प्रथम आत्मा संस्क्रियते,
दवीयसि परः, दवीयसि परः । संयत्सर एव सर्वः
कृत्स्नः संस्क्रियते ॥

तद्यत्परिश्रितमुपधत्ते तत्रान्निमुपधत्ते । तदनु
पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः ।
अथ यद्यजुष्मतीमुपधत्ते तदहुरुपधत्ते । तदनु पञ्च-
दश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः । एव-
मेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नायपते । आत्मन् कुरुते ।
सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्मा भवति छन्दोमयः,
स्तोममयः, प्राणमयः, देवतामयः । स एतन्मय
एव भूत्वोर्ध्वं उक्तामति ॥

तस्यैषा प्रतिष्ठा य एष तपति । एतस्माद्देवाधि-
चीयते । एतस्मिन्नाधिचीयते । आत्मन् एवैनं तन्नि-
र्मिमीते । आत्मन्ः प्रजनयति । स यदैवंविदस्मा-

लोकान्मैति, अथैतमेवात्मानमभिसंभवति - छन्दो-
मयं, स्तोममयं, प्राणमयं, देवतोमयम् । स एत-
न्मय एव भूत्योर्ध्वं उत्क्रामति य एवं विद्वानेतत्कर्म
कुरुते, यो वैतदेवं वेद ॥

- यत्प्रजापतेरुत्पायां सिक्ते स्वात्मनि संवत्सरमन्त्ररूपे
परिश्रित्यनुष्मतीष्टकोपधानेनादित्ये प्रतिष्ठितत्वं, तत्सर्व-
मिदानीन्तने यजमाने योजयितुं प्रस्तौति- सः यदग्निं
चेप्यमाणो दीक्षत इति । स अनुष्ठायत यत् यदा अग्नि
इष्टकग्निः चेष्यमाणः । हेतौ शानच् प्रत्ययः । चयना-
द्धेतोः दीक्षते, तदा प्रजापतिवत् सर्वमनुष्ठायत्वं, फलं च
तस्य तद्भवतीत्याह- यथैव तद्व्रजापतिरित्यादिना आत्मन
एवैनं निर्मिमीत आत्मनः प्रजनयति इत्यन्तेन । पूर्ववत्
व्याख्येयम् । अयमत्र विदोषः- प्रजापतिवृत्तान्तस्य भूत-
त्वादाख्यातानां भूतकालेऽर्थे अनयत्ने लब्ध, अत्र तु
वर्तमानप्रयोग इति । उक्तमर्थं ज्ञातं विदुषः फलमाह-
स यदैवंविदस्माद्धोकात् प्रैतीति । वेदित्रनुष्ठारोरयं
विदोषः एकदा ज्ञात्वाऽनुष्ठाने फलम् । ज्ञानमात्रे
तु यावज्जीवम् । एवं कर्मणो भावनायां फलमिति । अत
एव ज्ञानपूर्वककर्मनुष्ठानं केवलं च ज्ञानमित्युभयं
दर्शितम्- य एवं विद्वानेतत् कर्म कुरुते यो वैतदेवं
वेदेति ।

शत्रासा,

चेल्क उ ह स्माऽऽह शाण्डिल्यायनः । इम
एव लोकास्तिष्ठः स्वयमावृण्णावत्यश्चितयः । यज-
मानश्चतुर्थी । सर्वे कामाः पञ्चमी । इमांश्च लोका-
न्तसंस्कुर्व आत्मानं च, सर्वांश्च कामानित्येय
विद्यादिति ॥

- इदानीं प्रक्षरान्तरेण पञ्चचितिरूपसंपत्तिं तथैवो-
पासनां दर्शयति- चेल्क उ ह स्माऽऽह शाण्डिल्यायन
इति । शाण्डिल्यपुत्रश्चेत्प्रो नामपरिचयमाह- इमे त्रयो
लोकः एव अग्नेः स्वयमावृण्णावत्यः तिस्रश्चितयः ।
स्वयमावृण्णा नाम सहजच्छिद्रयुक्तपाराणोद्यकः । ताश्च
तिस्रसु प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषु उपधीयन्ते ।
यजमानः कर्ता चतुर्थी चितिः । सर्वे कामाः पञ्चमी
चितिः । एवमिमांस्त्रींस्त्रीकान्, सर्वान् कामान्,

आत्मानं, पञ्चचित्यान्मानं संस्कुर्वे इति ध्यावेदिति ।

शत्रासा,

सोऽयमात्मा त्रेधा विहित एव । सोऽनेन त्रेधा
विहितेनाऽऽत्मनैतं त्रेधा विहितं देवममृतमाप्नोति ।
ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाऽऽचक्षते, नेष्टक इति,
नेष्टकमिति, वाचो रूपेण । वाग्ध्येवैतत्सर्वं यत्
स्त्री, पुमान्, नपुंसकम् । वाचा होवैतत्सर्वमाप्तम् ।
तस्मादेना 'अङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद' (शुसं.
१२।५३) इत्येव सर्वाः सादयति । नाङ्गिरस्वद्ध्रुवः
सीदेति । नाङ्गिरस्वद्ध्रुवं सीदेति । वाचं होवैतां
संस्कुरुते ॥

सोऽयमात्मा पुरुषः त्रेधा विहितः, लिङ्गत्रयशब्दा-
भिहिताङ्गयुक्तः । अनेन त्रेधा विहितेनाऽऽत्मना निविधे-
ष्टकाचितेन त्रेधा विहितं अग्निवायुसूर्यात्मना त्रिविधं
दैवममृतं आदित्यमाप्नोति । तद्यदि इष्टकानां स्त्रीपुं-
नपुंसकलिङ्गशब्दाभिधेयत्वं, तर्हि तथैव कथमिष्टकाशब्दस्य
लिङ्गत्रयव्यवहारो नास्तीत्याशङ्क्य वाग्रूपत्वेन परिहरति-
ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाऽऽचक्षते इति । स्त्रीलिङ्गशब्देनैव
व्यवहियन्ते, न तु पुंनपुंसकलिङ्गाभ्यामिति । तदनुवदति-
नेष्टक इति, नेष्टकमिति । किमर्थमेवं, वाचो रूपेण । वाचः
स्त्रीलिङ्गत्वं स्फुटम् । सादनमन्त्रेऽपि स्त्रीलिङ्गत्वेनेवेत्याह-
तस्मादेना अङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति । ध्रुवशब्दात् स्त्रियां
टाप् प्रत्ययः । पुंनपुंसकलिङ्गात् ध्रुवपदेन सयोग्य प्रदर्श-
यति नियकरणाय- नाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीदेति, नाङ्गिरस्वद्-
ध्रुवं सीदेति । ध्रुव इति पुंलिङ्गत्वं, ध्रुवमिति नपुंसक-
त्वम् । इत्येवमग्नेर्वारूपत्वमुक्तम् ।

शत्रासा,

सो वा एषा वाक् त्रेधा विहिता- ऋचः, यजुषि,
सामानि । मण्डलमेवर्चः, अर्चिः सामानि,
पुरुषो यजुषि । अथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते ।
इदं तत्पुष्करपर्णं तद्यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निं
चिनोति । एतस्मिन्नैवैतदमृतं ऋद्धयं यजुर्मयं
साममयमात्मानं संस्कुरुते । सोऽमृतो भवति ॥

(१) शत्रा. १०।५।१।३.

(२) शत्रा. १०।५।१।५.

(१) शत्रा. १०।५।१।३.

यदुक्तं विद्यया अस्यादित्यस्योर्ध्वमग्निश्चितो भवतीति तद्विशदयति— सा वा एषा वाक् प्रेषा विहितेति । सूर्यमण्डले तावत्प्रीणि विद्यन्ते ज्योतिर्मयमण्डलं, अर्चीणि, तदन्तर्वर्ती पुरुषः इति । चयनेऽपि वेदत्रयमस्ति । तत्र मण्डलमेव ऋग्रूपत्वेनोपासनीयं, अर्चिः एव सामरूपत्वेन, अन्तर्वर्ती अग्निपुरुषः एव यज्ञरूपत्वेन । अर्चिर्दीप्यते इति यत् तदेतदभूत्, तत् पुष्करपर्णम् । यतः 'अयं पृष्ठमसि' (शुष, १३।२) इति मन्त्रेण प्रथमं पुष्करपर्णमुपधाय तस्योपर्यैमिश्रयनं, अतस्तदात्मके अमृते अर्चिमये आदित्ये अयमुपासिता स्वीय-मात्मानं वेदत्रयरूपं चित्यामिरूपं संस्कुर्वन् अमृतः मृत्यु-वाधारहितः स्यात्प्रको भवतीत्यर्थः । शब्रासा,
- यद्वै यजमानोऽग्निं चिनुते । अमुष्मै तल्लोकाय यज्ञेनाऽऽत्मानं संस्करते ॥

दर्शपूर्णमासहवनेन यजमानसंस्कारो मृत्योरुपरिधाव परलोकैः नवजन्मरूपः

अथ यद्वपदृष्टे जुहोति । एष वै वपदृकारो य एष तपति । स एष मृत्युः । तदेनमुपरिष्ठान्मृत्योः संस्करोति । तदेनमतो जनयति । स एतं मृत्यु-मतिमुच्यते । यज्ञो वा अस्याऽऽत्मा भवति । तद्यज्ञ एव भूत्वैतन्मृत्युमतिमुच्यते । एतेनो हास्य सर्वे यज्ञक्रतव एतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥

वपदृकारानन्तरमाविनं होमविधिमनूय प्रसंसति— अथेति । य एष सूर्यः तपति अन्तरिक्षलोके एष एव वपदृकारः । स एष वपदृकारात्मकः सूर्यः मृत्युः । तम-तिक्रम्य होमेन एनं यजमानं मृत्योरुपरिष्ठात् संस्करोति । तदेनं अतः असाद्दोमात् जनयति । जातश्च यजमानः एतं मृत्युं अतिमुच्यते मृत्युगोचरान्मुक्तो भवति । तत्र कारणमाह— यज्ञो वा अत्येति । अस्य यजमानस्य यज्ञः खलु आत्मा शरीरं भवति । तत् तस्मात् यज्ञशरीरात्मको भूत्वा वपदृकारात्मकं मृत्युं अतिमुच्यते । यतः सर्वेषु यज्ञक्रतुषु वपदृष्टे होमः । एतेनैव हेतुना अस्य यज-मानस्य सर्वे यज्ञक्रतवः यज्ञ दर्शपूर्णमासादयः, यूपवन्तः

(१) शाम्ना. १३।२।१।३०.

(२) शाम्ना. १३।२।१।५.

क्रतवः, उभयविधाश्चैते वपदृकारात्मकाः एतं मृत्युं अति-मुक्ताः अतिक्रम्यावरिथताः । शब्रासा,

अथ यामेतामाहुतिं जुहोति । एषा ह वा अस्या-हुतिरमुष्मिँल्लोक आत्मा भवति । स यदैवंविद-स्माद्दोकात्प्रैति । अधैनमेपाऽऽहुतिरेतस्य पृष्ठे सत्या-ह्वयति । एहि, अयं वै त इहात्माऽस्मीति । तद्य-दाह्वयति तस्मादाहुतिर्नाम ॥

अथाहुतिशरीरत्वं यजमानस्य प्रतिपादयति—अथ यामेतामिति । स्वाहाकारेण वा वपदृकारेण वा या एषा यज्ञेषु आहुतिर्हूयते, एषा खलु अमुष्मिन् स्वर्गे लोके अस्य यजमानस्य आत्मा शरीरम् । एवंवित् उक्तार्थ-वित् सः यजमानः यदा अस्मात् भूलोकात् प्रैति प्र-गच्छति, अथ तदा एतस्य यजमानस्य पृष्ठे पश्चान्नागे सती भवन्ती एषा आहुतिः आह्वयति, हे यजमान, एहि आगच्छ, ते त्वदीयः आत्मा अहं इह अस्मिन् स्थाने अस्मि भवामि, अत आगच्छेति । अत एवाऽऽयर्वणि-कैराज्ञायते 'एह्येहीति ता आहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रदिमभिर्यजमानं भक्षयन्ति' इति । आहुतिनामनिर्वचनं करोति—तद्यदाह्वयतीति । शब्रासा,

प्रणीताप्रणयनं शिरःसंस्कारः

शिशो ह वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः । स यत्प्र-णीताः प्रणयति । शिर एवैतद्यज्ञस्य संस्करोति । स विद्याच्छिर एव म एतत्संस्क्रियत इति ॥

अथोपासनायै यज्ञशरीरावयवत्वेन प्रणीतादीनामनु-ष्ठेयपदार्थानां अधियज्ञमप्यात्मं च संपत्तिं कथयति— शिरः ह वा एतद्यज्ञस्येत्यादिना । प्रणीताख्या या आपः आह-वनीयस्योत्तरतो निर्धायन्ते, एतद्यज्ञस्य शिरः इति तेन शातव्यं तत्र । सः अध्वर्युः प्रणीताः प्रणयति इति यदस्ति, एतत् एतेन यज्ञस्य शिर एव संस्करोति विशिष्टाह्वतिमव करोति । 'संपर्युषेभ्यः' (पा. सू. ६।१।१३७) इति कृञः सुट् । अप्यात्मनुसंधानं विधत्ते— स विद्याच्छिर एव म इति । यजमानः विद्यात् जानीयात् । कथमिति

(१) शाम्ना. १३।२।१।३०.

(२) शाम्ना. १३।२।१।३०.

तदुच्यते- एतत् प्रणीतात्मकं संस्क्रियमाणं यज्ञसंबन्धि-
शिर एव मदीयं शिर इति । शत्रासा,

ब्रह्मचर्यव्रतमागमसंस्कारः

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् । तस्मै ब्रह्म-
चारिणमेव न प्रायच्छत् । सोऽब्रवीत् । अस्तु
मह्यमप्येतस्मिन् भाग इति । यामेव रात्रिं समिधं
नाऽऽहरता इति । तस्माद्यां रात्रिं ब्रह्मचारी समिधं
नाऽऽहरत्यायुष एव तामवधाय वसति । तस्मा-
द्ब्रह्मचारी समिधमाहरेत् । नेदायुपोऽवदाय
वसानीति ॥

अथामिहोत्रादिनियमप्रगङ्गादागतं ब्रह्मचारिधर्मं निरू-
पयितुमाख्यायिकामाह- ब्रह्म वै मृत्यव इति । जगत्कारणं
ब्रह्म सर्वान् प्रजाः सृष्ट्वा तस्मै मृत्यवे ताः प्रजाः प्राय-
च्छत् । तस्मै ब्रह्मचारिणमेकमेव न प्रायच्छत् । सः मृत्यु-
रब्रवीत्- एतरिन् ब्रह्मचारिण्यपि मह्यं भागोऽस्त्विति ।
ततो ब्रह्मणा उक्तम्- यामेव रात्रिं असौ ब्रह्मचारी समिधं
नाऽऽहरते समिदाहरणमन्ययं न कुर्यात्, सा रात्रिसप्त
भागोऽस्त्विति । इयमाख्यायिकासिद्धमर्थं श्रुतिः स्वय-
मेव व्याचष्टे- तस्माद्या रात्रिमिति । यस्मादेवं ब्रह्मणा
भागत्वेन परिकल्पितं तस्मात् यां रात्रिं ब्रह्मचारी समिध-
मन्ययं नाहरति, आयुषः सकाशादेव तां रात्रिमव-
दाय अववृण्व्य वसति । यस्मादेवं दोषः, तस्माद्ब्रह्म-
चारी सर्वदा रात्रौ समिधमाहरेत्, नेदाऽऽयुपो जीवनात्
तां रात्रिमववृण्व्य वसानीत्यभिप्रायेण । शत्रासा,

दीर्घसत्रं वा एष उपैति । यो ब्रह्मचर्यमुपैति ।
स यामुपयन् समिधमादधाति, सा प्रायणीया ।
यां स्तास्यन्, सोऽदयनीयः । अथ या अन्तरेण
सत्र्या एवास्य ताः । ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन्- ॥
चतुर्धा भूत्वानि प्रविशति । अग्निं पदा । मृत्युं
पदा । आचार्यं पदा । आत्मन्येवास्य चतुर्थः पादः
परिशिष्यते ॥

ब्रह्मचर्यधर्माचरणं सत्रयागात्मना निरूपयति- दीर्घ-
सत्रं वा एष उपैतीति । दीर्घं चिरलाभ्यं सत्रं यागः दीर्घ-

सत्रम् । यः ब्रह्मचर्याश्रमं विहितं कर्म ब्रह्मचर्यं, तद्ब्रह्म-
चर्यमुपैति एषः दीर्घसत्रमेवोपैति उपगच्छति । तत्र
प्रायणीयोदयनीये संपादयति- स यामुपयति । उपयन्
प्रथमं गुरुसमीपमुपगच्छन् उपनयनकाले यां समिधमग्रा-
वादधाति, सैव समिधायणीयेष्टिः । स्तास्यन् स्नानं
करिष्यन् यां समिधमादधाति, सैव समित् उदयनीयेष्टिः ।
अथ याः समिधः अन्तरेण तयोर्मध्ये अग्रावादधाति,
ताः सत्र्याः सत्रियाः सत्रसंबन्धिन्यः समिधः । एवं समि-
दाधानं सत्रयागात्मना स्तुत्या आत्मनिष्कयहेतुत्वेनापि
स्तौति- ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयति । उपयन् उपगच्छन् ।
चतुर्धा चतुर्विधेन । पदा पादेन चतुर्थानेन । आचार्यं
सावित्रीप्रदानपुरःसरं अध्यापयितारम् । स्मर्यते हि-
' उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजम् ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्षते ॥ ' (मन्मू. २।
१४०) इति । आत्मन्येवेत्यादि । आत्मनि स्वरिमन्नेव
अस्य ब्रह्मचारिणः चतुर्थः पादः परिशिष्यते । अतः
स्वरूपहानिवाह्ना न कार्येति भावः । शत्रासा,
स यदग्नये समिधमाहरेति । य एवास्याग्नौ
पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति । तं संस्कृत्याऽऽत्मन्
धत्ते । स एनमाविशति ॥

तत्र समिदाधानेनाग्नौ प्रविष्टस्य चतुर्थोऽस्य परिक्रम्यं
दर्शयति- स यदग्नय इति । परिक्रीणाति समिधो मूल्य-
त्वेन अग्नये समर्थं स्वकीयं तुरीयमंशं पुनरदत्ते । यतः
पदा अंशेन समिदाधानेन च संस्कृत्य उत्कृष्टं कृत्वा पुनः
आत्मन् आत्मनि स्वरूपे धारयति । स मागोऽप्यग्नेः
सकाशात् प्रतिनिष्टस्य एनं ब्रह्मचारिणं आविशति ।

शत्रासा,

अथ यदात्मानं दृग्दीकृत्येवाह्नीभूत्वा निश्कते ।
य एवास्य मृत्यौ पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति ।
तं संस्कृत्याऽऽत्मन् धत्ते । स एनमाविशति ॥

मृत्यौ प्रविष्टस्य पादस्य परिक्रमार्थत्वेन निश्काचर्यं
विधत्ते- अथ यदात्मानमिति । अथ उपनयनानन्तरं
आत्मानं दृग्दीकृत्य दक्षिमिष कृत्वा अह्नीः लज्जारहितः
भूत्वा मिधेत वृष्यर्थं याचेत् । य एवास्थेत्यादि पूर्व-
वयोन्मू ।

शत्रासा,

अथ यदाचार्यवचसं करोति । यदाचार्याय कर्म करोति । य एवास्याऽऽचार्ये पादः, तमेव तेन परि-
त्रीणाति । तं संस्कृत्याऽऽत्मन् धत्ते । स एन-
माविशति ॥

आचार्यगतस्य पादस्य तत्परिचर्यथा परिक्रयणं
दर्शयति— अथ यदाचार्यवचसमिति । आचार्यवाक्यं, तत्र
युक्तायुक्तचिन्ता न कार्येत्यर्थः । तथा तस्मै आचार्याय
भादसंबाहनादिलक्षणं परिचर्यारूपं कर्म करोति इति च
यदस्ति, तेनेति संबन्धः । गतमन्यत् ।

शत्रासा.

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत । अप ह वै स्नात्वा
भिक्षां जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप पितृणाम् । स
एवं विद्वान्यस्या एव भूयिष्ठं श्रापेत, तां भिक्षेते-
त्साहुः । तद्दोष्यमिति । स यद्यन्यां भिक्षितव्यां न
विन्देत्, अपि स्वामेवाऽऽचार्यजायां भिक्षेत । अथो-
ऽस्यां मातरम् । नैनं सत्तम्यभिक्षिताऽतीयात् । तमेवं
विद्वांसमेवं चरन्तं सर्वे वेदा आविशन्ति । यथा ह
वा अग्निः समिद्धो रोचते, एवं ह वै स स्नात्वा
रोचते । य एवं विद्वान् ब्रह्मचर्यं चरति ॥

ब्रह्मचर्यायां क्रियमाणस्य परिचरणस्य परिक्रयार्थत्व-
मुक्तं, इदानीं समृद्धवादिहेतुतामप्याह— न ह वा
इति । न एतलु स्नात्वा स्नानेन गुरुकुल्यात् प्रतिनिवृत्त्य
भिक्षेत । कस्य हेतोः ? स्नानानन्तरं हि भिक्षामक्षणं
अपजयति अतिक्रामति । पुनस्तस्य याचनक्षेदो न
भवतीत्यर्थः । न केवलं स्वस्यैवैतत्फलं, अपि तु स्व-
यंदयानां सर्वेषामित्याह— अप ज्ञातीनामिति । ज्ञातीनां
स्वगोत्रजानां संबन्धिनी या अशनाया अशनेच्छा
धुरिपपासा तामपि अपजयति । तथा पितृणा संबन्धिनीमपि
अशनायामपजयति । अशनशब्दात् क्यचि 'अशनायोदन्य-
धनाया वुभुक्षापिपासा०' (पा. सू. ७।१।३४) इति
निपात्यते । स एवं विद्वानित्यादि । एवं उक्तरीत्या भिक्षा-
चरणस्य प्रादाल्य विद्वान् सः ब्रह्मचारी यस्या एव
भिक्षितायाः स्त्रियः सकाशात् भूयिष्ठं बहुतरमन्नं लभ्यते
इति श्रापेत, ता भिक्षेत इत्याहुः अभिज्ञाः कथयन्ति । तत्र
निमित्तमप्याह— तद्दोष्यमिति । यदि भूयिष्ठमन्नं भिक्षातो

लभ्यं, तदेव हि स्नानादूर्ध्वमतिवृद्धं सत् लोक्यं लोकहितं
भवति । भिक्षितव्याभावात् भिक्षालोपशब्दा न कार्येत्याह-
स यद्यन्यामिति । निगदसिद्धमेतत् । नैनं सतमीत्यादि ।
सतमी सतसंख्यापूरणी रात्रिः अभिक्षिता भिक्षाचरणरहिण्य
सती एनं ब्रह्मचारिणं नातीयात् नातिक्रामेत् । स्वयमे-
व अतिक्रमणे महान् दोषः— ' अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिप्य
च पावकम् । अनानुरः सतरात्रमवकीर्णितं चरेत् ॥'
(मसू. २।१८७) इति । विदुषो ब्रह्मचारिणः फलमाह-
तमेवं विद्वांसमिति । उक्तमर्थजातं विद्वांसं जानन्तं, ज्ञात्वा
च एवमेव समिदाहरणादीनि चरन्तं कुर्वन्तम् । स्नात्वा
समावर्तनं कृत्वा । रोचते दीप्यते । स्पष्टमन्यत् ।

शत्रासा.

अथर्ववेदविदा आचार्येण संस्कृतस्यैव अन्यवेदाधिकारः

वैयासः पुरोवाच । भृग्वङ्गिरोविदा संस्कृतो-
ऽन्यान् वेदानधीयीत । नान्यत्र संस्कृतो भृग्व-
ङ्गिरसोऽधीयीत । अथ सामवेदे स्तिलश्रुतिः—
ब्रह्मचर्येण चैतस्मादथर्वाङ्गिरसो ह यो वेदः
(? द) स वेद सर्वमिति ब्राह्मणम् ॥

यज्ञसंस्कारः अथर्ववेदविदो ब्रह्मणो मनसा

प्राजापतिर्वैज्ञमत्तनुत । स ऋचैव हौत्रमकरोत् ।
यजुषाध्वर्यवम् । साम्नौद्वात्रम् । अथर्वाङ्गिरोभि-
र्ब्रह्मत्वम् । तं वा एतं महावाचं कुरुते । यद्वचैव
हौत्रमकरोद्यजुषाऽऽध्वर्यवं साम्नौद्वात्रमथर्वाङ्गिरो-
भिर्ब्रह्मत्वं, स वा एष त्रिमिर्वेदैर्वैज्ञस्यान्यतरः पक्षः
संस्क्रियते । मनसैव ब्रह्मा यज्ञस्यान्यन्तरं पक्षं
संस्करोति । अयमु वै यः पवते स यज्ञः । तस्य
मनश्च वाक् च वर्तनिः । मनसा चैव हि वाचा च
यज्ञे वहति । अत एव मन इयमेव वाक् । स
यद्वद्ब्रह्मस्ति विद्यादर्धं मेऽस्य यज्ञस्यान्तरगादिति ।
तद्यथैकपात् पुरुषो यन्नेकचक्रो वा रथो वर्तमानो
भ्रेपं न्येत्येवमेवास्य यज्ञो भ्रेपं न्येति । यज्ञस्य
भ्रेपमनु यजमानो भ्रेपं न्येति ॥

(१) गोत्र. १।१।२९.

(२) गोत्र. १।१।२.

दक्षिणात्मको यज्ञसंस्कारः

यन्माध्यदिने सवने दक्षिणा नीयन्ते, स्वर्गस्य लोकस्य समष्टयै । बहुदेयं सेतुं वा एतन् यजमानः स्फुरते, स्वर्गस्य लोकस्याऽऽक्रान्त्यै प्रजाक्रान्त्यै ॥

शिल्पालयशकैराल्पसंस्कारः

शिल्पानि शंसति, यदेव शिल्पानि, एतेषां वै शिल्पानामनुकृतिर्हि शिल्पमधिगम्यते । हस्तीसो वासो हिरण्यमथतरी रथशिल्पं, शिल्पं तस्य समधिगम्यते । य एवं वेद यदेव शिल्पानि सति, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपम् । यदेव शिल्पानि, आत्मसंस्कृतिर्वै शिल्पान्यात्मानमेवास्वत् संस्कुर्वन्ति ॥

वृषाकपिस्तोत्रेण यजमानसंस्कारः

वृषाकर्षिं शंसति, आत्मा वृषाकपिः, आत्मानवास्य तत् कल्पयति । तन्न्यूहस्य इति, अन्नं वै यूहस्य, अन्नाद्यमेवास्मै तत् प्रप्रयच्छति, यथा ज्ञापय जाताय स्तनम् । स पाङ्क्तो भवति, इङ्क्तो ह्ययं पुरुषः पञ्चधा विहितः होमानि त्वगक्षमज्जामस्तिष्कम् । स यावानेव पुरुषस्तावन्तं जमानं संस्कृत्याच्छायाकाय प्रप्रयच्छति ॥

यज्ञक्रतुना यजमानसंस्कारो यजमानस्य नवजन्मनिर्माणस्यः

यजमानं वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना संस्कृन्ति । स यथा गर्भो योन्यामन्तरेव संभवच्छेते । इ वै सृष्टदेवा अग्रे सर्वं संभवति । एकैकं ऽऽङ्गं संभवति ॥

त्रय्या विषया संस्कृतो निर्मितः पुरुषः, तस्याऽऽत्मा महाजनम्

यमेवैतमृगमयं यजुर्मयं साममयं पुरुषं संस्कुर्वन्ति, तस्यैव आत्मा यन्महाव्रतम् ॥

त्रय्या विषया संस्कृतो निर्मित आत्मा

तदेतद्वैदिकं कर्म । यमात्मानमध्ययुः संस्करोति, तस्मिन् यजुर्मयं प्रथयति । यजुर्मयं ऋहमयं होता ।

ऋहमये साममयमुद्राता । [साममये] स एष त्रय्यै विद्याया आत्मा । एष इ एवैतद्विन्द्रस्याऽऽत्मा भवति-य एवं वेद ॥

पाकयज्ञाः

यद्वै चातुर्मास्यानां पाकयज्ञस्यैव, तदेषां पशव्यम् । पशव्यो गृहमेधः । न प्रयाजान् यजति नानुयाजान् । न सामिधेनीरन्वाह । आज्यभागौ यजति यज्ञतायै । अग्नये समवद्यति । ... इडामुपह्वयन्ते । निष्कापं निदधाति ॥

यद्वै चातुर्मास्यानां पाकयज्ञस्यैव, तदेषां पशव्यम् । गृहमेधो वै पाकयज्ञः । न प्रयाजा इज्यन्ते नानुयाजाः । न सामिधेनीरन्वाह । आज्यभागौ यजति । तेन यज्ञः क्रियते । अग्नये समवद्यति । इडामुपह्वयन्ते । निष्कापो निधीयते ॥

इडामुपह्वयते । इड्याविधा वै पाकयज्ञाः । इड्यामेवानु ये के च पाकयज्ञास्ते सर्वेऽग्निष्टोममपियन्ति ॥

दीक्षणीयेष्टिमांतचोदकप्रातेडोपाहानेयादृश्येन पाकयज्ञानामग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति- इड्यामुपह्वयत इति । पाकयज्ञश्च सप्तसंख्याकाः हुतः, प्रहुतः, आहुतः, सृलगावः, वलिहरणं, प्रथवरोहणं, अष्टकाहोमः इति । सोऽयं मृतान्तरकरस्य पक्षः । आश्वलायनस्तु हुतादीक्षीनेन पाकयज्ञानाह । ते च पाकयज्ञाः इड्याविधाः इड्यासृष्टाः, 'इड्या सृष्टु वैष्या पाकयज्ञः' इति श्रुत्यनरात् । ततो दीक्षणीयेषु इडोपाहानेन तत्सृष्टाः पाकयज्ञाः सर्वेऽप्यग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति ।

ऐनासा,

एतेन वै सर्वान् यज्ञान् प्रणयन्ति, ये च पाकयज्ञाः, ये चेतरे ॥

अग्नौ हि सर्वान् यज्ञान्त्वन्ते- ये च पाकयज्ञाः, ये चेतरे ॥

- (१) मैत्र. २।२०।१५ (५०).
- (२) काम. ३।६।९ (१०).
- (३) ऐमा. १।४।२.
- (४) शामा. १।४।२।१०.
- (५) शामा. ४।४।२।१३.

- (१) गोमा. २।३।१७. (२) गोमा. २।६।१७.
- (३) गोमा. २।६।८. (४) गोमा. २।६।१९.
- (५) शामा. २।२. (६) शामा. ४।६.

एते यज्ञं क्षण्वन्ति ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञिय-
येडया चरन्ति । ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिपत्तमः ।
तद्ब्रह्मा संदधाति ॥

क्षण्वन्ति हिंसन्ति । ये मध्ये यज्ञस्य पाकयज्ञियया
पाकयज्ञार्हया विलक्षणया इडया चरन्ति । पाकयज्ञेषु
हुतदोषो भक्षयते, इडाहुतदोषो भक्षयते, तेन पाकयज्ञार्ह-
स्युच्यते । ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिपत्तमः अतिशयेन
यज्ञस्य चिकित्सिता । स हि प्रायश्चित्तैर्यज्ञं भिपज्यतीत्यभि-
प्रायः । ततः किम् ? यत् वाच्यमो भवति, तत् तेन
ब्रह्मा यज्ञं संदधाति । शत्रासा,

सोऽर्चन् श्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । तत्रापि
पाकयज्ञेनेजे । स घृतं दधि मत्स्वामिक्षामित्यप्सु
जुहुवाञ्चकार । ततः संयत्सरे योषित् संवभूव ॥

सोऽर्चन् श्राम्यन् तपस्तवान् प्रजाकामः । तत्रापि स
मनुः पाकयज्ञेन अनेन ईजे इष्टवान् घृतादिभिः । ततः
तस्मात्पाकयज्ञादेव संवत्सरे पूर्णं योषित् मिथ्रीभावात्मिका
संभूता । शत्रासा,

एतद्ध वै मनुर्विभयाञ्चकार-इदं वै मे तनिष्ठं
यज्ञस्य यदियमिडा पाकयज्ञिया ॥

निलेपार्थवादोऽयम् । विमयाञ्चकार भीतः । तनिष्ठं
तनुतमम् । पाकयज्ञिया पाकयज्ञार्हा । मनुष्यप्रधानत्वात्
मन्दतरवीर्यैत्यभिप्रायः । शत्रासा,

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः- न वै यज्ञ इव मन्तवै,
पाकयज्ञ इव या इति । इदं हि यदन्यस्मिन्त्यज्ञे
सुच्यवयति सर्वं तदग्नौ जुहोति । अथैतदग्नौ हुत्यो-
सृप्याऽऽचामति, निलेदि, तदस्य पाकयज्ञस्येवेति ।
तदस्य तत्पशव्यं रूपम् । पशव्यो हि पाकयज्ञः ॥

अस्याग्निहोत्रस्य याज्ञवल्क्यामिमत्तं पाकयज्ञस्यमुप-
न्यस्यति- तदु होवाचेति । न तत्त्वग्निहोत्रहोमो दर्शपूर्ण-
मासादियज्ञवत् केवल्यज्ञवत्वेन मन्तव्यः, अयं तदु पाकयज्ञ
इव भवति । इतिशब्दो वाक्यसमाप्ती । एतदुपपादयति-

- (१) साम्ना. १४११२५.
- (२) साम्ना. १४११२५.
- (३) साम्ना. १४११२६, १८.
- (४) साम्ना. २३११२२.

इदं हीति । इदं खलु अग्निहोत्रं वक्ष्यमाणरूपं, तत्र पशव्या-
वदानादिकं (कर्म) केवलो यज्ञधर्मः । अग्नौ किञ्चिदुत्वा
किञ्चिदवशेषमुत्सृप्य बहिर्निर्गम्य आचमननिलेहनादिकः
पाकयज्ञधर्मः तस्याग्निहोत्रस्य पाकयज्ञस्य सतो रूपम् ।
अस्त्वैवं, किं ततः इत्याह- तदस्येति । तत् पाकयज्ञियं
अस्य अग्निहोत्रस्य रूपं पशव्यं पशुन्यो हितं, पशुप्राप्ति-
साधनमित्यर्थः । शत्रासा,

अथाप्येष प्राक्कीडितः श्लोकः प्रत्यभिवदति सप्त
सुत्याः सप्त च पाकयज्ञा इति ॥

सायंप्रातर्होमौ स्थालीपाको नवश्च यः ।
वलिश्च पितृयज्ञश्चाष्टका सप्तमः पशुरित्येते
पाकयज्ञाः ॥

सप्त सुत्याः सप्त च पाकयज्ञाः
हविर्यज्ञाः सप्त तथैकविंशतिः ।
सर्वे ते यज्ञा अङ्गिरसोऽपि यन्ति
नूतना यानृपयो सृजन्ति, ये च सृष्टाः पुराणैः ॥

वैधायनगृह्यसूत्रम्

सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादितंस्कारसहितानां
पाकयज्ञेषु सप्तसु समावेशनम्

यैषो एतद्भुतः प्रहुत आहुतः श्लगवो वलिहरणं
प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकयज्ञसंस्था
इति ॥

ता अनु व्याख्यास्यामः ॥
तत्र यद्भूयते स हुतो यथैतद्विवाहः सीमन्तो-
न्नयनं चेति ॥

तत्र हि हूयत एव ॥
अथ यद्भुत्वा दीयते स प्रहुतो यथैतज्जातकर्म
चौलं चेति ॥

तत्र हि हुत्वा दीयत एव ॥
अथ यद्भुत्वा दत्त्वा चादीयते स आहुतो
यथैतदुपनयनं समावर्तनं चेति ॥

- (१) गोप्ता. ११११२.
- (२) गोप्ता. १११२३.
- (३) गोप्ता. १११२५.
- (४) बाण्य. ११११-१२.

तत्र हि हुत्वा दत्त्वा चादीयते ॥
अथ यच्छूलेपूपनीय गव्यानि श्रपयन्ति स
शूलावः ॥

अथ यत् गृह्याभ्यो देवताभ्योऽन्नं संप्रकिरन्ति
तत् बलिहरणम् ॥

अथ यदतो ऋतुं प्रत्यवरोहन्ति तत् प्रत्यव-
रोहणम् ॥

अथ यदेकाष्टकायामन्नं क्रियते सोऽष्टकाहोम
इति ॥

गर्भाधानादीनां संस्काराणामकरणे कालातिपाते
वा प्रायश्चित्तम्

अथ गर्भाधानपुंसवतनसीमन्तोन्नयनविष्णुबलि-
जातकर्मनामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनचोलोपनय-
नादि कार्यं न कारयेदिति समानं कर्म । 'ततं म
आपः', 'यत्पाकत्रा' मनस्वती, मिन्दाहुती,
महाव्याहृतीः, व्याहृतयश्च प्रायश्चित्तं जुहुया-
दिति ॥

कालातिक्रमे प्रधानादौ प्रधानादौ द्वे द्वे मिन्दा-
हुती जुहुयादिति ॥

व्याहृतिपूर्वकं चेति सर्वेषां समानमाचार्या
शुचते ॥

तत्रोदाहरन्ति—पकं सौविष्टकृतमाज्यं प्रणीता-
प्रणयनं ब्रह्माणमिध्माद्यहिरैकमिति विज्ञायत इति
हि ब्राह्मणमिति हि ब्राह्मणम् ॥

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

सर्वेषां गृह्यकर्मणां गर्भाधानादिसंस्कारसहितानां पाक-
योगेषु त्रिषु समावेशनम् * , पाकयज्ञस्वरूप च

उक्तानि वैतानिकानि । गृह्याणि वक्ष्यामः ॥

(१) उक्तानि व्याख्यातानि कथितानि । कानि ।
वैतानिकानि । क उक्तानि । 'अग्न्याद्येषप्रश्वतीन्याह
वैतानिकानि' (आश्रौ. १।१।२) इत्येवमारभ्य ' इति

* टीकायां स्पष्टम् ।

(१) बौध्. ४।६।१-४.

(२) आश्रु. १।१।१; मेघा. ३।६७, प्रपा. ५६; प्रका.

२२.

सूत्राणि' (आश्रौ. १।२।५।६) इत्येवमन्तानि । उक्त-
स्थानुकीर्तने किं प्रयोजनम् । प्रवृत्तिरेषा आचार्यस्य—
उत्तरार्धविवक्षया उक्तस्थानुकीर्तनं करोति । तद्यथाऽ-
न्यत्रापि ' उक्ता देवताः ' (आश्रौ. १।६।१) 'प्रदानानां
उक्ताः प्रैषाः ' (आश्रौ. ३।७।१) इति । यदेवं, तत्र
उक्तशब्दस्य प्रयोजनवत्त्वादिहापि प्रयोजनेन भवितव्यम् ।
इह तर्हि एतद्व्ययोजनम्—उक्तान्येव, वैतानिकानि ।
वक्ष्यमाणानां वैतानिकसंज्ञा निवर्तयति—गृह्याणि इति ।
संज्ञान्तरोपदेशात् न भविष्यति । संज्ञासमावेशदर्शनात्
उभयसंज्ञाप्रवृत्तिः स्यात् । को दोषः । 'एतस्यै समा-
ग्न्यायस्य' (आश्रौ. १।१।१) इति योऽयं नियमः
प्रारब्ध, स एतेषामपि प्रसज्येत, वैतानिकमंजालाभात् ।
सति नियमे 'ममाग्रे वर्चः' (ऋग्वे. १०।१२८।१) इति
यथैव नवको वैश्वदेवः प्रयुज्यते एवमिहापि प्रसज्येत ।
' ममाग्रे वर्चः इति प्रायुचं समिधः ' (आश्रु.
३।९।२) इति इह दर्शयति । अग्न्याद्येषोत्तरकालं
च प्रसङ्गः स्यात्, तद्व्यभृतिवात् कर्मणाम् । तस्माद्वैता-
निकसंज्ञा निवर्तयितव्या । यथैव अप्राप्तत्वात् संज्ञायाः
नैव निवर्तयितव्या । कथमप्राप्ता । शास्त्रभेदात् । पूर्वे
द्वादशाध्यायाः शौनकस्य कृतिः । अमी चत्वार आश्व-
लायनस्य कृतिः । एवमप्राप्ता संज्ञा किमिति निवर्तयति ।
कथं पुनः नानाशास्त्रभेदः । आगमात् आचार्यप्रवृत्ति-
दर्शनाच्च । किमिति । यत् द्वादशाध्यायान्ते श्रवाणां
याकथाना अग्न्यासं करोति । आचार्याणां नमस्कार-
दर्शनात् । तस्मान्नानात्वम् । शास्त्रान्तरत्वे आचार्याणां
नमस्कार उपपद्यते । तस्मान्नानाशास्त्रत्वमेव । नाना-
शास्त्रत्वे सिद्धे अप्राप्तत्वात् कथं संज्ञां निवर्तयति । एक-
शास्त्रभावदर्शनायै संबन्धः । सन्नये प्रयोजनम्—पूर्वव-
चित्या नियमा यथा स्युः । कः पुनरनित्यत्वे प्रसङ्गः ।
पूर्वाणि श्रौतानि । इमानि स्मृतानि । पूर्वेः सह तुल्यत्वा-
दस्य नित्यत्वम् । तस्मात् संबन्धः । एतदपि सिद्धं, सम-
न्वारम्भसामर्थ्यात् । इदं तर्हि इतरत् प्रयोजनं, सन्नये
नानाशास्त्रयोरेककार्यं यथा स्यात् । किं तत् । पुरस्तात्
संज्ञाः परिभाषाश्च या उक्तास्ता इहापि कथं स्युः,
' ऋचं पादग्रहणे ' (आश्रौ. १।१।१७) इत्येव-

मारम्य । तथा इह यदुक्तं तत् प्राक् यथा स्यात्
उपवनेविधानात् । अन्यतरथा हि अनारम्यमाण एतत्पूर्वं
पुनरिहास्य भवति । तथा सति गुरु शास्त्रं स्यात् ।
तस्माद्वाचयार्थे संबन्धः क्रियते । संबन्धे प्रयोजनमेतच्चेत्
दोषोऽप्यस्ति । संबन्धे को दोषः । प्रत्यंगुदमवस्थितस्य
कर्माणि भवन्ति, 'अन्यत्राप्येवंभूतः' (आश्रौ. १।११।
११, १२) इति वचनात् । तथा उपवने 'सङ्क-
न्मन्त्रेण' (आर्य. १।३।३) इत्येतदतिरिच्यते, 'सर्व-
धैवं कर्मावृत्तौ' (आश्रौ. १।३।२९.) इति सिद्ध-
त्वात् । 'अग्निमीळे पुरोहितमित्येकाम्' (आर्य. ३।
५।६) इत्येकग्रहणे * ('ऋचं पादग्रहणे') इति
सिद्धत्वात् । 'यज्ञोपवीत्याचम्य' (आर्य. ३।२।२)
'यज्ञोपवीती नित्योदकः' (आर्य. ३।७।३) इति च
यज्ञोपवीतिग्रहणे * 'यज्ञोपवीतयोश्चै'—(आश्रौ. १।१।
१०) इति सिद्धत्वात् । एवमुभयप्रवृत्तौ गुणबहुत्वात्
संबन्धः क्रियते । दोषास्तु परिहरिष्यामः । तद्यथा
लोकेऽपि भोजने आमयवृत्ता दोषाः सन्ति । न च
भोजनमुत्सृज्यते । गुणबहुत्वात् दोषनिघतिं यत्नः ।
एवमिहापीति । तस्मादवश्यं संबन्धः कर्तव्यः । तत्र
यदुक्तं अवस्थितस्य कर्माणि प्राप्नुवन्ति इति तत्र ।
कस्मात् । जान्वाच्याधिकारात् । क प्रकृतम् । 'आग्नी-
ध्रिये जान्वाच्याहुतीः (? ति) जुहुयात्' (आश्रौ. ४।
१३।१) इति अग्निः (?) इत्यत्र प्रकृतम् । क्वचित्
तिष्ठद्ग्रहणात् । 'तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुखः' (सुष्याः)
(आर्य. १।७।३) इति तिष्ठद्ग्रहणात् अन्यत्तत्त्वं
आसीनस्य भवतीति शपयति । 'तिष्ठन् समिधमा-
दध्यात्' (आर्य. ३।८।१६) इति च तिष्ठद्ग्रहणम् ।
'समिधमादध्यात्' इति वचनादेव तिष्ठतो भवति ।
(अतो) यदन्यत् तत्सर्वमासीनस्य भवतीति सिद्धम् ।
परमयं तान्त्र दोषः परिहृतः । अन्यांश्चाप्युत्तरत्र परि-
हरिष्यामः तत्राप्येव ।

यैस्मिन्नेत्येवोऽन्तर्गतं गृह्याणि वक्ष्यामः । तत्र गृह्याणि
इति— गृह्यो नामाग्निः । किञ्च पुनः तस्येयं संज्ञा ।
विवाहादीनि कर्माणि यस्मिन् भवन्ति च गृह्य उच्यन्ते ।

कथं ज्ञायते । तत्र दृष्टत्वात् संज्ञायाः, 'पार्थिवग्रहणादि
गृह्यम्' (आर्य. १।९।१) इति । तथाऽन्यत्र दर्शनाच्च ।
'गृह्यस्याग्नेरुपविष्टाय' (?) इति श्रौते दर्शयति गृह्यमिति ।
तस्मिन् भवानि गृह्याणि । यथेवं प्राग्विवाहात्
यानि कर्माणि तानि एतस्मिन्नग्नौ न प्राप्नुवन्ति ।
कानि पुनस्तानि । जातकर्मादीनि चोलादीनि च ।
कस्मात् । गृह्यसंज्ञाया अभावात् । तत्रैके अनियमो
भवति एतेषु कर्मस्वित्येवं संग्रतिपन्नाः । तथा सति एतेषां
पाकयज्ञसंज्ञा न प्राप्नोति । अपाकयज्ञत्वे च 'पाकयज्ञा-
नामेतत्तन्त्रम्' इति तन्त्रं न प्राप्नोति । अनियतामिदं
च नेष्यते । तस्मान्नैवम् । कथं पुनर्नात्र प्रयोगक्रमः ।
विधिक्रमस्य विवक्षितत्वात् । जातकर्मादि वक्तव्यं
प्रथमम् । यस्माद्विवाहकर्म प्रथमं विधीयते तत् शपयति
एतस्मिन्नेवाग्नौ वैतानिक (? एतानि) कर्माणि भवन्ति
इति । एवं नृपतां प्रागेवाग्निपरिग्रहो भवतीति । तत्र ।
तथा सति गृह्यसंज्ञा नास्तीति स्यात् । प्रायोवृत्त्या भवि-
ष्यतीति प्रायोवृत्त्या च शास्त्रान्तरे चाग्निपरिग्रहस्य जात-
कर्मणि दृष्टत्वात् । एवमनेनाभ्युपायेन साधयति । पुन-
रप्युत्तरत्र विचारयिष्यामः । एवं गृह्याणि इति प्रतिज्ञां
कृत्वा उत्तरत्र विस्तारशो वक्ष्यते । एवमत्र विचारयि-
तव्यम् ।

देभा.

(२) वैतानिकानि उक्तानि । अतः परं गृह्याणि
वक्ष्यामः । वितानः अग्नीनां विस्तारः । तत्र भवानि
वैतानिकानि । बहुमिसाभ्यानि कर्माणीत्यर्थः । गृह-
निमित्तोऽग्निरग्न्याः । तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्षणया
गृह्याणीत्युच्यन्ते । गृह्यशब्दो भार्यायां शास्त्रायां च
वर्तते । तथा 'सगृहो गृहमागतः' इत्यत्र हि पूर्वं गृह-
शब्दो भार्यावचनः । उत्तरस्तु शालावचनः । येषां भार्या-
संयोगादुत्पन्नाग्नी इमानि कर्माणि प्रवर्तन्ते तेषामयं
गृह्यशब्दो भार्यावचनः । येषां तु दायविभागगळे
अग्निरुपयते तेषां शालावचनः । 'भायादिरग्निर्दायादिर्वा
तस्मिन् गृह्याणि' (गौष. ५।७.८) इति गौतमः ।
उक्तानुसृतिर्न संबन्धकरणार्थम् । संबन्धकरणे प्रयोजनम्—
कथं सौम्यः परिभाराः प्राप्नुवन्ति । कथं वान प्राप्नुवन्ति ।
शास्त्रान्तरत्वात् । कथं शास्त्रान्तत्वेन । सूत्रघमात्तावार्थ-

* 'अतिरिच्यते' 'अतिरिच्यते' इति क्रमेण शेषः ।

नमस्कारात् । शास्त्रान्तरे एवाचार्यनमस्कार उपपद्यते ।
इदं प्रतिशास्त्रम् । गानावृ.

(३) द्विप्रकाराणि कर्माणि श्रुतिलक्षणानि आचार-
लक्षणानि च । तत्र उक्तानि वैतानिकानि वितानैः अग्निभिः
साध्यानि श्रुतिलक्षणानि कर्माणि । अथ इदानीं यद्वाणि
वक्ष्यामः । यद्वाश्रमे भवः अग्निः यद्वाः । वक्ष्यति च
' पाणिग्रहणादि यद्वां परिचरेत् ' (आगृ. १।१।१)
इति । यस्मिन्नग्नी पाणिं गृह्णीयात् स यद्वा इति छन्दोगाः ।
इह तु तत्साध्यानि कर्माणि विवक्षितानि । यद्यपि उप-
नयनादौ लौकिकोऽग्निः, रयारोहणादिषु अग्निरेव नास्ति,
तथापि सर्वाण्येव स्मृत्याचारलक्षणानि कर्माणि यद्वाणि
इत्युच्यन्ते भूम्ना । किं प्रयोजनं सूत्रस्य । यद्वाणां कर्मणा-
मधिकारः । तेन वक्ष्यमाणेषु कर्मसु सति संभवे यद्वाोऽग्निः
यद्वाश्च अधिकारि इति सिद्धम् । अथ ' यद्वाणि वक्ष्यामः '
इत्येवाधिकारे सिद्धे ' उक्तानि वैतानिकानि ' इति
उक्तानुभाषणं वक्ष्यमाणेषु तदपेक्षाप्रदर्शनायम् । तेन तत्र
याः परिभाषाः ' तस्य नित्याः प्राज्ञश्चेष्टाः ' इत्यादयः,
तासां वक्ष्यमाणेष्वपि पृथुचिर्भवति । प्रकरणभेदादि न
प्राप्नोति । अना.

त्रयः पाकयज्ञाः ॥

(१) पाकयज्ञाः त्रिविधाः त्रिप्रकारा भवन्ति ।
यद्वाकर्मस्वेवं कल्प्यताम् । पाकयज्ञव्यतिरिक्तान्यन्यान्यपि
सन्ति कर्माणि अपाकयज्ञसंज्ञानि ' पाकेन यज्ञः पाकयज्ञः '
इत्येवं विग्रहं कुर्वताम् । कानि पुनस्तानि । आज्यहोम-
ब्रह्मयज्ञप्रभृतीनि । व्यक्तमित्याचार्यो दर्शयति- यथा अन्ये
पाकयज्ञाः अन्ये आज्यहोमाः इति ' कृताङ्कताज्यहोमेषु '
(आय. १।१।४) इत्यन विभावयिष्यामः । तस्मात्
पाकयज्ञव्यतिरिक्तानि कर्माणि भवन्तीति सिद्धमेतत् ।
स्यादेतदेवं पाकयज्ञशब्दः पक्षी (वर्तते । न) वर्तते ।
पाकयज्ञस्यानेकार्थत्वात् । कः (क) पुनरन्यन विद्यते ।
अल्पत्वे च । तद्यथा अत्रापि च योऽस्मत्पाकतरः अल्प-
तरः । तथा प्रशंसायामपि वर्तते प्रशस्तयज्ञाः पाकयज्ञा
इति । कथं प्रशस्ता इति । अल्पप्रयोगा बहुफल्यः । किं

फलम् । ये एते गर्भाधानादयः संस्काराः, तैर्ब्राह्मण्य-
मवाप्यते । तस्मादेते प्रशस्ताः । क पुनरन्यं प्रशंसायं
दृष्टः ' पाकः पृच्छामि मनसाविजानन् ' (ऋषं.
१।१६।५) इति, ' यथा सुपर्णा अमृतस्य भागम् ? '
(स मा धीरः पाकमना विवेश) (ऋषं, १।१६।५
२१) इति च । किञ्चान्यात् । आज्यहोमानां चाप्य-
पाकयज्ञत्वे तन्नं न प्राप्नोति । इष्यते च । तस्मात् सर्व-
कर्माणां पाकयज्ञसंज्ञेति । तानि यद्वाकर्माणि पाकयज्ञसंज्ञानि
भवन्ति । एवं कल्प्यते- यज्ञ (? मय) इति चायं परि-
माणशब्दः, स जातौ कल्पते इति । कथम् । आचार्यो-
पदेशात् । यदेकैकस्मिन् बहुवचनेन उपदेशं करोति ।
देमा,

(२) पाकयज्ञाः त्रिविधा इत्यर्थः । कुतः ।
हुताः प्रहुताः ब्रह्मणिहुताः इत्येकैकस्मिन् बहुवचननि-
र्देशात् । यदि हि त्रिविधत्वं न स्यात् एकवचनेन निर्देशं
कुर्वतात् । तस्मात् त्रिविधत्वमिति । पाकयज्ञाः अल्पयज्ञाः
प्रशस्तयज्ञा वा । दृष्टश्लोभयन पाकशब्दः । ' योऽस्मत्
पाकतरः ' इत्यनाल्पत्वे पाकशब्दः । ' तं पाकेन मनसा-
ऽपश्यम् ' (ऋषं, १०।११।४) इति, ' यो मा
पाकेन मनसा ' (ऋषं, ७।१०।८) इति च प्रशंसा-
याम् । तेन आज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञत्वं सिद्धं भवति ।
यदि हि पाकशब्दः पक्षी वर्तते, आज्यहोमेषु तन्नं न
स्यात् । इष्यते च । तस्मान्न तत्र वर्तते । प्रशस्तयज्ञा
इत्युक्तम् । कथं प्रशस्तत्वम् । उच्यते । यस्मादेतेषु
संस्कारा उच्यन्ते । तैश्च ब्राह्मण्यमवाप्यते । के पुनस्ते
संस्काराः । गर्भाधानादयः । तस्मात् सर्वेषां पाकयज्ञत्व-
मिति यदुक्तं तत् सम्यक् । गानावृ.

(३) पाकगुणका यज्ञाः पाकयज्ञा इति विशयमाने
आज्यहोमेषु ' पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम् ' इत्येव विधिर्न वर्तते ।
तस्मादल्पवचनः पाकशब्दः, यथा ' योऽस्मत् पाकतरः '
इति । प्रशंसावचनो वा, यथा ' तं पाकेन मनसाऽपश्य-
ममितः ' इति । अल्पायाससाध्यात्वात्पाकत्वम् । महाफल-
त्वात् प्रशस्तत्वम् । वक्ष्यति च ' अथ काम्यानां स्थाने
काम्याः ' ' चरवः ' ' तानेव कामानामोति ' इति । ते
पाकयज्ञाः त्रयः त्रिविधा इत्यर्थः । अना.

(१) आगृ. १।१।२; प्रपा. ५६.

सं. कां. ३

-हुतां अनौ हूयमाना अनमौ प्रहुतां ब्राह्मण-
भोजने ब्रह्मणिहुताः ॥

(१) कथं त्रिविधत्वमित्यत आह— हुता इति ।
अनमौ हूयन्ते ते प्रहुता नाम वेदितव्याः । ये एवमभ्या-
हारं कुर्वन्ति तेषां किमुदाहरणम् । बलिहरणं सर्पबलिश्च ।
द्रव्यैर्वचनं नोपपद्यते । एवंप्रकार- अन्येऽपि द्रष्टव्याः ।
होमाधिकारादयमभ्याहारः । अन्ये पुनरन्यथा । अनमौ
क्रियमाणानां कर्मणां प्रहुतसंज्ञेति । ब्रह्मण्यज्ञप्रभृतीनां सर्वेषां
पाकयज्ञसंज्ञा साधिता भवति । तेन यज्ञकर्माणि । अपाक-
यज्ञसंज्ञं कर्म नास्ति । अत एव पाकयज्ञशब्दः पक्तौ न
वर्तते । ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणिहुता नाम वेदितव्याः
' ब्राह्मणान् भोजयित्वा ' (आर्य. १।२२।१६) इत्येव-
मादयः । एवमुपदेशात् त्रिवे सिद्धे किमर्थे त्रिग्रहणम् ।
चतुर्विधं मा भूदिति । क दृष्टम् । चतुर्णां शास्त्रान्तरे दृष्ट-
त्वात् । हुतः प्रहुतः प्राशितो ब्रह्मणिहुतश्च इति । एवं
शास्त्रान्तरे दृष्टं चतुष्कं प्रतिषेधति । तद्व्यापयति चतुर्विधा
अपि भवन्तीति । किंचान्यत् । अविप्रतिषेधः शास्त्रा-
न्तरे दृष्टो विधिः । इहापि ब्राह्मणप्रमाणमेतत् साधितम् ।

देभाः

(२) अमौ हूयमानाः ' हविष्यस्य जुहुयात् '
(आर्य. १।२।१) इत्येवमादयो हुताः । अनमौ क्रिय-
माणाः ' अय बलिहरणम् ' (आर्य. १।२।३) इत्येव-
मादयः प्रहुताः । ब्राह्मणभोजनं यत्रास्ति ' ब्राह्मणान्
भोजयित्वा ' इति ते ब्रह्मणिहुताः । अप्राविति वचनं
अनमौ हूयमानस्य सर्पबलेः प्रहुतत्वार्थम् । नोऽपि हि
जुहोतिशब्दचोदितः । हुतादिंसंज्ञाविधानं कृत्स्नोपदेशार्थं
शब्दतश्चार्थतश्च मृगतीर्थसंज्ञावत् । अथवा त्रैविध्योप-
देशार्थम् । पाकयज्ञानामेतत् तन्त्रमिति वक्ष्यति । अयं
त्रैविध्योपदेशो (१ अ) सति तत् पाकयज्ञग्रहणमपार्थक्यम् ।
तत्त्वमानजातीयानामेव हुतानां पाकयज्ञानां तन्त्रं यथा
स्वादित्येवमर्थं (त्रैविध्योपदेशः १), प्रहुतब्रह्मणिहुतानां
मा भूत् तन्त्रमिति । तेन सर्पबल्यादावबदानधर्मो निवृत्तः,
ब्राह्मणभोजने च निर्वापादि निवृत्तम् ।

गानाट्ट.

(३) ता एव विधा लक्षणेन दर्शयति— हुता इति ।
हूयमानाः क्रियमाणा इत्यर्थः । न हि पाकयज्ञाः सर्वे हूयन्ते ।
हुता नाम पाकयज्ञाः पार्वणादयः । ' अनमौ प्रहुताः ' अनमौ
क्रियमाणाः प्रहुता नाम पाकयज्ञाः ब्रह्मणिहरणयज्ञादयः ।
ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणिहुताः । यत्र ब्राह्मणभोजनमेव यत्र
च ब्राह्मणभोजनमधिकं ते ब्रह्मणि हुता आतिथ्यपार्वण-
श्राद्धादयः । त्रैविध्योपदेशस्य प्रयोजनं ' पाकयज्ञानामेत-
त्तन्त्रम् ' इति वक्ष्यते । तत् यादृशेषु पाकयज्ञेषु तन्त्रं
समाभ्रातं तादृशेष्वेव यथा स्यात् । कीदृशे च तत् समा-
भ्रातं हुते । तस्मात् हुतेष्वेव तस्य तन्त्रस्य प्रवृत्तिः ।
तेन सर्पबल्यादौ अबदानधर्मो न भवति । ब्राह्मणभोजने
निर्वापप्रोक्षणादयो न भवन्ति । अना.

पाकयज्ञे त्रिविधे ऋचः प्रमाणम्

अथाप्युच उदाहरन्ति* यः समिधा य आहुती
यो वेदेनेति ॥

(१) अथाप्युच उदाहरन्ति । एतस्मिन्नर्थे ऋचो-
ऽप्युदीरयन्ति पूर्वं आचार्याः । अस्मिन्नर्थे श्रौतकर्मणां
नित्यत्वदर्शनात् एतेषां स्मृतिप्रामाण्यादनित्यत्वं स्यात् ।
ननु एतान्यपि कर्माणि श्रुती दृश्यन्ते श्राद्धोपनयनशुल्-
गवप्रभृतीनि । तेषामेव नित्यत्वं स्यात् । लिङ्गात्तस्मात्
सर्वाण्येव श्रौतानि । एवं चेद्वचामुदाहरणमनर्थकम् ।
उच्यते । नानर्थकम् । द्रव्यसाध्यानां कर्मणां फलं
श्रूयते । अद्रव्यसंयुक्तानामपि फलमस्तीति ऋचामुदा-
हरणम् । ' विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिः ' (आर्य. १।१।५)
इत्यत्र एतद्विषयया आहुत्यादीनामनुकीर्तनम् । का नाम
ऋचः । ' यः समिधा य आहुती ' इत्येताः ।
क्रियन्त्यः । तिष्ठः । कुतः । अधिकपादग्रहणात् । तथा
सति तृतीया नोपपद्यते, अन्यार्थत्वात् । एवं द्वे भवतः ।
एवं सति परिभाषा बाध्यते ' अधिके तृचम् '

* यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्रये ।
यो नममा स्वध्वरः ॥

वस्येद्वन्तो रहयन्त आशवन्तस्य धुम्रितमं यशः ।
न तमंहो देयकृतं कुतश्चन न मत्सकृतं नशत ॥

(ऋ. ८।१५।६)

(आशौ. १।१।१९.) इति, बहुवचनं च । नैप दोषः । न तस्याः परिभाषाया इहाधिकारोऽस्ति । ऋस्मात् । अविध्युपदेशात् । विधौ या ऋच् उपदिश्यन्ते तत्र परिभाषा भवति । निदर्शनार्थस्य (१श्च) उपदेश इह । याश्च अर्थेन संबन्धाः तासामिह ग्रहणम् । तस्माद्दोषः । एवमपि बहुवचनमनर्थकम् । नानर्थकम् । सर्वसामत्र विवक्षितत्वात् अदोषः । देवा.

(२) अधिकपादग्रहणमृचोऽधिकस्य द्वयुचस्य ग्रहणार्थं, न तृचस्य । तृतीयस्यामप्यर्थविरोधात् । बहुवचनं तु 'अगोरुधाय' 'आ ते अग्ने' 'यः समिधा' इति द्वयुचावमिषेलोपपन्नम् । ऋचामुदाहरणं कथम् । एतान्यपि कर्माणि नित्यानि श्रौतैस्तुल्यानि आहिताग्रेरपि स्युरित्येवमर्थम् । गानाद्.

(३) देवतामुद्दिश्य इत्यत्यागो यागः । स च ब्रह्मयज्ञ-दिपु नास्ति । तत् कथमेतेषु यज्ञशब्द इत्याद्यङ्क्य तेषा यज्ञत्वमुपपादयितुं ऋच उदाहरति— अथापीति । तत्र अधिकपादग्रहणात् तृचस्य ग्रहणे प्राप्ते तृतीयार्थविरोधात् गृह्यते । ऋच इति बहुवचनं वक्ष्यमाणोपेक्षम् । यो मर्तो मर्त्यः समिधा अग्नये, विभक्तिव्यत्ययः, अग्निं ददाद्य दशतिर्दानकर्मा अन्यत्र, इह तु प्रीणने द्रष्टव्यः प्रीणाति । य आहुती तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः यश्च आहुत्या अग्निं प्रीणाति । यो वेदेन यश्च वेदेन अग्निं प्रीणाति । यो नमसा यश्च नमस्कारेण अग्निं प्रीणाति । यच्छब्द-भ्रुतेः तच्छब्दोऽप्याहार्यः । सः स्वप्वरः स सर्वोऽपि शोभनयज्ञः, न केवलं य आहुत्या प्रीणाति स एव । किञ्च तस्यैत् तस्यैव अर्चन्तः अश्वा रंहयन्ते गमयन्ति कं रथं आशवः क्षिप्रगामिनः । युमितमं युम्नं इति हिरण्यनाम, अतिशयेन युन्नवत् युमितमम् । एवंभूतं यशोऽपि तस्यैव । तस्य देवकृतमंहः व्यसनं कुतश्चन अपि न नचात् न व्यप्नोति मर्त्यकृतं चाहो न नशात् इति ऋग्द्रव्यस्यार्थः । अना.

संमिधमेवापि श्रद्धान आदधन्मन्येत यज इद-मिति । नमस्तस्मै । य आहुत्या यो वेदेनेति ।

(१) आगु. १।१।१९; प्रपा. ५६; शुक. २१ (नमस्कारेण वै स्वल्पि न वै देवा नमस्कारमति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मण

विचयैवाप्यस्ति प्रीतिः । तदेतत्पश्यन्तुपिरुवाच → 'अगोरुधाय गविये शुश्राय दस्यं वचः । घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचत ॥' (ऋसं. ८।२४।२०) इति । वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह । 'आ ते अत्र ऋचा हविर्हृदा तष्टं भ्रामसि । ते ते भवन्तूक्षण ऋपभासो वशा उत ॥' (ऋसं. ६।१६।१७) इति । एत एव म उक्षाणश्च ऋपभाश्च वशाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्यायमधीयत इति । यो नमसा स्वध्वरं इति । नमस्कारेण वै स्वल्पि । न वै देवा नमस्कारमति । यज्ञो वै नमः । इति हि ब्राह्मणं भवति ॥

(१) यो मर्त्योऽग्नये तृतिं ददाति समिधा संमिद्धिः, तस्य किं फलम् । 'तस्येदर्वन्तो रंहयन्ते' (ऋसं. ८।१९।६) इत्यस्यामृचि यत्फलं तद्भवति । श्रद्धानस्य कर्मफलं भवति इत्येतदन विधीयते । श्रद्धान आदध-न्मन्येत यज इदमिति । एवमेव य आहुत्या अग्नये मर्तः तृतिं जनयति ददाति तस्याप्येवम् । तथा चैवं वेदेन यो ददात्यग्नये तृतिं तस्यापि पूर्ववत् समिदाहुत्योस्तृति-हृदा । कथं वेदेनेति । अथातो वेदेनापि तृतिर्भवतीति उत्तरमारन्यते । अगोरुधाय गविये इति । यदिदं मया-सक्तं (१ सूक्तं) प्रयुक्तं तत् घृताच्च मधुनश्च स्वादुतर-मस्तु । समिदाहुत्योर्वा तृतिर्भवति सा मम चैतत्सूक्त-प्रयोगमात्रेणैव प्रीतिर्भवति ते अस्ति । तस्माद्देवप्रयोग-मात्रेणैव तृतिर्भवतीति सिद्धम् । आ ते अग्ने ऋचा हविर्यदाहरामि ते हृदा संस्कृतं हृदा प्रयुक्तं ते तव मन्त्राः उञ्जवत् ऋपभवत् वशावत् तृतिं जनयन्तु । तस्मान्मन्त्र-प्रयोगमात्रेणैव तृतिर्भवति । तस्मात् विचयैवास्ति प्रीतिः इत्येतदुपपन्नं भवति । तस्मादेत एव मन्त्राः । तस्येदर्वन्त इति समिदाहुतिमन्त्राणा अनुकीर्तनं तुल्यफल-वद् (१ फलवद्) शोनार्थम् । अपेशार्थमपरे । आहुत्य-भावे समिधा । तथा मन्त्रेण । यो नमसा ये (१ ते) तृतिं जनयन्ति (१ ति) तेषाम् (१ तस्या) पि स्वध्वरः शोभनयज्ञः । 'तस्येदर्वन्तः' इत्येतत्फलं तस्यापि भवति ।) एतावदेव.

भवतीति । कथमेतावता देवतास्तुप्यन्ति । नमस्कारस्य यश्चत्वात् । तत्कृतः (? तत्कृतः ?) ब्राह्मणदर्शनात् । अस्यापि प्रयोगस्यैव पूर्वं सार्धं विकल्पं मन्यन्ते । आपेक्षिकमपरे । यस्य वेदो नास्ति तस्यायं विधिः । लौकिकमपरे । योऽयं देवतानां नमस्कारः क्रियते ता देवताः प्रति तस्यैतद्विधानमिति । अपरे तु यस्य पूर्वोऽयं विधिर्वै (? विं) प्रतिपिद्धः तस्यायं भवतीति कल्पयन्ति । कस्य । शूद्रस्येति । कस्मात् । शास्त्रान्तरदर्शनात् ' अनुज्ञातोऽस्य मन्त्रो नमस्कारः ' (गौघ, १०।६३) इति । एवमेतत् बहुधा विचार्यै (? यै) यदनुक्तमयथोक्तं वा तत्सर्वं न्यायतः कल्पयितव्यम् । देभा,

(२) ' समिधमेवापि श्रद्धधान आदधन्मन्येत ' इत्यारभ्य ' यज्ञो वै नमः ' इत्यन्तं ब्राह्मणं भवति । तत्र ' समिधा ' इत्यस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं समिधमेवापीति । समिधमेवापि श्रद्धधान आदधत् यजे इदं दैवतमिति मन्येतैव । कुतः । नमस्तस्मै । अत्र नमःशब्देनाज्ञमुच्यते । निषण्डुः नमःशब्दोऽज्ञनामसु पठितः (निषण्डुः २।७) । समिदपि तस्मै दैवताय नमो भवति अन्नं भवति, प्रीतिहेतुर्भवतीत्यर्थः । श्रद्धधान इत्यनेन अद्रायुकस्यैव पाकयज्ञेऽधिकार इति ज्ञाप्यते । ' य आहुती ' इत्यस्य विवरणं ब्राह्मणं य-आहुत्येति । तत्र ' सुपां सुलुक् ' (पा. ७।१।३९) इत्यादिना तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णादिसः । ' यो वेदेन ' इत्यस्य शात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो वेदेनेति विद्ययैवेत्यादि । विद्ययापि प्रीतिदैवतस्याख्येवेत्यर्थः । द्रव्यत्यागाभावेऽपि चेदस्याप्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्तीत्यभिप्रायः । विद्यया प्रीतिरस्तीत्येतत् द्रव्यितुं तस्मिन्नर्थं मन्त्रान्तरत्वं (? न्तरं) साक्षित्वेन श्रुतिर्दर्शयति- तदेतदित्यादि । तदेतदर्थरूपं पश्यन् ऋषिः मन्त्रद्रष्टा उवाच- अगोरुधायेत्यादि । अस्मिन् सूत्रे (? मन्त्रे) स्तोतारः प्रत्यक्षीकृताः । एवम्भूतायेन्द्राय हे सलायः, वचो वोचत धृतात् स्वादीयो मधुनश्चेति कृष्येति । वच एवेत्यनेन तु तात्पर्यकथनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृताः स्मृयन्ते । हे इन्द्र, इदं मे मम वच एव पृताच मधुनश्च स्वादीयः । अस्मिद्धत्यात् स्वादीयस्त्वस्य प्रायनेयमिति दर्शयति- स्वादीयोऽ-

स्त्वित्यादिना । स्वादीयोऽस्त्वित्येवासौ साक्षित्वेन ऋषि-शहेत्यर्थः । अतोऽस्ति प्रीतिः । एवमप्ययनं रखात् स्वादुतरमित्युक्तम् । मांसादपि स्वादुतरमिति मन्त्रान्तरं दर्शयति- आ ते अन्न इत्यादि । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्य-कथनं ब्राह्मणं एत एवेत्यादि । हे अग्ने, एत एव मे मत्संबन्धिनः । अत एव ते तव उक्षाणश्च ऋषभाश्च यशाश्च भवन्ति । भवन्त्वित्यर्थः । भवन्तीति लिङ्गं लेट् (पा. ३।४।७) । विकरणसिप्रत्ययाडागमेकारलोपास्तु व्यवस्थितविकल्पत्वाच्च भवन्ति । के मत्संबन्धिन इति चेत् ये इमं स्वाप्यायमधीयत इति । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं उक्षादिमासेन तव यावती प्रीतिस्तावती तव विद्ययाऽपि भवत्वित्यर्थः । उत्तरार्धचर्चतात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेणेत्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वध्वरः शोभनयज्ञः । ' तस्येद-र्वन्तो रंहयन्ते ' इत्यादि पाकयज्ञानामर्थवादः । नमस्कारेणापि खलु प्रीतिरस्ति । कुतः । न वै देवा नमस्कारमिति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नमस्कारं नाति-क्रामन्ति । तमप्याह्वयन्त (? हरन्त) इत्यर्थः । किमिति नातिक्रामन्ति । यज्ञो वै नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति हि ब्राह्मणं भवति । इतिशब्दो निर्दिष्ट-परामर्शी । समिधमेवेत्यादि एवमन्तं ब्राह्मणं भवतीत्यर्थः । गानांइ.

(३) एवापिशब्दो अल्पतां द्योतयतः । कनिष्ठामात्रं हि समित् तामपि श्रद्धधानो भूत्वा आदधत्-पुरुषः यज्ञ इदं इति मन्येत याग-एवायं मया क्रियत इति मन्येत इत्यर्थः । सूत्रकारोऽपि तं नमस्यति नमस्तस्मै । दृष्टंश्च एवंविधः प्रासङ्गिकोऽन्यथापि नमस्कारः । यथा आर्पा-नुक्रमण्याम्- ' नमोऽग्निम्यस्त्वन्नोधि ? इति । तदेवं यः समिधा ददास स स्वध्वर इति व्याख्यातम् । य आहुती इति व्याचष्टे-य आहुत्या । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण-दीर्घ इति व्याख्यातम् । यो वेदेन इति व्याख्यातमुपादानं, व्याचष्टे- विद्ययैवापि अस्ति प्रीतिः । दाशतिः प्रीत्यर्थ इत्यनेन दर्शयतम् । तदेतत् पश्यन् ऋषिरुवाच तदेतत् अनन्तरोक्तं अर्थरूपं पश्यन् ऋषिवैयश्वो विश्वमना उवाच - ' अगोरुधाय गविषे रुक्षाय दस्म्यं वचः ।

घृतात् स्वादीयो मधुनश्च वोचत ॥' इति । स्तुति-
लक्षणां गां वाचं यो न निरुणद्धि तस्मै अगोरुघाय गविये
गामिच्छते दुक्षाय दुस्थानाय दस्यं अनुरूपं स्तुतिलक्षणं
वचः घृतात् मधुनश्च स्वादीयः स्वादुतरं दर्शनीयं वोचत
अत हे मदीया ऋत्विजः पुत्रपौत्रा वा । अत्र तृतीयपादं
अर्थतो व्याचष्टे— वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च
स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह । मम
स्वभूतं इदं वच एव घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्तु इति
यत् एतदेव अनेन पादेन ऋषिराह इत्यर्थः । न केवलं
घृताच्च मधुनश्च मांसादपि स्वादुतरमिति दर्शयितुं ऋग-
न्तरमुदाहरति— 'आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं भृग-
मसि । ते ते भवन्त्श्च ऋग्भासो वशा उत ॥' इति ।
हे अग्ने ते तुभ्यं हृदा तष्टं हृदयेन विकीर्णितं हविः ऋचा
ऋरूपेण आभरामसि आहरामो वयम् । ते, हविरपि
परामशतलच्छब्दस्य उक्षादिभिः सामानाधिकरण्या-
द्विभ्रवचनमेदः, तादृग्रूपं हविः ते तत्र उक्षाण ऋग्भाश्च
वशाश्च भवन्ति । वन्धा गावो वशाः । व्याचष्टे— एत
एव म उक्षाणश्च ऋग्भाश्च वशाश्च भवन्ति । भरद्वाज-
स्यैवा— य इमं स्वाध्यायमधीयत इति । चलोपोऽत्र द्रष्टव्यः ।
ये च इमं स्वाध्यायमधीयत इति । न केवलं भरद्वाज-
स्यैव, किं तर्हि, अन्येऽपि य इमं स्वाध्यायमधीयते
ज्ञेयामपि एते उक्षाण ऋग्भाश्च वशाश्च भवन्ति,
द्रष्टव्यतिरिक्तानामपि अध्ययनमात्रेण भवन्तीत्यर्थः ।
शे नमसा स्वप्नर इति व्याख्येयोपादानं, व्याचष्टे—
नमस्कारेण वै रत्नवपि । अस्ति प्रीतिरित्यपेक्ष्यते ।
एतदेवोपादयति— न वै देवा नमस्कारमति । वै
प्रसिद्धौ । न एतु देवा नमस्कारमतिक्रामन्ति । 'यशो
वै नमः' इति हि ब्राह्मणं भवति । ततश्च यथा यज्ञं
न्यतिक्रामन्ति, एवं नमस्कारमपीति । अना.

कौपीतकिंशुसूत्रम्

पाकयज्ञाश्चत्वारः

चेत्वारः पाकयज्ञा हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित
इति ॥

(१) कौश. ११५.

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

लौकिककर्मणां पाकयज्ञसंज्ञा

लौकिकानां पाकयज्ञसंज्ञः ॥

(१) एवं सर्वगाह्योमाना साधारणं स्मार्त विधि-
मुक्त्वा, इदानीं पाकयज्ञेषु वैकल्पिकं श्रौतं विधिमाह—
लौकिकानामिति । लोके भवाः लौकिकाः लोकस्मृति-
लक्षणा इत्यर्थः । लोकशब्देन शिष्टा उच्यन्ते । पाकयज्ञ
इति विवाहादीना संज्ञा विधीयते । पाकशब्दः अल्प-
वचनः, यथा— 'क्षिप्रं यजेत पावो देवः' (आपग्य.
७।२०।१५) इति । पाकशब्दो यज्ञः पाकयज्ञ इति
निर्वचने आग्यहोमेषु संज्ञा न स्यात् । तत्संज्ञाप्रयोजनं
'यज्ञं व्याख्यास्यामः' (आप. प. १।१) इत्यत्र एतेषा-
मन्तर्भावः । 'निरुक्ति पाकयज्ञेन यजेत' इत्यत्र च
धर्मप्राप्तिः । अनाकुल्य

(२) लोकरूपानि वेदैर्वेदार्थानिति लोकाः त्रैविद्य-
बुद्धाः शिष्टाः द्विजन्मानः । तैत्थैः आचरन्ते यानि
कर्मणि तानि लौकिकानि । तेषां मध्ये सप्तानां औपासन-
होमादीना पाकयज्ञशब्दः संज्ञात्वेन प्रसिद्धः, न तु श्रौतानां
विवाहादीनां च, तत्र लोकानामप्रयोगात् । यदि लोक-
प्रयोगादेवैषां पाकयज्ञनामना प्रसिद्धैव, तर्हि 'पाकयज्ञेषु
ब्राह्मणावेशो विधिः' इत्येतावता अलं, किमर्थं
'लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः' इति । उच्यते— पाकेन पकेन
चक्षणा साध्यो यज्ञः पाकयज्ञः इत्येवंव्युत्पन्नसंज्ञानुवादात्
नान्तरायकवगतश्चरुवाग्निहोत्ररुविधौ हविः, न पुन-
र्विच्यन्तरवादगयादिकमपीति नियमज्ञापनार्थम् । औषा-
यनेन तु अत्र आग्यं हविरुपदिष्टम् । न त्वाग्निहोत्रिकं
हविरिह भवति, अग्निहोत्रधर्मप्रापकप्रमाणाभावात् ।
'द्विर्जुहोति' (आपग्य. १।२।११) इत्येवमादयः पुनः
पञ्च पदार्थाः वचनवचनान्नवन्ति । देवतास्तु 'तत्तन्मन्त्र-
प्रतिपाद्या एव । ताद.

पाकयज्ञकर्मणः इतिरुक्तं चत्वारः

तत्र ब्राह्मणावेशो विधिः ॥

(१) आपग्य. १।२।१५; गौमि. ८।१५, २०।१७; चम. ११८;
मुक्त. ९८.

(२) आपग्य. १।२।१०.

‘द्विर्जुहोति द्विर्निमार्ष्टि द्विः प्राश्नात्युत्सृप्या-
चामति निर्लेडीति ॥

(१) तत्र तेषु पाकयज्ञेषु अपरो विधिः ब्राह्मणावेश
इत्याचक्षते । ब्राह्मणमात्मनि प्रमाणत्वेनावेक्षत इति ब्राह्मणा-
वेशः ब्राह्मणदृष्ट इत्यर्थः । विधिः प्रयोगः । यः प्रागुक्त
आधारवान् (स) दर्शपूर्णमासप्रकृतिः । अयं तु अग्नि-
होत्रप्रकृतिः ब्राह्मणावेशः । उभयोर्विकल्पस्तत्रेत्युच्यते—येषु
पाकयज्ञेषु आधारवतः तन्त्रस्य प्रवृत्तिः तत्रैवास्य
विकल्पेन प्रातिरिति दर्शनार्थम् । तेन पण्यहोमादियु
अस्य विधेःप्रवृत्तिः ।

तत्र ‘ द्विर्जुहोति ’ इत्यनेन अग्निहोत्राहुत्योरुभयोर्धर्मः
पाकयज्ञेषु प्रधानाहुतिं स्विष्टकृतं च अधिकृत्य विहितो
वेदितव्यः । ‘ द्विर्निमार्ष्टि ’ इति च अग्निहोत्रवलेपनिमा-
र्जनम् । ‘ द्विः प्राश्नाति ’ इति अङ्गुलिप्रादानम् । ‘ उत्सृ-
प्याचामति ’ इति च यत्न वृत्तीयं प्रादानं ‘ बर्हिषोपयम्यो-
दङ्ङाहुत्योत्सृप्याचामति ’ इति, तच्चोदितम् । ‘ निर्लेडि ’
इति यत्न ‘ द्विः सुचं निर्लेख ’ इति च, तच्चोदितम् ।
यावता च विधानेन होमादिसंसिद्धिः तावदमन्त्रवदग्नि-
होत्रादेव प्रत्येतन्म्यम् । तद्यथा— सुवेणोन्नयनं, पालाशी
समित् आहुतिभारणार्था, चतुर्गृहीतं, पञ्चगृहीतं इति ।
तत्र प्रयोगः— अग्निनिष्प्या परिसमूह, परिस्तीर्य, पर्युस्य,
आज्यहोमेषु आज्यं संसृज्य, पक्वहोमेषु स्थालीपाकं सुकसुचं
समृज्य यावत्प्रधानाहुतिं चतुर्गृहीतानि पञ्चगृहीतानि वा
समयद्यति । यत्रोभयं हविस्तत्र तस्योभयस्य, यथा मासि-
श्राद्धे । ततः पश्चादग्नेर्वर्हिषि उपसाद्य, पालाशीं समिध-
माधाय, सर्वानेव मन्त्रान् समनुदृत्य, सकृदेव प्रधानाहुती-
हुत्वा, प्रातरग्निहोत्रवत् लेपनपमृज्य बर्हिषि निमार्ष्टि
यद्यहनि कर्म । अथ रात्रौ, सायमग्निहोत्रवत् । ततः
सौषिष्टकृतीं द्वितीयामाहुतिं उत्तराहुतिवज्जुहोति— ‘ अग्नये
स्विष्टकृते स्वाहा ’ इति स्थालीपाकेषु, ‘ यदस्य कर्मणः ?
इत्याज्यहोमेषु । ईज्ञानयज्ञे तु कर्म तत्र चोदितेन
मन्त्रेण । ततः पूर्ववद्वेपनममृज्य प्राचीनाधीती दक्षिणतो
भूमौ निमार्ष्टि । ततः सुचं सादयित्वा अङ्गुलिप्रादाना-
दिनिर्लेपनान्तमग्निहोत्रवत् । ततो दर्मैः सुकप्रक्षालनं, ततः

(१) भाष्य. १।३।११.

परिसमूहनपर्युक्षणे । एतदाग्निहोत्रिकं नामं सन्त्रं सर्व-
पाकयज्ञेषु आधारवतः तन्त्रेण सह विकल्प्यते ।

अनाकुला

(२) तत्र तेषु पाकयज्ञेषु मध्ये पार्वणादियु पञ्चसु
ब्राह्मणावेशो विधिर्भवति । यो विधिः प्रत्यक्षमेव ब्राह्मण-
मवेक्षते, न ‘ अग्निमिदृष्या ’ इत्यादिवत् लोकाचारानुमेयं,
सोऽप्येषु विकल्पेन भवतीत्यर्थः । नानयोर्विध्योर्मियः
संसर्गः । नापि स्मार्तस्थानेन वाद्यः । प्रत्यक्षब्राह्मणस्यापि
स्मृत्यनुवादे कल्पसूत्राधिकरणन्यायेन स्मृतिरुत्प्रेषणमाग-
त्यात् । अत एव ‘ सर्वे पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां
योऽश्वमेधेन यजते ’ (तैत्ति. ५।३।१२।१, २) इति
श्रुत्याः ‘ यजेत वाऽश्वमेधेन ’ (मनु. १।१।७४) इति
मनुस्मृत्यनुवादेन अश्वमेधद्रादशवार्षिकयोर्विकल्पः ।
बौधायनीये च व्यक्तोऽयमर्थः । तत्रोदाहरन्ति— ‘ आचारं
प्रकृतिं प्राह दर्वीहोमस्य वादरिः । अग्निहोत्रं तथाऽऽज्येयः
काशकृत्स्नस्त्वपूर्वताम् ॥ ’ (बौध. १।४।४४) इति,
‘ ता न मिथः संसादयेदनादेशात् ’ (बौध. १।५।१)
इति । होममन्त्रादयस्तु विध्यन्तरीयाः अर्थादाचारावेहापि
भवन्ति । यद्यस्यापि स्मृतिरुत्प्रेषणे प्रामाण्यं, किमर्थं
‘ ब्राह्मणावेशः ’ इति । उक्तोत्तरमेवैतत् । आग्निहोत्रिक-
विधौ श्रेपे ‘ यदि यजुष्टः ’ (ऐत्रा. २५।३४) इति
श्रौतं प्रायश्चित्तम् । न तु स्मार्तानां ‘ यद्यविज्ञाता सर्व-
व्यापदा ’ (ऐत्रा. २५।३४) इति ।

सर्वे प्रधानहोमाः प्रधानहोमत्वसामान्यात् एको होमं
इत्यग्निप्रेत्य स्विष्टकृदपेक्षया श्रुतिः द्विर्जुहोतीत्याह, न
पुनर्द्विरिव जुहोतीति, ‘ ऋतदश प्राजापत्यान् ’ (तैत्रा.
१।३।४।३) इतिवत् इह संप्रतिपन्नदेवताकृत्याभावात् ।

केचित्— यावन्तः प्रधानहोमाः तावन्ति चतुर्गृहीतानि
सुचि सहावदाय होममन्त्रान् सर्वाननुदृत्य सकृदेव
जुहति । द्विर्निमार्ष्टिस्तदि व्यक्तार्थम् ।

प्रयोगस्तु— न परिसारणदर्वीसंस्कारोपस्तरणादीनि,
अत्रानुपदेशात् । चरुपाकस्त्वर्षाद्विद्यत एव । तेन चरुणा
प्रधानाहुतिस्विष्टकृत्प्राशनभक्षणम्यः पर्याप्तेन दर्वी पूर-
यित्वा अपरेणाग्निं दर्मेषु सादयित्वा आदाय तत्तन्मन्त्रैः
सर्वाः प्रधानाहुतीः क्रमेण हुत्वा दन्त्यन्ततो लेपमादायं

दर्भेर्निमृज्य शेषास्त्रिष्टुते हुत्वा प्राचीनावीती पुनर्लेप-
मादाय दक्षिणतो भूम्यां निमृज्य अप उपसृज्य यशो-
पवीती दर्व्या लेपमद्गुल्याऽऽदाय प्रादय शुद्धयर्थमाचम्य
पुनरप्येवं कृत्वा उदङ्शुभ्रत्य उत्सृज्य दर्व्या हविःशेषं
शवे भक्षयित्वा तां निर्लेख्य आचम्य तां दर्भेरग्निः
प्रक्षालयेदिति ।

ननु— वैश्वदेवौपासनहोमयोः कस्मान्नायं विधिः ?
उच्यते । तत्र 'उभयतः परिपेचनम्' (आपण्ड. ३।७।२२)
इति एककार्ययोः द्वयोरपि विध्योः परिसंख्यानात्, अत
एव बर्हिर्लेपप्रतिपत्त्योरभावाच्च ।

केचित्तु— पाकयज्ञ इत्यत्र पाकशब्दस्याल्पवाचकत्वात्
विवाहादयोऽपि सोमाद्यपेक्षया पाकयज्ञा इति तेष्वप्ययं
विधिरिति, तन्न, तेषां मनुष्यसंस्कारार्थत्वेन अप्राधान्यात्
प्रधानवाचियज्ञशब्दाच्चत्वात्पुनपत्तेः । ताद.

काठकगृहसूत्रम्

पाकयज्ञाक्षत्वारः *

अथ पाकयज्ञः ॥

(१) पूर्वसूत्रभागेन श्रौतकर्माणि उपदिष्टानि । इदानीं
अनेनाध्यायेन स्मार्तानि उपदिश्यन्ते । 'अभिर्मृताना-
मधिपतिः' इत्येवमादधो मन्वा अविनियुक्ताः । ते लिङ्ग-
क्रमसमाख्यानवशात् संस्कारेषु गर्भाधानादिषु पाकयज्ञेषु
च विनियुज्यन्ते । एतैश्च (? एते च) श्रौतैः कर्मभिः
अधिकारशेषतया व्यपेक्षते (? क्षन्ते) । न ह्यसंस्कृतस्य
अवृत्तपाकयज्ञस्य श्रौतेषु अधिकारः । यस्मात् त्रैवर्णिको-
ऽधीतवेदः कृतधर्मजिज्ञासः समावृत्तधर्मद्वितीय (? समा-
वृत्तः सहधर्मचारिणीद्वितीयः) आवसथ्यकर्मकृत् अशी-
नादधीतेति क्रमः । तत्र द्वौ राशी इह गृह्यशास्त्रे वक्तव्यौ
संस्कारराशिः पाकयज्ञराशिश्च । पाकयज्ञा अन्यजर्जनमपे-
क्षन्ते (? क्षन्ते) । संस्कारश्च गर्भाधानादयोऽक्षतयोनि-
मूढा स्त्रियमपेक्षन्ते (? क्षन्ते) । तद्विवाहेनोभयं संपश्यते
अन्यजर्जन च भार्या चेति ।

आवि. १।१

* पाकयज्ञेषु संस्काराणां नान्तर्गतः इति टीकाभिप्रायः ।

(१) काण्ट. १३।१-१०.

(२) सहधर्मचारिण्या सार्धं यो गृहप्रवेशः तदन्तर्गतं
पाकयज्ञः कर्तव्यः, तदनुग्रानावसरत्वाभात् । पाकं निर्वर्त्य
यज्ञाः पाकयज्ञाः । तेषामासूत्रणमिह क्रियते । विस्तारेण
तद्वक्ष्यते । देव.

चतुर्विधः पाकयज्ञो भवति हुतोऽहुतः प्रहुतः
प्राशितश्चेति ॥

तत्र हुतो हवननिर्वर्त्यो वैश्वदेवादिः । अहुतस्तु
अहहनसाध्यो बल्युपहारादिः । यस्य तु प्रारम्भे हवनं
स प्रहुतः अन्यदकादिः । प्रकृष्टेन अशनेन निर्वर्त्यते यः
अतिथिब्राह्मणभोजनादिः स प्राशितः । देव.

हुतो हुतानाम् ॥

प्रकृतिरिति शेषः । इहत्यानां हुताना वैदिको होमः
प्रकृतिरित्यर्थः । यतः इतिकर्तव्यता उपजीव्यते सा
प्रकृतिः । या उपजीवति सा विकृतिः । तथा च वैश्वदेवे
प्रकृतिः (? प्रकृतितः) समूहनपर्युक्षणपरिस्तरणस्वाहा-
कारान्तप्रक्षेपादयः क्रियाः क्रियन्ते । देव.

उपहारोऽहुतानाम् ॥

वैदिक उपहारः अत्रत्यानामुपहाराणा प्रकृतिः । अत्र
उपाग्नि विष्टरमास्तीर्थ आवाहनं कृत्वा सन्नो गन्धाश्रो-
पंहत्य धूपं प्रदाय बल्युपहारादिदानान्तम् । देव.

पिण्डपितृयज्ञः प्रहुतानाम् ॥

वैदिकः पिण्डपितृयज्ञः इहत्याना प्रकृतिः । वैश्वदेव-
शेषपिण्डप्रतिपत्तित्वात्तदीयपिण्डमन्त्रः । ग्रामागनादयश्च
तद्धर्मा भवन्ति अतिदेशात् । देव.

मधुपर्को ब्रह्मौदनश्च प्राशिवानाम् ॥

प्राशितो द्विविधः— अतिथिभोजनदानादिना ब्राह्मण-
भोजनवितरणत्वेना च । तत्र अतिथिभोजनदानस्य
आतिथ्ये (?) वैदिको मधुपर्कः प्रकृतिः । तत्र
च श्रोत्रियाणां पादा (? पादा) र्ध्वमधुपर्कपूर्वं मास-
प्रदानं भोजनमिति विध्यन्ते । देवताविशेषोद्देशेन तु
ब्राह्मणभोजनदाने आधानविहितो ब्रह्मौदनः प्रकृतिः ।
तत्रापि बर्हिर्मुक्तेष्यासनेषु उपवेशनं अर्थदानादिकं सवृत्त-
मन्नं देवतायै संकल्प्य 'प्राशन्तु भवन्तः' इत्यनुष्ठान-
पूर्वकं चासुन (? चासन) नित्यादिरित्यंभावः ।

देव.

दर्शपूर्णमासप्रकृतयः पाकयज्ञाः ॥

साधारणेतिकर्तव्यतातिदेशोऽयम् । असाधारणा तु पूर्वमितिकर्तव्यता निर्दिशति । देव.

तेष्वानुष्ठुपचारस्तूष्णीम् ॥

दर्शपूर्णमासिके विध्यन्ते अविशेषेण प्राते क्वचिदपवादमाह । आहृत क्रिया । उपचारः अनुष्ठानम् । तत् तूष्णीम् । निर्वापावघातादिक्रियानुष्ठानं अमन्त्रकमित्यर्थः । देव.

अनर्थलुप्तम् ॥

यत् छतार्थे निष्प्रयोजनं प्रकृतौ दृष्टमपि न कर्तव्यं विकृतौ अमन्त्रकमपि । यथा पेपणकपालोपधानादि ख्यालीपाके निष्प्रयोजनम् । एवं सामिधेनीनां लुप्तत्वात् समिधाधानं छतार्थत्वात् न कर्तव्यम् * (प्रयाजाभावाच्चोपमृतम्) । सामिधेन्यभावस्तु वक्ष्यमाणः (? माणात्) परिसंख्यानात् ' तत्र क्लृप्तिः पाकयज्ञानाम् ' (' तन्त्र-क्लृप्तिं पाकयज्ञानाम् '—आवि.) इत्यादिकात् । न च— एतावता दर्विहोमग्रहमेधीयादिवत् अपूर्वत्वं पाकयज्ञानां, किं दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वाभिधानेन— इति वाच्यं, कतिपयचतुरवत्तुहोमादिधर्मोपजीवनात् । देव.

एष औपसदोऽभिर्वैवाहनो वा ॥

एषः अतन्त्रोक्तः आहवनीयधर्मकः आहितः, वैवाहनो वा दक्षिणाम्याकृतिः, उभयोऽप्यौपसदः । अन्वयसंज्ञेयम् । उपसीदन्ति अस्मिन् इत्युपसत् आवसथः । तत्र भवः औपसदः । वासादो विकल्पार्थः । तेन समुच्चयाभावः । संव्यवहारार्थोपसदसंज्ञा— ' औपसदे-ऽग्नौ सायं प्रातः ' (काय. ५.३ । १) इत्यादि । वैवाहनस्य विवाह एव संस्कारः, इतरस्य त्रेताया इव आधानम् । देव.

* इतः परं देव०भाष्यं ' प्रयाजाभावाच्चोपमृतम् ' इत्युत्तरं यत्र कल्पयित्वा तत्र मुदितमादर्शपुरतके । वस्तुनः न तत् सूत्रं, टीकास एव सः इत्यस्माकं निर्णयात् नारम्भाभिरतत् सूत्रत्वेन समुदीनम् । तत्रत्यन्त्रेन मुदितं देव०भाष्यमपि न तस्याख्यानात्वं ज्ञायते, पूर्वसंदर्भेण च सुवर्णं संगच्छते इति तदत्रैव निवेशितम् । प्रयाजाभावाच्चोपमृतम् इत्यर्थे यदि देव०भाष्यकारः परि-
कल्प्ये तत्र ' सामिधेन्यापभावात् ' इति पाठो भवितुं शक्तः ।

• (१) काय. ५.३.१-१६.

तरिमन्पाकयज्ञाः ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः । औपसदे प्रथमश्चाद्धर्म-
माहिते पाकयज्ञाः, न तु लौकिके गर्भाधानादिसंस्कारवत् ।
ख्यालीपाकेन निर्वर्त्या यज्ञाः पाकयज्ञाः अष्टकाद्याः । देव.

तेषामुक्तमुपसमाधानम् ॥

यत् उक्तमुपसमाधानं तदेव तेषां पाकयज्ञानाम् । किमुक्तम् । पञ्चदश्यामौपवस्त्रं भुक्त्वा प्रतचारिणौ स्याताम् । श्वेगृते प्रातर्होमं कृत्वा बर्हिः संनहा समिधौ चोद्धतावोक्षितेऽग्निं साध(? साद)यित्वा परिसमूहं परिस्तीयाग्नेरुपसमाधानं (? रूपस्थानं) ' विभूरसि ' इत्यनुवाकेन । त्रिभिः स्तारैः परिस्तरणं, वैश्रवणीय-दर्शनात् । सर्वसंभारदौकनमुपसमाधानमित्यपि व्याक्षते । इष्टिविकारत्वाद्वैष्टिको विध्यन्तः संनिपत्योपकारको नष्टः(?) । अथा (? अन्या) धानं तु नेष्यते गृह्यामौ प्रयाजानुयाजा-
चारादुपकारिणः अन्वाथा(?) मुद्धारः । उपयामं कृत्वा उत्तरतः संस्तीर्य पात्राणि प्रयुनक्ति, कृष्णाग्नि-
मुद्गरत्वं ख्यालीं मेक्षणमुपयामं सुवं सुचमाम्जधानीं हविष्यांश्चापरेणामिमामासादेत्येत् । तांश्च निर्वपेत् अग्नये अग्नीषोमाम्यामिति पौर्णमास्यां, अग्नये इन्द्रामिम्यामित्य-
मावस्यायाम् । गृहे हि तस्यै तस्यै देवतायै चतुरो मुष्टीभ्रिर्वपतीति दृश्यते । देव.

यथाचरितं च पवित्रसंस्करणाज्यनिर्वपणग्रहणा-
धिश्रयणोत्पवनमवेक्षणं च ॥

यथाचरितं मन्त्रवदित्यर्थः । (अवेषणं पत्यापि ?) । तत्र अच्छिन्नामौ समौ प्रादेशामाग्नौ दर्भौ पवित्रकम् । ' यथोक्तमुपसमाधानम् ' इति तत्रतत्रोक्तं— हविष्याग्नेन चरुख्यालीं पूरयित्वा अमुष्मै इति संकल्प्य अवहस्य निष्पृथ चरौ पवित्रान्तर्हिता अपो निधिच्य तण्डुलादिकं निक्षिप्य अवधानेन अनासावितान्तः (? तान्तरं) ऊम्पकं चर्बं श्रपयित्वा अभिचार्य उदगुद्वास्य उदगभिचार्य आघार-
समिधौ आदधाति । ' विष्णोर्मनसा पूते स्यः ॥ देवो वः सवितोऽपुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सर्वस्य रदिममिः ' (कांस. १.५ [१८, १९]) (इति) पवित्राम्यामुदक-
मुपपूय तेनैव तूष्णीं हविष्यान् पात्राणि च प्रोक्षति ।

आज्यधान्या पवित्रान्तरिहातायामाज्यं निर्वपति— 'पृथ्याः पयोऽपि तस्य तेऽक्षीयमाणस्य पितृव्यमानस्य पितृव्यमानं निर्वपामि ॥' (कासं. १।१० [३०]) । देवेभ्य आज्यं निरुप्य गृह्णाति— 'पञ्चानां त्वा यातानां धर्वायागृह्णामि । पञ्चानां त्वा सलिलानां धर्वायागृह्णामि । पञ्चानां त्वा पृष्ठाना धर्वायागृह्णामि । पञ्चानां त्वा दिशां धर्वायागृह्णामि । पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां धर्वायागृह्णामि । भूरस्माकं हव्यं देवानामाशिषो यजमानस्य चरोस्त्वा पञ्चवितस्य धर्वायागृह्णामि । धामासि प्रियं देवानामानापृष्टं देवयजनं देवतमिस्त्वा देवताभ्यो गृह्णामि ॥' (कासं. ५।६ [२८]) । अधिभ्रयति— 'इये त्वा' (कासं. १।१० [३२]) । 'अदग्धेन' (कासं. १।१० [३२]) इति पत्नी अवेशते । 'ऊर्जे त्वा' (कासं. १।१० [३२]) इति पुनरधिभ्रयति । 'अग्नेर्जिह्वा' (कासं. १।१० [३२]) इति पवित्रैरोत्पुनानाति । 'हविरसि' (कासं. १।१० [३२]) इत्यनेन वीक्षते । अवेषणं वेति (? चेति) योगविभागात् पत्न्या अप्यवेषणं वा (?) शयते । अन्यथा एक एव योगोऽभविष्यत् । मैत्रायणीयायां च स्फुटमेवामिहितं पत्न्यवेषणम् । देव.

प्रागाज्यभागाभ्यामुक्ता आधारी ॥

सुकुम्बौ प्रतिताप्य समुन्मुख्यं सुवि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा अंधारसमिधावाधाय चक्रमभिधाय उदग्दमेन्द्रास्य अभिधाय उपयामपाणिः 'प्रजापतये स्वाहा' इत्युत्तरार्धेऽग्नेः संततं दीर्घं प्राञ्चं प्रञ्चालितायां समिधि आधारयति । सुवेण तिष्ठन् चतुर्गृहीतेन दक्षिणमाधारमाधारयति— 'ऊर्ध्वो अप्वरो दिविरगृह्णो यशो यशपतेः । इन्द्रवानृहन्नाः स्वाहा ॥' [कासं. १।१२ (३९, ४०)] ।

देव.

युक्तः पुरस्तादिति पञ्चभिराज्यस्य जुहोति ॥

आज्यस्येति द्वितीयाधे पृथी । अवयवावयविसम्बन्धे वा, आज्यस्याद्यं जुहोतीत्यर्थः । आज्यग्रहणादप्यौ (? दन्य-दप्यौ) पथिद्वयं प्रधानमस्तीति ज्ञापयति । देव.

आयुपः प्राणमिति संतनीर्जुहोति ॥

आयुपः प्राणमित्येकादश नामैर्भावनस्य । देव.

ज्याभ्यातानान्नाष्ट्रभूतञ्च ॥

चं. कां. ४

'येन कर्मणेत्सेत् तत्र जयान् जुहुयात्' (माघ. १।१०।११) इतीहापि विनियोगः । प्रयोदश जंयाः, अभ्यातानहोमश्चतुर्दशः । जयाम्यांतानान् जुहोतीत्यनुपदः । राष्ट्रभूतञ्च । अनापि जुहोतीत्यपेक्ष (? द्यं) ते । राष्ट्रभूतञ्चया प्रविद्धाः प्रयोदश आहुतयः । देव.

यात्राघनायाज्यभागौ ॥

राष्ट्रभूदनन्तरं यात्राघनायाज्यभागौ जुहोति । उभयत्र चोभौ षोडशमास्थाममावास्यायां च । अन्येषु पाकयज्ञेषु आज्यमेव भागो ययोः तौ आज्यभागौ अग्नीषोमी । आज्यशब्दोऽनापि धर्माणां ग्राहकः । तेन चतुर्गृहीतेन होमः । आग्नेयस्य आग्नेयी याज्यानुवाक्या, द्वितीयस्य शौमी । अन्ये त्वाहुः— न याज्यैव अनुवाक्या भवितुमर्हति । अनुवाक्यया प्रैषः, याज्यया हविःप्रक्षेपः । तत्र गायत्र्योऽनुवाक्याः त्रिष्टुभो याज्या इति प्रायिकः । अत एवान् वार्ष्णिशाब्दोऽनुवाक्यायां ग्राहक इत्याहुः । तथा चोक्तम्— 'यत्र वृत्त (? वृत्) सप्तानुवाक्या' इति । 'अग्निर्वृषाणि... आहुतः' (कासं. २।१४ [६६]), 'त्वं सोमासि... क्रतुः' (कासं. २।१४ [६७]) । एतदाज्यभागान्तं कर्म उपसमाधानशब्देनोच्यते इत्याहुः । अग्निमुपसमाधाय आज्यभागान्तं हुत्वेत्यर्थः । देव.

स्विष्टकृदाज्यभागा अन्तरेणावापः ॥

उक्तयोरज्यभागयोर्मविष्यतः स्विष्टकृदाश्च मध्ये आवापः कर्तव्यः । आवापशब्देन स्थालीपाकयज्ञ आग्नेयादय उच्यन्ते । अथवा स्विष्टकृदाज्यभाग (व)-न्तरेण आवापः प्रधानकर्मणां कर्तव्य इत्यध्याहारेण पूरयितव्यम् । देव.

नामधेयेन देवतां यजेत् तदेवतया धर्वाऽऽग्नेर्वी घोहेदग्नीषोमीयामैन्द्राग्नीं वा द्विदेवतेषु वैश्वदेवीं बहुदेवतेषु ॥

आग्नेयस्थालीपाकस्य अग्नेय स्वाहेति नामधेयेन जुहुयात्, पर्यणि स्थालीपाकस्य अग्नेय स्वाहा, अग्नीषोम्यां स्वाहेति । तदेवतया ऋचेति पञ्चान्तरमृहविधानादस्योधि-मतर (? तदेवतया ऋचेति पञ्चान्तरम् । ऊहविधानात् ऋष्यपञ्चोऽभिमततरः) इत्याहुः । आग्नेये स्थालीपाके

यदाग्नेयीं युक्ता यदा न नामधेयेन यागाः । देवकाल-
उत्पेदे नागायिनायकप्रामंयशप्रभृतीनां यागाः प्रसिद्धाः
व्रताभिधानंसमर्था वेदे मन्त्रा नाम्नाताः, तेष्वपि
ष्टेषु दंशपूर्णमासयोः' इति नयेन अतिदेशप्राप्ता
म्रियादिमन्त्राः स्मार्तादिष्वेवोहनीयाः । तस्मात् ' ऋजु
हेतु' इति ऋजुहनिषेधाद्बहुवचन (?) निषेधवचन-
र्थवत् । तत्रैक (?) तत्र द्वि (?) देवतेषु अग्नीषोमीया-
न्द्राग्नी वा प्रकृतौ । बहुदेवतेषु तु वैश्वदेवी विश्वेदेव-
कायानंसमर्थामतिदेशप्राप्तामृजुमूहेत् । देव.

ऋतुतिथिनक्षत्रदेवताश्च यजेत ॥

पट् ऋतवः, तान् तदधिष्ठातृभूताश्च देवताः नाम-
धेयेन यजेत । एवं तिथीः तदधिष्ठातृभूताश्च देवताः
यजेत । तथा नक्षत्राणि अश्विन्यादि (?) दीनि) तदेव-
ताश्च । तत्रैव शान्तिविमोक्तं मन्त्रेषु पठिताः व्याख्याताश्च
प्रधानदेशावाप्राधान्यमिति (?) विज्ञेयम् । देव.
' प्राक् स्विष्टकृत उपहोमः । इह गावोऽयं यज्ञ
आ नः प्रजां धूर्भिरुपधूर्भिश्च हुत्वेडामग्न इति
स्विष्टकृतम् ॥

' इह गावः ? इत्यादयः उपहोमाः । तेषां स्विष्टकृतः
पूर्वत्वं नियम्यते । ' इडामग्ने' इति स्विष्टकृतं यजेत-
त्यनुपपन्नः । ' इह गावः' इत्यादीन् उपहोमान् हुत्वा
मध्यात् पूर्वार्धाच्चावदाय स्विष्टकृतं यजेत ' इडामग्ने'
इति मन्त्रेण । देव.

त्वं नो अग्र इति द्वाभ्यां जुहुयादया भूरिति च ।
सर्वप्रायश्चित्तानि मनो ज्योतिरिति सप्तभिः ॥

ततः एतदाहुतिद्वयं जुहुयादित्यर्थः । अया भूरिति
न, जुहुयादित्यनुपपत्तेः । देव.

परिस्तरणान्यनुप्रहरेत् । नानुप्रहरेदित्येके ॥

' सूकयाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति प्रकृतावा-
न्नाताम् । तत् पाकयज्ञेषु केचिदिच्छन्तीत्यर्थः । देव.

एवं सर्वा देवताश्चेज्यानि च ॥

सर्वा देवताः साधारणनाम्ना यजेत । इज्यानि च
यज्ञेयानि यज्ञ इत्यर्थः । सर्वदेवताभ्यः स्याद्वा, यज्ञेभ्यः
स्याद्वा इति । इज्यानि हविष्यद्रव्याणि सर्वाणि सर्व-
देवतोद्देशेन प्रक्षिपेदित्यपि केचिद्वाच्यते । देव.

पारस्करगृह्यसूत्रम्

पाकयज्ञाश्चत्वारः, संस्कारास्तोषन्तर्भवन्ति #

चत्वारः पाकयज्ञाः, हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित
इति ॥

(१) चत्वारि स्मार्ताधिकर्माणि पाकयज्ञा इत्युच्यन्ते ।
तानि चतुःप्रकाराणि भवन्ति । के पुनस्ते चत्वारः
पाकयज्ञाः ? इत्याकाङ्क्षिते-आह- हुतोऽहुतः प्रहुतः
प्राशित इति । एते चत्वारः पाकयज्ञाः । (हुतो) यत्र
होम एव केवलो न बलिहरणम् । यथा अक्षतहोमः ।
अहुतो न हूयते यत्र । यथा पुंसवनम् । प्रहुतो यत्र हूयते
बलिहरणं च । यथा पश्चादिः । प्राशितो यत्र प्रादप्यते ।
यथा अतिथिभोजनम् । उपदिश्यमाना एवैते चत्वारो
भवन्ति । प्रकारवचनं अपवृत्तिविशेषकरत्वादनर्थकमिति ।
नानर्थकं, प्रकारान्तरसूचनार्थकत्वात् । चत्वारः प्रकारा
उपदिष्टाः । अस्ति हि पञ्चमः प्रकारः, स नोपदिष्टः ।
तत्सूचनार्थमेवैतत्सूत्रम् । कश्चासौ ? ब्रह्मयज्ञ इति । तस्य
विधेर्ब्राह्मणोपदिष्टत्वात् । यावत्ता तदवश्यमहरहमप्ये-
(? रहोऽप्ये) तन्व्यमिति । भर्तृभा.

(२) चत्वारः पाकयज्ञाः । कोऽस्माभिसंबन्धः । विवाहः
प्रक्रान्तः, तत्र च बहिःशालायां कर्मण्यते, तेनान्यत्रापि
यत्र यत्र बहिःशाला तदर्थमभिधीयते । चतुष्पकाराः पाक-
यज्ञाः भवन्तीति शेषः । तानाह- हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित
इति । यत्र होम एव भवति स हुत उच्यते, यथा अक्षत-
होमः । अहुतश्च यत्र होमो नास्ति, यथा स्रस्तरारोहणम् ।
प्रहुतो यत्र होमो बलिहरणं च, यथा पश्चादिषु । प्राशितो
यत्र प्राधान्यमेव, न होमो न च बलिहरणं, यथा ' सर्वासां
पयसि पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्' इति ।

कभा.

(३) चत्वारः पाकयज्ञाः । पच्यते श्रप्यते ओदनां-
दिकमस्मिन्निति पाको गृह्याग्निः । तस्मिन्पाके, नान्यत्रेति
भायः, (पाके ?) यज्ञाः पाकयज्ञाः । यतः, ' वैवाहिके-
ऽग्नौ कुर्वीत गावो कर्म यथाविधि । पञ्चयज्ञविधानं

भर्तृयज्ञभाष्ये स्पष्टमिदम् ।

(१) पागृ. १।४।२; संदी. २३ (भाग. २).

न पक्विं चान्वाहिर्वां गृही ॥ ' (मसू. ३।६७) इति
मनुना दैनंदिनपाको गृहोऽग्नौ संस्यति । ते चत्वारः चतु-
र्विधाः भवन्ति । कथम् ? हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित
इति । तत्र हुतो होममात्रं, यथा सार्यप्रातर्होमः । अहुतः
होमवलिहन्ति कर्म, यथा सस्तरारोहणम् । प्रहुतः यत्र
होमो बलिर्कर्म भक्षणं च, यथा पश्चादिकर्म । प्राशितः यत्र
प्राशनमात्रं, न होमो न बलिः, यथा सर्वासां गवां पयसि
श्रापसश्रपणानन्तरं ब्राह्मणभोजनम् । इयं चतुर्विधः ।
हमा.

खादिर(द्राह्वायण)गृह्यसूत्रम्

पाकयज्ञः पक्वमित्थो यज्ञः

पाकयज्ञ इत्याख्या यः कश्चैकामौ ॥

संज्ञा व्यवहारार्था । एकामिः गृह्यामिः । एकामि-
ग्रहणं अन्वामिसाप्याना संज्ञानिवृत्त्यर्थम् । यः कश्चेति
' सप्त पाकयज्ञसत्याः ' इति दर्शनात् तद्व्यतिरेकार्थं
शास्त्रान्तरोक्तसंग्रहाद्ये च । रुद्रभा.

जैमिनिगृह्यसूत्रम्

पाकयज्ञाक्षत्वारः शृद्धकर्मणि संस्काराणामन्तर्भावः *

अर्थात्: पाकयज्ञान् व्याख्यास्यामः । हुतोऽहुतः
प्रहुतः प्राशित इति । तेषामेकामौ होमः । नित्ये
यज्ञोपवीतोदकाचमने । दर्शपूर्णमासतन्त्राः ।
स्वतन्त्रा वा ॥

यस्मिन् होममात्रं प्रधानं स हुतः औपासनादिः ।
यस्मिन्न विद्यते होमः स अहुतः संध्यावन्दनादिः ।
यस्मिन् होमोऽन्वय प्रधानं स प्रहुतः पुंसवनादिः । पुंस-
वने हि पुरुयसूक्तहोमः पुंलिङ्गप्रश्नश्च प्रधानम् । प्राशितं
श्राद्धकर्म । एवं चतुर्धा पाकयज्ञान् व्याख्यास्यामः ।
यस्मात् एते दर्शपूर्णमासादिभ्योऽप्ये भवन्ति तस्मादेव
पाकयज्ञाख्या । पाकयज्ञो ब्रह्मत्स्यार्थकः ।

तेषां पाकयज्ञानां होम एकामौ कर्तव्यः । न तु
कर्मणिकर्मणि पृथगग्निरुपादेयः । सर्वकर्मार्थमेकोऽग्नि-
धर्म्यः । स चार्थादौपासनाभिरिति प्रसिद्धम् । ब्रह्मचर्या-

* टीकायां स्पष्टम् ।

(१) खाद्य. १।१२०,

(२) जैश्र. १।१.

व्यर्थसमिदाधानादिस्तु तेषां औपासनाग्न्यसंभवात् लौकिके
इति सिद्धम् ।

एते कर्मादौ स्तः । विकल्पानुक्तोरेव नित्यत्वे सिद्धे
नित्यशब्दग्रहणं स्त्रिया अपि यज्ञोपवीताकारेण उत्तरीयं
कर्माङ्गं भवति । श्रोत्रसंशोचनकल्पयावृत्त्यर्थं उदकग्रहणम् ।
एते पाकयज्ञ दर्शपूर्णमासतन्त्रतद्व्यतिरेका भवन्ति । एतेन
यदेतेष्वनुक्तमाकाङ्क्षितं तद्दर्शपूर्णमासाभ्यामानेतव्यम् ।
' यथा खादिरः पालाशो वेष्मा ' इत्युक्ते ' एकवित्शति-
रिष्मदारूणीति । वाद्यन्वयार्थः । एते स्वतन्त्राश्च भवन्ति,
न सर्वत्रैषां दर्शपूर्णमासतन्त्रमानेतव्यमित्यर्थः । तेनात्र
न ऋत्विगवरणादि । तथा च सूत्रद्वयार्थ आचाराद्यव-
स्थापनीयः । श्रीग्या.

वैश्वानरगृह्यसूत्रम्

अष्टदश शारीराः संस्काराः द्वाविंशतिर्वैशाख संस्कार-
पदभान इति चत्वारिंशत् संस्काराः,
सत्यासः मुनिधर्मोऽपि संस्कारः,
एतेषु उत्तरोत्तरे गरीयान्

* अथ निषेकादिसंस्कारान् व्याख्यास्यामः । ऋतु-
संगमनगर्भाधानपुंसयनसीमन्तविष्णुवलिजातक-
र्मोत्थाननामकरणात्रप्राशनप्रवासागमनपिण्डवर्धन-
चौडकोपनयनपारायणव्रतबन्धविसर्गोपाकर्मसमा-
वर्तनपाणिग्रहणानीत्यष्टादश संस्काराः शारीराः ।
यज्ञाश्च द्वाविंशत् । ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञः पितृ-
यज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति पञ्चानामहरह-
रनुष्ठानम् । स्थालीपाक आश्रयणमष्टका पिण्ड-
पितृयज्ञो मासिश्राद्धं चैत्र्याश्रयजीति सप्त पाक-
यज्ञाः । अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाप्रयणे-
ष्टिश्रातुर्मास्यो निरूढपशुवन्धः सौत्रामणीति सप्त
हविर्यज्ञाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽष्टोयाम इति सप्त सोमयज्ञाः ।
इत्येते चत्वारिंशद्व्यति । निषेकादा जातका-

* पाकयज्ञेषु संस्कारा गर्भाधानादयः अष्टदश नान्भवन्तीति
अस्यान्वयस्य मतम् ।

(१) वैश्र. १।१, सं. ३ (स्थालीपाकोऽष्टका अमाश्राद्ध-
मौपासनहोम. आश्रयणप्रदायणी चैत्रीनि सप्त पाकयज्ञसत्या वैश्र-
देवमेके चैत्रीस्थाने समागमन्ति ।) एतावदेव.

त्संस्कृतायां ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातमात्रः पुत्र-
मात्रः । उपनीतः सावित्र्यध्ययनाद्ब्राह्मणः ।
वेदमधीत्य शारीरैः पाणिप्रहणात्संस्कृतः पाकयज्ञै-
रपि यजन् श्रोत्रियः । स्वाध्यायपर आहिताग्नि-
हविर्यज्ञैरप्यनूचानः । सोमयज्ञैरपि ध्रूणः । संस्कारै-
रेतैरुपेतो नियमयमाभ्यामृषिकल्पः । साङ्गचतुर्वेद-
तपोयोगादपि । नारायणपरायणो निर्द्वन्द्वो मुनिः ।
इति संस्कारविशेषात् पूर्वात् पूर्वात्परो वरीयान्
इति विज्ञायते ॥

निषेकादीनां संस्काराणां प्रायश्चित्तम्

अथ निषेकादिसंस्काराणां प्रायश्चित्तं व्याख्या-
स्यामः । स्नात्वा संकल्प्य पुण्याहे विधिवत्संस्का-
रान् कुर्यात् । चतुर्दिशं चतुर्हस्तं गोचर्मत्युक्तम् ।
गोचर्ममात्रोपलिप्ते पूर्ववदग्निं निधायामिमुख-
मासीनमग्निं ध्यात्वाऽऽधारं जुहुयात् । सर्वस्यादा-
याधारे क्रियालोपे विपर्यासे च व्याहृतीर्महाव्या-
हृतीर्गोयत्रीं सावित्रीं मिन्दाहुतीं वैष्णवं च द्वि-
रावर्त्य हुत्वा पुनराधारं जुहोति । स्थण्डिले परि-
स्तरणादिसंभारे च प्रमाणवर्जिते हीने मिन्दाहुतीं
सावित्रीं व्याहृतींश्च जुहुयात् । ऋत्विजोरभावे
दक्षिणोत्तरयोः प्रागग्रं कूर्चं निधाय ब्रह्मसोमौ
संकल्पयति । सर्वं युग्मं प्राच्यामुदीच्यां वाऽग्रमन्तं
च दैविके करोति । सर्वमयुग्मं दक्षिणस्यां पश्चि-
मस्यां वाऽग्रमन्तं च पैतृके करोति । होमे न्यूनेऽति-
रिक्ते च पूर्णाहुतीं मिन्दाहुतीं जुहोति । विशेषे-
ऽनुक्ते ऋषेण होतव्यमाज्यं हविर्व्याहृतिर्मन्त्रम्
(? न्त्रः) । प्रायश्चित्तेऽनुक्ते वैष्णवं प्रायश्चि-
त्तम् । अग्नावाज्ये चरौ वा होमे मक्षिककिमिरोम-
पिपीलिकादिपतने तद्वपोह्य बर्हिपोद्दीप्य प्राजा-
पत्यमात्रेयम् । अग्न्यायतने गोवराहश्वसर्पमण्डूक-
माज्जाराथैर्गमने तत्पदानिदं विष्णुरिति प्रोक्ष्य
वैष्णवं रौद्रं च । परिस्तरणादिसंभारणां दाहे भेदे
च्छेदे नाशे च तत्तत्स्थाने संयोज्य मिन्दाहुतीं
द्विरावर्त्य जुहुयात् । आधारे कृते तरिमन्त्रौ समु-

(१) वैश्व. ६।१.

त्सन्नेऽग्निं ध्यात्वा तद्भस्मायं ते योनिरिति समिध-
मारोप्योदबुध्यवेति लौकिकामौ समिधं निधायो-
ज्याल्य परिपिच्य मनो ज्योतिरयाश्चाग्ने मिन्दाहुतीं
व्याहृतींश्च जुहुयात् । सर्वहोमानामन्ते स्थिष्टकृत्य-
भृत्यन्तहोमे हीने विष्णोर्नुकादिमिन्दाहुत्याश्राविता-
दीन् जुहुयात् ॥

अथ निषेकादीनां सामान्यप्रायश्चित्तम् । विष्णो-
र्नुकादिमिन्दाहुत्याश्रावितादीनिद्विरावर्त्य हुत्वा तत्त-
त्कर्म कुर्यादिति केचित् । अधवाप्युपनयनं याव-
त्तावत्कालं गर्भाधानादिचौडकान्तेषु हीनेषु तन्त्रयि-
त्वैकहोमे कुर्याच्चेतिपता चान्द्रायणं पुत्रः प्राजा-
पत्यं चरित्वा ब्राह्मणभोजनसुवर्णपशुदानानि कृत्वा
विष्णोर्नुकादिमिन्दाहुत्याश्रावितादीन् रौद्रं मूलहोमं
वैष्णवं च द्विरावर्त्य प्रत्येकं हुत्वा तन्त्रयित्वैकहोमे
गर्भाधानादीन् कुर्यात् । आधारान्ते होमश्चैको
भवति । आदावन्ते च प्रत्येकं परिषेकं करोतीति
विशेषः ॥

वैजवापगृह्यसत्रम्

शुद्धाणां संस्काराः

शूद्रस्यापि निषेकपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्म-
नामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशनचौलानि अमन्त्र-
काणि यथाकालमुपदिष्टानि ॥

कौशिकमूत्रम्

पाकयज्ञरूपम्

द्वैशपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः ॥

अथाप्यपरो हवनयोगी भवति ॥

कुन्मीपाकादेव व्युद्धारं जुहुयात् ॥

अधिध्रयणपर्यभ्रिकरणाभिधारणोद्वासनालङ्करणो-
त्पवनेः संस्कृत्य ॥ अथापि श्लोकौ भवतः—

आज्यभागान्तं प्राक् तन्त्रमूर्ध्वं स्थिष्टकृता सह ।

(१) वैश्व. ६।६.

(२) मभा. १०।५० शुद्धकारः ; गौमि. १०।५१ कण्ठो-
पनिष्क्रमणान्न (करणान्न) शुद्धकारः ; संप्र. १३३ गौमिवदः
३१८ गौमिवद, गृह्यकारः ; मुक्ता. ६७ गृह्यकारः ; संग. ६२०
(निषेक) शेष गौमिवद, शुद्धकारः.

(३) कौश्व. १।६।१०-३४.

हवींषि यद्वा आवापो यथा मन्त्रस्य तन्त्वयः ॥
 पाकयज्ञान् समासायैकाग्र्यानैकवर्द्धिषः ।
 एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाभि सति दैवते-
 (? त इ) ति ॥

आव्यतन्त्रे पाकतन्त्रे दर्गपूर्णांमासधर्मा भवन्ति पूर्व-
 तन्त्रं च उत्तरतन्त्रं च सर्वेषु पाकतन्त्रेषु । सर्वमापर्वणं
 कर्म पाकयज्ञशब्देन उच्यते । अत्रापि गोपथब्राह्मणपठितौ
 श्लोकौ भवतः । केशवोऽपि पठति-देवतेति ।

हाफेटी.

गौतमः

संस्काराश्वत्वारिंशत्

गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोऽथयज्ञजातकर्मनामकर-
 णान्नप्राशनचौलेपनयनम् ॥

(१) चत्वारिंशता संस्कारैरित्युक्तम् । के पुनस्ते इति
 ज्ञानाह- गर्भाधानेति । गर्भाधानादयः प्रतिगृह्यमाश्रिताः ।
 इहाभिधानं तु संस्कारत्वज्ञापनाभ्यम् । मनुनाऽपि चैषां
 संस्कारत्वमुक्तम्- 'निषेकादिः समानान्तः' (मस्मू.
 २।१६) इत्यादि । गर्भाधानं क्रतावेव 'सवेदाने हुत्वा'
 इत्यादि प्रतिगृह्यं द्रष्टव्यम् । पुंसवनं तृतीये मासे चोद्यते
 प्रथमे गर्भे, नान्यत्र । तत्र तु व्यक्ते गर्भे । प्रतिगर्भं केचि-
 दिच्छन्ति । केचिदेकमेव । तथा सीमन्तोऽथयनमपि ।
 तत् चतुर्थे पठे अष्टमे वा चोद्यते । जातकर्मापि स्न-
 नप्राशान्नात् नाभिवर्धनाद्वा प्राग्द्रष्टव्यम् । नामकरणं दशमे
 द्वादशे वाऽहनि पुष्ये नद्यमे वा । अन्नप्राशनं पठे मासे
 संवत्सरे वा । यथाऽऽह शङ्खः- 'सवत्सरेऽन्नप्राशनं पठे वा'
 इति । चौत्रं संवत्सरे तृतीये वा । उपनयनमुक्तम् । उप-

(१) गौष. ८।१३; ऋक. ७६; ममा. गौमि. ८।१४;
 स्मृच. (क.) १३ (गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोऽथयनं जातकर्म
 नामकरणान्नप्राशनं चौलेपनयनम्), (घ.) ३२; स्मृसा. १
 (गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोऽथयनं जातकर्म नामकरणान्नप्राशन-
 चालेपनयनम्), पमा. ४३६ पुंसवन्तमी (पुंसवतानवलोभन्तमी);
 मपा. ९६ नाम नयनम् (नामकरणान्निष्कमगाब्राह्मणान्चौ-
 लेपनयनम्); प्रया. ४ नयनम् (नवनाभि); प्र. १ प्राशयः;
 मंत्र. १३७: १४१, १५७ भावपुंसवत (भानं पुंसवतं) निर्देश-
 यान्त्; चम. ११७; मुक्ता. ७३; मंत्र. ७ धानपुंस (भानं
 पुंसं) नयनम् (नवनाभि); आन. १४२; प्रका. १ स्मृचरयः;
 सं. २ प्राशयः; संदी. २ (भाग. २).

निष्कमणं च अन्नप्राशने एवान्तर्भूतत्वात्तुक्तम् । तदुक्तं
 मनुना- 'मासे चतुर्थे कर्तव्यं शिशोर्निष्कमणं यद्वात् ।'
 (मस्मू. २।३४) इति । ममा.

(२) समाहारद्वन्द्वः । गर्भाधानं 'क्रतावुषेयात्'
 इत्यादिकालनियमेन सूत्रज्ञरोक्तविधाननिषेकः । गर्भा-
 धानादयः संस्काराः तत्तदुद्येयुक्ताः । इह तु संस्कार-
 गणनायै स्वरूपनिर्देशमात्रं कृतम् । गोमि.

(३) मनुना उपनिष्कमणालयं कर्माप्युक्तम्
 'चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्कमणं यद्वात् ।'
 (२।३४)- इति, तदिह नाहृतम् । मुक्ता. ७३

(४) आश्वत्यायनेन तु 'उपनिषदि गर्भलम्भनं
 पुंसवनमनवलोभनं च' इत्यनवलोभनमप्युक्तम् । अग्रेऽपि
 कर्णवेधादयः संस्कारा ज्योतिःशास्त्रोक्तास्तत्र वक्ष्यन्ते ।
 संम. ८

(५) 'वैश्वी धारयेद्यष्टिं सोदकं च कम-
 ण्डलम् । यशोपवीतं वेदं च द्रुमे रिकमे च कुण्डले ॥'
 (४।३६) इति मन्त्रदिष्टेन 'दीक्षाया कुण्डली भरति'
 इति भूतिविहितेन च कुण्डलाखरणेन आश्रितः कर्ण-
 वेधाख्यः संस्कारः आवदयसोऽपि न षोडशादिः संस्कार-
 न्तर्गतः, तन्मध्ये तस्य पाठामावात् ।

सदी. २ (भाग. २)

चत्वारि वेदप्रतानि ॥

(१) ब्रह्मब्रह्मार्थत्वान् वृषयुगदेशः । प्रतिवेदं चत्वारि
 चत्वारि प्रहीतन्यानीत्येवमर्थं वेदब्रह्मम् ।

ममा.

(२) एतानि प्रतिवेदं प्रतिगानं च यथेयुक्तानि ।
 ८ गौमि.

(३) वेदप्रतानि प्रात्रापत्यादीनि । स्मृच. १३

● सं. गौमिगणम् । ८ सं. च. नमिगणम् ।
 † मुक्ता. स्मृचरयः ।

(१) गौष. ८।१४; ऋक. ७६; ममा. गौमि. ८।१४;
 स्मृच. (क.) १३, (घ.) ३२; स्मृसा. १; पमा. ४३६;
 मपा. ९६; प्रया. ४; प्र. १; मंत्र. १३७; चम. ११७;
 मुक्ता. ७३; मंत्र. ७; भा. १४२; प्रका. १; सं. २; संदी.
 २ (भाग. २).

स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषां च ॥

(१) स्नानं समावर्तनम् । सहधर्मचारिणीसंयोगो विवाहः । एतेषां चेति वक्ष्यमाणानामष्टकादीनामिति संबन्धः । ब्र.क. ७६

(२) स्नानं समावृत्तिः । सहधर्मचारिणीसंयोगो विवाहः । विसमाप्तौ नावद्यमनन्तरमेव विवाह इति ज्ञापनार्थः । विवाह इति वक्तव्ये सहधर्मचारिणीग्रहणं दारपरिग्रहस्य कर्मार्थत्वज्ञापनार्थम् । एवं च अकृतदारस्य विधुरस्य च पञ्चयज्ञाद्यभावे न दोषः । पञ्चानां यज्ञानां देवयज्ञादीनां अनुष्ठानं करणम् । अनुष्ठानामिसंक्रन्धार्थः पश्या निर्देशः । अनुष्ठानग्रहणं च नामिष्टोमादिवत् कदाचिदेव, किंतु अहरहरित्येवमर्थम् । यद्यपि देवयज्ञादय एव पञ्च महायज्ञाः, तथापि देवादीनामुपादानं पञ्च संस्कार इति ज्ञापनार्थं, अन्यथा पञ्चयज्ञानुष्ठानमेक एव संस्कार इत्याशङ्का स्यादिति । देवादशो व्याख्याताः । एतेषां चेत्यात्मगुणसमुच्चयार्थश्चकारः । ततश्च पञ्च यज्ञा अप्यात्मगुणसहिता एव पुरुषार्थप्रापकाः, न पृथग्भूता इति सिद्धं भवति । एतेषामिति वक्ष्यमाणानामुपलक्षणं, नोक्ताः पञ्च यज्ञा एव । कुतः ? यदि पञ्चयज्ञानामेवाऽऽत्मगुणसहितत्वमिष्यते, तदानीं सगुणानां पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानमित्यवश्यम् । ततश्च वक्ष्यमाणा अप्यात्मगुणसहिता एव ब्रह्मसायुष्यप्रापका इति द्रष्टव्यम् । * मभा.

(३) स्नानं समावर्तनं, सहधर्मचारिणीसंयोगो विवाहः । पञ्चानां देवा(रदी)नां यज्ञाः तेषामनुष्ठानम् । एतत्पञ्चमहायज्ञानुष्ठानमहरहः कर्तव्यम् । न तु

* स्मृत., स्मृता., चम. मभागनम् ।

(१) गौध. ८।१५; ब्र.क. ७६; मभा.; गौमि. ८।१६-२८; स्मृच. (क. १३) (देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषां च ०), (ख.) ३२; स्मृसा. १ (पञ्चानां ... तेषां च ०); पमा. ४३७ स्मृच. (क.) वद.; प्रपा. ४ (स्नानं सहधर्मिणीसंयोगः पञ्चमहायज्ञानामनुष्ठानम्); प्र. १ पमावद.; संप्र. १३७ (देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषां); सुक्ता. ७३; संम. ७ पमावद.; आन. १४२ चमवद.; प्रका. १ पमावद.; संर. २ पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं (पञ्चमहायज्ञाः) शेषं पमावद.; संदी. २ (भाग. २) पमावद.

सकृत्कृतेन संस्कारसिद्धिः । पञ्चग्रहणात्पञ्चैते पृथक् संस्काराः, न पुनः समुद्रिता एकः संस्कारः । वक्ष्यमाणानामष्टकादीनां च पाकयज्ञानामनुष्ठानं संस्कार इति ।

* गौमि.

अष्टका पार्वणः श्राद्धं श्रावण्याप्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ॥

(१) ' ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्त्रयोऽपरपक्षाः तेषामेकैकस्मिन्नेकैका (ष्टका) भवति (जैश्र. २।३) इति या उप्यन्ते ता अष्टकाः । पार्वणः (स्वालीपाकः) पर्वणि भवत्वात् पार्वणः । श्राद्धं मासिश्राद्धमुच्यते । श्रावणीश्राद्धेन श्रावणपौर्णमासीयुक्तत्वाद्गुपाकरणमुच्यते । आग्रहायणीश्राद्धेन आग्रहायणमुच्यते । चैत्रीश्राद्धेन शूद्रगवः । आश्वयुजीति इन्द्रध्वजहोमः । सप्तग्रहणैकैकस्य गणनार्थम् । पाकग्रहणं स्वालीपाकसंक्रन्धार्थम् । यत्रग्रहणमग्निसंक्रन्धार्थम् । संस्थाः सम्यक् स्थिताः यज्ञ एवोक्ता इत्यर्थः । मभा.

(२) ' ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्त्रयोऽपरपक्षात्तेष्वेकैकस्मिन्नेकाऽष्टका भवति ' इति छन्दोगाः । ' हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकैकस्यां वा ' (आगृ. २।४।१, २) इत्याश्वलायनः । ' या माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्यष्टका तस्यामष्टमी ज्येष्ठयो संपद्यते तामेकाष्टकेत्यांशधते । ' (आपगृ. ८।२१।१०) इत्यापस्तम्बः ।

* संम., सुक्त. गौमिवत् ।

(१) गौध. ८।१६; ब्र.क. ७६ (सप्त ०); मभा.; गौमि. ८।१९; स्मृच. (क.) १३ पार्वणः (पार्वणं) प्याग्रहायणी (प्याग्रयणी), केचित् औपासनाहोमो वैश्वदेव पार्वणमष्टका मासिश्राद्धं सर्वलिरीशानवलिरीति सप्त पाकयज्ञानाहुः । १।५७ अष्टका पार्वणः (अष्टकाः पार्वणं) प्याग्रहायणी (प्याग्रयणी) युजीति (युजी चेति), (ख.) ३२ पार्वण. (पार्वणं) युजीति (युजी चेति) : ४१३ पार्वणः (पार्वणं) प्याग्रहायणी (प्याग्रयणी) युजीति (युजी चेति); पमा. १५३ णः श्राद्धं (प्याश्राद्धं) : ४३७ णः श्राद्धं (प्याश्राद्धं) युजीति (युजी चेति); प्रपा. ४; प्रर. १ पाकयज्ञसंस्थाः (पाकसंस्थाः); संप्र. १३७ (अष्टकापार्वणप्राद-श्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः); चम. ११७; सुक्ता. १९ णः श्राद्धं (प्याश्राद्धं) : ७३ णः श्राद्धं (प्याश्राद्धं) अष्टायणी (अष्टायणी); संम. ७ णः श्राद्धं (प्याश्राद्धं); आन. १४२ संमवद.; प्रका. १ संमवद.; संर. २; संदी. २ (भाग. २) संमवद.

एवंभूता अष्टका । पर्वणि भवः स्थालीपाकः पार्वणः ।
 श्राद्धं मासिश्राद्धम् । श्रावणी सर्पत्रलिः ' श्रावण्यां पौर्ण-
 मास्यां गृह्यमग्रिमतिप्रणीय' (खागू. ३।२।१) इत्यादि
 छन्दोगामिहितः । ' श्रावण्या पौर्णमास्यांमस्तमिते स्थाली-
 पाकः ' (आपगू. ७।१८।५) इत्यापस्तम्बः । आग्र-
 हायणी मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यां क्रियमाणः सर्पत्रलि-
 (१ ले) रुत्सर्गहोमः । हेमन्ते प्रत्यवरोहणाख्यं च कर्म
 आग्रहायणीशब्देनोच्यते । चैत्री शूलगवः, ईशानत्रलि-
 रित्यापस्तम्बीयानां प्रसिद्धः । स चैत्र्या पौर्णमास्यां भवति ।
 ' अथ शूलगवः शरदि वसन्ते च ' (आगू. ४।९।१, २)
 इत्याश्वलायनः । ' आश्वयुजीं हद्राय (पाय) मः '
 (तागू. ३।३।१) इति छन्दोगाः । ' आश्वयुज्यां
 पौर्णमास्यां तत्कर्म (१ आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्म) निवे-
 शनमलङ्कृत्य स्नाताः शुचिवाससः पशुपतये स्थालीपाकं
 निरुप्य जुहुयुः ' (आगू. २।२।१, २) इत्याश्व-
 लायनः । अनाहिताग्रेराप्रयणमपि तत्रैव भवति । तदिदं
 द्वयमाश्वयुजीशब्देन विवक्षितम् । पाकयज्ञ इति गार्गीयां
 कर्मणामाख्या । यथाऽऽह आपस्तम्बः— ' लौकिकानां
 पाकयज्ञशब्दः ' (आपगू. १।२।९) इति । संस्थाः
 विधाः, पाकयज्ञविधाः सतेत्यर्थः । * गौमि,

(३) चैत्री होलगाख्यं कर्म । आश्वयुजी इन्द्र-
 ध्वजहोमाख्यम् । अन्ये तु प्रसिद्धाः । केचिदौषामन-
 होमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासिश्राद्धं सर्पत्रलिरिदानी-
 न्परिलिरिति सप्त पाकयज्ञानाहुः । ऽ समूच. १३

(४) श्रावणी सर्पत्रलाख्य भवणाकर्माख्यं च
 कर्म । संम. १३७

(५) श्राद्धमवावास्यादि । श्रावणी तत्र कर्तव्यं
 भवणाकर्म । आग्रहायणी तत्र कर्तव्यं प्रत्यवरोहणम् ।
 चैत्री तत्र कर्तव्यः शूलगवः । आश्वयुजी तत्र कर्तव्य-
 माश्वयुजीकर्म अनाहिताग्रेराग्रहाय (१ प्रय) गे चेति द्वयं
 आश्वयुजीशब्दमाह्वानिनि हरदत्तः । पाकयज्ञाः अल्प-
 यज्ञाः । प्रस्तापयज्ञा या, ' तं पाकेन मनसा ' ' यो मा

* प्रट., संप., मुचम., संम. गौमिगतम् ।
 ऽ होत्री गौमिगतम् ।

पाकेन मनसा ' इत्यादौ पाकान्द्रप्रयोगस्य प्रसंग्यां *
 दर्शनादिति वृत्तिकृत्राचरणम् । ऽ सम. ११७, ११८
 (६) आपस्तम्बिनां तु औपासनं दर्शपूर्णमासौ
 वैश्वदेवमष्टका मासिश्राद्धं सर्पत्रलिरिदानीनपरिलिरिति सप्त
 पाकयज्ञाः, अन्त्याधेयं विना अग्निहोनादिपिण्डपितृ-
 यज्ञान्ता हविर्विशस्यता इति मेद. । । आन. १४२

(७) सूतकृता आश्वयुज्या अविधानात् तत्र
 औपासनहोमः संस्थान्तेन प्राद्यः । उक्तं च यैस्तानसेन—
 ' स्थालीपात्रोऽष्टका अमाश्राद्धमीपासनहोमः श्रावण्या-
 ग्रहायणी चैत्रीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, वैश्वदेवमेके
 चैत्रीस्थाने समामनन्ति ' इति । पाकयज्ञसंस्थाः सतेत्यन्वयः ।
 पाकयज्ञसंस्था उद्दिश्य सतत्वं विधीयते । तच्च सतत्वं
 चरमपदलक्षणया सतान्यतमत्वम् । उद्देश्यविधेयभावस्थले
 विधेयतावच्छेदकरूपेण विधेयस्य उद्देश्यतावच्छेदकन्यापक-
 त्वबोधो व्युत्पत्तिविधेः । उद्देश्यतावच्छेदकं पाकयज्ञ-
 संस्थान्त्वम् । विधेयतावच्छेदकं सतान्यतमत्वम् । तथाष्ट-
 कादिभेदसप्तकाभावयन्त्वम् । तथा च पाकयज्ञस्याः सता-
 न्यतमा इत्यर्थे मिद्रे आधिक्यव्यवच्छेदसिद्धिः । एतेन
 सिद्धप्रासिद्धिव्यापातो निरस्तः । न्यूनत्वव्यवच्छेदस्तु सत-
 त्वान्यदादेय लभ्यते । औपासनेन तु पाकयज्ञसंस्थानाम-
 परिमितत्वमपि पक्षे उक्तं कर्मान्तगुणे ' अतीरतिना उ
 द्वैके ब्रुवते यच्च किञ्चान्यत्र निहारदुष्पूने सर्वाङ्गाः पाक-
 यज्ञसंस्थाः ' इति । अनेनद्भवस्वामिभाष्यम्— ' अविशेषेण
 यन्निचितेताग्रेत्यत्र हूयते सर्वाङ्गाः पाकयज्ञसंस्थाः ' इति ।
 एतेनापरिमितत्वं दर्शितमिति । एतन्मते सतान्यतमत्वं
 सतपदेन न लक्षणीयम् । गर. ३

अन्त्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावाप्रयणं पानु-
 मास्यानि निरुद्धपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त. हवि-
 र्यज्ञसंस्थाः ॥

* भागू. १।१।२ (संम. घृ. १७) इत्यन्व. ।
 ऽ संम. चरमपदपराकाः ।

(१) गौध. ८।१७ ; प्रक. ७६ ; ममा. ; गौमि. ८।१७ ;
 समूच. (क.) १३ गानावापयने पशुनांश्वानि (मासि वाप-
 यन्त्यापयणदि) : १५७ दत्तौ वैश्वानरावापयने पशुनांश्वानि
 (दत्तौ दत्तान्ते पशुनांश्वान्यवयवेष्ट) , (म.) १२ वीरमन्वा-
 वापयने वा (दत्तान्ते वैश्वानरावा) : ५१६ दत्तौ वैश्वानरा-

(१) श्रुतिप्रसिद्धकर्मानुवादः संस्कारत्वार्थः । अत्र आम्रयणशब्देन आम्रहायणोष्ठिरुच्यते, इतरस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अन्याधेयमित्याधानमुच्यते । अग्निहोत्रं नाम हविर्यज्ञः श्रुतौ प्रसिद्धः । दर्शपूर्णमासौ तु संस्कारमध्ये एक एव । इतरे प्रसिद्धाः । सप्तग्रहणस्योक्तं प्रयोजनम् । शेषस्याप्युक्तमेव । मभा.

(२) अन्याधेयादयः श्रुतिसिद्धाः संस्कारेण गण्यन्ते । सप्तग्रहणाद्दर्शपूर्णमासौ समुदायतयैकः संस्कारः । सोमसंबन्धाभावाद्दिव्यैरा इति ।

* गौमि.

अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽस्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः ॥

(१) उक्तैरेव न्यायेन सूत्रं व्याख्येयम् । पाकयज्ञादीनां विसमाप्तौ मित्रफलत्वशापनार्थः ।

मभा.

(२) अग्निष्टोमे राजन्यस्य षोडशग्रहो गृह्यते यत्र सोऽत्यग्निष्टोमः । ब्राह्मणस्य कथमयं संस्कार इति वित्प्यम् । अन्ये प्रसिद्धाः । गौमि.

* संप्र., चम, गौमिवत् ।

अयं चातुर्मासानि (दर्शपूर्णमासौ चातुर्मासान्याम्रयणोष्ठिः) ; पमा. १५३ षोण (पूर्ण) चातुर्मासानि (चातुर्मासं) : ४३७ अन्या . . . पशुबन्धः (अन्याधेयोऽग्निहोत्र दर्शपूर्णमासाप्रयण-चातुर्मासानि निरूढपशुबन्धाः) ; प्रपा. ४ षोणमासावाप्रयण-चातुर्मासानि निरूढ (दर्शपूर्णमासौ चातुर्मासान्याम्रयणोष्ठिः) ; प्रर. १ प्रपावदः संप्र. १३७ प्रपावदः चम. ११७ षोणमासावाप्रयणं (पूर्णमासावाप्रयणं) ; मुक्ता. १९ दर्शपूर्णमासावाप्रयणं चातुर्मासानि निरूढ (दर्शपूर्णमासौ चातुर्मासान्याम्रयणोष्ठिः) ; ७३ षोण (पूर्ण) ; संम. ७ प्रपावदः आन. १४२ षोण (पूर्ण) ; प्रका. १ प्रपावदः संर. २ प्रपावदः संदी. २ (भागः २) प्रपावदः .

(१) गौध. ८१८; अक. ७६ ; मभा. ; गौमि. ८१२ ; स्मृच. (क.) १३, १५७, (स.) ३२, ४१३ ; पमा. १५३ मोऽत्यग्नि (माल्यग्नि) : ४३७ रात्रोऽस्तो (रात्रास्तो) ; प्रपा. ४ सोमसंस्थाः (सोमयज्ञसंस्थाः) ; प्रर. १ प्रपावदः संप्र. १३७ प्रपावदः चम. ११७ मोऽत्यग्नि (माल्यग्नि) उक्थ्यः (उक्थः) षोऽस्तो (रात्रास्तो) ; मुक्ता. १९ : ७३ वाजपेयोऽतिरात्रोऽस्तो (वाजपेयोतिरात्रास्तो) ; संम. ७ ; आन. १४२ ; प्रका. २ ; संर. २ प्रपावदः संदी. २ (भागः २) रात्रोऽस्तो (रात्र आस्तो) षोणं प्रपावदः .

इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः ॥

(१) इत्येते इत्युक्तोपसंहारः । चत्वारिंशदिति नियमार्थः, एतावन्त एव संस्कारा इति । ततश्च समस्तस्मार्तश्रौतकर्मसंपदुपेतो भवति । मभा.

(२) इत्युक्तोपसंहारः । चत्वारिंशद्ग्रहणा (देवता ?)-देतावन्त एव संस्काराः । नान्यानि स्मार्तकर्माणि काम्यादीनि चेति । गौमि.

(३) गर्भाधानायुपनयनपर्यन्ता एव संस्काराः सर्वेषां नियताः, न पुनः स्नानादयः । तथावे ' यमिच्छेत्कर्तुं (१) तमावसेत् ' (वस्मृ. ७।२) ' यदि चे(वे)तरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ' (जाड. ४) इति विरोधः स्यात् । * स्मृच. १३-१४

(४) चत्वारिंशद्ग्रहणादेतावन्तः संस्काराः, तेन अन्यानि श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि न संस्कारेष्वन्तर्भवन्ति । मुक्ता. ७३

संस्काराणां ब्राह्मणप्रमास्ये अष्टमिरात्मगुणैः समुच्चयः
कर्तव्यः

अथाष्टावात्मगुणाः ॥

(१) वक्ष्यन्ते इति शेषः । अथशब्दोऽनन्तरवाची, संस्कारानन्तरमात्मगुणा वक्ष्यन्ते इत्यर्थः । सर्व एवैतैर्गर्भाधानादिभिः समुच्चयन्ते, न तु यथालाभमित्येवमर्थमष्टौ-ग्रहणमिति केचित् । तदुक्तम् । ' यस्य तु खलु संस्काराणामेकदशोऽप्यष्टावात्मगुणाः ' इत्यत्राष्टौग्रहणस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् । ततश्च संज्ञार्थं वचनं, यत्रयत्राष्टावात्मगुणा उच्यन्ते तत्रतत्र दयादीनामेव ग्रहणं यथा स्यादिति । समुच्चित्तानामेव प्रवेशो यथा स्यादित्येवमर्थं गुरुसंज्ञाकरणम् । मभा.

* चम. स्मृचवत् ।

(१) गौध. ८१९ ; अक. ७६ ; मभा. ; गौमि. ८१२ ; स्मृच. (क.) १३, (स.) ३२ ; पमा. ४३७ ; प्रपा. ४ ; प्रर. १ ; संप्र. १३७ ; चम. ११७ ; मुक्ता. ७३ ; संम. ७ ; आन. १४२ ; प्रका. २ ; संर. २ ; संदी. २ (भागः २) .

(२) गौध. ८१० ; मभा. ; गौमि. ८१२ ; स्मृच. (क.) १३ अथाष्ट (अष्ट), (स.) ३२ ; प्रपा. ४ स्मृचवत् ; प्रर. १ स्मृचवत् ; संप्र. १३८ ; चम. ११७ स्मृचवत् ; मुक्ता. ७३ स्मृचवत् ; संम. ७ स्मृचवत् ; आन. १४२ (अष्टावात्मगुणाश्च) ; प्रका. २ स्मृचवत् ; संर. २ स्मृचवत् ; संदी. २ (भागः २

(२) अधशब्दः संभावनायाम् । गौमि.
दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो
मङ्गलमकार्पण्यमष्टद्वेति ॥

(१) दया हितचिन्तनम् । सर्वग्रहणात्सावरेष्वपि ।
क्षान्तिः नाद्याम्यन्तरद्वन्द्वसहिष्णुता । अनसूया गुणवताः
मुपरि प्रदेयाभावः । शौचं द्रव्यादिशौचम् । अनायासः
आत्मपीडानारम्भः । मङ्गलं प्रशस्तमेव । अकार्पण्यं
आपद्यपि अदीनता संविमागश्चित्तं च । अस्यूहा
विपयसंतोषः परद्रव्यानमिलापश्च । इतिकरणं समाप्त्यर्थं,
एतावान् पुरुषस्य संस्कारः कर्तव्यः इति । विसमासः
फलपृथक्त्वज्ञापनार्थः । एवं सर्वालामे यथात्मभपरि-
ग्रहोऽपि कर्तव्यः, पृथग्भूतस्यापि फलश्रवणात् ।

ममा.

(२) आपन्नस्य द्वेषरपि रक्षणं दया । चाद्ये आभ्य-
न्तरे वा परेण दुःखे उत्पादितेऽपि तस्मिन् कोपाभावः
क्षमा, सैव क्षान्तिः । गुणिना गुणानाविष्करणमसूया,
एतद्भिन्ना अनसूया । निन्दितमसर्गाम्ब्यादिपरिहार-
पूर्वकं स्वधर्मव्यवस्थानं शौचम् । शरीरपीडावहधुद्रकर्म-
चरणमायासः, तद्भिन्नोऽनायासः । अप्रशस्तकर्मविषयन-
पूर्वकं प्रशस्तकर्मचरणं मङ्गलं, तस्य भावो माङ्गल्यम् ।
अदैन्यपूर्वकं सत्याने भक्त्या शक्त्या च प्रत्यहं दान-
मकार्पण्यम् । परकीयवस्तुन्यमिलापः स्यूहा, तद्भिन्ना
अस्यूहा ।

सं. २-३

यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न
स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति ॥

(१) गौध. ८।२१; ममा. ; गौमि ८।२४; स्मृच. (क.)
१३ सूया (सूया) मङ्गल (माङ्गल्य), (ख.) ३२; प्रपा. ४
मङ्गल (माङ्गल्य); प्र. १ मनायासो मङ्गल (मनास्यै
माङ्गल्य); सं. १३८; चम. ११७ प्रपावद्; मुक्ता. ७३;
सं. ७ मङ्गल (मङ्गल्य), आन. १४२; प्रका. २; सं. २
प्रपावद्, संदी. २ (भाग. २).

(२) गौध. ८।२२; ममा., गौमि. ८।२५ सालोक्यं च
(सालोक्य), स्मृच. (क.) १३ (यस्यैते चत्वारिंशत्संस्काराः
ते चाष्टावात्मगुणा ते संस्कारा ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं
गच्छति), (ख) ३४; प्रमा. ५५ (=) (यस्यैते अष्टावत्वारिं-
शत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं स्मोक्तं गच्छति); प्रपा. ४
(यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणः सायुज्यं

यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्म-
गुणा अथ स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च
गच्छति ॥

(१) यस्य तु पुरुषस्य । एते इति संस्कारपरमार्थो
गुणानां गौरवार्थः । चत्वारिंशदिति संहितानामप्यसामर्थ्य-
ज्ञापनार्थम् । न चाष्टावात्मगुणाः, चकारात्ममस्ता व्यस्ताश्च ।
एतदपि गुणस्तुतिः । न स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च
गच्छति । ब्रह्मा नाम देवताविशेषः । सायुज्यं ऐक्यत्वं,
सालोक्यं समानस्थानवासित्वम् । निन्दा च गुणस्तुत्यर्थं ।
प्राधान्यात् सायुज्यस्यैव पूर्वमुपदेशः ।

सुशब्दो विशेषवाची, एकदेशग्रहणेनोपनयनस्यैव
ग्रहणमिति । खल्वित्यवधारणे, स एव गच्छतीति ।
अपिशब्दात्समस्ता अपि । अधशब्दादानन्तर्थावैव
गच्छतीति । एकदेशयोगात्सालोक्यं, समस्तयोगात्सायुज्य-
मिति द्रष्टव्यम् । इयमपि गुणस्तुतिः । ममा.

(२) एयामुत्कर्षमाह- यस्यैते इति । सालोक्यं
समानलोकवाचित्वम् । एकदेशसंयोगात्सालोक्यं समस्त-
योगात्सायुज्यमिति ।

सुशब्दो विशेषवाची । खलुशब्दः प्रसिद्धौ । यस्य
चत्वारिंशत्संस्कारेषु द्विजत्वमूलकतिपयसंस्कारसंबन्धेऽप्य-
ष्टावात्मगुणाः सन्ति । अधशब्दो निर्धारणे । ब्रह्मणः
सायुज्यं सालोक्यं च गच्छत्येव । * गौमि.

(३) अतश्च यस्यैते चत्वारिंशत्संस्काराः अष्टा-
वात्मगुणाश्च तस्यैवेदं ब्रह्मसायुज्यप्राप्तिलक्षणं फलमित्यव-
गन्तव्यम् । † स्मृच. १३

(४) गच्छति गच्छतीति द्विकृतिरष्टमाध्याय-
समाप्त्यर्था । चम. ११८

* सप्र. गौमिवाद् । † मुक्ता. स्यूचवद् ।

माप्नोति); प्र. १ (यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च
स ब्रह्मणः सायुज्यमाप्नोति); सं. १३९ यस्यैते चत्वारिंशत्संस्काराः
न चत्वारिंशत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति);
सं. ७ प्रपावद्; आन. १४२ तालवर्गेगोद्यात्; प्रका. २ प्रपावद्;
सं. २ प्रपावद्.

(१) गौध. ८।२३; ममा., गौमि. ८।२६; सं. १३९
देवो (देवो); ३३८ तालवर्गेगोद्यात्; चम. ११७ गच्छति
(गच्छति गच्छति); आन. १४२ तालवर्गेगोद्यात्.

हारीतः

संस्कारो द्विविधो ब्राह्मणैवभेदाभ्याम्, वैजिक-
गार्भिकदोषनिरसनं अष्टभिः संस्कारैः,
उपनयनादिप्रतैः देवपितृपात्रत्वम्

द्विविध एव संस्कारो भवति ब्राह्मो देवश्च ।
गर्भाधानादिः स्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञा हवि-
र्यज्ञाः सौम्याश्चेति दैवः । ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतः

(१) ब्रह्म. ७७ सायुज्यं (सायोज्यतां च) सर्वत्र; स्मृच.
(क.) १३ द्विविध एव (द्विविधः) दिः स्नानान्तो (दिस्मान्तो)
पाकयज्ञा...दैवः (पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्याश्चेति दैवः) देवानां
(देवानां), (घ.) ३४ स्नानान्तो (स्मातो) पाकयज्ञा...
दैवः (पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमाश्चेति दैवः); हभा. १८८ गर्भाधा...
दैवः (गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्या-
श्चेति दैवः) (सलोक्तान्०) सायुज्यं (सायुज्यतां) दैवेनो...
गच्छति (दैवोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां
सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति); पमा. ४३६ (द्विविधो हि संस्कारो
भवति ब्राह्मो देवश्च, गर्भाधानादिरमातो ब्राह्मन्. पाकयज्ञ-
हविर्यज्ञाः सौम्याश्च दैवो ब्राह्मणेण संस्कृतं ऋषीणां समानतां
सायुज्यं गच्छति, दैवोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सायुज्यं
गच्छति); प्रपा. ४ (द्विविधो हि संस्कारो ब्राह्मो देवश्चेति ।
गर्भाधानादिः स्मातो ब्राह्मः । पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सौम्याश्च
दैवः । ब्राह्मणं संस्कृतं ऋषीणां समानतां सायुज्यं गच्छति । दैवो-
त्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सायुज्यं गच्छतीति ।); संप्र.
१३५ द्विविध एव (द्विविधो हि) स्नानान्तो (स्मातो) सौम्या-
श्चेति (सौम्याश्च) (ब्राह्मन्...गच्छति०) स्नानान्त इति पाठः
कल्पतरुः १३९-१४० (द्विविध एव... दैवः०) (ब्राह्मसंस्कार-
संस्कृतः ऋषीणां समानतां सामान्यतां समानलोकतां सायोज्यतां
गच्छति । दैवोत्तरेण संस्कारेणानुसंस्कृतो देवानां समानतां
सामान्यतां सामान्यलोकतां सायोज्यतां च गच्छति); मुक्ता. ७३
दिः स्नानान्तो... ऋषीणां समानतां सलोक्तान् (दिस्मावर्तान्ते
ब्राह्मः । पाकयज्ञहविर्यज्ञसौम्याश्चेति दैवाः । ब्राह्मणं संस्कारेण
संस्कृतं ऋषीणां समानतां); संम. ८ दिः स्नानान्तो...गच्छति
(दिस्मातो ब्राह्मः । पाकयज्ञा हविर्यज्ञाश्चेति दैवः । ब्राह्मणं
संस्कारेण संस्कृतं ऋषीणां सलोक्तान् गच्छति । दैवोत्तरेण संस्कृतो
देवानां समानतां सलोक्तान् गच्छतीति); संग. ७-९ (द्विविधो
हि संस्कारो भवति ब्राह्मो देवश्चेति । गर्भाधानादिः स्मातो ब्राह्म
स्नानान्त इति । पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सौम्याश्च दैवाः । ब्राह्म-
संस्कारसंस्कृतं ऋषीणां समानतां गच्छति । दैवोत्तरेण संस्कारेण
संस्कृतो देवानां समानतां गच्छति ।); रत्न. २ (द्विविधः
संस्कारो भवति । गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञहवि-
र्यज्ञसौम्याश्चेति दैवः । ब्राह्मणसंस्कारः संस्कृतो ऋषीणां समानतां
सामान्यलोकतां सायुज्यतां गच्छति ।) एतावदेव; संदी. १ (भागः
२) द्विविध एव (द्विविधो हि) स्नानान्तो (स्मातो)
म्याश्चेति (म्याश्च) (ब्राह्म...गच्छति०) .

ऋषीणां समानतां सलोक्तान् सायुज्यं गच्छति ।
दैवोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सलोक्तान्
सायुज्यं गच्छति ॥

(१) सौम्याः सोमयागा अग्निष्टोमादयः । समानता
समानो यः तेन तुल्यतोक्ता । सायोज्यता, समानं आयोज्यं
शरीरं यस्य सः सायोज्यः । ब्रह्म. ७७

(२) एतच्च गुणविहीनसंस्काराभिप्रायेण । अत एव
शौतमः— ' यथैते चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्म-
गुणा न स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति '
(गौध. ८१२२) इति । ८ स्मृच. १३

(३) ते च ब्राह्मः षोडश । पृ. १३५
समानता समानो मानः पूजा यस्य सः समानः,
समानस्य भावः (समानता) । सामान्यता, सामान्यशब्दः
समानपर्यायः, तेन तुल्यरूपतोक्ता । समानलोकता
एकलोकनिवासः । संप्र. १४०

गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं संदधाति । पुंसवनात्
पुंसीकरोति । फलरूपपनात् मातापितृजं पापमपो-
हति । रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणः । जातकर्मणां
प्रथममपोहति । नामकरणेन द्वितीयम् । प्राशनेन
तृतीयम् । चूडाकरणेन चतुर्थम् । स्नानेन
पञ्चमम् । एतैरष्टभिर्गर्भसंस्कारैः गर्भोपघातात्पूतो
भवति । उपनयनादिभिरष्टाभिरन्तर्गैर्ब्राह्माभिः
स्वच्छन्दःसंमिता ब्राह्मणाः परं पात्रं देवपितृणां
भवन्ति । च्छदसां वाऽऽयतनम् ॥

गर्भाधानवत् गर्भाधानविधिना ' विष्णुर्षोनि कल्प-
यत् ' इत्यादिना । उपेतः क्षियमुपगतः । ब्रह्मगर्भं
संदधातीति । ब्रह्म वेदः, तद्ग्रहणयोग्यं गर्भं संदधाति

८ मुक्ता. स्मृचवत् ।

(१) ब्रह्म. ७५ रेतोरक्तं (ब्राह्मण्यरेतोत्वग) रेतैर (रतैर);
हभा. १८८ मातापितृजं पापम (पितृजं पाप्मानम) (रेतो
रक्त...पञ्चगुणः०) गर्भसंस्कारैः (गर्भसंस्कारैः) उपनय...
वाऽऽयतनम् (उपनयनाद्यैरभिरनुब्रवीत्श्राद्धभिः स्वच्छन्दसंमितो
ब्राह्मणः परं पात्रं देवपितृणां भवति । छन्दसामाष्यतनम् ।); संत.
८५७ स्नानाद् (स्नानान्तां) पापम (पाप्मानम) स्नानेन
(स्नानेन) रष्टभिर्गर्भम (रष्टाभिः सं) (उपनयना...वाऽऽय-
तनम् ०) .

संजनयति । पुंसीकरोति अव्यक्तलिङ्गमर्गं पुमासं करोति, 'पुमासं पुंमं विन्दस्व' (सा. मं. ब्रा. १।४।९) इति मन्त्रवर्णात् । फल्स्नपनात् फल्स्नपनाङ्गकसीमन्तो-न्नयनात् । मातापितृजं मातापितृद्वारा जातम् । गर्भस्थस्य (आशयस्थस्य ?) आशयसस्काराद्वारा अपत्य-संस्कारः । उपघातः पापसंघः । पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः । उपघातकजातिभ्रंशकरसंकरणापाश्रीकरणमलिनीकरणरूप-पापपञ्चकसंक्रान्ते (न्त इ) इति जयस्वामी । स्नानं चात्र समावर्तनम् । अष्टौ व्रतचर्याः ' उपनयनादि भेदल्य ' इत्यादि (ना) ' ऊर्ध्वरेताः ' इत्यत्र वक्ष्यमाणाः । अन्तर्गतानि सावित्रीगोदानकाऽऽदित्यव्रतौपनिषदाष्टका-मासिक (? ज्येष्ठमासिक) महानाम्नीमहाशय (तत्रा) -तिकाणि । स्वच्छन्दःसंमिताः स्ववेद्युक्ताः ।

• ब्र. ७५

विष्णुः

शीर्षां जातकर्मादिसंस्कारां अमन्त्रराः, विवाहः समन्त्रकः

एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः ॥
तासां समन्त्रको विवाहः ॥

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

संस्काराः पूर्वं उत्तरे च, संस्काराणां ब्राह्मणप्रभास्ये अष्टभिरामगुणैः समुच्चयः कर्तव्यः

पौकयसा हविर्यज्ञाः सोमसंस्थास्तथैव च ।
संस्कारा ह्यभिद्वोत्रान्ता अभिद्वोत्रं तु जुह्वयतः ॥

• फल्स्नपनाङ्गकसीमन्तोन्नयनं च मानवगृह्ययज्ञे ' अष्टमे गर्भ-मासे जयमग्निमिर्जुत्वा कर्तैः स्नापयिष्या ' (१।१९) इत्यादिना स्वधेन विहितमनुशेषेणम् । तत्र शरीरे षष्ठं वा मासि सीमन्तो-न्नयनं कर्तव्यं चेत् फल्स्नपनारिबिधिर्न प्राप्नोति इति श्वेदम् । अत्र ' हशानासिक ' इति अन्तर्नगरिगणने धृतः पाठो न साधुः । वनः ' गोदाने चील्वत् कल्पः ' (१।४।९) इति वादिरगृह्ययज्ञस्य स्यात्स्थानावधरे रुद्रकन्दनोक्तम्- अष्टौ व्रतानि स्वधेने हन्तो-गानां-उपनयनं गोदानं व्रातिक्रमादित्यत्र महानामिनमभैरविर्दं भौतिकं ब्रह्मणामन्त्रमिति । अत्र भौतिकव्रतस्थाने द्वेब्रह्मणामन्त्रं निरूप्येन सन्निवेश्य, (१।४।१४) गृह्यात्स्थानावधये सार्वाष्टौ व्रतानि विद्वानि, तत्र एतत् भनीये, एत् ' हशानासिक ' इति श्वेदध्याहारः, ' ब्रह्मणामिक ' इत्येव पाठः साधुः स्वादिनि ।

- (१) प्रिस्ट. २७।११, १५.
- (२) ब्र. ७५; सं. १४०.

'संस्कारैः संस्कृतः पूर्वैरुत्तरेनुसंस्कृतः ।
नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्राह्मलौकिकः ॥
ब्रौह्मं पदमवाप्नोति थस्मान्न च्ययते पुनः ।
नाकशृष्ठं यशो धर्मं त्रिरीजानस्त्रिविष्टपम् ॥

(१) अग्निहोत्रिणः दशपूर्णमासं विनाऽपि अग्नि-होत्रानुष्ठानं विहितमस्ति, तस्याग्निहोत्रपर्यन्ताः संस्काराः । (जातकर्म ?) पूर्वंः गर्भाधानादिभिः, उत्तरेः अग्न्या-धेयादिभिः । अष्टगुणैः दयादिभिः । ब्राह्मलौकिकः ब्रह्म-लोकार्हाः । नाकशृष्ठं मेरुशृष्ठम् । त्रिविष्टपं देवलोकः । त्रिरीजानः पाकयशहविःसोमसंस्थाभिः । त्रिः सोम-यागेनेष्टवान् इति माधवस्वामी । • ब्र. ७८

(२) गर्भाधानादयः पूर्वं संस्काराः । उत्तरे पाक-यसादयः । • ८ स्मृ. १३

शुद्धाणां अमन्त्रकाः संस्काराः

मन्त्रवर्जं शूद्रस्य ॥

महाभारतम्

संस्कारसामान्यविधिः

चैतुष्पदां गौः प्रयरा लोहानां काश्चनं धरम् ।
शच्छदानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां परः ॥
मन्त्रोऽयं जातकर्मादि ब्राह्मणस्य विधीयते ।
जीयते यो यथाकाळं श्मशाननिधनादिति ॥

संस्कारार्थाद्याः

जातकर्मादिमिर्यगु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसंपन्नः पट्मु धर्मस्थयस्थितः ॥

- सं. २४३२ ।
- ५ मुत्ता. १४३३ ।

(१) ब्र. ७८; स्मृ. (क) ११ लुगे (री १) ब्रह्म-लौकिकः (ब्रह्मलौकिकः) सं. (ग) १४ रुद्रकन्द पाठः, मनुः, प्रया. ४ लुगे (री १) ब्राह्मणो (ब्रह्मणो) मनुः । सं. १४०; मुत्ता. ७१ स्मृ. १४, सं. १४०. (२) ब्र. ७८; स्मृ. (क) ११ लु. (ग) १४ लु. मनुः, सं. १४०; मुत्ता. ७१ वमन्त्र (वमन्त्र) लु. सं. १४०; सं. १४०, सं. (१) शि. ११११. (४) भा. १४।११११, १२. (५) भा. १४।११११, १३; स्मृ. १८५ मिर्यगु (मिर्यगु) मन्त्री शुभ (मन्त्रीशुभ) निमन्त्री (निमं त्री) .

शौचाचारस्थितः सम्यग्विधसाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

संस्कारः

भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छते ॥
जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावताम् ।
क्रिया स्वादासमावृत्तेराचार्ये वेदपारगे ॥
अधीत्य वेदानखिलान् गुरुशुश्रूषणे रतः ।
गुरुणामनृणो भूत्वा समावर्तत यज्ञवित् ॥
आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।
आविमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥
प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ।
वने गुरुसकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥
गृहस्थस्त्वेव धर्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते ।
तत्र पक्कपायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ॥
प्रजावान् श्रोत्रियो यज्ञा
मुक्तो दिव्यैस्त्रिभिर्ऋणैः ।
अथान्यानाश्रमान् पश्चात्
पूतो गच्छति कर्मभिः ॥

सन्तानस्य सिद्धिः

संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य कृतात्मनः ।
प्राज्ञस्थानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ॥

शूद्राणां पाकयज्ञेषु पञ्चमहायज्ञेषु पौष्टिककर्मणि चाधिकारः,

शूद्राणां मन्त्राः, सर्वयज्ञेषु दक्षिणादानाधिकारः

स्वाहाकारनमस्कारौ मन्त्रः शूद्रे विधीयते ।

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्भोजेत ब्रह्मवान् स्वयम् ॥

(१) स्वाहाकारनमस्कारौ द्वावपि पृथक् पृथक्
मन्त्रौ, न समुच्चितौ । ताभ्यां स्वाहाकारनमस्काराभ्यां

(१) भा. १.२।२.३।१-७.

(२) भा. १.२।२.३।२.४.

(३) पमा. ४।९-४२० पूर्वार्धे (स्वाहाकारनमस्कारमन्त्रे
शूद्रे विधीयते ।) ब्रह्मवान् (ब्राह्मणान्) ; स्मृ.कौ. ४० ; श्रुति. ४९ ; संम. ८१ स्वाहाकारनमस्कारौ (स्वाहाकारो नमस्कारो)
पू. ; शू.क. ५३ (तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्वेनेन व्रतवान् स्वयम् ।)
उत्त. : ६५ मन्त्रः शूद्रे विधीयते (मन्त्रौ शूद्रे विधीयताम्) ;
सस्मृ. ३६ मन्त्रः (मन्त्रौ) पू .

विकल्पिताभ्यां, न समुच्चिताभ्याम् । ब्रह्म मन्त्रः तद्वान्
स्वाहाकाररूपमन्त्रवान् नमस्काररूपमन्त्रवान् वा ।

स्मृ.कौ. ४०-४१

(२) तत्र स्वाहाकारमन्त्रः शूद्रे लोकविद्विद्वत्त्वात्
आचारविरोधाच्च न भवतीत्याहुः । श्रुति. ४९
मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पौष्टिकीं क्रियाम् ॥
दक्षिणा पाकयज्ञानां हिरण्यं तु विधीयते ॥
दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥
न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो
न चापि संस्कारमिहाहतीति ।
स्मृतिप्रयुक्तं तु न धर्ममश्नुते
न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं स्मृतम् ॥
विकर्म चास्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।
उन्नमन्ति यथा सन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥
यथा यथा हि सद्वृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ।
तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च शेरते ॥

मनुः

संस्काराणां विधेःशरीरानां मौन्जीवन्मनान्तानां
वैशिक्रगाभिरुपापनाशकत्वम्, संस्कार-
लक्षणम् (टीकाकारकृतम्)

“वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निपेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ -

(१) मन्त्रप्रयोगाः वैदिककर्मणि । वेदाः मन्त्रा

इहामिप्रेताः । तेषां यान्युच्चारयामि तानि तत्र भवानि ।

अतः अध्यात्मादित्वाहृक् । वेदमूलत्वाद्वा उपचरितो

(१) स्मृ.कौ. २६ ; श्रुति. ६६ ; शाम. ३,७ ; शू.क. ४१.

(२) शू.क. ५३.

(३) शू.क. ५७.

(४) स्थानदिनिर्देशः व्यासवचने द्रष्टव्यः ।

(५) मस्मृ. २।२६ ; मेधाः ; गोराः ; ब्र.क. ७३ ; मवि.
कादिदि (कापौदि) ; स्मृ.च. (क.) १४, (ल.) १६ मविवत् ;
मनुः ; स्मृ.सा. १ ; स्मृ.कौ. २७ ; श्रुति. ६८ ; मच. ; संम.
१३२ ; ३३८ (=) ; सुता. ७२ मविवत् ; विपा. ३७२
(भागः २) ; भान. १४२ मविवत्, शंभः ; नन्दः ; भाच. ;
सस्मृ. ५१ मविवत् .

वैदिकशब्दः । कर्मसंज्ञेन च इतिकर्तव्यत्वरूपं कर्म गृह्यते । ततश्च कर्मभिर्निषेकादिः संस्कारः कार्यः इति साध्य-
साधनमेदोपपत्तिः । प्रधानं निषेकः, मन्त्रोच्चारणं इति-
कर्तव्यता । निषेकः योनौ शुक्रनिक्षेपः । स आदिर्यस्य
संस्कारकलापस्य वक्ष्यमाणस्य उपनयनपर्यन्तस्य । एक-
वचनं शरीरसंस्कार इति समुदायापेक्षम् । संस्कारशब्देन
च सगुणशरीरनिर्वर्तकमुच्यते । तत्र निषेको, निर्वर्तकः,
अन्यानि विशेषजनकानि । एतदेवाह— पावन इति ।
पावयति अगुह्यतामपकर्षतीति पावनः । प्रेत्य चेह चेति
संस्कृतस्य सर्वत्रात्र दृष्टादृष्टफलेषु कर्मसु कारीरीज्योति-
ष्टोमादियु अधिकारात् उभयलोकौपकारकत्वमाह । पुण्यैः
शुभैः मङ्गलैरिति यावत् । सौभाग्यमावहन्ति दौर्भाग्यं
चापनुदन्तीति पुण्यपावनशब्दयोरर्थभेदः । दिग्जन्नामिति
शुद्धपर्युदासार्थम् । संस्कार्यनिर्देशाश्चायम् । लक्षणा च
प्रावर्णिकाः प्रतीयन्ते । न हि तदानीं दिग्जन्मानो भवन्ति ।
मेधा.

(२) वैदिकमन्त्रसाध्यत्वात् वेदमूलसाध्यत्वाद्य
वैदिकैः स्मार्तैः कर्मभिः ' विष्णुयोनिं कल्पयतु ' इत्येव-
मादिमन्त्रप्रयोगादिभिः पुण्यैः पारम्पर्येण धर्महेतुभिः
गर्भाधानादिः द्विजातीनां शरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनः
पवित्रीकारकः । प्रेत्य परलोकं संस्कृतस्य यागादिकर्मफल-
संबन्धात् इह लोके च संस्कृतस्य अप्यपनाद्यधिसारात् ।

● गोरा.

(३) वेदोक्तैः क्रियाविशेषैः पुण्यैः पुण्यसाधनैः
गर्भाधानादिभिः शरीरसंस्कारः शरीरगतान्तिशयजननं
कार्यम् । इह ऐहिकफलेषु कर्मसु कर्तव्येषु पावनः
अनधिकारहेतुपापनाशकः । एवं प्रेत्येयत्राणि ।

मवि.

(४) वैदिकैः विहितामिमर्शनादिभिः । पुण्यैः
अतिगणनकैः । शरीरसंस्कारः, शरीरशब्दोऽत्र अजह-
त्सार्धं श्लगया तन्कारणेऽपि यतंते । अक. ७३

(५) निषेकारिसंस्कारस्यैव ग्नादिसाधिवदधिकार-
धेता स्वतन्त्रकस्या चेत्साह— वैदिकैरिति ।

८ मच.

(६) आत्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रियाजन्यो-
ऽतिशयविशेषः संस्कारः । स च द्विविधः । एकस्तान्त्र-
कर्मान्तराधिकारे अनुकूलः, यथा उपनयनजन्यो वेदा-
ध्ययनाद्यधिकापपादकः । अपरस्तु उपपन्नदुरितमापनाशकः,
यथा बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिवर्हणो जातकर्मोद्विजन्यः ।

● संम. १३२

(७) वैदिकैः आधानादिभिः निषेकाद्यैः स्मार्तैः
संस्कारैः प्रेत्य चेह च शुभं भवतीत्यर्थः ।

आन. १४२

(८) वैदिकैः श्रौतस्मार्तैः । न केवलं यस्मिन्
शरीरे संस्कारः कृतः तस्यैव पावनः किल, भविष्यतो-
ऽपीत्युक्तम्—प्रेत्य च पावन इति । नन्द.

गौर्भेहोर्भेजातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनैः ।
वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥

(९) उक्तं संस्कारप्योजनं पावनः शरीरसंस्कारः
पुण्यश्च । तत्र पावनत्वमुच्यते दुष्टस्य दोषापकर्षणम् ।
सुतः पुनः शरीरस्य दुष्टता । इत्याशङ्क्यामाह—
वैजिकं गार्भिकं चैन इति । बीजे भ्रं बीजनिमित्तं
वा वैजिकम् । एवं गार्भिकम् । एनः पापं अष्टं
दुष्कारणम् । तस्य बीजगर्भयोर्निमित्तभानान् अगुचित्व-

● संम. मेधावरु श्लोक्यान्पावनम् । शरीरसंस्काराणां अकार्यम् ।

(१) मन्त्र. २१७; विच. ११२ उच. ; मेधा. ; गोरा.
बीड (बीड) मृग्ये (मृग्ये) ; अण. ११२; अक. ७८ ;
मवि मृग्ये (नीवरे) ; मृग्य (क.) १५ जोगर्भर्षी (बीड-
कर्भर्षी) मगृग्ये (मवि मृग्ये), (ग.) ११ पीड
(मृग्य) मगृग्ये (मगर्भर्षी) ; मनु. ; हमा. १८८ बीड
(मृग्य), मृग्य. २ ; मृग्य. २८ अगृग्ये (मृग्य) ; मया. १११
गार्भे (गार्भे) बीड (बीड) अकार्ये (शरीरसंस्कारे) श्रौत-
मगृग्ये (मृग्ये), श्रुति. ७० बीड (बीड) ; मच. ; गार्भि.
११२; संम. १३५ बीड (मृग्य) ; १३८ (=) बीड (मृग्य) ;
मुक्ता. ७१ जोगर्भर्षी (जोगर्भर्षी) मृग्ये (मृग्ये) ;
संम. ८ बीडर्षी (मृग्यर्षी) ; अक. ४८ मृग्ये (मृग्ये) ;
गौर्भेहोर्भेजातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनैः ; अण. २ एणिय. ; आन.
१४२ एणिय. ; मन्त्र. एणिय. ; आच. एणिय. ; इज.
११७२ बीड (मृग्य) ; संम. ५ बीड (मृग्य) ; मदी. २
(अण. २) एणिय.

शौचाचारस्थितः सम्यग्विषयादीं गुरुप्रियः ।
नित्यधृती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥

संस्काराः

भूतग्रामे नियुक्तं यत्तदेतत्कीर्तितं मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छते ॥
जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावताम् ।
क्रिया स्यादासमावृत्तेराचार्यं चेदपारणे ॥
अधीत्य वेदानखिलान् गुरुशुश्रूषणे रतः ।
गुरुणामनुष्णे भूत्वा समावर्तते यज्ञवित् ॥
आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।
आविमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥
प्रजासौर्गेण दारिश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ।
चने गुरुसकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥
गृहस्थस्त्वेव धर्माणां सर्वेषां मूलमुच्यते ।
तत्र पक्कपायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ॥
प्रजावान् श्रोत्रियो यज्ञा
मुक्तो दिव्यैस्त्रिभिर्कर्मैः ।
अथान्यानाश्रमान् पश्चात्
पूतो गच्छति कर्मभिः ॥

संस्कृतस्य सिद्धिः

संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य कृतात्मनः ।
प्राज्ञस्थानन्तरा सिद्धिरिह लोके परत्र च ॥

रादाणां पाकयज्ञेषु पञ्चमहायज्ञेषु पौष्टिककर्मणि चाधिकारः,
रादाणां मन्त्राः, सर्वयज्ञेषु दक्षिणादानाधिकारः

स्वाहाकारनमस्कारौ मन्त्रः शूद्रे विधीयते ५१। एतया
ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैरेजेत ७५ अधिक्रियते । यथा
(१) स्वाहाकारं " १० तु कार्यं द्रव्यशुद्धयैव शुद्धिः,
मन्त्रौ आर्यस्थ भोजनादौ । स्पृश्यता हि कुमारस्य
मैत्रिगात्राणि गुण्यन्ति ' इत्येतावतैव भवति । तथा
चाऽऽह- ' न तदुपस्पर्शनादसौचम् ' (गौध. २।७)
इति ।

कथं पुनः कर्माधिक्यमेतेषाम् । युक्तमुत्पवनस्याऽऽज्य-
द्वारकं, प्रकरणेन विनियोगात् । अमी तु बाह्याः न कस्य-
चित् कर्मणः प्रकरणे भूताः । अतः पुरुषद्वारिका कर्मा-

विकल्पिताभ्यां, न समुच्चिताभ्याम् । ब्रह्मं मन्त्रः तद्दानं
स्वाहाकाररूपमन्त्रवान् नमस्काररूपमन्त्रवान् वा ।

स्मृतेः, ४०-४१

(२) तत्र स्वाहाकारमन्त्रः शूद्रे लोकविद्विष्टत्वात्
आचारविरोधाच्च न भवतीत्याहुः । शशि. ४९
मन्त्रयज्ञं न दुष्यन्ति कुर्याणाः पौष्टिकीं क्रियाम् ॥
दक्षिणा पाकयज्ञानां हिरण्यं तु विधीयते ॥
दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
पाकयज्ञा महाहार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥
न चेद् शूद्रः पततीति निश्चयो
न चापि संस्कारमिहाहृतीति ।
स्मृतिप्रयुक्तं तु न धर्ममदनुते
न चास्य धर्मे प्रतिपेधनं स्मृतम् ॥
विकर्म चास्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।
उन्नमन्ति यथा सन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥
यथा यथा हि सद्वृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ।
तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च शेते ॥

मनुः

संस्काराणां विधेःशरीरां मीन्वीरन्धनान्तरां
वैभिकर्गाभिकपापनाशकत्वम्, संस्कार-
लक्षणम् (टीकाकारकृतम्)

"वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकादिद्विजन्मानाम् ।
कार्यैः शरीरमंस्कारं (२२) इति, ' तस्मादनुशिष्ट-
संस्कृत्याहुः ' इति । अनुशासनं च स्वाधिकारप्रति-
पादनम् । तच्च वेदाध्यापनेन अर्थावशोधपर्यन्तेन भवतीति
वक्ष्यामः । अत एव उभयोपकारकाः संस्काराः, अपन्यो-
त्पत्तिविधौ पिडः, माणवकस्य च संस्कृतसाध्यासु
क्रियामु । तस्मात् पितृधिकारः, तदभावे तत्स्थानापन्नस्य ।
तथा चाऽऽह ' असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः
पूर्वसंस्कृतैः । ' इति ।

(२) गर्भे गर्भावस्थायां कर्तव्यैर्निषेकादिकर्मभिः
तथा होमैरपि सीमन्तकर्मदिनाप्रकैर्नाभिरेव, जातानन्तर-
कर्तव्यैश्च जावकमादिभिः । तैश्च वैजिकं पितृगततत्तत्पाप-
विशेषदूषितशुक्रसंभवं पापं, तथा गर्भो मातृरवः, तद्दोष-

वैदिकशब्दः । कर्मशब्देन च इतिकर्तव्यत्वरूपं कर्म गृह्यते । ततश्च कर्मभिर्निषेकादिः संस्कारः कार्यः इति साध्य-साधनभेदोपपत्तिः । प्रधानं निषेकः, मन्त्रोच्चारणं इतिकर्तव्यता । निषेकः योनीं शुक्रनिक्षेपः । स आदिर्यस्य संस्कारकलापस्य वक्ष्यमाणस्य उपनयनपर्यन्तस्य । एक-वचनं शरीरसंस्कार इति समुदायापेक्षम् । संस्कारशब्देन च सगुणशरीरनिर्वर्तकमुच्यते । तत्र निषेको निर्वर्तकः, अन्यानि विशेषजनकानि । एतदेवाह— पावन इति । पावयति अशुद्धतामपकर्षतीति पावनः । प्रेत्य चेह चेति संस्कृतस्य सर्वत्रापि दृष्टादृष्टफलेषु कर्मसु कारीरीज्योति-ष्टोमादियु अपिकारात् उभयत्रोक्तोपकारकत्वमाह । पुण्यैः शुभैः मङ्गलैरिति यावत् । सौभाग्यमावहन्ति दौर्भाग्यं ज्ञापयन्तीति पुण्यपावनशब्दयोरर्थभेदः । द्विजन्मनामिति शुद्धपूर्वद्रासायम् । संस्कार्यनिर्देशश्चायम् । लक्षणया च वैवर्णिकाः प्रतीयन्ते । न हि तदानीं द्विजन्मानो भवन्ति ।

मेधा.

(२) वैदिकमन्त्रसाध्यत्वात् वेदमूलसाध्यत्वाच्च वैदिकैः स्मार्तैः कर्मभिः ' विष्णुर्वीनि कल्पयतु ' इत्येव-मादिमन्त्रप्रयोगादिभिः पुण्यैः पारम्पर्येण धर्महेतुभिः गर्भाधानादिः द्विजातीनां शरीरसंस्कारः कर्तव्यः । पावनः पवित्रीकारकः । प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादिकर्मफल-संयन्धात् इह लोके च संस्कृतस्य अध्ययनाद्यधिकारात् ।

● गोरा.

व्याघ्रसक्रमानामत्तम् । पुण्यैः पुण्यसाधनैः

ब्रह्मचर्यागारव्यभिः स्वाध्यायव्रतव्रतारिभिः
ब्राह्मी तनुः

स्वोध्यायेन ब्रह्मैर्होमैरेवियेनेज्यया सुतेः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥

● गोरा, १४४, मुक्ता. ममुवत् ।

५ शेषं ममुवत् ।

† ' एवमेतः एमे यानि ' इत्यत्र विनाशराशौ ' गात्रव्याधि-संश्रान्तिरिति चम् ' इति भ्याख्यायम् ।

(१) मस्यु. २१२८, विश्व. ११०० उच. ; मेधा. ; गोरा. ; मित्र. ; ११०३ उच. ; ब्रह्म. ७७ ; मसु. ; मच. ; संघ. १४० ; ब्रान. १४२ वेनेज्यया सुतेः (येन तपससा) ; संघ. ९ ; नन्द. ; भाष.

(६) आत्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रियाजन्यो-ऽतिरागविशेषः संस्कारः । स च द्विविधः । एकस्तावत् कर्मान्तराधिकारे अनुकूलः, यथा उपनयनजन्यो वेदा-ध्ययनाद्यधिकारापादकः । अपरस्तु उपपन्नदुरितमाननागरुः, यथा बीजगर्भमुद्भवैरुनिर्वहणो जातकर्मादिजन्यः ।

● संघ. १३२

(७) वैदिकैः आधानादिभिः निषेकाद्यैः स्मार्तैः संस्कारैः प्रेत्य चेह च शुभं भवतीत्यर्थः ।

आन. १४२

(८) वैदिकैः श्रौतस्मार्तैः । न केवलं यस्मिन् शरीरे संस्कारः कृतः तस्यैव पावनः किल, भविष्यतो-ऽपीत्युक्तम्—प्रेत्य च पावन इति । नन्द.

गौर्भोर्गौर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥

(१) उक्तं संस्कारप्रयोगं पावनः शरीरसंस्कारः पुण्यश्च । तत्र पावनत्वमुच्यते दुष्टस्य दोगापकर्षणम् । कुतः पुनः शरीरस्य दुष्टता ? इत्याशङ्क्यामाह— वैजिकं गार्भिकं चैन इति । बीजे भयं बीजनिमित्तं वा वैजिकम् । एवं गार्भिकम् । एतः पापं अरष्टं दु. ग्नकारणम् । तस्य बीजगर्भयोर्निमित्तमात्रात् अनुचित्य-

● संघ. मेधावत् शोकाभ्याख्यानम् । शरीरपदव्याख्या ३३३२ ।

(१) मस्यु. २१२७ ; विश्व. १११३ उच. ; मेधा. ; गोरा. चौड (चौड) गृज्यते (तुपने) ; अप. १११३ ; ब्रह्म. ७४ ; मवि. गृज्यते (लीवने) ; स्मृच. (क.) १४ जीतकर्मचौड (बीज-द्रव्येण) मपृज्यते (मवि तुज्यते), (ता.) ३६ चौड एव यागः, दमोने (मयमापनि) ; मसु. ; हभा. १८८ चौड होमे । तत्रापि हि ' दौके २८ अनुद्धिजुत्तम् ; प्रया. ११३ इति चेत्, ब्रह्मणे वा गतिः । ' प्रह्मै ' मनीष्ययनेनेन द्विजो-ऽ-लुह्यादकंशीनाम् ' ; अतो यत्र शुद्ध्यादिनि देव-... विमि. काश्यादेरपि भूत उत्पत्तिनास्ये, सोऽपि होम एव ।

इत्यत्र देवर्षिर्नरंजेन । एष . . .

क्रियाकल्पः । इदानीं ब्रह्मपर्यायः ।

विधिना । महायज्ञैः

ज्योतिशेच्छादिभिः ।

मात्रमिहोच्यते । शुक्रशोणिते पुरुषस्य बीजम् । ते च स्वभावादशुचिनी । गर्भाधान्यपि दोषसंक्रान्त्या द्रष्टव्यम् । अतः तन्निमित्तमशुचित्वं पुरुषस्य संस्कारैरपमुच्यते अपनुद्यते । तानिदानां कांश्चिन्नामधेयेन, कांश्चित्संस्कार्य-विशेषोपलक्षितान् कृत्वा निर्दिशति— गर्भहोमैः । गर्भं संभूते नार्याः क्रियन्ते, गर्भं वा ग्रहीतुं (इति) गर्भप्रयोजनकत्वात् गर्भाः । नारी तत्र द्वारमात्रम् । प्रयोजकस्तु गर्भ एव । अतस्तत्रयुक्तत्वाच्च तदर्था होमाः पुंसवनसीमन्तोन्नयन-गर्भाधानानि । होमशब्द उपलक्षणार्थः कर्ममात्रस्य । न हि गर्भाधानं होमः । एतेषां च कर्मणां द्रव्यदेवतादिरूपं गृह्यस्मृतिभ्योऽवसातत्रयम् । यथैव गर्भहोमैः एवं जात-कर्मारण्येन संस्कारेण । एवं चौडेन । चूडार्थः चौडः । मौञ्जीनिबन्धनं उपनयनम् । तत्र हि मुञ्जविकारो मेषलला बध्यते । अतस्तेन उपनयनकर्म उपलक्ष्यते । बन्धनमेव निबन्धनम् । निः वृत्तपूरणः । जातकर्मादीनि संस्कार-नामधेयानि कृतद्वन्द्वानि करणविभक्त्या एनोपमाजनस्य निर्दिश्यन्ते ।

संस्कारश्च सर्वैः संस्कार्यै कार्यान्तरदोषभूते कृतायै करिष्यमाणार्थे वा कञ्चित् दृष्टमदृष्टं वा विशेषमादधाति । 'बीहीनवहन्ति' इति, 'बीहिमिर्वजेत' इति यागं निर्वर्तयिष्यन्ता तुपकरणविप्रमोक्षो दृष्टो विशेषः । 'शिरजोऽवतार्यं खजं शुचौ देवो निदधाति' इति उपमुक्ताया आकीर्णाकारायाः प्रतिपत्तिनियमात् अदृष्टः सजो विशेषः । तत्र इमे संस्काराः शरीरशुद्धयर्थाः श्रुताः । न च गन्धाद्य-पकरणं मृदारिसंवन्धादिव शरीरे दृश्यते । तेन इयं जन्मादिकालशुद्धिवत् अदृष्टविशेषो शुद्धिवैदित्या । एतया च शुद्धया पूतः श्रौतस्मात्तेषु कर्मसु अधिक्रियते । यथा मन्त्रपूतमाव्यं होमे । लौकिके तु कार्ये द्रव्यशुद्धयैव शुद्धिः, यथा आर्जवस्यं भोजनादौ । स्पृश्यता हि कुमारस्य 'अग्निर्गाम्नाणि शुष्यन्ति' इत्येतावतैव भवति । तथा चाऽऽह— 'न तदुपस्पृशानादशौचम्' (गौध. २।७) इति ।

कथं पुनः कर्मार्यत्वमेतेषाम् । युक्तमुत्पवनस्याऽऽज्य-
प्रकरणेन विनियोगात् । अमी तु बाह्याः न कस्य-
कर्मणः प्रकरणे श्रुताः । अतः पुरुषद्वारिका कर्मा-

र्यता दुर्भणा । न च असति कार्योपयोगे स्वरूपतः संस्कार एव निर्वर्त्यः । तथा सति संस्कारतैव हीयेत, प्रधानकर्मता स्यात् । अतश्च ' कार्यः शरीरसंस्कारः ' इति, ' कुमारं जातं पुराऽच्यैरालम्भात् ' (आय. १। १५।१) इति च द्वितीयाश्रुतिर्वाप्येत । 'सकन्-जुहोति' इतिवद्विनियोगभङ्गः स्यात् । तत्र च अधिकारकल्पना इत्यादि बहु असमन्वसं प्राप्नोति ।

उच्यते । न वयं भ्रुत्यादिप्रामाण्यापेक्षं तादर्थ्यं अङ्ग-लक्षणं ब्रूमः, अपि तु उपकारकत्वम् । तत्र अनङ्गत्वे-ऽप्युपपद्यते । यथा आधानविधिः स्वाध्यायाध्ययनविधिश्च । न ह्यत्र भ्रुत्यादयः सन्ति । 'यदाहवनीये जुहोति' इत्या-हवनीयादयो विनियुक्ताः । अलौकिकत्वाच्च तत्स्वरूपस्य आधानविधिनैव सिद्धिः ' वचन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ' इति । अत आहवनीयादिनिर्वृत्तिद्वारेण आधानं क्रतुपू-ज्यते । न चाङ्गम् । अध्ययनविधिरपि अर्थावबोध-द्वारेण क्रतुपकारकः । एवमभी संस्काराः । एतसंस्कृत-स्याध्ययनविधिः, निष्पादिताध्ययनविध्यर्थस्य विवाहः, कृतविवाहस्य आधानम्, आहितमेरधिकारः इत्यस्ति (संस्कार १) कार्योपयोगिता बाह्यपुरुषसंस्काराणाम् ।

निपेकग्रहाच्च सर्वत्रापि पितुरधिकारः । तथा च जात-कर्मणि मन्यः ' आत्मा वै पुत्रनामाऽसि ' इति । तस्य हि अपत्योत्पादनं अपत्यानुद्यासनं च विहितम् ' ऋणानि श्रेण्यपाकृत्य ' (मसृ. ६।३५) इति, ' तरनादनुशिष्टं पुत्रं-लोक्यमाहुः ' इति । अनुद्यासनं च स्वाधिकारप्रति-पादनम् । तत्र वेदाध्यापनेन अर्थावबोधपर्यन्तेन भवतीति वक्ष्यामः । अत एव उभयोपकारकाः संस्काराः, अपत्यो-त्पत्तिविधौ पितुः, माणवकस्य च संस्कृतसाध्यासु क्रियासु । तस्मात् पितुरधिकारः, तदभावे तत्स्थानापन्नस्य । तथा चाऽऽह ' असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ' इति । मेधा.

(२) गर्भं गर्भावस्थायां कर्तव्यैर्निषेधादिकर्मभिः तथा होमैरपि सीमन्तकर्मादिनामकैर्गोभिरैव, जातानन्तर-कर्तव्यैश्च जातकर्मादिभिः । तैश्च वैजिकं पितृगततत्त्वाप-विशेषद्वयपितृशुक्रसंभवं पापं, तथा गर्भो मानुरबः, तद्दोष-

सम्बन्धं च पापं द्विजानामपनीयते । अथ उपनयनादिभिः संस्कारैरुपनीतस्य देहयोधनार्थानीत्यर्थः । मवि.

(३) कुतः पापसम्भवः येनैषां पापशुद्धयेतुत्वं, अत आह— गार्भैरिति । ये गर्भशुद्धये क्रियन्ते ते गर्भाः । होमग्रहणुपलक्षणं, गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात् । जातस्य यत्कर्म मन्त्रवत्सर्वैः प्राशनादिरूपं तन्नातकर्म । चौडं चूडाकरणकर्म । मौड्रीनिबन्धनं उपनयनम् । एतैर्वैजिकं प्रतिपिद्धमैथुनसंकल्पादिना पैतृकरेतोदोषात् यद्यत्पापं, गार्भिकं च अशुचिमातृगर्भवासजं, तत् द्विजातीनामप- मृज्यते । * ममु.

(४) शरीरसंस्कार इत्युक्तं, तत्र कथं कस्य संस्कारः, तत्राऽऽह— गार्भैरिति द्वाभ्याम् । गार्भिके अशुचिमातृ- गर्भवासजं मातृव्यभिचारसंकल्पजं च ' यन्मे माता प्रल्लोभ ' इत्यादिभ्रुतेः । ५ मच.

(५) वैजिकं बीजमंबन्धि पित्रोः दुरज्जभोजनादि- जनितं, गार्भिकं गर्भसंबन्धि मातुरभक्ष्यभक्षणादिना संभृतं एतः पापं अवमृज्यते इत्यन्वयः । ' यन्मयि माता गर्भे सति । एतश्चकार यत्पिता । ' (तैत्रा. ३।७।१२।३, ४) इति मन्त्रलिङ्गादिति भावः । आन. १४२

(६) पित्रादिना कार्यैः संस्कारैरपनेयं पापमाह— गार्भैरिति । वैजिकं गार्भिकं पितृश्व मातृश्वपरपथैः कृत- मित्यर्थः । नन्द.

(७) वैजिकं शुक्रशोणितसंबन्धनमित्यर्थः । † गोप- न्याधिपसंक्रमनिमित्तम् । भाच.

ब्रह्मवर्षगाईरव्यधर्मैः स्वाध्यायव्रतपशादिभिः
प्राणी तनुः

स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैरेविविधेनेज्यया सुतैः ।
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥

* गोप., सृच, मुक्ता. ममुक्च ।

‡ रोपं ममुक्च ।

† ' एवमेतः शर्म याति ' इत्यत्र मिताश्रयत्वात् ' गात्रव्याधि- संक्रान्तिनिमित्तम् ' इति व्याख्यानम् ।

(१) मरुत्. २।२८ ; विश्व. १।५० उच. ; मेधा. ; गोरा. ; मिता. १।१०३ उच. ; ब्रह्म. ७७ ; ममु. ; मच. ; संप्र. १४० ; भोजन. १४२ धेनेज्यया सुतैः (वेन तपस्यया) ; संन. ९ ; नन्द. ; भाच.

(१) येषु कर्मसु माणवकस्य संस्कारा उपकारकाः तानीदानीमुदाहरणमात्रेण दर्शयति— स्वाध्यायेनेति । अध्व- यनक्रिया स्वाध्यायशब्देनात्राभिप्रेता । तस्या एव विषय- निर्देशः त्रैविद्येनेति । व्यवधानेऽपि अर्थलक्षणः संबन्धः ' यस्य येनार्थसंबन्धः ' इति न्यायेन । अत एव सामाना- धिकल्पेऽपि श्रुते विषयविषयिभावो विभक्तिविपरि- णामेन । प्रयाणां वेदानामध्ययनेन इत्यर्थः । त्रय एव वेदाः त्रैविद्यम् । चातुर्वर्ण्यादिवत् रूपसिद्धिः । अथवा स्वाध्यायेनेति वेदाध्ययनं, त्रैविद्येनेति तदर्थावबोधः । व्रतैः सावित्रादिमित्रंक्षारिकर्तृकैः । होमैः व्रतादेरानकाले ये क्रियन्ते । यदि वा सायंप्रातः समिद्धिरग्नीन्धनं ब्रह्मचारिणे होमशब्देन अग्न्याधारसंबन्धसामान्यात् उच्यते ।

अथ किं समिदाधानं न होमः, येनैवमुच्यते संबन्ध- सामान्यादिति । न भवतीति भ्रुवन्ति, अदनीयद्रव्यसाध्य- त्वात् यागहोमयोः । कथं तर्हि ' सायं प्रातश्च जुहुयात्ता- मिरमित्तन्द्रितः ' इत्युक्तम् । लक्षणया समिदाधानं होम- शब्देनोच्यते । यथैव ह्यमानं द्रव्यमग्नौ प्रक्षिप्यते एवं समिन्धनार्थाः समिधोऽपि । अतः एतेन सामान्येन समिन्धनमेव होम इत्युच्यते । उपत्तिवाक्ये हि ' समिधमादध्यात् ' इति भ्रुतम् । ' जुहुयात्तामिरमित्तम् ' इत्यनुवादोऽयमन्यार्थ इति परस्तात् यस्यामः । न चातुवादे लक्षणादोपः ।

इदं तु युक्तं यत् मेध्यमाद्रव्यसाध्यो यागहोमी । तथा च सति बह्व्यधोदत्ता यथार्था भवन्ति । यथा ' सूक्तवाचेन प्रस्तरं प्रहरति ' इति । तत्र हि प्रस्तरं द्रव्यमाहुः हरति च यजतिम् । अथ वचनादग्नौ तादृश एव यागः, दर्भाश्चाप्यदनीयाः केपाश्रित् । कथं शाकल- होमे । तथापि हि ' शकलान्यम्यादधाति ' इत्युच्यते इति चेत्, प्रहयणे वा गतिः । ' प्रदेम्य एकैकम् समिधो जुहुयादकं दीनाम् ' । अतो यत्र जुहुयादिति देवतागवन्धश्च काण्डादेरपि भूत उपत्तिवाक्ये, सोऽपि होम एव ।

इग्नया देवार्थितरंगेन । एष तापदुपनीतस्य ब्रह्मचर्यं क्रियाकल्पयः । इदानीं यद्व्यसर्षाः । सुतेः अत्यतोत्पत्ति- विधिना । महायज्ञैः पञ्चमित्रंक्षयशादिभिः । यज्ञैः धौने- ज्योतिशोमादिभिः ।

ननु येषां कर्मणां किञ्चित् प्रयोजनं स्यात्, तदा तदधिकारयोग्यतोत्पत्त्यर्थं ब्राह्म्याः संस्कारा अर्थवन्तः स्युः, अत आह— ब्राह्मीयं क्रियते तनुः । ब्रह्म परमात्मा कारणपुरुषः, तस्य इयं संबन्धिनी तनुः शरीरं एतैः श्रौतस्मार्तैः सर्वैः कर्मभिः क्रियते । ब्रह्मसंबन्धिता च तद्वाचापचित्तलक्षणा । स हि परः पुरुषार्थः । संबन्धान्तराणि सर्वस्य (? सर्गस्य) कस्यचित्कारणत्वेन सिद्धत्वात् नानिमिलितव्यानि । ततो मोक्षप्राप्तिरुक्ता भवति ब्राह्मीत्यनेन । तनुशब्देन च तदधिष्ठाता पुरुषो लक्ष्यते । तस्य श्रौते शरीरद्वारकाः संस्काराः । तस्यैव च मोक्षप्राप्तिः । शरीरस्य पञ्चतापसोः ।

अन्ये त्वाहुः— ब्रह्मप्राप्तौ योग्या क्रियते । न हि कर्ममिरेव केवलैर्ब्रह्मत्वप्राप्तिः, प्रधानकर्मसमुच्चयात् किल मोक्षः । एतैस्तु संस्कृत आत्मा उपासनास्वधिक्रियते । तथा च श्रुतिः— ' य एतदक्षरं गार्ग्यवित्त्वा यजते शुद्धोति तपसाप्यते अधीते ददात्यन्तवदेवास्य तद्भवति ' (बृ. ३।८।१०) इति ।

ननु च नैतेषां कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिः फलं भूतम् । तथाहि— नित्यानि तावदभूतफलान्येव । कल्पनायां च पौरुषेयत्वम् । यावन्नीवादिपदैश्च नित्यताया अवगमितत्वात् विश्वमित्यायोऽपि नास्ति । अथ अस्मादेव वचनान्देतत्फलत्वमिति यदुच्येत, मोक्षार्थिनः तदा अधिकारः स्यात्, तथा च नित्यत्वहानिः, ततश्च भूतिविरोधः । निष्फलं न कश्चिदनुतिष्ठति, तत्र आनर्थाय इति चेत् काममननुष्ठानम् । प्रमाणस्य प्रमेयावगतिरर्थः । सा चेन्नुत्ता, जातमर्थयत्त्वम् । अस्ति चात्र कर्तव्यतावगतिः । सत्या च तस्यां अकरणे शास्त्रार्थातिक्रमः, ततश्च प्रत्यायायः । ईदृश एवाथे लिटादीनां वृद्धव्यवहारे स्युत्यक्तिः । यो हि भूत्यादिः कर्तव्यं न करोति कस्यचित् आशा- (? पयि) नुः, स धेतनार्थी धेतनं न लभते । यदि वा प्रत्ययायेन योज्यते, तत्र फलस्य अभूतत्वात् न फलानुत्पत्तिः प्रत्ययाया, अपि तु दुःखेन योजनं नित्येषु । एवं सर्वपुरुषाधिष्ठानो नित्यः समर्थितो भवति । तस्मात् न नित्यानां विशिष्टं फलम् । काम्यानां त्वन्यदेव फलं, न

मोक्षः, भूतत्वात् । तत्र कथमेतत् सर्वकर्मानुष्ठानसाध्यः परः पुरुषार्थ इति ।

अत एव वैश्विर्दर्थवादोऽयमिति व्याख्यायते संस्कार-विधित्स्तुत्यर्थः । अत्र च ब्राह्मीयमिति यत्किञ्चिदालम्बन-माश्रित्य गुणवादेन नीयते । ब्रह्म वेदः, तदुच्चारणाहं तत्कर्माधिकारिणी च । यत् तर्हि गौतमेनोक्तम् ' चत्वारिंशत्संस्काराः ' (८।८) इति, तत् कथम् । तत्र हि सोम-संस्थाऽपि संस्कारत्वेनोक्ता । न च प्रधानकर्मणां संस्कार-त्वोपपत्तिः । नाप्येतदर्थवादतया शक्यं व्याख्यातुं अवि-शेषत्वात् । तत्राप्यात्मगुणशेषसंस्कारत्वाध्यारोपेण स्तुतिः । एवमिहाप्यसंस्कारैः संस्कारान् समानीकृत्य तुल्यफलता-ध्यारोपेण संस्काराणामवश्यकर्तव्यतामाचष्टे । तथा च संस्कारप्रकरणान्नोक्तव्यते स्तुतिः । क्रियते इति च वर्त-मानापदेशः, न विधिविभक्तिः । तत्र कुतो ब्रह्मप्राप्तिः फलत्वावगमः । न चात्र कर्माणि विधीयन्ते, येनाधि-कारकाङ्क्षायां सत्यपि वर्तमाननिर्देशो रात्रिसपे प्रतिष्ठा-वत् फलनिर्देशः स्यात् । तस्मात् संस्कारस्तुत्यर्थमेव सर्व-मेतदुच्यते ।

येऽपि विभागेन वर्णयन्ति— नित्यानां ब्रह्मप्राप्तिः फलं, काम्यानां तु यथाभूतमेव, तदपि अप्रमाणं, सर्वस्यास्य अर्थवादत्वात्, अन्तरेण च फलं नित्येवगुणानसिद्धेः प्रतिपादितत्वात् । तदुक्तम् ' कामात्मता न प्रास्ता ' (मस्मू. २।२) इति । * मेधा.

(२) वेदाध्ययनेन, प्रतैः सावित्र्या (? प्रा) दिभिः, होमैः सायंप्रातरग्निर्कार्यैः, त्रैविद्यास्येन व्रतेन प्राधान्या-वृध्नुगुदिष्टेन, इज्यया ब्रह्मचर्यावस्थायां देवर्षि-पितृवर्णरूपया, पुत्रैः, महायज्ञैः वैश्वेदादिभिः, यज्ञैः अग्निष्टोमादिभिः ब्रह्मप्राप्तियोग्या तनुः तत्तथ आरता क्रियते, ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षावातेः । गोर.

(३) उपनयनानन्तरं क्रियमाणेन स्वाध्यायेन, व्रतैः स्वाध्यायसमयमारभ्य कर्तव्यैः सायंप्रातरग्निमन्त्रिणादिभिः ज्ञातकृत्यादिभिश्च, होमैः उपाकरणोत्सर्जनहोमैः, त्रैविचेन

* वैश्वेदास्यस्य कर्मनः पुरुषार्थत्वसमर्थनाय ' महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ' इत्यनर्थश्लोकः मिताश्रयकारेण (वारह. १।१०३) प्रमाण-श्लोकोद्घातः स्वतन्त्रानुसंधेयम् ।

पुंशिशदब्दचयवेदत्रयाध्ययनार्थे गुरुकुलवासेन । त्रैवियेन स्वाध्यायेनेति स्वस्वपदसंबन्धः । इज्याया पाकयज्ञेन हविःयज्ञैः (च), सुतैः पुत्रोत्पादनेन, महायज्ञैः ब्रह्मयज्ञैः पञ्चभिः, यज्ञैः अग्निष्टोमादिभिः सोमयज्ञैः इयं एतस्मिन् लोके या तनुः देहः सा ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्तियोग्या क्रियते, अपाकृतार्णवयस्य मोक्षोपायेऽधिकारत् । मवि.

(४) अतैः मधुमांसवर्जनादिनियमैः, होमैः सावित्र-चरहोमादिभिः सायंप्रातर्होमैश्च, त्रैविद्याख्येन च, ● प्रने-प्यप्राधान्यादस्य पृथगुपन्यासः । ऽ मधु.

(५) एकयाक्योपात्तत्वेन एषां ' त्वाष्ट्रं पानीयवतं शुद्धोति ' इतिवत् समुच्चयः । × मच.

(६) अथ उत्तरेषां संस्काराणां फलविशेषमाह— स्वाध्यायेनेति । स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन । अतैः प्राजा-पत्यादिभिः । होमैः समिदाधानादिभिः नित्यनैमित्तिकैः । त्रिविद्यां वेदेति त्रैविद्याः, तस्य भावः त्रैविद्यं, वेदत्रयार्थ-ज्ञानमिति यावत् । इज्याया स्नातनेन पाकयज्ञेन । सुत-शब्देन समापननेन विवाहश्लोपचर्यते । महायज्ञैः देवपितृ-मनुष्यभूतब्रह्मयज्ञैः । यज्ञैः अग्न्याधानादिभिः । ब्राह्मी ब्रह्मप्राप्त्यर्हा । नन्द.

(७) त्रैवियेन वेदत्रयोक्तकर्मणा । भाच.

स्त्रीणां ज्ञानकर्मादिसंस्कारा अमन्त्रकाः, विवाहः समन्त्रकः

अमन्त्रिका तु कार्ययं स्त्रीणामावृद्धशेषतः । संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथात्रमम् ॥

● अत्र ' अनेप्यप्राधान्यात् ' इति स्वस्वस्वमाद इति भानि, ' अनेन, प्राधान्यात् ' इति साधु स्वात्, तस्य गौरवत् स्वात्वात्वं भवेत् ।

ॽ शेष गौरवत् ।

× शेष मेधागतम् ।

(१) मसृष्ट. २।६६, मेधा. २।२९ पू., २।६६; गौरा. ; अण. १।११; अक. ९६; मवि. ; सृष्ट. (क.) २३, (ए.) ६० अमन्त्रिका (अमन्त्रका), मधु. ; मया. ३६२ अमन्त्रिका तु कार्येण (अमन्त्रिका तु कार्यं च); मया. २३२ पू. ; संन. ९२६ पू. ; मच. । वीमि. १।१२ स्त्रीजाना (शिष्याणां); संन. १९४ : २७८ पू., ३१७ पू. ; ४०२; मुष्ण. ८४ सृष्टवत् ; मिश्र. ९२३ पू. ; अक. २।८ पू. ; संकी. १।६ पू. ; भाव. १।९ अमन्त्रिका तु (अमन्त्रिका) पू. ; अका.

शं. कां. ६

(१) इयमावृत् अशेषतः स्त्रीणाममन्त्रिका कार्या । ज्ञानकर्म्मण आरम्भ इयं संस्काराणां आवृत् परिपाटी, सेतिकर्त्तव्यताकः संस्कारकलाप इति यावत् । संस्कारार्थे शुद्धयर्थे शरीरस्य । पाँस्नेव स्त्रीणामपि प्रयोजनमाह । यथाकालं, यस्मिन् काले यः संस्कार उक्तः तं फलमन-तिक्रम्य । पदार्थानतिवृत्तौ ' यथाऽसादृश्ये ' (पा. २। १।७) अव्ययीभावः । एवं क्रमेऽपि द्रष्टव्यम् । मन्त्र-मान्यरहिताया आवृत्तौ विहितत्वात् अयथाकालक्रमप्राप्ति-रेव नास्ति इत्यतो नियेषो नित्यानुवादो वृत्तपूर्वार्थः । एतावद्विचक्षितं स्त्रीणां चैते अमन्त्रका इति ।

मेधा.

(२) ' प्राह्नाभिवर्धनात्सुतः ' (मसृ. २।२९) इति पुंमहणस्य इज्यर्थत्वे प्रमाणाभावात् स्त्रीणां अप्राप्त- (१ तिः) इत्यत आह— अमन्त्रिकेति । ● गोप.

(३) इयमावृत् ज्ञानकर्मादिक्रियापरिपाटी, गर्भा-धानादेस्तत्पूर्वकर्मणः स्त्रीत्वानिश्चयेन अमन्त्रन्यायोगात् । अशेषतः सकलाद्रवती । संस्कारार्थं वैदिकगार्भिकदोष-हृत्या ऋचायधिकारसिद्धयर्थम् । स्वकाले च कर्तुं (अ)-शक्तानां कालान्तरेऽपि नामवरणादीनां यथोक्तक्रमेणैवा-नुष्ठानं इत्येतदर्थं यथाक्रममित्युक्तम् । अत्र श्रुत्यपि विशेषानभिधानात् नामवरणगुणविषेभ्य स्त्रीणामेव अमन्त्रकं सर्वं कार्यमिति गम्यते । मवि.

(४) अशेषयुक्ता होमास्तु समन्त्रका एव । मच.

(५) मनुयपि ' प्राह्नाभिवर्धनात्सुतः ' (मसृ. २।२९) इत्युपक्रम्य नामवरणनियमकगमप्राधान्यसूत्रोप-नयनकेद्यान्तान् पुत्रसंस्कारान् विधाया अन्ते पूर्वोक्त-संस्कारेति कर्त्तव्यतां स्त्रीत्वनिर्दिशति— अमन्त्रिकेति । अत्र इयमिति सर्वनाम्ना बुद्धिस्वरूपमशौचं एतानां च संस्काराणां बुद्धिस्वतया उपनयनस्यापि तदन्तर्गतत्वेनाति-देष्टव्या स्त्रीणामप्यमन्त्रकमुपनयनं सिध्यति । वेदु चूहान्ता-

● शेष मेधागतम् ।

१।१३ मावृत्तोरनः (मावृत्तोरनः) संस्कारार्थं (संस्कारार्थं); संन. ५९६ पू., ६१९ पू. ; मच. ; भाच. ; वीमि. १।११९; मसृष्ट ९६.

नामेव इदमा परामर्शः, नोपनयनकेशान्तयोः इति मन्यन्ते, तेषां असंज्ञिध्वयवधानेन विच्छिन्नबुद्धीनां परामर्शो वदतां कथमिव लज्जा नाननमानमयति । अथ 'तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणाम्' (यास्मृ. १।१३) इति याज्ञवल्क्यैक-वाक्यतया चूडान्तानामेव परामर्शः, नोपनयनादीनामिति वाच्यं, तर्हि यमहारीतवाक्यैकवाक्यतया उपनयनपरामर्शोऽपि कथं नाङ्गीक्रियते इति । अथ 'वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरो वासो गृहार्योऽभिपरिक्रिया ॥' (मस्मृ. २।६७) इत्यप्रेतनवाक्ये विवाहस्य उपनयनस्थानापत्तिविधानान्ययानुपपत्त्या इदमः संकोच इति न वाच्यं, तस्य स्मृत्यन्तराभिहितोपनयनाभावपक्षे विवाहस्य तत्स्थानापत्तिविधायकत्वेनापि चरितार्थत्वात् । तस्मात् मनुवाक्ये नेदमः संकोच इति ।

किञ्च आश्रमालयनेनापि 'मुख्यमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेत' (आय. ३।८।११) इति समावर्तनीयमनुलेपनं प्रस्तुत्य 'उपस्यं स्त्री' (आय. ३।८।११) इत्यनेन स्त्रीणामनुलेपनं विदधता तासामप्युपनयनमुक्तं भवति, उपनयनपूर्वकत्वात्समावर्तनस्य । यत्तु सार्वत्रिकोऽयं स्त्रीणामनुलेपनविधिः, न समावर्तनीयः, उपनयनाभावेन समावर्तनासंभवात् इति म्याख्यानं, तदसत्, उक्तरीत्या उपनयनसद्भावेन 'प्राग्रजसः समावर्तनम्' इति हारीतोक्त्या च प्राग्रजसः समावर्तनसंभवे तदङ्गत्व-परिहारेण उक्तस्यैवाप्यव्यत्वात्, 'प्रकरणे च संभवन्नपकरो न कल्प्येत विधानार्थक्यं हि तं प्रति' (जैषु. १।२।२४) इति न्यायात् । अत एव संन्यासब्रह्मजिज्ञासादिकमपि उपनीतानामेव स्त्रीणां षट्ते, आश्रमसमुच्चय-विकल्पयोः उपनयनपूर्वकत्वात् । तदयं निर्गलितोऽयं— ब्रह्मरादिनीनां गर्भाष्टमादौ मन्त्रजत् तूष्णीं चोपनयनं, ततो वेदाध्ययनं, प्राग्रजोदरानात् समावर्तनं, प्रागेव रजो-वर्धनात् विवाहश्चेति । सद्योवधूनां तु उक्तविवाहकाले एषोपनयनं, सद्य एव समावर्तनं, सद्य एव विवाह इति । 'पुराकल्पे' इति यचनात् नास्मिन् कल्पे इति गम्यते । अत एव मनुः 'वैवाहिको विधिः...ऽभिपरिक्रिया' इत्यादिना विवाहस्योपनयन-

स्थानापत्तिमाह । वैदिकः वेदग्रहणार्थः संस्कारः उपनयनं, स स्त्रीणां वैवाहिको विधिः विवाहजन्यः संस्कारः स्मृतः पूर्वेः इति मेधातिथिपाठार्थः । मिताक्षरदिपाठस्तु 'औप-नायनिकः स्मृतः' इति । तत्र औपनायनिकः उपनयन-कार्यकारी । ततश्च यथा पुरुषस्योपनयनादिः तथा स्त्रीणां विवाहादिविधिनिषेधाधिकार इत्यर्थः ।

सं. ४०३-४०५

'वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्योऽभिपरिक्रिया ॥

पूर्वेण आवृद्धचनेन जातकर्मादिवत् उपनयने-ऽप्यंमन्त्रके प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमारभ्यते— वैवाहिक इति । वेदग्रहणार्थो वैदिकः संस्कार उपनयनाख्यो यः स स्त्रीणां वैवाहिको विधिः । विवाहे भवः विवाहविषयः विवाहसाध्यः । अतो विवाहस्योप-नयनस्थाने विहितत्वात् तस्य निवृत्तिः । यदि विवाह-साल्कार्यकरः हन्त प्राप्तं वेदाध्ययनं प्राप्ता च व्रत-चर्या । उपनयनं नाम मा भूत् । एतदुभयमपि निवर्त-यति—पतिसेवा गुरो वासः । पति यत् सेवते उपचरति आराधयति स एवास्या गुरो- (वासः) वसतिः । गुरो वसत्या अध्ययनं कर्तव्यं, न चास्या गुरो वासोऽस्ति, अतः

(१) मस्मृ. २।६७ ; विश्व. १।१५ पृ. ; मेघा. ; गौरा. ; मिता. १।८७ (=) (वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।) पृ. ; अप. १।२३ (घृ. १०८) मिताक्षरः ; ब्रह्. ६६ ; ममा. २।८ मिताक्षरः, पृ., रघुल्लक्षणः ; मन्वि. गृहार्योऽभिपरि-क्रिया (गृहार्येषु परिक्रिया) ; स्मृच. (क.) २४, (स.) ६१ पूर्वार्धं मिताक्षरः ; मनु. ; स्मृसा. १ (=) पूर्वार्धं मिता-क्षरः, परिक्रिया (परिक्रिया) ; मया. ३७ मिताक्षरः, पृ. ; प्रया. २।२ (वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरो सेना गृहस्थाभिपरिक्रिया ॥) ; मच. ; धर्मि. १।१३ (=) मिताक्षरः, पृ. ; सं. ४०३ ; घन. १।३ (वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिको मन्त्रः ।) पृ. ; सुफा. ८४ पूर्वार्धं मिताक्षरः ; सं. ६९ (=) (वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः ।) पृ. ; आन. १२५ पूर्वार्धं मिताक्षरः ; नन्द. ; भाच. गृहार्यो (गृहार्ये) ; सस्मृ. ५१ ; कृम. १०६५ (=) संभवत्, पृ., ११६७ (=) संभवत्, पृ. ; संदी. ३ (भागः २) पूर्वार्धं मिताक्षरः.

कुनोऽध्ययनम् । यद्दार्थ्यः यद्दृष्ट्यानि रुचनपारिणाद्व्यत्य-
वेक्षणार्दीनि यानि नचमे वक्ष्यन्ते 'अर्थस्य संग्रहे. त्रैनाम्'
(मस्मृ. १.११) इत्यादि । सायं प्रातर्ब्रह्मचारिणो यत्स-
निदाधानं तदेवास्या यद्दृष्ट्यम् । अत्रिक्रियया च यावान्
यमनियमसमूहो ब्रह्मचारिणः स सर्वं उपलक्ष्यते ।

एवं चैतदुक्तम्— विवाहस्योपनयनापरत्वं (स्या) यथैव
पुरुषस्योपनयनाव्यभृति श्रौताः स्मार्ता आचारप्रताश्च
विधयो भवन्ति, प्राक्तनं कामचारवादभक्षत्वं, एवं स्त्रीणां
प्राग्विवाहात् कामचारः, परस्मात् (? स्तात्) श्रौत-
स्मार्तैर्व्यधिकारः ।

• एवं वा पदयोजना— विवाह एव स्त्रीणा वैदिकः
संस्कारः उपनयनम् । अनुपनयनेऽपि विवाहे भक्त्या
उपनयनत्वमुच्यते । किं तदुपनयनेन विवाहस्य साम्यं
येनास्य तद्वपदेशः, अत आह— पतिसेवेत्यादि ।

• मेधा,

शूद्रसंस्कारविचारः अमन्त्रकर्मनुज्ञा च

नै शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात्प्रतिपेधनम् ॥

(१) सर्वोऽयमनुवादश्लोकः । यदस्याऽऽह्य शूद्र-
ग्राहिकया न प्रतिषिद्धं यथा हिंसास्तेयादि अनान्तवर्ण-
विशेषं सामान्यशास्त्रप्रतिषिद्धं, नै तद्व्यतिक्रमादस्य पाप-
मुत्पद्यते । भूतमेवास्य शब्देन यथा हिंसास्तेयादिः तत्रास्य
भवत्येव दोषः । न च संस्कारं उपनयनलक्षणं अर्हति ।
तदुक्तम् ' त्रयो वर्णा दिजातयः ' (मस्मृ. १.०४)
इति । एवं नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति स्नानोपवासदेवता-
र्चनादी नास्य नित्योऽधिकारोऽस्ति । अकरणे न प्रत्यवैति ।
न धर्मात् प्रतिपेधनम् । येपु स्नानोपवासनतादिषु नित्या-

• सर्वाणि स्यात्पानानि मेधागनार्थानि । सप्रत्याख्यानं च
'अमन्त्रिणा तु' इत्युपरिपन्नश्लोके (संता. पृ. ४१-४२) दृष्टव्यम् ।

(१) मस्मृ. १.०१२२६, ख. धर्मोऽस्ति (धर्मोऽस्ति) ;
मेधा, धर्मोऽस्ति (धर्मोऽस्ति) श्रीधरपुरेनपादितनेपालिधौ एव;
गोरा. ; मवि. ; शूद्र. ४८०; स्मृकौ. २५; श्रुति. ६४ नास्या
(न चास्या) ; मच. ; संन. १२४ पृ. ; मुक्ता. ६७ न धर्मो
(नाधर्मो) ; सिन्धु. ११७४ पृ. ; शूद्र. ४९ पृ. ; शन. १ पृ. ;
मन्द. ; भाच. ; सस्मृ. ११ पृ. : ३१.

धिकारो नास्ति, अकरणे प्रत्यवायाभावः, अथ निपेधो
नास्ति, तादृशेभ्यो धर्मोभ्यो न प्रतिपेधः । न चेदशादस्य
प्रतिपेधः । अतः शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् अम्युदयकामस्य
तदनुष्ठानं युज्यते । एवं लघुनादिभक्षणनिवृत्तिरपि अम्यु-
दयायास्य वेदितव्या । सामान्यशास्त्रविहितं ' निवृत्तिस्तु
महाफला ' (मस्मृ. ५.१५६) इति । अतो ' न धर्मा-
त्प्रतिपेधनम् ' इति यथाऽऽरम्भः । मेधा.

• स्मृतिकौमुद्यां समुद्भूतं मेधातिथिभाष्यम्—
अथ गर्भाधानादिसंस्कारेषु शूद्रः केच्यधिक्रियते— के
(? न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति । नास्याधि-
कारो) धर्मोऽस्ति न धर्मात्प्रतिपेधनम् ॥ अस्य मेधातिथे-
र्व्याख्या— ' यदस्याह्य शूद्रग्राहिकया न प्रतिषिद्धं,
यथा हिंसास्तेयाद्यनान्तवर्णविशेषं सामान्यशास्त्रप्रतिषिद्धं,
न तद्व्यतिक्रमादस्य पापमुत्पद्यते । यथा दिजातीनां पातक-
मुत्पद्यते तथा नास्तीति न शूद्रे पातकं किञ्चिदित्यस्यार्थः ।
न च संस्कारमर्हति । उपनयनलक्षणं संस्कार नार्हति ।
तथा चोक्तम्— ' त्रयो वर्णा दिजातयः ' इति ।
तथा यचनान्तरप्रतनामकरणादिव्यतिरिक्तं संस्कारमपि
नार्हति । एवमुक्तेन प्रकारेण नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति ।
स्नानोपवासदेवतार्चनादी नास्य नित्योऽधिकारः । अकरणे
न प्रत्यवैति । न धर्मात्प्रतिपेधनम् । येपु स्नानोपवास-
नतादिषु नित्याधिकारो नास्ति, अकरणे प्रत्यवायाभावः,
अथ च निपेधोऽपि नास्ति, तादृशेभ्यो धर्मोभ्यो न प्रति-
पेधनम् । ईदृशेषु धर्मेषु प्रतिपेधाभावात् । स्नानोपवास-
नतादिव्यतिकारोऽस्तीत्यर्थः । शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् अम्युदय-
कामस्य तदनुष्ठानं युज्यते इत्युक्तं भवति । एवं लघुना-
दिभक्षणनिवृत्तिरप्यम्युदयायास्य वेदितव्या । यतो मनु-
नैशेक्तं— ' न मांसमधुने दोषो न मये न च मैथुने ।
प्रवृत्तिरेवा भूनां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ' इति ।
मांसमधुने विष्युक्ते दोषो नास्ति । एतयोत्तरप सम्पक्
प्रतिपादयिष्यति । मैथुने स्वदारेष्वाभावदृते च । मय-
शब्दो लघुनादीनामम्युदयार्थः । यतो मयपानलघुना-
• आदर्शपुस्तकीयमेधातिथिभाष्यात् स्मृतिकौमुदीगतं शूद्रा-
चारविरोधमिदं च मेधातिथिभाष्यं विरुद्धमित्युक्तं संशुद्धी-
तम् ।

दिभक्षणनिवृत्तौ क्रियमाणयां महद्दृष्टादृष्टफलमुत्पद्यते, अतो निवृत्तिर्महाफला । एवंविधधर्मे प्रतिषेधाभावात् 'न धर्माद्यतिषेधनम्' इत्युक्तम् । न तु ज्योतिष्टोमादेर्धर्मा-
द्यतिषेधाभावः । तस्य वर्णविशेषोपादानेन विधानात् ।

स्मृकौ. २५-२६

शूद्राचारशिरोमणौ समुद्धृतं मेधातिथिभाष्यम्-

यदस्याऽऽहस्य शूद्रग्राहिकया न प्रतिषिद्धं, किंतु अना-
दतवर्णविशेषं सामान्यशास्त्रेणैव निषिद्धं हिंसास्तेया-
नृतादि, तन्व्यतिक्रमादस्य न तथा पातकमुत्पद्यते यथा
द्विजातीनाम् । तथा योऽस्य संस्कारो विशिष्य नोपदिष्ट
उपनयनादिरूपः तं नार्हति । येषु तु गर्भाधाननामकरण-
निष्कमणाप्रदानविद्याहान्यकर्मसु विशिष्य प्रमाणमस्ति
ते न निषिध्यन्ते इति वक्ष्यते । नास्याधिकार इति ।
अस्य श्रौते स्मार्ते च धर्मे मन्त्रैकसाध्ये अधिकारो नास्ति ।
अमन्त्रके च स्नानोपवासार्चनादौ साधारणधर्मे प्रतिषेधो
नास्ति । यद्वा, स्नानोपवासव्रतदानार्चनादौ नास्य शूद्रस्य
निव्योऽधिकारोऽस्ति, तदकरणे न प्रत्यवैति । अत एव
नास्माद्यतिषेधोऽप्यस्ति । शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् साधारण-
धर्मत्वेन विहितत्वात् अभ्युदयकामनया तदनुष्ठानसंभवा-
दित्यर्थः । एवं लघुनादिभक्षणेऽपि न निषेधः, तद्वर्जने
स्वभ्युदयः इति वदन्ति । तदुक्तं मनुना- 'न मांस-
भक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेया भूतानां
निवृत्तिस्तु महाफला ॥' (मस्मू. ५, ५६) इति । मांस-
भक्षणे विध्युक्ते । मयशब्दो लघुनादेरप्युपलक्षकः ।
मैथुने स्वदारेषु ऋतौ अदृती च । यतः सामान्यतो
निषिद्धस्यापि यजने दृष्टादृष्टफलमुत्पद्यते, अतो निवृत्ति-
र्महाफला । न तु ज्योतिष्टोमादेर्धर्मस्य प्रतिषेधा-
भाव इति मन्तव्यं, तस्य वर्णविशेषोपादानेन विधानात् ।

शुशि. ६४-६६

(२) पञ्चयज्ञादिकरणात् धर्मात् प्रतिषेधनम् ।

मवि.

(३) लघुनादिभक्षणेन शूद्रे न क्रियिष्यातकं भवति ।

न तु ब्रह्मयज्ञादायपि, 'अहिंसा सत्यं' (मस्मू. १०६३)
इत्यादेभ्योऽनुष्ठानाधारणत्वेन विहितत्वात् । न चाप्युप-
नयनारिर्धर्मोऽस्ति, नास्य अग्निहोत्रादिधर्मे अधिकारो-

ऽस्ति, अविहितत्वात् । न च शूद्रविहितत्वात् पाकयज्ञादि-
धर्मात् अस्य निषेधः । एवं चास्य सर्वस्य सिद्धत्वात् अयं
श्लोक उत्तरार्धोऽनुवादः ।

॥ मसु.

(४) धर्मे श्रौते । धर्मात् श्रौतात् । शू. ४८१

(५) तदर्थमाह मेधातिथिः- यत्सामान्यतो निषिद्धं
स्तेयानृतादि न तदतिक्रमेऽस्य तथा पापं यथा
द्विजानाम् ।

शूक. ४९

(६) पातकं विहितकर्मननुष्ठानप्राप्तः प्रत्यवायः शूद्रे
नास्ति, तस्य अविहितधर्मत्वात् । संस्कारं निषेकादिकम् ।
श्रौते धर्मे अधिकारो नास्ति । धर्मात् पाकयज्ञादेः ।

नन्द.

धर्मस्य वस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तमनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्ज्यं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥

(१) एतदेवाह- धर्मे आप्तुं इच्छन्तः अभ्युदय-
कामाः सतां साधूनां धर्मे अनुष्ठिताः समाश्रिताः मन्त्र-
वर्ज्यं न दुष्यन्ति । अतः स्नानैकाहोपवासदेवता-
र्चनगुरुब्राह्मणनमस्कारादि सतां वृत्तमाचरन्तो न दुष्यन्ति,
प्रशंसां फलं च प्राप्नुवन्ति । न पुनरेतन्मन्त्रवर्ज्यं- यानि
समन्त्रकाणि ब्राह्मणादीनां कर्माणि दर्शनीर्णमासादीनि
तानि मन्त्रवर्ज्यं शूद्रस्य न दुष्यन्तीति । यतः समन्त्रके-
पृथक्पृथक् मन्त्ररहितानुष्ठानमशब्दं स्यात् । मन्त्रवर्ज्य-
मित्येतस्य दर्शितो विषयः । तथा च भगवान् व्यासः —
' न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कार-
मिहार्हतीति । स्मृतिः (! धृति) प्रयुक्तं तु न धर्ममदनुते
न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं स्मृतम् ॥ ' इति । एतदपि

• गोरा., मच., भाच. मसुगणम् । अष्टद्वाराठवाङ्मत्वात् गोरा.
नोदृष्टम् ।

(१) मस्मू. १०१२०, ग. वृत्त (धर्म) वर्ज्यं (वर्ज) ;
मेधा. वृत्त (धर्म) वर्ज्यं (वर्ज) ; गोरा. ; मभा. १०१६
वृत्त (इति) वर्ज्यं (वर्ज) ; मवि. वर्ज्यं (वर्ज) ; मसु. ;
शू. ४८० मेधावत् ; स्मृकौ. २६ मेधावत् ; शूति. ६६ वृत्त-
मनुष्ठिताः (धर्ममनुष्ठितम्) वर्ज्यं (वर्ज) ; मच. धर्मस्यनु
(धर्मस्यनुष्ठितम्) दोषं मेधावत् ; सुका. ६० वृत्त (इति) ; वाम.
१ मेधावत् ; शूक. ४४ वृत्तमनुष्ठिताः (धर्ममनुष्ठिताः) वर्ज्यं
(वर्ज) ; मन्. वृत्त (इति) ; भाच. वर्ज्यं (वर्ज) ; सस्मू.
१३ भगवत्.

यथाविहितानुवायेषु । लघुनसुरांपानादेर्न पतति । संस्कार-
नर्हता उक्तैव । उक्तं च अनुपनीतत्वात् भुतिविषय-
धर्माभावे स्मृतिविषये सामान्यविहिता धर्मा यथोक्त-
प्रकारास्ते नास्य प्रतिषिध्यन्ते । तथा च स्मृत्यन्तरम् —
'पाकयज्ञैः स्वयं यजेत' (गौध. १०।६४) 'अनुशातोऽस्य
नमस्कारो मन्त्रः' (गौध. १०।६३) इति । ये
पुनरहुः— आवसथ्याधानपार्वणवैश्वदेवाक्षपाकयज्ञादिषु
शुद्धाणां पाक्षिकोऽधिकारः, तेषां अभिप्रायं न विद्मः ।
आवसथ्याधानं तावत् एवकारैराम्नातं त्रैवर्णिकोद्देशेनैव ।
मन्वादिभिश्च नैवाम्नातम् । तथा केवलं ' वैवाहिकामौ
(? फेऽमौ) कुर्वीत यज्ञं कर्म ' (मन्सू. ३।६७) इति
तत्र नैवाम्नातम् । कुतः शुद्धस्याऽऽधानम् । अथ पाक-
यज्ञविधानात् अन्याधानाद्येषः, तदपि न, लौकिकामौ
वैश्वदेवो भविष्यति, यावद्भजनं याचनिकं मान्यदाक्षेप्तु-
मन्त्रं, (इति) ' विवाहामौ (? वैवाहिकेऽमौ) ' इत्यत्रैव
प्रदर्शितम् । पार्वण्यग्नेन च यथामाचारस्यं श्राद्धमुच्यते
तदभ्यनुजानीमः, अष्टकापार्वण्यश्राद्धवैश्वदेवानां विहित-
त्वात् । अथ दर्शपूर्णमासौ, तदपाकृतम् ।

• मेधा.

(२) तदेवाऽऽह— धर्मेष्व इति । मन्त्रवर्जम् ।
न सोमयागादिकर्म । इह काम (? पाक) यज्ञकरणे
प्रशंसा प्राप्नुवन्ति, धर्मं च लभन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
पञ्चमहायज्ञकरणे न दोष इत्युक्तम् । सतां वृत्तमनुष्ठिताः
सतां वृत्तं लक्ष्मीकृत्य उद्युक्ताः । प्रशंसा सम्बद्धताम् ।
मवि.

(३) ये पुनः शुद्धाः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामाः
त्रैवर्णिकानामाचारं अनिषिद्धमाभिधाताः ते ' नमस्कारेण
मन्त्रेण पञ्च यज्ञात् ह्यपयेत् । ' (यासू. १।१२१) इति
यासकस्यवचनानात् नमस्कारमन्त्रेण मन्त्रान्तररहितं पञ्च-
यज्ञादिधर्मान् कुर्वाणा न प्रयवयन्ति, स्वार्तिं च लोके
रुभन्ते । § मनु.

(४) मन्त्रवर्जं वैदिकमन्त्रवर्जम् । ४४.४८१

(५) अत्र (शान्तिकर्मणि) च शुद्धाणामप्यधिकारः,
' भावयेद्यजुषे वर्णाङ्कत्वा ब्राह्मणमग्रतः । ' इत्यादि-
वाक्येषु श्रावणस्य वृत्पर्यतया रागप्राप्तत्वेन तद्विधौ
वाक्यवैयर्थ्यापत्तेर्निवृत्तयश्च धवणविधानात् तेषां पुराण-
श्रवणेऽधिकारेण ज्ञानसद्भावात् । वैदिकमन्त्राभावे कर्म
तदस्य कर्मस्वधिकार इति चेत्, शृणु, ' धर्मेष्ववस्तु
धर्मसाः... प्राप्नुवन्ति च ' इति मनुना मन्त्रवर्जनात् ।
यत्तु मेधातिथिः— मन्त्रवर्जितेषु उपवासादिषु अधिकारा-
र्यमिदं, न तु समन्त्रेषु मन्त्रपर्युदासेनाधिकारार्थमिति,
तत्र, अमन्त्रहोपवासादिषु श्रवणविधिर्नैव अधिकारसिद्धी
एतद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः । अत एव मोक्षधर्मेषु ' मन्त्र-
वर्जं न दुष्यन्ति कुर्वाणाः पीठिर्धर्मं कियाम् । ' इति । अत्र
एतद्वाक्यस्य पीठणत्वेन तस्मान्मन्योपस्थितपीठणक्रियो-
द्देशेन मन्त्रवर्जनविधौ पीठिक्रमित्यस्य उद्देश्यविरोधणत्वेन
अविवक्षितत्वम् । एवं मनुवाक्यस्य एतस्य च एकैव
भुतिर्मूलत्वेन कल्प्यते ।

शाम. ३

(६) यत्तु मेधातिथिनोक्तम्— यानि मन्त्ररहितानि
ग्रतोपवासादीनि तान्यनुतिष्ठन्तः शुद्धा न दुष्यन्ति, न पुनः
समन्त्राण्यपि मन्त्रवर्जमनुतिष्ठन्तो न दुष्यन्तीति, समन्त्रक-
विधौ शुद्धान् प्रत्यप्रवृत्तत्वेन मन्त्रवर्जानुष्ठाने अशास्त्रानु-
ष्ठानं स्यादिति, तत्र, स्वर्गाष्टियत् शुद्धाहिक्रिया (?)-
विधाने मन्त्रवर्जताविधानात् । अन्याथा मन्त्रहीने ग्रतोप-
वासादौ अनधि (? अधि) ह्यप्रयत्नक्या विधिरेवम्यात् ।
तस्मान्निधानाधर्ममेवैतत् । सूक. ४४-४५.

(७) यद्यप्यत्र तथापि धर्मेष्वग्रे धर्मशाः सता इति
निषेधादिसंस्कारं मन्त्रवर्जितं अनुष्ठिताः अनुष्ठितान्तः
शुद्धा न दुष्यन्ति । नन्द.

(८) धर्मेष्वः धर्मशाः मन्त्रवर्जं अध्यपनवर्जं न
दुष्यन्ति । भाच.

यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।
तथा तथेवं धामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥

(१) मन्सू. १०।१२८ ; मेधा. ; गोत. ; मवि. ; मनु. ;
सू. ४८० सख्य (४२४७) उद्युत्तये (तत्राप्येवं धामुं च
लोकाप्नोत्यनिन्दितः) ; मन्सू. ११ ; भाच. ; सुभा. १७ ;
नन्द. ; भाच. लनिन्दितः (लनिन्दितम्) ; मन्सू. ११
भाच. २.

• • सृष्टौ. मेधावत् ।

§ गोत., भाच. मनुवचनः ।

परशुपानिन्दकः शूद्रो यथा यथा द्विजात्याचार-
मनिषिद्धमनुतिव्रति, तथा, तथा जनैरनिन्दितः इह लोके
उक्कृष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोति ।

• मयु.

याज्ञवल्क्यः

कर्माणि संस्कारा वा निषेकाद्याः इमशानान्ताः
समन्त्रका द्विजातीनां, शूद्राणाममन्त्रकाः

ब्राह्मणशत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।
निषेकाद्याः इमशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

(१) उक्तं धर्मादीनां स्वरूपं प्रमाणं च । इदानीं तत्सा-
धनानि वाच्यानि । तत्र च क्रियामात्रसाधारण्यात् कर्तुः
पूर्वमभिधानं युक्तमित्यत आह— ब्रह्मेति । ब्राह्मणशत्रिय-
वैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा इति व्यवहारार्था परिभाषेयम् ।
तुशब्दोऽपकृत्यावधारणार्थो व्याख्येयः । आद्यास्त्रयो द्विजा
शतीयमपि संशा पूर्ववत् । ननु चाद्यां द्विजा इत्येतावद्
वाच्यं, बहुवचनात् त्रित्वावगतेः । सत्यमेवम् । रथकार-
व्यावृत्त्यर्थस्त्रिशब्दः । यत् स्मृत्यन्तरे रथकारस्थोपनयन-
स्मरणं, तत् आधानाधिष्ठितत्वात् भ्रान्तेरित्यवसेयम् ।
विकल्पो वाऽस्तु । नेत्याचार्यः । तेषां द्विजातीनां
निषेकादारभ्य आ अरिथसंचयनात् मन्त्रतः क्रियाः
भवन्ति । शास्त्रतः इत्यर्थः । तृतीयार्थे पञ्चमी द्रष्टव्या ।
वैशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् मन्त्रार्हं तेषां उपनयनाख्यं
जन्म तस्मात् मन्त्रवत्यः क्रिया भवन्तीति ।

‡ विश्व.

• गौरा, अन्यानि च व्याख्यानानि मनुमध्ये मत्पार्श्विनि ।

‡ शूद्रसंस्कारसंबन्धि विश्वरूपमनं अमे 'तृणीमेताः क्रियाः'
इति याज्ञवल्क्यश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) यास्मृ. १।१०; विश्व.; मिता.; अथ.; अथ. ७३;
स्मृच. (क.) १४, (ग.) १५ ब्रह्म (विम); स्मृत्वा. १;
प्रमा. ४२७ काषाः इमशा (कादिमशा); प्रमा. ४ अथ
(विम) काषाः इमशा (कादिमशा); गप. ६ पृ.; प्रर. १;
शूद्रि. ६७ पमावद; वामि. ; संप्र. १३३ : १५७ (=)
उप. ; धम. ३; मुग्धा. ७२ पमावद; संम. ८; सस्मृ. ३२;
संर. ५ पमावद; संदी. ३ (भाग. २) ब्रह्मण्यविट्शूद्रा
(अन्त्रश्रियतः शूद्रा) .

(२) एतैर्नवमिः श्लोकैः सकलशास्त्रोपोदातमुक्त्वा
इदानीं वर्णादीनां धर्मान् यक्तुं प्रथमं तावत् वर्णानाह—
ब्रह्मेति । ब्राह्मणशत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारो वर्णा चक्ष्यमाण-
लक्षणाः । तेषां आद्यास्त्रयो ब्राह्मणशत्रियवैश्यां द्विजाः
द्विजायन्त इति द्विजाः । तेषां द्विजानां वै एव, न
शूद्रस्य, निषेकाद्याः निषेको गर्भाधानं आद्यो यत्सां
तास्योक्ताः, इमशानं पितृयनं, तत्संबन्धि कर्म अन्ते
यासां ताः क्रिया मन्यैर्भवन्ति । मिता.

(३) तेषां द्विजानां गर्भाधानाद्याः प्रेतकर्मपर्यन्ताः
क्रिया मन्यैः कार्याः । शूद्रस्य तु यावदुक्तम् । उपनय-
नात्त (? न्य) संस्कारानुवृत्तौ, यमः— ' शूद्रोऽप्येवं-
विधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः । न केनचित् समसृज-
च्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥ ' सृष्ट्वाऽनुप (? नोप) नीतवान् ।
अतो नोपनेय इत्यर्थः । यच्छ्रुतिः— ' गायत्र्या ब्राह्मण-
मसृजत । त्रिष्टुभा राजन्यम् । जगत्या वैश्यम् । न केन-
चिच्छन्दसा शूद्रम् । असंस्कार्यो विश्रायते । ' असंस्कार्यः
अनुपनेयः । ब्रह्मपुत्राणम्— ' विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि
उभतो सदा । ' मात्रशब्दात् मन्त्राणां व्यावृत्तिः पूर्व-
संस्काराणां वा । तदा च विकल्पः विहितत्वादपि तेषाम् ।

• अप.

(४) द्विजातीनां मन्त्रतः क्रियाः इति वदन् शूद्रस्या-
मन्त्रकाः संस्कार इत्याह । अत एव संस्काराधिकारे
यमः— ' शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः । '
इति । एतच्च चूडाकर्णान्तसंस्काराभिप्रायम् ।

† स्मृच. १४

(५) अथ वर्णधर्मेषु यत्कस्येषु वर्णानाह— ब्रह्मेति ।
ब्रह्म ब्राह्मणः । ऋचिन् विप्रैति पाठः । कर्माधिकारि-
विभागाय द्विजात् विविनक्ति— त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः । अत्र
तुशब्दस्य वर्णा इत्युत्तरं पाठात् स्वरूपस्य आद्या इत्यन्तरं
योजनादर्थस्य संगतिः । तेषामायास्तु प्रथो द्विजाः
द्विजायन्ते इति स्युत्यतेः । तथा च वक्ष्यति— ' स्रातु-
र्यदमे ' (याश. १।३९) इत्यादि । अत्र वृत्तीनामनि-

• शेषं मितागताधर्मम् ।

† शेषं अथमध्ये गार्ग्यम् । प्रमा., प्रर., चम., संम., संर.,
संदी. एवमत्रायाः ।

व्यक्तलिङ्गसंख्यत्वात् ब्राह्मणाश्च क्षत्रियांश्चेत्यादिविप्रहेऽपि प्रकृतसमासोपपत्तेरप्या इत्यनेन ब्राह्मणा एवोक्ता इति भ्रमनिरासाय त्रय इत्युक्तं, वर्णा इत्यनुपङ्गेऽपि तन्मि- (१ तदनि) रासात् । तत्र च ब्राह्मणव्यक्तियु तिस्यु अनध्यवसायादव्याप्त्यानन्त्याच्च ब्राह्मणव्यक्तियव्यवस्य- स्वाद्येवादाय त्रिवर्षवसानमिति । अत एव मनुः— 'चतुर्थं एकजातिस्तु वर्णो नास्ति तु पञ्चमः ॥' (१०।४) । चतुर्थः शूद्रः । वर्णः शूद्रः । वर्णसंकरस्त्वस्त्येव । वर्ण- संकरो न वर्णान्तर्गत इत्यप्याहुः । तत्र द्विजानां शूद्रा- दिभ्यो धर्मं विशेषमाह— 'नियेकव्याः दमशानान्तास्तेषां वै मन्वतः क्रियाः ।' नियेको गर्भाधानं, तदायाः, दमशानं तत्संबन्धिग्न्यन्येष्टिः, तदन्ताः क्रिया मन्वतः मन्वकरणिकाः । तेषां वै द्विजानामेव, न तु शूद्रस्यापि । अमन्त्रकास्तु तस्यापि क्रियाः । अत एव चूडाकरणान्ताः क्रियाः प्रकृत्य यमः— 'शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः । न केनचित् समसुजत् छन्दसा तं प्रजापतिः ॥' शूद्र इति लिङ्गमविवक्षितं, अनुपादेयगतत्वात् । एवंविधः चान्तक्रियावान् अत एव संस्कृतः कार्यः । मन्त्रेण वैदिकेन, 'वेदमन्त्रवर्जम्' इत्येकमुक्त्वाऽनुरोधेणात् । (न) केनचित् (छन्दसा) गायत्र्यादिना प्रजापतिर्वेदा तं शूद्रं समसुजत् संयोजयामास । तेन उपनयनं नास्ती- त्यर्थः । तथा च धृतिः— 'गायत्र्या ब्राह्मणं समसुजत् त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचित् छन्दसा शूद्रम्' इति । एवं च 'विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदा ।' इति ब्रह्मपुराणे मात्रपदेन उपनयनस्य वैदिक- मन्वस्य वा व्यवच्छेदः, न गर्भाधानादीनामपीति मन्तव्यम् ।

वीमि.

संस्काराणां गर्भाधानादिकीं गन्तानां कालविधिः,
के संस्काराः सश्रु कर्तव्या केषां चाश्रुतिः
इत्यत्र टीकाकाराणां व्यग्रया

गर्भाधानमृतौ पुंसः सघनं स्पन्दनात् पुरा ।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥

(१) यास्मृ. १।११; विध. मास्ये (मासेऽनो) ; मिता. स्पन्दनात् (स्पन्दनात्) ; अण. १ अक. ७८ ; स्मृच. (क) २७, (ख.) ४३ पू. : ४४ उच. ; अका. ७३२ मितावद्, पू. :

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्कमः ।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडां कार्या यथाकुलम् ॥

(१) काः पुनस्ताः क्रियाः, कस्मिन् काले कर्तव्या इत्यत आह— गर्भाधानमिति । गर्भाधानाख्यः प्रथमः संस्कारो नियेकलक्षणः । स च ऋतौ कार्यः । सामप्यात् ऋतुर्वक्ष्यमाणः, न वसन्तादिकः । पुंसवनाख्यो द्वितीयः संस्कारः । स च प्राग्यमंस्पन्दनात् । तथा च पारस्करः—

७३४ तृतीयः पादः ; स्मृमा. १ मितावद्, पू. ; पमा. ४३७ : ४३९ चतुर्थः पादः ; मपा. ३५० पू. ; सैत. ९०८ मास्ये (प्रसवे) ; संसौ. ४० मितावद्, पू. : ४२ तृतीयः पादः, अनु- वादरूपेण ; वीमि. ' प्रसवे जातकर्म च ' इत्यपि पाठः ; संप्र. १४२ (गर्भाधानमृतौ) पतावदेव : १६७ (पुंसः सघनं स्पन्दना- त्पुरा) एतावदेव ; मुका. ७८ ; संम. १२ मितावद्, पू. : १३ तृतीयः पादः ; सिन्धु. ११७४ प्रथमपादः ; संसौ. १ (=) (गर्भाधानमृतौ) एतावदेव : ५४ (पुंसः सघनं स्पन्दनात्पुरा) एतावदेव : ५५ तृतीयः पादः ; रत्न. २,३ ; आन. १४९ उच. ; संव. ५१ तृतीयः पादः ; पुम. ४३१ मितावद्, पू. : ४३२ (पुंसः सघनं स्पन्दनात्पुरा) एतावदेव, (षष्ठेऽष्टमे वा मासि सीमन्तः) इति ; सरस्मृ. ५१ पुरा (उरः) ; संर. ८११ (पुंसः सघनं स्पन्दनात्पुरा) एतावदेव : ८३० (षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः) एतावदेव.

(१) यास्मृ. १।१२ ; विध. प्राशनं मासि (प्राशनं मासे) ; मिता. ; अण. ; अक. ७९ : ८९ प्रथमपादः, याज्ञवल्क्यवृह- स्पती ; स्मृच. (क.) २० पू. , (ख.) ५३ पू. ; अका. ७३८ प्रथमपादः, याज्ञवल्क्यवृहस्पती : ७४३ पूसा कार्या (चूदा- कर्म) शूद्रयाज्ञवल्क्यौ, चतुर्थः पादः ; हमा. १७१ प्रथमपादः ; स्मृमा. ४ चतुर्थपादः ; पमा. ४३७ ; मपा. ३५५, ३५६ चतुर्थ- पादः ; गमा. १७२ प्रथमपादः ; आसौ. ४८९ ; संव. ९०८ ; उत. १४४ चतुर्थपादः ; संसौ. ६५ तृतीयपादः ; विभा १७४ (=) प्रथमपादः ; मच. २।३० प्रथमपादः ; वीमि. ; संम. २३३ प्रथमपादः : २५० द्वितीयपादः : २६७ तृतीयपादः : २९९ चतुर्थपादः ; अम. १० द्वितीयतृतीयपादौ ; मुका. ८१ : ८३ मासि (मासे) उच. ; संम. १६ प्रथमपादः : १७ द्वितीयपादः ; सिन्धु. ९०४ प्रथमपादः ; विपा. १०८ प्रथमपादः ; संसौ. १०१ प्रथमपादः : ११२ चतुर्थपादः ; रत्न. २ ; आन. १४८ पू. ; संव. ६८ प्रथमपादः : ८९ चतुर्थपादः ; पुम. ४३३ प्रथम- पादः ; सरस्मृ. ५१ अहन्येका (अहरेका) प्राशनं मासि (प्राशनं मासे) .

‘अथ पुंसवनं पुरा स्पन्दनात्’ (पाय. १।१४।१, २) इति प्रथमकल्पमाह । पष्ठे गर्भमासे अष्टमे वा सीमन्तोन्नयनाख्यस्तृतीयः । अतः परं नामैवा(व) गतकालं जातकर्म भवति । चडाब्दात् सोष्यन्तीकर्म च । तथा चाह—‘सोष्यन्तीमद्भिरभ्युधति’ (पाय. १।१६।१), ‘जातस्य कुमारस्य च’ (पाय. १।१६।३) इति । एते च संस्काराः कात्स्न्येन ख्यादवगन्तव्याः । प्रतिगर्भे च अपसीमन्तोन्नयनाः प्रवर्तन्ते, तस्य स्त्रीसंस्कारत्वात् । तत्संस्कारत्वं च ‘सीमन्तमूर्ध्वं विनयन्ती (? ति)’ (पाय. १।१५।४) इति वचनात्, मन्त्रवर्णाच्च ‘आजीवं (? ऊर्जीवं) फलिनी भव’ (पाय. १।१५।६) इति, सीमन्तीति समाख्यानाच्च । अन्या च स्मृतिः—‘सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत् प्रथमे गर्भे मासे पष्ठेऽष्टमे वा’ (पाय. १।१५।१-३) इति । न च तदेवं नेयं—प्रथमे गर्भे मासनिर्णयार्थमिति, श्रुतिब्राह्मप्रसङ्गात् । न च स्त्रीसंस्कारत्वेऽपि गर्भनिमित्तवादाद्युत्तिरिति शक्यं वक्तुं, प्रथमगर्भस्यैव निमित्तभावात् । कार्यशून्यत्वाच्चानाद्युत्तिः । गर्भाधानं त्वार्थदेव आवर्तते । लिङ्गाच्च पुंसवनम् । सोष्यन्तीकर्म तु सुखप्रथवार्थत्वात् । अतोऽ(१)वैप्रथमम् । अतः सूक्तं अपसीमन्तोन्नयनाः प्रवर्तन्ते इति । एवं च समाचारानुग्रहः ।

किञ्चान्यत्—एकादशोऽहनि नाम कर्तव्यम् । एवं निष्क्रमणाद्यपि । तथा चाह—‘चतुर्थे मासि निष्क्रमणं करोति’ इति । यत् ‘दशम्यामुरथाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करोति’ (पाय. १।१७।१) इति, दशम्या व्युष्टायामिति तत्रार्थः । तथा चाह मनुः—‘नामधेयं दशम्या तु द्वादश्या चास्य कारयेत्’ (२।३०) इति । आनन्तर्यार्थश्चकारः । दशम्यां व्युष्टया द्वादश्या वेति द्रष्टव्यम् । अंशजातत्वेनैकादश्यामिति नोक्तम् । उदाब्दाद्यायमेवाद्यः कल्प इति द्योतितम् । अथ तु दशम्यां एवेति तस्यार्थः, तदा यस्य प्राग्दशरात्रात् शुद्धिस्ताद्विषयत्वेन द्रष्टव्यं, सूतकृत्वाक्योपरोधात् । एकादशे त्वविशेषेण प्राथमकत्विकः । यथाकुलमिति चूडाभिप्रायम् । यथा ‘पञ्चचूडा भरद्वाजाः’ इति । कालस्त्वङ्गम् । गुरुलाघवं ख्यादवगन्तव्यम् । अथवा कालाभिप्रायमेवैतत् जातकर्मा-

द्विपिपयत्वेनापि योज्यम् । यथा—जन्मानन्तरं दशरात्रे वा जातकर्म । एकादशे द्वादशे वाह्नि, शतरात्रे पुण्ये नक्षत्रे वा नामकरणम् । दशरात्रे चतुर्थे मासे वा निष्क्रमणम् । पष्ठे मासे संवत्सरे वाऽऽन्नप्राशनम् । संवत्सरे सार्धे तृतीये वा चूडाकरणम् । तत्सर्वं यथाकुलं वा कार्यं, उक्तकालं वा । द्विमासप्रग्रहणं तु छन्दःसमाधानार्थम् । ऋज्वन्यत् । विश्वः

(२) इदानीं ताः क्रिया अनुक्रममिति—गर्भाधानमिति । गर्भाधानमित्यनुगतार्थे कर्मनामधेयम् । एवं वक्ष्यमाणान्यपि । तद्गर्भाधानं ऋतौ ऋतुकाले वक्ष्यमाणलक्षणे । पुंसवनाख्यं कर्म गर्भचलनाख्यं च । पष्ठे अष्टमे वा मासि सीमन्तोन्नयनम् । एते च पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात् सकृदेव कार्ये न प्रतिगर्भम् । यथाह देवलः—‘सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । यं यं गर्भं प्रसूयेत स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥’ इति । * एते आ इते आगते गर्भकोशाज्जाते कुमारे जातकर्म । एकादशोऽहनि नाम । तच्च पितामहमाता-महादिसंबद्धं कुलदेवतासंबद्धं वा । यथाह शङ्खः—‘कुलदेवतासंबद्धं पिता नाम कुर्यात्’ इति । चतुर्थे मासि निष्क्रमणलक्षणं सुर्यावेशणं कर्म । पष्ठे मास्यन्नप्राशनं कर्म । चूडाकरणं तु यथाकुलम् । कार्यमिति प्रत्येकं संवप्यते । मित्ता,

(३) अत्र गर्भाधानादिवत् ऋत्यादयः कालविशेषा अप्यन्यथान्ते इति शास्त्रविहितानां कालान्तराणां न निवर्तकाः किन्तु तदुपलक्षकाः । तत्र शास्त्रान्तराणि विशेषाभिधायकानि लक्ष्यन्ते । तत्र हारीतः—‘संकृतसंस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥’ सीमन्तोन्नयने वैजवापयद्ब्रह्म—‘आपूर्वमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्’ । देवलः—‘सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता’ । अत एव पारस्करः—‘अथ पुंसवनवत् सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भं’ इति सीमन्तोन्नयनं प्रथमगर्भं

* अत्र ‘यदा’ इति पदं निर्णयसागरपुस्तके चैखन्वापुस्तके च मुद्रितमस्ति, तच्च प्रामादिकमेवेति तद्विरहितो वेङ्कटेशपुस्तकः, पादोऽस्माभित्तुस्तः ।

अभिधत्ते । पुंसवनं तु प्रतिगर्भमावर्तत । श्वपरिशिष्टम्—
'जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेय-
करणम्, अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।
नामं नियमः । 'नामधेयं दशम्याम्' इत्यादिबचन-
विरोधात् । अतो विकल्पः एव । स्वयंप्रापेक्षया चैत-
द्भवत्या । एवं च 'अहन्येकादशे' 'द्वादश्यां वाऽस्य
कारयेत्' इत्यादि विवक्षितार्थमेव, नाशौचान्तोप-
लक्षणार्थम् । तेन आशौचेऽपि तत्कार्यम् ।

• अप.

(४) 'चतुर्थे स्पन्दते ततः' इति वचनात् स्पन्दना-
त्पूर्वमासत्रयं पुंसवनकालः । अत्र चतुर्थमासस्य सौत्वे
चान्द्रत्वे वा निषेकक्रामः (१ मास) ख्यापि तथात्वे तदाद्य-
न्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयोर्गर्भस्पन्दनमनियत-
मापयेत्, सावने तु नियतं, तेनात्र साधनगणना युक्ता
योषिद्व्यवहारसिद्धा च । 'अहन्येकादशे नाम' इत्य-
त्रापि 'अशौचव्यपगमे नामधेयम्' (२७१५) इति
विष्णुस्मृतात् सूतकोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् ।

संत. ९०८

(५) उक्ता एव निषेकादिक्रियाः कालवितोषसंबन्धे-
नाऽनुक्रामन् तावां फलमप्याह सार्धंश्लोकाम्याम् । गर्भं
आधीयते अनेनेत्यादिव्युत्पत्तिमिर्गर्भाधानादिशब्दैः तत्त-
त्संस्कारवर्माण्युच्यन्ते । ऋतौ (वा ?) वक्ष्यमाणे काले ।
पुमान् स्यते अनेनेति पुंसवनं 'पुंसः उचनम्' इत्यने-
नोक्तम् । स्पन्दनात् गर्भचलनात् पूर्वं तृतीये मासीत्यर्थः,
'चतुर्थे स्पन्दते ततः' इति वचनात् । गर्भमाहात्
पष्ठे अष्टमे वा मासि सीमन्तोन्नयनम् । एते आ इते
सद्विगते गर्भकोशात् अपत्ये, सति जन्मनि जातकर्म
इत्यर्थः । 'प्रववे जातकर्म च' इति पाठः सुगमः ।
चरान्देन प्रसन्नात् अपत्यजन्मकालकृत्यानामन्येषां कर्मणा
समुद्ययः । यदा, अभिमंश्लोकस्यैकादशे इत्यन्तरं संयोग्य-
मानः अत्रानुक्तान् द्वादशादीन् समुच्चिनोति । ते च
दशमिष्यन्ते ।

एकादशे जन्मदिनात् । एतच्च सूतकान्तोपलक्षणं,
'आशौचव्यपगमे नामधेयकरणम् ।' (२७१५)

• 'इते' इति एवं शिगाद्यम् ।

सं. का. ७

इति विष्णुवचनात् । अत्रं श्रुतिः—'एकादशे द्वादशे
वा पिता नाम कुर्यात्' । मनुः—'नामधेयं दशम्यां तु
द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् । पुष्ये तिथौ सुहूर्ते वा नद्यने
वा गुणान्विते ॥' (मस्मृ. २।३०) । दशम्यां तिथौ
दशमे दिने इति यावत् । एतच्च आशौचापकर्षः ।
'दशम्यामुपस्याप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता—'(पाण्य. १।
१७।१), 'नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।
द्वादश्यामपरे रात्र्यां मासे पूर्णे तथा परे ॥ अष्टादशेऽह्नि
च तथा वदन्त्येके मनीषिणः ॥' रात्रिपदमहोदयपरम् ।
गोमिलः—'जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा
नामधेयकरणम्' (गोप. २।८।८) । व्युष्टे अतीते ।
अत्र कालविकल्पे व्ययस्येति वक्ष्यते । निष्कामः सूर्यस्य
चन्द्रमसो वा दर्शनाय अपत्यस्य सूतीयहात् निष्करणं
चतुर्थे मासि । एतच्च छन्दोगानां, 'जननाद्यमृतीयो
ज्योत्स्नस्तस्य तृतीयायाम्' (२।८।१) इति गोमिल-
वचनात् । ज्योत्स्नः शुद्धपक्षः । 'पष्ठेऽध्रप्राधानं मासि'
इति प्रथमः कल्पः । 'ततोऽध्रप्राधानं कार्यं
मासि पष्ठे यथाविधि । अष्टमे वाऽपि कर्तव्यं यदेष्टं
मङ्गलं कुले ॥' इति ब्रह्मपुराणे कालान्तरस्यापि विधा-
नात् । लौगाक्षिपरि—'पष्ठे मासेऽध्रप्राधानं जातेषु दन्तेषु
या' । चूडा चूडाकर्म । यथाकुलं कुलाचारानुसारेण
द्वितीये तृतीये वाऽन्दे । तथा च मनुः—• 'ततः
संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते । द्वितीये वा तृतीये वा

• छन्दोभ्ये निवन्धकारः इदं वचनवचनात्तुः । प्रकृतमन्ववर्ता
संस्कारप्रकारो चूडाकरणप्रकारे वचनविदमन्ववर्ता म्याम्यागवान् ।
तद्यथा—'अत्र अक्षूँ इति वदच्छेदः । स च द्वितीयारिष्यन्तु-
पश्ये । तत्रैव प्रथमादिबर्णानामेवाधिकरणत्वं तिष्यति । सप्तु
कल्पवर्णा 'प्रववेऽन्दे तृतीये वा' इति मनुवाक्ये 'प्रववेऽन्दे
वर्णाने' इति श्याम्लवाच 'ततः संवत्सरे पूर्णे' इति वचनाधे
नमृपक्षेणप्रकारा 'संवत्सरे पूर्णे' इति श्याम्लवान्, तत् पूर्वारि-
रितेषात् चिन्त्ये, संभवत्कतिपये विद्वद्भ्याम्यागवर्णान्तिष्यत् ।
यदपि "द्वितीये संतुले, तृतीये स्वल्पतुले, 'तृतीये मृदिष्ठे गने' इति
लौगाक्षिमतत्वात्" इति श्याम्लवान्, तदपि तथैव, निवन्धेन-
भिन्निकृतावर्णान्तिष्यत्कारणवर्णान्तिष्यत्वात् समानरात्रवर्णान्तिष्यत्वात्
छन्दोपरिबन्धित्वेनामन्दिनात् इत्येवं इदमितिषेन । वाऽन्ध-
द्वयोपानेन वचनमन्ववर्णान्तिष्यत्वात् । इति ।

कर्तव्यं श्रुतिदर्शनात् ॥ 'द्वितीये पूर्णे इत्यनुपज्यते । तृतीये अत्यावशिष्टे, 'तृतीये भूयिष्ठे गते चूडा' इति लीगाशिवचनात् । इदं च तृतीयस्यैव चरमभागप्रशंसापरमिति न पौनरुक्त्यम् । कार्येति विभक्तिः (! लिङ्ग)-विपरिणामेन गर्भाधानादिषु उपनयनान्तेष्वप्यन्वेति । नास्तु कर्णं व्यवस्थापनमात्रमिति विशेषः । न च चूडापदवत् नामपदमपि कर्मविशेषपरमेवारित्यति वाच्यं, प्रामाणिकलिखनविरोधादिति । वीमि.

गर्भाधानादीनां चौलान्तानां संस्काराणां बीजगर्भसमुद्भव-
पापनाशकत्वं दिजविषये उपनयनस्यापि
एवमेतः शर्मं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥

(१) कस्मात् पुनरेषां संस्कारकर्मणां प्रयत्नेनैव नियोगतोऽनुष्ठानम् । उच्यते यस्मात्—एवमेत इति । मातापित्रोर्जन्यस्य वा नियतनिमित्तत्वादेनसश्च निराकार्य-
त्वात् प्रयत्नेनैव (? व) नियोगतः करणम् । गर्भार्थत्वेऽपि च अकरणे मातापित्रोरेव प्रत्यवायः । तथा चाह मनुः—
' वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते । ' इति ।

विश्व.

(२) एतेषां नित्यत्वेऽप्यानुपद्भिकं फलमाह— एवमेत इति । एवं उक्तेन प्रकारेण गर्भाधानादिभिः संस्कार-
कर्मभिः कृतेः एतः पापं शर्मं याति । किंभूतम् । बीज-
गर्भसमुद्भवं शुक्रशोणितसंबद्धं गात्रव्याधिसंक्रान्ति-
निमित्तं वा, न तु पतितोत्पन्नत्वादि । § मित्ता.

(३) एवं कृतेषु संस्कारेषु एतः पापं बीजगर्भोत्थं
शाम्यति । बीजं शुक्रशोणितम् । गर्भो जठरान्तररिथतो
देहः । तेन जठरवासो लक्ष्यते । एतोऽत्र अप्रायस्यं, मातुः
पीताशनादेरुत्पन्नमित्यर्थः । एतच्च चातुर्वर्ष्याभिप्रायं, न
द्विजातिमात्रविषयम् । तथा सत्युपनयनं विधाय वाच्यं
स्यात् । देवल.— ' चित्रकर्म यथाऽनेके रङ्गैरुन्मील्यते

शनेः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥ '
अत एव मनुर्द्विजात्वभिप्रायेणोपनयनं विधाय आह—
' गर्भहोमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनैः । वैजिकं गार्भिकं
चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ ' एवमेतः शान्त्या प्रयुज्यमाना
एते संस्काराः पुंसवनात्परे पित्रभावे पितृव्यानीयेन
पितृव्यादिना कार्या इति सिद्धम् । अप.

(४) उक्तक्रियाणामावश्यकत्वेऽप्यानुपद्भिकं फलमाह—
एवमेत इति । एवं एवंकृते । बीजं शुक्रं शोणितं च ।
गर्भस्तदाशयः । तत्समुद्भवं तत्संबन्धि । एतः अशुचिष्वं
अपत्यस्य । अत्र गर्भाधानादित्रयं क्षेत्रसंस्कारद्वारा अपत्य-
संस्कारकम् । क्षेत्रसंस्कारश्च प्रथमगर्भे एव जात इति न
प्रतिगर्भमावर्तनीयं, ' आरम्भणीया न्यायात् । तथा
च हारीतः—' सङ्घच कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजलिपयः ।
यं यं गर्भे प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥ '
सीमन्तेन तदन्तकर्मणा, न्यायतौल्यात्, वचनस्य चास्य
न्यायमूलकत्वात् । द्विजेति चोपलक्षणम् । अत एव
' सङ्घच संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । ' इति देवलेन
संस्कृतेति नारोति च सामान्येनैवोक्तम् । जातकर्मादि तु
साक्षादेव अपत्यसंस्कारकमिति प्रत्यपत्यमावर्तनीयमिति
विवेकः । दिजसंस्कारे तु उपनयनमप्यधिकं, ' गर्भ-
होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनो
द्विजानामपमृज्यते ॥ ' इति मनुक्तेः । गर्भहोमैरिति तु
पुंसवनादीनामप्युपलक्षणम् । वीमि.

स्त्रीणां विवाहाद्यसंस्कारा अमन्त्रकाः

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ॥

(१) किं पुनरेताः क्रियाः मुंविपया एव, नेत्याह—
तूष्णीमिति । अपि कार्या इति शेषः, संस्कार्यत्वाविशेषात् ।

(१) यास्य. १।१३ ; विश्व. ; मित्ता. ; अप. ; ब्रह्म. ७४, ९६ ; स्युच. (क.) २३, (ख.) ६० ; हभा. १८८ ;
स्युसा. १ (=) ; स्युको. ३७ ; गभा. १९४ ; आको. ४९७ ;
संत. १२६ ; संसौ. ७० (=) ; वीमि. ; संप्र. १९४, २१७ ;
सुक्ता. ८४ विवाहस्तु (विवाहश्च) ; संम. ५ ; ८ स्युतिः ;
श्राम. ८७ ; शुक. २५८ ; विपा. २६७ (=) ; आन. १४९ ;
संग. ६१९, ६४२ ; सस्यु. ५१ ; कृम. १७४१ ; संर. ५
स्युतिः : ८३८ ; संदी. ३ (भागः २).

* ' वैजिकं गार्भिकं चैनः ' इति मनुवाक्ये भावार्थचन्द्रिकायां
' गोत्रव्याधिसंक्रामनिमित्तम् ' इति व्याख्यातम् ।

§ संम., सट. मितावत् ।

(१) यास्य. १।१३ ; विश्व. ; मित्ता. ; अप. ; स्युच. (क.)
१४, (ख.) ३६ ; हभा. १८८ ; पमा. ४३७ ; प्रपा. २०७ ;
आको. ४८९ ; संत. १०८ ; वीमि. ; सुक्ता. ७३ ; संम. ८
(=) ; रत्न. २ ; सस्यु. ५३ ; संर. ५ (=).

एता इति सर्वनाम्नोऽतःशब्दावच्छिन्नजातकर्मादि-
विषयत्वं द्रष्टव्यम् । गर्भाधानादौ त्वविशेषः । मुखप्रस-
वायंत्वात् तु सोप्यन्तीकर्मणश्चशब्दावगतस्थापि ग्रहणम् ।
नन्वेवं सति स्त्रीणा मन्त्रहानात् तद्युक्तकर्माधिकारो
दुःश्लिष्टः स्यात् । वचनगम्यत्वात् अधिकारस्यैतदचोद्यम् ।
न च स्त्रीणामात्यन्तिको मन्त्राभावः । यदि नाम जात-
कर्मादि तूर्णी- विवाहस्तु समन्त्रकः समन्त्रक एव ।
तस्मादविशेषः । कार्यभावाच्च नपुंसके संस्कारनिवृत्तिः ।
अर्थलक्षणस्तु नामकरणादयः शूद्रस्थापि प्रवर्तन्ते । तथा
च मनुः ' शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ' (मस्मू. २।३२)
इति । अविहिताप्रतिषिद्धत्वात् । ' मन्त्रवर्जं शूद्रस्य '
इति शब्दः । निःशेषतो वा स्त्रीसमत्ववचनात् इति
केचित् । तत्तु सामान्यतोद्दष्टत्वाच्छब्दलक्षणे व्यवहारे
नादर्शनीयम् । एते च संस्काराः स्त्रीणामपि ब्राह्मणादी-
नामतेष्वेव कालेषु भवन्ति । विश्व.

(२) स्त्रीणां विशेषमाह-तूर्णीमिति । एता जात-
कर्मादिकाः क्रियाः स्त्रीणा तूर्णीं विनैव मन्त्रैः यथाकालं
कार्याः । विवाहः पुनः समन्त्रकः कार्यः । मित्वा.

(३) एतान्युक्तानि नामकरणादीनि चूडाकरणान्तानि
कर्माणि दुहितृणामपि मन्त्ररहितानि कुर्यात् । तथा
शूद्रस्य यथार्हम् । हभा. १८८

(४) द्विजस्त्रीणा द्विजेभ्यः शूद्रादिभ्यश्च विशेषमाह-
तूर्णीमिति ; तूर्णीं वेदमन्त्रेण विना । एताः जातकर्मा-
द्याः । स्त्रीणा ब्राह्मण्यादितिसृणाम् । विवाहकर्मणि पत्यु-
रधिकारः, तस्य च ' निपेकाद्याः ' इत्यादितः सामान्यत
एव मन्त्रप्राप्तौ ' वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः
स्मृतः । ' (मस्मू. २।६७) इति वचनाद्विवाहस्य स्त्रीसंस्कार-
कत्वेन तद्यथाभ्यन्तमभिप्रेत्य तथा (१ या) च मन्त्राणा-
मपि संबन्धमाह-विवाहस्तु समन्त्रकः इति । अत्र
जातकर्मादौ साङ्गोपाङ्गे मन्त्राणा निषेधः । तथा च मनुः-
' अमन्त्रिका तु कार्येषु स्त्रियामाहुदशोपतः । संस्कारार्थं
शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ' (मस्मू. २।६६) ।
आहुत् क्रिया । अशोपतः सैतिकान्यताका । एवं च
विवाहेऽपि साङ्गे एव मन्त्रविधिः, ' एकत्र ' इति
न्यायादित्यर्थः ।

(५) गोभिलोऽपि * ' तूर्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां
मन्त्रेण तु होमः ' इति । अत्र होमपदं स्वस्तिपाचना-
दीनामज्ञानामुपलक्षणम् । तेन तान्यपि समन्त्रकाणि
भवन्ति, अमन्त्रकत्वस्य ' यज्ञार्थवेगं वै काम्या इष्टयस्ता
उपासु कर्तव्याः ' इत्युपासुत्वस्येवं प्रधानमात्रधर्मत्वात् ।
ततश्चात्र घृतमधुप्राशनादिप्रधानमन्त्राणामेव निवृत्तिर्नाङ्ग-
मन्त्राणामिति सिद्धम् । संप्र. १९४

(६) यत्तु जातकर्मादिसंस्कारानुक्त्वा यावत्सक्यः-
' तूर्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणाम् ' इति तद्वधानाङ्गमन्त्र-
वाधार्थम् । यदि हि ' अप्सवव्युत्थेन चरन्ति ' इतिवत्
तृतीयान्तेन साङ्गभावनामुक्त्वा तस्यां तूर्णीत्वं विधीयते
ततः स्यादङ्गमन्त्रवाधः । इह तु ' यज्ञार्थवेगं वै काम्या
इष्टयस्ता उपासु कर्तव्याः ' इत्यत्र इदीनामिव क्रियाणां
प्रधानान्तपदोपात्तत्वात् प्रधाने एव तूर्णीत्वविधिर्नाङ्गेऽपि ।
तेन कन्याजातकर्मादौ शूद्रिआदं समन्त्रकमेव भवति
इति दिक् । १ आम. ८७

संस्काराः

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।
भगिन्यश्च निजादंशादृचांशं तु तुरीयकम् ॥ †

नारदः

संस्कारा

येषां तु न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्तव्या भ्रातृमिस्तेषां पैतृकादेव तद्वद्वान् ॥
अविद्यमाने पित्र्यर्थे स्वांशाहुद्भृत्य वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्काराः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

* एतादृशं गोभिलमूलं नोपलभ्यते । ' एतवैवाऽऽकृता क्रियाः ।
तूर्णीम् । मन्त्रेण तु होमः । ' (गोपू. २।१२२-२४) इति शूद्राणि
इत्यन्ते, तानि तु चूडामात्रविषयाणीति सामान्यविशेषरूपेण
विषयभेदः ।

‡ सम., सर. आमवद ।

† व्याख्यातानि ' कन्यादानारः ' इत्यमिमप्रकरणे तथा
न्यवहात्काण्डे पृ. १४१९ द्रष्टव्यानि ।

(१) यास्मू. २।१२४. मन्त्रः स्थलादिनिर्देशः ' कन्या-
दानारः ' इत्यमिमप्रकरणे द्रष्टव्यः ।

(२) संत्र ९१२. मन्त्रः स्थलादिनिर्देशः व्याख्यानादि च
न्यवहात्काण्डे १५८४ षष्ठे द्रष्टव्यम् ।

वृहस्पतिः

आत्मगुणानां गौतमेन संस्कारैः सह नित्यत्वेन
प्राधान्येन च समुच्चितानां व्याख्यानाम्

द्वैया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।
अकार्पण्यमरष्ट्रहृत्वं सर्वसाधारणानि च ॥
पैरे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैया परिकीर्तिता ॥
वाँह्ये चाभ्यन्तरे चैव दुःख उत्पादिते परैः ।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥
ने गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥
अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।
स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥

(१) अथ. १।१२२ गानि च (गानि तु) ; अक्र. ११ ;
चम. ८ ; क्र. १४ अकार्पण्यमरष्ट्रहृत्वं (अकार्पण्यमरष्ट्रहृत्वं च) ;
पमा. ७६ उत्तरार्धे (अकार्पण्यमरष्ट्रहृत्वे च सर्वसाधारणा इमे) ;
दीक. ३।१८५ (घ. ११) ; पम. ३२ ; इन्दु. २.

(२) अथ. १।१२२ ; अक्र. ११-१२ ; स्मृच. (क.) १३
पैरे वा (परेषां) आपन्ने (कृपया) : (ख.) ३३ (यदा तु बन्धु-
वर्गेषु मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आपन्नो रक्षितव्यस्तु दयैया परि-
कीर्तिता ॥) ; चम. ८ ; क्र. १५ ; पम. ३३ ; मुक्ता. ७३
आपन्ने रक्षितव्यं तु (आपन्नो रक्षणं यत्तु) ; इन्दु. २.

(३) अथ. १।१२२ पूर्वार्धे (बाह्ये चाऽऽध्यात्मिके चैव
दुःखे चोत्पादिते कश्चिद् ।) ; अक्र. १२ पूर्वार्धे (बाह्ये चाऽऽध्या-
त्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते कश्चिद् ।) ; स्मृच. (क.) १३ ;
(ख.) ३३ वा हन्ति (चाहन्ति) ; चम. ८ पूर्वार्धे (बाह्ये
चाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते कश्चिद् ।) ; क्र. १५ अप-
वत् ; पम. ३३ पूर्वार्धे (बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते
कश्चिद् ।) ; संम. १३८ ; मुक्ता. ७३ न कुप्यति न वा हन्ति (न
प्रकुर्वन्ति नो हन्ति) ; इन्दु. २ बाह्ये चाभ्यन्तरे चैव (बाह्ये
चाऽऽध्यात्मिके चाऽपि).

(४) अथ. १।१२२ ; अक्र. १२ ; स्मृच. (क.) १३, (ख.)
३३ ; चम. ८ ; क्र. १५ ; पम. ३३ ; संम. १३८ न गुणान्
गुणिनो हन्ति (न दुर्गुणान् गुणैर्हन्ति) ; इन्दु. २ न गुणान्
(गुणान्).

(५) अथ. १।१२२ ; अक्र. १२ ; स्मृच. (क.) १३
हारथ (हारत्तु) निन्दितैः (निन्दितैः) : (ख.) ३३ पूर्वार्धे (अभक्ष्य-
परिहारस्तु दुष्टसर्ववर्जनम् ।) ; चम. ८-९ ; क्र. १५ ; पम. ३३

शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ।
अत्यन्तं तत्र कर्तव्यमनायासः सा उच्यते ॥
प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृपिमिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
रौतौकादपि हि दातव्यमदीनेनान्तरात्मना ।
अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत्समृतम् ॥
यथोत्पन्नेन संतोषः कर्तव्यो ह्यर्थवस्तुना ।
परस्वाचिन्तयित्वाऽर्थं साऽरष्ट्रहा परिकीर्तिता ॥

अभक्ष्य (अभक्षं) ; संम. १३८ स्वधर्मे च (स्वधर्मेषु) ; मुक्ता.
७३ ; इन्दु. ३.

(१) अथ. १।१२२ ; अक्र. १२ ; स्मृच. (क.) १३
अत्यन्तं तत्र (अत्यन्तं तु न) : (ख.) ३३ ; चम. ९ कर्तव्यमना
(कुर्वन्ति अना) ; क्र. १५ ; पम. ३३ ; संम. १३८ सुशुभेनापि
(शुभेनापि च) उत्तरार्धे (अत्यन्तं वर्जयेत्तु सोऽनायासः
प्रकीर्तितः) ; इन्दु. ३ चतुर्वत्.

(२) अथ. १।१२२ नित्य...र्जनम् (नित्यं नामप्रदास्तप्रवर्त-
नम्) ; अक्र. १२ विवर्जनम् (निवर्जनम्) ; स्मृच. (क.) १३,
(ख.) ३३ ; चम. ९ ; क्र. १५ प्रदास्तविवर्जनम् (प्रदास्तस्य च
वर्जनम्) ; पम. ३३ प्रोक्तमृपिमि (प्रोक्तं मुनिभिः) ; संम.
१३८ ; मुक्ता. ७३ ; इन्दु. ३.

(३) अथ. १।१२२ हि दातव्यं (प्रदातव्यं) हि तत्समृतम्
(तदुच्यते) ; अक्र. १२ ; स्मृच. (क.) १३ ; (ख.) ३३ दातव्य-
मदीनेना (दातव्यं मुदितेना) ; चम. ९ अपि हि दातव्यं
(दत्तुपकतव्यं) ; क्र. १६ हि दातव्यं (प्रदातव्यं) ; पम.
३४ अपि हि (अपि च) ; संम. १३८ दकार्पण्यं हि तत्समृतम्
(दत्तकार्पण्यमुच्यते) ; मुक्ता. ७३ दातव्यमदीनेना (दातव्यं
मुदितेना) ; इन्दु. ३ कृतवत्.

(४) अथ. १।१२२ ह्यर्थवस्तुना (ह्यर्थवस्तुना) ; अक्र.
१२ ह्यर्थवस्तुना (ह्यर्थ वस्तुना) ; स्मृच. (क.) १३
(यथोत्पन्नेषु संतोषः कर्तव्यश्चातिर्धनेः । परार्थं नाभिभाषेत
साऽरष्ट्रहा परिकीर्तिता ॥) : (ख.) ३३-३४ (यथोत्पन्नैः संतोषः
कर्तव्यः स्वागौर्धनेः । परार्थं नाभिभाषेत साऽरष्ट्रहा परि-
कीर्तिता ॥) ; चम. ९ (यथोत्पन्ने संतोषः कर्तव्योऽस्वयवस्तुनि ।
परस्वाचिन्तयन्ने सारष्ट्रहा परिकीर्तिता ॥) ; क्र. १६ व्यो ह्यर्थ-
वस्तुना (व्योऽप्यर्थ वस्तुना) ; पम. ३४ ; मुक्ता. ७३ (यथो-
त्पन्नेषु संतोषः कर्तव्यः स्वागौर्धनेः । परार्थं नाभिभाषेत साऽरष्ट्रहा
परिकीर्तिता ॥) ; इन्दु. ३ ह्यर्थवस्तुना (ह्यर्थवस्तुनि) यित्वाऽर्थं
(यत्तर्षं) .

कात्यायनः

अष्टकादयः पुरुषसंस्काराः

संस्काराः पुरुषस्यैते स्मर्यन्ते गौतमादिभिः ।
अतोऽष्टकादयः कार्याः सर्वे कालक्रमादितः ॥
सहृदप्यष्टकादीनि कुर्यात्कर्माणि यो द्विजः ।
स पश्चिपावको भूत्वा लोकान्प्रैति धृतश्च्युतः ॥

संस्काराणां कालातिपाते प्रायश्चित्तम्

देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् ।
सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण जुहुयात्पुनः ॥
संस्कारा अतिपथेरन् स्वकालाचेत् कथञ्चन ।
हुत्वैतदेव कर्तव्या ये तूपनयनादधः ॥

(१) उपनयनकालातिपत्तौ प्रात्यस्तोमाद्येव ।

स्मृच. २४

(२) एतदेव सर्वप्रायश्चित्तमेव ।

मुक्ता. ८४

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्त्वपरेषु च ।
कालातीतानि ह्येता तु विदध्यादुत्तराणि च ॥

(१) कास्मृ. ३।१०८, १०९.

(२) कास्मृ. ३।१२; अथ. १।१३ सर्व (सर्व) क्रमेण (क्रमशः) ; स्मृच. (क.) २४ सर्वपा. ... क्रमेण (प्रायश्चित्त-मनो हुत्वा क्रमशः) : (ख.) ६१ क्रमेण (क्रमशः) ; मपा. ३६२; संत. ११२ सर्व (सर्व) हुत्वा (हुत्वा).

(३) कास्मृ. ३।१३ (क.) कालाचेत् (कालाच), (ख.) अतिपथेरन् (अनिपथेरन्) कालाचेत् (काल चेत्); अथ. १।१३ (संस्काराश्च विपुत्र्येरन् स्वकालश्च कथंचन । हुत्वा तदेव कर्तव्यं यत्पुनः पापयेदधः ॥) ; स्मृच. (क.) २४ अतिपथेरन् (अतिपथेरन्) हुत्वैतदेव (हुत्वा तदेव) . (ख.) ६१; मपा. ३६३ स्मृच. (क.) वत्; ज्योति. ६२० अनिपथेरन् (अनिपथेरन्) कर्तव्या (कुर्वति); संत. ११२ कालाचेत् (कालाच) कर्तव्या (कुर्वति); संग्र. ३३२ हुत्वैत (हुत्वैत) नादधः (नाल्लुप्यते); मुक्ता. ८४ उत्तरार्धे (हुत्वैतदेव कर्तव्यं यत्पुनय-नादधः) ; आन. १५९ ये तूप (क्रियोप); संग्र. ६३१ सप्रवत्.

(४) मुक्ता. ९९; संग्र. ६३२ हुत्वा द्वं (हुत्वैव) च (द्व) पत्त. त्रिकाण्डशतके प्रकीर्णकण्डाये १० इत्येवैव वचनं समुपलभ्ये ।

लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ।
प्रायश्चित्ते कृते पश्चात्पुनं कर्म समाचरेत् ॥
गैर्भाधानादिचौलान्ते स्वकाले विधिनाऽकृते ।
प्रत्येकं पादकृच्छ्रं स्यादद्विगुणं स्यादनापदि ॥
औपोडशाद्वाहाणस्य षष्टकाद्द्वत्त्रिंशत् ।
आज्याहुतीश्च जुहुयादिमं मे वरुणद्वयम् ॥
त्वं नः स त्वं न इत्याभ्यामिमं मे त्वेतया ऋचा ।
ये ते शतमयाश्चाभ्यामुदुत्तममृचाऽऽहुतीः ॥
हुत्वा पृथक्पृथक्पादमर्षं चोले समाचरेत् ।
स्त्रीणामप्येवमेव स्याज्जातायाऽमन्त्रिका क्रिया ॥
अभ्युदिकं तु तन्त्रेण सर्वकर्माण्यनुक्रमात् ।
उपायनमत्रं कुर्याच्छुद्रतुल्योऽन्यथा भवेत् ॥
सर्वप्रायश्चित्तं च पञ्चभिः प्रत्यृचं त्वन्नो अग्र इति द्वाभ्यामयाश्चाग्ने ये ते शतमुदुत्तममिति च ॥

व्यासः

संस्काराः षोडशः

गैर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
नामक्रिया निष्कर्मोऽन्नप्राशनं यपनक्रिया ॥

(१) प्रापा. २२०; गभा. २३३; संग्र. ६३२; मुक्ता. ९९; सिन्धु. ९४८; संग्र. ६३२ पश्चात् (तस्मात्) .

(२) मुक्ता. ९९.

(३) मुक्ता. ९९.

(४) प्रापा. २२० मे त्वेतया (मेत्वेकया); संग्र. ३३२; संग्र. ६३२ त्वेतया (त्वेतया); संग्र. २६९ त्वेतया (क्षनया) शुचाऽऽहुतीः (महाहुतीः).

(५) प्रापा. २२०; संग्र. ३३२ उत्तरार्धे (स्त्रीणामप्येवमेव स्याज्जातायामन्त्रिका क्रियाः) ; संग्र. ६३२ सप्रवत्; संग्र. २६९ पू.

(६) स्मृच. (क.) २४ (सर्वप्रायश्चित्तं पञ्चभिः प्रत्यृचं ' त्वन्नो अग्र ' इति द्वाभ्यां, ' अयाश्चाग्ने ' इति ' शतमुत्तममिति ') : (ख.) ६१; मपा. ३६३ अयाश्चाग्ने... इति च (अयाश्चाग्ने-श्वेति शतमुत्तममिति वा); मुक्ता. ८४ द्वाभ्याम... इति च (द्वाभ्यां ' अयाश्चाग्ने ' ' ये शतम् ' ' उदुत्तम् ' इति च); आन. १५९; संग्र. ५२-५३ शित्तं च (शित्तं).

(७) व्यासः, १।१४; गभा. १९४; सिन्धु. ११७३; शूक. ४८; रत्न. २; संग्र. ८; संव. ३; संदी. २६२ (भागः २).

कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः ।
 केशान्तः स्नानमुद्गाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥
 त्रेताग्निप्रग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः ॥

अत्र वेदारम्भादीनां षण्णां कर्मणां श्रौतस्मार्तपुरुषार्था-
 ग्रिहोवादिकर्मानुष्ठानप्रयोजकत्वेन संस्कारत्वम् । पाप-
 निवृत्तिपूर्वकातिशयविशेषरूपसंस्काराधायकत्वरूपं पुरुष-
 संस्कारकर्मत्वं तु गर्भाधानादीनां व्रतबन्धान्तानां दशाना-
 मेव । तत्र गर्भाधानस्य क्षेत्रसंस्कारद्वारा, पुंसवनसीमन्तयोः
 क्षेत्रसंस्कारद्वारा गर्भसंस्कारद्वारा वा, जातकर्मादीनां
 चौलान्तानां षण्णां शरीरसंस्कारद्वारा, उपनयनस्य तु
 साक्षादतिशयविशेषाधायकत्वम् । अत एवोपनयनस्य
 प्राधान्यम् । स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहस्योपनयनस्थानीयत्वा-
 त्तस्यैव मुख्यसंस्कारत्वम् । अत एव 'अष्टौ संस्कारकर्माणि
 गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात् ॥'
 इति वचने विवाहादीनामनुष्ठेयः संस्कारकर्मत्वेन ।
 तत्र कर्णवेधस्य पूर्वत्रानुकृत्यान्नवानां उपन्यासः । शिष्ट-
 परिग्रहाच्च अस्माभिरुपन्यस्तत्रान् । अत एव दशसंस्कार-
 कर्मपद्धतिरिति अभियुक्तानां प्रवादः । अत एव विवाहा-
 दिविधिषु न द्वितीयाश्रवणं पुरुषे । अव्ययनमपि
 'स्वाध्यायोऽप्येत्यः' इति विधिप्रयुक्तमेव, नाध्यापन-
 विधिप्रयुक्तमिति । न तत्रत्यया 'वेदमध्यापयेदेनम्' इति
 द्वितीयया पुरुषसंस्कारकर्मत्वशङ्काकाशः । अत एव
 विरक्तस्य न विवाहानुष्ठानम् । तदभावाच्च नोत्तरकर्मसु
 तदधिकारः । 'जायमानो वै ब्राह्मणः' इत्यन्य गृहस्यो
 जायमान इत्यर्थे इति न तद्विरोधः । समावर्तनं तु कलौ
 नैष्ठिकब्रह्मचर्यनिषेधात् आवश्यकम् । तस्मात् उपनयना-
 न्तानि दशैव पुरुषसंस्कारकर्माणि, अव्ययनादीनि तु
 पुरुषार्थानि, पुरुषार्थकर्मानुष्ठानप्रयोजकत्वात्तु संस्कारेषु
 परिगण्यन्ते इति दिक् । संदी. २६३ (भागः २)

(१) व्यासस्मृ. १।१५ ; गमा. १९४ ; सिन्धु. १।७३ ;
 शुक. ४८ ; रत्न. २ स्नानसु (स्नान उ) ; संग. ८ विवा-
 हाग्नि (विवाहोऽग्नि) ; संव. ३ ; संदी. २६२ (भागः २) .

(२) व्यासस्मृ. १।१६ हक्षैव (हक्षेति) ; गमा. १९४ ;
 सिन्धु. १।७३ ; शुक. ४८ ; रत्न. २ ; संग. ८ ; संव. ३ ;
 संदी. २६२ (भागः २) हक्षैव (हक्षेति) .

श्रीणां शूद्राणां च संस्काराः, तेषां संस्कारेषु
 समन्वक्तव्यविचारश्च

नैवेताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः ।
 विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश ॥

मदनरत्ने हिरण्यगर्भदाने तु- 'गर्भाधानं पुंसवनं
 सीमन्तोन्नयनं तथा । कुर्यात्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विज-
 पुंगवाः ॥' इत्युक्त्वा 'जातकर्मादिकाः कुर्यात्क्रियाः षोडश
 चापराः ।' इत्यत्र 'स्त्रियाः जातकर्मनामकरणनिष्क्रमणा-
 न्नप्राशनचूडाविवाहाः षट्, शूद्राणां तु षडेते षड्महा-
 यज्ञश्च इत्येकादश' इत्युक्तम् । रूपनारायणहिरहरिभाष्य-
 योरप्येवम् । शाङ्गधरस्तु 'द्विजानां षोडशैव स्युः शूद्राणां
 द्वादशैव हि । षडैव मिश्रजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः ॥
 वेदत्रतोपनयनमहानामीमाह्रातम् । विना द्वादश शूद्राणां
 संस्कारा नाममन्त्रतः ॥' इत्याह । अपराकस्तु 'गर्भा-
 धानमृतौ पुंसः' इत्यत्राह- 'एतच्चातुर्वर्ण्यपरं, न
 द्विजातिमात्रपरं, तथा सत्युपनयनं विधाय वाच्यं स्यात्'
 इति । तेन तन्मते अष्टौ भवन्ति । ब्राह्मे तु 'विवाह-
 मात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।' इत्युक्तम् । अत्र
 सदसच्छूद्रगोचरत्वेन देशभेदात् (? या) व्यवस्था । यत्तु
 मनुः 'न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।' इति,
 तदर्थमाह मेधातिथिः- 'यत्सामान्यतो निषिद्धं स्तेया-
 नृतादि, न तदतिक्रमेऽस्य पापं यथा द्विजानाम् । उप-
 नयनरूपं संस्कारं च नाहति ।' इति ।

ते च तूर्णां कार्याः, 'शूद्रो वर्णश्चतुर्षोऽपि वर्ण-
 त्वाद्वर्गमर्हति । वेदमन्त्रस्वधास्वाहावपट्टकारादिभिर्विना ॥'
 इति व्यासोक्तेः, 'अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण
 गृह्यते ।' इति मरीच्युक्तेश्च । इयं परिभाषा सर्वार्था, तेन
 शूद्रधर्मेण सर्वत्र विप्रेण मन्त्रः पठनीयः । सोऽपि
 पौराण एवेति शूद्रपाणिः । एवं स्त्रीणामपीति दिक् ।

सिन्धु. १।७३-७४

(१) व्यासस्मृ. १।१६-१७ ; गमा. १९४ ; सिन्धु. १।७३
 क्रियाः स्त्रियाः (स्त्रियाः क्रियाः) ; शुक. ४८ ; रत्न. २ ;
 संग. ८ वर्जं क्रियाः स्त्रियाः (वर्ज्यं क्रियाविधौ) मन्त्रतस्तस्याः
 (मन्त्रवचसाः) ; संदी. २६२ (भागः २) .

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तधर्मयोग्यास्तु ते नराः ॥
शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति ।
वेदमन्त्रस्वधास्वाहावपदकारादिभिर्विना ॥

विकर्म चास्थिता वर्णाः पतन्ति नृपते त्रयः ।
उन्नमन्ति यथा सन्तमाश्रित्येह स्वकर्मसु ॥
नै चेह शूद्रः पततीति निश्चयो
न चापि संस्कारमिहाहृतीति ।
श्रुतिप्रयुक्तं तु न धर्ममश्नुते

न चास्य धर्मं प्रतिषेधनं स्मृतम् ॥
आत्मगुणानां गौतमेन संस्कारैः सह नित्यत्वेन प्राधान्येन
च समुचितानां व्याख्यानम्

आत्मवत्सर्वभूतेषु यः शिवाय हिताय च ।
चर्तते संततं हृष्टः कृत्स्ना ह्येषा दया स्मृता ॥
आकुष्टोऽमिहतो वाऽपि
नाऽऽक्रोशेन्नपि ताडयेत् ।
अदुष्टो वाङ्मनःकायैः

सा तितिक्षा क्षमा स्मृता ॥
यो धर्ममर्थं कामं वा लभते मोक्षमेव वा ।
न द्विष्यात्तं सदा प्राज्ञ अनसूयेति सा स्मृता ॥

(१) व्यासस्मृ. १।५-६.

(२) स्मृकौ २६.

(३) मेघा. १०।१२७ श्रुति (स्मृति) ; गुर. ५८० न
चापि संस्कारमिहाहृतीति (न चैव संस्कारमिहाहृतीति) उत्तरार्धे
(श्रुतिप्रयुक्तं न च धर्ममश्नुते न चैव धर्माव प्रतिषेधनं श्रुती ॥) ;
स्मृकौ. २६ हाहृतीति (हाहृतीति च) उत्तरार्धे (श्रुतिप्रवृत्तं
न च धर्ममश्नुते न चास्य धर्मं प्रतिषेधनं कृतम्) ; शूशि. ६६
स्मृकौवत्.

(४) मभा. ८।२१ उराने इत्युक्तम् ; गौमि. ८।२४ (=)
यः शिवाय हिताय च (यद्विनाय शिवाय च) सततं (सतत) ;
संघ. १३८ गौमिवत्, बृहस्पतिः . मत्सरिमाथ्ये श्रुत्यादिगुणानां
लक्षणवोधकानि वचनानि व्यासनाम्ना निर्दिष्टानि, अतः इदमपि
वचनं व्यासि निवेशितम् ।

(५) मभा. ८।२१ ; गौमि ८।२४ (=) नाऽऽक्रोशेन्नपि
(न क्रोशेन्न च) .

(६) मभा. ८।२१ ; गौमि. ८।२४ (=) कामं वा (कामं
न) मोक्षमेव वा (मोक्षमेव च) अनसूयेति सा स्मृता (साऽनयया

द्रेव्यशौचं मनश्शौचं वाक्शौचं कायिकं तथा ।
शौचं चतुर्विधं प्रोक्तमपिभिसत्त्वदर्शिभिः ॥
यदारम्भे भवेत्सीढा नित्यमत्यन्तमात्मनः ।
तद्द्रव्यैर्देहस्यमपि अनायासः स उच्यते ॥
श्रेयस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिभिसत्त्वदर्शिभिः ॥
आपचापि च कष्टायां भवेद्दीनो न कस्यचित् ।
संविभागरुचिश्च स्वादकार्पण्यं तदुच्यते ॥
विवर्जयेदसंतोषं विषेपेषु सदा नरः ।
परद्रव्यामिलापं च साऽस्पृहा कथ्यते बुधैः ॥
क्षमावान् जयते भूमिं दयावान् सुखमश्नुते ।
अनसूयुर्लभेत्स्वर्गं शौचेनाध्यात्ममेव च ॥
मङ्गलादपि संपूज्य इह लोके परत्र च ।
सुरसाम्यमनायासादकार्पण्यात् प्रकृतौ लयम् ॥
अस्पृहो लभते नित्यमनन्तं सुखमेव च ।
सर्वैस्तु ब्रह्मणः स्थानं संस्कारैस्तु तथैव च ॥

सुमन्तुः

वैवर्णिकानां समानानि संस्कारादीनि कर्मानि

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां गर्भाधानसीमन्तोन्नयन-
जातकर्मनामकरणान्नप्राशनचूडोपनयनव्रतचर्या-
ध्ययनसमावर्तनविवाहयज्ञदानानि समानानि ॥

स्मृता बुधैः) ; मुक्ता ७३ उत्तरार्धे (न द्रेष्यात् सदा प्राज्ञः
साऽनयया स्मृता बुधैः) बृहस्पतिः .

(१) मभा. ८।२१ ; गौमि. ८।२४ (=) वाक्शौचं
(वाचिकं) .

(२) मभा. ८।२१ ; गौमि. ८।२४ (=) अनायासः स
उच्यते (सोऽनायासः प्रकीर्तितः) ; मुक्ता. ७३ उत्तरार्धे (तद्-
वैवर्जनमपि सोऽनायासः प्रकीर्तितः) बृहस्पतिः .

(३) मभा ८।२१ ; गौमि ८।२४ (=) .

(४) मभा. ८।२१ ; गौमि. ८।२४ (=) स्वादकार्पण्यं
तदुच्यते (स्वात्कार्पण्यमुच्यते) .

(५) मभा ८।२१ ; गौमि. ८।२४ (=) ; संघ. १३८
बृहस्पतिः .

(६) मभा. ८।२१ .

(७) ब्रह्म. ७६ यज्ञदानानि (यज्ञादीनि) ; इभा. १८८
वैश्यानां + (स्मृतिः) न संपूर्णम् ; स्मृता. १ वैश्यानां गर्भा

यमः

संस्कारा अष्टाचत्वारिंशद ब्रह्मलोकफलाः

अष्टाचत्वारिंशदेते संस्कारा विहिता द्विजे ।

य एतैः संस्कृतो विप्रो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

‘ गर्भाधानमथो हि पुंसवनं कीर्त्तयन्तः सीमन्तजातक्रियानामा-
नादनचौलकोपनयनं वेदव्रतान्यप्युत । चत्वारि स्नपनं
विवाहकरणं पश्चापि यज्ञा अथो संस्थाः सप्त च सप्त सप्त
गदिताश्चिदाद्दशाप्यत्र तु ॥ एवं चानशनेन वेदपठनं कर्त्तुं
जपस्तोममिति प्राणोक्तान्तिरथौर्ध्वदेहिकमतः संध्यु (वृ.)-
ह्नं भसनः । अस्थनां संचयनं ततः परमपि श्राद्धानि
सापिण्डकं चत्वारिंशदिति स्मृतौ निगदिताः संस्कारका
ष्टष्ट च ॥ ’ इत्येतौ मामकौ संग्रहस्थेकौ । एकविंशतिः
संस्थास्तु— अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावणीः आम्रहायणी
प्रौष्ठपदी चैत्री आश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । अन्या-
धेयामिहोत्रदर्शपूर्णमासाप्रयणचतुर्मास्यनिरुद्धपशुबन्धसौत्रा-
मणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । अग्निश्रोमात्यग्निश्रो-
मोन्म्यपोडशीवाजपेयातिरात्रातोर्यामेति सप्त सोमसंस्थाः ।
यमः— ‘ अष्टाचत्वारिंशदेते संस्कारा विहिता द्विजे ।
य एतैः संस्कृतो विप्रो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ ’ इति ।
मनुः— ‘ वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निपेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ ’ इति ।
एतेषु कतिपयसंस्कारा मन्त्रवज्रं शूद्रस्यापि यथायोग्यं
भवन्ति । ‘ श्रौतं द्विजातयः कुर्युः स्मार्तं शूद्रः समाचरेत् ’
इति पाद्मोक्तेः । विषा. ३७०—३७२ (भागः २)

शूद्राणाममन्त्रकाः संस्काराः

७ शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

* व्याख्यानानि ‘ ब्रह्मश्रियि ’ इति याज्ञवल्क्यश्लोके (संका. पृ. ४६-४७) द्रष्टव्यानि ।

(विशां वृत्तिर्गर्भा) नामकरणश्राद्धं.....समानानि (नामकरण-
निक्रमणाश्राद्धादानचौल्योपनयनव्रतचर्याप्ययनसमावर्तनविवाहसोम्य-
नीयज्ञदानानि) ; रघुकौ. २५-२६ ; शृशि. ६८ समानानि
(समानि) ; संप्र. १३४ ; संम. ८० ; शूक. ४८ सीमन्तोपनयन
(सीमन्त) ; रत्न. २.

(१) विषा. ३७२ (भागः २).

(२) भा. ११० ; प्रक. ७३ ; रघुच. (क.) १४

मरीचिः

शूद्राणां संस्कारेषु मन्त्रा श्राद्धेण पठनीयाः

५ अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥

अङ्गिराः

संस्काराः पञ्चविंशतिः पावित्र्यस्य श्राद्धादियोग्यतायाश्च
कारकाः

स्वे स्वे गृह्ये यथा प्रोक्तास्तथा संस्कृतयोऽखिलाः ॥

कर्तव्या भूतिकामेन नान्यथा सिद्धिमृच्छति ॥

पैश्विचिंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः ।

ते पवित्राश्च योग्याः स्युः श्राद्धादिविपु सुयन्त्रिताः ॥

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो वल्लिरेव च ।

जातकृत्यं नामकर्म निष्कमोऽनाशनं परम् ॥

चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयम् ।

स्तानोद्वाहौ चाऽऽम्रयणमष्टका च यथातथम् ॥

५ व्याख्यानं ‘ नवैताः ’ इति व्यासवचने (संका. पृ. ५४)

‘ अयमेव विधिः ’ इति वराहपुराणवचने च द्रष्टव्यम् ।

(शूद्रस्वैवं विधिः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतम् ।) पू. : (ज.)

३५ पू. ; हभा. १८८ ; रघुसा. १ ; प्रपा. ४ पू. ; दीक. ११०

उत्तरार्धे (न केनचित्समुत्सृष्टः सृष्टवर्त्तं प्रजापतिः) ; गमा..

१९४ मनुः ; प्रर. १ पू. ; शृशि. ६७ ; वीमि. ११० ; संप्र.

१३३ ; चम. ३ पू. ; संम. ८ पू. ; सिन्धु. ११७३ ; शूक.

४८ ; संकौ. ११६ ; रत्न. २ ; बाल. ११० पू. ; संग.

६२० (=) ; संर. ५. पू. ; संदी. ३ (भागः २).

(१) गमा. १९४ ; संप्र. ६०४ (=) विप्रो (विप्रा)

गृह्यते (गृह्यते) ; सिन्धु. ११७४ ; रत्न. ३.

(२) प्रपा. ३ ; संप्र. १३५ ; संग. ९ सिद्धि (भूति) ;

संर. ४ स्मृतिः.

(३) प्रपा. ३ ; प्रर. १ ; संप्र. १३५ ; संम. ८ योग्याः स्युः

(योग्याश्च) ; प्रका. २ ; संग. ८-९ योग्याः स्युः (योग्याश्च)

मुयन्त्रिताः (नियोजिताः) वीरमिश्रोदये श्लुक्तम् ; संव. ३

(=) ; संर. ४.

(४) प्रपा. ३ ; प्रर. १ ; संप्र. १३५ ; संम. ८ ; प्रका.

२ ; संग. ७ वीरमिश्रोदये श्लुक्तम् ; संव. ३ (=) ; संर. ३

परम् (तथा).

(५) प्रपा. ३ ; प्रर. १ ; संप्र. १३५ यथातथम् (यथा-

तथा) ; संम. ८ उत्तरार्धे (स्तानोद्वाहौ वासवणमष्टकाश्च यथा-

यथम् ।) ; प्रका. २ ; संग. ७ संभवत्, वीरमिश्रोदये श्लुक्तम्

संव. ३ (=) ; संर. ३ का च यथातथम् (काश्च यथातथम्) .

श्रावण्यामाश्रयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् ।
उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाच्च नित्यशः ॥
संस्कारा नियता ह्येते ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥

भूतिः देहिकमामुष्मिकं च फलम् । आदिशब्दात्
याजनादावपि । बलिर्विष्णुबलिः । तद्गतानां वेदव्रतानाम् ।
चतुष्टयं महानाम्नीमहाव्रतोपनिषद्गोदानानीति । स्नानं
समावर्तनम् । आम्रयणं नवाग्नेधिः । अष्टकाः हेमन्त-
शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीषु विहितानि श्राद्धानि ।
यथातथा तिस्रश्चतस्रो वा । श्रावण्यां क्रियमाणं श्रवणा-
कर्म । एवमाश्रयुज्यां आश्रयुजीकर्म । मार्गशीर्ष्यां प्रत्य-
वरोहणम् । पार्वणं पर्वणि अमावास्यायां क्रियमाणं पार्वणं
श्राद्धम् । उत्सर्गः उत्सर्जनं वेदानाम् । उपाकर्म वेदा-
रम्भः । नित्यशः प्रत्यहं क्रियमाणाः पञ्च महायज्ञाः ।
एते च संस्काराः सर्ववर्णानां देहिकामुष्मिकफलानुकूल-
त्वेन आवश्यकताः, ब्राह्मणानां तु ब्राह्मण्याभिव्यञ्जकत्वेन
विशेषतः ।

संम. १३६

श्रावण्यं संस्कारकृतम्

जन्मशरीरविद्याभिराचारेण श्रुतेन च ।
धर्मेण च यथोक्तेन ब्राह्मणत्वं विधीयते ॥
चित्रकर्म यथाऽनेकै रङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥

(१) प्रपा. ४ ; प्र. १ ; संम. १३६ ; संम. ८ ; प्रका.
२ ; संम. ७ वीरमित्रोदये श्लुक्तम् ; संव. ३ (=) ; सं. ३
पूर्वार्धे (श्रावण्यामाश्रयुज्यं च मार्गशीर्ष्यं च पार्वणम् ।) नित्यशः
(नित्यका.) .

(२) प्रपा. ४ ; प्र. १ ; संम. १३६ ; संम. ८ ; प्रका.
२ ; संव. ३ (=) ; संम. ७ वीरमित्रोदये श्लुक्तम् ; सं. ४
द्वेते (यते) .

(३) पमा. २०८, २२१ (खण्डः २ भागः १) .

(४) अ. १. १३३ पृ. २५ देवलः ; अ. ७४ ; ह. भा.
१८८ के रङ्गे (के रागे) ; पमा. २२१ (खण्डः २ भागः १) ;
प्रपा. ३ ; सं. ८५७ चित्रकर्म (चित्र कर्म) ; उ. १३३
संनवद ; आत. ३२३ संनवद ; संम. १३६ ; ३३८ (=) ;
मु. भा. ७२ ; रत्न. २ .

श. कां. ८

पराशरः

श्रावण्य संस्कारकृतम्

चित्रकर्म यथाऽनेकै रङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वद्वि संस्कारैर्मन्त्रपूर्वकैः ॥

चित्रकारः प्रथमं पटादौ मपीरेलाभिः सर्वावयव-
संपूर्णानि मनुष्यादिरूपाणि लिखति । न च तानि तावता
दर्शनीयत्वमापद्यन्ते । पुनस्तान्येव रूपाणि नानाविधवर्ण-
प्रक्षेपेण उन्मीलितानि दर्शनीयतामापद्यन्ते । एवं जाति-
ब्राह्मण्यं शास्त्रीयसंस्कारैरुत्कृष्यते । मन्त्रसंस्कारेण विद्या-
दयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ।

पमा, २२१ ख. २ भा. १

जातूकर्ष्यः

संस्काराः षोडश, शूद्राणां द्वी विवाहान्त्वकर्मणि

औधानपुंससीमन्तजातनामान्नचौलकाः ।

मौञ्जी व्रतानि गोदानसमावर्तविवाहकाः ॥

अन्यं चैतानि कर्माणि प्रोच्यन्ते षोडशैव तु ।

शूद्राणां चैव भवति विवाहश्चान्त्वकर्म च ॥

शूद्रस्य वैदिककर्मणि नाधिकारः, पूर्वं तु अस्ति

ईष्टापूर्तौ द्विजातीनां धर्मो सामासिकौ मतौ ।

अधिकारी भवेच्चूद्रः पूर्तौ धर्मे न वैदिके ॥

बुधः

गर्भाधानादयः पञ्च संस्काराः

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं सूतिकागृह-
संस्कारः सोप्यन्तीकर्म ॥

(१) पस्त्र. ८१९ (ख. ८१७) .

(२) श्रुति. ६७ पुस (पुसवन) ; संम. १३५ ; संदी. १
(भागः २) .

(३) श्रुति. ६७ ; संम. १३४ उ. २. : १३५ ; संदी. १
(भागः २) .

(४) अ. १. ११० पूर्तौ धर्मे न (पूर्तधर्मेण) ; शूक. ४३
उ. १. , व्यासजातूकर्ष्योक्तैः : ३३९ पूर्तौ धर्मे (पूर्तधर्मे) उ. १.

(५) प्रका. ७८ ; संम. १३९ .

आश्वलायनः

पञ्चविंशतिसंस्काराः, तेषां नैमित्तिकरूपाधिक्रमात्मिका-
नित्यभेदेन चतुर्विध्यम्

अंतः परं द्विजातीनां संस्कृतिर्नियतोच्यते ।
संस्काररहिता ये तु तेषां जन्मनिरर्थकम् ॥
स्वे स्वे गृह्ये यथा प्रोक्तास्तथा संस्कृतयोऽखिलाः ।
कर्तव्या भूतिकामेन नान्यथा सिद्धिमृच्छति ॥
पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः ।
ते पवित्राश्च योग्याः स्युः श्राद्धादिषु सुयन्त्रिताः ॥
गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो वलिरेव च ।
जातकृत्यं नामकर्म निष्कर्मोऽन्नाशनं परम् ॥
चौलकर्मोपनयनं तद्व्रतानां चतुष्टयम् ।
स्नानोद्वाहो चाप्रयणमष्टका च यथातथम् ॥
श्रावण्यामाश्वयुज्यां च मार्गशीर्ष्यां च पार्वणम् ।
उत्सर्गश्चाप्युपाकर्म महायज्ञाश्च नित्यशः ॥
संस्कारानियतांस्त्वेता व्राह्मणस्य विशेषतः ॥
नैमित्तिकाः षोडशोक्ताः समुद्वाहावसानकाः ।
सप्तैवाप्रयणाद्याश्च संस्कारा यार्थिका मताः ॥
मौक्तिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु यार्थिकम् ।
महायज्ञाश्च नित्याः स्युः संध्यावद्याग्निहोत्रयत् ॥
महायज्ञस्याकरणमशुचायात्मदेशयोः ।
पूर्वमेव समुपत्या तु न संध्यावदिति स्थितिः ॥

(१) आश्वस्त्यु. ११११ लोप्यो (लोप्ये) ; प्रपा. ३ ;
प्र. १३० ; मंत्र. ५.

(२) आश्वस्त्यु. १११२.

(३) आश्वस्त्यु. १११३ ; प्र. १३०.

(४) आश्वस्त्यु. १११४ ; प्र. १३०.

(५) आश्वस्त्यु. १११५ ; प्र. १३० गङ्गानां (गंगानां च).

(६) आश्वस्त्यु. १११६ ; प्र. १३०.

(७) आश्वस्त्यु. १११७ ; प्र. १३० लोप्यो (लोप्ये).

(८) आश्वस्त्यु. १११७, ८ सान्ताः (मानिकाः) ; प्रपा. ५
मौसा (मदेसा) ; प्र. १, १३० ; मंत्र. ११६ ; मंत्र. ८ ;
प्रका. २ ; मंत्र. ५.

(९) आश्वस्त्यु. १११८, ९ ; प्रपा. ५ यथाश्च (यथाशु) ;
प्र. १, १३० यथाश्च ; मंत्र. ११६ यथाश्च ; मंत्र. ८ पार्वणं
प्रोक्तं (पार्वणोक्तं) ; प्रका. ३ यथाश्च ; मंत्र. ५.

(१०) आश्वस्त्यु. १११९, २०.

संस्काराणामर्थैतेषां यथावद्विह निर्णयः ।

देशकालानुरूपेण शास्त्रतश्च प्रचक्षते ॥

समुद्वाहावसानकाः विवाहपर्यन्ता इत्यर्थः । पार्वण-
श्राद्धस्य मासिमासि अमावास्यायां क्रियमाणत्वात्
मासिकत्वमुक्तम् । अशक्तानां तदेव यार्थिकं, वर्षेवर्षे
क्रियते इति यार्थिकम् । तेन प्रत्यमावास्यां पार्वणश्राद्ध-
करणारात्नेन वर्षमध्ये एकवारमेव श्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः
सिध्यति । वर्षेवर्षे क्रियमाणा यार्थिकाः ।

संप्र. १३७

संस्काराणां सहकर्तव्यनानिर्णयः

सहैवाभ्युदयश्राद्धं स्वस्तिवाचनमेव च ।
सह कर्माणि कुर्याद्वा पृथग्या क्रमतश्चरेत् ॥
नामनिष्कामणौ कार्यौ सहापदि विजानता ।
तथा पुंसवसीमन्तौ वलिसीमन्तकौ च वा ॥
जातकृत्ये त्वतीते तु नाम्ना वा सह संचरेत् ।
अकृतानामतीतानां निष्कृतिः स्याद्वि कर्मणाम् ॥
चौलोपनयने चैव समावर्तविवाहकौ ।
सह कर्मत्रयं जातु सामस्वपि समाचरेत् ॥
एतेभ्योऽन्यानि कर्माणि द्वावकार्यौ सहैव तु ॥

स्मृत्यन्तरम्

संस्कारैर्गर्भादिशुक्तिः

गर्भादेः शुद्धिकरणं वेदपौराणजैः शुभैः ।

मन्त्रैर्विधानविधिना संस्कारः खलु सो मतः ॥

गर्भादेः शुद्धये सम्यक् संस्कारा गदिता ननु ।

यत्र तत्र विधिच्याय कर्तव्या विधिना युधैः ॥

संस्कारेण विना किञ्चिद्

गर्भादीनां पवित्रता ।

नास्ति नास्तीति लोकेऽस्मिन्

मनुनाऽपि प्रकीर्त्यते ॥

(१) आश्वस्त्यु. १११०, ११ ; प्रपा. ५ प्रवर्षो
(प्रवर्षे).

(२) मुक्ता. ७५३.

(३) मंत्र. १.

(४) मंत्र. १.

- संस्कारेण विना शुद्धिर्जायते न कदाचन ।
- नृणां सम्यक् सदाचारः संस्कारः सर्वदा मतः ॥
संस्कारेषु अष्टम् पित्रादीनामभिकारः
- अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।
- पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि तत्क्रमात् ॥
- संस्काराणा नित्यत्वात् प्रतिनिधिमप्याह- अष्टाविति ।
संत. ८५७

मत्स्यपुराणम्

षोडश संस्काराः

- जीतकर्मादिकाः कुर्यात् क्रियाः षोडश चापराः ॥
- शुद्धस्योपनयनवर्जां गर्भाधानादिविवाहान्ता नव
संस्कारा इति जयपालः । * शुक. ४८

भागवतम्

संस्काराः शुद्धिकारकाः

कालेन स्नानशौचाभ्यां
संस्कारैस्तपसेज्यया ।

शुष्यन्ति दानैः संतुष्टया

द्रव्याण्यात्माऽऽत्मविद्यया ॥

श्रीधरस्वामिना स्पष्टीकृतम्- कालेन भूम्यादिः ।
स्नानेन देहादिः । शौचेन- अमेध्यलिप्तादिः । संस्कारै-
र्गर्भादिः । तपसा इन्द्रियादिः । ज्यया ब्राह्मणादिः ।
दानैर्द्रव्याणि । संतुष्टया मनः । आत्मा आत्मविद्यया
इति । संव. २

पद्मपुराणम्

संस्कारे. गर्भादीनां शुद्धिः, दिग्गानां शौचं
शुद्धाणां स्नानं कर्म

संस्कारेण विना राजन् न शुद्धिर्जायते खलु ।
गर्भादीनां तदर्थं हि संस्कारः सर्वदा मतः ॥

* शोषं सिन्धुवद् । सिन्धुव्याख्यायान् तु 'नविताः कर्णविधान्ताः'
इति व्यासवचने (संस्कार. पृ. ५४) द्रष्टव्यम् ।
(१) संत. ८५७, ९२२; श्राव. ३२३.
(२) घटा. २२१; सिन्धु. ११७३ नदनरत्ने श्लोकम् ;
शुक. ४८; 'रत्न' इ कुर्वाद् क्रियाः (क्रिया. कार्याः).
(३) संव. २.
(४) संव. ३.

- संस्कारं च प्रशंसन्ति बुधाः सर्वत्र शोभनम् ।
- संस्कारस्तु परं कर्म गर्भादेः शुद्धये नृणाम् ॥
- शोधकः पापपुञ्जानां साधनं श्रेयसः परम् ।
- दिव्यः कामफलावाप्तिहेतुः सम्यक् सुसंस्कृतः ॥
- श्रौतं द्विजातयः कुर्युः स्मार्तं शूद्रः समाचरेत् ॥

ब्रह्मपुराणम्

विवाह एव शूद्रसंस्कारः, वेदे स्मृतौ च शूद्रानभिकारः

- तस्मान्नास्याधिकारोऽस्ति न वेदे न स्मृतावपि ।
- विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ॥
(१) मानशब्दात् मन्त्राणा व्यावृत्तिः । पूर्व-
संस्काराणा वा, तदा च विकल्पः, विहितत्वादिपि
तेषाम् । अप. १११०

(२) विवाहमात्रं इत्यनेन अप्राप्तौ (१) तवि-
विवाहविधिः । मात्रशब्दस्तु विहितेतरसंस्कारनिवृत्त्यर्थः ।
अमन्त्रास्तु अविद्यत्वात् देवतेन्यानिवृत्तयः ।
§ ब्रह्म. ७४

(३) मात्रशब्देन विहितेतरसंस्कारनिवृत्तिश्च । यम-
ब्रह्मपुराणवचनाभ्यां शूद्रस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजात-
कर्मानामधेयानिष्कम्पान्नाश्रयानचूडाकरणविवाहान्ताः नव
संस्काराः विहिताः, ते च तूष्णीं, इतरेषा निवृत्तिः ।
हमा. १८८

(४) 'विवाहमात्रं...' इति वचनं नेतरसंस्कार-
निवर्तकं किन्तु मन्त्रसंबन्धनिषेधपरं, तथैवोक्तेः ।

दीक. १११०

§ अशुभोऽय मन्वः । शूद्रस्तु श्चिन्व्याख्याने अनुदितस्तत्रैव
द्रष्टव्यः ।

- (१) विवा. ३७२ (भाग. २).
(२) अप. १११०; ब्रह्म. ७४ मात्रसंस्कारं (मात्र संस्कारं);
स्मृत. (क.) १४, (ख.) ३५; हमा. १८८; स्मृत. १
(=); स्मृ.कौ. २७ मात्रसंस्कारं (मात्र संस्कारः); दीक.
१११० (विवाहमात्र संस्कारः शूद्रोऽपि लभते सदा); गमा.
१९४ ऋकवद्; श्चि. ६९ लभतां (लभते); घीमि. १११०
मात्रसंस्कारं (मात्र संस्कारः); संम. १३४ ऋकवद्; सिन्धु.
११७४; शुक. ४९ ऋकवद्; रत्न. ३ ऋकवद्; सस्मृ. ५५
ऋकवद्; संदी. ४ (भाग. २) (=), श्चिदिसापत्ये एव
संपूर्णोद्देशः, अन्यमन्त्रेषु तु केवलमुत्तारार्थेव ।

(५) अत्र सदसच्छूद्रविषयत्वेन व्यवस्था । सच्छूद्रस्य द्वादश । असच्छूद्रस्य विवाहमात्रम् । एते च तूर्णी कार्याः । गमा. १९४

(६) मात्रशब्देन इतरसंस्काराणां निवृत्तिरुक्ता । तथा च व्याख्यातं कल्पतरौ—मात्रशब्दस्तु विवाहेतर-संस्कारनिवृत्त्यर्थः । न च मात्रपदात् मन्त्रनिवृत्तिः, अविद्यत्वादेव शूद्रस्य मन्त्राप्रसङ्गादिति । एवं च नाम-करणकर्णवेधनिष्कमणात्रप्राशनानां वैकल्पिकमनुष्ठान-मिति गम्यते । न चैवं स्मृतित्राघप्रसङ्गः, पाक्षिकनाम-करणादिविधानेनापि स्मृतेः श्रितार्थत्वात् ।

शशि. ६९

(७) मात्रपदेन उपनयनस्य वैदिकमन्त्रस्य वा व्यवच्छेदः, न गर्भाधानादीनामपीति मन्तव्यम् ।

वीमि. १११०

(८) एवं च 'विवाहमात्रं ...' इति ब्रह्मपुराण-वाक्यस्य 'न शूद्रे ...' इति मनुवाक्यस्य च तत्त-द्वाक्यविहितेतरसंस्कारव्यवर्तकत्वेन न कोऽपि विरोधः । संप्र. १३४

(९) अत्र सदसच्छूद्रगोचरत्वेन देशभेदाद्वा व्यवस्था । सिन्धु. ११७४

वराहपुराणम्

शूद्रस्य ब्राह्मणद्वारा मन्त्रपाठः

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥

अत्राऽऽह गौडः—मन्त्रपाठस्य द्वयं कृत्यं, अदृष्ट-सिद्धिः अनुप्रेयार्थप्रकाशनरूपदृष्टसिद्धिश्च । तत्र सामान्य-प्राप्तनमस्काररूपमन्त्रोच्चारणेन अदृष्टं तावत्सिद्धम् । अनु-प्रेयार्थप्रकाशनायै तु ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयेत् । यद्यपि शूद्रं प्रति श्रवणं श्रावणं च निषिद्धं तथापि विशेष-वचनात् न तन्निषिध्यते । तथा च एकोद्दिष्टमभिधाय वराह-पुराणे—'अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥' इति वच-

(१) शशि. ४९; संम. ८२ गृह्ये (शूद्रो) उच. १; शू. १९: ४९ उच. : ५१ ब्राह्मणेतिर्युक्तम्; बाल. ११७४ उच.

नात् । मन्त्रेण गृह्यते संबन्धते पाठकत्वेनेत्यर्थः । अमन्त्र-स्येति विशेषणोपादानं यावदमन्त्रव्याप्त्यर्थम् । तेन स्विया अपि क्रियमाणे कर्मणि ब्राह्मणो मन्त्रं पठेत्, तुल्य-न्यायत्वात् । तस्य च अर्थप्रकाशनरूपदृष्टस्य अनुक्रम-ध्यानादितोऽपि संभवे ब्राह्मणद्वारकमन्त्रपाठोऽपि न आवश्यकः, तस्य दृष्टमात्रप्रयोजनकत्वात् । 'अमन्त्रस्य च (१तु) शूद्रस्य' इति चेयं परिभाषा । न च परिभाषा प्रकरणेन नियम्यते । तेन एकोद्दिष्टादन्यत्रापि स्नान-दानादौ विप्रेण मन्त्रः पठितव्यः ।

मदनपारलस्तदन्याथा व्यचष्टे—यत्र शाखाविशेषे भाद्रे क्षणदानाद्यनन्तरं निमन्त्रितब्राह्मणस्य मन्त्रपाठो विहितः तत्र शूद्रकर्तृकभाद्रेऽपि निमन्त्रितेन मन्त्रपाठः कार्यं इत्येवः 'विप्रो मन्त्रेण गृह्यते' इत्यस्यार्थ इति ।

कल्पतरुकारस्तु—शूद्राणां वैदिकमन्त्रे एव अनधि-कारः, न पौराणेष्वापि । तेन पौराणधर्माणां स्त्रीशूद्रान् प्रति विशिष्य विधानात् तेषां च मन्त्रविशिष्टतयैवेत्यत्र-त्वात् अगत्या कर्माद्भूतपौराणमन्त्रपाठोऽप्यस्तीत्याह । तथैव मध्यदेशाचार इति ।

शशि. ४९, ५०

पुराणसमुच्चयः

संस्कारमाहात्म्यम्

अरिष्टदुःखजालादि तथा दुःशकुनादिकम् ।
अमाङ्गल्यादिकं यच्च संस्कारैर्नश्यति ध्रुवम् ॥
अशुभं नश्यते सम्यक् शुभं हि प्रतिपद्यते ।
कल्याणनिधिराख्यातः संस्कारस्तेन कर्मसु ॥

स्मृतिसंग्रहः

संस्काराणां निषेकादिविवाहान्तानां

पृथक् फलानि

निषेकाद्वैजिकं चैतो गार्भिकं चापमृज्यते ।
क्षेत्रसंस्कारसिद्धिश्च गर्भाधानफलं स्मृतम् ॥
गर्भे भवेच्च पुंसूतेः पुंस्त्वस्य प्रतिपादनम् ।
निषेकफलवञ्चोयं फलं सीमन्तकर्मणः ॥

(१) संव. २.

(२) संव. ६.

गर्भाभ्युपानजो दोषो जातात्सर्वोऽपि नश्यति ।
आयुर्वर्चोऽमिवृद्धिश्च सिद्धिर्व्यवहृतेस्तथा ॥
नामकर्मफलं त्वेतत्समुद्दिष्टं मनीषिभिः ।
सूर्यावलोकनादायुरभिवृद्धिर्भवेद् ध्रुवा ॥
निष्कमादायुःश्रीवृद्धिरप्युद्दिष्टा मनीषिभिः ।
अन्नाशनाम्नात्गर्भमलाशादपि शुष्यति ॥
बलयुर्वर्चोवृद्धिश्च चूडाकर्मफलं स्मृतम् ।
उपनीतेः फलं त्वेतद्द्विजतासिद्धिपूर्विका ॥
वेदाधीत्यधिकारस्य सिद्धिर्भूपिमीरिता ।
देवपित्रर्णापगमो विवाहस्य फलं स्मृतम् ॥

पुंसुतिः पुंसवनम् । निपेको गर्भाधानम् । जातान्
जातकर्मानुष्ठानात् । अपिशब्दस्य दोषशब्देनान्वयः ।
व्यवहृतिर्व्यवहारः, तस्य सिद्धिरित्यर्थः । यत्र यत्र चापी
श्रूयते (? चापिः श्रूयते) तत्र वैजिकगाभिर्कैनोविनाशो-
ऽपि फलं ज्ञेयम् ।

सं. ६

स्मृत्यर्थसारः

पोडश संस्काराः, नकालः, तत्फलानि, श्रीशुद्धसंविन्धी
संस्कारव्यवस्था, संस्कारकालनिपाने प्रायश्चित्तम्,
उपनयनात्माकं कामचारः
श्लादिषिचारः

विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चत्वारो वर्णाः । तत्र विप्र-
क्षत्रियविशो द्विजास्त्रिजाश्च । तेषां मातुः प्रथमं
जन्म । उपनयनात् द्वितीयं जन्म । तृतीयं यक्ष-
दीक्षायामुत्तमं जन्म । स्त्रीणां विवाह उपनयन-
स्थाने । द्विजानां गर्भाधानादिकाः प्रतेष्टयन्ताः
क्रिया मन्त्रतः कार्याः ।

तत्र संस्काराः— गर्भाधानपुंसवनानवलोभन-
सीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्कमणान्नप्राशन-
चौलोपनयनसावित्रीव्रतवेदमहाव्रतारण्यव्रतानि गो-

दानिकम्नातकविवाहाश्चेत्यावश्यकः पोडश प्रधानाः
संस्काराः । तत्रतौ गर्भाधानं कार्यम् । रजःप्रभृति-
पोडशरात्रान्त ऋतुकालः । गर्भचलनात्पुरा तृतीये
चतुर्थे मासे वा पुंसवनं कार्यम् । अनवलोभनं
चतुर्थे । पष्टेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम् । जाते पुत्रे
पिता स्नात्वा रात्रौ संध्योर्ग्रहणे वा वृद्धिश्चाद्यं
हिरण्येन कृत्वा जातकर्मदानादि दुरितक्षयाय
प्रजापतिप्रीत्यै च कुर्यात् । जाताशौचान्तर्मध्ये च
जाते जातकर्मादि कुर्यात् । मृताशौचमध्ये जाते तु
तदा अशौचान्ते वा कुर्यात् । नामकरणं जात-
कर्मानन्तरं वा द्वादशेऽह्नि वाऽन्यस्मिन् शुभेऽह्नि
वा कुर्यात् । निष्कमणं चन्द्रदर्शनं सूर्यदर्शनं देव-
नमस्कारं वा द्वादशेऽह्नि तृतीये चतुर्थे मासे वा
कुर्यात् । अन्नप्राशनं पष्टेऽष्टमे वा दन्ते जाते
कार्यम् । चौलं प्रथमे वर्षे तृतीये वा कार्यं बहु-
मतत्वात् यथाकुलधर्मं वा । एते संस्कारा बीज-
गर्भस्य दुरितक्षयाय यथास्वाचारं कार्याः । स्त्रीणा-
महोमकास्तूष्णीं स्युः । विवाहरतु समन्त्रकः । एते
कालातिक्रमे व्याहृतिहोमं कृत्वा कार्याः । एतेष्वे-
कैकलोपे पादकृच्छ्रः कार्यः । चौले त्वर्धकृच्छ्रः ।
मत्या लोपेऽनापदि च द्विरुणः । उपनयनात्
प्राक् वाला उच्छिष्टादावप्रयता न स्युः । काम-
चारकामवाद[काम]भक्षाः स्युर्महापातकवर्जम् ।
तेषां चण्डालादिरपेशं सचैलं स्नानम् । प्रागन्न-
प्राशनादभ्युक्षणम् । प्राक् चौलादाचमनम् । पश्चा-
त्स्नानमित्येके । पित्रोः स्वधानिनयनादृते मन्त्रान्
न ब्रूयुः ॥

धर्मप्रवृत्तिः

पोडश संस्काराः

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
नाम निष्कमणं चान्नप्राशनं चौलकर्म च ॥
तथोपनयनं चैव महानान्नी महाव्रतम् ।
उपनिषथ गोदानं समायतनकं ततः ॥

(१) स्मृतार. ३ ; मुक्ता. ८४ (एते संस्कारा बीजगर्भ-
दोषानुत्तये यथास्वाचारं कार्याः स्त्रीणां तूष्णीं स्युर्विवाहस्त
समन्त्रकः । स्वकालातिक्रमे व्याहृतिहोमपूर्वं कार्याः । एतेषा-
मैकलोपे पादकृच्छ्रं मत्या लोपे द्विरुणः ।) एतावदेव.

विवाहोऽन्त्येष्टिकं चेति

संस्काराः षोडशैव तु ।

एते वै मुनिभिः प्रोक्ताः

कर्तव्या हि द्विजन्मनाम् ॥

शाङ्गधरः

द्विजशुद्धमिश्रजातीनां प्रातिस्विकानां
संस्काराणां संख्या

द्विजानां षोडशैव स्युः शूद्राणां द्वादशैव हि ।

पञ्चैव मिश्रजातीनां संस्काराः कुलधर्मतः ॥

वेदग्रतोपनयनमहानाम्नीमहाव्रतम् ।

विना द्वादश शूद्राणां संस्कारा नाममन्त्रतः ॥

(१) गभा. १९४ ; सिन्धु. ११७४ ; शुक. ४८ ; रत्न. ३.

(२) गभा. १९४ नयन (नयनं) नाम्नीमहा (नाम्नी
महा) . सिन्धु ११७४ . शुक ४८ गभावत् ; रत्न. ३.

रेणुकारिकाः

षोडश संस्काराः, तेषां अधिकारी फलं च

गर्भाधानं पुंसधनं सीमन्तोन्नयनं ततः ।

जातकर्माभिधानं च निष्क्रमः प्राशनं क्रमात् ॥

चूडोपनयनं वेदव्रतानां च चतुष्टयम् ।

गोदानं मेखलोन्मोको विवाहः षोडश क्रियाः ॥

त्रयोदशानामाद्यानामधिकारी पिता भवेत् ।

इतरेषां त्रयाणां स्यादधिकारी स्वयं सुतः ॥

गर्भाधानादिसंस्कारैर्विवाहान्तैः समानताम् ।

गच्छेत्सायुज्यतां विप्रो मुनीनां च सलोकताम् ॥

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निपेकादिर्द्विजन्मनाम् ।

कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥

(१) देका. २९-३२ पृ. ७३.

विवाहः

विवाहविधिः

वेदाः

विवाहविधिलिङ्गम्- संतानकरपुत्रप्रार्थना,
प्रजावृत्तत्वं च

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाभे सा ते सुमति-
भूत्वस्मे ॥

नः अस्माकं सूनुः पुत्रः तनयः संतानस्य विस्तारयिता
विजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायते इति विजावा
स्यात् । हे अग्ने सा प्रसिद्धा ते सुमतिः त्वदीयानुग्रह-
बुद्धिः अस्मे अस्मानु भूतु भवतु । ऋसा,

प्रजामिरमे अमृतत्वमश्याम् ॥

प्रजामिरस्वहृत्ताभिर्हे अग्ने अहममृतत्वं संतत्यविच्छेद-
लक्षणं अश्यां प्राप्नुयाम् । ऋसा,

लक्षणसुक्तो बरो भवेत् इति सूत्रयन्ती
संशया करणीयत्वं सोमस्य प्रशंसा

सत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिना द्यौः ।

ऋतेनादित्यास्तितृन्ति दिवि सोमो अधि श्रितः ॥

सप्तमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'सत्येन' इति
सप्तचत्वारिंशद्वचं प्रथमं सूक्तं सवितृसुतायाः सूर्याया
व्यापेम् । 'नवोनवः' इति तिस्रः । 'अनृधराः' इति
द्वे 'गृणामि' इति द्वे 'यदक्षिणा पृच्छमानौ' इत्येका
'पूषा त्वेतो नयतु' इत्येका 'अघोरचक्षुः' इति
चैवमेता दशार्चस्त्रिष्टुभः । 'वृषमेतत्' इत्येयोरोबृहल्य-
ष्टकद्रादशद्वयकवती । 'पूर्वापर चरतः' 'इह प्रियं
मंजया' 'आ नः प्रजां जनयतु' इत्येतारितस्तौ जगत्यः ।

(१) ऋ.मं. १।१।२३ ; तै.सं. ५।२।५३ ; कामं. २।६।२२
(२३०) ; मै.सं. २।७।२२ (२३७) ; शु.सं. २।२।२ ; शान्ता.
५।१।१।२७.

(२) ऋ.सं. ५।३।२० ; तै.सं. १।७।५६।२ ; व.सं. १।७।४ ;
शौ.घ. २।६।१।१३६.

(३) ऋ.सं. २।०।८।५।२ ; अ.सं. २।५।१२.

शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः । आदितः पञ्चानामृचा सोमो
देवता । तत एकादशभिः सूर्या स्वविवाहं स्तुतवती ।
अतस्तान् योऽर्थः प्रतिपाद्यते स एव देवतात्वेन विज्ञेयः ।
'या तेनोच्यते सा देवता' इति न्यायात् । सप्तदश्याः
देवा देवता । अष्टादश्याः सोमाकाँ । एकोनविंशत्या-
श्चन्द्रमाः । 'सुकिंशुकम्' इत्याद्या नवर्चो विवाहमन्या
आशिषः प्रतिपादकाः । अतस्तान् तत्र प्रतिपाद्योऽर्थो
देवता । 'परा देहि' 'अश्रीरा तनुः' इति द्वे वष्या
विवाहकाले परिहितस्य वाससः सुस्यंनिन्दयिष्यौ । 'ये
वध्वंश्चन्द्रम्' इति दम्पत्योः क्षययोगस्य नाशिनी । अत-
स्तदेवताका । परिशिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता । तथा
चानुक्रान्तम्- 'सत्येन सप्तचत्वारिंशत्' सर्वमनु-
क्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।

सत्येन ब्रह्मणानन्तात्मना । ब्रह्मा खलु देवाना मध्ये
सत्यभूतः । तेनाध.रिथतेन भूमिः उत्तमिता उपरि
स्तम्भिता । यथाधो न पतेत्तथा कृता । यद्वा । सत्येन
अनृतप्रतियोगिना धर्मेण भूमिरुत्तमिता उद्धृता फलिता
भवतीत्यर्थः । असति सत्ये भूम्यां सत्यादयो न फलन्ति ।
तथा सूर्येण देवेन द्यौः उत्तमिता । सूर्यो हि युस्यान-
त्वादिचं दधार । ऋतेन यथेन आदित्याः अदितेः पुत्राः
देवाः तिष्ठन्ति । यथे यजमानदत्तेन रत्वाहुत्या देवा
उपजीवन्ति । दिवि चुलोके सोमः देवानामाभ्यायनकारी
घड़ीरूपो देवतारूपश्च अधि श्रितः अधितिष्ठति । इति
स्वर्पतिं सोमं सूर्या स्तौति ।

ऋसा.

सोमेनादित्या बलिनः सोमेन वृथिवी मही ।

अथो नक्षत्राणामेषामुपस्थे सोम आहितः ॥

सोमेन आदित्याः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः बलिनः
भवन्ति । ऐन्द्रवायवादिग्रहपरिग्रहादिति भावः । तथा

(१) ऋ.सं. २।०।८।५।२ ; अ.सं. २।५।१२.

सोमेन आहुत्यात्मना अग्नौ हुतेन पृथिवी भूमिः मही महती भवति । आहुत्या वृष्टिद्वारेण सस्यादिसंपत्तेः । अथो अपि च अयं सोमः नक्षत्राणामेषाम् । न क्षं प्रायन्ते इति नक्षत्राः ग्रहचमसादयः । तेषामेषां उपस्थे सोमः रसात्मकः आहितः । यद्वा । प्रसिद्धानामेव नक्षत्राणामुपस्थे उपस्थाने द्युलोके सोम आहितः । 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहृत्' (तैत्रा. ३।२।१११) इत्यादिभ्रुतेः । देवतारूपसोमपक्षे । सोमेन आदित्या देवा वलिनो बलवन्तो भवन्ति, तस्यैकैककलास्वादानात् । 'प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः' इत्यादिस्मृतेः । सोमेन पृथिवी मही । अमृतसेवेन ओषध्याद्यमित्वद्दद्या पृथिव्या गलवत्यम् । चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे स्थितिः प्रसिद्धा । ऋषा.

सोमं मन्यते पपिवान् यत्संपिपन्त्वोपधिम् ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥

तं सोमं मन्यते । कः, यः पपिवान् । वर्धनकामार्थं चिकित्साद्यर्थं पीतः सोमो येन । यत् यमित्यर्थः । यं सोमं ओपधिं वष्टीरूपं संपिपन्ति सामर्थाद्रासायनिकाः । न च स साक्षात्सोमः । तर्हि कः । उच्यते । सोमं हि तं मन्यन्ते यं ब्रह्माणः । यत् ब्रह्मराज्ये ब्राह्मणराज्यपरायोऽस्ति । 'कुतो नु चरसि ब्रह्मन्' 'तरमे मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्' इत्यादिप्रयोगात् । ब्राह्मणा इत्यर्थः । ते च ऋत्विजो यजमानश्च यागसाधनभूतं संस्कृतं विदुः जानन्ति तस्य अंशम् । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । तं सोमं कश्चन न अश्नाति । कश्चिदपि अयञ्चा इति शेषः । यञ्चा एतं भक्षयितुमर्हति, नान्य इत्यर्थः । एवमोपधिपक्षे । अथ चन्द्रपक्षे उच्यते । तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान् यजमानः यद्यमोपधिरूपं संपिपन्ति अमिषयमावभिरुष्यर्थादयो यजमानश्च । न च स सोमः । यथाह । यं ब्रह्माणो ब्राह्मणा अभिशा दैवशा विदुः कथयन्ति चन्द्रमसं न तस्यादनाति कश्चनादेवो देवेभ्योऽन्यो मनुष्यादिः । देवा अन्यादयो रश्मयो वा । यथाह-सोमरथासोमरवं न निन्दायै अपि तु इतरस्य स्तुत्यै इति

मन्तव्यम् । 'अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः' (तैत्. ५।२।९।४) इत्यादिवत् । एवमत्र सोम्या उभयथा योग्याः । ऋषा.

आच्छद्विधानैर्गुपितो बार्हतैः सोम रक्षितः ।
प्राणामिच्छृण्वन् तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः ॥

हे सोम आच्छद्विधानैः । आच्छादयन्ति विधानानि येषां विद्यन्ते ते आच्छद्विधानाः । तैः गुपितः । तथा बार्हतैः गुपितः । स्वानप्राजाह्वार्यादिभिः सप्तभिः सोमपालैः रक्षितः त्वम् । 'एते वा अमुष्मिन् लोके सोम-मरश्चन्' (तैत्. ६।१।१०।५) इति ब्राह्मणम् । प्राणामिच्छृण्वन् अमिषयमावभिरुष्यन्ति यूप्येन यूप्येनैव तिष्ठसि । ते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनः न अश्नाति । न हि दुःख-श्चन्द्ररूपः सोमोऽत्रत्यैः पानयोग्यो भवति । 'चन्द्रमा वै सोमो देवानामसं तं पौर्णमास्यामपिमुष्वन्ति' (श्रु. १।१।५।३) इति वाजसनेयकम् । ऋषा.

यञ्च्चा देव प्रपिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।

वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥

हे देव सोम यत् यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति ओपधिरूपं त्रिष्वपि सवनेषु ततः अनन्तरमेव पुनः आ प्यायसे । 'आ प्यायस्व सम' (ऋषं. १।९।१।६) इति प्रातः-सवने 'सं ते पयांसि' (ऋषं. १।९।१।८) इत्यु-त्तरयोः सवनयोरप्यायसे । किञ्च वायुः तव सोमस्य रक्षिता । यथा न द्युष्यति तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धो लोके । किञ्च मासः । 'मसी परिमाणे' । मस्यते परिमीयते इति मासः सोमः । स च समानां संवत्तराणां आकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदको भवति । संवत्सरे संवत्सरे वसन्तादिकालेष्वनुवृत्तयमानत्वात् 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति भ्रुतेः । यद्वा । सोमाचारवन्स्पतिविकार-ग्रहद्वारेण वायुः सोमरसस्य रक्षिता भवति । 'वायुगोपा वनस्पतयः' इति भ्रुतेः । एवं वष्टीरूपसोमपक्षे योजना । चन्द्रपक्षे तु । हे देव सोम यत् यदा त्वा त्वा प्रपिबन्ति

(१) ऋषं. १।०।५।४ ; अतं. १।४।१५.

(२) ऋषं. १।०।५।४ ; अतं. १।४।१५ देव (सोम) ; नि. १।१५.

(१) ऋषं. १।०।५।४ ; अतं. १।४।११ ; गोमा. १।३।९ ; नि. १।१५.

रमयोऽपरपक्षे ततोऽनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनरप्यायते ।
 यामुंथ सोमस्य तत्र स्थिता । वाप्यधीनवांघाच्छ्रगतेः ।
 क्रिय सप्तानां संवत्सराणां मासः । पञ्चमेऋचनमेतत् ।
 मासस्यावृत्तिश्च कर्त्ता त्वं चासि । एतैककल्पंहास-
 बुद्धिम्यां हि मासः पूर्वमे, तैः संवत्सर इति ।

ऋग.

विना दद्यायाः सप्तोविवाहिनयाः सूर्याया उपकरण-
 दीर्णा संवत्, दम्बलोर्विगहोर्द
 रथे प्रस्थानं च

‘रेभ्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी ।
 सूर्याया भद्रमिद्व्यासो गाययैति परिष्कृतम् ॥

आभिः सूर्या स्वविवाहमन्त्रोदित्युक्तम् । सूर्यां सवित्री
 मते । रेभी । रेभ्यः वाश्वनर्चः । ‘रेभीः शंसति रेमन्तो
 ये देवाश्चरंयथ स्वगे लोकमायन्’ (ऐमा. ६।३२)
 इत्यादिब्राह्मणविहिता रेभ्यः । सा रेभी अनुदेयी आसीत् ।
 दीयमानवर्षकितोदनायानुदीयमाना ययथा आसीत् ।
 तथा नाराशंसी । ‘प्राता खनन्’ (ऋग. १।१२५।१)
 इत्यादिवा मनुष्याणां श्रुतयो नाराशंस्यः । सा नापशंसी
 न्योचनी । उचतिः सेवाकर्मा । सा यधुभूयार्थे दीय-
 माना दास्यभारत् । सूर्यायाः मम मद्रं यायः विविचं
 हुन्त्यादिकमाच्छदनयोग्यं पन्नं गायया परिष्कृतं अन्-
 द्युक्तं एति । ‘गाया गीयो’ इत्यादिब्राह्मणोक्तं गायया ।
 तथा गायया यत् परिष्कृतमिति तदशोऽभ्यसिदि ।

ऋग.

‘चित्तरा उपपरहं चभुरा अभ्यजनम् ।
 शौभूमिः कोश आसीद्यदयात्सूर्यां पतिम् ॥

चित्तिः देवता उपपरहं आः आसीत् । चभुः अन्य
 जनं आः आसीत् । तथाहि । शूद्राय कर्त्तव्यं पय-
 पात् विहङ्गुभ्रम परिते । तेन वैद्यदेनाग्रनमकःपीदेन
 चभुमी आग्रो । तस्युदरेऽग्रनमकैरिति । पौः च
 भूमिः च कोशः आसीत् । कोशमन्त्रोदे अभ्युत्तम् । यत्
 यदा सूर्यां पतिं स्वीय नमस्तदं गोम अन्तर् अगच्छत्
 तदेवमुरकल्पनायम् ।

ऋग.

(१) ऋ. १.१०८।१ ; अ. १.१०।१ ; शा. १।१।१.
 (२) ऋ. १.१०८।१ ; अ. १.१०।१ ; शा. १।१।१.
 (३) ऋ. १.१०८।१ ; अ. १.१०।१ ; शा. १।१।१.

‘स्तोमा आसन्प्रविधयः कुरीरं छन्द ओपदाः ।
 सूर्याया अभिना यराप्रिरासीत्पुरोगयः ॥

सूर्याया रथस्य स्तोमाः निवृत्तदस्यः प्रविधयः आगन् ।
 प्रविधीयन्ते इति प्रतिषधः ईयातिरंगायाः अत्रादस्यः । तथा
 कुरीरं छन्दः कुरीरनामकं छन्दोऽनया ओपदाः अमरत् ।
 येनोपदेशे स ओपदाः । तादशानाः सूर्यायाः अभिना
 अभिनी यरा यरायास्त्रामिति रोपः । तथा विवादे
 पुरोगयः पुरोगन्ता पुरतो गन्ताः यः पूर्वमेव प्रस्थापार्थं
 गच्छति तन्प्राणीयः अभिरासीत् । ‘प्रवागति’ गोमाय
 यथे दुहितरं प्रायच्छन्तुं गावित्रीं तपै चरे देया यरा
 आगच्छन्’ (ऐमा. ४।३) इत्यादि हि ब्राह्मणम् ।
 अत्रापनमिप्रायः । प्रवागतिः कविता स्वदुहितरं गोमाय
 प्रायच्छत् । गोमाय दास्यामीति मनीषामत्रयोत् । तस्मिन्
 समये पुण्या उपचारार्थं प्रदानान्युक्तान्यभारत् । तथा च
 सत्यभिनी प्रयथे सन्ती आभिं पुरतो गत्या कामन्भेदा-
 मिति । उक्तयानि ‘गोमो यधुभूरभारत्’ इत्यादिना
 अयमेवार्थः सत्यो भविष्यति । ‘योपानुनी वेन्वा’
 (ऋग. १।१२५।५) इत्यारिक्तुयम् ।

ऋग.

‘सोमो यधुभूरभयद्भिनाशानुभा यरा ।
 सूर्यां यत्पत्ये शंमन्ती मनमा सविताददात् ॥

सोमो यधुः कृष्णमो यराः अमरत् । तस्मिन्
 समये अभिना अभिनी उभा उभौ यरा यरी अशान्
 अभ्याम् । यत् यरा सूर्यां पत्ये शंमन्ती पतिं यामर-
 म्नाय् । परमन्तौस्तान्यर्थः । सूर्ये मनाया सविताय
 सोमाय यराय कविता सवित्रा अमरत् प्रादत्त् इत्यां
 यकार ।

ऋग.

‘मिनो अस्या अन आमीत् शौरामीदुत यदरिः ।
 शुभायनह्यादायानां यदया सूर्यां शृदम ॥

अस्याः सूर्याः यन्मुद्रं गच्छन्ताः अनः यरा मनः
 आसीत् । सा यदरिः यरा गच्छन्ती मनीषीति न
 अनः आसीत् । उा अरि च तथा मनसः पौः दुनेयः

(१) ऋ. १.१०८।१ ; अ. १.१०।१.
 (२) ऋ. १.१०८।१ ; अ. १.१०।१.
 (३) ऋ. १.१०८।१ ; अ. १.१०।१ ; शा. १।१।१.

छदिः उपर्यपिधानं आसीत् । शुक्रौ दीप्तौ सूर्याचन्द्रमसौ
अनृवाहौ रथस्य वोढारौ आस्तां अभवताम् । यत् यदा
सूर्यां गृहं सोमं अयात् अगात् । ऋसा,

ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गावौ ते सामनाचितः ।
श्रोत्रं ते चक्रे आस्तां दिवि पन्याश्चराचरः ॥

हे सूर्ये देवि ते तव ऋक्सामाभ्यां अभिधानी-
स्थानाभ्यां अभिहितौ गावौ गोस्थानीयौ सूर्याचन्द्रमसौ
सामनौ सामनौ सन्तौ इतः गच्छतः । अनोवाहौ पत्युर्गृहं
प्रति गच्छतः । ते तव श्रोत्रम् । श्रोत्रे इत्यर्थः । वरस्य
गुणप्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे आस्ताम् । मनोरूपस्य रथस्य
श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः । दिवि पन्याश्चराचरः
चलच्चलः अत्यन्तं गमनसाधनभूतो मार्गोऽभूत् । रथ-
संचारप्रदेशो शुलोक आसीत् ।

ऋसा,

- शुची ते चक्रे यात्या व्यानो अक्ष आहतः ।

अतो मनस्मयं सूर्यारोहत्प्रयती पतिम् ॥

यात्याः गच्छन्त्याः ते तव अनसः चक्रे चङ्क्रमण-
शलि रयाङ्गे शुची श्रोत्रे आस्ताम् । व्यानः तव व्यानो
प्राप्तुः अक्षः । उभयरथचक्रच्छिद्रगामिनी या काष्ठा सा
च रथस्य सर्वे मारं वहति । सोऽद्यो व्यानोऽभूत् । मन-
स्मयं मनोमयं अनः शकटं सूर्यां पतिं सोमं प्रति प्रयती
प्रक्रुण्णं गच्छन्ती आरोहत् आरूढवती । पतिं प्रति
जिगमिषोर्मनोरूपस्य रथस्य पत्युर्गुणधाविणी श्रोत्रे एव
चक्रे अभूतां व्यानो धारको वायुश्रेयकोऽशोऽभूदित्यर्थः ।

ऋसा,

सूर्याया वहतुः प्रागात्सविता यमयासुजत् ।

अघासु हन्यन्ते गावोऽर्जुन्योः पर्युहते ॥

सोमाय प्रदत्तितयायाः सूर्याया वहतुः । कन्याप्रियायं
दातव्यो गयादिपदायो वहतुः । स च प्रागात् तस्या अपि
पूर्वमगच्छत् । यं वहतुं सविता अस्याः पिता अवावृजत्

(१) ऋ. १.०१८.५११ ; अ. १.११.१११ नाविकः
(नाविकाय) .

(२) ऋ. १.०१८.५१२ ; अ. १.११.११२ .

(३) ऋ. १.०१८.५१३ ; अ. १.११.११३ उरुतपे (मयातु
हन्यन्ते गावः कन्दुनीतु म्बुयो ।) .

अवसृष्टयान् । प्रादादित्यर्थः । कदा साऽगच्छत् कदा
वहतुरित्युभयोः काल उच्यते । अघासु मघास्वित्यर्थः ।
मघानशत्रेषु गावः सवित्रा दत्ता गावः सोमगृहं प्रति
हन्यन्ते दण्डैस्ताड्यन्ते प्रेरणार्थम् । अर्जुन्योः फल्युन्यो-
रित्यर्थः । तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् परि सोमगृहं
प्रति उहते नीयते रथेन । ऋसा,

यैदश्विना पृच्छमानावयातं

त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ।

विश्वे देवा अनु तद्दामंजानम्

पुत्रः पितराववृणीत पूषा ॥

हे अश्विना अश्विनी यत् यदा पृच्छमानौ सवितारं
प्रष्टुं अयातं अगच्छतम् । केन साधनेनायातं तदुच्यते ।
त्रिचक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन । किं पृच्छमानौ । सूर्यायाः
वहतुम् । विवाहमित्यर्थः । तत् तदानीं वा युवां
सवितारं प्रति गच्छन्तौ विश्वे सर्वे देवाः अनु अजानम्
अनुशातवन्तः । तथा पितरौ पुत्रः अश्विनोः पुत्रः पूषा
अवृणीत वृत्तवान् । ऋसा,

यैदयातं शुभस्पती वरेयं सूर्यामुप ।

कैकं चक्रं वामासीत्क देप्राय तस्यधुः ॥

हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ यत् यौ अयातं
अगच्छतम् । कं प्रति । वरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः
संवन्धिनं वर्याचितव्यं वा । सवितारमित्यर्थः । किमयम् ।
सूर्यामुप गन्तुम् । वां भवतोः संप्रति दृश्यमानमिदमेकं
चक्रं क आसीत् पुरा । क वां युवां देशूप दानाय
प्रवृत्तौ तस्यधुः इत्यश्विनोर्निवासं पृच्छति । ऋसा,

द्वे ते चक्रे सूर्ये ब्रह्माण ऋतुया विदुः ।

अथैकं चक्रं यद्गुहा तद्द्वयातय इद्विदुः ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्यां वदति । हे सूर्ये
ते तव द्वे चक्रे प्रज्ञाते पुरा दृष्टे द्वे एव चन्द्रसूर्यामके
ऋतुया ऋतुतु निनिर्दिष्टे चक्रे ब्रह्माणः ब्रह्माणा विदुः ।
अथैकं चक्रं तृतीयं संवत्सरत्मकं गुहा गुहायां निश्चितं

(१) ऋ. १.०१८.५१४ ; अ. १.११.११४, १५ ताव
(ताव) .

(२) ऋ. १.०१८.५१५ ; अ. १.११.११५, १६ .

(३) ऋ. १.०१८.५१६ ; अ. १.११.११६ .

यत् अरितं तदद्वायत इत् । एतन्मेधाविनाममुं पठितम्
(नि. ३।१५।२१) । मेधाविन एव विदुः जानन्ति ।
ऋषा.

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।

ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥

सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै देवेभ्यः अग्न्यादिभ्यः मित्राय
वरुणाय च ये च भूतस्य भूतजातस्य प्रचेतसः सुमतयो-
ऽभिमतप्रदा भवन्ति तेभ्यः सर्वेभ्य इदं नमः नमस्कारं
अकरं करोमि । ऋषा.

पूर्वापरं चरतो माययैतौ

शिश्नू श्रीळन्तौ परि यातो अष्यरम् ।

विश्वान्यन्यो भुवनामिच्छ

ऋतूर्न्यो विदधज्जायते पुनः ॥

कश्चित् पूर्वं गच्छति सूर्यः । अन्यस्मामनुचरति
चन्द्रमाः । एवं पूर्वापरं पौर्वाष्येण मायया स्वप्रशानेन
एतौ आदित्यचन्द्रौ चरतः गच्छतः दिवि । तौ शिश्नू ।
शिश्नूद्वयमज्ञायमानत्वाद्वा शिश्नू इत्युच्येते । शिश्नू
रन्तौ श्रीळन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ अष्यरं परि यातः
यसं प्रतिगच्छतः । तयोः अन्यः आदित्यः विश्वानि
भुवना भुवनानि अभिच्छेद अभिपश्यति । ऋतून् वसन्ता-
दीन् अन्यः चन्द्रमाः विदधत् कुर्वन् मासानर्षमाराश्च
कुर्वन् पुनः जायते । यद्यप्युभयोरपि पुनर्जनिरस्ति तथापि
सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेन्दयो नाभिप्रेतः । चन्द्रस्य तु
हासवृद्धिसद्भावात् पुनःपुनर्जायते इत्युक्तिर्युक्ता । 'चन्द्रमा
वै जायते पुनः' (तैत्र. ३।१।५।४) इत्यादिभूतेः ।
ऋषा.

नवोनवो भवति जायमानो-

ऽह्नां केतुरुपसामेलायम् ।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्

प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥

- (१) ऋषे. १०।८५।१७ ; अमं. १४।२।४९.
(२) ऋषे. १०।८५।१८ ; अमं. ७।८।११, १४।२।२१ ;
सैमं. ५।१२।२ ; तैमं. १।१।२।२।२, १।८।५।२.
(३) ऋषे. १०।८५।२१ ; अमं. ७।८।१२, १४।२।२४ ;
तैमं. २।१।५।२ ; सैमं. ५।१२।२ ; अमं. १०।१२ ; तैमं.
१।१।२।२ ; आश्वी. ५।१।२ ; हिगृ. १।१२।२ ; शौच. १।८।२०.

अतिमूर्तिनाम्येकाहे शुक्लपक्षे चान्द्रमशीष्टिः । तत्र
'नवोनवः' इत्येषा गज्या । सूत्रितं च- 'नवोनवो
भवति जायमानस्तर्षणविश्वदस्तातः ।' (आश्वी. १।८)
इति । अयं चन्द्रमा जायमानः प्रतिदिनं जायमानः एकै-
ककलाधिकेनोत्पद्यमानः सन् नवोनवो भवति प्रतिदिनं
नूतन एव भवति । एतन् पूर्वपञ्चायभिप्रायम् । तथा
अह्नां दिवसानां केतुः प्रशापकः, प्रतिपदादीनां तिथीनां
चन्द्रकलाहासवृद्धयधीनत्वात् । तादृशश्चन्द्रमा उपर्यां
प्रभातीनामयं एति । एतत् कृष्णपक्षान्ताभिप्रायम् । केचन
एतं पादं आदित्यदेवस्यमाहुः । तस्मिन् पक्षेऽह्नां केतुर्ग-
मुपसाममगतश्च प्रसिद्धे । देवेभ्यः भागं हविर्भागं वि
दधाति करोति उभयपक्षान्ते । किं कुर्वन् । आपन्
प्रतिदिनं हासवृद्धया पक्षान्तमभिगच्छन् । एतदर्थमावा-
भिप्रायम् । चन्द्रमाः उक्तलक्षणो देवः दीर्घमायुः तिरते
वर्षयति । ऋषा.

मुक्तिशुकं शान्मलि विश्वरुपं

हिरण्यवर्णं सुवृत्तं सुचक्रम् ।

आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं

स्योनं पत्ये यदुत्तं कृशुप्य ॥

शुक्तिशुकं शोभनकिंशुकवृत्तनिर्मितं तथा शान्मलि
शान्मलिकिंशुनिर्मितं विश्वरुपं नानारूपं हिरण्यवर्णं हित-
रमणीयवर्णं हिरण्यालङ्कारयुक्तं वा सुवृत्तं सुचक्रत्तं
शुकं शोभनचक्रोपेतं रथं हे सूर्ये आ रोह । अमृतस्य
लोकं स्वानं स्योनं सुपारं पत्ये सोमाय यदुत्तं यहनमागमनः
प्रापणं कृशुप्य कुरुष्व । अत्र निरुक्तः (१२।८) इत्यम् ।
ऋषा.

विवाहे संज्ञे गन्धर्वीकामंस्वभावाः

उदीर्ष्यातः पतियती होषा

विश्वायसुं नमसा गीर्भरीष्टे ।

अग्न्यामिच्छ पितृपदं व्यष्टां

स ते भागो जनुषा सस्य विद्धि ॥

- (१) ऋषे. १०।८५।२० ; अमं. १४।२।११.
(२) ऋषे. १०।८५।२१ ; आश्वी. १।८।१० ; आश्वी.
१४।२।२२ ; आश्वी. १।२।२१.

आभिर्नृणां विवाहः स्तूयते । हे विश्वावसो अतः
स्यानात् कन्यासमीपात् उदीर्ष्व उचिष्ट । यतः एषा कन्या
पतिवती हि संजाता, अत उदीर्ष्वेति वा अतःशब्दे
योज्यः । विश्वावसु एतन्नामानं गन्धर्वं नमसा नमस्कारेण
गीर्भिः स्तुतिभिश्च ईडे स्तौमि । तर्होनां विहाय कां
स्वीकरोमीति यदि ब्रूये तर्हान्यां पितृपदं पितृकुले स्थितां
व्यक्तां अनूडेति परिस्फुट्यां विगताञ्जनां वा । सानो-
द्रमादिराहित्येनाप्रौढामित्यर्थः । सः तादृशः पदार्थः ते तव
भागः कल्पितः । तस्य तं भागं विद्धि जानीहि जनुया
जन्मना । लभस्वेत्यर्थः । ऋषा,

उदीर्ष्वीतो विश्वावसो नमसेज्यामहे त्वा ।

अन्यामिच्छ प्रफर्ष्य सं जायां पत्या सृज ॥

अतः अस्माच्छयनादे विश्वावसो कन्यास्वामिन् गन्धर्वं
उदीर्ष्व उद्रच्छ । ' विश्वावसुर्नाम गन्धर्वः कन्याना-
मधिपतिर्यतः । लभामि तेन कन्याम् ' इति हि मन्त्रः ।
तादृश देव त्वां नमसा नमस्कारेण इज्यामहे स्तुमः ।
स त्वं अन्यां प्रफर्ष्य बृहसितम्बां कन्यामिच्छ । जायां मां
पत्या सह पुनः सं सृज । ऋषा,

सुमिधुनत्वं जायापत्योः माध्वेने

अनूक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था

येभिः सखायो यन्ति नो वरेयम् ।

समर्थमा सं भगो नो निनीया-

त्सं जास्पत्यं सुयममस्तु देवाः ॥

हे देवाः पन्थाः पन्थानो मार्गाः अनूक्षराः । ऋजवः
कण्टक उच्यते । कण्टकहिताः ऋजवोऽकुटिलश्च सन्तु
येभिः यैः पथिभिः नः अस्माकं सत्पायः वरप्रेयिताः वरेयं
पर्यायवित्तयं पितरं प्रति यन्ति गच्छन्ति ते पन्था इति ।
किञ्च अर्थमा देवः नः अस्मान् सं निनीयात् सम्यक्
प्रापयेत् । तथा भगः देवः सं निनीयात् । हे देवाः
आसंगतमस्तु पतिकुलमिति शेषः । तपेदं जास्पत्यं

जायापत्योर्युगलं सुयममस्तु सुमिधुनमस्तु ।

ऋषा,

पत्या योक्त्रविमोचनम्

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशा-

येन त्वाबध्नात् सविता सुरोचः ।

ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोके-

ऽरिष्टां त्वा सह पत्या दधामि ॥

पत्या योक्त्रविमोचने 'प्र त्वा मुञ्चामि' इत्येवा । सन्तितं
च- 'अथास्या योक्त्रं विचूतेष्व त्वा मुञ्चामि वरुणस्य
पाशात् ।' (आश्रौ. १।११) इति । जातं प्राणिनं
सवित्रा प्रेरितो वरुणः आत्मपाशैर्वध्नाति । तस्माद्वरुणस्य
पाशात् हे वधु त्वा त्वां प्र मुञ्चामि येन पाशेन त्वा
त्वां सविता वरुणस्य प्रेरकः सुरोचः सुमुखः अबध्नात्
बन्धनं कृतवान् । यज्ञविनियोगपक्षे पर्ली योक्त्रेण बध्नाति ।
बन्धनस्य वरुणोऽभिमानि । अतो वरुणपाशाद्योक्त्रात्प्र
मुञ्चामि येन योक्त्रेण सविता कर्मणामनुशाता देवः ऋरिवक्
पाशेनावध्नात् । तं मोचयित्वा च ऋतस्य यज्ञस्य योनौ
स्थाने यागभूमौ सुकृतस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोके च अरिष्टां
अहिंसितां त्वां पुनावर्षे पत्या सह दधामि स्थापयामि ।

ऋषा,

सुपुत्रा सुभगा गृहस्वामिनी च पत्नी रथा

प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुवद्दाममुतस्करम् ।

यथेयमिन्द्र मीद्व्यः सुपुत्रा सुभगासति ॥

इतः पितृकुलात् प्र मुञ्चामि त्वां नामुतः भर्तृगृहात्
प्रमुञ्चामि । अमुतः भर्तृगृहे सुपदां करम् । यथेयं कन्या
हे इन्द्र मीद्व्यः सेक्तः सुपुत्रा सुभगा सुदुभाग्या या
असति भवति तथा कुरु ।

ऋषा,

(१) ऋत्. १.०८५।२४ ; अर्त्. १.४।१२, ५८ ; भाषी.
१।१।१२ ; भाष्य. १.४।१७ ; भाष्य. २.५।२२ ; शाश्रौ.
१।१.५९ ; शाश्रु. १।१.५१ ; कौश. ७.५।२३, ७.६।२८.

(२) ऋत्. १.०८५।२५ ; अर्त्. १.४।१७, १८ ; सामप्र.
१।१।२, ४ मुञ्चामि (मुञ्चतु) ; भाष्य. १.४।११ सामन्त्रवः ;
शाश्रु. १।१.६।२ सामन्त्रवः ; पाश्रु. १।१।२ सामन्त्रवः ; भाष्य.
२.५।२ ; भाष्य. १।१.१।२ सामन्त्रवः.

(१) ऋत्. १.०८५।२२ ; शाश्रौ. १.१।१।१२३ ; भाष्य.
१।१।१०.

(२) ऋत्. १.०८५।२३ ; अर्त्. १.४।१२४ पन्था
(पन्थानो) ; भाष्य. २।५।२ ; शाश्रु. १.१।१ ; कौश.
७.५।१९, ७.६।२.

पूया त्वेतो नयतु हस्तगृह्णा-
श्विना त्वा प्र वहतां रयेन ।
गृह्णान्नाच्छ गृहपत्नी यथासो
वशिनी त्वं विदधमा वदासि ॥

विवाहानन्तरमाश्विनि प्रथामे 'पूया त्वेतो नयतु' इत्य-
नया रथादियानमारोहयेत् । स्मृतिं च 'पूया त्वेतो नयतु
हस्तगृह्णेति यानमारोहयेत्' (आग्र. १।८।१) इति ।
हस्तगृह्ण ब्राह्महस्तः पूया त्वा त्वामितः नयतु प्रापयतु ।
अश्विना अश्विनी त्वा त्वां रयेन प्र वहतां प्रगमयताम् ।
गृहान् भर्तृसंबन्धिनः गच्छ त्वं गृहपत्नी यथासः भवसि
स्वगृहस्वामिनी भवसि । वशिनी सर्वेषां गृहगतानां वशं
प्रापयित्री पत्युर्वशो वर्तमाना वा विदधं पतियहं आ
वदासि आवदसि । गृहस्थितं भृत्यादिजनमावद ।

ऋसा.

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यता-
मस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
एना पत्या तन्वं सं सृजस्वाधा
जित्री विदधमा वदायः ॥

'इह प्रियम्' इत्येषा वध्वा गृहप्रवेशानी । स्मृतिं
च 'इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत्'
(आग्र. १।८।८) इति । हे वधु ते तव इह अस्मिन्
पतिकुले प्रियं प्रजया सह समृध्यताम् । अस्मिन् गृहे
गार्हपत्याय गृहपतित्वाय जागृहि बुध्यस्व । एना अनेन
पत्या सह तन्वं स्वीयं शरीरं सं सृजस्व संसृष्टा भव ।
अथ अथ जित्री जीर्णौ जायापती युवां विदधं गृहं आ
वदायः आमिमुख्येन वदतम् ।

ऋसा.

वध्वाः कृत्याद्रोपनिराकरणम्

नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यस्यते ।
एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्वन्धेषु बध्यते ॥

(१) ऋसं. १.०।८।२६ ; असं. १.४।१।२० पूया (मगः) ;
आग्र. १।८।१ ; आपगृ. २।४।५ ; कौसू. ७६।१० असवय.

(२) ऋसं. १.०।८।२७ ; असं. १.४।१।२१ प्रजया
(प्रजायै) ; आग्र. १।८।८ ; आपगृ. २।४।११ ; शागृ.
२।१।२।२२ ; कौसू. ७७।२०.

(३) ऋसं. १.०।८।२८ ; असं. १.४।१।२६ ; शागृ.
२।१।२।८ ; आपगृ. २।४।२३.

कृत्या अभिचारामिमानिनी देवता नीललोहितं
भवति । नीलं च लोहितं च तस्या रूपं भवतीत्यर्थः । सा
कृत्या आसक्तिः आसक्ता अस्मां संबद्धा व्यस्यते त्यस्यते
इत्यर्थः । तस्मां कृत्यायामपगतयामस्याः वध्वा ज्ञातयः
एधन्ते वर्धन्ते । पतिः च बन्धेषु सांसारिकेषु बध्यते ।

ऋसा.

वधुवत्सलस्य धनस्य च दानं ब्रह्मभ्यो विवाहे

पूया देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा वसु ।
कृत्यैषा पद्वती भूत्वया जाया विशते पतिम् ॥
शामुल्यं शामलमित्यर्थः । शमलं शरीरं मलम् ।
शरीरावच्छिन्नस्य मलस्य धारकं वस्त्रं परा देहि परात्यज ।
धृतप्रायश्चित्तार्थं ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणेभ्यो वसु धनं वि भज
प्रयच्छेत्यर्थः । किमर्थं वधुवासःपरित्याग इति चेत्,
उच्यते । एषा कृत्या पद्वती पादवती सती जाया भूत्वा
भूत्वा पतिं विशते । कृत्यारूपवासःप्रवेशात् कृत्या जाया
भूत्वा विशते इत्युपचर्यते । अतस्तत्परित्यागे कृत्यैव त्यक्ता
भवतीत्यर्थः । यदि वधुवासः स्वयं निघत्ते तदैवं भवतीति
वधुवासःसंस्पर्शनं निन्दायुक्तम् ।

ऋसा.

अश्रीरा तनुर्भवति रुशती पापयामुया ।
पतिर्वैश्वध्वोऽ वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते ॥

अत्रापि वधुवासःसंस्पर्शनोच्यते । तनुः वरस्य
संबन्धिनी अश्रीराः अश्रीरा भवति । कथं स्याच्चेदिति
उच्यते । रुशती । रुशदिति वर्णनाम् । दीप्तया
अमुषा अनया पापया पापरूपया कृत्याया युक्ता चेत्तनुः ।
तदेवाह । पतिर्यत् यदि वध्वो वाससा स्वमङ्गमभिधित्सते
परिधातुमिच्छति ।

ऋसा.

ये वध्यश्चन्द्रं वहतुं यश्मा यन्वि जनादनु ।
पुनस्तान्यशिया देवा नयन्तु यत् आगताः ॥

(१) ऋसं. १.०।८।२९ ; असं. १.४।१।२५ ; आपगृ.
२।५।११ ; कौसू. ७७।२०.

(२) ऋसं. १.०।८।३० ; असं. १.४।१।२७ अश्रीरा
(अश्रीला) ; आपगृ. २।५।११.

(३) ऋसं. १.०।८।३१ ; असं. १.४।१।३० ; आपगृ.
२।५।१२ ; शागृ. २।१।२।२५.

वध्वश्चन्द्रं हिरण्यरूपं बहंतुं ये यक्षमाः व्याधयः अनु
यन्ति प्राप्नुवन्ति जनात् अस्मद्विरोधिनः सकाशात् ।
यद्वा । जनात् यमाख्यात् । तान् पुनर्नयन्तु प्रापयन्तु
यज्ञियाः यशार्हाः देवाः इन्द्रादयः । यत आगताः यस्मात्ते
यक्षमा आगताः तत्र तान्नयन्तु । ऋसा,

मां विदन्परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।

सुगेमिदुर्गमतीतामप द्रान्ध्वरातयः ॥

वध्याः प्रमाणे ' मा विदन् ' इत्येषा जप्या । सूत्रितं
च—' कल्याणेषु देशाद्भक्षचतुष्पयेषु मा विदन् परि-
पन्थिन इति जपेत् ' (आश्र. १।८।६) इति ।
परिपन्थिनः पर्यवस्थातारः शत्रवः मा विदन् मा प्रापयन्
ये परिपन्थिनः दम्पती आसीदन्ति अभिगच्छन्ति ।
सुगेभिः सुगेमार्गैः दुर्गं दुःखेन गन्तुं शक्यं दुर्गमं देशं
अतीतां अतिगच्छताम् । अरातयः अदातारः शत्रवः
अप द्रान्तु अपगच्छन्तु । ऋसा,

सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाधास्तं वि परेतन ॥

इयं वधूः सुमङ्गलीः शोभनमङ्गला । अतः इमां सर्वे
आश्रीःकर्तारः समेत संगच्छत । तां पश्यत च । तां
संगताश्च दृष्ट्या अस्य ऊढायै सौभाग्यं दत्त्वाय दत्त्वा
अथ अस्ताम् । गृहनामेवत् । स्वस्वसंबन्धिनं वि परेतन
विविधं परगच्छत । ऋसा,

तृष्टमेतत्कटुकमेतदपाष्टवद्विपयन्नैतदत्तवे ।

सूर्या यो ब्रह्मा विद्यास्त इद्वाधूयमर्हति ॥

अनयाऽपि वधूवल्लपरित्यागः प्रतिपाद्यते । एतद्वचं
वृष्टं दाहजनकम् । तथैतत्कटुकम् । तथा अपाष्टवत् ।

(१) ऋसं. १०।८५।३२ ; अस्तं. १५।१।३२, १५।१।११ ;
साममा. १।१।२२ ; आश्र. १।८।६ ; शाश्र. १।१।२४ ; गोश्र.
२।१।२ ; आपश्र. २।५।२४ ; कौश्र. ७।३।२.

(२) ऋसं. १०।८५।३३ ; अस्तं. १५।१।२८ ; साममा.
१।१।२४ ; आश्र. १।८।७ ; गोश्र. २।१।२४ ; पाश्र. १।८।९ ;
आपश्र. २।५।२२ ; हिश्र. १।१।२४ ; माश्र. १।१।२१ ; कौश्र.
७।३।१०.

(३) ऋसं. १०।८५।३४ ; अस्तं. १५।१।२९ ; आपश्र.
२।१।२९ एष्ट (कृ).

अपाष्टं अपस्थितभृजीपम् । तद्वत् । तथा विपवत् ।
नैतद्वचं अत्तवे अत्तव्यम् । अनुपयोग्यम् । यो ब्रह्मा
ब्राह्मणः सूर्यामिदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यक्
जानीयात् स इत् स एव वाधूयं वधूवल्लमर्हति ।

ऋसा,

औशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।

सूर्यायाः पश्य रूपाणि तानि ब्रह्मा तु शुन्धति ॥

आशसनं तूपाधानम् । तच्चान्यवर्षे भवति । विशसनं
शिरसि निधीयमानम् । तादृशं दशान्ते निधीयमानं अधि-
विकर्तनं यत्त्रिधा वासो विकृन्तन्ति । तान्याशसनादीनि
वासांस्वस्थितानि सूर्यायाः रूपाणि भवन्ति । तानि पश्य ।
एवंभूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्यास्वशरीरे स्थितान्य-
मङ्गलानि वासांसि विधत्ते । तानि रूपाणि सूर्याविद्वद्ब्रह्मा
तु ब्राह्मण एव तस्माद्वाससः सकाशात् शुन्धति अप-
नयति । ऋसा,

वरकर्तव्यं वध्याः पाणिप्रहरणम्

गृभ्णामि ते सौभागत्याय हस्तं

मया पत्या जरदष्टिर्घथासः ।

भगो अर्यमा सविता पुरन्धि-

र्मह्यं त्वादुर्गोर्हपत्याय देवाः ॥

विवाहे कन्याहस्तप्रहणे ' गृभ्णामि ' इत्येषा । सूत्रितं
च—' गृभ्णामि ते सौभागत्याय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव
गृह्णीयात् ' (आश्र. १।७।३) इति । हे यधु ते तव
हस्तमहं गृभ्णामि गृह्णामि । किमर्थम् । सौभागत्याय
सौभाग्याय । मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवाध्वक्या
असः भवसि । भगोऽर्यमा सविता पुरन्धिः पूया एते
देवाः त्वा त्वां मद्यमदुः दत्तवन्तः । किमर्थम् ।
गार्हपत्याय । यथा अहं गृह्णपतिः स्यामिति ।

ऋसा,

(१) ऋसं. १०।८५।३५ ; अस्तं. १५।१।२८ ; आपश्र.
२।५।२२.

(२) ऋसं. १०।८५।३६ ; साममा. १।१।२६ ; आश्र.
१।७।३ ; शाश्र. १।१।२२ ; पाश्र. १।६।३ ; आपश्र. २।१।२५ ;
माश्र. १।१।२५ ; गोश्र. २।१।२६ ; स्वाश्र. १।१।२२.

च आजंरुषायै जपपर्यन्तं जीवनाय समनक्तु संगमयतु ।
सां त्वं अदुर्मङ्गलीः दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गली ।
यद्वा । या मङ्गलाचारान् दूषयति सा दुर्मङ्गली । ततो-
ऽन्या अदुर्मङ्गली । तादृशी सती पतिलोकं पतिसमीपं
आ विशा प्राप्नुहि । नः अस्माकं द्विपदे शं भव । तथा
च शं चतुष्पदे भव । ऋसा,

अधोरचक्षुरपतिघ्न्येधि

शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।

वीरसूर्देवकामा स्योना

शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥

हे वधु त्वं अधोरचक्षुः शोधादभयङ्करचक्षुः एधि
भव । तथा अपतिघ्नी भव । तथा पशुभ्यः शिवा हित-
करी भव सुमनाः सुवर्चाश्च भव । वीरसूः पुत्राणामेव
प्रसवित्री देवकामा स्योना सुलकरा च भव ।
ऋसा,

इमां त्वमिन्द्र मीढवः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशास्यां पुत्रानां घेहि पतिमेकादशं कृधि ॥

हे इन्द्र त्वं इमां वधू सुपुत्रां सुभगां च कृणु कृधि ।
अस्यां वध्वा-दश पुत्रान् आ घेहि । पतिमेकादशं कृधि ।
दश पुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कृधि कृणु ।
ऋसा,

सैम्राङ्गी शशुरे भव सम्राङ्गी शश्र्वां भव ।

ननान्दरि सम्राङ्गी भव सम्राङ्गी अधि देवृषु ॥

हे वधु शशुरादियु त्वं सम्राङ्गी भव । देवृषु देवैरे-
षित्यर्थः । ऋसा,

(१) ऋग्. १०८५५४ ; अस्त. १५११७ ; साममा.
११२१७ ; गोगृ. २१२१६ ; पायु. १५११६ ; आपगृ. २१५४ ;
द्विगृ. ११२०२ ; मागृ. ११२०६ ; द्यागृ. ११६५५ ; कौसृ.
७५२२.

(२) ऋग्. १०८५५५ ; साममा. ११२१९ ; आपगृ.
२१५७ ; द्विगृ. ११२०२ ; ऋग्वि. ११२१४.

(३) ऋग्. १०८५५६ ; अस्त. १५११४ (समापदेधि
शशुरे समापुत्र देवृषु । ननान्दु समापदेधि समापुत्र
भदन्वा ॥) ; साममा. ११२१० ; द्यागृ. १११११ ; आपगृ.
१११२२ ; ऋग्वि. ११२११.

समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ।

सं मातरिश्वा सं धाता समु देष्ट्री दधातु नौ ॥

‘ समञ्जन्तु ’ इत्येषा वरस्य दधिप्राशने वधुवरयो-
र्हृदयस्पर्शने वा विनियुक्ता । तथा च सूत्रितम्—
‘ समञ्जन्तु विश्वे देवा इति दध्नः प्राश्य प्रतिप्रयच्छे-
दाज्यशेषेण याऽनक्ति हृदये ’ (आग्र. ११८१९)
इति । विश्वे देवाः सर्वे देवाः नौ हृदयानि मानसानि
समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु । अपगतदुःखादिक्लेशानि कृत्वा
लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्वित्यर्थः । आपः
च समञ्जन्तु । तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सं दधातु ।
आवयोर्बुद्धीः परस्परानुकूलाः करोत्वित्यर्थः । धाता च
सं दधातु । देष्ट्री दान्त्री फलानाम् । सस्वतीत्यर्थः । सा
च सं दधातु संधानं करोतु । ऋसा,

विनाहे वर्कान्यं योक्त्रवन्धनम्

औशासाना सौमनसं प्रजासौभाग्यं तनूम् ।

अभ्रेरनुप्रता भूत्वा सं नह्ये सुकृताय कम् ॥

या पत्नी बह्वैरनुसारिणी भूत्वा सौमनस्यायाशासाना
वर्तते तामेतां शोभनकर्मणे सुते यथा भवति तथा
वञ्चामि । तैसा,

वध्वा वर्तन्त्या प्रार्थना बन्धविनोक्त्य

सुप्रजसस्त्वा वयसुपत्नीरुप सेदिम ।

अभ्रे सपत्नदम्भनमद्वेषासो अदाभ्यम् ॥

हे अग्रे वयं त्यामुपसीदामः । कीदृशो वयं सुप्रजसः
शोभनप्रजोपेताः । शोभनः पतिर्योसां ताः सुपत्न्यः ।
त्वत्प्रसादादद्वेषासः केनाप्यतिरस्कृताः । कीदृशं एवां
सपत्नदम्भनं वैरिविनाशिनमदाम्यं केनाप्यतिरस्कार्यम् ।
तैसा,

(१) ऋग्. १०८५५७ ; साममा. ११२१५ ; आगृ-
११८१९ ; द्यागृ. ११२१५ ; पायु. ११५१४ ; आपगृ. ११५१० ;
गोगृ. २१२१५ ; ग्यागृ. १११२०.

(२) तैत्ति. ११११०११ ; कार्य. १११० ; अस्त. १५११४ ;
तैसा. १११११२ ; धैसृ. २१६ ; आपगृ. २१५२ ; माधौ.
१११५१२ ; आपगृ. २१५८ ; कौसृ. ७६७.

(३) तैत्ति. ११११०१२, १११११२ ; तैसा. १११११५ ;
आपगृ. २१५८, १११११०.

ईमं वि ध्यामि वरुणस्य पाशं
यमबध्नीत सविता सुकेतः ।
धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके
स्योनं मे सह पत्या करोमि ॥

विध्यामि विमुञ्चामि । सुकेतः मुञ्चानः । सवित्रा
यज्ञेऽस्मिन् योक्त्ररूपे वरुणपाशे धिमुक्ते सति धातुब्रह्मणो
योनौ स्थानेऽनुष्ठितस्य कर्मणः फलभूते लोके पत्या सह मे
सुखं करोमि । तैसा.

सैमायुषा सं प्रजया समग्रे वर्चसा पुनः ।
सं पत्नी पत्याहं गच्छे समात्मा तनुया मम ॥
हे अग्रे अहमायुषा संगच्छे, प्रजया संगच्छे, पाति-
प्रत्यलक्षणेन वर्चसा संगच्छे । अनेन पत्या पुनः पुनः
पत्नी भूत्वा संगच्छे, वियोगः कदाचिदपि मा भूदित्यर्थः ।
मम शरीरेण जीवान्मा चिरं संगच्छताम् । तैसा.

पतिपत्नीसंबन्धः

और्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी ॥
पत्नी हि सर्वस्य मित्रम् ॥

प्रजया पितृकृणुमुक्तिः, अतो विवाहकर्तव्यता

जौयमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भ्रूणवा जायते । ब्रह्म-
चर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः ।
एष वा अनृषो यः पुत्री यज्ञा ब्रह्मचारिवासी ॥
ब्रह्मचर्येण वेदान्यासेन ब्रह्मचारित्वेन गुरुगृहे
वसतीति ब्रह्मचारिवासी ।

तैसा. १।१।२०।२ पृ. ४८१

विवाहः दानरूपः

छन्दास्त्वेव तद्वि वाहयति प्र वस्यसो विवाह-
माप्नोति य एवं वेद । अथो देवताभ्य एव यज्ञे
संविदं दधाति । तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै ददाति ॥

(१) तैसं. १।१।२०।२, १।५।१।२ ; तैसा. १।५।२०।२ ;
माधौ. १।१।२०।२ ; आपगृ. ४।५।२२ ; मागृ. १।१।२०।२ ;
आपधौ. १।१।२०।२, १।१।२०।२३.

(२) तैसं. १।१।२०।२ ; तैसा. १।१।२०।२ ; आपधौ.
१।१।२०।२ ; माधौ. १।१।२०।२.

(३) तैसं. १।१।२०।२. (४) तैसं. १।१।२०।२.

(५) तैसं. १।१।२०।२. (६) तैसं. १।१।२०।२.

सं. क्रं. १०

यः पुमानेवमैन्द्रावयाप्रवादीनां विवाहं जानाति स
तेन वेदनेन छन्दोदेवतानामेव विवाहं कृतवान् भवति ।
स्वयं च धनिकतमाकुलाद्रिवाहं प्राप्नोति । अपि च यज्ञा-
नुष्ठानकाले देवताविषयमभिगानं दधाति धारयति ।
यस्मादेवं छन्दसां विवाहः प्रवृत्तस्तस्माद्लोकेऽपि इदं
कन्यकारूपमपत्यं अन्यः पिता अन्यस्मै जामात्रे ददाति ।
तैसा.

यगदेवताभिर्छिन्नं पत्नीत्वम्

ऐयमगन् पतिकामा जनिकामोऽहमागमम् ।
अथः कनिकदद्यथा भगेनाहं सहागमम् ॥

इयं काम्यमाना स्त्री पतिक्रमा पतिं भर्तारं अभि-
लष्यन्ती आगन् मन्समीपं आगमत् । अहमपि जनिकामः
जनिर्जाया सा काम्यमानः सन् आगमं तां प्रातवानस्मि ।
किञ्च कनिकदत् भूरां हेपाद्यब्दं कुर्वन् अथः यथा
चङ्गवया संगच्छते तथा अहं भगेन सह आगमम् ।
असा.

पतिवेदन भगदेवताक सौभाग्य च

आ नो अग्रे सुमति संभले
गमेदिमां कुमारीं सह नो भगेन ।
जुष्टा वरेषु समनेषु
यन्तारोपं पत्या सौभगमस्त्वस्यै ॥

हे अग्रे संभलः संभापकः समादाता वा कन्यार्यी
पुरुषः नः अस्माकं कन्यावतां सुमतिं शोभनां बुद्धिं आ
गमेत् आगच्छतु असद्बुद्धयनुसारेण सर्वलक्षणसंपूर्णः
अभिलषितो वरः प्राप्नोतु । यद्वा, संभले हिंसकः पूर्वं
अभिलषयविधावी कन्या अनिच्छन् पुरुषः सुमतिं एत
त्कामनापुक्तां कन्यार्यीं बुद्धिं प्राप्य नः अस्मान् आ
गमेत् । कन्या वरयितुमिति शेषः । आगत्य च भगेन
भाग्येन सह नः असदीया इमा कुमारीम् । आ गमेत्
इत्यनुपन्नः । ततः समनेषु समानमनस्केषु । यद्वा समानं
मन्यमानेषु सहृदयेषु । वरेषु वरयितुषु कन्यावरणार्थं
आगतेषु वरपक्षीयेषु । उक्तं हि वरप्रेरणं आपस्तम्बेन—
'सुहृदः समवेतान् मन्त्रयन्तौ वरान् प्रदिशुयात्' (आपय.

(१) अतं. २।३।०।५.

(२) अतं. २।३।१।२-८.

१।५) इति । तेषु जुष्टा प्रीता वरपितृपुरुषसंमता सती वल्युः रुचिरा प्रीतिजननी स्यात् । ऊर्ध्वं ऊरुपति रुञ्जति अपनुदति दुःखजातं इति ऊर्ध्वं सुखकरम् । पत्या सह निवाससाधनं सौभागं सौभाग्यं अस्त्यै अस्याः कुमार्यै (कुमार्याः) अस्तु भवतु । पष्ठयर्थे चतुर्थी ।

असा,

सोमजुष्टं ब्रह्मजुष्टमर्यम्णा संभृतं भगम् ।
धातुर्देवस्य सत्येन कृणोमि पतिवेदनम् ॥

सोमजुष्टं सोमदेवेन सेवितं, ब्रह्मजुष्टं ब्रह्मणा परिवृष्टेन गन्धर्वेण च जुष्टम् । अर्यम्णा । अत्र अर्यमशब्देन विवाहा-
मिहच्यते 'अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निं अयञ्जत' (आष्ट. १।७।१२) इति मन्त्रवर्णात् । तेन च संभृतं स्वीकृतं भगं कन्यारूपं भागवेयं धातुः 'धाता गर्भं दधातु ते' (ऋसं. १०।१८।४।१) इति प्रसिद्धस्य देवस्य सत्येन अनुशारूपेण यथार्थवचनेन पतिवेदनं देवताव्यतिरिक्तस्य मनुष्यरूपस्य पत्युर्लम्भकं कृणोमि करोमि । सोमादिदेवता-
त्रयोपभोगानन्तरं कन्याया मानुषपतिसंबन्धः क्षुत्यन्तरे समाम्नायते 'सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । नृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥' (ऋसं. १०।८५।४०) इति । असा,

इयमग्ने नारी पतिं विदेष्ट

सोमो हि राजा सुभगां कृणोति ।

सुवाना पुत्रान् महिषी भवति

गत्वा पतिं सुभगा वि राजतु ॥

हे अग्ने इयं अस्मदीया नारी कुमारी पतिं विदेष्ट विन्दतां लभताम् । हि यस्मात् सोमो राजा सुभगां सौभाग्ययुक्ता कृणोति करोति । पतित्वामानन्तरं पुत्रान् सुवाना जनयन्ती महिषी महनीया श्रेष्ठा भार्या भवति भवतु । इयं पतिं गत्वा लब्ध्वा सुभगा सौभाग्ययुक्ता सती विराजतु विशेषेण तेजरिचनी भवतु ।

असा,

यथास्वरो मध्वंश्चारुरेप

प्रियो मृगाणां सुपदा बभूव ।

एषा भगस्य जुष्टेयमस्तु

नारी संप्रिया. पत्याविराधयन्ती ॥

मधवान् मंहनीयभोग्यपदार्थयुक्तः चारुः शोभनः मृगाणां आस्वरः निजावातप्रदेशः । स प्रदेशः प्रियः सन् यथा येन प्रकारेण सुपदाः सुखेन स्यातु योग्यो बभूव भवति । एव एवं इयं नारी भगस्य भाग्येन जुष्टाऽस्तु । किं कुर्वती पत्या भर्ता सह संप्रिया संप्रियाणि सम्यक्प्रीति-
कराणि भोग्यानि वरूनि अभिराधयन्ती अभिवर्धयन्ती । यद्वा पत्या सह संप्रिया संप्रीयमाणा अभिराधयन्ती पुत्रपश्चादिभिः समृद्धा भवन्ती ।

असा,

भगस्य नावमा रोह पूर्णामनुपदस्वतीम् ।

तयोपप्रतारय यो वरः प्रतिकाम्यः ॥

भगस्य भाग्यस्य प्रातिसाधनभूतां पूर्णां अभिमतकलैः परिपूर्णितां अनुपदस्वतीं क्षयरहितां नावं हे कन्ये त्वं आ रोह । तथा उक्तलक्षणया नावा उप अभिलक्ष्यमाणपति-
समीपं प्रतारय आत्मानं प्रापय । प्रतिकाम्यः अपमेव मे भर्ता स्यात् इति प्रतिनियतं काम्यमानः यो वरः पतिः तस्य समीपं इति पूर्वत्र संबन्धः । असा,

आ क्रन्दय धनपते वरमामनसं कृणु ।

सर्वं प्रदक्षिणं कृणु यो वरः प्रतिकाम्यः ॥

हे धनपते वैश्रवण वरं वरयितारं पतिं आ क्रन्दय एषा कन्या मे जाया भूयात् इति संततं उद्घोषय । अभिधापयेत्यर्थः । यद्वा वरं आ क्रन्दय एतत्कन्याभि-
मुखं आह्वय । क्रदि आह्वाने । तथा आमनसं अभिमुख-
मनस्कं कृणु कुरु । किंच सर्वं प्राणिजातं प्रदक्षिणं प्रदक्षिणाचार विवाहानुकूलन्यापारं कृणु कुरु । यो वरः प्रतिकाम्यः । उक्तोऽर्थः । तस्मै सर्वं प्रदक्षिणं कुरु इति संबन्धः । असा,

इदं हिरण्यं गुल्गुल्वयमौक्षो अयो भगः ।

एते पतिभ्यस्त्वामदुः प्रतिकामाय वेत्सवे ॥

इदं हिरण्यं हिरण्यमालङ्कारः गुग्गुलु धूपनद्रव्यविशेषः प्रसिद्धः । अयं औषधः प्रलेपनद्रव्यम् । तत्स्वरूपं च कौशिक-
सूत्रभाष्यकारैर्दर्शितम्— 'आवपेतु सुरमीन् गन्धान् क्षीरं सर्पिस्योदके । एतदायनमित्वाहुरीधं तु मधुना सह ॥' इति (के. ४।१०, १०।५) । अयो अपि च तेषां अलङ्कारदीनां अधिष्ठाता (भगः) एतन्नामा देवः एते

सर्वे धारणधूपनलेपनैः हे कुमारि त्वां पतिभ्यः सोम-
गन्धर्वाग्निभ्यः प्रतिक्रामाय प्रतिस्रियतं एनां कन्यां कामय-
मानं मानुषं पतिं वेत्तवे वेत्तुं लब्धुं अदुः दत्तवतः ।

असा.

आ ते नयतु सविता नयतु पतिर्यः प्रतिकाम्यः ।
त्वमस्यै घेहोपघे ॥

हे कन्ये ते त्वां अभिलक्ष्य सविता सर्वस्य प्रेरको देवः
आ नयतु वरं आगमयतु । यः प्रतिक्राम्यः । उक्तोऽर्थः ।
पतिः सोऽपि नयतु उपयम्य त्वां स्वर्गहं प्रापयतु । तथा
हे ओषधे व्रीह्यात्मके त्वं अस्यै कुमार्यै पतिं विधेहि
प्रयच्छेत्यर्थः ।

असा.

पत्नीवशीकरणम्

यथा वृक्षं लिबुजां
समन्तं परिपस्वजे ।

एवा परि प्वजस्व मां यथा

मां कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥

लिबुजा प्रततिर्भवति इति यास्कः (नि. ६।२८) ।
यथा ताम्बूलादिवह्नी स्वाश्रयं वृक्षे समन्तं सर्वतः परि-
पस्वजे आश्लिष्यति । हे जाये एव एवं मा परि प्वजस्व
आश्लिष्य । यथा येन प्रकारेण मां कामिनी कामयमाना
असः भवेः यथा च मत् सकाशात् अपगाः अपगन्त्री
च नासः न भवसि । तथाऽहं त्वा अनेन प्रयोगेण वशी-
करोमीत्यर्थः ।

असा.

यथा सुपर्णः प्रपतन्

पक्षौ निहन्ति भूम्याम् ।

एवा नि हन्मि ते मनो यथा

मां कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥

यथा सुपर्णः गरुडान् प्रपतन् स्वावासस्थानात्
उत्तिष्ठन् भूष्मां स्वकीयो पक्षौ निहन्ति वीजनवेगेन
ठाडयति हे योषित् एव एवमेव ते त्वदीयं मनः हृदयं
नि हन्मि नितरां पीडयामि । अहमद्वयं करोमीत्यर्थः ।
यथा मा इत्यादि पूर्ववत् वाक्यनोपस्य योजना ।

असा.

(१) अस्तं. ६।५।२-२.

यथेमे चावापृथिवी

सद्यः पर्येति सूर्यः ।

एवा पर्येमि ते मनो यथा

मां कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥

इमे परिदृश्यमाने चावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च
[यथा] सूर्यः सर्वस्य प्रेरको भास्करः सद्यः शीघ्रं पर्येति
परितो व्याप्नोति एव एवं हे योषित् ते त्वदीयं मनः
अहं पर्येमि परितः प्राप्नोमि । यथा मां इत्यादि
व्याख्यातम् ।

असा.

संमनस्यस्य सखिस्तस्य च पतिक्ता दयणा

अथ ज्यामिव धन्वनो मन्युं तनोमि ते हृदः ।

यथा संमनसौ भूत्वा सखायाविव सचावहै ॥

धन्वनः धनुर्दण्डात् ज्यामिव यथा आरोहिता ज्यां

धानुकोऽवरोपयति तथा हे पुरुष ते तव हृदः हृदयात्
मन्युं क्रोधं अथ तनोमि अवरोपयामि । अपनयामीत्यर्थः ।
यथा येन प्रकारेण आवां समनसौ समानमनसौ परस्पर-
सुतागत्युक्तौ भूत्वा सखायाविव समानत्वानौ सुहृदाविव
सचावहै समवेतौ संगतौ एककार्यकारिणौ भवाव ।
तथा त्वदीयं क्रोधं अपनयामीत्यर्थः ।

असा.

सखायाविव सचावहै अथ मन्युं तनोमि ते ।

अधस्ते अहमनो मन्युमुपास्यामसि यो गुरुः ॥

सखायौ इवेत्यादि उक्तार्थम् । हे क्रुद्ध पुरुष ते त्वदीयं
मन्युं क्रोधं यो गुरुः गौरवोपेतः बालवितुं अशक्यः
अहमां अस्ति, तस्य अहमनः अधस्तात् उपास्यामसि
उपशियामः ।

असा.

अग्निं तिष्ठामि ते मन्युं पाप्ण्यां प्रपदेन च ।

यथावशो न वादिपो मम चिन्तमुपायसि ॥

हे क्रुद्ध पुरुष ते तव मन्युं क्रोधं पाप्ण्यां पादापर-
माणेन प्रपदेन पादमेण च अग्निं तिष्ठामि उपरि
तिष्ठामि । पादस्य-पूर्वापरभागान्यां निष्पीडयामीत्यर्थः ।
यथा येन प्रकारेण अवशः परवशः सन् न वादिपः न
ब्रूयाः प्रतिवचनेनसमर्थो न भवेः । येन च प्रकारेण मम

(१) अस्तं. ६।५।२-२ ; आपृत्. ५।२।३ ; वैसू. १।२।३ ;

कौसू. ३।६।२८ ; हिरु. १।२।५।३ ज्यामिव (यामिव) .

(२) अस्तं. ६।५।२-२.

चित्तं मदीयं मनः उपायसि उपगच्छसि । तथा अभि-
तिष्ठामीति संकथः । असा.

विवाहे पतिपत्नीसमुद्भवं हवनं प्राधानं च

तेन भूतेन हविषायमा प्यायतां पुनः ।

जायां यामस्मा आवाक्षुस्तां रसेनाभि वर्धताम् ॥

तेन प्रसिद्धेन भूतेन समृद्धिकरेण हूयमानेन हविषा
अयं पतिः पुनरा प्यायताम् । पुनः पुनः प्रजापश्चादिभिः
समुद्धो भवतु । अस्मै पत्ये यां स्त्रियं जायां आवाक्षुः
जायात्वेन समीपं आनयिषुः विवाहकर्तारः पितृमात्रादयः ।
सां जायां रसेन दधिमधुघृतादिना अभि वर्धतां अयं
हूयमानोऽग्निरभिवर्धयतु । असा.

अभि वर्धतां पयसाभि राष्ट्रेण वर्धताम् ।

रथ्या सहस्रवर्चसेमौ स्तामनुपक्षितौ ॥

पूर्वमन्त्रोक्त एवार्थः अनया विप्रियते । अयं वरो
वृद्धश्च पयसा क्षीरेण अभि वर्धताम् । गोभिः समृध्य-
तामित्यर्थः । तथा राष्ट्रेण अभि वर्धताम् । ग्रामादि-
समृद्धिर्भवत्वित्यर्थः । सहस्रवर्चसा अपरिमिततेजसा रथ्या
धनेन इमौ जायापती अनुपक्षितौ अनुपक्षीणौ संपूर्णकामौ
स्तां भवताम् । असा.

त्वष्टा जायामजनयत् त्वष्टास्ये त्वां पतिम् ।

त्वष्टा सहस्रमायूंषि दीर्घमायुः कृणोतु वाम् ॥

त्वष्टा तन्कर्ता शिल्पकारी एतत्संज्ञो देवः जायां
स्त्रियं अजनयत् उदपादयत् । जायतेऽस्यां अपत्यरूपेण
पतिरिति जया । भूयते हि 'तस्याप जाया भवति
यदस्यां जायते पुनः ।' (ऐशा. ७।१३) इति । इह-
वसामभ्योपितं स्त्रीबन्धु कृतवान् इत्यर्थः । हे वर
अस्ये अस्या जायापास्तां पतिं मर्तारं त्वष्टेव
अजनयत् । स्त्रीपुंससृष्टेस्तष्टेव कर्तव्यर्थः । भूयते हि
वैत्तिरीयके 'त्वष्टा वै पयसां मिथुनानां प्रजनयिता' (तैसं.
२।१।८।८) इति । मसादेवं तस्मात् हे जायापती यां
मुषयोः त्वष्टा देवः सहस्रमयन्करपरिमितानि आयूंषि
एवमात्मकं दीर्घमायुः कृणोतु करोतु ।

असा.

इन्द्रस्य जायाप्राप्तये प्रार्थना

आगच्छत आगतस्य नाम गृह्णाम्यायतः ।

इन्द्रस्य वृत्रघ्नो वन्चे वासवस्य शतक्रतोः ॥

आगच्छतः वर्तमानागमनस्य आगतस्य अस्मदन्तिकं
प्राप्तस्य इन्द्रस्य नाम प्रीतिकरं वृत्रहादिनामभये गृह्णामि
उच्चारयामि आयतः नियतोऽहं विवाहकामः । यद्वा आयतः
इत्यपि पद्ये उत्तरवाक्ये संबध्यते । आयतः आगच्छतः
वृत्रघ्नः वृत्रं हतवतः इन्द्रस्य वासवस्य वसुमिदृषास्यमानस्य
शतक्रतोः । शतं क्रतवः कर्माणि वीर्यप्रख्यापकानि
वृत्रवधादीनि यस्य स तथोक्तः । सर्वत्र कर्माणि पद्ये ।
एवंविधमिन्द्रं वन्चे अहं अभिमतफलं याचामि ।

असा.

येन सूर्यां सावित्रीमभिनोहतुः पथा ।

तेन प्रव्रवीद् भगो जायामा वहतादिति ॥

येन पथा अघ्ना अश्विना अश्विनी एतत्संज्ञौ देवौ
सावित्री सविषुः पुत्रीं सूर्याख्यां स्त्रियं ऊहतुः ऊढवन्तौ ।
विवाहकर्मणा जायात्वेन लब्धवन्तौ इत्यर्थः । तद्विवाह-
प्रकारश्च दाशतप्यां 'सत्येनोचमिता' इति सूक्ते (ऋसं.
१०।८५.) प्रपञ्चितः । ऐतरेयब्राह्मणे च 'प्रजापतिर्यं
सोमाय यष्टे दुहितरं प्रायच्छन् सूर्यां सावित्रीम् । तस्ये
सर्वे देवा वरा आगच्छन् । तस्या एतत्त्वहस्तं वहतुं
अन्याकरोत् । तदेतदाश्विनं इत्याचक्षते' (ऐशा. ४।७)
इत्यादिना प्रतिपादितः । तेन पथा जायां भायो आ
वहतात् आवह आनयेति भगो देवः मां विवाहार्थिनं
प्रत्यव्रवीत् । विवाहोपायं उपदिष्टवान् इत्यर्थः ।

असा.

यस्तेऽहङ्कुशो वसुदानो वृहन्निन्द्र हिरण्ययः ।

तेना जनीयते जायां महं घेहि शचीपते ॥

हे इन्द्र ते तव यः अहङ्कुशः अहङ्कुशवद् आकरंशो
हस्तः वसुधानः वसुनि धनानि धीयन्ते धार्यन्ते अरिम-
भ्रितिं वसुधानः । अत एव गृह्णन् महान् हिरण्ययः हिर-
ण्ययः अत्र हिरण्यप्रसुरः । एवंविधो यो हस्तः अहङ्कुश
एव या तेन राधनेन हे शचीपते शचीदेव्याः पते इन्द्र

जनीयते । जायतेऽस्यां अपत्यानीति जनिर्जाया । तां
आत्मन इच्छते । यदा पुत्रेणोत्पत्तिर्जनिः तत्कामाय मह्यं
जाया भार्या देहि देहि प्रयच्छ । असा,

ब्रह्मचर्यवती कन्या विवाद्या

ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ॥

अत्रापि ब्रह्मचर्ये प्रशस्यते । कन्या अकृतविवाहा स्त्री
ब्रह्मचर्ये चरन्ती तेन ब्रह्मचर्येण युवानं युवत्वगुणोपेतं
उत्कृष्टं पतिं विन्दते लभते । असा,

जायाया बहवो वराः यको ज्येष्ठो वरश्च

चैमन्युर्जायामावहत् संकल्पस्य गृहाद्धि ।

क आसं जन्याः के वराः क उ ज्येष्ठवरोऽभवत् ॥

स्वमहिमप्रतिष्ठस्य परब्रह्मणः सत्वरजस्तमोगुणात्मि-
काया मायाशक्तेश्च प्राणिकर्मपरिपाकजनितसंबन्धवशात्
जायमाना 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' (तैआ. ८।६)
इत्यादिभ्रुतिप्रतिपाद्या या पारमेश्वरी सिद्धशावस्था सा
लौकिकविवाहत्वेन रूप्यते । यत् यदा मन्युः मन्यते
सर्वे जानातीति मन्युः निरावरणज्ञान ईश्वरः । अत
एव तस्य सर्वदेवतात्मकत्वमाप्नायते । 'मन्युर्मगो
मन्युरेवास देवो मन्युर्होता वरुणो विश्ववेदाः ।' (तैआ.
२।४।१।१) इति । स जायां आवहत् जायतेऽस्यां सर्वे
जगत् इति जाया सिद्धशावस्थापत्ना पारमेश्वरी माया-
शक्तिः । तां आमिसुख्यं प्रापयत् । भार्यात्वेन अन्य-
मन्यतेत्यर्थः । लोके हि जाया कस्यचित् श्वशुरस्य गृहात्
आनीयते । तद् दर्शयति—संकल्पस्येति । 'सोऽकामयत
बहु स्या प्रजायेय' (तैआ. ८।६) इति प्राथमिकः
ईश्वरकृतः सकल्पः । तस्य गृहात् आवासात् ।
तद्दशादेव हि एषा सिद्धशावस्था समजायत इत्येवं
व्यपदिश्यते । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । तदा तस्मिन्
जायाया आवहने जन्याः जनसन्धिभनो बान्धवाः वधूवर-
पक्षीयाः के आसन् । सुद्रेः प्राक् कस्यचिदपि अभावात्
एवं प्रश्नः । के वा वराः कन्यावरणस्य कर्तारः । को नाम
तस्मिन् समये ज्येष्ठवरः प्रधानभूतो वरः उदाहर्कता
अभवत् । असा,

(१) अस्त. ११।७।१८ (११।७।१८).

(२) अस्त. ११।७।१२ (११।७।१२).

तपश्चैवास्तां कर्म चान्तर्महत्पर्यवे ।

त आसं जन्यास्ते वरा ब्रह्म ज्येष्ठवरोऽभवत् ॥

तस्मिन् सुष्टिसमये सप्तुः परमेश्वरस्य तपः सष्टय-
पर्याश्लोचनात्मकम्, 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं
तपः' इति धृतेः (मुउ. १।१।९) । तस्य कर्म च
प्राणिभिरनुष्ठितं पुण्यापुण्यात्मकं सुखदुःखफलोन्मुगं
परिपक्वं कर्म च आस्ता अमरताम् । एवकारेण तदुभय-
व्यतिरिक्तस्य सत्ता निवार्यते । तपःकर्मणी एव सम्यगुप-
करणत्वेन तस्मिन् समये अवस्थिते इत्यर्थः । श्रूयते हि
'तपसा चीयते ब्रह्म' (मुउ. १।१।८) 'स तपोऽतप्यत ।
स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमगृजत' (तैआ. ८।६) इति ।
तपःकर्मणोः सत्ताया आधारं निर्दिशति । महति प्रभूते
अर्णवे समुद्रे प्रलयकालीने अन्तः मध्ये । 'आपो वा
इदमथे सलिलमासीत्' (तैआ. १।१।३।९) इति हि
ब्राह्मणम् । अर्णोसि उदकानि विद्यन्ते अस्मिन् इति
अर्णवः । 'अर्णसो लोपश्च' इति मत्वर्थीयो वकारः
सलोपश्च । अनयोरेव तपःकर्मणोः वस्तुन्तराभावात्
व्यक्तिचाहुल्यवद्बहुवं उपचर्यं कृतस्य प्रश्नस्य प्रनिवचनं
त आसं जन्या इति । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोः
एकतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तच्छिद्धतां उपा-
ददते इति न्यायेन त इति प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षं पुंलिङ्ग-
त्वम् । तास्तपःकर्मस्थकयो जन्याः विवाहप्रवृत्ता वन्दु-
जना आसन् । त एव वराः वरयितारश्च आसन् । यत्
सिद्धशावस्थं जगत्कारणं ब्रह्म मायाशक्तिरूपाया (जायाया)
आवहने स एव ज्येष्ठवरः अभवत् । प्रधानभूतः
उदाहर्कताऽमवदित्यर्थः । असा,

विवाहे, उदाहे चतुर्भीक्रमणि च संबद्धा मन्वाः

विवाहपरमेतत्काण्डम् । तत्र वक्ष्यमाणानि कर्माणि
भवन्ति । तेषु तत्तन्मन्त्रविनियोगाः सूत्रकारेण प्रायोऽन्वय-
मेव कृताः, ते कौशिके दशमे अन्याये विस्तारेण
प्रपञ्चितास्तत्रैव द्रष्टव्याः । अत्र तु कर्मक्रमस्य मन्त्र-
दिदर्शनम् ।

सूक्तारम्भे सूर्या नाम या सूर्यरूपा सवितृपुत्री देवी
तस्या विवाहस्य कथा वर्णिता । कर्मक्रमस्तु यथा
वक्ष्यते—

विवाहः । स कुमारीयाः पितृगृहे । 'सत्येनोत्तमिता' इति षोडश 'पूर्वापरम्' इति १२३, २४ द्वे, इत्यष्टादशमिग्यहोमः । आगमकृशरं कुमारीमाशयति ॥ हस्त-गृहीतशरणवसंपुष्टं सानुचरं कश्चिद् वरं प्रति प्रेषयति । १३१ ॥ ब्राह्मणप्रेषणम् । १३१ ॥ कुमारीक्षार्थं पालप्रेषणम् । १३४ ॥ उदकग्रहणार्थं व्रजनम् ॥ अप्सु लोष्टं प्रक्षिपति । १३७ ॥ अवगाहनम् । १३८ ॥ उदकघटपूरणम् । १३८ ॥ उदकघटं उदाहाराय प्रयच्छति । १३९ ॥ शाखायां घटनिधानम् ॥ तेनोदकेन सर्वोदकार्यकरणम् ॥ आग्यहोमः । १३९ ॥ कुमारी-केशविचर्तनम् । १५८ ॥ ईशानकोणे तिष्ठन्त्याः कुमारीया उणोदकेन आप्रावणम् । २१६५ ॥ शीतोदकेन सेचनम् । १३५, १४३ ॥ वाससाऽङ्गानि प्रमाष्टि ॥ तत् कुमारी पालाय प्रयच्छति । २१६६, ६७ ॥ तद्वास्तुम्बर-दण्डेन गृहीत्वा गोपाटे प्रक्षिपति ॥ अहतेन वाससा तामाच्छादयति । १४५, ५३ ॥ यशोपवीतवदाधुर्यं कलं यध्नाति ॥ केदाप्रलेपनम् । २१६८ ॥ योत्रस्य कटि-प्रदेशे घन्धनम् । १४२, २१० ॥ ज्येष्ठीमधुमणे रक्त-मन्त्रेण घन्धनं अनामिकायाम् ॥ कन्यादानादनन्तरं उपा-ध्यायः कुमारीं हस्ते गृहीत्वा कौतुकगृहाधिर्णयति ॥ शागवायां युगं धारयति । १२० ॥ दक्षिणतस्तत् पुरयो धारयति । कन्याया ललाटप्रदेशे हिरण्यघन्धनम् । १४०, ४१ ॥ तदुपरि युगच्छिद्राद्दकनिनयनम् ॥ कुमारीं अश्मारोहणम् । १४७ ॥ तथा लाजहोमः । २१६३ ॥ वरेण प्राणिग्रहणम् । १४८-५३ ॥ वरः कन्यां अग्निं विः परिणयति । १३९ ॥ सप्तलेपालेपनम् ॥ तासु यधुमुन्नामयति ॥ तस्य उपवेशयति । २३१, १६० ॥ उपविष्टायास्त्र्याः पादौ सुहृत् प्रञ्जालयति ॥ कुमारीं कटि-पेष्ठितं योत्रं मोचयति । १५७, ५८ ॥ तद्योत्रे भृत्याः मंत्रमन्ते । ये जपन्ति ते बलीवांसी मन्यन्ते ॥ यधुः सर्वो-पार्धावरमूर्ध्नि पलाशपत्रेणाययति । २५३-५८ ॥ कुमारीं तस्याधुःप्राणयति । १५९, ६०, ६२ ॥ इति विवाहः ॥

अनोदाहः । स वरस्य गृहे यधुनयनम् । तद्यथा-यधुयगे यान्नायोहयति । १६१, २३० ॥ कर्णा अग्रे मर्धा । २१८, १६४ ॥ दक्षिणेन पादेन प्रकामति

अध्वानम् । २११, १३४ ॥ तेनैवाहा यद्यन्याप्युदा-तर्हि यधुवस्त्रस्य दशोत्पण्डं गृहीत्वा चतुष्पथे क्षिप्या दक्षिणेन पादेन तदुपरि तिष्ठति तस्ययश्चित्तम् । २१७४ ॥ उभयोस्तयोः शुभकामः सन् जपं कुर्यात् । २१४६ ॥ अन्तरा ब्राह्मणमतिक्रमयतः ॥ यानस्य विनिष्करणम् । २१४७ ॥ अध्वनि तीर्थं आयाते लोष्टं प्रक्षिप्य तत् उत्तरति । २१६ ॥ महावृक्षेषु दृष्टेषु जपति । २१९ ॥ बन्धी-क्षणार्थं कुट्टक्षु स्त्रीध्वागतासु ताः प्रति जपति । २१८ ॥ द्वैभेदं (सिन्धुसंगमं) दृष्ट्वा जपति । २१७ ॥ ओषधी-नदीक्षेत्रवनेषु दृष्टेषु जपति । २१७ ॥ इमशाने दृष्टे जपति । २१७३ ॥ अध्वनि सुतायां यधुं प्रबोधयति मन्त्रेण । २१७५ ॥ वरपितृगृहे आसन्नागते जपति । २१२२ ॥ गृहमागते याने तत् अङ्गिः संप्रोक्ष्य बलीवर्दा विमो-चयति । २१२६ ॥ निर्ऋत्यपनोदाय पत्नीशालं प्रोक्षति । २१२९ ॥ दक्षिणतो गृहपार्श्वे गोमयपिण्डेऽश्मानं स्थापयति । १४७ ॥ तस्योपरि पलाशशयं यत्पर्णप्रितयं तस्मा-न्मध्यमपर्णं गृहीत्वा स्थापयति, तस्योपरि शृतं, घृतस्यो-परि चत्वारि दूर्वाग्राणि, तदुपरि यधुं स्थापयति । १४७ ॥ दस्मात् बंधुं प्रपायं वरस्यै प्रवेशयति । २१२६, २१२९, १६३, १६४ ॥ पूर्णपात्रेण कुम्भफलेन अक्षतसहितेन प्रवेशः ॥ अग्निं प्रज्वाल्य ततो हस्तग्रहणं कृत्वा वरो यधुं परिणयति । २१७, १८ ॥ अग्निसरस्वतीपितृसूर्यादेव-मिप्रयंरुणेश्वो नमस्कुर्वती अनुमन्त्रयते । २१२०, ४६ ॥ कश्चिन् रोहितचर्मं आहृति । २१३ ॥ उपस्तुतस्य तस्यो-परि श्ल्वनं उपस्तुणीते तस्योपरि यधुमारोहयति उप-वेशयति च । २१२३ ॥ दक्षिणोत्तरं उपस्थं कुरुते यधुः ॥ ब्राह्मणायनं कुमारे शुभनामकं तस्या उपस्थं उपवेशयति । २१२४ ॥ कुमाराय फल्गोदकादि दत्त्वा तमुन्नाययति । २१२५ ॥ तेन भूतेनेत्यादिना वरवधौ क्रमेण जुहुतः । २१२-५, २१४५ ॥ संपातान् आनयति । उदपात्रे उत्त-रान् संपातानानयति । उदपानं वरवधोऽस्त्योर्निनयति । २१४५ ॥ तेन भूतेनेति रसान् संपान्य तान् सप्तदीपाकं च जायापती उपसरयति । तत्र एकमिन् स्थाने स्वजनैः सह उपविश्य मित्राभ्यस्त सहायानं कुर्यात् पविः ॥ तेनै

सूक्तं यवानामान्यमिध्राणां पूर्णाङ्गलिं जुहोति ॥
इत्युद्राहः ॥

अथ चतुर्थीकार्कर्म । तद्यथा— 'सप्त मयोदा' इति वरो मीहीनृ जुहोति विवाहायौ ॥ 'अश्वौ नौ' इति परस्पर वरवध्वावधिणी अजाते । 'महीनूपु' इति वरवध्वा पट्टवामालम्भवति आचार्यः । 'आरोहयति' । २।३१ । तत्र च तामुपवेशयति । २।२३ ॥ सर्वेशयति च । २।३२ ॥ तौ वस्त्रेणाच्छादयति ॥ चावभिमुरौ करोति । २।३७ ॥ 'इहेमौ' इति । २।६४ ॥ वरवध्वा विः सनुदति ॥ मदुषमाणे पिष्ट्वा औक्षे प्रक्षिप्य वधुरौ परस्परं संगच्छेते । २।७१, ७२ ॥ 'ब्रह्म जज्ञान' इति अद्गुणेन वरः प्रजननदेशं सृष्टति ॥ खट्वाया उन्धावयति वरो वधूम । २।४३ ॥ अहतवस्त्रं वरवध्वा परिधापयति आचार्यः । १।१४५, ५३, ५५ ॥ वधुसीमन्ते शम्प निदधाति वरः । १।५५, ५६ ॥ ग्रीहियवौ सीमन्ते निदधाति अमन्त्रकर्म । दर्भपिच्छल्या सीमन्तं विचूतति । शणशकलेन वधुकेशान् परिवेष्टयति ॥ सर्वेण, काण्डेनाव्यं जुहोति वरः । प्रायश्चित्तमेतत् ॥ शुल्कद्रव्यं पृथक्करोति इदं तव इदं मामकीयमिति । १।३२ ॥ वाधुयं बलं ददतं वरमनुमन्वयते । १।२५—३० ॥ आचार्यस्तःप्रतिगृह्णाति । २।४१, ४२ ॥ तत् स्थानावासजति । २।४८ ॥ तत् गृहीत्या गच्छति । २।४९ ॥ तद् वृक्षं प्रतिच्छादयति । २।५० ॥ सर्वे स्नानं कुर्वन्ति । २।४५ ॥ तेन वाधुयेनाच्छादयत्यात्मानमाचार्यः । २।५१ ॥ नयं वसानः २।४४ । इति जपित्वा आचार्यो गृहं गच्छति ॥ कुमार्यौ नीयमानाया पितृगृहे रोदने सति 'जीवं ददन्ति' । १। ४६ ॥ इत्यनया 'यदीमे केशिनः' । २।५९—६२ । इति चतुर्थीकार्कर्म जुहोति । तत्रावश्रितम् । इति चतुर्थीकार्कर्म ॥

सैत्येनोत्तमिता भूमिः सूर्येणोत्तमिता द्यौः ।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्ति दिवि सोमो अधि श्रितः ॥
सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही ।
अथो नक्षत्राणामेपासुपथे सोम आहितः ॥

सोमं मन्यते पपिवान् यत् संपिपन्त्योपधिम् ।
सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याभ्राति पार्थिवः ॥
यत् त्वा सोम प्रपिबन्ति तत आ प्यायसे पुनः ।
वायुः सोमस्य रक्षिता समानां मास आकृतिः ॥
आच्छद्विधानैर्गुपितो वार्हेतैः सोम रक्षितः ।
प्राणामिच्छृण्वन्तिष्ठसि न ते अभ्राति पार्थिवः ॥
चित्तिरा उपवर्हणं चक्षुरा अभ्यजनम् ।
द्यौर्भूमिः कोश आसीद् यदयान् सूर्या पतिम् ॥
रैभ्यासीदनुदेयी नाराशंसी न्योचनी ।
सूर्याया भद्रमिद् वासो गाययैति परिष्कृता ॥
स्तोमा आसन् प्रतिधयः कुरीरं छन्द ओपशः ।
सूर्याया अधिना वराग्निरासीत् पुरोगवः ॥
सोमो वधुयुरभवदधिनास्तासुभा वरा ।
सूर्या यत् पत्ये शंसन्तीं मनसां सविताददान् ॥
मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुत च्छदिः ।
शुक्रावनद्वाहावास्तां यदयान् सूर्या पतिम् ॥
ऋक्सामाभ्यामभिहितौ गात्रौ ते सामनावैताम् ।
श्रोत्रे ते चक्रे आस्तां दिवि पन्थाश्चराचरः ॥
शुची ते चक्रे याल्या व्यानो अक्ष आहतः ।
अनो मनस्मयं सूर्यारोहत् प्रयती पतिम् ॥
सूर्याया बहनुः प्रागान् सविता यमवासृजत् ।
मघासु हन्यन्ते गावः फल्गुनीषु व्युहते ॥

यदधिना पृच्छमानावयातं
त्रिचक्रेण बहनुं सूर्यायाः ।
कैकं चक्रं वामासीत्
क देष्ट्राय तस्यधुः ॥

यदयानं शुभरपती
वरेयं सूर्यासुप ।
विधे देवा अनु तद् वामजानन्
पुत्रः पितरमृणीत पूषा ॥

द्वे ते चक्रे सूर्यं ब्रह्माण ऋतुथा विदुः ।
अथैकं चक्रं यद् गुहा तदद्वातय इद् विदुः ॥
अथमणं यजामहे सुवन्धुं पतिवेदनम् ।
धर्मारुकमिव बन्धनात् प्रेतो मुञ्चामि नामुतः ॥

प्रेतो मुञ्चामि नामुतः सुवद्वाममुतस्करम् ।
 यथेयमिन्द्र मीढ्यः सुपुत्रा सुभगासति ॥
 प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्
 येन त्वावध्नात् सविता सुशेषाः ।
 ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोके
 स्योनं ते अस्तु सहसंभलायै ॥
 भगस्त्वैतो नयतु हस्तगृह्या-
 धिना त्वा प्र वहतां रयेन ।
 गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासौ
 वशिनी त्वं विदधमा वदासि ॥
 इह प्रियं प्रजायै ते समुध्यता-
 मस्मिन् गृहे गार्हपत्याय जागृहि ।
 एना पत्या तन्वं सं स्पृशस्वाथ
 जिर्विर्विदधमा वदासि ॥
 इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वामायुर्व्यश्रुतम् ।
 क्रीडन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वस्तकौ ॥
 पूर्वापरं चरतो माययैतौ
 शिशू क्रीडन्तौ परि यातोऽर्णवम् ।
 विश्वान्यो भुवना विचष्ट
 ऋतूरन्यो विदधज्जायसे नवः ॥
 नवोनवो भवसि जायमानो-
 ह्नां केतुरुपसामेप्यमम् ।
 भागं देवेभ्यो वि दधास्यायन्
 प्र चन्द्रमस्तिरसे दीर्घमायुः ॥
 परा देहि शामुल्यं ब्रह्मभ्यो वि भजा यसु ।
 कृत्येषा पट्वती भूत्वा जाया विशते पतिम् ॥
 नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते ।
 एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्यन्धेषु घष्यते ॥
 अश्रीला तन्भयति रुशती पापयामुया ।
 पतिर्यद् यध्योऽ वाससः स्वमङ्गमभ्यर्णुते ॥
 आशसनं विशसनमथो अधिविकर्तनम् ।
 सूर्यायाः पदय रूपाणि धानि ब्रह्मेत शुम्भति ॥
 गृष्टमेतन् षट्कमपाष्टयद् विपयत्रैतदचवे ।
 मूर्त्यां यो ब्रह्मा वेद स इद् पापूयमर्हति ॥
 स इक्षन् स्योनं हरति ब्रह्मा यासः सुमद्गल्म् ।

प्रायश्चित्ति यो अध्येति येन जाया न रिप्यति ॥
 युवं भगं सं भरतं
 समृद्धमृतं वदन्ताष्टुतोद्येषु ।
 ब्रह्मणस्पते पतिमस्यै रोचय
 चारु संभलो वदतु वाचमेताम् ॥
 इहेदसाथ न परो गमाथेमं
 गावः प्रजया वर्धयाथ ।
 शुभं यतीरुक्षियाः सोमवर्चसो
 विश्वे देवाः क्रत्रिह वो मनांसि ॥
 इमं गावः प्रजया सं विशाथायं
 देवानां न मिनाति भागम् ।
 अस्मै वः पूपा मरुतश्च सर्वं
 अस्मै वो धाता सविता सुधाति ॥
 अनृक्षरा ऋजवंः सन्तु पन्थानो
 येभिः संखांयो यन्ति नो वरेयम् ।
 सं भगेन समर्यम्णा
 सं धाता सृजतु वर्चसा ॥
 यच्च वर्चो अक्षेषु सुरायां च यदाहितम् ।
 यद् गोप्यधिना वर्चस्तेनेमां वर्चसावतम् ॥
 येन महानघ्न्या जघनमधिना येन धा सुरा ।
 येनाक्षा अभ्यपिच्यन्त तेनेमां वर्चसावतम् ॥
 यो अनिधो दीदयदप्ल्वन्तर्यं
 विप्रास ईडते अध्वरेषु ।
 अपां नपान्मधुमतीरपो दा
 यामिरिन्द्रो वाद्युचे वीर्यायान् ॥
 इदमहं रुशन्तं प्राभं तनूदपिमपोहामि ।
 यो भद्रो रोचनस्तमुदचामि ॥
 आस्यै ब्राह्मणाः स्नपनी-
 ईरन्त्यवीरघ्नीरुदजन्त्यापः ।
 अर्यम्णो अग्निं पर्येतु पूषन्
 प्रतीक्षन्ते श्वशुरो देवरश्च ॥
 शं ते हिरण्यं शम्भु सन्त्वापः
 शं मेधिर्मयतु शं युगस्य सर्वां ।
 शं त आपः शतपयित्रा भवन्तु
 शम्भु पत्या तन्वं सं स्पृशस्व ॥

खे रथस्य खेऽनसः खे युगस्य शतक्रतो ।
 अपालामिन्द्र त्रिष्पूत्वाकृणोः सूर्यत्वचम् ॥
 आशासाना सौमनसं प्रजां सौभाग्यं रयिम् ।
 पत्युरनुव्रता भूत्वा सं नखस्त्रिमृताय कम् ॥
 यया सिन्धुर्नदीनां साम्राज्यं सुपुत्रे वृषा ।
 एषा त्वं सम्राज्ञ्येधि पत्युरस्तं परेत्य ॥
 सम्राज्ञ्येधि श्वशुरेषु सम्राज्युत देवृषु ।
 ननान्दुः सम्राज्ञ्येधि सम्राज्युत श्वश्र्वाः ॥
 या अकृन्तन्नवयन् याश्च तन्निरे
 या देवीरन्ताँ अभितोऽददन्त ।
 तास्त्वा जरसे सं व्ययन्त्वा-
 युष्मतीदं परि धत्स्व वासः ॥
 जीवं रुदन्ति वि नयन्त्वध्वरं
 दीर्घामनु प्रसितिं दीध्युर्नरः ।
 धामं पितृभ्यो य इदं समीरिरे
 मयः पतिभ्यो जनये परिष्वजे ॥
 स्योमं ध्रुवं प्रजायै धारयामि
 तेऽश्मानं देव्याः पृथिव्या उपस्थे ।
 तमा विघ्नानुमाद्या सुवर्चा
 दीर्घं त आयुः सविता कृणोतु ॥
 येनाग्निरस्या भूम्या
 हस्तं जग्राह दक्षिणम् ।
 तेन गृह्णामि ते हस्तं मा व्यधिष्ठा
 मया सह प्रजया च धनेन च ॥
 देवस्ते सविता हस्तं गृह्णातु
 सोमो राजा सुप्रजसं कृणोतु ।
 अग्निः सुभगां जातवेदाः
 पत्ये पत्नीं जरदष्टिं कृणोतु ॥
 गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं
 मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
 भगो अयैमा सविता पुरन्धि-
 र्महं त्वादुर्गाहंपत्याय देवाः ॥
 भगस्ते हस्तमग्रहीत् सविता हस्तमग्रहीत् ।
 पत्नी त्वमसि धर्मणाहं गृहपतिस्त्वव ॥

ममेयमस्तु पोष्या महं त्वादाद् बृहस्पतिः ।
 मया पत्या प्रजावति सं जीव शरदः शतम् ॥
 त्वष्टा वासो व्यदधाच्छुभे कं
 बृहस्पतेः प्रशिषा कवीनाम् ।
 तेनेमां नारी सविता भगश्च
 सूर्यामिव परि धत्तां प्रजया ॥
 इन्द्राम्री धावापृथिवी मातरिश्वा
 मित्रावरुणा भगो अधिनोभा ।
 बृहस्पतिर्मस्तो ब्रह्म सोम
 इमां नारीं प्रजया वर्धयन्तु ॥
 बृहस्पतिः प्रथमः सूर्यायाः
 शीर्षं केशाँ अकल्पयत् ।
 तेनेमामधिना नारीं
 पत्ये सं शोभयामसि ॥
 इदं तद्रूपं यदवस्त योषा
 जायां जिज्ञासे मनसा चरन्तीम् ।
 तामन्वर्तिष्ये सखिभिर्नवगवैः
 क इमान् विद्वान् वि चर्तत पाशान् ॥
 अहं वि ष्यामि मयि रूपमस्या
 वेददित् पदयन् मनसः कुलायम् ।
 न स्तेयमग्नि मनसोदमुच्ये
 स्वयं श्रध्नानो वरुणस्य पाशान् ॥
 प्र त्या मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद्
 येन त्वावध्नात् सविता मुशेवाः ।
 जरुं लोकं सुगमत्र पन्थां
 कृणोमि तुभ्यं सहपत्यै वधु ॥
 उग्रच्छुध्वमप रक्षो
 हनायेमां नारीं मुकृते दधात ।
 धाता विपश्चित् पतिमस्यै विवेद
 भगो राजा पुर एतु प्रजानन् ॥
 भगस्ततश्च चतुरः पादान्
 भगस्ततश्च चत्वार्युष्पलानि ।
 त्वष्टा पिपेश मध्यतोऽनु
 वर्धान्त्सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥

सुकिंशुकं बहतुं विश्वरूपं
हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम् ।
आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं
स्योनं पतिभ्यो बहतुं कृणु त्वम् ॥

अभ्रातृघ्नीं वरुणापशुघ्नीं वृहस्पते ।
इन्द्रापतिघ्नीं पुत्रिणीमास्मभ्यं सवितर्वह ॥
मा हिंसिष्टं कुमार्यं स्थूणे देवकृते पथि ।
शालाया देव्या द्वारं स्योनं कृणो वधूपथम् ॥
ब्रह्मापरं युज्यतां ब्रह्म पूर्वं
ब्रह्मान्ततो मध्यतो ब्रह्म सर्वतः ।

अनाव्याधां देवपुरां प्रपथ
शिवा स्योना पतिलोके वि राज ॥

तुभ्यमग्रे पर्यवहन्सूर्या बहतुना सह ।
स नः पतिभ्यो जायां दा अग्रे प्रजया सह ॥
पुनः पत्नीमग्निरदादायुषा सह वर्चसा ।
दीर्घायुरस्या यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥
सोमस्य जाया प्रथमं गन्धर्वस्तेऽपरः पतिः ।
तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥
सोमो ददन्नधर्वाय गन्धर्वो दददमये ।
रथि च पुत्रांश्चादादभिर्महामथो इमाम् ॥
आ वामगन्सुमतिर्वाजिनीवसू
न्यधिना ह्रस्वु कामा अरंसत ।

अभूतं गोपा मिथुना शुभस्पती
प्रिया अर्यम्णो दुर्या अशीमहि ॥

सा मन्दसाना मनसा शिवेन
रथि वेहि सर्ववीरं वचस्यम् ।
सुगं तीर्थं सुप्रपाणं शुभस्पती

स्थाणुं पथिष्ठामप दुर्मतिं ह्वत्म् ॥

या ओपधयो या नयो यानि क्षेत्राणि या यना ।
तास्त्वा यधु प्रजावतीं पत्ये रक्षन्तु रक्षसः ॥
एमं पुन्यामरुश्याम सुगं स्वस्तिवाहनम् ।
यस्मिन् वीरो न रिप्यस्यन्धेषां विन्दते वसु ॥

इदं सु मे नरः शृणुत

ययाशिषा दम्पती याममश्रुतः ।

ये गन्धर्वा अप्सरसश्च .

देवीरेपु वानस्पत्येषु येऽपि तस्थुः ।
स्योनास्ते अस्यै वध्वै भवन्तु
मा हिंसिपुर्वहंतुमुद्यमानम् ॥

ये वध्वश्चन्द्रं बहतुं यक्ष्मा यन्ति जनां अनु ।
पुनस्तान् यज्ञिया देवा नयन्तु यत आगताः ॥
मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।
सुगेनं दुर्गमतीतामप द्रान्त्वरातयः ॥

सं काशयामि बहतुं ब्रह्मणा
गृहैरघोरेण चक्षुषा मित्रियेण ।
पर्याणद्धं विश्वरूपं यदस्ति
स्योनं पतिभ्यः सविता तत् कृणोतु ॥

शिवा नारीयमस्तमागन्निमं
धाता लोकमस्यै विदेश ।

तामर्यमा भगो अधिनोभा
प्रजापतिः प्रजया वर्धयन्तु ॥

आत्मन्वत्युर्वरा नारीयमागन्
तस्यां नरो वपत वीजमस्याम् ।

सां चः प्रजां जनयद्दक्षणाभ्यो
विभ्रती दुग्धमृषभस्य रेतः ॥

प्रति तिष्ठ विराडसि विष्णुरिवेह सरस्वति ।
सिनीवालि प्र जायतां भगस्य सुमतावसत् ॥
उद् व ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।
मादुष्कृतौ न्येनसावघ्न्यावशुनमारताम् ॥

अघोरचक्षुरपतिघ्नी स्योना
शग्मा सुशेया सुयमा गृहेभ्यः ।
वीरसूदैवृकामा सं
त्वयैधिपीमहि सुमनस्यमानां ॥

अदेवृघ्न्यपतिघ्नीहैधि
शिवा पशुभ्यः सुयमा सुवर्चाः ।

प्रजावती वीरसूदैवृकामा
स्योनेमममिं गार्हपत्यं सपर्य ॥

उत्तिष्ठेतः किमिच्छन्तीदमाणा
 अहं त्वेडे अमिभूः स्वाद् गृहान् ।
 शून्यैपी निर्रुते याजगन्धो-
 त्तिष्ठाराते प्र पत मेह रंस्थाः ॥
 यदा गार्हपत्यमसपर्यंत पूर्वमग्निं वधूरियम् ।
 अथा सरस्वत्यै नारि पितृभ्यश्च नमस्कुरु ॥
 शर्म वर्मतदा हरस्यै नार्या उपस्तरे ।
 सिनीवालि प्र जायतां भगस्य सुमवावसत् ॥
 यं बल्वजं न्यस्यथ चर्म चोपस्तृणीयन् ।
 तदा रोहतु सुप्रजा या कन्या विन्दते पतिम् ॥
 उपस्तृणीहि बल्वजमधि चर्मणि रोहिते ।
 तत्रोपविश्य सुप्रजा इममग्निं सपर्यतु ॥
 आ रोह चर्मोप सीदामिमेप
 देवो हन्ति रक्षांसि सर्वा ।
 इह प्रजां जनय पत्ये अस्मै
 सुज्यैष्ठयो भवत् पुत्रस्त एपः ॥
 वि तिष्ठन्तां मातुरस्या उपस्था-
 नानारूपाः पशवो जायमानाः ।
 सुमङ्गल्युप सीदेमग्निं
 संपत्नी प्रति भूपेह देवान् ॥
 सुमङ्गली प्रतरणी गृहाणां
 सुशेवा पत्ये शशुराय शम्भूः ।
 स्योना श्वश्र्वै प्र
 गृहान् विशोमान् ॥
 स्योना भव शशुरेभ्यः स्योना पत्ये गृहेभ्यः ।
 स्योनास्यै सर्वस्यै विशेः स्योना पुष्टायैषां भव ॥
 सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।
 सौभाग्यमस्यै दत्त्वा दौर्भाग्यैर्विपरेतन ॥
 या दुर्हार्दो युवतयो याश्चेह जरतीरपि ।
 वचो न्यस्यै सं दत्ताथास्तं विपरेतन ॥
 रुक्मप्रसारणं बह्वं विश्वा रूपाणि विभ्रतम् ।
 आरोहत् सूर्या सावित्री बृहते सौभाग्या कम् ॥
 आ रोह तरुपं सुमनस्यमानेह
 प्रजां जनय पत्ये अस्मै ।

इन्द्राणीव सुबुधा बुध्यमाना
 ज्योतिरमा उपसः प्रति जागरासि ॥
 देवा अग्रे न्यपद्यन्त पत्नीः
 समरपृशन्त तन्वस्तनूमिः ।
 सूर्येव नारि विश्वरूपा महित्वा
 प्रजावती पत्या सं भवेह ॥
 उत्तिष्ठेतो विश्वावसो
 नमसेडामहे त्वा ।
 जामिमिच्छ पितृपदं न्यक्तां
 स ते भागो जनुपा तस्य विद्धि ॥
 अप्सरसः सधमादं मदन्ति
 हविर्धानमन्तरा सूर्यं च ।
 तास्ते जनित्रममि ताः परेहि
 नमस्ते गन्धर्वर्तुना कृणोमि ॥
 नमो गन्धर्वस्य नमसे
 नमो भामाय चक्षुपे च कृष्णः ।
 विश्वावसो ब्रह्मणा ते
 नमोऽमि जाया अप्सरसः परेहि ॥
 राया वयं सुमनसः
 स्यामोदितो गन्धर्वमावीवृताम ।
 अगन्स देवः परमं सधस्य-
 मगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥
 सं पितरावृत्तिये सृजेथां
 माता पिता च रेतसो भवायः ।
 मर्य इव योषामधिरोहयैनां
 प्रजां कृण्वाथामिह पुप्यतं रयिम् ॥
 तां पूषं छिद्यतमामेरवस्य
 यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति ।
 या न ऊरू उदती विश्रयाति
 यस्यामुशन्तः प्रहरेम शेषः ॥
 आ रोहोरमुप धत्स्य हस्तं
 परि प्वजस्य जायां सुमनस्यमानः ।
 प्रजां कृण्वाथामिह मोदमानौ
 दीर्घं वामायुः सविता कृणोतु ॥

आ वां प्रजां जनयतु प्रजापति-
 रहोरात्रान्यां समनक्त्वर्यमा ।
 अदुर्मङ्गली पतिलोकमा विशेषं
 शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
 देवैर्दत्तं मनुना साक्रेतद्
 वाधूयं वासो वध्वश्च वक्षम् ॥
 यो ब्रह्मणे चिकितुषे ददाति
 स इद्रक्षांसि तल्पानि हन्ति ॥
 यं मे दत्तो ब्रह्मभागं वधूयो-
 र्वाधूयं वासो वध्वश्च वक्षम् ।
 युवं ब्रह्मणेऽनुमन्यमानौ
 बृहस्पते साकमिन्द्रश्च दत्तम् ॥
 स्योनायोनेरधि बुध्यमानौ
 हसामुदौ महसा मोदमानौ ।
 सुगू सुपुत्रौ सुगृहौ
 तरायो जीवावुपसो विभातीः ॥
 नवं वसानः सुरभिः सुवासा
 उदागां जीव उपसो विभातीः ।
 आण्डात् पतत्रीवामुक्षि
 विश्वस्मादेनसरपरि ॥
 शुम्भनी चायापृथिवी अन्तिमुन्ने महिभ्रते ।
 आपः सप्त सुसुयुर्देवीस्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः ॥
 सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।
 ये भूतस्य प्रचेतसत्तेभ्य इदमकरं नमः ॥
 य ऋते चिदमिध्रिषः
 पुरा जयुभ्य आवृदः ।
 संघाता संधि मघवा पुरुवसु-
 र्निष्कर्ता विहुतं पुनः ॥
 अपास्मत्तम उच्छतु नीलं
 पिशङ्गसुत लोहितं यत् ।
 निर्दहनी या पृषातक्वस्मिन्
 तां स्थाणायप्या सजामि ॥
 यायतीः पृत्वा उपघासने
 यायन्तो राशो वरुणस्य पाशाः ।

न्यूद्धयो या अंसमृद्धयो या
 अस्मिन् ता स्थाणावधि सादयामि ॥
 या मे प्रियतमा तनूः
 सा मे विभाय वाससः ।
 तस्याग्नि त्वं वनस्पते
 नीधिं कृणुष्व मा वयं रिपाम ॥
 ये अन्ता यावतीः सिचो
 य ओतवो ये च तन्तवः ।
 वासो यत् पत्नीभिरुतं
 तन्नः स्योनमुप स्पृशात् ॥
 उशतीः कन्यला इमाः पितृलोकान् पतिं यतीः ।
 अथ दीक्षामस्वस्त स्वाहा ॥
 बृहस्पतिनावसृष्टां विश्वे देवा अधारयन् ।
 वर्चो गोषु प्रविष्टं यत् तेनेमां सं सजामसि ॥
 बृहस्पतिना० ।
 तेजो गोषु प्रविष्टं यत् तेन० ॥
 बृहस्पतिना० ।
 भगो गोषु प्रविष्टो यस्तेन० ॥
 बृहस्पतिना० ।
 यशो गोषु प्रविष्टं यत् तेन० ॥
 बृहस्पतिना० ।
 पयो गोषु प्रविष्टं यत् तेन० ॥
 बृहस्पतिनावसृष्टां विश्वे देवा अधारयन् ।
 रसो गोषु प्रविष्टो यस्तेनेमां सं सजामसि ॥
 यदीमे केशिनो जना गृहे ते
 समनर्तिपू रोदेन कृण्वन्तोऽधम् ।
 अमिष्टया तस्मादेनसः
 सविता च प्र मुञ्चताम् ॥
 यदीयं दुहिता तव विफेदय-
 रुदद् गृहे रोदेन कृण्वत्पयम् ।
 अमिष्टया० ॥
 यजामयो यशुपतवो गृहे ते
 समनर्तिपू रोदेन कृण्वतीरपम् ।
 अमिष्टया० ॥

यत्ते प्रजायां पशुषु यद्वा
गृहेषु निष्ठितमघृष्टिद्विररुचं कृतम् ।
अग्निष्ट्वा तस्मादेनसः
सविता च प्र मुञ्चताम् ॥

इयं नार्युप ब्रूते पूर्यान्यावपन्तिका ।
दीर्घायुस्तु मे पतिर्जीवाति शरदः शतम् ॥
इहेमाविन्द्र सं जुद चक्रवाकेव दम्पती ।
प्रजयैनौ स्वस्तकौ विश्वमायुर्व्यभुताम् ॥
यदासन्द्यामुपधाने यद्वोपयासने कृतम् ।
विवाहे कृत्यां यां चक्रुरात्माने तां नि दध्मसि ॥
यद् दुष्कृतं यच्छमलं विवाहे बहतौ च यत् ।
तत् संभलस्य कम्बले मृज्महे दुरितं वयम् ॥
संभले मलं सादयित्वा कम्बले दुरितं वयम् ।
अभूम यज्ञियाः शुद्धाः प्र ण आयुषि तारिषत् ॥
कृत्रिमः कण्टकः शतदन् य एषः ।
अपास्याः केदयं मलमप शीर्षण्यं लिखात् ॥

अङ्गादङ्गाद् वयमस्या
अप यश्चं नि दध्मसि ।
तन्मा प्रापत् पृथिवीं मोत
देवान् दिवं मा प्रापदुर्वन्तरिक्षम् ।
अपो मा प्रापन्मलमेतदग्ने
यमं मा प्रापत् पितृञ्च सर्वान् ॥
सं त्वा नह्यामि पयसा पृथिव्याः
सं त्वा नह्यामि पयसौपधीनाम् ।
सं त्वा नह्यामि प्रजया धनेन
सा संनद्धा सनुहि वाजमेमम् ॥
अमोऽहमसि सा त्वं सामाहः
मस्युक्त्यं द्यौरहं पृथिवी त्वम् ।
ताविह सं भवाव
प्रजामा जनयावहे ॥

जनियन्ति नावप्रवः पुत्रियन्ति सुदानवः ।
अरिष्टासू सचेवहि बृहते वाजसातये ॥
ये पितरो वधूदर्शा इमं बहतुमागमन् ।
ते अस्यै यथै संपत्न्यै प्रजावच्छर्म यच्छन्तु ॥

वेदं पूर्वागन् रशनायमाना
प्रजामस्यै द्रविणं चेह दत्त्वा ।
तां बहन्धगतस्यानु पन्थां
विराडियं सुप्रजा अत्यजैपीत् ॥

प्र बुध्यस्व सुबुधा बुध्यमाना
दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ।
गृहान् गच्छ गृहपत्नी यथासौ
दीर्घं त आयुः सविता कृणोतु ॥

दुहितृभिवाहः पित्रा कर्त्तव्यः इत्यत्र
त्वष्टृकृतो दुहितृभिवाहः लिङ्गम्

त्वष्टा दुहित्रे बहतुं कृणोति
तेनेदं विश्वं भुवनं समेति ।
यमस्य माता पर्युह्यमाना
महो जाया विवस्वतो ननाश ॥

अस्य मन्त्रस्य 'अपागृह्ण' (१८।२।३३) इति
उपरि वक्ष्यमाणस्य च अर्थविवरणरूपा आख्यायिका
बृहदेवतानुक्रमणिकाकारेण स्पष्टं प्रदर्शिता । 'अभवन्मि-
थुनं त्वष्टुः सरण्युस्त्रिंशिराश्च ह । स वै सरण्युं प्रायच्छत्
स्वयमेव विवस्वते ॥ ततः सरण्युं जज्ञाते यमपम्यौ
विवस्वतः । तौ चाप्युभौ यमौ स्याता जयायास्ताभ्यां तु
वै यमः ॥ दृष्ट्वा भर्तुः परोशं तु सरण्युः सदृशीं स्त्रियम् ।
निक्षिप्य तशुगं तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ॥ अविशता
विवस्वास्तु तस्यामवनयन्मनुम् । राजर्षिरभवत्सोऽपि विव-
स्वानिव तेजसा ॥ स विशाय त्वपक्रान्तां सरण्युं त्वश्व-
रूपिणीम् । त्वार्ष्टीं प्रति जगामानु अश्वो भूत्वा सलक्षणः ॥
सरण्युश्च विवस्वन्तं विदित्वा ह्यरूपिणम् । मैथुनायोप-
चक्राम तां चाश्वमारुरोह सः । ततस्तयोस्तु योगेन शुक्रं
तदपतत् शुवि । उपजिप्रति सा त्वश्व तच्छुक्रं गर्भ-
काम्यया ॥ आघ्रातमात्राच्छुक्रात्तु कुमारौ संभभूवतुः ।
नासत्यश्चैव दसश्च यौ तु तावभिनोविति ॥' त्वष्टा सिक्तस्य
रेतसः पुरुषाद्याकारनिर्माता देव उच्यते । 'यावच्छो वै
रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विक्रोति' (तैत्ति. १।५।

(१) अक्षं. १८।१।५३ ; क्षमं. १०।१०।१ ति तेनेदं
(तीतीद) ; नि. १।२।१.

१।२) इत्यादिश्रुतेः । एतन्नामको देवः दुहित्रे स्वदुहितुः पुण्याः सरण्यः । पंष्ठयथे चतुर्थी । बहंतु विवाहं कृणोति करोति इति तेन कारणेनेदं विश्वं भुवनं भूतजातं समेति संगतमभूत् । तदिदृक्षया इति शेषः । यमस्य देवस्य माता जनयित्री सरण्युः पर्युद्धमाना परिवाहं उद्राहं त्वष्ट्र पित्रा क्रियमाणा । महः महतः अतिशयितप्रभावस्य विवस्वतः सूर्यस्य जाया सरण्युः ननारा अदर्शनं तिरोधानं प्राप्ता । 'अपागृह्णमृतां मर्त्येभ्यः' (१८।२।३३) इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र निरुक्तम्— 'त्वष्टा दुहितुर्वहन् करोतीतीदं सर्वं भुवनं समेति । यमस्य माता पर्युद्धमाना महतो जाया विवस्वतो ननारा । रात्रिरादित्यस्य । आदित्योदयेऽन्तर्धीयते' (नि. १२।११) इति ।

असा.

अपागृह्णमृतां मर्त्येभ्यः

कृत्वा सवर्णामदधुर्विवस्वते ।

उताश्विनावभरद् यत् तदासी-

दजहादु द्वा मिथुना सरण्युः ॥

'त्वष्टा दुहित्रे' (१।५३) इत्यत्र इतिहासोऽभिहितः । सोऽत्र ऋगर्थप्रतिपत्त्ये पुनः स्मार्यते । त्वष्टु-दुहिता सरण्युर्नाम विवस्वतः आदित्यात् यमी मिथुनी जनयाचकार । तौ च यमलौ यमश्च यमी चेत्याहुरैतिहासिकाः । माध्यमिकोऽग्निर्माध्यमिका वाक् चेति नैरुक्ताः । ततः सरण्युस्तत्तेजः असहमाना स्वसमानरूपां अन्यां प्रतिनिधाय आश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव । सोऽपि विवस्वान् सत्यान् अश्वेभ्यस्त्वं कृत्वा सां सप्रभयद् । सतः अश्विनौ जहाते । प्रतिनिहितायां सवर्णायां विवस्वत आदित्यात् मनुजं इत्ययमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । मर्त्येभ्यः मरणधर्मस्यो मनुष्येभ्यः अमृतान् मरणधर्मरहितान् आत्मनः देवा अपागृह्णन् तिरोहितानुपुर्वन् । अमृतत्वप्रापकं स्वकीयं रूपं देवा मनुष्येभ्यः प्राच्छादयन् । तथा सवर्णां समानरूपां अन्यां द्विपं कृत्वा विवस्वते आदित्याय अदधुः अधारयन् । प्रापच्छतित्वर्थः । उत अपि च सरण्यया यत् आश्वं रूपं तदानीं स्वीकृतमासीत् तत् अधिनी अमरत्

समभरत् । उदपादयदित्यर्थः । यद्वा अश्वमृतयोः सरण्यु-विवस्वतोर्पुद् रेत आसीत् तद् अश्विनावजनपदित्यर्थः । सा च सरण्युः त्वष्टुदुहिता निर्गमनसमये द्वा द्वौ मिथुना मिथुनौ स्त्रीपुंसान्मकौ अजहात् पर्यंत्यजत् । उद्यब्दः अवधारणे । असा.

प्राजापत्यायाः सूर्याया विवाहः सोमेन

प्रैजापतिर्यै सोमाय राहो दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम् । तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छन् । तस्या एतत्सहस्रं वहतुमन्याकरोद्यदेतदाश्विनमित्या-चक्षते । अनाश्विनं ह्येव तद्यद्वाक्सहस्रम् । तस्मात्सहस्रं वैव शंसेद्भूयो वा ॥

पुरा कदाचित् प्रजापतिः काचिद्दुहितरं सोमाय राहो प्रायच्छत् विवाहार्थं दातुमुद्युक्तवान् । कीदृशीं दुहितरं सूर्यामित्येतन्नामधेययुक्तं सावित्रीं सवित्रा लब्धाम् । यद्यप्येया सवितुः पुत्री तथापि स्नेहातिशयेन प्रजापते-दुहितेत्युच्यते । तस्यै दुहित्रे तन्नामार्थं सर्वे देवा वरा भूत्वा प्रजापतेः सकाशमागमन् । स च प्रजापतिस्तस्यै दुहितृत्वाभागे एतत् वक्ष्यमाणं ऋचां सहस्रं बहंतुं अन्याकरोत् । वहनस्य विवाहस्यालङ्कारार्थं मात्रस्यार्थं च वरस्य पुरतो वहनीयो हरिद्रागुडादिमङ्गलद्रव्यसंघो बहंतुः यदेतद्वक्सहस्रं याशिका आश्विनसहस्रमित्याचक्षते तत्सहस्र-मेव बहतुरूपेण प्रत्यभिशातवान् । स देवानां मध्ये यो वरः आश्विनशस्त्रमन्त्रान् एक एव पठति तस्मै दास्यामीति प्रतिशातवानित्यर्थः । सहस्रादर्वाचीना ऋचो यस्मिन् शस्त्रे वादयन्सहस्रं वादयन् यदस्ति वादयन्शस्त्र-मेव । यस्मात् आश्विनं सहस्रं प्रजापतिरङ्गीकृतवान्, तस्माद्दोता सहस्रमेव शंसेत् । ततोऽप्यधिकं वा शंसेत्, न तु न्यूनम् । ऐत्राशा.

पुत्रमहिमा विवाहकर्तव्यनाज्ञापकः

हंरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐश्याको राजाऽपुत्र आस । तस्य ह शतं जाया बभूवुः । तासु पुत्रं न लेभे । तस्य ह पर्वतनारदो गृह ऊपतुः । स ह नारदं प्रपच्छ ॥

(१) जयं. १८।३।३३ ; ऋसं. १०।१।०।२ इत्या (इत्वी) २५ (२६) ; नि. १।३।१०.

(१) ऐमा. १।१।१.

(२) ऐमा. १।१।१.

हरिश्चन्द्रो नाम राजर्षिः 'प्रस्कण्वहरिश्चन्द्राष्टुपी'
इति पाणिनिना सूत्रितत्वात् । स च वेधतो वृषतेः पुनः
इधवाकुशंशोद्भवो राजा पुत्रहीन आस । स च शत-
संख्यानां जायानां मध्ये कस्याचिदपि जायायां पुत्रं न
लेभे । तस्य राज्ञो गृहे पर्वतनारदनामानो धौ ऋषीं तौ
निवासं चक्रतुः । तयोर्मध्ये नारदमृषिमेतया गार्थया
राजा पप्रच्छ । ऐत्रासा,

यं न्विमं पुत्रमिच्छन्ति ये विजानन्ति ये च न ।
किंस्वित्पुत्रेण विन्दते तन्म आचक्ष्व नारदेति ॥
तां गाथां दर्शयति-यमिति । ये देवमनुष्यादयो
विजानन्ति विवेकज्ञानयुक्ताः, ये च पश्चादयो न
विजानन्ति विवेकज्ञानरहिताः । ते सर्वेऽपि नु क्षिप्रं यमिमं
पुत्रमिच्छन्ति तेन पुत्रेण किंस्विद्विन्दते किंनाम फलं पिता
लभते हे नारद मे ममं तत्फलमाचक्ष्व इति राज्ञः प्रश्नः ।
ऐत्रासा,

स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच ॥
तस्योत्तरमवतारयति । स नारदः एकया गाथया पृष्टः
सन् दशभिर्गाथाभिः प्रत्युत्तरमुक्तवान् । ऐत्रासा,

ऋणमरिमन्संनयत्यमृतत्वं च गच्छति ।
पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैर्जीवतो मुखम् ॥
उत्पन्नस्य सुखेन जीवतः पुत्रस्य मुखं पिता यदि
पश्येत, तदानीमस्मिन् पुत्रे स्वकीयमूणं लौकिकं वैदिकं
च संनयति सम्यगवस्थापयति । लौकिकस्यावस्थापनात्
पुत्रचौत्रादिभिरूणं प्रत्यर्पणीयमिति स्मृतिकारा आहुः ।
वैदिकं तु 'त्रिभिर्ऋणवा जायते' इत्यादिश्रुत्युक्तं पूर्व-
मेवोदाहृतम् । तस्य च पुत्रावस्थापनं संप्रतिनामकेन कर्मणा
संपद्यते । तच्च कर्म याज्ञसनेयिभिरुप्रातम्— 'अथातः
संप्रतिर्वेदा प्रैथ्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं
लोक इति । स पुत्रः प्रत्याहाह ब्रह्माह यज्ञोऽहं लोकः'
इति । ब्रह्म मया कर्तव्यं वेदाध्ययनं मयाऽनुष्ठेया यज्ञाश्च
मया सपाद्या उत्तमा लोकाश्चेत्येतत्सर्वं पुत्रेण त्वयैव
संपादनीयमिति पितृवाक्यस्यार्थः । सर्वमहं सपादयिष्या-
मीति । पुनर्वाक्यस्यार्थः । अत्राप्यारण्यकप्राण्डे संक्षिप्य
संदर्शयिष्यते— 'सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः
प्रतिधीयते' इति । एवमूणं पुत्रे समर्पयति । तथैवामृतत्वं

मरणरहितं मुक्तिपदं च गच्छति । पुत्रार्पितलौकिक-
वैदिकभारस्याविभेन तत्त्वज्ञानसंपादनात् ।

ऐत्रासा,
यावन्तः पृथिव्यां भोगा यावन्तो जातवेदसि ।
यावन्तो अप्सु प्राणिनां भूयान्पुत्रे पितुस्ततः ॥
पृथिव्यां भोगाः सस्यनिवासादयः । जातवेदसि अग्नौ
भोगा दहनपचनादयः । अप्सु भोगाः स्नानपानादयः ।
प्राणिनामेते सर्वे भोगा यावन्ताः सन्ति ततः तावद्भ्यः
सर्वेभ्यो भोगेभ्यो भूयान्मधिकः पितुः पुत्रे भोगो
विद्यते, अत्यन्तमुत्तरेतत्त्वात् । तथा चाऽऽहुः—
'पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्यां नापरं सुखदुःखयोः' इति ।
ऐत्रासा,

शश्वत्पुत्रेण पितरोऽस्यायन्वहुलं तमः ।
आत्मा हि जज्ञ आत्मनः स इरावत्यंतिवारिणी-॥
पितरो जनका उत्पन्नेन पुत्रेण शश्वत् सर्वदा लोकद्वये-
ऽपि बहुलमभ्यधिकं तमः देहिकमामुष्मिकं च दुःखमत्या-
पन्नतिक्रामन्ति । तथा च बौधायन आह—'पुदिति नरकः
स्याख्या दुःखं च नरकं विदुः । पुत्रलगाणाततः पुनर्मिहे-
च्छन्ति पत्य च ॥' इति । किंच, हि यस्मात्कारणात् पितुः
पुत्र उत्पन्न इत्युक्ते सति पिता स्वस्मात् स्वयमेव जज्ञे
उत्पन्न इत्युक्तं भवति । ततः पिता यथा स्वयं स्वकीयं
दुःखं विनाशयति तथा पुत्रोऽप्येतद्बहुलं विनाशयतीति
द्रष्टव्यम् । तस्मात्स पुनः इरावत्यन्नयुक्ताऽतिवारिणी नदी-
समुद्रादेरतितरणहेतुनीरिति शेषः । यथा नौः दुर्घटं
नचादिकं तारयति एतं पुत्रोऽप्यैहिकमामुष्मिकं च दुःखं
तारयतीत्यर्थः । ऐत्रासा,

किं नु मलं किमजिनं किमु इमश्रुणि किं तपः ।
पुत्रं ब्रह्माण इच्छध्वं स वै लोकोऽवदावदः ॥
अत्र मलाजिनश्चक्षुतपःशब्दैराश्रमचतुष्टयं विव-
क्षितम् । मलरूपाभ्यां शुद्धं (क) शोणितान्या संयोगा-
न्मलशब्देन गार्हस्थ्यं विवक्षितम् । कृष्णाजिनसंयोगात्
अजिनशब्देन ब्रह्मचर्यं विवक्षितम् । धौरकर्मराहित्यात्
इमश्रुशब्देन वानप्रस्थ्यं विवक्षितम् । इन्द्रियनिग्रहसम्पन्नावा-
त्तपःशब्देन पारिव्राज्यं विवक्षितम् । मलं गार्हस्थ्यं किं
नु किं नाम सुखं करिष्यति न किंचिदित्यर्थः । एवमुत्तर-

प्रापि योज्यम् । हे ब्रह्माणो विप्रा विप्रशत्रियायाः सर्वे यूयं
मुखहेतुत्वात् पुत्रमिच्छन्वम् । स वै स एव पुत्रोऽवदा-
वदो लोकः । वदितुमयोग्यानि निन्दावाक्यानि अवदाः,
तैर्वास्वैर्नोधते न कथ्यते इत्यवदावदः । एवं प्रपदेन तेन
कथ्यते इति । अवदावदो दोषराहित्याभिन्दानहं इत्यर्थः ।
तादृशो लोको भोगहेतुः पुत्रः । तस्मादाश्रमेभ्योऽप्या-
धिक्येन पुत्रेच्छा कर्तव्या । यद्यपि हरिश्चन्द्र एवान्न प्रष्टो
तथापि तेन सह ऋषीणां बहूनां सभायामवस्थानात्
ब्रह्मण इति संबोधनम् । ऐत्रासा,

अन्नं ह प्राणः शरणं ह वासो

रूपं हिरण्यं पशवो विवाहाः ।

सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता

ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् ॥

अन्नादयो लोके सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धाः । तथाहि, शरीरे
प्राणावस्थितिहेतुत्वात् अन्नमेव प्राणः । वासः श्रौतोपद्रवा-
द्रक्षकत्वेन शरणं गृहसमानम् । हिरण्यं कर्माभरणादिकं
दृष्टिप्रियत्वाद्द्रवसंपादकम् । पशवो गवाश्वादयो विवाह-
विशेषेण निर्वोहकाः । जाया भोगे सहकारित्वात् सखा
ह सखिस्वरूपैव । एवमेते सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धा अपि
सात्कालिकं अल्पमेव सुखं प्रपच्छन्ति । दुहिता ह पुत्रीति
कृपणं केवलदुःखकारित्वाद्दैन्यहेतुः । तथा च स्मर्यते—
'संभवे स्वन्नदुःखकारिका संप्रदानसमयेऽर्थहारिका ।
यौवनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः ॥'
इति । पुत्रो ह पुत्रस्तु ज्योतिःस्वरूपं तमोनिवारकत्वेन
स हि पितरं परमे व्योमन् ऋष्ये आकाशे पश्यन्नस्वरूपे
अवस्थानयति । 'आकाशस्तच्छिद्नात्' (ब्रह्म. १।१।२२)
इत्यनेन न्यायसूत्रेण आकाशाद्योमादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वं
निर्णीतम् । पुत्रस्य च ब्रह्मज्ञानहेतुत्वं पूर्वमेव 'अमृतत्वं
च गच्छति' इत्यत्र प्रतिपादितम् ।

ऐत्रासा,

पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् ।

तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥

पर्युः आकारद्रव्यमासि । वर्तमानपुरगाकारः एकः,
रेतोरूपेण गर्भाकारो द्वितीयः । जायाया अपि आकार-
द्रव्यमासि । पतिरुपमाकारं प्रति जाया भवति । गर्भ-

रूपमाकारं प्रति माता भवति । अतः स तादृशः पतिः
स्वयं रेतोरूपेण गर्भो भूत्वा पूर्वमवस्थितां जायां भविष्य-
दाकारेण मातरं सतीं प्रविशति । तस्यां मातरि पुनर्नवो
भूत्वा पूर्वमन्यस्यां मातरि उत्पन्नो जटः । इदानीं
पुनर्नूतनबालो भूत्वा तस्यामिदानींतन्यामस्यां मातरि गर्भ-
पाके सति दशमे मास्युत्पद्यते । तस्मात्पुत्रः स्वस्मादन्यो
न भवति । ऐत्रासा,

तज्जायां जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ।

आभूतिरेया भूतिर्बीजमेतन्निधीयते ॥

यत् यस्मात्कारणात् अस्यां गर्भधारिण्यां अयं पित्त
पुत्ररूपेण पुनर्जायते तत् तस्मात्कारणात् लोकप्रसिद्धा या
जायाऽस्ति सा जायते अस्यां इति व्युत्पत्त्या जायाशब्द-
वाच्या भवति । किंच एषा भूत्याभूतिशब्दाभ्यामभिधीयते ।
भवत्यस्यां पुत्ररूपेण पतिरित्येया भूतिशब्दवाच्या, रेतो-
रूपेणागस्य अस्यां पुत्ररूपेण भवतीत्याभूतिशब्दवाच्या ।
एतत् एतस्यां स्त्रियां बीजं रेतोरूपं निधीयते प्रक्षिप्यते,
तस्मादुक्ता शब्दा उपपद्यन्ते । ऐत्रासा,

देवाश्चैतामृपयश्च तेजः समभरन्महत् ।

देवा मनुष्यान्नुवन्नेपा यो जननी पुनः ॥

एतां एतस्यां योषिति देवाश्च महर्षयश्च स्वकीयं
महत्तेजो रेतोरूपं सारं समभरन् पुत्रोत्पादनाय संपादित-
वन्तः । स्वयमेव संपाद्य ततो मनुष्यानित्यनुवन् । हे
मनुष्या येयमिदानीं जायारूपेण वर्तते सेयं पुनर्वो
सुप्ताकं पुत्ररूपे जन्मनि जननी भवति । ऐत्रासा,

नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तरस्ये पशवो विदुः ।

तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधिरोहति ॥

लोको लोकजन्यं सुगमपुत्रस्य नास्ति । न हि पुत्र-
दर्शनेन यस्मान् तदन्यदर्शनेन क्वचिदपि दृश्यते इति
यदस्ति तत् सर्वं गोमहिष्यादयो जानन्ति यस्मात् तस्मा-
देव कारणात् पशुजातो जातः पुत्रो यत्नः स्वकीयां मातरं
मगिनीं वा पुत्रोत्पादनार्थमधिरोहति । ऐत्रासा,

एष पत्या उरुगायः सुशेवो

यं पुत्रिण आक्रमन्ते विशोकाः ।

तं पदयन्ति पशवो ययांसि च

तस्मात्ते मात्राऽपि मिथुनी भयन्ति ॥

निधिः । तादृशः ऋषीणां संबन्धी यो वेदाख्यो निधिः
तस्य गोपायिता इति वेदं अनूच्यमानं आहुः बुधाः ।
अतस्तेषां प्रवचनं धनमिति गम्यते । शत्रासा.

पतिप्रतिष्ठितत्वात् स्त्रीणां कर्तव्यं विवाहः

तद्दु हापि कुमार्यः परीयुर्भगस्य भजामहा
इति । या ह वै सा रुद्रस्य स्वसाऽम्बिका नाम
सा ह वै भगस्येष्टे । तस्माद्दु हापि कुमार्यः
परीयुर्भगस्य भजामहा इति ॥

अस्य परिगमनस्य भगप्रसिद्धित्वेत्त्वमुपपादयति—तद्दु
हापीति । तत् तदा कुमार्यः अपि तममिमुक्तप्रकारेण
परीयुः भगस्य सौभाग्यस्य । कर्मणि पठ्यी । सौभाग्यं
भजामहै प्राप्नुयामहै इति अनेनाभिप्रायेण । यो ह वा
इति । अम्बिका नाम या खलु रुद्रस्य स्वसा सा भगस्य
इष्टे सौभाग्यस्य स्वामिनी भवति । तस्मात् अम्बिका-
सहितस्य रुद्रस्य संबन्धिनि कर्मणि भगप्राप्तिकामाः
कुमार्योऽपि परीयुरित्यर्थः । शत्रासा.

तौसामुतासां मन्त्रोऽस्ति । त्र्यम्बकं यजामहे
सुगन्धिं पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितो
मुक्षीय मामुत इति । सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्य-
स्तदाह । मामुत इति पतिभ्यस्तदाह । पतयो ह्येव
स्त्रिये प्रतिष्ठा । तस्मादाह मामुत इति ॥

कुमारीणां परिगमने अन्योऽपि मन्त्रो विद्यत इत्याह—
तामामिति । आमां पूर्वोक्तानां तासां कुमारीणामपि परि-
गमने अन्यो मन्त्रो विद्यते । कः पुनरसाविति तं पठति—
स्यम्भरमिति । पतिर्विद्यते लभ्यते अनेन इति पतिवेदनो
रुद्रः । अन्यदुक्तार्थम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्यमाह—
सा यदित इति । इदंशब्देन पितृकुलं परमृश्यते । इतः
अस्मात् पितृकुलात् ज्ञातिभ्यः सकाशादहं मुक्षीय मुक्ता
भ्यामम् । अमुनः अमुन्मात् बुद्ध्यात् पतिव्रतत्वात् मा
मुक्षीय निप्रयुक्ता न भवेयमिति तात्पर्यार्थः । पतयो
क्षेपेति । अग्निहोत्रादिभेदेषु पत्या सहैव स्त्रिया अधि-
कारः न तु स्यात्तन्वेण, हि यतः अतः स्त्रीणां पतय एव
प्रतिष्ठा आश्रयभूता इत्यर्थः । शत्रासा.

जायधैत्र पुरुषः पूर्णो भवति

सं रोक्ष्यन् जायामामन्त्रयते । जाय एहि स्यो
रोहावेति । रोहावेत्याह जाया । तद्यज्जायामामन्त्र-
यते । अर्धो ह वा एष आत्मनो यज्जाया । तस्मा-
द्यावज्जायां न विन्दते नैव तावत्प्रजायतेऽसर्वो
हि तावद्भवति । अथ यदैव जायां विन्दतेऽथ
प्रजायते तर्हि हि सर्वो भवति । सर्व एतां गतिं
गच्छानीति तस्माज्जायामामन्त्रयते ॥

रोहणकाले जायामन्त्रणं विधत्ते—स रोक्ष्यन्निति ।
रोहणं करिष्यन् हे जाये एहि आगच्छ स्वः स्वर्गं रोहाव
आरोहणं कर्त्वावेति । जायायाः प्रत्युक्तिं दर्शयति—
रोहावेत्याह जायेति । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां जाया-
सहितस्य संपूर्णावयवत्वं प्रतिपादयन्न जायाऽऽमन्त्रणं
विधत्ते—तद्यदिति । प्रथमपयाये असर्वं इति परिच्छेदः
असंपूर्ण इत्यर्थः । ह यस्मात् यजमानस्य अर्धः एषः
यत् जाया आत्मनः, तदभावे प्रजोत्पन्नभावः, यदा
जायासाहित्यं तदा प्रजोत्पादनक्षमत्वम् । तथा च सर्वं
संपूर्णावयवोऽस्त्वित्याह—एतां गतिमिति । एतां यूप-
रोहणलक्षणं गतिं गच्छानि प्राप्रवानीत्यभिप्रायेण जायाऽऽ-
मन्त्रणं कार्यमिति । शत्रासा.

सं वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स
द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांस्तौ
संपरिष्वक्तौ ॥

स इममेवाऽऽस्मानं द्वेषाऽपातयत् । ततः पतिश्च
पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्धवृगलमिच स्व इति
ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमाकाशः स्त्रिया
पूर्यत एव । तां समभवत् । ततो मनुष्या
अजायन्त ॥

इतश्च संसारविषय एव प्रजापतिर्त्त, यतः सः प्रजा-
पतिः वै नैव रेमे रतिं नावभवत्—अस्मादिषोऽभू-
दित्यर्थः—अस्मादादिब्रह्मदेव यतः, इदानीमपि तस्मादेकाकि-
त्यादिभर्मवत्त्वात् एकाकी न रमते रतिं नानुभवति ।
रतिर्नामिष्टार्थसंयोगजा स्त्रीया । तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगात्

(१) शत्रासा. ५११११०.

(२) शत्रासा. १५१११५, ५; शृङ. ११११२.

मनस्वाकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते । स तस्या अरतेरप-
नोदाय द्वितीयमरत्यपघातसमर्थं स्त्रीवस्तु ऐच्छत् गृदि-
मकरोत् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृह्यतः स्त्रिया परिष्वक्त-
स्येवात्मनो भावो बभूव । स. तेन सत्येप्मुत्वात् एतावान्
एतत्परिमाण आस बभूव ह । किपरिमाण इत्याह—यथा
लोके स्त्रीपुमांशौ अरत्यपनोदाय संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ
स्याता, तथा तत्परिमाणः, बभूवेत्यर्थः । स यथा तत्परि-
माणमेवेममात्मनं द्वेषा द्विप्रकार अघातयत् पातितवान् ।
इममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थम् । न
स्त्रीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवद्विराट् सर्वोपमर्देनै-
तावानास । किं तर्हि ? आत्मना ध्ववस्थितस्यैव विराजः
सत्यसकल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं स्त्रीपुंसपरिष्वक्तपरिमाण
शरीरान्तर् बभूव । स एव च विराट् तथाभूतः— 'स हैता-
वानास ' इति सामानाधिकरण्यात् । ततः तस्मात्पातनात्
पतिश्च पत्नी चामवता इति दम्पत्योर्निर्वचनं ऐकिकयोः ।
अत एव तस्मात्—यस्मादात्मन एवार्थः पृथग्भूतः—येयं
स्त्री—तस्मात्— इदं शरीरमात्मनोऽर्धवृगलं—अर्धं च तत्
वृगलं विदलं च तदर्धवृगलं, अर्धविदलमिवेत्यर्थः,
प्राक्स्थुडहनात् ऋस्यार्धवृगलमित्युच्यते—स्व आत्मन इति ।
एवमाह रम उक्तवान् किल, याज्ञवल्क्यः—यश्च्य बल्को
यक्ता यज्ञवल्क्यस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिरित्यर्थः ।
ब्रह्मणो वा अपत्यम् । यस्मादयं पुरुषार्थ आकाशः स्थर्ध-
शून्यः, पुनरुद्धहनात्साल्पूर्यते स्थर्धेन, पुनः संपुटी-
करणेनैव विदलार्थः । तां स प्रजापतिर्निम्बाख्यः शतरूपा-
ख्यामालनो दुहितर पत्नीत्वेन कल्पिता समभवत् मैथुन-
मुपगतवान् । ततः तस्मात्तदुपगमनात् मनुष्या अजायन्त

उपजातः ।
आत्मैवेदमप्र आसीदेक एव । सोऽकामयत
जाया मे स्वाद्य प्रजायेयाथ वित्तं मे स्वाद्य
कर्म कुर्वीयेति । एतावान् वै कामः । नेच्छत् अ-
नातो भूयो विन्देत् । तस्मादप्येतर्होकाकी काम-
यते जाया मे स्वाद्य प्रजायेयाथ वित्तं मे स्वाद्य
कर्म कुर्वीयेति । स यायदप्येतेपामेकैकं न प्राप्नो-
त्यकृत्स्न एव तायन्मन्यते । तस्यो कृत्स्नता ॥

आत्मैवेदम आसीत् । आत्मैव—स्वामाविः
अविद्वान् कार्यकरणसघातलक्षणे वर्णा अप्रे प्राग्दसं ब्र-
धात् आत्मेत्यभिधीयते । तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यानां
जायादिभेरुर्धुं नासीत् । स एवैक आसीत्—जायाद्ये-
पणाबीजभूताविद्यावानेक एवासीत् । स्वामाविन्या
स्वामनि कर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणया
अविद्यावासना वासितः सः अकामयत कामितवान् ।
कथम् ? जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्तुः स्यात् ।
तथा विना अहमनधिकृत एव कर्मणि । अतः कर्माधिकार-
सप्तये भवेज्जाया । अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवो-
त्पद्येय । अथ वित्तं मे स्यात् कर्मसाधनं गवादिलक्षणम् ।
अथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय—येनाहमरुणी
भूत्वा देवादीनां लोकान्प्राप्नुयां, तत्कर्म कुर्वीय, काम्यानि
च पुनर्वित्तस्वर्गादिसाधनानि एतावान् वै कामः एताव-
द्विपयपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एतावानेव हि कामयितव्यो
विषयः—यदुत जायापुनर्वित्तकर्माणि साधनलक्षणपणा,
लोकान्वाश्रयः—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति—
फलभूताः साधनप्रेषणायाश्चास्याः । तदर्थं हि जायापुन-
र्वित्तकर्मलक्षणा साधनप्रेषणा । तस्मात् सा एकैव एषणा,
या लोकप्रेषणा । सा एकैव सती एषणा साधनापेक्षेति
द्विधा । अतोऽत्रपारविष्यति 'उमे होते एषणे एव'
इति । फलार्थत्वात्परिभ्रमस्य लोकप्रेषणा अर्धप्राप्ता उक्तै-
वेति—एतावान् वै एतावानेव काम इति अवभियते ।
भोजनेऽभिहिते तृतिर्न हि पृथगभिषेया, तदर्धप्रात्
भोजनस्य । ते एते एषणे साध्यसाधनलक्षणे कामः, येन
प्रयुक्तः अविद्वान् अवश एव शोशकारवत् आम्यानां
वेष्टयति—कर्ममार्गं एवात्म्यां प्रणिदधत् बहिर्मुखीभूतः
न स्व लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्तिरीयके
'अग्निमुगो ह्यै धूमतान्तः । स्वं लोकं न प्रतिप्रजानाति'
इति । कथं पुनरेतावत्प्रमवधार्यते कामाना, अनन्त-
त्वात् । अनन्ता हि कामाः । इत्येतदाद्यङ्घ्र्य हेतुमाह—
यस्मात्—न—इच्छन्—चन—इच्छन्पि, अतः अस्मात्फल-
साधनलक्षणात्, भूयः अधिकतर, न विन्देत् न लभेत् ।
न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्य-
मस्ति । लब्धयविषयो हि कामः । तस्य चैतद्व्यतिरेकेणा-

भावाद्युक्तं वक्तुं एतावान् वै काम इति । एतदुक्तं भवति— दृष्टार्थमदृष्टार्थे वा साध्यसाधनलक्षणं अविद्याव-
त्पुरुषाधिकारविषयं एष्याद्द्वयं कामः । अतोऽस्माद्विदुषा
व्युत्थातव्यमिति । यस्मात् एवमविद्वाननात्मकामी पूर्वं
कामयामास, तथा पूर्वतरोऽपि । एषा लोकस्थितिः ।
प्रजापतेश्चैवमेव सर्गं आसीत्—सोऽविभेदविद्यया, ततः
कामप्रयुक्तः एकाक्षरममाणोऽरत्युपधाताय स्त्रियमैच्छत्,
सां समभवत्, ततः सर्गोऽयमासीदिति हि उक्तम्—
तस्मात् तत्त्वष्टी एतर्हि एतस्मिन्नपि काले एकाकी सन्
प्राग्दारक्रियातः कामयते—जाया मे स्यात्, अथ प्रजायेय,
अथ वित्तं मे स्यात्, अथ कर्म कुर्वीयुक्तार्थं वाक्यम् ।
सः एवं कामयमानः संपादयंश्च जायादीन् यावत् सः
एतेषां यथोक्तानां जायादीनां एकैकमपि न प्राप्नोति,
अदृष्टः असंपूर्णोऽहं इत्येव तावत् आत्मानं मन्यते ।
पारितोष्यात्मस्नानेवैतान्संपादयति यदा, तदा तस्य
कृत्स्नता । यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां संपादयितुं
तदा अस्य कृत्स्नत्वसंपादनाय आह—तस्यो ऋस्य
अदृष्टस्त्वभिमानिनः कृत्स्नतेयं एवं भवति ।

संकर. १।४।१७

पुत्रैव मनुष्येणैवः

अथ त्रयो धाय लोका मनुष्यलोकः पितृलोको
देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव
जप्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोकः । विद्यया
देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः । तस्मा-
द्विषां प्रशंसन्ति ॥

एव पाङ्कजेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा म्पजातमरुः
प्रजापतिर्भवतीति स्यात्पातम् । अनन्तरं च जायादि-
वित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मारविद्याना
लोकप्राप्तिप्राप्तत्वमात्रं सामान्येनावगमम् । न पुनादीनां
लोकाप्राप्तिः प्राप्तिं विशेषसंयुक्तनिमित्तः । सोऽयं
पुनादीनां साधनानां साध्यविशेषसंयुक्तो धनकल्प इत्युत्तर-
कण्डिका प्रतीत्ये—अपि यस्मिन्साधनार्थः । प्रयः—
साधनसाधनार्थः—अथ एव साधनसाधनार्थं लोकाः,
न न्यूना अधिप्रासा । के ते इत्युच्ये—

मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । तेषां सोऽयं
मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जप्यः जेतव्यः साध्यः—
यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र वक्ष्यामः—नान्येन
कर्मणा, विद्यया वेति वाक्यशेषः । कर्मणा अग्निहोत्रादि-
लक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यः, न पुत्रेण नापि
विद्यया । विद्यया देवलोकः न पुत्रेण नापि कर्मणा ।
देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमः, तस्मात्
तत्साधनत्वात् विद्यां प्रशंसन्ति ।

अथातः संप्रतिः । यदा प्रैप्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह,
त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्या-
हाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति ॥

यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै
के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये वै के
च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा
इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सत्रयमितोऽमुनज-
दिति । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मा-
देनमनुज्ञासति । स यदैवंविदस्माहोकात्प्रैत्यर्थ-
मिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन
किंचिदक्षयाऽकृतं भवति तस्मादेन सर्वस्मात्पुत्रो
मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम । स पुत्रेणैवार्तिमहोके
प्रतितिष्ठति । अथेनमेते देवाः प्राणा अमृता
जाविशन्ति ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्म-
विद्याख्यानि श्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मार-
त्वात् पृथक्साधनमिति पृथक् नामिहिता । वित्तं च
कर्मसाधनत्वात् पृथक्साधनम् । विद्याकर्मगोलीकत्रय-
हेतुत्वं स्वात्मप्रतिलामेनैव भवतीति प्रतिष्ठम् । पुत्रस्य तु
अक्रियात्मकत्वात् केन प्रकारेण लोकत्रयहेतुत्वमिति न
शक्यते । अतस्तदत्रयमिति अथ अनन्तरमारभ्यते—संप्रतिः
संप्रदानम् । संप्रतिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् ।
पुत्रे हि स्वात्मसाधारसंप्रदानं करोति अनेन प्रकरणेन रिता,
तेन संप्रतिर्गणकर्मिदं कर्म । तन् करिन्काले कर्म-
मिनाह—स रिता यदा यस्मिन्काले प्रैप्यन् मरिप्यन्
मरिप्यन्मरिप्यन्दिदिदशनेन मन्यते, अथ तदा पुत्रमाहूय
आह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स एवमुक्तः

पुत्रः प्रत्याह । स तु पूर्वमेवानुशिष्टो जानाति मवैत-
 क्तर्तव्यमिति । तेनाऽऽह—अहं ब्रह्म अहं यज्ञः अहं
 लोक इति एतद्वाक्यनयम् । एतस्यार्थस्तिरोहित इति
 मन्वाना भुक्तिर्वाख्यानाय प्रवर्तते—यद्वै किञ्च यत्किञ्च
 अवशिष्टं अनूक्तं अधीतमनधीतं च, तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मे-
 त्येतस्मिन्पदे एकता एकत्वम् । योऽध्ययनव्यापारो मम
 कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः, स इत ऊर्ध्वं त्वं
 ब्रह्म त्यक्तवृत्तौऽस्तिवत्यर्थः । यथा ये वै के च यथा अनु-
 ष्टेयाः सन्तो मया अनुष्ठिताश्चाननुष्ठिताश्च, तेषां सर्वेषां
 यज्ञ इत्येतस्मिन्पदे एकता एकत्वम् । मर्कटुका यथा ये
 आसन्, ते इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञः त्यक्तवृत्ता भवन्वित्यर्थः ।
 ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अनिताश्च,
 तेषां सर्वेषां लोक इत्येकस्मिन्पदे एकता । इत ऊर्ध्वं त्वं
 लोकः त्वया जेतव्यास्ते । इत ऊर्ध्वं मया अव्ययनयज्ञ-
 लोकजयकर्मण्यक्रतुस्त्वयि समर्पितः, अहं तु मुक्तोऽस्मि
 कर्तव्यताग्रन्धनविषयात् क्रतोः । स च सर्वे तथैव प्रति-
 पन्नवान्पुत्रः अनुशिष्टत्वात् । तन इमं पितुरभिप्रायं मन्वाना
 आचष्टे धृतिः—एतावत् एतत्परिमाणं वै इदं सर्वं—यद्-
 गृहिणा कर्तव्यं, यद्दुत वेदा अध्येतव्याः, यथा यष्टव्याः,
 लोकाश्च जेतव्याः, एतन्मा सर्वे सन्नयम्—सर्वे हि इमं
 भारं मदीधानं मत्तोऽपच्छिद्य आत्मनि निधाय इतः
 अस्माद्धोकात् भा मा अभुनजत् पालयिष्यतीति—लड्ये
 लड्, छन्दसि कालनियमाभावात् । यस्मादेवं सपन्नः पुत्रः
 पितरं अस्माद्धोकाकर्तव्यताग्रन्धनतो मोचयिष्यति, तस्मा-
 त्पुत्रमनुशिष्टं लोकयं लोकहितं पितुः आहुर्वाङ्मनाः । अत
 एव हेनं पुत्रमनुशासति लोकयोऽयं नः स्यादिति—वितरः ।
 स पिता यदा यस्मिन्काले एवंवित् पुत्रसमर्पितकर्तव्यता-
 क्रतुः अस्माद्धोकात् प्रैति म्रियते, अथ तदा एभिरेव
 प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैः पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति । अध्या-
 त्मपरिच्छेदेहेत्वपगमात् पितुर्वाङ्मनःप्राणाः स्वेन आधि-
 दैविकेन रूपेण पृथिव्यान्वयाद्यात्मना भिन्नघटप्रतीपप्रकाशवत्
 सर्वे आविशन्ति । तैः प्राणैः सह पिताऽपि आविशति
 वाङ्मनःप्राणात्मभावित्वात्पितुः । अहमस्म्यन्ता वाङ्मनः-
 प्राणाः अध्यात्मादिभेदविस्ताराः—इत्येवंभावितो हि पिता,
 तस्मान् प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्भवतीति युक्तमुक्तम्—एभिरेव

प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति । सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति
 पुत्रस्य च । एतदुक्तं भवति—यस्य पितुरेवमनुशिष्टः
 पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते पुत्ररूपेण नैव मृतो
 मन्तव्य इत्यर्थः । तथा च भ्रुव्यन्तरे—‘सोऽस्यायमितर
 आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते’ इति । अयेदानीं
 पुत्रनिर्वचनमाह—स पुत्रः यदि कदाचित् अनेन पित्रा
 अक्षयया षोणच्छिद्रतोऽन्तरा अकृतं भवति कर्तव्य,
 तस्मात् कर्तव्यतारूपात्पित्रा अकृतान् सर्वस्माद्धोकात्प्रैति-
 प्रतिबन्धरूपात् पुत्रो मुञ्चति मोचयति तत्सर्वं स्वयमनु-
 विष्टन् पूरयित्वा, तस्मात्पूरणेन शयते स पितरं यस्मात्,
 तस्मात्, पुत्रो नाम । इदं तत्पुनस्य पुनत्वं—यत्पितुश्छिद्रं
 पूरयित्वा प्रापते । स पिता एवंविधेन पुत्रेण मृतोऽपि
 सन् अमृतः अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति एवमसौ पिता
 पुत्रेणेन मनुष्यलोकं जयति । न तथा विद्याकर्मभ्यां देव-
 लोकपितृलोके । स्वरूपलाभसत्तामानेण । न हि विद्या-
 कर्मणी स्वरूपलाभन्यतिरेकेण पुनवत् व्यापारान्तरा-
 पेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । अथ कृतसंपत्तिकं
 पितरं एनं एते वागादनः प्राणाः दैवाः हेरुण्यगर्भाः
 अमृताः अमरणधर्माः आविशन्ति ।

शंकर.

जायवा प्रजया च पुरुषस्य पूर्णता

एतावान् पुरुषो यदात्मा प्रजा जाया ॥

आत्मा प्रजा पुत्रपौत्रादिरूपा जाया चेति यदेत-
 त्प्रितयमस्ति एतावान् हि पुरुषः । तासां

जायापरनिश्चि, पुत्राभनरकजाणः पुत्रः

तद्यद्ब्रवीदाभिर्वा अहमिदं सर्वं जनयिष्यामि
 यदिदं किञ्चेति । तस्माज्जाया अभवत् । तज्जा-
 यानां जायात्वं यथासु पुरुषो जायते । यच्च पुत्रः
 पुत्राम नरकमनेकशततारं तस्मान् ज्ञातीति पुत्रः ।
 तत्पुत्रस्य पुत्रत्वम् ॥

पुरुषस्य प्रजोत्पादनं कर्तव्यम्

प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेदसीः ॥

- (१) तासां ३।१।३, ३।१।३।
- (२) गोवा. ३।१।२.
- (३) तैड. ३।१।२.

आचार्येण चानुज्ञातोऽनुरूपात् दारानाहृत्य प्रजातन्तुं
प्रजासंतानं मा व्ययच्छेत्सीः प्रजासंततोर्विच्छिन्तितं
कर्त्तव्या । शंकर,

ब्रह्मचर्योत्तरं गार्हस्थ्यम्

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी
भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्म-
चर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा ॥

बौधायनगृहपरिभाषामूत्रम्

ऋणापाकरणार्थं यज्ञार्थं च दाराहरणम्

अथ वै भवति ' सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्गं
लोकमायन् ' इति स एष हुतादिरासहस्रसंवत्स-
रान्तः सर्वो यज्ञो यो हि यद्वेद स्याध्यायजपकर्म-
मानसेषु तेनैवास्य तद्गुणेनेष्टं भवतीति तदेत-
न्मन्त्रब्राह्मणं व्याख्यातम् ॥

अथ वै भवति ' देवा वै पुष्टिं नाविन्दन्तां
मिथुनेऽपश्यन् ' इत्येतद्विज्ञाय दारानाहृत्य सर्व-
यज्ञभाजो भवन्तीति व्याख्यातो यज्ञः ॥

' प्रजया पितृभ्यः ' इति अथास्य प्रजा भवन्ति-
' यानुत्पादयते यानुपनयते यानध्यापयते यान्
याजयते ' इति सर्वोऽस्यैषा प्रजा भवतीति प्रजा
व्याख्याता ॥

' एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी '
इत्याहितामिरित्येवैष उक्तो भवति ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

पुदिति नरकस्याख्या दुःखं च नरकं विदुः ।

पुदि त्राणात्ततः पुत्रमिद्वेच्छन्ति पत्र च ॥

न मांसपेशलः पुत्रो नाविद्वान् नाप्यकर्मकृत् ।

स्वयं न याति यः स्वर्गं किं पुनः पितरं तरेत् ॥

इति ॥

विज्ञायते— ' अहं त्वदरिम मदसि त्वमेत-
न्ममासि योनिस्रव योनिररिम । ममैव सन्यह

(१) जाड. ४ ; इगृप. ६४ ; दृक्. ३१-६-५० यदि वै
(३१ वै) (गृहात्त वनात्) ; संम. ५६२ (यदि वेतरथा..
वनात्) ; शंमि. १११ (यदि वेतरथा.. वनात्) देवत.

(२) बौगृप. १११-२.

हृद्व्यान्यत्रे पुत्रः पित्रे लोककृञ्जातवेदः । ' इति ॥

एतस्माद्गार्हपत्य उक्तो भवति गार्हपत्यादाहवनी-
यस्तस्माद्गम्याधेयेनानृण आहवनीयादिति प्रणीत-
स्तस्मात्पशुबन्धयाज्यनृणः शालामुखीयादाम्रीप्रीय
आम्रीधीयादपरे धिष्ण्याः ॥

' विभूरसि प्रवाहणः ' इत्येते विहरणोप-
स्थानीयाः ' एषाऽस्य दैवी प्रजा भवति ' इति
तस्मात्सोमयाज्यनृणः ॥

तस्मान् गृहस्थस्य सर्व एवैते यज्ञाः तस्माद्गृहाः
श्रेय इति ॥

अथाप्युदाहरन्ति—

यथा सुभूमिजो वृक्षः सुमूलः सुप्रतिष्ठितः ।

बहुशाखः सुपुष्पश्च फलवानुपयुज्यते ॥

देवदानवगन्धर्वैर्ऋषिभिः पितृमिस्तथा ।

पक्षिभिः पदपदैश्चापि मशकैश्च पिपीलिकैः ॥

एवं हि पाकयज्ञेषु सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम् ।

हुतः सुभूमिर्विज्ञेया मूलं प्रहुत उच्यते ॥

आहुतोऽन्नं प्रतिष्ठानं यज्ञवृक्षो महोच्छ्रयः ।

वह्वयस्तस्य स्मृताः शाखाः सुपुष्पाः

सुफलोपगाः ॥

मन्त्रब्राह्मणतत्त्वज्ञैः सुदृष्टास्ता उपासकैः ।

एवं हि यज्ञवृक्षस्य योऽमिहः श्रोत्रियः स्मृतः ॥

दारस्याहरणं कुर्यात्कर्मत्येवं विपश्चितः ।

सुभूमिं च सुमूलं च सुप्रतिष्ठानमेव च ॥

वृक्षं पुष्पफलोपेतं बहुशाखं स पश्यति ।

ज्ञानं सुभूमिराचारो मूलं श्रद्धा प्रतिष्ठितिः ॥

क्षमाऽहिंसा दमः शाखाः सर्वं पुष्पफलोपगम् ।

ज्ञानोपभोग्यं बुद्धानां गृहिणां यज्ञपादपम् ॥

अकामहतया बुद्ध्या त्यक्त्वाहङ्कारलोभया ।

निश्चयाध्यवसायाभ्यां चक्षुर्भ्यां स तु पश्यति ॥

तस्यैको वस्त्रसंकाशः क्रोधः परशुरुच्यते ।

तेनैव माच्छिनन्मोहात्त्याज्यः श्रोधो गृहेष्वतः ॥

गृहा मूलं हि यमानां गृहा ह्यानुष्यकारणम् ।

गृहा ह्याश्रमपूजार्थं सिधत्स्यं च गृहाः स्मृताः ॥

(१) बौगृप. १११-२-२२.

पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सोमयज्ञाश्च ते त्रयः ।
रिथता मूलेषु वृक्षेषु प्रमादी तेषु सीदति ॥
इति ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्

लक्षणादिवत्या कन्यया विवाहः

अथोपयमनम् ॥

लक्ष्म्यो वरो लक्षणवतीं कन्यां चवीयसी-
मसपिण्डामसगोत्रजामविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेत् ॥

कौपीतिकृद्गृह्यसूत्रम्

दुमार्थां सह विवाहो युक्तः कालविशेषे

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्थे पाणि
गृह्णीयाया लक्षणसंपन्ना स्यात् ॥

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्

विद्युत्तृणया विवाहः समाहृत्य

संमापृत्त आचार्यकुलाभ्यन्तापितरौ विभूयान् ।
साभ्यामनुज्ञातो भार्यामुपयच्छेत् ॥

उपयमनप्रभृति ब्रह्मचार्यांचार्याधीनः सन् कृतविद्यः
आचार्यकुलात्समापृत्तः स्नातक इत्यर्थः । स मातापितरौ
शुभ्रपयन् धान्याहरणादिना विभूयात् पोषयेत् । माता-
पित्रधीनः स्यादित्यर्थः । स्नात इत्येतावता सिद्धे 'समा-
पृत्त आचार्यकुलात्' इति वचनं स्नातकन्यापि विद्यायाः
कृच्छ्रापचेर्वा भूयः भूताये वा विद्यया प्रकाशभाषे
नियमेन वा धनार्थे वा पुनराचार्यकुले संवसेत्, न
मातापितृभरणमिति ग्न्यापनार्थम् । मातापितृभ्यामनुज्ञातो

(१) भाग्य. १।१२२ ; प्रपा. ३०६ ; प्र. ९८ अथोप-
यमनम् (अथ विवाहः) ; प्रका. ३५६ प्रत्यय ; सं. ४११
प्रत्यय .

(२) भाग्य. १।१२२ ; प्रपा. ३०६ ; गमा. ९८ (अवि-
रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्) एतावदेव ; प्र. ९८ (अविरुद्धसंबन्धा-
मुपयच्छेत्) एतावदेव , सं. ७०५ सर्वे प्रत्यय ; चम. १०८
सर्वे प्रत्यय ; सं. ५१ सर्वे प्रत्यय , सिन्धु. १०१९ (अवि-
रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्) एतावदेव ; त्रिपा. ६८५ लक्ष्मणे
(सन्धुणे) ; सं. ३०७ सर्वे प्रत्यय . प्रका ३५६ , सं. ७०३
सर्वे सिन्धु. , सं. ४१२ सर्वे प्रत्यय ; सं. ४११ सर्वे प्रत्यय .

(३) कौशु ११० .

(४) हिनु १९।१११ , सं. ३७३ , ४००

भार्यामुपयच्छेत् । तत्र ताम्यामनुज्ञात इति वचनमनु-
ज्ञातस्य दारसमहप्रतिषेधार्थम् । कृतदारस्यापि पितृकु-
शमन्तरेण नास्ति चोदितेषु कर्मसु प्रवृत्तिः । अनुज्ञया
आहितेषु अग्नियु कर्मणां नित्यत्वं नानुज्ञया प्रवोजन-
मित्युक्तम् । मातृवृ.

मानवगृह्यसूत्रम्

भार्याभरणम्

भार्यां विन्दते ॥

भार्यां विन्दति (ते) । यद्यपि रागतः भायविदने
प्रवृत्तिलाभापि न विधिमन्तरेण शास्त्रीयस्य भार्या-
वेदनस्य लभ्यते । तस्मात् विन्दते इति प्राप्तिः (ही)
विन्दते इति छान्दोग्यो वर्णमानोपदेशः । पञ्चमल्लारो वा
छन्दोवन्मूत्राणीति कृत्वा । भार्यामिति भाविनी सज्ञा
' सक्तून् पिनष्टि ' इतिरान् । अपर आह-सत्यंभाविनी
चेयं संज्ञा, तथापि ' यूपं छिनत्ति ' इतिरान् संज्ञार-
शब्दाय 'भार्यां विन्दते' इति । यथा छेदनादिना धमेण यूपो
भगति एवं वक्ष्यमाणैर्वेदनधमेः भार्यादिनि (यां इति) ।
एवं च यूपं वचनान्त्योऽनवगमने (१) भार्यामित्येकरचनं
विवक्षितम् । एवं चेत् (च) 'वन्प्राप्तमेऽधिनेगाऽन्दे'
(मरु. १।८१) इत्यादिनिमित्तेन विना ऊटापि द्वितीया
नेत्र भार्याशब्दाख्या भवति । न तथा तद्वर्माधिशारे
निवर्तेते । तदुक्तम् ' धर्मप्रजापत्ने दारे नान्यां कुर्वीत '
(आध. २।१११२) इति । अष्टाभा.

फाठकगृह्यसूत्रम्

भार्याभरणम्

उदगयने भार्यां विन्दते ॥

(१) ' स्नात्वा भार्यामधिगच्छेत् ' इति स्नानानन्तरं
भार्यान्वेगशब्दः । विन्दते लभेत् पर्यवेदित्यर्थः । उद-
गयने आदित्यस्य दक्षिणदिशागान् उत्तरदिशागामिमुप-
गमने गति । उत्तरापणे इत्यर्थः । दृष्टवां वरेण कन्यायां
पित्रा सहजेन सेवनेन (१) । देभा.

(२) ' वेदमयीय स्नात्वा भार्यामधिगच्छेत् ' इति
अन्यत्राप्यः भार्याभियानः । उदगयने उदगने (उदगने)

(१) भाग्य १।१०१ .

(२) भाग्य. १।११ .

सुखे अधिगच्छेत् । भरण्या भार्या । तथा कुर्वाचथा लभेत । भार्याधिगमे यन्नः कार्यः । उदगयने नोदासीत् । आवि.

चाराहगृह्यसूत्रम्

अनन्यपूर्वया विवाहः

'विनीतक्रोधः सहर्षः महिषी भार्या विन्देता-
नन्यपूर्वा यवीयसीम् ॥

आग्निवेश्यगृह्यसूत्रम्

भार्याग्रहण समावृत्तस्य

अथ समावृत्ते भार्यामुपयच्छेत् । प्रजातन्तुं मा
व्यवच्छेत्सीरिति गुरुशासनात् ॥

पारस्करगृह्यसूत्रम्

दुमार्या विवाहः कालविशेषे

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याद्दे कुमार्याः
पाणि गृहीयान् ॥

गोभिलगृह्यसूत्रम्

समावृत्तस्य विवाहो सुवंतुजया

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य ॥

वेदमित्यावदयकन्याभिप्रायेण । तथा च मनुः—
'वेदानधीत्य वेदी वा वेदं याऽपि यथाक्रमम् । अवि-
प्लुतप्रजसर्षो गृहस्थाधममाविरोन् ॥' इति । वेदसम्बो-
ध्यं गार्हपत्य वेदस्याभिषायकः अज्ञानामेव वेति स्वभावे
चन्द्रकान्त आह अन्यमनोक्त्वातेन । मृदुला.

उपन्याहृत्य गुरवे ॥

उप गुरुगर्भापे निश्चतं विनीतं यथा स्वात्तया गुरवे
सुर्धेभम् । तादृष्यं चतुर्षी (पा. १।४।४४) । आहृत्य

(१) पापृ. १०.

(२) आसिगृ. १।६।१.

(२) पापृ. १।४।१ ; निष. २८० (=) ; उज. १४५
(दुमार्याः पत्नी गृहीताः) पत्न्यावदेव ; उज्ज्व. ६०० उज३६ ;
त्रिपा. ८०० : ४० (अरणः २) (पुष्करे) ; संग. १६५ ;
भेदी. २६ (माणः २) .

(४) गोपृ. १।४।१.

(५) गोपृ. १।४।२.

आनीय । दक्षिणामिति शेषः । अस्योत्तरेण संबन्धः ।
अत्र मनुः—'न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्म-
वित् । स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञतः शक्यता गुवर्थमाहरेत् ॥'
इति । धर्मवित् गुरुदक्षिणादानधर्मैः ब्रह्मचारी स्नाना-
त्पूर्वं किञ्चिद्गोवस्त्रादिधनं गुरवे नावस्यं दद्यात् । यदि
तु यदृच्छते लभते तदा गुरवे दद्यादेव । अत एव
स्नानात् पूर्वं गुरवे दानमाह आपस्तम्बः—'यदन्यानि
द्रव्याणि यथालभमपहरति दक्षिणा एव ताः । स एव
ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यव्रतम्' इति । स्नास्यन् पुन-
गुरुणाऽऽज्ञतः यथाशक्ति धनिनं याचित्वाऽपि प्रतिप्रहा-
दिनापि गुरवेऽर्धमाहृत्य अवस्यं दद्यादित्यर्थः । उप-
कुर्वाणस्यायं विधिः, नैष्ठिकस्य स्नानासंभवादिति
शेषम् । मृदुला.

अनुज्ञातो दारान् कुर्वीत ॥

गुरुणा गृहवाशाय अनुज्ञातः । तथा च मनुः—
'गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उदहेत
द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणात्नित्याम् ॥' इति । दारान्
इति । स्नानाव्याग्रेय कन्यां प्रार्थयेदित्यर्थः । तेन न
आश्रमक्रमविरोधः संभवति । तथा च कात्यायनः—'यदि
दत्ता भवेत्कन्या वावा सत्येन केनचित् । सोऽन्यां समिध-
माशास्यन्नादधीतैव नान्यथा ॥' इति । अन्यथा कन्या-
मप्राप्य । समायर्त्तने कृते तदुत्तरं कन्यान्वामविलम्ब्ये
अनाश्रमित्यं स्यात्, तद्य अनिष्टम् । तथा च मनुः—
'अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमात्रमपि द्विवः । आश्रमेण
विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥' इति । तस्मात्
प्रतम्य एव कुतश्चित् कन्यां प्राप्य पुण्यदिने स्नान्या
सदुत्तरदिने विवाहं कुर्यादिति यत्तुल्यार्थः । कात्यायनः—
'अवृद्धैव तु सा कन्या पत्रयं यदि गच्छति । न तदा
प्रतन्येवः स्यात्तेनैतान्यां समुदहेत् ॥ अथ चेन्न लभे-
तान्यां याचमानोऽपि कन्ययाम् । तममिमात्मताकृन्वा
धिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥' इति । तेनैव कृतान्तिमग्रनि-
टाधानामिनेय ।

मृदुला.

(१) गोपृ. १।४।२.

खादिरगृहसूत्रम्

समावृत्तव्य विवाहो गुर्वनुज्ञया

ब्रह्मचारी वेदमधीत्योपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो दारान् कुर्यात् ॥

ब्रह्म वेदः, वेदाध्ययनार्थानि गोदानादीनि प्रतानि अग्नीन्धनादीनि च स्मृतिनिरुक्तानि लक्षणया ब्रह्म इत्युच्यन्ते । तान्यनुतिष्ठन् एकां शास्त्रामधीत्य अध्ययनप्रयोगं अर्थनिश्चयपर्यन्तं पठङ्गं परिसमाप्य उप गुरुसमीपं निःशय्य स्वयं गुरवे अभिलषितद्वयमार्जयित्वा तत् गुरुसमीपमाहृत्य गुरवे आचार्याय दत्त्वा तेनैव गुरुणा त्वं विवाहं स्नानं च कुरु इत्यनुज्ञातः सन् दारान् कुर्यात् भार्यां कुर्यात् । यथा आत्मानं प्रति भार्या भवति तथा कुमारीं संस्तुर्यादित्यर्थः । दारानिति बहुल्यमुंस्वे अविश्रिते, आविश्रितिवचनत्वात् । एवं वृत्त्यर्थेऽभ्यापने । अट्टाद्ये तु गुरुदक्षिणामदत्त्वापि अनुज्ञामात्रादेव विवाहः, 'सहस्रं श्वेतं चाश्वं प्रदायानुगतो वा' इति श्रुतेः । तदर्थं च 'उपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो वा' इति यागवृत्तं केचिदध्याहरन्ति । दक्षिणात्वात् न उदकपूर्वमिदं दानम् ।

अपरा स्यात्स्या वाशब्दाभ्याहारेण— 'ब्रह्मचारी वेदं वाऽधीत्य' इति । द्वादशवर्षिकं पट्टविंशताब्धिकं तदधिकं पारिकं वा ब्रह्मचारिप्रतं ब्रह्म, तद्यारित्वा वेदं सकलमधीत्यापि विवाहः । अथवा प्रतं चरित्वा वेदं सकलमधीत्य विवाह इति । अस्मिन् स्याग्याने न अर्थावबोधपर्यन्तमप्ययनम् ।

केचिदाहुः— 'पट्टविंशताब्धिकं चयं गुरो श्रेयिषकं प्रतम् । तदधिकं पारिकं वा ब्रह्मणान्तिश्चमेव वा ॥' (मस्मू. ३।१) इत्यस्मिन्मानवे श्लोके वेदत्रयार्थत्वेन पट्टविंशताब्दिरुक्तत्वात्, 'वेदानधीत्य वेदो वा वेदवाऽपि' इति च अनेनैवोक्तत्वात्, वेदहास्यरसान् काले हासोऽप्युक्त एव इति त्रिगर्गादिचरणमपि अनुज्ञातमेव इति । तदुक्तमनुक्तं धेहि विचारणीयम् ।

ब्रह्मचारी इत्यस्य अपरा स्यात्स्या—वेदप्रतानि चरित्वा गौदानं प्रातिकं आदित्यत्र माहानाम्निश्चमित्येतानि,

(१) म्वागू. १।१७.

सं. कां. ११

गौदानं प्रातिकं आदित्यत्र माहानाम्निश्चमित्येतानि इत्येतानि वा ब्रह्म, तद्यारित्वा विवाह इति । अस्याप्यस्य न्यायमूलक्यं केचिदाहुः— ब्रह्मचारिप्रतानि पुरुषसंभारार्थानि, न अध्ययनाद्गानि, पुरुषोद्देशेन विधानात् । अस्तद्विधिपर्यवसाननिश्चयधनोऽयं मतस्नानोपदेशः । अध्ययनविधिरपि न विचारपर्यन्तः, रागत एव तस्मिन्नेः । अतस्तस्मिन्धनः वेदस्नानोपदेश इति । तद्विदं भीमागदैनैप्यते ।

वाक्चरोयात्किञ्चे कुर्यात् इति नान्दीमुक्तादेरुपसंभ्रहणार्थम् ।

जैमिनिगृहसूत्रम्

समावृत्तव्य विवाहः विप्रतुज्ञया

स्नात्वा मातापितरौ परिचरेत्, तदर्धीनः स्यान्, ताभ्यामनुज्ञातो जायां विन्देत् ॥

वैखानसगृहसूत्रम्

सर्वथा विवाहः

ब्राह्मणो ब्राह्मणीं नम्रिकां गौरीं वा कन्यां क्षत्रियः क्षत्रियां वैद्यो वैद्य्यां यत्येत् । ममावर्तनं कृत्वा विवाहफालेऽर्त्तते क्रियाहोनेऽप्युपनयनाप्रायापारं हुत्वा ब्राह्मं वैष्णवमाप्रेयं शतमावर्त्य हुत्वाऽग्न्यर्थं पुत्रार्थं च ब्राह्मादिपु चतुर्षु पूर्वाद्यभे परेण ब्राह्मणो विवाहं कुर्यात् ॥

गौतमः

अनन्यपूर्वया तद्वया विवाहः

गृहस्थः मटशीं भार्यां विन्देत्तानन्यपूर्वां यर्यायसीम् ॥

(१) ब्रह्मचार्यादीनां धर्मा उक्ताः, शांभवं गृहस्थपर्यवर्तनां यत्तस्या इत्यत्र आह— गृहस्थ इति । गृहस्थ इति भार्यासंख्या स्यरदेशः स्नानकर्म यारयागप्रदं तावदधिककर्म्य गृहस्थधर्मस्य प्रवेगार्थः । शट्टीं जन्ता ०१ कुपतः,

* 'न कुपतः' इति पाठः प्राजापितरौ भार्या । 'कुपतश्च' इति भाष्ये, अथे वेदुगोः ।

(१) जैगू. १।१०. (२) वैगू. १।१२.
(३) गौष ३।१; ममा. ; गौमि. ; मुञ्ज. १।२२.

‘विद्या प्रगटा पुनरभ्युपैति जातिप्रगाप्तो रिषह उर्वनासः ।
कुलापदेशेन यथाऽभिपूज्या तस्मात्कुलीनां स्त्रियमुद्बहेत् ॥’
(इति) स्मृत्यन्तरे उल्लुप्रकुल्याया एवाधिगमध्वज्यात् ।
भाष्ये भरणीयां लक्ष्मणयुक्तमित्यर्थः । विन्देत याचेत
इत्यर्थः । अनन्यपूर्वा अन्यस्य वाचाऽप्यदत्तामित्यर्थः ।
यवीयसीं आत्मनो हीनयवीसीमित्यर्थः । मभा.
(२) जाल्या कुलेन च सदशीम् । § गोमि.

हारीतः

समाहृतस्य विवाहः

‘गृहीतवेदाध्ययनः श्रुतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
गुरोर्दत्तवरः सम्यक् समावर्तनमारभेत् ॥
असमानानामगोत्रां कन्यां भ्रातृयुतां शुभाम् ।
सर्वावयवसंयुक्तां सद्वृत्तामुद्बहेत्ततः ॥

वौधापनः

कर्णस्य सत्पुत्रोत्सादनं सगनीयां ऋणापाकरणाय
कुलस्यात्मनश्च तरणाय च

त्रैजाकामरस्योपदेशः ॥

औत्सेन हि पुत्रेण ऋणापाकरणं भवति । ततस्तत्पु-
त्रसार्थमाह — प्रजाकामस्येति । प्रजा सत्पुत्रः, तत्कामरस्यो-
पदेशः करिष्यते । वौवि.

प्रैजनननिमित्ता समाख्येत्यधिनावृत्तुः ॥

(१) प्रजननं उन्पादनं, तन्निमित्ता पुत्र इति
समाख्या प्रसिद्धिरित्यर्थः । न तु दानादिनिमित्ता पुत्र-
हमस्येति । अतो दत्तद्विद्वत् प्रतिनिधिः । तन्नैवे ऋणौ
भवतः— ‘परिपयं ह्यरणस्य रेडगः’ । ‘न हि प्रमायरणः
मुदोवः’ (ऋषं. ७।४।७,८) इति । वौवि.

§ शेष मभावत् ।

(२) हास्मृ. ४।१-२ (गृहीतवेदाध्ययनः श्रुतशास्त्रार्थतत्त्व-
वित् । असमानार्थगोत्रां हि कन्यां सभ्रातृकां शुभाम् ॥ सर्वावयव-
संपूर्णां सद्वृत्तामुद्बहेत्ततः ॥) कल्पकृत्यामुद्रितरश्रुतिपुस्तकस्योऽप्य
पाठः ।

(२) वौध. २।१६।१ ; निप्र. ५४२ (भाग २) देश
(देशाः) ; संर. ४०३.

(३) वौध. २।१६।२ ; निप्र. ५४२ (भाग २) ; संर.
४०३ निमित्ता (निर्दृष्टा) .

(२) समाख्या अभिधा प्रजनननिर्वृत्ता प्रजननेनैव
निर्वृत्ता निष्पादिता । प्रजाया इति पदप्रयन्तमप्याहार्यम् ।
प्रजाया एवेदं हेतुगर्भं विशेषणम् । यतः प्रजा पुत्रादि-
रूपा प्रजननेनैव निष्पादिता अत एव प्रजा इति । प्रजायाः
प्रजननसंबन्धं विना उत्पत्तेरभावात्तस्य च क्षेत्रं विना
सर्ववैधासंभवादवयवं विवाहः कर्तव्य इति फलितोऽर्थः ।
संर. ४०४

आयुषा तपसा युक्तः स्वाध्यायेऽप्यापरायणः ।

प्रजामुत्पादयेत्युक्तः स्वे स्वे वर्णे जितेन्द्रियः ॥

(१) प्रजानामस्योपदेश इत्युक्तम् । कोऽसायुपदेश
इत्याह—आयुपेति । आयुश्चन्द्रेण तत्करणं लक्ष्यते ।
तद्य विधिपुस्तकं प्योपासनं विप्रापवादाभाव इत्यादि । आह
च— ‘ऋषयो दीर्घसंष्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।’ (मस्मृ.
४।१४) ‘आयुर्विप्रापवादेन संप्रावन्दनहानतः ।
अतिथिपूजाहानाच्च नश्यत्यायुरपि ध्वम् ॥’ ‘नाऽधि-
तिष्ठेन केशांस्तु न भस्मास्थिकपाण्डमान् । न कार्पाशास्थि
न तुषान् दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥’ (मस्मृ. ४।७८) इति ।
तथा ‘न हीदृशमानायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं
पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥’ (मस्मृ. ४।१३४)
‘लोष्टमर्दी तुणच्छेदी नक्षत्रार्थी च यो नरः । स
विनाशं व्रजत्याशु सूत्रकोऽशुचिरेव च ॥’ (मस्मृ.
४।७१) इत्येवमादि द्रष्टव्यम् । तपो दानम्, ‘एतत्
सलु याव तप इत्याहुयः स्वं ददातीति’ इति श्रुतेः ।
यक्षयमाणं वा ब्रह्मचर्यादि । स्वाध्यायेऽप्ये तु प्रसिद्धे एव ।
स्व इति स्वे स्वे वर्णे ब्राह्मणो ब्राह्मण्यामित्यादि । इन्द्रियं इह
उपस्थमभिप्रेतं पुत्रकारणत्वात् । तत्रयः परदारविद्वर्तनं
स्वदारेष्वपि अकालजननं च । एते प्रजोत्पत्त्युपाया यथा-
विधानं क्रियमाणाः प्रजोत्पत्त्युपाया भवन्तीत्यभिप्रायः ।
वौवि.

(२) युक्तो विहितकाल एवोपगमनेन । जितेन्द्रिय
इत्यनेन ऋतुकालिक्रान्तु रात्रिषु प्रतिरात्रेणैव कवारं गमनं
व्यावर्त्यते परस्त्रीगमनं च । संर. ४०४

(१) वौध. २।१६।३ वर्णे (वंशे) व्याख्यानावसरे वर्णे
इत्येव पद गृहीतम् ; निप्र. ५४२ (भाग २) ; मुक्ता. १६६-
संर ४०३.

ब्राह्मणस्यर्णसंयोगस्त्रिभिर्भवति जन्मतः ।
तानि विमुच्याऽऽत्मघान् भवति विमुक्तो धर्म-
संशयात् ॥

(१) ब्राह्मणग्रहणात् स्वमूलभृतिप्रमाणं द्रष्टव्यम् ।
त्रिभिः अवश्यकृतैः इति शेषः । जन्म उपनयनम्,
ततः प्रभृति ऋणवान् भवति, ततः प्राक् शुद्धसमत्वात्,
तानि कर्माणि ऋणानि विमुच्य यथाविधि संपाद्य आत्म-
वान् स्वतन्त्रो भवति । यस्माद्यं धर्मसंशयात् ' किमेतानि
यथावत् संपादयितुं शक्यामो न वा ' इत्येवंरूपसंशयात्
विमुक्तो भवति ।

बौधि.

(२) जन्मतः उत्पत्तेरारभ्य तानि ऋणानि विमुच्य
दूरीकृत्य । ' विमुक्तोऽधर्मसंशयात् ' इत्यत्र अधर्म-
संशयादिति पदच्छेदः । ऋणापाकरणे कृते अधर्मसंमुदाया-
द्विमुक्तो भवति । ततः आत्मवान् आत्मस्वरूपलभवान्
भवतीत्यर्थः ।

सं. ४०४

स्वाध्यायेन ऋषीन् पूज्य सोमेन च पुरन्दरम् ।
प्रजया च पितृन्पूर्वाननृणो दिवि मोदते ॥

(१) केन कर्मणा तदणमपाक्रियते इत्याह—
स्वाध्यायेनेति । सोमेन सोमयागेन ।

बौधि.

(२) पूज्येत्यन समासाभावेऽपि क्तो ल्यब्रह्मदेश-
दच्छान्दसः । स्वाध्यायेन, स्वाध्यायः अध्ययनम्, तस्मा-
धनेन ब्रह्मचर्येणेत्यर्थः । सोमेन सोमद्रव्यवता यागेन ।
पुरन्दरशब्दसत्कर्मसंबन्धिदेवतोपलक्षकः । पुरन्दरः इन्द्रः ।
इन्द्रस्य भूयिष्ठमाक्तत्वेन देवताधिपतित्वेन च मुख्यत्वात्
ग्रहणम् । पितृन्सर्वानित्यत्र सर्वग्रहणं देवपितृणामपि
ग्रहणार्थम् । एतेषां पूजनेन एतैः कर्मभिः सतर्पणेन
अनृणः सन् दिवि स्वर्गे मोदते हर्षयुक्तो भवति ।

सं. ४०४

(१) बौध २।१६।४ विमुच्या (मुच्या) ; सं. ४०३
संशयात् (नवपाद).

(२) बौध २।१६।५ ; निप्र. ३ (भाग ०) अनृणो दिवि
मोदते (मृतो दिवि विमोदते) ; मुक्ता १६७, सं. ४०३
पूर्वनि (सर्वाणि).

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणामृतमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकमेवाधिरोहति ॥ इति ॥

(१) आयुषा युक्तः प्रजामुत्पादयेदित्युक्तम् । तनाह
— पुत्रेणेति । पुत्रेण दृष्टेन । तत्पुत्रेण तत्पौत्रेण इत्यत्रापि
दृष्टेनेति शेषः । अमृतं देवैः सायुष्यम् । नाकम्, कमिति
खुलम्, तदभावो दुःखम्, एतत् प्रतिषिध्यते । दुःखान-
नुचिदं सुखं, ब्रह्मणः पदमिति यावत् । ' दिवि मोदते '
इति सिद्धे पुनरुत्पादानं बहुपुत्रोत्पादनार्थम् । यथाहुः
पौषाणिकाः— ' एष्टव्या बहवः पुत्रा यथेकोऽपि गयां
व्रजेत् । यजेत चाऽश्वमेवेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ '
(मत्स्यपुराणे) इति ।

बौधि.

(२) लोकान् देवलोकान् । नाकः स्वर्गः ।

सं. ४०४

विज्ञायते च — ' जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभि-
र्ऋषया जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः
प्रजया पितृभ्यः ' इति । एवमृणसंयोगं वेदो
दर्शयति ॥

(१) अयेदानीं ऋणसंयोगतदपाकरणे भृतिप्रमाणके
इत्याह— विज्ञायते चेति । तदपाकरणं चेति शेषः ।

बौधि.

(२) एतैस्त्रिभिः कर्मिर्ऋणत्रयापाकरणं भवती-
त्यत्र भृतिं दर्शयति— विज्ञायते च जायमानो वा इत्या-
दिना । एवं एवंप्रकारेण अनृणसंयोगं अनृणसंयोगत्वम्,
नान्य उपाय ऋणत्रयापाकरणेऽस्तीति वेदः ' एष वा
अनृणः ' इत्यादिरूपो दर्शयति बोधयति । सं. ४०४

वैन्धनमृणमोक्षं प्रजायाश्चाऽऽयत्तं पितृणां च ।
अनुकर्षशब्दश्च प्रजां दर्शयति । अनुत्सन्नप्रजा-

(१) बौध. २।१६।९ ; मुक्ता. १६७ णामृतं (णानम्ब)
रोहति (रोहयति) ; सं. ४०३ णामृतं (णानन्द) रोहति
(रोहयति).

(२) बौध. २।१६।७ ; निप्र. ५४२ (भाग २) (च०)
(वै०) ऋषया (गुणवान्) ; मुक्ता. १६७ (ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो
यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया०) ; सं. ४०३ वृष्टं (वनमृण).

(३) मुक्ता. १६७ (वनमृणमोक्षं च प्रजायां चायत्तं
पितृणां वानुकर्षणं प्रजायां दर्शयति । अनुत्सन्नं प्रजावान् भवति
यावदेन प्रजान् गृह्णीते तावदेवाश्वप्यान् लोकान् जनयति) ; सं.
४०३.

वान्भवति । यावदेतं प्रजाऽनुग्रहीते तावदक्षय्यं लोकं जयति ॥

बन्धनं ऋणमोक्षमित्येतत्पूर्वं स्वत्येति शेषः । ऋणानपाकरणं बन्धनम् । ऋणमोक्षं ऋणापाकरणम् । एतद्द्वयं प्रजाया आयत्तं प्रजाया अधीनम् । प्रजायां सत्यां ऋणमोक्षः, तस्यामसत्यां बन्धनमित्येतद्व्याजाया अधीनमिति तदर्थः । प्रजाया इत्येतदनन्तरभूतः चशब्दः अवधारणार्थः । पितृणां च पितृणामपि । अनपाकृतर्णानां पितृणामपि बन्धनमोक्षौ प्रजाया आयत्तौ भवत इत्यर्थः । प्रजायाश्च आयत्तमित्यनेन प्रजोत्पादनस्याधीनता दर्शिता । अनुकरीशब्दः एकांशभूतः शब्दः प्रजैकांशभूतः पुत्ररूपशब्दः प्रजां दर्शयति, न तु केवलपुनमात्रं ब्रूते, किंतु गौण्या वृत्त्या कन्यारूपा प्रजामपि ब्रूते इति । प्रजोत्पादने कृते अनुत्सन्नप्रजावान् भवति । प्रजोच्छेददोषो न भवतीति तात्व्यार्थः । यावत् यावत्कालं एतं प्रजोत्पादकं प्रजा अनुग्रहीते तस्मिन्ननुग्रहं करोति तावत्कालमक्षय्यं लोकं जयति । बह्वी प्रजा जाता चेत् बहुकालमक्षय्यलोकजयः, स्वल्पा चेत् स्वल्पकालमक्षय्यलोकजय इत्यर्थः ।

सं. ४०४-४०५

सत्पुत्रमुत्पाद्याऽऽत्मानं तारयति ॥

(१) किञ्च—सत्पुत्रमिति । सत्पुत्रः साधुपुत्रः अध्ययनविज्ञानानुष्ठानसंपन्नो यथा भवति तथोत्पादनीयः पुत्र इत्यर्थः । ' अनुशिष्टं लोक्यं पुत्रमाहुस्तस्मादेनमनुशास्ति ' इति श्रुतेः । चौवि,

(२) पुत्रस्य समीचीनत्वे एव आत्मनस्तारणं नान्यदेति सत्पदेन सूच्यते । सं. ४०५

सप्तावरान् सप्त पूर्वान् पठन्यानात्मसप्तमान् । सत्पुत्रमधिगच्छानस्तारयत्येनसो भयान् ॥

(१) इदं चान्यत्—सप्तावरामिति । अधिगच्छानः प्राप्नुवानः सप्त पूर्वपरानात्मपञ्चदशान् एनसः तारयति

(१) बौध. २।१६।८ ; निग्र. ५४२ (भागः २) (तथा स पुत्रमुत्पाय तारयति) ; मुक्ता. १६७ ; सं. ४०३.

(२) बौध. २।१६।९ ; निग्र. ५४३ (भागः २) सप्तमान् (सप्तवान्) पू. ; मुक्ता. १६७ ; सं. ४०३ (सप्तावरान् सप्त पठान् पठन्यानात्मसप्तमान् सत्पुत्रमधीच्छाम इति) एतावदेव.

इति संबन्धः । अन्यान् असत्पुत्रान् औरसानधिगच्छानः श्रीन् प्राचः श्रीन् प्रतीच आत्मसप्तमान् तारयति ।

चौवि.

(२) केवलमात्मतारणमेव न, किंतु अन्येषामपि तारणमित्यस्मिन्नर्थे ब्रह्मवादिनां संमतिं दर्शयति—सप्तावरानित्यादिना अधीच्छाम इत्यन्तेन । यतस्तरणं सत्पुत्राधीनम्, अतस्तमेवाधीच्छाम इति ब्रह्मवादिन आहुरिति शेषः । सं. ४०५

तस्मात्प्रजासंतानमुत्पाद्य फलं प्राप्नोति ॥

तस्माद्यत्नवान् प्रजामुत्पादयेत् ॥

उपसंहरति—यस्मात्प्रजासंतानमित्यादिना । यस्मात् प्रजासंतानमुत्पाद्य फलं यथोक्तं फलं आप्नोति, तस्मात् प्रजामवदयमुत्पादयेत् । संतानशब्दः संततिवाचकः । संतानशब्दस्य पर्यायतां दर्शयितुं संतानवचनम् । अथवा संतानशब्दः प्रजानाहुल्यावदयकत्वं द्योतयितुम् । ' एष्टव्या बहवः पुत्राः ' इत्यस्ति चात्र स्मृतिरपि । फलं यथोक्तम् । आत्मवान् बलवान् । फलदाभाय यथोक्तं फलदाभाय । सं. ४०५

तस्मात्सत्पुत्रं चोत्पाद्याऽऽत्मानमेवोत्पादयेदिति । विज्ञायते चाऽऽत्मा वै पुत्रनामाऽसीति । एवं द्वितीय आत्मा जीवतां द्रष्टव्यः । यः पुत्रमुत्पादयति स तथा भवति । तस्मान्नाऽऽत्मा कश्चिदक्षेत्रे समुत्सृष्टव्यः । आत्मानमवमन्यते हि । यथाऽऽत्मानमुत्पादयति स तथा भवति । तस्मादादित एव क्षेत्रमन्विच्छेत्सवर्णं संस्कृतमुपदेशेन तस्मिन् दारे संयोगेन प्रजामुत्पादयेत् ॥

(१) बौध. २।१६।१० ; मुक्ता. १६७ फलं प्राप्नोति (फलमवाप्नोति) ; सं. ४०३ तस्मात् (यस्मात्) शेषं मुक्तावत्.

(२) बौध. २।१६।११ ; ब्र. ७९ (तस्मात्बलवान् ०) ; सं. १६६ (तस्मात्बलवान् ०) ; मुक्ता. १६७ ; सं. ४०३ यत्नवान् (दात्मवान्).

(३) मुक्ता. १६७ (आत्मना फलदाभाय तस्मात् पूर्वो चोत्पाद्यात्मानमेवोत्पादयेत् इति । विज्ञायते—आत्मा वै पुत्रनामासीत्येव द्वितीय आत्मा जीवतां द्रष्टव्यो यः पुत्रमुत्पादयति) ; सं. ४०३-४०४.

यस्माद्विश्रायते च — 'आत्मा वै पुत्रनामाऽसि' इति श्रुतिः, तस्मात् सत्पुत्रं चोत्पाद्य आत्मानमेवोत्पादयेदित्यन्वयः । एवमेवं च जीवता पुरुषेण पुत्रो द्वितीयः स्वस्य आत्मैव द्रष्टव्यः । यो यथा पुत्रमुत्पादयति स तथा भवति । सत्पुत्रोत्पादने सन्नेव भवति । असत्पुत्रोत्पादने तु असन्नेव । अक्षेत्रे स्त्रीयक्षेत्रातिरिक्ते निषिद्धे बलात्कारेण उपभुक्ते च क्षेत्रे । अक्षेत्रे यः पुत्र उत्पाद्यते स आत्मावमान एव यस्मात्, तस्मात्स्वक्षेत्रे यथोक्तकाले एव आत्मानमुत्पादयेत् । केवलमवमान एव न किंतु निषिद्धक्षेत्रे पुत्रोत्पादने तद्रूपत्वमपि इत्यर्थः । आदित आदौ विवाहे एव क्षेत्रं भार्यां अनु लक्ष्मीकृत्यैव इच्छेत् प्रजोत्पादनाय । अनेन परीक्षा सप्रहीता भवति । सर्वेण सजातीयम् । आदित इत्यस्य प्रथममित्यर्थः । सार्वविभक्ति-कस्तसिः । तेन क्षत्रिववैश्यजातीययोः कन्ययोरपि भार्यात्वेन संग्रहः सिद्धो भवति । उपदेशेन विधिना विवाह-विधिना संस्कृतं क्षेत्रम् । दारवाब्दः पुंसिद्धे वर्तते । एक-वचनं छान्दसम् । तस्मिन्दारे सर्वेण संस्कृते सयोगेन सर्वन्धेन विधिपूर्वकमधुनेन । सं. ४०५

औपधमन्त्रसंयोगेन ॥

(१) औपधिमयोगेन हि प्रजा भवति, सृष्टयानां किमीगामपनयनात् । तथा मन्त्रसंयोगेनापि, रक्षः-पिशाचाद्यपनयनात् । 'तस्मात्प्रलवान् प्रजामुत्पादयेत्' इत्यस्य विस्तरः । बौधि.

(२) यदि संयोगे सत्यपि प्रजोत्पादनं न भवति तदा औपधसंयोगमन्त्रसंयोगावपि कर्तव्यौ । संयोगः प्रयोगः । सं. ४०५

तैस्योपदेशः श्रुतिसामान्येनोपदिश्यते ॥

सर्ववर्गोभ्यः फलवत्त्वादिति फलवत्त्वादिति ॥

(१) बौध. २।१६।२, प्र.क. ७९ संयोगेन (योगेन) ; सं. १६६ प्रकृतम् ; सं. ४०५ सयोगेन-(व) .

(२) बौध. २।१६।३, सं. ४०५ (तस्योपदेशेन श्रुति-सामान्येनोपदिश्यते)

(३) बौध. २।१६।४ फलवत्त्वादिति (फलवत्त्वादि) ; सं. ४०५.

(१) न चैतवत - 'या वेदवात्याः स्मृतयो याश्च वाश्च कुट्टपयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिद्रा हि ताः स्मृताः ॥' (मन्म. १२।१५) इत्येवमाहाङ्गीय-मित्याह — तस्योपदेश इति । तस्य प्रजोत्पादने यत्नयतः औपधाद्युपदेशोऽस्माभिरुपदिश्यते । केन मूलक्षेत्रेनेति ? श्रुतिसामान्येन श्रुते. समानभावस्तुत्यथा ऐकरूप्यं श्रुति-सामान्यं, तेन । किमुक्तं भवति ? 'प्रजामुत्पादयेत्' इत्यस्याः श्रुतेः पुत्रकामेष्टया औपधमन्त्रादिषु चैकरूपेण आपेक्षिकत्वादिति ।

इदानीमृगश्रुतौ ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरपि प्रदर्श-नार्थमेतदित्याह — सर्ववर्गोभ्य इति । फलवत्त्वात् प्रजो-जनवत्त्वात् । फलमिहोपनयनस्याप्यपनम्, तच्च वेदार्थं ज्ञानाद्युपयुक्तत्वात् श्रेयार्थिज्ञानमित्यर्थः । यद्वा — फलवत्त्वात् औपधमन्त्रादेरपि । बौधि.

(२) तस्य औपधमन्त्रसंयोगस्य उपदेशेन वैयक-मन्त्रशास्त्रोपदेशेनैव, ज्ञानमिति शेषः । श्रुतिः 'जाय-मानो वै' इत्यादिश्रुतिः सामान्येन, समानानां भावः सामान्यं साधर्म्यं वेदाध्ययनवत्त्वरूपं, तेन हेतुना सर्व-वर्गोभ्यः सर्ववर्गाणां दृश्यते । 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो वाऽप्राकुर्याद्वहनम्' इत्यादिस्मृतिषु इति शेषः ।

यत्रपि 'जायमानः' इति श्रुतिः ब्राह्मणव्यपुस्कारे-णैव दृश्यते, तथापि वेदाध्ययनवत्त्वरूपसाधर्म्यमादाय सर्ववर्गोभ्यो भवति । सर्वेषां फलवत्त्वात् फलेच्छावत्त्वात् । अथवा 'जायमानः' इति श्रुतिः केवलं सामान्ये ब्राह्मणव्यजातिमात्रसामान्ये नोपदिश्यते नैव प्रवर्तते, किंतु ब्रह्म वेदः, तदध्ययनवत्त्वं त्रिषु । कुतः, सर्ववर्गोभ्यः फलेच्छावत्त्वादिति । सं. ४०५-४०६

श्रुतिः

सनाहृत्स्य सप्तशतान्यपूर्वावा विवाहो पुत्रं ज्ञाया

गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्या-ऽसमानार्पेयामसृष्टमेधुनामवख्ययसी सदर्शो भार्यां विन्देत् ॥

(१) वसू ८।१ (क.) नार्पेया... वयसी (नार्पेया-सृष्टमेधुनां यदीक्यौ) ; रिध. १।५० (गृहस्थोऽविनीतक्रो-धः) पनावदेवः १।५१ (गुरुषोऽविनीतक्रोधहर्षो गुरुणा)

(१) वीतरागस्य तु आत्मार्थमपि प्रवृत्त्यभावात्
(गार्हस्थ्ये) नाधिकृतत्वम् । तथा च वसिष्ठः—'गृहस्थो-
ऽविनीतक्रोधहर्षः' इति एतदेव दर्शयति । अविनीत-
क्रोधहर्षस्यैव गार्हस्थ्यम्, विनीतक्रोधहर्षस्तु 'यमिच्छन्
तमावसेत्' इति अस्वार्थो यतः । विश्व. १।५०

(२) गृहस्थ इति भाविनि भूतवदुपचारः तदर्थ-
प्राप्त्यर्थः । तेन अकृतदारोऽपि गार्हस्थ्यसंकल्पवान्
आश्रमान्तराद्विद्युत्तो गृहस्थधर्मेष्वधिक्रियते ।

* अप. २।५२

गार्हस्थ्यमहिना, ऋणापारणं विवाहेन

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥
यैथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ।
एवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥
यैथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥
विज्ञायते हि — त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् ब्राह्मणो
जायत इति ॥ यज्ञेन देवैभ्यः प्रजया पितृभ्यो

* गृह., गृह., उ. अपवत् । संप्र. अपगनाधर्म ।

ज्ञानं स्नात्वा) ; मेधा. ३।१० (अस्पृष्टमैथुना सदृशीं भार्यां
विन्देत) एतावदेव ; अप. १।५२ (पृ. ७९) नापैया (नापैयी)
वयसी (वयसं) ; गृह. ५ नापैया (नापैयी) ; उ. २।११।१६
(पृ. २२१) वयसी + (आवृमती) ; गृह. ५ नापैया (नापैयी)
मवरवयसी (मवरवयसं) ; मपा. १३९ (गृहस्थो.....
स्नात्वा) नापैया (नापैयी) वयसी (वयसं) ; उ. १।४९
विनीतक्रोधहर्षो (विनीतक्रोधहर्षोऽक्रोधहर्षो) नापैया (नापैयी)
वयसी (वयसं) ; संप्र. ७०३, ७०६ (गृहस्थः सदृशीं भार्यां
विन्देत) एतावदेव • ७४५ नापैया (नापैयी) ; मुक्ता. १२५

असमानापैयामस्पृष्टमैथुनामवरवयसी भार्या विन्देत) एतावदेव.

(१) वस्मृ. ८।१४ ; स्मृच. ६५ ; संप्र. ५६४ स्तप्यते तपः
ग्नपते ततः) ; मुक्ता. १६९ ; संप्र. ४३ पूर्वाभि (गृहस्थ
एव प्रवेत्ते गृहस्थः स्तूयते यत. १).

(२) वस्मृ. ८।१५.

(३) वस्मृ. ८।१६ ; उ. १।४।४१ (=) ; प्रपा. २८९
एव (तथा) भिक्षवः (भिक्षुकाः) रथुलन्तरम् ; मुक्ता.
१६५ दश. ; संप्र. ३८५ भिक्षवः (भिक्षुकाः) रथुलन्तरम्.

(४) वस्मृ. १।४२, ४३.

ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्य इति । एष वाऽनुणो यज्ञा
यः पुत्री ब्रह्मचर्यवानिति ॥

केशिद्गृहाश्रमसमो न परोऽस्ति धर्मः

सोऽपि स्थितः सुगुणवृत्तयुताङ्गनासु ।

उद्वाहलप्रवशतो गुणवृत्तलच्छि-

स्तासां तथाविधसुलभमतः प्रयच्छि ॥

विष्णुः

समावृत्तस्य विवाहः

वेदानधीत्य यत्नेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।

समावर्तनपूर्वं तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्देहेत् ॥

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

समावृत्तस्य पिशुल्लया विवाहः सदस्या

अनुज्ञातो गुरुणा मातापित्रोरनुमतो दारा-
नाहरेत् ॥

दौरानाहरेत् सदृशानसमानार्पेयानसंबन्धाना-
सप्तमपञ्चमात् पितृमातृवन्धुभ्यः ॥

विन्देत विधिवद्भार्यामसमानार्पणोत्रजाम् ।

मातृतः पञ्चमी चापि पितृतस्त्वथ सप्तमीम् ॥

महाभारतम्

कुलक्षणकृतः सनानार्थ विवाहः, संगानं

पाचनं तारकं च नरकात्

र्तपो वाऽप्यथवा यज्ञो यज्ञान्यत्पाचनं महत् ।

तत्सर्वं न समं तात संतत्येति सतां मतम् ॥

स तात दृष्ट्वा द्रूयारसं जरत्कारुं तपरिवनम् ।

(१) वसं. ३२।१.

(२) समु. ५ ; सर. १७ ; मुक्ता. १२३ ; आन. १६७.

संस्कारप्रकाशादिग्रन्थेषु, दक्षस्वदेव वचनं, तत्रापि स्थलानि
निर्देशो द्रिष्टव्यः ।

(३) ममु. ११८.

(४) उ. २।११।१६ पृ. २२१ शंका ; मुक्ता. १२५ न्यानां

सप्तमपञ्चमात् (न्यानां सप्तमात्) ; बाल. १।५।३ पृ. १२२
पञ्चमात् (पञ्चमान्) .

(५) शंरस्मृ. ४।१ ; संप्र. ७०४.

(६) भा. १।४।१०-३३.

यथादृष्टमिदं चास्मै त्वयाऽऽख्येयमशेषतः ।
यथा दारान् प्रकुर्यात्स पुत्रांश्चोत्पादयेद्यथा ॥
भार्या पतिः संप्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः ।
जायाया इति जायात्वं पुराणाः कव्यो विदुः ॥
यदागमयतः पुंसस्तदपत्यं प्रजायते ।
तत्तारयति संतत्या पूर्वप्रेतान् पितामहान् ॥
पुत्राम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं ज्ञायते सुतः ।
तरमान् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥
सां भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रजावती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता ॥
अर्थं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मित्रं मरिच्यतः ॥
भार्यायन्तः क्रियायन्तः सभार्या गृहमेधिनः ।
भार्यायन्तः प्रमोदन्ते भार्यायन्तः श्रियान्विताः ॥
सखायः प्रविविक्तेषु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यातस्य मातरः ॥
क्रान्तारेष्वपि विश्रामो नरस्याध्यक्षिकस्य वै ।
यः सदारः स विश्वास्वतरमाहाराः परा गतिः ॥
संसर्तमपि प्रेतं विपमेष्वेकपातिनम् ।
भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥
प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते ।
पूर्वं मृतं च भर्तारं पश्चात्साध्यनुगच्छति ॥
एतस्मात्कारणाद्वाजन् पाणिग्रहणमिष्यते ।
यदाप्नोति पतिभार्यामिह लोके परत्र च ॥
आत्मानमनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ।
तस्माद्भार्या नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ॥
भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शं स्वमिधाननम् ।
ह्लादते जनिता प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥
दह्यमाना मनोदुःखैर्व्याधिभिश्चानुरा नराः ।
ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु धर्मातीः सलिलेष्विव ॥
सुसंरक्षोऽपि रामाणां न द्रव्यादप्रियं बुधः ।
रतिं प्रीतिं च धर्मं च तास्वायत्तमवेक्ष्य च ॥
आत्मनो जन्मनः क्षेत्रं पुण्यं रामाः सनातनम् ।
ऋषीगामपि का शक्तिः सष्टुं रामामृते प्रजाः ॥

परिपत्य यदा सुनुर्धरणीरेणुगुण्ठितः ।
पितुराश्रिष्यतेऽङ्गानि किमिवास्त्यधिकं ततः ॥
स त्वं स्वयमनुप्राप्तं साभिलापमिमं सुतम् ।
प्रेक्षमाणं च काक्षेण किमर्थमवमन्यसे ॥
अण्डानि क्षिप्रति खानि न भिन्दन्ति पिपीलिकाः ।
न भरेथाः कथं नु त्वं धर्मज्ञः सन् स्वमात्मजम् ॥
न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथा सुग्नः ।
शिशोरालिङ्गधमानस्य स्पर्शः सुनोर्यथा सुग्नः ॥
ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।
गुरूर्गरीयसां श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥
शृशतु त्वां समाश्रिष्य पुत्रोऽयं प्रियदर्शनः ।
पुत्रस्पर्शान् सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥
त्रिपु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताऽहमरिन्दम ।
इमं कुमारं राजेन्द्र तव शोकप्रणाशनम् ॥
आहर्ता वाजिमेधस्य शतसंख्यस्य पौरव ।
इति वागन्तरिक्षे मां सूतकेऽभ्यवदत् पुरा ॥
ननु नामाङ्कमारोप्य स्नेहाद्भ्रामान्तरं गताः ।
सूर्ध्नि पुत्रानुपाग्राय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥
वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्रवादां द्विजातयः ।
जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा ॥
अद्वादङ्गान् संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥
स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं योऽयमन्यते ।
तस्य देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकात्तुपाभुते ॥
कुल्यंशप्रनिष्ठां हि पितरः पुत्रमनुवन् ।
उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात्पुत्रं न संत्यजेत् ॥
स्वपत्नीप्रभवान् पद्म लब्धान् श्रीतान्
वियर्थितान् ।
कृतानन्यासु चोपभ्रान् पुत्रान् वै मनुष्यवीन् ॥
धर्मकीर्त्याग्रहा नृणां मनसः प्रीतिवर्धनाः ।
ज्ञायन्ते नरकाज्जाताः पुत्रा धर्मप्रायाः पितृन् ॥
परं कृपशताद्विपी वरं चापीशतात्कृतुः ।
वरं क्रतुशतात्पुत्रः सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥

(१) भा. ११७/१७-१००.

(२) भा. ११७/१०२.

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्चावृत्तं तदा ।
 भस्त्रा माता पितुः पुत्रो चेन जातः स एव सः ।
 भरस्व पुत्रं दुप्यन्त भावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
 रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
 त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
 जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधा कृतम् ।
 तस्मान्भरस्व दुप्यन्त पुत्रं शाकुन्तलं नृप ॥
 अभूतिरेपा कस्त्यज्यात् जीवन् जीवन्त-
 मात्मजम् ॥

अनपत्यतैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ।
 अग्निहोत्रं त्रयो वैदाः यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ॥
 सर्धाप्येतान्यपत्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 एवमेव मनुष्येषु स्याच्च सर्वप्रजास्वपि ॥
 पाण्डुरवाच-

अप्रजस्य महाभागा न द्वारं परिचक्षते ।
 स्वर्गे तेनाभिततोऽहमप्रजस्तद्व्रवीमि यः ॥
 पित्र्यादृणादनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः ।
 देहनाशे ध्रुवो नाशः पितृणामेव निश्चयः ॥
 ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जायन्ते मनुजा भुवि ।
 पितृदेवर्षिमनुजदेवैः शतसहस्रशः ॥
 एतानि तु यथाकालं यो न बुध्यति मानवः ।
 न तस्य लोकाः सन्तीति धर्मविद्भिः प्रतिष्ठितम् ॥
 यज्ञैश्च देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा मुनीन् ।
 पुत्रैः श्राद्धैः पितृंश्चापि आनुशंसेन मानवान् ॥
 ऋषिदेवमनुष्याणां परिमुक्तोऽस्मि धर्मतः ।
 त्रयाणामितरेषां तु नाश आत्मनि नश्यति ।
 पित्र्यादृणादनिर्मुक्त इदानीमस्मि तापसाः ॥
 इह तस्मान् प्रजाहेतोः प्रजायन्ते नरोत्तमाः ।
 यथैवाहं पितुः क्षेत्रे सृष्टस्तेन महात्मना ।
 तथैवास्मिन् मम क्षेत्रे कथं वै संभवेत् प्रजा ॥
 तापमा ऊचुः-

अस्ति वै तव धर्मात्मन् विद्म देवोपमं शुभम् ।
 अपत्यमनर्घं राजन्यवं दिव्येन चक्षुषा ॥

(१) भा. ११०११०-११२.

(२) भा. ११००१८८-६८. (३) भा. ११२०१५-४०.

दैवदिष्टं नरव्यात्र कर्मणेहोपपादय ।
 अङ्घ्रिष्टं फलमन्वयो विन्दते बुद्धिमान् नरः ॥
 तस्मिन् दृष्टे फले तात प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।
 अपत्यं गुणसंपन्नं लब्ध्वा प्रीतिमवाप्स्यसि ॥
 वैशंपायन उवाच-
 तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरोऽभवत् ।
 आत्मनो मृगशापेन जानन्नपहतां क्रियाम् ॥
 सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ।
 अपत्योत्पादने योगमापदि प्रसमर्थयन् ॥
 अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।
 इति कुन्ति विदुर्धोराः शाश्वतं धर्ममादितः ॥
 इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमश्च स्वनुष्ठितः ।
 सर्वमेवानपत्यस्य न पावनमिहोच्यते ॥
 सोऽहमेवं विदित्वैतत् प्रपश्यामि शुचिस्मिते ।
 अनपत्यः शुभाँल्लोकान्वापस्यामीति चिन्तयन् ॥
 मृगाभिशापान्नष्टं मे प्रजनं ह्यकृतात्मनः ।
 नृशंसकारिणो भीरु यथैवोपहतं तथा ॥
 इमे वै बन्धुदायादाः पट् पुत्रा धर्मदर्शने ।
 पडेवायन्धुदायादाः पुत्रास्ताञ्छृणु मे पृथे ॥
 स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्च यः सुतः ।
 पौनर्भवश्च कानीनः स्वैरिण्यां यश्च जायते ॥
 दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत् स्वयं च यः ।
 सहोढो जातरेताश्च हीनयोनिधृतश्च यः ॥
 पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् ।
 उत्तमादचराः पुंसः काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥
 अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विन्दन्ति साधवः ।
 आत्मशुक्रादपि पृथे मनुः स्वार्थभुयोऽब्रवीन् ॥
 तस्मान् प्रहेष्याम्यय त्वां हीनः प्रजननात्स्वयम् ।
 सदृशाच्छ्रेयसो वा त्वं विद्वद्यपत्यं यशस्विनी ॥
 शृणु कुन्ति कथां चेमां शारदण्डायनीं प्रति ।
 या वीरपत्नी गुरुमिर्नियुक्ताऽपत्यजन्मनि ॥
 पुष्येण प्रयता म्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे ।
 यरयित्वा द्विजं सिद्धं हुत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥
 कर्मण्यवसिते तस्मिन् सा तैनेव सहावसत् ।
 तत्र श्रीन् जनयामास दुर्जयादीन्महारथान् ॥

ऋणिनो मानवा ब्रह्मन् जायन्ते येन तच्छृणु ।
क्रियाभिर्ब्रह्मचर्येण प्रजया च न संशयः ॥
तद्पाक्रियते सर्वं यद्देन तपसा सुतैः ।
तपस्वी यद्ब्रह्मसासि न तु ते विद्यते प्रजा ॥
त इमे प्रसवस्वार्थं तव लोकाः समावृताः ।
प्रजायस्व ततो लोकानुपभोक्ताऽसि शाश्वतान् ॥
पुत्रान्मो नरकात् पुत्रस्त्रातीति पितरं मुने ।
तस्मादपत्यसंताने यतस्व द्विजसत्तम ॥
युधिष्ठिर उवाच—

कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं धनम् ।
कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥
नारद उवाच—

अग्निहोत्रफला वेदा दत्तमुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥
ऋणि ज्योतींषि पुरुष इति वै देवलोऽब्रवीत् ।
अपत्यं कर्म विद्या च यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥
यैर्दर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।
उत्तारयति संतत्या दश पूर्वान् दशावरान् ॥
यक्ष उवाच—

किं सिदात्मा मनुष्यस्य किं सिदैवकृतः सत्पा ।
उपजीयते किं सिदस्य किं सिदस्य परायणम् ॥
युधिष्ठिर उवाच—

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सत्पा ।
उपजीयते च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥
बहुकल्याणमिच्छन्त ईदृन्ते पितरः सुतान् ।
तपसा ब्रह्मचर्येण यन्देनेन तितिक्षया ॥
उपवामेस्येज्याभिर्घ्नतकौतुकमङ्गलैः ।

(१) भा. १।२५।११-१४.

(२) भा. २।५।११, १२.

(३) भा. २।२२.

(४) भा. १।८।१९-२०.

(५) भा. १।११।१०१-१०२.

(६) भा. २।१०।११-१२.

लभन्ते मातरो गर्भान् तान्मामान्द्रा विभ्रति ।
यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति या यदि ॥
संभाविता जातबलास्ते दशुर्यदि नः सुर्यम् ।
इह चामुत्र चैवेति कृपणाः फलहेतुकाः ॥
पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञियामिति ।
शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ॥
जौतर्कमणि यन् प्राह पिता यथोपकर्मणि ।
पर्याप्तः स हृदीकारः पितुर्गौरवनिश्चये ॥
माता देहारणिः पुंसां सर्वस्वार्तस्य निर्वृतिः ।
मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ॥
धर्मोद्या हि यथा त्रेता बह्नित्रेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता क्लिदाक्षयः ॥
पितृन् ऋणाचारयति पुत्र इत्यनुशुभ्रम् ।
पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाभुते ॥

एक एव पतिर्नार्याः

प्रद्विपन्ती पतिर्भार्या किं मां द्वेक्षीति चाब्रवीत् ।
प्रद्वेषुवाच—

भार्याया भरणाद्धर्ता पालनाय पतिः स्मृतः ॥
र्यधेष्टं कुरु विभ्रेन्द्र न भरेयं पुरा यथा ।
दीर्घतमा उवाच—

अद्यप्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ॥
एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।
मृते जीयति या तस्मिन्नापरं प्राप्नुयान्नरम् ॥
अभिगम्य परं नारी पतिप्यति न संगयः ।
अपतीनां तु नारीणामद्यप्रभृति पातकम् ॥
यगरिन् चेद्वनं सर्वं धृथाभोगा भवन्तु ताः ।
अकीर्तिः परिशदाश्च नित्यं तामां भवन्तु ये ।

कन्यादाने विद्वान्भ्यम्

अप्रदाता पिता याच्यो याच्यध्यानुपयन् पतिः ।
मृते भर्तरे पुत्रश्च याच्यो मानुररक्षिता ॥

(१) भा. १।१२।६।१४. (२) भा. २।१।२।१।१६.

(३) भा. १।१।१।१७. (४) भा. २।४।१।१००, १०१.

(५) भा. १।१०।१।१०. (६) भा. १।१०।१।१४-१०.

(७) भा. १।१०।१।१५.

कन्यादानं सहदेव

संक्रुदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥

सप्तपदीरुमंगा विवाहसमाप्तिः

प्राहुः साप्तपदं मैत्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ॥

यक्ष उवाच -

धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।
एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः ॥

युधिष्ठिर उवाच -

यद् धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ॥
मनोयोगबुद्धिसंभाषा दत्ता चोदकपूर्वकम् ॥
पाणिप्रहणमन्त्राश्च प्रथितं वरलक्षणम् ।
न त्वेषा निश्चिता निष्ठा निष्ठा सप्तपदी स्मृता ॥

गाहस्थ्यगहिमा

अर्जुन उवाच-

अत्रैत्रोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
तापसैः सह संवाद् शक्य भवत्तर्पभ ॥
केचिद्गृहान् परित्यज्य धनमभ्यगमन् द्विजाः ।
अजातशत्रुवो मन्दाः कुले जाताः प्रवव्रजुः ॥
धर्मोऽयमिति मन्यानाः ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिताः ।
त्यक्त्वा गृहान्पितृभ्यैव तानिन्द्रोऽन्यकृपायत ॥
तानावभापे भगवान् पश्चा भूत्वा हिरण्ययः ।
सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विषसाशिमिः ॥
पुण्यं च यत् कर्मेषां प्रशस्तं चैव जीवितम् ।
संमिद्धास्ते गतिं मुल्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥

ऋषय ऊचुः-

अहो यतायं शकुनिर्विषसाशान् प्रशंसति ।
अस्मान्नुत्तमयं शास्ति वयं च विषसाशिनः ॥

शकुनिरुवाच-

नाहं युष्मान्प्रशंसामि पङ्कदिग्धात्रजस्वलात् ।
उच्छिष्टभोजिनो मन्दानन्धे वै विषसाशिनः ॥

ऋषय ऊचुः-

इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपासमहे ।
शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं वै श्रद्धाम ते ॥

शकुनिरुवाच-

यदि मां नामिशङ्कध्वं विभज्यात्मानमात्मना ।
ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः ॥

ऋषय ऊचुः-

शृणुमस्ते पञ्चस्तात् पन्थानो विदित्वास्तव ।
नियोगे चैव धर्मात्मन्यातुमिच्छाम शाधि नः ॥

शकुनिरुवाच-

चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काञ्चनं वरम् ।
शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां वरः ॥
मन्त्रोऽयं जातकर्मादि ब्राह्मणस्य विधीयते ।

जीवतो यो यथाकालं श्मशाननिधनादिति ॥
कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थास्त्वनुत्तमः ।

अथ सर्वाणि कर्माणि मन्त्रसिद्धानि चक्षते ॥
आन्नायद्ववादीनि तथा सिद्धिरिहेष्यते ।

मासार्धमासा ऋतव आदित्यशशितारकम् ॥
ईहन्ते सर्वभूतानि तदत्तं कर्मसद्भिनाम् ।

सिद्धिक्षेत्रमिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ॥
अथ ये कर्म निन्दन्तो मनुष्याः कापथं गताः ।

मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते ॥
देववंशान् पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।

संत्यज्य मूढा वर्तन्ते ततो यान्त्यश्रुतीपथम् ॥
एतद्वोऽस्तु तपोयुक्तं ददानीत्युपिचोदितम् ।

तस्मात्तदभ्यवसतस्तपस्वितप उच्यते ॥
देववंशान् पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।

संविभज्य गुरोर्ध्यां तद्वै दुष्करमुच्यते ॥
देवा ये दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः ।

तस्माद्गार्हस्थ्यमुद्गोढुं दुष्करं प्रवर्षामि यः ॥
तपः श्रेष्ठं प्रजानां हि मूलमेतन्न संशयः ।

कुटुम्बविधिनाऽनेन यमिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

(१) भा. १।२५।२६.

(२) भा. १।२५।२७.

(३) भा. १।२५।२८-२९.

(४) भा. १।२५।३०-३१.

(५) भा. १।२५।३२-३३.

एतद्विदुस्तपो विप्रा द्वन्द्वातीता विमत्सराः ।
 तस्माद्दयनं मध्यमं च लोकेषु तप उच्यते ॥
 दुराधर्षं पदं चैव गच्छन्ति विघसाशिनः ।
 सायंप्रातर्विभज्यान्नं स्वकुटुम्बे यथाविधि ॥
 दत्त्वाऽतिविभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च ।
 अवशिष्टानि येऽभन्ति तानाहुर्विघसाशिनः ॥
 तस्मान् स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपस्कृताः ॥
 त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः ।
 वसन्ति शाश्वतीर्वर्षा जना दुष्करकारिणः ॥
 ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा तस्य धर्मार्थसंहितम् ।
 उत्सृज्य नास्तिकगतिं गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रिताः ॥
 तस्मान् त्वमपि दुर्धर्षं धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।
 प्रशाधि पृथिवीं कृत्वां हतामित्रां नरोत्तम ॥
 पुत्रपौत्रयधूम्रसौराकीर्णमपि सर्वतः ।
 भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ॥
 न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
 गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृजं मतम् ॥
 पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता ।
 यस्य स्वात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो मुधि ॥
 धर्मोर्धकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।
 विदेशगमने चास्य सैव विधामकारिका ॥
 भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पश्यते ।
 असहायस्य लोकेऽस्मिहो कयात्रासहायिनी ॥
 तथा रोगामिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।
 नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्वार्तस्य भेषजम् ॥
 नास्ति भार्यासमो धन्युर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
 नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंप्रदे ॥
 यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 नै सा स्त्री ह्यभिमान्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति ।
 तुष्टे भर्तरे नारीनां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥

- (१) भा. १२।१४०-१, १०.
 (२) भा. १२।१४१-१-७०.
 (३) भा. १२।१४१-७०.

अभिसाक्षिकमित्येव भर्ता वै दैवतं परम् ।
 दाधाग्निनेव निर्देग्धा सपुष्परतवका उता ॥
 भर्त्रीभवति सा नारी यस्या भर्ता न तुष्यति ।
 इति संचिन्त्य दुःस्वार्ता भर्तारं दुःखितं तदा ॥
 'मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ।
 अभितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥
 नास्ति भर्तृसमो नाथो न च भर्तृसमं सुगम् ।
 विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥
 भर्णाद्धि स्त्रियो भर्ता पात्याच्चैव स्त्रियः पतिः ।
 गुणस्यास्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पुनः पतिः ॥

मनुः

विवाग्नानरस्य गार्हस्थ्याधिपारः

'वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।
 अविष्णुतत्रह्यचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥
 (१) त्रैवेदिकमध्ययनं उक्तम् । एकदिविदाध्ययन-
 मप्राप्तं विस्तल्प्यते । वेदशब्दः शाण्डाग्रजो व्याख्यातः ।
 तिस्रः शाखा अधीयीत द्वे एका वा एकैकमादेदान्, न
 तु एकमादेव । त्रयी विविधा इति पठन्ते । अधीत्य
 गृहीत्वा वेदमुक्त्या प्रतन्वया गृहस्थाश्रममावसेत् ।
 गृहस्थाश्रमस्य स्वरूपं वक्ष्यति— 'उन्नेत द्विजो भार्याम्'
 इत्यादि । आवसेदनुतिष्ठेत् । अनेकार्यां धातरः । आह
 मर्यादायां वर्तते । कृतदारपरिग्रहो रुद्धा गृहस्थ उच्यते ।

- (१) भा. १२।१४१-८.
 (२) भा. १२।१४१-७.
 (३) मन्वु. १।१ ; विष्. १।२६, ५१ पू. ; मित्रा. १।३६
 (= निर्देग्धानम् ; गृह. १. भाष्ये (मारिटे) ; मन्वा.
 १।४ पू. : १।१ ; उ. १।२०।१ ; षडा. १८० ; षडा. ७८५
 गृह्य. १. अने इत्यपि ; गृह. ५ गृह्य. ; मन्वा. १२१ मन्व-
 ने (भाष्ये) ; प्रया. २४२ पू. यथाशक्त्यः ; मन्. ५
 गृह्य. ; दीक. १।२६ ; विष्. १ (=) पू. ; श्रीमि. १।२६ ;
 मन्व. ७७० पू. ७७६ (=) पू. ; मन्. ११ (=) पू. ;
 गृह. ७८ पू. ; गृहि. विवा ५०३ (भाष्यः १) पू. वेदीयः ;
 प्रका. ११८ पू. ; भाष्. १।३६ उच्य. ; पुन. ४४५ गृह्य. ;
 मन्वा. १२१पि ; श्रीमि. १।२।८ (=) गृह्य. ; मन्. १८५
 पू. ; मन्. ३०३ (=) पू. ; १११ (=) उच्य. : ११८
 यथाक्रमं (मन्वा.) यथाशक्त्यः (मारिटे) .

गृहशब्दो दारवचनः, तत्र तिष्ठति । तस्य यो विहितः पदार्थसमूहो विधिनिषेधात्मकः स आश्रमशब्देनोच्यते । यथा उपनीतस्य ब्रह्मचर्याश्रमः आ समावर्तनात्, कृत-विवाहस्य गार्हस्थ्यमिति । अविच्छ्रुतं अलण्डितं ब्रह्मचर्यं स्त्रीसंप्रयोगनिवृत्तिः यस्य स एवमुच्यते । वाक्यभेदश्चात्र द्रष्टव्यः आख्यातव्यवहारेण (? ताप्याहारेण), अविच्छ्रुत-ब्रह्मचर्यं भवेत्, गृहस्थाश्रमं च प्रतिपद्येत् । एकवाक्य-ताया कदाचन विच्छेदे गार्हस्थ्यधिकार एव हीयेत । अद्य पुनः पुरुषार्थतया विधानेन तदतिक्रमे प्रायश्चित्तेन युज्यते, न तु अधिकारी न भवति ।

अधीत्य आवसेदिति च पौर्वापर्यमात्रं विवक्षितं, न अध्ययनसमनन्तरभाविता विवाहस्य । व्यपकार्यात् पौर्वापर्यविधानात् आनन्तर्यं न शब्दार्थः । अतश्च स्वाध्यायाध्ययनविवाहयोरन्तराले व्याकरणादिशास्त्रश्रवणं वेदार्थज्ञानार्थं लभ्यते । विद्वानेव हि गार्हस्थ्येऽधिक्रियते, न यथा अध्ययनविधौ मूर्खः । यद्यपि वाल्यावस्थायां तिर्यक्त्वमानधर्मा स्वमधिकारं प्रतिपद्युं असमर्थः, तथापि पित्रा आचार्येण वा अनुग्राह्यते । वस्तुतः तयोरेवा-धिकारः । अपत्यानुशासने पितुरधिकारः अपत्योत्पत्ति-विधेः तावता अभिनिर्वर्त्यत्वात् । अनुशासनं च विधि-निषेधाधिकारद्रव्यप्रतिपादनम् । तत्र यत् प्रतिपाद्यमानो-ऽपि नाव्युच्यते, तदन्व इव हस्तप्राहिकया कार्यते । यथा अभिसंस्पर्शकूपादिपातात् गाढहस्तावष्टम्भादिना धार्यते, एवं अट्टादापि मद्यपानादेः । यथा वा अनिच्छन् औपशयानादौ प्रवर्त्यते, एवं शास्त्रीयेष्वपि पदार्थेषु । यदा तु ईपद्रव्युत्पन्नः, तदा एवं नियुज्यते— ' इदमिदं कर्तुमर्हसि ' इति । एवं सति अधीतवेदो माणवकः पित्रा आचार्येणैव एवं प्रतिबोधयितव्यः— ' गृहीतयानसि वेदं त्वं श्दानीं तदर्थजिज्ञासायां अधिक्रियसे, तत-स्तद्वानि शोतुमर्हसि ' इति । एतावता पितुः अपत्यो-त्पादनाधिकारनिवृत्तिः (? र्थ) तिष्ठति । तदुक्तं— ' कियता पुनरुत्पादितो भवति यारता स्वयमधिकगतकृत्यो भवति ' इति । अतः स्थितमंतत्— नाधीत्यैव विवाहः यावद्वेदाधो नाधिगतः । एवं च पदयोजना कर्तव्या—अधीत्य अध्ययने निवृत्ते-ऽपि अविच्छ्रुतब्रह्मचर्यः स्यात् । प्रातापां च निवृत्तौ पुन-

र्वचनं नियमान्तराणां मधुमांसवर्जनादीनां निवृत्तिपरम् । तेन यावदध्ययनं तावत्सर्वे नियमा अनुग्राह्यव्याः । समाते तु अध्ययने अर्थावबोधकाले स्त्रीनिवृत्तिरेव करणीया । स्त्रीसेवा न विधातव्या । ब्रह्मचर्यशब्दो यद्यपि ब्रह्मग्रहणार्थं यद्ब्रतग्रहणं तत्र न्युत्पाद्यते, तथापि स्त्रीनिवृत्तिपर एवा (परस्वैवा) स्य तत्र प्रयोग इति दर्शयिष्यामः । यथाक्रमं य एव अध्येतृणां पाठक्रमः प्रसिद्धस्तेनैव, प्रथमं चतुःपष्टिः ततो ब्राह्मणं पितृपिता-महाथभिजनप्रबन्धोपक्रमं भवति । न हि ईदृशे अर्थे वक्तापे न कुलेन न शीलैः न क्रमेण, इति । एतेन च एतत्प्रतिपादितं भवति— या एव पिनादिभिः शाला अधीता सा न त्याग्या इति ।

मेधा.

(२) शालाजयं द्वयं चैकां वा स्वशालापूर्वक्रमेण मन्त्रब्राह्मणपौर्वापर्यस्थितिक्रमेण च अधीत्य अलण्डित-ब्रह्मचर्यः असंज्ञातस्त्रीसंप्रयोगः गार्हस्थ्यं प्रतिपद्यते ।

गोर.

(३) विद्यास्नानपक्षे शक्यपेक्षो विकल्पः । यथा-क्रमं, वेदत्रयाध्ययनपक्षे ऋग्वेदादिक्रमेणैव, (द्वि) वेदा-ध्ययने तु यच्छास्त्रीयसंस्कारैः संस्कृतः तस्या एव आदौ अध्ययनमित्यर्थः ।

मवि.

(४) अविच्छ्रुतब्रह्मचर्यं इति । पूर्वविहितस्त्रीसंयोग-मधुमांसमश्वगवर्जनरूपब्रह्मचर्यानुवादोऽयं प्रकृष्टाध्ययना-ङ्गत्ववस्थापनार्थः । पुरुषशक्यपेक्षश्रायं एकद्वित्रिशाला-ध्ययनविकल्पः । यद्यपि प्रतानि वेदाध्ययनं च नित्यव-दुपदिशता मनुना उभयस्नातक एव श्रेयस्त्वादं महितः, तथापि स्मृत्यन्तरात् अन्यस्नातकोऽपि बोद्धव्यः ।

* मधु.

(५) त्रिशदधिकैः शदशतशालानां वेदचतुष्टय-परिमाणत्वात् पुरुषाणुपमध्वेऽपि अध्येतुमशक्यत्वात् वेदशब्दः श्रावणपरः, ' सर्वशालाप्रत्ययमेकं कर्म ' इति न्यायात् । वेदत्रयसाभ्यत्वात् सर्वकर्मणा अतो न प्रवेशः अथर्ववेदस्य ।

मच.

दिनस्य समावृत्तस्य विवाहः सप्तमः

गुरुराऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

-उद्धेत् द्विजो भार्यां सवर्णां लक्ष्मणान्विताम् ॥

(१) सत्यामपि वेदमन्त्रमाप्ती गुरुणा अनुमतः
अभ्यनुश्रुतः स्नायात् । स्नानसन्धेन यज्ञोक्तसंस्कार-
विशेषो लक्ष्यते ब्रह्मचारिधर्माविधिः । यथा स्यात् लक्ष्मणा-
न्विताया प्राग्ग्याह्यातम् । तदहरेण यज्ञकारोक्तं चंदि-
न्मधुनकंपूजाविहितसंस्कारं प्राप्य समावृत्तः गुरुबुज्यात्
पिनुर्यहं प्रत्यागतः इत्यनुवादः । उद्धेत् इत्येतद्विशेषोप-
प्लवस्यै प्राप्तमेव । न तु समावर्तनं विवाहाह्नम् । तेन
यः पिनुर्यहे एव अधीतवेदः तस्य समावृत्तसंभवेऽपि
भवत्येव विवाहः । केचिन् समावर्तनं विवाहाह्नं स्नानं
मन्यन्ते । कत्याभुत्या भेदप्रतिविरतिरिति चेदेवं तर्हि
समावर्तनं विवाहाह्नं स्नानसंस्कारं वर्षयति, सविशेषं हि
तत्र स्नानं आश्रातमेव 'स्नादकेन' इत्यादि ।

अथवा यमनियमयोगामिप्रायं समावृत्तिवचनम् ।
समावृत्तः प्राक्तनीमेव अवरथां नियमसिद्धतां प्रतिरक्त
इत्यर्थः । विशेषामिप्रायं च नियमयोगवचनम् । ब्रह्म-
चारिणो हि कानियथा यमनियमाः, न तथा उत्तरेषाम् ।

यथाविधीति स्वयमेव इतिवत् । उद्धेत् द्विजो
भार्याम् । उद्धेतेति विवाहविधिः । संस्कारकर्म विवाहः,
गार्वागिनि द्वितीयानिदेशात् । न च माह् विवाहात्
भार्या निदाडसित यथा विवाहसंस्कारः कियत् चतुष्टय
इव अञ्जनसंस्कारः । हि तर्हि निर्वर्णने विवाहेन ।
यथा 'युवं छिनत्ति' इति छेदनादयः संस्कारा यस्य

कियन्ते स यूपः, एवं विवाहेनैव भार्या भवति इति ।
विवाहसन्धेन पाणिप्रद्वन्द्वमुपने । तत्र अत्र प्रधानम् ।
एवं हि सप्तमि— 'विवाहनं दारकर्म पाणिप्रद्वन्द्वम्'
इति । इहापि यथयति— 'पाणिप्रद्वन्द्वसंस्कारः' (मत्स्य.
३।६३) इति । त्वब्रह्मोमादि अह्नम् । तत्र यथादण्डि-
शततस्यम् । 'नोद्धेत् कथितं कन्याम्' (मत्स्य. ३।८)
इति कन्याप्रद्वन्द्वान् कन्याया अप्यं संस्कारः, न स्त्रीमानस्य ।
कन्यासन्धेन अग्रतुमुप्रयोगायां योषिति यन्ति इति
यथसामः । सप्तमी समानवर्तायाम् । लक्ष्मणान्विताम् ।
लक्ष्मणानि अरेषयन्त्रापनयूवकानि यन्तरेणानिर्वाह-
विहानि ज्योतिःशास्त्रागम्यानि, तैः अग्निनां युवा
द्युमल्लक्ष्मणान्वितानित्यर्थः । यत्रपि अनिष्टमूलद्वयं
लक्ष्यं भाति हि तु सूर्यस्यैव शान्तेः तादृशी विवाहस्यै ।
अतः प्रशस्तपुत्रा लक्ष्मणानि द्रष्टव्या । अभिप्रायमूलक
एव लक्ष्यमयस्यो श्लोके प्रमुच्यते । सत्यासोऽयं पुण्यः,
सत्याया स्त्री इति । या द्युमल्लक्ष्मणा यैरनुपपत्ते ।

तत्र अभिचारविन्ता कर्त्तव्या, संस्कारविधिसन्धेय
आधानरत् अनुश्रान्त्यभात् । यथैव हि आधानं अहर्-
नीकारिद्वारेण नियमस्यकर्मोत्पत्तेरिति तद्वहाहलीकारि-
निर्ययं अनुशीरते, एवं विवाहोऽपि, अथपि भार्या-
निर्वर्तकत्वेन दृष्टारद्वन्द्वस्योत्पत्तेरिति । तयादि—
रोदात् युगः स्त्रीमानविषयानां प्रवृत्ती प्रगल्भाया कन्या-
परदायविषयात् स्वदारुण कानिनः संद्वन्द्विभूतिः ।
'यह पनेभरितकवः' इति तथा मह सर्वभेदं अविदग्गात्
अद्वन्द्वस्यार्थेतिद्विस्वधीना ।

अत्र केचिन्नीमगन्ते— लयितः पूर्वोत्पेन प्रद्वन्द्वेन
दृष्टनिद्वन्द्वे विवाहं स्याः युर्वेति, तथा च कर्त्तव्या-
हानां संभवेण द्विवाहकर्मविधिपेन कर्त्तव्यवृत्तनिद्वन्द्वयो
विवाहः । यथा कंचिन् स्त्रीशिक्षा निवृत्त्या, न तत्र
विवाहः । अर्गा विवाहे कर्मनिषिद्धतात्, अन्वि-
कृत्य च अन्वुद्धने दीपामात्, पुत्रकर्मपुत्रनाथि
अननुविद्यः अनाभयितोऽप्यव्ययनमविद्वन्द्वम् । तदेव-
द्वन्द्वम् । यथैव सत्यः पुत्रकार्यः तथैव यन्तरेण पुत्रकार्य-
वे(न) प्रत्येवहः । यन्तरेण पुत्रकार्यविद्वन्द्वये प्रवर्ते ।
द्वि च एतदेव स्यात् 'संस्कारमनाभन्ती भूत'

(१) मत्स्य. ३।६ ; विह. ३।६ (=) अनुमतः (नुमाः)
निर्वृत्तान् ; मेधा. ३।२ दृष्टिं वा ; अथ. १।२ ; गृह.
४ (=) ; गृह. (क.) ६३ (ग.) ६० पुत्राऽनुश्र-
वत्या (पुत्राऽनुश्रवण) ; अथ. ६०० ; गृह. ४ (=)
पुत्रं (दुरुक्तमनुश्रवणं च सन्तुष्टं कर्त्तव्यं) ; पद्म.
४६२ ; मत्स्य. ३।२ उप. ; मत्स्य. ३।३ ; मेधा
२.४० इति (व.) ; अथ. ४६ ; मेधा. ५।२ इति (क.) ;
५६५ (५) दृष्टिं वा . ५६५-५६६, ७६३, मुष्ठा. ६३३ ;
विवा. ६३३, मेधा. ६३३ ; अथ. ६३३ ; मेधा. ६३३ ;
मेधा. २.६३ ; मेधा. ५ (अथ. १) दृष्टिं वा .

इत्यादि नोपपद्येतेति । निपुणं च एतदाश्रमविकल्पाव-
सरे पष्ठे निर्णेष्यामः । मेधा.

(२) गुर्वनुशातः गृह्यशास्त्रव्यपनतिक्रमेण कृत-
गृह्योक्तस्वरूपस्नानसमावर्तनाख्यकर्मा द्विजः समान-
जातीयां प्रशस्तलक्षणां भार्यामुपयच्छेत् । * गोर.

(३) अत्र द्विजोपादानं उक्तविशेषणविशिष्टस्यैव
तस्य उद्वाहाधिकारप्रतिपादनार्थं, न पुनर्द्विजभाषस्य तद-
धिकारप्रतिपादनार्थं, उपनीतस्य असमावृत्तस्य तदधि-
कारापत्तेः । नापि परिसंख्यार्थं, यद्वादीनामविवाहापत्तेः ।
तस्मात् कर्तृविशेषविशिष्टकर्मविधिः अयमभ्युपगन्तव्यः ।
.....सवर्णामिति मुख्यत्वप्रतिपादनार्थं, न असवर्णापरि-
संख्यार्थं, तदुद्वाहस्यापि अभ्यनुष्ठानात् ।

संम. ५८६

गार्हस्थ्यमहिमा

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥

(१) ननु च संन्यासिककर्माणि वक्ष्यामीति
प्रतिज्ञया आश्रमानुक्रमणं अपकृतम् । केचिदाहुः— न
संन्यास आश्रमान्तरम्, अत्रैवान्तर्भावोऽस्येति दर्शयितुम् ।
स च कस्मिन् ? गृहस्थेऽन्तर्भावितः, गृहे हि वास-
स्तस्य । अन्यैस्तु प्रप्रज्यायां, सङ्गत्यागसामान्यात् । यतो
नास्थान्तर्भावे प्रयोजनम् । पुरुषधर्मैर्यतिधर्मैश्च न यागा-
दावधिकरिष्यति । वैशेषिकैश्च स्वशास्त्रविधानात् ।
अनाश्रमित्वात् ' संवत्सरमनाश्रमी ' इति प्रायश्चित्तप्रसङ्ग
इति चेत्, वचनेनैवास्या व्यवस्थाया विहितत्वात् कुतः
प्रायश्चित्तप्राप्तिः । तस्मात् गृहस्थादितुल्यतया संन्यासिकं
प्रशंसितुमाश्रमान्तरसंकीर्तनम् । तच्च समुच्चयं द्रष्टयितुम् ।
गृहे स्थानं अवस्थितिरैगामित्यर्थः । गृहस्थः प्रभवः
रिथतिहेतुरेगामिति विग्रहः । मेधा.

* ममु. गोरवत् ।

(१) मसृ. ६।८७ ; प्रक. २६८ ; स्मृच. ६४ ; चका.
८२ ; पमा. ४३६ ; संम. ४२ प्रस्थो यतिलथा (प्रस्थश्च
छुक्रः) ; पुम. ४४५ ; कृभ. २२२९ प्रस्थो यतिस्तथा
प्रस्थोऽथ मिधुक्रः) .

(२) य एते ब्रह्मचर्यादय आश्रमिणः (आश्रमाः)
पृथगुक्ताः एते गृहस्थजन्त्याः । एवं च गृहस्थव्यतिरिक्ता-
श्रमिभिः शास्त्रव्यतिक्रमेण शातानां नास्ति हस्तचर्या-
द्याश्रमाधिकारः (?) । गोर.

(३) इदानीं वेदसंन्यासिकस्य प्रतिज्ञाते कर्मयोगे अत-
न्तरं वक्तुमुचितेऽपि वेदसंन्यासिकः पञ्चमाश्रमी निराश्रमी
वा, चत्वार एव आश्रमा नियताः इति दर्शयितुमुक्ताना-
श्रमान् अनुवदति— ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचर्यादयो य एते
पृथगाश्रमा उक्ताः, एते चत्वार एव गृहस्थजन्त्या
भवन्ति । ममु.

(४) कुटीचक्राख्यानां वेदसंन्यासिकत्वेन पञ्चमा-
श्रमत्वं प्राप्तं इति शङ्का स्यात्तदर्थमुक्तानाश्रमान् अनु-
वदति— ब्रह्मचारीति । एषां नैष्ठिकोपकुर्वाणपट्टकर्मत्रिकर्म-
वालखिल्यफेनपकुटीचंक्रहृदकाद्यवान्तरभेदेऽपि चत्वार
एव ते इति । गृहस्थप्रभवाः गृहस्थमाश्रित्यैव प्रकरणेण ते
भवन्ति । गृहस्थस्यापि शिलोऽनादिदृष्टिः गृहस्थ-
माश्रित्यैव भवति । यत्र गृहस्थस्यैव सर्वे चत्वारः पुत्राः,
तदन्येषां पुत्राभावादिति । तथा च गौतमसूत्रम्— ' तेषां
गृहस्थो योनिः ' (गौथ. ३।३) इति । मच.

(५) न केवलं चतुर्थाश्रम एव वेदसंन्यासिकस्य
परमगतिप्राप्त्युपायः, किन्तु यः कश्चिदप्याश्रम इति-
श्लोकद्वयेनाह— ब्रह्मेति । नन्द.

कमराः सर्वोश्रमानुष्ठानं कर्तव्यम्

सर्वेऽपि क्रमशस्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥

(१) सर्वेऽपि चत्वारोऽपि, अपिसाब्दात् प्रयो द्वौ
एक एव इति, एते उक्ताः शास्त्रानतिक्रमेणानुष्ठिताः
सन्तो यथोक्तानुष्ठितारं विप्रं ब्रह्मप्राप्तिलक्षणां गतिं
प्रापयन्ति । समुच्चयविकल्पक्षणां ' ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य'
इत्यादिभ्रूतिर्मूलं दर्शितम् । वाचापक्षेऽपि ' जरामर्यं वा
एतत्सर्वं यदभिहोत्रं श्लोति यद्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते '

(१) मसृ. ६।८८ ; प्रक. २६८ ; गौमि. ३।१ ; स्मृच.
६४ ; चका. ७८२ दारस्वेते (शस्ते) शाख नि (शाखनि) ;
संम. ४२.

इत्यादिभ्रुतिम् (तेर्म्) लब्धं, एवं च समुच्चयविकल्प-
वाधापशङ्गा सर्वेषां भ्रुतिमूलत्वात् यथाहृन्व्यन्यतमपशानु-
ष्ठानम् । नैष्ठिककृत्वस्यापि भ्रुतिमूलत्वं दर्शितम् । एवं च
यन्नैष्ठिकत्वं ' नैष्ठिककृत्वादीनां स्मार्तत्वात् गार्हस्थ्येन
श्रौतेन वाधो गार्हस्थ्येऽप्यनधिकृतान्धादिविषयता च '
इत्युक्तं, तदसत्, सर्वेषां प्रत्यक्षभ्रुतिमूलत्वस्य दर्शित-
त्वात् ।

• गोरा.

(२) सर्वेऽपि क्रमशः, न व्युत्क्रमेण । यथाशास्त्रं,
न तु स्वेच्छया । आश्रमधर्मपरिग्रहेण यथोक्तकारिणं
भोक्षानुगुणत्वेनोक्तानां क्रमात् नैष्ठिकधर्मवेदमन्वासमहा-
प्रस्थानध्यानाभ्यासानां कर्तारं परमां गतिं मोक्षं नयन्ति,
न तु यस्याश्रममात्रम् । तथा च सर्वप्रभवत्वात् मोक्ष-
हेतुत्वात् गार्हस्थ्यं प्रशस्ततरमित्यर्थः । मवि.

(३) सर्वे धर्मा ब्रह्मचर्यादयः क्रमशः उक्तक्रमेण
निवेदिताः अनुष्ठिताः यथोक्तकारिणं यथाविधि आश्रम-
चतुष्टयानुष्ठानात् । विप्रं इति मनुवचनात् विप्रदेहस्यैव
संन्यासात्मशान्तात्म्युक्तिः, ' ब्राह्मणा विविदिदपिन्ति '
' ब्राह्मणाः पुनैपगायाश्च ' ' स ब्राह्मणः केन स्यात् '
इति ब्राह्मणभ्रुतेः । ' गर्भस्थो वामदेवः प्रतिपेदे ' इति
मन्त्रलिङ्गात्, श्वेतकेतुभ्यवादि संवादात् काश्यादिमृताना-
मपि अन्येषां ताकास्त्रिकविप्रदेहः अनुमेय इति । परमा-
मिति विज्ञेयत्वात् मोक्षास्थाम् । मच.

गार्हस्थ्यमहिमा

सर्वेषामपि चैतेषां वेदभ्रुतिविधानतः ।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् विभर्ति हि ॥

(१) इदमुक्तं यत्ते । वेदशास्त्रभृत्या गार्हस्थ्यस्य
विधानं प्रतिहासते । इतरेषां च भर्तव्यत्वम् । गार्हस्थ्यस्य
प्रत्यक्षभ्रुतिविधाने नैवाधमान्तराणां सद्भावः । संनिहित-
तर-स्मृतिभ्यो ऋषीयसी भ्रुतिः । अथोच्यते नैवाधममि-

• मनु., नन्द. गोरामण्ड.

(१) मस्त्र. ६।८९ क., घ. भृति (स्त्रुति) ; गोरा.
सर्वेषामपि (सर्वेषामेव) ; मच. २६८ भृति (स्त्रुति) ; स्त्रुच
६५ ब्राह्मण.; ममु. बहवश्च ; संप्र. ५६३ सर्वेषामपि (चतुर्गान्)
भृति (स्त्रुति) ; मुका. १६५ गोरामण्ड ; भाव. १८४ मेष
(सन्निः) श्वेत गोरामण्ड ; शौरि. २।११।२६.

संबन्धः क्रियते वेदभ्रुत्या विधानादिति । अत्र सत्यपि
चैतस्मिन् विधाने गृहस्थस्य श्रेष्ठ्यं तद्वरगणनिमित्तम्
' स त्रीनेतात् ' इत्यनेन प्रतिपाद्यते । तत्र यत्कथं, कथम् ?
आधमान्तराणां भ्रुतत्वात्, श्रौतत्वे च स्पष्टेयं स्मृति-
विरुध्यते ' प्रत्यक्षविधानान्तरार्हस्थ्यस्य ' इत्यादिना । न
च संबन्धान्तरसंभवः । अथोच्यते— ' गृही भूत्वा वनी
भवेत्, वनी भूत्वा प्रनजेत् ' इति जावालभ्रुतिमपेश्य
सर्वर्ण्येयं श्रुतानीति । स्मृतिविरोधस्तावदपरिहृत एव ।
किंच नैवा भ्रुतिर्विधात्री । न ह्येतन् भ्रुतम्— ' एवं वने
वा विहर्तव्यमिमानि वनभ्येनैव कर्माणि कर्तव्यानीमानि
प्रराजितेन ' इति । यथा आपानाद्यभ्युत्पाचमेष्टिं सर्वे
गृहस्थकर्म प्रत्यक्षमुक्तं, नैरामाधमान्तराणाम् । केवल
नामामात्रं भ्रुते— गृही भूत्वेत्यादि । तस्मात् पूर्वपर-
विकल्पं गार्हस्थ्यं मूलमाधमानामिवोपरिदृश्यते ।

अथोच्यते । सर्वे आपानाद्यभ्युत्पाद्यते गृहकर्मणि प्रत्यक्ष-
भ्रुतानि कृतदारपरिमहस्य । तत्र विनादे प्रयुक्तिनिरूप-
णात् । किं कर्म भ्रुतिभिः प्रयुज्यते अग्निहोत्रादिरराहा-
कारश्रुतेरर्थावत्त्वोपसिद्धिविधिना उत दृष्टेन पुरुषार्थेन ।

ननु रागः स्त्रीमात्रं प्रयुङ्क्ते न विवाहम् । येन
विना यत्र निष्पद्यते तत्तस्य प्रयोजकमिति न्यायः ।
रणिणां च स्त्रीमात्रेण स्वयकर्मनिर्गृहीतः । किमिति विवाह-
मपेक्षेत् ।

सत्यम् । यदि वचनान्तरे स्त्रीमात्रे गमनं न निरिद्ध
स्यात् । समानोऽपि सर्वेण वेदाधिगमे शास्त्रो गोभ्या-
गम्यविवेकः । अतश्च धीर्यहृतीनां न विवाहमन्तरेण
स्वार्थसंपत्तिरिति युक्तैव वेदस्य प्रयोजकशास्त्राह ।

यद्येवं सर्वेषु न प्रयोजकानि सन्तु । सर्वेषां तस्मिन्
सत्यर्थनिर्गृहीतौ किं तेन निरुचितेन । योऽस्ति विवाह-
प्रयोजकः सोऽस्तु । आधमान्तराणि प्रत्यक्षविधाने
गार्हस्थ्यस्य कथमुपरिदृश्यते इत्येतदधिष्ठाया विवाहप्रयुक्ति-
विन्ता तु चेन्नादौन संगच्छते ।

उच्यते यावदुक्तं ' सर्वेषामप्यविवेकः ' इति । सत्यम् ।
एतेन प्रयुक्तान्यस्य प्रमद्गुणपरिहारमिदौ न पृथक्प्र-
योक्तव्यमन्यता । यथा मीहस्यः पुरुषार्थेन जीर्णनेन
प्रयुक्ताः कर्मणु विनिवृज्यन्ते । न कर्मणि धनार्जनं प्रयुज्यते ।

यथा वा विद्या सत्यप्यवैद्यस्यानधिकारे न प्रयुज्यते, स्वाध्यायविधिनैव तत्सिद्धेः । एवमिह कामतः प्रवृत्ति-सिद्धेर्न कर्मश्रुतयः प्रयोक्तव्याः । तेन अकृतविवाहमपि कृत्यकर्मविधय उपपत्स्यन्ते । अतश्च यो ब्रह्मचर्य एव कर्मचित्स्वरिपककपायः स न विवक्ष्यते । ततः स द्वितीय-त्वाभावाच्चाधिकरिष्यते । अतश्च श्रौतेषु अनधिकारात् तादृशस्य आश्रमान्तरता आपत्स्येत ।

अन्ये न्यन्ते । नायं धनतुल्यो विवाहः । यथा धनेन विना जीवनमनुपपन्नमिति, स वै जीवेद्धनतः, एवं न स्त्रियमन्तरेण जीवनाभाव इत्यत एव न दृष्टं नियमिनः प्रयोजनं संभवतीति धर्माधिकाराथोऽपि प्रयुक्तो विवाहः । अवश्यं चैतदेवं विद्येयं अधिकारोत्पत्त्यर्थं यत्नः कर्तव्य इति । इतरथा हि कुतोत्सर्गस्याशुचित्वा-दधिकारापनये जननादिशुद्धकालावस्थे च संपादयतो नित्य-कर्मातिक्रमः स्यात् । ततश्च केनाथेन मृतादिशुद्धौ क्लेश-मादध्यात् । तदपि विहितमेव इति चेत् ? एवं ताव-न्मात्रस्यातिक्रमो न पुनर्विधिसहस्यस्य ।

अथोच्येत — कस्य पुनर्विधिरयं व्यापारो यदधिकृत-त्वसंपत्त्यर्थमधिकृतः स्यां इति पुरुषेण यत्नः कर्तव्य इत्यु-पदिशति । एतावदग्निहोत्रादिविधयस्ते यस्याग्रयस्तद्विषयां कर्तव्यतां गमयन्ति, न तु अग्नीनामुत्पत्तिं प्रयुञ्जते । अग्नयोऽपि काम्येषु लिप्सया प्रवर्तमानेन तदधिकार-सिद्धयर्थमाधीयन्ते । तथाहि तेषु जातेष्वामिहाहित्वे याव-ज्जीवश्रुतयः । भार्यावत्तश्चाधारेऽधिकारः । यथैव अधि-कारिणामात्मानं कर्तुं अग्नीनाधत्ते, एवं भार्यामप्युपयच्छते । अतो न कस्यचिद्विधेरयो विहतो यदि नाम अग्नि-होत्रादिविधिकारो जनयितव्यः । न च विवाहविधि-रेव स्वार्थकर्ताव्यतामवगमयति, नित्याग्निहोत्रादिश्रुतिवत् संस्कारकर्मत्वादाधिकारश्रवणाभावाच्च ।

अत्र पूर्वं वदन्ति । ऋणत्रयापाकरणश्रुतिरिति 'जाय-मानो वै ब्राह्मणस्त्रिमिर्कणवा जायते' इत्यादिः । एषा श्रुतिर्जातमात्रनिवृत्तयः । न चात्र जन्म द्वितीयमुपनय-नाख्यमभिप्रेतं, प्राक्ततस्तिर्यक्कसमानधर्मत्वात् । जन्मनि सति यावता कालेनाधिकारावगमो भवति तदेव ऋणशुल्का परिश्रयते । ततश्च विदुषः सतः सत्याधिकारे यः कन्यां

याचमानो न प्राप्नुयात् चावत्सर्वतः पलितस्तस्य प्रस्थादावधिकारः । स श्वेतत्रिभ्रिनोति — यौवने एव सर्वथा याच्यते । कथयन्त्यन्ये — कृष्णकेशस्यैवाधानं भार्यामरणं वर्जयित्वा न सर्वतः पलितेनापातव्य-श्रुत्यर्थं व्याचक्षते ।

कर्मसंबन्धात् गृहस्य श्रेष्ठः । अतः आश्रम-श्रेष्ठयमुक्तं भवति । शीनेतानिति । इदमपरं श्रेष्ठय-यदन्वेषामाश्रमाणां भरणम् । तदुक्तम् 'ज्ञानेनाग्नेन श्रेष्ठः' इति ।

(२) सर्वेषामेव ब्रह्मचर्यादीनां मध्यात् गृह-वाहुल्येन साक्षाद्देवकथैः कर्मविधानात् गृहस्य श्रेष्ठः मन्वादिभिरुच्यते । स च यस्मात् ब्रह्मचारितापण्यता-मिधादिना अभि (विभर्ति) पोषयति, यथोक्तं 'ज्ञाने-नाग्नेन चान्वहं गृहस्यैरेव धार्यन्ते' इति, तस्मादसौ श्रेष्ठः

श्रेष्ठः

(३) तदेव प्रकृतमाह — सर्वेषामिति । वेदे श्रुति-शब्दाभिधानवृत्त्या गृहस्यस्य धर्माणामेव वाहुल्येन विधान-दर्शनात् इतरधर्माणां तु कचिदेव विधानात् वद-त्तात्पर्यं गार्हस्थ्यधर्मे एव श्रुतेरित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेतुन्तर-माह — स शीनिति । शीनाश्रमान् विभर्ति पुष्पाति तस्मात् गृहस्याश्रमे परोपकारवाहुल्यात् तस्य च सत्त्वशुद्धित्वात् गृहस्यः एव श्रेष्ठः ।

मवि,

(४) वेदश्रुतिविधानतः वेदश्रुत्या प्रत्यक्षेण विधानतः वैदिकानामाधानादीनां कर्मणां गृहस्यमहित्व-विधानस्य प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वादित्यर्थः । मुक्ता. १६५ यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्ये यान्ति संस्थितिम् ॥

(१) एष एवागो दृष्टान्तेन दृढीक्रियते — येयति । नयो गन्नादयः, भियादयो नदाः । केनचिदाधारसंनिवेश-भेदेन रसभेदेन च नदीनदयोर्निर्देशभेदः । एकत्रनिधनं तु रुढया । लिङ्गभेदे भार्याशरयव्यवृत् । संस्थितिः

• मनु., मव. गोतवत्

(१) मस्त्र. ६।१० क. संस्थितिम् (संस्थितिम्); स्त्रय. ६५; संभ. ५६३ नदीनदाः (नदीनदाः); मुक्ता. १६५

आश्रयः । समुद्रो यथा सर्वजलाश्रयः एवं गृहस्थः सर्वधर्मानधिकृतवान् ।

• मेधा.

(२) यथा गङ्गाशोभायाः सर्वे नदीनदाः समुद्रेऽवस्थानं प्राप्नुवन्ति । एवं सर्व एव ब्रह्मचार्यादय आश्रमिणः अज्ञादिलाभार्थं गृहस्थविषयेऽवस्थितिं प्राप्नुवन्ति ।

§ गोर.

(३) संस्थितिं गृहस्थसमीपे इति कुल्लूकः । संस्थितिं मृतिं प्राप्य गृहस्थेष्वेव यान्ति जायन्ते इति वा अर्थः । गृहस्थे सति सम्भक् स्थितिं यान्ति ' एते एव गृहस्थप्रमयाः ' इत्युक्तम् । गृहस्थस्य सर्वधर्मेष्वधिकृत्यर्थ-मर्थवाद इति मेधातिथिः ।

मच.

ऋग्वेदवापाकणोत्तरमेव मोक्षाश्रमः

† आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
मिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यथः ॥
अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः ।
इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥
अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यथः ॥

याज्ञवल्क्यः

विधारणाकरय विवाहः

अविष्टुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत् ॥

(१) ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्यविधानात् समावृत्तस्य निवृत्तिः प्राप्नोतीत्यत आह—अविष्टुतेति । समावृत्तोऽपि सन्नविष्टुतब्रह्मचर्य एवोद्गाहं कुर्यात् । ब्रह्मचर्यवचनाच्च मन्वसानादौ विद्रवः । कथं पुनः प्राग्विवाहात्

• मवि. मेधागतम् ।

§ ममु. गोरारम् ।

+ एतां चतुर्णां स्त्रीणां म्याख्यामप्रदः अग्निने आश्रमकाण्डे करिष्यते ।

(२) मसृ ६।३४-३७. अन्यरथनादिनिर्देशः अग्निने आश्रमकाण्डे करिष्यते ।

(३) यासृ १।१२. अन्ये स्थानादिनिर्देशाः गोरत्रयविवारे द्रष्टव्याः ।

छं. कां. १५

विद्रवनाशङ्का । परदारभिमगनं हि निषिद्धमेव । सत्यमेवम् । वक्ष्यति तु— ' यत्नात्परीक्षितः पुंसवे ' इति । परीक्षणोपायत्वेन विद्रवशाशङ्का अस्त्येव । अन्ये तु नियोगपक्षेण विद्रवमाहुः ।

विश्व.

(२) स्नानानन्तरं किं कुर्यादित्यत आह—अविष्टुतेति । अविष्टुतब्रह्मचर्यः अस्तलितब्रह्मचर्यः ।

मिता.

(३) नैव विष्टुतं ब्रह्मचर्यं यस्य । विष्टुतिः स्खलनम् । तत्संभवे तु प्रायश्चिती न त्वविवाहाः, किन्तु अपं विशेषः—यदि स्नानादधो विष्टुतस्तादा अवकीर्णप्रायश्चित्तम् । ' अवकीर्णो भवेद्ब्रह्मा ब्रह्मचारी तु योपितम् । ' इति स्मरणात् । स्नानान्पूर्व यदि पुनस्तादा सामान्यम् । ' मयपाऽस्त्यवृत्ता च प्रतिकृत्वा च या भवेत् । स्थापिता चांधिवेतन्या ॥ ' तथा— ' भार्यायै पूर्वमारिष्ये दत्ताऽमीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारिक्रिया कुर्यात् ॥ ' इत्यादि-स्मरणदर्शनात् प्राप्तस्य पुनर्विवाहस्य विष्टुतब्रह्मचर्यत्वापत्तेरप्राप्तिर्मां प्रगाहृक्षित्यत्र अविष्टुतब्रह्मचर्यं इति पदं पूर्वं स्नानकर्तुर्विरोधणीयम् ।

अप.

(४) अविष्टुतब्रह्मचर्यं इति विरोधं ब्रह्मचर्य-स्खलने कृतप्रायश्चित्तस्यैव विवाहाधिकार इति बोधयितुं, अन्यथा अनधिकारिणा कृतेनापि विवाहेन भार्यात्वात्पपत्तेः ।

सप्र. ५८६

संज्ञानस्य भयस्करत्वम्

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात्त्रियः सेव्याः कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥

(१) याश्चैव भर्ता अनन्यपत्तयैव उच्यन्ति, ताः प्रयन्तो भर्तृभिरपि— लोकानन्त्यदिवप्राप्तिः पुत्रपौत्र-प्रपौत्रिका । स्त्रीतः— यस्मात्तस्मात्त्रियः सेव्याः । किञ्च— मर्त्याश्च सुरक्षिताः । लोकप्राप्तिः आनन्त्यप्राप्तिः दिवप्राप्तिश्च क्रमेण पुत्रपौत्रपौत्रिका यस्मात्, तस्मात्

(१) यासृ. १।७८ ; विश्व. १।७७ पूर्वो (लोकानन्त्य-दिवप्राप्तिः पुत्रपौत्रपौत्रिका) । कर्तव्याश्च (मर्त्याश्च) ; मिता. ; अप. लोकानन्त्यं दिवः (लोकानन्त्यदिवः) ; उत्र. १।७७ कर्तव्याश्च (मर्त्याश्च) ; पौमि. ; मुक्ता. १।४ ; भाव. १८४ ; ससृ ५४. '

स्त्रियः सेव्याः । तथा च आहुः— 'पुत्रेण लोकाञ्जयति
पौत्रेणाऽऽनन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्या-
ऽऽप्नोति विष्टपम् ॥' इति । लोकः पृथिवी । आनन्त्यं
अन्तरिक्षम् । दिवः स्वर्गः । पाठान्तरम्— 'लोकानन्त्यं
दिवप्राप्तिः' इति । तस्यार्थः— दिवप्राप्तिस्तु अग्निहोत्रा-
द्यनुष्ठानात् । लोकानन्त्यं च तदभ्यासात् । तथा च
चरकाः— 'न स तस्माद्धोकात् प्रच्यवते, यन्निरीजानः'
इति । किञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्रिका च संततिरत एव ।
यस्माच्चैवं तस्मात् स्त्रियः सेव्या इत्यादि समानम् ।

विश्व.

(२) शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलमाह— लोकानन्त्य-
मिति । लोके आनन्त्यं चंदास्याविच्छेदः दिवः प्राप्तिश्च
दारसंग्रहस्य प्रयोजनम् । कथमित्याह— पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः
लोकानन्त्यं, अग्निहोत्रादिभिश्च स्वर्गप्राप्तिरित्यन्वयः ।
यस्मात् स्त्रीभ्य एतत् द्वयं भवति, तस्मात् स्त्रियः सेव्याः
उपभोग्याः प्रजापै, रक्षितव्याश्च धर्मार्थम् । तथा च आप-
स्तम्बेन धर्मप्रजासंपत्तिः प्रयोजनं दारसंग्रहस्य उक्तम्—
'धर्मप्रजासंपन्नेषु दारेषु नान्यां कुर्वीत' (आघ.
२।११।१२) इति वदता । रतिफलं तु लौकिकमेव ।

मिता,

(३) लोकाश्च आनन्त्यं च दौश्च इति समाहारे
द्वन्द्वः । ततः पश्येकवचनम् । तच्च लोकप्राप्त्यानन्त्य-
प्राप्तियुगात्तयो यथासंख्यं पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैर्भवन्ति । यस्मा-
देवं तस्मात् पुत्रादिहेतवः स्त्रियः सेव्या ऋतुकाले,
कर्तव्याश्च सुरक्षिताः । व्यवभिचारपरिहाराय रथामिषानाच्च
गमयति व्यवभिचारोत्पन्नैः नैतत्फलं जन्यत इति । तथा
श्रुतिः— 'अप्रमत्ता रक्षय तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे
पौत्रीजानि वाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति सांपराये
यं वेत्ता कुर्वते तन्तुमेतम् ॥' (आघ. २।११।६)
इति । [अप्रमत्ताः अवहिताः भूत्वा एतं तन्तुं प्रजा-
संतानं रक्षय । लोडर्थे लट् । रक्षतेत्यर्थः । किमर्थम् ?
वः युष्माकं क्षेत्रे परवीजानि पररेतांसि मा वाप्सुः ।
व्यत्ययेनार्थं कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मा वाप्सत उत्तानि
मा भूवन्, मा उप्येरन् । (अपर आह— परदाब्दाब्जो
लुक् । परे पुरुषाः वः क्षेत्रे बीजानि मा वाप्सुरिति ।)

कथमिति ? यस्मात्सांपराये परलोके जनयितुरेव पुत्रफलं
भवति, वेत्ता परिणेतु क्षेत्री तु एतं तन्तुं मोघं निष्प्रयोजनं
कुर्वते आत्मसात् करोति । — उच्चला,] युष्माकं क्षेत्रे
सूर्यलोके वर्तते । तथा च मनुः— 'पुत्रेण लोकान् जयति
पौत्रेणाऽऽनन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याऽऽ-
प्नोति विष्टपम् ॥' ब्रध्नः सूर्यः । पितरं प्रति विहितायाः
पुत्रोत्पत्तेः तस्मिन्पितामहगामि फलमिदं श्राद्धस्यैव पुत्रं
प्रति विहितस्य पित्रादितृप्तिः ।

अप.

(४) स्वर्गलोकः, तस्य आनन्त्यं कल्पव्यापकतां,

दिवः सूर्यविष्टपस्य प्राप्तिश्च भवति । * वीमि,

नारदः

गार्हस्थ्यमहिमा, लग्न-वरण-पाणिपीडन-
शब्दाः

सर्वश्रमाणांमाश्रेयं गृहस्थाश्रममुत्तमम् ।
यतस्तदपि योपायां शीलवत्यां स्थितं ततः ॥
लैप्रदान्दो विवाहे स्यात् वरणं फलप्रयोः ।
पाणिपीडनशब्दस्तु कन्यादाने फलप्रदे ॥

गृहस्पतिः

धमावृत्तस्य विवाहः समानथा

वेदानधीत्य विधिना समावृत्तोऽच्युतव्रतः ।
समानामुद्गहेत्पर्त्नीं कुलशीलवयोगुणैः ।
तया सह चरेद्धर्मं श्रौतं स्मार्तं समाहितः ॥

कार्यायनः

उद्गाहिताया लक्षणम्

पित्रो मात्रा तथा भ्रात्रा दत्ता या तोयधारया ।
विप्राप्तिमुद्गदां सादयं कृत्वा सोद्गाहिता भवेत् ॥

* शेषं अपवत् ।

(१) ज्योना. २७१ (४. ४९) स्थितं ततः (स्थितस्ततः) ;
ज्योनि. १३१ पूर्वार्धे (सर्वाश्रमाणांमाश्रेयो गृहस्थाश्रम उच्यते ।)
स्थितं ततः (स्थितस्ततः) ; संग. १६७.

(२) ज्योनि. १४९.

(३) युक्. ५ प्रथमार्धं नास्ति ; चका. ७८५ ५२५
(५२५) कुलशील (यशस्वी) एतौर्धार्धं नास्ति ; गृ. ५
श्रौतं स्मार्तं समाहितः (श्रौतस्मार्तं च शक्तिः) प्रथमार्धं
नास्ति ; पुन. ४४५ कुलशील (यशस्वी) एतौर्धार्धं नास्ति.

(४) संग. ८७० ; सं. १४१ (=).

तैस्मात्सर्वप्रयत्नेन रक्षणीयो गृहाश्रमी ।
राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्वदा ॥

अनुकूलभार्याप्रशंसा

गृहाश्रमात्परं नास्ति यदि भार्या वशातुगा ।
तया धर्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमश्नुते ॥
प्राक्काम्ये वर्तमाना तु स्नेहाच्च तु निवारिता ।
अवश्या सा भवेत्पश्चाद्यथा व्याधिरुपेक्षितः ॥
अनुकूला न चागदुष्टा दक्षा साध्वी प्रियंवदा ।
आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी ॥
अनुकूलकलत्रस्य स्वर्गस्तस्य न संशयः ।
प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ॥
स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागः परस्परम् ।
रक्त एको विरक्तोऽन्यस्तास्मात्कष्टतरं तु किम् ॥
गृहवासः सुखार्थं हि पत्नीमूलं च तत्सुखम् ।
सा पत्नी या विनीता स्वाधिक्रान्ता वशवर्तिनी ॥
दुःखा ह्यन्या सदा खिन्ना चित्तभेदः परस्परम् ।
प्रतिकूलकलत्रस्य द्विदारस्य विशेषतः ॥
अनुकूला ह्यवागदुष्टा दक्षा साध्वी प्रजावती ।
एतावद्गुणसंयुक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥
प्रहृष्टा मनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा ।
भर्तुः प्रीतिकरा या तु सा भार्या क्वितरा जरा ॥
शिष्यो भार्या शिशुर्भ्राता मित्रो दासः
समाश्रिताः ।
यस्यैते तु विनीताः स्युस्तस्य लोकेऽपि गौरवम् ॥

संवर्तः

समावृत्तस्य सवर्णवा विवाहः

अतो द्विजः समावृत्तः सवर्णां क्रियमुद्बहेत् ॥
समावृत्तः गुरुकुलादागत्य कृतस्नानागल्पसंस्कारः ।

गृक. १

(१) दस्यु. २१६० व. रक्षणीयो (रक्षितभ्यो) ; सुका.
१६५ जटगर्भे (रात्र्यं बान्देनिभिः पूज्यो रक्षणीयश्च सर्वदा) .

(२) दस्यु. ४११-७, ११-२३.

(३) संस्यु. ३३ ; गृक. १ (अतः परं समावृत्तः कुप्यादात्-
परिभारम्) ; गृ. ४ गृहवर्तः ; उत. १०६ गृहवर्तः.

कश्यपः

सपत्नीकस्थैव कर्माधिकारः

दाराधीनाः क्रियाः सर्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
दारान् सर्वप्रयत्नेन विशुद्धानुद्बहेत्ततः ॥
देवैतानां नमस्कारः पितृणां चोदकक्रियाः ।
दारतः संप्रवर्तन्ते दाराः स्वर्गस्य संक्रमः ।
इत्येतत्कश्यपमतं ब्रह्मणश्चानुशासनम् ॥
विशुद्धान् कुलतः स्वरूपतश्च । * गृक. ७
सत्पत्रतः

विवाहोत्तरमपि गृहगृहे अथयनकर्तव्यता

अनधीत्य द्विजो वेदं स्नात्वोद्वाह्य यथातथा ।
अधीते ब्रह्मचर्येण साह्यं वेदं गुरोर्गृहे ॥
अनधीतवेदस्यापि समावृत्तस्य विवाहः सत्यव्रतेन
दर्शितः— अनधीत्येति । चका. ८१५

लघ्वाश्वलायनः

गाहैरथमहिमा, विचारनातकसैव विवाहः

अकाले नैव तत्कुर्यादुपाकर्म कथंचन ।
अकृत्वा नोद्बहेत्कन्यां मोहासेत् पतितो भवेत् ॥
अनारभ्योत्ककाले च वेदान् कन्यां य उद्बहेत् ।
नूतनो ब्रह्मचारी स्यात् सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥
सर्वेषामाश्रमाणां च गृहस्थाश्रम उत्तमः ।
तमेवाश्रित्य जीयन्ति सर्वे चैवाश्रमा इह ॥

स्मृत्यन्तरम्

विवाहमहिमा, कन्याप्रशंसाः समरत्नो विवाहः

नै गृहं गृहमित्साहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्वान्पुरुषार्थान् समश्नुते ॥

* गृ. गृहवत् ।

(१) गृक. ७ ; गृ. ७ सर्वप्रयत्नेन (सर्वान् प्रयत्नेन) ;
मपा. १३१ ब्राह्मणानां (ब्राह्मण्यारतु) .

(२) कस्यु. १११ (दाराधीनाः क्रियाः सर्वा दाराः स्वर्गस्य
साधनम् । इत्येवद् ब्रह्मणो मोक्षं कश्यपस्यानुशासनम् ॥) ; गृक.

७ पितृणां (पितृणां) क्रियाः (क्रिया) ; गृ. ७.

(३) चका. ८१५ ; मित्यु. ११६०.

(४) लघ्वाश्वस्यु. १२३ ; कृ. ११०.

(५) लघ्वाश्वस्यु. १२४. (६) लघ्वाश्वस्यु. १५१.

(७) उत. १०७.

मूकान्धादिषु चोद्वाहे कन्यास्वीकरणं विना ।
पाणिग्रहं विना सप्तपदादिक्रमणं विना ।
विप्रेण कारयेत् सर्वं पत्नीः सप्तपदान्यपि ॥

विष्णुपुराणम्

विद्यास्नातकरय विवाहः

गृहीतप्राह्वयेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यमावसेत्याहो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥
गृहीतविधौ गुरवे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ।
गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्दारपरिग्रहम् ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

अनन्तीकरय यत्नापि न कर्माधिकारः, वाद्यानादिः
सप्तपचनो विवाहः

सैस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यो दारसंग्रहः ॥
अपत्नीको नरो भूप कर्मयोग्यो न जायते ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यः शूद्रोऽपि वा नृप ।
पत्नी धर्मार्थकामानां कारणं परमं नृणाम् ॥
चाग्दानं च प्रदानं च वरणं पाणिपीडनम् ।
सप्तपदीति पञ्चाह्नो विवाहः परिकीर्तितः ॥

वराहमिहिरः

श्रीसङ्ग्रहमहिमा

श्रीरत्नभोगोऽस्ति नरस्य यस्य
निःस्वोऽपि स्वं प्रत्यवनीश्वरोऽसौ ।
राज्यस्य सारोऽशनमङ्गनाश्च
तृष्णानलौदीपनदारु शेषम् ॥

(१) मुक्ता. १०० ; भाव. १६०.

(२) विष्णु. ३१.१७.

(३) विष्णु ३१.०१२३ ; अथ. ११.११ दत्त्वा च (दत्त्वाऽथ) ;
ब्रह्म. २६८ ; स्मृत्युच ६५ उक्त., भविष्यपुराणे ; चका. ७८४
उक्त., वामनपुराणे ; परमा. ४६० उक्त., भविष्यपुराणम् ; वीक.
११.११ दत्त्वा च (दत्त्वा तु) ; वीमि ११.१२ वीरवत् ; संग्र. ५६३
उक्त., भविष्यपुराणेऽपि ; चम ४८ उक्त., भविष्यपुराणेऽपि ;
मुक्ता. १७२ विष्णुपुराणे भविष्यपुराणेऽपि, संग्र. ४२ उक्त.,
भविष्यपुराणेऽपि, बाल ११.१० उक्त., भविष्यपुराणेऽपि.

(४) संदी ३ (भाग २).

(५) अथ. ११.१२. (६) धर्म. ४५ ; संग्र. १६७.

(७) धर्म. ७.११७ ; ज्योति. १३१ स्व प्रत्य (मां प्रत्य).

रत्नहेमाद्यलङ्कारा भोगा मृगमदादयः ।
व्यर्थाः सर्वे न राजन्ते हर्म्यणि स्त्रियमन्तरा ॥

चतुर्विंशतितमम्

विद्यास्नातकरय विवाहः सवर्णवा

वेदानधीत्य यत्नेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।
समावर्त्य सवर्णा तु लक्षणां स्त्रियमुद्बुहेत् ॥
ज्ञानत इति । पङ्क्तेतिहासपुराणादिभ्यपि नियमविधि-
सत्वात् तदुपग्रहमेन कर्मकाण्डार्थे निश्चित्य इत्यर्थः ।

पृ. ६५

लक्षणा वाद्याभ्यन्तरलक्षणाव्विताम् । चम. ८५

चन्द्रिकायाम्

विवाहानधिकारिणः

मैत्रोन्मत्तजडछीवपतितानां द्विजन्मनाम् ।
नोद्वाहो नैव संस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥
रम्भाविवाहः कर्तव्यस्तदलभेऽर्कशाखा ।
विवाहं मनुजाः कुर्युः इत्येतन्मनुरब्रवीत् ॥

रत्नकोशे

श्रीमहिमा

रत्नानीन्दुकराः स्रजः सुरभयो
हर्म्योत्पलान्यासवम् ।

ताम्बूलं मृदुला कथा च रुचिरा
गीतिर्विभूतेश्चयः ॥

यस्मात् स्त्रियमन्तरेण हि नृणां
सर्वाण्यपि प्रीतये ।

तस्माद्दृष्टिं तदाभियोगसमयं
धर्माय कामाय च ॥

शाकलकारिकाः

समावृत्तस्य सुर्वनुज्ञया विवाहः, गार्हस्थ्यमहिमा,
वाद्यानादिः सप्तपचनो विवाहः

अथ शिष्यः समावृत्तः कुर्वीतानुज्ञया गुरोः ।
कन्याकुलं परीक्ष्यादौ धर्माय दारसंग्रहम् ॥

(१) ज्योति. १३१ ; संग्र. १६७ ज्योतिस्तिलकं.

(२) चम. ६५ ; ८५, ९३ उक्त.

(३) मुक्ता १५३ ; भाव. १८२.

(४) प्रिती. २.

(५) शाक्य. ८१ पृ. ९

सर्वेषामाश्रमाणां तु गृहस्थाश्रम एव हि ।
 श्रेष्ठः स्यान्द्रार्यया युक्तस्तस्मान्द्रार्या लभेद्द्विजः ॥
 यागदानं फलदानं च कन्यावरणमेव च ।
 पाणिग्रहणकं चैव सप्त पादास्तु पञ्चमम् ॥
 एभिः पञ्चगुणैर्युक्तो विवाहो मुनिभिः स्मृतः ।
 शस्तः स्याद्ब्राह्मणस्यायमिति वेदविदो विदुः ॥

शौनकाचारिके

विवाहा कन्या

लघ्वाभ्यनुज्ञो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।

(१) शाका. १००, १०२-१०३ पृ. ११.

(३) शाका. १, २ पृ. ५५ ; प्रपा. ३०२ ; विपा. ६५५

प्रथमार्धं विना : ६७४ ; संर. ५०८.

बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजां ।
 आत्मनोऽवरवर्षां च त्रिवहेद्विधिपूर्वकम् ॥

रेणुकारिका

विवाहप्रयोजनम्

एवं समावृत्तो धर्मसुखसंतानवृद्धये ।
 कुलोत्थामनुरूपां सद्गुण्णाढयामथोद्वहेत् ॥

(१) रेका. २६-२७ पृ. ४८.

विवाहपदार्थः

(१) कः पुनरेयं विवाहो नाम, उपायतः प्रातायाः कन्याया दारकरणार्थः संस्कारः सेतिकर्तव्यतान्नः सप्तर्षिं दर्शनपर्यन्तः पाणिप्रहणलक्षणः । ३१२०

किमर्थस्तर्हि विवाहः—‘मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञ-
श्वासा प्रजापतेः । प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्य-
कारणम् ॥’ अभिलषितार्थनिष्पत्तिर्मङ्गलं तत्साधनं तदर्थं
प्रयुज्यते । तत्र ‘प्रजापतेर्यज्ञः’ इति क्रियाविशेषण-
स्वाभ्रसंस्कृतम् । स्वस्ति ईयते प्राप्यते येन तत्स्वस्त्ययनम् ।
यदस्य मियं यस्तु विद्यते तत्र नदयतीत्यर्थः । आसा
स्त्रीणाम् । तेषु विवाहेषु । यज्ञः प्रजापतेः प्रजापते-
र्देवतायाः क्रियते । ‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः’ इति
विवाहे आग्न्यहोमाः केषाचिदात्मनाताः । उपलक्षणं
चैतदस्यासामपि देवतानां पूज्यवर्णार्थणम् । तथाहि
सत्र मन्त्रवर्णाः—‘पूषणं नु देवं वरुणं नु देवम्’ इत्या-
द्यो देवतान्तरप्रकाशनपराः । प्रदानादेवासत्यपि विवाहे
स्वाम्यमुत्पद्यते इत्येतदन ज्ञाप्यते । विवाहयज्ञस्तु
मङ्गलार्थं इत्याद्यविवक्षितम् । ‘दारकरणं विवाहः’
इति स्मर्यते । सत्यपि स्वाम्ये नैवान्तरेण विवाहं भार्या
भवतीति । मेधा. ५।१५१

(२) विवाहशब्दो यद्यपि कन्यायाः सप्तपदाति-
क्रमणे मुख्यन्तयाऽपि ऋत्विङ्गान्यापात् तत्तद्गृह्यादिशास्त्र-
विहिते भार्यात्वसाधने कर्मसमुदाये वर्तते । स च
समुदाय उपाधिभेदात् ब्राह्मादिन्यरदेशं लभते । तदु-
पाधिभेदेन दानविवाहशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् । यथा
‘अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वै दद्यादेव ब्राह्मो विवाहः’
इति । न पुनरेयं विवाहशब्दार्थः । तथा सति हि
‘उदगयन आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नशने चोऽहमौदनयन-
शोदानविवाहाः’ इत्युक्त्वा यदुक्तम् ‘तेषां पुरस्ताभग्न
आग्याहुतीर्ब्रह्म्यान्’ इति, तत्रोपपद्यते । न हि कन्या-
दानान् पुरस्तादेता आहुतयः सन्ति । तस्मादानविवाह-
शोभेदात् तदभिधानयोः पश्योः सामानाधिकरण्यमुप-

चारेणैव व्याख्येयम् । यत एव दानं न विवाहः अत
एव गान्धर्वादिषु विवाहेषु दानमन्तरेणैवोपयमनं कन्या-
स्वीकारमकं विवाहत्वेनाऽऽह शौनकः— ‘मियः समयं
कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः’ । मियः परस्परं कन्यावरौ
‘अहं ते भर्ता त्वं मे भार्या’ इति संप्रतिपत्तिं कृत्वा
कन्यामुपयच्छेत स्वीकुर्यादिति तस्यार्थः । ततोऽन्य दानं
न विद्यते, विवाहस्तु भवति । अस्य च विवाहान्तरेभ्यो
भेदको धर्मः कन्यावरयोर्मियः संप्रतिपत्तिः । एवं राक्षस-
पैशाचयोरपि विवाहत्वं कन्यादानरहितमेव दृष्टव्यम् ।
युद्धं छान्नं च तयोर्भेदकौ धर्मौ । तदाह—‘हत्वा भिरत्रा
च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यश्च हरेत् स राक्षसः’ ।
तथा पैशाचमपि मनुशाह—‘सुभा मत्तां प्रमत्ता वा रहो
यनोपयच्छति । स पापिशो विवाहानां पैशाचः कथितो-
ऽधमः ॥’

एवमुपयमनपाणिप्रहणशब्दवत् परिणयनशब्दोऽपि
दण्डिन्यायेनैव कर्मसमुदाये शास्त्रेषु प्रयुज्यते ।

अप. १।६१

(३) अथ उदाहनिर्णयः । मनुदानान्तपी—
‘असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रसान्ना
द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ॥’ दारकर्मणि भार्यात्वं
गंपादके कर्मणि । तच्च कर्म महणरूपम्, ‘मदगाना-
हरेदारान्’ इति यमवचनात्, ‘अनः परं समाहृतः
कुर्वादारपरिग्रहम्’ इति संबन्धवचनात्, ‘भार्या रिन्देत’
इत्यादिरिण्यादिवचनात् । तेन भार्यात्वंपादकं ग्रहणं
विवाहः । तस्य स्वीकाररूपज्ञानविशेषस्य समसायनियम-
तयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकृत्यत्वकर्मत्वे । अत एव
‘कन्यापुत्रविवाहेषु’ इति रिण्युपयोगोक्तं गंगच्छेने ।
भार्यात्वस्य स्वरूपविशेषज्ञानेन वेतरेतगधपशोप इति ।
विवाहसंपादनान्तरादिभेदात् ब्राह्मादिभेदः । अत एव
‘ब्राह्मो विवाह आहूय दीपने शान्त्यर्चयता’ इति
पाठान्तरवचने ‘स ब्राह्मनिधानो विवाहो मयिन्

उत्तराशयराय आहूय यथाभवत्यलङ्कृतकन्या दीयते ।
इति मिताक्षरा । यरिमन्त्रिणि महणे इत्यर्थः । एवं च
'आच्छाद्य चार्चयित्वा च भुक्तशालयते स्वयम् । आहूय
दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकृतितः ॥' इति मन्वादि-
गणने यद्दानपदं तत् 'दीयते यस्मै महणाय' इति
श्रुत्यस्या 'कृत्याद्युदौ बहूनाम्' इति जुटा सिद्धमिति
महणपरम्, न तु भावसाधनम्, सथात्वे दातुरेव विवाह-
कर्त्तात्वात्परोः । अत्र प्रत्ययार्थमहणनिमित्तीभूतप्रकृत्यर्थ-
त्वात्सौमिककर्तृक्यमाहानस्य, रिथतादित्यध्याहारत्वात् । यत्
'पाणिग्रहणिका मन्वा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा
तु विशेषा पिद्मन्त्रिः सप्तमे पदे ॥' इति मनुवचनम्,
तत् विवाहगतविशेषसंस्कारार्थम् । अत एव निष्ते-
शुक्तम् । तथा च रत्नाकरः—'पाणिग्रहणिका मन्वा
विवाहकर्माद्भूताः' इति व्यक्तमाह । रत्नाकरश्रुतो
लघुहारीतः—'तत्रापि पाणिग्रहणेन जायात्यम्, कृत्स्नं
हि जायापतिव्यं सप्तमे पदे' इति । विवाहस्तु
पाणिग्रहणापूर्वं युक्त एवेति मुग्यत्वं हरियंशीयसिंशंङ्क-
पास्याने—'पाणिग्रहणमन्वाणां विप्रं चक्रे स कुर्मतिः ।
येन भार्या हता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै ॥' कृतो-
द्वाहा पाणिग्रहणापूर्वं हता इत्यर्थः । 'पाणिग्रहणसंस्कारः
सम्पत्तपरिचयते । असम्पत्तस्यं श्रेयो विधिद्रवाह-
कर्म्मणि ॥ शरः धमियथा प्राहः प्रतोदे वैरवकन्याया ।
यसन्स्य दसा प्राहा शद्रयोत्कृष्टयेदने ॥' इति मनुवचना-
न्तरेऽपि उद्वाहपाणिग्रहणयोः पृथक्त्वं प्रतीयते ।

उत्तर. १०५-१०७

(४) तत्र विवाहसम्पत्तः 'वह प्रापने' इत्यन्वा-
ज्जतोभावे पति कृते बहने पाहः, विशिष्टो बहो
विवाहः, इति श्रुत्या निष्पद्यते । पेशिष्टं च प्रति-
प्राप्त्यहीनोसराशयरायनोनायेन स्वीकृताया होनादिसम्प-
त्तस्यन्तत्तस्यमिति संस्कारत्वम् । तथा च विवाह-
प्राप्त्यः दिवसः तिष्ठती स्वतोपदानं संस्कारप्राप्तं
येति । तदेतत् स्वीकृतां पत्नकरेण—'दिवा प्र-
सदाय दहीना निकर्मनी' इत्युक्तम् 'प्रथिनामि
पत्नीकै' इत्यादिना 'आचार्याय वर ददाते'
इत्यनेन श्रेयः । अत्रान्द द्दीदद । र्दीः-स हतते

धृत्या । परिशिष्टेऽपि—'गान्धर्वाभिरुपैशाचा विवाहा
राधसाक्ष ये । पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्भोमे विधीयते ॥'
इति । परिणयः स्वीकरणम् । एवं च स्वीकृतान्प्यसंस्कृता
संस्कृतान्प्यस्वीकृता वा न भार्या भवतीति निश्चीयते,
विशिष्टस्य विवाहपदार्थत्वात् । तत्रोत्तरदलायै स्पष्टयति
यशिष्टः—'बलादपहृता कन्या यदि मन्वेन संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥' इति ।
अपहृतोऽत्र प्रतिग्रहादिसप्तविधस्त्वोपाधानामुपलक्षणम् ।
पूर्वदलायै स्पष्टयति यमः—'नोदकेन विना चायं
कन्यायाः पतिरुच्यते । पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं
सप्तमे पदे ॥' इति । उदकं उदकपूर्वकं दानम्, 'अल-
ङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यात्' इत्याश्वलायनस्मरणम् ।
एतेन ब्राह्मादिपञ्चके नित्यवदानश्रवणात् आसुरादिभ्ये
'गुणापेक्षं भूवेदानमासुरादिषु च त्रिषु ।' इति नादेन
पाक्षिकदानविधानाच्च दानमपि तृतीयं दलं सिध्यति ।
यस्तुतस्तु उदकपदं स्वीकारपरम् । अतश्च दलद्वयेनैव
विवाहपदार्थः । अन्यथा दानस्यापि तत्रैव आसुरादिभ्य-
स्याप्तेः । ततश्चानुत्वादितस्त्वत्यायाः कन्यायाः पाणिग्रहण-
संस्कारात् पतिः स्वामी स्व(स्व ?)वाच । सप्तमे पदे
पतित्वं पतिसंस्कारश्च न । ततश्च स्वीकृत्यामेव संस्कारो-
त्पत्तिरित्यर्थः । ननु—अत्र 'भार्यात्वं सप्तमे पदे'
इति वक्तव्यम्, 'उदकैत दिवो भार्याम्' इत्यत्र द्वितीयया
भार्याया एव संस्कारपत्त्याभिधानात् । न तु पत्युः,
तस्य दिव इति प्रथमया संस्कारकर्तृत्वप्रतीत्यैकस्य कर्तृ-
कर्मभारविशेषेण संस्कारपत्त्यायोगाच्च—इति चेत्, मैयम्,
पतिरस्य उद्वाहविधिमन्वाभार्यात्वान्द्रीयकत्वेन
तद्रोषकरतित्तन्मन्वोसदानेऽपि सपक्षमावात् । ननु—
पतित्वं भार्यायानुमिष्यदिति न वक्तव्यम्, 'विन्देत सटसं
पतिम्' इत्यादित्वविधिननुकृतात् । यथा 'उद्वाहेन
वधे भार्यां कुर्वात्' इति विष्णुर्षः, तथा 'कन्याऽ-
स्तुद्वाहेन वरं कुर्वात्' इति विष्णुर्षस्तुत्र एव । तन्मन्वु-
मिष्यादिति पतित्वं—इति चेत्, सत्यम् । अग्नि विधिः, परं तु
नोद्वाहविषयः, उद्वाहस्य मन्वुत्पत्त्यात्, स्वीयां चान्द-
स्तात् । न च प्रथमविधिप्रायेण मन्वुत्पत्त्यात्, प्रथम-
विधिरेव वरानुग्रहणान्द्रीयकत्वेनोद्वाहविषयत्वानुत् ।

न चाभ्युपगमो विवाहं लक्षयिष्यति, विधौ लक्षणाद्गी-
कारात् । किञ्च, दासभावे ऋतुदर्शनादिनिमित्तकरोऽयं
विधिः न सर्वकालं कन्याकर्तृकतां पतिव्यस्य गमयितु-
मीष्टे । तस्मात् सिद्धं भार्यात्वानुनित्यादि पतिव्यमिति ।

वस्तुतस्तु शास्त्रान्तरे तासां मन्त्रविधानाद्विनिगमना-
विरहेण च पतिव्यस्यैव भार्यात्वानुनिष्पादकत्वे प्रमाणा-
भावाद्गुणमप्याविधिदर्शनाद्योभयमपि उद्वाहभाष्यम् ।
अतश्च 'पतित्वं सप्तमे पदे' इति युक्तमेवोक्तमिति ।
न चैवं कर्तृकर्मविरोधः, एकरिम्न् वाक्ये उभयोरनु-
पादानेन शाब्दबोधे तस्याभावात् । वास्तवस्य च कर्तृ-
कर्मभावस्य 'यजेत स्वर्गनामः' इत्यत्र स्वर्गकामे गुण-
प्रधानभावस्येवाविरोधः । तत्र यथोक्तविधिना सप्तमपद-
प्रापणात् सिध्यति, 'पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दार-
लक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विधेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥'
इति मनुस्मरणात् ।

यद्वा कन्यायाः पितृगोत्रायथोक्तविधिना भर्तृगोत्र-
प्रापणं विवाहः । तदपि सप्तमपदप्रापणेनैव, 'स्वगोत्रा-
द्भ्रश्यते नारी विनाहात् सप्तमे पदे' इति स्मरणात् ।
इदं च शास्त्रान्तरविषयम् । आश्वलायनानां तु
निरात्रादिप्रदाने पितृगोत्रनिवृत्त्या भर्तृगोत्रप्राप्तिर्भवतीति
वेदितव्यम्, 'अत ऊर्ध्वमक्षारालवणाशिनी' इत्युपक्रम्य

'विरात्रं दादशरात्रं संवत्सरं वैकर्षिर्जायते' इत्याश्वलायन-
स्मरणात्, 'नियमान्ते एककक्षधिकल्पः संपद्यते, पितृगोत्रं
विहाय सा पतिगोत्रं भजते इत्यर्थः' इति वृत्तिकृद्भाष्य-
नाच्च । उद्वाहशब्देऽप्ययमेवार्थः । यद्यपि परिणयनशब्दे
'परिणीयपरिणीयाश्मानमारोहयति' इत्यादिस्मृत्या अग्नि-
प्रदक्षिणीकरणमेवार्थः प्रतीयते तथाप्यङ्गशब्दोऽप्यभि-
चरिताङ्गसंबन्धिप्रधानमेवामिधत्ते । यथा 'वसन्ते वसन्ते
ज्योतिषा यजेत' इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिषोऽनम् ।
एवं पाणिग्रहणादिशब्देऽप्युत्प्रेयम् । तथा चैते शब्दा
यौगिकन्यायेन कर्मनामधेयानि भवन्ति ।

संप्र. ५८३-५८५

(५) तत्र विवाहशब्दः कन्यापितरं प्रति दानम्,
'अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेव ब्राह्मो विवाहः' इति
सूत्रात् (सूत्रे) दानविवाहशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् । वरं
प्रति पाणिग्रहणादि । अन्यथा 'उदगयन आपूर्यमाणपक्षे
कल्याणे नश्वे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः । सार्वकाल-
मेके विवाहम् । तेषां पुरस्ताच्चतन्त आन्याहुतीर्जुहुयात्'
इत्याश्वलायनेन विवाहात्पूर्वं होम उक्तोऽसंगतः स्यात् ।
न हि कन्यादानान्पुरस्तादेता आहुतयः सन्ति ।

संम. ६३

कुलपरीक्षा

वेदाः

स्वप्नान्तर्ध्वं जन्म स्वस्मात्

यादृशस्यो ह वै रेतो भवति तादृशं संभवति । यदि वै पुरुषस्य पुरुष एव, यदि गौर्गौरेव, यद्यश्वस्याश्च एव, यदि मृगस्य मृग एव । यस्यैव रेतो भवति तदेव संभवति ॥

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

मातापितृकुलयोः परीक्षायाः प्राथम्यम्

कुलमेव परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥

(१) अग्रे इति प्रथममित्यर्थः । कुलं परीक्ष्य प्रथमं पश्चात् वरस्य ये गुणा वध्वाश्च । सत्स्वपि उत्तरोत्तरगुणेषु कथं कुलमग्रं प्रधानं स्यादिति । एतच्च प्रयोजनमग्रप्रहणस्य । कथं पुनस्तत् परीक्ष्यं कुलम् । तदुक्तं पुरस्तादिति । देमा.

(२) कुलशब्देन उभौ वंशी महापातकादिरहितौ इति सिद्धौ । तथा अपरमारादिदोषरहितौ इति । कुलमेव प्रथमं परीक्षेत । कथम् । ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ' ये मातृतः पितृतश्च दशपुरां समनुष्ठित-विद्यातपोभ्या पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो वा ब्राह्मण्यं

(१) जैडमा. ३३४.

(२) भाष्य. ११५१; भाष. ११५४ (कुलमेव परीक्षेत मातृतः पितृतश्च) प्लगवेदः; शृङ्. ३४ (५०) ; स्मृच. ७८ (कुलमेव परीक्षेत) प्लगवेदः; शृङ्. ३१ (५०) ; प्रभा. ३०२; गामा. ९६ (कुलमेव परीक्षेत) प्लगवेदः, गृह्यान्तर-वचनम्; प्र. १७ शृचवत्; धर्म. ४४; मंत्र. ५८६; धर्म. ८७ शृचवत्; मुक्ता. १३४ शृचवत्; मंत्र. ४९ शृचवत्; रिवा. १७४; मंडौ. १७२; प्रका. ३४० ; बाल. १५२ (१. १००) शृचवत्; पुन. ४४६ शृचवत् ; शृङ्. ९९२, १००४ शृचवत्; मंत्र. ५०७.

निनयेयुः पितृतश्चैके ' इति । अग्रेवचनं वधूवरगुणैर्म्यः कुलमेव प्रधानं स्यादित्येवमर्थम् । * गानाट्ट.

(३) संपन्नेष्वपि गुणेषु कुलमेव प्रधानं इति प्रदर्शनार्थं अग्रे इत्युक्तम् । मातृतः पितृतश्च विद्यादिभिः दशपुरुषशुद्धिः कुलम् । तत् प्रथमं परीक्षेत पश्चात् गुणान्तरमित्यर्थः । अना.

(४) अत्र अग्र इति वचनं समस्तेषु वधूवरगुणेषु कुलस्य प्राधान्यं बोधयितुम् । तथा च विष्णुः— ' ब्राह्मणस्य कुलं ब्राह्मं न वेदाः सपदकमाः । कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम् ॥ ' इति । ये मातृतः पञ्चभिः पुरुषैः पितृतश्च पञ्चभिः पुरुषैः प्रसिद्धाः विद्या-चारादिसंपन्नास्तेषां कुलं ब्राह्ममिति शेषः । यथोक्तं पुरस्तात् ' दशमे येषामुभयतो नाब्राह्मण्यं पितृत एके ' इत्यादिना । यद्यप्येतत् ' बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ' इति वाक्यदोषात् वरकुलविषयमिति प्रतीयते, तथापि अपेक्षातोल्येन सामर्थ्यात् कन्याकुलविषयमपीति गम्यते ।

सं. ५८६-८७

(५) महाकुलानुरोधेन सापिण्ड्यसंकोचो न तु तद्विद्या अग्रमकुलात् कन्या स्वीकार्या इति प्रतीयते । अत एव आश्वलायनेन पूर्वं कुलपरीक्षा एतेक्ता ।

सा. ५

हारीतः

वर्जनीयानि कुलानि, कुलपरीक्षाप्रश्नोत्तरम्

भिन्नि कुलशुद्धिर् यक्ष्मामयाव्यपरमारि अनार्पे-यमब्रह्म समानार्पेयं चेत्येतानि अपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजाः संभवन्तीत्यादितः पट् । अयक्षित्यादुनार्पेयम् । अद्वैतत्वाद्ब्रह्म । एककुलत्वान् समानार्पेयमिति ।

• प्रजा., पिता. गानाट्टवत् ।

(१) भाष. ११५४ भिन्नि . . . समानार्पेयं (भिन्नि कुलशुद्धि-परिणामकान्यं तातुन्तार्पेयं [रपे] म [सा] नार्पेयमग्रमनानार्पेयं) ;

तरमात् सप्त पितृन्ः परीक्ष्य पञ्च मातृतो नम्रिकां
श्रेष्ठां भ्रातृमतीं भार्यां विन्देत् । तरमात् कुल-
नक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् ॥

आमयावि अत्रोक्तेतरतंचारिरोगन् । अत्र च
भिष्यादीनि पट् यजनीयानि । अत्र हेतुः—कुलानुरूपाः
प्रजा भवन्तीति । अनार्षेयं अहमर्षमाणोऽत्रवरम् । तस्य
च वर्यन्वं अयशियन्तात् । अयशियन्वं च यशेऽनु अहमर्ष-
माणोऽत्रवरस्य अनधिगतात् । अन्नदा अविद्यमान-
वेदाध्ययनम् । तद्व्यन्त्वे हेतुः— अदेवत्वादिति, देवकर्म-
घ्न्यत्वात् ।

• अ. ८५

• शुक, गृह. अ. १८५ ।

शुक. २५-२६ अयशियन्तात्.... समानार्षेयमिति (अवज्ञियत्वा-
नार्षेयमिति । अदेवत्वादन्नाहं कुलस्वात्समानार्षेयमिति) विन्देत्
(विन्देत्) न्यायानात् आरक्षपाठानुसार्येन पाठः स्यादित्यनु-
मीयो; उ. २।१।१६ भिक्षि.... समानार्षेयमिति (भिक्षी
ब्रह्मरुषी यश्चामयन्त्यायुगनांर्षेयमन्नं समानार्षेयमित्येगान्य-
पनितान्वपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजा
भवन्तीति । आदितः षडयशियत्वादनार्षेयम् । अदेवत्वादन्नाहं ।
एककुलत्वात् समानार्षेयमिति) नम्रिकां (अनम्रिकां) (तरमात्
, वरयेत्) ; गृह. २३-२५ (भिक्षि ब्रह्मरुषी यश्चाम-
यान्यनार्षेयमन्नं समानार्षेयं केल्लेगान्यपनितामिति । तानि कुलानि
वर्जनीयानि भवन्ति । कुलानुरूपाः प्रजाः समन्विति विधा-
दितोऽष्टौ अयशियत्वादनार्षेयं अदेवत्वादन्नाहंरक्षीयमिति ।
तरमात् सप्त पितृन्ः संवीक्ष्य पञ्च मातृतो नम्रिकां श्रेष्ठां
भ्रातृमतीं भार्यां विन्देत् । तरमात् कुलनक्षत्रविज्ञानो-
पपन्नां वरयेत् ।) ' न ज्ञायन्ते तां पुत्रिकाराहूया न
निवाहयेत् ' अथ प्रत्यो मुद्रगणोपात् लेखकप्रमादात् मध्ये समा-
गतः । ' तानि कुलानि.... भार्यां विन्देत् ' अयमन्वयो विष्णु-
पुराणे हस्तुदित्येव मुद्रित । अयमपि मुद्रकप्रमाद एव; पमा
५७८ (कुलानुरूपाः प्रजाः समन्विति) एतावदेव; प्रपा. ३०३
एतावदेव; ज्योति ६१२ (तरमात् कुलनक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वर-
येत्) एतावदेव; संप्र. ५८९ एतावदेव; ७०३ (तरमात् लक्षण-
वचनविज्ञानोपपन्नां कन्यां वरयेत्) एतावदेव; संकौ १७४
एतावदेव; प्रका. ३४५ एतावदेव.

वसिष्ठः

कुलमहिमा

अथाप्युदाहरन्ति —

विद्या प्रनष्टा पुनरभ्युपैति

कुलप्रणाशे स्थिह सर्वनाशः ।

कुलापदेशेन ह्योऽपि पूज्य-

रतस्मात्कुलीनां स्त्रियमुद्बहन्ति ॥

विष्णुः

कुलपरीक्षा कन्यादाने श्राद्धे च

नौकुलीनाम् ॥

द्रौढगणस्य कुलं श्राद्धं न वेदाः सपदक्रमाः ।

कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम् ॥

कन्यादाने द्राढगणस्य कुलप्राधान्यप्रतिपादनपरमिदं
वचनं न तु लक्षणांतरनिषेधपरम् । • प्रपा. ३११

कुलपरीक्षाप्रमाणम्

अथं पित्रा परीक्षेत मांवा कन्यां परीक्षयेत् ।

तृणाद्भूमिं परीक्षेत आचारेण कुलं तथा ॥

महाभारतम्

पित्रा दत्ता माह्वणकन्याऽपि क्षत्रियेण श्राद्धा

ययातिस्वाच-

एकमाशीविपो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।

हन्ति विप्रः सराष्ट्राणि पुराण्यपि हि कोपितः ॥

• मुक्ता., विषा. प्रपावट ।

(१) वरहृ. १।३८, ३९ (क.) कुलप्रणाशे (जातिप्रणाशे),
(स.) विषा प्रनष्टा (विषाविनाशे) कुलप्रणाशे (जाति-
प्रणाशे).

(२) विसृष्ट. २५।११.

(३) वृहृ. ७८, प्रपा. ३११, संप्र. ५८७ ; मुक्ता.
११४ सपदक्रमा (संवद. क्रमात्), विषा. ७१६ सपदक्रमाः
(संवदः क्रमा.) रक्षुनिचन्द्रिनायामित्युक्तम् ; संप्र. १८३ (=);
ज्योति १३५ (=); संप्र. ५१२ चन्द्रिकायाम्.

(४) समु. ५ ; प्रपा. ३०३ ; संप्र. ५८९ ; मुक्ता.
१३३ ; संप्र. ४९ तृणाद्भूमिं (कृष्या भूमिं) ; विषा ६७५ ;
आन. १७४

(५) आ. १।८।१२५-३६.

दुराधर्पतरो विप्रस्तस्माद्दीरु मतो मम ।
 अतोऽदत्तां च पित्रा त्वां भद्रे न विषहाम्यहम् ॥
 देवयान्युवाच-

दत्तां वहस्व पित्रा मां त्वं हि राजन् वृतो मया ।
 अयाचतो भयं नास्ति दत्तां च प्रतिगृह्यतः ॥
 वैशंपायन उवाच-

त्वरितं देवयान्याथ प्रेषितं पितुरात्मनः ।
 श्रुत्वा च स राजानं दर्शयामास भार्गवः ॥
 दृष्ट्वैव चागतं शुक्रं ययातिः पृथिवीपतिः ।
 वदन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥
 देवयान्युवाच-

राजाऽयं नाद्रुपस्तात दुर्गमे पाणिमप्रहीत् ।
 नमस्ते देहि मामस्मै नान्यं लोके पतिं धृणे ॥
 शुक्र उवाच-

वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ।
 गृहाणेमां मया दत्तां महिषीं नहुषात्मज ॥
 ययातिरुवाच -

अधर्मो न स्पृशेदेवं महान् सामिह भार्गव ।
 वर्णसंकरजो ब्रह्मन्निति त्वां प्रष्टुणोम्यहम् ॥
 शुक्र उवाच -

अधर्मात्त्वां विमुद्भामि घरत्यस्य यथेप्सितम् ।
 अरिमन् विवाहे मा ग्लासीरहं पापं नुदामि ते ॥
 वहस्य भार्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् ।
 अनया सह संप्रीतिमवुल्लं समवाप्स्यसि ॥
 इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा वापंपर्वणी ।
 संपूज्या मततं राजन् मा चैनां जयने ह्यध्वेः ॥
 वैशंपायन उवाच -

पद्ममुक्तो ययातिगु शुक्रं श्रुत्वा प्रदक्षिणम् ।
 शास्त्रोक्तविधिना राजा विवाहमकरोच्छुभम् ॥

श्रीभगवति कुन्ते कन्या प्रदेया

धिकरन्त्यल्लज्जुसिलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ।
 नराणाश्चन्द्रमर्यानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥
 मानुः कुन्ते पित्रकुलं यत्र चैव प्रदीयते ॥
 कुन्तप्रयं संग्रयितं सुरुने कन्यका सताम् ॥

(१) भा. ५१२, १५, १६.

मनुः

विवाहे वर्जनीयानि ददा कुलानि

महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
 स्त्रीसंबन्धे दर्शेतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

(१) वक्ष्यमाणस्य प्रतिषेधस्य निन्दार्थवादोऽयम् ।
 समृद्धिः संपत्तिः । धनं विभवः । महान्त्यपि प्रकृतान्यपि ।
 धनविशेषणार्थमाह - गोऽजाविधनधान्यतः । तृतीयाधे
 तसिः । गोऽजाविधनेन च धान्येन च । धनग्रहणं गो-
 ऽजादीनां विशेषणार्थम् । धनरूपा ये गोऽजादयः । कृत्-
 संपन्नता हि धान्यम् । स्त्रीसंबन्धो विवाहः स्त्रीप्राप्त्यर्थे
 संबन्धः स्त्रीसंबन्धः । मेधा.

(२) इमानि ददा वक्ष्यमाणानि कुलानि उच्छ्रितान्यपि
 वर्जयेत् । तथा गोलगाविमहिषीधन्यैः समृद्धान्यपि
 तच्छीलप्रजोत्पत्तिव्याधिसंक्रान्तिपरिहारार्थं शास्त्रनोदना-
 सामर्थ्यात् अदृष्टदोषपरिहारार्थं च दारसंबन्धि (न्ये)
 वर्जयेत् । गोरा.

(३) महान्ति बहुजन्यानि । शुक. २५

(४) धनं सुवर्णादि । एतेन गुणान्तरवदितवत्तया-
 ऽपि विवाहतेति दर्शनम् । मवि.

(५) महान्त्यपि अग्न्याधानसहितान्यपि । माच.
 हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशाशीसम् ।
 क्षुप्यामयाव्यपरमारिश्चित्रिकुष्टिकुलानि च ॥

० मनु., मव., नन्द. गोरान्तम् ।

(१) मसृष्ट. ३१६ ; विध. ११५४ ; अय. ११५४ दर्शेतानि
 (दशेमानि) ; शुक. २५ ; मसृष्ट. ७६ ; मूर. २३ ; पद्मा.
 ४७७ अयत्त ; प्रपा. ३०२ कुलानि (सुतरां) ; मर. १८ उच. ;
 संप्र. ५८८ ; धम. ८७ उच. ; मुक्ता. १३२ ; संम. ४९ ;
 मित्यु. १०६६ उच. ; निपा. ६७५ ; संकौ. १७४ ; प्रका.
 ३४५ ; बाट. ११२ (पू. १७०), ११५ उच. ; कृत्न. १११५
 (=) उच. ; संप्र. ५०८.

(२) मसृष्ट. ३१७ ; विध. ११५४ ; अय. ११५४ रोम
 (लीन) ; शुक. २५ अयत्त ; मसृष्ट. ७६ ; मूर. २३ ; पद्मा.
 ४७७ ; प्रपा. ३०२ क्षुप्यानां (क्षुप्यानां) ; मर. १८ ; दीक.
 ११५४ ; वीमि. ११५ अयत्त, पू. ; संप्र. ५८८ प्रयात्त ;
 धम. ८७ ; मुक्ता. १३२ ; संम. ४९ ; मित्यु. १०६६ ;
 संकौ. १७४ ; भाज. १७४ ; प्रका. ३४५ ; बाट. ११२, ५४ ;

(१) हीनाः त्यक्ताः क्रिया यस्मिन् कुले जात-
कर्मादयः संस्कारा न क्रियन्ते नित्याश्च पञ्चपञ्चादयः ।
निष्पुरुषं स्त्रीप्रसु । यत्र प्रायेण कन्या जायन्ते, न पुमासः ।
निदलन्दः वेदाध्ययनवर्जितम् । रोमशाशंसं द्वंद्वैकवद्भावेन
कुलद्वयं निर्दिष्टम् । बहुदीर्घैः बाह्यारिषु लोमभिर्युतम् ।
अर्शांसि गुदेन्द्रियगतान्यधिमांसनिवदानि तानि हि रोग-
रूपत्वात्पीडाकराणि । क्षयः राजयश्मा व्याधिः । आम-
यावी मन्दाग्निः, यस्य भुक्तमन्नं सम्पूज न जीर्णति । अप-
स्मारः स्मृतिभ्रंशाद्युपघातकृतः । श्विनं शरीरगता छेदवती
श्वेतता । कुपुं प्रसिद्धम् । सर्वे एते व्याधिविशेषवचनाः
शब्दा रोमशादारभ्य मन्वर्धीयप्रत्ययान्ता निर्दिष्टाः । पूर्वै-
र्व्याख्यातुभिः दृष्टमूलता अस्य प्रतिषेधस्य वर्णिता । मातुः
कुलं द्विपदोऽनुहरन्ति । ततो हीनक्रियादीनां या प्रजा
साऽपि तच्छीला स्यात् । व्याधयश्च संक्रामन्ति । एवं हि
वैद्यके पठ्यते 'सर्वे संक्रामिणो रोगा वर्जयित्वा
प्रवाहिकाम्' । * मेधा

(२) यागादिरहितं कुलं स्त्रीजनकं वेदशून्यं
प्रचुरतरदीर्घरोमाश्रित अर्शायाख्यश्वाधुपेतं राजयश्मि-
मन्दाभ्यपस्मारिश्वित्रिकुच्छीना च संवन्धीनि कुलानि
वर्जयेत् । गोरा.

(३) 'व्याधयः संचारिणः' इति वैयकाः पठन्ति-
'सर्वे संक्रामिणो रोगा वर्जयित्वा प्रवाहिकाम्' इति ।
अवेदमूला कथमिदं प्रमाणमिति चेन्न । दृष्टार्थतयैव
प्रामाण्यसम्भवात् । तदुक्तं भविष्यपुराणे- 'सर्वा एता
वेदमूला दृष्टार्थाः परिहृत्य तु ।' मीमांसाभाष्यकारेणापि
स्मृत्यधिकरणेऽपिहितम्- 'ये दृष्टार्थास्ते तव्यमाणं, ये
त्वदृष्टार्थास्ते तु वैदिकशब्दानुमानम्' । † मधु.

(४) रोमशं रोमबहुलम् । तद्वर्जयेत् । कुतः ।
निर्जैतैरूपत्वात् । तथाहि श्रुतिः- 'निर्जैतैः विकृतदेहरूपं
रोमशपशुमालमेत, सा ह्यस्याः स्या ततुः' इति ।

‡ नन्द.

* अप गृह मवि स्तुच गृह. मच. भाच स. राब्दाथो
मेधावत् । † शब्दार्थो मेधावत् । ‡ शेष मेधावत् ।
कृम. १११५ (=) ; संर. ५०८ उत्तरार्धे (क्षवामवापरमारीणि
भित्तिदुष्टिदुलानि च ।) .

कुलानामपकर्षस्य कारणानि

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वैदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

आसुरादिविवाहसंस्काराभाववेदानध्ययनब्राह्मणापूजनैः
प्रत्यातकुलानि अपकर्षं यान्ति । तस्मादेतत् परिहर-
णीयम् । * गोरा.

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोमिरश्चैश्च यानैश्च कृप्या राजोपसेवया ॥

(१) चित्रकर्मादिशिल्प-घनप्रयोग-केवलशूद्रापत्य-
गवाश्वरफलयविक्रयादि- कृषि - राजसेवा-ब्राह्मणदियाजन
-यागादिकर्माभावबुद्धि-मन्त्रानध्ययनैः शिप्रमेव कुलान्य-
पकर्षं यान्ति । † गोरा.

(२) शिल्पं चित्रादिकर्म । व्यवहारः ऋणप्रदा-
नादि । यानैः शकटादिभिः । सेवा अन्यभावेन परा-
राधनम् । गृह. ३३५

(३) शिल्पादिभिस्तु कुलान्यकुलतां अप्यकुलतां
यान्ति । शिल्पेन शिल्पजीवनेन । शूद्रापत्यैः केवलैः
कृत्स्नैः, सर्वगणिविवाहे संसर्पि शूद्रापत्यमात्रोत्पत्त्या ।
गोभिर्गोरूपैः अश्वैश्चरूपैः यानैः । ‡ मवि.

अयान्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।

कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥†

* मवि., मधु, मच, नन्द, भाच. गोरगतम् ।

† मधु. गौरावत् । ‡ मच., नन्द, भाच मविगतम् ।

‡ गोरा. व्याख्यानं 'शिल्पेन' इति पूर्वश्लोके द्रष्टव्यम् ।

(१) मस्त्व. ३१३३ ; स्मृच. ८७ कुविवाहैः (कुविवाहैः) ;
गृह. ५२९, मपा १४४ द्वावि. पाठः ; निप्र. ४८७ (भाग. २) ;
संम. ५८९ ; सुक्रा. २८ स्वकुलतां यान्ति (न्याशु
विनश्यन्ति) ; १४४ कारवयः ; संम. ४९ ; भाच. १७८ ; १९२
मुक्तावत् ; संर. ५०८ स्तुत्यन्तरम् .

(२) मस्त्व. ३१४४ ; गृह. ३३४ ; स्मृच. ७८ ; गृह.
५२९ ; मपा १२४ (=) उचः १४४ (=) पू. ; मपा. ३०३
कृप्या राजोप (कृप्यात्प्रयोग) ; निप्र. ४८७ (भाग २) तथा
राजोप (कृषीराजोप) , संम. ५८९ ; सुक्रा. १२४ ; संम.
४९ ; विपा ६७९ प्रवावत् ; संर. ५०८ स्तुत्यन्तरम् .

(३) मस्त्व. ३१६५ ; गृह. ३३४ (अयान्ययाजनैश्चैव
नास्तिक्येन च कर्मणा । कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि

अयाज्यवासादियाजनैः, कर्मणां श्रौतस्मार्तादीनां
नास्तिकयेन- शास्त्रीयफलवर्कर्मसु फलाभावबुद्धिर्नास्तिक-
क्यम्, - वेदाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्षं
गच्छन्ति । अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिन्दामप्रसङ्गेन
क्रियालोपाद्भो निन्दिताः । निन्दया च एतन्न कर्तव्य-
मिति सर्वत्र निषेधः कल्प्यते । ममु.

कुलानामुत्कर्षस्य कारणानि

मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधानान्यपि ।

कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥

यद्यपि धनेन कुलमिति प्रवादः, तथापि वेदाध्ययनाव-
बोधतदर्धानुष्ठानयुक्तानि पुनः कुलानि अल्पधानान्यपि
उत्कृष्टकुलमध्ये गण्यतां प्राप्नुवन्ति महतीं ख्याति-
मर्जयन्ति । विवाहप्रसङ्गेन प्रसक्तानुप्रसक्तिकथैतत्सर्व-
मुक्तम् । † गौरा.

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संवन्धानांचरेत् सह ।

निनीपुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् ॥

† मवि., मच., नन्द. गौरागतम् । ममु. गौरावद् ।

मन्त्रतः ॥ ; रश्च. ७८ कुलान्यशु चिनस्वति (कुलान्य-
बुलनां यानि) ; गूर. ५२९ कर्मणाम् (कर्मणा) शेषं रश्चवद् ;
मपा. १२४ (=) (अयाज्यवाजनैव नास्तिकयेन च कर्मणा ।
गुणान्युत्कर्षां यानि यानि हीनानि मन्त्रतः ॥) ; प्रपा. ३०२
गुत्वद् ; निप्र. ४८७ (भागः २) गुत्वद् ; संप्र. ५८९ गुत्वद् ;
मुक्ता. २८ ईश्वर (ईश्वरी) शेषं रश्चवद् : १२४ गुत्वद् ;
संम. ४९ गुत्वद् ; विपा. ६७९ गुत्वद् ; नन्द. रश्चवद् ;
संर. ५०८ गुत्वद्.

(१) ममृ. ३१६६ ; रिश. ११४ कर्षन्ति च (प्राप्नु-
वन्ति) ; गूक. ३३४ ; गूर. ५८९ धनान्यरि (धनानि च) ;
मपा. १२४ (=) ; निप्र. ४८७ (भागः २) मनुवीधायनी ;
संप्र. ५०० वर्षन्ति (वर्षन्ति) ; मुक्ता. २९ मन्त्रतस्तु (मन्त्र-
वन्ति) , धान. १९० मुक्तावद्.

(२) ममृ. ४१४४ ; गौरा. शैल्य (शैः सार्ष) ;
गूक. २७६ ; रश्च. ७९ ; गूर. ४८३ ; पमा. ४७८ ; प्रपा.
३०२ ईश्वर (शैः शैल्य) मधमानधमांस्त्यजेत् (मधमानधमां-
स्त्यजेत्) ; संप्र. ५८७ ईश्वर (शैः शैल्य) एर (एरा) ;
धम. ७८ एर (एरा) ; मुक्ता. ११९ ; संम. ४८ धनान् ;
र. मन्त्रतः, गू. ; रिपा. ६७४ प्रवादः ; संर. ५०० ईश्वर
(शैः शैल्य) एर (एर) उरुत्तमै (निनीपुः कुलमुत्कर्षम-
धमानधमांस्त्यजेत्) .

(१) बहुप्रकारत्वादुत्तमस्य तदपेक्षा वीप्सा ।
कश्चित् ज्ञात्वा उत्कृष्टः, कश्चिद्विद्यया, कश्चित् शीलैः ।
अथवा संश्रिधमेदान् यः कश्चित्संश्रिधः केनचिदुत्तरेन
योग्यः । उत्तमैरुत्तमैः ज्ञात्वादिभिरुत्कृष्टैः कन्यादानादि-
लक्षणान् संवन्धानांचरेत् कुर्यात् । निनीपुः नेतुं प्राप-
यितुमिच्छुः कुलं उत्कर्षं श्रेष्ठ्यं अधमानधमांस्त्यजेत् ।
उत्तमैरेव विधानात् अधमानां त्यागे सिद्धे उत्तमासंभवे
मध्यमानुज्ञानार्थं त्यागवचनम् । अधमा निष्कृष्टाः ।

‡ मेधा.

(२) कुलमुत्कृष्टतां नेतुमिच्छन् भुताभिजनाद्युत्कृष्टैः
सह अनवरतं कन्यादानादिसंवन्धानांचरेत्, अपकृष्टास्तु
संवन्धेषु परिहरेत् । उत्तमविधानादेव अधममन्याद्युत्त-
सिद्धौ पृथग्वचनं उत्तमाभावे समाम्यनुज्ञानार्थम् ।
गौरा.

(३) त्यजेदित्यन्यत्यागस्य आर्थिकत्वेऽपि उत्तमा-
लाभेऽधमोऽपि प्राह इत्यर्थम् ।

§ मच.

उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांश्च वर्जयन् ।
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥

(१) उत्तमान् गच्छन् तैः सह संकथं कुर्वन्
ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरपि
प्रदर्शनार्थम् । प्रत्यवायेन विपरीताचरणेन हीनेः सह
संकथेन प्रातिलोभ्येन शूद्रतां गच्छति । जातेरनपायात्
तत्तुल्यतां प्राप्नोतीत्युक्तं भवति ।

मेधा.

(२) उत्तमसंकथेषु उत्तमानुत्तमान् निष्कृष्टांश्च
वर्जयन् ब्राह्मणः श्रेष्ठ्यं प्राप्नोति । विषयैर्यत् पुनर्जाते-
रनपायात् शूद्रतुल्यतां प्राप्नोति ।

+ गौरा.

• भाव. मेधागतम् ।

‡ शेषं मेधागतम् ।

+ मवि., ममु., मच., नन्द., भाव. गौरागतम् ।

(१) ममृ. ४१२४ (रा., ग.) पूर्वापि (उत्तमानुत्तमा-
नां गच्छन् हीनान् वर्जयन्) ; गौरा. पूर्वापि (उत्तमानु-
त्तमानं गच्छन् हीनान् वर्जयन्) ; गूक. २७६ वर्जयन्
(वर्जयेत्) प्रत्यवायेन (प्रत्यवाये तु) ; गूर. ४८२ प्रत्यवायेन
(प्रत्यवाये तु) .

प्राज्ञाणि कुलानि वर्जनीयानि च

विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुतिसृष्टिनिदर्शितैः ।
 अविप्रुतत्रह्यचर्या महाकुलसमन्विताः ॥
 महाकुले ये संवद्धा महत्त्वे च व्यवस्थिताः ।
 संतुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥
 लोभरागद्वेषामर्षमानमोहादिवर्जिताः ।
 अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः संवन्धिनः सदा ॥
 ये स्तेनाः पिशुनाः झीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 विकर्मणा च जीवन्तो विकृताकृतयस्तथा ॥
 प्रैवद्धैराः शूरैर्यै राजकिल्बिषिणस्तथा ।
 ब्रह्मस्वादननित्याश्च कदर्याश्च विगर्हिताः ॥
 अर्प्रजा येपु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा ।
 पतिघ्न्यश्च सुवासिन्यस्ताश्च यत्नेन वर्जयेत् ॥

(१) पमा. ४७८; प्रपा. ३०२ चर्वा महा (चर्वमहा);
 संप्र. ५८७; मुक्ता. १३२ दर्शितैः (दर्शिताः); संम. ४९;
 विपा. ६७४; संर. ५०७ दर्शितैः (दर्शिनः).
 (२) पमा. ४७९ पूर्वार्थे (महाकुलैश्च सक्न्धा महत्त्वेन
 व्यवस्थिताः); प्रपा. ३०२ उक्त. ; संप्र. ५८७; मुक्ता.
 १३२ ये सवद्धा (च सक्न्धो); विपा. ६७४ उक्त. ; संर.
 ५०७ समदर्शिनः (तत्त्वदर्शिनः) उक्त.
 (३) पमा. ४७९; प्रपा. ३०२ मोहादिभ (मोहविभ);
 संप्र. ५८७; मुक्ता. १३२ उक्त. ; संम. ४९ उक्त. ; विपा.
 ६७४ सदा (तथा) शेषं प्रभावत्; संर. ५०७ पूर्वार्थे (राग-
 द्वेषामर्षलोभमानमोहविषाजिताः).

(४) पमा. ४७९; प्रपा. ३०२ ये च नास्तिकवृत्तयः (ये
 वा नास्तिकवृत्तयः); संप्र. ५८७-५८८; मुक्ता. १३२; संम.
 ४९; विपा. ६७४-७५ ये च (ये वा) विकृताकृतयस्तथा
 (विकृता कृष्णालया); आन. १७४ पिशुनाः (विहृताः).
 (५) पमा. ४७९; प्रपा ३०२ नित्याश्च (निन्द्याश्च);
 संप्र. ५८८; मुक्ता. १३२ स्वादन (स्वादान); संम. ४९
 प्रभावत्; विपा. ६७५ स्वादननित्याश्च (स्वादाननिद्राश्च);
 आन. १७४.
 (६) पमा. ४७९ प्रसवान्तथा (प्रसवन्तथा); प्रपा.
 ३०२ अग्रजा (अग्रजा) प्रसवालया (प्रसवन्तया) सुवासिन्य
 (सुराण्यश्च), संप्र. ५८८; मुक्ता. १३२ (अग्रजा येपु वंशेषु
 स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा । पतिघ्न्यं स चान्यत्र ताश्च कालेन वर्ज-
 येत् ॥); संम. ४९, विपा. ६७५ स्ताश्च कालेन वर्जयेत्

कुलं शीलकारणम्, अज्ञाते हीनयोनिनालिङ्ग
 शीलम्

अनार्यता निमुद्रता कृता निष्क्रियात्मता ।
 पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोकैः कलुषयोनिजम् ॥
 (१) अनार्यो द्वेषमत्स्यप्रधानः, निष्ठुरः स्वार्थ-
 परः, क्रूरो लोभहिंसापरः, निष्क्रियात्मा विहितक्रिया-
 वर्जितः । एतैः स्वभावैः कलुषयोनिता व्यञ्जते ।
 मेधा,
 (२) नैर्घृण्यपरमपितृत्वहिंस्रविविहितप्रतिपिडातु-
 ष्ठानशीलवानि सकरजातं पुरुषं अस्मिन् लोके प्रकटी
 कुर्वन्ति । * गोप,
 (३) कलुषयोनित्वव्यञ्जककर्माण्याह- अनार्यतेति ।
 निष्ठुरता परमपिता । कृता अनिमित्तहिंसनम् ।
 निष्क्रियात्मता अशीतन्यूनवत्त्वेऽपि क्रियारहितता ।
 कलुषयोनिजे कलुषा जालन्तरवीजाकान्ता जालन्तरा या
 योनिः ततो जातम् । मच.

पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वर्षोभयमेव च ।
 न कथंचन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥
 (१) दुर्योनिः सकीर्णजन्मा प्रकृतिं स्वां आत्मीयं
 कारणं न नियमेन गृह्णाति ।
 मेधा,
 (२) यस्मात्-पित्र्यमिति । तत्रनकथोर्दुष्टस्वभा-
 वत्वेन अकार्यकारित्वात् असौ दुष्टयोनिः पितृस्वन्धि
 दुष्टभावत्वं रोषते, मातृस्वन्धोभयगतं वा, अतो न
 कदाचित् असौ आत्मकारणं गोपायितुं शक्नोति ।
 § गोप.

* ममु., नन्द., माव. गोरारव ।
 § मवि., ममु., मच., नन्द. गोरारव ।
 (स्ता यत्नेन विवर्जयेत्); संर. ५०७ अग्रजा (अग्रजा)
 उत्तरार्थे (पतिघ्न्यश्च विभो यत्र तानि कालेन वर्जयेत् ।) देवल.
 (१) मस्म. १०१५८; मुक्ता. ७२; आन. १७४
 अनार्यता (अनार्यता).
 (२) मस्म. १०१५९; पमा. ४७८ पित्र्यं वा (पितुर्वां)
 नियच्छति (विमुञ्चति); प्रपा. ३०३ पित्र्यं वा (पितुर्वां);
 संप्र. ५८९ प्रभावत्; मुक्ता. ७२ प्रभावत्; आन. १७४
 प्रभावत्.

कुंले मुख्येऽपि ज्ञातस्य यस्य स्याद्योनिसंस्कारः ।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥

(१) तस्य शीलं येन जातः न तु यस्य क्षेत्रं स
लोके प्रसिद्धः । मेधा.

(२) महाकुलोत्पन्नस्यापि यस्य योनिसंस्कारः प्रच्छन्नो
भवति स जनः पितृमतं स्वभावं ईपत् वा बहु वा
सेवत एव । * गौर.

(३) तदेव स्पष्टयति—कुल इति । मुख्ये विप्रादि-
रुमे, योनिसंस्कारः स्वोत्पादकयोनी विजातीयरेतःप्रवेशात्,
तच्छीलं तयोः पितृमात्रोः स्वभावम् । मच.

याज्ञवल्क्यः

महाकुलमपि संचारिदोषदुष्टं वर्ज्यम्

दशपूरुपविख्यातात् श्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
स्त्रीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥

(१) श्रोत्रियत्वेनैव ख्यातिर्गैरीयसी, न राजसत्कारा-
दिभिः । तथा च आह मनुः—‘मन्त्रतस्तु समृद्धानि कुला-
न्यल्पधनान्यपि । कुलसंख्यां च गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति मह-
द्यशः ॥’ इति । तेन अल्पधनादपि श्रोत्रियकुलात् कन्या-
मुदहेत्, न तु घनादिसमृद्धादपि संचारिरोगसयुक्तात्
दोषसंयुक्ताद्वा । मौख्यादयोऽपि हि मातुलादिसंपर्कात्
संचारिण एव, रोगाश्च श्वित्रकुष्टादयः । न तु संचारिणोऽपि
शिरःशूलदयः, दृष्टमूलत्वात् स्मृतेः । तथा चाह मनुः—
‘महान्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः । स्त्रीसंवन्धे
दूरीतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ हीनक्रियं निश्वरुपं
निश्चन्दो रोमशाशंसम् । क्षप्यमवाप्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठि-
कुलानि च ॥’ इति । कुलप्रहाणाच्च सिद्धे यत्
अरोगिणी इत्युक्तं, तत् आदरार्थम् । एवमन्येऽपि
गृहदोषाः स्मृत्यन्तराद्दोषतश्च अन्वेष्ट्याः, प्रमाणान्तर-
मूलत्वात् सारणस्य । विश्व.

* मवि., ममु., नन्द. गौरवत् ।

(१) मस्मृ. १०१०.

(२) यास्मृ. ११५४ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्मृच.
७२ ; गूर. २३ उच. ; पमा. ४०८ पूर्य (पूर्य) पू. ; मपा.
१४१ पूर्य (धीव) ; मर. १८ ; साद्री. २१ पू. ; वीमि. ;
मंत्र. ५८७ पू. ; ५८८ उच. ; मुक्त. १३२.

(२) पुरुषा एव पूरुषाः दशभिः पुरुषैः मातुतः
पञ्चभिः पितृतः पञ्चभिः विख्यातं यत्कुलं तस्मात् ।
श्रोत्रियाणां अधीतवेदानाम् । अध्ययनं उपलक्षणं भ्रुता-
ध्ययनसंपन्नानाम् । महत् च तत् कुलं च महाकुलं पुत्र-
पौत्रपशुदासीग्रामादिसमृद्धं, तस्मात् कन्यका आहर्तव्या
इति नियम्यते । एवं सर्वतः प्राप्ती सत्यामपवादमाह
—स्त्रीतादिति । संचारिणो रोगाः श्वित्रकुष्टापस्मारप्रभृतयः
शुक्रतोणितद्वारेण अनुप्रविशन्तो दोषाः । पुनः हीन-
क्रियनिष्पीरुपत्वादयो मनुना उक्ताः । एतैः समन्वितात्
स्त्रीतादपि पूर्वोक्तात् महाकुलादपि नाहर्तव्या ।

* मिता.

(३) मातुतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषा विख्याता
यस्मिन् कुले तत् दशपुरुषविख्यातं, तस्मात् महाकुलात्
पुत्रसत्यादिसमृद्धात् कन्यामुदहेदित्यर्थः ।

पमा. ४७८

व्यासः

वर्णीयकन्यायाः सतुल्लक्षणानि, कुलापकर्षकारणानि
एवं स्नातकतां प्राप्ती द्वितीयाश्रमकाङ्क्षया ।
प्रतीक्षेत विवाहार्थमनिन्द्यान्ययसंभवाम् ॥
संयतनाश्रमः पुत्रवतः सदाचारवतः सतः ।
दातुमिच्छोर्दुहितरं प्राप्य धर्मेण चोद्वहेत् ॥
देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

यमः

वर्जनीयानि चतुर्दश कुलानि

चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।
अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजां चैव धर्जयेत् ॥

* अप., वीमि. मितावत् ।

(१) व्यास्मृ. २१२.

(२) व्यास्मृ. २१४.

(३) स्थलादिनिर्देशाः अत्रैव एतस्मिन्नेव यमवचने द्रष्टव्याः ।

(४) अप. ११५४ वैव वर्जयेत् (च विवर्जयेत्) ; गृक.
२६ अपवत् ; स्मृच. ७६ अपवत् ; गूर. २५ अनार्षेय
(अनार्षेयी) शेषं अपवत् ; पमा. ४७७ ; प्रपा. ३०२ नीमान्य-
विवाहानि (नीमान्यपि बाह्यानि) ; संप्र. ५८८ ; मुक्ता.
१३२ पूर्वार्धे (कूलानीमान्यपि सदा अविवाहानि निर्दिशेत्) ;
विपा. ६७५.

अत्युद्यमतिह्रस्व च अतिवर्णं च वर्जयेत् ॥
 ३ हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ।
 श्वित्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ॥
 सैदाकामकुलं वर्ज्यं लोमशान्तं च यत्कुलम् ।
 अपरस्मारि कुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत् ॥

(१) ऋत्विजोऽत्र निन्द्यायाजकाः । कामकुलं काम-
 प्रधानकुलम् । अतिवर्णं अतिकृष्णमतिगौरं वा ।

अप. ११५४

(२) अनाप्येषमविज्ञातप्रवरम् । अत्युच्चं अतिदीर्घां
 यस्मिन् कुले तदत्युच्चम् । अतिह्रस्वं अतिकृष्णं
 यस्मिन् । अतिशयितो वर्णो यस्मिन् तदतिवर्णम् ।
 एतच्च रोगिकुलवर्जनं तद्गोमसंक्रान्तिमथात् ।

स्मृच. ७६

(३) अनाप्येषं अवरणीवाप्येषं चतुराप्येषि, 'न
 चतुरो वृणीते न पश्चातिवृणीते' इति श्रुतेः । इदं च
 इत्थमेव व्याख्येयम् । अन्यथा गोत्राणां ऋषयस्त्वयेन
 अनाप्येषत्वासंभवात्, प्रवररहितगोत्रासंभवाच्च । अना-
 प्येषं अविज्ञातप्रवरं इति चन्द्रिकाकारः । ब्राह्मणोपादानं
 क्षत्रियादीनां स्वभावतः अनाप्येषत्वेऽपि अपरिहारार्थम् ।
 ऋत्विजां मुत्परंपरावृत्तानाम् । अत्युच्चं अतिदीर्घपुरुषम् ।
 अतिह्रस्व अतिह्रस्वपुरुषम् । अतिवर्णं वर्णमतिक्रान्तं अति-

(१) अ.प. ११५४ ; शू.क. २६ ; स्मृच. ७६ ; शूर. २५ ;
 प.मा. ४७७ ; प्र.पा. ३०२ (अत्युच्चमतिकृष्णमतिवर्णं च वर्ज-
 येत्) ; सं.प्र. ५८८ ; मु.का. १३० हस्तं (नीचं) ; वि.पा.
 ६७५ प्रजापत् ।

(२) अ.प. ११५४, शू.क. २६-२७ शिरि (शि परि) ;
 स्मृच. ७६ ; शूर. २५ शिरि (श परि) ; प.मा. ४७७-७८ ;
 प्र.पा. ३०२ गृहपत् ; सं.प्र. ५८८ गृहपत् ; मु.का. १३२ श्वित्रि-
 कुष्ठि (तथा श्वित्रि), वि.पा. ६७५ वृत्तं (हीनाङ्गमधिकङ्गं
 च आमयादि वृत्तं च वत्) ।

(३) अ.प. ११५४, शू.क. २७ ; स्मृच. ७६ वर्षं (वर्त) ;
 शूर. २५ उटतपे (अपरस्मारि वृत्तं यै पाण्डुशान्तं वृत्तं
 वत्) ; प.मा. ४७८ कामकुलं (कामिकुलं) लोम (रोम) ;
 प्र.पा. ३०२ वच पाण्डुकुलं (पाण्डुरोगकुलं) ; सं.प्र. ५८८
 लोमदानं (आमदानं), मु.का. १३० कामकुलं (कामिकुलं)
 वर्षं (वर्त) लोम (रोम), वि.पा. ६७५ पनापत् ।

छं. कं. १७

गौरातिह्रष्णादि । सदाकामाः कामप्रधानाः तेषां कुलम् ।
 आगमानां श्रौतस्मार्तं कर्मपरित्यागेन केवलागमविहित-
 कर्मानुष्ठानानां, वामागमवर्तिनां वा । सं.प्र. ५८९

कुलापकारस्य कारणानि

देवैद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

देवद्रव्यं देवतोद्देशेन यत् त्यक्तं वस्तु । एक. ३१४

संबन्धः

कुलीना कन्या वरणीया

अतो द्विजः समावृत्तः सवर्णां क्षियमुद्वेहेत् ।

कुले महति संभूतां लक्षणेस्तु समन्विताम् ॥

पैठीनसिः

कुलीना कन्या वरणीया

कुलोत्पन्नां युक्ताचारान् वरयेत् ॥

लघुश्रातातपः

कुलापकारस्य कारणानि

देवैद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥

पुराणम्

कुल शिल्कारणम्

मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

यथाशीला भवेन्माता तथाशीला भवेत्सुता ॥

(१) शू.क. ३३४ वनराजानापदानस्यामाः ; शूर. ५२५
 ब्रह्मण (परस्व) वनारदः ; प.मा. १२४ वन-कामराजापपाः ;
 नि.प्र. ४८७ (भागः २) ब्रह्मण्यहरणे च (ब्रह्मणातिक्रमेण
 च) ब्राह्मणनातिक्रमेण च (गर्वा चातिक्रमेण च) वनराजानप-
 न्यासाः .

(२) सं.स्मृ. ३३.

(३) शू.क. ९ ; शूर. १० ; स्मृ.मा. १३ पुत्रपत्नी
 (संभानाचार्य) ; सं.प्र. ७१५ पुत्रपत्नी (माध्याचार्य) .

(४) लघुश्रा. ७९. निरुत्पन्नेषु श्रातातप इति ।
 स्वपत्नीनिर्देशः पतिरुत्पन्नैः स्वपत्नयेः प्रत्ययः ।

(५) स्मृ.च. (क.) ७६ मातुलान् (मातुलं) तथाशीला
 भोजुना (तथाशीले भोजुनः), (ग.) २०५ ; प्र.पा. ३०३
 भोजुना (भोजुनः) स्वागः ; प.मा. ४७८ तथाशीला

अनिर्दिष्टकवचनानि

महाकुललक्षणम्

पुत्रपौत्रामिवृद्धिश्च श्रुताध्ययनसंपदः ।
 पशुधान्यादिसंपत्तिः पितृभ्यां पञ्च पूरुषाः ॥
 एतैर्गुणैश्च संयुक्तं तन्महाकुलमुच्यते ।
 एवं सुलक्षणं ज्ञात्वा पुमान्त्रां री समुद्बहेत् ॥
 यैस्य शीलं न जानीयात्स्थानं त्रिपुरुपं कुलम् ।
 कन्यादाने तथा श्राद्धे न वृणीयात्कदाचन ॥
 ब्राह्मणस्य कुलं ब्राह्मं न वेदाः सपदक्रमाः ।
 कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम् ॥

चतुर्विंशतिमतम्

कुलीना कन्या वरणीया

कुले महति संभूतां लक्षणैश्च समन्विताम् ।
 दशभिः पुरुषैः ख्यातां श्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥

स्मृतिमञ्जर्याम्

कुलीना कन्या वरणीया

महाकुलसमुद्भूतां सर्वावयवसुन्दरीम् ।
 भ्रातृयुक्तां सुशीलां च सुपादामुद्बहेत् स्त्रियम् ॥

भवेत्कुला (तथाशीलो भवेत्सुतः); संप्र. ५८९ प्रपावत्, व्यासोऽपि;
 मुक्ता. १३२ तथाशीला भवेत्कुला (तथाशीलो भवेत्वरः)
 हारीनः; विपा. ६७५ तथाशीला भवेत्कुला (तच्छीला नृप
 कन्यका) भास्वचनम् .

(१) प्रपा. ३०६.

(२) संग. १८३.

(३) चम. ५३.

(४) प्रपा. ३०६.

कापिकामतम्

चतुर्दश कुलानि वर्जनीयानि

अनापेयं मतमिति चतुर्दश कुलानि वै ।
 महान्त्यपि समृद्धानि यमोक्तानि विवर्जयेत् ॥

शाकलकारिके

कन्याकुलपरीक्षा कर्तव्या

अथ शिष्यः समावृत्तः कुर्वीतानुज्ञया गुरोः ।
 कन्याकुलं परीक्ष्यादौ धर्मार्थं दारसंग्रहम् ॥
 कुलजां सुमुखीं स्वाह्वीं सुनासां च मनोहराम् ।
 सुनेत्रां सुभगां कन्यां निरीक्ष्य वरयेत् बुधः ॥

रेणुकारिकाः

कुलीना कन्या वरणीया, चतुर्दश कुलानि वर्जनीयानि

एवं समावृत्तो धर्मसुखसंतानवृद्धये ।
 कुलोत्थामनुरूपां सलक्षणव्यामथोद्बहेत् ॥
 तत्रानापेयमित्यादि चतुर्दश कुलानि वै ।
 महान्त्यपि समृद्धानि यमोक्तानि वर्जयेत् ॥
 हीनक्रियं निष्पुरुषं निच्छन्दो रोमशार्शसम् ।
 कृप्यामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥
 मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।
 यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत् सुतः ॥
 उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संबन्धानाचरेद्बुधः ।
 निनीपुः कुलमुत्कर्षं मध्यमानधमांस्त्यजेत् ॥

(१) बाल. १५३ पृ. १९६.

(२) शाका. ८१ पृ. ९. (३) शाका. १०१ पृ. ११.

(४) रेका. २६-२७ पृ. ४८.

(५) रेका. १७-२० पृ. ५०.

गोत्रप्रवरविचारः

• नियन्धकारकृता गोत्रप्रवरमीमांसा

(१) शतातपः— 'आदौ गोत्रविद्युद्धिः स्यात्ततः सप्तमपञ्चमम् । राशिकृत् ततश्चैव त्रेधा भवंधलक्षणम् ॥ ' इति । गोत्रविद्युद्धिः असमानगोत्रत्वेन, 'असगोत्रा च या पितुः' इति मनुस्मृत्यात् । तस्याश्च 'आदौ' इत्यनेन आवश्यकत्वमुक्तम्, तदभावे अपत्यस्य चण्डाल-त्वरमरणात् । तथा च ब्रीधायनः— 'आरूढपतितापयं ब्राह्मण्या यस्तु ह्यद्रजः । सगोत्रोद्वासुतश्चैव चण्डाल्यल्लय ईरिताः ॥ ' इति । गोत्रमिति प्रवरस्याप्युपलक्षणं, 'असमानार्पगोत्रज्ञाम्' इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । आप्यं च गोत्रं च आपर्गोत्रे, समाने आपर्गोत्रे यस्यासौ समाना-पर्गोत्रः, न समानार्पगोत्रः असमानार्पगेनः, असमाना-पर्गोत्राज्जाता असमानार्पगोत्रजा । ततश्च गोत्रप्रवरयोः पृथक्पृथक् कन्यापर्यदासे निमित्तत्वं सिध्यति । तथा च गौतमः— 'असमानप्रवरैर्विवाहः' इति प्रवरमात्रस्यैव पर्यदासनिमित्तता प्रकटयति । ततश्च गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्ये न विवाहः । तद्यथा, यस्काधूलमौनमीकृशार्कण्डि-शाष्टिसार्वाण्डालङ्गावनदैवत्यायनानां गोत्राणां भेदेऽपि भागवचैतदहस्यसावेतसेति प्रवरैक्ये । तथा प्रवरभेदेऽपि गौत्रैक्ये । तद्यथा, तित्तिरिक्पिभूमिस्वन्दितराण्डिताना गोत्राणां आङ्घ्रिससैन्यगार्ग्येति अङ्घ्रिराः तित्तिरिः कपि-भूमिरिति च इति गौत्रैक्येऽपि वैकल्पिकप्रवरभेदे (वैक-ल्पिकप्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्ये) । यत्तु हरितकुसुपिन्द्र-शङ्खदर्भमैमगदाना आङ्घ्रिताम्बरीपयौवनाधेति मान्याप्र-म्बरीपयौवनाधेति वैकल्पिकप्रवरभेदात् असमानार्पत्वेन

• धर्मशास्त्रनिबन्धकृद्भिर्षो गोत्रप्रवरगोत्रता मीमांसा परिष्कृता तस्यां बहवो मनभेदा व्याख्यातनभेदाश्च सन्तीति तच्चण्डाल्यल्लयेषु विविच्य विविच्य समरेण तस्याः सत्यकारणं न समवतीति तत्समाकृत्यायं सा अविच्छेदेन प्रथममेव स्मृहीना । तथाविधा-ऽपि विस्मृता च मीमांसा सन्कार्यज्ञात्-प्रवरदर्पगोत्रेवास्तीति कावेवात् स्मृहीनी ।

विवाहप्रसक्तौ गोत्रेभ्येन तत्सिपेध इत्याद्युनिकैदराहृतम्, तत्र. सुन्दरम्, आङ्घ्रिसमान्याधोर्विकल्पेन भेदेऽपि अम्बरीपयौवनाश्वयोर्दोषोरभेदेन विवाहाप्रसक्त्या प्रहृतीदा-हरणत्वासंभवात् । तथा च प्रवरनिर्णयकारः स्मरन्ति— 'पञ्चाना त्रिषु सामान्यादविवाहक्षिपु द्वयोः । भृग्वङ्घ्रि-योगेभ्येवं शोषेभ्येकोऽपि वारयेत् ॥ ' इति । यत्तु समानं आप्यं यस्य तत् समानार्पं, समानार्पं च तत् गोत्रं च समानार्पगोत्रं, समानार्पगोत्रे जाता समानार्पगोत्रजा, न समानार्पगोत्रजा असमानार्पगोत्रजा इति प्राचां समासकरणं, तत्र सुन्दरम्, विशिष्टनिपेधे गौत्रैक्येऽपि प्रवरभेदे विवाहप्रसङ्गात् । यथा तित्तिरिक्पिभूम्याद्युक्तो-दाहरणे । न चेष्टापत्तिः, 'न सगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेत्' इति गौतमेन गोत्रमात्रस्यैव पृथक् निपेधात् ।

तत्र गोत्रलक्षणम्— अगस्त्याष्टमसत्तर्भ्यन्तमापत्यं साक्षात्प्रवरजातं यत् तत् गोत्रमुच्यते । तथा च स्मृतिः— 'जमदग्निर्मर्दाजो विश्रामिनात्रिगौतमाः । वसिष्ठ-कश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः । एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ॥ ' इति । गोत्रकारिणो गोत्र-प्रवर्तका इत्यर्थः । यद्यवर्तकता एषा तानि कानि गोत्राणि । इत्यत आह— एतेषां यान्यपत्यानीति । अत्र गोत्रभूतमपत्यं अनन्तरमपि, न तु पाणिनेरिव पारिभाषिकं पौत्रप्रभृत्येव, तथात्वे प्रमाणाभावात् । न च कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य अत्र प्रहृतेऽस्ति, कृत्रिमपरि-भाषायाः तथाविधाया बौधायनाश्वप्रयानदीना केपांश्चि-ददर्शनात्, सत्त्वे वा पाणिनेरिव अपत्याधिकाराभावेन तस्य नियमेनाप्रहृणात् । किञ्च, व्याकरणेऽपि अपत्याधि-कारस्य असत्त्वे लौकिकगोत्रस्य अपत्यमानस्य ग्रहणमेव युक्तम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यैव गोत्रस्य ग्रहणं इति भाष्यकैयटपदमञ्ज्यादिषु स्थितत्वात् । दृश्यतेऽपि तत्कचित् । अत्र गोत्रभूता एव केचित् प्रवराः, ते च ऋष्यापेवरान्दवाच्या इति ऋषिभूतं सर्वं तत् इति न

भ्रमितव्यम् । किंतु वंशपरम्पराप्रसिद्धमेव । यच्च सूत्रादिषु गोत्रपरिगणने तदपि प्रसिद्धिमूलकमेव । एतदेवाभिप्रेत्य निबन्धेषु गोत्रं ऋषिवंशपरंपरा इति व्याख्यातम् ।

अत्र केचित् एवं व्याचक्षते— गोत्रशब्दः संबन्धि-
शब्द इति किं केपां गोत्रमिति जिज्ञासायां अगस्त्याष्टम-
सप्तर्षीणां यान्यपत्यानि तेषां गोत्रमेते सप्त ऋषय इति ।
एवं च भरद्वाजादिषु शिष्टानां गोत्रव्यवहारोऽप्युपपद्यते
'भरद्वाजगोत्रा वयं, वसिष्ठगोत्रा वयम्' इत्यादिः । तद्य,
संदर्भविरोधात् । नहि घट इति वक्तव्ये अनघट
इति विद्रोहो वदन्ति । तेषां च गोत्रत्वे गोत्राणि
अष्टसंख्याकानि स्युः । ततश्च 'गोत्राणां तु सहस्राणि
प्रयुतान्ययुदादि च ।' इति सूत्रविरोधः । कथं तर्हि
विश्वामित्रादिषु गोत्रव्यवहारः, आरोपात् । सर्वेषां तेषां
गणानां परस्परं विवाहो नास्ति इत्यवान्तरऋषिषु गोत्र-
त्वविवक्षायां प्रयोजनाभावात् । यत्र तु प्रयोजनमस्ति
(तत्रावान्तर) ऋषिष्वेव गोत्रविवक्षा, यथा जमदग्नि-
व्यतिरिक्तभृगुगणेषु केवलाङ्घ्रिगणेषु च केषुचित् ।
अन्यथा तत्र गोत्रप्रवरसाम्याभावात् विवाहः प्रसज्येत ।
तस्मात् अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यमेव गोत्रम् ।

तत् केपाम् ? इति जिज्ञासायां केचिदेवमाहुः—पूर्वेषां
परेषां चेति, तेषामुत्पादकत्वेनोत्पाद्यत्वेन चोपस्थितत्वात् ।
एवं च 'वत्सगोत्रा वयम्' इत्यादिव्यवहारो बहुव्रीहिणा
भविष्यति । वत्सादिषु तु जमदग्निगोत्रा इत्यादिव्यवहारः
पद्योत्पुत्रपेण । गोत्रशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि—इति, तदसत्,
जमदग्निगोत्रा इत्यत्र गोत्रपदस्य सप्तर्ष्यपत्ये शक्तत्वेन प्रति-
संबन्धपेक्षायां(याः) सप्तर्षिभिरेव शान्तत्वात् जमदग्नेस्तत्र
प्रतिसंबन्धित्वेन अन्ययायोगात्, गोत्रशब्दे पुल्लिङ्गस्य
अनुशासनाभावाच्च । कथं तर्हि जमदग्निगोत्रत्वादि-
व्यवहारो वत्सादिषु ? इदानींतनेष्विव बहुव्रीहिणा
भविष्यति । अनादौ हि संसारे जमदग्नेरपि पूर्वपूर्वजम-
दग्न्यपत्यत्वम् । तथा च जमदग्निगोत्रं सप्तर्ष्यपत्यं जनक-
तया येषां इति व्युत्पत्त्या वत्सादिष्वपि जमदग्निगोत्र-
संबन्धो निर्वाच्यः । तस्मात् अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यं
तदपत्यभूतानां परेषामेव गोत्रम् ।

तथापि जमदग्न्यपत्यव्यतिरिक्तभृगुगणेषु केवलाङ्घ्रि-
गणेषु च कथं गोत्रव्यवहारः, तेषां अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्य-
पत्यत्वाभावात् । किञ्च 'एक एव ऋषिर्यावत्पथरेष्वनु-
वर्तते । तावत्समानगोत्रत्वम्' इत्युक्तेः एक एव अगस्त्या-
ष्टमसप्तर्ष्यन्वयत एव तिसृभिः कोटिसंख्याभिः संख्यातानां
वक्ष्यमाणानां गोत्राणां मध्ये यावत्संख्याकानां गोत्राणां
एकद्वित्रिपञ्चसंख्यान्वयतमसंख्याकेषु प्रवरेषु अनुवर्तते,
तावतां गोत्राणां तत्समानगोत्रत्वम् । तत्र 'अन्यत्र भृग्व-
ङ्घ्रिसां गणात्' इति पर्युदासः श्रूयते, स कथं स्यात् ?
तेषु गोत्रसामान्याभावे तद्वाक्यस्य समानगोत्रत्वस्य सुतराम-
प्रसक्तेः । न च—अयं पर्युदासो जामदग्न्यभृगुगणगौतम-
भरद्वाजाङ्घ्रिगणविषय एव स्यात्, सप्तर्ष्यपत्यत्वेन तेषां
गोत्रत्वसम्भवात् । समानगोत्रता चास्ति अन्यगोत्रवत्
एकमात्रप्रवरानुवृत्त्याऽपि त्रियमाणतया वा—इति चाच्यम् ।
एवं हि तत्र प्रक्रियाऽस्ति— त्रिपञ्चापेयाणां द्वित्रिप्रवरसाम्ये
एव समानगोत्रत्वम् । एवं सति क्वचित् द्वित्रिप्रवरसाम्या-
भावेन समानगोत्रत्वाभावे प्रवरसाम्यमेव अविवाह-
प्रबोजकमङ्गीकर्तव्यम् । प्रवरगणामपि त्रिपञ्चापेयाणां द्वित्रि-
संख्यानामेव साम्यं तथा चाच्यं, न तु इतरवदेकमात्र-
स्व्यापि, 'पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
भृग्वङ्घ्रिगणेष्वेवं श्लेषेकोऽपि वारयेत् ॥' इति
वचनात् । एवं च आपस्तम्बादिसूत्रानुरोधात् केषुचित्
व्यापेषु जमदग्निगणेषु, पञ्चापेषु गौतमभरद्वाजगणेषु
केषुचित् भृग्वङ्घ्रिगणेषु द्वित्रिप्रवरसाम्याभावात् सगोत्र-
त्वसप्रवरत्वयोर्दोशोरप्यभावात् विवाहप्रसङ्गः । अस्तु
इति चेत् न, गौतमानां सर्वेषां, भरद्वाजानां सर्वेषां
वत्सा विदा आर्षिपेणा इत्येतेषामविवाह इति त्रौघायनेन
निषिद्धत्वात् । तस्मात् तेषु सगोत्रत्वादेव अविवाहः ।
स्मृत्यर्थसारादिमिरप्येवमेवोक्तम् । तस्मात् 'अन्यत्र-
भृग्वङ्घ्रिसाम्' इति पर्युदासो जामदग्न्यगौतमभरद्वाज-
भृग्वङ्घ्रिगणविषय इति (अङ्गीकारेऽपि) पूर्वोक्तानुप-
पत्तित्वादवश्यैव ।

अत्र आश्वलायनसूत्रवृत्तिकाराः समादधुः— जमदग्नि-
गौतमभरद्वाजानां भृग्वङ्घ्रिगणानां पूर्वपरीभूतगोत्रमध्य-
पाठात् गोत्रत्वात् तत्सादृश्यात् आसन्नत्वेन विवेकाग्रहात्

चन्द्रिधानामपि तद्राणां गोत्रत्वभ्रान्तिर्भवति । तथैव च 'मिन्सुगोत्रा वयं, मुद्गलगोत्रा वयम्' इत्येवमादिप्रयोगोऽपि भवति । एवंविधभ्रान्तिरूपां प्रवक्तिमादाय अयं पर्युदासः, यथा श्राद्धे कुण्डगोत्रादीनां प्रतिषेधः ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु गोत्रशब्दः प्रवरपरतया व्याख्यातः । युक्ता च प्रवरलक्षणा गोत्रशब्दे, प्रवरभूतानामृपीणां गोत्रापत्यत्वात् । दृष्टा च, 'यावन्तोऽनन्तर्हिताः समान-गोत्रास्तावता सङ्गत्' इत्याश्वलायनसूत्रे समानगोत्राः समानप्रवरा इति व्याख्यानात् । युक्तं चैतत् व्याख्यानम्, प्रवराणां पूर्वसुपक्रमेण तस्मात्प्रवराणां गोत्र-लक्षणस्य तु अन्तेऽभिधास्यमानत्वात्, अग्रे च 'भृगुवद्विरसो भिन्नविवाहं कुर्वते न चेत्' इत्यादिना समानप्रवरत्वविषय-तथैव पर्युदासाभिप्रायप्रकाशनात् । अत्र पक्षे 'एक एव' इत्यत्र न अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्वयतमस्यैव ग्रहणं, किंतु प्रवरकृपिमानस्य । 'त्रियमाणतया वाऽपि' इत्यभि-युक्तगोत्रलक्षणे तु तस्यैवेति गमयितव्यम् । अग्रे चेदं स्पष्टयिष्यते । यत्—न पर्युदासस्य प्राप्त्यपेक्षा यथा प्रतिषेधस्य । अन्यथा 'यजतिषु येपजातमहं करोति नानुशाजेषु' इत्यादौ पर्युदासेऽपि विकल्पः प्राप्नोति । तन्निवृत्तये 'नार्षेयं वृणीते' 'नानुशाजेषु' इत्यादिषु पर्युदासे लक्षणाङ्गीकारो न स्यात्—इति, तत्र मनोरमम् । निषेधे प्रापकस्य निवर्तकस्य च वाक्यस्य भेदात् अनु-वादायै वाक्यान्तरकृता निश्चयरूपा प्रातिर्यथाऽपेक्षिता न तथा पर्युदासे इति यद्यपि, तथापि यदीदं विशेषणं न स्यात् तदा प्राप्नुयादिति सम्भावनारूपा प्रातिर्यथाश्चैव । न च तादृशपञ्च प्राप्तिरस्ति ।

अत्र गोत्राणां समानत्वं क्वचिदेकत्वं क्वचित्सादृश्यम् । तत्रायं एकैकगणान्तःपातिना गोत्राणाम् । यथा मूल-भूतस्य वत्सादेः प्रसिद्धस्य गोत्रस्यैकत्वम् । गणावान्तर-क्षदीणामपि यत्र गोत्रत्वं तत्रापि, तेषां स्वपरम्परा प्रति एकत्वमप्रतिहतमेव । द्वितीयं तु गोत्ररूपाणामृपीणां भिन्न-भिन्नगणनिविधानां तन्मूलभूतानामवान्तराणां वा । तदपि अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्वयतमैकऋषेरपत्यरूपयाऽनुवृत्त्या । तद-नुवृत्तिज्ञानं च बहुधा प्रवराणां भेदादेव । सूत्रादिगता-नुक्रमणेषु तु क्वचित् तथाविधपूर्वापरभूतगोत्राणां

भावात् । तथा चोक्तम्—'त्रियमाणतया वाऽपि सत्तया वाऽनुवर्तनम् । एकस्य दृश्यते यत्र तद्रोत्रं तस्य कथ्यते ॥' इति । तद्रोत्रं तस्य ऋषेरपत्यं कथ्यते इति । तेन रूपेण तेषां गोत्राणां समानत्वमित्यर्थः । 'सत्तया' इति वदता 'त्रियमाणतया' इत्यस्य श्लेषानुवर्त-न्मूलभूते 'एक एव ऋषिः' इति लक्षणे 'प्रवरेषु' इत्यस्य च उपलक्षणत्वेन यथा कथञ्चिदेकस्यानुवर्तनं सूचितं भवति । उदाहोत्यादकभावः सत्ता, 'भू सत्ताया' इति स्मृतेः । क्वचित्तु स्वतयेति पाठः । तत्रापि यमधिकृत्य ये पाठिताः ते तस्य स्वे आत्मीया इति अभरानुसारेण तत्रैव पर्यवस्यति । एतदुक्तं भवति—यथा पारिभाषिकं गोत्रं, तथा समानगोत्रत्वमपि, इतरथा तस्यानिर्वचनम् । तथाहि—यदि समानं गोत्रं येषां इति ध्युत्पत्तिस्तदा येषु गोत्रभूतस्य वत्सादेरनुवृत्तिः तेषामेव वात्सल्यात्कण्डेया-दीनां स्वे स्वे गणे प्रत्येकमन्योन्यं वा सगोत्रता स्यात्, न तु परस्परं वत्सविद्योः । न च क्वचिदेकगोत्रत्वं क्वचित्सादृशगोत्रत्वं समानगोत्रत्वमिति अननुगम इति वाच्यम् । अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्वयतमपत्यरूपकृपिगोत्रक-त्वस्य अनुगतत्वात् ।

ननु सूत्रादौ एकगोत्रत्वेनैव शिष्टानां समानगोत्रत्व-व्यवहारद्वारापि तदेवास्तु । न चैवं भिन्नभिन्नगण-निविधानामेकगोत्राभावेन समानगोत्रत्वाभावात् परस्परं विवाहः प्रसज्येत । एकैकगणनिविधानामपि सप्तर्ष्यपत्य-भिन्नभृगुवद्विरोगणानां गणप्रवर्तकस्य ऋषेरगस्त्याष्टम-सप्तर्ष्यपत्यवादादेवेन गोत्रत्वाभावात् सगोत्रत्वाभावेऽपि समानप्रवरत्वादेव परस्परं यथा अविवाहः, तथा अत्रापि भविष्यति ।

अत्र वदन्ति—यत्र न गोत्रैक्यं, न वा प्रवरैक्यं, तथा-विधान्यपि क्वचिन्विद् गोत्राणि सन्ति । यथा भरद्वाज-गणेषु, केपुचित् च विश्वामित्रगणेषु । नच तत्र विवाहः । तदर्थं सदृशगोत्रत्वमपि समानगोत्रत्वं वाच्यम् । अन्यथा तत्र विवाहः स्यात् । न च तत्र समानप्रवरत्वादेव न भविष्यति, यतः सप्तर्ष्यैश्वामित्रस्य सर्वेषु विश्वामित्र-गणेषु भरद्वाजस्य च क्वचिन्वित्तिरिक्तभरद्वाजगणेषु च त्रियमाणतया श्यादिप्रवरसंख्यापूरकतया च प्रवरत्वस्यापि

आवश्यकत्वादिति वाच्यम् । ' एक एव ऋषिर्पाठ्यवत्र-
रेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वम् ' इति समानगोत्र-
त्वलक्षणं व्रीधापेनेन कृतम् । तच्च अगस्त्याष्टमसप्तर्षीनिधि-
कृत्य । तद्व्यवोजनं च अगस्त्याष्टमसप्तर्षीनुवृत्तिरत्र यथा
स्यात् इति समानगोत्रलक्षणस्य एतदुद्धृष्टित्वेनाभिधानात्
समानप्रवरलक्षणे अगस्त्याष्टमसप्तर्षीभिन्नतदपत्यरूपकपे-
रेव त्रियमाणत्वेन अनुवृत्तिरवगम्यते । तथा च अविवाह-
हेतुत्वेन ऋषिभिः निवन्वृभिर्वा गोत्रेण संकीर्णमसंकीर्णं
वा समानप्रवरत्वं तत्रैवोच्यते यत्रैकादिसंख्यस्य अगस्त्या-
ष्टमसप्तर्षीतिरिक्तकपेरेव त्रियमाणत्वेन अनुवृत्तिर्दृश्यते ।
एतदभिप्रायेणैव यद्यपि विश्वामित्रगणमध्ये सर्वत्र विश्वामि-
त्रानुवृत्तिरस्ति तथापि तेष्वेव केतुचिद्वरणेषु आश्रयान-
सूत्रे माधुच्छन्दसप्रवरानुवृत्तिदर्शनात् क्वचिदेव प्रवरैक्यं
अविवाहकारणत्वेन स्मृत्यपेक्षारं उक्तम् । ननु महर्षेभ्यः
सप्तर्षीानुवृत्तिः तत्र तस्य न प्रवरत्वमिति स्वापत्यभूतेषु
तस्य अविवाहप्रयोजकता गोत्रनिमित्तैव, यत्र पुनर्त्रियमाणत्वं
तत्र प्रवरनिमित्तैवेति चेत् मैवम् । यद्यपि महर्षेभ्यः
प्रवरत्वं नास्ति तथापि तदपत्याना अवान्तरऋषीणां त्रिय-
माणत्वेन प्रवरत्वाद्गीकारात् तत्र तदभेदादेव अविवाहस्य
निषेधेः तस्यैव सगोत्रताया अविवाहनिमित्ततैव न
स्यात् । न च महर्षेः सत्तयाऽनुवृत्तावपि न त्रियमाणत्वं
इत्येवंविधो विषयः कश्चिदस्ति । किंच महर्षेः सत्ता-
मानानुवृत्त्या सगोत्रत्वे उच्यमाने भिन्नगणान्तःपातिभिः
तस्य त्रिवाहः प्रथम्येत । तस्य सत्तयाऽपि तत्रानुवृत्त्य-
भावेन गोत्रसामावादात् । अतः सदृशगोत्रत्वं सगोत्रत्व-
मस्य वाच्यमेव । तदयं निर्गलितोऽर्थः— यत्र महर्षिर्त्रिय-
माणः तत्र तस्य वरणेनानुवृत्त्या प्रवरत्वात् प्रवरसत्त्या-
पूर्वकस्य प्रवरत्वभूतेषु ऋषिषु इति साम्बन्धोपस्थित-
त्वात् अविवाहनिमित्तं सगोत्रत्वमेव, सर्षीभिन्नस्य
परानुवृत्तौ प्रवरत्वमपि इति ।

एवं गोत्रत्वं समानगोत्रं च निरूपितम् । इदानीं
प्रवरस्य तसमानत्वं च निरूप्यते । तत्र ' प्रवरान्
स्यान्तःप्रवरः ' ' समानप्रवरः ' ' स्यात्पैवः प्रवरः '
' पश्चात्पैवः प्रवरः ' इत्यादिषु प्रवरशब्दः प्रविद्यते इति
शर्मस्तुतः, प्रवरत्वं प्रवर इति भावस्तुतः इति ।

भार्गवव्यावधानाप्रवांगीर्ष्वजमदम्येति जमदमिवत् ऊर्ष्ववत्
अप्रवानवत् च्यवनवत् भृगुवत् इति तद्विदितवतिप्रत्ययान्त-
प्रयोगेण अग्नेः प्रकरणे वरणानि । प्रार्थनापार्यायः प्रवर-
शब्दो भावव्युत्पन्न इति प्रवरमञ्जरीकारः ।

ननु— गोत्रत्वेन परिगणिताः केचिदप्य एव
गोत्रसंबन्धिनः पितृपुत्रपौत्रक्रमेणावस्थिताः प्रवराः, तथैव
दर्शपूर्णमासाद्भूतहोत्रव्यख्यादिवरणविधानात् लिङ्गादव-
सीयते । तथा मत्स्यपुराणेऽपि ' भृगुः पुलोमश्च सुतां
दिश्यां भार्यामविन्दत । यस्यामरमात्ततोऽपत्यभूता द्वादश
देवताः ॥ पौलोम्यजनयदिप्रान् देवानां तु कनीयसः ।
च्यवनं तु महाभागमप्रवानं तथाऽप्यसी ॥ आम्रवानात्म-
जश्चैव जमदग्निस्तदात्मजः ॥ ' इति तदपत्यभूता ऋषय
इत्युक्तम् । ' तद्गोत्रप्रवरान् वक्ष्ये ' इत्युक्तस्य च्यवना-
दीनुक्त्वा ' इत्येते प्रवरा मताः ' इत्युपसंहृतम् । तथा
विष्णुपुराणेऽपि पुर्वंशानुकीर्तने दुष्यन्तात् चक्रवर्ती
भरतो नाम वभूव इत्युक्तस्य यत्रामानो यत्रमव
यावन्तश्च भरद्वाजानां प्रवरर्षयः प्रवरसामान्याय धृताः
तत्रामानस्तक्रमकास्तावन्तश्च परासारेणोपदिष्टा वंशानु-
पूर्व्या— तत्र प्रथमोऽङ्गिरस्तनो बृहस्पतिः ततो भर-
द्वाजस्तत आमहस्यस्तत उरुश्वरस्ततः ऋषिरुत्पन्न इति ।
तस्मात् गोत्रीभूतानामेव वंश्याः केचिदप्यः प्रवराः
कर्मकरण-युक्तरथा उक्ता इति चेत्— सत्यं उक्ताः,
परं तु विदोषणविषया, न विदोष्यतया । तथाहि
—होत्रा पूर्वं ' अग्नें महौं अग्निं ब्राह्मणं भारत ' इत्युक्त्वा
यजमानार्णववरणं भार्गवव्यावधानादिशब्दसहितं क्रियते ।
पश्चात् ' देवेभ्यो मन्विदः ' इत्यादीनि निवृत्तदानि
प्रयुज्यन्ते । तत्र च अग्निरेव पूर्वोत्तरपदैः प्रशस्यते ।
तन्मध्ययतिर्तैर्भार्गवादिपदैरपि संयुज्यन्तेः अग्निरेवावश्यं
यक्तव्यः पूर्वोत्तरपदान्यपार्थम् । कथमित्यपेक्षया भार्गवा-
दिना यजमानेनोत्पादितत्वात् त-साष्टयाद्वा उपचारात्
तैः पदैः सद्योच्यते । तस्य चैतद्व्यवोजनं, यथा देवानुद्दिश्य
भार्गवादिभिः त्वयि प्रथितं हविः त्वया हव्यवाहनाग्ना
देवानामुव्रते, रवीक्रियते च तन् देवैः, तथा तदपत्य-
मूनेन भोग्यानेन तत्र चोपादकत्वेन मानुषीरूपेण अन
एव त्वयि प्रथेयद्येनानेनापि यजमानेन प्रथितं त्वयि

हविस्त्वया देवेभ्यो वोढव्यं तैश्चाङ्गीकर्तव्यमित्येवं होत्र आहवनीयोऽग्निः प्रक्षियते प्राप्यते । एवमध्वर्युप्रवरेऽपि स एव आहवनीयोऽग्निः प्रक्षियते । एवं चान् अग्निरेव प्रार्थनारूपवरणविरोधः, ऋषयस्तु तत्र विरोधगभूता एव ।

अध्वर्युप्रवरमन्त्रश्च 'अग्निर्देवो (देव्यो) होता देवान् यथाद्विद्वांश्चकित्वमनुष्यद्वरतवत्' इत्येतदनन्तरं यथायोग्यं प्रवरानुक्त्वा 'ब्रह्मण्वदा च यथाद्राहणा अस्य यज्ञस्य प्रावितारः' इत्युक्त्वा यथायोग्यं 'अमुकशर्मा मानुषः' इति । अस्वार्थैः— भो अस्य यज्ञस्य प्रावितारो ब्रह्मणभृत्यो ब्राह्मणाः, यथा अग्निः देवसंबन्धी होता चिकित्तमनुभरतानामेतद्यज्ञमानपूर्वजानां जमदग्न्या-दीना ब्रह्मणश्च देवता यज्ञमानाश्चाधिकारिणे विद्वान् देवान् इन्द्रादीन् यजतु (आवञ्चन्) च, तथा अमुकशर्मा अयं मानुषोऽपि होता तदपत्यत्वेन तज्जडशस्य यज्ञमानस्यापि यज्ञे देवहोतृव्यधिष्ठानबलेनैव विद्वान् यजतु आयशतु चेति मानुषहोत्रधिष्ठितोऽग्निरेव अनेन प्रकारेण प्रार्थते । अत एव आवाहनमन्त्रे होताऽग्नेरेव आवाहने सत्कार करोति । तथा चान्नाप्यग्नेरेव प्राधान्येन वरगम् ।

ननु—एवं बहुसुखविरोधः प्रसज्यते । तथाहि—' इत एवोर्ध्वान्वर्ष्युर्वृणीतेऽमुनोऽर्वाचो होता वृणीते' इत्याप-स्त्रम्बः । 'अथातोऽत ऊर्ध्वान्वर्ष्युर्वृणीते अमुनोऽर्वाचो होतेत्येव एवोमयोः सर्वत्रोद्देशः' इति बौधायनोक्तेः । अस्वार्थैः— पुनः पिता पितामहः प्रपितामह इत्युत्पाद्यो-स्वादकतयाऽवस्थितेषु प्रवरसंकीर्तने इत्यन्त एव कीर्तनीया इति नियमाय । तत्र क्रमविशेष उच्यते— इतः प्रत्यक्षा-द्यज्ञमानात् ऊर्ध्वान् आरोहेण्यवस्थितान् जमदग्निवत् ऊर्ध्ववत् अग्रधानवत् च्यवनवत् भृगुवत् इत्येवमध्वर्यु-र्वृणीते । होता तु अदसो विप्रकृष्टार्थवान् अमुनः यज्ञमानविप्रकृष्टान् भृग्यादितः प्रभृति अर्वाञ्च अवरोहेण भार्गव च्यायनाप्रधानीर्वं जामदग्न्य इत्येव वृणीत इति । तत्रापि 'होता तद्वितरदामन्त्रितव्य' इति कात्वीयम्नात् तद्वितान्तसुद्वयन्नेन होतुर्वरणम् । अथर्वैस्तु वयन्ते-नेति । न च और्ध्वदित्यादिर्गुणो निर्देशः । तथात्वे जमदग्निन् इत्यादौ इकारणन्ते मीहिमदितिन्त् वादेशो

न स्यात्, मरणाविर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधादेव (धाद्वा) 'माहुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' इति वादेशस्य विधानात् । एवं भृगुवदित्यादावपि । अत्र सर्वत्र मन्त्रदृश्यामेव एकद्वित्रिपञ्चसंख्यानामृषीणां वरणकर्मता प्रनीयते, तेषां द्वितीयानिर्दिष्टत्वात् । नाग्नेरहवनीयस्य ('अग्निर्देवो देव्यो होता देवान् यजतु' इत्यनापि होतुरेव वरणकर्मता प्रनीयते, नाग्नेः । किंच यद्यपि प्रवरपदाना पूर्वीत्तरपदैकवाक्यतया स्वसामर्थ्येन च अग्न्यभिधायित्वं प्रतीयते, तथापि 'यज्ञमानस्यार्थेयान् वृणीते' इत्युक्त्वा 'मन्त्रवृत्तो वृणीते यस्य यावन्तः स्युः' इति श्रुतौ स्वार्थे तद्वितमङ्गीकृत्य 'गोत्रभूतकृपेरिमे आर्षेयाः' इति व्युत्पत्त्या सत्पर्यपत्यत्वेन वा ऋषीणामेव वरणकर्मत्वं श्रुतितः प्रतीयते । तदनुसारेण प्रवरपदानामपि तत्परत्वमेव कथंचित् कल्पयम्— इति चेत्, अत्र प्रवरमङ्गी-कारः— सर्वैः मूलकारैः 'वृणीते' इत्युक्त्वा केन प्रकारेण इति प्रकारचिन्तायां अग्निप्रकाशकमन्त्रमन्त्रे तद्वितमन्त्रव्य-यान्ततया तत्प्रकार उक्तः । न च तत्र ऋषीणां प्रवरकर्मत्वं प्राधान्येनावगम्यते, किंतु गुणभावेन, अपत्यत्वाद्दृश्य-निरूपकत्वात्, पूर्वीत्तरपदैकवाक्यत्वरस्यावश्यग्यादाय । अग्निप्रकाशानार्थसामिचेनीमन्त्रलिङ्गात्, प्रवरविधायरु-ब्राह्मणेभ्यश्चायमर्षोऽवगम्यते । तत्र 'अग्नि दूतं वृणीते' 'वृणीत्यं हव्यवाहनम्' इत्यादिभिर्मन्त्रलिङ्गैराहवनीय-स्यावेव वरणकर्मत्वमुच्यते, द्वितीयानिर्देशात् । तथा दर्शपूर्ण-मासयोः प्रवरविधिपरं तैत्तिरीयब्राह्मणम् 'वृणीत्यं हव्य-वाहनम्' इत्यस्य एतमेवार्थमाह— 'ययो वाऽप्रथो हव्यवाहनो देवाना कल्पवाहनः पितॄणां सहरक्षा अनुराणा त एतर्षा-शंसन्ते मा वरिष्यते मामिति वृणीत्यं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीत आर्षेयं वृणीते वधोरेव नैत्यथो संतत्ये' इति । अत्राप्याहवनीयार्थिरेव वरणकर्म, देवानां यो हव्यवाहनसामर्थेयमिति द्वितीयानिर्देशान् । वाजस-नेयिब्राह्मणमन्त्रे तमर्थमाह— 'अथाऽऽर्षेयं वृणीत ऋषिभ्य-श्चैत्रेनमेतदेवैव्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापत्' इति । अग्न्याथो मङ्गर्षामुक्तः— 'आर्षेयः ऋष्य-पत्यामाहवनीयमग्निः, यज्ञमानेनोत्पादितत्वात् यज्ञमानस्य च ऋषिसत्तानत्वात् त वृणीते । निमर्थमित्यादृश्य प्रतो-

जनमाह— ' ऋषिभ्यश्चैवैनं यजमानं देवेभ्यश्च निवेदय-
त्ययं महावीर्यो ब्राह्मणो ययं प्रापदिति । यस्मादेवं सप्रयो-
जनः प्रवरस्तास्मादार्षेयं प्रवृणीते ' इति । तस्मात् तद-
विरोधाय सूत्रकारवचनानि किंचिदध्याहृत्य व्याख्येयानि ।
तथाहि— इतो यजमानादूर्ध्वान् यजमानस्वार्षेयान् संकीर्त्य
यजमानद्वारा तदपत्यत्वादेव तस्मादृश्येन हे अग्ने त्वं
भृगुबदसीति वृणीते । तथा ' अमुतोऽर्वाचो होता ' इति ।
इत्यत्रापि तानेव संकीर्त्य यजमानद्वारा तदपत्यत्वादाहव-
नीयमेव योग्यत्वात् वृणीते प्रार्थयते—भार्गव भृगोरपत्य
देवेभ्यो हव्यं वह इति । ननु— ' ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुप-
तिष्ठते ' इत्यनेन ' कदाचन सारौरसि नेन्द्र सश्वसि दागुपे'
इत्येषा ऋक् ऐन्द्री गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ता । तत्र
इन्द्रपदेन गौण्या वृत्त्या गार्हपत्यप्रकाशनं क्रियते । न च
मन्त्रे यथा वृत्त्यन्तरं कल्प्यते तथा गार्हपत्यमिति द्वितीया-
श्रुतेर्लक्षणयाऽधिकरणपरत्वेन गार्हपत्यसमीपे इन्द्रमुप-
तिष्ठते इति किं न स्यात्— इति वाच्यम् । मन्त्रब्राह्मणयो-
र्विरोधे मन्त्र एव ब्राह्मणप्रापितार्थप्रकाशके तदधीनप्रामाण्ये
च वृत्त्यन्तरं कल्पनीयं, न ब्राह्मणे, इति ऐन्द्रधिकरणे
सिद्धान्तितम् । तदाहुराचार्याः— ' गौणत्वं नाम यत्र
स्थानमन्त्रब्राह्मणयोः क्वचित् । तत्रानुवादरूपत्वान्मन्त्राणां
भौगतेभ्यते ॥ ' इति । तन्न्यायेन विष्वनुरोधात् मन्त्र-
स्यैवान्यात्वमुचितं, न तु मन्त्रानुरोधेन विधिवाक्यस्य—
इति चेत्, सत्यमेतत्, तथापि भार्गवादिपदानां तद्वि-
त्प्रत्ययान्तानां अग्निप्रकाशकमन्त्रमस्यपतितानां ऋषि-
प्रधानत्वं न कथंचित्सम्भवतीति ' आनर्थक्यप्रतिहतानां
विचरीतं वटात्रलम् ' इति न्यायेन विधेरेवान्यात्वमाश्रय-
णीयम् । एतदेवामिप्रेतस्य प्रवरणामाहवनीयसंस्कारत्वं,
प्रवरावृत्तिकारणत्वे यजमानानां प्रतिगोत्रं प्रवरा आवर्तेरन् ।
कुनः, आवापधर्मित्वात् । उप्यन्ते इत्यावापा आहवनीयाः,
' अग्नि समावपेयुः ' इति वचनात् । अथवा उप्यन्ते
हवीषि येषु इत्यावापा आहवनीयाः, तेषां आहवनी-
यानामावापानां प्रवरान्प्रति धर्मित्वात् । तेषां चाहव-
नीयधर्माणां प्रवरणा प्रतिप्रधानमावृत्तिर्युक्ता, प्रधान-
वरावृत्तिव्यादङ्गानाम् । अथवा मास्तु अव्याहारः । प्रार्थना-
त्मकवरणं प्रति ऋषीणामग्निविरोधणत्वेन अनीप्सित-

कर्मत्वम् । एवं च ऋषिपरप्रवरपदप्रयोगोऽपि उपपन्न
इत्यग्नेरेवेप्सितकर्मत्वम् ' ऊर्ध्वमासीनं होतारम् ' इत्यत्रापि
होतृशब्देनाग्निरेवामिप्रेतः, न ऋत्विग्विशेषः । ' अग्नि-
द्वेषो होता ' इत्यादिषु होतृशब्दस्य अग्निपरत्वं ब्राह्मणेन
विद्युत्तम् । तस्मात् अग्नेरेव प्रार्थनं संकीर्तनं कथंचिदपि-
संबन्धेन प्रवरा इति कर्तृभेदेन तेष्वेव क्रमविशेषे नियमः
' इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते अमुतोऽर्वाचो होता ' इति ।
शब्दप्रयोगप्रकारनियमोऽपि जमदग्निवत् ऊर्ध्ववत् इत्यादिः,
' भार्गव च्यावन ' इत्यादिः ।

ननु— एतावता प्रवन्धेन यत्र आहवनीयोऽस्ति दर्श-
पूर्णमासादौ तदङ्गभूत एव वरणे तद्विद्वान्तत्वेन बल्यन्त-
त्वेन च होत्रध्वर्योः प्रवरोच्चारणं नियतं स्यात्, न कन्या-
दानऋत्विग्वरणादौ, तत्र आहवनीयाभावात् । शिष्टान्तु
होतृवदेव संकीर्तयन्ति, तत् कथमुपपद्यते— इति चेत् ।
अत्र केचित्— द्वितीयाध्यायारम्भे बौधायनेन ' अयातः
(उद्देशः ?) ' इत्युक्त्या ' अत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते
अमुतोऽर्वाचो होता ' इति दर्शपूर्णमासयोर्वरणे क्रम-
विशेषमुक्त्वा ' एष एव सर्वतोद्देशः ' इति सूत्रमुक्तम् ।
तत्र च प्रवरसंकीर्तनं विहितं क्रमविशेषश्च नोक्तः कन्या-
दानऋत्विग्वरणादौ, तथापेक्षितत्वात् स विधिः प्रवर्तते
इत्युच्यते । तथापि होतृक्रमं विषयते अनन्तरं, नाध्वर्यु-
क्रमं व्यवहितम् । तथा च आहवनीयाभावेऽपि ' भार्गव-
च्यावनाप्रवानौर्वजामदग्न्येतिपञ्चप्रवरः पञ्चप्रवराय कन्यां
सप्रदे ' इत्यादौ पञ्च प्रवरा सस्य इति बहुव्रीहिणा पञ्च-
प्रवरतया कीर्तनीयाहवनीययोग्यत्वात् तत्संबन्धी तद्वान्
वरादिः अभिधीयते इति होतृप्रत्ययसिद्धिः । प्रवरमञ्जरीं तु
इदं सूत्रमेवं व्याख्यातम्— एष एव क्रमविशेषो होतृ-
रध्वर्योश्च आ अव्यायपरिसमाप्तेः सर्वत्रोपदेष्टव्य इति ।
अत्र केचित्— पूर्वं ' अत ऊर्ध्वान् ' इति सामान्येनोप-
देशाव्यत्यप्यायं च अग्ने ' भृगूणामादितो व्याख्यात्यामः '
इत्याद्युपक्रम्य ' मार्कण्डेया माण्डव्याः ' इत्यादिना तत्त-
त्संख्याकं गणमुक्त्वा ' इत्येते विदाः, तेषां पञ्चाप्येयः
प्रवरो भवति, भार्गव च्यावनाप्रवानौर्वजामदग्न्येति
होता, विदवत् ऊर्ध्ववत् अप्रवानवत् च्यवनवत् भृगु-
वत् इत्यध्वर्युः ' इत्येवंजातीयवसंदर्भवद्भिः सूत्राण्ड-

शेषैर्विशेषतोऽपि क्रमविशेषविशिष्टप्रवरवरणस्य उपदेश्य-
माणत्वात् 'एष एव सर्वप्रोदेशः' इत्यस्य अनुवाद-
मात्रतया प्रवृत्तिविशेषकरत्वाभावात् आनर्थक्यापत्तिः ।
तस्मात् सुष्ठु उक्तं यत्र यत्र प्रवरकीर्तनं स्मृतितः प्राप्तं
तत्र तत्र होतृप्रत्ययतासिद्धयै प्रवृत्तमिदं सूत्रम् । परिभाषा-
रूपत्वाच्च न प्रकरणेन नियम्यते । यथा 'अमन्त्रस्य
तु द्यदस्य विमा मन्त्रेण रहते ।' इति श्राद्धप्रकरणा-
धीतमपीति ।

ते च प्रवरा द्विविधाः, समाना असमानाश्च । तत्र
समानत्वं नाम एकद्व्यादिंसंख्यैकप्रसिंसंख्यत्वम् । यथा
— सायणिजीवन्तिजात्रात्यैतिशायनवैरोहित्यावटमण्डूक-
माण्डूक—माण्डव्य—प्राचीनयोग्य—मार्कण्डेयादिगोत्रमेदानां
भार्गवस्यावनाप्रधानीर्वजामदग्न्यानाम् । असमानास्तु
नामसंख्याक्रमाशागमन्यतमेनैकेन द्वान्यां त्रिभिर्वा भिन्नाः ।
तत्रापि अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यतमैकैकप्रसिंसंखधादेव यथा
गोत्राणां समानत्वं न तथा प्रवराणां, किंतु तदन्यैक-
प्रसिंसंखधादपि । ततश्च जामदग्न्यभिन्नभृगुगणेषु केवल-
द्विरोगणेषु च समानप्रवरत्वं भवति, तेषामगस्त्याष्टमसप्त-
र्ष्यपत्यज्ञात्वात् । इदं चैतेषु एकप्रवरसाम्ये न प्रवरसाम्यं,
किंतु एकगणस्येपु सर्वप्रवरसाम्यादेव । भिन्नभिन्नगणस्येपु
तु पञ्चप्रवरेषु प्रवरत्रयसाम्येन, त्रिप्रवरेषु प्रवरद्वयसाम्येन ।
अत एव ये सप्तर्ष्यपत्यज्ञाया वीतहृद्व्यष्टनकवाध्व्यश्वचैत्य-
हरितकुत्सकण्वरथांतरसुद्रलविष्णुवृद्धाः तदिष्यं सूत्रत्रयं
बोधायनेनोक्तम्— 'भृग्वद्विरसो भिन्नविवाहं कुर्वते न चेत्
समानार्पेया बहवः स्युरिति' 'द्वार्पेयसंनिपातेऽविवाह-
रूपार्पेयाणाम्' 'व्यार्पेयसंनिपातेऽविवाहः पञ्चार्पेयाणाम्'
इति । तत्र आप्य सूत्रं मञ्जरीकृता द्वेषा व्याख्यातम् ।
एकं तावत्— एतेषु परिगणितेषु गोत्रेषु भृगवोऽद्विरसश्च
जमदग्निगौतमभरद्वाज यतिरिक्षा वीतहृद्व्यष्टनकमित्रसुवैत्य-
हरितकुत्सकण्वरथांतरसुद्रलविष्णुवृद्धादयो भृगुत्वेनाऽऽ-
द्विरसत्वेन च अभिन्ना अपि वन्तो भिन्नविवाहं कुर्वते ।
भिन्नवन् विवाहो भिन्नविवाहः, भिन्नश्वसौ विवाहश्चेति
वा भिन्नविवाहः । यथा अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यगोत्राः परस्परं
भिन्नगोत्रीयाः स्वसमानगोत्रमेव हित्वा भिन्नगोत्रैः सह
विवाहं कुर्वते, एव भृग्वद्विरसोऽपीत्यर्थः । अपरः प्रकारः—

अभिन्नमिति छेदः । भृगवः भृगुत्वेनाभिन्ना अपि स्वं स्वं
गणं त्यक्त्वा गणान्तरीयैर्भृगुभिरेवाभिन्नविवाहं कुर्वते ।
अभिन्नाना विवाहः अभिन्नविवाहः । एवमद्विरसोऽपि ।
तत्र भृग्वद्विरसोः सप्तर्ष्यज्ञात्वेन तत्पक्षीयाणा गोत्रत्या-
भावेन समानगोत्रत्वाभावात् मिथो विवाहे नास्ति
दोषः, असमानप्रवरत्वादसमानगोत्रत्वाच्च । अस्या-
पवादः— न चेत् समानार्पेया बहवः स्युरिति । विदार्ष्टि-
पेणानां पञ्चाना (पञ्चार्पेयाणां) ऋषिप्रयसाम्यं समान-
र्षिबहुत्वम् । व्यार्पेयाणां हरितकुत्सानां ऋषिद्वयसाम्यं
समानर्षिबहुत्वम् । तदुभयं येषा नास्ति भृग्वद्विरसां ते
परस्परं विवाहं कुर्वते कुर्वन्तित्यर्थः । संप्रहेऽप्युक्तम्
'पञ्चाना निपु सामान्यादविवाहद्विषु द्वयोः । भृग्व-
द्विरोगणेष्वेवं शोपेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥' इति । इदं च
जमदग्निगौतमभरद्वाजरूपेष्वपि भृग्वद्विरोगणेषु समान-
प्रवरत्वे समानम् । अत एव तेषु अविवाहप्रयोजकत्वेन
समानप्रवरत्वमेतद्विशेषोपमहितमेव प्रवरमञ्जरीकृताऽभिहित-
मिति । तत्रैवायं विशेषो यद्यपि वक्तुं युक्तः, तथापि तेषु
एकमात्रप्रवरसाम्येऽपि सर्वेषामसाम्येऽपि वा सगोत्रत्वादेव
इतरगोत्रवत् अविवाहसंभवात् नैतस्य विधानस्य तत्र
व्यतिरेकतः क्रिद्विष्योवनमस्तीति तद्विन्नमृगद्विरोगण-
विषयतया व्याख्यातम् । यत्र विशेषविधिर्नास्ति तत्रैक-
प्रवरसाम्येऽपि समानप्रवरत्वं, यथा भृग्वद्विरोगणभिन्नेषु,
'शोपेष्वेकोऽपि वारयेत्' इति वचनात् । एवं च
केवलभृग्वद्विरसां गोनःत्वाभावात् अर्धवर्णाः प्रवरसाम्या-
देवाविवाहः ।

ननु एतेषां गोत्रत्वाभावे हरितमुद्रलदीनां सकलायां-
वर्तवर्तिशिष्टादृष्टाविगीतगोत्रत्वस्मृतिः कथमपत्यपितुं शक्या,
कथं वा अगोत्रस्य प्रवरोपपत्तिः, द्वयोर्मुद्रलदीनोहरित-
योरेव वा विवाहे सगोत्रविवाहनिमित्तं प्रायश्चित्तं
च कथं स्यात्, कन्यादाने च हरितमुद्रलदीनां वरस्ये
हरितगोत्रयोरेत्याद्यमिहापः शिष्टैश्च कथंकारं क्रियेतेति
चेत्, यदि बहुतरशिष्टानां निबन्धकृता वाऽप्राप्ति-
निवेदकसद्वैवमुपपाद्यम् । तथाहि— सत्यापादमन्त्रे परि-
भाषाया 'प्रवरान् व्याख्यास्यामः' इत्युक्त्वा 'तैर्गोत्राणि' इति

वचनादिति स्वरूपतः समानतया च गोत्रज्ञाने प्रवराणां हेतुत्वोक्त्या प्रवरत्वमेव गोत्रलक्षणमुक्तं भवति । ततश्च यमवैकमधिकृत्य प्रवराभानं सोऽधिकृतो गोत्रम् । तस्यैव चाधिकृतस्य येषु स्वस्वगणान्तर्गतेष्वनुवृत्त्याख्यं साम्यं ते सगोत्रा इत्युक्तं भवति । तथा च हरितादियु गोत्रव्यवहारः समञ्जसो भवति । अतः 'अन्यत्र भृश्वङ्गिरसां गणात्' इति पर्युदासोऽप्युपपन्न इत्याहुः ।

अन्ये त्वाहुः— यदुक्तं प्रवरत्वं गोत्रत्वं, यच्च तत्रोपपादकमुक्तं, तत्सर्वं स्मृतिचन्द्रिकारमृत्यर्थसाराश्वलायनापस्तम्बकात्यायनादिसूत्रभाष्यादिसर्वभाषाणिकनिबन्धादतत्रौघायनोक्तलक्षणविरोधात् उपेक्षणीयमेव । सत्यापादवचनं तु क्वापि निग्रन्थे अदर्शनादनाकरमेव । साकरत्वेऽपि वौघायनोक्तगोत्रलक्षणविरोधाय 'एक एव ऋषियावत्' इत्येतद्वचनसमानार्थतया सूत्रं व्याख्येयम्— तैः प्रवरैः समानैः गोत्राणि समानानि अविवाहकारकाणि । अवदथं च एवमेव सूत्रं व्याख्येयम् । कथमन्यथा 'अगस्त्याष्टमानामपत्यं गोत्रम्' इत्यग्निमसत्यापादोक्तिविरोधः परिह्रियेत, अननुष्ठानात्मकत्वेन च लक्षणविकल्पायोगात् । तथैव तद्विषये व्याख्यातं च— प्रवरैः गोत्राणां गणव्यवस्था समानता चेति । तेषां गोत्रत्वाभावेऽपि 'अन्यत्र भृश्वङ्गिरसा गणात्' इति पर्युदासोऽपि उपपादित एव । तथा गोत्रव्यवहारोऽपि । यत्तु भ्रान्तिप्रसक्त्या पर्युदासोऽयं न घटते, 'जमदग्निर्भरद्वाजः' इत्यादिपूर्वग्रन्थेन सत्सर्वपत्यमेव गोत्रमित्यवधारिते पुनः उत्तरग्रन्थे भ्रान्त्युत्पत्त्येः प्रमाणभावात् । नहि लोकात्वेभ्यं गोत्रत्वं, येन भ्रान्त्युत्पत्तिः स्यात्— इति, तदेतदनवधाननिक्रमणम् । यद्यपि लोकात्वेभ्यं न गोत्रं, किंतु सत्सर्वपत्यमेव, तथापि वस्तुतोऽगोत्ररूपाणां भृश्वङ्गिरोगणानां गोत्रसंदर्शने पाठात् तत्सादृश्यमेवात्र भ्रान्त्युत्पादकमस्तीति न प्रमाणाभावः ।

अत्र पक्षे दृष्टान्तासंगतिः । 'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणा-ज्जातो ब्राह्मणः' इति शास्त्रीयलक्षणात् कुण्डगोलके ब्राह्मण्यप्रसक्तोर्निषेध उपपन्नः । न चास्मादेवास्वरसात् समानप्रवरत्वमिति पक्षान्तरम् । सर्वत्र हि अन्यथानुपपत्तिप्रसूता लक्षणा । अत्र च उत्तरीत्योपपत्तौ सत्यां किमर्थं लक्षणास्वीकारः । तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणेत्या-

श्रयणेऽपि दृष्टान्तवैपम्यम् 'यावन्तोऽनन्तार्हिताः समान-गोत्रास्तावतां सकृत्' इति आश्वलायनसूत्रे 'आर्षेयाणि गृह्यतेः प्रवरित्वा ब्रह्मा (? आत्मा) दीनां मुख्यानामेवं द्वितीयतृतीयचतुर्थानाम्' इति ग्रन्थेन वरणं क्रमेणोक्त्या वरणे पक्षान्तरं तन्त्रमुक्तम् 'यावन्तोऽनन्तार्हिताः' इत्यादिना ग्रन्थेन । वरणं तु प्रवराणामेव, अतः समानप्रवरेषु तन्त्रमुपपद्यते इति कृत्वा लक्षणा युक्ता । केवलभृश्वङ्गिरोगणेषु गोत्रतानाश्रयणेन प्रयाजाप्रीसृक्तव्यवस्था न स्यात् । कुतः ? आश्वलायनेन 'सर्वे समानगोत्राः स्युः' इति गाणागारिमतमुपन्यस्य 'कथं ह्याप्रीसृक्तानि भवेयुः' इत्यादिना तत्रानुपपत्तिं प्रतिसंधाय 'नानागोत्राः स्युः' इति शौनकमतमुपन्यस्यत् । अतश्चैवं गम्यते, गोत्रप्रयुक्ता प्रयाजादिव्यवस्था भृश्वङ्गिरसादौ तु गोत्राभावाद्यित्याद्यनुष्ठानवैकल्यं प्रसज्येतेत्याहुः । यदि तत्रापि गोत्रशब्दस्य प्रवरपरत्वं सप्रमाणकं तदा न चाऽऽश्वाङ्ग, न चोत्तरम् । कपीनां भरद्वाजगर्गादिभिः सहाविवाहे सगोत्रत्वमेवावसंकीर्णं प्रयोजकं, न प्रवरसाम्यम् । कपीनां हि प्रवर आङ्गिरसामग्नौ रक्षस्येति । भरद्वाजानामाङ्गिरसब्राह्मण्यस्य भारद्वाजेति । गर्गाणामाङ्गिरसब्राह्मण्यस्य भारद्वाजगर्ग्यस्येति, आङ्गिरसगर्ग्यस्येति वा । ऋक्षाणामाङ्गिरसब्राह्मण्यस्य भारद्वाजवानन्दनमातवचसेति । एवं शौङ्गशैशिपुभृति-द्व्यामुष्यायणानामपि प्रवर उदाहर्तव्याः । यद्यपि कपिप्रवरेषु अङ्गिराः समानः, नेतरप्रवरः, तथापि अङ्गिरोगणसत्त्वात् नैकमात्रप्रवरसाम्येनाविवाहप्रयोजकं सप्रवरत्वं भवति ।

ननु— अगस्त्याष्टमसत्सर्व्यन्तमानुप्रवेशेन सगोत्रत्वं पूर्व-मभिहितम् । तत्र कपिप्रवरेषु भारद्वाजस्य वरणाभावः । त्रियमाणतया भारद्वाजस्यानुप्रवेशाभावात् कथं कपीनां भारद्वाजगर्गादिभिः सगोत्रत्वम् । न च त्रियमाणतयाऽनुप्रवेशाभावेऽपि सत्त्याऽनुप्रवेशस्य सत्त्वात् तत्सत्त्वात्, सत्त्याऽनुप्रवेशस्य अविवाहाप्रयोजकत्वात्, अन्यथाऽति-प्रसङ्गात् । 'अत्रेरेव परं वदं तव वक्ष्यामि भारत । अत्रेः सोमः सुतः श्रीमान् तस्य वंशोद्भवो नृपः ॥ विश्वामित्रः सुतपसा ब्राह्मण्यं समजातवान् । तस्य वंशमहं वक्ष्ये तन्मे निगादतः शृणु ॥' इति मत्स्यपुराणे विश्व-

मित्रस्य अत्रिवंदयत्वाभिधानात् विश्वामित्रप्रवरेषु अत्रेः सत्तयाऽनुवृत्तेः विश्वामित्राणामत्रिमिरप्यविवाहः स्यात् । किंच, भरद्वाजस्य पुत्रो भवमन्सुः, तस्य महावीर्य-नरगर्भायाः पुत्राः । तत्र महावीर्यादुरुक्षयः, उरुक्षयात् कपिप्रभृतयः । तथा नरत् संकृतिः, संकृतेर्गुरुकीति-रन्तिदेवप्रभृतयः । तथा गर्भान् सिनिः, सिनेः सैन्यः, सैन्याद्गर्भायाः । तत्र यथा भरद्वाजस्य कपिप्रवरेषु सत्तया-ऽनुवृत्तिः तथा संकृतिप्रवरेष्वपि तस्य सत्तासंभवात् भारद्वाजानां संकृतिमिरपि विवाहो न स्यात् । अपि च, सत्तयाऽनुवृत्तेः अविवाहनिमित्तत्वे प्रवरविकल्पव्यवस्था न स्यात्, सत्तयाऽनुवृत्त्या प्रवरणां सर्वत्र साम्यात् विकल्प-स्यैवाभावान् । यदि तु त्रियमाणतयाऽनुवृत्त्या विकल्प-व्यवस्थोच्यते तर्हि सादस्या एवानुवृत्तेः अविवाहनिमित्तत्वं वक्तुमुचितम्, अन्यथाऽतिप्रमदस्य दुर्बारात्पत्तेः । अन्यच्च, भरद्वाजादीनामनुवृत्तिर्न सप्तर्षित्वेन, प्रमाणा-भावात्, किंतु प्रवरत्वेनैव वाच्या । तथा चोक्तम्—‘एक एव ऋषिर्वावत् प्रनरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रम्’ इति । तथा च त्रियमाणतयैव प्रवरणां अविवाह-निमित्तत्वं, न सत्तया । अन्यथा ‘व्यार्येयसंनिपाते प्रक्षापेयाणामविवाहः, द्यार्येयसंनिपाते व्यार्येयाणाम-विवाहः’ इति नियमो न स्यात्, सत्तयाऽनुवृत्त्या प्रवरणां सर्वत्र साम्यात् । तथा च सगोत्रत्वेऽपि त्रिय-माणतयैव अनुवृत्तिरदुर्गीकार्या इति । अथ यदिमन्दी य उन्मन्नस्तस्य तेन सह अविवाह इति तदशोत्पन्नत्वमेव अविवाहप्रयोजकं, तर्हि भरद्वाजवंशोत्पन्नान् संकृती-नामपि भरद्वाजैर्विवाहो न स्यात् । तथा अङ्गिरसो बृहस्पतिः, तस्माद्भरद्वाज इति अङ्गिरोवंशैर्गौतमादिभि-रपि भरद्वाजानां विवाहो न स्यात् । विश्वामित्राणां अत्रि-भिरपि विवाहो न स्यात् । किमपरं, आङ्गिरसानां सर्वेषां भार्गवाणां च सर्वेषां परस्परविवाहः स्यात् । तस्मा-त्सत्तयाऽनुवृत्तिः अविवाहे न निमित्तमिति ।

अत्र वदन्ति ‘भरद्वाजश्च कपयो गर्गा रौद्रायणा इति । चत्वारोऽपि भरद्वाजा गोत्रैकधात्तान्वियुर्मियः ॥’, तथा ‘भरद्वाजार्धकपयो गर्गा रौद्रायणा द्विजाः । पश्येते हि भरद्वाजा गोत्रैकधात्तान्वियुर्मियः ॥’, तथा

‘कपिगर्गभरद्वाजा मिथो रौद्रायणा द्विजाः । नोद्वेद्युः सगोत्रत्वात् प्रवरैक्याच न कश्चित् ॥’ एवमादीनि स्मृत्यर्थसारधारदीना अतिप्रामाणिकक्षिष्टपरिच्छीतानां वचनानि कपिभरद्वाजयोर्विवाहनिषेधबोधकानि सन्तीति तत्रोरैव परस्परविवाह इति निर्णीयते । संकृत्यादिभिरनु तथा निषेधाभावात् भवति । न च अस्मादेव निषेधवत्त्वात् तयोर्विवाहे सिद्धे सत्तयाऽनुवृत्तिकथनमभियुक्तानां व्यर्थं स्यात् । नानेन वाक्येन निषेधः कपिभरद्वाजत्वेन उच्यते, किंतु सगोत्रत्वेन । तस्य च त्रियमाणतयाऽनुप्रवेशाभावेना-संभवात् निषेधोऽनर्थकः स्यात् । अतः तदन्यथा-नुपपत्त्या तद्वेतुभूते सगोत्रत्वेऽपि परमशिष्टैर्यथा त्रियमाण-तयाऽनुवृत्तिः अनपभ्रष्टस्मरणपरंपरामूलककल्पमननिवद्धैव सगोत्रत्वनिमित्तमदुर्गीकृष्यते, तथा सत्तयाऽनुवृत्तिरपि तादृश्येव तथा इति विशयत इति नाशयतिप्रमदः । अस्तु च भरद्वाजस्य कपिषु तादृशी सा । ‘भरद्वाजानां सर्वेषा-मविवाहः’ इति बौधायनस्यमपि एतदभिप्रायमेव । तत्र सत्तयाऽनुवृत्तिः स्मृत्यर्थकारे उक्ता—‘जमदग्निभरद्वाज-विश्वामित्रानिचौतमाः । वसिष्ठकश्यपागत्या मुनयो गोत्र-कारिणः ॥ एतेषां चान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते । त्रियमाणतया वाऽपि सत्तया वाऽनुवर्तनम् । एकरथ दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥’ इति । प्ररमसुरी-कारेणापि—‘गर्गा अपि भरद्वाजा भारद्वाजानुवर्तिनः । पश्यप्ररगर्गैर्म्यो भिद्येष्वास्यानुवर्तनम् । सत्तयाऽस्येन सैन्यस्य त्रिमुनिष्वपि दर्शनात् ॥’ इति । तथाऽनपभ्रष्ट-स्मरणपरंपराऽपि । तथाहि—आपस्तम्बेन भरद्वाजद्वयमुभ्या-यणशौद्धिदिशिरिकृशान् क्रमेण उक्त्वा गर्गान् पूर्वम ‘अथ कपीनाम्’ इत्यादिप्रत्येन भारद्वाजमप्ये कपीना मुक्तत्वात्, तथा कान्यायनेन भारद्वाजान् द्विप्रकरणेन गर्गानुक्त्वा तत्संलग्नतयैव कपीनामुक्तत्वात् भरद्वाजा पत्यावनिर्गयात् । अप्रापे पुत्राणामपि अविप्रतिपत्तिः तथैव भगवता मत्त्येन भरद्वाजगर्गा क्रमेणोक्त्या गर्गं संलग्नतयैव कपिः । निष्पुपुषां तु अत्यन्तमप्रापे-ऽनुवृत्तम्, अङ्गिरसो बृहस्पतिस्तानो भरद्वाजस्त आमहस्यत्तन उरुशुष्यतः कपिः इति यंशानुपूर्वा स्तनाभिधानात् ।

ननु- स्मृत्यर्थसारादिषु गर्गादिभिः सह यो विवाह-
निषेधः स गर्गान्तर्गतकपिविषयो भविष्यति । तथाहि- इह
द्वौ कपी । एको गर्गवंशीयः, स सर्वात्मना गर्गसादृश्यात्
गर्गान्तर्गतत्वात् तैः सह विवाहं नाहंति । अपरः केवल-
ङ्घ्रिगेमध्यवर्ती उरुक्षय्यरूपविलक्षणप्रवरो भिन्नगणः सर्व-
भरद्वाजादिभिः सह विवाहमहंति । अत एव 'पृथदक्षा
मुद्रत्वा विष्णुवृद्धाः कण्वोऽगस्त्यो हरितः संकृतिः कपिः ।
यस्कश्रैपां मिथ इष्टो विवाहः सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिभिश्च ॥'
इति वचनेऽपि आदिपदेन चकारेण वा गौतमभरद्वाजा-
नामपि ग्रहणम् । अत एव आश्वलायनवृत्ते भरद्वाजकुले
केपाचिद्विवाहाभावमुक्त्वा कैश्चिदिदं वचनं पठ्यते ।
'एतेषां तु विदोषोऽयमामहस्याभिधानकैः । उरुक्षय्यैश्च
कपिभिर्विवाहस्त्रिपु इष्यते ॥' इति स्वतन्त्रकपीनां
भारद्वाजैः सह विवाहः कण्ठरवैषोक्तः- इति चेत्, न ।
गर्गवंशे कपिभूमिगोनमस्ति, न तु कपिगोत्रमिति न
निषेधस्य तद्विषयत्वम् । अथवा गर्गवंशे एककपिव्यक्ति-
सत्त्वेऽपि न तन्मात्रेण निषेधस्यान्यथा सिद्धिर्बहुं
युज्यते, निषेधवाक्येषु तुल्यकक्षयोः कपिभरद्वाजगणयोरेव
निषेधप्रतीतेः । यदि च स्वतन्त्रः कपिगणो न स्यात्
तदा गर्गवंशीयकपिगोत्रव्यक्तिमात्रेण निषेधस्यान्यथासिद्धिः
कृत्पयितुमपि शक्येत, न त्वन्यथा । किंच गर्गान्तर्गत-
परतन्त्रकपेः गणवाचकगर्गपदेनैव भरद्वाजैर्विवाहनिषेध-
सिद्धेः कपिपदं कथं न व्यर्थं स्यात् । कथंतरां च आप-
स्तम्बादिप्रवरग्रन्थविरोधश्च न स्यात् । तस्मात् पृथदक्षे-
त्यादियाक्यद्वयं पूर्वोक्तदोषकलापादनादरणीयोच । न च
बौधायनेन भरद्वाजगणमध्ये तस्यापाठो भरद्वाजत्वाभावा-
साधकः, ऋशोष्यतिप्रसङ्गात् । न हि सर्वे सर्वैर्निवध्यन्ते ।
न च पूर्वोक्तं श्लोकद्वयमाश्वलायनीयम्, भाष्यकारादिभिः
अन्याख्यतात्वात्, प्रसृत तैः कपीनां भरद्वाजत्वस्यैवो-
क्तत्वात्, गोत्रप्रथरानुक्रमणमाप्त्यनन्तरमभिधानात् अन-
न्यतार्थत्वेनासंगतेश्च । यद्योक्तं सत्तयाऽनुप्रवेशस्या-
विवाहनिमित्तत्वे प्रवरविकल्पव्यवस्था न स्यादिति, तदपि
न, प्रवरैषु सत्तयाऽनुप्रवेशेनान्नीकारात् । तस्मात् कपिषु
सत्तया भरद्वाजानुवृत्त्या भरद्वाजगोनत्वात् प्रवरभेदसत्त्वेऽपि
असंकीर्णात् सगोत्रत्वादेव तदन्वैर्भरद्वाजैः सहाविवाह

इति सिद्धम् । तथा च प्रवरमञ्जरीकारः शिष्टसंमतिमाह-
'शुद्धाङ्घ्रिगेर्गामध्ये कपयः पठिता अपि । आचार्यैर्य-
वर्षाद्यैर्भरद्वाजाः स्युरेव ते ॥ भरद्वाजगणे यस्मादाप-
स्तम्बोऽपठत् कपीन् । पराशरश्रुतुषेऽन्ते भरद्वाजान्वये
कपीन् ॥ नामसंख्याक्रमेणैव पुराणे वैष्णवेऽवदत् । मत्स्यो
हरिरिदं मास्ये पुराणे स्पष्टमब्रवीत् ॥ मार्गमेनमजानन्तो
मूढा मन्वादिभाषितम् । भरद्वाजकपीनां तु प्रवदन्ति
मियोऽन्वयम् ॥ निबन्धिन्हो हि नेच्छन्ति सर्वे नारायणा-
दयः । अविगीतसमाचारविरोधोऽपि भवेदिह ॥ गण-
भेदभ्रमान्मूढा विवाहं कारयन्ति चेत् । भरद्वाजत्वगर्गत्व-
कपित्वैः सहगोत्रताम् ॥ त्रयो मौख्यार्थं संवीक्ष्य गुरुतत्प-
गमन्वयम् । प्रयोक्तृवृत्तकर्तारः प्राप्नुवन्त्यन्ये स्फुटम् ॥
गर्गा अपि भरद्वाजा भरद्वाजानुवर्तिनः । पञ्चप्रवरगणेष्वो
मित्रेष्वन्यानुवर्तनम् ॥ सत्तयाऽस्येव सैन्यस्य त्रिमुनिष्वपि
दर्शनात् । द्विविधानपि गर्गास्तानुपपन्नो महासुनिः ॥
अनुक्रम्य द्ववैवाह्यान् भरद्वाजतया जगौ । किञ्चित्
त्रिमुनिगर्गाणां भरद्वाजार्थवर्णिनाम् ॥ अविवाहं स्तुवन्
गार्ग्यो भरद्वाजत्वमिच्छति । अतो यथा सगोत्रत्वाद्वाद्यादौ
वर्गपञ्चके ॥ न विवाहस्तथा सर्वभरद्वाजगणेष्वपि ।
सप्तर्षित्वादनुद्वाहः सिद्ध इत्युपरम्यते ॥' एवमन्यदप्येवं-
जातीयकमसंकीर्णं सगोत्रत्वस्योदाहरणमूळम् ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तथाह- एकस्यैव गोत्रस्य यत्र
विकल्पेन प्रवरभेदः, भृग्वङ्घ्रिगेणान्तर्गतस्य वा श्याप्येयस्य
द्विप्रवरभेदः, पञ्चाप्येयस्य त्रिचतुरप्रवरभेदः, तत्र भिन्न-
मित्प्रवरपरिप्राङ्घ्रिणां प्रवरभेदे स्तस्यसंकीर्णसगोत्रत्वा-
देव परस्परमविवाह इति ।

अत्रेदं सिद्धम्- आमदग्न्यभिन्नभृग्वपत्येषु गौतम-
भरद्वाजभिन्नाङ्घ्रिगेऽपत्येषु चैकैरगणान्तःपातिनामविकल्पि-
तैकरूपप्रवरणा सर्वप्रवरैक्यात् अविवाहः । येषां तु
विकल्पिता अभिन्नरूपा भिन्नभिन्नगणस्याश्च प्रवराः, तेषां
परस्परं श्याप्येयपञ्चाप्येयभेदेन द्वित्रिप्रवरसाम्यात्, एकैक-
गणान्तःपातिनामगणत्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यानां गोत्रसाम्यात्,
अविकल्पितप्रवरणां सर्वप्रवरसाम्याच्चाविवाहः । भृग्वङ्घ्रि-
रसां तु विकल्पितप्रवरणां द्वित्रिप्रवरसाम्यात्, इतरेषां
मेकप्रवरैक्यादपि । भिन्नभिन्नगणनिविष्टानां तु गोत्र-

सांख्याध्यायः प्रवरैक्याच । भृग्वङ्गिरोगणतदतिरिक्तभेदेन प्रवरसाम्यं प्राग्वत् । कचित् समानगोत्रत्वादेवेति ।

सं. ५९०—६१५

(२) तत्र 'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत्' 'असमानप्रवरैर्विवाहः' इति आपस्तम्बगोत्रमाद्यैः सगोत्रासंप्रवरा च निषिद्धा । तत्र गोत्रस्वरूपमाह प्रवरमञ्जयै चोपायनः— ' विश्वामिनो जमदग्निर्मरद्वाजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तार्यः ॥ सप्तानामृगीणामगस्त्याष्टमाना यदपत्यं तत् गोत्रम् ।' इति । एषा यत्पुत्रपौत्राद्यपत्यं ऋषिभूतं तस्यैवाभिधानमन्तरभाविना च गोत्रमित्यर्थः । तदाह पाणिनिः— 'अपत्यं वीत्रप्रभृतिगोत्रम्' इति । ऋषित्वं च मन्त्रद्रष्टृत्वं, 'दर्शनात्' इति यास्कोक्तेः । तेनास्मदादीना तदपत्यत्वेऽपि न गोत्रत्वमिति । ननु—भृगुगणान्तर्गतजमदग्नेरङ्गिरोगणान्तर्गतयोर्गौतमभरद्वाजयोश्च युक्तं गोत्रत्वं, तेषामुक्तेष्वन्तरभाविना, उक्तभिन्नेषु तु केवलभागवेषु आर्तिपिणारिषु केवलाङ्गिरसेषु हरितादिषु च कथं गोत्रत्वम् ! भृग्वङ्गिरसाद्यधिकृत्य तेषां पाठात्, तयोश्च सप्तार्याद्यन्तर्गतैः—इति चेत्, न । तथाप्यनेष्टापत्तिरिति केचित् । अत एव स्मृत्यर्थसादादिभिः प्रवरैक्यादेवानाविवाह उक्तः । सगोत्रत्वेनैव निषेधात् 'असमानासंगोत्रज्ञाम्' इत्यादौ समानप्रवरत्वं पुनरुक्तं स्यात् । अतो गोत्रत्वेन परिज्ञातानां मध्ये यमुपक्रम्य प्रवरान्मानं स तेषां गोत्रं, यथा 'अथ ह जामदग्न्यानाम्' इत्यादि । चोपायनोक्तिस्तु अनुवादत्वादुपलक्षणं तेन भृग्वङ्गिरोगणेषु सप्तार्यभिन्नत्वेऽप्यधिकारत्वात् गोत्रत्वम् । अत एवाह विज्ञानेश्वरः— 'गोत्रं वंशपरंपराप्रसिद्धम्' इति । भट्टाचार्या अप्याहुः— 'यथा समाने कुलीने त्रिरिति स्मरणलक्षणं गोत्रम्' इति । न च भृगोरपुत्र्या वत्सार्ति-वेणशोरपि सगोत्रत्वापत्तिः, तत्र पर्युदासात् । तदाह चोपायनः— 'एक एव ऋषिर्वावत् प्रवरैश्चनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वङ्गिरोगणान् ॥' इति । भृग्वङ्गिरोगणभेदेऽप्यनुवृत्तेः सगोत्रत्वं, नान्यथेत्यर्थः । अत्र अनुवृत्तिदानार्थमाह स्मृत्यर्थेति— 'नियमाणतया चाऽपि सत्तया वाऽनुवर्तनम् । एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य ऋष्येत् ॥' इति । अस्यार्थः—नियमाणतया प्रवरान्त-

भावेन, यथा आद्याना भृगूणां द्वित्रिप्रवरसाम्ये, सत्तया अधिकारेण उवादाऋषेण वा यत्र गोत्रान्तरे एकस्य ऋषेः अनुवर्तनं दृश्यते तद्गोत्रान्तरे तस्य अनुवर्तमानस्य गोत्रमपत्यम् । तयोः सगोत्रतेत्यर्थः । यथा कर्षाणा भरद्वाज-गोत्रान्वयेन । आङ्गिरसामहृग्योरुक्षयसेति हि ऋषि-प्रवराः, आङ्गिरसगार्हस्पत्याभारद्वाजेति भारद्वाजस्य । अत्राङ्गिरोगणस्वत्वात् द्विप्रवरसाम्याभावेन असमानप्रवरत्वेऽपि सप्तार्यन्तर्भूतभरद्वाजापत्यत्वेन संदेशात् भरद्वाजानुवृत्त्या कथं सगोत्रत्वादविवाहः । वस्तुतस्तु गोत्रस्य नियमाणतया अनुवृत्तिर्दृष्टैव । न हि अपमर्षणकौशिकविश्वामिधेति गोत्रभूतविश्वामिधो निर्दिश्यते । एवं हि द्विप्रवरत्वापत्या 'विश्वामिनाणां स्यार्येयः' इत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः । न च एकस्यैव गोत्रत्वं प्रवरत्वम्, अमेदे पद्ययापत्तेः । कथं च सप्तार्यरूपस्य विश्वामिदस्य गोत्रत्वं, तदपत्यत्वाभावात् । तेन ऋष्यपत्यभूता एव तुल्यनामानो गोत्रमा-दय ऋषयो गोत्रत्वेन प्रवरत्वेन चोच्यन्ते । अत एव वार्तिककारैः 'भृगवादीनां पूर्वभृगवादिवरणसंभवाद्दत्तयेवाधिकारस्तेन ऋष्युदाहरणमतन्मम्' इत्युक्तम् । अत एव नामैकत्वेऽपि गणभेदे प्रवरभेदे च ऋषीणां भेदात् भवत्येव विवाहः, लोके एकनाम्नानपि अनेकेषां पुंसां दर्शनादित्युक्तं प्रवरमञ्जयान् । तेन गोत्रभूतऋषेर्भेदात् नियमाणत्वेन प्रवरैश्चनुवृत्तिरिति निप्रवरभूतस्यैव अन्य-प्रवरैश्चनुवृत्तिर्तेषां । सत्तयाऽनुवृत्तिश्च गोत्रे एव, न तु प्रवरेषु, साक्षात्पठितानामेव प्रवरत्वादिति दिक् ।

प्रवरसाम्याद्यन्तु प्रवरणानि प्रवरा इति 'अग्निर्देवो होता' इति मन्त्रे ह्यववाहसंज्ञकाः ऋषिप्रकाराने (अग्निप्रकाराने) विशेषणत्वेनोपात्ता ऋषय इति प्रवरमञ्जरी । गोत्रभूतस्यैः पितृपितामहप्रपितामहादयः एष प्रवराः । तेषां च पितृ-पुत्रपौत्रक्रमेण वरणं होतुः । तथा च सत्तयभृती प्रवर-ननुक्रम्योक्तम्— 'पितेवापेऽय पुत्रोऽय पौत्रः' इति । 'परंपरं प्रथमम्' इत्यत्र वृत्तिभूताऽपि एवमुक्तम् । अत एव 'आङ्गिरसगार्हस्पत्याभारद्वाज' इत्यादौ तथैव दृश्यते । आङ्गिरसेत्यादिद्विद्वित्तु यत्रमानस्य ऋषिसंज्ञ-धोपनार्थः । पिशादीनामपि मन्त्रभूतानामेव प्रवरत्वम्, 'यथार्षि मन्त्रभूतो वृणीते' इति सूत्रकारवचनात् ।

कातीयभिन्नगास्वीध्वर्युणां तु होतृप्रतिलोभ्येन चरणम्, 'इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो होता' इत्यापस्तम्बबोधधायनोक्तेः । इतः यजमानादूर्ध्वान् प्रतिलोभ्येन अध्वर्युर्वृणीते, अमुतो यजमानविप्रकृष्टात् भृग्व्यादेरारभ्य आनुलोभ्येन होता इत्यर्थः । होता तद्विद्वान्तं संबुद्धयन्तं वदेत्, 'होता तद्विदवदामन्त्रयच्च' इति कातीयस्मृतात् । अध्वर्युस्तु अतद्विद्वान्तं वत्यन्तं च, 'भृगुवदित्यध्वर्युः' इति सूत्रकाराणां सर्वत्र पाठदर्शनात् । कातीयाध्वर्योरपि पाठक्रमोऽनुलोम एव, 'परस्तादर्वाञ्चि त्रीणि' इति तस्मृतात् ।

तत्र भृग्वङ्गिरोगण्योस्तु पञ्चप्रवरे त्रिप्रवरसाम्यात्, त्रिप्रवरे द्विप्रवरसाम्याच्चाविवाहः । एकप्रवरसाम्ये तु असमानागोत्रत्वात् भवत्येव विवाहः । यथाऽऽह मज्जर्या बोधायनः—'भृग्वङ्गिरसो भिन्नविवाहं कुर्वते न चेत् समानार्थेया बहवः स्युः । द्वापैयसंनिपातेऽविवाहस्यापैयाणां त्र्यापैयसंनिपातेऽविवाहः पञ्चापैयाणाम्' इति । अस्यार्थः—केवलभृग्वङ्गिरसश्च भिन्नगणैर्विवाहं कुर्वते कुर्युः । लकारव्यत्ययदद्यान्दसः । तेषां सप्तर्ष्यपत्यत्वाभावेन गोत्रत्वाभावात् । यदि असमानापेक्षया प्रवरा बहवः समाना न स्युः, किंतु अल्पे समानाः, सर्वे वाऽपि असमानाः बहवो वा, तदा विवाहं कुर्युरित्यर्थः । अविवाहविषयमाह—यत्र तु असमापेक्षया समा अधिकाः, यथा त्र्यापैयेषु एकापेक्षया द्वावधिकौ समौ, पञ्चापैयेषु च द्वावपेक्ष्य त्रयोऽधिकाः समास्तदा विवाहो नेति । माधवीये स्मृत्यन्तरेऽपि—'पञ्चाना त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥' इति । एकोऽपि प्रवरो विवाहं वारयेदित्यर्थः । इदं तु केवलभृग्वङ्गिरोगणविषयमेव । भृग्वङ्गिरोगणान्तर्गतजमदग्निगौतमभरद्वाजेषु तु एकप्रवरसाम्ये सर्वेषामप्यसाम्ये वा सगोत्रत्वादेव न विवाहः, सत्तया गोत्रानुवृत्तेरुक्तत्वात् । भृग्व्यादिषु पाठः 'भृगूणां त्वेति भृग्व-

ङ्गिरसामादध्यात्' इत्याधानविधानार्थ एव । एतेन भृग्वङ्गिरोभिन्नेषु एकप्रवरसाम्ये सप्रवरत्वं सिद्धम् ।

एवं मातृगोत्राऽपि वर्ज्या, 'मातृलस्य सुतामूद्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव गत्या चान्द्रायणं चरन् ॥' इति शातातपोक्तेः । इत्थं केचिदेव, 'सगोत्रां मातृलस्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविशानेऽप्युद्वाहेदविशद्विहितः ॥' इति मदनपारिजाते व्यासस्मृतेः, 'मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानाम्' इति सत्यापाढोक्तेः श्रैति कश्चित् । वस्तुतस्तु इदं वचनं सत्यापाढसूत्रे अदर्शनात् प्रवरमञ्जरीकारेणालेखनाच्च निर्मूलमेव । प्रत्युत मातृगोत्रनिषेधस्य पाक्षिकत्वेऽपि चण्डालत्वादिदोषस्यातिगुट्टत्वात् पाक्षिकदोषस्यापि परिहार्यत्वात् सर्वेषां मातृगोत्रवर्जनमिति प्रवरमञ्जर्यामुक्तम् । पुत्रिकापुत्रैरामुरादिविवाहजैश्च सर्वैः मातृगोत्रा वर्ज्या, दानस्यानिषेधेः । अत एव तत्र 'पितृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ।' इति श्राद्धे पितृगोत्रं हरयते । शिष्टास्त्विवदं मातृगोत्रवर्जनं गान्धर्वादि-विवाहोद्दमातृपरं, तत्र पितृगोत्रानिवृत्तेः । ब्राह्मादिविवाह-चतुष्टये मातामहगोत्रनिवृत्तेर्भवत्येव विवाहः । अत एव मार्कण्डेयपुराणे—'गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्म-वित् ।' इति ब्राह्मादिषु भर्तृगोत्रं गान्धर्वादिषु च पितृगोत्र-मुक्तम् । यदपि 'एकस्मिन् प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च । तमुद्वाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी भवेत् ॥' इति मञ्जर्या वचने मातृकुलप्रवरचिन्तनमुक्तं, तदपि पुत्रिका-विषयमेव, अन्यथा 'प्रवरं पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्तयेत् । गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥' इति मञ्जर्या वचनविरोधः स्यात् । तत्रैव ऋतकण्ठश्लोऽपि—'प्रवरान् पितृगोत्रेषु चिन्तयेत्' इति । येषामिदं मातृगोत्रा प्राप्ता तेषामपि कलौ तद्विषेध एव, 'गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।' इति हेमाद्रि-माधवीयादित्यपुराणे कलियुर्व्यूक्तेः ।

प्रद. १०६—१०९.

नियन्धकारकृता गोत्रप्रवरमीमांसा समाप्ता ।

वेदाः

जमदग्निदहितः ऋषिसम्बन्धः

अमी नो अर्ष दिव्या वसून्यमि विश्वा
पार्थिवा पूयमानः ।

अमि येन द्रविणमभ्रवामाभ्यार्षेयं जमदग्निवज्रः ॥

हे सोम पवित्रेण पूयमानः त्वं दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि वसूनि धनानि नः अस्माकं अमि अर्षे अग्नि-गमय । तथा पार्थिवा पार्थिवानि पृथिव्या भवानि विश्वा सर्वाणि धनानि अग्निगमय । तथा येन त्वदीयेन सामर्ष्येन द्रविणं धनं वयं अमि अभ्रवाम अग्नि-व्यामुग्राम तन् सामर्ष्यमग्निगमय । किञ्च आर्षेयं आर्षाणामृषिपुत्राणा योग्यं धनं जमदग्निवत् जमदग्नेर्यथा त्वं प्रापयः एवं नः अस्माकमपि अमि अर्षे । यद्वा, आर्षेयं आर्षाणां योग्यं मन्त्रं जमदग्नेः स्वभूतं मन्त्रं यथा स्वादुतममकार्षीः एवं अस्माकं तादृशं मन्त्रं स्वादुतमं कुर्व इति कुत्सो नाम ऋषिः प्रार्थयते ।

ऋषा.

अग्निस्थापकानां पूर्वजानां ऋषीणां संबन्धेनाग्निवर्णं
पूर्वजधिक्रमेण

त्रयो वा अग्रयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः
पितृणां सहरक्षा अनुराणाम् । त एतर्ह्यां शं सन्ते
मां वरिष्यते मामिति । वृणीध्वं हव्यवाहन-
मित्याह । य एव देवानां तं वृणीत । आर्षेयं
वृणीते । बन्धोरेव नैत्यथो संतत्यै । परस्तादर्वाचो
वृणीते । तस्मात् परस्तादर्वाचो मनुष्यान्
पितरोऽनु प्र पिपते ॥

हव्यवाहनमित्यग्निविशेषणं प्रदंशति—त्रयो वेति ।
देवादीनां सम्बन्धेनो हव्यवाहनादयोऽग्रयः प्रत्येकं मामेव
वरिष्यत इत्येवमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्नेरेव गुण-
सिद्धयर्थं हव्यवाहनं वृणीष्यं इत्युच्यते । यदुक्तं आश्व-
लायनेन 'सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने महाः अग्नि

ब्राह्मण भारतेति निगदेऽवसाय यजमानस्यार्षेयान् प्रवृणीते
यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम्' इति । तदेतद्विधत्ते—
आर्षेयमिति । ऋषेरपत्यं आर्षेयं आत्मीयगोत्रर्षीन् तद्वित-
प्रत्ययान्तानामन्त्रितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । यथा,
अग्ने मह्यं अग्नि ब्राह्मण भारत । भार्गवच्यावनाप्रधानौ-
र्वजानामदग्नेयि भृगुगोत्राणा पञ्चार्षेयः प्रवर इति । अनेन
तत्तदपत्यतया अग्निरुपचर्यते । एवं वृणानः पुरुषः बन्धोः
भृगुवादेः सकाशात् नैति नापगच्छति । अपि च इद-
मार्षेयवरणं अस्व पुनादिसंतानाय भवति । अस्मिन्
वरणे प्रकारविशेषं विधत्ते— परस्तादिति । वर्तमान यज-
मानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्य-
परपरया अर्वाचः नीचान् वृणीते । तथैव पूर्वमुदाहृतं
भृगोरपत्यं च्यवनः तस्सापत्यमप्रवानः तस्सापत्यमौर्वः
तस्यापत्यं जमदग्निः तस्य संततिर्यजमान इति । तदेतत्
अर्वाक्त्वम् । यस्मात् होता पूर्वभाविनमारभ्य अर्वाचो
वृणीते तस्मादेव कारणात् लोकेऽपि पूर्वपूर्वभाविनः
पितर उच्येत्तरभाविनः पुत्रान् अनुक्रमेण पालयन्ति ।

तैसा,

अग्ने महाः असीत्याह । महान् होय यदग्निः ।
ब्राह्मणेत्याह । ब्राह्मणो होयः । भारतेत्याह । एष
हि देवेभ्यो हव्यं भरति । देवेभ्य इत्याह । देवा
होतमैन्धत । मन्विद्ध इत्याह । मनुर्होतमुत्तरो
देवेभ्य ऐन्ध । ऋषिपुत्र इत्याह । ऋषयो होत-
मस्तुवन् । विप्रानुमदित इत्याह । विप्रा होते
यच्छुश्रुवांसः ॥

प्रवरमन्त्रार्थे दर्शयति— अग्ने महानिति । अग्निरग्नि
यदेवः, यस्मात् सर्वाहुत्यापारत्वेन महान् तस्मात् मन्त्रे
महानसि इत्युच्यते । यस्मात् ब्राह्मणर्षाभिमानो तस्मात्
ब्राह्मण इति सर्वोच्यते । यस्मात् एष देवेभ्यो ह यं
भरति धारयति तस्मात् भारत इति सर्वोच्यते । मन्त्रे
येवं 'अलावकौ' इति वीष्ठा तथा भृगुवादीनामृषीणां
नामनिर्देशोऽग्निवेनः । स च भार्गवच्यावनेत्यादिना पूर्वा-
नुवाके एव अस्माभिर्ब्रूदाहृतः । निवित्यदेषु सततु प्रथम-

(१) ऋत्. १/१७/११ ; सां. २/१२/१२ (१४२८).

(२) तै. २/५/२६-७.

(१) तै. २/५/११; तै. २/५/१२.

स्यायं दर्शयति- देवेद्भ इति । यस्मात् देवाः स्वकीयेषु
यागेषु एतमग्निं ऐन्धत् प्रन्वलितवन्तः तस्मात् देवेद्भ
इत्युच्यते । द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति- मन्विद्भ इति ।
देवेभ्य उच्यते देवैः इन्धनादूर्ध्वं स्वकीययागे मनुः ऐन्ध ।
उत्तरेष्वपि पञ्चसु पदेषु प्रविद्धार्यतां हिशब्दो द्योतयति ।
शुश्रूवांसः धृताध्ययनसंपन्ना ज्ञात्या विप्रा विद्यया विबुधाः
कवयश्च भवन्ति, तैः अयमनुमदितः तोषितः शस्तः
स्तुतश्च । तैसा.

अग्निदेवो होतेति य एव देवानां तमवृणीत ।
ततो देवा अभवन् । पराऽसुराः । यस्यैवं विदुषः
प्रवरं प्रवृणते भवेत्सात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो
भवति ॥

यस्मात् प्रजापतिः ब्राह्मणामिवरणं कृतवान् तस्मात्
देवा उल्लृष्टा अभवन् । पराभूता अनुराः । तैसा.

गोत्रप्रवरत्वात् ऋषिवंशजः

ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृ-
मत्यं सुधातुदक्षिणम् ॥

अद्य अस्मिन् यज्ञदिने ब्राह्मणं अग्निगोत्रोत्पन्नं
राध्यासं हिरण्येन साधयानि तोषयाणीत्यर्थः । कीदृशं,
ऋषिं वेदार्थज्ञम् । आर्षेयं वेदार्थविदः पुत्रम् । पितृमन्तं
पित्रा सम्यगनुशिष्टम् । पैतृमत्यं पितृमत्याः सम्यगनु-
शिष्टायाः पतिव्रतायाः पुत्रम् । शोभनो धातुः सर्वधातुभ्य
उत्तमं हिरण्यं दक्षिणा यस्य अथौ सुधातुदक्षिणः
तादृशम् । तैसा.

ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिमार्षेयमित्याह । एष वै
ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रूवान् तस्मादेवमाह ॥

ब्राह्मणादिशब्दैर्वेदशास्त्रपारंगतो विवक्षित इति दर्श-
यति- ब्राह्मणमद्येति । तैसा. १।४।४३।२

ब्राह्मणमद्यर्ध्यासं पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिमार्षेयं
सुधातुदक्षिणम् ॥

ब्राह्मणमद्यर्ध्यासं पितृमन्तं पैतृमत्यमिति । यो वै
श्रोत्रिय आर्षेयः स पितृमान् पैतृमत्यः । तं विदेय-
मित्येवैतदाह । स हि सुधातुदक्षिणः । यामब्राह्मणाया
ददाति वनस्पतयस्तया प्रथन्ते । यां कण्वकश्य-
पेभ्यो ददाति नीहारस्तया प्रथते । यां ब्राह्मणाया-
श्रोत्रियाय ददाति मरीचयस्तया प्रथन्ते । यां
श्रोत्रियायार्षेयाय ददाति तयामुष्मिह्लोक ऋद्भोति ।
अस्मिंश्चास्य लोके पुनर्भोगाय भवति । तस्मात् स
एवैष्टव्यः ॥

अत्रिहिरण्यं ददाति । स्वर्भानुर्वा आसुरः सूर्यं
तमसाऽविध्यत् । तमत्रिरेवाग्नेऽन्वयिन्दत् । यद-
त्रिहिरण्यं ददाति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ।
यद्यात्रेयं न विन्देद्य आर्षेयः संहितस्तस्मै दद्यात् ।
तेनैवर्ध्नोति ॥

ब्राह्मणमद्य ऋध्यासं पितृमन्तं पैतृमत्यमिति ।
एष वै ब्राह्मणः पितृमान् पैतृमत्यो य आर्षेयः
शुश्रूवान् । सुधातुदक्षिणमिति । सुधात्वेवास्य यज्ञं
दधाति ॥

यामार्षेयाय शुश्रूवुषे ददाति देवलोके तया
ऋद्भोति । यामनार्षेयाय शुश्रूवुषे मनुष्यलोके
तया ॥

ब्राह्मणमद्यर्ध्यासं पितृमन्तं पैतृमत्यमिति । यो वै
श्रोत्रिय आर्षेयः स पितृमान् पैतृमत्यः । तं विदे-
यमित्येवैतदाह । स हि सुधातुदक्षिणः । यामब्राह्म-
णाया ददाति वनस्पतयस्तया प्रथन्ते । यां कण्व-
कश्यपेभ्यो ददाति नीहारस्तया प्रथते । यां ब्राह्मणा-
याश्रोत्रियाय ददाति मरीचयस्तया प्रथन्ते । यां
श्रोत्रियायार्षेयाय ददाति तयामुष्मिह्लोक ऋद्भोति ।
अस्मिंश्चास्य लोके पुनर्भोगाय भवति । तस्मात् स
एवैष्टव्यः ॥

(१) तैसं. २।५।२१।०-२.

(२) तैसं. १।५।४३।२.

(३) तैमं. ६।१।२।३-४.

(४) कासं. ४।९. (४८).

(१) कासं. २।८।४.

(२) तैसं. ४।८।२.

(३) तैसं. ४।८।३.

(४) कसं. ४।४।४.

अत्रिर्हिरण्यं ददाति । स्वर्भासुर्वा असुरः सूर्यं तमसाऽविध्यत् । तमत्रिरेवान्वविन्दत् । यदत्रिर्हिरण्यं ददाति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । यद्यात्रेयं न विन्देद्य आपर्षेयः संहितस्वस्मै दद्यात् । तेनैवध्नाति ॥

ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यमुपिमापेयं सुधातुदक्षिणम् ।

अम्भद्राता देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत ॥

अहं अद्य अरिमन्दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं लभेय । 'विद्वृ लभे' । किंभूतम् ? पितृमन्तं प्रशस्तः पिता अस्य अस्तीति पितृमान्, तम् । पित्रा विना न कश्चिन्नायते । अतोऽत्र प्राज्ञस्त्यायें मनुष्यं । विशिष्टजननेत्यन्नमित्यर्थः । तथा पैतृमत्यं, पितुरिमे पैतरः । तद्विद्वत्प्रत्ययलोपेऽपि छान्दसी वृद्धिः । मता एव मत्याः । स्वायें यत् । पैतरः पितामहादयो मताः संमता जगन्मान्या यस्य स पैतृमत्यः, तम् । यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः संमताः श्रोत्रिया यस्य स पितृमतः, पितृमत एव पैतृमत्यः । यद्वा, प्रशस्तजननेत्यन्नः पितृमान् इत्युक्ते, तदपत्यं पैतृमत्यः । सर्वथा यस्य पितामहादयः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः । तथा ऋषिं मन्त्राणां ध्यात्वात्तारम् । तथा आपर्षेयं ऋषियु विन्व्यात आपर्षेयः तं जाता प्रचरैः शानेन मुक्तामित्यर्थः । तथा सुधातुदक्षिणं, शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुः, तम् । 'उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यम्भद्राताः' इति अस्मै आग्नीप्राथ दक्षिणादेवत्यं, हे दक्षिणाः मयं अम्भद्राताः । 'श दाने' अस्माभिः राता दत्ताः सर्वो देवत्रा देवान् प्रति गच्छन् । तानेत्य तेषां तृप्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत वरुफल साधयन्त्यो यजमानं प्राविशत इत्यर्थः ।

श्रम.

अथ हिरण्यमादायाग्नीध्रमभ्येति । ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यमिति । यो वै ज्ञातो ज्ञातकुलीनः स पितृमान्पैतृमत्यः । वा वै ज्ञातायापि

कतिपयीर्दक्षिणा ददाति, ताभिर्महज्जयति । ऋषिमापेयमिति । यो वै ज्ञातोऽनूचानः स ऋषिरापेयः । सुधातुदक्षिणमिति । स हि सुधातुदक्षिणः ॥

सहिरण्यं आग्नीध्रं प्रति गमनं विधत्ते— अथ हिरण्यमित्यादि । दातव्यं हिरण्यं स्वीकृत्य 'ब्राह्मणमद्य' इत्यादिना मन्त्रेण आग्नीध्रमभिगच्छेत् । मन्त्रे पितृमत्वैतृमत्यशब्दयोः तात्पर्यमाह— यो वै ज्ञात इत्यादि । पितृमन्तं पैतृमत्यं इत्येतान्यां शब्दाभ्यां शतो ज्ञातकुलीनश्च विवक्षितः । ज्ञातः प्रसिद्धः । तनायनभिप्रायः— पितृमानिति प्रशंसायां मनुष्यं इति प्रशस्तपितृमान् प्रशस्तपितृमत्त्वेन च प्रसिद्धिर्लभ्यते । पैतृमत्यः इति पितृमति कुले भवः । कुलस्य ज्ञातव्यं प्रशस्तपुरुषसंबन्धनिबन्धनम् । एवं च प्रशस्तपितृयुक्ते कुले ज्ञात इत्यनेन प्रशस्तानुकूलचित्तंलभ्यते । तादृशाय ज्ञाताय याः कतिपयीः अपि दक्षिणाः ददाति ताभिर्महन् फलं जयति स्वाधीनीकरोति । तस्मादनेनान्मिप्रायेण पितृमन्तं पैतृमत्यं इति शब्दप्रयोग इत्यर्थः । ऋत्यापेयशब्दयोः अर्थमाह— यो वा इति । अनूचानः साध्वे प्रवचनेऽधीती । स हीति । प्रकृतत्वात् स ज्ञातः अनूचानः सुधातुदक्षिणः सुधातुर्हिरण्यं तत् दक्षिणा यस्य स तयोक्तः । प्रसिद्धाय एतत् हिरण्यं दीयते ।

श्रामा.

यज्ञे स्वपितृसंबन्धं कथनीय, ऋषिगोत्रम्

यस्य वा यस्य जुवते यस्यैवर्षेर्जुवाणो यजते तं तद्विष्टं गच्छति । नेतरमुपनमति । तत्प्रवरं प्रयुणाने म्रूयात् । देवाः पितरो देवा योऽग्निं स सन् यज इति । य एव कश्च सन् यजते तं तद्विष्टमागच्छति । नेतरमुपनमति ॥

नापेयं घृणीते । न होतारम् । मृत्योरेयेना उत्सृजति ॥

ने होतारं घृणीते । नापेयम् । मृत्योरेयेना उत्सृजति ॥

(१) काम्यं. ३११२५.

(२) काम्यं. ३११२२.

(३) मर्म. १११०१८.

(१) शुभं. ७२६.

(२) श्रामा. ४११०१९.

नार्पेयं वृणीते । न होतारम् । यदार्पेयं वृणीते ।
यद्दोतारम् । प्रमायुको यजमानः स्यात् ।
प्रमायुको होता । तस्मान्न वृणीते । यजमानस्य
होतुर्गोपीथाय ॥

विश्वजनस्य छायासीति । विश्वजनस्य होपा
छाया । गोत्राद्गोत्राद्ध्येतत्संप्रसर्पन्ति ॥

ब्राह्मण्यं ऋषिविशेषसंबन्धो वा संदिग्धः, संदेहेऽपि ऋषि-
विशेषसंबन्धो यज्ञे वक्तव्यः

विश्वजनस्य छायासीति छदिरभिनिदधाति ।
गोत्राद्गोत्राद्भि प्रसर्पन्ति ॥

ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् । ब्राह्मणे वपट्कारः ।
एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेऽन्वायत्तः ।
यद्यनुवाक्याया एति यदि याज्यायाः । अतश्चेदेवं
नैति नास्य यज्ञो व्यथते । प्रजापतौ यज्ञेन प्रति-
तिष्ठति । न वै तद्विद्म यदि ब्राह्मणा वा स्मो-
ऽब्राह्मणा वा । यदि तस्य वा ऋषेः स्मोऽन्यस्य वा
यस्य ब्रूमाहे । यस्य ह३ त्वेव ब्रुवाणो यजते तं
तदिष्टमागच्छति । नेतरमुपनमति । तन् प्रवरे
प्रवर्यमाणे ब्रूयात् । देवाः पितरः पितरो देवाः ।
योऽस्मै स सन्यजे । योऽस्मि स सन् करोमि ।
शुनं म इष्टं शुनं शान्तं शुनं कृतं भूयात् ।
इति तद्य एव कश्च स सन्यजते तं तदिष्ट-
मागच्छति । नेतरमुपनमति ॥

द्वित्रियस्य पुरोहितगोत्र ब्राह्मण्यं च यज्ञे

येथैवैतद्ब्राह्मणस्य दीक्षितस्य ब्राह्मणोऽदीक्षि-
ष्टेति दीक्षामावेदयन्त्येवमेथैतद्वित्रियस्याऽऽवेदये-
त्पुरोहितस्याऽऽर्पेयेणेति ॥

अत्र शब्दो नोहितव्यः । अविद्वत् एव ब्राह्मणशब्दः
द्वित्रियदीक्षावेदनेऽपि प्रयोक्तव्यः । यदि ब्राह्मणप्रवरोऽ-

पेक्षितः तदानीं पुरोहितस्य ब्राह्मणस्य संबन्धिना आर्पेयेण
प्रयोगः कर्तव्यः । तथा च आपस्तम्बः द्वित्रियवैदययोर्पि
ब्राह्मणशब्देनैव आवेदनं दर्शयति- 'अदीक्षिष्टायं ब्राह्मणो-
ऽसावमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नत्ताऽमुष्याः पुत्रो-
ऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या नतेति ब्राह्मणो वा एष जायते यो
दीक्षते तस्माद्राजन्वैदया अपि ब्राह्मण इत्येवाऽऽवेदयति'
इति । ऐत्रासा.

परोक्षमिवैव ब्राह्मणो रूपमुपनिगच्छति यत्क्षत्रियः
पुरोधयैव दीक्षयैव प्रवरणैव ॥

योऽयं क्षत्रियोऽस्ति एगोऽपि परोक्षमिव व्यवधानेनैव
ब्राह्मणो भूत्वा रूपं तदीयवैपमुपनिगच्छति । पुरोधयैव
पुरोहितद्वारेण दीक्षयैव दीक्षारूपमंस्कारेण च प्रवरणैव
पुरोहितगोत्रेण च ब्राह्मण्यस्य संपादितत्वादिति शेषः ।
ऐत्रासा.

यजमानस्य प्रवरो वक्तव्यो यज्ञे

अग्ने महौ असि ब्राह्मण भारतेति । अग्निर्वै
भरतः । स वै देवेभ्यो हव्यं भरति । अथ यद्य-
जमानस्याऽऽर्पेयमाह । न ह वा अनार्पेयस्य देवा
हविरभन्ति । तस्मादस्याऽऽर्पेयमाह ॥

समानगोत्रेण सहवासाः

ब्राह्मणे समानगोत्रे यसेत् । यत्समाने गोत्रे-
ऽन्नाद्यं तस्योपाप्स्यै ॥

अस्थिपापकानां पूर्वजानां ऋषीणां संबन्धेनाश्विदरणं
पूर्वजर्पक्रमेण

एतद्द वै देवा अग्नि गरिष्ठेऽयुञ्जन् यद्दोतृत्वे इदं
नो हव्यं वहेति । तमेतद्गरिष्ठे युक्तोपामदन्
वीर्यवान्यै त्वमसि, अलं वै त्वमेतस्मा असीति वीर्ये
समादधतः । यथेदमप्येतर्हि ज्ञातीनां यं गरिष्ठे
युञ्जन्ति तमुपमदन्ति । वीर्यवान् वै त्वमस्यलं वै
त्वमेतस्मा असीति वीर्ये समादधतः । स यदत्

(१) तैत्रा. १।६।१।२.

(२) कासं. २५।१० ; कसं ४०।३.

(३) मैसं. ३।८।९.

(४) मैसं १।१।११.

(५) ऐत्रा. ३।४।७.

(१) ऐत्रा. ३।५।५.

(२) शात्ता. ३।२.

(३) शात्ता. २।५।१५.

(४) शात्ता. १।४।२।१-४.

ऊर्ध्वमन्याह उपस्तौत्येवैनमेतत् । वीर्यमेवारिमन्
दधाति ॥

सामिधेयानुवचनानन्तरं 'अग्ने महोँ असि' इति
निगदस्थानुवचनं विधित्तुः तत्प्रतिपाद्यायाः प्रसंवायाः
कर्तव्यतां तदुपोद्घातत्वेन प्रतिपादयति— एतद्वा वा इति ।
गरिष्ठे गुरुतमे । हविर्वह्नार्थं गुरुतमे तस्मिन् होतृत्वे
योजयित्वा तस्योस्ताहं जनयितुं उपामदन् अस्तुवन् ।
'वीर्यवान् वै' इत्यादिः स्तुतिप्रकारः । अनया च स्तुत्या
तं अग्निं वीर्यं सम्यक् स्थापितवन्तः । इदं लौकिकेन
दृष्टान्तेन प्रतिपादयति— यथेदमिति । निगदस्थानुवचनं
विधत्ते—स यदिति । अतः अस्मात् सामिधेयानुवचना-
दित्यर्थः । शत्रासा.

अग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारतेति । ब्रह्म
ह्यग्निः । तस्मादाह ब्राह्मणेति । भारतेति । एष हि
देवेभ्यो हृदयं भरति । तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहुः ।
एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा विभर्ति ।
तस्माद्देवाह भारतेति ॥

अनुवक्तव्यं निगदं पठित्वा पदयोः न्याचष्टे—अग्ने
महानित्यादिना । 'स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुर्वताग्निं तृतीयं
वायुं तृतीयम्' इत्यादिश्रुतेः अग्निवाप्यादित्यात्मना
ब्रह्मणस्त्रेधावस्थानात् 'ब्रह्म ह्यग्निः' इति तादात्म्यप्रति-
पादनम् । तस्मात् ब्रह्मणो जातत्वात् ब्राह्मण इति अग्निः
सूयते इत्यर्थः । भारत इति पदमनूत्र द्वेषा निर्भूते— एष
हीत्यादिना । शत्रासा.

अथार्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च
निवेदयति, अयं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति ।
तस्मादाार्षेयं प्रवृणीते ॥

आर्षेयमित्यादि होतृकर्तृत्वनरविधिः । शत्रासा.
परस्ताद्वर्षावप्रवृणीते । परस्ताद्वर्षाच्यः प्रजाः
प्रजायन्ते । ज्यायसरपतय उ चैवेतं निहनुते । इदं
हि पितेवाग्नेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रः । तस्मात्परस्ताद-
र्षाक् प्रवृणीते ॥

तत्र धर्मविशेषमाह— परस्तादर्जमिति । तस्मिन्
आर्षेयप्रकरणे कृत्स्नप्रमाणमारभ्य तत्पुत्रोन्नादिक्रमेण
अर्वाचीनं वरणं कर्तव्यं, यथा आग्निरथवाहैरपत्यमारदाये-

त्यादि । तथा च ज्यायसः, भायपरो निर्देशः, ज्यैष्ठ्यस्य
पतय एवेतं निहनुते अनेन प्रवरणेन निवेदयति । स्पष्ट-
मन्यत् । शत्रासा.

सं वै प्रवरायाश्चावयति । तद्यत्प्रवरायाश्चावयति ।
यज्ञो वा आश्वायणम् । यज्ञमभिव्याहृत्याथ होतारं
प्रवृणा इति । तस्मात् प्रवरायाश्चावयति ॥ १ ॥

तत्र दैवहोनाप्येयमानुपहोतृणां वरणं विवधुः अग्ने
तदङ्गतया आश्वायणं विधत्ते— स वै प्रवरायाश्चावयतीति ।
सः अप्ययुः प्रवराथे आश्वाययति आश्वाययेत् । विहित-
माश्वायणं प्रदंसति— तद्यत्प्रवरायेत्यादिना । आशा-
यणस्य यज्ञनिर्वर्तकत्वात् यज्ञत्वम् । अथ होतारमिति ।
दैवं होतारं अग्निमित्यर्थः । शत्रासा.

स इध्मसंनहनान्येवाभिपद्याऽऽश्राययति । स
यद्धानारभ्य यज्ञमध्ययुराश्वाययेत् । वेपनो वा ह
स्यात् । अन्यां वाऽऽर्तिमाच्छेत् ॥ २ ॥

आश्वायणाद्गतया इध्मसंनहनार्थमाह— ग्रहणं विधत्ते— स
इध्मसंनहनान्येवेति । एवकारे चक्ष्यमाणपशुद्रपनिश-
त्यर्थः । विपक्षे वाधमाह— स यदेति । यथावयवस्य
कस्त्वविदन्त्यालम्भे सति नियतलम्बनत्वेन वेपनः
कम्यनशीले वा स्यात्, अन्यां वा पतनादिलक्षणां भ्रातिं
प्राप्तुयात् । शत्रासा.

तद्वैके वेदेः स्तीर्णाये वहिरेभिपद्याश्चावयन्ति,
इध्मस्य वा शकूलमपच्छिद्याभिपद्याश्चावयन्ति, इदं
वै किञ्चिद्यज्ञत्वेदं यज्ञमभिपद्याश्चावयाम इति
यदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । एतद्वै किञ्चिद्य-
ज्ञस्य, चैरिध्मः संनद्धो भवति, अग्निं संमृजन्ति,
तद्वै सलु यज्ञमभिपद्याश्चावयन्ति । तस्मादिध्म-
संनहनान्येवाभिपद्याश्चावयेत् ॥ ३ ॥

तत्र केपायिन् पशुमुपन्यस्यति— तद्वैके इति । स्तीर्णायै
इति पशुपर्ये चतुर्भा । तेषामभिप्रायमाविश्रुतेति— इदं
वा इति । सारणमग्निघनलक्षणस्य कार्यस्य करणात् इदं
वहिरिदिकं यज्ञस्य द्विचिन् अन्नम् । स्पष्टमन्यत् । तस्मिन्
करोति— तदु तथेति । पशान्तगतस्य विशेषमाह— एतद्वा

इति । इध्मसंनहनाग्निंसंमार्जनलक्षणकार्यद्वयकरणात् एतत्
इध्मसंनहनात्मकमेव यस्य किञ्चित् प्रशस्तमङ्गं, अतः
तद्वारणपक्ष एव श्रेयानित्यर्थः । अत एव कात्यायनः
आदाविध्मसंनहनान्येवामिधाय पश्चात् पश्चान्तरं निर्दिदेश
— 'इध्मसंनहनान्यादायो श्रावयेत्याहास्तु श्रीपटित्यमीद्
वेदिर्नहिरेध्मशकलमपच्छिद्यैके' (काश्रौ. सू. ३।२।
—२३) इति । शत्रासा.

स आश्राव्य य एव देवानां होता, तमेयाम्रे
प्रवृणीतेऽग्निमेव । तदप्रये चैवैतदेवेभ्यश्च निह्रुते ।
यद्वाग्नेऽग्निं प्रवृणीते तदप्रये निह्रुते । अथ
यो देवानां होता तममे प्रवृणीते, तद् देवेभ्यो
निह्रुते ॥ ४ ॥

अथ देवहोतुरग्रेवरेणं विधत्ते— स आश्राव्येति । अग्ने
आर्षेयहोतुवरण— मानुषहोतुवरणाभ्यां पूर्वम् । देवहोतारं
निशिनष्टि— अग्निमेवेति । वरणस्य प्रयोजनमाह— तदप्रय
इति । निह्रुते, 'नि—ह्रुङ् अपनयने' । अपनेतव्यश्चात्र
तदसत्कारयुक्तोऽपराधः । तस्य क्रि(? त्रि)यमाण-
त्वात् अग्नेर्निह्रवः । कथं देवानां निह्रवः स्यादिति तं
प्रकारं विभज्य दर्शयति— यद्वाग्नेऽग्निमित्यादिनां ।
अग्नेर्देवहोतृत्वेन देवसंवन्धात् तद्वरणेन तेषामपि निह्रव
इत्यर्थः । शत्रासा.

स आहाग्निर्देवो देव्यो होतेति । अग्निर्हि देवानां
होता । तस्मादाह, अग्निर्देवो देव्यो होतेति ।
तदप्रये चैवैतदेवेभ्यश्च निह्रुते । यद्वाग्नेऽग्निमाह
तदप्रये निह्रुते । अथ यो देवानां होता तमम
आह तद् देवेभ्यो निह्रुते ॥ ५ ॥

अत्र मन्त्रपाठ एव अग्नेर्वरणं इत्याह— स आहिति ।
तथैव कात्यायनोऽप्याह— 'अथ प्रवृणीतेऽग्निर्देवो देव्यो
होता' (काश्रौ. सू. ३।२५) इत्यादिना । प्रवरविधि-
शेषार्थवादे यो देवाना निह्रवः संग्रहविवरणाभ्यामुक्तः,
तं मन्त्रपदतात्पर्याभिधानद्वारेणापि प्रतिपादयति— अग्नि-
र्ह्येत्यादिना, अग्नेर्देवहोतृत्वसम्पन्नेन । शत्रासा.

देवान् यश्चद्विद्वांश्चिकित्वाविति । एष वै देवा-
नु विद्वान् यदग्निः । स एनाननु विद्वाननुष्ठया
पक्षदित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

द्वितीयं मन्त्रमागमन्य व्याचष्टे— देवान् यश्चदिति ।
विद्वान् इत्यनेन यद्व्यदेवतापरिज्ञानं, चिकित्वान् इति
परिज्ञातस्यार्थस्थाविसरणम् । अग्नेस्तथाविधज्ञानवर्षं
'विद्वां आ यश्चि विदुषो निपरिस' (ऋसं. ३।१४।२)
इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धम् । अनुष्ठया अनुक्रमेणेत्यर्थः ।

शत्रासा.

मनुष्वद्भरतवदिति । मनुर्ह वा अग्ने यज्ञेनेजे ।
तदनुकृत्येमाः प्रजा यजन्ते । तस्मादाह मनुष्व-
दिति । मनोर्यज्ञ इत्यु वा आहुः । तस्माद्वैवाह
मनुष्वदिति ॥ ७ ॥

मनुष्वदिति तृतीयमन्त्रभागगतस्य मनुष्वत्पदस्य
सामर्थ्यलब्धोऽर्थः— तदनुकृत्येत्यादिः । अयमर्थः— यथा
मनुः स्वकीये यज्ञे देवाननुक्रमेण इष्टवान्, एवं इमाः प्रजा
अपि यजन्ते, तद्वदग्निरपि होता भूत्वा यजतु इत्यर्थः ।
तस्यैवामिधायान्तरमाह— मनोर्यज्ञ इत्यादिना । इतिशब्दः
अप्यर्थे, वैशब्दः प्रसिद्धौ । अस्मिन् पक्षे मनुष्वत्
इति 'तत्र तस्यैव' (पा. सू. ५।१।१।१६) इति पठ्यर्थे
वतिः । यस्मात् 'मनोर्यज्ञ इत्याहुः सर्वे जनाः, अतो
मनोर्यागकर्तृत्वं, मनोर्यज्ञे इव अस्मिन् यज्ञेऽपि देवान्
यजतु इत्यर्थः । शत्रासा.

भरतवदिति । एष हि देवेभ्यो ह्रव्यं भरति ।
तस्माद्भरतोऽग्निरित्याहुः । एष उ वा इमाः प्रजाः
प्राणो भूत्वा विभर्ति । तस्माद्वैवाह भरतवदिति ॥
८ ॥

भरतवदिति । भरतशब्दस्य अग्न्यभिधायकत्वे द्वेषा
व्युत्पत्तिं दर्शयति— एष हीत्यादिना । शत्रासा.

अथाप्येयं प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैनमेतदेवेभ्यश्च
निवेदयति 'अयं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापत्' इति ।
तस्मादाप्येयं प्रवृणीते ॥ ९ ॥

यजमानस्याप्येववरणं विधत्ते— अथाप्येयमिति । अथ
देवहोतुवरणानन्तरं आर्षेयं ऋषीणां संवन्धिन्तं तं अप्वर्च्युः
वृणीते धरणं कुर्यात्, अमुवदमुवदिति कीर्तयेत् । तत्प्रथो-
जनमाह— ऋषिभ्यश्चेति । यः यद्गुमुपक्रान्तवान् अयं
यजमानः शरीरश्रुताप्ययनसंपत्त्या हि महासामर्थ्यवान्
इत्येतदमुवदमुवदिति पुरातनप्रसिद्धऋषिदृष्टान्तेन गम्यते,

अतः तेभ्यः अस्य यज्ञमानस्य सामर्थ्यमावेदितं भवति । अनान्वाधाने देवतापरिग्रहात् तत्संनिधानं सिद्धमित्यभि-
प्रेत्य ' ऋषिभ्यश्चैवेनेमेतदेवेभ्यश्च ' इत्युक्तम् ।

शब्रासा.

परस्तादर्वाक् प्रवृण्णीते । परस्ताद्धर्थाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते । ज्यायसस्पतय उ चैवैतन्निहुते । इदं हि पितृवाप्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रः । तस्मात्परस्ता-
दर्वाक्प्रवृण्णीते ॥ १० ॥

विहितं आप्येवरणं अवरोहेण कर्तव्यमिति विधत्ते—
परस्तादर्वागित्यादिना । ज्यायसस्पतय इति । ज्यायान्
दृढः पूर्वमित्यर्थः, तस्य पतिः ततोऽपि ज्येष्ठः पूर्वपुत्रपः ।
प्रत्येकविधधया एकवचनप्रयोगः, यः पूर्वंः पूर्वंः तस्मै
तस्मै तत्तन्नामग्रहणेन निह्वं कृतान् भवतीत्यर्थः ।
परस्तादर्वाग्ररणमुपपादयति— इदं हीति । पिता, पुत्रः,
पौत्रः, इत्यनेनैव क्रमेण उच्यतिरिति यत्, इदं हि
लोकसिद्धं, अतस्तदनुसारेण आप्ये वरणेऽपि पूर्वपूर्वपुत्र-
मारम्य अर्वाक्यमेव युक्तमित्यर्थः । तथा च कात्यायनः
प्रणभिधानसमये अवरोहक्रमेणैव धरणमाह— 'भृगुर-
च्यवनयदप्रयानवदूर्ववस्रमदमिवत्' इत्यादिना ।

शब्रासा.

स आप्येयमुक्त्वाह ब्रह्मण्यदिति । ब्रह्म ह्यग्निः ।
तस्माद्वाह ब्रह्मण्यदिति । आ च वक्षदिति । तथा
एयैवद्देवता आयोद्या आह ता एयैतदाहा च
वक्षदिति ॥ ११ ॥

आप्येयमिति । प्रारम्भोपस्य प्रथमभागमनूय न्याचष्टे—
ब्रह्मण्यदिति । ब्रह्म परिद्वन्द्वं कर्त्तुं । तस्याश्चान्यान् अग्नि-
रपि ब्रह्म । स यथा आग्रहति, तद्वदित्यर्थः । आ च
वक्षदिति । या एव देवताः आयोदुं आह्वानु ' अग्निमम
आ वह ' इत्यादिना आह होता, ता एव आवह-
रिति ।

शब्रासा.

ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितार इति । एते वै
ब्राह्मणा यज्ञस्य प्रावितारो येऽनूचानाः । एते ह्येनं
तन्वते, एत एनं जनयन्ति । तदु तेभ्यो निह्वते ।
तस्माद्वाह ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितार
इति ॥ १२ ॥

तन्मन्त्रवाक्यमाह— ब्राह्मणा इति । सान्नेवेदुष्यायिनः
अनूचानाः ये सन्ति, त एवाम ब्राह्मणरात्राभिधेया
ऋत्विजः । ते प्रावितारः कर्तारः । अवतिरस्य क्रिया-
वचनः । तन्वते इत्यस्य तात्पर्याभिधानं जनयन्ति इति ।
यस्मात् एतद्भागपाठात् तेभ्यो निह्वतः कृतो भवति,
तस्मात् अयं मन्त्रभागः पठनीय इत्यर्थः ।

शब्रासा.

असौ मानुष इति । तदिमं मानुषं होतारं प्रवृ-
ण्णीते । अहोता द्वैप पुरा, अथैतर्हि होता ॥ १३ ॥

आप्येवरणानन्तरं मानुषहोतवर्णं कर्त्तव्यं, तत्र मन्त्र-
पाठ एव तद्वरणमित्याह— असाविति । तत् तेन 'असौ'
इतिमन्त्रपाठेन । असौ इत्यत्र होतुर्नाम प्रथमान्तं
निर्दिशेत् । तथा च कात्यायनः— 'असौ मानुष इति
होतुर्नामग्रहणम्' (भाधौ. सू. १।३१) इति । अहोता
इति छेदः । एतर्हि एतन्मन्त्र मन्त्रलक्षणे धरणे सति ।

शब्रासा.

अथ प्रचरायाश्रावयति । सोऽमावेव वन्दुः ॥

उद्गृह्यन्ती सादयित्वा प्रणयाऽऽश्रावयेत् । आभा-
यगार्धवाद् प्रकृतिगतमन्त्रादिशति— सोऽमावेव वन्दुरिति ।

शब्रासा.

श्लोकमन्त्ररानं सगोत्राय

संगोत्राय ब्रह्मणे देयः सोमर्षिधस्याविदोहाय ॥

विहितश्रमसः कस्मै कीदृशाय देय इति बुभुक्षापा-
माह— सगोत्रायेति । अविदोहाय अविनाशाय निररीत-
फल्गुरामनत्वोत्प्रेत्यर्थः । अत्र दक्षिणात्रिय एव गृह-
कारः— 'संस्थितेऽह्यन्वित्प्रम्यः किंचिद्व्यात्' इति ।
सोमचमस एव क्रमो दक्षिणा, तथापि ऋत्विगानमन्त्रे
किंचिद्व्यादित्यर्थः ।

तासा.

लामगायनस्योक्ता ग्यादा

औद्धारस्य चोत्पत्तिर्विप्रो यो न जानाति तत्पुन-
रुपनयनम् । तस्माद्ब्राह्मणचयनमादत्तव्यम् । यथा

(१) शब्रासा. १।३।११.

(२) तासा. १।३।१२.

(३) गोसा. १।१।१५.

ल्यतन्व्यो गोत्रः, ब्रह्मणः पुत्रः, गायत्रं छन्दः, शुद्धो वर्णः, पुंसो वस्सः, रुद्रो देवता, ओङ्कारो वेदानाम् ॥

स्वाहा वै कुतः संभूता, केन प्रकृता, किं वाऽस्या गोत्रं, कत्यक्षरा, कतिपदा, किंपूर्वावसाना, कचित् स्थिता, किमधिष्ठाना, ब्रूहि स्वाहाया यद्द्वैतं रूपं च । स्वाहा वै सत्यसंभूता, ब्रह्मणा प्रकृता, लाम-गायनसगोत्रा, द्वे अक्षरे, एकं पदं, त्रयश्च वर्णाः शुद्धः पदाः सुवर्ण इति ॥

दृष्टपूर्तं गोत्रोपकारकम्

आरभेधामनुसंरभेधां समानं पन्यामवधो धृतेन ।

यद्वां पूर्तं परिविष्टं यदग्नौ तस्मै गोत्रायेह जायापती संरभेधाम् ॥

हे जायापती कर्माधिकारिणौ इह जन्मनि धृतेन द्रव्येण आरभेधां कर्मारम्भं कुरुतम् । अनुसंरभेधां परस्परमनु-कूलौ संगतौ कदाचिदपि अवियुक्तावेव भवतम् । तयो-रुभयोः समानं साधारणं फण्यां पुण्यलोकमार्गो अवधो रक्षतम् । वां युवयोः यत्पूर्तं पितृभ्यो दत्तं अन्नादि, यदग्नौ परिविष्टं परिप्रापितं हविः, तस्मै तदविच्छेदनं यथा क्रियेत इत्येवमर्थं संरभेधां त्वरेथा, न तु तूष्णी-मासाधाम् । तच्च गोत्राय उपयुज्यते, गोत्रसंभवाः पूर्वं परे च ये सन्ति तेषां सर्वेषां इदमनुष्ठानमुपयुक्तम् ।

तैआसा.

गोत्र नाम च परिचायकम्

तैतं हाऽऽगतं पृच्छति कस्यमसीति । स यो ह नाम्ना वा गोत्रेण वा प्रव्रूते तं हाऽऽह ॥

ब्राह्मण्यलिङ्गं गोत्रम्

सत्यकामो ह जाबालो जवालां मातरामान्त्र-यांचक्रे । ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि । किंगोत्रो न्वहमस्मीति ॥

(१) गोत्रा. २।१।१६.

(२) तैआसा. २।६।२.

(३) तत्राउ. (जै.उ.) २।१।११.

(४) छाउ. ४।१।१-५.

सत्यकामो ह नामतः, हृदाद्यः ऐतिह्यार्थः, जवालाया अपत्यं जाबालः जवालां स्वां मातरं आमन्त्रयांचक्रे आमन्त्रितवान् । ब्रह्मचर्यं स्वाध्यायमह्णाय हे भवति विवत्स्यामि आचार्यकुले, किंगोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं किंगोत्रो नु अहमस्मीति ।

शंकर.

सा हैनमुवाच । नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्व-मसि । बह्व्यहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वाम-लभे । साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामाहमस्मि । सत्यकामो नाम त्वमसि । स सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ॥

एवं पृष्टा जवाला सा हैनं पुत्रमुवाच- नाहमेतत्तव गोत्रं वेद, हे तात यद्गोत्रस्त्वमसि । कश्मात्र मेलीत्युक्ता आह- बहु भर्तृश्रे परिचर्याजातमतिप्यन्त्यागतदि चरन्ती अहं परिचारिणी परिचरन्तीति परिचरणशैलैराहं, परिचरणचित्तया गोत्रादिरभरणे मम मनो नाभूत् । यौवने च तत्काले त्वामलभे लब्धवत्यस्मि । तदैव ते पित्तोपरतः, अतः अनाथा अहम् । साऽहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामाहमस्मि, सत्यकामो नाम त्वमसि । स त्वं सत्यकाम एवाहं जाबालोऽस्मी-त्याचार्याय ब्रुवीथाः । यथाचार्येण पृष्ट इत्यभिप्रायः ।

शंकर.

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच । ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामि । उपेयां भगवन्तमिति ॥

तत् होवाच किंगोत्रो नु सोम्यासीति । स होवाच । नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोऽहमस्मि । अपृच्छं मातरम् । सा मा प्रत्यब्रवीत् । बह्व्यहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साऽह-मेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामा-ऽहमस्मि । सत्यकामो नाम त्वमसीति । सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥

स ह सत्यकामः हारिद्रुमतं, हारिद्रुमतोऽपर्यं हारिद्रु-मतं गौतमं गोत्रतः एव्य गत्वा उवाच- ब्रह्मचर्यं भग-वति पूजावति त्वयि वत्स्यामि, अतः उपेयां उपगच्छेयं शिष्यतया भगवन्तम् (इति) । इत्युक्तवन्तं तं ह उवाच

गौतमः—किंगोत्रो नु सोम्यासीति । विशातकुलगोत्रः शिष्य उपनेतव्यः । इति पृष्टः प्रत्याह सत्यकामः । स होवाच—नाहमेतद्रेद भो, यत्रोत्रोऽहमस्मि । किं त्वपृच्छं पृष्टवानस्मि मतरम् । सा मया पृष्टा मा प्रत्यब्रवीन्माता । बहहं चरन्तीत्यादि पूर्ववत् । तथा अहं वचः स्मरामि । सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ।

शंकर.

त ५ होवाच । नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधं ५ सोम्याऽऽहर । उप त्या नेप्ये न सत्यादगा इति । तमुपनीय कृशानामब्रलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंघजेति । ताः अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणाऽऽवर्तेयेति । स ह वर्षगणं प्रोवास । ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥

तं ह उवाच गौतमः— नैतद्ब्रह्मणो विशेषण चकुमर्हति आर्जवाधंसंयुक्तम् । ऋजवो हि ब्राह्मणा नेतरे स्वभावतः । यस्माच्च सत्यात् ब्राह्मणजातिधर्मात् अगाः नापेतवानसि । अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेष्ये । अतः सस्कारार्थं होमाय समिधं सोम्य आहर, इत्युक्त्वा तमुपनीय कृशानामब्रलानां गोयूथानिराकृत्य अपकृत्य चतुःशता चत्वारि शतानि गवानुवाच— इमा माः सोम्य अनुसत्रञ्च अनुगच्छ । इत्युक्तस्ता अरण्यं प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच— नासहस्रेण अपूर्णेन सहस्रेण नाऽऽवर्तेय न प्रत्यागच्छेयम् । स एवमुक्त्वा गाः अरण्यं तृणोदकबहुलं द्वन्द्वरहितं प्रवेशय स ह वर्षगणं क्षीघ्रं प्रोवास प्रोषितवान् । ताः सम्यगावः रक्षिताः यदा यस्मिन् काले सहस्रं संपेदुः संपन्ना बभूवुः ।

शंकर.

बौधायनश्रौतमूत्रम्

प्रवरव्याख्यानप्रणिज्ञा

अर्थात्: प्रवरान् व्याख्यास्यामः ॥

‘ बन्धोरेव नैत्यथो सतत्ये परस्तादर्वाचो वृणीते तस्मात्परस्तादर्वाचो मनुष्याभितरोऽनु प्र विपते ’ (तैष. २।५।८) इति । तथा दर्शपूर्णमासयोरेव आर्षेयवर्ण-विधिपरं वाजसनेयिब्राह्मणम्— ‘ आर्षाषेयं प्रवृणीते । ऋषि-

भ्यश्चैवैनमेतदेवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति । तस्मादार्षेयं प्रवृणीते । परस्तादर्वाचू प्रवृणीते । परस्ताद्वयर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते । प्यायसस्वउप उ चैवैतं निहुत इदं हि स पितैराग्रेऽयं पुत्रोऽयं पौनस्तस्मात्परस्तादर्वाचू प्रवृणीते ’ (शंकर. १।४।२।३-४) इति । तथा अन्यनापि प्रतिशालमुदाहर्तव्यम् । तथा गोत्रसबद्धान्यपि कानिचिदङ्गानि विहितानि । यथा— ‘ ‘ त्वं वरुण ’ इति वसिष्ठराजन्वानां परिधानीया ‘ आजुहोत ’ इतीतरेपा गोत्राणाम् ’ इति । तथा ‘ नारासंभो द्वितीयः प्रयाजो वासिष्ठुञ्जकाना तनूनपादितरेपा गोत्राणाम् ’ इति । तथा ‘ वासिष्ठो ब्रह्म ज्योतिष्टोमे ’ इति । तथा ‘ भृगूणां त्वा देवानाम् ’ इति भृगूणा यथर्षाधानं विहितम्, ‘ अङ्गिरसा त्वा देवानाम् ’ इत्यङ्गिरसा यथर्षाधानमिति । तथा ‘ जमदग्नीनां पञ्चावत्तमन्येषां गोत्राणा चतुरवत्तम् ’ इति । तथा राजसूये ‘ भार्गवो होता भवति ’ इति । तथा सोमे ‘ आनेयाप प्रथमाय हिरण्यं ददाति द्वितीयाय तृतीयाय च ’ इत्यादीनि तत्रतत्रोदाहर्तव्यानि । तथा स्मृतिकारैरपि सर्वैः अकृताधानानामिव पतितानामिव चाकृतविवाहाना पुंसा कर्माधिकारानर्हता मत्वा विवाहा-विवाहौ गोत्रप्रवरोपाधिकारवै विहितौ । यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः— ‘ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्पणोऽनुगाम् । उद्वहेत् ’ इति । तत्र असमानार्पणा असमानप्रवरपुरुषजा, असमानगोत्रजा भिन्नगोत्रपुरुषजा इत्यर्थः । आहाऽऽप-स्तम्बः— ‘ सगोत्राय दुहितर न प्रयच्छेत् ’ इति । आह गौतमः— ‘ असमानप्रवरैर्विवाहः ’ इति । तथा सगोत्र-गमनं गुरुत्वसमं मत्वा गौतम एवाऽऽह— ‘ सखि-सयोनिसगोत्रानु स्नुषायां गवि च गुरुत्वसमं गमनम् ’ इति । आह चोपायनः— ‘ सगोत्रा गत्वा चन्द्रायणं कुर्यात् ’ इति । आह यमः— ‘ आरुढपतितापत्यं ब्राह्मण्या यश्च शूद्रजः । सगोत्रोदासुतश्चैव चाण्डालास्त्रय ईरिताः ॥ ’ इति । तथा स्मृत्यन्तरे— ‘ आरुढपतितापत्यं ब्राह्मण्या यश्च शूद्रजः । ताडुभो विदि चाण्डालो सगोत्रायश्च जायते ॥ ’ इति । तथा— ‘ मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवर चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ’ इति । तथा श्राद्धे चाहाऽऽपस्तम्बः— ‘ योनिगोत्रमन्त्रान्तेवाय-

संबन्धान् भोजयेत् ' इत्येवमादीनि स्मृतिवाक्यानि तत्र-
तत्र द्रष्टव्यानि । यस्मादेतानि पूर्वोक्तान्यद्गानि विवाहा-
दीनि च कर्माणि गोत्रप्रवरतत्त्वज्ञानायत्तानि, तदभावे
च यस्माद्गुरुतत्त्वदोषचाण्डालेत्यादिदोषप्रसक्त्या ब्राह्मण्य-
हानिप्रसङ्गात् मूलोच्छेदप्रसङ्गः । गोत्राणां च कोटिसंख्या-
श्रयपरिमितत्वाद्भूपांस्तानां दिवि तारकाणामिव च
दुर्ज्ञेयतां संख्यानिर्देशेन बोधायनो दर्शयति— ' गोत्राणां
तु सहस्राणि प्रयुतान्ययुदानि च । ऊनप्रञ्चाशदेवैषां प्रवर
ऋषिदर्शनात् ॥ ' इति । अत्र सट्साणि प्रयुतान्ययुदानीति
तिस्र्यु संख्यासु बहुवचनप्रयोगाद्गोत्राणां तिस्रः कोटयः
संपद्यन्ते । तस्मात्पूर्ववृत्तात्कर्मचाण्डालदन्तरं तदपेक्षित-
गोत्रसमानगोत्रसमानप्रवरतत्त्वज्ञानादिविवाहतत्त्वज्ञानाय अतो
हेतोः प्रवरान् व्याख्यास्यामः, यत्सदाभावे कर्माधिकारा-
नुपपत्तिः, कर्मप्रकरणे तेपानुभक्तत्वात् । इत्यथातःशब्दौ
व्याख्यातौ । प्रवरान् व्याख्यास्यामः । सर्वेषां ब्राह्मणानां
वक्ष्यमाणगाल्याष्टमसत्तत्त्वपिबन्धपरंपराशोकोपशान्वासहस्र-
प्रयुतानुदानेकगोत्राणामाहिताग्नीनां सतां प्रतिपुरुषमाहवनी-
यस्याग्नेः हव्यवाहनाग्नेः सप्तर्षीणामगाल्याष्टमानामपत्य-
संबन्धेन तस्माद्दृश्यसंबन्धेन वा प्रकरणे वरणाणि प्रार्थनानि
प्रवराः । ते च होनुरध्वर्योश्च विहिता द्विप्रकाराः ।
होनुस्तावद्यथा वत्साना भार्गव्यावनाप्रवानौर्वजामदन्त्ये-
तिपञ्चाप्येवप्रवरे पञ्चभिर्मन्त्रहग्भिर्देवप्रसिद्धैः आहवनी-
योऽग्निः संशोष्यते । तथा संशोषितोऽग्निर्देवेभ्यो हव्यं
वक्ष्यति, नान्यथेति कृत्वा तमग्निं होता वृणीते प्रार्थयते ।
तथा तैरेव मन्त्रहग्भिः पञ्चभिस्तद्विपर्ययक्रमेणागाल्याष्टम-
सत्तत्त्वपत्यक्रमेण सादृश्यसंबन्धेन तमेवाहवनीयमग्निम-
ध्वर्युर्वृणीते प्रार्थयते, यथा जमदग्निवदूर्ध्ववदप्रवानव-
च्यवनवदभृगुवदिति । अस्यायमर्थः—यथा जमदग्न्यादयो
योग्यतया भोज्यान्नतया च देवेशतित्वाद्देवानुद्दिश्य त्वयि
हविःप्रक्षेपयोग्याः, तथाऽयमपि यजमानो वत्सदापत्य-
त्वात्ततोत्पादकत्वेन पितृस्थानीयत्वाच्च त्वयि हविःप्रक्षेप-
योग्य एवेत्याह । अध्वर्युप्रवरैऽपि स एव आहवनीयोऽग्निः
प्रमियते प्रार्थ्यते । इदमेव च प्रवरपदव्याख्यानं अग्नि-
प्रकाशानर्थसामिधेनीमन्त्रलिङ्गानि प्रवरविधायाकब्राह्मणानि
च दर्शयन्ति । तथाहि— सामिधेनीमन्त्रेषु ' अग्निं दूतं

वृणीमहे ' ' वृणीष्वं हव्यवाहनम् ' इत्यादीनि मन्त्र-
लिङ्गानि आहवनीयस्याग्नेः प्रवरकर्मतां दर्शयन्ति, द्वितीया-
निर्देशात् । तथा ' वृणीष्वं हव्यवाहनम् ' इत्येष्वयं
मन्त्रस्य व्याख्यानपरं तैत्तिरीयाणां दर्शपूर्णमासयोः प्रवर-
विधिपरं ब्राह्मणमेतमेवार्थं स्पष्टीकरोति— ' त्रयो वा
अग्रयो हव्यवाहो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरथा
असुराणाम् । त एतर्ह्माशंसन्ते मा वरिष्यते मामिति ।
वृणीष्वं हव्यवाहनमित्याह । य एव देवानां तं वृणीत ।
आप्येयं वृणीते । कथारेव नैत्यथो संतत्यै ' इति । अत्रापि
' हव्यवाहनं ' ' तं ' ' आप्येयं ' इति च तत्रतत्र
द्वितीयानिर्देशात् अग्नेरेव वरितव्यतां प्रतीयः । तथा याज-
सनेगिनां प्रवरविधिपरं ब्राह्मणमेतमेवार्थं प्रतिभासयति—
' अथाप्येयं प्रवृणीत ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं
महावीर्यो यो यत्तं प्रापदिति तस्मादाप्येयं प्रवृणीते ' (शब्र.
१।४।२।३) इत्यादि । अध्वर्युप्रवरविधिपरमिदं ब्राह्मणम् ।
अस्यायमर्थः— आप्येयः ऋष्यपत्यमाहवनीयोऽग्निः, यज-
मानेनोत्पादितत्वात्, यजमानस्य ऋषिसंतानत्वात्, तं
वृणीते । किमर्थमित्याद्यद्यप्य प्रयोजनमाह— ' ऋषिभ्यश्चैवैनं
यजमानं देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो यत्तं
प्रापत् ' (शब्र. १।५।१।५) इति । यस्मादेवं प्रयोजनवान्
प्रवरस्तस्मादाप्येयं वृणीत इति । तस्मादा अत्यापरिसमाप्तेः
होतृप्रवरैरध्वर्युप्रवरैश्च तेपातेषां मन्त्रदशात्मपत्यसंबन्धेन
सादृश्यसंबन्धेन चाग्निरेवाऽऽहवनीयः प्रार्थ्यते २ तस्य
प्रकरणे प्रार्थनानि तैस्तेमन्त्रहग्भिरेकद्वित्रिपञ्चसंख्याकै-
र्विशिष्टान्येकाप्येया द्वाप्येयाश्चाप्येयाः पञ्चाप्येयाः प्रवरा
इत्युच्यन्ते, न पुनः ऋषीणामेव मन्त्रदशां प्रवरणानि
प्रवरा इति ।

ननु एतस्मिन्प्रवरपदव्याख्याने सति बहूनि सूत्राणि
वक्ष्यमाणानि विरुच्यन्ते । कथम् ? तथाहि—सर्वे सूत्रकारा
वक्षयन्ति— ' इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते अमुतोऽवांचो होता
वृणीते ' इति । अत्र हि मन्त्रदशामेवैकद्वित्रिपञ्चसंख्या-
कानामृषीणां वरणकर्मता प्रतीयते, तेषां द्वितीयानिर्दिष्ट-
त्वात्, नाग्नेराहवनीयस्य । तथा ' ऊर्ध्वमासीनं होतारं
वृणीते ' ' अग्निर्देवाना होता देवान्यक्षत् ' इत्यत्रापि होतु-
रेव वरणकर्मता प्रतीयते, नाग्नेः । तत्र कथमिवाप्येयं
इति ।

अन ब्रूमः— पूर्वापरानभिहस्येदं चोद्यम् । कथम् ?
तथाहि— सर्वे सूत्रकाराः ' इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते,
अमुतोऽर्वाचो होता ' इत्युक्त्वा अनन्तरं होतृध्वर्योश्च
प्रवरानाहुः— ' भार्गवच्यावानाम्रवानौर्ब्रजामदन्त्येति होता
वृणीते, अमदमिवदूर्ध्ववदप्रवानयच्यवनवद्भृगुवदित्य-
ध्वर्युः ' इति । न ह्यत्र ऋषीणां वरणकर्मताऽवगम्यते,
तेषां तद्वितेन निर्देशात्, अध्वर्युप्रवरे च तद्वदिति
वतिप्रयोगाच्च । तस्मान्नाप्यग्नेरेव वरणकर्मता धक्तव्येति
पूर्वापरविरोधाय सूत्रान्तरविरोधाय च तानि वाक्यानि
व्याचक्षमहे— इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीते । इतो यजमाना-
दूर्ध्वान्गृणीन् संकीर्त्य तद्वत्तद्वदिति तस्माद्दृश्यसंबन्धेनाहव-
नीयं वृणीत इत्यर्थः । तथा अमुतोर्वाचो होता इत्य-
त्रापि तानेव संकीर्त्य तद्वत्संबन्धेन होताऽऽहवनीय-
मित्युभयत्राग्निरध्याहृतव्यः । ' ऊर्ध्वमासीन् होतारम् '
इत्यापि होतृशब्देनऽऽहवनीय एवाग्निरभिप्रेतः । कथम् ?
' अग्निर्देवो होता देवान्यधत् ' इत्यादिवाक्यशेषात् ।
' अग्निर्देवो होतेति य एव देवाना तमवृणीत ततो देवा
अमवन् ' (तैषं. २।५।१।१।८-९) इति च ब्राह्मणमपि
होतृशब्देन आहवनीयमेवोक्तं दर्शयति । तस्माद्यथोक्त
एव प्रवरशब्दस्यार्थः ।

ते च प्रवराः पुनरपि द्विविधाः समाना असमाना-
श्चेति । तत्र समानाना मन्त्रदशा ऋषीणां नामसंख्या-
क्रमैः समानाः प्रवर वेपा ते समानप्रवराः, यथा
सायणीजीवन्तिजाशाल्यैतिशायनवैरोहित्यावटमण्डमाण्डव्य-
प्राचीनयोग्यमार्कण्डेयादिगोनप्रमेदानां भार्गवच्यावानाम्रवा-
नौर्ब्रजामदन्त्येत्यस्य प्रवरस्य समानत्वात् समानप्रवरास्ते ।
एवं सर्वत्र । असमानप्रवरास्तु नामसंख्याक्रमाणामन्य-
तमेनैकेन द्वाभ्या निभिर्वा भिन्नाः प्रवर वेपा त इति ।
तत्राविरोधेण सर्वे प्रवरा व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञायन्ते इति ।
गोप्र. २-८

सप्तर्षयोऽप्यस्यमहिता गोत्रप्रवरप्रवर्तका,
प्रवरसंख्याभेदश्चैतन्नद्वित्वत्रित्व-
पञ्चलरूप एव

सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां पक्षा भवन्ति ॥

(१) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ८.

सं. कां. २०

येपामिह प्रवरा व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातास्ते सर्वे
ब्राह्मणा एव विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमाम्रिवसिष्ठ-
कश्यपाना सप्तानामृषीणा अगस्त्याष्टमाना पक्षा
भवन्ति । पक्षः वंशः वर्गाः गोत्राणीत्येकार्थाः । ननु
भृग्वङ्गिरसोः कस्मादिह पक्षा नोक्ताः, तेऽपि सप्तर्षिपक्षे
वक्ष्यन्त एव । अत्रोच्यते— भृग्वङ्गिरसोः सप्तर्षित्वाभावात्
सप्तर्षिपक्षोपदेशेनैव भृग्वङ्गिरसोः पक्षोपदेशस्य अन्यथा-
सिद्धत्वाच्च मेदेन नोच्यन्त इति । गोप्र. ८

त्रैयः पक्षा भृगूणां पञ्चार्पेया वत्सा विदा
आर्ष्टिपेणाः ॥

यथा चैते पञ्चार्पेयास्तथा चैतान् स्वस्थाने वक्ष्यामः ।
गोप्र. ८

चैत्वार एवाङ्गिरसः कौमण्डा दीर्घतमा रौक्षा-
यणा गर्गाश्च ॥

यथा चैते त्रि(१)पञ्चार्पेयास्तथा स्वस्थाने वक्ष्यामः ।
एतत्सर्वे स्वाभिप्रायेण दृष्टव्यं, सूत्रान्तरेषु अन्यथाऽपि
दर्शनात् । गोप्र. ९

गौर्गाणां त्र्यार्पेयो विकल्पः ॥

यथा चैवं तथा वक्ष्यामः । गोप्र. ९

* विश्वामित्रपक्षे पूरणा त्र्यार्पेयाः ॥

शुनकवसिष्ठा एकार्पेयाः ॥

यथा चैवं तथा वक्ष्यामः । गोप्र. ९

अंतोऽन्ये त्रिप्रवरा भवन्ति ॥

परिगणितेष्वो वत्सादिभ्यो वसिष्ठान्तेभ्यो वेऽन्ये वीत-
हृष्यादयोऽगस्त्यान्ताः तिसृभिः कोटिसख्याभिः संख्याता
उत्तरनास्माभिर्वक्ष्यन्ते, ते सर्वे त्रिप्रवरा भवन्ति । (अय-
मपि स्वाभिप्राय एव, सूत्रान्तरेष्वन्यथाऽपि दर्शनात् । ?)
निभिर्वरणं त्रिप्रवरं, स वेपा ते त्रिप्रवराः, त्र्यार्पेयप्रवराः
भवन्तीत्यर्थः । स्वाभिप्रायोऽयं, एतेषामपि सूत्रान्तरेषु

(१) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ८.

(२) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ९.

(३) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ९.

(४) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ९.

(५) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ९.

एकाप्येयद्वाप्येयध्याप्येयपञ्चाप्येयाणां दर्शनात् । यथा चैत-
दुभयं तथा वक्ष्यामः । गोप्र. ९

समानप्रवरबहुत्वे एव भृग्वङ्गिरसामविवाहः

एतेषु भृग्वङ्गिरसो भिन्नविवाहं कुर्वन्ते न

चेत्समानापेया बहवः स्युरिति मतं बोधायनस्येति ॥

अस्य सूत्रस्य द्विविधं व्याख्यानम् । एकं तावदुच्यते

— एतेषु परिगणितेषु गोत्रेषु भृगवः अङ्गिरसश्च जमदग्नि-

गौतमभरद्वाजस्यतिरिक्ता भृगुत्वेनाङ्गिरस्त्वेन चाभिन्ना

अपि सन्तो भिन्नविवाहं कुर्वन्ते । भिन्नवद्विवाहो भिन्न-

विवाहः, भिन्नश्चासौ विवाहश्चेति (वा) भिन्नविवाहः ।

यथाऽगस्त्याष्टमसप्तर्षिपक्षीयाः परस्परभिन्नगोत्रीयाः स्वं

स्वं पक्षं विहाय पश्चान्तरीयैः भिन्नगोत्रैः सह विवाहं

कुर्वन्ते, तथा भृग्वङ्गिरसो जमदग्निगौतमभरद्वाजस्यतिरिक्ता

वीतहृद्यस्यनकमित्रयुवयैर्न्यहरितकुत्सकण्वरधीतरमुद्गलविष्णु-

बृद्धादयो भृगुत्वेनाङ्गिरस्त्वेन चाभिन्ना अपि स्वं स्वं गणं

विहाय गणान्तरीयैः सह विवाहं कुर्वन्ते इत्यर्थः ।

अपरा व्याख्या— 'अभिन्नविवाहं कुर्वन्ते' इति

सूत्रच्छेदः । अस्त्रायमर्थः— भृगवो भृगुत्वेनाभिन्ना अपि

स्वं स्वं गणं विहाय गणान्तरीयैर्भृगुभिरेवाभिन्नविवाहं

कुर्वन्ते । अभिन्नानां विवाहोऽभिन्नविवाहः । एवम-

ङ्गिरसोऽपि । तत्र भृग्वङ्गिरसोः सप्तर्षिब्राह्मत्वेन तत्पक्षी-

याणां गोत्रामावेन गोत्रसमानत्वामावात् मिथो विवाहे

नास्ति दोषः, असमानप्रवरत्वात्, असमानगोत्रत्वाच्च ।

एवं सप्तर्ष्यपत्यबाह्यानां भृग्वङ्गिरसां परस्परविवाह

उक्तः । अत्रैव विशेषमाह— 'न चेत् समानापेया

बहवः स्युः' इति । पञ्चाप्येयाणामृषियसमानत्वं

समानर्षिवहुत्वं, यथा आर्षिपिणानां विदानां च । व्याप्ये-

याणामृषिद्वयसमानत्वं समानर्षिवहुत्वं, यथा हरित-

कुत्सानाम् । तदुभयं येषां भृग्वङ्गिरसां नास्ति ते परस्परं

विवाहं कुर्वन्त इत्यर्थः । बोधायनप्रहणमालम्बनः पूजार्थं,

यथा जैमिनीये सूत्रे 'जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्र-

प्रतिषेधः स्यात्' (जैसू. १.२।१।७) इत्यत्र जैमिनिप्रहणं,

सदत् । इतिकरणमप्यायसमामप्यर्थम् । गोप्र. ९—१०

होतुरध्वर्योश्च प्रवरनिर्देशक्रमो भिन्नः

अथातोऽत ऊर्ध्वानध्वर्युचृणीतेऽमुतोर्वाचो होते-
त्येप एवोभयोः सर्वत्रोद्देशः ॥

अथ प्रवरकर्तव्यतोपदेशानन्तरं अतो हेतोः, यतो

विज्ञाते क्रमविशेषे होतुरध्वर्योश्च वरणमग्निप्रार्थनं बहूनां

मन्त्रदशां वरणं कर्तुं शक्यते, नाविज्ञाते, अतः क्रम-

विशेष उच्यते— अत ऊर्ध्वानित्यादिना । अयमर्थः—

अतो यजमानादूर्ध्वान् मन्त्रदृग्भिरव्यवहितान् (आ)

मूलभूतादपेः क्रमेण संकीर्त्य तद्वत्तद्वदिति सादृश्यसंबन्धे-

नाऽऽहवनीयं प्रवृणीते प्रार्थयते, यथा वत्सानां जमदग्नि-

वदूर्ध्ववदप्रवानवच्चव्यवनवद्भृगुवदिति । अमुतोऽर्वाचो

होता — अमुतो मूलभूतादपेः रारभ्यार्वाग्भूतान् मन्त्रदशः

अव्ययप्रवरक्रमविपर्ययक्रमेण तदपत्यसंबन्धेन प्रार्थयते

तमेवाग्निं, यथा भार्गवव्याचनप्रवानौर्वं नामदन्त्येति ।

एवमुभाम्यां प्रार्थितोऽग्निर्यजमानयोग्यतां ज्ञात्वा तदीयं

हविः देवेभ्यो दास्यति । यथा कर्माङ्गभूतानामृषिवां

वरणं तद्व्यर्थनं, यजमानेन प्रार्थिताः सन्तः कर्माङ्गानि

करिष्यन्तीति, तथा होतुरध्वर्योश्च वरणमग्निप्रार्थनं,

ताभ्यां प्रार्थितोऽग्निर्देवेभ्यो हव्यं वहतीति । एष एव

प्रवरक्रमविशेषो होतुरध्वर्योश्चाध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं सर्व-

त्रोपदेष्टव्यः । गोप्र. १०

अविवाहकारणं समानप्रवरत्वम्

द्व्याप्येयसंनिपातेऽविवाहस्यप्येयाणाम् । त्र्याप्येय-
संनिपातेऽविवाहः पञ्चाप्येयाणाम् ॥

॥ असमानप्रवरैर्विवाहः ॥

* सूत्रमिदं मज्जर्गमभ्याख्यातत्वात् सर्वैर्निवन्धकारैरस्योद्धार-
ेऽपि बोधायनीयत्वस्य केनाप्यनुक्तत्वाच्च प्रशिक्ष भवेदिति
संभावयामः ।

(१) बौध्मीप्र. ; गोप्र. १० ; संप्र. ६००, ६०२ तोऽ-
र्वाचो (तोऽर्वाचो) .

(२) बौध्मीप्र. ; स्मृच. ६८ ; सभा. १३७ ; गोप्र. ११ ;
संप्र. ६०५, ६१० ; मुक्ता. १२९ ; सिन्धु. १०३४ ; आन.
१६९ .

(३) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ११. घृतसदृशमेव गौतमधर्मसूत्रे
४१२ सूत्रं वर्तते ।

(१) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ९ ; संप्र. ६०५ (एतेषु०) (इति
मतं बोधायनस्येति०) .

‘भृग्वङ्गिरसो भिन्नविवाहं कुर्यते न चेत्समानार्पेया बहवः स्युः’ इति उक्तमधस्तात् । अनेन सूत्रेण भृग्वङ्गिरसामविवाहकारणभूतं समानवर्णापर्वतमाह । व्यापेयाणां भृगूणां द्वारपेयसंनिपातादविवाहः, समानपर्विवाहुव्यात् । अङ्गिरसामपि हरितानां कुत्सानां च व्यापेयाणां द्वारपेयसंनिपातादविवाहः । संनिपातः समत्वम् । तथा पञ्चापेयाणां भृगूणामाष्टिपिणानां वत्सानां त्रिदानां च व्यापेयसंनिपातादविवाहः । गोप्र. ११

अविवाहकारणं सगोत्रत्वम्

एक एव ऋषिर्वायत्प्रवरेष्वनुवर्तते ।

सावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणात् इति ॥

गोत्रलक्षणमुपरिग्राहयति— ‘विश्वामित्रो जमदग्निभरद्वाजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तर्षयः ॥ सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्युच्यते ॥’ इति । यत्तु पाणिनीयं गोत्रलक्षणं ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्’ इति, तस्य अपत्यमात्रविषयत्वेन सामान्यत्वात् बोधायनीये गोत्रलक्षणे अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यविषये पर्ययलानं, अन्यथा चण्डालादेरपत्यमपि पौत्रप्रभृति गोत्रं प्रसज्यत इत्यतिव्याप्तिप्रसङ्गात्, इत्यस्य बोधायनीयस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे भविष्यति ।

(१) बौध्रीयः ; उ. २।१।१६ मन्यत्र भृग्वङ्गिरसां (मन्यद्भृग्वङ्गिरसो), स्मृत्य. ६८ अन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणात् (ऋते भृग्वङ्गिरसगणात्); प्रपा ३०९ ; मपा १३७ स्मृत्यत् ; गोप्र. ११ ; गभा ९७ स्मृत्यत् ; संप्र. ५९३ प्रथमपादत्रयम्, ५९६ प्रतीकमात्रम्, ५९७ प्रथमपादत्रयम्, ६०७ प्रतीकमानम्, ६०९ प्रथमपादत्रयम् ; चम १०० ; मुक्ता १२६ मन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणात् (मन्यत्राङ्गिरसो भृगोः), संम. ५४, मिन्धु. १०३३, प्रद. १०७ भृग्वङ्गिरसां गणात् (भृग्वङ्गिरसगणात्), विपा. ७०० अन्यत्र... गणात् (भृगुमङ्गिरस विना) प्रवरसूत्रकारः ; ज्योति. १३२ याज्ञवल्क्य (वैश्व प्र) उत्तरार्धे स्मृत्यत् (=) ; १३३ सूत्रकारः ; संकी. १८० ; आन. १६९ स्मृत्यत्, बाल. १।५३ पृ. १८५ अन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणात् (विना भृग्वङ्गिरसगणात्) ; संग. १७७ याज्ञवल्क्य (वैश्व प्र) उत्तरार्धे विधानत्, प्रवरसूत्रकारः ; कृष्. १०२९ प्रवरत्, चतुर्थः पादः ; संर. ४१५.

गोत्रस्वरूपसिद्धवन्कारेण समानगोत्रलक्षणोपदेशपरिमिदं सूत्रम् । अस्यायमर्थः— एक एवागस्त्याष्टमसप्तर्षीगोत्राणां अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यात्मना वितृप्तिः कोटिसंख्याभिः संख्यातानां यश्चमाणानां प्रवरेष्वेकद्विनिपञ्चापेयेषु त्रिषमाणतया सत्तया चानुवर्तते, तावतां गोत्राणां समानगोत्रत्वमुक्तं विज्ञेयम् । एतदुक्तं भवति— अगस्त्याष्टमानां सप्तर्षीगामन्यत्वमनृषिमिकं वा सद्द्वितीयं वा सतृतीयं वा सपञ्चमं वा ये प्रवृष्यन्ते, ते सर्वे समानगोत्रा इति । तनायं विशेषः— ‘अन्यत्र भृग्वङ्गिरसा गणात्’ इति । अयमर्थः— जमदग्निव्यतिरिक्तानां भृगूणां गणात् गौतमभरद्वाजव्यतिरिक्तानां अङ्गिरसां गणाच्चान्यत्र । गणादित्येकवचनं जात्यपेक्षं, गणेभ्योऽन्यत्र । अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यानां गणेभ्यैवैकवचनमुच्यते समानगोत्रत्वमुक्तं विज्ञेयम् । जमदग्निगौतमभरद्वाजव्यतिरिक्तानां तु भृग्वङ्गिरसामगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्याद्वात्वेन गोत्रत्वासंभवात् गोत्रसिद्धवन्कारपूर्वकं समानगोत्रत्वं नास्तीति भवति ‘अन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणात्’ इति पर्युदासः कृतः ।

ननु अस्यां प्राप्ते कथं पर्युदासः ? प्राप्यपेक्षणात्तस्य । संत्यमेवम्, अन्यत्रापि भ्रान्तिनिमित्ता अन्यत्र प्राप्तिः । कथम् ? अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यभूतान् वत्सादीन् गोत्रशब्दं प्रयुज्जानान् दृष्ट्वा तत्परमासन्नविवेकाग्रहात् मित्रयुवशुनकहरितरथीतरमुद्रालययोऽपि सप्तर्षिब्रह्मा गोत्रशब्दं प्रयुञ्जते— मित्रयुवगोत्रोऽहमित्येवम् । इयं भ्रान्तिनिमित्ता प्राप्तिमपेक्ष्य पर्युदासः कृतः ‘अन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणात्’ इति ।

अथवा पर्युदासस्य प्राप्त्यपेक्षैव नास्ति, एकवाक्यत्वात् । यथा ‘यज्ञेषु धेयज्ञामहं करोति, नानूयाजेषु धेयज्ञामहं करोति’ इत्येकवाक्यत्वात् पर्युदास इत्युक्तम् ‘अपि तु वाक्ययोपवादादितरपर्युदासः स्यात् प्रतिपेधे विकल्पः स्यात्’ इति बाधलक्षणे, तद्वत् ।

जमदग्निगौतमभरद्वाजानां भयाणां भृग्वङ्गिरसामपि सप्तमिगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्तर्भावादेव गोत्रव्यसिद्धेः समानगोत्रत्वं युक्तमेवेति न तत्रार्थं पर्युदासः । इममेव च पर्युदासामिप्रायं उपरिग्राह्यं बोधायनः स्वधमेव दर्शयिष्यति— ‘वत्सा विदा आर्षिपिणा इत्येतेषामविवाहः’,

‘गौतमानां सर्वेषामविवाहः’, ‘भद्राजानां सर्वेषामविवाहः’ इति त्रिभिरेभिः सूत्रैः । ये तु सतर्पणपत्यब्राह्मणा वीतहृन्मनुनकत्राध्यैवैव्यहरितकुत्सकण्वरथीतरमुद्रल-विष्णुब्रह्मणाः तद्विषयमिदं सूत्रत्रयमधस्तादुक्तम्—‘भृग्वङ्गिरो मन्त्रविवाहं कुर्वन्ते न चेत्समानार्पेया बहवः स्युः’ इति, ‘द्वाप्येयसंनिपातेऽविवाहस्याप्येयाणाम्’, ‘द्वाप्येयसंनिपातेऽविवाहः पञ्चार्पेयाणाम्’ इति । इतिकरणमन्यायसमाप्तिद्योतनार्थम् ।

गोप्र. ११-१२

११. पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
भृग्वङ्गिरो गणेष्वेव शेषेष्वेकोऽपि धारयेत् ॥

सगोत्रागमने प्रायश्चित्तम्, सगोत्राया भगिनीवद्रक्षणम्,
सगोत्राया गर्भोऽदुष्टः कश्यपसगोत्रः,

सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । व्रते परिनिष्ठिते
ब्राह्मणीं न त्यजेत् मातृवद्भगिनीवत् । गर्भो न

* श्लोकोऽयं मञ्जरीमदर्शनात्, मौनस्कृतशेषात्, कनिषथैविश्वन्धकारैः संभ्रंशकरीयत्वेनोद्भूतत्वाच्च बौधायनीयो न स्यादिति प्रतिभाति । डॉ. कॅल्डव्गमहोदयसंपादिते महाप्रवचनध्याये इतिकारान्तरस्यास्य सत्त्वं तु ‘एक एव कनिषथवत्’ इति पूर्वश्लोकान्तेऽपि मञ्जरीव्याख्यायत्याध्यायसमाप्तिद्योतनकर्येति कारस्य सत्त्वत्संदिग्धप्रामाण्यम् ।

(१) बौधायनः ; स्मृच. ६८ संभ्रंशकारः ; सपा. १३७ द्वयोः (द्वये) संभ्रंशकारः ; गमा. १७ ; प्र. १८ धेव (धेवं) ; संप्र. ५९१ प्रवत्, प्रवत्निर्गमकारः स्मरन्ति : ५९४ प्रवत् (=) : ६०६ प्रवत्, संघे : ६२० प्रथमं पादत्रयम् (=) ; चाम. १८ प्रवत् ; संम. ५६ प्रवत् ; सिन्धु. १०३४ पञ्चानां (पञ्चार्पे) माषवीये स्मृत्यन्तरे ; प्र. १०८ प्रवत्, माषवीये स्मृत्यन्तरे ; ज्योति. १३२ प्रवत्, प्रवत्प्रत्ययान्तः ; संको. १८० प्रवत्, पादत्रयम्, सृष्टिः : १८३ प्रवत् (=) ; बाल. १५२ (पृ. १७९) हस्त्रिषु (हास्त्रिषु) धेव (धेवं) धारयेत् (धारयेत्) (=) ; संग. १७७ प्रवत्, स्मृत्यन्तरे ; संघ. १४३ प्रवत् ; संर. ४१८ प्रवत् (=) ; कृष्. १०३५ (=) निर्दिष्टमात्रम्. प्रा. कॅल्डव्गमहोदयेन मुद्रिते बौधायनशतसूत्रप्रवचनध्याये अथ श्लोकः पठितः । गोत्रप्रवत्प्रत्ययान्तं समुद्रान्तर्बौधायनीयप्रवचनध्याये तु नार्य श्लोकः समुपलब्धे ।

(२) बौधायनः । निराहं तदध्यायिः (विनाहृतध्यायं) ; उ. २।१।१६ गोत्र (उग्रदिशेत्) दुप्यति (दुप्यतीति) कश्यप (कश्यपः)

दुप्यति । कश्यप इति विज्ञायते । अथ संनिपाते विवाहं तदध्यायैर्वर्जयेत् । बौधायनस्य तत्प्रमाणं हि कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति च विज्ञायते ॥

समानगोत्रामित्यत्र समानप्रवरां चेति द्रष्टव्यं, उभयोः प्रतिषेधाविशेषात् । चान्द्रायणमित्यत्रापि प्रतिगमनं चान्द्रायणमिति द्रष्टव्यं, पुष्कलनिमित्तसद्भावात् । ‘ब्राह्मणीं न त्यजेत्’ इत्यनेन दोषदुष्टतया प्रातत्यागप्रतिषेधः । ‘मातृवद्भगिनीवत्’ इत्यत्रापि सहशयनमैधुनादिभावे च मातृभगिनीगमनतुल्यदोषप्राप्यश्चादिभाक्त्वं विवक्षितम् । ‘गर्भो न दुप्यति’ इत्यत्र अनुद्विपूर्वकृतगर्भो विवक्षितः, बुद्धिपूर्वगमनजनितस्य गर्भस्य चाण्डालव्यस्मृतेः—‘आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः । सगोत्रोऽसुतश्चैव चाण्डालाश्च यश्च ईरिताः ॥’ इति । कश्यप इति विज्ञायते इति । अस्यायमर्थः— स गर्भः सगोत्रायामुत्पन्नोऽपि तदन्यगोत्रेऽपि (?) गोत्रतः कश्यपो भवतीति विज्ञायते ध्रूयते शास्त्रान्तरे । ततः श्रुतिप्रामाण्यात् अन्यगोनस्यापत्यमन्यगोत्रं भवतीत्यवगतव्यमित्यभिप्रायः । ‘संनिपाते विवाहं तदध्यायैर्वर्जयेत्, बौधायनस्य तत्प्रमाणं हि कर्तव्यं, मानव्यो हि प्रजा इति विज्ञायते’ इत्यनेन सूत्रेण समानगोत्रागमिव समानप्रवरणामपि अविवाहानामुक्तत्वात् अयत्कन्यत्वाद्भक्तव्यस्या (व्योऽस्या) यमर्थः— वत्स । यज्ञवाहान्तानां एकोनपञ्चाशदध्यायसूत्रेषु प्रत्यध्यायं (?) उक्तेषु गोत्रगणेषु प्रवरेषु सन्तु यावतां गोत्रगणानामेकस्मिन्नध्याये संनिपातः सहपाठः तावतां गोत्राणामन्यतमगोत्रविशेषः पुरुषः तदध्यायैर्विवाहं तदध्यायपठितैः सह विवाहं वर्जयेत्, समानप्रवत्त्वादित्यर्थः । बौधायनस्य मतमिति चेदं पूर्वोक्तमतमिहापि सारयति । यदुक्तं पूर्वम्—

विवाहं तदध्यायैः (अविवाहः तदध्यायं) हि कर्तव्यम् (कर्तव्यम्) इति च (इति) ; गोप्र. १७ चरेत् (कुर्वात्) इति च (इति) ; बौध. २।२।१८ सगोत्रां.....चरेत् (संनिपां सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणं कुर्वात्) (अथ संनिपाते.....विनापत्ये०) ; कृष्. १०६० (मन्त्रपरिनिष्ठिते ब्राह्मणीं त्यजेत्मातृवद्भगिनीवत्) एणावदेव : १०६१ (गर्भं न कश्यपः, भोगे (?) न दुप्यति कश्यप इति विज्ञायते ।) एणावदेव.

‘भृग्वङ्गिरसो भिन्नविवाहं कुर्वते न चेत् समानार्थेण चहवः स्युरिति मतं बोधायनस्य’ इति, तदिहापि सारयति । सप्तर्ष्यपत्यानां केवलभृग्वङ्गिरसमेव समानप्ररतया विवाहप्रतिषेधः, न सप्तर्ष्यपत्यानां, तेषां समानगोत्रत्वादेव अविवाहसिद्धेः प्रतिषेधानर्थक्यप्रसङ्गादिति । बोधायनग्रहणमुक्तप्रयोजनम् । यत्न बोधायनमतं तत् मानुषीभिः सर्वाभिः प्रजाभिः प्रमाणमेव कर्तव्यम् । कुत इति चेत्— मनुस्यत्वाद्बोधायनस्य । मनुमतं च मानचीभिः प्रजाभिरनुष्ठेयम् । कुत इत्यत्र हेतुमाह— मानस्यो हि प्रजा इति च विज्ञायते इति । एवं विज्ञायते भूयते तैत्तिरीयश्रुतौ अग्निप्रकरणे— ‘शिवो भव प्रजाम्य इत्याह प्रजाम्य एवैनं शमयति मानुषीम्यस्त्वमङ्गिर इत्याह मानस्यो हि प्रजा मा यावापृथिवी अभि शशुचो माऽन्तरिक्षं मा वनस्पतीमित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः शमयति’ (तैसं. ५.१।५.१६) इति ।

गोत्र. ९७—९८

गोत्रसंख्या प्रवरसंख्या च

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

‘गोत्राणां तु सहस्राणि’ इत्यनेन गोत्रसंख्यामाह तेषामतिदुर्ज्ञेयता तारकाणां भूपासूनामिव दर्शयितुम् । कीदृशी पुनरियं संख्या ? उच्यते— ‘सहस्राणि’ इत्यत्र बहुवचनत्वात् व्युत्तराणि सहस्राणि प्रतीमः । तत्र सहस्रं दशगुणितं अयुतं, अयुतं दशगुणितं नियुतं, नियुतं दशगुणितं प्रयुतं, प्रयुतं दशगुणितं अर्बुदमित्युच्यते । तत्र सहस्रप्रयुतार्बुदेषु त्रिंशत् त्रिगुणितेषु कृतेषु गोत्राणां तिस्रः कोटिसंख्याः संपद्यन्ते, यदि तु बहुवचनानि त्रीणि त्रिसंख्यायामेव पर्यवसितानि । यदा पुनरत्रिकाण्यपि गोत्राणि विपरीकुर्वन्ति तदा कियन्त्यः कोटिसंख्या

(१) बौध्दप्र., उ. २।१।१६, पमा. ४०६ तु (च) देवैषां (देतेषां), गोत्र ६, ९७; संप्र. ५९२ पू. : ६१५ ; चम. १०० पमावद; संम. ५५ पमावत्, सिन्धु. १०३५—३६ ; संकौ. १७९ तु (च) पू. ; प्रका. ३४८, संर. ४१६; संदी. ७ (भागः २) .

गोत्राणामिति न विद्मः । तत्र कथमेतावता गोत्राणां परस्परं विवेकः शक्योऽवगन्तुमित्यभिप्रायः ।

अनाह— ‘श्लोकोक्तसर्वगोत्राणां षोडशसंख्यात्रयं श्रुतम् । पठितानां त्वसपूर्णे सहस्रत्रयमञ्जसा ॥ ऊनपञ्चाशदेवेति प्रवरश्चावधारिताः । अधिकाश्चापि पठ्यन्ते केचित्कत्यायनादिभिः ॥ व्यामोहयन्ति नः सर्वे गुरवः शरणं गतान् । आचार्यवचनं सिद्धं प्रमाणं वेदकाक्यवत् ॥ तस्मात्तदर्थसिद्धयर्थं गोत्रसंख्या निरूपयताम् ॥’ अत्र ब्रूमः— इह सर्वे प्रवराचार्याः सर्वेषु गोत्राणेषु गोत्रगणाननुक्रम्य इतिशब्दमन्ते प्रयुञ्जते ‘ इत्येते वन्साः ’ ‘ इत्येते आर्ष्टिपेणाः ’ ‘ इत्येतेपामविवाहः ’ इति च । तत्र इतिशब्दस्य इत्थंशब्दपर्यायत्वात् अधिकशब्दाच्चापमर्थो गम्यते— ‘ एवमादयो वरसाः ’, ‘ एवमादयः आर्ष्टिपेणाः ’, ‘ एवमादीनामविवाहः ’ इति, अन्यथा इतिशब्दानर्थक्यात् । भरद्वाजगणे कनिचिद्गोत्रमेदानुक्रम्य ‘ ये चान्ये सप्तमस्तम्भशब्दाः ’ इति ब्रुवन् बोधायनः अनुक्ता नपि गोत्रमेदान् दर्शयन् आत्मीयश्लोकोक्ता गोत्रसंख्यां पूरयति । तथा आपस्तम्बोऽपि तस्मिन्नेव भरद्वाजगणे कनिचिद्गोत्राण्यनुक्रम्य प्रवरं च तेषामुक्त्वा ‘ सर्वेषां स्तम्भशब्दानामेव प्रवरः ’ इति ब्रुवन् तानेव संख्यां पूरयति । तथा काल्याणोऽपि कतिचिद्गोत्राण्यनुक्रम्य ‘ ये चान्ये तच्छब्दाः ’ इति ब्रुवन् अकथितान्यपि गोत्राणि (अपि ?) दर्शयति । तस्मात् पूर्वेष्वेव गोत्रगणेषु श्लोकोक्तगोत्राण्यपि कोटित्रयसंख्यानेन (ख्यातान्य) न्तर्भूतानि पश्यन् तेषां दुर्ज्ञेयताविवक्षया ‘ गोत्राणां तु सहस्राणि ’ इति गोत्रसंख्यामुपदिष्टवानाचार्यः । ऊनपञ्चाशदेवेति स्वपाठाभिप्रायेण व्याख्येयम् । ऋषिदर्शनादित्युभयत्रापि हेतुः । पूर्वत्रानुक्तानामेतावत्संख्याकाना ऋषीणां मन्त्रार्थवादेतिहासपुष्पादिषु दर्शनादिति पूर्वत्र । एतावन्त एव प्रवर इति पूर्वाचार्यदर्शनात् इत्युच्यते । तस्मात् साधूक्तम्— ‘ गोत्राणां तु सहस्राणि ’ इति । अत्र श्लोकाः— ‘पुत्ररूपिपवः श्लोकं गोत्रकोटिनयं बुधाः । तत्र तत्र प्रतिगणमितिशब्दं प्रयुञ्जते ॥ एवमादीनि गोत्राणीत्येवमर्थनिह स्थितम् । ग्राहयन्नितिशब्दोऽयमर्थवानेव नान्यथा ॥ इति शाल्वाऽधिकशतमितिशब्दं

प्रयुञ्जते । ऊनपद्मादादेवेति स्वोक्तप्रवरसंख्यया ॥ तस्मात्
साधुक्तमेवैतस्मून्कारैरिति स्थितम् ॥ ’

गोप्र. ९८-१००

गोत्रलक्षणम्

‘विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥

‘तेषां सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्र-
मित्युच्यते ॥

‘विश्वामित्रो जमदग्निः’ इत्यादिना गोत्रलक्षणमाह ।
न हि अविज्ञाते गोत्रस्वरूपे समानगोत्रतासिद्धिः । यद-
पत्यमित्यत्र अपत्यग्रहणमपत्यसामान्याभिप्रायम् । एतदुक्तं
भवति-अगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां मध्ये यस्य यस्य सप्तर्षेरपत्या-
पत्यसंततिपरम्पराशाखोपशाखाप्रभवं यद्यदपत्यं ऋषियत्वं
प्राप्तं तत्तस्य गोत्रमित्युच्यते इति । यथा विश्वामित्र-
गोत्राणि देवरातादीनि क्तान्तान्यपत्यानि, जमदग्निगोत्राणि
मार्कण्डेयादीन्य(दीनाम ?)पत्यानि, भरद्वाजस्य क्षत्र्या-
यणादीन्यपत्यानि द्रष्टव्यानि ।

अपरे तु विपरीतं गोत्रलक्षणमाहुः- ‘अगस्त्या-
ष्टमानां यदपत्यं तत् गोत्रमित्युच्यते’ इति । यथा --
देवरातादीनां गोत्रं विश्वामित्रः । मार्कण्डेयादीनां जमद-
न्यादीनि गोत्राणीति । एतदुक्तं भवति-अगस्त्याष्टमसप्त-

(१) बौध्मीय. ; प्रपा. ३०९ ; गोप्र. ११ सप्त ऋषयः
(सप्तर्षयः) : ९७ ; सिन्धु. १०२९ ; प्रद. १०६ सप्त ऋषयः
(सप्तर्षयः), विपा. ७०१ ; संकौ. १७९ ; ज्योति. १२३
प्रदवत् ; प्रका. ३४८ ; संग. १७७ ; संर. ४१५.

(२) बौध्मीय. ; प्रपा. ३०९ (सप्तर्षीणां अगस्त्याष्टमानां
यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते ।) ; गोप्र. ११ तेषां सप्तर्षीणां
(सप्तानामृषीणां) : ९७ तेषां सप्तर्षीणां (सप्तानां सप्तर्षीणां) ;
संग्र. ५९१ अनुवादरूपेण ; जम. ९९ (तेषां०) मित्युच्यते
(मिति) ; संम. ५४ (एतेषामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्र-
मित्याचक्षते ।) ; प्रद. १०६ (सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यद-
पत्यं तद्गोत्रम्), विपा. ७१५ (एषामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं
तद्गोत्रमित्युच्यते) (=) ; संकौ. १७९ (सप्तानामृषीणामगस्त्याष्ट-
मानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते ।) ; प्रका. ३४८ सप्तौवत् ;
संग्र. १७७ संज्ञौवत् ; संर. ४१५ संज्ञौवत् ; संदी. ५
(भाषा. २) अनुवादरूपेण.

र्षीणामष्टौ ऋषयः अष्टौ गोत्राणि सर्वेषामन्येषामिति ।
महाजनव्यवहारश्चैतदेव गोत्रलक्षणं सूचयति ‘विश्वामि-
त्रगोत्रा वयं, अत्रिगोत्रा वयं, भरद्वाजगोत्रा वयम्’
इत्येवमादिः । पूर्वव्याख्याने च ‘विश्वामित्रगोत्राणि
वयं, वसिष्ठगोत्राणि वयम्’ इत्येव व्यवहारः स्यात् ।
श्रुतिलिङ्गमप्येवमेव दृश्यते - गौतमः सत्यकामं पृच्छति
‘किंगोत्रोऽसि सौम्य’ इति, उत्तरमपि ‘नाहमेतद्वेद
तात यद्गोत्रोऽहमस्मि’ इति । पूर्वव्याख्याने तु ‘कस्य
गोत्रं त्वमसि’ इति प्रश्नः स्यात्, उत्तरमपि ‘नाह-
मेतद्वेद तात यस्य गोत्रमहमस्मि’ इति स्यात् ।
तस्मादिदमेव गोत्रलक्षणं शोभनम् । तथा अभियुक्तव्यव-
हारोऽपि दृश्यते - ‘गोत्रं च तेजसां भानुः सिन्धुवत्
सकलानां लक्षणांम्’ इति ।

अत्र द्रूमः-‘बोधायनमतानभिज्ञस्येदं चोद्यम् । कयम् ?
‘गोत्राणां तु सहस्राणि’ इत्यधस्तने श्लोके गोत्राणि
कोटिप्रयसंख्यायुक्तान्युक्त्वा, कानि तानि गोत्राणि
इत्यपेक्षायाम् ‘विश्वामित्रो जमदग्निः’ इत्यादिना
विश्वामित्रादीन्यागस्त्यान्त्याष्टौ गोत्राणीत्युक्ते पूर्वापर-
विरोधादसंगतं स्यात् । असदीये पुनः पक्षे नास्ति
कश्चिदोपः । लोकव्यवहारः श्रुतिलिङ्गं चोभयमपि गोत्र-
शब्दस्योभयपल्लित्वात् अचिरुदं पुत्रशब्दवत् । यथा च
वसिष्ठस्य पुत्रः कुण्डिनः, तथा वसिष्ठस्य गोत्रः कुण्डिन
इति ।

यदेतत्पाणिनीयं गोत्रलक्षणम् ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति
गोत्रम्’ इति, तदपि अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यविषयमेवेति
द्रष्टव्यम् । तस्य सामान्यत्वात् बोधायनीयगोत्रलक्षणस्य
विशेषत्वात् सामान्यविशेषयोश्च गोवर्तीवर्दन्यायेन एक-
गोत्रोपसंहारो न्याय्यः । इतरथा चाण्डालाद्यपत्यमपि
गोत्रं प्रसज्यत इत्यतिव्याप्तिदोषः स्यात् । उपसंहारे च न
दोषः । तस्मात् बोधायनीयमेव गोत्रलक्षणम् ‘अगस्त्या-
ष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रम्’ इति ।

अत्रार्पादं चिन्त्यम्- किमिदं गोत्रलक्षणं अगस्त्याष्टम-
सप्तर्ष्यपत्यानामपिपयम् ? उत स्वित् ऋषिविषयमेव
ब्राह्मं, अगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां यदपत्यमपिपत्वं प्राप्तं तद्गोत्र-
मिति । तत्रापत्यमानविषयत्वे सति तदपत्यसंततिजातान्तं

ऋषीणाममृषीणां च भूतभविष्यद्वर्तमानानां च संख्या-
तीतत्वात् 'गोत्राणां तु सहस्राणि' इति श्लोकोक्त-
गोत्रसंख्या साध्येत, महाजनभ्यवहारश्च । न हि
देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तस्य गोत्रं यश्चदत्तस्यापत्यं यश्च-
दत्तस्य गोत्रमित्यादि व्यवहरन्ति । नापि यश्चदत्तस्य
पुत्री यश्चदत्तस्य पुत्रं मित्रगोत्रं मन्वा विवाहयन्ति । सप्तर्ष्य-
पत्यमाने गोत्रे सति तथा व्यवहरेयुः, तथा विवाहयेयुः ।
तस्मादगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यप्रातमहासमुद्रान्तर्गतानामृषीणा-
मेव मन्त्रदशामन्त्रदशश्च गोत्रवचन लक्षयितव्यमिति
द्रष्टव्यं, अस्याप्यतिव्याप्योरभावात्, लोकव्यवहारानु-
शुभ्याच्च । तथाहि लोकव्यवहारः—मार्कण्डेयगोत्रा वयं,
याज्ञवल्क्यगोत्रा वयं, शालङ्कयनगोत्रा वयं, आपस्तम्बगोत्रा
वयं, आश्वलायनगोत्रा वयं इत्यादि । याज्ञवल्क्यो येषां
गोत्रं मूलकरणं ते याज्ञवल्क्यगोत्रा इति बहुव्रीहिसत्त्वात्
पुंलिङ्गेन निर्देशश्च 'सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाण-
गारिः' 'अपि नानागोत्राः स्युरिति शौनकः' इत्याद्या
उ(अनु?)पत्रा एव भवेत्युरिति साधूक्तमगस्त्याष्टमाना
सप्तानां सप्तर्षीणा यदपत्यं तद्गोत्रमिति । अत्राहुः—कस्ये-
यमृषिसंज्ञा ? किं तदपित्वं नाम ? इति वक्ष्यमिति ।
अत्र ब्रूमः—गर्भाधानादिभिश्चत्वारिंशता सस्कारैः संस्कृता-
नामष्टमिवात्सर्गुणैश्चालङ्कृतानामगस्त्याष्टमापत्यानां मध्ये
यस्तपसि सातत्वेन कियमाणे जगत्प्रसिद्धः स ऋषिरित्यु-
च्यते । तथाहि वाचिनामगिरहस्ये श्रुतिः—'असद्वा
इदमप्र आसीत् । तदाहुः किं तदसदासीदिति । ऋषयो
चाव तैःस्रैःसदासीत् । तदाहुः के ते ऋषय इति ।
प्राणा वा ऋषयः । ते यत्पुराऽस्मात्सर्वस्मादिदमिच्छन्तः
श्रमेण तपसाऽसिर्षन् । तस्मादृषयः' (शत्रा, ६।१।
१।१) इति । अत्र ऋषयः जगत्प्रसिद्धिं गतवन्त
इत्यर्थः । इत्थंलक्षणक्रानामृषीणा मध्ये ये महत्त्वेन जगति
प्रसिद्धाः ते महर्षय इत्युच्यन्ते, 'महर्षीणा भृगुरहम्'
इति दर्शनात् । इत्थंलक्षणक्रानामृषीणा मध्ये येषामनेक-
जन्मान्तरेषु वेदाभ्यासतदर्शनान्तर्धानुष्ठानसस्कारकिष्णी-
कृतचेतसा संप्रदायमन्तरेण सुतोत्थितानामिव जन्मान्त-
राम्यस्ता मन्वा ब्राह्मणानि च प्रतिभ्रान्ति ते मन्त्रदश
इत्युच्यन्ते । तथा च तैत्तिरीयाणां स्वाध्यायब्राह्मणे ब्रह्म-

यश्चविधेरर्षवाद्भ्रुतिः—'अज्ञानं ह वै पृथ्वीलापस्यमानान्
ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभनन् तदृषीणामृषित्वम्'
इति । ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षदित्यस्यार्थः—वेदो नित्यो-
ऽप्याविर्भूव इति । तेषामेव एकद्वित्रिपञ्चमष्ट्याक्रानां
प्रवरणं तदपत्यानामधस्तादवोचाम । इत्थंलक्षणक्राना मन्त्र-
दशा मध्ये येषामतीतानागतवर्तमानसमस्तवस्तुविक्रितिरिति
ते मुनय इत्युच्यन्ते, 'वाच्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याऽथ
मुनिर्भवेत्' इति श्रुतेः, 'मननामुनिः' इति निर्बंधनात्
'वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः' 'मुनीनामप्यहं व्यासः' इति
दर्शनात् इत्यल्मतिप्रसङ्गेन । तस्मात् अगस्त्याष्टमाना सप्त-
ऋषीणा पुत्रपौत्रप्रभृति यदपत्यमृषित्वं प्राप्तं मन्त्रदश
अमन्त्रदशा तत् तस्य गोत्रं मतम्, यथा जमदग्ने-
मार्कण्डेयादि, यथा विश्वामित्रस्य देवरातादि । एवमष्टा-
नामृषीणां यथायथं पुत्रपौत्राद्यपत्यमृषित्वं प्राप्तं तत्तस्य
गोत्रमिति द्रष्टव्यम् । गोत्रऋषीणां यदपत्यं पुत्रपौत्रादिक-
मृषित्वं प्राप्तं तत्स्यापि तदेव गोत्रम् । एतदुक्तं भवति
—अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यानामृषीणां गोत्रत्वमुभयथाऽभि-
मतं, गोत्रशब्दस्य संबन्धिवचनत्वात् पुत्रशब्दवत्, पित्रा-
दीनामृषीणा पुत्रादीनामृषीणां तदेव गोत्रमिति । एवं
च सति 'मार्कण्डेयगोत्रा वयं, विश्वामित्रगोत्रा वयम्'
इत्यादिलोकव्यवहारः, 'सर्वे समानगोत्रा इति गाणगारिः'
'अपि नानागोत्राः स्युरिति शौनकः' इत्याद्याः सूत्रकार-
व्यवहारः, 'किंगोत्रो नु सौम्य' इत्यादीनि श्रुतिलिङ्गानि
चोपपन्नानि भवन्ति पुत्रादीन् प्रति गोत्रत्वे, तथा पित्रा-
दीन् प्रति गोत्रत्वे 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इति
पाणिनीयसूत्रं, 'अगस्त्याष्टमाना यदपत्यं तद्गोत्रम्' इति
च बोधायनीय सूत्रमुपपन्नार्थं भवतीति स्थितमेतदगस्त्या
ष्टमानां सप्तर्षीणामपत्यमृषिसंसं पित्रादीना पुत्रादीना च
गोत्रमिति ।

भवन्ति चात्र श्लोकाः—'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्र-
मित्याह पाणिनिः । सप्तर्ष्यपत्यापत्यं तु गोत्रं बोधायनो-
ऽब्रवीत् ॥ पाणिनीयं तु सामान्यं विज्ञेये पर्यवस्यति ।
बोधायनीये, तदपि सामान्यमृषिसंज्ञकम् ? ॥ सप्तर्ष्य-
गस्त्यापत्यं यदपिसंसं तदुच्यते । गोत्रमित्येव पिण्डार्थो
गोत्रलक्षणबोद्धेयोः ॥ ऋषीणां प्रवरयुक्त्वा पूर्वं बोधायनः

पुनः । गोत्राणां त्वित्यतः श्लोकाद्गोत्राणां वरणं ब्रुवन् ॥ ऋषीणामेव गोत्रत्वं पूर्वोक्तस्वार्थमब्रवीत् । आपर्येववरणं चोक्त्वा गोत्राणां वरणं ब्रुवन् ॥ ऋषीणामेव गोत्रत्वं पूर्वोक्तमवदत्कुट्टम् । सतर्ष्यगस्त्यापत्यानां गोत्रत्वं द्विविधं मतम् ॥ पित्रादीनां च तद्गोत्रं पुत्रादीनां च तन्मतम् । उभयान् प्रति गोत्रत्वं गोत्रिणामिति गृह्यताम् ॥ अगस्त्याष्टमसतानां बहुदो गोत्रकारताम् । वदन् मत्स्यो हरिस्तेषां सगोत्रत्वं ब्रवीति नः ॥ १

गोत्र. १००-१०३

प्रवरज्ञानप्रयोजनम्

न भवत्ययाजनीयो यः प्रवरान्स्वान् परांश्च विजानाति । मन्त्रो ब्राह्मणं वेद इत्याचक्षते । तस्मात्प्रवरज्ञाने यत्नो महान् द्विजैः कार्यः । श्राद्धं विवाहं ऋत्विजो देवाः स्तोत्रं गोत्रमूलानि च महाप्रवरे संतिष्ठन्ते । नित्यं पर्वणिपर्वणि स्वाध्यायी ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्मलोके महीयत इति ॥

न भवत्ययाजनीय इत्यनेन गोत्रप्रवरविज्ञानं सर्वपापनाशकं दर्शयति । कथम् ? अयाज्ययाजनं नाम महापातकादपि गुरुतरपापं गौतमवाक्यादवगम्यते । यथा प्रायश्चित्तनिमित्तानि वदन् 'अथैतदयाज्ययाजनमनुत्-वचनं शिष्टस्वाक्रिया प्रतिपिद्धसेवनम्' (गौध. १९।३) इत्यत्र विहिताकरणप्रतिपिद्धसेवनयोरन्तर्भूतमपि अयाज्ययाजनं पृथगेव प्रथममेव वदति दोषगौरवं पश्यन् । तदपि पापं गोत्रप्रवरविदा नास्तीत्यर्थः । मन्त्रब्राह्मणमित्यादिना प्रवराणां मन्त्रब्राह्मणयोरन्तर्भावत् प्रवरशास्त्रेषु तात्पर्यं कर्तव्यमित्याह । श्राद्धविवाहादीनि गोत्रान्तानि महाप्रवरे संतिष्ठन्ते इति वदन् महाप्रवराध्यायं स्तौति । तथाहि 'महतोत्साहनीयत्वान्महद्भिश्च परिग्रहात् । महाफलप्रदत्वाच्च महाप्रवर उच्यते ॥' नित्यं पर्वणीत्यनेन स्वाध्यायाधिक्रमेषु पर्वण्यु प्रवराध्यायान् पठतो ब्रह्मलोका-

(१) बौध्दीप्र. ; गोत्र. ९७ (न भवत्ययाजनीयो यः प्रवरान् स्वान् जानाति । मन्त्रब्राह्मणं वेद इत्याचक्षते । तस्मात्प्रवरज्ञाने यत्नो महान् द्विजैः कार्यः । श्राद्धविवाहबहुदो देवाः स्तोत्रगोत्रमूलानि च महाप्रवरे संतिष्ठन्ते । नित्यं पर्वणि स्वाध्याये ब्रह्मलोके महीयते इति ॥).

यातिलक्षणफलं दर्शयति । ननु ब्रह्मज्ञानादृते ब्रह्मलोकप्रापकं नास्ति, 'नान्यः पन्था विद्यते' इति श्रुतेः । मैवं वोचः, पञ्चाग्निविज्ञानस्य दर्शनात्, केवलकर्मणां च दर्शनात् । यथाऽऽह गौतमः— 'यस्यैते चत्वारिंशत् संस्कारा अष्टौ चाऽऽत्मगुणाः स ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति' (गौध. ८।२२) इति । अथवा नित्यकर्मणामङ्गत्वात् प्रवराणां, नित्यकर्मणां च मुक्तिहेतुत्वात् तद्द्वारेण मुक्तिसाधनमित्यदोषः । अथवा वसिष्ठप्रभृतीनां ब्रह्मविदां ब्रह्मकल्पानां संकीर्तनजनितात् पुण्योपचयादेव ब्रह्मज्ञानफलत्वेन ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति सर्वमनवययम् ।

गोत्र. १०३-१०४

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

प्रवरन्याख्यानप्रतिज्ञा

प्रवरान् व्याख्यास्यामः ॥

सत्रानन्तरं तदर्थं होतृप्रवरा अध्वर्युप्रवराश्चानुक्तत्वाद्दृश्यन्ते- प्रवरानिति । प्रजातबन्धूनां धैरिर्मिष्यते ते प्रवराः । तानेतान् विस्तरेण प्रवरान् प्रपद्येन वक्ष्यामः । कपर्दि.

प्रवरकीर्तनं बन्धुभिरपत्यसतत्या च संबन्धस्य पालकम्

आपेर्यं वृणीते । वन्धोरेव नैत्ययो संतत्या इति विज्ञायते ॥

आपेर्यं ऋष्यपत्यसंबन्धं प्रार्थयते संकीर्तयति । अथवा आपर्येवपृपेरत्यमग्निं यजमानोत्पादितत्वात् यजमानस्य ऋषिसतानत्वात् । तं वृणीते प्रार्थयते होत्रादिरिति । एवं पूर्वैर्ऋषिसंबन्धात् नैव च्यवते । अयो अपि च संतत्यै आत्मनः पूर्वेषां च संतानायति । कपर्दि.

ऋषिरूपाः प्रवराः

न देवैर्न मनुष्यैरापेर्यं वृणीते, ऋषिभिरेवाऽऽपेर्यं वृणीत इति विज्ञायते ॥

अपि च विज्ञायते- न देवैः प्रजापत्यादिभिः आपेर्यं वृणीते । न च मनुष्यैर्देवदत्तादिभिः आपेर्यं वृणीते ।

(१) आपस्तम्ब. २४।५।१-७ ; गोत्र. १३.

ऋषिभिरेव मन्त्रद्रष्टृभिः वसिष्ठादिभिरापेयं वृणीते ।
कपर्दि.

आपेयमन्वाचष्टे, ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनु-
वुध्यन्त इति विज्ञायते ॥

अथापरं विज्ञायते—आपेयं प्रवरमन्वाचष्टे ऋष्यानु-
पूर्वीमन्वाचष्टे । कस्मात् ? ऋषिणा पूर्वतनेन देवास्त-
दपत्यं पुरुषमनुवुध्यन्ते जानते हीति ।

कपर्दि.

स्त्रीया मन्त्रहन् एव ऋषयः प्रवरणीयाः

यो वा अन्यः सन्नथान्यस्याऽऽपेयेण प्रवृणीते स
वा अस्य तदपिरिष्टं वीतं धृक्क इति विज्ञायते ॥

अपि च विज्ञायते— यो वै यज्ञमानोऽन्यगोत्रः सन्
अन्यस्याऽऽपेयेण प्रवृणीते स वा ऋषिः अस्य यज्ञ-
मानस्य तदपिष्टं यागफलं वीतं ब्राह्मणतर्पणादिफले बृष्टके
गृह्णातीति ।

कपर्दि.

श्रीन् वृणीते, मन्त्रकृतो वृणीते, यथर्षिं मन्त्रकृतो
वृणीत इति विज्ञायते ॥

श्रीन् वृणीते । मन्त्रकृतो मन्त्रदृशाः, मन्त्राणां करणा-
शक्तेः, कृतौ चानित्यत्वप्रसङ्गात् । यो यो यस्य ऋषिः
यथर्षिं मन्त्रकृतो वृणीते । इति विज्ञायते श्रुतौ ।

कपर्दि.

प्रवरसंख्याभेदश्चेन्नतत्रित्वमित्यत्र रूप एव

अथैकेषामेकं वृणीते, द्वौ वृणीते, श्रीन् वृणीते,
न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीत इति
विज्ञायते ॥

(१) अथैकेषां शाखिनां श्रुतौ श्रूयते—आपेयं
वृणीते, एकमृषिं वृणीते इति । अथ द्वौ वृणीते, श्रीन्
वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चातीत्य पडादीन्
वृणीते ।

कपर्दि.

(२) अथैकेषां शाखिनां श्रुतौ श्रूयते—एकमापेयं
वृणीते, एकमृषिं सकीर्यं तदपत्यमर्षिं वृणीते । तथा द्वौ
वृणीते, श्रीन्-वृणीते इत्यनापि । चतुरो न वृणीते । पञ्चातीत्य
पडादीन् वृणीते । अयमर्थः—आपेयवर्षणस्य मन्त्रदृश्व
(इत्यन्वयं) विशेषणत्वेनोक्तमधस्तात् । अतश्चात्मीयानां
मन्त्रदृशा यथेष्टसंख्याकानामनियमेन वरणप्राप्तौ सत्या

‘ न चतुरो वृणीते ’ ‘ न पञ्चाति वृणीते ’ इति चतुर्णां-
मतिपञ्चानां च वरणप्रतिषेध इति वर्णयन्ति । तत्र
‘ आपेयं वृणीते ’ इति विहिते वरणे ‘ एकं वृणीते,
द्वौ वृणीते, श्रीन् वृणीते ’ इति संख्या विदधाति वाक्य-
नयमस्या श्रुतौ इति कृत्वा कल्पसूत्रकारा इमामेव श्रुति-
मवलम्ब्य प्रवर्तन्ते । या तु पूर्वोदाहृता श्रुतिः— ‘ श्रीन्
वृणीते, मन्त्रकृतो वृणीते, यथर्षिं मन्त्रकृतो वृणीते ’ इति,
तत्र ‘ श्रीन्-वृणीते ’ इत्येतान्मन्त्रां विधिः । इतरेषां
कश्चिदुपक्रमः कश्चिदवयुत्यानुवादः कश्चित् प्रतिषेध इति
मत्तैनामेव श्रुतिमवलम्ब्य न्यायविद्भिराचार्यैरधिकार-
लक्षणे पठेऽप्याये न्यापेयस्यैवाधिकारो निरूपितः
‘ अन्यापेयस्य हानं स्यादधिकारात् ’ इत्यत्र । कल्पसूत्र-
कारणां च बहुत्वात् प्रयोगशास्त्रकारत्वाच्च जैमिने-
रेकन्यादेकस्य बहूनां मतविरोधे सति बहूनां मतमनु-
सर्तव्यमिति मत्वा प्रयोगार्थिनो वैदिकप्रयोगशास्त्रकारा-
नेवानुगता इति ।

गोप्र. १५

होतुत्त्ववर्षं प्रवरनिर्देशकमो भिन्नः

इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो होतेति
विज्ञायते ॥

इत आपेयादारम्य ऊर्ध्वानापेयानध्वर्युर्वृणीते, यथा—
जामदग्निवृक्षवृक्षदप्रवानवच्यवनवद्भृगुवदिति । अमुतो
मूलप्रकृतोरारम्य अर्वाचः अर्वाक् जातान् होता वृणीते,
यथा— भार्गवच्यायनाप्रवानौर्वाजामदम्येति । एवं सर्वत्र ।

कपर्दि.

राज्ञः पुरोहितप्रवरः

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीत इति
विज्ञायते ॥

पुर एन दधातीति क्षत्रियवैश्ययोर्दार्बिहोमिकः अभि-
जनविद्यावृत्तसहितः, तस्य प्रवरेण राजा अभिषिक्तः
प्रवृणीते । दर्शपूर्णमासयोरत्र च वचनात् ब्राह्मणोऽपि
राज्यं प्रातः पुरोहितस्य प्रवरेण प्रवृणीते ।

कपर्दि.

(१) आपेयश्री. २४५८ इति (अत) ; गोप्र. १३ ; संप्र.
१०० तोऽर्वाचो (तोऽर्वाचो) .

(२) आपेयश्री. २४५९ ; गोप्र. १३.

स्वीया मन्त्रकृत् एव ऋषयः प्रवरणीयाः

त्रीन् यथर्षि मन्त्रकृतो वृणीते ॥

वरणस्य पुनस्त्रित्वविधानात् त्रिपितुरपि त्रय एव
वियन्ते, न षट् । एक एकतो द्वावेकतः । यदि पञ्च,
द्वावेकतत्रय एकतः, इन्द्रशैशिरिदर्शनात् । धृष्णः

प्रवरसंख्याभेदश्चेत्तत्रित्वविवक्षितपञ्चत्वरूप एव

अपि वैकं द्वे त्रीन् पञ्च ॥

न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति प्रवृणीते ॥

होतृत्वं योश्च प्रवरनिर्देशक्रानो भिन्नः

इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो होता ॥

राज्ञः पुरोहितप्रवरः

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा वृणीते ॥

सत्यापाढश्रौतसूत्रम्

होतृत्वं योश्च प्रवरनिर्देशक्रानो भिन्नः

इत ऊर्ध्वान्मन्त्रकृतोऽध्वर्युर्वृणीते यथर्षि मन्त्र-
कृतो वृणीत इति विज्ञायते ॥

यजमानस्य प्रवरगणे ये मन्त्रकृतः ऋषयः भूयन्ते
तानुर्ध्वानितः प्रयमोत्पन्नप्रवरिणमृषिमारभ्येत्यर्थः । तथाहि
कौशिके यजमाने 'मनुष्यञ्जरातयत्' इत्युक्त्वा 'कुशिक-
वदधर्मणवद्विश्वाभिनवत्' इति वदेत् । सतो 'ब्रह्मण्वदा
च वक्षत्' इत्यादि । अध्वर्युर्ग्रहणममीञ्जित्वत्यर्थम् ।

वैज.

अमुतोऽर्वाचो (ऽर्वाञ्चो ?) होतेति विज्ञायते ॥

होतृप्रवरं प्रसङ्गादाह— अमुत इति । अमुतः तृतीया-
दर्वाचः (ऽःःः), अर्वाणश्चन्वीत्यर्वाञ्चः, तानर्वाचः (ऽःःः)
विपरीतान् पश्चादुत्पन्नप्रवृत्तीन् पूर्वपूर्वान् । वैज.

द्विगोत्रस्य प्रवरनिर्देशरीतिः

द्विगोत्रस्य त्रींश्र्नीनैकैकमात्रोत्रादुपलक्षयेत् ॥

उपलक्षयेत् उच्चारयेत् ।

वैज.

प्रवरनिर्देशक्रमः

अथ प्रवरं प्रवृणीते । यथा यजमानस्याऽऽर्षेय-
सह परेण त्रीननन्तरानमुतोऽर्वाच इत्यामन्त्रणेन
भार्गववासिष्ठेति ॥

(१) भाष्यौ. २।१६।६-१०. (२) सधौ. २।१।५१-५२.

(३) सधौ. २।१।५६. (४) सधौ. २।१।६८.

ऋषेरपत्यमार्षेयं आत्मीयगोत्रर्षीन् तद्वितप्रत्ययान्ताना-
मन्त्रितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । अग्रे महा५ अस्मि
ब्राह्मण भारत भार्गवव्यावनाप्रधानौर्वजामदग्येति भृगु-
गोत्राणां पञ्चाणैयप्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽस्मि-
रुपचर्यते । अस्मिन् प्रकरणे प्रकारविशेषं विधत्ते— 'पर-
स्तादर्वाचो वृणीते' (तैसं. २।५।८।७) इति । वर्तमानं
यजमानमपेक्ष्य पूर्वभावी यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तद-
पत्यपरम्परयाऽर्वाचो नीचान् वृणीते । तथैव पूर्वमुदा-
हृतम्— भृगोरपत्यं च्यवनस्तास्यापत्यमप्रवानस्तास्यापत्य-
मौर्वस्तास्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संततिर्यजमान इति ।
तदेतदर्वाकत्वम् । प्रच.

प्रवरसंख्याभेदश्चेत्तत्रित्वविवक्षितपञ्चत्वरूप एव

* विज्ञायते एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते
न चतुरो वृणीते न पञ्चाति प्रवृणीत इति ॥

प्रवरख्यात्यानप्रतिज्ञा

प्रवरान् व्याख्यास्यामः ॥

अथ गोत्रप्रवरनिर्णयः । तत्र बोधायनः— 'विश्वाभिशो
जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप
इत्येते सप्त ऋषयः ॥ सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां
यदपत्यं तदगोत्रमित्याक्षते' इति । अत्रापत्यपदं केवल-
पुत्रापत्यपरं न भवति, किंतु पौत्रादिपरमपि । अत एव
पाणिनिः— 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' (पा. सू. ४।१।१६२) इत्याह ।

ननु केवलभृगुगणेषु यस्कादिषु केवलाद्विगोत्रगणेषु
हरितादिषु च सप्तर्ष्यपत्यत्वाभावात् गोत्रत्वं न स्यादिति
चेत्, न, 'एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्तते ।
तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वद्विरसा गणात् ॥' इति
बोधायनोक्तपर्युदासानुपपत्त्या तत्सिद्धेः । प्रासिद्धं भावनार्थां
हि पर्युदासो भवति । यथा 'यजतिषु येयजामहं करोति'
इति सामान्यवाक्यादनूयाजेषु येयजामहंप्रासिद्धं भावनार्थां
'नानूयाजेषु' इत्यनेन 'अनूयाजव्यतिरिक्तेषु' इत्येवं

* 'विज्ञायते' इत्ययमंशः वादशंयुक्तके पूर्ववृत्तान्ते मुद्रितः,
स यवास्माभिः सप्ततिलोभेनात्र समाहृत्यत ।

(१) सधौ. २।१।२।९.

(२) सधौ. २।१।११; चम. ९९; संर. ४।१६.

पर्युदासः क्रियते, तथाऽत्रापीति । 'सप्तानामृषीणा-
मगरत्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रम्' इति सूत्रं तु न
लक्षणप्रदर्शकं, किंतु अयोगव्याप्तिसिद्धिमात्रप्रदर्शकमिति न
पूर्वोत्तरसूत्रविरोधः । अत एव विशानेधरमाधवमदनपारि-
जातादियु 'गोत्रं वंगपरम्पराप्रसिद्धम्' इत्युक्तम् । उक्तं
च भट्टपादैरपि— 'समानेऽपि ब्राह्मणे कुण्डिनोऽग्निरिति
स्मरणलक्षणं गोत्रम्' इति । एवं च 'यनाभियुक्तानां
गोत्रत्वप्रसिद्धिः तद्गोत्रं इत्येव निर्दुष्टं गोत्रलक्षणं मन्त्रत्वा-
दिवत् सिद्धं भवति । एतेन वसिष्ठदीनां गोत्रत्वानुपपत्तिः
असदादीनां परंपरया तदपत्यत्वेन गोत्रत्वापत्तिश्च परिहृता
भवति । यानपिहृत्य प्रवरां आम्नातास्तादृशा गणा
ऊनपञ्चाशत् । तथा च बोधायनः— 'गोत्राणां तु
सहस्राणि प्रयुक्तान्यर्जुनाणि च । ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा
ऋषिदर्शनात् ॥' इति ।

अथ प्रवरसूत्रं प्रदर्शयते । तत्र प्रतिशास्त्रम्—
प्रवरान् व्याख्यास्याम इति । एतच्च प्रतिज्ञानमग्निमाणा
भार्गवव्यावनाप्रवानौर्वेजामदम्येत्यादीनां 'प्रवरः' इति-
सहासिद्धयर्थम् । प्रमियन्ते अग्नेर्विशेषणत्वेनोक्तीत्यन्ते
इति प्रवराः । तान् व्याख्यास्यामः एकत्र संश्लक्ष्य कथयि-
ष्यामः । अग्नेर्विशेषणत्वेनोक्तीर्तानं तु 'अग्ने महाऽसि
ब्राह्मण भारत' (तैत्र. ३।५।३।१) इत्यादीष्टिमन्त्रेषु
प्रतिपादितम् । विवाहे उत्कीर्तनं तु स्वविशेषणत्वेनैव,
अन्यस्यासंभवात् । विवाहे आर्षगोत्रोच्चारणं तु वाच-
निकम् । तत्र सप्रवरत्वसमीपत्वशङ्कानिवारणार्थमदृष्टार्थं
च भवति । शान्त्यादिकर्मसु तु वाचनिकं कुत्रचित्,
कुत्रचिदाचारप्राप्तम् । प्रच.

प्रवरकीर्तनं बन्धुभिरपत्यमनत्वा च सक्त्वाय पालकम्

आर्षेयं वृणीते, वन्दोरेव नैत्यथो संतत्या इति
विज्ञायते ॥

प्रवरणं कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे भृति प्रदर्शयति— आर्षेय-
मिति । आर्षेय ऋषेरपत्य आहवनीयाग्निं यजमानेनो-
त्पादितत्वात् यजमानस्वर्षिसप्तानत्वात् सं वृणीते प्रार्थयते
तद्गोत्राद्येति । एवं सति वन्दोरेव नैति पूर्वार्षेयसंघाच

च्यवते । अथो अपि च संतत्ये पूर्वेषां पूर्वज्ञानामात्मनश्च
संतानायेति विज्ञायते, भृतिरिति शेषः । प्रच.

ऋषिरूपाः प्रवराः

नं देवैर्मनुष्यैरार्षेयं वृणीते, ऋषिभिरेवाऽऽर्षेयं
वृणीत इति विज्ञायते ॥

देवैर्मनुष्यैश्च आर्षेयवरणं न कर्तव्यं, किंतु ऋषिभि-
रेवेत्येतदर्थं भृतिं दर्शयति— न देवेरिति । न देवैः
प्रजापत्यादिभिरार्षेयं वृणीते, न वा मनुष्यैर्विद्विद्भिर्देव-
दत्तादिभिः आर्षेयं वृणीते, किंतु ऋषिभिर्वसिष्ठादिभि-
र्मन्त्रद्विगिरेवाऽऽर्षेयं वृणीत इति विज्ञायते, भृतिरिति
शेषः । प्रच.

आर्षेयमन्वाचष्टे, ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनु-
सुध्यन्त इति विज्ञायते ॥

आर्षेयोच्चारणकर्तव्यताविषये भृतिं दर्शयति— आर्षेय-
मिति । आर्षेयमन्वाचष्टे । कस्मात् ? ऋषिणा पूर्वजेन
कीर्तितेन देवप्रसिद्धेन तदपत्यं पुरुषं देवा अनुसुध्यन्ते
भोग्यान्तोऽयं तदपत्यत्वादिति जानन्ति हीत्यर्थः ।

प्रच.

स्वीया एव ऋषयः प्रवणीयाः

यो वा अन्यः सन्नन्यस्याऽऽर्षेयं वृणीते स वा
अस्य तदपि रिष्टं वीतं वृहत् इति विज्ञायते ॥

स्वस्याऽऽर्षेयवरणं परित्यज्य अन्यस्याऽऽर्षेयवरणे दोष
इत्येतदर्थं भृतिं दर्शयति— यो वा इति । यो वै यजमानो-
ऽन्यगोत्रः सन्नन्यगोनस्यऽऽर्षेयेण प्रवृणीते स वै स एव
ऋषिरस्य यजमानस्य तदिष्टं यामकं वीतं ब्राह्मण-
तर्पणादिफलं वृहत्के गृह्णातीत्यर्थः । प्रच.

प्रवरसंख्याभेदः एकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वरूप एव

एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो
वृणीते न पञ्चाति प्रवृणीत इति विज्ञायते ॥

आर्षेयसंख्यानियमार्थका चतुर्वरणपञ्चातिप्रवरणनिये-
विका च भृतिं दर्शयति— एकमिति । एकप्रार्षेयं वृणीते

(१) सश्रौ. २।१।३।२ ; संर. ४१६.

(२) सश्रौ. २।१।३।४ ; संर. ४१७.

(३) सश्रौ. २।१।३।५, संर. ४१७.

(४) सश्रौ. २।१।३।६ ; संर. ४१७.

(१) सश्रौ. २।१।३।२ ; संर. ४१६.

एकमृषिं संक्रीत्य तदपत्यमग्निं वृणीते । तथा द्वौ वृणीते, श्रीनवृणीते, इत्यत्रापि । चतुरो न वृणीते पञ्चातीत्य पडादीन्न वृणीत इत्यर्थः । आत्मीयानामृषीणां बहूनामनियमेन वरणप्राप्ती सत्या 'एकं वृणीते' इत्यादयः संख्यानियमविषयः । 'न चतुरो वृणीते' 'न पञ्चाति प्रवृणीते' इत्येतद्द्वामुप्यायणविषयम् । द्यामुप्यायणस्य गौत्रद्वयस्यापि ऋष्यर्षेयत्वे चतुर्णां वरणप्रसक्तिः, ऋष्यर्षेयत्वे तु पण्णां, पञ्चाप्येयत्वद्वार्षेयत्वादिसंनिपाते सप्तादीनामपि वरणप्रसक्तिः । तन्निषेधाद्यमुक्तम् 'न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति प्रवृणीते' इति । 'श्रीनवृणीते मन्त्रकृतो वृणीते यथर्षि मन्त्रकृतो वृणीते' इति श्रुतिमनुसृत्य प्रवृत्ते 'अर्ष्यर्षेयस्य हानं स्यादधिकारात्' (जैसू. ६।१।११) इत्यस्मिन्नधिकरणे मीमांसकास्तु "श्रीन् वृणीते" इत्ययमेव विधिः । 'एकं वृणीते द्वौ वृणीते' इत्युभयमयुप्यानुवादः, अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । न च 'श्रीनवृणीते' इत्यत्रापि वाक्यभेदात्तदवस्थ्याद्विधिल्यासंभव इति वाच्यम्, विशिष्टविधाने वाक्यभेदाभावेन विधित्वसंभवात् । स्तुत्यर्थोऽयम् 'एकं वृणीते' इत्यादिरनुवादः । एकवरणदिवरणे अप्रदास्ते अपि यदा कर्तव्ये तदा त्रिवरणस्य प्रशस्तस्य कर्तव्यत्वं किमु वक्तव्यमिति स्तुतिः । चतुर्यनिषेधपञ्चातिक्रमनिषेधाभ्यामपि त्रिवमेव स्यूयते । न च तयोर्निषेधो विघातमयः, प्रसक्त्यभावादेव सदप्रवृत्तेः । चतुर्यदयोऽत्यन्तविलम्बकारित्वादप्रशस्ताः । त्रिवं तु न तथेति प्रशस्तम् । तस्मात्कर्मण्यधिकुर्वन् यजमानस्त्रीनेधोधारयेत्, न न्यूनं, नाप्यधिकमिति तात्पर्यार्थः" इत्याहुः । एकर्षेयादीनामपि मनुवत्पक्षाश्रयणेनाधिनार इति तन्वरत्ने ।

'अगमानार्पणोन्नयम्' इति याज्ञवल्क्योक्तमविवाहप्रयोजकं समानप्रवरत्वापरपर्यायं समानार्थत्वं द्विधिषमेकप्रवरसाम्यं द्विप्रवरसाम्यं चेति । तथाच भृग्वह्निरोगस्यपतिरित्येतु । द्वितीयं भृग्वह्निरोगणेतु । तत्र पञ्चप्रवरणां त्रिप्रवरसाम्यं, द्विप्रवरणां द्विप्रवरसाम्यमविवाहप्रयोजकमिति मन्तव्यम्, 'पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहकृत्यु

● 'ऋषेयं चतुर्णां वरणप्रसक्तिः, ऋषेयं तु पण्णां, पञ्चाप्येयत्वे ऋषिर्षेयत्वात्' इति मन्तव्यम् । स न शुद्धः ।

द्वयोः । भृग्वह्निरोगणेष्वेवं शोषेष्वेकोऽपि वाच्येतु ॥' इति वचनात् । शोषेष्वेकोऽपि प्रवरः समानश्चेत्तद्विवाहं वारयेदित्यर्थः । प्रच.

विवाहसंबन्धे द्यामुप्यायणस्य गौत्रद्वये सगोत्रा विचार्या

'नित्यानां द्यामुप्यायणानां द्वयोः । दत्तकादीनां तु द्यामुप्यायणवत् ॥

तत्र यद्यपि यश्च प्रतिग्रहीता जातकर्मादिभिर्द्यूडादिभिर्वा संस्कृतः स एकगोत्रः । एतदभिप्रेत्यैव 'गोत्रिक्ये जनयितुर्न भजेद्विप्रमः सुतः' (मस्य. ९।१४२) इति शास्त्रमपि प्रवृत्तम् । एतदन्यस्तु प्रतिग्रहीनोपनयनमात्रसंस्कृतस्तदुत्तरं प्रतिग्रहीतो वा देवराजवत् द्विगोत्र एवेति व्यवस्था निबन्धकारैरुक्ता, तथाप्येता व्यवस्थाऽमिवादनश्राद्धादिगतगोत्रनिर्देशार्था, विवाहे तु दत्तकमात्रेण वीजिप्रतिग्रहीनोः पित्रोः गोत्रप्रवरवर्जनं कार्यम्, प्रवरमज्जयादियु निबन्धेषु तन्निषेधोक्तेरिति कौस्तुभे ।

दत्तकर्मासाकारस्तु— 'दत्तकमात्रे गोत्रद्वयवर्जनं न, किंतु द्यामुप्यायणे दत्तकविशेषे । तथाहि, द्विविधा दत्तकादयः, नित्यद्वामुप्यायणा अनित्यद्वामुप्यायणाश्च । तत्र नित्यद्वामुप्यायणा नाम ये जनकप्रतिग्रहीतुभ्याम् 'अत्ययोरयं पुत्रः' इति संप्रतिपन्नाः । अनित्यद्वामुप्यायणास्तु ये चूडान्तैः संस्कारैर्जनकेन संस्कृताः, उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीता, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात् द्यामुप्यायणत्वं, परं त्वनित्यम् । जातमात्रस्यैव परिग्रहे गोत्रद्वयेन संस्कारभावात्तस्य परिग्रहीतुगोत्रमेव । तदिदं सर्वमभिप्रेत्य (आह ।) सत्यापाठः— 'नित्यानां द्यामुप्यायणानां द्वयोः' इति सूत्रेण नित्यद्वामुप्यायणानां गोत्रद्वये प्रवरसंबन्धमुक्त्या तमेवानित्येष्वतिदिशति— 'दत्तकादीनां तद्द्वामुप्यायणवत्' इति सूत्रेण । व्याख्यातं चैतत् दासस्वामिभिः— 'द्यामुप्यायणप्रसङ्गेनानित्यानाह— दत्तकेति । तावदेव, नोत्तरसंततो । प्रथमेनेव संस्कारः । परिग्रहीता चेत्तदोत्तरस्य, पूर्वत्वात् । तेनैवोत्तरम् । तथा पितृष्वेग चैर्ष्येयं ये जातास्ते परिग्रहीतुरेव' इति ।

अस्य भाष्यस्यापमर्थः— यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्र-
द्वयसंबन्धः, नीत्तरसंततेः । जनक्रोगोत्रसंबन्धे कि कारण-
मित्याह—प्रथमेनेति । प्रथमो जनकः, तेनैव संस्कृतत्वात् ।
संस्काराश्च चौलान्ताः, 'पितुर्गोत्रिण यः पुत्रः संस्कृतः
पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रानां याति चान्यतः ॥'
इति कालिकापुराणात् । व्याख्यातं चैतत्प्रागेव— अन्यस्या-
साधारणीं पुत्रता न याति, किन्तु द्यामुष्पायणो भवतीति ।
प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह—परिग्रहीना चेदिति ।
'परिग्रहीनैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणे चौलादिसंस्कार-
करणेऽपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतुरेव गोत्रम् । तत्र हेतुः—
'पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्यामुष्पायणसंततो
दत्तकसंततो चापेक्षितं गोत्रमाह—तेनैवेति । परिग्रहीतुर्गोत्रे-
णैवैतत्संस्कारेणैव पुत्रमप्यपि । स्योऽपरिग्रहमाह—तत्रेति ।
जनकरिग्रहीनोरैकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीनैव व्यपदेशः,
'परिग्रहसंस्कारकरणादिति । यत्— 'गोत्रिकस्ये जनयितुर्न
'भजेद्दत्तमः सुतः' इति, तत्परिग्रहीनैव जातकर्मादिसर्व-
संस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु नित्यद्व्यामुष्पायणा
दत्तकदयस्तेषां गोत्रद्वयम्, 'द्यामुष्पायणकाये स्युर्दत्तक-
क्रीतकदयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुद्राहः दुह्यशैशिवोर्यथा ॥'
इति पारिजातधरणात् । गोत्रद्वये जनक्रोगे परिग्रहीतृ-
गोत्रे च । दत्तकदीना च द्यामुष्पायणत्वे इदं वचनं,
'नित्याना द्यामुष्पायणाणा दत्तकदीना द्यामुष्पायणवत्'
इति सत्यापादवचनं च प्रमाणम् । प्रवरमज्जयामप्यने-
नैवामिप्रायेणोक्तम्— 'दत्तक्रीतकनिम्पुत्रिकपुत्रादीना यथा-
संभवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्त्येव' इति । एतावता 'द्विगोत्राणा
गोत्रद्वयं सप्रवरं विवाहे वर्ज्यम्' इत्याह । तत्र युक्तं
आह्वम् । न चेदानींतनसूत्रपुस्तके एतत्सूत्रस्यैवादर्शनात्
कथमेतस्य सत्यापादीयत्वमिति वाच्यम्, अतिप्रामाणिकेन
मीमांसाभाष्यकृता शबरस्वामिना सत्यापादीयत्वेन धृत्वैव
व्याख्यातत्वेन एतदनुसारेण इदानीन्तनसूत्रपुस्तके एत-
त्सूत्रस्योच्छ्रिताया एव कल्पनात् । सकर्षकाण्डमुच्छ्रित-
मित्यभिप्रेतप्रवादोऽप्यस्ति । द्विगोत्रस्य जनकपितृगोत्र-
वर्जनापक्षेः क्वचिदपीदानीमनुपलम्भाद्यावद्विशानं वर्जनेम् ।

सर. ४५१-४५२

माध्यन्दिनानां विवाहे मातृगोत्रविचारः

* मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानाम् ॥

अपुत्रायाश्च ॥

अपुत्रायाः सायन्नमातुरपि गोत्रं वर्जनीयम् 'अपुत्रा-
याश्च' इति तत्रैव स्मरणात् । सप्र. ६८४

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

प्रवरमस्त्येव प्रवरनिर्देशकमर्थ

यैजमानस्याऽऽर्पेयान् प्रवृणीते यावन्तः स्युः ॥

आर्पेयान् प्रवृणीते यान्तो यजमानस्य ते भवन्ति ।

ते च प्रवरान्माये व्याख्याताः । गानावृ.

परं परं प्रथमम् ॥

अस्येव आर्पेया इयन्तः, अयं परः, अथमपरः, इत्येव-
मादिसम्यन्तुसारेण प्रवरान्माय एव वरणप्रकारः पठितः,
स एवेदानीम् । इयन्तो वरीतव्याः, इयं वरीतयाः, इति
विधानमन्यक्षेत्रजातद्वारमुष्पायणार्थम् ।

गानावृ.

सत्रेषु यजमानीयगोत्रप्रवरविचारः

सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिः, कथं
ह्यप्रीसूक्तानि भवेयुः, कथं प्रयाजा इति ॥

(१) उक्तानि धैतानिकानि कर्माणि सत्रपर्यन्तानि ।

तेषां मध्ये तिसृभिः क्रोडिभिः सख्यातगोत्राणां
ब्राह्मणानां प्रतिगोत्रं प्रवराः कर्तव्यत्वेन विहिताः— 'आर्पेयं
वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन्वृणीते, न चतुर्यो
वृणीते, पञ्च वृणीते, न षड्वाति वृणीते' इति श्रुतिभिः ।
सत्रेषु बहुयजमानत्वमुक्तं, 'ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्'
'उपेयुः' इति च बहुजनान्तासीतीति चेदिति चेदित्यात्,

* एतद्वचनस्य शाब्दार्थः सन्त्यास शान्तपञ्चनव्याख्यानेषु
द्रष्टव्यः ।

(१) संप्र. ६८४ ; चम. १८ ; संम. ५४ ; सिन्धु. १०५७ ;
विषा ६९७ (मातृगोत्रमापिष्यवर्जने माध्यन्दिनीयाना-
मेव) ; संकौ. १९६ ; साप्र. ८ ; बाल. ११२ घृ. १७६ ;
संग. १७३ मातृगोत्र (मातृगोत्रमापिष्यवर्जने) ; संर. ४५१.

(२) संप्र. ६८४ ; सिन्धु. १०५७.

(३) आश्रौ. १११२.

(४) आश्रौ. २१११० ; गोप्र. १९ ; विषा. ७१०.

‘चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्’ इति च संख्याश्रुतेः । बहुषु च यजमानेषु समानगोत्राश्च संभवन्ति नाना-
गोत्राश्च । तत्रैवं सति सत्राधिकारिणो विपयीकृत्य
संदेहः— किं समानगोत्रा एव सर्वे स्युः, उत नानागोत्रा
अपीति । तत्र सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारि-
राचार्यो मन्यते । तत्र गोत्रस्वरूपं (समानगोत्रत्वं च)
बोधायनोक्तं द्रष्टव्यम्— ‘सतानां सत्परीणामगस्त्याष्टमानां
(यदपत्वं तद्गोत्रमित्युच्यते)’ ‘एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्व-
नुवर्तते । तावत्सामानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वह्निरसां गणात् ॥’
इति । तदुभयं गोत्रं समानगोत्रं (त्रत्वं) च हृदये
निधाय ‘सर्वे समानगोत्राः स्युः’ इति प्रतिज्ञातेऽर्थे
हेतुमाह— कथं ह्याग्नीसूक्तानीत्यादिना प्रयाजा इत्यन्तेन ।
अयमर्थः— आग्नीसूक्तानि तावद्यतिगोत्रं व्यवस्थितानि—
“समिद्धो अग्निः” इति शुनकानां, ‘जुपस्व नः
समिद्धम्’ इति वसिष्ठानां, ‘समिद्धो अथ’ इति (या!)
सर्वेषाम्” इति । तथा प्रयाजा अपि ‘नाराशांसो द्वितीयः
प्रयाजो वसिष्ठमुनकात्रिवाप्यश्वार्दीनाम्’ इति प्रतिगोत्रं
व्यवस्थिताः सन्तो गोत्रनानात्वपक्षे विरुध्यमानाः समान-
गोत्रपक्ष एव युज्यन्ते । गोत्र. १९-२०

(२) सत्राण्युक्तानि, तेषां च बहुयजमानत्वमुक्तम् ।
बहुषु च समानार्थेया मित्रार्थेयाश्च संभवन्ति । तत्र
मित्रार्थेयाणां सत्राणं नास्तीति गाणगारिराचार्यो मन्यते ।
कुतः ? ‘कथं ह्याग्नीसूक्तानि भवेयुः, कथं प्रयाजा
इति’ । मित्रार्थेयत्वे सति एवमार्दानि न कथंचि-
द्भवेयुरित्यर्थः । अतः सर्वे सत्रिणः समानगोत्राः
स्युरित्युक्तम् । आर्षेयः प्रवर इति पर्यायो । ऋषिरिति
यंनानामधेयभूता वल्गुविदार्षिपेणादयः शब्दा उच्यन्ते ।
गोत्रशब्दः ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्’ इत्येवं
पारिभाषिकेऽप्यभि । अन्यथा च पारिभाषिक एवास्ति ।
यथोक्तं भगवता बौधायनेन ‘विश्वामित्रो जमदग्निर्भर-
द्गोत्रोऽथ गौतमः । अश्विर्वसिष्ठः कदयन इत्येते सप्त
ऋषयः ॥ (सतानामृचीना) अगस्त्याष्टमाना यदपत्य
तद्गोत्रमित्युच्यते’ इति । अयमर्थः— एतेषामपत्यमिति
ये स्मरन्ते ते तद्गोत्रमित्युच्यन्ते । यथा जमदग्नेर्गोत्रं
यत्नादयः, तथा गौतमस्यापत्यादयः, भरद्वाजस्य दश-

गार्ग्यादयः, तथाऽन्यादीनां स्वस्ववर्ग्या इति । तथा
आर्षेयगोत्रशब्दयोर्भिन्नविषयत्वं शिष्टव्यवहारे दृष्टम् ।
यथाऽऽह याज्ञवल्क्यः— ‘अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमाना-
र्षगोत्रजाम्’ इति । तथा ‘गोत्रपिण्डऋषिसंबद्धा रिक्थं
भजेरन्’ इत्येवं व्यवहारा बहवः सन्ति । अस्मिन्सु
सूत्रे गोत्रशब्दः आप्यादेरनुष्ठेयत्वादनर्थकमित्येकत्वात्
एकोपाधिवचनेनाभिप्रेतः । ‘यावन्तोऽनन्तर्हिताः समान-
गोत्रास्तावतां सहृत्’ इत्यत्र सूत्रे समानप्रवरमात्रो-
पाधिवचनो गोत्रशब्दः प्रयुक्तः । यस्तु अगस्त्याष्टमाना-
मन्येष्वपि गोत्रशब्दो लोके प्रयुज्यमानो दृश्यते ‘मित्र-
युवगोत्रोऽहम्’ ‘मुद्गलगोत्रोऽहम्’ इत्येवमादिषु, स च
औपचारिकः प्रयोगः । अगस्त्याष्टमानामपत्येषु अयास्य-
गर्गकुण्डिनादिषु गौतमभरद्वाजवसिष्ठादिषु गोत्रत्वमस्ति,
तत्सामान्यदृष्टया मित्रयुवमुद्गलादिषु परामर्शेन लौकिकाः
प्रयुज्यन्ते । अस्यायमर्थ इति स्मरन्ति । अतो भगवता
बौधायनेन स्मृत्यन्तर उक्त एव गोत्रशब्दस्यार्थ इति
निश्चिनुमः । व्याकरणस्मृतिश्चाप्यस्या न वाधिका,
सामान्यविशेषरूपत्वात्तयोः । गानाद्व-

अपि नानागोत्राः स्युरिति शौनकस्तत्राणां
व्यापित्वात् ॥

(१) ननु प्रतिगोत्रमाग्नीसूक्तप्रयाजाग्न्यासः कस्मात्
भवति, प्रवरवत् । नेति ब्रूमः, समानगोत्रेष्वेवाग्न्यासेन
विनाऽपि चरितार्थत्वात् प्रकृतौ चानम्यस्तावादिहापि
तत्प्राप्तेः । यदुक्तं प्रवरवदिति, तस्योत्तरमुचरे वक्ष्यामः ।
अपि च प्रतिगोत्रमग्न्यासे सति अज्ञानां क्रमरोपः
प्रसज्यते, यहपतिब्रह्मोद्गातृहोमव्युत्प्रभृति यजमानधर्माणां
बद्धक्रमत्वात् । तस्मात्सामानगोत्रा एवेति प्राप्ते, सिद्धान्त-
माह— अपि नानागोत्राः इति । अयमर्थः— नानागोत्रा
अपि, न समानगोत्रा एव । कुतः ? तत्राणां व्यापित्वात् ।
तत्रशब्देन सत्राणां साह्यप्रधानविषयाः प्रयोगा उच्यन्ते ।
ते ऋद्धिपुष्टिस्वर्गादिफलकामिनः सत्रे स्युः, पुरुषमात्र-
व्यापित्वात् । समानगोत्रपुरुषविषयत्वेन संकोचकल्पनाया-
मत्रचरोन प्रधानाधिकारसंकोचो विना यचनेन कल्पितः
स्यात् । न चान्यास्यः सति निर्दोषं गत्यन्तरे ।

(२) गाणगारिणा समानविधानानामेव सत्रसंबन्धे उक्ते शौनक आचार्य आह—समानगोत्राणामेव इति न नियमः, नानागोत्रा अपि सत्रमासीरिति । कुतः ? तन्नाणा व्यापित्वात् । तन्नराब्देनात्र सर्वपुरुषसाधारणो-
ऽङ्गसमुदाय उच्यते । तस्य च व्यापित्वमस्यैव ।

गानाष्ट.

गृहपतिगोत्रान्वया विशेषाः ॥

(१) गयन्तरमाह—गृहपतीति । ये गाणगारिणा समानगोत्रप्रतिशासिद्वयर्था आशीम्कृतादयो विशेषा उक्तास्ते गृहपतिगोत्रानुसारेण कर्तव्याः, तत्प्रधानत्वात्, 'तन्मुख्याः सत्रमासीरन्' इत्युक्तत्वात्, आपस्तम्ब-
वचनाच्च—'सर्वे इष्टप्रथमयज्ञा अपि वा गृहपतिरेव' इति । तथा 'गृहपतेरेव सामिधेनीकल्पेनावदानकल्पेनेति प्रक्रमेयुषानि चान्यान्येवंरूपाणि स्युः' इत्यनेन सूत्रद्वयेन गृहपतिगोत्रान्वयानेव गोत्रादिकृतान्विदोषान् दर्शयति । तस्माद्विरोधः । गोप्र. २०—२१

(२) कथं पुनरसाधारणपदार्था इति, तत्राह—गृह-
पतीति । अयमर्थः—ये विशेषा असाधारणस्ते गृहपति-
गोत्रान्वयाः गृहपतिविधानानुगुणाः कर्तव्याः । एतदुक्तं
भवति—अममानविधानानामपि सत्रासनं भवति,
प्रायेणाङ्गसमुदायस्याविरोधित्वात् । ये केचन विरोधिनस्ते
गृहपतेरविरोधित्वेन कर्तव्या इति ।

गानाष्ट.

तस्य राद्धिमनु राद्धिः सर्वेषाम् ॥

(१) ननु गृहपतिगोत्रानुसारेणाङ्गेषु कृतेषु येषामङ्गं
विकलं तेषा फलसिद्धिर्न स्यादित्यादाङ्क्याह—तस्य
राद्धिमनु राद्धिः सर्वेषामिति । तस्य गृहपतेः फल-
सिद्धिः अनु पश्चात् इतरेषामपि फलसिद्धिः स्यादित्यर्थाः,
तत्प्रधानत्वात् । गोप्र. २१

(२) ननु गृहपत्यविरोधेन सत्रे कृते येषा विरोध-
स्तेषा फलसंबन्धो न स्यादित्यत आह—तस्येति ।
तस्य गृहपतेः फलसिद्धिमनु सर्वेषा सत्रिणा फलसिद्धि-
र्भवत्येव । कुतः ? 'तन्मुखाः सत्राण्यासते' इति
चचनात् । अत एव सूत्रकारश्चायमेव पक्ष इति शक्यते ।

गानाष्ट.

प्रवरस्त्वावतैरन्नावापधर्मित्वात् ॥

(१) नानागोत्राणा यजमानाना प्रतिगोत्रं प्रवरा
अनुवर्तेरन् । कुतः ? आवापधर्मित्वात् प्रवरधर्मित्वात् ।
उच्यन्ते इत्यावापा आहवनीयाः, 'अग्निं समावेषुः'
इति वचनात् । अथवा—उच्यन्ते हवींषि आहवनीयेषु
इत्यावापा आहवनीयाः, तेषामाहवनीयानामावापाना
प्रवरा प्रति धर्मित्वात् । तेषा चाहवनीयधर्माणा
प्रवराणा प्रतिप्रधानमावृत्तिर्युक्ता, प्रधानव्यवर्तित्वाद्-
ज्ञानाम् । आहवनीयसंस्कारत्वं च प्रवरणामपस्तादेव
व्याख्यातम् ।

ननु पूर्वापरविरुद्धमभिहितम् । कथम् ? नानागोत्र-
पक्षे विरुध्यमाना विशेषाः गृहपतिगोत्रान्वया इत्युक्त-
मधस्तात् । नैव दोषः । कथम् ? आहवनीयाना सत्य-
पत्यसंबन्धसंकीर्तनेन संबोधनानन्तः प्रवरः, प्रवरैश्च
संबोधित आहवनीया देवेभ्यो हव्यं वहन्तीत्यधस्तादुक्तं
महाप्रवरमाथ्ये । तन यदि गृहपतेरेव प्रवरः क्रियेत,
नेतरेषा कश्यपविश्वामित्रानिगोत्राणा यजमानानाम्, (तदा)
असंबोधितत्वात् तेषामाहवनीया देवेभ्यो हव्यं न वक्ष्येः ।
तस्मान्दर्धे काश्यपविश्वामित्रानेयेत्यादि प्रतिगोत्र प्रवर-
वृत्तिर्युक्ता । किंच—गृहपतेराहवनीयः अन्येषामनाहव-
नीय एव, यथा गृहपतेः पुत्रः अन्येषामपुत्रः, संबन्धि-
वचनत्वात्पुत्रशब्दस्य । तथा आहवनीयगवशोऽपि संबन्धि-
वचन एव । अत एव आहवनीये नान्यो होमं करोति ।
अत एव च आहवनीयस्य प्रतिनिधिर्निषिद्धः पठे प्रति-
निधिप्रकरणे 'न देवताप्रियवद्विभ्रग्यामन्यार्थशशोरात्'
(जैसू. ६।३।१८) इत्ययं । तस्मात्साधूक्तं नाना-
गोत्राणा प्रतिगोत्रं प्रवरा आवर्तेरिति । शिष्येऽधिकरणे
सदेहः—किं नानागोत्राणामेव प्रवरा आवर्तेरन्, उत
समानगोत्राणामपि ? इति । तत्राग्रहमाणविरोधत्वात् समान-
गोत्राणा प्रवरस्तन्वैषेव इत्येके मन्यन्ते । अपरे पुन-
रावृत्तिं मन्यन्ते, नानागोत्रव्यायात् यजमानधर्माणा बद्ध-
क्रमत्वात्सकृत् प्रयोगे सति क्रमकृतं वैगुण्यं प्रसज्यते
इति । तथा चापस्तम्बः—'नानागोत्रव्यायादेव समान-
गोत्राणामावृत्तरणमावर्तित्येके मन्यन्ते' इति ।

गोप्र. २१—२२

(२) ओप्यन्त इत्यावापा आहवनीयाः । ते च प्रवरेण धर्मो धर्मिणः । तस्य प्रवरस्याहवनीयसंस्कारत्वादाहवनीयधर्म इत्युच्यते । अत आहवनीयवहुत्वात्प्रतिप्रधानमावर्तन्ते इत्युच्यते । आवापधर्मित्वादित्यमर्थः— आवापानामाहवनीयानां प्रवरं प्रति धर्मित्वादिति । एवं प्रवरानुक्रमणस्य प्रसङ्गमावापानन्तरं प्रवराननुक्रमिष्यति— ' जामदग्न्या वत्ताः ' इत्येवमादिना ग्रन्थेन । अतस्तत्तदनुक्रमणस्येदं प्रयोजनम्— श्रुतावेतावन्मात्रमस्ति, कस्यां चिदेवं श्रूयते— ' आप्येयं प्रवृणीते, यथार्थं मन्त्रकृतो वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पश्चाति वृणीते ' इति । आप्येयवरणस्य मन्त्रकृत्यं विशेषणत्वेन चोच्यते । अतो ये आम्नातानामृपीणां मन्त्रकृत्वेनाम्नायन्ते तेषामेकादीनां यथेष्टसंख्याकानां वरणे प्राप्ते ' न चतुरो वृणीते, न पश्चाति वृणीते ' इति चतुर्णामतिपञ्चानां च प्रतिषेध इति वाक्यत्रयमस्या श्रुताविति वर्णयन्ति । अन्यस्यामन्यथा श्रूयते— ' आप्येयं प्रवृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन्वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पश्चाति वृणीते ' इति । अयमर्थः— ' त्रीन्वृणीते ' इत्येष एवात्र विधिः, इतरेषां कश्चिदवयुत्यानुवाद इति वर्णयन्ति । इमामेव श्रुतिमुपन्यस्य न्यायविद्भिरेवमेवार्थो वर्णितः ' अन्त्याप्येयस्य हानं स्यादधिकारात् ' इति । पूर्वोक्तश्रुत्यनुसारेण अन्त्याप्येयाणामप्यधिकारोऽस्तीति कल्पकाराणां सूत्रकाराणां च प्रवृत्तिरिति सैवानुसृताऽस्माभिः । तत्र य आत्मीया ऋषयस्तेषां ये मन्त्रकृतस्ते प्रोक्तसंख्या वरितव्या इत्येतावन्मात्रं श्रुतितोऽवगतम् । तत्रैत आत्मीया ऋषयस्तेषामेते मन्त्रकृत इति ज्ञाने न श्रुतिः, स्मृतिरेवात्र दारणम् । तत्र एतावदेव लौकिकानां स्मरणं हृदयेते वयं वत्ता वयं विदा वयमायाम्या वयं रथीतरा वयं कण्वा वयं गविष्ठिरा वयनाष्टिपेणा वयं कुण्डिना वयं गर्गा इति, नास्माकमेतेष्वेते मन्त्रकृतः एते अमन्त्रकृत इति स्मरन्ति । अपि च द्वाप्येयाऽन्त्याप्येयाः पश्चाप्येया इति च स्मरन्ति । अपि चास्माकमङ्गिरोमुख्यः प्रवरोऽष्टादशमुख्यो वेति च स्मरन्ति । अथ चैतेषां ज्ञानस्य स्मरणान्दयव्यमाणं नास्ति । आप्येयवरणविष्येपक्षितं चैतज्ज्ञानम् । एवं चेत् कल्पमूत्राणां वंशनामपेयभूतमित्रयुवादिविषया श्रुति-

लोकै उपजाय्या । उदेरोनास्यैत एतावन्तोऽस्यैको द्वावस्य पश्चास्य त्रयो वा पञ्च वाऽस्यैको वा त्रयो वा पञ्च वेति, अस्यायं मुग्गतोऽयं वेत्येवमादिपरार्थविषयत्वादिकल्पानां श्रुतिमागच्छन्तोऽयमपभ्रंशपरिहारार्थं स्वे स्वे कल्पे सूत्रे निवृणन्ति । प्रवरदिस्वीयसंज्ञाया आप्येयवरानुक्रमस्य प्रयोजनमित्यवगन्तव्यम् (?) । गानाट्ट-

प्रवरसंख्या प्रवरनिर्देशकमथ

'तेषामुभयतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतः ॥

व्याप्येयवरणपक्षे एवं भवति । गानाट्ट-

द्वौ वेतरतस्त्रीनितरतः ॥

पश्चाप्येयवरणपक्षोऽयम् गानाट्ट-

न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति ॥

अत उभयतो द्वौ द्वौ न गृहीतव्यौ । कुतः ? चतुर्णां वरणनिषेधात् । गानाट्ट-

न पञ्चानामतिप्रवरणम् ॥

अतिपञ्चानां प्रवरनिषेधात् । तेन द्वयोरेकार्षेऽपि द्वाप्येयवरणमनुज्ञातमिति गम्यते । गानाट्ट-

आश्वलायनश्रौतसूत्रपरिशिष्टम्

अविवाहकारणं समानप्रवरत्वम्

द्वाप्येयाणां त्र्याप्येयसंनिपाते अविवाहः । त्र्याप्येयाणां पश्चाप्येयसंनिपाते अविवाहः । ' विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥ ' सप्तानामृपीणामगस्त्याष्टमानां यदपलं तद्गोत्रमित्याचक्षते । ' एक एव ऋषिर्वायवप्रवरोऽप्यनुवर्तते । तावत्सप्तान्प्रोत्रवमन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणादिति ॥ ' असमानप्रवरैर्विवाहो विवाहः ॥

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

प्रवरसंख्या, प्रवरनिर्देशरीतिः प्रवरनिर्देशकमथ

अमुवदमुवदिति यजमानाप्येयाण्याह परस्ता-
दर्वाश्चि त्रीणि ॥

(१) आश्वी. २।१।१२.

(२) इदं आश्वलायनश्रौतसूत्रत्वान्ते मुद्रितम् । अन्तीयव्या-
पस्य स्थलादिकं नास्ति ।

(३) काश्वी. ३।२६.

अमुवदिति आप्येयोच्चारणम् । श्रीणीति कुतः ?
' श्रीन् वृणीते ' इति वचनात् । इदं हि ' पितैवाग्नेऽथ
पुनोऽथ पौनः ' इति लिङ्गात् । यजमानग्रहण च ऋत्वि-
गाप्येय्युदासार्थम् । कर्क.

यावन्तो वा मन्त्रकृतः ॥

वाद्यादः पक्षान्तरपरिग्रहे । यावन्तो वा मन्त्रकृत-
स्तावन्तो नियमेनैव । याचन्ति यस्य प्राप्नुवन्ति तावन्ति
प्रवृणीते न श्रीणीति । तत्कथम् ? ' आप्येयं प्रवृणीते '
इत्येयोऽत्र विधिः । ' एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन्वृणीते '
इत्यनुवादः । तथा ' न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते '
इति । आप्येयाणि होक्त्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वपरिच्छिन्नानि
प्रावरिकाया पठ्यन्ते । तेनाप्येयं वृणीते इतीयतैव यावन्ति
यस्य प्राप्नुयन्ति तावन्त्येव म्रियन्ते । त्रित्वविधानं तु
केवलं एकद्वित्वयोरवयुत्ववाद्संभवमानादेवाभ्युपेयते ।
मन्त्रकृतो मन्त्रदश उच्यन्ते । न हि मन्त्राणां करणं
भवति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । तेन दर्शनार्थः कृत्तिति
व्यवसीयते । दृश्यते चानेकार्थता धातूनाम् । ' गन्धना-
वक्षेपणसेवनसाहसिकप्रतिफलप्रकथनोपयोगेषु कृत्तः '
इति आत्मनेपदप्रतिपादने गन्धनादीनर्थान् कृत्वो दर्शयति ।
कर्क.

हेतोता तद्वित्तवदामन्त्रितवच्च ॥

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

प्रवरव्याख्यानप्रतिज्ञा

अथातः प्रवरान् व्याख्यास्यामः ॥

इह कात्यायन-लौगाक्षिप्रणीतप्रवराध्याययोः भाष्या-
दर्शनात् सूत्रान्तराभियोगबलात् गुरुप्रसादाच्च यथावदिदं
काण्डं व्याख्यास्यामः । इदं सूत्रं महाप्रवरभाष्ये वृत्त-
व्याख्यानमिति न व्याख्यायते ।

गोप्र. १६-१७

प्रवरकीर्तनं वन्धुभिरपत्यसतस्या च सवन्धस्य पाल्कम्

तदेतद्ब्राह्मणं भयत्पार्येयं वृणीते वन्धोरेय
नैत्यथो संतत्या इति ॥

(१) काश्री ३।२७.

(२) संप्र. ६००.

(३) गोप्र. १६.

सं. कां. २२

इदमपि सूत्रमापस्तम्बसूत्रभाष्ये कृतव्याख्यायमानेव ।

गोप्र. १७

प्रवरमन्त्राभेदः एकत्वद्वित्वत्रित्वपञ्चत्वका एव
एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन्वृणीते, न चतुरो
वृणीते, पञ्च वृणीते, न पञ्चाति वृणीत इति ॥

अत्र दर्शपूर्णमासयोरेवाऽऽप्येयवरणविधिपरं ब्राह्मणं
महाप्रवरभाष्येऽस्ताभिरुदाहृतं व्याख्याते च ' आप्येयं
प्रवृणीते । ऋषिभ्यश्चैवैनमेतदेवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महा-
वीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति । तस्मादाप्येयं प्रवृणीते । परस्ताद-
र्वाकप्रवृणीते ' (शत्रु. १।४।२।३) इत्यादि । एतद्ब्राह्मणा-
भिप्रायं व्याचक्षाणेन कात्यायनेनैवमुक्तम्— ' त्रिद्विद्वि-
कित्वान्मनुष्यद्वरतवदमुष्यदमुष्यदिति यजमानाप्येयाण्याह ।
पुरस्तादर्वाक्षि श्रीणि, यावन्तो वा मन्त्रकृतः ' इति । तत्र
' पुरस्तादर्वाक्षि श्रीणि ' इत्यस्य पक्षस्य मूलभूता भुक्तिः
अधस्तादेवोदाहृता ' श्रीन् वृणीते, मन्त्रकृतो वृणीते,
यथार्षि मन्त्रकृतो वृणीते ' इति । इदानीं ' यावन्तो वा
मन्त्रकृतः ' इत्यस्य पक्षस्य मूलभूतां भुक्तिं साखान्तर-
गतां स्वयमेवोदाहरति— एकं वृणीत इत्येवमाद्या ।
व्याख्याना चैषा भुक्तिः आपस्तम्बसूत्रभाष्ये । अस्याः
श्रुतेरयमभिप्रायः— यस्यैक एव मन्त्रदशसित स एकं सेवेव
वृणीते, यस्य द्वावेव स्तः स द्वावेव वृणीते, यस्य त्रयः
सन्ति स त्रीनेव वृणीते, यस्य चत्वारः सन्ति स चतुरो
विद्यमानानपि न वृणीते, यस्य पञ्च सन्ति स पञ्च
वृणीते, यस्य षडाद्या बहवः सन्ति स पञ्चातीत्य षडा-
दीन् वृणीते विद्यमानानपीति । तत्र च यस्य यावन्तः
सन्ति, न न्यूनाधिकः, इत्यत्र कल्पसूत्रकारा एव शरणं
प्रमाणान्तराभावाच्च । इमामेव भुक्तिमवलम्ब्य कल्पसूत्र-
काराः प्रवृत्ता इत्युक्तमधस्तात् । गोप्र. १७

मत्तद्विशेषे सर्वेषां वर्णानां मानव एव एकः प्रवरः, ऋषयः

प्रवरा इति सिद्धान्तः, ऋषयश्चान्यवर्णानां

मानवः प्रवरः

अपि हेके मानवेति मनुष्यदित्येकैकमार्येयं सार्व-
वर्णिकं प्रवृणते* । कस्य हेतोरिति । मानव्यो हि
प्रजा इति ॥

* अत्र एकवचनान्तः षाठ् भादशुप्तके । मञ्जरीरत्न बहु-
वचनान्त इति निश्चीयते ।

अपि ह इति पश्चान्तरपरिग्रहे । एके शाखिनस्ता-
ण्डिनः छन्दोगा । मानवेत्येका(कमा)पैयं प्रवरं होतारः
प्रवृणते । एकं मनुवदित्यध्वयः प्रवृणते इति । सार्व-
वर्णिकं सर्ववर्णेषु भवं प्रवरं प्रवृण(णी)ते । अत्र 'अथवा
एके शाखिनस्ताण्डिनश्छन्दोगा इत्थं प्रवृणते इत्यामनन्ति'
इति वाक्यशेषोऽध्याहृतव्यः । एकार्पेयमानवप्रवरणे
हेतुं पृच्छति-कस्य हेतोरिति । कुतो हेतोरित्यर्थः,
'पश्री हेतुप्रयोगे' इति पञ्चम्यर्थे पश्रीस्तरणात् । तत्र
हेतुः- मानवो हि प्रजा इति । अयमर्थः- यतः
सर्वानां प्रजानामाद्यो मूलभूतो मनुः 'एकं वृणीते'
इति ब्राह्मणान्तरं अतस्त्रमेव वृणते प्रजा इति । जातिः
सामर्थ्यमर्थिकं शास्त्रापर्युदासश्च येषां वैवर्णिकानां प्रवरा-
धिभाराणां ते प्रजाशब्दाच्चा द्रष्टव्याः ।

गोप्र. १७-१८

तदेतन्नोपपद्यते । न देवैर्न मनुष्यैरर्पेयं वृणीते ।
ऋषिभिरैवार्पेयं वृणीते ॥

अस्य ताण्डिनां पक्षस्य दूषणाय ब्राह्मणान्तरमाह-
तदेतदिति । व्याख्यातं चेदं ब्राह्मणमापस्तम्बादिमूलभाष्ये ।
युक्त्या च ताण्डिदर्शनं दूषयन्ति बहुविदः । ताण्डिदर्शने
हि सर्वेषां वैवर्णिकानां समानप्रवरत्वादेविवाहः, विवाहे च
वर्णानां कर्मप्रसङ्गः, गुरुन्यदोषप्रगवत्या चण्डालोत्पत्तिदोष-
प्रमत्तस्या च ब्राह्मण्यनासात् मूलोच्छेदः प्रमत्तते इति ।

गोप्र. १८

यः परार्पेयं वृणीते परं यस्तस्याऽऽशीर्गच्छति ।
आवृष्टयते या एष औषधीभ्यो यनरपतिभ्यः
पितृभ्य ऋषिभ्यो मनुष्येभ्यो यः परान् प्रवृणीते ॥

यः परार्पेयः सन् स्वनाम्न्यस्पर्शापेग प्रवृणीते तदीयं
यस्यकृतं तमेव परं गच्छति, स एव भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
चिन् आवृष्टयते आच्छिद्यते वा एष देवर्षिषितुमनुष्य-
शास्त्रादशक्तमिति ।

गोप्र. १८

तदेतदन्वयत्र ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामितरानां प्रजानां
युक्तं भवति ॥

इदानीं ताण्डिभूतस्त्रामात्रं परिहृतुं विपश्चान्तरमाह
-- तदेतदिति । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामन्वयत्र वैश्वविपशा
ताण्डिभूतित्यनेन । न हि तत्र समानप्रवरणोऽस्ति,

अवर्जनीयत्वादेकदेशामयत् । 'वात्सप्रेति होता वत्स-
प्रिवदित्यध्वयुः' इत्यत्रापि स्ववर्णप्रवरैस्तुल्यत्वात्समान-
प्रवरणो ब्राह्मणविषय एव निश्चीयते । तस्माद्ब्राह्मण-
नामेकद्वित्रिपञ्चार्पेयाणां होतुरध्वयोश्च प्रवरा म्याख्येयाः ।

गोप्र. १८

होतुरध्वयोश्च प्रवरनिर्देशकमः

इत् एवोर्ध्वं होता प्रवृणीतेऽन्वगित्यध्वयुः ॥
(इति कात्यायनपाठः)

तत्र बहूना वरणे क्रमविशेषमाह- 'इत् ... त्यध्वयुः'
इति कात्यायनः । इतः प्रवरकर्तव्यताप्रतिपादनादूर्ध्वं
होता प्रवृणीते भृगवादीन् मन्त्रदृशाः, यथा भार्गव-च्यावन-
आप्रवान-और्व-जामदग्न्य इति । अन्वगित्यध्वयुः ।
होतुः प्रवरक्रममनुसरन्ध्वयुः प्रवृणीते । इतिशब्देन तमेव
प्रवरक्रमं दर्शयति, यथा भृगुवत् च्यवनवत् अप्रवानवत्
ऊर्ववत् जमदग्निवत् इति । तथाहि ब्राह्मणमध्वर्युप्रवर-
विधिपरं वाजिनाम्- 'परस्तादवक्त् प्रवृणीते' इति ।
स्वयमप्याह- 'यजमानार्पेयाप्याह परस्तादवक्त्त्रि ऋषि'
इति ।

गोप्र. १८-१९

इत् एवोर्ध्वानध्वयुर्वृणीतेऽमुतोऽर्वाचो होता ॥
(इति लौगाक्षिपाठः)

● लौगाक्षिपाठे इति व्याख्या- 'इत् एवोर्ध्वं होता'
इति कात्यायनादिभिः समानम् । 'अमुतोर्वाचो होता'
इत्यत्र विशेषः । भार्गव-च्यावन-आप्रवान-और्व-जाम-
दग्न्य-इति होतुः प्रवरात् 'अमुतोऽर्वाचोऽध्वयुः प्रवृणीते'
अन्वयमारम्य मूलभूतादपेः यथा जमदग्निरूर्ध्ववदप्रवान-
वच्यवननश्भृगुरदिति । अत्र सर्वेषामाचार्याणां होतुः
प्रवरक्रमः समानः । अध्वर्युप्रवरक्रमस्तु कात्यायना-
दन्येषामाचार्याणां समानः, कात्यायनस्य तु होतुप्रवरक्रम
एव अध्वर्युप्रवरक्रम इति विशेषः ।

गोप्र. १९

● अत्र 'लौगाक्षिपाठे ... मृगुनश्' इतिगतान् मन्त्रोऽस्तुः ।
तत्रैवं समरति- 'लौगाक्षिपाठे इति व्याख्या- 'अमुतोर्वाचो
होता' इति वाक्यादनेन समानम् । 'इत् एवोर्ध्वानध्वयुः' इति
अत्र विशेषः भार्गवच्यावनआप्रवानौर्वजामदग्न्यो होतु प्रवरात् ।
'इत् एवोर्ध्वानध्वयुः प्रवृणीते' अन्वयमारम्य भा मूलभाष्ये,
यथा जनसमिर्ध्वरदन्वयानवच्यवननश्भृगुरदिति' इति ।

जैमिनिमुद्राणि

प्रवरसंख्याविधिनिवारः

अत्र्यापैयस्य हानं स्यात् ॥

(१) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘आपैयं वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते’ इति । तत्र सदेहः किं अन्यापैयस्य अधिकारः, उत नेति । किं प्राप्तम् ? अन्यापैयोऽपि अधिक्रियते इति । कुतः ? ‘आपैयं वृणीते’ इति सामान्य-वचनम् । तस्मात् एकं वरिष्यति द्वौ वा । तत्र दर्शयति ‘एकं वृणीते, द्वौ वृणीते’ इति । तथा प्रतिषेधति ‘न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते’ इति । न हि अपातस्य प्रतिषेधोऽवकल्पते । तस्मान् अन्यापैयोऽपि अधिक्रियेतेति । एवं प्राप्ते, धूमः—यो न व्यापैयः स नाधिक्रियेत । कुतः ? ‘त्रीन् वृणीते’ इति विशेषवचनात् । विधिश्च अपातत्वात् । ननु ‘एकं वृणीते’ इत्यपि विशेषवचनमस्ति । नैत्युच्यते, विधायिकाया विभक्तेरभावात् । ननु स्तुत्या विधास्यते, यथा ‘त्रीन् वृणीते’ इति । उच्यते—त्रयाणामेव स्तुतिः । सा त्रिं विधास्यति । ‘एकं वृणीते’ इति अवयुत्यानुवादेऽप्यत्रयाणामेव । तत्रापि त्रिवमेव श्रूयते विधातुम् । एवं एकवाक्येन विधानं भविष्यति इति । ‘न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते’ इति नित्यानुवादो भविष्यति । तस्मात् व्यापैयस्याधिकारो नान्यस्येति ।

शाबरभाष्यम्

(२) दर्शपूर्णमासयोः ‘आपैयं वृणीते, एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते’ इति श्रुतम् । तत्र तावत् एकं विधायकं, अन्ये अनुवादा इत्यविवादम्, अन्यथा सर्वेषां विधित्वे वाक्यभेदविकल्पयोरपत्तेः । अतः ‘त्रीन् वृणीते’ इत्येव विधिः । ‘एकं वृणीते, द्वौ वृणीते’ इत्यवयुत्यानुवादः निव्वरतुल्यर्थः । ‘न चतुरो वृणीते’ इत्याद्यपि नित्यानुवादः तदर्थ एव । अतश्च व्यापैयन्त् पञ्चापैयोऽपि त्रीनेव वृणीयात् । एकद्व्यापैययोस्तु नास्मिन् पक्षे अधिकारः । अपि तु

‘अयं हैके मनुवदित्येवैकापैयं सार्ववर्णिकं प्रतिदिशन्ति’ इति वचनान्तरविहितमनुवत्पथाश्रयेणैव । तदेतद्भवतो जैमिनेर्मतं ऋष्यन्तरैरभ्युपगतम् । तथा च काल्यायनः अनुवदति—‘परस्तादर्वाञ्चि त्रीणि’ इति । आपस्तम्बोऽपि—‘त्रीन् यथापि मन्त्रकृतो वृणीते’ इति । तैस्तु पश्चान्तराण्यपि उक्तानि । ‘यावन्तो वा मन्त्रकृतः’ इति काल्यायनः । ‘अपि वा एकं द्वौ त्रीन् पञ्च वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चाति वृणीते’ इत्यापस्तम्बः । ‘यावन्तः स्युः परंपरं प्रथमम्’ इत्याश्वलायनोऽपि । तेषां चायमभिप्रायः—‘आपैयं वृणीते’ इत्ययं विधिः । इतरे अनुवादाः तत्स्तुत्यर्थाः । अतश्च ‘त्रीन् वृणीते’ इत्यपि अनुवाद एव । ईदृशोऽप्ये वरणसामान्यविधिः, यत् तत्तदापैयं प्रति तत्तत्संख्याकरणं प्राप्यते इति स्तुतिः । इतरथा भवन्मते सामान्यवाक्येनैव वरणविधिं अभ्युपगम्याप्येकवाक्यत्वलाभाय पञ्चापैयस्यैव अधिकारापत्तेः त्रयाणामपि एषां अवयुत्यानुवादत्वापत्तिः । न चैवं चतुःपञ्चादीनामपि वरणप्रसक्तौ तन्निषेधेन वाक्यभेदाद्यनापत्तेः एकद्व्यापैययोः अधिकारः, पञ्चापैयस्य पञ्चानां वरणं न विरुद्धमिति । यत्तु ध्यानुध्यायणानां उभयतः कुलद्वयेऽपि वरणविधानादस्ति चतुःपञ्चादीनां प्राप्तिरिति, तत्र, आश्वलायनेन (१२।१३।४-५) द्व्यामुध्यायणाननुक्रम्य ‘तेषामुभयतः प्रवृणीते एकमितरतः द्वावितरतः, द्वावेकतरतः त्रीनितरत’ इति आवश्यकश्रुत्यन्तरमूलकेनैव तन्निषेधात् । अतो भागवत्वाक्येनैत्यादिविशेषरूपेण धरणपक्षेऽपि मनुवत्पथावदेव एकद्व्यापैययोरपि अधिकार इति ऋष्यन्तरमतं बोध्यम् ।

भाट्टदीपिका

यजमानप्रवरवर्णिका

आपैयम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘आपैयं वृणीते’ इति श्रुतम् । तत्र ‘ऋत्विजो वृणीते’ इति वरणसंस्कृतस्यार्विजो विशेषणमप्येवंपदं ऋषिपदस्य ‘तदुक्तश्रुतिणा’ (ऐशा.

२।२४।१२) ' बन्धने चर्पे ' (पा. ४।४।९६) इति श्रुतिस्मृत्योर्वेदे प्रयोगदर्शनादविच्छिन्नवेदार्थविज्ञानानुष्ठानशीलपूर्वरूपकत्वं बोधयति । ' अथ देवा योऽनूचानः श्रोत्रियस्तस्यापि वेद एष वै ब्राह्मण ऋषीणामार्पेयो यच्छुभ्रवानेव वै पितृमान् पैतृमत्य आर्पेयो यच्छुश्रुवान् ' इति व्यपदेशाच्चाहशत्वमृत्विग्विशोपणं ' वासिष्ठो ब्रह्मा ' इत्यादिवदिति प्राप्ते, ' यजमानस्याशीर्गच्छेदृषीणां हि देवाः पुरुषमनुबुध्नन्ते ' इत्यादिना यजमानपूर्वरूपपरत्वेन वाक्यशेषे स्तवनात् ' यो वा अन्यस्यान्यस्य प्रवरेण ' इत्यादिना यजमानेतरप्रवरानुकीर्तने निन्द्राश्रवणाद्य कौपीताक्रिब्राह्मणे (३।२) ' अथ यजमानस्याऽऽर्पेयमाह, न वा अनार्पेयस्य देवा हविरभ्रन्ति ' इति विधावेव यजमानसंबन्धकीर्तनात् तदीयप्रवरर्पिनामकीर्तनपर एवायं विधिः ।

भाट्टचन्द्रिका

प्रवरर्पिनिर्देशरीतिसंख्याक्रमणां निर्णयः

भृगुवासिष्ठेति ॥

प्रवरर्पिणां नाममात्रस्य भृगुवासिष्ठेत्यारिरूपस्य कथनमात्रेण विधिचारिताभ्यं प्राप्ते, ' अग्रे महा२ असि ब्राह्मण भारत ' इत्यस्यान्ते, ' आर्पेययोगेन यजमानाऽऽहवनीययोः पितापुत्रभावसंबन्धेनाग्रेः स्तवनं कुर्यात् ' इत्यर्थस्य शाखान्तरपर्यालोचनच्छब्दस्यानुगुण्यायापत्यप्रत्ययान्तसंबुद्धयन्तपदानि भार्गववासिष्ठेत्यादीनि प्रयोग्यानि ।

भाट्टचन्द्रिका

श्रीन् वृणीते ॥

' मन्त्रकृतो वृणीते ' इत्येक एव विधिः । तत्र चानियमेन बहुत्वसंख्यानां न्यादीनां कपिञ्जलन्यायेन त्रयाणामेव वा वरणप्रसक्तौ ' न पञ्चाति प्रवृणीते ' ' न चतुष्टो वृणीते ' इत्याभ्यां चतुःपञ्चादिसंख्यानां निरासत् पञ्चापैयवरणमेकमेव विधीयते । ' एकं द्वौ श्रीन् ' इत्यवयुत्वयादस्तु स्तुतिमात्रम् । तेन सप्तार्पेयोऽपि पञ्चानामेव वरणं कुर्यात् । इतरेषां तु मनुवत्स्वरूपः । इति पाठस्य पुनराशेषे प्राप्ते, चतुर्वरणस्याप्यवयुत्वयादेनोपपत्तौ ' न चतुरः ' इत्यत्र नञो वैयर्थ्यापत्तेः ' न पञ्चाति प्रवृणीते ' इति वाक्येऽपि पञ्चापैयवरणविधेः स्पष्टस्याभावाच्च ' श्रीन् वृणीते ' इत्यस्यैव विधिन्वावसायात्, तेन ' मन्त्र-

कृतः ' इत्यस्योपसंहारात् व्याप्येयस्यैव वरणम् । भाष्यकारस्तु ' अन्याप्येयस्य ' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च त्रिपदं पञ्चानामप्युपलक्षणम्, परिमाणवाचिख्यासेति त्रिपञ्चसंख्योपलक्षणविधेः त्वयर्थकमिति व्याचक्षौ ।

भाट्टचन्द्रिका

यथर्पिं ॥

त्रयाणामार्पेयाणामनियतानुपूर्वीकतयोच्चारणम्, कल्पसूत्रेषु गोत्रमेदेन पठितानां मन्त्रकृद्ब्राह्मणां स्मार्तत्वेन पाठक्रमविधक्षायां मानाभावादिति प्राप्ते, ' ऊर्ध्वानिध्वयुर्वेच्छन्दात् ' इत्यादिना अध्वर्युप्रवरेषु तद्धितविनिर्मुक्तप्रातिपदिकानां वच्छन्दान्तानां प्रातिलोभ्येन पाठविधानाद्धोतृप्रवरेषु नियतानुपूर्वीसिद्धिः ।

भाट्टचन्द्रिका

द्विगोत्रस्य प्रवरसंख्यानिर्देशरीतिः

द्विगोत्रस्य ॥

द्वामुभ्यायानां शैशिरादीनामुभयकीर्तने त्रिवरसंख्याधिक्यापत्तेरन्यतरत्रितयकीर्तनेनैव ' श्रीन् वृणीते ' इति विध्यर्थानुष्ठानसिद्धिरिति प्राप्ते, विकल्पस्य जघन्यतयैव ' एकतो द्वावन्यत एकम् ' इत्यादिचचनसिद्धयवस्थवैचार्येयवरणम् । अत एवोभयतो द्वयोर्द्वयोर्ग्रहणे त्रित्रिग्रहणे वा चतुःषड्वाभेयप्राप्तौ तन्निषेधः संगच्छते । अन्यथा चतुःषट्प्रवरणामभावादेव सिद्धेर्निषेधवैयर्थ्यापत्तिः ।

भाट्टचन्द्रिका

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्

असगोत्राऽविरुद्धसंबन्धा च विवाहा

लक्षणयो यो लक्षणवर्ती कन्यां यवीयसीमसपिण्डामसगोत्रजामविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेत् ॥

(१) आगुप. १।२२; प्रपा. २०६; गामा. ९८ (अवि-
रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्) एतावदेव; प्र. ९८ (अवि-
रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्) एतावदेव; सं. ७२५ सर्वं प्रवत्; चम. २०८
सर्वं प्रवत्; सं. ५१ सर्वं प्रवत्; सिन्धु. १०१९
(अवि-रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्) एतावदेव; विपा. ६८५ लक्षण्यो
(सत्यगो) ; संकौ. १९७ सर्वं प्रवत्; प्रका. ३५६; संग.
१७३ सर्वं सिन्धुवत्; सं. १४३ सर्वं प्रवत्; सं. ४११ सर्वं
प्रवत्.

सगोत्रव्याख्या

भृगुवत्साङ्गिरसश्च प्रवरे व्यधिकयोगे सगोत्राः ।
एकपियोग इतरे ॥

मातृगोत्रवर्जनीयानतम्

केचिन्मातृगोत्रजां च वर्जयित्वा तदपत्यमसगोत्रं
हि स्यात् ॥

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम्

असगोत्रा विवाहा

भार्यामुपयच्छेत्सजातां नमिकां ब्रह्मचारिणीम-
सगोत्राम् ॥

समानं गौत्रं वरेण यस्याः सा सगोत्रा, न सगोत्रा
असगोत्रा, तां असगोत्राम् । मातृवृ.

मानवगृह्यसूत्रम्

असमानप्रवरा विवाहा

वैश्वदेवमूर्ती कन्यामस्पृष्टमैशुनामुपयच्छेत् समान-
वर्णामसमानप्रवरां यवीयसी नमिकां श्रेष्ठाम् ॥

असमानप्रवराम् । नामसंख्याभ्या सर्वे तिपिष्यन्ते
प्रवराणाम् । न नाम्नेव केवलेन सख्यया वा । ततो भिन्न-
नामभिः समसंख्यैर्विवाह इष्यते । भिन्नसंख्येन समान-
नामभिश्च । एवं च व्याख्याने ऋषभरद्राजैर्मरद्राज-
विवाहो भवति, नान्यथा । भृगुवङ्गिरआर्षिपिणादिभि-
र्भृगूणाम् । अष्टाभा.

फाठकगृह्यसूत्रम्

पितृगोत्रासगोत्रा विवाहा

पितृगोत्रप्रवरसमां नोदृहेत्तथा मातृगोत्रमात्र-
समाम् ॥

(१) आशुप. १।२२ ; प्रपा. ३०६ ; विपा. ६८५ (श्यु-
वत्साङ्गिरसश्च प्रवराणांधिकारयोगे सगोत्राः । एकपियोगे इतरे-
तरम् ।) .

(२) आशुप. १।२२ ; प्रपा. ३०६ ; विपा. ६८५ च
वर्जयित्वा (निषेधन्ति) (हि०) .

(३) हिगृ. ११।६।१.

(४) मातृ. १।३८.

(५) संप्र. ६८३.

वाराहगृह्यसूत्रम्

असमानप्रवरणां विवाहः

असमानप्रवरैर्विवाहः ॥

आग्निवेश्यगृह्यसूत्रम्

असगोत्रा विवाहा

सर्वोङ्गिनीं मनोह्रां यवीयसीं ब्रह्मचारिणीं कन्या-
मसगोत्रां मातुरसपिण्डां... ॥

गोभिलगृह्यसूत्रम्

असगोत्रा विवाहा

असगोत्रान् ॥

गोत्रं प्रसिद्धम् । समानं गोत्रं येषां ते सगोत्राः,
तद्विद्वान् असगोत्रान् । दास्यन्कुर्वतीति गतेन सङ्घः ।
सृदुत्य.

जैमिनिगृह्यसूत्रम्

असगोत्रा विवाहा

ज्यां विन्देतानमिकां समानजातीयामसगोत्रां
मातुरसपिण्डां ज्यायसः कनीयसीम् ॥

वैखानसगृह्यसूत्रम्

असगोत्रप्रवरा विवाहा

मातुरसपिण्डां पितुरसमानऋषिगोत्रजातां लक्षण-
संपन्नां नमिकां कन्यां वरयित्वा ... ॥

गौतमः

असमानप्रवरणां विवाहः

असमानप्रवरैर्विवाहः ॥

(१) वागृ. १०.

(२) आग्निगृ. १।६।१.

(३) गोशु. १।१।४.

(४) जैशु. १।२०.

(५) वैशु. ३।२.

(६) गौध. ४।२ ; विश्व. १।५३ ; मेधा. ३।५ ; मिता.

१।५३ ; अथ. १।५३ ; गृह्य. ८ ; मभा. ; गौमि. ; उ.

२।११।१६ ; स्मृत्य. ६८ ; गृह्य. ९ ; स्मृत्या. २३ ; बौमि.

१।५४ (पृ. ११०) ; संप्र. ५९० ; अम. ९८ ; मुक्ता. १२५,

१२९ ; सिन्धु. १०२९ ; आन. १६९ ; बाल. १।५३ पृ. १९१,

१९२ ; कृम. १०३० (=) .

(१) समानप्रवरत्वं च संख्यासंज्ञयोः साम्ये भवति, तथैव प्रवरणात् । * गृह. ८

(२) समानप्रवरत्वं समानार्थ्यता, तदभावः असमानप्रवरत्वं, तैः असमानप्रवरैः विवाहः कर्तव्यः । असमानप्रवरामिति वक्तव्ये एवमभिधानं यदि मातृपक्षतः सगोत्रा भवति तदानीमपि दोषाभावज्ञापनार्थम् । एवं च पितृपक्षत एव सगोत्राप्रतिषेधः । तथा च मनुः— ' असपिण्डा च या मातृसगोत्रा च या पितुः । ' (मस्मृ. ३।५) इत्यादि । मभा.

(३) समानः एकः प्रवरः येषा तैः सह न विवाहः । तथा— हरितकुसपिङ्गवाङ्गदर्मैर्मकभयानां आङ्गिर-
माश्वरीपयौवनाश्वेति । हारीतः कौत्सी न उद्भेदेदित्यादि-
प्रवरप्रपन्नः आपस्तम्बीये द्रष्टव्यः । गौमि.

(४) ' असमानप्रवरैर्विवाहः ' इति प्रवरमाश्वर्यैव पयुंदासनिमित्तानां प्रकृतयति । ततश्च गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्ये न विवाहः । तथा, यस्काधूलमौनमीरुवाकर्कराशिसार्दि-
सावर्णिशाखद्वायनैद्वन्त्यायनानां गोत्राणां भेदेऽपि भार्गव-
वैतहव्यसाचेतसेति प्रवरैक्ये । तथा प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्ये ।
तथा, तित्तिरिक्पिभूमिस्वन्दितलण्डितानां गोत्राणा-
माङ्गिरससैन्यगार्थेति अङ्गिरास्तिरिक्पिः कपिभूमिरिति
चेति वैकल्पिकप्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्ये । मनु हरितकुस-
पिङ्गवाङ्गदर्मभेदमगवानामाङ्गिरसाश्वरीपयौवनाश्वेति मान्धा-
प्रश्वरीपयौवनाश्वेति वैकल्पिकप्रवरभेदात् असमानार्थत्वेन
विवाहप्रसक्तौ गोत्रैक्येन तन्निषेध इत्याधुनिकैरुदाहृतम्,
तत्र मुन्दरम्, आङ्गिरसमान्धात्रोर्विकल्पेन भेदेऽपि
आश्वरीपयौवनाश्वेतिद्वयोरभेदेन विवाहाप्रसक्त्या प्रकृतो-
दाहरणव्याप्तं भवति । तथा च प्रवरनिर्णयकाराः स्मरन्ति—
' पदानां मिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्गि-
रोगणेष्वेवं दोषेष्वेतेऽपि वारयेत् ॥ ' इति । यत्,
समानं आपं यस्य तत्समानार्थं, समानार्थं च तत्
गोत्रं च समानार्थगोत्रं, समानार्थगोत्रे जाता समानार्थ-
गोत्रा, न समानार्थगोत्रा अगमानार्थगोत्रा इति प्राचां
सामासकरणम्, तत्र मुन्दरम्, विशिष्टनिषेधे गोत्रैक्येऽपि
प्रवरभेदे निराहप्रमद्वात् । यथा तित्तिरिक्पिभूम्यानुक्तो-

दाहरणे । न चेष्टापत्तिः, ' न सगोत्राय दुहितरं प्रवच्छेत् ' इति गौतमेन (आध. २।११।१५) गोत्रमाश्वर्यैव पृथक् निषेधात् । संप्र. ५९०-५९१

सगोत्रागमने दोषः प्रायश्चित्तं च

संखीसयोनिसगोत्राशिष्यभार्यासु स्तुपायां गवि च गुरुतल्पसमः ॥

संखी मित्रं, सयोनिः भगिनी, सगोत्रा एकार्थ्या । एतासु शिष्यभार्यायां पुत्रभार्यायां च मैथुने आचरिते गुरुतल्पतुल्यं निष्कयणम् । विसमासः सख्यादिभार्योप-
संग्रहार्थः । तथाऽऽह मनुः— गुरुतल्पप्रतं कुर्यादितः
सिक्त्वा सयोनिषु । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारी-
ष्वन्यजासु च ॥ ' (मस्मृ. १।१।७०) इति ।
चशब्दः आश्रितादिभार्योपसंग्रहार्थः । तथाऽऽह व्यासः—
' आश्रितस्यापि विदुष आहिताग्नेश्च योगिनः । आचा-
र्यस्य च राज्ञश्च भार्यां प्रव्रजितां तथा ॥ धार्मीं पुत्रीं च
पौत्रीं च सर्वां मातृस्तथैव च । पितुः सर्वां तथा गत्वा
गुरुतल्पप्रतं चरेत् ॥ ' * मभा.
अवकर इत्येके ॥

(१) एके त्ववकीर्णप्रतं कर्तव्यमिति मन्यन्ते न तु गुरुतल्पप्रतमिति । इतिकरणः सदेहव्यावृत्त्यर्थः । यद्येवमुच्येत अवकर एके इति, ततोऽवकीर्णोऽपि गुरुतल्पसमो दोष इत्याशङ्का स्यादिति । सोऽयं विकल्पः अभिसंघ्यपेक्षया द्रष्टव्यः । अभिसंघौ गुरुतल्पसमः, अनभिसंघौ त्ववकीर्णप्रतमिति । एवं चात्र पारदार्य-
निमित्तं कृच्छ्रं कृत्वा पुनरवकीर्णप्रतमिति द्रष्टव्यम् । तथाऽऽह जानूकर्णिः— ' आचार्यादिस्तु भार्यासु गुरु-
तल्पप्रतं चरेत् । अवकीर्णप्रतं चैव ततः कुर्यात्समा-
हितः ॥ ' इति । गुरुतल्पसमेऽपि पारदार्यादधिकं गुरुत-
ल्यादीनं कल्प्यम् । तदपि परदार्यावश्रितमेव चान्द्रा-
यणादधिकं द्रष्टव्यम् । चान्द्रायणस्य च वर्णक्रमेण पादहीन-
कल्पना कर्तव्या । तथा च प्रजापतिः— ' आचार्यादिस्तु
भार्यासु चरेच्चान्द्रायणप्रतम् । क्रमेण पादशो हीनं

* गौमि. मभागलम् ।

(१) गौध. २।१।२ ; मभा. ; गौमि.

(२) गौध. ०।१।१ ; मभा. ; गौमि.

घर्णानामिति च रिथतिः ॥' इति । अवकीर्णिप्रायश्चित्त-
मपि रहस्योक्तम्— 'तदाहुः कतिधाऽवकीर्णी' इत्यादि
वश्यति । ममा,

(२) एके मन्यन्ते सख्यादिगमनेऽवकरो दोषः ।
अत्र प्रायश्चित्तमप्यवकीर्णिव्रतं न गुरुतत्पन्नतमिति ।
यान्येतानि सख्यादिगमनेऽनुक्रान्तानि प्रायश्चित्तानि तेषु
मरणान्तिकानि सप्रत्ययानुबन्धात्यन्ताभ्यासविषयाणि । यानि
पुनरत्यन्तलघूनि तानि स्वभार्यावुद्धया प्रवृत्तस्य मध्ये
ज्ञात्वा रेत.सेकादर्वाङ्निवृत्तविषयाणि मध्ये मथ्यानि
कल्प्यानि । 'न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वव-
स्थितम्' इति मानवं तु मरणान्तिकबोध्यमहापातकादि-
ध्यतिरिक्तविषयम् । गौमि.

हारीतः

असगोत्रा विवाहा

अंसमाननामगोत्रां कन्यां भ्रातृयुतां शुभाम् ।
सर्वावयवसंयुक्तां सद्गृत्तामुद्बुद्धेत्ततः ॥

बौधायनः

सगोत्राया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च

सगोत्रां चेदमलोपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात् ।
प्रजाता चेत् कृच्छ्राव्दपादं चरित्वा यन्म आत्मनो
मिन्दाऽभूत्पुनरभिश्चक्षुरदादित्येताभ्यां जुहुयात् ॥

(१) अप्रजाता चेच्चान्द्रायणम् । तच्च महाप्रवरेषु
स्वयमेवोक्तम्—सर्वेषां 'सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् ।

(१) हास्य. ४१२.

(२) बौध. २।१।३८ ; अथ १।५३ पृ ८० (सगोत्रा चेद-
मलोपयच्छेद्भातृवदेना विभृयात्प्रजाता चेत्कृच्छ्राव्दपादं चरेत्)
पतावदेव ; गृह. ३१ (सगोत्रां चेदमलोपयच्छेत् मातृवदेनां
विभृयात्) पतावदेव ; उ. २।२।१।१६ (सगोत्रां चेदमलोप-
यच्छेत् मातृवदेनां विभृयात्) पतावदेव , गृह. २९ गृहवत् ;
पमा. ४७७ (प्रजाता ...जुहुयात्) : ३३७ (भाग २)
प्रजाता चेत् कृच्छ्राव्दपादं (प्रजातां चेत् कृच्छ्राव्दपादम्) ; उत.
१११ गृहवत् ; मंत्र. ६८० गृहवत् , सिन्धु. २०।५९ (सविष्ठां
सगोत्रां चेदमलोपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात्) ; चन. ९८
(सगोत्रां चेद मलोपयच्छेत् मातृवदेना विभृयात्) पतावदेव ;
प्रका. ३४९ चेदमलोपयच्छेत् (चेदुपयच्छेदमला) ; संर. ४१३
प्रजाता (प्रजा जानता) .

व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्मणीं न व्यजेन्मातृवद्वर्गिणीवत् '
इति । विभृयादिति शेषः । स्वयमेव व्रवीति— 'गर्भो
न दुष्यति कश्यप इति विशयते' इति । मिन्दाहुती
पुनः सर्वत्राविशिष्टे । अनर्दिष्टद्रव्यकत्वात् आश्वद्रव्यं
प्रतीयात् । * बौवि.

(२) एतच्चाशानतः, पूर्वममत्येत्युपक्रमत् । ज्ञानो-
त्तरं भोगे ता परित्यजेत् । कृच्छ्राव्दपादस्यैन्दवाना च
शक्ताशक्तत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । मन्या तु गुरुतत्पन्नता-
च्छुद्धिः । भर. ४१३

अंशमतः परिणयने कृच्छ्रं, प्रजोत्पादने चान्द्रा-
यणम् ॥

वंशक्षयो भवेत्तस्य वंशवृद्धिर्न जायते ।
सपिण्डगोत्रां ज्ञात्वोद्वा गुरुतत्पन्नतं चरेत् ॥
तां मातृवत्पालयेच्च गर्भस्त्रजोऽन्यतां व्रजेत् ।
अज्ञानाच्चैन्दवैः शुभ्येद्गर्भस्त्रजस्तु काश्यपः ॥

आपस्तम्बः

सगोत्रं कन्यादानानर्हः

सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥

कन्यागोत्रमेव गोत्रं यस्य तस्मै कन्या न देया । यथा
हारीताय हारीतीम्, वात्स्याय वात्सीमित्यादि ।

उ.

समानगोत्रप्रवरया विवाहे दोष.

संसमानगोत्रप्रवरं कन्यामूढयोपगम्य च ।
तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मणयादेव हीयते ॥

* सत्र. न्याल्लयान अथे 'परिणीय सगोत्रा तु' इति शाता-
तपवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) कृश. १०६०.

(२) विपा. ६९८.

(३) आश. २।२।१५ ; द्विध. २।७।३० ; अथ. २।५३
पृ. ८३ सगोत्राव (सगोत्रैव्यो) ; संप्र. ५९१ (न सगोत्राय
दुहितरं प्रयच्छेत्) गौमि. ; मुक्ता. २२७ ; सिन्धु. २०२८ ;
आन. १७१ , प्रका. ३४४ , कृभ. १०२९ (=) : १०३३
निर्दिशामन्नम्.

(४) स्मृच. ६८ ; पमा. ४७७ चण्डालं (सगानं) ; मपा.
१३७ ; उत. ११२ कन्यामूढयोप (सगुद्राशोप) ; संप्र. ६८० ;

समानप्रवरत्वं संज्ञासंख्ययोः अन्यूनानतिरिक्तत्वेन ।
भिन्नगोत्रेऽपि समानप्रवरत्वं यथा— वात्स्यसावर्णिगोत्रयोः
और्वच्यावनभार्गवजामदग्न्याप्नुवानाः प्रवराः । एक-
मोत्रेऽपि प्रवरान्यत्वं यथा— वृतकौशिकगोत्रस्य कुशिक-
कौशिकघृतकौशिकाः प्रवराः, कौशिककुशिकबन्धुलाश्चेति
प्रवराः । अतो गोत्रप्रवरयोः पृथक् निषेध इति । सगोत्रा-
समानप्रवरग्रहणं अविवाह्यस्त्रीमात्रोपलक्षणम् ।

उत्त. ११२

वासिष्ठः

असमानप्रवरा विवाहा

गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्या-
ऽसमानार्पेयामस्पृष्टमैथुनामपरवयसीं सदृशीं भार्यां
विन्देत् ॥

समानगोत्रप्रवरया मातृगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तम्
पैरिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।
कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।
मातुलस्य मुतां चैव मातृगोत्रां तथैव च ॥

विष्णुः

असगोत्रप्रवरा विवाहा

नै सगोत्रां न समानार्पप्रवरां भार्यां विन्देत् ॥

तर्हि ' न समानगोत्रा समानप्रवरां भार्यां विन्देत् '
इत्यनेन शूद्रस्यापि सगोत्रा कथं न निषिध्यते इति चेत्,
अशोषदिष्टातिदिष्टगोत्रस्यैव निषेधः, न तु अतिदिष्टाति-

चम. ९९; मुक्ता. १२७ पूर्वार्थे (समानप्रवरां कन्यां सगोत्रा-
मुपगम्य च ।); संप्र. ६२; आन. १७० पूर्वार्थे (समान-
प्रवरां कन्यां सगोत्रामुपगम्य च ।); कृष्. १०६० बौधायनः .

(१) वस्मृ. ८।१. शेषः स्थलादिनिर्देशः विवाहविधिप्रकरणे
(सप्त. पृ. १०१) द्रष्टव्यः ।

(२) मेधा. ३।५; ममु. ३।५ कृत्वा तस्याः (तरयां कृत्वा) :
३।११ निर्देशमात्रम् (=) .

(३) विसृ. २।५९; उ. २।११।१६ पृ. २२२ (असगोत्रा-
समानप्रवरां भार्यां विन्देत्) ; उत. १०६ (भार्यां विन्देत्)
एतावदेव : १०८ नार्पणं (नप्र) : १११ (न समानगोत्रां समान-
प्रवरां भार्यां विन्देत्) : १४९ (न समानगोत्रां न समानप्रवरां
विन्देत्) ; दौक. १।५३ (न सगोत्रां न समानप्रवरां विन्देत्) ;
मुक्ता. १२५ उपर्य; बाल. १।५३ पृ. १९२ उपर्य.

दिष्टशूद्रगोत्रादेः, अन्यथातिदेशे धत्रियवैश्यमात्रोपादानं
व्यर्थं स्यादिति । उत्त. १११

सगोत्रादिगनेन दोषः प्रायश्चित्तं च

(गुरुदारगमनसमम्) स्वसुः सख्याः सगोत्राया
उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्यजाया रजस्वलायाः
शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च ॥

पञ्चमात्सप्तमाद्धीनां यः कन्यामुद्वेहेद्द्विजः ।
गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैवमुद्वेहन् ॥

शङ्खः लिखितः शङ्खलिखितौ च

असमानगोत्रप्रवरा विवाहा, विवाहोत्तरं कन्याया
मर्तृगोत्रत्वम्

दौरानाहरेत्सदृशानसमानार्पेयानसंबन्धानासप्तम-
पञ्चमात् पितृमातृवन्धुभ्यः ॥

विन्देत् विधिवद्भार्यामसमानार्पगोत्रजाम् ।

मातृतः पञ्चमीं चापि पितृतस्त्वथ सप्तमीम् ॥

विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥

(१) विसृ. ३६।७.

(२) स्मृच. ७२; प्रपा. ३०७ पूर्वार्थे (सप्तमात्पञ्चमात्
यः कन्याकामुद्वेहेद्विजः ।); संप्र. ७०५ माद्धीनां (माद्रीं),
द्वेहेद्विजः (द्रहते दिनः); मुक्ता. १२६; मिन्यु. १००५
माद्धीना (माद्धीमान्); विपा. ६८९ माद्धीनां यः कन्या
(माद्रा यः कन्याकामु) त्रां चैवम् (त्रामपि चो) बृहद्विष्णुः ;
आन. १७०; साम्र. ५; संग. १६९ विपावद, बृहद्विष्णुः .

(३) उ. २।११।१६ पृ. २२१ शंखः; मुक्ता. १२५ न्यानां-
सप्तमपञ्चमाद (न्यान्सप्तमाद); बाल. १।५३ पृ. १९२ पञ्च-
मात् (पञ्चमान्) .

(४) शंस्मृ. ४।१; संप्र. ७०४.

(५) लिस्मृ. २५; विश्व. १।२२५ पृ. १५४ गोत्रे च
(गोत्रेऽथ) उच. (=); स्मृच. ६९ उच. (=); पमा.
४६९ उच. (=); प्रपा. ३०७ उच. (=); धप्र. ४७ पृ.
बृहमनुः; साद्री. २३ उच., मनुः : ३४ उच. (=); संप्र.
७१७ उच. (=); मुक्ता. १२८ उच., स्वर्गः : १२९
विश्वद, उच., रघुनिः; सिन्धु. ९९३ उच., रघुनिः; विपा.
६९० उच. (=); संकी. १९५ उच. (=); आन. १७४
उच. (=); साम्र. ९ (एकत्वं सा गता भर्तुः) एतावदेव

स्यगोत्रात् भ्रूयते नारी विवाहात्मन्तमे पदे ।
भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

मनुः

असगोत्रा द्विजातां विवाहा, टीकासु

गोत्रलक्षणम्

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

(१) * यादृशी कन्या योद्व्या तामिदानीं दर्शयति ।
मानुः या असपिण्डा पितुश्च या असगोत्रा सा दारकर्मणि

* ' असपिण्डा च ' इतिपदन्वाख्यान अत्र सापिण्डप्रकरणे
द्रष्टव्यम् ।

(=) ; बाल. १।५३ पू. १५५ उक्त., बृहस्पतुः ; संग. २८५
एकत्वं (एकत्वे) उक्त., मनुः .

(१) लिस्मृ. २६ विवाहा (उदाहा) तस्याः पिण्डोदक-
क्रिया (शान पिण्डोदकक्रिया) ; मिता. १।२५४ भर्तृ
(स्वामि) (=) ; पमा. ४६९ पू (=) ; प्रपा. ३०७
विवाहाद् (विवादे) पू. (=) ; संत. ९०२ भर्तृ (पति)
(=) ; धर्म. ७७ पू., बृहस्पतुः ; गार्गी. २३,२४ पू., मनुः ;
लता. २४४ पू., उदाहा ; संप्र. ५८५ पू., स्मरणम् : ७१७
पू. (=) * ८३६ पू., मनुः ; चम. १०६ पू., मनुः ; मुक्ता.
१२९ पू., स्थितिः ; संम. ५३ (=) ; विपा. ६९० पू.
(=) ; संकी. १९५ पू. (=) ; आन. १७२, १७६ पू.
(=) ; साम. ७ पू., स्थितिः : ८, ९ पू. (=) ; बाल. १।५३
पू. १५५ पू., बृहस्पतुः ; संग. १७५ पू. (=) : २८५ पू.,
मनुः ; क्रम. १००९, १०५८ निर्देशमात्रम् (=) : १०११ पू.
(=) .

(२) मस्मृ. ३।५ ; मेधा. दारकर्मणि मैथुने (दारकर्मण्य-
मैथुनी), अन्ये तु अमैथुने इति पठन्ति, मिता. १।५३ पूर्वापि
(असपिण्डा च या मातुरसपिण्डा च या पितुः) ; आप. १।५३
पृ. ८१ ; गृह. ७ मनुजातानवै ; उ. २।१११६ मेधावद् ;
स्मृत्य. ६८ ; गृह. ८ असपिण्डा च (असपिण्डा तु) मनुजातान-
वतः ; स्मृत्या १२ च या मातु (तु या मातु) च या पितुः
(तु या पितु) प्रशस्ता (हि न्वाप्या) मनुजातानवी , पमा.
४६८-४६९ ; प्रपा ३०७ ; सर. १७ ; मपा १३३ : १४०
निर्देशमात्रम् ; व्रीक १।५२ ; उत. १०६ मनुजातानवी ;
गार्गी. २३ २४ द्वितीयः पारः ; धीमि. १।५३ ; संप्र. ५९०,
६५६ द्वितीयः पारः : ६९१ , चम. १४ मूलं इत्युक्तम् ९८
द्वितीयः पारः : १०६ पू. * १०७ द्वितीयः पारः ; मुक्ता. १२४

छं. कां. २३

प्रशस्ता । असगोत्रा च या पितुः । गोत्रं वसिष्ठमृगुपर्गा-
दिवंशः स्मर्यते । समानगोत्रा वसिष्ठा न वसिष्ठैर्विवहन्ते,
न गर्गा गर्गैः । वासिष्ठे तु मातृसगोत्राया अपि प्रति-
पेध — ' परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । कृत्वा
तस्याः समुत्सर्गं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ मातृलस्य मुतां
चैव मातृगोत्रा तथैव च ॥ ' गौतमेन तु पठते—
' असमानप्रवरैर्विवाहः ' (गौघ. ४।२) इति । तत्र गोत्र-
समत्वे सत्यपि प्रवरभेदश्चेत्युच्यते विवाहः । तदुक्तम् ।
यतः स्मृत्यन्तरे हि उभय निपिप्यते— ' असमानार्प-
गोत्रजाम् ' (यास्मृ. १।५३) इति । अपि प्रवर
इत्येकोऽर्थः । कथं पुनर्गोत्रभेदे समानार्पयत्वम् । किमिति
न भवति यदि स्मर्यते । भृतिस्मृतिप्रमाणकोऽयमर्थः,
न प्रत्यक्षगोचरः, येन विरोधः स्यात् । के पुनरमी प्रवरा
नाम ? अत्यल्पमिदमुच्यते । इदमपि वक्तव्यम्— किं पुन-
रेतद्ब्राह्मणत्वं नाम, तथा कतरदेतद्गोत्रं नाम । यथैव
समाने पुरुषत्वे ब्राह्मणत्वादिविशेषः, एवं समाने
ब्राह्मणत्वे वसिष्ठादिगोत्रभेदः । प्रतिगोत्रं च समानार्प-
याणि । यथैतद्गोत्रं तस्य तैः शत्रुः प्रशश्रयणं कर्त-
व्यम् । एवं विवाहनिषेधोऽपि । स्मरन्ति च सूत्रकाराः
गोत्रभेदसन्ध्येन प्रशश्रु— ' यथैतद्गोत्रं तस्यैव प्रवराः '
इति । गोत्रभेदस्तु तद्गोत्रजैरेव स्मर्यते— ' वयं पराशराः,
वयमुपमान्यवः ' इति । यद्यपि गोत्रवधप्रवराणाम् स्मरन्ति,
तथापि बहुवाक्यदाचिद्विस्मरेयुः इति गोत्रमुपलक्षणीत्य
प्रशश्रुमितिः उपनिबद्धा । गोत्रं तु स्मरन्ति । न
च तस्य किंचिदुपलक्षणमस्ति— ' य एवैरूपः तस्य
इदं गोत्रम् ' इति । एतावत्तत्र स्मरणम् । यावद्गोत्रं
भंतिस्ममानजातीयत्वम् । एष च गोत्रप्रवरभेदः

उत्तरार्धे (सा द्विजातां प्रशस्ता स्त्री दारकर्मण्यमैथुनी ।) : १२९
पू., संम. ५३ विवाहः ; मित्यु. ९९१ ; विपा. ६९० ;
संकी. १७५ पू ; आन. १६८ उत्तरार्धे (सा द्विजातां प्रशस्ता
स्वाहारकर्मण्यमैथुनी ।) : १७२ पू. : १७२ निर्देशमात्रम् ;
साम ७ ११ पू. : १६ निर्देशमात्रम् ; प्रका. ३४४ ; जन्द्.
मेधावद् ; क्रम. ८०५ द्वितीयः पारः (=) : ८९७ पू. : ८९८
द्वितीयः पारः : १०१७ : १०१८ निर्देशमात्रम् : १०५३ पू.
(=) : १०५८ द्वितीयः पारः ; मंदी. ७ पू. : १० (भागः २).

ब्राह्मणानां, न राजन्यविशाम् । तथाहि कल्पसूत्रकारः—
 'वैरोहित्यान् राजन्यवैश्ययोः' इति । यद्यपि गोत्र-
 विशेषण्यपदेशे सति प्राप्तप्रतिषेधेनापि प्रवराधिकारे
 वचनमिदमुपपद्यते, किंतु न तेषां गोत्रस्मरणमस्ति ।
 कस्मिँह धत्रियवैश्ययोर्विवाहेऽपि वन्धूनामवधेर्नियमः ।
 उच्यते । सर्ववर्णविषयमेतत्— 'ऊर्ध्वं सतमात् पितृ-
 वन्धुभ्यः' इति । अन्ये तु गोत्रं वंशमाहुः । न तत्र
 अवध्यपेक्षा । यावदेतज्ज्ञायते वयमेकवंशा इति, तावद-
 विवाहः । अस्मिन्नपि पक्षे असपिण्डा चेत्यनुवर्तते ।
 तेन पूर्ववत् पितृश्वस्त्रादिदुहितृणा प्रतिषेधः । अस्मिन्स्तु
 पक्षे समानार्थगोत्राणां प्रतिषेधो दुर्लभः । न हि तत्र
 एतदस्ति वयमेकवंश्या इति । उच्यते । ऐतिहासिकेन
 तद्दर्शनेन समर्थयन्ते । तत्र हि वर्णयन्ति । 'ऋषिर्वसिष्ठा-
 दिराद्यो वंशस्य कर्ता, तद्गोत्रास्ततः प्रमुताः प्रवराः'
 इति तत्पुत्रपौत्राः तपोविद्याद्यतिशयगुणयोगेन प्रख्यात-
 तमाः । स्मृत्यन्तरादेव एव नियमः । इदं त्वत्र निरूप्यम्
 — यदेतत्स (! दस)मानप्रवरैरिति, तत्र नामधेयतस्ताव-
 त्समानत्वं, न सख्यातः । नामधेयसमानत्वे च किं यत्र
 सर्वाधेय समानानि तत्र प्रतिषेधः, उत एकस्मिन्नपि
 ममाने ? तत्र यदि समुदितानां प्रवरत्वं, तत्र समाने
 कस्मिंश्चित् मित्रेऽन्यस्मिन्नन्यः समुदायः संजातः इति
 असमानप्रवरत्वाच्च प्रतिषेधः । एवं च उपमन्यूनां परा-
 शराणां च स्वाद्विवाहः । मित्रं तथोगोत्रम् । एके
 उपमन्यवः अपरे पराशरा । पूर्वेण च न्यायेन प्रवर-
 भेदः । उपमन्यूना वासिष्ठभारद्वाजैकपादिति प्रवराः ।
 पराशराणा वासिष्ठगार्ग्यपाराशर्येति । अथ एकैकस्य
 प्रवरत्वं, एकस्मिन्नपि समाने प्रतिषेधः । तद्यथा मापा
 न भोक्तव्याः (इति) मिश्रा अपि न भुज्यन्ते । किं
 पुनरत्र युक्तम्, एकैकस्य प्रवरत्वम् । तथाहि— सामाना-
 धिकरत्वं दृश्यते— 'एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते'
 इति । प्रतिपन्न एकः । तस्मान्येऽप्याह एषामविवाह
 इति । * मेधा.

(२) अत्र च पितृसगोत्रमात्रे विवाहनिषेधाथ
 'असगोत्रा च या पितुः' इति श्रुतितः पित्रा सह

* प्रपा. मेधागणम् ।

असगोत्रपदस्य पितुरन्यथो दर्शितः । मातृपक्षे तु यद्यपि
 'असपिण्डा च मातुः' इति चकारेण असगोत्रत्वा-
 कर्षणात् पितृपक्ष इव सामान्यतो मातुः सगोत्रमाने विवाह-
 निषेधः प्राप्तः, तथापि स्मृत्यन्तरे 'मातुः सगोत्रामप्येके
 नेच्छन्त्युद्राहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञान उद्भेदवि-
 शङ्कितः ॥' इत्यभिधानात् यावदस्मात् मातृकुलजात्
 एतन्नाम्नः अस्यां जन्मेति ज्ञायते, तावन्मातृसगोत्राणा-
 मविवाहत्वं, तदूर्ध्वं तु न दोष इति ।

दारकर्मणि भार्यासाध्ययज्ञादिकर्मणि निमित्ते विवाहं
 कर्तुं प्रशस्ता अनिन्दिता, तथा मैथुने स्त्रीपुंससाधारणसाध्ये
 सुतकर्मण्यपि सेव प्रशस्ता अनिन्दिता । * मवि.

(३) अत्र हि मातृपक्षे सपिण्डमात्रेः विवाहप्रति-
 पेधात् मातृगोत्रे विवाहाभ्यनुशाऽवगम्यते । यदि च
 मातृगोत्रे विवाहाभ्यनुशा न स्यात् पितृगोत्रवत् 'अस-
 गोत्रा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः' इत्यवश्यम् । न
 चैवं वदति । तस्मादस्ति मातृगोत्रे विवाह इत्येकः पक्षः ।
 पश्चान्तरमाहुः परे स्मृतिकाराः— 'मातृलस्य सुतामूढ्वा
 मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चाद्वा-
 यणं चरेत् ॥' इदं स्मृत्यन्तरवचनं स्मृतिभाष्यकारैरुदाहृतं
 व्याख्यातं च । पुत्रिकापुत्रविषयमिदं वचनमित्येके व्या-
 चक्षते, तस्य द्विगोत्रत्वाद्भयत्रापि विवाहासंभवादिति ।
 तदपेक्षलं व्याख्यानम् । यतस्तस्य पुत्रिकापुत्रस्य उभय-
 मपि पितृगोत्रमेवेति वचनानर्थक्यं स्यात्, 'असगोत्रा
 च या पितुः' इत्यनेनैव अविवाहसिद्धेः । ननु च
 मातृगोत्रविवाहप्रतिषेधेनैव मातृलसुताविवाहप्रतिषेधसिद्धेः
 वचनानर्थक्यं अत्रापि स्यात् । उच्यते— मातृलग्रहणं
 मातृगोत्रदोषादपि दोषगौरवख्यापनार्थं संनिकृष्टतरत्वात्
 इत्यदोषः । अपि च— 'अगत्याष्टमसप्तकृषीणामपत्वं
 गोत्रम्' इत्युत्तरत्र बध्यते । तच्चापत्वं मातापितोर्द्वयोरप्य-
 विशिष्टं, जन्यजनकसंज्ञधरस्योभयोः अविशेषात् । अतो
 मातृगोत्रमपि स्वगोत्रमेव इत्युभयत्रापि अविवाह एव
 युक्तः । ननु च उभयगोत्रत्वे सति पुत्रस्य द्यामुप्यायणा-
 नामिव उभयत्र प्रवराः प्रसज्यन्ते, विवाहप्रतिषेधवत् ।

* मयु. मेधागण मविधन च ।

अत्र ब्रूमः— अत्र हि सर्वे प्रवराचार्याः सर्वगोत्राणां मध्ये
 झङ्गशैशिरिप्रभृतीन्वेव कानिचिद्गोत्राणि ध्यामुष्यायणाणि
 उदाहृत्य तेषामेव द्वयोगोत्रयोः प्रवरानाहुः । नान्येषाम् ।
 पितृगोत्रप्रवरानेव अन्येषामाहुः । अतः सत्यपि मातृगोत्रा-
 मिप्रायेण द्विगोत्रत्वे प्रवराः पितृगोत्रविषया एव इत्यव-
 गच्छामः । यद्यपि मनुस्मृतेः स्मृत्यन्तरस्य च तुल्यबल-
 त्वात् संदिग्धो मातृगोत्रविवाहः, तथापि न कर्तव्यः,
 दोषप्रायश्चित्तभोग्मुक्त्वात् । पाक्षिकोऽपि दोषः परिहृतस्य
 इति न्यायविदः । तदाहुः— ‘सदिग्धेऽपि परे लोके त्याज्य-
 मेवाशुभं नरैः’ इति । ननु शिष्टाः केविदाचरन्ति । सत्य-
 माचरन्ति, मातृलसुताविवाहमपि आचरन्ति केचिच्छिष्टाः
 स्मृतिद्वयं पठन्तो व्याचक्षणाश्च । किंच— सर्वज्ञस्य
 मनुोर्वाक्यं मातृगोत्रविवाहसूचकं पठतामस्माकं स्मृत्यन्तरं
 च मातृगोत्रविवाहप्रतिषेधकं दृष्ट्वाऽपि सशयतामाचार-
 माप्तात् व्यामोहमूलतया संभाव्यमानात् कथमिव संशया-
 पनोदः । तस्मात् पितृगोत्रवत् मातृगोत्रेऽपि अविवाह
 एव इति ।

गोत्र. ९३-९४

(४) मातृगोत्राऽपि वर्ज्या, ‘मातृलस्य सुता-
 भूत्वा मातृगोत्रा तथैव च । समानप्रवरा चैव गत्वा
 चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति शाततपोक्तेः । इत्थं केचि
 देव, ‘सगोत्रा मातुराग्येके नेच्छन्त्युदाहकर्मणि । जन्म-
 नाम्नोरविज्ञानेऽप्युद्वेदविशङ्कितः ॥’ इति मदनपारि-
 जाते व्यासस्मृते, ‘मातृगोत्रं माध्यन्दिनीधानाम्’ इति
 सत्यापादोक्तेश्चेति कश्चित् । वस्तुतस्तु— इदं वचनं सत्या-
 पादसूत्रे अदर्शनात् प्रवरमञ्जरीकरणिलेखनाच्च निर्मूल-
 मेव । प्रत्युत मातृगोत्रनिषेधस्य पाक्षिकत्वेऽपि चण्डाल-
 र्शादिदोषप्रसक्तियुक्तवत् पाक्षिकदोषस्यापि परिहारवत्त्वात्
 सर्वेषां मातृगोत्रवर्जनमिति प्रवरमञ्जरीमुक्तम् । पुत्रिका-
 पुत्रैः असुरादिविवाहवैधैश्च सर्वैः मातृगोत्रा वर्ज्या,
 दानस्थानिष्पत्तेः । अत एव तत्र— ‘पितृगोत्रेण कर्तव्या
 तस्याः पिण्डोदकक्रिया’ इति श्रद्धे पितृगोत्र दृश्यते ।
 शिष्टास्तु इदं मातृगोत्रवर्जनं गान्धर्वादिविवाहोदमतृपदं,
 तन पितृगोत्रानिवृत्तेः । ब्राह्मादिविवाहचतुष्टये मातामह-
 गोत्रनिवृत्तेः भवत्येव विवाहः । अत एव मार्कण्डेय-

पुराणे— ‘गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्’ इति
 ब्राह्मादियु भर्तृगोत्रं गान्धर्वादियु च पितृगोत्रमुक्तम् ।
 यदपि— ‘एषस्मिन्प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च ।
 तमुदाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी भवेत् ॥’ इति
 मञ्जरी वचने मातृकुलप्रवरचिन्तनमुक्तं, तदपि पुत्रिका-
 विषयमेव, अन्यथा— ‘प्रवर पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न
 चिन्तयेत् । गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽवधीत् ॥’
 इति मञ्जरी वचनविरोधः स्यात् । तत्रैव काठकश्लोऽपि
 ‘प्रवरान् पितृगोत्रेषु चिन्तयेत्’ इति । येषामियं मातृ-
 गोत्रा प्राप्ता तेषामपि कलौ तन्निषेध एव, ‘गोत्रान्मातृः
 सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा’ इति हेमाद्रिभाष्यी-
 यादित्यपुराणे क्लृप्तव्यंभूक्तेः । प्रद. १०९

(५) अत्रेदमाकृतम्— ‘असपिण्डा च या मातुर-
 सगोत्रा च या पितुः’ इत्यादौ गोत्रशब्दो न अगस्त्या-
 द्रमसत्सम्बन्धवत्पत्न्यगोत्रत्वावच्छिन्नमात्रस्य वाचकः, किन्तु
 जायमानैककुलोद्भवत्वविशिष्टतद्वाचकः । ततश्च यावदेक-
 कुलोद्भवत्वं शयतेऽभियुक्तोक्त्या तावच्छतपुरुषव्यवधाने-
 ऽपि न विवाहसंबन्धः, उक्तसगोत्रत्वात् । स्थानादिभेदे
 तु एककुलोद्भवत्वापरिज्ञानात् नोक्तसगोत्रत्वमिति तत्र
 विवाहसंबन्धकरणे न दोषः, समाचारात्, ‘यस्तु देशा-
 नुरूपेण कुलमार्गेण चोद्भवेत् । नित्यं स व्यवहार्यः
 स्याद्देवाचैतत्प्रतीयते ॥’ इति चतुर्विंशतितमपठवचनेन
 समाचारस्य विवाहादिसंबन्धे प्रमाण्यबोधनात् । अत
 एव येषां अगस्त्याद्रमसत्सम्बन्धवत्पत्न्यगोत्रत्वावच्छिन्नस्यै
 एककुलोद्भवत्वापरिज्ञानेऽपि कन्यायाः परित्यागसमाचारः,
 तैस्तत्र संबन्धकरणे प्रायश्चित्ताहर्तव्यं, सदाचारभावात् ।
 अत एव धर्मसिन्धौ ‘कौशुभे तु’ इत्युपक्रम्य— ‘उद-
 श्चेत्समापूर्ध्वं हृदभागे तु भगमीम् । पञ्चमीं तदभावे तु
 पितृपक्षेऽप्ययं विधिः ॥ सप्तमीं च तथा पर्यां पञ्चमीं
 च तथैव च । एवमुदाहयेत्कन्या न दोषः शाकटायनः ॥
 तृतीया वा चतुर्थी वा पक्षयोर्भयोरपि । विवाहयेन्मनुः
 प्राह पाराशर्यो यमोऽद्विजाः ॥ यस्तु देशानुरूपेण कुल-
 मार्गेण चोद्भवेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देवाचैत-
 त्प्रतीयते ॥’ इत्यादिवचनानां चतुर्विंशतितमपठविंशमता-
 दियु उपलभ्यमानत्वात् सापिण्ड्यसंकोचेन विवाहस्य

चहुर्देशेषु दर्शनाच्च येना कुले देशे च अनुकल्पत्वेन सापिण्ड्यसंकोचः परम्परया समागतस्तेषां सापिण्ड्य-संकोचेन विवाहो न दोषाय । स्वकुलदेशविरुद्धेन सापिण्ड्यसंकोचेन विवाहे दोषो भवत्येव, 'अथ खलु-चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात्' 'येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन् द्रुष्यति ॥' इत्यादिवाक्यैः स्वकुलदेशाचाराविरुद्धस्यैव शास्त्रस्य विवाहेऽनुसर्तव्यत्वात् । एवं मातुलकन्यापरिणयनेऽपि 'मातुलस्य सुता-मूढ्या मातृगोत्रां तथैव च । यमानप्रवरां चैव त्यन्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इत्यादिस्मृतीनां 'तृतां जडुर्मातुल-स्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी यपामिव' इति मन्त्र-लिङ्गैर्वाधात् येना कुले मातुलकन्यापरिणयः परम्परप्राप्तः तैः स कार्यः । 'गोत्रान्मातुः सपिण्ड्याच्च विवाहो गोवध-स्तथा ।' इति मातुलकन्याविवाहस्य कलिघर्षत्ववचन-मपि येना कुले देशे मातुलकन्याविवाहो नास्ति तत्परम्, मातुलकन्यापरिणयनस्य अनेकश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । अत एव मातुलकन्योद्वाहिना श्राद्धे निमन्त्रणनिषेधोऽपि स्व-कुलचारादिविरोधेन तदुद्वाहादिपरः, उक्तविधिसापिण्ड्य-संकोचेन विवाहं कुर्वतां शिष्टैः श्राद्धादौ भोजना-याचारात्— इत्यादि—ब्रह्मपपादितमित्यन्तेन सदाचारानु-रोधेन सापिण्ड्यसंकोच उक्तः ।

केचित्तु—एकनाम्ना बहूनां लोके दर्शनात् भारद्वाजा-दिगोत्रकारिणो मुनयोऽपि भारद्वाजादिनामानोऽनेके विद्यन्ते । ततश्च एकनामतया भिन्नस्थानवर्तिनां पाण्डे-यादिकुलोद्भवानां सगोत्रतायामासेऽपि प्रवरभेदात् वस्तुतो न सगोत्रत्वम्, प्रवरभेदेन गोत्रभेदस्य कल्पनात् । अत एव प्रवरदर्पणे 'अत एव नामैकत्वेऽपि गणभेदे प्रवरभेदे च ऋषीणां भेदात् भवत्येव विवाहः, लोके एकनाम्नामप्य-नेकेषां पुंसां दर्शनादित्युक्तं प्रवरमञ्जरीम्' इति कमला-करः । यद्यपि केषांचित् प्रवरैक्यमप्यवभासते तथापि तत्र प्रवराणां क्वचित्संख्याभेदः क्वचिच्च नामभेदो बोध्यः, तावताऽपि असमानप्रवरत्वस्य सुरारिभिश्चादिग्रन्थसंमत-त्वात् । येषां च प्रवरसंख्याभेदं प्रवरनामसाम्यं च भिन्नकुलोद्भवानां दृश्यते, तेषां पूर्वजानां प्रवरज्ञानादौ

प्रमाद एव, प्रवरैक्ये गोत्रैक्ये च विवाहस्य निषिद्धत्वात्— इत्याहुः ।

अन्ये तु—'असपिण्ड्या च या मातुरसगोत्रा च या पितुः' इत्यादिमन्वादिवाक्येषु गोत्रपदस्य अगस्त्याष्टम-सप्तम्यपत्यत्वावच्छिन्नमात्रशोधकत्वेऽपि 'परिणीय सगोत्रां च' इत्यादौ 'आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यस्तु शूद्रजः । सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥' इत्यादौ च सगोत्रादिपदस्य एककुलोद्भवत्वादिविशिष्टसगोत्रादिविशोध-कत्वम्, समाचारानुरोधात् । अन्यत्र तु परित्यागे प्रशस्तत्वं, अपरित्यागे किञ्चिदोपावहत्वम्, न तु पातित्यप्रयोजकत्वम् । अत एव मनुवाक्ये 'सा प्रशस्ता द्विजातीनां' इत्युत्तरार्धे प्रशस्तपदोपादानम् । गोत्रपदं च कुले 'सपिण्डता तु पुरुषे सतमे विनिवर्तते । समानो-दकभावस्तु निवर्तते चतुर्दशे । जन्मनामस्मृतेर्वैके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥' इति मत्स्यपुराणेन परिभाषितम् । अत एव 'त्रिरात्रेण सकुलव्यास्तु स्नात्वा शुन्यन्ति गोत्रजाः ।' इत्यादौ बृहस्पत्यादिवाक्ये गोत्रपदेन कुलरूपार्थस्यैव ग्रहणमिति न क्वचिदपि देशे भिन्नकुलो-द्भवानां भारद्वाजादिगोत्रिणां कस्यचिन्मरणे स्नानसमा-चारः । वस्तुतस्तु कात्यायनलौगाक्षिभ्यां मत्स्यपुराणे च एकैकं गणं निर्दिश्य 'एतेषामविवाहः' इत्युक्तेः भिन्नगणान्तःपातिना विवाह इष्यते इति ध्वन्यते । अन्यथा सर्वानेव गणान् निर्दिश्य अन्ते बौधायन इव 'एषां सर्वेषामविवाहः' इत्येवावश्यम् । तस्मात् कात्या-यनाद्यनुयायिनां माप्यन्दिनादीनां स्वस्वगणं हित्वा अन्यत्र सचन्धकरणे न दोषः । गणभेदपरिज्ञानं च प्रवरभेदात् । आत्रेयायन्यादीनां आङ्गिरसब्राह्मणस्यैवभारद्वाजेति त्रि-प्रवराणां भरद्वाजापत्यानां, कालायनादीनां आङ्गिरस-ब्राह्मणस्यैवभारद्वाजेत्येवगाम्येतिपञ्चप्रवराणां भरद्वाजानां च परस्परं विवाहसंबन्धो भवत्येव, त्रिप्रवरसाम्येऽपि संख्या-साम्याभावात् इति पूर्वमेशोक्तम् । क्वचिच्च गणभेदः प्रवरभेदश्च स्थानभेदादेव कल्प्यः । यथा गोत्रभूतभार-द्वाजर्ष्यपेक्षया प्रवरभूतभारद्वाजर्षिः अभेदे 'भारद्वाज-गोत्रस्य त्रयः प्रवराः' इतिपृष्ठयाचनुपपत्त्या भिन्नत्वेन

।वरदर्पणे कल्पितस्तद्रत्- इत्याहुः । शोषमग्रे निरूप-
येष्यते । संदी. ७-११ (भागः २)

दत्तकस्य जनगोत्रत्वविचारः

गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न हरेदद्विमः कचित् ।

गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥

(१) इतश्च भागहरत्वं दद्विमस्य तूक्तम् । यतो
जनयितुः सकाशात् गोत्रं धनं च हरति, वंशादपेत-
त्वात् । गोत्ररिक्त्यग्रहणाभावे च पिण्डमपि जनयित्ते
न ददाति । गोत्ररिक्त्यानुगो हि पिण्डो गोत्ररिक्त्ये अनु-
गच्छति । यदीये गोत्ररिक्त्ये गृह्येते तस्मै पिण्डोदक-
दानायौर्ध्वेदिकं क्रियते । व्यपैति तस्मान्निवर्तते स्वधा
स्वधाकारसाधन पिण्डश्राद्धादि लभ्यते । तदेतत् ददतः
योऽन्यस्मै स्वधुषं ददाति तस्मान्निवर्तते । न तस्य कर्तव्य-
मित्यर्थः । एष एव न्यायः कृत्रिमादीना सहोदाप-
विद्वानाम् । धामुल्यायगानामुभयोपकारकत्वम् । अन्ये
तु न हरेत् न हारयेदित्यन्तर्भावित्यप्यर्थं व्याचक्षते ।
सेनोभयस्यापि धामुल्यायगवदुपकर्तव्यं इत्याहुः । उत्तर-
रूपकारोपक्रमः, तमेवं गमयन्ति, यदि गोत्ररिक्त्ये न
हरेत्तुमुत्सदा तु. इति ध्याख्येय, न चैतद्युक्तं, तेन
ह्यर्थान्तरभावे प्रमाणं शक्यत यम् । * मेधा.

(२) गोत्रधने जनकमबन्धिनी दत्तको न कदाचित्
प्राप्नुयात् । पिण्डश्च गोत्ररिक्त्यानुगामी यरय गोत्ररिक्त्ये

* मवि., नन्द., भाव. शिवायाम्, सप्त. मेधावत् ।

(१) मसू. १।१४२; स्मृच. ६९ कचित् (सुत.);
मपा. १३५ स्मृचवत्; उत. ११४ स्मृचवत्; संप्र. २०८ हरेत्
(भवेत्) कचित् (सुत.) पू. * ६५६ पूर्ववत्, पू. (=) :
६८६, ७१६ हरेत् (भवेत्) कचित् (सुत.); चम. ९८ हरेत्
(भवेत्) कचित् (सुत.) पू. (=), मुक्ता १०२ कचित्
(सुत.) स्वधा (स्वधाम्); संम. ५२ चमवत्; संकौ. ४५
चमवत्, पू. १९४ चमवत्; २१६ चमवत्, पू. (=);
माप्र. १ चमवत् * ७ (गोत्ररिक्त्यानुगो पिण्डो व्यपैति) एताव-
देव (=) ९, १३ चमवत्. १५, १६, १७ निर्देशमात्रम् ;
प्रका. १२९ पू. (=); नन्द. हरेत् (भवेत्); ह्यभ. ८८६
चमवत्, पू. ८९३ चमवत्; ८९५ निर्देशमात्रम्. ८९७
चमवत्, पू. १०२२ निर्देशमात्रम् १०५३ चमवत्, संर.
४३, ४५२ चमवत्, पू. (=).

भजते तस्यैव स पिण्डो दीयते । तस्मान्पुत्र ददतो
जनकस्य स्वधा पिण्डश्राद्धादि तःपुत्रकर्तृकं निवर्तते ।

ममु

(३) अत्र पिण्डशब्दः सापिण्डधर. । श्राद्ध-
परत्वे ' ददतः स्वधा ' इत्यनेन पीनरुक्शापत्तेः । अत
एव शिष्टाः प्रतिग्रहीतुगोत्रेणैव तस्य सर्वक्रियानुष्ठानं
कुर्वन्ति । साप्र. १३

(४) दद्विम किं जनयितुर्गोत्रधनपिण्डसम्बन्धी, न
येति सदायं सत्याह- गोत्रेति । गोत्ररिक्त्ये वसुनि
(? गोत्ररसुनी), ' रिक्त्यमृक्यं धनं वसु ' इत्यमरः ।
ते न प्राप्नोति, अतस्तद्वत्पिण्डोऽपि पितर न गच्छति ।
तत्र हेतुः- गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डः गोत्ररिक्त्यभिहितः ।
ददतः जनयितुः स्वधा अपैति । स्वधेयुजलभगं,
विष्ण्वनपिहाराति भावः । " औरस्येनान्नाभावे दश
पुत्राः प्रकीर्तिताः " इत्युक्तेः तयोरेभावे टनिमो धनमा-
मिति गोविन्दः । तयोः सत्त्वेऽपि धनमाकृ दद्विम. ।
अन्यथा ' उपपत्त. ' इत्यादि स्वधे विशेषणम् । अत
आह मेधातिथिः- ' इदं तु वचनं सति औरसे प्राप्स्यर्थं,
अन्यथा न किञ्चिदनेन क्रियते ' इति ।

मच.

याज्ञवल्क्यः

असमानगोत्रप्रवरा विवाहा, टीकायु गोत्रप्रवरशुभम्

अविष्णुतन्नद्रक्ष्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्गहेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

(१) यासू. १।५२; विश्व. मेधा ३।१० अनुवादरूपेण ;
मिता. अप ; उ. १।३०३ पू. * २।१।१६ पृ. २२२ ;
स्मृच. ६७; चदर. ६८० पू.; पमा ४६२; मपा. १३२ ;
प्रपा ३०६ उत. : ३११ पू.; मर. १७ ; निप. २७५ उत.
(=), गम्भा. ९६; प्रर. ९७; सादी. २१ पू.; वीमि ;
संप्र. ५८६ पू. * ५८७, ६९१ चतुर्थः पाठः : ७३१ द्वितीयः पाठः
: ७३५ उत. ; चम. ८७ ; मुक्ता. १२५ मसपिण्डां (मस-
पिण्डो) ; संम. ४८ ; सम ६२ पू. ; मिन्नु ९९० ; विपा.
६८५ उत. : ७१७ पू. ; संकौ. १७२ उत. ; संग. १६७ उत.,
संव. १४२ ; ससू. ५४ उत. ; मंर. ३६८ पू. : ४०६ ;
संदी. ११ (भागः २) .

गोत्रत्वेन च निषेधसिद्धेः परिशेषात् मातृगोत्रपदेन मातामहगोत्राया निषेधः, सोऽपि न सर्वेषां, किन्तु माध्यन्दिनानामेव, 'मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानाम्' इति सत्यापाढोक्तैः । शिष्टाचारोऽप्येवमेव । केचित्तु सर्वेषां मन्यन्ते, उक्तसत्यापादस्य तदग्रन्येऽदर्शनात् । प्रवरमञ्जरीकरोऽप्येवमेव । अत एव 'सगोत्रा मातुरप्येके नेच्छन्युद्वाहकर्मणि' इति व्यासवाक्यमपि साधारणं सगच्छते । चस्तुतस्तु शिष्टाचारानुष्ठीतोक्तवचनात्तेषामेव तद्वर्जनं युक्तमिति बोध्यम् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह— केचिदिति । माध्यन्दिना एकदेशिनो वा इत्यर्थः । मनुराह । मातुलेति । त्यक्त्वा इति पाठः । मातृगोत्रमित्यनेनैव सिद्धे मातुलस्येति सापत्नमातुलपरम् ।

अपिना असमानप्रवरत्वसमुच्चयः । इदं च अस्तकीर्णकपीना भरद्वाजगणैः सह अविवाहप्रयोजकम्, तेषां अङ्गिरोगणत्वेन एकप्रवरसाम्येऽपि अपेक्षितद्वित्रिप्रवरसाम्याभावात् । हेतुगर्भं विरोधगमाह । मित्रेति । आद्यः अपिः पूर्वसमुच्चये, द्वितीयः अपिः मिथःसमुच्चये । इदं च अस्तकीर्णं केवलभ्रुवङ्गिरोगणेषु अविवाहप्रयोजकं, तेषां गोत्रत्वाभावेन समानगोत्रत्वस्य अप्रसक्तेः । अत एव तेषु द्वित्रिप्रवरसाम्याभावे विवाह एव भवति । सर्काणं तु एते प्रायदाः सर्वत्रैवेति बोध्यम् । इत्येतत् उभयं तु । इदं समर्थयते— यत्रपीति । राजन्यविशामिति । व्यक्त्यमिप्रार्थं बहुवचनम् । पुरोहितेति । पृथीसमासः । तेषां तस्य तौ त्रेषु इत्यर्थः । यत्रपि क्षत्रियाणां मनुगोत्रं मानत्रैल्लोकरवसेति त्रिप्रवराः, वैश्यानां भल्लन्दनगोत्रं भालन्दनवात्सप्रमाङ्किलेति त्रिप्रवराः इत्यपि सूत्रे उक्तं, तथापि तत्र युक्तम्, तयोः सर्वेषां एकगोत्रप्रवरत्वात् मिथोऽविवाहप्रमद्गात् । अत एव द्वितीयां तदुक्तिमेवाऽऽह— तथा चेति ।

शाल. पृ. १७६

सगोत्रागमने दोषः

● मैत्रिभार्याकुमारीषु स्वयोन्यिष्यन्त्यजासु च ।
सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुरुतल्पममं स्मृतम् ॥

● अस्य व्याख्यासम्राट् माण्डव्यप्रवरणे करिष्ये ।

(१) वासु ३।२३. शेषः स्वकादिनिर्देशं साविष्ट्यप्रवरणे द्रष्टव्यः ।

काल्यायनः

सगोत्रेण विवाहिताऽपि पुनरत्येन विवाहा

(प्रवरैः ?) एवमविवाहः ॥

वेरो यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव वा ।

विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ।

ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै सप्रावरणभूषणा ॥

(१) यत् ' विकर्मस्थः ... ' इत्युपक्रम्य ' ऊढाऽपि देया ... ' इति काल्यायनीयं सगोत्रोद्वायाः पुनर्विवाहस्मरणं, तद्युगान्तरविषयम् । मप्र ६८१

(२) 'अत्र ऊढाऽपि' इत्यपिदाद्यः कैमुतिकन्यायेन वाग्दत्ताया एवान्यगमै दानमाचष्टे, न तृथायाः । अन्यथा सगोत्रोद्वाया अपि पुनर्विवाहप्रमत्तौ मातृवत् परिपालयेदिति ज्ञानं विरुध्यते । चम. ८९

व्यासः

असमानगोत्रप्रवरा अमातृगोत्रा विवाहा

एवं स्नातकतां प्राप्तो द्वितीयाश्रमकाङ्क्षया ।

प्रतीक्षेत विवाहार्थमनिन्द्यान्वयसंभवात् ॥

अरोगादुष्टवंशोत्थामशुक्लादानभूपिताम् ।

सवर्णामसमानार्णाममातृपितृगोत्रजाम् ॥

सनात्वा समुद्बृहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।

यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्युद्वाहकर्मणि ।

जन्मनामोरोविज्ञाने उद्बृहेदविशङ्कितः ॥ ७

● व्याख्यानं 'अमपिण्डा च' इति मनुवचनेऽपि द्रष्टव्यम् ।

(१) मुक्ता १२७.

(२) मंत्र. ६८०-६८१ प्रथमार्धं विनाः ७३९ वते (म तु) (=); चम. ८९ वते (स तु) स्याव (सदाव); मुक्ता. १३८ वते (स तु) ऊढाऽपि (दत्ताऽपि) भूषणा (भूषणम्); सिन्धु. ११३० एव वा (एव च) स्याव (मदाव); कृष्. ११२९ ' विकर्मस्थः ' इति निर्देशमात्रम्.

(३) व्यासु. २।१,२.

(४) उ. २।१।१६; स्मृच. ७६ पृ.; मंत्र. ५८६, ७४७ पृ.

(५) गृह ९; उ. २।१।१६ पृ. २२१ सगोत्रो मातृप्येके (मातृ सगोत्रामर्थके) उद्दे (नोद्दे); मवि. १।५ सगोत्रो मातृप्येके (मातृ सगोत्रामर्थके) स्मृत्यन्तम्; स्मृच. ६९ पृ.; मयु. १।५; गृह १० हेदवि (हेतावि); स्मृया. १३ प्राणि

अत्र च मातृगोत्रमेव वर्जनीयं, न प्रवराः । तथा च काठकृश्वदे- 'पितृगोत्रप्रवरसमां नोद्बहेत् तथा मातृ-गोत्रमात्रसमाम् ।' तथा, 'प्रवरान् पितृगोत्रेषु मातृगोत्रेष्वचिन्तनम्' इति । यत्तु, 'एकस्मिन्प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च । तमुद्गहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी भवेत् ॥' इत्यभियुक्तोदाहृतं वचनं, तत्पुत्रिका-पुत्रविषयम् । इदं च मातृगोत्रवर्जनं माध्यन्दिनीयानामेव, न अन्येषाम् । तथा च वर्जनीयमित्यनुवृत्तौ सत्यापाठः- 'मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानाम्' इति । अपुत्रायाः सापत्न-मातुरपि गोत्रं चर्जनीयम्, 'अपुत्रायाश्च' इति तस्यैव स्मरणात् । ननु मातृसगोत्रामित्यनुपपन्नम्, मातुः पितृ-गोत्रत्वेन पृथगगोत्रमावात् । न च भूतपूर्वगत्या लक्षणया वा मातामहगोत्रं विवक्षितमिति वाच्यम्, मातामहगोत्र-निषेधेनैव सिद्धौ पृथक् मातृसुतानिषेधानर्थक्यात् । न च प्रायश्चित्तविशेषार्थः स इति वाच्यम्, चान्द्रायण-स्योभयत्र तुल्यत्वात् । तस्मात् कथं मातृसगोत्रपदं व्याख्येयमिति चेत् । अत्र केचिदाहुः- गोत्रपदेन अत्र नाम विवक्षितम्, 'गोत्रं नाम्नै च पर्यते' इति कोपात् । तेन मातृसनाम्नी नोद्बहेदित्यर्थः सिध्यति, 'नोद्बहेद्भगिनीनाम्नी न च मातृसनामिकाम् । मातामहीपिता-मह्यो पितृष्वसुसनामिकाः ॥' इति स्मरणात् । तत्र भव्यम्, उदाहृतप्रचनस्य मूलापरिज्ञानात्, 'जन्मनाम्नो-रविज्ञानादुद्बहेदविशङ्कितः' इत्यपवादे जन्मपदवैय-र्थ्याच्च । न हि जन्मन पृथक् निषेधाऽस्ति । गोत्र-परत्वे तु मातामहगोत्रस्य संवन्ध्यमवन्धिसाधारण्येन निषेधे प्राप्ते असवन्धिनि जन्मनाम्नोरविज्ञानात् प्रति-प्रसवो घटते । किञ्च गोत्रपदस्य नामपरत्वे गोत्र-निषेधे प्रवरप्रतिप्रमवो नोपपद्यते- 'प्रवरान् पितृ-

(ज्ञानात्) . म.पा. १४२ श्रुमावत् ; म.र. १७ पू. निष २७६ श्रुमावत् (=) , द्वा.क. १५२, उत. १०७ पू. : ११४ जने उद्बहे (ज्ञानेऽप्युद्बहे) ; म.च. ३५ ; धीमि. १५४ घ. ११२ श्रुमावत् ; सं. ६८३ श्रुमावत् : ६८४ उत. ; यम. १०७ पूर्वार्धे मविषत्, उद्बहे (मुद्बहे) श्रुत्स्वत्परम् ; सु.का. १०६ पू. : १२७ उत . १०९ निर्देशमात्रम् ; मिश्रु १०५६ उतवत् ; आ.न. १६९ पू. : १७० उत. ; साम. ८ पू. , बाल. १५३ घ. १७६ पू. ; कृ.भ. १०५८ निर्देशमात्रम् (=) .

गोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्त्येत् । गोत्रमेव त्यजेन्मातृ-रिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥' इति । तस्मान्मातृपदं माता-महप्रसवेव व्याख्येयम्, तथैव शिष्टाचारात् । यत्तु माता-महगोत्रनिषेधेनैव मातृलकन्यानिषेधसिद्धौ पृथग्वचन-मनर्थकमित्युक्तम्, तत्रोच्यते- यो मातृलोऽन्यस्य दत्तकी-कृतस्तस्य पितृगोत्रनिषेधात्पि मातृलकानिषेधात् पृथग्वचनं घटते । यद्यपि सपिण्डनिषेधेन अयमपि निषिद्धस्तथापि अदत्तमातृलनिषेधवदत्तकनिषेधोऽपि समाधेय इत्यलं पृथक्चनेन । सं. ६८३-६८५

यमः

सगोत्रायां मातृगोत्रायां च गमने प्रायश्चित्तम्, विवाहोत्तरं कन्याया भर्तृगोत्रात्, सगोत्रजस्य चण्डालत्वम्

रैर्ज्ञीं प्रव्रजितां धात्रीं तथा वर्णोत्तमामपि ।
कृच्छ्रद्वयं प्रकुर्वीत सगोत्रामभिगम्य च ॥
अन्यासु पितृगोत्रासु मातृगोत्रगतास्वपि ।
परदारेषु सर्वेषु कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥
'विवाहे चैव संबृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।
एकस्य सा व्रजेद्भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥
औरुढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रजः ।
सगोत्रोऽसुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥

'परिणीय सगोत्रं च' इत्यादौ, 'आरुढपतिता-पत्यम्' इत्यादौ च सगोत्रादिपदस्य एककुलोद्भवत्वादि-विशिष्टसगोत्रादिवोधकत्वं, समाचारात्नरोधात् । अन्यत्र तु परित्यागे प्रशस्तत्वमपरित्यागे किञ्चिद्दोषावहत्वम् । न तु पातित्यप्रयोजकत्वम् । अत एव मनुवाक्ये 'सा प्रशस्ता द्विजातीना' इत्युत्तरार्धे प्रशस्तपदोपादानम् ।

सं. १० (भागः २)

(१) यमसू. ३६, ३७.

(२) यमसू. ८६.

(३) गो. ५ : ९३ यश्च (यत्तु) : ९८ श्रुतिः ; सं. ३८८ बौधायनः : ५९० यश्च (यत्तु) बौधायनः : ६६१ ; द्वा.क. २६६ ; कृ.भ. १०६१ शूद्रजः (शूद्रतः) धैव (धैवं) (=) ; सं. १० (भागः २) यश्च (यत्तु) (=) .

मरीचिः

साविश्वुपदेष्टुं कन्या अविवाधा

सौवित्रीं यस्य यो दद्यात् तत्कन्यां न विवाहयेत् ।
तद्रोत्रे तत्कुले वाऽपि विवाहो नैव दोषकृत् ॥

शातातपः

त्रिविधः सक्न्धो विवाहे विचार्य

आदौ गोत्रविशुद्धिः स्यात्ततः सप्तमपञ्चमम् ।

राशिकूटं ततश्चैव त्रेधा संबन्धलक्षणम् ॥

गोत्रविशुद्धिः असमानगोत्रत्वेन, 'असगोत्रा च या पितुः' इति मनुस्मरणात् । तस्याश्च आदौ इत्यनेन आवश्यकत्वमुक्तम्, तदभावे अपत्यस्य चण्डालत्व-स्मरणात् । तथा च बौधायनः (यमः)—'आरूढपतित-पत्यं ब्राह्मण्या यस्तु शुद्रजः । सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डाला-ख्य ईरिताः ॥' इति । गोत्रमिति प्रवरस्याप्युपलक्षणम्, 'असमानार्पगोत्रजाम्' इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । आप्ये च गोत्रं चार्पगोत्रे, समाने आर्पगोत्रे यस्यासौ समानार्प-गोत्रः, न समानार्पगोत्रः असमानार्पगोत्रः, असमानार्प-गोत्रात् जाता असमानार्पगोत्रजा । ततश्च गोत्रप्रवरयोः पृथक्पृथक् कन्यापर्युदासे निमित्तत्वं सिध्यति ।

सप्त. ५९०

समानप्रवरया सगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्त
कर्तव्यं च

समानप्रवरं कन्यामेकगोत्रामथापि वा ।
विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥

(१) प्रपा. ३११ स्थूलन्तरम् ; संप्र. ६९० सवित्री (गायत्री) न विवाहयेत् (विबहेन्न सः) वाऽपि (चारि) दोष-कृत् (इत्यपि) स्थितिः ६९०-६९१ ; चम. १०८ (=) ; मुक्ता. १२७ पूर्वार्धे (गायत्रीं यस्य यो दद्याद्यो वा दद्यादिर्मा दिनः ।) विवाहो नैव दोषकृत् (विवाह नैव कारयेत्) (=) • १२९ चतुर्थपार्श्वे विना (=) , विपा. ७०७ स्थूलन्तरम् ; संग. १८१ स्थूलन्तरम् ; कृम. १०२० (=) .

(२) संप्र. ५९० .

(३) स्मृच. ६८ ; मपा. १२६ , गभा. ९७ ; संप्र. ६८० ; मुक्ता. १२७ ; संम. ६३ क्रमेण आपस्तम्बः ; आन. १७० ; कृम. १०६० .

चं. कां. २४

उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत् ॥

पैरिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरं तथा ।

त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

(१) त्यागश्च उपभोगस्य, न तु तस्याः ।

अप. १५३ पृ. ८०

(२) 'कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विशोषनम्' इति माधवीयः पाठः । चान्द्रायणातिकृच्छ्रे सगोत्रादि-परिणयनमात्रे । तदुपगमनापत्योत्पादनयोस्तु ब्राह्मण्यहानि-रेव । तथा च आपस्तम्बः—'समानगोत्रप्रवरां कन्या-मूढोपगम्य च । तस्यानुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥' इति । त्यागश्च उपभोगधर्मकार्ययोः, न तु तस्याः, मातृवत् परिपालनस्मरणात् । तथा च शातातपः—'समानप्रवरा कन्यामेकगोत्रामथापि वा । विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥ उत्सृज्य ता ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत्' इति । इदं च अमत्या, 'सगोत्रा चेदमत्योपपद्येन्मातृवदेनां विभृयात्' इति बौधायन-स्मरणात् । अमतिः शास्त्रार्थापरिज्ञानं, ब्राह्मादिविवाहे कन्यादानकाले एव गोत्रादिस्वरूपपरिज्ञानात् । गान्धर्व-राक्षसपैशाचेपु गोत्रादिस्वरूपापरिज्ञानं वा । यत्तु 'विकर्मस्यः सगोत्रो वा दासो दीर्घामघोऽपि वा' इत्युप-

(१) स्मृच. ६८ ततो (तदा) ; मपा. १२७ ; गभा. ९७ ; संप्र. ६८० ; ६८१ निर्देशामन्त्रः ; मुक्ता. १२७ ; संम. ६३ क्रमेण आपस्तम्बः ; आन. १७० ; कृम. १०६० .

(२) मेधा. ३५ उत्तरार्धे (कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं दिन-श्चान्द्रायणं चरेत् ।) वसिष्ठः, अप. १५३ (=) , उ. २।१।१६ उत्तरार्धे (कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छ्रो विशोषनम् ।) ; स्मृच. ६८ उत्तरार्धे (त्यागं कृत्वा ततस्तस्या दिग्ब्रह्मन्द्रायणं चरेत् ।) (=) ; पमा. ७०७ उत्तरार्धे (कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं तत्कृच्छ्रं विशोषनम् ।) ; मपा. १२६ (=) ; गभा. ९७ कृत्वा (उत्पाद्य) ; संप्र. ६८० 'कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विशोषनम् ।' इति माधवीयपाठः ; चम. ९८ उत्तरार्धे (कृत्वा तस्याः समुत्सर्गमतिकृच्छ्रं विशोषनम् ।) ; मुक्ता. १२६ पृ. (=) : १२७ चमत्, उच. ; संम. ६२ आपस्तम्बः ; आन. १६९ पृ., स्मरणम् ; कृम. १०५९ ; संदी. ६ (भागः २) सगोत्रां तु (सगोत्रां च) उत्तरार्धे (त्यागं कृत्वा ततस्तस्यास्तत-श्चान्द्रायणं चरेत् ।) (=) .

क्रम्य, 'ऊढापि देया साऽन्यस्मै संप्रावरणभूषणा' इति काल्याचनीयं सगोत्रोदायाः पुनर्विवाहस्मरणं, तद्युगान्तर-विषयम्, कलौ तु 'ऊढायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥' इति ब्रह्मपुराणेन साक्षात्पुनर्विवाहस्य निषेधात् । तस्मात्परिपालनं परिदोषेण कलिविषयमवतिष्ठते इत्याहुः ।

अत्रेदं प्रतिभाति— 'ऊढायाः पुनरुदाहम्' इत्ययं निषेधो न सगोत्रोदापुनर्विवाहं विषयीकरोति, तस्या ऊढात्वाभावात् । विवाहो नाम संस्कारविशेषजनिका क्रिया । न च सगोत्रायां संस्कार उच्यन्ते, असगोत्रा-मित्यनेन तस्याः पर्युदस्तत्वात् । न च 'ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै' 'उत्सृज्य तां ततो भार्याम्' इत्यादिप्रयोगा-न्ययानुपपत्त्या तस्यामपि संस्कारसिद्धिः, तस्य प्रवृत्ति-निमित्तत्वादिति वाच्यम्, गौणतयाऽपि प्रयोगोपपत्तेः । संस्कारवत् क्रियामास्रस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वे विवाह-शब्दस्य नानार्थत्वापत्तेः । तस्मात् सगोत्रायां संस्कारा-नुत्पत्त्या ऊढात्वाभावात् न पुनर्विवाहनिषेधः प्रवर्तते । निषेधस्तु 'नष्टे मृते प्रनञ्जिते ह्यीवे च पतिते पती । पद्मस्थापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥' इत्याद्युत्पन्न-संस्कारप्रीतिविषयवेनाप्युपपत्तये इति । तथा च सगोत्रो-दाया पालनविवाहयोर्विकल्प एव सिध्यति ।

ननु माऽस्तु 'ऊढायाः पुनरुदाहम्' इत्यस्य निषेध-स्यायं विषयः । 'दत्ताश्रितायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च' इत्यस्य तु निषेधस्य विषयो भविष्यत्येव, सगोत्रो-दायां पर्युदस्तत्वेन संस्कारानुत्पत्त्या विवाहप्रमत्तावपि दानपदार्थोत्पत्तौ बाधकत्वात्वेन एतन्निषेधप्रवृत्तेरस्याहत्-त्वात्, दानपूर्वकत्वान् विवाहस्य दाननिषेधे विवाह-स्यापि निषेधसिद्धेः । न च दानेऽपि सगोत्रपर्यु-दासोऽग्नि, येन दानं न सिध्यति । यद्यपि 'न सगोत्राय दुहितरं प्रयच्छेत्' इति दानेऽपि सगोत्रपर्युदासोऽस्त्येव, तथापि अथावदृष्टार्थो न दानपदार्थोत्पत्तौ बाधकः, तस्य कीर्तिकर्तव्यम् । अत एव 'नदत्तारण्यमन्वेनो दत्तं भवति निष्कम्' इति निष्कम्भमिवाभिपद्यते, न दानानिष्प-त्तिम् । अत एव वैधर्म्येदानभेदेन दत्तानसामर्थ्यं दत्ता-प्रदानिर्भन्ति संसृष्टोऽप्युपनमः । अतएवं चात्र संस्कार

एव । स च भार्यात्वरूपः । तदर्थक एव दाने अर्थ-पर्युदासो न दानमात्रे । अन्यथा दत्तपुत्रीकृत्येऽपि सगोत्राय दुहितृदानं न स्यात् । तस्मात्सगोत्रेऽपि कन्या-दाननिष्पत्त्या तस्याः पुनर्दानं कलौ निषिध्यते । तन्नि-षेधेनैव विवाहनिषेधोऽपि अर्थसिद्ध एव, दानपूर्वकत्वा-द्विवाहस्य । यद्येवं तर्हि सगोत्रोदायां गान्धर्वादिविवाहः कुतो नेष्यते, तस्य दानपूर्वकत्वाभावादिति चेन्न, ऊढायाः पुनर्गान्धर्वादिविवाहनिषेधेऽपि ब्राह्मादिविवाह-स्यैव मया निषेधोपगमादिति प्राप्ते अभिधीयते—

दत्ताश्रित्यो विवाहपर एवावश्यं वाच्यः । दानमात्र-परत्वे वाग्दत्ताया वरदोषदर्शने वरान्तराशापि पुनर्दानं न स्यात् । न च तत्र शिष्टाः कलिदोषं मन्यन्ते । दान-शब्दोऽप्येव लक्षणया विवाहमेवाभिपद्यते, 'ऊढायाः पुन-रुदाहम्' इत्यनेन एकवाक्यतालाभवात् । अन्यथा भृत्य-न्तरकल्पना स्यात् । ततश्च सगोत्रायां दानपदार्थनिष्पत्ता-वपि संस्कारानिष्पत्त्या ऊढात्वाभावात्कलिनिषेधाप्रवृत्त्या पुनर्विवाहः केन वारणीय इति ।

यत्तु— 'दत्ताश्रिता' इति वाक्यं ब्राह्मादिचतुष्टय-विषयम्, ब्राह्मादिचतुर्णां दानपूर्वकत्वात् पुनर्दाननिषेधो-पपत्तेः । न गान्धर्वादिविषयम्, तत्र दानाभावात् । 'ऊढायाः पुनः' इतिवाक्यं तु गान्धर्वादिचतुष्टयविषयम्, सामान्यवाक्यत्वात्— इति व्यवस्थापनम्, तदप्येतेन एकमूलकल्पनालाभयेन निरस्तम् । एतेन 'शास्त्रिणाश्रित-योग्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ।' इत्यादीन्यपि वाक्यानि सगोत्रापरतया व्याख्यातानि । संप्र. ६८०-६८३

(३) सगोत्रसंप्रवरोदाहे प्रायश्चित्तमाह शातातपः-परिणीयेति । सगोत्रा पितृसगोत्रा 'पितृसगोत्रं कुमारीणाम्' इत्युक्तेः । एवं समानप्रवरा इत्यापि । सपिण्डाऽपीह धोष्या । एतय प्रमादेन सगोत्रादिविपरिणयमात्रे ।

कुम्भ. १०५९

समानप्रवराया मातृगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तम्
मातृगोत्रस्य सुतामूढ्या मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां धैव त्यक्त्वा पान्द्रायणं चरेत् ॥

(२) मेधा. १११ गुणान्द्र्या (गुणा ११) पू., पतिः ;
मिमा. १११ स्वता (मता) (=) ; अथ. ११२ पू. ८२

(१) मातृगोत्रामापरिणेषां केचिदिच्छन्ति—
मातुलस्य ... चरेत् ॥ इति प्रायश्चित्तस्मरणात् ।

मिता, १।५३

(२) मातृगोत्रग्रहणं पितृसगोनवशिराकरणार्थम् ।
जन्यजनकसंबन्धस्य उभयस्य उभयत्राविशिष्टत्वात् ।

अप. १।५३ पृ. ८४

(३) मातृगौत्रं नाम पितृगौत्रमेव, न तु माता-
महगोत्रम्, 'स्वगोत्रात् भ्रदयते नारी विवाहात्सप्तमे
पदे' इति मनुवचनात् । अयं तु विशेषोऽनुसंधेयः—
या ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयेनोढा तस्या एव वरगोत्रापत्तिः,
पितृगोत्रभ्रंशश्च । या तु गान्धर्वादित्तुष्टयोदा तस्या न
वरगोत्रापत्तिः, नापि पितृगोत्रभ्रंशः, दानाभावात् । तथा
च मार्कण्डेयः— 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या त्वा कन्यका
भवेत् । मर्तृगोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मतः ॥' इति । अत
एव 'स्वगोत्रात् भ्रदयते' इति मनुवचनमपि ब्राह्मादि-
विषयमेव । तस्मात् ब्राह्मादिविवाहोदासुतः पितृगोत्रां
नोद्देहेत् । मातामहगोत्रां तद्देहेत्, अनिषेधात् । गान्धर्वादि-
विवाहोदासुतस्तु मातामहगोत्रां पितृगोत्रां च नोद्देहेत्,
'मातृगोत्रा तथैव च' इति शातातपवचनात्, 'अस-
गोत्रा च या पितुः' इति मनुवचनाच्च । न च मातृ-
गोत्रामित्यस्य मातुः उत्पत्तिकाले यद्गोत्रं तत्परतैवास्त्विति

त्वत्त्वा (दितः) (=) ; उ. २।११।१६ अपवत् ; स्मृच. ७० ;
पमा. ४६९ अपवत् ; ३३७ (तण्डः २ भागः १) अपवत् ;
प्राप. ३०८ अपवत् ; त्रिप. २७६ पूर्वधिं (मातृत्व्य मुना
मुच्या मातृगोत्रा तथैव च ।) त्वत्त्वा (गत्वा) (=) ; सादी.
२४ रमृतिः ; २८ त्वत्त्वा (मुक्त्वा) रमृतिः ; संप्र. ६०३ ;
७१४-२५ अपवत् ; चम. ४९ निर्देशमात्रम् ; ९५, १०६ ; १०७
द्वितीयः पादः ; मुक्ता. १३६ मितावत्, संम. ५१ (=) ; ५४
मनुः ; सिन्धु. १००८ ; १०५६ मितावत्, त्रिपा. ६९१ अप-
वत् ; संकी. १७६ ; १९५ (=) ; आन १६९ मितावत् ;
ज्योति. १३२ (मातृत्व्य मुनामूढां मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरामूढां परित्यज्य प्रवालदेत् ॥) रमृतिचन्द्रिकायां
निर्देशवचनमित्युक्तम् ; साप्र. ६ मितावत् (=) . १० निर्देश-
मात्रम् (=) ; कृष्. १०५६, १०५९ निर्देशमात्रम् (=) ;
भर. ४३२ ; ४५१ रमृतिः ; संदी. ९ (भागः २) (=).

वाच्यम् । तथा सति मातुलस्य मुतामिति वाच्यशेष-
वैयर्थ्यापत्तेः । न च प्रायश्चित्ताधिक्यार्थं तत् ।
'त्यक्त्वा चान्द्रापणं चरेत्' इति वाच्यशेषे प्रायश्चित्तस्य
ऐकरूप्यश्रवणात् । यथाभुतवादिनां मते इमनेवापरि-
तोषमाविष्कुर्वता विज्ञानेश्वरेणान्युक्तम्— 'मातृगोत्रामपि
अपरिणेषा केचिदिच्छन्ति' इति । एवं च 'मातुलस्य
मुतामूढा' इत्येतत् ब्राह्मादिविवाहोदाविषयकत्वेनैव
पर्यवस्यति । तस्मात् मातुलमुतामित्येतद्गान्धर्वादिविवाहो-
दासुतविषयमिति पूर्वोदाहृतं माधवाचार्यादिमनमपि
कथङ्कार संगच्छत इति परिभाषनीयं मूरिभिः । नारायण-
स्वाह—मातृगोत्रां कन्यात्वसमये यन्मातृगौत्रं न तु मातृ-
त्वसमये तदुत्पत्तामित्यर्थः । अयं च निषेधो यावदस्मा-
न्मातृकुलजात् एतन्नाम्नोऽस्या जन्मेति विशिष्य ज्ञायते
तावत्पर्यन्तमेव । तदूर्ध्वं तु न दोषः । तथा च स्यते—
'मातुः सगोत्रामप्येके नेरुच्छन्तुद्राहकर्मणि । जन्मनाम्नो-
रविज्ञाने तूद्देहदविशङ्कितः ॥' इति । अत्र पूर्वधिं
सामान्यतो मातुः सगोत्रायाः अविवाहात्तलं मनान्तरत्वेनो-
द्देह्य उत्तरार्धेन विषयनिष्कर्षः क्रियते ।

चम. १०६-१०७

(४) मातृगोत्राया विवाहो निषिद्धः । यद्यपि एक-
गोत्रत्वं सदृशगोत्रत्वं चेति द्विविधसगोत्रत्वमुक्तं, तथापि
मातृगौत्रैक्यमेव वर्धम् । मातुः गोत्रं गोत्रं यस्यास्ता-
मितिव्याख्यानेन तस्यैव प्रतीतेः । मातृश्च गोत्रद्वयम्
— प्राग्विवाहात् पितृगौत्रं ऊर्ध्वं भर्तृगोत्रम् । 'स्वगोत्रा-
द्भ्रदयते नारी विवाहात्सप्तमे पदे । एकरवं सा गता
भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥' इति वचनात् । पितृ-
गौत्रस्य स्वोत्पत्तिदशायामनुवृत्त्या स्वगोत्रत्वेनैव निषेधः ।
तेन परितोषान्मातृगोत्रत्वेन मातामहत्वगोत्रत्वेनैव निषेधः ।
तस्य स्वोत्पत्तिदशायामनुवर्तमानस्य सगोत्रत्वयोजकत्वा-
भावात् । अत एव पुत्रिजाया गान्धर्वविवाहोदायां च
दानाभावेन पितृगोत्रसकथस्यानिवृत्तेः स्वोत्पत्तिदशाया-
मनुवृत्त्या तस्य स्वगोत्रत्वादेव निषेधः । ब्राह्मादिविवाहो-
दायां तु पितृगोत्रमन्वयनिवृत्तावपि भूतपूर्वगत्या मातामह-
गोत्रस्यैव मातृगोत्रत्वेन निषेधः, परितोषात् । एवं च
पुत्रिजायागान्धर्वादिविवाहोदासुताना सर्वेषां मातृगौत्रं वर्धं

ब्राह्मादिविवाहोऽयमुत्तानां सर्वेषां मातृगोत्रत्वं न वक्ष्ये
किन्तु माध्यन्दिनीयानामेव । 'मातृगोत्रं माध्यन्दिनीया-
नाम्' इति सत्यापादोक्तेः । शिष्टाचारोऽप्येवमेव । केचित्तु
अस्य वचनस्य निर्मूलत्वात्सर्वेषां मातृगोत्रवर्जनं युक्त-
मिति । युक्तं तु शिष्टाचारमहकृतवचनात् माध्यन्दिना-
नामेव तद्वर्जनं, निर्मूलत्ववचनं तु प्रामाणिकानां न युक्तं
परक्रान्तं चात्र सूरिभिरित्युपरम्यते ।

संकी. १९५-१९६

एकगोत्रां विवाहैव समानप्रवरं तथा ।

मातुलस्य सुतां चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

लघुशातातपः

असमानगोत्रप्रवरा विवाहा, समानप्रवरया

सगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं

च, सगोत्रजस्य चण्डालत्वम्

असपिण्डा तु या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा विवाहा द्विजातीनां दारकर्मणि मेथुने ॥

विवाहयेन्न सगोत्रां समानप्रवरां तथा ।

तस्याः कथंचित्संवन्धेऽप्यतिकृच्छ्रं चरेद्द्विजः ॥

उद्धेत सगोत्रां यस्तनयां मातुलस्य च ।

ऋषिभिश्चैव तुल्यां च स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

औरुडपतिसाज्जातो ब्राह्मण्यां शूद्रजस्तु यः ।

चाण्डालौ तौ समाख्यातौ सगोत्राद्यश्च जायते ॥

(१) अथ. १५२ पृ. ८४.

(२) लघुशा. ३७ ; गृह. ७ पिण्डा तु (पिण्डा च)
विवाहा (प्रजम्बा) मनुशातानरी ; गृह. ८ गृहवत्, मनु-
शातानरी ; उत. १०६ गृहवत्, मनुशातानरी.

(३) लघुशा. ३२.

(४) लघुशा. ३३ (य उद्धेतसगोत्रां दुदितरं चैव मातु-
लाम् (१) । पितृभिः सह पुत्रः स्यात् स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥) ;
स्मृत्य. ७० शातानरः ; स्मृता. १८१ उद्धेत (विवाहयेत्)
२४ य (२४ तु) शैव तुल्यां च स तु (क्षात्रि तुल्यां यो द्विजः) ;
संज्ञ. ७१० उद्धेत (उद्धेतु) शातानरः.

(५) लघुशा. ५९ (आरुडपतिसाज्जातो ब्राह्मणे शूद्रेण
च । उद्धेत सांभिरुडपतिसाज्जातो ब्राह्मणे तु जायते ॥) ; कृम.
८२५ शूद्रजनान् .

सप्रवराज्जातोऽपि चण्डाल एव, 'असमानार्पेगोत्रजाम्'
इति एकयोगनिर्देशानिषेधात् ।

कृम. ८२५-८२६

सुमन्तुः

समानप्रवरया मातृगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तं
कर्तव्यं च

पितृष्वसुतां मातृष्वसुतां मातुलसुतां मातृ-
सगोत्रां समानार्पेयीं विवाह्य चान्द्रायणं चरेत् ।
परित्यज्यैनां मातृवद्विभूयात् ॥

(१) एतच्च अमतियुक्तं वेदितव्यम् ।

अप. ११५३

(२) अयं च मातृसगोत्रानियेधो मातृसंबन्धित्वेन
जन्मपरंपरानाम्नः प्रत्यभिज्ञायां सत्याम् । गृह. १०

(३) मातृसगोत्रां मातुलसगोत्राम् । विवाहमात्र
इदं, मैथुनात् तु सपिण्डापत्यदारेष्वित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तं
द्रष्टव्यम् । अत एव मातृवदिति दृष्टान्तः ।

कृम. १०२७

(१) अथ. १५३ (मातृसुतां पितृसुतां समानार्पेगोत्रां
च परिणीय चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्यैनां विभूयात्) ; गृह. ९
(पितृष्वसुतां मातृसुतां मातुः सगोत्रां समानार्पेयीं विवाह्य
चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्यैनां विभूयात् ।) ; गृह. १० (पितृ-
ष्वसुतां मातृसुतां समानार्पेयीं विवाह्य चान्द्रायणं चरेत् ।
परित्यज्यैनां विभूयात् ।) ; स्मृता. १३ (पितृष्वसुतां
मातृसुतां विवाह्य समानार्पेयीं च चान्द्रायणं चरेत् । परि-
त्यज्यैनां विभूयात् ।) ; पमा. ३३७ (लघुः २ मागः १) (पितृ-
ष्वसुतां मातृसुतां मातृसगोत्रां समानार्पेयीं च विवाह्य चान्द्रा-
यणं चरेत् । परित्यज्यैनां विभूयात् ।) ; उत. १११ परि-
त्यज्यैनां मातृवद्विभूयात् (परित्यज्यैनां विभूयात्) ;
वर्षि. १५४ पृ. ११२ (पितृष्वसुतां मातृसुतां समानार्पेयीं च
विवाह्य चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्यैनां विभूयात् ।) ; संज्ञ.
६८३ (पितृष्वसुतां मातृसुतां मातृसगोत्रां तत्रैव य
समानप्रवरां विवाह्य चान्द्रायणं चरेत् ।) एतदेव : ७१५
(पितृष्वसुतां-मातृसुतां मातृसगोत्रां समानप्रवरां च विवाह्य
चान्द्रायणं चरेत् ।) एतदेव ; सुता. १२७ समानार्पेयीं
विभूयात् (उद्धेत चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्यैनां विभूयात् ।) ;
पितृ. १०२७.

पैठीनसिः

समानप्रवरया सगोत्रया च विवाहे प्रायश्चित्तम्

असमानार्पणी कन्यां वरयेत् ॥

उद्धेत् सगोत्रां तु तनयां मातुलस्य च ।

ऋषिभिश्चैव तुल्योऽपि स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

स्मृत्यन्तरम्

अज्ञानगोत्रप्रवरस्य गोत्रम्, दत्तकस्य गोत्रद्वयविचारो

विवाहे, विवाहोत्तरं कन्याया भर्तृगोत्रत्वम्

असंप्रज्ञातवन्धूनामाचार्यप्रवराः स्मृताः ।

पक्षे चारिणम् विवाहोऽपि सगोत्रेः सह नेष्यते ॥

चतुर्थीहोममन्त्रैस्तु मांसमज्जारिभिः सह ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

गोत्ररिक्तये जनयितुर्न भजेद्वत्त्रिमः सुतः ।

जनकस्य तु गोत्रेण ह्युपनीतो द्विगोत्रकः ॥

उपनेतुर्भजेद्गोत्रमसंप्रज्ञातगोत्रवान् ।

प्रज्ञातगोत्रस्तु भजेद्दुभयं दत्तपुत्रवत् ॥

दत्तादीनां द्यामुष्यायणत्वेन गोत्रद्वयं परिहार्थम् ।

मुक्ता. १२९.

द्व्यामुष्यायणानां गोत्रद्वये सगोत्रना विचार्य

वीजिनः क्षेत्रिणश्चैव द्यामुष्यायणको हि सः ॥

(१) अफ. १५३ पृ. ८२ ; गृक ८ ; उ. २११११६

पृ. २२१ नार्पणी (नार्पणा) ; गूर. १० ; स्मृता. १३ ; वीक.

१५३ नार्पणी (नार्पणोत्रजा) ; उत १०८ ; वीमि. १५३

पृ. ११२ असमा (समा), संप्र. ७०३, ७०७ नार्पणी (नार्पणा) ;

मुक्ता. १२५ नार्पणी (नार्पणा) (वरयेत्) ; आन १६९

मुक्तावद ; बाल. १५३ पृ. १९२ उक्त्

(२) मुक्ता १२७ ; आन. १०१.

(३) प्रया. ३११ अर्नप्रज्ञान (असंप्रज्ञात्) ; चम. १०८

सगोत्रे (तद्गोत्रे) ; विपा. ७०७ (=) ; ज्योति. १३५ ;

संग १८२ (=).

(४) साप्र. ७.

(५) मुक्ता १२९.

(६) मुक्ता. १२९.

द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।

गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुक्लशैशिर्योर्यथा ॥

गोत्रद्वये जनकगोत्रे परिग्रहीतृगोत्रे च । दत्तकानीना

च द्यामुष्यायणत्वे ' इदं नित्यानां द्यामुष्यायणानां दत्तक-

दीनां द्यामुष्यायणवत् ' इति सत्यापादवचनं प्रमाणम् ।

प्रवरमज्जयामपि अनेनैवामिप्रायेणोक्तम् । दत्तक्रीतकृत्रिम-

पुत्रिकापुत्रादीनां यथासंभवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्येवेति ।

एतापता द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं सप्रवर विवाहे वर्ग्य-

मित्याह । द्विगोत्रस्य जनकपितृगोत्रवर्जनावधेः क्वचिदपि

इदानीमनुपलम्भात् यावद्विज्ञानं वर्जनम् ।

संर. ४५२-४५३

सगोत्रत्वस्य चण्डालत्वम्

आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शुद्रजः ।

तावुमी विद्वि चाण्डालौ सगोत्राद्यश्च जायते ॥

मातृ भगिन्यादिसनामिका कन्या अविवाद्या

नोद्गृहेद्भगिनीनाम्नी न च मातृसनामिकाम् ।

मातामहीपितामहोः पितृष्यसृसनामिकाः ॥

मत्स्यपुराणम्

गोत्रत्वरूपम्

सैपिण्डता तु पुरये सप्तमे विनिवर्तते ।

समानोदकभावरतु निवर्तेत चतुर्दशे ।

जन्मनामस्मृतेर्वैके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

गोत्रप्रवर्तका अष्टौ ऋषयः

जैमदग्निर्गौतमश्च भरद्वाजोऽत्रयस्तथा ।

विश्वामित्रः कश्यपश्च वसिष्ठोऽगस्तिरष्टमः ॥

(१) प्रया. ३११ पूर्वार्धे (द्यामुष्यायणका सर्वे दत्तक-

कृत्तादयः) गोपया (योस्तथा) ; संप्र. २०६ ; प्रद. १३२

ये स्यु (ये च) दाद शुद्र (दादाः शूद्र) सप्रेह ; विपा.

७०७ गोपया (योस्तथा) (=), संक्री. १९४ प्रदत्त, प्रयोग-

पारिजाते सप्रेह ; ज्योति. १३५ का ये स्युर् (का. सर्वे द)

गोपया (योस्तथा) ; संग. १८२ विपावत् (=) ; कृम. १०५३

प्रदत्त, सप्रेहोके ; संर. ४५२.

(२) गोप्र. ५.

(३) संप्र. ६८४.

(४) संदी. १० (भाग २).

(५) विपा. ७१५.

गोत्रादिकं वाग्दानतः पुरा वीक्षणीयम्
सापिण्ड्यं गोत्रशुद्धिं च शीलं सामुद्रिकाणि च ।
जातकादिभमेलं च वीक्ष्यं वाग्दानतः पुरा ॥

असमानप्रवरयाऽसगोत्रया च विवाहः,
मातृगोत्राऽपि वन्द्यां

समानप्रवरं कन्यां सपिण्डां चैकगोत्रजाम् ।
नेय तां वरयेत्प्राज्ञो मातृवत् परिकीर्तिता ॥
विशुद्धवंशजां कन्यां सुभगां सुमनोहराम् ।
शुद्धां यवीयसीं ह्यचामसमानार्पगोत्रजाम् ॥

विवहेदिति शेषः । प्रपा. ३. १५

एकस्मिन्प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च ।
तमुद्वाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी स्मृता ॥ ७
(१) इति मातृकुळे प्रवरचिन्तनमुक्तं, तत्
आसुरादिविवाहोदापरमिति दिक् । सिन्धु. १०५७

(२) आसुरादीति । पुत्रिकापुत्रोपलक्षणमिदम् ।
पुत्रिणापुत्राणां आसुरादिविवाहजानां च मातृदानाभावेन
पितृगोत्रसंबन्धो न नियतते, अतः तस्युतेन मातृगोत्रा न
विवाहाः । ' प्ररान् पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्तयेत् ।
गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कालायनोऽब्रवीत् ॥ ' इत्य-
मिमुक्त्यननमपि तत्परनेयेत्यर्थः । दिगर्थस्तु ब्राह्मदि-
विवाहचतुष्टये ' स्वगोत्राद्भ्रदयते नारी ' इति स्वगोत्र-
भ्रंशोऽपि तद्गोत्राविवाहः सर्वेषु काले न कार्य इत्युक्त-
मिति । अत्राहुः— ' उक्तसत्यापादवचनस्य निर्मूलत्वम-
युक्तम् । न च सत्यापादगुणे तत्रोपलभ्यते इति प्रर-
मश्रवांमुक्तमिति वाच्यं, चतुर्भिः प्रामाण्यैस्तस्य तथोक्त
एव कर्तव्यत्वेनाभिधानात् (?) प्ररमश्रवाकारिणाऽऽग्रहस्य
हेतुत्वात् । गुत्रेषु तद्वचनं कुतो न प्रवर्तते ? इत्यपि न

• अत्र, व्यक्त्यात् 'सगोत्रां मातृकुळे' इति व्याख्यानमे
(संज्ञ. ५. १८४) इत्यम् ।

(१) ज्योति. १३१ ; संज्ञ. १६७ शीघ्रं या (शीघ्र्या)
व्येतिदिशये ह्युपगम् ।

(२) अथ ८५ शीघ्रं (शीघ्रं) ; ज्योति. १३२.

(३) प्रपा. ३. १५

(४) संज्ञ. ६८३ एवमित्यु (एवमित्यु) स्मृता (भवेत्) ;
मिष्यु १०५७.

शङ्क्यं, तोषामृवेदादिसंबन्धेन तदाचाराचरणात् । एवं
च माध्यन्दिनीयानामृगवेद्यावरुदानामित्यर्थः । न च
सर्वेषां तद्विवाहः कलिजर्ज्याः, तस्य ह्यामुप्यायणपरत्वात् ।
' असगोत्रा च या पितुः ' इत्यत्र चकारेण मातुः-
समुच्चयेन मातुरसगोत्रेत्यस्य दत्तकपरत्वोक्त्या तदेकवाक्य-
त्वाच्च, 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति ' ' आमेवं चतुर्धा
करोति ' इत्यादाविव सामान्यतो मातृगोत्रानिषेधस्य
माध्यन्दिनीयेषु उपसंहाराच्च । एवं दोषातिगुणत्वोक्तिरपि
न समञ्जसा, प्रायश्चित्तैक्यश्रवणात् । ' सगोत्रां मातुः-
प्येके नेच्छन्ति ' इत्यत्र इच्छन्तीत्यभिधानेन तदपरिणयपर्ये-
ऽरुचिध्वननाच्च । एवं एकगोत्रत्वमेवाविवाहप्रयोजकं, न
सदृशगोत्रत्वं, मातृगोत्रमिति विशेषोपादानात् । सगोत्रा-
मिति निषेधेऽपि सगोत्रपदेन एकगोत्रमेव प्राहम् । तेन
न गणैक्यप्रयुक्तदोषः, असमानगणामिति निषेधस्य
काप्यनभिधानाच्च । कृम. १०५८

पितृगोत्र सप्रवरं वन्द्यम्, मातृगोत्रमत्रं वन्द्यम्,
सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च,
विवाहे दत्तसगोत्रविचारः

प्रवरान् पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्तयेत् ।
गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कालायनोऽब्रवीत् ॥
ज्ञानाज्जातमपर्यं तु काश्यपत्वं प्रपश्यते ।
ऐन्दयद्वयतः शुध्येन्मिन्द्राहुत्या च तत्पिता ॥
पितृगोत्रं कुमारीणाम् ॥

हीमपूर्यं तु यो दत्तः स एव जनकस्य च ।
गोत्रे न विवहेत्तस्य पुत्रादौ तु न दोषभाक् ॥
दातृगोत्रसमुद्भूतां प्रह्लादकुलसंभवः ।
उद्भवेद्दशमादूर्ध्वं नोद्भवेदिति गौतमः ॥

(१) संज्ञ. ६८३ गोत्रे न चिन्तयेत् (गोत्रेणचिन्तयेत्)
५. : ६८४ ; कृम. १०५७.

(२) कृम. १०६२.

(३) कृम. १०५९.

(४) मुक्ता. १२९ : १४६ उक्तार्थं (गोत्रेण विवहेत्तस्य
पुत्रादी न निषेधश्च) ; आन. १७५.

(५) मुक्ता. १२९ संज्ञ. (गोत्रः) : १४६ ; आन.
१७५.

पदत्रिंशन्मतम्

समानप्रवरथा मानुगोत्रथा मानुनामिकथा सपिण्डया
च विवाहे प्रायश्चित्त कर्तव्यं च, समोत्रथा
विवाहे प्रायश्चित्त कर्तव्यं च

समानप्रवरं मातृसमोत्रं मातृनामिकम् ।
परिणीय सपिण्डं वा प्रायश्चित्तीयते द्विजः ।
प्रायश्चित्तं वदन्त्यत्र युगधर्मव्यवस्थया ॥
मोहोद्वाहे तु दंपत्योरेकं चान्द्रायणं स्मृतम् ।
द्वैगुण्यं ज्ञानतस्तत्र परिणीतौ विधीयते ॥
कन्यादानुभवेत्कृच्छ्रं ज्ञानतो द्विगुणं भवेत् ।
व्रतस्य करणाशक्तौ प्रत्याग्रायं समाचरेत् ॥
चीर्णव्रतं दुहितरं पिता चीर्णव्रतः शुचिः ।
भारद्वाजेपु विप्रेषु कश्यपेष्वथवा शिषेत् ॥
दुहितृत्वेन संगृह्य भारद्वाजोऽथ कश्यपः ।
घृतकुम्भस्य गर्भे तु तामादध्याद्विधानतः ॥
जातकर्माह्वायवन्नप्राशनं चौलमेव च ।
विधाय मधुपर्कं च मन्त्रमात्रेण मन्त्रवित् ॥
मुहूर्ते विप्रकथिते शुचिं तामप्यलंकृताम् ।
संस्कृतायार्थमानाय पत्ये तु प्रतिपादयेत् ॥

- (१) विपा. ७०८ ; कृम. १०६१.
(२) विपा ७०८ तस्तत्र (तस्तत्रव) ; संग. १८२ मोहोद्वाहे
तु (मोहाद्वाहे) द्वैगुण्यं (द्विगुण) विधानपारिजाते ; कृम.
१०६१.
(३) विपा. ७०८ ; संग. १८२ व्रतस्य करणाशक्तौ
(व्रतस्थाकरणाशक्तौ) विधानपारिजाते ; कृम. १०६१.
(४) विपा. ७०८ ; संग १८२ कश्यपे (कश्यपे)
विधानपारिजाते ; कृम. १०६१.
(५) विपा. ७०८ कश्यप (कश्यप) गर्भे तु (गर्भे च) ;
संग. १८२ गर्भे (गर्भे) विधानपारिजाते ; कृम. १०६१.
(६) विपा ७०८ ; संग १८२ विधानपारिजाते ; कृम
१०६२.
(७) विपा. ७०८ संस्कृतायार्थमानाय (संस्कृतायार्थमानाय) ;
संग. १८२ विधानपारिजाते ; कृम. १०६२ संस्कृतायार्थमानाय
(संस्कारार्थाय मानाय).

वैवाहिकानयो मन्त्रागशेषानप्यतन्त्रितः ।
स्वगृहोक्तक्रमेणैव पठेद् घृतवधूकरः ॥
चतुर्थीकर्मपर्यन्तं विधिमैवं समाप्य तु ।
कृताशीर्वचनो विप्रैर्देक्षिणाभिः सुतोपयेत् ॥
प्रैणम्य विसृजेद्देवान् पश्चाद्भोजयते तथा ।
कृत्वेत्थं पुनरुद्वाहं न कित्त्वपमवाप्नुयात् ॥
अन्यथा कुरुते यस्तु संप्रहं स नराधमः ।
व्रजेत्स पितृभिः सार्धं नरकानेकविशतिम् ॥
मातृनाम्नीविवाहे तु विशेषोऽत्राभिधीयते ।
परिवर्त्यैव नामास्याः पुनरुद्वाहमाचरेत् ॥
नैवं वियोद्भुरेजः स्यादित्येवं मुनयो विदुः ॥
त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं स्यात्पुनरुद्वाहकर्मणि ॥
संगोत्रापरिणीतौ तु परित्यागो विधीयते ।
रक्षित्वा जननीवत्तां गुरुस्तल्पव्रतं चरेत् ॥
मोहाज्जातमपत्यं तु काश्यपत्वं प्रचयते ।
ऐन्दवद्वयतः शुभ्येन्मिन्द्राहुत्वा च तत्पिता ॥

समोत्राशब्दसु समानप्रवरथा उपलक्षकः, ' समान-
प्रवरम् ' इत्युपक्रमकाश्चात् । एवं च मातृसमाननाम्नी-
विवाहे पुनरुद्वाहमात्रं, न तत्परित्याग इति गम्यते । इतरत्र
तु ज्ञानमात्रमप्यपत्यं चाण्डालकेषु विनियोजितम् । दुहितृ-
त्वेनेति । भारद्वाजाय कश्यपाय वा इमानुसुक्रनाम्नी कन्या
दुहितृत्वेन तुभ्यमहं संप्रदे इत्युक्त्वा दद्यादित्यर्थः । घृत-
कुम्भस्य गर्भे इत्यत्र सामीप्ये पत्नी, तादृशघृतकुम्भगर्भमे

- (१) विपा ७०८ ; संग. १८३ मन्त्रागशेषा (मन्त्र-
विशेषा) विधानपारिजाते ; कृम. १०६५.
(२) विपा. ७०९ ; संग. १८३ विधानपारिजाते ; कृम.
१०६२.
(३) विपा. ७०९ देवान् (देवान्) तथा (ततः) ; संग.
१८३ देवान् (देवान्) विधानपारिजाते ; कृम. १०६२.
(४) विपा. ७०९ ; संग. १८३ व्रजेत्स (व्रजेत्स)
विधानपारिजाते ; कृम. १०६२.
(५) विपा. ७०९ ; कृम. १०६२.
(६) विपा. ७०९ ; कृम. १०६२ पू.
(७) विपा. ७०९ ; कृम. १०६२ मोहाज्जात (ज्ञाना-
ज्जात).

तु अधिकरणत्वमेव । प्रत्याग्रायमिति । 'कृच्छ्रे गामेत्किंकां दद्यात्तिलश्चान्द्रायणे तु ताः' इति स्मृत्युक्तमित्यर्थः । ऐन्दवद्वयतः चान्द्रायणद्वयादित्यर्थः । मिन्दाहुत्येवत्र जाता-वेक्यचनं मिन्दाहुतिद्वयेनेत्यर्थः । तन्मन्त्रस्तु 'यम आत्मनो मिन्दाभूत्' 'पुनर्गमिश्चश्रुरदात्' 'मिन्दा च मे अमिन्दा च मे' 'तन्म उभयव्रतम्' इत्याहुतिद्वयम् । तथा च त्रिकाण्डमण्डनः— 'परिणीतसगोत्रायामज्ञाना-च्चनितः शिशुः । काश्यपो न तु चाण्डालः पितुः कृच्छ्र-प्र(द्वयं) स्मृतम् । मिन्दाहुती द्वे जुहुयादव्रतान्ते दीप्त-पावके ॥' इति । पुनरुद्वाहे न उत्तरायणादिकाल-नियमः, 'सर्वकालिकमेके विवाहम्' इत्याश्रयण-सूत्रात् । अस्य वचनस्येदरास्य एव चरितार्थात्वादिति ।

* विपा. ७०९-७१०

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

गोत्रमुरया अगरत्वाष्टमाः सप्तम्यः, तेषां
अज्ञानरभेद्राश्च

भृग्वङ्गिरःकश्यपात्रिविश्वामित्रवसिष्ठकाः ।
अगस्त्योऽमी गोत्रमुत्ख्यातेषां वंशास्त्यनेकदाः ॥
संभेह भृगवः सप्तदशाङ्गिरस एव च ।
ततोऽत्रयश्च चत्वारो बोद्धव्याः कश्यपास्त्रयः ॥
चेत्वारोऽत्र वसिष्ठाः स्युर्विश्वामित्रास्ततो दश ।
अगस्त्यस्तु चत्वार इति संग्रहकृद्ब्रुवः ॥

सगोत्रया समानप्रवरया च विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च,
सगोत्रवच्यं चण्डालत्वम्, अज्ञानतः सगोत्रविवाहे
सगोत्रनव्यं न दोषः

संगोत्रां समानप्रवरं कामतः परिणीय प्रजा-
मुत्पाद्य गुरुतरुपगव्रतं चरेत्, प्रजां च चण्डालेषु

* कुम. शिवावर ।

(१) बाल. १५३ पृ. १८८.

(२) धाम. १०० (=) ; संम. ५५.

(३) धाम. १०० बीषायनः ; संम. ५५ संभेहे इत्युक्तम् ;
धृम. १०३६ अगस्त्यपशु (अगस्त्यवध) बीषायनयोः कारिका
रपुसम्.

(४) प्रया. ३११ नलग (तल) निधिभेद (विनिधिभेद)
अज्ञानतः + (प्रजःकामः) मिन्दाहोमः (समिन्दाहोमः) ;

निधिभेत् । अकामतस्तप्तकृच्छ्रं, प्रजाया भारद्वाज-
गोत्रान्तर्भावः । प्रजाऽनुत्पादे चान्द्रायणम् ।
विवाहमात्रे कृच्छ्रं चरेत् । सर्वत्र व्रतान्ते अष्टोत्तर-
शतं मिन्दाहोमः । परित्यक्तां तां जननीवद्रक्षेत् ॥

स्मृत्यर्थसारः ।

अगरत्वाष्टमाः सप्तम्यो गोत्रकारिणः तदपत्यानि च गोत्राणि,
सप्रवरत्वलक्षणम्, सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं
कर्तव्यं च, सगोत्रवरय चण्डालत्वम्

अथात्र गोत्रप्रवरनिर्णयो वर्ण्यतेऽज्ञसा ।
जमदग्निभरद्वाजविश्वामित्रात्रिगौतमाः ।
वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥
एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि भन्वते ॥
त्रियमाणतया वाऽपि सत्तया वाऽनुवर्तनम् ।
एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥

चम. ९९ प्रजां च (प्रजां) कृच्छ्रं चरेत् (कृच्छ्रम्) मिन्दा-
होमः (होमः) ; विपा. ७०७ परिणीय + (तस्यां) परि-
त्यक्तां + (च) प्रयोगपारिजाते; ज्योति. १३५ प्रजां च
(प्रजां) स्तप्तकृच्छ्रं (स्तवकृच्छ्रं) मिन्दाहोमः (समिधां
होमः) ; धृम. १०५९ ' सगोत्रां समानप्रवरं च कामत-
परिणीय प्रजासुत्पाद्य गुरुतराव्रतं चरेत्, प्रजां चण्डालेषु निधि-
भेत्, अकामतस्तु संभोगे अष्टकृच्छ्रं, कामतो यर्गमावे गुरु-
तरपत्रनार्षम्' इति हारावली । ' अकामतः प्रजोत्पादने चान्द्रा-
यणम् । प्रजाया भरद्वाजगोत्रान्तर्भावः । विवाहमात्रे कृच्छ्रम् ।
सर्वत्र व्रतान्तेऽष्टोत्तरशतं समिद्धोमः । तां परित्यजेत्' इति देवर्ष-
दीर्घः ।)

(१) स्मृत्यार. १४ ; पमा. ४०६ द्वितीयार्थे (जमदग्नि-
भरद्वाजो विश्वामित्रोऽत्रिगौतमौ) प्रथमार्थं विना, बीषायनः
उत्. ११० जमदग्निभरद्वाज (जमदग्निभरद्वाजो) कश्यपा
(काश्यपा) रघुनेः इत्युक्तम् ; संग्र. ५९१ जमदग्निभरद्वाज
(जमदग्निभरद्वाजो) प्रथमार्थं विना, रघुनिः ; ६११ ; संम. ५४
प्रथमार्थं विना ; ६१ ; गोच. १ बीषायनः, प्रथमार्थं विना ;
संदी. ६ (भागः २) संयवद, प्रथमार्थं विना, रघुनिः.

(२) स्मृत्यार. १४ ; पमा. ४०६ बीषायनः ; उत्. ११०
रघुनिः ; संम. ५९१ रघुनिः ; ६११ ; संम. ५४, ६१ ; गोच. १
बीषायनः ; संदी. ६ (भागः २) रघुनिः.

(३) स्मृत्यार. १५ ; संग्र. ५९५ (=) ; ६११ ; संम.
६२ ; मित्यु. १०३३ ; प्र. १०७ ; संदी. १८९.

समानमुनिभूयस्त्वमेकप्रवरातामपि ।
समानप्रवरत्वं च द्वेषा यौधायनोऽब्रवीत् ॥
गुरोः सगोत्रप्रवरा नोद्वाहाः क्षत्रविद्जनैः ।
स्वगोत्रायनमिदंश्च विप्रैराचार्यगोत्रजाः ॥
दौनादिनाऽन्यगोत्राः स्युरज्ञातगुरुरगोत्रिणः ॥
समानप्रवरोद्वाहनिषेधः क्षत्रवैश्ययोः ।
प्रवरान्मानवेत्यस्मात्प्रवराच्चान्यगोचरः ॥

मानवेत्यादिप्रवरत्वं अस्माच्च भालन्दनेत्यादिप्रवराच्च
अन्यगोचरो निषेध इत्यन्वयः । चम. १०५

इत्थं सगोत्रसंबन्धविवाहविषये स्थिते ।
यदि कश्चित् ज्ञानतस्तां कन्यामूढवापि गच्छति ॥
गुरुतल्पव्रताच्छुभ्येद्गर्भस्तज्जोऽन्यतां व्रजेत् ।
भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिव ॥

(१) स्मृतार. १५ ; संम. ६२.

(२) स्मृतार. १६ ; प्रया. पूर्वार्धे (गुरो स्वगोत्रप्रवरा
नोद्वाहाः क्षत्रवैश्ययोः) मिदंश्च (भिद्वौ च) (=) ; चम.
१०५ पू. (=) ; १०८ नोद्वाहाः क्षत्रविद्जनै (नोद्वाहा
क्षत्रवैश्ययोः) गोत्रजाः (गोत्रजा) स्मृतनारम् ; संम. ६२
नोद्वाहाः क्षत्रविद्जनैः (नोद्वाहा क्षत्रविद्जनैः) ; विपा. ७०७
नोद्वाहाः क्षत्रविद्जनै (नोद्वाहा क्षत्रवैश्ययो) गोत्रजाः
(गोत्रजा) विशेषस्मरणमित्युक्तम् ; संकौ. १५५ नोद्वाहाः
(नोद्वाहा) पू. ; ज्योति. १३५ विद्जनै (वैश्ययोः) (=) ;
प्रका. ३४९ ; संग. १८२ विपावत्, विशेषस्मरणमित्युक्तम् ;
कृम. १०२० नोद्वाहाः क्षत्रविद्जनैः (नोद्वाहा क्षत्रवैश्ययोः)
मिदंश्च (भिद्वौ) ; १०५४ संज्ञावत्, पू.

(३) स्मृतार. १६ ; संम. ६२ ; प्रका. ३४९.

(४) स्मृतार. १६ उत्तरार्धे (प्रवरान्नेत्यास्मात्प्रवराच्चान्य-
गोत्रजाः) ; चम. १०५ (=) ; संम. ६२ ; कृम. १०५४-
१०५५ (=).

(५) स्मृतार. १६ ; संम. ६६० द्वितीय पादः ; चम.
१५ मूढवापि (मूढतोष) ; मुक्ता. १२७ चमवत्, उक्त. ; संम.
६२ चमवत् ; सिन्धु. १०५७ चमवत् ; आन. १७० चमवत्,
उक्त. ; प्रका. ३४९ चमवत् ; संम. ४१३ चमवत्.

(६) स्मृतार. १६ ; चम. ९९ ; मुक्ता. १२७ च्छुभ्येत्
(च्छुभ्ये) ; संम. ६२, सिन्धु. १०५८ : ११३० उक्त.,
(=) ; आन. १७१ मुक्तावत् ; प्रका. ३४९ ; कृम. ३६०
उक्त. (=) ; संम. ४१३.

सं. कां. २५

अज्ञानादैन्दवैः शुभ्येत्त्रिभिर्गर्भस्तु काश्यपः ।
महद्भिर्महतो यत्नात्कृतः प्रवरनिर्णयः ॥
ज्ञातव्याः प्रवरा ब्रह्मसायुज्यश्रुतितोऽन्यथा ।
गुरुतल्पमहादोषचण्डालोत्पत्तिशङ्कया ॥

त्रिकाण्डमण्डनः

सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च, सगोत्रवत्य
चण्डालत्वम्, अज्ञानतः सगोत्रविवाहे
सगोत्रवत्य न दोषः

सगोत्रायां प्रजां जातां चाण्डालेषु विनिक्षिपेत् ।
गुरुतल्पघ्नतं कृत्वा तां श्लेज्जननीमिव ॥
उद्वाहाज्ञानतस्तुल्यगोत्रां चान्द्रायणं चरेत् ।
परिणीतमगोत्रायामज्ञानाज्जनितः शिशुः ॥
काश्यपो न तु चण्डालः पितुः कृच्छ्रद्वयं सृष्टम् ।
मिन्दाहुती द्वे जुहुयाद्गतान्ते दीप्तपावके ॥

उद्वाहाज्ञानत इत्युत्तरवाक्ये अज्ञानत इति श्रवणात्
पूर्वत्र ज्ञानत इत्यर्थतः सिध्यति । परिणीतमगोत्रायामित्य-
स्मिन् वाक्येऽपि अज्ञानादित्युक्त्या ज्ञाने तु गर्भक्षण्डाल
एव, पितुः प्रायश्चित्तं नारत्येव किन्तु मृतप्राय एव स
इति सूचितं भवति । संम. ४१४

प्रवरप्रदीपे

विवाहे मासगोत्रविचारः

एते प्रवरभिन्नत्वं चिन्तनीयं न मातृके ।
केवलं मातृकं गोत्रं वर्ण्यं कालायनोऽब्रवीत् ॥

(१) स्मृतार. १६ ; संम. ६६१ पू. ; चम. ९९ पूर्वार्धे
(अज्ञानाचेदैन्दवैः शुभ्येद्गर्भस्तु काश्यपः ।) पू. ; मुक्ता. १२७
पूर्वार्धे (अज्ञानाचेदैन्दवेन शुभ्येद्गर्भस्तु काश्यपः ।) पू. ; सिन्धु.
१०५८ पू. ; आन. १७१ मुक्तावत्, पू. ; प्रका. ३४९ पू. ;
संम. ४१३ पू.

(२) संम. ४१३.

(३) संम. ६६१ ; संम. ४१३.

(४) विपा. ७१० उक्त. ; कृम. १०६३ उक्त. ; संम. ४१३
शिषु (हुता) .

(५) विपा. ७१० द्वयं (त्रयं) ; कृम. १०६३ मिन्दा
(मिन्दा) ; संम. ४१३ कृच्छ्रद्वयं सृष्टम् (कृच्छ्राव्यपाततः) .

(६) ज्योति. १३३.

गोत्रं मातृपुत्राया धर्जयेत्प्रवरात्र तु ।
सपुत्रायास्तु नो गोत्रं प्रवरांश्च न चिन्तयेत् ॥

कल्पसारे

सगोत्रया विवाहे प्रायश्चित्तं कर्तव्यं च, सगोत्रजस्य
चण्डालत्वम्, अज्ञानतः सगोत्रविवाहे
सगोत्रजस्य न दोषः

अमल्लोढा सगोत्रा चेन्मातृवत् विभूयात्तु ताम् ।
चान्द्रायणं चरित्वाऽन्यामुपयच्छेत कन्यकाम् ॥
कृच्छ्राब्दपादं कुर्यात् प्रजाता यदि सा भवेत् ।
मिन्दाहुती द्वे जुहुयात्तस्यान्ते चरितव्रतः ।
तस्यां प्रसूतो निर्दोषः काश्यपो गोत्रतः स्मृतः ॥
ऊढा चेद्बुद्धिपूर्वं स्यात् गुरुत्वप्रतं चरेत् ।
तस्यां प्रसूतश्चण्डालः सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥

विश्वादर्शे

अज्ञानतोऽपि समानगोत्रप्रवरया विवाहे प्रायश्चित्तम्
अज्ञानायदि चोद्वाहः प्रायश्चित्तं तथैव च ।
सगोत्रप्रवरयाश्च ततः संग्रहणे विधिः ॥

मत्स्यसूक्ते

असमानप्रवरा विवाहा

सैमानप्रवरा चैव शिष्यसंततिरेव च ।
ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैव संततिः प्रतिपिष्यते ॥

स्मृतिमहार्णवे

सगोत्रया सपिण्ड्या मातृगोत्रया च न विवाहः

यो दुष्प्रतीतसंबन्धा मातृगोत्रद्वये च या ।
सगोत्रा च सपिण्डा च धर्त्या सोद्वाहकर्मणि ॥

(१) मुक्ता. १२७ प्रयुतो (प्रयुते) तलवत्रं (तल्पमर्म) ;
पान. १७० अमल्लोढा (अमल्लोढा) (=) .

(२) विषा. ७०८ ; संग. १८२ ; कृष्. १०६१ चोद्वाहः
चोद्वाहः) .

(३) उत. ११९ वैव (वाऽपि) ; मिश्रु. १०१९ मात्से
सुकम् .

(४) ज्योति. १३२ .

विश्वनाथः

अविवाहकारणं सगोत्रत्वम्

भृंगवङ्गिरोन्ययत्किंचिदपेयोवत्तु वर्तनम् ।
तावत्समानगोत्रत्वमिति केचित् समूचिरे ॥
तत्रैवं सति सर्वत्र सगोत्रत्वनिबन्धने ।
अनुद्वाहे तु कुत्र स्यात् प्रवरैक्यं प्रयोजकम् ॥

शाकलकारिका

असमानगोत्रप्रवरा विवाहा

ऊर्ध्वं चैवोक्तसापिण्ड्यादसमानार्थगोत्रजाम् ।
कन्यां समुद्वाहेद्विप्रः सर्वदेशेष्वयं विधिः ॥

शौनककारिके

असगोत्रा विवाहा

लैब्धाभ्यनुज्ञो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।
बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ॥
आत्मनोऽवरयथा च विवहेद्विधिपूर्वकम् ॥

रेणुकारिकाः *

सगोत्रया समानप्रवरया मातृगोत्रया च न विवाहः, समान-
गोत्रलक्षणम्, समानगोत्रप्रवरया विवाहे प्रायश्चित्तं
कर्तव्यं च, सगोत्रजस्य चण्डालत्वम्

द्वैयोः कुमारीवरयोर्मिथोऽथ

व्यङ्गाधिकाङ्गां जननीसगोत्राम् ।

त्यजेत्समानप्रवरां सगोत्रां

मातुः सपिण्डामचिकित्सयोगाम् ॥

* रेणुकारिकासु प्राचीनानामृषीणां वचनानि यथाभूतानि
स्वीकृतानि इत्यत्र संशुद्धीर्वचनैर्निर्वाये । यथा— ' एक एव कृषि-
यैत्र ' ' पद्मानां त्रिषु मामान्याम् ' इत्यादी स्त्री स्तोत्रौ बोधादनश्री-
यज्ञे, 'समानगोत्रप्रवरात्' इत्ययं श्लोकः आपन्नान्धे समुपपन्नोऽपि ।

(१) संम. ५५ .

(२) शाक. ८२ पृ. ९ .

(३) शौका. १,२ पृ. ५५ ; प्रया. ३०२ ; विषा.

१५५ प्रथमार्धं विना : १७४ ; संग. ५०८ .

(४) रेवा. ७ पृ. ३२ .

एक एव ऋषिर्यत्र प्रवरेष्वनुवर्तते ।
 तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥
 पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
 भृग्वङ्गिरोगणेप्वेवं शेषेष्वेकोऽपि धारयेत् ॥

(१) रेका. ९-१२ पृ ४९-५०.

प्रवराणां विकल्पः स्वाद्यत्र वैवाहिकी क्रिया ।
 प्राप्ता तत्र निषेधार्थं समानार्पमुदाहृतम् ॥
 समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढ्योपगम्य च ।
 तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

पौराणिकी गोत्रप्रवरविशेषोत्पत्तिः

[१]

प्रतिमन्वन्तरं वैशख्ये धर्मस्य च प्रवर्तका ऋतयो
मन्त्रकर्तारः, ऋषिऋष्यगम्, ऋषिप्रकाराः,
मन्वन्तरस्वस्वराग्

अतः शिष्टान् प्रवक्ष्यामि सतः साधून्तथैव च ।
सदिति ब्रह्मणः शब्दस्तद्वन्तो ये भवन्त्युत ।
सायुज्यं ब्रह्मणोऽत्यन्तं तेन सन्तः प्रचक्षते ॥
देशात्मके ये विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति जितात्मानस्तु ते स्मृताः ॥
सौमान्येषु च धर्मेषु तथा वैशेषिकेषु च ।
ब्रह्मक्षत्रविशो युक्ता यस्मान्तस्माद्द्विजातयः ॥
वर्णाश्रमेषु युक्तस्य स्वर्गती मुखचारिणः ।
श्रौतस्मार्तस्य धर्मस्य ज्ञानाद्धर्मज्ञ उच्यते ॥
“विद्यायाः साधनात् साधुर्ब्रह्मचारी गुरोर्हितः ।
गृहाणां साधनाच्चैव गृहस्थः साधुरुच्यते ॥

(१) वायु. ५९।१९ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१९, २० सायुज्य
ब्रह्मणोऽत्यन्तं (साजात्याद्ब्रह्मणस्त्वेने) ; मत्स्य. १४५।२० अतः
(अथ) सतः साधून्तथैव च (साधून्त ततश्च वै) द्वितीयार्धे
(ब्राह्मणाः श्रुतिशब्दाश्च देवानो पशुमृतेषु ।) सायुज्यं ब्रह्मणो-
ऽत्यन्तं (संयुज्य ब्रह्मणा ह्यन्तः) .

(२) वायु. ५९।२० ; ब्रह्माण्ड. २।३।२१.
(३) वायु. ५९।२१ ; ब्रह्माण्ड. २।३।२२ च धर्मेषु (तु
धर्मेषु) युक्ता यस्मात् (यस्माद्युक्ता.) ; मत्स्य. १४५।२१
यस्मात्तस्माद्द्विजातयः (श्रौतस्मार्तौ कर्मणा) .

(४) वायु. ५९।२२ स्वर्गती मुख (स्वर्गोमुख) धर्मज्ञ
(धर्मः स) ; ब्रह्माण्ड. २।३।२३ ; मत्स्य. १४५।२२ (वर्णा-
श्रमेषु युक्तस्य मुखोदकस्य स्वर्गती । श्रौतस्मार्तौ हि यो धर्मो ज्ञान-
धर्मः स उच्यते ॥) .

(५) वायु. ५९।२३ गृहाणां (क्रियाणां) ; ब्रह्माण्ड.
२।३।२४ ; मत्स्य. १४५।२३ विद्यायाः (दिव्यानां) गृहाणां
(कारणत्वात्)

साधनात्तप्तसोऽरण्ये साधुर्वैखानसः स्मृतः ।
यतमानो यतिः साधुः स्मृतो योगस्य साधनात् ॥
ऐवमाश्रमधर्माणां साधनात् साधवः स्मृताः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च यान्प्रस्थोऽथ मिश्रकः ॥
नै च देवा न पितरो मुनयो न च मानवाः ।
अयं धर्मो ह्ययं नेति द्रुवते मिन्नदर्शनाः ॥
धर्माधर्माविह प्रोक्तौ शब्दावेती क्रियात्मकौ ।
कुशलकुशलं कर्म धर्माधर्माविह स्मृतम् ॥
धारणा धृतिरित्यर्थाद्गतोर्धर्मः प्रकीर्तितः ।
अधारणेऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥
अथैष्टप्रापको धर्म आचार्यैरुपदिश्यते ।
अधर्मश्चानिष्टफलो ह्याचार्यैरुपदिश्यते ॥

(१) वायु. ५९।२४ ; ब्रह्माण्ड. २।३।२५ ; मत्स्य.
१४५।२४ साधनात्तप्तसोऽरण्ये (तप्तस्य तथाऽरण्ये) .

(२) वायु. ५९।२५ ; ब्रह्माण्ड. २।३।२६ ऽथ मिश्रकः
(यतिस्तथा) .

(३) वायु. ५९।२६ ; ब्रह्माण्ड. २।३।२७ न च देवा
(अथ देवा) मानवाः (मानुषाः) मुनयः (विन्दते) ; मत्स्य.
१४५।२६ पूर्वार्धे (अथ देवाश्च पितर ऋषयश्चैव मानुषाः ।)
मिन्नदर्शनाः (मौनमूर्तिना) .

(४) वायु. ५९।२७ विह स्मृतम् (भित्ति स्मृतौ) ; ब्रह्माण्ड.
२।३।२८ ; मत्स्य. १४५।२७ (धर्मो धर्मगतिः प्रोक्त शब्दो ह्येव
क्रियात्मकः । कुशलकुशली चैव धर्माधर्मौ मवीद प्रभुः ॥) .

(५) वायु. ५९।२८ ; ब्रह्माण्ड. २।३।२९ (धारणात्
धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । आधारणा महत्त्वे च अधर्म इति
उच्यते ॥) ; मत्स्य. १४५।२७ (धर्मेति धारणे धातुर्मेहत्त्वे चैव
उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते ॥) .

(६) वायु. ५९।२९ अथैष्ट (अथैष्ट) उत्तरार्धे नालि ;
ब्रह्माण्ड. २।३।३० ; मत्स्य. १४५।२८ अथैष्ट (तथैष्ट) उत्त-
रार्धे (अधर्मश्चानिष्टफलो आचार्यैर्नोपदिश्यते ।) .

चृद्धाश्लोखुपाश्चैव आत्मवन्तो ह्यदाम्भिकाः ।
 सम्यग्विनीता ऋजयस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥
 स्वयमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि ।
 आचिनोति च शास्त्राणि आचार्यतेन चोच्यते ॥
 धर्मज्ञैर्विहितो धर्मः श्रौतः स्मार्तो द्विधा द्विजैः ।
 दाराग्निहोत्रसंवन्धाद्द्विधा श्रौतस्य लक्षणम् ॥
 स्मार्तो वर्णाश्रमाचार्यैः सनियमैः स्मृतः ।
 पूर्वभ्यो वेदवित्वेह श्रौतं सप्तर्षयोऽनुयन् ॥
 ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि च श्रुतिः ।
 मन्यन्तरस्मातीतस्य स्मृत्वाऽऽचारान् मनुर्जगौ ॥
 तस्मात् स्मार्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागजः ।
 स एष द्विविधो धर्मः शिष्टाचार इहोच्यते ॥
 शिषेर्घातोश्च निष्ठान्ताच्छिष्टशब्दं प्रचक्षते ।
 मन्यन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः ॥
 र्मुनः सप्तर्षयश्चैव लोकसंवातनकारणान् ।
 धर्मार्थं ये च तिष्ठन्ति ताच्छिष्टान्वै प्रचक्षते ॥

मन्वाद्यश्च ये शिष्टा ये मया प्रागुदीरिताः ॥
 तैः शिष्टैश्चरितो धर्मः सम्यगेव युगे युगे ॥
 त्रयी वार्ता दण्डनीतिरिज्या वर्णाश्रमास्तथा ।
 शिष्टैराचर्यते यस्मान्मनुना च पुनः पुनः ।
 पूर्वं पूर्वगतत्वाच्च शिष्टाचारः स ज्ञाधतः ॥
 दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येज्याप्रजनौ दया ।
 अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम् ॥
 शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च वै ।
 मन्यन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥
 विज्ञेयः श्रवणाच्छ्रौतः स्मरणान् स्मार्त उच्यते ।
 इज्यावेदात्मकः श्रौतः स्मार्तो वर्णाश्रमात्मकः ।
 प्रत्यङ्गानि च यस्यामि धर्मस्येह तु लक्षणम् ॥
 दृष्ट्वा तु भूतमर्थं यः पृष्टो वै न निगूहति ।
 यथाभूतप्रवादस्तु इत्येतत्सत्यलक्षणम् ॥
 ब्रह्मार्चयं जपो मीनं निराहारत्वमेव च ।
 इत्येतत्तपसो रूपं सुषोर्ं मुदुरासदम् ॥

(१) वायु. ५१।२९ शालोड (खरोड) ह्यदाम्भिकाः
 (ह्यदाम्भिकाः) ; ब्रह्माण्ड. २।२।२।२ आतन (सातन) ; मत्स्य.
 १४।२९ कतन (कृदव) .

(२) वायु. ५१।३० शाग्याणि (शाग्यार्थान्) अन्वयो मन्य-
 र्मुनि इति भाति । ; ब्रह्माण्ड. २।२।२.२.

(३) ब्रह्माण्ड. २।२।२।३ ; मत्स्य. १४।२९ श्रौतः
 स्मार्तो द्विधा द्विजैः (श्रौतस्मार्तो द्विजादिभिः) न्याद्विधा
 (न्यनिज्या) .

(४) वायु. ५१।३०, ३१ स्थानः (युगः) ; ब्रह्माण्ड.
 २।२।२।४ ; मत्स्य. १४।२९ पूर्वादि (स्मार्तो वर्णाश्रमाचारे
 यमैश्च नियमैर्मुनैः) .

(५) वायु. ५१।३१, ३२ ऽऽचारान्मनु (ऽऽचारं पुनः) ;
 ब्रह्माण्ड. २।२।२।५ ; मत्स्य. १४।३२ च श्रुति (वै श्रुतिः)
 स्थिताऽऽचारान् मनुर्जगौ (स्थिता तन्मनुस्रवीत्) .

(६) वायु. ५१।३२, ३३ ; ब्रह्माण्ड. २।२।२।६ भागव-
 (भागवः) द्विविधो (द्विविधो) ; मत्स्य १४।३३ भागव-
 (भागवः) न एव (एकं वै) इहोच्यते (स उच्यते) .

(७) वायु. ५१।३३, ३४ पूर्वार्थे (शिष्यस्यच्छिष्ट इति
 शिष्टाचारः प्रवक्ष्यते) ; ब्रह्माण्ड. २।२।२।७ पूर्वार्थे (शिष्यस्य-
 छिष्ट इति शिष्यं शिष्टं प्रवक्ष्यते) ; मत्स्य १४।३४.

(८) वायु. ५१।३४ तिष्ठन्ति ताच्छिष्टान् (शिष्टः वै
 याचाग्यः) ; ब्रह्माण्ड. २।२।२।८ ; मत्स्य. १४।३५ कारणात्

(कारिणः) उच्यते (तिष्ठन्तीह च धर्मार्थं ताच्छिष्टान् मन्-
 चक्षते) .

(१) वायु. ५१।३५ ; ब्रह्माण्ड. २।२।२।९ ; मत्स्य.
 १४।३६ (तैः शिष्टैश्चरितो धर्मः स्थाप्यो वै युगेयुगे) । पू.

(२) वायु. ५१।३६ ; ब्रह्माण्ड. २।२।२।१०, ४१ शाग्याः
 (सातनः) ; मत्स्य. १४।३६, ३७ इत्या वर्णाश्रमाचारा
 (प्रजावर्णाश्रमेभ्यः) । मनुना च पुनः पुनः (पुनश्च मनुर्धव)
 पूर्वगतत्वाच्च (पूर्वगतत्वाच्च) .

(३) वायु. ५१।३० ; ब्रह्माण्ड. २।२।२।१, ४२ ऽऽचारो
 (ज्ञानं) ज्ञयाप्रकृतौ (उवा प्रकृतं) ; मत्स्य १४।३८ पूर्वार्थे
 (दानं सत्यं तपो लोको विद्येज्या पूजनं दमः) .

(४) वायु. ५१।३८ ; ब्रह्माण्ड. २।२।२।१२, ४१ दध
 (यगुः) ; मत्स्य. १४।३९ वै (हः) .

(५) वायु. ५१।३९ ; ब्रह्माण्ड. २।२।२।१३, ४१ मत्स्य.
 १४।४०, ४१ य वक्ष्यामि (प्रवक्ष्यामि) .

(६) वायु. ५१।४० तु भूत् (प्रभूत्) , ब्रह्माण्ड २।२।
 ४५ ; मत्स्य. १४।४० पूर्वार्थे (इत्यनुभूतयं य य इष्टं न
 सिद्धी) .

(७) वायु. ५१।३१ सूं (सूं) मुदुरा (मण्डुरा) ;
 ब्रह्माण्ड. २।२।२।८ ; मत्स्य. १४।३१ मुदुरा (मण्डुरा) मुदुरा
 (तु मुदुरा) .

पशूनां द्रव्यहविषामृक्सामयजुषां तथा ।
 ऋत्विजां दक्षिणानां च संयोगो यज्ञ उच्यते ॥
 औत्सव्यसर्वभूतेषु या हितायाहिताया च ।
 समा प्रवर्तते दृष्टिः कृत्स्ना होषा दया स्मृता ॥
 औक्षुद्योऽभिहतो वाऽपि नाक्रोशेद्यो न हन्ति वा ।
 वाङ्मनःकर्मभिः क्षान्तिस्त्रितिक्षेपा क्षमा स्मृता ॥
 स्वांमिनाऽरक्ष्यमाणानामुत्सृष्टानां च संभ्रमे ।
 परस्वानामनादानमलोभ इति कीर्त्यते ॥
 मैथुनस्यासमाचरो ह्यचिन्तनमकल्पनम् ।
 निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं तदच्छिद्रं दम उच्यते ॥
 आत्मार्यं वा परार्थं वा इन्द्रियाणीह यस्य वै ।
 न मिथ्या संप्रवर्तन्ते शमस्यैतत्तु लक्षणम् ॥
 दंशात्मके यो विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
 न क्रुध्येतु प्रतिहतः स जितात्मा विभाष्यते ॥

(१) वायु. ५९।४२ ; ब्रह्माण्ड. २।२।४७ ; मत्स्य. १४५।४४ दक्षिणानां (दक्षिणायाः) .

(२) वायु. ५९।४३ ; ब्रह्माण्ड. २।२।४८ समा प्रवर्तते (प्रवर्तते समा) होषा (ऽप्येषा) ; मत्स्य. १४५।४५ (आत्म-वसर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च । वर्तते सततं दृष्टः कित्वा श्रेष्ठा दया स्मृता ॥) .

(३) वायु. ५९।४४ ; ब्रह्माण्ड. २।२।४९ ऽभिहतो (निहतो) वा (च) मिः क्षान्ति (भिर्वेत्ति) ; मत्स्य. १४५।४६ (आक्खुद्योऽभिहतो यस्तु नाक्रोशेत्प्रहरेदपि । अक्षुद्यो वाङ्मनःकर्म-स्त्रितिक्षु. सा क्षमा स्मृता ॥) .

(४) वायु. ५९।४५ संभ्रमे (सततु च) इति (इह) ; ब्रह्माण्ड. २।२।५० ; मत्स्य. १४५।४७ कीर्त्यते (साजितम्) .

(५) वायु. ५९।४६ ; ब्रह्माण्ड. २।२।५१ ह्यचिन्तनम-कल्पनम् (न चिन्ता नानुजल्पनम्) दम (तप) ; मत्स्य. १४५।४८ ह्यचिन्तनमकल्पनम् (जल्पनाचिन्तनात्तथा) उत्तरार्धे (निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं च तदेतच्छमलक्षणम् ।) .

(६) वायु. ५९।४७ ; ब्रह्माण्ड. २।२।५२ इन्द्रि- (चेन्द्रि) न मिथ्या (मिथ्या न) ; मत्स्य. १४५।४९ (आत्मार्थे वा परार्थे वा इन्द्रियाणीह यस्य वै । विषये न प्रवर्तन्ते दमस्यैतत्तु लक्षणम् ॥) .

(७) वायु. ५९।४८ ; ब्रह्माण्ड. २।२।५३ कर्ष्येषु (कर्ष्येण) विभाष्यते (विभाष्यते) ; मत्स्य. १४५।५० दशा-त्मके (पञ्चात्मके) कर्ष्येषु (कर्ष्येण) विभाष्यते (भाष्ययति) .

यद्यद्विद्वत्तमं द्रव्यं न्यायेनोपागतं च यत् ।
 तत्तद्गुणवते देयमित्येतदानलक्षणम् ॥
 दानं त्रिविधमित्येतत् कनिष्ठज्येष्ठमध्यमम् ।
 तत्र नैःश्रेयसं ज्येष्ठं कनिष्ठं स्वार्थसिद्धये ।
 कारुण्यात् सर्वभूतेषु संविभागस्तु
 मध्यमः (मम्) ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः ।
 शिष्टाचारविरुद्धश्च धर्मः सत्साधुसंमतः ॥

अंप्रह्वेषो ह्यनिष्टेषु तथेष्टानभिनन्दनम् ।

प्रीतितापविषादेभ्यो विनिवृत्तिर्विरक्तता ॥

संन्यासः कर्मणां न्यासः कृतानामकृतैः सह ।

कुशलकुशलानां च प्रहाणं त्याग उच्यते ॥

अव्यक्ताद्योऽविशेषाच्च विकारोऽस्मिन्नचेतने ।

चेतनाऽचेतनान्यत्वविज्ञानं ज्ञानमुच्यते ॥

प्रैत्यज्ञानां तु धर्मस्य इत्येतदलक्षणं स्मृतम् ।

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैः पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥

(१) वायु. ५९।४९ ; ब्रह्माण्ड. २।२।५४ नोपागतं (नैवागतं) ; मत्स्य. १४५।५१ ब्रह्माण्डवत् .

(२) वायु. ५९।५० तृतीयाधे (कारण्यात्सर्वभूतेभ्यः सुवि-भागस्तु क्तुषु ।) ; ब्रह्माण्ड. २।२।५५, ५६ .

(३) वायु. ५९।५१ संमतः (संगतः) ; ब्रह्माण्ड. २।२।५६, ५७ ; मत्स्य. १४५।५२ उत्तरार्धे (शिष्टाचारवृद्धश्च धर्मोऽयं साधुसंमतः ।) .

(४) वायु. ५९।५२ ; ब्रह्माण्ड. २।२।५७, ५८ ह्यनि- (ह्यसामि) ; मत्स्य. १४५।५३ तथेष्टानभिनन्दनम् (इष्टं वै नाभिनन्दति) देभ्यो (दानां) .

(५) वायु. ५९।५३ कर्मणां (कर्मणः) ; ब्रह्माण्ड. २।२।५८, ५९ च प्रहाणं त्याग (तु प्रहाणं न्यास) ; मत्स्य. १४५।५४ नां च प्रहाणं त्याग (भ्यां तु प्रहाणं न्यास) .

(६) वायु. ५९।५४ ; ब्रह्माण्ड. २।२।५९, ६० पूर्वाधे (अन्यत्वात् ये विशेषास्ते विकारोऽस्मिन्नचेतने ।) ; मत्स्य. १४५।५५ (अव्यक्तादिविशेषान्तविकारोऽस्मिन्नचेतने । चेतना-चेतवं ज्ञाना ज्ञाने ज्ञानी स उच्यते ॥) .

(७) वायु. ५९।५५ ; ब्रह्माण्ड. २।२।६०, ६१ इत्ये- (तिल्ये) पूर्वं (पूर्वं) ; मत्स्य. १४५।५६ प्रत्यज्ञानां (प्रत्य-ज्ञानि) इत्ये (चेत्ये) पूर्वं (पूर्वः) .

अत्र यो वर्णविष्यामि विधिं मन्यन्तरस्य तु ।
 तथैव चातुर्वर्णस्य चातुर्वर्ण्यस्य चैव हि ।
 प्रतिमन्यन्तरं चैव श्रुतिरन्या विधीयते ॥
 १ ऋचो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदेवतम् ।
 आभूत्संप्रवस्थापि षड्वर्षकं शतरुद्रियम् ॥
 २ विधिर्होत्रं तथा स्तोत्रं पूर्ववत्संप्रवर्तते ।
 द्रव्यस्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च ।
 चतुर्थमाभिजनिकं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधम् ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यथा देवा भवन्ति ये ।
 प्रवर्तयन्ति तेषां वै ब्रह्मा स्तोत्रं चतुर्विधम् ।
 एषं मन्त्रगणानां तु समुत्पत्तिश्चतुर्विधा ॥
 अथर्वगर्जुजां साम्नां वेदेऽप्यिह पृथक्पृथक् ।
 ऋषीणां तप्यतामुग्रं तपः परमदुश्चरम् ॥
 मन्त्राः प्रादुर्बभूवुहि पूर्वमन्यन्तरेऽपिह ।
 असंतोपाद्भ्याद्दुःखान्मोहाच्छोकाच्च पञ्चधा ॥

१ ऋषीणां तपःकालस्येन दर्शनेन यदृच्छया ।
 ऋषीणां यदपिचं हि तद्रश्म्यामीह लक्षणैः ॥
 अतीतानागतानां तु पञ्चधा ऋषिरुच्यते ।
 अतस्त्वृषीणां षड्व्यामि ह्यार्षस्य च समुद्भवम् ॥
 २ ऋषीत्येष गतौ धातुः श्रुतौ सत्ये तपस्यथ ।
 एतत्संनियतस्तस्मिन् ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः ॥
 ३ विवृत्तिसमकालं तु बुद्ध्याऽऽव्यक्तमृषिः स्वयम् ।
 परं हि ऋपते यस्मान् परमर्षित्वतः स्मृतः ॥
 गैत्यर्थादपतेर्धातोर्नामनिवृत्तिरादितः ।
 यस्मादेव स्वयंभूतस्तस्माच्च ऋषिता स्मृता ॥
 ईश्वराः स्वयमुद्भूता मानसा ब्रह्मणः गुताः ।
 र्थस्माद्दुःखमात्रैर्महान्परिगतः परः ।
 यस्मादपन्ति ते धीरा महान्तं सर्वतो गुणैः ।
 तस्मान्महर्षवः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥

- (१) वायु. ५१।५६ वर्णवि (वर्णवि) विधिं (विधिः)
 तु (यः) तथैव चातुर्वर्णस्य (इतिरत्पर्यस्य) ; ब्रह्माण्ड.
 २।३।६१, ६२ तु (यः) चातुर्वर्णस्य (चातुर्विधस्य) मन्यन्तरं
 (मन्वन्तरे) ; मत्स्य. १४५।१७, ५८.
 (२) वायु. ५१।५७ ; ब्रह्माण्ड. २।३।६३ यथावत्
 (यथा च) स्वापि (स्वपि) ; मत्स्य. १४५।५८ पूर्वार्थमात्रम्.
 (३) वायु. ५१।५८ द्रव्यस्तोत्रं (द्रव्यं स्तोत्रं) ; ब्रह्माण्ड.
 २।३।६४, ६५ होत्रं (होत्रः) कर्मस्तोत्रं (कर्मस्तोत्रं) जनिकं
 (जनक) ; मत्स्य. १४५।५९, ६० होत्रं (स्तोत्रं) स्तोत्र
 (होत्र) तुतीयाथै (तथैताभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेव चतुर्विधम्) .
 (४) वायु. ५१।५९ गणानां तु (गुणानां च) ; ब्रह्माण्ड.
 २।३।६५, ६६ ; मत्स्य. १४५।६०, ६१ देवा भवन्ति ये (भेदा
 भवन्ति हि) द्वितीयाथै (प्रवर्तयन्ति तेषां वै ब्रह्मणोऽत्र पुन
 पुनः ।) गणानां (गुणानां) .
 (५) वायु. ५१।६० ; ब्रह्माण्ड. २।३।६७ दुःखस्य
 (दुःखत्) ; मत्स्य. १४५।६२ अथर्वगर्जुजां साम्नां (अथर्व-
 ऋष्यजुःसाम्नां) उग्रं (तेषां) .
 (६) वायु. ५१।६१ उत्तरार्थे (परितोषाद्भ्याद्दुःखात्पुनः
 षटोपाच्च पञ्चधा ।) ; ब्रह्माण्ड. २।३।६८ न्मोहा (शुभा) ;
 मत्स्य. १४५।६३ कौशुडि (भैरवत्पत्नी) रेपिह (रस्य ह) .

- (१) वायु. ५१।६२ ; ब्रह्माण्ड. २।३।६९ तपःकालस्येन
 (तपःकालेन) ; मत्स्य. १४५।६४ (ऋषीणां तारका येन
 लक्षणेन यदृच्छया । ऋषीणां यादृशत्वं हि तद्रश्म्यामीह लक्षणम् ॥) .
 (२) वायु. ५१।६३ ; ब्रह्माण्ड. २।३।७० तु (च) ऋषि
 (त्वधि) ह्यार्षस्य च (तत्र ह्यार्ष) ; मत्स्य. १४५।६५ तु
 (च) ऋषिरुच्यते (ह्यार्षकं स्मृतम्) उत्तरार्थे (तथा ऋषीणां
 षड्व्यामि आर्षस्यैव समुद्भवम्) ।
 (३) वायु. ५१।७९ ; मत्स्य. १४५।८१ (ऋषिर्होत्रगती
 चातुर्विधा सत्य तपः श्रुत्म् । एष मनिवयो यस्माद्भ्रातृणाम् तत-
 त्वधिः ॥) .
 (४) वायु. ५१।८० विवृत्ति (निवृत्ति) ; ब्रह्माण्ड.
 २।३।८६ उत्तरार्थे (परं ह्यार्षो यस्मात्परमर्षित्वमस्य तत्) ;
 मत्स्य. १४५।८१ (निवृत्तिमनात्तच्च बुद्ध्याऽऽव्यक्त
 ऋषित्ववत्म् । ऋषते परमं यस्मात्परमर्षित्वाः सृष्टाः ॥) .
 (५) वायु. ५१।८१ ; ब्रह्माण्ड. २।३।८७, ८८ निवृत्ति
 (निवृत्ति) देव (देव) च ऋषिता (च्चाप्युषिता) ईश्वराः
 (ईश्वराः) ; मत्स्य. १४५।८३, ८४ रादिना (वाग्णम्)
 सृष्टा (मना) तुतीयाथै (सेषाः स्वयमुद्भूता भ्रष्टो मानसा
 सृष्टाः ।) .
 (६) वायु. ५१।८२ प्रवर्णार्थे (यथात्र हन्वते मानसैरा-
 न्यरिषाः पुनः ।) ते (ये) ; ब्रह्माण्ड. २।३।८८, ८९ रादिनाः
 (दक्षिणा) ; मत्स्य. १४५।८९, ९५ (निवृत्तमानसैर्बुद्ध्या महा-
 न्यरिषाः परः । यस्माद्दुःखपरत्वेन मह तस्मान्महर्षवः ॥) .

ईश्वराणां सुतास्तेषां मानसा औरसाश्च वै ।
 अहंकारं तमश्चैव त्यक्त्वा च ऋपितां गताः ॥
 तस्मात्सप्तर्षयस्ते वै भूतादौ तच्चदर्शनात् ।
 ऋपिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्भर्म्मसंभवाः ॥
 तन्मात्राणि च सत्यं च ऋपन्ते ते महौजसः ।
 सप्तर्षयस्तस्ते वै परमाः सत्यदर्शनाः ॥
 ऋषीकाणां सुतास्ते स्युर्विश्वेया ऋपिपुत्रकाः ।
 ऋपन्ति वै श्रुतं यस्माद्विशेषांश्चैव तत्त्वतः ।
 तस्माच्छ्रुतर्षयस्तेऽपि श्रुतस्य परिदर्शनात् ॥
 अव्यक्तात्मा महात्मा चाहङ्कारात्मा तथैव च ।
 भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानमुच्यते ।
 इत्येता ऋपिजातीस्तु नामभिः पञ्च वै शृणु ॥
 कश्यपेषु वसिष्ठेषु तथा भृग्वङ्गिरोऽत्रिषु ।
 पञ्चस्येतेषु जायन्ते गोत्रेषु ब्रह्मवादिनः ।
 यस्मादृपन्ति ब्रह्माणं तेन ब्रह्मर्षयः स्मृताः ॥
 धर्मस्याथ पुलस्त्यस्य क्रतोश्च पुलहस्य च ।
 प्रत्यूपस्य प्रभासस्य कश्यपस्य तथा पुनः ॥

(१) वायु. ५१८३ सुता (शुभा) वै (ते) ; ब्रह्माण्ड. २३२१० तमश्चैव त्यक्त्वा च (तपश्चैव ऋपन्ति) ; मत्स्य. १४५८५ सा औ (साश्चै) पूर्वाभिर्मानवन् .

(२) वायु. ५१८४ पूर्वाभिं (तस्मात् ऋषयस्ते वै भूतादौ तच्चदर्शनाः) ; ब्रह्माण्ड. २३२१९ ; मत्स्य. १४५८६ पूर्वाभिं (ऋपिस्तस्मात्परत्वेन भूतादिर्भूषयस्ततः) .

(३) वायु. ५१८५ ; ब्रह्माण्ड. २३२१२ वै परमाः सत्य (च परसत्यस्य) .

(४) वायु. ५१८६ ऋषीकाणां (ऋषीणां च) स्ते स्युः (स्ते तु) ; ब्रह्माण्ड. २३२१३, १४ वै श्रुत (ते ऋतं) लृतीयार्थे (तस्मात्सप्तर्षयस्तेऽपि श्रुतेः परमदर्शनात्) ; मत्स्य. १४५८७, ८८ (परत्वेन ऋपन्ते वै भूतादीन्वृषिकारततः । ऋषिकाणां सुता ये तु विश्वेया ऋपिपुत्रकाः । सुत्वा कर्षं परत्वेन सुतास्तस्माच्छ्रुतर्षयः ॥) .

(५) वायु. ५१८७ ; ब्रह्माण्ड. २३२१४, १५ महात्मा चाह (महानात्माऽह) स्तु (स्ता) ; मत्स्य. १४५८८, ८९ चाह (नाऽह) लृतीयार्थे (इत्येवमृपिजातिरु पञ्चधा नाम-विश्रुता) .

(६) वायु. ६१८१ ; ब्रह्माण्ड. २३५१०, ११.

(७) वायु. ६१८२ ; ब्रह्माण्ड. २३५१२ प्रभासस्य (च देवस्य) .

देवर्षयः सुतास्तेषां नामतस्तान्निवोधत ।
 देवर्षी धर्मपुत्रौ तु नरनारायणावुभौ ॥
 वालखिल्याः क्रतोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु ।
 कुबेरश्चैव पौलस्त्यः प्रत्यूपस्याचलः स्मृतः ॥
 पर्वतो नारदश्चैव कश्यपस्यात्मजावुभौ ।
 ऋपन्ति देवान् यस्मात्ते तस्माद्देवर्षयः स्मृतः ॥
 मानवे चैव ये वंशे ऐलवंशे च ये नृपाः ।
 ये च ऐक्ष्याकनाभागा ज्ञेया राजर्षयस्तु ते ॥
 ऋपन्ति रजनाद्यस्मात्पत्रजा राजर्षयस्ततः ।
 ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥
 देवलोकप्रतिष्ठास्तु ज्ञेया देवर्षयः शुभाः ।
 इन्द्रलोकप्रतिष्ठास्तु सर्वे राजर्षयो मताः ॥
 अंमिजात्या च तपसा मन्त्रव्याहरणैस्तथा ।
 एवं ब्रह्मर्षयः प्रोक्ता दिव्या राजर्षयस्तु ये ॥
 देवर्षयस्तथाऽन्ये च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 भूतमन्यमवज्ज्ञानं सत्यामिन्व्याहृतं तथा ॥
 संतुष्टाश्च स्वयं ये तु संबुद्धा ये च वै स्वयम् ।
 तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे यैश्च प्रवेदितम् ॥

(१) वायु. ६१८३ ; ब्रह्माण्ड. २३५१३.

(२) वायु. ६१८४ ; ब्रह्माण्ड. २३५१४ स्वाचलः स्थलः (स्व ढलः सुतः) .

(३) वायु. ६१८५ ; ब्रह्माण्ड. २३५१५ पर्वतो नारद-श्चैव (नारदः पर्वतश्चैव) .

(४) वायु. ६१८६ चैव ये (वैषये) ऐल (ऐड) ये च (ऐडा) ; ब्रह्माण्ड. २३५१६.

(५) वायु. ६१८७ जलाः (मगाः) ; ब्रह्माण्ड. २३५१७.

(६) वायु. ६१८८ स्तु ज्ञेया (श्व ज्ञेया) ; ब्रह्माण्ड. २३५१८.

(७) वायु. ६१८९ ; ब्रह्माण्ड. २३५१९ स्ता च (स्ताश्च) पर्वं (ये च) राजर्षयस्तु (देवर्षयश्च) .

(८) वायु. ६१९० ; ब्रह्माण्ड. २३५१०० देवर्षय-स्ताथाऽन्ये च (राजर्षयस्तथा चैव) भूतमन्यमवज्ज्ञानं (भूतं मन्यं मवज्ज्ञानं) .

(९) वायु. ६१९१ संतुष्टाश्च (संबुद्धास्तु) संबुद्धा (संबुद्धा) प्रवेदितम् (प्रणेदितम्) ; ब्रह्माण्ड. २३५१०१.

मन्त्रव्याहारिणो ये च ऐश्वर्यात्सर्वगाश्च ये ।
इत्येत ऋषिभिर्युक्ता देवद्विजन्मृपास्तु ये ॥
एतान्भावानधिगता ये वै त ऋषयो मताः ।
सप्तैते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥
दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दिव्यचक्षुषः ।
बुद्धाः प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रार्थकाश्च ये ॥
पेटकर्मनिरता नित्यं शालीना गृहमेधिनः ।
तुल्यैर्व्यवहरन्ति स्म ह्यदुष्टैः कर्महेतुभिः ॥
अग्रान्यैर्वर्तयन्ति स्म रसैश्चैव स्वयंकृतैः ।
कुटुम्बिनो बुद्धिमन्तो वनान्तरनिवासिनः ॥
कृतादिपु युगाख्यासु सर्वैरेव पुनः पुनः ।
वर्णाश्रमव्यवस्थानं क्रियते प्रथमं तु वै ॥
प्रांते त्रेतायुगमुखे पुनः सप्तर्षयस्त्विह ।
प्रवर्तयन्ति ये वर्णानाश्रमाश्चैव सर्वशः ।
तेषामेवान्वये वीरा उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥

- (१) वायु. ६१।९२ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०२ उत्तरार्धे
(एते राजर्षयो युक्ता देवद्विजन्मृपाश्च ये ।) ।
(२) वायु. ६१।९३ नधिगता (नधीयाना) वै त (वैत) ;
ब्रह्माण्ड. २।३।१०२.
(३) वायु. ६१।९४ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०४ रा दिव्य
(रादिव्य) ये (ते) ।
(४) वायु. ६१।९५ कर्मनि (कर्माभि) शालीना
(शालिनी) धदुष्टैः (अदुष्टैः) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०५.
(५) वायु. ६१।९६ बुद्धिमन्तो वना (ऋद्धिमन्तो वासा) ;
ब्रह्माण्ड. २।३।१०६.
(६) वायु. ६१।९७ ख्यातु सर्वैरेव (ल्येषु सर्वेष्वेव)
क्रियते (क्रियन्ते) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०७.
(७) वायु. ६१।९८ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०८, १०९.

जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।
एवं संतस्रविच्छेदाद्वर्तयन्त्यायुगक्षयात् ।
अष्टाशीतिसहस्राणि प्रोक्तानि गृहमेधिनाम् ॥
अर्यम्णो दक्षिणं ये तु पितृयाणं समाधिताः ।
दाराग्निहोत्रिणस्ते वै ये प्रजाहेतवः स्मृताः ॥
गृहमेधिनस्त्वसंख्येयाः श्मशानान्याश्रयन्ति ते ।
अष्टाशीतिसहस्राणि निहिता उत्तरापथे ॥
ये श्रूयन्ते दिवं प्राप्ता ऋषयो ह्यूर्ध्वरेतसः ।
मन्त्रब्राह्मणकर्तारो जायन्ते च युगक्षयात् ॥
सप्तर्षयो मनुर्देवाः पितरश्च चतुष्टयम् ।
मूलं मन्वन्तरस्यैते तेषां चैवान्वयाः प्रजाः ॥
ऋषीणां देवताः पुत्राः पितरो देवसूनवः ।
ऋषयो देवपुत्राश्च इति शास्त्रविनिश्चयः ॥
मैनोंः क्षत्रं विशश्चैव सप्तर्षिभ्यो द्विजातयः ।
एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं समासात्र तु विस्तरात् ॥

- (१) वायु. ६१।९९ स्रस्रवि (समेत्स्रवि) ; ब्रह्माण्ड.
२।३।१०९, ११०.
(२) वायु. ६१।१०० दक्षिणं (दक्षिण) ; ब्रह्माण्ड.
२।३।१११.
(३) वायु. ६१।१०१ नरस्त्वसख्येयाः (नां च सम्येयाः)
रापथे (रावगे) ; ब्रह्माण्ड. २।३।११२.
(४) वायु. ६१।१०२ च युगक्षयात् (च युगक्षये) ;
ब्रह्माण्ड. २।३।११३.
(५) वायु. ६१।२० चैवान्वयाः (वैवान्वरे) ; ब्रह्माण्ड.
२।३।१२१.
(६) वायु. ६२।२१ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१२२ शास्त्र
(शास्त्रे) ।
(७) वायु. ६२।२२ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१२३ सात्र तु
(साच न) ।

[२]

ऋषयो मन्त्रकर्तारः प्रवरः ब्राह्मणश्चित्रविश्वानाम्
भृगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
मनुर्वशो वसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ।
ब्राह्मणो मानसा ह्येत उद्भूताः स्वयमीश्वराः ॥

- (१) वायु. ५९।८८ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१९६, १७७ ; मत्स्य.
१७।१९०, ११ क्षेति (क्षारि) उद्भूताः (उत्पन्नाः) ।

परत्वेनर्षयो यस्मात्सृतास्तरामान्महर्षयः ।
ईश्वराणां मुता ह्येते ऋषयस्तात्रिणोऽथ ॥

- (१) वायु. ५९।८९ पूर्वर्षि (प्रवर्तत ऋषेर्वन्मान्महर्षयः-
महर्षयः ।) मुता क्षेति (सृतास्त्वेते) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१९७,
१८ ; मत्स्य. १७।१९१, १२ सृता (सृता) क्षेति (स्त्वेतां) ।

कौव्यो बृहस्पतिश्चैव कश्यपश्चयवनस्तथा ।
 उतथ्यो वामदेवश्च अगस्त्यः कौशिकस्तथा ॥
 कर्दमो वालखिल्याश्च विश्रवाः शक्तिवर्धनः ।
 इत्येते ऋषयः प्रोक्तास्तपसा ऋषितां गताः ॥
 ३ ऋषिपुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नाःत्रिवोधत ।
 वत्सरो नम्रहृश्चैव भारद्वाजस्तथैव च ॥
 बृहदुकथः शरद्वाञ्च अगस्त्यश्चौशजस्तथा ॥
 ४ ऋषिर्दीर्घतमाश्चैव बृहदुकथः शरद्वतः ।
 वाजश्रवाः शुचिश्चैव चरयाश्च पराशरः ॥
 दीर्घीचः शङ्खमांश्चैव राजा वैश्रवणस्तथा ।
 इत्येते ऋषिकाः प्रोक्तास्ते सत्यादृषितां गताः ॥
 ५ ईश्वरा ऋषयश्चैव ऋषिकाश्चैव ये स्मृताः ।
 एते मन्त्रकृतः सर्वे कृत्स्नशस्त्रात्रिवोधत ॥

(१) वायु. ५९।१० इच्यवन (क्षोशना) अगस्त्यः कौशिक (अयोज्यश्रीशिन) ; ब्रह्माण्ड. २।२।१८, १९ अगस्त्यः कौशिक (अपास्त्यश्रीशिन) ; मत्स्य. १४५।१२, १३.

(२) वायु. ५९।११ पूर्वाभि (कर्दमो विश्रवाः शक्तिवर्धनः) तपसा (ज्ञानत) ; ब्रह्माण्ड. २।२।१९, २०० पूर्वाभि (कर्दमो विश्रवाः शक्तिवर्धनः) तपसा (ज्ञानत) ; मत्स्य. १४५।१३, १४.

(३) वायु. ५९।१२ ; ब्रह्माण्ड. २।२।२००, २०१ नम्रहृ (नगृहृ) ; मत्स्य. १४५।१४, १५ ऋषिपुत्रानृ (तेषां पुत्रानृ) उत्तराभि (वत्सरो नम्रहृश्चैव भारद्वाजश्च वीर्यवान् ।) .

(४) वायु. ५९।१३.

(५) वायु. ५९।१३, १४ उत्तराभि (वाजश्रवाः सुचित्तश्च सुनाम्बेपररायणः) ; ब्रह्माण्ड. २।२।२०१, २०२ ; मत्स्य. १४५।१५, १६ बृहदुकथ (बृहद्रथः) उत्तराभि (वाजश्रवाः सुचित्तश्च शिवश्च पराशरः ।) .

(६) वायु. ५९।१४ ; ब्रह्माण्ड. २।२।२०२, २०३ शङ्खमांश्चैव (शंखापांश्चैव) ; मत्स्य. १४५।१६, १७ दीर्घीचः शङ्खमांश्चैव (श्द्री च शङ्खापांश्चैव) प्रोक्तास्ते सत्यादृ (सर्वे सत्येन) .

(७) वायु. ५९।१५ पूर्वाभि (ईश्वरा ऋषिकाश्चैव ये चान्ये वै तथा स्मृताः) ; ब्रह्माण्ड. २।२।२०३, २०४ ; मत्स्य. १४५।१७, १८ (ईश्वरा ऋषयश्चैव ऋषीकाश्च ये च विद्युताः । एवं मन्त्रकृतः सर्वे कृत्स्नराश्च निषोधत ॥) .

भृगुः काव्यः प्रचेतास्तु दधीचो ह्यात्मवानपि ।
 और्वोऽथ जमदग्निश्च विदः सारथ्यतस्तथा ॥
 आर्षिणेणो युधाजिच्च वीतहव्यमुवर्चसौ ।
 वैन्यः पृथुर्दिवोदासो वाध्यश्चो गृत्सशौनक्रौ ॥
 एकोनविंशतिर्ह्येते भृगवो मन्त्रवादिनः ॥
 अङ्गिरा वेधसश्चैव भारद्वाजोऽथ वाष्कलिः ।
 ऋतवाकस्तथा गर्गः शिनिः संकृतिरेव च ॥
 गुरुवीतश्च मान्धाता अम्बरीपस्तथैव च ।
 युवनाथः पौरुस्तस्रसदस्युः सदस्युमान् ॥
 आहाचोऽथाजमीदृश्च ऋषभो बलिरेव च ।
 पूषदश्चो विरूपश्च कण्वश्चैवाथ मुद्गलः ॥
 उतथ्यश्च भरद्वाजस्तथा वाजश्रवा अपि ।
 आयास्यश्च सुचित्तश्च वामदेवस्तथैव च ॥

(१) वायु. ५९।१६ ; ब्रह्माण्ड. २।२।२०४, २०५ तु दधीचो (क्ष कचीको) ; मत्स्य. १४५।१८, १९ काव्यः प्रचेतास्तु (काश्यपः प्रचेता) और्वो (ऊर्वो) विदः (वेदः) .

(२) वायु. ५९।१७ (अङ्गिराणो ह्यारूपश्च वीतहव्यः सुने-
 धसः । वैन्यः पृथुर्दिवोदासः पश्चात्सो गृत्समात्रयः । एकोनविंश-
 तिलेते ऋषयो मन्त्रवादिनः ॥) ; ब्रह्माण्ड. २।२।२०५, २०६ ;
 मत्स्य. १४५।१९, २०० प्रथमार्धे (आर्षिणेणव्यवनश्च वीतहव्यः
 सवेधसः ।) वाध्यश्चो (ब्रह्मरान्) वादिनः (कृतमाः) .

(३) वायु. ५९।१८ उत्तराभि (तथाऽमृत्सताभा गार्ग्यः शैनी
 संहतिरेव च ।) ; ब्रह्माण्ड. २।२।२०७ वेधसश्चैव (वेधक-
 श्चैव) ; मत्स्य. १४५।२०१ (अङ्गिराश्चैव त्रिषश्च भरद्वाजोऽथ
 ल्कम्पः । कृत्वावस्तथा गर्गः स्मृतिःसंकृतिरेव च ॥) .

(४) वायु. ५९।१९ गुरुवीतश्च (पुरुकुस्तोऽथ) ; ब्रह्माण्ड.
 २।२।२०८ गुरुवीतश्च (पुरुकुस्तस्रश्च) अम्ब (शम्ब) पौर
 (पौर) दस्युः सद (दस्युश्च द) ; मत्स्य. १४५।२०२
 उत्तराभि (युवनाथः पुरुकुस्तः स्वधवस्तु सदस्त्वान् ।) .

(५) वायु. ५९।२०० ; ब्रह्माण्ड. २।२।२०९ यौऽथा
 (यौ ह्य) ऋषभो बलि (त्रुधयः कपि) पूषदश्चो विरूपश्च
 (बृषादर्थो विरूपाश्च) ; मत्स्य. १४५।२०३ पूर्वाभि (अजमीदो-
 ऽस्रहार्थश्च मुद्गलः कविरेव च ।) कण्व (काव्य) .

(६) वायु. ५९।२०१ ; ब्रह्माण्ड. २।२।२१० आयास्यश्च
 सुचित्तश्च (अयास्यश्चकवर्ती च) ; मत्स्य. १४५।२०४ भरद्वाज-
 स्तथा वाज (शरद्वाश्च तथा वाजि) आयास्यश्च सुचित्तश्च
 (अपस्यौयः सुचित्तश्च) .

असिजो बृहदुक्थश्च ऋषिर्दीर्घतमास्तथा ।
 कक्षीवांश्च त्रयस्त्रिंशत्स्मृता ह्यङ्गिरसा वराः ।
 एते मन्त्रकृतः सर्वे काश्यपांस्तु निबोधत ॥
 काश्यपश्चैव वत्सारो नैधुवो रैभ्य एव च ।
 असितो देवलश्चैव पडते ब्रह्मवादिनः ॥
 अत्रिरर्चिसनश्चैव इयावाभश्च गविष्ठिरः ।
 चामभूतको मुनिर्धामांस्तथा पूर्वातिथिश्च यः ।
 इत्येते चात्रयः प्रोक्ता मन्त्रकारा महर्षयः ॥
 वसिष्ठश्चैव शक्तिश्च तथैव च पराशरः ।
 चतुर्थे इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भरद्वाजः ॥
 पेंडश्च मैत्रावरुणिः कुण्डिनः सप्तमस्तथा ।
 इति सप्त वसिष्ठाश्च विज्ञेया ब्रह्मवादिनः ॥
 सुचुभ्रश्चाष्टमश्चैव नवमोऽथ बृहस्पतिः ।
 दशमस्तु भरद्वाजो मन्त्रब्राह्मणकारकः ॥

(१) वायु. ५१।१०२ असिजो (औगजो) तथा (तथा)
 ह्यङ्गिरसा (अङ्गिरसो) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१११, ११२ ; मत्स्य.
 १४५।१०५, १०६ पूर्वांशे (ऋषिणो बृहस्पत्यश्च ऋषिर्दीर्घतमा
 वपि) ह्यङ्गिरसा (ह्यङ्गिरसां) .

(२) वायु. ५१।१०३ नैधुवो (विभ्रमो) ; ब्रह्माण्ड.
 २।३।११२, ११३ ; मत्स्य. १४५।१०६, १०७ काश्यपश्चैव
 (काश्यपः सह-) रैभ्य (निल) .

(३) वायु. ५१।१०४ इयावाभश्च गविष्ठिरः (इयामावांश्चाप
 निष्ठुरः) चामभूतको (बल्लुतको) ; ब्रह्माण्ड. २।३।११३, ११४
 रचिस (रचिस) द्वितीयांशे (आतिथोत्र ऋषिर्धामांस्तथा पूर्वा-
 तिथिश्च सा ।) ; मत्स्य. १४५।१०७-१०९ (अत्रिरर्चिसनश्चैव
 शावास्तोऽथ गविष्ठिरः । कर्षकश्च ऋषिः सिद्धन्तया पूर्वातिथिश्च
 यः । इत्येते त्वत्रयः प्रोक्ता मन्त्ररूपमहर्षयः ॥) .

(४) वायु. ५१।१०५ ; ब्रह्माण्ड. २।३।११५ मरु
 (मरु) ; मत्स्य. १४५।१०९, ११० तथैव च (तुतीयाश्च)
 चतुर्थे इन्द्रप्रमतिः (सप्तस्तु इन्द्रप्रमतिः) .

(५) वायु. ५१।१०६ (पञ्चमस्तु मैत्रावरुणः कुण्डिनः सप्तम-
 स्तथा । एते सप्तर्षयो वित्रा ब्रह्मज्ञेयनिवासिनः ॥) ; ब्रह्माण्ड.
 २।३।११६, मत्स्य १४५।११०, १११ (पञ्चमस्तु मित्रावरुणः
 सप्तम कुण्डिनस्तथा । इत्येते सप्त विशेषा वासिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥) .

(६) वायु ५१।१३२.

विश्वामित्रस्तु गाधेयो देवरातस्तथोदलः ।
 तथा विद्वान्मधुच्छन्दा ऋषिश्चान्योऽथमर्षणः ॥
 अष्टको लोहितश्चैव कतः कीलश्च तावुभौ ।
 देवश्रवास्तथा रेणुः पूरणोऽथ धनञ्जयः ॥
 शिशिरश्च महातेजाः शालङ्कायन एव च ॥
 त्रयोदशैते धर्मिष्ठा विज्ञेयाः कुशिका वराः ॥
 अगस्त्योऽथो दृढायुश्च विध्ववाहस्तथैव च ।
 ब्रह्मिष्ठागस्त्यो ह्येते त्रयः परमकीर्तयः ॥
 र्मुनैर्वस्वतश्चैव ऐलो राजा पुरूरवाः ।
 क्षत्रियाणां वरा ह्येते विज्ञेया मन्त्रवादिनः ॥
 भैलन्दनश्च वत्सश्च मङ्गीलश्चैव ते त्रयः ।
 एते मन्त्रकृतश्चैव वैश्यानां प्रवराः स्मृताः ॥
 इत्येपा नवतिः प्रोक्ता मन्त्रा यैर्ऋषिभिः कृताः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषिपुत्रान्निबोधत ॥
 ऋषीकाणां सुता ह्येते ऋषिपुत्राः श्रुतर्षयः ॥

(१) ब्रह्माण्ड. २।३।११७ ; मत्स्य. १४५।१११, ११२
 अस्तु (त्रश्च) स्तोदलः (स्तया बलः) .

(२) ब्रह्माण्ड. २।३।११८ ; मत्स्य. १४५।११२, ११३
 (अष्टको लोहितश्चैव श्रुतकीर्णश्च गान्धुभिः । देवश्रवा देवरातः
 पुराणश्च धनञ्जयः ॥) .

(३) मत्स्य. १४५।११३.

(४) ब्रह्माण्ड २।३।११९ ; मत्स्य. १४५।११४ (त्रयो-
 दशैते विज्ञेया ऋषिणाः कौशिका वराः ।) .

(५) ब्रह्माण्ड. २।३।११९, १२० गस्त्यो (गस्तापा) ;
 मत्स्य. १४५।११४, ११५ पूर्वांशे (अगस्त्योऽथ दृढायुश्चो इन्द्र-
 वाहुस्तथैव च ।) .

(६) ब्रह्माण्ड. २।३।१२०, १२१ उच्यते (क्षत्रियाणां
 चरातेषु विशेषी मन्त्रवादिनौ ।) ; मत्स्य. १४५।११५, ११६.

(७) ब्रह्माण्ड. २।३।१२२, १२३ मङ्गील (मङ्गील) ;
 मत्स्य. १४५।११६, ११७ (भलन्दकश्च वासाथः सङ्गीलश्चैव ते
 त्रयः । एते मन्त्रकृतो ज्ञेया वैश्यानां प्रवराः सप्ताः ॥) .

(८) ब्रह्माण्ड. २।३।१२२ ; मत्स्य. १४५।११७, ११८
 पूर्वांशे (इति दिनवतिः प्रोक्ता मन्त्रा वैश्व बहिष्कृताः ।) .

(९) मत्स्य. १४५।११८.

[३]

श्रीतस्त्रीयप्रवराध्यायोक्तौ वैवस्वतमन्वन्तरियाः
सप्तर्षयः

भरद्वाजः कश्यपो गौतमश्च
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठः ।
यश्चोदितो भास्करेऽभूत् प्रनष्टे
सोऽप्यत्रात्रिभगवानाजगाम ॥

सैमर्षीन्संप्रवक्ष्यामि सांप्रतं ये दिवि स्थिताः ॥
गौधिजः कौशिको धीमान्विश्वामित्रो महातपाः ।
भार्गवो जमदग्निश्च ह्यैर्वपुत्रः प्रतापवान् ॥
वृंहस्पतिसुतश्चापि भरद्वाजो महाप्रशः ।
श्रीतप्यो गौतमो विद्वान् शरद्वाजाम धार्मिकः ॥
स्वयंमुवोऽत्रिभगवान् ब्रह्मकोशस्तु पञ्चमः ।
पष्टो वसिष्ठपुत्रस्तु वसुमण्डोकविश्रुतः ॥
वैत्सरः काश्यपश्चैव सप्तैते साधुसंमताः ।
एते सप्तर्षयश्चोक्ता वर्तन्ते सांप्रतेऽन्तरे ॥
इक्ष्वाकुश्च नृगश्चैव घृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभागो दिष्ट एव च ॥

(१) भा. ११२१५१.

(२) वायु. ६४१२४ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१२६ दिवि स्थिताः
(दिवं भिन्नाः).

(३) वायु. ६४१२५ ह्यैर्व (कश्च) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१२६, २७.

(४) वायु. ६४१२६ महायज्ञाः (महातपाः) ; ब्रह्माण्ड.
२।३।१२७, २८.

(५) वायु. ६४१२७ ; ब्रह्माण्ड. २।३।१२८, २९ तु पञ्चमः
(स पञ्चमः).

(६) वायु. ६४१२८ वत्सरः (वत्सरः) चोक्ता (सिद्धा) ;
ब्रह्माण्ड. २।३।१२९, ३०.

(७) वायु. ६४१२९ कुडव नृगदवैव (कुडवैव नामागो)
नाभागो दिष्ट (नाम उद्दिष्ट) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१३०, ३१ ;
माकं. ७९।११ इक्ष्वाकुदव नृगदवैव (इक्ष्वाकुनाभगदवैव)
नाभागो (नामगो) ; विष्णु. १।१।३३, ३४ कुडव नृगदवैव
(कुडवैव नामागो) नामागो दिष्ट (नभ उद्दिष्ट).

करूपश्च पृथग्भ्रष्ट प्रांशुश्च नवमः स्मृतः ।
मनोवैवस्वतस्यैते नव पुत्राः सुधार्मिकाः ।
कीर्तिता वै तथा ह्येते सप्तमं चैतदन्तरम् ॥

अत्रिर्वसिष्ठो भगवान् कश्यपश्च महानृपिः ।
गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥

तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः सांप्रतं दिवि ॥

अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च कश्यपो गौतमस्तथा ।
भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥

जमदग्निश्च सप्तैते सांप्रतं ते महर्षयः ।
कृत्वा धर्मव्यवस्थानं प्रयान्ति परमं पदम् ॥

वैसिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्जमदग्निः स गौतमः ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥

(१) वायु. ६४।३० प्रांशुदव (वसुमान्) सुधार्मिकाः
(प्रकीर्तिताः) तथा (मया) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१३१, ३२ ;
माकं. ७९।१२, १३ (करूपश्च पृथग्भ्रष्टव वसुमण्डोकविश्रुतः ।
मनोवैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः । वैवस्वतमिदं ब्रह्मन्
कथितं ते मयाऽन्तरम् ॥) ; विष्णु. १।१।३४, ३५ प्रांशुदव नवमः
स्मृतः (वसुमण्डोकविश्रुतः) पुत्राः स (पुत्रादव) ह्यीयार्थं नास्ति.

(२) माकं. ७९।९, १० (अत्रिदवैव वसिष्ठश्च काश्यपश्च
पहानृपिः । श्रीतप्यदव भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ तथैव
पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः । जमदग्निश्च सप्तैते सुनयोऽव
तथाऽन्तरे ॥) ; हरि. १।७।३४, ३५ ; शिवध. ५।१।३०, ३१
भगवान् (भगवदव) सप्तमो जमदग्निश्च (जमदग्निः सप्तमश्च)
ह्यीयार्थं नास्ति ; ब्रह्म. ५।३।४, ३५.

(३) मत्स्य. ९।२७, २८ ते महर्षयः (ये महर्षयः) ; पद्म.
५।७।१०५-१०७.

(४) विष्णु. १।१।३२, ३३ ; कूर्म. १।५।२५, २६
(वसिष्ठः कश्यपश्चात्रिर्जमदग्निश्च गौतमः । विश्वामित्रो भरद्वाजः
सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥).

[४]

अब्राह्मणानामपि ऋषीणां तपसा ब्राह्मणोत्पत्तम्,
चत्वारि मूलगोत्राणि

ब्रह्मगैकेन जातानां नानात्वं गोत्रतः कथम् ।
बहूनीह हि लोके वै गोत्राणि मुनिसत्तम ॥
यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ।
शुद्धयो नैव समुत्पन्ना वियोनौ च तथाऽपरे ॥
पराशर उवाच —

राजत्रैतद्भवेद्ब्राह्मणमपकृष्टेन जन्मना ।
महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥
उत्पाद्य पुत्रान् मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।
स्वेनैव तपसा तेषामृषित्वं विदधुः पुनः ॥
पितामहश्च मे पूर्वसृष्ट्यशुक्लश्च कारयपः ।
घटस्ताण्ड्यः कृपश्चैव कक्षीवान् कमठादयः ॥
यवकीतश्च नृपते द्रोणश्च वदतां वरः ।
आयुर्मतङ्गो दत्तश्च द्रुपदो मत्स्य एव च ॥
एते स्थां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽऽश्रयात् ।
प्रतिष्ठिता वेदविदो दमे तपसि चैव हि ॥
मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
अङ्गिरा, कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥
कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव ।
नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥

गोत्रदीपां क्षत्रियाणामपि तपसा ब्राह्मणोत्पत्तम्

ऋषय ऊचुः—

क्लिष्टशृणेन धर्मेण तपसेह श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं समनुप्राप्तं विश्वामित्रादिभिर्नृपैः ॥
येन येनाभिधानेन ब्राह्मण्यं क्षत्रिया गताः ।
विशेषं ज्ञातुमिच्छामस्तपसा दानतस्तथा ॥

(१) भा. १३।२९६।१०-१८, बाल. १।५३ वृ. १८८
(१४२९६।१७, १८) .

(२) वायु. ९।१२०४ ; ब्रह्माण्ड. ३।६६।७६, ७७.

(३) ब्रायु. ९।१२०५, ब्रह्माण्ड. ३।६६।७७, ७८ च्छाम-
स्तपसा (च्छामि तपसो) .

एवमुक्तस्ततो वाक्यमब्रवीदिदमर्थयन् ।
अन्यायोपगतैर्द्रव्यैराहूय द्विजसत्तमान् ।
धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमभ्रुते ॥
धर्मं चैतं समाख्याय पापात्मा पुरुषाधमः ।
ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकानां दम्भकारणात् ॥
जैपं कृत्वा तथा तीव्रं धनलोभाग्निर्दृकुशः ।
रागमोहान्वितो ह्यन्ते पावनार्थं ददाति यः ॥
तेन दत्तानि दानानि अफलानि भवन्त्युत ।
तस्य धर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः ॥
एवं लब्ध्वा धनं मोहाद्ददतो यजतश्च ह ।
संछिष्टकर्मणो दानं न तिष्ठति दुरात्मनः ॥
न्यायागतानां द्रव्याणां तीर्थे संप्रतिपादनम् ।
कामाननभिसंधाय यजते च ददाति च ॥
सं दानफलमाप्नोति तत्र दानं सुखोदयम् ।
दानेन भोगानाप्नोति स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥
तपसा तु सुतप्तेन लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति ।
विष्टभ्य स तु तेजस्वी लोकेष्वानन्त्यमभ्रुते ॥
दानाच्छ्रेयस्तथा यज्ञो यज्ञाच्छ्रेयस्तथा तपः ।
सत्यं तु तपसः श्रेयस्तस्माज्ज्ञानं गुरु स्मृतम् ॥

(१) वायु. ९।१२०६ ; ब्रह्माण्ड. ३।६६।७८, ७९.

(२) वायु ९।१२०७.

(३) वायु ९।१२०८ ; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८०.

(४) वायु. ९।१२०९ ; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८१ अफलानि

(अफलानि) .

(५) वायु. ९।१२१० ; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८२ सन्निष्टकर्मणो
(सन्निष्ट कर्मणः) .

(६) वायु. ९।१२११ ; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८३.

(७) वायु. ९।१२१२ ; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८४.

(८) वायु ९।१२१३ सुतप्तेन (सुतप्तेन) ; ब्रह्माण्ड.
३।६६।८५ पू.

(९) वायु. ९।१२१४ सत्यं तु तपसः श्रेयः (सत्यास-
स्तपस श्रेयान्) ; ब्रह्माण्ड. ३।६६।८५ उच.

श्रूयन्ते हि तपःसिद्धाः क्षत्रोपेता द्विजातयः ।
विश्वामित्रो नरपतिर्मान्याता संकृतिः कपिः ॥
काश्यश्च पुरुकुत्सश्च शलो गृत्समदः प्रभुः ।
आदिपेणोऽजमीढश्च भार्गव्योमस्तथैव च ॥

(१) वायु. ९१।१२५ क्षत्रो (क्षात्रो) ; ब्रह्माण्ड. ३।६६।
८६ श्रूयन्ते (श्रूयन्ते) .

(२) वायु. ९१।१२६ (कपेश्च पुरुकुत्सश्च सत्वदचानृहवा-
नृधुः । आदिपेणोऽजमीढश्च भागान्योऽन्यस्तथैव च ॥) ;
ब्रह्माण्ड. ३।६६।८७.

कक्षीवाश्चैवौशिजश्च नृपश्च शिशिरस्तथा ।
रथीतरः शौनकश्च विष्णुवृद्धादयो नृपाः ॥
क्षत्रोपेताः स्मृता ह्येते तपसा ऋषितां गताः ।
एते राजर्षयः सर्वे सिद्धिं सुमहतीं गताः ॥

(१) वायु. ९१।१२७ पूर्वांशे (कक्षीवश्चैव शिशिरस्तथा-
ऽन्ये च महारथाः ।) तरः शौनकश्च (तरश्च रुन्दश्च) ;
ब्रह्माण्ड. ३।६६।८८ रथीतरः (रथान्तरः) .

(२) वायु. ९१।१२८ क्षत्रो (क्षात्रो) ; ब्रह्माण्ड. ३।६६।
८९ सुमहतीं (तु महतीं) .

[५]

वंशकरा ब्रह्मपुत्राः

पद् ब्रह्मपुत्रालोपां वंशाश्च

मैरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः ऋतुः ।
पड्डेते ब्रह्मणः पुत्रा वीर्ययन्तो महर्षयः ॥
त्रयस्त्वङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र विश्रुताः ।
वृहस्पतिरुत्तम्यश्च संवर्तश्च धृतव्रताः ॥
अत्रेस्तु बहवः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप ।
सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्तात्मानो महर्षयः ॥
राक्षसास्तु पुलस्त्यस्य धानराः किंनरास्तथा ।
पुलहस्य मृगाः सिंहा व्याघ्राः किंपुरुपास्तथा ॥
ऋतोः ऋतुसमाः पुत्राः पतङ्गसहचारिणः ।
विश्रुतास्त्रिपु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः ॥
दक्षस्यजायताङ्गुष्ठादक्षिणाद्भगवानृषिः ।
ब्रह्मणः पृथिवीपाल पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥
मैरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य सुरासुराः ।
जङ्घिरे नृपशार्दूल लोकानां प्रभवस्तु सः ॥

महपुत्रो भृगुः, तदस्य संशेपनः

यं कीर्तयित्वा मनुजः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगुः ।
भृगोः पुत्रः कविर्विद्वाञ्छुक्रः कविसुतो प्रहः ॥

(१) भा. १।६६।४-१०.

(२) भा. १।६६।१४.

(३) भा. १।६६।११-४९.

त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थे वर्षावर्षे भयाभये ।
स्वयंभुवा नियुक्तः सन् भुवनं परिधावति ॥
योगाचार्यो महाबुद्धिर्देवानामभवद्गुरुः ।
सुराणां चापि मेधावी ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥
तस्मिन्नि्युक्ते विभुना योमक्षेमाय भार्गवे ।
अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुनिन्दितम् ॥
च्यवनं दीप्रतपसं धर्मात्मानं मनीषिणम् ।
यः स रोषाच्च्युतो गर्भोन्मातुर्गोक्षाय भारत ॥
आरूपी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः ।
और्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः ॥
महातपा महातेजा बाल एव गुणैर्युतः ।
ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥
जमदग्नेस्तु चत्वार आसन् पुत्रा महात्मनः ।
रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्यैर्गुणैर्युतः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी ॥
और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदग्निपुरोगमम् ।
तेषां पुत्रसहस्राणि धभूबुर्भृगुविस्तरः ॥
पूजितः प्रवरो वंशो भृगुणां भृगुनन्दन ।
इमं वंशमहं ब्रह्मन् भार्गवे ते महामुने ।
निगदामि कथायुक्तं पुराणाश्रयसंयुतम् ॥

(१) भा. १।६।६-११.

भृगुर्महर्षिर्भगवान् ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ।
चरुणस्य क्रतौ जातः पावकादिति नः श्रुतम् ॥
भृगोः सुदयितः पुत्रश्च्यवनो नाम भार्गवः ।
च्यवनस्यापि दायादः प्रमतिर्नाम धार्मिकः ॥
प्रमतेरप्यभूत्पुत्रो घृताच्यां रुरुतिर्युत ।
रुरोरपि सुतो जज्ञे शुनको वेदपारागः ॥
प्रमद्वरायां धर्मात्मा तव पूर्वपितामहात् ।
तपस्वी च यशस्वी च श्रुतवान् ब्रह्मवित्तमः ।
धर्मिष्ठः सत्यवादी च नियतो नियतेन्द्रियः ॥

नव ब्रह्मपुत्रा धर्मप्रवर्तका गृहमेधिनः

ऐवं भूतानि सृष्टानि चराणि स्थावराणि च ।
यदाऽस्य ताः प्रजाः सृष्टा न व्यवर्धन्त धीमतः ॥
अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् ।
भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमाङ्गिरसं तथा ॥
मैरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसम् ।
नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥
तेषां ब्रह्मात्मकानां वै सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ।
ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोपात्मसंभवम् ॥

संकल्पं चैव धर्मं च पूर्वेषामपि पूर्वजः ।
अप्रे ससर्ज वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ॥
मानसश्च रुचिर्नाम विज्ञेयो ब्रह्मणः सुतः ।
प्राणात्स्वादसृजदक्षं चक्षुर्भ्यां च मरीचिनम् ॥

(१) वायु. १।६७.

(२) वायु. १।६८ ; ब्रह्माण्ड १।१।७० (भृगुमन्त्रिण
मरीचिदत्र पुलस्त्यं पुलहः क्रतुः ।) उक्त

(३) वायु. १।६९ ; ब्रह्माण्ड. १।१।७०, ७१ पूर्वार्धे
(दक्षोऽजिदत्र वसिष्ठश्च सोऽसृजत्पुत्रान् मानसान् ।) .

(४) वायु १।७० ; ब्रह्माण्ड. १।१।७१, ७२ पूर्वार्धे
(ब्रह्मा यथात्मकानां तु सर्वेषां ब्रह्मयोगिनाम् ।) .

(५) वायु. १।७१ ; ब्रह्माण्ड. १।१।७२ पूर्वेषामपि पूर्वजः
(सर्वेषामेव पर्वतौ) पू.

(६) वायु. १।१०० ; ब्रह्माण्ड. १।१।७४ (प्राणादसृजोऽ-
सृजदक्षं चक्षुर्भ्यां च मरीचिनम् ।) पू.

भृगुस्तु हृदयाजज्ञे ऋषिः सलिलजन्मनः ।
शिरसोऽङ्गिरसं चैव श्रोत्रादत्रिस्तथैव च ॥
पुलस्त्यं च तथोदानाद्यानाञ्च पुलहं पुनः ।
समानजं वसिष्ठं तु अपानान्निर्ममे क्रतुम् ॥
अभिमानात्मकं भद्रं निर्ममे नीललोहितम् ।
इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः प्राणजा द्वादश सृताः ॥
इत्येते मानसाः पुत्रा विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः ।
भृगवादयस्तु ये सृष्टा नवैते ब्रह्मवादिन ॥
गृहमेधिनः पुराणास्ते धर्मस्तैः प्राक्प्रवर्तितः ।
द्वादशैते प्रवर्तन्ते सह रुद्रेण वै प्रजाः ॥
तैसां कन्याश्चतुर्विंशदक्षस्त्वजनयत्प्रभुः ।
सर्वास्ताश्च महाभागाः सर्वाः कमललोचनाः ॥
योगपत्न्यश्च ताः सर्वाः सर्वास्ता योगमातरः ।
सर्वाश्च ब्रह्मवादिभ्यः सर्वा विश्वस्य मातरः ॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेघा क्रिया तथा ।
बुद्धिर्लेजा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी ॥
पत्न्यर्थे प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ।
द्वाराण्येतानि चैवास्य विहितानि स्वयंभुवा ॥

(१) वायु. १।१०१ ; ब्रह्माण्ड. १।१।७४, ७५ भृगुस्तु
(भृगुश्च) जन्मनः (योनिनः) शिरसोऽङ्गिरसं चैव (शिरस-
श्चाङ्गिरसश्चैव) .

(२) वायु १।१०२ ; ब्रह्माण्ड. १।१।७५, ७६ (पुन-
स्त्यश्च तथोदानाद्यानाञ्च पुलहस्तथा । समानजो वसिष्ठश्च
अपानान्निर्ममे क्रतुम् ॥) .

(३) वायु. १।१०३ ; ब्रह्माण्ड. १।१।७६ पुत्रा प्राणजा
(श्रेष्ठा. पुत्रा वै) उक्त.

(४) वायु. १।१०४ ; ब्रह्माण्ड १।१।७७ भृगवादयस्तु ये
सृष्टा (धर्मादयः प्रथमजा) नवैते (न च ते) .

(५) वायु. १।१०५ ; ब्रह्माण्ड. १।१।७८ (गृहमेधि-
पुराणास्ते विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः । द्वादशैते प्रवर्तन्ते सह रुद्रेण च
द्विवा ॥) .

(६) वायु. १।१०६ ; ब्रह्माण्ड. २।१।७७, ४८.

(७) वायु. १।१०७ ; ब्रह्माण्ड. २।१।४८, ४९.

(८) वायु १।१०८ ; ब्रह्माण्ड. २।१।४९, ५० क्रिया तथा
(तथा क्रिया) वपुः (वसुः) दशी (दश) .

(९) वायु १।१०९ ; ब्रह्माण्ड. २।१।५०, ५१ पत्न्यर्थे
(पत्न्यर्थे) .

ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश मुलेचनाः ।
 ख्यातिः सत्यध संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ॥
 सन्नतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ।
 तास्ततः प्रत्यपद्यन्त पुनरन्ये महर्षयः ॥
 रंद्रो भृगुर्मरीचिश्च अङ्गिराः पुलहः ऋतुः ।
 पुलस्त्योऽत्रिर्वसिष्ठश्च पितरोऽग्निरस्तथैव च ॥
 सैती भवाय प्रायच्छत् ख्यातिं च भृगवे तथा ।
 मरीचये च संभूतिं स्मृतिमङ्गिरसे ददौ ॥
 प्रीतिं चैव पुलस्त्याय क्षमां वै पुलहाय च ।
 ऋतवे सन्नतिं नाम अनसूयां तथाऽत्रये ॥
 ऊर्जां ददौ वसिष्ठाय स्वाहां वै ह्यभये ददौ ।
 स्वधां चैव पितृभ्यस्तु तास्वपत्नानि मे शृणु ॥

शृणुवराः

सूत उवाच—

भृगोः ख्यातिर्विजज्ञेऽथ ईश्वरौ सुखदुःखयोः ।
 शुभाशुभप्रदातारौ सर्वप्राणभृतामिह ।
 देवी धाताविधातारौ मन्वन्तरविचारिणौ ॥
 तयोर्ज्येष्ठा तु भगिनी देवी श्रीलोकभाविनी ।
 सा तु नारायणं देवं पतिमासाद्य शोभनम् ।
 नारायणात्मजौ साध्वी बलोत्साहौ व्यजायत ॥

(१) वायु. १०१२७ ; ब्रह्माण्ड. २।१।५१, ५२ ताभ्यः
 (वाऽन्याः) ख्यातिः सत्यध (सती मयानिश्च) .

(२) वायु. १०१२८ ; ब्रह्माण्ड. २।१।५२, ५३ नाग्नतः
 प्रस्तरपन्न (ताग्नता प्रस्तरुष्टम्) .

(३) वायु. १०१२९ ; ब्रह्माण्ड. २।१।५३, ५४ .

(४) वायु. १०१३० ; ब्रह्माण्ड. २।१।५४, ५५ च संभूतिं
 (तु संभूतिं) .

(५) वायु. १०१३१ ; ब्रह्माण्ड. २।१।५५, ५६ .

(६) वायु १०१३२ मे शृणु (वरुषो) ; ब्रह्माण्ड. २।१।
 ५६, ५७ मे व (पीता) .

(७) वायु. २८११ ; ब्रह्माण्ड. २।१।११, १२ ष (वै)
 धाता (धातु) .

(८) वायु. २८१२ ; ब्रह्माण्ड. २।१।१२, १३ शोभनम्
 (शोभना) वृषीदधे (जगत्पत्न्यैः स्वधां बलेनारी व्यजा-
 यन्त् १) .

तस्यास्तु मानसाः पुत्रा आसन् व्योमविचारिणः ।
 ये वहन्ति विमानानि देवानां पुण्यकर्मणाम् ॥

भैरुकन्ये स्मृते भायै विधातुर्धातुरेव च ।
 आयतिर्नियतिश्चैव तयोः पुत्रौ दृढव्रतौ ॥

पौण्ड्रश्चैव मृकण्डुश्च ब्रह्मकोशौ सनातनौ ।
 मनस्विन्यां मृकण्डोश्च मार्कण्डेयो वभूव ह ॥

सुतो वेदशिरास्तस्य मूर्धन्यायामजायत । .
 पीवयां वेदशिरसः पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।
 मार्कण्डेया इति ख्याता ऋषयो वेदपारगाः ॥

पौण्ड्रोश्च पुण्डरीकायां शुक्तिमानात्मजोऽभवत् ।
 उन्नतश्च शुक्तिमतः स्वनवातश्च तावुभौ ।
 तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च भार्गवाणां परस्परम् ॥

मरीचिवराः, श्री गोवरी तत्र यज्ञवामः कादयपथ

स्व्यायंभुवेऽन्तरेऽतीते मरीचेः शृणुत प्रजाः ।
 पत्नी मरीचेः संभूतिर्विजज्ञे साऽऽत्मसंभवम् ॥
 प्रंजापतेः पूर्णमासं कन्याश्चेमा निबोधत ।
 वृष्टिर्बृष्टिर्गित्पया चैव तथा चोपचितिः शुभा ॥

(१) वायु. २८१३ आसन् व्योमविचारिणः (ये चान्ये
 दिव्यचारिणः) ; ब्रह्माण्ड. २।१।१४, ५ तस्यागु (तस्यान्ये)
 पत्नसाग् शोकात्प्राक् ' कन्यस्य तेजः पुत्रतु उन्मत्तरव तु संशयः ।'
 इत्यधिकम् ।

(२) वायु. २८१४ मेरु (देवतु) ; ब्रह्माण्ड. २।१।१५, ६
 भैरुकन्ये (मेरुकन्ये) .

(३) वायु. २८१५ ; ब्रह्माण्ड. २।१।१६, ७ पण्डुरद्वीप
 मृकण्डुदध (प्राणरथैव मृकण्डुदध) मृकण्डेदध (मृकण्डुदध) .

(४) वायु. २८१६ ; ब्रह्माण्ड. २।१।१७, ८ मूर्धन्याय
 (भृगुन्याया) इति न्याया (सनात्न्याया) .

(५) वायु. २८१७, ८ द्वितीयायै (जगती पुतिमन्वदध
 धृतराजद्वे तावुभौ) ; ब्रह्माण्ड. २।१।१८, १० पाण्डेदध
 (प्राण्य) परतपम् (परतपम्) .

(६) वायु. २८१८, ९ ; ब्रह्माण्ड. २।१।१९, ११ जगती
 (जगिता) माऽऽत्म (धाता) .

(७) वायु. २८१९ वृष्टिर्बृष्टिः (वृष्टिः वृष्टि) शोच (धातु) ;
 ब्रह्माण्ड. २।१।२०, १२ .

पूर्णमासः सरस्वत्यां द्वौ पुत्राबुदपादयन् ।
 विरजं चैव धर्मिष्ठं पर्वसं चैव ताबुभौ ॥
 विरजस्यात्मजो विद्वान् सुधामा नाम विश्रुतः ।
 सुधामा स तु वैराजः प्राच्यां दिशि समाश्रितः ॥
 लोकपालः सुधर्मात्मा गौरीपुत्रः प्रतापवान् ।
 पर्वसः सर्वगणानां प्रविष्टः स महायशः ॥
 पर्वसः पर्वसायां तु जनयामास वै सुतौ ।
 यज्ञवामं च श्रीमन्तं सुतं काश्यपमेव च ।
 तयोर्गोत्रकरो पुत्रौ तौ जातौ धर्मनिश्चितौ ॥

अग्निवेशः

स्मृतिश्चाङ्गिरसः पत्नी जज्ञे तावात्मसंभयो ।
 पुत्रौ कन्याश्चतस्रश्च पुण्यास्ता लोकविश्रुताः ॥
 सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिस्तथा ।
 तथैव भरतामि च कीर्तिमन्तं च ताबुभौ ॥
 अंग्रेः पुत्रं तु पर्जन्यं सद्गतीं सुपुत्रे प्रसुम् ।
 हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीच्यामुदपादयन् ।
 आभूत्संप्लवस्थायी लोकपालः स वै स्मृतः ॥
 जज्ञे कीर्तिमतश्चापि धेनुका तावकल्मषौ ।
 वरिष्ठं धृतिमन्तं चाप्युभावङ्गिरसां वरौ ।
 तयोः पुत्राश्च पौत्राश्च येऽतीता वै सहस्रशः ॥

(१) वायु. २८।१० ; ब्रह्माण्ड. २।१।१२, १३ द्वौ पुत्राबु
 (पुभौ दाबु) पर्वस (पर्वस)

(२) वायु २८।११ सुधामा स तु (सुधामानुने) ;
 ब्रह्माण्ड. २।१।१३, १४ प्राच्यां दिशि समाश्रितः (प्राचीं
 दिशमुपाश्रितः)

(३) वायु. २८।१२ ; ब्रह्माण्ड. २।१।१४, १५ सुधर्मां
 (स धर्मां) पर्वसः सर्वगणानां (पर्वसः पर्वगणना) .

(४) वायु २८।१३ ; ब्रह्माण्ड. २।१।१५, १६ स पर्व-
 सायां (शः पर्वसायां) दिनीवार्धे (यजुर्वेदे च धीमत स्तम्भ-
 काश्यपमेव च ।) तौ जातौ धर्मं (जानौ सन्दाय) .

(५) वायु. २८।१४ ; ब्रह्माण्ड. २।१।१७ दत्तादि
 (रत्नङ्गि) गावात्मसंभयो (सा स्तात्मसंभवान्) .

(६) वायु. २८।१५ ; ब्रह्माण्ड. २।१।१८ .

(७) वायु. २८।१६ सद्गतीं (सद्गती) ; ब्रह्माण्ड. २।१।
 १९, २० पुत्रं तु (पुत्रं च) प्रसुम् (तथा) पादयन् (पयत) .

(८) वायु. २८।१७, १८ ; ब्रह्माण्ड. २।१।२०, २१
 तावक (वीतक) वरिष्ठ (वरिष्णु) चाप्युभा (च उभा) येऽतीता
 (अतीता) .

अग्निवेशः

अनसूयाऽपि जज्ञे तान् पञ्चाऽऽत्रेयानकल्मषान् ।
 कन्यां चैव श्रुतिं नाम माता शङ्खपदस्य या ॥
 कर्दमस्य तु पत्नी सा पौलहस्य प्रजापतेः ।
 सत्यनेत्रश्च हव्यश्च आपोमूर्तिः शनैश्चरः ॥
 सौमश्च पञ्चमरतेपामासीत्स्वायंभुवेऽन्तरे ।
 यामेऽतीते सहातीताः पञ्चात्रेयाः प्रकीर्तिताः ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च आत्रेयाणां महात्मनाम् ।
 स्वायंभुवेऽन्तरेऽतीताः शतशोऽथ सहस्रशः ॥

पुलस्त्यवशः

प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तालिस्तसुतोऽभवत् ।
 पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायंभुवेऽन्तरे ।
 मध्यमो देववाहुश्च विनीतो नाम ते त्रयः ॥
 स्वसा यवीयसी तेषां सद्गतीं नाम विश्रुता ।
 पर्जन्यजननी शुभ्रा पत्नी त्वमेः स्मृता शुभा ॥
 पौलस्त्यस्य ऋपेश्चापि प्रीतिपुत्रस्य धीमतः ।
 दत्तालेः सुपुत्रे पत्नी सुजङ्घी च बहून् सुतान् ।
 पौलस्त्या इति विख्याताः स्मृताः स्वायंभुवेऽन्तरे ॥

पुलहवशः

क्षिमा तु सुपुत्रे पुत्रानुपलहस्य प्रजापतेः ।
 त्रेतामिषवर्चसः सर्वे तेषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥

(१) वायु. २८।१८, १९ ; ब्रह्माण्ड. २।१।२२ वाऽपि
 जज्ञे तान् (वा विजज्ञे वै) या (सा) .

(२) वायु २८।१९, २० पत्नी-सा पौलहस्य (या पत्नी
 पुलहस्य) शनैश्चरः (शनीश्चरः) ; ब्रह्माण्ड. २।१।२२ .

(३) वायु. २८।२० ; ब्रह्माण्ड. २।१।२४ यामेऽतीते
 (यामदेवैः)

(४) वायु. २८।२१ आत्रेयाणां महात्मनाम् (ऋषिणा वै
 महात्मना) जनीता (यामे) ; ब्रह्माण्ड. २।१।२५ .

(५) वायु. २८।२२ ; ब्रह्माण्ड. २।१।२६, २७ दत्तालि
 (दानाशि) विनीतो नाम (अग्निनामा च) .

(६) वायु २८।२३ ; ब्रह्माण्ड. २।१।२७, २८ त्वमेः
 (त्वामेः) .

(७) वायु. २८।२४ सुजङ्घी च (सुजङ्घादीन्) ; ब्रह्माण्ड.
 २।१।२८, २९ कपेऽवपि (च ऋषेः) दत्तालेः (दानाच्च) .

(८) वायु. २८।२५ क्षिमाशि (तै चाशि) ; ब्रह्माण्ड.
 २।१।३० पुलहस्य (पुलस्त्यस्य) .

कंदेमश्राम्वरीपञ्च सहिष्णुश्चेति ते त्रयः ।
 श्रपिर्धनकपीवांश्च शुभा कन्या च मीवरी ॥
 कंदेमस्य श्रुतिः पत्नी आत्रेप्यजनयस्त्वयम् ।
 पुत्रं शङ्खपदं चैव कन्यां काम्यां तथैव च ॥
 स वै शङ्खपदः श्रीमौहोकेपालः प्रजापतिः ।
 दक्षिणस्यां दिशि रतः काम्यां दत्त्वा प्रियव्रते ॥
 काम्या प्रियव्रताह्मे स्वायंभुवसमान्मुतान् ।
 दश कन्याद्वयं चैव यैः शत्रवं संप्रवर्तितम् ॥
 पुत्रो धनकपीवांश्च सहिष्णुर्नाम विश्रुतः ।
 यशोधरा विजज्ञे वै कामदेवं सुमध्यमा ॥
 क्रतोः क्रतुसमान् पुत्रान् विजज्ञे संनतिः शुभा ।
 नैपां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ।
 पट्टयेतानि सहस्राणि वालखिल्या इति श्रुताः ॥
 अैरुणस्याप्रतो यान्ति परिवार्यं दिवाकरम् ।
 आभूतसंप्लवात्सर्वे पतङ्गसहचारिणः ॥
 स्वसारी तु यवीयस्यौ पुण्या सत्वयती च ते ।
 पर्वसस्य स्नुषे ते वै पूर्णमासमुतस्य वै ॥

(१) वायु. २८१२; ब्रह्माण्ड. २१११३१ श्राम्वरीपदव
 (दशवर्षीनादव) धनकपीनादव (कनकपीदव).

(२) वायु. २८१२७ रवम् (मुतान्) ; ब्रह्माण्ड.
 २१११३२ चैव (नाम).

(३) वायु. २८१२८ ; ब्रह्माण्ड. २१११३३ काम्यां दत्त्वा
 (काम्या दत्त्वा).

(४) वायु. २८१२९ ; ब्रह्माण्ड. २१११३४.

(५) वायु. २८१३० यशोधरा (यशोधारी) देवं (देवः) ;
 ब्रह्माण्ड. २१११३५ पूर्वर्षिं (पुत्रं कनकपीठस्य सहिष्णुं नाम
 विमुञ्चत्).

(६) वायु. २८१३१ प्रवर्षार्थं (क्रतोः क्रतुसमः पुत्रो विजज्ञे
 मंगलिः शुभा ।) ; ब्रह्माण्ड. २१११३६, ३७ मुता (शुभान्)
 तैनां भार्याऽस्ति (तैनां न भार्या) इव (उर्व) पट्टयेतानि
 (तानि पट्टि).

(७) वायु. २८१३२ ; ब्रह्माण्ड. २१११३७, ३८.

(८) वायु. २८१३३ पुण्या सत्वयती (पुण्यामनुमती) ;
 ब्रह्माण्ड. २१११३८, ३९ तु यती (तपती) पर्वसस्य
 (पर्वसस्य) रव वै (रव तु) ..

वसिष्ठंराः

ऊर्जायां तु वसिष्ठस्य पुत्रा वै सप्त जज्ञिरे ।
 ज्यायसी च स्वसा तेषां पुण्डरीका सुमध्यमा ॥
 जननी सा श्रुतिमतः पाण्डोस्तु महिषी प्रिया ।
 तस्यास्तु ये यवीयांसो वासिष्ठाः सप्त विश्रुताः ॥
 रजो गर्तोर्ध्वबाहुश्च सवनः पवनश्च यः ।
 सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥
 रजसो वाऽप्यजनयन्मार्कण्डेयी यशस्विनी ।
 प्रतीच्यां दिशि राजन्यं केतुमन्तं प्रजापतिम् ॥
 गोत्राणि नामभिस्तेषां वासिष्ठानां महात्मनाम् ।
 स्वायंभुवेऽन्तरेऽस्तीतास्वप्नेस्तु शृणुत प्रजाः ॥
 ईत्येव ऋषिसर्गस्तु सानुबन्धः प्रकीर्तितः ।
 विस्तरेणानुपूर्व्यां चाप्यग्नेस्तु शृणुत प्रजाः ॥
 मन्त्रधरा लोकसंगानकरा ऋषुनाः सप्तर्षयः
 प्रतिमन्वन्तरम्

ऋषय ऊचुः—

श्रुत्वा पादं द्वितीयं तु क्रान्तं सूतेन धीमता ।
 अतस्त्वृतीयं पप्रच्छ पादं वै शांशपायनः ॥
 पादः क्रान्तो द्वितीयोऽयमनुपङ्गेण यस्त्वया ।
 तृतीयं विस्तारत्पादं सोपोद्गातं प्रकीर्तय ।
 एवमुक्तोऽब्रवीत्सुतः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥

(१) वायु. २८१४ ; ब्रह्माण्ड. २१११३९, ४० पुत्रा वै
 (वासिष्ठाः) स्वसा (मुता).

(२) वायु. २८१५ तस्यास्तु ये (अस्यां रिषिभे) ;
 ब्रह्माण्ड. २१११४०, ४१ पाण्डोस्तु (प्राणस्य).

(३) वायु. २८१६ पूर्वर्षिं (रजःपुत्रोऽर्धबाहुश्च सवन-
 क्षापनश्च यः ।) ; ब्रह्माण्ड. २१११४१, ४२ रजो (रजो) शुक्र
 (उदङ्कः).

(४) वायु. २८१७ ; ब्रह्माण्ड. २१११४२, ४३ रजसो
 वाऽप्यज्ज (रजसो वराङ्गजन) राजन्यं (राजानं).

(५) वायु. २८१८ ; ब्रह्माण्ड. २१११४३, ४४ तीनास्त्वभे
 (तीनास्त्वभे).

(६) वायु. २८१९ ; ब्रह्माण्ड. २१११४४, ४५ उदगातं
 (विस्तरेणानुपूर्व्यां च अग्नेर्द्वयात्मकः पदम् ।).

(७) वायु. २८१९.

(८) वायु. २८१९ ; ब्रह्माण्ड. २१११४५ पूर्वर्षिं (धारः
 देवतो द्वितीयस्तु अनुपङ्गेन नगरात् ।) . प्रकीर्तय (प्रवर्तय)
 तृतीयां नादि.

सूत उवाच—

कीर्तयिष्ये तृतीयं वः सोपोद्घातं सविस्तरम् ।
पादं समुच्चयादिप्रा गदतो मे निबोधत ॥
मनोर्वैवस्वतस्येमं सांप्रतस्थ महात्मनः ।
विस्तरेणानुपूर्व्या च निसर्गं शृणुत द्विजाः ॥
चतुर्युगैकसप्तत्या संख्यातं पूर्वमेव तु ।
सह देवगणैश्चैव ऋषिभिर्दानवैः सह ॥
पितृगन्धर्वयक्षैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा ।
मानुषैः पशुभिश्चैव पक्षिभिः स्थावरैः सह ॥
मैन्द्रादिकं भविष्यान्तमारुख्यानैर्बहुविस्तरम् ।
चक्ष्वे वैवस्वतं सर्गं नमस्कृत्य विवस्वते ॥
ऋषे मन्वन्तरेऽतीताः सर्गाः प्रावर्तकाश्च ये ।
स्वायंभुवेऽन्तरे पूर्वं सप्ताऽऽसन् ये महर्षयः ।
चाक्षुपस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ॥
द्वैक्षस्य च ऋषीणां च भृग्यादीनां महौजसाम् ।
शापान्महेन्द्रस्यासीत्प्रादुर्भाषो महात्मनाम् ॥
भूयः सत्तर्पयस्ते च उत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
पुत्रत्वे कल्पिताश्चैव स्वयमेव स्वयंभुवा ॥
भ्रैजासंतानकृद्भिस्त्वेरुपचद्भिर्महात्मभिः ।
पुनः प्रवर्तितः सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमम् ॥

(१) वायु. ६५१३ वः (च) च्चवा (दवा) ; ब्रह्माण्ड. ३।११२.

(२) वायु. ६५१४ ; ब्रह्माण्ड. ३।११३ सांप्रतस्य (सर्पितं तु).

(३) वायु. ६५१५ संख्यात (संख्यात) ; ब्रह्माण्ड. ३।११४.

(४) वायु. ६५१६ ; ब्रह्माण्ड. ३।११५ गणैस्तथा (महोरगैः).

(५) वायु. ६५१७ ; ब्रह्माण्ड. ३।११६ विस्तरम् (भिर्बुनय) नमस्कृत्य (नमस्कृत्वा).

(६) वायु. ६५१८ पूर्वं (पूर्ण) ; ब्रह्माण्ड. ३।११७, ८ सर्गाः प्रा (सर्गना) श्व ये (खु ये).

(७) वायु. ६५१९ ; ब्रह्माण्ड. ३।११८, ९.

(८) वायु. ६५२० ; ब्रह्माण्ड. ३।११९, २० स्ते च (मवेव).

(९) वायु. ६५२१ ; ब्रह्माण्ड. ३।१२०, २१ स्त्वप (स्त्वद).

तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धज्ञानकर्मणाम् ।
-समासव्यासयोगाभ्यां यथावदनुपूर्वशः ॥
येषामन्वयसंभूतैर्लोकोऽयं सचराचरः ।
पुनः स पूरितः सर्गो प्रहृनक्षत्रमण्डितः ॥
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनीनां संशयोऽभवत् ।
ततस्तं संशयाविष्टाः सूतं संशयनिश्चये ।
सत्कृत्य परिप्रच्छुर्मुनयः संशितव्रताः ॥
ऋषय ऊचुः—
कथं सत्तर्पयः पूर्वमुत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
पुत्रत्वे कल्पिताश्चैव तन्नो निगद सत्तमं ।
ततोऽब्रवीन्महातेजाः सूतः पौराणिकः शुभम् ॥

सूत उवाच—
कथं सत्तर्पयः सिद्धा ये वै स्वायंभुवेऽन्तरे ।
मन्वन्तरे समासाद्य पुनर्वैवस्वतं किल ॥
भवाभिशापलासंविद्धा अप्राप्तास्ते तदा तपः ।
उपपन्ना जने लोके सद्गुदागमनास्तु ते ॥
ऊचुः सर्वे ततोऽन्योन्यं जनलोके महर्षयः ।
एत एव महाभागा वारुणे वितते ऋती ॥
सर्वे वयं प्रसूयामश्चाक्षुपस्यान्तरे मनोः ।
पितामहात्मजाः सर्वे ततः श्रेयो भविष्यति ॥
एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुपस्यान्तरे मनोः ।
स्वायंभुवेऽन्तरे शप्ताः सत्यार्थं ते भवेन तु ।
जज्ञिरे वै पुनस्ते ह जनलोकादिवं गताः ॥

(१) वायु. ६५१२ ; ब्रह्माण्ड. ३।१११, १२.

(२) वायु. ६५१३ ; ब्रह्माण्ड. ३।११२ पुनः स पूरितः सर्गो (पुनरापूरितः सर्वो).

(३) वायु. ६५१४

(४) वायु. ६५१५ ; ब्रह्माण्ड. ३।११३ लुनीयार्थं नास्ति.

(५) वायु. ६५१६ ; ब्रह्माण्ड. ३।११४ कथं (पूर्वं) सिद्धा (प्रोक्ता) मन्वन्तरे सप्ता (मनोरत्नात्मा).

(६) वायु. ६५१७ अप्रा (शपा) गमनास्तु (गमिनिस्तु).

(७) वायु. ६५१८ एत एव (ऊचुर्वै) ; ब्रह्माण्ड. ३।११९ ततो (सरा) कौ (ऽन्तरे).

(८) वायु. ६५१९ ; ब्रह्माण्ड. ३।१२० तन्न (तत्र).

(९) वायु. ६५२० प्रयनार्थं नास्ति । ; ब्रह्माण्ड. ३।१२१

३८, १९ शप्ताः सत्यार्थं (प्राप्ताः श्रुतवर्ष) लुनीयार्थं (जज्ञिरे ह पुनस्ते वै जनलोकादिहागताः ॥).

'देवस्य महतो यज्ञे चारुणीं विभ्रतस्तनुम् ।
 ब्रह्मणो जुह्वतः शुक्रमधौ पूर्वं प्रजेत्सया ।
 ऋषयो जज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिति नः श्रुतम् ॥
 भृगुरङ्गिरा मरीचिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 अत्रिश्रैव वसिष्ठश्च अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥
 तैथाऽस्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः ।
 यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वपट्कारश्च मूर्तिमान् ॥
 मूर्तिमन्ति च सामानि यजूपि च सहस्रशः ।
 ऋग्वेदश्चाभवत्तत्र पदक्रमविभूपितः ॥
 यैजुषेदश्च वृत्तादय ओंकारवदनोज्ज्वलः ।
 स्थितो यज्ञार्थसंपृक्तसूक्तब्राह्मणमन्त्रवान् ॥
 सामवेदश्च वृत्तादयः सर्वगेयपुरःसरः ।
 विश्वावस्वादिभिः सार्धं गन्धर्वैः संभृतोऽभवत् ॥
 ब्रह्मवेदस्तथा घोरैः कृत्याविधिभिरन्वितः ।
 प्रत्यङ्गिरसयोगैश्च द्विशरीरिशिरोऽभवत् ॥
 लक्षणानि स्वराः स्तोभा निरुक्तस्वरभक्तयः ।
 आश्रयस्तु वपट्कारो निग्रहप्रमहावपि ॥
 दीप्तिमूर्तिरिला देवी दिशश्च सदिगीश्वराः ।
 देवकन्याश्च पत्न्यश्च तथा मातर एव च ॥
 आँययुः सर्व एवैते देवस्य यजतो मखे ।
 मूर्तिमन्तः सुरुपाख्या वरुणस्य वपुर्भूतः ॥

(१) वायु. ६५२१ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२९, २० रे पूर्व (१ पूर्वं).

(२) वायु. ६५२२ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२१ श्रुरङ्गिरा मरीचि (भृगुरङ्गिरा मरीचिश्च) अष्टौ (अष्टौ).

(३) वायु. ६५२३ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२२.

(४) वायु. ६५२४ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२३ वद (यश्च).

(५) वायु. ६५२५ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२४ वृक्त (वृक्तः).

(६) वायु. ६५२६ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२५.

(७) वायु. ६५२७ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२६ कृत्वा (कृत्वा).

(८) वायु. ६५२८ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२७ लक्षणानि स्वराः

(लक्षणा विलयाः).

(९) वायु. ६५२९ पूर्वापि (दीप्ता दीप्तिरिला देवी दिशः प्रदिशगीश्वराः) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२८.

(१०) वायु. ६५३० आययु सर्वं (आयुः सर्वं) मखे (मुते) मुरु (स्वरु) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२९.

स्वयंभुवरतु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ।
 ब्रह्मर्षिर्भावभूतस्य विधानाद्य न संशयः ॥
 धृत्या जुहाव हस्ताभ्यां सुवेण परिगृह्य च ।
 आज्यवज्जुहवांचक्रे मन्त्रवच्च पितामहः ॥
 तैतः स जनयामास भूतप्रामं प्रजापतिः ।
 तस्यार्वाकूतेजसश्चैव जज्ञे लोकेषु तैजसम् ।
 तमसा भावव्याप्यत्वं तथा सत्त्वं तथा रजः ॥
 संशुणातेजसो नित्यं आकाशे तमसि स्थितम् ।
 तमसस्तेजसत्वाच्च सर्वभूतानि जज्ञिरे ॥ (?)
 यदा तस्मिन्नजायन्त काले पुत्रास्तु कर्मजाः ।
 आज्यस्थाल्यामुपादाय स्वशुकं हुतवांश्च ह ॥
 शुकं हुतेऽथ तस्मिन्स्तु प्रादुर्भूता महर्षयः ।
 ज्वलन्तो वपुषा युक्ताः स्वप्रभावैः स्वकैर्गुणैः ॥
 हुंते चामौ सकृच्छुके ज्वालाया निःसृतः कविः ।
 हिरण्यगर्भस्तं दृष्ट्वा ज्वालां भिच्वा विनिःसृतम् ।
 श्रुगुस्त्वमिति होवाच यस्मात्तस्मात्स वै श्रुगुः ॥
 महादेवस्त्वथोद्भूतं दृष्ट्वा ब्रह्माणमब्रवीत् ।
 ममैव पुत्रकामस्य दीक्षितस्य त्वया प्रभो ।
 विजज्ञे प्रथमं देव मम पुत्रो भवत्वयम् ॥

(१) वायु. ६५३१ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।३० ब्रह्मर्षिर्भावभूतस्य (ब्रह्मर्षिभाविनोऽर्थस्य).

(२) वायु. ६५३२ धृत्वा जुहाव हस्ताभ्यां (कृत्वा जुहाव सुगुण्यां च) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।३१ आज्यवज्जुहवां (आस्त्यवज्जुहवां).

(३) वायु. ६५३३ सश्चैव जज्ञे (सत्स्य वज्ञे) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२७, ३३ भावव्याप्यत्वं तथा (भावि याप्यत्वं यथा).

(४) वायु. ६५३४.

(५) वायु. ६५३५ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।३३ पूर्वापि नास्ति ।

(६) वायु ६५३६ स्वप्रभावैः स्वकैर्गुणैः (सत्त्वं वै प्रसवैर्गुणैः) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।३४.

(७) वायु. ६५३७ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।३५, ३६ निःसृतम् (निर्गतम्) होवाच (चोवाच).

(८) वायु. ६५३८ त्वया प्रभो (त्वयं प्रभोः) विजज्ञे प्रथमं देव (विजज्ञेऽथ श्रुद्वेनो) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।३६, ३७ योद्भूतं (योद्भूतः).

सैथेति समनुज्ञातो महादेवः स्वयंभुवा ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तदा भृगुम् ।
 वारुणा भृगवस्तस्मात्तदपत्यं च स प्रभुः ॥
 १ द्वितीयं च ततः शुक्रमङ्गारेष्वनुहोत्प्रभुः ।
 अङ्गारेष्वङ्गिरोऽङ्गानि संहितानि ततोऽङ्गिरः ॥
 २ संभूतिं तस्य तां दृष्ट्वा बह्विर्ब्रह्माणमब्रवीत् ।
 रेतोधास्तुभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥
 एवमस्त्विति सोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सदस्सपतिः ।
 तस्मादङ्गिरसश्चापि आग्नेया इति नः श्रुतम् ॥
 पेट्कृत्वस्तु पुनः शुक्रे ब्रह्मणा लोककारिणा ।
 हुते समभयंस्तत्र पट्ब्रह्मण इति श्रुतिः ॥
 मरीचिः प्रथमस्तत्र मरीचिभ्यः समुत्थितः ।
 ऋतौ तस्मिन्सुतो जज्ञे यतस्तस्मात्स वै ऋतुः ॥
 अहं तृतीय इत्यत्रिसत्त्वाद्भिः स कीर्त्यते ।
 केशैश्च निचितैर्भूतः पुलस्त्यस्तेन स स्मृतः ॥
 ३ केशैर्लम्बैः समुद्भूतस्तस्मात्तु पुलहः स्मृतः ।
 वसुमध्यात्समुत्पन्नो वसुमान्वसुधाश्रयः ॥
 वंसिद्भु इति तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते ब्रह्मयादिभिः ।
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः पणमहर्षयः ॥

लोकस्य संतानकरास्तैरिमा वर्धिताः प्रजाः ।
 प्रजापतय इत्येवं पठ्यन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥
 अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः ।
 उत्पादिता ऋषिगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः ॥
 मारीचा भार्गवाश्चैव तथैवाङ्गिरसोऽपरे ।
 पौलस्त्याः पौलहाश्चैव वासिष्ठाश्चैव विश्रुताः ।
 आत्रेयाश्च गणाः प्रोक्ताः पितॄणां लोकविश्रुताः ॥
 एते समासतः ख्याताः पुनरन्ये गणास्त्रयः ।
 अमूर्ताश्चाप्रकाशाश्च ज्योतिष्मन्तश्च विश्रुताः ॥
 ४ तेषां राजा यमो देवो यमैर्विहितकल्मषः ।
 अपरे प्रजानां पतयस्तान् शृणुष्वमतन्द्रिताः ॥
 कर्दमः कश्यपः शेषो विक्रान्तः सुभ्रवास्तथा ।
 बहुपुत्रः कुमारश्च विवस्वान् सद्युचिश्रवाः ॥
 प्रचेतसोऽरिष्टनेमिर्वहुलश्च प्रजापतिः ।
 इत्येवमादयोऽन्येऽपि बहुश्च प्रजेश्वराः ॥
 कुशोच्चया वालखिल्याः संभूताः परमर्षयः ।
 मनोजेवाः सर्वगताः सार्वभौमाश्च तेऽभयन् ॥
 जाताश्च भस्मनो ह्यन्ये ब्रह्मर्षिगणसंमताः ।
 वैखानसा मुनिगणास्तपःश्रुतपरायणाः ॥

- (१) वायु. ६५।३९ खदा (सदा) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।३८, ३९.
 (२) वायु. ६५।४० च (हु) ऋतुरो (षपत्) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।३९, ४०.
 (३) वायु. ६५।४१ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४०, ४१.
 (४) वायु. ६५।४२ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४१, ४२ तस्मादङ्गिरसश्चापि (अन्नादासिस्त्वङ्गिरस).
 (५) वायु. ६५।४३, ब्रह्माण्ड. ३।१।४२, ४३ कृत्वस्तु (कृत्वा हु) स्तत्र पट् (स्तस्मिन्पट्).
 (६) वायु. ६५।४४ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४३, ४४ प्रथमः (प्रथमं) सुतो ((ऋतु)).
 (७) वायु. ६५।४५ इत्यत्रि (इत्यत्र) निचितै (निशितै) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४४, ४५.
 (८) वायु. ६५।४६ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४५, ४६ स्मात् (स्मात्स) बहुमान्वसुधाश्रय (वशी च वसुमान् स्ववम्).
 (९) वायु. ६५।४७ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४६, ४७.

- (१) वायु. ६५।४८ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४७, ४८ राली (रावे).
 (२) वायु. ६५।४९ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४८, ४९ (अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः । उत्पादिता देवगणाः सप्त लोकेषु विश्रुताः । अत्रेयाश्च गणाः सप्त सप्तलोकेषु विश्रुताः ॥).
 (३) वायु. ६५।५० ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५०, ५१ लोकविश्रुताः (लोकवर्धिताः).
 (४) वायु. ६५।५१ तः ख्याताः पुनरन्ये (तस्मान् पुनरनु) श्रुतः (श्रुतः) ।
 (५) वायु. ६५।५२ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५२, ५३.
 (६) वायु. ६५।५३ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५३, ५४ कर्दमः कश्यपः (कश्यपः कर्दमः) सद्युचिश्रवाः (सद्युचिजनः).
 (७) वायु. ६५।५४ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५४, ५५ बहुश्च (बहुषो वै).
 (८) वायु. ६५।५५ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५५, ५६ सार्वभौमाश्च (सर्वभोगाश्च).
 (९) वायु. ६५।५६ जाताश्च भस्मनो ह्यन्ये (जाता भस्मन्यपोहिन्या) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५६, ५७.

नेस्तो द्वावस्य चोत्पन्नावधिनौ रूपसंमितौ ।
 विदुर्जन्मक्षरजसो तथा तन्नेत्रसंचरात् ॥
 अन्ये प्रजानां पतयः श्रोतोभ्यस्तस्य जह्निरे ।
 ऋपयो रोमकूपेभ्यस्तथा स्वेदमलोद्भवाः ॥
 अन्येने ऋतवो मासार्धमासाः पक्षसंधयः ।
 वत्सरा ये त्वहोरात्राः पित्र्यं ज्योतिश्च दारुणम् ॥
 रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितं कनकं स्मृतम् ।
 तत्तेजसमिति प्रोक्तं धूमाश्च पशवः स्मृताः ॥
 येऽर्चिपस्तस्य ते रुद्रास्तथादित्याः समुद्रताः ।
 अङ्गारेभ्यः समुत्पन्ना अर्चिपो दिव्यमानुषाः ॥
 आदिभूतोऽस्य लोकस्य ब्रह्मा त्वं ब्रह्मसंभवः ।
 सर्वकामदमित्याहुस्तत्र वाक्यमुदाहरन् ॥
 ब्रह्मा सुरगुरुस्तत्र त्रिदशैः संप्रसादितः ।
 इमे वै जनयिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वराः ॥
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्विनः ।
 त्वत्प्रसादादिमाँल्लोकान् धारयेयुरिमाः क्रियाः ॥
 त्वद्दंशवर्धनाः शश्वत्तय तेजोविवर्धनाः ।
 भवेयुर्वेदविद्वांसः सर्वे वाक्पतयस्तथा ॥

(१) वायु. ६५५७ नलो द्वावस्य (श्रोतोभ्यस्तस्य) उत्तरार्थे (विदुर्जन्मक्षरजसो विमला नेत्रसंभवाः ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५७, ५८ संमिनौ (संमनौ).

(२) वायु. ६५५८ अन्ये (ज्येष्ठाः) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५८, ५९.

(३) वायु. ६५५९ पूर्वापे (दारुणा हि स्ते मासा निर्वाणा पशवंधयः ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५९, ६०.

(४) वायु. ६५६० उत्तरार्थे (तन्नेत्रमिति विज्ञेयं धूमश्च पशवः स्मृताः ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६०, ६१.

(५) वायु. ६५६१ समुद्रता (समुद्रताः) अर्चिपो (ज्योतिपो) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६१, ६२.

(६) वायु. ६५६२ भूतोऽस्य (मानस्य) त्व ब्रह्मसंभवः (ब्रह्मसमुद्भवः) वाक्य (कन्या) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६२, ६३.

(७) वायु. ६५६३ मलादिनः (मसीरति) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६३, ६४.

(८) वायु. ६५६४ त्वत् (तत्त्व) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६४, ६५.

(९) वायु. ६५६५ (इन्द्रं संवर्धयामास तव तेजो विवर्धनम्) देवेषु वेदविद्वंसः सर्वे राजर्षयस्तथा ॥ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६५, ६६.

वेदमन्त्रधराः सर्वे प्रजापतिसमुद्भवाः ।
 श्रयन्तु ब्रह्म सत्यं तु तपश्च परमं भुवि ॥
 सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव लोकाश्चैव चराचराः ॥
 मैरीचिमादितः कृत्वा देवाश्च ऋषिभिः सह ।
 अपत्यानीति संचिन्त्य तेऽपत्यं कामयामहे ॥
 तैरिमन् यज्ञे महाभागा देवाश्च ऋषयश्च ये ।
 एते त्वद्दंशसंभूताः स्थानकालामिमानिनः ॥
 तं त्वेनैव रूपेण स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ।
 युगादिनिधनाश्चापि स्थापयन्तु इति द्विजाः ॥
 ततोऽब्रवील्लोकगुरुः परमित्यभिधारयन् ।
 एतदेव विनिश्चित्य मया सृष्टा न संशयः ।
 भवतां वंशसंभूताः पुनरेते महर्षयः ॥

सविस्तरो ऋग्वंशः, तदीयगोत्राणि च

“तेषां भृगोः कीर्तयिष्ये वंशं पूर्वं महात्मनः ।
 विस्तरेणानुपूर्व्यां च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥
 भार्ये भृगोरप्रतिमे उत्तमाभिजने शुभे ।
 हिरण्यकशिपोः कन्या दिव्या नाम परिश्रुता ।
 पुलोमश्चापि पौलोमी दुहिता वरवर्णिनी ॥

(१) वायु. ६५६६ धराः (पराः) समुद्रता (गुणोद्भवाः) भयन्तु (अनन्त) तु (च) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६६, ६७.

(२) वायु. ६५६७ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६७, ६८.

(३) वायु. ६५६८ नीति (नीद) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६८, ६९ पत्वं (पत्वं).

(४) वायु. ६५६९ ऋषयश्च ये (ऋषिभिः सह) एते त्वद्दंशसंभूताः (एतद्दंशसमुद्भवाः) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६९, ७०.

(५) वायु. ६५७० तव (न च) उत्तरार्थे (युगादिनिधनाश्चैव स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।७०, ७१.

(६) वायु. ६५७१ भिषार (विचार) एतदेव (परं देवा) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।७१, ७२.

(७) वायु. ६५७२ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।७२.

(८) वायु. ६५७३ माभि (मेऽभि) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।७३, ७४ ऋपि (श्वेव).

भृगोस्त्वजनयदिव्या पुत्रं ब्रह्मविदां चरम् ।
 देवासुराणामाचार्यं शुक्रं कविवरं ब्रह्मम् ॥
 शुक्र एवोशना नित्यमतः काव्योऽपि नामतः ।
 पितृणां मानसी कन्या सोमपानां यशस्विनी ।
 शुक्रस्य भार्या गौर्नाम विजज्ञे चतुरः सुतान् ॥
 ब्रह्मिणे तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मवित्तमः ।
 तस्यामेव तु चत्वारः पुत्राः शुक्रस्य जज्ञिरे ॥
 रंघा वरुत्री द्वावेतौ शण्डामर्कौ च तावुभौ ।
 तेजसाऽऽदित्यसंकाशा ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥
 रंजनः पृथुरदिमश्च विद्वान् यश्च बृहद्विराः ।
 वरुत्रिणः सुता ह्येते ब्रह्मिष्ठा दैत्ययाजकाः ॥
 ईज्याधर्मविनाशार्थं मनुमेत्याभ्ययाजयन् ।
 निरस्यमानं यै धर्मं दृष्ट्वेन्द्रो मनुमब्रवीत् ॥
 ऐतैरेव तु कामं त्वां प्रापयिष्यामि याजनम् ।
 श्रुत्वेन्द्रस्य तु तद्वाक्यं तस्मादेशादपाक्रमन् ॥
 तिरोभूतेषु तेष्विन्द्रो मनुपत्नीमचेतनाम् ।
 प्रहेण मोचयित्वा च ततश्चानुससार ताम् ॥
 तत इन्द्रविनाशाय यतमानान् मुनींस्तु तान् ।
 तानागतान्पुनर्दृष्ट्वा दुष्टानिन्द्रो विहस्य तु ।
 ततस्तानदहत्कुन्द्भो वैद्यर्धे दक्षिणे ततः ॥

- (१) वायु. ६५।७४ पुत्र ब्रह्म (काव्यं वेद) कविवरं (कविपुत्रं), ब्रह्माण्ड. ३।१।७५, ७६.
 (२) वायु. ६५।७५ पूर्वार्धे (स शुक्रश्रोशना ख्यातः स्मृतः काव्योऽपि नामतः ।) गौर्नाम (गोनाम) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।७६, ७७.
 (३) वायु. ६५।७६.
 (४) वायु. ६५।७७ तेजसा (तेजसा) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।७८ वरुत्री द्वावेतौ (वैव वरुत्री च).
 (५) वायु. ६५।७८ दक्ष (यस्य) दैत्य (सुर) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।७९ रंजनः (रजाः) वरुत्रिण (वरुत्रिण)
 (६) वायु. ६५।७९ याज (योज) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।८०.
 (७) वायु. ६५।८० क्रमन् (क्रमद) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।८१.
 (८) वायु. ६५।८१ मनुपत्नीमचेतनाम् (धर्मपत्नीं च चेतनाम्) च ततश्चानु (तु ततः सोऽनु) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।८२.
 (९) वायु. ६५।८२ मुनींस्तु (यतींस्तु) तानाग (तत्राग) विहस्य (प्रहस्य) रुनीयार्धे (गुप्ताप देवदेवस्य वैद्यार्धे दक्षिणे ततः) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।८३, ८४.

तेषां तु घृष्यमाणानां तत्र शालावृकैः सह ।
 शीर्षाणि न्यपतंस्तानि खर्जुरा ह्यभवंस्ततः ॥
 एवं वरुत्रिणः पुत्रा इन्द्रेण निहताः पुरा ।
 जयन्त्यां देवयानी च शुक्रस्य दुहिताऽभवत् ॥
 त्रिशिरा विश्वरूपस्तु त्वष्टुः पुत्रोऽभवमहान् ।
 यशोधरायामुत्पन्नो वैरोचन्यां महायशाः ।
 विश्वरूपानुजश्चैव विश्वकर्मा च यः स्मृतः ॥
 भृगोस्तु भृगवो देवा जज्ञिरे द्वादशात्मजाः ।
 दिव्याऽनुसुपुवे कन्या काव्यस्यैवानुजा प्रभोः ॥
 भुवनो भावनश्चैव अन्त्यश्चान्यायनस्तथा ।
 क्रतुः शुचिः स्वमूर्धा च व्याजश्च यमुदक्ष यः ।
 प्रभवश्चाव्ययश्चैव द्वादशोऽधिपतिः स्मृतः ॥
 ईत्येते भृगवो देवाः स्मृता द्वादश यज्ञियाः ।
 पौलेभ्यजनयत्पुत्रं ब्रह्मिष्ठं वशिन् द्विजम् ॥
 व्यादितः सोऽष्टमे मासि गर्भः क्रूरेण रक्षसा ।
 च्यवनोऽच्यवनः सोऽथ चेतनास्तु प्रचेतनः ।
 प्रचेताश्च्यवनः क्रोधाद्गधवान् पुरुषादकान् ॥
 र्जनयामास पुत्रौ द्वौ मुकन्यायां स भार्गवः ।
 आग्रवानं दधीचं च तावुभौ साधुसंमतौ ॥

- (१) वायु. ६५।८३ घृष्य (भक्ष्य) रा ह्यम (राण्यम्) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।८४, ८५
 (२) वायु. ६५।८४ जयन्त्यां (यजन्त्या) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।८५, ८६ वरुत्रिण (वरुत्रिण) .
 (३) वायु. ६५।८५ श्वैव (क्षापि) च द (यम) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।८६, ८७.
 (४) वायु. ६५।८६ उत्तरार्धे (दिव्यां तानुसुपुवे सर्वात्मन्य-श्वैवात्मजान् मनु ॥) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।८७.
 (५) वायु. ६५।८७ (भुवनो भावनश्चैव अन्त्यश्चान्यायन-स्तथा । मृतः अत्राक्ष मूर्धा च व्यजनो न्यसृष्टपक्ष यः । प्रसवश्चाप्यव-श्वैव द्वादशोऽधिपतिः स्मृतः ॥) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।८९, ९०.
 (६) वायु. ६५।८८ यज्ञिया (याज्ञिका) वशिन् द्विजम् (वशिन् विसुम्) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।९०, ९१.
 (७) वायु. ६५।८९ व्यादितः (व्याधितः) रक्षसा (कर्मणा) चेतनास्तु प्रचेतनः (चेतनस्तु प्रचेतनः) रुनीयार्धे (प्राचेत-साव्यवनकीधाराध्यान पुरुषादव ॥) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।९१, ९२.
 (८) वायु. ६५।९० या स (यां च) आग्रवान (आत्मवान) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।९३.

सारस्वतः सारस्वतां दधीचस्योदपद्यत ।
 ऋची पत्नी महाभागा आप्रवानस्य नाहुषी ॥
 तैस्मान्नैर्ऋषिर्जज्ञे ऊरुं मित्रवा महायशः ।
 और्वस्यासीद्वचीकस्तु दीप्तोऽप्रिसमततेजसा ॥
 जेमदमिर्ऋचीकस्य सत्यवत्यामजायत ।
 भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुत्रा ॥
 जेमनाद्वैष्णवस्याभ्रेर्जमदमिरजायत ।
 रेणुका जमदम्रेरतु शक्रतुल्यपराक्रमम् ।
 ब्रह्मक्षत्रमयं रामं सुपुत्रेऽमिततेजसम् ॥
 और्वस्यासीत्पुत्रशतं जमदमिपुत्रोगमम् ।
 तेषां पुत्रसहस्राणि भार्गवाणां परस्परात् ॥
 ऋण्यन्तरेषु वै वाह्या यद्वयो भार्गवाः स्मृताः ।
 वत्सा विदा आर्षिपेणा यस्का वैन्याश्च शौनकाः ।
 मित्रयुः सप्तमा ह्येते पक्षा ज्ञेयास्तु भार्गवाः ॥
 अद्विरोवंदाः सविस्तरः, तदीयगोत्राणि च
 शृणुताङ्गिरसो वंशमम्रेः पुत्रस्य धीमतः ।
 यस्यान्ववाये संभूता भारद्वाजाः सगौतमाः ।
 देवाश्चाङ्गिरसो मुख्यास्त्विपुमन्तो महौजसः ॥
 सुरुषा चैव मारीची कार्दमी च तथा स्वराट् ।
 पथ्या च मानवी कन्या तिस्रो भार्यास्तथर्वणः ।
 इत्येताऽङ्गिरसः पत्न्यस्तासु वक्ष्यामि संततिम् ॥

(१) वायु. ६५।९१ दधीचस्योदपद्यत (दधीचाच्चोप-
 पद्यते) ऋची (रची) आम्र (आम्र) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।९४.

(२) वायु. ६५।९२ (तस्य तूर्वोऋषिर्जज्ञे ऊरु मित्रवा
 महायशः । और्वस्यासीद्वचीकस्तु दीप्तमितेजसा ॥) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।१।९५.

(३) वायु. ६५।९३ त्यामना (तां न्याना) उत्तरार्धे
 (भृगोश्च चरुपर्यासे रौद्रवैष्णवयोस्तासाः) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।९६.

(४) वायु. ६५।९४ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।९७, ९८ श्रेतु (श्रेष्ठ).

(५) वायु. ६५।९५ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।९८, ९९.

(६) वायु. ६५।९६ द्वितीयाधे (वत्सो विश्वोऽभिवेगश्च
 पाण्डः पथ्यः सशौनकाः) मित्रयुः (गोत्रेण) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।
 ९९, १००.

(७) वायु. ६५।९७ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१०१, १०२ स्तिपु
 (स्तिपि).

(८) वायु. ६५।९८ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१०२, १०३ इत्वथ
 (इत्थ) स्तीयाधे नास्ति.

अथर्वणस्तु दायादास्तासु जाताः कुलोद्ब्रहाः ।
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्मनः ॥
 बृहस्पतिं सुरूपायां गौतमं सुपुत्रे स्वराट् ।
 अयास्यं वामदेवं च उतध्यमुशिजं तथा ॥
 धृष्णिः पुत्रस्तु पथ्यायाः संवर्तश्चैव मानसः ।
 कितवश्चाप्ययास्यस्य शार्द्धाश्चाप्युतध्यजः ॥
 अथोशिजो दीर्घतमा बृहदुक्थो वामदेवजः ।
 धृष्णेः पुत्रः सुधन्वा तु ऋषभश्च सुधन्वनः ॥
 रथकाराः स्मृता देवा ऋषभो ये परिश्रुताः ।
 बृहस्पतेर्भरद्वाजो विश्रुतः समहायशाः ॥
 आङ्गिरस्तु संवर्तो देवानङ्गिरसः शृणु ।
 बृहस्पतेर्यवीयांसो देवा ह्यङ्गिरसः स्मृताः ॥
 और्साङ्गिरसः पुत्राः सुरूपायां विजज्ञिरे ।
 आहार्यायुर्दनुर्दक्षो दमः प्राणस्तथैव च ।
 हविष्मांश्च हविष्णुश्च क्रतुः सत्यश्च ते दश ॥
 अयास्याश्चाप्युतपथ्याश्च वामदेवास्तथोशिजाः ।
 भारद्वाजाः सांक्रुतयो गर्गाः कण्वरधीतराः ॥

(१) वायु. ६५।९९ तनः (तनान्) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।
 १०३, १०४.

(२) वायु. ६५।१०० बृहस्पतिं (बृहस्पतिः) गौतमं
 (गौतमः) अयास्यं (अवन्यं) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१०४, १०५
 शिजम् (शितिम्).

(३) वायु. ६५।१०१ धृष्णिः (धिष्णुः) पथ्यायाः
 (पथ्यायां) कितवश्चाप्ययास्यस्य (विचित्रश्च तथा यस्य) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।१।१०५, १०६.

(४) वायु. ६५।१०२ अथोशिजो (अशिजो) धृष्णेः
 (धिष्णोः) मुधन्वा तु (सुधन्वान्) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१०६, १०७.

(५) वायु. ६५।१०३ ऋषभो (ऋषभो) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।
 १०७, १०८.

(६) वायु. ६५।१०४ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१०८ ह्यङ्गिरसः
 (आङ्गिरसाः) पूर्वार्धे नास्ति.

(७) वायु. ६५।१०५ आहार्या (औदार्या) दमः (दर्मः) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।१।१०९, ११० आहार्या (आधार्या) हविष्मांश्च
 (हविष्मांश्च).

(८) वायु. ६५।१०६ (अयस्वरतु उतपथ्यश्च वामदेवस्तथो-
 स्तिनः । भारद्वाजाः शार्द्धकृतिका गार्ग्यकान्वरधीतराः ॥) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।१।११०, १११.

सुद्वला विष्णुवृद्धाश्च हरिताः कपयस्तथा ।
तथा रुक्षभरद्वाजा आर्पभाः कितवस्तथा ॥
एते चाङ्गिरसां पक्षा विज्ञेया दश पञ्च च ।
ऋष्यन्तरेषु वै बाह्या बहवोऽङ्गिरसः स्मृताः ॥

मरीचिवंशः

मरीचैरपि वक्ष्यामि भेदमुत्तमपूरुपम् ।
यस्यान्ववाये संभूतं जगत्स्वावरजङ्गमम् ॥
मैरीचिरापञ्चकमे तामिध्यायन्प्रजेप्सया ।
पुत्रः सर्वगुणोपेतः प्रजावान् प्रभवेदिति ।
संयुज्यात्मानमेवं तु तपसा भवितः प्रभुः ॥
आहृताश्च ततः सर्वा आपः समभवंस्तदा ।
तासु प्रणिहितात्मानमेकं सोऽजनयत्प्रभुः ॥
पुत्रमप्रतिमं नाम्नाऽरिष्टेनेमिं प्रजापतिम् ।
पुत्रं मरीचिसापसि निरतः सोऽप्रवतीतपत् ॥
प्रंध्याय हि सतीं वाचं पुत्रार्थं सलिले स्थितः ।
सप्त वर्षसहस्राणि ततः सोऽप्रतिमोऽभवत् ॥

कश्यपोत्पत्तिः कश्यपराष्ट्रगुण्युत्पत्तिश्च

कश्यपः सवितुर्विद्वान्स्तेजसा ब्रह्मणा समः ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु ब्रह्मणोऽशेन जायते ॥

(१) वायु. ६५११०७ कश्यप (नावव) रूपम् (भाषा म)
कितव (किंमवा) ; ब्रह्माण्ड. ३१११२१, २१२.

(२) वायु ६५११०८ चाहितस्तां (द्वाहितस्त) ; ब्रह्माण्ड.
३१११२२, २१३.

(३) वायु. ६५११०९ मरीचैरपि (मरीचं परि) भेद
(वंश) ; ब्रह्माण्ड. ३१११२३, २१४.

(४) वायु. ६५१११० प्रभवेदिति (मुक्चिर्दिनि) लु-
वार्षे (संयुज्यते प्रस्तास्तां मनसा भाविता प्रभुः ।) ; ब्रह्माण्ड.
३१११२४, २१५ तामिध्यां (नामिध्या) .

(५) वायु. ६५११११ आहृता (आहृता) मरुतारा (वस-
त्प्रभुः) मेक (मेकः) ; ब्रह्माण्ड. ३१११२६.

(६) वायु ६५१११२ (पुत्रमप्रतिमं नाम्नाऽरिष्टेनेमिं प्रजा-
पतिः । पुत्रं मरीचं वृक्षांभं वर्षो वेदो म्यजीवनम् ॥) ; ब्रह्माण्ड.
३१११२७

(७) वायु. ६५१११३ प्रंध्याय हि सतीं (प्रंध्यापन् हि
सती) ; ब्रह्माण्ड. ३१११२८.

(८) वायु. ६५१११४ द्वामेवला ब्रह्मणा (द्वास्तेन स
ब्रह्मणा) षोऽशेन (षोऽशेन) ; ब्रह्माण्ड. ३१११२९.

छं. कां. २८

कन्यानिमित्तमत्युक्तो दक्षेण कुपितः प्रभुः ।
अपिबत्स तदा कश्यं कश्यं मद्यमिहोच्यते ॥
हास्ये, कशिर्हि विज्ञेयो वाङ्मनः कश्यमुच्यते ।
कश्यं मद्यं स्मृतं विप्रैः कश्यपानासु कश्यपः ॥
कश्येति नाम यद्वाचो वाचा क्रुमुदाहृतम् ।
दक्षाभिश्चतः कुपितः कश्यपस्तेन सोऽभवत् ॥
तस्माच्च कश्यपायोक्तो ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
तस्मै प्राचेतसो दक्षः कन्यास्ताः प्रत्यपादयत् ।
सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वा वै लोकमातरः ॥
इत्येतमुपिसर्गं तु पुण्यं यो वेद वारुणम् ।
आयुष्मान् पुण्यवान्बुद्धः सुखमाप्नोत्वनुत्तमम् ।
धारणाच्छ्रवणाच्चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

दशवंशः

अथाश्रुवन्पुनः सर्वे सुनयो रोमहर्षणम् ।

विनिवृत्ते प्रजासर्गे पठे वै चाश्रुपत्य ह ।

निसर्गः संप्रवृत्तोऽयं मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥

सूत उवाच—

प्रैजाः सृजेति न्यादिष्टः स्वयं दक्षः स्वयंभुया ।

ससर्ज सर्वभूतानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥

उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥

ततः प्रवृत्तो दक्षस्तु प्रजाः सद्गुं चतुर्विधाः ।

जरायुजाण्डजाश्चैव उद्भिजाः स्वेदजास्तथा ॥

(१) वायु. ६५१११५ मनुजो (मिलुको) तः प्रभु
(ताः प्रजाः) ; ब्रह्माण्ड. ३१११२०.

(२) वायु. ६५१११६ पूर्वर्षि (द्वाक्षेणमा हि विज्ञेया वाङ्मनः
कश्य उच्यते ।) ; ब्रह्माण्ड. ३१११२१ पानासु (पानां तु) .

(३) वायु. ६५१११७ कश्येति (करोति) वाचा (वाचं) ;
ब्रह्माण्ड. ३१११२२.

(४) वायु. ६५१११८ पातोक्तो (पेतोक्तो) द्विर्पापे
(तस्माच्छ्रव- वरुणाय कन्यास्ताः प्रत्यपाय ।) सर्वा वै
(सर्वास्ता) ; ब्रह्माण्ड. ३१११२३, २२४.

(५) वायु. ६५१११९ ; ब्रह्माण्ड. ३१११२४, २२५ लनु-
त्तमम् (नि दास्ताम्) वीर (द्वापि) .

(६) वायु. ६५११२० ; ब्रह्माण्ड. ३१११२५ प्रथममृतीपापे
न स्तः ।

(७) वायु. ६५११२१ सर्वां (दक्षो) ; ब्रह्माण्ड. ३१११२६.

(८) वायु. ६५११२१-२२५.

दश वर्षसहस्राणि तप्त्वा घोरं महत्तपः ।
 संभावितो योगवलयैरणिमाद्यैर्विशेषतः ॥
 आत्मानं व्यभजच्छ्रीमान्मनुष्योरगराक्षसान् ।
 देवासुरसगन्धर्वांन्दिव्यसंहननप्रजान् ।
 ईश्वरानात्मनस्तुल्यान् रूपद्रविणतेजसा ॥
 तथैवान्यानि मुदितो गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
 मानसानि च भूतानि स पूर्वमसृजत्प्रभुः ॥
 श्रुपीन्देवान्तगन्धर्वांन्मनुष्योरगराक्षसान् ।
 यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुमृगांस्तथा ॥
 यैदाऽस्य मनसा मृष्टा न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः ।
 अपप्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥
 मैथुनेन च भावेन सिद्धक्षुर्विधिषाः प्रजाः ।
 असिक्नीं चावहत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥
 सुतां सुमहता युक्तां तपसा लोकधारिणीम् ।
 यया धृतमिदं सर्वं जगत्स्यावरजङ्गमम् ॥
 अत्राप्युदाहरन्तीमौ श्लोकौ प्राचेतसं प्रति ।
 दक्षस्योद्ग्रहतो भार्यामसिक्नीं वीरणीं पराम् ॥
 कूपानां नियुतं दक्षः सर्पिणां साभिमानिनाम् ।
 नदीगिरिषु सर्जरताः पृथतोऽनुययौ प्रभुः ॥
 तं दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रोक्तं प्रतिष्ठास्यति वै प्रजाः ।
 प्रथमाऽत्र द्वितीया तु दक्षस्येह प्रजापतेः ॥

(१) वायु. ६५।१२५ (मानसान्येव भूतानि सिद्ध-
 विधिषाः प्रजाः) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।२.

(२) वायु. ६५।१२६ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।३ देवान्त
 (देवांश्च).

(३) वायु. ६५।१२७ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।४.

(४) वायु. ६५।१२८ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।५ मैथुनेन च (स
 मैथुनेन) चावहत्पत्नीं (आवहत्पत्नीं).

(५) वायु. ६५।१२९ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।६.

(६) वायु. ६५।१३० ; ब्रह्माण्ड. ३।१।७ चेतसं
 (चेतनां) वीरणीं पराम् (वीरणीं पुरा.).

(७) वायु. ६५।१३१ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।८ दयः (दक्षं)
 सु सर्वलाः (सप्तसर्वन्तं) प्रभु (प्रभुम्).

(८) वायु. ६५।१३२ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।९ उत्तरार्धे
 (अथतोऽत्र द्वितीयम् दक्षं स हि प्रजापतिः ॥).

तथाऽगच्छयथाकालं कूपानां नियुते तु सः ।
 असिक्नीं वीरणीं यत्र दक्षः प्राचेतसोऽवहत् ॥
 अथ पुत्रसहस्रं स वैरण्याममितीजसम् ।
 असिक्न्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः ॥
 तांस्तु दृष्ट्वा महातेजाः स विवर्धयिषुन्प्रजाः ।
 देवर्षिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः ।
 नाशाय वचनं तेषां शापायैवात्मनोऽब्रवीत् ॥
 यैः स वै प्रोच्यते विप्रः कश्यपस्येति कृत्रिमः ।
 दक्षशापभयाद्भीतो ब्रह्मर्षिस्तेन कर्मणा ॥
 यैः कश्यपसुतस्याथ परमेष्ठी व्यजायत ।
 मानसः कश्यपस्यासीदक्षशापवशात्पुनः ॥
 तस्मात्स काश्यपस्याथ द्वितीयो मानसोऽभवत् ।
 स हि पूर्वं समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिनः ॥
 येन दक्षस्य पुत्रास्ते हर्यश्वा इति विश्रुताः ।
 धर्मार्थं नाशिताः सर्वे विधिना च न संशयः ॥
 तस्योद्यतस्तदा दक्षः क्रुद्धः शापाय वै प्रभुः ।
 ब्रह्मर्षिन् वै पुरस्कृत्य याचितः परमेष्ठिना ॥
 ततोऽभिसंधिं चक्रे वै दक्षश्च परमेष्ठिना ।
 कन्यायां नारदो मह्यं तव पुत्रो भवेदिति ॥

(१) वायु. ६५।१३३ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१० पूर्वांशे (अथा-
 गच्छयथाकालं प्रहीनां नियुतं तु यत् ।) यत्र (यत्र).

(२) वायु. ६५।१३४ जसम् (जसी) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।१।११.

(३) वायु. ६५।१३५ ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१२, १३ भूयन्जाः
 (पुः प्रजाः) षिः षि (षिषि).

(४) वायु. ६५।१३६.

(५) वायु. ६५।१३७ सासीद (त्येह द) वया (भवा) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।१।१३, १४.

(६) वायु. ६५।१३८ पूर्वं (पूर्व) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१४, १५.

(७) वायु. ६५।१३९ धर्मार्थं (निन्दार्थं) विधिना च
 (निगद्यथ) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१५, १६ येन दक्षस्य पुत्रास्ते
 (तेन दृष्टस्य पुत्रा वै).

(८) वायु. ६५।१४० शापाय (नादाय) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।१।१६, १७.

(९) वायु. ६५।१४१ संधिं चक्रे वै दक्षश्च (संधितं चक्रे
 दक्षत्) भवेदिति (भवतिवि) ; ब्रह्माण्ड. ३।१।१७, १८.

ततो दक्षः सुतां प्रादान् प्रियां वै परमेष्ठिने ।
सस्मात्स नारदो जज्ञे भूयः शापभयादपि ॥

कश्यपप्रजापतैर्विधापिपत्न्यवस्था

एवं प्रजासु सृष्टासु कश्यपेन महात्मनां ।
प्रतिष्ठितासु सर्वासु स्थावरसु चरासु च ॥
अभिपिच्यथाधिपत्येपु तेषां मुख्यान् प्रजापतिः ।
ततः श्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥

द्विजानां वीरुथां चैव नक्षत्राणां प्रहैः संहं ।
यज्ञानां तपसां चैव सोमं राज्येऽभ्यपेचयत् ॥
वृहस्पतिं तु विश्वेषां दंदावङ्गिरसां पतिम् ।
भृगुणामधिपं चैव काव्यं राज्येऽभ्यपेचयत् ॥
अदित्यानां पुनर्विष्णुं वसूनामथ पावकम् ।
प्रजापतीनां दक्षं च मरुतामथ वासवं ॥

दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिनन्दनम् ।
नारायणं तु साध्यानां रुद्राणां वृषेभ्यजम् ॥
विप्रचित्तिं च राजानं दानधानामथाऽऽदिशन् ।
अपां तु वरुणं राज्ये राक्षां वैश्रवणं पतिम् ।
यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां धनस्य च ॥

वैवस्वतं पितृणां च यमं राज्येऽभ्यपेचयत् ।
सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनम् ॥
शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् ।
गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं तदा ॥

उच्चैःश्रवसमन्धानां रोजानं चाभ्यपेचयत् ।
सृंगाणामथ शार्दूलं गोवृषं च ककुद्मिनाम् ॥
पैक्षिणामथ सर्वेषां गरुडं पततां वरम् ।
गन्धानां मरुतां चैव भूतानामशरीरिणाम् ॥
शब्दाकाशखलोनां च वायुं बलवतां वरम् ।
सर्वेषां वैष्ट्रिणां शेषं नागानामथ घासुकिम् ॥
सैरीसृपाणां सर्पाणां पन्नगानां च तक्षकम् ।
सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षितस्य च ।
आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिपिच्यवान् ॥
सैर्वाप्सरोगाणां च कामदेवं तथा प्रभुम् ।
शत्रूनामथ मासानामार्तवानां तथैव च ॥
पर्क्षाणां च विपक्षणां सुहृतां च पर्वणाम् ।
कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरथनयोस्तथा ।
गणितस्याथ योगस्यं चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥
प्रजापतेर्विरजसः पूर्वस्यां दिशि विधुतम् ।
पुत्रं नाम्ना सुधन्यां राजानं सोऽभ्यपेचयत् ॥
दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यपेचयत् ॥
पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यपेचयत् ॥

(१) वायु. ७०१० कश्चित्नाम् (वतुवरान्) ; ब्रह्माण्ड. १८।१०, ११.

(२) वायु. ७०११ मरुतां (मार्ता) ; ब्रह्माण्ड. १८।११, १२.

(३) वायु. ७०१२ ; ब्रह्माण्ड. १८।१२, १३ शम्भराज (सनराज).

(४) वायु. ७०१३ पन्नगानां च (नगानां पिर) ; ब्रह्माण्ड. १८।१३, १४.

(५) वायु. ७०१४ तथा प्रभुम् (तवैव च) ; ब्रह्माण्ड. १८।१४.

(६) वायु. ७०१५ ; ब्रह्माण्ड. १८।१५, १७.

(७) वायु. ७०१६ त्रिंशत् (त्रिंशत्) सुत्तानां (सुता-
मान) ; ब्रह्माण्ड. १८।१७, १८.

(८) ब्रह्माण्ड. १८।१८, १९.

(९) वायु. ७०१७ ; ब्रह्माण्ड. १८।१९, २० त्रिंशत्
(वास्य) .

(१) वायु. ६५१२२ शाप (शान्ति) ; ब्रह्माण्ड. १८।११८.

(२) वायु. ७०११ ; ब्रह्माण्ड. १८।११ स्थावरसु चरासु
(चरासु स्थावरान्) .

(३) वायु. ७०१२ मुख्यान् (मुख्य) ; ब्रह्माण्ड. १८।१२
स्यारे (आरे) .

(४) वायु. ७०१३ दिजानां वीरुथां वैश्र (दिशानां
वीरुथां च) ; ब्रह्माण्ड. १८।१३.

(५) वायु. ७०१४ ; ब्रह्माण्ड. १८।१४.

(६) वायु. ७०१५ ; ब्रह्माण्ड. १८।१५.

(७) वायु. ७०१६ ; ब्रह्माण्ड. १८।१६ वृषम (च वृष) .

(८) वायु. ७०१७ ; ब्रह्माण्ड. १८।१७, ८ मतां तु (मतां
च) पतिम् (तथा)

(९) वायु. ७०१८ ; ब्रह्माण्ड. १८।१८, ९.

(१०) वायु. ७०१९ ; ब्रह्माण्ड. १८।१९, १० तथा (तथा) .

तेषां हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
 उदीच्यां दिशि दुर्भर्षपुत्रं राज्येऽभ्यपेचयत् ॥
 मनुष्याणामधिपतिं चक्रे वैचस्वतं मनुम् ।
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥
 स्यायंभुवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिपेचिताः ।
 नृपा ह्येतेऽभिपिच्यन्ते मनवो ये भवन्ति वै ॥
 मन्वन्तरेऽप्यतीतेषु गता ह्येतेषु पार्थिवाः ।
 एयमन्येऽभिपिच्यन्ते प्राप्ते मन्वन्तरे पुनः ।
 अतीतानागताः सर्वे स्मृता मन्वन्तरेभ्यः ॥
 राजसूयेऽभिपिक्तश्च पृथुरेभिर्नैरोत्तमः ।
 वेददृष्टेन विधिना कृतो राजा प्रतापवान् ॥

कश्यपस्य गोत्राणि

पतानुत्पाद्य पुत्रांस्तु प्रजासंतानकारणात् ।
 पुनरेव महाभागः प्रजानां पतिरीश्वरः ॥
 कश्यपो गोत्रकामस्तु चचार परमं तपः ।
 पुत्रौ गोत्रकरी मह्यं भवेतामिति चिन्तयन् ॥
 तस्य प्रध्यायमानस्य कश्यपस्य महात्मनः ।
 ब्रह्मणोऽशौ सुतो पश्चात् प्रादुर्भूतौ महौजसौ ॥
 यत्सारध्यासितश्चैव तावुमौ ब्रह्मधादिनौ ।
 यत्सारध्विभुवो जज्ञे रेभ्यश्च सुमहायशाः ॥

(१) ब्रह्माण्ड. ३।८।२०, २२.

(२) यायु. ७।१।८ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२१, २२.

(३) यायु. ७।१।९ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२३ क्षीरे (क्षीरे) .

(४) यायु. ७।१।१० ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२४, २५.

(५) यायु. ७।१।२२ मीतुमः (मीतुमैः) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२५, २६ कृतो राजा (कृषिराजः) .

(६) यायु. ७।१।२३ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२६, २७.

(७) यायु. ७।१।२३ मिति चिन्तयन् (चिन्तयन्तिचयन्) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।८।२७, २८ ; लिङ्ग. ३।६।१०९ परमं (म पुनः)
 उत्तमं (पुनो तिष्ठतीत्येव महा भगवति मिति चिन्तयन्) .

(८) यायु. ७।१।२८ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२८, २९ ; लिङ्ग. ३।६।१०० लस्य मन्वा (लस्यैव मन्वा) ब्रह्मणोऽशौ (ब्रह्म-
 षण्डेऽशौ) .

(९) यायु. ७।१।१५ तेभ्यश्च सु (तेभ्यश्च सु) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२९, ३० ; लिङ्ग. ३।६।१०९ कश्यप (कश्यप) कश्यपश्चि
 (कश्यपश्चि) तेभ्य (तेभ्य) .

रेभ्यस्य रेभ्यो विज्ञेयो निधुवस्य निबोधत ।
 च्यवनस्य सुकन्यायां सुमेधाः समपद्यत ॥
 निधुवस्य तु या पत्नी माता वै कृण्डपायिनाम् ।
 असितस्यैकर्षणायां ब्रह्मिष्ठः समपद्यत ॥
 शौण्डिल्यानां धरः श्रीमान् देवलः सुमहायशाः ।
 निधुवाः शाण्डिल्य रेभ्यास्त्रयः पश्चात्सु कश्यपाः ॥

पुलस्त्यवंशः

यैत्रिप्रभृतयो देवा देवलस्य प्रजास्त्विमाः ।
 चतुर्थ्युगे त्वतिक्रान्ते मनोर्हेकादशे प्रभोः ।
 अथावशिष्टे तस्मिन्सु द्वारे संप्रवर्तिते ॥
 मरुत्तस्य नरिष्यन्तस्तस्य पुत्रो दमः किल ।
 राज्यवर्धनकस्तस्य सुधृतिस्तसुतो नरः ॥
 कैचलश्च ततस्तस्य धन्धुमान् वेगवांस्ततः ।
 बुधस्तस्याभवद्यस्य कृष्णिन्दुर्भीहीपतिः ॥
 त्रेतायुगमुखे राजा कृतीये स यभूव ह ।
 तस्य चेलविला कन्यालम्बुपागर्भसंभवा ।
 पुलस्त्याय स राजर्षिस्तां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥

(१) यायु. ७।१।२६ रेभ्यस्य रेभ्यो विज्ञेयो (रेभ्यस्य रेभ्या
 विज्ञेयो) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।३०, ३१ ; लिङ्ग. ३।६।१०९ पूर्वार्धे
 (रेभ्यस्य रेभ्या विज्ञेयो नैष्यस्य वदामि वः ।) टुक् (टुक्) .

(२) यायु. ७।१।२७ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।३१, ३२ ; लिङ्ग. ३।६।१०९ निष्यन्तस्य सु या (नैष्यन्तस्य सु सा) .

(३) यायु. ७।१।२८ वरः श्रीमान् (वरः शुभा) पश्चात्
 (पश्चात्) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।३२, ३३ ; लिङ्ग. ३।६।१०९ वराः
 (वराः) लिङ्गाः दामिष्ठा (दामिष्ठा नैष्यन्त) .

(४) यायु. ७।१।२९ वज्रि (वरः) प्रभोः (प्रजाः) कृतीये
 (कृतीये) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।३३, ३४ देवलस्य प्रजास्त्विमाः (देवा-
 स्त्रय प्रजास्त्विमाः) ; लिङ्ग. ३।६।१०९, ११० प्रयगर्भे (नय-
 प्रकृतयो देवाः पुण्यस्य वदामि वः ।) वानि (वानि) वींवा
 (देवा) मया (मया) .

(५) यायु. ७।१।३० मरुत्तस्य नरि (मानसस्य व रि)
 उत्तमं नाति ; ब्रह्माण्ड. ३।८।३५, लिङ्ग. ३।६।१०९
 (मानसस्य नरिःपन्ताः पुत्र आश्रीतः किल ।) उत्तमं नाति.

(६) यायु. ७।१।३० (मानसस्य व दामिष्ठाः पुनः कृतीये
 वः ।) उत्त. ; ब्रह्माण्ड. ३।८।३६ ; लिङ्ग. ३।६।१०९
 (दमस्य वरः दामिष्ठाः पुनः कृतीये वः ।) उत्त.

(७) यायु. ७।१।३१ म कश्य (कश्यप) कृतीये (कश्य

तैस्यां जातो विश्रवास्तु पौलस्त्यकुलवर्धनः ।

बृहस्पतिर्वृहत्कीर्तिर्देवाचार्यस्तु कीर्तितः ॥

कन्यां तस्योपयेमे स नाम्ना वै देववर्णिनीम् ।

पुष्पोत्कटां च वाकां च सुते माल्यवतस्तथा ॥

कैकसी मालिनः कन्यां तासां तु शृणुत प्रजाः ।

ज्येष्ठं वैश्रवणं तस्य सुपुत्रे देववर्णिनी ॥

दिव्येन विधिना युक्तमार्षेण च श्रुतेन च ।

राक्षसेन च रूपेण आसुरेण बलेन च ॥

त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशीर्षं महाहनुम् ।

अष्टदंष्ट्रं हरिच्छ्मश्रुं शङ्कुकर्णं विलोहितम् ॥

ह्रस्वाहुं प्रयाहुं च पिङ्गलं सुविभीषणम् ।

वैवर्तज्ञानसंपन्नं संयुद्धं चैव संभवात् ॥

एवंविधं सुतं दृष्ट्वा विश्वरूपधरं तथा ।

पिता दृष्ट्वाऽब्रवीत्तत्र कुबेरोऽयमिति स्वयम् ॥

कन्या विधिविना रूपेणप्रतिमाऽभवत् ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।३७
कृतीवार्धं नास्ति ; लिङ्ग. १।६।३।५७, ५८ स भवत् (संभवत्)
द्वितीयाधे (तस्य कन्या त्विलविना रूपेणप्रतिमाऽभवत् ।) .

(१) वायु. ७०।३२, ३३ (ऋषिरिविधिवानां तु विश्रवा
समपद्यत । तस्य पत्न्यश्वनसस्तु पौलस्त्यकुलवर्धनाः । बृहस्पते-
र्वृहत्कीर्तिर्देवाचार्यस्य कीर्तिता ॥) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।३८ ; लिङ्ग.
१।६।३।५९ (ऋषिरैलविले यस्यां विश्रवाः समपद्यत । तस्य
पत्न्यश्वनसस्तु पौलस्त्यकुलवर्धनाः ॥) .

(२) वायु. ७०।३३, ३४ तथा (शिवे) ; ब्रह्माण्ड.
३।८।३९ ; लिङ्ग. १।६।३।६० (बृहस्पतेः शुभा कन्या नाम्ना वै
देववर्णिनी । पुष्पोत्कटा बलाका च सुते माल्यवतः स्मृते ॥) .

(३) वायु. ७०।३४, ३५ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४० ; लिङ्ग.
१।६।३।६१ कैकसी (ककली) कन्यां (कन्या) तु (वै) तस्य
(तस्मात्) .

(४) वायु. ७०।३५ षेण च (षेणैव) ; ब्रह्माण्ड.
३।८।४१ .

(५) वायु. ७०।३६ हनुम् (तनुम्) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४२ .

(६) वायु. ७०।३७ चैव संभवात् (ज्ञानसंपदा) ;
ब्रह्माण्ड. ३।८।४३ .

(७) वायु. ७०।३८ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४४ एव (संतु)
पूर्वार्धं नास्ति .

कुंसायां किति शब्दोऽयं शरीरं चेरमुच्यते ।

कुबेरः कुशरीरत्वान्नाम्ना तेन च सोऽङ्कितः ॥ .

यस्माद्वैश्रवणोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव ।

तस्माद्वैश्रवणो नाम नाम्ना लोके भविष्यति ॥

श्रद्धयां कुबेरोऽजनयद्विश्रुतं नलकृवरम् ।

रावणं कुम्भकर्णं च कन्यां शर्षणलां तथा ।

विभीषणचतुर्थास्तान् कैकस्यजनयत् सुतान् ॥

शङ्कुकर्णो दशश्रीयः पिङ्गलो रक्तमूर्धजः ।

चतुष्पाद्विंशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥

जालाऽजननिभो दंष्ट्री लोहितश्रीय एव च ।

राक्षसेनौजसा युक्तो रूपेण च बलेन च ॥

सत्यबुद्धिर्दृढतनू राक्षसैरेव रावणः ।

निसर्गादारुणः क्रूरो रावणाद्रावणस्तु सः ॥

हिरण्यकशिपुस्त्वासीत्स राजा पूर्वजन्मनि ।

चतुर्भुगानि राजाऽत्र त्रयोदश स राक्षसः ॥

तीः पञ्चकोटयो वर्षाणामाख्याताः संख्याया द्विजैः ।

नियुतान्येकपट्टिश्च संख्या विद्विरुदाहृता ॥

(१) वायु. ७०।३९ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४४, ४५ तेन च
(वै तेन) .

(२) वायु. ७०।४० ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४५, ४६ लोके
(तेन) .

(३) वायु. ७०।४१ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४६, ४७ शर्षणलां
(शर्षणी) शालान् (शालु) ; लिङ्ग. १।६।३।६२ (कैकसी
चाप्यजनयद्रावणं राक्षसापिणम् । कुम्भकर्णं शर्षणलां भीमन्त च
विभीषणम् ॥) प्रथमार्धं नास्ति .

(४) वायु. ७०।४२ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।४८ .

(५) वायु. ७०।४३ राक्षसेनौजसा (राजसेने तथा) ;
ब्रह्माण्ड. ३।८।४९ जाला (जाल) .

(६) वायु. ७०।४४ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।५० सत्यबुद्धिर्दृढतनू
(सत्त्वबुद्धिर्दृढतनू) गार्गा (गर्गा) पाण्ड्याव (रावणो द्राव) .

(७) वायु. ७०।४५ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।५१ त्वासीत्स राजा
(क्षासीद्रावणः) राजाऽत्र (राजाऽभूत्) .

(८) वायु. ७०।४६ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।५२ आख्याताः
(संख्याताः) द्विजैः (द्विजाः) वचरार्थं (नियुतान्येकपट्टिं च
शरदां गणितानि वै ॥) .

पैट्टि शतसहस्राणि वर्षाणां तु स रावणः ।
 देवतानामृषीणां च पोरं कृत्वा प्रजागरम् ॥
 ३ त्रेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः क्षयात् ।
 रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान् ॥
 महोदरः प्रहस्तश्च महापार्थः खरस्तथा ।
 पुष्पोत्कटायाः पुत्रास्ते कन्या कुम्भीनसी तथा ॥
 ४ त्रिशिरा द्रुपणश्चैव विदुजिह्वश्च राक्षसः ।
 कन्याऽनुपालिका चैव वाकायाः प्रसवः स्मृतः ॥
 इत्येते क्रूरकर्माणः पौलस्त्या राक्षसा दश ।
 दारुणाभिजनाः सर्वे देवैरपि दुरासदाः ॥
 सर्वे लब्धवराः शूराः पुत्रपौत्रसमन्विताः ।
 यश्नागां चैव सर्वेषां पौलस्त्या ये च राक्षसाः ॥
 आगस्त्यैश्चामित्राणां क्रूराणां ब्रह्मरक्षसाम् ।
 वेदाध्ययनशीलानां तपोव्रतनिषेविणाम् ॥
 तेषामैतद्विलो राजा पौलस्त्यः सव्यपिङ्गलः ।
 इतरे वै यत्तमुग्यास्तेन रक्षोगगास्त्रयः ॥

(१) वायु. ७०।१७ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।१३ उत (वैश्व) तु
 स (वैश्व) ।

(२) वायु. ७०।१८ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।१४.

(३) वायु. ७०।१९ महाराथः (महाराजः) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।८।१५ ; त्रिष्ट. ३।९।१३, १४ (कुम्भीनसी द्यवनकन्या-
 ललाटदिशना । महोदरं प्रहस्तं च महाराथं नरं तथा ।
 कुम्भीनसी तथा कन्या बन्धाः शृगुरः प्रजाः ॥) ।

(४) वायु. ७०।२० कन्याऽनुपालिका (कन्या दामयिनि)
 प्रसवः स्मृतः (प्रसवः स्मृतः) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।१६ इय
 (इयम्) ; त्रिष्ट. ३।९।१५, १६ उपर्ये (कन्या वैश्वानरा
 यानि बन्धाः प्रसवः स्मृताः) ।

(५) वायु. ७०।२१ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।१७ ; त्रिष्ट. ३।९।१।
 १५, १६ (इत्येते ब्रह्मरक्षसाः सौम्या रावणस्य च । त्रिभिः
 त्रिभिः कन्याः बन्धाः स्मृताः ॥) ।

(६) वायु. ७०।२२ बन्धाः स्मृताः (बन्धाः) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।८।१८ १५ (१६) ।

(७) वायु. ७०।२३ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।१९.

(८) वायु. ७०।२४ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२० त्रिभिः (त्रिभिः)
 दुरासदाः ; कुम्भीनसी ।

थातुधाना ब्रह्मधाना वार्ताश्चैव दिवाचराः ।
 निशाचरगणास्तेषां चत्वारः कविभिः स्मृताः ॥
 १ पौलस्त्या नैर्ऋताश्चैव आगस्त्याः कौशिकास्तथा ।
 इत्येताः सप्त तेषां वै जातयो राक्षसाः स्मृताः ॥
 २ तेषां रूपं प्रवक्ष्यामि स्वभावेन व्यवस्थितम् ।
 वृत्ताक्षाः पिङ्गलाश्चैव महाकाया महोदराः ॥
 ३ अष्टदंष्ट्राः शङ्कुकर्णा ऊर्ध्वरोमाण एव च ।
 आकर्णदारितास्त्राश्च मुञ्जधूमोर्ध्वमूर्धजाः ॥
 ४ स्थूलशीर्षाः सिताभाश्च ह्रस्वाश्च प्रयाहुकाः ।
 ताम्रास्या लम्बजिह्वोष्ठा लम्बधूर्यूलनासिकाः ॥
 ५ नीलाङ्गा लोहितप्रोवा गम्भीराश्च विभीषणाः ।
 महापोरस्वराश्चैव विकटा बद्धपिण्डकाः ॥
 ६ स्थूलाश्च तुङ्गनासाश्च शिलासंहनना दृढाः ।
 दारुणाभिजनाः क्रूराः प्रायदाः छिट्कर्मिणः ॥
 ७ संकुण्टलाङ्गदापीढा मुकुटोष्णीषधारिणः ।
 विचित्रवस्त्राभरणाश्चित्रस्त्रगनुलेपनाः ॥
 ८ अन्नादाः पिशितादाश्च पुरुपादाश्च ते स्मृताः ।
 इत्येतद्रूपसाधर्म्यं राक्षसानां सुधैः स्मृतम् ।
 न समस्तयत्तं बुद्धं यतो मायाश्रुतं हि तत् ॥

(१) वायु. ७०।२५ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२१.

(२) वायु. ७०।२६ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२२.

(३) वायु. ७०।२७ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२३ रमणो
 (रमणो) ।

(४) वायु. ७०।२८ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२४ भाग्यंतिरि
 (भाग्यंतिरि) वृत्ते (वृत्ते) ।

(५) वायु. ७०।२९ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२५ वाक् प्रयाहुकाः
 (वाक्प्रयाहुकाः) ।

(६) वायु. ७०।३० ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२६ ता बद्ध (ताबद्ध) ।

(७) वायु. ७०।३१ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२७.

(८) वायु. ७०।३२ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२८ उपर्ये
 (त्रिभिः कन्याः बन्धाः स्मृताः) ।

(९) वायु. ७०।३३ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।२९, ७० उपर्ये
 स्मृतम् (स्मृतं उपर्ये) दुरीकर्षे (न समस्तं यत्तं बुद्धं
 मायाश्रुतं हि तत्) ।

पुलहवंशः

पुलहस्य मृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाश्च दंष्ट्रिणः ।
भूताः पिशाचाः सर्पाश्च सूमरा हस्तिनस्तथा ॥
यानराः किन्नराश्चैव मयुकिंपुरुषास्तथा ।
येऽन्ये चैव परिक्रान्ता मायाक्रोधवशानुगाः ॥
अनपत्यः क्रतुर्ह्यस्मिन्मृतो वैवस्यतेऽन्तरे ।
न तस्य पत्न्यः पुत्रा वा तेजः संक्षिप्य च
रितः ॥

अत्रिवंशः, अत्रियुक्तगोत्राणि च

अत्रेवंशं प्रवक्ष्यामि तृतीयस्य प्रजापतेः ।
तस्य पत्न्यश्च सुन्दर्यो दशैवासन् पतिव्रताः ॥
पूरोः पुत्रो महावीर्यो राजाऽऽसीज्जनमेजयः ।
प्रचिन्वास्तु सुतस्तस्य यः प्राचीमजयद्दिशम् ॥
प्रचिन्वतः प्रवीरोऽभून्मनस्युक्तस्य चात्मजः ।
राजा चाभयदो नाम मनस्योरभवत्सुतः ॥

(१) वायु. ७०।६४ सूमरा (भ्रमरा) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।७०,
७२ पिशाचा सर्पाश्च (सर्पाः पिशाचाश्च) ; लिङ्ग. १।६३।६९,
६७ पुनहस्य (पुलहस्य) व्यालाश्च (व्याघ्राश्च) सूमरा
(सूकरा).

(२) वायु. ७०।६५ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।७१, ७२ मयु
(मायुः) उत्तरार्धे (प्रागप्येते परिक्रान्ता मया क्रोधवशा-
न्वया ॥) ; लिङ्ग. १।६३।६७ मयुकि (ये च किं) उत्तरार्धे
नास्ति.

(३) वायु. ७०।६६ ह्यसि (स्तसि) पत्न्यः पुत्रा (पुत्रः
पौत्रो) च स्तिनः (वा स्तिनः) ; ब्रह्माण्ड. ३।८।७२, ७३ ;
लिङ्ग. १।६३।६८ ह्यसि (स्तसि) उत्तरार्धे नास्ति.

(४) वायु. ७०।६७ ; ब्रह्माण्ड. ३।८।७३, ७४ पत्न्यश्च
(पत्न्यस्तु) ; लिङ्ग. १।६३।६८ (अत्रे) पत्न्यो दशैवान्
सुन्दर्यश्च पतिव्रताः ।) पूर्वार्धे नास्ति.

(५) वायु. ९९।१२० महावीर्यो (महाबाहू) प्रचिन्वास्तु
(अविद्यस्तु) ; मत्स्य. ४९।१ वीर्यो (तेजा) ऽऽसीञ्च (स
ञ्च) प्रचिन्वास्तु (प्राचील्वनः) मत्रव (मकरो) ; हरि. १।३।१५.

(६) वायु. ९९।१२१ (अविद्यतः प्रवीरस्तु मनस्युरभन-
स्तुनः । राजाऽथो जयदो नाम मनस्योरभवत्सुतः ॥) ; मत्स्य. ४९।२
(प्राचील्वनस्य तनयो मनस्युश्च तथाऽभनव । राजा पीतायुषो
नाम मनस्योरभवत्सुतः ॥) ; हरि. १।३।१६ ; ब्रह्म. १।३।३
प्रचिन्वतः प्र (पूरोः पुत्र सु).

तथैवाभयदस्यासीत्सुधन्वा तु महीपतिः ।
सुधन्वो बहुगवः संयातिस्तस्य चात्मजः ॥
संयातेस्तु रहंयाती रौद्राश्वस्तस्य चात्मजः ।
रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूतवः ॥
ऋचेयुः प्रथमस्तेषां कृष्णेयुस्तथैव च ।
कक्षेयुः स्थण्डिलेयुश्च सन्नतेयुस्तथैव च ॥
दशार्ण्येयुर्जलेयुश्च स्थलेयुश्च महायशः ।
धनेयुश्च वनेयुश्च पुत्रिकाश्च दश स्त्रियः ॥
भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलदा मलदा तथा ।
तला खला च सतेता या च गोचपला स्मृता ।
तथा तामरसा चैव रत्नकूटा च ता दश ॥

(१) वायु. ९९।१२२ (दायादस्यस्य चाप्यासीत्सुधन्वांम
महीपतिः । सुधोर्दुग्धवी पुत्रः संयातिस्तस्य चात्मजः ॥) ;
मत्स्य. ४९।२ (दायादस्यस्य चाप्यासीत्सुधन्वांम महीपतिः ।
सुधोर्वेद्दुग्धः पुत्रः सपानित्तस्य चात्मजः ॥) ; हरि. १।३।१७
सयानि (शम्भानि) ; ब्रह्म. १।३।४ तु महीपतिः (नाम
पापिनः) उत्तरार्धे (सुधन्वनः सुबाहुश्च रौद्राश्वस्तस्य चात्मजः ।).

(२) वायु. ७०।६८ रौद्राश्वस्य (भद्राश्वस्य) उच. : ९९।
१२३ पूर्वार्धे (संजातेषु रौद्राश्वस्तस्य पुत्रास्त्रिभोवन्तः) ; ब्रह्माण्ड.
३।८।७४ रौद्राश्वस्य (भद्राश्वस्य) उच. ; मत्स्य. ४९।४ (संजा-
तेषु रहवर्चा भद्राश्वस्तस्य चात्मजः । भद्राश्वस्य घृताच्यां तु
दशाप्सरसि सूतवः ॥) ; हरि. १।३।१८ सयानिषु रहवानी
(शम्भानिषु रहस्याती) ; लिङ्ग. १।६३।६९ सर्वे ब्रह्माण्डवन्.

(३) वायु. ९९।१२४, १२५ (रजेयुश्च कक्षेयुश्च
स्थण्डिलेयुश्च । घृतेयुश्च जलेयुश्च स्थलेयुश्च सतम ॥ धनेयुः
सन्नेयुश्च वनेयुश्च मत्स्यः सः ॥) ; मत्स्य. ४९।५, ६ (जीयेयुश्च
ह्येयुश्च कक्षेयुश्च सनेयुः । घृतेयुश्च विनेयुश्च स्थेयुश्च सतम ।
धनेयुः सन्नेयुश्च पुण्येयुश्चि ते दश ॥) ; हरि. १।३।१९, २० ;
ब्रह्म. १।३।५, ६ (रौद्राश्वस्य दशार्ण्ये कृष्णेयुस्तथैव च । कक्षेयुः
स्थण्डिलेयुश्च सन्नेयुस्तथैव च ॥ कक्षेयुश्च जलेयुश्च स्थेयुश्च
महावन्ः । धनेयुश्च वनेयुश्च पुत्रिकाश्च दश स्त्रियः ॥)

(४) वायु. ७०।६८, ६९ तला (वेत्ता) तामरसा (मान-
रसा) . ९९।१२५, १२६ भद्रा (रुद्रा) शलदा मलदा (शुभा
नामरजा) गोचपला (गोचपला) कूटा (कूटी) ; ब्रह्माण्ड.
३।८।७५, ७६ शलदा (शलभा) द्वितीयार्धे (वयः हला च स्तेता
या च गोचपलाः स्मृताः ।) ; हरि. १।३।१९ (रुद्रा शूद्रा च
भद्रा च मलदा मलदा तथा । शलदा चैव राजेन्द्र नक्षत्रा मु-
खाऽपि च । तथा गोचपला तु स्त्रीरत्नस्य च ता दश ॥) ;

आग्नेयवंशकृत्तासां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः ।
 भद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यशस्विनम् ॥
 स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमाने दिवो महीम् ।
 तमोऽभिभूते लोकेऽस्मिन् प्रभा येन प्रवर्तिता ॥
 स्वसित तेऽस्त्विति चोषतः स पतन्निह दिवाकरः ।
 ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य न पपात दिवो महीम् ॥
 ततः प्रभाकरेत्युक्तः प्रभुरत्रिर्महर्षिभिः ॥
 अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः ।
 यज्ञेष्वत्रेर्धनं चैव सुरैर्यस्य प्रवर्तितम् ॥

लिङ्ग. १६३१६, ७० (भद्राभद्रा च जलदा मन्दानन्दा तथैव च । कलाबला च विभेन्द्रा वा च गोपाबला स्मृताः । तथा तामरसा चैव वरक्रीडा च वै ददा ॥) ; ब्रह्म. १२७, ८ द्वितीयाधे (एलदा च ततो विप्रा नलदा सुरसाऽपि च ।) तामरसा चैव (गोचपला च स्त्री -) .

(१) वायु. ७०७० : ९९१२७ आग्नेयवंशकृत्तासां (आग्नेयो वरातरतासां) उत्तरार्धे नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३१८७६, ७७ पूर्वार्धे (तत्र यो वराङ्गवासौ तस्य नाम प्रभाकरः ।) भद्रा (भद्रा) ; हरि. ११२१२२ पूर्वार्धे (ऋषिर्जातोऽग्निर्वशो ह्युतासां भर्ता प्रभाकरः ।) भद्रा (रद्रा) सोमं पुत्रं (सुतं सोमं) ; लिङ्ग. १६३१७२, ७४ कृत्तासां भर्ता नाम्ना (प्रभावास्तासां भर्ता) ; ब्रह्म. १२१८, ९ पूर्वार्धे (ऋषिर्जातोऽग्निर्वशो च तासां भर्ता प्रभाकरः ।) सोमं पुत्रं (सुतं सोमं) .

(२) वायु. ७०७२ ; ब्रह्माण्ड. ३१८७७, ७८ ; हरि. ११२११३ लोकेऽस्मिन् (लोके च) प्रवर्तिता (प्रकल्पिता) ; लिङ्ग. १६३१७६, ७२ ना हते (पिहिते) पतमाने (पतितेऽस्मिन्) ; ब्रह्म. १२१९, २० लोकेऽस्मिन् (लोके च) .

(३) वायु. ७०७२ ; ब्रह्माण्ड. ३१८७८, ७९ चोक्तः स (चोक्तो वै) ; हरि. ११२११४ चोक्तः स पतन्निह (चोक्तो वै पतमानो) ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य (वचनात्तस्य विदग्धः) ; लिङ्ग. १६३१७७, ७३ (स्वरस्यस्य हि त्वेत्युक्ते पतन्निह दिवाकरः । ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य पपात न विमुग्धः) ; ब्रह्म. १२१२०, २१ चोक्तः स पतन्निह (चोक्त्वा वै पतमानो) ब्रह्मर्षेर्वचनात्तस्य (वचनात्तस्य विदग्धः) .

(४) लिङ्ग. १६३१७२ .

(५) वायु. ७०७२ उत्तरार्धे (योऽप्यग्निमन्थेन सुरैर्यथ प्रवर्तितः ।) ; ब्रह्माण्ड. ३१८७९, ८० धैर्यं (निधनं) ; हरि. ११२१२७ ; ब्रह्म. १२११६, १२ उत्तरार्धे (योऽप्यग्नेर्धनं वैव देवैः संय प्रवर्तितम् ।) .

सं तासु जनयामास पुत्रिकामु सनामकान् ।
 दश पुत्रान् महासत्त्वास्तपस्युग्ने रतांस्तथा ॥
 ते तु गोत्रकरा विप्रा ऋषयो वेदपातरगाः ।
 स्वस्त्यात्रेया इति ख्याताः किन्त्वत्रिधनवर्जिताः ॥
 तेषां द्वौ ख्यातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहौजसौ ।
 दत्तो ह्यनुमतो ज्येष्ठो दुर्वासास्तस्य चानुजः ॥
 यैवीयसी स्वसा तेषाममला ब्रह्मवादिनी ।
 अत्राप्युदाहरन्तीमं श्लोकं पौराणिकाः पुरा ॥
 अत्रैः पुत्रं महात्मानं शान्तात्मानमकल्मषम् ।
 दत्तात्रेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥
 तस्य गोत्रान्वयाज्जाताश्चत्वारः प्रथिता भुवि ।
 श्यावाद्वा मुद्गलाश्चैव वाग्भूतकगाविष्टिराः ।
 एतेऽत्रीणां तु चत्वारः स्मृताः पक्षा महौजसः ॥

(१) वायु. ७०७४ (स तस्वजनमप्युजानात्मतुल्याननामकान् । दश तस्वैव भद्रता तपसा भावितप्रभाः ॥) ; ब्रह्माण्ड. ३१८८०, ८१ पुत्रिकामु सनामकान् (पुत्रानात्मसमानकान्) उत्तरार्धे (दश तान् वै सुमहता तपसा भावितः प्रभुः ।) ; हरि. ११२११६ महासत्त्वान् (महात्मा स) तथा (सरा) ; लिङ्ग. १६३१७४ पुत्रिकामु सनामकान् (पुनः पुनोक्तपोषनः) उत्तरार्धे नास्ति ; ब्रह्म. १२१२२, २३ तु सनामकान् (स्वात्मकामकान्) .

(२) वायु. ७०७५ (स्वरस्यत्रेया इति ख्याता ऋषयो वेदपातरगाः ।) पूर्वार्धे नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३१८८१ सर्वं वायु-वद् ; हरि. ११२११७ विप्रा (तामन्) ; लिङ्ग. १६३१७५ सर्वं वायुवद् ; ब्रह्म. १२१२३, २४ किन्त्वत्रि (किंचात्रि) .

(३) वायु. ७०७५, ७६ द्वौ ख्यात (विख्यात) दत्तो ह्यनुमतो (दत्तोऽप्यनुमत्) ; ब्रह्माण्ड. ३१८८२ ; लिङ्ग. १६३१७५, ७६ सुम (च म) ह्यनुमतो (ह्यनुमतो) .

(४) वायु. ७०७६ स्वसा तेषाममला (मुना तस्याममला) ; ब्रह्माण्ड. ३१८८३ स्वसा तेषाममला (मुना तेषाममला) ; लिङ्ग. १६३१७६ उत्तरार्धे नास्ति .

(५) वायु. ७०७७ ; ब्रह्माण्ड. ३१८८४ .

(६) वायु. ७०७८ न्वयाज्जा (न्वये जा) श्यावाश्वा (श्यावाश्वा) वाग्भूतक (बन्धक) ऽत्रीणां (नृणां) जलः (जलान्) ; ब्रह्माण्ड. ३१८८५, ८६ ; लिङ्ग. १६३१७७, ७८ गोत्रान्वयाज्जा (गोत्रदये जा) द्वितीयाधे (श्यावश्वा प्रत्यसथैव बवस्युद्वाप गदः ।) एतेऽत्रीणां तु (आग्नेयानां च) महौजसः (भद्रात्मनाम्) .

वसिष्ठनशः वसिष्ठप्रमुल्लगोत्राणि च

कंदियपान्नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती तथा ।
जज्ञिरे च त्वरुन्धत्यास्त्रिविधो धत सत्तमाः ॥
नारदस्तु वसिष्ठायारुन्धतीं प्रत्यपादयन् ।
ऊर्ध्वरेता महातेजा दक्षशपातु नारदः ॥
पुरा देवामुरे तरिमन्संप्रामे तारकामये ।
अनावृष्टथा हते लोके व्यग्रे शक्रे सुरैः सह ।
वसिष्ठस्तपसा धीमान् धारयामास वै प्रजाः ॥
अंजोपधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्तयन् ।
तास्तेन जीवयामास कारुण्यादौपधेन तु ॥
अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु शक्तिमुत्पादयत्सुतम् ।
स्वान्नजं जनयच्छक्तिरदृश्यत्यां पराशरम् ॥
रक्षसा भक्षिते शक्तौ रुधिरेण तु वै तदा ॥
कौल्यां पराशराजज्ञे कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥

(१) वायु. ७०।७९; ब्रह्माण्ड. ३।८।८९, ९० कश्यपात्रा (काश्यपो ना) उच्यते (जज्ञिरे मानसा क्षेपेऽरुन्धत्यास्त्रिविधो धत ।); लिङ्ग. १।६३।७८, ७९ (काश्यपो नारदरुन्धते पर्वतोऽनुत्पन्नस्तथा । जज्ञिरे मानसा क्षेपे अरुन्धत्या निबोधत ॥) ।

(२) वायु. ७०।८०; ब्रह्माण्ड. ३।८।८७, ८८; लिङ्ग. १।६३।७९, ८०.

(३) वायु. ७०।८१; ब्रह्माण्ड. ३।८।८८, ८९ शक्रे (शस्त्रे) धारया (जीवया); लिङ्ग. १।६३।८०, ८१ तस्मिन्त-
ग्रामे (सुन्दे घोरे वै) व्यग्रे शक्रे सुरैः (इत्युभे लोकेऽश्वरैः) ।

(४) वायु ७०।८२; ब्रह्माण्ड. ३।८।९० पूर्वार्धे (अनेक-
फलमूलिन्य औषधीष्व प्रवर्तयन् ।) तु (सः); लिङ्ग. १।६३।
८२ अंजोपध (अंजोदक) तास्तेन (तानेनात्) तु (च) ।

(५) वायु. ७०।८३ वस्तुनम् (परदिशः) त्काञ्च
(सागर) क्षिप्रदृश्यत्यां (क्षिप्रदृश्यन्ती); ब्रह्माण्ड. ३।८।९१;
लिङ्ग. १।६३।८३ (अरुन्धत्यां वसिष्ठस्तु मुनानुत्पादयच्छनम् ।
अथाप्येते जनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ॥) ।

(६) लिङ्ग. १।६३।८४.

(७) वायु. ७०।८४ नार्यां (कान्ती) नः प्रभुः (ने
प्रभुम्), ब्रह्माण्ड. ३।८।९२; लिङ्ग. १।६३।८४, ८५ (काली
पराशराग्नेः कृष्णद्वैपायन प्रभुम् । द्वैपायनो धारण्यां वै शुकोत्पत्ता-
दयस्तुतम् ॥) ।

सं. कां. २९

उदपद्यन्त पडिमे पीवयां शुक्रसुतयः ।
भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कृष्णो गौरश्च पञ्चमः ॥
केन्या कीर्तिमती चैव योगमाता धृतव्रता ।
जननी ब्रह्मदत्तस्य पत्नी सा त्वणुहस्य च ॥
श्वेतः कृष्णश्च गौरश्च श्यामो धूम्रस्तथाऽरुणः ।
नीलो वादरिकश्चैव सर्वे चैते पराशराः ।
पराशराणामष्टौ ते पक्षाः प्रोक्ता महात्मनाम् ॥
अंत ऊर्ध्वं निबोध त्वमिन्द्रप्रमत्तिसंभवम् ।
वसिष्ठस्य कपिअल्यां धृताच्यामुदपद्यत ।
कुणीति यः समाख्यात इन्द्रप्रमत्तिरुच्यते ॥
पूर्धोः सुतायाः संभूतः पुत्रस्तस्याभयद्रसुः ।
उपमन्युः सुतस्तस्य यस्येमे ह्यौपमन्यवः ॥
मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनेयाः परिश्रुताः ।
एकापेयास्तथा चान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ।
एते पक्षा वसिष्ठानां स्मृता क्षेकादशैव तु ॥

(१) वायु. ७०।८५ पूर्वार्धे (उत्पद्यन्ते च पीवयां पडिमे
शुक्रयुतवः); ब्रह्माण्ड. ३।८।९३; लिङ्ग. १।६३।८५, ८६
पूर्वार्धे (उपमन्युं च पीवयां पिडीमे शुक्रयुतवः) । गौरश्च
(गौरस्तु) ।

(२) वायु. ७०।८६ धृतामना (दृढमना) सा त्वणु
(सात्वणु); ब्रह्माण्ड. ३।८।९४; लिङ्ग. १।६३।८६, ८७
त्वणु (त्वणु) ।

(३) वायु. ७०।८७ प्रथमद्वितीयापयोः (श्वेताः कृष्णाश्च
गौराश्च श्यामा धूम्रा समुत्पिताः । कृष्णया वादिकाश्च नीलाश्चैव
पराशराः ॥) परा (पारा); ब्रह्माण्ड. ३।८।९५, ९६ (श्वेताः
कृष्णाश्च गौराश्च श्यामधूम्राश्च चूडिना । कृष्णया वादिकाश्च
नीलाश्चैव पराशराः ॥) परा (पारा); लिङ्ग. १।६३।८७, ८८.

(४) वायु. ७०।८८ त्वमिन्द्रप्रमत्ति (त्वमिन्द्रप्रमत्ति)
एवमुद (च्यां सम) कुणीति यः (कुणीति यः) प्रमत्तिर
(प्रमत्ति उ); ब्रह्माण्ड. ३।८।९६, ९७; लिङ्ग. १।६३।८९, ९०
त्वमिन्द्रप्रमत्ति (त्वमिन्द्रप्रमत्ति) कपिअल्यां (कपिअल्यां)
कुणीति (त्रिवृतिः) प्रमत्ति (प्रमत्ति) ।

(५) वायु. ७०।८९ क्षीर (अप); ब्रह्माण्ड. ३।८।९८
मुनायाः (मुनायां); लिङ्ग. १।६३।९०, ९१ मुनायाः (मुनायां)
पुत्र (भद्र) यस्मिन् (बहवो) ।

(६) वायु ७०।९० मुण्डिनेयाः (कुण्डिने ये) स्तथा चान्ये
(स्तथैतान्ये) क्षेका (एका); ब्रह्माण्ड. ३।८।९९, १००;

ईत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विभृताः ।
 भ्रातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥
 त्रीन् लोकान्धारयन्तीमान् देवर्षिगणसंकुलान् ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शततोऽथ सहस्रशः ।
 यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥
 नव ब्रह्मपुत्रान्तेषां वंशश्च
 यैदाऽस्य ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्धन्त धीमतः ।
 अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् ॥
 भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा ।
 मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठं चैव मानसम् ॥
 नैव ब्रह्मण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥
 प्रसूत्यां च तथा दक्षश्चतस्रो विदति तथा ।
 ससर्ज कन्यास्तासां च सम्यङ्मानानि मे शृणु ॥
 श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ।
 बुद्धिर्लेजा यपुः शान्तिः क्रद्धिः कीर्तिस्त्रयोदशी ॥

लिङ्ग. १।६३।११, १२ कुण्डिनेयाः (कौण्डिन्या ये) वसिष्ठा
 (वासिष्ठा) क्षेत्रादेशेव ह्यु (दश महात्मनाम्).

(१) वायु. ७०।११; ब्रह्माण्ड. ३।८।१००, १०१ ह्यष्ट
 (गष्ट); लिङ्ग. १।६३।१२ ह्यष्ट विभृताः (विभृता मुनि)
 उत्तरार्धे (भर्तारद्वय महाभागा एषां वंशाः प्रकीर्तिताः ॥).

(२) वायु. ७०।१२; ब्रह्माण्ड. ३।८।१०१, १०२ यैर्व्याप्ता
 पृथिवी सर्वा (व्याप्ता वैरुतं त्रयो लोकाः); लिङ्ग. १।६३।१४,
 १५ प्रथमार्धे (विष्णोर्गणारणे शक्ता देवर्षिकुलसंभवाः ।) यैर्व्याप्ता
 पृथिवी सर्वा (शैतु व्याप्तास्त्रयो लोकाः).

(३) मार्क. ५०।४; विष्णु. १।७।४; पद्म. ५।३।१५८,
 १५९ नोऽष्ट (नाऽष्ट).

(४) मार्क. ५०।५; विष्णु. १।७।५ मानसम् (मान-
 सान्); पद्म. ५।३।१५९, १६० पुलस्त्य पुलहं (च पुलह चैव)
 मानसम् (मानसान्).

(५) मार्क. ५०।६; विष्णु. १।७।६; पद्म. ५।३।१६०.

(६) मार्क. ५०।१२, १० नि तथा (तिलाया); विष्णु.
 १।७।२० च तथा (च तदा) सां च (सां ह्यु); गरुड. १।५।
 २६ (चतुर्विंशतिरन्यादव सप्तान् दष्ट उच्यताः ।); पद्म. ५।
 ३।१७४ पूर्वार्धे (प्रगत्या च तदा जातारव्यारो विंशतिलाया ।)
 सां च (सां ह्यु).

(७) मार्क. ५०।२०, २१ क्रद्धिः (मिद्धि.); विष्णु. १।७।
 २१; गरुड. १।५।२७ लक्ष्मीः (चण्ण); पद्म. ५।३।१७५ तुष्टिः
 पुष्टिः (पुष्टिःतुष्टिः) क्रद्धिः (सिद्धिः).

पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः प्रभुः ।
 ताभ्यः शिष्टा यवीयस्य एकादश सुलोचनाः ॥
 ख्यातिः सत्यथ संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ।
 सन्नतिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ॥
 भृगुर्भवो मरीचिश्च तथा चैवाङ्गिरा मुनिः ।
 पुलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुश्चर्षिवरस्ताया ॥
 अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च पितरश्च यथाक्रमम् ।
 ख्यात्याद्या जगृहः कन्या मुनयो मुनिसत्तमाः ॥
 भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्विष्णुपरिग्रहः ।
 तथा धातुविधातारौ ख्यात्यां जातौ सुतौ भृगोः ॥
 ध्यायतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
 धाताविभात्रोस्ते भायें तयोर्जातौ सुतापुत्रौ ॥

(१) मार्क. ५०।२१, २२ पत्न्यर्थं (पत्न्यर्थं); विष्णु.
 १।७।२२ यवीयस्य (कनीयस्य); गरुड. १।५।२८ णीः प्रभुः
 (णीप्रभुः) उत्तरार्धे नास्ति; पद्म. ५।३।१७६ यणीः (यणी)
 शिष्टा (सष्टा).

(२) मार्क. ५०।२२, २३ क्षमा तथा (तथा क्षमा) सन्नति
 (संतति); विष्णु. १।७।२३; गरुड. १।५।२८, २९; पद्म.
 ५।३।१७७ सत्यव (शान्त्यव).

(३) मार्क. ५०।२३, २४ अर्षिवरस्ताया (अर्षिवरस्ताया);
 विष्णु. १।७।२४; गरुड. १।५।२९, ३०; पद्म. ५।३।१७८
 भृगो (भृगो) पुलस्त्यः (अष्ट च).

(४) मार्क. ५०।२४, २५ अत्रिर्वसिष्ठो वह्निश्च (वसिष्ठोऽत्रि-
 स्तथा वह्नि); विष्णु. १।७।२५ सत्तमाः (सत्तम); गरुड.
 १।५।३०, ३१; पद्म. ५।३।१७९ मुनिसत्तमाः (राजसत्तम).

(५) मार्क. ५३।१४, १५ (देवीं धाताविधातारौ भृगोः
 ख्यातिरख्यत । श्रियं च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥);
 विष्णु. १।१।१२; गरुड. १।५।८ (भृगोर्धाताविधातारौ जन-
 यामास सा भृगोः । श्रियं च जनयामास पत्नी नारायणस्य या ॥);
 कूर्म. १।३।१ (भृगोः ख्यात्यां समुत्पन्ना लक्ष्मीर्नारायणप्रिया ।
 देवी धाताविधातारौ मेरोर्जातारौ भृगोः ॥); अग्नि. २।०।९
 (देवी धाताविधातारौ भृगोः ख्यातिरख्यत । श्रियं च पत्नी
 विष्णोर्धातुना चक्रेण वृद्धेय ।).

(६) मार्क. ५३।१५, १६; विष्णु. १।१।१२ धाताविधा-
 तारो भायें (भायें धातुविधातारोः); गरुड. १।५।९, १०
 मेरोः (मनोः); कूर्म. १।३।२ उत्तरार्धे (तयोर्धातुविधातार्यो धौ
 च जातौ सुतापुत्रौ ॥); अग्नि. २।०।१० (धातुविधातार्यो
 पुत्री).

प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशाः ।
मनस्विन्यामहं तस्मान् पुत्रो वेदशिरा मम ।
धूम्रवत्यां समभवत् प्राणस्यापि निबोध मे ॥
प्राणस्य युतिमान् पुत्र उत्पन्नस्तस्य चात्मजः ।
अजराश्च तयोः पुत्राः पौत्राश्च बहवोऽभवन् ॥
पैत्नी मरीचेः संभूतिः पौर्णमासमसूयत ।
विरजाः पर्वतश्चैव तस्य पुत्रौ महात्मनः ॥
वंशसंकीर्तने पुत्रान् वदित्वेऽहं द्विजोत्तम ।
स्मृतिश्चाङ्घ्रिरसः पुत्रान् प्रसूता कन्यकास्तथा ॥
सिनीवाली कुरूश्चैव राका चानुमतिस्तथा ।
अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पुत्रानकलमपान् ॥

(१) मार्क. ५२।१६, १७; विष्णु. १।१०।४ (प्राणश्चैव मृकण्डुश्च मार्कण्डेयो मृकण्डुत्वात् । ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्यापि सुतः ॥); गरुड. १।५।१० (प्राणश्चैव मृकण्डुश्चैव मार्कण्डेयो मृकण्डुत्वात् । पतावदेव ; कूर्म. १३।३ (प्राणश्चैव मृकण्डुश्चैव मार्कण्डेयो मृकण्डुत्वात् । तथा वेदशिरा नाम) ; अग्नि. २०।१० (क्रमात्प्राणो मृकण्डुः । मार्कण्डेयो मृकण्डोश्च जज्ञे वेदशिरास्ततः ॥) .

(२) मार्क. ५२।१८; विष्णु. १।१०।५ (प्राणस्य युतिमानस्यो राजवंशश्च ततोऽभवत् । ततो वंशो महाभाग विस्वार्ध भार्गवो गतः ॥) ; कूर्म. १३।३ (प्राणस्य युतिमान् युतः ।) .

(३) मार्क. ५२।१९; विष्णु. १।१०।६ पर्वतश्चैव (सर्वगदेव) ; गरुड. १।५।११ विष्णुत्वं ; कूर्म. १३।४, ५ (मरीचेरपि स्मृतिः पूर्णमासमसूयत । विरजाः पर्वतश्चैव पूर्णमासस्य तौ सुतौ ॥) ; अग्नि. २०।११ (पौर्णमासदेव संभूत्या मरीचेरभवत्पुत्रः ।) उत्तरार्धे नास्ति.

(४) मार्क. ५२।२० पूर्वार्धे (तयोः पुत्रास्तु बन्धुदेवश्च वंशसंकीर्तने दिवः ।) पुत्रान् (पत्नी) ; विष्णु. १।१०।७; गरुड. १।५।१२ (रघुदेवकाङ्क्षितः पुत्रः प्रयत्नाः कन्याराम्भया ।) पूर्वार्धे नास्ति ; कूर्म. १३।८ (रघुदेवकाङ्क्षितः पुत्री जज्ञे व्यगसंपुत्रा ।) पूर्वार्धे नास्ति ; अग्नि. २०।११ (रघुव्यामङ्क्षितः पुत्रः) .

(५) मार्क. ५२।२१; विष्णु. १।१०।८; गरुड. १।५।१३, १४; कूर्म. १३।७, ९ पूर्वार्धे (मिनीराणी ब्रह्म यैव राकामनुमतीरपि ।) ; अग्नि. २०।१२, १३ (मिनीराणी ब्रह्मन्मया । राका चानुमतिश्च त्रेलम्बाऽप्यधीजनत् ।) .

सोमं दुर्वाससं चैव दत्तात्रेयं च योगिनम् ।
प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तोऽलिस्तसुतोऽभवत् ॥
पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायंभुवेऽन्तरे ।
कर्दमश्चार्यवीरश्च सहिष्णुश्च सुतत्रयम् ॥
क्षैमा तु सुपुत्रे भार्या पुलस्त्य प्रजापतेः ।
क्रतोस्तु सन्नतिर्भार्या बालखिल्यानसूयत ॥
पेंष्टिर्यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ।
अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां ज्वलद्भ्रास्करतेजसाम् ॥
ऊर्जायां तु वसिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै मुताः ।
रजो गात्रोर्ध्वबाहुश्च सवल्भ्यानपस्तथा ॥
सुतपाः शुक्र इत्येते सर्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥

(१) मार्क. ५२।२२ दत्तोऽलि (दत्तोऽलि) ; विष्णु. १।१०।९ दत्तोऽलि (दम्भोऽलि) ; गरुड. १।५।१३, १४; कूर्म. १३।८, ९ उत्तरार्धे (प्रीत्यां पुलस्त्यो भगवान् दम्भोऽलिस्तसुतः सुगुणः ।) ; अग्नि. २०।१२, १३ चैव (पुत्रं) .

(२) मार्क. ५२।२३; विष्णु. १।१०।१० क्षार्यवीरश्च (क्षोषेरीवांश) ; गरुड. १।५।१४ कर्दमश्चार्यं (कर्दमश्चार्यं) पूर्वार्धे नास्ति ; कूर्म. १३।९, १० उत्तरार्धे (कर्दमे च वरीयांनि सहिष्णुं मुनिपुत्रम् ॥) ; अग्नि. २०।१३ (धनायां पुलस्त्यानाः सहिष्णुः सर्वगदिकः ।) .

(३) मार्क. ५२।२४; विष्णु. १।१०।११ क्रतोस्तु (क्रतोश्च) ; गरुड. १।५।१५ क्रतोस्तु सन्नति (क्रतोश्च सुवर्ण) ; कूर्म. १३।११ (पुत्राणां पष्टिसाहस्रं संगतिः सुपुत्रे क्रतोः । ते चोर्ध्वरेतसः सर्वे बालखिन्धा इति स्मृताः ॥) ; अग्नि. २०।१४ (सत्रलां च क्रतोस्तस्यालनिष्ठा महीमत् ।) .

(४) मार्क. ५२।२५ उत्तरार्धे नास्ति ; विष्णु. १।१०।१२ ऋषीणां (युनीनां) ; गरुड. १।५।१६ तेजसाम् (वर्धनम्) ; अग्नि. २०।१४ (अङ्गुष्ठपर्वमात्रान्ते ये दि पष्टिगृह्णन्ति ।) .

(५) मार्क. ५२।२६, २६; विष्णु. १।१०।१३ यां तु (यां च) सवल्भ (सवन) ; गरुड. १।५।१७ सवल्भ (सवन) ; कूर्म. १३।१२, १३ पूर्वार्धे (वसिष्ठश्च तपोर्ध्वं सतः पुत्रानधीजनत् ।) गात्रो (गात्रो) सवल्भान् (सवनधान्य) ; अग्नि. २०।१५ (ऊर्जायां च बनिष्ठाश्च राका गात्रोर्ध्वराहुः । सवनधान्यः शुक्रः मुताः सप्त ऋषयः ॥) .

(६) मार्क. ५२।२६, २७ शुक्र (शुद्ध) ; विष्णु. १।१०।१४ याः स्मृताः (योऽगस्त्या) ; गरुड. १।५।१८ याः स्मृताः (योऽगस्त्या) ; कूर्म. १३।१३ (मुताः शुक्र इत्येते मन् पुत्रा महीमत् ।) .

सप्त ब्रह्मपुत्रा बंधुकराः

मरीचिमन्त्र्यद्विरसं पुलस्त्यं-पुलहं क्रतुम् ।
वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजत्सप्त मानसान् ॥
सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥
नौरायणात्मकानां वै सप्तानां ब्रह्मजन्मनाम् ।
ततोऽसृजत् पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोपात्मसंभवम् ॥

(१) हरि. १।१।३३; शिवध. ५।१।६ छं च (छं तु);
ब्रह्म. १।४३, ४४ रसं (रसी); भविष्य. १।२।६१, ६२ (पुलह
क्रतुं पुलस्त्यं च अत्रिमद्विरसं तथा । मरीचिं चापि राजेन्द्र यो-
ऽसावापः प्रजापतिः ॥); अग्नि. १।७।१५ उत्तरार्धे (वसिष्ठं
मानसान्सप्त ब्राह्मणानि निश्चितम् ।) .

(२) हरि. १।१।३४; शिवध. ५।१।७; ब्रह्म. १।४४.

(३) हरि. १।१।३४, ३५; शिवध. ५।१।७ रुद्रं रोपात्म-
संभवं (रुद्रानेवात्मसंभवान्); ब्रह्म. १।४५ वै (तु) पुनर्ब्र-
(पुरा ब्र); अग्नि. १।७।१४ (सनत्कुमारं रुद्रं च सप्तं ऋषे-
संभवम् ।) पूर्वार्धे नास्ति.

सनत्कुमारं च विभुं पूर्वेषामपि पूर्वजम् ।
सप्तैते जनयन्ति स्म प्रजा रुद्रश्च भारत ॥
स्कन्दः सनत्कुमारश्च तेजः संक्षिप्य तिष्ठतः ।
तेषां सप्त महावंशा दिव्या देवगणान्विताः ।
क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलङ्कृताः ॥

(१) हरि १।१।३५, ३६; शिवध. ५।१।८ विभुं पूर्वेषां
(ऋषिं सर्वेषां) उत्तरार्धे (सप्त एते प्रजावन्ते पश्चाद् रुद्राश्च
सर्वतः ।); ब्रह्म. १।४६ उत्तरार्धे (सप्तैते अजावन्त प्रजा
रुद्राश्च भो द्विजाः ।); अग्नि. १।७।१६ रुद्रश्च भारत (रुद्राश्च
सप्तम्) पूर्वार्धे नास्ति.

(२) हरि. १।१।३६, ३७; शिवध. ५।१।९ (अतः सन-
त्कुमारस्तु तेजः संक्षिप्य तिष्ठति । तेषां सप्त महावंशा दिव्य-
देवर्षिपूजिताः ॥); ब्रह्म. १।४७, ४८.

[६]

दीर्घना गौतमः, गौतमगोत्रं च
क्षत्रियाणामन्तर्भावेषु

जामदग्न्येन रामेण पितुर्वधमसृष्यता ।
क्रुद्धेन च महाभागे हैहयाधिपतिर्हृतः ॥
शतानि दश याहूनां निऋत्तान्यर्जुनस्य वै ।
लोकस्याचरितो धर्मरतेनाति किल दुश्चरः ॥
पुनश्च धनुरादाय महाघ्राणि प्रमुञ्चता ।
निर्दग्धं क्षत्रमसकृद्भयेन जयता महीम् ॥
एवमुशावचैरग्रेभोग्रिवेण महात्मना ।
त्रिः सप्तकृत्यः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥
एवं निःक्षत्रिये लोके कृते तेन महर्षिणा ।
ततः संभूय सर्वाभिः क्षत्रियाभिः समन्ततः ॥
उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्नियतात्मभिः ।
पाणिमाहस्य तनय इति वेदेषु निश्चितम् ॥
धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांस्तः समभ्ययुः ।
लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ॥

(१) भा. १।१०।१-५६.

ततः पुनः समुदितं क्षत्रं समभवत्तदा ।
इमं चैवात्र वक्ष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ॥
अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा ।
ममता नाम तस्यासीद्धार्या परमसंमता ॥
उतथ्यस्य यवीयारंतु पुरोधाम्निदिवीकसाम् ।
वृहस्पतिर्वृहत्तेजा ममतां सोऽन्वपद्यत ॥
उवाच ममता तं तु देवरं वदतां धरम् ।
अन्तर्वत्नी अहं भ्रात्रा ज्येष्टेनारम्यतामिति ॥
अयं च मे महाभाग कुशवेव वृहस्पते ।
औतथ्यो वेदमत्रैव पठङ्गं प्ररधीयत ॥
अमोघरेतास्यं चापि नूनं भवितुमर्हसि ।
तस्मादेवंगतेऽथ त्वमुपायमितुमर्हसि ॥
एवमुक्तस्तथा सम्यग्वृहत्तेजा वृहस्पतिः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशक लियच्छितुम् ॥
संयभूय ततः कामी तया सार्धमस्मामया ।
उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्योऽभ्यभाषत ॥

भोक्तात कन्यस वदे द्वयोर्नास्त्यत्र संभवः ।
 अल्पावकाशो भगवन् पूर्वं चाहमिहागतः ॥
 अमोघरेताश्च भयान्न पीडानं कर्तुमर्हति ।
 अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य वृहस्पतिः ॥
 जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् ।
 शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्या तस्या गर्भगतो मुनिः ॥
 पद्भ्यामारोधयन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः ।
 स्थानमप्राप्तमथ तच्छुक्रं प्रतिहृतं तदा ॥
 पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः ।
 तं दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स रुषान्वितः ॥
 उतध्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्य भगवानृषिः ।
 यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति ॥
 एवमात्थ वचस्वस्मात् तमो दीर्घं प्रवेश्यसि ।
 स धै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत ॥
 वृहस्पतेवृहत्कीर्तिवृहस्पतिरिवौजसा ।
 जात्यन्धो वेदवित्प्राज्ञः पत्नी लेभे स विद्या ॥
 तरुणीं रूपसंपन्नं प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ।
 स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन् महायशाः ॥
 ऋषेरुत्थस्य तदा संतानकुलवृद्धये ।
 धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः ॥
 गोधर्मं सौरभेयाद्य सोऽधीत्य निखिलं मुनिः ।
 प्रावर्तत तदा कर्तुं श्रद्धावांस्तमशङ्कया ॥
 ततो वितथमर्यादं तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमाः ।
 क्रुद्धा मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौरुसः ॥
 अहोऽयं भिन्नमर्यादो नाश्रमे यस्तुमर्हति ।
 तामादेनं घयं सर्वे पापात्मानं त्यजामहे ॥
 इत्यन्योऽन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।
 पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोप पति तदा ॥
 प्रद्विपन्ती पतिभार्या किं मां द्वेषीति चामवीत् ।
 प्रद्वेष्युवाच—
 भार्याया भरणाद्भर्ता पालनाय पतिः स्मृतः ॥
 अहं त्वद्वरणाश्रिता जात्यन्धं समुतं तदा ।
 नित्यकालं भ्रमेणार्ता न भरेयं महातपः ॥

भीष्म उवाच—

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः ।
 प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रद्वेषीं ससुतां तदा ॥
 नीयतां क्षत्रियकुले धनार्थश्च भविष्यति ।
 प्रद्वेष्युवाच—
 त्यया दत्तं धनं विप्र नेच्छेयं दुःस्वकारणम् ॥
 यथेष्टं कुरु विभ्रेन्द्र न भरेयं पुत्र यया ।
 दीर्घतमा उवाच—
 अद्यप्रभृति मर्यादा मया लोके प्रतिष्ठिता ॥
 एक एव पतिनार्या यावज्जीवं परायणम् ।
 मृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुयान्नरम् ॥
 अभिगम्य परं नारी पतिष्यति न संशयः ।
 अपतीनां तु नारीणामद्यप्रभृति पातकम् ॥
 यद्यस्ति चेद्धनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु तारः ।
 अकीर्तिः परिवादाश्च नित्यं तासां भवन्तु वै ॥
 इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता ।
 गङ्गायां नीयतामेव पुत्रा इत्येवमब्रवीत् ॥
 लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
 काष्ठे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गायां समवाप्सुजन् ॥
 न स्वादन्धश्च वृद्धश्च भर्तव्योऽयमिति स्म ते ।
 चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रतिजग्मुख्यो गृहान् ॥
 सोऽसुप्तोत्सदा राजन् ह्ययमान ऋषिस्ततः ।
 जगाम मुग्रहन् देशानन्धस्तेनोडुपेन ह ॥
 तं तु राजा बलिनाम सर्वधर्मविशारदः ।
 अपश्यन्मज्जनगतः स्त्रोतमाऽभ्याशमागतम् ॥
 जप्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपराक्रमः ।
 हात्वा चैनं स यत्रेऽथ पुत्रार्थं मनुजर्षभ ॥
 संतानार्थं महाभाग भार्यामु मम मानद ।
 पुत्रान् धर्मार्थंकुञ्जलानुत्पादयितुमर्हसि ॥
 एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्तयानृषिः ।
 तस्मै स राजा स्यां भार्यां सुदेष्यां प्राक्षिणोत्तदा ॥
 अन्धं वृद्धं च तं मत्वा न सा देवी जगाम ह ।
 स्यां तु धात्रेयिकं तस्मै वृद्धाय प्राक्षिणोत्तदा ॥
 तस्यां वार्क्षीयदादीन् स शूद्रयोनावृषिर्वशी ।
 जनयामास धर्मात्मा पुत्रानेकादशैव तु ॥

काक्षीवदादीन् पुत्रांस्तान् दृष्ट्वा सर्वानधीयतः ।
 उवाच तस्मिन् राजा ममैते इति वीर्यवान् ॥
 नेत्युवाच महर्षिस्तं ममैवैत इति ब्रुवन् ।
 शूद्रयोऽनौ मया हीमे जाताः काक्षीवदादयः ॥
 अन्धं वृद्धं च मां मत्वा सुदेष्णा महिषी तव ।
 अयमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां हि मे ॥
 ततः प्रसादयामास पुनस्तस्मिन्पितृसत्तमम् ।
 बलिः सुदेष्णां भार्या च तस्मै स प्राहिणोत्पुनः ॥
 तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
 भविष्यन्ति कुमारास्ते तेजसाऽऽदित्यवर्चसः ॥
 अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्यश्च ते सुताः ।
 तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामकथिता भुवि ॥
 अङ्गस्याङ्गोऽभवदेशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
 कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ॥
 पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्याः सुह्यस्य च
 स्मृताः ।
 एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥
 ययमन्ये महेश्वासा ब्राह्मणैः क्षत्रिया भुवि ।
 जाताः परमधर्मज्ञा वीर्यधन्तो महाबलाः ॥
 एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः कुरु यथेष्टितम् ॥
 ऋषय ऊचुः—
 कैथं बलेः सुताः पञ्च जनिताः क्षेत्रजाः प्रभो ।
 ऋषिणा दीर्घतमसा ह्येतप्रब्रूहि पृच्छताम् ॥
 सूत उवाच—
 उँशिजो नाम विख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा ।
 भार्या वै ममता नाम वभूवास्व महात्मनः ॥

(१) वायु ९९।३५ क्षेपत्र (पत्त्रो) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।३१७ ; मत्स्य. ४८।३०, ३१ (कथं बलेः सुता जाताः पञ्च तस्य महात्मनः । किनाम्नी महिषी तस्य जनिता कतम कपिः ॥ कथं चोत्पादिनालेन तत्रः प्ररूढि पृच्छताम् । माहात्म्यं च प्रमावं च निरित्थिनं वदन्व तत् ॥) .

(२) वायु. ९९।३६ उँशिजो (अशिजो) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।३१६ ; मत्स्य. ४८।३२ पूर्वांशे (अयोशिज इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा ।) भार्या (पत्नी) .

उँशिजस्य कनीयांस्तु पुरोधो यो दिवौकसाम् ।
 बृहस्पतिर्वृहत्तेजा ममतां सोऽभ्यपद्यत ॥
 उँवाच ममता तं तु बृहस्पतिमनिच्छती ।
 अन्तर्धन्यस्मि ते भ्रातुर्ज्येष्ठस्यास्य च भामिनी ॥
 अँयं हि मे महान् गर्भो रोखीति बृहस्पते ।
 अजस्तं ब्रह्म चाभ्यस्य पडङ्गं वेदमुद्गिरन् ॥
 अँमोघरेतास्त्वं चापि न मां भजितुमर्हसि ।
 अस्मिन्नेव गते काले यथा वा मन्यसे प्रभो ॥
 ऐयमुक्तस्तया सम्यग्बृहत्तेजा बृहस्पतिः ।
 कामात्मानं महात्माऽपि नात्मानं सोऽभ्यधा-
 यत् ॥

संवभूवैव धर्मात्मा तथा सार्धं बृहस्पतिः ।
 उत्सृजन्तं तदा रेतो गर्भस्यः सोऽभ्यभापत ॥
 शुँक्तं त्याक्षीश्च मा जीव द्वयोर्नेहास्ति संभवः ।
 अमोघरेतास्त्वं चापि पूर्वं चाहमिहागतः ॥

(१) वायु. ९९।३७ उँशिजस्य (अशिजस्य) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।३१७ ; मत्स्य. ४८।३३ (उँशिजस्य यवीयान्ये भ्रातृपत्नीम-
 मतामयत् । बृहस्पतिर्महातेजा ममतामेव कान्तः ॥) .

(२) वायु. ९९।३८ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।३८ ; मत्स्य. ४८।३४ बृहस्पतिमनिच्छती (देवर् बरत्पिनी) स्यास्य च भामिनी (स्य तु विरम्यताम्) .

(३) वायु. ९९।३९ महान् गर्भो रोखीति (महागर्भो रोच-
 तेऽति) अजस्तं (अशिजं) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।३१९ ; मत्स्य. ४८।३५ (अयं तु मे महाभाग गर्भः कुप्येद्बृहस्पते । औशिजो भ्रातृजन्यले सोपातं वेदमुद्गिरन् ॥) .

(४) वायु. ९९।४० ; ब्रह्माण्ड. ३।७।४० गते (यथा)
 प्रभो (विभो) ; मत्स्य. ४८।३६ क्षेत्र (क्षेत्र) .

(५) वायु. ९९।४१ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।४१ ; मत्स्य. ४८।३७ स्तया (स्वया) उत्तरार्धे (कामात्मा स महात्माऽपि न मनः सोऽभ्यनारयत् ।) .

(६) वायु. ९९।४२ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।४२ सोऽभ्य (सोऽस्य) ; मत्स्य. ४८।३८ सार्धं बृहस्पतिः (सार्धमकामया) उत्तरार्धे (उत्सृजन्तं तु तद्रेतो वाचं गर्भोऽभ्यभापन ।) .

(७) वायु. ९९।४३ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।४३ ; मत्स्य. ४८।३९ पूर्वांशे (भो तात वाचामधिप द्वयोर्नेहास्ति संसितिः ।) .

शशाप तं तदा क्रुद्ध एवमुक्तो बृहस्पतिः ।
 उशिजस्य सुतं भ्रातुर्गर्भस्थं भगवानृषिः ॥
 यस्मात्त्वमीदृशे काले सर्वभूतेऽपि सति ।
 मामेवमुक्तवान्मोहात्तमो दीर्घं प्रवेद्यसि ॥
 तैतो दीर्घतमा नाम शापाद्विरजायत ।
 अथौशिजो बृहत्कीर्तिर्वृहस्पतिरिवौजसा ॥
 ऊर्ध्वरेतास्तत्रापि न्यवसद्भ्रातुराश्रमे ।
 गोधर्मं सौरभेयात्तु वृषभाच्छ्रुतवान् प्रभोः ॥
 प्रसादतो वृषेन्द्रस्य गोधर्मं जगृहेऽथ सः ।
 मनसैव तदा दध्ने तद्विधस्तत्परायणः ॥
 तैतो यवीयसः पत्नीमौतध्यस्वाभ्यमन्यत ।
 विचेष्टमानां रुदतीं दैवात्संमूढचेतनः ॥
 अँवलेपं तु तं मत्वा शरद्वांस्तस्य नाक्षमम् ।
 गोधर्मं वै बलं कृत्वा स्तुपां स ह्यभ्यमन्यत ॥

(१) वायु. ९९।४४ उशिजस्य (अशिनं त) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।४४ ; मत्स्य. ४।१६० शशाप त तदा (सोऽशपत्त ततः) उशिजस्य सुत (पुत्र ज्येष्ठस्य वै) .

(२) वायु. ९९।४५ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।४५ , मत्स्य. ४।१४१ सविभूतिने सति (गर्भसोऽपि निषेधसि) मोहात्तमो (तस्मात्तमो) .

(३) वायु. ९९।४६ अथौ (अथा) , ब्रह्माण्ड. ३।७।४६ ; मत्स्य. ४।१४२ अथौशिजो (अतोऽराजो) .

(४) वायु. ९९।४७ प्रभो (प्रभो) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।४७ ; मत्स्य. ४।१४३ (ऊर्ध्वरेतास्ततोऽमौ वै वसने भ्रातुराश्रमे । स धर्मान् सौरभेयांस्तु वृषभात् शकृत्वास्तनः ॥)

(५) वायु. ९९।५७ (प्रसादिते गते तस्मिन् गोधर्मं भक्ति-
 तस्तु तम् । मनसैव तदारचते तत्रिष्टस्तत्परायणः ॥) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।५७ , मत्स्य. ४।१४२ (प्रसादिते गते तस्मिन् गोधर्मं भक्तिस्तु सः । मनसैव समादधी तत्रिष्टस्तत्परो हि सः ॥) .

(६) वायु. ९९।५८ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।५८ ; मत्स्य. ४।१५१ औतध्यस्वाभ्यमन्यत (गौतमस्याभ्यवचन) उच्यते नास्ति .

(७) वायु. ९९।५९ बाल्य (सप्त) , ब्रह्माण्ड. ३।७।५९ , मत्स्य. ४।१५३, ५४ (कृताकृत्यां तां मत्वा सोऽनृत्तानिव न क्षमः । गोधर्मं तु वत् मत्वा स्तुपां तानन्वययण ॥) .

विपर्ययं तु तं दृष्ट्वा शरद्वाग्प्रविचिन्त्य च ।
 भविष्यमर्थं ज्ञात्वा च महात्मा त्वयमत्य तम् ॥
 प्रोवाच दीर्घतमसं क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
 गम्यागम्यं न जानीषे गोधर्मत्पार्थयन् स्तुपाम् ॥
 दुर्वृत्तं त्वां त्यजाम्येव गच्छ त्वं स्वेन कर्मणा ।
 यस्मात्त्वमन्योः वृद्धश्च भर्तव्यो दुरनुष्ठितः ।
 तेनासि त्वं परित्यक्तो दुराचरोऽसि मे मतिः ॥
 सूत उवाच—
 कर्मण्यस्मिस्ततः क्रूरे तस्य बुद्धिरजायत ।
 निर्भर्त्स्यं चैव बहुशो वाहुभ्यां परिगृह्य च ।
 काष्ठे समुद्रे प्रक्षिप्य गङ्गाम्भसि समुत्सृजत् ॥
 उँह्यमानः समुद्रस्तु सप्ताहं श्लोतसा तदा ।
 तं सस्त्रीको बलिर्नाम राजा धर्मार्थवत्स्ववित् ।
 अपश्यन्मज्जमानं तु श्लोतसाऽभ्याशमागतम् ॥
 तं गृहीत्वा स धर्मात्मा बलिर्वैरोचनस्तदा ।
 अन्तःपुरे जुगोपैतं भक्ष्यैर्भोग्यैश्च तर्पयन् ॥

(१) वायु. ९९।६० प्रविचिन्त्य च (प्रत्यचिन्त्यम्) त्व-
 मत्य तम् (च न सुष्ठुनाम्) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।६० ; मत्स्य. ४।१५५ (आत्यमर्थं तु तं ज्ञात्वा महात्मात्तदनुवाच मा । विपर्ययं तु त्वं लब्ध्वा अनृत्तानिव वर्तसे ॥) .

(२) वायु. ९९।६१ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।६१ ; मत्स्य. ४।१५६ स्तुपाम् (स्तुपाम्) पूर्वाभिं नास्ति .

(३) वायु. ९९।६२ स त्वां (तत्सर्वं) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।६२, ६३ मतिः (मतः) ; मत्स्य. ४।१५६, ५७ श्लोत (श्लोत) सुष्ठिः (विष्ठिः) श्लोतार्थं नास्ति .

(४) वायु. ९९।६३ काष्ठे समुद्रे (कोष्ठे समुद्रे) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।६३, ६४ वाहुभ्यां ; मत्स्य. ४।१५४, ५७ चैव बहुशो (चैनं हृष्ट्वा च) परि (सप्त) प्रथमार्थं नास्ति .

(५) वायु. ९९।६४ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।६५, ६६ साऽभ्या (सोऽभ्या) , मत्स्य. ४।१५८ (अनुसप्तानं वेगेन श्लोतसोऽभ्या-
 रामागतः ।) प्रथमद्वितीयां न स्तः .

(६) वायु. ९९।६५ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।६६, ६७ ; मत्स्य. ४।१५८, ५९ त गृहीत्वा (जग्रात् तं) चन (चनि) भक्ष्यैर्भो (भक्ष्यभो) .

मैहायोगी स तु बलिर्वैदो यः स महामनाः ।
 पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि ॥
 अङ्गं स जनयामास बह्वं सुह्रं तथैव च ।
 पुण्ड्रं फलिङ्गं च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते ॥
 बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकराः प्रभोः ।
 चलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता घराः प्रीतेन धीमतः ॥
 मैहायोगित्वमायुश्च कल्पस्य परिमाणकम् ।
 संप्रामे चाप्यजेयत्वं धर्मं चैव प्रभावतः ॥

गुनः गुणपत्नी (गुणपत्नयो) मनुष्य (मानुष) वै (तु) प्रजे-
 प्तया (प्रजेच्छया) ; हरि. १।३।१।३२ इमस्य (फेलात्तु) उच-
 रापं (जानो मानुषयोनी तु स राजा कान्धनेपुभिः ।) ; ब्रह्म.
 १।३।२८, २९ इमस्य (फेनस्य) गुनः (ततः) उचरापं हरिवत् .

(१) वायु. ९९।२७ पञ्च वंशकरान् (बालुर्वैदोकरान्) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।७।१।२६, २७ वायुवत् ; मत्स्य. ४।८।२४ (महा-
 योगी तु स बलिर्वैदो बन्धैर्महात्मना । पुत्रानुत्पादयामास
 श्रेयमान् पञ्च पार्थिवान् ॥) ; हरि. १।३।१।३३ चको यः स
 महामनाः (बन्धु नृपतिः पुरा) ; ब्रह्म. १।३।२९, ३० हरिवत् .

(२) वायु. ९९।२८ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।१।२७, २८ पुण्ड्र
 (शुद्धं) बालेयं (बालेयं) ; मत्स्य. ४।८।२५ क्षत्र (क्षत्र) ;
 हरि. १।३।१।३४ (अङ्गः प्रथमो ज्यो बह्वः सुह्रन्तथैव च । पुण्ड्रः
 कलिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते ॥) ; ब्रह्म. १।३।३०, ३१
 हरिवत् .

(३) वायु. ९९।२९ भीमाः (धर्मतः) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।१।
 २८, २९ बालेया (बालेया) ; मत्स्य. ४।८।२५, २६ बालेयु
 (बालेय) दत्ता घराः (दत्तो घरः) ; हरि. १।३।१।३५ प्रभोः
 (मुनि) भीमाः (भारत) ; ब्रह्म. १।३।३१, ३२ प्रभो (मुनि)
 उचरापं (बालेय ब्रह्मणा दत्तो घरः प्रीतेन भो जिज्ञाः ।) .

(४) वायु. ९९।३० कल्पस्य (कल्पायुः) प्रमा-
 वना) ; ब्रह्माण्ड. ३।७।१।२९, ३० वा (वा) ; मत्स्य. ४।८।

त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं प्रसवे तथा ।
 बले चाप्रतिमत्वं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनम् ॥

चैतुरो नियतान् वर्णास्त्वं वै स्थापयिता भुवि ।
 इत्युक्तो विभुना राजा बलिः शान्ति परं ययौ ॥

कौलेन महता विद्वान् स्वं वै स्थानमुपागतः ।
 तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा बङ्गाः समुहकाः ।
 कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव ॥

२६, २७ चैव प्रभावतः (चैवोत्तमा मतिः) ; हरि. १।३।१।३६
 णकम् (णतः) चा (वा) प्रभावतः (प्रधानता) ; ब्रह्म.
 १।३।३२, ३३ णकम् (णतः) प्रभावतः (प्रधानतान्) .

(१) वायु. ९९।३१ ; ब्रह्माण्ड. ३।७।१।३०, ३१ बले वा
 (बलेश्च) ; मत्स्य. ४।८।२७, २८ (त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं
 प्रसवे तथा । जयं चाप्रतिमं युद्धे धर्मं तत्त्वार्थदर्शनम् ॥) ; हरि.
 १।३।१।३७ ; ब्रह्म. १।३।३३, ३४ चैव (चापि) .

(२) वायु. ९९।३२ ता भुवि (तेति च) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।७।१।३१, ३२ ता भुवि (तेति वै) ; मत्स्य. ४।८।२८ स्वं वै
 (स वै) भुवि (प्रभु) उचरापं नास्ति ; हरि. १।३।१।३८ वै
 (च) ; ब्रह्म. १।३।३४, ३५ वै (च) ता भुवि (तेति च) .

(३) वायु. ९९।३३, ३४ द्वितीयवृत्तीयार्थयोः (तेषां जन-
 पदाः रक्षिता बह्वङ्गसुह्रन्तथा । पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च तथा... ॥) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।७।१।३२, ३३ वै (च) द्वितीयवृत्तीयार्थयोः (तेषां
 जनपदा अङ्गबङ्गाश्च सुह्रन्तथा । पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च तथा... ॥) ;
 मत्स्य. ४।८।२९ (तेषां च पञ्च दायादा बह्वङ्गाः सुह्रन्तथा ।
 पुण्ड्राः कलिङ्गाश्च तथा... ॥) प्रथमार्थं नास्ति ; हरि. १।३।१।
 ४१, ४२ प्रथमार्थं (कौलेन महता राजन् स्वं च स्थानमुपा-
 गन्तुम् ।) ; ब्रह्म. १।३।३५, ३६ प्रथमार्थं (कौलेन महता विप्राः
 स्वं च स्थानमुपागन्तुम् ।) .

[७]

वैवस्वतमनुपुत्राः मद्राकुशादयः, मनुः शला पुरूरवाः

इति वशरुपः, नामागो मल्लन्दनो

वत्सप्रियेति वैश्यप्रवराः

धर्मात्मा स मनुर्धामान् यत्र वंशः प्रतिष्ठितः ।
मनोर्यशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ॥

ब्रह्मक्षत्रादयस्त्रस्मान्मनोजातास्तु मानवाः ।
तत्राभवत्तदा राजन् ब्रह्म क्षत्रेण संगतम् ॥

ब्राह्मणा मानवास्तेषां साङ्गं वेदमदीधरन् ।
वेनं धृष्ट्युं नरिप्यन्तं नाभागोऽश्वाकुशमेव च ॥

करूपमथ शर्यातिं तथैवात्राष्टमीमिलाम् ।
पृषध्ननवमानाहुः क्षत्रधर्मपरायणान् ॥

नाभागारिष्टदशमान् मनोः पुत्रान् महाबलान् ।
पञ्चाशतं मनोः पुत्रास्तथैवान्येऽभवन् क्षितौ ॥

अन्योन्यभेदात्ते सर्वे विनेशुरिति नः श्रुतम् ।
पुरूरवास्ततो विद्वान्निलयां समपद्यत ॥

सा वै तस्याभवन्माता पिता चेति हि नः श्रुतम् ।
त्रयोदश समुद्रस्य द्वीपानभन् पुरूरवाः ॥

अमानुपेर्वृतः सत्त्वैर्मानुषः सन् महायशः ।
विप्रेः स विप्रहं चक्रे वीर्योन्मत्तः पुरूरवाः ॥

जहार् च स विप्राणां रत्नान्युत्क्रोशतामपि ।
सनत्कुमारस्तं राजन्ब्रह्मलोकानुपेत्य ह ॥

अनुदर्शयां ततश्चक्रे प्रत्यगृह्णात्र चाप्यसौ ।
ततो महर्षिभिः क्रुद्धैः सद्यः शप्तो व्यनश्यत् ॥

लोभान्वितो मदबलान्नष्टसंज्ञो नराधिपः ।
स हि गन्धर्वलोकस्य उर्वरया सहितो विराट् ॥

आनिनाय कियार्थेऽप्रीन् यथावद्विहितांस्त्रिपा ।
पट् पुत्रा जज्ञिरेऽथैलादायुर्धामानमावसुः ॥

दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीमुताः ॥
सूत उवाच—
ततो मन्वन्तरेऽतीते चाक्षुषे दैवतैः सह ।
वैवस्वताय महते पृथिवीराज्यमादिशन् ॥

तस्य वैवस्वतो यद्वये सांप्रतस्य महात्मनः ।

आनुपूर्व्येण वै विप्राः कीर्त्यामानं निबोधत ॥

मनोर्वैवस्वतस्येह सर्गमादाय सांप्रतम् ॥

मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा धै नव तत्समाः ।

इश्वाकुश्चैव नामागो धृष्टः शर्यातिरेव च ॥

(१) वायु. ८५।२.

(२) वायु. ८५।३.

(३) वायु. ६४।२९,३० (इश्वाकुश्चैव नामागो धृष्ट शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाम उद्दिष्ट एव च ॥ करूपश्च पृषध्नश्च वसुमात्रजन् सन् । मनोर्वैवस्वतस्यैव नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥) : ८५।३,४ प्रथमार्धे (मनोः प्रथमजस्यासन्न पुत्रास्तु नत्समाः ।) कुशैव नामागो (कुर्णकुशैव) गारिष्ठ (गोऽरिष्ठ) ; ब्रह्माण्ड. २।३।१०-३२ (इश्वाकुश्च नृगश्चैव धृष्ट शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तश्च विख्यातो नामागो रिष्ठ एव च ॥ करूपश्च पृषध्नश्च प्रांशुश्च नवमः सन् । मनोर्वैवस्वतस्यैव नव पुत्राः सुभाषिकाः ॥) :

३।६।०२,३ प्रथमार्धे (तस्माद्वैवस्वतायुषा जज्ञिरे दश तत्समाः ।) कुशैव नामागो (कुश नृगश्चैव) गारिष्ठ (गो रिष्ठ) ; मार्क. ७९।१२, १२ (इश्वाकुर्नामगश्चैव धृष्ट शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तश्च विख्यातो नामगो रिष्ठ एव च ॥ करूपश्च पृषध्नश्च वसुमात्रेकविद्वान् । मनोर्वैवस्वतस्यैव नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥) :

११।४।५ (इश्वाकुर्नामगोऽरिष्ठो महाबलपराक्रमः । नरिष्यन्तोऽयं नामागः पृषध्नो धृष्ट एव च । एते पुत्रा मनोन्तस्य पृषध्नान्वयस्य पालकाः ॥) ; मत्स्य. ११।४०, ४१ (मनोर्वैवस्वतस्यानन् दश पुत्रा महाबलाः । इत्युक्त प्रथमत्लेपौ पुत्रेष्टयो समजावन् ॥ इश्वाकुः कुशा नामश्च अरिष्ठो धृष्ट एव च । नरिष्यन्तः करूपश्च शर्यातिश्च महाबलाः ॥ पृषध्नश्च नामागः सर्वे ते दिव्यमानुषाः ॥) ; विष्णु. ४।१।७ (मनोरिश्वाकुनृगधृष्टशर्यातिनरिष्यन्तप्रांशुनाभागनेदिष्ठकरूपप्रायाः पुत्रा बभूवुः ।) ; हरि. ११।०।२ धृष्ट (धृष्टुः) नरिष्यन्तस्ताया (नरिष्यन्तश्च तथा) मानवाः सृष्टाः (भरतर्षभ) ; लिङ्ग. १।६।१।७-१९ (मनोस्तु प्रथमत्वात्तत्र पुत्रास्तु तत्समाः । इश्वाकुर्नामगश्चैव धृष्टुः शर्यातिरेव च ॥ नरिष्यन्तश्च वै धीमान्नाभागोऽरिष्ठ एव च । करूपश्च पृषध्नश्च जज्ञेते मानवाः सृष्टाः ॥) ; शिवध. ६।०।२ (इश्वाकुः शिविनामगो धृष्टुः शर्यातिरेव च । नरिष्यन्तोऽयं नामागः करूपश्च शिवजन् ॥) प्रथमार्धे न पाठान्तत्वं ; गण्ड. १।१३।१२, ३ (इश्वाकुशर्याती युगो धृष्टः पृषध्नः । नरिष्यन्तश्च नामागो

(१) भा. १।७।१।३-२५

(२) वायु. ८५।१ ; ब्रह्माण्ड ३।६।०१.

नरिष्यन्तस्तथा प्रांशुर्नाभागारिष्ट एव च ।
 करूपश्च पृषधश्च नवैते मानवाः स्मृताः ॥
 ब्रह्मणा तु मनुः पूर्वं चोदितस्तु निबोधत ।
 स्रष्टुं प्रचक्रमे कामं निष्फलं समवर्तत ॥
 अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः ।
 मित्रावरुणयोर्विप्राः पूर्वमेव महामतिः ॥
 अतुत्पत्रेषु नवसु पुत्रेष्वेतेषु भो द्विजाः ।
 तस्यां च वर्तमानायामिष्टयां च द्विजसत्तमाः ॥
 *मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिमाजुहोत् ।
 आहुत्यां ह्यमानायां देवगन्धर्वमानुषाः ॥

दिष्टः शशक एव च ॥); पद्म. ५।८।७५-७७ (मनोवै-
 खनस्यासन्ददा पुत्रा महाबलाः । इत्यतु प्रथमस्तौषां पुत्रेषु सम-
 जयन ॥ इक्ष्वाकुः बुधनामश्च अरिष्टो भृष्ट एव च । नरिष्यन्तः
 बरुषश्च शार्वातिश्च महाबलः । पृषधश्चाथ नामागः सर्वे
 ते दिव्यमानुषाः ॥); ब्रह्म. ७।१,२ लीयचतुर्धार्थयोः
 (नरिष्यन्तश्च पृष्टो वै प्रांशु रिष्टश्च सत्तमः । करूपश्च पृष-
 धश्च नवैते मुनिस्तमाः ॥); धर्म. १।२०।४-६ (मनोरतु
 प्रथमरयासन्न पुत्रारतु तत्समाः । इक्ष्वाकुदेवैव नामागो भृष्टः
 शार्वातिरेव च ॥ नरिष्यन्तश्च नामागो हारिष्टः करुषतया ।
 पृषधश्च महातेजा नवैते शक्रसंनिभाः ॥); अग्नि. २७।१५,६
 (मनोवैखरवगयासन्पुत्रा वै नव तत्समाः । इक्ष्वाकुदेवैव नामागो
 भृष्टः शार्वातिरेव च ॥ नरिष्यन्तश्च प्रांशुर्नाभागारिष्ट सत्तमाः ॥
 बरुषश्च पृषधश्च अयोध्यायां महाबलाः ॥)।

(१) वायु. ८५।५; ब्रह्माण्ड. ३।६०।४ निबोधत (प्रबो-
 धितम्) उच्यते (यद्दु प्रचक्रमे कामं हवमेधेन भूपतिः)।

(२) वायु. ८५।६ (अथारोत्पुत्रकामः परामिष्टिं प्रजा-
 पतिः) उच्यते नारित; ब्रह्माण्ड. ३।६०।५ सर्वे वायुवर्; हरि.
 ३।१०।३ योर्विप्राः (योस्तान्) महामतिः (विशापते); शिवध.
 ६०।२ उच्यते नारित; ब्रह्म. ७।३।

(३) हरि. ३।१०।४ भो द्विजा (भारत) तस्यां च (तस्यां
 तु) च दिव्यसत्तमाः (भरतसत्तम); शिवध. ६०।३ (अनु-
 रंशु पुत्रेषु तत्रेषां संभवत् ह ।) एतावदेव; ब्रह्म. ७।४ नवसु
 (वश्यु)।

(४) वायु. ८५।६ माजुहोत् (मागध) उच्यते नारित;
 ब्रह्माण्ड. ३।६०।५ मनुराहुति माजुहोत् (अनाराहुतिमेव वत्)
 उच्यते नारित; हरि. ३।१०।५ मनु (मुनि); ब्रह्म. ७।५
 माजुहोत् (मागध) उच्यते नारित.

तुष्टिं तु परमां जग्मुर्मुनयश्च तपोधनाः ।
 अहोऽस्य तपसो वीर्यमहोऽस्य श्रुतमद्भुतम् ॥
 तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ।
 दिव्यसंहनना चैव इला जज्ञे इति श्रुतिः ॥
 तौमिलेत्येव होवाच मनुर्देण्डधरस्तदा ।
 अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिला प्रत्युवाच ह ॥
 धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् ॥
 इत्युवाच-
 *मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतां वर ।
 तयोः सकाशं यास्यामि मां नो धर्मो हतो वधीत् ॥
 *सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिला ।
 गत्वाऽन्तिकं वारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥
 *अंशेऽस्मि युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि याम् ।
 मनुर्नैवाहमुक्त्वाऽस्मि अनुगच्छस्व मामिति ॥

(१) हरि. ३।१०।६.

(२) वायु. ८५।७ संहनना (सहना) इला (इला);
 ब्रह्माण्ड. ३।६०।६ श्रुतिः (श्रुतम्); हरि. ३।१०।७; शिवध.
 ६०।३,४ इति श्रुतिः (अथ विदस्ता); ब्रह्म. ७।५,६.

(३) वायु. ८५।८ लेख (लेख) तदा (सृष्टः)
 गच्छस्व मां भद्रे (गच्छामि भद्रं ते); ब्रह्माण्ड. ३।६०।७
 लेख (लेख) स्तदा (स्ततः) मां भद्रे (भद्रं ते); हरि.
 ३।१०।८; शिवध. ६०।४,५ मिले (मिडे) स्तदा (स्तया)
 भद्रे तमिला (पहि तमिडा); ब्रह्म. ७।६,७.

(४) वायु. ८५।९ वाक्यं (वाक्यं); ब्रह्माण्ड. ३।६०।८;
 हरि. ३।१०।८; शिवध. ६०।५; ब्रह्म. ७।७.

(५) वायु. ८५।९,१०; ब्रह्माण्ड. ३।६०।८, ९ मा नो
 (माजो); हरि. ३।१०।९ मा नो (न मां); शिवध. ६०।६
 मा नो धर्मो हतो वधीत् (न मेऽधर्मो हि तद्भवेत्); ब्रह्म. ७।८
 मा नो धर्मो हतो वधीत् (न मां धर्महतां कुत).

(६) वायु. ८५।१०, ११ पूर्वार्थे (सैवमुक्त्वा पुनर्देवी तयो-
 रन्तिकमगमत्)। ब्रह्माण्ड. ३।६०।९, १० पूर्वार्थे (एवमुक्त्वा
 पुनर्देवी तयोरन्तिकमगमत्)। हरि. ३।१०।१०; शिवध.
 ६०।७ पूर्वार्थे (एवमुक्त्वा यथै सा तु मित्रावरुणयोस्तः)।
 ब्रह्म. ७।९.

(७) वायु. ८५।११, १२; ब्रह्माण्ड. ३।६०।१०, ११ ऽस्मि
 (ऽस्मिन्); हरि. ३।१०।१२ नैवाहमुक्त्वाऽस्मि (ना वाद-
 मुक्त्वा वै); शिवध. ६०।८ (अह्नाग्निगुणयोर्जाता स्तुत किं

तेथा तु वदतीं साध्वीमिलामाश्रित्य तावुभौ ।
देवौ च मित्रावरुणाविदं वचनमूचतुः ॥

अनेन तव धर्मज्ञे प्रथयेण दमेन च ।
सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि ॥

औघयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि ।
मनोर्वशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि ॥

सुंयुन्न इति विख्यातस्त्रिपु लोकेषु पूजितः ।
जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वशचिवर्धनः ॥

मौनयः स तु सुयुन्नः स्त्रीभावमगमत्प्रभुः ।
सा तु देवी वरं लब्ध्वा निवृत्ता पितरं प्रति ॥

करवाणि नाम् । उत्तरार्धं नास्ति ; ब्रह्म. ७।१० नैवाहमुक्ता-
ऽस्मि (ना चाहमुक्ता वा) .

(१) वायु. ८।५।२, १२ मिडा (मिडा) ; ब्रह्माण्ड. ३।
६०।१२, १२ वदतीं (स्वतीं) मिडा (मिडा), हरि. १।१०।
१२ (तां तथावादिनीं साध्वीभिलां धर्मपरायणाम् । मित्रश्च वरुण-
क्षोभावृत्तुर्वशिवोष तव ॥) ; शिवध. ६०।८ (तां तथावादिनीं
सार्धं मित्रावरुणावृत्तुः ॥) ; ब्रह्म. ७।११ (तां तथावादिनीं
साध्वीमिवां धर्मपरायणाम् । मित्रश्च वरुणावोभावृत्तुस्तां
दिजेत्तमा ॥) .

(२) वायु. ८।५।२, १४ ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।२२, १३ स्वो
(स्त्री) ; हरि. १।१०।१२ धर्मज्ञे (धर्मज्ञे) ; शिवध. ६०।९
स्वो (स्त्री) ; ब्रह्म. ७।१२ हरिवत् .

(३) वायु. ८।५।२ कन्येति (कन्या म्) उत्तरार्धं नास्ति ;
ब्रह्माण्ड ३।६०।२३ कन्येति (कन्ये म्) उत्तरार्धं नास्ति ;
हरि. १।१०।१४ कः (परः) ; शिवध ६०।१० कन्येति
यास्यसि (चैव गमिष्यसि) ; ब्रह्म. ७।१३, १४ .

(४) वायु. ८।५।५ ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।१४ ; हरि. १।१०।
१५ पूजितः (शोभने) ; शिवध. ६०।११ पूजितः (विस्ततः) ;
ब्रह्म. ७।१४, १५ हरिवत् .

(५) वायु. ८।५।६ ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।१५ ; हरि. १।१०।
१६ (निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ।)
पूर्वार्धं नास्ति ; शिवध ६०।१२ (निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा
गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ।) पूर्वार्धं नास्ति ; ब्रह्म. ७।१५
(निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ।) पूर्वार्धं
नास्ति .

युषेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता ।
सोमपुत्राद्बुधाचास्यामैलो जज्ञे पुरूरवाः ॥
बुधास्ता जनयित्वा तु सुयुन्नत्वं पुनर्गता ।
सुयुन्नस्य तु दाय्यादास्यः परमधार्मिकः ॥
उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वस्तथैव च ।
उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं विनताश्वस्य पश्चिमम् ॥
द्विकपूर्वा तस्य राजपेगोयस्य तु गया पुरी ।
प्रविष्टे तु मनौ तरिमन् प्रजाः सृष्ट्वा दिवाकरम् ॥

(१) वायु. ८।५।७ स्वामैलो (स्वा प्लो) ; ब्रह्माण्ड.
३।६०।१६ नान्तर (नेत्तर) ; हरि. १।१०।१६, १७ चास्यामैलो
(द्रावस्तस्यां) ; लिङ्ग. १।६५।२४ योपमन्त्रिता (य
प्रवर्तिता) स्वामैलो (वि ऐलो) ; शिवध. ६०।१३, १३ उत्तरार्धे
(सोमस्य पुत्रनस्यां तु पुत्रो जज्ञे पुरूरवाः ।) ; ब्रह्म. ७।१६
च्चारयामैलो (द्विप्रास्तस्यां) .

(२) वायु. ८।५।८ म्त्व पुनर्गता (मन् पुनरगता) ;
ब्रह्माण्ड. ३।६०।१७ ; मत्स्य. १।२।६ (पुनः पुत्रवयमभूलदस्यु-
न्नस्यापराजितम् ।) पूर्वार्धं नास्ति ; हरि. १।१०।१७, १८
पूर्वार्धे (जनयित्वा ततः सा तमिला सुदस्युन्मता गता ।) ; लिङ्ग.
१।६५।२६ (पुत्रवयमभूत्स्य सुदस्युन्मस्य दिजेत्तमाः ।) पूर्वार्धं
नास्ति ; शिवध. ६०।१३, १४ पूर्वार्धे (जनयित्वा तु सा पुत्र
पुनः सुदस्युन्मत् गता ।) ; गरुड. १।१३।८ (सुताश्वस्यदं च
सुदस्युन्मात्) ; पद्म. ५।८।२२ सर्वं मत्स्यवत् ; ब्रह्म. ७।१७
हरिवत् .

(३) वायु. ८।५।९ ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।१८ विनताश्वः
(विनतश्च) विनताश्वस्य (विनतारयापि) ; मत्स्य १।२।७
(उत्कलो वै गदमद्रद्वरिताश्वश्च वीर्यवान् । उत्कलस्योत्कला
नाम ॥) ; हरि. १।१०।१८, १९ श्वस्तथैव च (श्वत् च माते)
तन्म राष्ट्रं (त्वला राजन्) पश्चिमम् (पश्चिमा) ; लिङ्ग. १।६५।
२६, २७ ; शिवध. ६०।१४, १५ श्वस्तथैव च (श्वश्च वीर्यवान्)
त्कलं राष्ट्रं (त्वला विप्र) पश्चिमम् (पश्चिमा) ; गरुड.
१।१३।८ (उत्कलो विनतो गयः) ; पद्म. ५।८।२२ (उत्कलो-
ऽथ गयस्तद्रद्वरिताश्वश्च वीर्यवान् । उत्कलस्योत्कला नाम ॥) ;
ब्रह्म. ७।१८ स्तथैव च (श्व भो दिवाः) क्वल राष्ट्रं (त्वला
विप्रा) पश्चिमम् (पश्चिमा) ; कूर्म. १।२०।९ (उत्कलं च
गय चैव विनत च तथैव च ।) ; अग्नि. २७।१८ (सुदस्युन्मा-
दुत्कलस्यो विनताश्वस्यो नृपाः । उत्कलस्योत्कलं राष्ट्रं विनता-
श्वस्य पश्चिमा ॥) .

(४) वायु. ८।५।९, २० द्विकपूर्वा तस्य (द्विस्यवातरस्य)
प्रविष्टे तु (प्रविष्टे) कर्त्तः (कः) ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।१९ ;

दशधा तद्वधत्क्षत्रमकरोत्पृथिवीमिमाम् ॥
 यूपोद्धिता वसुमती यस्येयं सवनाकरा ॥
 ईश्याकुर्ज्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् ।
 कन्याभावात्तु सुद्युधो नैव भागमवाप्तवान् ॥
 यैस्त्रिवचनाशासीत्प्रतिष्ठाने महाद्युतिः ।
 प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युधस्य महात्मनः ॥

मत्स्य. १२।१७, १८ (गवस्य तु गया मता । हरिताश्वस्य
 दिक्पूर्वा) ; हरि. १।१०।१९, २० तस्य राजर्षेः (भरतश्रेष्ठ)
 उत्तरार्धे (प्रविष्टे तु मनौ तान् दिवाकरमरिन्दमम् ।) ; लिङ्ग.
 १।६५।२७ (गवा गवस्य चाख्याता पुरी परमशीभना ।) उत्तरार्धं
 नास्ति ; शिवध. ६०।१५, १६ (दिक्पूर्वा मुनिशार्दूल गवस्य
 तु गया स्मृता । प्रविष्टे तु मनौ तान् दिवाकरमरिन्दमं मुने ॥) ; पद्म.
 ५।८।१२२, १२३ (गवस्य तु गया मता । हरिताश्वस्य दिक्पूर्वा
 विज्ञाता ॥) ; ब्रह्म. ५।२९ (दिक्पूर्वा मुनिरार्दूला गवस्य तु
 गया स्मृता । प्रविष्टे तु मनौ विप्रा दिवाकरमरिन्दमम् ॥) ;
 अग्नि. २७।१९ तस्य राजर्षेः (राजनयस्य) तु (च) उत्तरार्धं
 नास्ति.

(१) वायु. ८५।२० त्वत्र (त्वेत्र) ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।२०
 तद्वध (तद्वधा) ; हरि. १।१०।२० ; शिवध. ६०।१६ (दशधा
 तत्र तद्वधेक्षत्रमकरोत्पृथिवी मनुः ।) ; ब्रह्म. ५।२० तद्वधत्
 (तद्युनः) .

(२) हरि. १।१०।२१.

(३) वायु. ८५।२१ पूर्वाधि (इश्याकुर्जेन दायदानन्यात्
 ददा समान्नुयात् ।) नैव (नैनं) वाप्तवान् (वाप्नुयात्) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।६०।२०, २१ पूर्वाधि (इश्याकुर्जेन दायदो भाग
 ददामभाप्तवान् ।) ; मत्स्य. १२।१९ उत्तरार्धं नास्ति ; हरि.
 १।१०।२१, २२ वायु (वाच) नैव भाग (नैनं गुण) ; लिङ्ग.
 १।६५।२७, २९ वायु (वाच) ; शिवध. ६०।१७ ज्येष्ठ
 (श्रेष्ठ) उत्तरार्धं नास्ति ; पद्म. ५।८।१२४ उत्तरार्धं नास्ति ;
 ब्रह्म. ५।२०, २१ नैव भाग (नैनद्राज्य) .

(४) वायु. ८५।२२ द्वाने (द्वा नो) ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।
 २१, २२ ; मत्स्य. १२।१८ (प्रतिष्ठानेऽभिविध्याय स पुरुत्वसं
 धुम् ।) उत्तरार्धं नास्ति ; हरि. १।१०।२२, २३ महापुत्रिः
 (महात्मनः) महात्मनः (ब्रह्मरत्न) ; लिङ्ग. १।६५।२९, ३०
 वासी (वासी) ; शिवध. ६०।१७, १८ वासी (दासी)
 महापुत्रिः (महात्मनः) उत्तरार्धं (प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युधो-
 ऽव लो ददौ ।) ; पद्म. ५।८।१२३ तर्हि मत्स्यत् ; ब्रह्म. ५।
 २१, २२ वषाती (वासी) महापुत्रिः (महात्मनः) महात्मनः

तत्पुरुत्वसे प्रादाद्राज्यं प्राप्य महायशाः ।
 मानवेयो महाभागः स्त्रीपुंसोर्लक्षणैर्युतः ॥
 मानवः स तु सुद्युधः स्त्रीभावमगमत्युनः ॥
 धृतवान्य इलेत्येवं सुद्युधेति च विधुतः ॥
 ऐतच्छ्रुत्वा तु ऋषयः पप्रच्छुस्तदनन्तरम् ।
 मानवः स तु सुद्युधः स्त्रीभावमगमत्कथम् ॥

सूत उवाच—

पुंरा मधेश्वरं द्रष्टुं कुमारः सनकादयः ।
 इलावृतं समाजमुद्देश्युर्वृषभध्वजम् ॥

उमया रममाणं तं विलोक्य पिहिते स्थले ।
 प्रतिजग्मुस्ततः सर्वे व्रीडिताऽभूच्छिवाऽप्यथ ॥

प्रीवाच वचनं देवी प्रियहेतोः प्रियं प्रिया ।
 इमं ममाश्रमं देव यः पुमान् संप्रवेक्ष्यति ।
 भविष्यति ध्रुवं नारी स तुल्याऽप्सरसां शुभा ॥

तत्र सर्वाणि भूतानि पिशाचाः पशवश्च ये ।
 स्त्रीभूताः सह रुद्रेण क्रीडन्त्याप्सरसो यथा ॥

त्रिकोत्तमाः) ; अग्नि. २७।१९ (वसिष्ठवाक्वात्सुद्युन्मः प्रति-
 ष्ठानमवाप ह ।) उत्तरार्धं नास्ति.

(१) वायु. ८५।२३ द्राज्यं (द्राष्टुं) उत्तरार्धं (मानवेभ्यो
 महाभागो स्त्रीपुंसोर्लक्षणं प्रति ।) ; हरि. १।१०।२३, २७ महाभागः
 (महाराज) ; लिङ्ग. १।६५।३०, ३१ जैलनः (जाम्बिनः) ;
 शिवध. ६०।१८, १९ उत्तरार्धं (मानवो यो मुनिश्रेष्ठ स्त्रीपुंसो-
 र्लक्षणः प्रभुः ।) ; ब्रह्म. ५।२२, २३ महाभागः (मुनिश्रेष्ठाः) ;
 अग्नि. २७।११० (तत्पुरुत्वसे प्रादात्सुद्युन्मो राभ्यनाप्य तु ।)
 उत्तरार्धं नास्ति.

(२) वायु. ८५।२३.

(३) हरि. १।१०।२७ सुद्युधेति च (सुद्युध्मदयेति) ;
 ब्रह्म. ५।२३ य इले (तामिले).

(४) वायु. ८५।२४ ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।२२ तदनन्तरम्
 (यत्रान् प्रति).

(५) ब्रह्माण्ड. ३।६०।२३, २४.

(६) वायु. ८५।२५ तर्हि ममाश्रमं (सने ममाश्रमे) स
 पुत्र्या (सा तुल्या) ब्रह्माण्ड. ३।६०।२५, २६.

(७) वायु. ८५।२६ ; ब्रह्माण्ड. ३।६०।२६, २७.

उमावनं प्रविष्टस्य स राजा मृगयां गतः ।
 पिशाचैः सह भूतेषु स्त्रे स्त्रीभावमास्थिते ॥
 तस्मात्स राजा सुद्युम्नः स्त्रीभावं लब्धवान् पुनः ।
 महादेवप्रसादाच्च मानवत्वमवाप्तवान् ॥
 नैरिष्यन्ताः शकाः पुत्रा नामागस्य तु भो द्विजाः ।
 अम्बरीपोऽभवत्पुत्रः पार्थिवर्षभसत्तमः ॥
 धृष्टस्य धार्ष्टकं क्षत्रं रणधृष्टं बभूव ह ॥
 शैर्यतेर्मिथुनं त्वासीदानर्तो नाम विश्रुतः ।
 पुत्रः सुकन्या कन्या च भार्या या च्यवनस्य तु ॥

(१) वायु. ८५।२७ स्त्रे (स्त्रे); ब्रह्माण्ड. ३।६०।२७, २८.

(२) वायु. ८५।२८ मानकवमनाप्तवान् (गाणपत्यनवाप्त-
 यात्); ब्रह्माण्ड. ३।६०।२८.

(३) मत्स्य. १२।२० (नरिष्यन्तस्य पुत्रोऽभूच्छुनो नाम
 महाबलः । नामागस्याम्बरीषस्य ॥) ; हरि. १।१०।२८
 पूर्वाभि (नरिष्यन्तः शकाः पुत्रा नामागस्य तु भारत ।) ;
 शिवध. ६०।१९, २० (नरिष्यन्तः शकाः पुत्रा नामागस्य सुतो-
 ऽभवत् । अम्बरीषस्य वार्णोयो वाहीकं धैर्यमावसत् ॥) ; पद्म. ५।
 ८।१२५ (नरिष्यन्तस्य पुत्रोऽभूच्छुनो नाम महाबलः ।
 नामागस्याम्बरीषस्य ॥) ; ब्रह्म. ७।२४ ; अग्नि. २७।३।१०, ११
 (नरिष्यन्तः शकाः पुत्रा नामागस्य च वैष्णवः । अम्बरीषः प्रजा-
 पालो ॥) .

(४) मत्स्य. १२।२०, २१ (धृष्टस्य च सुव्रतयम् । धृग्वेजु-
 दिव्यनानाधो रणधृष्टश्च कीर्यवान् ॥) ; हरि. १।१०।२९ धृष्टस्य
 (धृष्णोत्सु) ; पद्म. ५।८।१२५, १२६ (धृष्टस्य तु सुव्रतयम् । धृष्ट-
 वेजुदखत्रनाधो रणधृष्टश्च कीर्यवान् ॥) ; ब्रह्म. ७।२५ रणधृष्ट
 (रणधृष्ट) ; अग्नि. २७।३।११ (धार्ष्टकं धृष्टः कुलम् ।) .

(५) वायु. ८६।२३ नर्तो (नार्तो) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।
 १८, १९ तु (च) ; मत्स्य. १२।२१ (आनर्तो नाम दुर्वीति-
 सुकन्या वैष दारिका ।) ; हरि. १।१०।२९, ३० त्वासी (चासी)
 उत्तरार्धे (पुत्रः कन्या सुकन्या च या पत्नी च्यवनस्य ह ।) ;
 लिङ्ग. १।६।५७ (आनर्तो नाम शर्वीति. सुकन्या नाम
 दारिका ।) , शिवध. ६०।२०, २१ भार्या या (या पत्नी) तु
 (हि) ; पद्म. ५।८।१२६ मत्स्यवत्, ब्रह्म. ७।२७, २८ उत्तरार्धे
 हरिवत् ; अग्नि. २७।३।११ (सुकन्यानाती शर्वीतिवैरोधान्तो
 नृपः ।) .

आनर्तस्य तु दायदो रेवो नाम महायुतिः ॥
 नोभागारिष्टपुत्रौ द्वौ वैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ ।
 करूपस्य च कारुषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥
 प्रौंशोरेकोऽभवत्पुत्रः प्रजानिरिति विश्रुतः ॥
 पृषधो हिंसयित्वा तु गुरोर्गां निश्यभक्षयत् ।
 शापाच्छूद्रत्वमापन्नो नवेते परिकीर्तिताः ॥
 वैश्यस्यतस्य तनया मनोवै भरतर्षभ ।
 क्षुवतश्च मनोस्तात इक्ष्वाकुर्भवत्सुतः ॥

(१) वायु. ८६।२४ (आनर्तस्य तु दायदो रेवो नाम्ना तु
 वीर्यवान् ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२९ महायुतिः (सुवीर्यवान्) ;
 हरि. १।१०।३० ; शिवध. ६०।२२ तु (हि) ; ब्रह्म. ७।२८
 रेवो (रेवो) .

(२) वायु. ८६।२४ च (तु) पूर्वाभि नास्ति, ब्रह्माण्ड. ३।
 ६।२२ सर्वं वायुवत् ; मत्स्य. १२।२४ (करूपस्य तु कारुषा महवः
 प्रथिता मुनि ।) पूर्वाभि नास्ति ; हरि. १।११।९ ; लिङ्ग. १।६।
 ५१ (करूपस्य तु कारुषाः सर्वे प्रख्यातकीर्णवः ।) पूर्वाभि नास्ति ;
 शिवध. ६०।२०, २१ पूर्वाभि (नामागारिष्टस्य सुतो यौ तौ
 ब्राह्मणसंगतौ । करुषस्य च (कारुषस्य तु) ; पद्म. ५।८।१२९
 (कारुषास्तु करुषस्य महवः प्रथिता मुनि ।) पूर्वाभि नास्ति ;
 ब्रह्म. ७।२५, २६, पूर्वाभि (नामागारिष्टपुत्राश्च क्षत्रिया वैश्यतां
 गताः ।) ; अथर्व भागा (गाग) ; अग्नि. २७।३।१७ गारिष्ट
 (गस्य च) च (तु) .

(३) वायु. ८६।४ ; ब्रह्माण्ड. ३।६।५ प्रजानिरिति
 विश्रुतः (प्रजापतिस्मो नृपः) ; हरि. १।११।१० प्रजानिरिति
 विश्रुतः (प्रजापतिरिति नः इत्यम्) ; शिवध. ६०।३१ (प्राडु-
 रेकोऽभवत्पुत्रः प्रजापतिरिति नः इत्यम्) ; ब्रह्म. ७।२६ प्रजानि-
 रिति विश्रुतः (प्रजापतिरिति स्मृतः) .

(४) वायु. ८६।२१, २२ गौ निदधम (गावमम) नवेते परि-
 कीर्तिताः (च्यवनस्य महात्मनः) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।११, २
 निदधमश्रवत् (निशि तख्ये) नवेते परिकीर्तिताः (च्यवनस्य
 महात्मनः) ; मत्स्य. १२।२५ (पृषधो गोवधाच्छूद्रो गुरुतापाद-
 जायत ।) ; हरि. १।११।१०, ११ निश्यभक्षयत् (जनमेजय) ;
 लिङ्ग. १।६।५२ पूर्वाभि (पृषधो हिंसयित्वा गां गुरोः प्राप
 मुकलमपम् ।) नवेते परिकीर्तिता (च्यवनस्मेति विश्रुतः) ;
 शिवध. ६०।३२ निश्यभक्षयत् (मुनिसत्तम) ; पद्म. ५।८।१३०
 मत्स्यवत् ; ब्रह्म. ७।२६ निश्यभक्षयत् (द्विजसत्तमा) ; अग्नि.
 २७।३।१८ (शूद्रत्व च पृषधोऽगात् हिंसयित्वा गुरोश्च गाम् ।) .

(५) हरि. १।११।११, १२ ; शिवध. ६०।३३ (पूर्वस्य
 मनोविष इक्ष्वाकुर्भवत्सुतः ।) पूर्वाभि नास्ति ; ब्रह्म. ७।२४

पराशर उवाच—

मैत्रेय श्रूयतामयमनेकयज्विवीरशूरभूपालालङ्कृतो
ब्रह्मादिमानवो वंशः । तथा चोच्यते— ब्रह्माद्यं यो
मनोवंशमहन्त्यहनि संस्मरेत् । तस्य वंशसमुच्छेदो
न कदाचिद्भविष्यति ॥ तस्य वंशानुपूर्वीमशेषपाप-
प्रक्षालनाय मैत्रेयैतां शृणु ॥ तद्यथा, सकलजगता-
मनादिभूत ऋग्यजुःसामादिमयो भगवद्विष्णुमयस्य
ब्रह्मणो मूर्तिरूपं हिरण्यगर्भो ब्रह्माण्डतो भगवा-
न्ब्रह्मा प्राग्वभूव ॥ ब्रह्मणश्च दक्षिणाङ्गुष्ठ-
जन्मा दक्षः प्रजापतिर्दक्षस्याप्यदितिरदितेर्विवस्वान्
विवस्वतो मनुर्मनोरिक्ष्वाकुनृगधृष्टशर्यातिनरिष्यन्त-
प्रांशुनाभागानेदिष्टकरूपपृषधाद्याः पुत्रा बभूवुः ॥
ईष्टि च मित्रावरुणयोर्मनुः पुत्रकामश्चकार ॥
तत्रापहते होतुरुपचारादिला नाम कन्या बभूव ॥
सैव मित्रावरुणप्रसादात् सुशुन्नो नाम मनोः पुत्रो
मैत्रेयासीत् पुनश्चेश्वरकोपात् स्त्री सती सोमसूनो-
र्वुधस्याश्रमसमीपे बध्राम् ॥ सानुरागश्च तस्यां
बुधः पुरुरवसमात्मजमुत्पादयामास ॥ जाते च
तस्मिन्नमिततेजोभिः परमर्षिभिरिष्टिमय ऋड्मयो
यजुर्मयः साममयोऽथर्वमयः सर्वमयो मनोमयो
ज्ञानमयोऽकिञ्चिन्मयो भगवान् यज्ञपुरुषस्वरूपी
सुशुन्नस्य पुंस्त्वमभिलषद्भिर्यथावदिष्टः ॥ तत्प्रसादा-
दिला पुनरपि सुशुन्नोऽभवत्तस्याप्युत्कलयविनत-
संज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः, सुशुन्नस्तु स्त्रीपूर्वकत्वाद्राज्य-
भागं न लेभे ॥ तत्पित्रा तु यसिष्टवचनात् प्रतिष्ठानं
नाम नगरं सुशुन्नस्य दत्तं तद्यासौ पुरुरवसे
प्रादान् । पृषधस्तु गुरुगोवधात् शूद्रत्वमगमत् ॥
करूपात् कारूपा महाबलाः क्षत्रिया बभूवुः ॥
नाभागो नेदिष्टपुत्रस्तु वैश्यतामगमत् ॥ तस्मात्
भलन्दनः पुत्रोऽभवद्भलन्दनाद्रत्समिर्द्वारकीर्ति-
र्घत्सभेः प्रांशुरभवत् प्रजानिश्च प्रांशोरेकोऽभवत् ।
ततश्च रविनप्रसारमाद्य क्षुपः क्षुपाघातिवल्परक्रमो

मनेरे भलर्षम (मुनेरे मुनिवचनाः) अ मनोस्त्वान (स्तु मनो-
विना) .

(१) विष्णु. ४।१।१-१७.

विशोऽभवत्ततो विविंशस्तस्माच्च रयनीनेत्रस्ततश्चा-
तिभूतिरतिभूतेर्भूरिवल्परक्रमः करन्धमः पुत्रोऽ-
भवत्तस्मादप्यविक्षिरविक्षेरप्यतिवल्ः पुत्रो मरुत्तो-
ऽभवत् ॥

श्रीशुक उवाच—

श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परंतप ।
न शक्यते विसरतो वक्तुं वर्षशतैरपि ॥
परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।
स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यन्न किञ्चन ॥
तस्य नाभेः समभवत् पद्मकोशो हिरण्यमयः ।
तस्मिञ्ज्ञे महाराज स्वयंभूश्चतुराननः ॥
मरीचिर्मनसस्तस्य जज्ञे तस्यापि कश्यपः ।
दाक्षायण्यां ततोऽदित्यां विवस्वानभवत्सुतः ॥
ततो मनुः श्राद्धदेवः संज्ञायामास भारत ।
श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान् स आत्मवान् ॥
इक्ष्वाकुनृगशर्यातिदिष्टधृष्टकरूपकान् ।
नरिष्यन्तं पृषधं च नभगं च कविं विभुः ॥
अप्रजस्य मनोः पूर्वं वसिष्ठो भगवान् किल ।
मित्रावरुणयोरिष्टिं प्रजार्यमकरोत् प्रभुः ॥
तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समयाचत ।
दुहित्र्यर्मुपागम्य प्रणिपत्य पयोव्रता ॥
प्रेपितोऽध्वर्युणा होता ध्यायंस्तत्सुसमाहितः ।
हविषि व्यचरत्तेन वषट्कारं गृणन्दिजः ॥
होतुस्तद्भूमिचारेण कन्येला नाम साऽभवत् ।
तां विलोक्य मनुः प्राह नातिहृष्टमना गुरुम् ॥
भगवन्किमिदं जातं कर्म यो ब्रह्मवादिनाम् ।
विपर्ययमहो कष्टं मैवं स्याद्ब्रह्मविक्रिया ॥
यूयं मन्त्रविदो युक्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
कुतः संकल्पवैपन्यमनृतं विदुषेऽप्यिव ॥
तन्निशम्य वचस्तस्य भगवान् प्रपितामहः ।
होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा वभापे रविनन्दनम् ॥
एतत्संकल्पवैपन्यं होतुस्ते व्यभिचारतः ।
तथापि साधयिष्ये ते सुप्रजास्त्वं स्वतेजसा ॥
एवं व्यवसितो राजन् भगवान् स महायशाः ।

(२) भाग. ५।१।७-२६.

अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाः पुंस्त्वकान्यया ॥
 तस्मै कामवरं तुष्टो भगवान्हरिरीश्वरः ।
 ददाविलाभयत्तेन सुगुप्तः पुरुषर्षभः ॥
 स एकदा महाराज विचरन्मृगयां वने ।
 श्रुतः कतिपयमात्स्यैरथमारुह्य सन्धवम् ॥
 प्रगृह्य रश्चिरं चापं शार्ङ्गं परमाद्भुतान् ।
 दंशितोऽनुमृगं वीरो जगाम दिशमुत्तराम् ॥
 स कुमारो वनं मेरोरधस्तात्प्रविवेश ह ।
 यत्रास्ते भगवान् शर्वो रममाणः सहोमया ॥
 तस्मिन्प्रविष्ट एवासौ सुगुप्तः परवीरहा ।
 अपश्यत्स्त्रियमात्मानमथं च बहवां नृप ॥
 अथ तामाश्रमाभ्याशे चरन्तीं प्रमदोत्तमाम् ।
 स्त्रीभिः परिघृतां वीक्ष्य चकमे भगवान्बुधः ॥
 साऽपि तं चकमे सुभूः सोमराजमुतं पतिम् ।
 स तस्यां जनयामास पुरूरवसमात्मजम् ॥
 एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सुगुप्तो मानवो नृपः ।
 सस्मार स्वकुलाचार्यं वसिष्ठमिति शुभ्रम् ॥
 स तस्य तां दशां दृष्ट्वा कृपया भृशशीडितः ।
 सुगुप्तस्याशयन्पुंस्त्वमुपाधावत शंकरम् ॥
 तुष्टस्तस्मै स भगवानृपये प्रियमावहन् ।
 स्वां च याचमृतां कुर्वन्निदमाह विशांपते ॥

(१) भाग. १।१।३४-४१.

मासं पुमान् स भविता मासं स्त्री तवं गोत्रजः ।
 इत्थं व्यवस्थया कामं सुगुप्तोऽवतु मेदिनीम् ॥
 आचार्यानुग्रहात्कामं लेब्ध्वा पुंस्त्वं व्यवस्थया ।
 पालयामास जगतीं नाभ्यनन्दन्मम तं प्रजाः ॥
 तस्योत्कलो गयो राजन्विमलश्च सुतास्त्रयः ॥
 एवं गतेऽथ सुगुप्ते मनुर्वैवस्वतः सुते ।
 पुत्रकामस्तपस्तेपे यमुनायां शतं समाः ॥
 ततोऽयजन्मनुर्देवमपत्यार्थं हरिं प्रभुम् ।
 इत्याकुपूर्वजानुग्रोद्धेभे स्वसदृशान्दश ॥

नरिष्यन्ताश्चपदेशे ऋतुगोत्पत्तिः

चित्रसेनो नरिष्यन्ताद्दक्षस्तस्य सुतोऽभवत् ।
 तस्य मीढ्यांस्ततः कूर्च इन्द्रसेनस्तु तत्सुतः ॥
 वीतिहोत्रस्त्रियन्द्रसेनात् तस्य सत्यश्रवा अभूत् ।
 वरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततोऽभवत् ॥
 ततोऽग्निवेश्यो भगवानग्निः स्वयमभूत्सुतः ।
 कानीन इति विख्यातो जानूकण्यो महानृपिः ॥
 ततो ब्रह्मकुलं जातमग्निवेश्यायनं नृप ।
 नरिष्यन्तान्वयः प्रोक्तो दिष्टवंशमतः शृणु ॥
 नाभागो दिष्टपुत्रोऽन्यः कर्मणा वैश्यतां गतः ।
 भलन्दनः सुतस्तस्य वत्सप्रीतिर्भैलन्दनात् ॥

(१) भाग. १।१।१२.

(२) भाग. १।२।१९-२२.

[८]

अविजुले वैन्ववशः

सूत उवाच—
 चाक्षुषस्य विसर्गं तु समासाच्छृणुत द्विजाः ।
 यस्यान्ववाये संभूतः पृथुवैन्वयः प्रतापवान् ॥
 प्रैजानां पतयश्चान्ये दक्षः प्राचेतसस्तथा ॥
 वैराजात्पुरुपाद्दीरं शतरूपा व्यजायत ।
 प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरात्कान्या व्यजायत ॥

(१) वायु. ६२।७१ विसर्गं (निसर्गं) च्छृणुत द्विजाः

(च्छृणुतर्षभं) यस्या (तस्या) ; ब्रह्माण्ड. २।१६।८३.

(२) वायु. ६२।७२ ; ब्रह्माण्ड. २।१६।८४.

(३) हरि. १।२।५ ; शिवध. ५२।५ (वैराजः पुरुषप्रीतं

सं. कां. ३१

स्वायंभुवो मनुर्धीमांस्तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
 पत्नीमेवाप रूपाढ्यामनन्तां नाम नामतः ।
 प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुस्तस्यामजीजनत् ॥
 प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायंभुवस्य तु ।
 द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥

शतरूपा व्यजायत । प्रियव्रतोत्तानपादौ वीरकायामजायताम् ॥) ;
 ब्रह्म. २।५.

(१) मत्स्य. ४।१३,३४.

(२) विष्णु. १।११।१ ; कूर्म. १।१।११ उत्तरार्धे (धर्मज्ञौ
 तौ महावीर्यौ शतरूपा व्यजीजनत् ।) .

उत्तानपादं जग्राह पुत्रमग्निः प्रजापतिः ॥
 दत्तकः स तु पुत्रोऽस्य राजा ह्यासीत्प्रजापतेः ।
 स्वायंभुवेन मनुना दत्तोऽत्रेः कारणं प्रति ॥
 मैन्यन्तरमथासाद्य भविष्यच्चाक्षुपस्य ह ।
 पष्टं तदनुवक्ष्यामि उपोद्घातेन वै द्विजाः ॥
 उत्तानपादाच्चतुरः सूनृता सुपुत्रे सुतान् ॥
 धर्मस्य कन्या सुश्रोणी सूनृता नाम विश्रुता ।
 उत्पन्ना चापि धर्मेण ध्रुवस्य जननी शुभा ।
 धर्मस्य पत्न्यां लक्ष्म्यां वै उत्पन्ना सा शुचिस्मिता ॥
 ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च आयुष्मन्तं यमुं तथा ।
 उत्तानपादोऽजनयत्कन्ये द्वे च शुचिस्मिते ।
 मनस्विनीं स्वरां चैव तयोः पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥

(१) वायु. ६२७२; ब्रह्माण्ड. २३६८३; हरि. १२१७;
 ब्रह्म. २१७.

(२) वायु. ६२७३ दत्तकः स (दक्षकस्य) ; ब्रह्माण्ड.
 २३६८८५ पतिः (पतिः) .

(३) वायु. ६२७४ ध्वक्त्वा (ध्यं चा) ; ब्रह्माण्ड. २३६८६.

(४) वायु. ६२७५ (उत्तानपादाच्चतुरा सूनृता वित्त-
 माविनी १) ; ब्रह्माण्ड. २३६८७ सुपुत्रे सुतान् (सुत
 भाविनी) ; मत्स्य. ४३५ (उत्तानपादात्तनयान्नाप मन्थर-
 गामिनी १) ; हरि. १२१७ सुपुत्रे (सजनयत्) ; शिवध. ५२७
 (उत्तानपादोऽजनयत्पुत्रान् शक्रसमान्प्रभुः १) ; ब्रह्म. २१७.

(५) वायु. ६२७६, ७६ सुश्रोणी (धर्मजा) चापि
 (चापि) ; ब्रह्माण्ड. २३६८७, ८८ ; मत्स्य. ४३४ (धर्मस्य
 कन्या चतुरा सूनृता नाम भाविनी ॥) पतावदेव ; हरि. १२१८
 चापि धर्मेण (वाजिधेन) स्त्रीयार्थं नास्ति ; शिवध. ५२७, ८
 सूनृता (मनीनिः) शुभा (तथा) स्त्रीयार्थं नास्ति ; ब्रह्म.
 २१८ सर्वं हरिवत्.

(६) वायु. ६२७७ आयुष्मन्तं (अयसन्तं) ; ब्रह्माण्ड.
 २३६८९, ९० आयु (त्वायु) मनस्विनीं स्वरां (स्वरा मन-
 स्विनी) ; मत्स्य. ४३५, ३६ (अपस्यतिमपसन्तं कीर्तिमन्तं
 शक्रं तथा । उत्तानपादोऽजनयत्पुत्रानां प्रजापतिः ॥) स्त्रीयार्थं
 नास्ति ; विष्णु. ११११२ (शनीनिर्नाम या राजलक्ष्याभूमन्दिषी
 द्विज । स नातिप्रीतिमांस्तस्यो तस्याश्चाभूत्स्वः सुतः ॥) ; हरि.
 १२१९ (ध्वं च कीर्तिमन्तं च शिवं शान्तमयस्पतिम् । उत्तान-
 पादोऽजनयत्सूनृतायां प्रजापतिः ॥) स्त्रीयार्थं नास्ति ; ब्रह्म.
 २१९ कन्ये द्वे च शुचिस्मिते (सूनृतायां प्रजापतिः) .

ध्रुवात्सृष्टिं च भव्यं च भूमिस्तौ सुपुत्रे नृपौ ।
 छायायां सृष्टिराधत्त पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥
 प्राचीनगर्भं वृषभं वृकं च वृकलं धृतिम् ।
 पत्नी प्राचीनगर्भस्य सुवर्चा सुपुत्रे नृषम् ।
 नाम्नोदारधियं पुत्रमिन्द्रो यः पूर्वजन्मनि ॥
 संवत्सरसहस्रान्ते सकृदाहारमाहरत् ।
 एवं मन्वन्तरं युक्त इन्द्रत्वं प्राप्तवान् प्रभुः ॥
 उदारधेः सुतं भद्राऽजनयत्सा दिवज्जयम् ।
 रिपुं रिपुञ्जयं जज्ञे वराङ्गी सा दिवज्जयात् ॥
 रिपुं रिपुञ्जयं वीरं वृकलं वृकतेजसम् ।
 रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥

(१) वायु. ६२८२ पू., ८४ पू. सृष्टिं (पुष्टिं) तौ (ता)
 सृष्टि (पुष्टि) ; ब्रह्माण्ड. २३६१९६ पू., ९८ पू. ; मत्स्य.
 ४३८ (धन्या नाम मनोः कन्या ध्वक्त्वाच्छिष्ट (सृष्टि) मनी-
 जनत् । अग्निकन्या तु सुच्छाया शिष्टासा सुपुत्रे सुतान् ॥) ;
 विष्णु. १११११ (ध्वक्त्वा सृष्टिं च भव्यं च भन्याच्छमुर्न्य-
 जायत । शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥) ; हरि.
 १२११४ (तस्माच्छिष्टिं च भव्यं च ध्वक्त्वाच्छमुर्न्यजायत ।
 शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥) ; शिवध. ५२१
 १०, ११ (तस्मात्सृष्टिं च भव्यं च ध्वक्त्वाशुभौ न्यजायत । पुष्टे-
 राधत्तसुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥) ; ब्रह्म. २१४ हरि-
 वत् ; कूर्म. १११४३ (ध्वक्त्वाच्छिष्टिश्च भान्यश्च भान्याच्छ-
 मुर्न्यजायत । शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥) ;
 अग्नि. १८१६ (तस्माद्बुद्धिश्च भान्यश्च ध्वक्त्वाच्छमुर्न्यजायत ।
 बुद्धेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥) .

(२) वायु. ६२८४, ८५ वृषभं (वृषभं) ; ब्रह्माण्ड. २३६१
 ९८, ९९.

(३) वायु. ६२८६ युक्त (युक्तं) प्रभु (विभुः) ;
 ब्रह्माण्ड. २३६११०० हत्त् (हरत्) .

(४) वायु. ६२८७; ब्रह्माण्ड. २३६११०१ सादि (सुदि).

(५) वायु. ६२८८ उत्तरार्धमात्रम् ; ब्रह्माण्ड. २३६११०२
 उत्तरार्धमात्रम् ; मत्स्य. ४३५ (कृषं रिपुं जयं वृकं वृकं च
 वृकतेजसम् । चक्षुरं ब्रह्मशैहिन्यां वीरिण्यां स रिपुञ्जयः ॥) ;
 विष्णु. ११११२ वीरं (विभं) ; हरि. १२११५ वीरं (पुष्यं) ;
 शिवध. ५२१११, १२ वीरं (विभं) राधत्त बृहती (रावन्त-
 महिषी) ; ब्रह्म. २१५ चाक्षुषं (चक्षुषं) ; कूर्म. १११४५, ६
 वीरं वृकलं (विभं कपिलं) वृकते (वृकते) बृहती (महिषी) ;
 अग्नि. १८१७ वीरं वृकलं (पुष्यं वृकस) .

तस्य पुत्रो मनुर्विद्वान् ब्रह्मक्षत्रप्रवर्तकः ॥
 अजीजनत्पुष्करिण्यां वैरण्यां चाक्षुषो मनुम् ।
 प्रजापतेरात्मजायां वीरणस्य महात्मनः ॥
 मनोरजायन्त दश नड्वलायां महौजसः ।
 कन्यायां सुमहावीर्यां वैराजस्य प्रजापतेः ॥
 ऊरुः पूरुः शतदुग्धस्तपस्वी सत्यवाकविः ।
 अभिपुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ।
 अभिमन्युश्च दशमो नड्वलायां मनोः सुताः ॥

(१) वायु. ६२।८८ ; ब्रह्माण्ड. २।३१२०२.

(२) वायु. ६२।८९ अत्री (व्यत्री) वैरण्यां चाक्षुषो
 (वारण्यां चाक्षुर्) वीरणस्य (अरण्यस्य) ; ब्रह्माण्ड. २।३६।
 १०२ (व्यजीजनत्पुष्करिणीं वारुणीं चाक्षुर् मनुम् ।) उत्तरार्थं
 नास्ति ; मत्स्य. ४।४० (वीरणस्वापत्न्यायां तु चक्षुर्गुणमजी-
 जनत् ।) ; विष्णु. १।१३।३ वैरण्यां (वारुण्यां) वीरणस्य महा-
 त्मनः (अनरण्यस्य भीमतः) ; हरि. १।२।१६ वैरण्यां (वीरण्या)
 वीरणस्य (अरण्यस्य) ; शिवध. ५।२।२ वैरण्यां (वरुणं) मनुम्
 (मनु) उत्तरार्थं नास्ति ; ब्रह्म. २।१६ वैरण्यां चाक्षुषो (वैरिण्यां
 चाक्षुर्) ; कूर्म. १।१४।६, ७ पूर्वार्थे (सोऽजीजनत्पुष्क-
 रिण्यां सुतुर्षं चाक्षुर्षं मनुम् ।) ; अग्नि. १।८।८ वैरण्यां
 (वीरिण्यां) उत्तरार्थं नास्ति.

(३) वायु. ६२।९० नड्वलायां महौजसः (लडलायां शुभाः
 सुताः) सुमहावीर्यां (वै महाभाग) ; ब्रह्माण्ड. २।३६।१०५
 महौजसः (सुताः शुभाः) वैराजस्य (विजस्य) ; मत्स्य. ४।
 ४०, ४१ (मनुर्वै राजकन्यायां नड्वलायां स चाक्षुषः । जनयामास
 तनवान् दश शतानकल्पान् ॥) ; विष्णु. १।१३।४ सुमहावीर्यां
 (दिग्दर्शाङ्ग) ; हरि. १।२।१७ सुमहावीर्यां (अभवच्छ्रेष्ठ) ;
 शिवध. ५।२।१३ सुमहावीर्यां (दिग्मुनिश्रेष्ठ) ; ब्रह्म. २।१७
 सुमहावीर्यां (मुनिशार्ङ्गला) ; कूर्म. १।१४।७, ८ नड्वलायां
 (सुतास्ते तु) वीर्यां (वीर्यां) ; अग्नि. १।८।८ महौजसः (मुनो-
 च्छमा) उत्तरार्थं नास्ति.

(४) वायु. ६२।९१ पूरुः (पूरु) नड्व (नद्व) ;
 ब्रह्माण्ड. २।३६।१०६, १०७ पूरुः (पूरु) कवि (कृतिः) ते
 नव (वै नव) ; मत्स्य. ४।४१, ४२ कवि. (हवि) क्विति ते
 नव (स्वापत्न्याः) न्युध (न्युलु) मनोः सुताः (अजायत) ;
 विष्णु. १।१३।५, ६ कवि (श्रुतिः) मनोः सुताः (महौजसः) ,
 हरि. १।२।१८, १९ पूरुः (पूरु) सत्यवाक् (सत्यवाक्) यां
 मनोः सुताः (याः सुताः स्थाः) ; शिवध. ५।२।४ (रतः
 पूरुः शतदुग्धस्तपस्वी सत्यवाकविः । अशितोमोऽतिरात्रश्चाति-
 मन्युः सुवशा दश ॥) ; ब्रह्म. २।१८, १९ कुरु पूरुः (पुस्तः

ऊरोऽजनयत्पुत्रान् पडाश्रेयी महाप्रभाम् ।
 अङ्गं सुमनसं ख्यातिं क्रतुमङ्गिरसं गयम् ॥
 अङ्गात्सुनीथाऽपत्यं वै वेनमेकं व्यजायत ।
 अपचारेण वेनस्य प्रकोपः सुमहानभूत् ॥
 प्रजांशृपयो यस्य ममन्धुर्वक्षिणं करम् ।
 वेनस्य पाणौ मथिते संवभूय महान्पुपः ॥
 *वेन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ॥

पूरुः) मनोः सुता (महौजसः) ; कूर्म. १।१४।८, ९ कविः
 (श्रुतिः) क्विति ते नव (स्वाभिनयुक्तः) ; अग्नि. १।८।९ क्विति
 ते नव (स्वाभिनयुक्तः) .

(१) वायु. ६२।९२ ख्यातिं (स्वार्तिं) क्रतुमङ्गिरसं गयम्
 (क्रतुर्वेदितं शिवम्) ; ब्रह्माण्ड. २।३६।१०७, १०८ क्रतु-
 मङ्गिरसं गयम् (गर्वं शुक्रं प्रजाजिनीं) ; मत्स्य. ४।४३ महाप्र
 (तु शुभ) ; विष्णु. १।१३।६, ७ स गयम् (तोपित्री) ; हरि.
 १।२।१९ ; शिवध. ५।२।१५ ऊरो (स्तो) प्रभाम् (प्रभा)
 मङ्गिरसं गयम् (माङ्गिरसमृषिम्) ; ब्रह्म. २।१९, २० ऊरो
 (पुरो) ख्यातिं (स्वार्तिं) गयम् (गयम्) ; कूर्म. १।१४।९, १०
 प्रभाम् (बभूव) मङ्गिरसं गयम् (माङ्गिरसं शिवम्) ;
 अग्नि. १।८।१० ख्यातिं (स्वार्तिं) .

(२) वायु. ६२।९३ ; ब्रह्माण्ड. २।३६।१०८, १०९ उत्त-
 रार्थे (तस्यापरापदितस्य प्रकोपेन महानभूत् ।) ; मत्स्य.
 ४।४४ (शिटुकन्या सुनीथा तु वेनमद्वाऽजीजनत् ।) उत्तरार्थं
 नास्ति ; विष्णु. १।१३।७ उत्तरार्थं नास्ति ; हरि. १।२।२०
 व्यजा (अजा) चोण (चाराचु) ; शिवध. ५।२।१६ ऽपत्य
 (भाव्यं) व्यजा (अश्व) प्रकोपः (कोपन्तु) ; ब्रह्म. २।२०, २१ ;
 कूर्म. १।१४।१० (अङ्गादिमोऽभवत्प्रसादः) ; अग्नि. १।८।११
 उत्तरार्थे (अख्यक्तः पापतः स हतो मुनिभिः कुशैः ।) .

(३) वायु. ६२।९४ यस्य (तस्य) ; ब्रह्माण्ड. २।३६।
 १०९, ११० उत्तरार्थे (जनिस्तस्य पाणौ तु मथिते रूपावन्
 पृथुः ।) ; मत्स्य. ४।४४ (वेनमन्यायिनं विप्रा मयन्धुन्युक्त्वा-
 दभूत् । पृथुर्नाम महावेगा स पुत्रोऽभवत्जीजनत् ॥) ; विष्णु.
 १।१३।८ उत्तरार्थे (वेनस्य मथिते पाणौ स बभूव महानतिः ।) ;
 हरि. १।२।२१ सवभूत् महान्पुपः (बभूव मुनिभिः पृथुः) ;
 शिवध. ५।२।१७ यस्य (तस्य) महान्पुपः (ततः पृथुः) ;
 ब्रह्म. २।२१, २२ पाणौ मथिते (मथिते पाणौ) ; कूर्म. १।१४।
 १० (वेन्यो वेनाऽजायत ।) ; अग्नि. १।८।१२ यस्य (ऽपाम्य)
 उत्तरार्थे (वेगस्य मथिते पाणौ संवभूत् पृथुर्नृपः ।) .

(४) वायु. ६२।९४ ; ब्रह्माण्ड. २।३६।११० (जनयित्वा
 सुतं तस्य पृथुं प्राथिवपौरुषम् ।) ; विष्णु. १।१३।९ कीर्तितः

तं दृष्ट्वा मुनयः प्राहुरेयं वै मुदिताः प्रजाः
 करिष्यति महातेजा यशश्च प्राप्स्यते महत् ॥
 स धन्वी कवची जातस्तेजसा निर्दहन्निव ।
 पृथुर्वैन्यः सर्वलोकान्नरक्ष क्षत्रपूर्वजः ॥
 येन दुग्धा मही पूर्वं जनानां हितकारणात् ॥
 अत्रिवंशसमुत्पन्नो ह्यङ्गो नाम प्रजापतिः ।
 तस्य पुत्रोऽभवद्वेनो नात्यर्थं धार्मिकस्तथा ॥

(कीलें) ; कूर्म. ११२४११ (कोऽसौ पृथुरिति ख्यातः प्रजा-
 पान्ते महाबलः ।) .

(१) ब्रह्माण्ड. २३६१११ (अश्वस्वेषि वो राजा ऋषयो
 मुदिताः प्रजाः ।) उत्तरार्धं नास्ति ; हरि. ११२२२ मुनयः
 (ऋषयः) ; ब्रह्म. २२२२२३ ; अग्नि. १८१२३ .

(२) वायु. ६२१९४ निर्दहन्निव (प्रज्वलन्निव) ; ब्रह्माण्ड.
 २३६११११, ११२ जातः (जज्ञे) सर्वं (तदा) ; हरि. ११२२३
 जातः (पृथी) सर्वलोकान् (तदा चेनां) ; शिवध. ५२१८
 निर्दहन्निव (ऽऽदित्यसंनिभः) सर्वलोकान् ररक्ष (तदा
 पृथीमशरत्) ; ब्रह्म. २२३, २४ तेजसा निर्दहन्निव (ज्वल-
 ज्ज्वलनसंनिभः) सर्वलोकान् (तथा चेनां) ; अग्नि. १८१२४
 सर्वलोकान् (प्रजाः सर्वा) .

(३) वायु. ६२१९६ (तेनेवं गौर्महाराजा दुग्धा सत्यानि
 पीमता ।) ; ब्रह्माण्ड. २३६१११४ वायुजत् ; विष्णु. ११२३
 ९ ; हरि. ११२२५ (तेनेवं गौर्महाराज दुग्धा सत्यानि
 मारत ।) ; ब्रह्म. २२५ (तेनेवं गौर्मिक्षेष्टा दुग्धा सत्यानि
 भूयाः ।) ; कूर्म. ११२४११ जनानां हितकारणात् (प्रजानां
 हितकाम्यया) ; अग्नि. १८१२६ (दुग्धा गौलैश्च सत्यार्थं प्रजानां
 जीवनाय च ।) .

(४) वायु. ६२१९७ तस्य (यस्य) ; ब्रह्माण्ड. २३६१
 २३६, २३७ ; हरि. ११२२, २ श्रो ह्यङ्गो (शरत्त्वङ्गो) धार्मिक-

पुनर्महर्षयस्तस्य पाणिं वेनस्य दक्षिणम् ।
 अरणीमिव संरब्धा ममन्थुर्जातमन्यवः ॥
 पृथुस्तस्मात्समुत्पन्नः कराज्ज्वलनसंनिभः ।
 पृथोः करतलाद्वाऽपि यस्माज्जातः पृथुस्ततः ।
 दीप्यमानः स्वयंपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।
 पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥

स्तथा (धर्मवेदिदः) ; शिवध. ५६१२, २ श्रो ह्यङ्गो (शरत्त्वङ्गो)
 करतथा (कोऽभवत्) ; ब्रह्म. ४१२८, २९ बंधा (वंशे) शेषं
 हरिवत् .

(१) वायु. ६२१२५ संरब्धा (संग्भावा) ; ब्रह्माण्ड.
 २३६११४६ ; हरि. ११२२१ पुनर्महर्षयस्तस्य (ततः पुनर्महा-
 त्मानः) जातमन्यवः (ते महर्षयः) ; शिवध. ५६१२८, २९
 संरब्धा (संघाय) शेषं हरिवत् ; ब्रह्म. ४१४८ पुनर्महर्षयस्तस्य
 (ततः पुनर्महात्मानः) .

(२) वायु. ६२१२६ कराज्ज्वलनसंनिभः (करास्फालनतेजसः)
 रिव ज्व (रितोज्ज्व) ; ब्रह्माण्ड. २३६११४७, १४८ ज्वलन-
 संनिभः (ज्वलनसंनिभावा) नः स्य (नश्च) ; हरि. ११२२
 समुत्पन्नः (समुत्तरथौ) द्वितीयापि नास्ति ; शिवध. ५६१२९,
 २० पूर्वापि (पृथुस्तस्मात्समुत्तरथौ कराज्ज्वलनसंनिभावा ।) रिव
 ज्वलन् (समोज्ज्वलः) द्वितीयापि नास्ति ; ब्रह्म. ४१४९ द्विती-
 यापि नास्ति .

(३) वायु. ६२३६ ; ब्रह्माण्ड. २३७६, ७ ; हरि. ११३
 ४८, ४९ ; शिवध. ५७१२३ (ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवैः शृद्धिर्भे-
 षुभिः ।) उत्तरार्धं नास्ति ; ब्रह्म. ४१४११६ .

[९]

यत्रियोरसूतो ब्राह्मणे विश्वामित्रोत्तमः

अथ ह शुनःशेषो विश्वामित्रस्याङ्गमाससाद । स
 होयाचाजीगर्तः सौययसिर्ज्ञपे पुनर्मे पुत्रं देहीति ।
 नेति होयाच विश्वामित्रो देवा या इमं महामरा-
 सतेति । स ह देयरातो विश्वामित्र आस । तस्यैते
 कापिलेययाध्रयाः । स होयाचाजीगर्तः सौयय-

(१) ऐमा. ११५-६ .

सित्त्यं वेहि विह्वयावहा इति । स होयाचाजीगर्तः
 सौययसिः— ' अङ्गिरसो जन्मनाऽस्याजीगर्तः
 श्रुतः कविः । ऋषे पितामहात्तन्तोर्माऽपगाः पुनरेहि
 माम् ॥ ' इति । स होयाच शुनरोपः— ' अदशुन्त्वा
 शासहस्तं न यच्छूद्रेष्यलप्यत । गवां श्रीणि शतामि
 त्यमघृणीया मदङ्गिरः ॥ ' इति । स होयाचा-
 जीगर्तः सौययसिः— ' तद्वै मा तात तपति पापं

कर्म मया कृतम् । तदहं निहनुवे-तुभ्यं प्रतियन्तु
शता गवाम् ॥' इति । स होवाच शुनःशेषः— 'यः
सकृत्पापकं कुर्यात्कुर्यादेनचतोऽपरम् । नापागाः
शौद्रान्यायादसंधेयं त्वया कृतम् ॥' इति ।
असंधेयमिति ह विश्वामित्र उपपपाद । स होवाच
विश्वामित्रः— 'भीम एव सौयवसिः शासेन विशि-
शासिपुः । अस्थान्मैतस्य पुत्रो भूर्समैवोपेहि पुत्र-
ताम् ॥' इति । स होवाच शुनःशेषः— 'स वै
यथा नो ह्यपयाऽऽ राजपुत्र तथा वद । यथैवा-
ऽऽङ्गिरसः सन्नूपेयां तव पुत्रताम् ॥' इति । स
होवाच विश्वामित्रः— 'ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्था-
स्तवश्रेष्ठा प्रजा स्यात् । उपेया दैवं मे दायं तेन
वै त्वोपमन्त्रय ॥' इति । स होवाच शुनःशेषः—
'संज्ञानानेपु वै ब्रूयात्सौहार्द्याय मे श्रिये । यथाऽहं
भरतऋषभोपेयां तव पुत्रताम् ॥' इति । अथ
ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयामास— 'मधुच्छन्दाः
शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः । ये के च धातरः स्य
नास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्वम् ॥' इति ।

तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चा-
शदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत्कनीयांसः ।
तयो ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे । ताननु व्याज-
हारान्त्वान्वः प्रजा भक्षीष्टेति । त एतेऽन्त्राः पुण्ड्राः
शबराः पुलिन्दा मूनिवा इत्युदन्त्या बहवो वैश्व-
मित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः । स होवाच मधुच्छन्दाः
पञ्चाशता सार्धम्— 'यन्नः पिता संजानीते
तस्मिन्स्तिष्ठामहे वयम् । पुरस्ता सर्वे कुर्महे त्वाम-
न्वञ्चो वयं स्मसि ॥' इति । अथ ह विश्वामित्रः
प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टाव— 'ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीर-
यन्तो भयिष्यथ । ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्त-
मकर्त मा ॥ पुर एत्रा वीरवन्तो देवरातेन गाधिनाः ।
सर्वे राध्याः स्य पुत्रा एष वः सद्विवाचनम् ॥
एष वः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्यत । युष्मांश्च
दायं म उपेता विद्यां यासु च विद्वांसि ॥ ते
सम्यञ्चो वैश्वामित्राः सर्वे साकं सरातयः । देय-
राताय तस्थिरे धृत्यै श्रेष्ठ्याय गाधिनाः ॥ अधीयत

देवरातो रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः । जहूनां चाऽऽधि-
पत्ये दैवे वेदे च गाधिनाम् ॥' तदेतत्परऋकशत-
गाथं शौनःशेषमाख्यानम् ॥

मीप्म उवाच—

श्रूयतां पार्थ तत्त्वेन विश्वामित्रो यथा पुरा ।
ब्राह्मणत्वं गतस्नात ब्रह्मपित्वं तथैव च ॥
भरतस्यान्वये चैवाजमीढो नाम पार्थिवः ।
बभूव भरतश्रेष्ठ यज्वा धर्मभृतां वरः ॥
तस्य पुत्रो महानासीज्जहनुर्नाम नरेश्वरः ।
दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः ॥
तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुद्वीपो महायशः ।
सिन्धुद्वीपाच्च राजपिर्वलाकाशो महाबलः ॥
यज्ञभस्तस्य तनयः साक्षाद्धर्म इवापरः ।
कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥
कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः ।
अपुत्रः प्रसवेनार्थी वनयासमुपावसत् ॥
कन्या जज्ञे सुतात्तस्य वने निवसतः सतः ।
नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥
तां वद्रे भार्गवः श्रीमांश्चयवनस्यात्मसंभवः ।
ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥
स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ।
दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिवर्हणः ॥
प्रत्याख्याय पुनर्यातमब्रवीद्राजसत्तमः ।
शुल्कं प्रदीयतां मह्यं ततो वत्यसि मे सुताम् ॥
ऋचीक उवाच—

किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप ।

दुहितृवृहसंसक्तो मा भूत्तत्र विचारणा ॥

गाधिरुवाच—

चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसाम् ।

एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥

मीप्म उवाच—

ततः स भृगुशार्दूलऋषयवनस्यात्मजः प्रभुः ।

अब्रवीद्भूरुणं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥

एकतः श्यामकर्णानां ह्यानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 सहस्रं वातवेगानां मिक्षे त्वां देवसत्तम ॥
 तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।
 उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति वाजिनः ॥
 ध्यातमात्रं ऋचीकेन ह्यानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 गङ्गाजलात् समुत्तस्थौ सहस्रं विपुलौजसाम् ॥
 अदूरे कान्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
 अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवैः परिचक्ष्यते ॥
 ततो वै गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभम् ।
 ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्थं तपतां वरः ॥
 ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ।
 ददौ तां समलङ्कृत्य कन्यां भृगुमुताय वै ॥
 जग्राह विधिवत्पाणिं तस्या ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
 सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह ॥
 स तुतोप च ब्रह्मर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ।
 छन्द्यामास चैवैनां वरेण वरवर्णिनीम् ॥
 मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तम ।
 अथ तामब्रवीन्माता सुतां किञ्चिद्वाङ्मुखीम् ॥
 ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ।
 अपत्यस्य प्रदानेन समर्थश्च महातपाः ॥
 ततः सा त्वरितं गत्या तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
 मातुश्चिकीर्षितं राजन् ऋचीकस्तामथाब्रवीत् ॥
 गुणवन्तमपत्यं सा अचिराज्जनयिष्यति ।
 मम प्रसादात् कल्याणि मा भूत्ते प्रणयोऽन्यथा ॥
 तव चैव गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते महान् ।
 अस्मद्दंशकरः श्रीमान् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥
 ऋतुस्नाता च साऽश्वत्थं त्वं च वृक्षमुदुन्वरम् ।
 परिष्वजेथाः कल्याणि तत एवमवाप्स्यथः ॥
 चरुद्वयमिदं चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते ।
 त्वं च सा चोपभुञ्जीत ततः पुत्राववाप्स्यथः ॥
 ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत ।
 यदृचीकेन कथितं तथाचख्यौ चरुद्वयम् ॥
 तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा ।
 पुत्रि पूर्वोपपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ॥

भर्ता य एष दत्तस्ते चरुमन्त्रपुरस्कृतः ।
 एनं प्रयच्छ मह्यं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ॥
 व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाव शुचिस्मिते ।
 यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिन्दिते ॥
 स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्वं इच्छत्यनाविलम् ।
 व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं भविष्यति ॥
 ततो मे त्वचरौ भावः पादपे च सुमध्यमे ।
 कथं विशिष्टो भ्राता मे भवेदित्येव चिन्तय ॥
 तथा च कृतवत्यौ ते माता सत्यवती च सा ।
 अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ॥
 दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तां भार्यां स च महानृपिः ।
 उवाच तां सत्यवतीं दुर्भना भृगुसत्तमः ॥
 व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते चरुर्व्यक्तं भविष्यति ।
 व्यत्यासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुभे ॥
 मया हि विश्वं यद्ब्रह्म त्वञ्चरौ संनिवेशितम् ।
 क्षत्रवीर्यं च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥
 त्रैलोक्यविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि ।
 सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तत एतत्कृतं मया ॥
 व्यत्यासस्तु कृतो यस्मात्त्वया मात्रा च ते शुभे ।
 तस्मात् सा ब्राह्मणं श्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥
 क्षत्रियं तूग्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि ।
 न हि ते तत्कृतं साधु मातृस्नेहेन भाविनि ॥
 सा श्रुत्वा शोकसंतप्ता पपात वरवर्णिनी ।
 भूमौ सत्यवती राजन् छिन्नेव रुचिरा लता ॥
 प्रतिलभ्य च सा संज्ञा शिरसा प्रणिपत्य च ।
 उवाच भार्या भर्तारं गाधेयी भार्गवर्षमम् ॥
 प्रसादयन्त्यां भार्यायां मयि ब्रह्मविदांवर ।
 प्रसादं कुरु विप्रप्रेमं न मे स्यात् क्षत्रियः सुतः ॥
 कामं ममोग्रकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति ।
 न तु मे स्यात् सुतो ब्रह्मज्ञेप मे दीयतां वरः ॥
 एवमस्त्विति होवाच स्वां भार्यां सुमहातपाः ।
 ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभम् ॥
 विश्वामित्रं चाजनयद्गाधिभार्या यशस्विनी ।
 ऋपेः प्रसादाद्राजेन्द्र ब्रह्मर्षेर्ब्रह्मवादिनम् ॥

ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः ।
 क्षत्रियः सोऽप्यय तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः ॥
 तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवंशविवर्धनाः ।
 तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्तार एव च ॥
 मधुच्छन्दश्च भगवान् देवरातश्च वीर्यवान् ।
 अक्षीणश्च शकुन्तश्च वभ्रुः कालपथस्तथा ॥
 याज्ञवल्क्यश्च विख्यातस्तथा स्थूणो महाव्रतः ।
 उल्को यमदूतश्च तथार्पिः सैन्धवायनः ॥
 चलुजङ्घश्च भगवान् गालवश्च महानृपिः ।
 ऋषिर्वज्रतथा ख्यातः सालङ्कायन एव च ॥
 लीलढयो नारदश्चैव तथा कूर्चोमुखः स्मृतः ।
 चादुलिर्मुसलश्चैव वक्षोमीयस्तथैव च ॥
 आङ्घ्रिको नैकहृक्चैव शिलायूपः शितः शुचिः ।
 चक्रको मारुतन्तव्यो यातनोऽथाश्वलायनः ॥
 द्यामायनोऽथ गार्ग्यश्च जात्रालिः सुश्रुतस्तथा ।
 कारीपिरथ संश्रुतः परपौत्रवतन्तवः ॥
 महानृपिश्च कपिलस्तथर्षिस्ताडकायनः ।
 तथैव चोपगहनस्तथर्षिश्चासुरायणः ॥
 मार्दमर्षिर्हिरण्याक्षो जङ्गारिर्वाभ्रवायणिः ।
 भूतिर्विभूतिः सूतश्च सुरङ्कुत तथैव च ॥
 अरालिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ।
 नयतन्तुर्धकनपः सेयनो यतिरेव च ॥
 अम्भोरुहश्चारुमत्स्यः शिरीषी चाथ गार्दभिः ।
 ऊर्जयोनिरुदापैक्षी नारदी च महानृपिः ॥
 विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः ।
 तथैव क्षत्रियो राजन् विश्वामित्रो महातपाः ॥
 ऋचीकेनाहितं ब्रह्म परमेतशुचिष्ठिर ।
 एतन्ने सर्वमाख्यातं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥
 विश्वामित्रस्य वै जन्म सोमसूर्याभितेजसः ।
 यत्र यत्र च संदेहो भूयस्ते राजसत्तम ।
 तत्र तत्र च मां ब्रूहि छेत्तारिभ तव संशयम् ॥
 एकैऽग्निः पूर्वमासीद्वै ऐलस्तं ग्रीनरूपयन् ॥

एवंप्रभावो राजाऽऽसीदैलु द्विजसत्तमाः ।
 देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरलङ्कृते ॥
 राज्यं स कारयामास प्रयागे धृषिर्वापतिः ।
 उत्तरे यामुने तीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ॥
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि पडिन्द्रोपमतेजसः ।
 गन्धर्वलोके विदिता आयुर्धीमानमावसुः ।
 विश्वायुश्च श्रुतायुश्च शतायुश्चोर्वशीमुताः ॥

कारणः ।) ; अग्नि. २७।१४ (एकोऽग्निरमत्स्यै तेन व्रत प्रवर्तिता ।) .

(१) वायु. ११।५९ ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२० ; हरि. १।२६। ४८ दिजसत्तमाः (नरसत्तम) रलङ्कृते (रमिष्णुते) ; लिङ्ग. १।६।५५ (ऐलः पुरुषा नाम ह्रन्मलः प्रयागवान् । चके लक्ष्मणं राज्यं देशे पुण्यतमे दिजाः ॥) ; ब्रह्म. १०।९, १० दिजसत्तमाः (नरसत्तमः) रलङ्कृते (रमिष्णुते) .

(२) वायु. ११।५० ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२१ ; हरि. १।२६।४९ यामुने (जादरी) ; लिङ्ग. १।६।५६ (उत्तरे यमुना- तीरे प्रयागे मुनिविवे । प्रतिष्ठानापि च श्रीमान् प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठितः ॥) ; ब्रह्म. १०।९, १० यामुने (जादरी) .

(३) वायु. ११।५१, ५२ इनायुश्च शनायु (शनायुश्च शनायुश्च) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२२, २३ इनायुर्षे (विश्वायुः इनायुश्च शनायुश्चोर्वशीमुताः ।) ; मत्स्य. २।३।३, ३४ (अजीजनतुताण्यौ नामनन्नात्रिरोपन । आयुर्द्विभ्रायुर्षानुयु- र्धुनिमान् वदुः ॥ शुचिविधयः शनायुश्च सर्वे दिव्यरजैः ॥) ; विष्णु. ४।७।१ (नस्याप्यायुर्धीमानमावसुविश्वानुयुतायुर्षानु- संज्ञाः पद्मवन्पुत्राः ॥) ; हरि. १।२७।१, २ (ऐलुयुषा बभूवु- स्ते सर्वे देवमुतोऽमाः । दिवि जाना महारमान आयुर्धीमान- मानसु ॥ विश्वायुश्च धर्मोत्सा इनायुश्च तथाऽनरः । इनायुश्च वनायुश्च शनायुश्चोर्वशीमुताः ॥) ; लिङ्ग. १।६।५७, ५८ (तस्य पुत्राः सत बभूवु सर्वे विनयेजन् । गन्धर्वलोके विदिता मवमल्ल महाकलाः ॥ आयुर्धुतायुश्च विश्वायुश्च वीर्यवान् । इनायुश्च शनायुश्च दिव्यायुश्चोर्वशीमुताः ॥) ; गरुड. १।१३।३ (उषुपुत्राश्चोर्वशीर्षा पदुपुत्राश्च इनायुश्च । विश्वायुश्च शनायुश्च आयुर्धीमानमावसुः ॥) ; पद्म. ५।१।२।६, ७ (अती वनयुताण्यौ नामनन्नात्रिरोपन । आयुर्द्विभ्रायुर्षानुयुर्धुनिमान् वदुः । दिविकानः शनायुश्च सर्वे दिव्यरजैः ॥) ; ब्रह्म. १०।११, १२ (ऐलुयुषा बभूवुने सत देवमुतोऽमाः । गन्धर्वलोके विदिता आयुर्धीमानमावसुः ॥ विश्वायुश्च धर्मोत्सा इनायुश्च तथाऽनरः । इनायुश्च वनायुश्च शनायुश्चोर्वशीमुताः ॥) ; अग्नि. २७।१४

(१) वायु. ११।४८ स्वं ग्रीन (रवीन्वान) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१९ ; हरि. १।२६।७७ (एकोऽग्निः पूर्वमेसातीरैल्लेखाम-

अमावसोस्तु वै जातो भीमो राजाऽथ विश्वजित् ॥

श्रीमान्भीमस्य दायादो राजाऽऽसीत्काञ्चनप्रभः ।

विद्वांस्तु काञ्चनस्यापि सुहोत्रोऽभूमहाबलः ॥

सुहोत्रस्याभयजह्नुः केशिन्या गर्भसंभवः ।

आजहे यो महत्सत्रं सर्वमैधं महामखम् ॥

प्रतिगम्य ततो गङ्गा वितते यज्ञकर्मणि ।

प्लावयामास तं देशं भाविनोऽर्धस्य दर्शनात् ॥

गङ्गया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं समन्ततः ।

सौहोत्रिरध्ववीद्गङ्गां क्रुद्धो राजा द्विजोत्तमाः ॥

(आयुर्द्वयुराध्वुर्धनायुर्धनिमान्भवः । द्विविधातः शतायुश्च युषे चोर्वेदी नृपात् ॥) .

(१) वायु. ११५२; ब्रह्माण्ड. ३।६।२२; हरि. १।२७।२ वै जातो (दायादो) विष (नम्र) ; गरुड. १।२३।१४ (अमावसोभीमनामा) ; ब्रह्म. १०।१३ वै जातो (दायादो) विश्वजित् (राजात्) .

(२) वायु. ११५३; ब्रह्माण्ड. ३।६।२४; हरि. १।२७।३; गरुड. १।२३।१४ (भीमयुष्य कान्चनः । कान्चनस्य सुहोत्रोऽभूमत्) ; ब्रह्म. १०।१३, १४.

(३) वायु. ११५४ केशिन्या (कौशिका) उत्तरार्धे नागिनः ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२५ केशिन्या (केशिनी) उत्तरार्धे नागिनः ; हरि. १।२७।४ सुहोत्रस्या (सौहोत्रिर) मेधं (मेध) : १।३।२।३ पूर्वार्धे (अजनीदस्य केशिन्यां यज्ञे जह्नुः प्रतापवान्) ; गरुड. १।१३।१८ (जह्नुश्चाभूद्युदोक्तः) ; ब्रह्म. १०।१४, १५ सर्गं (सर्गं) : १।३।२.८३ पूर्वार्धे (अजनीदस्य केशिन्यां यज्ञे जह्नुः प्रतापवान्) । मेधं महामखम् (मेधमार्गं निरुम्) .

(४) वायु. ११५४, ५५ ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२५, २६ प्लावया (सारथा) ; हरि. १।२७।५ (पतिलोमेन ये गङ्गा पतिषेऽभिरसात् इ । नेष्टयः प्लावयामास तस्य गङ्गा च तस्मात् ॥) : १।३।२।४ पतिषे (विनीया) शेषं पूर्ववत् ; ब्रह्म. १०।१५, १६ (पतिलोमेन ये गङ्गा पतिषेत् तस्मात् इ । नेष्टयः प्लावयामास तस्य गङ्गा तथा सतः ॥) : १।३।२.८४ पतिषेत् (विनीय) तथा सतः (च तस्मात्) शेषं पूर्ववत् .

(५) वायु. ११५५, २३ उत्तरार्धे (सौहोत्रिरदः कृद्धो गङ्गां दृष्ट्वा क्रुद्धः) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२६, २७ रजनीदः

एष ते विफलं यत्नं पिबन्नर्भः करोम्यहम् ।

अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥

राजर्षिणा ततः पीतां गङ्गां दृष्ट्वा महर्षयः ।

उपनिन्युर्महाभागा दुहितृत्वेन जाह्ववीम् ॥

युवनाश्वस्य पुत्री तु कावेरी जह्नुरावहत् ।

युवनाश्वस्य शापेन गङ्गार्धेन विनिर्ममे ॥

कावेरी सरितां श्रेष्ठां जह्नुभार्यामनिन्दिताम् ।

जह्नुस्तु दयितं पुत्रं मुनहं नाम धार्मिकम् ।

कावेर्यां जनयामास अजकस्तस्य चात्मजः ॥

कृद्धो (रपि संकृद्धो गङ्गा) ; हरि. १।२७।६ गङ्गाया (स तथा) राजा द्विजोत्तमाः (भारतसत्तमः) : १।३।२।५ (स तथा प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं परन्तप । जह्नुस्तस्यध्ववीद्गङ्गां कृद्धो भरतसत्तमः ॥) ; ब्रह्म. १०।१६, १७ गङ्गाया (स तथा) रजनी (रसाय) : १।३।२.८५ गङ्गाया (तच्चा) उत्तरार्धे (जह्नुस्तस्यध्ववीद्गङ्गां कृद्धो विमर्शतादा नृपाः) .

(१) वायु. ११५६, ५७ पूर्वार्धे (एतत्ते विफलं सर्वं पीनममः करोम्यहम्) ; हरि. १।२७।७ : १।३।२।६ पूर्वार्धे (एष ते त्रिषु लोकेषु सन्निपातः पिबाम्यहम्) ; ब्रह्म. १०।१७, १८ : १।३।२।५ हरिवत् .

(२) वायु. ११५७, ५८ महर्षयः (सुरर्षयः) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२७, २८ राजर्षिणा ततः (तदा राजर्षिणा) महर्षयः (सुरर्षयः) ; हरि. १।२७।८ भागा (भार्गा) : १।३।२।७ राजर्षिणा ततः पीतां (ततः पीतां महात्मानो) त्वेन (त्वाय) ; ब्रह्म. १०।१८, १९ राजर्षिणा ततः (जह्नुराजर्षिणा) भागा (भार्गा) : १।३।२.६ राजर्षिणा ततः पीतां (ततः पीतां महात्मानो) .

(३) वायु. ११५८, ५९ युव (यौव) पुत्री (पौत्री) गङ्गार्धेन (गङ्गा येन) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२८, २९ तुवनाश्वस्य पुत्री (यौवनाश्वस्य पौत्री) ; हरि. १।२७।९ : १।३।२।८ उत्तरार्धे (गङ्गापानेन देहाय यस्याः पक्षात्परीकृतम्) ; ब्रह्म. १०।१९, २० विनिर्ममे (विनिर्गता) : १।३।२.७ हरिवत् .

(४) वायु. ११५९, ६० तु (इव) मुनहं (मुहोर्भे) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२९, ३१ ; हरि. १।२७।९, १० जह्नुयां (जद्धोर्मा) : १।३।२।९ (जद्धेग्यु दयितः पुत्रत्ववशतो ज्ञानवीर्यात्) । प्लावयेत् ; ब्रह्म. १०।२०, २१ जह्नुयां (जद्धोर्मा) मुनहं (मुनर्ष) : १।३।२.८ (जद्धेग्यु दयितः पुत्रो मगधो नाम वीर्यात्) । प्लावयेत् .

अजकस्य तु दायादो वलाम्नाथो महायशाः ।
 बभूव मृगायाशीलः कुशस्तस्यात्मजः स्मृतः ॥
 कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चमः ।
 कुशिकः कुशनामश्च कुशाम्बो मूर्तिमांस्तथा ॥
 पैहल्यैः सह संपृच्छो राजा यनचरैस्तदा ।
 कुशिकस्तु तपस्तेषु पुत्रमिन्द्रसमप्रभम् ।
 लभेयमिति तं शक्रासादप्येव जज्ञिवान् ॥
 पूर्णे वर्षसहस्रे वै शतक्रतुरपश्यत ।
 तमुपतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
 समर्थः पुत्रजनने स्वयमेवास्य शश्र्वतः ॥
 पुत्रत्वं कल्पयामास स्वयमेव पुरन्दरः ।
 गाधिनामाऽभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥

(१) वायु. ११११ बभूव मृगायाशीलः (बभूवुश्च गणः
 शीलः); मद्भाण्ड. ११६१३१; हरि. ११७११ महायशाः
 (महीपतिः) जः स्मृतः (जोऽमरम्) : ११२१५५, ५० यदायशाः
 (महीपतिः) कुशलरथात्मजः स्मृतः (कुशिकस्तस्य चात्मजः);
 मद्भा. १०१२ हरिवम् : ११८८, ८९ हरिवम्.

(२) वायु. १११२ कुहि (कुश्व) देव (वेद) उल्लस्ये
 (कुशाश्च कुशनामश्च भूर्नामस्तौ वयुः १); मद्भाण्ड.
 ११६१३२ कुहि (कुश्व) उल्लस्ये (कुशाश्च कुशनामश्च
 भूर्नामस्तौ वयुः १); हरि. ११७१२; मद्भा. १०१३.

(३) वायु. १११३ (कुशलम्बन्वर्णेषु पुत्रार्थी राजः
 सप्तमः १) यथादेव ; मद्भाण्ड. ११६१३३ (कुशिकस्तु तपः
 स्तेषु पुत्रार्थी सप्तमः १) यथादेव ; हरि. ११७१३ :
 ११२१५०, ५१ संपृच्छो (सख्ये) समप्रभम् (समं प्रभुः) ;
 मद्भा. १०१४, २५ पक्रीः (पक्रीः) नीः (चरः) समप्रभम्
 (समं प्रभुः) : ११८९, ९० तथा (सह) समप्रभम् (समं
 प्रभुम्).

(४) वायु. १११३, १४ तपस्य (मारुत) मनुष्याणां
 (दुर्गा नामने) ; मद्भाण्ड. ११६१३३, १४ ; हरि. ११७१
 १४, १५ उल्लस्ये (तं कुशसेव्यं) तमुप (अनुपम्) स्वय-
 मेवास्य दायाः (स्वयंसाधनायम्) ; मद्भा. १०१५, २१
 उल्लस्ये (तः सख्ये) तमुप (अनुपम्).

(५) वायु. १११५ ; मद्भाण्ड. ११६११५ ; हरि. ११७१
 १५, १६ (पुत्रं कल्पयामास देवेन्द्रः सुतेजसाः १ म गाधि-
 रमरशान्ता मरशान्तिश्च स्वयम् १) : ११२१५९ पूर्वम्,
 पूर्णं मिति ; मद्भा. १०१७ (पुत्रं कल्पयामास देवेन्द्रः
 सुतेजसाः १ म गाधिरमरशान्ता मरशान्तिश्च स्वयम् १) :

पौरकुत्स्यभयद्वार्या गाधित्तस्यामजायत ।
 गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा ।
 तां गाधिः कान्यपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभुः ॥
 तैसाः प्रीतरतु वै भर्ता भार्गवो भृगुनन्दनः ।
 पुत्रार्थं साधयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥
 उवाचाहूय तां भार्यामृचीको भार्गवस्तदा ।
 उपयोज्यश्चरुयं त्यया मात्रा च ते शुभे ॥
 तैसां जनिष्यते पुत्रो दीनिमान् क्षत्रियर्षभः ।
 अजेयः क्षत्रियैर्युद्धे क्षत्रियर्षभसूदनः ॥
 तैवापि पुत्रं कथ्याणि घृतिमन्तं तपोघनम् ।
 शमात्मकं द्वितश्रेष्ठं चरुरेव विधास्यति ॥
 र्षभमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ।
 तपस्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह ॥

११११ (स गाधिरमरशान्ता मरशा कौशिकः स्वयम् १) पूर्वा
 नाति.

(१) वायु. १११६ स्वयम् (स्थाऽम्) शिवायै (पूर्व-
 कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा १) कान्यपुत्राय (पुत्रः
 कान्याय) ; मद्भाण्ड. ११६१३६, १७ गाधि (गाधि) गाधेः
 (पूर्व) कान्यपुत्राय (पुत्रकामाय) ; हरि. ११७११, १७
 कान्य (मयु) ; मद्भा. १०१८, २९ र्षभमुक्त्वा (र्षभ
 यन्वाम).

(२) वायु. १११७ तस्याः प्रीतगु (तस्यां पुत्रगु)
 पुत्रार्थं (पुत्रार्थे) ; मद्भाण्ड. ११६१३७ पुत्रार्थं (पुत्रार्थे) ;
 हरि. ११७१८ प्रीतगु वै (प्रीतिऽभवत्) ; मद्भा. १०१९,
 १० प्रीतगु (प्रीतः म).

(३) वायु. १११८ उवाच हूय तां भार्या (तथा वाचुव
 निभृति) ; मद्भाण्ड. ११६१३८, १९ उवाच हूय तां भार्या
 (मवाचोवत् विनाम्ब) शुभे (शुभा) ; हरि. ११७१९
 भार्या (भार्या) च ते शुभे (स्वयंम्ब) ; मद्भा. १०१७, ११
 च ते (स्वयं) ; काण्ड. ११७१ ८ १८७ हरिवम्.

(४) वायु. १११९ ; मद्भाण्ड. ११६११९, ५० तपसां
 (तपसा) ; हरि. ११७१७ कुंहे (लोके) ; मद्भा. १०११, १३
 हरिवम्.

(५) वायु. ११२० ; मद्भाण्ड. ११६१२०, ४१ ; हरि.
 ११७१११ चरुम् (निभृत्) ; मद्भा. १०१२, ११.

(६) वायु. ११२१ तपस्य (स्तपसा) ; मद्भाण्ड.
 ११६१२१, ४२ ; हरि. ११७१२२ ; मद्भा. १०१३, १४.

गौधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् ।
 तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः ॥
 चरुद्वयं गृहीत्वा तु ऋषेः सत्यवती तदा ।
 भर्तुर्वचनमव्यप्रा दृष्टा मात्रे न्यवेदयत् ॥
 माता तु तस्यै दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ।
 तस्याश्रुमयाज्ञानादात्मनः सा चकार ह ॥
 अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं शुभम् ।
 धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शना ॥
 तैमृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाप्यवमृदय च ।
 तदाऽऽव्रीटद्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् ॥
 माताऽसि वञ्चिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ।
 जनिष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः ॥
 माता जनिष्यते चापि तथाभूतं तपोधनम् ।
 विश्वं हि ब्रह्म तपसा मया तत्र समर्पितम् ॥

(१) वायु. ११७२; महाण्ड. ३१६१४२, ४३; हरि. ११७२३ काश्रम (कावास) नरेश्वरः (जनेश्वरः); महा. १०३४, ३५.

(२) वायु. ११७३; महाण्ड. ३१६१४२, ४४; हरि. ११७२४ तु (तत्) उत्तरार्धे (चरुमादाय कथने सा तु मात्रे न्यवेदयत्); महा. १०३५, ३६ तु (सा) उत्तरार्धे हरिवत्.

(३) वायु. ११७४; महाण्ड. ३१६१४४, ४५ त्वं चरुं (राचरुं); हरि. ११७२५ तु तस्यै (व्यत्यस) दातमनः सा (दातमर्ण्यं); महा. १०३६, ३७ तस्यै (तस्या) दातमनः सा (दातमर्ण्यं).

(४) वायु. ११७५; महाण्ड. ३१६१४५, ४६; हरि. ११७२६ सुभम् (तदा) दर्शना (दर्शनम्); महा. १०३७, ३८ गर्भं (गर्भं) शुभम् (तदा).

(५) वायु. ११७६ प्वर (वपुः); महाण्ड. ३१६१४६, ४७ तपु (तापु); हरि. ११७२७ तपु (तापु) प्वरमृदय (व्यनुमत्) तदाऽऽ (तामन); महा. १०३८, ३९ तपु (तापु) प्वरमृदय (व्यनुमत्) तदा (ततो).

(६) वायु. ११७७ स्वयाद्य (वत्या ग); महाण्ड. ३१६१४७, ४८; हरि. ११७२८; महा. १०३९, ४०.

(७) वायु. ११७८ वारि (वाऽरि); महाण्ड. ३१६१४८, ४९; हरि. ११७२९ ताप (भ्राता) तपामूर्तं तपोधनम् (ऋण्युत्पन्नं) तत्र (तस्मिन्); महा. १०४०, ४१ हरिवत्.

एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ।
 प्रसादयामास पतिं सुतो मे नेदृशो भवेत् ।
 ब्राह्मणापसदस्त्वत्त इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ॥

नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वया ।
 उप्रकर्मा भवेत्पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात् ॥

पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्ताऽऽव्रीदिदम् ।
 इच्छंल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् ॥

शंमालकमृजुं भर्तः पुत्रं मे दातुमर्हसि ।
 काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव मुव्रत ॥

यथैन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेवं द्विजोत्तम ।
 ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात् ॥

पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि ।
 त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥

तैतः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ।
 तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥

(१) वायु. ११७९ मुक्ता (मुक्ता) स्त्वत्त (स्त्वन्व); महाण्ड. ३१६१४९, ५०; हरि. ११७३०; महा. १०४१, ४२.

(२) वायु. ११८०; महाण्ड. ३१६१५१ नैव (नैव); हरि. ११७३१ तथा त्वया (तथाऽस्तिनि); महा. १०४२ हरिवत्.

(३) वायु. ११८१ मुक्ता (मुक्ता); महाण्ड. ३१६१५२; हरि. ११७३१, ३२; महा. १०४४ वायुवत्.

(४) वायु. ११८२ पौत्रो (पुत्रो) स्वात्तव गुवत (स्वापु वर प्रभो); महाण्ड. ३१६१५३; हरि. ११७३२, ३३ भाः (तं मे) मे दातुन (दातुमिदा) गुवत (च प्रभो); महा. १०४५ हरिवत्.

(५) वायु. ११८३ वय (मय) मेः (मेव); महाण्ड. ३१६१५४; हरि. ११७३३, ३४ मेः (मेव); महा. १०४६ हरिवत्.

(६) वायु. ११८४; महाण्ड. ३१६१५५; हरि. ११७३४ पुत्रे (भद्रे); महा. १०४७.

(७) वायु. ११८५ तपः (तपस्य); महाण्ड. ३१६१५६ वायुवत्; हरि. ११७३५; महा. १०४८ दान्तं (तपः); भाव. ११८ पृ. १८७.

भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा ।

जमनाद्वैष्णवस्याग्नेर्जमदग्निरजायत ॥

^१विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ।

प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां जगाम ब्रह्मणा वृत ॥

सौ हि सत्यवती पुण्या सत्यव्रतपरायणा ।

कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी ॥

परिश्रुता महाभागा कौशिकी सरितां वरा ।

इद्व्याकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः ॥

तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका ।

रेणुकायां तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः ।

आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् ॥

सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् ।

रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पाचकम् ॥

^२और्वस्वैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महामनाः ।

जमदग्निस्तपोवीर्याज्ज्ञे ब्रह्मविदां वरः ।

मध्यमश्च शुनःशोपः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः ॥

(१) वायु. ११८६; ब्रह्माण्ड. ३।६।५७; हरि. १।२७।३६ जमना (यजना) वस्यग्नेः (वेदयाशे); ब्रह्म. २०।४९ (भृगोःकालां वेदोऽग्निम् जमदग्निरजायत ।); बाल. १।५३ घृ. १८७ जमनाद्वैष्णवस्याग्ने (यजनाद्वैष्णवोऽप्यग्ने) .

(२) वायु. ११८७; ब्रह्माण्ड. ३।६।५८. हरि. १।२७।३७ व्रत (धर्म) ; ब्रह्म. २०।४९, ५० हरिवत्. (४) वायु. ११८९ उत्तरार्धे (इक्ष्वाकुवंशे स्वभक्त्युपेयु-र्नाम पाधिः ।); ब्रह्माण्ड. ३।६।६० मुता (सुता) रेणु-र्नाम नराधिपः (रेणुको नाम पाधिः); हरि. १।२७।३८ पूर्वार्धे नास्ति ; ब्रह्म. २०।५० पूर्वार्धे नास्ति.

(३) वायु. ११८८; ब्रह्माण्ड. ३।६।५९ कीर्ति(की तु) ;

(४) वायु. ११८९ उत्तरार्धे (इक्ष्वाकुवंशे स्वभक्त्युपेयु-र्नाम पाधिः ।); ब्रह्माण्ड. ३।६।६० मुता (सुता) रेणु-र्नाम नराधिपः (रेणुको नाम पाधिः); हरि. १।२७।३८ पूर्वार्धे नास्ति ; ब्रह्म. २०।५० पूर्वार्धे नास्ति.

(५) वायु. ११९० विद्या (धृति) जामदग्न्य (जन-दग्निः); ब्रह्माण्ड. ३।६।६१, ६२ कामली (कनली) द्वितीयाधि (रेणुकायां कामल्यां तु तपोधृतिमनाधिना ।) जामदग्न्यं (जन-दग्निः); हरि. १।२७।३८, ३९; ब्रह्म. २०।५१, ५२; बाल. १।५३ घृ. १८७ कामल्यां (कनल्यां) प्रथमार्धे विना.

(६) वायु. ११९१; ब्रह्माण्ड. ३।६।६२, ६३; हरि. १।२७।४० धान्याग (धान्याग) ; ब्रह्म. २०।५२, ५३.

(७) वायु. ११९२; ब्रह्माण्ड. ३।६।६३, ६४ शोपः (शोकः); हरि. १।२७।४१, ४२ मनाः (यशाः) शोपः (शोकः) ; १।३२।५३ (यवीकान्जमदग्निस्तु सत्यवत्यामजा-

^१विश्वामित्रं तु दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ।

जनयामास पुत्रं तु तपोविद्याशामात्मकम् ।

प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं ब्रह्मर्षितां गतः ॥

^२विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथः स्मृतः ।

जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वंशवर्धनः ॥

^३विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुनःशोपोऽभवन्मुनिः ।

हरिश्चन्द्रस्य यज्ञे तु पशुत्वे नियतः स वै ॥

^४देवैर्दत्तः शुनःशोपो विश्वामित्राय वै पुनः ।

देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोऽभवत् ॥

^५विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादयः स्मृताः ।

प्रख्यातास्त्रियु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥

^६देवरातः कतिञ्चैव यस्मात्काल्यायनाः स्मृताः ।

शाखावत्यां हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽथ रेणुः ॥

वत ।) पलायदेव ; ब्रह्म. २०।५३, ५४ हरिवत् ; संम. ६१ मनाः (यशाः) वीर्यात् (वीर्ये) वृत् (वृत्तम्) ; संकौ. १९३ मनाः (यशाः) वीर्यात् (वीर्ये) ; बाल. १।५३ घृ. १८७ सैवम् (सैव क्) मनाः (यशाः) तपो (सुतो) ; कृष्ण. २०।५२ संकौवत् ; संम. ४४९ संकौवत् .

(१) हरि. १।२७।४२, ४३ ब्रह्मर्षितां (सप्तर्षितां) ; ब्रह्म. २०।५५, ५६; बाल. १।५३ घृ. १८७ हरिवत्.

(२) वायु. ११९३; ब्रह्माण्ड. ३।६।६५ कादंश (कामन्वय) ; हरि. १।२७।४४ ; १।३२।५३ (विश्वामित्रस्तु गाधेयो राम विश्वरथस्तादा । विश्वरथविश्वामित्रश्चैव तथा सत्यवती वृष्ट ॥) ; ब्रह्म. २०।५६, ५७; बाल. १।५३ घृ. १८७.

(३) वायु. ११९४; ब्रह्माण्ड. ३।६।६६ शोपो (शोभे) ;

हरि. १।२७।५५ शोपो (शोभे) मुनिः (क्लृप्त) हरिश्चन्द्रस्य (हरिदधत्य) निवतः स वै (विनियोजितः) ; ब्रह्म. २०।६५ हरिवत् ; बाल. १।५३ घृ. १८७ मुनिः (क्लृप्त) हरिश्चन्द्रस्य (हरिदधत्य) निवतः स वै (विनियोजितः).

(४) वायु. ११९५; ब्रह्माण्ड. ३।६।६७ शोपो (शोभे) ;

हरि. १।२७।५६ ब्रह्माण्डवत् ; ब्रह्म. २०।६६ ब्रह्माण्डवत् ; संम. ६१ वै पुनः (मार्गावः) ; संकौ. १९३ संभवत् ; बाल. १।५३ घृ. १८७ ; कृष्ण. २०।५१ संभवत् ; संम. ४४९ संभवत्.

(५) हरि. १।२७।५५ ; १।३२।५४ ; ब्रह्म. २०।५७, ५८ तु

(व) नामानि मे शृणु (नामान्यन् पत्म्) ; बाल. १।५३ घृ. १८७ तु मुता (पुत्रास्तु) प्रख्या (विख्या) मे शृणु (संशृणु).

(६) हरि. १।२७।४६ देवरातः (देवराता) रेणुः (रेणुमान्) ; १।३२।५५ पूर्ववत् ; ब्रह्म. २०।५८, ५९; बाल. १।५३ घृ. १८७

(७) वायु. ११९२; ब्रह्माण्ड. ३।६।६३, ६४ शोपः (शोकः); हरि. १।२७।४१, ४२ मनाः (यशाः) शोपः (शोकः) ; १।३२।५३ (यवीकान्जमदग्निस्तु सत्यवत्यामजा-

(८) वायु. ११९३; ब्रह्माण्ड. ३।६।६४, ६५ शोपः (शोकः); हरि. १।२७।४१, ४२ मनाः (यशाः) शोपः (शोकः) ; १।३२।५३ (यवीकान्जमदग्निस्तु सत्यवत्यामजा-

(९) वायु. ११९४; ब्रह्माण्ड. ३।६।६५, ६६ शोपः (शोकः); हरि. १।२७।४१, ४२ मनाः (यशाः) शोपः (शोकः) ; १।३२।५३ (यवीकान्जमदग्निस्तु सत्यवत्यामजा-

(१०) वायु. ११९५; ब्रह्माण्ड. ३।६।६६, ६७ शोपः (शोकः); हरि. १।२७।४१, ४२ मनाः (यशाः) शोपः (शोकः) ; १।३२।५३ (यवीकान्जमदग्निस्तु सत्यवत्यामजा-

संक्रुतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चैव विश्रुतः ।
 मधुच्छन्दो जयश्चैव देवलश्च तथाऽष्टकः ॥
 कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य ते सुताः ।
 तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ॥
 पाणिनो वभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ।
 पार्थिवा देवराताश्च शालङ्कायन-वाष्कलाः ॥
 लोहिता यामदृताश्च तथा कारूपकाः स्मृताः ।
 सौश्रुताः कौशिकाश्चैव तथाऽन्ये सैन्धवायनाः ॥

देवरातः कनि (देवश्रवाः कत) रेणोर्जज्ञेऽथ रेणुकः (जज्ञे रणौ तु रेणुमान्).

(१) वायु. ९११६ (मधुच्छन्दो नयश्चैव कृन्देवौ ध्रुवा-
 दृष्टौ ।) पूर्वाभिं नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३१६६१८ (मधुच्छन्दादयश्चैव
 कृन्देवौ ध्रुवादृष्टौ ।) पूर्वाभिं नास्ति ; हरि. ११२७१७ श्वैव
 विश्रुतः (क्षेति विश्रुताः) : ११२१५६ (सांज्ञेत्यो गालवो राजन्
 मौद्गल्यश्चेति विश्रुताः ।) उत्तरार्धं नास्ति ; ब्रह्म. १०१५९,६० ;
 बाल. ११५३ पृ. १८७ श्वैव विश्रुतः (क्षेति विश्रुताः) च्छन्दो
 जय (च्छन्दादय).

(२) वायु. ९११७ हारित (पूरण) स्य ते सुताः
 (सुतास्तु वै) ख्यातानि गोत्राणि (गोत्राणि बहुधा) ; ब्रह्माण्ड.
 ३१६६१९ वायुवद ; हरि. ११२७१८ ते (वै) : ११२१५९ पूर्वाभिं
 नास्ति ; ब्रह्म. १०१६०,६१ ; बाल. ११५३ पृ. १८७ हारित
 (पूरित) ते (वै).

(३) वायु. ९११८,९९ पाणिनो वभ्रवश्चैव (वभ्रवः पाणिन-
 श्वैव) शालङ्कायनवाष्कलाः (याज्ञवल्क्याः समर्पणाः) ; ब्रह्माण्ड.
 ३१६६१७,७२ पाणिन (पगिन) शेषं वायुवद ; हरि. ११२७
 ४९ : ११२१५७ वाष्कलाः (सौश्रवाः) ; ब्रह्म. १०१६१,६२ ;
 बाल. ११५३ पृ. १८७ पाणिनो (पाणिना) ध्यान (कर).

(४) वायु. ९११९,१०२ पूर्वाभिं (लोहिण्या रेणवश्चैव
 तथा कारीरवः स्मृताः ।) सौश्रुताः कौशिकाश्चैव (कौशिकाः
 सौश्रुताश्चैव) ; ब्रह्माण्ड. ३१६६१९,७४ पूर्वाभिं (लोहिण्यो
 रेणवश्चैव तथा कारीरवः स्मृताः ।) सौश्रुताः कौशिकाश्चैव
 (कौशिकाः सौश्रुताश्चैव) ; हरि. ११२७१० कारूपकाः (कारि-
 पवः) वैव (राजन्) : ११२१५८ लोहिता (लोहिला) कारू-
 पकाः (कारीपवाः) सौश्रुताः (विश्रुताः) वैव (राजन्) ;
 ब्रह्म. १०१६२ याम (यम) सौश्रुताः (सौश्रवाः) मूलपुस्तकस्य
 टिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ; बाल. ११५३ पृ. १८७ लोहिता याम
 (लौहिला यम) कारूपकाः (कारिपवः) वैव (राजन्).

देवला रेणवश्चैव याज्ञवल्क्याः समर्पणाः ।
 औदुम्बरा ह्यभिष्णातास्तारकायनचुञ्चुलाः ॥
 शालावत्या हिरण्याक्षाः सांक्रुत्या गालवास्तथा ।
 नारायणिर्नरक्षान्यो विश्वामित्रस्य धीमतः ॥
 ऋष्यन्तरविवाहाश्च कौशिका बहवः स्मृताः ।
 पौरवस्य मुनिश्रेष्ठा ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य च ॥
 संवन्धोऽप्यस्य वंशेऽस्मिन्नह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ।
 विश्वामित्रात्मजानां तु शुनःशेषोऽप्रजः स्मृतः ॥

(१) वायु. ९११८,१०० (उदुम्बरा उदुम्बानास्तात्कारा)
 यममुञ्चताः । देवला यामदृताश्च शालङ्कायनवाष्कलाः () ;
 ब्रह्माण्ड. ३१६६१७,७२ (उदुम्बराश्च वातव्यास्तालकायन-
 चान्द्रवाः । देवला यामदृताश्च शालङ्कायनवाष्कलाः ()) ; हरि.
 ११२७१२ ल्याः सम (ल्यापम) ; ब्रह्म. १०१६२ मूलपुस्तक-
 टिप्पण्याम्, ल्याः समर्पणाः (ल्याचच मर्पणः) उत्तरार्धं
 (औदुम्बरानुभिष्णावास्तात्कारायणचुञ्चुलाः ।) ; बाल. ११५३
 पृ. १८७ ल्याः सम (ल्यापम) णाता (ग्लाना) चुञ्चु
 (वञ्चु).

(२) वायु. ९११००,१०१ सांक्रुत्या (खड्कृता) तथा
 (स्मृताः) नारायणिर्नरक्षान्यो (ददातिवादराक्षान्ये) ;
 ब्रह्माण्ड. ३१६६१७,७३ (ख्यामायना हिरण्याक्षा सांक्रुता
 गालवाः स्मृताः । लालादया वादराक्षान्ये विश्वामित्रस्य धीमतः ()) ;
 हरि. ११२७१२ नारायणिर्नरक्षान्यो (वादरायणिनक्षान्ये) ;
 ब्रह्म. १०१६२ मूलपुस्तकटिप्पण्याम् ; बाल. ११५३ पृ. १८७
 नारायणिर्नरक्षान्यो (वादरायण्यश्चैव).

(३) वायु. ९११०१,१०२ ह्य कौशिका बहवः (स्ते बहवः
 कौशिकाः) उत्तरार्धं (पौरवस्य पुण्यस्य ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य तु ।) ;
 ब्रह्माण्ड. ३१६६१७,७४ पूर्वाभिं वायुवद, पौरवस्य मुनिश्रेष्ठा
 (योगेश्वरस्य पुण्यस्य) च (वै) ; हरि. ११२७१३ मुनिश्रेष्ठा
 (महाराज) : ११२१५९ मुनिश्रेष्ठा (महाराज) च (ह) ;
 ब्रह्म. १०१६२ पूर्वाभिं मूलपुस्तकटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ; बाल.
 ११५३ पृ. १८७ मुनिश्रेष्ठा (महाराज).

(४) वायु. ९११९६ नात्मजानां तु (ब्रह्म पुत्राणां) पूर्वाभिं
 नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३१६६१८,७४ नात्मजानां तु (ब्रह्म पुत्राणां)
 शेषो (शेषो) पूर्वाभिं नास्ति ; हरि. ११२७१३, ५४ शेषो
 (शेषो) : ११२१६० ऽप्यस्य (षस्य) शेषो (शेषो) ; ब्रह्म.
 १०१६३,६८ शेषो (शेषो) ; बाल. ११५३ नात्मजानां
 (प्रनुजानां).

भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स मुनिसत्तमः ।
 दृपद्वृत्तिसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाऽष्टकः ।
 अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जहनुगणो मया ॥
 विश्वामित्रपुत्रस्तु भार्गव एव शुनःशेषो नाम
 देवैर्देवैः ततश्च देवरातनामाऽभवत् ॥ ततश्चान्ये
 मधुच्छन्दजयकृतदेवदेवाष्टकच्छपहारीतकाल्याः
 विश्वामित्रपुत्रा यभूयुः ॥ तेषां च बहूनि कौशिक-
 गोत्राणि ऋष्यन्तरेषु वैवाह्यानि भवन्तीति ॥
 ऐलस्य चोर्वशीगर्भात् पडासन्नात्मजा नृप ।
 आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥
 श्रुतायोर्वसुमान् पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतजयः ।
 रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः ॥
 भीमस्तु विजयस्याथ काञ्चनो होत्रकस्ततः ।
 तस्य जहनुः सुतो गङ्गां गण्डूपीकृत्य योऽपिबत् ।
 जह्नोस्तु पूरुस्तत्पुत्रो बलाकश्चात्मजोऽजकः ॥
 ततः कुशः कुशस्यापि कुशान्बुर्भूतयो यतुः ।
 कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत्कुशान्बुजः ॥

गांधेयभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः ।
 तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसम् ॥
 विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृप ।
 मध्यमस्तु मधुच्छन्दा मधुच्छन्दस एव ते ॥
 पुत्रं कृत्वा शुनःशेषं देवरातं च भार्गवम् ।
 आजीगर्तं सुतानाह ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यताम् ॥
 यो वै हरिश्चन्द्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः ।
 स्तुत्वा देवान् प्रजेशादीन्सुमुषे पाशबन्धनात् ॥
 यो रातो देवयजने देवैर्गाधिपु तापसः ।
 देवरात इति ख्यातः शुनःशेषः स भार्गवः ॥
 ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः कुशलं मेनिरे न तत् ।
 अशपत्तान् मुनिः कुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ॥
 स होवाच मधुच्छन्दाः सार्धं पञ्चाशता ततः ।
 यन्नो भवान्संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयम् ॥
 ज्येष्ठं मन्त्रदशं चक्रुस्त्वामन्वञ्चो वयं स्म हि ।
 विश्वामित्रः सुतानाह वीरवन्तो भविष्यथ ।
 ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरयन्तमकर्तं माम् ॥
 एष यः कुशिका वीरो देवरातस्तमन्वित ।
 अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रनुमदादयः ॥
 एषं कौशिकगोत्रे तु विश्वामित्रैः पृथग्विधम् ।
 प्रवरान्तरमापन्नं तद्धि चैवं प्रकल्पितम् ॥

(१) वायु. १११०३ लौहिः (यो हि) प्रथमार्धं नास्ति ;
 ब्रह्माण्ड. ३।६६।७५ प्रथमार्धं नास्ति ; हरि. १।२।५५, ५७,
 ५८ ; १।३।३६२, ६२ तथा (दया) ; ब्रह्म. २०।६२, ६७, ६८
 विश्वामित्रात्तथा (वैश्वामित्रस्तथा) ; बाल. १।५३ घृ. २८७
 प्रात्तथाऽष्टकः (ऋन्तथा मतः).
 (२) विष्णु. ४।७।१६—१८.
 (३) भाग. १।२।५१२—५.

(१) भाग. १।२।२८—३७ ; बाल. १।५३ घृ. २८५
 (१।२।२९).

[१०]

क्षत्रियल्लोदभूता ब्राह्मणवर्णा अन्वीररथीतरादयो
 यौवनाभमान्धातृररितादयो विष्णुशुद्धा-
 दयश्चाङ्गिरस्ता
 नैभगस्य च दायादो नाभागो नाम वीर्यवान् ॥
 अम्बरीषस्तु नाभागिर्विरूपस्तस्य चात्मजः ।
 दृपदश्वो विरूपस्य तस्य पुत्रो रथीतरः ॥

एते क्षत्रप्रस्ता वै पुनश्चाङ्गिरसः स्मृताः ।
 रथीतराणां प्रवरः क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥
 मान्धाता युवनाथस्य त्रिलोकविजयी सुतः ॥

(१) वायु. ८८।५, ब्रह्माण्ड ३।६३।५.
 (२) वायु. ८८।६ ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।६.

(१) वायु. ८८।७ ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७ क्षात्रो (क्षेत्रो).
 (२) वायु. ८८।६७ (मान्धाता यौवनाथो वै त्रिलोक्य-
 विजयी नृपः ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।६८ वायुवत् ; हरि.
 १।२।२६ ; शिष्य. ६०।७६ त्रिलोकविजयी सुतः (विष्णु लोकेषु
 विरुतः) ; ब्रह्म. ७।५२.

अत्राप्युदाहरन्तीं श्लोकं पौराणिका द्विजाः ।
यावत्सूर्य उदयति यावच्च प्रतितिष्ठति ।
सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥
अत्राप्युदाहरन्तीं श्लोकं वंशविदो जनाः ।
यौवनाश्वं महात्मानं यज्वानममितौजसम् ।
मान्धाता तु तनुर्विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥
तस्य चैत्ररथी भार्या शशविन्दोः सुताऽभवत् ।
साध्वी विन्दुमती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥
पतिव्रता च ज्येष्ठा च भ्रातृणामयुतस्य सा ।
तस्यामुत्पादयामास मान्धाता त्रीन्सुतान् प्रभुः ॥

पुरुकुत्समम्बरीपं मुचुकुन्दं च विश्रुतम् ।
अम्बरीपस्य दायदो युवनाश्वोऽपरः स्मृतः ॥
हरितो युवनाश्वस्य हरितास्तु यतः स्मृताः ।
एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः क्षात्रोपेता द्विजातयः ॥

(१) वायु. ८८।६७,६८ नीम श्लोक (नीमी श्लोत्री) ;
ब्रह्माण्ड. ३।६३।६९, ७० उदयति (उदयते) ; विष्णु.
४।२।२९ प्रथमार्धे (भवति चास्य श्लोकः) उदयति (उदति स्म) ;
भाग. १।६।७३ विष्णुवत्, प्रथमार्धं नास्ति.

(२) वायु. ८८।६९.

(३) वायु. ८८।७० ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७०,७१ ; हरि.
३।२।२७ णामप्रतिमा (णामप्रती) ; शिवध. ६०।७६,७७ न्दोः
सुता (न्दुसुता) उत्तरार्धे (शशविन्दोर्मती नाम रूपेणाप्रतिमा-
ऽभवत् ।) ; ब्रह्म. ७।९३ हरिवत्.

(४) वायु. ८८।७१ ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७१,७२ ; हरि.
३।२।२८ त्रीन् सुतान् प्रभुः (द्वौ सुतौ नृप) ; शिवध. ६०।७७,
७८ सा (च) त्रीन् सुतान् प्रभुः (द्वौ सुतौ तदा) ; ब्रह्म.
७।९४ सा (वै) त्रीन् सुतान् प्रभुः (द्वौ सुतौ द्विजा.) .

(५) वायु. ८८।७२ ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७२,७३ ; विष्णु.
४।२।२९ (पुरुकुत्समम्बरीपं च मुचुकुन्दं च तस्यामपत्यवसुत्पा-
दयामास ।) ; हरि. ३।२।२९ (पुरुकुत्सं च भर्मज्ञं मुचुकुन्दं च
धार्मिदम् ।) उत्तरार्धं नास्ति ; लिङ्ग. ३।६।४० पूर्वार्धं नास्ति ;
शिवध. ६०।७८ सर्वं हरिवत् ; ब्रह्म. ७।९५ (पुरुकुत्सं च
भर्मज्ञं मुचुकुन्दं च पार्थिवम् ।) उत्तरार्धं नास्ति ; कूर्म. ३।२।०।
२६ पूर्वार्धं नास्ति.

(६) वायु. ८८।७३ तु यतः (शूत्यः) ; लिङ्ग. ३।६।४
४०,४१ हरि (हरि) पुत्राः शायो (पथे श्वयो) ; कूर्म.

पुरुकुत्ससुतस्त्वासीत्प्रसदस्युर्महीपतिः ।
नर्मदायां समुत्पन्नः संभूतस्तस्य चात्मजः ॥

संभूतस्यात्मजः पुत्रो ह्यनरण्यः प्रतापवान् ।
रावणेन हतो योऽसौ त्रिलोकीविजये पुरा ॥

त्रैसदशोऽनरण्यस्य हर्यश्वस्तस्य चात्मजः ।
हर्यश्वान्तु ह्यपद्वत्सां जज्ञे वसुमना नृपः ॥

तस्य पुत्रोऽभवद्राजा त्रिधन्वा नाम धार्मिकः ।
आसीत्त्रिधन्वन्श्चापि द्विद्वारंस्त्रय्यारुणः प्रभुः ॥

३।२।०२७ हरितास्तु यतः स्मृताः (हरितस्तपुतोऽभवत्)
उत्तरार्धं नास्ति.

(१) वायु. ८८।७४ सुतस्त्वासीत् (स्य दायदः) मही-
पतिः (महायशः) ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७३ पूर्वार्धं नास्ति ;
हरि. ३।२।२९,३० समुत्पन्नः (अयोत्पन्नः) ; लिङ्ग. ३।६।४१,
४२ पूर्वार्धं वायुवत्, संभूत (संभूति) ; शिवध. ६०।७९ ;
ब्रह्म. ७।९५,९६ हरिवत् ; कूर्म. ३।२।०२७,२८ पूर्वार्धं वायुवत्,
संभूतस्तस्य चात्मजः (संभूतिस्तपुतः स्मृतः) .

(२) वायु. ८८।७५ रावणेन हतो योऽसौ (रावणो निहतो
येन) ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७४ योऽसौ त्रिलोकीविजये (येन
त्रिलोक्यं विजित) ; लिङ्ग. ३।६।४३,४४ (संभूतिरपरं पुत्रमनर-
ण्यमजीवनत् । रावणेन हतो योऽसौ त्रिलोक्यविजये द्विजाः ॥) ;
कूर्म. ३।२।०२८ (विश्वरुद्रः सुतस्तस्य त्वनरण्योऽभवत्ततः ।)
उत्तरार्धं नास्ति.

(३) वायु. ८८।७६ मना (मनो) ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७५
प्रसदशो (तेन हृतयो) वसुमना (च सुमतिः) ; लिङ्ग. ३।६।४
४४,४५ त्रसद (वृद्ध) ; कूर्म. ३।२।०२८ (वृद्धशोऽनरण्यस्य
हर्यश्वस्तपुतोऽभवत् ।) उत्तरार्धं नास्ति.

(४) वायु. ८८।७७ त्रिध (त्रैध) ; ब्रह्माण्ड. ३।६३।७६
रुणः (रुग्निः) ; हरि. ३।२।२।२ (संभूतस्य तु दायदः
सुधन्वा नाम पार्थिवः । सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रिधन्वा रिपुमर्दनः ।
राज्ञस्त्रिधन्वनस्तानीन्द्रिन्द्रास्त्रय्यारुणः सुतः ॥) ; लिङ्ग. ३।६।४
४५ नाम धार्मिकः (भवमावितः) उत्तरार्धं नास्ति । ३।६।२
णः प्रभुः (षो नृपः) पूर्वार्धं नास्ति ; शिवध. ६०।८० (संभू-
तस्य तु दायदस्त्रिधन्वाऽरिपुमर्दनः । राज्ञस्त्रिधन्वनस्तानी-
न्द्रिन्द्रास्त्रय्यारुणिः प्रभुः ॥) ; ब्रह्म. ७।९६,९७ पूर्वार्धं (संभू-
तस्य तु दायदस्त्रिधन्वा रिपुमर्दनः ।) आसीत् त्रिधन्वन्श्चापि
(राज्ञस्त्रिधन्वनस्त्वासीत्.) .

तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभूमहावल्गुः ।
तेन भार्या विदभंस्य हृता हृत्या दिवोरुसः ।
पाणिप्रहणमन्त्रेषु निष्ठां संप्रापितोऽप्यिह ॥

विष्णुवृद्धः सुतस्तस्य विष्णुवृद्धा यतः स्मृताः ।
एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः क्षत्रोपेताः समाश्रिताः ॥

इक्ष्वाकोः पुत्रतामाप विकुक्षिर्नाम देवराट् ।
ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीदश पञ्च च तत्सुताः ॥

मेरोरुत्तरतस्ते तु जाताः पार्थिवसत्तमाः ।
चतुर्दशोत्तरं चान्यच्छतमस्य तथाऽभवत् ॥

मेरोर्दक्षिणतश्चैते राजानः संप्रकीर्तिताः ।
ज्येष्ठः ककुत्स्थनामाऽभूत्तत्सुतस्तु सुयोधनः ॥

(१) वायु. ८८७८, ७९ कलः (कलान्) ; ब्रह्माण्ड. ३।३।७७, ७८ संपा (न मा) ; हरि. १।१।२।२, १३ द्वितीय-
वृत्तीवर्षयोः (पाणिप्रहणमन्त्राणां विमं चक्रे सुदुर्मतिः । येन
भार्या कृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै ॥) ; लिङ्ग. १।६।१३, ४
हृता दिवोरुसः (हृताऽभिगौरसम्) संपा (अया) ; शिवध. ६०।८१, ८२ द्वितीयवृत्तीवर्षयोः (पाणिप्रहणमन्त्राणां विमं चक्रे
महात्मभिः । येन भार्या कृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै ॥) ;
ब्रह्म. ७।१७, १८ द्वितीयवृत्तीवर्षयोः (पाणिप्रहणमन्त्राणां विमं
चक्रे सुदुर्मतिः । येन भार्या कृतोद्वाहा कृता वै परस्य ह ॥) .

(२) वायु. ८८।८९ ; लिङ्ग. १।६।४।२, ४३ पुत्राः क्षाप्रो
(पञ्चे क्षत्रो) .

(३) मत्स्य. १२।२६ ; लिङ्ग. १।६।१३२, ३२ पूर्वार्धे
(इक्ष्वाकोरभमदीरो विकुक्षिर्मेविलतमः ।) ; कूर्म. १।२०।१०, ११
पूर्वार्धे (इक्ष्वाकोश्चामवदीरो विकुक्षिर्नाम पाथिवः ।) ज्येष्ठः पुत्र-
शतं (ज्येष्ठपुत्रः स त) ; पद्म. ५।८।१३०, १३१ (इक्ष्वाकुपुत्रा
नाम्नाऽथ विकुक्षिर्निमिदण्डकाः । श्रेष्ठाः पुत्रशतस्यास्तु दश पद्म
च तत्सुताः ॥) .

(४) मत्स्य. १२।२७ ; पद्म. ५।८।१३१, १३२ स्ते तु
(स्तेऽपि) .

(५) मत्स्य. १२।२८ चैते (ये ये) सत्यनामा (ह्येषो नाम्ना)
लिङ्ग. १।६।५।२ (अभूत्स्येष्टः ककुत्स्थश्च ककुत्स्थस्तु सुयोधनः ।)
पूर्वार्धे नास्ति ; पद्म. ५।८।१३१, १३३ ज्येष्ठ (ज्येष्ठः) ;
कूर्म. १।२०।११ (तेषां ज्येष्ठः ककुत्स्थोऽपूकतुरत्वस्तु सुयो-
धनः) पूर्वार्धे नास्ति .

तस्य पुत्रः पृथुर्नाम विश्वकश्च पृथोः सुतः ।
आर्द्रस्तस्य च पुत्रोऽभूद्युवनाथस्ततोऽभवत् ॥
श्रीवस्तश्च महातेजा वस्तकस्तत्सुतोऽभवत् ।
निर्मिता येन श्रावस्ती गौडदेशे द्विजोत्तमाः ॥

श्रावस्ताद्बृहदधोऽभूत्कृत्वालाश्रिततोऽभवत् ।
धुन्धुमारत्वमगमदुन्धुं हत्वा महासुरम् ॥

तस्य पुत्राश्च यो जाता हृदाधो दण्ड एव च ।
कपिलाश्च विख्यातो धौन्धुमारिः प्रतापवान् ॥

हृदाश्वस्य प्रमोदश्च हर्यश्वस्तस्य चात्मजः ।
हर्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत्संहृताश्रिततोऽभवत् ॥

(१) मत्स्य. १२।२९ विश्वक (विश्वक) आर्द्र (रन्टु) ;
लिङ्ग. १।६।५।३ (ततः पृथुर्निश्रेष्ठा विश्वकः पथिवस्तथा ।
विश्वस्तार्द्रो भीमान्युवनाथस्तु ततः पुत्रः ॥) ; पद्म. ५।८।१३३,
१३४ विश्वकश्च (विश्वस्तः) ; कूर्म. १।२०।१२ (सुयोधनात्पुत्रः
भीमान् विश्वकश्च पृथोः सुतः । विश्वस्तार्द्रो भीमान् युवनाथश्च
ततः पुत्रः ॥) .

(२) मत्स्य. १२।३० ; लिङ्ग. १।६।५।४ श्रावस्त (श्रावस्ति)
वस्तकस्तत्सुतो (वस्तस्तु ततो) श्रावस्ती (श्रावस्ती) ; पद्म.
५।८।१३४, १३५ श्राव (श्राव) द्विजोत्तमाः (नरापिनः) ; कूर्म.
१।२०।१९ (तस्य पुत्रोऽभवदीरो सावस्तिरिति विद्युतः । निमित्ता
येन सावस्तिगौडदेशे महासुरी ॥) .

(३) मत्स्य. १२।३१ धुन्धु हत्वा महासुरम् (धुन्धुनाम्ना
हत्वा सुरा) ; लिङ्ग. १।६।५।५ श्रावस्ताद् (वैशाघ) स्तोत्रो-
भवत् (स्तु ततः पुत्रः) मगमत् (मारुतो) सुरम् (बन्म्) , पद्म.
५।८।१३५, १३६ श्राव (श्राव) धुन्धुं हत्वा महासुरम् (धुन्धु-
नारो व यः पुत्रान्) ; कूर्म. १।२०।२० (तस्माच्च बृहदधोऽ-
भूत्कृत्वालाश्रितोऽभवत् । धुन्धुनातः समभवत् धुन्धुं हत्वा महा-
सुरम् ॥) .

(४) मत्स्य. १२।३२ ; लिङ्ग. १।६।५।६ (धुन्धुनात्स्य
तनवावचवैरोन्मविद्युताः । इन्द्रावधेयं चण्डाथः कणिगथथ ते
स्वताः ॥) ; पद्म. ५।८।१३६, १३७ ; कूर्म. १।२०।२१ (धुन्धु-
मारस्य तनवावचवः प्रोक्त द्विजोत्तमाः । इन्द्रावधेयं दण्डाथः
कणिगथथवैर व ॥) .

(५) मत्स्य. १२।३३ ; लिङ्ग. १।६।५।७ दध (दण्डु)
चात्मजः (वै सुतः) ज्येष्ठः (अभ्यु) ज्येष्ठोऽभवत् (स्तु
ततः पुत्रः) ; पद्म. ५।८।१३७, १३८ ; कूर्म. १।२०।२३ दध
(दण्डु) उत्तार्यै (हृदयश्च निकुम्भस्तु निकुम्भान्तरकाश्चः ।) ;

अकृताश्वो रणाश्वश्च संहताश्वसुतावुभौ ।
 युवनाश्वो रणाश्वस्य मान्धाता च ततोऽभवत् ॥
 मान्धातुः पुंरुक्तोऽभूद्धर्मसेतुश्च पार्थिवः ।
 मुचुकुन्दश्च विख्यातः शक्रमित्रः प्रतापवान् ॥
 पुंरुक्तस्य पुत्रोऽभूद्दसुदो नर्मदापतिः ।
 संभूतिस्तस्य पुत्रोऽभूत्त्रिधन्वा च ततोऽभवत् ॥
 त्रिधन्वनः सुतो जातस्त्रय्यारुण इति स्मृतः ।
 तस्य सत्यव्रतो नाम तस्मात्सत्यरथः स्मृतः ॥
 तस्य पुत्रो हरिश्चन्द्रो हरिश्चन्द्राच्च रोहितः ।
 रोहिताच्च वृको जातो वृकाद्वाहुर्जायत ॥
 र्सीगरस्तस्य पुत्रोऽभूद्राजा परमधार्मिकः ।
 द्वे भार्ये सगरस्यापि प्रभा भानुमती तथा ॥
 तौभ्यामाराधितः पूर्वमौर्वोऽग्निः पुत्रकाम्यया ।
 और्वस्तुष्टस्तयोः प्रादाद्यथेदं वरमुत्तमम् ॥

अग्नि. २७३१२ (हव्यंथाच्च निकुन्गोऽभूत्संहताश्वो निकु-
 म्मतः ।) .

(१) मत्स्य. १२३४ ; लिङ्ग. १६५१८ पूर्वार्धे (कृता-
 श्वोऽथ रणाश्वश्च संहताश्वसुतावुभौ । च ततोऽभवत् (तस्य वै
 सुतः) ; पद्म. ५१८१२८, १३९ ; कूर्म. ११२०१२ (कृता-
 श्वोऽथ रणाश्वश्च संहिताश्वश्च वै सुतो । युवनाश्वो रणाश्वस्य शक्र-
 तुत्पवलो युधि ॥) ; अग्नि. २७३१२३, २४ अकृताश्वो (अकृ-
 ताश्वो) च ततोऽभवत् (युवनाश्वनः) .

(२) मत्स्य. १२३५ सेतुश्च (सेनश्च) शक्रमित्रः (शत्रु-
 मित्रश्च) ; पद्म. ५१८१२९, १४० ; अग्नि. २७३१२४ (मान्धातुः
 पुंरुक्तोऽभूत्सुमुन्दो द्वितीयकः ।) .

(३) मत्स्य. १२३६ ; पद्म. ५१८१४०, १४१ वसुदो
 (संपुत्रो) .

(४) मत्स्य. १२३७ ; पद्म. ५१८१४१, १४२ त्रय्या
 (त्रैया) ; कूर्म. ११२११, २ (तस्य पुत्रोऽभवद्द्विद्वारुणश्च इति
 इक्षतः । तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभूत्सत्यव्रतः ॥) .

(५) मत्स्य. १२३८ ; पद्म. ५१८१४२, १४३ ; कूर्म.
 ११२११ (हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोऽभूद्रोहितो नाम वीर्यवान् । रोहितस्य
 वृकः पुत्रस्तस्माद्वाहुर्जायत ॥) .

(६) मत्स्य. १२३९ ; लिङ्ग. १६६१४, १५ ; पद्म.
 ५१८१४३, १४४ ; कूर्म. ११२१४ .

(७) मत्स्य. १२४० ; लिङ्ग. १६६१५, १६ ; पद्म.
 ५१८१४४, १४५ ; कूर्म. ११२१५ (तान्यामाराधितो वधि-
 प्रदौ वरमुत्तमम् ।) .

एका पट्टिसहस्राणि सुतमेकं तथाऽपरा ।
 गृहातु वंशकर्तारं प्रभाऽगृहाद्बहूस्तदा ॥
 एकं भानुमती पुत्रमगृहादसमजसम् ।
 ततः पट्टिसहस्राणि सुपुत्रे यादवी प्रभा ॥
 खैनन्तः पृथिवीं दग्धा विष्णुना येऽश्वमार्गणे ।
 असमजसस्तु तनयो योऽशुमान्नाम विश्रुतः ॥
 तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपाजु भगीरथः ।
 येन भगीरथी गङ्गा तपः कृत्वाऽवतारिता ॥
 भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विश्रुतः ।
 नाभागस्यान्वरीपोऽभूत्सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ॥
 नैभगस्यात्मजो नाभागः, तस्य अन्वरीपः, अन्व-

(१) मत्स्य. १२४१ ; लिङ्ग. १६६१६, १७ तथाऽपरा
 (परा तथा) गृहातु (अगृहात्) बहूस्तदा (मुनात् नहूत्) ;
 पद्म. ५१८१४५, १४६ एका (एक) स्तदा (स्तथा) .

(२) मत्स्य. १२४२ ; लिङ्ग. १६६१७, १८ मती (मतिः)
 यादवी (सा तु वै) ; पद्म. ५१८१४६, १४७ ; कूर्म. ११२१५, ६
 उत्तरार्धे (प्रभा पट्टिसहस्रं तु पुत्राणां जगृहे शुभा ।) ; अग्नि.
 २७३१२८ (प्रभा पट्टिसहस्राणां मुनानां जननी बभूत् । तुष्टादौर्वो-
 न्पुत्रादिकं भानुमत्वसमजसम् ॥) .

(३) मत्स्य. १२४३ ; लिङ्ग. १६६१८, १९ विष्णुना
 येऽश्वमार्गणे (विष्णुद्वारमार्गणे) अस्तुत (अस्त्य) योऽशु
 (सोऽशु) ; पद्म. ५१८१४७, १४८ सरतु त (सस्त) योऽशु
 (अशु) ; कूर्म. ११२१६ (असमजसपुत्रोऽभूद्दशुमान्नाम
 पार्थिवः ।) पूर्वार्धे नास्ति ; अग्नि. २७३१२९ विष्णुना येऽश्व-
 मार्गणे (कपिलेनाथ सागराः) .

(४) मत्स्य. १२४४ ; लिङ्ग. १६६१९, २० पद्म. ५१८
 १४८, १४९ ; कूर्म. ११२१७ ; अग्नि. २७३१२९, ३० (असम-
 जसोऽशुमांश्च दिलीपोऽशुमतोऽभवत् । भगीरथो दिलीपाजु येन
 गङ्गाऽवतारिता ॥) .

(५) मत्स्य. १२४५ ; लिङ्ग. १६६२०, २१ (भगीरथ-
 सुतश्चापि शुनो नाम बभूव ह । नाभागस्तस्य दायादो भवमक्तः
 प्रतापवान् । अन्वरीपः सुपुत्रस्य सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ॥) ;
 पद्म. ५१८१४९, १५० योऽभूत् (वस्तु) ; कूर्म. ११२१९, २०
 (भगीरथसुतश्चापि इक्षतो नाम बभूव ह । नाभागस्तस्य दायादः
 सिन्धुद्वीपस्ततोऽभवत् ॥) ; अग्नि. २७३१३०, ३१ (भगीरथाजु
 नाभागो नामागादन्वरीपकः । सिन्धुद्वीपोऽन्वरीपाजु ॥) .

(६) विष्णु. ४१२२ .

रीपाजानि विरुषोऽभवत् । विरुषान् वृषदभो जने
वतश्च रफीतरः । तत्रायं श्रोतः—

एतं क्षत्रममृता ये पुनश्चाङ्गिरसः स्मृताः ।

रफीतरस्य प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥

केतुन्मत्स्याप्यनेनाः पुत्रोऽभूदनेनसः वृषु वृषो-
र्विभागधामस्य चाद्रोऽभूद्रात्रस्य युपनाथस्यस्य
भाप्रमो यः भापन्ती पुरी निवेशयामास । भाप-
स्याय वृहदभन्तयापि कुयलयाधो योऽमापुशद्वय
महर्षेरपचारिणं पुन्धुनामानमसुरं येक्यवेन तेजसा-
ऽऽप्यायिनः पुत्रमद्वैरेरेषधिननिभिः परितृते
जपान पुन्धुमात्संतां पायाव । तस्य च समस्ता
एष पुत्रा पुन्धुमुगनिभासाप्रिना विष्णुष्टा पिनेनुः ॥
दृढाभपन्द्राभारविगभास्रयः केपलप्रवेशिताः ।
दृढाभास्रयंभन्माभिसुम्भो निरुन्मान्दंताप-
स्रयः वृजाभन्मात्प्रमेनेत्रिचतो युपनाथोऽभवत् ।

.... गर्भंभ युपनाथोदरेऽभवत् ।

स तु मान्धाता चक्रवर्ती समद्रीषां मही सुगुजे ॥

यौपनाथस्य मान्धान्तुः पुरःकुन्मनामा पुत्रः ॥

पुरःकुन्माय च भयतः संनत्रिच्छेदो न भवि-

ष्यतीत्युपगतयो परं ददुः ॥ पुरःकुन्मो नर्मदायां

श्रमदसुमजीजनत् । श्रमदसुमुतः संभूतस्ततोऽ-

नरण्यानं रावणो दिग्विजये जपान । अनरण्यस्य

वृषदभः वृषदभस्य हर्षधः पुत्रोऽभवत् । ततश्च

पमुगनात्सस्यापि त्रिधन्या त्रिधन्यनस्रप्यारण-

स्वस्मान्मत्वन्नतो योऽसौ त्रिशद्वृसंशामयाप ॥

अम्वरीपस्य मान्यातुननयस्य युपनाथः पुत्रो-

ऽभूत् । तन्माद्वरितो यतोऽङ्गिरसो हारिताः ॥

नोभागादम्बरीयोऽभून्महाभागवतः कृती ॥

विरुषः येनुमान् शन्मुन्म्वरीपमुतास्रयः ।

विरुषान्वृषदभोऽभूत्सुपुत्रान् रफीतरः ॥
रफीतरस्याप्रजस्य भाव्यायां तन्तवेऽर्पितः ।
अङ्गिरा जनयामाम मद्ययचंसिनः सुनाम् ॥
एने क्षेत्रे प्रसृता ये पुनग्याङ्गिरसाः स्मृताः ।
रफीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥
'वितसुं परतेऽभ्येत विरुद्धिः वृषिर्वामिमाम् ।
शासद्विजे हरि ययोः शगाद इति विष्णुतः ॥
पुरं जयन्मय मुत इन्द्रयाद इतीरितः ।
ककुन्म इति चाप्युक्तः शृणु नामानि कर्मभिः ॥
पुरं जयस्य पुत्रोऽभूदनेनात्समुतः वृषुः ।
विश्वरन्धिभान्तश्चाद्रो युपनाथश्च तन्मुतः ॥
शासन्मन्तमुगो येन शापस्ती निर्ममे पुरी ।
वृहदभन्तु शावतिमतः कुयलयाथकः ॥
यः प्रियार्थमुतद्वय पुन्धुनामामसुरं बली ।
सुतानामेकयिनत्वा महर्षैरुदन्द्वृतः ॥
पुन्धुमार इति स्यात्सन्सुतास्ते च जय्यलुः ।
पुन्धोर्मुग्याप्रिना सर्वे त्रय पयावशेषिताः ॥
दृढाभः कपिलाभश्च भद्राभ इति भासत ।
दृढाभपुत्रो हर्षभो निरुन्मस्रस्युतः स्मृतः ॥
वर्षनाथो निरुन्मस्य कृशाभोऽथास्य सेनजिन् ।
युपनाथोऽभवत्तस्य सोऽनपत्यो वनं गतः ॥
भावांशनेन निर्विण्ण ऋषयोऽस्य कृपालवः ।
इष्टि स्र वर्तयांचक्रुन्त्री ते सुसमाहिताः ॥
राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्पितः ।
दृष्ट्या शयानान्विष्मांस्तान् पपौ मन्त्रजलं स्वयम् ॥
उत्थितास्ते निशास्याथ व्युदकं कलशं प्रभो ।
पप्रच्छुः कस्य कर्मदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥
रासा पीतं विदित्वाऽथ ईश्वरप्रहितेन ते ।
ईश्वराय नमश्चक्रुर्हो दैवबलं बलम् ॥
ततः काल उपावृत्ते कुद्धिं निर्भिद्य इक्षिणाम् ।
युपनाथस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ह ॥

(१) त्रिग्यु. ४।१।२-२८.

(२) त्रिग्यु. ४।१।३.

(३) त्रिग्यु. ४।१।२-२१.

(४) त्रिग्यु. ४।१।५.

(५) भाग. ५।१।११.

(६) भाग. ५।१।२-२.

(१) भाग. ५।१।१-१२.

(२) भाग. ५।१।३-३४.

कं धास्यति कुमारोऽयं स्तन्यं रोह्यते भृशम् ।
 मां धाता वत्स मा रोदीरितीन्द्रो देशिनीमदात् ॥
 नमामार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः ।
 युवनाश्वोऽथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥
 त्रसदस्युरितीन्द्रोऽङ्ग विदधे नाम तस्य वै ।
 यस्मात्त्रसन्ति ह्युद्धिन्ना दस्यवो रावणादयः ॥
 यौवनाश्वोऽथ मान्धाता चक्रवर्त्यवर्ना प्रभुः ।
 सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥
 शशविन्दोर्दुहितरि विन्दुमलामधानूपः ।
 पुरुकुत्समन्वरीपं मुचुकुन्दं च योगिनम् ।
 तेषां स्वसारः पञ्चाशत् सौभरिं वद्विरे पतिम् ॥

(१) भाग. १।३।२८.

मान्धातुः पुत्रप्रवरो योऽन्वरीपः प्रकीर्तितः ।
 पितामहेन प्रवृत्तो यौवनाश्वश्च तत्सुतः ।
 हारीतस्तस्य पुत्रोऽभून्मान्धातृप्रवरा इमे ॥
 नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता पुरुकुत्साय योरगौः ।
 तया रसातलं नीतो मुजगेन्द्रप्रयुक्त्या ॥
 गन्धर्वानवधीत्तत्र वघ्यान् वै विष्णुशक्तिवृक् ।
 नागाल्लब्धवरः सर्पादभयं स्मरतामिदम् ॥
 त्रसदस्युः पौरुकुत्सो योऽनरण्यस्य देहकृत् ।
 हर्षश्चस्तत्सुतस्तस्मादरुणोऽथ त्रिवन्धनः ॥
 तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ॥

(१) भाग. १।३।२-५.

[११]

क्षत्रियकुलोद्भूता वीरहन्वगृत्समदशुनकशौनसाष्टिपेण-
 धन्वन्तरिवत्सदिनोदासमित्रयुमैत्रायणा ब्राह्मणवर्णाः
 प्रवराः, तथा क्षत्रियकुलोद्भवाः दैन्यगर्गसकृति-
 कप्युरुद्यकण्वमेधातिथिसुद्रन्वा आङ्गिरसा
 ब्राह्मणवर्णाः प्रवराः, तथा शारदया
 गीतमा ऋषि क्षत्रियकुलीना
 ब्राह्मणवर्णाः प्रवराः

यथागतं महाराज मुक्त्वा विपमिवोरगः ।
 भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षितां गतः ॥
 वीतहृद्यो महाराज ब्रह्मयादित्यमेव च ।
 तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इयापरः ॥
 शक्रस्त्वामिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत् ।
 ऋग्वेदे वर्तते चाग्न्या श्रुतिर्यस्य महात्मनः ॥
 यत्र गृत्समदो राजन् ब्राह्मणैः स महीयते ।
 स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान् गृत्समदोऽभवत् ॥
 पुत्रो गृत्समदस्यापि मुचेता अभवद्द्विजः ।
 वर्षाः सुतेजसः पुत्रो विहृव्यस्तस्य चात्मजः ॥
 विहृव्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः ।
 वितत्यस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्य चात्मजः ॥

(१) भा. १।३।१५७-६७.

श्रवांस्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभवत्तमः ।
 तमसश्च प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजसत्तमः ।
 प्रकाशस्य च वाग्निन्द्रो बभूव जयतां वरः ॥
 तस्यात्मजश्च प्रमितिवेदवेदाङ्ग पारगः ।
 घृताच्यां तस्य पुत्रस्तु रुरुर्नामोदपद्यत ॥
 प्रमद्वारायां तु रुरोः पुत्रः समुदपद्यत ।
 शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽथ शौनकः ॥
 एवं विप्रत्वमगमद्वीतहृद्यो नराधिपः ।
 भृगोः प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥
 तथैव कथितो वंशो मया गार्त्समदस्तव ।
 विस्तरेण महाराज किमन्यदनुपृच्छसि ॥
 आयोः पुत्रा महात्मानः पञ्चैवासन् महाबलाः ।
 स्वर्भानुतनयायां च प्रभायां जज्ञिरे नृपाः ॥

(१) वायु. १२।२ आयोः (दत्त) त्मानः (त्वनः) तनयायां
 च (तनया विप्राः) ; ब्राह्मण्ड. ३।६।७१ च (ते) ; हरि-
 १।२८।१ पूर्वर्षि (आयोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारायाः)
 नृपाः (यत्र) ; छिन्न. १।६।१५९ पूर्वर्षि (आयुपत्तनया वीराः
 पञ्चैवासन्महीजसः) च (ते) ; ब्रह्म. १।३।१ पूर्वर्षि (आयोः
 पुत्राश्च ते पञ्च सर्वे वीरा महारायाः) ; कूर्म. १।२।२१ पूर्वर्षि
 छिन्नवन्, च (ते) जज्ञिरे नृपाः (दत्त नः शुनम्).

नेहुपः प्रथमस्तेपां, क्षत्रवृद्धस्ततः स्मृतः ।
 रम्भो रजिरेनांश्च त्रिपु लोकेषु विश्रुताः ॥
 क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र मुनहोत्रो महायशः ।
 मुनहोत्रस्य दायदास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥
 कौशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः ।
 पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकः ॥
 ब्रौह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च ।
 एतस्य वैशे संभूता विचित्रैः कर्मभिर्द्विजाः ॥
 शैलात्मजो ह्यार्तिपेणस्तनयस्तस्य काश्यपः ।
 शौनकाश्चार्तिपेणाश्च क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥
 काश्यस्य काशिपो राजा पुत्रो दीर्घतपास्तथा ।
 धन्वस्तु दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिस्ततः ॥

(१) वायु. १२१२ क्षत्रवृद्धः (पुत्रवर्मा) उत्तरार्धं नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३६७२ ; हरि. ११८१२ पूर्वार्धे (महुवः प्रथमं जज्ञे वृद्धवर्मा ततः परम् ।) ; लिङ्ग. १६६१६० (नहुवा प्रथम-स्तेपां) एतान्देव ; ब्रह्म. ११२४ हरिवत् ; कूर्म. ११२१८ सर्वे लिङ्गवत् .

(२) वायु. १२१२,३ क्षत्र (धर्म) स्त्रय मुन (श्वेन मुत) मुन (मुत) ; ब्रह्माण्ड. ३६७३ स्त्रय (श्वेन) ; हरि. ११२१६ ; ब्रह्म. ११२३२ .

(३) वायु. १२१३,४ ; ब्रह्माण्ड. ३६७४ ; हरि. ११२१७ शौनकः (शौनकाः) ; ब्रह्म. ११२३३ .

(४) वायु. १२१४,५ ; ब्रह्माण्ड. ३६७५ ; हरि. ११२१८ उत्तरार्धं नास्ति ; ब्रह्म. ११२३४ उत्तरार्धं नास्ति .

(५) वायु. १२१५,६ स्तनयस्तस्य काश्यपः (श्वन्तस्त्रस्य चात्मज) क्षत्रो (क्षात्रो) ; ब्रह्माण्ड. ३६७६ तनयस्तस्य काश्यपः (शिशिरस्तस्य चात्मज) ; हरि. ११२१८ (शलात्म-जश्चार्तिपेणस्तनयस्तस्य काश्यपः) उत्तरार्धं नास्ति ; ब्रह्म. ११२३४ (शलात्मज आर्तिपेणस्तनयस्तस्य काश्यपः) उत्तरार्धं नास्ति .

(६) वायु. १२१६,७ काशिपो राजा (काश्यपो राष्ट्रः) धन्वस्तु (धर्मश्च) ; ब्रह्माण्ड. ३६७७ काश्यस्य (काश्यस्य) धन्वस्तु (धन्वश्च) ; हरि. ११२१९ काशिपो राजा (काश्यपो राष्ट्रः) धन्वस्तु (धन्वत्) तत (धृतः) ; ब्रह्म. ११२३५ धन्वस्तु (धन्वस्तु) .

तपसोऽन्ते सुमहर्तो जातो वृद्धस्य धीमतः ।
 पुनर्धन्वन्तरिर्देवो मानुषेऽपि बह्विजिवान् ॥
 अर्थेनमृषयः प्रोचुः सूतं वाक्यमिदं पुनः ॥
 ऋषय ऊचुः—
 कथं धन्वन्तरिर्देवो मानुषेऽपि बह्विजिवान् ।
 एतद्वेदितुमिच्छामस्तन्नो ब्रूहि परन्तप ॥
 सूत उवाच—
 धन्वन्तरेः संभवोऽयं श्रूयतामिह वै द्विजाः ।
 स संभूतः समुद्रान्तु मध्यमानेऽभूते पुरा ॥
 उर्वरन्नः कलशात्पूर्वं सर्वतश्च धिया वृतः ।
 सद्यःसंसिद्धकार्यं तं दृष्ट्वा विष्णुरवस्थितः ।
 अञ्जस्त्वमिति होवाच तस्माद्भजस्तु स स्मृतः ॥
 अञ्जः प्रोवाच विष्णुं तं तनयोऽस्मि नव प्रभो ।
 विधत्स्व भागं स्थानं च मम लोके सुपोत्तम ॥
 ऐवमुक्तः स दृष्ट्वा तु तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः ।
 कृतो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥

(१) वायु. १२१७ सोऽन्ते सुमहर्तो (सा सुमहर्तेजा) उत्तरार्धं नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३६७८ सुमहर्तो (महातेजा) उत्तरार्धं नास्ति ; हरि. ११२११० ; ब्रह्म. ११२३६ जतिवान् (जन्मनि) .

(२) वायु. १२१७ मिदं (मित) ; ब्रह्माण्ड. ३६७८ .

(३) वायु. १२१८ स्त्रयो (स्त्रो) परन्तप (प्रिय तथा) ; ब्रह्माण्ड. ३६७९ कथ (कथ) ; हरि. ११२१११ उत्तरार्धे (एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे क्वहि यथालयम् ।) .

(४) वायु. १२१९ द्रान्तु (द्रान्ते) , ब्रह्माण्ड. ३६७९० वाङ्मदः ; हरि. ११२११२ इह वै दिग्माः (मत्स्यम्) स संभूतः (जातः स हि) ऽभूते पुरा (पुराऽभूते) .

(५) वायु. १२१० कलशात् (सकलात्) द्वितीयाधे (सप्तसिद्धिदाय तं दृष्ट्वा विष्टम्भितः स्थितः ।) मञ्ज (मज) ; ब्रह्माण्ड. ३६७९१, १२ ; हरि. ११२११३, १४ द्वितीयाधे (अन्यतन् सिद्धिदायै हि विष्णु दृष्ट्वा हि तस्मिन्नात् ।) .

(६) वायु. १२११ ; ब्रह्माण्ड. ३६७९२, १३ ; हरि. ११२११४, १५ तं (वै) तनयोऽस्मि तव (तव पुत्रोऽस्मि वै) सुपोत्तम (सुवरे) .

(७) वायु. १२१२ तं प्र (स प्र) गो हि (गन्तु) पुरा (तथा) , ब्रह्माण्ड. ३६७९३, १४ तं प्र (स प्र) गो हि यज्ञिये (गन्तु द्वैतये) पुरा (तथा) ; हरि. ११२११५, १६ तु (वै) .

'देवेषु विनियुक्तं च विधिहोत्रे महर्षिभिः ।
 न शक्यमिह होमं वै तुभ्यं कर्तुं कदाचन ॥
 अर्वागभूतोऽसि देवानां पुत्र त्वं तु न हीश्वरः ।
 द्वितीयायां तु संभूत्यां लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥
 अणिमादिपुता सिद्धिर्गर्भस्य भविष्यति ।
 तेनैव च शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसि प्रभो ।
 चरुमन्त्रैर्वृत्तैर्गव्यैर्यक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः ॥
 अष्टधा त्वं पुनश्चैव आर्युर्वेदं विधास्यसि ।
 अवश्यंभावी ह्यर्थोऽयं प्राग्दृष्टस्त्वज्जयोनिना ॥
 "द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः ।
 इमं तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे पुनः ॥
 "द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौनहोत्रः स काशिराट् ।
 पुत्रकामस्तपस्तेपे नृपो दीर्घतपास्तथा ॥

प्रपद्ये देवतां तां तु या मे पुत्रं प्रदास्यति ।
 अब्जं देवं तु पुत्रार्थे ह्यारिराधयिष्ये नृपः ॥
 धरेण च्छन्दयामास प्रीतो धन्वन्तरिर्नृपम् ।
 यद्विच्छसि वरं ब्रूहि तत्ते दास्यामि सुव्रत ॥
 नृप उवाच—
 भौगधन्वदि तुष्टत्वं पुत्रो मे ख्यातिमान्भव ।
 तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत ॥
 तैस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा ।
 काशिराजो महाराजः सर्वरोगप्रणाशनः ॥
 आर्युर्वेदं भरद्वाजात्प्राप्येह समिपविक्रयम् ।
 तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत् ॥
 र्धन्वन्तरिसुतश्चापि केतुमानिति विश्रुतः ।
 अथ केतुमतः पुत्रो जज्ञे भीमरथो नृपः ॥
 पुंत्रो भीमरथस्यापि जातो धीमान् प्रजेश्वरः ।
 दिवोदास इति ख्यातो चाराणस्यधिपोऽभवत् ॥

(१) वायु. १२।१२ देवेषु विनि (वेदेषु विधि) होमं
 (होमो) तुभ्यं (तुभ्ये) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१४, १५ देवेषु विनि
 (वेदेषु विधि) ; हरि. १।२१।२६, २७ च विधि - (हि विधि)
 पिह होमं (मुषहोमः) .

(२) वायु. १२।१४ पूर्वार्थं (अर्वागभूतोऽसि हे देव नाम-
 मन्त्रोऽसि वै प्रभो ।) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१५, १६ पूर्वार्थं
 (अर्वागभूतोऽसि हे देव तव मन्त्रो न वै प्रभो ।) ; हरि. १।२१।
 २७, २८ .

(३) वायु. १२।१५ गव्यै (गव्ये) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।१६,
 १७ प्रथमार्थे (अणिमादिपुतां सिद्धिं गतस्तत्र भविष्यसि ।)
 तेनैव च (एतेनैव) चरुम (चातुर्मे) क्ष्यन्ति (क्ष्यन्ते) ; हरि.
 १।२१।२८, २९ दिवुता (दिव्ये त्ते) च श (त्वं श) प्राप्स्यसि
 (प्राप्स्यसे) धीर्गव्यै (धीर्गव्ये) .

(४) वायु. १२।१६ अष्टधा (अथ च) प्राग्दृष्ट (प्राग्दृष्ट) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।६।१८ अष्टधा (अथ वा) वायु (वायु) अवश्यं
 (अवश्य) ; हरि. १।२१।२० क्षीव (क्षीवं) .

(५) वायु. १२।१७ इमं (तस्मात्) पुनः (ततः) ;
 ब्रह्माण्ड. ३।६।१९ वायुवत् ; हरि. १।२१।२१ .

(६) वायु. १२।१८ स का (प्रजा) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।६।२० ; हरि. १।२१।२३ होत्रः (होत्रिः) नृपो (चिन्वन्)
 स्तथा (स्तथा) .

(१) वायु. १२।१२ अब्जं (अब्जं) पूर्वार्थं नास्ति ;
 ब्रह्माण्ड. ३।६।२१ पूर्वार्थं नास्ति ; हरि. १।२१।२३ उत्तरार्थं
 (अब्जं देवं सुताशाय तदारविधानानृपः ।) .

(२) वायु. १२।१९ उत्तरार्थं नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२१
 उत्तरार्थं नास्ति ; हरि. १।२१।२४ पूर्वार्थं (ततस्तुष्टः स भगवा-
 नन्वः प्रोवाच तं नृपम् ।) .

(३) वायु. १२।२० ख्याति (धृति) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।६।२२ ख्यातिमान् भव (गतिमान् भवेः) रथीय (रथा-
 म्यत्र) ; हरि. १।२१।२५ .

(४) वायु. १२।२१ ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२३ ; हरि.
 १।२१।२६ राजः (राज) ; ब्रह्म. १।१।३७ .

(५) वायु. १२।२२ दानाम्प्राप्येह (दानाश्चकार) ; ब्रह्माण्ड.
 ३।६।२४ ; हरि. १।२१।२७ समिपविक्रयम् (मियत्रां क्रियाम्) ;
 ब्रह्म. १।१।३८ क्रियम् (क्रियः) .

(६) वायु. १२।२३ जज्ञे (जितो) ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२५ ;
 हरि. १।२१।२८ न्तरिसुतश्चापि (न्तरिस्तु तनयः) जज्ञे
 (वीरो) नृपः (स्मृतः) : १।२।२२ न्तरिसुतश्चापि
 (न्तरिस्तु तनयः) जज्ञे (वीरो) ; ब्रह्म. १।१।३९ हरिवत् ;
 १।१।६५, ६६ न्तरिसुतश्चापि (न्तरिस्तु तनयः) अथ (तथा) जज्ञे
 भीमरथो नृपः (विद्वान् भीमरथः स्मृतः) .

(७) वायु. १२।२३ पूर्वार्थं नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३।६।२६ ;
 हरि. १।२१।२९ पुत्रो (सुतो) जातो धीमान् (दिवोदासः)

द्वियोदासादृष्टद्वत्वां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः ।
 तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुनः ॥
 वैरस्यान्तं महाराज्ञा तदा तेन विधित्सवा ।
 प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ यस्तो गर्गश्च विश्रुतौ ॥
 वंत्सपुत्रो ह्यलकंस्तु संनतिस्तरस्य चात्मजः ।
 अलकः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
 अलकं प्रति राजर्षि भ्रोको गीतः पुरातनैः ॥
 पृष्टिवर्षसहस्राणि पृष्टिवर्षशतानि च ।
 युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्भवः ।
 लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप्तवान् ॥

स इति ख्यातो (सप्तु भर्मात्मा) : ११२१२३ पुत्रो (मुतो)
 स्वापि जानो भीमान् (स्वासीद्विदोदासः) वाराणस्यपिण्डोऽभवत्
 (संवत्स्रोपिनादानः); ब्रह्म. १११५० जानो भीमान् (दिवोदासः)
 स इति ख्यातो (सप्तु भर्मात्मा) : १११६६, ६७ (पुत्रो भीम-
 रथस्वापि वाराणस्यपिण्डोऽभवत् । दिवोदास इति ख्यातः सर्व-
 क्षमप्रणारानः ॥) .

(१) वायु. १२१६४ ; ब्रह्माण्ड. ३१७७६७, ६८ ; हरि.
 १२२१७२ दृष्ट (दृष्ट) : ११२१२८, १२१ (दिवोदासस्य पुत्रस्तु
 वीरो राजा प्रतर्दनः । तेन पुत्रेण बालेण प्रहृतं तस्य भारत ॥) ;
 ब्रह्म. १११५० पुत्रेण बालेन (बालेन पुत्रेण) तस्य वै पुनः (ह्य
 पुनर्वन्त्) : १११६७, ७१ (दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा
 प्रतर्दनः । तेन पुत्रेण बालेण प्रहृतं तस्य भो द्विजाः ॥) .

(२) वायु. १२१६५ विदरुनी (विदरुतः) ; ब्रह्माण्ड.
 ३१७७६८, ६९ महाराज्ञा (महाराज) ; हरि. १२२१७३ वस्तो
 गर्गश्च विदरुनी (वरुभार्यो बभूवुः) पूर्वर्षि नास्ति : ११२१२८,
 ३२ गर्गश्च विदरुनी (भार्गव एव च) राज्ञा तदा तेन (राज
 क्षत्रियेण) ; ब्रह्म. १११५० वस्तो गर्गश्च (वरुभार्यो मु) पूर्वर्षि
 नास्ति : १११६८, ७२ गर्गश्च विदरुनी (भार्गव एव च) महाराज्ञा
 तदा तेन (मुनिश्रेष्ठाः क्षत्रियेण) .

(३) वायु. १२१६६ द्वितीयार्थे (अलकं प्रति राजर्षिगीतस्त्रोकी
 पुरातनी ।) द्वितीयार्थे नास्ति, ब्रह्माण्ड. ३१६७१९, ७० द्विती-
 यार्थे नास्ति ; हरि. १२२१७३, ७४ श्लोको (श्लोके) : ११२१२२
 प्रथमद्वितीयार्थे न स्तः ; ब्रह्म. १११५०, ५१ काशिराजस्तु (तस्य
 पुत्रस्तु) : १११७२ प्रथमद्वितीयार्थे न स्तः .

(४) वायु. १२१६७ आसीत्काशिकुलोद्भवः (ह्यलकं
 काशित्तमनः) ; ब्रह्माण्ड. ३१६७७०, ७१ वायुवत् ; हरि.
 १२२१७५, ७६ पृष्टिवर्षा (पृष्टि वर्ष) रवाप्तवान् (रवाप सः) :
 ११२४३३, ३४ ब्रह्मः (ब्रह्म) रवाप्तवान् (रवाप सः) ; ब्रह्म.

तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः ॥

शापस्यान्ते महाबाहुर्दत्त्वा क्षेमकराक्षसम् ।
 रम्यामावासयामास पुरीं वाराणसीं नृपः ॥

संनतेरपि दायादः सुनीथो नाम धार्मिकः ।
 सुनीथस्य तु दायादः क्षेमाख्यो नाम धार्मिकः ॥

क्षेमस्य केतुमान्पुत्रः सुकेतुरतस्य चात्मजः ।
 सुकेतोस्तनयश्चापि धर्मकेतुरिति श्रुतः ॥

धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ।
 सत्यकेतुस्तुश्चापि विमुनीम प्रजेश्वरः ॥

१११२२, ५३ आसीत्काशि (प्रागसीच) : १११७३, ७४ षड्
 (षड्) रवाप्तवान् (रवाप सः) .

(१) हरि. १२२१७६, १२२१३३ ; ब्रह्म. १११५२ .

(२) वायु. १२१६८ ; ब्रह्माण्ड. ३१७७७२ ; हरि.
 १२२१७६, ७७ आवासया (निवेशया) नृपः (पुनः) : ११२१३५
 शापस्यान्ते (वयसोऽन्ते) रम्यामावासया (शल्पो निवेशया)
 नृपः (नृपः) ; ब्रह्म. १११५४ आवासया (निवेशया) नृपः
 (पुनः) : १११७४, ७५ शापस्यान्ते महाबाहुः (वयसोऽन्ते
 मुनिश्रेष्ठाः) ; आवासया (निवेशया) .

(३) वायु. ६२१६९ क्षेमाख्यो (सुकेतु) ; ब्रह्माण्ड.
 ३१६७७३ ; हरि. १२२१७७, ७८ क्षेमाख्यो नाम धार्मिकः
 (क्षेम्यो नाम महायशाः) : ११२१३३ संनतेरपि (अलकस्य तु)
 धार्मिकः (पार्थिवः) क्षेमाख्यो नाम धार्मिकः (क्षेम्यो नाम
 महायशाः) ; ब्रह्म. १११५५ क्षेमाख्यो नाम धार्मिकः (क्षेमो
 नाम महायशाः) : १११७५ (अलकस्य तु दायादः क्षेमको नाम
 पार्थिवः ।) .

(४) वायु. १२१७० तोल (तुल) क्षुत् (क्षुतिः) पूर्वर्षि
 नास्ति ; ब्रह्माण्ड. ३१६७७४ तोल (तुल) ; हरि.
 १२२१७८, ७९ क्षेमस्य (क्षेम्यस्य) क्षुतः (स्थनः) : ११२१३६
 (क्षेमस्य केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ।) ; ब्रह्म. १११५६
 स्थनः (स्थनः) : १११७६ (क्षेमकस्य तु पुत्रो वै वर्षकेतुस्ततोऽ-
 भवत् ।) .

(५) वायु. १२१७०, ७१ ; ब्रह्माण्ड. ३१६७७५ ; हरि.
 १२२१७९, ८० (वर्षकेतोस्तु दायादो विमुनीम प्रजेश्वरः ।) ;
 ब्रह्म. १११५७ : १११७६ (वर्षकेतोश्च दायादो विमुनीम प्रजे-
 श्वरः ।) .

सुविभुस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारश्च तत्सुतः ।
 सुकुमारस्य पुत्रस्तु घृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥
 घृष्टकेतोस्तु दायादो वेणुहोत्रः प्रजेश्वरः ।
 वेणुहोत्रसुतश्चापि गर्गो वै नाम विश्रुतः ॥
 गर्गस्य गर्गभूमिस्तु चात्स्यो वत्सस्य धीमवः ।
 एते त्वङ्गिरसः पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवे ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव तयोः पुत्राः सुधार्मिकाः ।
 विक्रान्ता बलवन्तश्च सिंहतुल्यपराक्रमाः ।
 इत्येते काशयः प्रोक्ता रजेरपि निबोधत ॥

(१) वायु. १२७२, ७२ क्ष तत्सुतः (स्तनः स्युतः) सुधा
 (स धा) ; मद्भाण्ड. ३१६७७६ क्ष तत्सुतः (स्तनः स्युतः) ;
 हरि. १२९१८०, ८१ सुविभुस्तु (आनर्तस्तु) क्ष (तु) : ११२५
 ३८ (आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत् । पुत्रस्तु सुकु-
 मारस्य सत्सोत्तुर्नहारथः ॥) ; मद्भा. ११५८ सुविभुस्तु (आन-
 र्तस्तु) : ११७७ (आनर्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्ततोऽभवत् ।
 सुकुमारस्य पुत्रस्तु सत्सोत्तुर्नहारथः ॥) .

(२) वायु. १२७२, ७२ गर्गो (गार्ग्यो) ; मद्भाण्ड.
 ३१६७७७ वायुवत् ; हरि. १२९१८१, ८२ गर्गो वै नाम विश्रुतः
 (गर्गो नाम प्रदेवराटः) ; मद्भा. ११५९ गर्गो वै नाम विश्रुतः
 (गर्गो नाम प्रदेवराटः) .

(३) वायु. १२७२ गर्गस्य गर्गं (गार्ग्यस्य गर्भं) उत्तरार्धं
 नास्ति ; मद्भाण्ड. ३१६७७८ गर्गस्य (गार्ग्यस्य) उत्तरार्धं
 नास्ति ; हरि. १२९१८२, ८३ पूर्वार्धं (वत्सस्य वत्सभूमिस्तु घृष्ट-
 भूमिस्तु भार्गवात् ।) : ११२५१९, ४० पूर्वार्धं (ततोऽभवान्नाहा-
 शेजा राजा परमधार्मिकः । वात्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गभूमिस्तु
 भार्गवात् ॥) ; मद्भा. ११६० पूर्वार्धं (वात्सस्य वत्सभूमिस्तु
 भार्गभूमिस्तु भार्गवः ।) भार्गो (भार्गवः) : ११७७, ७९ (सुतो-
 ऽभवान्नाहेजा राजा परमधार्मिकः । वात्सस्य वत्सभूमिस्तु गर्ग-
 भूमिस्तु भार्गवात् ॥) .

(४) वायु. १२७२, ७९ वाशयः (वाशयः) ; मद्भाण्ड.
 ३१६७७९ वाशयः (वाशयः) ; हरि. १२९१८३ काशेय
 (वाशेयः) सुधार्मिकाः (सुदशयः) रजेरपि निबोधत
 (उदशय निबोध मे) द्विीवर्षं नास्ति : ११२५४० (ब्रह्मणाः
 द्विविंश वैशवा ह्यनाथ भगवन्म ।) एतद्विंशः ; मद्भा. ११५१
 (ब्रह्मणाः द्विविंश वैशवस्य पुत्राः एतद्विंशः । तयो वैशवताः
 मोनग उदशय द्विीवर्ष ॥) द्विीवर्षं नास्ति : ११७७
 (ब्रह्मणाः एतद्विंश वैशवा ह्यनाथ सुभिराण्डनाः ।) एतद्विंशः.

अंत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य संवतिम् ।
 दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मिष्ठो मित्रयुर्नृपः ॥
 मैत्रायणस्ततः सोमो मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ।
 एते हि संश्रिताः पक्षाः क्षत्रोपेतास्तु भार्गवाः ॥
 अनाधृष्यस्तु राजर्षिर्ऋचेयुश्चैकराट् सुतः ।
 ऋचेयुर्ज्वलना नाम भार्या वै तक्षकात्मजा ॥
 तैस्यां देव्यां स राजर्षी रन्तिनारं स्वजीजनत् ।
 रन्तिनारः सरस्वत्यां पुत्रानजनयच्छुभान् ॥

त्रैसुं तथा प्रतिरथं ध्रुवं चैवातिधार्मिकम् ।
 गौरी कन्या च विख्याता मान्धातुर्जननी शुभा ॥

(१) वायु. ११२०५, २०६ ; मत्स्य. ५०१२, १२ संवतिम्
 (वै प्रजाः) ब्रह्मिष्ठो (धर्मिष्ठो) ; हरि. ११२१७५ ब्रह्मिष्ठो
 (मद्भाषि) ; मद्भा. ११९७ हरिवत्, भूलपुस्तकविष्णोर्ना
 द्रष्टव्यम्.

(२) वायु. ११२०६, २०७ पूर्वार्धं (मैत्रेयस्तु ततो अदो
 स्युता एतेऽपि संश्रिताः ।) द्वि (ऽपि) पक्षाः (पशुं) ; मत्स्य.
 ५०१२, १४ पूर्वार्धं (मैत्रायणावरः सोऽथ मैत्रेयस्तु ततः स्युतः ।)
 द्वि संश्रिताः (वंदया यनेः) क्षात्रो (क्षात्रो) ; हरि. ११२१७६
 क्षात्रो (क्षात्रो) ; मद्भा. ११९७ मैत्रायणस्तनः (मित्रयुस्तु ततः)
 उत्तरार्धं (एतेऽपि संश्रिताः पशं क्षत्रोपेतास्तु भार्गवाः ।) .

(३) वायु. ११२२७, १२८ पूर्वार्धं (अनाधृष्यस्तु राजर्षी
 दिवोदासस्य चात्मनः ।) ऋचेयो (दिवो) ; मत्स्य. ४९१६
 ऋचेयो (श्रीचेयो) पूर्वार्धं नास्ति ; हरि. ११२३१.

(४) वायु. ११२२८, १२९ तस्यां (दस्यां) रन्तिनारं (रन्ति-
 नाम) ; मत्स्य. ४९१७ (तस्यां स जनवानास अतिनारं
 महीनान् । मन्दिनारो मनस्विन्यां पुत्रान् अदो परान् सुमान् ॥) ;
 हरि. ११२३२ (तस्यां स दस्यां राजर्षिर्मनितारो महीनान् ।
 मन्दिनारमुताश्वासयवः परमधार्मिकः ॥) ; मद्भा. ११५१
 (ऋचेकेलजयो राजा मन्दिनारो महीनान् । मन्दिनारमुताश्वा-
 सयवः परमधार्मिकः ॥) .

(५) वायु. ११२२९, १३० तथा प्र (तवाऽथ) ; मत्स्य.
 ४९१८ पूर्वार्धं (अमूर्तस्य कीर्तिं विजयं येन धामिनाम् ।) प
 तिन्याता (एनीया न) ; हरि. ११२३३ पूर्वार्धं (तदुपमे-
 ष्ठानिः सुकटुधैव धामिनाः) सुवै (एव) ; मद्भा. ११५९
 (सुपुत्रैः प्रविशतः सुकटुधैव धामिनाः ।) उत्तरार्धं नास्ति.

सर्वे वेदविदश्चैव ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
 सर्वे कृतास्त्रा बलिनः सर्वे युद्धविशारदाः ॥
 पुत्रः प्रतिरथस्यापि कण्वः समभवनृपः ।
 मेधातिथिः सुतस्तस्य यस्मात्काण्वायना द्विजाः ॥
 ईलिनी नाम यस्यासीत्कन्या वै जनमेजय ।
 ब्रह्मवादिन्यधिष्ठी सा तंसुस्तामभ्यगच्छत ॥
 तंसोः सुतोऽथ राजर्षिर्धर्मनेत्रो महायशाः ।
 ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी ।
 उपदानवी सुतोऽहमे चतुरस्त्वलिनात्मजान् ॥
 दुष्यन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा ॥
 दुष्यन्तस्य तु दायादो भरतो नाम वीर्यवान् ।
 स सर्वदमनो नाम नागयुतवलो महान् ॥
 चैत्रवर्ती सुतो जहो दुष्यन्तस्य महात्मनः ।
 शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना तु भारताः ॥

(१) हरि. १।३।२।४ श्वैर (स्त्र) ; ब्रह्म. २।३।१२
 चत्वार्षं नास्ति.

(२) वायु. ९९।१२०, १२१ पूर्वार्धे (धृषोऽप्रतिरथस्यापि
 कण्वस्तस्यामभवनृपः) काण्वा (काण्ड) ; हरि. १।३।२।५
 स्यापि (स्यासीत्).

(३) वायु. ९९।१२१ (इतिनायुयम (?) स्यासीत्कन्या
 साऽजनयत्कुमान्) ; मत्स्य. ४९।९ (इलिना तु यमस्यासी-
 त्कन्या याऽजनयत्कुमान्) ; हरि. १।३।२।६ नाम (भूर) सा
 (च) ; ब्रह्म. २।३।२ पूर्वार्धे (इवा नाम तु यस्यासीत्कन्या
 वै मुनिस्तप्तमाः) .

(४) वायु. ९९।१२२ (तसोः सुदयित पुत्र मलिनं ब्रह्म-
 वादिनम् । उपदात ततो लेभे चतुरस्त्विति साऽऽजन्मान् ॥) ;
 मत्स्य. ४९।९, १० प्रथमद्वितीयांशोः (ब्रह्मनादपराक्रान्तान्
 सुभद्रा त्वलिना जन्तुः । स्वलिनात्मजान् (त्वलिनात्म-
 जाद) ; हरि. १।३।२।७, ८ सुतोऽथ (सुतोषो) स्वलिना
 (स्वेलिका) ; ब्रह्म. २।३।४, ५ महायशाः (प्रतापवान्)
 धृतीयां (उपदानवी ततः पुत्राश्चतुरोऽजनयत्कुमान्) .

(५) वायु. ९९।१२३ दुष्यन्तमथ सुष्मन्तं (सुष्मन्तमथ
 सुष्मन्तं) ; मत्स्य. ४९।१० दुष्यन्तमथ सुष्मन्तं (कथ्यन्तमथ
 दुष्यन्तं) ; हरि. १।३।२।८ ; ब्रह्म. २।३।५.

(६) हरि. १।३।२।९ ; ब्रह्म. २।३।६.

(७) वायु. ९९।१२३, १२४ सुतो (ततो) दुष्यन्तर
 महात्मनः (दौष्मन्तिर्नृपस्तप्तमः) भारता (भारतम्) ; मत्स्य.

दुष्यन्तं प्रति राजानं वागुवाचाशरीरिणी ।
 माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ॥
 भैरव्य पुत्रं दुष्यन्त माऽवमस्थाः शकुन्तलाम् ।
 रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ।
 त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
 भैरवस्तिष्ठतु स्त्रीषु नथ पुत्रानजीजनत् ।
 नाभ्यनन्दद्य तान् राजा नामरूपान्ममेत्युत ॥
 तैतस्ता मातरः क्रुद्धाः पुत्राभिन्युर्यमक्षयम् ।
 ततस्तस्य नरेन्द्रस्य वितथं पुत्रजन्म तत् ॥
 तैतो मरुद्भिरानीय पुत्रस्तु स बृहस्पतेः ।
 संक्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः ॥
 भैरवस्तु भरद्वाजं पुत्रं प्राप्य तदाऽब्रवीत् ।
 भजायां संहृतायां वै कृतार्थोऽहं त्वया विभो ॥

४९।१२ पूर्वार्धे (चक्रार्तां ततो यतो दुष्यन्तात्समिन्निव्यः) तु
 (च) ; हरि. १।३।२।० तु (स) ; ब्रह्म. २।३।५.

(१) वायु. ९९।१२४, १२५ ; मत्स्य. ४९।१२ दुष्यन्तं
 (दौष्मन्ति) वायुना (वाग्धे) ; हरि. १।३।२।१.

(२) वायु. ९९।१२५, १२६ भैरव्य पुत्रं (भर स्वपुत्र)
 माभ्यनमसाः (सत्यमाह) लाम् (ला) पुत्र उन्नयति (पुत्रं
 नयति) संवमाह शकुन्तला (माऽजनमसाः शकुन्तलाम्) ;
 मत्स्य. ४९।१२ द्वितीयांशे (रेतोषां नयते पुत्रः परेतं ममला-
 नात्) ; हरि. १।३।२।२, ३.

(३) वायु. ९९।१२७.

(४) वायु. ९९।१२८ ; मत्स्य. ४९।१४ (भलस्य विन्धेयु
 तनयेषु पुरा कियत् । पुत्राणां मातृकात्कोपात्पुनःपुनः सन्धयः कृतः ॥) ;
 हरि. १।३।२।३, ४ (भलस्य विन्धेयु तनयेषु महीपतेः ।
 मातृणां ताल कोपेन मया ते कथितं पुरा ॥) ; ब्रह्म. २।३।८
 (भलस्य विन्धेयु तनयेषु महीपतेः । मातृणां तु प्रकोपेन मया
 त्वकथितं पुरा ॥) ; अग्नि. २७।८ (सुनेषु मातृकोपेन नष्टु
 मतास्य च) .

(५) वायु. ९९।१२९ ; मत्स्य. ४९।१५ तु स (स तु)
 क्रतुभिर्विभुः (भलस्य तु) ; हरि. १।३।२।४ पूर्वार्धे (बृह-
 स्पतेरक्रितः पुत्रो विभो महामुनिः । अवावयद्भद्राजो मरुद्भिः
 क्रतुभिर्विभुः ॥) ; अग्नि. २७।८ मरुद्भिः क्रतुभिर्विभुः (क्रतुभि-
 र्विभोऽभवत्) .

(६) वायु. ९९।१२५ ; मत्स्य. ४९।१२ तदाऽम (विभुर्भै)
 प्रजायां संहृतायां वै (भद्रावावयद्भद्राजो मरुद्भिः) .

पूर्वं तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि ।
 ततः स वितथो नाम भरद्वाजस्तथाऽभवत् ॥
 तस्मादपि भरद्वाजाद्ब्राह्मणाः क्षत्रिया भुवि ।
 ब्यामुप्यायणनामानः स्मृता द्विपितरस्तु वै ॥
 ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ।
 वितथं चाभिपिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ॥
 स चापि वितथः पुत्रान् जनयामास पञ्च वै ।
 सुहोत्रं च सुहोतारं गयं गर्गं तथैव च ।
 कपिलं च महात्मानं सुहोत्रस्य सुतद्वयम् ॥
 काशिकश्च महासत्त्वस्तथा गृत्समतिर्नृपः ।
 तथा गृत्समतेः पुत्रा ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ॥
 वितथस्य तु दायादो भुवमन्युर्वभूव ह ।
 महाभूतोपमाः पुत्राश्चत्वारो भुवमन्युजाः ॥
 वैहृक्षत्रो महावीर्यो नरो गर्गश्च वीर्यवान् ।
 नरस्य संकृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रौ महौजसौ ॥

(१) वायु. ११।१५६ पूर्वार्धे (पूर्वं तु वितथं तस्य कृतं वै पुत्रजन्मनि हि ।) ; मत्स्य. ४१।३२ तस्य (तस्मिन्) ततः स (ततरस्तु) तथा (नृपो) ; हरि. १।३।२।६, १७ उत्तरार्धे (ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजस्तथाऽभवत् ।) ; ब्रह्म. १।२।१० भरद्वाज (भरद्वाजत्) शेषं हरिवत्.

(२) वायु. ११।१५७ (तस्मादिन्द्रे भरद्वाजो ब्राह्मण्यस्त्यत्रितोऽभवत् । द्विपितराननामा स स्मृतो द्विपितर (एक) गृह्य वै ।) ; मत्स्य. ४१।३३ उत्तरार्धे (ब्यामुप्यायणकौलीनाः स्मृतास्ते द्विपितर वा ।) .

(३) वायु. ११।१५८ तु (स) उत्तरार्धे नास्ति ; मत्स्य. ४१।३४ (नरो जने षि विषये भरद्वाज इव ययौ । भरद्वाजो दिवं यातो ह्यभिपिच्य सुतद्वयः ॥) ; हरि. १।३।२।७, १८ ; ब्रह्म. १।२।१२.

(४) हरि. १।३।२।८, १९ चापि (राजा) ; ब्रह्म. १।२।२, ६३.

(५) हरि. १।३।२।० काशिक (काशक) ; ब्रह्म. १।२।२, ६४ पूर्वार्धे (काशिकं च महासत्त्व तथा गृत्समतिर्नृपम् ।) .

(६) वायु. ११।१५८, १५९ पुत्राश्च (चासंभ) ; मत्स्य. ४१।३५ पूर्वार्धे (दायादो भुवमन्युर्वभूवः पुत्रास्तथाऽपि मन्वुजाः (मन्वराः) .

(७) वायु. ११।१५९, १६० गर्गश्च (गामश्च) ; मत्स्य. ४१।३६ पूर्वार्धे (पुत्रो महायजाः) .

गुरुधी रन्तिदेवश्च सांकृत्यौ तावुभौ स्मृतौ ।
 गर्गस्य चैव दायादः शिनिर्विद्वानजायत ॥
 स्मृताः शैन्यास्ततो गर्गाः क्षत्रोपेता द्विजातयः ।
 महावीर्यसुतश्चापि धीमानासीदुरुक्ष्यः ॥
 तस्य भार्या विशाला तु सुपुत्रे वै सुतत्रयम् ।
 त्रय्यारुणिं पुष्करिणं कर्पिं चैव महायशाः ॥
 उरुक्षयाः स्मृता ह्येते सर्वे ब्राह्मणतां गताः ।
 कर्पेः क्षत्रवरा ह्येते त्रयः प्रोक्ता महर्षयः ।
 गर्गाः सांकृतयः काप्याः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥
 संश्रिताङ्गिरसं पक्षं बृहत्क्षत्रस्य चक्ष्यति ।
 बृहत्क्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः ॥
 सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम वभूव ह ।
 तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरं वै हस्तिनापुरम् ॥
 हस्तिनश्चापि दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ।
 अजमीढो द्विमीढश्च पुरूमीढस्तथैव च ॥

(१) वायु. ११।१६०, १६१ (गुरुवीर्यसिदेवश्च सांकृत्यान्तौ स्मृतौ । दायादाश्चापि गामस्य शिनिब्रह्मभूत ह ॥) ; मत्स्य. ४१।३७ सांकृत्यौ (सत्कृत्यां) शिनि (शिवि) .

(२) वायु. ११।१६१, १६२ (स्मृताश्चेते ततो गाम्याः क्षात्रोपेता द्विजातयः । महावीर्यसुतश्चापि भीमस्तस्माद्बभूवः ॥) ; मत्स्य. ४१।३८ शैन्याः (शैन्याः) महावीर्यसुतश्चापि (आहर्षितनयश्चैव) क्षयः (क्षयः) .

(३) वायु. ११।१६२, १६३ कर्पिं चैव महायशाः (त्वीर्यं सुपुत्रे कर्पिन्) ; मत्स्य. ४१।३९ वै तुल (पुत्रक) उत्तरार्धे (श्युर्गणं पुष्करिं चैव कर्पिं चैव महायशाः ।) .

(४) वायु. ११।१६३, १६४ त्रयः (तयोः) गर्गाः सांकृत्यः काप्याः (गामाः सांकृतयो वीर्याः) क्षत्रो (क्षान्ते) प्रथमार्धे नास्ति ; मत्स्य. ४१।४०, ४१ क्षयाः (क्षयाः) कर्पेः क्षत्र (कान्यानां तु) सांकृ (सांकृ) काप्याः (काप्याः) .

(५) वायु. ११।१६४, १६५ ; मत्स्य. ४१।४१, ४२ (संश्रिताङ्गिरसो दक्षा बृहत्क्षत्रस्य च शिनिः । बृहत्क्षत्रस्य दायादो हस्तिनामा बभूव ह ॥) ; हरि. १।३।२।६ पूर्वार्धे नास्ति.

(६) वायु. ११।१६५ पुरं (नाम्ना) ; मत्स्य. ४१।४२ वै हस्तिनापुरम् (तु गमस्ताडयम्) पूर्वार्धे नास्ति ; हरि. १।३।२।६, १७ पुरं वै हस्तिनापुरम् (हस्तिनापुरमुत्तमम्) .

(७) वायु. ११।१६६ द्विमीढश्च (द्विजातीः) ; मत्स्य. ४१।४३ क्षयि (क्षय) धार्मिकः (कीर्यः) ; हरि. १।३।०

अञ्जमीढस्य पत्न्यस्तु तिस्रो वै यशसान्विताः ।
नीलिनी केशिनी चैव धूमिनी च वराहना ॥
अञ्जमीढस्य पुत्रास्तु तासु जाताः कुलोद्भवाः ।
तपसोऽन्ते सुमहतो राज्ञो बृद्धस्य धार्मिकाः ॥
भैरद्वाजप्रसादेन शृणुध्वं तस्य विस्तरम् ।
अञ्जमीढस्य केशिन्यां कण्वः समभवत्किल ।
मेधातिथिः सुतस्तस्य तस्मात्काण्वायना द्विजाः ॥
अञ्जमीढस्य नीलिन्यां नीलः समभवनूपः ।
नीलस्य तपसोभ्रेण सुशान्तिरभ्यजायत ॥
पुरुजानुः सुशान्तेस्तु पृथुस्तु पुरुजानुतः ।
भद्राश्वः पृथुदायादो भद्राश्वतनयान् शृणु ॥
मुद्गलः सृजयश्चैव राजा बृहद्विपुस्तथा ।
यवीनरश्च विक्रान्तः कान्पित्यश्चैव पञ्चमः ॥

१७,१८; ब्रह्म १३१०,८१ पूर्वार्धे (सुहोत्रस्य वरपुत्रो बृहत्-
स्तनयास्य १) तथैव च (च वीर्यवान्) .

(१) वायु. ९९।१६७ तिस्रो वै यशसान्विताः (शुभाः
कुरुकुलोद्भवाः) ; मत्स्य. ४९।४४ वै यशसान्विता (इरुकुलो-
द्भवाः) उत्तरार्धे (नीलिनी धूमिनी चैव केशिनी चैव विश्रुता १) ;
हरि. १।२।४२ ; ब्रह्म. १३।८१,८२ नीलिनी (नीली च) द्वजा
(द्वजाः) .

(२) वायु. ९९।१६८ ; मत्स्य. ४९।४५ पूर्वार्धे (स तामु
जन्तयामास पुत्रान्वै देववर्चस १) सुमहतो राज्ञो (महातेजा
जाता) .

(३) वायु. ९९।१६९,१७० कण्वः (कण्ठः) क्वाण्वा
(कण्ठा) ; मत्स्य. ४९।४६, ४७ शृणुध्वं तस्य विस्तरम्
(विस्तरं तेषु मे शृणु) अत्र (आज) .

(४) वायु. ९९।१९४ ; मत्स्य. ५०।१ रभ्यजायत (र-
पयत) ; हरि. १।२।६२ (अञ्जमीढस्य नीलिन्यां सुशान्तिर-
पयत १) ; ब्रह्म. १३।९३ (अञ्जमीढानु नीलिन्यां वै सुशान्ति-
रपयत १) .

(५) वायु. ९९।१९५ पृथु (रिशु) जुनः (जुजः) उत्तरार्धे
(ततस्तु रिशुदायादो मेधाश्च तनयास्त्वमे १) ; मत्स्य. ५०।२ ;
हरि. १।२।६४ (पुरुजानिः सुशान्तेस्तु बाष्पाश्वः पुरुजानितः ।
बाष्पाश्वतनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमा ॥) ; ब्रह्म. १३।९३,९४
(पुरुजानिः सुशान्तेश्च बाष्पाश्वः पुरुजानितः । बाष्पाश्वतनयाः पञ्च
स्त्रीनां जनपदावृताः ॥)

(६) वायु. ९९।१९६ सृजय (शृजय) यवीनरश्च (यवी-
र्याश्वपि) ; मत्स्य. ५०।२ लः सृजयश्चैव (लश्च अयश्चैव) यवी
शं. कां. ३४

पञ्चैते रक्षणायालं देशानामिति विश्रुताः ।
पञ्चानां विद्धि पञ्चालान् स्फीतीर्जनपदेष्वृतान् ॥
अलं संरक्षणे तेषां पञ्चाला इति विश्रुताः ।
मुद्गलस्य तु दायादो मौद्गल्यः सुमहायशः ॥
सैवं एते महात्मानः क्षत्रोपेता द्विजातयः ।
एते ह्यङ्गिरसः पक्षं संश्रिताः काण्वमुद्गलाः ॥
मुद्गलस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मिष्ठः सुमहायशः ।
इन्द्रसेना यतो गर्भं बध्न्व्यश्वं प्रत्यपयत ॥
वैध्व्यश्वान्मिथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः ।
दिवोदासश्च राजर्षिरहत्या च यशस्विनी ॥
शैरद्वतस्तु दायादमहत्या समसूयत ।
शतानन्दसृष्टिभ्रेषं तस्यापि सुमहायशः ॥

(जनी) कान्पित्य (कपिल) ; हरि. १।२।६५ तथा (रथुनः)
कान्पित्यश्चैव (कुमिलाश्वश्च) ; ब्रह्म. १३।९४,९५ कान्पित्यश्चैव
(कुमिलाश्वश्च) ; अग्नि. २७।८२० मुद्गलः (मुकुलः) उत्तरार्धे
(यवीनरश्च कृमिलः पाञ्चला इति विश्रुताः १) .

(१) वायु. ९९।१९७ (पञ्चानां रक्षणायां पितृतानन्व-
भापत । पञ्चानां विद्धि पञ्चान् रक्षितां जनपदां युतः ॥) ;
मत्स्य. ५०।४ (पञ्चानां चैव पञ्चालानेजाजनपदान् विदुः ।
पञ्चान्वरक्षिणो ह्येते देशानामिति न' इत्यम् ॥) ; हरि.
१।२।६६ ; ब्रह्म. १३।९५,९६ उत्तरार्धे (पञ्चानां ते तु पञ्चालाः
स्फीता जनपदावृताः १) .

(२) वायु. ९९।१९८ (मुद्गलस्यापि मौद्गलाः) एतावदेव ;
मत्स्य. ५०।५ (मुद्गलस्यापि मौद्गलाः) एतावदेव ; हरि.
१।२।६७ ; ब्रह्म. १३।९६,९७ .

(३) वायु. ९९।१९८, १९९ क्षत्रोपेता (क्षात्रोपेत) पथं
(पथे) काण्वं (कण्ठ) प्रथमपार विना ; मत्स्य. ५०।५ प्रथम-
पार विना ; हरि. १।२।६८ मुद्गलाः (मौद्गलाः) .

(४) वायु. ९९।१९९, २०० बध्न्व्यश्वं (बध्वश्वं) ; मत्स्य.
५०।९ पदेष्टो (जज्ञे) उत्तरार्धे (इन्द्रसेनाः सुनलास विन्व्याश-
वस्य चान्मनः १) ; हरि. १।२।६९ मुद्गलस्य (मौद्गलस्य)
ब्रह्मिष्ठः (ब्रह्मिष्ठः) सेना (सेतो) ; ब्रह्म. १३।९७ बध्न्व्यश्वं
(बध्वश्वं) पूर्वार्धे नास्ति .

(५) वायु. ९९।२००, २०१ बध्न्व्यश्वं (बध्वश्वं) मेनकाया-
मिति (मेनका इति नः) ; मत्स्य. ५०।७ बध्न्व्यश्वं
(विन्व्याश्वं) ; हरि. १।२।७० बध्न्व्यश्वं (बध्वश्वं) .

(६) वायु. ९९।२०१, २०२ शर (शार) ; मत्स्य. ५०।८
सम (सैत्र) यज्ञः (तपाः) ; हरि. १।२।७१ दानस्तु (दानस्य) .

पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ।
 तस्य सत्यधृतेः शुक्रं दृष्ट्वाऽप्यरत्नममृतः ॥
 प्रैचस्कन्दे शरस्तम्बे मिथुनं सप्तपद्यत ।
 कृपया तत्र जप्राह शन्तनुर्मृगयां गतः ॥
 कृपः स्मृतः स वै तस्माद्गौतमी च कृपी तथा ।
 एते शारद्वताः प्रोक्ता उतथ्या गौतमान्वयाः ॥
 पुंरुरवसो ज्येष्ठः पुत्रो यस्त्वायुर्नामा राहोर्दुहित-
 र्मुपयेमे । तस्यां स पञ्च पुत्रान् जनयामास नहुप-
 क्षत्रधृद्धरम्भरजिसंज्ञाः । तथैव अनेनाः पञ्चमः
 पुत्रोऽभूत् । क्षत्रधृद्वात्सुनहोत्रः पुत्रोऽभवत् ।
 काश्लेशगृत्समदाख्योऽस्याभवत् । गृत्समदस्य
 शौनकश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्तयिताऽभूत् ॥ काशस्य काशि-
 राजस्ततो दीर्घतमाः पुत्रोऽभवत् । धन्वन्तरिस्तु
 दीर्घतमसोऽभूत् । स हि संसिद्धिकरणः सकल-
 संभूतिपत्रशेषज्ञानवित् ॥ भगवता नारायणेन
 चातीतसंभूताव्रमे वरो दत्तः ॥ काशिराजगोत्रेऽ-
 धेतीर्य त्वमष्टधा सन्ध्यागुर्वेदं करिष्यसि यज्ञभाक्
 च भविष्यसीत्यभिहितः ॥ तस्य च धन्वन्तरेः
 पुत्रः केतुमान् केतुमतोऽभीरथस्तस्यापि दिवोदास-
 स्तवः प्रतर्दनः स च भद्रश्रेण्यां यंशविनाशादशेषाः
 शत्रवोऽनेन जिता इति शत्रुजिदभवत् ॥ तेन
 च प्रीतिमताऽऽत्मपुत्रो यस्त यस्तेत्यभिहितस्ततो
 वत्सोऽसायभवत् ॥ सत्यव्रततया ऋतध्वजसंज्ञा-

(१) यापु. ९९।२०२,२०३ ; मत्स्य. ५०।९ पुत्र (मुतः)
 वृत्तार्थं (आभीरसत्यधृतेः शुक्रमोर्धे भाषिकम्पु वृ ।) ; हरि.
 १।३२।३०२ स्त्व (तस्य) शुक्रं (रते) .

(२) यापु. ९९।२०३,२०४ ; मत्स्य. ५०।१०,११ (स्तत्रे
 रतः सत्यधृतेर्दृष्ट्वा चाप्सस्ते जने । मिथुनं तत्र संभूतं तस्मिन् सरसि
 संभूयम् ॥ ततः सरसि तस्मिन्नु क्रान्नाग गदीरतिः । इहा
 जप्राह कृपया शन्तनुर्मृगयां गतः ॥) ; हरि. १।३२।३०३
 प्रपन्वन्ते (नरारत्नं) .

(३) यापु. ९९।२०४,२०५ उतथ्या (कनय्या) ; मत्स्य.
 ५०।१२ (ए शरद्वतः पुत्रा भाग्यवता गौतमा वराः ।) पूर्वां
 नाशि ; हरि. १।३२।३०४ वाप्या गौतमान्वयाः (एते ते गौतमाः
 वयाः) .

(४) विष्णु. ३।४।१-८.

मवाप । पुनश्च कुवलयनामानमश्वं लेभे । कुवलय-
 याश्च इत्यस्यां पृथिव्यां प्रथितः ॥ तस्य च वत्सस्य
 पुत्रोऽलर्को नामाभवत् । यस्यायमद्यापि श्लोको
 गीयते—

पष्टिं वर्षसहस्राणि पष्टिं वर्षशतानि च ।
 अलर्कोदपरो नान्यो बुभुजे मेदिनी युवा ॥

तथाऽलर्कस्य संनतिर्नामात्मजोऽभवत् । ततः
 सुनीथस्तस्य सुकेतुस्ततो धर्मकेतुस्ततः सत्यकेतुस्त-
 स्माद्विभुस्तत्तनयः सुविभुस्ततश्च सुकुमारस्तस्यापि
 धृष्टकेतुस्ततश्च वैनहोत्रस्ततश्च भार्गो भार्गस्य भार्ग-
 भूरतश्चातुर्वर्ण्यप्रवृत्तिरित्येते काशयो भूपतयः
 कथिताः ॥

रंजेः पुत्रशतान्यतुलनीर्यसाराण्यासन् ॥

पूरोर्जनमेजयः पुत्रस्तस्यापि प्रचिन्वान् प्रचिन्वतः
 प्रवीरस्तस्मान्मनस्युर्मनस्योश्चाभयस्तस्यापि सुबुध-
 स्ततो ब्रह्मगवस्तस्य संयातिः संयातेरुंयातिस्ततो
 रौद्राश्वः । ऋतेयुः कक्षेयुः स्थण्डिलेयुर्धृतेयुर्जलेयुः
 स्थलेयुः संततेयुर्धनेयुर्वनेयुर्नामानो रौद्राश्वस्य
 दशत्मजा वभूयुः ॥ ऋतेयो रन्तिनारः पुत्रोऽ-
 भूत्सुमप्रतिरथं ध्रुवं च रन्तिनारः पुत्रमवाप ।
 अप्रतिरथात्कण्वस्तस्यापि मेधातिथिरथः कण्वायना
 द्विजा वभूयुः । तंसोरनिलस्ततो दुष्यन्ताद्याश्च-
 त्वारः पुत्रा वभूयुः । दुष्यन्ताद्य चक्रवर्ती भरतोऽ-
 भवत् । यन्नामहेतुर्देवैः श्लोको गीयते—

माता भक्षा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
 भरस्य पुत्रं दुष्यन्त माऽधमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
 रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव यमज्ञयात् ।
 त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तलम् ॥

भरतस्य च पत्नीनां ये नव पुत्रा वभूयुः । नैवे
 ममानुरूपाः पुत्रा इत्यभिहितास्तन्मातरो जघ्नुः
 परित्यागभयान् । ततोऽस्य पुत्रजन्मनि पितृपे
 पुत्रार्थिनो मरुत्तोमयाजिनो दीर्घतमसा पाण्ड्य-

(१) विष्णु. ३।४।२.

(२) विष्णु. ३।१।११-१८.

पास्तवृहस्पतिवीर्यान् उतथ्यपत्नीममतासमुत्पन्नो
भरद्वाजाख्यो नाम पुत्रो मरुद्भिर्दत्तः ॥ तस्यापि
नामनिर्वचनश्लोकः पठ्यते—

मूढे भर द्वाजमिमं भर द्वाजं बृहस्पते ।

यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥इति॥
भरद्वाजश्च वितथे पुत्रजन्मनि मरुद्भिर्दत्तस्ततो
वितथसंज्ञामवाप ॥ वितथस्य भवन्मन्युः पुत्रोऽ-
भूद्बृहत्क्षत्रमहावीर्यनरगर्गाद्या भवन्मन्युपुत्राः ।
नरस्य संकृतिः संकृते रुचिरधीरन्तिदेवौ । गर्गा-
च्छिनिस्ततो गार्ग्योः शैल्याः क्षत्रोपेता द्विजा-
तयो वभूवुः ॥ महावीर्यादुरुक्षयो नाम पुत्रोऽ-
भूत्सस्य त्रय्यारुणपुष्करिणौ कपिश्च पुत्रत्रयमभूत् ।
तच्च त्रितयमपि पश्चात् विप्रतामुपजगाम । बृह-
त्क्षत्रस्य सुहोत्रः सुहोत्राद्धरितनरो य इदं हरिना-
पुरमारोपयामास । अजमीढद्विमीढपुरमीढास्त्रयो
हस्तिनरतनयाः । अजमीढात्कण्वान्मेधातिथिर्यतः
काण्वायना द्विजाः ॥ अजमीढस्यान्यः पुत्रो बृह-
दिपुर्वृहदिपोर्वृहद्रमुस्तश्च बृहत्कर्मा तस्मात्त्रय-
स्ततोऽपि विश्वजित्ततः सेनजिद् रुचिराश्वकादय-
दृढधनुर्वत्महनुमंज्ञाः सेनजितः पुत्राः । रुचिराश्वतः
पृथुसेनस्तस्मात्पारः पारानीपस्तस्यैकशतं पुत्राणां
तेषां प्रधानः काम्पिल्याधिपतिः समरः ॥ समर-
स्यापि पारसम्भारसदभारयः पुत्राः, पारत्पृथुः
पृथोः सुकृतिः सुकृतेर्विभ्राजस्तश्चानुहो यः शुक्र-
दुहितरं कृत्वीं नामोपयेमे ॥ अनुदान् ब्रह्मदत्त-
स्तनो विष्वक्सेनस्तस्योदकसेनो भद्रादस्तात्मजो
द्विमीढो द्विमीढस्य यवीनरमंज्ञानस्यापि धृतिमां-
स्तश्च दृढनेमिस्तस्माद्य सुपार्शस्तः सुमतिस्तश्च
सप्ततिमान्सप्ततिमत्तः कृनोऽभूयं हिरण्यनाभो योग-
मप्यापयामास यश्चतुर्विंशति प्राच्यसामगानां चकार
संहिताः ॥ कृताशोप्राधुषो येन प्राचुर्येण नीपक्षयः
कृतः ॥ उप्राधुषात्क्षेयमगमात्सुनीरस्तस्य नृप-
जयमनो बहुरथ इत्येते पौरयाः । अजमीढस्य
नीलिनी नाम पत्नी तस्यां नीलसंज्ञः पुत्रोऽभवत् ।
स्रमाच्छान्तिः शान्तेः सुशान्तिः सुशान्तेः पुरजा-

नुस्ततश्चक्षुस्ततो ह्यर्थश्चस्मान्मुद्गलसूत्रयवृहदिपु-
प्रवीरकाम्पिल्याः, पञ्चानामैतेषां विषयाणां रक्षणा-
याल्लभेते मत्पुत्रा इति पित्राऽभिहिता अतः
पञ्चालाः । मुद्गलाश्च मौद्गल्याः क्षत्रोपेता द्विजा-
तयो वभूवुः । मुद्गलाद्वर्ष्यश्वो वर्ष्यश्वोदयोदासो-
ऽहल्या च मिथुनमभूत् । शरद्वतोऽहल्यायां शतरा-
नन्दोऽभवत् । शतानन्दात्सत्यधृतिर्धनुर्वेदान्तगो
जज्ञे । सत्यधृतेस्तु यराप्सरसमुर्वशी दृष्ट्वा रेतः रक्तं
तच्छरस्तस्ये पपात ॥ तच्च द्विधा गतमपत्यद्वयं
कुमारः कन्यका चाभवत् । मृगयामुपगतः शान्तनु-
र्दृष्ट्वा कृपया जघाह । ततः स कुमारः कृपः कन्या
चाश्वत्थाम्नो जननी कृपी द्रोणपत्न्यभवत् । दिवो-
दासस्य मित्रयुर्मित्रयोः च्यवनो नाम राजा च्यव-
नान् सुदासस्ततः सौदासः सहदेवस्तस्यापि सोम-
कस्ततो जन्तुः शतपुत्रज्येष्ठोऽभवत् । तेषां यवी-
यान् पृथवः पृथवाद्द्रुपदस्तस्माद्द्रुष्टुभ्रस्तस्मा-
द्द्रुष्टकेतुः । अजमीढस्यान्यः ऋक्षनामा पुत्रोऽ-
भूत् । ऋक्षान्त्संवरणः संवरणात्कुरुर्यः इदं धर्मश्रेष्ठं
कुरुर्येष्ठं चकार ॥

शुनकस्तन्मुनो जज्ञे वीतहृद्यो धृतिस्ततः ।
बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महायदी ॥
एते वै मैथिला राजन्नात्मविद्याविशारदाः ।
योगेश्वरप्रसादेन द्वन्द्वैर्मुक्ता गृहेत्यपि ॥
यैः पुरुरवसः पुत्र आयुस्तस्याभयन्मुताः ।
नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजी रश्मश्च वीर्यवान् ॥
अनेना इति राजेन्द्र शृणु क्षत्रवृष्टोऽन्वयम् ।
क्षत्रवृद्धसुतस्यासन्मुहोत्रस्वात्मजाश्रयः ॥
कादयः कुजो गृत्समद इति गृत्समदादभूत् ।
शुनकः शौनके यस्य बहुशृचप्रथरो मुनिः ॥
कादयस्य काशिलस्तुत्रो राश्री दीर्घतम.पिना ।
पञ्चन्तरिर्दंघतम आयुर्वेदप्रपतकः ॥
यशमुग्यामुदेयांगः स्मृतमाश्रानिनाशनः ।
तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे मीमरस्ततः ॥

(१) भाग. ११११११, १०.

(२) भाग. ५११११-८.

दिवोदासो शुभांस्तस्मात्प्रवर्तन इति स्मृतः ।
 स एव शत्रुजिह्वत्स ऋतध्वज इतीरितः ।
 तथा कुचलयाश्वेति प्रोक्तोऽल्लर्कादयस्ततः ॥
 पूरोर्वशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि भारत ।
 यत्र राजर्षयो वंदया ब्रह्मवंदयाश्च जज्ञिरे ॥
 जन्मेजयो ह्यभूत्पूरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः ।
 प्रवीरोऽथ नमस्युर्वे तस्माच्चारुपदोऽभवत् ॥
 तस्य सुनुरभूत्पुत्रस्तस्माद्बहुगवस्ततः ।
 संयातिस्वासाहंयाती रौद्राश्वस्तत्सुतः स्मृतः ॥
 ऋतेयुस्तस्य कुश्रेयुः स्थण्डिलेयुः कृतेयुकः ।
 जलेयुः संततेयुश्च धर्मसत्यत्रतेयवः ॥
 दशैतिऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चाथमः स्मृतः ।
 घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ॥
 ऋतेयो रन्तिभारोऽभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृप ।
 सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥
 तस्य मेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः ।
 पुत्रोऽभूत्सुमते रैभ्यो दुष्यन्तस्तत्सुतो मतः ॥
 त्रैयंक्षिशच्छतं ह्यश्वान्वद्ध्या विस्मापयन्नुपान् ।
 दौष्यन्तिरत्यगान्मायां देवानां गुरुमाययौ ॥
 भैरतस्य महत्कर्म न पूर्वं नापरे नृपाः ।
 नैवापुनैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ॥
 तस्यैवं वितथे वंशे तदर्धं यजतः सुतम् ।
 मरुस्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥
 वितथस्य सुतो मन्युर्वृहत्त्रो जयस्ततः ।
 महारीर्षो नरो गर्गः संकृतिशु नरात्मजः ॥
 गुरुश्च रन्तिदेवश्च संकृतेः पाण्डुनन्दन ।
 रन्तिदेवस्य हि यश इहामुत्र च गीयते ॥
 र्गर्गाच्छिन्तिस्ततो गार्ग्यैः क्षत्रान् ब्रह्म प्रवर्तत ।
 दुरितशयो महारीर्षात्तस्य त्रय्यारणिः कविः ॥
 पुष्करारणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः ।
 बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूद्भस्ती यद्वस्तिनापुरम् ॥

अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हस्तिनः ।
 अजमीढस्य वंदयाः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः ॥
 अजमीढाद्बृहदिपुस्तस्य पुत्रो बृहद्भनुः ।
 बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीजयद्रथः ॥
 तत्सुतो विशदस्तस्य सेनजित्समजायत ।
 रुचिराश्वो दृढहनुः कादयो वत्सश्च तत्सुताः ॥
 रुचिराश्वसुतः पारः पृथुसेनस्तदात्मजः ।
 पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं लभूत् ॥
 स कृत्व्यां शुक्रकन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ।
 स योगी गवि भार्यायां विष्वक्सेनमधात्सुतम् ॥
 जैगीपच्योपदेशेन योगतन्त्रं चकार ह ।
 उदक्स्वनस्ततस्तस्माद्ब्रह्मदो चाहर्षदीपवाः ॥
 यवीनरो द्विमीढस्य कृतिमांस्तत्सुतः स्मृतः ।
 नाम्ना सत्यधृतिर्यस्य दृढनेमिः सुपार्थकृत् ॥
 सुपार्थात्सुमतिस्तस्य पुत्रः सन्नतिमांस्ततः ।
 कृतिर्हिरेण्यनाभायो योगं प्राप्य जगौ स्म पद् ॥
 संहिताः प्राच्यसाम्नां वै नीपो ह्युप्रायुधस्ततः ।
 तस्य क्षेम्यः सुवीरोऽथ सुवीरस्य रिपुञ्जयः ॥
 ततो बहुरथो नाम पुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् ।
 नलिन्यामजमीढस्य नीलः शान्तिः सुतस्ततः ॥
 शान्तेः सुशान्तिस्तत्पुत्रः पुरुजोऽर्कस्ततोऽभवत् ।
 भर्म्याश्चमनयास्तास्य पञ्चासन्मुद्रलादयः ॥
 यवीनगो बृहदिपुः काम्पिल्यः संजयः सुताः ।
 भर्म्याश्चः प्राह पुत्रा मे पञ्चानां रक्षणाय हि ॥
 विषयागामलमिमे इति पञ्चालसंहिताः ।
 मुद्रलाद्ब्रह्म निर्वृत्तं गोत्रं मौद्रल्यसंजितम् ॥
 मिथुनं मुद्रलाद्भार्यादिवोदासः पुमानभूत् ।
 अहल्या कन्यका यस्यां शतानन्दस्तु गौतमान् ॥
 तस्य मलयधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविद्यादः ।
 शरद्वान्मन्सुतो यस्माद्बुर्वशीदर्शनान् किल ॥
 शरमन्त्रेऽपतत्रेतो मिथुनं तद्भूच्छुभम् ।
 तद्दृष्ट्या कृपयाऽगृह्णाच्छन्तनुर्मुग्धां चरत् ।
 कृपः कुमारः कन्या च द्रोणपत्न्यभयवृषी ॥

(१) भाग. १।२।११-२०. (२) भाग. १।२।१०७.

(३) भाग. १।२।१०९. (४) भाग. १।२।१०५.

(५) भाग. १।२।११,२. (६) भाग. १।२।११९-२६.

गोत्रप्रवरगणना

भृगुकाण्डम्

मधयुंक्ता गोत्रप्रवरकाण्डविषयानुक्रमणिका

तत्र कल्पमूलपुराणस्मृतिकारैः एकैर्नैव क्रमेण गोत्र-
प्रवरकाण्डानि उपदिष्टानि । येनैव क्रमेण तान्युपदिष्टानि
तेनैव क्रमेण तानि यक्ष्यमाणानि भूदेवानामबहुभुताना-
मुपकाराय सुनग्रहणाय च अनुक्रमिष्यामः ।

आदितस्तावद्वौनप्ररोपदेशकर्तव्यताहेतुसंदर्भगभाणि
परिभारामूलकाण्डान्युपदिष्टानि, तेषु च गोत्रप्रवरतत्संख्या-
विधिपराः प्रत्यक्षभुतयः तैत्तिरीयाः शाण्वन्तरीयाश्च ।

परिभारामूलकाण्डेभ्योऽनन्तरं भृगूणां गोत्रप्रवरत-
त्संख्योपदेशपरणि सूत्रकाण्डान्युपदिष्टानि । ते वत्सा
विदा आर्षिणेया यस्काः शुनका मिश्रयुवा वैन्या इत्येव-
माद्या गोत्रगणा उपदिष्टाः । प्रतिगणं च प्रवराः तत्संख्या-
श्लोपदिष्टाः । वत्सार्षिणिष्विदानां त्रयाणां गणानां परस्पर
स्वे स्वे गणे चाविवाहश्लोपदिष्टः । यस्कादीनां वैन्यान्तानां
स्वं स्वं गणं यजैयित्वा परस्परं च पूर्वोक्तेः यक्ष्यमाणैश्च
सर्वैः सह विवाह उपदिष्टः ।

भृगुमूलकाण्डेभ्योऽनन्तरं आङ्गिरसानां गोत्रप्ररोप-
देशपरणि सूत्रकाण्डानि त्रिविधान्युपदिष्टानि— गौतमाना
गोत्रप्ररोपदेशपरणि सूत्राणि, तदनन्तरं भरद्वाजगोत्र-
प्ररोपदेशपरणि सूत्रकाण्डानि, तदनन्तरं केवलाङ्गि-
रसानां प्ररोपदेशपरणि काण्डानि । तत्र गौतममूल-
काण्डेषु आचार्या गौतमा ओचध्या गौतमा औषिजा
गौतमा राहूगणा गौतमाः सोमराजकृष्यो गौतमा वामदेवा
गौतमा बृहदुक्था गौतमा इति बहुभेदा गौतमगणाः,
प्रतिगणं च प्रमगस्तत्संख्याश्लोपदिष्टाः । गौतमाना सर्वेषां
मविवाहश्लोपदिष्टः ।

गौतममूलकाण्डेभ्योऽनन्तरं भरद्वाजगोत्रमूलकाण्डानि ।
तेषु च केवलभरद्वाजाः सुद्रौशिरयो द्यामुष्यायणा कृष्णाः

कपयो गर्गा इत्येवमादयो भरद्वाजगणाः, प्रतिगणं च
प्रवरास्तत्संख्याश्लोपदिष्टाः । भरद्वाजगणानां सर्वेषां परस्पर-
मविवाहश्लोपदिष्टः ।

भरद्वाजगणेभ्योऽनन्तरं केवलाङ्गिरसानां प्ररोपदेश-
परणि सूत्रकाण्डान्युपदिष्टानि । तेषु च हरितकुल्यकण्य-
रथीतरमुद्रलसंस्कृतिविश्वुद्वादयो गणाः, प्रतिगणं च
प्रवरास्तत्संख्याश्लोपदिष्टाः । तेषु च हरितकुलसानां परस्पर-
मविवाहः, कण्वादीनां परस्परं विवाहश्लोपदिष्टः ।

अतः परमनीणां गोत्रप्ररोपदेशपरणि सूत्रकाण्डान्यु-
पदिष्टानि । तेषु केवलानयो वाग्भूतका मविधिरा अतिथयः
पुनिकापुनाश्वेत्यादयो गोत्रगणाः, प्रतिगणं च प्रमरा
उपदिष्टाः । अत्रिगणानां सर्वेषां परस्परमविवाहश्लोपदिष्टः ।

अत्रिगणानन्तरं विश्वामित्रगोत्रप्ररोपदेशपरणि सूत्र-
काण्डान्युपदिष्टानि । तेषु च देवराता रौशका लोहका
लोहिताः श्रौमताः कता धनञ्जया अग्रमर्षणाः पूरणा
इन्द्ररीशिका अजायना रेवणा इत्याद्या गणाः, प्रतिगणं
च प्रमरास्तत्संख्याश्लोपदिष्टाः । विश्वामित्रगणानां सर्वेषां
परस्परमविवाहश्लोपदिष्टः ।

तदनन्तरं काश्यपानां गोत्रप्ररोपदेशपरणि सूत्रकाण्डा-
न्युपदिष्टानि । तेषु च निधुवा रेमाः शण्डिल्या लोकाशा
इत्याद्या गणाः, प्रतिगणं च प्रमरास्तत्संख्याश्लोपदिष्टाः ।
काश्यपगणानां सर्वेषां परस्परमविवाहश्लोपदिष्टः ।

तदनन्तरं वसिष्ठानां गोत्रप्ररोपदेशपरणि सूत्रकाण्डा-
न्युपदिष्टानि । तेषु च केवलवसिष्ठा उपमन्यवः परमराः
कुण्डिनाः सङ्गतपक्षेति च गणाः, प्रतिगणं च प्रमरास्त-
त्संख्याश्लोपदिष्टाः । वसिष्ठगणानां सर्वेषां परस्परमविवाह-
श्लोपदिष्टः ।

तदनन्तरमगस्तीनां गोत्रप्रवरोपदेशपराणि सूत्रकाण्डान्युपदिष्टानि । तेषु च इध्मवाहाः साम्भवाहाः सोमवाहा यज्ञवाहा माहेन्द्राः पोर्णमासाश्चेति गोत्रगणाः, प्रतिगणं च प्रवरास्तत्संख्याश्रोपदिष्टाः । अगस्तिगणानां सर्वेषां परस्परमविवाहश्रोपदिष्टः ।

तदनन्तरं क्षत्रियाणामात्मीयप्रवरः पुरोहितप्रवरश्रोपदिष्टः । पुरोहितगोत्रैः पुरोहितप्रवरैश्च सह क्षत्रियाणामविवाहो नोपदिष्टः, प्राप्त्यभावात् ।

तदनन्तरं वैश्यानां धनियवत् आत्मीयप्रवरः पुरोहितप्रवरश्रोपदिष्टः ।

तदनन्तरं सार्ववर्णिकमानवप्रवरोपदेशपराणि सूत्रकाण्डान्युपदिष्टानि । तेषु च त्रयाणां वर्णानामविशेषेण एकार्पेयो मानवः प्रवर उक्तः ।

सर्वान्ते च समानगोत्रसमानप्रवरदियायार्थ्यविदां प्रवराध्यायाध्ययनस्य च ब्रह्मविदां वेदाध्ययनस्येव ब्रह्मलोकादिफलप्राप्त्युपदेशपराणि शास्त्रसमाप्तिसूत्रकाण्डान्युपदिष्टानि । तेषु चोपदिष्टेषु सन्तु पर्यवसिताः प्रवराध्यायाः ।

अस्मां च काण्डानुक्रमण्यां परिगणितेषु गणेषु एकैकरिमन् गणे यावन्ति गोत्राणि यन्नामकानि यत्कमकानि चान्तर्मवन्ति विद्यन्ते तानि सर्वाणि सूत्रपाठक्रमानुसारेणैव परिगणितानि ज्ञातव्यानीति । तथा प्रवरसंख्यापञ्चापेयव्यापेयद्वापेयैकार्पेयविभागे सूत्रपाठक्रमानुसारेणैव ज्ञातव्या । इति वक्ष्यमाणं सर्वमनुक्रान्तं जिज्ञासानिवृत्तये सुतप्रहणाय च ।

गोत्र. २-४

वैधायनश्रौतसूत्रम् ।

वत्साः

भृगूणामादितो व्याख्यास्यामः—

१ (वात्स्याः) २ मार्कण्डेयाः ३ माण्डूकेयाः

(१) बौध्मीयः ; गोत्र. २२ ; संप्र. ६१६-६१७ ; संम. ५५-५६ ; प्रद. ११० ; संकौ. १८२ ; बाल. १५२ (५. १८३) ; संर. ४२७-४२८.

१ प्रद. जामदग्न्या वत्साः ; बाल. वत्सः ; संर. वत्साः .

१ बौध्मीयः . माण्डूकः .

४ माण्डूक्याः ५ कांसयः ६ आलेखनाः ७ दार्भायणाः ८ शार्कराद्याः ९ दैवतायनाः १० शौनकायनाः ११ माधुकेयाः १२ पार्ष्णिः १३ साङ्गाः १४ प्रान्तायनाः १५ पैलाः १६ पैङ्गलायनाः १७ दाध्रेपयः १८ वाहकयः १९ वैश्वानरयः २० वैहीनरयः २१ विरोहिताः २२ बार्हाः २३ गौष्टायनाः २४ यष्टेपयः २५ काशकृतनाः २६ वाग्भूतयाः २७ ऋतभागाः २८ ऐतिशायनाः

४ संप्र. संम. 'माण्डूकेयाः' इत्यस्य पूर्वम् ।

५ प्रद. बाल. संर. कांसियाः ; संप्र. काशेयाः, कांसयः ; संम. काशेयाः, कांसियाः ; बाल. माण्डूकः, कामः, काशेयः इत्यधिकम् ।

८ बौध्मीयः . गोत्र. संप्र. संम. प्रद. बाल. शार्कराधाः .

९ गोत्र. देवतायनाः ; संप्र. दैवन्तायनाः ; प्रद. देवतापणः ; संम. देवलायनाः .

११ बौध्मीयः . माण्डूकेयाः . अन्यत्रथेषु माण्डूकेयाः इति । शतपथब्राह्मणानुसारेण प्रा. जौनः जौमहोदयेन स्वित्तः पाठोऽयम् ।

१२ प्रद. पार्ष्णिः ; बाल. वार्षिकः .

१३ गोत्र. सांभायनाः ; संप्र. साङ्गाः, कांसा इत्यपि कवित् ; संम. कांसाः ; बाल. सान्भः ; संर. साकाः .

१४ संप्र. प्रद. प्रभायनाः ; संम. प्रासायनाः ; संकौ. संर. प्रासायनाः ; बाल. प्राक्तनायनः .

१६ संम. पैङ्गलानादः ; बाल. पैङ्गलायनः .

१७ गोत्र. संप्र. प्रद. दाध्रेपयः ; संम. प्रेपयः ; संकौ. बाल. दाध्रेपकाः ; संर. दाध्रेपकयः .

१८ गोत्र. वाहकयः ; प्रद. वाहकाः .

१९ बाल. वैश्वहीनरिः ; प्रद. .

२१ संकौ. संर. वैरोहिताः ; प्रद. विलोहिताः .

२२ गोत्र. संम. संकौ. संर. बार्हाः ; संप्र. बार्हाः, बार्हाः इत्यपि ; बाल. बार्हाः . 'बार्हाः' इत्यस्यानन्तरं संकौ. बार्हाः ; बाल. बर्हिः, वधः ; संर. बार्हाः इत्यधिकम् ।

२३ बौध्मीयः . गौष्टायनाः ; गोत्र. गौष्ठायनाः ; संप्र. गौष्ठायनाः ; संम. गौष्ठायनाः ; प्रद. संकौ. बाल. संर. गोष्ठायनाः .

२४ बौध्मीयः . यष्टेपयः ; गोत्र. संप्र. संम. टेरुयः ; प्रद. सेपिः ; संकौ. संर. टीकयः ; बाल. टिकिः .

२६ गोत्र. संप्र. संम. संकौ. बाल. वाद्भूतयाः ; प्रद. संर. वाद्भूतयाः .

२७ संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. ऋतभागाः .

२९ जानायनाः ३० पाणिनिः ३१ वाल्मिकिः
३२ स्यौलपिण्डयः ३३ शैखावताः ३४ जिहीतयः
३५ सार्वर्णिः ३६ वाकायनाः ३७ वालायनाः
३८ सौकृतयः ३९ मण्डवित् ४० सौविष्टयः ४१
हस्त्यमयः ४२ शौद्रकयः ४३ वैकर्णाः ४४ द्रौपजि-
ह्वयः ४५ औरशयः ४६ काम्बलोदरयः ४७ काठोर-

कृत् ४८ वैहलयः ४९ विरूपाक्षाः ५० वृकाभाः
५१ उवैर्मन्यवः ५२ दैवमत्ताः ५३ आर्क्षीयणाः
५४ मार्कीयणाः ५५ काहवायनाः ५६ वायवाय-
निनः ५७ शार्ङ्गवाः ५८ कारववाः ५९ चान्द्रमसाः
६० गाङ्गेयाः ६१ आनूपेयाः ६२ याज्ञेयाः
६३ जावालिः ६४ पारिमण्डलिः ६५ वाहु-
मित्रायणाः ६६ आपिशलयः ६७ वैष्टपुरेयाः

२९ बाल. तापनायनः ; संर. ज्ञानायनाः .
३० संर. पाणिनयः .
३२ संर. स्यौलपिण्डायनः .
३३ गोप्र. संप्र. 'सपानवा' ; प्रद. संकौ. सौपालवाः ; बाल. सौपालकिः ; संर. सपानवाः .
३४ बाल. जैहीतिः .
३५ संप्र. सार्वर्णिकायनाः .
३७ गोप्र. संप्र. बाल. संर. बालायनाः ; प्रद. वलायनाः .
३८ प्रद. बाल. सुकृतिः .
३९ गोप्र. प्रद. संकौ. संर. मण्डव' . बाल. 'मण्डवित्'
इत्यस्य पूर्व भूतवः इत्यधिकम् ।
४० संम. सौविष्टयः ; प्रद. सुविष्टिः ; संकौ. सोविष्टयः ;
बाल. सौविष्टिः ; संर. सौविष्टयः .
४१ वौश्रौम. हस्त्यमयः ; गोप्र. प्रद. संकौ. बाल. हस्ता-
मयः ; संप्र. हस्त्यमयः, हस्तामयः ; संम. हस्त्यमयः, हस्तामयः ;
संर. हस्तामयः .
४२ गोप्र. शौद्रकयः ; बाल. शैद्रकः . 'शौद्रकयः' इत्यन्त्यनन्तरं
संम. संकौ. शौद्रकयः ; संम. प्रद. शौद्रकयः ; संर. शौद्रकयः
इत्यधिकम् ।
४३ गोप्र. संप्र. संकौ. वैकर्णाः ; संम. वैकर्णवः .
४४ वौश्रौम. औरजिह्वयः ; गोप्र. संप्र. संम. प्रद. द्रोण-
जिह्वयः ; संकौ. संर. द्रोणरुजिह्वयः ; बाल. भोकरुजिह्वः ; जेची.
द्रौपजिह्वाः .
४५ गोप्र. औरसयः ; संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. औरसयः ;
बाल. औरसः .
४६ गोप्र. संप्र. संम. वान्बोदरयः ; संकौ. संर. कम्बो-
दरयः ; बाल. कम्बोदरः .
४७ गोप्र. काम्बोरुह्यः ; संप्र. कम्बोरुह्यः ; संम. कम्बोरुह्यः ;
प्रद. कम्बोरुह्यः ; संकौ. संर. वाकारुह्यः ; बाल. कम्बोरुह्यः .

४८ वौश्रौम. गोप्र. संप्र. प्रद. वैहलिः ; संम. वैहल.
'वैहलयः' इत्यन्त्यनन्तरं संकौ. संर. साङ्गा, कालम्बरा,
कारवा, तामसाः ; बाल. साङ्गवः, काम्बवर, कारव, तामसः
इत्यधिकम् ।
५० संम. मिकायाः ; प्रद. वृथायः ; बाल. वृथायः .
५२ गोप्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. दैमत्ताः ; संम.
दैमत्ताः ; बाल. दैमन्यः .
५३ गोप्र. बर्वायणाः ; संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर.
आर्क्षीयणाः ; बाल. आर्क्षीयणाः .
५४ संकौ. मार्कीयणाः ; संर. पाकायणाः .
५५ प्रद. काद्रायनः .
५६ गोप्र. वायवाः, वायनीनः ; संप्र. वायवाः, वायनीनः ; संम.
वायवाः, वायनिनः ; प्रद. वायवः, वायनिः ; संकौ. वायन्यः,
वायनिनः ; बाल. वायनः, कायनिः ; संर. वानयश्वायनिनः .
'वायवायनिनः' इत्यन्त्यनन्तरं संप्र. संम. दैवमत्ताः, आर्क्षीयणाः,
काङ्गायनाः ; प्रद. दैवमत्यः, आर्क्षीयणः, काङ्गायनः ; बाल. बाह्वा-
यनः, दैवमन्यः, आर्क्षीयणः, काङ्गायनः इत्यधिकम् ।
५७ वौश्रौम. शार्ङ्गवाः ; गोप्र. शार्ङ्गवाः ; संम. शार्ङ्गवः .
५८ वौश्रौम. कारवः ; गोप्र. रणवः, संम. करवचन्द्रमसः ;
प्रद. करवचन्द्रमसः .
५९ गोप्र. चान्द्रमसः ; बाल. चन्द्रमसः . उपरिर्त्तनं नाम
द्रष्टव्यम् ।
६१ वौश्रौम. अनुपेयाः ; गोप्र. प्रद. नोपेयाः ; संप्र. संकौ.
नौपेयाः ; संम. तोपेयाः ; बाल. नौपवः ; संर. नौपेयाः .
६२ वौश्रौम. प्रद. बाल. याज्ञेयाः ; गोप्र. याज्ञीयाः ;
संप्र. संम. संकौ. संर. याज्ञेयाः . 'याज्ञेयाः' इत्यस्य पूर्व बाल.
तोपेयाः इत्यधिकम् ।
६३ संम. वायनिः .
६४ प्रद. बाल. इति ग्रन्थद्वये एव इदं नाम अनुपचरन्त्यौ
६६ प्रद. कारिशालिः .
६७ संम. वैष्टुरेयाः ; प्रद. विष्टुरिः ; संकौ. वैष्टुरयः ;
बाल. विष्टुरिः ; संर. वैष्पुत्यः .

६८ लोहितायनाः ६९ उद्राक्षाः ७० नाडायनाः
 ७१ शारद्वतायनाः ७२ राजितवाहाः ७३ वत्साः
 ७४ वात्स्यायनाः इत्येते वत्साः । तेषां पञ्चार्पेयः
 प्रवरो भवति । भार्गव-च्यावन-आप्रवान-और्व-
 जामदग्न्य- इति होता । जमदग्निवद्-ऊर्ववद्-
 अप्रवानवत्-च्यवनवद्-भृगुवद्-इत्यध्वर्युः ॥

विदाः

१ विदाः-शैलाः २ अचटाः-शैलाः ३ प्राचीन-
 योग्याः ४ अभयजाताः ५ काण्डरथयः
 ६ वैदमृताः ७ पुलस्तयः ८ आर्कायणाः
 ९ मार्कायणाः १० नाट्टायणाः ११ क्रौञ्चायनाः

६८ जेयी, लोहितायनाः .

६९ बाल, उद्गन्तः .

७० गोप्र. प्रद. मात्सायनः ; संप्र. संम. संकौ. संर.
 मात्सायनाः ; बाल. मात्सायनः .

७१ गोप्र. संप्र. प्रद. बाल. राजनवाहाः ; संकौ. संर.
 रजनवाहाः .

७२ गोप्र. संप्र. वासाः ; संम. वासाः, वात्साः इति नाम-
 द्वयम् ; प्रद. वासः, वत्सा इति नामद्वयम् ; बाल. शीवत्साः .

७४ प्रद. वात्सायनः ; संर. वात्सायनाः .

(१) यौधौप्र. , गोप्र. २३ ; संप्र. ६१८-६१९ ; संम.
 ५६ ; प्रद. १११ ; संकौ. १८४ ; संर. ४२९ .

१ संकौ. जेयी. विदाः-शैलाः .

२ संम. भागव-शैलाः ; प्रद. संकौ. संर. भवटाः .

४ गोप्र. अभावजाताः ; संप्र. संम. संकौ. संर. अभाव-
 जाताः ; प्रद. अभयजाता .

५ संर. काण्डरथाः .

६ गोप्र. वैदमृताः ; संप्र. संम. वैदमृताः ; प्रद. संकौ.
 संर. वैदमृताः .

७ संकौ. संर. पुलस्तयः .

८ संम. (०) .

९ शिवरथमथेयु लोचरथयो । ' आर्कायणाः ' इत्यस्मानन्तरं
 गोप्र. संप्र. लार्कायणाः ; संम. लार्कायणाः ; संकौ. संर.
 लार्कायणाः इत्यधिकम् ।

१० संम. नाट्टायनाः ; प्रद. नाट्टायनाः ; संकौ. संर. नाट्ट-
 यनाः ; गोप्र. संम. (०) .

११ संप्र. क्रौञ्चायनाः ; प्रद. क्रौञ्चः ; संकौ. क्रौञ्चायनाः ;
 संर. क्रौञ्चायनाः ; संम. (०) .

१२ भौजायनाः १३ जामलायनाः इत्येते विदाः ।
 तेषां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव-च्यावन-
 आप्रवान-और्व-वैद- इति होता । विदवद्-
 ऊर्ववद्-अप्रवानवत्-च्यवनवद्-भृगुवद्-इत्य-
 ध्वर्युः ॥

आष्टिपेणाः

१ आष्टिपेणाः २ नैरथयः ३ ग्राम्यायणयः
 ४ काण्वायनाः ५ चान्द्रायणाः ६ प्रौढकलायनाः
 ७ सिद्धाः ८ सुमनायनाः ९ गौराम्भिः १० आम्भिः
 इत्येते आष्टिपेणाः । तेषां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति ।
 भार्गव-च्यावन-आप्रवान-आष्टिपेण-आनूप-इति
 होता । अनूपवद्-ऋष्टिपेणवद्-अप्रवानवत्-
 च्यवनवद्-भृगुवद्-इत्यध्वर्युः । वत्साः विदाः
 आष्टिपेणाः इत्येतेषामविवाहः । एते पञ्चा-
 वत्तिनः ॥

१२ यौधौप्र. मुजायनाः ; संप्र. संकौ. संर. भुजायनाः ;
 संम. (०) .

१३ गोप्र. कामलाः ; संप्र. संम. कामलाः ; प्रद. संकौ.
 संर. कामलाः .

(१) यौधौप्र. ; गोप्र. २३ ; संप्र. ६१९ ; संम. ५५ ; प्रद-
 ११२ ; संकौ. १८४ ; संर. ४३० .

२ संकौ. संर. नैरथयः .

३ यौधौप्र. ग्राम्यायणाः ; गोप्र. ग्राम्यायणयः ; प्रद. ग्राम्या-
 यणः .

४ यौधौप्र. काण्वयः ; गोप्र. काण्वायनाः ; संप्र. क्विद
 कार्णायनाः क्विद काल्यायनाः इति वा पाठः ; संम. प्रद-
 काल्यायनाः ; संकौ. कार्णायनाः ; संर. कार्णायनाः .

५ गोप्र. (०) .

६ गोप्र. (०) ; संप्र. संर. प्रौढकलायनाः ; प्रद. प्रौढ-
 कलायनः ; संम. संकौ. प्रौढकलायनाः .

७ गोप्र. (०) ; प्रद. सिद्धाः .

८ गोप्र. (०) ; प्रद. सुमनायनः .

९ गोप्र. गौराम्भिः ; संकौ. संर. गौराम्भिः .

१० गोप्र. संकौ. राग्भिः ; संप्र. संर. (०) ; प्रद-
 राग्भिः .

यस्काः

१ यस्काः २ मौनः ३ मूकः ४ वाधूलः ५ वर्ष-
पुष्पः ६ बालेयः ७ राजिततायिनः ८ दुर्विनः
९ भास्करः १० जैवन्तायनः ११ वार्कलेयः
१२ माध्यमेयाः १३ वाशयः १४ कौशाम्बेयाः
१५ कौटिल्याः १६ सत्यकः १७ चित्रसेनाः
१८ भागन्तयः १९ वार्काश्वक्यः २० औक्थाः
२१ और्गचितयः २२ भागुरित्ययः इत्येते यस्काः ।

(१) वौश्रीमः ; गोप्र. २३-२४ ; संप्र. ६२० ; संम. ५५ ;
प्रद. ११३ ; संकौ. १८५ ; संर. ४२९.

१ संप्र. यस्कः ; संर. वीतहृत्वा यास्का ।
३ संर. मौक ।
४ गोप्र. प्रद. संकौ. वाधुनः ।
५ गोप्र. संप्र. प्रद. वर्षपुष्पः ।
६ गोप्र. मातलयः ; संप्र. प्रद. संकौ. भागलेयः ; संम.
मातुलयः ; संर. भागलिपः .

७ संप्र. सका. संर. भागविज्ञेयः ; संम. राजीनः ; प्रद.
राजितापिः ; अस्यानन्तरं रोददिनः भागविज्ञेयः श्लघिकम् ।
- ८ संकौ दुर्विनः .

१० वौश्रीम. दैवन्तायनः ; गोप्र. संकौ. दैवतायनः ; संप्र.
दैवन्तायनः ; संम. दैवतायनः , जैवन्तायनः इत्यपि ; प्रद.
दैवन्तायनः , अस्यानन्तरं जैवतायनः श्लघिकम् ; संर. दैव-
जायनः .

११ वौश्रीम. वाक्लेयः ; गोप्र. संम. वाक्लयः ; संप्र.
वार्कलयः ; प्रद. वार्करेव्यः .

१२ प्रद. मध्यमेयः .
१३ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. वासवः .
१५ संकौ. कौटिल्याः , संर. कौटिल्याः .
१६ संप्र. संकौ. सत्यक्यः ; संम. सत्यकेयाः ; प्रद.
सात्यकिः ; संर. सत्यक्याः .

१८ गोप्र. संप्र. संकौ. संर. (०) .
१९ गोप्र. संप्र. संकौ. संर. (०) ; संम. तार्काश्वकेयाः ;
प्रद. वार्काश्वकिः .

२० गोप्र. संप्र. संकौ. संर. (०) ; संम. औक्थाः .
२१ वौश्रीम. और्गचितयः ; गोप्र. संप्र. संकौ. संर. (०) ;
संम. और्गुचितयः , प्रद. उर्गचितिः .
२२ गोप्र. भागुरिर्दूयः ; संप्र. भागुरिक्यः ; संम. भागुरिः ;
प्रद. भागुरिः , नृपः ; संकौ. भागुरिः , छयाः ; संर. भागुरि-
श्लघः . इत्येते यस्काः । वीतहृत्वा इति केचिद् ।

सं. कां. ३५

तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-वैतहृत्वा-
सापेतस-इति होता । सवेतोवद्-वीतहृत्वावद्-
भृगुवद्-इत्यध्वर्युः ॥

मित्रयुवः

१ 'मित्रयुवः २ रौष्टयायनाः ३ शायण्डिनाः
४ सापिण्डनाः ५ सुराम्भिनाः ६ माल्याः
७ चावाल्याः ८ महावाल्याः ९ ताक्षर्यायणाः
१० औरुक्ष्यायणाः ११ वाजायनाः १२ मादापयः

(१) वौश्रीमः ; गोप्र. २४ ; संप्र. ६२१ ; संम. ५५ ;
प्रद. ११३ ; संकौ. १८५ ; संर. ४२९ .

१ संर. वाध्यन्थाः . प्रा. जॉन ब्रौमहोदयेन मित्रयुवः इत्यत्र
मित्रयुवा इति पाठः स्वीकृतः । तन्मते मित्रयुवः इति बहुवचनान्तं
रूपं न्याकरणशास्त्रदृष्ट्या अनुद्धम् । मित्रयवः इति भावश्चकम् ।
अस्माभिरत्र सर्वेषु निबन्धग्रन्थेषु मित्रयुवः इति पठितत्वात् तदेव
स्वीकृतम् ।

२ गोप्र. रौष्टयायनः ; संम. रौक्थायणाः , रौष्टयायनाः रौक्था-
यनाः ; प्रद. रौक्थायणाः ; संकौ. रौष्णायनाः ; संर. रौष्णायनाः ;
जेवी. रौष्टयायनानाम् . प्रद. 'रौष्टयायनाः' इत्यस्यानन्तरं
नाशार्यजनः , गेष्टायनः , रौष्णायनः इत्यधिकम् ।

३ गोप्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. (०) ; संम. शाययनाः ;
जेवी. शायण्डिनाम् .

४ गोप्र. प्रद. सापिण्डिनः ; संम. सपिण्डिनाः ; संकौ. संर.
सापिण्डिनाः ; जेवी. (०) .

५ गोप्र. सुराम्भिनायाः ; संप्र. संम. संकौ. संर. सुरभि-
नेयाः ; प्रद. सुरभितयः ; जेवी. सुराम्भिनाम् .

६ संप्र. माल्यायाः ; संम. माल्यावयाः .

७ वौश्रीम. चाल्याः ; संप्र. संम. चाल्यायाः , चाल्यायाः ;
संकौ. संर. (०) .

८ वौश्रीम. संप्र. संकौ. महावाल्याः .

९ 'ताक्षर्यायणा' इत्यस्यानन्तरं संप्र. रौक्थायणाः इत्यधिकम् ।

१० गोप्र. संप्र. उक्षायणाः ; संम. औक्षायणाः , उक्षायणाः
इत्यपि ; प्रद. औरुक्षायणाः , उक्षायणाः इत्यपि ; संकौ.
संर. (०) .

११ गोप्र. ओजायनाः ; प्रद. वाञ्जायनः ; संकौ. संर.
(०) .

१२ गोप्र. माजापयः ; प्रद. भाजापिः ; संप्र. संकौ. संर.
(०) .

१३ कैतवायनाः इत्येते मित्रयुवः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-वाध्वन्यश्च-द्वैवोदास-इति होता । दिवोदासवद्-वध्वन्यश्चवद्-भृगुवद्-इत्यध्वर्युः ॥

वैन्याः

१ वैन्याः २ पार्थाः ३ वाष्कलाः ४ इयेताः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-वैन्य-पार्थ-इति होता । पृथुवद्-वेनवद्-भृगुवद्-इत्यध्वर्युः ॥

शुनकाः

१ शुनकाः २ गार्त्समदाः ३ यज्ञपयः ४ सौगन्धयः ५ खादिमायनाः ६ गाङ्गायनाः ७ मत्स्यगन्धाः ८ चौक्षाः ९ श्रोत्रियाः १० तैत्तिरीयाः ११ पल्पूला इत्येते शुनकाः । तेषामेकार्षेयः प्रवरो भवति । शौनक-इति होता । शुनकवद्-इत्यध्वर्युः । गार्त्समद-इति होता । गृत्समदवद्-इत्यध्वर्युरिति या ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

वत्साः

भृगूणामेवामे व्याख्यास्यामः- जामदग्न्या (मा)

१३ संकी. कैतवानवाः .

(१) बौध्रीयः ; गोप्र. २४ ; संप्र. ६२१ ; संम. ५५ ; प्रद. ११३ ; संकी. १८५ ; संर. ४२९ .

४ बौध्रीयः गोप्र. संम. प्रद. (०) ; संकी. इयेताः ; संर. शैताः .

(२) बौध्रीयः ९ ; गोप्र. २४ ; संप्र. ६२१ ; प्रद. ११३ ; संकी. १८५ .

३ प्रद. याज्ञपिः ; संकी. यज्ञपयः .

४ प्रद. (०) .

६ गोप्र. गार्त्समदाः ; संप्र. गार्त्समदाः, भार्गवगाः इति क्वचिद्, क्वचिद् भार्गवगाः इत्यपि ; संम. भार्गवगाः इत्यपि । संकी. गार्त्समदाः ; प्रद. गाङ्गायनाः, गर्त्समदाः .

७ प्रद. मात्स्यगन्धः .

८ गोप्र. संम. संम. संकी. (०) ; प्रद. स्वीकः .

९, १० संप्र. (०) .

११ गोप्र. संप्र. संम. संकी. (०) .

(३) आर्यभट्टः २४५११०-११, २४५१११-९ ; गोप्र. २५ ; प्रद. ११३ ऐतवानान्तेरु केचन समुदायि, न भृगुवद्भवः .

वत्साः । तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-च्यवावन-आप्रवान-और्व-जामदग्न्य-इति । जमदग्निवद्-ऊर्ध्ववद्-अप्रवानवद्-च्यवनवद्-भृगुवद्-इति । त्र्यार्षेयमु हैके भार्गव-और्व-जामदग्न्य- इति । जमदग्निवद्-ऊर्ध्ववद्- भृगुवद्-इति । एष एवाविकृतः । सावर्णि- जीवन्ति-जामाल्य- ऐतिशार्यन- वैरोहित्य- अवट- मण्डु-प्राचीनयोग्यानाम् ॥

भृगूणामेवेति । प्रवरव्याख्या प्रतिज्ञाता । तेषां प्रवरवत्कव्यास्तेषां मध्ये भृगूणामेव भृगोः संततिजातानामेव ब्राह्मणानामपे प्रथमं व्याख्यास्यामः । किमर्थमिदमुच्यते । वक्ष्यमाणानां वत्सप्रभृतीनां वैयान्तानां भृगुत्वं यथा स्यात् इति, तेन तेषां 'भृगूणां त्वा' इति यथर्थाधानं स्यात् इति, 'भार्गवो होता भवति' इति, 'तेषां भार्गवः प्राशितृणामेकः स्यात्' इत्यत्र च ग्रहणमेयां स्यादिति । उक्तिक्रमादेव च सिद्धे अप्रवचनमप्य एव ये भृगवस्ते इह वक्ष्यन्ते, न ह्यप्यव्यायणत्वेन पश्चात् भृगुत्वमापन्ना इति ख्यापनार्थम् । एवमविलयमानभृगुशब्दानां मित्रयूनां च भृगुत्वमेवेति ज्ञापनार्थम् । अथवा अप्रग्रहणं प्रथममेयां भृगुणा समाख्यानं पश्चादन्यैः ऋषिभिश्चेति ख्यापनार्थम् । तेन 'जमदग्नीनाम्' 'और्वो गीतमः' 'यथर्थाधानम्' 'भार्गवस्य' इत्येवमादौ तदपत्यानां ग्रहणं समाख्यानसिद्धं भवतीति । एवकारस्य तु पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् ।

जामदग्न्या इति । जामदग्ना भवन्ति वत्साः । तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव च्यवावन आप्रवान और्व जामदग्न्य इति होता प्रवृणीते, जमदग्निवद्-ऊर्ध्ववद्-अप्रवानवत्-च्यवनवद्-भृगुवद् इति अध्वर्युः प्रवृणीते । होतुः प्रवरोऽध्वर्योः प्रवर इति वाऽप्याहारः । एवं सर्वत्र ।

त्र्यार्षेयमिति । उ हेत्यत्राचरणे । इति होता प्रवृणीते-भार्गव और्व जामदग्न्य इति । जमदग्निवद्-ऊर्ध्ववद्-भृगुवद् इत्यध्वर्युः प्रवृणीते । 'अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्य-मामग्न्य' इत्येकवचनान्तेन प्रयोगदर्शनात् बहुवचनान्ते 'जामदग्ना वत्साः' 'जमदग्नीनां तु पञ्चावत्सम्' इति दर्शनात् विशादियु गर्गादियु च पाठोऽनुमेयः । जमदग्निवत्स

शिवादिषु पाठाञ्जामदमः । जमदग्निशब्दस्य गर्गादिषु
पाठात् आमदग्न्यशब्दे बहुधापत्यप्रत्ययस्य छक् स्यात् ।

एष एवेति । एष प्रवरोऽविकृतः स्यात् सावर्णि-
जीवन्ति—जात्रालय—ऐतिशासन—चैरोहित्य—अवट—मण्डु—
प्राचीनयोग्या इत्येतेषाम् । जात्रालयशब्दाद्यति (?) जात्रालयाः
(जात्रालयवद्वा एष च) । एषमन्येष्वपि गोत्रप्रत्ययान्तेषु
समाधिरूहितव्यः । विरोहितशब्दाद्यति चैरोहित्याः । एवं
प्राचीनयोग्याः । इह 'भृगुज्जिरसो भिन्नविवाहं कुर्वते न
चेत्समानार्पेया बहवः' इति सर्वेषां प्रवराचार्याणां दर्शनम् ।
वसिष्ठानां काश्यपानां च भिन्नविवाहं गर्गा इच्छन्ति ।
कठानां प्रवरे चैवम् । अन्ये तेषां भिन्नविवाहं नेच्छन्ति ।
तत्र एतेषां त्रयाणां पक्षाणां बहूनाम्भृगीणां समानभावाद-
विवाहः । यत्ना विदा आर्ष्टिपेणा एने पञ्चावत्तिनः,
एतेषामविवाह इति शोषायनमतिः । कपर्दि.

आर्ष्टिपेणाः

अथार्ष्टिपेणानां पञ्चार्पेयो भार्गव—च्यावन—आप्र-
वान—आर्ष्टिपेण—आनूप—इति । अनूपवद्—ऋष्टि-
पेणवद्—अप्रवानवत्—च्यवनवद्—भृगुवद्—इति ।
त्र्यार्षेयमु ह्रिके भार्गव—आर्ष्टिपेण—आनूप—इति ।
अनूपवद्—ऋष्टिपेणवद्—भृगुवद्—इति ॥

यस्काः (वीतहत्याः)

अथ वीतहत्याः यास्क—वाधूल—मौन—मौकाः ।
तेषां त्र्यार्षेयो भार्गव—वैतहव्य—सावेदस—इति ।
संवेदोवद्—वीतहव्यवद्—भृगुवद्—इति ॥

अथ वीतहत्यानाम् । यास्क—वाधूल—मौन—मोका
इति पाठः । 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इति बहुषु लोपा-
नित्यत्वात् यास्क—वाधूल इत्येव वभूव प्रवरे पाठः ।
प्रवरान्ते तु मोक इत्येव पाठः । कपर्दि.

शुनकाः (गृत्समदाः)

अथ गृत्समदाः शुनकाः । तेषामेकार्षेयो गार्त्समद
—इति होता । गृत्समदवद्—इत्यध्वर्युः ॥

प्रवृणीत इत्युभयोः शेषः । सर्वत्र एकार्षेयेषु होता
वाध्यश्च इति वध्यश्चवदित्यध्वर्युः इति प्रवीति अन्यत्र

अप्याहर्तव्यप्रदर्शनार्थम् । आचार्यशैली चैषा ।

कपर्दि.

मित्रयुवः (वाध्यश्वाः)

अथ वाध्यश्वाः मित्रयुवः । तेषामेकार्षेयो
वाध्यश्च—इति होता । वध्यश्चवद्—इत्यध्वर्युः ॥

मित्रयुवो वाध्यश्वा भवन्ति । तेषामेकार्षेयः ।
वाध्यश्च इति होता, वध्यश्चवद् इत्यध्वर्युः ।

कपर्दि.

वैन्याः (पार्थाः)

अथ वैन्याः पार्थाः । तेषां त्र्यार्षेयो भार्गव—
वैन्य—पार्थ—इति । वृधुवद्—वेनवद्—भृगुवद्—
इति । इमे भृगवो व्याख्याताः ॥

वैन्याः पार्थाः वृद्धिभूताः । इमे भृगवो व्याख्याताः ।
तेषां चतुर्णां पक्षाणां ऋषीणामसमानत्वात् अन्योन्यतश्च
पूर्वेषां च सह विवाहः । कपर्दि.

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्

चत्साः

भृगुनेवाप्रे व्याख्यास्यामः । जामदग्न्या वत्साः ।
तेषां पञ्चार्पेयः । भार्गव—च्यावन—आप्रवान—और्व-
—जामदग्न्य—इति । जमदग्निवद्—उर्ववद्—अप्र-
वानवत्—च्यवनवद्—भृगुवद्—इति । त्र्यार्षेयमु
ह्रिके भार्गव—और्व—जामदग्न्य—इति । जमदग्निवद्—
उर्ववद्—भृगुवद्—इति । एष एषाविकृतो जामाल्य-
ऐतिशासन—विरोहित—माण्डव्य—अवट—मण्डु-
वैद—रेतवाह—प्राचीनयोग्यानाम् ॥

आर्ष्टिपेणाः

अथाऽऽर्ष्टिपेणानां पञ्चार्पेयः । भार्गव—च्यावन—
आप्रवान—आर्ष्टिपेण—आनूप—इति । अनूपवद्—
ऋष्टिपेणवद्—अप्रवानवत्—च्यवनवद्—भृगुवद्—
इति । त्र्यार्षेयमु ह्रिके भार्गव—आर्ष्टिपेण—आनूप—
इति । अनूपवद्—ऋष्टिपेणवद्—भृगुवद्—इति ॥

(१) सश्री. २११/७-८ ; बाल. १५३ (वृ. १८३)
गोत्रनामान्वेष केवल समुदासि ; सं. ४१८-४१९.

यस्काः (वीतहव्याः)

अथ वीतहव्याः यास्क-वाधूल-मौन-मौक-
राजतवाहाः । तेषां त्र्यार्षेयः । भार्गव-वैतहव्य-
सावेदस-इति । सवेदोवद्-वीतहव्यवद्-भृगुवद्-
इति ॥

वैन्याः (पार्थाः)

अथ वैन्याः पार्थाः । तेषां त्र्यार्षेयः । भार्गव-
वैन्य-पार्थ-इति । पृथुवद्-वेनवद्-भृगुवद्-इति ॥

शुनकाः (गार्त्समदाः)

अथ गार्त्समदाः शुनकाः । तेषामेकार्षेयः । गार्त्स-
मद्-इति होता । गृत्समद्वद्-इत्यध्वर्युः ॥

मित्रयुवः (चाप्यश्वः)

अथ चाप्यश्वः मित्रयुवः । तेषामेकार्षेयः ।
चाप्यश्व-इति होता । यध्यश्ववद्-इत्यध्वर्युः ॥
इतीमे भृगवो व्याख्याताः ॥

अथ प्रवरगणा । तत्रादौ भृगवः—एवकार इतरेषां
व्यावृत्त्यर्थः । अग्रे आदौ व्याख्यास्यामः यश्यामः ।
प्राधान्यादिति शेषः । भृगोः प्राधान्यं तु ' महर्षीणां भृगु-
रहम् ' इति भगवद्राक्यात्, मोक्षधर्मेषु भृगोर्बानुदेवां-
शताश्वगात्, आधानमन्त्रेषु भृगूणामेवादौ पार्ष्ण्येन
मन्त्ररूपनात् । अथवा एवकारोऽप्रदान्देनान्वेति । अग्रे
आदावैव ये भृगुत्वं प्राप्ता भृगवस्तान्वक्ष्यामः, न द्रष्या-
प्यायगन्त्वेन पश्चाद्भृगुत्वमापन्नानिति, द्रष्यामुध्यायगाना-
मुत्तरत्र चक्ष्यमाणत्वात् ।

' जामदग्न्या वत्साः ' इत्यत्र वत्सानां जामदग्न्या इति
विशेषणं अजामदग्न्यवत्सनिराकरणार्थं, पश्चावसित्व-
प्राप्त्यर्थं, जामदग्न्याप्रीप्ताप्त्यर्थं च । तेषां जामदग्न्य-
वत्सानां पश्चात्पर्यः प्रवरः, भार्गवव्यावगनामनोर्वैजाम-
दग्न्येति । अयं च होतुः ' अमुतोऽर्वाचो होता ' इति
यचनत् । अमुतः मूलभृगादपेतरस्य अर्वाचः अर्वाजा-
तान् मन्त्रदत्तः । क्रमेण तदप्यवर्षवन्त्वेन प्रार्थयते तममि-
नित्यर्थः । जमदग्निरदुर्षयदमगनवक्ष्ययनरदुभृगादित्यस्य
प्रररोऽपर्योः, ' अत ऊर्ध्वान्मन्त्रहृतोऽध्वर्युर्गृणीते ' इति
यचनत् । अतः यत्रमानादूर्ध्वान् मन्त्रदग्निरन्वदिताना

मूलभृगात् ऋषेः क्रमेण संकीर्त्य तद्वत्तद्वदिति सादृश्य-
संवन्धेन अग्निं वृणीते प्रार्थयते इत्यर्थः । एष एव प्रवर-
क्रमविशेषो हेतुरध्वर्योश्च आ अध्यायपरिसमाप्तेः सर्वत्रो-
पदेष्टव्यः । त्र्यार्षेयसु हैके, ब्रुवते इति शेषः । त्र्यार्षेयं
प्रवरमेके आचार्या ब्रुवते इत्यर्थः । उ ह इति निपातः
अवधारणार्थो वाक्यालङ्कारार्थो वा । तं प्रवरं दर्शयति
— ' भार्गवैर्वैजामदग्न्येति, जमदग्निरदुर्वचदभृगुवदिति '
इति । एनमेव प्रवरमन्येष्वतिदिशति— एष एवाविक्रतो
जामाल्पैतिशायनेत्यादिना प्राचीनयोग्यानामित्यन्तेन सूत्रेण ।
एषोऽनन्तरोक्तः पश्चात्पर्यश्वार्षेयो वा जामाल्यादीनां
नवानां भवतीत्यर्थः ।

अथऽऽष्टिपिणानामित्यत्र अथशब्दः पृथगयं गण
इति ज्ञापनार्थः । एवं सर्वत्र । अन्यद्व्रतार्थम् । ' अथ
वीतहव्याः ' इत्यारभ्य ' पृथुवद्वेनवद्भृगुवत् ' इत्यन्तं सूत्रं
स्पष्टार्थम् ।

चतुर्विधा हि शुनकाः । केचिच्च्युनकादेव जाताः ।
केचित् गृत्समदादेव जाताः । केचित् भृगोरपर्यं गृत्समद-
स्ततो जाताः । केचित् भृगोरपर्यं शुनहोत्रस्तदपत्यं गृत्स-
मदस्ततो जाताः । तत्र गृत्समदादेव ये जातास्तेपामेवार्थं
प्रवरो नान्येषामित्येतदर्थं गृत्समददृष्टाप्तीप्रापणार्थं च
गार्त्समदा इति विशेषणम् । इतरेषां तु सूत्रान्तरोक्ताः प्रवण
त्रेयाः । तत्र आद्यानां शौनकार्षेयः प्रवरः । तृतीयानां
भार्गवगार्त्समदेति द्व्यार्षेयः । चतुर्थानां भार्गवशौन-
होत्रगार्त्समदेति त्र्यार्षेय इति । एकार्षेये ' अमुतो-
ऽर्वाचो होता ' ' अत ऊर्ध्वान्मन्त्रहृतोऽध्वर्युर्गृणीते '
इत्यनयोर्विध्योर्ग्यवस्थापकत्वाभावात् अन्यत्रस्मात्प्रती होत्र-
ध्वर्युर्ग्रहणं तद्विदितान्तो होतुः प्रवरो वत्प्रत्ययान्तोऽध्वर्यो-
रित्येवं व्यवस्थेति प्रदर्शनार्थम् । मित्रयुवां चाप्यश्व
इति विशेषणं चाप्यश्वदृष्टाप्तीप्रापणार्थम् । ' चाप्यश्वेति
होता चप्यश्वदित्यध्वर्युः ' इत्यत्र होत्रध्वर्युर्ग्रहणमुक्त-
व्यवस्थायास्तत्रैव प्रातिशङ्कानिरासार्थम् ।

इतीमे भृगवो व्याख्याता इति । उक्तानुमापनस्यैवं
प्रयोजनम्— अनियमानभृगुशब्दानामपि शुनकमित्रयुवां
भृगुत्वं यथा स्यादिति । तेन ' भृगूणां ह्य ' इति
इति यथार्थाधाने ' भार्गवो होता भवति ' इत्यदौ

च उपप्रवेशशक्तिः । जामदग्न्यवत्सानां जामा (वा)-
व्यादीनां च परस्परमविवाहः, प्रवरैक्यात् सगोत्र-
त्वाच्च । एवं आर्ष्टिपिणानामपि, त्रिप्रवरसाम्यात् । यद्यपि
त्रिप्रवरार्षिपिणानां नान्यैः सह द्विप्रवरसाम्यं तथापि
पञ्चाप्यसंगतमपि प्रवरसाम्यमेव्यविवाहप्रयोजकम्, 'वत्सा
विदा आर्ष्टिपिणा इत्येतेषामविवाहः' इति बौधाय-
नोक्तेः । अजामदग्न्यवत्सार्षिपिणाभ्यां सप्रवरत्वादविवाहः ।
श्रीतहव्यादीनां तु स्वं स्वं गणं हित्वा परस्परं पूर्वंः सह
(च) विवाहो भवत्येव, द्विप्रवरसाम्याभावात् । इति
भृगुगोत्रप्रवरकाण्डम् । प्रच.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

जामदग्न्या वत्साः

जामदग्न्या वत्साः । तेषां पञ्चाप्येयः । भार्गव-
च्यावन-आप्रवान-और्व-जामदग्न्य-इति ॥

इदानीं प्रवर अनुक्रमिष्यन्ते । द्विविधा वत्सा जाम-
दग्न्या अजामदग्न्याश्च । तत्र ये 'जामदग्न्या वत्सा
वयम्' इति स्मरन्ति, तेषां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति
भार्गव-च्यावन-आप्रवान-और्व-जामदग्न्य-इति ।
गानाष्ट.

अजामदग्न्या वत्साः

अथ हाजामदग्न्यानां भार्गव-च्यावन-आप्र-
वान-इति ॥

ये तु 'वयं अजामदग्न्या वत्साः' इति, तेषां
व्याप्येयः प्रवरो भवति भार्गव-च्यावन-आप्रवान-इति ।
एतेषां अजामदग्न्यत्वात् और्वजामदग्न्यवन्दे न भवतः ।
अत एव तौ शब्दौ जामदग्न्यत्वप्रयुक्तौ । द्विप्रकाराणां
वत्सानां परस्परमविवाहः, व्याप्येयसंनिपातात् । एतदुक्तं
भगवता बौधायनेन—'व्याप्येयानामविवाहः' इति ।
गानाष्ट.

आर्ष्टिपिणा.

आर्ष्टिपिणानां भार्गव-च्यावन-आप्रवान-आर्ष्टि-
पेण-आनूप-इति ॥

आर्ष्टिपिणेति । अयमपि पञ्चाप्येयप्रवरः । गानाष्ट.

विदाः

विदानां भार्गव-च्यावन-आप्रवान-और्व-वैद-
इति ॥

अयमपि पञ्चाप्येय एव । विदानां और्वशब्दसमन्व-
यात् जमदग्निगोत्रत्वमप्यस्ति । वत्सानां विदानां आर्ष्टि-
पिणानां च क्वचिदपिसंनिपातात् क्वचित् सगोत्रत्वाच्च
परस्परमविवाहः । सर्वेषु च समानप्रवरत्वादविवाहः ।
सर्वत्र चैवं समानधर्मेण । गानाष्ट.

यस्काः

१ यस्क- २ बाधूल- ३ मौन- ४ मीक- ५ शार्क-
राक्षि- ६ सार्षि- ७ सावर्णि- ८ शालङ्कायन-
९ जैमिनि- १० जैव(देव) न्त्सायनानां भार्गव-
वैतहव्य-सावेतस-इति ॥

अयं गणः व्याप्येयः । यस्कादीनां दशानां परस्पर-
मविवाहः । प्रवरेषु क्वचिच्छान्तान्तरात् पदविपर्ययो
वर्णविपर्ययो वा पदान्यत्वं वाऽस्ति, न तेन प्रवरान्यत्वं
भवतीत्यवगन्तव्यम् । गानाष्ट.

श्रैताः (वैन्याः)

श्रैतानां भार्गव-वैन्य-पार्य-इति ॥

व्याप्येयोऽयम् ।

गानाष्ट.

मित्रयुवः

मित्रयुवां वाध्न्यश्व-इति । त्रिप्रवरं वा भार्गव-
दैवोदास-वाध्न्यश्व-इति ॥

मित्रयुवा एकाप्येयोऽयं व्याप्येयो वा प्रवरो भवति ।
अयं प्रवरविकल्पः सर्वेषां मित्रयुवा, भेदेन स्मरणाभावात् ।
वत्सानां तु स्मरणादेव वत्सभावतद्भेदात् तत्प्रवरस्य
व्यवस्था युक्ता । यत् तद्विशेषभेदेन प्रवरभेदग्रहणमिति,
तदयुक्तम्, अगृह्यमाणस्य भेदस्य सत्त्वे प्रमाणाभावात् ।
प्रवरभेदः प्रमाणमिति चेत्, नैतत्साधकं, प्रयोगविकल्पे-
नापि संभवात् । अतो भेदाग्रहणात् व्यक्त्वाया प्रमाणं
नास्तीति विकल्प एव प्रवरयोः इत्यप्ययसितम् । एवमेव
व्याप्येयपञ्चाप्येयविकल्पे आत्यपदविकल्पे वाऽन्यस्मिन्नप्येवं-

विधे ऋषिभेदग्रहणे सति व्यवस्था नास्तीति निश्चीयते ।
गानाष्ट.

शुनकाः

शुनकानां गुत्समद-इति । त्रिप्रवरं वा, भार्गव-
शौनहोत्र-गार्त्समद-इति ॥

एकार्षेयोऽयं त्र्यार्षेयो वा शुनकानां प्रवरः ।

गानाष्ट.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

जामदग्न्या वत्साः

भृगूणामादितो व्याख्यास्यामः—

१ * भृगवः २ जमदग्नयः ३ वत्साः ४ दार्षिः
५ नाडायनाः ६ वागायन- ७ आनुसातकि-
८ जैद्विति- ९ पैल- १० शौनकायनि- ११ जीवन्ति-
१२ काम्बलोदरि- १३ वैहीनरि- १४ वेरोहित्य-
१५ रेखायनि- १६ पार्षति- १७ वैश्वानरि-
१८ वैरूपाक्षि- १९ पार्षिलि- २० वृकाश्वकानां

(१) गोप्र. २५-२६ ; सप्र. ६१७, ६२४ ; प्रद. ११० ;
संक्रौ. १८३ ; बाल. १५३ (घ. १८३) ; संर. ४२८.

* संप्र. संक्रौ. बाल. संर. इत्यादिनिबन्धमर्थैः पूर्वोक्तेषु
बोधायनोक्तसु गणेषु संगृहीतानां गोत्रनाम्नां कात्यायनाद्युक्तेषु गणेषु
न पुनः संग्रहः कृतः । अतः तानि तानि नामानि तत्र तत्र
सन्तीति उक्तम् ।

४ संप्र. संक्रौ. संर. (०) .

५ गोप्र. संप्र. प्रद. संक्रौ. संर. नालायनाः ; बाल. माला-
यनः ।

६ बाल. वागायनः .

७ प्रद. अनुसातकिः ; संक्रौ. संर. अनुमानकयः ; बाल.

आनुसातकिः .

८ प्रद. जैद्विति ; संक्रौ. संर. जैद्वयः ; बाल. जैद्वितिः .

९ गोप्र. पैल ; संप्र. पौत्र.

१० गोप्र. शौनकायन.

११ गोप्र. जीवन्ति ; संक्रौ. संर. वैश्वानराः .

१२ गोप्र. पार्षति ; प्रद. बाल. पार्षतिः .

१३ गोप्र. संप्र. पार्षिलि ; प्रद. पार्षिलिः ; संर.

पार्षिलिः .

२१ उच्चैर्मन्यु- २२ सात्यकर्षि- २३ वैष्टपुरेयि-
२४ वालाकि- २५ तौलकेशिनां २६ ऋतभाग-
२७ आर्तभाग- २८ मार्कण्डेय- २९ मण्डु-
३० माण्डव्य- ३१ माण्डूकेय- ३२ आजिहीन-
३३ आतिथीनां ३४ स्रौमाङ्गोरि- ३५ स्रौलपिण्डि-
३६ सौखवर्हि- ३७ शार्कराक्षि- ३८ देवमतीनां
३९ आर्कायण- ४० आहवायन- ४१ गाङ्गायन-
४२ गेह्यायन- ४३ गोष्टायन- ४४ वैशम्पायन-
४५ शार्ङ्गरव- ४६ गालव- ४७ चाणूकेय-

२१ गोप्र. उच्चयमान ; संप्र. संक्रौ. बाल. संर. उच्चयमानाः ;
प्रद. रुचनानः .

२२ प्रद. सात्यकर्षिः .

२४ प्रद. वालाकिः ; संक्रौ. बालाकयः ; बाल. वाणकिः ;
संर. कालाकयः .

२५ गोप्र. तौलकेशीनाम् ; संर. तालकेशिनः .

२९ गोप्र. मण्डु ; संप्र. माण्डूकेय.

३२, ३३ गोप्र. आजिहीतातिथीनाम् ; संप्र. आजिहीतिथयः,
आजिहीतातिथीनाम् ; प्रद. आजिहीनिथिः ; संक्रौ. आजिहीणः,
आतिथयः ; बाल. आजिहितः अतिथिः ; संर. आजिहितः
आतिथयः .

३४ गोप्र. स्रौमाङ्गोरि ; संप्र. संक्रौ. संर. स्रौमाक्षिणः ;
प्रद. बाल. स्रौमाङ्गारिः .

३५ गोप्र. रथीत ; संप्र. रथीत्सौनाः ; प्रद. संक्रौ. बाल.
संर. रथीताः .

३६ संप्र. बहिषः ; प्रद. सौलोवादिः ; संक्रौ. संर. सौलोवाः
बहिषः ; बाल. सौलोवाः बहिः .

३८ प्रद. बाल. (०) .

४० निबन्धकारानां मते काङ्गायनाः इति ।

४१ गोप्र. गाङ्गायन ; संप्र. गाङ्गायनाः ; प्रद. बाल.
गाङ्गायनः ; संक्रौ. संर. गाङ्गायनाः .

४२ गोप्र. गेह्यायन ; संप्र. गाङ्गायनाः ; बाल. गेह्यायनाः .

४३ गोप्र. गोष्टायन ; संप्र. गोष्टायन, गोष्टायनाः इति ;
बाल. गोष्टायनः .

४५ गोप्र. शार्ङ्गरव.

४६ गोप्र. गालव.

४७ प्रद. चाणूकेय ; संक्रौ. बाल. संर. चाणूकेयः .

४८ वैकर्षि- ४९ साहज्य- ५० ऐतिशायनानां
 ५१ याज्ञेय- ५२ भ्राष्ट्रेय- ५३ भ्रात्रेय- ५४ लाक्षेय-
 ५५ लकुचि- ५६ ललाटि- ५७ पारिमाण्डलीनां
 ५८ मालायन- ५९ अविगौधि- ६० सौप्मिकीनां
 ६१ पैद्मलायन- ६२ सात्यकायन- ६३ कौचहस्ति-
 ६४ चान्द्रमस- ६५ आनुलोमि- ६६ कौटिल्य-
 ६७ चौश्र- ६८ कौञ्चाक्षि- ६९ कांस-
 ७० शारद्वृत्ति- ७१ वाद्यापलेपय- ७२ नैकर्षि-

४८ गोत्र. रैकणि.
 ४९ संकौ. संर. संकृतयः .
 ५० सप्र. 'रैदिकायणा', इतिक्राण्वायनानाम् ; प्रद. संकौ.
 बाल. संर. ऐतिकायनाः .
 ५१ प्रद. वास्त्रेय' ; बाल. संर. भास्त्रेयाः .
 ५५ गोत्र. लकुचि ; संप्र. लाहविः इलापि ; प्रद. लपुः .
 ५६ गोत्र. लालाटि ; प्रद. बिलालाटि ; संकौ. संर.
 लालाटयः .
 ५७ संप्र. पारिमण्डलयः .
 ५९ गोत्र. अनिगौधि ; सप्र. अवयः, गौवयः, औनुन्धि-
 गौधि ; प्रद. अवि, गौधि ; संकौ. संर. आवय, आनावय ;
 बाल. अवि, गोधिः .
 ६० संप्र. सोलिकानां इलापि ; संर. सैष्णिकयः .
 ६३ गोत्र. कौचदहस्ति ; प्रद. कोचिहस्ति ; बाल.
 कौचिष्टि .
 ६५ गोत्र. आनुलोमि ; संप्र. अनुलोमिनः ; प्रद. अनुलोमि ;
 संकौ. संर. आनुलोमिन' ; बाल. औनुलोमि' .
 ६६ गोत्र. कौट ; संप्र. कौठा, कौत्रा ; प्रद. कौत्रः ; संकौ.
 संर. कौत्रा ; बाल. कौत्रः .
 ६७ गोत्र. चक्षु ; संप्र. श्रौक्षा ; प्रद. बाल. (०) ;
 संकौ. वैशा' ; संर. चेशाः .
 ६८ बाल. कौञ्चवाश्रः .
 ६९ गोत्र. कानां स ; संप्र. प्रद. संकौ. बाल. संर. (०) .
 ७० गोत्र. सारध्वजि ; संप्र. स्मरध्वजयः, सारध्वजि ; प्रद.
 बाल. सारध्वजि ; संकौ. सौरध्वजय' , संर. सौरध्वजयः .
 ७१ संप्र. वासा' लेपना, वाप्यालेपय ; प्रद. वापालय ;
 संकौ. संर. वाध्यालेपया' ; बाल. बान्धलेयः .
 ७२ गोत्र. नैकर्षि ; बाल. नैकर्षिः .

७३ शाकल्य- ७४ उट्टाक्षि- ७५ वाकायनि-
 ७६ अनुमति- ७७ जैकजिह्वि- ७८ जैह्लादमन्य-
 ७९ आप्मक्रम- ८० निराणि- ८१ वासि-
 ८२ मादन- ८३ स्योप- ८४ स्यन्दनि-
 ८५ काठेरणि- ८६ लवेरणि- ८७ सौगोलि-
 ८८ काशकृत्स्न- ८९ माधोदाः इत्येतेषामविवाहः ।
 तेषां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव- च्यावन-
 आप्रवान- और्व- जामदग्न्य- इति । भृगुवत्-
 च्यवनवद्- अप्रवानवद्- ऊर्बवद्- जमदग्निवद्-
 इत्यध्वर्युः ॥

विदाः

अथ १ जमदग्नेयो विदाः २ प्राचीनयोग्याः

७३ गोत्र. साकल्य.
 ७५, ७६ गोत्र. पाकानुमति ; संप्र. संकौ. संर. पाकानु-
 मतयः ; प्रद. बाल. पाकानुमतिः .
 ७७ संप्र. जैकजिह्वय' ; प्रद. जैकजिह्वि' ; संकौ. वैक-
 जिह्वय ; बाल. अनेकजिह्वि ; संर. कनिष्णयः .
 ७८ गोत्र. वैशापमन्य ; संप्र. वैशापमनयः ; प्रद. बाल.
 जैशापनिः, संकौ. संर. वैशापिनय .
 ७९ गोत्र. आप्मक्रमणि ; बाल. आशाक्रमः .
 ८० संकौ. संर. निरीगयः, बाल. निगणिः .
 ८१ प्रद. वासिमादनः .
 ८२ गोत्र. मादान ; संप्र. बाल. संर. सादना, संकौ.
 सदानाः . उपरिजन नाम द्रष्टव्यम् ।
 ८३ संकौ. स्योपा. ; संर. स्योपा' .
 ८४ प्रद. बाल. स्यन्दति' .
 ८५ गोत्र. बाल. संर. कठेरणि ; संप्र. कण्ठेरणयः, प्रद-
 कण्ठेरणि' ; संकौ. कठेरणयः .
 ८६ गोत्र. संकौ. संर. लवेरणि ; संप्र. भवेरणय' ; प्रद.
 बाल. गवेरणि' .
 ८७ गोत्र. सौगौलि ; संर. सौगौलय' .
 ८८ गोत्र. कासकृत्स्न.
 ८९ बाल. मधोदाः .
 (१) गोत्र. २६ ; संप्र. ६१८, ६२४ ; प्रद. १११, संकौ.
 १८५ ; संर. ४२९ .
 १ जैत्री. अथ जमदग्नेयो विदाः .

३. पौलस्त्याः ४ वैदभृताः ५ क्रौञ्चायनाः ६ अभय-
जाताः ७ त्रैकायनाः ८ अवटाः ९ भ्राजत्याः
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । भार्गव-और्व-जामदग्न्य-इति । भृगुवद्-
ऊर्ववद्-जमदग्निवद्-इति ॥

घात्स्याः (अजामदग्न्या घत्साः)

घात्स्यातां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-
च्यावन-आप्रवान-इति । भृगुवत्-च्यवनवद्-
अप्रवानवद्-इति ॥

आर्ष्टिपेणाः

१ भृग्वन्दीपाः २ मार्गपथाः ३ भ्राम्यायणिः
४ अध्वनैकसिः ५ आपस्तम्यिः ६ भाल्विः ७ कार्द-
मायन- ८ आर्ष्टिपेण- ९ गर्दभयः १० अनूपाः
इत्येतेषामविवाहः । तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-च्यावन-आप्रवान-आर्ष्टिपेण-आनूप-

४ गोप्र. संप्र. वेदभृताः ; प्रद. संकी. सं. वेदभृत्.

५ प्रद. क्रौञ्चायनाः .

७ प्रद. ऐकायनाः .

९ गोप्र. भ्राजः ; संप्र. भ्राजेल्याः, भ्राजन्त्याः, भस्यानन्तरं
भारन्त्याः, ऐकायनाः इत्यधिकम् ; प्रद. भ्राजः, अरलाः ; संकी.
भ्राजः, भ्रादन्त्याः, भनन्तरं त्रैकायनाः इत्यधिकम् ; सं. भ्राजाः,
भ्रादन्त्याः, भनन्तरं ऐकायनाः इत्यधिकम् .

(१) गोप्र. २६ ; संप्र. ६२४.

(२) गोप्र. २६ ; संप्र. ६२०, ६२४ ; प्रद. ११९ ; संकी.
१८४ ; सं. ४२०.

१ गोप्र. भृगुवन्दीपाः ; संप्र. भृग्वन्दीयाः, भृग्वन्दीयाः ; संकी.
भृग्वन्दीयाः ; सं. भृगुवन्दीयाः .

२ संप्र. संकी. प्रद. सं. मार्गपथाः .

३ गोप्र. भ्राम्यायणिः .

४ सं. वैकसिः, अध्वनैकसिः ; प्रद. वैकसिः ; संकी. सं.
वैकसिः .

६ गोप्र. भाल्विः ; सं. भाल्विः, बाल्विः इत्यदि ; प्रद.
भाल्विः ; संकी. बाल्विः ; सं. बाल्विः .

७ सं. प्रद. संकी. सं. कार्दमायनिः .

९ सं. संकी. कार्दमिः ; प्रद. कार्दमिः ; सं. कार्दमिः .

१० सं. अनूपाः, भानूपाः इत्यदि.

इति । भृगुवत्-च्यवनवद्-अप्रवानवद्-आर्ष्टिपेण-
वद्-अनूपवद्-इति ॥

मित्रयुवः

१ खालायनाः २ शाकटाक्षाः ३ मैत्रेयाः अथ
४ साश्वर्यः ५ द्रौणायनाः ६ रौक्म्यायणाः
७ आपिशलाः ८ पाटिकायनाः ९ हांसजिहवाः
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-वाध्वन्यश्च-दैवोदास- इति । भृगुवद्-
वध्वन्यश्चवद्-दैवोदासवद्-इति ॥

यस्काः

१ वीतहव्याः २ यस्क- ३ वाधूल- ४ मौन-
५ मौक- ६ जीवन्त्यायन- ७ अर्थलक्षयः

(१) गोप्र. २७ ; संप्र. ६२१, ६२५ ; प्रद. ११३ ; संकी.
१८५ ; सं. ४२०.

१ गोप्र. आश्वत्थयनाः ; संप्र. खालायनाः, आश्वत्थयनाः ;
संकी. (०).

२ गोप्र. साकितायाः ; संप्र. शाकटाक्षाः साकितायाः ; प्रद.
शाकटाक्षः ; संकी. शाकटाक्ष्याः ; सं. शाकटाक्षयनाः .

३ गोप्र. मैत्रेयाः ; संप्र. मैत्रेयाः, मैत्रेयाः .

४ संप्र. साश्वर्यः असाश्वर्यः ; प्रद. साश्वर्यः ; सं. री.
साश्वर्यः ; सं. साश्वर्यः .

५ गोप्र. प्रद. संकी. द्रौणायनाः ; संप्र. दैवोदायनाः द्रौण-
यनाः .

६ गोप्र. (०) ; संप्र. गोशायनाः ; प्रद. गोशायनः ; संकी.
रीशययनाः ; सं. रीशययनाः .

७ गोप्र. सं. अपिशलाः ; संकी. (०).

८ गोप्र. पाटिकायनाः ; संप्र. पाटिकायनाः, पाटिकायनः
इत्यदि ; संकी. सं. पाटिकायनाः .

९ गोप्र. संप्र. हांसजिहवाः ; प्रद. संकी. सं. हांसजिहवाः .

(२) गोप्र. २७ ; संप्र. ६२०, ६२५ ; प्रद. ११३ ; संकी.
१८५ ; सं. ४२०.

३ गोप्र. वधुना .

४ गोप्र. मापुनः ; संप्र. मापुनाः मापुनाः ; प्रद. मापुनः ;
संकी. सं. मापुनाः .

५ गोप्र. मौकः ; संप्र. मौक्याः मौक्याः ; संकी. सं.
मौक्याः .

६ गोप्र. यस्कयनः ; प्रद. (०) ; सं. वीरययनाः .

७ गोप्र. अर्थलक्षयः ; प्रद. अर्थलक्षिः ; सं. अर्थलक्षयः .

८ भागलेय- ९ भागविहोय- १० कौशाभ्येय-
११ घृकाभाकि- १२ मद्रोकि- १३ पालेय-
१४ गौरिक्षित- १५ वैर्घ्यचित- १६ पञ्चाल्य-
१७ पौष्णावतार- १८ मोदायनाः इत्येतेपाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-
वैतह्वय- सावेदस- इति । भृगुवद्- वीतह्वय-
घन्- सावेदसवद्- इति ॥

शुनकाः

१ योज्ञपयः २ सौकराः ३ मांसगन्धाः ४ कार्द-
मायनाः ५ चौक्षाः ६ श्रोत्रियाः ७ प्रत्यूपाः
८ गृत्समदाः ९ शुनकाः इत्येतेपामविवाहः । तेषा-
मेकार्षेयः प्रवरो भवति । गार्त्समद- इति । गृत्स-
मदवद्-इति । त्र्यार्षेयो वा । भार्गव-गार्त्समद-
इति । भृगुवद्-गृत्समदवद्-इति ॥

मानवश्रौतसूत्रम्

घत्साः

भृगुनेवामे व्याख्यास्यामः—

- ११ गोत्र. वृकाभरि ; संम. वृकाभरि, वृकाभरिः ; प्रद.
संकी. संर. वृकाभरिः .
१२ संकी. संर. गदोक्षः .
१३ गोत्र. वारिय ; संम. वरिव वारियि ; प्रद. गदोक्षः ;
संकी. संर. वारियाः .
१४ संम. गौरीक्षिताः ; प्रद. संर. गैरिक्षिताः .
१५ संम. वैर्घ्यचिताः वैर्घ्यचिताः ; प्रद. संकी. संर. वैर्घ्य-
चिताः .
१७ गोत्र. पौष्णावतार ; संम. पौष्णाः ; प्रद. पाण्यवतारः ;
पौष्णावतः इत्यपि ; संकी. पौष्णावतः ; संर. पौष्णावतः .
१८ संम. मोदायनाः भौरायनाः ; प्रद. संकी. संर. मोरा-
यनाः .
(१) गोत्र. २७ ; संम. ६२१, ६२५ ; प्रद. ११३ ; संकी.
१८५ .
२ प्रद. (०) .
३ संम. संकी. मासगन्धाः ; प्रद. मासगन्धः .
४ गोत्र. कार्दमायनाः .
५ संकी. चौक्षाः .
(२) मानवश्रौतसूत्रोक्ते गोत्रप्रवरविचारः मा. श्रीम. श्रीमहा-
शयने संवरितत्वे ' गोत्रप्रवरजन्ती ' पुस्तकार्थगृहीतः ।
छं. को. ३३

- १ जामदग्न्याः- २ घात्साः ३ आनुशातकि-
४ वैदति- ५ पैल- ६ शौनकायनि- ७ जीवन्ति-
८ काम्यलोदरि- ९ पैदीनरि- १० वैरोहित-
११ लेख्ययनि- १२ वैशाकि- १३ पैभानर-
१४ पैरुपाशि- १५ पैकाशेरलानां १६ पार्णिलि-
१७ घृकाभाकानां १८ उर्मैग्न्यु- १९ सावर्णि-
२० घात्मीकि- २१ शेरलानां २२ पैष्टपुरेय-
२३ पालाशि- २४ शौलकेशिनां २५ अरं २६ भाव-
भाग- २७ आर्तभाग- २८ मार्कण्डेय २९ गण्डु-
३० माण्डव्य- ३१ विभाण्डक- ३२ माण्डकेय-
३३ अर्चनागां ३४ र्पेनगम्भरी- ३५ र्धौल-
पिण्डि- ३६ शैपापला- ३७ शार्कराश- ३८ पैव-
मसीनां ३९ आयण- ४० आर्षायन- ४१ आद्व्या-
यन- ४२ गान्धायन- ४३ पैशम्पायन- ४४ पाय-
व्यायन- ४५ औत्तुन्त्यायन- ४६ शौरशी-
४७ दार्णि- ४८ गालायन- ४९ शार्करय-
५० गाल्य- ५१ चानूकेय- ५२ पैकर्णि-
५३ शौनकर्णि- ५४ शौण्डकणि- ५५ शार्करय-
५६ पैतिशायनानां ५७ शाक्षेय- ५८ भाद्रेय-
५९ क्षमाला- ६० अण्ड- ६१ पारिगण्डसायन-
६२ अण्डभि- ६३ भौरित- ६४ शौभगीनां
६५ पैज्ञालायन- ६६ सात्यकायन- ६७ पौषामि-
६८ कोयण्डूण्ड- ६९ शार्करय- ७० चानूकिय-
७१ चानूकरि- ७२ आनुलोमि- ७३ पैरिडिय-
७४ काय- ७५ शारद्वत- ७६ गौरिखणो-
७७ पाशालेहेयि- ७८ निगिभि- ७९ शाकलय-
८० खण्डूशि- ८१ चानूकिय- ८२ .
८३ वैशाशम- ८४ शो .
दगनि- ८६ वाटार- ८७ .
गाति- ८९ काशकृत्- ९० औपु-
९२ त्रान- ९३ पैदीकारि- ९४
९५ श्रुतिः ९६ श्रावणायनाः ९७
९८ गोव्यायना ९९ श्रावणायना इति ॥ (
कात्यायन-शौभाशियम् ।)

३. पौलस्त्याः ४ वैदभृताः ५ ऋद्धायनाः ६ अभय-
जाताः ७ त्रैकायनाः ८ अवटाः ९ भ्राजत्याः
इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । भार्गव-और्व-जामदग्न्य-इति । भृगुवद्-
ऊर्ध्ववद्-जमदग्निवद्-इति ॥

वात्स्याः (अजामदग्न्या वत्साः)

वात्स्यानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव-
च्यावन-आप्रवान-इति । भृगुवत्-च्यवनवद्-
अप्रवानवद्-इति ॥

आर्ष्टिपेणाः

१ भृग्वन्दीपाः २ मार्गपथाः ३ प्राभ्यायणिः
४ अध्वनैकसिः ५ आपस्तम्बिः ६ भाल्विः ७ कार्द-
मायन- ८ आर्ष्टिपेण- ९ गर्दभयः १० अनूपाः
इत्येतेपामविवाहः । तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-च्यावन-आप्रवान-आर्ष्टिपेण- आनूप-

४ गोप्र. संप्र. वेदधृतः ; प्रद. संकी. संर. वेदधृत.

५ प्रद. ऋद्धायनः .

७ प्रद. ऐकायनः .

९ गोप्र. भ्राजः ; संप्र. भ्राजोलाः , भ्राजन्त्याः , भ्रजानन्तरं
भ्राजन्त्याः , ऐकायनाः इत्यधिकम् ; प्रद. भ्राजः , भ्रजत्यः ; संकी.
भ्राजः , भ्राजन्त्याः , भ्रजन्तरं वैकायनाः इत्यधिकम् ; संर. भ्राजाः ,
भ्राजन्त्याः , भ्रजन्तरं ऐकायनाः इत्यधिकम् .

(१) गोप्र. २६ ; संप्र. ६२४ .

(२) गोप्र. २६ ; संप्र. ६१९ , ६२४ ; प्रद. ११२ ; संकी.
१८४ ; संर. ४२० .

१ गोप्र. शृगभेदिनाः ; संप्र. शृग्वन्दीयाः , शृग्वन्दायाः ; संकी.
शृग्वन्दीयाः ; संर. शृग्वन्दीयाः .

२ संप्र. संकी. प्रद. संर. मार्गपथः .

३ गोप्र. प्राभ्यायनिः .

४ संप्र. नैकसिः , अपनैकसिः ; प्रद. नैकसिः ; संकी. संर.
नैकसिः .

५ गोप्र. भाल्विः ; संप्र. भाल्विः , बाल्विः इत्यदि ; प्रद.
भाल्विः ; संकी. बाल्विः ; संर. बाल्विः .

७ संप्र. प्रद. संकी. संर. कार्दमायनिः .

९ संप्र. संकी. गर्दभिः ; प्रद. गार्दभिः ; संर. गार्दभिः .

१० संप्र. अनूपः , आनूपाः इत्यदि .

इति । भृगुवत्-च्यवनवद्-अप्रवानवद्-ऋष्टिपेण-
वद्-अनूपवद्-इति ॥

मित्रयुवः

१ खौलायनाः २ शाकटाक्षाः ३ मैत्रेयाः अथ
४ साञ्चर्यः ५ द्रौणायनाः ६ रौक्मयायणाः
७ आपिशलाः ८ पाटिकायनाः ९ हांसजिह्वाः
इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
भार्गव-चाङ्घन्यश्च-दिवोदास- इति । भृगुवद्-
चङ्घन्यश्चवद्-दिवोदासवद्-इति ॥

यस्काः

१ वीतहृद्व्याः २ यस्क- ३ वाधूल- ४ मौन-
५ मौक- ६ जीवन्त्यायन- ७ अर्थलेखयः

(१) गोप्र. २७ ; संप्र. ६२१ , ६२५ ; प्रद. ११३ ; संकी.
१८५ ; संर. ४३० .

१ गोप्र. आश्वलायनाः ; संप्र. खालायनाः , आश्वलायनाः ;
संकी. (०) .

२ गोप्र. साकिताक्षाः ; संप्र. शकटाक्षाः साकिताक्षाः ; प्रद.
शाकटाक्षः ; संकी. शाकटाक्षः ; संर. शाकटाक्षः .

३ गोप्र. मैत्रेयाः ; संप्र. मैत्रेयाः , मैत्रेयाः .

४ संप्र. साचर्यः असाचर्यः ; प्रद. साचर्यः ; संकी.
साचर्यः ; संर. साचर्यः .

५ गोप्र. प्रद. संकी. द्रोणायनाः ; संप्र. द्विनायनाः द्रोणा-
यनाः .

६ गोप्र. (०) ; संप्र. गोमायनाः ; प्रद. गोपायनः ; संकी.
रौक्मयायनाः ; संर. रौक्मयायनाः .

७ गोप्र. संर. अपिशलाः ; संकी. (०) .

८ गोप्र. आटिकायनाः ; संप्र. आटिकायनाः , पाटिकायनाः
इत्यदि ; संकी. संर. आटिकायनाः .

९ गोप्र. संप्र. हांसजिह्वाः ; प्रद. संकी. संर. हांसजिह्वाः .

(२) गोप्र. २७ ; संप्र. ६२० , ६२५ ; प्रद. ११३ ; संकी.
१८५ ; संर. ४२९ .

३ गोप्र. कथला .

४ गोप्र. मापूत ; संप्र. मापुथाः मापूथाः ; प्रद. मापुतः ;
संकी. संर. मापूताः .

५ गोप्र. मौत्र ; संप्र. मौक्मयाः मौत्र्याः ; संकी. संर.
मौक्मयाः .

६ गोप्र. एगन्त्यायन ; प्रद. (०) ; संर. जीवन्त्यायनाः .

७ गोप्र. अर्थलेखयः ; प्रद. अर्थलेखिः ; संर. अर्थलेखयः .

८ चौराः ९ श्रौत्रियाः १० प्रत्युराः इति ॥
(मवराः— कात्यायन-लौगाक्षिवत् । भार्गव- शौन-
होत्र- गार्तामद- इति वा इत्यधिकम् ।)

मत्स्यपुराणम्

● सूत उवाच—

ईत्याकर्ण्य स राजेन्द्र ओङ्कारस्याभिवर्णनम् ।
ततः पप्रच्छ देवेशं मत्स्यरूपं जलार्णवे ॥
मनुरवाच—
ऋषीणां नाम-गोत्राणि वंशवतरणं तथा ।
प्रवरणां तथा साम्यमसाम्यं विस्तराद्बृह ॥
महादेवेन ऋषयः शप्ताः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
तेषां वैवस्वते प्राप्ते संभवं मम कीर्तय ॥
दोक्षायाणीनां च तथा प्रजाः कीर्तय मे प्रभो ।
ऋषीणां च तथा वंशं भृगुवंशविवर्धनम् ॥

मत्स्य उवाच—
भेन्वन्तरेऽस्मिन् संप्राप्ते पूर्वं वैवस्वते तथा ।
अश्वमेधे सुवितते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
महादेवस्य शोपेन त्यक्त्वा देहान् स्वयं ततः ।
ऋषयस्ते समुद्भूता हुते शुक्रे महात्मना ॥

* मत्स्य. १९५।१-४६ ; गोप्र. २८-३३ ; संप्र. ६६२-
६६५. [गोत्रप्रवरऋषिनामसयदः संप्र. ६१८-६२१ ; प्रद.
१११-११३ ; संकी. १८३-१८५ ; बाल. १।५३ (घ. १८४-
१८५) ; मंत्र. ४२८-४३१ इत्यत्र ब्रह्मणः ।]

(१) मत्स्य. १९५।१ ; गोप्र. २८ ; सप्र. ६६२ रस्याभि
(रस्य च) .

(२) मत्स्य. १९५।२ ; गोप्र. २८-२९ ; संप्र. ६६२ .

(३) मत्स्य. १९५।३ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२ .

(४) मत्स्य. १९५।४ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२ दाया-
याणीनां (दाक्षायाणानां) .

(५) मत्स्य. १९५।५ अश्वमेधे सुवितते (अश्विं कथ्यते
राजन्) ; गोप्र. २९ ; सप्र. ६६२ पूर्वं वैवस्वते तथा (प्राप्ते
वैवस्वते पुरा) सुवितते (तु वितते) .

(६) मत्स्य. १९५।६ देहान् (देहं) तान् (तथा) ऋष-
यस्ते (ऋषयश्च) ; गोप्र. २९ महात्मना (यथेच्छया) ; संप्र.
६६२ स्वयं ततः (सप्तमन्तः) ऋषयस्ते (ऋषयश्च) महात्मना
(यथेच्छया) .

'देवानां मातरो हृष्ट्वा देवपत्न्यस्तथैव च ।
स्कन्नं शुक्रं महाराज ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥
तंजुहाव ततो ब्रह्मा ततो जातो हुताशनः ।
ततो जातो महातेजा भृगुश्च तपसां निधिः ॥
अङ्गारेष्वङ्गिरा जातो ह्यर्चिभ्योऽत्रिस्तथैव च ।
मरीचिभ्यो मरीचिस्ततो जातो महातपाः ॥
केशैस्तु कपिशैर्जातः पुलस्त्यश्च महातपाः ।
केशैः प्रलम्बैः पुलहस्ततो जातो महायशः ॥
वंसुमध्यात्समुत्पन्नो वसिष्ठश्च तपोधनः ।
भृगुः पुलोन्नस्तु सुतां दिव्यां भार्यामविन्दत ॥
तस्यामस्य सुता जाता देवा द्वादश याज्ञिकाः ।
भुवनो भौवनश्चैव सुजन्यः सुजनस्तथा ॥
शुचिः क्रतुश्च मूर्धा च वायव्यश्च वसुदश्च ह ।
प्रभवञ्चाव्ययश्चैव दक्षोऽथ द्वादशस्तथा ॥
इत्येते भृगवो नाम देवा द्वादश कीर्तिताः ।
पौलोम्यजनयद्विप्रं देवानां तु कनीयसम् ॥

(१) मत्स्य. १९५।७ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२ .
(२) मत्स्य. १९५।८ जनो हुताशनः (जाना हुताशनश्च) ;
गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२ तंजुहाव (तं जुहाव) भृगुश्च
(भृगु त) .

(३) मत्स्य. १९५।९ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२ जातो
वादिभ्योऽत्रि (जानस्तुयोऽत्रि) मरीचिस्तु (मरीचिश्च) .

(४) मत्स्य. १९५।१० कपिशैर्जातः (कपिसो जातः)
महायशः (महातपाः) ; गोप्र. २९ पुलस्त्यश्च (पुलस्त्यस्तु) ;
संप्र. ६६२ (कुशैस्तु कपिशैर्जातः पुलस्त्यस्तु महातपाः) पू .

(५) मत्स्य. १९५।११ वसिष्ठश्च (वसिष्ठस्तु) ; गोप्र.
२९ पुलोन्नस्तु (पुलोन्नश्च) ; संप्र. ५९८ पुलोन्नस्तु (पुलो-
न्नश्च) उचः ६६२ गोप्रवत् .

(६) मत्स्य. १९५।१२ ; गोप्र. २९-३० तस्यामस्य (यस्या-
मसात्) ; संप्र. ५९८ (यस्यामसमाप्तोऽपत्यभूता द्वादश
देवताः) पू . : ६६२ वूर्धनि (यस्यामसमाप्तो जाता देवास्तु
द्वादशामकाः) । मौनश्चैव (भानवश्चैव) सुजन (सुजन) .

(७) मत्स्य. १९५।१३ शुचिः क्रतुश्च (क्रतुर्वसुश्च)
वायव्यश्च (लाज्यश्च) ; गोप्र. ३० दक्षोऽथ द्वादश (दक्षो
द्वादशम्) ; संप्र. ६६३ वाज्यश्च (वाजश्च) शेषं गोप्रवत् .

(८) मत्स्य. १९५।१४ उत्तरार्धे (पीलोम्यां जनयन् विप्रा
देवानां तु कनीयसः) ; गोप्र. ३० देवा द्वादश कीर्तिताः

वैदाः निमथिताः

वैदा निमथिताः । तेषां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव- च्यावन- आप्रवान- वैद- नैमथित- इति होता । निमथितवद्- विदवद्- अप्रवानवत्- च्यवनवद्- भृगुवद्- इत्यध्वर्युः ॥

आवध्याः

आवध्यायना मौञ्ज्यायनाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव- च्यावन- आवध्य- इति होता । अवध्यवत्- च्यवनवद्- भृगुवद्- इत्यध्वर्युः ॥

विदाः

अथ १ जमदग्नीनाम् । २ प्राचीनयोग्याः ३ पुलस्त्याः ४ वैदभृताः ५ क्रौञ्चायन- ६ अभय- जाताः ७ तौगायनाः ८ आवटाः ९ शाकर्णिनाः १० भाल्वशयः ११ भार्गवाः इति ॥ (प्रवरः- भार्गव- च्यावन- आप्रवान- ।)

आर्ष्टिपेणाः

१ भ्रौघेयाः २ मार्गपथाः ३ ग्राम्यायणिः अथ ४ नैकसी- ५ आपस्तम्बिः ६ विमीलि कार्णि- ७ कार्दमिः ८ आर्ष्टिपेण- ९ गर्दभ- १० शात- पथि- इति ॥

मित्रयुवः

१ आपिशायनाः २ कापिशायनाः ३ त्रीणायनाः ४ खालायनाः ५ अविचक्षाः ६ मैत्रेयाः अथ ७ इयः ८ आमोदायनाः ९ आपिशलाः इति ॥

यस्काः

१ वैतहृद्य- २ यास्क- ३ माधून- ४ मौक- ५ जीयन्त्यायनः ६ अथले- ७ भागलेय- ८ भागविशेय- ९ कौशान्धेय- १० वृकादयकि- ११ मादाहि- १२ गौरिक्षित- १३ वैर्घ्यचित- १४ घालेयम्- १५ पाञ्चघनाः १६ पोष्णावताः इति ॥ (प्रवरः- मार्गव- वैतहृद्य- रावेदस- ।)

शुनकाः

१ गार्त्समदाः २ शुनकाः ३ यज्ञवचाः ४ सौकरिः ५ कार्दमायनाः ६ राजयाधव्याः ७ चौक्षाः ८ चौराः ९ श्रोत्रियाः १० प्रत्यराः इत्येते शुनकाः । इत्येतेषां इत्यादि ॥ (प्रवरः- कालायन- लौगाधिवत् ।)

वत्सपुरोधसाः

वत्सपुरोधसानां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव- च्यावन- आप्रवान- वात्स- पौरोधस- इति होता । पुरोधसवद्- वत्सवद्- अप्रवानवत्- च्यवनवद्- भृगुवद्- इत्यध्वर्युः ॥

वेद-विश्वज्योतिपाः

वेद-विश्वज्योतिपाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव- वेद- विश्वज्योतिप- इति होता । विश्वज्योतिपवद्- वेदवद्- भृगुवद्- इत्यध्वर्युः ॥

वैन्याः

पार्थवैन्यानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भार्गव- वैन्य- पार्थ- इति होता । पृथुवद्- वेनवद्- भृगुवद्- इत्यध्वर्युः ॥

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

आर्ष्टिपेणाः

... था १ ग्राम्यायणिः २ अप्यतेकेसि- ३ आप- स्तम्बिः ४ भार्णि- ५ कार्दमिः ६ आर्ष्टिपेण- ७ गर्दभः च ८ अनुपाः इति ॥

मित्रयुवः

१ आपिशायनाः २ कापिशायनाः ३ नारोपा- यनाः ४ रौद्रायण- ५ आधलायनाः ६ अपि- कक्षाः ७ मैत्रेयाः ८ अनण्डय्यः ९ आमोदायनाः १० आपिशलाः ११ वाध्वयथाः इति ॥

यस्काः

१ वैतहृद्य- २ यास्क- ३ माधून- ४ मौन- ५ मौक- ६ जीयन्त्यायन- ७ औप्यले- ८ घालेय- ९ भालेय- १० पान्यचत- ११ प्रोदढव्यांजाः इति ॥

शुनकाः

१ गार्त्समदाः २ शुनकाः ३ यज्ञवच- ४ सौकरी- ५ कार्दमायनाः ६ राजयाधव्याः ७ चौक्षाः

(१) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टेके गेन्नवररिवाः मा. बंन शैवशास्त्रेण सगरिकात् ' गेन्नवररिवा' पुस्तकस्य संश्लेषः ।

८ चौराः ९ श्रौत्रियाः १० प्रत्युराः इति ॥

(प्रवरा.— कात्यायन-लौगाक्षिण् । भार्गव- शौन-
होत्र- गार्त्तमद- इति वा इत्यधिकम् ।)

मत्स्यपुराणम्

• सूत उवाच—

ईत्याकर्ण्य स राजेन्द्र ओङ्कारस्याभिवर्णनम् ।

ततः पप्रच्छ देवेशं मत्स्यरूपं जलार्णवे ॥

मनुरुवाच—

ऋषीणां नाम-गोत्राणि वंशावतरणं तथा ।

प्रथराणां तथा साम्यमसाम्यं विस्ताराद्दृढ ॥

महादेवेन ऋषयः शप्ताः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

तेषां वैवस्वते प्राप्ते संभवं मम कीर्तय ॥

दौक्षायणीनां च तथा प्रजाः कीर्तय मे प्रभो ।

ऋषीणां च तथा वंशं भृगुवंशविवर्धनम् ॥

मत्स्य उवाच—

मैत्र्यन्तरेऽस्मिन् संप्राप्ते पूर्वं वैवस्वते तथा ।

अश्वमेधे सुवितते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥

महादेवस्य शापेन त्यक्त्वा देहान् स्वयं ततः ।

ऋषयस्ते समुद्भूता हुते शुक्रे महात्मना ॥

• मत्स्य. १९५१-४६ ; गोप्र. २८-३३ ; संप्र. ६६२-
६६५. [गोत्रप्रवरकपिनामसंघः संप्र. ६६८-६२१ ; प्रद.
१११-११३ ; संकी. १८३-१८५ ; बाल. १५३ (पृ. १८४-
१८५) ; संप्र. ४२८-४३१ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

(१) मत्स्य. १९५१ ; गोप्र. २८ ; सप्र. ६६२ इत्यादि
(रस्य च) .

(२) मत्स्य. १९५१२ ; गोप्र. २८-२९ ; संप्र. ६६२.

(३) मत्स्य. १९५३ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२.

(४) मत्स्य. १९५४ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२ दाक्षा-
यणीनां (दाक्षायणानां) .

(५) मत्स्य. १९५५ अश्वमेधे सुवितते (चरित्रं कथ्यते
राजन्) ; गोप्र. २९ ; सप्र. ६६२ पूर्वं वैवस्वते तथा (प्राप्ते
वैवस्वते पुरा) सुवितते (सु वितते) .

(६) मत्स्य. १९५६ देहान् (देह) ततः (तथा) ऋष-
यस्ते (ऋषयश्च) ; गोप्र. २९ महात्मना (यथेच्छया) ; संप्र.
६६२ स्वयं ततः (समन्ततः) ऋषयस्ते (ऋषयश्च) महात्मना
(यथेच्छया) .

'देवानां मातरो दृष्ट्वा देवपत्न्यस्तथैव च ।

स्कन्नं शुक्रं महाराज ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥

तेज्जुहाव ततो ब्रह्मा ततो जातो हुताशनः ।

ततो जातो महातेजा भृगुश्च तपसां निधिः ॥

अङ्गारेष्वङ्गिरा जातो ह्यर्चिभ्योऽविस्त्रस्तथैव च ।

मरीचिभ्यो मरीचिस्तु ततो जातो महातपाः ॥

केशैस्तु कपिशैर्जातः पुलस्त्यश्च महातपाः ।

केशैः प्रलम्बैः पुलहस्ततो जातो मदायशाः ॥

वैसुमप्यात्समुत्पन्नो वसिष्ठश्च तपोधनः ।

भृगुः पुलोन्नस्तु सुतां दिव्यां भार्यामविन्दत ॥

तस्यामस्य सुता जाता देवा द्वादश याज्ञिकाः ।

भुयनो भौवनश्चैव मुजज्यः मुजनस्तथा ॥

शुचिः क्रतुश्च मूर्धा च याज्यश्च वसुदश्च ह ।

प्रभवश्चाव्ययश्चैव दक्षोऽथ द्वादशस्तथा ॥

इत्येते भृगवो नाम देवा द्वादश कीर्तिताः ।

पौत्रोम्यजनयद्विप्रं देवानां तु कनीयसम् ॥

(१) मत्स्य. १९५७ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२.

(२) मत्स्य. १९५८ जातो हुताशनः (जाता हुताशनात्) ;
गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२ तेज्जुहाव (तं जुहाव) ऋष्य
(ऋष्यः स) .

(३) मत्स्य. १९५९ ; गोप्र. २९ ; संप्र. ६६२ जालो
ह्यर्चिभ्योऽत्रि (जालन्मृतीषोऽत्रि) मरीचिस्तु (मरीचिश्च) .

(४) मत्स्य. १९५१० कपिशैर्जातः (कपिशो जातः)
महायशाः (महातपाः) ; गोप्र. २९. पुलस्त्यश्च (पुलस्त्यस्तु) ;
संप्र. ६६२ (कुरीस्तु कपिशैर्जातः पुलस्त्यस्तु महातपाः ।) पू .

(५) मत्स्य. १९५११ वसिष्ठश्च (वसिष्ठस्तु) ; गोप्र.
२९ पुलोन्नस्तु (पुलोन्नश्च) ; संप्र. ५९८ पुलोन्नस्तु (पुलो-
न्नश्च) उच्यते ; ६६२ गोप्रवत् .

(६) मत्स्य. १९५१२ ; गोप्र. २९-३० तस्यामस्य (यस्या-
मसात्) ; संप्र. ५९८ (यस्यामसात्तपोऽप्यभूता द्वादश
देवता ।) पू . ; ६६२ पूर्वां (यस्यामसात्तपो जाता देवास्तु
द्वादशात्मनाः ।) भौवनश्चैव (मानवश्चैव) मुजन (मुजव) .

(७) मत्स्य. १९५१३ शुचिः क्रतुश्च (क्रतुस्तुश्च)
याज्यश्च (स्वाज्यश्च) ; गोप्र. ३० दक्षोऽथ द्वादश (दक्षो
द्वादशम्) ; संप्र. ६६३ याज्यश्च (याजश्च) शैवं गोप्रवत् .

(८) मत्स्य. १९५१४ उच्यते (पौत्रोम्यां जनयन् विप्रा
देवानां तु कनीयसः ।) ; गोप्र. ३० देवा द्वादश कीर्तिताः

- १ च्यवनं च महाभागमप्रवानं तथैव च ।
अप्रवानात्मजश्चौर्वो जमदग्निस्तदात्मजः ॥
- २ और्वो गोत्रकरस्तेषां भार्गवाणां महात्मनाम् ।
तत्र गोत्रकरान् वक्ष्ये भृगोर्दासौजसस्त्वहम् ॥

वत्साः

- ३ * भृगुश्च च्यवनश्चैव अप्रवानेस्तथैव च ।
और्वश्च जमदग्निश्च र्वात्स्यो दौर्भिर्नडार्यनः ॥
- ४ वैगायनो वीतिर्हृद्यः ११० पलश्चवानुशतकिः ।

(देवास्तु द्वादशात्मजाः) ; संप्र. ५९८ द्विप्रं (द्विप्रान्) कनी-
यसम् (कनीयसाः) उक्त. : ६६३ कनीयसम् (कनीयसाम्) .

(१) मत्स्य. १९५।१५ च्यवनं च (च्यवनं तु) मप्रवानं
(आप्नुवानं) अप्नुवा (आप्नुवा) ; गोप्र. ३० तथैव च (तथा-
प्यस्ती) ; संप्र. ५९८ च्यवनं च (च्यवनं तु) तथैव च (तथा-
प्यस्ती) अप्नुवानात्मजश्चौर्वो (आप्नुवानात्मजश्चैव) : ६६३
(च्यवनं तु महाभागमाप्नुवानं तथाप्यस्ती । आप्नुवानात्मजश्चौर्वो
जमदग्निस्तथाऽऽत्मजः ॥) .

(२) मत्स्य. १९५।१६ भृगोर्दासौजसस्त्वहम् (भृगोर्वै दास-
सौजसाः) ; गोप्र. ३० तत्र गोत्रकरान् (दासौजसवरान्) ; संप्र.
६६३ और्वो गोत्रकरस्तेषां (और्वगोत्रकरस्तेषां) शेषं गोप्र. ३० .

(३) मत्स्य. १९५।१७ ; गोप्र. ३० ; संप्र. ६६३ .
* इतः परं धैर्मिबन्धकारैः गोत्रप्रदानान्नां संग्रहः
कृतः; तेषां स्थलनिर्देशः प्रथममेव एकत्र दत्तः । पाठभेदाश्च
तत्र तत्र द्रष्टव्याः । संप्र. ६१८ ; प्रद. १११ ; संकौ. १८४ ;
बाल. १।५३ पृ. १८१ ; संर. ४२८ .

* ३ मत्स्य. आप्नुवानः ; संप्र. आप्नुवानः .
; ४ संप्र. ऊर्वश्च .
६ गोप्र. संप्र. वत्साः ; संकौ. मात्स्यः ; संर. मात्साः .
७ मत्स्य. दण्डिः ; गोप्र. दग्निः .
८ प्रद. संकौ. बाल. संर. जेथी. नाडायनः .
(४) मत्स्य. १९५।१८ ; गोप्र. ३० ; संप्र. ६६३ .

९ गोप्र. वैरायनः ; संप्र. वैरायनः ; वैरायणः ; प्रद. संकौ.
वैरायणः ; बाल. (०) ; संर. वैरायणाः .

१० गोप्र. वीतिहयः ; संप्र. वैतिहयः ; वैन्यः ; प्रद. वैति-
हयः ; संकौ. वैन्यः ; बाल. वैतिहयः ; संर. वैन्याः .

१२ मत्स्य. चैवात्र शौनकः ; गोप्र. आनुसाराकिः ; संप्र.
चैवाप सालकिः .

शौनकौयनि-जीवन्ति-कौम्बोदाः पर्पतिस्तथा ॥

- १ १० वैहीनरिर्विर्हृपाक्षो रौहिल्योयनिरेव च ।
वैर्धानरिस्तथा ११ नीलो सौवर्णिश्च वृकौथकः ॥

२ चैट्टपुरेयिर्वालिकिस्तौलकेर्यातर्भांगिनः ।
ऋतर्भागोऽथ मारकण्डिरेजिहीनोऽतिथिस्तथा ॥

१३ मत्स्य. शौनकायन.

१५ मत्स्य. आवेदः ; संप्र. कम्बोदाः .

१६ मत्स्य. कापीः .

(१) मत्स्य. १९५।१९ ; गोप्र. ३० ; संप्र. ६६३ .

१९ गोप्र. रौहीत्यायनिः ; रोहित्यायनः ; बाल. रौहि-
त्यायनः .

२१ गोप्र. कपानुः ; संप्र. कयानीनुः ; कपानीनुः ; प्रद.
कपाली. संर. कृपानीनुः ; बाल. कामालिनिः ; जेथी.
- ४मनुः .

२२, २३ मत्स्य. उग्रधः सार्वणिकः च सः । ; गोप्र. वासा-
वर्णि-पिकस्वरः ; संप्र. वसावर्णि, विवस्वर, सावर्णि, विक-
स्वरः ; प्रद. विसावर्णि, विकस्वरः ; संकौ. सार्वणि, विकस्वरः ;
बाल. सावर्णि, विकस्वरः ; संर. सावर्णि, पिकस्वरः .

(२) मत्स्य. १९५।२० गोप्र. ३० ; संप्र. ६६३ .

२४ मत्स्य. विण्डुः पीरोऽपि ; गोप्र. विण्डुः, पीलोऽपि ; संप्र.
विण्डु, पीलोमि ; प्रद. संकौ. संर. विण्डुः ; बाल. विकः .

२५ गोप्र. बलाकिः ; संप्र. बालाकि.

२६ मत्स्य. पेलिकः ; गोप्र. नीलिकः ; संप्र. नीलिकेल, तौल-
केशिः ; प्रद. तौलिकेशिः ; संकौ. संर. तौलकेशिः ; बाल.
जीलिकेशिः .

२७ मत्स्य. अनन्तभागिनः ; गोप्र. नान्तभागिनः ; संप्र.
अन्तभागिनः .

२८ मत्स्य. मृगमार्गंय ; गोप्र. सनो भार्गोऽथ ; संप्र. ऋता-
भागोऽथ .

२९ मत्स्य. मार्कण्ड ; गोप्र. मार्कण्डुः ; जेथी. मार्कण्डियाः .

३० मत्स्य. अविनः ; गोप्र. संकौ. संर. जहिनः ; संप्र.
जहिनः, जहतः ; प्रद. धाल. जहिनः .

३१ मत्स्य. नीतिनः ; गोप्र. प्रद. संकौ. बाल. संर.
वीतिनः ; संप्र. वीतिनः, बीतिनः ; जेथी. आतिनिः .

- १ मण्डु-मौण्डव्य-मौण्डक-फेनपाः सैनितस्तथा ।
 १ सौलपिण्डः शिखापत्तिः शौकराक्षिस्तथैव च ॥
 २ जलधिः सेनजित्कूर्तनः कुन्तोऽन्यो मौद्रल्लायनः ।
 ३ और्कायणो देवमतिः मण्डूकिर्द्धेयः सुतः ॥
 ४ सांकृत्यश्रौतकिः सौर्पियशपिण्डायनस्तथा ।

(१) मत्स्य. १९५।२१ ; गोप्र. ३० ; संप्र. ६६३.

३२ मत्स्य. मण्ड ; संप्र. मण्डू.

३४ गोप्र. मण्डूक.

३५, ३६ गोप्र. जेवी. रफेनपागनिमः ; संप्र. फेनपा गनिमः,
 फेनपाः, रथलिनः ; प्रद. फेनपास्तलिनः ; संकौ. फेनपाः,
 तलिनः ; बाल. फेनयः, ललिनः ; संर. फेनपाः, तलिनः .

३७ मत्स्य. स्थलपिण्डः .

३८ मत्स्य. शिखावर्णः ; गोप्र. शिखापत्तिः ; प्रद.
 शिखापत्तिः ; संकौ. शिखापत्तिः ; बाल. शिखापत्तिः .

३९ गोप्र. संप्र. शर्कराक्षिः .

(२) मत्स्य. १९५।२२ ; गोप्र. ३०-३१ ; संप्र. ६६३.

४० मत्स्य. जानधिः ; गोप्र. जनुधि. प्रा. जल मौमहासायः
 सैनपति यद् इदमर्थं प्रभदिनात्र पठितम् । वस्तुदस्तु पत्रमिश्रित-
 तमश्लोकस्य पूर्वार्धादनन्तरं पठनीयमिति ।

४१ मत्स्य. सौषिकः ; गोप्र. धगहृद् ; संप्र. सौषत्रिः ;
 प्रद. सैन्यजिद् ; संकौ. संर. सेनाजिद् ; बाल. सैन्यजिद् .

४२ मत्स्य. धुन्वा ; गोप्र. तन्वी .

४३, ४४ गोप्र. तथाऽन्यः पौगलायनिः ; संप्र. तथाऽन्यः
 पागलायनिः, पौगलायनिः ; प्रद. संकौ. बाल. संर.
 पौगलायनिः .

४५ मत्स्य. माङ्गायनः ; गोप्र. संप्र. मार्कायणः .

४६ मत्स्य. देवपतिः ; गोप्र. संप्र. दिवपतिः ; प्रद.
 दिवपीतिः ; संकौ. संर. दिवपतिः ; बाल. दिवस्मतिः .

४७ मत्स्य. पाण्डुरोधिः ; गोप्र. माण्डूम.

४८, ४९ मत्स्य. सगालवः ; गोप्र. वृषभिः स च ; संप्र.
 वर्षभिः स च. अन्ये निबन्धकाराः उपरिदिशितं याठमनुसरन्ति ।

(३) मत्स्य. १९५।२३ ; गोप्र. ३१, संप्र. ६६३. गोत्रप्रवर-
 मन्त्रयोः संस्कारप्रकारो च अत्र लवः सांकृत्यशास्त्राकिलपा वैवा-
 नुशातकिः । कोपियज्ञो मित्रयज्ञस्तथा वैवागिलायनः ॥' इति
 श्लोकः पठ्यते । वस्तुसारेण निबन्धकारिणां विनामसप्रदोऽपि ह्यनः ।

लवः— प्रद. लवः ; संकौ. पलवः ; बाल. सतनः ; संर.
 पलवः पलवः .

५ कोपियज्ञः— प्रद. बाल. कापयत्तः .

मागिलायनः— गोप्र. मित्रवायनः .

गौर्यायणो गौर्यनश्च ऋषिर्गार्हापत्यस्तथा ॥

१ गौर्यायणो वौदयनो वैशम्पायनर्गालवौ ।

वैकर्ण्यः ६ शार्ङ्गरवो धौक्षियर्भोद्धर्कायनिः ॥

२ लौलाटिल्लुकुचिर्द्धेयः लौक्षेयः परिर्मण्डलः ।

औलुकः ७ सौचकिः कौत्सेस्तथान्यः पैङ्गलायनिः ॥

३ शाल्यैयनिर्गाल्यैयनिः कौटिल्यैः कौचहस्तिकः ।

५४ गोप्र. मार्गायनः ; जेवी. गाहायन.

५५ गोप्र. हायनिः ; संप्र. हायनः, हायनिः ; प्रद. बाल.
 हायनिः ; संकौ. हायनिः ; संर. हापतिः ; जेवी. आहायनः .

५६ गोप्र. गोत्सायनः ; संप्र. जेवी. गोदायनः .

(१) मत्स्य. १९५।२४ ; गोप्र. ३१ ; संप्र. ६६३.

५७ गोप्र. गोहयायनः .

५८ गोप्र. संप्र. हायनिः च ; जेवी. चाणुकिः च.

५९, ६० मत्स्य. वैराग्यायन एव च.

६१ मत्स्य. गोप्र. संर. वैकायिनिः ; संप्र. वैकर्ण्यः,
 वैकर्ण्यः ; प्रद. वैल्वर्ण्यः ; संकौ. बाल. वैकायिनिः .

६३ गोप्र. यक्षेयिः .

६४ मत्स्य. आर्द्धकायनिः ; गोप्र. भार्द्धकायनिः ; संप्र.
 भाण्यकायनिः भाळकायनिः .

(२) मत्स्य. १९५।२५ ; गोप्र. ३१ ; संप्र. ६६४.

६५ गोप्र. लालविः ; संप्र. लालादिः .

६६ मत्स्य. नाकुलिः ; गोप्र. लायुनिः ; संप्र. लाकुविः .

६७ मत्स्य. लौक्षिण्यो ; गोप्र. ल्वानः ; संप्र. लम्भ्य,
 लाक्षण्यः ; प्रद. बाल. ल्वामः ; संकौ. संर. लाक्षणाः .

६९, ७०, ७१, ७२. गोप्र. संप्र. (०).

(३) मत्स्य. १९५।२६ ; गोप्र. ३१ ; संप्र. ६६४.

७३ मत्स्य. सात्वायनिः ; बाल. शाक्यायनिः .

७४ मत्स्य. माल्ययनिः ; गोप्र. मन्वायनिः ; संप्र. मालायनिः,
 माल्यायनिः ; प्रद. बाल. मल्पनिः .

७५ मत्स्य. गोप्र. कौटिलिः ; संप्र. कौटलः, कौटिलिः ;
 प्रद. संर. कौटलिः ; संकौ. कौटलिः ; बाल. कौटिलिः .

७९ गोप्र. कोवहस्तिकः ; संप्र. चल्हस्तिकः .

-विद्याः

- १ अतः परं प्रवक्ष्यामि शृणु त्वन्यान् भृगूद्ब्रह्मन् ।
जर्मदग्निर्विद्वश्चैव पौलस्त्यो वैदंभृत्तथा ॥
२ ऋषिश्चाभयजोतश्च कार्यनिः शार्कंटायनः ।
और्वेया मारुताश्चैव सर्वेषां प्रवराः शुभाः ॥
३ भृगुश्च च्यवनश्चैव अप्रवानस्तथैव च ।
परपरमयैवाद्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

आष्टिपेणाः

- ४ भृग्वैन्द्रीपो मार्गपथो प्राम्थायनिकटायनी ।
आपस्तम्बिस्तथा भाल्यिनैर्कपिः कपिरेव च ॥

- २५ इथेनयागतिः— संप्र. इथेनयागतिः ।
२६ नैकयिः— प्रद. बाल. (०) ; संप्र. नैकयिः ।
२७ शौद्रकर्मिः— संप्र. शौद्रकर्मिः ।
२८ निडायना— प्रद. बाल. (०) ।
२९ धीवत्समण्डूका— प्रद. संकौ. बाल. संप्र. (०) ।
एतेषु कानिचिन्नामानि मानवश्रीतसूत्रे शुक्लपत्रुवैद-
परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।
(१) मत्स्य. १९५।३० ; गोप्र. ३१.
२ मत्स्य. विदः ।
४ मत्स्य. वैजश्रुद ; गोप्र. वैजश्रुद ।
(२) मत्स्य. १९५।३१ ; गोप्र. ३१.
५ मत्स्य. उभयजातः ; गोप्र. भवजातः ।
६ प्रद. कदायनि ।
८ प्रद. आर्षेय ।
९ प्रद. मरुतः ।
(३) मत्स्य. १९५।३२ अप्रवान (आधुवान) ; गोप्र.
३१-३२ ; संप्र. ६६४ मवैवाद्या (मविवाद्या) ।
(४) मत्स्य १९५।३३ ; गोप्र ३२ ; संप्र. ६६४.
१ मत्स्य. शृणुदास ; गोप्र. संप्र. भृग्वन्द्रीय ।
३ मत्स्य. ग्राम्यायनि ।
४ संप्र. रथायनी, चट्टायनि ; प्रद. चट्टायनि ; संकौ.
चट्टायनि ; संप्र. वदायनि ।
५ संप्र. आपस्तम्ब ।
६ मत्स्य विन्धि ; गोप्र. भलिः ।
७ मत्स्य नैरशि ; गोप्र नैकसिः ।
८ गोप्र. कसि , संप्र. कति , कपि ; प्रद. संकौ. संप्र. कविः ।

- १ आष्टिपेणो गार्दभिर्ध्वं कार्दमैयनिरेव च ।
आर्थायनिस्तथाऽनूपैः पद्भ्यापेयाः प्रकीर्तिताः ॥
२ भृगुश्च च्यवनश्चैव अप्रवानस्तथैव च ।
आष्टिपेणस्तथाऽनूपः प्रवराः पञ्च कीर्तिताः ॥
३ परपरमयैवाद्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥
- - - - -
यस्काः
४ यस्कैस्तथा वीतहृद्यो मैाधूलश्चण्डोर्मो दमैः ॥
५ जीर्वन्यायनिमौर्नश्च पिलिश्चैव सैलिस्तथा ।
भौगलिभार्गवित्तिश्च कौशांश्वेयिश्च कौरयपिः ॥

- (१) मत्स्य. १९५।३४ ; गोप्र. ३२ ; संप्र. ६६४.
१२ गोप्र. आश्वभिः ; संप्र. आश्वजयनिः, आश्वभिः ; प्रद.
आश्वयति ; संकौ. संप्र. आश्वभिः ।
३३ मत्स्य. तथा रुषिः ; गोप्र. अपितायिः च ; संप्र. अथा-
दूपः, अशितायिः ।
(२) मत्स्य. १९५।३५ अप्रवान (आधुवान) स्तथाऽनूपः
(स्तथा रुषिः) ; गोप्र. ३२ स्तथाऽनूपः (स्तथाऽनूपिः) ;
संप्र. ६६४ अप्रवान (आप्रवान) ।
(३) मत्स्य. १९५।३६ ; गोप्र. ३२ ; संप्र. ६६४
मवैवाद्या (मविवाद्या) ।
(४) मत्स्य. १९५।३६ ; गोप्र. ३२ ; संप्र. ६६४.
१,२ मत्स्य. यस्को वा वीतहृद्यो वा ; गोप्र. यस्को वचो
वीतहृद्यो ; संप्र. यास्का वाचो वीतहृद्याः ।
३ मत्स्य. मवितः तु ; गोप्र. मापवः ; संप्र. मागन्धः ।
४,५ मत्स्य. तथा दमः ; संप्र. प्रद. संप्र. चण्डमोदनः ;
संकौ. चण्डमोदनः ।
(५) मत्स्य. १९५।३७ ; गोप्र. ३३ ; संप्र. ६६४.
६ मत्स्य. जैवत्यायनि ; प्रद. जैवत्यायन ।
७ मत्स्य. मौलश्च ; गोप्र. मौलिश्च ; संप्र. मौलिश्च ;
प्रद. मौल्लि ।
८ संप्र. शलि वैव, पिलिद्दहिलि ।
९ मत्स्य. बलिः, उपरितनं नाम द्रष्टव्यम् ।
१० मत्स्य. माणिल ; गोप्र. भौगलिः ।
११ गोप्र. भार्गवित्तिः च ; संप्र. गार्ग्वीतिः, भार्गवित्ति ;
संकौ. जागवति ; जेबी. भागवित्तेयः ।
१२ मत्स्य. कौशापितृव्य ।
१३ प्रद. कवयपि ; जेबी. वृकावयपिः ।

१ धौलियः समदौगेयिः सौरिर्वैरिस्तथैव च ।
गौर्गीयस्त्वथ जात्रालिस्तथा पौष्णायनो हृषिः ॥
२ मोदौयनस्तथैतेपामार्पेयाः प्रवरा मताः ॥
३ भृगुश्च वीतहृद्यश्च तथा चैव सवेदसः ।
परस्परमवैवाहा ऋपयः परिकीर्तिताः ॥

(१) मत्स्य. १९५।३८ ; गोप्र. ३२ ; संप्र. ६६४.

१४ मत्स्य. बालपिः ; गोप्र. बालेयिः ; संप्र. बालेयिः,
बालेयिः ; प्रद. बालेयः ; संकौ. बालेयिः ; संर. (०).

१५ मत्स्य. धमदागेयिः ; प्रद. समदागेयिः ; संकौ. संर.
समदागपिः .

१६ मत्स्य. सौरिस्थितिः ; गोप्र. सौंवरिः च ; प्रद. संकौ.
संर. सौरिः, ज्वरिः ; जेयी. दीर्घचितः .

१७ जेयी. गौरिस्थितः .

१८ संप्र. प्रद. संकौ. संर. (०) ; जेयी. पञ्चालवः .

१९ मत्स्य. पौष्णायनः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. (०) ;
जेयी. पौष्णावतः .

(२) मत्स्य. १९५।३९ ; गोप्र. ३२.

२० मत्स्य. रामोदक्ष ; गोप्र. धामदक्ष ; संप्र. प्रद. संकौ.
संर. (०).

(३) मत्स्य. १९५।३९—४० ; पूर्वार्धे (भृगुश्च वीति-
हृद्यश्च तथा रवमरेवस्ती) ; गोप्र. ३२ चैव सवेदसः (रवसवैवस्ती) ;
संप्र. ६६४ मरीनाहा (मयिवाहा) उक्त.

यस्कगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकाणि
नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ भागान्तयः— प्रद. भाङ्गिः ; संर. भागान्तयः .

२ मानुष्यः— प्रद. सानुष्टिः ; संर. सानुस्वयः .

३ माद्रायनाः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

४ सालङ्कायनाः— " "

५ ताकौः— संप्र. तकाः .

६ प्राशरीयाः— प्रद. प्रशरीयः ; संकौ. संर. प्राशरीयाः .

७ द्वाकर्दाशिः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

८ कौटिल्यः— " "

९ धिलेभिः— " "

१० याद्वयः— प्रद. बाडिः ; संकौ. वाडिः ; संर. बाडिः .

११ हाभ्येयः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

१२ दीर्घचितः— प्रद. दीर्घचितः ; संकौ. दीर्घचितः ; संर.
दीर्घचितः .

मित्रयुजः

१ खालायनिः शार्कटाक्षो मेत्रेयैः सौञ्चर्यस्तथा ॥ :

२ द्रौणायनो रौक्मयाणापिशंली चापिकायनिः ।

हंसजिह्वस्तथैतेपामार्पेयाः प्रवरा मताः ॥

३ भृगुश्चैवाथ चन्वयश्चो दिवोदासस्तथैव च ।

परस्परमवैवाहा ऋपयः परिकीर्तिताः ॥

१३ साष्टिः—

१४ सावेतसः—

} प्रद. साष्टिसावर्णी द्वावधिकार्याथ-
लायनोक्तौ ; संकौ. संर. (०).

एतेषु कानिचिन्नामानि मानवधर्मतसूत्रे शुक्लयजुर्वेद-
परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(१) मत्स्य. १९५।४० ; गोप्र. ३२ .

१ मत्स्य. गोप्र. शालायनिः .

४ मत्स्य. गोप्र. द्वाण्टवः ; प्रद. सान्वयः .

(२) मत्स्य. १९५।४१ ; गोप्र. ३२ .

६ मत्स्य. रौक्मायणिः ; गोप्र. रौक्मायनः ; प्रद. रौक्मा-
यनः .

७ मत्स्य. आपिशिः ; गोप्र. पिशनी .

८ गोप्र. चापि कायनिः ; प्रद. आपिकायनः .

(३) मत्स्य. १९५।४२ ; गोप्र. ३२—३३ .

मित्रयुगणे (वाच्यश्रवणे) संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु
ग्रन्थेषु अधिकाणि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ रौप्पायणाः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२ रौक्मायणाः— संप्र. संकौ. संर. (०).

३ सापिशिः— प्रद. सालकिः ; संकौ. संर. सालकिः .

४ पिकाशाः— संकौ. संर. पिण्डिकायाः .

५ मोद्रायनाः— संर. मोद्रायनाः .

६ कापिनायनाः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

७ द्वाण्टेयाः— संर. द्वाण्टेयाः .

८ साक्षिणाः— संकौ. संर. साक्षिणाः .

९ मित्रयुजः— संर. मित्रयुजः .

१० आपिनायनाः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

११ पाटिकायनाः— प्रद. (०).

१२ वाच्यश्रवः— संप्र. माच्यश्रवः, वाच्यश्रव इत्यत्र चिपि ।

१३ दिवोदासः— संर. मित्रयुजो दिवोदासाः .

एतेषु कानिचिन्नामानि मानवधर्मतसूत्रे शुक्लयजुर्वेद-
परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

शुनकाः

रेशाक्त्यायनो यज्ञेपयो मत्स्यगन्धिस्तथैव च ।
प्रत्यूर्ध्वं श्रोत्रियैश्च चौक्षियैर्वादीर्मायनिः ॥
२ तथा गृत्समदो राजन् शुनकश्च महानृपिः ।
प्रवरास्तु तथोक्तानामार्पेयाः परिकीर्तिताः ॥
३ भृगुर्गृत्समदश्चैव आर्पावेतौ प्रकीर्तितौ ।
परस्परमवैवाह्या इत्येते परिकीर्तिताः ॥

४ एते तयोक्ता भृगुवंशजाता
महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।
येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन
पापं समग्रं विजहाति जन्तुः ॥

(१) अथ इदानीमेतानि काण्डानि व्याख्यास्यामः ।
इहोदाहृतेषु गोत्रगणेष्वपि एकेन सूत्रकारेण अन्यैरनुक्त-
मधिकं यत्किञ्चित् गोत्रं वा गोत्रगणो वा गणान्तर्गतानि
वा गोत्रान्तराणि गोत्रसंख्या वा प्रवरं ऋषिक्रमविशेषो
वा प्रवरविकल्पो वा तन्कृतौ विवाहाविवाहौ विशेषान्तरं
वा (यदुक्तं) तत्सर्वं सर्वैः सूत्रकारैरुक्तमेवेति
मन्तव्यं, प्रामाण्याविशेषादेकत्रोक्तवैधार्थसिद्धेश्च विशेषाच्च,
स्मृतिशास्त्रेषु प्रायश्चित्ताद्यौचदायविमाण्यवहारकाण्डेषु
यद्वत् । तथा— गोत्रगणेषु परिगणितानामृषीणां नामधेयानि
मानासंख्याक्रमेयत्तासंदेहात् संदिग्धमानरूपाणि निगम-

(१) मत्स्य. १९५।४३ ; गोप्र. ३३ ; संप्र. ६६४.

१ मत्स्य. गोप्र. एकायनः .

२ मत्स्य. गोप्र. यज्ञयतिः ; संप्र. यज्ञयतिः .

३ मत्स्य. मत्स्यगन्धः .

४ मत्स्य. प्रत्यूर्ध्वं ; गोप्र. संप्र. प्रत्यूर्ध्वं .

५ मत्स्य. तथा सौरिः ; गोप्र. तथा श्रेण्यः ; संप्र. तथा
श्रेण्यः, श्रेण्याः ; प्रद. श्रेण्यः .

६ गोप्र. चतुर्वर्गः ; संप्र. चक्षिश्च .

(२) मत्स्य. १९५।४४ ; गोप्र. ३३ ; संप्र. ६६४.

७ मत्स्य. मनकाः, गोप्र. सनयश्च महर्षिकः ; संप्र. शुनकश्च
महर्षिकः .

(३) मत्स्य. १९५।४५ ; गोप्र. ३३ ; संप्र. ६६५ उत्तरार्धे
(परस्परमविवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ।) .

(४) मत्स्य. १९५।४६ येषां (४५) ; गोप्र. ३३
विजहाति जन्तुः (पुरुषो जहाति) ; संप्र. ६६५ येषां (३५) .

निदत्तव्याकरणमन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकतर्कैभ्यः सम्य-
गवधार्यं तत्ततो यथाग्रं विभजनीयानि । तथा— यत्रयत्रैव
नामधेयमेकस्मिन्नेव गणे गणान्तरे वा द्विद्वित्वकिञ्चित्तो
वा पठितं, तत्रतत्र नामधेयैकत्वेऽपि तद्वाच्यस्यर्पेभेदो-
ऽप्यवसातभ्यः, अग्नेदे संति अग्न्यासानयैक्यात् एकस्मि-
न्नेव गणे, गणान्तरे च प्रवरमेदात् । न ह्येकस्यैव प्रवर-
मेदो युक्तो विना वचनेन । इत्यते च लोके बहूनां
पुरुषाणां एकमेव नामधेयं देवदत्तादिवत् । तथा यत्रयत्र
एकार्धनामधेयमेकस्मिन्नेव गणे अक्षरसंख्यामात्राक्रमणा-
मेकतमेनैकेन द्वाभ्या वा विहृतं तेन सूत्रकारेण पठ्यते,
तत्रतत्र नामैकदेशविकारेऽपि नामैकत्वात् नामवाच्यस्य
चैकत्वं द्रष्टव्यम्, ' एकदेशविहृतमन्यवक्रवति ' इति
न्यायात् । एकत्र एकप्रवरमत्त्वादन्यत्र तस्याप्याहार-
विपरिणामभ्यत्यासव्यवहितकल्पनाभिः करणैः (?) सर्वाणि
गोत्रकाण्डानि उक्तानि वक्ष्यमाणानि च समान्येवेति
कृत्वा व्याख्यास्यामः ।

भृगूणामादितो व्याख्यास्याम इति । भृगोः प्राधा
न्यात् । प्राधान्यं च ' महर्षीणां भृगुरहम् ' इति स्मृतेः,
मोक्षधर्मेषु च भृगोर्वासुदेवांशतासरणात् । आदितो ये
भृगवस्तान् वक्ष्यामः, न ह्यामुष्यायणत्वेन पश्चात् भृगुत्व-
मापन्नानिति दर्शयितुं वा, ह्यामुष्यायणानामुत्तरत्र वक्ष्य-
माणत्वात् । इह गणाः प्रवराश्च निगदव्याख्याता इति
न व्याख्येयाः । जामदग्न्यवत्सा इत्यत्र वत्सानां जमदग्नि-
विशेषणं पश्चावत्तप्रापणार्थम्, ' जमदग्नीना पश्चावत्तम् '
इत्यापस्तम्बवचनात् । ' वत्सा विदा आर्हिपेणा इत्ये-
तेपामविवाहः । एते पश्चावत्तिनः ' इत्यत्र पश्चावत्त-
विधिरेते सूत्रे पूर्वोक्तोऽविवाहश्चोत्रेय इति दर्शयति । इह
वत्सादीनां त्रयाणां गणानां परस्परमविवाहः, पश्चाप्येवत्वात्
व्याप्येयसंनिपाताच्च । ये च तत्र वैकल्पिकाः वत्साऽर्हिपेणाः
व्याप्येयप्रवरास्तेषां परस्परमविवाहः, व्याप्येयत्वात् ह्याप्येय-
संनिपाताच्च । तदुक्तमथहात्— ' व्याप्येयसंनिपातेऽविवाहः
पश्चाप्येयाणां ह्याप्येयसंनिपातेऽविवाहस्याप्येयाणाम् ' इति ।
अत्र श्लोकः— ' वत्साऽर्हिपेणविदगोत्रभाजा पश्चाप्येयप्रवर-
धये स्वे । भृगुप्रवानच्यवनाः समाना यतस्ततो नास्ति
मियो विवाहः ॥ ' परेषां यस्कादीनां गणानां स्वस्वं

गणं समानप्रवरत्वाद्विहाय परस्परं पूर्वोक्तैर्वक्ष्यमाणैश्च सह विवाहोऽस्ति, सगोत्रत्वसमानप्रवरत्वयोरभावात् । इति भृगूणां विवाहाविवाहौ व्याख्यातौ ।

- अत्र सूत्रकारैश्चाचारः प्रवरः शुनकानामुक्ताः । एक-
स्तावत् शुनक इत्येकार्षेयः । गार्त्समद इत्येकार्षेयोऽपरः ।
भार्गव गार्त्समद इति द्वार्षेयोऽन्यः । भार्गव शौनकहोत्र
गार्त्समद इति द्वार्षेयश्चतुर्थः । कथमेते प्रवरविकल्पा इति
विचारयन्ति बहुविदः । तत्र श्रीहियत्रयोरिव विकल्पमेके
मन्यन्ते । वंशान्यवस्था व्यवस्थितविकल्पमपरे । कथं
पुनरत्र वंशान्यवस्था ? अत्राहुः- चतुर्विधाः शुनकाः
परस्परं मित्राः सन्ति । शुनकादेव जाताः केचित् । गृत्स-
मदादेव जाताः केचित् । * केचिद् मृगोरपत्यं शुनकहोत्रः
तदपत्यं गृत्समदः तस्मादेव जाता इति । तत्र शुनक-
नामधेयमात्रमेकं, वंशास्तु मित्राः । तेषां चतुर्विधानां
शुनकानामिमे प्रवर इति ।

ननु एवं कस्मान्न कल्प्यते- भृगोरपत्यं शुनकः,
तदपत्यं शुनकहोत्रः, तदपत्यं गृत्समदः, तदपत्यं शुनकः ।
इत्येक एव वंश इति । नैवं युक्तम् । कुतः ? सत्यापाद-
वचनविरोधात् । तथाहि सत्यापादो वदति- 'श्रीननन्तरा-
नित ऊर्षान् मन्त्रकृतोऽध्वर्युर्वृणीते, अमुतोऽर्वाचो होता'
इति । अत्र अनन्तरानित्यस्यायमर्थो व्याख्यातो भाष्य-
कारेण मातृदत्तेन- 'मन्त्रहग्मिन्यैरप्यवहितान्' इति ।
तत्र एकवंशत्वे सति मन्त्रहग्मिरेव व्यवधानं कलितं
स्यात् । तस्मादुक्तो व्यवस्थितविकल्पः । एवं वक्ष्यमाण-
नामपि गर्गहरितरुणरथीतरशाण्डिलदीनां वंशभेद-
कल्पनया प्रवरविकल्पा व्याख्येयाः । व्याख्याता भृगव इति
उक्तानुभाषणस्य च प्रयोजनमधियमानभृगुशब्दानामपि

* अत्र 'भृगोरपत्यं गृत्समदः, तस्मादेव जाताः केचित्'
इत्येव ग्रन्थमुक्तिः, अन्यथा प्ररपत्युत्पत्तौपारकस्य वंश-
गुदरायासारंभोः । मा. जौन श्री-भारागनेन तु यथासुत एव
मृगोऽर्वाचो, नापि तत्र टिप्पणी विहिता ।

§ अत्र शुनकप्रकरणेन चिन्त्यं, 'भृगोरपत्यं शुनकः, तदपत्यं
शुनकहोत्रः, तदपत्यं गृत्समदः' इति वा, 'भृगोरपत्यं शुनकहोत्रः,
तदपत्यं गृत्समदः, तदपत्यं शुनकः' इति वा परंशुनक-
शुनकहोत्र-
अभिप्रेतार्थः । एष्वंशत्वात् केनैवाप्येतेन एवदत्तानां
'शुनकाः' इति सत्त्वात्पि सिद्धये ।

शुनकमित्रयुवां भृगुत्वं यथा स्यादिति । तेन च प्रयोजनं
'भृगूणां त्वेति यथर्थाधानम्' 'भार्गवो होता भवति.'
इत्यादावुपपत्तेश्चिदिति ।

ननु इह किमर्थं कात्यायनलौगाक्षी तत्रतत्र प्रतिगणं
इत्येतेषामविवाह इति, न पुनरेकत्रैवाऽऽहतुः । असमान-
प्रवरैर्विवाह इति गौतमवदेकत्रैव युक्तं वक्तुम्, ग्रन्थ-
लाघवात् । अत्र प्रवराध्यायसंप्रदायविदः परिहारमाहुः-
मत्स्यपुराणे मत्स्यरूपं भगवन्तं विष्णुं तत्रतत्र गणानुक्त्वा
प्रतिगणं 'एतेषामविवाहः' इति वदन्तं श्रुत्वा तत्सं-
प्रदायात्कात्यायनलौगाक्षी तथैवाऽऽहतिरिति । अन्ये
वदन्ति- बोधायनादिभिर्न्यैः सूत्रकारैः समानगोत्राणाम-
विवाह उक्तः, न समानप्रवराणामिति तद्दृष्टीकरणार्थं
तत्रतत्राऽऽहतिरिति । अपरे वदन्ति- बहुकृत्योऽपि तथा
वेदितव्यमिति । तथाऽन्ये वदन्ति- सूत्रकारयोः शैली
सेति । अवश्यमेव हि कस्यचित् काचिच्छैली भवति ।
यथा बोधायनः प्रथमकाण्ड एव 'इत ऊर्षान् अध्वर्युर्वृणीते-
ऽमुतोऽर्वाचो होतेत्येव एवोभयोः सर्वत्रोद्देशः' इत्यु-
क्त्वाऽपि तत्रतत्र प्रतिगणं 'होता, अध्वर्युः' इति
वदति ग्रन्थगौरवमर्थं त्यक्त्वा । तथा च आपस्तम्बा-
दयोऽपि एकार्षेयसिद्धशुनकादीनां प्रवरैश्चैव 'होता,
अध्वर्युः' इति वदन्ति । तथा आश्वलायनः प्रवरमात्र-
मेव सर्वत्र वदति, नान्यत् किञ्चित् । तथा कात्यायन-
लौगाक्षी चेति । अपरे वदन्ति- यथा मित्रगोत्रात्समान-
गोत्राः संनिकृष्टा इति कृत्वा तत्रतत्र विवाहे दोषा उक्ता-
स्तासु सगोत्रादपि समान(गोत्रः ?) गणः संनिकृष्ट-
तरः, एकस्यपत्यत्वेन भ्रातृवृत्तत्वात्, तत्रतत्र विवाहे
ततोऽपि गुरुतरं दोष इति दर्शयितुं तत्रतत्राऽऽहति-
रिति । अपरे पण्डितमन्याः स्वमनीषया व्याचक्षते-
एतेषामेवाविवाहोऽस्मिन् गणे, नान्येषामिति मत्वा तत्र-
तत्राऽऽहतिरिति । एवं तर्हि सूत्रकारयोः *श्रोत्रिय-
त्वमापादितं स्यात् । कथम् ? तथा गति गणान्तरोक्तानां
समानगोत्राणामपि सतां तस्मिन्नेव गणे विवाहप्रतिषेधो

* अत्र 'अश्रोत्रियत्वनापादितम्' इति वा, 'श्रोत्रियत्वं
व्यापादितम्' इति वा भिन्नं युक्तम् । अथवा 'भारादितम्'
इत्येव 'व्यापादितम्' इत्यर्थो बोधः ।

न स्यात् । इत्यने च प्रतिषेधः । तस्माद्यथोक्त एवाभिप्राय इति ।

गोत्र. ३३-३६

(२) इदानीं गोत्राणि तद्राणाश्च संख्याविशेष-
विशिष्टास्तासां तद्व्यवस्थाश्च स्वरूपतत्संख्याविकल्पविशिष्टा
निरूप्यन्ते ।

ननु— गोत्रप्रवराणां शास्त्रोपशास्त्राभेदेनानन्यत्वात् बौधा-
यनापसाम्बकाल्यायनाश्रवणयनकल्पसूत्रमत्स्यपुराणादिषु च
एकत्राश्रुतानामपि अन्यत्र श्रवणात् अनन्यत्वावगमात्
सत्तन्महर्षिगणान्तर्गतानां गोत्राणां प्रवराणामपि स्वरूप-
क्रमविशेषेषु गोत्रप्रवरऋषिनामधेयवर्णेषु च सवादाभावाच्च
असक्यं सामर्थ्येन निरूपणम्— इति चेत्, न, ' गोत्राणां
तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा
ऋषिदर्शनात् ॥ ' इति बौधायनोक्तप्रवरसंख्यानुसारेणैव
निरूपणात् । अत एव स्मृत्यर्थसारकृता बौधायनानुसरण-
मेव कृतम्— ' मुनिप्रणीतप्रवरैरूनपञ्चाशत्ता वयम् ।
अनन्तान्यपि गोत्राणि वर्गीकृत्यामिदम्भे ॥ ' इत्यादिना ।
बौधायनवाक्यस्यार्थो मङ्ग्यो कृतः— दशगुणितं सहस्रं
अयुतमुच्यते । दशगुणितं अयुतं लक्षात्मकं नियुत-
मुच्यते । दशगुणितं नियुतं प्रयुतमुच्यते । दसगुणितं प्रयुतं
अर्बुदं कोट्यपरपर्यायमुच्यते । सहस्रप्रयुतार्बुदशब्देषु बहुव्य-
विशेषविक्रमार्थां त्रिष्वपि त्रिगुणीकृतेषु तदर्थेषु गोत्राणां
तिस्रः कोटिसंख्या भवन्ति । तदविवक्षायां पुनरपि-
कान्यपि तानि भविष्यन्तीति कियत्यः कोटिसंख्या इति
नावधारयितुं शक्यते । अत्र संख्याविवक्षायां गोत्राणां
सान्त्वित्वेऽपि अनन्तानीत्यभ्युपेत्यवादतया अपिशब्दो
व्याख्येयः । मुनिप्रणीतेत्यनेन ऋषिदर्शनात् इत्यस्यार्थं
उक्तः । ततश्च यद्यपि अपत्यापत्यवन्नावेन साक्षात्परं-
याऽवस्थितेषु ऋषिषु एतानि एतावन्ति च गोत्राणि,
एते एतावन्तश्च प्रवरा इति विवेकेन शीघ्रं निरूपयितुं
न शक्यन्ते, तथापि प्रवरारभ्यायऋषिभिर्ऋषिभिर्मै प्रणीताः
प्रणयनेन नियमिताः ऊनपञ्चाशत्संख्यया भार्गवादिरूपेण
स्वरूपविशेषतश्च परिच्छिन्नाः प्रवराः, तैर्वर्गीकृत्य
अवान्तरभेदमिच्छानि कृत्वा अनन्तान्यपि गोत्राणि
अभिदध्महे इति स्मृत्यर्थसारवचनस्यार्थः । वर्गाः वंशा
गणा इति पर्यायाः । ननु— प्रवराणां ऊनपञ्चाशत्त्वं न

नामतो नियन्तुं शक्यम्, अष्टनवतिसंख्यया आश्रव-
यनेन प्रतिपादनात्, आपसाम्बकाल्यायनसत्यापादादिभिः
न्यूनाधिकतन्त्राभिरपि अमिधानात्— इति चेत्, नैष
दोषः । बौधायनत्रेममाभित्यैव ऊनपञ्चाशदिति संख्यो-
च्यते । तत्कमे च वक्ष्यमाणगणानां मध्ये तत्रात्रेण त्रियमाण-
त्वेन समुदायीकृत्योक्तानां प्रवराणां तादृशान् समुदायानां-
भित्येति अन्यत्र गणानां न्यूनाधिकसंख्ययाऽमिधानेऽपि
न काचित् क्षतिरिति बहवः । अस्माभिस्तु आश्रवणयना-
दिप्रणीतानां सर्वेषामपि गोत्रप्रवरनिवन्धनानां प्रामाण्या-
विशेषात् प्रसिद्धचविशेषाच्च बौधायनेन अनुक्तमपि
कचित्कचित् गोत्रतद्राणप्रवरविकल्पादिकं आश्रवणयनादि-
स्वान्तराद्युक्तोपसंहारेण (गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते ?)
उच्यते ।

तत्र पूर्वं भृगुगणाद्विरोगणौ महागणौ निरूप्येते । तत्र
भृगवो द्विविधाः, जामदग्न्या अजामदग्न्याश्च । तत्र
जामदग्न्येषु वत्सविदो द्वौ गणौ । द्वितीये तु पञ्च गणाः ।
ते च आर्ष्टिपेणाः यस्काः मित्रयुवो वैन्याः कुनका इति ।
एते एव केवलभृगव इति व्यवह्रियन्ते । तत्र अस्मिन्
गणसप्तके पञ्चार्षेयं गणनयं, ततस्त्र्यार्षेयं गणत्रयं, तत
एक एकार्षेयः ।

पृ. ६१५-६१६

तत्र ये जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरः ।
अजामदग्न्यानां वत्सानां त्र्यार्षेय एव भार्गव च्यावन
आप्रयानेति ।

पृ. ६१८

द्विविधा * अच्येते विदा जामदग्न्या एव, पञ्चार्षे-
येष्वपि और्वशब्दसमन्वयात् जामदग्नेः सत्तथाऽनुवृत्ति-
प्रतीतेः, तस्य जामदग्न्येष्वेव दृष्टत्वात् । तथा च ' और्व-
जामदग्न्यशब्दो जामदग्न्यत्वप्रयुक्तो ' इत्याश्रवणयनसूत्र-
वृत्तिकारेणोक्तम् ।

वत्सविदार्षिणिगणानां परस्परमविवाहः । कुतः ?
पञ्चार्षेयाणां भार्गवच्यवनाप्रयानेति त्र्यार्षेयसाम्यात्,
त्र्यार्षेयाणां द्व्यार्षेयसाम्यात् । वत्सविदार्यौजामदग्न्यत्वेन
सपोत्रत्वात् पञ्चप्रवरे त्रिप्रवरसाम्येन च न विवाहः ।
तत्रागस्त्याष्टमसप्तर्जमदग्नेः वत्सेषु विपनागतयाऽनुवृत्तेः,

* पञ्चार्षेयप्रवरास्त्र्यार्षेयप्रवराश्च ।

जमदग्निमुपक्रम्य विदानामप्युक्तत्वात् सत्तया तस्यैवानु-
वृत्तेः तेषां सगोत्रत्वम् । ननु- वत्सविदाभ्यामाष्टिण-
स्यानुद्वाहनिमित्तं न सगोत्रत्वम्, अस्याजामदग्न्यत्वात् ।
नापि प्रवरसाम्यम्, वत्सविदयोभार्गवौर्वाजामदग्न्येति,
आष्टिपेणानां भार्गवाष्टिपेणानूपैति त्रिप्रवरपक्षे भेदादिति
चेत् न, ' वत्सा विदा आष्टिपिणा इत्येतेषामविवाहः '
इति वौधापनोक्तेः । अजामदग्न्यत्वेऽप्येषाम् ' एते
पञ्चावचिनः ' इति वौधापनोक्त्यैव पञ्चावचिनो भवन्ति ।
यस्तु आष्टिपेणेऽपि केपात्विंशजामदग्न्यत्वव्यवहारः,
स पञ्चावचित्वसाम्यादविवाहसाम्याच्च । न त्वेषां यस्तु-
तस्तत्वम्, तथात्वे मानाभावात् । स्ये स्ये गणे सर्वत्रा-
विवाह इति स्पष्टमेवेति न विचारार्हम् ।

पृ. ६१९-६२०

अत्र केचित्- शुनकानां जनकभेदेन चतुर्विधत्वात्
तत्तच्छुनकवंशानां तत्तत्प्रवरकल्प इत्येवं व्यवस्थित-
विकल्प इति । शुनकादेवोत्पन्नाः केचित्, गुत्समदादेव
केचिन्, भृगोरपत्यं गुत्समदः, तस्मादेव केचित्,
भृगोरपत्यं शुनहोत्रः, तदपत्यं गुत्समदः, तस्मादेव
केचित् इति । तत्र शुनकनामधेयमात्रं एकम्, वंशास्तु
भिन्ना एव । नन्वेवं भृगोरपत्यं शुनकः, तदपत्यं शुन-
होत्रः, तदपत्यं गुत्समदः, तदपत्यं शुनकः इत्येक एव
वंशः कन्मात्र फल्प्यते । नैतत् शुन्युच्यते । सत्यापाढवचन-
विरोधात् । तथाहि- सत्यापाढो वदति- ' श्रीनन्तघनत
ऊर्ध्वान् मन्त्रज्ञोऽभ्यर्च्युर्वृणीते, अमुतोऽवाञ्चो होता '
इति । अत्र अनन्तरानित्यस्य अवयवौ व्याख्यातो भाष्य-
कारेण मातृदत्तेन- ' मन्त्रदग्भिः अन्यैः अन्यवहितान् '
इति । तत्र एकवंशान्ये सति मन्त्रदग्भिरेव व्यवधानं
कल्पितं स्यात् । तस्माद्युक्तो व्यवस्थितविकल्पः । एवं
यश्चमात्रानामपि गर्गहरितकण्ठरर्थात्तरशाण्डिल्यादीनां
वंशभेदकल्पनया प्रवरविकल्पा व्याख्येया इति ।

तदगर् । तत्र हि वंशभेदः पल्प्यते, यत्र अनादि-
परंपरया अविगीता स्मृतिः । यथा यत्नानां ' यत्
जामदग्न्या पत्न्याः, यत् अजामदग्न्याः ' इति । नैवं
शुनकेषु तादृगी स्मृतिरस्ति । न च प्रवरभेद एव
तत्कारणः, तस्य प्रयोगभेदादेवोपरतेः ग्रीहियनयोरिव ।

न च तत्कल्पकमन्यव्यमाणमस्ति । तस्मात् अन्यवस्थित
एवायं विकल्प इति वृत्तिकारः । इदानींतनेषु तु पूर्वपूर्व-
परिग्रहवशात् व्यवस्था युक्ता । एतेन सर्वे विकल्पा
व्याख्याताः ।

एते चत्वारोऽपि मित्रगोत्राः स्वस्वराणे सगोत्राः
सर्वप्रवरसाम्यादविवाहाः । प्रवरविकल्पेऽपि एकत्र
द्विप्रवरसाम्यं सर्वत्राविवाहप्रयोजकम् । विकल्पाभिप्रायि-
भिरपि कालायनादिभिरेतेषां अविवाह इत्युक्तत्वाच्च ।
अत एव साम्यात् एवंजातीयकेष्वपि गोशत्रवत्सिद्धि-
लौकिकानाम् ।

वैदिविश्वज्योतिषां व्याप्यैः प्रवरः, भार्गववैदिविश्व-
ज्योतिषेति । शाठरमाठरणां व्याप्यैः प्रवरः, भार्गव-
शाठरमाठरेति । कचिदेतद्गणद्वयम् । इति वौधापनोक्तौ
भृगुगणनिर्णयः । संप्र. ६२२-६२३

प्रवरसंग्रहकारः

जामदग्न्यो वीतहृद्यो वैन्यो गुत्समदाह्वयः ।
वाध्न्यश्वो गौतमाख्यश्च भरद्वाजाह्वयः कपिः ॥
हारीतो मौद्गल्यकण्वौ विरूपो विष्णुवृद्धकः ।
अत्रिर्विश्वामित्रकश्च वसिष्ठः कश्यपाह्वयः ।
अगस्त्यश्चेति मुनयो ह्यष्टादश गणाः स्मृताः ॥
जामदग्न्याः
जामदग्न्यश्च यत्सश्च श्रीवत्सकश्यपनाह्वयः ।
आश्रयानौर्वसावर्णिजीयन्ता देवरातकः ॥

(१) प्रपा. ३०९ माख्यश्च (मास्मोऽपि) ; रिपा. ७०१
वैन्यो (वैश्वो) उत्तरार्धे (वाध्न्यश्वो गौतमश्च भरद्वाजः
करिस्तथा) ; ज्योति. १३३ ; बाल. १५३ पृ. १७९ ;
संग. १७७.

(२) प्रपा. ३०९ प्रथमार्धे (हारीतः कश्यो मौद्गल्यो विरूपो
विष्णुवृद्धकः) ; रिपा. ७०२ अत्रिर्विश्वामित्रकश्च (अत्रिर्विशा-
मित्रकौ) ; ज्योति. १३३ प्रथमार्धे (हरितो मौद्गल्यः कश्यो
विरूपो विष्णुवृद्धकः) अत्रिर्विश्वामित्रकश्च (अत्रिर्विशा-
मित्रकौ) ; बाल. १५३ पृ. १७६ हारीतो (हरितो) अत्रिर्विश्वामित्रकश्च
(अत्रिर्विशा-मित्रकौ) ; संग. १७७-१७८ मौद्गल्यकण्वौ (मौद्ग-
ल्यकण्वो) मित्रकश्च (मित्रः कौण्डो) .

(३) प्रपा. ३०९ जामदग्न्यश्च यत्सश्च (जामदग्न्यश्च यत्सश्च)
आश्रयानौर्वसावर्णिजीयन्ता (आश्रयानौर्वसावर्णिजीयन्ता) ; रिपा. ७०२ जीयन्ता

वीतशायनशाखाख्यौ वैरोहित्योऽधटाह्वयः ।
मण्डुः प्राचीनयोग्यः स्यादाष्टिपेणस्त्वनूपकः ॥
एतानि भार्गवाख्यानि दश सतोत्तराणि च ।
जामदग्न्यगणे त्वस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥

वीतह्वयाः (यस्काः)

वीतह्वया यस्कमौनमौकंवाधूलसंज्ञकाः ।
सावेतसः पठेतानि भार्गवाख्यो ह्ययं गणः ॥
वीतह्वयस्य चान्योन्यं न कार्यं पाणिपीडनम् ॥

वैन्यः

वैन्यः पार्थश्च गोत्रे द्वे भवतो, भार्गवाह्वयः ।
एष वैन्यगणस्तस्मिन्न चान्योन्यं करग्रहः ॥

(जीवन्तो) ; ज्योति. १३३ सावर्णिजीवन्ता (सावर्णी जीवन्तो) ;
बाल. १।५३ पृ. १७७ ज्योतिवत् ; संग. १७८ सावर्णिजीवन्ता
(सावर्णिजीवन्तो) .

(१) प्रपा. ३०९ पूर्वार्धे (वीनशौथंश्च शाखाख्यो वैरोहितवदा-
ह्वयः) मण्डुः (मन्दु), विपा. ७०२ शाखाख्यौ (शाखाख्यो)
स्योऽप्यत्र (स्यो वदा) मण्डुः (मन्दु) ; ज्योति. १३३ पूर्वार्धे
(वीतशायनशाखाख्यो वैरोहित्यो वदाह्वयः) मण्डुः (मण्डः)
स्त्वनूपकः (स्वरूपकः) ; बाल. १।५३ पृ. १७७ पूर्वार्धे (वीन-
सावर्णशाखाख्यो वैरोहित्यो वदाह्वयः) स्यादाष्टि (स्यादाष्टि) ;
संग. १७८ पूर्वार्धे विपावत्, मण्डुः (मण्डः) .

(२) प्रपा. ३०९ त्वस्मिन्न (तस्मिन्न), विपा. ७०२ ;
ज्योति. १३३ प्रपावत् ; बाल. १।५३ पृ. १७७ प्रपावत् ;
संग. १७८ प्रपावत् .

(३) प्रपा. ३०९ (वीनह्वया मौनमौकानपि वाधूलसंज्ञकाः ।
सावेतस्य पठेतानि भार्गवाख्यान्ये गणाः ॥) ; विपा. ७०२
वीनह्वया यस्क (वीनह्वयो वास्क) ख्यो ह्ययं (ख्यान्ययो) ;
ज्योति. १३३ (वीनह्वयस्यस्वमौनमौकवाधूलसंज्ञकाः । सावेतस्य
पठेतानि भार्गवाख्यान्ये गणः ॥) ; बाल. १।५३ पृ. १७७
सावेतसः (सावेतस्य) ; संग. १७८ पूर्वार्धे विपावत्, ख्यो ह्ययं
(ख्यान्ये) .

(४) प्रपा. ३०९ ; विपा. ७०२ ; ज्योति. १३३
चान्योन्यं (वाऽन्योन्यं) ; बाल. १।५३ पृ. १७७ ; संग. १७८ .

(५) प्रपा ३०९ भार्गवाह्वय (भार्गवाह्वयौ) उच्यते (एष
वैन्यगणस्तत्र ह्यन्योन्यं न करग्रहः ।) ; विपा. ७०२ वैन्यः (वैण्यः)
उच्यते (एष वैण्यगणस्तत्र नान्योन्यं वै करग्रहः ।) ; ज्योति.
१३३ उच्यते (एष वैण्यगणस्तत्र अन्योन्ये न करग्रहः ।) ;
बाल. १।५३ पृ. १७७ भार्गवाह्वय (भार्गवाह्वयः) ; संग. १७८
उच्यते (एष वैण्यगणस्तत्र नान्योन्यं च करग्रहः ।) .

गृत्समदाः (शुनकाः) .

उभे गोत्रे गृत्समदः शौनको भार्गवाह्वयः ।
गणे गृत्समदे तस्मिन् नान्योन्यं पाणिपीडनम् ॥

वाध्व्यभ्याः (मित्रयुवः) .

वाध्व्यश्वो मित्रयुश्चैव गोत्रे भार्गवनामकौ ।
वाध्व्यश्वस्य गणस्तस्मिन्नुदाहो न परस्परम् ॥
जामदग्न्यादयः पञ्च गणा भृगुगणाः स्मृताः ।
तथाप्येषां गणानां तु विवाहः स्यात्परस्परम् ॥
जामदमिगणस्यापि विश्वाभिन्नगणस्य च ।
न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात् परस्परम् ॥

स्मृत्यर्थसारः

मुनिप्रणितप्रवरैरूपचक्राशाता वयम् ।

अनन्तान्यपि गोत्राणि वर्गाकृत्यानिदध्महे ॥

(१) प्रपा. ३०९ ; विपा. ७०२ तस्मिन् (चास्मिन्) ;
ज्योति. १३३ गणे गृत्समदे (गणे गृत्समदः) ; बाल. १।५३
पृ. १७७ भार्गवाह्वयः (भार्गवाह्वयः) ; संग. १७८ उभे गोत्रे
(उभोभे वै) .

(२) प्रपा. ३०९ पूर्वार्धे (वाध्व्यश्वो मित्रयुतो वै गोत्रे
भार्गवनामकः ।) ; विपा. ७०२-७०३ गोत्रे (उभौ) ; ज्योति.
१३३ पूर्वार्धे (द्वे वाध्व्यश्वो मित्रयुतो गोत्रे भार्गवनामकः ।) ;
बाल. १।५३ पृ. १७७ पूर्वार्धे (द्वे वाध्व्यश्वो मित्रयुतो गोत्रे
भार्गवनामकः ।) ; संग. १७८ मित्रयुश्चैव गोत्रे (मित्रयुश्चैव
उभौ) गणस्य (गणे त) .

(३) प्रपा. ३०९ तथाप्येषां (न चाप्येषां) ; विपा.
७०२ ; ज्योति. १३३ तथाप्येषां (न चैतेषां) ; बाल. १।५३
पृ. १७७ प्रपावत् ; संग. १७८ .

(४) प्रपा. ३१० (विश्वाभिन्ना जामदग्न्या देवरातवि-
भिन्ना । परस्परं विवाहाः स्युः सर्वत्रैति विनिश्चयः ॥) ; संग.
६५४ प्रयोगपारिजाते इत्युक्तम् ; चम. १०६ (=) ; संग.
६१ प्रयोगपारिजाते सर्वत्र इति ; प्रद. १२९ प्रयोगपारिजाते यथा
सर्वत्र इति ; विपा. ७०६ ; ज्योति. १३४ ; प्रका. ३४९ ;
बाल. १।५३ पृ. १७८, १८८ ; देवराता विवाहाः
स्युः सर्वत्रैति व संमत्ता । विश्वाभिन्ना जामदग्न्यान् वर्जयित्वा
सतोऽन्यतः ॥) कृष्णीये इत्युक्तम् ; संग. १८१ पृ. ; कृष्.
१०५१ (=) ; संर. ४४९ .

(५) स्मृत्यसार. १५ ; संग. ६१५ ; संग. ६२ वर्गाकृ
(चाद्रीकृ) .

जामदग्न्यौ वत्सविदावाष्टिपेणाः परस्परम् ।
 नान्दियुः प्रवरैक्येन सगोत्रत्वेन चादिमौ ॥
 यस्का मित्रयवो वैन्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः ।
 स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥
 उक्ताः सप्त भृगोर्वंशाः ॥

मण्डनः

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽत्रिगौतमौ ।
 वसिष्ठः कश्यपोऽगस्तिरेपां येष्वनुवर्तनम् ।
 येषां तुल्यार्थिभूयस्त्वं नोद्ब्रूहन्ति मिथश्च ते ॥

एषामष्टानां एकस्यापि येषु प्रवरेष्वनुवर्तनं साम्यं,
 येषां प्रवराणां न्यायं द्वयोः पञ्चायं प्रयाणामैक्यं तत्रा-
 विवाहः स्फुट एव । निप्र. २७७

(१) स्मृतार. १५ जामदग्न्यौ (जामदग्न्या) ; चम.
 १०० (=) ; संम. ६२ ; कृम. १०३७ (=) .

(२) स्मृतार. १५ ; चम. १०१ (=) यस्का (यात्का) ;
 संम. ६२ मित्रयवो (मित्रयुजो) ; संकौ. १८५ मित्रयवो
 वैन्याः (मित्रयुजो वेन्याः) ; कृम. १०३८ ; संर. ४३१ संभवत् .

(३) स्मृतार. १५ ; संम. ६२ .

(४) निप्र. २७७ मिथश्च ते (मिथस्ततः) ; संर. ४३१ .

भृगूणां वीतहव्यात्प्राग्विवाहो न परस्परम् ।
 वीतहव्यादयः स्वं स्वं गणं हित्वा परावरैः ॥
 विवाहं कुर्वते सर्वे तेभ्यः प्राक्पठिता अपि ।
 लौगाक्षीणां विवोदासा वीतहव्याः सधर्मिणः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

भृगूणां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः ।
 श्यैतादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इष्यते ॥
 भृग्वङ्गिरोऽन्यं (न्यद्) यत्किञ्चिद्विषयोवत्सु
 वर्तनम् ।

तावत्समानगोत्रत्वमिति केचित्समूचिरे ॥
 तन्नैवं सति सर्वत्र सगोत्रत्वनिबन्धने ।
 अनुद्वेहे तु कुत्र स्यात्प्रवरैक्यं प्रयोजकम् ? ॥
 कौत्यायनेन तु गणा भृगोर्द्वादश कीर्तिताः ।
 जामदग्न्याश्चतुर्भेदास्तथैवाजामदग्न्यकाः ॥
 चात्त्यायना अवात्त्याश्च वैजवाः शाव (ठ) -
 रादिकाः ।

विदाष्टिपेणा वत्सादि वेदविश्वाद्यस्तथा ।
 पार्थश्यैता आपिशला वीतहव्याह्वगृत्समाः ॥

(१) संर. ४३१ . (२) विपा. ७१५ .
 (३) कृम. १०३० . (४) कृम. १०३९ .

गौतमकाण्डम्

[अङ्गिरसस्त्रिविधाः— गौतमाः भरद्वाजाः केचलाङ्गिरसश्चेति ।]

वौघायनश्रौतसूत्रम्

आयास्याः

अङ्गिरसो व्याख्यास्यामः—

१ आयास्याः २ श्रोणीविधाः ३ काचाक्षयः

(१) शौध्रीप्र. गोप्र. ३६ ; संप्र. ६२६-६२७ ; संम. ५८ ;
 प्रद. ११५ ; संकौ. १८५-१८६ ; संर. ४३१-४३२ .

२ शौध्रीप्र. आशीवेयाः ; गोप्र. संप्र. आग्निवेयाः ; संम.
 आग्निवेयाः ; प्रद. शोणीवेयकाः ; संकौ. संर. शोग्निवेयाः .

३ संम. काचाक्षयः ; प्रद. वाधिः ; संकौ. संर. (०) .

४ मूढरथाः ५ सात्यकयः ६ तौडियाः ७ कौमार-
 वत्याः ८ तौडिः ९ दार्भिः १० देवकिः ११ सात्य-

४ शौध्रीप्र. मूढाः .
 ५ गोप्र. प्रद. संकौ. संर. सात्यकयः ; संप्र. संम. (०) .
 ६ शौध्रीप्र. तैदेहाः ; गोप्र. स्वैदाहाः ; संप्र. प्रद. संकौ.
 तैदेहाः ; संम. संर. वैदेहाः .

७ गोप्र. कौमाशत्याः .
 ८, ९ गोप्र. तौडिः दार्भिः ; संप्र. ताडिः तौडिः अपि कश्चिद्,
 दार्भिः ; संम. प्रद. ताण्डिः ; दार्भिः ; संकौ. तौडिः दार्भिः ; संर.
 तौण्डिः दार्भिः ; जेवी. तौण्डिः ; दार्भिः .

१० संकौ. संर. देवकिः .
 ११ गोप्र. सात्यकः ; संप्र. सात्यगुमिकः ; प्रद. सात्यगुमीकः .

मुप्रिः १२ कौवाद्याः १३ बौध्याः १४ नैकरिः
१५ स्वस्तैपकिः १६ कीलालयः १७ कारुणिः
१८ काठोरिः १९ काशीवाजाः २० काक्षीवाः
२१ पार्थिवाः इत्येते अयास्या गौतमाः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-अयास्य-
गौतम- इति होता । गौतमवद्-अयास्यवद्-
अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

शारद्वताः

१ शारद्वताः २ आभिजिताः ३ रौहिण्याः
४ क्षीरकरम्भाः ५ सौमुचयः ६ सौयमुनाः

- १२ गोप्र. वाद्यः ; संप्र. प्रद. वाद्याः .
१३ गोप्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. बौध्याः ; संम. बौध्याः .
१४ गोप्र. नैकरिः ; संप्र. नैकरिः ; नैकरिः इत्यपि क्वचिद् ;
संम. नैकरिः ; प्रद. नैकरिः ; संकौ. संर. नैकरिः .
१५ गोप्र. सौपिकिः ; संप्र. प्रद. सौपिकिः ; संम. सौपिकिः .
१६ गोप्र. किलालयः ; संप्र. संम. किलालयः ; प्रद. किलालयः ;
संर. कीलालयः .
१७ प्रद. काठोरिः ; संर. काठोरः ; जेवी. आरुणिः .
१८ गोप्र. संप्र. संम. काठोरिः ; प्रद. काठोरः ; संर. काठोरयः .
१९ गोप्र. काशिः ; संप्र. संम. काशीवाः ; प्रद. कमीकः ;
संकौ. संर. काशिवानः .
२० बौध्रीम. (०) ; गोप्र. काशिवाः ; संप्र. संम. काक्षीवाः ;
प्रद. काक्षिवः ; संकौ. संर. साक्षीकः .
२१ गोप्र. संम. (०) .
(१) बौध्रीम. ; गोप्र. ३६ ; संप्र. ६२७ ; संम. ५८ ;
प्रद. ११४, संकौ. १८६, संर. ४३२ .
१ गोप्र. संप्र. संर. शारद्वताः ; प्रद. संम. शारद्वतः ;
संकौ. शारद्वता .
२ गोप्र. मंत्र संकौ. अभिजिताः ; संम. अभिजितः ;
प्रद. अभिजिति .
३ संप्र. संम. संकौ. संर. रोहिण्याः .
४ संम. क्षीरकरम्भा .
५ गोप्र. सौमुचयाः .
६ गोप्र. सौयमुनाः ; संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर.
सौयमुना .

७ औपविन्दवः ८ राहुगणाः ९ राण्यः
१० मार्षण्याः इत्येते शारद्वता गौतमाः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-गौतम-शार-
द्वत-इति होता । शारद्वद्व-गौतमवद्-अङ्गिरोवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

कौमण्डाः

१ कौमण्डाः २ मामन्धरेपणाः ३ मासराक्षाः
४ काष्ठरेपयः ५ ऊर्जायनाः ६ वानजायताः
७ वाशयः इत्येते कौमण्डा गातमाः । तेषां पञ्चा-
र्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-औचध्य-काक्षी-
वत-गौतम-कौमण्ड-इति होता । कुमण्डवद्-
गौतमवद्-कक्षीवद्-उचध्यवद्-अङ्गिरोवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

एते काक्षीवता गौतमाः इत्याश्वलायनः । आयास्यो-
शिजा इति केचित् । औशिता इत्यपि केचित् ।

संप. ६२८

- ७ संम. औपविन्दवः .
८ संप्र. संकौ. संर. राहुगणाः .
९ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. राण्यः ; संर. राणयाः .
१० गोप्र. मापण्यः ; संप्र. मापण्याः ; संम. मवणाः ; प्रद.
मार्षण्याः ; संकौ. संर. भापण्याः .
(१) बौध्रीम. ; गोप्र. ३७ ; संप्र. ६२७ ; संम. ५८ ;
प्रद. ११५ ; संकौ. १८६ ; संर. ४३२ .
१ संम. कौमण्डा .
२ गोप्र. मन्धरेपणाः ; संप्र. मामन्धरेपणाः ; संम. मानस-
रेपणाः ; प्रद. मामन्धरेपणा .
३ संकौ. संर. मांशुपणाः .
४ संम. काष्ठरेपयः ; प्रद. काष्ठरेपिः ; संकौ. संर. काष्ठ-
रेषयः .
५ गोप्र. अजायनाः ; संप्र. संम. संकौ. संर. आजायनाः ;
प्रद. भाजायनाः .
६ गोप्र. संप्र. संम. वाजायनाः ; प्रद. वायनः ; संकौ.
वाजायनाः ; संर. वाजायनाः . अश्वानन्दरं मंत्र काक्षीवताः,
औशिजाः, माष्ठरेपयः ; प्रद. माष्ठरेपिः ; संकौ. संर. काक्षीवताः,
औशिजाः, माष्ठरेपय इत्यधिकम् ।
७ गोप्र. संम. (०) ; संप्र. वाशयः ; प्रद. वाशिरिः ;
संर. वाशियः .

दीर्घतमसः

दीर्घतमसां पञ्चार्पण्यः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-
रस- औचथ्य- काक्षीयत-गौतम-दीर्घतमस- इति
होता । दीर्घतमोवद् - गौतमवत् - कक्षीयद्वद्-
उचथ्यवद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

औशनसाः

१ औशनसाः २ दिव्याः ३ प्रशस्ताः ४ सुरू-
पाक्षाः ५ महोदराः ६ विकंहताः ७ सुबुध्याः
८ निहिताः ९ गुहाः इत्येते औशनसा गौतमाः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-गौतम-
औशनस-इति होता । उशनोवद्-गौतमवद्-
अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

कारेणुपालयः

१ कारेणुपालयः २ वास्तव्याः ३ श्वेतीयाः
४ पौञ्जिष्ठयः ५ औदज्ञायनाः ६ माधुक्षाराः
७ आजगन्धयः इत्येते कारेणुपालयो गौतमाः ।

(१) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ३७ ; संप्र. ६२८ ; प्रद. ११५ ;
संको. १८६ ; संर. ४३३.

(२) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ३७ ; संप्र. ६२८ ; संम. ५८ ;
प्रद. ११५ ; संको. १८६ ; संर. ४३३.

४ गोप्र. गुरूपास्याः ; प्रद. गुरूपाशिः .

५ संम. महोदयः .

६ बौध्मीप्र. विगदराः ; प्रद. विकंहताः .

७ प्रद. सुबोध्यः .

८ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संको. संर. निहिताः .

९ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. (०) ; संर. गुहाः .

(३) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ३७ ; संप्र. ६२८ ; संम. ५८ ;
प्रद. ११५ ; संको. १८६ ; संर. ४३३.

१ गोप्र. कारेणुपालयः ; संप्र. कारेणुपालयः ; प्रद. कारेण-
पालिः .

२ गोप्र. वानस्याः .

४ गोप्र. संप्र. संको. संर. पौञ्जिष्ठाः ; संम. पौञ्जिष्ठयः ;
प्रद. पौञ्जिष्ठः .

५ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संको. संर. औदज्ञायनाः .

६ बौध्मीप्र. माधुक्षराः ; गोप्र. माधुक्षराः ; संम. माधु-
क्षाराः ; प्रद. माधुक्षराः ; संको. माधुक्षराः .

७ गोप्र. आजगन्धयः ; संप्र. संम. प्रद. आजगन्धयः ; संको.
अजगन्धयः ; संर. आजगन्धयः .

तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-गौतम-
कारेणुपाल-इति होता । कारेणुपालवद्-गौतमवद्-
अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

वामदेवाः

वामदेवानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-गौतम-वामदेव-इति होता । वामदेववद्-
गौतमवद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

गौतमानां सर्वेषामेवाविवाहः ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

अथाऽङ्गिरसाम् ॥

अयेत्यधिकारः । अनन्तरं भृगुभ्योऽङ्गिरसां प्रवरा
वक्तुमधिक्रियन्ते । पृथगधिकारकरणं भूयस्त्वाद्वक्तव्या-
नाम् । पूर्वोत्तरत्र च प्रतिप्रवरमथशब्देनाधिक्रियते ।
अर्थवत्त्वाच्च । कर्षद्वि.

आयास्याः

आयास्या गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-
आयास्य-गौतम-इति । गौतमवद्-आयास्यवद्-
अङ्गिरोवद्-इति ॥

औचथ्याः

अथौचथ्या गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गि-
रस-औचथ्य-गौतम-इति । गौतमवद्-उचथ्य-
वद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

औशिजाः

अथौशिजा गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गि-
रस-औशिज-काक्षीयत-इति । काक्षीयद्वद्-उशिज-
वद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

वामदेवाः

अथ वामदेवा गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गि-
रस-वामदेव-पार्हदुक्य-इति । वृहदुक्यवद्-
वामदेववद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

आयास्याः केचन गौतमा भवन्ति । अथ अथिय-
माने गौतमशब्दे ' औशिजा गौतमाः ' वामदेवा

(१) बौध्मीप्र. ; संप्र. ६२८ ; संको. १८६ ; संर. ४३३.

(२) माधुक्षराः २५१।१०-१७ ; गोप्र. ३८ .

गौतमाः ' इत्येतथोगौतमशब्देन विशेषणं क्रियते अन्ये-
गौतमैरेतेषां विवाहो मा भूदिति । किंच एतेषामपि
मन्त्रकृद्दधिगौतमो विद्यत इति ख्यापनार्थं च ।

कपर्दि.

स्त्यापादश्रौतसूत्रम्

आयास्याः

अथातोऽङ्गिरसाम् । अयास्या गौतमाः । तेषां
त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-आयास्य-गौतम-इति ।
गौतमयद्-अयास्यवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

औत्थ्याः

अथौत्थ्या गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-
औत्थ्य-गौतम-इति । गौतमयद्-उत्थ्यवद्-
अङ्गिरोवद्-इति ॥

औशिजाः

अथौशिजा गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गि-
रस-औशिज-काक्षीवत-इति । कक्षीवद्-
उशिजवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

वामदेवाः

अथ वामदेवा गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः ।
आङ्गिरस-वामदेव-वार्हदुकथ-इति । वृहदुकथ-
वद्-वामदेववद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

अत्र अतःशब्दो हेत्वर्थः । यतो ' भृगूणां त्वाऽङ्गिरसां
व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति भृग्वङ्गिरसामादध्यात् ' इति
श्रुत्या एकस्मिन्नेव वाक्ये भृगुगोत्रिणामाधानमन्त्रं पूर्व-
मुक्त्वा अनन्तरं गौतमादिगोत्रिणामाधानमन्त्रं उक्तः,
अतो हेतोरित्यर्थः । अङ्गिरसामिति निर्धारणे षष्ठी ।
अङ्गिरोगणानां मध्ये ये अयास्या गौतमा अङ्गिरसतेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवतीत्यर्थः । अयास्या इति विशेषणम्
' अयास्य उद्गाता भवति ' इत्यत्र ये अयास्यगणपटि-
तास्तेषामेव ग्रहणार्थम् । उतथ्या औशिजा वामदेवा
इत्यादीनि गौतमविशेषणानि सांक्रमेनिवारणार्थानि ।
अन्यत् स्पष्टम् । एषां सर्वेषां गौतमाङ्गिरसा परस्पर-
मविवाहः, गौतमस्य त्रिविधानतया सत्तया वा अनुवृत्तेः,
सगोत्रत्वात् प्रायेण द्विनिप्रवरसाम्याच्च । प्रच.

(१) मध्वी. २१११५; सं. ४२०.

सं. क्रं. ३८

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

आयास्याः

गौतमानां आङ्गिरस-आयास्य-गौतम-इति ॥

औत्थ्याः

उत्थ्यानां आङ्गिरस-औत्थ्य-गौतम-इति ॥

राहूगणाः

राहूगणानां आङ्गिरस-राहूगण्य-गौतम-इति ॥

सोमराजकाः

सोमराजकानां आङ्गिरस-सोमराज्य-गौतम-
इति ॥

वामदेवाः

वामदेवानां आङ्गिरस-वामदेव्य-गौतम-इति ॥

वृहदुकथाः

वृहदुकथानां आङ्गिरस-वार्हदुकथ-गौतम-इति ॥

कक्षीयन्तः

कक्षीयन्तां आङ्गिरस-औत्थ्य-गौतम-औशिज-
काक्षीवत-इति ॥

अयमपि मन्त्रार्थेय एव ।

गानावृ.

दीर्घतमसः

दीर्घतमसां आङ्गिरस-औत्थ्य-दीर्घतमस-
इति ॥

अयं त्र्यार्षेयः । अयास्योत्थ्यराहूगणसोमराजकि-
वामदेववृहदुकथकक्षीवदीर्घतमस इत्येते गौतमाः । उच्य-
शब्दसमन्वयात् दीर्घतमसा गौतमन्वयस्येव । गौतमानां
सर्वेषामविवाहः । पृष्टक्षा रथीतरा आङ्गिरसश्च इति च
स्मरन्ति । एकयोनि(ने)ऋक्षाः पुनर्गारुडाजाः ।

गानावृ.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

औत्थ्याः

अङ्गिरसो न्याख्यास्यामः-

१ औत्थ्या गौतमाः २ तालेयाः ३ अमिजितः

(१) आधौ. २१६; गो. ३९.

(२) गो. ३८; सं. ६२७, ६२९; प्र. ११४; संकौ.
१८९; सं. ४२२.

१ सं. प्र. संकौ. औत्थ्याः.

२ गो. तालेयाः; संकौ. सं. औत्थ्याः.

४ नैकरयः ५ लौगाक्षिः ६ राहूगण्यः ७ क्षीरकटः
इति । ८ कडूकराणां ९ सैन्धव- १० गतव-
११ सांकर- १२ सौमिनीनां १३ पौष्पिण्डि-
१४ भागल- १५ तुण्ड- १६ कुण्डयानां
१७ कारोट- १८ कारवारिणां १९ उपविन्दुः
२० मान्यरेपण्यः २१ रोहितायनाः २२ आङ्गा-
रकाः २३ क्रोष्टाः २४ आरुण्यः २५ पार्थिवाः
२६ मौदहायनाः २७ स्कान्द- २८ सराव-

४ गोप्र. प्रद. नैपक्तिः; संप्र. नैकरयः .

५ संप्र. संकौ. संर. (०); प्रद. लौगाक्षिः .

६ गोप्र. करसोणिण्यः; संप्र. संकौ. संर. करसोणिण्याः;
प्रद. करगोण्यः .

७ संप्र. संकौ. संर. (०); प्रद. क्षीरकटः .

८ गोप्र. कडूकराणां; संप्र. चाडूकराः; प्रद. कडूकराः;
संकौ. संर. (०) .

१० संर. गालवा .

११ संकौ. संर. साङ्गराः .

१२ गोप्र. जेयी. भौमिनीनां; प्रद. सोमनिः .

१३ गोप्र. वीपिण्डि; संप्र. प्रद. वीष्ण्ड्यः; संर.
वीष्ण्ड्यः .

१४ संर. भावलाः .

१५ संप्र. संकौ. संर. (०) .

१६ प्रद. कुण्डेकः; संर. काण्डवाः .

१७ संप्र. संकौ. कारोमः; संर. कारोहाः .

१८ गोप्र. काराधारिणां; संप्र. संकौ. संर. कारावारंरः .

१९ प्रद. उपविन्दुः .

२० गोप्र. प्रद. मान्यर्षः; संप्र. मान्यर्षाः, रयवः; संकौ.
संर. मान्यर्षाः, रयवः .

२१ जेयी. रीहिणायनाः .

२२ गोप्र. अङ्गावनः; संप्र. संकौ. संर. अङ्गारकाः; प्रद.
(०) .

२३, २४ गोप्र. करसोणिण्यः; संप्र. करसोणिण्याः, करसो-
णिण्याः; प्रद. सोपकाणिः; संकौ. संर. करसोणिण्याः, करसो-
णिण्याः .

२५ प्रद. भारवायवः; संकौ. भारवायवः .

२६ गोप्र. र्वाहः; संकौ. र्वाहः .

२७ संप्र. र्वाहः; प्रद. र्वाहः .

२९ कौटिल्याः ३० नरोहित्याः ३१ नीचयः
३२ वासमूल्यः ३३ वासपुष्पयः ३४ वासस्तेवयः
३५ वासधूपयः ३६ फाचाक्षि- ३७ क्षपाः
३८ वारपि- ३९ करेलि- ४० करालीत्येषामवि-
वाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-औचध्य-गौतम-इति । अङ्गिरोवद्-उचध्य-
वद्-गौतमवद्-इति ॥

दीर्घतमसः

दीर्घतमसानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-औचध्य-दीर्घतमस-इति । दीर्घतमोवद्-
उचध्यवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

आयास्याः

आयास्या गौतमा इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-आयास्य-
गौतम-इति । गौतमवद्-आयास्यवद्-अङ्गिरो-
वद्-इति ॥

औशिजाः

औयास्यौशिजा गौतमा इति । एतेषां पञ्चार्षेयः
प्रवरो भवति । आङ्गिरस-आयास्य-औशिज-
गौतम-फाक्षीवत-इति । फाक्षीवद्-गौतमवद्-
औशिजवद्-आयास्यवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

२९ गोप्र. कौटिल्याः .

३० संप्र. संकौ. संर. (०) .

३१ प्रद. नीचिः; संप्र. संकौ. संर. (०) .

३२ संप्र. वासपुष्पयः .

३३ प्रद. (०) .

३४ प्रद. वासधूपः .

३५ गोप्र. फाचाक्षि; प्रद. फाचाक्षिः .

३६ संप्र. संर. क्षपाः .

३७ गोप्र. वारपि; संर. वारपयाः; जेयी. वीरपि .

३८ गोप्र. करेलि; संकौ. करलवः .

३९ संकौ. संर. (०) .

(१) गोप्र. ३९; संप्र. ६२९ .

(२) गोप्र. ३९; संप्र. ६२९ .

(३) गोप्र. ३९; संप्र. ६२९ .

मानवश्रौतसूत्रम्

औचध्याः

अङ्गिरसो व्याख्यास्यामः—

१ औचध्या गौतमाः २ तौडेयाः ३ अभिजित-
४ चोपाय- ५ नैकाक- ६ राहूगण्याः ७ क्षैरकट-
८ ऐकस्मरणां ९ कैराति- १० सारलोपानां
११ क्रोति- १२ काशपारीणां १३ पौष्पिण्ड-
१४ भागल- १५ वडौडयानां १६ उपबिन्दुः
१७ मान्यरेपाणां १८ रौहिणायनाः १९ अमलकाः
२० क्रोलयिमाः २१ क्रौचाः २२ क्रोष्टाः
२३ आरुण्यः २४ पार्थिवाः २५ सौदामिनि-
२६ काचाक्ष- २७ कौरल्याः २८ अक्ष-
२९ अपादपक्ष- ३० वासमूलि- ३१ वंशमुलि-
३२ शपितृ- ३३ वासपुष्पिः ३४ सौद्य-
३५ सौद्रमायन- ३६ कौडल्याः इत्येतेपामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस- औतथ्य-
गौतम [औशिज-काक्षितेति] इत्यादि ॥

आयास्याः

आयास्यानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-
-आयास्य-गौतम इति होता । इत्यादि ॥

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

औचध्याः

अङ्गिरसो व्याख्यास्यामः—

१ औचध्या गौतमाः २ तौडेय- ३ अभिजित-
४ चौडाय- ५ निकाक्षि- ६ राहूगण्याः ७ खेटिक-
८ सौनरीणां ९ कैरात- १० शरतायीनां
११ पौष्पिण्ड्य- १२ भागल- १३ वलौट्राणां
१४ औपबिन्दो- १५ मान्यरेपाः १६ रौहिणायनाः
१७ आङ्गारकाः १८ क्रोलयनाः १९ क्रोष्टाः

(१) मानवश्रौतसूत्रोक्तो गोत्रप्रवरविचारः प्रा. जैन श्रौत-
सूत्रेण सरादितात् ' गोत्रप्रवरमन्वरी ' पुस्तकात्संगृहीतः ।

(२) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टोक्तो गोत्रप्रवरविचारः प्रा. जैन
श्रौतसूत्रेण सरादितात् ' गोत्रप्रवरमन्वरी ' पुस्तकात् संगृहीतः ।

२० आरुण्यः २१ पार्थिवाः.....भवति । आङ्गि-
रस-औतथ्य-गौतम-इति होता । इत्यादि ॥

आयास्याः

आयास्यानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-आयास्य-गौतम-इति होता । इत्यादि ॥

औशिजाः

औशिजा.....इति होता । कक्षीवतवद्-
-औशिजवद्-गौतमवद्-औतथ्यवद्-अङ्गिरोवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

मत्स्यपुराणम्

मत्स्य उवाच—

मैरीचितनया राजन् सुरूपा नाम विश्रुता ।
भार्या साऽङ्गिरसो देवास्तस्याः पुत्रा दश स्मृताः ॥
आत्मा ह्यायुर्मनो दक्षो दमः प्राणस्तथैव च ।
हृदिष्मांश्च गविष्ठश्च ऋतः सत्यश्च ते दश ॥
एते चाङ्गिरसो नाम देवा वै सोमपायिनः ।
सुरूपा जनयामास ऋषीन् सर्वेश्वरानिमान् ॥
वृहस्पतिं गौतमं च संवर्तं च महाऋषिम् ।
आयास्यं वामदेवं च उचध्यमुशिजं तथा ॥
इत्येते ऋषयः सर्वे गोत्रकाराः प्रकीर्तिताः ।
तेषां गोत्रसमुत्पन्नान् गोत्रकारान्निबोध मे ॥

(१) मत्स्य. १९६/१ साऽङ्गिरसो (चाङ्गिरसो) ; गोप्र.
४६ ; संप्र. ६६५ साऽङ्गिरसो देवाः (चाङ्गिरसो देवी) .

(२) मत्स्य. १९६/२ पूर्वार्धे (आत्मायुर्मनो दक्षः सतः
प्राणस्तथैव च १) ; गोप्र. ४६ कतः (ऋतुः) ; संप्र. ६६५
गविष्ठश्च ऋतः (हृदिष्ठश्च ऋतुः) .

(३) मत्स्य. १९६/३ ; गोप्र. ४६ पूर्वार्धे (श्लोऽङ्गिरसो
नाम देवा वै सोमपायिनः १) ; संप्र. ६६५ पूर्वार्धे (श्लोऽङ्गि-
रसो नाम देवा वै सोमपायिनः १) .

(४) मत्स्य. १९६/४ च महाऋषिम् (ऋषिसुत्तमम्) उत्त-
रार्धे (उतथ्यं वामदेवं च अजरवधुषिजं तथा १) ; गोप्र. ४६
आमास्ये (आयास्यं) ; संप्र. ६६५ गौतमं (गौतमं) उचध्य
(उतथ्यं) .

(५) मत्स्य. १९६/५ ; गोप्र. ४६ ; संप्र. ६६५ .

औचक्याः

१ उचक्यो गौतमश्चैव तौलेयोऽभिजितस्तथा ।
सार्धेनेमिः सलौगाक्षिः क्षीरंः कौष्टिकिरेव च ॥
२ राहुगण्यः सौपुरिश्चैव किरातिः साम्लोमकिः ।
पौष्पिण्डिर्भागलश्चैव ऋषिश्चण्डान्तकस्तथा ॥
३ क्रोटः कौरवारी च उर्पविन्दुः सुरैर्पिर्णः ।

(१) मत्स्य. १९६।६ ; गोप्र. ४६ ; संप्र. ६६५ .

[गोप्रवरनामसंग्रहः संप्र. ६९७-६९८ ; प्रद. ११४-११५ ; संकौ. १८६ ; संर. ४३२ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. संप्र. प्रद. संकौ. संर. उत्तम्यः .

१ गोप्र. संप्र. नैलेयः .

५ गोप्र. बौधिनैः ; संप्र. बौधिर्निगः, बौधयः, नगाः ; प्रद. बौधिः, नगः ; संकौ. बौधयोग्याः ; संर. बोधयोग्याः .

६ गोप्र. सौगमाक्षिः ; संप्र. सुगो माक्षिः, सुगोमाक्षयः ; प्रद. सुगोमाक्षिः ; संकौ. संर. सुगोमाक्षयः .

७,८, गोप्र. क्षीरयो रिकिरेव च ; संप्र. क्षिरिटोटकिरेव च, क्षीरवाष्टिकयः ; प्रद. क्षीरटः, टेकिः ; संकौ. क्षीरवाष्टिकयः ; संर. क्षीरवाष्टिकयः .

(२) मत्स्य. १९६।७ ; गोप्र. ४६ ; संप्र. ६६५ .

९ मत्स्य. संप्र. राहुकर्णः ; गोप्र. राहुः कर्णः ; प्रद. राहुकर्णः ; संकौ. राहुकर्णयः ; संर. राहुकर्णयः .

१० गोप्र. सौपनिः ; संप्र. च सौपनिः ; संकौ. संर. सौपुत्रयः .

११ संप्र. संकौ. संर. (०) .

१३, १४ मत्स्य. पौष्कजिनिर्भागवतो ; गोप्र. पौष्कजिनिर्भागवतो ; संप्र. पौष्कजिनेगो वै, पौष्कजिनयः, भागवताः ; प्रद. पौष्कजिनिः, भागवतिष्ठिः ; संकौ. पौष्कजिनयः, भागवतश्च ; संर. पौष्कजिनयः, भागवताः .

१५ मत्स्य. चरीडयः ; संप्र. चण्डाटकाः, चण्डाटकाः ; प्रद. वाडाटकाः ; संकौ. टाण्डाटाः ; संर. चण्डाटकाः .

(३) मत्स्य. १९६।८ ; गोप्र. ४६ ; संप्र. ६६५ .

१६ मत्स्य. कारोटकः ; प्रद. संकौ. संर. (०) .

१७ मत्स्य. सखीनी ; गोप्र. युगता बीटः ; संप्र. युगता बीटः, नामसुद्री नेचय युग्याः इति ; प्रद. युगताः, बीटः ; संकौ. संर. युगताः .

१८ गोप्र. वरविन्दः ; संप्र. उरविन्दः .

रौहिर्गौयनिचोरौपी क्रोटौ चैवार्हौगौयनिः ॥

१ मौदहौयनि-कौसोरु-कौटिल्याः पार्थिवौस्तथा ।

रौहिणेयो निरोधश्च मूलयो वैसुरेव च ॥

२ कौचाक्षि-पुष्टेपयश्चैव क्षारकौरण्डिरेव च ।

क्षुपा विश्वन्तिरेविश्च पाचिकौरिविरेव च ॥

२०, २१ मत्स्य. वाहिनीपतिवैशाली ; गोप्र. रौहिण्यानि-चौराणि ; संप्र. रौहिणेयो निवैराणि ; रौहिण्यानयः ; प्रद. रौहिणः, निचौराणि ; संकौ. संर. रौहिण्यानयः ; जेयी. रौहिण्यानिचौराणिः .

२२, २३ गोप्र. कौष्ठक्षेवारुणायनिः ; संप्र. कौष्ठक्षेवारुणायनिः ; क्रौष्ठाः, आरुणायनयः ; प्रद. कौष्ठः, आरुणायनिः ; संकौ. क्रौष्ठायनयः, अरुणायनयः ; संर. क्रौष्ठायनयः, आरुणायनयः .

(१) मत्स्य. १९६।९ ; गोप्र. ४७ ; संप्र. ६६५ .

२४ मत्स्य. सोमोऽनायनि ; गोप्र. सोमोदयनि ; संप्र. सोमोदायनिकः, सौरामनयः ; प्रद. सोमदायनः ; संकौ. संर. सौरामनयः .

२५ संप्र. सोरुः, कासोरुः ; संकौ. कासोरुणः ; संर. कासोपाः .

२६ मत्स्य. कौरात्याः ; गोप्र. कौशल्याः ; संप्र. कौशिल्यः, कौरात्याः ; प्रद. कौशिल्यायनः ; संकौ. संर. कौरात्याः .

२७ संप्र. पाथिवस्तथा .

२८, २९ मत्स्य. रौहिण्यायनिरैवापी ; गोप्र. जेयी. रौहिणेयानिरोधान्म ; संप्र. रौहिणेयो निरोधश्च, रौहिणेयाः, कारधेनयः ; संकौ. संर. रौहिणेयाः, कारधेनयः .

३० मत्स्य. संर. मूलयः ; प्रद. राधेमूलिः .

३१ मत्स्य. पाण्डुरेव च ; गोप्र. वासुरेव च ; संप्र. वासुरेव च, वासवाः ; प्रद. संकौ. संर. वासवः .

(२) मत्स्य. १९६।१० ; गोप्र. ४७ ; संप्र. ६६६ .

३२ मत्स्य. (०) ; गोप्र. कापाधिः ; संप्र. वार्णाश्रुः .

३३ मत्स्य. (०) ; गोप्र. पुणरथश्च ; संप्र. पुणरथश्च, पुणरथनाः ; प्रद. संकौ. संर. पुणरथनः .

३४ मत्स्य. (०) .

३५ गोप्र. धवः ; संप्र. धवाः .

३६ मत्स्य. विश्वकरोऽरिश्च ; प्रद. विश्वानिः, विश्वः .

३७ मत्स्य. पारिकाररिरेव च ; गोप्र. पाथिकारोविरैविण्डः ; संप्र. पाथिका रेवरेव च, पारिष्ठाः, रेवयः ; प्रद. पारिकारिणिः ; संकौ. पाथिकाः, रेवयः ; संर. पारिष्ठाः, रेवयः .

१३यार्प्यप्रवरा ह्येते तेषां च प्रवरान् ऋणु ।
अङ्गिराश्च उच्यन्ते चरिजश्च महानृपिः ।
परस्परमवैवाहा इत्येते परिकीर्तिताः ॥

(१) अयेदानीं एतानि गौतमगोत्रकाण्डानि
व्याख्यास्यामः- यदुक्तमपस्तनभृशुगोत्रकाण्डव्याख्याने
उपलक्षणमस्माभिः ' इहोदाहृतेषु गोत्रकाण्डेषु ' इत्यारभ्य
' व्याख्यास्यामः ' इत्यन्तेन भाष्येण, तत्सर्वमिहापि
गौतमगोत्रकाण्डोपक्रमे द्रष्टव्यं, तुल्यत्वात् । इहोदाहृतानां
गौतमगोत्रगणानां मध्ये श्रुतदक्षानामृथाणामाश्वलायनो-
क्तानां गौतमप्रवरगणदर्शनात् उत्तरप्र वक्ष्यमाणरथीतरभर-
द्वाजैश्च सह समानप्रवरवश्रवणात्तत्रैवोक्तैः, तैश्च सहा-
विवाहो द्रष्टव्यः; तथैवान्यैः सूत्रकारैर्वक्ष्यमाणत्वात् । इह
तु गौतमगणमध्यपाठे कारणं किमप्याश्वलायनमुद्दिगम्य-
मस्तीति कल्प्यम् । उत्तरप्र पाठे तु विस्पष्टं कारणमस्ती-
त्युक्तम् । इहापि गणाः प्रवराश्च निगदव्याख्यातत्वात्

(१) मत्स्य. १९४।१०, ११ चार्प्यप्रवरा ह्येते (आर्पेयाः
प्रवराश्च) राश उच्यन्ते (राः सुवचोतथ्य) इत्येते (कपयः);
गोत्र. ४० तेषां च (तेषां वा) उच्यन्ते (वचोतिथ्य); संप्र.
६६६ तेषां च (तेषां वा) उच्यन्ते (वचोतिथ्य) मविवाहा
(मविवाहा) .

शारद्वृत्तगणे संप्र. प्रद. संकी. संर. णु प्रन्थेषु
अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा-

- १ औपमान्याः- प्रद. संकी. औपमन्याः .
 - २ वैष्टिका- संप्र. टिका; प्रद. डेटिका; संर. डेटिका .
 - ३ शौनरय- सर्वप्रन्थेषु समानम् ।
 - ४ शालायना- प्रद. शालाभिः; संकी. शापयः; संर.
शौलापयः .
 - ५ वासोयः- प्रद. संकी. संर. (०) .
 - ६ सोरव- प्रद. संकी. संर. (०) .
 - ७ खरिका- प्रद. खरिक् .
 - ८ नैकर्षय- संप्र. प्रद. संकी. नैकर्षयः .
 - ९ तौलेया- प्रद. तौलेयः; संकी. संर. तोदेयाः .
 - १० बाल्योदाः- संकी. बाल्योदाः; संर. बाल्योदाः .
- एतेषु कानिचिन्नामानि मानवप्रौत्सूत्रे शुक्लयजुर्वेद-
परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

न व्याख्येयाः । इह च यत्रयैकस्मिन्नेव गणे प्रवर-
श्रीणामेकद्विनिसंख्याविषया क्रमविषया च विप्रति-
पत्तिर्दृश्यते सूत्रकाराणां तत्रतत्रोक्तप्रयोगावलम्बनामेव ते
प्रवरा इति प्रयोगकृतव्यवस्था द्रष्टव्या । इह गौतमगणानां
ऋषापृपदक्षगणौ वर्जयित्वा सर्वेषां स्वं स्वं गणं विहाय
परस्परमविवाहो द्रष्टव्यः । कुतः, समानगोत्रत्वात् ।
समानगोत्रत्वं च गौतमस्य सप्तपरपत्यत्वात् । स्वेषु
गणेषु सुतरामविवाहः, समानप्रवरत्वात् । अपि च
' गौतमानां सर्वेषामविवाहः ' इति बौधायनवचनाच्च
सर्वेषामविवाहः । अत्र श्लोकः- ' गौतमानां न सर्वेषां
विवाहोऽस्ति परस्परम् । सगोत्रत्वाच्च जाक्याच्च बोधा-
यनमुद्योदतात् ॥ ' इति । गोत्र. ३९-४०

(२) अङ्गिरसः निविधाः- गौतमाः, भरद्वाजाः,
केवलाङ्गिरसश्च । तत्र गौतमाः सप्त, भरद्वाजाः चत्वारः,
केवलाङ्गिरसः पडिति । संप्र. ६२६

प्रवरसंग्रहकारः

गौतमोऽयास्य औच्यथः कक्षीवानौगिजस्तथा ।
बृहदुक्त्यो वामदेवो गोत्राणीमानि सप्त च ।
गौतमस्य गणस्तस्मिन् विवाहो न परस्परम् ॥

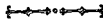
स्मृत्यर्थसारः

- वैश्वन्तेऽङ्गिरसो गणाः ।
- गौतमाः सप्त चायास्याः शारद्वृत्तास्तथा परे ॥
- कौमण्डा दीर्घतमसस्ततः कारेणुपालयः ।
- चामदेवा औशनसा गोत्रैर्वैश्याच्च नाश्वियुः ॥

(१) प्रवा. ३०२; विवा. ७०२ औच्यथः (औतथ्यः)
गोत्राणीमानि (गोत्रनामानि) ; ज्योति. १३३ औच्यथः
(औतथ्यः) ; बाले. १।३३ पृ. १७७ ; संप्र. १७८-१७९
गौतमोऽयास्य औच्यथः (गौतमो वास्त औतथ्य) गोत्राणीमानि
(गोत्रनामानि) .

(२) स्मृतार. १५; संप्र. ६२.

(३) स्मृतार. १५; संप्र. ६२ शारद्वृत्ता (शारद्वृत्ता)
कौमण्डा (कौमण्डा) गोत्रैर्वैश्याच्च नाश्वियुः (गोत्रैर्वैश्याच्च नाश्वि-
युः) ; कृम. २०४१ (=) चायास्याः शारद्वृत्ता
(चायस्याः शारद्वृत्ता) दीर्घे (दीर्घे) एनीयाश्च संभवत् .

भरद्वाजकाण्डम्

बौधायनश्रौतसूत्रम्

केयलभरद्वाजाः

१ भरद्वाजाः २ क्षान्धायणाः ३ मागण्डाः
४ देवाश्याः ५ उद्ग्रहच्यवाः ६ प्राग्वंशयः ७ वाहलयः
८ वाघ्योगाः ९ यासिनायनाः १० तैदेहाः
११ आश्राः १२ औक्षाः १३ भूरयः १४ पारिण-
द्वेयाः १५ शीखेयाः १६ शौद्धकयः १७ उरुडाः

(१) बौधायः ; गोत्र. ४०-४१ ; संप्र. ६३०-६३१ ;
संम. ५७ ; प्रद. ११५-११६ ; संकौ. १८६-१८७ ; संर.
४३४-४३५.

२ प्रद. वाम्पायनः .

३ बौधाय. मानण्डाः ; गोत्र. मण्डाः ; संप्र. मण्डाः ;
संम. प्रद. महडाः ; संकौ. मेगडाः ; संर. मेहडाः .

५ संकौ. मंत्र. इदहत्याः .

६ गोत्र. प्राग्वंशयः ; प्रद. प्राग्शेयी.

७ बौधाय. वाहलयाः ; गोत्र. वाहलयाः ; संप्र. वाहल-
मानाः ; संम. वाहलयाः ; प्रद. वाहलयाः ; संकौ. वाह-
लयाः ; मंत्र. वाहलयाः .

८ बौधाय. संकौ. वाघ्योगाः ; गोत्र. वघ्योगाः ; संप्र. वघ्येयः ;
संम. वाघः ; प्रद. वाघाः ; संर. वाघ्योगाः .

९ संप्र. वसिष्ठायनाः ; संम. वासिष्ठायनाः ; प्रद. गोत्र-
श्रीनाः ; संकौ. वागीशयनाः ; संर. वागीशयनाः .

१० गोत्र. तैदेहाः ; संप्र. प्रद. तैदेहाः ; संम. तैदेहाः .

११ बौधाय. भयाः ; गोत्र. संप्र. संम. भयाः .

१२ प्रद. भयाः ; जैषी. भैरवाः .

१३ संकौ. मंत्र. द्यावः .

१४ गोत्र. परिणद्वेयाः ; संप्र. संम. परिणद्वेयाः ; प्रद.
परिणद्वेयः ; संकौ. पारिणद्वेयाः .

१५ गोत्र. संप्र. मंत्र. केयलवेयाः ; प्रद. केयलवेयः ; संम.
संकौ. केयलवेयाः .

१६ गोत्र. शौद्धकयः ; संम. संम. प्रद. संकौ. शौद्धकयः ; संर.
शौद्धकयः .

१७ मंत्र. उरुडाः .

१८ खारिष्ठीयवः १९ औपशयः २० वयोक्षिभेदाः
२१ आम्रिवेदयाः २२ वेधाः २३ शठाः २४ गौरि-
वायनाः २५ चेल्काः २६ स्तनकर्णाः २७ उरुक्षाः
२८ माणभिन्दव्याः २९ काह्योदक्काः ३० तौल्व-
लयः ३१ चैलाः ३२ खारणादयः ३३ भारुण्डेयाः

१८ संप्र. खारिष्ठीयवः ; संर. खारिष्ठीयवः .

१९ गोत्र. औपशयः ; संप्र. संम. औपशयः ; प्रद. औप-
शयिनिः ; संकौ. औपशयः ; संर. औपशयोनयः .

२० संर. (०) .

२१ गोत्र. अम्रिवेद्याः ; संम. प्रद. संकौ. अम्रिवेद्याः .

२२ गोत्र. वेदयाः ; संप्र. म्ययाः, वेद्याः इत्यपि कथित् ;
संम. म्ययाः ; प्रद. संकौ. संर. (०) .

२३ संर. शठाः .

२४ संम. गौरिवाः ; संकौ. गौरिवायनाः ; जैषी. गौरि-
वायनाः .

२५ गोत्र. चेल्काः ; संप्र. चेल्कायनाः, चेल्का इत्यपि
कथित् ; संम. चेल्कायनाः ; संकौ. संर. चेल्काः .

२६ संप्र. स्तनकर्णाः, स्तनकर्णाः इत्यपि कथित् .

२७ गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. मंत्र. कथाः .

२८ गोत्र. प्रद. माणभिषाः ; संप्र. माणभिषाः ; संम.
संकौ. माणभिषाः ; संर. माणभिषाः .

२९ गोत्र. काह्योदकाः ; संप्र. क्योदकाः ; संम. काह्योदकाः ;
प्रद. काह्योदकाः ; संकौ. क्योदकाः ; संर. क्योदकाः ; जैषी.
क्योदकाः .

३० बौधाय. तौल्वलयः ; गोत्र. मलयः ; संप्र. तौल्व-
लयः ; संम. तौल्वलयः ; प्रद. तौल्वलयः ; संकौ. तौल्वलयः ;
संर. तौल्वलयः .

३१ मंत्र. चैलाः ; प्रद. चैलाः .

३२ गोत्र. खारणादयः ; संप्र. खारा, देवकाः ; संम.
खारणा, देवकाः ; प्रद. खारणा, देवकाः ; संकौ. खारणा, देवकाः ;
संर. खारणा, देवकाः .

३३ गोत्र. भारुण्डेयः ; संप्र. भारुण्डेयः ; संम. (०) ;
प्रद. भारुण्डेयः ; संकौ. संर. भारुण्डेयः .

३४ माद्रपथयः ३५ सौरभङ्गाः ३६ शुङ्गाः
३७ देयमतयः ३८ इपुमताः ३९ औदमेघयः
४० प्रवाहणेयाः ४१ कल्माषाः ४२ राजस्तम्भिः
४३ सुधूपकृद् ४४ वाराहयः ४५ वलभिकयः
४६ रुद्राङ्गपथाः ४७ शालाहलयः ४८ देवबेलाः
४९ महाबेलाः ५० निविञ्चयायनाः ५१ धान्या-
यनाः ५२ शालालयः ५३ शार्दूलयः ५४ कात्कलाः

३४ गोत्र. भद्रापथः ; संप्र. संम. भद्रापथयः ; प्रद.
भद्रापथिः ; संकौ. भद्रापथः ; संप्र. भन्दापथः .

३५ गोत्र. संप्र. संम. संकौ. सौरभः ; प्रद. सौरभः ;
संर. सौरभताः .

३६ गोत्र. शुगाः ; प्रद. शृङ्गः .

३७ संर. देवमायः ; जेबी. देवमतयः .

३८ प्रद. इपयतः ; संकौ. संर. इपुमताः .

३९ गोत्र. वीदोदमेघयः ; प्रद. औदमेघिः .

४० संर. प्रवाहणेयाः .

४१ गोत्र. कल्माषः ; संप्र. संम. कुल्माषाः .

४२ संकौ. संर. राजस्तम्भयः .

४३ गोत्र. सन्धोपकृद् ; संप्र. सुधूपकृद् ; संम. सुधापकृद् ;
प्रद. सन्धोपकृतिः ; संकौ. संर. सन्धोपकृत्पयः .

४४ गोत्र. संकौ. पराहरयः ; प्रद. पशरिः ; संर. परा-
हरायः .

४५ गोत्र. संप्र. संम. वलभिकयः ; प्रद. करभीक्तिः ; संकौ.
वलभोक्तयः ; संर. वलभोक्तयः .

४६ बौध्रीप्र. उमाङ्गाः ; गोत्र. प्रद. रुद्राङ्गयः .

४७ प्रद. शालाहारिः ; संकौ. संर. शालालयः .

४८ बौध्रीप्र. देवबेलाः ; गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ.
वेदबेलाः ; संर. वेदबेलाः .

४९ गोत्र. संप्र. संम. संकौ. संर. (०) .

५० गोत्र. संम. प्रद. संर. गुल्यायनाः ; संप्र. धृलायनाः ;
संकौ. धृलायना .

५१ बौध्रीप्र. धन्यायना ; गोत्र. संप्र. संम. (०) ;
संकौ. संर. गुल्या .

५२ गोत्र. शालालयः ; प्रद. शाकानिः .

५३ संर. शार्दूलयः .

५४ गोत्र. संर. काञ्चनाः ; संप्र. संम. शाकलाः ; प्रद.
कञ्जलः ; संकौ. काञ्जलः

५५ वात्कलाः ५६ सैहकैलाः ५७ क्रौडायनाः
५८ कौण्डिन्याः ५९ ब्रह्मस्तम्भाः ६० राजस्तम्भाः
६१ अमिस्तम्भाः ६२ वायुस्तम्भाः ६३ सूर्यस्तम्भाः
६४ सोमस्तम्भाः ६५ यमस्तम्भाः ६६ इन्द्रस्तम्भाः
६७ विष्णुस्तम्भाः ६८ यज्ञस्तम्भाः ६९ आप-
स्तम्भाः ७० ये चान्ये स्तम्भशब्दाः ७१ स्विष्टाः
७२ आरुणसिन्धुः ७३ कौमुदगन्धिः ७४ शक्तिः

५५ बौध्रीप्र. वाक्कलाः ; गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ.
संर. वाक्कलाः .

५६ गोत्र. सैहकैलाः ; संप्र. प्रद. सैहिकैलाः ; संम.
सैहकैलाः ; संकौ. सैहकैलाः ; संर. सैहकैलाः .

५७ बौध्रीप्र. क्रौडायनाः ; गोत्र. प्रद. संकौ. कौण्डिन्याः ;
संम. क्रौडायनाः ; संर. कौडायनाः .

५८ बौध्रीप्र. कौण्डिन्याः ; गोत्र. कौण्डिन्याः ; संप्र.
कौण्डिन्याः ; संम. कौण्डिन्याः .

६० प्रद. (०) .

६१ संप्र. संम. (०) .

६२ संम. (०) .

६३ संम. (०) .

६४ संम. प्रद. (०) .

६५ संप्र. संम. (०) .

६६ संम. (०) .

६७ संम. प्रद. (०) .

६८ गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

७० गोत्र. ये चान्ये स्तम्भ-स्तम्भशब्दाः ; संप्र. ये चान्ये
स्तम्भशब्दान्ताः स्तम्भशब्दान्ताश्च तेषुपि ; प्रद. ये चान्ये
स्तम्भस्तम्भशब्दान्ताः ; संकौ. संर. ये चान्ये स्तम्भशब्दान्ता-
स्तेषुपि .

७१ गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

७२ गोत्र. संम. आरुणसिन्धुः ; संप्र. संकौ. संर. आरुणा,
सिन्धवः ; प्रद. अरुणः, सिन्धुः .

७३ गोत्र. संप्र. संम. संकौ. संर. कौमुदगन्धयः ; प्रद.
कुमुदगन्धिः .

७४ गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

७५ कौशियायनाः ७६ आत्रेयायणाः ७७ भामण्याः
 ७८ धूमगन्धाः ७९ कुकाः ८० कौकाक्षयः
 ८१ नैतुन्दयः ८२ दार्भयः ८३ श्यामेयाः
 ८४ मत्स्यक्राथाः ८५ कौकायनाः ८६ कारुपथयः
 ८७ कारीपायणाः ८८ काम्वल्याः इत्येते भर-
 द्वाजाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
 रस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-इति होता । भरद्वाज-
 वद्-बृहस्पतिवद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

रौक्षायणाः (ऋक्षाः)

१ रौक्षायणाः २ कपिलाः ३ शवलाः
 ४ शैपिलाः ५ विमिण्डयः ६ कौथुमः

७५ गोप्र. संप्र. संम. संकौ. संर. शिखायनाः ; प्रद.
 शिक्षायणाः .

७६ संकौ. संर. मात्रेयायणाः .

७७ गोप्र. भामाण्यः ; संप्र. भामान्याः ; संम. संकौ. संर.
 भामाण्याः ; प्रद. भामन्यः .

७८ गोप्र. संप्र. संम. संकौ. संर. (७) ; प्रद. धूमगन्धिः .

७९ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. कुकाः .

८० गोप्र. कौकाक्षयः ; संम. कौकाक्षयः .

८१ गोप्र. नैतुन्दयः ; संप्र. नैतुन्दयः ; संम. नैतुन्दयः ; प्रद.
 नैतुनिः ; संकौ. नैतुन्दयः ; संर. नैतुन्दयः .

८२ गोप्र. दार्भयः ; प्रद. दार्भिः .

८३ संम. श्यामेयाः ; संकौ. संर. श्यामेयाः .

८४ गोप्र. मत्स्यक्राथाः ; संप्र. मत्स्यक्राथाः ; संम. मत्स्यक्राथाः .

८५ गोप्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. कारुपथयनाः .

८७ गोप्र. संप्र. संम. संकौ. कारीपायणाः ; प्रद. कार्या-
 यणाः ; संर. करिपायः .

८८ गोप्र. प्रद. संकौ. संर. कावल्याः ; संप्र. काम्वाल्याः .

(१) वीश्रौप्र. गोत्रनामसंग्रहो नास्ति ; गोप्र. ४१ ; संप्र.
 ६३२ ; संम. ५७ ; प्रद. ११७ ; संकौ. १८७ ; संर. ४३६ .

३ गोप्र. शिपिलाः ; संप्र. शिफिलाः ; संम. शक्तिफलाः ;
 प्रद. शवलाः .

४ संप्र. संम. शैफिलाः ; प्रद. शिपिलः, शिपिलत्विः ;
 संकौ. संर. शिफिलाः .

५ गोप्र. वैमिण्ड ; संप्र. वैफिलाः ; संम. वैफिलाः ; प्रद.
 विमिण्डिः ; संकौ. विमिण्डयः .

६ गोप्र. कौथुमः ; संप्र. संकौ. संर. कौथुमाः ; प्रद. कौथमः .

७. अग्निजिह्वी च ८ कर्णाः . च ९ . सूतश्च एते
 रौक्षायणाः । तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
 रस-बार्हस्पत्य- भारद्वाज- वान्दन- मातवचस-
 इति होता । मातवचोवद्-वान्दनवद्-भरद्वाजवद्-
 बृहस्पतिवद्- अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

गर्गाः

१ गर्गाः २ साम्भरायणाः ३ सखीनयः ४ गान्ध-
 रायणाः ५ बाहुलकयः ६ भ्राष्ट्रकृत ७ भ्राष्ट्रविन्दवः
 ८ क्रौष्टुकयः ९ सौयामुनिः १० भ्राजिनाक्षयः
 ११ होत्रापचयः १२ सत्यापचयः १३ काणायनाः

७ संप्र. प्रद. संकौ. संर. नाग्निजिह्वाः .

८ गोप्र. कण्वी ; संप्र. संम. कणिः ; प्रद. कर्ण .

९ गोप्र. संप्र. संम. सतिः ; प्रद. सुतः ; संकौ. संर.
 सुताः .

(१) वीश्रौप्र. ; गोप्र. ४१-४२ ; संप्र. ६३२ ; संम. ५७ ;
 प्रद. ११६ ; संकौ. १८७ ; संर. ४३५ .

३ गोप्र. सखीनाः ; संप्र. सांख्यायनाः ; संम. सांख्यनायणाः ;
 प्रद. सखीनः ; संर. सखीनयः .

४ वीश्रौप्र. संप्र. संम. गन्धरायणाः ; गोप्र. यौगन्धरायणाः ;
 संकौ. संर. माधरायणाः .

५ संप्र. संम. बाहुलकयः ; संकौ. संर. बाहुल्यः .

६ वीश्रौप्र. भ्राष्ट्राः ; गोप्र. भ्रष्टयः ; संप्र. संम. भ्राष्ट्राः ;
 प्रद. भ्रष्टः ; संकौ. भ्राष्ट्रकृतः ; संर. भ्राष्ट्रकृताः ; भ्राष्ट्रवृत्तः .

७ गोप्र. भ्रष्टविन्दवः ; संप्र. भ्राष्ट्रविन्दवाः ; संम. भ्राष्ट्र-
 विन्दवः ; प्रद. भ्राष्ट्रविष्टः .

८ गोप्र. संर. क्रौष्टुकयः ; संप्र. क्रौष्टयः ; संम. संकौ.
 क्रौष्टुकयः ; प्रद. क्रौष्टकिः .

९ संकौ. संर. सौयामुनाः .

१० वीश्रौप्र. भ्राजिनाक्षवेयाः ; गोप्र. भ्राजिनाक्षयः ; प्रद.
 भ्राजिताक्षिः .

११ गोप्र. होत्रपचयः ; संम. होत्रायः ; प्रद. हात्रायविः .

१२ गोप्र. सत्यापचयः ; संम. सत्यापचयः ; प्रद. सात्यापचिः ;
 संर. सत्यापचयाः .

१३ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

१४ औपमर्कटायनाः १५ जाणवत् १६ पलाश-
शाखावन्तयः १७ सांभह्वान् १८ तुल्यः १९ वेणु-
भरिः २० स्त्रोहताः २१ कारिरौतिः २२ कैवल्याः
२३ राजयः २४ पौलयः इत्येते गर्गाः । तेषां
पञ्चार्पेयस्यार्पेयो वा प्रवरो भवति । आङ्गिरस-
-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-शैन्य-गार्ग्य-इति होता ।
आङ्गिरस-शैन्य-गार्ग्य-इति वा । गर्गवत्-शिनि-
वद्-भरद्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-अङ्गिरोवद्-इत्य-
ध्ययुः । गर्गवत्-शिनिवद्-अङ्गिरोवद्-इति वा ॥

कपयः *

१ कपयः २ वैतलानां ३ ऐतिशायनानां

* यद्यपि कपिगणो वींथायनेन केवलद्विरोमध्ये पठितः, तथापि
आपस्तम्बकाल्यायनलौगाद्यादिभिः निबन्धकारैश्च भरद्वाजकाण्डे
पठितस्यादत्रैव सगृहीतः । एव ऋष्यगर्गसहस्रादयोऽपि कैश्वर्य-
कारैरन्वय पठिता अपि निर्णयानुसारेण यथास्थान सगृहीताः ।

१४ बौध्रौप्र. औपमर्कटायनाः ; गोप्र. संप्र. संम. प्रद.
संकी. संर. (०).

१५ गोप्र. जापावताः ; संप्र. जवाः ; संम. यवाः ; प्रद.
जापावनः ; संकी. मंर. (०).

१६ गोप्र. वाटा शाखावनयः ; संप्र. नवरव्यशाः शाखा-
वनयः ; संम. नरपलाशाः शाखावनयः ; प्रद. वाटा शाखावनिः ;
संका. मंर. (०) ; जेषी. पलाशशाखवन्तयः .

१७, १८ बौध्रौप्र. समस्तुत्याः ; संप्र. संम. समस्तुत्याः ;
प्रद. साधवन्वत्, हुत्वा .

१९ बौध्रौप्र. वैडुहानिः ; गोप्र. वेणुहानिः ; संप्र. संम.
वेणुभरिः ; प्रद. वलुहानिः ; संकी. संर. (०).

२०, २१ गोप्र. सोहतां, कारी पौषिकः ; संप्र. सौदम्यभरिः,
रौतिः ; संम. सौदम्यभरिः, रौतिः ; प्रद. साहनाः, कारिताभिः ;
संकी. संर. (०).

२२ गोप्र. नाभ्याः ; संप्र. संम. कौडार्याः ; प्रद. कैश्वर्यः ;
संकी. संर. (०).

२३ गोप्र. राजवतः ; संप्र. संम. राजवलः ; प्रद. राभिः ;
संकी. संर. (०).

२४ संप्र. संम. लवाः ; प्रद. पौषिः ; संकी. संर. (०).

(१) बौध्रौप्र. गोप्र. ५५ ; संप्र. ६३२ ; संम. ५८ ;
प्रद. ११७ ; [संकी. १८७ ; संर. ४३५].

१ संप्र. कपि-.

३, ३ संप्र. वैतलायनः, ऐतिशायनाः ; संम. वैतलायनानाम् .

सं. का. ३९

४ पतञ्जलानां ५ तरस्विनां ६ ताण्डिनां ७ भोज-
सिनां ८ शार्ङ्गराणां ९ करशिखण्डानां १० मौषी-
तकिः ११ छागलयः १२ मापशरावः १३ चौष्यः
इत्येते कपयः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आङ्गिरस-आमहीयव-औरुक्षय- इति होता ।
उरुक्षयवद्-अमहीयववद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्ययुः ॥
भरद्वाजानां सर्वेषामविवाहः ॥

आपस्तम्बश्रौतमत्र

केवलभरद्वाजाः

अथ भरद्वाजानां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-
भारद्वाज-इति । भरद्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-
अङ्गिरोवद्- इति । एष एवाविकृतः कुक-
आग्निवेद्य-ऊर्जायनानां सर्वेषां च स्तम्बस्तम्ब-
शब्दानाम् ॥

कुक्यादिशब्दानां एष एव प्रवरः अविकृतः स्यात् ।
ब्रह्मस्तम्बा राजस्तम्बा अग्निस्तम्बाः सोमस्तम्बाः । इह
कुक्याः कौकायना उच्यन्ते । कपर्दि.

शौङ्गशैशिराः

अथ व्यामुष्यायणानां कुलानाम् । यथा शुङ्ग-
शैशिरयः । भरद्वाजाः शुङ्गाः । कताः शैशिरयः ।
तेषां पञ्चार्पेयः । आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज

.. ४ संप्र. संम. पञ्जलीनाम् ; प्रद. (०).

५ संप्र. तारविनाम् ; प्रद. (०).

६ गोप्र. संप्र. ताण्डिनाम् ; प्रद. ताण्डिनः .

७ संप्र. संम. भोजसीनाम् ; प्रद. भोजसी .

८ बौध्रौप्र. शार्ङ्गराणाम् ; गोप्र. काशवराणाम् ; संप्र.

संम. सातङ्गराणाम् ; प्रद. कासरा .

९ गोप्र. करशिखण्डानाम् ; संप्र. संम. करशिखण्डानाम् ;
प्रद. करशिखण्डः .

१० गोप्र. आनीतितकिः ; संप्र. संम. मौषितकिः ; प्रद.
मौषीतकिः .

११ गोप्र. सागसलः ; संप्र. राशयः ; संम. संशयः ; प्रद.
सागरः .

१२ यतत्राम प्रा. जेन श्री अर्षिकं पठति ।

१३ संम. चौष्यः ; प्रद. पौषि .

(१) आपध्रौ. २४१।१८-२४१।१० ; गोप्र. ४२-४३ .

-काल्य-आत्कील-इति । अत्कीलवत्-कतवद्-
भरद्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-अङ्गिरोवद्-इति ।
त्र्यार्षेयमु हैके । आङ्गिरस-काल्य-आत्कील-
इति । अत्कीलवत्-कतवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥
दशपूर्णमासयोः द्विगोत्रस्य आर्षेयवरणमुक्तं सूत्रा-
न्तरे- 'द्विगोत्रस्य श्रींस्त्रीनेकैकस्मात् गोत्रादुपलक्षयेत्'
इति । तथा पण्णां प्रवरप्राप्तौ इह 'न पञ्चाति प्रवृणीते'
इति त्रयाणां एकस्माद्गोत्रादुपलक्षणं अपरस्मात् द्वयोः
प्राप्तम्, तस्य दर्शनार्थं त्र्यार्षेयस्यैवाधिकारे च वरणेऽपि
प्रदर्शनार्थं च पुरातनं द्विगोत्रमुदाहर्तुमाह- 'अथ
द्व्यामुष्यायणानाम्' इति अस्मिन्नेव प्रदेशे, भारद्वाजेन
पञ्चार्षेयत्वात् उदाह्रियमाणस्य । अथ द्व्यामुष्यायणानां
द्विगोत्राणां प्रदर्शनार्थं प्रवर उच्यन्ते । यथा शुद्धशैशिरयः
नाम पुरातनं द्विगोत्रम् । शुद्धाश्च शैशिराश्च शुद्ध-
शैशिरयः । भरद्वाजाः शुद्धा आङ्गिरसाः, कताः शैशिरयः
विश्रामित्राः । यदस्यौत्पत्तिकं गोत्रं तत्र प्रथमवरणं,
इतरस्तो द्वितीयं इति द्व्यामुष्यायणप्रवरे । अथ द्विगोत्राणां
उभयोर्गोत्रयोः अविवाहस्तत्सगोत्राणां च । कपर्दि.

ऋक्षाः

अथ ऋक्षाणां पञ्चार्षेयः । आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-
भारद्वाज-वान्दन-मातवचस-इति । मतवचोवद्-
वन्दनवद्-भरद्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-अङ्गि-
रोवद्-इति । त्र्यार्षेयमु हैके । आङ्गिरस-वान्दन-
मातवचस-इति । मतवचोवद्-वन्दनवद्-अङ्गि-
रोवद्-इति ॥

कपयः

अथ कपीनां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-आमहीय-
औरुक्षय-इति । उरुक्षयवद्-अमहीयवद्-अङ्गि-
रोवद्-इति ॥

गर्गाः

अथ गर्गाणां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-गार्ग्य-शैन्य-
इति । शिनिवद्-गर्गवद्-अङ्गिरोवद्-इति ।
भरद्वाजमु हैके अङ्गिरसः स्थाने । भारद्वाज-
गार्ग्य-शैन्य इति । शिनिवद्-गर्गवद्-भरद्वाज-
वद्-इति ॥

भरद्वाजमु हैकेऽङ्गिरसः स्थान इच्छन्ति त्र्यार्षेयाः ।
त्र्यार्षेयस्यैवाधिकारो न पञ्चार्षेयादीनाम् । अतः अन्योऽ-
नुज्ञापते भरद्वाजादन्येऽप्यार्षेया एषां विद्यन्त इति । तेन
बृहस्पतिरपि एषामुपिरिति गम्यते तेन सह पञ्चार्षेयो
नाम प्रवरः स्यात् आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-गार्ग्य-
शैन्य-इति । एवं बह्वृचानां महाप्रवराचार्याणां च
वचनम्- 'त्र्यार्षेयत्वे प्रवरः पूर्वोक्तो वा स्यात् भरद्वाजा-
दिवा' । तत्र भरद्वाजस्य सप्तर्षिस्मरणात् तस्यापि परत्व-
मिति 'सह परेण' इत्येतन्न विरुध्यते । तत्र प्रवरः भारद्वाज
गार्ग्य शैन्य इति । शिनिवद् गर्गवद् भरद्वाजवद् इति ।
तत्र ऋक्षाणां गर्गाणां भारद्वाजानां परस्परं विवाहो नास्ति,
समानार्षेयाणां बहुत्वात् । त्र्यार्षेयत्वे सप्त ऋषयः सन्ति
इति अविवाह एव । 'त्र्यार्षेयगर्गाणां भरद्वाजऋक्षाणां
चाविवाहः' इति गार्गीयप्रवरे चोक्तम् । पञ्चार्षेयाणां
वचनमन्तरेणापि अविवाहः सिद्ध इति । कपर्दि.

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्

केवलभरद्वाजाः

अथ भरद्वाजानां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-बार्ह-
स्पत्य-भारद्वाज-इति । भरद्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-
अङ्गिरोवद्-इति । एष एवाविकृतस्तुभ्य-आग्नि-
वेदय-और्जयानानां सर्वेषां च स्तम्भस्तम्ब-
शब्दानाम् ॥

ऋक्षाः

अथ ऋक्षाणां पञ्चार्षेयः । आङ्गिरस-बार्ह-
स्पत्य-भारद्वाज-वान्दन-मातवचस-इति । मत-
वचोवद्-वन्दनवद्-भरद्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-
अङ्गिरोवद्-इति । त्र्यार्षेयमु हैके । आङ्गिरस-
वान्दन-मातवचस-इति । मतवचोवद्-वन्दनवद्-
अङ्गिरोवद्-इति ॥

शौद्धशैशिराः

अथ द्व्यामुष्यायणानां कुलानाम् । यथा शौद्ध-
शैशिरयः । भरद्वाजाः शुद्धाः । कताः शैशिरयः ।
तेषां पञ्चार्षेयः । आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-

काल्य-आश्विल-इति । अश्विलवत्-कतवद्-भर-
द्वाजवद्-बृहस्पतिवद्-अङ्गिरोवद्-इति । त्र्यार्षेय-
सु हैके । आङ्गिरस-काल्य-आश्विल-इति ।
अश्विलवत्-कतवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

गर्गाः

अथ गर्गाणां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-गार्ग्य-शैन्य-
इति । शिनिवद्-गर्गवद्-अङ्गिरोवद्-इति । भार-
द्वाजसु हैके अङ्गिरसः स्थाने । भारद्वाज-गार्ग्य-
शैन्य-इति । शिनिवद्-गर्गवद्-भरद्वाजवद्-इति ॥

कपयः

अथ कर्पीनां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-माह्वय्यव-
-औरुक्ष्य-इति । उरुक्ष्यवद्-मह्व्युवद्-
अङ्गिरोवद्-इति । तरस्वास्तिलो विदुः शालुः
पतञ्जलिभूयसीद्वेन्द्वकीर्जन्द्वः । कपेरष्टविधाः
प्रजाः ॥

तुष्य आश्विवेद्य और्बंयान एतेषां, साम्भशब्दो यन्नामसु
वर्तते ते साम्भशब्दाः, सत्वशब्दो यन्नामसु वर्तते ते
सत्वशब्दाः, एतेषां चैषोऽनन्तरोक्तस्यार्थे एव प्रवरो
मन्वेदित्यर्थः । इाम्या गोत्रान्यां व्यपदेशात् इामुष्या-
यानि कुलानि । ' यथा शौद्रशैशिरयः ' इति पुरातनं
इामुष्यायणकुलं इदानींतनानां द्विगोत्राणां द्वयोपि गोत्र-
योरविवाहं वक्तुं दृष्टान्तत्वेनोदाहृतम् । शुङ्गा भरद्वाजाः,
कलाः शैशिरयो विश्वामित्राः । भारद्वाजस्य शुङ्गस्य
बीजाद्वैश्वामिस्य शैशिरैः क्षेत्रे उत्पन्नाः शौद्रशैशिरा
इत्युच्यन्ते । तस्मिन्निजातानां पञ्चार्षेयः प्रवरो द्रष्टव्यः ।
आङ्गिरस्य भार्हस्पत्य भारद्वाज काल्य आश्विल इति हेतुः ।
आश्विलवत् कतवद् भरद्वाजवद् बृहस्पतिवद् अङ्गिरोवद्
इति अर्ध्वर्षोः । त्र्यार्षेयमेके । आङ्गिरस काल्य आश्विल
इति हेतुः । अश्विलवत् कतवद् अङ्गिरोवद् इति
अर्ध्वर्षोः । अस्मिन्प्रवरं जनयितुः पूर्वः प्रवरः प्रतिग्रहीतु-
रपरो यथोक्तस्यान्येष्वपि पुत्रिकापुत्रदत्तकक्रीतकृत्रिम-
पुत्रादीनामपि द्वयोरपि गोत्रयोः प्रवरो ज्ञेयः, शौद्रशैशिराणां
दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । सर्वेषां इामुष्यायणानां गोत्रद्वय-
संबन्धिवरणप्रसक्तौ व्यवस्थायाह आश्वलायनः- ' तेगमु-
भवतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतो द्वौ धेतरस्त्रीनितरतो

न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणम् ' इति ।
' एकमितरतो द्वावितरतः ' इति त्र्यार्षेयैः, ' द्वौ धेतरस्त्री-
नितरतः ' इति पञ्चार्षेयैः । तत्र पूर्वं कस्य प्रवरः
इत्याकाङ्क्षायां काल्यायनलौगाक्षी आहतुः- ' पूर्वः प्रवर
उत्पादयितुस्त्वरः प्रतिग्रहीतुः ' इति । एवं वक्ष्यमाणेषु
संकल्पानिष्पत्तिं द्रष्टव्यम् । गर्गाणां भरद्वाजव्यं पाक्षिक-
भरद्वाजवरणादेव सिद्धम् ।

यद्यपि कर्पीनां पाठः केवलाङ्गिरोगणमध्ये सर्वेषु
सूतपुस्तकेषु दृश्यते, तथापि स नादर्थव्यः, गोत्रप्रवर-
मञ्जरीप्रयोगपारिजातस्मृत्यर्थसारादिबहुश्रमविरोधात्, बहु-
स्मृतिपुराणसूत्रविरोधात्, ' भारद्वाजैः सह (अ)-
विवाहः, केवलाङ्गिरोभिः सह विवाहः ' इत्येतादृशस्य
शिष्टाभिमतान्तरस्यान्यथात्वात्पक्षे च । अथ वा द्वौ कर्पी
ज्ञेयौ । एते भरद्वाजगणस्य, अपरः केवलाङ्गिरोगणस्य ।
तथा च मण्डनः- ' भारद्वाजप्रवरणे केविदाहुः कर्पी
पृथक् ' इति । प्रव.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

केवलभरद्वाजाः

भरद्वाजाश्विवेद्यानां आङ्गिरस- भार्हस्पत्य-
भारद्वाज-इति ॥

भरद्वाजानामाश्विवेद्यानां चार्षेयः प्रवरो भवति ।
गानावृ.

ऋक्षाः

ऋक्षाणां आङ्गिरस- भार्हस्पत्य- भारद्वाज-
वान्द- मातवचस- इति ॥

अयं पञ्चार्षेयः प्रवरः ।

गानावृ.

गर्गाः

गर्गाणां आङ्गिरस-भार्हस्पत्य-भारद्वाज-गार्ग्य-
शैन्य-इति । आङ्गिरस-शैन्य-गार्ग्य-इति वा ॥
गर्गाणां पञ्चार्षेयस्यार्थे वा प्रवरो भवति । व्यवस्थया
विकल्पे न, वर्गमेदानवगमादित्युक्तम् । एते च
भरद्वाजाः । आश्विवेद्यानां गर्गाणां च भरद्वाजत्वात्सर्वेषां
च परस्परमविवाहः । गानावृ.

(१) आश्वी, २१/११२ ; गोत्र. ४५.

(२) आश्वी, २१/११२ ; गोत्र. ४५.

कपयः

कंपीनां आङ्गिरस- आमहीयव- औरुक्षयस-
इति ॥

शौङ्गशैशिराः

अथ य एते द्विप्रवाचना यथैतच्छौङ्गशैशिरयः ॥
अधेदानीमिदमुच्यते । य एते द्विप्रवाचना ऋषिद्वय-
च्यपदेश्याः, यथैते शौङ्गशैशिरा द्यामुष्यायणाः शौङ्गयस्य
क्षेत्रे शैशिरियवीजोत्पन्नानां वंशाः । अन्येषां वा भिन्नाप्येय-
क्षेत्रजोत्पन्नानां वंशा इत्येवोदाहरणम् । शौङ्गशैशिरग्रहणं
प्रदर्शनार्थम् । सर्वे ते भिन्नाप्येयाः ।

गानाष्ट.

भरद्वाजाः शुङ्गाः, कताः शैशिरयः ॥

- यसाङ्गरुद्राजाः शुङ्गाः, तेषामयं प्रवरः- आङ्गिरस-
बाह्वृषस्य-भारद्वाज-इति । कताः शैशिरयः, तेषां वैश्व-
मित्र-कात्य-आत्कील-इति ।

गानाष्ट.

तेषामुभयतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतः ॥

एवं स्थिते क्रमेतेषामाप्येयप्रवरणमिति प्रसङ्गमुक्त्वा
आह-तेषामिति । अप्येयवरणपक्षे एवं भवति ।

गानाष्ट.

द्वौ चेतरतस्त्रीनितरतः ॥

पञ्चाप्येयप्रवरणपक्षोऽयम् ।

गानाष्ट.

न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति ॥

अत उभयतो द्वौ द्वौ न प्रहीतस्यौ । कुतः ? चतुर्णां
वरणनिषेधात् ।

गानाष्ट.

न पञ्चानामतिप्रवरणम् ॥

अतिपञ्चानां प्रवरणनिषेधात् । तेन द्वयोरैकपित्वेऽपि
द्व्याप्येयवरणमनुशातमिति गम्यते ।

गानाष्ट.

आङ्गिरस-बाह्वृषस्य-भारद्वाज-कात्य-आत्कील
-इति ॥

(१) आश्रौ. २।६।१३ ; गोप्र. ४५-४६ ; संकौ. १९४

(तेषामुभयतः प्रवृणीत एकमितरतो द्वावितरतो द्वौ चेतरतस्त्री-
नितरतो न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणम् ।)
यथावदेव ; ह्रम. १०५४ (तेषामुभयतः.....रत्वादि) ; संर.
४१२ संकौषट् .

प्रदर्शनमात्रमेतत् । द्यामुष्यायणलक्षणमुच्यते —
'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । आचयोरप्यसौ
रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥' इति याज्ञवल्क्य-
वचनादेवंप्रकारमेव द्यामुष्यायणत्वं, नान्यथेति मन्तव्यम् ।
द्यामुष्यायणानां सर्वदा पशुद्वयेऽप्यविवाहः । द्यामुष्या-
यणत्वाभावे वा 'ऊर्ध्वे सप्तमात्पितृवन्धुभ्यो वीजिनश्च'
इत्यस्य वचनस्याविषयः ।

गानाष्ट.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रीतसूत्रम्

केवलभरद्वाजाः

१ आत्रेयायनि- २ मार्कण्डि- ३ वालिशायनि-
४ सौषिष्ट- ५ सौगेय- ६ आम्रिवेश्यानां ७ शाला-
थल- ८ चाराहि- ९ शौङ्गि- १० तृणकर्ण-
११ प्रावाहणेयानां १२ आश्वलायनि- १३ घावा-
श्रीगिरधि- १४ खारिमीवीणां १५ ऐपुमति- १६
साज्यङ्कि- १७ काञ्चकिकायनानां १८ नेतुन्दि-

(१) गोप्र. ४२ ; संप्र. ६३१, ६४४ ; प्रद. ११६ ;
संकौ. १८७ ; संर. ४२४ .

३ गोप्र. वासिनयनि ; प्रद. वालिशायिनि ; संकौ. संर.
वालिशायनाः .

४ गोप्र. चौषिष्ट ; प्रद. संकौ. संर. सौषिष्टाः .

६ गोप्र. याज्ञवेश्यानाम् .

७ गोप्र. सारावरि ; संप्र. साह्वारि, सारावरि, सारावरयः ;
संकौ. संर. सारावयः .

८ गोप्र. वाहि ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. वाहयः .

९ गोप्र. संप्र. शौङ्गि ; प्रद. साङ्गिः .

१० गोप्र. रुणकर्णि ; संप्र. तृणकर्णि, तृणकर्णयः ; प्रद.
संकौ. संर. तृणकर्णयः . संप्र. अस्यानन्तरं नृपाकर्णि
इत्यधिकम् ।

१३ संप्र. वावश्रीगिर्यधि ; प्रद. वाताङ्गिर्यिः .

१४ गोप्र. कार्थीविणाम् ; संप्र. कार्थीविणाम् ; संकौ. संर.
स्वार्थीवयः ; प्रद. कार्थीविः .

१५ गोप्र. मैथुमति ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. मैथुनमतयः .

१६ संप्र. साष्टङ्कि ; प्रद. स्वञ्जङ्किः .

१७ संप्र. काचकिकायनानाम् ; प्रद. काचकिः कायनः .

१८ गोप्र. त्रैतुटि ; संप्र. त्रैतुरि ; प्रद. त्रैतुण्डिः .

३९ घौवकीनां २० सोमस्तम्बि- २१ ब्रह्म-
स्तम्बि- २२ तौत्वलि- २३ वैपुगोद्वेपीणां
२४ शालुहि- २५ वालुहि- २६ सौबुद्धिक-
२७ भारद्वाज- २८ औदमेधि- २९ देवमति-
३० देवागारि- ३१ देवस्थानि- ३२ हरिकर्णि-
३३ भ्राङ्गवि- ३४ ध्रौगेय- ३५ कौमुदगन्धि-
३६ सात्यमुग्नि- ३७ मात्स्यक्राथ- ३८ मालोहर-
३९ हालोहर- ४० गाङ्गोदकि- ४१ कौस्थेत्रि-
४२ द्रौणि- ४३ जैत्रि- ४४ जैत्वलायनानां

१९ गोप्र. धौरितौवकीनाम् ; संप्र. धौरितौवकीनाम्,
धौताम्बक्य ; प्रद. धौताम्बक्य ; संकौ. संप्र. धौताम्बक्यः .

२० गोप्र. सामस्तम्बि ; संप्र. सामस्तम्बयः , सोमस्तम्बयः ,
सोमस्तम्बय ; प्रद. सामस्तविः ; संकौ. संप्र. सामस्तम्बयः ,
सोमस्तम्बयः .

२१ जेबी. (०) .

२२ संप्र. तौत्वलि, तौच्छलि.

२३ गोप्र. वैपुगोद्वेपीणाम् ; संप्र. युगोद्वेपीणाम् ; प्रद. वैपुः
गोद्वेपी.

२४ गोप्र. सातुडि ; संप्र. सातुडि, सातुडयः ; प्रद. सालडि ;
संर. शातुडय' .

२५ गोप्र. वातुडि ; संकौ. संर. (०) .

२६ गोप्र. सौबुद्धिकाः ; संप्र. सौबुद्धिकाः, सौबुडय' ; संकौ.
संर. सौबुडय' .

२७ गोप्र. भरद्वाज .

२९ गोप्र. परोपमिति ; संप्र. षट्पुमति ; प्रद. परेपमतिः .

३० गोप्र. देवागारिधि ; संप्र. देवागारि, देवगारय' ; प्रद.
संकौ. देवगारयः ; संर. देवाङ्गरयः .

३२ संप्र. संकौ. संर. हारिकर्णय' .

३३ गोप्र. भ्राङ्गवि ; संप्र. भ्राङ्गवि ; प्रद. भ्रागविः .

३४ गोप्र. संप्र. प्रद. ध्रौगेय .

३७ गोप्र. प्रद. मात्स्यक्षीय ; संप्र. मात्स्यक्षीक .

३९ गोप्र. हालोदर ; संकौ. हालीदरा ; संर. हालोदराः .

४० गोप्र. गाङ्गोदकि ; संप्र. गङ्गोदकय' ; संकौ. गाङ्गोदयः ;

संर. गङ्गोदय .

४१ संप्र. कौस्थेत्रि, कौस्थेत्रयः ; संकौ. संर. कौस्थेत्रयाः .

४२ गोप्र. द्रौणि .

४४ संप्र. जैत्वलायनानाम् .

४५ काण्यंविजलिः ४६ आपस्तम्बि- ४७ सौज-
पृथि- ४८ पौलि- ४९ खाङ्गलायनाः इत्येतेपाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस- यार्हस्पत्य- भारद्वाज- इति । अङ्गिरोवद्-
बृहस्पतिवद्- भरद्वाजवद्-इति ॥

गर्गाः पञ्चार्षेयाः

१ कौलायनाः २ कैवल्यः अथो ३ वत्सतरायणाः
४ भ्राष्ट्रकृद्- ५ भ्राष्ट्रविन्दवः ६ ऐन्द्रालि- ७ साय-
कायनाः ८ कौलाञ्ज- ९ क्रियाश्वा- १० क्रीव-
११ कालकृत्- १२ मातुल- १३ यावकृद्-
१४ भालविः १५ औपमर्कटः १६ प्रोत्सङ्गिः
१७ पैङ्गलायनाः १८ श्यामाः १९ श्यामायनाः
२० गार्ग्याः २१ सांपरिवाराः इत्येतेपामविवाहः ।

४५ संप्र. काण्यंविजलिः .

४८ संप्र. पौलि, सौल्यः ; संकौ. संर. सौल्यः .

४९ गोप्र. खाङ्गलायनाः ; प्रद. खाङ्गलायनः .

(१) गोप्र. ४३ ; संप्र. ६४४ ; प्रद. ११६ ; संकौ.

१८७ ; संर. ४३५ .

२ गोप्र. केरामथी ; संप्र. केरामथाः ; प्रद. केरामिः .

३ गोप्र. वक्ष्यतरायणाः ; संप्र. वाक्ष्यतरायणाः ; संकौ.

संर. वात्स्यतरायणाः .

५ गोप्र. भ्राष्ट्रमितिः ; संप्र. भ्राष्ट्रमिषिदि .

६ संप्र. ऐन्द्रलि .

७ गोप्र. शालाङ्गलायनाः ; संप्र. प्रद. शालाङ्गलायनाः .

८ प्रद. कौलाञ्जय' .

९ गोप्र. क्रियाश्वाः ; प्रद. क्रियाश्वः .

१० गोप्र. किव .

१२ संप्र. मातु ; प्रद. मातुल्य' .

१३ प्रद. यावकि' .

१४ गोप्र. मालयः .

१५ गोप्र. औपमर्कटः ; संप्र. औपमर्कट ; प्रद. औपमर्कटिः .

१६ गोप्र. प्रथञ्ज ; संप्र. प्रथ्यञ्ज ; प्रद. प्रथ्यञ्जः .

१७ गोप्र. पैङ्गलायनाः ; संप्र. प्रद. पैङ्गलायन .

१८ संप्र. प्रद. (०) .

१९ गोप्र. संकौ. श्यामायनाः .

२० गोप्र. गर्गाः .

२१ प्रद. सांपरिवारः .

तेषां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस- बार्ह-
स्पत्य- भारद्वाज- शैब्य- गार्ग्य- इति । अङ्गि-
रोवद्- बृहस्पतिवद्- भरद्वाजवत्- शिनिवद्-
गर्गवद्- इति ॥

गर्गाः त्र्यार्षेयाः

१ तैत्तिरिः २ कपिभूमिः ३ खन्दितः ४ खण्डितः
५ गर्गाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । आङ्गिरस- शैब्य- गार्ग्य- इति । अङ्गि-
रोवत्- शिनिवद्- गर्गवद्- इति ॥

कपयः

१ कपिस्तरिः २ स्वस्तितरः ३ विन्दुः ४ दण्डिः
५ शक्तिः ६ पतञ्जलिः ७ भूयसी च ८ तैवरन्धिः
९ चैतकिः १० ऊर्ध्वास्रः ११ राजकेशी

(१) गोम्र. ४३ ; संम्र. ६३२, ६४४ ; प्रद. ११७ ;
संकौ. १८७ ; संम्र. ४३६. संम्र. (प्र. ६३२) प्रद. संकौ. संम्र.
एतेषां मतनेत गर्गवेदाः ।

१ गोम्र. प्रद. तिष्ठिरिः ; संकौ. संम्र. तिष्ठिरिः .
२ गोम्र. कपिभूमिः ; प्रद. कपिः, भूमिः ; संम्र. कपिभुवः .
३ गोम्र. संम्र. खन्दितः ; प्रद. खन्दितिः ; संकौ. संम्र.
(०) .

४ गोम्र. (०) .
५ संम्र. प्रद. गर्गः ; संकौ. संम्र. (०) .
(२) गोम्र. ४३ ; संम्र. ६४४, ६४६ ; प्रद. ११७ ; संकौ.
१८७ ; संम्र. ४३५ .

१ गोम्र. कपिः ; संम्र. कपिः, कपयः ; प्रद. कपिः तरिः ;
संकौ. संम्र. कपयः .

२ गोम्र. तिष्ठिरिः ; संम्र. तिष्ठिरिः, स्वस्तिरयः ; प्रद.
स्वस्तिरिः ; संकौ. स्वस्तितरयः ; संम्र. स्वस्तितरयः .

३ गोम्र. विदिः ; संम्र. विदि, विन्दवः ; प्रद. विडुः .
४ संम्र. वण्डिः, दण्डिनः ; संकौ. दण्डिनः .

५ संम्र. शक्तिः, दिश्वशक्तयः ; संकौ. संम्र. दिश्वशक्तयः .
७ जेयी. भोजनी .

८ गोम्र. तिवरधिः ; संम्र. तिवरन्धिः, सैवरन्धयः ; संकौ.
तैरन्धयः ; संम्र. तैरवयः .

९ संम्र. चैतकयः .
१० गोम्र. प्रद. अघ्यायुः ; संम्र. भघ्यायु, कर्षात्वाः ; संकौ.
संम्र. कर्षाः .

११ संकौ. ताराजकेशिनः .

१२ कलशीकण्ठः १३ कारीरयः १४ वान्नायनाः
१५ आमावास्यायनाः १६ काप्यायनाः इत्येतेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-आमहीयव-
औरुक्षय-इति । अङ्गिरोवद्-अमहीयवद्-उरु-
क्षयवद्-इति ॥

शौङ्गशैशिराः

- अर्थेमानि त्र्यामुप्यायणकुलानि भवन्ति । * भर-
द्वाजाः प्राधाः, शौङ्गाः शैशिराः (भरद्वाजाः शुङ्गाः,
कताः शैशिराः) इत्येतेषामविवाहः । तेषां पञ्चा-
र्पेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भार-
द्वाज-शौङ्ग-शैशिर-इति । अङ्गिरोवद्-बृहस्पति-
वद्-भरद्वाजवत्-शुङ्गवत्-शिशिरवत् ॥

ऋक्षाः

१ कपिलाश्च २ शबराश्च ३ विमिण्ड- ४ कौथुम-
५ अग्निजिह्वी च ६ कर्णश्च ७ सूतश्च ८ ऋक्षा
भरद्वाजा इत्येतेषामविवाहः । तेषां पञ्चार्पेयः
प्रवरो भवति । आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-
वान्दन-मातवचस-इति । अङ्गिरोवद्-बृहस्पति-
वद्-भरद्वाजवद्-वन्दनवद्-मातवचोयत् ॥

* ' भरद्वाजाः प्राधाः, शौङ्गाः शैशिराः ' इत्यनुपपन्नम् । ऋषेर्द-
कल्पन्ते- विश्वामित्रस्य गाधिपुत्रत्वाद् गाधाः नाम विश्वामित्राः ।
वर्यासैत्यं चान्वयः । तथा च शौङ्गानां भरद्वाजवत् शैशिराणां
विश्वामित्रवत् चोक्तं भवति ।

१२ गोम्र. कलानिकटम् ; संम्र. कलासिकाम्, कलशिनः,
कण्ठाः ; प्रद. कलसी, कण्ठरिः ; संकौ. संम्र. कलशिनः, कण्ठाः .

१३ गोम्र. कोरीरयः ; संम्र. कोरिरयः, कारीरयाः ; प्रद.
(०) ; संकौ. कारीरयः ; संम्र. करीरयः .

१४ गोम्र. वान्नायनः ; प्रद. (०) .
१५ गोम्र. (०) ; संम्र. आमावास्यायनाः ; प्रद. अमावास्या-
यनः .

१६ गोम्र. संम्र. प्रद. संकौ. संम्र. कालायनः .
(१) गोम्र. ४५ .

(२) गोम्र. ४५ .

मानवश्रौतसूत्रम्

केवलभरद्वाजाः

अथ १ आत्रेयायणि- २ माधूकर्णि- ३ वाल्कलि-
४ सौषिष्ट्य- ५ आम्रिवेद्यानां ६ शालथल-
७ वाराह- ८ शौङ्ग- ९ कृपनपर्ण- १० प्रावा-
हणेयानां ११ माश्लाय- १२ व्यायोगिच्छन्दात-
१३ खारिप्रीवीणां १४ ऐपुमति- १५ शय-
१६ कावकिकाविकायनानां १७ नैतुन्दि- १८ लि-
१९ वैन्धङ्गीनां २० चैधकीकया- २१ चरातकि-
२२ मनहालयानां २३ सोमस्तम्बि- २४ तौल्वलि-
२५ पौपुयावद्विशीनां २६ शाल- २७ वाल्यैह-
२८ देवमत- २९ हारिकर्ण- ३० द्राङ्गव-
३१ चौचेव- ३२ कौमुदगन्धि- ३३ खारिणादि-
३४ राजस्तम्बि- ३५ सामस्तम्बि- ३६ सोमस्तम्बि
- ३७ औदमेधि- ३८ गाण्डकी- ३९ लौहि-
तकी- ४० काण्डक- ४१ धाना- ४२ कुलक-
४३ सात्यमुमि- ४४ शैवव्यथ- ४५ भारद्वाजाः
इति ॥ (प्रवराः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

गर्गाः पञ्चार्षेयाः

१ काणायनाः २ कैवल्यः अथो ३ वरसतरायणाः
४ क्रौण्डायनाः ५ वार्द्धनयः अथो ६ वांशायनाः
च ये ७ भ्राष्ट्रकृद्- ८ भ्राष्ट्रविन्दुः च ९ ऐन्द्रालि-
१० सायकायनः ११ कोली च १२ त्रीकाः
१३ नीसान्व- १४..... कृत् १५ स्नापुरावट-
१६ लावकि- १७ भाल्विः १८ उपमर्कटि-
१९ प्रोत्सङ्गिः २० इयामायनाः २१ वैलुकायन-
२२ सामभरभामत्.....शेन्य-गार्थ-इति होता ।
इत्यादि ॥ (प्रवराः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

गर्गाः त्र्यार्षेयाः

१ तेतिररि- २ कविः ३ भूमः ४ गर्गा इति ॥
(प्रवराः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

(१) मानवश्रौतसूत्रोक्तो गोत्रप्रचरणविचारः प्रा. ज्ञेन श्रीमहा-
शयेन संपादितत्वात् 'गोत्रप्रचरणप्रती' पुस्तकालयश्रीनः ।

कपयः

१ कपिस्तरः २ स्वस्तितरः ३ विन्दुः ४ दण्डिः
५ शक्तिः ६ पतञ्जलिः ७ भोजव- ८ जरुहुः
९ चैवद्विशाली १० शीतकिः ११ अर्द्ध १२ राज-
केशी १३ चौचुटी १४ शांशापि १५ कलशी-
कण्ठः १६ कारीरयः १७ वान्यायनाः १८ वाम-
ध्यायनाः १९ काप्याः २० कवयः इति ।
प्रवराः-आङ्गिरस-आमह्व-उरुक्षयस्त-इति ॥

शौङ्गशैशिराः

अथ यान्येतानि ब्यामुण्यायणानि कुलानि
भवन्ति, यथैतत् शौङ्गशैशिरयः, भरद्वाजाः शुङ्गाः,
कवाः शैशिरयः, इत्येतेषामविवाहः । तेषां पञ्चार्षेयः
प्रवरो भवति । आङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाज-
शौङ्ग-शैशिर-इति । इत्यादि ॥

ऋक्षाः

रुक्षभरद्वाजानां पञ्चार्षेयः प्रवरो भवति ॥
(प्रवराः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

शुकुयजुर्वेदपरिधिष्टम्

केवलभरद्वाजाः

अथ १ आत्रेयायणि- २ माभूकर्णि- ३ वार्कलि-
- ४ सौषिष्ट्य- ५ आम्रिवेद्यानां ६ शालथल-
७ वाराह- ८ शौङ्ग- ९ क्रौणकवर्ण- १० प्रावा-
हणेयानां ११ आश्विन- १२ वाद्युतिच्छन्ति-
१३ खारिप्रीवीणां १४ ऐपुमति- १५ साङ्ग-
१६ काजङ्किकाजयनानी १७ नैतुन्दि- १८ भैरि-
१९ वैकुन्तकाता- (कानां ?) २० भौवोषकेया-
२१ वरातकि- २२ मालहायनानां २३ तौल्वलि-
२४ पौपुयीजीना- २५ साल्यैहि- २६ वाल्यैहि-
२७ सौपथीनां २८ देवमत- २९ हारिकर्ण-
३० द्राङ्गव- ३१ औपेय- ३२ कौमुदगन्धि-
३३ खारिणादि- ३४ राजस्तम्बि- ३५ सामस्तम्बि-
३६ सौपस्तम्बि- ३७ ब्रह्मस्तम्बि- ३८ सात्यमुमि-

(२) शुकुयजुर्वेदपरिधिष्टोक्तो गोत्रप्रचरणविचारः प्रा. ज्ञेन
श्रीमहाशयेन संपादितत्वात् 'गोत्रप्रचरणप्रती' पुस्तकालयश्रीनः ।

३९ औदमेचीनां ४० गदक- ४१ लौहीतकु-
४२ हारीत- ४३ काण्डकुङ्कुनी- ४४ कुलक-
४५ शैषथ- ४६ भारद्वाजाः इति ॥ (प्रवराः
कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

गर्गाः पञ्चाप्येयाः

१ काणायनाः २ कैवल्यः अथो ३ वत्सतरायणाः
४ कोडायनाः ५ वार्धनयः अथो ६ वांशायनाः च
ये ७ भ्राष्ट्रकृद् ८ भ्राष्ट्रविन्दुः च ९ पेन्द्रालि-
१० सायकायनाः ११ क्रोठी च १२ क्रीडी च
१३ काशी च १४ भालकृन् १५ माशुरवारताः
१६ क्होलकीः १७ उपमर्कटि- १८ प्रेतसगि-
१९ श्यामायन- २० पैसुकायन- २१ शाम्भरभार-
मत- २२ गार्ग्य- २३ वालाकि- इति ॥ (प्रवराः
कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

गर्गाः त्र्याप्येयाः

१ तैतिरिः २ कविभूमः ३ गर्गाः इति ॥ (प्रवराः
कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

कपयः

१ कपिस्तरः २ स्वस्तितरः ३ विन्दुः ४ दण्डिः
५ शक्तिः ६ पतञ्जलः ७ भोजसी च ८ जलु-
न्धवः ९ चितृशाली १० कुक्षितकि- ११ ऊर्ध्वश-
- १२ राजकेशी १३ चोचुटिः १४ शंशिपिः
१५ कलशीकण्ठः १६ कारीरयः १७ वाह.....
तेषां त्र्याप्येयाः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-आमही-
यव...द्- अङ्गिरोवद्- इत्यध्वर्युः ॥

शौङ्गशैशिराः

अथ यान्येतानि व्यामुष्यायणानि कुलानि
भवन्ति, यथैतत् शौङ्गशैशिरयः, भरद्वाजाः
शौङ्गाः, कताः शैशिरयः, इत्येतेषामपिवाहः । तेषां
पञ्चाप्येयाः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-वाहस्पत्य-
भारद्वाज-काल-आल्कील-इति ॥ इत्यादि ॥

(सिंह.)

ऋक्षाः

१ कपिलाश्च २ शयलाश्च ३ वैमिण्ड- ४ कौथुम-
५ अग्निजिह्वी च ६ कर्णश्च ७ सूतश्च ८ रुक्ष-
भरद्वाजा इति ॥ (प्रवराः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

मत्स्यपुराणम्

केवलभरद्वाजाः

१ आत्रेयायणिसौपिण्डायमिवेशैः शिल्लस्थलिः ।

वालिशायनिश्चिक्किपिर्वांरिर्वाकिलस्तथा ॥

२ शौङ्गिश्च तृणकर्णश्च प्रवाहिश्चाध्वलायनिः ।

वाहंगच्छिदशैर्दीकिः खौरिमीविस्तथैव च ॥

३ कौरिकश्च महोकापिस्तथा चोर्दुर्पतिः प्रभुः ।

५ कौचकिर्धूमित्तश्चैव पुष्पांन्वेपिस्तथैव च ॥

(१) मत्स्य. १९६।१२; गोम. ४७; संम. ६६६.

[गोमप्रवरनामसंग्रहः संम. ६२१; प्रद. ११६; संकौ.
१८७; संर. ४३४ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ गोम. संम. आत्रेयायनि.

२ मत्स्य. सौवेष्ट्यौ ; गोम. साविष्ट्यौ ; संम. सौवत्सौ,
सौविष्टाः ; संकौ. संर. सौविष्टाः .

३ मत्स्य. अग्निवेशः .

४ संम. शिलाथिलिः, शिलालयः ; प्रद. शिलातलिः ; संकौ.
शिलापलयः ; संर. शिलामलयः ; जैवी. शलायलः .

५ मत्स्य. वालिशायनिः ; संकौ. संर. वालिशायनाः .

६ मत्स्य. चैकेरी ; संम. चिचिपिः, विचिपयः ; प्रद.
विकीपिः ; संकौ. विचिपयः ; संर. विचिपयः .

८ मत्स्य. गोम. प्रद. वाष्कलिः ; संम. वाष्कलिः .

(२) मत्स्य. १९६।१३; गोम. ४७; संम. ६६६.

९ मत्स्य. गोम. सौटिः ; संम. सौटिः, सौट्यः ; प्रद. सौटिः ;
संकौ. सौट्यः ; संर. सौहयः .

१० गोम. नृगवणिः ; प्रद. संकौ. संर. तृणकर्णयः .

११ मत्स्य. प्रावहिः .

१२ गोम. संम. प्रद. लम्पायनिः ; संकौ. संर. लामांय-
नयः .

१३ मत्स्य. वाराहिः ; गोम. वाष्मगच्छश्च ; संम. वाष्म-
गच्छिः, वाष्मगच्छयः ; प्रद. वाष्मगच्छिः .

१४ मत्स्य. बहिस्तादी च ; गोम. दिष्ठाकिः ; प्रद. दशा-
दकिः .

१५ मत्स्य. शिखाम्नीविः ; गोम. स्वाम्नीविः ; संम. स्वार्-
म्नीविः, स्वाम्नीवयः ; प्रद. साष्ठीवी ; संकौ. संर. स्वाम्नीवयः .

(३) मत्स्य. १९६।१४.

- १ सोमैस्तन्वित्रांस्तन्विः सौलडिवाल्डिस्तेथा ।
 देवांगारिदेवस्यनिर्हारिकर्णः सरिद्धुविः ॥
 २ प्रीथिपिः सौत्यमुप्रिश्च तथा कौमुदगन्धिकः ।
 मौत्स्यत्रयो मौलोहरो हालोहरेस्तथैव च ॥
 ३ गार्ङ्गोदकिः कौरुपतिः कौरुश्रेत्रिस्तथैव च ॥
 ४ नौर्याकिर्जैत्यद्रौणिश्च जैत्वलयनिरेव च ॥
 ५ आपरैतन्विः सौर्जैपृभिः गोश्रपिङ्गल्लिरेव च ।

- (१) मत्स्य. १९६।१५.
 १२ मत्स्य. सोमन्विः,
 १३ मत्स्य. ब्रह्मन्विः.
 १४ संप्र. साउहयः (?) ; प्रद. साहृदिः (?).
 १५ संप्र. बाउहयः (?) ; प्रद. बाहृदिः (?).
 १६ मत्स्य. देवगारिः ; संप्र. प्रद. संकौ. देवगारयः ; संर.
 देवाङ्गरयः.

- (२) मत्स्य. १९६।१६.
 ३१ मत्स्य. साचमुप्रीविः.
 ३२ मत्स्य. गोमेदगन्धिकः.
 ३३ मत्स्य. मत्स्योच्छाद्यः.
 ३४ मत्स्य. मूलहरः.
 ३५ मत्स्य. फलाहारः ; संकौ. हालीहराः ; संर. हालोदराः.
 (३) मत्स्य. १९६।१७.
 ३६ मत्स्य. गार्ङ्गोदकिः ; संप्र. गार्ङ्गोदकयः ; संकौ. गार्ङ्गो-
 दयः ; संर. गार्ङ्गोदयः.

- ३७ संप्र. कौरुश्रेत्रयः ; संकौ. संर. कौरुश्रेत्रयाः.
 (४) मत्स्य. १९६।१७ ; गोप्र. ४७ ; संप्र. ६६६.
 ३९ गोप्र. व्यटाकिः ; संप्र. पटाकिः ; व्यटाकयः ; प्रद.
 व्याटाकिः ; संकौ. व्यटाकयः ; संर. व्यटाकयः.
 ४० गोप्र. संकौ. संर. शिलद्रोणिः ; संप्र. शिलद्रोणिः ;
 शिलद्रोणयः.
 ४१ मत्स्य. जैह्वलयनिः ; गोप्र. जैह्वलयनिः ; संप्र.
 जैह्वलयनिः ; जैह्वलयनयः ; प्रद. जैह्वलयनः ; संकौ.
 जैह्वलयनयः ; संर. जैह्वलयनयः.

- (५) मत्स्य. १९६।१८ ; गोप्र. ४७ ; संप्र. ६६६.
 ४२ मत्स्य. मौजवृष्टिः ; गोप्र. मार्जवृष्टिः ; संप्र. वाजवृष्टिः ;
 प्रद. भाजवृष्टिः ; संकौ. वाज्वृष्टयः ; संर. वाजवृष्टयः.
 ४४ मत्स्य. मोहपिङ्गलिः ; गोप्र. संप्र. गोत्वपिङ्गलिः ;
 संकौ. गोत्वपिङ्गलयः ; संर. गोत्वपिङ्गलयः.

- पौलिश्रैवै महातेजाः शौलङ्कायनिरेव च ॥
 १ ज्यापर्येयः प्रवरश्रैव सर्वेषां प्रवरोत्तमः ।
 अङ्गिराः प्रथमस्तेषां द्वितीयश्च बृहस्पतिः ॥
 २ तृतीयश्च भरद्वाजः प्रवराः परिकीर्तिताः ।
 परस्परमयैवाहा इत्येते परिकीर्तिताः ॥

४५ मत्स्य. गोप्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. पैलः.

४६ प्रद. शाकल्यानः ; संर. शालङ्क्यानः.

(१) मत्स्य. १९६।१९ पूर्वापि (व्याख्येयो मास्तश्रीपां
 सर्वेषां प्रवरो नृप ।) ; गोप्र. ४७ सेचमः (रो मतः) ; संप्र.
 ६६६ द्वितीयश्च (द्वितीयोऽथ).

(२) मत्स्य. १९६।२० ; गोप्र. ४७ ; संप्र. ६६६
 उत्तरार्धे नास्ति.

भरद्वाजगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. पुष्य ग्रन्थेषु
 अधिकाणि नामान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा—

- १ साष्टकय — संकौ. साष्टकयः ; संर. साष्टकयः.
 २ काम्बयः— संकौ. संर. काजयः.
 ३ शाङ्गायना— संकौ. संर. शगज्ज्जायनाः.
 ४ लेखायना— प्रद. लजायनाः.
 ५ विविपिः— (प्रद.) विकिपि इत्यस्याय पाठभेदः स्यात्.
 ६ कारुणायना— सर्वत्र समानम् ।
 ७ चेला— प्रद. वेलास्यः.
 ८ रुक्षा— संकौ. संर. रुक्षाः.
 ९ किकायना— प्रद. (०).
 १० बालक्षला— प्रद. बालक्षौरिवः ; संकौ. बालक्ष्णाः ;
 संर. बालक्ष्णाः.

- ११ गौरिवा— सर्वत्र समानम् ।
 १२ सौपया— संप्र. सौपयाः ; प्रद. सौपयः.
 १३ सौभरा— प्रद. (०).
 १४ धौरयः— प्रद. धोरिः ; संकौ. धौरकुलिकाः ; संर.
 धौरकुलिकाः.

- १५ कुलिका— प्रद. कुलिकः.
 १६ विकाना— प्रद. विकारः ; संकौ. विकाराः ; संर.
 विकाराः.

- १७ कुपिना— प्रद. कुपितः ; संकौ. संर. कुपियाः.
 १८ मालद्वया— प्रद. (०) ; संकौ. संर. मालद्वयाः.
 १९ श्रीपया— सर्वत्र समानम् ।
 २० अपिना— संप्र. प्रद. संकौ. (०).
 २१ निद्राज्यधा— प्रद. निद्राज्यधः ; संकौ. निद्राज्य-
 धाम्नाः.

गर्गाः पञ्चार्पेयाः

१ काण्वीयनाः कैवल्यस्तथा वात्स्यतैरायणाः ।

भ्राष्ट्रकृद् भ्राष्ट्रविन्दुश्च ऐन्द्रालिः सार्यकायनिः ॥

२२ शैलेयाः— संप्र. शैलेयाः .

२३ माधुकर्ण्यः— गोप्र. माधुकर्णः ; संकौ. माधुकर्ण्यः ;
संर. माधुकर्ण्यः .

२४ काण्डण्याः— सर्वत्र समानम् ।

२५ औवेयाः— सर्वत्र समानम् ।

२६ खारणादयः— प्रद. खारणादिः ; संकौ. रवारणादयः .

२७ अधिकारप्रीचयः— प्रद. (०) .

२८ यवकयः— प्रद. व्यम्बकः ; संकौ. अवम्बकयः ; संर.
व्यम्बकयः .

२९ भाषायणाः— प्रद. भाषायनः .

३० शक्ताः— प्रद. शाक्तालाजः ; संकौ. संर. शाक्ताः .

३१ कानाः— सर्वत्र समानम् ।

३२ सौविधा— प्रद. सौवधः .

३३ कामुकायनाः— प्रद. कामकायनः ; संर. कमुकायनाः .

३४ शिन्धवः— प्रद. शिन्धवः .

३५ आश्वलायनाः— प्रद. (०) ; संकौ. संर. आश्वलायनः ;

३६ मार्कण्डेयाः— प्रद. (०) ; संर. मार्कण्डेयः .

३७ सौह्यः— प्रद. (०) ; संर. सौह्यः .

“अत्र मूलं शुभम्” इति प्रवरदर्पणकारोक्तिः ।

मृत्यु कानिचिन्नामानि भानवश्रौतसूत्रे शुक्लयजुर्वेद-
परिशिष्टे च षाडभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(१) मत्स्य. १९६।२१ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६६ .

[गोप्रवरनामसंयद्. प्रद. ११६-१७ ; संकौ. १८७ ;
संर. ४३५ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।]

१ संप्र. कण्वायनाः ; जैवी. काण्वायनाः .

२ मत्स्य. कोपचयाः ; गोप्र. कौजवयः ; संप्र. कौजवयः ;
प्रद. कैवलायनः, कौजविः ; संकौ. कौजवयः, कैवलायनाः ;
संर. कौजपयः, कैवलायनाः .३ गोप्र. वात्स्यतरायणाः ; संप्र. वत्सतरायणाः ; प्रद. जैवी.
वात्स्यतरायणः .

४ संप्र. भ्राष्ट्रकृद् .

५ मत्स्य. राष्ट्रविण्डी ; गोप्र. भ्राष्ट्रविण्डी ; संप्र. भ्रप्रविश्वी ;
प्रद. विडु .६ मत्स्य. ऐन्द्राणिः ; गोप्र. ऐन्द्रालिः ; संप्र. लन्यालिः ;
प्रद. नैन्द्राणिः .७ गोप्र. शाकलायनः ; संप्र. प्रद. शाकलायनिः ; संकौ.
संर. शान्वायनयः .

१ कौडिश्वाक्री च वैष्णिगश्च कालैर्कृन्मधुरैर्वहः ।

लौवकृद्द्रोह्विश्चौर्पमेकैः पौलिर्कायनः ॥

२ प्रोत्संङ्गिश्च तथा ईर्यामाः गौर्ग्यः श्यामौयनि-

स्तथा ।

वौलाकिः सौभरश्चैव पञ्चार्पेयाः प्रकीर्तिताः ॥

३ अङ्गिरास्तु महातेजा देवाचार्यो बृहस्पतिः ।

भरद्वाजस्तथा गर्गः शैन्यश्च भगवानृषिः ॥

(१) मत्स्य. १९६।२२ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६६ .

८ मत्स्य. क्रोष्टाक्षी ; प्रद. कौलाक्षिः ; संकौ. संर. कौलिनः .

९ संप्र. चाप्ती. उपरितनं नाम द्रष्टव्यम् ।

१० मत्स्य. बहुवीती च ; संप्र. वाप्ती च .

११ मत्स्य. तालकृद् ; गोप्र. लानकृद् ; संप्र. तातकृद् ;
प्रद. संकौ. संर. (०) .

१२ जैवी. मातुल्लथा .

१३ गोप्र. लावकृद् ; संप्र. लोपकृद् ; प्रद. लावय, लोप-
कृद् ; संकौ. संर. लोपकृन् ; जैवी. वावकृद् .१४ मत्स्य. गालविद् ; गोप्र. भालविद् ; संप्र. गालवि ;
प्रद. कालविद् ; संकौ. भालविदाः ; संर. भालविदः .१५ मत्स्य. गायी, मार्कटिः ; गोप्र. -रौषी, मकेटः ; संप्र.
-कुणो, मकेटः ; प्रद. गाधिः, मार्कटिः ; संकौ. संर. औपमकेटाः .१६ मत्स्य. पैलिकायनिः ; गोप्र. पैलिकायनः ; प्रद. पैथि-
कायनः ; संकौ. संर. पैलकायनाः .

(२) मत्स्य. १९६।२३ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६६ .

१७ मत्स्य. स्कन्दसः ; गोप्र. संप्र. श्रुतज्ञः ; प्रद.
पैथज्ञः (?) ; संकौ. प्रथज्ञः (?) ; संर. पैथज्ञाः (?) .१८ मत्स्य. चक्री ; गोप्र. प्रद. दामी ; संप्र. दामिः ;
संकौ. संर. रामिनः .१९ गोप्र. गाग्निः ; संप्र. गामिः ; प्रद. भाग्नी ; संकौ.
संर. भाग्निनः .

२० प्रद. श्यामायनः ; संकौ. श्यामायनाः ; संर. श्यामायनाः .

२१ मत्स्य. प्रद. बलाकिः ; संप्र. बालकिः ; संकौ. संर.
वालाकयः .२२ मत्स्य. साहरिः ; गोप्र. संप्र. साहनिः ; प्रद. साहरिः,
सामारः (?) ; संकौ. साहनयः, साम्मारः ; संर. साहनयः,
साम्माशः .(३) मत्स्य. १९६।२४ अङ्गिरास्तु (अङ्गिराश्च) शैन्यश्च
(सैल्यश्च) ; गोप्र. ४८ शैन्यश्च (सिन्धश्च) ; संप्र. ६६६
उदरार्पे (भरद्वाजो वर्गसैन्यो समानप्रवरत्वतः) .

१ परस्परमथैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

कषयः

२ कषिर्स्तरः स्वरितर्तरः दिक्ष्वैशक्तिः पर्वेज्जलिः ॥

३ भूर्व्यसी जर्लसिम्बिञ्च विन्दुर्दण्डिः कुसीर्दकिः ।

४ उर्वास्ती रौजकेशी च सौजटिः शंसपिस्तथा ॥

(१) मत्स्य. १९६।२५ ; गोत्र. ४८ ; संप्र. ६६६

(सगोत्रत्वात्मका एते परस्परमन्वयाः ।) .

गार्गणे प्रद. संकी. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ वत्सचतुरायना— प्रद. (०) ; संर. वत्सचतुरायनाः .

२ सांख्यायना — सर्वत्र समानम् ।

३ कानायना.— सर्वत्र समानम् ।

४ कौण्डायना — सर्वत्र समानम् ।

५ स्कन्द— संकी. संर. (०) .

६ स्वध.— संकी. संर. (०) .

७ भारमताः— सर्वत्र समानम् ।

८ विश्वायवकायना — प्रद. विश्वायवः .

९ माधुरावदा.— प्रद. माधुरः, वट्टः ; संर. माधुरावदाः .

१० भाल्लकृत्— संकी. भाल्लकृत् ; संर. (०) .

११ वांमायनाः— प्रद. वास्तायनः .

१२ शारायणा — सर्वत्र समानम् ।

१३ कारिण.— सर्वत्र समानम् ।

१४ आस्मिन् — प्रद. आदनी .

१५ क्रीडिन— प्रद. शक्ति (१) .

१६ रावारना— प्रद. दीरायः, रायः ; संर. राचाराः .

१७ कार्पायणा— प्रद. (०) ; संर. कार्पायनाः .

एतेषु कानिचिन्नामानि मानवप्रौढसूत्रे शुक्लयजुर्वेद-
परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(२) मत्स्य. १९६।२५ ; गोत्र. ४८ ; संप्र. ६६६ .

[गोत्रप्रवरनामसंग्रहः संप्र. ६४६ ; प्रद. ११७ ; संकी. १८७ ; संर. ४३५ इत्यत्र द्रष्टव्यः] .

१ मत्स्य. कपिनरः ; गोत्र. कपिनर- ; संप्र. —कपिनरी,
कपिनराः ; प्रद. कपिनर- ; संकी. संर. कपिनराः .

२ गोत्र. — स्वदौतर- ; संप्र. स्वदौतर- , स्वदवितराः ; प्रद.
स्वदतर- ; संकी. वेदतरा- ; संर. वेदतराः .

३ मत्स्य. दाक्षि शक्तिः ; गोत्र. दिक्षशक्तिः .

(३) मत्स्य. १९६।२६ ; गोत्र. ४८ ; संप्र. ६६७ .

५ मत्स्य. भूपति- ; जेबी. भोजती .

१ शौलिञ्च कॅलेशीकण्ठ ऋषिः कर्षीरयस्तथा ।

कर्षीयो वान्यैर्यानिञ्चैव आर्षेवास्यानिस्तथा ॥

२ भारद्वाजिः सौद्युधिञ्चै लञ्जी देवमैतितथा ।

३ ज्यापैयः प्रवरस्तेषां कपीनां भूमिपोत्तम ॥

४ अङ्घ्रिराश्वामहृष्यश्च तथा चैवाप्युरुक्षयः ।

परस्परमथैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

गर्गाः ज्यापैयाः

५ तित्तिरिः कषिर्भूमिश्च गौर्ग्यैश्चैव महानृपिः ।

६ मत्स्य. जलसन्धि- ; संप्र. जनतिभिः , जलसिञ्चयः ; प्रद.
जलसिन्धुभिः ; संकी. संर. जलसिञ्चयः .

८ मत्स्य. मादिः ; गोत्र. दाडः ; संप्र. दाज- ; प्रद. मादिः .

९ गोत्र. कुशीदकिः ; संप्र. कुमीदरिः ; प्रद. कुसीदः ; संकी.
संर. कुशीदरयः .

१० मत्स्य. ऊर्वः तु ; गोत्र. ऊर्वस्त- ; संप्र. उधतः ; प्रद.
ऊर्वतुः .

१२ मत्स्य. बीपतिः ; गोत्र. रोज्जी ; संप्र. सौजटिः ,
सौजटयः ; प्रद. सौजटिः ; संकी. स्वौजटयः .

१३ गोत्र. संप्र. प्रद. संकी. सातविः ; संर. सामवयः .

(१) मत्स्य. १९६।२७ ; गोत्र. ४८ ; संप्र. ६६७ .

१४ गोत्र. संर. सलिः ; संप्र. सलिः , सलयः ; प्रद. संकी.
सलयः .

१५ गोत्र. कलसी कणाः ; संप्र. कल्मी कण्व- , कलरिन- ,
कण्डाः ; प्रद. कलसी कण्ठरिः ; संकी. संर. कल्मिनः कणा- .

१७ मत्स्य. काटयः ; गोत्र. क्ष्वजः ; संप्र. क्ष्वजयः , क्ष्वयाः ;
प्रद. क्ष्वेयः , काय- ; संकी. संर. क्ष्वया- .

१८ मत्स्य. प्रद. धान्यायनि- ; संप्र. वाच्यायनिः , वान्या-
यनाः ; संकी. संर. वान्यायनाः .

१९ मत्स्य. भावास्यायनिः एव च ; गोत्र. मंत्र सावस्यायनिः
एव च ; प्रद. सावस्यायनिः ; संकी. संर. सावस्यायनयः .
वस्यायनतर- संप्र. क्ष्वेया- इत्यधिकम् ।

(२) मत्स्य. १९६।२८ ; गोत्र. संप्र. नोरगन्धो ।

(३) मत्स्य. १९६।२८ (ज्यापैयोऽभिमतक्षेत्रो प्रवरो भूमि-
पोत्तमः) ; गोत्र. ४८ कपीनां (प्रवरो) ; संप्र. ६६७ .

(४) मत्स्य. १९६।२९ राश्वामहृष्यश्च (रा दमवाश्वश्च) ;
गोत्र. ४८ ; संप्र. ६६७ (आश्वान्वयोऽङ्घ्रितः शुक्ल्य उरुष्य-
रदनीयकः । सगोत्रत्वादिभे सौर्वे परस्परमन्वयाः ॥) .

(५) मत्स्य. १९६।४८ ; गोत्र. ५० ; संप्र. ६९८ .

१ संकी. संर. तित्तिरः .

ईयाप्योऽस्मितस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥
 अङ्गिरास्तित्तिरिश्चैव कपिभूश्च महानृपिः ।
 परस्परमवैवाहा ऋपयः परिकीर्तिताः ॥

ऋक्षाः

अथ ऋक्षभरद्वाजौ ऋपिश्च वन्दनस्तथा ।
 ऋपिर्मतयचाश्चैव पञ्चाप्येयाः प्रकीर्तिताः ॥
 अङ्गिराश्च भरद्वाजस्तथैव च बृहस्पतिः ।
 ऋपिर्मतयचाश्चैव ऋपिश्च वन्दनस्तथा ।
 परस्परमवैवाहा ऋपयः परिकीर्तिताः ॥

शौङ्गशैशिराः

भरद्वाजः कतः शौङ्गः शैशिरेयस्तथैव च ।
 इत्येते कथिताः सर्वे ब्यामुप्यायणगोत्रजाः ॥
 पञ्चाप्येयास्तथा ह्येषां प्रवराः परिकीर्तिताः ।
 अङ्गिराश्च भरद्वाजस्तथैव च बृहस्पतिः ॥

२ मत्स्य. गोप्र. संप्र. कपिभूः चैव ; प्रद. कपिः भूमिः ;
 जैवी. कपिभूतः .

(१) मत्स्य. १९६।४८ योऽस्मित (यो हि मत) ; गोप्र.
 ५० .

(२) मत्स्य. १९६।५९ ; गोप्र. ५० ; संप्र. ६६८ उच-
 चार्थे (परस्परमवैवाहाः समानप्रवरत्वनः ।) पूर्वापि नास्ति.

(३) मत्स्य. १९६।५० ऋपिश्च वन्दनस्तथा (कपिवान्
 मानवस्तथा) मंत्रवचाश्चैव (मंत्रवरश्चैव) ; गोप्र. ५० (अश्व-
 रिष्कमद्राजौ कथितान् मानवस्तथा । कपिर्मन्त्रवरश्चैव पञ्चाप्येयाः
 प्रकीर्तिताः ॥) ; संप्र. ६६८ (अश्वरिष्क भरद्वाजः कथितस्तथा
 भवस्तथा । कपिर्मन्त्रवरश्चैव पञ्चाप्येयाः प्रकीर्तिताः ॥) .

(४) मत्स्य. १९६।५१ अङ्गिराश्च च (अङ्गिराः सप्त)
 द्वितीयार्थे (कपिर्मन्त्रवरश्चैव कपिवान् मानवस्तथा ।) ; गोप्र.
 द्वितीयार्थे (कपिर्मन्त्रवरश्चैव कपिरात्ममवलया) ; संप्र. ६६८
 (अङ्गिराश्च भरद्वाजगृणीयोऽथ बृहस्पतिः । कपिर्मन्त्रवरस्तुर्वो
 मुनिरात्मा भविस्तथाः ॥ प्रकीर्तयस्वस्तुत्सवादेवैवाहाः पर-
 स्परम् ॥) .

(५) मत्स्य. १९६।५२ भरद्वाजः कतः (भारद्वाजे कृतः) ;
 गोप्र. ५१ मत्स्य. २०१ .

(६) मत्स्य. १९६।५३ ; गोप्र. ५१ .

मौद्गल्यः (? शौङ्गाश्च) शैशिरश्चैव प्रवराः
 परिकीर्तिताः ।

परस्परमवैवाहा ऋपयः परिकीर्तिताः ॥

(१) अथेमानि काण्डानि पिण्डीकृत्य व्याख्या-
 स्यामः । यदुक्तमधस्तात् भृगुगोत्रकाण्डव्याख्यानारम्भे
 सति ' इहोदाहृतानां ' इत्यारभ्य ' व्याख्यास्यामः '
 इत्येवमन्तेन ग्रन्थेन, तत्सर्वमिहापि स्मर्तव्यम् । अत्रोदा-
 हृतेषु सूत्रकाण्डेषु सूत्रकाराणां पाठक्रमव्यत्यासो महानस्ति,
 विरोधतश्चाश्वलायनमूत्रपाठे । कथम् ? * बोधायनकाल्या-
 यनाश्वलायनादिभिः शुङ्गशैशिरयोऽन्ते पठिताः । आप-
 स्तम्बादिभिः भरद्वाजवर्णममध्ये पठिताः । ऋक्षाः पुनर-
 श्वलायनेन गौतमकाण्डमध्ये पठिता इहोत्कृष्यन्ते । कपय-
 स्त्वङ्गिरोभ्यो वा ऋक्षेभ्यः परत उक्ता आपस्तम्बादिभिः ।
 इतरैः सर्वैरुत्तरत उक्ताः । तथा सांख्यवादयोऽपि बोधा-
 यनादिभिर्नन्ते पठिताः । वसिष्ठगणान्तस्तु आपस्तम्बादिभि-
 रक्ताः । तथा हरितमद्गत्यादीनामपि तत्रतत्र पाठक्रमेण
 भेदः । एवं भेदे सिद्धे सत्यपि बोधायनापरस्तम्बकाल्यायना-
 द्वीनां बहूनां पाठक्रमानुसारेण विवाहाविवाहौ वक्ष्यामः ।
 तत्र केवलभरद्वाजानां प्रथमपठितानां शुङ्गशैशिरिणां
 भरद्वाजप्राधादीनां ध्यामुप्यायणादीनां परस्परमविवाहः ।
 कुतः ? समानगोत्रत्वात् । समानगोत्रत्वं च सर्वेषामेषां
 भरद्वाजस्य सप्तपरपत्यत्वात् वरणाच्च । ' भरद्वाजानां सर्वे-
 पामेवाविवाहः ' इति बोधायनवचनाच्चाविवाहः । गार्गाणां
 भरद्वाजत्वं भरद्वाजवरणादेव सिद्धम् । ' गार्ग्येयगार्गाणां
 भरद्वाजश्रोणां चाविवाहः ' इति गार्ग्येयवचनाच्चाविवाहः ।
 कपीनां भरद्वाजत्वं भरद्वाजवरणाभावादसिद्धमिति चेत्,
 नासिद्धम्, आपस्तम्बादिभिर्भरद्वाजगणमध्ये प्रसिद्धभर-
 द्वाजानां ऋक्षाणां गार्ग्याणां च मध्ये पठितत्वात्, परदार-
 यचनाच्च । तथाहि निष्पुत्रुराणे चतुर्थेऽंशे एकोनविंशत्याप्ये
 पूर्वोर्वेदानुकीर्तनप्रस्तावे ' दुष्यन्त्याद्यक्रवर्ती भरतो वभूव '
 इत्यारभ्य यस्मान्नो यत्कमक्रा यावन्तश्च कर्षीनां प्रर-
 प्येयोऽत्र भूताः सत्रामानः तत्कमक्रस्तायन्तश्च पराशरेणो-
 पदिष्टा वंशानुभूष्यान् तत्र प्रपन्नोऽङ्गिराः, तत्रो बृहस्पतिः,

● बौधायनधर्मसूत्रवरणवाये शौङ्गशैशिरा नोत्कृष्यन्ते ।

(१) मत्स्य. १९६।५४ ; गोप्र. ५१ .

ततो भरद्वाजः, ततो भरद्वाजादामहय्यः, तत उरुक्षयः,
-ततः कपिरुपन्न इति । तत्र सत्त्वेव बहुषु मन्त्रदृष्टु
प्रयाणामेव वरणं सूत्रकारैरुक्तं रथीतराणामिवेत्सद्योषः ।
तथाहि व्यासवचनम् ' इतिहासपुराणान्यां वेदं समुप
बृंहयेत् । विभेत्सत्यश्रुताद्रेयो मामयं प्रतरिष्यति ॥ '
इति । ' द्यामुष्यायणाः शुद्धशैशिरयः ' इति पुरातन-
द्विगोत्रकुलं दृष्टान्तत्वेनोदाहृतं इदानींतनाना द्विगोत्राणां
द्वयोरपि गोत्रयोरविवाहं वक्तुम् । भरद्वाजाः शुद्धः,
भरद्वाजगणमध्ये पठितत्वात् । तेषां चायं प्रवर उक्तः—
आङ्गिरस बार्हस्पत्य भारद्वाज इति । कताः शैशिरयो
विश्वामित्राः, विश्वामित्रगणमध्ये पठितत्वात् । तेषां चायं
प्रवरो वक्ष्यते— वैश्वामित्र कात्य आत्कील इति । तत्र
च ' अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयो-
-रप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ ' इति याज्ञ-
बल्क्यवचनात् द्यामुष्यायणाना ' उभयत्र प्रवरे कर्तव्ये
सति पण्णा मन्त्रदृशा चतुर्णां च ' न चतुरो वृणीते न
' पञ्चाति वृणीते ' इति वरणप्रतिषेधात् पञ्चायैष्यार्यैष्यो
वा प्रवरः कर्तव्यः । तत्र च ' द्विप्रवरसनिपाते पूर्वप्रवर
उत्पादयितुरुत्तरः प्रतिप्रहीतुः ' इति कात्यायनलोकाशयो-
-रुत्तर्य वचनात् भारद्वाजस्य शुद्धस्य बीजात् वैश्वामित्रस्य
कतस्य क्षेत्रोत्पन्नाः शुद्धशैशिरय इत्युच्यन्ते । तसंतति-
-पञ्चायैष्यः प्रवरो द्रष्टव्यः— आङ्गिरस बार्हस्पत्य भार-
द्वाज कात्य आत्कीलेति । ज्यायैष्यमपि प्रवरमाहुःपलम्बा-
दयः— आङ्गिरस कात्य आत्कील इति । अयमेव दृष्टान्तो
द्रष्टव्यः सत्त्वपि बहुषु मन्त्रदृष्टु कतिपयानामेव च वरण-
मस्तीत्यत्र । एवं पुत्रिकापुत्रदत्तनीतपुनादीनामपि द्वयोरपि
नोत्रयोरविवाहः प्रवरश्च द्रष्टव्यः, शुद्धशैशिरिणां दृष्टान्त-
-त्वेनोक्तत्वात् । ' ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृवृष्यभ्यो बीजिनश्च '
इत्येतद्रौतमवचनं द्यामुष्यायणादन्यविषयं द्रष्टव्यम् ।
द्यामुष्यायणाना तु पितृगोत्रमेवोभयमपि इत्युभयत्राविवाह
एव । संकृत्यादीनामिह आङ्गिरसा गणेषूक्ताना उत्तरत्र
आपस्तम्बादिभिः वसिष्ठगणान्ते वक्ष्यमाणत्वात् वासिष्ठ-
स्यापि दक्षेराङ्गिरसा प्रवरोपूर्वदेशाच्च किं वसिष्ठः
संकृतयः ? किं वाऽङ्गिरसः ? इत्यत्र संदेहेऽन्यतरपक्ष-
-निश्चयहेतोरभावादद्यामुष्यायणाः संकृतय इत्यवसातव्यम् ,

कात्यायनेन उत्तरत्र द्यामुष्यायणगणमध्ये प्रसिद्धद्यामुष्या-
यणैः शुद्धशैशिरिभिः सह वक्ष्यमाणत्वात् । द्यामुष्या-
यणत्वे च संकृतीना स्वगणोक्तेरुपमन्युपशरकुण्डिनादि-
भिर्वासिष्ठैः सर्वैः सह विवाहो नास्ति । तस्मादिह भर-
द्वाजकाण्डे केवलभरद्वाजानां क्रशणा कपीना गर्गाणां
द्विगोत्राणां च पञ्चानां गणाना परस्परमविवाहः, सगोत्र-
त्वात् धौषायनवाक्याच्च । इति व्याख्यातं भरद्वाजगोत्र-
काण्डम् । गोत्र, ५१-५३

(२) इदानीं भरद्वाजा निरूप्यन्ते । ते च चतु-
र्विधाः— केवलभरद्वाजाः, शैश्यायणाः, गर्गाः, कपयः
इति । तत्र प्रथमे सप्ततिगोत्राणि, अष्ट द्वितीये, विंशतिः
तृतीये, चतुर्थे द्वादश । पृ. ६३०

अथापस्तम्बोक्ता भरद्वाजाः । ते च त्रिभिर्द्यामुष्या-
यणैः सह निर्भेदा दशगणाः । पृ. ६३२

अथ कात्यायनलौगाक्षिप्रणीता भरद्वाजाः । ते च
संकृतिशौद्रशैशिरिभिः सह अष्टगणाः । पृ. ६३३

तत्र शौद्रशैशिरयः पञ्चप्रवराः, आङ्गिरसबार्हस्पत्यभार-
द्वाजशौद्रशैशिरिरेति आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याकी-

लेति वा । त्रिप्रवा वा आङ्गिरसकात्याकीलेति । स च
भारद्वाजाच्छुद्धशैश्यामित्रस्य शैशिरैः क्षेत्रे उत्पन्नः, उभय-

तोगोत्रलक्षणाद्गोत्रमिति । सर्वैर्भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्च एषा-
मविवाहः, सगोत्रत्वात्, कैश्चित् सप्रवरत्वाच्च । तदुक्त

स्मृत्यर्थसारे ' भरद्वाजेन शुद्धेन वैश्वामित्रस्य शैशिरैः ।
क्षेत्रे जातो द्विगोत्राधिः प्रोच्यते शौद्रशैशिरिः ॥ विश्व-
मित्रभरद्वाजैस्तज्जानां तेन नान्वयः ॥ ' इति । एवं वक्ष्य-

माणेष्वपि द्रष्टव्यम् । यत्तु कश्चिदाह— एवं कापिला अपि ।
तदुक्त तत्रैव— ' कापिलानां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्च नान्वयः '

इति । तदसत्, कापिलाना क्वचिदपि सूत्रे पुराणे वा
प्रवरमञ्जरीदिषु वा द्यामुष्यायणत्वेन अनभिधानात् ।

प्रक्षितिर्दं श्लेकार्थमिति वदन्ति । सङ्कृतीनां कात्यायनेन
प्रसिद्धद्विगोत्रशौद्रशैशिरिणा सह पाठात् द्विगोत्रत्वं,

गणद्रयमध्ये पठितत्वाच्च । वसिष्ठगणे आपस्तम्बादिभिः
पठितत्वात् वासिष्ठस्य शक्तेर्विकल्पेन वरणाच्च उभयथापि

वसिष्ठस्यानुवृत्तेः प्रतिसंधानात् । तथा आङ्गिरसत्वमपि,
केवलान्गिरसा मध्ये पाठात्, धौषायनाङ्गिरसपरसाम्याच्च ।

तेन एतेषां वसिष्ठगणैः सर्वैः स्वस्वगणस्थैः सह वसिष्ठै-
र्लौगाक्षिभिश्च सह परस्परमविवाहः, स्वगणे सगोत्रत्वात्
सर्वप्रवरसाम्यात्, अन्यत्र किञ्चिद्वरसाम्याच्चेति । नैषां
भरद्वाजता, तथा पाठाभावात्, क्वचित् पाठेऽपि वरणा-
भावात् । न च सत्तानुवृत्तिशापकः सर्वैकवाक्यतया
कपिवत् प्रसिद्धभरद्वाजसंदेशपाठोऽप्यस्ति । प्रत्युत केवला-
ङ्गिरससंदेशपाठस्यैव दृष्टत्वात् । पुराणगतवंशमध्यपाठस्य
कल्पभेदेन नाममात्रसाम्येन वा अवश्यमुपपत्तेः । अन्यथा
तस्य अन्यवस्थितत्वेन बहुविधत्वः स्यात् । एवं सति
केवल्यङ्गिरसमध्यपाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यमित्याहुः ।
त्रिकाण्डमण्डनस्तु दिवोदासा वीतहृष्या लौगाक्षिणा
सर्धर्मिण इत्याह । तदसंबद्धम्, संबन्धलेशास्यापि
तत्राभावात् ।

द्वामुष्यायणानां प्रयाजादिव्यवस्था एवम् — शौङ्ग-
शैशिरैस्तनूनपात्रयाजः, तस्य तु द्वयोरपि सत्त्वादिश्ला-
मिन्नभरद्वाजयोः आप्रीसूक्तं इति विकल्पः । संकृत्यादियु
वौधायनादिभिर्नारांशसंश्लोकेः स्वीयाप्रीसूक्ते नारांशासा-
भावात् आप्रीसूक्तं वसिष्ठस्यैव । एवं च आश्वलायन-
सूत्रमपि उपलक्षणविधया वौधायनादिभिरेकवाक्यतया
व्याख्येयमिति केचिदाहुः । यथा तनूनपात्रेवतायुक्तां
ऋक् तथा नारांशसंश्लोकेऽपि ऋगस्ति कण्वाङ्गिरसा-
प्रीसूक्तयोः, अत उपांशुयाजदेवतावद्विकल्पः । स च
व्यवस्थितो ज्ञेयः, तत्तत्सूत्रकारपरिग्रहवशात् । तथा च
येन सूत्रकारेण संकृतेर्नारांश उक्तः तस्य वसिष्ठोक्ताप्री-
सूक्तमेव, येन तनूनपादुक्तः तस्य आङ्गिरसोक्तमेव इति
व्यवस्थितविकल्पः । एवमन्येषां प्रयाजन्यव्यवस्था आप्री-
सूक्तव्यवस्थेत्यन्ये । यद्गणान्तर्वर्ती यः स्यात् तद्गणोक्ताप्री-
सूक्तं तस्य इति, सूत्रकारेणामुष्यायणत्वेन अनुक्तत्वा-
दित्यपरे ।

पृ. ६४२-६४४

अथ द्वामुष्यायणप्रसङ्गादत्तनादिविचारः प्रस्तूयते ।
तत्र— इदानींतनानां दत्तकल्पयंदत्तकृत्स्निमादीनामन्यैव
रीत्या पितृदयस्य सगोत्रैः सहाविवाहो द्रष्टव्यः । न च—
'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ
रिषधी पिण्डदाता च धर्मतः ॥' इत्येवंविधलक्षणलक्षित-
द्वामुष्यायणस्यैतदनुक्तं, तस्योभयसंबन्धित्वात्, न तु

दत्तकादेः, तस्यैकमात्रसंबन्धित्वादिति— वाच्यम् । एवं
हि देवरातादीनामपि द्विगोत्रता न स्यात् । शौङ्गशैशिरि-
संकृत्यादीनां 'अथेमानि द्वामुष्यायणकुलानि भवन्ति'
इत्युपक्रम्यामिधानात्तेषां लक्षितद्वामुष्यायणत्वं स्यादपि,
न तु स्वयंदत्तादिरूपाणां देवरातादीनाम् । ननु— 'गोत्र-
रिष्ये जनयितुर्न भजेद्वत्सिमः सुतः ।' इति वचनात्
जनकगोत्रनिवृत्तेः कथं जनकसगोत्रैरविवाहः— इति चेत्,
नैष दोषः । आर्षेयवरणाभिवादानादौ जीवतः दत्तकादेः
मृतस्य च श्राद्धदेवतात्वे जनकगोत्रसंबन्धाभावात्
तद्वचनं, न त्वविवाहार्थम् । विवाहे तु जनकसगोत्राया
वरस्य जनकगोत्रसंबन्धाभावेन स्वसगोत्रत्याभावेऽपि पितृ-
सगोत्रत्वप्रयुक्त एव निषेधः, 'असगोत्रा च या पितुः'
इति वचनात् । तत्रत्यपितृपदप्रयोजनमपि एतदेव इत्युक्तं
स्मृतिचन्द्रिकाकारेण । प्रवरमञ्जरीकारस्यापि एतदभिमतम्,
'एवं पुत्रिकापुत्रदत्तक्रीतपुत्रादीनामपि द्वयोरपि गोत्रयो-
रविवाहः' इति तदुक्तेः । न च दत्तक्रीतादयो द्वामुष्यायणाः
स्वतो द्विगोत्रा वा— इत्येवं प्रतिपादितं कैश्चित् । तदपरे
न क्षमन्ते, 'अपुत्रेण परक्षेत्रे' इत्यादिलक्षणलक्षितस्य
द्वामुष्यायणत्वेन लक्ष्यत्वात् । विज्ञानेश्वरेण चेदमेवं
न्याख्यातम्— "क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजिने यव्यदीयते ।
तस्येह भागिनी दृष्टी बीजी क्षेत्रिक एव च ॥' इति
मनुवाक्ये क्रिया 'अत्रोत्पन्नमपत्यमावबोद्धमयोः' इति
संवादरूपा विवक्षिता इति याज्ञवल्क्यियमपि तद्विषयमेव
इति तेषामेव द्वामुष्यायणता, न तु अन्यत्र । 'फलं
त्वनभिसंधाय क्षेत्रिणा वीजिना तथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणा-
मर्थो वीजाद्योनिर्व्वर्णीयसी ॥' इति मनुवाक्ये फलानभि-
संधानं नाम 'अत्रोत्पन्नमपत्यमावबोद्धमयोः' इत्येवं-
संवादाभावरूपं विवक्षितम् । तेन तदुत्पन्नो न द्वामु-
ष्यायणः, किन्तु क्षेत्रजः ।" इदमेवाभिसंधाय याज्ञवल्क्यो-
ऽप्याह— 'अपुना गुर्वनुशातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो या सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥ आगार्भ-
संभयाद्भैरुत्तितस्त्वव्यया भयेत् । अनेन विधिना जातः
क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥' इति । तथा च उभयोरप्यव-
मिति संवादे दत्तकादिरपि द्वामुष्यायणः, तदभावे प्रति-
प्रदीनुरेव । द्वामुष्यायणानां शौङ्गशैशिरिविधिर्न्यः । १

अन्येषां तु क्षेत्रजदत्तकादीनां 'गोनरिक्थे जनयितुः' इत्यादिमनुवाक्येन जनक्रमोन्नतिद्वयौ न 'उभयतः प्रवृणीत' इत्यादिना । ननु एवं जनककुले सगोत्रत्वनिमित्तो विवाहनिषेधो न स्यात् । सापिण्ड्यनिमित्त एव तर्हि भविष्यति । न चैवं 'पिण्डो व्यपैति' इत्यस्य 'सापिण्ड्यं निवर्तते' इति मिताक्षराख्यानेन विरोधः, सामान्यवाक्यस्यास्य 'ऊर्ध्वं सतमात् पितृवधुभ्यो वीजिनश्च' इति गौतमवाक्येन विवाहविषये प्राधितस्य आशौचविषये संकोचेन व्यवस्थापनादिति सर्वमकलङ्कम् ।

अन्ये तु शिष्टपरिण्हीतत्वात् प्रथमपथमेवादिश्यते । युक्तश्चायम् । गोत्ररिक्थे इत्यत्र यथा सापिण्ड्य (१ पिण्ड)-शब्दस्य सामान्यत्वेन गौतमीयविशेषवाक्येन तदितर-विषयत्वं, तथा 'असगोत्रा' इत्यत्र पितृग्रहणात् तत्र गोनशब्दस्यापि तदितरविषयत्वं युक्तम् । तदुक्तं प्रयोग-परिजाते श्रुत्यन्तरे— 'गोनद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुद्धशैशिरयो-र्यथा' । न चात्र मानृग्रहणं व्यर्थम्, मातृद्वारक-सापिण्ड्यस्य विवक्षितत्वादित्याहुः ।

यसु भरद्वाजस्य बृहस्पतेः सकशात् ममतासंशकोतप्य-क्षेत्रजातत्वेन उतप्यप्रवराणां गौतमानां भरद्वाजानां च सर्वेषां परस्परमविवाह इति कश्चित्, तदसत्, तस्य क्षेत्रजातत्वंऽपि द्यामुभ्यायणत्वाभावात् । न च तत्त्वे प्रमाणमस्ति । इदमावयोस्त्वमस्त्विति संवादेन (१ दस्य) विष्णुपुराणेऽनुक्तेः । प्रत्युत द्यामुभ्यायणत्वाभावे एव प्रमाणं संभाव्यते, सर्वेषु प्रवरसूत्रेषु भरद्वाजानां द्यामुभ्या-यणत्वेनाप्रतिपादनात् । बौधायनेन च पूर्वर्गोत्तमैवत्तैश्च केवलाङ्गिरोमिः सह विवाहोक्त्या विष्णुपुराणमपि (१ अ) द्यामुभ्यायणरूपक्षेत्रजत्वप्रतिपादनपरमिति वर्ण-नीयम् । किंच, गोत्रप्रवरमिधानपरपुराणभागस्याति-संवादाभावात् पौराणिकस्य वंशानुपूर्वीमन्वगतजन्मक्रमस्य अत्यव्यवस्थितत्वात् तस्य सुतरामतिप्रसङ्गापादकत्वात् तदनुरोधेन गोत्रप्रवरनिर्णयस्य आकैवलिकत्वादिति दिक् ।

तदन द्यामुभ्यायणानामुभयेऽपि प्रवराः कीर्तनीयाः । तथा च 'उभयतः प्रवृणीतैकमितरतो द्वावितरतो द्वौ चेततरस्त्रीनितरतो न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामति-

प्रवरणमाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याकीलेति' (इति) आश्रयणः । अस्यार्थः । द्यामुभ्यायणानां प्रवरकरणे अनियमप्रसक्तौ 'उभयतः प्रवृणीत' इति विहिते आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति पितुः वैश्वामिनकात्याकी-लेति क्षेत्रिण इत्येवमुभयतः पञ्चवरेण प्रसक्ते 'न पञ्च-नामतिप्रवरणम्' इति पञ्चवरेण प्रतिषिद्धे उभयनो-वरणविधानात् 'समं स्यादश्रुतित्वात्' इति न्यायेन द्वयोर्द्वयोरुभयतो वरेण प्राप्ते 'न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति' इति निषिद्धे कथं तर्ह्युभयतः प्रवृणीतेत्याकाङ्क्षिते 'एकमितरतः' इत्यादिना पक्षद्वयमुक्तम् । तत्रापि पूर्वं जनकस्य ततोऽन्यस्य । प्रयाणा च, संभवे पञ्चानां कीर्त-नम् । तथापि त्रिरक्षे जनकस्य द्वौ आशौ, प्राथम्यात् । उत्तरस्य एकः । पञ्चपक्षे च गौत्रशिशिरिवदेव जनकस्य मयः, भरद्वाजस्य (१ इतरस्य) द्वावावावेव, प्राथम्यात्, तदतिक्रमे कारणाभावाच्च ।

संम. ६५५-६५९

प्रवरसंग्रहकारः

भरद्वाजः कुशस्त्वभिवेश्य ऊर्जो यमः कृतः ।
शैशिरः क्षीरशुक्लौ च वन्दनश्च बृहस्पतिः ॥
सर्वस्तम्भः कपिर्मातयचसो गार्ग्यशैत्यकौ ।
भरद्वाजगणाः सप्तदश गोत्रमिति स्मृतम् ॥
तस्मिन् परस्परं कार्यं न कन्यापाणिपीडनम् ॥

(१) प्रपा. ३१० क्षीरशुक्लौ च (क्षीरशुक्लः) ; विपा. ७०३ पूर्वार्धे (भरद्वाजः कुशस्त्वभिवेश्योऽत्रेवमनः कनः ।) क्षीरशुक्लौ च वन्दनश्च (पक्षिशुक्लौ च वन्दनश्च) ; ज्योति. १३३ पूर्वार्धे (भारद्वाजः कुशः कपिर्मातयचसो गार्ग्यः कनः ।) क्षीरशुक्लौ च (क्षीरशुक्लः) ; बाल. १५३ पृ. १७७ कुशस्त्वभिवेश्य ऊर्जो (क्षीरशुक्लः) ; शैशिरः क्षीरशुक्लौ च (शैशिरः क्षीर-शुक्लः) ; संग. १७९ पूर्वार्धे (भरद्वाजः कुशस्त्वभिवेश्योऽत्रेव-मतः कनः ।) क्षीरशुक्लौ (पक्षिशुक्लौ) ।

(२) प्रपा. ३१० सर्वस्तम्भः (सर्वः स्तम्भः) ; विपा. ७०३ शैत्यकौ (सैनकौ) तस्मिन् (अस्मिन्) ; ज्योति. १३३ कपि-र्मात (कपिर्मात) शैत्यकौ (सैन्यकौ) भरद्वाजगणाः (भर-द्वाजगणाः) ; बाल. १५३ पृ. १७७ शैत्यकौ (सैन्यकौ) गणाः (गणः) ; संग. १७९ तस्मिन् (अस्मिन्) शेषं बालवत् .

कपिश्च महदक्षीय ऋक्षयस्त्रीणि केवलम् ।
अयं कपिगणोऽन्योन्यं तरिमन्नहि करप्रहः ॥

भैरद्वाजगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
कतशैशिरशुद्धैश्च नान्योन्यं पाणिपीडनम् ॥

भैरद्वाजगणस्यापि तथा कपिगणस्य च ।
विवाहो न विधेयः स्यादन्योन्यं च कदाचन ॥

विश्वामित्रा भरद्वाजाः कतशुद्धकशैशिरैः ।
वर्जिताश्चेद्विवाहाः स्युरन्योन्यमिति निश्चयः ॥

स्मृत्यर्थसारः

भैरद्वाजाः सकपयो गर्गा रौक्षायणा इति ।
चत्वारोऽपि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्नाव्युर्मिथः ॥
भैरद्वाजेन शुद्धेन विश्वामित्रस्य शैशिरैः ।
क्षेत्रे जातो द्विगोत्रर्षिः प्रोच्यते शौङ्गशैशिरिः ॥

(१) प्रपा. ३१० ; विपा. ७०३ दक्षीय ऋक्षय (दुक्षीय उदीय) तसिन् (असिन्) ; ज्योति. १३३ दक्षीय ऋक्षय (दक्षीयो रुक्षीय) ; बाल. १५३ पृ. १७७ दक्षीय ऋक्षय (दक्षाय ऋक्षाय) ; संग. १७९ विपावद्.

(२) विपा. ७०६ नान्योन्यं पाणिपीडनम् (न विवादः परस्परम्) ; ज्योति. १३४ ; बाल. १५३ पृ. १७८ कतशैशिर-शुद्धैश्च (कतशैशिरश्चैश्च) .

(३) चम. १०२ च कदा (तु कदा) ; विपा. ७०६ भरद्वाज (भारद्वाज) ; ज्योति. १३४-१३५ चमवद् ; बाल. १५३ पृ. १७९ ; संग. १८१ विपावद् ; कृम. १०४२ (=) चमवद्.

(४) प्रपा. ३११ .

(५) स्मृत्यार. १५ ; संग. ६१० जाः सकपयो (जाश्च कपयो) ; चम. १०२ (=) ; संग. ६२ अयं कोकः प्रमारात् गच्छति इति भाति ; सिन्धु. १०५५ जाः सकपयो (जाश्च कपयो) जा गोत्रे (जगोत्रे) ; संकौ. १८२ सिन्धुवद् ; कृम. १०४२ (=) जा गोत्रे (जगोत्रे) .

(६) स्मृत्यार. १६ शैशिरैः (शैशिरैः) ; संग. ६४२ क्षेत्रे जातो (क्षेत्रजातो) ; चम. १०६ (=) ; संग. ६२ शैशिरैः (शैशिरैः) ; बाल. १५३ पृ. १८६ ; कृम. १०४८ (=) शैशिरैः (शैशिरैः) .

विश्वामित्रभरद्वाजैस्तज्जानां तेन नान्ययः ।
कपिलानां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्च नान्ययः ॥

न च कपिलस्य विश्वामित्रेष्वपाठात् कथं तैर्विवाह-
निषेधः इति वाच्यम् । ' देवा वा इमं मल्लमरासतेति स
ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कपिलेयत्राभ्रवाः ' (३३५) इत्यैतरेयब्राह्मणात्कपिलस्य देवरातद्वारा
विश्वामित्रसंघन्धावयते । ' स च शुनःशेपो देवैर्दत्तत्वा-
हेवरात इति नामधारी, विश्वामित्रपुत्र एवास । तस्य च
देवरातस्य एते कपिलगोत्रोत्पन्ना वभ्रुगोत्रोत्पन्नाश्च
वन्धवोऽभवन् ' इति तद्भाष्यम् ।

बाल. १५३ पृ. १८६.

मण्डनः

भैरद्वाजात्पुराऽन्योन्यं न विवाहोऽङ्गिरोगणे ।
आश्वलायनपाठे तु गौतमेषु स्थिता अपि ॥
विवाहं गौतमैः कुर्युः पृषदश्वर्षवंशजाः ।
बहुपाठानुसारेण भरद्वाजा हि ते स्मृताः ॥

पृश्नाः स्युः पृषदश्वः स्यू रथीतरसगोत्रिणः ।
उशिजा वामदेवाश्च तथा दीर्घतमादयः ॥

गौतमा एव विज्ञेया उपवर्षादिपाठतः ।
त्रियते येभैरद्वाजो नोद्वहन्ति मिथश्च ते ॥

कपिलोऽपि भरद्वाजो व्याहृत्वासिधुवाक्यतः ।
भरद्वाजप्रवरणे केचिदाहुः कपी पृथक् ॥

भरद्वाजोऽस्ति गर्गेष्वप्यापस्तम्बादिपाठतः ।
विश्वामित्रैर्भरद्वाजेर्नोद्वाहः शुद्धशैशिरैः ॥

अन्येऽपि ये द्विगोत्रोत्पन्नास्तेऽपि ताभ्यां न कुर्वन्ते ।
नान्योन्यं हरितः युत्सः सर्वैरन्यैर्यथारुचि ॥

शिष्टास्त्यङ्गिरसः स्वं स्वं गणं हित्वा परावरैः ।
सर्वैरुद्वाहमहन्ति गोत्रप्रथरभेदतः ॥

(१) स्मृत्यार. १६ ; संग. ६४२ कपिलानां (कपिगणानां) ;
चम. १०६ (=) पृ. ; संग. ६२ ; बाल. १५३ पृ. १८६ ;
कृम. १०४२ (=) पृ.

(२) संग. ४२८.

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

भृग्वङ्गिरोगणस्थेऽपि जमदग्नौ च गौतमे ।
भरद्वाजे मिथो ह्येकः पाणिप्राह निवारयेत् ॥
भरद्वाजर्क्षकपयो गर्गा रौक्षायणा द्विजाः ।
पञ्चैते हि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्तान्वियुर्मिथः ॥
कपिगर्गभरद्वाजा मिथो रौक्षायणा द्विजाः ।
नोद्ब्रूहेयुः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याश्च न क्वचित् ॥

कपी प्रसिद्धावुदिताविह द्वौ
स्वतन्त्र एकोऽस्त्यपरोऽस्वतन्त्रः ।

तत्र स्वतन्त्रस्य कपेर्विवाहं
मिथो भरद्वाजकुलेन चाहुः ॥

येस्यां (?) वै गौतमादीनां विवाहो नेष्यते मिथः ।
दीर्घतमास्तथौतथ्यः कक्षीयांश्चौशिजस्तथा ॥

भरद्वाजाप्रिवेद्यर्क्षाः शौङ्गाः कालाश्च शैशिराः ।
एते समानगोत्राः स्युर्गर्गानेके वदन्ति वै ॥

पृषदश्चा मुद्गला विष्णुवृद्धाः
कण्वोऽगस्त्यो हरितः संकृतिश्च ।

यस्कश्चैषां मिथ इष्टो विवाहः
सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिमिश्च ॥

एतिपां तु विशेषोऽयमामहस्याभिधानकैः ।
उरुक्षप्यैश्च कपिभिर्विवाहस्त्रिषु इष्यते ॥

शुद्धाङ्गिरोगर्ममध्ये कपयः पठिता अपि ।
आचार्यैरुपवर्षाद्यैर्भरद्वाजाः स्युरेव ते ॥

भरद्वाजगणे यस्मादापस्तम्बोऽपठत् कपीन् ।
पराशरश्चतुर्थेऽंशे भरद्वाजान्वये कपीन् ॥

नामसंख्याक्रमेणैव पुराणे वैष्णवेऽवदत् ।
मर्त्यो हरिरिदं मात्स्ये पुराणे स्पष्टमब्रवीत् ॥

मार्गमेनमजानन्तो मूढा मन्वादिभाषितम् ।
भरद्वाजकपीनां तु प्रवदन्ति मिथोऽन्ययम् ॥

निबन्धिने हि नेच्छन्ति सर्वे नारायणादयः ।
अविर्गीतसमाचारविरोधोऽपि भवेदिह ॥

गणभेदभ्रमान्मूढा विवाहं कारयन्ति चेत् ।
भरद्वाजत्वगर्गत्वकपित्वैः सहगोत्रताम् ॥

त्रयो मौर्यान्सं संवीक्ष्य गुस्तल्पगमन्ययम् ।
प्रयोक्तृवक्त्रकर्तारः प्राप्सुवन्त्यन्ये स्फुटम् ॥

गर्गा अपि भरद्वाजा भरद्वाजानुवर्तिनः ।
पञ्चप्रवरगर्गैर्भ्यो मित्रेष्वन्यथानुवर्तनम् ॥

सत्तयाऽस्त्येव सैन्यस्य त्रिमुनिष्वपि दर्शनात् ।
द्विविधानपि गर्गास्तानुपवर्षो महासुनिः ॥

अनुक्रम्य त्ववैवाह्यान् भरद्वाजतया जगौ ।
किञ्चित्त्रिमुनिगर्गाणां भरद्वाजर्क्षवर्णिनाम् ॥

अविवाहं स्तुवन् गार्ग्यो भरद्वाजत्वमिच्छति ।
अतो यथा सगोत्रत्वाद्ययादौ वर्गपञ्चके ॥

न विवाहस्तथा सर्वभरद्वाजगणेष्वपि ।
सप्तर्विवादानुद्वाहः सिद्ध इत्युपरम्यते ॥

(१) संप्र. ६११-६१४.

(१) विपा. ७०१ प्रवरसत्रकार इत्युक्तम्; संप्र. १७७
स्मृत्यनारम्.
(२) संप्र. ६१०.
(३) संप्र. ६१०; सिन्धु. १०५५ न क्वचिद् (कुजचिद्).
(४) विपा. ७१२.
(५) विपा. ७१४.
(६) संप्र. ६१२ सङ्कृतिश्च (संकृतिः कपिः); विपा.
७१४.
(७) संप्र. ६१२; संकी. १८२ त्रिषु इष्यते (त्रिभि-
रिष्यते) भाष्यायनः.

केवलाङ्गिरःकाण्डम्

वौषायनश्रौतसूत्रम्

हरिताः *

१ हरिताः २ कौत्साः ३ शाङ्ख्याः ४ दाभ्याः
५ शैभङ्गः ६ भैमगवः ७ मनायुः ८ लम्बोदरः
९ महोदरः १० नैमिश्रयः ११ मिश्रोदनाः
१२ कौतपाः १३ कारीपयः १४ कौलयः १५ पौलयः
१६ पौण्डलः १७ मान्धूपः १८ मान्धातुः

* अथ गणक्रमः तत्तत्पुस्तकेषु विभिन्नः । अस्माभिरुक्तं प्रा. जैन श्री-महाशयस्वीकृतः क्रमोऽनुसृतः ।

(१) वौश्रीमः ; गोप्र. ५४ ; संप्र. ६४५ ; संम. ५७ ; प्रद. ११८ ; संकौ. १८८ ; संर. ४३६ .

२ गोप्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. (०) ; संम. कौत्सः .

३,४ गोप्र. सांख्यः, दम्भ्यः ; संप्र. संकौ. संर. गह्वरभयः ; संम. सांख्यः, दाम्यः ; प्रद. सांख्यः, दमः .

५ गोप्र. प्रद. संकौ. सौमगाः ; संप्र. सौमगाः ; संम. भैम्यः ; संर. सौमाः, मादाः .

६ गोप्र. भैरवाः ; संप्र. भैमगवाः ; संकौ. नेम्यगवाः ; संर. नैयगवाः .

७ गोप्र. ममनायुः ; संम. मलायुः ; प्रद. मलायुः ; संकौ. संर. मनायवाः .

८ गोप्र. लाषादरः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. बालोदराः ; संम. लम्बोदरः, बभोदरः .

१० गोप्र. नैमिश्रयाः ; प्रद. नैमिश्रीः .

११ गोप्र. मिश्रोदराः ; संप्र. संकौ. संर. मिमोदराः ; संम. मिश्रोदनाः, मिश्रयः .

१२ वौश्रीमः, कौटपाः ; संम. कौत्साः ; प्रद. वाजपाः .

१३ संकौ. संर. कारीपयः .

१४ प्रद. (०) .

१५ प्रद. (०) .

१६ गोप्र. पौट्याः ; संप्र. प्रद. पोट्याः ; संम. मौट्याः ; संकौ. संर. पोट्याः, पौट्याः, अज्ञानान्तरं संप्र. संकौ. मारयाः ; प्रद. मौट्याः ; संर. मारयाः इत्यधिकम् ।

१७ गोप्र. माप्यः ; संप्र. संकौ. संर. (०) ; संम. माप्यः ; प्रद. मप्यः .

१८ गोप्र. मान्धातुः ; संप्र. प्रद. मान्धाताः ; संम. मान्धातुः .

१९ माद्रकारयः इत्येते हरिताः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-आम्बरीप-यौवनाश्व-इति होता । युषनाश्ववद्-आम्बरीपवद्-अङ्गिरो-वद्-इत्यध्वर्युः ॥

कण्वाः

१ कण्वाः २ औपमर्कटायनाः ३ वाष्कलाः
४ शैलाहलिनः ५ मौजिः ६ मौजयः ७ मौजिगन्धाः
८ वाजिः ९ वाजयः १० वाजश्रयसा इत्येते
कण्वाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-
आजमीढ-कण्व-इति होता । कण्ववद्-अज-
मीढवद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

१९ गोप्र. मण्डकारयः ; संप्र. माण्डकारयः ; संम. संकौ. संर. माण्डकारयः ; प्रद. मण्डकारिः .

(१) वौश्रीमः ; गोप्र. ५४ ; संप्र. ६४५ ; संम. ५७ ; प्रद. ११८ ; संकौ. १८८ ; संर. ४३७ .

१ संप्र. कण्वाः .

२ गोप्र. औपमर्कटयायकाः ; संम. औपमयः, कटायनाः ; प्रद. औपमर्कटायनिः .

३ गोप्र. कणाः ; संप्र. वाष्कलाः ; प्रद. भाष्कनः .

४ गोप्र. पौट्याहलिनः ; संप्र. पौट्याहलिनः ; संम. पौट्याः, हलिनः ; प्रद. पौट्याहलिः ; संकौ. पौट्याहलिनः ; संर. पौट्या, हलिनः .

५,६ गोप्र. मौजिवाजयः ; संप्र. मौजिवाजयः ; संम. मौजिः, मौजयः ; प्रद. मौजिः, मौजिः ; संकौ. संर. मौजिभाजयः .

७ संम. मौजिगन्धाः ; प्रद. मौजिगवः ; संर. मौजिगन्धाः .

८,९ गोप्र. विजवाजयाः ; संप्र. संम. विजिवाजयाः ; प्रद. विजिगरः, वाजयः ; संकौ. विजिवाजयः ; संर. विजिवाजयः .

१० गोप्र. मप्र. संम. प्रद. संकौ. वाजप्रवयः ; संर. वाजप्रवायाः .

रथीतराः

१ रथीतराः २ हाल्लिदासिः ३ काह्वायनाः
४ नैतिरक्षयः ५ शैलालयः ६ भैलिः ७ भिली-
भायनाः ८ सावहवाः ९ भैक्षवाहाः १० हैमगवाः
इत्येते रथीतराः । तेषां ज्यापेयः प्रवरो भवति ।
आङ्गिरस-वैरूप-रायीतर-इति होता । आङ्गिरस-
वैरूप-पार्यदश्व-इति वा । रथीतरवद्-विरूपवद्-
अङ्गिरोवद्- इत्यध्वर्युः । पृषदश्ववद्-विरूपवद्-
अङ्गिरोवद्- इति वा ॥

विष्णुवृद्धाः

१ विष्णुवृद्धाः २ शठमर्षणाः ३ भद्रणाः ४ मद्रणाः
५ शाम्बुरायणाः ६ वादरायणाः ७ वात्सप्रायणाः

(१) बौध्रौप्र. ; गोप्र. ५४ ; संप्र. ६४५ ; संम. ५७ ;
प्रद. ११८ ; संकौ. १८८ ; संर. ४३७.

२ गोप्र. हस्तिदासिः ; संप्र. हस्तिदासिकाः ; संम. हस्ति-
दासिकाः ; प्रद. हस्ती, दासकः ; संकौ. संर. हस्तिदाः .

३ बौध्रौप्र. काण्वायनाः ; संप्र. संम. हायनाः ; प्रद.
हायनः ; संकौ. संर. सिकाहायनाः .

४ संम. नैतिरक्षयः ; पेशानयः ; प्रद. नैतदाशिः .

५ संकौ. संर. (०) .

६ गोप्र. भिलिः ; संम. भिल्लिभिलाः ; प्रद. भिलिः ; संर.
भिलयः .

७ गोप्र. भिलीभायन ; संम. भायसाः ; प्रद. भिलीभायनः ;
संकौ. भिलोभायना .

८ संप्र. सावहाः ; संम. वहवाः ; प्रद. साववः .

९ गोप्र. भैक्षवाहाः .

१० गोप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. हैमगवाः ; संप्र. हेगवाः .

(२) बौध्रौप्र. ; गोप्र. ५५ ; संप्र. ६४५ ; संम. ५७ ;
प्रद. ११९ ; संकौ. १८८ ; संर. ४३७ .

२ संप्र. संकौ. शठा, मणाः ; संम. शठा, मठाः ; प्रद.
शठ, मर्षणः ; संर. शठा, मषणाः .

३ प्रद. (०) ; संर. मन्द्रणाः .

४ संर. मन्द्रणा . अस्थानन्तरं संप्र. संकौ. संर. मद्रयः
इत्यधिकम् ।

५ गोप्र. संप्र. संम. संकौ. संर. (०) ; प्रद. शावरायणाः .

६ प्रद. (०) .

७ गोप्र. वात्सप्रायणाः ; संम. मात्सप्रायणाः .

८ सालकिः ९ सालकायनाः १० नैतुन्याः
११ स्तुत्याः १२ भारुण्याः १३ वैहोढाः १४ वैव-
स्थानयः इत्येते विष्णुवृद्धाः । तेषां ज्यापेयः प्रवरो
भवति । आङ्गिरस- पौरुकुत्स- त्रासदस्यव-इति
होता । त्रासदस्यवत्- पुरुकुत्सवद्- अङ्गिरोवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

मुद्रलाः

१ मुद्रलाः २ हिरण्वाशाः ३ ऋषभाः ४ मिताशाः
५ ऋश्याः ६ ऋश्यायनाः ७ दीर्घजङ्घाः
८ प्रलम्बजङ्घाः ९ तरुणाः १० भैन्दवाः इत्येते
मुद्रलाः । तेषां ज्यापेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-
भार्म्यश्व-मौद्रल्य-इति होता । मुद्रल्यवद्-
भर्म्यश्ववद्-अङ्गिरोवद्- इत्यध्वर्युः ॥

८ प्रद. (०) .

९ गोप्र. सलङ्कायनः ; संम. शालङ्कायनाः .

१० गोप्र. ननुषाः ; संप्र. नैतुण्वाः ; संर. निनुन्दिनः .

१२ गोप्र. भरण्याः ; प्रद. आरण्याः .

१३ बौध्रौप्र. वैहोढा ; गोप्र. वैहाडाः .

१४ गोप्र. संम. देवस्थातयः ; प्रद. देवस्थानः ; संकौ.
संर. देवस्थानयः .

(१) बौध्रौप्र. ; गोप्र. ५४-५५ ; संप्र. ६४५ ; संम. ५७ ;
प्रद. ११८ ; संकौ. १८८ ; संर. ४३७ .

३ संप्र. संकौ. संर. (०) .

४ गोप्र. मिताः ; संप्र. संकौ. संर. (०) ; संम. मिनाः .

५ गोप्र. गयः ; संप्र. संकौ. संर. (०) ; संम. क्षयालयाः ;
प्रद. शत .

६ गोप्र. विश्वायना ; संप्र. संकौ. संर. (०) ; संम.
हापायणाः ; प्रद. कृष्णायणाः .

८ गोप्र. प्रद. बद्धा ; संप्र. संकौ. संर. (०) ; संम.
प्रलजङ्घाः .

९, १० गोप्र. तरणमिन्दवः ; संप्र. तरणाः मिन्दवः ; संम.
तरणमिन्दवः ; प्रद. तारणः ; संकौ. संर. तारणाः मिन्दवः .

संस्कृतयः

१ संस्कृतयः २ लम्काः ३ पौलः ४ तण्डिः
 ५ शम्बुः ६ शैवगवः ७ परिभवः ८ तारकायाः
 ९ हारिप्रीवाः १० वैतलेयाः ११ श्रौतायनाः
 १२ चारायणाः १३ आश्रायणाः १४ आर्षभयः
 १५ चान्द्रायणाः १६ आघ्रापयः १७ पूतिमापाः
 इत्येते संस्कृतयः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
 आङ्गिरस-सांकृत्य-गौरिवीत-इति होता ।
 गुरिवीतवत्-संस्कृतिवद्-अङ्गिरोवद्-इत्यध्वर्युः ॥

(१) ब्राध्रौत्र. गोत्र. ५५ ; संप्र. ६४६ ; संम. ६१ ;
 प्रद. १२८ ; संकौ. १९३ ; संर. ४४८ .

२ गोत्र. संप्र. प्रद. संकौ. मलकाः ; संम. मेलकाः ; संर.
 महकाः .

३ गोत्र. संप्र. प्रद. पौलः ; संम. संकौ. संर. पौलाः .

४ संकौ. तण्डवः .

५ बौधौत्र. शम्बुः .

६ गोत्र. शैवगवः ; संप्र. शैभवयः ; संकौ. मौगवाः ; संर.
 शैवगवाः .

७ गोत्र. परिभावाः ; संप्र. संम. संकौ. संर. परिभावाः .

८ संकौ. संर. (०) .

९ संप्र. हारिप्रीवाः ; प्रद. हारिप्रीवाः ; संकौ. हारिनिवाः ;
 संर. हारिनिवाः .

१० गोत्र. पेनायाः ; संप्र. शैवयाः ; संम. पेरियाः ;
 पेनायाः इत्यधिकम् ; प्रद. वैतलेयः, शैवयः इत्यधिकम् ; संकौ.
 संर. (०) .

११ प्रद. शोतायनः .

१२ गोत्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) ; संम. भारापणाः ;
 भारापणायाः इत्यधिकम् ।

१३ संकौ. संर. (०) .

१४ बौधौत्र. गाषयः ; गोत्र. संप्र. संकौ. संर. (०) ;
 प्रद. भार्षिभिः .

१५ गोत्र. संप्र. (०) .

१६ बौधौत्र. भारापणः ; संकौ. संर. भारपणः . परतदन्ते
 पूतिमापा इति नाम (कृत्वा इत्यत्रानन्तरमेव पठितम् ।

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

हरिताः

अथ हरितानां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-आम्बरीप-
 यौवनाश्व-इति । युवनाश्ववद्-आम्बरीपवद्-अङ्गि-
 रोवद्-इति । मान्धातारसु हैके अङ्गिरसः
 स्थाने । मान्धात्र-आम्बरीप-यौवनाश्व-इति । युव-
 नाश्ववद्-आम्बरीपवद्-मान्धातृवद्-इति ॥

मान्धातारसु हैकेऽङ्गिरसः स्थान इच्छन्ति, यतः चतुर्णां
 प्रवरः प्रतिपिथ्यते अतस्तस्य स्मरणमनर्थकं मा भूदिति
 अङ्गिरसा तस्यैव विकल्पो न्याय्य इति याऽङ्गिरसो
 यथर्थाधाने कृतार्थत्वात् नैव प्रवरो न्याय्य इति ।

कपर्दि.

कुत्साः

अथ कुत्सानां त्र्यार्षेयः । आङ्गिरस-मान्धात्र-
 कौत्स-इति । कुत्सवद्-मान्धातृवद्-अङ्गिरोवद्-
 -इति ॥

मान्धातुरङ्गिरसश्च तुल्यत्वात् हरितकुत्सानामविवाहः ।
 बहुचानां तु 'हरितकुत्सपिशान्नसङ्गदहं (? भं) हैमगवा-
 नाम्' इति कुत्सानामपि हरितानामेव प्रवरः । तेन
 च मुतरामविवाहः ।

कपर्दि.

कण्वाः

अथ अजमीढाः कण्वाः । तेषां त्र्यार्षेयः ।
 आङ्गिरस-आजमीढ-कण्व-इति । कण्ववद्-
 अजमीढवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

रथीतराः

अथ विरूपा रथीतराः । तेषां त्र्यार्षेयः । आङ्गि-
 रस-वैरूप-पार्षदश्व-इति । पृषदश्ववद्-विरूपवद्-
 अङ्गिरोवद्-इति । अष्टादंष्ट्रसु हैकेऽङ्गिरसः
 स्थाने । आष्टादंष्ट्र-वैरूप-पार्षदश्व-इति । पृष-
 दश्ववद्-विरूपवद्-अष्टादंष्ट्रवद्-इति ॥

पट् ऋषयो त्रियन्ते । तत्र पत्रार्षेयोऽपि संभवति ।
 य तु अन्योक्तः । तस्मात्तस्मान्नायामपि यदुक्तव्यायां
 श्यवसितेनेन विकल्पेन स्मृतिवाच्यन्यस्या स्यादित्य-
 संगतान्यः ((१) म्यम्) ।

कपर्दि.

(१) भाष्यी. २४७११-२४७११० .

मुद्गलाः

अथ मुद्गलानां त्र्याप्येयः । आङ्गिरस-भार्म्यश्च-
मौद्गल्य-इति । मुद्गलवद्-भर्म्यश्चवद्-अङ्गिरोवद्-
-इति । वृक्षसु हैकेऽङ्गिरसः स्थाने । तार्क्ष्य-
भार्म्यश्च-मौद्गल्य-इति । मुद्गलवद्-भर्म्यश्चवत्-
वृक्षवद्-इति ॥

विष्णुवृद्धाः

अथ विष्णुवृद्धानां त्र्याप्येयः । आङ्गिरस-
पौरुकुत्स-त्रासदस्यव-इति । त्रसदस्यवत्-पुरु-
कुत्सवद्-अङ्गिरोवद्-इति ॥

एष एवाविकृतः शठमर्षण-भद्रण-मद्रण-वाद्-
रायण-औपमित्य-औपगवि-सात्यकि-सात्यङ्कामि-
-आरुणि-नैतुन्दार्दीनाम् ॥

शठ मर्षणा भद्रणा मद्रणा वादरायणा औपमितय
औपगवयः सात्यकयः सात्यङ्कामय आरुणयः नितुन्दयः ।
एष एवाविकृतः । कपर्दि.

संस्कृतयः

अथ संस्कृतिपूतिमापाणां त्र्याप्येयः । शाक्य-
सांक्य-गौरिवीत-इति । गुरिवीतवत्-संस्कृतिवत्-
-शक्तिवद्-इति ॥

प्रवृणीत इति शेषः । कपर्दि.

सत्यापादश्रौतध्वजम् #

संस्कृतयः

अथ संस्कृतिपूतिमापतण्डिनां त्र्याप्येयः । शाक्य-
सांक्य-गौरिवीत-इति । गुरिवीतवत्-संस्कृतिवत्-
-शक्तिवद्-इति ॥

संस्कृत्यादीना द्यामुष्पायणानां वसिष्ठत्वं तु वसिष्ठगण-
मध्ये पाठात् वासिष्ठस्य शक्तैर्वरणाच्च ।

प्रच.

* मुद्रितसत्यापादश्रौतध्वजपुस्तके केवलाङ्गिरोगण उच्यते ।

संस्कृतयस्तु वसिष्ठगणवादेन संवृतीताः ।

(१) भाष्यार्थः. २४११०८.

(२) सधौ. २४१११५.

आश्वलायनश्रौतध्वजम्

मुद्गलाः

मुद्गलानां आङ्गिरस-भार्म्यश्च-मौद्गल्य-इति ।
तार्क्ष्यं हैके व्रुयते अतीत्याङ्गिरसं तार्क्ष्यं-भार्म्यश्च-
-मौद्गल्य-इति ॥

अथ त्र्याप्येयः । आङ्गिरसतार्क्ष्ययोर्विकल्पः । गानावृ.

विष्णुवृद्धाः

विष्णुवृद्धानां आङ्गिरस-पौरुकुत्स-त्रासदस्यव-
-इति ॥

हरिताः

हरित-कुत्स-पिङ्ग-शङ्ख-दर्भ-भैमगवानां
आङ्गिरस-आम्बरीष-यौवनाथ-इति ॥

हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवा इत्येतेषां पण्णामयं
प्रचरो भवति । गानावृ.

मन्धातारं हैके व्रुयतेऽतीत्याङ्गिरसं मान्धात्र-
आम्बरीष-यौवनाथ-इति ॥

अयं वा हरितादीनां पण्णा प्रचरो भवति । गानावृ.

संस्कृतयः

संस्कृति-पूतिमाप-तण्डि-शम्भु-शैवगवानां
आङ्गिरस-गौरिवीत-सांक्य-इति ॥

संस्कृत्यादीना पञ्चानामयं प्रचरो भवति । गानावृ.
शक्तिर्त्रो मूलम् । शाक्य-गौरिवीत-सांक्य-
-इति ॥

संस्कृत्यादीनामयं वा प्रचरो भवति । एते संस्कृत्यादयः
प्रकरणादङ्गिर.शन्दधम त्याषाङ्गिरसा इति प्रतीयन्ते ।
शक्तिगुरिवीतधमन्व्याऽसिद्धा इत्यपि प्रतीयन्ते । तथा
कविप्रवराम्नाये अङ्गिरसां प्रकरणे संस्कृत्यादीनादिस्य
अङ्गिरोमुन्मेव प्रचरं पठ्यमानं पश्यामः । तथा कश्चिद्वि-
द्यप्रवराभाये वसिष्ठानां प्रकरणे एतानेतेदिस्य शाक्यमुप-
प्रचरं पठ्यमानं पश्यामः । एवं द्राम्यामपि संबन्धदर्शना-
दुभयोस्त्यतरसंबन्धिन एतेत्यत्रान्तु न शक्यते ।
यद्येषां संशयैरस्थितिरिति तदा इमे आङ्गिरसाः, इमे
वाङ्गिडा इत्यवगम्येत । तत्र आङ्गिरसानामयं वासिष्ठाना-

(१) भाष्यौ. २४११२-२४११३.

मथमिति निवेशो विकल्पाभावः । अतो वंशाभेदात्
विकल्प एव प्रवरयोः । ततः संकृत्यादीनां वसिष्ठत्वाभावे
प्रमाणाभावाद्दसिष्ठैरेपामविवाहः । गानावृ.

कण्वाः

कण्वानां आङ्गिरस-आजमीढ-काण्व-इति ।
घोरमु हैके झुवतेऽवकृष्याजमीढं, आङ्गिरस-
घौर-काण्व-इति ॥

अवकृष्येति । अपोहेत्यर्थः । गानावृ.

पृषदश्व्याः (रथीतराः)

पृषदश्वानां आङ्गिरस-पार्षदश्व-वैरूप-इति ॥

अमी त्र्यार्षेया इत्यर्थः । गानावृ.

अष्टादंष्ट्रं हैके झुवतेऽतीत्याङ्गिरसम् । आष्टादंष्ट्र-
पार्षदश्व-वैरूप-इति ॥

आङ्गिरसाष्टादंष्ट्रोविकल्पः । अतीत्य त्यन्त्वा (तस्यान्ते)
इत्यर्थः । गानावृ.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

संस्कृतयः

१ संकृति- २ पूतिमाय- ३ ताण्डि- ४ शम्बु-
५ शैवगव- ६ जानकि- ७ तैरापातरज्य-
८ आर्षमि- ९ चारायणि- १० सहिगाङ्गि-

(१) आश्री. २।६।११.

(२) गोप्र. ४१ ; संप्र. ६४४ ; प्रद. १२८ ; संकौ. १९३ ;

संर. ४४८.

३ संप्र. प्रद. संर. तण्डि ; संकौ. तण्डनः .

४ गोप्र. साम् ; संप्र. (०) .

५ गोप्र. शैवज्जल ; संप्र. शैवजन ; प्रद. शैवजन ; संकौ.
शैवनाः ; संर. शैवनाः .

७ संप्र. तैरापातरज्य ; प्रद. तैरज्य ; यज्ज्यः ; संकौ.
तैरापाः, रज्यः ; संर. तैरापाः, रज्यः ; जैची. तैरापातरज्य.

८ गोप्र. ऋषिमी ; संप्र. ऋषिमि ; प्रद. यषिमि ; संकौ.
संर. ऋषनः .

९ गोप्र. चारायणै ; प्रद. चामरायणि ; संर. चायणनः .

१० संप्र. सहिगङ्गि ; प्रद. सहिः, गाङ्गि ; संकौ. संर.
सहद, गङ्गः .

११ लौगाक्षि- १२ तालानगहि- इत्येतेपाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-सांकृत्य-गौरिवीत- इति । अङ्गिरोवत्-
संकृतिवद्-गुरिवीतवद्-इति ॥

हरिताः

१ लोमायन- २ हरित- ३ कौत्स- ४ पैङ्ग-
५ दार्भ्य- ६ शङ्ख- ७ भैमगव- ८ हास्तिदासि-
९ वात्स्यपाणि- १० मात्रकारि- ११ लावेरणयः
इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आङ्गिरस-आम्वरीप-यौवनाश्च इति । मान्वात्र-
आम्वरीप-यौवनाश्च-इति वा । मान्वातृवद्-
अम्वरीपवद्-युवनाश्चवद्-इति ॥

विष्णुवृद्धाः

अथ १ विष्णुवृद्धाः २ शठमर्षण- ३ जत्रिणि-
४ कत्रिणि- ५ पुत्रिणि- ६ वादरायणा इत्येतेपा-

११ गोप्र. लौक्षि ; संप्र. गाक्षि ; प्रद. लोगाक्षि ; संकौ.
संर. लौक्ष्यः .

१२ गोप्र. तालागाः ; संप्र. तालानगहि ; प्रद. ताल-
नगहि ; संकौ. तालानगहयः ; संर. तालाः, नागदयाः .

(१) गोप्र. ४४. अयं गणः भन्त्येपु निबन्धग्रन्थेषु नोपलभ्यते.
अतः प्रा. जैन श्रीमहाशयनेन संपादिताद् ' गोप्रप्रवरमञ्जरी '-
पुस्तकाद्भ्यामिः संस्कृतिः ।

१ गोप्र. लोमायना .

४ गोप्र. पैष .

५ गोप्र. दारभ्य .

७ गोप्र. शङ्खना .

८ गोप्र. हास्तिदासि .

१० गोप्र. मात्रकारि .

११ गोप्र. लावेणाः .

(२) गोप्र. ४४. अयमपि गणोऽप्येपु निबन्धग्रन्थेषु नोप-
लभ्यते .

● गोप्रप्रवरमञ्जरी- ' अथ विष्णुवृद्धाः.....मविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-पार्षदश्व-रापीतर-इति ।
अङ्गिरोवत्-युरदश्व-रपीतरवद् । रपीतरानां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । आङ्गिरस-वैरूप-रापीतर-इति । अङ्गिरोवत्-रिष-
वद्-रपीतरवद् । पुत्रुशालां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-

मविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-पौरुकुत्स-त्रासदस्वव-इति । अङ्गिरो-रोवत्-पुरुकुत्सवत्-त्रसदस्युवत् ॥

रथीतराः

रथीतराणां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-रथीरूप-रथीतर-इति । अङ्गिरोवद्-विरूपवद्-रथीतरवत् । आङ्गिरस-पार्षदश्च-रथीतर-इति च । अङ्गिरोवत्-पुषदश्चवद्-रथीतरवत् ॥

चामदेवाः

• बृहदुक्या चामदेवाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-वाहदुक्य-वामदेव-इति । अङ्गिरोवद्-बृहदुक्यवद्-वाम-देववत् ॥

मुद्गलाः

१ हिरण्यस्तम्बि- २ सात्यमुभि- ३ मौद्गलाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-भार्म्यश्च-मौद्गल्य-इति । अङ्गिरो-वद्-भर्म्यश्चवद्-मुद्गलवत् ॥

कण्वाः

१ भेरुण्डाश्च २ मारुण्डाश्च तृतीयः ३ शाक-

रस-पौरुकुत्स-त्रासदस्वव-इति । आङ्गिरोवत्-पुरुकुत्सवत्-त्रासदस्यु-वत् । इति पाठे मुद्रितः । प्रा. जौन श्रीमहाशयतु इमं पाठं प्रागदितं मत्वा शौषयनापनुसारिण पाठं स्वीकृतवान् । स यवास्तामिदपरि संगृहीतः ।

२ गोम्र. शानपत्रिणि .

(१) गोम्र. ४४ .

• एतेषां प्रचेपु बृहदुक्य-वामदेवयोस्तुर्ननादिते गौतमा इति निधीयते, न केवलाङ्गिरस इति ।

(२) गोम्र. ४४ ; संम. ६४४ .

३ संम. मुद्गलवनाः .

(१) गोम्र. ४४ ; संम. ६४४-६४५ ; मद्र. ११८ ; संकी. १८८ ; संर. ४३७ .

१ गोम्र. मरुण्डाः ; संम. भेरुण्डाः, मरुण्डाः ; मद्र. मरुण्डाः ; संकी. भावनाः ; संर. मरुण्डाः ; जेषी. उरुण्डाः .

२ गोम्र. हिरण्डाः ; मद्र. वरुण्डाः ; (संकी. मरुण्डाः ;) जेषी. वरुण्डाः .

३ गोम्र. वृणीवा शाक्यावनाः .

दायनः । ततः ४ प्रागाद्-५ सौनारी ६ मर्कटो ७ रमणः ८ शर्णः ॥ ९ कण्वाः १० मार्कटयः ११ रामणेयाः १२ शाणायनाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-आज-मीढ-काण्व-इति । अङ्गिरोवद्-अजमीढवत्-कण्ववत् ॥

संख्यादीना त्रयाणां यद्यपि भरद्वाजसंदेशोऽस्ति, तथापि ते केयलाङ्गिरसेषु उक्तव्याः, भरद्वाजस्य प्रवरे-ष्वननुवृत्तेः । न च कपिषु भरद्वाजा इत्युपक्रमोपमहारी भरद्वाजत्वनिर्णायको यथाऽस्ति तथैषां भरद्वाजत्वनिश्चयके किञ्चिदस्ति । या तु कात्यायनादीनां भरद्वाजोक्तिः सा यरणमात्राभिप्रायिका । किञ्च, एषां भरद्वाजत्वे शौषा-यनेन संख्यादिभिः सह विवाहोक्तौ शौषायनविरोधो आपद्येत । लौगाक्षित्प्रमथेवमेव वर्णनीयम् ।

संम. ६२४

मानवश्रौतधर्मम्

संरुतयः .

१ संकृति- २ पौतिमापि- ३ तण्डि- ४ शम्भुः ५ शेवपायनानां ६ जानकि- ७ तैत्तिल्याकाश-लातव्य- ८ आर्षभि- ९ लाङ्गि- १० चारा-यणि.....इति ॥ (प्रवरे तु गौरीवत् इति ।)

हरिताः

... १ हरिनः २ कौत्स- ३ शङ्ख- ४ वर्भ- ५ पेङ्ग- ६ भैमगव- ७ मारुकारि- ८ गाणकारि- ९ हास्तिशामि- १० लावेरणि- ११ कालरीति-इति ॥ (प्रवराः कात्यायनलौगाक्षिवत् ।)

४,५ गोम्र. प्रणारसौनारी ; संम. प्रमादर्नारी ; मद्र. प्रसादः, सौनारीः .

८ संम. मद्र. तण्डि .

९ संम. कण्वः ; मद्र. कण्वः .

१० गोम्र. मार्कटयाः ; मद्र. मर्कटिः .

• संकृतिमुद्गलकण्वाणाम् ।

११ गोम्र. संम. रमणाः ; मद्र. (०) .

१२ गोम्र. शाणायनाः ; संम. मद्र. (०) .

(१) मानवश्रौतधर्मके गोत्रप्रवरविवाहः प्रा. जौन श्रीमहा-शयनेन संसारिणम् गोत्रप्रवरमन्त्री पुत्रकण्ड संगृहीतः ।

विष्णुवृद्धाः

अथ १ वैष्णुवृद्धिः २ शठमर्षण- ३ छत्रण-
४ पौत्रण- ५ गौत्रण- ६ वादरायणाः इति ॥
(प्रवराः- आङ्गिरस-पौरुकुत्स-त्रासदस्यव-इति ।)

रथीतराः

रथीतराणां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस-
वैरूप-पार्षदश्च- ॥ इत्यादि ।

रषाभगाः

रषाभगानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-वामदेव्य-गौतम-इति ॥ इत्यादि ।

मुद्रलाः

हिरण्यगर्भ- छत्रकयः मुद्रलाः इति ॥ (प्रवराः
काल्यायनलौगाक्षिवत् ।)

कण्वाः

रुरुङ्गाक्यायना.....द्वय तृतीयः शाकटायनः ।
चतुर्थो गर्दभो नारी
ततः प्राकीर-सौवार-मर्कटो रमणः शणः ।
कण्वाः मार्कटयो रामणेयाः शणायाः इति ॥
(प्रवराः काल्यायनलौगाक्षिवत् ।)

शुक्रयजुर्वेदपरिशिष्टम्

संस्कृतयः

१ संकृति- २ पूतिमाप- ३ तण्डि- ४ शम्बु-
५ शेषवानाः ६ जानकि- ७ तैलदाल- ८ आर्षभि-
- ९ शेतन- १० चारायणि- ११ भारोयणि-
१२ गाङ्गायनि- इति ॥ (प्रवरो तु गौरिवीत इति ।)

हरिताः

१ स्वाध्यायन- २ हरित- ३ कुत्स- ४ शङ्ख-
५ दर्भ- ६ पैङ्ग- ७ भैमगव- ८ माद्रगारि-
९ गाणगारि- १० हास्तिदासि- ११ लावेरणि-

* रषाभगाः शुक्रयजुर्वेदपरिशिष्टम् आर्षभागिनश्चामिन्नाः ।
इत्येषां प्रवरेषु वामदेवगौतमयोत्रवर्तनादिने गौतमाः, न केवला-
हिरस इति निश्चीये ।

- (१) शुक्रयजुर्वेदपरिशिष्टेष्टो गौतमवर्षिवाट प्रा. जैन
शौनकादेन संवर्दिताद् गौतमवर्षिवाट पुस्तकात् संश्रुतः ।

१२ कौमार- १३ हारित- १४ पालाशी-
१५ मान्धाता (र)-इति ॥ (प्रवराः काल्यायन-
लौगाक्षिवत् ।)

विष्णुवृद्धाः

अथ १ वैष्णुवृद्धिः २ शठमर्षण- ३ क्षत्रिण-
४ छत्रिण- ५ भद्रिण- ६ वादरायणाः इति ॥
(प्रवराः आङ्गिरस-वैरूप-पार्षदश्च-इति ।)

रथीतराः

(कुत्स)- रथीतराणां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आङ्गिरस-पौरुकुत्स-त्रासदस्यव- ॥ इत्यादि ।

आर्षभागिनः

आर्षभागीनां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
रस-वामदेव्य-गौतम-इति ॥ इत्यादि ।

मुद्रलाः

१ हिरण्यगर्भाः २ छत्रयः ३ मुद्रलाः इति ॥
(प्रवराः काल्यायनलौगाक्षिवत् ।)

कण्वाः

उरुण्डश्च मुरुण्डश्च तृतीयः शाकटायनः ।
चतुर्थो गदीभो नारी.....
ततः प्राकर-सोवरी मर्कटो रमणः शणः ।
कण्वाः मार्कटयो रामणेयाः शणायाः इति ॥
(प्रवराः काल्यायनलौगाक्षिवत् ।)

मत्स्यपुराणम्

संस्कृतयः

१ संकृतिः पूतिमौपश्च मैनुः संवेधिरेव च ।
तण्डिश्च जार्नकिश्चैव तैलका दर्श एव च ॥

(१) मत्स्य. १९६।३० ; गोत्र. संम. (०) .

[गोत्रमवनामसंमत्तः प्रद. १२८ ; संकौ. १९३ ; संत. ४४८
इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

२ मत्स्य. च त्रिमाष्टिश्च .

४ मत्स्य. संवेधिरेव वा ; प्रद. संवेधिः .

६ मत्स्य. वेनातकिश्चैव .

७,८ प्रद. तण्डि, काटव्यः .

१ चारोयणिर्धार्पमिश्च १ लौक्षिर्गान्धरिस्तथा ।
गालैवैश्वेयः त्र्यार्षेयः सर्वेषां प्रवरो मतः ॥
२ अङ्गिराः संकृतिश्चैव गौरिवीतस्तथैव च ।
परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

हरिताः

३ शाल्वोयनो हरितश्च कौत्सः पिङ्गस्तथैव च ।
हस्तिंदासो मार्त्स्यमालिमांङ्गारिलेवरेणिः ॥

(१) मत्स्य. १९६।११ ; गोप्र. संप्र. (०).

१ मत्स्य. नारायणिः .

१० मत्स्य. चापिणिः च .

१२ प्रद. हारिः गण्णगणिः .

१३ मत्स्य. गान्धश्च अनेदृश्च सर्वेषां प्रवरो मतः ।

(२) मत्स्य. १९६।१२ गौरिवीत (गौरिवीति) ; गोप्र.

संप्र. (०).

संकृतिगणे प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि
नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ भिक्षाणनः— प्रद. भिक्षाणिः .

२ विभीतकाः— प्रद. निभातकिः ; संकौ. विभीतकाः .

३ तैलयः— प्रद. (०).

४ वैवाप्रपद्या— प्रद. ववापप्रपदाः .

५ शाल्वायना— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

६ धार्पण्या— प्रद. (०).

(३) मत्स्य. १९६।१३ ; गोप्र. ४८ ; संप्र. ६६७.

[गोत्रप्रवरनामसप्तः संप्र. ६४५ ; प्रद. ११८ ; संकौ.

१८८ ; संर. ४३६ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. कालायनाः ; संप्र. शाल्वायनाः , खण्डायनाः ; प्रद.

संकौ. संर. शाण्डायनाः .

२ मत्स्य. हरितकः ; गोप्र. हरिवारिवः ; संप्र. हरिकर्तः .

३, ४ गोप्र. गौण्णश्च तथैव च ; संप्र. मत्स्य. गौण्ण एव च,

कुस्ताहता , वैक्लानः , पिङ्गाः ; प्रद. हंस, वैक्लः ; संकौ. संर.

कुस्ताह, हंस, वैक्लानः , पिङ्गाः .

५ मत्स्य. हण्डिनासः ; गोप्र. संप्र. प्रद. हण्डिनासः ;

संकौ. संर. हण्डिनायनाः .

६ मत्स्य. वात्सायनिः ; गोप्र. वात्स्यमालिः ; संप्र.

मात्स्यलिः, मात्स्यमाल्यः ; प्रद. मात्स्यमालिः ; संकौ. संर.

मात्स्यमाल्यः .

७ अरव्य. माद्रिः, मौलिः ; गोप्र. माण्डिमालिः ; संप्र.

माद्रिश्च, माण्डिमाल्यः, मद्रगारव, गाण्णारकः ; प्रद.

सं. सं. ४९

१ भैमंगवः शंङ्खुर्देर्भी सर्वे त्रिप्रवरा मताः ॥

२ अङ्गिराश्चाभ्यरीपश्च यौवनाश्वस्तथैव च ।

परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

* बृहदुक्थाः

३ बृहदुक्थो यामदेवस्तथा त्रिप्रवरा मताः ।

अङ्गिरा बृहदुक्थश्च यामदेवस्तथैव च ।

परस्परमवैवाहा इत्येते परिकीर्तिताः ॥

कुत्साः

४ कुत्सगोत्रोद्भवाश्चैव तथा त्रिप्रवरा मताः ।

अङ्गिराश्च सदस्युश्च पुरुकुत्सस्तथैव च ।

* कालायन-लौगाक्षि-श्रीतवृक्षे (सं. वा. पृ. ३२७) टिप्पणी

द्रष्टव्या ।

उमाणिः, मौलिः, मद्रगारिः, गण्णारिः ; संकौ. माण्डमाल्यः,
मद्रगारव्य, गाण्णारव्य ; संर. माण्डमाल्य, मद्रगारव्य,
गाण्णारव्यः .

८ मत्स्य. कुवेरणिः ; गोप्र. संप्र. प्रद. संकौ. संर. कुवेरणिः .

(१) मत्स्य. १९६।१४ ; गोप्र. ४९ ; संप्र. ६६७ .

९ मत्स्य. भीमवेगः ; गोप्र. क्षीमवेगः ; संप्र. भीमगणः .

१०, ११ मत्स्य. शाण्डमणिः ; गोप्र. शाण्डमणिः ; संप्र.

शाण्डमणिः .

(२) मत्स्य. १९६।१४, १५ पूर्वोपे (अङ्गिरा बृहदथश्च

जीवनाश्वस्तथैव च ।) ; गोप्र. ४९ यौवनाश्व (युवनाश्व) ; संप्र.

६६७ (अङ्गिरा अभ्यरीपश्च यौवनाश्वरुदीयक । परस्परमवैवाहाः

समानप्रवरत्वनः ॥) .

हरितागणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि

नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ पलाशिनः— प्रद. पण्डिः ; संकौ. संर. पाण्डिनिः .

२ दाहुलाः— प्रद. दाहुणः ; संकौ. शन्डलाः ; संर. दारुणः .

३ हारिनि— संप्र. हलिनिः .

४ कौमारहारिता— प्रद. कौमार हरितः ; संकौ. कौमार-

हारितः .

५ हला— प्रद. हलः .

६ आभ्यरीपा— प्रद. संकौ. संर. (०).

(३) मत्स्य. १९६।१५, १६ ; गोप्र. ४९ इत्ये (गोत्रे) ;

संप्र. ६६७ (बृहदुक्थो यामदेवस्तथा त्रिप्रवरी मता । अङ्गिरा

बृहदुक्थो वै यामदेवर्दुदीयक । परस्परमवैवाहा गोत्रे स्वे

परिकीर्तिताः ॥) .

(४) मत्स्य. १९६।१७ शस्त्रप्रस्युश्च (शश सदस्युश्च)

कुत्साः कुत्सेरवैवाहा एवंमाहुः पुराविदः ॥

रथीतराः

१ रथीतराणां प्रवरास्त्र्यार्षेयाः परिकीर्तिताः ।

अङ्गिराश्च विरूपश्च तथैव च रथीतरः ।

रथीतरा अवैवाहा नित्यमेव रथीतरैः ॥

विष्णुवृद्धाः

२ विष्णुवृद्धः शठमैर्षिर्जतूणः कर्तुणस्तथा ।

पुत्रवैश्च महातेजास्तथा च वार्दरायणः ॥

३ त्र्यार्षेयोऽभिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरो नृप ।

अङ्गिराश्च विरूपश्च पृपदश्चस्तथैव च ।

परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

पुराविदः (पुरातनाः) ; गोप्र. ४९ कुत्सगोत्रोद्भवश्चैव (कुम्भ-
गोत्रोद्भवश्चैव) ; संप्र. ६६७ प्रथमार्धे (कुम्भगोत्रोद्भवश्चैव तथा
त्रिप्रवरो मतः ।) स्तथैव च (स्तुनीयकः) .

• (१) मत्स्य. १९६।३८ अवैवाहा (हवैवाहा) ; गोप्र.
४९ प्रथमार्धे (रथीतराणां प्रवरस्त्र्यार्षेयः परिकीर्तितः ।) ; संप्र.
६६७ (ततो रथीतराणां च त्र्यार्षेयः प्रवरः स्तुतः । अङ्गिरा हि
विरूपोऽपि स्तुतीयो हि रथीतरः । रथीतरा अवैवाहा नित्यमेव
रथीतरैः ॥) .

• (२) मत्स्य. १९६।३९ ; गोप्र. ४९ ; संप्र. ६६७ .

• [गोप्रप्रवराणामसंमत्तः संप्र. ६४५ ; प्रद. ११९ ; संकौ.
१८८ ; संर. ४३७ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. विष्णुसिद्धिः ; गोप्र. संप्र. विष्णुवृद्धिः .

२ मत्स्य. शिवमतिः ; गोप्र. सतोमदिः ; संप्र. सतोमद्भिः .

३ गोप्र. जतूणः ; संप्र. जतूणः, जान्त्रिणाः .

४ मत्स्य. कर्तुणः ; संप्र. संकौ. संर. कर्तुणाः .

• ५ गोप्र. अत्रिवश्च ; संप्र. अत्रिवाचः, पुत्रिणाः ; प्रद. संकौ.
संर. पुत्रिणाः .

- ६ मत्स्य. वरपरायणः ; गोप्र. चरो परायणाः ; संप्र. वैवा-
परायणाः, शान्तरायणाः ; प्रद. आरपरायणः ; संकौ. संर.
शान्तरायणाः .

(३) मत्स्य. १९६।४० वृत्रदश (वृत्रपर्व) ; गोप्र. ४९
वृत्र (द्युतः) ; संप्र. ६९७-६९८ (त्र्यार्षेयो हि मतर्षेयां सर्वेषां
प्रवरो नृप । अङ्गिरा हि विरूपश्च पृपदश्चस्तुतीयकः । ऋतुदोऽपि
स्मोत्रवादर्षेयाहाः परपरायणः ॥) .

आनन्दाधममुद्रितमत्स्यार्याधर्मोत्तरे केयलाङ्गिरोगणो
नोपलभ्यन्ते, प्रवरदर्पणकारिस्तु गोप्रनामसंप्रद्वयसद्वेन

मुद्गलाः

१ सात्यमुं प्रिमहातेजा हिरण्यस्तन्विमुद्गलौ ।

२ त्र्यार्षेयो हि मतस्तेषां सर्वेषां प्रवरो नृप ॥

३ अङ्गिराश्चैव भार्गव्यो मुद्गलश्च महातपाः ।

परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

विष्णुवृद्धराणे हिरण्यकेशिसूत्रोक्तानि नामानि प्रदर्शित-
तानि । तानि यथा—

१ मपेणः .

२ उपमितिः— संप्र. संकौ. संर. औपमीतयः । (आपस्तम्बे-
ऽपीदम् ।) .

३ नितुन्दिहः .

४ औपगविः— संकौ. संर. औपगवयः. (आपस्तम्बे-
ऽपीदम् ।) .

५ कुशामित्रः— संर. कुशामित्रद .

६ वत्सावनः— संर. वत्सावनाः .

७ स्यवनापेय्यः— संर. सावनायाः .

८ व्यायनिः— संर. वाचयानिनः .

९ कालम्भायनिः— संर. कायम्भायनिनः .

१० ऋणी .

विष्णुवृद्धराणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. पृपु ग्रन्थेषु
अधिकानि नामान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ क्षत्रिणाः— प्रद. (०) .

२ छत्रिणाः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

३ होत्रिणाः— संर. होत्रीणाः .

४ वात्रिणाः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

(१) मत्स्य. १९६।४१ ; गोप्र. ४९ ; संप्र. ६६८ .

[गोप्रप्रवराणामसंमत्तः संप्र. ६४६, प्रद. ११८, संकौ. १८८ ;
संर. ४३७ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ गोप्र. सत्यमुमि ; संप्र. सत्यमितिः .

(२) मत्स्य. १९६।४१ ; गोप्र. ४९ नो हि मत (कोऽभि-
मत) ; संप्र. ६९८ प्रवरो नृप (प्रवत्तः नृपः) .

(३) मत्स्य. १९६।४२ अङ्गिराश्चैव भार्गव्यो (अङ्गिरा मारय-
दश्च) ; गोप्र. ४९ भार्गव्यो (भार्गव्यो) कपयः (इत्यो) ;
संप्र. ६९८ मुद्गलश्च महा (मुद्गलः शुभरा) शेषं गोप्रवद .

(मुद्गलाः)

१ हंसजिह्वो देवजिह्वो ह्यभिजिह्वो विडोदयः ।

अपौत्रेयो मुमर्यश्च पौराण्यान्तानि मौद्गलाः ॥

२ त्र्यापैर्वोऽभिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।

अङ्गिराश्चैव ताण्डिश्च मौद्गलश्च महातपाः ।

परस्परमवैयाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

कण्वाः

३ अथापादियश्चतुरयस्तृतीयः शकैटायनः ।

ततः प्रागोदसौनारी मर्कटो रमैणः श्रणः ॥

(१) मत्स्य. १९६।४३ ; गोप्र. ५० ; संप्र. ६९८.

१ संप्र. संकौ. संर. हंसजिह्वाः.

२ गोप्र. संप्र. संकौ. संर. देवजिह्वाः.

३ गोप्र. आलवाण ; संप्र. आलवाण, आलवाण्वाः ; प्रद. आलवाण ; संकौ. आलवाण ; संर. आलवाणः.

४ मत्स्य. विराण्ण ; संप्र. विडान्य, विजदयः ; प्रद. विजदिः ; संकौ. संर. विडालदयः.

५ गोप्र. आयात्रेयाः ; संप्र. आयात्रय ; प्रद. आयात्रेयः ; संकौ. आयात्रयः ; संर. आयात्रयः.

६ मत्स्य. (तु) अथयुध ; गोप्र. मुमर्यश्च ; संप्र. शुनपथ, यतय ; संकौ. यतयः ; संर. शुनयः.

७,८ मत्स्य. परण्यला विमौद्गलाः ; गोप्र. पौराण्यान्तानि-मौद्गलाः ; संप्र. पौराण्यान्तानि मुद्गलाः ; प्रद. पौराः.

(२) मत्स्य. १९६।४४, ४५ प्रथमार्धे (त्र्यापैवाभिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।) मौद्गलश्च (मौद्गलपथ) ; गोप्र. ५० ताण्डिश्च (ताण्डिश्च) महातपाः (महातपया) ; संप्र. ६९८ त्र्यापैर्वोऽभिमतस्तेषां (त्र्यापैर्वो हि मतश्चैषां) ताण्डिश्च मौद्गलश्च (ताण्डिश्च मौद्गलपथ) कृतीयापैः (कृषयोऽनी सगोत्रत्वादवैयाह्याः परस्परम् ।) .

मुद्गलगणो संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि नामान्नुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ छत्रहया— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२ कार्यभासिना— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

३ हिरण्यवर्मा— संप्र. हिरण्यवर्माः.

(३) मत्स्य. १९६।४५ ; गोप्र. ५० ; संप्र. ६९८.

[गोत्रप्रवरनामप्रवरः संप्र. ६४५ ; प्रद. ११८ ; संकौ. १८८ ; संर. ४२७ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ कण्वा मर्कटैश्चैव तथा तार्डीयनो हृषिः ।

शाणार्थैस्तथैवेषां त्र्यापैयः प्रवरो मतः ॥

२ अङ्गिराश्चाजमीढश्च कण्वश्चैव महातपाः ।

परस्परमवैयाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

३ एते तयोक्तान्गिरसस्त्रिघोक्ता

महानुभावा नृप गोत्रकाराः ।

येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन

पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

१ मत्स्य. अण्डुध ; संप्र. पादश्च, आर्वादयः ; संकौ. संर. आर्वादयः.

२ मत्स्य. गुरुश्चैव ; गोप्र. चतुरायः ; संप्र. चतुरः चापि ; संकौ. संर. चतुराः.

३ गोप्र. शकटायनः.

४,५ मत्स्य. प्रागाथना नारी ; संप्र. प्रागोदसौनारी, गर्भमाः, प्राकाराः, शौवेरिणः, नारिणः ; प्रद. गर्भमाः, प्रागाथनः, शौवेरिः, नारी ; संकौ. गर्भमाः, प्राकासरः, शौवेरिणः, नारिणाः ; संर. गर्भाः, प्राकासरः, शौवेरिणः, नारिणाः.

६ मत्स्य. मर्कटः ; संप्र. मर्कटः, मर्कटाः.

७,८ मत्स्य. मरण, शिव ; गोप्र. रमणः, सण ; संप्र. रमण, सण, रामायणाः ; प्रद. आमरनाशनः ; संकौ. मरणाः, सणा, रामायणाः ; संर. रमण, सना, रामायणाः.

(१) मत्स्य. १९६।४६ ; गोप्र. ५० ; संप्र. ६९८.

९ मत्स्य. कटुः ; संप्र. कण्वः.

१० मत्स्य. मर्कटयः ; गोप्र. मर्कटयः ; संप्र. कर्मटयः.

११ गोप्र. गादायनो रथिः ; संप्र. गादायनो रथिः, गोदायनः ; प्रद. गोदायनः, रथिः, गादायनः ; संकौ. संर. गोदायनाः ; जैषी, रामणय.

१२ मत्स्य. श्यामायनः ; गोप्र. श्यामायनिः ; संप्र. श्यामायनिः, श्यामायनाः ; प्रद. श्यामायनः ; संकौ. संर. श्यामायनाः, श्यामायनयः.

(३) मत्स्य. १९६।४७ कण्वश्चैव (कटयश्चैव) ; गोप्र. ५० ; संप्र. ६९८ उच्यते (सगोत्रत्वादिभिः सर्वे परस्परमन-ज्याः ।) .

(४) मत्स्य. १९६।४५ त्रिघोक्ता (सगु वंशे) शूद्र गो (कृषिगो) ; गोप्र. ५३ ; संप्र. ६९८ एते तयोक्तानि (सर्वे त्रिघोक्ता) वैरा (एषा) .

(१) इह मत्स्यपुराणोक्ते त्रिविधाङ्गिरसां प्रवर-
काण्डे परिकीर्तितानां गोत्राणां मध्ये येषां प्रवरेषु गौतमः
सर्त्तर्पिन्प्रियमाणतया सत्तया वाऽनुवर्तते तेषां परस्परम-
विवाहः, समानगोत्रत्वात्, 'गौतमानां सर्वेषामविवाहः'
इति बौधायनवचनाच्च । तथा येषां गोत्रगणानां प्रवरेषु
भरद्वाजः सर्त्तर्पिन्प्रियमाणतया सत्तया वाऽनुवर्तते तेषां
परस्परमविवाहः, समानगोत्रत्वात्, 'भरद्वाजानां सर्वेषा-
मविवाहः' इति बौधायनवचनाच्च । इतरेषां सर्त्तर्पि-
न्नाद्यानां केवलाङ्गिरसां हरितकुत्सकण्वरथीतरपृथदश्वमुद्गल-
विष्णुवृद्धादीनां परस्परं विवाहः, सगोत्रत्वाभावात्, स्वे
स्वे गणे चाविवाहः, समानप्रवरत्वादिति समुदायार्थः ।

पृ. ५१

लौगाक्षिकात्यायनाश्वलायननिरुक्तानि केवलाङ्गिरसां
प्रवरकाण्डान्यधस्तादेवोदाहृतानि ।

अथ इमानि काण्डानि व्याख्यास्यामः— यदुक्त-
मधस्तात् भृगुगोत्रकाण्डव्याख्यानारम्भे 'इहोदाहृतानाम्'
'इत्यारभ्य 'व्याख्यास्यामः' इत्येवमन्तेन भाष्येण,
तत्सर्वमिहापि सर्त्तव्यम्, प्रयोजनगौरवादिति । अत्रो-
दाहृतानां मध्ये हरितकुत्सकण्वरथीतरमुद्गलविष्णुवृद्धस्यति-
रिक्तानां ध्यामुष्यायणकण्वादीनां भरद्वाजगणेषुऽन्तर्भावात्
भरद्वाजैः सह अविवाह उक्तः । * पृथदक्षा (बृह-
दुक्था ?) रथीतर एव इत्येके मन्यन्ते । अपरे—
पृथदक्षानां (बृहदुक्थानां ?) रथीतराणां च भेदेन
गणमुपदिश्य मत्स्यपुराणे पृथक्प्रवरपदेशात् (एक-
प्रवरपदेशात् ?) रथीतरस्योऽन्ये पृथदक्षा इति मन्यन्ते ।
तस्मिन्नपि पक्षे रथीतराणां पृथदक्षानां परस्परमविवाहः,
व्याप्येयाणां व्याप्येयसंनिपातात् । संवृतीनां तु ध्यामुष्या-
यणत्वात् वसिष्ठगणोक्तैः स्वगणोक्तैश्च अविवाह उक्तः ।

* अत्र हिः दृढशब्दानि दृढशब्धेति, 'दृढप्रवरपदेशात्'
'इत्यत्र 'एकप्रवरपदेशात्' इति च आदर्शपुस्तके प्रामादिकं
शुद्धम् । गौतमानां दृढशब्दानां केवलाङ्गिरसां रथीतराणां च प्राये
भेदाभेदविशेषे च संभवति । किंच यथाशुने 'व्याप्येयसंनिपातात्'
इत्यग्निने हेतुविरुद्धे । न हि मत्स्यपुराणे दृढशब्दरथीतर-
प्रवरपरोऽप्येवसंनिपातानो दृढशब्दे, न वा दृढशब्दरथीतरयोः प्रवेरस्य
दृश्यते । नैन नैतदोदयेनाप्येवमस्ति ।

अयेदानीं हरितादीनां विवाहं वक्ष्यामः— हरितानां
कुत्सानां च परस्परमविवाहः, व्याप्येयाणां व्याप्येयसंनि-
पातात् आपस्तम्बपाठे, * आश्वलायनपाठे च 'हरितकुत्स-
पिङ्गलशङ्ख' इत्यादिना समानप्रवरपदेशात् । इतरेषां
कण्वरथीतरमुद्गलविष्णुवृद्धानां परस्परं च पूर्वोक्तैः
वक्ष्यमाणैश्च अन्यादिभिः सह विवाहोऽस्ति, सगोत्र-
समानप्रवरत्वयोरभावात् । इति व्याख्यातं केवलाङ्गिरसां
प्रवरकाण्डम् ।

गोत्र. ५६-५७

(२) अथ केवलाङ्गिरस उच्यन्ते । तत्र पञ्च गणाः—
विष्णुवृद्ध-कण्व-हरित-रथीतर-मुद्गलाः । तत्र आद्यो
गणः त्रयोदशविधः, द्वितीय एकादशविधः, तृतीयो
विंशतिधा, चतुर्थो दशधा, पञ्चमोऽष्टधा । पृ. ६३५
कात्यायन-लौगाक्षिभ्यां मुद्गलाः कणाः संकृतयश्च
ध्यामुष्यायणा इति त्रय एवोक्ताः । संप्र. ६३६

प्रवरसंग्रहकारः

हरिताः

हारीतो यौवनाश्वश्च मान्धाता कुत्सनामकः ।
पिङ्गलः शङ्खदभौ च भैमश्च गवनामकः ॥
अन्वरीपो दशैतानि हारीतस्य गणः स्मृतः ।
तरिमन्परस्परं पाणिग्रहणं न हि शोभनम् ॥

* आपस्तम्बीयातिरिक्तेषु बौधायनादिप्रवरकाण्डेषु कुत्रापि
व्याप्येयसंनिपाताभावात् आपस्तम्बपाठे समानप्रवरपदेशाभावाच्च
आदर्शपुस्तकसंपादकविश्विनस्य 'आपस्तम्बपाठे' इतिपदोप-
न्यवस्थापुपत्रत्वात्पूर्वान्वयो ज्ञेयः । तत्रापि हरितानां वैक-
ल्पिकयोः प्रवरयोरैकैकमादाय व्याप्येयसंनिपातः संपादनीयः ।

(१) प्रपा. ३२० दर्भौ च भैमश्च गवनामकः (दर्भौ च
भौमश्चवचनामकः); विपा. ७०३ मान्धाता (मान्धात्रः)
भैमश्च गवनामकः (भौमश्च गवनामकः); ज्योति. १३३ हारीतो
(हरितो) भैमश्च गवनामकः (भौमश्च गवनामकः); बाल.
१५३ पृ. १७७ मान्धाता (मान्धात्रः) भैमश्च (भौमश्च); संग.
१७९ दर्भौ च भैमश्च गवनामकः (दर्भौ च भौमश्च गवनामकः).

(२) प्रपा. ३२० गणः स्मृतः (दश स्मृताः); विपा.
७०३ तरिमन् (तरिमन्) न हि शोभनम् (न शुभं मनम्);
ज्योति. १३३-१३४ हारीतस्य (हरितस्य); बाल. १५३
पृ. १७७ हारीतस्य (हरितस्य); संग. १७९ न हि शोभनम्
(न शुभं मनम्).

मुद्रलाः

मौद्रल्यताश्चैर्भार्म्यश्चास्त्रीणि गोत्राण्यमूनि हि ।
मौद्रल्यस्य गणस्तस्मिन्न मिथः पाणिपीडनम् ॥

कण्वाः

कण्वोऽजनीढ इत्येते गोत्रे कण्वगणः स्मृतः ।
तस्मिन्परस्परं पाणिग्रहणं न हि शोभनम् ॥

विरूपाः (रथीतराः)

विरूपोऽष्टादंष्ट्रतामा ष्टपदश्च मुद्रलाः ।
चत्वारीमानि गोत्राणि विरूपस्य गणः स्मृतः ।
परस्परं विवाहोऽस्मिन्न विधेय इतीरितम् ॥

विष्णुवृद्धाः

विष्णुवृद्धः पौरकुलस्त्वस्रसदस्युः कतस्तथा ।
मद्रणो भद्रणाख्यश्च वादरायणसंज्ञकः ॥

(१) प्रपा. ३१० भार्म्यथा (भार्म्यांथा) गणस्तस्मिन्
(गणस्तत्र) ; विपा. ७०४ ; ज्योति. १३४ प्रपावद ; बाल.
१।५३ पृ. १७७ तार्क्ष्यभार्म्यथा (तार्क्ष्या भार्म्यांथा) गणस्त
(गणास्त) ; संग. १७९ भार्म्यथा (भार्म्यांथा) .

(२) प्रपा. ३१० इत्येते (इत्येव) ; विपा. ७०४
कण्वोऽजनीढ (कण्वोऽजनीढ) तस्मिन् (तस्मिन्) ; ज्योति.
१३४ न हि शोभनम् (न शुभं मतम्) ; बाल. १।५३ पृ. १७८
ज्योतिवद ; संग. १७९ .

(३) प्रपा. ३१० दंष्ट्र (दंष्टि) मुद्रलाः (मौद्रणः) इतीरितम्
(इतीरितः) ; विपा. ७०४ दंष्ट्र (दंष्टि) मुद्रलाः (मौद्रलः) ;
ज्योति. १३४ विरूपस्य गणः (विरूपगणः) शेषं प्रपावद ;
बाल. १।५३ पृ. १७८ ; संग. १७९ प्रपावद .

(४) प्रपा. ३१० कतस्तथा (कतुस्तथा) मद्रणो (मयणो) ;
विपा. ७०४ पौरकुलस्त्वस्रसदस्युः (पौरकुलस्त्वस्रसदस्युः) ; ज्योति.
१३४ मद्रणो (मयणो) ; बाल. १।५३ पृ. १७८ पौरकुलस्त्व-
स्रसदस्युः (पौरकुलस्त्वस्रसदस्युः) मद्रणो (मयणो) ; संग.
२७९-२८० विपावद .

सात्यकाम्यौपमित्यौ च गविः सात्यकितालुकी ।
निवुन्दश्चेति गोत्राणि त्रयोदशमितानि च ।
विष्णुवृद्धगणस्तस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥
गौतमादिगणा अष्टौ ये तथाऽङ्गिरसो गणाः ।
तथाप्येषां गणानां तु विवाहः स्वात्परस्परम् ॥
मौद्रल्यस्य गणस्यापि विरूपस्य गणस्य च ।
परस्परं न कुर्वीत पाणिपीडनसत्क्रियाम् ॥

स्मृत्यर्थसारः

केवलाङ्गिरसश्चैके विष्णुवृद्धाः सकण्वजाः ।
हारीता रथीवराश्च मुद्रलाः प्रवरैक्यतः ।
स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥
षोडशाङ्गिरसस्त्रेधा प्रोक्ताः संकृतयस्तथा ।
संकृतीनां द्विवंदयत्वाद्दसिष्ठैश्च चतुर्विधैः ।
स्ववर्गीयैः सगोत्रत्वात्परैक्याथ नान्वियुः ॥

(१) प्रपा. ३१० गमित्यौ (गमित्यौ) ; विपा. ७०४
सात्यकाम्यौपमित्यौ च (सात्यकाम्यौपमित्यौ) निवुन्द
(निवुन्द) ; ज्योति. १३४ सात्यकाम्यौ (सत्यकाम्यौ) ; बाल.
१।५३ पृ. १७८ सात्यकाम्यौ (सात्यकाम्यौ) सात्यकि (सात्यकि) ;
संग. १८० सात्यकाम्यौ (सत्यकाम्यौ) तातुकी (तातुकी) .

(२) प्रपा. ३१० ये तथाऽङ्गिरसो गणाः (यस्तथाऽङ्गिरसां
गणाः) तथाप्येषां (तथाप्येषां) ; विपा. ७०४ ङ्गिरसो
(ङ्गिरसां) ; ज्योति. १३४ पूर्वेषु (गौतमस्य गणा अष्टौ यस्तथा-
ऽङ्गिरसो गणाः) ; बाल. १।५३ पृ. १७८ पूर्वेषु (गौतमा-
दिगणान्तौ यस्तथाऽङ्गिरसो गणाः) ; संग. १८० .

(३) विपा. ७०६ पाणिपीडन (पाणिग्रहण) ; ज्योति.
१३४ मौद्रल्यस्य (मौद्रल्यस्य) ; बाल. १।५३ पृ. १७९ ; संग.
१८१ मौद्रल्यस्य (मौद्रल्यस्य) पाणिपीडन (पाणिग्रहण) .

(४) स्मृत्यार. १५ ; चम. १०२-१०३ (=) हारीता
(हारीता) ; संग. ६२ चमवद ; कृम. १०५३ (=) चमवद .

(५) स्मृत्यार. १५ ; संग. ६२६ (=) प्रथमार्थं विनाः
६५३ नान्वियुः (नान्वयः) प्रथमार्थं विना ; चम. १०५
(=) नान्वियुः (नान्वयः) प्रथमार्थं विना ; संग. ६२
दसिष्ठैश्च (दसिष्ठैश्च) ; बाल. १।५३ पृ. १८६ चमवद ; प्रथमार्थं
विना ; कृम. १०५० (=) चमवद ; प्रथमार्थं विना .

अत्रिकाण्डम्

बौधायनश्रौतसूत्रम्

केचलात्रयः

अत्रीन् व्याख्यास्यामः—

- १ अत्रयः २ भूरयः ३ छान्दिः ४ छान्दोगिः
 ५ पौष्टिकाः ६ माङ्गलयः ७ शैवाः ८ छगलाः
 ९ छागलाः १० तृणविन्दुः ११ भागन्तयः
 १२ मालरुचः १३ व्यालयः १४ शाम्यव्यायनाः
 १५ कर्मवीरणयः १६ दाक्षिः १७ तैदेहाः

(१) बीश्रौमः ; गोप्र. ५७ ; संप्र. ६४६ ; संम. ५९ ; प्रद. ११९ ; संकौ. १८८ ; संर. ४३८-४३९.

२ प्रद. भूमिः .

३ गोप्र. स्वादि .

४ गोप्र. स्थान्दोगि ; संप्र. छन्दोगियाः ; प्रद. छन्दोगि ; संकौ. संर. छान्दोगियाः .

५ संप्र. पीथिकाः ; संम. पीथिकाः ; संकौ. पीथिकाः ; संर. पीथिकाः .

६ गोप्र. मोद्गुलयः ; संप्र. संम. मोद्गुलयः ; प्रद. माडुलिः ; संकौ. संर. मोहलयः .

७,८ बीश्रौम. छागलाः (०) ; गोप्र. सीपा, रथमाला ; संप्र. सोपाच्छाला ; प्रद. सोपाच्छरालः ; संम. सोपानच्छरालाः ; संकौ. संर. सोपालगलाः .

१० बीश्रौम. संप्र. संर. वृणविन्दवः ; संकौ. मुवृणविन्दवः .

११ गोप्र. भागन्तयः ; संप्र. संकौ. संर. भागन्तयः ; प्रद. भागन्ति .

१२ बीश्रौम. मालरुजः ; प्रद. मालरुचः .

१३ बीश्रौम. व्याडलः .

१४ गोप्र. संप्र. सावभ्यायनयः ; संम. साम्भ्यायना ; सावभ्यायना ; प्रद. सवभ्यायनिः ; संकौ. साम्भ्यायनयः ; संर. सावभ्यायनयः .

१५ गोप्र. कर्मवीरणयः ; संम. कर्मवीणा, कामप्यायनिः ; प्रद. कामप्यायनिः ; संकौ. कामवीरणयः ; संर. कामावीरणयः .

१६ संकौ. दाशायः ; संर. दाशायनाः .

१७ संप्र. संर. तैदेहाः ; संम. तैदेहाः ; प्रद. तैदेहाः .

- १८ गाधिपतयः १९ औदालकिः २० द्रोणभावाः
 २१ गौरिभ्रीवयः २२ गाविष्ठिराः २३ शिशुपालाः
 २४ कृष्णात्रेयाः २५ गौरात्रेयाः २६ अरुणात्रेयाः
 २७ नीलात्रेयाः २८ श्वेतात्रेयाः २९ श्यामात्रेयाः
 ३० महात्रेयाः ३१ आत्रेयाः ३२ हालेयाः
 ३३ बालेयाः ३४ शौत्रेयाः ३५ वामरुध्याः ३६ वैत-
 भावयः ३७ शौत्रेयाः ३८ कौत्रेयाः ३९ गोपवनाः

१८ बीश्रौम. गाधिपतयः ; गोप्र. गाधिपतयः ; संम. गधिपतयः ; संकौ. माधिपतयः ; संर. गाधिपताः ; जैषी. गाधिपतयः .

१९ संप्र. औदालिकयः ; संकौ. औदालिकयः .

२० प्रद. द्रोणनामः .

२१ प्रद. गौरिभ्रीवयः ; संकौ. गौरिभ्रीवयाः ; जैषी. गौरिभ्रीवयः .

२२ संप्र. गाविष्ठिराः ; प्रद. काविष्ठिरः ; संकौ. गाविष्ठिराः .

२३ संकौ. संर. शिशुपालाः .

२६ गोप्र. रक्तात्रेयाः ; संप्र. संकौ. संर. कृष्णात्रेयाः ; संम. तृणात्रेयाः ; अरुणात्रेयाः .

३० गोप्र. महात्रेयाः .

३१ गोप्र. गात्रेयाः ; संप्र. संकौ. संर. गालेयाः ; प्रद. दशात्रेयाः ; गालेयः ; संम. आत्रेयाः ; दशात्रेयाः ; गालेयाः ; जैषी. दशात्रेयाः .

३२ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

३३ गोप्र. बालेयाः ; संप्र. प्रद. बालेयाः ; संम. वावेयाः .

३४ गोप्र. शौत्रेयाः ; प्रद. सौत्रयः .

३५ बीश्रौम. वामरुधीनाम् ; गोप्र. संम. वामरुधीनाः ; जैषी. वामरुधिनः .

३६ गोप्र. संम. वेनभावाः ; संप्र. संकौ. संर. श्वेनभावाः .

३८ गोप्र. कौत्रेयाः ; प्रद. कौत्रेयः ; संकौ. संर. (०) .

३९ प्रद. गोपन्यः .

४० कालापचयः ४१ आनीलायनाः ४२ आनङ्गिः
४३ मानङ्गिः ४४ दौरङ्गिः ४५ सौरङ्गिः
४६ सौपुष्यः ४७ शङ्खेयाः ४८ साकेतायनाः
४९ भारद्वाजायनाः ५० इन्द्रातिथिः इत्येते
अत्रयः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आत्रेय-
आर्चनानस-श्यावाश्व-इति होता । श्यावाश्ववद्-
-अर्चनानसवद्-अत्रिवद्-इत्यध्वर्युः ॥

वाद्भुतकाः

वाद्भुतकानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आत्रेय-
आर्चनानस-वाद्भुतक-इति होता । वद्भुतकवद्-
अर्चनानसवद्-अत्रिवद्-इत्यध्वर्युः ॥

गविष्टिराः

गविष्टिराणां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आत्रेय-
आर्चनानस-गविष्टिर-इति होता । गविष्टिरवद्-
अर्चनानसवद्-अत्रिवद्-इत्यध्वर्युः ॥

४० बौध्रीयः कालपचयः ; गोत्र. संकौ. संर. कालापचयाः ;
संम. कालापचयः ; प्रद. कालावसिः .

४१ बौध्रीयः आनीलायनाः ; गोत्र. अनीलायनाः ; संम.
प्रद. संकौ. संर. नीलायनाः ; संम. आनीलायनाः , आनीला-
यनाः .

४२ संम. आनङ्गिः ; प्रद. आङ्गिमाद् .

४३ संम. (०) ; संम. मानङ्गिः ; प्रद. अङ्गिः .

४४ गोत्र. गौरङ्गिः ; संम. संर. दौरङ्गयः , गौरङ्गयः ; संम.
गौरङ्गिः , दौरङ्गिः ; प्रद. दौरङ्गिः , गौरङ्गिः ; संकौ. दौरङ्गयः ,
गौरङ्गयः .

४५ गोत्र. सौरङ्गिः , सौरङ्गिः ; संम. सौरङ्गिः ; प्रद. सौरङ्गिः .

४६ बौध्रीयः गोत्र. संम. पुष्यः ; संम. संकौ. संर.
पुष्यः , सौपुष्यः ; प्रद. पुष्यः , सपुष्यः .

४७ बौध्रीयः शङ्खेयः ; गोत्र. शङ्खेयः ; संम. प्रद. संकौ.
संर. (०) ; संम. शङ्खेयः .

४८ संम. साकेतायनाः , साकटायनाः ; संकौ. साकेतायनाः .

४९ गोत्र. संम. भारद्वाजनयः .

५० प्रद. चन्द्रातिथिः , इन्द्रातिथिः .

(१) बौध्रीयः ; गोत्र. ५७ वाद्भुतकानां (वाद्भुतकानां) .

(२) बौध्रीयः ; गोत्र. ५८ गविष्टिराणां (गविष्टिराणां) .

मुद्गलाः

१ मुद्गलाः २ व्यालिसंधयः ३ और्णवापयः
४ बोधाक्षाः ५ गविष्टिराः ६ वैजवापाः
७ शिरीषयः ८ शालिमताः ९ त्रीहिमताः
१० गौरिवीतः ११ गौरिकयः १२ वाजुपूटाः
१३ वायुपूटाः इत्येते मुद्गलाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । आत्रेय-आर्चनानस-गौरिवीत-इति ।
पूर्वातिथिवद्-अर्चनानसवद्-अत्रिवद्-इत्यध्वर्युः ।
अत्रीणां सर्वेषामविवाहः ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

केवलान्नयः

(अथ ?) अत्रीणां त्र्यार्षेयः । आत्रेय-आर्चना-
नस-श्यावाश्व-इति । श्यावाश्ववद्-अर्चनानसवद्-
-अत्रिवद्-इति ॥

(१) बौध्रीयः ; गोत्र. ५८ ; संम. ६७७ ; संम. ५९ ;
प्रद. १२० ; संकौ. १८९ ; संर. ४१९ .

२ बौध्रीयः संकौ. संर. शालिसंधयः ; गोत्र. व्यालिसंधि ;
संम. व्यालिसंधिः ; प्रद. व्यालिसंधिः .

३ बौध्रीयः और्णवापयः ; गोत्र. सर्णवा ; संम. संम. प्रद.
संकौ. अर्णवा ; संर. आर्णवाः .

४ बौध्रीयः दाक्षिः ; गोत्र. बोधाक्षः ; प्रद. बोधाक्षः .

५ बौध्रीयः संम. संकौ. संर. (०) .

६ बौध्रीयः वैजवापाः ; गोत्र. संम. संकौ. संर. वैजवापाः ;
संम. वाजिकः ; प्रद. वजवापाः .

७ गोत्र. शिरीषयः .

८ गोत्र. शालिमताः ; संम. संकौ. संर. शालिमताः ; संम.
शालिमताः .

९ गोत्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) ; संम. त्रीहिमताः .

१० बौध्रीयः गौरिवीतः ; गोत्र. गौरिवीतः ; संम. संम.
संकौ. संर. गौरिताः ; जेषी. गौरिवीतः .

११ गोत्र. संम. प्रद. संर. गौरिकयः ; संम. गौरिकयः ;
संकौ. गौरिकयः .

१२ बौध्रीयः गोत्र. संम. वाजुपूटाः ; संम. वाजुपूटाः ;
प्रद. वाजुपूटाः .

१३ गोत्र. संम. संकौ. संर. (०) ; संम. वायुपूटाः ; प्रद.
वायुपूटाः .

(२) आप्तौ. २५।८।१२-१४ ; गोत्र. ५८ .

अत्रीणां सर्वेषां त्र्यार्षेयः । पृथगधिकारे नैव क्रियते
अथात इति अल्पत्वात् प्रवराणाम् । कपर्दि.

गविष्टिराः

अथ गविष्टिराणां त्र्यार्षेयः । आत्रेय-आर्चनानस-
गाविष्टिर-इति । गविष्टिरवद्-अर्चनानसवद्-
अत्रिवद्-इति ॥

अतिथयः (मुद्गलाः)

अथातिथीनां त्र्यार्षेयः । आत्रेय-आर्चनानस-
आतिथ-इति । अतिथिवद्-अर्चनानसवद्-अत्रि-
वद्-इति ॥

सर्वेषामत्रीणांमविवाहः, ऋषिभूयत्वात् ।

कपर्दि.

एष एवाविकृतो वामरथ्य-सुमङ्गल-वैजवापी-
नाम् ॥

वामरथ्यानां सुमङ्गलानां वीजवापीनां च अविकृतः ।
कपर्दि.

सत्यापाढश्रौतमूत्रम्

केवलत्रयः

अथ्यात्रीणां त्र्यार्षेयः । आत्रेय-आर्चनानस-
श्यावाश्व-इति । श्यावाश्ववद्-अर्चनानसवद्-
अत्रिवद्-इति ॥

गविष्टिराः

अथ गविष्टिराणां त्र्यार्षेयः । आत्रेय-आर्चनान-
स-गाविष्टिर-इति । गविष्टिरवद्-अर्चनानस-
वद्-अत्रिवद्-इति ॥

एष एवाविकृतो •वामरथ्य-सुमङ्गल-वीज-
वापानाम् ॥

गताधर्मम् । अत्रीणां सर्वेषामविवाहः । एगोत्रवात्
एनवरथाय । प्रच.

• वामरथ्येनैव एते अतिथयः । उक्तापाढानु गविष्टिर-
माह ।

(१) सधौ. २१११११ ; सं. ४२१ .

आश्वलायनश्रौतमूत्रम्

केवलत्रयः

• अत्रीणां आत्रेय-आर्चनानस-श्यावाश्व-
इति ॥

गविष्टिराः

गविष्टिराणां आत्रेय-गाविष्टिर-पौर्वातिथ-इति ॥
अत्र द्विविधा अत्रय उक्ताः, अन्यत्रान्ये च सन्ति ।
तेषां सर्वेषामत्रीणां परस्परमविवाहः । एवमुत्तरेष्वपि
कचिद्दृष्टव्यम् । गानाष्ट.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतमूत्रम्

केवलत्रयः

१ कर्मर्यायणि- २ शाङ्खेया अथो ३ शाखा-
रथाश्च ये । ४ आर्यायणा ५ वामरथ्या ६ गोप-
यनाः ७ तार्णविन्दवः ॥ ८ औद्दालकिः ९ शौन-

* पाठोऽयं वैदिकपरम्परागतः कात्यायनमत्स्यपुराणसंवादी च ।
अस्मदादृशोत्रप्रवरमञ्जरीपुस्तके ' अत्रीणामात्रेयार्चनानसगावि-
ष्टिरेति । पूर्वातिथीनामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति ' इति पाठो
मुद्रितः । प्रा. जैन श्रीमद्भद्रदेवसु ' अत्रीणामात्रेयार्चनानस-
श्यावाश्वेति । गविष्टिराणामात्रेयार्चनानसगाविष्टिरेति । पूर्वातिथी-
नामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति ' इति पाठोऽङ्गीकृतः । स तेन
' इण्डिया ऑफिस ' गतगोत्रप्रवरमञ्जरीपुस्तके उपलब्धो वीधायनाप-
स्तम्बसंवादी च ।

(१) आर्ध्रौ. २१६१४ ; गोत्र. ५९ .

(२) गोत्र. ५८-५९ ; सं. ६४६ ; प्र. ११९ ; संकौ.
१८८-१८९ ; सं. ४२९ .

१ गोत्र. कर्मर्यायणि .

२ गोत्र. शाङ्खेयः ; सं. शम्बरयः ; प्र. शाङ्खेयः ;
संकौ. शाङ्खेयः ; सं. शम्बरयः .

३ गोत्र. पार्ष्णाहरयथ ये ; सं. संकौ. सं. (•) ;
प्र. औरसः, इयथः .

४ गोत्र. सं. प्र. संकौ. सं. आशयनाः .

५ गोत्र. पयनाः ; सं. संकौ. सं. पयनायाः .

७ गोत्र. शाकिः, दिविकिः ; सं. किविदिकयः ; प्र.
शाकिः, विदिकः ; संकौ. द्विकिदिकयः ; सं. किकिरीवयः .

८ गोत्र. औद्दालकिः .

९ संकौ. सं. शौनकसंवादी .

कर्णिरथो १० सौधृतयश्च ये । ११ गौत्मीविः
१२ कैरञ्जिश्च १३ जैत्रायणाश्च ये ॥ १४ विवाह-
तन्त्र - १५ बाहुमित्राश्च १६ जानुकि-
१७ तैलेय- १८ धैलेय- १९ आत्रेय-
२० पतञ्जनानां २१ भागमादायन- २२ सौपुष्पयः
२३ छान्दोगिः इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रवरो । आत्रेय- आर्चनानस- श्यावाश्व- इति ।
अत्रिवद्-अर्चनानसवत्-श्यावाश्वयद्- इति ॥

गविष्टिराः

१ द्वाक्षिः २ व्यालिः ३ पार्णविश्च ४ भालन्दनाः
५ और्यनाभिः ६ शिल्न्धरः ७ वैजवापिः

- १० प्रद. सौधृतिः ; संकौ. सौधृतयः .
- ११ गोत्र. कौत्मीविः ; संकौ. संर. गौत्मीवः .
- १२ प्रद. कैरजिः .
- १३ गोत्र. जैत्रायणा ये च ; संप्र. जैत्रायणाः , श्वेतकयः ; प्रद. जैत्रायणाः , श्वेतकः ; संकौ. जैत्रायणाः , श्वेतकः ; संर. जैत्रायणाः , श्वेतकः ; जैत्री. जैत्रायणाश्च ये .
- १४ संप्र. प्रद. संकौ. बाहुमित्राः ; संर. बाहुनेत्राः .
- १५ गोत्र. बाहा मित्रथा ; संप्र. संर. बाहमित्राः ; संकौ. बाहमित्राः .
- १६ गोत्र..जानुकि .
- १७ गोत्र. तैलेय ; संप्र. संकौ. संर. (०) .
- १८ गोत्र. धैलेय ; संप्र. संकौ. संर. (०) .
- २० संप्र. पतञ्जनाः ; प्रद. पतञ्जनः ; संर. पतञ्जनः .
- २१ गोत्र भागमादयन ; संप्र. संकौ. संर. भागमादनाः ; प्रद. भागमानः .
- (१) गोत्र. ५९ ; संप्र. ६४७ ; प्रद. १२० ; संकौ. १८९ ; संर. ४३९ .
- १ गोत्र. दक्ष ; संप्र. संकौ. संर. दक्षयः ; प्रद. दक्षिः .
- २ संप्र. संकौ. संर. (०) ; प्रद. व्याणिः .
- ३ गोत्र. खदारण्ड्य ; संप्र. संकौ. संर. (०) ; प्रद. ख-
रोषक्य .
- ४ गोत्र भालन्दना ; संप्र. संकौ. संर. भलन्दनाः ; प्रद.
नालन्दन .
- ५ गोत्र. और्यनाभि .
- ६ गोत्र. वैश्वेय ; संप्र. संकौ. संर. चन्द्रायेवाः ; प्रद. वैश्वेयः .
- ७ गोत्र. वैजवापि ; प्रद. वैजवापनः .

८ शिरीषश्च ९ मौञ्जकेशी .१० गविष्टिराः इत्येते
दश गविष्टिराः । एतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रवरो भवति । आत्रेय-गविष्टिर-पौर्वातिथ-
इति । अत्रिवद्-गविष्टिरवत्-पूर्वातिथिवत् ॥

पुत्रिकापुत्राः

पुत्रिकापुत्रान् व्याख्यास्यामः । १ हालेय-
२ वालेय- ३ कौत्रेय- ४ वामरथ्य- ५ पुत्रिका
इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आत्रेय-वामरथ्य-पौत्रिक-इति । अत्रिवद्-वाम-
रथ्यवत्-पुत्रिकवत् ॥

मानवश्रौतसूत्रम्

केचलात्रयः

१ कौर्मर्यायणि- २ संकिलयश्चायो ३ शस्त्रारथ-
यश्च ये । ४ आत्रायणाः ५ वामरथ्याः ६ गोप-
वनाः ७ तार्णविन्दवः । ८ औदालकिः ९ शौन-
कर्णि- अथो १० बालुतपयश्च ये । ११ गौर-
मीयिः १२ कैरन्दिश्च अथो १३ चैत्रायणाश्च
ये । १४ पांफर्ष्ययन्ति- १५ पौरिन्दि- अथो
१६ वत्सात्थपाश्च ये । १७ गलि- १८ छागलि-
१९ भागलि २० बाहु- २१ दन्त्येन्द्रेय-
२२ दौत्थायात्रेयः २३ सौधृतकी- २४ वर्पानकी-
२५ कुष्ण- २६ छन्दोगि ॥

- ८ गोत्र. त्रिमिथ ; संप्र. संकौ. संर. (०) ; प्रद. घणिः .
- ९ गोत्र. मौञ्जकेशः ; संप्र. संर. मौञ्जकेशाः ; प्रद. मौञ्ज-
काशिः ; संकौ. मौञ्जकेशाः .
- (१) गोत्र. ५९ ; संप्र. ६४७ ; प्रद. १२० ; संकौ. १८९ ;
संर. ४३९-४४० .
- १ गोत्र. हादय .
- २ गोत्र. वापेय .
- ३ गोत्र. कौण्य ; प्रद. केरेयः . अस्वानन्तरं संप्र. संकौ,
शौत्रेयाः ; संर. शौत्रेयाः श्लथिकम् ।
- ४ अस्वानन्तरं संप्र. संकौ. संर. गोपवनाः श्लथिकम् ।
- (२) मानवश्रौतसूत्रोक्तो गोत्रप्रवरविचारः प्रा. जैन श्रीमहा-
त्त्वसंपादितात् ' गोत्रप्रवरमञ्जरी ' पुस्तकात्संश्लेषीतिः ।

गविष्टिराः

१ प्लाक्षिः २ दाक्षि ३ व्यालिः ४ पौर्णविः
५ और्णवापि- ६ शिलंविनः ७ मौञ्जकेशी ८ भल-
न्दनः ९ वैजवापि १० शिरीपश्व ११ मैयण्यः
१२ दूतिः १३ सौपुप्पिः १४ सामपुप्पिः
(सोमपुप्पिः) १५ हिरण्यपुप्पिः १६ चद्रिकर्द्रकि
१७ काकशीर्षि १८ काकालशीत्येतेषाम्.....॥

पुत्रिकापुत्राः

१ हालेयाः २ घालेयाः ३ दौभेयाः ४ शौभ्रेयाः
५ कौभ्रेयाः ६ वामरथ्य- ७ गोपवन- ८ विष्टिर
(गविष्टिर ?) - ९ पुत्रिकापुत्राः ॥ (प्रवराः-
आभेय-गाविष्टिर-पौत्रिक-इति ।)

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

केवलत्रयः

१ कर्मर्यायणि- २ शाख्यः ३ ट्या ये शाखाह-
योश्च ये..... ४ गौरमीविः ५ कैरन्दिश्च अथो
६ चैत्रायणाश्च ये ७ नकंयण्टि ८ यौरक्यन्थो
९ चाक्षोथवाश्च ये १० शागलि ११ छागलि
१२ भागलि १३ थानुचि १४ घाहुचि १५ दन्तीन्द्राय
१६ दौलात्रेय १७ सौधोतकि १८ वैखानसि
१९ कृष्ण २० छन्दोगि ॥

गविष्टिराः

१ प्लाक्षिः २ दाक्षि ३ व्यालिः ४ पाण्युविः (च)
५ और्णवापि ६ शिलन्धिरः ७ वैजवापि
८ शिरीपश्व ९ मौञ्जकेशी १० भालन्दनः ११ मैत्रा-
यण्यः १२ घृतिः १३ सौपुप्पि- १४ सामपुप्पि-
१५ ब्रह्मपुप्पि- १६ व्याघ्रपुप्पि- १७ हिरण्य-
पुप्पि- १८ चन्द्रकाटुकि- १९ काकशीर्षि-
२० कालशिविः इत्येतेषां ॥

पुत्रिकापुत्राः

१ हालेय- २ घालेय- ३ कौत्रेय- ४ शौभ्रेय-
५ वामरथ्य- ६ गोपवन- ७ पुत्रिका ॥ (प्रवयः
काल्यायन्तो गार्धियत् ।)

(१) छुडवजुर्वेदपरिशिष्टेनो गोत्रवपरिषाटः शा. जैन
शौनराजपुत्रादिनाम् गोत्रवपरिषाटौ पुत्रकाटु संसृष्टीतः ।

मत्स्यपुराणम्

केवलत्रयः

मत्स्य उवाच-

१ अत्रिंशत्समुत्पन्नान् गोत्रकारान्निबोध मे ।
कर्मर्यायणिशाङ्खेयास्तथा शारयाणाश्च ये ॥
२ और्णवापिः शौनकर्णिरथो सौक्तर्वराश्च ये ।
गौरमीविश्च कैरन्धिरथो जैत्रायणाश्च ये ॥
३ आर्षपन्था वामरथ्यो गोर्षनास्तूर्णविन्दवः ।
कौनजिह्वोर्द्रमीवी वैर्दालिः शाकंलायनिः ॥

(१) मत्स्य. १९७१ ; गोप्र. ५९ ; संप्र. ६६९ वंश (गोत्र).
[गोत्रप्रवरात्मसप्तशः संप्र. ६४६-६४७ ; प्रद. ११९ ;
संकी. १८९ ; संर. ४३९ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. कर्मर्यायनि ; गोप्र. कर्मर्यायनि ; संप्र. कामर्यायनि .
२ मत्स्य. शाखेयाः ; गोप्र. संप्र. प्रद. संकी. संर. सांख्येयः .
३ गोप्र. संप्र. संकी. संर. सारायणाः ; प्रद. सारायणः .
(२) मत्स्य. १९७२ ; गोप्र. ५९ ; संप्र. ६६९ .
४ मत्स्य. उद्दालिकः ; गोप्र. उद्दालिकः .
५ मत्स्य. शौनकर्णिरथो ; संप्र. सौनकर्णिरथो .
६ मत्स्य. शौक्तर्वराश्च ये ; गोप्र. सौक्तर्वराश्च ये ; संप्र. सौक्त-
र्वराश्च ये, सौक्तवराः ; प्रद. सौक्तवराः ; संकी. संर. सौक्तवराः .
७ मत्स्य. गौरमीवाः .
८ मत्स्य. गौरजिनस्तथा ; संप्र. केयोरभिरथो .
९ मत्स्य. जैषी. चैत्रायणाः .

(३) मत्स्य. १९७३ ; गोप्र. ६० ; संप्र. ६६९ .

१० मत्स्य. अर्षपन्थाः ; गोप्र. आर्षपन्थाः ; संप्र. अर्षपन्थाः ;
अर्षपन्थाः ; प्रद. आर्षपन्थाः ; संकी. अर्षपन्थाः ; संर. अर्षपन्थाः .
११ मत्स्य. वामरथ्याः ; संप्र. वामरथ्यः .
१२ गोप्र. गोर्षन्यः ; संप्र. गोर्षन्यः, गौरन्याः ; प्रद. गौरन्यः ;
संकी. गौरन्याः ; संर. गौरन्याः ; जैषी. गोपवन्ताः . बीषायणा-
दिष्वपि गोपवन्ताः इति नामोपलब्धये ।

१३ मत्स्य. तकिविन्दवः .

१४ मत्स्य. कर्णजिह्वो ; गोप्र. कानजिह्वो ; संप्र. कारजिह्वः ;
कानजिह्वाः ; संकी. कर्णजिह्वाः ; संर. कालजिह्वाः .

१५ मत्स्य. हरतीतिः ; गोप्र. सुवमीषिः ; संप्र. उदरमीषः ;
उदरमीषवः .

१६ मत्स्य. वैद्राणिः ; गोप्र. मंत्र. प्रद. संकी. मंत्र. वैद्राणिः .

१७ गोप्र. शकटायनिः ; संप्र. शकटायनिः, शाकटायनाः ;
प्रद. शाकटायनः ; संकी. संर. शाकटायनाः .

१ तैलेयश्च सवैलेयो ह्यत्रिगोत्रपतिस्तथा ।
जैलो भगोपादश्च सौपुष्पिश्च महातपाः ॥
२ छौन्दोगेयस्तथैतेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो मतः ।
३ श्यावाश्वश्च तथाऽत्रिश्च तथा चैवार्चनानसः ॥
परस्परमथैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

- (१) मत्स्य. १९७४ ; गोत्र. ६० ; संप्र. ६६९ .
१८ मत्स्य. गोत्र. तैलेयश्च ; संप्र. नैलेयश्च .
१९ संप्र. सवैलेयो.
२० गोत्र. आवि ; संप्र. न्ववि, आत्रेयाः .
२१ मत्स्य. गोणीपतिः ; गोप्र. गोणिपतः ; संप्र. गोणीपथः,
गौणीपन्थाः ; प्रद. गौणिपथः ; संकौ. गौणीपथाः ; संर.
गौणीपथाः .
२२ गोप्र. प्रल्ग ; प्रद. जगलदः ; संकौ. संर. बलदाः .
२३ प्रद. भागलिः ; संकौ. भागपादाः ; संर. भवपादाः .
२४ गोप्र. सौपुष्टिः .
(२) मत्स्य. १९७५ त्र्यार्षेयः प्रवरो मतः (त्र्यार्षेयाः प्रनरा
मनाः) ; गोप्र. ६० ; संप्र. ६९९ .
२५ मत्स्य. गोप्र. छन्दोगेयः .
(३) मत्स्य. १९७५, ६ तथा चैवार्चनानसः (आर्चनानश
पत्र च) ; गोप्र. ६० ; संप्र. ६७० .
अत्रिगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि
नामान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा—
१ शाकटायना— संकौ. संर. (०) . शाकलायनिः श्लस्रायं
पाठभेदो भवितुमर्हति ।
२ आर्ष्यायणा— प्रद. आर्षायणः . आर्षपन्थाः श्लस्रायं
पाठभेदो भवितुमर्हति ।
३ बादर्यायणा— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
४ माद्राला— प्रद. मतङ्गः .
५ बाहुपथा— प्रद. बाहुपिः ; संकौ. संर. (०) .
६ शामलव— प्रद. शकलिः ; संकौ. संर. (०) .
७ बाहुदन्तयः— प्रद. बादन्तिः .
८ भागलय— प्रद. (०) ; संकौ. संर. भागलेयः .
९ स्वस्त्यात्रेयाः— प्रद. संकौ. संर. (०) .
१० शैखयः— प्रद. वैशापिः , शकिलाशिः ; संकौ.
शैखयः ; संर. शैखयः .
११ कीरायणा— प्रद. रायनिः ; संकौ. संर. करायणाः .
१२ नीशायना— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
१३ दार्या— संकौ. संर. दर्याः .

गविष्टिराः

१ दक्षिर्द्यौलिः पार्णविश्च ऊर्जनाभिः शिलार्दनिः ॥
२ वैर्जवापिः शिरीषश्च मौक्षिकेशी गविष्टिरः ।
३ मूलन्दनस्तथैतेषां त्र्यार्षेयाः प्रवरा मताः ॥
३ अत्रिगोत्रिष्टिरश्चैव तथा पूर्धातिथिः स्मृतः ।
परस्परमथैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

- १४ दुलादुपा— प्रद. दुलामः ; संकौ. कुयादुला ; संर.
दुयादुलाः .
१५ भावरथा— प्रद. (०) ; संकौ. संर. वामरथाः .
१६ गणपतय— संकौ. संर. (०) .
१७ वैश्वानकय— संप्र. वैश्वानकेयः .
१८ शौधूलकय— संप्र. शालकयः ; प्रद. शाधूलकिः ;
संकौ. शोधूलकयः .
१९ निकला— प्रद. (०) .
एतेषु कानिचिन्नामानि मानवश्रौतसूत्रे शुक्लयजुर्वेद-
परिशिष्टे ए पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।
(१) मत्स्य. १९७६ ; गोप्र. ६० .
[गोत्रप्रवरनामसमूहः संप्र. ६७७ ; प्रद. १२० ; संकौ.
१८९ ; संर. ४३९ श्लय द्रष्टव्यः] .
२ मत्स्य. गोप्र. बलिः .
३ मत्स्य. पर्णविः ; गोप्र. पर्नलिः ; प्रद. संकौ. संर.
(०) .
५ गोप्र. शलार्दनिः .
(२) मत्स्य. १९७७ ; गोप्र. ६० .
६ मत्स्य. बीजवापी ; गोप्र. बीजवपी .
८ मत्स्य. गोप्र. मौक्षिकेश .
(३) मत्स्य. १९७८ ; गोप्र. ६० .
गविष्टिरगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु
अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । प्रवरदर्पणेषु मात्स्यो-
क्तानीत्युक्तम् । तानि यथा—
१ पूर्धातिथयः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
२ श्यामपुष्ययः— प्रद. श्यामपुष्यः .
३ शिलन्दल्य— प्रद. ललन्दलिः .
४ महापुष्यय— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
५ ध्याग्रपुष्ययः— संर. वाध्वपुष्ययः .
६ सौपुष्ययः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
७ कृष्णशार्पिकाः— संकौ. कार्णशीकयः ; संर. कार्ण-
शाकयः .

मण्डनः

ः आविश्वामित्रमात्रेया नोद्वहन्ति च ते मिथः ।
 : द्विगोत्रा वामरध्याद्या अत्रेस्ते पुत्रिकासुताः ॥
 : विश्वामित्रैरत्रिभिश्च न विवाहा धनजयाः ।
 यद्वा धनजयौ भिन्नौ शब्दमात्रं न भिद्यते ॥

६५४ प्रथमार्यम् ; चम. १०५ (=) ; संम. ६२ ; बाल. १५३
 पृ. १८६ गोत्रेण (गोत्रान्यां) ; कृम. १०४४ (=) वसिष्ठे
 (वासिष्ठे) : १०५२ (=) गोत्रेण (गोत्रान्यां) .

(१) संर. ४५० .

(२) बाल. १५३ पृ. १८६ धनजयौ (धानजयौ) ; संर.
 ४५० वा धनजयाः (द्यौ धनजय) .

विश्वामित्राः कश्यपान्तास्तेषां नान्यसमन्वयः ।
 कश्यपाः स्युर्बसिष्ठान्तास्तेऽन्योन्यमविवाहिनः ॥
 वसिष्ठैः कश्यपैर्नास्ति लौगाक्षीणां विवाहितां ।
 वसिष्ठः स्युरगस्त्यान्ता नोपयच्छन्ति ते मिथः ॥
 विश्वामित्रैरङ्गिरोभिश्च वसिष्ठैरप्यशेषतः ।
 संकृतीनां द्विर्घश्यत्वान्नास्ति वैवाहिकी क्रिया ॥
 तथैव जातुकर्ण्यानां वसिष्ठैरत्रिभिः सह ।
 तण्डयादिवर्जं सर्वैर्वा संकृतीनां विवाहिता ॥
 नान्योन्यमप्यगस्तीनां राजादिगुरुगोत्रतः ॥

(१) संर. ४५० .

—:०:—

विश्वामित्रकाण्डम्

बौधायनश्रौतसूत्रम्

कुशिकाः

विश्वामित्रान् व्याख्यास्यामः—

१ कुशिकाः २ पार्णजङ्घाः ३ वारक्याः

(१) बौधाय. ; गोत्र. ६१ ; संम. ६४० ; संम. ५८ ;
 प्रद. १२०-१२१ ; संकौ. १८९ ; बाल. १५३ पृ. १८४ ; संर.
 ४४० .

२ संम. प्रद. बाल. पार्णजङ्घाः .

३ गोत्र. वारक्याः ; संम. वाजुक्याः ; बाल. वारक्यः .

४ औदलिः ५ माणिः ६ बृहदभिः ७ आलविः
 ८ आपट्टिः ९ आपघपाः १० अन्तकाः ११ काम-

४ बौधाय. संम. औदलिः ; बाल. औदनिः .

५ बाल. मणिः .

७ गोत्र. आलविः ; संम. आजवयः ; संम. आलवः ; बाल.

(०) ; संर. आलवयः ; जैवी. आलकिः .

८ गोत्र. आपघट्टिः ; संम. संकौ. संर. आपघयः ; संम.

आपघट्टिः ; प्रद. रापघट्टिः ; बाल. आपघयः .

९ गोत्र. आपघीयः ; संम. आपघय्याः ; संम. आपघयाः ;

प्रद. आपघयः ; संकौ. आपघय्याः ; बाल. आपघयः ; संर.

आपघय्याः .

१० गोत्र. संम. संम. प्रद. संकौ. बाल. संर. (०) .

११ संम. कायन्दैकाः .

न्तकाः १२ थाष्कलयः १३ चिकिताः १४ लाम-
कायनाः १५ शालङ्कायनाः १६ शाङ्कायनाः
१७ लौकाः १८ गौराः १९ सौगन्तयः २० यम-
दूताः २१ आनभिम्लानाः २२ तारकायणाः
२३ चौडकाः २४ जावाल्यः २५ यज्ञवल्काः
२६ वितण्डाः २७ भौवनयः २८ सौश्रुतयः

१२ वौश्रौत्र. वाष्पकयः ; गोप्र. बद्धकयः ; संप्र. संम. प्रद.
संको. संर. बद्धकयाः ; बाल. बद्धकयः .

— १३ संप्र. चिकिताः ; प्रद. चिन्तितः ; बाल. (०) .

१४ गोप्र. लामकायनाः ; संम. संको. संर. कामकायनाः ;
बाल. लामकायनः .

१५ संप्र. शालकायनाः .

१६ गोप्र. साङ्कायनाः ; संप्र. स्याङ्कायनाः ; संको. काला-
यनाः ; बाल. स्याङ्कायनः ; संर. कास्यायनाः .

१७ गोप्र. रौकाः ; संम. (०) ; प्रद. लोकः ; बाल. श्रयो
लोकः .

१८ संप्र. गाराः ; संम. (०) .

१९ संप्र. संको. बाल. संर. सौगन्तव्याः ; संम. (०) ;
प्रद. सौगतयः .

२० गोप्र. यमहताः .

२१ वौश्रौत्र. अनभिम्लानाः ; गोप्र. संप्र. प्रद. संको.
बाल. संर. आनभिन्नाः ; संम. आनभिन्नाः .

२२ गोप्र. तारकायणाः ; प्रद. तारकायन , बालकायनः .

२३ वौश्रौत्र. संको. बाल. संर. चौबलाः ; गोप्र. चौबलाः ;
संप्र. चौबलाः ; संम. चार्वासाः ; प्रद. श्वोबलः .

२४ बाल. जावालः .

२५ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संको. बाल. संर. याज्ञ-
वल्काः . ' यज्ञवल्काः ' इत्यग्नान्तरं जेवी. पदजालाः, जह्व-
लोकाः, हालेयो याज्ञवल्का इति पठति ।

२६ वौश्रौत्र. संम. विदण्डाः ; गोप्र. विदवाः ; प्रद.
वितण्डुः ; जेवी. वतण्ड .

२७ गोप्र. संप्र. संको. संर. भुवलयः ; संम. भुवनयनाः ;
प्रद. भोवनिः ; बाल. भुवनः .

२८ वौश्रौत्र. सौश्रुतयः ; गोप्र. सौश्रुतयः ; संम. सौश्रु-
तयः ; संको. संर. सौश्रुतयः ; बाल. सौश्रुतः .

२९ औपगहनयः ३० औदुम्बरिः ३१ भ्राष्ट्रकयः
३२ श्यामेयाः ३३ चैत्रेयाः ३४ शालावताः
३५ मयूराः ३६ सौमत्याः ३७ चित्रतन्तवः
३८ श्वेततन्तवः ३९ मनुतन्तवः ४० मान्तवः
४१ ये चान्ये अन्तुशब्दाः ४२ वाभ्रव्याः
४३ कापिलेयाः ४४ उत्सरयः इत्येते कुशिकाः ।
तेषां त्रयापेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-देवरात-
औदल-इति होता । उदलवद्-देवरातवद्-विश्वामि-
त्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

२९ वौश्रौत्र. गोप्र. संम. प्रद. औपगहनयः ; बाल. औप-
गहनः .

३० गोप्र. उदम्परिः ; संप्र. संको. उदम्परयः ; प्रद.
उर्दरिः ; बाल. औदुम्बरः, दुर्दरः ; संर. उदपरयः .

३१ वौश्रौत्र. भारिष्ट्रकयः ; गोप्र. भाष्टेयाः ; संप्र.
भ्राष्ट्रकयाः ; संम. भ्राष्ट्रेयाः ; प्रद. भाष्ट्रिकः ; संको. भाष्ट्र्याः ;
बाल. भाष्ट्रः ; संर. भाष्ट्र्याः .

३४ गोप्र. तालावताः ; संप्र. तालोचताः ; संम. साशताः ;
प्रद. तालवतः ; संको. तालोचतराः ; बाल. तालोचनः ; संर.
तालोचतराः .

३६ गोप्र. सौमत्याः ; संम. (०) ; संर. सामत्याः .

३७ गोप्र. श्वितन्तवयः ; संप्र. चित्रमतयः ; संम. चित्र-
भायनाः ; प्रद. चित्रन्तविः ; संको. संर. चित्रतवथाः ; बाल.
चित्रन्तवयः .

३८ वौश्रौत्र. (०) ; गोप्र. संप्र. श्वेतन्तायनाः ; संम.
श्वेतभावनाः ; प्रद. श्वेलन्तायनः ; संको. श्वेततायनाः ; बाल.
श्वेतन्तायनः ; संर. सातनायनाः .

३९ गोप्र. अनूतन्तवः ; संप्र. संको. संर. मनवः, तन्तवः ;
संम. अनूतन्तवः ; प्रद. अनूतिकः ; बाल. (०) .

४० गोप्र. (०) ; बाल. मृन्तण्डुः ; संर. सान्तवः .

४१ वौश्रौत्र. ये चान्ये तन्तुशब्दाः ; गोप्र. ये चान्ये
वशब्दाः ; संप्र. पशान्यत्वशब्दाः ; संम. ये चान्ये व्रतशब्दाः ;
प्रद. ये चान्ये मनुशब्दान्ताः ; संको. यक्षाः न्यत्वशब्दाः ;
बाल. अन्येऽप्यन्तुशब्दान्ताः ; संर. पशा नालशब्दाः .

४२ गोप्र. नाभ्रव्य .

४३ वौश्रौत्र. कल्पयाः ; गोप्र. संप्र. संको. कालायाः ; संम.
कालोत्तराः ; प्रद. कालायनः ; बाल. कालायः ; संर. कालापः .

४४ संर. उत्सरयः ; जेवी. उन्मरश्रुतयः .

४ तुलभ्याः ५ सैन्धवायनाः ६ उष्ट्राक्षाः ७ महाक्षाः
इत्येते धनञ्जयाः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो भवति ।
वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-धानञ्जय-इति होता ।
धनञ्जयवद्-मधुच्छन्दोवद्-विश्वामित्रवद्-इत्य-
ध्वर्युः ॥

अजाः

अजानां त्र्यापेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-
साधुच्छन्दस-आज-इति होता । अजवद्-मधु-
च्छन्दोवद्-विश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

अघमर्पणाः

अघमर्पणाः कुशिकाः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो
भवति । वैश्वामित्र-आघमर्पण-कौशिक-इति
होता । कुशिकवद्-अघमर्पणवद्-विश्वामित्रवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

पूरणाः

पूरणां वारिधापयन्ताः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो
भवति । वैश्वामित्र-पौरण-इति होता । पूरणवद्-
विश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

इन्द्रकौशिकाः

इन्द्रकौशिकाः । तेषां त्र्यापेयः प्रवरो भवति ।
वैश्वामित्र-ऐन्द्र-कौशिक-इति होता । कुशिकवद्-
इन्द्रवद्-विश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

अथ विश्वामित्राणाम् ॥

- ४ गोप्र. कौरव्या ; संम. वायव्या ; प्रद. तारक्यः .
५ गोप्र. संम. सैन्धवायनयः .
६ गोप्र. पुष्पाक्षा ; संम. पुष्कराक्षा ; प्रद. उत्साक्षाः .
७ संम. (०) ; प्रद. महोक्षः .
(१) बौध्नीप्र. ; गोप्र. ६२ .
(२) बौध्नीप्र. ; गोप्र. ६२ कुशिकाः (कौशिकाः) .
(३) बौध्नीप्र. ; गोप्र. ६२ पूरणा वारिधापयन्ताः
(पौरणाः परिधापयन्तः) .
(४) बौध्नीप्र. ; गोप्र. ६२. औषधयन्श्रौतसूत्रपुस्तके अथ
श्रुतः ' पूरणा वारिधापयन्ताः ' इत्यसंमातृर्वा पठितः ।
. (५) भाष्यौ. २४१११-१३ ; गोप्र. ६२-६३.

अथ अनन्तरं अत्रिम्यः विश्वामित्रा वक्तुमधिक्रियन्ते ।
कपर्दि.

कुशिकाः

१ देवराताः २ चिकित- ३ मनुतन्तु- ४ औलकि-
५ वालुकि- ६ यज्ञवल्क- ७ उलूक- ८ बृहदग्नि-
९ वधु- १० गालवि- ११ शालवत- १२ शाल-
इकायन- १३ कालववाः । तेषां त्र्यापेयः ।
वैश्वामित्र-देवरात-औदल-इति । उदलयद्-
देवरातवद्-विश्वामित्रवद्-इति ॥

तत्र चिकिताः मनुतन्तवः औलकयः वारलकयः यज्ञ-
वल्काः उलूकाः बृहदग्नेयः बध्वः शालिन्यः शालवताः
शालइकायनाः कालवलाः इत्येते देवराता भवन्ति ।
कपर्दि.

कामकायनाः

अथ श्रौमत-कामकायनानां त्र्यापेयः । वैश्वामित्र-
दैवश्रवस-दैवतरस-इति । देवतरसवद्-देवश्रवो-
वद्-विश्वामित्रवद्-इति ॥

श्रौमताश्च कामकायनाश्च श्रौमतकामकायनाः ।

कपर्दि.

आज्याः (अजाः)

अथाऽऽज्यानां त्र्यापेयः । वैश्वामित्र-माधु-
च्छन्दस-आज्य-इति । अजवद्-मधुच्छन्दोवद्-
विश्वामित्रवद्-इति ॥

धनञ्जयाः

अथ माधुच्छन्दसा एव धनञ्जयाः । तेषां
त्र्यापेयः । वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-धानञ्जय-
इति । धनञ्जयवद्-मधुच्छन्दोवद्-विश्वामित्रवद्-
इति ॥

लोहिताः

अथाष्टका लोहिताः । तेषां त्र्यापेयः । वैश्वामित्र-
आष्टक-इति । अष्टकवद्-विश्वामित्रवद्-इति ॥

पूरणाः

अथ पूरणा वारिधापयन्ताः । तेषां त्र्यापेयः ।
वैश्वामित्र-पौरण-इति । पूरणवद्-विश्वामित्र-
वद्-इति ॥

अथ पूरणाः पारिधापयन्त्यः । पूरणवदित्येव पाठः ।
कपर्दि.

कताः

: अथ कतानां त्र्यार्षेयः । वैश्वामित्र—काल्य—
आत्कील—इति । अत्कीलवत्—कतवद्—विश्वामित्र—
वद्—इति ॥

अधमर्षणाः

अथाधमर्षणाः कुशिकाः । तेषां त्र्यार्षेयः ।
वैश्वामित्र—आधमर्षण—कौशिक—इति । कुशिकवद्—
अधमर्षणवद्—विश्वामित्रवद्—इति ॥

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्

कुशिकाः

अथ विश्वामित्राणाम् । १ देवराताः २ चिकित्—
३ कालत्रय— ४ मनुतन्तु— ५ वधु— ६ यज्ञवल्क—
७ औलोन्त्य (ल)— ८ ईर्मरि— ९ वृहदमि—
१० सांशित्य— ११ वारकि— १२ तारकायण—
१३ शालवताः । तेषां त्र्यार्षेयः । वैश्वामित्र—
देवरात—औदल—इति । उदलवद्—देवरातवद्—
विश्वामित्रवद्—इति ॥

कामकायनाः

अथ श्रौमतकामकायनाः । तेषां त्र्यार्षेयः ॥
वैश्वामित्र—माधुच्छन्दस—धानजय—इति । धन—
जयवद्—माधुच्छन्दोवद्—विश्वामित्रवद्—इति ॥

लोहिताः

अथाष्टका लोहिताः । तेषां त्र्यार्षेयः । वैश्वामित्र—
आष्टक—इति । अष्टकवद्—विश्वामित्रवद्—इति ॥

पूरणाः

अथ पूरणाः पारिधापयन्त्यः । तेषां त्र्यार्षेयः ।
वैश्वामित्र—पौरण—इति । पूरणवद्—विश्वामित्रवद्—
इति ॥

कताः

अथ कताः । तेषां त्र्यार्षेयः । वैश्वामित्र—काल्य—
आक्षिल—इति । अक्षिलवत्—कतवद्—विश्वामि—
त्रवद्—इति ॥

अधमर्षणाः

अथाधमर्षणाः कुशिकाः । तेषां त्र्यार्षेयः ।
वैश्वामित्र—आधमर्षण—कौशिक—इति । कुशिकवद्—
अधमर्षणवद्—विश्वामित्रवद्—इति ॥

गतार्थम् । विश्वामित्रगणानां परस्परमविवाहः,
समोत्रत्वात्प्रवरत्वाच्च । प्रच.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

कुशिकाः

१ चिकित्— २ गालत्रय— ३ कालत्रय— ४ मनु—
तन्तु— ५ कुशिकानां वैश्वामित्र—देवरात—औदल—
इति ॥

चिकित्तानां गालवानां काल्यानां ववानां मनुनां
तन्तूनां कुशिकानामित्येतेषां ॥ सप्तानामयं प्रवरो भवति ।
गानाद्.

कामकायनाः

श्रौमत—कामकायनानां वैश्वामित्र—देवध्वस—
देवतरस—इति ॥

श्रौमतानां कामकायनानामयं प्रवरः । गानाद्.

धनञ्जया.

धनञ्जयानां वैश्वामित्र—माधुच्छन्दस—धानजय—
इति ॥

अज्ञाः

अज्ञानां वैश्वामित्र—माधुच्छन्दस—आज्य—इति ॥

रोहिणाः

रोहिणानां वैश्वामित्र—माधुच्छन्दस—रौहिण—
इति ॥

अष्टकाः (लोहिताः)

अष्टकानां वैश्वामित्र—माधुच्छन्दस—आष्टक—
इति ॥

धनञ्जयाजरोहिणाष्टका विश्वामित्राभिप्रवराः ।

गानाद्.

• मञ्जीपुस्तकसुदितनारायणशुची कालत्रययोर्द्विभं मनुतन्तो-
रेकत्र चाद्विल 'घण्णाम्' इति पठितम् । १ जौन श्रौमदोद्देशेन तु
कालत्रयस्य मनुतन्तोश्चैकैकत्रमाद्विल पञ्चैव गणिताः ।

(१) भाष्ये, २।६।१४ ; गोत्र, ६५.

* मुद्रितपुस्तके अत्रत्यो मन्थरमुद्रित इति भाति ।

(१) सञ्चौ. २।१।१२ ; सं. ४२३.

पूरणाः

पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्र-दैवरात-पौरण-
इति ॥

पूरणानां वारिधापयन्तानामयं प्रवरः । गानावृ.

कताः

कतानां वैश्वामित्र-कात्य-आत्कील-इति ॥

अघमर्पणाः

अघमर्पणानां वैश्वामित्र-आघमर्पण-कौशिक-
इति ॥

रेणवः

रेणूनां वैश्वामित्र-गाथिन-रेणव-इति ॥

वेणवः

वेणूनां वैश्वामित्र-गाथिन-वेणव-इति ॥

शालङ्कायनाः

१ शालङ्कायन-२ शालाक्ष-३ लोहिताक्ष-
४ लोहित-५ जह्नुनां वैश्वामित्र-शालङ्कायन-
कौशिक-इति ॥

शालङ्कायनानां शालाक्षाणां लोहिताक्षाणां लोहित-
जह्नुनामयं प्रवरः । चिकितादिलोहितजह्नुयन्तानां सर्वेषां
विश्वामित्राणामविवाहः ।

[* पञ्चानामयं प्रवरो भवति । लोहितजह्नुनामिति
समस्यै (सप्तम्ये) के । एते विश्वामित्राः । एतेषां
सर्वेषामविवाहः ।]

गानावृ.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

कुशिकाः

विश्वामित्रान् व्याख्यास्यामः—

१ विश्वामित्र-२ देवराताः ३ चैकित-४ गालव
-५ वारतन्तवाः ६ कुशिकाः ७ वातण्डाः च

* मञ्जरीपुस्तकमुद्रितवृत्तौ पाठः ।

(१) गोप्र. ६३ ; संप्र. ६४७-६४८ ; संकौ. १८९ ;
संर. ४४०.

२ संप्र. देवराताः .

५ गोप्र. तान्तकैः .

७ गोप्र. वर्तण्डश्च .

८ शलङ्काः अथ ९ आश्ववातायनाः १० इयामा-
यनाः ११ याज्ञवल्क्याः १२ जावालाः १३ सैन्ध-
वायनाः १४ वाध्रव्या यश्च १५ कारीपिः
१६ सांक्रत्याः अथ १७ सौश्रुताः १८ औलूक्याः
१९ औपगहनयः २० पार्योदरयः २१ पार्णयः
२२ क्षरयाः २३ पाण्डलि- इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-दैवरात-
औदल-इति । उदलवद्-दैवरातवद्-विश्वामित्र-
वत् ॥

कामकायनाः

१ * देवश्रवस-२ देवतरसः ३ श्रौमत-काम-
कायनाः कुशिकाः (ते ?) इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-दैवश्रवस-
दैवतरस-इति । विश्वामित्रवद्-देवश्रवोवद्-देव-
तरोवद्-इति (? देवतरोवद्-देवश्रवोवद्-विश्वामि-
त्रवद्-इति) ॥

* अयं जौन श्रौमहोदयस्वीकृतः पाठः । प्रवरमञ्जरीपुस्तके
आदौ देवरातः अधिकः ।

८ गोप्र. शलङ्कावापो .

९ गोप्र. आश्वतायनाः .

१३ गोप्र. सैन्धवायनाः . ' सैन्धवायनाः ' इत्यस्यानन्तरं
संप्र. सौरथयः ; प्रद. १२१ सौरथिः ; संकौ. संर. सौरथयः
इत्याधिकम् ।

१५ गोप्र. प्यवश्रकापिः ; संप्र. संकौ. संर. कारीपयः .

१६ गोप्र. सम्प्रत्याः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. संख्याः .

१७ संप्र. संकौ. संर. (०) .

१८ गोप्र. आलोप्य ; संप्र. संकौ. संर. औलोप्याः .

१९ गोप्र. आपगहनयः .

२० गोप्र. पार्योदरयः .

२१ गोप्र. पार्णयैः .

२२ गोप्र. क्षरया ; संप्र. (०) ; संकौ. संर. क्षरयः .

२३ गोप्र. पाण्डलि ; संप्र. पाण्डलयः ; संकौ. पाण्डलयः ; संर.

पाण्डलाः .

(१) गोप्र. ६३ .

१ गोप्र. ' देवश्रवस ' इत्यस्य पूर्वं देवरात इति । कुशिक-
गणोऽन्तर्भूतत्वात् स्वीकृतम् ।

३ गोप्र. सौमुक्त-कौमुद्यायनाः .

अजाः

अथ १ अजाः २ माधुच्छन्दसाः ३ मार्गमित्रयः कुशिका इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-आज्य-इति । विश्वामित्रवद्-मधुच्छन्दोवद्-अजवद्-इति (? अजवद्-मधुच्छन्दोवद्-विश्वामित्रवद्-इति) ॥

धनञ्जयाः

अथ १ कमन्दक- २ धनञ्जय- ३ परिकूट- ४ पार्थिव- ५ पाणिनि- कौशिका इत्येतेपाम-विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-धनञ्जय-इति । विश्वामित्रवद्-मधुच्छन्दोवद्-धनञ्जयवद्-इति (? धनञ्जयवद्-मधुच्छन्दोवद्-विश्वामित्रवद्-इति) ॥

आश्रमरथ्याः

अथ १ आश्रमरथ्याः २ कामुकायनिनः ३ वन्धुलाः कुशिका इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-आश्रमरथ्य-वन्धुल- इति । वन्धुलवद्-अश्रमरथवद्-विश्वामित्रवत् ॥

(१) गोप्र. ६२-६४ ; संप्र. ६४८ ; संकौ. १९० ; संर. ४४१.

२ गोप्र. माधुच्छन्दसः .

३ गोप्र. मार्गमित्रयः ; संप्र. संकौ. मार्गमित्राः ; संर. मार्ग-मित्राः .

(२) गोप्र. ६४ ; संप्र. ६४८ ; प्रद. १२१ ; संकौ. १९० ; संर. ४४१.

१ गोप्र. कमन्दक ; संप्र. मन्दक ; प्रद. मन्दक ; संकौ. संर. मन्दकाः .

३ संप्र. परिकूटयः ; प्रद. परिहः ; संकौ. संर. परिकूरयः .

५ गोप्र. पाणिनी ; संप्र. पाणिनाः ; संकौ. संर. पाणिनाः .

(३) गोप्र. ६४ ; संप्र. ६४८ ; प्रद. १२२ ; संकौ. १९० ; संर. ४४१ .

२ संप्र. संकौ. संर. कामुकायनाः ; प्रद. कामकायनिः .

३ संकौ. वन्धुलाः .

अधमर्पणाः

अधमर्पणाः कौशिकाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-आधमर्पण-कौशिक-इति । विश्वामित्रवद्-अधमर्पणवत्-कुशिकवद्-इति (? कुशिकवद्-अधमर्पणवद्-विश्वामित्रवद्-इति) ॥

पूरणाः

पूरणा चारिधापयन्ताः इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरः वैश्वामित्र-पौरण-इति । पूरणवद्-विश्वामित्रवद्-इति ॥

लोहिताः

लोहिता अष्टका इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरः वैश्वामित्र-लौहित-आष्टक-इति । अष्टकवत्-लोहितवद्-विश्वामित्रवत् ॥

कताः

अथ १ औदुम्बरि- २ शैशिरि- ३ तैकायनि- ४ तार्क्ष्यायणि- ५ तारुक्ष्यायणि- ६ कालायनि- ७ कालीलादि- ८ लावकीनाम् ९ शालङ्कायन-

(१) गोप्र. ६४ .

(२) गोप्र. ६८ चारिधापयन्ताः (चारिधापयन्तः) .

(३) गोप्र. ६४ .

(४) गोप्र. ६४ ; संप्र. ६४८ ; प्रद. १२२ ; संकौ. १९० ; संर. ४४१ .

१ गोप्र. उदुम्बरी ; प्रद. इन्दुवरीः .

२ गोप्र. शैशिली ; प्रद. शैशिरिः .

३ गोप्र. तैकायनि, तैवनि, तैकायनि ; संप्र. तैकायनयः, तैकायनयः ; प्रद. तैकायनिः, तैकायनिः ; संकौ. तैकायनाः, तैकायनाः ; संर. तैकायनाः, तैकायनयः .

४ प्रद. तार्क्ष्यायनयः ; संकौ. तार्क्ष्यायनयः ; संर. तार्क्ष्यायनयः .

५ गोप्र. तारुक्ष्यायणि ; संप्र. संकौ. संर. (०) ; प्रद. तारुक्ष्यायनिः .

७ गोप्र. कालीलादि ; संप्र. संर. कालीलायनयः ; प्रद. कालीलायनयः ; संकौ. कालीलायनयः .

८ प्रद. लावकीः ; संकौ. बालकैवाः ; संर. लावकयाः .

९ गोप्र. शालङ्कायन ; प्रद. शालङ्कायनिः .

१० मौजहायनाः ११ कताः इत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-कात्य-
आत्कील-इति । अत्कीलवत्- कतवद्- विश्वामि-
त्रवत् ॥

रेणवः

त्रीणि रेणवकुलानि भवन्ति । अथ १ क्रथकाः
२ चैतरायणाः ३ चोद्ग्रहयः चेत्येतेषामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरः वैश्वामित्र-गाधिन-रेणव-
इति । रेणवद्-गाधिनवद्-विश्वामित्रवत् ॥

इति लौगाक्षिप्रणीतं विश्वामित्रकाण्डमुदाहृतं, न कात्या-
यनप्रणीतं, तपोरध्वर्युप्रवरेषु सर्वेषु विरोपज्ञापनार्थम् ।

गोप्र. ६४

मानवश्रौतसूत्रम्

कुशिकाः

१ चैगित- २ वारततंवा ३ कुसिकां ४ ह्वतडः
५ सलकुवाचो ६ आश्वातायनाः ७ शामायनाः
८ जावात्य- ९ वाध्रव्य- १० यश्च वार्षीय-
११ सासित्याः १२ अप्यस्यै श्रुताः १३ औषेप्राः
१४ सौरथायः १५ काजालियाजयः १६ आर्जु-
नाक्षि- १७ पार्यादरि- १८ सुमन्तु- १९ जैमिनि
- २० खखाखलि- इति ॥

कामकायनाः

१ देवश्रवसाः २ देवतयरसाः ३ सौमक-
कामुकाकमुकायनाः इति ॥

१० संप्र. मौजहायनाः ; प्रद. मौञ्जयनिः ; संकौ. संर.
मौजहायनाः .

(१) गोप्र. ६४ रेणवकुलानि (रेणवकुलानि) ; संप्र.
६४८ ; प्रद. १२६, १२३ ; संकौ. १९० ; संर. ४४२.

१ गोप्र. अथ का- ; संप्र. क्रथकक्रथकाः ; प्रद. संकौ.
संर. क्रथकाः क्रथकाः .

२ गोप्र. चैतरायन ; प्रद. चैतरायणः .

३ गोप्र. चोद्ग्रहयः ; संप्र. आर्द्रपयाः, उद्ग्रहणयाः ; प्रद.
अधु, उद्ग्रहणः ; संकौ. आर्द्रपयाः, उद्ग्रहणाः ; संर. आर्द्रपयाः,
उद्ग्रहणाः .

(३) मानवश्रौतसूत्रोक्तो गोत्रप्रवर्तविचारः प्रा. जैन मीनहा-
रायेन संग्रहितः ' गोत्रप्रवर्तनञ्चरी ' पुस्तकात् संगृहीतः ।

अजाः

१ अजाः २ माधुच्छन्दसाः ३ मार्गमित्राः ॥

धनञ्जयाः

अथ १ कमन्दक- २ धनञ्जय- ३ पिलकट-
४ पार्थिव- ५ वन्धल- ६ पाणिनातां इति ।
.....वैश्वामित्र-माधुच्छन्दस-आचमर्षण- ॥

आश्मरथ्याः

१ आश्मरथ्याः २ कामलायनिनः ३ वन्धुल-
४ कौशिक- इति ॥

लोहिताः

.....इति होता । इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- आष्टक-इति
होता..... इत्यादि ॥

पूरणाः

पौरिणीः परिधावयन्ताः इत्यादि ॥ (कात्यायन-
लौगाक्षिवत् । पौरिण इति तु विरोपः ।)

कताः

अथ १ उदुम्बरायणिः २ शैशिर- ३ तैकायनि-
४ तारुक्षयायणि- ५ चेलायन- ६ वेदायन-
७ मौदायन- ८ चौदायन- ९ गङ्गायन-
१० कात्यायन- ११ कात्याक्षैल- १२ कारी
१३ लचकि- इति ॥ (प्रवरेषु तु कात्याक्षैल; ताखिल-
वत्-कात्यवत् ।)

रौक्षः (? रेणवः)

त्रीण्येतानि रौक्षणि कुलानि भवन्ति ।
१ कथ्यकाः २ श्वोदूरण- ३ श्वोद्ग्रहयः चेति । ...
वैश्वामित्र-काथक-काथ्यक-इति होता । कथ्यक-
वत्-काथवद्-विश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

रेणवः

गाधिनः रेणवत्तेषां इत्यादि ।वैश्वामि-
त्र-गाधिन-रेणव- इत्यादि ॥

हिरण्यरेतसाः

हिरण्यरेतसानां त्र्यार्षेयः (त्र्यार्षेयः) .. इत्यादि ।
वैश्वामित्र-हिरण्यरेतस-इति होता । . रेतस्वन्-
हिरण्यवद्-विश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

सुवर्णरेतसाः

सुवर्णरेतसानां त्र्यार्षेयः (१) ... इत्यादि ।
वैश्वामित्र-सुवर्णरेतस-इति होता । रेतस्वत्-
सुवर्णवद्-विश्वामित्रवद्- इत्यध्वर्युः ॥

कपोतरेतसाः

कपोतरेतसानां त्र्यार्षेयः ॥ (शेषं पूर्ववत् ।)

घृतकौशिकाः

घृतकौशिकानां त्र्यार्षेयः ॥ (शेषं पूर्ववत् ।)

शाटर-माटराः

शाटर-माटराणां त्र्यार्षेयः इत्यादि । वैश्वामित्र-शाटर-माटर- इत्यादि ॥

साहुलाः *

अथ १ साहुल- २ माहुल- ३ उहल- ४ कोहल
- ५ जंबिल- ६ शाविल- ७ शातिल- ८ फाहुल-
९ यामिल- १० चादधि- ११ शादधि- इति ॥
(प्रवराः- वैश्वामित्र- साहुल- माहुल- इत्यादि ।)

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

कुशिकाः

१ चैकत- २ वन्तव- ३ चारतन्तताः ४ पौवलेयाः
५ शालङ्कुवा आच्छाः ६ आश्वामितायनाः
७ शामेयाः ८ वाल्वेव्याः ९ यश्र... १० सशित्याः

* संप्र. ६४८ ; प्रद. १२३ ; संकौ. १९० ; संर.
४४२ एषु ग्रन्थेषु समुद्रयतः साहुलगणो यथा -

१ साहुला - सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२ माहुला - " " "

३ राहुलाः- संकौ. (०) .

४ फाहुला - सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

५ फागुला - संप्र. काण्डानां .

६ औमिला - सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

७ औहला - संकौ. संर. औदला .

८ कोहला - संप्र. रेहला ; संकौ. संर. (०) .

९ शानातपा - संप्र. शातातपः .

१० कामलायना - संप्र. कोमलायना ; प्रद. कोमशायनः .

११ सातवय - संप्र. सातवयः .

१२ जातवय - सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

† (१) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टेषु गोत्रप्रवरविचारः प्रा. जेन
जीमदाश्वसंपादितात् ' गोत्रप्रवरमन्त्री ' पुलकात् स्पष्टीतः ।

११ अराकनुसृताः १२ अथो व- १३ पुत्रकार्षि
- १४ सिन्धुयायनाः १५ सांकल्याः १६ औधेयाः
१७ सौरपयः १८ काजालिपाजाय- १९ आर्जु-
नाक्षि- २० पार्योदरि- २१ जैमनि- २२ उलेका
२३ खखाद्वा २४ तिह्यति- २५ याज्ञवल्क्य-
२६ उपगहनयाः इति ॥

कामकायनाः

१ देवश्रयसाः २ देवतर- ३ सौमृग-कायनाः
इति ॥ (प्रवरेषु तु देवतारथेति, देवरथवद् ।)

अजाः

१ अजाः २ माधुच्छन्दसाः ३ मार्गमित्राः इति ॥

धनञ्जयाः

अथ १ कमन्दक- २ धनञ्जय- ३ पतञ्जलि-कुटि
- ४ पार्थिव- ५ पाणिन- ६ वन्धुल- ७ कौशिकाः
८ चैत्रेय- ९ अघमर्षणाः इति ॥ वैश्वामित्र-
माधुच्छन्दस-आघमर्षण-इति । वैश्वामित्र-
कौशिक-आघमर्षण-इति वा ॥

आश्मरथ्याः

१ आश्मरथ्याः २ कामलायनः (वेनुल-)
३ वन्धुल- ४ कौशिक- ५ आङ्गुलयः ६ घोटकः
मुखाः ७ कासृकायनाः इति । वैश्वामित्र-
आश्मरथ्य-वन्धुल- कौशिक-इति ॥

पूरणाः

पूरणाः पारिणिति होता । पारिणवत्-
पूरिणवद्-विश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

लोहितः

अष्टका लोहितानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
वैश्वामित्र-आष्टक-इति होता इत्यादि ॥

कताः

अथ १ औदुम्बरायणि- २ शैशिरायणि- ३ वैका-
यनि- ४ तारुक्ष्यायणि- ५ वेळायनि- ६ मोदा-
यनि- ७ चोदायनि- ८ गाङ्गायनि- ९ कात्या-
यनि- १० कारी ११ राजायकि-इति ॥ (प्रवरेषु
तु कात्य-कैल ; किलवत्- कलकवत् ।)

रेणवः (?)

१ श्रेण्येतानि दैस्य कुलानि भवन्ति । १ काथक-
२ औदहयः ३ चोदूर्णयः च । तेषां
व्याप्येयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र-कथक-काथक-
इति होता । काथकवन्-कथकवद्-विश्वामित्रवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

सुवर्णरेतसाः

सुवर्णरेतसानां व्याप्येयः.....इत्यादि । वैश्वामित्र
-सौवर्णरेतस-इति होता । सुवर्णरेतोवद्-विश्व-
मित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

हिरण्यरेतसाः

हिरण्यरेतसानां व्याप्येयः.....इत्यादि । वैश्वामित्र
-हिरण्यरेतस-इति होता । हिरण्यरेतोवद्-
विश्वामित्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

फपोतरेतसाः

फपोतरेतसानां व्याप्येयः ॥ (शेषं पूर्ववत् ।)

घृतकौशिकाः

घृतकौशिकानां व्याप्येयः ॥ (शेषं पूर्ववत् ।)

रेणवः

गायिन-रेणुवाः । तेषां.....इत्यादि । वैश्वामित्र
-गायिन-रेणुव-इति.....इत्यादि ॥

(शक्यजुर्वेदपरिशिष्टे शाठर-माठराः नोपलभ्यन्ते ।)

साहुलाः

१ कामलायनि- २ शातातपाः ३ राहुल-
४ योहुल- ५ ओहुल- ६ कोलुह- ७ साहुल-
८ माहुल- ९ ओमिल- १० फागुल- ११ शानिल-
१२ यानवि- इति ॥ (प्रवराः-वैश्वामित्र-साहुल-
माहुल-इत्यादि ।)

मत्स्यपुराणम्

मत्स्य उवाच—

- अत्रेदेवापरं वंशं तव वक्ष्यामि पार्थिव ।

- अत्रेः सोमः सुतः श्रीमांस्तस्य वंशोद्भयो नृपः ॥

(१) मत्स्य. १९८।१ नृपः (नृप) ; गोप्र. ६५ ; संप्र.
६०९ रेवापरं (रेव परं) पार्थिव (भारत) : ६७० रेवापरं (रेव
परं) ; प्रद. १२३ .

१ विश्वामित्रः सुतपसा ब्राह्मण्यं समवाप्तवान् ।
तस्य वंशमहं वक्ष्ये तन्मे निगदतः शृणु ॥

कुशिकाः

२ विश्वामित्रो देवैरातस्तथा चैकितैगाल्लैवौ ।

वतर्ण्डश्च शर्लङ्कश्च ह्याश्ववैतायनास्ततः ॥

३ श्यामायना याज्ञवल्क्या जांबांलाः सैन्धवायनाः ।

वाश्र्वेय्या यश्च कौरीपिः सांक्रुत्यौ अथ सौश्रुतौ ॥

४ औलुर्क्या औपगर्हनाः पार्षोदर्यः पार्षयः ।

(१) मत्स्य. १९८।२ सुतपसा (तु सुतपसा) ; गोप्र. ६५ ;
संप्र. ६०९, ६७० ; प्रद. १२३ पू.

(२) मत्स्य. १९८।३ ; गोप्र. ६५ ; संप्र. ६७०.

[गोप्रप्र. ११नामसंप्रदः संप्र. ६४८ ; प्रद. १२३ ; संकौ.
१८९ ; बाल. १।५३ पृ. १८४ ; संप्र. ४४० इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

३, ४ मत्स्य. गोप्र. वैकुण्ठिगालवः ; संप्र. वैकुण्ठिगालवौ,
गालवाः, वैकुण्ठयः ; प्रद. वैकुण्ठिः, गवलः ; संकौ. संप्र. गालवाः,
वैकुण्ठयः .

५ संप्र. तडश्च, वतर्ण्डाश्च ; संप्र. वतर्ण्डा .

६ संप्र. बलशङ्कुः स्यात्, शङ्कुवः ; प्रद. बलशङ्कुः ; संकौ.
चलशङ्कुवः ; बाल. कलशङ्कुः ; संप्र. बलशङ्कुवः .

७ मत्स्य. क्षामयथायतायनः ; गोप्र. अथो आश्ववैतायनः ;
संप्र. आश्ववैतायनास्ततः ; प्रद. आश्वनापनः ; बाल. आश्व-
लायनः .

(३) मत्स्य. १९८।४ ; गोप्र. ६५ ; संप्र. ६७० .
१२, १३ मत्स्य. ब्राह्मण्याश्च करीयाश्च ; गोप्र. ब्राह्मण्याश्च
कौरीपी ; संप्र. ब्राह्मण्याश्च करीशा हि .

१४ मत्स्य. ससृलाः ; गोप्र. संप्र. संसृलाः ; प्रद. बाल.
संसृलाः .

१५ मत्स्य. संश्रुताः ; गोप्र. संप्र. ससृताः ; प्रद. संश्रुतः .

(४) मत्स्य. १९८।५ ; गोप्र. ६५-६६ ; संप्र. ६७०.

१६ मत्स्य. उल्लपाः ; गोप्र. औलोप्याः ; संप्र. औलोप्याः ;
प्रद. औलोप्यः .

१७ मत्स्य. औपहावाश्च ; गोप्र. औपगवयः .

१८, १९ मत्स्य. पयोद्वजनपादपाः ; गोप्र. पार्षोदर्यवार्षयः ;
संप्र. पार्षोदर्यपादपाः ; प्रद. पार्षोदरिः, पार्षिः .

धरंपाः पाद्दंलीभावाः साधित्वास्तु कौशिकैः ॥
 १ श्यापेयः प्रवरस्तेषां सर्वेषां परिकीर्तितः ।
 विश्वामित्रो देवरात उदलश्च महातपाः ।
 परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

कामकायनाः

२ देवश्रवाः मुजातेयाः सौमुक्ताः कामुकायनाः ।
 तथा देवतैरा ये च कुशिकाश्च नराधिप ॥

२० मत्स्य सरवाचः ; गोत्र. क्षरपा ; संप्र. रक्षरा ; प्रद. क्षरवः .

२१ मत्स्य. हलवनाः ; गोत्र. पामनीभावाः ; संप्र. पाडली-
 भावाः ; प्रद. पाडलिः .

२२, २३ संप्र. यमदृता मयूरकाः .

(१) मत्स्य. १९८१७ श्यापेयः प्रवरः (श्यापेयाः
 प्रवराः) परिकीर्तितः (परिकीर्तिताः) उदलश्च महातपाः
 (उदालश्च महातपाः) ; गोत्र. ६९ उदलश्च (उदालश्च) ; संप्र.
 ६७० कृतीयापे (परस्परमविवाह्याः समानप्रवरत्वं) .

कुशिकगणे संप्र. प्रद. संकौ. बाल. संर. पृषु ग्रन्थेषु
 अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ काला— प्रद. (०) .

२ बालविलया— प्रवरदर्पणे आपस्तम्बोक्तोऽयम् ।

३ पाञ्जयः— प्रद. (०) ; संकौ. पाञ्जयः ; संर. पानयः .

४ सांभेया— प्रद. सोमपेयः .

५ भाबलायना— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

६ भावाहाः— प्रद. (०) .

७ उदलवला— प्रद. (०) .

८ जैमिनयः— प्रद. (०) .

९ संकृतयः— प्रद. (०) ; संकौ. सांकृतयाः ; बाल.

सांकृतिः ; संर. सांकृतयः .

१० संधिया— प्रद. (०) ; संर. संधियाः .

११ भ्रातृनाहय— प्रद. (०) ; संकौ. संर. साहयः .

१२ क्षीरी— संप्र. संकौ. संर. (०) .

एतेषु कानि विश्वामानि मानवधीमसूत्रे शुक्रयजुर्वेद-
 परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(२) मत्स्य. १९८१७, ८.

२ मत्स्य. सौमुक्ता वारकायनाः .

३ मत्स्य. वैदेहतायाः .

१ श्यापेयोऽभिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
 देवश्रवा देवतरा विश्वामित्रस्तथैव च ॥
 परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

अजाः

२ मार्गमित्रास्तायाऽऽजाश्च माधुच्छन्दस एव च ।
 श्यापेयप्रवरा ह्येते ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

३ विश्वामित्रस्ताज्यश्च मधुच्छन्दास्तथैव च ।
 परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

धनञ्जयाः

४ धनञ्जयः कमन्दैकः परिकृष्टश्च पार्थिवः ।
 पाणिनिश्चैव श्यापेयाः सर्व एते प्रकीर्तिताः ॥

५ विश्वामित्रो मधुच्छन्दास्ताया चैवाचमर्षणः ।

(१) मत्स्य. १९८१८, ९ देवरात (देवरातो) .

(२) मत्स्य. १९८११ मार्गमित्रास्तायाऽऽजाश्च (विश्वामि-
 त्तायाऽऽज्यश्च) श्यापेयप्रवरा (श्यापेयाः प्रवरा) ; संप्र. ६७१
 मार्गमित्रास्ताया (मार्गमित्रस्ताया) .

(३) गोत्र. ६९ पूर्वापे (विश्वामित्रस्तायाऽऽजाश्चो मधुच्छन्-
 दास्तथैव च) ; संप्र. ६७१ स्थायाऽऽज्यश्च (स्थायोज्य) मरीचाया
 (मविवाह्या) .

(४) मत्स्य. १९८१० ; गोत्र. ६९ ; संप्र. ६७१ .

[गोत्रवरत्नमसंग्रहः संप्र. ६४८ ; प्रद. १२१ ; संकौ. १९० ;
 संर. ४४१ हलवत् दृष्टव्यः ।] .

२ मत्स्य. कार्तवः ; गोत्र. कर्मणयः ; संप्र. कामणयः ;
 मरक ; प्रद. कर्मणिः ; संकौ. संर. मन्दकाः .

३ संप्र. परिकृष्टः ; परिकृष्टवः ; संकौ. संर. परिकृष्टवः .

४ मत्स्य. पार्थिवः ; गोत्र. सगार्थिवः ; संप्र. पार्थिवः ;
 सार्थिवः .

५ गोत्र. पाणिनिश्च श्यापेयाः सर्वे ते परिकीर्तिताः ; संप्र.
 पाणिनीयवत्सीवायु व्याख्याः सर्वे प्रकीर्तिताः ; पाणिनाः ; संर.
 पाणिनाः .

अभिमन् गणे संप्र. प्रद. संकौ. गौ. पृषु ग्रन्थेषु
 बभूवुः, वैश्याः इति द्वे नामनी अधिके । ते च शुक्र-
 यजुर्वेदपरिशिष्टे मनुपलभ्यन्ते ।

(५) मत्स्य. १९८१२ ; गोत्र. ६९ ; संप्र. ६७१ (विश्व-
 मित्रो मधुच्छन्दास्तायाऽऽजाश्चैवैवैवर्षणः । समीप्यादिने सर्वे पर-
 स्परमनवदाः) .

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

आश्मरथ्याः

१ कामुकौयनिनश्चैव आश्मरथ्यस्तथैव च ।

बन्धुलः कौशिकैस्तेषां त्र्यापैयः प्रवरौ मतः ॥

२ विश्वामित्रश्चाश्मरथ्यो बन्धुलश्च महातपाः ।

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

पूरणाः

३ विश्वामित्रः पूरणश्च तयोर्द्वौ प्रवरौ स्मृतौ ।

अवैवाह्याः पूरणाश्च वारिधापयन्ता मिथः ॥

लोहिताः

४ लोहिता अष्टकाश्चैषां त्र्यापैयाः परिकीर्तिताः ॥

(१) मत्स्य. १९८।१३ ; गोप्र. ६६ ; संप्र. ६७१.

[गोत्रप्रवरेणामसंघः संप्र. ६४८ ; प्रद. १२२ ; संकौ. १९० ; संर. ४४१ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. कामलायनिनश्चैव ; गोप्र. कामलायनिनश्चैव ; संप्र. कामुकायनवश्चैवम्, कामलायनाः ; प्रद. संकौ. संर. कामलायनाः.

२ मत्स्य. अश्मरथ्यः ; संप्र. अश्मरथ्याः .

३ मत्स्य. बन्धुलिः चापि त्र्यापैयः सर्वेषां प्रवरौ मतः । ; गोप्र. माधुलाः कौशिकास्तेषां त्र्यापैयः प्रवरौ मतः । ; संप्र. माधुलाः कौशिकाश्चैव त्र्यापैयाः प्रवरा मताः । ; बन्धुलः इत्यपि ; प्रद. मधुकः कौशिकः ; संकौ. बधुलाः ; संर. बन्धुलः .

(२) मत्स्य. १९८।१४ पूर्वाधि (विश्वामित्रश्चाश्मरथ्यो बन्धुलिश्च महातपाः ।) ; गोप्र. ६६ बन्धुलश्च (बन्धुलिश्च) ; संप्र. ६७१ पूर्वाधि (विश्वामित्रश्चाश्मरथ्यो बन्धुलिश्च महातपाः ।) .

अस्मिन् गणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु

अधिकानि नामान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा-

१ धौटमुखा- संप्र. धौटमुखाः .

२ पाणिनयः- प्रद. पापायनिः .

३ नेतुलाङ्गुलयः- संप्र. नेतुलाङ्गुलवः ; प्रद. नेता, लाङ्गुलिः ; संर. नेतुलाङ्गुल्यः .

नामान्येतानि मानवधौतसूत्रे शुक्रयजुर्वेदपरिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(३) मत्स्य. १९८।१५, १६ उच्यते (परस्परमवैवाह्याः पूरणाश्च परस्परम् ।) ; गोप्र. ६६ मत्स्यवद ; संप्र. ६७१ (अवैवाह्याः पूरणाश्च वारिधापयन्ता मिथः ।) उच्यते . मत्स्य. गोप्र. ' विश्वामित्रो लोहितश्च अष्टकः पूरणश्चपा । ' इत्यधिकम् ।

(४) मत्स्य. १९८।१६ ; गोप्र. ६६ त्र्यापैयाः परिकीर्तिताः (त्र्यापयः परिकीर्तिताः) ; संप्र. ६७१ .

१ विश्वामित्रो लोहितश्च अष्टकश्च महातपाः ।

अष्टका लोहितैर्नित्यमवैवाह्याः परस्परम् ॥

रेणवः

२ अथ रेणुः क्रथैकश्च ऋषिश्चोदौघहिस्ताथा ।

त्र्यापैयोऽमिमतस्तेषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥

३ रेणवा गाधिनश्चैव विश्वामित्रस्तथैव च ।

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

कताः

४ उदुम्बरिः शैशिरिश्च ऋषिस्ताक्षर्यौयणिस्तथा ।

कात्स्यौयनिः करीरौभिः शालईकायनिलार्बकी ।

मौञ्जौयनिश्च भगवान् त्र्यापैयः परिकीर्तिताः ॥

(१) मत्स्य. १९८।१७ ; गोप्र. ६६ ; संप्र. ६७१ मवैवाह्याः (मविवाह्याः) .

(२) मत्स्य. १९८।१८ त्र्यापैयो (आपैयो) शुभः (स्मृतः) ; गोप्र. ६७ ; संप्र. ६७१ मतस्तेषां (मतक्षेपां) .

१ मत्स्य. उदरेणुः ; गोप्र. उदवेणुः ; संप्र. उदवाद्योऽपि, उदवासाः ; प्रद. उदवेणुः, उदवासाः ; संकौ. संर. उदवासाः .

२ गोप्र. संप्र. प्रद. कथकः .

३ गोप्र. उदालकिः ; संप्र. औदालकिः ; प्रद. संकौ. संर. औदालकयः .

(३) मत्स्य. १९८।१९ रेणवा गाधिनश्चैव (ऋणवान् गतिनेश्चैव) ; गोप्र. ६७ रेणवा गाधिनश्चैव (ऋणवान् ग्रन्थिनश्चैव) ; संप्र. ६७१ रेणवा गाधिनश्चैव (कथका ग्रन्थिनश्चैव) ; प्रद. रेणुः, गाधिनः .

अस्मिन् गणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु कानिचिन्नामानि अधिकान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा-

१ रौक्थकाः- संप्र. रौक्थकाः ; प्रद. रौथकः ; संर. रौवदकाः .

२ आज्योद्वहाः- प्रद. आज्योदः ; संकौ. आज्योदलाः ; संर. आज्येदलाः .

३ रेणुका- संर. रेणुवाः .

(४) मत्स्य. १९८।२० त्र्यापैयः परिकीर्तिताः (त्र्यापैयाः परिकीर्तिताः) ; गोप्र. ६७ ; संप्र. ६७१ .

१ मत्स्य. उदुम्बरिः ; संप्र. औदुम्ब्रिः .

२ मत्स्य. शैशिरिदिः ; गोप्र. सैसवदिः ; संप्र. सौसवदिः ; शैशिरवः .

३ मत्स्य. त्राक्षायणिः ; गोप्र. रशिक्षाश्र्यायणिः .

कालश्चैव तथाऽऽस्कीलो विश्वामित्रस्तथैव च ।

परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

एते तद्योक्ताः कुशिका नरेन्द्र

महानुभावाः सततं द्विजेन्द्राः ।

येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन

पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

(१) अशोक्तेषु विश्वामित्रगणेषु ये देवरातादयः परिगणितास्तेषां सर्वेषां परस्परमविवाहः, स्वस्वे गणे तु सुतरामविवाहः, समानप्रवत्वात् । इति व्याख्यातानि विश्वामित्रप्रवरकाण्डानि । अत्र श्लोकः— ' यावतां प्रवरे-
ष्वेको विश्वामित्रोऽनुवर्तते । न तावतां सगोत्रत्वादि-
वाहोऽस्ति परस्परम् ॥ ' गोप्र. ६७

(२) अथ विश्वामिनाः । तेषां दश गणाः । तत्र प्रथमे गणे पञ्चविंशद्गोत्राणि, द्वितीये षट्, तृतीये त्रीणि,

४ मरुत्य. शाळ्यायनिः .

५ मरुत्य. वरीराशी ; गोप्र. करीराशिः .

६,७ गोप्र. शालङ्कायनित्वाकर्तः .

८ गोप्र. मौज्जयनिः ; संप्र. मौज्जयनिः, मौज्जयणवः .

(१) मरुत्य. १९८१२ कालश्चैव तथाऽऽस्कीलो (सिलि-
सिलिन्तथा विषो) ; गोप्र. ६७ कालश्चैव तथाऽऽस्कीलो
(सतिस्तथानुविद्धारिः) ; संप्र. ६७१ कालश्चैव तथाऽऽस्कीलो
(स्वस्तिसिद्ध सुविद्धारिः) .

(२) मरुत्य. १९८१२ नाम्नां (नाम्ना) ; गोप्र. ६७ ;
संप्र. ६७२ .

अस्मिन् गणे संप्र. प्रद. संकी. संर. षड् प्रन्धेष्व-
धिकानि नामान्युपलभ्यन्ते । तानि यथा—

१ गान्धायनयः— संप्र. गन्धायनयः ; प्रद. गुन्धायनिः .

२ कालयः— संप्र. कालयः .

३ वेदायनयः— संर. वेदमानयः .

४ गोदायनयः— संप्र. गोदधेपु सनानम् .

५ मोदायनयः— प्रद. मेदायनिः .

६ चोदायनयः— संकी. भेदायनयः ; संर. (०) .

७ येनायनयः— संकी. संर. येनायनयः .

८ रामगयः— संप्र. रावगयः ; प्रद. (०) .

९ रावकयः— संप्र. रावयः ; प्रद. राशिः .

१० शालकेरी— संप्र. संकी. संर. (०) .

एतेषु कानिपिचामानि मानवधर्मोत्सृजे शुद्धयत्तुर्वेद-
परिसिद्धे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

सं. कां. ४९

चतुर्थे षट्, पञ्चमे दश, षष्ठे सप्त, सप्तमे एकं, अष्टमे-
ऽप्येकं, नवमे द्वे, दशमे एकम् । पृ. ६१७

विश्वामित्राणां सर्वेषामपि परस्परमविवाहः, विश्वामि-
त्रस्य सप्तयैः प्रवरेष्वनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्, स्वस्वगणे
समानप्रवत्वाच्च । स्वयंशान्तभूतैः शिशिरक्षेभोत्पत्तैः
गौडशैशिरिभिर्द्वांमुष्यायणैश्चाविवाहः । देवरातस्य शुद्ध-
जामदग्न्यैरप्यविवाहः । तथा शुद्धविश्वामित्राणां गर्गवर्ग-
गतकपिधनञ्जयेन जानूक्यैर्न अत्रिभिश्चाविवाह इति
केचित् । अन्ये तु तत्रेच्छन्ति— ' धनञ्जयस्य मित्रत्वात्
प्रवरणां तु भेदतः । पूर्वोत्तरीविवाहः स्यात्सगोत्रत्वाद्य-
भावतः ॥ ' इति । ' आपस्ताम्बस्तु पञ्चाह गणात्मापांस्तु
रोहितान् । कात्यायनश्च लौगाक्षिः पञ्चाहाथ च
शैशिरान् ॥ वैश्वामित्रगणानाह द्वादश स्वाश्वलायनः ।
रात्यापादो द्वादशैव आश्वलायनवर्चिमान् ॥ '

पृ. ६३९

जमदग्निस्सगोत्रिणा देवरातादीनां विश्वामित्रगणे
उत्पन्नत्वात् विश्वामित्रैः सह अविवाहः । तथा च
प्रयोगवारिजाते— ' जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य
च । न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम् ॥ ' इति ।
वस्तुतस्तु, बहुवृत्तवाक्ये— ' स होवाच शुनःशेपः,
स वै यथा नो ऋषयः ' इत्यस्या गाथायाः पूर्तैः संश्लिष्या-
भिप्रायो दर्शितः— ' पुराऽऽत्मानं नृपं विप्रं तपसा
श्रुत्वानसि । एवमाङ्गिरसं मां त्वं वैश्वामित्रमूषे कुद ॥ '
इति देवरातेनोक्ते ' स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे
रम् ' इत्यादिना विश्वामित्रेण स्वपुत्रस्यसंपादनागुरुपा-
त्नीवादिं दत्त्वा अन्ते उपसंहृतम्— ' अशीयत देवरातो
रिक्वयोरुभयोर्ऋषिः । जद्भूनां चापिन्ये देये वेदे च
गायिनाम् ॥ ' इति । अयमेवार्थः सर्वानुक्रमणीपारेण
भुत्वयं संप्रोक्तः— ' ऋषयं चोनाजीगतिः शुनःशेपः
स श्रिमिनो विश्वामित्रो देवरातः ' इति । भाष्यकारेणानि
एतदेवं व्याख्यातम् । तेन अयमङ्गिरोगोत्रपन्नः । तत्रापि
' स ह देवरातो वैश्वामित्र आस, सत्यैत कारिलेय-
शाङ्कराः ' इत्यस्य ' यतोऽयं विश्वामित्र आस अतोऽरदै-
कनः कवित्यगोशोयप्रपा एततो बहुगोत्रोत्पन्ना वन्धुतोऽ-
मन् ' इति भाष्यकारव्याख्यानैः कवित्यस्य भरद्वाजगो-
दरुनान् अत्रोर्विश्वामित्रगणदर्शनाद्भद्रव्याजगोत्रोत्पन्नोऽयम् ।

तेन अयं देवरातो भरद्वाजेन विश्वामित्रेण च अविवाह्य इति । पुराणे तु देवरातस्य जमदग्निबंधनकीर्तनं, तत् कल्यान्तरविषयं द्रष्टव्यं, पुराणानामव्यवस्थितत्वादित्याहुः ।

अत्र अनुक्तानामपि कतानां आश्रलायनसूत्रे शौङ्ग-शिशिरमध्यपाठात् बौधायनादिषु विश्वामित्रगणे (पाठात्) यावद्विश्वामित्रैर्भरद्वाजैरविवाहः । अन्ये तु एतेषां गण-द्वयपाठामावेऽपि स्मृत्यर्थसारे संग्रहे चोक्तत्वात् द्विगोत्रत्वम् । एतेन एतदुक्तं भवति— न केवलं पाठमात्रात् द्विवंशयता, किं तर्हि, द्विवंशयत्वेन गणितानामेवेति ।

संग्र. ६५४-६५५

प्रवरसंग्रहकारः

विश्वामित्रो देवरातो मनुतन्नुश्च औलिकः ।
बालकिश्चकितोलुकौ याज्ञवल्क्यश्च नारदः ॥
बृहदग्निः कालववौ शबलिवबुडोहितौ ।
शालङ्कायनसावर्ण्यौ कामकायनपूरणौ ॥
शौलावतोऽग्निदेवश्च दमनः कौशिकोऽष्टकः ।
आज्यो मधुच्छन्दसश्च देवश्रवधनञ्जयौ ॥

(१) प्रपा. ३१० मनुतन्नुश्च औलिकः (मनुस्तन्नुश्च औलिकः) बालकि (बालकि) ; विपा. ७०५ मनुतन्नुश्च (मनुस्तन्नुश्च) बालकि (बालकि) ; ज्योति. १३४ मनुतन्नुश्च (मनुस्तन्नुश्च) याज्ञवल्क्यश्च (याज्ञवल्क्यश्च) ; बाल. १५३ पृ. १७८ ज्योतिवद ; संग्र. १८० मनुतन्नुश्च औलिकः (मनुस्तन्नुश्च औलिकः) बालकि (बालकि) .

(२) प्रपा. ३१० पूर्वार्धे (बृहदग्निः कालववौ शबलिवबुडोहितौ) ; विपा. ७०५ (बृहदग्निः कालववौ वशनी बहुलोहितौ । शालकायन (धा) सावर्ण्यौ कामकायनपूरणौ ॥) ; ज्योति. १३४ शबलिवबु (शबलीबुडु) सावर्ण्यौ (वावर्ण्य-) ; बाल. १५३ पृ. १७८ शबलिवबु (शाली बुडु) सावर्ण्यौ (वावर्ण्य-) ; संग्र. १८० कालववौ (कालववौ) शबलिवबु (शबलीबुडु) सावर्ण्यौ (वावर्ण्यौ) .

(३) प्रपा. ३१० कौशिको (शौनको) आज्यो (आयो) ; विपा. ७०५ शालावतो (शिलादतो) मधु (माधु) ; ज्योति. १३४ दमनः (मदनः) ; बाल. १५३ पृ. १७८ ज्योतिवद ; संग्र. १८० शालावतो (शिलोदतो) आज्यो मधुच्छन्दसश्च (शाज्या माधुच्छन्दसश्च) .

शुङ्गः कतः शैशिरश्च वारिंधापोऽपमर्षणः ।
सूनुः पनश्च धूम्राख्यो जठरस्त्वेकहव्यकः ॥
अष्टत्रिंशच्च गोत्राणि विश्वामित्रगणः स्मृतः ।
एतस्मिन्नपि चान्योन्यं न कुर्यात्पाणिपीडनम् ॥
जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम् ॥
भरद्वाजगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
कतशैशिरशुङ्गश्च नान्योन्यं पाणिपीडनम् ॥
अत्रेयस्य गणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
धनञ्जयाख्यगोत्रेण नान्योन्यं पाणिपीडनम् ॥

स्मृत्यर्थसारः

कुशिका रोहितगणा रौक्षकाः कामकायनाः ।
कता धनञ्जया आज्ञा अधमर्षणपूरणाः ॥

(१) प्रपा. ३१० हव्यकः (सेन्यकः) ; विपा. ७०५ त्वेकहव्यकः (श्वेव हव्यकः) ; ज्योति. १३४ ; बाल. १५३ पृ. १७८ शुङ्गः कतः शैशिरश्च (शृङ्गः कतः शैरिरश्च) ; संग्र. १८० विपावद .

(२) प्रपा. ३१० (एकोनचत्वारिंशद्वै विश्वामित्रगणः स्मृताः । मियो नैते विवाहाः स्युः संगोत्राः कथिता वतः ॥) ; विपा. ७०५ अष्टत्रिंशच्च (अष्टत्रिंशच्च) ; ज्योति. १३४ विपावद ; बाल. १५३ पृ. १७८ ; संग्र. १८० .

(३) प्रपा. ३१० (विश्वामित्रा जामदग्न्या देवरातविव-
विताः । परस्पर विवाहाः स्युः सर्वत्रिति विनिश्चयः ॥) ; बाल. १५३ पृ. १८६ (देवराता विवाहाः स्युः सर्वत्रिति च संगताः । विश्वामित्रान् जामदग्न्यान् वर्जयित्वा ततोऽन्यतः ॥) कृष्णायि चेत्युक्तम् . अन्यः स्थलादिनिर्देशः मृगकाण्डे (पृ. २९३) द्रष्टव्यः ।

(४) प्रपा. ३११ (विश्वामित्रा भरद्वाजाः कतशुङ्गकशैशिरैः ।
वजिताश्चेद्विवाहाः स्युरन्योन्यमिति निश्चयः ॥) . अन्यः स्थलादिनिर्देशः भरद्वाजकाण्डे (पृ. ३२०) द्रष्टव्यः ।

(५) प्रपा. ३११ (विश्वामित्रा अप्रथम्य धनञ्जयविवर्जिताः ।
मियो विवाहाः सर्वत्र नैप दोषः कदाचन ॥) ; विपा. ७०६ ;
चम. १०६ (=) ; ज्योति. १३४ ; बाल. १५३ पृ. १७९ ;
संग्र. १८१ ; कृष्म. १०५२ (=) .

(६) स्मृत्यर्थसारः १६ ; संग्र. ६२ रौक्षकाः (रौक्षकाः) ;
कृष्म. १०५६ (=) रोहितगणाः (रोहितश्वेव) आज्ञा
(अज्ञा) .

इन्द्रकौशिकजाञ्चेति विश्वामित्रगणा दश ।
 नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात्कचिच्च प्रवरैक्यतः ॥
 विश्वामित्रात्रिगोत्रेण नोद्वहेयुर्धनञ्जयाः ।
 अत्रेस्तु पुत्रिकापुत्रा यामरध्व्यादयस्तथा ॥
 अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि
 धनञ्जयस्य भिन्नत्वात्प्रवराणां तु भेदतः ।
 पूर्वोत्तरैर्विवाहः स्यात्सगोत्रत्वाद्यभावतः ॥

(१) स्मृत्यार. १६ ; संम. ६२ ; कृम. १०४६ (=) .

(२) स्मृत्यार. १६ . शेषः स्वलादिनिर्देशाः अत्रिकाण्डे
 (५. ३४०) द्रष्टव्यः ।

आपस्तम्बरतु पञ्चाह गणान्मापांस्तु रोहितान् ।
 कात्यायनश्च लौगाक्षिः पञ्चाहाय च शैशिरान् ॥
 वैश्वामित्रगणानाह द्वादश त्वाश्वलायनः ।
 सत्यापाढो द्वादशैव आश्वलायनवन्चिमान् ॥
 एते समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनुवर्तते ।
 अत्रयश्च वसिष्ठाश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक् ॥

(१) संप्र. ६३९ .

(२) विपा. ७१५ .

कश्यपकाण्डम्

बौधायनश्रौतसूत्रम्

निष्कृत्वाः

कश्यपान् व्याख्यास्यामः—

१ कश्यपाः २ छागलयः ३ मठराः ४ ऐतिशा-
 यनाः ५ आभूत्याः ६ वैशिष्ट्याः ७ धूम्राः ८ धूम्रा-
 यणाः ९ धौम्याः १० धौम्यायनाः ११ औदवशिः

(१) बौध्रीयः ; गोत्र. ६८ ; संप्र. ६४९—६५० ; संम.
 ५९—६० ; प्रद. १२३—१२४ ; संकौ. १९०—१९१ ; संर.
 ४४२—४४३ .

२ बौध्रीयः छागलयः ; गोत्र. संप्र. चाङ्गिरयः ; संम. छाग-
 लयाः ; प्रद. छाङ्गिरिः ; संकौ. संर. अष्टाङ्गिरयः .

३ संप्र. मङ्गराः ; संम. माठराः ; संर. मण्डराः .

५ प्रद. अभूत्याः ; संकौ. संर. आभूत्याः .

६ संम. वैशिष्ट्याः .

७ गोत्र. संम (०) .

९ गोत्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. सौम्याः .

१० बौध्रीयः धाम्यायणाः ; गोत्र. आभ्यायणाः ; संम.
 संम. प्रद. संकौ. संर. धाम्यायणाः .

११ औदवशिः ; प्रद. औदवशिः ; संकौ. औदवशिः ; संम.
 औदवशिः ; प्रद. औदवशिः ; संकौ. औदवशिः .

१२ आभ्रायणाः १३ वैन्वक्यः १४ प्राचर्याः
 १५ हृद्रोगाः १६ कादयायनाः १७ पाञ्चायनिकाः
 १८ मौपीतिकिः १९ सागसयः २० मापशरावयः

१२ गोत्र. रामायणाः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. रामायणाः .

१३ गोत्र. पन्थुक्यः ; संप्र. वैपक्यः ; संम. वैन्वक्यः ;
 प्रद. वैक्यिः ; संकौ. संर. वैक्क्यः .

१४ बौध्रीयः मानाहाराः ; संकौ. प्राचर्याः ; संर.
 प्राचर्यः .

१५ बौध्रीयः कादयायनाः ; गोत्र. आम्भयाः ; संप्र.
 आभयाः ; संम. आनयाः ; प्रद. संकौ. संर. आतपाः .

१७ बौध्रीयः आपान्कानिकाः ; संम. पाञ्चायनिकाः ; प्रद.
 पञ्चायनीकाः .

१८ गोत्र. मेरान्तकिः ; संप्र. संर. मेरान्तक्यः ; प्रद.
 मेरान्तकिः ; संकौ. मेरान्तक्यः .

१९ बौध्रीयः छागसयः ; गोत्र. सामसयः ; संम. सगसयाः ;
 छागसयाः ; प्रद. सामसिः ; संकौ. सागसयः .

२० गोत्र. मागसरा पयः ; संप्र. मापसरावयः ; संम. माप-
 सारावयः ; प्रद. मापीवशिः ; संकौ. संर. मापसरावयः ;
 वार्पक्यः .

२१ सौघवयः २२ सायस्याः २३ आसुरायणाः
 २४ छागन्याः २५ सौनद्याः २६ स्त्रौलकेशयः
 २७ वार्धकयः २८ औपन्याः २९ लाक्षण्याः
 ३० क्रोष्टाः ३१ जीवनयः ३२ खद्रायणाः
 ३३ रोहितायनाः ३४ मितकुम्भाः ३५ पिङ्गाक्षयः
 ३६ औडलयः ३७ मारायणाः ३८ पौलयः
 ३९ वैकर्णयाः ४० कौपीतक्याः ४१ धूमलक्ष्मणयः

४२ सुराः ४३ गौरिवायणाः ४४ विमत्स्याः
 ४५ आमिशर्मयणाः ४६ औक्थ्यायनाः ४७ काम्व-
 रोदरयः ४८ देवयाताः ४९ वैदः ५० अम्वाः
 ५१ वेलयाः ५२ महाचक्रयाः ५३ पैठीनसाः
 ५४ पानस्याः ५५ वृषगणाः ५६ दाक्षपाणयः
 ५७ भालन्दनाः ५८ शाङ्गसित्रेयाः ५९ हरित्याः
 ६० पाञ्चालाः ६१ जारमाण्यः ६२ वार्पगाणिः
 ६३ सौविश्रवसः ६४ वैशम्पायनाः ६५ स्वैरकिः

२१ संप्र. संकी. संर. सन्धवयः ; प्रद. (०).

२२ संम. सापस्थाः ; संकी. सापसाः ; संर. सांयसाः .

२३ संर. असुरायणाः .

२४ गोप्र. छागन्याः ; संर. छागत्याः .

२५ गोप्र. संम. सौनयः ; संम. सौमयाः ; प्रद. संकी.
 सौनयः ; संर. सौनयः .

२७ वीथ्रीम. संकी. वार्धकयः ; प्रद. वार्धकिः ; संर.
 वार्धकयः .

२८ संर. औगन्याः .

२९ वीथ्रीम. लाक्ष्मणयः ; गोप्र. लाक्षणाः ; संप्र. संम.
 प्रद. संकी. संर. लाक्षायणाः .

३०, ३१ गोप्र. कौटिलीवनयः ; संप्र. महेतुजीवनयः ; संम.
 क्रोष्टाः, जीवनयः ; प्रद. क्रोष्टा, जीवनः ; संकी. क्रोष्टयः,
 जीवनयः ; संर. क्रोष्टाः, जायनयः .

३२ वीथ्रीम. मारदायणाः ; गोप्र. संप्र. स्वाद्रायणाः ;
 संम. मारदायनाः ; प्रद. खान्द्रायणः ; संकी. स्वाद्रायणाः ;
 संर. साद्रायणाः .

३३ वीथ्रीम. रोहितायनाः ; संप्र. रोहितायनाः .

३५ संप्र. पिङ्गाक्षयः .

३६ गोप्र. औडलयः ; संप्र. संर. औडुलयः ; प्रद. औडकिः ;
 संकी. औडुलयः .

३७ गोप्र. संम. मारयणाः ; संकी. आरयनाः ; संर.
 भारयणाः .

३८ वीथ्रीम. (१) ; गोप्र. जेबी. पत्र ष ; संम. पत्रयः ;
 प्रद. पैरिः .

३९ संकी. संर. वैकर्णयः .

४० गोप्र. कौपीतक्याः ; संप्र. संम. कौपीतकेयाः ; प्रद.
 कौपीतकेयः ; संकी. कौपीतकेयाः .

४१ गोप्र. संप्र. संकी. संर. धूमलक्ष्मणयः ; प्रद. धूम-
 लक्ष्मणयः .

४३ गोप्र. गौरिवायनाः ; संप्र. संम. प्रद. संकी. गौरि-
 वायनाः ; संर. गौगिरिवायनाः .

४४ संम. विमत्स्याः ; प्रद. विमत्स्यः . इतः प्रश्रुति अथ
 नामानि गोप्र. संप्र. संकी. संर. शक्येतेषु ग्रन्थेषु न सन्ति ।

४५ संम. आमिशर्मयणाः ; प्रद. आमिशर्मयणः .

४६ संम. औक्थ्यायनयः ; प्रद. औक्थ्यायनः .

४७ संम. काम्वरोदरयः ; प्रद. काम्वरोदरिः .

४८ संम. देवयाताः ; प्रद. देवयातः .

४९, ५० संम. वैदूराः ; प्रद. वैदूलः .

५१ संम. वेलयाः ; प्रद. वेलः .

५२ गोप्र. संम. महाचक्रयाः .

५३ गोप्र. संप्र. संम. संकी. संर. पैठीनस्याः ; प्रद.
 पैठिनसाः .

५४ संप्र. पानस्याः ; प्रद. पालस्यः .

५५ वीथ्रीम. संप्र. प्रद. संकी. संर. विपगणाः ; गोप्र.
 विपगणाः .

५६ वीथ्रीम. दाक्षायणयः ; गोप्र. संप्र. संम. संकी.
 दाक्षायणयः ; प्रद. दाक्षायणिः ; संर. दीक्षायणयः .

५७ वीथ्रीम. भालन्दनाः ; गोप्र. भायन्दनाः .

५८ गोप्र. शाङ्गसित्रेयाः ; प्रद. शङ्गसित्रेयः .

५९ संम. हरित्याः ; संकी. संर. हरितायाः .

६० गोप्र. संप्र. संकी. संर. (०) ; संम. वाणाः .

६१ गोप्र. जारमाण्यः ; संप्र. प्रद. जारमातस्याः ; संम.
 जारमण्यः ; संकी. संर. मातस्याः .

६२ गोप्र. रमाणिः ; संप्र. रमाणयः ; संम. रमाणिः ; प्रद.
 रमाणिः, वार्पगाणिः ; संकी. संर. रमणयः .

६३ गोप्र. संप्र. संम. संकी. संर. सौविश्रवसः ; प्रद.
 सौविः वसवः .

६५ गोप्र. स्वैरकिः ; संप्र. रित्ठयः ; संकी. रैरिष्ठयः ;
 संर. रित्ठयः .

६६ कासलयः ६७ औक्त्रायणिः ६८ मार्जा-
यनाः ६९ कांसायनाः ७० देवः ७१ होता
७२ शुचयः ७३ खरेभाः ७४ आयःस्थूणाः
७५ भागुरयः ७६ पाथिकार्याः ७७ गौमायनाः
७८ हिरण्यवापाः ७९ आमिदेविः ८० तथा
आसुर्याः ८१ मुसलाः ८२ आविश्रेण्याः ८३ उत्तर-
सोराण्डमानाः ८४ मन्त्रिताः ८५ धैकर्णयः
८६ स्थूलचिन्दवः इत्येते निधुवाः कश्यपाः । तेषां

६६ बौध्मीप्र. कालशयः ; संप्र. कासलयः ; संम. कांसलयः .
६७ गोप्र. उक्त्रायनि ; संप्र. उक्त्रायणयः ; संम. प्रद.
उक्त्रायनि ; संकी. संप्र. उक्त्रायणयः .

६८ गोप्र. संम. संकी. संप्र. मार्जाययनाः ; संप्र. मार्जा-
नायनाः ; प्रद. मार्जाययनः .

६९ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. कांसलयनाः ; संकी. संप्र.
कांसलयनाः .

७० गोप्र. प्रद. संम. देवः ; संप्र. संकी. संप्र. देवाः .

७१ गोप्र. होन ; संप्र. संकी. संप्र. होनाः ; संम. होताः .

७२ गोप्र. शुचयः ; संप्र. सुचयः ; संम. शुचयः ; प्रद.
कविः ; संकी. संप्र. सुचकवः .

७३ गोप्र. खरेमः ; संम. खरेभाः ; प्रद. खरेमः ; संप्र.
खरेनाः .

७४ संप्र. संकी. संप्र. अयश्चूणाः ; प्रद. अयः स्थूणाः .

७५ संप्र. भागुरयाः .

७६ गोप्र. संम. पाथिकार्याः ; संप्र. पाथिकार्याः ; प्रद.
पाथिकः ; संकी. संप्र. पाथिकार्याः .

७७ गोप्र. गोमायनाः ; संप्र. प्रद. गोमायनाः ; संम.
गोमायनाः ; संकी. संप्र. गोमायनाः .

७८ बौध्मीप्र. हिरण्यवापाः ; गोप्र. हिरण्यवापाः ; संप्र.
संकी. संप्र. हिरण्यवापाः ; संम. हिरण्यवापाः ; प्रद. हिरण्य-
वापयः .

७९ संप्र. संकी. संप्र. अम्रयः देवयः ; प्रद. अम्रिः देविः .

८० बौध्मीप्र. तथायर्थाः ; गोप्र. तथायर्थाः ; संप्र. संकी.
संप्र. तीर्थाः ; संम. तथ्यतीर्थाः ; प्रद. यथाः यर्थाः .

८१ गोप्र. सुप्रणाः .

८२ प्रद. अविश्रेण्याः .

८३ गोप्र. उत्तरसोराण्डे मादना ; संप्र. उत्तरसोराण्डेयः ;
उत्तरा ; संम. उत्तरसोराण्डेयः दणाः ; प्रद. उत्तरः सोराण्डेयुः
उत्तरः ; संकी. संप्र. उत्तरः .

८६ गोप्र. स्थूलचिन्दवः .

त्रयार्पेयः प्रवरो भवति । काश्यप-आवत्सार-
निधुव-इति होता । निधुवयवद्-अवत्सारयत्-
कश्यपवद्-इत्यध्वर्युः ॥

रेभाः

रेभाणां त्रयार्पेयः प्रवरो भवति । काश्यप-
आवत्सार-रैभ-इति होता । रेभवद्-अवत्सारयत्-
कश्यपवद्-इत्यध्वर्युः ॥

शाण्डिलाः

१ शाण्डिलाः २ कौहलाः ३ पायकाः ४ पार्यकाः
५ औदमेघाः ६ सौदानवाः ७ सावचसाः ८ कारेयाः
९ कौकण्ठयः १० ऐपिकयः ११ माहकयः १२ महो-
दकयः १३ कौश्रयः १४ कामशयः १५ मौजा-

(१) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ६९ .

(२) बौध्मीप्र. ; गोप्र. ६९ ; संप्र. ६५० ; संम. ६० ; प्रद.
१२४-१२५ ; संकी. १९१ ; संप्र. ४४१-४४४ .

१ संप्र. संम. संप्र. शाण्डिलाः .

२ बौध्मीप्र. कोहलाः ; संप्र. प्रद. संकी. संप्र. कोहलाः .

३ गोप्र. पायकाः ; संप्र. संप्र. पायकाः ; संम. पार्यकाः ;
प्रद. पायकः .

४ गोप्र. पार्यकाः ; संम. प्रद. संकी. पार्यकाः ; संम.
वायकाः ; संप्र. तापिकाः .

५ संप्र. मेघाः ; संम. औदमेघयः .

६ बौध्मीप्र. संम. सौदानवः ; गोप्र. सौदानवाः ; संप्र.
सौदानवः ; प्रद. सौरतुः .

७ संप्र. सावचनाः ; संम. सौरतः ; प्रद. सावचसाः ; संकी.
सावचसाः ; संप्र. सावचसाः .

८ गोप्र. प्रद. संप्र. कारेयाः .

९ बौध्मीप्र. कौकण्ठेयाः ; संप्र. कौकण्ठयः ; संम. कौकण्ठयः ;
प्रद. कौकण्ठिकः ; संकी. संप्र. कौकण्ठयः .

१०, ११ बौध्मीप्र. ऐपिकयः ; गोप्र. सौजिनशाकयः ; संप्र.
तैथिमाहकयः ; संम. तैथिकयः माहकयः ; प्रद. तैथिमाहकिकः ;
संकी. संप्र. तैथिमाहयः .

१२ गोप्र. माहोदकयः ; संप्र. माहोदकयः ; संम. बहु-
दकयः ; प्रद. बहुदकिकः ; संप्र. माहोदकयः .

१३ गोप्र. संम. कोशयः ; संप्र. संप्र. कोशयः ; प्रद. कौश्रयः ;
संकी. कौश्रयः .

१४ गोप्र. संप्र. संम. संकी. संप्र. (०) ; प्रद. कामयिः .

१५ संप्र. संप्र. मौजायनाः .

यनाः १६ जाणवत्साः १७ खार्दमायनाः १८ गाङ्गा-
यनाः १९ वात्सभालयः २० गोमिलाः २१ वैदा-
यनाः २२ वात्स्यायनाः २३ ब्राह्मणयनयः २४ वहु-
दरयः २५ भागुरिः २६ गार्दभीमुखाः २७ हिरण्य-
बाहुः २८ तैदेहाः २९ गोमूत्राः ३० वाक्यशठाः
३१ जानन्धरिः ३२ जालन्धरिः ३३ धन्वन्तरिः
इत्येते शण्डिलाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
काश्यप-आवत्सार-शाण्डिल-इति होता । काश्यप
-आवत्सार-दैवल-इति वा । काश्यप-आवत्सार-
आसित-इति वा । शाण्डिल-आसित-दैवल-इति
वा । शण्डिलवद्-अवत्सारवत्-कश्यपवद्-इत्य-
ध्ययुः । देवलवद्-अवत्सारवत्-कश्यपवद्-इति
वा । असितवद्-अवत्सारवत्-कश्यपवद्-इति वा ।
दैवलवद्-असितवत्-शण्डिलवद्-इति वा ॥

१६ गोप्र. संम. जाणवंशाः ; संम. संकौ. भागवंशाः ; प्रद.
भागवंशः, आवत्सः ; संम. भागवंशाः .

१७ बौध्मी. खार्दमायनाः ; गोप्र. संम. खार्दमानयाः ;
संम. खर्गमानयाः ; प्रद. खार्दमानयः ; संकौ. खार्दमायनाः ;
संम. खार्दमायनाः .

१८ गोप्र. गाङ्गयनाः ; संम. संकौ. गङ्गायनाः .

१९ संम. वात्सभालयः ; प्रद. वात्सबलिः .

२१ गोप्र. संम. संम. प्रद. संकौ. संम. वेदायनाः .

२२ गोप्र. वादयनाः ; संम. वात्सयनाः .

२३ गोप्र. संम. संम. प्रद. संकौ. संम. जेवी. (०) .

२४ संम. बहुदरयः .

२५ गोप्र. गार्दभीमुखाः ; संम. प्रद. संकौ. संम. रादन्ती-
मुखाः ; संम. गार्दभीमुखाः .

२७ संम. हिरण्यकृदिः .

२८ गोप्र. संम. तैदेहाः ; संम. तैरहाः ; प्रद. अग्निदेहाः ;
संकौ. भेदेहाः ; संम. नेराहाः .

२९ संम. गोमूत्राः .

३० बौध्मी. बार्दगन्धाः ; संम. प्रद. वाक्यशठाः .

३१ बौध्मी. जानन्धरिः ; संम. संकौ. संम. जानन्धरयः ;
संम. (०) .

३२ संम. संकौ. संम. (०) .

३३ संम. संकौ. संम. धन्वन्तरयः .

लौगाक्षयः

१ लौकाक्षयः २ दार्भायणाः ३ मैत्रवादिः
४ वैदेहाः ५ कालेयाः ६ कापुटिः तथा ७ फलयः
च ८ कंसपात्रयः च ९ भालकायनिः १० समस्ताः
११ विरोदकिः १२ कौनामिः १३ सौतयः
१४ सैतकिः १५ साम्भरिः १६ आनिष्टिः
१७ टैपिकिः १८ सौमुकिः १९ चैरन्दिः २० पशुभिः

(१) बौध्मी. ; गोप्र. ६९ ; संम. ६५३ ; प्रद. १२९ ;
संकौ. १९३ ; संम. ४४८ .

१ गोप्र. संम. प्रद. संकौ. संम. लौगाक्षयः .

३ संम. संकौ. संम. मैत्रवादयः ; प्रद. मैत्रवाहः .

४, ५ गोप्र. वेदकालेयः ; संम. प्रद. संकौ. वेदकालेयाः ;
संम. वेदकालेयाः .

७ संम. संम. कालेयाः ; प्रद. यकलयः ; संकौ. कालेयाः .

८ गोप्र. कंसपात्रः ; संम. कंसपात्राः ; प्रद. (०) ; संकौ-
संम. कंसपात्राः .

९ संम. भालकायनयाः ; प्रद. भालकायनिः ; संकौ-
भालकायनयः ; संम. चालकायनयः .

१० बौध्मी. निलरस्तः ; गोप्र. परस्ताः ; संम. निलरास्ता-
चयः ; प्रद. परस्ताविः ; संकौ. निलरातादयः ; संम. निलरा-
तादयः .

११ संम. सुदकयः ; प्रद. औदकिः ; संकौ. औदकयः ; संम-
कोदकयः .

१२ संम. कानामकयः ; प्रद. कौनामिः ; संकौ. संम-
कौनामयः .

१३ संम. सौतयः ; प्रद. सौलिः ; संकौ. सौतमयः .

१४, १५ गोप्र. सैतिकि-टिभेरो ; संम. सैतिकपटिभेरो ;
प्रद. सैतिकः, सारम्भरिः ; संकौ. सैतिकयः, अटिभेराः ; संम-
सैतिकयः, टिभेराः .

१६ गोप्र. निष्टिः ; संम. निष्ठयः ; प्रद. आविष्टिः ; संकौ-
संम. निष्ठयः .

१७ बौध्मी. टैपिकिः ; गोप्र. टैपिकिः ; संम. टोपिकयः ;
प्रद. टैपिकिः ; संकौ. संम. टैपिकयः .

१८ गोप्र. सौमुकिः ; संम. सौमुकयः ; प्रद. सौमुकिः ;
संकौ. संम. सौमुकिकयः .

१९ गोप्र. चैरन्दिः ; संम. चैरन्धयः ; प्रद. चैरन्दिः ;
संकौ. संम. चैरन्धयः .

२० गोप्र. संम. प्रद. संकौ. संम. (०) .

२१ चौप्यगाः २२ योधकालकिः २३ लोकाक्षयः
२४ यौधपालः—२५ आजपालाः इत्येते लौकाक्षयो-
ऽहर्वसिष्ठाः नक्तं कश्यपाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । काश्यप-आवत्सार-चासिष्ठ-इति-होता ।
* काश्यप-आवत्सार-आसित-इति वा । वसिष्ठ-
वद्-अवत्सारवत्-कश्यपवद्-इत्यध्वर्युः । असित-
वद्-अवत्सारवत्-कश्यपवद्-इति वा । एतेषा-
मेवाविवाहः ॥

(तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरः । काश्यप-आवत्सार-
चासिष्ठ-इति होता । वसिष्ठवद्-अवत्सारवत्-
कश्यपवद्-इत्यध्वर्युः । चासिष्ठ-आवत्सार-काश्यप
-इति होता । कश्यपवद्-अवत्सारवद्-वसिष्ठवद्
-इत्यध्वर्युरिति वा । एतेषामविवाहः ।—गोप्रपाठः)

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

निष्कृताः

अथ कश्यपानां त्र्यार्षेयः । काश्यप-आवत्सार-
नेधुव-इति । निधुववद्-अवत्सारवत्-कश्यपवद्
-इति ॥

कश्यपानां सर्वेषां त्र्यार्षेयप्रवरो भवति । येषामाहव्य-
विहितो नास्ति प्रवरस्तेषां काश्यपादीनामपि । वृषगधिकारो
न क्रियते, पक्षगामत्यावात् । निधुवाणां एष एव
कश्यपानां प्रवरो न्याय्यः । कपदि.

रेमाः

अथ रेभाणां त्र्यार्षेयः । काश्यप-आवत्सार-

* अयं तु प्रवर्तयितव्यः, आशुष्यायन्तरेऽपि वसिष्ठानुष्ठे-
रभागात् ।

२१ बौध्मीयः, कोप्यगाः ; गोत्र. कोप्यगाः ; संप्र. कोप-
मागाः ; प्रद. कोप्यनः ; संकी. चौप्यगाः ; संप्र. कोप्यनः .

२२ बौध्मीयः, यौधपालकिः ; गोत्र. योधकालकिः ; संप्र.
कोप्यनः ; प्रद. कोपकालकिः, कालः ; संकी. संप्र.
वाक्यनः .

२३ गोत्र. लौकाक्षयः ; संप्र. प्रद. संकी. संप्र. (०) .

२४, २५ गोत्र. आवत्सा, असा ; संप्र. संकी. आवत्सारवः ;
प्रद. वावः ; संप्र. वावः ; संप्र. वावः .

(१) आपर्ध. २५११२-१०१३ ; गोत्र. ७० .

रेभ-इति । रेभवद्-अवत्सारवत्-कश्यपवद्-
इति ॥

शण्डिलाः

अथ शण्डिलानां त्र्यार्षेयः । देवल-आसित-
इति । असितवद्-देवलवद्-इति । त्र्यार्षेयसु
हैके । काश्यप-देवल-आसित-इति । असित-
वद्-देवलवत्-कश्यपवद्-इति । त्र्यार्षेयास्त्वेवं
न्यायेन ॥

त्र्यार्षेया एव शण्डिला भवितुमर्हन्ति, न त्र्यार्षेया
इत्येके न्याय्यते । तदनुपपन्नम्, अत्र्यार्षेयस्यानधि-
कारात् । तस्मादयमर्थः— त्र्यार्षेयाः सर्वे एवं अनेन प्रकारेण
त्र्यार्षेया एव भवितुमर्हन्ति, न शण्डिला एवेति । तेन
अष्टकानां लोहितानां वैश्वामित्रैहिताऽऽष्टकेति स्मृत्य-
न्तरस्य विद्यमानत्वात् त्र्यार्षेयत्वमेव स्यात् । पूरणानां
परिधापयन्तीनां वैश्वामित्र-दैवरात-पौरण-इति स्मृतेः
त्र्यार्षेयत्वमेव । तत्र सर्वेषां च शण्डिलानां ऋषिकानुह्या-
दविवाहः । विश्वामित्रपद्येऽपि आग्यानां धनञ्जयानां
चाविवाहः । अनुक्तानां सह विवाहः । कपदि.

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्

निष्कृताः

अथ कश्यपानां त्र्यार्षेयः । काश्यप-आवत्सार-
नेधुव-इति । निधुववद्-अवत्सारवत्-कश्यपवद्-
इति । एष एवाधिकृतो धौम्याभिषेकमाठा-
णाम् ॥

रेमाः

अथ रेभाणां त्र्यार्षेयः । काश्यप-आवत्सार-
रेभ्य-इति । रेभवद्-अवत्सारवत्-कश्यपवद्-
इति ॥

शण्डिलाः

अथ शण्डिलानां त्र्यार्षेयः । देवल-आसित-
इति । असितवद्-देवलवद्-इति । त्र्यार्षेयसु हैके ।
काश्यप-देवल-आसित-इति । असितवद्-देवल-
वत्-कश्यपवद्-इति । त्र्यार्षेयास्त्वेवं न्यायेन ॥

(१) सप्त. २५११२ ; संप्र. ४२१ .

सर्वेऽपि द्वापैया एवमनेन प्रक्षरेण श्यापैया एव भवितुमर्हन्ति, न शण्डिला एव । तस्मादष्टकानां लोहितानां च द्वापैयाणां श्यापैयत्वमेव द्रष्टव्यम् । द्वापैया एव सर्वे शण्डिला भवितुमर्हन्ति, न श्यापैया इति केचित् व्याचक्षते । तदनुपपन्नम्, 'अश्यापैयस्य हानं स्यादधिकारात्' (जै. सू. ६।१।११) इति जैमिनीयन्यायविशेषात् । अन्यद्वतार्थम् । कश्यपानां परस्परमवियाहः, कश्यपस्य त्रियमाणतया सत्तया चाऽनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्सप्रभत्वाच्च । प्रच.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

कैयलकश्यपाः

कैश्यपानां काश्यप-आयत्सार-आसित-इति ॥

निष्कयाः

निधुवाणां काश्यप-आयत्सार-नैधुव-इति ॥

रेभाः

रेभाणां काश्यप-आयत्सार-रैभ-इति ॥

शण्डिलाः

शण्डिलानां शण्डिल-आसित-दैयल-इति ।

फाश्यप-आसित-दैयल-इति या ॥

एते कश्यपाः । एतेषां परस्परमवियाहः । शण्डिलानां काश्यपशण्डिलनेविक्रम्यः । गानाह.

फात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

निष्कयाः

कैश्यपान् व्याप्याम्यामः-

१ आम्रायगाः २ मृषगणाः ३ मौपकिः ४ इति-

(१) आश्वी. १।१।१४ रैभ (रैभ्य) ; गोत्र. ७२.

(२) गोत्र. ७० ; संप्र. ६१९ ; प्रद. १२४ ; संकौ. १९१ ; संत. ४४२.

१ गोत्र. आश्वी. १।१।१४ ; संप्र. आश्वी. १।१।१४.

१ गोत्र. विश्वाम्नी. १।१।१४.

१ गोत्र. श्यापैया. १।१।१४ ; संप्र. प्रद. संकौ. संत. श्यापैया.

४ गोत्र. श्यापैया. १।१।१४ ; संप्र. श्यापैया. १।१।१४ ; प्रद. श्यापैया. १।१।१४ ; संकौ. श्यापैया. १।१।१४ ; संत. श्यापैया. १।१।१४.

कायनाः ५ औद्वजिः ६ मांठरः च ७ गोजावीः अथ ८ लाद्मणिः ९ शालायलेयाः १० कैरजाः ११ चैकित्याः १२ आसुरायणाः १३ मातृत्याः १४ वैकयः १५ त्रैकयः १६ भौयनाः १७ पैठी-नसाः १८ सैन्धवाः १९ शीघ्रगाः २० आह्व-गायकाः २१ देवयाताः २२ सोमयागाः अथ २३ उपश्रायावयञ्च २४ ये हुद २५ गव्यायनाः २६ शत्रुह्यः २७ हृद्रोगाः २८ काचायनाः २९ चक्रधर्मी ३० महाचक्रधर्मी ३१ श्रेययणाः ३२ हार्करयः ३३ दाक्षपाणयः ३४ हासिदासि-

५ गोत्र. औद्वजि- ; संप्र. प्रद. औद्वजिनाः ; संकौ. संत. औद्वजिनाः .

६ गोत्र. मातराः ; संप्र. प्रद. सताः ; संकौ. संत. (०) .

७,८ गोत्र. गोजावीरपरा वृषि- ; संप्र. गोत्र. वीरापरा-यणयः ; प्रद. गोत्र. वीरापरा- ; पत्नी ; संकौ. संत. (०) .

९ गोत्र. संप्र. प्रद. संकौ. संत. साराहरेयाः .

१० प्रद. कैरजाः ; संकौ. संत. कैरजाः .

११ गोत्र. चैकित्याः ; संप्र. प्रद. संकौ. संत. चैकित्याः .

१२ प्रद. मातृताः ; संकौ. मातृत्याः ; संत. गृत्याः .

१३ संप्र. प्रद. संकौ. संत. (०) .

१४ गोत्र. वैकयः ; संकौ. संत. वैकयः .

१५ गोत्र. त्रैकयः .

१६,२० गोत्र. च प्रगाभाह्वगायकाः ; संप्र. श्रेययणाः, हगायनाः ; प्रद. शीघ्रगाः, आसुरायनाः ; संकौ. संत. श्रेययणाः, आह्वगायनाः .

२१ गोत्र. देवयाताः ; संत. देवयाताः .

२२,२४,२५ गोत्र. सोमयागाः, उपश्रायावयः, ये हुद-गव्यायनाः ; प्रद. उपश्रायावयः, ये हुद-गव्यायनाः ; संकौ. संत. (०) .

२६ संप्र. शत्रुह्यः ; प्रद. शत्रुह्यः .

२७ गोत्र. हृद्रोगाः ; संप्र. हृद्रोगाः .

२८ संप्र. काचायनाः .

२९ प्रद. (०) .

३० संप्र. संकौ. संत. चक्रधर्मी ; प्रद. चक्रधर्मी .

३१ गोत्र. श्रेययणाः ; संत. श्रेययणाः .

३२ गोत्र. हार्करयः ; संत. हार्करयः .

३३ गोत्र. दाक्षपाणयः ; संत. दाक्षपाणयः .

३४ संप्र. संकौ. संत. हासिदासि ; प्रद. हासिदासि .

३५ वात्स्यपाणि- ३६ हास्तलोचन- ३७ अन्यकृत-
३८ वौमूल- ३९ धूम्रायण- ४० स्वध्रष्टाः
अथो ४१ आश्वजातायनाः ४२ कौपीतकाः
४३ खगादाः अथो ४४ आमिशर्मायणाः च ये
४५ मौहूज्याः ४६ कैकसेयाः ४७ काश्वहायनः
४८ द्विहायनः ४९ हस्त्यकश्यप- ५० सानु-
श्रुत- ५१ हरितायन- ५२ मातङ्ग- ५३ सोम-
भुवाः इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । कश्यप- आवत्सार- नैधुव- इति ।
कश्यपवद्-अवत्सारवद्-निधुववद्-इति ॥

रेभाः

शाहमित्रयो रेभा इत्येतेपामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । कश्यप-आवत्सार-रैभ-
इति । कश्यपवद्-अवत्सारवद्-रैभवद्-इति ॥

- ३५ संप्र. वात्स्याः, यानयः ; प्रद. वात्स्यः, पाणिः .
३६ संप्र. हास्तलायनाः ; प्रद. हास्तलायनः ; संकौ. हास्त-
लायनाः ; संर. हास्तलायनाः .
३७ संप्र. लहानवः ; संकौ. संर. (०) .
३८ संप्र. संकौ. संर. (०) ; प्रद. वौमूलः .
४० गोप्र. स्ववमूल ; संकौ. संर. (०) ; जेषी. स्ववमूल .
४१ गोप्र. आश्वजातायनाः .
४२ गोप्र. संप्र. कौपीतकाः ; प्रद. कौपीतकाः ; संकौ.
संर. कौपीतकाः .
४३ संप्र. खगादाः ; प्रद. खगादाः .
४४ संप्र. आमिशर्मायणाः ; प्रद. आमिशर्मायणाः, अयः .
४५ संप्र. मौहूज्याः ; प्रद. महूज्याः ; संकौ. संर. (०) .
४६ गोप्र. कैकश्यपः ; प्रद. कैकसिः .
४७ संप्र. संकौ. संर. काश्वहायनाः .
४८ संकौ. संर. विशायनाः .
४९ संप्र. संकौ. संर. हस्त्याः ; प्रद. हस्त्यः .
५० संकौ. संर. सानुश्रुताः .
५१ गोप्र. मातङ्ग ; प्रद. मानयः ; संकौ. मार्गङ्गाः ; संर.
मार्गङ्गाः .
५२ गोप्र. छेयभृगाः ; संप्र. संर. छेयभृगः ; प्रद. छेय-
भृगः ; संकौ. छेयभृगः .

शण्डिलाः

१ 'संपचाः २ चतुभिः चोभे ३ उपलोच-
४ जलधर- ५ बहुमिडाः ६ हैपुरः ७ पर्याः
८ मौजीमः ९ गर्दभीमुखः १० हिरण्यवाहुः
११ चैरनाभः १२ फेरील- १३ गोभिलौ
१४ कुहलः १५ धृक्खण्डः १६ चेत्येते देव-
जातयः १७ उद्मेघ- १८ तृणविन्दु- १९ सुवानु-
२० कौवल्यः च २१ उत्तरः च २२ मुफेतुः च
२३ इत्येते कौरण्डजाः २४ शण्डिलाः २५ वैदानय-
२६ सौदानय- २७ पैप्पलादि- २८ उपरिषारि-

(१) गोप्र. ७१ ; संप्र. ६५० ; प्रद. १९५ ; संकौ. १९१ ;
संर. ४४ .

- १ गोप्र. जेषी. संपचा ; संकौ. संर. (०) .
२ संप्र. जुजुभयः ; संकौ. संर. (०) .
३ संप्र. संकौ. संर. (०) .
४ गोप्र. जलधर ; प्रद. जलधरवः ; संकौ. संर. जलधरवाः .
५ गोप्र. बहुमिडो ; संप्र. संर. बहुमिड्याः ; प्रद. बहुमिड्याः ;
संकौ. बहुमिड्याः ; जेषी. बहुमिडो .
६ गोप्र. हैपुरः ; संप्र. हेपुराः ; संकौ. संर. हेपुराः .
७, ८ संप्र. संकौ. संर. (१) ; प्रद. पर्यमौजिमः .
९ गोप्र. गर्दभीमुखः ; संप्र. गर्मराः, मुलाः, गर्दमाः ;
संकौ. संर. गर्दभीमुलाः .
११ संप्र. प्रद. संकौ. संर. चैरनाः ; जेषी. चैरणा(यु) उभौ .
१२ संप्र. संकौ. संर. फेरिलाः ; प्रद. फेरीमः .
१३ गोप्र. गोभिलौ ; संप्र. कौशिलाः ; प्रद. संकौ. संर.
कोशिलाः .
१४ संप्र. संकौ. संर. कुहलाः ; प्रद. कुहलः .
१५ संप्र. धृक्खण्ड्याः ; प्रद. धृक्खण्डः ; संकौ. संर. धृक्-
खण्ड्याः .
१६ गोप्र. देवजातयाः ; प्रद. देवजातिः .
१७ गोप्र. कौरण्डजाः ; प्रद. कौरण्डजाः .
१८ गोप्र. तृणिकाः ; प्रद. तृणिकाः .
१९ संप्र. संकौ. वैदानवाः ; प्रद. वैदानवः ; संर.
वैदानवाः .
२० गोप्र. कौवल्यः ; संप्र. वैत्त्यारवाः, विन्द्याः ; प्रद.
वैत्त्याः ; संकौ. संर. वैत्त्यारवः, विन्द्याः ; जेषी. वैत्त्यारिः .
२१ संप्र. पापरिषारिणः ; प्रद. पृषारिः, कारिः ; संकौ. संर.
परिषारिणः .

इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरः ।
 कश्यप-आसित-दैवल-इति । शाण्डिल-आसित
 -दैवल-इति वा । कश्यपवद्-असितवद्-दैवल-
 वद्-इति । शाण्डिलवद्-असितवद्-दैवलवद्-इति
 वा ॥

लौगाक्षयः

१ आनष्टयः २ भागुरयः ३ श्राकलयः ४ राव-
 पालयः ५ सैकिः ६ राजवाहिः च ७ सैरन्धि-
 ८ राजसेवकि- ९ सामुचि- १० कापुटि-
 ११ पिङ्गाक्षि- १२ लौगाक्षि- १३ शरद्वन्ताः
 इत्येते प्रातर्वसिष्ठाः नक्तं कश्यपाः इत्येतेपाम-
 विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । कश्यप-
 आयत्सार-वासिष्ठ-इति । वसिष्ठवद्-अवत्सार-
 वत्- कश्यपवद्- (? कश्यपवद्-अवत्सारवद्-
 वसिष्ठवद्-) इति ॥

मानवश्रौतसूत्रम्

कश्यपान् व्याख्यास्यामः-

(१) गोम. ७१ ; संम. ६५३ ; प्रद. १२९ ; संकौ. १९३ ;
 संर. ४४८.

१ गोम. आगदायो ; संकौ. अनष्टयः ; संर. अनष्टयः .
 २ गोम. प्युल्यः ; संम. भागुरयः ; प्रद. फाजलि ; संकौ.
 संर. मिपुरकः .

३ संम. (०) ; प्रद. श्राकलयः ; संर. श्राकलयः .

४ गोम. रावपालयः (यः) ; संम. (०) ; प्रद. रावलि ;
 संकौ. मंर. रावपालयः ; जेबी. भावपालयः .

५ प्रद. सैकिः .

६ संम. राजवन्ताः ; संकौ. संर. राजवन्ताः .

७ गोम. सैरन्धि- ; संकौ. सैरन्धि- ; संर. सैरन्धि- .

८ गोम. राजसेवकि- ; संम. (०) ; प्रद. राजसेवकि ;
 संकौ. राजसेवकः ; संर. राजसेवकः .

९ प्रद. सामुचि ; संकौ. संर. सामुचि .

१० गोम. कापुट- ; संकौ. संर. कापुट (?) .

११ संम. (०) .

१२ गोम. पिङ्गाक्षि ; जेबी. शाकलः .

(२) मानवश्रौतसूत्रेणो गोत्रवत्परिषात् प्रा. अंनमनरा-

द्वेन संगतिः श्रौतसूत्रवत्परिषात् प्रा. अंनमनरा-

निष्कृयाः

१ आभायण- २ आभायणाः ३ प्रैवायणाः
 ४ वृषगणाः ५ सोमभृताः ६ शोभन्याः ७ भौपकिः
 ८ इतिकायनाः ९ औद्वजिः १० माठरः चं
 ११ कैजालि अथ १२ लाक्ष्मणयः... १३ वैध-
 कयः १४ श्लोकत्याः १५ यश्च भौमनि- १६ देव-
 तयाः १७ गोमेयाद् अथ १८ उत्था-
 स्वयंस्वाप १९ धूम्रायणाः २० सुवहुः च २१ अथो
 ऋष्यायणाः २२ काप्यायणाः २३ स्वारोयणाः
 २४ डाकवायणाः २५ शत्रुभयः २६ भिर्योगादिः
 २७ शरकाः २८ काष्टयणाः २९ शाकादः
 ३० शालिहोत्राः ३१ चायमाजाननाथाः
 ३२ कुवमिमाः ३३ चक्रिदाः ३४ दाक्षपाणयः
 ३५ मारीचयः ३६ मापशराविः ३७ आमिशर्मा-
 यणाः च ये ३८ हास्तिदासि ३९ यैलिमैल्लि-
 ४० आन्यकृति- ४१ कौपीतकि- ४२ सौमिधी-
 ४३ कण्डाहाः ४४ वायनि- ४५ वारणि-
 ४६ वैवरी- ४७ शैवरयः ४८ जिघान-
 ४९ हास्तिकश्यप- ५० पैठीनस- ५१ कैकसेव-
 ५२ प्रतिपेय- ५३ सौदयवसमोय- ५४ सर्यामा-
 ५५ वसमोप- ५६ दार्भैः ५७ पालशायिनः
 ५८ कदुक- ५९ भैक्षि- इति ॥ (षवरे तु नैष्टव
 इति ।)

लौगाक्षयः

१ आनष्टयः २ भागुरयः ३ श्येनपः ४ धाजा-
 पालयः ५ शैरी ६ सिरौदवाही च ७ शैरहृषि
 ८ औपशवीयः ९ सौम्यपुत्रोयुपी १० कालरि
 ११ लोफाक्ष- १२ स्व इदन्ध-इत्येतेपामविवाहः ।
 तेषाम् ॥ (इत्यादि कात्यायनलौगाक्षिवद् ।)

दाण्डिलाः

१ शम्भुजाः २ जलिभ्रमोभौ ३ भूमपुरोध-
 ४ जलन्धर- ५ मुजः ६ मयूरः ७ पर्य- ८ गोष्टः
 ९ गर्दभीमुखः १० हिरण्ययादुः ११ आदित्यवर्णः
 १२ मौदामिळुभः १३ शौशिल- १४ गोमिळः १५
 मुदलः १६ वृषकरण्टः च इत्येते १७ शुवर्तन्व्यः

१८ उत्तरः १९ शान्तिकेतुः च इत्येते
२० देवजातयः २१ वेदायन- २२ जङ्घरायणा-
२३ शत्रूहायन- २४ औदमेघाः २५ तृणवस्त-
२६ शण्डिलः २७ महाकाः २८ भङ्गकः च
२९ वायुकीः ३० तार्कलिः ३१ तेचू ३२ चोद्बुदि
३३ सौमिनेयाः ॥ (प्रवराः विकल्पथ कालायन-
लौगाधिकत्) ।

शुक्लयजुर्वेदपरीशिष्टम्

निष्कृष्याः

कश्यपान् व्याख्यास्यामः—

१ आमायणाः २ चङ्क्रायणाः ३ प्रायातणाः
४ वृषगणाः ५ सौतन्य ६ सोन्वा ७ मौपकिः
८ इतिकायनाः ९ औदत्रजिः १० माठरः च
११ कैजालीली अथ १२ लाक्ष्मणयः १३ शाला-
यलेयाः १४ कैदिक्याः १५ शैलेश्वयः १६ सिप्र-
वाटुकायनः १७ सुपणात्वेतयः १८ वैकङ्कयः
१९ शैकयः २० शौक्यः २१ जञ्च भौमानि
२२ देवातवाः २३ गोमजानाः २४ धो यत्सायथ-
यञ्च ये २५ धूम्रायणाः २६ छत्रहययः २७ त्रियो-
गारि- २८ शेलगाः २९ काट्टायनाः ३० शाकादाः
३१ शालिहोत्रायणाः च ये ३२ गाद्यायनाः
३३ चान्क्यमीमा ३४ चक्र ३५ दाक्षपाणयः
३६ मारीचयः ३७ मापशराविः ३८ आमिशर्मा-
यणाः च ये ३९ हास्तिदासि- ४० पैलमोलिन-
४१ आन्यकृतिः ४२ कौपीतकिः ४३ कौण्ड-
४४ वायुतिः ४५ आरणि- ४६ वौवरि- ४७ शैवयः
४८ शान- ४९ हस्ति- ५० फेकसेय- ५१ प्रतिपेय
— ५२ प्रतिश्रवसामो ५३ ससामाः ५४ यसथ-
५५ सौमिभि- ५६ योवदमि- ५७ पालिशा-
यनाः ५८ हर्लेरि- ५९ माहकि- ६० पार्पकि-
६१ वादयपि- ६२ पैटीनसि- ६३ कद्रुक-
६४ भक्षीय ॥

लौगाक्षयः

१ अनुपुभः २ भाङ्करपः ३ शातयो ४ स्याज-
पालयो ५ शैरी ६ कुदवाही च ७ सौन्द्री ८ कुपजी-
घया ९ सोऽस्तमि १० कायुसविक ११ लौगाक्षि
१२ शरस्मन् इत्येतेषां त्र्यापेयः प्रवरो भवति ।
काश्यप-आयत्सार-शारस्तम्य-इति होता.....
इत्यादि ॥

रेमाः

रेभ्यानां त्र्यापेयः (इत्यादि कालायन-
लौगाधिकत् ।) ॥

शाङ्खामित्राः

शाङ्खमित्राः शाकायाः रेफाया कुयला इति ।
काश्यप-आयत्सार-शाङ्खामित्र-इति इत्यादि ॥

शण्डिलाः

१ शम्भुजाः २ जलुमिः चाधो ३ धोमपुरोपः
४ जलन्धरः ५ मुज- ६ मपूरः ७ पर्य
८ मोण्णो ९ गर्दभीमुरः [लि] १० हिरण्ययाहुः
११ आदित्यवर्णः १२ सौधारयुभौ १३ गोसिल-
१४ गोमिलो १५ कुहलः १६ वृषरण्डः च
इत्येते १७ गोकुरण्डय- १८ जुतरः १९ पातिकेतुः
च इत्येते २० देवजातयः २१ वेदायन २२ जङ्घ-
लायन- २३ शत्रूहायन- २४ उदमेघः २५ तिल-
मलि २६ शण्डिलः २७ मगलः २८ मगलः च
२९ वामुकिः ३० तत्तलिः ३१ तेनिलिः
३२ वाद्बुद- ३३ शौम्नणोया इति ॥ (प्रवराः
विकल्पथ कालायनलौगाधिकत् ।)

मत्स्यपुराणम्

मत्स्य उवाच—

मैरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य महाकुले ।
गोत्रकारानृपीन् वक्ष्ये तेषां नामानि मे शृणु ॥

(१) मत्स्य. १९५१ महाकुले (तथा कुले) ; गोत्र. ७२ ;
संज्ञ. १७२ कशीन् (कर्) .

[मैत्रवरुणनक्षत्राः संज्ञ. १५० ; मद्. १२४ ; संज्ञी.
१९१ संज्ञ. ७४ इत्यत्र इत्यत्र ।]

(१) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टेणो लेखनवर्तिपाठः प्र. जैन
मैत्रवरुणनक्षत्राणां ' मैत्रवरुणवर्ति ' पुनःकालंशृतीः ।

निष्कृत्वाः

- १ आर्षायणा धृपेगणा मेपैकिरितिकायनाः ।
उदम्रजा मारुताश्च भोजवि-नयलक्षणाः ॥ (?)
- २ शालेयथलेयाः कैरुजाः कन्यकाश्चासुरार्षणाः ।
मन्दाकिन्यां (?) वैभृगैयाः श्रुतेयो भौवर्नयनाः ॥
- ३ देवर्षींताः सोमैथागा ह्यधदलीयाभयाश्च ये ।
कार्चायनाः शत्रुहयो हृद्रोगेश्च गर्दायनाः ॥
- ४ चक्रैर्धर्मा महार्चक्री दाक्षर्षेणय एष च ।

(१) मत्स्य. १९९।२ ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .

१ मत्स्य. आश्वयगि.

२ मत्स्य. ऋषियगो ; गोप्र. संप्र. विषयगाः.

३ मत्स्य. भेषजी ; गोप्र. भेषावि ; संप्र. भेष ; मौपरय ; प्रद. मौपरिः .

४ मत्स्य. इटकायना ; गोप्र. इटिकायना ; संप्र. किरिटिकायनाः .

५ मत्स्य. उदम्रजाः . गोप्र. संप्र. ग्रन्थयोः इत आरभ्य " गदायनाः " इत्यन्तं नामानि नोपलभ्यन्ते ।

(२) मत्स्य. १९९।३ .

९ मत्स्य. शालाहलेयाः .

१० मत्स्य. कैरिटाः .

१४ मत्स्य. वै मृगयाः .

१५ मत्स्य. श्रोतनाः .

१६ मत्स्य. भौवर्नयनाः .

(३) मत्स्य. १९९।४ .

१७ मत्स्य. देवयानाः .

१८ मत्स्य. मोमशानाः .

२० मत्स्य. कालायनाः .

२१ मत्स्य. शक्रयनाः .

२२ मत्स्य. बहिर्दोग .

२३ टीषी. गन्धायनाः .

(४) मत्स्य. १९९।५ ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .

२४ मत्स्य. प्रद. भरनन्दिः ; गोप्र. भरनन्दी ; संप्र. भरनन्दिः, भरनन्दयः ; संकौ. भरनन्दयः ; संप्र. भरनन्दयः, भारनन्दयः .

२५ मत्स्य. संप्र. महाभक्तिः .

२६ मत्स्य. गोप्र. दाशयानः ; संप्र. दाशयानिः .

गोष्टीयना हार्कैर्यो हास्तिदांसिस्तथैव च ॥

१ वात्स्यपाणिनरन्यैकृतो हास्तलीयनिनस्तथा ।

प्राप्स्यैयणः पैलमेलिरैश्ववातेयनस्तथा ॥

२ कौपीर्तिकाः स्वावैतका आप्रिश्मंयणाश्च ये ।

मेपैपाः कैकसेर्योश्च तथा चैव सुवर्ध्रचः ॥

३ पौलेयो ज्ञानरौधाश्च औम्रेयाः सर्व एव तु ।

श्यामोर्दो वैवर्षेपास्तथा चैवोद्वलीयनाः ॥

२७ मत्स्य. योषयानाः ; गोप्र. प्राष्टयनाः ; संप्र. क्रोष्टयनाः, मौष्टायनाः ; प्रद. गोष्टायनः ; संकौ. संप्र. गोष्टायनाः .

२८ मत्स्य. कार्तिवयः ; गोप्र. संप्र. जेवी. षकारियः ; प्रद. कीरिः .

२९ मत्स्य. हस्तिदानाः ; गोप्र. हस्तिदः ; संप्र. हस्तिदाः ; प्रद. हास्तिदः .

(१) मत्स्य. १९९।६ ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .

३०, ३१ मत्स्य. गोप्र. वात्स्यायनाः निकृत्वाः ; संप्र. वात्स्यायनात्पनिकृतौ ; प्रद. वात्स्यायनिः .

३२ मत्स्य. गोप्र. ह्याश्वलायनिनः ; प्रद. हास्तलायनिः .

३३ मत्स्य. प्राप्सायनाः ; संप्र. (०) .

३४ मत्स्य. पल्लौलिः ; संप्र. (०) ; प्रद. पल्लेभिः .

३५ संप्र. (०) .

(२) मत्स्य. १९९।७ ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .

३६ मत्स्य. कौबैकाश्च ; संप्र. कौशीनकाः, कौशीनकाः ; प्रद. कौशीनकिः .

३७ मत्स्य. श्वाकाराः ; संप्र. स्वापदान्ता, स्ववदान्ताः ; प्रद. स्वापः, स्वापदान्ताः .

३८ मत्स्य. मसिश्मंयणाः ; गोप्र. मसिश्मंयणिः .

३९ संप्र. मौनिरः .

४० मत्स्य. गोप्र. कैकरसयाः ; संप्र. कैकसयाः .

४१ मत्स्य. हु बभ्रवः ; गोप्र. सुचभ्रयः ; संप्र. गुगन्धयः ; प्रद. वयुः बन्धः ; संकौ. संप्र. बभ्रवः .

(३) मत्स्य. १९९।८ ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .

४२ मत्स्य. प्रायेयः ; गोप्र. मौलयः ; प्रद. मौलिः .

४३ मत्स्य. ज्ञानरौधाः ; गोप्र. ज्ञानरथः ; संप्र. ज्ञानरथाः, ज्ञानरथाः .

४४ मत्स्य. आप्रा प्राष्टय एव च ; गोप्र. अप्रायः सर्प एव हु ; संप्र. अप्रयः सर्प एव हु ; प्रद. अप्रायः, सर्पः .

४५, ४६ संप्र. श्यामायनिः, शिराशयः, श्यामाः, पशुः, नागशिरः ; प्रद. श्यामः, नागशिरः, श्याः, नागशिरः ; संकौ. श्यामायनाः, नागशिरः ; संप्र. श्यामाः, पशुः, नागशिरः .

२ कार्द्वीयनाश्च मांरीचौ आजिर्ह्यानहास्तिकैः ।
 वैकर्गेयैः कार्द्वीपाश्च सासिर्सेो हारितोयनाः ॥
 ३ र्मोतङ्गिनः सोममुवस्त्र्यार्येयाः परिकीर्तिताः ।
 ३ अवत्सारः कश्यपश्च निध्रुवश्च महातपाः ।
 परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

४७ गोप्र. वैलवलायनः ; संप्र. यद्रोडलायनः, पद्रोडलायनाः ;
 प्रद. पद्रोडलायनः .

(१) मत्स्य. १९९।९ ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२.
 ४८ मत्स्य. काष्ठाहारिणः ; गोप्र. कष्ठायना ; संप्र.
 कष्ठायनाश्च, काष्ठायनाः ; प्रद. काष्ठायनः ; संकौ. संर.
 वाष्ठायना .

४९ संप्र. मारीपाः, मारीचाः ; प्रद. मारीचः .
 ५० संप्र. आजिहा, वाजिहायनाः ; संकौ. संर. वाजिहाया-
 यनाः .

५१ संप्र. यानवास्तिकः .
 ५२ संप्र. निशीर्षेयाः .
 ५३ मत्स्य. कार्द्वीयेयाः ; गोप्र. कश्यपाश्च .
 (२) मत्स्य. १९९।१० ; गोप्र. ७२ ; संप्र. ६७२ .
 ५६ गोप्र. मर्गसः ; संप्र. मर्तल, मानहृत् ; प्रद. मनसः .
 ५७ मत्स्य. च भृगवः ; गोप्र. सावभृगवैः ; संप्र. साव-
 ष्टयः, स्वातोवजवः ; प्रद. भृगु .

(३) मत्स्य. १९९।१०, ११ पूर्वार्धे (वत्सरः कश्यपश्चेव
 चसिष्ठश्च महातपाः ।) ; गोप्र. ७२ अवत्सारैः कश्यपश्च (वत्सरः
 कश्यपश्चैव) ; संप्र. ६७२ .

निध्रुवतगो संप्र. प्रद. संकौ. संर. यद्रुग्रमध्येषु लधिकानि
 नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—
 १ बाह्वाकायनाः— संप्र. बह्वाकायनाः ; प्रद. बाहुकायनः ;
 संर. बाहकायना .

२ भौमनया— संप्र. भौमनयः ; प्रद. (०) ; संर. भौमयाः .
 ३ शौकया— संप्र. शेरकाः ; प्रद. शौकय .
 ४ पाचामनय— प्रद. पावामयः ; संकौ. संर. (०) .
 ५ ज्ञानहस्तय— संप्र. ज्ञातवस्तयः .
 ६ भृग्योगरा— प्रद. भृग्यौरः ; संकौ. संर. (०) .
 ७ प्रनिधवा— सर्वमध्येषु समानम् ।
 ८ प्रातिधेया— संप्र. प्रीतिधेयाः .
 ९ कैजालय— संर. कौजालय .
 १० काण्डवायना— संप्र. काण्डवायनयः ; प्रद. संर.
 कण्डवायनः .

रेभाः

१ रेभाश्च सांख्यमित्राश्च त्र्यार्येयाः परिकीर्तिताः ।
 वत्सारः कश्यपश्चैव रैभश्चैव महातपाः ।
 परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

लौगाक्षयः

२ अतः परं प्रयक्ष्यामि ब्रामुप्यायणगोत्रजान् ॥
 ३ आर्नष्टयो भागुरयस्तान्यौ राजैवज्रयः ।
 सैरुषी रोदर्वर्हिश्च सैरन्ध्री रोपसेर्वकिः ॥

११ कैरिहा— प्रद. कौरिधः ; संकौ. संर. (०) .
 १२ पाक्रायणा— संर. श्वाक्रायणाः .
 १३ कामेया— प्रद. कामेयाः .
 १४ नकयः— सर्वमध्येषु समानम् ।
 १५ वेलणीभिक्षयाः— प्रद. वेलणिः, भिक्षिः ; संकौ.
 वेलणीवभिक्षयः ; संर. वैणीनाः, भिक्षयः .

१६ भूतादाव— प्रद. संकौ. संर. (०) .
 एतेषु कानिचिन्नामानि मानवधौतसूत्रे शुक्लयजुर्वेद-
 परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

(१) गोप्र. ७३ रेभाश्च (नैदास्य) वत्सारः (वत्सरः)
 रैभश्चैव (निष्कयश्च) ; संप्र. ६७२—६७३ रेभाश्च (नैदास्य)
 त्र्यार्येयाः परि (त्र्यार्येयाः सर्वे प्र) द्वितीयदृष्टीवर्षेणोः (अवत्सरः
 कश्यपो मुख्यो निध्रुवस्तु द्वीयः ६ । सगोप्रत्वादवैवाहा
 ऋषयोऽनौ परस्परम् ॥) . मत्स्यपुराणे नाय गणः सगृहीतः ।
 (२) मत्स्य. १९९।११ ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .
 (३) मत्स्य. १९९।१२ ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .

[गोत्रप्रवरनामसंग्रहः संप्र. ६५३ ; प्रद. १२९ ; संकौ.
 १९३ ; संर. ४४८ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]
 १ मत्स्य. अनष्टयाः ; गोप्र. अनुष्टेयाः ; संप्र. अनुष्टयः ;
 संकौ. अनष्टयः ; संर. अनष्टयः .

२ मत्स्य. नाकुरयः ; गोप्र. भिकुरयाः ; संप्र. भापुरयाः,
 मुकुरयः ; प्रद. भाडुदिः ; संकौ. संर. मियुरयः .
 ३ मत्स्य. स्तानपो .

४ मत्स्य. राजवर्षयः ; संप्र. रत्तचय, राजवन्तयः ; प्रद.
 राजवणिः .

५ मत्स्य. शैशि ; संप्र. सौरिः, सौरय ; प्रद. सैरिपिः ;
 संकौ. संर. सैरयः .

६ मत्स्य. रोदर्वहिः वैव ; संप्र. सिवते यदोदाश्च ; प्रद.
 औदवादिः ; संकौ. शिरोदवाहयः ; संर. शिरोदवाहयः .

७ संकौ. सौत्त्रयः ; संर. सौद्वयः .

१ साम्रांकिः साँट्ट-पिङ्गाक्षिः सर्जातम्बिस्तथैव च ॥

२ दिवा वसिष्ठा इत्येते नक्तं श्रेयाश्च कश्यपाः ।

त्र्यापेयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥

३ कश्यपो वत्सरश्चैव वसिष्ठश्च महातपाः ।

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

शाण्डिलाः

४ संपातिश्च बैलिश्चोभौ पिपैलोऽथ जल्लन्धरः ॥

५ सुजातपूरः पर्वश्च केंदो गर्दभीमुखः ।

हिरण्यबाहुकैरंतावुभौ कौर्दयपंगोभिलौ ॥

१ कुँहिलौ वृकल्लण्डश्च सुकेतुश्च तयोर्त्तरः ।

उर्दंभेघर्स्तृणविन्दुर्माहकैरल्लयाश्च ये ॥

२ शाण्डिला वैर्दानव-सौर्दानवौ देवर्जातयः ।

पैप्लोदिस्तौवरिवे^१ ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

३ त्र्यापेयोऽमिमत्तश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ॥

४ असितो देवलश्चैव कश्यपश्च महातपाः ।

परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

८ मत्स्य. शौपतेयः ; गोप्र. रूपवत्सकिः ; संप्र. रोप-
वत्सकिः, औपपत्त्यः ; प्रद. औपकत्सकिः ; संकौ. औपपत्त्यः ;
संर. औपपत्त्यः .

(१) मत्स्य. १९९।१३ ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .

९ मत्स्य. यागुनिः ; संप्र. साम्नाधिः .

१० मत्स्य. काद्रुः ; संप्र. साद्रुः ; प्रद. सापुः .

१२ गोप्र. सचातम्बिः ; संप्र. आजातम्बिः, सौतयाः ; प्रद.
सजातभिः, सौततः ; संकौ. संर. सौतपाः .

(२) मत्स्य. १९९।१३, १४ (दिवावृष्ट्या इत्येते भगवता
श्रेयाश्च काश्यपाः । त्र्यापेयाश्च तपेवैषां सर्वेषां प्रवराः शुभाः ॥) ;
गोप्र. ७३ उच्यते (त्र्यापेयश्च तपेवैषां प्रवरः परिकीर्तितः ।) ;
संप्र. ६७३ श्रेयाश्च (श्रेयागु) .

(३) मत्स्य. १९९।१४, १५ कश्यपो वत्सरश्चैव (वत्सरः
कश्यपश्चैव) ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ पो वत्सर (पोऽवत्सर) .

(४) मत्स्य. १९९।१५ ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .

[गोत्रवरनरनात्मसम्राटः संप्र. ६५० ; प्रद. १२५ ; संकौ.
१९१ ; संर. ४४४ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।] .

१ मत्स्य. संपातिः .

२ मत्स्य. नामः चोभौ ; प्रद. वणिः .

३ मत्स्य. पिप्लवः ; संप्र. पिप्लवः, पिप्लवाः .

(५) मत्स्य. १९९।१६ ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .

५ मत्स्य. सुजातपूरः ; गोप्र. सुंजोत्तमानः ; संप्र. सुजातः,
पूरः ; प्रद. सुजातिपूरः .

६ मत्स्य. पूर्वः ; संप्र. पूर्वं, पर्यायाः, पर्यथाः ; प्रद.
पर्वथाः ; संकौ. संर. पर्यथाः .

७ संप्र. गर्भः .

८ संप्र. गर्दभीमुखः, गर्भदाः मुखाः (१) .

९ संप्र. हिरण्यवहु- .

११ गोप्र. संप्र. प्रद. कश्यप .

१२ गोप्र. शोभनौ ; संप्र. शोभिनी .

(१) मत्स्य. १९९।१७ ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ .

१३ मत्स्य. गोप्र. कुल्लः ; संप्र. कुल्लः, कुल्लाः ; संकौ.
कुल्लाः ; संर. कुल्लासः .

१४ मत्स्य. वृकलण्डः ; गोप्र. वृकलण्डः ; संप्र. वृकलण्डः,
वृकलण्डाः ; प्रद. वृकलण्डः ; संकौ. संर. वृकलण्डाः .

१५ मत्स्य. गोप्र. सुकेतुः ; संप्र. सुकेतुः, सुकेतवः ;
संकौ. संर. सुकेतवः .

१७, १८ मत्स्य. निदाधमद्युगौ भर्त्साः ; गोप्र. तदपासत्-
वसतो ; संप्र. तटोत्सवस्तोः ; प्रद. तदपासः, रवद्युः .

१९ मत्स्य. महान्तः केरलाः च ये ; संप्र. महाकैरल्याः,
महाकैरल्याः ; प्रद. महाकोरलयः, अयः ; संकौ. महाकैरल्याः ;
संर. महाकोरलयः .

(२) मत्स्य. १९९।१८ ; गोप्र. ७३ ऋषयः परिकीर्तिताः
(ऋषिणां परिकीर्तिताः) ; संप्र. ६७३ गोप्रवत् .

२० मत्स्य. शाण्डिल्यः ; गोप्र. संप्र. शाण्डिलाः .

२१, २२ मत्स्य. दानवश्चैव तथा ये ; गोप्र. वैदानवघोर-
नवो ; संप्र. वैदीनवसौ दनवो .

२३ गोप्र. वेदपातयः ; संप्र. वेदपातवः ; प्रद. वेदपातिः .

२४ गोप्र. पिप्लवादिः ; संप्र. पिप्लवादिः, पिप्लवादयः .

२५ मत्स्य. तपवताः ; संप्र. तोषनवायः ; प्रद. तोषदिः .

(३) मत्स्य. १९९।१९ (त्र्यापेयामिमत्तश्चैषां सर्वेषां प्रवराः
शुभाः ।) ; गोप्र. ७३ ; संप्र. ६७३ (०) .

(४) मत्स्य. १९९।१९ ; गोप्र. ७४ ; संप्र. ६७३ (०) .

ऋषिप्रधानस्य तु कश्यपस्य
दाक्षायणीभिः सकलं प्रसूतम् ।
जगत्समग्रं मनुसिंहमुख्य
किं ते प्रवक्ष्याम्यहमुत्तरं नृप ॥

(१) एतेषु काण्डेषूपक्ताना निभुवरेभ्यः शण्डिल-
लोगाक्षिगणानां परस्परमविवाहः, सगोत्रत्वात् । सगोत्रत्वं
च सर्वेषु प्रवरेषु त्रियमाणतया सत्तया च कश्यपानुवृत्तेः,
न्यायप्रवरेषु द्वापैयसंनिपाताच्च । लौगाक्षीणां तु द्विगोत्र-
त्वात् कश्यपैः सर्वैः वसिष्ठैश्चाविवाहः । इह शण्डिलाना
चत्वारः प्रवरा विकल्पेन बोधायनोक्ताः । काश्यपावत्सार-
शाण्डिल्येति प्रथमः । काश्यपावत्सारदैवलेति द्वितीयः ।
काश्यपावत्सारासितेति तृतीयः । शाण्डिलासितदैवलेति
चतुर्थः । तथा आपस्तम्ब्यादिभिरुक्तौ विकल्पेन द्वौ प्रवरौ ।

(१) मारस्य. १९९।२० तु कश्य (च कश्य) दाक्षाय-
णीभिः (दाक्षायणीभ्यः) मुख्य (पुष्पं) नृप (तु) ; गोत्र.
७४ ; संप्र. ६७३ समग्र (सप्त) मनुसिंह (बटुसिंह) .

अस्मिन् शाण्डिलगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु
अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—
१ अजावंशा.— संप्र. जावंशाः ; प्रद. जावंशाः ; संर.
जावंशाः .

२ गौत्रिलाः— संप्र. गोशालाः ; प्रद. (०) ; संर.
गौशिलाः .

३ शत्रुगायना— संप्र. शत्रुनापनाः ; प्रद. शत्रुगायनः .

४ जीमा— प्रद. (०) ; संर. जीमाः .

५ शिजा.— संप्र. शञ्जाः ; प्रद. बाजः ; संर. शिजाः .

६ मुखमयूरा— संप्र. मुञ्जमयूराः .

७ मागीर्ध्रं— संप्र. संकौ. संर. (०) .

८ कुहनः— संप्र. संकौ. संर. (०) .

९ चदायना— संप्र. वदायनाः .

१० गृहल— संप्र. संकौ. संर. (०) .

११ मगला— प्रद. मङ्गल , संकौ. मङ्गलाः ; संर. (०) .

१२ मंहलाः— संप्र. प्रद. (०) ; संर. मंहताः .

१३ भगला— प्रद. संकौ. संर. (०) .

१४ धवला— संप्र. प्रद. (०) .

१५ भुजाजलय— प्रद. भुजालः ; संकौ. भुजाजलय .
एतेषु कानिचिन्नामानि मानवश्रौतसूत्रे शुक्लयजुर्वेद-
परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

दैवलासितेति प्रथमः । काश्यपदैवलासितेति द्वितीयः ।
तत्रैतेषु प्रवरेषु पट्सु पञ्च मन्त्रदशः प्रतीयन्ते—कश्यपा-
वत्सारशाण्डिल्यद्वैवलासिताः । ततः शण्डिलानां पञ्चापैयः
प्रवरो वक्तव्यः काश्यपावत्सारशाण्डिल्यद्वैवलासित—इति,
' यथापि मन्त्रकृतो वृणीते ' ' यावन्तो वा मन्त्रदशो
वृणीते ' इति श्रुतिभ्याम्, तथा ' यजमानान्येषां षाह
परस्तादवाञ्छि ऋषि ' इत्युक्त्वा ' यावन्तो वा मन्त्रकृत-
स्तावन्तो वृणीते ' इति कात्यायनवचनाच्च । तथापि
पञ्चापैयप्रवरः केनापि सूत्रकारेण नोपदिष्टः । तस्मात्
समानायामपि शण्डिलसमाख्यायां वंशभेदकल्पनया
न्यवस्थिता एते विकल्पा द्रष्टव्याः । वंशिक्ये सति पञ्चा-
पैयवरणं प्रसज्यत इत्युक्तम् । तस्माद्यथोक्त एवार्थः ।
' शुद्धशैशिरिरित्येको द्विगोत्रः प्रोच्यते मुनिः । तद्वंशप्रमथाः
प्रोक्ताः शुद्धशैशिरयो यथा ॥ तथैकोऽहर्वसिष्ठत्वं नक्त-
कश्यपता गतः । मुनिद्विगोत्रस्तद्वंश्या लौगाक्ष्याया द्वि-
गोत्रजाः ॥ द्वयोः स्वरसामान्यादधैवरेणमेतयोः । विकल्पेनाहु-
राचार्या विकल्पो नान्यथा भवेत् ॥ प्रथमः प्रवरः प्रोक्तः
पितृरुत्यादकस्य यः । प्रतिग्रहीतुः पाश्चात्यः शुद्धशैशि-
रि (? री) णा यथा ॥ ' गोप्र. ७४

(२) अथ कश्यपाः । तेषा त्रयो गणाः—निभुवाः
रेभ्यः शण्डिलाधेति । तत्र प्रथमगणे एकश्रीतिर्गोत्रभेदाः,
द्वितीयगणे निर्भेदः, तृतीयस्तु त्रिशत्यकारः ।

पृ. ६२९

द्वाभ्यायणा लौगाक्ष्यादयस्त्रिप्रवराः, काश्यप—आव-
त्सार—वासिष्ठेति । चतुर्थप्रवरवतां शण्डिलानामन्यैः
सहाविवाहे समानप्रवरत्वं न कारणं, किन्तु सगोत्र-
त्वमेव, तन्निष्ठानां सप्रवरत्वमपीति विवेकः ।

पृ. ६३०

लौगाक्षयणाना सर्वैः कश्यपैः सर्वैश्च वसिष्ठैः संकृति-
मिश्र सह परस्परमविवाहः, सगोत्रत्वात् सप्रवरत्वाच्च ।
तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—' वसिष्ठैः कश्यपैर्नित्यं लौगाक्षीणा-
मनन्ययः । सकृतीना द्विवंशत्वाद्वासिष्ठैश्च चतुर्विधैः ॥
स्ववर्गीयैः सगोत्रत्वात्परैक्याच्च नान्ययः ॥ '

लौगाक्षयस्त्रिप्रवराः काश्यपावत्सारवासिष्ठेति होता,
वासिष्ठन्दत्सारत्यकश्यपवत् इत्यध्वर्युः, वासिष्ठवत्सार-

काश्यपेति होता, कश्यपवदवत्तारवद्वसिष्ठवदित्यध्वर्युः ।
एते अहर्वसिष्ठाः रात्रौ कश्यपाः । अहर्वसिष्ठा इत्यनेन
विवाहातिरिक्तं वसिष्ठकार्यं वसिष्ठशब्देनोच्यते । एवं
नक्तंकश्यपा इत्यत्रापि । तेन दिनकर्मणि वसिष्ठगोत्रप्रयुक्तं
प्रयाजादि कार्यं, रात्रिकर्मणि कश्यपगोत्रप्रयुक्तं तत्कार्यम् ।
तत्तद्विगोत्राणां यथा तत्तदेकगोत्रैः सहाविवाहस्या
तत्तदेकगोत्राणामपि तत्तद्विगोत्रैः सहाविवाहः, यथा
तत्तदेकगोत्रैः । तत्तद्विगोत्रविशेषाणामन्योन्यं, यथैक-
गोत्राणां, (तथा ?) द्विगोत्राणामपि वसिष्ठभद्राजत्वा-
दिगोत्रस्य अविशेषात् । संप्र. ६५३, ६५५

प्रवरसंग्रहकारः

कश्यपो रेभरैभौ च शाण्डिल्यो देवलोऽसितः ।
संकृतिः पूतिमापश्चायत्सारो नेधुवो दश ।
गोत्राणि कश्यपगणस्तत्रान्योन्यं न दोर्महः ॥
आनष्टयो भागुरयस्तानयो राजवारयः ।
सराश्चाहीनजाश्चैव वाहयस्तदनन्तरम् ॥

(१) प्रपा. ३२० (काश्यपश्च तथा वत्सरश्च नैष्वसंस्कृती ।
पूतिमापश्च रैभ्यश्च तथा शाण्डिल्यशाण्डिलौ । देवलोऽसितश्चेति
दश काश्यपसंज्ञिताः ॥) ; विपा. ७०५ कश्यपगण (काश्यप-
नय) ; ज्योति. १३४ रेभरैभौ (रेभरैभौ) संकृतिः (सांस्कृतिः)
श्चायत्सारो (श्व वत्सरो) ; बाल. १५३ पृ. १७८ श्ववत्सरो
(श्व वत्सरो) गणस्त (गणास्त) ; संप्र. १८१ रेभौ (रेभौ)
कश्यपगण (काश्यपगण) .

(२) प्रपा. ३११ (अनष्टयो जानिकुला ततयो राजचारयः ।
स्वैरैरिजानवाचश्च सैत्सीराजसेवकाः । स्याद्वाचिः स्यात्पुत्रिकादि-
शोकाशिरारदम्बकाः ॥) ; विपा. ७०६ (आनष्टयोराकुल्यः रा-
(स्वा)नयो राजवारयः । सराश्चाहा (ही)नजाश्चैव वाहयस्तद-
नन्तरम् ॥ तथा शानुनयः प्रोक्तः सौर्यन्त्या राजसेवकाः ।
शाशियुग्माश्च (राशुलिङ्गाश्च) लौगाक्षिस्तथैव शरदम्बकाः ॥) ;
ज्योति. १३५ (अनाष्टयोराकुल्यः श्वानयो राजवारयः । सराश्चावा-
दिशाश्च वाहयस्तदनन्तरम् ॥ तथा शानुनयः प्रोक्तः सैत्स्यो
राजसेवकाः । स्वापुत्रिश्च लौगाक्षिस्तथैव शरदम्बकाः ॥) ;
बाल. १५३ पृ. १७९ (आनष्टयोराकुल्यः श्वानयो राजवारयः ।
सराश्चाहीनजाश्चैव वाहयस्तदनन्तरम् ॥ तथा शानुनयः प्रोक्तः
सैत्स्यो राजसेवकाः । शानुत्रिश्च लौगाक्षिस्तथैव शरदम्बकाः ॥) ;

तथा सामुचयः प्रोक्ताः सैरन्ध्यो राजसेवकाः ।
स्वापुलिङ्गाश्च लौगाक्षिस्तथैव शरदम्बकाः ॥
एते त्रयोदश प्रातर्वसिष्ठा निशि कश्यपाः ।
गायत्रीयोनिस्वन्धावङ्गीकृत्य प्रवर्तकाः ॥
अहर्वसिष्ठतां रात्रौ कश्यपत्वमपि स्वयम् ।
तेषां गोत्रद्वयं मुक्त्वा वासिष्ठं काश्यपं तथा ।
सर्वत्रापि विवाहाः स्युरिति वेदविदो विदुः ॥
काश्यपेयगणस्यापि वासिष्ठस्य गणस्य च ।
संकृतिपूतिमापाभ्यां विवाहो न परस्परम् ॥

स्मृत्यर्थसारः

त्रयश्च कश्यपगणा निधुवा रेभशण्डिलाः ।
गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याश्च नोद्बुद्ध्युः परस्परम् ॥
वासिष्ठैः काश्यपैर्नित्यं लौगाक्षीणामनन्वयः ।
अहर्वसिष्ठतोक्तिरतु प्रयाजाप्यादिगोचरा ॥

संग. १८१ (आनष्टयो राकुल्यः श्वानयो राजवारयः । सराश्चाही-
नजाश्चैव वाहयस्तदनन्तरम् ॥ तथा शानुनयः प्रोक्ताः सौर्यन्ध्यो
राजसेवकाः । शानुत्रिश्च लौगाक्षिस्तथैव शरदम्बकाः ॥) .

(१) प्रपा. ३११ पृ. ; विपा. ७०६ ; ज्योति. १३५ ;
बाल. १५३ पृ. १७९ ; संग. १८१ .

(२) प्रपा. ३२० ; विपा. ७०६-७०७ वासिष्ठं (वसिष्ठं) ;
ज्योति. १३५ गोत्रद्वयं (गोत्रद्वयं) ; बाल. १५३ पृ. १७९ ;
संग. १८१ वासिष्ठं (वसिष्ठं) .

(३) प्रपा. ३१० ; चम. १०६ (=) वासिष्ठस्य (वसि-
ष्ठस्य) ; संम. ६१ (=) चमवद ; प्रद. १२९ संकृतिपूति-
मापाभ्यां (संकृतेः पूतिमापस्य) ; विपा. ७०६ विवाहो न
परस्परम् (नान्योन्यं पाणिपिठनम्) ; ज्योति. १३४ ; प्रका.
३४९ ; बाल. १५३ पृ. १७८ ; संग. १८१ विपावद, उच. ;
कृम. १०५० (=) .

(४) स्मृत्यसार. १५ ; संम. ६२ ; कृम. १०५० (=)
रेभ (रेभ) .

(५) स्मृत्यसार. १५ वासिष्ठः (वसिष्ठः) ; संग्र. ६५१
वासिष्ठः काश्यपे (वसिष्ठः कश्यपे) पृ. ; चम. १०५ (=)
आप्यादि (आन्वादि) ; संम. ६२ आप्यादि (जाघादि) ;
प्रद. १३०-१३१ उच्यते (अहर्वसिष्ठोक्तैरनु मानस्यादया-
स्तथा ?) ; बाल. १५३ पृ. १८६ संवद, पृ. ; कृम-
१०५१ (=) संवद .

वंसिष्ठकाण्डम्

बौधायनश्रौतसूत्रम्

केवलवसिष्ठाः

वंसिष्ठान् एकार्पेयान् व्याख्यास्यामः-

१ वैकलिः २ चाराटकः ३ साखलाः ४ गौरि-
श्रवसः ५ आम्बलायनाः ६ कपिष्ठलाः ७ शौचि-
वृक्षाः ८ व्याघ्रपादः ९ बाह्यकायनिः १० वाटव्याः
११ गायनिः १२ नयाप्ताः १३ जानूकर्णाः
१४ औडुलोमिः १५ क्रौञ्चोमिः १६ क्रौञ्चयन्ताः

(१) बौध्रीप्र. ; गोप्र. ७५ ; संप्र. ६५०-६५१ ; संम.
५९ ; प्रद. १२५ ; संकौ. १९१ ; संर. ४४४-४४५.

१ गोप्र. संम. वैतालकिः ; संप्र. वैतालकवराः ; प्रद.
वैतालकिः ; संकौ. संर. वैतालकवयः .

२ गोप्र. वाटरकिः ; संप्र. १ ; संम. वाटारकिः ; प्रद.
हरकिः ; संकौ. संर. रकयः .

३ गोप्र. साभ्याः ; संप्र. रसाखलाः ; संम. संर. सारव्याः ;
प्रद. साभ्याः ; संकौ. सारवलाः .

४ बौध्रीप्र. संकौ. संर. गौरिश्रवसाः .

५ बौध्रीप्र. कपिष्ठाः ; गोप्र. वरिस्वान् ; संम. कपिष्ठाः .

७ गोप्र. संकौ. शौचिवृक्षाः ; संप्र. साविष्ट्याः ; संम. शौचि-
वृक्षाः ; प्रद. शौचिवृक्षः .

८ बौध्रीप्र. वैशाघ्रवणाः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. व्याघ्र-
पादाः .

९ संम. बाह्यकायनिः ; प्रद. काम्यकायनिः ; संकौ. बाह्य-
कायनयः ; संर. बाह्यकायनः .

१० गोप्र. संप्र. संकौ. संर. (०) ; संम. वाटव्याः ; प्रद.
वाटवयः .

११ बौध्रीप्र. (०) ; संप्र. संकौ. गायनयः ; संर. गाय-
नयाः .

१२ बौध्रीप्र. संम. (०) ; संप्र. संकौ. संर. नयाभ्याः .

१३ बौध्रीप्र. जानूकर्णाः .

१४ गोप्र. औडुमे ; संप्र. औड्रामयः ; संकौ. औड्रामयाः ;
संर. औड्रामयाः .

१५ गोप्र. क्रौञ्चोमि ; संप्र. संकौ. संर. क्रौञ्चोमयः .

१६ गोप्र. क्रौञ्चयन्ताः .

सं. कां. ४७

१७ सुन्दरहरिताः १८ काण्ठेविद्धिः १९ सौमन-
सायनाः २० आलम्भायनाः २१ लौमायन्याः
२२ स्वस्त्याः २३ कार्पिताः २४ पार्णकायनाः
२५ चौडकायनाः २६ पार्णवल्काः २७ देवनाः
२८ गौरव्याः २९ श्राविष्ठायनाः ३० वाहकथयः
३१ आविश्रितयः ३२ अश्रयाजयाः ३३ पूति-

१७ गोप्र. सुन्दरहरिताः ; संप्र. सुन्दरहरिताः ; संम. सुन्द-
ररिताः ; प्रद. सुदररिताः ; संकौ. सुवाहारीताः ; संर. सुवाहा-
हारीताः .

१८ गोप्र. संम. काण्ठेविद्धिः ; संप्र. काण्ठेविद्धयः ; प्रद.
काण्ठेविद्धिः ; संकौ. संर. काण्ठेविद्धयः .

१९ बौध्रीप्र. सौवस्तायनाः ; गोप्र. सौवस्तायनाः ; संप्र.
सौवस्तायनाः ; संम. सौवस्तायनाः ; प्रद. सौवस्तायनः ;
संकौ. संर. सौवस्तायनाः .

२० प्रद. (०) .

२१ बौध्रीप्र. संप्र. संकौ. लोमायन्याः ; गोप्र. लोमन्याः ;
संम. लोमन्याः ; प्रद. लोमायनः ; संर. लोमायनाः .

२२ संम. स्वस्त्याः ; प्रद. स्वत्यः .

२३ गोप्र. संप्र. संम. संकौ. संर. कार्पिताः ; प्रद. कारी-
पिताः .

२४ संकौ. संर. पार्णकायनाः .

२५ गोप्र. संप्र. संम. प्रद. संकौ. संर. (०) .

२६ गोप्र. संम. जेबी. पार्णवल्काः .

२७ संप्र. देवनाः ; देवनी- ; संम. देवल्काः .

२८ संम. नव्याः .

२९ गोप्र. संम. विश्वायनाः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर.
विश्वायनाः .

३० संम. वाहकथयः .

३१ गोप्र. आविश्रितयः ; संप्र. संकौ. संर. अविश्रितयः ;
संम. आविश्रितयः ; प्रद. अविश्रितिः .

३२ गोप्र. संर. वस्त्यायनाः ; संप्र. संकौ. वस्त्यायनाः ;
संम. वस्त्यायनयः ; प्रद. वस्त्यायनिः .

३३ संम. (०) .

मापाः ३४ सप्तवैलाः ३५ वासिष्ठाः इत्येते
वसिष्ठाः । तेषामेकार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
इति होता । वसिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः ॥-

कुण्डिनाः

१ कुण्डिनाः २ लोहायनाः ३ गुग्गुलिः ४ औप-
स्वस्थाः ५ वैकर्ण्यः ६ आविश्वाः ७ वदरः
८ अश्मरथाः ९ वाहवः १० कौङ्कोल्याः ११ साम-
ङ्गलिनः १२ कापटवः १३ पैठकाः १४ नवप्रामाः

३४ गोम्र. संप्र. प्रद. सप्तवैलाः ; संम. पूर्ववैलाः ; संकौ.
समवैलाः ; संर. समवैलाः .

३५ गोम्र. संकौ. संर. वसिष्ठाः ; संम. विशिष्ठाः .

(१) बौध्रौप्र. ; गोम्र. ७५ ; संप्र. ६५१ ; संम. ५९ ;
प्रद. १२६ ; संकौ. १९१-१९२ ; संर. ४४५ .

२ संप्र. लोहायनाः ; संम. होलायनाः ; संकौ. संर. लोहि-
तायनाः .

३ संप्र. गुग्गुल्यः ; संम. गौणाः ; संकौ. संर. गुग्गुल्यः .

४ बौध्रौप्र. औपवस्तिः ; गोम्र. प्रद. अश्वत्थः ; संप्र. संकौ.
संर. अश्वत्थाः ; संम. आश्वत्थाः .

५ संप्र. संकौ. संर. वैकर्ण्यः ; संम. वैकर्ण्यः ; प्रद.
तेकर्ण्यः .

६ बौध्रौप्र. (०) ; गोम्र. आविश्- ; संप्र. औपस्वस्थाः ;
संम. आविष्ठाः ; प्रद. पिन्दुः ; संकौ. संर. औपवस्थाः ; जेवी.
आविष्ठाः

७ बौध्रौप्र. संप्र. संकौ. संर. (०) ; संम. बदराः ; प्रद.
अपिरबलः .

८ गोम्र. प्रद. अश्मरथ्यः ; संप्र. अश्वरथाः ; संम.
आश्मरथाः ; संकौ. संर. आश्मरथाः .

९ गोम्र. संम. वाहवः ; संकौ. संर. वाहवाः .

१० बौध्रौप्र. कौङ्कोल्याः ; गोम्र. कौङ्कोल्य- ; संम.
कौङ्कोल्याः ; प्रद. कौङ्कोल्यः ; संकौ. संर. कौङ्कोल्याः .

११ गोम्र. संम. सामङ्गलिनः ; संप्र. संकौ. संर. सामङ्गलिनः ;
प्रद. सामङ्गलिः .

१२ गोम्र. संकौ. पैठकाः ; संप्र. पैठकानयः ; संम. प्रद.
संर. पैठकाः .

१४ संप्र. आम्राः .

१५ हिरण्याक्षायणाः १६ पैप्पलादयः १७ भाक्षिः
१८ माध्यन्दिनाः १९ शान्तिः २० सौपक्षिः इत्येते
कुण्डिनाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ
-मैत्रावरुण-कौण्डिन्य-इति होता । कुण्डिनवद्-
मित्रावरुणवद्-वासिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः ॥

उपमन्यवः

१ उपमन्यवः २ औपगवाः ३ माण्डलेख्यः
४ कापिञ्जलाः ५ जालागताः ६ तपोलोकाः
७ त्रैवर्णाः चैव ८ पार्णागारिः ९ सुराक्षराः
१० द्रौलालयः ११ महाकर्णायनाः १२ वालशिखाः

१५ गोम्र. हिरण्याक्षयाः ; संम. हिरण्याक्षाः .

१६ संम. पैठयाः ; पैप्पलादयः .

१७ गोम्र. माध्यन्दिनः ; संप्र. संकौ. संर. सौपक्षिताः ;
संम. (०) ; प्रद. सौगिः ; अक्षितः .

१८ गोम्र. माध्यन्दिनिः .

१९,२० बौध्रौप्र. शान्तिः ; सौपक्षिः ; गोम्र. शान्तिः ;
सौपक्षिः ; संप्र. सोमयक्ष्यः ; संम. शान्तिसौपक्षिः ; प्रद. सौपक्षिः ;
स्वानिः ; संकौ. संर. सोमयक्ष्यः .

(१) बौध्रौप्र. ; गोम्र. ७५-७६ ; संप्र. ६५१ ; संम. ५९ ;
प्रद. १२६ ; संकौ. १९२ ; संर. ४४५ .

२ संप्र. संर. औदलयाः ; प्रद. उपगवः ; संकौ. औदलयः .

३ गोम्र. मण्डलेख्यः .

४ गोम्र. कपिञ्जलाः .

५ गोम्र. प्रद. जालागताः ; संप्र. जालागताः ; संम.
जालागृहाः .

६ गोम्र. जयो लोकाः ; प्रद. जयोलोकः .

७ संम. त्रैज्ञे (त्र)णाः .

८ गोम्र. पास्तागिरिः ; संप्र. पार्श्वगिर्यः ; संम. खवेपास्ता-
गिरिः ; प्रद. पापागिरिः ; संकौ. पार्श्वगिर्यः ; संर. पार्श्वगिर्यः .

९ गोम्र. संप्र. साराक्षराः ; संम. स्वराक्षराः ; प्रद. सुराक्ष-
साराक्षः ; संकौ. संर. सादाक्षराः .

१० गोम्र. मोलायः ; संप्र. मौलालयाः ; संम. मौलयः ;
चैलहलिनः ; प्रद. लाहविः ; संकौ. संर. मौलालयः .

११ संप्र. संकौ. संर. महाकर्णायनाः .

१२ बौध्रौप्र. प्रद. वालशिखाः .

१३ औद्राहमानयः १४ बालायनाः १५ भाग-
विचायनाः १६ कुण्डोदरायणाः १७ छास्मणेयाः
१८ कावाधयः १९ वार्कधकयः २० आनृक्षराभाः
२१ आलम्बायनाः २२ कपिकेशः इत्येते उप-
मन्यवः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
ऐन्द्रप्रमद-आभरद्वसव्य-इति होता । आभर-
द्वसुषद्-इन्द्रप्रमदवद्-वसिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः ॥

पराशराः

पराशराः— १ काण्डूशयाः २ वाजयः ३ वाज-
न्तयः ४ वैमतायनाः । ५ गोपालिः एषां पञ्चम
एते कृष्णाः पराशराः ॥

१३ गोत्र. संम. औद्राहमानयः ; संम. औद्राहमानयः ; प्रद.
औद्राहमानयः ; संकी औद्राहमानयः ; संम. औद्राहमानयः .

१४ गोत्र. संम. बालायनाः ; संम. बालायनाः ; संम.
संकी. बालायनाः ; प्रद. बालायनाः .

१५ बौध्मी. भागुरिस्थायनाः ; गोत्र. भागुरिस्थायनाः ;
संम. भागुरिः स्थायनाः .

१६ संम. कुण्डोदरायणाः .

१७ गोत्र. लक्ष्मणेयाः ; संम. (०) .

१८ बौध्मी. कावान्धयः ; गोत्र. कावान्धयः ; संम. वाष्-
कयः ; संकी. वाष्कयः ; संम. वाष्कयः .

१९ गोत्र. वार्कधकयः ; संम. संकी. संम. वार्कधकयः ; संम.
वार्कधकयः ; प्रद. वार्कधकयः .

२० बौध्मी. आनृक्षरायणाः ; गोत्र. आनृक्षरायणाः ; संम.
संकी. संम. (०) ; संम. आनृक्षरायणाः ; प्रद. आनृक्षरायणाः .

२१ बौध्मी. आलम्बायनाः ; गोत्र. आलम्बायनाः ; संम. संकी.
संम. आलम्बायनाः ; संम. आलम्बायनाः ; प्रद. आलम्बायनाः .

२२ गोत्र. कपिकेशः .

(१) बौध्मी. गोत्र. ७६ ; संम. ६५२ ; संम. ५९ ;
प्रद. १२७ ; संकी. १९२ ; संम. ४४६ .

१ गोत्र. वुडुशयः ; संम. काण्डूशयः ; संम. कण्डूशयः ;
प्रद. कण्डू-शि- ; संकी. काण्डूशयः .

३ गोत्र. संम. संम. संकी. संम. वाजिमन्तयः ; प्रद. वाजि-
मन्तिः .

४ गोत्र. वैमतायन- ; संम. संम. वैमतायनाः ; प्रद.
वैमतायनाः ; संकी. वैमतायनाः .

५ गोत्र. गोपालिः ; संम. प्रद. संकी. संम. गोपालिः ; संम.
गोपालिः .

६ प्रारोहयो ७ वैकलयः ८ प्राक्षयः ९ कौमुदायः ।

१० हार्यन्धिरेपां पञ्चम एते गौराः पराशराः ॥

११ खल्वायनयो १२ गोपयः १३ कालकयः

१४ श्यातयातयः । १५ वारुणिरेपां पञ्चम एते-

ऽरुणाः पराशराः ॥

१६ भालुक्याः १७ वादसिञ्चैव १८ काह्वायनाः

१९ कौकुञ्जालयः । २० क्षौमतिरेपां पञ्चम एते

नीलाः पराशराः ॥

२१ कृष्णाजिनाः २२ कपिसुखाः २३ इयामा-

३ बौध्मी. प्रारोहः ; गोत्र. प्रारोहः ; संम. संकी. संम.
प्रारोहः ; संम. प्रारोहः .

७ गोत्र. वैकलयः .

८ गोत्र. प्राक्षयः ; संम. प्राक्षयः ; संकी. संम. प्राक्षयः .

९ गोत्र. कौमुदायः ; संम. संकी. संम. कौमुदायः ; प्रद.
कौमुदिः .

१० गोत्र. हार्यन्धः ; संम. संकी. संम. हार्यन्धः .

११ गोत्र. खल्वायनयः ; संम. खल्वायनयः ; संम. खल्वा-
यनाः ; संकी. खल्वायनयः ; संम. खल्वायनयः .

१२ संम. गोपयनाः .

१३ गोत्र. संम. संम. संकी. संम. (०) ; प्रद. काङ्कि .

१४ गोत्र. संम. स्वातयः ; संम. स्वातयः ; संम. स्वातयः ;
प्रद. स्वातिः ; संकी. स्वातयः .

१५ संम. संकी. वारुणयः ; संम. वारुणिः वारुणिः ; संम.
वारुणयः .

१६ संम. आनुक्याः .

१७ गोत्र. संम. वाजतिः ; संम. वाजयः ; प्रद. वाजतिः ;
संकी. वाजयः ; संम. वाजयः .

१८ गोत्र. संम. काण्डयनाः ; संम. काण्डयनाः ; संकी.
काण्डयनाः ; संम. काण्डयनाः .

१९ गोत्र. संम. कौकुञ्जयः ; संम. कौकुञ्जयः ; प्रद.
कौकुञ्जयः ; संकी. संम. (०) .

२० बौध्मी. क्षौमतिः ; गोत्र. क्षौमतिः ; संम. क्षौमयः ;
संम. क्षौमतिः ; प्रद. क्षौमतिः ; संकी. क्षौमयः ; संम. क्षौमयः .

२१ संम. कृष्णाजिनाः ; प्रद. कृष्णाजिनिः .

२२ बौध्मी. कपिसुखाः ; गोत्र. कपिसुखाः ; संम. संकी.
संम. कपिसुखाः ; प्रद. कपिसुखाः .

२३ गोत्र. स्वात्पायनयः ; संम. स्वात्पायनयः ; संम.
स्वात्पायनयः ; संकी. संम. स्वात्पायनयः .

यनयः २४ श्वेतयूपयः । २५ पौष्करसादिरेपां पञ्चम एते श्वेताः पराशराः ॥

२६ वाइयायनयो २७ वाण्येयाः २८ श्यामेयाः २९ श्रौतिभिः सह । ३० चौलिरेपां पञ्चम एते श्यामाः पराशराः ॥

कृष्णाः गौराः अरुणाः नीलाः श्वेताः श्यामाः ये पराशरास्तेषां त्र्याप्येयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-शाकल्य-पाराशर्य-इति होता । पराशरवत्-शक्तिवद्-वसिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः ॥

वसिष्ठानां सर्वेषामविवाहः ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

केचलवसिष्ठाः

एकार्षेया वसिष्ठा अन्यत्र पराशरेभ्यः ॥

एकार्षेयाः सर्वे वसिष्ठा भवन्ति । अन्यत्र उपमन्यु-कुण्डिनपराशरेभ्य इति हिरण्यकेशिनतिः । उपमन्यु-कुण्डिनान् पराशरान् वर्जयित्वात्थः । कर्पादि.

वासिष्ठ-इति होता । वसिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः । त्र्याप्येयम् हुंके । वासिष्ठ-ऐन्द्रप्रमद-आभरद्वसव्य-इति । आभरद्वसुवद्-इन्द्रप्रमदवद्-वसिष्ठवद्-इति ॥

प्रवृणीत इति शेषः । किमर्थमुपमन्युप्रभृतीनां प्रति-षेधः कियते ? त्र्याप्येयवत् सिद्धमनेकार्षेयत्वम् । सत्यं

२४ मंत्र. श्वेतयूपयः .

२५ संप्र. पौष्करसादयः ; संम. पौष्करसादिः ; संकौ. पौष्करसादयः .

२६ गोप्र. संप्र. संम. गार्ग्यावनयः ; प्रद. गार्गावनिः ; संकौ. गार्ग्यादयः ; संर. गार्ग्यादयः .

२७ गोप्र. वाण्येयः ; संप्र. छाण्येयाः ; संम. वाण्येयः ; संकौ. मंत्र. तान्येयाः .

२८ संकौ. मंत्र. (०) .

२९ गोप्र. श्वेतुभिः ; संप्र. श्वेतव्यः ; संम. श्वेतुभिः ; प्रद. श्वेतुभिः ; संकौ. मंत्र. श्वेतुव्याः ; जेवी. श्वेतुभिः .

३० गोप्र. संम. चौलिः ; संप्र. चौलियाः ; संकौ. मंत्र. चौल्यः .

(१) भाष्यम्. २५११-११८ ; गोप्र. ७७ .

सिद्धं, नियमार्थं एतेभ्योऽन्येषां तद्वैकल्पिकमिति । तेन जातुकर्णिकानां वैकल्पिकव्याप्येयसंबन्धः, न तु सर्वेषामेव । त्र्याप्येयम् हुंके इत्ययं प्रवर उक्तो नोपमन्युनाम् (?) । पराशराणां कुण्डिनानां च प्रवरान्तरमेव । वामिष्ठेन्द्रप्रमदा-भरद्वसव्येति आभरद्वसुवदिन्द्रप्रमदवद्वसिष्ठवदिति ।

कर्पादि.

पराशराः

अथ पराशराणां त्र्याप्येयः । वासिष्ठ-शाकल्य-पाराशर्य-इति । पराशरवद्-शक्तिवद्-वसिष्ठवद्-इति ॥

कुण्डिनाः

अथ कुण्डिनानां त्र्याप्येयः । वासिष्ठ-मैत्रावरुण-कौण्डिन्य-इति । कुण्डिनवद्-मित्रावरुणवद्-वसिष्ठवद्-इति ॥

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्

केचलवसिष्ठाः

एकार्षेया वासिष्ठा अन्यत्रोपमन्युपराशरकुण्डि-नेभ्यः । वासिष्ठ-इति होता । वसिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः ॥

उपमन्यवः

अधोपमन्यूनां त्र्याप्येयः । वासिष्ठ-ऐन्द्रप्रमद-आभरद्वसो(सव्य)- इति । आभरद्वसुवद्-इन्द्रप्रमदवद्-वसिष्ठवद्-इति ॥

पराशराः

अथ पराशराणां त्र्याप्येयः । वासिष्ठ-शाकल्य-पाराशर्य-इति । पराशरवत्-शक्तिवद्-वसिष्ठवद्-इति ॥

कुण्डिनाः

अथ कुण्डिनानां त्र्याप्येयः । वासिष्ठ-मैत्रावरुण-कौण्डिन्य-इति । कुण्डिनवद्-मित्रावरुणवद्-वसिष्ठवद्-इति ॥

अथ वसिष्ठगोप्रवरकाण्डे विषये- एकार्षेया इति । उत्तरत्र विधानादेव उपमन्युप्रभृतीनां त्र्याप्येयत्वे सिद्धे ' अन्यत्रोपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्यः ' इति वचनं, के. १

(१) सप्रौ. २५१११४ ; संप्र. ४२४ .

वसिष्ठमेव न संकुर्व्यादयः, तेपा ध्यामुप्यायणत्वादिति प्रदर्शनार्थम् ।

वासिष्ठमैनावरणशैण्डिन्येत्यस्मिन्प्रचरे मित्रावरुण-संज्ञां कौषिह्यी मन्वष्टयो द्रष्टव्यौ, न प्रसिद्धौ देवता-विशेषौ, 'न देवैर्न मनुष्यैरायैव वृणीते' इति निषेधात् । तयोश्च मित्रावरुणयोः संहतयोरेव ऋषित्वमन द्रष्टव्यं, न प्रत्येकम्, 'न चतुरो वृणीते' इति चतुर्णां वरणप्रति-षेधात् । मत्स्यपुराणे मित्रावरुणयोर्वर्द्धयोश्चमे तपस्यतोः आगभामुवर्षी दृष्टवतोः शुक्रं स्कन्नं क्वचित्तोयपूर्णं कलशे गृहीतं; ततो वसिष्ठो जातः, वसिष्ठश्च कुण्डिनो जात इति दृष्टत्वात्तयोः संहतयोरेवर्षित्वं पितृत्वं चेति द्रष्टव्यम् । एषा वसिष्ठानां परस्परमविवाहः, सगोन्त्वात्स-प्रवरत्वाच्च । प्रच.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

केवलवसिष्ठाः

वसिष्ठेति वसिष्ठानां येऽन्य उपमन्यु-पराशर-कुण्डिनैभ्यः ॥

उपमन्यु-पराशर-कुण्डिनैभ्योऽन्ये वसिष्ठास्तेषामयं प्रवरः । उपमन्युपराशरकुण्डिनातिरिक्त्वा वसिष्ठा एका-यैयाः परस्परमविवाहाः । गानावृ.

उपमन्यव-

उपमन्यूनां वसिष्ठ-आभरद्वसु (! सव्य) -इन्द्र- (! ऐन्द्र) प्रमद-इति ॥

पराशराः

पराशराणां वसिष्ठ-शाकल्य-पाराशर्य-इति ॥

कुण्डिनाः

कुण्डिनानां वसिष्ठ-मैत्रावरुण-कौण्डिन्य-इति ॥

एतेषा सर्वेषामविवाहः ।

गानावृ.

कात्यायन-लौगाधि-श्रौतसूत्रम्

केवलवसिष्ठाः

वसिष्ठान् व्याख्यास्यामः—

(१) आधौ २६।१५ ऐन्द्रप्रमद (इन्द्रप्रमद) ; गोप्र. ७९.

(२) गोप्र. ७७ ; संप्र. ६५१ ; प्रद. १२५ ; संकौ. १९१ ; संप्र. ४४४-४४५.

वसिष्ठानां एकैर्यैवः प्रवरः, येऽन्यत्रोपमन्युपरा-शरकुण्डिनजातूकर्ण्येभ्यः ॥

१ व्याघ्रपदाः २ औषधनाः ३ औषगवाः ४ वैगलाः ५ सांत्वलायनाः ६ कपिष्ठलाः ७ औडु-लोमाः ८ आश्वलायनाः ९ वटीकराः १० गोपा-यनाः ११ वौधवः च १२ वाकव्याः अथ १३ वाह-कृत १४ कीलीवयवः १५ पलाशयः १६ हरितयः १७ वाकुरयः च ये १८ आयःस्थूणाः १९ शुचि-वृक्षाः २० लौमायन्याः २१ ब्रह्मपुरेयाः २२ स्वलि-कराः २३ काण्ठेविद्धि- २४ माण्डुलि- २५ गौधिलि- २६ वौधिलि- २७ मालोहधि- २८ सौमन-

२ संप्र. (०) ; प्रद. औषधतः .

४ गोप्र. वैगला ; संप्र. संकौ. संर. वैगलाः ; प्रद. वैगलः .

५ संप्र. श्वानायनाः .

७ गोप्र. औरलोमा ; संप्र. औडिलोमा ; प्रद. औडुलेमिः .

११ गोप्र. वौधवः ; संप्र. वौधवः ; प्रद. वौधपिः ; संकौ. संर. वौधवः .

१२ गोप्र. वाकव्यः ; प्रद. नाकव्यः .

१३ गोप्र. सत्ववाकव्यः ; संप्र. वाकव्यः ; प्रद. सत्व, वाकव्यः .

१४ संप्र. कालोहवयः ; प्रद. कालोहविः .

१५ संप्र. संकौ. पालिसवा ; संर. वालिसवाः .

१७ संप्र. वाप्रवयः ; प्रद. वाकुरिः ; संकौ. संर. वाप्रवयाः .

१८ गोप्र. आयस्थूला ; संप्र. आपस्थूयोयाः ; प्रद. आपः स्थूणा ; संकौ. आपस्थूणाः .

१९ गोप्र. प्रद. शिनिवृक्षाः .

२० गोप्र. लौमाय-या .

२२ संप्र. संकौ. संर. स्वलिकाः .

२३ गोप्र. काण्ठेविद्धि .

२४ संप्र. संकौ. संर. माण्डुल्यः .

२५ प्रद. गौधिलिः ; संकौ. संर. गोधिलयः ; जैवी. मुधिलि- .

२६ गोप्र. वौधिलिः ; संप्र. वौधिलयः ; प्रद. वौधिलिः .

२७ प्रद. मालोहविः ; संकौ. संर. मालोहवयः .

सायन- २९ ब्रह्मवलि- ३० चौलि- ३१ गौरि-
श्रवस- ३२ याज्ञवल्क्याः ३३ पार्णवल्क्याः
इत्येतेपामविवाहः । तेपामेकार्षेयः प्रवरो भवति ।
घ्रासिष्ठ-इति । वसिष्ठवत् (इति) ॥

उपमन्यवः

१ शैलालयः २ महाकर्णि- ३ कौरव्याः ४ त्रैवर्णाः
५ कपिञ्जलाः ६ दावाल्सेवि- ७ भागवित्तायनाः
च ये ८ कौमारायणाः ९ भागहयः १० कौरकृत
११ भागुरायणाः १२ शार्कर्याः १३ शकावेयाः
अथो १४ औल्पयः च ये १५ सांख्यायनाः
१६ तदुहितः अथो १७ मापशरावयः १८ दास-

कायनाः १९ वाहवाक्यः २० गौरथाः २१ कौण्डो-
दरयः २२ आलम्बायनाः २३ प्रालम्बायनाः
२४ औपमन्यवाः २५ साद्यान्यः २६ दशेरकाः
२७ पादकायनाः २८ औद्राहमानयः २९ औप-
लेखयः ३० ब्राह्मवलयः ३१ पार्णगारिः इत्येतेपाम-
विवाहः । तेषां च्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
* आभरद्वसव्य-ऐन्द्रप्रमद-इति । इन्द्रप्रमदवद्-
आभरद्वसुवद्-वासिष्ठवद्-इति ॥

कुण्डिनाः

१ औपस्वस्थाः २ स्वस्थयः च ३ लोहाः
४ लोहयः च ये ५ माध्यन्दिनाः ६ अक्षितयः
७ पैपलादि- ८ विधक्कपि- ९ त्रैशृङ्गाः १० गौगु-
लयः ११ सित्रावरुणाः १२ कुण्डिनाः इत्येतेपाम-

* गोप्र. आभरद्वसु-इन्द्रप्रमद-इति ।

- १९ प्रद. वाहवाक्यः .
२० गोप्र. गौरथाः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. गोरथाः .
२१ गोप्र. चौण्डावरयः ; संप्र. संर. काण्डोदरयः ; प्रद.
शौण्डोदरिः ; संकौ. काण्डोदरयः .
२२ गोप्र. आलवायनाः .
२३ गोप्र. प्रालवायनाः .
२५ गोप्र. नद्यान्यः ; संप्र. शान्ध्यायनाः ; प्रद. साक्षापत्यः ;
शान्ध्यायनः ; संकौ. संर. व्याप्रायणाः .
२६ गोप्र. दशेरकाः .
२८ गोप्र. औद्राहमतयः .
३० संप्र. प्रद. संर. ब्रह्मवलयः ; संकौ. ब्रह्मवलयः .
(१) गोप्र. ७८ ; संप्र. ६५१ ; प्रद. १२६ ; संकौ.
१९२ ; संर. ४४५ .
२ गोप्र. (च०) ; प्रद. स्वतुलिः ; संकौ. सौलयः ; संर.
सौस्थ्यः .
३ गोप्र. स्वलोकाः ; संप्र. आकोहालादयः ; प्रद. स्वलोवयः -
४ गोप्र. (ये०) .
५ गोप्र. (माध्यन्दिनाः ०) .
६ गोप्र. अक्षयः ; संप्र. संकौ. संर. (०) .
८ संप्र. विधकयः ; प्रद. विश्वकशः .
९ प्रद. त्रैशृङ्गः ; संर. नशृङ्गाः .
१० गोप्र. मौद्रल्लुलाय- ; प्रद. मौद्रल्लुलायः .
११ संप्र. संकौ. संर. सित्रावरुणाः .

२९ गोप्र. ब्रह्मवलि- ; संर. ब्रह्मवल्याः .

३० गोप्र. चौ ; संप्र. शैलव- ; संर. शैलयः .

३१ गोप्र. पौरिश्रवस- ; संप्र. संकौ. संर. पौरिश्रवसः ;
प्रद. पौरश्रवः .

(१) गोप्र. ७८ ; संप्र. ६५१ ; प्रद. १२६ ; संकौ. १९२ ;
संर. ४४५ .

१ संप्र. शैलालयः ; संर. शैलालयः .

४ गोप्र. वनैवणाः .

६ प्रद. दावालः सिरिः .

७ गोप्र. भागवित्तायनाः चै .

८ गोप्र. कौमारायणाः ; संप्र. संकौ. संर. मारायणाः ; प्रद.
सारायण- , मारायणः .

९ गोप्र. लागहयः .

१२ संप्र. संकौ. संर. शार्कर्याः ; प्रद. शार्वार्यः .

१३ गोप्र. सावेयाः (पाः) ; संप्र. कशावेयाः ; प्रद.
कशानयः ; संकौ. कशानयाः ; संर. कशावनाः .

१४ गोप्र. औल्पयः चाय ; प्रद. औल्पिः भापः .

१५ गोप्र. सांख्यायनाः .

१६ प्रद. दुहितः .

१७ गोप्र. मापशरावयः ; संप्र. मापशवयाः ; प्रद. माय-
शराविः ; संकौ. संर. माशरावत्याः .

१८ गोप्र. दासकायनाः ; संप्र. संकौ. संर. दाकायनाः ;
प्रद. दासकायन- .

विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
सैत्रावरुण-कौण्डिन्य-इति । कुण्डिनवद्-सित्रा-
वरुणवद्-वसिष्ठवद्-इति ॥

जातूकर्ण्याः

१ जातूकर्ण्याः २ बौधयः ३ पाटलयः इत्येतेपा-
मविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ
-आत्रि-जातूकर्ण्य-इति । जातूकर्ण्यवद्-अत्रि-
वद्-वसिष्ठवद्-इति ॥

पराशराः

१ कौण्डशयः २ वाहनयः ३ जैमयः ४ भैमता-
यनाः । ५ गोपालिरेपां पञ्चम एतेऽरुणाः परा-
शराः ॥

६ आविष्टायनाः ७ वार्ष्णेयाः ८ द्युमेयाः
९ श्लोकयाश्च ये । १० इषीकहस्त एतेषां पञ्चम
एते कृष्णाः परशराः ॥

११ प्रारोहयो १२ वैकलयः १३ द्वाक्षयः
१४ कौमुदादयः । १५ हार्यधिरेपां पञ्चम
एते नीलाः ॥ पराशराः ॥

* गौराः इति मञ्जरीपाठः ।

(१) गोत्र. ७८ ; संप्र. ६५२ ; प्रद. १२७ .

२ गोत्र. बोधायनाः ; संप्र. अर्धबोधाः .

३ संप्र. पाटलाः .

(२) गोत्र. ७८-७९ ; संप्र. ६५२ ; प्रद. १२७ ; संकौ.

२९२ ; संर. ४४६ .

३ गोत्र. वाहरमः ; संप्र. वादनयः .

४ गोत्र. जैमयः ; संप्र. जैमयः ; संकौ. संर. जैमयाः .

५ गोत्र. भैमयनाः .

६ गोत्र. गोपालिः .

७ गोत्र. वार्ष्णि- .

८ गोत्र. (ये०) ; प्रद. श्लोकमयः .

९ संप्र. उषीकहस्ताः ; संकौ. संर. इषीकहस्ताः .

१० गोत्र. वादयः ; प्रद. वादिः .

११ गोत्र. प्रायः ; प्रद. प्रालिः .

१२ गोत्र. कौकवारवः ; प्रद. कौकसारिः .

१५ गोत्र. द्युमेयोः ; संप्र. द्युमेयः ; प्रद. द्युमेविः ; संकौ.

संर. द्युमेयः .

१६ पाठिकाः १७ वादरिश्चैव १८ स्कम्भिन्याः
१९ कौरुवादयः । २० क्षौमिरेपां पञ्चम एते श्वेताः
पराशराः ॥

२१ कृष्णाजिनाः २२ कपिमोथा २३ आर्कयः
२४ शानशाहयः । २५ पौष्करसादिरेपां पञ्चम
एते गौराः ॥ पराशराः ॥

२६ काल्यायनिः २७ वैरिण्याः २८ त्रैर्णयो
२९ वैलवयूपयः । ३० तरणिरेपां पञ्चम एते धूम्राः
पराशराः ॥

त्रिशन् पराशराः । इत्येतेपामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-शाकल्य-पाराशर्य
-इति । वसिष्ठवत्-शक्तिवत्-पराशरवत् (? परा-
शरवत्-शक्तिवत्-वसिष्ठवद्-इति) ॥

इति लौगाधिपाठानुसारेण वसिष्ठगोत्रकाण्डमुदाहृत-
मध्वर्युक्मविशेषज्ञापनार्थम् । गोत्र. ७९

मानवश्रौतसूत्रम्

केचलवसिष्ठाः

वसिष्ठान् व्याख्यास्यामः । वसिष्ठानामेकार्षेयः

* नीलाः इति मञ्जरीपाठः ।

१६ मंत्र. पठिकाः माण्डिक्यः ; प्रद. पठिकाः माण्डिकः ; संकौ.
संर. पठिकाः माण्डिकाः .

१७ गोत्र. वादरिः ; प्रद. वादरिः .

१८ गोत्र. स्वर्भिन्याः ; प्रद. स्वभित्रः .

२२ संप्र. कपिमोथाः ; प्रद. कपिलेनः ; संकौ. संर. कपि-
मोथाः .

२३ प्रद. अर्कमयः .

२४ गोत्र. शानशाः ; संप्र. शानशातयः ; प्रद. तपः ; क्पाण-
यानिः ; संकौ. शानशातयाः ; संर. शानशातयाः .

२५ प्रद. पौष्करसादिः .

२६ गोत्र. काल्यायनिः ; संप्र. खान्यायनाः ; प्रद. व्याप्या-
यनिः ; खान्यायनः ; संकौ. खान्यायनाः ; संर. खान्यायनाः .

२७ संप्र. वैलवयुगाः ; संकौ. वाटार्यायनाः ; संर. वाष्वा-
यनाः .

२८ गोत्र. प्रद. (०) .

२९ संप्र. तिलवयुपयः ; संकौ. संर. तिलवयुपयः .

(१) मानवश्रौतसूत्रे गोत्रप्रवरविचारः प्रा. जैन श्रौतसू-
त्रेण समारितात् गोत्रप्रवरमञ्जरी 'पुस्तकान् सगृहीतः ।

प्रचरो भवति, येऽन्य उपमन्युपराशरेभ्यः
कुण्डिनेभ्यश्च ॥

१ वैद्याग्रपद्याः..... २ औपगवाः ३ वैप्रयः
४ सासामलायनाः ५ कपिष्ठलाः ६ औडुलोम-
७ आश्वलायन- ८ वैटारकाः ९ गोमेयनाः
१० वीधायनाः ११ चूडाकव्यायनाः १२ अथ
वाहकी १३ जातूकर्ण्याः १४ हरितयः १५ अथो
याङ्करयः श्वये १६ आयःस्थूणाः १७ शुचिपृष्ठाः
१८ लौमायन्य- १९ ब्रह्मवादि- २० ब्रह्मकृदेय-
२१ ब्रह्मविदेय- २२ ब्रह्मविलेयः २३ स्वस्तिकरः
२४ काण्ठेविद्धि- २५ मन्दि- २६ चौलि-
२७ चौलिका- २८ कालोहली २९ सौमन-
सायनिः ३० आवणि ३१ चौलि ३२ गौरिश्रवस-
३३ आर्जुनाक्षाः इति ॥

उपमन्यवः

१ शैलालयः २ महाकर्णाः ३ कौरव्याः ४ अथ
आत्रेपर्णाः ५ कपिञ्जलाः ६ दावलशीखी ७ भाग-
वित्तायनाः ८ ये ८ लोकव्यायनाः ९ ओम्
पालखी १० वावाल्कलयः ११ शान्तातपाः
१२ कार्दुरिः १३ आकत्रमावेयाः अथो १४ लवयः
८ ये १५ चोर्ध अथ १६ सहाग्यायन १७ आल्-
व्यायनाः १८ कौमारयणाः १९ कौलोदकिः
२० औद्गाहमानयः २१ पा एयाकरि २२ लादम-
णेया २३ गाण्डूलयोद्धकि २४ सांख्यायनाः
२५ औपमन्ययाः २६ कौण्डोदरि- २७ कैदभि-
२८ नादकि- २९ माहवि- ३० धौमायत-
३१ मौजायन- ३२ शशकत्रयनाः इति ॥

कुण्डिनाः

१ औपस्थसिः २ स्वस्तयः ३- ३ आलोहायनाः
४ ये ४ माण्यन्दिनाः ५ आक्षितयः ६ पैपलादि-
७ शिवदूर्पा ८ कुण्डिनः ९ मित्रायरणाः इति ॥

पराशराः

१ वाण्डुजयः २ यादतपाम् ३ जाजयः ४ मेमान-
यनाः ५ गोपालिः एषां पञ्चम एते नीलाः
पराशराः ॥

६ आविष्टायनाः ७ चापर्णायनाः ८ श्यामेय-
९ लोकायः ८ १० वैक्षिः एषां पञ्चम एते गौराः
पराशराः ॥

११ प्लाहाहपः १२ वैद्युकयः १३ प्लाक्षयः
१४ कौमुदादयः १ १५ हश्चिः एषां पञ्चम एते
रक्ताः पराशराः ॥ *

१६ कापर्णाजिनाः १७ कपिश्रोधाः १८ कार्कयः
१९ शान्तातपः १ २० पुष्करसादिः एषां पञ्चम
एते कृष्णाः पराशराः ॥

२१ खाखाह्यायनाः २२ वार्पायणि २३ पूर्णयः
२४ विव्वयूपयः १ २५ नार्णिः एषां पञ्चम एते
शुक्लाः पराशराः ॥

एते त्रिंशत् पराशराः ॥ (इत्यादि कात्यायन-
लौगाक्षिवत् ।)

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

केवलवसिष्ठः

वसिष्ठान् व्याख्यास्यामः । वसिष्ठानामेकार्षेयः
प्रचरो भवति येऽन्य उपमन्युपराशरेभ्यः कुण्डिने-
भ्यश्च ॥

१ वैद्याग्रपद्याः २ औपगवाः ३ कुलायनाः
४ कपिष्ठलाः ५ औडुलोम- ६ आश्वलायनाः
७ श्वटारक- ८ गोलायताः ९ बोधकाः १० चडा-
कयोध- ११ वाक्यकि- १२ जातूकर्ण्याः १३ हरि-
तयः १४ अथायागपयश्च १५ आयःस्थूणाः
१६ शुचिपृष्ठाः १७ लौमायन्याः १८ ब्रह्म-
१९ ब्रह्मविलेय- २० ब्रह्मकिलेय- २१ स्वस्तिकर
- २२ काण्ठेविद्धि- २३ मण्डि २४ मौलि
२५ मौलि २६ रामणि २७ कौलि २८ चौलि
२९ कालोददि ३० सौमनसायन- ३१ गौरिश्रवस
- ३२ आर्जुनाङ्घ्रि-इति ॥

* शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानुसारेण अथवा पूज-वगदराः परि-
भ्रष्टाः ।

(१) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टेऽपि गोत्रव्यवहारेण प्रा. संन
मैत्रायणवद संसदितात् ' गोत्रव्यवहारे ' पुनश्चात्र संशुद्धीः ।

उपमन्यवः

१ शैलालयः २ महाकर्णाः ३ कौरव्यायणाः...
 ४ आलम्बायनाः ५ कौमारायणाः ६ कौलिकः
 ७ औद्गाहमानि- ८ पारावाह्वारि ९ गौल्योव-
 १० दक्षिम् ११ शाह्वायनाः १२ स्कान्भायनाः
 १३ औपमन्यवाः १४ कौण्डोदरि- १५ वैदर्भि-
 १६ तलुवि- १७ बाहुविद्ध- १८ धातुवि-
 १९ धौमयत- २० मौञ्जकायनाः २१ दास-
 कायनाः इति ॥

कुण्डिनाः

१ रीयस्वलि- २ स्वस्त्यः च ३ ये आलोहाः
 ४ लोभायनाः ५ माध्यन्दिनाः ६ क्षितयः ७ पैप्प-
 लादि- ८ जहुषि ९ कौण्डिन्याः १० मैत्रावरुणाः
 ११ गौगडुलयाः इति ॥

लोहिन्याः

लोहिन्यानां फाल्गुन्याः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
 भवति । वासिष्ठ-लोहिन्य-फाल्गुन्य-इति होता-
 इत्यादि ॥

जातृकर्ण्यः

१ अघार्तवोध- २ जातृकर्ण्य- ३ पाटवाः इत्ये-
 तेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
 वासिष्ठ- आर्तवोध-पाटव-इति होता । पटवद्-
 स्योधवद्-वासिष्ठवद्-इत्यध्वर्युः ॥

पराशराः

१ फद्दहयः २ पाप्माहृतम् ३ याञ्जयः ४ धैमैम-
 पानयनाः । ५ गोपालिः एषां पञ्चम एते क्षामाः
 पराशराः ॥

६ आधिष्ठायनाः ७ कृष्णोयाः ८ शामेयाः ९ शोक-
 चंद्र ये । १० अक्षीणिः एषां पञ्चमः एते गौराः
 पराशराः ॥

११ पलोहयाः १२ वैक्यः १३ द्राक्षकयः
 १४ कौकनादयो १५ उर्ह्योभिः एषां पञ्चमः
 एते औष्ण्याः पराशराः ॥

१६ दधिकः १७ वादरिः चैव १८ स्कम्भिण्यः
 १९ कोकुवाद्याः २० ऐपीकिहस्त पञ्चम एते
 धूम्राः पराशराः । एते विशत्पराशराः ॥ (इत्यादि
 काल्याणनलीगाधिवत् ।)

मत्स्यपुराणम्

मत्स्य उवाच—

१वसिष्ठवंशजान् विप्रान् निबोध वदतो मम ।
 एकार्षेयस्तु प्रवरो वसिष्ठानां प्रकीर्तितः ॥

२वसिष्ठा एव वासिष्ठा अविवाहा वसिष्ठजैः ।

केवलवसिष्ठाः

व्याघ्रपादा औपगया वैगैलाः सात्वर्लोयनाः ॥

३कैपिलला औडुलोर्मा अश्लोश्च वटीकराः ।

गोपायना यौधेयश्च दाकैलेया अथ यौशकृत् ॥

(१) मत्स्य. २००१ वसिष्ठानां (वासिष्ठानां) ; गोत्र.
 ७९ ; संप्र. ६७१ निबोध वदतो (सर्वप्रियात्तो) एकार्षेयस्तु
 प्रवरो (शत्रुपैकार्षेयवरो) .

(२) मत्स्य. २००१२ ; गोत्र. ७९ अविवाहा (अविवाहा) ;
 संप्र. ६७१-६७४ गोत्रप्र. .

[गोत्रप्रवृत्तानामसंभ्रमः संप्र. ६५१ ; प्रद. ११६ ; संकी.
 १९१ ; संप्र. ४४५ हायत्र दृष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. वैद्वरा ; गोत्र. संप्र. वैगैलाः - प्रद. वैगैलाः .

४ मत्स्य. शास्त्रायनाः ; गोत्र. संप्र. सात्वर्लोयनाः .

(३) मत्स्य. २००१३ ; गोत्र. ७९ ; संप्र. ६७४ .

१ मत्स्य. गोत्र. संकी. संप्र. औष्ण्याः ; संप्र. औष्ण्याः ;
 औष्ण्याः .

७ मत्स्य. कृष्णोयाः च ; गोत्र. कृष्णोयाः ; संप्र. कृष्णोयाः ;
 कृष्णोयाः ; माघनायनाः ; प्रद. माघनाः ; संकी. संप्र.
 माघनायनाः .

८ मत्स्य. शोकाः कटाः ; गोत्र. वदतोः कटाः ; संप्र. वदतो-
 वदतोः, वदतोः ; प्रद. वदतोः .

९ मत्स्य. यौशकृत् .

१० मत्स्य. यौशकृत् ; गोत्र. यौशकृत् ; संप्र. यौशकृत् .

११ गोत्र. संप्र. प्रद. संकी. दाशुष्याः ; संप्र. दाशुष्याः .

१२ मत्स्य. दाशुष्याः ; संप्र. अथ दाशुष्याः .

१ वालिर्शैयाः प्रालिर्शैयास्ततो चाप्रथयश्च ये ।
 आयःश्रूणाः शुचिवृक्षास्तथा ब्रह्मपुरेयकाः ॥
 २ लोमायनाः स्वस्किराः चाण्डालिगण्डिलिस्तथा ।
 वैलोहपिः सौमनसाः कौण्डेविद्विस्तथैव च ॥
 ३ चालिर्घालिर्ब्रह्मवलो गौरिश्रवस एव च ।

(१) मत्स्य. २००१४ ; गोप्र. ७९ ; संप्र. ६७४ .

१३ मत्स्य. बालिशयाः ; गोप्र. तालिनयः ; संप्र. बालिसया,
 मालिसध्याः ; प्रद. तालिसय, मालिसिः ; संकौ. ब्रलिसयाः ;
 संर. ब्रलिसया .

१४ गोप्र. पालिनयाः ; संप्र. पालिसयाः .

१५ मत्स्य. संप्र. वायन्धवः ; गोप्र. वायथयः ; प्रद.
 चाप्रीथिः .

१६ मत्स्य. आयरश्रूणाः ; गोप्र. संप्र. आयरश्रूणाः .

१७ मत्स्य. शीतवृक्षाः ; गोप्र. सितिवृक्षाः ; संप्र. सितिवृक्षाः .

१८ मत्स्य. ब्रह्मपुरेयकाः ; संप्र. ब्रह्मपुरायकाः .

(२) मत्स्य. २००१५ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .

१९ गोप्र. लोमायनः ; संप्र. लोमायनाः .

२० गोप्र. संप्र. स्वस्तिकाः च .

२१ मत्स्य. शाण्डिलिः ; संप्र. चाण्डालिः, चण्डाचौः ; संकौ.
 संर. चण्डालयः .

२२ मत्स्य. गौडिनिः ; गोप्र. गोण्डलिः ; प्रद. गौडलिः ; संर.
 गौरिलयः .

२३ मत्स्य. बाडोहलिः ; गोप्र. व्यलोहपिः ; संप्र. व्यालोहकिः,
 व्यालोहपयः ; प्रद. व्यालोहपिः ; संकौ. व्यालोहयाः ; संर.
 व्यालोहयः .

२४ मत्स्य. च सुमनाः ; गोप्र. तु सुनाश्वः ; संप्र. स्वामुनाः
 च , स्वामुनाश्वः ; प्रद. सुनाश्वः ; संकौ. संर. स्वामुनाश्वः .

२५ मत्स्य. च उपावृद्धिः ; गोप्र. सुपाविः विद्धिः एव च ;
 संप्र. सुपाविः विद्धिः एव च, सुपाचयः विदयः ; प्रद. सुपाविः,
 दिदिः, मुपविः ; संकौ. सुपार्चयाः ; संर. सुपाचयः .

(३) मत्स्य. २००१६ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .

२६ गोप्र. पीलिः ; संप्र. मिषोवाल्लिः, मिषोवल्लयाः ; प्रद.
 मिषोवलिः ; संकौ. मिषोवल्लयः ; संर. मिषोवल्लया .

२७ गोप्र. बालिः ; संप्र. संकौ. संर. मौलयः ; प्रद. वोलिः .

२८ मत्स्य. गोप्र. ब्रह्मवतः ; संप्र. ब्रह्मवलिः .

२९ मत्स्य. पीलिः श्रवसः ; गोप्र. पीलिश्रवसः ; संप्र.
 पीत्रश्रवसः .

पार्णवीं याज्ञैर्वल्क्यश्च एकार्षेया महर्षयः ॥

श्वसिष्ठ एपां प्रवरो ह्यवैवाह्याः परस्परम् ॥

उपमन्यवः

२ शैलालयो महाकर्णः कौरव्यः क्रोधिनस्तथा ॥

३ कपिञ्जलो वालिशिखो भार्गवित्तायनाश्च ये ।

कौमारयणो भार्गहिः कौरुकुन्द्रागुरीयणाः ॥

३० मत्स्य. पीडवः ; गोप्र. पीडवः ; संप्र. पीडयः ; प्रद.
 पीडवः .

३१ गोप्र. यज्ञवल्क्यः .

(१) मत्स्य. २००१७ ; गोप्र. ८० रो ध्वे (ररत्वव) ;
 संप्र. ६७४ गोप्रवत् .

अस्मिन् केवलवसिष्ठगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. पृषु
 मन्थेपु अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा-

१ रावणय- प्रद. रावणिः ; संकौ. संर. रावणयः .

२ कौलय - सर्वप्रथेपु तमानम् ।

३ आर्जुनाक्षयः- संप्र. संकौ. आर्जुनाक्षयः ; प्रद. अर्जु-
 नाक्षिः .

(२) मत्स्य. २००१७ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .

[गोत्रप्रवरनामसमयः संप्र. ६५१ ; प्रद. १२६ ; संकौ.
 १९२ ; संर. ४४५ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।] .

१ गोप्र. सेगलयः ; संप्र. सौललयः .

२ गोप्र. संप्र. प्रद. महाकण्वः .

३ संप्र. कौरव्याः .

४ गोप्र. क्रोकिनः ; संर. क्रोधिनाः .

(३) मत्स्य. २००१८ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .

५ मत्स्य. कपिञ्जलाः .

६ मत्स्य. बालखिल्वाः ; गोप्र. बालशिखी ; संप्र. बाल-
 शिखिः .

७ गोप्र. भार्गविः नायकाः ; संप्र. भार्गवी नायकाः .

८, ९ मत्स्य. कौलायनः कालशिक्षः ; गोप्र. कौमारो रावणा-
 स्ताल- ; संप्र. कौमारो वा रावणकाः, कौमाराः, सरावणाः ;
 प्रद. कौमार, रावणः, क्रोधः ; संकौ. संर. कौमाराः, सरावणाः .

१०, ११ मत्स्य. कौरुकुण्याः सुरावणाः ; गोप्र. -लकाः
 कुणास्तरावणाः ; संप्र. लक्ष्मीकुणास्तरावणाः, बालाश-
 कुणास्तरावणाः ; प्रद. कुणः तरोगनः ; संकौ. संर. बालाश-
 कुणाः तरावणाः .

१ शाकौहयः शाकौधियः अथो औलप्यश्च ये ।
 सांख्योयानाः सुर्वाकाश्च अथो मापशैराययः ॥
 २ दार्कायना बौलवयो वांकयो गौरथोस्तथा ।
 आलम्बायनाः शैयामयो ये च कौण्डोदैरौयणाः ॥
 ३ प्रलम्बायनाश्च ऋषय और्षमन्यव एव च ।
 सांख्यायानाश्च ऋषयस्तथा ये च दशैरर्काः ॥
 ४ पादकायन उर्वाहा ऋषयश्चौपलेख्यैः ।

(१) मत्स्य. २००१९ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४.
 १२ मत्स्य. शाकाशयाः ; गोप्र. शाकाशयाः ; संप्र. शाकाशयाः ; शाकोहयाः ; प्रद. शाकहयः ; संकौ. संर. शाकोहयाः .
 १३ संप्र. शाकधियाः ; शाकधियः ; प्रद. शाकधियः .
 १४ मत्स्य. काण्वा, उपलयाः ; गोप्र. कण्वाः, उपलयाः ; संप्र. काण्वाः, उपलयाः .
 १५ मत्स्य. गोप्र. संप्र. प्रद. शाकायनाः .
 १६ मत्स्य. उहाकाः ; गोप्र. तुहागाः ; संप्र. तुहाकाः, मुहाकाः ; प्रद. मुहाकाः ; जैषी. तुहाकाः .
 १७ मत्स्य. अथ मापशैराययाः ; गोप्र. संप्र. अथ माप० .
 (२) मत्स्य. २००१२० ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .
 १८ संप्र. दाकायनाः .
 १९ संप्र. बालवयः ; प्रद. बालकिः .
 २० गोप्र. जैषी. बाकयः .
 २१ मत्स्य. गौरथाः .
 २२ मत्स्य. गोप्र. संकौ. संर. लम्बायनाः ; संप्र. बालम्बायनाः, लम्बायनाः .
 २३ मत्स्य. गोप्र. श्यामवयः ; संप्र. वाशयः, श्यामयः .
 २४ मत्स्य. गोप्र. कौण्डोदरायनाः ; संप्र. यथकौण्ड वराणयः
 (१) .

(३) मत्स्य. २००१११ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .
 २५ गोप्र. प्रलम्बनाः ; संप्र. लम्बायनाः .
 २८ मत्स्य. वै वैदेशिकाः ; गोप्र. दशैरकाः ; संप्र. पञ्च दशैरकाः
 (४) मत्स्य. २००११२ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४.
 २९ मत्स्य. संप्र. पालकायनः ; गोप्र. पालकायनः ; संकौ. संर. पालकायनाः .
 ३० संप्र. उद्वाहाः .
 ३१ मत्स्य. बलेखनः ; गोप्र. बलेखलाः ; संप्र. बलखलाः ; बलेखलाः ; प्रद. संकौ. संर. बलेखलाः .

मानेयौ ब्रह्मवैलैयः पौर्णगास्त्वैव च ॥
 १ ज्याप्येयोऽभिमतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
 आभरद्भुसुर्वसिष्ठश्च इन्द्रप्रमद एव च ॥
 २ परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

३२ मत्स्य. गोप्र. मागेयाः .
 ३३ मत्स्य. ब्रह्मलिनः ; गोप्र. ब्रह्मवलयः ; संप्र. ब्रह्मवयः च, ब्रह्मवयाः ; संकौ. ब्रह्मवलयः ब्रह्मवयाः ; संर. ब्रह्मवलयः ब्रह्मवयाः .
 ३४ मत्स्य. पन्नागारिः ; गोप्र. पर्णागारिः .
 (१) मत्स्य. २००११३ (ज्याप्येयोऽभिमतश्चैषां सर्वेषां प्रवरस्तथा । भगीवमुर्वसिष्ठश्च इन्द्रप्रमदिरैव च ॥) ; गोप्र. ८० आभरद्भु (भरद्भु) ; संप्र. ६७४ (आप्येयो हि मतश्चैषां सर्वेषां प्रवरः शुभः । आभरद्भुनासिद्धा वैन्द्र प्रमद एव च ॥) .
 (२) मत्स्य. २००११४ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४.
 अस्मिन् उपमन्युगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर. एषु ग्रन्थेषु अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि यथा—
 १ काण्वायना— प्रद. (०) ; संकौ. संर. कण्वायनाः
 २ राक्षेया— प्रद. राक्षेयः ; संकौ. राक्षेयाः ; संर. राक्षेयाः .
 ३ गोपौदन्तयः— संर. गोपौदनयः .
 ४ चक्रदर्मय— प्रद. करचक्रतामिः .
 ५ कारपुरेयः— प्रद. काण्डुलिः ; संकौ. कारपुरयः ; संर. कारपुरयः .
 ६ कौलकलेय— प्रद. कौलकिः ; संकौ. कौलमयः ; संर. कौलमलयः .
 ७ रौक्षहेमगयः— प्रद. रौक्षः, हेमगणिः ; संकौ. संर. रौक्षहेमयः .
 ८ नाहुलयः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
 ९ बाहुलयः— प्रद. बाहुलिः .
 १० काजपायना— संकौ. संर. कालपायनाः .
 ११ मुञ्जकायनाः— संर. मुचकायनाः .
 १२ स्काम्भायनाः— संकौ. स्कम्भायनाः .
 १३ पार्थश्रवस— प्रद. संकौ. संर. पार्थश्रवसः .
 १४ घातुह्य— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।
 एतेषु कानिचित्तामानि मानवश्चौतसूत्रे शुक्लयजुर्वेद-परिशिष्टे च पाठभेदेनोपलभ्यन्ते ।

कुण्डिनाः

- १ औपस्वस्थाः स्वस्थलयो ये लोहो लोह्यश्च ये ॥
 २ मार्यन्दिनो मार्क्षितयाः पेष्वलादिविचक्षुपः ।
 त्रैश्टद्वायैणो गौर्गुलिः मित्रैवस्वकुण्डिनाः ॥
 ३ इयार्पेयोऽमिमतश्चैपां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
 वसिष्ठमित्रावरुणौ कुण्डिनश्च महातपाः ॥ *
 ४ परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

* भवत्य श्लोकस्थानन्तरं मत्स्यपुराणे " दानजाया महावीर्यो नायेयाः परमास्तया । आत्मन्वा वायनश्चापि ये चक्रोऽन्वयो नताः ॥ " इति श्लोकोऽधिकः ।

(१) मत्स्य. २००१४ ; गोप्र. ८० ; संप्र. ६७४ .

[गोत्रप्रवर्तनामसंग्रहः संप्र. ६५१ ; प्रद. १२६ ; संकी. १६१-१९२ ; संप्र. ४४५ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।] .

१ मत्स्य. औपस्वस्थाः .

२ संप्र. स्वस्थलाः .

३ मत्स्य. बालोहा ; गोप्र. पालोहा ; संप्र. बालोहा ; प्रद. पालोहा .

४ मत्स्य. लोहलाः ; संप्र. लोहलाः, लोमायनताः ; संकी. मंत्र. लोमायनाः .

(२) मत्स्य. २००१५ ; गोप्र. ८१ ; संप्र. ६७५ .

५ गोप्र. माष्यन्धिकः .

६ मत्स्य. माधुगवः .

८ गोप्र. त्रिषारुणी ; संप्र. षचरुणी .

९ मत्स्य. त्रैश्टद्वायन- ; गोप्र. त्रैश्टद्वायन- ; संप्र. त्रैश्टुक्तिः गोतनाः ; गोतनाः ; प्रद. गोतनाः ; संकी. मंत्र. गोतनाः .

१० मत्स्य. त्रैश्टुक्ताः ; गोप्र. त्रैश्टुक्ताः ; संप्र. त्रैश्टुक्ताः .

११, १२ मत्स्य. कुण्डिनश्च नतोत्तमः ; गोप्र. त्रिषारुणिताना तनाः ; संप्र. त्रिषारुणितानोत्तमाः .

(३) मत्स्य. २००१६ पूर्वा (स्वार्पेणामिमताश्चेत् सर्वेषां प्रवरः शुभः ।) ; गोप्र. ८१ ; संप्र. ६७५ (स्वार्पेणो व मत्स्येन सर्वेषां प्रवरः शुभः । वासिष्ठमित्रावरुणौ कुण्डिनो हि ऋषयः ॥) .

(४) मत्स्य. २००१८ ; गोप्र. ८१ ; संप्र. ६७५ .

अभिमान् कुण्डिनगणे संप्र. संकी. मंत्र. एषु ऋषयेषु एकं नामाधिकं समुत्पन्नम् ॥ तद्यथा—

१ ऋषयः— मंत्र. ऋषयः .

जातूकर्ण्यः

- १ जातूकर्ण्यो वसिष्ठश्च दयौलुः सौम्निकः खंगः ॥
 २ इयार्पेयोऽमिमतश्चैपां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
 जातूकर्ण्यो वसिष्ठश्च तथैवात्रिश्च पार्थिव ॥
 परस्परमवैवाहा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥
 ३ वसिष्ठवंशेऽभिहिता मयैते
 ऋषिप्रधाना नृप गोत्रकाराः ।
 येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन
 पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

मत्स्य उवाच—

- ४ वसिष्ठस्तु महातेजा निमेः पूर्वपुरोहितः ।
 वभूव पार्थिवश्रेष्ठ यज्ञालस्य समन्ततः ॥
 ५ ध्रान्तात्मा पार्थिवश्रेष्ठ विशश्राम तदा गुरुः ।
 तं गत्या पार्थिवश्रेष्ठो निमिर्वचनमब्रवीत् ॥
 ६ भगवन् यद्युमिच्छामि तन्मां याजय मा चिरम् ।
 तमुवाच महातेजा वसिष्ठः पार्थिवोत्तमम् ॥

(१) मत्स्य. २००१८ ; गोप्र. ८१ ; संप्र. ६७५ .

[गोत्रप्रवर्तनामसंग्रहः संप्र. ६५२ ; प्रद. १२७ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।] .

१ मत्स्य. शिवकणः ; गोप्र. जातूकर्ण्यः ; संप्र. जातूकर्ण्यः, जातूकर्ण्योः .

२ मत्स्य. वयः खंगः ; संप्र. वसिष्ठः अपि .

३-५ मत्स्य. पादयः च तथैव च ; गोप्र. आदयाः च तथैव च ; प्रद. दयातुः सौमिकः खंगः, यज्ञादः, अलवः .

(२) मत्स्य. २००१९ टः शुभः (रत्नधा) ; गोप्र. ८१ ; संप्र. ६७५ (वसिष्ठमित्रावरुणापरिषदाः सर्वे शिगेवकाः । जातूकर्ण्यवसिष्ठौ द्वापुत्रोऽत्रिश्च पार्थिव ॥ परस्परं ॥) .

(३) मत्स्य. २००२० गुरु गोत्रकाराः (सप्त दिग्भद्राः) ; गोप्र. ८१ ; संप्र. ६७५ .

(४) मत्स्य. २०११ बभूव (बभूवः) या (वया) ; गोप्र. ८१ ; संप्र. ६७५ निमेः पूर्वपुरोहितः (महान् पुरोहिते निमेः) .

(५) मत्स्य. २०१२ ; गोप्र. ८१ ध्रान्तात्मा (धान्तात्मा) मता (मता) ; संप्र. ६७५ .

(६) मत्स्य. २०१३ ; गोप्र. ८१ ; संप्र. ६७५ अन्तं (११ मं) .

कैश्चित्कालं प्रतीक्षस्य तव यद्गैर्भृशं नृप ।
श्रान्तोऽस्मि राजन् विश्रम्य याजयिष्यामि
ते नृप ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच वसिष्ठं नृपसत्तमः ।
पारलौकिककार्ये तु कः प्रतीक्षितुमुत्सहेत् ॥
नै च मे सौहृदं ब्रह्मन् कृतान्तेन बलीयसा ।
धर्मकार्ये त्वरा कार्या चलं यस्माद्धि जीवितम् ॥
धर्मपथ्याशनो जन्तुर्मृतोऽपि सुखमश्नुते ।
श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकम् ॥
नै हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽपि न वा कृतम् ।
क्षेत्रापणगृहासत्तमन्यत्रगतमानसम् ॥
वृक्षीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ।
न कालस्य प्रियः कश्चिद्द्वेष्यश्चास्य न विद्यते ॥ *
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ।
प्राणवायोश्चलत्वं च त्वया विदितमेव च ॥
यद्द्रव्यं जीव्यते ब्रह्मन् क्षणमात्रं तदद्भुतम् ।
शरीरं शाश्वतं मन्ये विद्याभ्यासे धनार्जने ॥

* अस्य श्लोकस्यानन्तरं “ भावार्थे मे पुत्रो मे धनपथ्यं मे स्वजनो मे बन्धुवर्गो मे । एव मे मे कुर्वण पशुमिव बभ्राति निवनं कालः ॥ ” इति श्लोक-संस्कारप्रकाशे अधिकः ।

(१) मत्स्य. २०१।४ वृक्षं नृप (सुमती) ; गोप्र. ८१ ;
संप्र. ६७५ (किञ्चित्कालं प्रतीक्ष्योऽहं तव यज्ञे मृतं नृप ।
श्रान्तोऽस्मि राजन् विश्रम्य सन्मन्याजयिष्याऽस्मि ते ॥) .

(२) मत्स्य. २०१।५ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७५ कार्ये तु
(कार्येषु) .

(३) मत्स्य. २०१।६ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७५—६७६
न च मे (न कस्य) .

(४) मत्स्य. २०१।७ पथ्याशनो (पथ्योऽन्तो) , गोप्र. ८२
कुर्वीत (कुर्वते) ; संप्र. ६७६ .

(५) मत्स्य. २०१।८ वाऽपि (चास्य) ; गोप्र. ८२ ;
संप्र. ६७६ क्षेत्रापण (क्षेत्रग्राम) .

(६) मत्स्य. २०१।९ ; गोप्र. ८२ न कालस्य (नैकान्तेन) ;
संप्र. ६७६ गोप्रवद् .

(७) मत्स्य. २०१।१० ; गोप्र. ८२ जनम् (कुलम्)
उत्तरार्धे (प्राणो वायुश्चलत्वं च वायोविदितमेव ते ।) ; संप्र.
६७६ गोप्रवद् .

(८) मत्स्य. २०१।११ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७६ .

अशाश्वतं धर्मकार्ये ऋणवानस्मि संकटे ।
सोऽहं संभृतसंभारो भवन्मूलमुपागतः ॥
नै चेद्याजयसे मां त्वमन्यं यास्यामि याजकम् ।
एवमुक्तस्तदा तेन निमिना ब्राह्मणोत्तमः ॥
शैशाप तं निर्मि क्रोधाद्विदेहत्वं भविष्यसि ।
श्रान्तं मां त्वं समृत्सृज्य यस्मादन्यं द्विजोत्तमम् ॥
धर्मज्ञस्तु नरेन्द्र त्वं याजकं कर्तुमिच्छसि ।
निमित्तं प्रत्युवाचाथ धर्मकार्यरतस्य मे ॥
‘विघ्नं करोपि नान्येन याजनं च तथेच्छसि ।
शापं ददामि तस्मात्त्वं विदेहोऽथ भविष्यसि ॥
एवमुक्ते तु सौ जातौ विदेहौ द्विजपार्थिवौ ।
देहहीनौ तयोर्जीवौ ब्रह्माणमुपजग्मतुः ॥
तौवागतौ समीक्ष्याथ ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
अद्यप्रभृति ते स्थानं निमे जीव ददाम्यहम् ॥
‘नेत्रपक्ष्मसु सर्वेषां त्वं वसिष्यसि पार्थिव ।
त्वत्संबन्धात्तथा तेषां निमेषः संभविष्यति ॥
चांलविष्यन्ति तु तदा नेत्रपक्ष्माणि मानवाः ।
एवमुक्ते मनुष्याणां नेत्रपक्ष्मसु सर्वशः ॥

(१) मत्स्य. २०१।२२ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७६ ऋणवा-
नस्मि (ऋणवत्तामि) .

(२) मत्स्य. २०१।२३ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७६ यास्यामि
(याचामि) स्तदा (स्ततः) .

(३) मत्स्य. २०१।२४ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७६ .

(४) मत्स्य. २०१।२५ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७६ नरेन्द्र
त्वं (नरेन्द्रेन्द्र) .

(५) मत्स्य. २०१।२६ ; गोप्र. ८२ याजन (यजन)
उत्तरार्धे (शापं ददामि यस्मात्त्वं विदेहोऽथ भविष्यसि ॥) ;
संप्र. ६७६ याजनं (यजनं) तस्मात्त्वं (यस्मात्त्वं) .

(६) मत्स्य. २०१।२७ ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७६ .

(७) मत्स्य. २०१।२८ ; गोप्र. ८२ निमे जीव (निमि-
जीव) ; संप्र. ६७७ तावागतौ (आगतौ तौ) .

(८) मत्स्य. २०१।२९ एव वसिष्यसि पार्थिव (मनुष्याणां
भविष्यसि) ; गोप्र. ८२ ; संप्र. ६७७ .

(९) मत्स्य. २०१।२० मुक्ते (मुक्ते) ; गोप्र. ८२ ; संप्र.
६७७ .

जंगाम निमिजीवस्तु वरदानात्स्वयंभुवः ।
 वसिष्ठजीवं भगवान् ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥
 मित्रावरुणयोः पुत्रो वसिष्ठ त्वं भविष्यसि ।
 वसिष्ठेति च ते नाम तत्रापि च भविष्यति ॥
 जैनमद्वयमतीतं च तत्रापि त्वं स्मरिष्यसि ।
 एतस्मिन्नेव काले तु मित्रश्च वरुणस्तथा ॥
 वैदर्याश्रममासाद्य तपस्तेपतुरव्ययम् ।
 तपस्यतोस्तयोरेवं कदाचिन्माधवे ऋतौ ॥
 पुंप्पिततद्रुमसंस्थाने शुभे दयितमारुते ।
 उर्वशी तु वरारोहा कुर्वती कुसुमोच्चयम् ॥
 सुसूक्ष्मरक्तवसना तयोर्दृष्टिपथं गता ।
 तां दृष्ट्वेन्दुमुखीं सुभ्रूं नीलनीरजलोचनाम् ॥
 उमौ चुक्षुभतुर्थैर्यात्तद्रूपपरिमोहितौ ।
 तपस्यतोस्तयोर्वीर्यमक्षरञ्च मृगासने ॥
 र्कन्नं रेतस्ततो दृष्ट्वा शापमीता वराप्सरा ।
 चकार कलशे शुक्रं तोयपूर्णे मनोरमे ॥
 तस्माद्विषयौ जातौ तेजसाऽप्रतिमौ भुवि ।
 वसिष्ठश्चाप्यगस्त्यश्च मित्रावरुणयोः सुतौ ॥

(१) मत्स्य. २०१।२१; गोप्र. ८३; संप्र. ६७७.

(२) मत्स्य. २०१।२२; गोप्र. ८३ वसिष्ठ त्वं (वसिष्ठत्वं); संप्र. ६७७ गोप्रवद.

(३) मत्स्य. २०१।२३; गोप्र. ८३; संप्र. ६७७.

(४) मत्स्य. २०१।२४; गोप्र. ८३ रव्ययम् (रव्ययी) रेवं (रेव); संप्र. ६७७ रव्ययम् (रव्ययी) रेवं (रेव).

(५) मत्स्य. २०१।२५; गोप्र. ८३; संप्र. ६७७.

(६) मत्स्य. २०१।२६; गोप्र. ८३ दृष्ट्वेन्दुमुखीं (दृष्ट्वा सुमुखीं); संप्र. ६७७ तयोः (जनयोः).

(७) मत्स्य. २०१।२७ वैवात् (वैवी) मक्षरञ्च (मस्करञ्च); गोप्र. ८४ उत्तरार्थं नास्ति; संप्र. ६७७.

(८) मत्स्य. २०१।२८; गोप्र. ८४ शापमीना वराप्सरा (शापमीती पररपरम्) चकार (चक्रुः); संप्र. ६७७ (स्त्रुन्नं रेतस्ततो दृष्ट्वा शापमीती पररपरम् । तोयपूर्णे चिदिषुः कलशे सौ मनोरमे ॥).

(९) मत्स्य. २०१।२९; गोप्र. ८४ सुतौ (द्वयोः); संप्र. ६७७ द्विविधौ (ऋतवौ) प्यगस्त्यथ (प्यगरितथ) सुतौ (द्वयोः).

वैसिष्ठस्तूपयेमेऽथ भगिनीं नारदस्य तु ।
 अरुन्धतीं वरारोहां तस्यां शक्तिमजीजनत् ॥
 शैक्तेः पराशरः पुत्रस्तस्य वंशं निबोध मे ।
 यस्य द्वैपायनः पुत्रः स्वयं विष्णुरजायत ॥
 प्रेकाशो जनितो येन लोके भारतचन्द्रमाः ।
 येनाज्ञानतमोऽन्धस्य लोकस्योन्मीलनं कृतम् ।
 पराशरस्य तस्य त्वं शृणु वंशमनुत्तमम् ॥

पराशराः

४ काण्डूशयो वाहनयो जैमैयो भैमतोयनः ।

गोर्पालिरेपां पञ्चम एते गौराः पराशराः ॥

५ प्रारोह्यौ वाहंतयाः प्राक्षयः कौतुजातयः ।

हैर्यथिरेपां पञ्चमो नीला ज्ञेयाः पराशराः ॥

(१) मत्स्य. २०१।३०; गोप्र. ८४; संप्र. ६७७-६७८.

(२) मत्स्य. २०१।३१; गोप्र. ८४; संप्र. ६७८.

(३) मत्स्य. २०१।३२; गोप्र. ८४ द्वितीयार्थं नास्ति; संप्र. ६७८ द्वितीयार्थं नास्ति.

(४) मत्स्य. २०१।३३; गोप्र. ८४; संप्र. ६७८ गौराः (रक्ताः).

[गोत्रवचनामस्यः संप्र. ६५२; प्रद. १२७; संकी. १९२; संर. ४४६ इत्यत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. काण्डशयः; गोप्र. काण्डर्षयः; संप्र. वाहृशयः.

२ मत्स्य. गोप्र. वाहनपः; संप्र. वाहरयः.

३ मत्स्य. गोप्र. वैद्वयः; संप्र. जैमतः.

४ मत्स्य. गोप्र. भौमतापनः; संप्र. भैमतायनाः.

(५) मत्स्य. २०१।३४ एपां पञ्चमो (पञ्चमो द्वौर्पां); गोप्र. ८४; संप्र. ६७८ पञ्चमो नीला ज्ञेयाः (पञ्चम एते नीलाः).

६ मत्स्य. प्रपोहयाः; गोप्र. संप्र. प्रागेहयाः.

७ मत्स्य. वाहामयाः; संप्र. वाहृतयः.

८ मत्स्य. ख्यातियाः; गोप्र. पार्येयाः; संप्र. संकी. पार्येयाः; प्रद. पार्येवयः; संर. पायेयाः.

९ संप्र. कौरजायनाः; प्रद. कौरजायनः; संकी. संर. काहनायनाः.

१० मत्स्य. हर्षथिः; गोप्र. हर्षथः; संप्र. द्विर्थाविः, हर्षवयः; प्रद. हर्थाविः; संकी. संर. हर्थावयः.

- २कृष्णाजिनाः कपिश्रेष्ठैः कार्केयैश्चाजपोतयः ।
 पञ्चमः पौष्कस्तौदिः कृष्णा होयाः परागराः ॥
- २थाविष्टोर्णयनयोर्णोयाः ईर्यामेयाश्चोर्केयश्च ये ।
 इपीर्केस्तः पञ्चम एते श्वेताः पराशराः ॥
- २पाठिको योदुरिश्चैव स्तम्भेन्याः त्रौश्चकौयनाः ।
 क्षौमिरेपां पञ्चमस्तु एते इयामाः पराशराः ॥
- २पल्होयना योर्णोयनास्तैलेर्या वैलेयैयूपयः ।
 तन्तिरेपां पञ्चमस्तु एते धूम्राः पराशराः ॥

- (१) मत्स्य. २०११५ ; गोत्र. ८४ ; संप्र. ६७८ .
 ११ मत्स्य. गोत्र. संप्र. कार्णायनाः ; प्रद. काण्वायनः ;
 संकौ. काष्टोयनाः .
 १२ मत्स्य. कविमुस्ताः ; संप्र. काशिवेताः .
 १३, १४ मत्स्य. कार्केयथा जगतयः ; गोत्र. कार्केयस्तान-
 यानयाः ; संप्र. कार्केयसा नगानयाः .
 १५ मत्स्य. गोत्र. संप्र. पुष्कर पञ्चमश्रेयां .
 (२) मत्स्य. २०११६ पञ्चम एते (चैने वै पत्र) ; गोत्र.
 ८४ ; संप्र. ६७८ पञ्चम एते श्वेताः (पञ्चै वै श्वेता श्वेताः) .
 १६ मत्स्य. श्वविष्ठायन- ; संप्र. भाविष्ठायनाः .
 १७ मत्स्य. बालेयाः ; गोत्र. बालेय- ; संप्र. बालेयाः .
 १८ मत्स्य. स्वायथाः ; गोत्र. स्वायसाः ; संप्र. स्वायथाः .
 १९ मत्स्य. चोरयाः ; गोत्र. चौययः ; संप्र. चोक्रयः, चोक्रयः ;
 प्रद. शौकिः ; संकौ. संप्र. शोक्रयः .

- (३) मत्स्य. २०११७ ; गोत्र. ८४ पञ्चमस्तु (पञ्चम) ;
 संप्र. ६७८ पञ्चमस्तु एते इयामाः (पञ्चमश्च इयामा एते) .
 २१ मत्स्य. वाटिकः ; गोत्र. पठिकाः ; संप्र. संकौ. संप्र.
 पठिका, वधिकः ; प्रद. पठिका, वधिकः .
 २३ मत्स्य. स्तम्भा वै ; गोत्र. स्तम्भलाः ; संप्र. स्तम्भयाः .
 २४ मत्स्य. कोषनायनाः ; गोत्र. कौञ्जका वक्राः .
 २५ मत्स्य. क्षेमिः .
 (४) मत्स्य. २०११८ ; गोत्र. ८४-८५, संप्र. ६७८ .
 २६ मत्स्य. खल्यायनाः ; संप्र. खल्यायनि .
 २७ संप्र. वाष्वायने .
 २८ संप्र. नाया .

- २९ मत्स्य. खडू वृषयाः ; गोत्र. खडू वृषयाः ; संप्र. खडू
 मुपायनय
 ३० गोत्र. भाटिकः एषां पञ्चमः ; संप्र. एतेषां पञ्चमः ताटि .

- पराशराणां सर्वेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो मतः ।
 पराशरश्च शक्तिश्च वसिष्ठश्च महातपाः ।
 परस्परमवैवाहाः सर्व एव पराशराः ॥
- उक्तास्वैते नृप वंशमुख्याः
 पराशराः सूर्यसमप्रभावाः ।
 येषां तु नाम्नां परिबीर्त्तनेन
 पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

(१) उक्तानामिह पञ्चाना वसिष्ठगणाना परस्पर-
 मविवाहः, समानगोत्रत्वात् । समानगोत्रत्वं च पञ्चसु
 प्रवरेषु वसिष्ठस्य सर्वैः सत्तया त्रियमाणतथा चानुवृत्तेः ।
 संख्यादीनां तु वसिष्ठैः सर्वैः स्वगणोक्तेश्च सह अविवाहः
 इति पूर्वमेवोक्तमाङ्गिरसकण्डे । कुण्डिनाना तु प्रवरे
 वासिष्ठमित्रावरुणकौण्डिन्येवमत्र मित्रावरुणसंज्ञसौ ऋषी
 मन्वद्यौ द्रष्टव्यौ, न देवताविशेषो प्रसिद्धो ब्राह्मी ।
 कुतः ? ' न देवेन मनुष्यैरार्षेयं वृणीते । ऋषिभिरवार्षेयं
 वृणीते ' इति श्रुतेः । तयोश्च मित्रावरुणयोरत्र संहतं
 ऋषित्वं द्रष्टव्यम्, न प्रत्येकम् । कुतः ? ' न चतुरो
 वृणीते ' इति चतुर्णां वरणप्रतिषेधात् । मत्स्यपुराणे च
 मित्रावरुणयोः त्रयोऽश्रमे तपस्यतोरागतामुर्वशीं दृष्टवन्तोः
 युक्तं स्कन्धे ऋषितोयपूर्णं कल्पते गृहीतं, ततो वसिष्ठो
 जातः, वसिष्ठत्वं कुण्डिन इति दृष्टत्वात् तयोर्ऋषित्वं
 तयो (१ तथा) पितृत्वं संहतं सिद्धमिति । अत्र
 श्लोकः— ' वसिष्ठाना न सर्वेषां विवाहोऽस्ति परस्परम् ।
 प्रातर्वसिष्ठमंहुत्योर्न द्वयोरपि गोत्रयोः ॥ ' गोत्र. ८५

(२) अथ वसिष्ठस्य । ते चतुर्विधाः । तत्र आच-
 गणो द्वात्रिंशद्गोत्रः, द्वितीय एकोनविंशतिः, तृतीयश्चतु-
 र्विंशतिः, चतुर्थेऽर्धशतम् । पृ. ६४०

(१) मत्स्य. २०११९ एव (एते) ; गोत्र. ८५ ;
 संप्र. ६७८ .

(२) मत्स्य २०११० ; गोत्र. ८५ ; संप्र. ६७८ उक्ता-
 स्वैते (उक्तास्त एते) .

अस्मिन् पराशरगणे संप्र. प्रद. संकौ. संप्र. एषु ग्रन्थेषु
 एकं नामाधिकं समुपलभ्यते । तद्यथा—
 १ शिवय — प्रद. शिनिः .

जातृकपर्णानां वसिष्ठैरग्निभिश्च सर्वैः परस्परमविवाहः ।
यद्यपि सूत्रकारैर्द्विगोत्रत्वेनैते त्रयो नोक्ताः, तथापि केपु-
चित्सूत्रेषु गणद्वये पाठात् द्विगोत्रत्ववाचोयुक्तिः ।

संम. ६५४

प्रवरसंग्रहकारः

वसिष्ठ इन्द्रप्रमद आभरद्वसुसंस्कृती ।
कौण्डिन्यः पूतिमापश्च गौरिवीतः पराशरः ॥
मैत्रावरुणिशक्ती च उपमन्युगणः स्मृतः ।
एकादश वसिष्ठस्य गोत्राण्यस्मिन्न दोर्महः ॥

(१) प्रपा. ३१० उत्तरार्धे (पराशरः पूतिमापो मैत्रावरुण-
शक्तिर्बौ ॥) ; विपा. ७०५ पूर्वार्धे (वसिष्ठ इन्द्रप्रमदो मरद्वाजस्तु
संहृतिः ।) कौण्डिन्यः (कौण्डिन्यः) ; ज्योति. १२४ द आम
(दस्त्याम) गौरिवीतः (गौरिवीतिः) ; बाल. १५३ घृ. १७८
द आम (दस्त्याम) ; संम. १८० पूर्वार्धे (वसिष्ठ इन्द्रप्रमदो
मरद्वाजस्तु संहृतिः ।) गौरिवीतः (गौरिवी तु) .

(२) प्रपा. ३१० (उपमन्युश्च कौण्डिन्यो गौरिवीतस्तथैव च ।
एकादश वसिष्ठः स्वर्न विवाहाः परस्परम् ॥) ; विपा. ७०५
च उपमन्युगणः स्मृतः (द्वौ उपमन्युरंगलथा) ; ज्योति. १२४ ;
बाल. १५३ घृ. १७८ ; संम. १८० पूर्वार्धे (मैत्रावरुणशक्ती
द्वावुपमन्योरंगणः स्मृतः ।) .

स्मृत्यर्थसारः

वसिष्ठाः कुण्डिनाश्चैवमुपमन्युपराशराः ।
वसिष्ठा इति चत्वारो गोत्रैक्यान्नान्वियुर्मिथः ॥
तथैव जातृकपर्णाश्च वसिष्ठैरग्निभिः सह ॥
(नोद्वहेयुः)

अनिर्दिष्टकर्तृकवचने

वसिष्ठौ द्वौ च विज्ञेयौ ब्रह्मपुत्रोऽथ शापतः ।
मैत्रावरुणिरित्येव वसिष्ठो विप्रहान्तरात् ॥
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुकादयः ।
ज्ञेयो विशेषस्त्वनयोर्द्वितीयात्कुण्डिनादयः ॥

अत एव मित्रगोत्रत्वाद्भिन्नशरीरत्वाच्च वसिष्ठ-
वासिष्ठगणयोर्विवाहो भवति । विपा. ७०६

(१) स्मृतसार. १६ कुण्डिना (कुण्डिन) ; चम. १०४
(=) ; संम. ६२ ; कृम. १०४७ (=) क्षैवमु (क्षैव उ) .
(२) स्मृतसार. १६ ; चम. १०५ (=) ; संम. ६२ ;
कृम. १०५२ (=) .

(३) विपा. ७०१ मैत्रा (मित्रा) वसिष्ठो (वासिष्ठो) ;
संम. १७७ ; कृम. १०६३ विधानपारिजाते इत्युक्तम् .

(४) विपा. ७०१ ; संम. १७७ विशेष (विवेक) ; कृम-
१०६३ ज्ञेयो विशेष (ज्ञेया, विवेक) .

अगस्तिकाण्डम्

बौधायनश्रौतसूत्रम्

१ केचलागस्तयः

अगस्तीन् व्याख्यास्यामः—

१ अगस्तयः २ विशालायाः ३ स्कालायनाः

(१) बौधायनः ; गोम्र. ८६ ; संम. ६५२ ; संम. ६० ;
प्रद. १२७ ; संकौ. १९२ ; संर. ४४६ .

- २ गोम्र. विशालायाः .

३ संम्र. सालायनाः ; संम. कालायनाः ; प्रद. खलायनः ;
संकौ. संर. स्कालायनाः .

४ औपदहनयः ५ कल्मापदण्डिः ६ धावर्णिः
७ लावर्णिः ८ लव्यार्बुदः ९ वैरिणयः

४ गोम्र. औपदहनयः ; संम. औदहनयः .

५ गोम्र. कुल्मापदण्डिः ; संम्र. प्रद. कुल्मापाः , दण्डयः ;
संम. कुल्मापदण्डिनाः ; संकौ. कल्मापाः , दण्डयः ; संम्र-
कल्मापाः , दण्डयः .

६ गोम्र. संम्र. प्रद. संकौ. संर. (०) .

७ गोम्र. लावर्णाः ; संम्र. प्रद. संकौ. संर. लावणयः ; संम-
र्णाण्यः , सावर्णिः .

८ गोम्र. लाव्यः , ववदयः ; संम्र. लाव्याः , वरण्डयः ; संम-
ववन्दयः ; प्रद. लाव्यः , वरिण्डः ; संकौ. लव्याः , वरण्डयः ;
संर. लव्यार्दिण्डवै .

९ गोम्र. संम्र. संम. संकौ. संर. वैरिणयः ; प्रद. वैरिण्डः .

१० बुद्बुदोदरयः ११ शैवपथयः १२ शाल्यातपाः
१३ मौञ्जकयः १४ पाण्डुहृदाः १५ हारिष्ठीवयः
१६ रौहिण्याः १७ मौसलयः इत्येते अगस्तयः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-दार्ढ-
च्युत-ऐध्मवाह-इति होता । इध्मवाहवद्-दृढ-
च्युतिवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

साम्भवाहाः

साम्भवाहानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-
दार्ढच्युत-साम्भवाह-इति होता । साम्भवाहवद्-
दृढच्युतिवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

सोमवाहाः

सोमवाहानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-
दार्ढच्युत-सोमवाह-इति होता । सोमवाहवद्-
दृढच्युतिवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

यज्ञवाहाः

यज्ञवाहानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-
दार्ढच्युत-याज्ञवाह-इति होता । यज्ञवाहवद्-
दृढच्युतिवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

१० गोप्र. बुधोदरयः ; संप्र. बुधोदरयः ; संम. बुधोदरयः ;
प्रद. बुधोदरिः ; संकौ. मुधोदरयः ; संर. मुण्डोदरयः ;
जेवी. बुधुदोदरि .

११ गोप्र. संप्र. प्रद. संर. शैवपथयः ; संम. शौचपथयः ;
संकौ. शौचपथय .

१२ बौध्रौप्र. शाल्यातपाः ; गोप्र. शैशान्यातपाः ; संम.
शाल्यातपाः ; संकौ. शाल्यातपाः ; संर. शाल्यातपाः .

१३ गोप्र. मौञ्जकयः ; संप्र. मौञ्जकयः ; संम. मौञ्जकयः ;
प्रद. मौञ्जिकिः ; संकौ. मौञ्जिलतः ; संर. मौञ्जिलताः .

१४ गोप्र. पारोहिताः ; संप्र. पारोहिताः ; संम. पयोद्वताः,
शत्रयः, हृद्योगाः, शाण्डिधाराः इत्यपि ; प्रद. पायोद्वतः ; संकौ.
पायोद्वताः ; संर. पायोद्वताः .

१५ गोप्र. हारिष्ठीवाः ; संप्र. संम. प्रद. हारिष्ठीवाः ; संर.
हारिष्ठीवी .

१६ गोप्र. संकौ. संर. रोहिण्याः ; संम. रोहिण्याः ; प्रद.
रौहिः .

१७ गोप्र. मौसलयः .

(१) गोप्र. ८६ साम्भ (सम्भ) दृढच्युति (दृढच्युत) .
(२) बौध्रौप्र ; गोप्र. ८६ .

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

१ केवलागस्तयः

अंधागस्तीनामेकार्षेयः । आगस्त्य-इति होता ।
अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

प्रवृणीत इति शेषः

कपर्दि.

त्र्यार्षेयम् हैके । आगस्त्य-दार्ढच्युत-ऐध्मवाह-
इति । इध्मवाहवद्- दृढच्युतवद्- अगस्त्यवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्

१ केवलागस्तयः

अंधागस्तीनामेकार्षेयः । आगस्त्य-इति होता ।
अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः । त्र्यार्षेयम् हैके । आगस्त्य-
दार्ढच्युत-ऐध्मवाह-इति । इध्मवाहवद्-दृढच्युत-
वद्-अगस्त्यवद्-इति ॥

अगस्तीनां रुक्षां परस्परमविवाहः, सगोत्रत्वात्
सप्रवरत्वाच्च । प्रच.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

१ केवलागस्तयः

अगस्तीनां आगस्त्य-दार्ढच्युत-ऐध्मवाह-इति ।
सोमवाहो वोत्तमः, आगस्त्य-दार्ढच्युत-नौमवाह-
इति ॥

उत्तमपदविकल्पः ।

गानाट्ट.

आश्वलायनश्रौतसूत्रपरिशिष्टम्

भृंगूणां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः ।
इयैतादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इष्यते ॥

पण्णां वै गौतमादीनां विवाहो नेष्यते मिथः ।
दीर्घतमा औचथ्यः कक्षीयांश्चैकगोत्रजाः ॥
भरद्वाजास्त्रिवेदयर्क्षाः शुक्लाः शैशिरयः कताः ।
एते समानगोत्राः स्युर्गर्गानेके वदन्ति वै ॥

(१) आपश्रौ. २४।१०।१-२० ; गोप्र. ८६ .

(२) सश्रौ. २।१।१५ ; संर. ४२५ .

(३) आश्रौ. २।१।१५ ; गोप्र. ८७ .

(४) इदं आश्वलायनश्रौतसूत्रसंग्रहो मुद्रितम् । अस्तीवस्त्वात्
स्युर्गर्गानेके भवति ।

पृषदश्चा मुद्रला विष्णुवृद्धाः

कण्ठोऽगस्त्यो हरितः संकृतिः कपिः ।

यत्कश्चैषां मिथ इष्टो विवाहः

सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिमिश्च ॥

यावत्समानगोत्राः स्युर्विश्वाभिन्नोऽनुवर्तते ।

तावद्दसिष्ठश्चात्रिश्च कदयपश्च पृथक्पृथक् ॥

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

१ केवलागस्त्यः

अंथागस्त्यान् व्याख्यास्यामः-

अथ १ उपकुल-२ सुकलाप-३ कारिणि-

४ धारिणि- ५ मौञ्जकि- ६ वैरिणि- ७ कल्माप-

दण्डि- ८ निवैरिणानां ९ सौरिभाग-१० गोव्याधि-

११ शैवपथ- १२ अर्जुदानां १३ मेदिनीपञ्चपाः-

१४ दावतानां १५ अगदाच- १६ हारिणीवीणां

(१) गोप्र. ८७ ; संप्र. ६५२-६५३ ; प्रद. १२७ ; संकौ.

१९२ ; संर. ४४७ .

१ संप्र. संकौ. उपकुलाः, औकुलाः ; संर. उपकूलाः ,
औकुलाः .

३ प्रद. कारी .

४ संप्र. संकौ. संर. वारिणयः ; प्रद. वारिणिः .

५ गोप्र. मोहति ; संप्र. क्षौमितयाः ; प्रद. क्षौमितिः ; संकौ.

संर. क्षौमिनयः .

६ संप्र. संकौ. संर. वैरण्डयः ; प्रद. निवैरिणः .

७ गोप्र. कल्मापदाच ; संप्र. संर. उपकल्माकानयनयः ; संकौ.

उपकुलाः , कामनयः .

८ गोप्र. तावायनाः ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. १ .

९ प्रद. सौरभागः .

१० गोप्र. गोव्यव ; संप्र. संर. गोव्यादयः ; संकौ. गान्यादयः .

११ गोप्र. हैमवह ; प्रद. हैमवाहः .

१२ गोप्र. अर्जुदाना ; संप्र. प्रद. संकौ. संर. अर्जुदाः .

१३ प्रद. मेदिनीपञ्चकः .

१४ प्रद. देवतः .

१५ गोप्र. अगदयः ; प्रद. अगवः .

१६ गोप्र. हारिणीवाणात् .

१७ शैरिदयाः १८ वित्तमयः १९ खतानां इत्ये-
तेषामविवाहः । तेषां त्र्यापैयः प्रवरो भवति ।
आगस्त्य-दार्ढ्युत-ऐध्मवाह-इति होता । इष्म-
वाहवद्-दृढच्युतवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

१७ गोप्र. शैरिदयाः ; प्रद. शैरियः .

१८ गोप्र. वचनयः ; प्रद. विचयः .

१९ प्रद. भवतानः .

अस्मिन् १ केवलागस्त्यगणे संप्र. प्रद. संकौ. संर.
एषु ग्रन्थेषु अधिकानि नामानि समुपलभ्यन्ते । तानि
यथा -

१ सैवकाः- प्रद. सैवरुः ; संकौ. मंर. सैवताः .

२ सौभरायगाः- संकौ. साभरायगाः ; संर. साम्भरायगाः .

३ वैकर्गायनाः- संकौ. सर. करुर्गायनाः .

४ मार्गायगाः- प्रद. गार्गायनः .

५ प्राचार्याः- संकौ. आचार्याः ; संर. आचर्याः .

६ शालङ्कायनयः- सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

७ बाह्यायनयः- संप्र. बाह्यायनयाः ; प्रद. बाह्यायनः ;
संकौ. बाल्यायनयः ; संर. यवाल्यायनयः .

८ बाह्यकय- संकौ. संर. (०) .

९ लाशयः- प्रद. (०) .

१० साकाक्षयः- संप्र. साकक्षयः ; प्रद. छाकाक्षिः .

११ तण्डयः- संप्र. तन्द्रयः .

१२ लाज्यायनयः- संप्र. लाज्यागनयः ; प्रद. लाज्यामतिः .

१३ हृद्रोगयः- प्रद. हृद्रोगः ; संर. हृद्रोगयः .

१४ प्रादुराक्षय- संकौ. प्रादुराक्षयः ; संर. प्रादुराक्षयः .

१५ रम्याक्षय- संकौ. संर. (०) .

१६ पण्डोदृष्टता- प्रद. पण्डोध्यतः ; संकौ. पण्डोदृष्टताः ;
संर. पण्डोदृष्टताः .

१७ कुहवाक्षय- संकौ. संर. कुण्डवाक्षयः .

१८ सैवायुधाः- प्रद. रोवायुधः .

१९ पटहस्ता- प्रद. पटलः ; संकौ. संर. परलताः .

२० वैद्योरन्धय- प्रद. वैद्योत्तिः ; संकौ. संर. वैद्योरन्धयः .

२१ दामोष्णीयाः- संकौ. दामः ; संर. दामाः .

२२ तन्नरा - संकौ. संर. (०) .

२३ सौम्यायना- संप्र. सौम्यानयाः ; प्रद. सौम्यायनिः ;

संर. सौम्यानयाः .

२४ ब्राह्मण्याः- सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२५ पुत्रयः-

२६ वाशिपायणाः- प्रद. वाशिषायणः ; संर. वाशिपायणाः .

२ केवलागस्तयः

१ अगस्तयः २ करम्भयः ३ कुरुनाडयः
४ कौशल्याः ५ सुमेधसः ६ मयोभुवः ७ गान्धा-
रायणाः ८ पौलस्तयः ९ पुलहः १० ऋतुः
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । आगस्त्य-माहेन्द्र-मायोभुव-इति होता ।
मयोभुववद्-माहेन्द्रवद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥ ७

२७ शारङ्गरा— संर. शारंगः .

२८ ऋण्टावना— प्रद. ऋण्टः, वचनः; संकौ. फाटा-
वचनाः; संर. र्फाण्ट्यवचना .

(१) गोप्र. ८७; संप्र. ६५३; प्रद. १२७-१२८; संकौ.
१९२; संर. ४५६.

३ गोप्र. कुनाडाः; संप्र. संकौ. संर. (०).

४ गोप्र. कौशल्याः; प्रद. कौशल्यः .

५ गोप्र. खमेवसः; प्रद. खमेवसः .

६ संकौ. सोमयोभुवः .

७ संप्र. प्रद. गान्धारायणाः; संकौ. संर. गान्धारायणा .

८ संप्र. प्रद. संकौ. संर. पुलस्तयः .

अस्मिन् २ केवलागस्त्यगणे संप्र. संकौ. संर. एषु
ग्रन्थेषु द्वे नामनी अधिके । ते यथा—

१ कार्णाटा— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२ माहेन्द्रा— संकौ. संर. माहेन्द्राः .

* संप्र. ६५३; प्रद. १२८; संकौ. १९३; संर. ४५७ एषु
ग्रन्थेषु उल्लिखितौ अक्र-विमलिगणौ यथा—

१ अक्रा— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

२ शक्रा— प्रद. शक्रः; संकौ. संर. शक्राः .

३ शुक्रा— प्रद. शुक्रः; संकौ. शुक्राः; संर. शुक्राः .

४ हंसा— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

५ चासा— प्रद. चासः; संकौ. चासाः .

६ भासा— प्रद. भासः; संकौ. संर. (०).

७ हिमोदका— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

८ हेमचर्चय— प्रद. हेमचर्चिः .

१ विमलय— प्रद. विमलिः; संकौ. विमलयः; संर.
विमिलयः .

२ माममितकय— प्रद. मामिकिः; संकौ. मानितकलयः;
संर. माणिकेकलयः .

३ पाणिकाः— सर्वग्रन्थेषु समानम् ।

पौर्णमासाः

पौर्णमासाः पौरणाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-पौर्णमास-
पौरण-इति होता । पूरणवत्-पूर्णामासवद्-
अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

इति लौगाक्ष्युक्तमगस्त्यगोत्रकाण्डमुद्राहृतमध्वर्युक्तम-
विशेषज्ञापनावैव । गोप्र. ८७

मानवश्रौतमूत्रम्

१ केवलागस्तयः

अथागस्त्यान् व्याख्यास्यामः । १ कुकूल- २ उपक
- ३ बलक- ४ लांबकायन- ५ शालङ्कायन-
६ धारिणि- ७ धौरणि- ८ सौदन्वा- ९ सौक्य-
१० कल्पापदण्डिः ११ अपौतरौ- १२ नुरायणानां
१३ शौभंयिनाः १४ गोव्याधिला- १५ शिलाय-
१६ शैवपथ- १७ अर्जुदानां १८ ऐदिलमाः
१९ एवयायदूताः आगस्त्य-दार्ढ्युत-ऐध्याह-
इति होता, इत्यादि ॥

विमलयः

१ नन्दि- २ विमलि- ३ धिमलि- ४ पिनायक्षि
- ५ सायकि-इत्येतेषां, इत्यादि । आगस्त्य-पिना-
यक्षि-शायक-इति होता, इत्यादि ॥

अक्राः

१ प्राचीनप्रवणाः २ कापेयाः ३ अक्र- ४ शुक्र-
५ शुद्धस- ६ चाप- ७ भाप- ८ हैमवर्चि-
९ हिमोदकाः इत्येतेषां, इत्यादि । आगस्त्य-हैम-
वर्चि-हिमोदक-इति होता, इत्यादि ॥

१ अक्रि- २ चक्रि- ३ अर्चि- ४ चर्चि-
५ हिमोदकि- यारीणकाः इत्येतेषां, इत्यादि ।

४ पिनायका— संर. पिनामकाः .

५ नन्दय— संर. नन्दयोनियः .

६ विलय— प्रद. मिलिः; संकौ. अशिया .

७ चिलय— संर. (०).

मानवश्रौतसूत्रे शुक्रयजुर्वेदपरिशिष्टे च इमौ गणौ
समुपलभ्येते ।

(१) गोप्र. ८७.

(२) मानवश्रौतसूत्रोक्ते गोत्रप्रवरविचारः जैन भ्रौमवाशय-
स्यारिचार्द ' गोत्रप्रवरमन्त्री ' मुस्तकाल्लंघीतः ।

आगस्त्य-पिनायक-पारीणक-इति होता । पारीण-
कवद्, इत्यादि ॥

१ नन्दि- २ विमिलि- ३ लिचिलि- ४ मिमी-
त्तिक- ५ पिनायकि- सायक- इति होता,
सायकवत्, इत्यादि ॥

अक्र- शक्र- शुक्र- जाल्ये.....हैमन्दकी- इत्ये-
तेपां, इत्यादि । आगस्त्य-माहेन्द्र-मायोभुव-इति
होता, इत्यादि ॥

मध्यमाः

मध्यमपौरणाः तेषां त्र्यार्षेयः इत्यादि । आगस्त्य-
माध्यम-पुरीण-इति होता, इत्यादि ॥

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम्

१ केवलागस्त्यः

अथागस्त्यान् व्याख्यास्यामः । १ ओकूलक-
२ उपकूलक- ३ लामकायनि- ४ शालङ्कायनि-
५ धारिणि- ६ वैरिणि- ७ कल्मापदण्डिः ८ अपै-
त्तरावणानां ९ शोल्घ्यामन- १० गोव्याधिला-
११ शिलाह- १२ मेनुल- १३ मान्य- १४ भ्रान्दा
- १५ हतानां १६ शैवपथ- १७ अर्बुदानां
१८ आगस्त्य- १९ वैकर्णायतानां २० शारगेरवाः
२१ शीर्षायणानां २२ वाथाह्येरण्डेय- २३ वैर-
ण्डेय- २४ चहैकि- २५ नह्यायनि- २६ शफाक्षि
- २७ कुब्जाक्षि- २८ रम्याक्षि- २९ प्रादुराक्षि-
३० दामोष्णीं ३१ यशुभराः ३२ सौभरायण-
३३ भर्गायनः ३४ शैशावाः इति ॥ (प्रवराः कात्या-
यनलौगाक्षिवत् ।)

२ केवलागस्त्यः

१ अगस्त्यः २ करम्भयः ३ कनाठाः ४ सुरोधस्तः
५ योगन्ध्रायणाः ६ पुलस्त्यः ७ पुलहाः ८ क्रतुः
९ माहेन्द्र- १० मयोभुवाः इति ॥ (प्रवराः कात्या-
यनलौगाक्षिवत् ।)

(१) शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टोक्तो गोत्रप्रवरविचारः जैन श्रीमहा-
चर्यसंदिग्धात् गोत्रप्रवरमञ्जरी पुस्तकात्संगृहीतः ।

अक्राः

१ प्राचीनप्रवराः २ वाकायेयाः ३ अक्र- ४ शक्र
- ५ शुक्र- ६ हंस- ७ वाप- ८ भाप- ९ हैमवर्चि-
- १० हिमोदकाः इत्येतेपां, इत्यादि । आगस्त्य-
हैमवर्च-हिमोदक-इति होता, इत्यादि ॥

१ अक्रि- २ चक्रि- ३ अर्चि- ४ चर्चि-
५ हिमोदकि- ६ पारिणकाः इत्येतेपां, इत्यादि ।
आगस्त्य- पैनाक-पारिणक-इति होता । पारीण-
कवद्- इत्यादि ॥

१ नन्दि- २ विमलिम्- ३ चिलिमि- ४ विले-
यम्- ५ मिमीत्तिक- ६ पिनायक- ७ सायकाः
इत्येतेपां, इत्यादि । आगस्त्य-पैनाक-सायक-इति
होता, इत्यादि ॥

१ अक्र- २ शक्र- ३ शक्रंह- ४ चाप- ५ भाप
- ६ हैमवर्चि- ७ हिमोदकाः इत्येतेपां, इत्यादि ॥

मध्यमाः

आगस्त्य-माध्यय-पौरिण-इति होता । पूरिणवद्
-मध्यमयद्-अगस्त्यवद्-इत्यध्वर्युः ॥

मत्स्यपुराणम्

मत्स्य उवाच-

१ अतः परमगस्त्यस्य वक्ष्ये वंशोद्भवान् द्विजान् ।

२ केवलागस्त्यः

अगस्त्यः करम्भयः कौशैल्यः करोटस्तथा ॥

२ सुमेधेसो मयोर्भुवस्तथा गान्धारकायणाः ।

पौलस्त्याः पौलहाश्चैव कर्तृवंशमवास्तथा ॥

(१) मत्स्य. २०२।१ ; गोप्र. ८७ ; संप्र. ६७९ .

[गोत्रप्रवरनामसंग्रहः संप्र. ६५३ ; प्रद. - १२७-१२८ ;
संक्रौ. १२२ ; संप्र. ४४६ श्लत्र द्रष्टव्यः ।]

१ मत्स्य. अगस्त्यश्च .

२ मत्स्य. करम्भश्च ; संप्र. करमयः .

३ मत्स्य. कौशल्याः ; गोप्र. कौशल्याः .

४ मत्स्य. शकटाः ; गोप्र. करटाः .

(२) मत्स्य. २०२।२ ; गोप्र. ८७-८८ ; संप्र. ६७९ .

७ संप्र. गन्धारकायणाः .

९ संप्र. पौनहाः .

१० संप्र. कर्तृवंशमवास्तथा ; प्रद. क्रतुः वंशवः .

त्र्यार्षेयोऽभिमतश्चेपां सर्वेषां प्रवरः शुभः ।
अगस्त्यश्च महेन्द्रश्च ऋषिश्चैव मयोभुवः ।
परस्परमवैवाह्या ऋषयः परिकीर्तिताः ॥

पौर्णमासाः

पौर्णमासाः पारणाश्च त्र्यार्षेयाः परिकीर्तिताः ॥
अगस्त्यः पौर्णमासश्च पारणश्च महातपाः ।
परस्परमवैवाह्याः पौर्णमासास्तु पारणैः ॥
एवमुक्त ऋषीणां तु वंश उत्तमपौरुषः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि किं भयानघ कथ्यताम् ॥
मनुरुवाच —

पुलहस्य पुलस्त्यस्य क्रतोश्चैव महात्मनः ।
अगस्त्यस्य तथा चैव कथं वंशस्तदुच्यताम् ॥

मत्स्य उवाच —

ऋतुः खल्वनपत्योऽस्मिन् राजन् वैवस्वतेऽन्तरे ।
इध्मवाहं स पुत्रत्वे जप्राह ऋषिसत्तमः ॥
अगस्त्यपुत्रं धर्मज्ञं, आगस्त्याः क्रतवस्ततः ।
पुलहस्य तथा पुत्रास्त्रयश्च पृथिवीपते ॥
तेषां ते जन्म वक्ष्यामि उत्तरत्र यथाविधि ।
पुलहस्तु प्रजां दृष्ट्वा नातिप्रीतमनाः स्वकाम् ॥

(१) मत्स्य. २०२।३-४ पूर्वर्षिं (त्र्यार्षेयाभिमतार्क्षीणां सर्वेषां प्रवरः शुभाः) ; गोत्र. ८८ ; संप्र. ६७९ कोऽभिमत (यो हि मत) .

(२) मत्स्य. २०२।३-५ ; गोत्र. ८८ पारणाश्च (पौरणाश्च) पारणश्च (पौरणश्च) पारणैः (पौरणैः) ; संप्र. ६७९ क्षीयार्थ-माशम् .

(३) मत्स्य. २०२।६ ; गोत्र. ८८ पौरुषं (पूरुषः) ; संप्र. ६७९ (एतदुक्तदृष्टीणां तु वंशमुक्तमर्षीहस्यम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि किं तवानघ कथ्यताम् ॥) .

(४) मत्स्य. २०२।७ ; गोत्र. ८८ ; संप्र. ६७९ .

(५) मत्स्य. २०२।८ लोऽस्मिन् (लोऽभ्यर्) , गोत्र. ८८ ; संप्र. ६७९ राजन् (जन्म) ऋषिसत्तमः (ऋषिसत्तमम्) .

(६) मत्स्य. २०२।९ ; गोत्र. ८८ ; संप्र. ६७९ आगस्त्याः क्रतवस्ततः (आगस्त्यं क्रतवांस्ततः) उत्तरार्धे (पुलहाच तथा पुत्रास्त्रयश्चः पृथिवीपते ।)

(७) मत्स्य. २०२।१० तेषां ते (तेषां तु) ; गोत्र. ८८ ; संप्र. ६७९ .

अगस्त्यजं दृढच्युतं पुत्रत्वे वृत्तयांस्ततः ।
पौलहाश्च तथा राजन्नागस्त्याः परिकीर्तिताः ॥
पुलस्त्यान्यवसंभूतान् दृष्ट्वा रक्षःसमुद्भवान् ।
अगस्त्यस्य सुतं धीमान् पुत्रत्वे वृत्तयांस्तथा ॥

पौलस्त्याश्च तथा राजन् आगस्त्याः परिकीर्तिताः ।
सगोत्रत्वादिमे सर्वे परस्परमनन्वयाः ॥

एते तयोक्ताः प्रवरा द्विजानां

महानुभावा नृप वंशकाराः ।

येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन

पापं समग्रं पुरुषो जहाति ॥

(१) एतेष्वगस्त्यगोत्रकाण्डेषु उदाहृतानामगस्ति-
गोत्रगणना सर्वेषां परस्परं विवाहो नास्ति, सगोत्रत्वात् ।
समानगोत्रत्वं चाष्टमव्यागस्तेः सर्वेषु प्रवरेष्वनुवृत्तेः,
त्र्यार्षेयाणां द्व्यार्षेयसंनिपातात् । अथ श्लोकः—‘ न विवाहो-
ऽस्त्यगस्तीनां सर्वेषामितरेतरम् । समानमुनिबाहुव्यात्स-
गोत्रत्वाच्च कारणात् ॥ ’

इह जमदग्निगौतमभरद्वाजविश्वामित्रिकश्यपवामिष्ठा-
गस्तीनां भ्रथानां गोत्रकारणानामृषीणां अगस्त्यवर्गेषु अष्टसु
समानगोत्रत्वात् परस्परमविवाहमुक्त्वा तदनन्तरं आप-
स्तम्बस्वभाष्यकारेण कर्पदिस्वामिना अपरं छिञ्चि-
दुक्तम् । किं तदिति चेत्, तदीयभाष्ये पठामः—
“ इह भृग्वद्भिन्नलो मित्रविवाहं कुर्वते । न चेत्समाना-
र्षेया बहवः स्युः इति मतं बोधायनस्य ’ इत्येतत्सर्वेषां
प्रवराचार्याणां मतं, न केवलं बोधायनस्यैव । वसिष्ठानां
कश्यपानां विश्वामित्राणां भृग्वद्भिन्नसामिव मित्रविवाहं

(१) मत्स्य. २०२।११ दृढच्युतं (दृढस्य तु) ; गोत्र.
८८ ; संप्र. ६७९ .

(२) मत्स्य. २०२।१२ वृत्तयांस्तथा (वृत्तयांस्ततः) ; गोत्र.
८८-८९ ; संप्र. ६७९ पुलस्त्यान्यव (पुलस्त्योऽन्यव) सुत
(सुताम्) .

(३) मत्स्य. २०२।१३ ; गोत्र. ८९ पूर्वर्षिमाशम् ; संप्र.
६७९ .

(४) मत्स्य. २०२।१४ येषां तु नाम्नां परिकीर्तनेन (एषां
तु नाम्नां परिकीर्तनेन) ; गोत्र. ८९ ; संप्र. ६८० वंशकाराः
(गोत्रकाराः) .

गर्भं इच्छति । कठानां प्रवरे चैवम् । अन्ये तेषां भिन्न-
विवाहं नेच्छन्ति । तत्रैवं तेषां ऋषिपक्षाणां स्वरेवे पक्षे
न विवाहः । कुतः ? द्वयोर्वहूनां च मतविरोधे सति
भूयसां मतमनुष्ठेयं, ' विप्रतिपिद्धयर्मसमवाये भूयसां
स्यात् सधर्मता ' इति न्यायात् । ये तु पञ्चानां ऋषि-
पक्षाणां भिन्नविवाहमिच्छन्ति तेषां वसिष्ठपक्षेऽप्यसमान-
प्रवरैः सह स्यात् । कश्यपपक्षेऽपि निभ्रुवासितरेभलक्षमणा-
हर्षसिष्ठनकंकन्दयपानां परस्परतो देवलासितशण्डिलानां च
न विवाहः । विश्वामित्रपक्षेऽप्यजानां चाविवाहः”
इति । एतत्परीक्ष्यं विद्वद्भिरिति । गोप्र. ८९

(२) अथागस्त्यस्य । आगस्त्यास्त्रयः । तत्र आद्यगणे
विंशतिगोत्राणि, द्वितीयतृतीयगणौ निर्भेदौ ।

आपस्तम्बस्त्ववाचभेदमेवैकार्यमपीहते
कात्यायनश्च लौगाक्षिन्नीनेवाह गणानिह ॥

आहाश्वलायनस्त्वाद्यमेकमेव गणं परम्
सत्यापादोऽप्याद्यमाह आपर्येयं चापि पाक्षिकम् ॥

संप्र. ६४१

प्रवरसंग्रहकारः

श्रीण्यगस्त्य इध्मवाहो दाढर्यच्युत इति स्मृतः ।
एषोऽगस्त्यगणस्तस्मिन् न विवाहः परस्परम् ॥

(१) प्रपा. ३१० (अगस्त्यदाढर्यच्युतकाभिध्मवाहस्तथैव
च । त्रयोऽगस्त्या मिथो नैते विवाहाः स्युः कदाचन ॥) ; विपा.

स्मृत्यर्थसारः

अगस्तयः साम्भवाहाः सोमवाहा इति त्रयः ।
गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याच्च नोद्वहेयुः परस्परम् ॥
वैर्गा एकोनपञ्चाशत्प्रसिद्धा मुनिभिः स्मृताः ।
अप्रसिद्धाः परे वंद्या अन्तर्भूता इहैव ते ॥

मण्डनः

प्रवरे ये विकल्पाश्च ते चोद्वाहा व्ययस्थिताः ।
तथा व्यवस्थया चिन्त्यौ समानप्रवरेतरौ ॥
ये स्वयं कल्पितं यक्षं कुमारान् न स्मरन्ति हि ।
तेषां तदनुसारेण सगोत्रत्वादिचिन्तनम् ॥
सत्यापादो घदत्येतदन्ये तुल्यविकल्पनम् ।
आचार्यान्तरपाठानामीपद्भेदेऽप्यभिन्नता ॥

७०६ श्रीण्यगस्त्य इध्मवाहो (श्रीण्यगस्त्यो वीतवाहो) ; ज्योति-
१३४ श्रीण्यगस्त्य इध्मवाहो (श्रीण्यगस्त्यो वीतवाहो) ; बाल-
१५३ पृ. १७८ श्रीण्यगस्त्य इध्मवाहो (श्रीण्यगस्त्यो वाहवाहो) ;
संग. १८१ विपावद्.

(१) स्मृत्कार. १६ अगस्तयः (अगस्त्यतः) ; संम. ६२ ;
कृष्म. १०४८ (=).

(२) स्मृत्कार. १६ ; संप्र. ६४२ (=) वंद्या (वशा) ;
संम. ६२.

(३) संम. ४५०.

राज-वैश्यादिगोत्रप्रवरकाण्डम्

वौधायनश्रौतसूत्रम्

क्षत्रियाणां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । मानव-ऐह
-पौरुषवस-इति होता । पुरूरवोवद्-इडावद्-
मनुषवद्-इत्यध्ययुः ॥

(१) बौधाय. ; गोप्र. ९० (प्रवरो) ऐह (ऐह) इडा-
वद् (इलवद्) ; बाल. १५३ पृ. १७६.

वैश्यानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । भालन्दन-
वात्सप्र-माङ्गिल-इति होता । मङ्गिलवद्-यत्स-
प्रिवद्- भालन्दनवद्-इत्यध्ययुः ॥

(१) बौधाय. माङ्गिल (माङ्गिल) मङ्गिलवद् (मङ्गि-
लवद्) यत्सप्रिवद् (यत्सप्रिवद्) ; गोप्र. ९० वात्सप्र-माङ्गिल-
(वात्सप्रि-माङ्गिल) मङ्गिलवद् (मङ्गिलवद्) ; बाल. १५३
पृ. १७६.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

अथ क्षत्रियाणाम् । यद्यह सार्षं प्रवृणीरन् एक एवैषां प्रवरः । मानव-ऐड-पौरुषवस-इति होता । पुरूरवोवद्-इडावद्-मनुवद्-इत्यध्वर्युः ॥

अथ क्षत्रियाणां गोत्राणि । अथ क्षत्रियाणां व्याप्येय-प्रवरो भवति । अह इति विनिग्रहार्थः । यदि सर्वे क्षत्रिया एकाप्येयं प्रवरं प्रवृणीरन् सार्षं सहाप्येयेण, एक एवैषा प्रवरः । अनेन शायते पृथगाप्येया अपि क्षत्रियाः सन्तीति । कर्पादि.

अथ येषामु ह मन्त्रकृतो न स्युः संपुरोहित-प्रवरास्ते प्रवृणीरन् । अथ येषां स्युरपुरोहित-प्रवरास्ते ॥

* अथ येषां क्षत्रियाणां मन्त्रकृतः (न) स्युः (न) भवन्तीत्यर्थः, पुरोहितप्रवरानेव ते प्रवृणीरन्, (अथ येषां स्युः) आत्मीयानेव प्रवरान् (ते) प्रवृणीरन् इत्यर्थः । कर्पादि.

सपुरोहितप्रवरास्त्वेवं न्यायेन ॥

द्रुशब्दो विशेषणार्थः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । अयमर्थः—क्षत्रियाणां विशेषः । पुरोहितप्रवरा एव ते भवितुमर्हन्ति न्यायेन, सर्वेषां पुरोहितस्य विद्यमानत्वात् आत्मनः कर्मण्यनधिकारात् पुरोहितप्रधाना एव ते भवितुमर्हन्तीति । कर्पादि.

एकाप्येया विशः । यात्सप्र-इति होता । वत्स-प्रिवद्-इत्यध्वर्युः ॥

‘ विट् क्षत्रमोजीयधी स्यान् ’ (?) इत्यादिष्वपदेशात् बहुवचन विश इति । सर्वे विशो वैश्या एकाप्येयाः समानाप्येया भवितुमर्हन्तीति । कर्पादि.

* केसविद्वान्तर्गतं प्रन्त्रवृद्धि इति मत्वाऽऽभाभिः कल्पितः । किंच ‘पुरोहितप्रवरानेव ते प्रवृणीरन्’ इति धन्यस्य सूत्रत्वेन, ‘आत्मीयानेव’ इत्यादिस्वाभ्यास्तान्त्वेन च भाष्यपुस्तके मुद्रण प्रामादिकम् । सूत्रपुस्तके ‘पुरोहितः’ इति वृत्तं नास्ति ।

(१) आपश्रौ. २४१०।११-१६ सार्षं (सार्षि) वत्स-प्रिवद्- (वत्सप्रवद्) ; गोप्र. ९० यद्यह सार्षं (यद्युह स्वाण्) ऐड (ऐल) इडावद् (इलवद्) अथ येषामु (येषामु) वात्सप्र (वात्सापि) .

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीते ॥

ब्राह्मणस्यापि राज्यप्राप्तस्य पुरोहितप्रवर एव, पुन-विधानात् । धूमा.

सत्यापाठश्रौतसूत्रम्

अथ क्षत्रियाणां व्याप्येयः । मानव-ऐड-पौरु-रवस-इति । पुरूरवोवद्-इडावद्-मनुवद्- इति । अथ यदि ह सार्षाः प्रवृणीरन्नेक एवैषां प्रवरः । यद्यु वै प्रुयक प्रवृणीरन् येषामु ह मन्त्रकृतो न स्युः सपुरोहितप्रवरास्ते । अथ येषां स्युरपुरोहित-प्रवरास्ते । सपुरोहितप्रवरास्त्वेवं न्यायेन ॥

एकाप्येया विशः । वात्सप्र-इति होता । वत्स-प्रवद्-इत्यध्वर्युः ॥

द्विविधाः क्षत्रियाः सार्षा अनापार्षाश्च । तत्र यदि सार्षा आप्येयवन्तो राजानः प्रवृणीरन्नेदेषा प्रवर उक्त एक एव भवति । यद्येते पृथगेव प्रवृणीरन् पुरोहितप्रवरानेव प्रवृणीरन् । येषां राजा मन्त्रकृत ऋषयः, आप्येया इति यावत्, न स्युरन् भवेयुस्ते सपुरोहितप्रवरा ज्ञेयाः । येषां राशां यदि मन्त्रकृतः स्युः अपुरोहितप्रवरास्ते ज्ञेयाः । मन्त्रकृतो राजानः सपुरोहितप्रवरस्त्वेवं एतन्प्रकारेण न्यायेन भवन्ति, नान्यथा । कोऽसौ न्यालोऽमिमतः ? स उच्यते- सर्वेषां पुरोहितस्य विद्यमानत्वात् तेन च विना कर्मानविकारात्, पुर एतं हितमेतत्सर्वं नयतीति पुरोहित-शब्दव्युत्पत्तेः, आत्मीयप्रवरपक्षे सर्वेषां समानप्रवरत्वाद-विवाहः प्रसज्येत इति न्यायः । अयमेव न्यायो वैश्याना-मपि द्रष्टव्यः ।

एवं च विवाहे क्षत्रियाणां वैश्यानां च पौरुहित्य-प्रवैक्यप्रयुक्त एव निषेधः, न तु स्वप्रवैक्यप्रयुक्त इति सिद्धम् । कर्मणि वरणादी भवतु विकल्पः, उक्तसूत्रस्य कर्माधिकारे प्रवृत्तेः । सोऽसौ स्ववस्थितः, येषां कुले यादृशे वरणमागतं तथैव कर्तुमुचितमिति विप्रेभ्यपि व्यवसायदर्शनात् । मन्त्रकृद्भूता सर्वराजामपुरोहितप्रवरणा-मपि विवाहमाने सपुरोहितप्रवरत्वमेवेति फलितोऽर्थः । राजभ्योऽर्पितानां दत्तानां ब्राह्मणानां राशा ये प्रवरास्ते

(१) आपश्रौ. २।१६।१० .

(२) सश्रौ. २।१।१।१६ ; सं. ४२५.

एव तेषाम् । एवं ब्राह्मणेभ्यः अपितानां राशं ब्राह्मणानां ये प्रवरास्ते तेषामिति । तथा च सूत्रम्— 'तथा ब्राह्मणानां राजार्पितानां राशं वा ब्राह्मणार्पितानाम्' इति । प्रच.

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीते । पुरोहितस्त्वाऽऽप्येणाऽऽवेदयेदिति राज्ञो विज्ञायते ॥

राशोऽध्वर्युर्होता वा, स्वस्वाऽऽप्येवाभावात् । तत्रापि धृतिं प्रमाणयति— पुरोहितस्येति । वैज.

निपादरथकाराश्च यमृपिमनुब्रुवते तेन तेषां प्रवरं प्रवृणीते ॥

तेषामप्याधानमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च यक्षयत्याचार्यः, तदर्थमिदमुक्तम् । तेषां पुरोहितोऽपि नास्ति । यमृपि-मनुब्रुवते वंशोत्पादकत्वेन । वैज.

तथा ब्राह्मणानां राजार्पितानां राज्ञां वा ब्राह्मणार्पितानाम् ॥

अर्पकप्रवरेणेत्यर्थः । वैज.

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् ॥

उत्तरविषयकार्यमेतत्, 'पौरोहित्यान् राजविशाम्' इति सिद्धत्वात् । गानाह.

अथ यदि सार्ष्टं प्रवृणीरन् । मानव-ऐल-पौरु-रवस-इति ॥

'राजर्पीन् वा राशाम्' इत्युक्ते, तस्य स्वरूपमेते-नोच्यते । यदि राशं राजर्पीन् ब्रूणीते तदेत्यर्थः । सृष्टौ भवं सार्ष्टं समुत्पत्तिरित्यर्थः । तथाहि सर्वेषां राजन्यानां भन्विलपुरूरवादयो वंशकरा इति स्मर्यन्ते, तेषां वरण-मित्यर्थः । गानाह.

पौरोहित्यान् राजविशाम् ॥

पुरोहितस्य य आप्तोयास्तानेव राजन्यवैदययोः प्रवृणीते । बहुवचनं त्रैवर्णिकस्त्रीजातानामनुलोमानां संप्रहार्यम् । गानाह.

राजर्पीन्वा राज्ञाम् ॥

मानवैलपौरुखसेत्येवं वा पौरोहित्यान्वा । गानाह.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् । एतेनैव वैश्यप्रवरो व्याख्यातः । यदि स ऋपीन् प्रवृणीयात् मानव-ऐल-पौरुखस-इति ब्रूयादिति ॥

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

पुरोहिताप्येण वा ॥

एतद्राजविषयम्, पुरोहितोपपत्तेः । तथा चोत्तरसूत्रम् । कर्क.

क्षत्रियवैश्ययोश्च नित्यम् ॥

क्षत्रियोऽभियेकक्रियारहितोऽभिप्रेतः, अधस्तनसन्धारम-वैश्यर्षप्रसङ्गात् । अनयोर्नित्यं पुरोहिताप्येयोश्चरणम्, राजस्तु विकल्पः । कर्क.

मत्स्यपुराणम्

मैनुर्वैयस्वतश्चैव इडो राजा पुरूरवाः ।

क्षत्रियाणां वरा ह्येते विज्ञेया मन्त्रवादिनः ॥

भलन्दनश्च यत्सश्च मङ्गिलश्चेति ते त्रयः ।

एते मन्त्रकृतो ज्ञेया वैदयानां प्रवराः सदा ॥

(१) तत्र द्विविधाः क्षत्रियाः । केपाचित् मन्त्रकृतौ न सन्ति । केपाचित् सन्ति । येषां सन्ति आत्मीयमेव ते प्रवृणीरन्, येषां तु न सन्ति ते पुरोहितप्रवरान् प्रवृणीरन् इति पञ्चदशमुपन्यस्य पुरोहितप्रवरानेव सर्वे क्षत्रियाः प्रवृणीरन् इति सिद्धान्तमाह—सपुरोहितप्रवरस्त्वेवं न्यायेनेति । कः पुनः न्यायोऽभिप्रेतः ? सोऽयमुच्यते—सर्वेषां पुरोहितस्य विद्यमानत्वात्, तेन च विना कर्मानधि-कारात्, पुर एतं हितमेव सर्वे नयतीति पुरोहितशब्द-व्युत्पत्तेः, आत्मीयप्रवरपक्षे सर्वेषां समानप्रवरत्वादविकाहः प्रसज्यते इति न्यायः । अयमेव न्यायो वैदयानामपि द्रष्टव्यः, तेषां च पुरोहितस्य प्राङ्गविकास्य दार्ढ्येहोमि-कस्य विद्यमानत्वात्, आत्मीयप्रवरपक्षे समानप्रवरत्वात्

(१) साधौ. २।१।३ .

(२) साधौ. २।६।१५ ; गोप्र. १० सार्ष्टं (सार्ष्टं) .

(३) साधौ. १।१।३ .

(१) गोप्र. १० .

(२) साधौ. २।१८-२९ .

(३) कृम. १०५४ .

अविवाहप्रसक्तेश्च । राजशब्दस्य अभिपिक्तमात्रवचनत्वात्
ब्राह्मणाश्च राज्यं प्राप्ताः पुरोहितप्रवरैरेव प्रवृणीरन्
इत्येके मन्यन्ते, तेषामपि पुरोहितस्य विद्यमानत्वात् ।
एतस्मिन् पक्षे पुरोहितसमानगोत्रैश्च सह अविवाहश्च ।
गोप्र. ९०—९१

(२) ऐलाद्याः पुरुरवाश्च (१ पौरवसाश्च)
क्षत्रियाः । तेषां मनुर्गोनं, नि (१ वप.) प्रवराः ।
मानवैलपौरुवसेति होता, मनुवदिलवतपुरवोवदित्य-
ध्वर्युरिति कात्यायनानुयायिनः । पुरुरवोवदिलवन्मनुव-
दिति लौगाक्ष्यादयः ।

वैश्याः भालन्दनादयः, तेषां भलन्दनो गोत्रम् ।
भालन्दनसाम्प्रमाङ्कीलेति होता, भलन्दनवत्सप्रवन्मङ्कील-
वदित्यध्वर्युरिति कात्यायनादयः । मङ्कीलवत् सप्र-
वद्भलन्दनवदित्यध्वर्युरिति लौगाक्ष्यादयः । वात्समेत्येका-
र्षेया इति त्रिप्रवरा वेति दक्षः ।

तत्र द्विविधाः क्षत्रियाः, केचिद्विद्यमानमन्वदृशाः,
केचिद्विद्यमानमन्वदृशः । तत्र विद्यमानमन्वदृशः स्वीया-
नेव प्रवरान् प्रवृणीरन् । ये तु अविद्यमानमन्वदृशस्ते
पुरोहितप्रवरान् प्रवृणीरन् । स्वीयप्रवरसत्वेऽपि स्वस्व-
पुरोहितगोत्रप्रवरपथ एव मिताक्षराकारमेधातिथिप्रभृति-
मिराश्रितः । आपस्तम्बेनापि पक्षद्वयमुक्त्वा निर्णीतम्—
' सपुरोहितप्रवरसत्वेव न्यायेन ' इति । अयं च न्यायः—
मन्वादिषु गोत्रप्रवरलक्षणाभावः, अगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां
ब्राह्मणत्वेन तदपत्यत्वाभावात्, क्षत्रियवैश्यायोगोत्रत्वा-
भावात् सप्रवरत्वस्य सुतरामभावः, नापि सर्वे भन्वकृत
इति । यत् अत्र प्रवरमञ्जरीकारादय ऊचुः— सर्वेषां

राजन्यवैश्यानामेकरूपगोत्रप्रवरत्वे सर्वेषां परस्परमविवाह-
प्रसङ्ग इति न्यायः, स विशेषरूपेण सर्वगोविवाहोपदेशेन
सामान्यरूपसगोत्रसप्रवरविवाहनिषेधनाभावात् सुपरिहर
इत्याहुः । तस्मात् सर्वैः क्षत्रियवैश्यावैर्वा वरणे यः पुरोहित
उपात्तस्तद्गोत्रप्रवरैरेव तेषां कर्मानुष्ठानं विवाहाविवाहौ
चेति ।
संप्र. ६५९

जैमिनिसूत्रम्

'निपादः ॥

निपादस्यरतेः रथकारस्य च संकरजातित्वेन ऋषि-
संततित्वाभावात्तदऽऽर्षेयवरणमिति प्राप्ते, साक्षादृष्यपत्य-
त्वस्य त्रैवर्णिकेष्वप्यभावात् परंपरया तत्संबन्धे चावि-
च्छिन्नपारम्परिक-तत्तद्वन्दयस्मृतित्यतिरिक्त-प्रमाणप्रचारात्
तस्याश्च तेष्वप्यविशिष्टत्वात् सर्वस्यैव जगत ऋषियंश्य-
तायाः पुराणेषु कथनाच्च स्यादेव तेषामप्यर्षेयवरणम् ।
भाट्टचन्द्रिका

तथा ब्राह्मणानाम् ॥

क्षत्रियादिवृत्तिमाश्रित ब्राह्मणा राजोपेताः । ब्राह्म-
णेन पुत्रत्वेन क्रीता ब्राह्मणवृत्त्या जीवन्तः क्षत्रिया
ब्राह्मणोपेताः । तेषां पुरोहितप्रवरस्वप्रवरयोर्विरोधे सति
विकल्पे, परेण पूर्ववापे वा, द्विगोत्रबन्धुभयमेलने वा
प्राप्ते, राजोपेतादीनां प्रच्युतस्वकर्मणामपि ब्राह्मणत्वादि-
जातेरनपायात् स्वस्वजातीयमेव वरणम् । ' मासेन
शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ' इत्यादयस्तु प्राय-
श्चित्तविधिशेषभूता निन्दार्थवादा न जातिनाशपराः ।
भाट्टचन्द्रिका

(१) जैम्. १५।१।६—७.

असंप्रज्ञातवन्धुगोत्रप्रवरकाण्डम्

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

अथासंप्रज्ञातवन्धुराचार्यामुप्यायणमनुप्रव्रवीता-
चार्यप्रवरं प्रवृणीत ॥

(१) सम्यक् शतः प्रवरो यस्य सः संप्रज्ञातवन्धुः
आचार्यामुप्यायणं आचार्यप्रवरमनुप्रव्रवीत आनुपूर्व्येण
ब्रूयात् । आचार्यप्रवरेण प्रवृणीत इत्यर्थः । सामर्थ्यात्
ब्राह्मणस्यायं विधिः । धत्रियाणां पुनः असंप्रज्ञातवन्धूनां
पुरोहितप्रवर एव । कर्पादि.

(२) अस्यायमर्थः— बन्धुः गोत्रं प्रवरो वा सम्यग्-
प्रज्ञातो येन सः असंप्रज्ञातवन्धुः सत्यकामादिः । यथा
सत्यकामो जाबालो गौतमाचार्यम् ' उपेयां भगवन्तम् '
इत्युक्त्वा शरणं प्रपन्नो गौतमेन च ' किंगोत्रो नु सोम्यासि '
इति च गोत्रं पृष्टः सन् आह— ' नाहमेतद्रेद भो यद्वेज्ञो-
ऽहमस्मि ' इति । एवमसंप्रज्ञातवन्धुः आचार्यामुप्यायणं
आचार्यगोत्रं प्रवरं वा अनुव्रवीत आनुपूर्व्यात्
ब्रूयात् । ' आचार्यप्रवरं वृणीत ' इत्यनेनापि तथाऽर्थ-
माह । ननु ' यो वा अन्यः सन्नन्यस्याऽऽप्येयं प्रवृणीते
स वा अस्य तदपिरिष्टं वीतं वृद्धके ' (आपधौ.
२४।५।५) इत्याद्या दोषभुतयो वाच्येन् । नेत्याहुः,
औरतापुत्रादपि शिष्यस्य श्रेष्ठपुत्रत्वात् । यथाऽऽह
आपस्तम्बः— ' एवमग्ने (? यस्तात्) धर्मानाचिनोति
स आनार्यः, तस्मै न द्रुयेत कदाचन, स हि विद्यातस्तं
जनयति, तच्छ्रेष्ठं जन्म, शरीरमेव मातापितरौ जनयतः '
(आप. १।१।१४-१८) इति । योधायनोऽप्याह—
' यानु पारुषते यानुपनपते यानुप्यापपते यानुजायपते
ते ताय पुत्रा भवन्ति ' इति । एतत्तैत्तिरीय्योक्तं गोत्रेः

(१) आपधौ. २४।१।१७; गोत्र. ११ प्रवृणीत (वृणीत);
मंत्र. ६९० मनु. प्रवृणीत (मनुष्करीणाचार्यवरं वृणीत)
शैवायनः; मंत्र. १९५ मनु ... प्रवृणीत (मनुष्करीणाचार्य-
वरं वृणीत) शैवायनः; बृ. १०।५६ (मयाऽऽननुप्यायणादादा-
मुपानुपानुपरीणाचार्यवरं वृणीत) शैवायनः .

शिष्याणां न विवाहः, समानगोत्रत्वात् समानप्रवरत्वाच्च ।
गोत्र. ९१-९२

सत्यापाढश्रौतसूत्रम्

अथानाज्ञातवन्धोः पुरोहितप्रवरेणाऽऽचार्यप्रव-
रेण वा ॥

अथानाज्ञातवन्धूनां गोत्रप्रवरकाण्डं विधत्ते— न आ
सम्यग्ज्ञातो बन्धुर्नेन सः अनाज्ञातवन्धुः, तस्य अनाज्ञात-
वन्धोः । ' असंप्रज्ञातवन्धोः ' इति दर्शपूर्णमासप्रकरण-
स्यस्य प्रवरविधायकस्य सूत्रस्य पाठः । न सम्यक्प्रज्ञातो
बन्धुर्नेन सः असंप्रज्ञातवन्धुः इति तद्विग्रहः । अर्थस्तु स
एव । तस्य पुरोहितस्य पूर्वोक्तस्य प्रवरेण, धर्मोपदेश
आचार्यः, तस्य वा प्रवरेण प्रवरणमित्यर्थः ।

ननु— ' यो वा अन्यः सन्नन्यस्याऽऽप्येयं वृणीते स
वा अस्य तदपिरिष्टं वीतं वृद्धके ' (सश्री. २।१।३।५)
इति निषेधस्य जागरूकत्वात् कथं पुरोहिताचार्यप्रवर-
प्रवरणम् ? इति चेत्, न, एतस्य प्रवरज्ञानसत्त्वं एव
प्रनुतेः । २।१।३।१७

पुरोहितगोत्रप्रवरयोः आचार्यगोत्रप्रवरयोश्चाशाने तु
स्मृत्यन्तरे ' आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तु द्विजः स्वयम् ।
दत्त्वाऽऽत्मानं तु कस्मैचित्तत्रोत्रप्रवरो भवेत् ॥ ' इति ।
अत्र आचार्यप्रहरणं पुरोहितोपलक्षणम् । आचार्यज्ञानेन
निषेधादिक्रियाकर्ता । द्विज इति श्रवणात् ब्राह्मणश्रिय-
वेद्यानां विधिः । यत्— ' गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने कस्यपि
गोत्रमुच्यते ' इति, तत्पुरोहिताचार्ययोगोत्राशाने सत्येन
विद्याहातिरिक्तनिषयम् । प्र. २।१।३।१८

तथाऽसंप्रज्ञातवन्धोः पुरोहितप्रवरेणाऽऽचार्य-
प्रवरेण वा ॥

न शपते वन्धो संदया यस्य, तस्येत्यर्थः ।

वैज.

(१) मधौ. २।१।३।७; मित्र्यु. १०।५।५ शत (शतन) ;
सं. ४२६ .

(२) मधौ. २।१।३ .

व्याघ्रः

गोत्रनाशे तु काश्यपम् ॥

मण्डनः

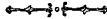
स्वैगोत्राद्यनभिज्ञानां विप्राणामियमेव दिक् ।
गुरुवंशाविदन्यस्मै स्वं दत्त्वा तत्कुलो भवेत् ॥
यैद्वा स्वप्रवराज्ञाने जमदग्नीनुपाश्रयेत् ।
गोत्रकार्येषु सर्वेषु किन्तु नैवोद्वेहकचित् ॥

- (१) रश्च. (आ.) ४८१ काश्यपम् (कश्यपः) व्याघ्रपादः ; संप्र. ९१६ (गोत्राज्ञाने तु काश्यप') व्याघ्रपादः ; संम. ६१ ; शूक. १५ व्याघ्रपादः .
(२) संप्र. ४५० .
(३) संप्र. ६६० ; मिल्धु. १०५६ यद्वा स्व (स्वगोत्र) अग्नीनु (यिमु) पृ. , दिवोरासीवेऽपि इत्युक्तम् ; संप्र. ४५० .

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तु द्विजः स्वयम् ।
दत्त्वात्मानं तु कश्चैचित्तद्गोत्रप्रवरो भवेत् ॥
यैद्वा स्वगोत्रप्रवरविधुरो जमदग्निजः ।
विवाहं च न तेनैव गोत्रेण तु समाचरेत् ॥
गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमिष्यते ॥
' गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने ' इति यत् तदाचार्यगोत्रस्या-
प्परिज्ञाने विवाहातिरिक्तविषयं च शूद्रवदिति श्रेयम् ।
सप्र. ६६०

- (१) सिल्धु. १०५५ ; संक्रौ. १९५ ; संप्र. ४२७ रश्च-
न्तरम् .
(२) सिल्धु १०५५ .
(३) संप्र. ६६० ; संक्रौ. १९५ ; कृम. १०५६ (स्वगोत्रसा-
परिज्ञाने काश्यप गोत्रमुच्यते ।) ; संप्र. ४२७ मिष्यते (मुच्यते) .

सार्वर्णिकप्रवरकाण्डम्

चौधायनश्रौतसूत्रम्

मनुवदिति वा सर्वेषां गोत्राणाम् । ' मानव्यो हि
प्रजाः ' इति विज्ञायते ॥

आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्

अथाह नाण्डिन एकार्षेयं सार्वर्णिकं समा-
मनन्ति ॥

अह इति विनिप्रहायैः । ताण्डिनो नाम छन्दोगाः ।
एकार्षेयं एकमेवाऽऽर्षेयं सार्वर्णिकं समामनन्ति पठन्ति ।
कपर्दि.

मानव-इति होता । मनुवद्-इत्यध्वर्युः । 'मानव्यो
हि प्रजाः ' इति हि ब्राह्मणमिति हि ब्राह्मणम् ॥

- (१) बौध्मी. ; गोप्र. ९५ इति विज्ञायते (इति च विज्ञा-
यते इति) ; संम. ६१ (=) (मानवेति वा सर्वेषाम्) एता-
वदेव .
(२) आपध्मी. २४१०१८ ; गोप्र. ९५ अथाह (अथ) .

(१) मानवेति होता प्रवृणीते, मनुवदित्यध्वर्युः ।
कुत एतदवगम्यते । मानव्यः मा[मानव]जाति-
सामान्याभ्यामित्यधिकारलक्षणयुक्ताः शब्देनोच्यन्ते ।
यद्यपि ताण्डिना संदर्शनेन सर्वे मानवगोत्राः प्रभवन्ति,
तथापि भिन्नविवाहं कुर्वन्तीत्येव प्रवरणमान एव कल्पित-
त्वात् । यस्माद्धेतोः ब्राह्मणं प्रत्यक्षमेव श्रुतम् । द्विकृति-
मङ्गलार्था । कपर्दि.

(२) हि यस्मात् एवं तैत्तिरीयाणां ब्राह्मणं प्रत्यक्ष-
मेव पठ्यते ' मानव्यो हि प्रजाः ' इति । जातः
(? ज्ञानं) सामर्थ्यमर्थित्वं शास्त्रापर्युदासश्च येषां ते
त्रैवर्णिकाः प्रजाशब्देनोच्यन्ते । द्विकृतिरध्यायपरिसमाप्ति-
द्योतनार्थं मङ्गलार्थं वा । गोप्र. ९५

अपि वा नापेयं वृणीते । मनुवदित्येव ज्ञूयात् ॥

- (१) आपध्मी. २४१६१२ .

सत्यापादश्रौतसूत्रम्

अथ ह ताण्डिन एकार्पेयं सार्ववर्णिकं समा-
मनन्ति । मानव-इति होता । मनुवद्-इत्यध्वर्युः ।
'मानव्यो हि प्रजाः' इति हि ब्राह्मणमिति
हि ब्राह्मणम् ॥

सार्ववर्णिकमापेयं दर्शयति- ताण्डिन आचार्या एका-
पेयं मानवेत्येवंरूपं प्रवरं सार्ववर्णिकं सर्वेषां वर्णानां
ब्राह्मणादीनां समामनन्ति । तत्र हेतुभूतां श्रुतिसुदाहरन्ति
- 'मानव्यो हि प्रजाः' इति हि ब्राह्मणमिति । हि
यस्मादेवं तैत्तिरीयशाखायां ब्राह्मणं प्रत्यक्षमेव पठ्यते
अग्निचयन उवाचप्रकरणे 'मानव्यो हि प्रजाः' इति,
तस्मादित्यर्थः । द्विरक्तिः प्रश्नसमाप्तियोतनार्था । एतत्सूत्रं
वैशेषिकप्रवरनिषेधपरं न भवति, किंतु सार्ववर्णिकप्रवर-
स्तुतिपरम् ।

ननु एवं 'कृत्स्नमेकेषां प्रवरं प्रतिपिध्य मनुवदित्ये-
तद्विधाति' इत्येतत्स्यविरोध इति चेत्, न, अत्र प्रति-
षेधशब्देन अप्राशस्त्यवैशेषिकत्वात् । एवं च कृत्स्न-
वैशेषिकप्रवरणामप्राशस्त्य उक्ते सार्ववर्णिकस्य प्राशस्त्य-
मर्णातिमद्भं भवति । वैशेषिकाः प्रवरा दुर्विज्ञेया बहु-
प्रयासलभ्याश्च, तस्मान्न कार्याः, अयं तु लघुतत्प्रयत्न-
लभ्यत्वाकर्तव्य इत्येवं सार्ववर्णिकस्य प्रवरस्य प्रशस्तत्वम् ।
कथं पुनरयमभिप्रायो गम्यत इति चेत्, अन्यथा
प्रवराध्यायानारम्भप्रसङ्गात् । आरभ्यते चायम् । अयं
प्रवरः श्रौतकर्मवरणाभिवादादिष्वेव, न विवाहे, अन्यथा
समानप्रवरत्वादिवाहाभावाप्रसङ्गात् । प्रच.

कृत्स्नमेकेषां प्रवरं प्रतिपिध्य मनुवदित्येव
विदधाति ॥

एकेषां शाखिनां ब्राह्मणं सर्वं प्रवरं प्रतिपिध्य
अविशेषेण मनुवदित्येव ब्रूयदिति विदधाति । वक्ष्यति
प्रराध्यायं 'मानव्यो हि प्रजाः' इति । वैज.

कृत्स्नस्य प्रवरस्य स्थाने मानवेत्येव ब्रूयादि-
त्येकेषाम् ॥

(१) मधौ. २११११८ ; सं. ४२६ .

(२) मधौ. २१११२ .

(३) मधौ. २१११५ .

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

सर्वेषां मानवेति संशये ॥

अज्ञाने संशये च त्रयाणां वर्णानां मानवेत्येवं शब्दः
प्रवरो भवेत् । गानाद्.

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

अपि ह्येके, मानवेति, मनुवदित्येकैकमापेयं
सार्ववर्णिकं प्रवृणीते । कस्य हेतोरिति । 'मानव्यो
हि प्रजाः' इति । तदेतन्नोपपद्यते । न देवैर्न
मनुष्यैरापेयं प्रवृणीते । तदेतदन्यत्र ब्राह्मण-
क्षत्रियाभ्यामितरासां प्रजानामुक्तं भवतीति ॥

व्याख्यातमेतदेव सूत्रं आदौ परिभाषाकाण्डे ।
तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे चापस्तम्बः प्रतिवर्णं प्रवर-
विशेषान् प्रवरदोषं चोक्त्या पश्चादिदमाह- 'अपि वा
नापेयं वृणीते, मनुवदित्येवं ब्रूयात्' इति । अत्र हि
मानवे प्रवरकाण्डे सूत्रकाराणामभिप्रायाः पूर्वापरविरोधात्
परस्परविरोधाच्च असत्यदुरवबोधो इव अवभान्ति ।
कथमिति चेत्, बोधायनेन तावदिदं सार्ववर्णिकं प्रवर-
मुक्त्वा न प्रतिपिद्धो वैशिकः (? वैशेषिकः) प्रवरः ।
कात्यायनादिभिः सार्ववर्णिकं प्रवरं दूषयित्वा वैश्यविषय-
त्वेनोक्तः सः । आपस्तम्बाद्यैस्तु दर्शपूर्णमासयोः इह
(च) वैशेषिकप्रवरानुक्त्वा अन्ते सार्ववर्णिकं प्रवर-
मुक्त्वा न प्रतिपिद्ध इति । पूर्वापरविरोधाच्च भवति
बहुविदां व्यामोहः । अतो दुरवबोधो गोत्रसूत्रकाराणा-
मभिप्राय इति । अपि च सार्ववर्णिकं प्रवरो अभ्युप-
गम्यमाने सति सर्वेषां वर्णानां समानप्रवरत्वात् विवाहा-
संभगात् वर्णसंकरप्रसङ्गात् मूलोच्छेदः प्रसज्यते । अत्र
सूत्रकाराणामभिप्रायविदः परिहरन्ति- यदेतदापस्तम्बाद्युक्तं
प्रतिवर्णं प्रवरप्रतिषेधपरं न भवति । किंपरं तर्हि ?
वश्यमाणसार्ववर्णिकप्रवरस्तुतिपरम् । कथम् ? प्रतिवर्ण-
मुक्त्वा प्रवरा दुर्ज्ञेया बहुप्रयासलभ्याश्च, तस्मान्न कार्याः,
अयं तु वश्यमाणो लघुतत्प्रयत्नलभ्यत्वात् कर्तव्य इति
स्तुतिः । कथं पुनरयमभिप्रायोऽयमगम्यत इति चेत्,
अन्यथा प्रवराध्यायानारम्भप्रसङ्गात् । आरभ्यश्च । यत्

(१) मधौ. २१११२ .

(२) गोत्र. १५ .

कात्यायनोक्तं एकार्पेयप्रवर्णप्रतिषेधनं, तत् प्रतिषेधनपरं न भवति । किं तर्हि ? वर्णद्वयव्युदासेन सार्ववर्णिकप्रवरस्य वैश्यविषयत्वोपदेशपरम्, 'सदेतदन्यत्र ब्राह्मणश्चित्रियाभ्यामितराणां प्रजानामुक्तं भवति' इति वाक्यशेषात् । अन् पुनरेतदुक्तम्—सार्ववर्णिकप्रवरपक्षे समानगोत्रत्वात् विवाहाद्यनुपपत्तिरिति, तथापि ब्रूमः—योऽयं समानप्रवरैः सह प्रतिषेधः सोऽसौ वैश्य(वैशेषिक)प्रवरविषयत्वेन व्याख्येयः, सार्ववर्णिकप्रवरपक्षे तस्य अवर्जनीयत्वात् एकदेशाक्षामवत् । वैश्यविषय एवायमेकार्पेयो मानवः प्रवरक्षोक्तः ।

गोप्र. ९६

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

मनुवदिति वा सर्वेषाम् ॥

ब्राह्मणादीनां मनुवदिति प्रवरणम् । तत्र सकृदेव, अभ्यासे कारणाभावात् । यच्चोक्तम्—'इदं हि पितृ-वाग्मेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रः' इति, तत्रदर्शनार्थम् ।

कर्क.

जैमिनिसूत्रम्

मनुवत् ॥

'आवृत्त्यन्त-एय ओषधिवनस्पतिभ्यो यः परान् शृणीते' इति न्यार्पेयवर्णं विनित्य 'मनुवदित्येव ब्रूयात्'

(१) काश्री. ३३०.

(२) जैसू. १५३५.

इति श्रुतम् । अयं च मनुवत्कल्पो राजन्यवैश्यपरः, तेषां ब्राह्मणपिसेतानत्वाभावादिति प्राप्ते, न्यार्पेयवर्णप्रतिषेधपूर्वकं मनुवत्कल्पविधानात् तस्य च प्रसक्तिपूर्वकत्वेन तस्याश्च ब्राह्मणेष्विव 'पुरोहितस्यार्पेयेण वेदयेत्' इति वचनान्तरेण राजन्यवैश्ययोश्च सत्त्वात् त्रैवर्णिकानामार्पेय-मनुवत्कल्पयोस्तुल्यवद्विकल्पः । वस्तुतस्तु—निन्दार्थ-वादस्य विधिरोपनेन प्रतिषेधकल्पकत्वाभमतया कल्पने च वाक्यभेदापत्तेर्मनुवत्कल्पस्य च न्यार्पेययोग्यातिरिक्त-ब्राह्मणेषु सावकाशात्वात् सौत्रो विकल्पशब्दो ध्यवस्थित-विकल्परः । पुरोहितस्येत्यादिकं स्वस्यैव गुणसूत्रं पञ्चाव-त्तातिरिक्तपरत्वेन चतुरवत्तस्यैव ब्राह्मणातिरिक्तपरत्वेन मनुवत्कल्पस्य व्यवसाया निरासार्थम् । राजन्यवैश्ययोः पार्थक्येन विधिदर्शनात् तेषु मनुवत्पक्षस्य नियता प्रवृत्तिः—इत्येव व्याख्येयम् ।

माहृचन्द्रिका

मण्डनः

मानवेति तु सर्वेषां यद्यपि प्रवरः समः ।

तथापि तेन साम्येन न विवाहो निषिध्यते ॥

(१) संर. ४५०.

समाप्तिसूत्रकाण्डम्

कात्यायन-लौगाक्षि-श्रौतसूत्रम्

वैश्याख्याताः प्रवराः । वैकृतानि व्याख्यास्यामः । अथो द्वितय्यो ब्राह्मणानां समुत्पत्तयो भवन्ति—

(१) गोप्र. १०४-१०५ (व्याख्याताः प्रवराः । उत्पत्ती. प्रतिपत्तीश्च व्याख्यास्यामः । अथो द्विविधा ब्राह्मणानां समुत्पत्तयो भवन्ति । उत्पत्तिकुलीनाः संवत्कुलीनां ब्रामुप्यायणकुलीनाश्च । येषां पुरुषतः प्रज्ञोत्तरविच्छिन्ना भवन्ति ते उत्पत्तिकुलीनाः । ये सप्त भूय [पुरुषे] पञ्चपुरुषं वा येनिस्रुतशीन्वृत्तसंपन्नाः सुन-चन्ताः पितृव्यादभ्यन्तया ऋषय आर्षेयास्ते संवत्कुलीनाः आधिकीना

संवत्कुलीनाश्च ब्रामुप्यायणकुलीनाश्च । तेषां समुत्पत्तिं प्रतिपत्तिं च व्याख्यास्यामः । येषां

भवन्ति । अथ दत्तकश्रौतककुत्रिगुपुत्रिनापुत्राः परपरिच्छेदाना-देवा जगतास्ते ब्रामुप्यायणा भवन्ति । येष्वेव लौगाक्षिश्रौतीणां मत्-द्राजौदमेयानां लौगाक्षीणां यानि चान्यान्येनसमुत्पत्तीनि भवन्ति तेषां तथैव प्रवराः स्युः । द्विप्रससिगते पूर्व. प्रवर उत्तरादित्युः उत्तरः परिग्रहीषुः । अपि वा त्रयोऽन्ये त्रयोऽन्ये तत्र तथा कुर्वीत न पञ्चानिप्रवृत्तीन् इति ह्यहं श्रौतेन पञ्च वा प्रवृत्तीदात् । अथ यदि पितृव्येण ज्ञानिवैकार्पेयेण जगतास्ते संवत्कुलीनाः परिग्रहीतु-

पुरुषतः प्रजोत्पत्तिरविच्छिन्ना भवति ते संहत-
कुलीनाः । ये सप्त भूयः पञ्चपुरुषं वा योनि-
श्रुति-शील-वृत्त-संपन्नाः श्रुतवन्तश्च ते पितृमन्तः
पैतृमत्या ऋषय आपर्षयास्त आर्त्विजीना भवन्ति ।

अथ दत्तक-क्रीतक-कृत्रिम-पुत्रिकापुत्राः पर-
परिमृष्टेण नानापैया जातास्ते ब्यामुष्यायणा

रेव भवन्ति । अथ यदि तेषां स्वासु भार्यास्वपत्य स्यात् [न
स्यात्] रिक्थं हरेयुः पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युः । यदि न स्यात्
[उभयोर्न स्यात्] उभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्यवचनं द्वे कुर्यादद्वे
वा पृथगु [गु] द्विर्यैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत् परिमृष्टीतारं चोत्पा-
दयितारं च आद्वीतारपुरुषात् । आपर्षयज्ञानादेतेपामेव प्रवराणा-
मार्थं प्रवरं प्रवृणीते, प्रतिप्रश्नेन वा यं यस्योपपन्नं मन्येत तस्य
कुर्यात् । तथा पुरोहितप्रवरो वा स्यात् । एकापैयप्रवरो राजन्यः ।
यतेनैव वैश्यस्य प्रवरो व्याख्यातः । यदि सार्धं नूयाद् मानवै-
र्षीह्वयसेति होता ऋष्यात् । पुरुरवोवद्-इडावद्-मनुवद्-इत्य-
ध्वयुः । यदि िप्रीयमश्रीयुः न विवहेयुः । पुरोहितप्रवरावैव
राजन्यवैश्यौ स्यातामिति ह विज्ञायते । दिव्यं वर्षसहस्रं स्वर्गं
मोदते वंशाध्यायी । यस्वैवाश्राति वंशाध्यायी गृहे दिव्यं वर्ष-
सहस्रमेकैकस्य ऋषेरितिभिर्वति । नान्यस्मै दद्यात् पुत्राय
नाशिष्याय नासंवत्सरोपिताय । सर्वेषां पङ्क्तिपावनानामुपरि-
ष्टान्भवति यः प्रवराध्यायमधीते । यः प्रवराध्यायमधीते ।) ;
संकी. १९४ (पूर्वः प्रवर उत्पादयितुरुत्तरः प्रतिमृष्टीतुः)
एतावदेव ; कृम. १०५३ (अथ त्रै दत्तकक्रीतकृत्रिमाः
पुत्रिकापुत्राः परपरिमृष्टेणार्षया जातास्ते ब्यामुष्यायणा भवन्ति ।
यथैते शौद्धशीशिरीणां यानि चान्यानि ससुत्पन्नानि कुलानि भवन्ति ।
अथ येषां स्वासु भार्यास्वपत्यं न स्याद्विकथं हरेयुः पिण्डं चैभ्य-
स्त्रिपुरुषं दद्युर्षसुप्रभेनं स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्यास्मिन् श्राद्धे पृथगु-
द्विर्यैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत्पारिमृष्टीतारं चोत्पादयितारं चाऽऽ-
द्वीतारपुरुषात् ।) एतावदेव .

भवन्ति, यथैतच्छौद्धशीशिरीणां भारद्वाजौदमेधीनां
लौगाक्षीणां, यानि चान्यान्येवंसमुत्पत्तीनि कुलानि
भवन्ति, तेषां तथैव प्रवराः स्युः । द्विप्रवरसंनिपाते
पूर्वः प्रवर उत्पादयितुः उत्तरः परिमृष्टीतुः । अपि
वा त्रयोऽन्ये त्रयोऽन्ये । तत्र तथा कुर्यात् । न
पञ्चातिप्रवृणीत इति । तस्मात् त्रीनेव पञ्च वा
प्रवृणीयात् ।

अथ यदि पितृव्येण ज्ञातिनैकार्षेयेण जातास्ते
संहतकुलीनाः परिमृष्टीतुरेव भवन्ति । अथ यदि
तेषां स्वासु भार्यास्वपत्यं न स्याद्विकथं हरेयुः पिण्डं
चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युः । यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव
दद्युरित्याचार्यवचनम् । द्वे कुर्यादेकस्मिन् श्राद्धे
वा पृथगुद्विर्यैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत्, परिमृष्टी-
तारं चोत्पादयितारं चाद्वीतारपुरुषात् ।

आपर्षयाज्ञानादेतेपामेव प्रवराणामार्थं प्रवरं
प्रवृणीते, प्रतिप्रश्नेन वा यं यस्योपपन्नं मन्येत
तं तस्य कुर्यात् ।

पुरोहितप्रवरो वा स्यादाचार्यप्रवरो वा राजन्यः ।
एतेनैव वैश्यस्य प्रवरो व्याख्यातः । यदि सार्धं
प्रवृणीते मानव- ऐड- पौरुखस- इति होता
नूयात् । पुरुरवोवद्-इडावद्-मनुवद्-इत्यध्वयुः ।
यदि पित्र्यमश्रीयुर्न विवहेयुः । पुरोहितप्रवरावैव
राजन्यवैश्यौ स्यातामिति ह विज्ञायते ।

दिव्यं वर्षसहस्रं स्वर्गं मोदते वंशाध्यायी ।
यस्यैवाश्राति वंशाध्यायी गृहे दिव्यं वर्षसहस्र-
मेकैकस्यर्षेरितिभिर्वति । नान्यस्मै वरणं दद्यात्
नापुत्राय, नाशिष्याय, नासंवत्सरोपिताय । सर्वेषां
पङ्क्तिपावनानामुपरिष्टान्भवति यः प्रवराध्याय-
मधीते यः प्रवराध्यायमधीते ॥

गणभेदेन प्रवरसंकलनम्

अत्र धृता ग्रन्थसंक्षेपाः

(१) घौ. घौधायनश्रौतसूत्रम् ।	(७) शु. शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टम् ।
(२) आप. आपस्तम्बश्रौतसूत्रम् ।	(८) म. मत्स्यपुराणम् ।
(३) स. सत्यापाढश्रौतसूत्रम् ।	(९) संप्र. संस्कारप्रकाशः ।
(४) आ. भाश्वलायनश्रौतसूत्रम् ।	(१०) प्रद. प्रवरदर्पणः ।
(५) का. कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।	(११) संकौ. संस्कारकौस्तुभः ।
(६) मा. मानवश्रौतसूत्रम् ।	(१२) संर. संस्काररत्नमाला ।

— १० —

भृगवः

क्रमांकः	गणः	सूत्रादि.	प्रवराः
१	वहसाः (जामदग्न्याः) वहसाः (अजामदग्न्याः) वाहस्याः (")	घौ. आप. स. आ. का मा. म. आप. स. आ. } का. }	भागंव, च्यावन, आमवान, और्व, जामदग्न्य. भागंव, और्व, जामदग्न्य. भागंव, च्यावन, आमवान .
२	विदाः विदाः (जमदग्न्यः)	घौ. आ. का. मा. म	भागंव, च्यावन, आमवान, और्व, वैद. भागंव, और्व, जामदग्न्य. भागंव, च्यावन, आमवान.
३	* आर्षिपेणाः	घौ. आप स. आ. का. मा. शु. म. आप. स	भागंव, च्यावन, आमवान, आर्षिपेण, आर्षुप. भागंव, आर्षिपेण, आर्षुप.
४	यस्काः (वीतहृष्याः)	घौ. आप. स. आ. का. मा. शु. म.	भागंव, वैतहृष्य, सावेतत (सावेदस).

* केषांचिन्मते एते जामदग्न्याः । जमदग्न्ये सप्तयाऽनुवृत्तेराश्रयवाच्यकरभेदो न ।

क्रमः	गणः	सूत्रादिः	प्रचरः
५	मित्रयु(य)वः (वाच्यश्राः, दिवोदासाः)	यौ. का. मा. शु. म. भा. भाप. स. भा.	भागंव, वाच्यश्र, दैवोदास . भागंव, दैवोदास, वाच्यश्र . वाच्यश्र .
६	वैन्याः (पार्याः) " (इयैताः)	यौ भाप. स. मा. भा.	भागंव, वैन्य, पार्य . " " "
७	शुनकाः (गृहसमदाः)	यौ. भाप. स. भा. का. मा शु. का मा. शु. म. भा. शु. संप्र. संप्र. संकौ.	शौनक . गार्संमद . भागंव, गार्संमद . भागंव, शौनहोत्र, गार्संमद . भागंव, शौनक, गार्संमद .
८	* वैदाः निमथिताः (वैजव-निमथितौ)	मा. संप्र. प्रद. संकौ. संर.	भागंव, प्यावन, आप्नवान, वैद, नैमथित . भागंव, प्यावन, आप्नवान, वैजव, न(? नै)मथित .
९	आवच्यायनाः मौन्जायनाः (आवच्याः)	मा.	भागंव, प्यावन, आवच्य .
१०	वरस-पुरोधसाः (वरस-पुरोधसौ)	का. (संप्र.) मा. का. (संप्र.) संप्र. प्रद. संकौ. संर.	भागंव, प्यावन, आप्नवान, वारस, पौरोधस . भागंव, वारस, पौरोधस .
११	वेद-विश्वज्योतिषाः (वैदाः विश्वज्योतिषाः) (वेद-विश्वज्योतिषः)	मा. का. (संप्र.) संकौ. संर. }	भागंव, वेद, विश्वज्योतिष . भागंव, वैद, विश्वज्योतिष .
१२	शाठर-माठराः	का. (संप्र.) प्रद. संकौ. संर.	भागंव, शाठर, माठर .
१३	आचाव्याः (अवाच्याः)	का. (संप्र.)	भागंव, प्यावन, आचाव्य (अवाच्य) .

* इत उत्तरं सर्वे जामदग्न्याः ।

गौतमाः (अङ्गिरसः)

क्रमाङ्कः	गणः	सूत्रादि.	प्रचराः
१	आयास्याः	वौ. आप. स. आ. का. मा. शु.	आङ्गिरस, आयास्य, गौतम .
२	शारद्वताः (शारद्वन्ताः)	वौ.	आङ्गिरस, गौतम, शारद्वत .
३	* औचध्याः (औत्थ्याः)	आप. स. आ. का. मा. शु. म.	आङ्गिरस, औचध्य (औत्थ्य), गौतम . आङ्गिरस, औचध्य, औत्थिज .
४	कौमण्डाः	वौ.	आङ्गिरस, औचध्य, काशीवत, गौतम, कौमण्ड .
५	दीर्घतममः	वौ. आ. का.	आङ्गिरस, औचध्य, काशीवत, गौतम, दीर्घतमस . आङ्गिरस, औचध्य, दीर्घतमम .
६	औशनसाः	वौ.	आङ्गिरस, गौतम, औशनस .
७	कारेणुपालयः	वौ.	आङ्गिरस, गौतम, कारेणुपाल .
८	वामदेवाः	वौ. आप. स. आ. मा. शु. का. म	आङ्गिरस, गौतम, वामदेव . आङ्गिरस, वामदेव, वाहदुष्य (ष्य) . आङ्गिरस, वामदेव्य, गौतम . आङ्गिरस, वाहदुष्य, वामदेव .
९	औत्थिजाः (औत्थिताः)	आप. स. संभ.	आङ्गिरस, औत्थिज, काशीवत . आङ्गिरस, औत्थित, काशीवत .
१०	राहूगणाः	आ.	आङ्गिरस, राहूगण्य, गौतम .
११	सौमराजकाः	आ.	आङ्गिरस, सौमराज्य, गौतम .
१२	वाहदुष्याः	† आप. आ.	आङ्गिरस, वाहदुष्य, गौतम .

* शारद्वता एव " औत्थ्या गौतमा इति केचिद् " इति संप्रदायकाराणां (पृ. ६२७) कारणेन लिखितम् ।

† अथ वाहदुष्या गौतमाः । तेषां श्रायणैः आङ्गिरस-वाहदुष्य-गौतमैः । गौतमवद्-वाहदुष्यवद्-अङ्गिरसेव-
इति वाक्यं आपस्तम्बयुतैः दूरपते इति प्रवरमञ्जरीनिर्वाहकः ।

क्रमसं०	गणः	सूत्रादि.	प्रचराः
१३	कक्षीवन्तः	जा. मा. शु.	भाद्गिरस, औच्य, गौतम, औशिज, काक्षीवत .
१४	आयास्यौशिजा गौतमाः	का.	भाद्गिरस, आयास्य, औशिज, गौतम, काक्षीवत .
१५	* राघुवाः (रायुवाः)	प्रद. संकौ. संर.	भाद्गिरस, राघुव, गौतम .

* अत्र ' मूलं चिन्त्यम् ' इति निर्णवसिन्धुकारः ।

भरद्वाजाः (अङ्गिरसः)

क्रमः	गणः	सूत्रादिः	प्रवराः
१	भरद्वाजाः	बौ. भाप. स. आ. का. मा. शु. म	आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज .
२	शैशायणाः (वरुणाः)	बौ. भाप. स. आ. का. मा शु. म. भाप. स.	आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, वाम्द्वन, मातवचस . " " " " आङ्गिरस, वाम्द्वन, मातवचस .
३	गर्गाः	बौ का. मा. शु. आ. म. भाप. स. भाप. स संप्र. प्रद. संकौ. संर. म.	आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, शैन्य, गार्ग्य . आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, गार्ग्य, शैन्य . आङ्गिरस, गार्ग्य, शैन्य . भारद्वाज, गार्ग्य, शैन्य . आङ्गिरस, शैन्य, गार्ग्य . आङ्गिरस, वैत्तिरि, कापिभुव .
४	कपयः	बौ. का. मा. शु. भाप. स. आ. म.	आङ्गिरस, आमहीयव, औरुक्षय . आङ्गिरस, आमहीय, औरुक्षय . आङ्गिरस, माह्वयव, औरुक्षय . आङ्गिरस, आमहीयव, औरुक्षयस . आङ्गिरस, आमह्वय, औरुक्षय .
५	आत्मभुवः	प्रद. सिन्धु.	आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, मन्त्रवर, आत्मभव . आङ्गिरस, भारद्वाज, बार्हस्पत्य, मन्त्रवर, आत्मभुव .
६	शौक्ल-शैशिरयः	भाप. आ. शु. स. का. मा. म. भाप. स. संकौ. संर.	आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, कात्य, आक्कील . आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, कात्य, आक्कील . आङ्गिरस, बार्हस्पत्य, भारद्वाज, शौह्य, शैशिर . आङ्गिरस, भारद्वाज, बार्हस्पत्य, शौह्वय, शैशिर . आङ्गिरस, कात्य, आक्कील (आक्कील) . भारद्वाज, कात्य, आक्कील (आक्कील) .

विश्वामित्राः

क्रमांकः	गणः	स्त्रादिः	प्रचराः
१	कुशिकाः	वौ. आप. स. आ. का. म.	वैश्वामित्र, देवरात, औदल .
२	लोहिताः (रोहिताः) शष्टकाः	वौ. आप. स. मा. शु. आ. का. म.	वैश्वामित्र, शष्टक, लौहित . वैश्वामित्र, शष्टक . वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, शष्टक . वैश्वामित्र, लौहित, शष्टक .
३	कामकायनाः (धौमताः)	वौ. आप. आ. का. म. मा. शु.	वैश्वामित्र, देवधवस, देवतरस.
४	रौक्षकाः (रेणवः, रेणवाः)	वौ. आ. का. मा. शु. म.	वैश्वामित्र, रौक्षक, रेणव (रेवण) . वैश्वामित्र, रायिन, रेणव .
५	कताः	वौ. आप. आ. का. मा. शु. म. स.	वैश्वामित्र, कात्य, आकील . वैश्वामित्र, कात्य, आक्षील (आक्षिल)
६	धनञ्जयाः	वौ. आप. स. आ. का. मा. शु. म. शु.	वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, धानञ्जय . वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, आधमर्षण . वैश्वामित्र, कौशिक, आधमर्षण .
७	अजाः आज्याः	वौ. आप. आ. का. म.	वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, आज . वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, आज्य .
८	आधमर्षणाः कुशिकाः	वौ. आप. स. आ. का.	वैश्वामित्र, आधमर्षण, कौशिक .
९	पूरणाः वारिधापयन्ताः	वौ. आप. स. का. मा. शु. (?) म. आ.	वैश्वामित्र, पौरण . वैश्वामित्र, देवरात, पौरण .
१०	इन्द्रकौशिकः	वौ. संप्र. संको संर.	वैश्वामित्र, ऐन्द्र, कौशिक . वैश्वामित्र, ऐन्द्रकौशिक .

क्रमांकः	गणः	सूत्रादि.	प्रवराः
११	रौहिणाः	भा.	वैश्वामित्र, माधुच्छन्दस, रौहिण.
१२	वेणवः	भा.	वैश्वामित्र, गाधिन, वेणव.
१३	शालह्कायनाः (कौशिकाः, जड्वः)	भा.	वैश्वामित्र, शालह्कायन, कौशिक.
१४	आदमरथ्याः	का. मा. शु. म.	वैश्वामित्र, आदमरथ्य, वापुल (वापुल). वैश्वामित्र, आदमरथ्य, चान्धुल.
१५	साहुलाः	मा. शु.	वैश्वामित्र, साहुल, माहुल.
१६	द्विरण्यरेतसः	मा. शु.	वैश्वामित्र, द्विरण्यरेतस.
१७	सुवर्णरेतसः	मा. शु.	वैश्वामित्र, सुवर्णरेतस.
१८	कपोतरेतसः	मा. शु.	वैश्वामित्र, कपोतरेतस.
१९	घृतकौशिकाः	मा. शु.	वैश्वामित्र, घृतकौशिक (घातकौशिक).
२०	काथकाः (कथकाः)	प्रद. संकौ. संर. मा शु.	वैश्वामित्र, काथक, काथक. वैश्वामित्र, काथक, काथक. वैश्वामित्र, कथक, काथक.
२१	शाठर-माठराः	मा.	वैश्वामित्र, शाठर, माठर.

केवलाङ्गिरसः

क्रमः	गणः	सूत्रादिः	प्रचराः
१	हरिताः (कुरसाः) („)	वौ. आप. आ. का. मा. शु. म. आप. आ. का. आप. म.	आङ्गिरस, आम्बरीष, यौवनाश्व . मान्धात्र, आम्बरीष, यौवनाश्व . आङ्गिरस, मान्धात्र, कौत्स . आङ्गिरस, त्रासदस्यव, पौरुकुत्स .
२	कण्वाः	वौ. आप. आ. का. मा. शु. आ.	आङ्गिरस, आजमीढ, काण्व . आङ्गिरस, घौर, काण्व .
३	राधीतराः (पृषदश्वाः)	वौ. का. म. वौ आप. मा. आप. का. आ.	आङ्गिरस, वैरूप, राधीतर . आङ्गिरस, वैरूप, पापंदश्व . आष्टादंष्ट्र, वैरूप, पापंदश्व . आङ्गिरस, पापंदश्व, राधीतर . आङ्गिरस, पापंदश्व, वैरूप . आष्टादंष्ट्र, पापंदश्व, वैरूप .
४	विष्णुवृद्धाः	वौ. आप. आ. का. मा. शु. म.	आङ्गिरस, पौरुकुत्स, त्रासदस्यव . आङ्गिरस, वैरूप, पापंदश्व .
५	मुद्गलाः	वौ. आप. आ. का. मा. शु. म. आप. आ. म.	आङ्गिरस, आभ्यंश, मौद्गल्य . तादर्यं, आभ्यंश, मौद्गल्य . आङ्गिरस, तादर्यं (तापिद, तपि) . मौद्गल्य .
६	संकृतयः	वौ. का. मा. शु. म. आ. } आप. स. }	आङ्गिरस, सांकृत्य, गौरिवीत . आङ्गिरस, गौरिवीत, सांकृत्य . शाकल्य, गौरिवीत, सांकृत्य . शाकल्य, सांकृत्य, गौरिवीत .

अत्रयः

क्रमाङ्कः	गणः	सूत्रादि.	प्रवराः
१	अत्रयः	वी. आप. स. आ. का. म.	आत्रेय, आर्चनानस, श्यावाश्व .
२	वाद्भुतकाः	वी.	आत्रेय, आर्चनानस, वाद्भुतक .
३	गविष्टिराः	वी. आप. स. आ. का. म.	आत्रेय, आर्चनानस, गविष्टिर . आत्रेय, गविष्टिर, पौर्वीतिथ .
४	सुत्रलाः अनिययः (पूर्वातिथयः) वामरथ्य-सुमङ्गल- बीजवापाः	वी. आप. आप स.	आत्रेय, आर्चनानस, पौर्वीतिथ . आत्रेय, आर्चनानस, आतिथ . आत्रेय, आर्चनानस, आतिथ . आत्रेय, आर्चनानस, गविष्टिर .
५	सुमङ्गला.	संप्र. प्रद. संकौ. संर.	आत्रेय, सुमङ्गल, श्यावाश्व .
६	धानज्ञयाः	संप्र. प्रद. संकौ. संर.	आत्रेय, आर्चनानस, धानम्जय .
७	पुत्रिकापुत्रा	का. शु. म. मा.	आत्रेय, वामरथ्य, पौत्रिक . आत्रेय, गविष्टिर, पौत्रिक .

कश्यपाः

प्रमाणकः	गणः	सूत्रादिः	प्रवराः
१	निधुवाः कश्यपाः कश्यपाः	बौ. आप. स. आ. का. मा. शु. म. आ.	काश्यप, आवत्सार, नैऋव . काश्यप, आवत्सार, आसित .
२	रेभाः रेभाः शाङ्गमित्राः	बौ. आप. स. आ. शु. का. म.	काश्यप, आवत्सार, रैभ (रैभ्य) . " " " "
३	शाण्डिलाः	बौ. " " बौ. आ. का. मा. शु. आप. स. " " आ. का. मा. शु. म.	काश्यप, आवत्सार, शाण्डिल . काश्यप, आवत्सार, दैवल . काश्यप, आवत्सार, आसित . शाण्डिल, आसित, दैवल . काश्यप, दैवल, आसित . दैवल, आसित . काश्यप, आसित, दैवल .
४	लौगाक्षयः (लौकाक्षयः)	बौ. का. मा. म. बौ. शु.	काश्यप, आवत्सार, घासिष्ठ . काश्यप, आवत्सार, आसित . काश्यप, आवत्सार, शारस्तम्भ .
५	शाङ्गमित्राः	शु.	काश्यप, आवत्सार, शाङ्गमित्र .

: वसिष्ठाः

क्रमांकः	गणः	सूत्रादि.	प्रवराः
१	केवलवसिष्ठाः	बौ. भाप. स. आ. का. मा. शु. भाप.	वासिष्ठ . * वासिष्ठ, ऐन्द्रप्रमद, आभरद्वस्य .
२	कुण्डिनाः	बौ. भाप. स. आ. का. म.	वासिष्ठ, मैत्रावरुण, कौण्डिन्य .
३	उपमन्यवः	बौ. स. आ. का. म.	वासिष्ठ, ऐन्द्रप्रमद, आभरद्वस्य (- इमु). वासिष्ठ, आभरद्वस्य, ऐन्द्रप्रमद . आभरद्वस्य, वासिष्ठ, ऐन्द्रप्रमद .
४	पराशराः	बौ. भाप. स. आ. का. मा. शु. म.	वासिष्ठ, शाक्य, पाराशर्यं .
५	जातूकर्ण्यः	का. म. शु.	वासिष्ठ, आजि, जातूकर्ण्यं . वासिष्ठ, आतंबोध, पाटव .
६	लोहिन्याः	शु.	वासिष्ठ, लोहिन्य, फाल्गुन्य .

* आपस्तम्बश्रौतसूत्रे एते प्रवराः वसिष्ठानां विकल्पेन समुद्धानाः, उपमन्यूनां च समावेशो न कृतः । निबन्ध-
कारिभ्य एते एव प्रवरा वसिष्ठानां वैकल्पिकत्वेनोद्धिताः ।

अगस्त्यः

क्रमः	गणः	सूत्रादि.	प्रचराः
१	इध्मवाहाः	बौ. भाप. स. भा. का. मा. शु. भाप. स.	भागस्य, दाढंच्युत, ऐध्मवाह . भागस्य .
२	साम्भवाहाः	बौ.	भागस्य, दाढंच्युत, साम्भवाह .
३	सौमवाहाः	बौ. भा.	भागस्य, दाढंच्युत, सौमवाह .
४	यज्ञवाहाः	बौ.	भागस्य, दाढंच्युत, यज्ञवाह .
५	अगस्त्यः	का. शु. म.	भागस्य, माहेन्द्र, मायोभुव .
६	पौर्णमासाः पौरणाः	का. म.	भागस्य, पौर्णमास, पौरण (पारण).
७	अक्राः (द्विमोदकाः)	मा. शु.	भागस्य, द्वैमवर्चि (चर्चि), द्वैमोदक .
८	पारीणकाः (पाणिकाः)	मा. शु.	भागस्य, पैनायक, पारीणक (पाणिक).
९	विमलयः	मा. शु.	भागस्य, पिनायक, शायक . भागस्य, पैनाक, सायक .
१०	सारवाहाः	संकी. संर.	भागस्य, दाढंच्युत, सारवाह .
११	दभवाहाः	संकी. संर.	भागस्य, दाढंच्युत, दभवाह .

सापिण्ड्यविचारः

[गहनस्य सापिण्ड्यनिर्णयस्य संगतसकलशास्त्रार्थोद्यया सुखेन बोधः, न तथा प्रकीर्णेषु सत्तद्वचनेषु संगृहीतेभ्यो व्याख्यानेभ्य इति सापिण्ड्यस्य सुरावबोधार्थं तत्तन्मतप्रतिनिधिभूताः सापिण्ड्यविषयकप्रधान-शास्त्रार्थाः अत्र प्रथमं संगृह्यन्ते । इत्येतेषां निबन्धकर्तॄणां सापिण्ड्यशास्त्रार्था यथायथमत्रैव गताः । संगृहीतशास्त्रार्थगतस्य तत्तद्वचनव्याख्यानमात्रस्य जिज्ञासायां तत्सुखोपलम्भार्थं शास्त्रार्थेषु आदर्शोपलब्धगत-पृष्ठाङ्का यथास्थानं निवेशिताः । तेन अग्रे तत्तद्वचनेषु स्थलनिर्देशदिग्गणयां निर्दिष्टान् पृष्ठाङ्कान् दृष्ट्वा तदनुरोधे-नैतच्छास्त्रार्थगतवचनव्याख्यानानि सुखेन लभ्येरन् ।]

१ स्मृतिचन्द्रिका*

[पृ. ६७-७४]

सपिण्डलक्षणम्—

[पृ. ६७] समानः एतः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । न सपिण्डा असपिण्डा । एकपिण्डता चैकस्या पिण्डदान-क्रियायां दातृत्वेन देवतात्वेन लेपभाक्त्वेन वाऽनुप्रवेशा-द्भवति । तथा च मत्स्यपुराणम्— ' लेपभाजश्चतुर्थायाः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपूर्वपम् ॥ ' चतुर्थायाः प्रपितामहस्य पितृप्रभृतयः उत्तरे त्रयो लेपभाजो भवन्ति । पित्राद्याम्बु त्रयः पिण्ड-भागिनः पिण्डदाने देवताभूताः । तेषां सप्तमः पिण्डदाता । एवमेते सम सपिण्डा भवन्ति । एकपिण्डदानक्रियाऽनु-प्रवेशिनः सपिण्डा इत्यर्थः ।

सपिण्डलक्षणस्य अन्याक्यादिदोषनिरास -

ननु यथैकपिण्डक्रियानुपयोगान् सापिण्ड्यं तर्हि भ्रातृणां भिन्नक्रियानुप्रवेशिना तदभावेनान्योन्यं सापिण्ड्यं न स्यात् । मैत्रे, एकोद्देश्यावच्छेदेनैकक्रियान्वयित्व-संभवात् । ये हि पुत्रानिष्यायक्रियानुप्रवेशिनः पित्रादयस्त एव पुत्रान्तरोत्पायक्रियायामपीति व्यक्तमेकोद्देश्यान्व-यित्वम् । अत एव पितामहादेः संततिज्ञातानां पुत्रेण सह सापिण्ड्यसिद्धिः, पुत्रक्रियान्वयिनः पितामहादेस्तत्क्रिया संवन्धात् । यदा त्वैकस्यापि पितामहादेस्तत्क्रियासंबन्धो नास्ति तदोद्देश्यमेदेन क्रियामेदात् सापिण्ड्यनिवृत्तिः । तदाह मनुः— ' सपिण्डता तु पुत्रे सप्तमे विनिवर्तते '

इति । गौतमोऽपि— ' पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ' इति । भार्यायाश्च सहकर्तृत्वात् सापिण्ड्यसिद्धिः । एवं सर्वेन सापिण्ड्यनिवृत्त्यनुवृत्ती द्रष्टव्ये । ननु, एवं तर्हि पुत्रदोहित्रयोरैकपिण्डक्रियानुप्रवेशिनोः सापिण्ड्यं प्रस-ज्येत । सत्यं, यद्यसौ दोहित्रः पुत्रेण सह समानगोत्रः स्यात् । अनैकगोत्रत्वमुपाधिरिति भावः । अत एव सुत्रीकरणदायस्ति दोहित्रस्यापि पुत्रेण सह सापिण्ड्यमिति वक्ष्यामः । तेन नातिप्रयक्तिः ।

मातृसपिण्ड्यमपि विवाहे कन्यापुत्रासनिमित्तम्—

[पृ. ६८] ननु च ' असमानार्णगोत्रजाम् ' इत्य-नेनैव परिणेतुः सपिण्डायाः पर्युदासे सिद्धे किमिति पुनः ' असपिण्ड्याम् ' इत्युक्तम् ? उच्यते— सत्यमेवम्, तथापि या मातृसपिण्डा भवति सैव उद्राहकर्मणि प्रशस्तेति वक्तुम् । तथा च मनुः— ' असपिण्डा च या मातृस-गोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दार-कर्मणि मैथुने ॥ ' या परिणेतुर्मातृश्च सपिण्डा न भवति, या च परिणेतुः पितुश्च न सगोत्रा, सा च विवाह-कर्मणि प्रशस्ता इत्यर्थः ।

पुत्रिकासुरादिविवाहोदकानां पितृमापिण्ड्यानिवृत्ति -

[पृ. ६९] ननु च माता स्वदानसमकालमेव पितु-सापिण्ड्यं तद्रोत्रं च हित्वा पतिसापिण्ड्यं तद्रोत्रं च प्रति-पद्यते । तत्कथम् ' असपिण्डा च या मातुः ' इति ? तदुक्तम्— ' एकत्वं सा गता मर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ' इति । पतिसपिण्ड्यैव पत्न्याः सापिण्ड्यं, न स्वपित्रा-दिभिरित्यभिप्रायः । उच्यते— सत्यम्, नास्ति मातुः

अगस्त्यः

क्रमांकः	गणः	सूत्रादि.	प्रचराः
१	इध्मवाहाः	बौ. आप. स. भा. का. मा. शु. आप. स.	आगस्त्य, दाढंच्युत, ऐध्मवाद . आगस्त्य .
२	साम्भवाहाः	बौ.	आगस्त्य, दाढंच्युत, साम्भवाद .
३	सोमवाहाः	बौ. भा.	आगस्त्य, दाढंच्युत, सोमवाद .
४	यज्ञवाहाः	बौ.	आगस्त्य, दाढंच्युत, याज्ञवाद .
५	अगस्त्यः	का. शु. म.	आगस्त्य, माहेन्द्र, मायोभुव .
६	पौर्णमासाः पौरणाः	का. म.	आगस्त्य, पौर्णमास, पौरण (पारण).
७	अक्राः (हिमोदकाः)	मा. शु.	आगस्त्य, हैमवर्षि (चर्षि), हैमोदक .
८	पारीणकाः (पाणिकाः)	मा. शु.	आगस्त्य, पैनायक, पारीणक (पाणिक).
९	विमलयः	मा. शु.	आगस्त्य, पिनायक्षि, नायक . आगस्त्य, पैनाक, सायक .
१०	सारवाहाः	संक्रौ. संर.	आगस्त्य, दाढंच्युत, सारवाद .
११	दर्भवाहाः	संक्रौ. संर.	आगस्त्य, दाढंच्युत, दर्भवाद .

सापिण्ड्यविचारः

[गहनस्य सापिण्ड्यनिर्णयस्य संगतसकलशास्त्रार्थाद्यथा सुखेन बोधः, न तथा प्रकीर्णेषु तत्तद्वचनेषु संगृहीतेभ्यो व्याख्यानैभ्य इति सापिण्ड्यस्य सुखावबोधार्थं तत्तन्मतप्रतिनिधिभूता सापिण्ड्यविषयकप्रधान-शास्त्रार्थाः अत्र प्रथमं संगृह्यन्ते । इतरेषां निबन्धकर्तॄणां सापिण्ड्यशास्त्रार्था यथापथमत्रैव गताः । संगृहीतशास्त्रार्थगतस्य तत्तद्वचनव्याख्यानमात्रस्य जिज्ञासार्थां तत्सुखोपलभ्यार्थं शास्त्रार्थेषु आदर्शोपलभ्यगत-पृष्ठाङ्का यथास्थानं निवेशिताः । तेन अग्रे तत्तद्वचनेषु स्थलनिर्देशादिष्वप्यां निर्दिष्टान् पृष्ठाङ्कान् दृष्ट्वा तदनुरोधे-नैतच्छास्त्रार्थगतवचनव्याख्यानानि सुखेन लभ्येरन् ।]

१ स्मृतिचन्द्रिका*

[पृ. ६७-७४]

सापिण्ड्यलक्षणम्—

[पृ. ६७] समानः एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । न सपिण्डा असपिण्डा । एकपिण्डता चैकस्या पिण्डदान-क्रियायां दातृत्वेन देवतात्वेन लेपमाकृत्वेन वाऽनुप्रवेशा-द्भवति । तथा च मत्स्यपुराणम्— 'लेपभाजश्चतुर्थ्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं सातपृथगम् ॥' चतुर्थ्याः प्रपितामहस्य पितृप्रभृतयः उत्तरे त्रयो लेपभाजो भवन्ति । पित्राद्यास्तु त्रयः पिण्ड-भागिनः पिण्डदाने देवताभूताः । तेषां सप्तमः पिण्डदाता । एवमेते सप्त सपिण्डा भवन्ति । एकपिण्डदानक्रियाऽनु-प्रवेशिनः सपिण्डा इत्यर्थः ।

सापिण्ड्यलक्षणस्य जन्माध्यायिदोषनिरासः—

ननु यद्येकपिण्डक्रियानुप्रवेशान् सापिण्ड्यं तर्हि भ्रातॄणां भिन्नक्रियानुप्रवेशिनां तदभावेनान्योन्यं सापिण्ड्यं न स्यात् । मैत्रं, एकोद्देश्यावच्छेदेनैकक्रियान्वयित्व-संभवात् । ये हि पुत्रनिष्याद्यक्रियानुप्रवेशिनः पित्रादयस्त एव पुत्रान्तरेत्याद्यक्रियायामपीति व्यक्तमेकोद्देश्यान्य-यित्वम् । अत एव पितामहादेः संततिजातानां पुत्रेण सह सापिण्ड्यसिद्धिः, पुत्रक्रियान्वयिनः पितामहादेस्तत्क्रिया-संबन्धात् । यदा त्वेकस्यापि पितामहादेस्तत्क्रियासंबन्धो नास्ति तदोद्देश्यभेदेन क्रियामेदात् सापिण्ड्यनिवृत्तिः । तदाह मनुः— 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते'

इति । गौतमोऽपि— 'पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा' इति । भार्यायाश्च सहकर्तृत्वात् सापिण्ड्यसिद्धिः । एवं सर्वत्र सापिण्ड्यनिवृत्त्यनुवृत्ती द्रष्टव्ये । ननु, एवं तर्हि पुत्रदोहितयोरैकपिण्डक्रियानुप्रवेशिनोः सापिण्ड्यं प्रस-ज्येत । सत्य, यद्यसौ दौहित्रः पुत्रेण सह समानगोत्रः स्यात् । अत्रैकगोत्रत्वयुगाधिरिति भावः । अत एव मुनीकरणदावस्ति दौहित्रस्यापि पुत्रेण सह सापिण्ड्यमिति वक्ष्यामः । तेन नातिप्रसक्तिः ।

मातृसपिण्डत्वमपि विवाहे कन्यापत्युदासनिमित्तम्—

[पृ. ६८] ननु च 'असमानार्थगोत्रजाम्' इत्य-नेनैव परिणेतुः सपिण्डायाः पर्युदासे सिद्धे विमिति पुनः 'असपिण्डाम्' इत्युक्तम् ? उच्यते— सत्यमेवम्, तथापि या मातुरसपिण्डा भवति सैव उद्गाहकर्मणि प्रगक्षेति वक्तुम् । तथा च मनुः— 'असपिण्डा च या मातुरस-गोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दार-कर्मणि मैथुने ॥' या परिणेतुर्मातृश्च सपिण्डा न भवति, या च परिणेतुः पितुश्च न सगोत्रा, सा च विवाह-कर्मणि प्रशस्ता इत्यर्थः ।

पुत्रिक्तानुरादिविवाहोद्गानां पितृसापिण्ड्यनिवृत्ति—

[पृ. ६९] ननु च माता स्वदानसमकालमेव पितृ-सापिण्ड्यं तद्गोत्रं च हित्वा पतिसापिण्ड्यं तद्गोत्रं च प्रति-पद्यते । तत्कथम् 'असपिण्डा च या मातुः' इति ? तदुक्तम्— 'एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके' इति । पतिसपिण्ड्यैरेव पत्न्याः सापिण्ड्यं, न स्वपितृ-दिग्भिरन्यमिष्यत् । उच्यते— सत्यम्. नास्ति मातुः

स्वपित्रादिभिः सह सापिण्ड्यं यदि तस्यास्त्यागपूर्वको विवाहः स्यात् । त्यागे हि स्वत्वनिवृत्तिरिव सापिण्ड्य-सगोत्रत्वयोरपि निवृत्तिः । अनेनैवाभिप्रायेणोक्तम्-
'एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके' इति ।
दत्तकादीनां जनरुगोशादिनिवृत्तिः-

अत एव दत्तपुत्रादेस्त्यागेनैव पितृगोत्रादिनिवृत्ति-सिद्धिः । अन्यथा 'असगोत्रा च या पितुः' इत्यत्र पितृ-ग्रहणमनर्थकं स्यात् । उक्ता च गोशादिनिवृत्तिर्मनुना-
'गोत्ररिक्तये जनयितुर्न भवेद्दत्त्रिमः सुतः । गोत्र-रिक्तयानुगः पिण्डो व्यचैति ददतः स्वधा ॥' इति ।

अप्रदानं त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्-

एवं च पुत्रिकाया विवाहो नैव प्रदानपूर्वक इति न तत्र सापिण्ड्यसगोत्रत्वयोर्निवृत्तिः । अत एव वसिष्ठोऽपि अप्रदानं त्रिपुरुषं सापिण्ड्यमाह- 'अप्रदानं तु स्त्रीणां त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्' इति । न च पुत्रिकाविवाहेऽपि दत्ताः प्रदानमस्तीति शङ्कनीयम्, प्रदानतो गोत्रादि-निवृत्तिवत् पुत्रिकात्वस्यापि निवृत्तेः, तन्निवृत्तौ च ताकार्यकरत्वं न स्यात् । भ्रूयते च तस्याः पुत्र-कार्यकरत्वम्- 'अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची' (ऋसं. १।१२।७) इति । एतदपि निरुक्ते व्याख्यातम्- 'अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिण्ड-दानाय' इति । अतश्च पुत्रिकाया अप्रदानेन स्वपितृ-सापिण्ड्यं सगोत्रत्वं च सिद्धम् । अत एव लौगाक्षिः-
'मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् । कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह पितामहः ॥' एवमासुरादिविवाहे-
ष्वपि सगोत्रत्वादेरनिवृत्तिः, तत्रापि प्रदानाभावात् । अत एव मार्कण्डेयः- 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृदा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः । आशुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥' मातुः पितृ-गोत्रेष्वेत्यर्थः । एवं च पुत्रिकाकरणादौ मातुः स्वपित्रादि-सापिण्ड्यमद्भावात् युक्तमुक्तम्- 'असपिण्डा च या मातुः' इति ।

स्वसपिण्ड्यत्वातिरिक्तं मातृसपिण्ड्यत्वं कथितम्-

ननु च पुत्रस्यापि मातृसपिण्ड्यत्वात् या मातुः सपिण्डा सा पुत्रस्यापीति किमर्थं मातृग्रहणम् ? उच्यते- यदा तु

पुत्रिकामुतस्यैव मातृमातामहान्यां परित्यागः तदा तस्य तत्सापिण्ड्यनिवृत्त्या तत्सपिण्ड्याया विवाहप्राप्तौ तन्मा भूदिति मातृग्रहणम् ।

स्वसगोत्रत्वातिरिक्तं पितृसगोत्रत्वं कथितम्-

एवं दत्तपुत्रादेस्त्यागेनैव पितृगोत्रनिवृत्त्या तत्सगोत्राया विवाहप्राप्तौ तन्मा प्रसाङ्क्षीदिति पितृग्रहणमिति सर्वमन-
वचम् ।

मातृसगोत्रत्वमपि विवाहे कन्यापतुंदासतिमिचम्-

मातृसगोत्रामपि केचिन्नेच्छन्ति । तदाह व्यासः-
'सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्राहकर्मणि' इति ।
एतदपि पुत्रिकाकरणविषयम्, मातुः पतिगोत्रत्वेन गोत्रान्तराभावात् । न च भूतपूर्वगत्या मातृसगोत्रा-
प्रतिषेध इति वाच्यम् । वर्तमाने संभवति भूतपूर्वगत्या-
श्रयणस्यान्याप्यत्वात् । एवं च या परिणेतुर्मातुश्च न सपिण्डा भवति या च परिणेतुः पितृश्चासगोत्रा सा विवाहा इति सिद्धम् ।

मातृकन्यायाः पैतृष्वसेष्याश्च परिणेतव्यम्-

[पृ. ७०] ननु एवं तर्हि ब्राह्मादिभिर्विवाहैः निवृत्तपितृसपिण्डमाभावाः पुत्रस्य मातृलसुता परिणया स्यात् ? सत्यम् । केन धोक्तं न परिणयेति ? ननु मन्वादिभिरेव । यदाह शातातपः- 'उद्धेत सगोत्रां यस्तनया मातृलस्य च । ऋषिभिश्चैव तुल्यां च स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । मन्तरपि- 'पैतृष्वसेषी भगिनीं स्वस्वीयां मातुरेव च । मातृश्च भ्रातृरासत्यं गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतास्तिस्त्रस्तु भार्यायै नोप-
यच्छेत्तु बुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति क्षुपय-
न्नधः ॥' इति । आसत्य संनिहृष्टस्य सपिण्डस्येत्यर्थः ।
व्यासोऽपि- 'तृतीयां मातुः कन्यां तृतीयां पितृत-
स्तया । शुल्केन चोद्धेहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥'
मातुः मातृपथे तृतीयां मातृलसुतां, पितृपथे तृतीयां पैतृष्वसेषीमित्यर्थः । शुल्कं मूल्यम् । अनेन कृतस्यमारम्य गणयेदित्युक्तं भवति । तथा च पुराणे यथातिवाक्यम्-
'यो मे च्छं हृदयाज्जातो वधः सं न प्रवच्छसि । पापा-
न्मातृलसंबन्धाव्यजा वै ते भविष्यति ॥' सुमन्तरपि-

* पितृपत्न्यः सर्वा मातरः, तद्भ्रातरौ मातुः, तदुहितरश्च भगिन्यः, तदपत्यानि भागिन्यानि । अन्यथा संकरकारीणि स्युः ' इति ।

उच्यते— सत्यम्, एतानि मातुःदिदुहितृविवाहनिषेध-पराणि, तथापि आसुरादिविवाहेन पित्रादिभिरनिवृत्तस-पिण्डभावायाः पुत्रस्य मातुलसुता परिणेतुर्मातृश्च सपिण्डेति सा तावदविवाहा । तथा एवंविधायाः पितृष्वसुदुहिता परिणेतुः पितुश्च सपिण्डा सगोत्रा चेति साऽपि न परिणेत्या । या तु ब्राह्मदिविवाहोदा तस्याः स्वपित्रादिभिः सापिण्ड्यनिवृत्तेः तन्पुत्रस्य मातुलमुतापरिणयनं केन चार्थते ? एवं पैतृष्वसेय्यामपि द्रष्टव्यम् । तदिदमुक्तं मनुना— ' असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशास्ता द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ॥ ' इति । या मातृतः पितृतो वा सपिण्डा सगोत्रा च सैव परित्याग्या, नान्या इत्यभिप्रायः । अत एव व्यासः— ' मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ' इति । अत एव शाता-तपोऽपि मातुः सगोत्राया एव निषेधमाह— ' मातुलस्य सुतामूद्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरा सैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' इति । न चात्र मातृसगोत्रमित्य-नेनैव सपिण्डमातुलदुहितृनिषेधसिद्धेः किमर्थं मातुलसुता-ग्रहणमिति वाच्यम्, पञ्चान्तरखेऽपि समानत्वात्, तत्रापि मातृगोत्राप्रतिषेधेनैव मातुलदुहितृमात्रनिषेधसिद्धेः । अथ पञ्चदशेन उभयविधमातुलदुहितृनिषेधः, तर्हि मातुल-सुताग्रहणेनैव अलम्, किं मातृगोत्रग्रहणेन ? किंच मनुस्यै पैतृष्वसेय्याः पितृसपिण्डाया एव पर्युदासमाह— ' पैतृष्वसेयी भगिनी स्वस्वीयां मातुरेव च । मातृश्च भ्रातृपत्न्य गत्या चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतास्त्रिसस्तु भार्यायै नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ॥ ' इति । अन्यथा भगिनी-शब्दवैयर्थ्यं स्यात्, पैतृष्वसेयीमित्यनेनैव पितृष्वसुदुहितृ-मात्रनिषेधसिद्धेः । [पृ. ७१] भगिनीवद्भगिनी सपिण्डेत्यर्थः । एवमाप्तशब्देऽपि द्रष्टव्यम् । न च भगिनी-शब्दः पैतृष्वसेयी न विशिनष्टीति वाच्यम्, ' एतास्त्रिसस्तु भार्यायै नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ' इति त्रिव्यसङ्गपनात् । पैतृशक्तिरिति— ' पितृमातृष्वसुदुहितरो मातुलमुता धर्म-सस्ता भगिन्यो वर्जयेत् ' इति । न चात्र संदेहपुदासायं

भगिनीग्रहणमिति वाच्यम्, ' वर्जयेत् ' इत्यारि-विधिब्रह्मेनैव संदेहनिवृत्तेः । ननु च ' असपिण्डा च या मातुः ' इत्यनेनैव मातृसपिण्डादिपर्युदासे सिद्धे किमिति पुनः ' पैतृष्वसेयी भगिनीम् ' इति तस्या एव निषेध उच्यते ? सत्यमेवम्, तथाप्यत्र पातित्यादिदोषप्रतिपादन-मुख्येनैकान्ततो निवृत्तिसिद्धयर्थम् । अन्यथा ' सा प्रशास्ता ' इति वचनात् मातृसपिण्डासगोत्रयोः अप्राशस्त्यमात्रं स्यात्, न सर्वथा वर्जनीयत्वम् । यथा ' चतुरो ब्राह्मण-स्याऽऽद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ' इति चतुर्णां विवाहानां प्राशस्त्ये उक्तेऽपि न गान्धर्वादीनामैकान्ततः परित्यागः, किंतु अप्राशस्त्यमानम्, तथा इहापि स्यात् । अतश्च मन्यादिवचनेयां मातृसपिण्डा मातुलमुता या च पैतृष्वसेयी पितृसपिण्डा सैवोद्गाहकर्मणि परित्याग्या, नान्येति सिद्धम् । अत एवोक्तं चतुर्विंशतिमते— ' तृतीयां वा चतुर्थीं वा पशुधोःकर्मणोरपि । विवाहद्वयेनमुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ ' इति । उभयोः मातापित्रो-रित्यर्थः । एवं च यानि मातुलदुहितृपरिणयनिषेधपराणि तान्यनिवृत्तत्वमातृसपिण्डभावाभिप्रायाणीति मन्तव्यम् ।

किंच एवं सति एतेषां मन्यादिवचनानां चैकमेव मूलं परिकल्पितं भवति । अन्यथा तेषां मूल्यान्तरकल्पना-गौरवं स्यात् । तेन विरोधविषयनैव न्याय्या ।

मातृपुत्रसुतदुहितृश्च अपरिणयकत्वम्—

ननु च यदि मातृसपिण्डतया मातुलमुता परिणेत्या तर्हि तथापि मातृपत्न्या तदुदुहिता च किमिति न परि-णेत्या ? उच्यते— सत्यम्, न ब्रूमः शास्त्रतो न परिणयेति, किंतु लोकविरुद्धत्वात् । यद्य धर्म्यमपि लोकविरुद्धं तत्र नातुष्येत् । तदुक्तं मनुना (!)— ' अस्वार्थं लोकविद्धिं धर्म्यमप्याचरेत् तु ' (यास्मू. १।१५६) इति । बराह-मिहिरौऽपि— ' देशाचारसत्त्वदादौ विचिन्त्यो देतो देतो या स्थितिः सैव कार्या । लोकविद्धिं पण्डिता वर्जयन्ति दैवशोऽतो लोकमार्गेण यायात् ॥ ' इति ।

* मातुः, पितुः ' इत्यत्र सागारिपुत्रपुत्री सागारिपुत्रपुत्री—
ननु च याश्चक्येन— ' पद्ममात्मतमादूर्ध्वं मातृः पितृतस्तथा । ' (१।१३) इति मातृपुत्रो पद्ममादूर्ध्व-मुद्गाहविधानात् कथं मातृपुत्रदुहितृपरिणयनम् ? उच्यते—

‘मातुरसपिण्डामुद्देत्’ इत्यनेन मातृबन्धुष्वपि अवि-
रोपेण विवाहप्राप्तौ तन्मा प्रसङ्गधीदिति मातृतो मातृ-
बन्धुभ्यः पञ्चमादूर्ध्वमुद्देदित्यविरोधः । एवं पितृबन्धु-
ष्वपि द्रष्टव्यम् । अत एव गौतमः— ‘ऊर्ध्वं सतमा-
पितृबन्धुष्वधो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्’ इति ।
वीजिनः यो नियोगादुत्पादयति तस्मादूर्ध्वं सतमा-
दित्यर्थः ।

पितृबान्धवा मातृबान्धवाश्च—

बान्धवा अपि स्मृत्यन्तरे दर्शिताः— ‘पितुः पितृ-
ध्वसुः पुत्राः पितृमातृष्वसुः सुताः । पितृमातृष्वसुः पुत्राश्च
विशेष्याः पितृबान्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातृ-
मातृष्वसुः सुताः । मातृमातृष्वसुः पुत्राश्च विशेष्या मातृ-
बान्धवाः ॥’

मातुः षष्ठ्यादिव पितृतोऽष्ट्यादिव च कन्या विवक्षा—

यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तम्— ‘पञ्चमीं मातृबन्धुभ्यः सप्तमीं
पितृबन्धुतः’ इति, तत् गौतमीयैकवाक्यत्वात् पञ्चमीं
सप्तमीं चातीत्योद्देदित्येवंपरं, न तु पुनः पञ्चमीसप्तम्योरेव
उदाहविधिपरम् । [पृ. ७२] यदपि नारदेनोक्तम्—

‘पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वान्बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाहा
सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥’ (१२।७) इति, यदपि
विष्णुना— ‘पञ्चमात्सप्तमाङ्गीनां यः कन्यामुद्देद्द्विजः ।
गुरुतल्पी स विशेष्यः सगोत्रां चैवमुद्देहन् ॥’ इति, तथापि
पञ्चमीसप्तम्योनाभ्यनुशा, तत्र निषेधश्रवणात् । यदाह
मरीचिः— ‘पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।
क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शूद्रतां गताः ॥’ इति ।
एतेन यत्कैश्चिदुक्तम्— ‘ऊर्ध्वं सप्तम्या अलाभे सप्तमी-
मुद्देत्’ इति, तदप्यपास्तम् । यदपि पैठीनसिनोक्तम्—
‘त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्य विवाहः’ इति,
तदप्यर्वाहनिषेधपरम्, न पुनश्चतुर्थीपष्ठयोः विवाहाभि-
प्रायम्, विश्वादिचनविरोधप्रसङ्गात् ।

ननु च ‘असपिण्डा च या मातुः’ इत्यनेन या मातुर-
सपिण्डा तामुद्देदित्युक्तेः स्वमातृपक्षेऽप्यविरोपेण विवाह-
प्राप्तौ तन्मा भूदिति मातृतो मातृपक्षे पञ्चमादूर्ध्वमुद्देदिति
नियमः किं न स्यात् । अतः कथं मातृलुद्धितृपरिणय-

नम् ? एवं पितृपक्षेऽपि द्रष्टव्यम् । उक्तं च विष्णुपुराणे
— ‘पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् । गृहस्य
उद्देहेत्कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥’ इति । पञ्चमी-
मतीत्येवार्थः । मैवम्, गौतमादिभिः बन्धुष्वेव नियम-
विधानात् । अथवा मा भूत् बन्धुष्वेव नियमविधानम् ;
तथापि उक्तप्रकारेण मन्वादिभिरेव मातृलुद्धितृपैतृष्व-
सेयीपरिणयनाभ्यनुशानात् तद्व्यतिरेकेण पक्षद्वयेऽप्ययं
नियमः क्रियते इत्यविरोधः । यदा ‘पञ्चमात्’ इति
याश्वल्कीयं पुत्रिकाकरणविधिपयमित्यनुसंधेयम् । यदत्र
युक्तं तदग्राह्यम् । यत्तु संग्रहकारेणोक्तम्— ‘स्त्रीसंतति-
स्तथा पुंसामविवाहो उभे मते । स्त्रीपुंसोस्तु विवाहा
स्यात् पञ्चमात्सप्तमात्परम् ॥’ इति, तदप्युक्तविषय-
मेवेत्यनवद्यम् ।

मातृलुक्त्वादिपरिणयेत्ये श्रुतिः प्रमाणम्—

एवं स्मृतितः सिद्धं मातृलुद्धितृपैतृष्वसेयीपरिणय-
नम् । किंच श्रुतिरपि इममेवार्थं श्रावयति । तथा
वाजसनेये श्रूयते— ‘तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चायश्च
जायते । उत (हि) तृतीये (पुरुषे) संगच्छावहै
चतुर्थे संगच्छावहै’ इति । अस्वार्थः— समानात् एक-
स्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता भर्ता आद्यश्च भोग्यो
भार्यालक्षणश्च जायते । जायापती जायेते इति यावत् ।
ननु एकस्मादुत्पन्नयोर्जायापतित्वे भ्रातृमग्नियोरेव जाया-
पतित्वमुक्तं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । उत हि तृतीये
पुरुषे इत्यादि । अनेन दौहित्रपौत्रयोर्मातृलुद्धितृपैतृ-
ष्वसेयीपरिणयनं उक्तं भवति, तयोः कूटस्थमारभ्य
तृतीयत्वात् । संगच्छावहै विवाहावहै इत्यर्थः ।

अवाधितविषये अर्थावदस्य प्रमाणसिद्धार्थानुवादकत्वम्—

ननु च सुग्यूहनपरोऽयमर्थवादो न स्वार्थं प्रमाणम् ।
उच्यते— सत्यम्, अर्थवादो न स्वार्थं प्रमाणम्, किंतु
यत्र प्रमाणान्तरमस्ति तत्र तत्प्रतिपादितार्थावलम्बनेन
स्तुतिपरत्वं, यथा— ‘वायुर्व्यं श्वेतमालमेत भूतिक्रामः’
इति विहितस्य स्तुतिप्रतिपादकः ‘वायुर्वं धेपिष्ठा देवता’
इति । यत्र तु नास्ति प्रमाणान्तरं, यथा— ‘तृतीये पुरुषे
संगच्छावहै’ इति, तत्र तदनुवादान्ध्यानुपपत्त्या तथाविध-
विधिपरिकल्पनं केन याप्यते ! अत एव ‘श्रीणि ह वै

यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यानुष्टुप् । अत्र होवायपन्त्यत एवोद्वपन्ति' इत्यत्र गायत्र्यादिषु प्रतीतावापोद्वापान्यथानुप-
पत्या तत्प्रापको विधिः कल्प्यते । अत एव च 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यापि समिदुपरि- [पू. ७३]
'धारणविधिः । अन्यथा तत्रापि न स्यात् । यत्र पुनः प्रमाणान्तरविरोधः न तत्र विधिकल्पनं, यथा— 'आदित्यो-
यूपः' इति । अत एव— 'प्रजापतिर्वै स्वा दुहितरमभ्य-
ध्यायत्' इत्यापि न विधिकल्पनाया अतिप्रसङ्गः,
दुहितृगमने मन्वादिभिः प्रायश्चित्तविधानात् ।

महताम्यस्यैवमितैरानुष्ठेयम्—

अथवा भवत्वर्थादानुसारेण 'प्रजापतिः स्वां दुहितरं गच्छेत्' इति विधिः । किमायातमितेरेयाम् ? न हि महद्भिरकार्ये कृतमित्यनेनापि कर्तव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति । नहीन्द्रेण अहल्यादिपरदारगमनं कृतमित्यनेनापि गन्तव्यम् । अत एव शङ्खलिखितौ— 'सुरा पिबन्ति त्रिदशाः सा चापेया द्विजातिभिः । हरन्ति यिचं यरिषद्वास्तयासिद्धे न विद्यते ॥' इदमनुपरि— 'अनुष्ठितं तु यदेवैर्मुनिभि-
र्यदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत् ॥'
इति ।

श्रुत्यन्तरेऽपि— 'गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा-
सथिता विश्वरूपः' (ऋष. १०।१०।५) इति । नौ आययोः गर्भे जडरे जनिता जगतः सष्टा देवः दम्पती जायापती अरुयोदित्यर्थः । मन्वोऽपि— 'आयाहीन्द्र पथिमिरीडितेभिर्व्यंशमिमं नो भागपेयं जुषस्व । तृता जहुर्मातुलस्येय योपा भागस्ते पैतृश्वसेयी यपामिव ॥'
इति । हे इन्द्र, पथिभिः मार्गैः ईडितेभिः प्रयत्नैः नः अस्माकं इमं यशं आयाहि आगच्छ । आगत्य च इदं अस्माभिर्दीयमानं भागपेयं जुषस्व सेवस्व । अत एव यजमानाः तृतां आगयादिता संस्तुतां यथा अवदानरूपां रगमुद्दिश्य जहुः त्यक्तवन्तः । अत्र दृष्टान्तद्वयम्— यथा मातुलस्य योपा दुहिता दौहित्रस्य भागः भजनीया परि-
णेतुं योग्या, यथा च पैतृश्वसेयी वीरस्य, तथा अप ते तत्र भागो यथाव्यः इति मन्त्रार्थः । तेन श्रुतितोऽपि सिद्धं मातुलदिसुतापरिणयनम् ।

मातुलकन्यादिपरिणयने शिक्षाचारः प्रमाण

तद्व्यागम्यनिरूपणं च—

किंच आचारादप्यवगच्छामः । तथा द्वाचरन्ति ताव-
द्वाक्षिणात्याज्ञैविद्यद्वद्धा वेदार्थानुग्रातार. शिक्षा एव मातुल-
मुतादिरिणयनम् । उक्तं च तदाचारप्रामाण्यं मनुना—
' शिक्षाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम्' इति ।
लक्षणं प्रमाणमित्यर्थः । देवलोऽपि— 'येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः । येषु देशेषु यत्तोर्यं वा च यनैव मृत्तिका ॥ येषु स्थानेषु यच्छौर्यं धर्माचारश्च यादृशः । तत्र तादात्म्येन धर्मस्तथैव तादृशः ॥ यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्यनगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् ॥' इति । ननु आचार-
स्यापि प्रमाणान्तराविरोधेन एव प्रामाण्यमुक्तं वसिष्ठेन—
' देशाचारकुलधर्मा आम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम्' इति । सत्यम्, आम्नायो वेद, तदविरोधेन एव प्रामाण्यमिति । न चात्र वेदविरोधोऽस्ति, प्रत्युतानुकूल एवेत्युक्तमथ-
स्यात् । ननु च स्मृतिविरोधेऽपि आचारो दुर्बल एव,
' श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तदालम्बे शिक्षाचारः प्रमाणम्'
(१।४-५) इति वसिष्ठस्मरणात् । अस्ति चात्र
' मातुलस्य सुतामूद्वा' इत्यादिस्मृतिविरोधः । तेनात्र कथमाचारस्य प्रामाण्यम् ? मैवम्, तेषां मातुलपिण्डा-
विषयत्वेन विरोधस्य परिदृष्टत्वात् । अथना मा भूतेषां विशेषविषयत्वं, किंतु उदीच्यदेशे ये मातुलादिदुहितृ-
संबन्धानाचरन्ति तद्विषयाणीयविरोधः, तेषामेव दोष-
भवणात् । [पू. ७४] तथा च शौभायनः— 'पश्या विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः । अनुपनीतेन भार्या च सह भोजनं पशुपितभोजनं मातुलपितृश्वसृदहितुपरिणयन-
मिति । तपोत्तरत ऊर्णाविक्रयः शीधुपानमुभयनोदन्नि-
स्यंहार आयुषीवकं समुद्रयानमिति । इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति इतर इतरस्मिन् देशप्रामाण्यात्' इति ।
अपमर्षः— इतरः दाक्षिणात्यः इतरस्मिन् उत्तरदेशे मातुल-
संबन्धादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । तथा इतरः उदीच्यः इतरस्मिन् दक्षिणदेशे शीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति, न स्वदेशे । कुतः ? देशप्रामाण्यात् देशानिकथन-
त्वादाचारप्रामाण्यस्येयर्थः । अत एव देवः— 'परिण्य

देशे य आचारो न्यायदृष्टस्तु कल्पितः । तस्मिन्नेव स
कर्तव्यो देशाचारः स्मृतो भृगोः ॥ ' इति । न च एवं
सति उदीच्यानां स्वदेशे परदेशे वा मातुलसंबन्धाद्य-
विरुद्धमिति शङ्कनीयम् । यदाह आपस्तम्बः— ' येषां परं-
पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । त एव तैर्न दुष्येयुराचारै-
र्नेतरे पुनः ॥ ' येषां पितृपितामहादियत्पराप्राप्ताः पूर्वजैश्च
त्रैविद्यद्वैरनुष्ठिता ये आचार्यः सन्ति ते एव तैराचारैरनु-
ष्ठीयमानैर्न दुष्येयुः, नेतारैः (१२) । नष्टुदीच्यानां तथा-
त्रिधा आचार्याः सन्ति तु दाक्षिणात्यानाम् । अतस्तैरेव
स्वदेशे कार्यं नान्यैरिति सिद्धम् । देशव्यवस्थया
श्रीमाण्यमुक्तं वार्तिककारैः— ' सर्वेषामेवमादीना प्रतिदेशं
व्यवस्थया । आपस्तम्बेन संहृत्य दुष्टादुष्टत्वमाश्रितम् ॥ '
इति । यत्तु द्यौषायनेन ' देशप्रामाण्यात् ' इत्येवमन्तमुक्त्वा
उक्तम्— ' मिथ्यैतदिति गौतमः । उभयं चैव नाद्रियेत
शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् ' इति, तत्र पूर्वोक्तनिराकरणार्थं,
गौतममहणात्, किंतु शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनाद्गौतमस्य
मातृसपिण्डापरिणयन(न)मिप्रेतमिति दर्शयितुम् । एवं च
यदुक्तमन्यैः— ' स्यादेवं यद्यनन्तरमेव मिथ्यैतदिति न
ब्रूयात् ' इति, तदप्यपास्तम् । तेन श्रुतेः स्मृतेराचाराद्य
सिद्धं मातुलदुहितृपैतृष्वत्तेशीपरिणयनमिति सर्वमनवद्यम् ।

*पराशरमाधवः

[पृ. ४६५-४७३]

सपिण्डलक्षणम्, निर्वाप्यसापिण्डयम्—

[पृ. ४६५] असपिण्डामिति । समानः एकः पिण्डो
यस्याः सा सपिण्डा, न सपिण्डा असपिण्डा, ताम् । सपि-
ण्डता च सप्तमपुरुषपर्यवसायिनी । तत्र एकः पिण्डदाता,
प्रथः पिण्डभाजः पितृपितामहप्रपितामहाः, त्रयो लेप-
भाजः वृद्धप्रपितामहादयः । तथा च मत्स्यपुराणे— ' लेप-
भाजश्चतुर्थायाः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तम-
स्तेषां सपिण्डयं साप्तपौरुषम् ॥ ' इति । मार्कण्डेयोऽपि—
' पिता पितामहश्चैन तथैव प्रपितामहः । पिण्डसंबन्धिनी
क्षेते विशेष्याः पुरुषास्त्रयः ॥ लेपसंबन्धिनाश्वान्ये पितामह-

प्रपितामहात् । प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।
इत्येव मुनिभिः प्रोक्तः संबन्धः साप्तपौरुषः ॥ ' इति ।
एतदुक्तं भवति— सप्तानां पुरुषाणां एकपिण्डक्रियानुपवेशः
सपिण्डयश्चेतुः । तथा च देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः
पड्भिः सह सापिण्डयं, तथा पुत्रादिभिः पड्भिः सह
सापिण्डयमिति । ननु एवं सति मातृपितृव्यादिभिः सह
सापिण्डयं न स्यात्, परिगणितेषु अनन्तर्भावात् ।
मैयम्, उद्देश्यदेवतैक्येन क्रियैक्यस्यात्र विवक्षितत्वात् ।
[पृ. ४६६] देवदत्तकर्तृकक्रियायां ये देवतात्वेन अनु-
प्रविशन्ति, तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृपितृव्यकर्तृकक्रिया-
यामपि अनुप्रविशति इत्यस्ति तैः सह सापिण्डयम् । एवं
भार्याणामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृत्वात्
सापिण्डयमिति । तदिदं निर्वाप्यसापिण्डयम् ।

अवयवसापिण्डयम्—

अपरं पुनरन्यथा सापिण्डयमाहुः । तथाहि— समानः
एकः पिण्डः देहावयवः येषां ते सपिण्डाः । तत्र पुत्रस्य
साक्षात् पितृदेहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्डयम् ।
तथा पितामहादिभिरपि, पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्व-
यात् । साक्षान्मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । माता-
महादिभिरपि, मातृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा
पितृव्यपितृष्वत्सादिभिरपि, पितामहदेहावयवान्वयात् ।
तथा मातृष्वत्सातुलादिभिः सह, मातामहदेहावयवान्वयात् ।
पत्न्या सह एकशरीरारम्भकतया पत्युः । एवं भ्रातृ-
भार्याणामपि एकशरीरारम्भकैः स्वस्वपतिभिः सह एक-
शरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र तत्र साक्षात् परंपरया वा
एकशरीरावयवान्वयेन सापिण्डयं योजनीयम् ।

मातृपक्षे पञ्चमादूर्ध्वं पितृपक्षे सप्तमादूर्ध्वं सापिण्डयनिवृत्तिः—

उक्तं द्विविधं सापिण्डयं यस्या नास्ति सेयमसपिण्डा,
तामुद्बहैत् । ननु एवं सति न क्वाप्युद्बहः संभवेत्,
सर्वत्र सापिण्डयस्य कर्णचिद्योजयितुं शक्यत्वात्, विधातृ-
शरीरानुवृत्तेः दुष्परिहरत्वात्, ' बहु स्थां प्रजायेय ' इति
श्रुतेः । नैप दोषः, अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्डयस्य
सप्तसु पत्रसु च पुरुषेषु संकुचितत्वेन तदूर्ध्वं सापिण्डय-
निवृत्तेः । तथा च गौतमः— ' सपिण्डनिवृत्तिः सप्तमे
पत्रमे वा ' इति । यावदव्यक्तोऽपि— [पृ. ४६७]

‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।’ इति । मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तते इत्यप्याहृत्य योजनीयम्, ‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।’ इति मनुस्मरणे । एतदुक्तं भवति— पितृपक्षे कूटस्थमारम्य तत्पुत्रादिगणनायां सप्तमादूर्ध्वं वरवध्वोर्विवाहो न दुष्यति । मातृपक्षे च कूटस्थमारम्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां वरवध्वोर्माता चेत् पञ्चमी भवति, तदा तयोः सापिण्ड्यनिवृत्तेर्विवाहो न दोषाय इति । यत्तु विष्णुपुराणवचनम्— ‘पञ्चमी मातृपक्षात् पितृपक्षात् सप्तमीम् । गृहस्य उद्वहेत् कन्या न्याय्येन विधिना नृप ॥’ इति, तत्र सप्तमी पञ्चमीमतीत्य इत्यप्याहार्यम्, अन्यथा ‘पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वम्’ इति वचनविरोधात्, ‘पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते सर्वतः शूद्रता गताः ॥’ इति मरीचिवचनविरोधाच्च ।

विजातीयेषु त्रितुल्यसापिण्ड्यं मुख्यं, सजातीयेषु तद् अनुकल्पः—

यद्यपि (यदपि) पैठीनसिना कल्पद्वयमुक्तम्— ‘पञ्च मातृतः परिहरेत् सप्त पितृतस्त्रीमातृतः पञ्च पितृतो वा’ इति, तत्र द्वितीयः कल्पः असमानजातीयविषयः । यतः शङ्ख आह— ‘यदेकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्गौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिपु ॥’ इति । अयमर्थः— येषां एकः पिता मातरो भिन्नजातीयस्ते मातृभेदात्— [पृ ४६८] समानजातीयाः, तथापि पितृक्यादस्ति सापिण्ड्यम्, तच्च त्रिपु पुरुषेष्वतीतेषु निवर्तते, इति । ननु एव सति पितृपक्षेऽपि त्रिभिः पुरुषैः सापिण्ड्यनिवृत्तेः ‘पञ्च पितृतो वा’ इति वचन विरुध्येत । एवं तर्हि ‘श्रीमातृतः पञ्च पितृतो वा’ इति पैठीनसिवचनं सजातीयेष्वेव निषेधपरम्, अनुकल्पो वाऽस्तु ।

‘पितृ-’ इत्यनेन बीजिनोऽपि सम्यः—

‘मातृतः पितृतस्तथा’ इत्यत्र पितृशब्देन बीजिनोऽपि संग्रहः । तथा च गौतमः— ‘ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुयो बीजिनश्च मातृबन्धुन्यः पञ्चमात्’ इति । यो हि नियोगात् पुत्रस्युपादयति स बीजी ।

मातापितृबन्धवाः—

मातृपितृबन्धवाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः— ‘पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितृमातृष्वसुः सुताः । पितृमातृष्वसुश्च विधेयाः पितृबन्धवाः ॥ मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातृमातृष्वसुः सुताः । मातृमातृष्वसुश्च विधेया मातृबन्धवाः ॥’ इति ।

पितृसपिण्ड्यत्वं पितृसगोत्रत्वेन गताधर्मम्—

ननु ‘असपिण्ड्याम्’ इति न वक्तव्यं, वक्ष्यमाणेन ‘असमानार्थगोत्रजाम्’ इत्यनेनैव सपिण्ड्याया विवाहनिषेधसिद्धेः । सत्यम्,

माता गान्धर्वादिविवाहोदा चेत् पितृसपिण्ड्यत्वात्पृथक्

मातृसपिण्ड्यत्वं विवाहे कन्यापुंसोरासनिमित्तम्—

तथापि या मातृसपिण्ड्या भवति सैवोदाहकर्मणि प्रशस्ता इति वक्तव्यम् । तथा च मनुः— ‘असपिण्ड्या च या मातृसगोत्रा च या पितुः । [पृ. ४६९] सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ॥’ इति । या मातृसपिण्ड्या असगोत्रा च, या पितृसगोत्रा चकारात् असपिण्ड्या च, सा मैथुने मिथुनसाथ्ये दारकर्मणि द्विजातीना प्रशस्ता, परिणया इत्यर्थः । ननु अत्र मातृग्रहणं अनर्थकं, पितृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधसिद्धेः, पृथक्सपिण्ड्यगोत्रयोर्भावात्, ‘एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ॥’ इति वचनात् । मैत्रम्, गान्धर्वादिविवाहेषु कन्याप्रदानाभावेन पितृगोत्रसापिण्ड्ययोरनिवृत्तेः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्— ‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूदा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण वर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया । गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥’ इति ।

ब्राह्मादिविवाहोदात्वेन धरेण मातृकन्या पितृश्वेत्येव च

परिणया, न गान्धर्वादिविवाहोदात्तेन—

एतेन मातृसुताविवाहविषयविवादोऽपि परास्ताः । तथाहि— तस्मिन्निषेधवचनानि * गान्धर्वादिविवाहोदात्ता-

* ‘गान्धर्वादिविवाहोदात्ता’ इति, ‘ब्राह्मादिविवाहोदात्ता’ इति च लेखकप्रयास इति भाति, तस्य कन्यापारत्वेन गान्धर्व-
व्यतिरेकव्यभिचारपरतात् । तथाहि— तस्य कन्यापारत्वे गान्धर्वा-

विपयाणि, तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरभावात्, तदनुग्राहकश्रुति-
स्मृतिसदाचारात् । न ब्राह्मादिविवाहोदाजाविपयाणि, तत्र
सापिण्ड्यनिवृत्तेः । तानि च निषेधवचनानि— तत्र
शातातपः— 'मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रं तथैव च ।
समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । पैठी-
नसिरपि— 'पितृमातृस्वसृदुहितरो मातुलसुतोश्च धर्मतस्ता
भगिन्यस्ता वर्जयेदिति विज्ञायते' । सुमन्तुरपि— 'पितृ-
पत्न्यः सर्वा [पृ. ४७०] मातरस्तद्भ्रातरौ मातुला-
स्तद्भगिन्यो मातृस्वसारस्तदुदुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि
भागिन्यानि, अन्यथा संस्कारारिण्यः' इति । व्यासः—
'मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः' इति ।
ननु अविशेषेण प्रवृत्तानामेषा वचनानां कथं विशेष-
विषयता ? विशेषवचनबलादिति ब्रूमः । तथा च मनुः—
'पैतृष्वसेयी भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च । मातुश्च
भ्रातुरात्मस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । एतास्त्रिसस्तु
माथर्थे नोपयच्छेत् बुद्धिमान् ॥' इति भगिनीपदं
पैतृष्वसेय्यादिविशेषणम् । आतस्य इति मातृभ्रातृ-
विशेषणम् । तत्र सुतां इत्यध्याहारः । आतस्य संनि-
कृष्टस्य सपिण्डस्य गान्धर्वादिविवाहोदायाः मातृभ्रातृ-
रित्यर्थः । पैतृष्वसेयीमित्यत्रापि अनिवृत्तसापिण्ड्या
गान्धर्वादिनोदा पितृष्वसा विवक्षिता । तथा च सति
तदुदुहितुर्भगिनी इति विशेषणं सार्थकम् । ब्राह्मादि-
विवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तेः भगिनीपदं नान्वीयात् । अय-
मेव न्यायो मातृष्वस्तीयायामपि योजनीयः । तस्मात्

दिविवाहोदाजादि मातुलान्याः प्राप्तम् । तथा च कन्याया
गान्धर्वादिविवाहोदाजत्वेऽपि वरस्यापि ब्राह्मादिविवाहोदाजत्वे
विवाहनिषेधाम्नादान्वयभिराचारः, वरस्य गान्धर्वादिविवाहो-
दाजत्वे कन्याया गान्धर्वादिविवाहोदाजत्वाभावेऽपि निषेध-
सद्भावान्तरेकव्यभिचारश्च । किञ्च उक्तप्रदयोः कन्यापत्ये
'मातुश्च भ्रातुरात्मस्य' इति मनुवचनस्य माधवीयव्याख्यानेन
विशेषश्च । तस्मात् 'गान्धर्वादिविवाहोदाजं' 'ब्राह्मादिविवाहो-
दाजं' इति वरपरत्वमेव साधु । इदं तु ध्येयम्— वरस्य ब्राह्मादि-
विवाहोदाजत्वेऽपि यदि कन्यामातामहरथ वरसंगोत्रं मातुलान्या
गान्धर्वादिविवाहोदाजं च भवेत्, तदा संगोत्रवप्रयुक्तो मातुल-
कन्याविवाहनिषेधः स्यादेवेति ।

भगिन्यासपदोपेतमनुवचनबलादविशेषो निषेधो विशेष-
विषय एवोपसंहियते ।

मातृष्वसेया अपरिणेत्यर्त्वं शिष्टाचारप्रामाण्यं च—

ननु ब्राह्मादिविवाहविषये मातुलसुताया इव मातृ-
ष्वससुताया अपि विवाहः प्राप्नुयात् । तत्र, शिष्टगर्हित-
त्वेन तत्र निषेधस्मृतिकल्पनात् । शिष्टगर्हितस्यानुपादे-
यत्वं याज्ञवल्क्य आह— [पृ. ४७१] 'अस्वर्ग्यं
लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत् ॥' इति । यद्यपि मातुल-
सुतापरिणयनं उदीच्यशिष्टगर्हितं, तथापि दाक्षिणात्याशिष्टै-
राचरितत्वेन नाविगीतोऽयं उदीच्यानामाचारः । न च
दाक्षिणात्यानां रागमूलत्वं शङ्कनीयं, विधिनिषेधपरीक्षकैरेव
तद्विवाहकरणात् । मातृष्वससुताविवाहस्तु अविगीतेन
शिष्टाचारेण गर्हितः ।

मातुलसुतादिपरिणेत्येव श्रुतिः प्रमाणम्—

मातुलसुताविवाहस्य अनुग्राहिका श्रुतिः— तत्र मन्त्र-
वर्णः— 'आयाहीन्द्र पथिमिरीळितेभियंजमिमं नो भाग-
धेयं जुपस्व । तृतां जहुर्मातुलस्येव योपा भागस्ते पैतृष्व-
सेयी वपामिव ॥' इति । अयमर्थः— हे इन्द्र, पथिभिः
ईळितेभिः स्तुतैः सह नः अस्माकं इमं यत्नं आग्राहि ।
आगत्य च अस्माभिर्दीयमानं भागधेयं जुपस्व । तृतां
आज्यादिना संस्कृता वपां त्वामुद्दिश्य जहुः त्यक्तवन्तः ।
तत्र दृष्टान्तद्वयम्— यथा मातुलस्य योपा दुहिता भागि-
नेयस्य भागः भजनीया, भागिनेयेन परिणेतुं योग्या, यथा
च पैतृष्वसेयी पौत्रस्य भागः, तथाऽयं ते तव भागः
वपाख्यः, इति । वाजसनेयकेऽपि— 'तस्माद्वा समाना-
देव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते, उत तृतीये संगच्छा-
वहै चतुर्थे संगच्छावहै' इति । समानात् एकस्मात् पुरुषा-
दत्ता मोक्ता आद्यश्च भोग्यः द्वावपि उत्पद्येते । तौ च
मिथः संकल्पयतः, कृत्स्नमारभ्य तृतीये चतुर्थे वा
पुरुषे संगच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

अनधिगतावाधितविषयस्यार्थवादस्य स्वार्थं प्रमाणम्—

यद्यपि अयमर्थवादः, तथापि मानान्तविरोधामावात्
स्वार्थं प्रमाणम्, विशेषवचनानां मातृमपिण्ड्याविषय-
त्वस्य र्थान्तर्यात् । [पृ. ४७२] तस्मात् अविस्मर्यार्थ-

यादेन अनूदितत्वात् उपरिधारणवत् विधिः कल्पयितुं शक्यते । तथाहि— प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते 'अवस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेतुपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति । तत्र पैतृकस्य हविषोऽपघस्तात् समन्त्रकं समिद्धारणं विधाय तद्वाक्यशेषे समिधो हविरुपरिधारणं दैवे कर्मणि यत् श्रुतं, तर्हि अर्थवादः, उत विधीयते ? इति संशयः । तत्र अधोधारणविधिस्तावकत्वेन तदेकवाक्यतात्वाद्भादर्थ-वाद इति पूर्वपक्षः । प्रसिद्धं हि अर्थमनूय तेन स्तुति-युक्ता, उपरिधारणं तु न क्वापि प्रसिद्धं अतस्तावकत्वा-योगाद्वाक्यभेदमन्युपगम्यापि अपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्पितः । एवं 'तृतीये पुरुषे मगच्छावहै' इत्यादावपि अपूर्वार्थ-त्वेन 'मातुलमुतां विचरेत्' इति विधिः कल्प्यते । तस्मात् शास्त्रानुगृहीतोऽयं विवाहः । स्मृतयस्तु ब्राह्मा-दिषु सापिण्ड्यनिराकरणेन मातुलमुताविवाहप्रापकतया दर्शिताः । शिष्टाचारश्च दाक्षिणात्याना अविगीत उदाहृतः ।

देशभेदेन मातुलमुतादिपरिणेषत्वापरिणेषत्वव्यवस्था—

केचित्तु आसुरादिष्वपि देशविशेषेण मातुलमुता-विवाहो धर्म्य इति मन्यन्ते । उदाहरन्ति च बचनानि— तत्र बौधायनः— 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः, अनु-पनीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्युथितभोजनं मातुल-द्रुहित्पितृष्वस्यद्रुहितुपरिभयनमिति, तयोत्तरतः, ऊर्णा-विक्रयः, सीधुपानसुभयतोदन्द्रित्यर्थहृत्तर आधुपीयकं समुद्र-यानामिति, इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति, इतर इतर-स्मिन्, तदेद्रामाण्यात्' इति । इतरः दाक्षिणात्यः इतरस्मिन् [पृ. ४७३] उत्तरदेशे मातुलमन्वध कुर्वन् दुष्यति, न स्वदेशे । तथा इतरः उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणदेशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति, न स्वदेशे । कुतः ? देशप्रामाण्यात् देशनिकम्बनत्वादाचारधेत्यर्थः । तथा च देवलः— 'यस्मिन् देशे य आचारो न्याय-दृष्टस्तु कल्पितः । स तस्मिन्नेव कर्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः ॥ यस्मिन् देशे पुरे प्राप्ते त्रैविद्ये नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥' इति ।

देवादीनामाचारो मनुष्यैर्नातुष्टेयः—

ननु शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वद्रुहितुविवाहोऽपि प्रसज्येत, प्रजापतेराचरणात् । तथा च श्रुतिः— 'प्रजापतिः स्वां द्रुहितरमभ्यगात्' इति । मैवम्, 'न देवचरितं चरेत्' इति न्यायात् । अत एव बौधायनः— 'अनुष्ठितं तु यदेवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् । नातुष्टेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत् ॥' इति । तदेवं ब्राह्मादिविवाहव्यवस्थया देशभेदविषयव्यवस्थया च मातुलमुताविवाहः 'अस-पिण्डाम्' इत्यादिशास्त्रादेव सिद्धः ।

* सापिण्ड्यनिर्यायदीपिका

[पृ. २१-३५]

मदेशानं नमस्कृत्य शरदात्तं गुणमादरात् ।

विवाहे वर्तनीयत्वात्सापिण्ड्यं प्रविचिच्यते ॥

'मातुल-पञ्चमात्, पितृतः सप्तमात्' इत्यत्र व्यधिकरणे पञ्चम्यै—

[पृ. २१] इह खलु मातुलवत्त्वेन 'अविच्छ्रुत-

ब्रह्मचर्यो लक्षण्यो विप्रमुद्रहेत्' इत्याद्युपक्रम्य 'पञ्च-मात् सप्तमादूर्ध्वं मातुलः पितृतस्तथा । दशपूर्वदयवित्क्याता-च्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥' इत्युक्तम् । तत्र मातुलः मातृद्वारात् पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः पितृद्वारात् सप्तमादूर्ध्वं महाकुलात् कन्यामुद्रहेदित्यर्थः प्रतीयते । न च 'मातुलः पञ्चमात् पितृतः सप्तमात्' इति सामानाधिकरण्ये पञ्चम्यौ । तथा च माता पञ्चमी पिता सप्तम इत्यर्थो लभ्यते इति वाच्यम्, स्त्रीलिङ्गेन मातुलान्देन सह पुलिन्ने पञ्चमशब्दे सामानाधिकरण्यायोगात् । ततो वैयधिकरण्ये पञ्चम्यौ मातृद्वारा पञ्चमान् पितृद्वारा सप्तमादिति ।

मातृपक्षे पञ्चपुरुषं पितृपक्षे सप्तपुरुषं च सापिण्ड्यम्,

मातृपक्षे गणनाप्रकारश्च—

ननु कथं मातृतः पञ्चमता, कथं पितृतः सप्तमता, कथं वा तदूर्ध्वं इति विविच्य वाच्यम् । तदुच्यते— इह हि ग्रहस्थो मातृतः पञ्चमात् पितृतः सप्तमादूर्ध्वं स्त्रिय-मुद्गहेदित्यन्वये उद्गाहकस्य यौ मातापितरौ तद्द्वारा य ऊर्ध्वसंताने पञ्चमः सप्तमश्च तदूर्ध्वं या स्त्री तामुद्गहेदित्यर्थोऽवसीयते । तत्र उद्गाहकवरमारभ्य मातृपक्षे पञ्चम-पर्यन्तं पितृपक्षे सप्तमपर्यन्तं गणना कार्या । तत ऊर्ध्व-म्भाविति संताने या कन्या, सा वरेणोद्गाह्येत्यर्थः । तत्रेत्यं गणनीयम्— उद्गाहको वरः प्रथमः । तन्माता द्वितीया । तस्याश्च यौ मातापितरौ (तौ) तृतीयौ । तयोश्च भयोरपि द्वे मातरौ पितरौ चेति चतुष्टयं चतुर्थी पङ्क्तिः । एवं तस्यापि चतुष्टयस्य मातरश्चतस्रः पितरोऽपि चत्वार इति निष्पन्नमष्टकं पञ्चमकुलम् । अत्र तृतीयपङ्क्तौ वर्तमानानि सर्वाणि तृतीयानि, चतुर्थपङ्क्तिसानि चतुर्थानि, पञ्चमपङ्क्तिसानि पञ्चमानि । द्वितीयपङ्क्तौ चैका माता, सा द्वितीया । एवं द्वितीयादिपञ्चमान्ता याः पङ्क्तय उक्तास्तत्र सर्वास्वपि पङ्क्तिषु एकैकस्मात् मातृपितृरूपदाम्पत्यादुत्पन्नाः कन्यापुत्रतत्कन्यापुत्रेत्येवंरूपाः सुतानवल््ल्यो भिन्नरूपाः सन्ति । तथा च तत्संतान-वह्नीत्या या कन्या सा वरेण नोद्गाह्या । किंतु यत् पूर्व-कुलमुक्तं पञ्चमकुलं मातृपितृसमुदायरुपं अष्टव्यक्त्यात्मकं ततोऽप्यूर्ध्वं यत् पत्रं कुलं मात्रष्टकं पित्रष्टकं चेति षोडश-व्यक्त्यात्मकं, यानि च तदूर्ध्वभागी(वी)नि सप्तमादि-कुलानि तेभ्यः प्रत्येकं दाम्पत्यादुत्पन्ना याः सतानवल््ल्य-स्तन्मध्यस्था या कन्या सा वरेणोद्गाह्या । तत्रापि समानगोत्रा वर्ज्या इति मातृपक्षे गणना । उक्तं च— [पृ. २२] 'अस्या मातुश्च यत्पितृभ्यं मातृकं वा यदा भवेत् । उभयं तद्धि कन्याया मातृतः परिकीर्तितम् ॥' एवं मातृपक्षे पञ्चमपर्यन्तं गणनाप्रकार उक्तः । पितृपक्षे गणनाप्रकारः ; तत्र पितृकुले पुरुषगणना— इदानीं पितृपक्षे सप्तमपुरुषपर्यन्तं गणनाप्रकारोऽभि-धीयते । तत्र वरः प्रथमः । वरस्य पिता द्वितीयः । तस्यापि यः पिता वरस्य पितामहः स तृतीयः । तस्यापि

यः पिता वरस्य प्रपितामहः स चतुर्थः । तस्यापि यः पिता वरस्य नान्दीमुखः पिता स पञ्चमः । तस्यापि यः पिता वरस्य नान्दीमुखः पितामहः स षष्ठः । तस्यापि यः पिता वरस्य नान्दीमुखः प्रपितामहः स सप्तमः ।

पितामहीजनककुलगणना—

तथा च वरस्यापि पिता यो द्वितीयस्थाने उक्तः, तस्य या माता वरस्य पितामही सा तृतीया, तस्या अपि यौ मातापितरौ तच्चतुर्थं कुलं, तयोश्च भयोरद्वे मातरौ द्वौ च पितरौ इति चतुष्टयं पञ्चमकुलम्, तस्यापि चतुष्टयस्य चतस्रो मातरः पितरोऽपि चत्वार इत्यष्टकं पत्रं कुलम्, तस्याप्यष्टकस्य अष्टौ मातरः अष्टौ पितर इति षोडश-व्यक्त्यात्मकं सप्तमं कुलम् ।

प्रपितामहीजनककुलगणना—

तथा च वरस्य यः पितामहः तृतीयस्थाननिविष्ट-स्तस्य च माता सा वरस्य प्रपितामही चतुर्थी । तस्या अपि मातापितरौ पञ्चमं कुलम् । तयोश्च भयोरपि द्वे मातरौ द्वौ च पितरौ इति चतुष्टयं पत्रं कुलम् । तस्यापि चतुष्टयस्य चतुरो मातरः पितरोऽपि चत्वार इति अष्टकं सप्तमं कुलम् ।

नान्दीमुखमातृजनककुलगणना—

तथा च वरस्य यः प्रपितामहश्चतुर्थस्थाने उक्तः तस्य माता वरस्य पञ्चमी, तस्या अपि यौ मातापितरौ षष्ठी तयोश्च भयोरपि द्वे मातरौ द्वौ च पितरौ इति चतुष्टयं सप्तमं कुलम् ।

नान्दीमुखपितामहीजनककुलगणना—

तथा वरस्य यो नान्दीमुखः पिता पञ्चमस्थाननिविष्टः तस्य च या माता षष्ठी तस्या अपि मातापितरौ सप्तमं कुलम् ।

नान्दीमुखप्रपितामहीजनककुलानि सापिण्ड्यवर्धिभूतानि—

तथा वरस्य यो नान्दीमुखाः पितामहः षष्ठस्थाने उक्तस्तस्य च या माता सप्तमी तस्या अपि मातापितरौ तौ अष्टमी । तत्र सापिण्ड्यं नास्ति, सप्तमादूर्ध्वत्वात् ।

नान्दीमुखप्रपितामहमाता सापिण्ड्यवर्धिभूता—

तथा च वरस्य यो नान्दीमुखः (प्रपितामहः) सप्तमस्थाननिविष्टस्तस्यापि वा माता सा वरस्याष्टमी न

सापिण्ड्या, सप्तमादूर्ध्वत्वात् । सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं नास्ति । तदुक्तम्— 'पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । त्रयो ह्यश्रमुखा एते पिण्डभाजः प्रकीर्तिताः ॥' लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभाजिनः ॥ 'प्रपितामहपूर्वकाः' इति वा । 'पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं सातपौरुषम् ।' इति पितृपक्षे गणना । उक्तं च— 'वरस्यापि पितुः पित्र्यं मातृकं वा यदा भवेत् । पित्र्यमेतद्भरस्यैतदुभयं पितृतः स्मृतम् ॥' इति ।

सापिण्ड्यमर्थोदायमात्रेणसनाधाने—

ननु 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इति मनुना सप्तमे सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तत्वात् कथं सप्तमपुरुषमन्तर्भाव्यं सापिण्ड्यमुच्यते इति चेत्, मैवम्, सपिण्डतायाः सप्तमे पुरुषे निवृत्तिर्भवति, न तु सा जातनिवृत्तिरिति मनुवाक्यार्थपर्यालोचनया सप्तमे [पृ. २३] पुरुषे विनश्यदवस्थस्य सापिण्ड्यस्यानिवार्यत्वात् । अन्यथा सप्तमे पुरुषे सापिण्ड्यं निवृत्तमेवेति मनुवाक्यार्थवर्णने 'सापिण्ड्यं सातपौरुषम्' इति स्मृत्यन्तरविरोधः स्यात् । तथा चासदुक्तमेव मनुवाक्यार्थवर्णनं युक्तम् । यथा 'मृतकं सूतकं चैव दशाहे विनिवर्तते' इत्युक्तेः दशमेऽहनि विनश्यदवस्थं सूतकं मृतकं वर्तत एव, न तु निवृत्तमिति प्रतीयते, तद्वदत्रापि । ततश्च यथा दशाहः सूतकादिनिवर्तकः एतं सप्तमः सापिण्ड्यनिवर्तक इति ।

पितामहादिभिः पितृदारकं मातृदारकं च सातपौरुष सापिण्ड्यम्—

ननु 'सापिण्ड्यं सातपौरुषम्' इति न्यायेन पितृपक्षवन्मातृपक्षेऽपि सापिण्ड्यं सातपौरुषं किं न स्यादिति चेत्, सत्यम्, वर्तते एव मातृपक्षेऽपि सातपौरुषं सापिण्ड्यम् । तथाहि— मातृपितामहीप्रपितामहीत्रय नान्दी-मुग्मात्रादित्रयं च इति षट्कं स्वयं पिण्डदः सप्तम इति । न हि एतेषां सापिण्ड्यं नास्तीति ब्रह्मणा सुयचम् । ननु पितामहादिभिः सापिण्ड्यं न मातृपक्षीय, तत्कथमेतन्मातृपक्षीय सातपौरुषं सापिण्ड्यमुच्यते । मैवम्, 'एकत्र सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । स्वगोत्राद्भरस्यते नारी विनाहाससप्तमे पदे ॥' इति मनुना मातुः पितामहादिभिः सापिण्ड्यस्थोरुत्वेन वरस्य पितामहादिभिः सापिण्ड्यस्य मातृदारकत्वेनापि संभवात् ।

मातामहतत्पत्न्यादिभिर्मातृदारकत्वेन पाञ्चपौरुषं सापिण्ड्यम्—

ननु यदि वरस्य पितामहादिभिः मातृदारकमपि सातपौरुषं, कथं तर्हि 'मातृतः पञ्चमादूर्ध्वम्' इति मातृदारकं सापिण्ड्यं पञ्चमादूर्ध्वं निवर्तते इत्युच्यते इति चेत्, न । मातामहतत्पत्न्यादिभिः साकं यत्सापिण्ड्यं तद्विषयं हि पञ्चमादूर्ध्वमिति वाच्यम् । तथा च मातृदारकं मातामहतत्पत्न्यादिभिर्मित्तु सापिण्ड्यं 'तत् पाञ्चपौरुषं पितामहादिभिस्तु सातपौरुषं इति विवेकः ।

अनिवृत्तपितृसापिण्ड्याया एव कन्याया भर्तृसापिण्ड्यं

विधीयते, तत्र तरया उभयत्र सापिण्ड्यसिद्धि—

ननु 'एकत्र सा गता भर्तुः' इति मनुना मातुः पितामहादिभिरेव सापिण्ड्यस्य उक्तत्वात् मातामहादिभिः 'सापिण्ड्यं पाञ्चपौरुषम्' इति यदुक्तं तत्र सिध्येत् । मैवम् । न हि अनेन मनुवाक्येन मातामहादिभिः सापिण्ड्यं निषिध्यते, किंतु मातामहादिभिः सपिण्ड्याया एव तस्या अधिकं पितामहादिभिः सापिण्ड्यं बोध्यते इति । ततो मातुः स्वपितृपक्षे भर्तृपक्षे च सापिण्ड्यमस्त्येव । अत एव मनुना— 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रगस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥' इति वाक्ये मातृसपिण्ड्यानिषेधेन पितृसपिण्ड्याऽपि एकहेतुतया निषिध्यते । मातृसापिण्ड्यस्य उभयव्यासङ्गिनो निषेधे उभयविषयस्यापि निषिद्धत्वात् । अन्यथा सापिण्ड्योभयविधवाभावे मातुरसपिण्डा इति मातृसपिण्ड्यामात्रनिषेधेऽपि पितृसपिण्ड्याया निषेधासिद्धेस्तत्सिद्धयर्थे पितुरसगोत्रा मातुरसपिण्डा पितृशासपिण्डा इत्याहुत्या योज्यं स्यात् ।

गुणत्वभावे एव मातृदारकत्वस्य पाञ्चपौरुषत्वप्रबोधनत्वम्,

अत्र एव पितामहादिभिः सापिण्ड्यस्य मातृदारकत्वेऽपि न पाञ्चपौरुषत्वम्—

ननु पितृपक्षे यदि मातृदारकं सापिण्ड्यं तर्हि तत् पञ्चमादूर्ध्वं निवर्तते, 'मातृतः पञ्चमात्' इति वचनात् । मैवम्, पितृपक्षे विद्यमानस्यापि मातृदारकस्य पितृदारकसापिण्ड्यान्तर्गतत्वेन अपाधान्यात्, ० न्या-

● इदमत्र चिन्त्यम्— प्राधान्यस्य गुणवद्विहितत्वेन गुणधृता-
प्यमहावे एव तत्संभवात्, न केवदस्य । अत्र एवोक्तत्वात् 'पितृ-

धान्ये सत्येव ' मातृतः पञ्चमादूर्ध्वम् ' इत्यस्य व्यव-
स्थितत्वात् । ततो मातृद्वारकं यत्र सापिण्ड्यं प्रधानं तत्र
पञ्चमादूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः । अत एव वरस्य माता-
महादिभिः सापिण्ड्ये मातृद्वारकत्वप्राधान्यमिति पञ्चमादूर्ध्वं
तन्निवृत्तिः । यत्र पितृसापिण्ड्ये पितृद्वारकत्वप्राधान्यं तत्र
सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः । यथा तस्यैव वरस्य
[पृ. २४] पितामहादिभिः सह सप्तमादूर्ध्वं
सापिण्ड्यस्य निवृत्तिरिति ।

ब्राह्मादिविवाहोदासुतस्यैव पितामहादिभिः सापिण्ड्यवस्य

मातृद्वारकत्वमपि, नेतरस्य-

एवं वरस्य पितृपक्षेऽपि सापिण्ड्यं मातृद्वारकमिति
यत् तत्र सार्वत्रिकम्, किन्तु ब्राह्मदैवाप्रजापत्यैश्चतुर्भि-
रेव विवाहैः उत्पादितायामुत्पन्नवरस्य । यस्तु गान्धर्व-
पैशाचासुरराक्षसैः चतुर्भिर्विवाहैः उत्पादितायामुत्पन्नो वरः
स स्वमातृभ्रंशमाह्लादिभिः सापिण्ड्यं करोति द्वादशाहादौ ।
तस्य पितृपक्षेऽपि सापिण्ड्यं शातातपेन्नोक्तम्— ' तन्मात्रा-
तत्पितामहा तच्छ्रवन्त्या वा सपिण्डनम् । आसुरादि-
विवाहेषु स्यूदानां योपितां स्मृतम् ॥ ' इत्यलं प्रसक्तानु-
प्रसक्तविचारेण । प्रकृतं त्वनुसंधीयते ।

पूर्वोक्तघृष्टुर्षादिकुलान्तभूताः सर्वा व्यक्तव्यश्रुर्थत्वादिना

गर्भनीयाः—

पूर्वोक्तेषु पितृतः सप्तसु कुलेषु मध्ये चतुर्थकुले
यावन्तो मातृपितृव्यक्तयस्ताः सर्वा वरस्य चतुर्थरूपाः ।
तथा पञ्चमेऽपि कुले यावन्तो व्यक्तयस्ताः सर्वाः पञ्चम-
रूपाः । तथा षष्ठेऽपि कुले यावन्तो व्यक्तयस्ताः सर्वाः
षष्ठरूपाः । एव सप्तमकुलस्या अपि सर्वा मातृपितृ-
व्यक्तयस्ताः सर्वा वरस्य सप्तमरूपाः । तथा च ताभ्यः
सर्वाभ्यो व्यक्तिभ्य उत्पद्यमानाः कन्यापुत्रतत्कन्यापुत्रेलेवं-
रूपा यावत्यः संतानवल्क्यः तन्मध्यस्था या कन्या सा
तन्मध्यस्थेन पुत्रेण न परिणया, सापिण्ड्यनिवृत्तेरभायात् ।

द्वारकसापिण्ड्यान्तर्गतत्वेन ' इत्यप्राधान्येद्वैतुक्तः । तथा च
मातामहादिभिः पितृद्वारकसापिण्ड्याभावात् विद्यमानस्य केवल-
मातृद्वारकसापिण्ड्यस्य प्राधान्यं दुर्बलम् । अतः ' तदुत्पत्त्याभावे
सत्येव ' इति वक्तुमिदम् । अथवा प्राधान्यवदेन गुणत्वाभावे
एव । गुणत्वाभावे तु प्रधाने इव केवलेऽपि संभवत्येव ।

किन्तु सप्तमकुलादूर्ध्वं यावन्ति वरापेक्षया अष्टमनवमादि-
कुलानि तेभ्य उत्पद्यमाना यावत्यः संतानवल्क्यः
तन्मध्यस्था या कन्या सा वरेण परिणया, तत्र
सापिण्ड्यस्य निवृत्तत्वात् ।

गान्धर्वादिविवाहोदासुतेन मातामहसगोत्राऽपि

कन्या वर्जनीया, नो इतरेण—

तत्रापि समानगोत्रा वर्जनीया, ' असगोत्रा च या
पितुः ' इति मनुना निषेधात् । अन्ये तु मातामहसमान-
गोत्राऽपि निषिद्धेत्याहुः । स्मृतिं च उदाहरन्ति— ' मातृ-
लस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव
त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' तदयुक्तमित्यपरे । तथाहि—
नं तावदस्या स्मृतौ ' मातृगोत्रा ' इति पदेन मातामह-
समानगोत्रा निषिध्यते, किन्तु मातृसमानगोत्रामात्रम् ।
न च—मातृगोत्रं मातामहगोत्रं चैकं, ततो मातृसमान-
गोत्रानिषेधेन मातामहसमानगोत्रैव निषिद्धा— इति
शङ्कयम्, मातृमातामहगोत्रयोरेक्यासिद्धेः, ' स्वगोत्राद्-
भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ' इति मनुवाक्यात् ।
ततश्च ' मातृगोत्रां तथैव च ' इति मातापित्रेगोत्रैक्येन
पितृसमानगोत्रैव निषिद्धा भवतीति । वयं तु ब्रूमः—
भवेदेवं यदि वरमातृमातामहगोत्रोत्रैक्यं न स्यात् । अस्ति
तु तत् । या तु ब्राह्मादिचतुष्टयोदा तस्य ' अमुकगोत्रां
अमुकगोत्राय संप्रददे ' इति संकल्प्य दानेन वरगोत्रापत्तिः
पितृगोत्रभ्रंशाश्च । या तु गान्धर्वादिकचतुष्टयोदा तस्या-
स्तायादानाभावेन न वरगोत्रापत्तिपितृगोत्रभ्रंशौ, ' ब्राह्मा-
दियु विवाहेषु या तूदा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण
कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः । आसुरादिविवाहेषु
पितृगोत्रेण धर्मतः ॥ ' इति मार्कण्डेयवचनश्रुतेन ' स्व-
गोत्राद्भ्रश्यते ' इत्यादिस्मृतौः ब्राह्मादिविवाहोदाविषय-
त्वात् । तथा च ' मातृगोत्रां तथैव च ' इत्यस्यायमर्थः
पर्यवस्यति— ब्राह्मादिविवाहोदासुतो न पितृगोत्रामुद्रेत् ।
मातृगोत्रा (? मातामहगोत्रां) तु उद्रेहेत्, अनिषेध-
त्वात् । गान्धर्वोदासुतस्तु मातामहगोत्रां पितृगोत्रां च
नोद्रेहेत्, ' असगोत्रा च या पितुः ' इत्यादिमनु-
यचनात् (?) ।

सन्निष्ठादे दोष—

। एवं च मातृतः पञ्चमातृ पितृतः सप्तमादूर्ध्वं कन्या परिणेषेति सिद्धम् । अन्यथा तु नारदेन दोष उक्तः— 'मातृतः पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः सप्तमात्तथा । गृहस्य उद्गहेत् कन्यामन्यथा गुरुत्वपगः ॥' [पृ. २५] इति । एवं च 'अतिप्रयत्नेन प्रत्यवायभीरुभिः वंशपरंपरा शोभ्या । तदुक्तं प्रवरनिर्णये— 'अतिप्रयत्नात् सापिण्ड्यं सगोत्र्यं पापभीरुभिः' इति ।

मातृनक्षत्रध्यादिः पितृतः षष्ठ्यादिश्च कन्या अशक्तेन
परिणेषेति सापिण्ड्यानुकल्पः—

शोधनाशक्ताना तु व्यासेन विशेष उक्तः— 'पञ्चमी मातृपञ्चाच्च पितृपञ्चाच्च सप्तमीम् । गृहस्य उद्गहेत् कन्या न्यायेन विधिना (नृप) ॥' इति । वसिष्ठोऽपि— 'पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्ताथा' इति । पैठी- नक्षिरपि— 'पञ्चातीत्य मातृतः सप्तातीत्य पितृतस्त्री- नतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतो या' इति । तत्र 'पञ्चातीत्य मातृतः' इति तु 'मातृतः पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः सप्तमात्तथा' इत्यनेन समानार्थम् । 'त्री- नतीत्य' इत्यादेरयमर्थः— चरेण या कन्या परिणेषा सा मातृतस्तृतीयादूर्ध्वं पितृतः पञ्चमातृ कुलादूर्ध्वं यत्कुलं चतुर्थे पट्टं च तत्र भवा याः संतानवल्क्यस्तन्मध्य- स्येति । तथा चेवं व्यवस्था— यस्य वंशपरंपराशोधने शक्तिरस्ति तेन मातृपक्षे पञ्च कुलानि पितृपक्षे सप्त कुलानि परित्यज्य तदूर्ध्वं भ्रातृकुलोत्पन्नाया संतानलतायां यत्माना कन्या परिणेषा । यस्य तु तथा शक्तिर्नास्ति तेन मातृपक्षे त्रीणि पितृपक्षे पञ्च कुलान्यतिक्रम्य सद्ूर्ध्वं भ्रातृकुलोत्पन्नसंतानवल्लीस्था कन्या परिणेषा ।

गुरुत्वस्य सापिण्ड्यामपिण्ड्यकन्यावरयोस्त्राहरणम्—

तत्र तावद्विवेकार्थं उभयोः कुलयोः संतानवल्ली- नामानि निर्दिश्य निर्णयः क्रियते । प्रथमो वंशनिर्माता विष्णुशर्मा १, तत्पुत्रः शिवशर्मा २, तत्कन्या रूपवती ३, तत्पुत्रः सोमशर्मा ४, तत्कन्या सौभाग्यवती ५, तत्पुत्रः सुप्रदः ६, तत्कन्या कान्तिमती ७, तत्कन्यापुत्री अद्वा- वतीविरोचनी ८, इति एका संतानवल्ली विष्णुशर्मणः । एवं वंशनिर्माता विष्णुशर्मा १, तत्कन्या विजया २,

तत्पुत्री ब्रह्मदत्तः ३, तत्कन्या सरस्वती ४, तत्पुत्री देवदत्तः ५, तत्कन्या मेधावती ६, तत्पुत्री धनदः ७, तत्कन्यापुत्री यमुनाभानू ८, इति द्वितीया संतानवल्ली । एवमेव नवमदशमादि स्वयमूढम् । तत्र प्रथमसंतान- वल्लीस्थयोरष्टमयोः अद्वावतीविरोचनयोः द्वितीयसंतान- वल्लीस्थैः द्वितीयादिभिः सर्वैः सह सापिण्ड्यं निवृत्तम् । तयोः तैः सह सापिण्ड्यं मूलपुरुषद्वारकं वाच्यम् । मूल- पुरुषश्च सप्तमादूर्ध्वत्वादनयोर्न सापिण्डः (सापिण्ड्यम् ?) इति तत्र उत्पन्नानि सर्वाण्यपि संतानानि तयोरस- पिण्डानि । यस्तु अयं केषाचित् घोषः— 'अष्टमस्य द्विती- यादिभिः असापिण्ड्येऽपि द्वितीयादीना अष्टमेन सह सापिण्ड्यमस्त्येव' इति, तदयुक्तम्, निर्मूलत्वात् । सापिण्ड्यं हि समानपिण्डता । न च एकस्य वैपम्येऽपि अन्यस्य तत्समानं भवतीति । एवं द्वितीयसंतानस्थयोरपि अष्टमयोर्मुनाभावोः प्रथमसंतानस्थैः सर्वैः सह सापिण्ड्यं निवृत्तम् । अथ उभयोरपि सतत्योः परस्परं मातृपक्षे पञ्चमपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यं पितृपक्षे च सप्तमपुरुषपर्यन्तं तत्सापिण्ड्यम् । तत्रायं विवेकः कथ्यते— उभयोर्मूलभूतमारभ्य परस्परं पञ्चमपर्यन्तं सापिण्ड्यं वर्तत एव । पट्टसप्तमयोस्तु अयं विशेषः— यदि तयोः उभयसंतानस्थयोः मातरी मूल- पुरुषमारभ्य पञ्चम्यौ पट्टयौ च तदा तयोः पट्टसप्तमयोः (? पट्टयोः सप्तमयोश्च) न परस्परसंतानस्थैः सर्वैः द्वितीयतृतीयादिभिः सापिण्ड्यम्, मूलपुरुषमारभ्य पञ्चम्या मातृपुत्रस्य पट्टस्य सापिण्ड्यनिवृत्तेः । यदा पञ्चम्या मातृपुत्रस्य पट्टो मूलपुरुषेण तदुत्पन्नैरितरसंत- तिस्यैश्च न सापिण्ड्यस्तदा मूलपुरुषात् पट्टया मातृपुत्रस्य सप्तमः सुतस्यसापिण्डः । यदा तु तयोः पट्टसप्तमयोः पितरौ मूलपुरुषात् पञ्चमौ पट्टौ च तदा तयोः पट्टसप्त- मयोः (? पट्टयोः सप्तमयोश्च) उभयसंतानस्थैः परस्परं सापिण्ड्यं न निवृत्तम् ।

[पृ. २६] ननु मूलपुरुषात् पञ्चम्या मातरि उत्पन्नः पट्टः पुमान् सप्तमस्य तस्य पिता सप्तम एव न मूलपुरु- षेण तदुत्पन्नैरितरसंतानस्थैर्वा सर्वैः सह सापिण्ड्यो भवितु-

महति, पञ्चम्यां मातृवृत्ते पष्ठे एव सापिण्ड्यस्य निवृत्त-
स्त्वेन तदुत्पन्ने सप्तमे सुतरां असंभवादिति चेत्, मेवम् ।
सप्तमस्य मूलभूतो यदि मातृद्वारा सप्तमः स्यात् तदा तेन
सह सापिण्ड्यं न स्यात् । यदा तु तस्य सप्तमस्य मूल-
भूतः पितृद्वारा सप्तमस्तदा कथं तेन मूलभूतेन तदुत्पन्नै-
रितरसंततिस्थैः सापिण्ड्यं निवर्तते । तथा चोक्तम्—
' यथा वरस्य वा तातः कूटस्यादि सप्तमः । पञ्चमी
चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥ ' इति । कूटस्थः
उभयसंतानयोर्मूलपुरुषः ।

अथ पूर्वोक्तसंतत्योः इतरेतरसापिण्ड्यं वर्ण्यते—
सौभाग्यवत्याः पञ्चम्याः तपूर्वभावितानां च प्रथमादिचतु-
र्थान्तानां इतरसंततिस्थैर्देवदत्तरूपपञ्चमपर्यन्तैः सापिण्ड्यं
न निवृत्तम् । तेन सह मातृतः पञ्चमादूर्ध्व-
म्भावितो मूलपुरुषस्य सापिण्ड्याभावेन तदुत्पन्नानामपि
इतरसंततिस्थानां सापिण्ड्याभावात् । मूलपुरुषद्वारकं हि
तेन सह तेषां सापिण्ड्यम् । न च मूलभूतस्तेन सापिण्ड्यः
येन मूलपुरुषद्वारकं तेन सह सापिण्ड्यं स्यात् । तथा
कान्तिमती सप्तमी स्वेतरसंततिस्थेषु मध्ये पष्ठया मेधा-
पत्या सापिण्ड्या, तथोरुभयोरपि मूलमारभ्य पष्ठपञ्चमाम्यां
पितृभ्यामुपगच्छत्यात् । तथा सैव तदपर्यन्तेन धनदेने सप्तमे-
नापि सापिण्ड्या । धनदस्य मातृतः पञ्चमादूर्ध्वम्भावितो मूल-
पुरुषेण सह सापिण्ड्याभावेन तदुत्पन्नैः इतरेतरसंततिस्थैः
सर्वैरपि सापिण्ड्याभावात् । अष्टमथोस्तु परस्परसंततिस्थैः
सर्वैरपि सापिण्ड्यं निवृत्तं इति वागंतं प्राक् ।

अथपि सापिण्ड्यासिद्ध्याकार्येऽस्त्वेतद्वारणम्—

एवं मातृतः पितृवृत्तश्च पञ्चमसप्तमपर्यन्तं सापिण्ड्येन
विधाहनिषेधे प्राप्ते व्यासार्थिभिर्विवाहयोग्यता प्रतिप्रसूता
तादृशान्दशपरंपरां शोधयितुं अशक्तान् प्रत्यवतिष्ठते ।
पूर्वोक्तस्यासत्त्वान्नये हि ' पितृवृत्तान् सप्तमी मातृवृत्तान्
पञ्चमी कन्या परिणया ' इत्युक्तं, तत्रायं विवेकः— एक-
संतती पञ्चान् पुरस्तात् स्त्रियश्चतुर्थी तदुत्पन्ना कन्या तदि-
त्तमर्गस्थेः सर्वैरपि निरादेति । तद्यथा देवदत्तो नाम
संतनिर्माता १, तत्कन्या भद्रा २, तस्याः कन्यापुत्री मेधा-
दिपत्नी ३, मेधाया अपि कन्या वक्रा पुत्रश्च माधवः
४, वक्रायाः पुत्रः प्रभुः कन्या च रिता ५, तस्याः पुत्रिः

कन्या पुत्रश्च विवेकः ६, विवेकस्य कन्या सुमुखी ७,
तस्या अपि कन्यापुत्री कान्तिसुदर्शनौ ८, इत्येका संततिः ।
तथा द्वितीयसंततिः एवम्— देवदत्तो वंशनिर्माता १,
तस्य ब्रह्मदत्तः पुत्रः २, तस्यापि यशदत्तः ३, तस्यापि
मित्रदत्तः पुत्रः ४, तस्य कन्यापुत्री कावेरीसोमदत्तौ ५,
तस्य पुत्रः सोमकान्तः कन्या गौतमी ६, सोमकान्तस्य
सूर्यकान्तः ७, तत्कन्यापुत्री सुभद्राविष्णुदत्तौ ८ । अत्र
द्वितीयसंततिस्थैः यशदत्तादिभिः सप्तमपर्यन्तैः स्वपितृ-
पश्चात् मूलपर्यन्तात् उत्पन्नायां तदितरसंततौ या सप्तमी
विवेककन्या सुमुखी सा परिणया, ' पितृपश्चाच्च सप्तमीम् '
इति व्यासवचनात् । प्रथमसंततौ शिवदत्तादिभिस्त्वृत्तीया-
दिभिः स्वमातृपश्चात् मूलपुरुषपर्यन्तात् उत्पन्नायां
द्वितीयसंततौ वर्तमाना या कन्या कावेरी सा परिणया,
' मातृपश्चात् सप्तमीम् ' इति व्यासवचनात् ।

पञ्चमादिकन्यापरिणयस्यानुकल्पत्वोपपादनम्—

न च अत्र 'मातृतः पञ्चमादूर्ध्वम्' इत्यादिनारदवाक्य-
विरोध इति वाच्यम्, नारदादिवाक्यस्य तादृशपरं-
पराशोधनशक्तविषयस्य तदशक्तविषयेण व्यासवचनेन
[पृ. २७] सह भिन्नविषयत्वात् विरोधानुपपत्तेः ।
समानविषये हि परस्परविरुद्धार्थोविरोधः । न चात्र
समानविषयताऽस्ति, शक्ताशक्तविषयत्वेन भिन्नविषय-
त्वात् । न चैतत् सप्तमपञ्चमकन्यापरिणयनस्य अशक्त-
विषयत्वं काल्पनिकं इति शङ्क्यम्, ' उद्वेहत्सप्तमादूर्ध्वं
तदभावे तु सप्तमीम् । पञ्चमीं तदभावे तु पितृपष्ठे त्वयं
विधिः ॥ सप्तमीं च तथा पठौ पञ्चमीं च तथैव च ।
एवमुद्राहयेत् कन्यां न दोषः शक्तप्रायः ॥ ' इति चतु-
र्विंशन्मते सप्तमात् पञ्चमादूर्ध्वभावे विहितस्य सप्तम्याः
पञ्चम्या या कन्यायाः परिणयनस्य अशक्तविषयत्वेन
अनुकल्पत्यपत्तीति । सर्वत्र हि मुमुक्षुलाभे विधीयमाना-
नामनुकल्पन्यात् अशक्तविषयत्वमेयाऽऽभाति । तदुक्तम्
— ' प्रभुः प्रथमकन्यस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । स नाम्नोति
फलं येह न पर्येति च क्षुतिः ॥ ' इति । यथा अत्राभाये
विहितं हेमभादारि । एवं मातृवृत्तान् पञ्चमीं परिणया
इत्युक्तम्, तथापि पितृवृत्तान् पञ्चमीं परिणया । तद्यथा—
पूर्वोक्तार्थिद्वितीयसंततौ यशदत्तादिभिः पितृवृत्तान्

पुरुषात् उल्पन्नाया तदितरसंततो वर्तमाना या पञ्चमी कन्या विद्या सा परिणया, 'पञ्चमी तदभावे तु पितृपक्षे स्वयं विधिः' इति चतुर्विंशन्मते पितृपक्षादपि पञ्चम्याः कन्यायाः परिणयोक्तेः । तथापि सोमदत्तेन न परिणया 'पञ्चमो न तु पञ्चमीम्' इति निषेधात् ।

यत्तु व्यासवाक्ये केषांचित् व्याख्यानम्— 'मातृ-पक्षात् पञ्चमीं पितृपक्षात्सप्तमीं व्यतीत्योर्ध्वं कन्यामुद्ब्रहेत्' इति, तदयुक्तम्, 'उद्ब्रहेत्' सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम्' इति चतुर्विंशन्मतेकदेशेन 'सप्तमीमुद्ब्रहेत्' इत्यनेन समानार्थके व्यासवाक्ये अतीत्यपदाध्याहारेण व्याख्यानायोगात् । न तु चतुर्विंशन्मतेऽपि 'सप्तमीं व्यतीत्य' इति व्याख्यानं युक्तम्, तथा सति 'तदभावे तु सप्तमीम्' इत्यत्र सप्तमादूर्ध्वाभावे सप्तमीं वा अतीत्योर्ध्वं कन्यामुद्ब्रहेदित्यर्थः स्यात् । स च अयुक्तः । न हि 'मुखायासंभवे मुख्यं कुर्यात्' इति विधिः क्वापि दृश्यते । तस्मात् सप्तमीं पञ्चमीमुद्ब्रहेदित्येव व्याख्यानं युक्तमिति ।

द्वितीया चतुर्थी पृथ्वी च कन्या परिणयेत्युक्त्यान्तरम्, तत्र चतुर्थी चतुर्थपञ्चमाभ्यामेव परिणया, पृथ्वी पराशरमते पञ्चमेन, पञ्चमी पञ्चमेन नैव परिणया—

मातृतः पञ्चमादूर्ध्वंभाविना मूलपुरुषेण सह सापिण्ड्याभावेन तदुत्पन्नैरितरसंततिस्रैः सर्वैरपि सापिण्ड्यं निवृत्तमिति वर्णितं प्राक् । तथा मातृपक्षात् पितृपक्षाद्वा तृतीया कन्या चतुर्थी वा सा परिणया । तदुक्तं चतुर्विंशन्मते— 'तृतीया वा चतुर्थी वा पशयो-रुभयोरपि । विवाहयेन्मनुः प्राह पराशरशोऽङ्गिरा यमः ॥' अनायं विशेषः— मूलमारभ्य कन्यासंततो चतुर्थी या कन्या सा तदितरस्रैर्द्वितीयादिसप्तमान्तैः सर्वैः न परिणया, किन्तु चतुर्थेन पञ्चमेन वा । तदुक्तम्— 'चतुर्थीमुद्ब्रहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमो वरः । पराशरमते पृथ्वी पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥' इति । अन केचिदित्यं व्याचक्षते— 'चतुर्थी कन्यां चतुर्थः पञ्चमो वा पुमानुद्ब्रहेत् । तथा 'चतुर्थः पुमान् पञ्चमो वा पृथ्वी वा पराशरमते उद्ब्रहेत्' इति । तथा पञ्चमः पुमान् पञ्चमीं नोद्ब्रहेत्' इति, तदयुक्तम्, सकृत् श्रुतयोः 'चतुर्थः पञ्चमः'

इति पदयोः 'चतुर्थी' इतिपदेनान्वित्तोः पुनः 'पृथ्वी' इत्यनेनापि पदेनान्वये संति आवृत्तिकल्पना-पक्षेः । न च प्रकरणान्तरेण अन्ययसंभवे कल्पयितुं आवृत्तिर्युक्ता । तस्मादेवं व्याख्या— 'चतुर्थः पशमो [पृ. २८] वा पुमान् चतुर्थीमुद्ब्रहेदिति पूर्वाधा-न्ययः । तथा च पञ्चमः पुमान् पृथ्वी कन्यामुद्ब्रहेत् पराशरमते' इति । न च अत्रापि 'पञ्चमः' इति पदस्य पुनः 'पञ्चमीं नोद्ब्रहेत्' इति (इत्यनेन) अन्ययकल्प-नादावृत्तिः स्यादिति वाच्यम्, पुनःशब्दार्थे वर्तमानेन तुराब्देन पूर्वोपक्रान्तस्य 'पञ्चमः' इति पञ्चमपदार्थस्य षौनसकस्य परामृशता उपस्थितिसंभवे सति तत्सिद्धयर्थं पञ्चमपदस्यावृत्तिकल्पनाभावात् । तस्मादेवं न्यायोप-बृंहितव्याख्यानपर्यालोचनया एवं शास्त्रार्थः— 'चतुर्थी कन्या चतुर्थेन पञ्चमेन वा पुरुषेणोद्ब्रह्मा । तथा पृथ्वी कन्या पराशरमते एव पञ्चमेन पुरुषेणोद्ब्रह्मा, नान्यमतेन ।'

पराशरान्वये पृथ्वी पृथ्वेनैव परिणया—
अत्र 'पराशरमते' इति पदसामर्थ्यादेवं गम्यते— अन्येषां मते पृथ्वी कन्या न द्वितीयतृतीयादिभिः पुरुषैः सर्वैः परिणया इति । यत्तु 'सप्तमीं च तथा पृथ्वीम्' इति पूर्वोदाहृतचतुर्विंशन्मतवाक्ये द्वितीयतृतीयादिपुरुष-विशेषं अपरामृश्य सामान्येन पृथ्वया (अष्टम्या वा ?) कन्याया उद्ब्रह्मे दोषा(भाव)भिधानम्, (तत्) विशेष-शास्त्रेण पुरुषविशेषः(ये) व्यवतिष्ठते । तद्विशेषशास्त्रं तु चन्द्रिकायाम् 'मूलगोत्रादन्यगोत्रामुद्ब्रहेदष्टमीम् । अन्यगोत्रादन्यगोत्रां पृथः पृथीं समुद्ब्रहेत् ॥' अन 'अष्टमोऽष्टमीम्' इति च उभयोरष्टमत्वात् सापिण्ड्यं नास्तीत्यभिधानार्थम्, न पुनः 'अष्टमोऽष्टमीम्' (एव) इति नियमार्थम्, सापिण्ड्याभावेन द्वितीयादि-कामपि वोढुं योग्यस्यापि अष्टमस्य 'अष्टमीमेन' इति नियमायोगात् । सापिण्ड्याभावस्तु उक्त एव । तथा 'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तस्या । उभयोः पितृतश्चापि पृथः पृथीं समुद्ब्रहेत् ॥' तत्राप्यप्येनैव पुरुषेण पृथ्वया कन्ययोद्ब्रह्मे दोषाभावः, पराशरमते तु पञ्चमे-नापि पुरुषेण तद्ब्रह्मे दोषाभावः । अन्येन तु द्वितीया-

दिना उद्वाहे दोष एव । अन्ये तु तृतीयां चतुर्थीं च निर्वाप्यान्वयवापिण्डयं यत्र पितृव्यपत्न्यादिपितृकुले तत्र कुर्यादित्याहुः । तदयुक्तम्, सामान्येन प्रवृत्तस्य 'तृतीयां वा चतुर्थीं वा' इत्यादेर्विशेषान्तरावगमं विना संकोच-कल्पनस्य निर्मूलत्वादिति । अत्र चतुर्थत्वं पञ्चमत्वं षष्ठत्वं च सर्वत्र उभयतंतत्सोमूलपुरुषमारभ्य गणनया शातव्यम् ।

तृतीया मातुलकन्या पितृव्यसुकन्या च अर्थात्

तृतीयेव परिणेषा—

तथा तृतीयापि कन्या न सर्वैः परिणेषा । तथाहि—मातृपक्षे हि तावत् तृतीया कन्या *मातुलकन्या मातृव्यसुः कन्या वा संभवति । तथा पितृपक्षे तृतीया कन्या पितृव्यकन्या पितृव्यसुकन्या वा, नान्यथा । तत्र स्वपितृसगोत्रा परिणेतुं न योग्या, स्वसमानगोत्रत्वात् । तथा मातृव्यसुरपि कन्या न परिणेषा, तन्निषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ततः स्वमातुलस्य स्वपितृव्यसुर्वा कन्या येन परिणीयते स मूलपुरुषाद्गने तृतीया एव । तथा स्वमातुलस्य पितृव्यसुर्वा कन्या सेव तृतीया मातृपक्षे पितृपक्षे तृतीयेनैव परिणेषा, नान्येन चतुर्थादिना सपिण्डेन ।

मातृपक्षिकन्यापरिणयविधिनिषेधयोः देशभेदेन व्यवस्था—

ननु मातुलस्य पितृव्यसुर्वा कन्यायाः परिणयनं निषिद्धम् । तथा च स्मृतिः— 'मातुलस्य सुतामृद्वा मातृ-गोत्रां तपैव च । समानप्रदरां चैव मुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' अत एव मनुनाऽपि 'पितृव्यसेवीं भगिनीं स्वसेवीं मातरेव च' इत्युपक्रम्य 'तिस्र एतास्तु भार्याथं नोपगच्छेत्तु शुद्धिमान्' इति पितृव्यसुकन्यायाः

* अत्र तृतीया कन्या मातृपक्षिकेन संबन्धीति धित्वे, तृतीयकन्याया मातृपक्षे षण्णवर्षादिवरापेक्षया, पितृपक्षे च द्वितीया-पेक्षया षण्णवर्षादिवरापेक्षया च मातृपक्षिकन्यायात्साम्बावात् । अत एव तृतीयकन्याया मातृपक्षिकन्यायात्सुपजीव्य प्रवृत्तः 'तृतीया कन्या तृतीयेनैव परिणेषा, न षण्णवर्षादिना' इति निरुक्तोऽपि न हिष्यते । एवं तु वक्तुं उपर्युक्तं— 'मातृपक्षिकन्यापरिणय-विधायकप्रधानानुपरोधात् तृतीया कन्या मातृपक्षिकेनैव ऋष्या । तथा च सा तृतीयेनैव परिणेषा, न द्वितीयपुत्रादिनेति निष्पत्ते' इति ।

परिणयनं निषिद्धम् । पितृव्यसेवीं [घृ. २९] पितृ-व्यसुः कन्यां तथा भगिनीं मातृव्यसुरां तथा मातृव्य-सेवीं मातृव्यसुः कन्यां तिस्रो भार्याथं नोपगच्छेत् न परिणयेदिति मनुवाक्यार्थः । तत्कथं मातुलकन्यापरिणय-नमनुज्ञायते इति चेत्, देशभेदेनाविरोधात् । यस्मिन् देशे मातुलकन्यापरिणयनं शिष्टा आचरन्ति तद्व्यति-रिक्तदेशे मन्वादिवाक्यैस्तन्निषिध्यते, न सर्वत्र । अत एव शातातपेन देशविशेषे तथा शिष्टाचारमालोक्य मातुलादिकन्यापरिणयनमनुज्ञायते— 'मातृव्यसुसुतां केचित् पितृव्यसुसुतां तथा । विवहन्ति क्वचिदेशे संकोच्यपि सपिण्डताम् ॥' क्वचित् इति दाक्षिणात्याः स्वदेशे विवहन्तीत्यर्थः । अत एवाह बृहस्पतिः— 'उद्वाह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः' इति । संग्रहेऽपि— 'मातुलस्य सुतायाश्च विवाहः शिष्टसंमतः' इति । एते दाक्षिणात्यानामेव अविगीता उदाहृता इति । ननु क्वचिदेशविशेषे विवहन्तीत्युक्ते क्वचित्तत्र विवहन्तीत्यपि प्रतीयते । तत्कथमेकान्तेन विवाहाम्यनुज्ञा विधीयते इति चेत्, न । यदि तेन विवाहो नाम्यनुज्ञातः स्यात् तर्हि अग्रे तस्मृतौ निषेधः स्यात् । यस्तु तन्निषेधोऽन्यतः ए देश-न्तरविषयः ।

मातृपक्षिकन्यापरिणये श्रुतिः प्रमाणम्—

ननु एवं विवाहस्य निषेधः कथं देशभेदेन व्यवस्था-प्यते इति चेत् तद्विवाहस्य श्रुतिमूलकत्वादिति गृह्यण । यदि देशभेदेन व्यवस्था न स्यात्तदा श्रुतौ तदम्यनुज्ञा न स्यात् । तथाहि शतपथे दशपूर्णमासप्रकरणे शुद्धा उप-भृतश्च दक्षिणोत्तराम्नां पाणिभ्यां ब्यूहनं विहितम् । ब्यूहनं नाम स्वापितदेशादन्यदेशे निरसनम् । तत्र शुद्धं पूर्वेतो दक्षिणहस्तेन उपभृतं च वामहस्तेन पश्चात् ब्यूहति इति विहिते शुद्धा यजमानस्यानन्वेन मध्यधितृवाचनेन अतृ-शब्देन च स्तुतिः कृता उपभृतश्च मध्यणीययापिना आचमन्नेनागमनीयस्यत्वेन स्तुतिः । तदनन्तरं उभयोः उभयहस्ताभ्यां ब्यूहने प्राप्ते युगपरं ब्यूहनविधानार्थं तदेवमाज्ञायते— 'तदा एतन्वामने कर्मणि स्वाक्रियते तस्मात् समानादेव पुण्यादद्या वाचथ जायते इदं हि

चतुर्थे पुरुषे तृतीये वा संगच्छावहा इत्येवं दीव्यमाना
जात्सा आसते ' (श्रान्ना. १।८।३।६) इति ।

अस्यार्थः— तदेतत् व्यूहं समाने एककालीने कर्मणि
स्याक्रियते । संपादनीयं उभयोर्व्यूहं एककालीनं कर्म यथा
स्यात्तथा कार्ये इत्यर्थः । समानत्वं स्तौति— तस्मादिति ।
यस्माद् व्यूहनादिकं क्रियते - तस्माद्दीव्यमाना आसते
इत्यन्वयः । समानात् एकस्मादेव पुरुषात् अत्ता अदन-
कर्ता भोक्ता पुरुषरूपः पिण्डश्च इत्यपरं अदनीयो
भोग्यस्त्रीरूपः पिण्डः एतौ जायेते उत्पद्येते । इदं जात-
मुभयमपि चतुर्थे पुरुषे अथवा तृतीये संगच्छावहै
दाग्न्यरूपेण संबद्ध्यावहै इत्येवंरूपया दीव्यमाना क्रीड-
माना व्यवहरमाणा वा जात्यै प्रजावरूपसंततै आसते
संतति एव पुरुषाः (?) इति विपरिणामेन अनुपपन्नः ।
अत्र चेदं तृतीये चतुर्थे वा पुरुषे संगच्छावहै इति वदता
तयोः संबन्धो न साक्षात्, किंतु तृतीयपुरुषद्वारा
चतुर्थपुरुषद्वारा चेति प्रतिपादितम् । तथा च तयोः संबन्धोः
स्वरूपेण संबन्धरहितयोरपि तृतीयपुरुषादिद्वारके संबन्धे
एति तृतीयादिपुरुषसंबन्धो द्वारभूतः श्रुत्योक्तः । स च
संबन्धो दाग्न्यरूप एव पर्यवस्यति, [पृ. ३०] न
संबन्धमात्रम्, संबन्धमात्रत्वे वा तस्य भोक्तृत्वभोग्यता-
निर्दिष्टयोः पिण्डयोः स्वरूपत एव संभवात् तृतीयादि-
पुरुषद्वारकत्वप्रतिपादनेन वैयर्थ्यापत्तेः । अत्रैवं स्तुतिः—
तस्मात् समानात्पुरुषाश्चातयोः कयाचित् प्रगाडया संबन्धः
संभाव्यते, ततः समानत्वं प्रशस्तमिति । एवं पुरुषे तृतीये
विवाहरूपसंबन्धस्य श्रुत्योक्तत्वात् मातुल्यदिकन्यापरिणयनं
अविरुद्धमिति स्थिते तन्निषेधो देशान्तरे व्यवस्थाप्यते
इति ।

मातृपक्षेन्या अपरिणयत्वम्—

ननु एवं तृतीयात्वाविशेषात् मातृपक्षेन कन्या परिणया
स्यादिति चेत्, मैत्रम्, ' स्वस्तीयां मातुरेव च ' इति
मनुना तन्निषेधात् । ननु अयं निषेधो देशादिभेदेन
प्यराधापितः किं न स्यादिति चेत्, मैत्रम् । यदि
कश्चिच्छास्त्रे विहितं कश्चिन्निषिध्यते, तत्र देशादिभेदेन
व्यवस्था वाच्यम् । यथा मातुल्यकन्यापरिणयनस्य । न

चात्र कश्चिद्विहितत्वे सति कश्चिन्निषिद्धत्वं व्यवस्था-
कारणमस्ति ।

अनाधिगताभाषितविषयार्थवादस्य प्रमाणसिद्धयानुवादकत्वम्—

न च अर्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्याभावात् शतपथ-
श्रुत्या अर्थवादरूपतया अवगतं तृतीयादिकन्यापरिणयनं
न प्रामाणिकमिति वाच्यम्, अर्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्या-
भावेऽपि तैरनुसमानस्यार्थस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वावश्यं-
भावेन प्रामाणिकत्वानुपायात् । न हि प्रमाणान्तरसिद्धि-
विना अर्थवादैरनुवादः संभवति । न च लोकसिद्धमेव
तृतीयादिकन्यापरिणयनमनेन अर्थवादेनानुयते, ततो
नानुवादस्येन प्रमाणान्तरसिद्धता कल्पयितुं शक्यते
इति वाच्यम्, अनादेः अपौरुषेयस्य वेदस्य लोक-
प्रसिद्धिं आधुनिकीमपेक्ष्य अनुवादकत्वानुपपत्तेः । तस्याश्च
लोकप्रसिद्धेरनादित्वेन किञ्चित्प्रमाणमूलकत्वं अवश्यं
वाच्यम् । अन्यथा शिष्टानां तत्र प्रशुचिर्न स्यात् ।
केचिच्छिष्टास्तत्र न प्रवर्तन्ते इति चेत्, तर्हि देशभेदेन
व्यवस्थाऽऽस्तिवत्यलम् ।

तृतीयादिकन्यापरिणयनस्य अनुकल्पत्वमेव,
न व्यवहारिकविकल्पत्वम्—

अत्र केचिदेवमाहुः— सप्तमपञ्चमचतुर्थादिकन्यापरिण-
यनाभ्यनुष्ठानं क्षत्रियादिविषयमेव, तेषामेव कृष्णार्जुना-
दीनां तृतीयकन्यापरिणयनस्य पुराणादौ स्मरणात् । तद-
नुक्तम् । ' उद्भेदेत्समादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ।
पञ्चमीं तदभावे तु विपुलक्षे त्वयं विधिः ॥ ' इतिस्मृति-
स्येन पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं यत्कन्यापरिणयनं तस्य मुख्य-
कल्पत्वं, तदभावे तु विधीयमानस्य सप्तमपञ्चमकन्या-
परिणयनस्य अनुकल्पत्वं प्रतीयते । तत्र एकविषयत्वे
भवति, न मिश्रविषयत्वे । मिश्रविषयत्वे तु व्यवहारिक-
विकल्पत्वमेव स्यात् । ततश्च एकविषयत्वे वाच्यम् ।
पूर्वं क्षत्रियादिविषयकत्वमेवेत्युक्तत्वात् कृष्णार्जुनादीनां
तृतीयादिकन्यापरिणयनं अनुक्तमित्युक्तं तदनुक्तम् ।
युतः ' न देयचरितं चरेत् ' इति वचनान् । इदं तु
मानवानाम् ।

सापिण्ड्यप्रकारः, तत्र अवयवान्वयसापिण्ड्यम्, तत्रैव चूडासंबन्धान्वयसापिण्ड्यान्तर्भावः-

एवं तावत् सापिण्ड्ये सत्यपि विवाहविधिनियमेषो-
र्व्यवस्थाऽमिहिता । इदानीं सापत्नमात्रादेर्मातृपक्षे पितृ-
पक्षे सापिण्ड्यं वर्तते न वेति संशयपरिहारार्थं सापिण्ड्य-
भेदाः प्रस्तूयन्ते । सापिण्ड्यं द्वैधा, अवयवान्वय-
सापिण्ड्यं निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यं चेति । तत्र आद्यं
नाम अवयवानां शरीरसंबन्धिरक्तमज्जादीनां यः शरी-
रान्तरे अन्वयः प्रवेशः तद्रूपम् । तदपि स्वशरीरे
शरीरान्तरावयवानां प्रवेशात् स्वशरीरावयवानां शरी-
रान्तरप्रवेशाद्वा इति । तत्र आद्यः कस्यो यथा-
स्वशरीरे स्वमातृपितृशरीरसंबन्धिरक्तादिप्रवेशः । अस्यैव
ग्रन्थान्तरे [पृ. ३१] चूडासंबन्धान्वयसापिण्ड्यसंज्ञा ।
चूडासंबन्धो नाम चौलकर्मकारी मातृपित्रादि, तदन्वयः
तच्छरीरावयवान्वयः, तद्रूपं सापिण्ड्यमिति । द्वितीयः
कस्यो यथा- स्वशरीरावयवानां रक्तमज्जादीनां स्वपुत्रादि-
शरीरे अन्वयः प्रवेशः इति । अस्यैव ग्रन्था-
न्तरे अवयवान्वयसापिण्ड्यसंज्ञा । तेन पुरुषः स्वकन्यां
स्वपत्नीं वा न परिणेतुमर्हति, स्वावयवानां तत्रान्वयेन
सापिण्ड्यादिति ।

मातुः पितृश्च शरीरात् पुत्रशरीरे अवयवप्रवेशः-

ननु कथं शरीरान्तरावयवानां शरीरान्तरे प्रवेश इति
चेत्, उच्यते- पुरुषस्य हि शरीरे मातृवीर्येण पितृवीर्येण
परस्परयोगादात्मन्यते । तत्र मातृवीर्येण धातुचतुष्टयं पितृ-
वीर्येण धातुत्रयमिति सप्तधात्वारब्धे पुत्रादिशरीरे वर्तते
एव पित्रादिशरीरावयवप्रवेश इति । तदुक्तं शब्दखेन-
' चत्वारोऽवयवा श्रेया मातृजीवकलेचरे । त्वगसृह्मास-
मेदांसि त्वरिश्चमज्जायसाः पितुः ॥ '

निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम्, तच्च ग्रहशिष्यादेरपि-

अथ निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम्- निर्वाप्यो नाम यदु-
द्देशेन पिण्डनिर्वापणादिकं क्रियते, तस्य योऽन्वयः पिण्ड-
निर्वापणाद्युद्देश्यत्वरूपः, तद्रूपसापिण्ड्यमिति । ननु तर्हि
गुरुशिष्यादेरपि पिण्डनिर्वापणाद्युद्देश्यत्वात् पिण्डनिर्वाप-
कस्य सापिण्डता स्यादिति चेत्, अत्र ब्रूमः- न हि
गुणदिः निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यं नास्तीति केनापि वक्तुं

शक्यते । यद्यपि एतत्सापिण्ड्यं पित्रोऽप्यस्ति, तथापि
तत्र पित्रवयवान्वयस्य अधिकत्वात् ततो भिद्यते ।

सापत्नमातृकुले निर्वाप्यसापिण्ड्यम्,
तच्च साजाले एव त्रिपुरस्य च-

तथा सापत्नमातृयैः पित्रादयो निर्वाप्याः तत्कुलजा
कन्या न परिणेत्या, निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यात् । भवति हि
सापत्नमातृयैः पित्रादयस्तेषां मातामहादित्वेन निर्वाप्य-
त्वम् । न च सापत्नाया मातुः मातृत्वमेव नास्ति, ततो
न तत्पितृमातामहत्वमिति वाच्यम्, ' बहूनामैकपत्नी-
नामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह
पुत्रवतीमंतुः ॥ ' इति मनुना सापत्नजनन्या मातृत्व-
प्रतिपादनेन तत्पित्रादी मातामहादिरूपताया अनिवार्य-
त्वात् । एवं धृतिः- ' पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो
मातृलास्रजग्न्यो मातृप्यसारस्तद्दुहितरो भगिन्यहाद-
पत्यानि भागिनेयानि ' इति । तत्रायं विशेषः- ब्राह्मणेन
त्रयाणां वर्णानां कन्याः परिणीयन्ते । तत्र एकजाती-
यायामुत्पन्नस्य इतरजातीयाऽपि सापत्नमाता भवति ।
तथापि तत्पित्रादिभिस्तस्य न सापिण्ड्यं किंतु समान-
जातीयाया एव सापत्नमातुः । तथापि त्रिपुरमेव, न तु
मुख्यमातृत्वत् पञ्चपुरुषमिति । तदाह शङ्खः- ' यथैक-
जाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथ-
क्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥ ' अस्मार्थो विशाले-
श्वरेण उक्तः- ' यथैकस्मात् पुरुषात् जाताः बहवः पृथक्-
क्षेत्राः भिन्नजातीयमातृजास्तदा पृथग्जनाः पृथक्पिण्डाः
असापिण्डाः, समानजातीयमातृभ्यो जातास्तु एकपिण्डाः
सापिण्डाः, तथा पृथक्शौचाः मुख्यमातृपक्षया सूतक-
मृतकादौ अल्पकालादिशुद्धिरूपविशेषधत्तः, पिण्डस्तु
त्रिपुरमेव आवर्तते पुरुषत्रयपर्यन्तं सापिण्ड्यमिति ।

पितृपत्न्यपत्नीकुले ज्येष्ठभ्रातृपत्नीकुले च एकपुरुषं

निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यम्, तस्यैव

स्वावयवांशान्वयसापिण्ड्यसंज्ञा-

तथा पितृपत्न्यपत्न्या अपि मातृस्थानत्वेन तत्पितृमाता-
महस्थानत्वेन निर्वाप्यत्वात् तेन सह पुरुषस्य
[पृ. ३२] निर्वाप्यान्वयसापिण्ड्यमिति । न च
पितृपत्न्यपत्न्या मातृस्थानीयत्वमपि सति तदिति वाच्यम्,

क्षेत्रजादिसापिण्डविचारः-

एवं मातृतः पितृतश्च पञ्चमसप्तमपर्यन्तं औरस-
विषयम् । इदानीं क्षेत्रजादिविषयं वर्णयते- ' औरसः
क्षेत्रजो दत्तः कृत्रिमो गृहजस्तथा । अपविद्धश्च कानीनः
सहोदः श्रितकस्तथा ॥ पौनर्भवः स्वयंदत्तस्तथा पारशवः
स्मृतः ॥ ' इति । एतद्व्यञ्जानि मनुना उक्तानि ।

पुत्रिकापुत्रस्य दत्तके औरसे चान्तर्भावः-

ननु पुत्रिकापुत्रोऽपि अतिरिक्तोऽस्ति । स च
' अभातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां
यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥ ' (इति)
वसिष्ठोक्तदानमन्त्रात् केवळमातामहसंबन्धी, ' अपुत्रोऽहं
प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यां भवानपि । पुत्रार्थी चेविहोत्पन्नः
स नौ पुत्रो भवेदिति ॥ ' (इति) कालायनोक्तदान-
मन्त्रात् उभयसंबन्धी (च, इति) चेत्, सत्यम्,
तथापि प्रथमस्तावद्दानकाले मातामहेन याचितप्रायः पित्रा
च उत्पत्त्यनन्तरं च दत्तप्रायो मातामहस्य दत्तः पुत्रः ।
' स मे भवेत् ' इति लिङ् प्रार्थनायां, विधानात् ।
द्वितीयोऽपि तथैव मातामहस्य दत्त एव, पितृस्तु औरस
इति ।

क्षेत्रजस्योत्पादनकुले त्रिपुरुषमवयवसापिण्डयम्,

लम्बककुले सातपौर्यं निर्वाप्यसापिण्डयम्,

मातृकुले च पात्रशौर्यमवयवसापिण्डयम्,

प्रसक्तो जात्युत्कर्षविचारश्च-

अत्र सर्वेषु औरसव्यतिरिक्तेषु उत्पादकेन सह अव-
यवान्वयसापिण्डयं, येन लभ्यते तेन सह निर्वाप्यसापि-
ण्डयमिति । तत्रायं विवेकः- क्षेत्रजस्य उत्पादकेन त्रि-
पुरुषमेव सापिण्डयं, मातृपक्षे च चतुःपुरुषं, तदवय-
वानां तावतामेव प्रवेशस्य उक्तत्वात् । ननु एवं औरसो-
ऽपि तथा स्यात्, तथैव अवयवप्रवेशात् । सत्यम् ।
मात्रादिचतुर्भिरव । यत्तु मात्रादिसापिण्डयं पात्रशौर्य-
त्वात् (? मिति) (य !) घोषः, स आत्मानमन्त-
र्भाष्य, न तु स्वबहिर्भावेन [पृ. ३४] पित्रादिभिस्तु
सातपौर्यम्, ' एकत्रयं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च
सूतके ' इति न्यायेन मातृपिण्डेवै सति मात्रवयवना-
मपि (पित्रवयवत्वात् !) पित्रवयवत्वसिद्धेः । एतदेवा-

वयवसंख्यया पुरुषसापिण्डयमभिप्रेत्य विश्वरूपाचार्यैरुक्तम्-

- ' नियेकाजायते सूतः सतकञ्चुकसंयुतः । चत्वारो
मातृका येया त्रयोऽस्यात्याश्च पितृकाः ॥ ' इति ।

मूलपुरुषसंबन्धिसतकञ्चुकानां तदुत्पन्नसंतती द्वितीयादि-
पुरुषेषु एकैककञ्चुकनिवृत्त्या सप्तमे सर्वकञ्चुकनिवृत्तौ
जात्युत्कर्षो भवति । यथा ब्राह्मणात् सतकञ्चुकोपेतायां
शूद्रकन्यायां कन्या उत्पद्यते, तस्यामपि ब्राह्मणान्तरात्
कन्यान्तरमिति ब्राह्मणान्तरादेव कन्यापरंपरायाः सप्तमे
जन्मनि शूद्रमयसतकञ्चुकनिवृत्त्या शूद्रब्राह्मणमिति । तदु-
क्तम्- ' जात्युत्कर्षो युगे शेषः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ' इति ।
ननु मातृपक्षे चतुर्णांमवयवानां प्रवेशात् पुंसः स्वव्यति-
रिक्तैश्चतुर्भिः सह सापिण्डयं, न तु तं पुरुषमन्तर्भाव्य
चतुर्भिः, तथा पितृपक्षे सप्तानामवयवानां प्रवेशात् पुंसः
स्वव्यतिरिक्तैः (सप्तभिः) सापिण्डयसुचितम्, न तु
तमन्तर्भाव्य सप्तभिरिति चेत्, न, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो-
र्वैषम्यात् । तथाहि- मातृपक्षीयाः लम्बधिरादयः चत्वारो-
ऽवयवाः स्वातिरिक्ते पितृपक्षीयावयवत्रये प्रविष्टाः संनि-
पत्याऽऽरम्भका भवन्ति । (अतः) तदपत्यमनन्तर्भाव्य
अन्यैश्चतुर्भिः सापिण्डयसुच्यते । पितृपक्षे पूर्वोक्ताः
सप्तावयवाः कस्मिन् स्वातिरिक्ते प्रविश्य अपत्यपिण्ड-
मारभन्ते, येन तदपत्यमनन्तर्भाव्य अन्यैः सप्तभिः सह
सापिण्डयं वाच्यम् । तस्मात् अवयवसापिण्डये अवयव-
संख्याकैः पुरुषैः सह सापिण्डये सति क्षेत्रजस्योत्पादकेन
सह ऊर्ध्वं त्रिपुरुषपर्यन्तं सापिण्डयम् । यत्तु क्षेत्रजः
पुत्रस्तेन सह निर्वाप्यसापिण्डयं सातपौर्यं स्वमन्तर्भाव्य
शेषम् । तस्य हि पुत्रस्य यथा पित्रादयो निर्वाप्यसापिण्डाः
तथा नान्दीमुखपित्रादयोऽपि निर्वाप्यसापिण्डा एव ।
दत्तककृत्रिमयोः सापिण्डयविचारः-

तथा दत्तककृत्रिमयोर्वादि जनकगोत्रेगोपनयनादि-
संस्कारस्तादा तयोर्जनककुले मातृतः पितृतश्च सातपौर्य-
मेव अवयवान्वयसापिण्डयम् ' पितृतः सप्तमात् ' इति ।
येन च तौ लम्बौ तत्कुले मातृतः पितृतश्च ऊर्ध्वं
त्रिपुरुषमेव निर्वाप्यसापिण्डयम्, त्रयाणामेव तेषां पित्रा-
दीनां निर्वाप्यत्वात् । यदा तु तयोर्नोत्पादकगोत्रेण संस्कार-
स्तादा, तयोर्लम्बुपितृकुले संस्कृतयोर्मातृतः पितृतश्च पात्र-

पौरुषं सातपौरुषं च निर्वाप्यसापिण्ड्यं, 'पञ्चमात्सत-
मादूर्ध्वम्' इति न्यायात् । न च तेनैव न्यायेन उत्पादक-
गोत्रे संस्मृतयोः लब्धकुलेऽपि सातपौरुषादिसापिण्ड्या-
पत्तिः शङ्क्या, तत्पक्षे लब्धुः पितृत्वाभावेन 'पितृतः
सतमात्' इति न्यायाप्रसारात् । पितृत्वं हि उत्पादकत्वेन
च उपनयनेन च वाच्यम् । न च एतस्मिन्पक्षे लब्धु-
रुभयथा पितृत्वमस्ति । ततो न दोषः ।

गूढनस्य क्षेत्रिकुले एव सापिण्ड्यम्, न जनककुले ;

अपविद्धक्रीतकरव्यं दत्तानां दत्तककृत्रिमवत्

सापिण्ड्यम्—

गूढनस्तु यस्य क्षेत्रे जातस्तेनैव सापिण्ड्यो मातृतः
पितृतः पञ्चमसतमपर्यन्तं, क्षेत्रिणा एव संस्कारकस्य तेन
पुत्रेण पितृतयाऽभिमानात् । अन्यस्य च संस्कारकत्व-
रहितस्य तथा न अभिमानः (तु ?) । व्रतसंस्कार-
कत्वं पितृत्वामिमाने हेतुरिति मनुना उक्तम्— 'तत्र
यद्ब्रह्मबन्मास्य [पृ. ३५] मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥'
इति । अपविद्धक्रीतस्वयंदत्तानां दत्तकृत्रिमन्यायो श्रेयः ।

पुत्रिकापुत्रसापिण्ड्यम्—

पुत्रिकापुत्रे तु केवलमातामहसंबन्धेन मातामहादिभिः
सह सातपौरुषं निर्वाप्यसापिण्ड्यम्, उपनयनादिसंस्कार-
कस्य मातामहस्य पितृत्वात्, पितृपक्षे च सापिण्ड्यस्य
सातपौरुषत्वात् । उभयसंबन्धो यदि मातामहेन स्व-
गोत्रैकतः (?) तदा तस्य पितृत्वात् तत्कुले सातपौरुषं
सापिण्ड्यं, 'पितृतः सतमात्' इति न्यायात् । तथा
उभयविधस्य तस्य उत्पादककुलेऽपि सातपौरुषमेव
अवयवसापिण्ड्यं तन्न्यायादेव ।

सहोदकानीनयोर्ब्रह्मकुले त्रिपुररुभवयवसापिण्ड्यम्,

क्षेत्रिकुले सातपौरुषं निर्वाप्यसापिण्ड्यम्—

सहोदकानीनयोर्ब्रह्मकुलेन सह त्रिपुरं अवयवा-
न्वयसापिण्ड्यं, प्रयाणामेव तदवयवानां तच्छरीरप्रवेगात् ।
समाश्रयवप्राप्तु न उत्पादकसंबन्धिनः, तस्यास्तेन
अपिवाहितायास्तदेकपिण्ड्यत्वामात्रे तत्संबन्धितायोगात् ।
तथा तौ सहोदकानीनौ यस्य क्षेत्रे उपपौ तेन संस्कारतः
त्रिपुरं तेन सातपौरुषं सापिण्ड्यम् ।

पौनर्भवस्य औरसवत् सापिण्ड्यं मातृपूर्वपतिना .

सापिण्ड्याभावश्च—

पौनर्भवस्तु औरसवत् श्रेयः । तत्रापि स्वमातुः पूर्वो-
पत्या न सापिण्ड्यः, तेन अनुस्रवत्वात् असंस्मृतत्वाच्च
इति ।

क्षेत्रजादीनां जनककुले सापिण्ड्योपपादनम्—

ननु क्षेत्रजादीनां नोत्पादकेन सह सापिण्ड्यसंबन्धः,
'यथा गोऽश्वोष्ट्रादासीपु महिष्याजाविकासु च ।
नोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्तपि ॥' इति
मनुना तेषामुत्पादकेन संबन्धामावादिति चेत्, मैवम्,
क्षेत्रजादेर्नोत्पादकद्रव्यसंबन्धः, उत्पादकस्य वा तदीय-
द्रव्यसंबन्ध (न्यः इति) निषेधे मनुवाक्यस्य तात्पर्यात् ।
सापिण्ड्यसंबन्धनिषेधपरत्वे तु 'नोत्पादकः प्रजाभागी'
(इति) निषेधे अनुश्रुतानुत्पादकत्वं व्याह्रयेत् ।
उत्पादकत्वं हि गर्भप्रकृतिहेतुभूतवीर्यरूपबीजावापकत्वम् ।
न चैवंविधे उत्पादके अवयवान्वयात् प्रतीतं सापिण्ड्यं
निराकर्तुं शक्यमिति ।

निर्वाप्यसापिण्ड्ये पात्रपौरुषत्वादिसापनम्—

ननु एवमपि कानीनादीनां क्षेत्रिणा सह निर्वाप्य-
सापिण्ड्यं मातृतः पितृतश्च पात्रपौरुषं सातपौरुषं
चेति यदुक्तं तत्र सिष्येत्, पात्रपौरुषादिसापिण्ड्यस्य
अवयवान्वयसापिण्ड्ये एव अवयवसंबन्धान्यायेन पूर्वो-
क्तेन संभवात् । न च निर्वाप्यसापिण्ड्ये अवयव-
संबन्धान्याय उपपद्यते । इति चेत्, सत्यम्, तथापि
अवयवान्वयसापिण्ड्ये मातृपितृपक्षीयसापिण्ड्यस्य कर्तृत्वं
यत् पञ्चमसतमपुरुषकर्तृत्वं तत् निर्वाप्यसापिण्ड्येऽपि
मातृ (पितृ) पक्षीयत्वाविशेषात् इत्यने । यथा यार-
ज्जीवाग्निहोत्रे कल्मानामुदितहोमा (दी)नां धर्माणां
कुण्डपायिनामपने 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इतिवाक्य-
विहिते अग्निहोत्रपायिनिशेषादतिदेशः, तद्वत् ।

पात्सवस्य मातृकुले पञ्चपुरुषं त्रिपुरं त्रिपुरं सापिण्ड्यम्—

पात्सवस्तु मातृकुले पञ्चमपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यः ।
पितृकुले 'यदेकजात सहवः पृथग्भ्याः' इति शब्देः
त्रिपुरमेव सापिण्ड्यः ।

सापिण्डयदीपिकामेतां श्रीधरेण प्रकाशिताम् ।
प्राप्य पश्यन्तु सापिण्ड्यं विमलशानचक्षुषः ॥
इति सापिण्डयदीपिका ॥

संस्कारप्रकाशः

[पृ. ६८५-७२५]

सपिण्डलक्षणं निर्वाप्यसापिण्ड्यलक्षणं च-

[पृ. ६८५] अथ क्रमप्राप्तं सापिण्ड्यं निर्णीयते-
तत्र एकपिण्डान्वयनिमित्तको विवाहादिप्रतिबन्धकः पूर्णा-
शौचप्रयोजको धर्मविशेषः सापिण्ड्यम् । पिण्डशब्दश्चायं
नानार्थः, 'पिण्डो देहे जपापुष्पे निवर्षि सिह्णकेऽपि
च' इति विश्वकोपात् । तत्र अन्नमयपिण्डविवक्षया
केचित्सापिण्ड्यं वर्णयन्ति, 'लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः
पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं
सातपौरुषम् ॥' इति मत्स्यपुराणवचनात्, 'पिता
पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । पिण्डसंबन्धिनो हेते
विज्ञेयाः पुरुषास्तथा ॥ लेपसंबन्धिनश्चान्ये ये बृद्धप्रपिता-
महात् । प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ॥ इत्येवं
मुनिभिः प्रोक्तः संबन्धः सातपौरुषः ॥' इति मार्कण्डेय-
पुराणवचनात् । अर्थः— एकस्या पिण्डदानक्रियायां
दातृत्वेन यजमानस्य, देवतात्वेन पितृपितामहप्रपिता-
महानां, लेपभाक्त्वेन प्रपितामहस्य पितृपितामहप्रपिता-
महानां चानुप्रवेशात् सप्तपुरुषं व्याप्य सापिण्ड्यं
भवति । एवं भ्रातृणामपि सापिण्ड्यं योज्यम्, देयदत्त-
कर्तृकः [पृ. ६८६] पिण्डदानक्रियायां येषामनुप्रवेश-
स्तेषामेव यद्देयदत्तकर्तृकपिण्डदानक्रियायामनुप्रवेशात् ।
एवमेतेषां पण्या मध्ये यद्देयदत्तकर्तृकपिण्डदानक्रियायां
अन्यतमस्याप्यनुप्रवेशस्तेषां सर्वेषां सापिण्ड्यम् । तेन च
मातुलमातामहादिभिरपि सापिण्ड्यं योज्यम्, समानो-
द्देश्यरूपपिण्डदानक्रियान्वयात् । भ्रातृभार्याणां तु स्वस्व-
गर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृत्वेन । एवं यमयत्र
सापिण्ड्यश्चन्द्रप्रयोगस्तत्र साक्षात्परम्परया वा एकपिण्ड-
दानक्रियान्वयः अवगन्तव्य इति । नेदं चतुरस्रम्,
रिक्त्वासाहवात् । तथाहि— किमपि पितृशब्दो जनक-

मात्रमभिधत्ते 'आहोस्वित् प्रमीतमाम्रम् । न ताव-
दाद्यः, भ्रातृपितृभ्यादीनामजनकत्वेन असापिण्ड्यप्रसङ्गात् ;
समानोद्देश्यकपिण्डदानक्रियायान्वयेन सापिण्ड्यविवक्षायां
प्रमाणभावात् । नापि सापिण्ड्यान्यथानुपपत्तिरेव मानम् ।
तस्य अवयवान्वयेनापि उपपत्तेः । नापि द्वितीयः ;
गुरुशिष्यसंहाध्यायिमित्रादिभिरपि पिण्डदानक्रियान्वयेन
सापिण्ड्यप्रसङ्गात् । किंच, मातानहप्रमातामहादीनां
देयदत्तकर्तृकपिण्डदानक्रियायां कथमप्यनन्वयेन सर्ववादि-
संप्रतिपन्नमपि सापिण्ड्यं न स्यात् । दत्तकादिपुत्राणां
'गोत्ररिक्ते जनयितुर्न भजेद्दत्तमः सुतः । गोत्ररिक्था-
नुगः पिण्डो व्यपेति दत्तः स्वधा ॥' इति मनुवचने
जनकपिण्डदानक्रियानिवृत्त्या तत्सापिण्ड्याभावप्रसङ्गात् ।
न चेष्टापत्तिः, 'दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवपुः सपिण्डता ।
पञ्चमी सप्तमी तद्ब्रह्मं तत्पालकस्य च ॥' इति, 'कथं
सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च' इति बृहन्मनुगीतमादि-
वचनविरोधात् । वस्तुतस्तु सापिण्ड्यशब्दोऽत्र नोक्तलक्षणं
संबन्धविशेषमभिधत्ते, किंतु सपिण्डीकरणम्, तस्यैवोप-
क्रमात् । [पृ. ६८७] तथाहि— मत्स्यपुराणेऽष्टा-
दशोऽध्याये सपिण्डीकरणं प्रक्रम्य 'त्रिभिः सपिण्डी-
करणैराशोकहतयेति वा (?) । यदा प्राप्यति कालेन
तदा मुच्येत बन्धनात् ॥ मुक्तोऽपि लेपभागित्वं प्राप्नोति
कुडमार्जनात् । लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्ड-
भागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं सातपौरुषम् ॥'
इति पठितम् । तत्र उपक्रमस्यसपिण्डीकरणशब्दार्थपरतयैव
उपसंहारस्यः सापिण्ड्यशब्दो वर्णनीयो नाप्रस्तुतसंबन्ध-
विशेष (पर) तयेति न्यायविदां धृष्टापोडोऽपि बाधक
एव भवद्व्याख्याने ।

अवयवसापिण्ड्यस्य स्वरूपं स्थापनं च-

सप्तमदन्यथा सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । तत्र प्रामाणिकाः
पिण्डशब्दं शरीरपरतया व्याचक्षते । समानः एकः पिण्डः
देहः येषां ते सपिण्डाः, तेषां भावः सापिण्ड्यम्,
'समानाः सप्तमैके स्युः' इति त्रिकाण्डीस्मरणात्,
'पिण्डो देहे जपापुष्पे निवर्षि सिह्णकेऽपि च' इति
विश्वकोपात् । तच्चैकशरीरयं द्वयोर्बहूनां वा न

संभवतीत्यारम्भकशरीरैक्यं विवक्षितम् । तच्चावयवद्वारैव संभवति । तथा च श्रुतिः— 'एतत्पाट्क्रीक्षिकं शरीरं श्रीणि पितृतः श्रीणि मातृतः अस्थिसनायुमज्जानः पितृतस्त्वष्ट्मसंरुधिराणि मातृतः' इति । अत एव स एवायं विरुद्धः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते इत्यभेदोपचारः । ननु एवं अवयवान्वयसिद्धावपि तस्य सापिण्ड्य-प्रभोजकत्वं कुत इति चेत्, 'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्श्रीचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥ दत्तक्रीतादिपुत्राणा बीजवपुः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्द्वयोत्रं तत्पालकस्य च ॥' इति, 'ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृवन्धुभ्यो बीजिनश्च' इति शङ्खबृहन्मनुगौतमादि- [पृ. ६८८] वाक्येषु जन्य-जनकभावस्य सापिण्ड्यप्रयोजकत्वप्रतिपादनादिति ब्रूमः । तद्य एकशरीरारब्धत्वं साक्षात्पुत्रशरीरे, परम्परया पौत्रादि-शरीरेष्विति पुत्रपौत्रादीनां पितृपितामहादिभिः सह सापिण्ड्यं सिध्यति । एवं पुत्रेऽपि पित्रादीनां सापिण्ड्यं सिध्यति, अवयवान्वयमात्रस्याभिप्रेतस्य उभयनिरूप्य-त्वात् । भ्रात्रोः एकशरीरारब्धत्वेन । दम्पत्योस्तु एक-शरीरारम्भकत्वेन । भ्रातृभार्ययोस्तु एकशरीरारब्धाभ्यां सह एकशरीरारम्भकत्वेन । एवं स्नुषाश्वशुरयोः श्वशुर-शरीरारब्धेन सह पुत्रशरीरारम्भकत्वेन । एतेषां च प्रकाराणां एकशरीरावयवान्वयत्वेनानुगमः । यद्येवं तर्हि सहोदयोः सापिण्ड्यं स्यात्, भ्रातृभार्ययोरेव एकशरीरा-रब्धाभ्यां भगिनीभ्या सह स्वस्वपुत्रशरीरारम्भकत्वात् । तथा दंपत्योरेव दंपतिपित्रोरपि, कन्यापुनर्द्वारा एक शरीरारम्भकत्वात् । स्यादेतत् यदि यत्र यत्र शरीरावय-वान्वयस्य तत्र सापिण्ड्यमिति ध्यातिः स्यात् । न तु एवं, किंतु यत्र यत्र सापिण्ड्यशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र साक्षात् परंपरया वा एकशरीरावयवान्वयः । यत्र एकशरीरावय-वान्वयो नास्ति तत्र सापिण्ड्यशब्दप्रयोगोऽपि नास्ति इत्यन्वयव्यतिरेक्यातिस्वीकारेण व्यापकन्याभिचारस्या-दोषत्वात् । यथा पद्मजपदे कुमुदसाधारणो योगो रूढ्या निषम्यते तथा अन्यापि इति नातिप्रसङ्गः ।

दत्तकस्य जनकतुले सर्वत्र प्रतिप्रतीकतुले च कश्चिद्
सप्तपुरुषमवयवसापिण्ड्यम् ; धर्मपुत्रस्य नाति-
रिक्तत्वं, किंतु दत्तकत्वमेव—
ननु एवं दत्तकस्य प्रतिप्रतीकता पित्रा सह सापिण्ड्यं न स्यात् ; अवयवान्वयभावात् । न चेष्टापत्तिः, लोके अनादिबृद्धव्यवहारे च सापिण्ड्यशब्दप्रयोगसद्भावादिति चेत्, मैवम् । त्रिविधो हि दत्तकः भ्रातृपुत्रः सपिण्डः असपिण्डश्चेति । तत्र आद्योः पितामहमूलपुरुषयोः अवयवान्वयेन अस्त्येव पालकदत्तकयोः सापिण्ड्यमिति नास्त्येव दोषः । अन्यत्र तु अवयवान्वयभावात् अलक्ष्यतयैव न दोषः, प्रतिप्रतीकवयवान्वयभावात् । [पृ. ६८९] अत एव बृहद्गौतमः— 'स्वगोत्रेषु कृता ये स्पृदत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥' इति । ये दत्तादयः सुताः स्वगोत्रेषु स्वगोत्रमप्ये कृता ह्येव विधिना गोत्रतां संततित्वं यान्ति, परं तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्याद्यते इत्यर्थः । स्वगोत्रेष्वपि सापिण्ड्या-नुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता । अत एव देवलः— 'धर्मार्थं वधिताः पुत्रास्तत्तद्वेण पुत्रवत् । अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥' इति केवल-शब्देन सापिण्ड्यमेव निरस्तवान्, गोत्रासापिण्ड्यानां विधानात् । ननु एतद्वृत्तार्थानुपयोगि, धर्मपुत्रविषय-त्वात् । तथाहि— तत्तद्वेण तस्य तस्यैव गोत्रेण ये पुत्र-वद्धर्मार्थं वधिताः तेषु पुत्रेषु केवलं अंशपिण्डविभागित्व-मेव, न वर्षकसापिण्ड्यमित्यर्थः । तेन एतत् धर्मपुत्र-स्यैव वर्षकसापिण्ड्यभावात् बोधयति, न दत्तकस्य इति चेत्, मैवम्, 'पुत्रान् द्वादश यानाह नृणा स्वार्थं सुवो मनुः' इति परिसंख्याविरोधेन धर्मपुत्रान्म्युपगमनात्, अम्युपगमेऽपि वा पत्न्यादिषु अगणनेन अंशभागित्वा-संभवात्, अप्रसक्तया सापिण्ड्यनित्येपासगतेश्च । तस्मा-द्दत्तकान्पुत्रविषयमेवैतत्, अंशभागित्वप्रदर्शनात् । धर्मार्थं स्वस्थालोक्ततापरिहारकधर्मसंपत्त्यर्थं तत्तद्वेण जनकापेक्षया मित्रमित्रगोत्रेणापि परिप्रतीकता पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परिपद्यते ये पुत्रा वधितारस्तेषु केवलं परिप्रतीकसापिण्ड-विभागित्वमेव, न सापिण्ड्यमिति । तस्मात् दत्तके परि-

प्रहीतृसापिण्डयम्, किंतु जनककुले एव रातपुरुषं [पृ. ६९०] सापिण्डयमिति सिद्धम् । ननु अत्र तच्छब्देन संनिधानात् वीष्वापेक्षितभृतवहुत्वानां पुत्राणामेव परामर्शो गम्यते, न वर्षकानां पुत्रिणाम्, व्यवहितत्वात्, संदिग्धवहुत्वानां वीष्वावन्यायोप्यत्वात्, आत्मनि परोक्षवन्निरदेशकतच्छब्दान्वयानुपपत्तेः अपरोक्षनिरदेशकस्वग्रच्छ्लेषौचित्याच्च इति चेत्, मैवं धादीः, 'सर्वनाम्नां बुद्धिरप्ये शक्तिः' इति न्यायेन बुद्धिरसात्याः प्राधान्यायत्तत्वात्, प्राधान्यस्य च संस्कार्यत्वेन फलान्वयेन वा संभवात्, 'पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया' इत्यादिवचनपर्यालोचनया पुत्रकर्तृकपिण्डदानादिक्रियया पितुः संस्कार्यत्वावगमात्, 'पुत्रेण लोकान् जयति' इत्यादिवचनवलात्पितुरेव पुत्ररूपकभावनाभाव्यलोरूपफलयोगितया प्राधान्यात्तच्छब्देन परामर्शो युज्यते । यथा 'तस्ते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र आमिक्षायाः संसृष्टदधिपयोरुपपत्तेन सांनान्यविकारत्वे स्थिते, पूर्वपक्षिणा सप्तमीनिर्दिष्टस्य पयसो गुणत्वेन द्वितीयानिर्दिष्टस्य दध्नः प्रधानत्वात्तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासंग्रहात् सार्थदोहविकारत्वमित्युक्ते, सिद्धान्तिना कर्माभूतेनापि दध्ना पयसो व्याप्यमानत्वेन दध्ना पयः संस्कार्यदिति वाक्यार्थपर्यवसानेन पयस एव प्रधानत्वात् तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासंग्रह इति प्रातर्दोहविकारत्वं साधितम् । तद्वत् प्रकृतेऽपि पित्रः संस्कार्यत्वेन प्रधानत्वात् तच्छब्देन तस्यैव परामर्श इति युक्तम् ।

दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले स्वसापिण्ड्याभावेऽपि

पितृसापिण्ड्यप्रयुक्तं कन्यापर्युदात्त इति

मर्तं तत्तच्छब्देन च-

ननु एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहे न स्यादिति चेत्, सगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्गमिन्यादिसंततो विवाहोऽस्तु, सगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात् । न च आहत्य निषेधकं वचनमुपलभामाहे, प्रत्युत 'सावित्री यस्य यो दद्यात्तकन्या न विवाहयेत् । [पृ. ६९१] तद्गोत्रे तत्कुले वाऽपि विवाहो नैव दोषात् ॥' इत्यादि अनुकूलमेव मरीचिवचनमस्ति ।

न चेष्टापत्तिः, अविच्छिन्नाविगीतसकृत्देशीयशिष्टाचारविरोधात् । तस्मात् किं तत्र अविवाहे निमित्तमिति ।

अत्राहुः- त्रिविधा हि पर्युदसनीया सपिण्डा । तत्राया पितुः स्वस्य च सपिण्डा । द्वितीया पितुरसपिण्डा स्वस्य सपिण्डा । तृतीया पितुः सपिण्डा स्वस्य असपिण्डा । तत्र आया यथा, जननीपरिणेतुर्जनकस्य या सपिण्डा सा स्वस्यापि सपिण्डा । द्वितीया यथा, पालकस्य पितुरसपिण्डा जनकस्य पितुः सपिण्डा सा पितुरसपिण्डा सती स्वस्य सपिण्डा । तृतीया यथा, पालकस्य पितुः सपिण्डा स्वस्य असपिण्डा, दत्तके पालनावयवान्वयाभावात् । एवं च पितुरपि चातुर्विध्यं सिध्यति- जननीपरिणेता सन् जनकः, क्षेत्री, वीजी, पालकश्चेति । दत्तकजनकस्तु आद्ये एवान्तर्भूतः । तत्र जनकवीजिन्या साक्षादवयवसंबन्धादेव औरसक्षेत्रजयोः सापिण्ड्यं, क्षेत्रिणा तु क्षेत्रद्वारा क्षेत्रजस्य सापिण्ड्यम्, क्षेत्रक्षेत्रिणोः एकशरीरत्वप्रतिपादनात् । तादृशीनां तिष्ठणामपि (मध्ये) स्वसपिण्डानाम् 'असपिण्डां यवीयसीम्' इत्यादिवचनेनैव पर्युदासः । पालकसपिण्डा तु दत्तकस्य असपिण्डा इति न 'असपिण्डां यवीयसीम्' इत्यनेन पर्युदसिं शक्यते । तदर्थे 'पितुरसपिण्डा' इति वचनमन्वेष्टव्यम् । तदाह मनुः- 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥' इति । अत्र वाक्ये गौणत्वापि पितुः साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं विवाहे वर्जनीयमिति गम्यते, अन्यथा असपिण्डामित्यनेनैव सिद्धौ मातृपितृपदोपादानवैयर्थ्यात् । न च पितृद्वारा अष्टमस्य वरस्य मातृद्वारा [पृ. ६९२] पड्याः कन्याया विवाहात्वं प्रसक्तं तन्मा प्रसाहृष्टीदित्येतदर्थं पितुरसपिण्डेति वक्तव्यमिति वाच्यम्, 'पञ्चमात्सतामादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा' इत्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । तस्मात् पातीति पिता इति व्युत्पत्त्या प्रतिग्रहीतुरपि पितृत्वा (त्)-त्सापिण्ड्यनिवर्तनाय एतद्वचनारम्भ इत्यवश्यं वक्तव्यम् । न च 'तातस्तु जनकः पिता' इति कोशात् 'सर्वेषां शब्दानां मुख्ये संप्रत्ययः' इति न्यायाच्च सर्वत्रापि पितृपदं जनकपरमेवेति वाच्यम्, 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृवन्धुभ्यो वीजिनश्च' इत्यत्र गौतमवाक्ये पितृपदेनैव

बीजिनः प्राप्तत्वेन पृथग्बीजग्रहणानर्थक्यापत्त्या गोवन्वी-
वर्दन्यायेन पितृपदस्य जनकातिरिक्तपितृपरत्यावरयं-
भावात् । ततश्च मनुवाक्ये पालकपितृसपिण्डाया अपि
वर्जनीयत्वान्नोक्तदोषावसर इति ।

तत्र युक्तम्, असपिण्डादिवाक्यैरेकमूलत्वसंभवे
पृथङ्मूलरूपनागौरवात् । तथाहि— मातुः पितृश्च द्वारा
या स्वस्य असपिण्डा असगोत्रा चेत्यर्थपरत्वेन 'पञ्चमा-
त्समादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा' इत्यादिवाक्यैकमूलत्व-
संभवात्, गौतमवाक्ये तु पितृपदस्य जननीपरिणेतृ-
जनकपरतया परश्वेजवीजावापकबीजप्रतिपादनाशक्त्या
गोबलीवर्दनायासंभवाच्च ।

श्वेतवर्णादीनागौरसप्रतिनिधित्वेन क्षेत्र्यादिसपिण्डावर्जनमिति
मत्तं तत्त्ववर्जनं च—

अन्ये तु क्षेत्रजादीना पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात्
'प्रतिनिधिसद्वर्मा स्यात्' इति न्यायेन सकलौरसधर्म-
प्राप्त्या क्षेत्र्यादितृसपिण्डावर्जनं सेत्स्यतीत्याहुः । तत्र,
'न सापिण्ड्यं विधीयते' इति निषेधेन सापिण्ड्य-
स्यैवाप्राप्त्या तद्वर्जनासंभवात् । एतेन पुत्रनाम्ना औरस-
धर्मातिदेशात् प्रतिग्रहीत्रादितृसपिण्डावर्जनसिद्धिरित्यपि
अपास्तम्, 'न तौ पशौ करोति' इतिवदतिदिष्टस्य
सापिण्ड्यस्य निषेधेन वर्जनासंभवात् ।

अवयवसापिण्ड्याभावे प्रतिग्रहीत्रादिभिः सह दत्तकादीनां
वाचनिकं त्रिपुरुष निर्वाप्यसापिण्ड्यम्—

[पृ. ६९३] तस्मात् अनन्यगत्या वचना-
देव प्रतिग्रहीत्रादितृसपिण्डावर्जनमिति अत्रामेनापि
अभ्युपगन्तव्यम् । तच्च हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवो-
पादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव
सापिण्ड्यं ध्यवातिष्ठिपत् । तथा च कर्णा
त्रिभिः— 'यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावन्निर्दत्तकादयः ।
प्रेताना योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥ ब्राम्या
सहाय तत्पुनाः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् । चतुर्थपुरुषे छेदं
तस्मादेवा त्रिवीर्यी ॥' इति । अस्वार्थः— ये दत्त-
कादयः पुत्रास्ते प्रेताना स्वप्रतिग्रहीतृमातृपितृनादीना
यावन्तः पितृवर्गाः पित्रादिसमूहाः पितृपितामहप्रपिता-

महादयः तावन्निः सह योजनं कुर्युः । यावत्तावच्छब्दो-
पादानात् औरसाना केवलदत्तकानां च एकैक एव पितृ-
वर्गो भवति । द्यामुप्यायणाना तु द्वौ, जनकवर्गः प्रति-
ग्रहीतृवर्गश्च । एवं त्र्यामुप्यायणानां त्रयः पितृवर्गा
भवन्ति, बीजिवर्गः क्षेत्रिवर्गः प्रतिग्रहीतृवर्गश्चेति । द्यामु-
प्यायणे द्वितीयं वर्गमाह— स्वकीयैः पितृभिः सहेति ।
स्वकीयैः द्यामुप्यायणीयैः, न कर्तृपितृभिः, तेषां प्रेते-
नानन्वयात् । पितृभिः जनकैः । दत्तकादिपुत्रेषु विशेष-
माह— द्याम्यामिति । तत्पुनाः दत्तकादिपुत्राः । स्वपितृ-
प्रतिग्रहीतृः पितृपितामहभ्यां सह । दत्तकादिपौत्रेषु
विशेषमाह— पौत्रास्त्वेकेन तत्सममिति । दत्तकपौत्राः
स्वपितुः दत्तकतत्प्रतिग्रहीतृभ्यां एकेन प्रतिग्रहीतृपित्रा सह
योजनं कुर्युः । चतुर्थपुरुषे दत्तकप्रपौत्रे कर्तरि छेदं,
प्रतिग्रहीतृपितुरिति शेषः । तस्मादेवा दत्तकसपिण्डता
त्रिवीर्यीति सिद्धम् । एतदेवाभिप्रेत्याह संग्रहकारः—
'दत्तकानां तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपुरुषम् ।
[पृ. ६९४] जनकस्य कुले तद्वद्विग्रहीतुरिति धारणा ॥'
इति । इदं च दत्तकस्य जनककुले त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं
'पञ्चमी सप्तमी तद्वत्' इत्यादिवृहन्मूलकसप्तपुरुष-
सापिण्ड्येन सह विकल्पते । तच्च कल्पद्वयं देशाचारादि-
मिथ्यैवस्थापनीयम् । यद्यपि निर्वाप्यसापिण्ड्यान्वयेन सापिण्ड्यं
प्राङ्निरस्तम्, तथापि अगत्या दत्तकस्य प्रतिग्रहीता सह
तदेवाऽऽश्रयणीयम्, अकिञ्चिन्नशिष्टाचारातुरोधात् ।

सापनमातृमातामहादिसापिण्ड्याक्षेप—

अथ सपत्नमात्रा सह कथं सापिण्ड्यम् ?
तच्छरीरावयवान्वयाभावात् । न च पितृशरीरावयवानां
स्वस्तिमन्नरम्भकत्वेन सपत्नमातरि च आधेयत्वेनान्वया-
देकशरीरावयवेनैव सापिण्ड्यसिद्धिरिति वाच्यम्, पित्र-
वद्वदासीभुजिष्यादिभिरपि सापिण्ड्यापत्तेः । न च
स्वसपिण्ड्यपितृसपिण्ड्यत्वेन सपत्नमात्रा सापिण्ड्यमिति
वाच्यम्, सपत्नमातामहादिभिरपि एतत्सापिण्ड्या-
पत्या अतिप्रसङ्गात् । यथा हि स्वसपिण्ड्यः पिता
तत्सपिण्ड्या सापत्नमाता इति तथा सह सापिण्ड्यं
तथा तत्सपिण्ड्येन सतिपुत्रा सपत्नमातामहेनापि समं

सापिण्ड्यं केन वार्यते । अथ पितृशरीरावयवान्व-
यिनि सपत्नभ्रातरि सपत्नमातुरपि अवयवान्वयात् स्वार-
म्भकेण सहैकशरीरारम्भकतया तथा सह सापिण्ड्य-
मिति वाच्यम् । (यतः) तत्रापि सपत्नमातामहादिभिः
सह सापिण्ड्यप्रसङ्गः, तस्यापि स्वकन्याद्वारा दौहित्र-
शरीरावयवान्वयात् । अत्रोदाहरणं, यथा श्रीरामस्य
पिता दशरथः तदवयवान्वयिनि भरतशरीरे केकयराज-
स्यापि अवयवान्वयात् रामकेकयराजयोः सापिण्ड्यमिति ।
एवं सपत्नमातुलादिभिरपि एकशरीरारम्भकारभ्यत्वेन
सापिण्ड्यसिद्धिः । यथा साक्षात्परंपराम्यामेकस्य भरत-
शरीरस्याऽऽरम्भकौ दशरथकेकयराजौ, तदारब्धत्वेन
रामयुवाजितोरपि सापिण्ड्यम् । एवमेव सापत्नमातुल-
कन्यापुत्रादिभिरपि सापिण्ड्यमुन्नेयम्, साक्षात्परंपरावि-
क्षायाः सर्वशेषत्वात् । [पृ. ६९५] ननु ' यत्र यत्र
सपिण्ड्यशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र साक्षात्परम्परया वा एक-
शरीरावयवान्वयो वेदितव्यः ' इति मिताक्षराग्रथ-
स्वरसात्सापिण्ड्यावयवान्वययोः व्याप्यव्यापकभावावगमात्
सपत्नमातुलादौ एकशरीरावयवान्वयसत्त्वस्य व्यापक-
व्यमिचारत्वेन अदोषत्वम् । सपिण्ड्यशब्दप्रयोगाभावा-
दिति चेत्, मैवम्, ' पितृपत्न्यः सर्वा मातरः, तद्-
भ्रातरो मातुलाः, तद्भगिन्यो मातृपुत्रारः, तद्दुहितरो
भगिन्यः, भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्यः, तदपत्यानि भागिने-
यानि, अन्यथा संकरकारकाणीति याप्याः पतिताश्च
भवन्ति ' इति सुमन्तुना सापिण्ड्यव्याप्यमातुलत्वादि-
च्यवेदेशात् । यथेवं तर्हि न कोऽपि दोषः, लक्ष्यलक्षणो-
भयसत्त्वादिति चेत्, न । तथा सति सहजसिद्धावयवान्व-
यरूपसापिण्ड्यसद्भावेन सापत्नमातुलादिषु सापिण्ड्याति-
देशाय वचनारम्भोऽनर्थकः स्यात् । तथा च सुमन्तु-
वचनारम्भान्वयानुपपत्त्यैव सपत्नमातुलादिषु अवयवा-
न्वयरूपसापिण्ड्याभावोऽवगम्यते इत्यतिप्रसङ्गः सुखः ।
तस्मात् सपत्नमात्रा सह सापिण्ड्यमवयवान्वयाभावात्
इति प्राप्ते उपपत्ते -

सापत्नमुन्ने भववत्सापिण्ड्यवस्थापनम्—

यत्र यत्नेयादिप्रभस्वरसात्सपत्नमातरि सर्वजनीन-
सापिण्ड्यशब्दप्रयोगान्वयानुपपत्त्या अवयवान्वयः अवश्यं

वाच्यः । स च सपत्नयोरेकेन भर्त्रा सह एकशरीरा-
रम्भकतया यथा, तथा स्वारम्भकेण सह एकशरीरा-
रम्भकतया सपत्नमात्रा सहापि सिध्यत्येव । एवं एक-
तद्वात्सिद्धौ अन्यतोऽपि एकशरीरारम्भसहकार्यारब्धत्वेन
तत्सिद्धिः । यथा पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रा
सह इत्युक्ते पुत्रेऽपि (पितुरपि) स्वशरीरावयवान्वयेन
पुत्रेण सह इत्यपि सिद्धम् । तस्मादस्ति सपत्नमात्रा सहापि
अवयवान्वय इति न दोषः । न च सपत्नमातामहादिषु
अतिप्रसङ्गः, इष्टापत्तेः ।

' तद्भ्रातरो मातुलाः ' इत्यादिसुमन्तुवाक्यस्य

परिसंख्यात्वम् ; सपत्नमात्रादिभिः

सह पितृद्वारकं सापिण्ड्यम्—

न चैवं सपत्नमातुलादिष्वपि एकशरीरारम्भकारभ्य-
त्वादिना सहज - [पृ. ६९६] सिद्धे सापिण्ड्ये
' तद्भ्रातरो मातुलाः ' इत्यादिवचनारम्भवैयर्थ्यमिति
वाच्यम्, पञ्चमसप्तमादिसंख्यान्तरपरिसंख्यायैतया सार्थ-
क्योपपत्तेः । तथाहि— ' मातृपितृसंबन्धा आसत्त-
मादविवाहाः कन्या भवन्त्यापञ्चमादन्वेषाम् ' इति
पूर्ववाक्ये मातृपितृसापिण्ड्येनाविवाहात्वे अवधिद्वयं
स्वपरमतेनोपन्यस्य मातृसपत्न्यां मातृपितृत्वाभावेन
सापिण्ड्यद्वारातासंभवात् तत्संबन्धिनां सापिण्ड्याभावात्
अविवाहात्वाप्रसक्तौ ' पितृपत्न्यः सर्वा मातरः ' इत्या-
रम्यते । तत्र मातृसपत्नी, सपत्नमातेत्यादिशब्दैरभि-
धानसंभवेऽपि यत् पितृसपत्नीशब्देनोपादानं तत्तस्याः
पितृद्वारकसंबन्धद्योतनाय । यच्च पत्नीशब्दोपादानं तत्
पित्रशब्ददासीभुजिष्यादिभिः सापिण्ड्यवारणाय । यच्च
सर्वशब्दोपादानं तत् विजातीयामिरपि सापिण्ड्य-
द्योतनाय । तेन च तत्संबन्धानामपि आसत्तमात् आ
पञ्चमाद्रा अविवाहात्त्वप्रसक्तौ ' तद्भ्रातरो मातुलाः '
इत्यादि परिसंख्यायते, यथा एते एव अविवाहाः, नान्ये
इति, ' पञ्च पञ्चनला भक्ष्याः ' इतिवत् । न चायं
नियमः संभयति, ययोक्तरीत्या सापिण्ड्यसद्भावेन
अविवाहात्त्वस्य नित्यव्याप्ततया पाक्षिकत्वाभावात् । ननु
अयं अपूर्वो विवाहात्त्वप्रतिषेध एव कुतो नेष्यते ?
सर्वजनीनसापिण्ड्याभावेन प्रसक्तिसंभवादिदिति चेत्, न,

साक्षात्परंपरया स्वारम्भकेण सह एकस्यरीरारम्भकत्वा-
दिना सिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अपलपितुमशक्यत्वात् ।
तरिषद्बौ च अतिप्रसङ्गमद्भाय अवश्यापेक्षितव्यवस्थामि-
धानमसत्त्वक्षे । अपूर्वनिषेधपक्षे तु अनपेक्षितार्थवचनं
अपूर्वान्तरकल्पनाङ्गेष्वेति दोषद्वयम् । तथाहि—
व्यवस्थायिक्रमे हि सपिण्डोद्वाहनिषेधातिक्रमजन्यमेव दुरितिं
कल्प्यते, न पृथक् । अपूर्वनिषेधपक्षे तु सापिण्ड्या-
भावात् सपिण्डोद्वाहनिषेधातिक्रमजन्यदुरितदुरितान्तर-
कल्पनाङ्गेषु : [पृ. ६९७] प्रकृतनिषेधातिक्रमे इति ।
तस्मात् स्वभावसिद्धसापिण्ड्यस्य अपलपितुमशक्यत्वात्,
सदतिप्रसङ्गमद्भाय अवश्यापेक्षितव्यवस्थामिधानार्थमिद-
मुदेति इति सर्वं मुख्यम् ।

‘ तद्भ्रातरः ’ इत्यादिसुमन्तुवचनस्य व्याख्यानम्—

अथ वाक्यार्थः— तद्भ्रातरः इत्यत्र तच्छब्देन पितृ-
पत्नी परामृश्यते, प्रधानत्वात् । तद्भगिन्यः इत्यत्रापि
सैव, पूर्वपरामर्शेन संनिहितत्वात् प्रधानत्वाच्च । तद्दुहि-
तर इत्यत्र तु न तत्परामर्शः, तद्दुहितृणां साक्षारिपन्ना-
रब्धत्वेन ‘ असपिण्ड्याम् ’ इति सामान्यवचनेनैव विषयी-
करणात् एतद्दिशोपवचनविषयतात्पर्यमाधानार्थक्यात्, किंतु
सपत्नमातुलमातृष्वसोरेव परामर्शः । ततश्च तत्कन्याना-
मेवाविवाहत्वमत्रोच्यते इति सम्भम् । पुत्रस्यैव सपत्नमातृ-
कुले सापिण्ड्यं, न सपत्नमातृकुलस्य पुत्रकुले इति शङ्का-
पनोदायाऽऽह— भगिनीसपत्न्यश्च भगिन्य इति । भगिनी-
सपत्नीत्वव्यपदेशेन उभयतोऽपि सापिण्ड्यप्रदर्शनात्
परस्परसंततरेविवाहात्वं दर्शयति । तदेवाऽऽह— तदपत्या-
नीति । तासामपत्यानि इत्यत्रापि तच्छब्देन सपत्नमातृ-
मातृपुत्रदुहितृणां भगिनीसपत्नीना च परामर्शः, पितृ-
पत्नीपरामर्शे तु तदपत्याना भगिनीत्वेन भागिनेयव-
व्यपदेशानुपपत्तेः । ततश्च सपत्नमातृलमातृष्वसृतदुभय-
दुहितृतदपत्यानि भगिनीसपत्न्यपत्यानि च अविवाह्यानि
इति वाक्यार्थ इति ।

सुमन्तुवचनं सापत्नकुले शूद्रस्थमारभ्य उभयतश्चतुर्षु
पुरेषु सापिण्ड्यपरिच्छेदकम्, न तु
शाब्दोपात्तेः सापिण्ड्यविधाकम्—

ननु— अत्र उभयतः सापिण्ड्यं न सिध्यति, प्रमाणा-
भावात् । तथाहि— पितृपत्नीशब्दो हि सपत्नमातुः पितृ-
द्वारकमेव सापिण्ड्यं वदति इत्युक्तमेव प्राक् । तच्च सापिण्ड्यं
यत्पितुः सा पत्नी तस्यैवेति सापिण्ड्यावधिपरिच्छेदा-
काङ्क्षाऽपि तस्यैव, न पितृपत्नीपक्षस्थाना, पितृपत्नी-
रूपसापिण्ड्यप्रतियोग्यभावात् । न हि सा तेषां पितृपत्नी
भवति, येनेदं वाक्यं तत्सापिण्ड्यं परिच्छिन्यात् ।
अस्ति तु भगिनीत्वादिना तेषां तत्सापिण्ड्यम् । तत्र
चास्त्येव परिच्छेदकम् ‘ पञ्चमात् [पृ. ६९८]
सप्तमादूर्ध्वम् ’ इत्यादि । अत एव यद्भर्मपुरस्कारेण येन
सह सापिण्ड्यं तद्भर्मपुरस्कारेणैव तदुपादानं, यथा
‘ तद्भ्रातरौ मातुलाः ’ इत्यादिषु तद्भ्रातृत्वादिना ।
यदि इदमेव वाक्यमुभयतोऽपि सापिण्ड्यपरिच्छेदकं
स्यात् तर्हि पुरुषसंबन्धाविशेषपुरस्कारेणैव प्रवर्तते,
यथा ‘ पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वम् ’ इत्यादि, न तद्-
भ्रातृत्वादिपुरस्कारेण । प्रवर्तते च तथा, तस्मात्
उभयतः सापिण्ड्यपरिच्छेदकमिदमित्यवसीयते, किंतु
यद्भर्मपुरस्कारेण यदुपादानं तस्यैवाविवाहात्वं प्रतिपाद-
यति, नान्येषाम्, अन्यथा तद्भ्रातृपदादीना तत्पिना-
शुपलक्षणतापत्तेः । तथा च पुनरतिप्रसङ्गः । तद्भ्रातृणां
पञ्चमादिवाक्यमेव अलं, किमनेनारब्धेन ? इति प्राप्ते
उच्यते—

नात्र पञ्चमादिवाक्यं प्रवर्तते, तस्य साक्षात्सापिण्ड्य-
विषयत्वात् । कुत एतदवसीयते इति चेत्, एतद्वाक्या-
रम्भान्यथानुपपत्त्यैव इति भूमः । ततश्च परिगणितति-
रिक्तेषु येषु सापत्नमातामहसापत्नमातृलपुत्रसापत्नमातृ-
ष्वसृषुषु एतद्वाक्यं न प्रवृत्तं, न च पञ्चमादिवाक्यं,
तत्र विवाहतापत्तिरवशिष्यते । न चेष्टापत्तिः, उक्तरीत्या
अवयवसंबन्धसत्त्वेन सापिण्ड्यसत्त्वेन सपिण्ड्यानिषेधस्य
अत्रापि अशक्यत्वात् । तर्हि सपिण्ड्यानिषेधादेव न उक्त-
विषयेषु विवाहताप्रसङ्ग इति चेत्, न, सापिण्ड्यस्य

आसहस्रपुरुषमपि अविच्छेदेन परिच्छेदकाभावे निषेध-
स्यातिप्रसङ्गात् । तस्मादनन्यगत्या तद्भ्रात्रादिपदं तत्पित्रा-
दीनामप्युपलक्षणं वाच्यम् । ततश्च शब्दोपात्तानां
प्रचयेन यावतां कथञ्चिदुपरिधतिः तावद्दूरं सापिण्ड्यं
अनेन परिच्छिद्यते इति पर्यवसन्नम् । तथा- सापल-
मातामहः मूलपुरुषः प्रथमः, तत्पुत्रः सापलमातुलो
द्वितीयः, तत्पुत्रः सापलमातुलपुत्रस्तृतीयः । किमस्या-
श्रुतस्य ग्रहणे प्रमाणमिति चेत्, 'तद्दुहितरश्च
भगिन्यः' इति मातुलमातृष्वसूदुहिनुपा- [पू. ६९९]
दानमेवेति ब्रूमः, दुहितृणामिव पुत्राणामपि संवधा-
विशेषात् । तत्पुत्रः सापलमातुलेपुत्रश्चतुर्थः । अत्रापि
'तदपत्यानि भागिनैयानि' इति मातुलमातृष्वसूदुहिप्र-
पत्याना (इव) मातुलमातृष्वसूपुत्रापत्यानामपि उप-
लक्षणम्, तुल्यसंवन्धतया बाधकाभावात् । एवं सापल-
मातृकुले चतुष्पुरुषं सापिण्ड्यं सिध्यति । एवं सापल-
मातृष्वसूतानेऽपि श्रेयम्, मातुलमातृष्वसूत्रोमूलपुरुषस्य
एकत्वात् । ततश्च सापलमातामहादेव मूलपुरुषात्
तद्दुहितृष्वसूतानेऽस्ताने तत्संताने च यावच्चतुर्थे पर-
स्परमविवाहताप्रदर्शनेन चतुष्पुरुषं सापिण्ड्यमनेनेक्तं
इति सिद्धम्, 'तद्भ्रातरो मातुलाः' 'भगिनीसपत्न्यश्च
भगिन्यः' इति अन्योन्य तुल्यसंवन्धप्रतिपादनलिङ्गा-
दुपपत्तः सापिण्ड्यसिद्धेः ।

यत्तु मदनपारिजातेन 'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातुतः
पितृतस्तथा' इति वसिष्ठवाक्यं सपलमातामहकुलविषयं,
अवयवानुद्भूतेरभावादिति व्याख्यातं, तत् आकाशलेवेव
मूलानुपदेशमेव उज्जृम्भते, उक्तरीत्या अवयवानुवृत्ति-
सङ्गात् सापलादिपदाश्रयणात् सापलवाक्यैकवाक्यता-
भावात् सौमन्तवशिषोपवाक्यविरोधाच्चेति । न च वसिष्ठ-
वाक्यान्वयानुपपत्तिरेव मूलमिति वाच्यम्, अन्ययो-
पपत्तेर्वैश्वमाणवात् । तस्मादुक्तमेव साधीय इत्यलमति-
विस्तरेण ।

विक्रमे मातुतः पञ्चपुरुषं विदुः दशपुरुषं

सापिण्ड्यमिति मतम्—

अथ सापिण्ड्यपरिच्छेदकपुत्रसंख्याविशेषः— तत्र
सुधामृतिः— 'सवर्णा भार्यासुद्वेदवीत्य मातुतः पितृतः

पञ्चमीं दशमीमन्यगोत्रजाम्' इति । मातुतः पञ्चमीं
पितृतः दशमीमतीत्य इत्यन्वयः । पञ्चमीं दशमीं संख्या-
मिति शेषः, न कन्यामिति । तथात्वे पितृतः पितृद्वारके
सापिण्ड्ये दशम्याः मातृत्वस्ये सापिण्ड्यस्य मातृद्वारक-
तापत्या पितृग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मात् संख्यामित्येव
शेषो वाच्यः ।

विवाहाशौचयोर्दशपुरुषं, रिक्त्ये सप्तपुरुषं, श्राद्धे

त्रिपुरुषं च सापिण्ड्यमिति मतम्—

[पू. ७००] स्वयंभूत अस्यैव सापिण्ड्यस्य
अविवाहाशौचयोर्दशोरपि आवश्यकत्वमाह— 'तत्र ब्राह्मणा-
नामेकपिण्डस्त्वधानामादशमादमंविच्छित्तिर्भवति, आसत्-
माद्रिक्यविच्छित्तिर्भवति, आतृतीयात् स्वधाविच्छित्ति-
र्भवति, अन्यथा सपिण्डाशौचक्रियायुच्छेदात् ब्रह्मह-
तुल्या भवन्ति' इति । अस्वार्थः— पिण्डः जनकदेहः ।
स्वधा श्राद्धम् । तत्र न यत्किञ्चित्, किंतु प्रौढपद्यां
विहितं प्रपितामहपिश्रुदीनां नान्दीमुखं श्राद्धम् ।
तत्र (? तत्र) प्रपितामहपिश्रुदयः पिण्डभाजः
तद्पूर्वांशयो लेपभाजः स्वपित्रादयस्त्रयः तस्मिन्पकाः कर्ता
च इत्येवं दशपुरुषसंवन्धि । तदुभयं येषां ते एकपिण्ड-
स्वधाः । ते सपिण्डाः, वाक्यशेषात् । तेषां • आदश-
मात्, दशमं पुरुषं मर्यादीकृत्य (इति) आदशमं,
तस्मादादशमात्, दशमोर्ध्वमिति यावत् । अत्र आद्
पूर्वमर्यादायचनः, 'आजन्मशुद्धानाम्' इतिवत् ।
धर्मस्य विवाहे सपिण्डावर्जनस्य जननमरणयोः संध्या-
स्नानादिवर्जनस्य च विच्छित्तिः निवृत्तिः भवति ।
तथा आसत्तमात् सप्तमोर्ध्वे रिक्तमनिवृत्तिः । तथा
तृतीयोर्ध्वे स्वधानिवृत्तिः । अन्यथा दशमपुरुषा-
दवागेव अविवाहतापरिहारे जननमरणयोः संध्या-
स्नानादिवर्जननिवृत्तौ च सपिण्डानामाशौचस्य तस्मि-
न्मितायाः पिण्डदानादिक्रियायाः आदिशब्दात् अवि-
वाह्यतायाश्च उच्छेदात् ब्रह्महतुल्या भवन्ति । ननु
एवमपि एकपिण्डस्त्वधानामित्यत्र विशेषद्वयोपादानं

• अत्र 'आदशमात्' इत्यस्याप्यधीभावत्वं विन्यस्य,
अन्यधीभावार्थवानुपादानत्वात् दशमपदविहितपञ्चम्याः सुतत्वाच्च
पञ्चम्यनुपपत्तः । 'आ दशमात्' इति विशेषस्तु साधुः ।

न्ययम्, अन्यतरविशेषणेनैव अवयवपिण्डान्वयरूपै-
कतरसापिण्डयत्तिरेरिति चेत्, न, दत्तपुत्रे सत्यपि
जनशायवान्वये तत्कर्तृकश्राद्धसंवन्धमाभावात् दशपुरुषं
सापिण्डयम्, किंतु 'दत्तक्रीतादिपुनाणां बीजवपुः
सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वद्वेत्रं तत्तालकस्य च ॥'
[पृ. ७०१] इति बृहन्मनुवचनात् सातपुरुषमेव, तथा
प्रतिगृहीते पुत्रे सत्यपि प्रतिगृहीतृश्राद्धान्वये अवयवा-
न्ययमाभावात् न दशपुरुषं सापिण्डयम्, किंतु त्रिपुरुषमेव,
'यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्विदत्तकादयः । प्रेतानां
योजनं कुर्युः स्वर्गियैः पितृभिः सह ॥ द्वाभ्यां सहाय
तपुषाः पौत्रस्त्वेकेन तत्समम् । चतुर्थपुरुषे छेदं तस्मा-
देवा त्रिपौरुषी ॥' इति कार्णाजिमिचननादिति तद्वा-
रणार्थमुभयोपादानात् । एषा सपिण्डता । शेषं तु
दत्तकसापिण्ड्यायसरे एव व्याख्यातम् ।

रिवाशीवयोर्दशपुरुषं सप्तपुरुषं च वैकल्पिकं
सापिण्डमिति मतम्—

दशपुरुषमेव सापिण्ड्यं रिक्वाशीचोर्द्वयोरपि प्रयोज-
कमिष्याह भगवान् बौधायनः— 'प्रपितामहः पितामहः
पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः स्वर्णायाः पुनः पौत्रः प्रपौत्रः
तपुत्रवर्गे तेषां च पुत्रपौत्रमविभक्तदायं सपिण्डानाचक्षते
विभक्तदायान् सकुल्यानाचक्षते' इति । तस्य प्रपौत्रस्य
पुत्रवर्गः पुनसमुदायः । तेषां समुदायिनां पुत्र-
पौत्रम् । अविभक्तदायं, दायोऽत्र पिण्डः, एकपिण्डा-
न्वयीत्यर्थः । पिण्डान्वयश्च दशपुरुष एव इत्युक्तमेव
ग्राह्यं । विभक्तदायान् विच्छिन्नपिण्डान् दशमपुरुषा-
दूर्ध्वं सकुल्यानाचक्षते इत्यर्थः । न च, इदं केवलं
रिक्वमग्रहणे एव दशपुरुषं सापिण्ड्यं, आशीचे 'सपिण्डे
प्रासतमात्' इति तेनैव पृथक् सातपुरुषामिधाना-
दिति मन्तव्यम्, 'सपिण्डेषु आदशाहम्' इत्युपक्रम्य
'जननमरणयोः संनिपाते' इत्युपसंहारात् मन्व्यपटितयोः
सातपुरुषदशपुरुषयोः सापिण्ड्ययोः संदर्शयतितत्त्वेन
उभयत्रापि उभयोरपि वैकल्पिकत्वात्तद्विधेः । तद्य 'आ-
सनमातिक्रयविच्छित्तिः' इति स्वयभूरायवे सातपुरुषस्य
बौधायनरायवे च दशपुरुषस्य रिक्वमग्रहणे वैकल्पिक-
मङ्गलं स्पष्टमेव । तेन सातपुरुषसपिण्ड्यस्यैव अष्टमारि-

मिर्नं रिक्वयं ब्राह्ममिति सिध्यति । आशीचे तु तयो-
र्वैकल्पिकः [पृ. ७०२] मङ्गलं स्पष्टमाह पारस्करः—
'सर्वे ज्ञातयोऽभ्यवपन्त्यासतमात्पुरुषाद्दशमाद्वा' इति ।
यासत्कस्योऽपि— 'सतमाद्दशमाद्वाऽपि ज्ञातयोऽभ्यव-
यन्त्यपः' इति । यत् सतमदशमसन्द्योर्दिनपरतया मित-
क्षराव्याख्यानं, तदसन्, पूर्वोदाहृतपारस्करनचनादर्श-
नात् । इदमेव सापिण्ड्यं धृतिलिङ्गमपि उपोद्बल्यति—
'दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्नान्दामे युगे । अपामर्थे यतीनां
ब्रह्मा भवति सारथिः ॥' (ऋत्वं. १।१५.८।६)
ममतायाः अपत्यं पुमान् मामतेयः दीर्घतमा नाम ऋषिः
कृतस्याद्दामे युगे द्वाद्रे मातापितृवृक्षणे अतीते जुजुवन्
भार्यो सेवितवान् । 'जुषी प्रीतिसेनयोः' इत्यस्य अयं
प्रयोगः । कुत इत्यत आह— अर्थे गर्भलक्षणं प्रयोजनं
आसादयितुं यतीना गच्छन्तीनां अपां शुक्रशोणितरूपाणां
जलानां सारथिः नेता ब्रह्मा जीनः भवति, 'स्त्रीपुंस-
योश्च संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते । पञ्च धातून् स्वयं
पठ आदत्ते युगपद्युधुः ॥' इति स्मृतेः । तस्मा-
दवयवान्वयरूपं सापिण्ड्यं दशपुरुषमनुवर्तते इति
तात्पर्यम् ।

मातृपितृवृक्षयोर्दशपुरुषं सप्तपुरुषं सापिण्ड्यमित्येकं
पञ्चपुरुषमित्येकं च मतम्—

तथा मातृद्वारकं सातपुरुषं सापिण्ड्यं स्मर्यते । यथा-
ऽऽह सुमन्तुः— 'मातृपितृसंबद्धा आसतमादविवादाः
कन्या भवन्ति आपञ्चमादन्धेषाम्' इति । अत्र मातृ-
पितृद्वारकफोरुभयोरपि सापिण्ड्ययोः स्वमते सातपुरुषरत्न-
मुक्तं, परमते द्वयोरपि पञ्चपुरुषरत्नमुक्तम् ।
मातृनः पञ्चपुरुषं विदुः सप्तपुरुषं च सापिण्ड्यमिति मतम्—

[पृ. ७०३] यासत्कस्येव मातृतः पञ्चपुरुषं
पितृतः सातपुरुषं सापिण्ड्यमाह— 'पञ्चमात्सतमात्पूर्णे
मातृतः पितृतदाया' इति । विश्वारि— मातृतदाया
पञ्चमात्पुरुषात्पितृतृता सतमात्' इति । अत्र आह न
मर्त्याशयां, किंतु अभिमन्याती । नोदरेरिति अनुगम्यते ।
गौत्रयोऽपि— 'ऊर्ध्वे गनमदिगुत्पुण्यो बीजिनश्च
मातृवन्पुण्यः पञ्चमात्' इति । देवयोऽपि— 'पञ्च-

मात्स्यमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् । सपिण्डता
निर्वर्तते सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ ' इति । पैठीनसिरपि-
' असमानार्थेषां कन्यां वरयेत् पञ्च मातृतः परिहरेत्
सप्त पितृतः ' इति । हारीतोऽपि- ' तस्माद्धक्षणयय-
विज्ञानोपपत्तां कन्यां वरयेत् पञ्च मातृत्यन्धुभ्यः
सप्त पितृत्यन्धुभ्यः ' इति । परिहृत्य इति शेषः ।
नारदोऽपि- ' पञ्चमात्स्यमादूर्ध्वं बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
अविवाहा सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥ ' इति ।

मातृतश्चतुष्पुरुषं पितृतः षट्पुरुषं सापिण्ड्यमिति,

आशौचे सप्तपुरुषमिति च भवे-

वसिष्ठस्तु मातृतश्चतुष्पुरुषं पितृतः षट्पुरुषमाह-
' गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देत पञ्चमीं मातृत्यन्धुभ्यः
सप्तमीं पितृत्यन्धुभ्यः ' इति । श्लोकवसिष्ठोऽपि- ' पञ्चमीं
सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा ' इति । विष्णुपुराणेऽपि-
' पञ्चमीं मातृतपक्षे तु पितृतपक्षे तु सप्तमीम् । गृहस्थ उद्-
हेत्कन्यां न्याय्येन विधिना नृप ॥ ' इति । [प्र. ७०४]
शङ्खोऽपि- ' विन्देत विधिवद्भार्यामसमानार्थगोत्रजाम् ।
मातृतः पञ्चमीं चापि पितृतस्त्वथ सप्तमीम् ॥ ' इति ।
चतुर्विंशतिमतेऽपि- ' ब्राह्मणे तु विवाहेन शीलरूप-
गुणान्विताम् । मातृतः पञ्चमीं चैव सप्तमीं पितृत-
स्तथा ॥ ' इति ।

आशौचमधिकृत्य मतुविष्णु पाट्पुरुषमाहतुः -
' सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ' इति । विष्णुरपि
आशौचे तथैव पठति- ' सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे
विनिवर्तते ' इति । गौतमोऽपि- ' आशौचे पिण्ड-
निवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ' इति । वसिष्ठस्तु आशौचे
साप्तपुरुषमाह- ' सपिण्डता च साप्तपुरुषी विज्ञायते ' इति ।

विवाहे मातृतस्त्रिपुरुषं पितृतः पञ्चपुरुषं सापिण्ड्य-

मिति, पञ्चदशेऽपि त्रिपुरुषमिति, पञ्चदशेऽपि

द्विपुरुषमिति च मतानि-

पैठीनसिरस्तु विवाहे एव मातृतस्त्रिपुरुषं पितृतः
पञ्चपुरुषमाह- ' श्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतो वा '
इति । वरयेदित्यनुपगम्यते । चतुर्विंशतिमते तु पञ्चदशेऽपि
त्रिपुरुषं द्विपुरुषं च सापिण्ड्यमुक्तम्- ' तृतीयां वा

चतुर्थीं वा पञ्चथोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुः ग्राह-
पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ आरम्य कूटारुखात्पञ्चमो न
तु पञ्चमीम् । चतुर्थी पञ्चमीं चैव चतुर्थेः षष्ठ उद्गहेत् ॥ '
इति । षट्त्रिंशन्मते तु विवाहे एव मातृतः पितृतश्च
द्विपुरुषमेव सापिण्ड्यमुक्तम्- ' तृतीयां मातृतः कन्यां
तृतीयां पितृतस्तथा । [प्र. ७०५] विवाहयेन्मनुः ग्राह
पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ ' इति ।

सापिण्ड्ये द्विपुरुषतादिपक्षाणां विरोधपरिहारे

मतान्तराणि तेषां खण्डनं च-

एषां वचनानां विरोधे व्यवस्थामाह विज्ञानेश्वर-
चार्यः- वसिष्ठोऽपि चतुर्विंशतिमते तु अर्वाङ्निषेधार्थं, न
पुनस्तस्याप्यर्थमिति सर्वस्मृतीनामविरोध इति । अत्र
उपपत्तिमाह मिताक्षराटीकायां सुशोभिन्यां भट्टवीरेश्वरः-
' पञ्चमात्स्यमाद्रा यः कन्यामुद्गहेत् द्विजः । सुस्तली स
विज्ञेयः सगोत्रां चैवमुद्गहेत् ॥ ' ' पञ्चमे सप्तमे चैव
येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते सर्वे ते
शुद्रतां गताः ॥ ' इति विष्णुमरीच्यादिवाक्यामिहित-
निन्दार्थवादानुगृहीतेन ' पञ्चमात्स्यमादूर्ध्वं बन्धुभ्यः
पितृमातृतः । अविवाहा सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥ '
इति नारदीयादिस्पष्टनिषेधेन अर्वाङ्निषेधविधायकवाक्या-
नामविरोधाय निषेधस्य निषेध्यापेक्षिततया एकमूल-
कल्पनाल्लघवेन च नोद्गहेदित्येकवाक्यताकरणात् सर्व-
स्मृतीनामविरोध इति भावः इति । नैतन्मीमांसकशिरो-
मणेः विज्ञानेश्वरस्य आशयविवरणं साधीयः, पोडशि-
ग्रहणाग्रहणादिविधिनिषेधयोः विकल्पमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् ।
तस्माद्विधिनिषेधयोरेकवाक्यताकरणं तेजसामिरयोः संव-
लनमिव अशक्यमित्युपेक्षणीयम् ।

विवाहमज्जयो तु अस्वैवाऽऽशयोऽन्यथा वर्णितः ।
तथाहि- ' असपिण्ड्यामुद्गहेत् ' इत्यत्र तत्तद्वाक्योपात्तानां
तृतीयाद्यष्टम्यन्तानामसपिण्डानां युगपत्प्राप्ती ' पञ्चमात्
सप्तमादूर्ध्वम् ' इति वचनं अर्वाङ्निषेधार्थं असपिण्डानां
परिसंख्यार्थम् । सैव च तत्तद्विषेधवाक्यैः स्पष्टीक्रियते ।
तदभिप्रायेण अर्वाङ्निषेधपरमिति । न एतदपि सारम्,
तृतीयाद्यष्टम्यन्तसपिण्डोद्गहविधिनां विनिगमनाविरोधेण
परस्परपरिसंख्यार्थता- [प्र. ७०६] पत्तेः । वस्तुतस्तु

ऐकान्तिको निषेधः परिसंख्या वा रागप्राप्ते एव भवति, 'न कलञ्जं भक्षयेत्' 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इत्यादिविव, न शास्त्रप्राप्ते, तयोस्तुल्यबलत्वेन विकल्पापादकत्वात् । न च असावपि प्रवृत्ते युक्तः, अष्टदोषदुष्टत्वात् गत्यन्तरसंभवाच्च ।

यदपि सप्तम्यादिविधीनां न तत्तद्विधायकत्वं, 'पञ्चमे सप्तमे चैव' इत्यादिवचनविरोधात्, किंतु पञ्चमसप्तमार्वाचीननिषेधपरत्वम्, 'पञ्चमात् सप्तमादर्वाक्' इत्यादिवचनैकवाक्यत्वादिति व्याख्यातम्, तदपि न, अपदार्थत्वेन लक्षणाप्रसङ्गात् ।

यदपि सप्तम्यादिविधायकवाक्येषु अतीतपदाध्याहारेण सप्तम्यात्पूर्वविधायकवाक्यैकवाक्यताकरणम्, तदपि न, विष्णुगीतमवसिष्ठोऽदिस्मृतिषु विवाहाशौचप्रकरणयोः पाट्पुरुषसाप्तपुरुषसापिण्ड्यविधायकवाक्यद्वयारम्भानर्थक्यापत्तेः, पाट्पुरुषसापिण्ड्यविधायक एव अतीतपदाध्याहारेण साप्तपुरुषसापिण्ड्यसिद्धेः । तथाहि, विष्णुस्मृतौ— 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' इति आशौचप्रकरणेऽभिधाय विवाहप्रकरणे 'मातृतस्त्वापञ्चमात्पुरुषात्पितृतस्त्वासप्तमात्प्रोद्देत्' इति पुनरभिहितम् । तथा गीतमेनापि— 'पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा' इत्याशौचप्रकरणे अभिधाय पुनः 'ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्' इति विवाहप्रकरणेऽभिहितम् । तथा यजिष्ठेनापि— 'सपिण्डता तु साप्तपुरुषी विशयते' इत्याशौचप्रकरणेऽभिधाय 'यदस्यः सप्तमी भावो विन्देत पञ्चमी मातृबन्धुभ्यः सप्तमी पितृबन्धुभ्यः' इति विवाहप्रकरणे चाभिहितम् । तस्मात् यथा विवाहाशौचयोः पृथक् पृथक् सापिण्ड्यं अगत्या स्वीक्रियते तथा विवाहेऽपि सापिण्ड्यभेदः स्वीक्रियताम् । अत एव गुमन्नुपैठीनस्यादिस्मृतिषु विवाहे एव [पृ. ७०७] साप्तपुरुषपञ्चपुरुषसापिण्ड्ये अभिहिते । तथाहि— 'मातृपितृसंबन्धा आसप्तमादविराद्याः कन्या भग्नस्यापञ्चमादन्वेषाम्' इति सुमन्तुः । पैठीनसिद्ध— 'अगमानात्पैवा कन्या वरयेत्, पञ्च मातृतः परिहरेत् सप्त पितृतः, वीजनीत्येव मातृतः पञ्चातीत्येव पितृतो वा' इति । न च अत्रापि अतीतपदाध्याहारेण एकवाक्यता

संभवति, 'साक्षादेव' अतीतपदवापदयोः श्रवणात् तस्मान्न तदपि भयम् ।

सापिण्ड्ये द्विपुरुषतादिपञ्चानां मुख्यकल्पानुकल्प-

भावेनाविरोध इति सिद्धान्तः ; तत्र पितृतो

दशपुरुषं मातृतः सप्तपुरुषनिमित्तं मुख्यः कल्पः,

इतरेषां च तारतम्येनानुकल्पता-

तर्हि कथमेषां वाक्यानां विरोधपरिहार इति चेत्, मुख्यानुकल्पताभेदेनेति ब्रूमः । तत्र पितृतो दशपुरुषं सापिण्ड्यं मुख्यकल्पः, बुधस्त्वयंभूश्रीधायनशाहवत्क्य-पारस्करादिस्मृत्यनुग्रहात्, प्रत्यक्षश्रीतल्लिङ्गोपपद्यभाच्च । अस्मिन् पक्षे मातृतः साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं मुख्यः कल्पः, 'मातृपितृसंबन्धा आसप्तमादविवाद्याः कन्या भवन्ति' इति सुमन्तुस्मरणात् । तत्परिहाराज्ञौ पितृतः साप्तपुरुषादयः मातृतश्च पञ्चपुरुषादयः षट् पञ्चास्त्वनुकल्पाः । तत्रापि पितृतः साप्तपुरुषपक्षो मातृतः पञ्चपुरुषपक्षश्च बहुस्मृत्यनुग्रहात् अनिषेधात् प्राशस्त्यवचनात् सकलशिष्टपरिग्रहाच्च प्रशस्तः । अन्ये तु पूर्वपूर्वासंभवे अनुकल्पतातारतम्येन व्यवस्थाप्याः । अनुकल्पता च मुख्यानुग्रहानासंभवे परानुग्रहानम् ।

अनुकल्पताद्विविध्यम्-

तत्रानुकल्पता द्विविधा, नैयायिकी वाचनिकी चेति । तत्र नैयायिकीमाह विष्णुपुराणम्— 'सप्तमी पितृपञ्चाप मातृपञ्चाप पञ्चमीम् । उद्देशेत् द्वित्रो भावो न्यायेन विधिना नृप ॥' इति । न्याय्यः न्यायप्रतः । न्यायश्च विधिना नृप ॥' इति । न्याय्यः न्यायप्रतः । न्यायश्च यथा— 'न दीक्षितस्यान्नमभीयात्' इति निषेधे 'अमीयोमीये संस्थिते दीक्षितस्यान्नमभाति' इत्यस्य गुरुवरस्य प्रतिप्रसवव्यसंभवे 'क्रीतराज्जो भोग्यासः' इति [पृ. ७०८] सप्तपदास्याम्यनुज्ञाने । याचनिकी यथा विश्वरूपोदाहृते चतुर्विंशतिमते— 'दशमिः पुरुषोः ग्लाना-च्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् । उद्देशेत्सप्तमात्पूर्वं तदभावे तु सप्तमीम् । पञ्चमी तदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः ॥ सप्तमी च तथा षट्ठी पञ्चमी च तथैव च । एतन्मुदाहयेकन्यां न दोषः शाकटायनः ॥ तृतीयां वा चतुर्थीं वा पञ्चमोऽरभयोरपि । विवाहयेन्मनुः प्रह पातगर्भोऽद्विरा यनः ॥ अथपिण्डा च सा मातृरज्जोश्च च सा पिः । एव

प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोदहेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देदाचैतत्प्रीत्यते ॥ इति । सप्तमादूर्ध्वं प्रशस्तः कल्पः । तदभावे सप्तमी, तदभावे पञ्चमी इति पक्षद्वयेऽपि अयं सर्वमतेन प्रशस्तोऽनुकल्पः । तुशब्देन पश्चान्तरं परिग्रह्णाति । पितृ-पक्षे त्वयं वक्ष्यमाणो विधिः सप्तमी पृथी पञ्चमी तथा । मानृपक्षे चतुर्थादिकां पूर्वपूर्वाभावे एव उद्वहेत् । एव-मुद्राहे न दोष इति शाकटायनमतम् । एवं स्वमतेन पक्ष-द्वये अनुकल्पमुक्त्वा इदानीं मतान्तरेण पक्षद्वयेऽनुकल्प-माह— पञ्चमभावे चतुर्थी, तदभावे तृतीयां, आर्धक्रम-प्राचल्यात्, पक्षद्वयेऽपि उद्वहेदिति मनुपराशाराङ्गिरो-यमाना मतम् । कन्यागतमेव सप्तमत्वादिविशेषणं वरे-ऽपि शेषम्, 'असपिण्डोऽसपिण्डामुद्वहेत्' इति असा-पिण्डस्य उभयविदोषणत्वात् । तेन सप्तमः सप्तमी पद्यः पृथीमित्यादि सिध्यति । पञ्चमयोस्तु विशेषोऽभिहित-स्तत्रैव— 'आरभ्य कूटात्पुरुषात् पञ्चमो न तु पञ्चमीम् । [पृ. ७०९] चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्थः पद्य उद्वहेत् ॥' इति ।

दिजातिषु सापिण्ड्यानुकल्पस्य दोषान्नकल्पेऽप्य-

भाशरस्वम्, शृद्धे तु नामाशरस्वमपि -

ननु अनुकल्पेऽपि यदि दोषाभावस्तुल्यसाहिं को विशेषो मुख्यकल्पादित्यत आह— सा प्रशस्ता इति । सा अतीतसप्तमादिका प्रकरणे शस्ता । दारकर्म गृहकार्यम्, मैथुनं आधानादि । अनेन अनुकल्पस्य द्विजातीनां दोषा-जनकत्वेऽपि अप्राशस्त्यमुक्तं भवति, लोकविद्वेषात् । अन्येषां तु नामाशरस्वमपि, उक्तरीत्या सातपुरुषस्य सापिण्ड्यस्य विजातीयेष्विव शृद्धेष्वपि संकोचावश्यम्भावेन द्विजातिमात्रविषयत्वात् ।

सापिण्ड्यानुकल्पस्य शूद्रमात्रविषयकत्वमिति

मते तत्त्वगणनं च—

अन्ये तु सातपुरुषं सापिण्ड्यं चातुर्वर्ण्यविषयं, तद्विषयमेव च अनुकल्पविधानं, तच्च द्विजेष्वुच्यते— 'पञ्चमात्सत्तमादर्धाक्' इत्यनेन । ततश्च द्विजानामेवायं अनुकल्पनिषेधः, नान्येषां, इति द्विजातिरिक्तविषयं सप्त-म्यादिविधानमिति मन्यन्ते । तत्र सुन्दरम्, अनुकल्प-

विधानस्य 'श्रीत्रियाणाम्' इत्युपक्रमेण 'द्विजातीनाम्' इत्युपसंहारेण च द्विजातिमात्रविषयत्वेन चातुर्वर्ण्यविषय-त्वासंभवात्, द्विजातिमात्रविषयत्वे च विधिनियेषधो-रद्यदोषदुष्टविकल्पापत्तेः । न चास्मन्मते सा, विषेः अनुकल्पविषयत्वेन निषेधस्य च मुख्यकल्पविषयत्वेन एकविषयत्वाभावात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीय इति ।

सापिण्ड्यानुकल्पस्य देशकुलभेदेन व्यवस्थितत्वम्—

ननु अनुकल्पोद्वाहे दोषाभावान्नरको न स्यात्, लोक-विद्वेषस्तु मधुपर्कगोवधवत् स्यादेव इत्यत आह— यस्तु देशोति । देशकुलाचाराभ्यां अनुकल्पस्य व्यवस्थितत्वात् न लोकविद्वेषविषयता । तत्र प्रमाणमाह— वेदादिति । 'तृतीये संगच्छावहे चतुर्थे संगच्छावहे' (शत्रा. १।८।३।६) इति वेदः तृतीयचतुर्थयोर्ब्रह्महे प्रमाणम् । 'ते नस्त्राध्वं तेऽवत त उ नो अधि वोचत । मा नः पथः पित्र्यान्मानवादधि दूरं नैष्ट परावतः ॥' (ऋसं. ८।३।०।३) इति वेदः कुलान्तरे प्रमाणमिति । भो देवाः ते यूयं नः [पृ. ७१०] त्राध्वं पालय-ध्वम् । ते यूयं नः अस्मान् अवत रक्षत । ते यूयं नः अस्मान् अधि वोचत अधिकं हितं ब्रूत । मानवात् मनुष्यानुष्ठेयात् परावतः परलोकसंभ्रमिधनः पित्र्यात् पितृ-परंपरागतात् पथः दूरं नः अस्मान् मा नैष्ट मा नयत इति देवान् प्रति प्रार्थयते । तस्मात् कुलपरंपरागतेन मार्गेण सप्तमादर्वागप्युद्वाहे न दोष इति भावः ।

सापिण्ड्यव्यवस्थायां वर्णभेदेन संस्कारभेदेन च व्यवस्थेयुक्तत्वमतम्—

उत्कलाः पुनरिमान्येव चाक्यानि दिव्यसिंहमिश्रकृत-संस्कारलतिक्रोदाहृतोशनःस्मृतिवाक्यत्रयात् अन्यथैव न्यवस्थापयन्ति । तद्यथा— 'सप्त षट् पञ्च चत्वारो वर्णां वर्णैः क्रमान्नराः । सपिण्डतायामुद्वाहे शुद्धौ मरण-जन्मनोः । त्रयोऽनुलोमजैस्त्वयाया द्वावेव प्रतिलोमजैः ॥' इति । नराः पुरुषाः, शीर्षाणीति यावत् ।

सापिण्ड्यव्यवस्थायां त्रिगोत्रान्तरितत्वेन व्यवस्थेति गौडमतम्—

गौडस्तु शृङ्खलाणिमिश्रकृतसंघन्यविषेकोदाहृतवृहन्मनु-वचनानुरोधेन अन्यथैव व्यवस्थामाहुः । तद्यथा— 'असं-बद्धा भवेद्या तु पिण्डेनैवोदकेन वा । सा विवाहा

द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥' इति । त्रिगोत्रान्तरिता मूलपुरुषगोत्राच्चतुर्थगोत्रोत्पन्नेति यावत् । तथा च स एव— 'तत्संनिर्कर्म कर्तव्यं त्रिगोत्रात्परतो यदि' इति ।

विजातीयसापिण्ड्य त्रिपुरुषम्—

अथ विजातीयसापिण्ड्यनिर्णयः— तत्र शङ्खैः— 'यद्येकजाता ब्रह्मः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्स्वावर्तते त्रिपु ॥' इति । अस्यार्थः— एकजाताः एकस्मात् ब्राह्मणादेजाताः, (पृथक्क्षेत्राः) पृथग्जनाः भ्रात्रपेक्षया मित्रजातीयास्तु परस्परं समानजातीयास्तु स्त्रीषु जाताः, ते एकपिण्डाः सपिण्डाः । ते पृथक्शौचाः पितृजात्यपेक्षया [पृ. ७११] विजातीयशौचाः । पिण्डस्स्वावर्तते त्रिपु तेषां सापिण्ड्यं त्रिपुरुषमेव इत्यर्थः । ब्रह्मपुराणेऽपि— 'सपिण्डता तु पुरुषे मत्तमे विनिवर्तते । सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे मित्रजातिषु ॥' इति ।

मातृश्राद्धिक्रम्या परिणयेति पूर्वपक्षः ; तत्र प्रमाणं श्रुतयः—

अथ मातृलक्ष्म्यापरिणयनिर्णयः— तत्र तदनुशातारः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासशिष्टाचारान् प्रमाणानि प्रदर्शयन्ति । तत्र ऋग्वेदश्रुतिः— 'आयाहीन्द्र पथिमिरौलिते-मिर्षंशमिमं नो भागधेयं जुषस्व । तृता जटुर्मातृलक्ष्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वषामिव ॥' इति । अस्यार्थः— हे इन्द्र, ईळितेभिः पथिभिः स्तुतैर्मातृभिः नः अस्माकं अस्माभिरनुष्ठीयमानं इमं यत्नं आयाहि आगच्छ, आगत्य च स्त्रीयं भागधेयं जुषस्व, 'जुषी प्रीतिसेवनयोः', प्रीतिपूर्वकं गृह्णीष्व । कोऽसौ भागधेयः ? इत्यत आह— यथा तृता आजादिभिः संस्कृता वषा यजमानात्पर्व्यु-प्रमृतयः जहुः त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्तद्वयमवतारयति— मातृलक्ष्येय योषा इति, पैतृष्वसेयी इव इति च । अत्र मातृलक्ष्येयस्य संबन्धिश्चन्दत्वात् सवन्धी भागिनेय उप-तिष्ठते । ततश्च मातृलक्ष्य योषा मातृलक्ष्म्या, न पत्नी, पैतृष्वसेय्या अनन्वयापत्तेः । यथा च भागिनेयस्य मागः भुजनीया परिणेतु योग्या इति यावत्, यथा च पैतृष्व-सेयी पितृष्वसुर्मुहिता अर्धमातृलक्ष्युनस्य भागः, तथा इयं च वषा तत्र भागधेयः ।

तथा श्रुत्यन्तरमपि— 'गर्भे नु नौ जनिता दम्पती कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः । नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि वेद नावस्य पृथिवी उत श्यौः ॥' (ऋसं. १०।१०।५) इति । अस्यार्थः— त्वष्टा रूपाणां कर्ता सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य [पृ. ७१२] प्रेरकः विश्वरूपः सर्वात्मकः देवः दानादिगुणयुक्तः नौ आवयोः भ्रातृमगिन्योः गर्भे जनिता जनिता रौ कन्यापुत्रौ दंपती जायापती कः करिष्यतीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह— अस्य प्रजापतेः व्रतानि कर्माणि नकिः प्रमिनन्ति न केचित् प्रहिसन्ति न लोपयन्तीत्यर्थः । अपि च नौ आवयोः अस्य प्रजापतेः कर्तव्यं दम्पतिजनकत्वं पृथिवी भूलोकः श्यौः स्वर्गलोकश्च (न ?) वेद (न ?) जानाती-त्यर्थः । एतेनापि भ्रातृमगिन्यपत्ययोः विवाहयोग्यता सिध्यति ।

वाजसनेयकेऽपि— 'तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चाऽऽद्यश्च जायेते । तृतीये संगच्छावहा उत चतुर्थे संगच्छावहै' (श्रान्ता. १।८।३६) इति । अस्यार्थः— तस्मादित्युक्तमर्थे दृष्टान्तेनोपसंहरति । समानात् एकस्मात् पुरुषात् कूटस्थात् अत्ता भोक्ता आयो भोग्यश्च जायेते । तौ च मिथः संकल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृतीय-पुरुषे आवा संगच्छावहै उत चतुर्थे पुरुषे संगच्छावहै इति ।

अर्थवादानां स्वार्थविधिकल्पकत्वम्—

यद्यप्येते मन्त्रार्थवादाः परार्थत्वात् न स्वार्थविधिपरः, तथापि अप्राप्तस्थार्थस्य सिद्धवदनुवादान्ययानुपपत्त्या स्वार्थविधिकल्पका गम्यन्ते, यथा 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति', 'सर्वं हि मनुष्या अज्जते' इत्यादौ । न च 'प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्', 'योषा जारमिव प्रियम्' (ऋसं. ९।३२।५) इत्यादौ विधिकल्पनाति-प्रसङ्गः, तेषां रागप्राप्तत्वात् ।

मातृश्राद्धिक्रम्यापरिणये प्रमाणं स्मृतिपुराणेतिहासा—

अत एव एतच्छ्रुतिमूलिका स्मृतिरपि पट्टशिक्षन्ते प्रत्यक्षमेव विधिं दर्शयति— 'तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीया पितृतसया । उद्राहयेन्मनुः प्राह पादराशोऽद्रिया

यमः ॥ ' इति । चतुर्विंशतिमतेऽपि— ' तृतीयां वा चतुर्थीं वा पश्चयोऽभयोरपि । विवाहयेन्मनुः प्राह पारा-
 ज्ञयोऽङ्गिरा यमः ॥ ' इति । [पृ. ७१३] पुराणेऽपि श्रीभागवते— ' यद्यप्यनुसरन्चैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
 च्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियम् ॥ दृतः स्वयंवरे साश्वादनद्गोऽङ्गयुतस्त्रया । रजः समेतात्रिजित्त
 जहारैकरथो युधि ॥ ' इति । तथा तत्रैव ' दौहित्रा-
 यानिरुद्धाय गौरीं रुक्म्यददादरेः । रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः
 प्रियचिकीर्षया । जानन्न धर्मं तं यौनं स्नेह-
 पाशानुबन्धतः ॥ ' इति । यत्तु अस्य ' अधर्मं जानन् ' इत्यन्वयप्रतिभानात्
 अधर्मत्वव्याख्यानं केपाचित्, तत् भगवद्वादरायणादायानभिज्ञाननिबन्धनमित्युपेक्षणीयम् ।
 तथाहि— प्रत्यक्षश्रौतलिङ्गानुमितश्रुतिस्मृत्याद्यनेकप्रमाण-
 प्रमितं तं यौनं दौहित्राय पौत्रीदानलक्षणं सवन्धं धर्मं धर्म-
 त्वेन जानन्नाददात्, किन्तु स्वसुः प्रियचिकीर्षया स्नेह-
 पाशानुबन्धतः एव । अत एव हरेर्बद्धवैरोऽपि इति विशेषणेन तदेवाविष्कृतम् । दौहित्राय प्रयुज्यपरिणीतस्व-
 दुहितृपुत्राय गौरीं गौराङ्गीं रोचनां रोचनामिव इति छतोत्प्रेक्षा,
 इति शब्दार्थः । इतिहासेऽपि महाभारते— चरकन्या कुन्तिभोजेन पुत्रीकृता पाण्डुतः अर्जुनमजीज-
 नत् । अर्जुनश्च शरामजस्वमातुलवसुदेवसुतां सुभद्रा-
 मुपयेने इत्यपरं लिङ्गम् । तथाहि— ' अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः । गतः प्रभासमधृणोन्मातुलेयीं स
 आत्मनः ॥ तत्र चङ्क्रममाणौ तौ वसुदेवसुता शुभाम् । स्वलङ्कृतां सखीमये भद्रं ददशतुस्तदा ॥ ममैया भगिनी
 पार्थ सारणस्य सहोदरा । [पृ. ७१४] सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मं दयिता शुभा ॥ दुहिता वसुदेवस्य वासु-
 देवस्य च स्वया । रूपेण चैव संपन्ना कर्मवैया न मोह-
 येत् ॥ कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेत् प्रुचम् । यदि स्थान्मम वाण्येयी महिषीयं स्वसा तव ॥ अतः प्रचिन्त्य
 कल्याणीं प्रसन्न भगिनीं मम । हर स्वयंवरे द्वास्याः को वै वेद चिषीर्षितम् ॥ ' ' ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य स्वमा त्रिया । जयन्तमिव पौलोमी शुतितन्तमजीजनत् ॥ ' इत्यादि ।

मातृशक्तिरन्यापरिणये प्रमाणं शिष्टाचारः—

आचारोऽपि अविच्छिन्नप्रारम्भयैः दाक्षिणात्यशिष्टा-
 नामविगीतो विजृम्भते । तस्मात्सिद्धं मातुलपितृष्वसृ-
 कन्यापरिणयनम् ।

मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधकत्वेन पूर्वपक्षाक्षेपः—

अत्र प्राच्योदीच्यप्रतीच्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते— कथम-
 विगानं, निषेधस्मृतीनां बहुलमुपलब्धेः । तथाहि मनुः—
 ' पैतृष्वसेवीं भगिनीं स्वखीयां मातुरेव च । मातृश्च
 भ्रातुरास्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतास्तिष्ठस्तु
 भार्यायै नोपयच्छेत् बुद्धिमान् । श्रातित्वेनानुपेयास्ताः
 पतति द्युपयन्पुनः ॥ ' इति । मातृश्चास्य मन्वा भ्रातृत्वेन
 प्रतिपन्नस्य । तथा च लिङ्गपुराणे— ' वाक्संबन्धकृतानां
 तु स्नेहसंबन्धभागिनाम् । विवाहोऽत्र न कर्तव्यो लोक-
 गर्हा प्रसज्यते । अतो वंशा विनश्यन्ति लोके संकर-
 कारकाः ॥ ' इति । शातातपः— ' मातुलस्य सुतामूढ्वा
 मातृगोत्रां तथैव च । [पृ. ७१५] समानप्रवरां चैव
 द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' इति । पुनरपि स एव— ' उद्वेहेत्
 सगोत्रा यस्तनयां मातुलस्य च । ऋषिभिश्चैव तुल्यां च
 स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' महाभारते ययातिवाक्यमपि—
 ' यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्यं न प्रयच्छसि । पापा
 मातृलसंबन्धाः प्रजा वै ते भविष्यति ॥ ' कलिनिन्दा-
 प्रक्रमे व्यासोऽपि— ' तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीया
 पितृतस्तथा । शुत्केन चोद्बहिष्यन्ति विप्राः पापविभो
 हिताः ॥ ' इति । सुमन्तुः— ' पितृष्वसृसुता मातृष्वसृसुतां
 मातृसगोत्रां समानप्रवरां च विवाद्य चान्द्रायणं चरेत् ' इति ।
 पैठीनसिः— ' कुलोत्पन्नां साध्याचारं वरयेत् पितृ-
 ष्वसृमातृष्वसृदुहितरो मातुलमुता च धर्मतस्ता भगिन्यो
 वज्येत् ' इति । भगिन्य इति अपरिणयेत्येव हेतुगर्मे
 विशेषणम् । अत एव भविष्योत्तरे— ' प्रथमा श्रावणे
 मासि तथा भाद्रपदे परा । तृतीयाऽऽश्वयुजे मासि चतुर्थी
 कातिके भवेत् ॥ ' इति चतस्रो यमद्वितीया उपक्रम्य,
 तासु— ' पितृष्वभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर ।
 मातुलस्य सुताहस्ताद्द्वितीयायां तथा नृप ॥ पितुर्मतुः
 स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करत् । भोक्तव्यं सहजा-
 याश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥ सर्वा भगिन्यः संपूर्या

अभावे प्रतिपन्नकाः ॥ ’ [पृ. ७१६.] इति चतुः
सुणामपि भगिनीत्वं स्पष्टमेवाभिहितम् । तदेवं मातुल-
कन्यापरिणयस्य निषेधवचनकदम्बे जाप्रति कथमिव
-तद्विधायकस्मृत्यादेः मूलभूतश्रत्यनुमानम् ? इति प्राप्ते
अभिधीयते दाक्षिणात्यैः—

पूर्वपक्षे विधिवचनेनिषेधवचनबाध इति पूर्वोक्ताक्षेपसमाधानम्—
प्रत्यक्षश्रीतलिङ्गाद्यनुमितश्रुत्या शीघ्रोपरिथयितकतया
स्मृत्यनुमितलिङ्गाद्यनुमीयमानश्रुतेर्विषयापहारेण बाधात्
अनुमानासंभवात् न एतासां स्मृतीनां स्वार्थप्रमापकत्वम् ।
तदुक्तं बलाबलाधिकरणे वार्तिककार्यैः— ‘ स्मृतिवैदिक-
लिङ्गयोर्विशेषे स्मृतेर्मूलान्तरसंभवाद्देदलिङ्गानां च अन-
न्यथासिद्धत्वात् स्मृतेर्बाधः ’ इति । तथा, ‘ बलीयो
वैदिकं वैदिकनिवहायाः स्मृतेरपि ’ इति च । विवृतं
चैतत् राणकार्यैः प्रकृतमेवोदाहरणं प्रस्तुत्य ।

मातुलग्निकन्यापरिणयविधिविधेययोर्बन्धस्थितत्वमिति
पूर्वपक्षेकदेशिमत्तम् ; तत्र ब्राह्मरिवाहेषु
कन्यायाः पितृगोत्रसापिण्ड्यनिवृत्तिः,
आसुरादिषु न—

अथवा विषयविशेषव्यवस्थया विरोधाभावेन विधि-
निषेधत्राक्यैः स्वस्वमूलभूतश्रत्यनुमाने बाधकाभावः । तथा
दि— ब्राह्मादिषु विवाहेषु दानेन कन्यायाः पितृगोत्र-
सापिण्ड्ये निवर्तते, यथा दत्तपुत्रस्य । तदाह मनुः—
‘ गोत्ररिक्तये जनयितुर्न भजेद्वत्त्रिमः सुतः । गोत्ररिक्था-
नुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ ’ इति । दत्तः पुत्रो
जनयितुर्गोत्ररिक्तये न भजेत् । तथा पुत्रं ददतः पितुः
पिण्डः सापिण्ड्यं स्वधा श्राद्धं च दत्तपुत्रात् व्यपैति ।
तत्र हेतुः— यतो गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः, तच्चिह्नौ
नियतते इत्यर्थः । आसुरादिचतुर्षु पुनः दानाभावेन
गोत्रसापिण्ड्यवोरनिवृत्तिरिति । अत एव मार्कण्डेयेन—
‘ ब्राह्मरिषु विवाहेषु या तूदा कन्यका भवेत् । भर्तु-
गोत्रेण कर्तव्या तस्माः पिण्डोदकक्रिया ॥ आसुरादि
विवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥ ’ [पृ. ७१७] इति
गोत्रनिवृत्त्यनिवृत्ती प्रतिपाद्यते । अनेनैवाभिप्रायेण स्मृत्य-
न्तरेऽप्युक्तम्— ‘ एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च
सूतके ’ इति । एवं च यानि मातुलसुतादिनिषेधकानि

मन्वादिवाक्यानि तानि अनिवृत्तगोत्रसापिण्ड्येषु आसुर-
दिविवाहेषु सावकाशानि इति । एतेन पुत्रिकापुत्रोऽपि
व्याख्यातः, ‘ मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदक-
क्रियाम् । कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥ ’
इति लौगाक्षिस्मरणात् ।

मातुलादिकन्या न परिषेधेति सिद्धान्तः ; तत्र

‘ ब्राह्मादिविवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तिर्दानेन ’

इति प्रथमविकल्पखण्डनम्—

तत्र चतुरस्रम्, विकल्पासहत्वात् । तथाहि— ब्राह्मादि-
विवाहेषु सापिण्ड्यनिवृत्तिः किं दानेन, उत वचनेन,
आहोस्वित् सत्यपि सापिण्ड्ये वाचनिकोऽयं विवाहः
इति । न तावदाद्यः, दानेन स्वत्वनिवृत्तावपि सापिण्ड्या-
निवृत्तेः । अवयवान्वयः पिण्डान्वयो वा सापिण्ड्यम् ।
तत्र अवयवान्वयनिवृत्तिः प्रत्यक्षबाधिता । पिण्डान्वय-
निवृत्तिस्तु ‘ पितरो यन पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।
अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं ब्रजेत् ॥ ’ इति शास्त्रेण
बाधिता । यदा तु कन्यादाने परस्वत्वापादनमात्रं, न
स्वत्वनिवृत्तिरिति दानत्वस्यैवाभावः विद्यादानादिष्विव,
तदा सुतरां न सापिण्ड्यनिवृत्तिः ।

‘ ब्राह्मादिषु सापिण्ड्यनिवृत्तिर्दानेन ’ इति-

द्वितीयविकल्पखण्डनम्—

नापि द्वितीयः, तादृशवचनस्य श्रीमद्भिरप्यनुप-
न्यासात् । यत्— ‘ एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च
सूतके ’, तथा ‘ स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे
पदे ’ इति च वाक्यद्वयमुपन्यस्तं, तत्राऽऽद्ये दम्पत्योः
पिण्डैक्यमात्रं बोध्यते, न पितृसापिण्ड्यनिवृत्तिः ।
अथ पिण्डशब्देन सापिण्ड्यमेव [पृ. ७१८] उच्यते,
तत्रापि तथैव, निवृत्तिपदाश्ववणात् । द्वितीयेऽपि तथैव
पितृगोत्रनिवृत्तिः श्रूयते, न सापिण्ड्यनिवृत्तिः, सापिण्ड्य-
पदाश्ववणात् । न च गोत्रनिवृत्त्यैव सापिण्ड्यनिवृत्तिः,
परस्परव्यभिचारेण व्याप्यभावात् ।

‘ मातुलादिकन्यापरिणयो वाचनिकः ’ इतिद्वितीयविकल्प-

खण्डनं विप्रतिपन्नवचनानाद्यन्तर्वचनेन—

● यदपि चतुर्विंशतितमे (पट्त्रिंशन्तमे)— ‘ तृतीया

● मातुलादिकन्यापरिणयं निराकर्तुं पूर्वं विकल्पवचनं कृत्वा ’ न

मातृवः कन्यां तृतीयां पितृवस्तथा' इत्यादिवचनं, तत्
' मातुलस्य सुतामूढ्वा' इत्यादिना सत्प्रतिपक्षप्रस्तामेव,
प्रतिलोमादिसापिण्ड्यविषयं वेति न प्रकृतोपयोगि ।

यदपि 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृदा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया । आमुरादि-
विवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥' इति मार्कण्डेयवाक्येन
ब्राह्मासुरविवाहभेदेन गोत्रसापिण्ड्ययोः निवृत्त्यनिवृत्ती
प्रतिपाद्येते इत्युक्तं, तदपि न, सापिण्ड्यनिवर्तकपदाश्रव-
णात् । गोत्रनिवृत्तिस्तु आसुरेऽपि भवत्येव, 'पूर्वं परि-
ग्रहस्तेषां पश्चाद्गोत्रो विधीयते ।' इति परि(ग्रह)-
शब्देन होमादिसतमपदप्रक्रमान्तसकलभार्यात्वोत्पादक-
संस्कारविधानात्, तत्र च सतमे पदे पितृगोत्रनिवृत्ते-
रावश्यकत्वात् । तस्मात् मार्कण्डेयवाक्यं आसुरादि-
विवाहेषु मातुः पिण्डदानादौ पितृगोत्रप्राप्त्यर्थम् ।
ब्राह्मादिवचनं तु दृष्टान्तार्थमनुवाद इति सर्वं सुस्पष्टम् ।

यसु 'मातुलस्येव योपा' इत्यादिश्रौतलिङ्गानुमित-
श्रुतिः अत्र प्रमाणमिति, तदपि 'आयाहीन्द्र पतिभि-
रोल्लितेभिर्यज्ञमिमं नो वाजसातो ज्ञुपस्व । तृता जहु-
र्मातुलस्येव योऽयं भागः पैतृष्वसेयीमपामिवौषः ॥'

तावदाद्यः' इति, 'नापि द्वितीयः' इति चोपक्रम्य आद्यं
विकल्पद्वयं निराकृतम् । अथ सत्यपि एनीयविकल्पनिराकरणे
द्वितीयविकल्पनिराकरणेऽपि द्विविक्रानाबोधनायाऽऽवश्यकोऽपि 'नापि
एनीयः' इत्युपक्रमश्च न दृश्यते । नापि तावता अलं, 'तादृश-
वचनाभावात्' इति हेतुकेऽप्यावश्यकत्वात् । स अन्वयस्तुष्टि
इति विभायते । किञ्च, स ग्रन्थो यदि 'यदपि चतुर्विंशतिभेत्'
(पट्विंशन्मणे) इत्याः प्राक् कल्प्यते, तदा 'यदपि चतुर्विंश-
तिभेत्' इत्यादिरग्रिमो ग्रन्थो व्याजुष्यति, द्वितीयविकल्प-
संगतस्य तस्य एनीयविकल्पेनासंगतेः । अथ ततोऽपि 'यसु-
मातुलस्येव योपा' इत्यतः प्राक् कल्प्यते, तदा 'यदपि चतुर्विंश-
तिभेत्' (पट्विं०) इत्यादिग्रन्थव्यासोपः, एनीयविकल्पसंगतस्य
तस्य द्वितीयविकल्पेन संगत्यभावात्, इति ग्रन्थस्य व्याजुलता
प्रतीयते । तदिदं हेतुकादिप्रमादप्रभवं संभवति । अनोऽप्यैवं
व्यपनरथा कल्प्यते—'परपरत्वभिचारेण व्याप्यभावात्' इत्यतः
परं 'यदपि-ब्राह्मादिषु' इत्यादिः 'सर्वं सुरभम्' इत्यन्तो
भूयः, ततः परं श्रुतिः ग्रन्थः, ततः 'यदपि चतुर्विं०'
(पट्विं०) इत्यादिरिति ।

[पृ. ७१९] इति अपराकोदाहृतशालान्तरियश्रौत-
लिङ्गानुमितश्रुत्या सत्यप्रतिपक्षप्रस्ताम् । तस्याश्च अर्थस्तेनैव
न्याख्याताः— आयाहि इन्द्र, असदीयं यज्ञं अन्यैरपि
सोमपतिभिः ईळितेभिः स्तोत्रार्हैः सह, आगत्य च
वाजसातो सोमरूपात्तभोजनप्रस्तावे ज्ञुपस्व, सोममिति
संबध्यते । एवं प्रार्थ्य इन्द्रस्तुत्यर्थं स्वरूपायैवादां करोति-
ये सोमपतयः भवता सह आयाताः ते सकृत्सोमपानेन
तृताः सन्तः सोमं जहुः त्यक्तवन्तः । के कामिव,
मातुलस्य सुताः पैतृष्वसेयीमिव भार्यात्वेन अत्यन्तानभि-
ल्पणीयां त्यजन्ति, स्वकीयमातुलस्य संबन्धयोग्यत्वात्,
तद्भद्रबहुद्देशेन सोमं त्यक्तवन्तो निराकाङ्क्षताः । तव
पुनरयं सोमभागः अपामिवौषः सातत्येन आ कर्मसमाप्ते-
रिति ।

यदपि 'गर्भे नु नो जनिता दम्पती कः' इति श्रुतेः
नो आवयोः गर्भे जनितारौ त्यष्टा देवः दम्पती कथि-
तीति व्याख्यानं, तदपि 'नो आवां जनिता जनयिता
देवः गर्भे नु गर्भे एव दम्पती कः कृतवान्' इति
विद्यारण्यश्रीपादकृतन्याख्याविरुद्धत्वात् उपेक्षणीयम् ।
युक्तं चैतदेव, 'ओ चिदिति चतुर्दशस्यैव सूक्तस्य ओ
चित् पङ्क्ता वैवस्वतयोर्यममयोः संवादः पश्ययुग्मि-
यमी मियुनार्थे यमं प्रोवाच स तां नवमीयुग्मि-
निच्छन् प्रत्याचष्टे' इति सर्वानुक्रमे अस्याः पञ्चम्या
ऋचः यमं प्रति यस्या पूर्वपक्षत्वेनाभिधानात् । सिद्धान्ते
'न वा उ.ते तन्वां तन्वां(न्वं) संपपृच्यां
पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् । अन्येन मत्प्रमुदः
कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्टयेतत् ॥' (ऋश-
१०११०१२) इति । अस्यार्थः— हे सुभगे, ते-तव
तन्वा शरीरेण तन्वां(न्वं) स्वीयां तनुं न वा उ नैव
संपपृच्यां संपर्कं(चं)यिष्यामि । तत्र हेतुमाह— यः
स्वसारं [पृ. ७२०] निगच्छात् गच्छति तं लोका-
देवाश्च पापं पापिष्ठं आहुः । तर्हि मत्संतोषः कर्म
स्यादित्यत आह— मत्प्रमुदः मत्तः जायमानाः प्रमुदः त्वं
अन्येन पुंसा कल्पयस्व अर्जयस्व । न ते भ्राता यमः एत-
त्कर्मं वष्टि न काङ्क्षति इति यमेन त्रप्यत्याख्यानाच्च ।

अथ 'तृतीये संगच्छामहे' इति शातपथश्रुत्या मातुलकन्यापरिणयः सेत्स्यतीति, तत्रोच्यते- न ताव-
द्विधित्वेन इदं गमकम्, उत्तमपुरुषध्रुवणात् । नापि
विधिकल्पनया, 'स वै सुखो व्यूहति' इति सुख्यूहन-
विधिसोपत्वात् । यदि अप्राप्तार्थकत्वेन अन्यसोपस्थापि
विधिरूपकत्वं, तर्हि 'नापुयस्य लोकोऽस्ति (स्तीति)
तस्मै पशवो विदुः । तस्मानु पुत्रो मातरं स्वतारं चाधि-
रोहति ॥' (ऐरा. ३३१२) इत्यस्यापि पुत्रोत्पादन-
विधिसोपस्य मात्रादिगमनविधिकल्पकत्वं केन वायैत ।
अथास्य छन्दोगश्रुतिविरोधात् न विधिकल्पकत्वं, तर्हि
प्रकृते अपराकोदाहृतश्रुतिविरोधात् विधिकल्पकत्वमिति
समः समाधिः ।

अथ 'तस्माद् समानादेव पुरुषादत्ता चाऽऽद्यश्च
जायेते' इत्यस्मात्तदर्थसिद्धिः, तदपि न, एकसादुत्पन्नयोः
प्रादुर्भगिन्योः दाम्पत्यस्य 'पापमाहुः यः स्वसारं निग-
च्छात्' इतिप्रत्यक्षश्रुतिवाधितत्वेन मुख्यार्थासम्भवात् ।
अथ एकान्तरविधक्षया विवक्षितार्थसिद्धिः, तर्हि मुख्यार्थ-
स्यागविशेषात् शास्त्रान्तरविरोधात् पञ्चपान्तरविधक्षया
एकपुरुषसतनजात् पञ्चमात्स्यमादूर्ध्वमित्येवार्थः कुतो न
कल्प्यते ? यथा जातेष्टी मुख्यकालत्रायेन शास्त्रान्तरा-
विरोधात् आशौचानन्तरः पर्वकालः कल्प्यते इति ।
न हि पञ्चम्या अव्यवहितस्यैव अपादानत्वमुच्यते;
चिरनिर्गतेऽपि पुरुषे 'गौडादागतः' इत्यादिप्रयोग-
दर्शनात् । तेन 'वाजपेयस्य यूपः' इतिपृथीवत्
व्यवहितसंबन्धेऽपि पञ्चम्युपपत्तेः 'यतो वंशभेदस्त्रमा-
दाय गणयेत्' इत्यादिस्मृतिमूलकमेवास्याः श्रुतेः कल्प-
यितुं युक्तम् । ननु- कल्प्यता- [पृ. ७२१] मन्तरं,
सप्तमि पञ्चपान्तरकल्पने किं प्रमाणम् ? वाक्यशेषश्रुत-
तृतीयचतुर्थपुरुषसख्ययैव निराकाङ्क्षत्वादस्य वाक्यस्य ।
उपसङ्घनश्चायमेवार्थं श्रुतविद्यतिमतस्मरणेऽपि- 'तृतीया वा
चतुर्थी वा पञ्चयोरुभयोरपि । विवाहयेदिति प्राहुः पारा-
दार्थाङ्गिरोपमाः ॥' इति । तस्मात्सिद्धं एतावत्येवान्तरे
विवाहविधायकत्वमस्य इति चेत्, सत्यम्, तथापि
मातुलकन्यापरिणयनासिद्धेः (द्विः), मातुलकस्त्रीयादिपरि-
णयनप्रसङ्गात् । न च आचाराभावेन तदपरिणयन-

सिद्धिः, 'प्रत्यक्षश्रुतिविहिते अनर्नाचारस्याप्रयोजकत्वात् ।
न चास्य सामान्यरूपस्यापि 'मातुलस्येव योषा'
इत्यादिलिङ्गकल्पितविशेषश्रुत्युपसंहारेण नातिप्रसङ्ग इति
वाच्यम्, अपराकोदाहृतश्रुतस्यागलिङ्गविरोधेन तदुदाह-
विधायकविशेषश्रुत्यनुमानस्यैवासम्भवात् । किंच, मातुल-
कन्यापरिणयनपरत्वे तयोः श्रुतिस्मृत्योः तृतीयपुरुष-
संकीर्तनमेव कर्तव्यं, न चतुर्थपुरुषसंकीर्तनम् ; तस्य
मातुलत्वाभावात् । तस्मादेदं मातुलकन्यापरिणयनपरत्वेन
व्याख्येयम् । किं तर्हि, द्विपुरुषसापिण्ड्यकीर्तनं प्रति-
लोमजविषयं व्याख्येयम्, त्रिपुरुषानुलोमजसापिण्ड्यसम-
मिव्याहारात्, 'त्रयोऽनुलोमजैस्याम्या द्वावेव प्रति-
लोमजैः ।' इति उशनःस्मरणात्, तेषां तथा आचार-
दर्शनाच्च ।

मातुल्यदिकन्यापरिणयापरिणययोर्विकल्पतानिराकरणम्-

अथ विधिनियेषयोः प्रत्यक्षश्रुतलिङ्गद्वयानुमितश्रुति-
द्वयमूलकयोस्तुल्यवलयतया विकल्प एव देशभेदेन
व्यवस्थितो मन्तव्यः । तथा च बौधायनः- 'पञ्चधा
विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः । यानि दक्षिणतस्तान्यनु-
व्याख्यास्यामः । यथैतदनुपनीतेन सह भोजनं स्त्रिया
सह भोजनं पर्वुपितभोजनं मातुलपितृष्वल्लुहितृपरि-
णयनमिति । अथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सौधुपानमुभयतो-
[पृ. ७२२] दक्षिर्व्यवहार आपुषीयकं समुद्रयान-
मिति । तनेतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति इतरदितरस्मिन् ।
तत्रतत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्' इति । अस्मार्थः-
विप्रतिपत्तिः विकल्पायांनुष्ठानम् । इतरदिति । दक्षिण-
देशीयं कर्म उत्तरदेशे उत्तरदेशीयं च कर्म दक्षिणदेशे
कुर्वन् दुष्यति, न स्वस्वदेशे, तत्रतत्र देशनिबन्धन-
प्रामाण्यात्, इति चेत्, न, 'मिष्यैतदिति गौतमः ।
उभयमेव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्' इति बौधा-
यनेनैवापि विकल्पनिराकरणात् ।

मातुल्यदिकन्याविधिनियेषयोर्निषेधात्तुल्येन विरोधपरिहारः-

तर्हि कथमयं विरोधः परिहर्तव्यः ? प्रमित्ताशरोक्त-
प्रकारेण इति ब्रूमः । तथा हि- 'स्वसंस्कारौ मनर्थौ
प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्याता तथा तानि निर्गूयाद-

थानन्वितेऽर्थे प्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केन-
चिद्दृष्टिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यधरवर्णसामा-
न्यान्निर्यात्' (नि. २।१) इत्यादिनिरुक्तपरि-
भाषया श्रुतिस्मृतिविरुद्धस्यार्थस्य अनन्वितत्वेन प्रादे-
शिकविकारेण अर्थे निर्णयं अविरुद्धोऽर्थः संपादनीयः ।
स च यथा— 'आ नो भर प्रमगन्दस्य वेद'
इत्यादौ नित्यानित्यसंयोगविरोधेन प्रसिद्धमपि राजानं
प्रमगन्दपदस्य अर्थे विहाय 'प्रकृष्टं मह्यं गमयिष्यतीति
यो ददाति स प्रमगन्दः' इति व्युत्पत्त्या वार्धुपिकः
प्रमगन्दपदस्य अर्थः कल्प्यते । यथा वा कीकटशब्दाद्ये
प्रसिद्धमपि देशविशेषं विहाय 'किं कृतेन इति ये वदन्ति
ते कीकटा नास्तिकाः' इति कल्प्यते । तथा 'मातृ-
स्तुल्यं लक्षणं यस्य' इति निरुक्त्या मातृशब्देन मातृ-
मुखो गृह्यते । पितृष्वशाब्देन च 'स्वसा मुअसा
स्वेषु सीदति इति वा' इति च निरुक्त्या पितुः स्वे रूपे
सीदति इति पितृष्वसा इति पितृसदृशमुखी इत्यर्थो
निर्णयः । तथा च मातृमुखेन पुरुषेण पितृमुख्यां कन्या-
यामुत्पादिता कन्या यथा भजनीया भवति तथा इयं वया
तव भजनीया इत्यर्थः । [पृ. ७२३] उक्तं च सामु-
द्रिकसारे— 'घन्या पितृमुखी कन्या घन्यो मातृमुखः
सुतः । तयोर्घन्यतरोत्पन्ना कन्या भाग्येन लभ्यते ॥'
इति । 'मातृलस्येव योपा पैतृष्वसेयीव' इति च
दृष्टान्तद्वयं विशिष्टकन्याऽलामे अन्यतराऽपि प्रशस्तेति
गमयितुम् । यद्येवमपि 'मातृलस्य योपा पैतृष्वसेयी
लोकस्य भजनीया' इत्यन्वये लोकस्य इति कर्त्रध्या-
हारो दोषः, तर्हि 'मातृलस्य योपा कन्या भागि-
नेयस्य पैतृष्वसेयी मातृलपुत्रस्य' इति भवतां
अध्याहारद्वयं कथमदोषमापद्यते । वस्तुतस्तु अस्माकं
इदमपि नाध्याहारः, यतः मातृस्तुल्यं लक्षणं नाम यस्य
इति व्युत्पत्त्या मातृसमाननामा पुलोमापत्यं पुलोमा
गृह्यते । तस्य मातृलस्य पुलोमनः या अपत्यं शची सा च
पैतृष्वसेयी, पितृणामग्निप्यात्तादीनां स्वसा शची, तदपत्य-
त्वात् । शची इन्द्राणी यथा ते भागः तथा इयं वया ते
भाग इत्यर्थः । तदेतत्सर्वं महाभारतमत्स्यपुराणादिपु-
रुष्यमभिहितम्— 'पुलोमा काष्ठया चैव वैश्वानरस्तुते

उमे । बहुपत्ये महासत्त्वे मरीचेस्तु परिग्रहः ॥ तयोः
पुत्रसहस्राणि पृथिर्दानवनन्दनाः ॥' इत्युपक्रम्य,
'पुलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते महाबलाः ।' इति
मध्ये अभिधाय, 'वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहा-
र्णवा ।' इत्युक्त्वा, 'स्वर्मानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमस्तु
शची सुता' इत्यन्ते अभिहितम् । तथा— 'अग्नि-
प्यात्तादिकानां तु पितृणा सा शची स्वसा ।
[पृ. ७२४] पुलोमा जनयामास तस्यां नाम्ना शची
सुताम् ॥' इति । तथा— 'शच्यां तु जनयामास
जयन्तं तनयं हरिः' इत्यादि । तस्मादिदमित्यमेव
व्याख्येयम्, 'इतिहासपुराणभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
विभेत्स्यत्पश्रुताद्रेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥' इति स्मरणात् ।
तस्मात् एतन्मन्त्रलिङ्गकल्पितविधिवरोन मातृलकन्या-
परिणयनं न कथंचन सिध्यति । यदस्य 'आगमिष्यन्ति
शक्रो देवताः' (नि. १४।३१) इत्याद्येतन्मन्त्रनिरुक्त-
त्वेन केचित्पठन्ति, तदपि सर्वदेशीयवैदिकपाठाभावेन
भाष्यकारापरिग्रहेण च न प्रमाणत्वेन शङ्कनीयम् ।

महतामपि मातृलादिकन्यापरिणयनं दुराचार एव—

यदपि प्रयुम्नानिरुद्धजुनादीनां मातृलकन्यापरिणयनं
अत्र प्रमाणमिति, तदपि विध्वंस्योः प्रभावस्तुल्योः परि-
णयनवत्, 'कतकभरद्वाजी व्यत्यस्य भायें जग्मुः',
'वसिष्ठश्चाण्डालीमक्षमालामुपयेमे', 'प्रजापतिः स्वां
दुहितरमन्यध्यायत्' इत्यादिवत्, परशुरामस्य मातृशिर-
श्छेदवत्, पाण्डवानां द्रौपदीपरिणयवच्च धर्मव्यतिक्रम
एव, प्रत्यक्षश्रुतिस्मृतिविरोधात् । तथा च गौतमः—
'दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महताम्' इति ।
न च तैः कृतमिति अस्मदादिभिरपि कर्तव्यम् ।
तत्रापि हेतुमाह स एव— 'अवरदौर्बल्यात्' इति ।
अवरेषां अस्मदादीनां दुर्बलत्वात् । तथा च श्रूयते—
'तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते । तदन्वीथ
प्रयुञ्जानः सीदत्यवरको जनः ॥' इति । 'अनुष्ठितं तु
यद्देवैर्मनिर्मिष्यदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म
समाचरेत् ॥ इति । भागवतेऽपि— [पृ. ७२५]
'तेजीयसा न दोषाय चहेः सर्वभुजो यथा ।' इति । अत

एव बृहस्पतिरपि— 'उदुह्वते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः' इति अनाचारेष्वेव तत्परिगणयति ।

दुराचारेऽपि मातुलादिकन्यापरिणयः कलौ वर्ज्यः—

सोऽपि कलौ निषिद्धः, 'गोत्रान्मातुः सपिण्डाच विवाहो गोवधस्तथा' इति ब्रह्मपुराणात् । मातुः सपिण्डो मातुलः । अत एव कलिनिन्दाप्रक्रमे व्यासोऽपि— 'तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा । शुल्केन चोद्ग्रहियन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥' इत्यलं वृद्ध-विरोधेन ।

बभूवरोर्मात्रादिसाम्ये विरुद्धसंबन्धा, सा न परिणया—

अथ विरुद्धसंबन्धा— तत्र गृह्यपरिशिष्टम्— 'अवि-रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्' इत्युपक्रम्य 'दंपत्योर्मिथः पितृ-मातृसाम्ये विरुद्धसंबन्धा, यथा भार्यास्वसुर्दहिता पितृव्य-पत्नीस्वसा च' इति । पितृमातृसाम्ये इत्युपलक्षणम् । तेन भ्रातृभगिनीसाम्ये स्नुषाश्वशुरादिसाम्येऽपि नोद्वाहः, विरुद्धसंबन्धाविशेषात् । तद्यथा— पितृव्यपत्नीस्वसुः सुता भगिनीसमा भवति, पितृव्यशालिकाया मातृव्यसुतुल्य-त्वात् । तथा स्नुषाभगिन्यपि श्वशुरेण नोद्वाहा, स्नुषा-तुल्यत्वात् । एवमन्यत्राप्यूहम् । अत एव बौधायनः— 'मातुः सपत्न्या भगिनीं तल्लुतां चापि वर्जयेत् । पितृ-व्यपत्न्या भगिनीं तल्लुतां चापि वर्जयेत् ॥' इति ।

धर्मद्वैतनिर्णयः*

[पू. ११६-१२१]

औपदेशिकसापिण्ड्यम्; वर्धां वरे च पूजयेत्

सापिण्ड्यम्, उभयतस्तन्निवृत्तिर्निवाहप्रयोजिका—

[पू. ११६] औपदेशिकसापिण्ड्यम् । यात्रा-कारणे तु कल्पे उक्तेः मुख्याभावे प्रवृत्तिसाम्यादुपस्थित-मातिदेशिकं सापिण्ड्यं, तन्निरूपयितुं तदपेक्षितमौपदेशिकं सापिण्ड्यं निरूप्यते । 'गणेशरामौ पितरावपि नत्वा करोत्यमुम् । औपदेशिकसापिण्ड्यनिर्णयं भट्टशंकरः ॥' इह एव सर्वस्मृतिषु 'असपिण्ड्याम्' इति परिणयकन्याया विशेषणं श्रूयते । तथा 'एतैरेव गुणैर्युक्तः' इति वरे-ऽपि तदतिदिश्यते । अत एव वरनिरूपितं कन्याया

कन्यानिरूपितं च वरे पूजयेत् सापिण्ड्यम् । न तु संयोगवद्भासज्यवृत्तुभयनिरूपितमेकमेव, यतोऽन्यतरतो निवृत्ते तस्मिन्नियतं, तथा सति कन्यावरयोर्भयोरप्य-सापिण्ड्यविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरन्यतरत्रैव तदुक्तयोर्भयशोकेः फलत्वात् । तथा च शिष्टतरदाक्षिणात्याना सर्वेषाम-विप्रतिपन्नो व्यवहारः 'एकतो निवृत्तं सापिण्ड्यं, नान्यतः' इति ।

'असपिण्ड्याम्' इति पर्युदासस्य निषेधतुल्यफलत्वा—

तथा यद्यप्ययं नज्जसमासवत्त्वात् पर्युदासः प्रतीयते, न प्रतिषेधः । नञो हि क्रियान्वये स भवति, 'प्रसज्य-प्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ्' इति तद्व्यख्यात् । न च पर्युदासनीयानुष्ठाने पर्युदासेन दोषो बोध्यते 'न होतारं वृणीते' 'नानुयाजेयु' इतिवदविहिताप्रतिषिद्ध-त्वात् । तथापि इह सपिण्ड्याविवाहे प्रायश्चित्तस्तरणात् पर्युदासोऽप्ययं निषेधतुल्यफलः ।

न्यूनसापिण्ड्याविधयोऽर्वाङ्निषेधपरा, ब्राह्मादिषु दानेन

पितृसापिण्ड्यं न निवर्तते, मातुलादिकन्या-

परिणयो दुराचार एव—

अत्र प्रयोगपारिजाते सप्तपुराणान्तरालोऽपि केचिदभ्य-नुज्ञाविधयो लिखिताः— षट्त्रिंशन्मते— 'तृतीयां मातृतः कन्या तृतीया पितृतस्तथा । विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥', चतुर्विंशतिमते— 'तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि । विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥', पैठीनसिः— 'श्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः' इति । तान् दृष्ट्वा केचि-सथैवानुतिष्ठन्ति । तत् शिष्टानामसंमतम् । तथाहि— तत्र यदि तावदेवमुच्यते— ब्राह्मादिविवाहेषु दानात्सापिण्ड्य-निवृत्तेस्तत्रोद्वाहा असपिण्ड्यैवेति ईदृशे विषये दोषाभाव इति । ब्राह्मादिविवाहचतुष्टये च दानात् सापिण्ड्यनिवृत्ति-मांधवाचार्यैः स्मृतिरन्वावल्यादिषु मातुलकन्यापैतु-ष्वक्षेपीविवाहस्यापनार्थमुक्तेति । तत्रावदनुक्रमं, दानेन सापिण्ड्यनिवृत्तौ प्रमाणाभावात् । यत्तु प्रमाणमुक्तं तैः 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु या वृद्धा कन्यका भवेत् । भर्तृ-गोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥' इति मार्क-ण्डेयपुराणवाक्यं, तत्र गोश्रव्यवस्यामात्रमुक्तम्, न

* भाद्रशुक्लकं श्री. ज. र. धारपुरेऽपादितम् ।

सापिण्डव्यवस्थाऽपि । अत एव विशानेश्वरेण मातृ-
 सपिण्डनव्यवस्थाया ब्राह्मादिविवाहोत्पन्नस्तु पित्रा भर्ता
 श्वश्रुत्या सह मातुः सपिण्डीकरणं कुर्यादित्युक्तम् । तथा
 ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयेऽपि गोत्रे विकल्प एवोक्तः । न च
 दत्तके दानस्य दातृसापिण्डवनिवर्तकत्वप्रतिग्रहीतृसापिण्डव-
 संपादकत्वदर्शनात् ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयेऽपि तथैव
 कल्प्यम्, सामान्यतो दृष्टस्येदं विषये प्रामाण्यायोगात् ।
 पुत्रप्रतिग्रहविधेस्तु अवयवानुवृत्तिप्रयुक्तकार्यनिवृत्तिरुपा-
 दयितुः प्रतिग्रहीतुश्च तत्कार्यप्रवृत्तिरेव प्रयोजनं, कन्यादाने तु
 पिपुत्रादादीति वैषम्यम् । यदि तु पुत्रदानप्रतिग्रहे 'गोत्र-
 रिक्ये जनयितुं भजेइत्विमः सुतः । गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो
 व्यपैति ददतः स्वधा ॥' इति मनुवाक्ये गोत्रग्रहणस्य
 सापिण्डयोपलक्षकत्वाद्यथाश्रुते च समप्रवत्यस्याप्यनिवृत्त्या-
 पचेत्सद्रक्तन्यादानेऽप्युच्यते, तत इह 'स्वगोत्राद्भ्रश्यते
 नारी विवाहात्सप्तमे पदे' इति यच्चे गोत्रग्रहणमुपलक्षणं
 सापिण्डवस्य स्यात्, ततश्च विवाहहोमसप्तपथादेशसुसा-
 दिविवाहचतुष्टयेऽपि सत्यात्त्रापि सापिण्डवनिवृत्तिरप-
 येत । तस्मात्कन्यादाने पिपुत्राद्येव फलम् । सप्तपथानु-
 [पृ. ११७] याचनिकी गोत्रमाप्रनिवृत्तिः । सापिण्डव-
 निवृत्तिस्तु गोत्रान्तरापत्तिरिव विवाहे नैव । पुत्रप्रतिग्रहे
 तु पुत्रशब्दस्य संबन्धिगन्धत्वात्पुत्रं दानप्रतिग्रहण्यं कुर्या-
 दिति वाक्याशेऽनन्यप्रयोजकत्वेन जाते दातुरवयवानुवृत्ति-
 निवृत्तिप्रतिग्रहीत्रवयवानुवृत्तिप्रयोजनमुख्यत्तिपाक्याद-
 यगतमपरित्यजतैव मनुना गोत्रनिवृत्तिरप्यधिकोक्तेति
 वैषम्यम् ।

किंच, स्याप्युत्तरापत्तिनिवृत्तिन्यामेव व्यापकत्वापि-
 ष्ट्यापत्तिनिवृत्ती अनुमेये दत्तके, न तु कन्यादाने तादृग-
 नुमापकमिति । अत एव विशानेश्वरेण 'प्रदानं प्रेत-
 नितरे कुर्युः' इति पित्रादानां सापिण्डवप्रयुक्तदशाहा-
 सोपापवाद इत्युक्तम् । ब्राह्मादिविवाहचतुष्टये च दानेन
 सापिण्डवनिवृत्तौ मातृश्वश्रुतादिकन्या परिणेषा स्यात्, तथा
 पुत्रिकाकरणेऽपि दानविविधित्वात् सापिण्डवनिवृत्त्या-
 पचेत्सापिण्डवनिवृत्त्यर्थे तन्मते विनृगोत्रेण मातुः सपिण्डी-
 वरत्कारिण्ये न स्यादित्यादिप्रहृष्टमेवैतं पत्रोऽस्माभि-
 र्मातृश्वश्रुतापरिणयस्य दुःखकारकमुपनादयन्तिः श्वश्रु-

दीपिकाप्रकरणे निरस्ताः । अथोच्यते— दानेन सापिण्ड्या-
 निवृत्तावपि असपिण्डामिति च निषेधे चतुर्थादी प्रवृत्तेऽपि
 पट्टशिशन्मतचतुर्विंशतिमतपैठीनसिवाक्यैः विशेषविषयैः
 सामान्यविशेषशयनेन सामान्यरूपसपिण्डानिषेधो बाध्यत
 इति । तदप्युक्तम्, असपिण्डामित्यस्य सामान्यशास्त्रत्वा-
 भावात् । तथाहि— 'पञ्चमात्सत्तमादूर्ध्वम्' इत्येतत्
 'असपिण्डाम्' इत्येतच्चान्वोन्याकाङ्क्षया विवाहप्ररणा-
 ज्ञानाथैकवाक्यतामापद्यते सप्त नोद्वेदिति । ततश्च
 सप्तापि विषयीकुर्वन् निषेधोऽयं विशेषशास्त्रमेव जात-
 मिति न पट्टशिशन्मतादिभिः सामान्यविशेषन्यायेन
 बाध्यते । न वा सायकाशनिरवकाशाशयानेन । अयं च
 न्यायः 'पृथक्त्वनिवेशांस्त्वयया कर्मभेदः स्यात्'
 (जैसू. २।२।७।२१) इत्यधिकरणे सिद्धः । यथा हि
 तत्र 'सप्तदश प्राजापत्यान्यशूनालभते' इत्यत्र कर्मैक्ये
 एकपशुनिष्यन्ने एकस्मिन्नेकादशवदानगणे चोदकप्राप्ते
 उपादीयमाने सप्तदशानां साधनतयोपादानमुक्तं बाध्यते-
 त्युक्तम्, एवमनापि पट्टशिशन्मतादिना तृतीयादिकन्या-
 यामवर्षमानायां 'सप्त यज्याः' इति सप्तानां वर्जनमुक्तं
 बाध्येतेति मीमांसाधिकरणविरोधः । किंच यथा तत्र
 चोदकोपदेशथोविरोधो यागान्तरकल्पनया समाधीयते
 तथेहापि 'सप्त न परिणेषाः' 'तृतीया परिणेषा' इत्य-
 नयोर्विरोधो द्वितीयादिपरिणये दोषाधिक्यकल्पनया समा-
 धीयत इति न किंचिक्लेनचिद्वाच्यमिति । तदेतदेवामिमेव
 विशानेश्वरेणोक्तम्— 'यत् 'पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः
 पितृतस्ताया' 'श्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः'
 इति, तदर्वाङ्निषेधार्थं, न पुनः प्राप्यर्थम्' इति ।
 निषेधशब्दस्तु प्रयुक्तदोषविशेषप्रतिपादनार्थः । ईदृशं
 चोदाहरणं हेमाद्रिनोक्तम्— 'वामनपुराणे— 'नन्दामु
 नाम्पुत्रमुपाचरेत शौरं च रिक्तानु जयासु मांसम् ।
 पूर्णामु योपित्परिवर्जनीया ॥' इति सामान्यनिषेधेऽपि
 'पञ्चमां तन्मनायुष्यम्' 'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां
 च विचारद । तैलं मांसं स्वधापं च धुरं च परिर्व-
 येत् ॥' इत्यादिविशेषनिषेधादोषाधिक्यम्' इति ।
 अथर्वयं च संनिहिते संबन्धे दोषाधिक्यं स्पष्टहितसंबन्धे
 दोषात्वं सर्वोपनिष्यते । न हि भगिन्युदाहे रित्युच्य-

पुत्र्युद्वाहे च तुल्यो दोषः । एवं प्रपितामहस्य चतुर्थ-
पञ्चमादीनां च संततो योज्यम् । अत एव तदमनेऽपि
प्रायश्चित्ताल्पत्वमहत्त्वे स्मृतिपूक्ते ।

नूनसापिण्ड्यानामनुकल्पविराकरणम्—

एतेन माधवाचार्यैर्विशानेश्वरमतमुक्त्वा स्वयं पट्ट-
निशमतादिविशेषवाक्यानां यद्गत्यन्तरं कृतं अनुकल्पो
वेति तदपि परास्तम् । अनुकल्पेऽपि हि तृतीयचतुर्थ-
पञ्चमपद्यानां तुल्यानुकल्पत्वायोगात् [पू. ११८]
आवश्यकं दोषगुरुत्वमावकल्पना । एवं चैतैव कल्पना-
ऽस्तु, किमनुकल्पत्वकल्पनयेति । किञ्च तैर्ब्राह्मणैर्विवाहे
सापिण्ड्यनिषेधाप्रवृत्तेरेवोक्तत्वात्कन्यासताने सर्वत्रापि
दोषाभावाद्भ्रातृकत्प इत्यासुरादिविवाहविषय एवानुकल्पः
समतस्तोपाम् । ब्राह्मणविवाहे तु सापिण्ड्याभ्युपगम-
वादिना केयांचिदनुकल्पो नेष्ट एवेत्यलमतिप्रपञ्चनेत्यु-
परम्यते ।

आतिदेशिकसापिण्ड्यम् ; तच्च सापत्नमातामहमाभ्य

चतुर्पुरुषम्—

अथ आतिदेशिकसापिण्ड्यनिर्णयः— एवं निर्वाप्य-
पिण्डान्वयेन सापिण्ड्यं निरस्य एकशरीरान्वयेन विशाने-
श्वरादिभिर्निर्णीतमौपदेशिकं सापिण्ड्यं निरूपितम् ।
अयेदानीमातिदेशिकं सापिण्ड्यं निरूप्यते । तत्राति-
देशिकं सापिण्ड्यमाह सुमन्तुः— 'पितृपत्न्यः सर्वा मातर-
स्तद्भ्रातरो मातुल्लास्तद्भगिन्यो मातृप्सरस्तद्दुहितरश्च
भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनियान्यन्यथा संकरकारिणः स्युः'
इति । अत्र सपत्नमातामहाकृत्स्नाच्चतुर्पुरुषं सापिण्ड्या-
तिदेशो वाक्यार्थस्तात्पर्यविषयीभूतः । तथाहि— विशिष्ट-
विधिनेव यत्रैकविधिना अपरविधिराक्षेपतो लभ्यते तत्र न
प्रत्येकं विधिरायास्यते । यत्र त्वैकविधिनान्याक्षेपो न
लभ्यते तत्र प्रत्येकमायास्यते विधिः । तद्विदं वीणं-
मास्यधिकरणे आचार्यैर्विस्तारेणाग्रेयवाक्ये निरूपितम् ।
तद्यथा विद्वद्राक्यविहिते कर्मणि गुणविधित्वे आग्नेय-
पदार्थविधिनाऽष्टाकपालपदार्थविधिराक्षेपतो न लभ्यते,
यथा वा अष्टाकपालपदार्थविधिना आग्नेयपदार्थ-
विधिः, एवमिह सुमन्तुवाक्येऽप्यन्यतरविधिनाऽन्य-

तरदाक्षेपतो न लभ्यते । न चात्र ग्रहवदेकमुद्देश्य-
तावच्छेदकमप्यस्ति सपत्नमातृभ्रात्रादिषु । तेन सपत्न-
मातृभ्रातरमुद्दिश्य सापिण्ड्येऽतिदिष्टे सपत्नमातृ-
भगिनीमप्युद्दिष्टयावश्यं सापिण्ड्यातिदेशाय पृथक् प्रयत्न
आस्थेयः । अथापि सपत्नमातृभ्रातृभगिन्योः सपत्नमाता-
महापत्यत्वमेकमनुगतं ग्रहत्ववदुद्देश्यतावच्छेदकमुच्यते,
एवमपि तद्दुहितृणां तेनोद्देश्यतावच्छेदकेन क्रोडीकारा-
भावावश्यकं तत्र सापिण्ड्यातिदेशाय पृथक्प्रयत्नोऽङ्गीकार्यं
एव । एवमुत्तरत्र । ततश्च वाक्यभेदः । एवं सापिण्ड्यानु-
वादेनानेकेषां सपत्नमातृभ्रात्रादीनामुपादानाभ्युपगमेऽपि
वाक्यभेद एव, सापिण्ड्याप्राप्तेश्च न तदनुवादसंभवः ।
तेनेह वाक्ये 'तद्दुहितरश्च भगिन्यः' इत्यत्र तच्छब्द-
परामृष्टयोः सपत्नमातृभ्रातृभगिन्योर्दुहितृणामेवोपादाने-
नानुपात्तानामपि सपत्नमातृभ्रातृभगिन्योः पुत्राणां संग्रहः
सिध्यतीति तेऽप्युपलभ्यन्ते दुहितृपदेन । ततश्च तद्दुत्तर-
वाक्येऽपि तदपत्नानीत्यनेन दुहितृपत्यानीव पुत्रापत्या-
न्यपि गृह्यन्त इति । एतेनेव तद्दुहितरश्चेति चकारस्य
सर्वज्ञानुपङ्गं कृत्वा दक्षिणामिवोद्दिश्य गवादायः सापिण्ड्य-
मुद्दिश्य सपत्नमातृभ्रात्रादयः परस्परसमुच्चिता विधीयन्त
इति वाक्यभेदोद्धारः परास्तः । चकारानुपङ्गदेशदोष-
प्रसङ्गश्चास्मिन्पक्षे स्यात् । अतोऽवश्यं प्राप्तत्वात्सपत्न-
मातृभ्रात्रादीनेवोद्दिष्टत्वात्सापिण्ड्यातिदेशविधिविर्वाच्यः ।
तत्र च प्रत्युद्देश्यवाक्यपरिसमाप्त्या ग्रहेकत्वाधिकरणोप-
पादितो वाक्यभेदो दुष्यद्वा आपद्येत । तस्मादेव सुमन्तु-
वाक्यस्यार्थः— भ्रातृभगिनीदुहितृपत्यस्यार्थैः सपत्नमाता-
महात् कृत्स्नाच्चतुर्थमभिधेयाच्च सपत्नमातामहकुलं
लक्षयित्वा तेन सह यस्य सापत्नमाता तस्य मातुलमातृ-
प्वस्तुभगिनीभागिनियपदैर्लक्षितं सापिण्ड्यं विधीयते इति
सिद्धम् । दुहितृपदेन पुत्राणामप्युपलक्षणम् । तत्पुत्राणां
च भागिनियानीत्यनेनेति ।

'असपिण्डा च या मातुः' इति मनुवचनमति-

देशिकसापिण्ड्यविषयम्, तस्य 'पञ्चमास्तत्रमा-

दूर्ध्वम्' इति याज्ञवल्क्यवचनेन वाच्यं—

एवं सिद्धे सति यस्य सपत्नमाता तदपत्यस्यापि

'असपिण्डा च या मातुंरसगोना च या पितुः । सा प्रदास्ता

द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ' इति मनुवचनाद-
सापिण्डयेऽपि निषेधो द्रष्टव्यः । न चास्य ' पञ्चमा-
सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ' [पृ. ११९]
इत्यनेन समानार्थत्वम्, लक्षणाप्रसङ्गात् । न च
मातृतः पठे पितृतोऽष्टमेऽपि चातिप्रसङ्गात् तत्र
च शिष्टाचारविरोधाच्छङ्का, ' पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वम् '
इत्यनेनैव मनुवचनस्य बाधात् । ननु पञ्चमात्
सप्तमादूर्ध्वमित्यपि सामान्यवाक्यं सप्तमनवमादौ च
सावकाशम् । मनुवाक्यमपि ' असपिण्डा च या
मातुः ' इत्येतदौपदेशिकसापिण्डयविषयत्वात् सामान्य-
वाक्यं आतिदेशिकसापिण्डये च सावकाशमिति कथम-
नयोर्मध्ये याज्ञवल्क्यस्यैव बलीयस्तोच्यते । उच्यते—
यद्यप्यत्र सामान्यविशेषन्यायेन सावकाशानिरवकाशन्यायेन
चा बाध्यबाधकभावव्यवस्था न संभवति, तथापि ' विधि-
स्पृष्टे निषेधो नावतरति ' इति न्यायान्तरतो मनुवाक्यमेव
वाच्यते । तथाहि— यद्यप्यसपिण्डेति तत्र उपपद-
संबन्धान्मातृतसपिण्डान्यतिरिक्त्वा दारकर्मणि प्रशस्तेति पर्यु-
दासः प्रतीयते, तथापि यथा ' असपिण्डां यवीयसीम् '
इत्यत्र पर्युदासाश्रयणे सपिण्डापरिणये दोषो न स्वादिति
तत्सिद्धयै निषेध एवाभ्युपेयते निषेधफलो वा पर्युदासः,
एवमिहापि । ततश्चौपदेशिकसापिण्डयस्यले पठापत्यादौ
' पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वम् ' इत्यभ्यनुशाविधिप्रवृत्तेर्वैधी प्राप्ति-
मुपजीव्य ' मातुरसपिण्डाम् ' इति निषेधप्रवृत्तिर्वाच्या ।
आतिदेशिकसापिण्डयस्यले तु कस्यचित्परिणयाम्भ्यनुशाविधि-
रेवाभावाद्गामाप्रसिद्धेयस्य मातुरसपिण्डामिति निषेधः
प्रवर्तते । तत्रायं निषेधो विनिगमनाविहारहात्पञ्चमात्सप्तमा-
दूर्ध्वमिरयनेन विधिना तुल्यशालं प्रवर्तितं(?) शकनोत्त्येव
रागतः प्राप्तिमुपजीव्येति न वैधी प्राप्ति यावत्प्रतीयते इति
मातुरसपिण्डामिति निषेधस्य रागाप्रसिद्धयप्ये आतिदेशिक-
सापिण्डय एव प्रवृत्तिः । सोऽयं न्यायो हेमाद्रिणा
कालनिर्गमे शिखराभिप्ररणे ' यदा पूर्वं मर्यादा-
स्यादिनी तदा तस्यामुनोर्गितायामुत्तरदिने रात्रायप्यनु-
पुत्तायां चतुर्दशो सन्त एव पारता कथां ' इति साधयितु-
मुक्तः । ' रात्रिभोजनेऽपि बाधसामासाद्य निषेधस्य
रागनाशभोजनविषयत्वात्सामान्यत्वात्मे विधिरष्टे निषेधा-

प्रवृत्तेर्विधिवैषम्यविकल्पादिप्रतिप्रसङ्गादधीपोमीयहिंसादि-
यत् । उपपादयिष्यते चैतत्तैलाम्यङ्गकालनियमप्रस्तावे '
इति । तत्रापि— ' अत्रापि काचित्सु तिथिषु तैलाम्यङ्गो
विहितः प्रतिपिद्धश्च ' इत्युपक्रम्य ग्रन्थः— ' निषेधस्य राग-
प्राप्ततैलाम्यङ्गविषयत्वादिति तैलाम्यङ्गविषयत्वे विकल्प-
प्रसङ्गाद्गामाप्रसिद्धविधिसामोभयविषयत्वे च निषेधस्यैकत्र
विधिसापेक्षो निषेधोऽन्यत्र तन्निरपेक्षः ' इति विधिवैषम्यं
प्रसज्येत इति । अपि च ' ऊर्ध्वं सप्तमासितृवन्धुभ्यो
मातृवन्धुभ्यश्च पञ्चमातृद्वहेत् ' इत्यादि गौतमीयादि-
विवाहविधेः पुत्रोत्पत्तिफलकतया काव्यत्वात् ' काव्यं
नित्यस्य बाधकम् ' इति न्यायेनापि ' मातुः सपिण्डा
नोद्वाह्या ' इति नित्यनिषेधबाधकत्वं युक्तमिति ।

अपि च सामान्यविशेषन्यायेनाप्यत्र बाध्यबाधकभावः
संभवति । तथाहि— ' असपिण्डां यवीयसीम् ' इत्येत-
त्संनिधिवलात्तथा ' सापिण्डयं सातपूरुपम् ' इत्येतेन सह
समानमूलकत्वाच्च ' पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वम् ' इत्येतदौप-
देशिकसापिण्डयमात्रविषयं, नातिदेशिकसापिण्डयविषय-
मित्यविवादम् । अतो नेतृत्सामान्यवाक्यं, किंतु विशेष-
वाक्यमेव । ' असपिण्डा च या मातुः ' इति माननं
तु औपदेशिकातिदेशिकयोः सापिण्डययोः प्रवर्तमानं
स्पष्टं सामान्यवाक्यमिति याज्ञवल्क्येनैव विशेषशालेन
वाच्यते ।

अतु याज्ञवल्कीयं सावकाशं, नवमादावपि प्रवृत्ते-
रिति, तत्र, ऊर्ध्वशब्दस्याव्यवहित एवौत्सर्गिकप्रवृत्तेः ।
मानववाक्यप्रवृत्तौ हि सत्यां व्यवधानमाश्रियेत । तत्र-
वृत्तिश्च न निश्चितेति तस्यां दशायां सामान्यविशेषभावान्नैव
बाधो भवति । तस्मात्सामान्यविशेषप्रभावानेनापि मानव-
स्योपदेशिकसापिण्डयस्यले बाधः शक्य उपपादयितुं
मीमांसकानां सलमतिभिरिति नातिप्रसङ्गो मानवस्येति न
शिष्टाचारविरोध इत्युपरम्यते ।

मनुवचनरवाऽऽतिदेशिकसापिण्डयविषयत्वे मदन-

पारिजातसंज्ञिः तदुत्पत्त्यानं च-

[पृ. १२०] न चेदं स्वकरोलकहितं क्वपि निवन्ने
ऽनुक्तत्वादिति शङ्कनीयम्, मदनपारिजाते एव प्रति-
पादनात् । तथा च तद्ग्रन्थः— ' बाधं, सप्तममातृविधि-

कुलसपिण्डा मात्रसगोत्रापि भवति मातृसपिण्डा चेति
 सत्र विवाहप्राप्ताविदमुच्यते— मातृसपिण्डेति । अस्याय-
 मर्थः— मातृसपिण्डेतिपदकृतयोक्तेः प्रकृतत्वान्मातृशब्दस्य
 च संबन्धिशाब्दत्वेन परिणेनपक्षया मनुवाक्यप्रवृत्तेः (१३)
 इह ग्रन्थे वरमातुर्या सपत्नमाता तस्या या पितृकुल-
 सपिण्डा सा मातृवरमातुरसगोत्रा तस्या एव च सपिण्डा
 चेति । अयमेवास्वार्थः । यदि तु वरमातुर्या सपत्न-
 मातेति न योग्यते तदा शुद्धाबुक्तरौ मातृशब्दौ किंपरा-
 विति विचार्यते— किं सपत्नमातृपरावेव, उत सापिण्ड्य-
 प्रतियोगिना या साक्षान्माता तत्परविति । नाऽऽद्यः ।
 इमौ हि मातृशब्दौ मनुवाक्यस्य मातृसपिण्डेत्यस्य
 प्रयोजनार्थमुपात्तौ । तेन पश्यन्तमातृशब्दसमानार्थौ ।
 न च मनुवाक्ये मातृपदस्य गौणलाक्षणिकमातृपरताया
 प्रमाणमस्ति । न चोपचारमन्तरेण काचिदनुपपत्तिः,
 मुख्यां वरमातरमेवादाय असदुक्तरीत्या मातृसपिण्डेत्यस्य
 तदर्थेयोजनप्रवृत्तस्य चास्य ग्रन्थस्य प्रयोजनसंभवात् ।
 न च सपत्नमाताऽपि मातृपदस्य शक्या, जनिका या
 स्त्री तन्मातरस्य मातृपदशक्यत्वालोके, सुमन्तुवाक्ये च
 'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः' इत्यतिदेशानर्थक्यापत्तेः ।
 किंचाऽऽद्यपक्षेऽयमपि दोषः— 'असपिण्डा च या मातुः'
 इति मातृशब्द एक एवोपचारात्सपत्नमातृपरः सन्
 असपिण्डापदेनान्वियात्, मुख्यमातृपरतयां च शब्द-
 समुच्चयासगोत्रापदेनान्वियादिति युगपद्विचित्रविरोधः ।
 न चाद्यपक्षे उत्तरग्रन्थोऽपि लगति 'तथा च' इत्यादिः ।
 न च सपत्नमातुरेव मातृत्वमाहेत्यसौ योग्य इति वाच्यम् ।
 तथा सति 'सपत्नमातृसपिण्डेष्वपि मातुलादिव्यवहारं
 दर्शयति सुमन्तुः' इति फलिक्का न कार्या, किन्तु 'सापत्न-
 मातरि मातृव्यवहारं दर्शयति सुमन्तुः' इति कर्तव्या ।
 अथ 'कथं मातृसपिण्डेत्याह' इति उत्तरग्रन्थोऽवतार्यते,
 तदपि न, भवता मातृसपिण्डा चेति मातृपदस्य सपत्न-
 मातृपरत्वात् । न च सपत्नमातामहकुलजा कन्या
 सुमन्तुवाक्येन सपत्नमातुः सपिण्डा, किन्त्ववयवान्वये-
 नैवेति । अथ चेत् द्वितीयः पक्ष उच्यते— सुमन्तुवाक्योक्त-
 सापिण्ड्यप्रतियोगिना या साक्षान्माता तत्पराबुक्तरौ केवली
 मदनपारिजातग्रन्थमती मातृशब्दाविति, तदपि न,

सुमन्तुवाक्ये यं प्रति सपत्नमाता तं प्रत्येव सपत्नमाता-
 महकुले चतुर्थमभिग्याप्य सापिण्ड्यातिदेशाद्यस्य सपत्न-
 माता तत्साक्षान्मातुः स्वमर्तृस्वपितृस्वनप्तगामिव सपत्न-
 मातामहकुले सापिण्ड्यस्य सुमन्तुवाक्येनानुक्तेः । अथ-
 यथा पूर्वमेकवाक्यतोपपत्त्यर्थं सपत्नमातृभ्रात्रादिशब्दैः
 सपत्नमातामहकुलमाचतुर्थं लक्ष्यत इत्युक्तम्, एवं
 यं प्रति सपत्नमाता तत्र तस्य च या साक्षान्माता
 तनोभयन व्यासक्तौ यः समुदायस्तं लक्षयित्वा तस्य
 सपत्नमातामहकुले सापिण्ड्यं बोध्यते सुमन्तुवाक्येन । न
 च नोपात्ता साक्षान्माता येन पूर्वावध्यसमर्पणात् समुदाय-
 लक्षणं न स्यात्, 'पितृपत्न्यः सर्वाः' इति साक्षान्मातृ-
 रप्युपादानात् । अतो यं प्रति सपत्नमाता तत्साक्षान्मातृ-
 रपि स्वापत्यसपत्नमातामहकुले सापिण्ड्याद्युक्तदूषणोद्धारो
 द्वितीयपक्ष इत्युच्यते— इति । मैत्रम्, यं प्रति सपत्न-
 माता तत्साक्षान्मातृविवाहाभावेन सापिण्ड्यातिदेशवैय-
 र्थ्यात्, सुमन्तुवचनस्य विवाहमानविषयत्वेनासौवप्रवृत्ति-
 रूपप्रयोजनसंभवात् । यद्यपि यं प्रति सपत्नमाता तस्य
 पुंसः सपत्नमातामहकुलपुंसश्च परस्परं विवाहाभावेन
 सापिण्ड्यातिदेशवैयर्थ्यं तुल्यम्, एवं यां प्रति सपत्न-
 माता तस्याः कन्यायाः सपत्नमातामहकुलकन्यायाश्च,
 तथापि रूप्यपत्यपुत्रापत्ययो— [पृ. १२१] स्त्राव-
 द्विवाहभावाय वाक्यमेदभयादेवावश्यान्मुपेयाया सपत्न-
 मातामहकुले लक्षणायामनुपपन्नात् पुंश्वस्त्रान्योन्यं कन्या-
 द्वयस्य चान्योन्यं निष्प्रयोजनमपि सापिण्ड्यमनिवार्यं
 सिध्यदपि न दोषाय । यत्तु अपत्यं प्रति सपत्नमाता
 तन्मानस्यैव सापिण्ड्यशोधनं सप्रयोजनं वाक्यमेदाना-
 पादकं चेति * तत्साक्षान्मातृव्यासक्तकुलक्षणाणि बीजानि
 निष्प्रयोजनानि चेति वैपरम्यमिति । तस्मान्मदनपारिजात-
 ग्रन्थीवै केनौ मातृशब्दौ यं प्रति सपत्नमाता तदीय-
 साक्षान्मातृपरवित्ययं द्वितीयपक्षोऽप्युक्त इति मदन-
 पारिजातग्रन्थस्यान्यथाख्यात्वानासंभवादवश्यमकामेनाप्य-
 समुक्तैव व्याख्या उपयासी मन्तव्येति । एवं चाग्निमेगापि
 मदनपारिजातग्रन्थेन संवादे भवति । स चैवं ग्रन्थः—

* ग्रन्थोऽयमशुद्धः । 'तत्साक्षान्मातृव्यासक्तपुत्रावप्युक्तैव
 निर्बीजा निष्प्रयोजना चेति वैपरम्यमिति' इति शुद्धिः कल्प्यते ।

“ यच्च वसिष्ठेनोक्तम्— ‘पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा’ इति, तत्स्यवर्णसपलमातामहकुलविषयम् ” इति । तस्माद्यस्य सपलमाता तदपत्यस्यापि ‘असपिण्डा च या मातुः’ इति मनुवाक्येन स्वजनकसपलमातामहकुले भाचतुर्थे विवाहनिषेधः सिद्धः ।

एवं च यद्विशानेश्वरमेधातिथिप्रमृतिमिर्लक्षणया ‘पञ्चमात्समादूर्ध्वम्’ इत्येतत्सुत्वार्थता मनुवाक्यस्य ‘असपिण्डा च या मातुः’ इत्यस्याङ्गीकृता, तत् लक्षणात् सपिण्डेत्येतावतैव च सिद्धे मातृग्रहणानर्थक्याद्य परमतमेव विभवादुक्तम् । एवं पिण्डे सपिण्डेत्यत्रापि असगोत्रा चेति चशब्देनोपात्तत्वेन मेधातिथिनोक्ते इत्यलं भूयसा (?) ।

निर्णयसिन्धुः*

[पृ. ९९१-१०२७]

मातृसगोत्रा पितृसपिण्डेति च दत्तकामिप्रायम्—

[पृ. ९९१] मनुः— ‘असपिण्डा च या मातुर-सगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ॥’ दक्षिममातृर्ग्रहीता असपिण्डोऽपि सगोत्रः, तत्कुलनिवृत्तये चकारात् मातुरसगोत्रा । दत्तस्य पितुः जनककुले पितुः असगोत्रापि सपिण्डत्वात्सपिण्डेति अन्यश्चकारः ।

अवयवान्वयसापिण्डयम्—

असपिण्डां सापिण्ड्यरहिताम् । [पृ. ९९२] तच्च एकशरीरावयवान्वयेन भवति । एकस्य हि पितृमृतुर्वा शरीरस्य अवयवाः पुत्रपौत्रादिषु साक्षात् परम्परया वा शुकशोभितादिरूपेण अनुस्यूताः । यद्यपि पत्न्याः पत्या सह भ्रातृपत्नीनां च परस्परं नैतत्संभवति, तथापि आधारत्वेन एकशरीरावयवान्वयोऽस्त्येव, ‘अस्थिमि-

* आदर्शप्रुस्तकं ‘चौखम्भासंस्कृतग्रन्थमाला, काशी’ इत्यत्र मुद्रितम् ।

कृष्णभट्टी— आधारत्वेनेति । आरम्भ्यारम्भक-भावेन हि एकशरीरावयवान्वयो विवक्षितः । तथा च भ्रात्रोः आरम्भकैकपितृशरीरावयवान्वयः । भर्तृभार्ययो-रपि आरम्भकपुत्रशरीरावयवद्वारा तत्पितामहशरीरा-

रस्थानि’ इति मन्त्रलिङ्गात् । एकस्य हि पितृशरीरस्य अवयवाः पुत्रद्वारा तामु आहिता इति मदनरत्नपारि-जातविशानेश्वरादयः । याचस्पतिमुद्रिविवेक— [पृ. ९९३]— शूलभाष्यारिगौडमैथिल्यादयोऽप्येवम् । श्रुतावपि— ‘एत-त्याट्टकौशिकं शरीरं प्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतोऽस्थि-स्नायुमज्जनः पितृतस्त्वज्जांसरधिराणि मातृतः’ इति, ‘प्रजामनु प्रजायते’ इति च ।

निर्वाण्यसापिण्डयम्—

चन्द्रिकापरारकमेधातिथिमाधवादायस्तु एकपिण्डदान-क्रियान्वयित्वं सापिण्डयम्, ‘लेपभाजश्चतुर्थायाः पित्रायाः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डयं सात-पौरुषम् ॥’ इति मात्स्योक्तेः । न च पितृव्यादिषु एत-द्यास्तीति वाच्यं, तत्कर्तृकभादे देवतैक्येन तत्सत्त्वात् । देवदत्तकर्तृकभादे हि ये देवताभूतालोपां मध्ये यः कश्चिदन्यकर्तृकभादेऽनुप्रविशति तेषां सापिण्डयम् । तद्वत्प्राणामपि, भर्तृकर्तृकभादे सहाधिकारत्वेन तद-न्वयात्, ‘एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके’ इति स्मृतेश्च । श्रुतीनां च वैराग्यार्थात् तस्य सापिण्डयनिमित्तत्वे मानाभावात् । न च मातृलादिषु एतद्वास्तीति वाच्यं, मातामहस्यैवैक्यात् ।

निर्वाण्यसापिण्डयश्चे ‘मातृतः, पितृतः’ इति नियमार्थम्—

ननु गुचशिष्यादेरपि श्राद्धदेवतात्वात् सपिण्डत्वं स्यात् । किं बहुना ? ‘सर्वाभावे तु नृपतिः कार्ययेत्स्य रिक्थतः’ इति मार्कण्डेयपुराणाद्राशोऽपि श्राद्धकर्तृत्वा-

वयवान्वयः । क्वचिच्च एकावयवाधारत्वेनापि, यथा मानोर्भर्तृद्वारा श्वशुरावयवाधारत्वमित्यादि अन्यत्राप्युक्तम् । ननु एवं अगम्यागमनेऽपि गन्तृगम्ययोरेकशरीरारम्भ-कत्वात् सापिण्ड्यापत्तिः । न च अनिधिद्वत्वं विशेषणं, स्वस्वल्भना भार्याणामपि निषेधादिति चेत्, न, निधिद्वयमिचारकान्यत्वेन विशेषणात् । व्यभिचारश्च भार्यान्वस्त्रीगमनम् । तथा च यः शरीरावयवान्वयो विवक्षितः स निधिद्वयभार्याभिचरस्त्रीगमनक . इति न दोषः । निधिद्वत्वं च वेदमेयाभावप्रतियोगिहृत्तिसाध्यत्वं, तादृशनिवर्तनागोचरत्वं वा इत्यन्यदेतत् ।

ससापिण्ड्यप्रसङ्गः । सत्यम्, [पृ. ९९४] ' पञ्चमात्
सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । ' इति याज्ञवल्क्य-
वचनेन मातापितृसंज्ञे एव तत्सत्त्वात् । ऊर्ध्वं 'सापिण्ड्यं
निवर्तते' इति शेषः । ननु पञ्चमत्वाद्यत्र नियम्यते, न
मातृतः इत्यादि, वाक्यभेदात् । मैवम्, मातृकुले पञ्चम-
त्वस्य पितृकुले सप्तमत्वस्य च बोधने तुल्यत्वात् । पौर-
पेयत्वाददोष इति चेत्, तुल्यमन्यत्रापि । अन्यकर्तृके
राज्ञस्तत्पितृणा वा देवतात्वाभावाच्च । किञ्च अवयवा-
न्वयपक्षे यथा योग- [पृ. ९९५] रूढ्या परिहार-
स्तथा इहापि । तेन मातृकुले पितृकुले च एकपिण्डदान-
क्रियान्वयित्वं सापिण्ड्यमित्याहुः । तेन एकस्य पित्रादयः
पट् पुत्रादयश्च पट् सापिण्डा भवन्ति ।

प्रतिबोगिभेदेन भिन्नस्य सापिण्ड्यस्योभयतो

निवृत्तिरेव विवाहप्रयोजिका-

अत्र केचित् उभयतः सापिण्ड्यनिवृत्तावेव उदाहः,
-नान्यथा इत्याहुः । शुद्धिचिन्तामणिवाचस्पतिहरदत्ता-
दयस्तु सगोत्रत्ववत् सापिण्ड्यस्य सप्रतियोगिकत्वेन
सगोत्रवद्भयनिरूप्यत्वात् एकतो निवृत्तौ अन्यतो
निवृत्तेरावश्यकत्वात् मूलपुरुषमारभ्य अष्टमो वरः मूल-
पुरुषपरमस्य द्वितीयतृतीयादिकां कन्यामुद्देहदित्याहुः ।
शिष्टास्तु न बधूवरयोः स्वतः सापिण्ड्यं, किंतु कूटस्य-

संततित्वात् तत्सापिण्ड्येनैव । अतः अष्टमवरं प्रति
कन्याया असापिण्ड्येऽपि कन्याया! कूटस्येन सापिण्ड्यात्
तत्संततित्वात् वरः तां प्रति- सापिण्ड्य एवेत्यविवाहः,
सापिण्ड्यासापिण्ड्ययोः प्रतियोगिभेदेनाविरोधादित्याहुः ।
इदमेव च युक्तम् । आशौचेऽप्येवं सापिण्ड्यं ज्ञेयम् ।

स्थूलकालोऽवच्छेदकः, तथा तत्कालावच्छिन्नदेश एव
तथेति । इदानीं मूले वृक्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययो न
प्रमा, किन्तु मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्यादिरैव तथा, तद्व-
दयं वंशो वरावच्छेदेन सापिण्ड्यवानिति प्रत्ययो न
प्रमा, किंतु कन्यावच्छेदेन सापिण्ड्यवानिति प्रत्यय एव
तथा । तादृशप्रमाविषयकन्यायाच्च शुद्धवरेणापि न
विवाहः, ' पञ्चमे सप्तमे चैव येना वैवाहिकी क्रिया
क्रियापरा अपि हि ते पतिताः श्रुता गताः ॥ ' इति
प्रयोगपरिजाते मरीचिना दोषोक्तः । पञ्चमे सप्तमे
इत्येतत् केनूतिकन्यायेन द्वितीयतृतीयादिकन्यासंभ्रा-
हकम् । क्रियापराः स्वतः शुद्धाः, असपिण्डा इति
यावत्-इत्याहुः । वस्तुतस्तु यथा असपिण्ड्यामिति
कन्याविशेषणं तथा असपिण्डः इति वरविशेषणम्,
' एतैरेव शुभैर्युक्तः सर्वगः श्रोत्रियो वरः । यत्ना-
त्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥ ' इति
वचनेन अनन्यपूर्वकत्व-यवीयस्त्व-भ्रातृमत्व- रूपगुण-
त्रयभिन्नसर्वगुणान्तर्गतासपिण्डत्वलाभात् । तत्र सापिण्ड्यं
कन्याया वरनिरूपितं वरे च कन्यानिरूपितं पृथगेव, न
तु उभयनिरूपितं वरे, तदतिदेशवैयर्थ्यात् । एवं च उक्त-
स्थले वरवधोऽभयन सापिण्ड्यशयत्वाभावात् विवाहः ।
न च सपिण्ड्यशब्दस्य ससन्ननिष्कृत्वादेव तद्व्यभि-
न्नतदतिदेशो मानाभाव इति वाच्यं, बाधाभावस्यैव तदति-
देशो मानत्वादिति । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । एवं
सापिण्ड्यमिति । एकतः सप्तमपर्यन्तानामन्यतोऽष्टमादि-
जननादौ दशरानं, अष्टमादीनां च सप्तमपर्यन्तजननादौ
त्रिराप्रमाशौचमित्यर्थः । एकतो निवृत्तौ निवृत्तिमते च
उभयत्रापि त्रिराप्रमेव ।

स्वत इति । बधूप्रतियोगिकं वरे, वध्वा च वरप्रति-
योगिकमित्यर्थः, तथा सति दीर्घत्वादिवत् तद्व्यभि-
पत्तेः । तत्सापिण्ड्येनैवेति तृतीयाशौ भेदः । तथा च
स्वपिण्ड्यकूटस्यसंततित्वं सापिण्ड्यमिति भावः । इदमेव
चेति । पञ्चमादूर्ध्वं बधूवरान्यतरमातृतः तत्सापिण्ड्यकूटस्य-
संततित्वात्प्रकं विवाहप्रतिबन्धकं सापिण्ड्यं बधूवरयोर्नि-
वर्तते इत्यर्थः । एवं पितृतः सप्तमादित्यत्रापि । यत्र च
वरोऽष्टमादिः कन्या तु द्वितीयादिका, तत्र कूटस्यस्य बधू-
पित्रादिसप्तमादूर्ध्वत्वाभावेन विवाहप्रतिबन्धकसापिण्ड्य-
संज्ञाव इति भावः । अन्ये त्वाहुः- यत्र वृक्षे प्रथमतः
मूलाश्रयोः कपिसंयोगः, ततो मूले तदभावः, सत्र तदानीं
मूलस्य नावच्छेदकत्वं, कालानवच्छिन्नदेशादेरवच्छेद-
कत्वानुपगमात् । यथा अयान्तरकालावच्छिन्न एव

मण्डूकश्रुत्या सापिण्डयस्त्रावः-

[पृ. ९९७] यत्र तु मध्ये विच्छिन्नमपि सापिण्डयं मण्डूकश्रुतिवत् पुनरनुवर्तते । यथा कूटस्थात् पञ्चम्योः कन्ययोः पुत्री, तत्र निवृत्तिः, तदपत्ययोस्तु अनुवृत्तिः, तत्रापि न सापिण्डयासापिण्डययोर्दोषः, संबन्धिभेदात् । तेन तत्र न विवाहः ।

कूटस्थनारभ्य पुरुषगणना-

[पृ. ९९८] अत्र कूटस्थमारभ्य गणना कार्या । तदुक्तम्- ' वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः । पञ्चमी चैतयोर्माता तन्सापिण्डयं निवर्तते ॥ ' इति । कूटस्थो मूलपुरुषः । [पृ. ९९९] विश्वरूपनिबन्धे- ' एवमुक्तप्रकारेण पितृवन्धुषु सप्तमात् । ऊर्ध्वमेव विवाहास्तं पञ्चमान्मातृवन्धुतः ॥ संतानो मिद्यते यस्मात्

पुत्राविति । पुत्रश्च पुत्री च इति विग्रहः । ननु कूटस्थात्पञ्चमीसप्तानभूते निवृत्तस्यापि तन्मातृकुल-सापिण्डयस्य सप्तमेऽनुवृत्त्या प्रवृत्तिः, पितुः सप्तमत्वे एव सापिण्डयनिवृत्तेरिति न युक्तं, ' यद् गतं तद्व्रतमेव ' इति न्यायात् । किंच तर्हि याश्वल्क्येन पञ्चम्या मातृ-रित्येवोक्तं भवेदित्यत्राऽऽह- संबन्धीति । पञ्चमादूर्ध्व-मित्याद्यन्वयार्थमेव हि पञ्चमादित्यमिहितम् । तथा च मातृतः सापिण्डयं पञ्चमादूर्ध्वं निवर्तते, पितृतः सापिण्डयं सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते इत्यर्थः । तत्र मातृद्वारकं सापिण्डयं पठे निवृत्तं, पितृद्वारकं सापिण्डयं च सप्तमे अस्ति, संबन्धिनोर्मातापित्रोर्भेदात् सापिण्डयभेदात् । तत्र मण्डूकश्रुतिवदिति दृष्टान्तः प्लुतिपठनौ पूर्वोत्तर-संयोगो द्वौ, अत्र सापिण्डये द्वे, एतावन्मात्रे बोध्यः । दृष्टान्ते संबन्धी मण्डूक एकः, दाष्टान्तिके तु संबन्धिनी मातापितरौ मिश्रौ इति विशेषः, ' न हि दृष्टान्ते सर्व-साम्यम् ' इति न्यायात् ।

केचित्तु सोदकत्ववत् सापिण्डयमलण्डमेव । तस्य दीर्घत्वादिवत् सप्रतियोगिकम् । तच्च एकगोत्रे सप्तमपर्यन्तं, मिश्रगोत्रे पञ्चमपर्यन्तमिति वदन्ति । तदसत्, मिश्रगोत्रे सप्तमपर्यन्तं सापिण्डयासत्त्वप्रसङ्गात् । इष्टापत्तिस्तु धामिनाणामनुचितेति ।

कृम. ९९७-९९८

पूर्वजादुभयत्र च । तमादाय गणेद्वीमान्वरं यावच्च कन्यकाम् ॥ '

मातापितृवन्धुनारभ्य पुरुषगणना

[पृ. १०००] स्मृतितत्त्वे नारदः- ' आ सप्त-मात् पञ्चमाच्च वन्धुम्यः पितृमातृतः । अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥ ' अत्र वन्धुम्य इति पञ्चमी-निर्देशात् पितुः पितृवन्धुपुत्रात् सप्तमी, मातुः पितृवन्धु-पुत्राच्च पञ्चमीमपि त्यजेत् । एवमन्यवन्धुषु श्रेयम् ।

त्रिगोत्रात्येव अर्वागपि विवाहः-

तत्रापि त्रिगोत्रात्येव अर्वागपि विवाहं कुर्यात्, वरस्य-माणवचनात् । त्रिगोत्रगणना च (वधू) मातामह-गोत्रापेक्षया, न तु स्वापेक्षया । अन्यथा पितुः पितामह-दुहितुर्दोहिनीपुत्री परिणया स्यात् । [पृ. १००१] वध्वा मातामहगोत्रापेक्षया तु त्रिगोत्रान्तर्गतान् (गंतत्वेन न) विवाहप्रसङ्ग इति संबन्धतत्त्वाद्येव गौडप्रत्याः । संबन्धविवेके श्लेषाणिरप्याह- ' पञ्चमात् सप्तमाच्चार्वा-गपि त्रिगोत्रान्तरिता विवाह्या, ' असवद्वदा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा । सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥ ' इति बृहन्मन्त्रकेः, ' संनिर्कर्मोऽपि कर्तव्यं त्रिगोत्रात्परतो यदि । ' इति देवलोकेषु " इति । एतच्च दाक्षिणात्या न मन्यन्ते ।

मातृतः पञ्चपुरुषं पितृतः सप्तपुरुषं च सापिण्डयम्-

[पृ. १००२] यत्तु वसिष्ठः- ' पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा । ' इति, यच्च विष्णुपुराणम्- पञ्चमी मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् । रहस्य

पितामहदुहितुर्दोहिनीपुत्रीति । पितामहकन्या, तत्कन्या, तत्कन्येत्यर्थः, स्वगोत्रापेक्षया गग-नाया पितामहस्य स्वगोत्रत्वात् । तद्दुहितुः द्वितीयं गोत्रं, तद्दोहिण्या तद् चतुर्थमिति तदुपन्याः त्रिगोत्रानन्तर्गतत्वा-पत्तिः । विवक्षयोक्तापत्तिं वारयति- वध्वा इति । माता-महगोत्रापेक्षया त्रिगोत्रात्येव इत्यस्य गोत्रवृत्तित्वानाश्रय-मातामहगोत्रका वधूः विवाह्या इत्यर्थः । प्रकृते च पिता-महदोहिण्या गोत्रं तृतीयं, तदेव च वधूमातामहगोत्रमिति न तद्विवाहप्रसङ्गः ।

कृम. १०००-१००१

उद्बहेत्कन्यां न्यायेन विधिना रूप ॥ ' इति, तत्पञ्चमीं सप्तमीमतीत्य इति व्याख्येयम्, 'पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शूद्रतां गताः ॥' इति अपराकं मरीचिवचनात् । हार-लतायां शङ्खलिखितौ— 'सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी । पिण्डश्चोदकदानं च आशौचं च तदानुगम् ॥' गोत्रं संतानम् । आशौचं तानभिभ्याप्य गच्छति इत्यर्थः । [पृ. १००३] शुद्धिविवेके शुद्धि-चिन्तामगौ च ब्राह्मे— 'सर्वेषामेव वर्णानां विशेषा साप्त-पौरुषी । सपिण्डता ततः पश्चात्समानोदकधर्मता ॥ ततः कालवशाच्च विस्मृतौ नामगोत्रतः । समानोदकसंशा तु तावन्मात्राणि नश्यति ॥' सप्तोर्ध्वं त्रयः सोदकाः, ततो गोत्रजाः । तत्रैव ब्राह्मे— 'अविभक्तधनास्त्वेते सपिण्डाः परिकीर्तिताः ।' तेन अविभक्तधनाभावे विभक्तः सपिण्डो धनहारी, नान्यथा इत्यर्थः । तेन विवाहे आशौचे धनग्रहणे च लिषा सापिण्डयं सिद्धम् ।

षट्पुरुषादिसापिण्डयपक्ष दत्तकसापलविजानीयादियु

व्यवस्थिताः न त्वनुकल्पः—

यत्तु— 'पञ्चमीं मातृतः परिहरेत् सप्तमीं पितृत-
स्त्रीं मातृतः पञ्च पितृतो वा' इति पैटीनसिस्मृतौ

सपिण्डतेति । सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । गोत्रतः कृत्यसमानगोत्रार्थम् । पिण्डश्चेत्यादि और्ध्वदेहिकोप-लक्षणम् । तदानुगं तादृशसपिण्डतानुसारि । तथा च कृत्यसमानगोत्रसप्तपुरुषनिष्ठासापिण्डयं और्ध्वदेहिकादौ अनुकूलमित्यर्थः । सापिण्डयं और्ध्वदेहिकादौ अनुकूलं विवाहप्रतिबन्धकं च । तत्र एतस्यैव विवाहप्रतिबन्ध-कत्वे यत्र कृत्यात् पृष्ठी पञ्चममातृककन्या, षष्ठः पञ्चन-पितृकवरः, तौ च भिन्नगोत्रान्तर्गतौ, तत्र तयोर्विवाह-प्रसङ्ग इत्यर्थः । यदि च गोत्रतः सतानात्, एवं च कृत्यसंताने साप्तपौरुषी सपिण्डता इत्यर्थे आद्रियते, तदा कृत्यकन्यातत्कन्यादिक्रमेण पृष्ठी वन्यैव, सप्तमश्च पुरुषः, तत्राप्येतत्त्वेन कृत्यकन्यान्तरमादाय पञ्चम्या कन्याया च तत्त्वेन न तयोर्विवाहः । शूद्रतादिवचनवशात् समानगोत्रसप्तपुरुषवृत्तित्वेन आशौचाद्यानुकल्पमिति बोध्यम् ।

कृम. १००२—१००३

'त्रीनित्यनुकल्पः' इति माधवोक्तैः, [पृ. १००४] 'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तायां । दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रेयिणाणा महाकुलात् ॥ उद्बहेत्सप्तमा-
दूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् । पञ्चमीं तदभावे तु पितृ-
पक्षेऽप्ययं विधिः ॥ सप्तमीं च तथा पृष्ठीं पञ्चमीं च
तथैव च । एवंमुद्बहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥
वृत्तीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोश्चमथोरपि । विवाहयेन्मनुः
प्राह पराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ यस्तु देशानुरूपेण
कुलमार्गेण चोद्बहेत् । नित्यं स व्यवहार्यः साद्बेदाच्चैत-
त्प्रदहयते ॥' इति चतुर्विंशतितमात्, 'चतुर्थीमुद्बहेत्कन्यां
चतुर्थेः पञ्चमोऽपि वा । पराशरमते पृष्ठीं पञ्चमो न तु
पञ्चमीम् ॥' इति पराशरोक्तेश्च अनुकल्पत्वेन आपदि
पञ्चम्यादिपरिणयनं कार्यमिति प्रतीयते, अत्र हि 'तदभावे'
इति स्पष्टमेव अनुकल्पत्वमुक्तं, तत्र यथाश्रुतं ज्ञेयं,
पूर्वोक्त- [पृ. १००५] मरीचिवचोविरोधात्, वस्तुनि
विकल्पासंभवात्, 'पञ्चमालसप्तमाद्रीमान् यः कन्या-
मुद्बहेत् द्विजः । गुरुतल्पी स विशेषः सगोत्रा चैव-
मुद्बहन् ॥' इति विष्णुक्तेः, पराशरस्य मूलाभावाच्च ।
तस्मात् मदनपारिजातायुक्तदिसा दत्तकसापत्नसंबन्धा-
द्यनुपवेशे ब्राह्मणादीना धनियादिसपिण्डविषये वा पूर्वो-
क्तानि नेयानि, न तु अनुकल्प इति भ्रमितव्यम् ।

नेयानीति । एतेन मदनपारिजातायुक्तदिक्-
क्षोदक्षमा अस्तु वा, मा वा, तदनुसरणे भवता
न दोष इति सूचितम् । न त्विति । अयमभिप्रायः—
दशभिरित्यादिना वस्तुतो महापापातिपापोपपापादिरहितत्व-
श्रेयित्यन्वदानादिकर्मत्रयकर्तृत्वसपरिहारयागायककर्तृत्वादि-
युक्तमहाकुलीनाना सप्तमीमुद्बहेदित्यभिधानेन तादृशगुणा-
धिक्ये एव न दोषः, अन्यथा तु दोष इति रीत्या सप्त-
मोद्बहनिन्दनात् शाकटायन इत्यभिधानेन च 'स्वरूप-
व्याक्रियैव पराक्रिया' इति न्यायात् 'जर्तिल्यवावा वा
शुद्धयात्' इत्यादेः पयोहोमस्तुल्यर्थत्ववत् वैमृत्तिक-
न्यायेन अष्टमोद्बहविधिस्तुल्यर्थत्वमेव पञ्चम्यामुद्बह-
विधीनामुपेयं, न तु अनुकल्पतयाऽपि तन्कर्तृत्वतार्थक्यं,
'सगोत्रां चैवमुद्बहन्' इति दृष्टान्तेन बलवदनिष्टापन-
त्वावेदनादिति ।

कृम. १००५—१००६

मातुलकन्या परिणयेति पूर्वपक्षः-

यत्तु [पृ. १००६] स्मृतिचन्द्रिकामाघवाद्य
आहुः- 'तृतीये संगच्छावहै, चतुर्थे संगच्छावहै' इति
ज्ञातपयश्रुतेः, 'तृतां जहुर्मातुलस्येव योपा भागस्ते
पैतृष्वसेयी ययामिव' इति, [पृ. १००७]
'गर्भे तु नौ जनिता दम्पती कः' इति च मन्त्र-
वर्णात्, 'मानृष्वस्त्वुतां केचित्पितृष्वसुतां तथा ।
विवहन्ति क्वचिद्देशे संकोच्यापि सपिण्डताम् ॥'
इति ज्ञातातपोक्तेश्च मातुलकन्योद्वाहः कार्यः । यद्यपि
पितृष्वस्त्वुत्तोद्वाहोऽपि प्राप्तः, तथाऽपि 'अस्वर्ग्ये
लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु' इति निषेधात्
घचनान्तरेण तदुद्वाहस्याविधानाच्च न कार्यः । अयं
तु दाक्षिणात्यशिष्टाचारात् कार्यः इति । न च पूर्वो-
क्तश्रुतीनामर्थवादमात्रता, मानान्तरेणासिद्धौ 'उपरि हि
देवैभ्यो धारयति' इतिवत् अनुवादानुपपत्त्या विधि-
कल्पनात् । यत्तु ज्ञातातपः- [पृ. १००८] 'मातुलस्य
सुतामूढ्या मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव
त्यक्त्या चान्द्रायणं चरेत् ॥', यच्च मनुः- 'पैतृ-
ष्वसेयी भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुरास्य
गत्या चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतास्त्रिससु भायांथे नोप-
यच्छेत् बुद्धिमान् ॥', यच्च व्यासः- 'मातुः सपिण्डा
यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः' इति, तत्तु गान्धर्वादि-
विवाहोऽपि मातृविषयम्, तत्र पितृगोत्रानिष्ठेः । अत
एव मार्कण्डेयपुराणम्- 'गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण
धर्मवित्' इति । [पृ. १००९] ब्राह्मादिविवाहे तु
परिणयेव- इति । भट्टसोमेश्वरोऽपि तृतीयेऽप्याये
चाक्यपादे मातुलकन्योद्वाहसुदाहृत्य स्मृतिविरोधेन आचार-
प्राप्तस्यास्य वार्तिके बाधोक्तावपि पूर्वोक्तश्रौतलिङ्गवलीय-
स्त्वादस्य कर्तव्यतामाह ।

पितृगोत्रेति । पितृसापिण्डवैयर्थ्यः । यथाश्रुते
ब्राह्मादिविवाहे पितृसापिण्डनिष्ठयनभिधानेन हेतुन्यून-
ताप्रसङ्गात् ।

कृम. १००८-१००९

मातृश्रादिकन्यापरिणयप्रापकवचनानामसवर्णादिविषयत्वेन
कर्त्तुं निषेधाच्च नैव परिणयेति सिद्धान्तः-

तदेतद्दत्तकस्य पालकदत्तिसममातृगोदकन्याविषयत्वेन
असवर्णमातुलकन्याविषयत्वेन युगान्तपरत्वेन च उपपन्न-
मपि अविचारितरमणीयं यथा, तथास्तु, तथापि कस्यै
तावन्नपिद्वयेव, [पृ. १०११] 'गोत्रान्मातुः
सपिण्डाच्च विवाहो गोयधस्तथा ।' इत्यादिपुराणात् ।
माधवीये वौधायनोऽपि अस्मिन्निन्दामाह- 'पञ्चधा
विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतल्लघोचरत ऊर्णाविक्रयोऽनुपेतेन स्त्रिया
च सह भोजनं पशुपितभोजनं मातुलपितृष्वनूदितु-
परिणयनमिति । अथोचरतः सीधुपाना' दिक्युक्त्या
'इतर इतरस्मिन्कुर्वन् दुष्यति इतर इतरस्मिन्' इति ।
भट्टसोमेश्वरेणापि स्मृतिविषयानां मातुलकन्योद्वाहादीनां

अविचारितरमणीयमिति । यत्तु दानेन सापिण्ड्यं
निवर्तते इत्युक्तम्, तत्र, 'दद्यान्माता पिता वा' इति हि
पुंस्त्वविशिष्टमन्यैव संज्ञा (विहितेति) कन्याया दत्तिस-
संज्ञाविहात् दत्तिसममन्युश्च सापिण्ड्यनिष्ठवृत्तिर्विधीय-
माना न कन्याया भवति । न त्वेवं दत्तिसमस्य सापिण्ड्य-
निष्ठवृत्तौ जनककन्यादिपरिणयनं स्यात्, 'ऊर्णं सप्तमात्
पितृवृन्धुभ्यो मातृवृन्धुश्च पञ्चमाद्वीजिनश्च सप्तमात्'
इति यचनेन जनककुलेऽपि आसप्तमं विवाहनिषेधात् ।
'स्वगोत्रात् भ्रदयते नारां विवाहात्सप्तमे पदे' इति
वचनात्तु गोत्रनिष्ठवृत्तिरिति । न च आसुरादिविवाहेऽपि
सप्तपथादेः सत्त्वाद्गोत्रनिष्ठवृत्तिप्रवृत्ति इति वाच्यम्, पूर्वो-
क्तप्राप्तसहितदानमेव तद्विधिवर्तकम् । आसुरादिषु दाना-
भावात् न तद्विधिवृत्तिरिति ।

कृम. १०१०-१०११

माधवाचार्याणामपि मातुलकन्यापरिणये निर्भेदे
नास्तीत्याह-माधवीये इति ।

न च तदनन्तरम् 'इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति' इति
वौधायनवाक्यात् दक्षिणे मातुलकन्यापरिणये कथं दोष
इति वाच्यम्, विप्रतिपत्तिपदेन अनाचारत्वोक्तेः,
दुष्यतीत्यनेन अपाङ्कत्वविशिष्टपातकौकेः ।

असाहचर्यादप्रामाण्यं— [प्र. १०१२] इत्युक्तम् ।
 ब्रह्मपतिरपि— 'उद्गते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य मुना द्विजैः ।
 मरत्यादाश्च नराः पूर्वं व्यभिचाररताः क्रियः ॥ उत्तरे
 मग्नाश्चैव स्पृष्ट्या नृणां रजस्रलाः ॥' इत्यनाचारत्वमाह ।
 अत एव हेमाद्रौ मातृत्वे कर्नाटकादीनां तत्कारिणा भादे
 निषेधः । योपदेशेनापि लिखितं ब्राह्मम्— 'यत्र मातुल-
 जोद्वाही यत्र वै वृषलीपतिः । भादं न गच्छेत्तद्विप्राः
 कृतं यथा निरामियम् ॥' इति । तस्मान्मातृत्वं पञ्च
 पितृत्वं सप्त त्यक्त्वा उद्गहेदिति [प्र. १०१३] सिद्धम् ।

मुमन्तूना दशपुरुषादितापिण्डयज्ञा विवाहविषया श्लोकं मनम्,
 आशौचविषया इति सिद्धान्तः ; तथापि त्रिपुररपञ्च अनुद-
 कन्याविषय इति, वाग्दत्ताविषय इति च मतद्वयम्, मातृ-
 कुलविषयः कानीनकन्यकाविषयश्चेति सिद्धान्तः—
 सन्धिविवेके मुमन्तुः— ' ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधा-
 नामा दशमाहर्मविच्छित्तिर्भवति, आ सप्तमादिकय-

न च सखल्लोकादसंभूतस्य भगवतोऽर्जुनप्रभृत्प्रादे-
 र्मातुलकन्योद्वाहरूपदुराचारप्रवर्तकत्वं कथमिति वाच्यं,
 युगान्तरीयत्वेन अदोपात् । वस्तुतस्तु भगवतो नारायण-
 त्वात् अर्जुनस्य नखलेन नारायणाशत्वात् रुमिगण्यदाभूत-
 मुभद्राविवाहो न मानुषः । शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वाच्च
 तन न प्रवृत्तिः । किञ्च देवादिभिः कृतं मनुष्यैर्न कार्यम्,
 ' अनुष्ठितं च यदेवैर्मनिर्मियदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यै-
 सान् तदुक्तं धर्ममाचरेत् ॥' इति बौधायनोक्तेः ।

कृम. १०११-१०१२

सिद्धमिति । ननु असपिण्डाप्युदासेन सपिण्डोद्वाह-
 निवृत्तिर्न लभ्यते इति चेत्, न, सपिण्डोद्वाहे प्राय-
 क्षिप्त्वाभावेन सपिण्डोद्वाहनिषेधे पर्युदासपर्यवसानात्,
 प्रायश्चित्तस्य वा पर्युदासातिक्रमनिमित्तकरत्वात् ।

कृम. १०१३

' दशभिः पुरुषैः ख्यातात् श्रोत्रियाणा महाकुल्यत् ।
 उद्गहेत्यसमादूर्ध्वम्' इत्यत्र तादृशमहाकुलादूर्ध्वं तदभावे
 सप्तमादूर्ध्वमुद्गहेदिति मतमाह— संबन्धेति । धर्म-
 विच्छित्तिपदार्थमाह— सापिण्डयनिवृत्तिरिति ।
 ' इत्यर्थः ' इत्यन्तः श्लेषाणिग्रन्थः । अन दशपर्यन्तं
 सपिण्डयसत्त्वं कूपयितुमाह— आ तृतीयादिति ।

विच्छित्तिर्भवति, आ तृतीयात् पिण्डविच्छित्तिः ।
 अन्यथा पिण्डशौचक्रियाविच्छेदाद्ब्रह्महतुल्यो भवति' ।
 अस्वार्थमाह श्लेषाणिः— ' जीवतिपन्नादिनिरुस्य वृद्ध-
 प्रपितामहादयस्त्रयः भाददेवतात्वात् पिण्डभाजो भवन्ति,
 तदूर्ध्वं त्रयो नवपुरुषपर्यन्ता लेपभाजः, भादकर्ता च
 दशम इति दशमादूर्ध्वं सापिण्डयनिवृत्तिः । दशमात्
 इत्युपलक्षणम् । तेन पितृपितामहजीवने नवपुरुषपर्यन्तं,
 पितृजीवने च अष्टपुरुषपर्यन्तं सापिण्डयमिति श्रेयम् ।
 अपुत्रधनग्रहणे सनिहिताभावे सप्तपुरुषपर्यन्तमधिकारः ।
 धनमाहिगामरस्य तृतीयः पौनः, तदूर्ध्वं भादविच्छेदः,
 अन्यथा धनहारित्वे अपुत्रभादाद्यकरणे ब्रह्महा
 [प्र. १०१४] इत्यर्थः । "आ तृतीयादिति अगूढकन्या-
 विषयम्, 'अप्रजानां तु स्त्रीणां त्रिपुरयी विशापते' इति
 वसिष्ठोक्तेः । एतच्च आशौचविषयं सापिण्डयं, न तु
 विवाहादौ, तत्र पूर्वोक्तवचनैः पञ्चमलसप्तमत्वनिवृत्त्यात्" इति
 मेघातिथिप्रमुखा दाक्षिणात्याः । वाग्दानोत्तरमेत-
 दिति शुद्धिविवेकः । "मातृकुलविषयं कानीनकन्यका-
 विषयं चैतत्, अन्यथा 'अप्रजानां तथा स्त्रीणां
 सापिण्डयं साप्तपौरुषम् । प्रजानां भर्तृसापिण्डयं प्राह
 देवः प्रजापतिः ॥' इति कौर्मण विरोधः स्यात्" इति
 रत्नाकरस्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थाः । युक्तं चैतत्, अन्यथा
 कन्योत्पत्तौ पुरुषप्रत्ययपर्यन्तमेव सूक्तं स्यात्, न ऊर्ध्वम् ।

सापत्नमातृकुले त्रिपुरर्यं मातामहपर्यन्तं सापिण्डयम्,
 सापत्नमातामहसततौ च षट्पुरुषं वाचनिकं
 सापिण्डयम्—

सापत्नमातामहकुले तु आह मिताश्रयां यज्ञः—
 'यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः
 एतन्मते धर्मविच्छित्तिरित्यस्य लेपकरणात्तो धर्मः,
 तस्य विच्छित्तिरित्यर्थः । आ सप्तमादिति च छलत
 उपेताशौचविषयम् । 'वाग्दानोत्तरम्' इति मतद्वयं च
 आशौचसापिण्डयप्रपञ्चः । कृम. १०१३-१०१४
 सापत्नेति । असवर्णायाः सवर्णाया वा सापत्न-
 मातृजनकतया सापत्नमातामहो द्वेषा । तत्र आया-
 मादाय पृथक्क्षेत्रा इति, अन्त्यामालम्ब्य पृथग्जना
 इति । ते एकपिण्डाः सपिण्डाः । पृथक्शौचाः ।

पृथक्श्रीचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥ 'पृथक्क्षेत्राः भिन्न-
जातीयस्त्रीषु जाताः । पृथग्जनाः [पृ. १०१५] सजाती-
यभिन्नमातृषु जाताः । अत्र त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्' इति
विज्ञानेश्वरो व्याख्यौ । पृथ्वीचन्द्रोदये सापिण्ड्यपीपिकायां
चैवम् । मदनपारिजाते तु— 'पृथक्क्षेत्रजाः भिन्नमातृजाः,
पृथग्जनाः भिन्नजातीयाः । एतद्विजातीयसापत्नमातृकुल-
विषयम् । स्वर्णसापत्नमातृकुले चतुःपुरुषं सापिण्ड्यम्,
'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्ताया' इति
वसिष्ठोक्तैः । सप्तमीमिति ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिदारोत्पन्न-
पितृकुलविषयं च " इत्युक्तम्, तत्स्वकपोलकल्पितत्वात्
अन्यान्तर्विरोधाच्च निर्मूलम्, 'पितृतपत्यः सर्वा मातरः'
इत्युक्त्वा सुमन्तुना 'तदपत्यानि [पृ. १०१६] मा-
गिन्यानि' इति पृथङ्निषेधाच्च । अन्यथा सापिण्ड-
त्वेन निषेधात् सापत्नमातृकुलवादिनिर्देशो व्यर्थः । अत एव
तेन स्मृतिकौमुद्यां स्वर्णसापत्नमातामहकुलपरत्वेन तथैव
दाह्यवचनं व्याख्यातम् । तेन वासिष्ठम् 'पञ्चमीं सप्तमी-
मतीत्य' इति व्याख्येयम् । तस्मात् प्राच्येव व्याख्या
युक्ता । प्रयोगरत्ने भट्टैः स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थेषु च

शौचं तु आशौचप्रकरणे वक्ष्यति । पृथक्श्रीचत्वं
भिन्नजातीयत्वात् । पिण्डः एकशरीरावयवान्वयः ।
सापिण्ड्यं त्रिषु अतीतेषु आवर्तते निवर्तते इति । अस्य
तात्पर्यमाह— अत्रेति । सजातीयानां सापत्नमातामहकुले
त्रिपुरुषं मातामहपर्यन्तं सापिण्ड्यं अत्र आशौचे
आशौचातृकुलमित्यर्थः । एतत् त्रिपुरुषसापिण्ड्यम् ।
विजातीयेति । तादृशमातुः प्रथमे तदुत्पन्नप्रकरणे वा
इति यावत् । मातृतः पञ्चमीमिति । पिण्डे त्यजे-
दित्यर्थः । तथा च चतुःपुरुषं सापिण्ड्यमित्याशयः । पितृतः
सप्तमीं त्यजेत्पिण्डे इत्यस्य विषयमाह—सप्तमीमिति ।

कृम. १०१४-१०१५

तन्मातामहसंततो क्रियद्दूरं अविवाह इत्याऽऽह—
प्रयोगेति । मात्रिति । पिता (माता) च माता
(पिता) च इति विग्रहः । अन्येषां मातृसंबन्धात् आ
पञ्चमादपरिग्रहाः । मातरमारभ्य पञ्चमं पिता चतुर्थ-
पर्यन्तं ये संबन्धाः, ते विवाहप्रतिज्ञा इत्यर्थः । तत्र

सपत्नमातामहकुले यावदुक्तं वाचनिकमेव सापिण्ड्य-
मुक्तम् । यथाह सुमन्तुः— 'मातृपितृसंबन्धा आ सप्तमा-
दविवाहा भवन्ति, आ पञ्चमादन्येषां, पितृतपत्यः सर्वा
मातरस्ताद्भ्रातरौ मातुलास्तद्भगिन्यो मातृध्वसारस्ताद्दुहि-
तरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्यानि, अन्यथा संकर-
कारिणः स्युस्तथा अध्यापयितुरेव' इति ।
[पृ. १०१९] आ पञ्चमादिति मातृकुले
त्रिगोत्रान्तरितविषयं वेति प्राच्याः । मातृस्ये— 'समान-
प्रवरा चैव शिष्यसंततिरेव च । ब्रह्मदातुर्गुणैश्चैव
संततिः प्रतिपिष्यते ॥' 'तद्भगिन्यो मातृध्वसारः' इति
तु आकरे न पठितम् ।

विरुद्धसंबन्धे वाचनिको विवाहनिषेधः—

कचिद्वचनादविवाहः । यथा गृह्यपरिशिष्टे— 'अवि-
रुद्धसंबन्धासुपयच्छेत्' इत्युक्त्वा विरुद्धसंबन्धः स्वय-

वरकन्यान्यतरस्य वैमातृकाणां त्वाह— आ पञ्चमादिति ।
एवमन्येषां पितृतसंबन्धा आ सप्तमादविवाहा इत्यत्रापि ।
भ्रातृणां मातृत्वत्वे भगिनीनां मातृध्वसत्वस्य अर्धसिद्धत्वेन
'तद्भगिन्यो मातृध्वसारः' इत्यस्य पाठामावेऽपि न
कश्चिद्दोषः । तद्दुहितर इति । तयोः तद्भ्रातृतद्भगि-
न्योर्दुहितर इत्यर्थः, तदपत्यानीति सामान्योपादानात् । अत्र
केचित् 'यावद्वचनं वाचनिकम्' इति न्यायेन परिगणि-
तेष्वेव सापिण्ड्यं, न तु सप्तमादिपर्यन्तमित्यर्थमाहुः ।
वस्तुतस्तु 'यावदुक्तं वाचनिकम्' इत्यस्यायमभिप्रायः—
वाक्यभेदपरिहराय सपत्नमातामहात् कूटस्यात् चतुःपुरुषं
सापिण्ड्यमातिदेशिकमनेन विधीयते । अतो मातृ-
दुहितृध्विव चतुष्वेष्वपि सापिण्ड्यात् कन्यायाः सप्त-
मातृत्वपुत्रेण न विवाहः । तद्दुहितर इत्यत्र तत्परं मातृ-
तद्भगिन्योः परामर्शार्थम् । दुहितृपरं पुत्राणामप्युत्पन्न-
णम् । तदपत्यानीति तत्परं च दुहितृपुत्रयोः परामर्श-
ार्थम् । तेन तदपत्यानीत्यस्य दुहितृपत्यानि पुत्राणामपि
च अर्थः । तदयमर्थः— मातृभगिनीदुहितरत्यवच्छिन्नः
सपत्नमातामहात् कूटस्यात् चतुर्थमभिन्त्याप्य सपत्नमाता-
महकुलं लक्षयित्वा तेन गृहं यस्य सपत्नमाता-
तस्य मातृत्वमातृध्वमभिगिनीभागिन्येवद्वैलक्षितं सापिण्ड्यं

मेवोक्तः ' यथा मायांस्वसुर्दहिता पितृव्यपत्नीस्वसा च ' इति । यौधायनः— ' मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां च विप्रर्जयेत् । पितृव्यपत्न्या भगिनीं तत्सुता च विवर्जयेत् ॥ ' अतो मातृव्यमः सापत्नपुत्रकन्याऽपि अविवाहा, [पृ. १०२०] ' सापत्नमातृकुलजाम् ' इति मदन-पारिजातोक्तैरिति केचित् । केचित्तु ' ज्येष्ठे भ्राता पितुः समः ' इति मन्वुकेस्तत्पत्न्याः मातृत्वात् तत्पितृमाता-महत्वात् ज्येष्ठभ्रातृपत्नीभगिनी न विवाहा । तथा—

विधीयते । एवं च यस्य सपत्नमाता तदपत्यस्या-सापिण्ड्येऽपि निषेधः, ' असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ' इति मानवनिषेधात् । अत्र चकारेण पितुरसपिण्डाऽपि ग्राह्या, एवं चकारेण मातुरसगोत्राऽपि ग्राह्या । तेन दत्त्रिमस्य यः प्रतिग्रहीता स तन्ननन्याऽसपिण्डोऽपि सगोत्र इति तत्कुलनिवृत्तिः । दारकर्मणि दारत्वसंपादके विवाहादौ । मयुने मिथुनसाध्येऽन्याधानादौ । ननु इदं ' पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम् ' इत्यनेन समानार्थमेवास्तु, (न,) लक्षणापत्तः । न चैवं मातुः पठे पितृतोऽष्टमे वा विवाहो न स्यात्, कन्याया मानादिसपिण्डत्वादिति आच्यं, मातुः पितृयां सगोत्रां सपिण्डा च नोद्देशेदिति हि मनुवचनं पर्यवसन्नं, तत्र न औपदेशिकसापिण्ड्ये प्रवर्तते, पञ्चममयोः ' पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वम् ' इत्यभ्य-नुसन्नात्, तादृशीमपि वैधीं प्रातिमुपजीव्य निषेधप्रवृत्तौ विकल्पप्रवृत्तेः, किन्तु आतिदेशिक एव । तत्र कस्याचिदु-दाश्विषेरभावात् रागप्राप्तस्यैवायं निषेध इति न कस्यापि बाधः । अन्ये तु एवंविधलक्षणाङ्गीकारे भ्यर्थः । यत्रै-करूपेण सुबोधयिष्या ' काकेभ्यो दधि ' इत्यादौ, तत्रैव हि लक्षणा, न तु प्रवृत्ते, सपत्नमातरि विवाहप्रसक्त-भावेनेदृशापिण्ड्यातिदेशवैयर्थ्यात् । तस्मात् पितृपत्नी-त्वावच्छेदेन मातृत्वमतिदिरप्यते इत्येक एवायं अतिदेश-विधिः । तद्वशाच्च तद्भ्रात्रादिसत्ताने भगिनीत्वादिकथनं मुख्यभ्रात्रादिसंतानवत् विवाहप्रतिबन्धकतापरम् । एवं च

' उत्पादकब्रह्मदानोर्परीयान् ब्रह्मदः पिता ' इति मन्वुकेः गुरुणा त्रिपुररुपं सापिण्ड्यं, सखाऽपि निर्वाप्याः, अतस्तेषां कन्या नोद्वाह्याः, ' मायस्या उपदेष्टुश्च कन्यां नैवोद्देशेद्-द्विजः । गुरोश्च कन्या शिष्यो वा तत्संतत्याऽपि नेष्यते ॥ पुरुषत्रयपर्यन्तं भ्रात्रादेर्नैतदिष्यते । [पृ. १०२१] वाक्संबन्धकृतानां तु स्नेहसंबन्धभागिनाम् । विवाहोऽत्र न कर्तव्यो लोकगर्हा प्रसज्यते ॥ ' इति वचनाच्चेत्याहुः, तत्र मूलं चिन्त्यम् ।

तदपत्यानां भागिनियत्वातिदेशोऽपि तत्कन्यानां न भागि-नेयकन्यात्वापत्तिः, मातृलकन्यानां भगिनीत्वातिदेशे-ऽपि तत्सुतानां न भ्रातृत्वातिदेश इति परिगणिते-ष्वेव सापिण्ड्यमिति पक्षं समर्थयन्ते । तदेतदपेशलम् । एवं हि लोभेन विवाह्यानां कन्यानां बहुतरत्वं संपादयसि, सपत्नमातृलदौहित्र्या अविवाह्यात्वे सपत्नमातृलपौत्र्या विवाहात्वे इष्टापत्तिं च करिष्यसि, तदेतत्सर्वमनुचितमिति । तस्मात् पितृपत्न्यां मातृत्वोक्तिः तद्भ्रातरि मातृत्वो-क्तिश्च तरिपतुः कूटस्त्वप्रकाशार्था । मातृत्वमुपादानं च द्वितीयतृतीयगणनार्थम् । मातृत्वसार इति च संतानमेद-प्रदर्शनं कूटस्त्ववहदीकाराय । तत्पाठभावे तु मातृमातृ-लाभ्यामेव तद्भाक्तिः । भगिनीत्वादिकथनं च तदुद्वाह-स्यात्यन्तनिव्यत्वार्यम् । व्यक्तिचतुष्टयगणनं च तदप्रे उद्वाहप्रतिबन्धवारणाय । किंच मातृत्वातिदेशोऽपि तत्पुत्रादौ भ्रातृत्वाचतिदेशाभावे तस्योनीदौहित्र्योर्विवाहः प्रसज्येत । लोकविद्विष्टत्वात् तद्वारणमिति चेत्, तर्हि मातृत्वव्यादिविवाहस्यापि तथैव सुवारत्वात् भगिनी-त्वाचतिदेशमपि त्यजेः । तस्मात् तादृशकूटस्यात् पञ्चमी-मुद्देशेदित्यर्थः । आतिदेशिकसापिण्ड्यमिति च विवाह-प्रतिबन्धकतायां परिभाषामात्रम् । तादृशपरिभाषा च ' असपिण्डा च या मातुः ' इत्यादौ उपयोगिनी । अन्यथा वरकन्यान्यतरस्य पितृमातृसंबन्धिसप्तमपञ्चमा-न्तर्गतस्य सपत्नमातृसंबन्धिसप्तमपञ्चमा-न्तर्गतस्य च विवाहे इत्यर्थोऽवगमाच्च कोऽपि विरोध इति ।

दत्तकस्य जनककुले मातुः पञ्चपुरुषं पितुः सप्तपुरुषम्,
पालककुले मातृनक्षिपुरुषं पितुः पञ्चपुरुषं
सापिण्ड्यमिति मतान्तरम्—
दत्तकविषये तु उच्यते । तत्र गौतमः— ‘ ऊर्ध्वं
सप्तमातरिपुत्रबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमातृ ’
इति । बन्धुग्रहणात् दत्तकमात्रपरिमिदं, किन्तु संतानेऽपि ।
‘ एतत् क्षेत्रजादिसर्वद्वामुष्यायणपरम् ’ इति हरदत्तः ।
अत्र [पृ. १०२२] स्मृतिचन्द्रिका— ‘ नियोगाद्य
उत्पादयति तस्माद्बीजिनोऽप्यूर्ध्वं सप्तमादित्यर्थः ’ इति ।
‘ दत्तकस्य जनकविषयमेतत् ’ इति सापिण्ड्यमीमांसा-
याम् । तेन दत्तकस्य जनककुले सातपौरुषं, जननीकुले
पाञ्चपौरुषं सापिण्ड्यम्, ‘ दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवन्तुः
सपिण्डता । सप्तमी पञ्चमी चैव गोत्रित्वं पालकस्य
च ॥ ’ इति बृहन्मनुकेः, ‘ वीजिनश्च ’ इति गौतमो-
क्तेश्च । पालकपितृकुले तु पञ्चपुरुषं, पालकमातृकुले
त्रिपुरुषम् । तथा च अपराकं पैठीनसिः— ‘ श्रीन् मातृताः,
पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्योद्ब्रहेत् ’ इति । एतत् स एव

बन्ध्विति । बन्ध्विति तादर्थ्यं चतुर्थी । तथा
च पालकपितृपुत्रितसंतानभेदारम्भककूटस्थादिसमुदायार्थः
पालकपितृपुत्रभूतिसंतानार्थश्च यः सप्तमः, तस्मादूर्ध्व-
मित्यर्थः । सर्वेति । यदा क्षेत्री ऋणो बन्धुभ्यः
प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादय इति, यदा वा संतान-
क्षये गुरवो विधवां (वाया) नियुञ्जते, यथा विचित्रवीर्य-
क्षेत्रे सत्यवती (त्यां) व्यास, तत्र जातः पुत्रः क्षेत्रिणो
वीजिनश्च इति द्यामुष्यायणः, ‘ अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगो-
त्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च
भ्रमंतः ॥ ’ इति याज्ञवल्क्यात् । अत्र उभयस्यापि
गणितरत्नं द्यामुष्यायणत्वबीजम्, ‘ तथैवाद्येक्षिणो बीजं
परक्षेत्रे प्रयाविणः । कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थे न बीजी लभते
घटम् ॥ क्रियागुण्यगमात्क्षेत्रबीजायै यत् प्रतीयते ।
तन्मेदं न्यामिनी हृष्टी बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ’ इति
मन्वुषेः । प्यामदातं चैतत् । यत् ‘ य एतेऽभिदिताः
पुत्राः प्रमद्वादन्यबीजदाः । यस्य ते बीजो जागत्यास्य ते
नेतरस्य तु ॥ ’ इति, तन्नु गतिं भोग्यपुत्रे पुत्रिहाया
च न ते वानां इत्येवंतरम् । एवं स्ववंदतो द्यामुष्या-

व्याचख्यौ— ‘ दत्तकादीन् [पृ. १०२३] पुत्रान्
पितृपक्षतो निवृत्तपिण्डगोत्रार्थेयान् प्रत्येतदुच्यते ‘ पञ्च
पितृतः ’ इति, नान्यान् प्रति ” इति । यत्तु बृहद्गौतमः—
‘ स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना
गोत्रमायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥ ’, यच्च वसिष्ठः—
‘ अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण
स्वशाखोक्तविधिना स्यात् स्वशाखभाक् ॥ ’ इति, यच्च
नारदः— ‘ धर्माथं वर्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् ।
अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥ ’, तत्-
पालककुले सातपौरुषं सापिण्ड्यं नेत्येवंपरं, न तु सर्वथा
सापिण्ड्यनिषेधपरमिति सापिण्ड्यमीमांसायाम् । मदन-
पारिजातादपि दत्तकानुप्रवेशो अल्पं सापिण्ड्यं प्रतिभाति ।
तथाहि, तेन श्रीनतीत्य इत्युदाहृत्य यस्य माता दत्तपुत्री
प्रतिग्रहीता पुत्रीकृता तस्याः प्रतिग्रहीतृकुले ‘ श्रीनतीत्य ’
इति, ‘ पञ्च पितृतः ’ इति [पृ. १०२४] यस्य दत्त-
पुत्रः पिता तस्य दत्तस्य यजनककुलं तद्विषयमित्युक्तम् ।

यणः । यथा बह्वृचब्राह्मणे देवरातः ‘ यथैवाद्भिरसः
सन्नुपेया तव पुत्रताम् ’ इत्यादिना ‘ अधीयत देवरातो
रिक्थयोरुभयोर्कृपिः ’ (ऐत्रा. ३३।१-६) इत्याय-
न्तेन । जातोपनयनो द्यामुष्यायण उक्तः, ‘ दत्तक्रीत-
कृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणाऽऽपेण जातास्ते अशंभ-
कुलीना द्यामुष्यायणाः । ’ इति पैठीनस्युक्तेः । न चेदं
दत्तकमात्रविषयम्, ‘ गोत्ररिक्त्ये जनयितुः ’ इत्यनेन
विरोधात् । एवम् ‘ अन्येतु ’—मते प्राक् द्यामुष्यायणा
उक्ताः ते च इह धर्तव्याः । वीजिनोऽपि, अपिना क्षेत्री
समुचीयते । एतन्मते द्यामुष्यायणान्तरानुक्तेः न्यूनता ।
दत्तकस्येति । अयं ग्रन्थो द्यामुष्यायण एव दत्तः,
संस्कारानन्तरं च स नास्ति, इति मतेन । जनकेति ।
न तु पालकविषयम्, तत्र न्यूनसापिण्ड्यादित्याह-
तेनेति । पिण्डः सापिण्ड्यं, आर्षेयं प्रारः । अयं ग्रन्थः
केवलदत्तकमात्रात् केवलसगोत्रदत्तकपरः । स्वगोत्रेणे-
पनायित इत्यन्वयः । गोत्रवदात् सापिण्ड्यनिवृत्तिरितिभि-
मानः । अंशपिण्ड्यविभागित्वं अंशपिण्ड्यत्वरितमित्यभि-
मानः ।

चस्तुतस्तु पूर्ववचसां महानिवन्धेषु ध्याप्यनुपलम्भात्
अपराकादिलिखनाभावात् पूर्वोक्तव्यवसायाश्च प्रातिभ-
ज्ञानतुल्यत्वात् यैरेतद्विरितं तेषामेव शोभते ।

दत्तकस्य जनकपालकरोभवतुल्योस्तुल्यं मातापितृदः
पञ्चपुरं सप्तपुरं च सापिण्ड्यमिति स्वमतम्—

मम तु, पालककुले एकपिण्डदानक्रियान्वयित्वरूपं
सातपौरुषमेव सापिण्ड्यम् । 'बीजिनश्च' इति गौतमो-
क्तेर्जनककुलेऽपि तावदेव । 'श्रीन् मातुतः' इत्यादि
तु सर्वगोसापत्नमातृकुलपरम्, 'यथेकजाता बहवः' इति
शाङ्कैकवाक्यत्वादिति युक्तं प्रतिभाति । अत एवास्य
ध्याप्यनुपलम्भत्वे हेमाद्रिप्रवरमञ्जरीवृत्तिकृष्णारयणादिभि-
रुक्तम् । भट्टसोमेश्वरेणापि— पृथायाः कुट्टिमगोत्रस्य
पालककन्यात्वेऽपि 'ऊर्ध्वं सप्तमासिपुत्रवृत्तभ्यो बीजिनश्च'
इति गौतमोक्तेः दत्तिनमायाः पृथाया जनकस्य दूरसेनस्य
कुलेऽपि सातपौरुषं, पालककुलेऽपि तावदेव सापिण्ड्य-
मुक्तम् 'अपि वा कारणग्रहणे' (जै. सू. ४।१।३।५)
इत्यम् ।

अनुपनीतरथैव दानमाश्लिष्य उपनीतानुपनीत-
दानाश्चिन्सापिण्ड्यभेदव्यङ्गनम्—

सापिण्ड्यदीपिकायां तु दत्तक्रीतादीना जनकगोत्रेणोप-
नयने कृते जनककुले सातपौरुषं सापिण्ड्यं, पालकमाता-
पितृकुले त्रिपुरं पिण्डनिर्वापात् निर्वाप्यलक्षणं त्रिपुरं
सापिण्ड्यम्, पालकगोत्रेणोपनयने तत्कुले सातपौरुष-
मित्युक्तम् । तत्र, 'चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै
कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥'
इति कालिकापुराणात् उपनयनोत्तर दत्तकनियेधात् ।
'त्रिपुरं' इत्यत्रापि मूलं मृग्यमित्यलं बहुना ।

सर्ववर्णमाधारण्य मातापितृद्वारकसापिण्ड्यवचकन्या-
परिगणनम्—

मातापितृद्वारकसापिण्ड्यवतीना कन्यानामियं संख्या,

[पृ. १०२५] रामबाजपेयिना उक्ता—

'उदोडुः पितरौ पितुश्च पितरौ तज्जन्मदम्पति-

उदोडुरिति । वरः प्रथमः, ततो द्वितीयस्थाने
रिषतं वरपितरौ द्वन्द्वं, तृतीयस्थाने पितुः पितरौ द्वन्द्वं,

द्वन्द्वं तस्य चतुष्कमष्ट च ततोऽप्यस्य क्रमात् षोडश ।
वंशारम्भकदम्पतिप्रमितिरित्यासतकथं रदा
एकैकान्वयकन्यकाः पितृकुले त्वासतकथं ब्रूये ॥ १ ॥

यद्यप्येकस्य बहवः मुताः स्मुस्तदपीह तु ।

संबन्धसाम्यादेकैव गणितेत्यवधार्यताम् ॥ २ ॥

चतुर्यस्थाने तथोः प्रत्येकं जनके द्वन्द्वे, पञ्चमस्थाने
द्वन्द्वद्वयघटकपुंश्रयस्त्रीद्वययोः जनकद्वन्द्वानि चत्वारि,
षष्ठस्थाने तदष्टकाष्टसंख्यस्त्रीपुंश्रयक्तिजनकानि द्वन्द्वानि
अष्टौ, सप्तमस्थाने तदष्टकषोडशश्रयक्तिजनकानि द्वन्द्वानि
षोडश, इति रदाः दन्ताः द्वात्रिंशत् द्वन्द्वानि
आसतकथं वंशारम्भकदम्पतिप्रमितिरिति अन्ययः । इतः
परं तत्कन्याः प्रतिजानीते— एकैकेति । पितृकुले आसत-
कथं एकैकान्वयकन्यकाः ब्रूये इत्यन्वयः । एकैकस्य द्वन्द्व-
स्यान्वये यदि कन्याद्वयादि, तत्र संख्याद्विधाशङ्क्य
समाधत्ते— यद्यपीति । सुगमम् । उक्तद्वानिषद्वन्द्वाना
मध्ये एकद्वन्द्वकुले उदोडुः सापिण्ड्यकन्यानां त्रिषष्टिरूपा-
मवान्तरसंख्यामाह— एकस्मादिति । प्रथममेकं मिथुनं,
ततः पुत्रः कन्या चेति द्वन्द्वं द्वितीये स्थाने, ततः प्रत्येक
ताभ्या पुत्रः कन्या च इति द्वन्द्वद्वयं तृतीये, ततो द्वन्द्व-
द्वयात् तद्वीर्यैव द्वन्द्वचतुष्टयं चतुर्थे, ततः तचतुष्टयात्
तद्वीर्यैव द्वन्द्वद्वयकं पञ्चमे, ततः तदष्टकात् तथैव
रीत्या षोडश द्वन्द्वानि षष्ठे, तेभ्यो द्वन्द्वेभ्यो द्वात्रिंशत्
द्वन्द्वानि सप्तमे, इति रीत्या एकैकस्यान्वये सप्तमकथं
यावत् अग्निक्रतवः (६३) त्रिषष्टिः कन्या इत्यर्थः । ता
दन्तैः द्वात्रिंशद्भिः गुणिताः रमैकशदशः रसाः षट्, एकः,
रं शून्यं, इह द्विः, अङ्काना वामतो गतिः, (२०१६)
षोडशाधिकसहस्रद्वयं उदोडुः पितुः वंशे उदोडुः
सापिण्ड्या इत्यर्थः । मातुरिति । उदोडुरिति वर्तते । वर-
पितरौ द्वितीयस्थानस्थं द्वन्द्वं, तृतीयस्थाने मातुः पितरौ
द्वन्द्वं, चतुर्थस्थाने द्वे द्वन्द्वे, पञ्चमस्थाने सागराः चत्वारि
द्वन्द्वानि इति तस्याः मातुः आपञ्चमकथं अश्रमितिः
सप्तसंख्या । प्रथमद्वन्द्वस्य प्राग्गणनान् तत्र एकद्वन्द्वस्या-
न्वयः । पुत्रकन्ये इति एक द्वन्द्वं, तस्मात् द्वन्द्वत् द्वन्द्व-
युगं द्वन्द्वद्वयं, ततः अन्वयः चत्वारि द्वन्द्वानि, ततोऽष्ट

एकस्मान्मिथुनात्सुतोऽय दुहिता द्वन्द्वद्वयं तद्द्वयात्
तस्माद्द्वन्द्वचतुष्कमष्ट च ततोऽतः षोडशाऽतो रदाः ।
यावत्सप्तमकक्षमग्निऋतवः कन्या इहैकान्यये
ता दन्तैर्गुणिता रसैकखट्वो वंशे सपिण्डाः पितुः ॥३॥

[पृ. १०२६]

मातुर्जन्मददम्पती च मिथुनद्वन्द्वं तयोः सागराः
तस्याः पञ्चमकक्षमश्रमितिरेत्येकान्वयः पुंसुते ।
द्वन्द्वाद्वन्द्वयुगं ततोऽन्वय इतोऽष्टौ पञ्चकक्षं शर-
क्षोण्यः सप्तगुणाः शराभ्रविषवो मातुः सपिण्डाः कुले ॥
कुलेद्वयस्य कन्यका युता मिथः सपिण्डकाः ।
हिमांशुदृग्धरादशो विवाहकर्मवर्जिताः ॥' इति ।

एतच्च सर्ववर्णसाधारणम्, 'सर्वत्र सपिण्ड्यसद्भावात्'
इति [पृ. १०२७] विशानेश्वरोक्तेः, 'पञ्चमात्
सप्तमादूर्ध्वं मातुतः पितुतः क्रमात् । सपिण्डता निवर्तते
सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥' इति हरनाथधृतदेवजयचक्रनाच ।
सगोत्रसपिण्डादिकन्याविवाहे प्रायश्चित्तम्—

संन्यतत्वे सुमन्तुः— 'पितृष्वसंसुतां मातृष्वसंसुतां
मातृसुतां मातृसगोत्रां समानार्थी विवाह्य चान्द्रायणं
चरेत् परित्यज्यैनां मातृवद्विभृयात्' इति दिक् ।

द्वन्द्वानि इति आपञ्चकक्षं शरक्षोण्यः शराः पञ्च, क्षोणी
एकः, धामगत्या (१५) पञ्चदश । ते सप्तगुणाः
शराभ्रविषवः (१०५) पञ्चाधिकरातं, उद्गोडुर्मातुः
कुले उद्गोडुः सपिण्डा इत्यर्थः । कुलेति । मिथोयुताः
सजलिताः हिमांशुदृग्धरादशः (२१२१) स्पष्टं एक-
विद्यालभिनमेकविंशतिरातं उद्गोडुर्विवाहकर्मणि वर्जिता
इत्यर्थः । मातृलभ्यादिनिवाहे तु ईदृशार्थानिकोक्तसंख्या-
भद्रः स्यादित्यभिप्रायः ।

कृम. १०२५-१०२७

मातृसगोत्रां मातृलभ्यगोत्राम् । अधिकमग्ने । विवाह-
गात्रे इदं, मैथुनादौ तु 'सपिण्डापत्यदारेणु' इत्यादि
भृगुव्यवहारोक्तं द्रष्टव्यम् । अत एव मातृवदिति दृष्टान्तः ।
दिग्धर्षणु सपिण्डादिषु भार्याषु नोत्पद्यते, रोगिण्यादौ
गदुत्वत्तो इति निताशयः ।

सापिण्ड्यप्रदीपः*

[पृ. १-१७]

भवयवसापिण्ड्यम्—

[पृ. १] 'सापिण्ड्यं नाम एकः पिण्डः देहः
आरम्भको यस्या यस्य वा सा सपिण्डा स सपिण्डः, तद्भावा-
इत्यर्थः' इति विशानेश्वरः । एवं च एकशरीरावयव-
वान्वयेन सापिण्ड्यम् । स च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परं-
परया । मातृष्वसंसुपितृष्वसादिभिरपि एकशरीरावयवान्वयः
अस्त्येव । पतिपत्न्योस्तु एकशरीरे उभयारव्ये स्थावयवान्वय-
यात् । भ्रातृभार्याणामपि परस्परं स्वारव्यसंतानान्वयव्यव-
वान्वितसंतानारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्ड्यशब्दस्तत्र
साक्षात् परंपरया वा एकशरीरावयवान्वयो द्रष्टव्यः ।
योगरूढिभ्यां च नातिप्रसङ्गः । सगोत्रत्वसमानाधिकरण-
सापिण्ड्यमेव दशाहाद्यौचादौ प्रयोजकमिति न माता-
महादीनां दशाहाद्याद्यौचप्रसक्तिः । न चैवं दत्तकुपुत्रे
प्रतिप्रहीतृसापिण्ड्यं न स्यात्, तदवयवान्वयाभावादिति
वान्वयम्, पुत्रत्वबुद्धया आलिङ्गनचुम्बनादिभिरसनापि
प्रतिप्रहीत्रवयवान्वयसत्वात् । अतिप्रसङ्गस्तु रूढयैव परि-
हार्यः । उत्पादकसापिण्ड्यमप्यस्त्येव । 'गोत्ररिक्त्ये

* आदर्शपुस्तकं श्री. ज. र. धारपुरसंज्ञादितम् ।

रोगिण्यादौ ऋक्षादिनाम्नीषु च भार्यात्वानुत्पत्तौ
तन्मन्यपुत्रादेर्वर्णत्वानापत्तिभयेन भार्याभिन्नागमने प्राय-
श्चित्तापत्त्या च तत्र तदुत्पत्तिस्वीकारे सपिण्डादिष्वपि
प्रत्युदाहितादिवत् भार्यात्वं स्वीकार्यम् । तत्परिणेतुरपि
सपिण्डादिपरिणेतुरपि निषेधवलात् पापमात्रमित्यन्ये ।

परे तु यस्या गमने मरणान्तं नैमित्तिकं तदुत्पत्त्यस्य
'पतितोत्पन्नः पतितो भवति' इति धचनेन पातित्यात्
'अनिन्येषु विवाहेषु' इत्यादौ राक्षसादीनानिच पातित्य-
प्रयोजनरकरप्रयोजकानामपि विवाहानां ग्रहणात् न वर्ण-
त्वम् । प्रत्युदाहादिजन्ये रोगिण्यादिजन्ये च पातित्या-
भावात् विवाहस्य तादृशरक्षणप्रयोजनत्वाच्च वर्णत्वम् ।
अतः प्रथमे वैयर्ष्यात् भार्यात्वं नोपपद्यते, द्वितीये तदु-
पपत्ते इत्याहुः ।

कृम. १०२७

जनयितुर्न भजेद्विप्रमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो
व्यपैति ददतः स्वधा ॥' इति मनुवचनानु केपाधि-
भित्तिरिति तेषामाशयः ।

निर्वाण्यसापिण्डयम्—

केचित्तु एकपिण्डक्रियान्वयित्वं सापिण्डयम् । तथा च
मात्स्ये— ' लेपभाजश्चतुर्थायाः पिनायाः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डयं साप्तपौरुषम् ॥' इति ।
अयमर्थः— सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियानुप्रवेशः
सापिण्डये हेतुः । एवं च एकस्य देवदत्तस्य पित्रादिभिः
पद्भिः पुत्रादिभिः पद्भिश्च सह सापिण्डयम् ।
उद्देश्यदेवतैक्येन क्रियैक्यस्य विवक्षणेन भ्रातृपितृव्य-
मातुलभागिनेयादिभिस्तद्भ्रातृभिश्च सह सापिण्डयं
निर्वाणम् । भार्याणामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहा-
धिकारात् सापिण्डयसिद्धिः । भगिनीपितृव्यस्यारिनामपि
एकपिण्डदानक्रियायोग्यत्वमस्त्येष, तस्यैव निवेशात् ।
अत्रापि पिण्डदधर्मं पुत्रादीनां सापिण्डयातिप्रसङ्गे मातामह-
कुले लेपभाजपर्यन्तं तदतिप्रसङ्गश्च रुद्ध्यैव वारणीयः ।
[पू. २] न च अप्रक्तकन्यायाः पिण्डदत्त्वाभावेन
तस्याः पितृकुले सापिण्डयं न स्यात्, तासां पिण्डदत्त्वा-
भावेऽपि तन्मरणे पित्रादीनां दशाहपिण्डदत्त्वेन तत्कर्तृक-
पिण्डदानोद्देश्यतया अन्येषां च स्वकर्मकपिण्डदानकर्तृ-
दीयमानपिण्डोद्देश्यतया तदक्षतेः । प्रचानां पिण्डदाने तु
न पित्रादेरधिकारः । कदाचित्कस्तु शिष्यादेरिव न
सापिण्डयप्रयोजक इत्याहुः ।

निर्वाण्यसापिण्डयत्पण्डनम्—

तत्तु मूलपुरुषादेकतः कन्या तत्कन्या तत्कन्या तत्कन्या
इत्येवं पञ्चम्या कन्यायामसत्त्वादयुक्तम् । एतेन ' मात्स्य-
वचनेन पिण्डदेवतात्वकर्तृत्वान्यतरत्वं सापिण्डय इति
बोध्यते ' इत्यपास्तम् । पितृव्यस्यारि अग्न्यातेश्च । एतेन
' स्वदेवपिण्डभोक्तृभोक्तृकपिण्डदातृत्व सापिण्डयं इति
तदर्थः ' इत्यपास्तमित्यन्ये ।

यावन् पञ्चपुरुषं पितृतः सप्तपुरुषं च सापिण्डयम्—

तस्मात् मातृकुले पितृकुले च सापिण्डयं तत् क्रिय-
त्पर्यन्तमित्यपेक्षया ' सापिण्डयं साप्तपौरुषम् ' इति मात्स्येन

पुंसंताने अवधिरुक्तः, ' सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः
साप्तपौरुषी ' इति शङ्खेन च । मातृकुले तु ' मातृ-
वन्धुभ्यः पञ्चमादूर्ध्वम् ' इति गौतमेन, ' सप्तमात्पञ्च-
मादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ' इति याज्ञवल्क्येन च
पञ्चमपर्यन्तमुक्तम् ।

मातापितृशब्दौ साक्षाज्जननीजनकत्वाचकौ, तेन
मण्डूकश्रुतिसापिण्डयसिद्धिरिति मनम्—

तत्र ' यथा वरस्य वा तातः कूटस्याद्यदि सप्तमः ।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता सापिण्डयं विनिवर्तते ॥ ' इति
संग्रहकारोक्त्या सप्तमात् पितुरुर्ध्वं पञ्चम्या मातुरुर्ध्वं
सापिण्डयनिवृत्तिरित्यर्थः । संग्रहवाक्ये तयोरेत्यतरस्येत्यर्थः ।
' कूटस्यात् ' इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । वाशब्द. अन्यतरार्थः ।
अत्र पञ्चमी माता इत्यनेन वधूवरान्यतरस्य कूटस्यात्
पद्यत्वे विवाहः कार्य इति बोधितम् । अत एव स्मृतिवाक्ये
' पञ्चमादूर्ध्वम् ' इत्येवोक्तम् । एवं च वधूवरान्यतरस्य
कूटस्थमारभ्य सप्तमादूर्ध्वत्वे पितृद्वारकं सापिण्डयं निवर्तते,
मातृद्वारकं तु तदन्यतरस्य कूटस्थमारभ्य पञ्चमादूर्ध्वत्वे
निवर्तते इति निष्कर्षः । मातृशब्दश्च उपस्थितवधूवरान्य-
तरस्य साक्षाज्जनन्या वाचक एव युक्तः, लोकप्रसिद्धेः ।
एवं च कूटस्यात् पञ्चमीसप्तानभूतपष्ठे निवृत्तस्यापि
तस्मात्पितृकुलसापिण्डयस्य सप्तमे पुनर्मण्डूकानुवृत्त्या प्रवृत्तिः,
पितुः सप्तमत्वे एव सापिण्डयनिवृत्तेरुक्तेरिति,

मातापितृशब्दौ पितामह्यादीनां पितामह्यादीनामपि च
वाचकौ, तेन मण्डूकश्रुतिसापिण्डयवासभवः गोत्रिक्ये एव
आशौचोपयोगि सप्तपुरुषं सापिण्डयं चेति सिद्धान्तः—

तत्र, एवं हि असदेहाय याज्ञवल्क्यवाक्ये पञ्चम्या
इत्येवोक्तं स्यात् । तस्मात् साक्षात्परपरसाधारण्येन कूटस्थ-
तदपत्यचतुष्टयरूपपञ्चसमुदायवटिकाया द्वितीयादिकाया
अपि मातृशब्दो वाचकः, ' तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो
मातामहे तथा । इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मर्तुः स्वसा-
ऽष्टमी ॥ ' [पू. ३] इति चतुर्विंशतितमो पितामह्या-
दिष्वपि मातृशब्दप्रयोगात्, (स्मृतौ ?) लोकप्रसिद्धय-
पेक्षया स्मार्तप्रसिद्धैर्बलत्वात् ' सपिण्डता तु सर्वेषाम् ' इति
प्रागुक्तशङ्खवचनेन गौत्रिक्यपर्यन्तसापिण्डय-
प्रयोजकत्वोक्तेश्च । गोत्रभेद एव च तत्संबोधक इति

युक्तम् । स च द्वितीयाया अपि स्त्रीत्वे अविशिष्ट एव ।
 'संनिकर्षेऽपि कर्तव्या त्रिगोत्रात् परतो यदि' इति
 श्रुलपाण्युदाहृतदेवलेन तथैव प्रतीतेश्च । तस्माहचर्यात्
 पितृशब्दोऽपि सप्तसाधारणपितृत्वेन बोधकः । ताभ्यां
 सप्तभ्यन्ताभ्यां आद्यादित्वात् तसिः । एवं च मातृघटित-
 संताने संतानभेदावधिकृतस्थमारभ्य गणनायां संतानघट-
 कात् पञ्चमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्तते इत्यर्थः । अत एव
 'मातृसंताने पञ्चमादूर्ध्वम्' इति विशानेश्वरादिभिरुक्तम् ।
 एवं च पितृसंतानं अर्थात् पुत्रात्मकमेव गृह्यते, शङ्ख-
 वचनैकवाक्यत्वात्, 'पितरो यत्र पूज्यन्ते' इत्यादौ साक्षा-
 ज्ञनकमित्रेऽपि पितृशब्दप्रयोगात् । पितृतः सापिण्ड्यो-
 क्तिक्षाशौचोपयोगिनीति बोध्यम् ।

कृतस्थमारभ्य पञ्चपुरुषसप्तपुरुषसापिण्ड्योर्भेदसिद्धा-

दिनाङ्कानां पर्यवसानकथनम्, पारिभाषिककथ-

मारभ्य गणना न कार्या-

यत्तु वसिष्ठेन 'मातृबन्धुभ्यः पञ्चमीं सप्तमीं पितृ-
 बन्धुभ्यः' इत्युक्तं तत्र संतानभेदारम्भकप्रथमादिः समु-
 दायो बन्धुभ्यन्देन उक्तः । एवं च कृतस्थात् घट्येवोक्ता
 भवतीति न तद्विरोधः । तादूर्ध्वं चतुर्थी । तत्समु-
 दायार्थे पञ्चमीं कृतस्थात् पञ्चीमित्यर्थः । उद्भूतावयवभेद-
 विवक्षया बहुवचनम् । 'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः
 पितृतस्तथा' इत्यपि मातृतः यः संतानभेदप्रतियोगी
 प्रथमः, ततः पञ्चमी इति व्याख्येयम् । एवं पितृत
 इत्यपि । एवं 'पञ्चमीं मातृपक्षात् पितृपक्षात्
 सप्तमीम्' इत्यप्येवमेव । एतेन 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृ-
 बन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्' इति गौत-
 मीयमपि व्याख्यातम् । 'सत पितृतः परिहरेत् पञ्च
 मातृतः' इति हारीतस्यापि पितृसंताने कृतस्थात् सप्त
 मातृघटितसंताने कृतस्थात् पञ्च परिहरेदित्यर्थः । 'आ
 सप्तमात्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्याः'
 इति नारदवाक्ये आह मर्यादायाम् । संतानापेक्षः 'पञ्च-
 मात्, सप्तमात्' इति नृपुंसकनिर्देशः । सप्तमपञ्चम-
 त्वान्तासंतानरूपकन्यापर्यन्तं अविवाह्या इत्यर्थः । एतेन
 अत्र 'बन्धुभ्यः' इत्युक्तेः पञ्चमीनिर्देशाच्च पितृतः
 पितृष्वसुः पुत्रात् तत्संतानभूतां सप्तमीं, मातृतः पितृष्वसुः

पुत्रात् पञ्चमीं च त्यजेदिति परास्त्रम्, पितृतः अष्टमीं
 मातृतः पञ्चीं उदाह्या, पितृतः ऽ पितृष्वसुर्नवमीं मातृतः
 पितृष्वसुः सप्तमीं च त्याज्या इत्यस्यानौचित्यात् ।

उभयनिरूपितं व्यासज्यवृत्ति एकमेव सापिण्ड्यम्, तच्च
 परतो निवृत्तौ अन्यतोऽपि निवर्तते एव-

एवं च त्रिगोत्राष्टमस्य अष्टमेन कृतस्थेन भिन्नगोत्र-
 पष्ठस्य कृतस्थेन पष्ठेन सह सापिण्ड्यनिवृत्तौ तत्कृतस्थ-
 संतानान्तरे सापिण्ड्यसमावयनैव नास्ति । अत एव 'वरस्य
 योऽष्टमस्तस्य दौहित्री तेन विवाह्या' इति गौतमीय-
 वृत्तौ हरदत्तोक्तिः संगच्छते । अत एव सर्वस्मृतिषु
 'असपिण्डाम्' इति परिणयकन्वाविरोधणमेव श्रूयते ।
 [पृ. ४] ननु 'एतैरेव गुणैर्युक्तः' इति वरेऽपि
 तदतिदेशात् वरनिरूपितं, कन्यायां कन्यानिरूपितं च
 वरे पृथगेव सापिण्ड्यं, न तु उभयनिरूपितं एकमेव
 व्यासज्यवृत्ति, येन अन्यतरतो निवृत्तौ निवृत्तिः स्यात् ।
 अन्यथा वरे तदतिदेशवैयर्थ्यं स्यात् इति चेत्, न,
 सपिण्ड्यशब्दस्य ससंबन्धिकत्वादेव तद्व्याप्तेः अन्यत्र तदति-
 देशे मानाभावात् । किंच वधूवरयोः साक्षात्सापिण्ड्या-
 संभवेन स्वसपिण्ड्यकृतस्यसपिण्ड्यत्वमेव तद्व्याप्त्यम् । न च
 एकत्र निवृत्तौ सत्यामपरत्र एतसंभवति । किञ्च 'एतै-
 रेव गुणैः' इत्यत्र असपिण्ड्यत्ववत् असमानगोत्रत्व-
 स्यापि परामर्शे तस्याप्यतिदेशापत्तौ एकतरत्र तन्निवृत्तौ
 अन्यत्र तदनिवृत्तिकल्पनमपि स्यात् । यत्तु * कृतस्थ-
 संततित्वरूपं तदित्यष्टमं वरं प्रति कन्याया असापिण्ड्ये-
 ऽपि कन्यायाः कृतस्थेन सापिण्ड्यत्वात् तत्संततित्वत्वात्
 वरः तां प्रति सपिण्ड्य एव इति, तत्र, सपिण्ड्यसंतति-
 स्वत्वेन सापिण्ड्ये सोदकादावपि तदापत्तेः, 'अयमस्याः

॥ अत्र पितृष्वसुशब्दद्वयं न पञ्चमन्तमवधिबोधकं, अपि तु
 षष्ठ्यन्तम् । गणना च कृतस्थमारभ्यैव कार्या । तथा च पितृतः
 मातृष्वसुः सपिण्ड्योः सवन्धिनी तत्संतानस्था कृतस्थात्रयमी सप्तमी
 च त्याज्या इत्यर्थः । अन्यथा पितृमातृष्वसुः पितृष्वसुपुत्रासप्तमी
 पञ्चमी च पितृष्वसुसारमारभ्य अष्टमी पद्ये च स्यात्, न नवमी
 सप्तमी च । अत्र पितृष्वसुपदे मातृष्वसुमातृष्वसुशब्दद्वयं, त्रयाणां
 तद्युक्ताणां पारिभाषिककथनत्वात् ।

* अत्र 'स्वसपिण्ड्य' इति कृतस्थविशेषणमभिधेयम् ।

असपिण्डः, इयं त्वस्य सपिण्डा' इति व्यवहारस्य चाक्यविदामनुचितत्वाच्च, अष्टमे तत्संततित्वे सत्यपि 'पञ्चमात् सप्तमात्' इत्यादिना सापिण्ड्याभाव-प्रतिपादनाच्च । तस्मादेकतो निवृत्तौ निवृत्तिरेव युक्ता । एवं च एकसंतानस्याष्टमपरसंतानस्यसप्तमयोः परस्परं निराश्रं आशौचमेवोचितम् । एतेन 'एकतः सप्तम-पर्यन्ताना अन्यतोऽष्टमादिजननादौ दशरात्रं, अष्टमा-दीनां च सप्तमपर्यन्तं जननादौ शिरात्रमाशौचम्' इत्यपास्तम् । स्वसपिण्डकूटस्थसंततिस्थत्वेन सापिण्ड्या-नुमानं तु न युक्तम्, सपिण्डत्वसोदरत्वयोः साकर्त्या-पत्तेः, सपिण्डत्वाभाववदष्टमादिवृत्तित्वेन व्यभिचार-निश्चयसत्त्वाच्च । एतेन 'मात्स्यवाक्ये स्वदेयपिण्ड-भावकूटस्थसंततित्वमुपलक्ष्यते । तदेव सापिण्ड्यम् । मिताक्षरामतेऽपि एतदेवोपलक्ष्यते । अत एव सापिण्ड्यं सादृश्यवत् न एकगतं इतरगततद्दृष्ट्याप्तं, केवलं सप्रति-योगिकमानम् । अत एकतः तपिण्डत्वं, इतरत्र तदभावः । सोदकत्वं च सापिण्ड्यप्रतिपक्षभूतं, न तु तदनुयायिसामा-न्यम् । आशौचप्रकरणे सापिण्ड्यं च जायमानमियमाण-विशेषणमेव, न कर्तृविशेषणम्' इति परास्तम्, सतति-त्वरूपस्य सापिण्ड्यस्य सोदकेषु अभावस्य निरूपयितु-मशक्यत्वान्, तस्य सप्तमादूर्ध्वं विनिवृत्तौ स्मृत्युक्ताया असंगत्यापत्तेश्च, 'सापिण्ड्यं विनिवर्तते' इति संग्रह-श्लोके 'वध्वा वरस्य वा' इत्यन्यतराश्रयवाशब्देन अन्य-तरस्य सप्तमादूर्ध्वत्वे सापिण्ड्यविनिवृत्तेरुक्ताया असंगत्या-पत्तेः । तस्मात् सर्ववचनैकवाक्यतया स्वदेयपिण्डभाक् कूटस्थसंबन्धिसप्तमपर्यन्तसंततित्वमेवोपलक्षयितुं युक्तम् । एवं च सापिण्ड्यस्य म्रियमाणविशेषणत्वेऽपि न अष्ट-मादिरमण्येऽपि एकतः सप्तमपर्यन्तानां दशरात्रप्रति- । अतः सोदकत्वस्य तत्प्रतिपक्षत्वमपि उपपद्यते ।

सापिण्ड्यस्य अरण्येषाधित्वम्—

वस्तुतः सोदकत्ववत् सापिण्ड्यमपि अरण्यमेवो-पलक्ष्यम् । स्वभावाच्च सप्रतियोगिकं तत्, तच्च एक-गोत्रे सप्तमपर्यन्तं, मित्रगोत्रे पञ्चमपर्यन्तं, इति व्यवहारेव युक्ता । [पू. ५] एवं सकलवचनसामञ्जस्ये पञ्चम-कन्यापुत्रे निवृत्तं पुनस्तदपत्वे मण्डकच्छ्रयाऽनुवर्तते

इत्युक्तिरसंगतैव, तद्वोधकशास्त्राभावात्, इति वदन्ति । 'सप्तमे पञ्चमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते पतिताः श्रद्धतां गताः ॥' इति मृतीचि-वचनस्य कूटस्थसमानगोत्रसप्तान्तर्गतविवाहे कूटस्थ-मित्रगोत्रपठितपञ्चान्तर्गतविवाहे निन्दागोधकत्वमिति न तद्विरोधः ।

न्यूनसापिण्ड्यवचनानामर्वाङ्निषेधपरत्वमिति
मिताक्षरामतम्, तेषामनुक्तपरत्वमिति माधवमतम्—

'पञ्चमीं मातृतः परिहरेत् सप्तमीं पितृतस्त्रींमातृतः पञ्च पितृतो वा' इति पैठीनसिवाक्यम् 'तदबाङ्-निषेधपरम्, न पुनस्तत्राप्यथैम्' इति मिताक्षरा । 'अश्रुतनिषेधार्थैकत्वकल्पने मानाभावादानुक्त्यपरम्' इति माधवः, 'दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणा महा-कुलात् । उद्ब्रह्मेत्सममादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ॥ पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षेऽध्ययं विधिः । सप्तमीं च तथा पृथ्वीं पञ्चमीं च तथैव च । एवमुद्ब्रह्मदेवैक्यां न दोषः शाकटायनः ॥ तृतीया वा चतुर्थी वा पक्षयो-रुभयोरपि । विनाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मेयुने ॥ यस्तु देशानुरूपेण कुल-मार्गेण चोद्ब्रहेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देवाच्चैत्यती-यते ॥' इति चतुर्विंशतिमते 'तदभावे तु' इत्युक्त्या '(न दोषः) शाकटायनः' इत्याहुक्त्या च अनुकल्प-त्वस्य स्पष्टं प्रतिपादनात् । यत्तु पैठीनसिवाक्ये मिता-क्षरायाम् 'परिहरेत्' इति शब्दो दोषविशेषप्रतिपादनार्थः' इति, तत् चतुर्थ्यां दोषविशेषकल्पने मानाभावात् ' न दोषः शाकटायनः' इति वचनविधोषाच्च पैठीनसिवाक्ये वाशब्दस्वारस्याच्छोषेश्यम् । तथा 'चतुर्थीमुद्ब्रहेत् कन्या चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा । पराशरमते पृथ्वीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥' इति पराशरोऽपि । अथ चतुर्विंशति-मते 'महाकुलात्' इत्यन्तार्थस्य प्रत्येकमनुपपन्नः । एवं च महाकुलानुरोधेन सापिण्ड्यमर्गोत्रः, न तु तद्विद्या अथम-कुलात् कन्या स्वीकार्या इति प्रतीयते । अत एव आश-रुपनेन पूर्वं कुलपरीक्षेयोक्ता । यत्तु 'पञ्चमे कतमे

चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते
पतिताः शूद्रतां गताः ॥ ' इति मरीच्युक्तम्, 'पञ्चमा-
स्तसमाद्रीनां यः कन्यामुद्रद्वेद्विजः । गुरुतल्पी स
विशेषः समोत्रां चैवमुद्रहन् ॥' इति विष्णूक्तं, तन्मुख्य-
संभवे गौणपक्षानुष्ठानविषयं सञ्छद्मान् प्रति असञ्छद्मत्वा-
पादकं च ।

मातुलादिकन्यापरिणयस्य अनुकल्पत्वेन समर्थनं

केषां चिन्मतेन—

[पू. ६] वेदाच्चैतदित्यादेरयमर्थः— यत्तृतीयादि-

परिणयनमनुकल्प्य उक्तसद्भेदादेव प्रतीयते । तथा च
शतपथश्रुतिः— 'तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च
जायतेऽत उत तृतीये संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै'
इति । इयं भोक्तृभोग्ययोर्मिथः संकल्पोक्तिः । तथा
ऋग्वेदेऽपि— 'तृतां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृ-
ष्वसेयी वयामिव' इति मातुलकन्यादेर्भागिनेयादीन् प्रति
भागत्वोक्त्या परिणयः स्मृत्यते । हे इन्द्र, अस्यद्ये
आगत्य स्वं भागं गृह्णाण, यतस्त्वदुद्देशेन तृतामाग्न्यादि-
संस्कृतां वया जहुः त्यक्तवन्तो वयम् । सा च ते भागः ।
यथा भागिनेयस्य मातुलकन्या योषा, भ्रातृपुत्रस्य पैतृ-
ष्वसेयी च यथा, तथेति तदर्थः । यद्यपि शतपथस्यो-

ऽर्थवादास्तथाप्यस्वार्थस्याप्रसिद्धत्वात्तेन स्तुतेरसमावात्
याक्यमेदेनापूर्वार्थत्वेन 'मातुलमुता विवहेत्' इति विधिः
कल्प्यः । यथा 'अघस्तात्समिधं धारयन्ननुदवेत्' इत्यस्य
'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इति अप्रसिद्धत्वाच्च
स्वावकं स्यात् अतस्तेनापि विधिः कल्प्यते, तद्वत् । न
चायं रागप्राप्तस्यानुवादः, रागप्राप्तस्य भागत्वे दृष्टान्तता-
ऽसंभवेन ऋग्वेदविरोधात् । अन्यथा दृष्टान्तवद्भागेऽपि
विगीततासंभावना स्यात् । तस्मात्तदर्थे विहितत्वं वाच्यम् ।
तच्च विधिकल्पनं विनाऽनुपपन्नम् । अयं च विधिः
'असपिण्डम्' इत्येकवाक्यतया अपूर्वविधिरेव । न च
रागप्राप्ते विवाहे कथमपूर्वविधित्वम् ? (इति वाच्यम्,)
परिसंख्यात्वेऽपि क्षत्यभावात्, परिसंख्याऽपि सकल-
तद्विधायकवाक्यैकवाक्यत्ववैवेति दिक् । 'पैतृष्वसेयी
भागिनी स्वस्तीयां मातुरेव च । मातुर्भ्रातृसुताऽऽतस्य
गत्या चान्द्रायणं चरेत् । एतास्तिष्ठस्तु भार्याथं नोपयच्छेत्

बुद्धिमान् ॥', 'मातुलस्य सुतामुद्रवा मातृगोमां तथैव च।
समानप्रवरां चैव गत्या चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति मन्वादि-
वचनानि तु मुख्यासंभवे गौणपक्षानुष्ठानविषयाणि ।
दक्षिणतोऽनाचारत्वगणनं श्राद्धे अमोजनीयत्वमप्येत-
द्विषयमेव । यद्वा येषां कुले देशे वा तदाचारो नास्ति
तद्विषयमेव तत्त्वम् । येषां तु देशादौ तथाऽऽचारेऽस्ति
तेषां न दोषः, 'येनास्य पितरो याताः' इति मनुस्मृतेः
न च मन्वादिवाक्यप्रतिपिद्धाचाराणामप्रामाण्यमेवेति
स्मृतिपादस्यार्तिकविरोधः, 'यस्तु देशानुरूपेण' इति
चतुर्विंशतितमोक्त्या तदाचारस्य स्मृतिवोधितत्वात् ।
एवं 'गोत्रान्मातुः सपिण्डाश्च विवाहो गोवधस्तथा'
इति कलिवर्ज्यत्वमप्यस्य स्वदेशकुलविरोधितादृशपरिणय-
विषयम्, मुख्यसंभवे गौणानुष्ठानविषयं वेति केचित् ।

ब्राह्मादिविवाहोद्देश्युतनिरूपितसापिण्ड्याभावेन
मातुलादिकन्यापरिणयसमर्थनमन्यैषां मतेन—

[पू. ७] अन्ये तु— 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा

च या पितुः । सा प्रदास्ता द्विजातीनां दारकर्मणि
मैथुने ॥' इत्यनेन मातापितृसंबन्धसपिण्डत्वसगोत्रत्वा-
भावयोर्विवाहप्रयोजकत्वम् । एवं च 'ब्राह्मादिपु
विवाहेषु या वृद्धा कन्यका भवेत् । भर्तृगोत्रेण
कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः । गान्धर्वादिविवाहेषु
पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥' इति मार्कण्डेयपुराणात्, 'चतुर्धी-
होममन्त्रैस्तु मांसमज्जाश्चिभिः सह । एकत्वमागत
भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके । स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी
विवाहात्तद्यमे पदे ॥' इति स्मृतेः, 'अप्रसन्नां तथा
जीणा सापिण्ड्यं सातपथीष्यम् । प्रसन्नां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह
देवः पितामहः ॥' इति कौर्माच, 'यथेकजाता बहवः'
इति शङ्खलवचने पिण्डशाब्दस्य सापिण्ड्यपरतया विशाने-
श्वरेण व्याख्यानाच्च तस्याः पितृगोत्रतापिण्ड्ययोर्निवृत्तिः ।
एतेन दानमात्रात्सापिण्ड्यनिवृत्तौ मानाभाव इत्यप्राप्तम्,
एकत्वं (आ) गता' इत्यादिवचनेन तन्निवृत्तेः । न च
—दं भर्तृसापिण्ड्यमाह, न तु पितृसापिण्ड्यनिवृत्तिम्—
इति वाच्यम्, 'स्वगोत्रात्' इत्यनेन पूर्वार्थोक्तानामनुपलक्ष-
णात्, गोत्रनिवृत्तौ तदनुगपिण्ड्यनिवृत्तेरावश्यं कृत्वाच ।
अत एव दत्तकविषये सापिण्ड्यनिवृत्तौ 'गोत्रिकमातुः

‘पिण्डो व्यपैति’ इति सहेतुकतया तद्विद्वृत्तित्वात् । न च विवाहितानां तद्विद्वृत्तावपि तत्पुत्रस्य मातामहस्यैवैक्येन मातुल्यादियु तदुत्तरम्, ब्राह्मणविवाहोदापुत्राणां मातामह-
 श्राद्धस्यैवाभावात् । अत एव कल्पसूत्रेण तत्रोक्तम् ।
 ‘पितरो यत्र पूज्यन्ते’ इति वचन्यु गान्धर्वादिविवाहोदा-
 विषयमेव, रिक्त्यादिग्राहिदौहित्रविषयं च । शिष्यादीनां
 पिण्डत्वेऽपि योगरूढ्या सापिण्ड्याभाववद्विहापि वचन-
 बलेन तथैव तदभावाच्च । अत एव ‘पैतृष्यसेयीम्’ इति
 मनुयुक्तेन षपिण्डा (षडां) सपिण्डस्येत्यर्थकमग्न्यात्तपदं
 चरितार्थम् । तत्र आस्तस्य सुतामित्यवस्थाहारः । एवं च
 ब्राह्मणविवाहोदापुत्रादेरनुकल्पत्वेन ७ तृतीयादिविवाहे न
 चाधकम् । एवं पितृष्यस्युक्त्याया अपि । निषेधास्तु
 गान्धर्वादिविवाहोदासंतानविषयाः ।

मातृसगोत्रावर्जनं गान्धर्वादिविवाहोदापुत्रविषयम्,
 दोषजनकमपि देशानुरूपं मातृकृत्वापरिणयं
 कुर्वतो न्यत्रशर्था—

‘गोमान्मातुः सपिण्डाय विवाहो गोवधस्तथा’ इति
 ब्रह्मपुराणशक्यनिहितकलियगर्भं च तद्विषयमेव । प्रपु-
 त्रादीनां तथाविवाहितसुतानां मातुलकृत्वादिपरिणयस्तु
 युगान्तरकृतत्वात् दोषाय । ये तु कृष्णप्रपुत्रादीनां तथा-
 ऽऽचार दृष्ट्वा कलावपि क्वचिद्देशे आमुत्रादिविवाहोदा-
 सुतानामपि मातुलकृत्वाविवाहो धर्म इति मन्यन्ते, तेषां
 कलियगर्भत्वेन दोषे हत्यपि ‘यस्तु देशानुरूपेण’ इति
 चतुर्विंशतिमतेन स्यन्हार्यत्वं प्रतिपाद्यते । प्रपुत्राजुनादी
 स्पष्टितसंज्ञक एवेति तु भीमांसावतिवादी स्पष्टम्, तदा
 तु तेषां दुष्टत्वमेव नेति बोध्यम् । सर्वलोकादर्थभूतस्य
 धर्मन्यन्त्वाप्रदोषस्य भगवतो दुरावात्प्राक्तं कृतमिति तु
 अर्थमनुक्तिरुक्तमेव । [ष. ८] न च— गोवधस्तथा-
 चर्वादिद्विहातुलकृत्वापरिणयान् प्रयेव कलियगर्भ-
 दोषजनं युक्तम्, अन्यथा परिगम्यतावत्तेः— इति शास्त्रम्,
 मातृसगोत्रविवाहात्तद्विषयेनेवापत्तौ इत्यानीतनसङ्गच्छिशा-

चारविरोधापत्तेः । तस्मात्तद्वचने तदुभययोरे परिसंख्यैव
 युक्ता । ‘सगोत्रां मातृष्येके नैच्छन्त्युदाहकर्मणि’ इति
 ध्यासवाक्यमपि पुत्रिहापुत्रगान्धर्वादिविवाहितपुत्रविषये
 निषेधोद्योक्तम्, तेषामेव मातृगोत्रप्रयुक्तेः । एवमन्येऽपि
 मातृगोत्रनिषेधवाक्यसंदर्भात्तत्परा एव । यत् ‘मातृ-
 गोत्रं माध्यन्दिनीयानाम्’ इति सत्यागादोक्तेःपांसवाक्यं
 माध्यन्दिनविषयमिति, तत्तु सत्यागाप्रत्यये तस्यादर्शना-
 चिन्त्यम् ।

मातृष्येकी न परिणया, शिष्टविषये मातुलमुत्पादिति
 न परिणया—
 न चैनं मातुलमुत्पाया इव मातृष्यमुत्पाया अपि
 विवाहः प्रसज्येनेति धाम्यम्, शिष्टार्हवत्त्वात्, ‘अस्मिन्
 लोकेविद्विष्टं धर्ममप्याचरेत् तु’ इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।
 एवं च वेद्यामुदीच्यादीनां मातुलकृत्वापरिणयदाच्छिष्ट-
 गृहितः स तैरुत्पाचरणीय एव, उदीच्यादिश्राद्धतमांशभक्षणस्य
 दाधिगात्पैरिव । दाधिगात्पैरस्तु ताच्छिष्टाद्वत्तादुत्प्रेष
 एव ।

आमुत्रादिविवाहोदापुत्रेणापि मातृशक्तिरुत्पा
 परिषेधेति मन्त्रः, देवराजिन न चरेत् —
 यदा आमुत्रादिष्वपि देगादिदेशेण मातृगुत्पादिविवाहो
 धर्मः । तथा च वीधाचनः— ‘पद्यथा रिशतपिनिर्दिशि
 णतः । अनुगतीतेन भाषेना च सह भोजनं, पशुपित-
 भोजनं, मातुलदुदितृनिवृत्तगृहदुदितृनिवृत्तमिति । शो-
 चाल कर्मापिक्रमः शीयुतामभुमवजोदन्निर्वाहार आयुषक
 समुद्रयनम् (इति) । इतर इष्टमिन्कुन्तुन्यति, तदेव-
 प्रमाणात् । निषेधतति गौतमः । उभयसंगे न ऽऽदियेन,
 शिष्टमनिरिषोक्तम्’ इति । बृहदारण्यक— ‘उत्प्रे-
 दाधियात्पैर्मातृस्य गुण दिवैः । मस्यादाध नयः सर्वे
 ष्वपिचाररताः शिवः ॥ उत्तरे मज्जाभैर वृत्तका नृणां
 रज्यन्त्यः । शकताभ्यां पृथ्वी धातुभाजनंमजुंशम् ॥
 सर्वदेतोप्यतानयो रथकाभूत्सर्वंम् ॥’ इति । इतो
 कश्चित्वाचतिः इतमिन् उतगां देतो मातृस्यैव-
 कुन्तुं युपती, न सर्वेते, देवमिन्पनयन्त्वात् नृदाचार-
 मन्त्रादी तदर्थः । मन्त्रादीनां वातुलितारिण्यन्तदि
 य देवविशेषक मनुष्यदेवत्वं, ‘अमुनिं य देवे-

• अथ ‘अनुकल्पनेन’ इति चिन्तयन्, कर्त्तव्यविवाहेऽपि
 मातृस्यैव विषयं प्रवक्ष्यन्त्येव दूरीकारिविवाहस्य ‘अन्ये
 षु’ मन्त्राभिलक्षणम् । अथवा पूर्वोक्तोऽर्थोऽपि मन्त्रोक्तुं
 सेतः । अद्विजे अथवा प्राक्ते द्विपवनानुसंज्ञेति चैवम् ।

मुनिभिर्यदनुष्ठितम् । नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं धर्मं समा-
चरेत् ॥' इति बौधायनोक्तेः । तस्य व्यतिक्रमसाहस्यरूप-
त्वाच्च न श्रुत्यनुमापकत्वम् । बृहृचब्राह्मणे तत्प्रयुक्तस्य
प्रजापतिकर्मकस्य देवकर्तृकस्य दण्डस्य श्रवणाच्च तस्य
व्यतिक्रमादिरूपत्वं ज्ञायते ।

ब्राह्मादिष्वपि देच्छिको गोत्रविकल्प इति मिताक्षरा-

भतं तत्क्षण्डर्भं च, ब्राह्मादिषु भर्तृगोत्रमेव,
आसुरादिषु पितृगोत्रमेव —

यत् (या) तु ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयेऽपि 'स्वगोत्राद्भ्रश्यते
नारी विवाहात्सप्तमे पदे' इत्युक्तेः, [पृ. ९] 'पितृगोत्रं
समुख्यं न कुर्याद्भर्तृगोत्रतः' इत्युक्तेश्चेच्छिको गोत्र-
विकल्प इति मिताक्षरा, सा चिन्त्या, 'स्मृतिद्वये तु
विषयः कल्पनीयः पृथक्पृथक्' इति जान्नालिवचनात्,
'ब्राह्मादिषु विवाहेषु' इत्यादिमार्कण्डेयपुराणवचनेन
तत्समानाकारहेमाद्रघदाहृतवृद्धशातातपवचसा च व्यव-
स्थितविकल्पस्यैव प्रतिपादनात् । तस्मात् ब्राह्मादिषु
भर्तृगोत्रमेव आसुरादिषु पितृगोत्रमेवेति व्यवस्था ।

निरुपाधिकदानमेव पितृगोत्रसापिण्ड्यनिवर्तकम्,

पुत्रिकायां न पितृगोत्रसापिण्ड्यनिवृत्तिः,
सवित्सत्त्वे एव पुत्रिकात्वम् —

ननु 'स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे'
इत्युक्तेर्विवाहोमसप्तपथादेरामुरादिविवाहेऽपि सत्त्वात्
तत्रापि गोत्रसापिण्ड्ययोर्निवृत्तिः स्यात् । अत्र गोत्रपदं
सापिण्ड्यस्याप्युपलक्षणम्, 'गोत्ररिचये जनयितुर्न भजे-
द्दन्निमः सुतः । गोत्ररिचयानुगः पिण्डो व्यथेति ददतः
स्वधा ॥' इति मनुवाक्ये उत्तरार्धोपदिशत्युक्तेः । अन्यथा
सप्रव्रतवस्याप्यनिवृत्त्यापत्तेरिति चेत्, न, 'प्रदानां
भर्तृसापिण्ड्यम्' इति प्रागुक्तवचनेन पूर्वोत्तराङ्गसहित-
दानरूपविवाहस्यैव तन्निवर्तकत्वोक्तेः । तत्र सकलौत्तरा-
ङ्गसहितविवाहस्यैव तन्निवर्तकत्वे प्राप्ते 'सप्तमे पदे' इत्य-
नेन तदन्तोत्तराङ्गसहितविवाहस्यैव तन्निवर्तकत्वं बोध्यते ।
एवं च आसुरादिषु दानाभावात्तन्निवृत्तिर्न । किंच 'एकत्वं
मा गता भर्तुः' इति पूर्वापे विवाहस्यैव प्रकरणादुक्त-
वचनाच्च सापिण्ड्यप्रयोजकत्वं कल्पितमिति उत्तरार्धोक्त-
गोत्रनिवृत्तावपि तस्यैव प्रयोजकत्वं युक्तम्, न तु सप्तपदी-

मात्रस्य । तस्माच्चिरुपाधिकदानमेव तन्निवर्तकम् । स्पष्टं
चेदं सर्वं हेमाद्रिविज्ञानेश्वरादिग्रन्थेषु । किंच यथा दत्तक-
पुत्रस्थले दानादातृसापिण्ड्यनिवृत्तिः प्रतिग्राह्यं प्रति-
गृहीतृसापिण्ड्यप्राप्तुर्भावः, तद्वदत्राप्युचितम् । न च तत्र
स्वीयतन्निवृत्तिमात्रोद्देशेन दाने प्रवृत्तेरस्तु तन्निवृत्तिः,
कन्यादाने स्वकुलोद्धारयुद्देशेन प्रवृत्तिरिति न तन्निवृत्ति-
रिति वाच्यम्, इष्टसाधनताज्ञानं विना तन्मात्रेणाम्रवृत्तेः,
उक्तवचनजालेन कन्यादानेऽपि सापिण्ड्यनिवर्तकत्वानु-
मानात् । न चैवं पुत्रिकाकरणेऽपि दानविधिसत्त्वात्तस्यामपि
मातृगोत्रादिनिवृत्तिः स्यादिति वाच्यम्, 'मातामहस्य
गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् । प्रकुर्यात्पुत्रिकापुत्र एष
धर्मः सनातनः ॥' इत्यादिभ्यासादिवाक्यैः 'अस्यां यो
जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति' इत्यादिसंविदा च तत्र
गोत्रादिनिवर्तकनिरुपाधिदानाभावात् । यत्तु विज्ञानेश्वरेण
याशब्दव्यवचने भ्रातृमतीमित्युक्तेः संविदं विनाऽप्यभि-
प्रायेण पुत्रिका भवतीति गम्यते इत्युक्तम्, तच्चिन्त्यम्,
संविदसंभवनयाऽपि तथोक्तेः संभवात् ।

मातुलकन्यापरिणयविरोधिवचनादि 'असपिण्ड्यम्'

इति विशेषणं च आसुरादिविवाहोदासुतविषयाणि-

[पृ. १०] यत्तु वार्तिके मातुलकन्यापरिणयस्य दुरा-
चारत्वमुक्तं, तत्तु आसुरादिविवाहात्पुत्रविषयम् । अत
एव शिष्टाचारप्राप्त्याप्यविचारवार्तिके दाक्षिणात्यमातुल-
कन्याविवाहस्य स्मृतिविरुद्धत्वमाशङ्क्य "सर्वेषामेवमा-
दीनां प्रतिदेशान्यवस्थया । आपस्तम्बेन संख्यं दुष्टादुष्ट-
त्वमाश्रितम् ॥ येषां परंपराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः । त
एव तैर्न दुष्येयुचारैर्नतरे पुनः ॥" येषां तु पित्रादि-
भिरेव नानुष्ठितः स्मृतिविरुद्धत्वे परिहरन्त्येव, अपरिहरन्तो
वाऽन्यैः स्वजनैः परिह्रियन्ते" इत्युक्तम् । तदप्यासुरा-
दिविषये येषां देसो मातुलकन्यापरिणयस्य धर्म्यत्वाभि-
मानस्तान् प्रति । अन्येषु श्रुतिस्मृतिसंमत एव स इत्यु-
पपादितमेव । अत एव सर्वत्र दुर्बलस्य प्रमाणस्य बाधे
यदि किञ्चिदनर्थकं तदा विपरीतो बाधो बोध्य इति
तृतीये वार्तिके उक्तम् । यत्तु 'ब्राह्मादिविवाहे सापिण्ड्य-
निवृत्तौ भागिनेयी दीहिनी च परिणया स्यात्' इति,

तत्तु 'अस्वर्ग्यम्' इत्यादिना समाहितम् । अत एव
'प्रदानं भर्तृसापिण्ड्यम्' इति कौमिण, 'मातृविवाहेन
सापिण्ड्यनिवृत्तिः' इति गौडैरभ्युक्तम् । तत्र
विवाहो ब्राह्मादिरेव, उक्तयुक्तेः । आसुरादिविवाहात्वात्
पुत्रिका(—पुत्रा ?)दावपि न पितृगोत्रादिनिवृत्तिः,
तत्र प्रदानभावेन परिपूर्णभावात्त्वाभावादिति मदन-
पारिजाते । यत्तु —दानं स्वत्वमाननिवर्तनस्वभावं, कन्या-
विषयं दानं च न तस्यापि निवर्तकं, कन्यात्वातिरिक्त-
स्वत्वाभावात् तस्य च दानेनानिवृत्तेर्ददातिर्भाक् इति,
तत्र, उक्तवचनजालेन ब्राह्मादियु गोत्रसापिण्ड्यनिवृत्ति-
बोधकेन ईदृशदानस्यापि तन्निवर्तकत्वात् दत्तकयत्,
अन्यथा मातृसगोत्राविवोदृष्टकलशिशानां दुराचारस्या-
पत्तेश्च । मातृगोत्रपरिणयननिषेधोऽपि 'मातृगोत्रं
तपैव च' इत्यादिगान्धर्वादिविवाहितापुत्रविषय एव,
'मातृल्य सुतामूढ्वा' इत्यंशवत् । एवं च 'असपिण्ड्यम्'
इति विशेषणं गान्धर्वादिविवाहितामुत्तविषयमेव, न तु
ब्राह्मादिविवाहितामुत्तविषयम्— इति वदन्ति माधवानु-
यायिनः ।

मातृकादिकन्यापरिणये आचारमात्र प्रमाणमिति स्वमतम्—

वस्तुतस्तु 'पिण्डे गोत्रे च सूतके' इत्यस्य गोत्र-
प्रयुक्ते सूतके तत्रयुक्तपिण्डे च निवृत्तिरित्येवार्थः ।
तस्मादाचारमानं मातृल्यकन्यापरिणये प्रमाणमिति तत्रम् ।
सापिण्ड्यकुले यावद्द्वयं वाचनिक सापिण्ड्यम्—

यत्तु सुमन्तुवाक्यम् 'पितृपत्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो
मातृव्यस्तद्भ्रातृण्यो मातृपत्यसारस्तदुहितश्च भगिन्यस्तद-
पत्यानि भागिनेयान्यन्यथा संस्कारिणः स्युः' इति ।
माधवीये 'तद्भ्रातृण्यो मातृपत्यसारः' इति न पठितम् ।
आपस्तम्बधर्मसूत्रेण्वलाया तु 'पितृपत्यः सर्वा मातर-
स्तद्भ्रातरो मातृल्यस्तदसुता मातृल्यसुतास्तस्मात्ता नोप-
यन्तः' इत्येवं सुमन्तुवचनं पठितम् । अत्र पितृपत्नी-
त्वावच्छेदेन मातृत्वादिदेश एव विधेयः, अग्रे तु
तद्व्याधानुवादोऽतिसङ्गनिरासात् । तद्भ्रातृणा च
मातृल्यत्वात्कन्याया भगिनीत्वात्तेन तद्विवाहः । अत
एव 'तद्भ्रातृण्यो मातृपत्यारः' इति न पठितम्, भ्रातृणा
मातृल्ये तद्भ्रातृणीना तत्त्वस्यार्थसिद्ध- [पृ. ११]त्वात् ।

अत एव पाठमेदे न फलमेदं । अत्र दुहितृपदेन सुता
अपि । अत एवाग्रे तदपत्यानीति सामान्योक्तिः ।
अन्यथा भागिनेय्या तस्याविवाहो भगिन्या च विवाहं
इत्यसंगतं स्यात् । 'यावद्द्वयं वाचनिकम्' इति परि-
गणितेष्वेव सापिण्ड्यं, न तु सप्तमादिपर्यन्तमिति बहवः ।

सापिण्ड्यमातृमातृकूटस्थाचतुष्टयमादिदेशिक सापिण्ड्य-

मिति पूर्वपक्षः तच्छब्देन च—

केचित्तु— अत्र यावद्यमेदपरिहाराय लक्षणया सापिण्ड्य-
मातामहकुले कूटस्थात्सापिण्ड्यमातामहाचतुष्टयसापिण्ड्य-
मातिदेशिकं विधीयते । अतो मातृलुदुहितृष्वेव तत्पुत्रे-
ण्यपि सापिण्ड्यात् कन्यायाः सापिण्ड्यमातृपुत्रेण न विवाहः ।
'तद्दुहितरः' इत्यत्र तच्छब्देन मातृललात्प्रगिन्यश्च परा-
मृश्यन्ते । दुहितृपदेन सापिण्ड्यमातृभ्रातृभगिन्योः पुत्रा
अपि लक्ष्यन्ते । 'तदपत्यानि' इत्यनेन दुहितृपत्यानीव
पुत्रापत्यान्यपि गृह्यन्ते । तदयमर्थः— भ्रातृभगिनीदुहितृ-
पत्यशब्दैः सापिण्ड्यमातामहात् कूटस्थाचतुष्टयभगिन्यांश्च
सापिण्ड्यमातामहकुलं लक्षयित्वा तेन सह यस्य सापिण्ड्यमाता
तस्य मातृललात्पुत्रसुभगिनीभागिनेयपरिद्वैर्लक्षितं सापिण्ड्यं
विधीयते । एवं च यस्य सापिण्ड्यमाता तदपत्यस्यापि
'असपिण्ड्यं च या मातृसगोत्रा च या पितृः' इति
मनुवचनात् सापिण्ड्यमाभावेऽपि निषेधो द्रष्टव्यः । अत्र
चकारेण पितृसपिण्ड्याऽपि गृह्यते । न चेद वचः 'पञ्च-
मात्समादूर्ध्वम्' इत्यनेन समानार्थम्, लक्षणाप्रसङ्गात् ।
न च मातृतः पठ्ये पितृतोऽक्षमेऽपि विवत्त्वानपत्तिः ।
शिष्टाचारविषयं 'पञ्चमात्समादूर्ध्वम्' इति यावत्त्वयैव
मनुवचति च निषेधकलकोऽयं पर्युदासः । तस्य च नौप-
देशिकयोगरूढसापिण्ड्यविषये प्रवृत्तिः । तत्र प्रवृत्तौ हि
'पञ्चमात्समादूर्ध्वम्' इत्यभ्यनुष्ठापिकृता वैधीं प्राति-
मुपजीव्य निषेधप्रवृत्तिर्वाच्येति शास्त्रवाधपत्तिः । आवि-
देशिके तु कस्यचित्परिणयविधेरभावदागप्राप्तस्यैव निषेध
इति न कस्यापि बाध इति तद्विषये एवास्य प्रवृत्तिः । अत
एव 'यथेकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः । एक-
पिण्डाः पृथक्क्षेत्राः पिण्डस्तथावर्तते निपु॥' इति शङ्ख-
वचनम् 'पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयस्त्रीषु जाताः, पृथक्जना
एकजातीयभिन्नस्त्रीषु जाताः, ते एकपिण्डाः सपिण्डाः

पृथक्शौचाः । तच्चाशौचप्रकरणे वक्ष्यते । पृथक्शौचत्वं भिन्नजातीयपरम् । त्रिष्विति । त्रिपुरूपमेयां सापिण्ड्यनित्यर्थः' इति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । विजातीयानां त्रिपुरूपेष्वतीतेषु निवर्तते, सजातीयानां तु सापत्न-मातामहकुले त्रिपुरुपं मातामहपर्यन्तं सापिण्ड्यमिति तात्पर्यम् । तत्र तन्मातामहसंतती कियद्दूरमविवाह इत्यस्य व्यवस्थापके सुमन्तुवाक्ये दुहित्रादिपदानां पुंलक्षणा युक्तैव - इत्याहुः ।

तत्तुच्छम् । यत्र श्रुतयावच्छन्दानामेकत्रार्थे तात्पर्ये लक्षणायां चैकरूप्येण बोद्धव्यान् प्रति प्रामाण्यं संभवति तत्रैव लक्षणया वाक्यभेदपरिहारः । न चेह तथा । यत् आद्यं वाक्यं न सापत्नमातर्युक्तसापिण्ड्यपरं, तस्या विवाह-प्रसक्त्यभावेनेदशासापिण्ड्यातिदेशो वैयर्थ्यात् । किन्तु सापत्नमातरि मुख्यमातृत्वातिदेशेन तद्भ्रान्नादिसंतानेषु मुख्यभ्रान्नादिसंतानवदेव [पृ. १२] विवाहप्रतिबन्धक-तापरम् । लक्षणायां च भवन्मते सापत्नपुत्रं प्रति मातुल-मातृवत्ससापिण्ड्योक्तिरफलेति नैकरूपेण प्रामाण्यसंभवः । किंच मातुलसुते तदतिदेशो व्यर्थः, सापत्नपुत्रं प्रति तस्य च सापिण्ड्यत्वातिदेशोऽपि तं प्रत्येव तत्संतानस्य सापिण्ड-त्वाभावेन विवाहाप्रतिबन्धकत्वात् । न च स आशौचार्थः, सापत्नमात्रादावभिचादनार्थस्तदुपगमवधयोर्मुख्यमात्रादा-विच प्रायश्चित्तार्थः, तादृशमातुलमरणे आशौचार्थ इति वाच्यम् । एवं हि प्रयोजनभेदे ऐकरूप्येण प्रामाण्या-संभवः । तस्मादावक्यभेद एव युक्तः । किंच 'तद्भगिन्यो मातृपत्नारः' इति त्वन्मतेऽनर्थकम्, तृतीयचतुर्थस्थाने इव एकशार्पसंबर्तनैव चतुष्पुरुषसापिण्ड्यत्वात् । तस्मात् 'तदपत्यानि' इत्यन्ते(न्ये)न वाक्येन भागिनेयी-न्वातिदेशोऽपि यथा तत्कन्यायां न यौकित्तो भागिनेयी-कन्यात्वातिदेशः, तथा मातुलकन्यायां भगिनीत्वातिदेशो-ऽपि न तस्मिन्ने भ्रातृत्वातिदेशः, 'यावद्रचनं वाचनि-कम्' इत्यभियुक्तोक्तेः । विज्ञानेश्वरस्यापि शङ्खवाक्ये 'पृथक्शौचाः' इत्यारभ्य संपूर्णः शेषो भिन्नजातीयपर इत्येव तात्पर्यम्, न तु त्वदुक्तम्, त्रिपुरुपमित्यनेन माता-महपर्यन्तताया अत्यामाद्य । समानजातीयानां त्येकपिण्ड्या इत्यनेन सातपौरुषं तद्भेष्यम् । भिन्नजातीये विदोष-

वोधकम् 'पिण्डस्त्वावर्तते' इत्यादि । अत एव माधवेन (इदं वचनं ?) 'पृथग्जनाः' इत्यस्य 'मातृभेदाद-समानजातीयाः' इत्यर्थाश्रयणेन भिन्नजातीयमात्रपरतै-वास्य वचनस्य व्याख्याता । त्वदुक्तव्याख्याने वचनस्य वैरूप्यं च स्यात् । एवं यस्य मातामहस्तसुतादिष्वपि न मनुवचनकृतनिषेधप्राप्तिः, तस्य याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात्, पितुरित्यादेः पितृतः इत्यतोऽविशिष्टार्थत्वेन लक्षणाया अप्रसक्तैः, एकमूलकल्पनात्प्राप्तवारुणेन लक्षणाया अप्यु-चितत्वाच्च । वस्तुतस्तदुक्तकादिविषयमिति वक्ष्यते, शिष्टा-चाराविरुद्धयाज्ञवल्क्येन तस्य च तद्विषयताकल्पनात् । किञ्च एवं सापत्नमातरि मातृत्वातिदेशात्तस्या मनुवचने ग्रहणापत्तौ तत्पितुः पञ्चम्यादेरपि मातृसापिण्ड्यात्वेन तत्सापत्नपुत्रस्य निषेधापत्तौ 'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः' इत्येव सिद्धौ शेषसुमन्तुवचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात् यावद्रचनमेवाश्रयितुं युक्तम्, न तु लक्षणाया चतुष्पुरुष-सापिण्ड्यपरता तस्य । हृदत्तपृथपाठे तु लक्षणायाऽपि चतुष्पुरुषसापिण्ड्यं दुरुपपादम्, आशौचादिफलकत्वं चेति । "सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिण्यो मनुजवती' इत्यनेन सपत्नीपुत्रस्य पुत्रकार्यकरत्ववत्सापत्नमातुर्न मातृत्वं नापि तत्कार्यकरत्वं विहितम् । अतोऽमावास्यादिश्राद्धे जनन्या एव सहभावेनोद्देशः, न तत्सपत्नीनाम् । वृद्धिश्चाद्देऽपि जनन्या एवोद्देश्यत्वम्, न तत्सपत्न्याः" [पृ. १३] इति यदतो हेमाद्रेरपि त्वदुक्तमुमन्तुवचनपाठः असंमतः, किंतु हरदत्तोक्त एवेति यत्किंचिदेतत् । माध्वमते तु सुमन्तुवचनं गान्धर्वादिविषयमेवेति दिक् ।

विरुद्धसंबन्धे विवाहनिषेधः-

कचिच्च सापिण्ड्याभावेऽपि वाचनिको विवाहनिषेधः, 'मातुः सपत्न्या भगिनीं तस्मृतां च विवर्जयेत् । पितृव्य-पत्न्या भगिनीं तस्मृतां च विवर्जयेत् ॥' इति वीधायन-वचनात्, 'भार्यास्त्वसुंदिहिता पितृव्यपत्नीस्वसा च' इति बहुवृचगृह्यपरिशिष्टाच्च । अत्र अविवाहोति शेषः । केवलदत्तस्य प्रतिप्रतीचतुल्ये एव सप्तपुरां सापिण्ड्यं तदर्थं च, जनक्योवसापिण्ड्ययोर्निवृत्तिरेव-अथ दत्तकसापिण्ड्यम् - माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सद्यं प्रीतिष्ठयुक्तं स ज्ञेयो दत्तितमः

सुतः ॥ ' इति मनुप्रतिपादितो दत्तकः । सः ' देवस्य
त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अद्वादित्यैव्यं च
शिशुं चाऽऽप्राय मूर्धनि ॥ ' इत्यादिविधिना येन प्रति-
गृहीतस्तस्य पुत्रो भवति । तत्र निरुधाधिक्रदानाज्जनक-
गोत्रसापिण्ड्यादिनिवृत्तिः प्रतिग्रहीतृगोत्रसापिण्ड्यादि-
प्राप्तिश्च, व्याप्यपुत्रत्वविधायकवचनैरेव व्यापकगोन-
सापिण्ड्यस्यापि विधेः, 'गोत्ररिक्तये जनयितुर्न भजेद्वात्मि-
सुतः । गोत्ररिक्तयानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ '
इति मनुक्तेश्च । अत्र पिण्डशब्दः सापिण्ड्यपरः, आऽ-
परत्वे ' ददतः स्वधा ' इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । अत
एव शिष्टाः प्रतिग्रहीतृगोत्रैवैव तस्य सर्वकियातुगानं
कुर्वन्ति, प्रतिग्रहीतृसपिण्डा एव च तत्रनानादौ दशाहा-
शौचमनुतिष्ठन्ति, प्रतिग्रहीतृकुल एव तत्सपिण्डीकरणा-
द्याचरन्ति । अत एवास्मादेव वचनाद्दत्तकस्य जनक-
सापिण्ड्यनिवृत्तिरित्यभियुक्तैः सर्वैर्याख्यातम् ।

द्वामुष्यायणस्य क्षेत्रगण्य उभयोः कुलयोः समपुरास्तापिण्ड्यम्,
क्षेत्रगण्य तु क्षेत्रिकुले एव नतः, मंत्रित्स्वरे एव
क्षेत्रगण्य द्वामुष्यायणत्वम्-

यत्तु ' ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृवन्धुभ्यो वीजिनश्च
मातृवन्धुभ्यः पञ्चमात् ' इति गौतमः, तत्र ' वीजिन-
श्चेति ' प्रतीकमुपादाय " यदा क्षेत्री वन्धो वणो वा
प्राथयन्ते ' मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादय ' इति, यदा वा
संतानक्षये सुखो विधवायां नियुज्जते, यथा विधिप्रतीर्य-
क्षेत्रे सत्यवत्यां न्यासः, तथा जातः पुत्रः क्षेत्रिणो वीजिन-
श्चेति द्वामुष्यायणः सः । यथाऽऽह याज्ञवल्क्य -
' अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यशौ-
रिक्त्या पिण्डदाता च धर्मतः ॥ ' इति, तद्विषयमेतत् "
इति हरदत्तेन व्याख्यातम् । तथा तदेव प्रतीकमुपादाय
' यो हि नियोगात् पुत्रमुत्पादयति स वीजी ' इति
माधवः । मनुनाऽपि- [पृ. १४] ' तथैवाशौचिणो
बीजं परशौचवापिणः । कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थे न वीजी
लभते फलम् ॥ क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजाद्यं यद्यदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ' इत्यु-
क्तम् । तस्यार्थः- ' यदत्राप्य भावि तदावचोः ' इति
संविदा यक्षेत्रं शौचस्वामिना बीजवापये वीजिने दीयते

तत्रोत्पन्नस्यापत्यस्य द्वावपि पितरौ फलभागिनौ । अनेन
संविक्तरण एव द्वामुष्यायणत्वमुक्तम् । ' अपुत्रेण '
इत्यनेन याज्ञवल्क्यस्याप्यभिमतोऽयमर्थः । यत्तु मनु-
नोक्तम्- ' य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रवृत्तान्यधीजजाः ।
यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ ' इति,
तत्तु सत्यौरसे पुत्रे पुत्रिकाया च न ते कार्या इत्येवंपर-
मिति कुल्लकभट्टेनैव व्याख्यातम् । एतेन बीजसापिण्ड्य-
प्रतिपादनार्थमित्यपास्तम् ।

मनु एवं यमुदेवपित्रा शूरेण कुन्तिभोजाय प्रदत्तायाः
पुत्राया अपत्येनार्जुनेन यमुदेवकन्याविवाहे दोषस्यैवा-
भावेन व्यवहृतसम्पत्त्यादि चार्तिकोक्तमसंगतं स्यादिति चेत्,
न, तस्या द्वामुष्यायणदत्तकत्वामिमानेन चार्तिकप्रवृत्तेः ।
अत एव राजककृता तत्र ' बीजिनश्च ' इत्यस्य तत्रोप-
न्यासः कृतः ।

द्वामुष्यायणदत्तकप्रवृत्तारः-

' आवयोरयम् ' इति संविदा दत्तान्तु द्वामुष्यायणः ।
स त्भयगोत्र उभयसापिण्ड्यवांश्च, ' एकपिण्डे द्वावनु-
कीर्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादितारं च ' इति प्रसा-
ध्यायवाक्यात्, ' यावन्तः पितृवन्ध्याः ग्युक्तावद्विदत्ताका-
दयः । प्रेतानां योजनं युयुंः स्वकीयेः पितृभिः सह ॥ '
इति द्वामुष्यायणप्रकरणे हेमाद्रपुदाहृतकाष्ठाभिनिवच-
नाद्य, संविदोभयोर्भागित्वस्योक्तमनुवाक्येन बोधनात् ।
न च -दन्तुः पुनन्तरसत्वे संवादो म्यर्थः । एकपुत्रस्य तु
' न त्वेकं पुत्रं दद्यात् ' इति वशिष्ठेनैव तदभिप्रा-
दिदमयुक्तम् । क्षेत्रजादिषु मनुवाक्येनाभिसंधिना तत्र-
कल्पनेऽपि दत्तकारिण्यभिसंधिना तत्रकल्पने माना-
भावश्च- इति वाच्यम्, प्रीत्यतिशयेन तत्रापि संवादस्य
संभवात् अभिसंधिना एकवस्तुन्युपगम्यामित्यस्य लोका-
सिद्धत्वाच्च । तथा यः शूत्रोपनयनो दत्तः प्रतिग्रहीता
चोपनयनोत्तरभाविविवाहादिस्पर्धरिः संभूतः तस्मिन्
प्रतिग्रहीतृगोत्रसंबन्धे जातेऽपि जनकगोत्रस्य न निवृत्तिः,
' अन्यस्यानोद्भूतो दत्तः पुत्रशौचोपनयिनः । स्वगोत्रेण
स्वपुत्रोक्तविधिना स्वभार्याभ्याम् ॥ ' इति बसिष्ठ-
वाक्येन उभयपनोत्तरं गृहीतस्य शापनादयमगिरात्
गोत्रद्वयभागित्वस्यैवविवाहात् स्वगोत्रेणैव सहयोगे तृतीयः

सत्त्वाचेति । सोऽपि द्यामुप्यायणः । एवं च उपनयना-
प्याकृतचूडान्तसंस्कारस्यापि पुत्रस्य दत्तकस्य न द्यामुप्या-
यणत्वम्, वसिष्ठेनोपनयनोत्तरमेव शालाद्वयभागित्वस्यो-
क्तत्वात् । [पृ. १५] द्यामुप्यायणत्वं तच्छालाद्वय-
गोत्रद्वयभागित्वमेव । एतेन “ चूडान्तसंस्कृतस्य परिग्रहे
द्यामुप्यायणत्वमेव, गोत्रद्वयसंस्कृतत्वात् । प्रतिग्रहीत्रैव
जातकर्मादिसकलसंस्कारसंस्कृतस्य चूडादिसंस्कारसंस्कृ-
तस्य च अद्यामुप्यायणत्वमेव । तद्विषयमेव ‘गोत्ररिक्थे’
इति वचनम् ” इत्यपास्तम्, वसिष्ठवाक्यविरोधात् ।
यत्तु कालिकापुराणे ‘ दत्ताया अपि तनया निजगोत्रेण
संस्कृताः । आयाणित पुनता सम्पगन्ववीजसमुद्भवाः ॥
पितुर्गोत्रिण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं
न पुत्रः स पुनता याति चान्यतः ॥ चूडाया यदि संस्कार
निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा
दासतोच्यते ॥ ’ इत्यादि, तत्तु ‘अभावे पूर्वपूर्वेषां
परान् समभिषेचयेत्’ इति पूर्वोपक्रमात् अनेकविध-
दत्तकादिसमवाये राज्याधिकारयोग्यतातारतम्यमात्रबोधक-
मिति न तद्विशेषः । एवमेव युक्तम्, अन्यथा ‘गृहीत्वा
पञ्चवर्षीयम्’ इत्यादिकृतचूडस्यापि परिग्रहबोधकवचन-
विरोधापत्तेरिति दिक् । एवं यः *सोपाधिकदानेन दत्तः
प्रतिग्रहीत्रा जातकर्मादिभिः संस्कृतस्तत्रापि निरुपाधिक-
दानाभावेन स्वगोत्रनिवृत्तेरभावात् सोऽपि द्यामुप्यायणः ।
एतदन्यतरूपत्वमभिसंधायैव शौङ्गशैशिरिसाकृत्वादीन्
प्रकृत्य ‘अयेमानि द्यामुप्यायणकुलानि भवन्ति’ इति प्रवरा-
ध्याये उक्तम् । बह्वृचब्राह्मणे ‘ (ये च ?) यथैवा-
ङ्गिरसः सन्नुपेया तव पुत्रताम्’ इत्यादिना ‘अधीयत
देवरातो रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः’ इत्याद्यन्तेन जातोप-
नयनस्य स्वयंदत्तस्य देवरातस्य द्यामुप्यायणत्वमुक्तम् ।
‘ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणाऽऽपेण जाता-
स्तेऽसमतकुलीना द्यामुप्यायणाः’ इत्युज्वलाया हरदत्तो-
दाहृतपैठीनसिवाक्यं च ।

* अथ उपाधिभिन्यः । न च संविदेव सः, तथा सति
प्रथमप्रकारामेदात्तित्वासंभवेः । नापि -द्विवेच प्रकृताविष्टी, अयं
तु प्रथमातुवाद एव - इति सुगन्धे, अग्निमान्धनमश्वानुपपत्तेः ।

सर्वेषां दत्तकानां द्यामुप्यायणत्वमिति मतं तत्खण्डनं च-

न च इदं पैठीनसिवाक्यं दत्तकमात्रविषयं, ‘गोत्ररिक्थे
जनयितुः’ इति मनुवचनविरोधात् । न च -गोत्रसंबन्धो
हि द्वेषा, उत्पत्तिसमये जनकगोत्रानुवृत्त्या, तद्गोत्रेण
संस्काराद्वा । तत्र प्रतिग्रहीत्रा संस्कारेण तद्गोत्रसंबन्धे
सिद्धेऽपि औत्पत्तिकगोत्रनिवृत्तिः कथम्- इति वाच्यम्,
निरुपाधिकदानेन तद्विवृत्तेः । एतद्विषयमेव ‘गोत्ररिक्थे’
इति वचनम् । अत एव ‘क्षेत्रजादीन् मुतानेतानेकादश
यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥
य एतेऽभिहिताः पुत्राः’ इत्यादि ‘तस्य ते नेतरस्य तु’
इति प्रागुक्तम् । ‘एक एवौरसः पुत्रः पिथ्यस्य वसुनः
प्रभुः । शोषाणामानृशंस्थार्थे प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥’ ‘श्रेयसः
श्रेयसोऽल्लभे पापीयान् रिक्थमर्हति ।’ इत्यादिभि-
रौस्ताभावे दत्तकादीनां रिक्थसंबन्धमुक्त्वा [पृ. १६]
‘उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्तिमः । स हरेतैव
तद्विक्रयं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥’ इति मनुनोक्तम् ।
निवृत्तजनकगोत्रविनयादिगुणैर्युक्तः । इदमीरसत्त्वेऽपि,
अन्यथा उपपन्न इत्यादिविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः अपि-
शब्दस्वारस्याच्चेति तद्व्याख्यातारः । इतोऽपि पैठीनसेः
न सर्वविषयत्वम् । ‘दत्तपुत्रे यदा जाते कदाचित्त्वौरसो
भवेत् । पितुर्विचस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनी ॥’
इति स्मृत्यन्तरमप्यद्रव्यामुप्यायणदत्तकविषयमेव । एतेन
‘दत्तकमात्रस्य द्यामुप्यायणत्वेऽपि ‘गोत्ररिक्थे जन-
यितुः’ इति वाक्यं तत् जीवतो दत्तकादेरापेयवरणाभि-
वादादिषु मृतस्य श्राद्धदेवतात्वे च जनकगोत्रसंबन्ध-
निवृत्त्यर्थम्’ इत्यपास्तम्, ‘पूर्वः प्रवर उवादिपितुरुत्तरः
प्रतिग्रहीतुः’ इति द्यामुप्यायणविषयप्रवराध्यायविरोधाच्च ।

नेजलदत्तकस्यापि जनकगोत्रासपिण्डे न विवाहो-

अद्यामुप्यायणदत्तकादीनां जनकगोत्रसापिण्ड्यनिवृत्ता-
वपि जनकगोत्रासपिण्डाविवाहो न भवति, ‘असगोत्रा
च या पितुः’ इति मन्वुक्तेः । तत्र चेन असपिण्डा च
गृह्यते । अत एव मातृमातामहाभ्यां त्यक्तस्य पुत्रिका-
पुत्रस्य त्यागादेव सापिण्ड्यनिवृत्तौ मातृसपिण्डाविवाह-
प्राप्तौ इदमुच्यते- ‘असपिण्डा च या मातुः’ इति
मनुव्याख्यातारः । ‘ये द्यामुप्यायणा ये च दत्तकक्रीत-

कादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहाः शौद्रशीशिरयो यथा ॥ ’
इति संग्रहकारोक्तेश्च । अयं च निषेधो दत्तकादेरेव, न
तु तत्संततेः । ‘ दत्तकादीनां द्यामुध्यायणवत् ’ इति
सत्यापाठनाम्ना नवीनैः पाठाश्च ।

दत्तजनरूपश्रीश्रीश्री दत्तकपुत्रेण न विवाहे, दत्तक-
पौत्रादिना जनकश्रीश्रीश्री विवाहाः—

न चैवमद्र्यामुध्यायणदत्तकपुत्रस्य दत्तकजनककन्या
परिणेषा स्यादिति वाच्यम्, ‘ पितृव्यसारं मातुश्च
मातुल्यानीं स्तुषामपि । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य-
तनयां तथा । आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंश्च गुरु-
तल्पगः ॥ ’ इति यासवल्क्येनैव परिहृतत्वात् ।

न चैवमपि ‘ तृतीया वा ’ इति चतुर्विंशतित-
वचनेन जनकपौत्री परिणेषा स्यादिति वाच्यम् । ‘ तृतीया
वा ’ इत्यस्य लिङ्गोपसर्गमेवैव विधायकतया मातृव्य-
स्त्रीयाया इव प्रकृतेऽपि तदापत्यभावात् । अद्यामुध्यायण-
दत्तकपौत्रादेस्तत्तजनकपौत्र्यादिविवाहस्तु भवत्येव, चाधका-
भावात् । एवं च अद्यामुध्यायणदत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले
एव साप्तपौरुषं सापिण्ड्यं, न जनककुले किञ्चिदपि ।

द्यामुध्यायणदत्तकस्य कुलद्वये संगोत्रत्व त्रिपुरश्च

सापिण्ड्यं वैति मुख्यः पक्षः, उभयत्र साप्तपुरश्च
सापिण्ड्यमिति पक्षान्तरम्—

द्यामुध्यायणदत्तकादीनां तत्संततेश्च गोत्रद्वयेऽप्य-
विवाहः, गोत्रद्वयसंघनत्वात् । एवं तेषां सापिण्ड्यमपि
कुलद्वये । तच्च त्रिपुरपर्यन्तम्, ‘ द्वे श्राद्धे कुर्यादिकं
श्राद्धं वा [घृ. १७] पितृव्यद्वयैकपिण्डे द्वौ द्वाव-
नुकीर्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चातृतीयात्
पुरुषात् ’ इति हेमाद्रयुदाहृतप्रवराध्यायात्, ‘ तेषा-
मुत्पादयितुः प्रथमः प्रवरो भवति द्वौ द्वौ निवांपे
दद्युरेकस्मिन्नेव वा द्वावनुकीर्तयेद्विंशतीये पुत्रस्तृतीये
पौत्रः ’ इति तदुदाहृतहारीतस्तज्ञाश्च । एतद्विषयमेव
‘ दत्तकानां तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपुरश्चम् ।
जनकस्य कुले तद्ब्रह्महीतुरिति धारणा ॥ ’ इति संग्रह-
वाक्यम् । मदनपारिजाते तु उक्तहारीतपुत्रस्य ‘ लेपिनश्च
श्रीनन्वाचक्षण आ सप्तमादित्येके ’ इति शेषात्
‘ श्रीनन्वाचक्षणः पित्रादपिण्डाननुवदन् लेपिनश्च

द्वौ द्वावनुकीर्तयेत् । एवं चा सप्तमात् सप्तमपर्यन्त-
मित्येकीयमतम् ’ इत्यर्थकात् कुलद्वयेऽपि साप्तपौरुषं
सापिण्ड्यमिति पक्षान्तरमुक्तम् । एतदनुसारेणैव ‘ बीजिन-
श्चेति ’ गौतमीयं हरदत्तेन व्याख्यातम् । एवं च ‘ स्व-
गोत्रेण कृता ये खुद्रदत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्र-
मायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥ ’ इति शुद्धगौतम-
नाम्ना लिखितवचनमपि “ सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः
साप्तपौरुषी ’ इति प्रसक्त साप्तपौरुषं सापिण्ड्यं न
विधीयते, किन्तु प्रवराध्यायोक्तत्रिपुरमेव ” इत्यर्थकं
द्यामुध्यायणदत्तकादिविषयमेव । एतेन ‘ एतद्वचन-
मलात् प्रतिग्रहीतृकुले द्यामुध्यायणदत्तकस्य न साप्तपौरुषं
सापिण्ड्यं, किन्तु पिण्डान्वयरूपं त्रिपुरम् । जनक-
कुले तु साप्तपौरुषमस्येव ’ इत्यपास्तम्, ‘ गोत्ररिचये ’
इति मनुवचनविरोधाच्च । एवं ‘ दत्तक्रीतादिपुत्राणां
बीजवपुः सपिण्डता । सप्तमी पञ्चमी चैवं गोत्रं
तस्यालकस्य च ॥ ’ इति बृहन्मनुनाम्ना लिखितं
वचनम्, तदपि ‘ बीजवपुः पालकस्य च पितृपक्षे
सप्तमीपर्यन्तं, मातृपक्षे पञ्चमीपर्यन्तं, भवतीति शेषः ।
तच्छब्देन पूर्वोक्तसकलपरामर्शः ’ इति द्यामुध्यायण-
विषये हारीतोक्तपक्षान्तरानुवादकम् । यत्, ‘ धर्मार्थे
वर्धिताः पुत्रास्तत्तद्वेग्रेण पुत्रवत् । अंशपिण्डविभा-
गित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥ ’ इति नारदीयनाम्ना
लिखितं वचनं, तदपि दानप्रतिग्रहं विनैव पुत्रवर्धितेषु
केवलपदेन गोत्रसंबन्धाभावपरम् । अत एव तत्तद्वेग्रेण-
स्युक्तम् । तत्तत्संघनकगोत्रेण युता इत्यर्थः । तत्र वर्ध-
यितृगोत्रेण संस्काराभावात् उत्पत्तिसमयप्रसङ्गजनकगोत्र-
निवृत्तौ मानाभावात् वर्धयितृगोत्रसंबन्धाभावश्च । वस्तुतः
अनुपदोक्तशुद्धगौतमबृहन्मनुनारदवचांसि महानिबन्धेष्व-
दर्शनाधिर्मूलन्येषु ।

केवलदत्तकसापिण्ड्यविषये अपत्तिद्वान्तभूतानि मत्तन्तराणि—

एतेन ‘ शुद्धदत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरं
सापिण्ड्यं, जनककुले तु साप्तपौरुषं तत् ’ इति नन्द-
पण्डितोक्तिः, ‘ उभयकुलेऽपि साप्तपौरुषम् ’ इति च
भट्टयामुदेवोक्तिश्चेति, ‘ तत् स्वजनककुले साप्तपौरुषं,
पालककुले पञ्चमपर्यन्तम् ’ इति च गोविन्दार्णवोक्तिश्च,

‘कुलद्वयेऽपि त्रिपुरुषम्’ इति च शंकरभट्टकमलाकर-
भट्टोक्तिस्तस्मान्ना अनन्तदेवोक्तिश्च परास्तेत्यास्तां तावत् ।

॥ इति सापिण्ड्यप्रदीपः ॥

संस्कारदीपकः*

[पृ. ११-१६]

अवयवान्वयसापिण्ड्यम् ; तच्च मातृसंताने पञ्चपुरुषं,

पितृसंताने सप्तपुरुषं च-

[पृ. ११] ‘अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रिय-
मुद्रहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥’
इति याज्ञवल्क्यवचनेन विवाहे सपिण्डाया निषेधो
गम्यते । तत्र सापिण्ड्यं एकशरीरावयवान्वयिवरूपं
विज्ञानेश्वरादिभिरुक्तम् । एकशरीरावयवान्वयित्वं च
परम्परया अतिप्रसक्तं स्यात्, अतस्तदवधिं याज्ञवल्क्य
आह—‘पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा’ इति ।

अत्र मातृतः पितृतः इति पद्यन्तात् सार्वविभक्ति-
कस्तसिः । संताने निवर्तते इति च शेषः । पञ्चमत्व-
सप्तमत्वयोः अवध्याकाङ्क्षायां संतानमूलभूतः, स्वो वा
अवधित्वेन अन्वेति । तथा च [पृ. १२] मातृ-
संताने मूलपुरुषात् स्वसाम्ना पञ्चमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं
निवर्तते, पितृसंताने च ततः सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते इति
वाक्यार्थः । योगार्थस्य उत्तरत्र संभवेऽपि रूढाश्रयणाच्च
तत्र सपिण्डशब्दप्रवृत्तिरिति भावः । मूलपुरुषात् पद्यः
मातृसंताने मूलपुरुषस्य सपिण्डो न भवति । तुल्यन्यायात्
पद्यस्य मातृसंताने मूलपुरुषोऽपि सपिण्डो न भवति ।
एवं पितृसंताने मूलपुरुषादष्टमस्तस्य सपिण्डो न भवति,
मूलपुरुषश्च अष्टमस्य सपिण्डो न भवति इति सिद्धम् ।

स्वसपिण्डमूलपुरुषसपिण्डत्वरूपं सापिण्ड्यं विवाह-

निषेधप्रयोजकम्, न तु स्वसपिण्डसन्तिस्थलम् ;

तस्य च एकतो निवृत्तौ अपरतो निवृत्तिरेव-

दधुवरयोश्च सापिण्ड्यं मूलपुरुषद्वारकम्, तमनन्त-
र्भाव्य तयोः परस्परं सापिण्ड्यसंबन्धस्य वक्तुमशक्य-
त्वात् । मूलपुरुषे वध्या वरस्य वा सापिण्ड्ये निवृत्ते

तद्द्वारकं सापिण्ड्यं शाखान्तरीये तदपत्ये निवर्तते एव ।
यथा अष्टमस्य मूलपुरुषे सापिण्ड्ये निवृत्ते शाखान्तरीये
तदपत्ये अष्टमस्य सापिण्ड्यं निवर्तते । अत एव ‘मूल-
पुरुषादष्टमः मूलपुरुषदौहित्रीमुद्रहेत्’ इति गौतमीयवृत्तौ
हरदत्त आह । तुल्यन्यायात् मूलपुरुषदौहित्रोऽपि मूल-
पुरुषादष्टमी उद्रोद्गमर्हति, मूलपुरुषसापिण्ड्यस्यैव अष्टम्यां
निवृत्तौ शाखान्तरीयतदपत्यसापिण्ड्यस्य सुतरां निवृत्तेः ।
मातृसंताने तु पद्यस्य मूलपुरुषे सापिण्ड्यनिवृत्तौ शाखा-
न्तरीये तदपत्ये तद्विवृत्तिः सुलभा । अतः पद्यः द्वितीया-
दिका, द्वितीयादिको वा पद्यीमुद्रहेत् ।

ननु— पितृसंताने द्वितीयादेः सप्तमपर्यन्तस्य सापि-
ण्ड्यस्य मूलपुरुषे सत्त्वात् तत्संततिस्थत्वाच्च पद्ययादेः कथ-
मुद्राहः । पूर्वोक्तमूलपुरुषदौहित्रोऽपि कथमष्टमीमुद्रहेत्,
तस्या अपि सपिण्ड्यसंततिस्थत्वात् । किंच मातृसंताने पद्यो
द्वितीयादिकाम्, पितृसंताने अष्टमः दौहित्र्यादिकां च
नोद्रोद्गमर्हति, वरस्य कन्यासपिण्ड्यसंततिस्थत्वात्, तस्यापि
‘एभिरेव गुणैर्युक्तः’ इति [पृ. १३] वचनेन कन्या-
ऽसपिण्ड्यत्वापेक्षणात् इति चेत्, अत्रोच्यते—सपिण्ड्य-
संततिस्थत्वं न विवाहनिषेधप्रयोजकम् । वचने ‘अस-
पिण्ड्याम्’ इत्येतावन्मात्रश्रवणेन सपिण्ड्यत्वस्यैव उद्देश्य-
तावच्छेदकत्वप्रतीत्या तस्यैव तदप्रयोजकत्वात् । स्वसपिण्ड्य-
मूलपुरुषसंततिस्थत्वमेव कन्यायां वरस्य सापिण्ड्यं इति
तु न युक्तिसहम्, कन्यायां मूलपुरुषसापिण्ड्ये निवृत्ते
तदपरदासीयसापिण्ड्यानुवृत्तेः वक्तुमशक्यत्वात्, कन्याया
मूलपुरुषे सापिण्ड्यस्य निवृत्तौ वरस्य कन्यासपिण्ड्य-
संततिस्थत्वाभावेन तत्र कन्यासापिण्ड्यस्य निवृत्त्या ‘अस्या
असपिण्ड्योऽयम्’ इति व्यवहारे ‘इयमस्य सपिण्डा’
इति व्यवहारस्य सर्वथाऽनुचितत्वात् । स्वपितुः मूलपुरुषा-
दष्टमे सोदके ‘नायं पितुः मूलपुरुषस्य सपिण्डः’
इति व्यवहारे स्वसापिण्ड्यस्य ‘ममायं सपिण्डः’
इति व्यवहारस्य च दशाहाशौचप्रयोजकस्यापत्तेश्च ।
तस्मात् मातृसंताने मूलपुरुषस्य पञ्चमादूर्ध्वत्वे तद्द्वारकं
वरकन्ययोः सापिण्ड्यं एकतो निवृत्तं चेत् उभयतो
निवर्तते, पितृसंताने च सप्तमादूर्ध्वत्वे ।

* आदर्शपुस्तकं ‘चौहन्नासंस्कृतसीरिज, काशी’ इत्यत्र
सुप्रिदम् ।

मण्डूक्युपि सापिण्डयनिरासः ; 'मातृन्, पितृन्' इत्यादी माता-
पितृशब्दौ पितामह्यादिपितामह्यादिसाधारणाः; गोत्रैक्ये
सप्तपुरवं सापिण्ड्य, गोत्रभेदे षष्ठपुरमिति निष्कर्षः—

मातृद्वारकं च सापिण्ड्यं मूलपुरयात् पञ्चमीपुत्रयो-
निवृत्तं चेत् मण्डूक्युद्वेः नोत्तरानुवर्तते, मानाभावात् ।
ननु उत्तरयोः सापिण्ड्यस्य पितृद्वारकत्वात् तस्य सप्तम-
पर्यन्तानुवृत्तेरुक्तिरेव मानं इति चेत्, न, असमानलिङ्ग-
कत्वेन 'पञ्चमात् मातृतः' इत्यनन्वयात् 'मातुः संताने
पञ्चमादूर्ध्वत्वे निवृत्तिः' इत्येतावन्मात्रार्थस्यैव प्रतीत्या
'पितुतः सप्तमादूर्ध्वम्' इत्यस्य च समानगोत्रे चारि-
ताश्रितं मण्डूकानुवृत्तिबोधने असामर्थ्यात्, 'सपिण्डता
तु सर्वेषां गोत्रतः सातपौरुषी' इति शब्दवचनेन एक-
गोत्रे एव सातपौरुष्याः सपिण्डताया बोधनेन लघ्वेन
मूलैक्यस्य न्याय्यत्वेन तथैव कल्पयितुमुचितत्वात्,
[पृ. १४] पितृरुद्रहनीयां पितृद्वारैव संवन्धिनीं पुत्रो
नोद्देहेदित्यस्य अत्यन्तानुचितत्वाच्च । 'यथा वरस्य या
तातः कूटस्याददि सप्तमः । पञ्चमी चेत्तयोर्माता
तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥' इति संप्रहयाक्ये मातृशब्दो
न जननीमात्रवाचकः, अपि तु 'तिस्रः पूज्याः पितुः
पक्षे तिस्रो मातामहे तथा । इत्येता मातरः पूज्याः'
इत्यादी पितामह्यादिष्वपि मातृशब्दप्रयोगात् पितामह्यादि-
साधारणः । तथा च मातरि कूटस्यात् पञ्चम्या, पितामह्यां
चतुर्थ्यां, प्रपितामह्या तृतीयाया, वृद्धप्रपितामह्या द्वितीया-
यामपि कूटस्यसापिण्ड्यं निवर्तते इति तदर्थः । अतो
न कश्चिद्विरोधः । एवं च मध्ये यत्र स्त्रीव्यक्तेर्न
प्रवेशस्तत्रैव कूटस्थेन सातपौरुषं सापिण्ड्यमिति एक-
गोत्र एव सत्कलितम् । अत एव 'सपिण्डता तु
सर्वेषां गोत्रतः सातपौरुषी' इति पूर्वोक्तं शाब्दवचनं,
'सगोत्रे एतद् सापिण्ड्यं विज्ञेय सातपौरुषम् । विगोत्रे
तत्तु सर्वत्र विज्ञेयं पाञ्चपौरुषम् ॥' इत्यापस्तम्बवचनं च
संगच्छते । बधूवरयोस्तु परस्परं सापिण्ड्यस्य मूल-
पुरद्वारकत्वात् अन्यतरस्य मूलपुरद्वारेण सापिण्ड्ये
निवृत्ते तयोः परस्परं सापिण्ड्यं निवर्तत एवेति पूर्वोक्तं
न विस्मर्तव्यम् ।

पितृपक्षे सापिण्ड्यप्रयोजनम्—

यद्यपि एकगोत्रे सगोत्रत्वादेव विवाहनिषेधः सिद्ध
इति एकगोत्रे सातपौरुषसापिण्ड्यकथनस्य विवाहनिषेधो-
पयोगो न स्पष्टं प्रतिभासते, तथापि दूरदर्शिनो हृदये
'मूलपुरयात् षष्ठः सप्तमश्च मूलपुरद्वारसगोनः मूलपुरयात्
तृतीयादिका पञ्चमीपर्यन्तां [पृ. १५] मूलपुरद्व-
भिनगोत्रा नोद्देहेत्, मूलपुरयात् तृतीयादिः पञ्चमपर्यन्तो
मूलपुरद्वभिनगोत्रः मूलपुरयात् षष्ठीं सप्तमीं च मूल-
पुरद्वसगोत्रां नोद्देहेत्' इत्युपयोगः स्फुरत्येव, उभयत्र
मूलपुरद्वयेण सह सापिण्ड्यस्य एकतोऽपि अनिवृत्तेः उभ-
यतो निवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । मूलपुरद्वयेण सह सात-
पौरुषसापिण्ड्यानुद्देशकारे तु न पूर्वोक्तस्येव विवाह-
निषेधः सिध्यति । आशीचे तु स्पष्ट एवोपयोगः । एवं
द्विजेतरेष्वपि, तेषां गोत्राभावेन सगोत्रत्वप्रयुक्तनिषेधा-
भावात् इत्यपि कश्चित् ।

बधूवरयोः परस्परं मूलपुरद्वारकं मातृसंबन्धं पितृसंबन्धश्च—
बधूवरयोः मूलपुरद्वयेण सापिण्ड्यनिरूपिका माताऽपि
चेत् तयोः स मातृसंबन्धः, पितृव्यं चेत् पितृसंबन्धः ।
भिनगोत्रे तु मातृवरयं मध्ये प्रवेशात् मातृसंबन्ध एव
तयोर्वक्तव्यः, एकगोत्रे एव तु पितृसंबन्धः । मूल-
पुरद्वस्य वरेण पितृसंबन्धित्वेऽपि मूलपुरद्वभिनगोत्रायाः
कन्याया मूलपुरद्वयेण मातृसंबन्धित्वात् मातृसंबन्धित्वमेव ।
एवं कन्याया मूलपुरद्वस्य पितृसंबन्धित्वेऽपि मूलपुरद्व-
भिनगोत्रस्य तेन सह मातृसंबन्धित्वात् मातृसंबन्धित्वमेव ।
स्वसपिण्ड्यमूलपुरद्वसपिण्ड्यस्यैव विवाहनिषेधप्रयोजकम्—
वरस्य मूलपुरद्वयेण पितृसापिण्ड्ये अनिवृत्ते तेनैव
कन्याया मातृसापिण्ड्ये अनिवृत्ते, वरस्य मूलपुरद्वयेण
मातृसापिण्ड्ये अनिवृत्ते तेनैव कन्यायाः पितृसापिण्ड्ये
अनिवृत्ते च एकतोऽपि निवृत्तेरभावात् तत्र विवाहः ।
एवं च स्वसपिण्ड्यमूलपुरद्वसपिण्ड्यत्वमेव कन्याया स्वसा-
पिण्ड्यं विवाहनिषेधप्रयोजकम् ।

'चतुर्थीमुद्देहेत्' इति पराशरवचनस्य मुख्यसापिण्ड्य-
तात्पर्यकं लक्षणम्—
'चतुर्थीमुद्देहेत् कन्यां चतुर्थः पञ्चमो वरः । परा-
शरमते षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥' इति पराशरवचने

चतुर्थीमुद्गहेदित्यत्र षष्ठादिरिति शेषः । चतुर्थः पञ्चमो
 वा वरः षष्ठीमुद्गहेदित्यन्वयः । तथा षष्ठादिवरः चतुर्थी-
 मित्यस्योपलक्षणतया द्वितीयादिकामुद्गहेत् । चतुर्थः पञ्चमो
 [पृ. १६] वा इत्यस्याप्युपलक्षणतया द्वितीयादिः
 षष्ठादिकामुद्गहेत् । पञ्चमः पञ्चमीमित्यनयोरपि उपलक्षण-
 तया पञ्चमपर्यन्तः पञ्चमीपर्यन्तां नोद्गहेत् इति वाक्यार्थः ।
 इत्थं च आज्ञस्येन ' असपिण्डासुद्गहेत् ' इति वचनेन
 एकत्रान्यत्वसंभवे पराशरवचनस्य निर्मूलत्वकल्पनं दत्त-
 काद्यनुप्रवेशेन लपनं च अनुचितमेव । स्पष्टं चैत-
 त्सर्वं भिताक्षराग्याख्यायां बालम्भट्टकृतायां, नागेशभट्टकृते
 सापिण्डधनिर्णये, सापिण्डयकल्पलताया च । शिष्टा-
 चारानुगृहीतश्चायमर्थ इत्येवं संमानितश्चायमर्थो गुरुचरणैः
 (महामहोपाध्यायगङ्गाधरशास्त्रिभिः) ।

रामवाञ्छेयिकृतवर्ज्यकन्यासंकलनमशास्त्रीयमिति कृत्वा
 शास्त्रीयं वर्ज्यकन्यासंकलनम् -
 अत एव ' उद्गोद्गः पितरौ ' इत्यादिप्राचीनोक्तवर्ज्य-
 कन्यासंकलनं परित्यज्य हरदत्तनागेशभट्टादिसंमतरीत्या
 वर्ज्यकन्याः संकलम्य कोष्टकेषु संबन्धप्रदर्शनपूर्वकं स्थापिताः
 प्रतिपत्तिलौक्यार्थम् । यद्यपि कासांचित् सगोत्रत्वेनापि
 निषेधः सिध्यति, तथापि सपिण्डत्वस्यापि निषेधप्रयोज-
 करूपस्य तत्र सद्भावात्तदाक्रान्तानां सर्वासां परिगणय्य
 प्रदर्शनं कृतं इति न वैयर्थ्यमुद्भावनीयम् । विरुद्ध-
 संबन्धत्वादिना निषिद्धाः पितृव्यपत्नीस्वधादयस्तु न
 सपिण्डत्वाक्रान्ता इति न ता अत्र प्रदर्शिता इति न
 न्यूनत्वशङ्कावकाशः ।

संकलिताश्च कन्याः २८९ । तत्र ३६ कन्याः सगोत्र-
 त्वात् सपिण्डत्वाच्च उद्गहे निषिद्धाः । अवशिष्टाः २५३
 पुनः सपिण्डत्वेनैव इति संक्षेपः ।*

* अस्माभिरन्यत्र वर्ज्यकन्यासंकलनं कृतमिति अत्र एतदीयं
 संकलनं न संगृहीतम् ।

सापिण्डयशास्त्रार्थाः समाप्ताः ॥

वेदाः

स्वसुरार्चः पूषा

पूषणं न्यजाश्वमुप स्तोपाम वाजिनम् ।

स्वसुर्यो जार उच्यते ॥

अजाश्वं छागवाहनं वाजिनं अश्ववन्तं बलवन्तं वा पूषणं पोषकं देवं नु अथ उप स्तोपाम उपस्तवाम । यः पूषा स्वसुः उपसः जारः उपपतिः इति उच्यते, तं पूषणमित्यन्वयः । ऋसा.

मातुर्दिधिपुमब्रवं स्वसुर्जोरः शृणोतु नः ।

भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥

मातुः निर्मान्या रात्रेः दिधिपुं पतिं पूषणं अब्रवं स्तौमि । स्वसुः उपमः जारश्च पूषा नः अस्माकं स्तोत्राणि शृणोतु । इन्द्रस्य भ्राता सहजातः पूषा मम रतेतुः सखा मिनभूतोऽस्तु । ऋसा.

सौरयोः पतिपत्नीसंबन्धः सूचितो निषिद्धश्च

ओ चित्सखायं सख्या बभृत्साम्

तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ।

पितुर्नैपातमा दधीत वेधा

अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥

अत्र अस्मिन्सूक्ते वैवस्वतयोर्मयम्योः संवाद उच्यते । अस्यामृचि यमं प्रति यमी प्रोवाच । तिरः अन्तर्हित-मपकाशमानम् । निर्जनप्रदेशमित्यर्थः । पुरु चित् ब्रह्मपि विस्तीर्णं च अर्णवं समुद्रैकदेशमवान्तरद्वीपं जगन्वान् गतवती यमी । चिदिति पूजार्थं । पूजितमिष्टं श्रेष्ठमित्यर्थः । सखायं गर्भवासादारभ्य सखीभूतं यमं सख्या सख्याय स्त्रीपुरुषसंपर्कजनितमित्रत्वाय ओ बभृत्वा आवर्णयामि । आभिमुख्येन स्थित्वा लब्धा परित्यज्य त्वस्वभोगं करोमीत्यर्थः । ' धर्मस्य त्वरिता गतिः ' इति न्यायेन कामस्य त्वरितत्वात् । अपि च पितुः आवशोर्भविष्यतः पुत्रस्य पितृभूतस्य तवा-र्याय अधि क्षमि अधि पृथिव्याम् । पृथिवी-स्थानीये ममोदरे इत्यर्थः । प्रतरं प्रकृष्टम् । सर्वगुणोपेत-

(१) ऋसं. ६।५।५।५-५.

(२) ऋसं. १०।१०।१ ; अंसं. १८।१।१.

मित्यर्थः । नपातं गर्भलक्षणमपत्यं वेधा विधाता प्रजापतिः दीधानः आवयोरुत्तरूपस्य पुत्रस्य जननार्थमावां ध्यायन् आ दधीत, ' प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ' (ऋसं. १०।१८।५।१) इत्युक्तत्वात् । ऋसा.

ने ते सखा सख्यं बभृथेत-

त्सलक्ष्मा यद्विपुरुषा भवाति ।

महस्पुत्रासो अमुरस्य वीरा

दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन् ॥

यमः आत्मानं पर्येष्टीकृत्य यमी प्रत्युवाच । हे यमि ते तव सखा गर्भवास्तुलक्षणेन सखीभूतो यमः एतत् ईदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं सख्यं न बद्धि न कामयते । यत् यस्मान् कारणात् यमी सलक्ष्मा । समानयोनित्वलक्षणा विपुरुषा भगिनीत्वाद्विपमरूपा भवाति भवति । तस्मान्न वदीत्यर्थः । इदानीं ' तिरः पुरु चिदर्णवं जगन्वान् ' इत्यस्य प्रतिवचनमुच्यते । महः महतः अमुरस्य प्राणवतः प्रशाचतो वा प्रजापतेः पुत्रासः पुनभूताः वीराः । ' वीरो वीरयत्यभिजान् वेतेर्वा स्याद्भतिकर्मणो वीरयतेर्वा ' (नि. १।७) इति निरुक्तम् । शत्रुणा विशिधमीरयितारः धर्तारः धारयितारः दिवः दुलोकस्य । प्रदर्शनमेतत् । द्युप्रभृतीनां लोकानामित्यर्थः । ऋसा.

उंशन्ति घा ते अमृतास

एतदेकस्य चित्रयजसं मर्त्यस्य ।

नि ते मनो मनसि धाप्यस्मे

जन्तुः पतिस्तन्व मा विविश्याः ॥

पुनरपि यमी यमं प्रत्युवाच । घ इति निपातोऽप्यर्थे । हे यम ते प्रसिद्धा अमृतासः प्रजापत्यादयो देवा अपि एतत् ईदृशं शास्त्रेणागम्यवेनोक्तं त्यजसम् । त्यज्यते परमैः प्रदीयते इति त्यजसं दुहितृभगिन्यादिस्त्रीजातम् । उच्यन्ति कामयन्ते । एकस्य चित् सर्वस्य जगतः मुख्यस्यापि प्रजापत्यादेः स्वदुहितृभगिन्यादीनां संबन्धोऽस्तीति शेषः । अतः कारणात् ते तव मनः चित्तं अस्मे अस्माकं मनोत्यर्थः । मनसि चित्ते नि धायि निधीयन्तम् । अहं त्वां कामये त्वं मामपि कामयस्वेत्यर्थः । अपि च । जन्तुः

(१) ऋसं. १०।१०।१ ; अंसं. १८।१।१.

(२) ऋसं. १०।१०।१ ; अंसं. १८।१।१.

इति ह्युपममेतत् । जन्युरिव यथा जनयिता प्रजा-
पतिः पतिः भर्ता भूत्वा स्वदुहितुः शरीरं संभोगेनाऽऽ-
विष्टवान् तथा त्वमपि मम पतिर्भूत्वा तन्वं मदीयं शरीरं
आ विविश्याः संभोगेनाऽऽविश । योनौ प्रजननप्रक्षेपोप-
गूहनचुम्बनादिना मां संसुइश्वेत्यर्थः । ऋसा.

नै यत्पुरा चक्रमा कद्ध

नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेम ।

गन्धर्वो अप्स्वप्या च योषा

सा नो नामिः परमं जामि तन्नौ ॥

यो यमीं पुनर्वृते । पुरा पूर्वं प्रजापतिः यत् अगम्या-
गमनमपरिमितसामर्थ्योपेतत्वात् कृतवान् तथा वयं न
चक्रम नाकुर्म । वयं ऋता ऋतानि सत्यानि वदन्तः
ब्रुवन्तः अनृतं असत्यं कद्ध कदा खलु नूनं निश्चितं
रपेम वदेम । न कदाचिदपीत्यर्थः । अगम्यागमनं न
कुर्म इति यावत् । अपि च अप्सु । अन्तरिक्षनामैतत् ।
अन्तरिक्षे स्थितः गन्धर्वः गवां रस्मीनामुदकानां वा
धारयिता आदित्यः अप्या अन्तरिक्षस्था सा प्रसिद्धा
योषा आदित्यस्य भार्या सरण्युः च नः नौ आवयोः
नामिः उत्पत्तिस्थानम् । मातापितरावित्यर्थः । तत्
तस्मात्प्रारणात् नौ आवयोः जामि बान्धवमुत्कृष्टम् । एवं
सत्यावयोरगम्यागमनरूपत्वात् कर्तुमयुक्तं तस्मादेतन्न
करोमीत्यभिप्रायः । ऋसा.

गर्भे नु नौ जनिता दम्पती

कर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।

नकिरस्य प्र मिनन्ति व्रतानि

वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥

त्वष्टा रूपाणां कर्ता सविता सर्वेषां शुभाशुभस्य प्रेरकः
विश्वरूपः सर्वात्मकः देवः दानादिगुणयुक्तः जनिता
जनयिता प्रजापतिः गर्भे नु गर्भावस्थायामेव नौ आवां
दम्पती जायापती कः कृतवान्, एकोदरे सहवासित्वात् ।
अस्य प्रजापतेः व्रतानि कर्माणि नकिः प्र मिनन्ति न
केचित् प्रहिसन्ति । न ह्योपयन्तीत्यर्थः । अतः कारणा-

(१) ऋसं. १०।१०।४; अंसं. १८।१।४ नूनमृता (नून-
मृतं) सा नो (सा नौ).

(२) ऋसं. १०।१०।५; अंसं. १८।१।५.

द्रर्भावस्थायामेवाऽऽवयोः प्रजापतिकृते दम्पतित्वे सति
संभोगं कुर्वित्यर्थः । अपि च नौ आवयोः अस्य इदं
मातृदरे सहवासजनितं दम्पतित्वं पृथिवी भूमिः वेद
जानाति । उत अपि च द्यौः द्युलोकोऽपि जानाति ।

ऋसा.

को अस्य वेद प्रथमस्याहः क

ई ददर्श क इह प्र वोचत् ।

बृहन्मित्रस्य वरुणस्य धाम

कदु ब्रव आह्नो वीच्या नून ॥

प्रथमस्याहः संबन्धि अस्य इदमन्योन्यसंगमनं कः वेद
जानाति । प्रथमेऽहनि यत्क्रियते तदनुमानमाश्रित्य न
कश्चिदपि शातुं शक्नोतीत्यर्थः । इह अस्मिन् प्रदेशे
प्रत्यक्षतः क ई इदं संगमनं ददर्श पश्यति कः प्र-वोचत्
प्रख्यापयति । न कोऽपीत्यर्थः । मित्रस्य वरुणस्य मित्रा-
वरुणयोः बृहत् महत् धाम स्थानं अहोरात्रं यदस्ति तत्र
नूनं मनुष्यान् वीच्या नरकेण हे आहनः आहन्तेर्मयादया
हिंसितः । स्वकृतशुभाशुभकर्मापेक्षया मनुष्यादि-
प्राणिनां नरकपातेन स्वर्गप्रापणेन निग्रहानुग्रहयोः कर्त-
रित्यर्थः । एवमभूत् हे यम त्वं कदु ब्रवः किं वा
ब्रवीषि । ऋसा.

यैमस्य मा यम्यं काम

आगन्तसमाने योनौ सहश्रेय्याय ।

जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां

वि चिद्वृद्देव रथ्येव चक्रा ॥

यमस्य तव कामः अमिलापः यम्यं यमीं मा मां
प्रति आगन् आगच्छतु । मनोपरि तव यमस्य
संभोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थम् । समाने योनौ
एकस्मिन् स्थाने शय्याख्ये सहश्रेय्याय सहशयनार्थम् ।
तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या
पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिक्रामा स्वशरीरं
प्रनाशयति एवं तन्वं आत्मीयं शरीरं रिरिच्यां विवि-
च्याम् । त्वदर्थं प्रकृदायेयमित्यर्थः । किंच । चित् इति

(१) ऋसं. १०।१०।६; अंसं. १८।१।७.

(२) ऋसं. १०।१०।७; अंसं. १८।१।८.

पूरणः । वि ब्रूवेव । ' ब्रूह उद्यमेने ' धर्मार्थकामान्
विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा,
रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ।

ऋसा.

नै तिष्ठन्ति न नि मिपन्त्येते
देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाह्नो याहि

तूर्यं तेन वि ब्रूह रथ्येव चक्रा ॥

यस्या प्रत्यातो यमः पुनराह । इह अस्मिन् लोके
देवानां संबन्धिनः ये स्पशः अहोरात्रादयश्चायाः चरन्ति
सर्वेषां शुभाशुभलक्षणकर्मप्रत्यवेक्षणार्थं परिभ्रमन्ति एते
चाराः क्षणमात्रमपि चरणव्यापाररहिता न तिष्ठन्ति । न
नि मियन्ति मेयणं न कुर्वन्ति । शुभमशुभं वा यः करोति
तं निरीक्षन्ते चेत्यर्थः । हे आह्नः ममापहृन्धि असखा-
भापणेन दुःखविनि त्वं मत् मत्तः अन्येन स्वत्वददोने
सह तूर्यं शिरं याहि संगच्छ । गत्वा च तेन वि ब्रूह
धर्मार्थकामानुद्यच्छ । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव चक्रा, यथा
रथावयवभूते चक्रे रथमुद्यच्छतस्तद्वत् ।

ऋसा.

रात्रीमिरस्मा अहमिर्दशस्येत्

सूर्यस्य चक्षुर्मुहुर्निमीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सवन्धू

यमीर्यमस्य विभृयादजामि ॥

रात्रिमिः अहमिः अहोरात्रयोः अस्मै यमाय कल्पितं
भागं सर्वो यजमानः दशस्येत् प्रयच्छतु । सूर्यस्य संबन्धि
चक्षुः तेजः मुहुः शुहुः अस्मै यमाय उन्निमीयात्
उदेतु । दिवा पृथिव्या द्वावापृथिवीर्या सह मिथुना
मिथुनी सवन्धू समानवन्धू अहोरात्रे अस्मै यमाय ।
एतज्ज्ञात्वा इयं यमीः यमस्य अजानि अघ्रातरं
विभृयात् पारयतु । यनेन परिरह्यत्वित्यर्थः ।

ऋसा.

आं घा ता गच्छानुत्तरा युगानि

यत्र जामयः कृणयन्नजामि ।

(१) ऋसं. २०१२०८ ; अर्यं. २८१११८.

(२) ऋसं. २०१२०९ ; अर्यं. २८१११९ विभृया (विभृया).

(३) ऋसं. २०१२१० ; अर्यं. २८११२१ ; नि. अ०४८.

सं. क्रं. ६१

उप ब्रूहि वृषभाय वाहु-

मन्यमिच्छस्व सुभगे पति मत् ॥

यत्र येतु कालेयु जामयः मगिन्यः अजामि अघ्रातरं
पतिं कृणवन् करिष्यन्ति ता तानि उत्तर उत्तराणि
युगानि कालविरोधाः आ गच्छान् आगमिष्यन्ति । घृ
इति पूरणः । यस्मादेवं तस्मादे सुभगे स्वमिदानीं मत्
मत्तः अन्यं पतिं भ्रातरं इच्छस्व कामयस्व । तदनन्तरं
वृषभाय तव योनौ रेतः सेक्रे पुरुषाय आत्मीयं वाहुं
उप ब्रूहि । शयनकाल उपबर्हणं कुर्व ।

ऋसा.

किं भ्रातासद्यदनायं भवाति

किमु स्वसा यन्निकृतिर्निगच्छात् ।

काममृता बह्वेत्त्रपामि

तन्वा मे तन्वं सं पिष्टुग्धि ॥

यमी यनेन प्रत्याख्याता पुनराह । यत् यस्मिन् भ्रातरि
सति स्वसारिकं अनायं नाशरहितं भवति सः भ्राता किं
असत् । किं भवति । न भवतीत्यर्थः । किंच यस्यां मगिन्यां
सत्यां भ्रातरं निकृतिः दुःखं निगच्छात् नियमेन गच्छति
प्राप्नोति सा स्वसा किमु किं वा भवति । भ्रातृ-
मगिन्योश्च परस्परं प्रीतिर्येन केनचिदुपायेनावस्यं कार्ये-
त्यभिप्रायः । साऽहं काममृता कामेन मूर्च्छिता सती बहु
नानाप्रकारं एतत् ईदृशमुक्तं वश्यमाणं च रपामि
प्रपामि । एतज्ज्ञात्वा मे मम तन्वा शरीरेण तन्वं
शरीरं सं पिष्टुग्धि संपर्चय संभोगेन संक्षेपय । मां
सम्भृमुहृष्व इत्यर्थः ।

ऋसा.

नै वा उ ते तन्वा तन्वं सं पष्टुच्यं

पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छात् ।

अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व

न ते भ्राता सुभगे यष्टयेतत् ॥

यमो यमी प्रत्युक्तवान् । हे यमि ते तत्र तन्वा
शरीरेण तन्वं आत्मीयं शरीरं न वै सं पष्टुच्यं नैव
संपर्चयामि । नैवाहं त्वां संभोक्तुमिच्छामीत्यर्थः । यः

(१) ऋसं. २०१२०१२ ; अर्यं. २८११२२.

(२) ऋसं. २०१२०१२ ; अर्यं. २८११२३ पृष्टुच्यं (न ते
नायं यन्वकारमिति न ते तन्वं तन्वा सं पष्टुच्यत्) ;
२८११२४ तन्वा तन्वं (तन्वं तन्वा) पू.

भ्राता स्वसारं भगिनीं निगच्छात् नियमेनोपगच्छति ।
सुभुङ्क्ते इत्यर्थः । तं पापं पापकारिणं आहुः । शिष्टा
वदन्ति । एतज्ज्ञात्वा हे सुभगे सुष्ठु भजनीये हे यमि
इति मत् मत्तः अन्येन त्वद्योग्येन पुरुषेण सह प्रमुदः
संभोगलक्षणान् प्रहर्षान् कल्पयस्व समुर्थय । ते तव भ्राता
यमः । एतत् ईदृशं त्वया सह मैथुनं कर्तुं न वष्टि न
कामयते, नेच्छति । ऋसा.

यतो वतासि यम् नैव ते

मनो हृदयं चाविदाम् ।

अन्या क्विंल त्वां कश्येव युक्तं

परि प्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥

यमी प्रलुवाच । हे यम त्वं वतः दुर्बलः असि । वत
इति निपातः खेदानुकम्पयोः । अनुकम्प्युश्चासि । ते
त्वदीयं मनः मनोगतं संकल्पं हृदयं च बुद्धिगतमप्यव-
सायं च नैव अविदाम वयं न जानाम एव । मत्तः
अन्या काचित् स्त्री त्वां परि प्वजाते क्विंल । तत्र
दृष्टान्तद्वयमुच्यते । कश्येव युक्तम् । यथा कस्या रज्जुः
युक्तं आत्मना संग्रद्धमश्वं परिप्वजते तद्वत् । लिबुजेव
वृक्षम् । यथा लिबुजा प्रततिः गाढं वृक्षं परिप्वजते
तद्वत् च । अन्यस्या स्त्रियामासक्तस्त्वं मां परिप्वह्कतुं
नेच्छसीत्यर्थः । ऋसा.

अन्यमू पु त्वं यम्यन्य उ त्वां

परि प्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ।

तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा

तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥

यमः पुनरप्याह । हे यमि त्वं अन्यम् अन्यं पुरुषमेव
सु सुष्ठु परिप्वज । अन्य उ अन्योऽपि पुरुषः त्वा परि
प्वजाते । तत्र दृष्टान्तः । लिबुजेव वृक्षम् । यथा यस्त्री
गाढं वृक्षं परिप्वजते तद्वत् । तथा सति । वाशब्दः
समुच्चये । त्वं तस्य च पुरुषस्य मनः इच्छं कामय ।
तस्य त्वं यशवर्तिनी भवेत्यर्थः । स च पुरुषः तव मनः

इच्छतु । अथ अयं परस्परवशवर्तित्वानन्तरं त्वं तेन
सह सुभद्रां सुकल्याणीं संविदं परस्परसंभोगसुखसंविष्टि
कृणुष्व कुरुष्व । ऋसा.

पिताद्विद्वंसंभोगलिङ्गम्

प्रथिष्ट यस्य वीरकर्ममिष्ण-

दनुष्ठितं सु नयो अपोहत् ।

पुनस्तदा वृहति यत्कनाया

दुहितुरा अनुभूतमनवा ॥

यथा स्वाशेन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं
रुद्रमसृजत् तदेतदादिभिसिद्धमभिवदति । यस्य प्रजापतेः
इष्णत्-एषणवत् वीरकर्मम् । लिङ्गव्यत्ययः । वीरकर्म ।
रेत-इत्यर्थः । येन रेतसोत्पन्ना वीरा भवन्ति तादृशैः
प्रथिष्ट प्रथितभाभीत् तदेतः अनुष्ठितं प्रजापतिनाऽपत्याम्
निषिक्तं नयः नरेभ्यो हितो यत्रा नेतुभ्यो देवेभ्यो हितो
रुद्रः अपोहत् अपोहति । तदेवाह । पुनस्तत् रेतः आ
वृहति श्वेत उरिलदति उद्रमयति पुरुषाकारेण स्वय-
मुत्पन्नः सन् । कीदृशं रेतः । यत् रेतः कनायाः कान्तायाः
दुहितुः स्वपुत्र्याः, तस्यामित्यर्थः । तत्र प्रजापतिना
अनुभूतं आः आसीत् । वीरयो रुद्रः । अनर्वा
अन्यस्मिन्नप्रवृत्तः । 'प्रजापतिर्वै त्वां दुहितरमभ्य-
ध्यायद्विमित्यन्य आहुरूपसमित्यन्ये' (ऐत्रा, १३।९)
इति ब्राह्मणम् । ऋसा.

मध्या यत्कत्वमभवदभीके

कामं कृण्वाने पितरि युषत्याम् ।

मनानप्रेतो जहत्तुर्विच्यन्ता

सानौ निषिक्तं सुकृतस्य योनी ॥

कामं येषेच्छं कृण्वाने कुर्वाणे पितरि प्रजापते युषत्यां
दुहितरि उपसि दिवि वा । 'दिवमित्यन्ये' इति हि
ब्राह्मणं प्रदक्षितम् । मध्या तयोर्मध्येऽन्तरिक्षमध्ये वा
अभीके समीपे यत् कर्त्तव्यं अभवत् मिथुनीभावाख्यं
तदानीं मनानक् अल्पं रेतः जहत्तुः त्यक्तवन्तौ । किं
कुर्वाणाविति तत्राऽऽह । विच्यन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ ।
प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने सुकृतस्य यशस्य योनी

(१) ऋसं. १०।१०।१३; असं. १८।१।१५ षजते
(प्वजाते); नि. ६।२८.

(२) ऋसं. १०।१०।१४; असं. १८।१।१६ पु त्वं (पु)
षजते (प्वजाते) संविदं (संविदं); नि. ११।३४.

(१) ऋसं १०।१।१५-७.

निषिक्तं आसीदित्यर्थः । ततो रुद्र उषस इत्यर्थः ।
ऋसा.

पिता यत्सां दुहितरमधिष्कन्
क्षमया रेतः संजग्मानो नि पिञ्चत् ।
स्वाध्वोऽजनयन् ब्रह्म देवा
वास्तोष्पतिं व्रतपां निरतक्षन् ॥

पिता प्रजापतिः यत् यदा स्वां दुहितरं दिवमुपसे
त्वा अधिष्कन् अप्यस्कन्दत् तदानीमेव क्षमया पृथिव्या
सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिरस्मिन् लोके रोहितं
भूतामृश्यो भूत्वा रेतः नि पिञ्चत् निपेकमकरोत् ।
तामृश्यो भूत्वा रोहितं भूतामभ्यैत् (ऐसा. १३।९) इति
ब्राह्मणम् । तदानीं स्वाध्वः सुध्यानाः सुकर्मिणो वा देवा
ब्रह्म अजनयन् उदपादयन् । किं तदब्रह्मेति तदाह ।
वास्तोष्पतिं यथावाग्नुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणः रक्षः-
प्रभृतिभ्यः पालकं निरतक्षन् सुमुपादयन् । यथावास्तु-
स्वामित्वं दत्त्वा कर्मरक्षकत्वेन निमित्तवन्त इत्यर्थः ।

ऋसा.

भ्रातृ पतिव्यं जारव्यं वा

यस्त्वा भ्राता पतिभूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमिहो नाशयामसि ॥

हे योषित् यः राक्षसः भ्राता भ्रातृरूपो भूत्वा पतिः
मर्तुरूपो वा भूत्वा त्वा निपद्यते अभिगच्छति । अथवा
जारः उपपतिरूपो वा भूत्वा अभिगच्छति । एवंभूतः
यः राक्षसादिः ते तव प्रजां जिघांसति हन्तुमिच्छति ।
स्पृष्टमन्यत् । ऋसा.

मातृरुन्या पेशुचसेयी च विवाहार्हं

आं याहीन्द्र पथिभिरीञ्छितेभि-
र्यैतमिमं नो भागधेयं जुपस्व ।
वृतां जहुर्मातुलस्येव योपा
भागस्ते पेशुचसेयी यपामिय ॥

(१) ऋसं. १०।१६।५; शतं. २०।६।१५; मातृ.
१।१।८.

(२) ऋसं. (चि.) १५।६.

भ्रातृपतिनीविवाहलक्षणम्

एष ते रुद्र भागः सह स्वसाऽभ्यिकया तं
जुपस्व ॥
तैसा.
अभ्यिकया पार्वत्या ।

दुहितृगमनम्

प्रजापतिव्यं स्वां दुहितरमभ्यैदुपसं तस्य रेतः
परापत्त ॥

पितादुहितृव्यंभोगलक्षणम्

प्रजापतिव्यं स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् । दिव-
मित्यन्य आहुः । उपसमित्यन्ये । तामृश्यो भूत्वा
रोहितं भूतामभ्यैत् । तं देवा अपश्यन्नकृतं ये
प्रजापतिः करोतीति । तं तमैच्छन् एनमोरिष्यति ।
एतमन्योन्यस्मिन्नाविन्दन् । तेषां या एष धोरतमा-
स्तन्व आसस्ता एकधा समभरन् । ताः संभृता
एष देवोऽभ्यवत् । तदस्यैतद् भूतवज्रात् ॥

पुरा कदाचिप्रजापतिः स्वकीया दुहितरमभ्यध्याय
मायत्वेन ध्यानमकरोत् । तस्यां दुहितरं महर्षीणां
मतमेद आसीत् । अन्ये केचन महर्षयो दिवं सुलोक-
देवता ध्यातवानित्याहुः । अपरे तु महर्षयः उपसे उप-
फालदेवता ध्यातवानित्याहुः । ऋश्यः मृगविद्योषः । तथा
चाभिधानकार आह — गोकर्णगृपतैरस्यरोहिताश्वमे
मृगाः इति । सं प्रजापतिस्तथाविधः ऋश्योऽभूत् । सा
च दुहिता रोहितं लोहितं भूतां प्रजां । ऋतुमती जाता
इत्यर्थः । तादृशीं तां दुहितरं अभ्यैत् अभिगतयान्
मिथुनधर्मं प्राप्तवानित्यर्थः । तं दुहितृगामिनं प्रजापति
देवाः परस्परमिदमब्रुवन् । अयं प्रजापतिरकृतं वै,
अकृत्यैवमेव निषिद्धाचरणं करोतीति विचार्य यः पुरुषः
एनं प्रजापतिं आरिष्यति, आतिं प्रापयितुं क्षमसादसं
पुरुषमैच्छन् अन्येणं कृतवन्तः । कृत्वा चान्योन्यस्मि-
न्नेषां मध्ये तं प्रजापतिपातकं नाविन्दन् नालभन्त व्यं

(१) तैसं. १।८।१।१; कामं. १३०, १६।१४; कर्म. ८।१०;
मैमं. १।१०।४.२०; सुमं ३।१०; तैसा. १।६।१।१४; शता.
१।६।१।९-१०; भाष्ये. ८।१।८।१, १२।१।११.१.

(२) मैमं. १।१०।६.

(३) वैसा. १२।९.

हन्तुं शक्नोति त्वं हन्तुमिति परस्परं पृष्ट्वैकैकस्य शक्ति-
साहित्यं निश्चितवन्तः । सर्वेषु देवेषु या एव काश्चिद्घोर-
तमास्तन्वः अत्युमाणि शरीराण्यासंस्ताः सर्वा एकधा
समभरन् मेलयित्वैकं शरीरं कृतवन्तः, ता घोरतमास्तन्वः
संभृता एकत्वेन संपादिताः सस्य एव देवोऽभवत् । एष
इति हस्तेन प्रदर्श्य रुद्रोऽभिधीयते । तत् तस्मादेव
कारणात् अस्य रुद्रस्य एतल्लोकप्रसिद्धं भूतवत् भूतशब्दोपेतं
नाम संपन्नम् । भूतपतिरिति भूतवन्नाम । तच्च तस्य
भवत्यर्थानुगमाद्युक्तम् ।

ऐत्रासा.

भवंति वै स योऽस्यैतदेवं नाम वेद ॥

एतन्नामवेदनं प्रशंसति— भवतीति । वेदिता भवति
वै भूतिमानेव संपद्यते ।

ऐत्रासा.

तं देवा अनुवन् । अयं वै प्रजापतिरकृतमकः ।
इमं विध्येति । स तथेत्यब्रवीत् । स वै वो वरं
वृणा इति । वृणीष्वेति । स एतमेव वरमवृणीत
पशुनामाधिपत्यम् । तदस्यैतत्पशुमन्नाम ॥

अथ तेन रुदेण सह देवानां संवादं दर्शयति— तमिति ।
तं रुद्रं देवा एवमनुवन् । हे रुद्र अयं प्रजापतिरकृतमकः
निषिद्धाचरणं कृतवान्, तस्मादिमं ज्ञानेन प्रहरेति । स
रुद्रस्तादङ्गीकृत्य उल्कोचत्वेन पशुनामाधिपत्यं कृतवान् ।
तस्मात्कारणादस्य रुद्रस्यैतल्लोकप्रसिद्धं पशुपतिरित्येतादृशं
पशुशब्दोपेतं नाम संपन्नम् ।

ऐत्रासा.

पशुमान् भवति योऽस्यैतदेवं नाम वेद ॥

तदेदनं प्रशंसति— पशुमानिति ।

ऐत्रासा.

सौदरभ्रातृमणिग्नोर्विवाहलिङ्गम्

प्रजापतिः प्रजातिकामस्तपोऽतप्यत । तस्मा-
त्प्रातापञ्चाजायन्त । अभिर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा उपाः
पञ्चमी । तानब्रवीत् । यूयमपि तप्यध्यमिति ।
तेऽदीक्षन्त । तान् दीक्षितांस्तेपानानुपाः प्राजापत्या-
प्सरोरूपं कृत्वा पुरस्तात्प्रत्युदैत् । तस्यामेपां मनः
समपतन् । ते रेतोऽसिञ्चन्त । ते प्रजापति
पितरमेत्यानुवन् । रेतो वा असिञ्चाम । हा इदं
नो मामुया भूदिति । स प्रजापतिर्हिरण्मयं

चमसमकरोदिपुमात्रमूर्ध्वमेयं तिर्यञ्चम् । तस्मिन्नेत-
त्समसिञ्चत् । तत उदतिष्ठत्सहस्राक्षः सहस्रपा-
त्सहस्रेण प्रतिहिताभिः ॥

मनोः स्वदुहित्रा विवाहः

तां ह मनुस्वाच काऽसीति । तच्च दुहितेति ।
कथं भगवति मम दुहितेति । या अमूरप्साहुती-
रहौपीधृतं दधि मस्तुवामिक्षां ततो मामजीजनथाः ।
साशीरस्मि । तां मा यज्ञेऽवकल्पय । यज्ञे चैद्वै
मावकल्पयिष्यसि बहुः प्रजया पशुभिर्भविष्यसि ।
यामु मया काञ्चाऽऽशिपमाशासिष्यसे सा ते सर्वा
समाद्धिष्यते । इति तामेतन्मध्ये यज्ञस्यावाकल्पयत् ।
मध्यं होतद्यज्ञस्य यदन्वरा प्रयाजानुयाजान् ॥

तां ह मत्पुरिति । अजीजनथाः जनितवानसि ।
आशीरस्मि आशीर्हेतुत्वादाशीः । अवकल्पय साङ्गतया
समर्थय, समर्थो कुरु । मया हेतुभूतया मस्युपहूयमानायां
'उपहूतोऽयं यजमानः' इत्येतेन हेतुवचनेन यां
आशिष्यं आशासिष्यसे इति तां एतत् एतां मैत्रावरुणीं
मानवीं घृतपदीं मध्ये यज्ञस्य यज्ञस्थान्तः, समर्थयन्
प्रयाजानुयाजान् अन्तरा । इति इडायागः ।

शत्रासा.

तयार्चञ्चान्यंश्चचार प्रजाकामः । तयेमां प्रजातिं
प्रजज्ञे येयं मनोः प्रजातिः । यान्वेनया काञ्चाऽऽ-
शिपमाशास्त साऽस्मै सर्वा समाद्धर्यत ॥

तयार्चन् । तथा सह दर्शपूर्णमासयोर्देवार्चनतल्लक्षणं
तपः श्राम्यन् कुर्वन् चचार । तथा हेतुभूतया इमां
प्रजातिं, प्रजायते इति प्रजातिः । ततः 'याम्बेनयां'
इत्यादि तत्करणफलम् ।

शत्रासा.

सापिण्ड्यविवाहगमकम्

तद्वा एतत् । समान एव कर्मन् व्याक्रियते ।
तस्माद्दु समानादेव पुरुपाद्वा चाद्यश्च जायेते ।
इदं हि चतुर्थं पुरुषे तृतीये संगच्छामह इति
विदेयं दीन्यमाना जाल्या आसत एतस्माद्दु तत् ॥

(१) शत्रा. १।८।१५-१०.

(२) शत्रा. १।८।१६.

यस्मात् एतत् समाने अभिन्ने, व्यूहन्कर्मणि विलक्षणं
 च्छाकियते अभिव्यज्यते भोक्तृत्वं भोग्यत्वं च, तस्माच्चशा-
 नुकारेण भूतेष्वपि समानात् अभिन्नात्, पुरुषात् अत्ता
 च भोक्ता च आराध्य भोग्यश्च भर्ता च भार्या च
 जायेते । यथा समाने कर्मणि शुद्धपशून् तथैव । ननु
 समानजातीययोर्विवाह एव नास्ति, कुतो भोक्तृभोग्य-
 भावः ? पशुन्यायेन सति साऽपि कश्चिद्भेदं, न स
 यज्ञानुकारः स्यात् । किं तर्हि ? यजमानैकानुकारः
 स्यात् । सत्यं, एवं व्यवहारस्य अन्याभ्यस्यापि यश-
 मूलत्वात् । तमेव व्यवहारं दर्शयति— इदं हीति ।
 (यस्मात् इदं प्रत्यञ्चं विलक्षणं आसते अधुनाऽपि
 ज्ञात्याः समानजातीयाः) दीव्यमानाः रममाणः परि-
 लुष्टान्तःकरणाः नाकार्यकारिण इवापरिष्णानाः आसते
 कथं दीव्यमानाः ? विदेवं दिवेश्वर्यवहारायस्य अन्योन्यं
 भोक्तारो भोग्यैः सह, भोग्या भोक्तृभिः सह
 दीव्यामहे व्यवहृत्य व्यवहृत्य । कथं व्यवहृत्य ? व्यव-
 हर्तृणांमभिप्रायेण । व्यवहारं दर्शयति— इदं प्रत्यञ्चमेव
 विवाहेन वयं संगच्छामहे । एकस्मादेव पुरुषान्मूलतः
 उपच्य पुनरेव कुटुम्बारम्भेण समानापत्यारम्भेण च
 संयुज्यामहे इति भर्तॄणां भार्याणां चाभिप्रायवचनम् ।
 एवं व्यवहारं दीव्यमाना आसते । ते क पुनः संगच्छा-
 महे इत्याहुः, किमनन्तर एव पुरुषे ? नेत्याह— चतुर्थे
 तृतीये । वाशब्दोऽत्र ह्युत्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । चतुर्थे वा
 तृतीये वा इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणानां 'तृतीये चतुर्थे वा'
 इति श्रुतेः । (तृतीये पुरुषे संगच्छामहे इति, चतुर्थे
 संगच्छामहे इति च युज्यते ।) चतुर्थे संगच्छामहे इति
 सौप्राष्ट्याण्य व्यवहारः । तृतीये संगच्छामहे इति दाक्षिणा-
 त्यानाम् । ते हि मातुलुङ्हितपु पितृष्वसुपुत्रेषु संगच्छन्ते ।
 ते च मूलपुरुषात् गण्यमानास्तृतीया भवन्ति । तथै-
 तस्माच्छिष्टादेव दीव्यमाना आसत इति । तत्र न जालाः
 न जातीयाः, सदशाः, श्रेयसः कर्मणश्चतुर्न्तरस्थाभ्यन्तरा
 इत्यर्थः । ततः किम् ? एतस्मादेव सुख्यहनात् कारणात्
 तथा भवतीति शेषः ।

एवं चानुष्ठिते कथं विवहनमिति समुदये श्रुतितो
 निर्णयः । स्वाली चान्नाराशैकम्, सुक् च ह्यवश्वेत्यैकम्,

आहवनीयश्च समिश्रित्यैकम्, आहुतिश्च स्वाहाकारश्चेत्यैक-
 मित्यं चत्वारः । चतुर्थे निवृत्ते तृतीये च निवृत्ते वयं
 संगच्छामहे इति शिष्टानां समुदयः । चतुर्थे प्रयाजे
 समानीय, पञ्चमेऽनुयाजे च समानीय, ततो व्यूहन्मिति
 देशव्यवहृत्यनुसारात्, न शास्त्रप्रवृत्तेः । यथा 'मातुलुङ्ख
 सुतां केचित् पितृष्वसुसुतादिकाम् । विवहन्ति कचिदेशे
 संकोच्यापि सपिण्डताम् ॥' इति । 'आ याहीन्द्र
 पथिमिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुपस्व । त्वा
 जहुर्मातुलुङ्खेव योषा मागस्ते पैतृष्वसेषी यषामिव ॥'
 (ऋसं. १०।१०।५) इति ऋग्वेदे विवहनमेव ।
 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा
 प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥' (मन्वृ.
 १।५) इति मनोः संगत्या मूलतः पथिमथुनान्यतीत्य
 विवहेदिति श्रौतं विवहनम् । 'यो ह वा अग्निहोत्रे
 पथिमथुनानि वेद, मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते'
 (शत्रा. ११।२।५।१) इति पथिमथुनानि । इत्थं
 मिथुनसंगत्या परिणयनमिति ज्ञात्याः । न चेयं श्रुति-
 र्विवाहविषया, किन्त्वियत्संतानावधिविभागप्रस्ता । यथा
 शुद्धपशून् चिरकालं सह स्थिते, तथा तृतीयचतुर्थ-
 संतानावधि सह स्थितिः । ततः किम् ? एतस्मात् एवं-
 प्रकारेण सुख्यहनात् तत् विवहनम् । उ इति 'अथा-
 प्युकार एतस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण' (नि. १।२।४) इति
 यात्कमणितेककारो विनिप्रहार्थीयः । एयं चाप विनि-
 प्रहार्थः । यथा मूलात् पञ्चतीत्य ततो विवहनम् । मूलात्
 षष्ठे च पञ्चातीत्य, इत्येवं प्रदर्शनपरं स्त्रीमिथुने पुंमिथुने
 चेति तत् तथा भवतीति विनोदः । शत्रासा.

सोदरविवाहव्यविकाऽऽप्यविका

सं धे नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स
 द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाश्चसौ
 संपरिष्वक्तौ ॥

स इममेवाऽऽस्मानं द्वेषाऽपातयन् । ततः
 पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्धवृगलमिव
 स्व इति हस्माऽह याज्ञवल्क्यः । तस्माद्ययमाश्रयः

स्त्रिया पूर्यत एव । ताः समभधत् । ततो मनुष्या
अजायन्त ॥*

आत्मैवेदम आसीदेक एव । सोऽकामयत्
जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ
कर्म कुर्वीयेति । एतावान्ये कामः । नेच्छेत्क्षणातो
भूयो विन्देत् । तस्मादप्येतर्होकाकी कामयते जाया
मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म
कुर्वीयेति । स यावदप्येतेपामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न
एव तावन्मन्यते । तस्यो कृत्स्नता ॥

स्वसविवाहलिङ्गम्

सैयमृगस्मिन् सामन् मिथुनमैच्छत् । ताम-
पृच्छत् का त्वमसीति । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् ।
अथ वा अहममोऽस्मीति । तद्यत्सा चाऽमश्च तत्
सामाऽभवत्तत्सान्नः सामत्वम् । तौ वै संभवा-
वेति । नेत्यब्रवीत्स्वसा वै मम त्वमस्यन्यत्र मिथुन-
मिच्छस्वेति । साऽब्रवीन्न वै तं विन्दामि, येन
संभवेयम् । त्वयैव संभवानीति । सा वै पुनीप्वे-
त्यब्रवीत् । अपूता वा असीति । साऽपुनीत यदिदं
विप्रा वदन्ति तेन ॥

सैयमृगिदं सामाऽभ्यप्लवत् । तामपृच्छत् का
त्वमसीति । साऽहमस्मीत्यब्रवीत् । अथ वा अह-
ममोऽस्मीति । तद्यत्सा चाऽमश्च तत्सान्नः साम-
त्वम् । तौ वै संभवावेति । नेत्यब्रवीत्स्वसा वै मम
त्वमसि । अन्यत्र मिथुनमिच्छस्वेति । सा परा-
प्लवत् मिथुनमिच्छमाना । सा समाः सहस्रं
सप्ततीः पर्यप्लवत् । तदेष श्लोकः-

‘स्त्री रसैवाऽप्रे संचरन्तीच्छन्ती सलिले पतिम् ।
समाः सहस्रं सप्ततीस्ततोऽजायत पश्यतः ॥’ इति ।
असौ वा आदित्यः पश्यतः । एष एव तद्-
जायत । एतेन हि पश्यति । साऽवित्त्वा न्यप्लवत् ।
साऽब्रवीन्न वै तं विन्दामि येन संभवेयम् । त्वयैव

* अत्र व्याख्यानं विवाहविधौ (संका. पृ. ९०) द्रष्टव्यम् ।

(१) दाम्ना. २४११२३० ; मृद. २४११२७ .

(२) जैडमा. ११७११ (११५२).

(३) जैडमा. ११८११ (११६६).

संभवानीति । सा वै द्वितीयामिच्छस्वेत्यब्रवीन्न
वै मैकोद्यंस्वीति । सा द्वितीयां वित्त्वा न्यप्लवत् ।
(-तृतीयाम्) इच्छस्वेत्यब्रवीन्नो वाव मा द्वे
उद्यंस्थ ; इति । सा तृतीयां वित्त्वा न्यप्लवत् ।
सोऽब्रवीदन्न वै मोद्यंस्थेति ॥

सापिण्ड्यविवाहविधौ साऽऽत्काविकां

तदेतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्च । मिथुनं
ऋक्सामे । आचतुरं याव मिथुनं प्रजननम् ।
यादृशशो ह वै । रेतो भवति तादृशं संभवति ।
यदि वै पुरुषस्य पुरुष एव यदि गौगौरैव, यद्
श्वस्याश्च एव । यदि मृगस्य मृग एव । यस्यैव
रेतो भवति तदेव संभवति ॥

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्

सापिण्ड्यावधिः । पितामातृसापिण्ड्यव्यवृता विरुद्धसंबन्ध
लक्षण्या यरो लक्षणवती कन्यां यवीयसीम-
सापिण्ड्यामसगोत्रजामिविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेत् ॥

पितृतः सप्तपूरुषं सापिण्ड्यं मातृतः पञ्च-
पूरुषम् ॥

दम्पत्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये विरुद्धसंबन्धो यथा
भार्यास्यसुदुर्दिहता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति ॥

(१) पितृमातृसाम्ये इत्युपलक्षणम् । तेन भ्रातृभगिनी-
साम्ये स्तुपाश्वरादिसाम्येऽपि नोद्वाहः, विरुद्धसंबन्धा-
विशेषात् । तद्यथा- पितृव्यपत्नीस्वसुः सुता भगिनीसमा

(१) जैडमा. ११६१६ (११३५).

(२) भाट्टप. ११२२ . शेषः स्वलादिनिर्देशः गोत्रप्रवर-
विचारे (संका. पृ. १७२) द्रष्टव्यः ।

(३) भाट्टप. ११२२ ; प्रपा. ३०६ ; विपा. ६८५ पूरुषं
(पुरुष) .

(४) भाट्टप. ११२२ ; प्रपा. ३०६ ; दाम्ना. ९८ (दम्पत्यो-
र्मिथः पितृमातृसाम्ये विरुद्धसंबन्धो) ; प्र. ९८ ; संप्र. ७२५
संबन्धो (संबन्धाः) ; चम. १०८ ; सेम. ५१ विरुद्ध (विरुद्धः) ;

सिन्धु. १०१९ गमानन्द ; विपा. ६८५ ; संकी. १२७ (दम्प-
त्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये) संबन्धो (संबन्धाः) ; साम्प्र. १२३

(भार्यास्वसुदुर्दिहता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति) एतावदेव ;
प्रका. ३५६ ; संग. १७३ ; संव. २५६ ; सं. ४११ .

भवति; पितृव्यशालिकायाः मातृव्यसुख्यत्वात् । तथा स्नुषाभगिन्यपि भंडुरेण नोदाह्याः स्नुषाव्युत्पत्त्वात् । एवमन्यत्राप्युदाह्रम् । 'अत एव घोषायनः— मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि वर्जयेत् । पितृव्यसपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि वर्जयेत् ॥' इति ।

● सं. ७२५

(२) यत्र दम्पत्योः वधूवयोः पितृमातृसाम्यं घञ्वा वरः पितृस्थानीयो भवति वरस्य वा वधूमति-स्थानीया भवति तादृशो विवाहो विरुद्धसंबन्धः । तत्र यथाक्रममुदाहरणद्रव्यम्— भार्यास्वसुदुहिता शालिकापुत्री, पितृव्यपत्नीस्वया पितृव्यपत्नीभगिनी चेति । विरुद्ध-संबन्धविषये उदाहरणान्तरमपि द्रष्टव्यम् । सं. ४११

वाराहगृह्यसूत्रम्

सापिण्ड्यावधिः, पितृमातृसापिण्ड्यावधौ
बीजिसापिण्ड्यावधौ च

ऊर्ध्वं सप्तमापितृव्यपुत्र्यः पञ्चमान्मातृव्यपुत्र्यो
वीजिनश्च (विवाहः) ॥

आश्विदेश्यगृह्यसूत्रम्

मातृसापिण्ड्यावधौ

मातुरसपिण्ड्याम् (भार्यामुपयच्छेत्) ॥

गोभिलगृह्यसूत्रम्

मातृसापिण्ड्यावधौ

मातुरसपिण्ड्यान् ॥

मातुः सपिण्डा ये न भवन्ति तां । सापिण्डपुत्रक-
पूर्व- (२१११२ सूत्रे) मतुसंधेयम् । मृदुला.

जैमिनिगृह्यसूत्रम्

मातृसापिण्ड्यावधौ

मातुरसपिण्ड्याम् (जायां विन्देत्) ॥

मातुरसपिण्ड्यां मातुरसंधेयैरुत्पत्त्वात् पितुरपुत्रपञ्चजनम् ।
संगतः पिण्डः शरीरे यस्याः सा सपिण्डा । वरस्य माता

- संग. संभवत् ।
- (१) वायु. १० .
- (२) आश्वि. ११६ .
- (३) गोश्रु. ३१०५ .
- (४) वैश्रु. ११२० .

पित्रा च रक्तधातुसंबन्धरहितमित्यर्थः । तत्र सापिण्ड्यं सतुपुरुषमितिवत् सप्तमे शरीरे निवर्तते । तथा च मातुलदुहितुदुहिता पितृव्यसुदुहितुदुहिता इत्येयमादयः अपरिग्रहाः । मातुः स्वपित्रां तस्य स्वपुत्रेण तस्य स्व-दुहिता तस्याश्च स्वदुहिता धातुसंबन्धोऽस्तीति मातुल-दुहितुदुहिता मातुः पक्षमीति त्याग्या । एवमन्यत्राप्युदाह्रम् । श्रीय्य.

वैश्वानरसंगृह्यसूत्रम्

मातृसापिण्ड्यावधौ

मातुरसपिण्ड्यां पितुस्मान्मातृपिण्ड्यावधौ
लक्षणसंपन्नां नमिकां कन्यां यरयित्वा... ॥

शौतमः

सापिण्ड्यावधिः, पितृसापिण्ड्यावधौ, विरुद्धसंबन्धः

ऊर्ध्वं सप्तमापितृव्यपुत्र्यः ॥

(१) पितृव्यपुत्र्याः पितृमातृलभगिन्यादयः, तेष्यः सप्तमातृव्ये विवाहः । अष्टमात् प्रभृति या त्रिग्राहः कर्तव्य इत्यर्थः । ममा.

(२) पितरमारुप्य तद्व्यपुत्र्येण शयमाने शतमा-
श्रितस ऊर्ध्वं जातां कन्यकमुदरेत् ।

शौमि.

(३) कान्धरा अपि स्मृत्यन्तरे दमिताः— ' पितुः पितृव्यसुः पुत्राः पितृमातृव्यसुः सुताः । पितृमातृ-पुत्राश्च विधेयाः पितृव्यपुत्र्याः ॥ मातुः पितृव्यसुः पुत्रा मातृमातृव्यसुः सुताः । मातृमातृव्यपुत्र्याश्च विधेया मातृ-कान्धराः ॥' स्मृ. ७१

(१) वैश्रु. ११२ .

(२) शौच. ४११; विच. ११११; मेधा. ११५; अ. ११५
कपी (कपी ६) ; गृह. ८ ; ममा. १ शौमि. ४१ ; उ.
२११११९; स्मृ. ७१; गृ. ९; स्मृ. ११; पमा. ४१८;
शौमि. ११११ २ १११; मंत्र. १०५, १०६, १०७, १०८;
मुपा. ११५, ११६; निरु. १०११, १०१२; सं. ५१;
आन. ११५; मा. १, ११; भा. १११ १ ११२; मंत्र.
१०५ (=); ह. ८५४; सं. ५०१ .

बीजसंबन्धवर्ज्यता, दत्तकतापिण्डविचारः

बीजिनश्च

(१) ऊर्ध्वं सप्तमादित्यनुकर्षणार्थश्चकारः । बीजं यत् परक्षेत्रे उतं तस्य जातमात्रादेव (१) । अनेन असमानप्रवर्त्येन प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधः । मभा.

(२) बीजिनश्च सप्तमादूर्ध्वमिति चकारात्सिध्यति । यथा क्षेत्री चन्ध्यो रुणो वा देवं प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति । यद्वा संतानक्षये विधवां गुरुवो नियुञ्जते । इदं विचित्रवीर्यक्षेत्रे सत्यवतीवाक्यात् व्यासो धृतराष्ट्रादी-नुत्पादितवानिति । यथाह याश्वल्क्यः— ' अपुत्रेण पर-क्षेत्रेः निर्धोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ ' (यास्मृ. २।१२७) इति । तद्विषयमेतद्बीजिनश्चेति । गौमि.

(३) एतच्च वाक्यान्तरस्वरसात् पितृपक्षपरम् । बीजी स्ववंशेऽथेतुबीजयोगी । परभार्यायां बीजपक्षेकप इति केचित् । बीमि. १।५२ प्र. ११३

(४) ' वसुदेवाङ्गजाता च कौन्तेयस्य विरुध्यते ' इति वार्तिकव्याख्यावचरे न्यायमुपाकृता दत्तकविषयमेत-दित्यङ्गीकृत्य कुन्त्या जनककुले साप्तपुरुषं सापिण्ड्यमिति व्याख्यातं, तद्विषयत्वेनैव सापिण्ड्यमीमांसायाम् । अतः कुलद्वयेऽपि साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं प्रतीयते । पैठी-नसिस्तु— ' त्रीन् मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्य उद्वेहेत् ' इत्याह । व्याख्यातमेतदपरार्के— दत्तकादि-पुत्रान् पितृपक्षतो निवृत्तपिण्डगोत्रापेयान् प्रत्येतदुच्यते पञ्च पितृत इतीति । अतश्च प्रतिग्रहीतृपितृकुले साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं प्रतीयते । प्रतिग्रहीतृमातृपितृ-कुलयोस्त्रिपुरुषं सापिण्ड्यमिति प्राधः । अथात्र व्यवस्थोक्ता

(१) गौध. ४।४ ; विश्व. १।५३ ; अथ. १।५३ प्र. ८१ बीजिनश्च (बीजिनश्च) ; गृह. ८ ; मभा. ; गौमि. ४।३ ; उ. २।१११६ ; स्मृच. ७१ ; गृह. ९ ; स्मृता. १३ ; पमा. ४६८ ; वीमि. १।५३ प्र. ११३ ; संप्र. ६५७, ६८६, ६८७, ७०३, ७०६ ; सुक्ता. १२५, १२९ ; सिन्धु. १०२१, १०२२, १०२४ ; संकी. ५१ ; आन. १६९ ; साम्. ३, १३, १७ ; बाल. १।५३ प्र. १२२ ; संग. १७५ (=) (बीजिनश्च सप्तमाद) ; कृम. ८९४ ; संर. ४५३ .

सापिण्ड्यदीपिकायाम्— दत्तक्रीतादीनां जनकगोत्रेणोपनयने कृते जनककुले साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं, प्रतिग्रहीतृमातृ-पितृकुले निर्वाप्यपिण्डलक्षणं त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं, प्रति-ग्रहीतृमात्रेणोपनयने तत्कुले साप्तपुरुषमिति । उपनयनमात्रे कृते पञ्चपुरुषं, जातकर्माद्युपनयनान्ते कृते साप्तपुरुषमिति पैठीनुसिद्ध्यः साफल्याय व्याख्येयम् । न केवलं दत्तकस्य परिणयनार्थमेवैव सापिण्ड्योपन्यासः, किन्तु तत्संतते-स्तत्पितृश्रादिकुलोत्पन्नैः सह संबन्धसंभवनिर्णयार्थमपि । अन्यथा पार्थसुभद्रयोरदत्तयोः संबन्धासंभवशङ्काया आचार्यकर्तृकौपन्यासस्य तदुपपत्तौ सुधायां गौतमीयोप-न्यासस्थाल्पकतापत्तेः । यादृशदत्तकस्य यथा सापिण्ड्य-मुक्तं तत्संततरपि तथैव तद्विषयम् । अत एव यत् मदन-पारिजाते उक्तम्— दत्तपुत्र्याः सुतस्य मातुः प्रतिग्रहीतृ-मातुः कुले त्रिपुरुषं सापिण्ड्यं दत्तपुत्रसुतस्य स्वजनककुले पञ्चपुरुषमिति, तदपि पूर्वोक्तरीत्या दत्तकविशेषसंतति-विषयत्वेन व्याख्येयम् । संकी. ५१

सापिण्ड्यावधिः, मातृसापिण्ड्यवर्ज्यता ;

मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् ॥

(१) ऊर्ध्वं विन्देतेति वर्तते । मातृबन्धवाः मातृलमातृव्यस्तादयः । तत्र पञ्चमादूर्ध्वं विवाहः कर्तव्यः । मभा.

(२) मातरमारम्य तद्बन्धुवर्गं गण्यमाने पञ्च-माच्छिस्त ऊर्ध्वं जातामुद्वेहेत् । गौमि.

पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ॥

(१) गौध. ४।५ ; विश्व. १।५३ ; मेधा. ३।५ ; अथ. १।५३ प्र. ८१ ; गृह. ८ ; मभा. ; गौमि. ४।३ ; उ. २।१११६ ; स्मृच. ७१ ; गृह. ९ पञ्चमात् + (च) ; स्मृता. १३ ; पमा. ४६८ ; वीमि. १।५३ प्र. ११३ ; संप्र. ७०३, ७०६ ; सुक्ता. १२५ ; सिन्धु. १०२१ ; संकी. ५१ ; आन. १६९ ; साम्. २ पञ्चमात् + (ऊर्ध्व) : ३, १३ ; बाल. १।५३ प्र. १२० पञ्चमात् + (ऊर्ध्व) : प्र. १२२ ; संग. १७५ (=) मातृबन्धुभ्यः (मातृभ्यः) ; कृम. ८९४ ; संर. ४५३ पञ्चमात् (पञ्चम्याः) .

(२) गौध. १।५१२ ; विश्व. १।५३ ; मभा. ; गौमि. ; स्मृच. ६७ ; पमा. ४६६ पिण्ड (सापिण्ड) : ५८९, ५९० सप्तमे पञ्चमे वा (पञ्चमे सप्तमे वा) ; प्रपा. ३०७ पिण्ड (सापिण्ड्य) ; उत. १०८ ; संप्र. ७०४, ७०६ .

(१) इदानीं सापिण्ड्यस्वरूपमाह— पिण्डेति । यद्-
पुरयानतीत्यु सतमे प्राप्ते । पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः— पिण्ड-
दानम् । तेषु जीवन्तु येभ्यः पिता ददाति तेभ्य एव पुत्रो-
ऽपीति अपरेभ्यस्त्रिभ्य इति यद् पुरुषाः पिण्डसंबन्धिनः ।
यदा जीवन्तितृकस्य न जीवन्तमपि ददाति । इति
जीवमिता पितामहाय प्रपितामहायेति दद्यादित्याश्रीयते
तदा पञ्चमे निवृत्तिः । स्त्रीग्रामभ्येतत्त्वम् । पितृपत्ने
वा सतमे निवृत्तिः, मातृपक्षे पञ्चमे इति । ममा.

(२) कूटस्थसारभ्य षष्ठपर्यन्तं सापिण्ड्यं, सतमे
तु निवृत्तिः । केवलं सतमे सोदकत्वम्, सतमे तु
निवर्तते इत्युक्तत्वात् । ततः परं सगोत्रावमेव । पञ्चमे
वा इति यदुक्तं, तत् औसन्न्यतिरिक्तविषयम् । तत्रापि
ध्यासंभवं द्रष्टव्यम् । एवं वा अर्थः— पितृपितामह-
प्रपितामहेभ्यस्त्वरमपि द्वाभ्यामित्यादिमना सह षष्ठपर्यन्तं
पिण्डं दद्यात् । सतमे तु निवृत्तिः । पञ्चमे वा इति
पुत्रिकापुत्रविषयमेतत् । अत्र बौधायनः— कथं लल
पुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदानम् । एतत्तेऽमुष्ये पितः, मम
पितामह, ये च त्वामनु, एतत्तेऽमुष्ये पितामह, मम
प्रपितामह, ये च त्वामनु, एतत्तेऽमुष्ये प्रपितामह, मम
प्रप्रपितामह, ये च त्वामनु इति । अस्थेवं पिण्डं
ददतः पञ्चमे प्राप्ते पिण्डनिवृत्तिः । मात्स्यपुराणे—
' लेपभाजश्चतुर्थांशः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । सतमः
पिण्डदस्तेषा सापिण्ड्यं सातपौरुषम् ॥ ' इति ।

गौमि.

बृद्धगौतमः

अनैरसमुनेषु न सापिण्ड्यम्

स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।
विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥
गोत्रता संततित्वम्, ' संततिर्गौत्रजननकुलान्यमिजना-
न्वयौ ' इति त्रिकाण्डीसरणात् । न सापिण्ड्यं विधी-
यते इति तु सगोत्रासपिण्ड्यस्य पुत्रीकरणे संततित्वोपत्ता-

(१) संम. २०८, ६८९; सिन्धु. १०२४ गोत्रतां यान्ति
(गोत्रनायान्ति) ; साम. १७ स्वगोत्रेषु (स्वगोत्रेण) शेष सिन्धु-
५२; संग. ५५७; कृम. ८७२ पूर्वो (स्वगोत्रेण कृता ये
स्युर्दत्तक्रीतकारव ।) : ८८५.

सं. कां. ६२

यपि अन्वयवान्वयरूपं सापिण्ड्यं नोत्पद्यते इति— अर्थ-
प्राप्तांतवादापरं व्याख्येयम् ।

पृ. २०८

ये दत्तादयः सुताः स्वगोत्रेषु स्वगोत्रमध्ये कृता श्रेव
(१ क्त एव) विधिना गोत्रता संततित्वं यान्ति परं तु
तेः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पद्यते
इत्यर्थः । स्वगोत्रेषुपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां
सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता । संम. ६८९

हारीतः

सापिण्ड्यावधिः मातापितृसापिण्ड्यवर्जिता
पञ्चमी मातृवन्धुभ्यः सप्तमी पितृवन्धुभ्यः ॥
सप्तं पितृतः परिहरेत् पञ्च मातृतः ॥
लेपिनस्त्रीनन्याचक्षण आसप्तमादित्येके ॥

बौधायनः

विवाहादिसंबन्धानां शास्त्रविस्मरेण भर्माणां प्रामाण्यविचारः
मातृश्रद्धिकन्यापरिणयचिन्ता.
पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः ॥

(१) विप्रतिपत्तिः धर्मशास्त्रविषयप्रतिपत्तिः ।

ब्रह्म. २९

(२) श्रौतः स्मार्तः शिष्टाश्रम इति त्रिविधो धर्मो
व्याख्येयः । तथा तत्र तत्र व्यवस्थिततया शिष्टाचरितानां
धर्माणाम्—पञ्चधा विप्रतिपत्तिरिति । दक्षिणेन नर्मदां
उत्तरेण कन्यातीर्थम् । उत्तरतस्तु दक्षिणेन हिमवन्तं
उदगिन्ध्यस्य । एतदश्रमस्तानां शिष्टानां परस्परं
पञ्चधा विप्रतिपत्तिः विस्वादा, यान् पदार्थानुसुतिवन्ति

(१) गृह. २६; गृह. २५; संम. ७०२ पञ्चमी (पञ्च)
सप्तमी (सप्त).

(२) साम. ३; ब्राह्म. १५२ पृ. १९३.

(३) मया. ६०८; साम. १७ लेपिनस्त्रीन (लेपिनश्च श्रीन).

(४) बौध. १।२।१; विध. १।५२; मय. १।५२ पृ. ८३

पञ्चधा (पञ्चविधा) (तयोः परतः ०); ब्रह्म. २८; स्मृत्य. १० ;
७४ (तयोः परतः ०); श्रु. १.३; परम. ७०२ (तयोः परतः ०) ;
संम. ७२१; धर्म. ५९, ९६; मुष्ठा. १११; संम. ५३; सिन्धु-
१.२११; विधा. ६५५; संकी. १.७५; आन. १०२; साम. ६
पञ्चधा; संम. १७३; संत. ५२२.

दाक्षिणात्याः न तानुदीच्याः, यातुदीच्याः न तानु
दाक्षिणात्याः इति ।

यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यामः ॥

तत्र प्रथमम्—यानीति ।

बौधि.

यैथैतदनुपेतन सहभोजनं स्त्रिया सहभोजनं
पर्युपितभोजनं मातुलपितृष्वसदुहितृगमनमिति ॥

(१) तस्य दुराचारात्मनेन प्रतिपाद्यते ।

उ. २।१।७

(२) तत्रेमान्युदाहरणानि—यथेति । मातुलदुहितृ-
गमनं पितृष्वसदुहितृगमनमिति संबन्धः । ऋग्वन्वत् ।

बौधि.

(१) बौध. १।२।२; विश्व. १।५३ निर्देशमात्रम्; ब्रह्म. २८; उ. २।१।७; स्मृच. १०; कूर. ३५; संप्र. ७२१ स्तानि व्या (स्तान्यनुष्या); चम. ९६ यानि + (वृ) शेषं संप्रवत्; मुक्ता. १३१; संप्र. ५३ संप्रवत्; विपा. ६९५ संप्रवत्; आन. १७२; संग. १७३; संर. ४१२ संप्रवत्.

(२) बौध. १।२।३; अप. १।५३ घ. ८२ (अनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्युपितभोजनमुच्छिद्यभोजनं पितृष्वसा-
(स) मातुलदुहितृपरिणयनमिति); ब्रह्म. २८—२९ दनुपेतन (दनुपनीतेन) गमन (परिणयन); उ. २।१।७ (यथैतदनु-
पेतन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं) पतावदेव; स्मृच. १०
दनुपेतन (दनुपनीतेन) स्त्रिया (भार्यया च) : ७४ (अनु-
पनीतेन भार्यया च सहभोजनं पर्युपितभोजनं मातुलपितृष्वस-
दुहितृपरिणयनमिति); कूर. ३५ (पर्युपितभोजनं) शेषं
ब्रह्मवत्; पमा. ४७२ (अनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं
पर्युपितभोजनं मातुलदुहितृ-पितृष्वसदुहितृ-परिणयनमिति); संप्र. ७२१
ब्रह्मवत्; चम. ९६—९६ अशुद्धिबहुलः पाठः; मुक्ता. १३१;
संप्र. ५३ यथैत (तथैत); सम. ११० (मातुलपितृष्वसदुहितृ-
गमनम्) पतावदेव; सिन्धु. १०११ यथैतदनुपेतन सहभोजनं
स्त्रिया (अनुपेतन स्त्रिया च) गमन (परिणयन); विपा. ६९५
(यथा दक्षिणदेशे अनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनं पर्यु-
पितभोजनं मातुलदुहितायाः पितृष्वसदुहितायाः परिणयश्च); संकी. १७५
अनुपदेन निदराः; आन. १७२; साम. ८ (अनुपनीतेन
भार्यया च सह भोजनं पर्युपितभोजनं मातुलदुहितृपितृष्वस-
दुहितृपरिणयनमिति); संग. १७३ दनुपेतन (दनुपनीतेन);
संर. ४१२.

अथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः शीघ्रुपानमुभयतोदद्भि-
र्व्यवहार आयुधीयकं समुद्रसंयानमिति ॥

ऊर्णायास्तदिकारस्य च कम्पलादेविक्रयः । उभयतो-
दत्ता अश्वादयः । व्यवहारः विक्रयादिः । आयुधीयकं
शस्त्रधारणम् । समुद्रसंयानं नावा द्वीपान्तरगमनम् ।

बौधि.

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन् ॥

(१) अयमर्थः—इतरो दाक्षिणात्यः इतरस्मिन्
उदीच्ये देशेऽनुपनीतादिना सह भोजनादिकं कुर्वन्
दुष्यति, न स्वदेशे । तयोदीच्यः इतरस्मिन् दक्षिणे

(१) बौध. १।२।४; अप. १।५३ घ. ८२ अथोत्तरत (तथो-
त्तरतः पञ्च) संयान (यान); ब्रह्म. २९ शीघ्रु (शीघ्रु) आयु-
धीयकं (आयुधीयता) संयान (यान); स्मृच. १० संयानमिति
(यानम्); ७४ अथोत्त (तथोत्त) संयान (यान); कूर. ३५
शीघ्रु (शीघ्रु) संयान (यान); पमा. ४७२ अथोत्त (तथोत्त)
ऊर्णा (ऊर्ण) शेषं कृतवत्; संप्र. ७२१—७२२ कृतवत्; चम. ९६
कृतवत्; मुक्ता. १३१; संप्र. ५३ कृतवत्; सिन्धु. १०११
निर्देशमात्रम्; विपा. ६९५ (तथोत्तरदेशे सिन्धुपारगमनं उभय-
तोदद्भिर्व्यवहार ऊर्णाविक्रय आयुधीयकः समुद्रयानं च । मध्य-
देशे द्विजाः कर्मकराः शिल्पिनश्च । पूर्वदेशे द्विजा मत्स्यादाः स्त्रियो
व्यभिचारिण्यो रजस्वलाश्च स्त्रिया इत्यादयः स्वस्वदेशे धर्मा
अन्यत्र अधर्मा इति ।); आन. १७२ संयान (यान); साम. ८
अथोत्त (तथोत्त) शीघ्रु (शीघ्रु) आयुधीयकं (आयुधकं)
संयानमिति (यानम्); संग. १७३ शीघ्रुपान (सिन्धुपार)
संयान (यान); बौधि.; संर. ४१२ आयुधीयकं (सायुधीयकं)
शेषं कृतवत्.

(२) बौध. १।२।५; विश्व. १।५३; अप. १।५३ घ. ८२
(इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतर इतरस्मिन्); ब्रह्म. २९;
स्मृच. १० (इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीति । इतर इतरस्मिन्) :
७४ (इतर इतरस्मिन् देश कुर्वन् दुष्यति); कूर. ३५ (इतर
इतरस्मिन् कुणागो दुष्यति इतर इतरस्मिन्); पमा. ४७२ अप-
वत्; संप्र. ७२२ इतर (तथेतर); चम. ९६ संप्रवत्; मुक्ता.
१३१; संप्र. ५३ (तथेतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति) पतावदेव;
सिन्धु. १०११ अपवत्; विपा. ६९५ (तथेतर इतरस्मिन्
कुर्वन् दुष्यति) पतावदेव; संकी. १७५ (तत्र तादितरस्मिन्
कुर्वन् दुष्यतीतर इतरस्मिन्); आन. १७२; साम. ८ (इतर
इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति) पतावदेव; बौधि.; कृम. १०११
(इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति) पतावदेव; संर. ४१२ विपावत्.

ऊर्णाधिक्रयादिकं कुर्वन् दुष्यति, न स्वदेशो । कुतः, देशप्रामाण्यात् देशनिश्चयनत्वात् प्रामाण्यस्येत्यर्थः ।

● स्मृच. १०

(२) दुष्यतीत्यनेन अपाङ्कत्वविशिष्टपातकोक्तेः ।

कुम्. १०११

(३) इतरत् अनुपेतेन सह भोजनादि इतरस्मिन् उत्तरापये कुर्वन् दुष्यति तत्रत्यैः शिष्टैः दूष्यते इत्यर्थः । एवं ऊर्णाधिक्रयादीनि कुर्वन् इतरत्र । तस्मादानुपेतेन सह भोजनादीनि दाशिणात्यैः शिष्टैः आवर्षमाणत्वात् दोषाभावाच्च तैरेव कर्तव्यानि । ऊर्णाधिक्रयादीनि च उदीच्यैरेव । तदेतत् भट्टकुमारिलैर्निरूपितम्—‘स्वमातुल-मुतां प्राप्य दाशिणात्यस्तु तुष्यति ।’ इति । तथा हि—‘अहिच्छत्रब्राह्मण्यः सुरां पिबन्ति.’ इति च । औषि, सैत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् ॥

ननु किमिति व्यवस्था ? यावत् मूलभूतिरेषाम-विशेषेण कल्प्यते, यथा होलाकादीनाम् । यथा वा वीघायनीयं धर्मशास्त्रं वैश्वदेव पठ्यमानं सर्वाधिकारं भवति । गौतमीयगोभिलीये छन्दोगैरेव पठ्येते, यासिष्ठं तु बहुभूचैः, अथ च सर्वाधिकाराणि । यथा वा अन्यानि शास्त्राणि यथा वा गृहशास्त्राणि सर्वाधिकाराणि, तद्वत् अनुपनीतसहभोजनादीन्यपि समानि करमात्रं भवन्ती-त्याद्यद्वयं आह—तत्र तत्रेति । एवं व्यवस्थितविषयैव मूलभूतिः कल्प्यते । किं नाम अनुपपत्तिर्न कल्पयती-त्यभिप्रायः । तस्मात् व्यवस्थितविषयमेव अनुष्ठानं तद्वर्जनं च । औषि,

‘निष्यैतदिति गौतमः ॥

● पमा., संम., मुच्य., सं. स्मृचणम् ।

(१) औष. १।२।६ ; अथ. १।५३ पृ. ८२ (देशे प्रामा-ण्यात्) ; अथ. २९ ; स्मृच. १०, ७४ (देशप्रामाण्यात्) ; इतर. ३५ तत्र तत्र (तत्र) ; पमा. ७७२ (तद्देशप्रामाण्यात्) ; संम. ७२२ ; पम. ९६ ; (तद्देशप्रामाण्यात्) ; मुच्य. १२१ देश (देशे) ; संम. ५३ पनायत् ; संकी. १७५ पनायत् ; भाव. १७२ देश (देशे) ; साय. ८ पनायत् ; औषि. ; सं. ४१२ पनायत् .

(२) औष. १।२।१० ; अथ. १।५३ पृ. ८२ ; अथ. २९ ; स्मृच. ७४ ; इतर. २५ ; संम. ७२२ ; पम. ९६ त्रिभिः +

गौतमप्रहणमादराय, न आत्मीयं, मतं, पर्युदसितुम् । स हि एवमाह—‘देशज्ञातिकुलधर्माश्चाऽऽम्नावैर-विरुद्धाः प्रमाणम्’ । तद्विरुद्धो, देशादिधर्मो न कर्तव्यः ; तद्विरुद्धश्चायम् । आह च गृह्यसूत्रम्—‘अनुपनीत-सहभोजने द्वादशरात्रमुच्छिद्यभोजने द्विगुणम्’ इति । प्रायश्चित्तविधानात् निषेधः कल्प्यते । तथा ‘स्त्रिया सह भोजने विराजोपवाशो पृतप्राशनं च’ इति । तथा ‘पर्युपितभोजने अहोरात्रोपवासः’ इति संवर्तः । तथा मातुलुद्विगुणमनेऽप्याह—‘सखिभार्या समाद्यन् मातुल-स्याऽऽत्मजो तथा । चान्द्रायणं द्विजः कुर्वत् स्वभूमिपि तथैव च ॥’ इति । तथा विवाहेऽपि—‘पश्मीं मातु-बन्धुभ्यः सप्तमीं पितृबन्धुतः ।’ इति । आह च—‘पैतृष्वसेवीं भगिनीं स्वस्तीयां मातृरेव च । मातुश्च भ्रातृपतां च गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥’ एवमूर्गा-विकारादिष्वपि आम्नायविशेषः प्रसिद्धः । ऊर्णां तावदपण्येषु पठिता । शीघ्राने गौतमः—‘नित्यं मयमपेयं ब्राह्मणस्य’ (गौष. २।२६) इति । तथा उभयदन्त-व्यवहारे वसिष्ठः—‘अश्वत्थगमयणम्’ (यस्मू. २।२९) इति प्रकृत्यं ‘प्राम्यपद्यमानेकशफः पेशिनश्च’ (यस्मू. २।३२) इत्याह । तथा च भृतिः—‘य उभयदन्तवि-गुह्यात्यथं वा पुकरं वा वैश्वानरं द्वादशरात्रात् निर्देव’ इति प्रायश्चित्तम् । तथा आयुधीयकेऽपि ‘परीधार्योऽपि ब्राह्मण आयुषं नाऽऽददीत’ इति । स्वयमेव पतनीयेषु समुद्रधूपानं (२।१।४१) वक्षति । एवमादीन्यतोष्य आम्नावैरविरुद्धाः प्रमाणनिरयुक्तम् । अतः ‘नित्यैतरिति गौतमः’ इत्युपपन्नं भवति । औषि,

उभयं चैव नाऽऽद्रियेत ॥

(५) ; मुच्य. १२१ संम. ७२ ; संकी. १७५ ; साय. ८ ; औषि.

(१) औष. १।२।८ ; विच. १।५३ पैर (पैर) ; अथ. १।५३ पृ. ८२ पैर (पैर) ; अथ. २९ पैर (पैर) ; स्मृच. ७४ द्विज (द्विज) ; इतर. ३५ पैर नाऽऽद्रियेत (पैरनाऽऽद्रियेत) ; संम. ७२२ पैर (पैर) ; पम. ९६ पैर ; मुच्य. १२१ पैर (पैर) ; संम. ७३ पैर ; संकी. १७५ पैर ; भाव. १७२ ; साय. ८ पैर ; औषि.

। एतदेव स्वमतमित्याह — उभयमिति । च. शब्दः पञ्च-
व्याहृत्यर्थः । अनुपेतादिसहभोजनं ऊर्णाविक्रयादि च
उभयमपि न कर्तव्यमित्यभिप्रायः ।

शिष्टागमविरोधदर्शनात्* शिष्टस्मृतिविरोधदर्श-
नाच्च ॥

(१) यथा च बौधायनेन स्पष्टमेवंविधस्वाचारस्य
प्रामाण्यं दर्शितम्— पञ्चविधा विप्रतिपत्तिः देशे
प्रामाण्यात् । इत्याचारबलेनैव प्रामाण्यमुक्तम् । स्यादेतत्
यद्यनन्तरं न ब्रूयात्— 'मिथैतदिति' गौतमः । उभयं
त्वेतन्नाऽऽद्रियेत । शिष्टस्मृतिविरोधात्' इति । स्मृति-
विरोधश्च दर्शितः— 'ऊर्ध्वं मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्'
इति । शिष्टविरोधश्चाविगमात् । यत् पुनरुक्तम्— 'न
तत्र शिष्टा न सन्ति' इति, तदसंबद्धम्, 'शिष्टः पुन-
रकामात्मा' इति वसिष्ठसंज्ञात् । न शिष्टाः कामकारेण
शास्त्रविरोधे प्रवर्तन्ते । गौतमग्रहणं एकवाक्य(ता)प्रति-
पादनार्थम्, अनिराकरणात् । तथा च वसिष्ठः— 'देश-
कुलाचारा आम्नायाविक्रमाः प्रमाणम्' इति । आम्नायो
वेदः । तदविरोधोऽस्तीति चेत्, नैतत्, भगिन्यादि-
गमनेऽपि तदविरोधदर्शनादतिप्रसक्तेः । तस्मान्नान्ध-
परम्परयाऽन्यायागतस्य व्यवहारस्य प्रामाण्यम् ।

अप. १।५३ पृ. ८२

(२) यद्य बौधायनः— 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिण-
तस्तथोत्तरतः' इत्युपक्रम्य दक्षिणतः पर्युपितभोजना-
दिभिः सह मातुलकन्यापरिणयनाद्युपन्यस्योत्तरतश्चोर्णा-
विक्रयाद्युपन्यस्याऽऽह— 'तत्र तदितरस्मिन् कुर्वन्
दुष्यति इतर इतरस्मिन् । तच्चदेशप्रामाण्यात् । मिथै-
तदिति गौतमः । उभयमेव नाऽऽद्रियेत । शिष्टस्मृति-

* सूत्रांशोऽयं निकर्षेन गृहीतः, न च व्याख्यातः । आदर्श-
पुस्तके श्वैश्वरचन्द्रिकापुस्तके च मुद्रितो विवरणेन व्याख्यातश्च ।
आदर्शपुस्तके तु 'शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्' इत्यस्य परिधाय
मुद्रितः । स तु विवरणानुगृहीतश्चैश्वरपुस्तकपाठप्रामाण्यात्प्रमाद-
र्थात् भाति । एतत्संनिवेशोऽन्यथाशब्दोऽपि निबन्धेषु नास्ति ।

(१) बौध. १।२।९ ; अप. १।५३ पृ. ८२ विरोधदर्शनात्
(विरोधात्) ; प्रक. २९ ; स्मृच. ७४ ; छर. १५ ; संप्र.
७२२ ; चम. ९६ ; मुक्ता. १२१ शिष्ट (इष्ट) ; संम. ५३ ;
संकी. १७५ ; आन. १७२ ; साम. ८ अथवद ; बौवि.

विरोधदर्शनात्' इति । तत्रापि प्रामाण्यादित्यन्तो ग्रन्थो
मिथैतदित्यादिना पर्युपितभोजनसौधुपानादेर्व्यावस्यं मातु-
लकन्यापरिणयनादिविषयतया व्यवस्थाप्यते । वेदाच्चेतत्
प्रतीयते इति स्मृत्या श्रुतिस्मृतिशिद्धत्वेनोपन्यस्योत्तरपरिणयने
स्मृतिविरोधोपन्यासासंभवात् पर्युपितभोजनादौ कर्तव्यता-
सूत्रकश्रुतेर्विरोधतः स्मृतेः श्वाभावेन स्मृतिविरोधहेतुप-
न्याससंभवेन च मिथैतदिति तद्विषयमेवेत्यादि*
सुधीमिच्छ्यम् । संकी. १७५

(३) तथा च बौधायनः— 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिः
विरोधदर्शनात्' इति । यद्यपि मातुलमुतादिविपरिणयनं
चन्द्रिकामापेक्षयादौ श्रुत्युदाहरणपुरःसरं समर्थितम् ।
अथापि शिष्टेः 'विधेर्निषेधो बलीयान्' इतिन्यायेन
वर्जनमेव शास्त्रस्याभिप्राय इति वेदितव्यम् ।

आन. १७२

(४) कसादित्याह— शिष्टेति । शिष्टागमविरोध-
स्यात् स्वयमुदितः 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिः' इत्यत्र स्मृति-
विरोधश्च अनुपनीतादिसहभोजने प्रायश्चित्तविधानात् ।
शिष्ट(स्मृति)विरोधः मनुविरोधः । शिष्टो हि मनुः ।
(तद्विरोधश्च) तस्मृतिः शिष्टस्मृतिः । शिष्टस्मृति-
विरोधः* सोऽपि दर्शित एव । एकसूत्रतां त्वेके मन्यन्ते ।
यथा होलाकादयो व्यवस्थितदेशविषया अपि अव्यव-
स्थिताः कर्तव्याः इत्यमिमेऽपि इत्यस्य चोद्यस्य व्यव-
स्थितदेशश्रुत्यनुमानमुक्तम् 'तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव
स्यात्' इति । तत्राऽऽह— 'उभयं चैव नाद्रियेत ।
शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात्' इति । स च विरोध उक्तः ।
तस्मादविद्वत्त्वात् होलाकाद्यनुष्ठानं सर्वाधिकारकम् । इह
विरोधादनुपनीतसहभोजनादिवर्जनं सर्वाधिकारमिति
विरोधः । आहुश्च न्यायविदः— 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादुचि-
हानुमानम्' इति ।

बौवि.

विदुसाविण्ड्यावधिः सापिण्ड्यानिवृत्तिः संकृत्या च
दायमागोचरम्

संविण्डता त्वासाप्तमात्सपिण्डेषु ॥

* कंस्तान्तर्गतो ग्रन्थोऽधिकः प्रामादिक इति भाति ।
अभिधोऽपि ग्रन्थो व्याकुल इवाऽऽभाति ।

(१) बौध. १।१।१२ ; संप्र. ७०१ अनुवादरूपेण ; बौवि.

अथ सापिण्ड्यस्वरूपमाह—सपिण्डतेति । न निवर्तते इति शेषः । तत्तु आत्मानमधिष्ठय प्राग्ध्वं च पदसु पुंसु भवति । तं संवतितु च उभयतोऽपि संसमे निवर्तते । सापिण्ड्यस्य संसंभोक्तिरेषा, विचारस्तु त्रयते 'अभि च प्रपितामहः' इत्यत्र । ननु त्रिपुरुरमेव सापिण्ड्यं संभाष्यते; त्रिपुरितामहप्रपितामहानां पिण्डदानवचनात् । उच्यते— पित्रादिषु त्रिषु जीवत्सु येभ्यः पिता ददाति तेभ्यः पुत्रो ददातीति । परेभ्यः त्रिभ्यः पिण्डदानं संभाष्यते, अत इत्युच्यते सप्तमे निवृत्तिरिति । बौवि.

अपि च प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं सोदर्या भ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रस्तत्पुत्रवर्गः । तेषां च पुत्रपौत्रमविभक्तदायं सापिण्डानाचक्षते ॥ विभक्तदायानपि सकुल्यानाचक्षते ॥

(१) दशपुरुरमेव सापिण्ड्यं रिक्तधातौचयोर्द्वयोरपि प्रशेषकमित्याह भगवान् बौधायनः—प्रपितामह इति । तस्य प्रपौत्रस्य पुत्रवर्गः पुत्रसमुदायः । तेषां समुदायिनां पुत्रपौत्रम् । अविभक्तदायं, दायः अत्र पिण्डः, एक-पिण्डान्वयीत्यर्थः । पिण्डान्वयश्च दशपुरुर एव इत्युक्त-मेव प्राक् । विभक्तदायान् विच्छिन्नपिण्डान् दशमपुरुरा-दूर्ध्वं सकुल्यान् आचक्षते इत्यर्थः । न च—इदं केवलं रिक्तप्रहणे एव दशपुरुरं सापिण्ड्यं, आशौचे 'सपिण्डे-श्चासत्तमात्' इति तेनेव पृथक् साप्तपुरुरामिधानात्—इति मतन्वयं, 'सपिण्डेश्चादशाहम्' इत्युपक्रम्य 'जनन-मरणयोः संनिपाते' इत्युपसंहारान् मन्थरदितयोः साप्त-पुरुरदशपुरुरयोः सापिण्ड्ययोः संदशपरितत्वेन उभ-यत्रापि उभयोरपि वैकल्पिककालविदेः । तत्र 'आ-सत्तमादिश्चयिच्छितिः' इति स्वयंभूराक्षे साप्तपुरुरस्य, बौधायनवाक्ये च दशपुरुरस्य रिक्तप्रहणे वैकल्पिक-मद्भत्वं स्पष्टमेव । तेन साप्तपुरुरसपिण्डदशरे व्यटमा-

- अत्र ननु साप्तपुरुरं ।
- (२) बौध. १।१।१० वी (४३) ; सूत्र्या. १।१ (मनि-मत्स्यदायान् सपिण्डानाचक्षते ।) एतावदेव ; मंत्र. ७०१ (अपि च ०) .
- (३) बौध. १।१।१८ ; सूत्र्या. १।१ (विभक्तदायान् सकुल्यान्) एतावदेव ; मंत्र. ७०१ दशकति (दशकत्) .

दिनिर्न रिक्त्यं प्राग्ध्वमिति सिध्यति । आशौचे तु तपो-वैकल्पिकमद्भत्वं स्पष्टमाह पारस्करः—सर्वे शातयो... । मंत्र. ७०१—७०२

(२) इत्युपस्थानात् पिण्डदानादेर्मृतस्य रिक्त्यं लब्ध्यां पिण्डदानादिकं कुर्यादिति विवेक्तुं सपिण्डसकुल्य-विवेकक्रमं तावदाह—अपि श्रेति । सापिण्ड्ये एव किञ्चिद्व्यक्तमस्तीति, मत्वा अत्र अपि चेत्याह । उक्तस्यैव विस्तारोऽयं प्रपितामह इत्यादि । परिमार्गा चैषा द्रष्टव्या ।

। विभक्तदायानपीति । एषा च परिभाषा । एतदुक्तं भवति—विभक्ताविभक्तशब्दौ व्यत्ययी कर्षी । संवन्ध-विशेषज्ञाने सति सपिण्ड्य उच्यन्ते । संवन्धमात्रज्ञाने सकुल्याः । अतश्च सकुल्या अपि सपिण्डा एव । इत्यपरिग्रहे तु विशेषोऽस्ति । बौवि.

विश्वकर्मणः
मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि यज्ञयेत् । पितृव्यपत्न्या भगिनीं तत्सुतां चापि यज्ञयेत् ॥

(१) अत्रो मातृशत्रुः सापत्नपुत्रकन्या अपि विवासा । त्रिगु. १०१९

(२) सापत्नेति । मातृशत्रुः शत्रुनी शत्रुतन्मातृ-स्थानीया इत्यर्थः । त्रिगुयेति । अत्र धरम्य यश्च मातृस्थानीयेति संकथयितोषः । श्रु. १०१९

सापत्नमातृभगिनीं तत्सुतां चापि नोद्वेहेत् ॥ धात्रीपुत्री धात्रीभगिनीमिष्टपुत्रीमिष्टभगिनी-मिष्टमांतुलमुतां ज्येष्ठभ्रातृभार्याभगिनीं न्यभार्या-सहोदरापिष्टपितृशत्रुभगिनीमिष्टमातृप्यमृभगिनीं पितृव्यपत्नीभगिनीं म्नुषाभगिनीं मपत्नीमातृ-भगिनीं सपत्नीमातृभगिनीकन्यां परयागदत्तां संयन्धिनीभगिनीं संयन्धिपत्न्यां च नोद्वेहेत् ॥

- (१) मंत्र. ७२९ ; त्रिगु. १०१९ वी (४३) ; सात. ११ त्रिगुश्रु ; श्रु. १०१९ मिदंउच्यते ; मंत्र. १३८ .
- (२) मंत्र. १७४ .
- (३) विवा. ६९८ ; मंत्र. ४११ त्रिगुश्रु (त्रिगु) शत्रु-शत्रु (मातृ) शत्रुनीमातृ (शत्रुतन्मातृ) (मातृशत्रुभगिनी-कन्यां.....संयन्धिपत्न्यां) .

सपिण्डसगोत्ररूपोद्वाहे कर्तव्यं प्रायश्चित्तादि
 वंशक्षयो भवेत्तस्य वंशवृद्धिर्न जायते ।
 सपिण्डगोत्रां श्राव्योद्वाहा गुरुत्वपन्नतं चरेत् ॥
 तां मातृवत्पालयेद्यं गर्भस्तज्जोऽन्यतां व्रजेत् ।
 अज्ञानाद्येन्दवैः शुष्येद्गर्भस्तज्जस्तु काश्यपः ॥

आपस्तम्बः

मातृसापिण्डव्यवर्था

मातृश्च योनिंसवन्धेभ्यः ॥

मातुः योनिंसवन्धाः कन्याया मातुलादयः । चकारात्
 पितुरप्येवम् । तेभ्यः असगोत्रेभ्योऽपि न देया कन्यका ।
 अत्र मनुः— 'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या
 पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्यमैयुनी ॥'

उ.

सगोत्रेऽसगोत्रे च सापिण्डव्यावधिभेदः

सैगोत्रे खलु सापिण्डधं विज्ञेयं सातपौरुपम् ।

विगोत्रे तत्तु सर्वत्र विज्ञेयं पाञ्चपौरुपम् ॥

पूर्ववर्त्तव्यचारानुसन्धे न दोषः

'येषां परम्पराम्नाताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः ।

त एव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नेतैः पुनः ॥

वसिष्ठः

सापिण्डव्यावधिः, मातापितृसापिण्डव्यवर्था

पञ्चमी मातृवन्धुभ्यः सप्तमी पितृवन्धुभ्यः ॥

(१) विपा. ६९८.

(२) भाष. २।२।१६; द्विध. २।४।३१; अण. १।५३
 पृ. ८३; उ. ; मुक्ता. १२७; आन. १७१; प्रका. ३४४.

(३) वीमि. १।५३ पृ. १०९ (=) पाञ्चपौरुपम् (पाञ्च-
 पूरुपम्); संदी. १४ (भागः २).

(४) स्मृच ७४; मुक्ता. १३१ चारैर्नेतैः (चारा नेतैः);
 साम. १० नेतैः (नेतैः).

(५) ब्रह्म. ८।२; उ. २।२।१६; स्मृच. ७१ (पञ्चमी
 मातृवन्धुभ्यः सप्तमी पितृवन्धुभ्यः); मया. १३९; संप्र.
 ७०३, ७०६; मुक्ता. १२५; साम. ३ (मातृवन्धुभ्यः पञ्चमी
 सप्तमी पितृवन्धुभ्यः); बाल. १।५३ पृ. १९२; वीवि.
 १।२।७ पृ. ८ (=) पितृवन्धुभ्यः (पितृवन्धुभ्यः); कृम.
 ९९९ (पितृवन्धुभ्यः सप्तमी मातृवन्धुभ्यः पिञ्चमी).

(१) पितृवन्धुभ्यः सप्तमात् मातृवन्धुभ्यः पञ्च-
 मादाह वसिष्ठः— 'असमानार्पेयीमष्टष्टमैयुनामवर-
 वयस्कां, सदृशीं भायां विन्देत् । पञ्चमी मातृवन्धुभ्यः
 सप्तमी पितृवन्धुभ्यः' इति बन्धुशब्दोपादानादवयवमर्थो
 गम्यते । अन्यथा कुलादित्येव ब्रूयात् ।

मया. १३९.

(२) एवं 'पितृवन्धुभ्यः सप्तमी मातृवन्धुभ्यः
 पञ्चमीम्' इति वसिष्ठे बन्ध्वन्तं प्राग्वत् । तादर्थ्ये
 चतुर्थी । तथा च तादृशसप्तमान्तसमुदायायां सप्तमी
 कूटस्थादष्टमीमिति, तादृशपञ्चमान्तसमुदायायां पञ्चमी
 कूटस्थात् षष्ठीमिति वाऽर्थ इत्यमहुः । 'पञ्चमी सप्तमी
 चैव मातृतः पितृतस्तथा ।' इत्यत्र मातृतो यः संतान-
 भेदप्रतियोगी प्रथमः ततः पञ्चमीमित्यर्थः । 'पञ्चमी
 मातृपश्चात्तु पितृपश्चात्तु सप्तमीम् ।' इत्यादावप्येव-
 मेव । 'सप्त पितृतः परिहरेत् पञ्च मातृतः' इत्यत्र
 पितृसंताने कूटस्थात्सप्त मातृघटितसंताने कूटस्थात्पञ्च
 परिहरेदित्यर्थः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् ।

कृम. ९९९-१०००.

पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा ॥

(१) इति अर्वाङ्निषेधार्थे न पुनस्तत्प्राप्त्यर्थ-
 मिति सर्वस्मृतीनामविरोधः । एतच्च समानजातीये
 द्रष्टव्यम् ।

मिता. १।५३

(२) यच्च वसिष्ठेनोक्तम्— 'पञ्चमी...' इति,
 तत्सवर्णसापत्नमातृकुलविषयं, ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादि-
 दारसमुत्पन्नपितृकुलविषयं च । एकत्रावयवानुवृत्तेर्भावा-
 दन्यत्र सावर्ण्याभावाच्च ।

मया. १३९

(३) क्षत्रियादीति । क्षत्रियादिदारोत्पन्नस्य यत्
 पितृकुलमित्यर्थः । तत् पट्टपुरुषं सापिण्डवामित्यर्थः ।

कृम. १०१५

(१) मिता. १।५३; मया. १३९; मर. १८; निप.
 २७६ (=); सादी. २५; संप्र. ६९९; ७०३ श्लोक-
 वसिष्ठोऽपि इत्युक्तम्; मुक्ता. १२८; संम. ५०; सिन्धु-
 १००२, १०१५; संकी. १७३, १७७; साम. ३; बाल.
 १।५२ पृ. १७४; कृम. ९९९ (=); संर. ४०८.

सपिण्डता तु साप्तपुरूपी विज्ञायते ॥
अप्रचानां तु स्त्रीणां त्रिपुरूपी त्रिदिनं विज्ञायते ॥

विष्णुः

सापिण्ड्यावधिः, मातापितृसापिण्ड्यवर्जिता

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनियतते ॥

मातृतत्त्वा पञ्चमापुरुपादिपतृतत्त्वा सप्तमात् ॥

‘मातृतत्त्वा’ इति विष्णुसूत्रे सप्तमीनिषेधाच्च अत्र

मातृपदेन मातामहो लक्षणीयः । उ. १०८

सपिण्डसगोत्रकृत्योद्देशे दोषः

पञ्चमात्सप्तमाद्धीनां यः कन्यामुद्देशेद्द्विजः ।

गुरुतल्पी स विशेषः सगोत्रां चैवमुद्देशत् ॥

(१) वस्मृ. ४।१७ (क.) साप्तपुरूपी (सप्तपुरवं),
(ख.) (सपिण्ड्यं साप्तपुरवं विज्ञायते।); संप्र. ७०४ तु
(च) : ७०६.

(२) वस्मृ. ४।१८ (क.) तु स्त्रीणां त्रिपुरूपी (स्त्रीणां
त्रिपुरवं), (ख.) (प्रचानां च स्त्रीणां त्रिपुरवं विज्ञायते।);
विश्व. १।५२ पृ. ६३ त्रिपुरूपी + (सपिण्डता) (त्रिदिने०);
मिता. ३।२४ (त्रिदिने०); अण. ३।२४ पृ. ९०७ (अप्रचानां
स्त्रीणां त्रिपुरवं सापिण्ड्यम्); मभा. १।४३३ (अप्रचानां
तु स्त्रीणां त्रिपुरवत्); स्मृत्य. ६९ (अप्रचानां तु स्त्रीणां
त्रिपुरवं सापिण्ड्यम्); स्मृता. १।१८ (अप्रचानां स्त्रीणां
त्रिपुरवं सापिण्डता); वीमि. १।५४ पृ. १०९ (अप्रचानां
कन्यानां त्रिपुरवत्); निता. ४२८ (अप्रचानां स्त्रीणां त्रिपुरूपी
विज्ञायते); मुक्ता. १।२६ त्रिपुरूपी (सापिण्ड्यं त्रिपुरवं);
'सिन्धु. १०१४ (त्रिदिने०); आन. १।७२ अनुवाकरूपेणः
१७३ स्मृत्यवत्.

(३) विस्मृ. २।५५ तु (च); मिता. ३।२५४ (=);
संप्र. ७०४, ७०६.

(४) विस्मृ. २।४१०; अण. १।५२ पृ. ८१; उ. २।११।११
पृ. २२२ (मातृः पञ्चमात् विदुः सप्तमात्); दीक.
१।५२ (पुरुषात्) तथा (तत्त्वा); उत. १०८ दीकवत्;
संप्र. ७०३; मुक्ता. १।२५ (मातृः पञ्चमात्पूर्वं विदुः
सप्तमात्); आन. १।९९ मुक्तावत्; बाळ. १।५२ पृ. १९३
उक्त.

(५) स्मृत्य. ७२; प्रया. १०७ पूर्वार्धे (सप्तमात्प्रचानां
यः कन्यामुद्देशेद्द्विजः।); संप्र. ७०५ माद्धीनां (माता) इदे-
द्विजः (दत्तो द्विजः); मुक्ता. १।१९; सिन्धु. १००५ माद्धीनां

(१) एतदुक्तं भवति— पितृपथे कृतस्यमारम्य
तत्पुत्रादिपरिगणनायां सप्तमात्पूर्वं वरवध्वोर्विवाहो न
दुष्यति । मातृपथे कृतस्यमारम्य तत्पुत्रादिपरिगणनाया
वरवध्वोर्माता चेत्यप्यमी भवति तदा तयोः सापिण्ड्य-
निवृत्तेर्विवाहो न दोषायति । प्रया. ३०७

(२) पञ्चमादिति । कुलहीनतायां तादात्म्येन पञ्चमा-
दिर्हेतुः । कुललक्षण एव पञ्चमाद्यन्यत्वं विवाहप्रयोजक-
विशेषणमिति पञ्चमात्वादिना कुलहीनेत्यर्थः ।
कृम. १००६

शङ्खः शङ्खलिखितौ च

शरीरवयवसन्ध्यापिण्ड्यम्, सापिण्ड्यावधिः,
मातापितृसापिण्ड्यवर्जिता

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनियतते ॥

विन्देत विधिवद्धार्यामसमानार्पणोत्रजांम् ।
मातृतः पञ्चमी चापि पितृतत्त्वय सप्तमीम् ॥
पञ्चमी योभयतः ॥

पंचत्वारोऽवयवा श्रेया मातृजीवकलेयरे ।
त्वगसृष्ट्यांसमेदांसि त्वरियमज्जावसाः पितुः ॥

पुराणः स्वकन्यां स्वपौत्रीं वा न परिणेतुमर्हति,
स्वावयवानां वयवान्येन सापिण्ड्यादिति । ननु कथं
शरीरान्तवयवयानां शरीरान्तरे प्रवेश इति चेत्, उच्यते
— पुरुषस्य हि शरीरे मातृजीवके पितृजीवके परस्पर-
योगादात्म्यते । तत्र मातृजीवके धातुचतुष्टयं पितृजीवके
धातुत्रयमिति सप्तधात्वारान्ये पुत्रादिशरीरे वर्तत एव
पुत्रादिशरीरवयवप्रवेश इति । तदुक्तं शङ्खेन—
'पंचत्वारोऽवयवा श्रेयाः' इति । शारी. ११

(माद्धीनात्); विवा. १८० माद्धीनां यः कन्याम् (माता यः
कन्याम्) त्रां वैर तु (जानी यो) इदिति; आन.
१७०; साप्र. ५; संप्र. १९९ पितृवत्, इदिति; .

(१) दीसृ. १।५२; विश्व. १।५२ पृ. ९२ (=).

(२) दीसृ. ४।१; संप्र. ७०४.

(३) विश्व. १।५२ उक्तं.

(४) साप्ती. ११ उक्तं; बाळ. १।५२ पृ. १९३ लक्ष-
मज्जावसाः पितुः (बहुतात् सा शरीरान्तरे) शरीरवयवः.

आशौचविण्शोदकदानादौ निर्वाण्यसापिण्ड्यम् ।
सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साम्प्रतीरूपी ।

पिण्डशोदकदानं च आशौचं च तदानुगम् ॥

शोदकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु ॥

(१) पृथक्क्षेत्राः, भिन्नजातीयसु स्त्रीषु (जाताः)

इत्यर्थः । पृथग्जनाः पृथक्क्षेत्रसमानजातीया अपि

अनेकमातृका भवन्ति, तदर्थमुभयोरुपादानम् । एकपिण्डाः

सपिण्डा भवन्ति । किन्तु पृथक्शौचाः स्वजातिनिमित्त

एव तेषां शुद्धिकालः । ब्राह्मणस्य क्षत्रियादेः सूतकादौ

दशाहः । ब्राह्मणस्य सूतके तेषां द्वादशाहश्च । तथा

चान्योऽपि विशेषः— पिण्डः त्रिषु आवर्तते त्रिष्वेव

भवति पुरुषेषु । समानजातीयापेक्षया क्षत्रियादीनां

ब्राह्मणवत् पट्टपुरुषस्य सापिण्ड्यम्, 'एकजाताः पृथ-

क्क्षेत्राः' इत्यादिविशेषणोपादानात् । असमानजातीयापेक्षं

त्रिपुरुषत्वं अनेन वाक्येन शक्यते; प्रतिपादयितुम् ।

एष एवार्थः अनया स्मृत्या स्पष्टीक्रियते— 'क्षत्रियविट्-

शूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः । तेषामाशौचे विप्रस्य

दशाहाच्युद्धिरिष्यते ॥' 'पद्भिर्भिरथैकेन'

इत्यादि च । मेधा. ५।६०

(२) एकस्मात् ब्राह्मणादेः जाता एकजाताः ।

पृथक्क्षेत्रा भिन्नजातीयासु स्त्रीषु जाताः । पृथग्जनाः

समानजातीयासु भिन्नासु स्त्रीषु जाताः । ते एकपिण्डाः

सपिण्डाः, किन्तु पृथक्शौचाः । पृथक्शौचे आशौचप्रकरणे

(१) स्मृता. ११८ साप्त (साप्त) पू; वीमि. १।५३

पू. १०९ पू., शङ्खः पू. ११०; सिन्धु. १००२; साम. २.३

पू., शङ्खः १७ (=); बाल. १।५३ पू. १९० प्रतीक-

मात्रम् : १९१ पू., शङ्खः; शूद्र. १००१ पू., शङ्खः :

१००२; संदी. १३, १४ पू., शङ्खः.

(२) विध. १।५३; मेधा. ५।६०; मिता. १।५३; स्मृता.

११८ पृथग्जनाः (पृथग्जनाः); पमा. ४६७; मया. १४०;

सादी. ३१ : ३५ (यथेकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः) पताबदेव,

स्थनिरिच्छुक्न; संप्र. ६८७, ७१०; मुक्ता. १२८; सिन्धु.

१०१४ : १०२४ प्रतीकमात्रम्; आन. १७१, १७२; साम. ७

प्रतीकमात्रम् : ११; संग. १७०; सस्मृ. ५४. अशौचधर्मेण सर्व-

यस्यामः । 'पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु', त्रिपुरुषमेव

सापिण्ड्यमिति । मिता. १।६३

(३) एकस्मात् ब्राह्मणादेर्जाताः, पृथक्क्षेत्राः भिन्न-

मातृजाः, पृथग्जनाः भिन्नजातीयाः, ते एकपिण्डाः

सपिण्डाः, पृथक्शौचाः । पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु त्रिपुरुष-

मेव सापिण्ड्यमिति । एतत् भिन्नजातीयासापत्नमातृकुल-

विषयम् । तत्र अपकृष्टजातीयानां उत्तमजातीयविवाह-

प्राप्तिरेव नास्ति । अनुलोमतः प्राप्तिरस्ति । तत्र त्रिषु

पुरुषेष्वेव सापिण्ड्यं युक्तम्, उत्कृष्टजातीयावयवसंयोगे-

तरजातीयावयवविपरिणामात् । एवं पूर्वोक्तगुणविशिष्टा-

परिणयेत्युक्तम् । मया. १४०

लिखितः

निर्वाण्यसापिण्ड्यम्, विवाहोत्तरं भर्तृसपिण्डता

विवाहेन कन्याया गोवान्तरं च

विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥

स्वगोत्रात् भ्रदयते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

महाभारतम्

मातृलकन्यापरिणये इतिहासप्रमाणम्

अर्जुनस्तीर्थयात्रां पर्यटन्नवनीं प्रभुः ।

गतः प्रभासमशृणोन्मातृलेयीं स आत्मनः ॥

तत्र चङ्कन्यमाणौ तौ वसुदेवसुतां शुभाम् ।

अलङ्कृतां सखीमध्ये भद्रां ददृशतस्तदा ॥

दृष्ट्वैव तांमर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत ।

तं तथैकामनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥

अथात्रयीत्पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत ।

यनेचरस्य किमिदं कामेनाल्लोडयते मनः ॥

पमा., सादी., मुक्ता., सिन्धु., आन., साम. नितावत् ।

(१) लिच्छु. २५, २६ शेषः स्वकादिनिर्देशः गोत्रविचारे

(संज्ञा. पू. १७६) द्रष्टव्यः ।

(२) संप्र. ७१३; संग. १७२.

(३) भा. १।२१।१।४; संप्र. ७१३ चङ्कन्य (चङ्कन),

अलङ्कृता (सखीलङ्कृता); संग. १७२, चङ्कन्य (चङ्कन)

अलङ्कृता (सखीलङ्कृता) ।

(४) भा. १।२१।५।५, १६.

ममैषा भगिनी पार्यं सारणस्य सहोदरा ।
सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे दयिता सुता ।
यदि ते वर्तते बुद्धिर्वदयामि पितरं स्वयम् ॥
अर्जुन उवाच—
हुंदिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपेण चैव संपन्ना कमिवैषा न मोहयेत् ॥
कृतमेव तु कल्याणं सर्वं मम भवेद्भ्रुवम् ।
यदि स्यान्मम वार्णोयी महिषीयं स्वसा तव ॥
मौतौ तु क उपायः स्यात्तद्ब्रवीहि जनार्दन ।
आस्थास्यामि तथा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥

वासुदेव उवाच—
स्वयंपरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
स च संशयितः पार्यं स्वभावस्यानिमित्ततः ॥
प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
विवाहहेतोः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥
सं त्वमर्जुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।
हर स्वयंपरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥
वैशम्पायन उवाच—

ततोऽर्जुनश्च कृप्याश्च विनिश्चित्येतिवृत्त्यताम् ।
शीघ्रगान् पुरुषान् राजन् प्रेषयामासतुस्तदा ॥
धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रसह्यगताय वै ।
श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजसो स पाण्डवः ॥
तैतः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा ।
जयन्तमिष पौलौमी शुतिमन्तमजीजनन् ॥

- (१) भा. १।२।१।१७ ; संप्र. ७।१३-७।१४ शुभा (शुभा)
एकीकार्यं नास्ति ; संग. १७२ सर्वे स्वरयत् ।
(२) भा. १।२।१।१८ ; संप्र. ७।१४ कमिरीषा (कमिरीषा) ;
संग. १७२.
(३) भा. १।२।१।१९ ; संप्र. ७।१४ ; संग. १७२.
(४) भा. १।२।१।२०-२२.
(५) भा. १।२।१।२३ ; संप्र. ७।१४ स त्वमर्जुन (ममः
मयिन्व) ; संग. १७२ स्वरयत्.
(६) भा. १।२।१।२४-२५.
(७) भा. १।२।१।२५ ; संप्र. ७।१४ विवा स्वयं (स्वयं
विवा) ; संग. १७२.

• यो मे त्वं हृदयज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
पापान्मातुलसंबन्धात् प्रजा वै ते भयिष्यति ॥

भातुक्रन्त्यापरिणये, इतिहासप्रमाणम्.

पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे ।
बह्वपत्ये महासत्त्वे मरीचेस्तु परिमहः ।
तयोः पुत्रसहस्राणि पष्टिर्दानयनन्दनाः ॥
पौलोमाः कालकेयाश्च दानयास्ते महावलाः ॥
वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहार्णवा ॥
स्वर्मानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमनसु शची सुता ॥
अभिष्यात्तादिकानां तु पितृणां सा शची स्वसा ।
पुलोमा जनयामास तस्यां नाम्ना शची सुताम् ॥
शच्यां तु जनयामास जयन्तं तनयं हरिः ॥

विरटर्षभ्यः, पुलुष्या विवाहो निषिद्धः

वैशम्पायन उवाच—
सैमावृत्तग्रतं तं तु वितृष्टं गुरुरगा तदा ।
प्रस्थितं त्रिदशायासं देषयान्यब्रवीदिदम् ॥
ऋषेरङ्गिरसः पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च ।
भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च दमेन च ॥
ऋषिपर्यायाऽङ्गिरा मान्यः पितुर्मम मदायशः ।
तथा मान्यश्च पूज्यश्च भूयो मम वृद्दपतिः ॥
एवं ज्ञात्वा विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन ।
प्रतस्थे नियमोपैते यथा धर्मान्यहं त्यपि ॥
म ममावृत्तविद्यो मां भक्षां मजितुमहंमि ।
गृह्याण पाणिं विधिधन्मम मन्त्रपुरस्करम् ॥

• वधातिः तत्र स्वपुत्रान् दीप्तमदाय च । तदप्रतिपत्तौ
पुत्रगुरुरेव वधातेर्षवन्निर्मम् । ' वारात् ' इति शब्देन मातु-
क्रन्त्यापरिणयेऽपि शक्यते ।

- (१) भा. १।७।१९ (वर्यं मे हरकपणे वराः सं प्र
प्रयच्छसि । तन्मातरावमात्मनः प्रश तव मरीच्ये ॥) ;
संग. ७० ; संप्र. ७।१५ वाराण्या (वारा मा) .
(२) संप्र. ७।१३-७।१४.
(३) भा. १।७।१-१८ ; संग. ११९ (१, ५, ७, ८, १०, ११
कीदृश, २, ७) .

कच उवाच-

पूज्यो मान्यश्च भार्गवान्यथा तव पिता मम ।।

तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतरा मम ॥

आत्मप्राणैः प्रियतमा भार्गवस्य महात्मनः ।।

त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम ॥

यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव ।।

देवयानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि ॥

देवयान्युवाच-

गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै न तु त्वमसि मे पितुः ।।

तरामान्व्यश्च पूज्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम ॥

असुरैर्हन्यमाने च कच त्वयि पुनः पुनः ।।

तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां त्वमेव स्मरस्व मे ॥

सौहार्दं ज्ञानुरागे च वेत्थ मे भक्तिमुत्तमाम् ।।

न मामर्हसि धर्मज्ञ त्वक्तुं भक्तामनागसम् ॥

कच उवाच-

अनिज्ञो ज्ये नियोगे मां नियुनक्ति शुभघ्नते ।।

प्रसीद सुभ्रु त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतपी शुभे ॥

यत्रोपितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।।

सत्राहमुपितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य भामिनि ॥

भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः शुभानने ।।

सुखमस्म्युपितो भद्रे न मन्युर्विद्यते मम ॥

आवृच्छे त्वां गमिष्यामि शिवमाशंस मे पथि ।।

अविरोधेन धर्मस्य स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।।

अप्रमत्तोत्थिता नित्यमाराधय गुरुं मम ॥

देवयान्युवाच-

यदि मां धर्मकामार्थं प्रत्याख्यास्यसि चोदितः ।।

ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेवा गमिष्यति ॥

कच उवाच-

गुरुपुत्रीनि कृत्याऽहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ।।

गुरुणा चाभ्यनुहातः कर्ममेवं शपस्व माम् ॥

आपं धर्मं द्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया ।।

शतो नाहोऽस्मि शपस्यं कामतोऽद्य न धर्मतः ॥

मनुः

सांसिपिण्डावधिः, शरीरावपदान्वयः सांसिपिण्डम्,

विरुद्धसंबन्धः, सर्वत्रज्ञापारणी सांसिपिण्ड-

वर्ग्यता पितृगोत्रवर्ग्यता च

अंसिपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

(१) यादृशी कन्या बोद्धव्या ताभिदानीं दर्शयति ।।

मातुः या अंसिपिण्डा पितुश्च या अंसगोत्रा सा दार-

कर्मणि प्रशस्ता । संसिपिण्डग्रहणं मातृबन्धुपलक्षणार्थम् ।।

मातृहिं सांसिपिण्डयं स्त्रीणां स्मृत्यन्तरे तृतीयपुरुषावधि ।।

न तु त्रिभ्य ऊर्ध्वं मातृबन्धुभ्यो विवाह इत्यते किं

तर्हि ? पञ्चमादूर्ध्वम् । एवं हि गौतमः पठति- ' ऊर्ध्वं

सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः । मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् ' (गौध.

४।३) इति, तेन यथाश्रुति समन्वयाभावात् सपिण्ड-

शब्दः स्मृत्यन्तरवशेन मातृसंबन्धितया व्याकरणीयः । तेन

एवमुक्तं स्यात्- मातृगन्वयजा या न भवति । अव-

धिश्च गौतमीय एव । तेन मातामहप्रमातामहयोः या

अन्वये जाता सा पुत्रसंततैर्वाण्डवसामिप्यात् पञ्चमी

यावत्र विवाहयित्तया । अतो मातृष्वसत्तदुद्दिष्टतां प्रमाता-

महसंततिजानां च सर्वासां प्रतिपेधो बन्धुत्वाविशेषात् ।।

इहापि असगोत्रा, चराब्दात् असपिण्डा । तथा च

अनुवर्त्यमानः सपिण्डशब्दः पूर्ववत् बन्धुसंबन्धोपलक्ष-

णार्थः । तेन पितृष्वसुरन्वयस्त्रीणा अन्यासां च प्रप्रितामह-

संततिस्त्रीणां आ सप्तमात् पुरुषात् प्रतिपेधः सिद्धो

भवति । सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मरन्ते ।।

द्विजातिग्रहणं उपलक्षणार्थम् । दृष्टस्यापि आ सप्त-

मात् पितृत् इत्याद्यन्ति । दारकरणं दारक्रिया दारकर्म,

तत्र प्रशस्ता प्रशंसया विहिता इत्यर्थः । मैथुनी मिथुने

भया मैथुनी, न मैथुनो अमैथुनी । पितुरिति संवध्यते ।

पितृबीजादेव उत्पन्ना जातमात्रा । नियोगो विहितः ।

तत उत्पन्नाया नास्ति पूर्वोक्तविशेषगैरिनिषेधः । अतः

पृथक् निरिष्यते अमैथुनी इति । ततो नियोगोत्पन्ना

(१) मत्स्य. ३।५. अन्व. स्थानादिनिर्देशः गोत्रप्रवरविचारो (संज्ञ. ६. १७७) इहापि ।

हूमितो न विवाहोः, मैथुनीत्वात् । अन्ये तु अमैथुने इति पठन्ति । धर्माथे दारकर्मणि प्रसक्तं न मैथुने । स्तुतिश्चेयम्, न प्रतिषेधः । ईदृशी या ऊढा सा सत्यपि मैथुने धर्माथेव भवति । मेधः

(२) ' सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । ' (मत्स्य. ५।६०) इत्यपि वक्ष्यति । अतः ' मातुरसपिण्डा मातामहप्रमातामहान्वयजाता या न भवति, या च मातामहीप्रमातामहाद्यन्वयजाता न भवति; पितृश्च या समानगोत्रा न भवति, चशब्दात् सपिण्डा च पितृ-स्त्रिसादिसंततिजाता या न भवति, सा द्विजातीनां मैथुनादौ दारकर्मणि योग्या । गोत्रं

(३) मातुरसपिण्डा मातुलदुहित्रादिभ्योऽन्या । अत्र क्लेशिदाहः— दारकर्मणि, दारत्वजनके विवाहे । मैथुने मिथुनशब्दवाच्यस्त्रीपुंससाध्याधानादिकर्मणि । न केवलं स्त्रीसाध्यपाकादिकर्मणि, अपि तु उभयसाध्येऽपि सा प्रदासा स्यादित्यर्थः । अथवा मैथुने मिथुनसाध्ये धर्मपुत्रोत्पत्त्यादाविति । एक. ७-८

(४) समानः एकः पिण्डः जनकः येषां ते सपिण्ड-शब्देनात्र ग्राह्याः । तथा च साक्षात् परंपरया वा यो मातृजनकपिण्डो देहः ततः येषां जन्म ते मातुः सपिण्डा इति । मातुः पञ्चमात् परतः अर्वाक्यत्रादिव्यपि विवाह-निषेधप्रसक्तौ स्मृत्यन्तराद्ययमः । यथा याज्ञवल्क्यः— 'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातुतः पितृतस्तथा' इति । अस्यार्थः, मातुतः परस्परमकरस्या च मातृसहितसपिण्डधारायां पञ्चमादूर्ध्वं परतः क्षियमुद्धेदिति । एवं च मातुः पूर्वं ये चत्वारः उत्तरोत्तरक्रमेण सपिण्डाः तथा तत्सतानेऽपि अर्वाचीनाः प्रत्येकं चत्वारश्चत्वारः तथा मातृतोऽर्वांगपि चत्वारस्तत्सतानभूताश्च प्रत्येकं चत्वारः सपिण्डाः तदन्तर्भूता कन्या न विवाह्या इति सिध्यति । एवं पितृतः सप्तमात् इत्यत्रापि व्याख्येयम् । मनुना हि ' असगोत्रं च या पितुः ' इति चकारात् असपिण्डा चेत्यनुकूलम् । तथा च तत्रापि अवध्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यवचनादेव नियमः । तेन यथा मातृसपिण्डेषु पञ्चसंख्यावधेः तथा पितृसपिण्डेषु सप्तसंख्यावधेः । यत्तु स्मृत्यन्तरे— ' मातुतः पञ्चमी पितृतः सप्तमीमुद्धेत् ' इत्युक्तं, तत्र

मातापितृरी विहायः गणनया इति ग्राह्यम् । एतच्च त्रात्र-त्रल्यवचनार्थेव मातुः पञ्चमादूर्ध्वं, पितृश्च सप्तमादूर्ध्वं विवाहाह्वलः; मातृसगोत्रत्वाभावे एवेति असगोत्रा इत्यनेन दक्षितम् । अत एव च ' सपिण्डपदस्य एकपिण्डप्रभव-पक्षा न तु शक्तिपरता, शक्तीनां सगोत्रपदेनः नैव ह्यभात् । तथा च सपिण्डपदेन मातापित्रोर्वे मातुलादयः तेऽपि लभ्यन्ते । मंत्रिः (५) मातृपुत्रा सपिण्डा न भवति । सप्तमपुरुष-पर्यन्तं सपिण्डतां वक्ष्यति— ' सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ' इति । तेन मातामहादिवंशजा जाया न भवतीत्यर्थः । मनु.

(६) मातुः असपिण्डा, मातुलदुहित्रादिभ्यः अन्या । असपिण्डेति, समानः एकः पिण्डः देहः यस्याः सा सपिण्डा, न तथा असपिण्डा । सपिण्डता च ' एकदेहा-व्यवधान्येन भवति । तथा हि— पुत्रस्य पितृशरीरावयवा-न्वयेन पित्रा सह । एवं पितामहोदिरिपरि पितृदारेण शरीरावयवान्वयतः । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन माता । तथा मातामहादिरिपरि मातृदारेण । तथा मातृस्वसृ-मातुलादिरिपरि एकशरीरावयवान्वयात् । तथा पितृ-स्वसादिरिपरि । तथा पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भक-तया । एवं भ्रातृभार्याभ्यामपि एकशरीरारम्भकैः स्वस्व-पतिभिः सह एकशरीरारम्भकत्वेन । एवं यम यम सपिण्डशब्दः तत्र साक्षात् परंपरया (वा) एकशरीरा-वयवान्वयेन श्रेय इति मिताश्रयाकारः । दारकर्मणि दारत्वजनके विवाहे । मैथुने मिथुनसाध्यधर्मपुत्रोत्पत्त्यादौ । मैथुने मिथुनशब्दवाच्यस्त्रीपुंससाध्ये स्थाधमादिकर्मणि । न केवलं स्त्रीसाध्यपाकादिकर्मणि अपि तु उभयसाध्ये-ऽपि । इति कल्पतरुः । ४२. ८

निर्व्यासापिण्ड्यम्, आशींशदिषु सापिण्ड्या-वधिः वर्गभेदेन, सगोत्रदेवत्वम्
सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभाषणु जन्मान्नोत्वेदने ॥

• नेत्रं मन्त्रित् । मन्त्र, दीक्ष, मनुभाष्य ।
(१) मत्स्य. ०।९० ; त्रिष. ३।२० ४. २२ (=) ४ ; गोत्र. ३।५ ५. ५।५० ; ऋष. ३।२० ४. ८९ ; उ. ३।५।५३

(१) अन्ययसंशयिज्ञानात् बान्धवग्रहणानुवृत्तेश्च
 धन्वयजाः सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डा उच्यन्ते । येभ्यः
 पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्र इति जीवत्यूर्ध्वपित्रादेर्विधानात् पट्ट-
 तावद्योग्यतया सपिण्डा भवन्ति । यद्यपि पितृभ्यो दीयते
 आत्मना सप्तमः, अतः पितामहप्रपितामहाद्याः पूर्वान्वय-
 जातास्ते सपिण्डा इति व्यपदिश्यन्ते । पूर्वं पट्ट सपिण्डाः ।
 अपरे पुत्रादयः षडेव । यत् एकस्याः पिण्डदानक्रियायाः
 सहभावात् सपिण्डाद्युपदेशो लभ्यते । पुत्रादेरपि सहभावः
 पौत्रादिना क्रियमाणोऽयम् । तेन येभ्यः दीयते, वैश्च सह
 संप्रदानवान् भविष्यति सर्वे ते सपिण्डा व्यपदिश्यन्ते ।
 यतः न तत्र पिण्डदानमवध्युपलक्षणं शब्द इव शब्द-
 त्त्रेणामागन्तव्यमिति । तेन यावदुक्तं स्यात् - प्रपिता-
 महस्य यः प्रपितामहः तदन्वयजा ये यावत्सप्तमाः ते
 सपिण्डाः । एवं स्वसंततौ पित्रादिसंततौ द्रष्टव्यम् । यत् एव
 भेदस्तमुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि । यथा
 पितामहः येषामेकः ते तत् आरभ्य सप्तमावधयः सपिण्डा
 इत्येव सर्वत्र । तदन्वयजत्वे चोपलक्षणे जातेरनाश्रयणात्
 विजातीयो अपि क्षत्रियादयः ब्राह्मणादीनां सपिण्डा
 भवन्ति । अत एव तज्जननाद्याशौचे ब्राह्मणस्य दशाह
 एव, तेषां तु स्वकाल एव द्वादशाहादिः । अतः सर्वस्य
 विजातीयनिमित्ते विजातीयसपिण्डनिमित्ते वा जन्मादौ
 स्वकाल एव शुद्धिः । क्षत्रियादीनां ब्राह्मणापेक्षया त्रिपुरुषं
 सापिण्डयम् । तथा च शङ्खः - 'यदेकजाता बहवः
 पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्श्रीवाः पिण्ड-
 स्यावर्तते त्रिषु ॥' पृथक्क्षेत्रा भिन्नजातीयामु स्त्रीषु
 (जाताः) इत्यर्थः । पृथग्जनाः पृथक्क्षेत्रममानजातीया
 अपि अनेकमातृका भवन्ति, तदर्थमुपयोग्यपादानम् ।
 एकपिण्डाः सपिण्डा भवन्ति । किन्तु पृथक्श्रीवाः
 स्वजातिनिमित्त एव तेषां शुद्धिकालः । ब्राह्मणस्य
 शत्रियादेः सूतकादौ दशाहः, ब्राह्मणस्य सूतके तेषां

द्वादशाहश्च । तथा च अन्योऽपि विशेषः- पिण्डाः त्रिषु
 आवर्तते त्रिष्वेव भवति पुरुषेषु । समानजातीयापेक्षया
 क्षत्रियादीनां ब्राह्मणवत् पट्ट पुरुषस्य सापिण्डयम्, 'एक-
 जाताः पृथक्क्षेत्राः' इत्यादिविशेषणोपादानात् । असमा-
 नजातीयापेक्षं त्रिपुरुषत्वमनेन वाक्येनैव शक्यते प्रति-
 पादयितुम् । एष एवार्थः अनया स्मृत्या स्पष्टीक्रियते-
 'क्षत्रविट्शूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः । तेषा-
 माशौचे विप्रस्य दशाहाच्युद्धिरिष्यते ॥' 'पट्टमि-
 क्षिभिरथैकेन' इत्यादि च । स्त्रीणां तु विजातीयानां भर्तृ-
 कालेन जीवति भर्तारं शुद्धिः । आह च- 'सूतो
 मृते तु दासानां पत्नीनां चानुलोमतः । स्वामितुस्य भवे-
 च्छ्रीचं मृते स्वामिनि पैत्रकम् ॥' अन्ये पठन्ति-
 'असवर्णास्तुतानाम्' इति प्रथमं पादम् । यद्यमस्ति
 पाठस्तदा पुत्राणामपि शूद्राणां पितृगृहे व्यवस्थितानां
 तत्परतन्त्राणां पितृजात्यपेक्षया दशाहादिवैव शुद्धिकालः ।
 दासाश्चात्र वैतनिका गृह्यन्ते । ये तु गर्भदास्तास्तेषां
 विध्यन्तरे श्रूयते- 'कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासं तथैव
 च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥'
 इति स्पष्टं नैवमेतेषां शुचित्वं विशेषम्, न पुनर्दान-
 भोजनादिक्रियासु । यतः कर्मनिमित्ता एते शब्दाः ।
 अतः किं विषये शुद्धिः, किं सर्वाः क्रियाः प्रतिप्रसवाः,
 उत काश्चिदेव अभ्यनुशयन्ते, यतो राक्षश्च कार्या-
 विघातार्थे इत्याकाङ्क्षायां यान्येव तादृशानि कर्माणि
 तान्येव हृदयमागच्छन्ति । तथैव च समाचारः । ननु च
 नाम स्पष्टप्रतिषेधः श्रुतः, यावता स्मृत्यन्तरे पठ्यते-
 'अस्त्यसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो निषीद्यते' । तथा-
 ऽन्यच्च- 'त्रिमिथ्यतुर्भिर्वाऽहोभिर्ब्राह्मणः स्पृश्यतामियात् ।
 एकादशेन शुद्धिः स्यान्मृतके सूतके तथा ॥' 'राजः
 षष्ठे सप्तमे वा स्पर्शो द्वादशादिनामशुद्धिः । वैश्यस्य स्पर्श-
 नमष्टमे नवमे वा, पशुनामशुद्धिः । शूद्रस्य स्पर्शनमेका-
 दशे द्वादशे वा, माघेनामशुद्धिः ।' इति शरीतः । तथा
 वाक्यान्तरमपि- 'स्पर्शे क्रमेण वर्णानां त्रिवर्तुः पश्यै-
 दिनेः । भोग्यादौ दशमिर्दिनेः शेषा द्वितीयद्विचरः ॥'
 एते च विकल्पाः प्रयोजनापेक्षया गुणवद्गुणापेक्षया
 व्यवस्थापनीयाः । सर्वेषां सावर्नाहमस्य भवत्तादाहाः

स्मृत्य. १० पृ. ; स्मृता. ११८ भावस्तु (भावश्च) ; पमा.
 ४६० पृ. ; ५५० ; स्मृ. ३१ स्मृतादयः ; प्रपा. १०० पृ. ;
 निप्र. १०४ स्मृतादयः ; सादी. २३ पृ. ; मय. ११५ पृ. ;
 ५।१० ; मंत्र. ७०४ पृ. ; निमा. ४२२ ; मुष्ता. १२५ पृ. ;
 भाव. १६८ पृ. ; मन्त्र. ११५ पृ. ; ५।१० ; भाच.

त्रिचतुरैरहोभिः स्वर्गनेन दूपयन्ति । गर्भदासास्तु सद्यः ।
एवमितेरयामपि वर्णानाम् । यत्र इदं सद्यःशौचं तत्र
श्वयंत्र स्नानं वाससा च । द्रव्यस्य शुद्धिः या यस्य
विहिता इति शापयिष्यते ।

कन्यानामपि त्रिवीरुपेयी सपिण्डता । 'सपुत्राणां तु
स्त्रीणां त्रिपुरुषं विशायते' इति वसिष्ठः । आशौच एवै-
तत् । विवाहे तु विधिर्दशितः । स्थितमेतत्—सप्तमपुरुषो
मर्यादा, षट् पुरुषाः सपिण्डा इति । सप्तमे प्राप्ते
विनिवर्तते ।

समानोदकभावः समानोदकव्यपदेशः । जन्मनाम्नो-
रवेदने । जन्म च अयमसत्कुले जातः, नाम अद्युष्मात्
इदं नामकस्तिपुत्रपितामहादेः, उभयोर्वेदने निवृत्तिः ।
अतश्चान्यतरे शातेऽपि अनिवृत्तोदकं ज्ञेयम् । 'अव-
शीर्यं नदीमन्वद्वा जलाशयं नामिदन्नमभुमः दक्षिणाभि-
मुत्तः सन्धोचराभ्या पाणिभ्यामुदकं कृत्वाऽनवेधमाणाः
प्रत्याग्रजेयुः' इति । मेधा.

(२) अलौकिकत्वात् सपिण्डस्य लक्षणमाह—
सपिण्डतेति । षट् पुरुषान् पितृपितामहादीनतिक्रम्य सप्तमे
प्राप्ते सपिण्डत्वं निवर्तते । एवं पुत्रपौत्रादिव्यपि
विज्ञेयम् । समानोदकत्वं पुनः अयमसत्कुले जात एवं-
नामा चासद्वंश्यः अस्य आदिपुरुषः इत्येवं जन्मनामो-
भयापरिज्ञाने सति निवर्तते । गोप.

(३) सपिण्डलक्षणमाह— सपिण्डता स्त्विति । यं
पुरुषं प्रतियोगिनं कृत्वा निरूप्यते तस्य (पितृ) पिता-
महमभूतीन् षट्पुरुषानतिक्रम्य सप्तमे पुरुषे प्राप्ते
सपिण्डत्वं निवर्तते । एवं पुत्रपौत्रादिव्यप्यवगन्तव्यम् ।
पिण्डसम्बन्धनिवन्धना चैवं सपिण्डता । तथाहि—पितृपिता-
महप्रपितामहेभ्यस्त्रिभ्यः पिण्डदानं, प्रपितामहस्य पित्रा-
दयस्त्रयः पिण्डलेखमुगश्च, तत्पूर्वस्य तु सप्तमस्य पिण्ड-
संबन्धो नास्तीत्यसपिण्डता । यस्य चैते षट् पुरुषाः
सपिण्डाः सोऽपि तेषां सपिण्डाः, पिण्डदारुत्वेन तत्पिण्ड-
संबन्धात् । अतः सासपौहरीयं सपिण्डता । तदुक्तं
मत्स्यपुराणे— 'लेपमाजश्चतुर्धायाः पित्रायाः पिण्ड-
भागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं सासपौहृपम् ॥'
सगोत्रत्वे चैवं सपिण्डता । अत एव शङ्खलिखितौ—

'सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सासपौहरी ।' तेन माता-
महादीना एकपिण्डसंबन्धेऽपि न सपिण्डता । समानो-
दकत्वं पुनः असत्कुले असुकनामाऽभूदिति जन्मनामो-
भयापरिज्ञाने निवर्तते । * मनु.

मातृप्रादिकन्यापरिणयनिषेधः

'पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

(१) पैतृष्वसृद्धिता पैतृष्वसेयी भगिनी । मातुः
स्वस्त्रीया मातृष्वसृद्धिता । मातुश्च भ्रातुर्दुहिता मातृउ-
दुहिता । आप्तस्य सोदर्यं स्वैत्यर्थः । मेधा.

(२) पैतृष्वसृद्धिता पैतृष्वसृद्धितरं मातुः स्व (च)
भ्रातुः सोदरस्य दुहितरं गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । गोप.

(३) पैतृष्वसृद्धिता भगिनीम् । मातुः स्वस्त्रीयां
मातुः या स्वसा तस्या दुहितरम् । मातुश्च य आप्तः
सोदरो भ्राता तस्य सुता इति शेषः । एता अपरिणीता
अज्ञानाद्रत्वा चान्द्रायणम् । मधि.

(४) पैतृष्वसेयीमिति । पैतृष्वसुः मातृष्वसुश्च
दुहितरं भगिनीं मातुश्च सोदर्यं भ्रातुर्दुहितरं सोदर्यं भगिनी-
मिव निषिद्धायमानां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् । शङ्ख-
ज्ञानव्यभिचरिताविषयं, अस्यत्वात् । § मनु.

* मच. मनुष्यद ।

§ मच., मन्द., भाच. मनुष्यद ।

(१) मत्स्य. १११७१ क., ख, घ. भ्रातुराप्तस्य (भ्रातु-
स्तनयां); मेधा. पैतृष्वसेयी (पैतृष्वसेयी); गोप. पैतृष्व-
सेयी (पैतृष्वसेयी); अप. १५३ घ. ८२ (=) भ्रातुराप्तस्य
(भ्रातुरातां च); शूक. १० पैतृष्वसेयी (पैतृष्वसेयी); उ.
२१११२६ घ. २२२ भ्रातुराप्तस्य (भ्रातुस्तनयां); मधि. स्वस्त्रीयां
(स्वस्त्रीयां); मधुच. ७० ; मनु. १० पैतृष्वसेयी (पैतृ-
ष्वसेयी); पमा. ५७० मेधावद ; साद्री. २८ (पैतृष्वसेयी)
मगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।) घू. २० (स्वस्त्रीयां मातुरेव च)
धत्तावदेव ; मच. मेधावद ; संप्र. १७४ ; चम ९५ ; मुक्ता.
१२७ ; सिन्धु. १००८ ; विपा. ६९१ पैतृष्वसेयी (पैतृ-
ष्वसेयी) ; संकी. १७७ स्वस्त्रीयां (स्वस्त्रीयां) शेषं मेधावद ;
आन. ६, १७०, १७२ अपवद ; साप्र. ६ मातुश्च भ्रातुराप्तस्य
(मातृप्रादिकन्यास्यस्य) ; ७ निर्देशमानव ; मन्द. अपवद ; भाच. ;
बौधि. ११२७ घ. ८ (=) अपवद.

एतास्तिस्त्रस्तु भार्यायै नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।
ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥

(१) ननु च ' (अ) सपिण्डा च ' इत्यनेनैव
एतासां अविवाह्यत्वे सिद्धे किमर्थमिदं नोपयच्छेत्
इति । केचिदाहुः— 'अन्यासां पक्षे अभ्यनुज्ञानात् (अ)
सपिण्डश्लोके प्रतिपिद्वानाम् । तदयुक्तम्, ' पतति ह्युप-
यन्नधः ' इति प्रायश्चित्ताविशेषात् । * एतस्मिंश्च प्रयोजने
संभवति (अ) सपिण्डश्लोकस्य पाक्षिको वाधोऽयुक्तः ।
अगत्या हि विकल्प आश्रीयते । ज्ञातित्वेन बन्धुत्वेन
इत्यर्थः । अनुपेयाः अविवाह्या अगम्याश्च । उपयन्
विवाहयन् । अधः पतति नरकं प्राप्नोति ' इति यावत् ।
अथवा ज्ञा (ज्ञा) तितो भ्रमयति । हीनजातीयः संपद्यते ।
यद्यपि ज्ञातेः जीवस्तिपण्डा (श्वेऽ) नपायः तथापि
तत्कर्मोपधिकारादेवमुच्यते । मेधा.

(२) एता इति । तिस्र एताः पितृष्वखा (प्वस्-
दुहित्रा) चा भार्यायै प्राज्ञैः नोद्बहनीयाः । ज्ञातित्वादेता
नोद्बध्याः । यस्मादेता उपगच्छन् नरकं व्रजति ।
' असपिण्डा तु या मातुः ' इत्यनेनैव निषेधसिद्धौ
दाक्षिणात्याचारदर्शनेन दाढ्यार्थं पुनर्वचनम् । ॥

(३) अथ तासां स्वयं परिणयनं निषेधति— एता
इति । भार्यायै भार्यानिष्पाद्यकर्मार्थं नोपयच्छेत्

* अत्र पतच्छब्दपरामृष्टप्रयोजनग्रन्थस्मृति इति भाति ।

× ममु. गोरवत् ।

(१) मस्मृ. १. १. ७२ ; मेधा. २. १८, पू. : १. १. ७२ ;
गोरा. ; अप. १. ५३ पृ. ८० उच. ; पृ. ८३ (=) भार्यायै
(भार्यायै) यच्छेत्तु (यच्छेत्) ; मुक्त. १० यच्छेत्तु (यच्छेत्)
ह्युपयन्नधः (ह्युपयन्निधः) ; उ. २. १. ११६ पृ. २२३ ; मवि.
ज्ञातित्वेना (ज्ञातेयना) ; स्मृच. ७० : ७१ पृ. ; मयु. ; गुर.
११ यच्छेत्तु (यच्छेत्) ; पमा. ४०० गुरवत्, पू. ; सादी.
२८ (निम्न एतारु भार्यायै नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ।) पू. ; मच.
मविबत् ; संप्र. ७१४ यन्नधः (यन्नुन्) शेषं गुरवत् ; मुक्ता.
१२७ यन्नधः (यन्नः) शेषं गुरवत् ; सिन्धु. १००८ पू. ;
संकी. १७७ गुरवत्, पू. ; आन. ६ मुक्तावत् : १७० भार्यायै
(भार्यायै) शेषं मुक्तावत् ; १७१, १७२ ज्ञातित्वेना (ज्ञाति-
यैना) शेषं मुक्तावत् ; साम. ६ गुरवत् पू. नन्द. ; भाच.

नोद्बहेत् । ज्ञातेयै न एकवीजिना । (चा १.) ज्ञातेयै न इति
तु अन्यस्यामपि तादृशीनां अपरिणयेत्यर्थमुक्तम् । अधः
पतति द्विजकर्मतो हीयते । प्रायश्चित्तं तु स्मृत्यन्तरोक्तम् ।
। § मविं

अनौसे दत्तज्ञादी निर्वाण्यसापिण्ड्यम्

गोत्ररिक्थे जनयितुं हरेद्विभ्रमः कचित् ।

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपेति ददतः स्वधा ॥

याज्ञवल्क्यः

सापिण्ड्यव्यवस्था, सापिण्ड्याधिपः, शरीरावयवान्वयवर्ण
निर्वाण्यपिण्डान्वयवर्णं च सापिण्ड्यम्, विरुद्धसंबन्धः,
मातुलादिकन्यापरिणयनिषेधः.

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥

(१) असपिण्डां च मातुतः पितृत्वम् । विश्व.

(२) असपिण्डां, समानः एकः पिण्डः देहः यस्याः
सा सपिण्डा, न सपिण्डा असपिण्डा, ताम् । सपिण्डता
च एकशरीरावयवान्वयेन भवति । तथाहि— पुत्रस्य पितृ-
शरीरावयवान्वयेन पित्रा सह । एवं पितामहादिभिरपि,
पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरा-
वयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहादिभिरपि मातुः
द्वारेण । तथा मातृष्वसातुलादिभिरपि, एकशरीरावय-
वान्वयात् । तथा पितृष्वपितृष्वसादिभिरपि । तथा पत्या
सह पत्या एकशरीरारम्भकत्वात् । एवं भ्रातृभार्याणामपि
परस्परमेकशरीरारम्भे सह एकशरीरारम्भकत्वेन । एवं
यत्र यत्र सपिण्डशब्दः तत्र तत्र साक्षात् परंपरया वा

§ मच., नन्द., भाच. मविबत् ।

* व्याख्यानानि गोत्रप्रवरविचारे (संका. पृ. १८१) द्रष्टव्यानि ।

(१) मस्मृ. १. १. ४२. शेषः स्थलादिनिर्देशः गोत्रप्रवरविचारे
(संका. पृ. १८१) द्रष्टव्यः ।

(२) यास्मृ. १. ५२ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; उ.
२. १. ११६ पृ. २२२ ; स्मृच. ६७ ; पमा. ४६२ ; मया. १२२ ;
प्रया. ३०६ ; मर. १७ ; निप. २७५ (=) ; गमा. ९६ ;
मर. ९७ ; वीमिं. ; संप्र. ७३५ ; चंम. ८७ ; मुक्ता. १२५ ;
संम. ४८ ; सिन्धु. ९९५ ; विपा. ६८५ ; संकी. १७२ ;
संम. १६७ ; संच. १४२ ; सस्मृ. ५४ ; संत. ४७६ ; संदी.
११ (आपः ४)

एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । यद्येवं, मातामहोदीना-
सपि ' दशाहं, शावमासौचं' सपिण्डेषुः विधीयते । 'इत्य-
विशेषेण प्राप्नोति ।' इत्यादेतत् यदि तत्र 'प्रक्षानामितरे
पुर्युः' इत्यादिविशेषवचनं न स्यात् । अतश्च सपिण्डेषु
यत्र विशेषवचनं, नास्ति तत्र ' दशाहं शावमासौचम् '
इत्येतद्वचनमेव तिष्ठते । अवश्यं चैकशरीरावयवान्वयेन
सापिण्ड्यं वेणीनीयम्, ' आत्मा हि जह आत्मनः '
इत्यादिश्रुतेः, तथा ' प्रजामनु प्रजायसे ' इति च, ' स
एवायं विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ' इत्यापस्तम्बवचनाच्च,
तन्मा गर्भोपनिषदि— ' एतत् पाटकौशिकं शरीरं श्रीणि
पितृतश्रीणि मातृतोऽस्थिस्नायुमङ्गानः पितृतस्त्वद्भ्राम्भ-
रुधिराणि मातृतः ' इति तत्रतत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् ।
निर्वाण्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्येऽङ्गीक्रियमाणे मातृमताने
भ्रातृपितृन्यादियु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायकन्य-
ङ्गीकारेण रूढिपरिग्रहे अवयवशक्तिसत्प्रतत्रावगम्यमाना
परिव्यक्ता स्यात् । असत्यु अवयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थे
प्रयुज्यते तनानन्यगतिवत्त्वेन समुदायः प्रसिध्यति । परम्परया
एकशरीरावयवान्वयेन तु सापिण्ड्ये यथा नाति-
प्रसङ्गस्यां वक्ष्यामः ।

अन च ' असपिण्ड्याम् ' इत्यनेन पितृत्वसमातृ-
त्वसादिदुहितृनिषेधः । ... तथा च ' असपिण्ड्याम् '
इत्येतत् सर्ववर्णिकम् ; सर्वत्र सापिण्ड्यसद्भावात् । ...
सपिण्ड्यासमानगोत्रसमानप्रकरण भाष्यान्वयेन नोत्पद्यते ।

* मिता. १।५२, ५३

(३) सुख्यावयवानुवृत्त्यभावेऽपि द्वितीयसापिण्ड्य-
प्रकारं नुमन्तुः— ' पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरौ मातृ-
त्वास्तद्गमिन्यो मातृपुनसारस्तद्दुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि
भागिन्येयानि । अन्यथा संकरकारिणः स्युः ' इति ।
मदनरत्ने पारिजाते माधवीये च ' तद्गमिन्यः ' इति न
पठितम् । अन्यत्रत्येषु तु पठ्यते । अत्र ' यावद्भ्रमं
वाचनिकम् ' इतिन्यायेन परिगणितेष्वेव सापिण्ड्यं, न तु
सप्तमादिपर्यन्तम् ' इति मद्भरणप्रवृत्तयो बहवः । अन्ये
तु, ' उद्देश्यतायच्छेदकानां पितृपत्नीत्वतद्भ्रातृत्वादीना
भेदेन वाक्यभेदात् तन्निवृत्त्यै लक्षणया सापत्नमाता-

* सत्य, मितागतम् ।

महकुले चतुर्षुषुषुः सापिण्ड्यमातिदेशिकं विधीयते ।
अतश्च मातृत्वादिदुहितृत्वैव ; तस्यत्रैवपि, सापिण्ड्यात्
कन्यायाः, सपत्नमातृलक्षणेण न विवाहः ' इत्याहुः ।
तत्र ' यत्र हि ' श्रुतयावच्छब्दानामेकमिच्छेत् तात्पर्ये
लक्षणोत्तरं ' वैकरुण्येण ' प्रामाण्यं योद्धव्यान्, प्रति
संभवति ; तत्रैव ' लक्षणया ' वाक्यभेदपरिहारः, यथा
' अर्थमन्तर्वेदि ' इत्यादौ । अत्र ' च ' पितृपत्न्यः '
इति प्रथमवाक्यमेव न सापत्नमातरि . उक्तविधत्तापिण्ड्य-
परं, नहि तस्या, विवाहप्रसक्तिरस्ति येन विवाहप्रति-
ष्ठाया सापिण्ड्यातिदेशः क्रियेत, किंतु सापत्नमातरि
सुख्यमातृत्वातिदेशेन तद्भ्रात्रादियु तस्मिन्पितृपत्न्यभ्रातृ-
त्वादेव विवाहप्रतिष्ठाप्रकृतापरम् । मदनपारिजाते हि—
' असपिण्ड्या च या मातुरसंगोत्रा च या पितुः ' इति
मनुवाक्यार्थार्थ्यावसरे ' असपिण्ड्या च या मातुः '
इत्यस्य फलप्रदर्शनाद्योक्तम्— ' सपत्नमातृकुलजा स्वास-
पिण्ड्या मातृसंगोत्रा मातृसंपिण्ड्या च ' इति । तत्र विवाह-
प्रसक्ताविदमुच्यते ' असपिण्ड्या च या मातुः ' इति ।
तथा च ' सापत्नमातुः सपिण्ड्येऽपि - मातृत्वादिष्ववहारं
दर्शयति मुमन्तुः ' इत्युक्त्वा ' पितृपत्न्यः ' इत्याद्युदाहृतम् ।
एवं वदता हि प्रत्यकारेण सर्वेषां वाक्यानां यथाश्रुतेऽर्थे
एव तात्पर्यं प्रदर्शयते । लक्षणोत्तरं च भ्रमन्तरे सापत्न-
पुत्रं प्रति मातृत्वादिसापिण्ड्योक्तिसादृशकन्या प्रति
दुहितृषु सापिण्ड्योक्तिरकलेति नैकरुण्येण प्रामाण्यसम्भ-
लक्षणातः पूर्वं च प्रतिवाक्यं मातृत्वमातृत्वसादृशति-
देशो योग्यतया आत्रेयीये ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तस्यैव
मातृगमनप्रायश्चित्तस्य भागिनेयीपरिणयननुपगमनादि-
प्रायश्चित्तस्य चातिदेशं, ध्ववसना कुर्वन् वैरुण्य-
भावहीति न लक्ष्योक्तिः । नहि गुणभूतगन्धा-
श्रितशेषमयात्प्रधानप्रयोजनवाच्य उचितः । उदाहृत-
श्लोकमुमन्तुवत्स्येषु प्रतिवाक्यप्रयोगेनभेदेऽभिप्रायैः—
मुख्यमात्रादिव सपत्नमात्रादौ अभिगदवगमनमात्राति-
दिश्यते, तदुपगमने क्वे वा तद्दुहित्रादिपरिणये प्राय-
श्चित्तं वा, तादृशे मातृत्वादिमरणे आद्यौचरितोभे वेति ।
किंच अन्तर्वेदिदेशमानविधानेन वाक्यभेदपरिहारः, वदि-
वृत्तिदेशो नियोगोर्षान्तरप्राप्तेरिति वाचिन्नादौ रुद्रम् ।

अथ तु ' तदपत्यानि भागिनेयानि ' इत्येतावतैव तच्छब्द-
महिम्ना पूर्ववाक्याधिगम्यसापिण्ड्यप्राप्तेः पूर्ववाक्यानि
अधिवाक्यानि स्युरिति कथं वाक्यभेदः । किंच
' तद्भगिन्यो मातृस्वसारः ' इति भवदुदाहृतपाठे तदनर्थकं
भवन्मते स्यात्, तृतीयचतुर्थस्थान इव द्वितीयस्थाने-
ऽप्येकश्रीर्षंकीर्तनेनैव चतुःपुरुषसापिण्ड्यलाभात् । अन-
र्थकं च ' तद्भ्रातरो मातुलाः ' इत्यपि स्यात्, ' पितृ-
पत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भागिनेय्यो (? तद्दुहितरो)
भगिन्यः ' इत्येतावताऽपि तच्छाभात् । एवं श्रीमतां
लक्षणाऽङ्गीकरणं स्वांसिद्धान्तविक्रमम् । तथाहि- अभ्यु-
दयेष्टिवाक्ये स्वयिष्टदध्नेर्द्वयोर्द्वेदयतामिमित्तो वाक्यभेदो
भट्टैरङ्गीकृतः, नाङ्गीकृतश्च पञ्चशरायवाक्ये द्वय-
देवताविधिनिमित्तो वाक्यभेदः । अनयोर्वाक्यभेदयोः
को भेद इति कैश्चित्कृतादोपनिरासः श्रीमद्भिरित्यं कृतः-
' सह श्रपयति ' इतिवाक्यानर्थक्यभयादभ्युदयेष्टि-
वाक्ये तदङ्गीकार उचित इति । एवं सति प्रकृते
अनेकवाक्यानर्थक्यभयात् कथं न तदङ्गीकारे श्रीमता-
मौचित्यबुद्धिः । अस्तु वाक्यभेदभयाच्चतुःपुरुषसापिण्ड्य-
(निषेध ?) लक्षणा । चतुष्टयं तु न व्यक्त्यपेक्षं, भ्रातृ-
भगिन्यादीनामानन्त्यात्, किंतु सप्तपदार्थवाक्ये यथा
घटादीनां रूपादीनां च यथाक्रममेकत्वापादकद्रव्यत्वगुण-
त्वादिसामान्यगोचरापेक्षाबुद्धयात्मकं सत्त्वं तादृशबुद्धि-
जन्यं वा स्वीक्रियते, तथा प्रकृतेऽपि तद्भ्रातृत्वबुद्धितुल्या-
दिसामान्यविषयपापेक्षाबुद्धयात्मकं तन्मन्थमेव वा चतुष्टया-
दिस्वीकार्यं, न त्वनुपस्थितवदपत्यत्वादिविषयतादृश-
बुद्धयात्मकं, उपस्थितत्यागे अनुपस्थितस्वीकारे च माना-
भारत् । किंच माधवेन ' असपिण्डा च या मातु-
रसगोत्रा च या पितुः ' इति मनुवाक्यभ्याख्यानावसरे
' नाह्मारिषु विचारेषु या मृदा कन्यका भवेत् । भर्तु-
गोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया । गान्धर्वादिविवादिषु
पितृगोत्रेण धर्मन्ति ॥ ' इति मार्कण्डेयपुराणमुदाहृत्योक्त-
मागुण्ड्यादिनिषेधवाक्यानि गान्धर्वादिनिषेधाहोदोत्सव-
विषयानि, तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरभागात्, मातृलक्षणा-
दिनिषाहर्कण्यगोपकाम्नु भ्रुतिस्मृतिगदाचारा ब्रह्मा-
दिनिषाहोदोत्सवविषयाः, तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरित्युक्तरा,

तादृशनिषेधप्रदर्शनावसरे ' मातुलस्य सुतामूढ्या ' इत्या-
दिप्राये ' पितृपत्न्यः ' इत्यादि सुमन्तुवाक्यमुदाहृतम् ।
तद्यथा, शातातपः- ' मातुलस्य सुतामूढ्या मातृगोत्रां
तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ '
पैठीनसिः- ' पितृमातृष्वसुदुहितरो धर्मतस्ता भगिन्यस्ता
वर्जयेत् ' इति । सुमन्तुरपि ' पितृपत्न्यः ' इत्यादि ।
व्यासः- ' मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः '
इति । ततोऽविशेषप्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशेष-
विषयतेत्याशङ्क्य ' विशेषवचनबलादिति ब्रूमः ' इति
प्रतिशय मनुवाक्यमुदाहृतम्- ' पैतृष्वसेयी भगिनीं
स्वस्वीयीं मातुरेव च । मातुश्च भ्रातृपत्न्यस्य गत्वा
चान्द्रायणं चरेत् । एतास्तिष्ठस्तु भार्यायै नोपयच्छेत्
बुद्धिमान् ॥ ' इति । अत्र च भगिनीपदं पूर्वोत्तरद्वितीया-
न्ताभ्यां संबध्यते । आसपदं च मातृगान्धर्वादिविवाह-
प्रयुक्तसापिण्ड्यपरम् । पैतृष्वसेयी गान्धर्वाविवाहोदोत्सव
(द्रव्यैव) विवक्षिता । अतो भगिन्यादिपदसार्थकत्वानु-
रोधेन मनुवचनादितरेषां विशेषविषयत्वमित्युक्तम् । स्वी-
कृतश्चास्य मनुवाक्यस्य भगिन्यासपदमहिम्नेदोऽमिप्रायो
न्यायमुपाकारेण बलाबलाधिकरणे । एवं च माधवेनः
सुमन्तुवाक्यस्य पूर्वोत्तरदोदाहृतशातातपपैठीनसिमनु-
वाक्येषु मातुलमुतात्वमातृगोत्रत्याद्युद्देश्यतावच्छेदकभेदेन
वाक्यभेदस्य परिहाराय लक्षणयैकोद्देश्यतावच्छेदकस्य
यत्कुरमराक्यत्वात् तस्य पुंसाधारण्ये च ' द्विजश्चान्द्रायणं
चरेत् ' इति, ' ता भगिन्यः ' इति, ' एतास्तिष्ठस्तु
भार्यायै नोपयच्छेत् ' इति नैमित्तिकविधेयसम्पर्कपदा-
नन्वयापत्तेरपरिहारायै वाक्यभेदः । तथा च तत्तमानविषय-
तया माधवोदाहृते सुमन्तुवाक्येऽपि वाक्यभेद एव माधव-
संमत इति स्वीकर्तुं शक्यं, प्रायपाटाग्रमन्थान्याच्यन्त्यात्,
गान्धर्वाविवाहप्रयुक्तकृतसप्तपदसंमतसापिण्ड्येनैव एकद-
सुमन्तुवाक्यानां संमये भ्रुत्यन्तरकल्पनापादकचतुःपुदया-
पूर्वपरिणेतृनिरूपितसापिण्ड्यविधिकल्पनाया अन्याय्य-
त्याद्य, कल्पयिधिविषयसापिण्ड्यप्रत्यापि गौणत्वेन विषे-
यमुत्पत्त्यालाभाद्य, असन्मते तु मातृत्वाद्यतिदेशेन विधि-
पिरदस्य संमाननप्रायश्चित्सादेमुग्न्यन्त्यात् । न च सापिण्ड्य-
बोधन एव शरद्वारित्वापादनस्यंशक्यतोपोपस्थितित्वादि

इङ्कयम्, अवश्यकृतव्यसंमान्नाद्यौचातिक्रमस्य अना-
चारसकरापादकत्वसंभवात् । प्रायश्चित्तमित्तिनिषेधाति-
क्रमस्य तु तदापादकतायां मतद्वयेऽपि तुल्यत्वात् । ननु-
एवं मदनपारिजातोक्तवसिष्ठवाक्यव्याख्या न संगच्छते ।
तेन हि 'पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा' इति
वसिष्ठवाक्यमुदाहृत्योक्तम्- 'तत् सर्वर्षसपलमातृकुल-
विषयं, ब्राह्मणादीनां शत्रियादिदारसमुत्पन्नपितृकुलविषयं
च, एकत्रायवदानुष्ठेराभावादन्यत्र सावर्ण्यभावाच्च' इति ।
मुमन्तुवाक्यस्य सापिण्ड्यविषयत्वे तदवधिप्रदर्शनायै
वसिष्ठवाक्ये पञ्चमीमिति संगच्छते, अन्यथाऽनुपपन्नं
स्यात्- इति चेत्, न, ईदृशवाक्यानां चतुर्विंशतिमता-
द्यनुसारेणानुक्त्याद्यर्थान्तरात्पर्यस्य प्रागेव दर्शितत्वात्,
पारिजातव्याख्यायामपि तदपत्यानि भागिनेयानीति भागि-
नेयीत्वेन सिद्धाया इव तत्कन्याया अपि युक्त्याऽऽभासेन
प्रसिद्धभागिनेयीकन्याया इहापरिणेत्येव प्रसक्ते तन्निवृत्त्या
सर्वसुमन्तुवाक्यानां यथाश्रुतेऽर्थतात्पर्यदीर्घार्थं त्वसंभवात्
(१) । यथा हि सपलमातरि मातृत्वातिदेशपरि प्रथम-
वाक्ये यत्किरूपितं सपलमातृत्वं तं प्रत्येव भवन्मतेऽपि
सापिण्ड्यातिदेशो विधीयते, न तु तत्पुत्रं प्रत्यपि, यथा
चासन्मते मातृत्वत्वाद्यतिदेशोऽपि तं प्रत्येव विधीयते,
न तु मातृत्वकन्यादी पितृभेगिनीत्वातिदेशेन पुत्रं प्रत्यपि
यौक्तिकः पितृत्वमृत्वाद्यतिदेशः सिध्यति । यथा च
तदपत्यानीत्यन्तवाक्येन भागिनेयत्वातिदेशोऽपि तत्कन्याया
न यौक्तिको भागिनेयीकन्यात्वातिदेशः युक्त्याभासस्येदृश-
विषयसाधकतया वसिष्ठेनापि पारिजातोक्तरीत्या प्रदर्श-
नात् । तथा मातृत्वकन्याया भगिनीत्वातिदेशोऽपि न
मातृत्वमुते भ्रातृत्वानिदेशोऽपि यावद्बचनं वाचनिक-
मित्येवामियुक्तस्वीकारौचित्यादित्यलं सर्वर्षसपलमातृकुले
सापिण्ड्यविचारेण । असवर्णमातृकुले तु तद्विचारस्य न
कलौ प्रयोजनं, असवर्णाधिवादस्य कलिवर्जत्वात् ।

संक्र. १७५-१७८

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥

(१) यास्मृ. १।५३; विश्व. पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं (पञ्चमी
सप्तमी चैव); सिता.; अण.; उ. २।११।२६ घ. २२२; मयि.
३।५; स्मृच. ७१; शूद्र. ९ तथा (कन्या); स्मृसा. १३

(१) पञ्चमी मातृतः, सप्तमी पितृतः । मातृपितृ-
शब्दौ च शक्तिर्लक्षणायां, 'मातृबन्धुभ्यः पितृबन्धुभ्यश्च'
इति स्मृत्यन्तयात् । 'असपिण्डम्' इत्यनेनेव सिद्धे
श्रिवेकार्यः पुनरारम्भः । मा भूत् 'सपिण्डतां तु पुरुषे
सप्तमे विनियतं' इति विशेषवचनात् मातृतेऽपि
सप्तपुंस्त्री सपिण्डतां । तथा च आह गौतमः- 'पिण्ड-
निवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा' इति । अयं च तत्पार्थः-
सप्तमे पितृतः पञ्चमे मातृतः इति, 'मातृबन्धुभ्यः पञ्च-
मात्' इत्यारम्भात् । 'तथा' इति श्रीविग्रहणार्थम् ।
तथा चाह गौतमः- 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो
बीगिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्' इति । चशब्देवशब्दो
छन्दःसनाधानार्थः । यद्वा, विकल्पाथैश्शब्दः । पञ्चमी
सप्तमी वा मातृतः पितृतश्चोद्बहेत्, सपिण्डतायास्तदव-
धिकत्वात् । तथा च गौतमीयं सूत्रं अविशेषाभिधानात्
समर्थात् भवति । एवं च उभयत्र पञ्चमे विवाहः स्यात् ।
यत्तु 'ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्'
इति, तन्मातृतः पञ्चमादेव इत्यवधारणार्थम् । पितृतस्तु
सप्तमात् पञ्चमाद्वेति विकल्पः । पञ्चमादित्यनुकल्पोऽयं,
अन्यानर्थक्यात् । प्रथमकल्पे च न्यूनत्वदर्शनादनुकल्पः ।
मातृतश्चतुर्थेऽपि इति केचित् । तत् पुनः सामान्यतो-
दृष्टम् । तेन उभयत्र समत्वमेवानुकल्पः । तथा च
शङ्खः- 'पञ्चमी चोभयतः' इति । यत्तु आम्नाय-
वचनम्- 'तस्माद्दु समानादेव पुरुषादस्ता चायं च जायते ।
इदं हि चतुर्थे तृतीये वा पुरुषे संगच्छापदे इति हि
विदेयं दीव्यमानंवा जान्वा सहासत्' इति, तत् मन्व-

(पितृतः सप्तमी पर्यन्मातृतः पञ्चमी तथा) ; पद्मा. ४६७ ;
मया. १२८ ; प्रया. ३०७ ; स्मृकौ. ३३ ; मर. १८ ; निप.
२७६ (=) ; शभा. ९७ ; प्र. ९७ ; साद्री. २१ ; २३ अनु-
वाररूपेण ; ३४ (=) निर्देशमात्रम् ; श्रीमि. ; मंत्र. ६९२
(=) ; ७०३ ; वम. ९३ ; मुक्ता. १२५ ; संम. ५० ;
सिन्धु ९९४ ; विद्या. ६८८ ; संक्रौ. १७३ (=) पञ्चमात्सप्त-
मात् (सप्तमात्सप्तमात्) ; शान. १६९, १७२, १७३ ; श्राप्र. २
संकीर्णः ११ निर्देशमात्रम् ; संग. १६८ ; संव. १४२ ; सरस्व.
५४ ; छम ९९८ ; १०२७ निर्देशमात्रम् ; संर. ४०७, ४०८
(=) (सप्तमात्सप्तमादूर्ध्वं पितृतो मातृत्वस्यात्) ; संदी. ११
(मागः २) .

विकारस्तुतिमात्रार्थत्वात् अनादृत्यमिति केचित् । अथापि जान्या इत्यादिपदार्थोपपत्त्यर्थं कर्तव्यतोभ्येत, तथापि देशोपसंहृतस्येत्याहुः । तत् पुनर्न्यायस्मृतिविरुद्धम् । यथाऽऽह बौधायनः— 'पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तयो-चरतः' इत्युपक्रम्य 'इतरदितरस्मिन्कुर्वन् दुष्यति इतर-दितरस्मिन्' इति चोक्त्वा 'उभयं त्वेव नाद्रियेत' इत्यादि । न्यायविदश्च याज्ञिकः— 'अपि वा सर्वधर्मः स्यात् सन्त्यायत्वाद्दिधानस्य' इति । अतः कार्यत्वे सति सर्वधर्मत्वम् । अयं चात्र वाक्यार्थः— समानात् एकस्मात् पुरुषात् अत्ता च भोक्ता, आद्यं च भोग्यं, दावप्यु-स्पद्येत । तत्रोत्पन्नमाशः परिणेतुः क्रीडन् संकल्पयति— इदं भोग्यं चतुर्थे पुरुषे तृतीये वा भोक्ष्यामि इति । तत्र उत्पत्तिपुरुषात् पञ्चमः संभवति, तृतीयपक्षे चतुर्थः । ते च भमी श्रुतिस्मृत्यनुसारात् चत्वारः कल्पाः— ऊर्ध्वं सप्तमात् पञ्चमाद्वा इत्येकः । पञ्चमे मातृतः सप्तमे पितृतः इति द्वितीयः । उभयतः पञ्चम इति तृतीयः । चतुर्थेऽपि इति चतुर्थः । पूर्वः पूर्वः श्रेयान् । स्त्रीविषयश्चान्यः कल्पः, इदमिति सर्वमानो भोग्यपरत्वात् । एवं च वरचतुर्थे न विवाहः । मन्त्रवर्णोऽप्येवमेव व्याख्येयः— 'कल्पां मातृल-स्येव योपाम्' इति, व्यवधानेऽपि पट्टमुपपत्तेः वाज-पेयस्य यूप इतिवत् । 'पैतृष्वसेयां यपामिव' इति च, अपत्यापत्तेऽपि तद्विधाविरोधात् । श्रुतिस्मृत्यनुसाराच्च एवं कल्पनेत्येषा दिक् । भूतपूर्वगत्या च मातृतः सपिण्डत्वमिति सूत्रस्याप्रसङ्गः । ननु एवं सति स्त्रीतः तृतीयेऽपि प्राप्नोति, 'अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी सपिण्डता विश्रायते' इति वसिष्ठवचनात् । नैवम्, तस्य आशौचमात्रविषयत्वात् । अप्रत्तानां तु पारि-ष्मापिकं तदुक्तम् । तथा च विवाहे पद्मनी इत्युपपत्तं भवति । अन्यथा तत् अद्यतनशतं स्यात् । शविषादीनां तु ब्राह्मणारिप्रभवानां उभयतश्चतुर्थेऽपि अविरुद्धे विवाहः । शविषारिप्रभवानां तु विरोधाभावात् पूर्वोक्त एव कल्पः । तथा च शङ्करः— 'यद्येकजाता बहवः पृथक्-श्रेयाः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्श्रीचाः विन्दन्त्या-यतंते त्रिपु ॥' इति । एवमन्यान्यपि अनयैव रिश्या यास्वामि शोबनीयामि ।

विश्व.

(२) ' असपिण्डाम् ' इत्यत्रं एकशरीरावयवान्य-द्वारेण साक्षात् परम्परया वा सापिण्ड्यमुक्तम्, तच्च सर्वत्र सर्वस्य यथाकथञ्चिदानदौ संसारे संभवतीत्यति-प्रसङ्ग इत्यत आह—पञ्चमात् ० । मातृतः मातुः संताने पञ्चमादूर्ध्वं, पितृतः पितुः संताने .सप्तमादूर्ध्वं, सापिण्ड्यं नियतं इति शेषः । अतश्चायं सपिण्डशब्दः अवयव-शक्त्या सर्वत्र वर्तमानोऽपि निर्मन्व्यपट्टकजादिशब्दवन्नि-यतविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः, पुत्रा-दयश्च षट्, आत्मा च सप्तमः । संतानभेदेऽपि यतः संतानभेदः तमादाय गणयेत्, यावत्सप्तम इति सर्वत्र योज-नीयम् । तथा च मातरमारम्य तत्पितृपितामहादि-गणनायां पञ्चम(पुरुष)संतानवर्तिनी मातृतः पञ्चमी इत्युपचर्यते । एवं पितरमारम्य तत्पितादिगणनायां सप्तमपुरुषसंतानवर्तिनी पितृतः सप्तमी इति । तथा च ' भगिन्योर्भगिनीभ्रात्रोर्भ्रातृपुत्रीपितृव्ययोः । विवाहेऽ-द्वादिभूत्वात्वाच्छामेदोऽवगम्यते ॥ ' यद्यपि वसिष्ठेन उक्तम्— 'पद्मनीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्ताथा' इति, 'श्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य च पितृतः' इति च पैठीनसिना, तदपि अर्वाङ्निषेधाथे, न पुनस्त्याप्यर्थे इति सर्वस्मृतीनामविरोधः । एतच्च समानजातीये द्रष्टव्यम् । विजातीये तु विशेषः । यथाह शङ्करः— 'यद्येकजाता बहवः पृथक्श्रेयाः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः पृथक्श्रीचाः पिण्डत्वावर्तते त्रिपु ॥' एकस्मात् ब्राह्मणादेर्जाताः एकजाताः । पृथक्श्रेयाः मित्रजातीयानु मित्रासु स्त्रीषु जाताः । पृथग्जनाः समानजातीयानु मित्रासु स्त्रीषु जाताः । ते एकपिण्डाः, त्रिपु पृथक्-श्रीचाः । पृथक्श्रीचं आशौचप्रकरणे यक्ष्यामः । पिण्ड-स्त्वावर्तते त्रिपु, त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं इति मित्ता.

(३) ननु सगोत्रनिराकरणेनैव सपिण्डनिषेधे प्राप्ते ऋनिमि भेदेनापस्तने श्लोके 'असपिण्डां यतीयसीम्' इत्युक्तम् । न । एतन्तत्तित्राया निराकरणार्थम् । इतरथा अद्यमानार्थगोत्रत्रा तन्त्रीसंततित्रा परिणेषा भवेत् । एता चासपिण्डता मातृवृत्तेऽपि वैरित्यम् । यथाऽऽह मनुः— 'असपिण्डा च वा मातृरसगोत्रा च वा त्रिपुः । या प्रवृत्ता

द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ॥ ? नेव सपिण्डा मातृयां ।
 चकारात् पितृश्च । ' असगोत्रा च या ' इत्येतावत्सुच्य-
 माने यत् पितृग्रहणं करोति तत् क्षेत्रिकापुत्राभिप्रायेण ।
 अन्यथा— ' यस्य ते वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ' इति तत्सगोत्राया विवाहत्वं स्यात् । सा प्रसस्ता, क, दारकर्मणि, यद्दारेर्विना न भवति । तस्य वचनादेव मा भूदित्याह— मैथुने, मिथुननिर्वर्त्ये यदेकैकस्य निर्वर्त्ये न भवति पाकयज्ञादिकम् । अत एवाऽऽपस्तम्बः— ' पाणि-
 ग्रहणादि सहस्रं कर्मसु ' इति । सहस्रग्रहणं बलीवर्देवत् समानाधिकार इति दर्शनायम् । ततश्च भर्ताऽसौ भर्तव्या, अहं दानादिकं निर्वर्तयामि त्वमपि संकल्पं कुर्विति, तथापि तथैव कार्यमन्यथा दोष इति सहाधिकारः । अंत-
 श्चैकफलभोक्तृत्वं फलान्तरोद्भूतिबाधश्च । ' असपिण्डा च या मातुः ' इति मातुलादिमुतापरिणयनिषेधः, मातुः सपिण्डत्वात् । ' पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातुतः पितृत-
 स्तथा ' इति मातृकुलात् मातामहंप्रभृतीन् पञ्च पुरुगान-
 तीत्योद्बोधाहः कार्यैः कर्तव्य इत्यर्थः । एवं सप्त पितृकुलात् । अत्र ' न भावो विन्देत ' इत्यधिकारे विष्णुः— ' मातृ-
 तस्या पञ्चमात् पुरुषात् पितृतश्च सप्तमात् ' इति । ननु ' असपिण्डाम् ' इत्युक्तमेव किमर्थं पुनरुच्यते ' सप्तमात् पितृतः ' इति । सत्यम् । किन्तु वैजिनोऽपि सप्तमादिति नियमार्थम् । यथाह गौतमः— ' ऊर्ध्वं तु सप्तमात् पितृवन्धुभ्यो वैजिनश्च मातृवन्धुभ्यः पञ्चमात् ' इति । नारदोऽपि— ' सप्तमात् पञ्चमादूर्ध्वान्धुभ्यः पितृ-
 मातृतः । अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥ ' पैठीनसिध— ' असमानार्थेयि कन्यां वरयेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत् । सप्त पितृतः । श्रीन् मातृतः पञ्च पितृतो वा ' इति । अत्र च समानजातीये पञ्च । असमान-
 जातीये श्रीन् इति व्यवस्थितो विकल्पः । न च सप्तमे पञ्चमे या भवति विवाह्या । यथा— ' सप्तमे पञ्चमे वैध वेयां वैवाहिकी क्रिया । ये च संतानजास्तोऽपि पतिताः द्युतां गताः ॥ ' इति विष्णुः । किंच यदि असमानगोत्रत्वान्मातृवन्धुतापरिणयने तदा मातृवन्धुदृ-
 ष्टरपि स्यात्, समानन्यायात् । एतदपि स्मृतीनामेव क्रियेतानां प्रामाण्यम् । यावता शिष्टम्यापि प्रामाण्यम् ।

यथाऽऽह मनुः— ' वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैवं साधूनां वेदविस्मृतिशीलता ॥ ' व्यतिरेकेण साधूनामाचारं दर्शयति येन तस्य शास्त्रवि-
 रोधेऽपि प्रामाण्यं स्यात् । इतरथा शीलं चेष्टितामाचारश्चैव साधूनामिति भेदेन ग्रहणं न स्यात् । साधवश्च दर्शिताः— ' न्यायेनाधिगतो वैश्वं वेदः स्परिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा श्रेयाः श्रुतिप्रयश्चैतवः ॥ ' इति । न च तत्र वेदविदो न सन्ति न च तैरित्यत्र चरितम् । यथा च बौधायनेन स्पष्टमेवंविधस्याचारस्य प्रामाण्यं दर्शितम्— ' पञ्चविधा विप्रप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तपोत्तरतः । यथेतदनुपनी-
 तेन, भार्यया च सह भोजनं पर्युपितभोजनमुच्छिष्टभोजनं पितृवन्धुमातुलदुहितृपरिणयनमिति । तथोत्तरतः पञ्च । ऊर्णाधिक्रयः शीघ्रुपानमुभयतोदद्भिर्व्यवहार आनुषीयकं समुद्रयानमिति । इतर इतरिमन् कुर्वन् दुष्पतीतर इतर-
 शिमन् । देवो प्रानाप्यात् ' इत्याचारबलेनैव प्रामाण्यमु-
 च्यते । स्यादेतद्यद्यनन्तरं न ब्रूयात् ' मियैतदिति गौतमः । उभयं त्वेतन्नाऽऽदिद्येत । शिष्टस्मृतिविरोधात् ' इति । स्मृतिविरोधश्च दर्शितः— ' ऊर्ध्वं मातृवन्धुभ्यः पञ्चमात् ' इति । शिष्टविरोधश्चाधिगमात् । यत्पुनरुक्तम् ' न तत्र शिष्टा न सन्ति ' इति तदसंबन्धम् । ' शिष्टः पुनरका-
 मात्मा ' इति वसिष्ठस्मरणात् । न शिष्टाः कामकारेण शास्त्र-
 विरोधे प्रवर्तन्ते । गौतमग्रहणं एकशाक्यताप्रतिपादनार्थं, अनिराकरणात् । तथा च वसिष्ठः— ' देशकृत्प्रचारा आम्नायाविरुद्धाः प्रमाणम् ' इति । आम्नायो वेदः । तदविरोधोऽस्तीति चेत्, नेतन्, भगिन्यादिगमनेऽपि तदविरोधदर्शनादतिप्रसक्तैः । तस्मात्तान्धरम्परवाऽन्याया गतस्य व्यवहारस्य प्रामाण्यम् । यदपि ' आ याहीन्द्र पति-
 मिरिच्छितेमिषंशमिमं नो यात्रकृती जुषस्य । तृतां बद्रु-
 मातृवन्धुस्येव ते तत्र भागः पैतृवन्धुस्येयामिमानीनः ॥ ' इति, तन्मन्वाणामविषायकत्वे कल्पे परिणयनमित्यवरणं योस्यते । कथम् । कश्चित् प्रार्थयते । आयाहीन्द्र अका-
 दीयं यत्तं अन्येऽपि सोमपतिमिरिच्छितेमिः स्तोत्रार्हैः सह । आगत्य च यात्रकृती सोमरूपाभ्रभोजनप्रप्तये जुषस्य । सोममिति संशयते । एवं प्रार्थ्य इन्द्रधनुष्ये स्वर्गा-
 नुषादं करोति, ये ते सोमपते मन्त्र एहाऽऽ-

यातास्ते सकृत् सोमपानेन तृप्ताः सन्तः सोमं जहुः त्यक्त-
घन्तः । किमिव, यथा पैतृष्वसेयी भगिनी भार्यात्वेन
अत्यन्तानमिलयणीयां त्यजन्ति स्वकीयमातुल्यस्य संबन्धा-
योग्यतया, तद्वद्भवदुद्देशेन सोमं त्यक्तवन्तो निराकाङ्क्ष-
तया । तत्र पुनरयं सोमभागोऽपामिवीचः, सातत्येनाऽऽ-
रुमसमातेरिति । तत्रक्षानेन प्रतिषेधो दर्शितः । यदपि
श्रुतौ 'तृतीयं पुत्रयं गच्छामहे' इति, तदपि सुम्बूहन-
परत्वेनान्यार्थवत् । अपि च 'प्रजापतिः स्वां दुहितर-
मभिध्यायत तस्यां रेतोऽवाकिरत्' इत्यादिश्रवणादति-
प्रसक्तिं करोति । प्रायश्चित्तदर्शनाच्च— 'पैतृष्वसेयी
भगिनी स्वस्तीया मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुरपि च
गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । भगिनीग्रहणं संदेह-
निरसार्थम् ।

न च अपरिणीताविषयत्वमाशङ्कनीयम् । येना-
नन्तरं वक्ति— 'एतास्तिखस्तु भार्यायं नोपयच्छेत् बुद्धि-
मान् । शातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयत्नघः ॥' इति ।
तथा कन्यादातुरपि नियमोऽस्ति । यथाऽऽह आपस्तम्बः—
'सगोत्रेभ्यो दुहितरं न प्रयच्छेन्मातुश्च योनिंसंबन्धेभ्यः
पितुश्च सप्तमात्' इति । प्रायश्चित्तस्तरणाच्च— 'मातु-
लस्य मुतामृद्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव
द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥' इति । मातृगोत्रग्रहणं पितृ-
सगोत्रवसिष्ठकरणार्थं, अन्यजनकसंबन्धस्योमपस्योमयत्र
अविशिष्टत्वात् । शातातरोऽपि— 'एकगोत्रां विवाश्वेव
समानप्रवरां तथा । मातुलस्य मुतां चैव मुक्त्वा चान्द्रा-
यणं चरेत् ॥' इति । यदा चैरथं तदा न कुतश्चिद्भ्रान्ति-
बुद्धिर्भ्रातृणात् उत्पन्नत्वेनां संदेहः कार्यः, शास्त्रस्य
विविक्तत्वात् ।

नारदः

औ सप्तमान् पञ्चमाद्य बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
अपिवाद्याः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तथा ॥

(१) नामं. १११० ; नारदः. १५१० पञ्चमाद्य (पञ्चमाद्या) ;
अप. १५१ पृ. ८१ आ सप्तमान् पञ्चमाद्य (सप्तमानपञ्चमाद्य-
काङ्) उक्तार्थे (अत्रिकाद्या सगोत्रा वा समानप्रवरा तथा ।) ;
उ. ११११११ पृ. २२२ ; इत्यु. ७२ (पञ्चमाद्यपञ्चमाद्य-
काम्यः पितृमातृतः । अत्रिकाद्या सगोत्रा वा समानप्रवरा तथा ॥) ;

(१) आह् मर्यादायामिति केचित् । अमि विधा-
वित्यन्ये । ' ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः ' इत्यन्यत्र
दर्शनात् । ' प्राक् सप्तमात् ' इत्यप्रत्यक्षत्वात् । आपञ्च-
मान्मातृबन्धुभ्य इति चामिविधिरैव, न विवाहमर्हन्ति
पितृष्वस्वादिसंबन्धाः मातामहमातुल्यदिसंबन्धाश्च । स-
गो(मा । १) तुल्यास्ते समानप्रवराश्चेत्यन्ये । सगोत्रा
असमानप्रवरा द्रष्टव्या अस्मिन् व्याख्याने । नामा.

(२) इति नारदीये आह् मर्यादायां पृथक् पदम् ।
संतानापेक्षः सप्तमादित्यादिहोत्रनिर्देशः । अन्यथा कन्याया
विशेष्यत्वात्स्त्रीत्वौचित्यम् । मातृत इति पृथीद्विवचनान्ता-
त्तसिः । आदौ शाकपार्थिवदित्वात्समासः । बन्धुभ्य
इत्यन्यथाः । अर्थः प्राग्वत् । तथा च सप्तमत्वपञ्चमत्वा-
ध्रन्तकन्यारूपसंतानपर्यन्तमविवाद्या इत्यर्थः । एतेनात्र
बन्धुभ्य इत्युक्तेः पञ्चमीनिर्देशाच्च पितुः पितृष्वसुः पुत्रा-
त्संतानभूतां सप्तमीं मातुः पितृष्वसुः पुत्रात्सप्तमीं च
त्यजेदिति निर्णयसिन्धुक्तमपास्तम् । पितृतोऽऽष्टमीं मातृतः
पृथी उदाह्या, पितुः पितृष्वसुनयमीं मातुः पितृष्वसु-
सप्तमीं च त्याग्येत्यस्यात्यन्तानौचित्यात् संभवतीति
न्यायविरोधात् मूलभूतभ्रुत्परन्तरकल्पनजगौरवाद्य । एवं
सर्वथाकन्यानामेकवाक्यता सिद्धा ।

वाल. १५२ पृ. १९३

सापिण्डव्यसंज्ञोवविचारः

मातृतः पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः सप्तमात्तथा ।
गृहस्य उद्देहेत्कन्यामन्यथा गुरुत्वपरः ॥
तृतीयां मातृपक्षाच्च पञ्चमीं पितृतस्तथा ।
विषहन्ति फचिदेरो संकोच्यापि सपिण्डताम् ॥

दीक. १५२ उक्तार्थे (अत्रिकाद्या सगोत्रा वा समानप्रवरा
तथा ।) ; उत. ११० दीकृतः १२७ पृ. ; संम. ७०१, ७०५
एवमवः ७०१, ७०२ प्रतीकमानः ; मुक्ता. १२१ एवमवः ;
मिन्पु. १००० दीकृतः ; आन. १०० एवमवः ; साम. १ ;
वाल. १५२ पृ. १९३ .

(२) सादी. २४ : २५ पृ. : २६ निर्देशमाद्यः ; अम.
९१ ; संम. ५० .

(३) मुक्ता. ११० विरहन्ति (विरहं तु) ; आन. १७१ .

चेतुर्थीमुद्बहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमीमपि ।
पृष्ठी तु नोद्बहेत्कन्यां पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ।
तृतीयो वरयेत्कन्यां चतुर्थी पञ्चमी तथा ॥
संज्ञते पञ्चमे षाऽपि येषां वैवाहिकी क्रिया ।
ते च संतानिनः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः ॥

बृहस्पतिः

विवाहादिसंज्ञानां शाल्वविरुद्धेयधर्मानां
प्रामाण्यविचारः, मातृपारिकन्या-
परिणयनिषेधविचारः

विरुद्धाः प्रतिदृश्यन्ते दाक्षिणात्येषु संप्रति ।
स्वमातुल्यसुतोद्वाहो मातृगन्धुत्वदूषितः ॥
उद्बुद्धते दाक्षिणात्यैर्मातुल्यस्य सुता द्विजैः ।
सापिण्डयमपि संकोच्य प्रत्यक्षधृतिदर्शनात् ॥
उद्बुद्धते दाक्षिणात्यैर्मातुल्यस्य सुता द्विजैः ।
मध्यदेशे कर्मकराः शिल्पिनश्च गवाशिनः ॥
र्मत्स्यानाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ।
उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ॥

(१) मुका. ११० ; आन. १७१ .

(२) दीक. ११३ ; उव. ११० ; पीमि. ११३ पृ. ११३
सप्तमे पद्यमे षाऽपि (पञ्चमे सप्तमे वैव) ते च (ये च) शूद्रतां
गताः (शूद्रसंज्ञिताः) .

(३) स्मृच. १० (=) प्रतिदृश्यन्ते (तु भद्रयन्ते) ;
मुका. १३० ; आन. १७२ .

(४) विपा. ६९५ ; संग. १७२ .

(५) स्मृच. १० उद्बुद्धे (उद्वाहने) गवाशिनः (कर्क-
शिनः) ; सादी. २९ उद्बुद्धे (उद्वाहने) पू. ; संग. ७२५ पू. ;
चम. ९५, ९६ उद्बुद्धे (उद्वाहने) पू. ; मुका. १३० सादीवद ;
संग. ५३ पू. ; सिन्धु. १०१२ चमवद, पू. ; आन. १७२
सादीवद ; साम. ८ चमवद, पू. ; संर. ४१२ चमवद, पू.

(६) स्मृच. १० ; चम. ९६ नार्यः (वैव) ; मुका. १३०
पूर्वे (सर्वे) ; संग. ५३ चमवद ; सिन्धु. १०१२ चमवद ;
आन. १७२ मुकावद ; साम. ८ पूर्वे (सर्वे) नार्यः (वैव) ;
संर. ४१२ चमवद .

अप्रजानां प्रगृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तृकाम् ॥
सेमुद्रयानं मांसस्य भक्षणं शस्त्रजीविका ।
शीघ्रुषानमुदीच्यानामधिगीतानि धर्मतः ॥
सर्वदेशेष्वनाचारो रथ्याताम्यूलचर्वणम् ॥
देशजातिकुलानां च ये धर्मास्तत्रप्रवर्तिताः ।
तथैव ते पालनीयाः प्रभुभ्यस्त्यन्यथा प्रजाः ॥
अभर्तृकभ्रातृभार्याग्रहणं चातिदूषितम् ।
कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येषु दृश्यते ॥
इत्थं विरुद्धानाचारान् प्रभूतान् निवर्तयेत् ।
तथा भ्रातृविवाहोऽपि पारसीकेषु दृश्यते ॥
देशजात्याविधर्मस्य प्रामाण्यमविरोधिनः ।
शास्त्रेणातो नृपः सर्वं शास्त्रं दृष्ट्वा प्रवर्तयेत् ॥

अतो ब्राह्मदिविवाहेषु निवृत्तसपिण्डभावाया मातृ-
सपिण्डत्वान्मातुल्यमुता परिणेषा । एवं पैतृत्वतेष्यपि च ।
न च तथाविधा मातृत्वसा तद्गृहिता च किमिति न
परिणयेति वाच्यम् । शास्त्राविरोधेऽपि लोकविरुद्धत्वात्
धर्ममपि लोकविदितं तन्नाउपेयम् । तदुक्तं मनुना-
' अस्वयं लोकविदितं धर्ममप्याचरेत् नृ ' इति ।

मुका. १३१

(१) स्मृच. १० अप्रजानां (सज्जानाः) ; चम. ९६
(सजाताभाषि गृह्णन्ति भ्रातृभार्यां सभर्तृकाम् ।) ; मुका.
१३० ; संग. ५३ (सजाताभाषि गृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तृ-
काम् ।) ; आन. १७२ ; साम. ८ संभवद ; कृभ. १०१२
संभवद ; संर. ४१२ संभवद .

(२) मुका. १३० स्पृशित्वे इत्युक्तम् ; आन. १७२ .

(३) चम. ९६ ; संग. ५३ ; साम. ८ ; कृभ. १०१२ ;
संर. ४१२ .

(४) स्मृच. १० ; मुका. १३० (देशजातिकुलाचारधर्माः
सर्वप्रवर्तिताः । तथैव ते पालनीयाः प्रजाः प्रभुभ्यतेऽन्यथा ॥) ;
आन. १७२ (देशजातिकुलाचारधर्माः सतिः प्रवर्तिताः । तथैव
ते पालनीयाः प्रजाः प्रभुभ्यतेऽन्यथा ॥) .

(५) स्मृच. १०, ११ (=) तत्र (तान्नि) ; मुका. १३०
दूषितम् (दूषिते) .

(६) स्मृच. ११ (=) ; मुका. १३१ व्यमपि (प्यादपि) .

व्यासः

मातृलादिकन्यापरिणयविधिष्विचारः

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।

शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥

(१) मातृतो मातृपक्षे तृतीयां मातृलसुता, पितृ-
पक्षे तृतीयां पैतृष्वसेयीमित्यर्थः । शुल्कं मूल्यम् । अनेन
मूलस्यकूटस्यमारम्य गणयेदित्युक्तं भवति ।

स्मृच. ७०

(२) यः श्रुतिस्मृतिषदाचारैर्मातृलकन्यापरिणयः
प्राप्तः, सोऽनेन कलौ निषिध्यते । तेन मातृलस्य सुता-
मूद्वेत्यादीनि यचनानि कलिविषयाण्येव । अत एव
व्यासेन कलिनित्याप्रक्रमे— तृतीयां मातृत इति, इत्यु-
क्तम् । एतेन कृष्णार्जुनादीनां मातृलकन्यापरिणयोऽपि
युगान्तरीयत्वात् विरुध्यते । आधुनिकानां तु तदाचारो-
ऽनाचार एव । अत एव बौधायनेन— ' पञ्चधा विप्रति-
पत्तिर्दक्षिणतः ' इत्युपक्रम्य ' यथैतदनुपेतेन सह भोजनं
क्रिया सह भोजनं पर्युपितभोजनं मातृलपितृष्वसदुहितृ-
गमनम् ' इत्यानाचारत्वमेव प्रतिपादितमिति ।

चम. ४९

(३) कलौ इति शेषः, कलौ उद्वहिष्यन्ति इति ।
कलौ एवं प्रवर्तिष्यते, तत् विशिष्टेः परिहर्तव्यमित्युप-
देशार्थं कलौ अधर्मप्रवृत्तिवर्णनं शास्त्रेष्ववगन्तव्यम् ।
मातृतस्तृतीयां मातृलसुतां, पितृतस्तृतीयां पैतृष्वसेयी-
मित्यर्थः ।

आन. १७०

मातृसापिण्डव्यवर्ज्यता

मातुः सापिण्डा यत्नेन यजनीया द्विजातिभिः ॥

(१) यत्तु 'मातुः सापिण्डा...' इति व्यासयचना-
न्तरं तत् यत्नेनेति ग्रहणात् अतिशयदोषार्थं मातृसापिण्ड-
संततिकन्यापरंपरायाः पञ्चमीपर्यन्ताया यजनीयं च ।

(१) स्मृच. ७० ; संप्र. ७१५, ७२५ ; चम. ४९ ; मुफा.
१२७ ; सम. ११० ; आन. १७० .

(२) शुक. १० ; स्मृच. ७० ; गृह. ११ ; श्रुत्या. ११ ;
पमा. ४७० ; उत. ११४ ; धीमि. १।५३ पृ. ११२ ; चम. १५ ;
मिन्नु. १००८ ; संकी. १७७ .

कचिच्च एतद्वचनस्य असुरादिविवाहपरत्वेन तादृशविवाहे
समानोदकाऽपि विवाहा इत्याह, तत्र, प्रमाणाभावात् ।

(२) तदेतत्सर्वं गान्धर्वादिविवाहोदाविषयम् ।

उत्. ११४
चम. ९५

देवलः

सापिण्ड्यावधिः

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् ।

सापिण्डता निवर्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

संनिर्घोऽपि कर्तव्यं त्रिगोत्रात्परतो यदि ॥

धर्मार्थं वर्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् ।

अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥

उशनाः

वर्णभेदेन सापिण्ड्यावधिभेदः, सापिण्डव्यवर्ज्यताविषयः

सप्त पट् पञ्च चत्वारो वर्ज्या वर्णैः क्रमाक्षराः ।

सापिण्डतायामुद्वाहे शुद्धौ मरणजन्मनोः ॥

त्रयोऽनुलोमजैस्त्याज्या द्वावेव प्रतिलोमजैः ॥

मरीचिः

विवाहे सापिण्ड्योपेक्षणे पातित्यम्

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शूद्रतां गताः ॥

(१) उत. १०८, १११ नारदः ; संप्र. ७०३ ; ७०५
निर्देशमात्रम् ; सिन्धु. १०२७ ; विप्रा. ६८८ क्रमात् (तथा)
देवलयाज्ञवल्क्योक्तैरित्युक्तम् ; संप्र. १६८—१६९. ज्ञानानुपेऽपि
प्रातस्तद्वचनं समुपलभ्यते ।

(२) उत. ११५ मत्स्यपुराणमित्युक्तम् ; संप्र. ७१० संनि-
र्घोऽपि (तत्संनिर्घो) क्रमेण वृहन्मतुः ; सिन्धु. १००१ ;
साप्र. ६ कर्तव्यं (वर्ज्या) ; बाल. १।५३ पृ. १९१ साप्रवत् ;
सं. ४१० .

(३) संप्र. ६८९ ; सिन्धु. १०२३ नारदः ; साप्र. १७
नारदः .

(४) संप्र. ७१० .

(५) अय. १।५३ पृ. ८२ पञ्चमे सप्तमे (सप्तमे पञ्चमे)
क्रियापरा अपि हि ते (ये च संज्ञान्वासेऽपि) सिन्धुः ; स्मृच.
७२ येषां (येषां) ; पमा. ४६७ पतिताः (सर्वाः) ; प्रया.

शातातपः

सापिण्ड्यावधिः सार्ववर्गिकः, मातुलादिगुनापरिणये प्राय-
श्चिदादिकर्तव्यता, देशभेदेन सापिण्ड्यसंज्ञेयः ।
पञ्चमात्सप्रमादूर्ध्वं मातुतः पितुतः क्रमात् ।
सापिण्डता निवर्तेत सर्ववर्णेष्वर्थे विधिः ॥
मातुलस्य सुतामूढ्या मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
एकगोत्रां विवाहैव समानप्रवरां तथा ।
मातुलस्य सुतां चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
मातृप्वसुसुतां केचित्पितृप्वसुसुतां तथा ।
धिवहन्ति कचिदेशे संकोच्यापि सापिण्डताम् ॥

लघुशातातपः

सापिण्ड्यवर्ज्यता

अंसपिण्डा तु या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा विवाहा द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

३०७ प्रतिताः (सर्वे ते) ; संप्र. ७०५ प्रपावः ; चम. ९३
पूर्वाभिं (सप्तमे पञ्चमे चैव येषां वैवाहिकक्रिया) प्रतिताः शूद्रतां
(सर्वत्रायुद्गतां) ; मुक्ता. १२७ ; संम. ५० पञ्चमे सप्तमे
(सप्तमे पञ्चमे) ; सिन्धु. १००२ ; विपा. ६८९ प्रतिताः
(विज्ञेयाः) ; संकौ. १७४ प्रपावः ; साम. ५ समवः ; प्रका.
३४६ प्रपावः ; बाल. १५३ पृ. १९२ वैवाहिकी (वैवाहिक)
दि ते (दु ते) ; संग. १६९ विपावः ; कृम. १९६ ; संर.
४०९, ४१० विपावः .

(१) स्मृता. १२ ; मर. १८ ; बीमि. १५३ पृ. १०९
क्रमात् (तथा) . देवतेऽपि यत्कन्यायां वचनं द्रष्टव्यम् ।

(२) सहादिनिर्देशो गोत्रप्रवरविचारो (सका. पृ. १८६)
द्रष्टव्यः ।

(३) अय. १५३ पृ. ८४ .

(४) साद्री. २९ (=) ; चम. ९४ ; मुक्ता. १३० पूर्वाभिं
(मातुलस्य सुतां केचित्पितृप्वसुसुतादिकम्) स्मृतिसारे इत्यु-
क्तम् ; सिन्धु १००७ ; विपा. ६९५ ; मान. १७३ पितृप्वसु-
सुतां तथा (पितृप्वसुसुतादिकम्) स्मृतिसारवचनमित्युक्तम् ;
संग. १७२ .

(५) लक्ष्मिस्मृ. ३७. शेषः स्वहादिनिर्देशः गोत्रप्रवरविचारो
(सका. पृ. १८८) द्रष्टव्यः ।

पराशरः

सापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन

चैतुर्थीमुद्गहेतुं कन्यां चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा ।
पराशरमते पट्टी पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥

सुमन्तुः

सापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन, विरुद्धसंबन्ध-

मातृपितृसंबन्धा आसप्तमादविवाहाः कन्या
भवन्ति । आपञ्चमादन्येषाम् ॥

पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्त-
द्भगिन्यो मातृप्वसास्तद्दुहितरश्च भगिन्यस्तद-
पत्यानि भागिन्यानि । अन्यथा संकरकारिण्यः
स्युः ॥

(१) साद्री. २७ (=) मोऽपि वा (मो वः) पराशर
(पराशर) ; सिन्धु. १००४ ; विपा. ६९७ पराशर (परा-
शर्य) ; साम. ५ ; प्रका. ३४७ (=) ; बाल. १५३
पृ. १९३ ; संर. ४०९ ; संद्री. १५ सादीवः .

(२) गृह. १० संबन्धा (संबन्धा) ; गृह. ११ मातृपितृ-
संबन्धा (पितृमातृसंबन्धा) ; स्मृता. १३ कन्या (कन्यका) शेषं
गृहवदः ; उत. १०९ दन्येषाम् + (मानम्) शेषं गृहवदः
११८ गृहवदः ; संग. ७०२, ७०७ ; सिन्धु. १०१६ (कन्या ०) ;
बाल. १५२ पृ. १७३ .

(३) गृह. १० (तद्भगिन्यो मातृप्वसाः ०) (स्युः ०) ;
उ. २।१।१६ पृ. २२३ (पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो
मातुलास्तद्वसुता मातुलगुतास्तस्मात्ता गोपयन्तव्याः ।) यथावदेव ;
स्मृच. ७० (तद्भगिन्यो मातृप्वसाः ०) संकरकारिण्यः (संकर-
कारीणि) ; गृह. ११ पितृपत्न्यः सर्वाः (सर्वाः पितृपत्न्यो)
(तद्भगिन्यो मातृप्वसाः ०) (स्युः ०) ; स्मृता. १३ अन्यथा
(ताः) शेषं गृहवदः ; पमा. ४६९-४७० (स्युः ०) ; मया. १३५
(तद्भगिन्यो मातृप्वसाः ०) संकरकारिण्यः (संकरकारिणाः) ;
गमा. ९७-९८ ; उत. ११८ (सर्वाः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भ्रातरोस्तु
मातुलास्तद्दुहितरो भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्यानि ताश्च
अविवाहाः । अन्यथा संकरकारिण्यः ।) ; प्रर. ९८ संकरकारिण्यः
(संकरकारिण्यः) ; साद्री. ३१ दुहितरश्च (दुहितरो) (अन्यथा
संकरकारिण्यः स्युः ०) श्रुतिरित्युक्तम् ; संग. २१४ (पितृपत्न्यः
सर्वा मातरः) यथावदेवः ६९५ स्तदुहितरश्च ... स्युः (स्तदुहितरो
भगिन्यो भगिनीसप्तान्यश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिन्यानि
अन्यथा संकरकारिणीति याप्याः पतिनाश्च न भवन्ति) ; ध्याम. १०

तथाऽध्यापयितुरेतद्वेच ॥

(१) आपञ्चमादिति मातृसपिण्ड्याविषयं, 'मातुः सपिण्ड्या यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः' इति व्यास-यचनात् । तदभ्रातरः सौदराः, तत्रैव भ्रातृशब्दस्य शक्तेः । एवं च पूर्वमाप्तस्येति विशेषणमनुवादः । एवमेव हला-युषादयः । अन्यथा एषामनन्तराभिहितानां कन्याः परिणीताः संकरकारिण्यः संकरार्थैर्वाद्दधर्मकारिण्यो भवन्ति ।

तस्याध्यापयितुस्तद्विवाहजनकमन्त्राध्यापयितुः, एतदेव संकरकारित्वमेव इत्यर्थः । गूर. ११

(२) यद्यपि तेषां मातृलक्षणेनार्थात्तदुद्दिष्टतदपत्ययोर्मगिनीन्वभागिनेयत्वे तथापि तनुपादानं तयोरेव वर्जनायै, अन्याथे पुनर्वचनमिति दर्शनात् अन्याथै, तद्वि-तरार्थमधिकार्थमिति यावत् । आदिष्टत्वेन च मुख्यमातृ-ल्लो जघन्यता युक्तेति । अन्यथा एताः कन्यकाः परिणीताः संकरात्मकधर्मकारिण्यो भवन्ति इति । तथाऽध्यापयितुः तत्तद्विवाहमन्त्राध्यापयितुः एतदेव संकरकारित्वमेवेत्यर्थः इति रत्नाकरः । अन्यथेत्यत्र ताः परिणीताः इति पठितं व्याख्यातं च हरिनाथोपाध्यायैः ताः कन्यका विवाहिता इति स्मृतिखारे । वस्तुतस्तु अध्यापयितुर्गुरोः स्तथा कन्यका उदाहिताः एतदेव संकरात्मकधर्मकारित्वं

(सर्वाः पितृसत्त्वो मातरः) एतावदेव ; चम. १६-१७ ; मुक्ता. १२८ (पितृसत्त्वः सर्वा मानसतद्भानतो मातृशक्त्युक्ता मातृल-मुक्तास्तत्त्वसारश्च मातृष्वसारमनुशुभा मातृस्य पुत्रास्तदुद्दिष्टरश्च भगिन्यन्तदवश्यानि भागिनेयानि तरमाप्ता नोपयन्त वा । अन्यथा संकरकारिताः स्तुः) ; संम. ५३ संकरकारिण्यः (संकरकारिणः) ; सिन्धु. १०१५ (पितृसत्त्वः सर्वा मानसः, ... तदपत्यानि भागिनेयानि) एतावदेव : १०१६ संभवः ; विषा. ६९१ (तद्भगिन्दो मातृष्वसारः) भागिनेयानि (भागिनेयभागिनेय्या-श्रीनि) (अन्यथा संकरकारिण्यः स्तुः) ; मंजू. १०५ संभवः : १७७ निर्देशमात्रम् ; भाग. १७४ मुख्यवदः ; साम. १० संभवः : १२ निर्देशमात्रम् ; प्रका. ३५७ ; बाल. १५२ घृ. १७२ (अन्यथा संकरकारिण्यः स्तुः) ; १५३ घृ. १९१ प्रतीकमात्रम् : १८९ घृ. २७० प्रतीकमात्रम् ; संग. १७४ संभवः ; संव. १५३ ; संर. ५१३ संभवः .

(१) गूक. १० तथाऽप्या (स्वरत्नाप्या) ; गूर. १३ तथाऽप्या (तत्तदप्या) ; उत. ११८ ; सिन्धु. १०१६ .

भजन्ते एवेत्यर्थः । अत एव आदिपर्वणि— 'प्रसितं विदशावासं देवयान्यत्रवीदिदम् । गृह्णाण विधिवत्पाणि मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥' कच्च उवाच— ' त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा मम । यथा मे स गुरुनित्यं मान्यः शुक्रः पिता त्वं ॥ देवयानि तथैव त्वं भवं मां धक्तु-मर्हसि । गुरुपुत्रीतिष्ठत्वाऽहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ॥' दोषतो हृष्टदोषतः । व्यक्तं मत्स्यसूक्ते— 'समानप्रवरा याऽपि शिष्यसंततिरेव च । ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैवं संततिः प्रति-पिष्यते ॥' उत. ११८-११९

(३) अत्र च 'यावद्वचनं वाचनिकम्' इति न्यायेन परिगणितेष्वेवातिदेशिकं सापिण्ड्यम्, न तु सप्तमप्रश्नमपर्वन्तमिति केचित् । चम. ९७

मातृश्राद्धिसुतापरिणये प्रायश्चित्तादिकर्तव्यता

'पितृष्वसुसुतां मातृष्वसुसुतां मातृलसुतां मातृ-सगोत्रां समानार्थी विवाह्य चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्येनां मातृवत् विश्रयात् ॥

(१) एतच्च अमतिपूर्वं वेदितव्यम् । मतिपूर्वं गुरुतरम् । अप. १५३ घृ. ८०

(२) अयं च मातृसगोत्रानियेषो मातृसंबन्धित्वेन जन्मपरंपरानाम्नः प्रत्यभिज्ञायां सत्याम् । अत एव

(१) अप. १५३ घृ. ८० (मातृलसुतां पितृसुतां समानार्थ-गोत्रां च परिणीय चान्द्रायणं चरेत् । परित्यज्येनां विश्रयात्) ; गूक. ९ (मातृष्वसुसुतां) मातृसगोत्रां (मातुः सगोत्रां) स्वज्येनां (स्वज्य चैनां) (मातृवत्) ; गूर. १० (मातृष्वसुसुतां) (मातृसगोत्रां) स्वज्येनां (स्वज्य चैनां) (मातृवत्) ; स्मृत्या. १३ (पितृष्वसुसुतां मातृलसुतां विवाह्य समानार्थी च चान्द्रायणं चरेत्, परित्यज्येनां विश्रयात्) ; पमा. ३३७ (सप्तः २ भा. १) (मातृष्वसुसुतां) विवाह्य (च विवाह्य) स्वज्येनां (स्वज्य चैनां) (मातृवत्) ; उत. १११ स्वज्येनां (स्वज्य चैनां) (मातृवत्) ; चीनि. १५३ घृ. ११२ (पितृष्वसुसुतां मातृ-सुतां समानार्थी च विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्, परित्यज्य चैनां विश्रयात्) ; संम. ६८१ (पितृष्वसुसुतां मातृष्वसुसुतां मातृसगोत्रां तथैव च समानप्रवरां विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्) ; ७१५ (पितृष्वसुसुतां मातृष्वसुसुतां मातृसगोत्रां समानप्रवरां च विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्) ; मुक्ता. १२७ (समानार्थी) विवाह्य (सदाह्य) (मातृवत्) ; सिन्धु. १०२७ .

व्यासः— 'सगोत्रां मातृरप्येके नेच्छन्त्युद्राहकर्मणि ।
जन्मान्नोरविशाने उदहेताविशङ्कितः ॥' इदं च
व्यासाभिधानं हलायुधेन पुनिकापुत्रविषयमिति यत्
लिखितं तद्यन्त्यं, लक्ष्मीधराचखरसात् । गृ. १०

सापिण्ड्याशौचदायमाणापवधिः

तत्र ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमाद्वर्भ-
विच्छित्तिर्भवति, आसप्तमाद्रिष्यविच्छित्तिर्भवति,
आतृतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति, अन्यथा
सपिण्ड्याशौचक्रियाद्युच्छेदाद्ब्रह्महतुल्य भवन्ति ॥

एकपिण्डस्वधानां, एकः पिण्डः स्वधासप्तन्वी येषां
ते तथा । धर्मविच्छित्तिरशौचादिनिवृत्तिः । सप्तम-
मवधीकृत्य परतो दायभागनिवृत्तिः । तृतीयमवधीकृत्य
परतः स्वधानिवृत्तिः । अन्यथा चतुर्थादर्वाक् पिण्ड-
निवृत्तौ एकदशार्वाक् शौचनिवृत्तौ (१) पापभाक्
भवतीत्यर्थः । स्मृसा. ११८

कण्वः

क्षत्रियविषयः सापिण्ड्यावधिः

तृतीयात् क्षत्रियो मातुः पञ्चमात् पितृतः पराम् ।
समुद्बहेत्सवर्णा तु पञ्चमात् सप्तमात्पराम् ॥

पैठीनसिः

सापिण्ड्यावधिकल्पः

असमानार्पेयी कन्यां वरयेत् ॥

पञ्च मातृतः परिहरेत्, सप्त पितृतः ॥

(१) संप्र. ७०० स्वयम्भुः; स्मृसा. ११८ अन्यथा ...
भवन्ति (अन्यथा पिण्डशौचाद्युच्छेदे ब्रह्महा भवति); सिन्धु.
१०१३ (गत्र०) स्वधात्रि (पिण्डत्रि) अन्यथा ... भवन्ति (अन्यथा
पिण्डशौचक्रियाविच्छेदाद् ब्रह्महतुल्यो भवति).

(२) मुक्ता. १२८; आन. १७१, १७२ पू.

(३) स्थलादिनिर्देशः गोत्रमवधिविचारे (संका पृ. १८९)
द्रष्टव्यं ।

(४) अप. १५३ पृ. ८२; गृक. ८; उ. २।१११६
पृ. २२१; गृ. १० (पञ्च मातृतः सप्त पितृत. परिहरेत्); स्मृसा.
१३ (मातृत. परिहरेत् पञ्च सप्त पितृतः परिहरेत्); पमा.
४६७; मपा. १३९ (परिहरेत्); दीक. १।५३ (परिहरेत्)

सं. का. ६५

श्रीन् मातृतः पञ्च पितृतो वा ॥

(१) अत्र च समानजातीये पञ्च, असमान-
जातीये श्रीनिति व्यवस्थितो विकल्पः ।

* अप १।५३ पृ. ८२

(२) अत्र 'श्रीनतीत्य' इत्यादिकस्यायं विषयः ।
यस्य माता दत्तपुत्री तां यः प्रतिग्रहीता पुत्रत्वेन स्वी-
करोति तत्कुलम् । यस्य दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तिमस्य
जनककुलं च एकत्रावयवानुत्तरेणभावादन्यत्र गोत्रानु-
त्तरेणभावाच्च । मपा. १३९-१४०

(३) (श्रीन्...) इति तु आसुरादिविवाहविषयं
क्षत्रियादिविषयं वा । दीक. १।५३ पृ. ८

(४) श्रीन् पञ्चेत्यासुरादिविवाहविषयं क्षत्रियादि-
विवाहविषयं वा इति विवेककृतः । असमानजातीया-

* गृक, गृ., स्मृसा. अपगान् ।

पञ्च मातृतः सप्त पितृतः पञ्च पितृतो वा); उत. १०८;
साद्री. २५ (पञ्चातीत्य मातृतः सप्ततीत्य पितृतः); वीमि.
१।५३ पृ. ११२; संप्र. ७०३, ७०७; चम. ९३ (पञ्चती-
मातृतः परिहरेत् सप्तती पितृतः); मुक्ता. १२५; संम. ५०
चमवत्; सिन्धु. १००३ चमवत्; विपा. ६९४ चमवत्;
आन. १६९; साप्र. ५ चमवत्; बाल. १।५३ पृ. १९२.

(१) मित्ता. १।५३ (श्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य च
पितृतः); अप. १।५३ पृ. ८२; गृक. ८ पितृतो वा (पितृत
इति वा); उ. २।१११६ पृ. २२१; स्मृच. ७२ (श्रीन्
मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्य विवाहः); गृ. १० गृकवत्;
स्मृसा. १३; पमा. ४६७; ५९० (श्रीनतीत्य मातृतः पञ्चा-
तीत्य पितृतः); मपा. १३९ (श्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य वा
पितृतः); मर. १८ पमावत्; दीक. १।५३; उत. १०८-१०९;
साद्री. २५ (श्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतो वा); वीमि.
१।५३ पृ. ११२ वा (इति च); संप्र. ७०४, ७०७ साद्रीवत्;
चम. ९३; मुक्ता. १२८ (श्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः);
संम. ५० मुक्तावत्; सिन्धु. १००३; १०२२ (श्रीन् मातृतः
पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्योद्भवेत्) : १०२३, १०२४ निर्देश-
मात्रम्; विपा. ६९४; ६९८ (श्रीन् मातृतः पञ्च पितृतः
पुरुषानतीत्योद्भवेत्); संकी. ५१ विपावत्; १७३ मुक्तावत्;
आन. १७१ मुक्तावत्; साप्र. ५; बाल. १।५३ पृ. १९३;
संग. १७५ विपावत्; संप्र. ४०९ मुक्तावत्; ४५३ विपावत्.

विवाहे श्रीनित्यादि व्यवस्थितविकल्पः इति रत्नाकरा-
दयः। असमानजातीयं च मूर्धामिपिक्तादेः। वस्तुतस्तु
श्रीनित्यादि अधिकदोषार्थं, अन्यथा 'मातृष्वसपितृष्वस-
दुहितरो मातुलसुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो भवन्ति, ता
वर्जयेत्' इति पैठीनसिध्वन्नान्तरस्य का गतिः। एवं
च 'श्रीन् मातृतः' इति प्रमातामहबृद्धप्रमातामहमातृ-
वृद्धपेक्षया संताने बोद्धव्यम्। एवं मातामहापेक्षया
मातृस्वसदुहितृमातुलदुहिन्नोऽपि पुत्र्यक्
निषेधः प्रमातामहबृद्धप्रमातामहमातृवृद्धसंतानत्रितयेभ्यो-
ऽपि अधिकदोषाय। एवं पितृपक्षेऽपि।

उत. १०९

मातृजादिक्रम्यापरिणयस्य निषेधः प्रायश्चित्तं च

पितृमातृष्वसदुहितरो मातुलसुताश्च धर्मतस्ता
भगिन्यस्ता वर्जयेदिति विज्ञायते ॥

'असमानार्थेयम्' इत्यादिपैठीनसिवाक्येनैव पितृ-
मातृष्वसदुहिनादौ निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषातिशय-
ज्ञोषणार्थः। * गृ. १०

उद्धेत्त सगोत्रां तु तनयां मातुलस्य च।

ऋषिभिश्चैव तुल्योऽपि स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

परित्यज्य इति शेषः।

आन. १७१

* स्मृसा. गृ.व.१।

(१) गृ. भगिन्यस्ता (भगिन्यो); स्मृ. ७१ मुताश्च
(मुता) भगिन्यस्ता (भगिन्यो) (इति विज्ञायते०); गृ. १०
भगिन्यस्ता (भगिन्यो) (इति विज्ञायते०); स्मृसा. १३
(मातृष्वसपितृष्वसदुहितरो मातुलसुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो
वर्जयेत्); पमा. ४६९; उत. १०९ (मातृष्वसपितृष्वसदुहितरो
मातुलसुताश्च धर्मतस्ता भगिन्यो भवन्ति ता वर्जयेत्); सं. ७१५
(पितृष्वसमातृष्वसदुहितरो मातुलमुता च धर्मतस्ता भगिन्यो
वर्जयेत्); चम. ९५ ष्वसदु (ष्वसदुं) मुताश्च धर्मतस्ता (मुता
धर्मतः); मुक्त. १२७ मुताश्च धर्मतस्ता (मुता धर्मतः) (इति
विज्ञायते०); सं. १७७ (मातृश्रुताश्च०) (इति विज्ञायते०);
आन. १७१ मुताश्च धर्मतस्ता (मुता च धर्मतः) (इति
विज्ञायते०)।

(२) मुक्त. १२७; आन. १७१. लघुशातातपेऽपि एत-
त्सदुः श्लेषो वर्तते।

बृद्धमनुः

औरसेतरपुत्रेषु सापिण्ड्यं वीजत् एव, सापिण्ड्यवर्ज्यता

दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजयमुः सपिण्डता।

पञ्चमी सप्तमी तद्ब्रह्मेतं तत्पालकस्य च ॥

दत्तके विशेषमाह गौतमः— दत्तेति। जनकपक्षे
सप्तमी जगनीपक्षे पञ्चमीत्यर्थः। विपा. ६९८

असंबद्धा भवेद्या तु पिण्डेनैवोदकेन वा।

सा विवाहा द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या ॥

कार्णाजिनिः

अनौरसपुत्रसंबद्धे सपिण्डीकरणम्

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः।

प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥

द्वौभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम्।

चतुर्थपुरूपे छन्दस्तस्मादेया त्रिपौरुषी ॥

अस्यार्थः— दत्तकादिद्वामुष्यायणानां यावन्तः पित्रोः
संबन्धिनः पितामहवर्गाः स्युस्तत्संबन्धेन च स्वं प्रति
पितृभ्यादिरूपतां गताः, ये च मुख्यगौणपितृसंबन्धेन
भ्रात्रादिरूपतां गताः ते सर्वे दत्तकादीनां पितृवर्गाः।
तेषु मध्ये ये प्रेताः स्युस्तेषां तत्समानजातीयकर्त्रिणः
पितृभिः सह ते दत्तकादयो योजनं सपिण्डीकरणं कुर्युः।
द्वामुष्यायणपुत्रास्तु तेषु तेषु वर्गेषु मध्ये स्वकीयेन पित्रा

(१) सं. ६८६, ६८७, ७०० : ६९४ तृतीयः पादः;
सिन्धु. १०२२ उतरार्धे (सप्तमी पञ्चमी चैव गोत्रिणं पालकस्य
च।); विपा. ६९८ तद्ब्रह्मेतं तथा (मातृगोत्रत्वं वा) गौतमः;
सं. ४५; साम. १७ उतरार्धे (सप्तमी पञ्चमी चैव गोत्रं
तत्पालकस्य च।); सं. १७५ विपाव. गौतमः।

(२) उत. ११६ असंबद्धा (असंबन्धा); सं. ७१०;
सिन्धु. १००१ भवेद्या तु (भवेन्मातुः); बाल. ११३ ८. १९१
असंबद्धा (असंबन्धा) विवाहा (प्रगस्ता); सं. ४१०
असंबद्धा भवेद्या तु (असंबन्धा भवेन्मातुः)।

(३) चध्रा. १२१; सं. ६९३, ७०१; साम. १४ पितृवर्गाः
(पितृवर्ग्याः); सं. ४५५।

(४) चध्रा. १२१; सं. ६९३, ७०१ छन्दः (छन्दः);
सं. ४५६ सहाय तत्पुत्राः (सह पितुः पुत्राः) विनीरुषी
(विनीरुषा)।

तत्पूर्वाभ्यां च द्वाभ्यां तस्य तस्य प्रेतस्य सपिण्डीकरणं
 कुर्युः । द्यामुष्यायणपौत्रस्तु इवेन पित्रा द्यामुष्यायणेन
 च पितामहेन तत्पित्रा चैकेन तत्समं तत्तद्गौत्रं तेन
 तेन योजयेत् । द्यामुष्यायणपौत्रस्तु गौणपितृवर्गमध्य-
 स्थितं प्रेतं योजयेत् वा न वा । एषा हि गौणपितृसंतति-
 स्त्रिपौत्रव्येव । * चम्रा. १२१-१२२

व्याघ्रपादः

मातुःसुतापरिणयो देशधर्मः

वृद्धहेदक्षिणे विद्वान् मातुलस्य तु वै सुताम् ।
 उत्तरे नोद्धेद्विप्रो ह्येष धर्मः सनातनः ॥

वृद्धशातातपः

विवाहे वज्यां बान्धवप्रकाराः

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।
 पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
 मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।
 मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥

* सर. चम्रागतार्थम् ।

(१) धप्र ६२; प्रका. ३४७; संग. १७२-१७३; कृम.

१००७ (=) तु वै (च वै).

(२) स्मृच. ७१ पितुर्मातृ (पितृमातृ) स्मृलन्तरम्; गुर.

९ (=) पितृष्वसुः (पितृ स्वसुः) मातृष्वसुः (मातृः स्वसुः);

स्मृसा. १३ (=) गुरवद्; प्रमा. ४६८ स्मृलन्तरम्; मपा.

६७४ गुरवद्; प्रपा. ३०७ पराशरः; द्वाक. १५३ (=)

गुरवद्; उत. ११० (=) गुरवद्; मुक्ता. १२७ माधवीये

पराशरः; आन. १७४ गुरवद्, माधवीयवचनमित्युक्तम्;

कृम. १००० (=).

(३) स्मृच. ७१ स्मृलन्तरम्; गुर. ९ (=) पूर्वार्धे

(मातृमातृः स्वसुः पुत्रा मातृः पित्रः स्वसुः सुताः); स्मृसा.

१३ (=) गुरवद्; प्रमा. ४६८ स्मृलन्तरम्; मपा. ६७४

पितृष्वसुः (पितृ स्वसुः) मातृष्वसुः (मातृः स्वसुः); प्रपा.

३०७ पराशरः; द्वाक. १५३ (=) पितृष्वसुः (मातृ स्वसुः)

मातृष्वसुः (मातृः स्वसुः); उत. ११० (=) गुरवद्; मुक्ता.

१२७ माधवीये पराशरः; आन. १७४ माधवीयवचनमित्युक्तम्;

कृम. १००० (=) बान्धवाः (बन्धवः).

आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः ।
 आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥
 विवाहो नेष्यते तत्र पितुर्मातृश्च वन्धुषु ॥

वुधः

सापिण्ड्यवधिः

सैवर्णा भार्यामुद्धेदतीत्य मातुतः पितृतः पञ्चमीं
 दशमीमन्यगोत्रजाम् ॥

आश्वलायनः

सापिण्ड्यवधिः, सापिण्ड्यसंक्रोचो देशभेदेन शाखा-
 भेदेन च, मातृकादिकन्यापरिणयो देशधर्मः

*सापिण्ड्यं मुनिभिः प्रोक्तं मातृतः पितृतः
 क्रमात् ।

तत्सापिण्ड्यं विजानीयान्नर्मदोत्तरवासिनाम् ॥
 सापिण्ड्यं (?) प्राहुराचार्याः संकोच्यपि
 सपिण्डताम् ।

ज्ञातव्यं तत्र धर्मज्ञैर्नर्मदायाश्च दक्षिणे ॥
 पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा ।
 त्रीणि चातीत्य मातृतः पञ्चातीत्येति वै पितुः ॥
 तृतीयां वा चतुर्थीं वा पञ्चमीं पितृमातृतः ।
 दक्षिणे तुद्धेत्कन्यां स्वसारं भारतरं विना ॥

* वचनान्वेदानि धर्मप्रवृत्तौ 'आचार्य' इत्युक्तम् सगृ-
 हीतानि । प्रयोगपारिजातवद् आश्वलायनवृत्तिगो नारायणभट्टस्य
 कृतौ धर्मप्रवृत्तावपि आचार्यभेदेन आश्वलायन एव अभिहितः
 स्यादिति संभाषनया आश्वलायनीयत्वेनास्माभिरितानि समगृह्यन्त ।
 आश्वलायनस्मृतौ तु नोपलभ्यन्ते ।

(१) मपा. ६७४ पितृष्वसुः (पितृः स्वसुः) मातृष्वसुः
 (मातृः स्वसुः), प्रपा. ३०७ पराशरः.

(२) मुक्ता. १२७ माधवीये पराशरः; आन. १७४
 माधवीयवचनमित्युक्तम्. वृद्धशातातपस्यैव वचनमिति केनापि
 ग्रन्थकारेण नोक्तं, तथापि पतदर्थत्वात् विषयमानी द्वौ क्रौरी
 वृद्धशातातपे निवेशितौ । अतः पतदर्थमपि वृद्धशातातपे
 निवेशितम् ।

(३) संग्र. ६९९.
 (४) धप्र. ६१; प्रका. ३४७; संग. १९९.
 (५) धप्र. ६१; प्रका. ३४७.
 (६) धप्र. ६२; संग. १७२ उत. . .

मातुल्य सुतां विप्रो दक्षिणे तां समुद्बहेत् ।
वर्जनीया प्रयत्नेन सैव धाजसनेयिभिः ॥

स्मृत्यन्तरम्

विहसंबन्धः, विवाहेन कन्यायाः सापिण्ड्यनिवृत्तिः

भ्रातुस्तु पत्नीभगिनीं तत्सुतां चैव वर्जयेत् ।
पितुस्तु पत्नीभगिनीं तत्सुतां चैव वर्जयेत् ॥

चैतुर्थीहोममन्त्रैस्तु मांसमज्जास्थिभिः सह ।
एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।
स्वगोत्रात् भ्रदयते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

गोत्राद्या उपदेशश्च कन्यां नैवोद्बहेद्विजः ।
गुरोश्च कन्यां शिष्यो वा तत्संतत्याऽपि नेष्यते ।
पुरुषत्रयपर्यन्तं भ्रात्रादेर्नैतदिष्यते ॥

गुरोरिति । गायन्मुपदेशकरणेऽपि चतुर्दशविद्या-
न्यतमस्य चतुःषष्टिकलात्यतमकलाशास्त्रस्य वाऽप्या-
पकस्य चेत्यर्थः । ततः तस्मात् तेन गुरुणाऽपि पुरुषत्रय-
पर्यन्तमित्यन्वयः, तत्संतत्या चेति पाठान्तरं सुगमम् ।
एवं च शिष्यसंततिरपि पुरुषत्रयपर्यन्तं ब्राह्म्यं । भ्रात्रादेः
सुवर्दिभ्रात्रादेः संततौ उद्बहनिषेधो नेत्यर्थः । केचित्तु
गायत्रीदातृमात्रस्य कन्या त्याज्या न तु गोत्रं कुलं च
'सावित्री यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् । तद्गोत्रे
सन्कुले वाऽपि विवाहो नैव दोषकृत् ॥' इति वचना-
दित्याहुः । एतत् स्वगोत्राशानविषयमिति नारायणः ।

कृम. १०२०

मार्कण्डेयपुराणम्

निवांप्यसापिण्ड्यावधिः, ब्राह्मादिविवाहेन विवाहिताया
भर्तौ सपिण्डता सगोत्रता च, आसुरादिविवाहेन
विवाहितायाश्च पित्रा

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
पिण्डसंबन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥
लेपसंबन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहान् ।
प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानश्च सप्तमः ॥
इत्येव मुनिभिः प्रोक्तः संबन्धः साप्तपौरुषः ॥
उद्बहेत् पितृमात्रोस्तु सप्तमी पञ्चमी च या ॥
ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥
आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥

(१) स्मृच. ३३३; चक्रा. ८१; पमा. ४६५; आका.
५१६ (=) विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः (पितरः पत्नीतिताः);
संम. ६८५; मुक्ता. १२९ मार्कण्डेयः; बाल. ११५२ पृ. १७१
नो ह्येते (नरत्वेत); संर. ४०६ बालवत्.

(२) स्मृच. ३३३; चक्रा. ८१; पमा. ४६५ पितामहाद्
(प्रपितामहाद्) मानश्च (मानस्तु); संम. ६८५ पितामहविता-
महाद् (ये शुद्धपितामहाद्); मुक्ता. १२९ मानश्च (मानस्तु)
मार्कण्डेयः; बाल. ११५२ पृ. १७१ मानश्च (मानस्तु); संर.
४०६ बालवत्.

(३) पमा. ४६५; संम. ६८५; मुक्ता १२९ साप्तपौरुषः
(सप्तपौरुषः) मार्कण्डेयः; बाल. ११५२ पृ. १७१; संर. ४०६.

(४) गुर. ११ सप्तमी पञ्चमी च या (सप्तमी पञ्चमी तथा);
उत्त. ११७ गुरवद्; वीमि. ११५३ पृ. १११.

(५) अष. ११२५३ पृ. ५४२ कर्तव्या (कर्तव्याः) क्रिया
(क्रियाः) मार्कण्डेयः; स्मृच. ६९ अपवद्, मार्कण्डेयः; पमा.
४६९ ब्राह्मादिषु (ब्राह्मादिषु); ७८० मार्कण्डेयः; सादी. २४
अपवद्, मार्कण्डेयः; संम. ७१६, ७१८ मार्कण्डेयः; चम.
९५-९६ या तूढा (कूडा या) : १०७ अपवद्, मार्कण्डेयः;
मुक्ता. १२९ अपवद्, मार्कण्डेयः; अान. १७३ अपवद्,
मार्कण्डेयः; साम. ७ अपवद् : ९ निर्दिष्टमात्रम्.

(६) अष. ११२५३ पृ. ५४२ मार्कण्डेयः; स्मृच. ६९ मार्कण्डेयः;
पमा. ४६९ आसुरादि (गाण्वर्वादि) : ७८० मार्कण्डेयः; सादी.
२४ धर्मवित् (धर्मतः) मार्कण्डेयः; संम. ७१६, ७१८ मार्कण्डेयः;
चम. ९६ आसुरादि (गाण्वर्वादि) : १०७ धर्मवित् (धर्मतः)

(१) धम. ६२; प्रका. ३४७; कृम. १००७ (=).

(२) मुक्ता. १२९; अान. १७४ (=) पितृगु पत्नी
(पितृगुपत्नी) उच. ; संर. ४११ (सापलमातृभगिनीं तत्सुतां
च विवर्जयेत् । पितृगुपत्नीभगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत् ॥).

(३) साम. ७. निरिनेऽपि एतत्सदृशं वचनं विचने, तथापि
रचनारिभिर्दोषो द्रष्टव्यः ।

(४) सादी. ३२ दैनैत (दैनैत) प्रन्धान्तरे श्लुक्तम् ;
चम. ९० (=) ; संम. ५३ ; सिण्डु. १०२० (=) ;
कृम. १००५ (=) एतौपार्थमात्रम् ; संर. ४११ द्वितीयार्थं
(गुरोश्च कन्यां दिष्यत्यु नोद्बहेत् कदापन) एतौपार्थं नास्ति.

मातुः पितृगोत्रेणेत्यर्थः । अथ. १।२५३ पृ. ५४२

मत्स्यपुराणम्

निर्वाण्यसापिण्ड्यावधिः

त्रिभिः सापिण्डीकरणे अशेषत्रितये पिता ।

यदा प्राप्स्यति कालेन तदा मुच्येत बन्धनात् ॥

मुक्तोऽपि लेपभागित्वं प्राप्नोति कुशमार्जनात् ॥

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥

अत्र चतुर्थो वृद्धप्रपितामहः स आचो येषा ते तदाद्याः, तद्गुणसविज्ञानो बहुवीहिः, तस्मात्तद्गुणसविज्ञानाद्बलीयस्त्वान् । तद्गुणे हि श्रुतग्रहण, अग्रहणम- तद्गुणे । तस्मात् चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठाक्षयः पुरुषा लेप- भागिनः । पित्राद्याः पितृ-पितामह-प्रपितामहाक्षयः । एते पिण्डभागिनः । चध्रा. ८१

अभिप्रायत्तादिकानां तु पितृणां सा शची स्वसा ।

पुलोमा जनयामास तस्यां नान्ना शचीं सुताम् ॥

मार्कण्डेयः ; मुक्ता. १२९ मार्कण्डेयः ; भा. १७३ मार्कण्डेयः ; साम. ७ आतुरादि (गान्धर्वादि) धर्मविद् (धर्मवद्).

(१) मत्स्य. १८।२८ ; संप्र. ६८७ पूर्वार्धे (त्रिभिः सापिण्डीकरणैराशोकहतयेति वा ।).

(२) मत्स्य. १८।२९ ; संप्र. ६८७ मुक्तोऽपि लेप (युक्तो- पलेप) .

(३) मत्स्य. १८।२९ ; अथ. १।२४१ पृ. ५०७ ; गौमि. १४।२२ पिण्डदः सप्तमस्तेषां (सप्तमं पिण्डदस्तेषां) ; स्मृच. ६७ : ४०५ (भा.) निर्देशामात्रम् ; चध्रा. ८० भाजश्च (भागाश्च) ; प्रमा. ४६५ : ५८९-५९० पिण्डदः सप्तमस्तेषां (सप्तमः पिण्डद- स्तेषां) ; मपा. १२९ ; प्रपा. ३०६ साप्तपौरुषम् (साप्तपौरुषम्) ; निप्र. १०४ ; उत. १०७ ; सादी. २९ ; संप्र. ६८५ ; चम. ९० ; मुक्ता. १२४ प्रपावद्, स्मृतैरिद्युक्तम् ; संम. ५० ; सिन्धु. ९९३ ; विपा. ६८६ ; संकी. १७२ ; भा. १६८ (=) प्रपावद्, उर्ध्वानि. १३१ मनुः ; साम. १ ; प्रका. ३४४ ; बाल. १।५२ पृ. १७१ ; १।५३ पृ. १९० (पिण्डदः सप्तमः) पतावदेव, पृ. १९१ (सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्) पतावदेव ; संग. १६८ ; संद. ४०६ मत्तेषां (मत्तेषां) .

(४) संप्र. ७२२-७२४. मत्स्यपुराणस्य वा अन्यस्य वाऽयं श्लोक इति न निश्चेतुं शक्यते ।

सापिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्तत चतुर्दशे ।
जन्मनामसृतेर्वैके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥

विष्णुपुराणम्

पितृमातृभाविण्ड्यावधिः

पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।
गृहस्य उद्गृहेत्कन्यां न्याय्येन विधिना नृप ॥

श्रीमद्भागवतम्

इतिहासे मातृभाविण्ड्यावधिः

वृतः स्वयंवरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तया ।
राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारेकरथो युधि ॥

यद्यप्यनुस्मरन् वैरं स्वमीं कृष्णावमानितः ।
व्यतरद्भागिनेयाय मुतां कुर्वन्स्वंसुः प्रियम् ॥

(१) संदी. १० (भाग. २) .
(२) विष्णु. ३।१०।२३ गृहस्य उ (गृहस्यत्) ; स्मृच. ७२ विधिना नृप (विधिनाऽन्यथा) ; गृह. ११-१२ न्याय्येन (न्यायेन) ; स्मृमा. १४ पूर्वार्धे (मातृपक्षात् पञ्चमीं पितृपक्षात् सप्तमीम्) ; प्रमा. ४६७ पक्षाच्च (पक्षात्) ; प्रपा. ३०७ (पञ्चमीं मातृपक्षे तु पितृपक्षे तु सप्तमीम् । गृहस्य उद्गृहे कन्यां न्यायेन विधिना नृपः ॥) पराशरः ; मर. १८ पक्षाच्च (पक्षात्) न्याय्येन (न्यायेन) ; उत. १०७ (सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उद्गृहेत द्विजो भार्यां न्यायेन विधिना नृप ॥) : १०९ पूर्ववत् (घृ. १०७) पाठः ; पू. ; सरदी. २५ न्याय्येन (न्यायेन) न्यासः ; वीमि. १।५३ पृ. १११ न्याय्येन (न्यायेन) ; संप्र. ७०३ (पञ्चमीं मातृपक्षे तु पितृपक्षे तु सप्तमीम् । गृहस्य उद्गृहे- कन्यां न्याय्येन विधिना नृप ॥) : ७०७ (सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम् । उद्गृहेत द्विजो भार्यां न्याय्येन विधिना नृप ॥) ; चम. ९३ मत्तव ; मुक्ता. १२६ पक्षाच्च (पक्षात्) विधिना नृप (विधिनोत्तमात्) न्यासः ; संम. ५० पतावद् ; सिन्धु. १००२ ; विपा. ६८८ पक्षाच्च (पक्षे तु) न्याय्येन (न्यायेन) विष्णुपुराणे पराशरवचनमित्युक्तम् ; साम. ३ (=) पक्षाच्च (पक्षात्) पू ; बाल. १।५३ पृ. १९२ पक्षाच्च (पक्षात्) न्याय्येन (न्यायेन) ; कृम. १००० (=) पतावद्, पू. ; सर ४०९ .
(३) भाग. १०।११।२२, २३, २५ ; संप्र. ७१३ ; संग. १७१-१७२ .

दोहित्राग्रानिरुद्धाग्रं पौत्रीं रुक्म्यददाद्धरेः ।
 रोचनां वद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥
 जानघ्नघर्मं तं यौनं स्नेहपात्रानुवन्धतः ॥
 तेजीयसां न दोषायः बह्वेः सर्वभुजो यथा ॥

लिङ्गपुराणम्

विरुद्धसंबन्धः

वाक्संबन्धकृतानां तु स्नेहसंबन्धभागिनाम् ।
 विवाहोऽत्र न कर्तव्यो, लोकगर्हा प्रसज्यते ॥
 अतो वंशा विनश्यन्ति लोके संकरकारकाः ॥

ब्रह्मपुराणम्

निर्वापसापिण्ड्यावधिः

सर्वेषामेव वर्णानां विधेया साप्तपौरुपी ।
 सापिण्डता ततः पश्चात्समानोदकधर्मता ॥
 ततः कालवशात्तत्र जन्मनाम्नोरेवेदने ।
 समानोदकसंज्ञा तु तावन्मात्राऽपि नश्यति ॥
 आत्मा पिता तरिपता च आत्मनः प्रपितामहः ।
 तस्यापि यः पिता कश्चित्त्रैथैव तु पितामहः ॥
 प्रपितामहसंज्ञस्य यः कश्चित्प्रपितामहः ।
 ऊर्ध्वं गणनया आद्यः सर्वेषां प्रपितामहः ॥
 पितामहो द्वितीयस्तु तृतीयस्तु पिता भवेत् ।
 सोदर्येण समं भ्रात्रा स्याद्रात्माऽपि चतुर्थकः ॥
 सवर्णयोस्तथा पुत्रः पञ्चमः परिकीर्तितः ।
 भ्रातुर्यां षष्ठः पौत्रश्च सप्तमः प्रपौत्र इति ॥
 एवं मृतानामेतेषां संजीवंस्तु प्रपौत्रकः ॥

(१) संप्र. ७२५ ।

(२) साद्री. ३२ (=) संबन्धभागिनाम् (संबन्धनामपि)
 गर्हा प्रसज्यते (गर्हापनुत्तये); संप्र. ७१४; ज्योति. १३२;
 बाल. १।५३ वृ १९७ ।

(३) संप्र. ७१४; बाल. १।५३ वृ. १९७ अतो (ततो)
 लोके (लोक) ।

(४) स्मृत्या. ११८; सिन्धु. १००३.

(५) स्मृत्या. ११८; सिन्धु. १००३ जन्मनाम्नोरेवेदने
 (विस्मृतौ नामगोत्रतः) ।

(६) स्मृत्या. ११८.

अविभुक्तधनास्स्वेतेः सापिण्डाः परिकीर्तिताः ॥
 भ्रातृभिर्या ततस्त्वन्यैर्विभक्तायाः सहोदकाः ।
 विभक्तार्थाः सकुल्याश्च श्राद्धादौ लेपभागिनः ॥
 ब्रह्मविदूक्षत्रजातीनां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपूरुपम् ।
 ब्राह्मणैरपि जातानामपिभक्तार्थगामिनाम् ॥
 विभक्तार्थानां तु तेषां मातुर्जातिरसंशयम् ॥
 सापिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुपी ॥
 सापिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
 सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे मित्रजातिषु ॥
 यत्र मातुर्लज्जोद्वाही यत्र वै वृषलीपतिः ।
 श्राद्धं न गच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च निरामिपम् ॥

कूर्मपुराणम्

विवाहितानां भर्त्रां सापिण्ड्यम्

अप्रप्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुपम् ।
 प्रप्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

मातुः पितुश्च सापिण्ड्यावधिः; विरुद्धसंबन्धः

सापिण्ड्यं गोत्रशुद्धिं च शीले सामुद्रिकाणि च ।
 जातकादिभमेले च वीक्ष्यं वाग्दानतः पुरा ॥
 भगिन्योर्भगिनीभ्रात्रोर्भ्रातृपुत्रीपितृव्ययोः ।
 विवाहे ष्यादिभूतत्वाच्छालाभेदोऽवगण्यते ॥

(१) स्मृत्या. ११८; सिन्धु. १००३.

(२) स्मृत्या. ११८.

(३) स्मृत्या. ११८; वामि. १।५३ वृ. १०९ त्रिपौरुपी
 (त्रिपूरुपी) ।

(४) पमा. ५८९ बृहपरशरः; संप्र. ७११; संग. १७०.

(५) सिन्धु. १०१२.

(६) उत. १०८; साद्री. २३ (सापिण्ड्यं साप्तपौरुपम्)
 पतावदेव, स्वल्पन्तरम्; सिन्धु. १०१४ पितामहः (प्रजा-
 पतिः); साम ७ : ९, १० वृतीयः पादः ।

(७) ज्योति. १३१; संग. १६७ शीले सा (शीलसा)
 ज्योतिर्निबन्धे श्युक्तम् ।

(८) मिता. १।५३.

अस्या मातुस्तु यत्पित्र्यं मातृकं वा यदा भवेत् ।
 उभयं तद्धि कन्याया मातृतः परिकीर्तितम् ।
 यैरस्यापि पितुः पित्र्यं मातृकं वा यदा भवेत् ।
 उभयं तद्वैरस्यापि पितृतः परिकीर्तितम् ॥
 अस्याः पत्न्याः, तुरप्यर्थे, तेन वरस्यापि मातुः साक्षा-
 त्परम्परासाधारणभूतायाः यत् पित्र्यं पितृसंबन्धि कुलं
 मातृकं वा मातृसंबन्धि कुलं वा यदा भवेत्तदुभयं
 तयोर्मातृतः मातृसंबन्धि मातृपक्षे इति यावदिति प्रथम-
 श्लोकार्थः । वरस्यापीत्यपिना कन्याया अपि । एवं च
 वरस्य कन्याया अपि पितुर्जनकस्य साक्षात्परसाधारणस्य
 पित्र्यं मातृकं वा यदा भवेत् तयोस्तदुभयमपि पितृतः
 पितृसंबन्धि पितृपक्षे इति यावदिति द्वितीयपदार्थः ।

बाल. १।५३ घृ. १९४

पैञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।
 उभयोः पितृतश्चापि पद्यः पृष्ठी समुद्बहेत् ॥
 पितृव्यभार्याभगिनीं च तत्सुतां
 सापत्नमातुर्भगिनीं च तत्सुताम् ।
 नैवोद्बहेत्तां यदि चैत्रमादा-
 षाण्डालयोर्नेरपि कारणं भवेत् ॥

चतुर्विंशतितमम्

पितामातृसापिण्ड्यावधिभेदः मतभेदेन, देशधर्मकुलधर्मे-
 प्रामाण्यम्, मातुलादिकन्यापरिणयानुमतिः

पैञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा ।
 दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥

- (१) साद्री. २२ मातुस्तु (मातृपक्ष); बाल. १।५३ घृ. १९४.
 (२) साद्री. २२ उत्तरार्धे (पित्र्यमेतद्वरस्यैतत् उभये
 पितृतः स्मृतम्); बाल. १।५३ घृ. १९४.
 (३) साद्री. २८; ज्योति. १३२ पितृतश्चापि (मातृत-
 श्लेष्टे) स्मृतिचन्द्रिकायां निर्णयवचनमित्युक्तम्.
 (४) धर्म. ६२; संग. १७४ धर्मप्रवृत्ती इत्युक्तम्.
 (५) संग. ७०४ पूर्वार्धे (मातृतः पञ्चमी चैव सप्तमी
 पितृतस्तथा ।); ७०८ उक्त.; धर्म. ९३ ख्यातात् (ख्यातां);
 सिन्धु. १००४; संकौ. १७३ उक्त.; साम. ५ उक्त.; प्रका.
 ३४४ उक्त., संस्कारकौस्तुभे स्मर्यते इत्युक्तम्; बाल. १।५३
 घृ. १९६ उक्त.; संग. १६९ उक्त.; कृम. ९९९ (=) पू.;
 १०१३ (=) उक्त.; संत. ४१० उक्त.

दशभिरिति ! 'कुलमग्रे परीक्षेत' इति कुलस्यैव
 गौरवात्तदनुसारेण सापिण्ड्यसंकोचः, न तु तद्विषयांशम-
 कुलकन्यास्वीकार इत्याशयः । कृम. १००४

उद्बहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभार्ये तु सप्तमीम् ।
 पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षे त्वयं विधिः ॥
 सप्तमीं च तथा पृष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च ।
 एवमुद्बहाहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥
 तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोर्हमयोरपि ।
 विवाहाद्येन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥
 असापिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
 सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मथुने ॥
 यैस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्बहेत् ।
 नित्यं स व्यवहार्यः स्वाद्देशैतत् प्रतीयते ॥

- (१) साद्री. २७; ६० स्मृतिः; संग. ७०८; धर्म. ९३
 पक्षे त्वयं (पक्षेऽप्ययं); सिन्धु. १००४ चमवत्; संकौ. १७३;
 साम. ५ चमवत्; प्रका. ३४४ संस्कारकौस्तुभे स्मर्यते इत्युक्तम्;
 संग. १६९; कृम. १०१३ प्रथमः पादः; संत. ४१० पितृपक्षे
 (पितुः पक्षे); संद्री. ८ (भाग. २) चमवत्.
 (२) साद्री. २७; २८ निर्देशमात्रम्; संग. ७०८; धर्म.
 ९३-९४; सिन्धु. १००४; संकौ. १७३; साम. ५; प्रका.
 ३४४ संस्कारकौस्तुभे स्मर्यते इत्युक्तम्; संग. १६९ पूर्वार्धे
 (सप्तमी च तथा पृष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च); संत. ४१०,
 संद्री. ८ (भाग. २).
 (३) स्मृच. ७१; प्रपा. ३०८; साद्री. २७; २८ निर्देश-
 मात्रम्; संग. ७०४, ७०८, ७१२; ७१२ उत्तरार्धे (विवाह-
 वेदिति प्राहुः पाराशर्योऽङ्गिरसोः); धर्म. ९४; मुक्ता. १३०;
 सिन्धु. १००४; संकौ. १७३; मान. १७१; ज्योति. १३२
 स्मृतिचन्द्रिकायां निर्णयवचनमित्युक्तम्; साम. ५; १६ निर्देश-
 मात्रम्; प्रका. ३४५; बरह. १।५३ घृ. १९६; संग. १६९
 उत्तरार्धे (उद्बहेत्सप्तमादूर्ध्वं इति वैश्वदेवीरितम्); संत.
 ४१०; संद्री. ८ (भाग. २) पाराशर्योऽङ्गिरा यमः (पाराशर्यो
 यमोऽङ्गिराः).
 (४) संग. ७०८; धर्म. ९४; संकौ. १७३; साम.
 ५, ७; प्रका. ३४५; संग. १६९-१७० स्मृतिचन्द्रिकाया-
 मित्युक्तम्; कृम. ९९७ (=) पू.; संत. ४१०.
 (५) संग. ७०८; ७०९ निर्देशमात्रम्; धर्म. ९४ प्राचीने
 (प्रहरयते); सिन्धु. १००४ चमवत्; विपा. ६५४ चोद्बहेत्

आरभ्य कूटात्पुरुषात् पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ।
चतुर्थी पञ्चमीं चैव चतुर्थः पष्ठ उद्गहेत् ॥

पञ्चम्यन्तम्

मातुलादिकन्यापरिणयानुमतिः

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
विवाहयेन्नुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥

संग्रहः (संग्रहकारः)

पितृमातृसापिण्ड्यावधिः, मातुल्यन्यापरिणयानुमतिः

स्त्रीसंततिस्तथा पुंसामविवाहे उभे मते ।
स्त्रीपुंसोस्तु विवाहः स्यात्पञ्चमात् सप्तमात्परम् ॥
वैध्या वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥

यतः संतानभेदः स कूटस्थो मूलपुरुष इति यावत् ।
तमारभ्य वैध्याः वरस्य वा तातः पिता सप्तमो यदि

(बोद्धव्ये) शेषं चमवत्; संकौ. १७३; साम. ५:६,७ निर्देश-
मात्रम्; प्रका. ३५५; संदी. ७८ (भागः २) .

(१) संग्र. ७०४, ७०८—७०९.

(२) प्रया. ३०८; संग्र. ७०४—७०५: ७१२ विवाहयेत्
(उद्गहयेत्) : ७१८ पू., चतुर्विंशतिनो इत्युक्तम्; चम. ९४;
मुक्ता. १३०; संग्र. ५०; विपा. ६९३ पूर्वाभि (तृतीयां
पितृतः कन्यां तृतीयां मरुतस्तथा ।) ; संकौ. १७३; जान.
१७१; प्रका. ३५५; संग्र. १७१ विवाहयेत् (उद्गहयेत्) ;
संर. ४०९.

(३) स्मृच. ७२; मुक्ता. १२० पुंसामविवाहे (पुंसां न
विवाहे) विवाहः (विवाहा) चन्द्रिकायामित्युक्तम्; बाल.
१५३ घृ. १९६ स्त्रीपुंसोरु (स्त्रीपुंसयोः) काधिकामते इत्युक्तम्.

(४) गमा. ९७ (=) ; प्रर. ९७ (=) ; सादी.
२६ (=) ; चम. ९१ (=) ; संग्र. ५० (=) ; सिन्धु.
९९८ (=) ; विपा. ६८९ तत्सापिण्ड्यं निवर्तते (सापिण्ड्यं
तन्निरवर्तते) स्मरणम्; संकौ. १७३ तत्सापिण्ड्यं निवर्तते
(सापिण्ड्यं विनिवर्तते) शाखान्तरमित्युक्तम्; ज्योति. १३१
(=) ; साम. २ संकौवदः ४ चतुर्थेः पादः; प्रका. ३५४
(=) ; बाल. १५३ घृ. १९० संकौवदः; संग्र. १६९ चैत्
(च) प्रयोगरत्ने इत्युक्तम्; संर. ४०८ सर्वं संकौवदः; संदी.
१४ (भागः २) .

भवेत्, तयोर्वधूवरयोः यदि कूटस्थात् पञ्चमी माता
भवेत्, तदा सापिण्ड्यं निवृत्तं भवतीति । निर्गलितार्थस्तु
पितृद्वारकसापिण्ड्यविचारे सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः ।
मातृद्वारकसापिण्ड्यविचारे तु पञ्चमादूर्ध्वमिति ।

संर. ४०८:

मातुलस्य सुतायाश्च विवाहः शिष्टसंमतः ॥

विश्वरूपाचार्यः

शरीरावयवान्वयसापिण्ड्यावधिः, निर्वाप्यसापिण्ड्यावधिश्च
निपेकाज्जायते जन्तुः सप्तकञ्चुकसंयुतः ।
चत्वारो मातृजा श्रेयास्त्रयोऽस्थ्यादि तु पैतृजाः ॥
दैवमुक्तप्रकारेण पितृवन्धुषु सप्तमात् ।
ऊर्ध्वमेव विवाह्यत्वं पञ्चमान्मातृवन्धुतः ॥
संतानो भिद्यते यस्मात् पूर्वजादुभयत्र च ।
तमादाय गणेद्धीमान् वरं यावच्च कन्यकाम् ॥

अत्र उदाहरणं यथा— १ कूटस्थः मूलपुरुषः देव-
दत्तः, २ तत्पुत्रः ब्रह्मदत्तः, ३ तत्पुत्रः विष्णुदत्तः, ४
तत्पुत्रः शिवदत्तः, ५ तत्पुत्रः मित्रदत्तः, ६ तत्पुत्रः हर-
दत्तः, ७ तत्पुत्रः यज्ञदत्तः, ८ तत्पुत्रः श्रीदत्तः अष्टमः
इति पितृद्वारकं सापिण्ड्यं वरविषये ।

१ मूलपुरुषः देवदत्त एव, २ तत्पुत्रः मातृदत्तः, ३
तत्पुत्रः रुद्रदत्तः, ४ तत्पुत्रः भानुदत्तः, ५ तत्कन्या
श्रीदेवी, ६ तत्कन्या श्रीदत्तमता इति मातृद्वारकसापिण्ड्यं
वधूविषये ।

(१) सादी. २९ .

(२) सादी. ३४ जन्तुः (स्तः) उक्तार्थे (जन्तवरो
मातृका श्रेयास्त्रयोऽस्थ्यापाश्च पैतृकाः) ; बाल. १५३ घृ. १९५.

(३) उत. ११६ विश्वरूपसमुच्चये इत्युक्तम्; सिन्धु. ९९९
विश्वरूपनिबन्धे इत्युक्तम्; संर. ४०८ पितृवन्धुषु सप्तमात् (सप्त-
मात् पितृतस्तथा) मातृवन्धुतः (मातृतस्तथा) विश्वरूपनिबन्धे
इत्युक्तम्.

(४) उत. ११६ विश्वरूपसमुच्चये इत्युक्तम्; धर्म. ६१ यत्र
च (यत्र) शंकराचार्यः इत्युक्तम्; सिन्धु. ९९९ विश्वरूप-
निबन्धे इत्युक्तम्; ज्योति. १३१—१३२ (=) संतानो
(संतान) गणे (गण्ये) ; बाल. १५३ घृ. १९२ (=)
संतानो (संतानं) यत्र च (यत्र ह्य) ; संर. ४०८ तमादाय
गणेद्धीमान् (तमादायैव गणयेत्) विश्वरूपनिबन्धे इत्युक्तम्.

अत्र अष्टमः श्रीदत्तः पृथीं श्रीदत्तभक्तां उद्धेत् ।
मूलपुरुषमारम्य मध्ये कन्यासंततावपि एवमेव ।
वैपरीत्येऽप्येवम् । सं० ४०८

कूटस्थमारभ्य पितुश्च मातु-
र्विवाहसापिण्ड्यमतः परस्तात् ।
पष्टेऽष्टमे वाऽपि भवेद्विवाहो
निर्वाप्यसापिण्ड्यमिद् प्रशस्तम् ॥
स्यात्सप्तमे वाऽप्यथ पञ्चमे वा
यद्वोभयत्रापि च पञ्चमे वा ॥

स्मृतिसारे

पितामातृसापिण्ड्यावधिः, सापिण्ड्यसंकोचः

चतुर्थः पञ्चमीं कन्यां पञ्चमीं पष्ट उद्धेत् ।
चतुर्थीमुद्धेत्कन्यां पञ्चमीं न तु पञ्चमीम् ॥
पैश्चमः पञ्चमीं कन्यां नोद्धेदिति यत्स्मृतम् ।
पितृपक्षे निषेधोऽयं मातृपक्षे न तद्भवेत् ॥

स्मृतिरत्ने

मातृपक्षादिकन्यापरिणयो देवार्धमः

अंत्रद्वयचारिदाराद्यैः सार्धं भोजनकर्म च ।
मातुलादिमुतायाश्च विवाहः शिष्टसंमतः ।
इत्येते दाक्षिणात्यानामविगीता उदाहृताः ॥

कापिकामतम्

पितामातृसापिण्ड्यावधिः, सापिण्ड्यसंकोचविचारः

स्त्रीसंततिस्तथा पुंसामविवाहे उभे मते ।
स्त्रीपुंसयोर्विवाहः स्यात्पञ्चमात्सप्तमात्परम् ॥
पञ्चमात्सप्तमात्पूर्वं कन्यामुद्धते द्विजः ।
गुरुत्ल्पः स विज्ञेय इति विष्ण्वादिशासनम् ॥
सप्तमीं पञ्चमीं पृथीं चतुर्थीं पितृमातृतः ।
उद्धेत्सर्वथाऽलाभे इति कैश्चित्समीरितम् ॥

(१) विषा. ३९७ विश्वरूपनिबन्धे शत्रुकर्म .

(२) मुक्ता. १३० ; भाव. ३१६ (=) उच .

(३) मुक्ता. १३० .

(४) मुक्ता. १३० मुतायाश्च (मुतायां च) ; भाव. १०१

द्वितीयावधि .

(५) बाल. १५३ घृ. १९६ .

चं. कां. ६६

याज्ञवल्कीयवचसा समानार्थमिदं वचः ।
असीत्य पञ्चमीं मातुः पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।
इति ब्रुवाद्भिर्धर्मज्ञैरादात्र निराकृतम् ॥

संस्कारनृसिंहे

विरुद्धसंनयः

भार्यास्वसुतां तथैव भगिनीं मातुः सपत्यास्तथा
तत्पुत्रीं च पितृव्यदारभगिनीं तत्पुत्रिकां नोद्धेत् ।
मातृप्यसृसपत्नपुत्रकमुता ज्येष्ठस्य भार्यास्वसा
नोद्वाह्याऽथ सपत्नमातृविषये त्रैपूरुपं नोद्धेत् ॥

स्मृतिचन्द्रिकायाम्

सापिण्ड्यसंकोचनिषेधः

मूलगोत्रादन्यगोत्रामुद्धेदष्टमेऽष्टमीम् ।
अन्यगोत्रादन्यगोत्रां पष्टः पृथीं सनुद्धेत् ॥
पैश्चमात्सप्तमात्पूर्वं कन्यकामुद्धेदिति ।
स्वसारं मातरं चापि द्विजः स्याद्गुरुत्ल्पगः ॥

स्मृत्यर्णवे

सापिण्ड्यसंकोचात्तुमतिः

कन्या चतुर्थीं च यश्च पञ्चमीं
वरश्चतुर्थीं न तु पञ्चमीं वहेत् ।
पित्र्ये वहेत्पञ्चमपष्टयोर्था
कन्या तृतीयाऽपि तथा चतुर्थीं ॥

धर्मप्रदीपे

सापिण्ड्यसंनयता

असपिण्ड्यां च पितृतः सप्तमात् पुरुषात्परम् ।
मातृतः पञ्चमाद्दूर्ध्वमसमानार्थगोत्रजाम् ॥

(१) संग. १७४-१७५ .

(२) धर्म. ६१ याज्ञवल्क्यः ; सादी. २८ पत्रिकायामित्यु-
क्तम् ; ज्योति. १३२ रघुनिचन्द्रिकायां निर्गन्धवचनमित्युक्तम् ;
संग. १६९ दन्यगोत्रां (दन्यगोत्रात्) स्मृतिचन्द्रिकायामित्युक्तम् .

(३) धर्म. ६१ याज्ञवल्क्यः (१) .

(४) विषा. ६९७ ; संत. ४०९ .

(५) धर्म. ६१ पूर्वार्धे (असपिण्ड्यां च यत्पितृप-
क्षसमात् परम् ।) ईकराचार्यः शत्रुकर्म ; ज्योति. १३२ ; बाल.
१५३ घृ. १९४ परम् (परम्) .

प्रवरनिर्णये

सापिण्ड्यवर्ज्यता

अतिप्रयत्नात्सापिण्ड्यं संशोध्यं पापमीरुभिः ॥

रामवाजपेयी

सापिण्ड्यस्य सविस्तरो विचारः

उद्बोद्धुः पितरौ पितुश्च पितरौ

तज्जन्मकृद्दम्पति-

द्वन्द्वं तस्य चतुष्कमष्ट च ततो-

ऽप्यस्य क्रमात्पोडश ।

वंशारम्भकदम्पतिप्रमिति-

रित्यासप्तकक्षं रदाः

एकैकान्यव्यकन्यकाः पितृकुले

त्वासप्तकक्षं भ्रुवे ॥

यैद्यप्येकस्य बह्वथोऽपि सुताः स्युस्तदपीह तु ।

संबन्धसान्म्यादेकैव गणितेत्यवधार्यताम् ॥

एकस्मान्मिथुनात् सुतोऽथ दुहिता

द्वन्द्वद्वयं तद्द्वयान्

तस्माद्द्वन्द्वचतुष्कमष्ट च ततो-

ऽतः षोडशातो रदाः ।

यावत्सप्तमकक्षमभिन्नतवः

कन्या इहैकान्यये

ता दन्तैर्गुणिता रसैकलखटशो

वंशे सपिण्डाः पितुः ॥

(१) सादी. २५ .

(२) प्र. ९७ (=) इत्यिति (इत्यनी) मष्ट च ततो (मष्टकमतो) षोडश (षोडशम्) ; चम. ९१ (=) इदम्पति (इदम्पती) मष्ट च ततो (मष्टकमतो) प्रमिति (प्रमृति) कक्षं (कक्ष्यं) रदाः (तदा) ; सिन्धु. १०२५ ; संकौ. १७८ (=) इदम्पति (इदम्पती) मष्ट च ततो (मष्टकमतो) दम्पतिप्र (दम्पतीम्) कक्षं (कक्ष्यं) ; संव. १४२ .

(३) प्र. ९७ (=) ; चम. ९१ (=) ; सिन्धु. १०२५ बह्वोऽपि (बहवः) ; संकौ. १७८ (=) ; संव. १४२ .

(४) प्र. ९७-९८ (=) ; चम. ९१ (=) ; सिन्धु. १०२५ ; संकौ. १७८ (=) ; संव. १४२ .

मातुर्जन्मददम्पती च मिथुन-

द्वन्द्वं तयोः सागराः

तस्याः पञ्चमकक्षमश्नमिति-

रित्येकान्वयः पुंसुते ।

द्वन्द्वद्द्वन्द्वयुगं ततोऽन्वय इतो-

ऽष्टौ पञ्चकक्षं शर-

क्षोप्यः सप्तगुणाः शराश्रविधवो

-मातुः सपिण्डाः कुले ॥

कुलद्वयस्य कन्यका युता मिथः सपिण्डकाः ।

हिमांशुदग्धरादृशो विवाहकर्मवर्जिताः ॥

(१) यथा वरस्य वा मुख्यपितृद्वारकसापिण्ड्यं तु

कूटस्यमारग्यं सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते, तयोरेव मुख्यमातृ-

द्वारकं तु तमारग्यैव पञ्चमादूर्ध्वं निवर्तते इति सिद्धम् ।

ततश्च मुख्यकल्पेन कुलद्वयवर्जनीयकन्यानामभियुक्तोक्त-

संख्योपपत्ता भवति । यथाऽऽहुः- उद्बोद्धुः पितरौ...

विवाहकर्मवर्जिताः । अत्र प्रथमश्लोके वरस्य पितृपक्षे

सापिण्ड्येन अविवाह्यकन्यानां संख्या दर्शयितुं प्रत्येकं

एककन्यायाः पितरौ एकं द्वन्द्वमित्येवमङ्गीकृत्य आसप्त-

कक्ष्यं द्वन्द्वानां संख्यामुक्त्वा पितृपक्षे एकैकद्वन्द्वकुले

तावत् कन्यानां संख्योक्तिप्रतिज्ञा क्रियते । तथा हि- वरः

प्रथमः, द्वितीयस्थानस्थितं वरवितरौ द्वन्द्वम् १, तृतीय-

स्थाने पितुः पितरौ द्वन्द्वम् १, चतुर्थस्थाने तयोः प्रत्येकं

जनके द्वन्द्वे २, पञ्चमस्थाने तद्द्वन्द्वद्वयपष्टकपुंश्रयस्त्रीद्वय-

योर्जनकद्वन्द्वानि ४, षष्ठस्थाने तद्द्वयपष्टकपुंश्रयस्त्रीद्वय-

जनकानि द्वन्द्वानि ८, सप्तमस्थाने तद्द्वयपष्टकपुंश्रयस्त्रीद्वय-

न्तेषु निष्कृत्य प्रत्येकमन्वयः । ततश्च तस्य जन्मद्वन्द्व-

द्वन्द्वानां चतुष्कमित्येवं वाक्यार्थ उन्नेयः । इत्याहसकश-

मित्यस्य मध्यमगिन्यायेन अन्वयः । दम्पतिदान्देन

(१) प्र. ९८ (=) कक्ष (कक्ष्यं) कक्षं (कक्ष्यं) ; चम.

९१ (=) प्रवत् ; सिन्धु. १०२६ ; संकौ. १७८ (=)

प्रवत् ; संव. १४२ .

(२) प्र. ९८ (=) ; चम. ९२ (=) ; सिन्धु. १०२६ ;

संकौ. १७८ (=) ; संव. १४२ .

द्वन्द्वमुच्यते । रदशब्देन द्वाविंशत्संख्या उच्यते । ततश्च इति प्रमितिः सिद्धा । तथा च अपेक्षायुद्धया उक्तसंख्या सिद्धा इत्याशयः । ननु नोक्तद्वन्द्वसंख्या नापि, वक्ष्यमाणा कन्यासंख्याऽपि संभवति, द्वन्द्वद्वय-घटकयोः स्त्रियोरैकद्वन्द्वजन्यत्वसंभवात्, एकस्मात् द्वन्द्वात् अनेककन्यानामपि संभवात्, अत उक्तम्— यद्यपीति । एकस्य द्वन्द्वस्य । स्युः, इत्यन्तेन शङ्खद्रयानुवादः । इह द्वन्द्वसंख्यायाम् । तुशब्दः तद्विषयप्रथमशङ्खानिवृत्त्यर्थः । साम्यादित्यनन्तर एकस्मादिति सामर्थ्यलभ्यम् । ततश्च गणनासौकर्याय जन्यकन्याभेदेन जनकद्वन्द्वे मेदमारोप्य जनकद्वन्द्वैक्येन च जन्यासु अभेदमारोप्य संख्याद्वयोप-पत्तिरित्याशयः । उक्तद्वाविंशद्द्वन्द्वानां मध्ये एकद्वन्द्वकुले उद्बोद्धुः सपिण्डकन्यानां त्रिपष्टिरूपामवान्तरसंख्या ताव-दाह— एकस्मादिति । प्रथममेकं मिथुनं, ततः पुत्रः कन्या चेति द्वन्द्वं द्वितीये स्थाने, ततः प्रत्येकं ताभ्यां कयाचित् केनचिन्मिथुनभावं गताभ्यां पुत्रः कन्या चेति द्वन्द्वद्वयं तृतीये, ततो द्वन्द्वद्वयात् त्रयैव रीत्या द्वन्द्वचतुष्टयं चतुर्थे, ततश्चतुष्टयात्त्रयैव रीत्या द्वन्द्वाष्टकं पञ्चमे, ततोऽष्टकात्त्रेणैव प्रकारेण षोडश द्वन्द्वानि पठे, तेभ्यः षोडशेभ्यः अनेनैव प्रकारेण द्वाविंशत् द्वन्द्वानि सप्तमे स्थाने इति द्वितीय-स्थानप्रभृतिपद्यपर्यन्तं एकविंशद्द्वन्द्वान्तर्गता एकविंशत्कन्याः सप्तमस्थानगतद्वाविंशद्द्वन्द्वान्तर्गताभिस्तावतीभिः कन्याभिः त्रिपष्टिः सपद्यते (१ न्ते) । इयं संख्या अग्निकृतव इति पदेनाभिधीयते । अमयः त्रयः, ऋतवः षट् । गणकरीत्या प्रातिलोम्येनाष्टकप्रक्षेपे तत्संपत्तेः पूर्वोक्तद्वा-विंशद्द्वन्द्वेषु प्रत्येकं त्रिपष्टयङ्गीकारेण पितृवंशे षोडशभि-रधिका द्विसहस्री कन्यानां सपद्यते । इयं संख्या रसैक-जडत्वा इति पदेनाभिधीयते, स्ताः षट्, सप्त शून्यं, दशौ द्वे, उक्तरीत्या २०१६ ईदशाङ्कसिद्धेः ।

वरस्य मातृवशो उक्तरीत्यैव आरम्भकद्वन्द्वसंख्योप-न्यासपूर्वकं कन्यानां पञ्चोत्तरशतसंख्या बकुमाह— मातु-रिति । अथापि वटः प्रथमे स्थाने, तस्य पितरौ द्वितीये, मातुः पितरौ तृतीये द्वन्द्वमेकं, तयोः प्रत्येकं जनकद्वन्द्व-द्वयं चतुर्थे, तद्घट(१ टि)शाना चतसृणा व्यक्तीनां प्रत्येकं जनकद्वन्द्वचतुष्टयं पञ्चमे, एतेषां सप्तद्वन्द्वानां मध्ये

एकैकान्ये पञ्चदशं सपिण्डाः कन्या भवन्ति । यत्किंचिदेकं द्वन्द्वं कूटस्थं प्रथमे स्थाने, ततः पुत्रो दुहिता चेति द्वन्द्वं द्वितीये, प्रत्येकं ताभ्यां जातं द्वन्द्वयुगं तृतीये, ततः पूर्वोक्त-रीत्या द्वन्द्वचतुष्टयं चतुर्थे, ततस्तत्रैव रीत्या द्वन्द्वाष्टकं पञ्चमे, एवं पञ्चदशद्वन्द्वप्रविष्टाः पञ्चदश कन्याः संपद्यन्ते । इयं संख्या शरक्षोप्य इति पदेनाभिधीयते, शराः पञ्च, क्षोणी-एका इति । उक्तसप्तद्वन्द्वेषु प्रत्येकं पञ्चदश-संख्याङ्गीकारे च पञ्चोत्तरशतसंख्यासंपत्तिः । सा च शराभ्रविषय इत्यभिधीयते, शराः पञ्च, अभ्रं शून्यं, विषुः एक इति । कुलेतिपञ्चमश्लोके पूर्वोक्तपितृवंश-गतायाः षोडशशत्रिकद्विसहस्रसंख्यायाः मातृवंशगतया पञ्चोत्तरशतसंख्यायां मेलनेन महासंख्या एकविंशति-सहितशताधिकद्विसहस्रीरूपा उच्यते— हिमासुष्टम्भरादश इति । हिमासुः एका, दशौ द्वे, धरा एका, दशौ द्वे । उक्तरीत्या २१२१ ईदशाङ्कसिद्धेः । ततश्च एतावत्स्य कन्याः कुलद्वयगता मुख्यकल्पेन विवाहकर्मणि वर्जनीया इत्यर्थः ।

● संकी. १७८-१७९

शाकलकारिकाः

मातुः पितृश्च सापिण्ड्यावधिः, सापिण्ड्यमशोवानु-
मतिः देशधर्मः, विरहमेवम्भः

ऊर्ध्वं चैवोक्तसापिण्ड्यादसमानार्पणोत्रजाम् ।
कन्यां समुद्बुद्हेन्द्रिप्रः सर्वदेशोप्ययं विधिः ॥
संतानं भिद्यते यस्मात्पूर्वजादुभयत्रतः ।
गणयेत्तं समारभ्य वरं थावच कन्यकाम् ॥
बध्ना चरस्य वा तातः कूटस्थात्सप्तमो भवेत् ।
सापिण्ड्यस्य निवृत्तिः स्यान्माता वा पञ्चमी यदि ॥
सप्तमात् पञ्चमादयोर्गदक्षिणा विवहन्ति ये ।
स्वसारं मातरं हित्वा पुत्रं चैत्याह गोलकः ॥ (१)
तृतीयां वा चतुर्थीं वा पश्योरुभयोरपि ।
दक्षिणे तूद्बुद्हेत् कन्यां संकोच्यापि सपिण्डताम् ॥
पुत्री माता स्वसा चेत्याद्यतुर्थी वाऽथ पञ्चमी ।
न विवाहा स्तुषा शस्ता भार्यका वा पितृष्वसा ॥

● चत. संकीर्णार्थम् । यद्यपि चम्ब्यादयानं पूर्वकालिकं,
तथापि विरहमेवम्भं संकीर्णत्वात्तान्न संतुदीगम् ।
(११) १२-८७ ९. १-१० .

कन्या चेदुक्तसापिण्डया मातृसंज्ञा भवेद्यदि ।
 स्वसूसंज्ञाऽथवा पुत्री न विवाह्या द्विजन्मभिः ॥
 धात्री पुत्री स्वसा चैता हित्वा शक्तास्तथाऽपराः ।
 द्विजानां विधिरेष स्यात् संभोगे दारकर्मणि ॥
 स्नुषां पितृष्वसूकाल्यां विवाहे पञ्चमीमपि ।
 नोद्गृहेद्भगिनी धात्री भोहाभेत्पतितो भवेत् ॥
 धात्री पुत्री स्वसारं च नैव तां वरयेद्द्विजः ।
 केचिदाहुः फचिदेशे पुत्रिकामुद्गृहेदिति ॥
 शक्ता स्यादायसंबन्धे स्नुषा भार्या पितृष्वसा ।
 न प्रशक्ता द्विजोद्गृहे स्वसा माता च पुत्रिका ॥
 स्वसारं मातरं चैव नोद्गृहेत् पुत्रिकामपि ।
 मोहादुद्गृहते विप्रः संभोगे तां परित्यजेत् ॥
 चतुर्थीमुद्गृहेत् कन्यां चतुर्थः पञ्चमीं च वा ।
 यद्गृहेत् संबन्धिनीं पट्टीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥
 भवेतां पूर्वजात् पुत्रौ तयोरपि च संततिः ।
 पञ्चमः पञ्चमीं कन्यां न तत्र वरयेद्द्विजः ॥
 कन्ये द्वे पूर्वजात् स्यातां संततिः स्यात्तयोरपि ।
 पञ्चमः पञ्चमीं तत्र वरः कन्यां समुद्गृहेत् ॥

(१) शाका. ८८ पृ. १० ; धप्र. ६२ चेदुक्तसापिण्ड्या
 (वरय सापिण्ड्ये) न विवाहा द्विजन्मभिः (नैव तां वरयेदुपः) .

(२) शाका. ८९-९० पृ. १० .

(३) शाका. ९१ पृ. १० ; धप्र. ६२ .

(४) शाका. ९२-९३ पृ. १० .

(५) शाका. ९४ पृ. १० चतुर्थः पञ्चमीं च वा (चतुर्थी
 पञ्चमेव तु) वरयेत् (शक्ता) ; संर. ४०९ .

(६) शाका. ९५ पृ. १० ; धप्र. ६२ ; संर. ४०९ .

(७) शाका. ९६ पृ. १० ; धप्र. ६२ पूर्वजात् (पूर्वजे) ;
 संर. ४०९ .

कन्यापुत्रौ तु संभूतौ पूर्वजात् संततिस्तयोः ।
 यदि स्याद्वरयेत्तत्र पञ्चमः पञ्चमीमपि ॥
 माता पुत्री स्वसा लाज्या सापिण्ड्ये मिन्नगोत्रजे ।
 सप्तमात्पञ्चमादर्वागूर्ध्वं शक्ता स्मृता युधैः ॥
 विज्ञेयः सप्तमादर्वाङ्निषेधोऽयं च पञ्चमात् ।
 ग्राह्याग्राह्या तदूर्ध्वं तु नैव किञ्चिद्विचारयेत् ॥

रेणुकारिकाः

मानापितृसापिण्ड्यावभिः, सापिण्ड्यसंकोचविचारः

द्वैयोः कुमारीवरयोर्मिथोऽथ

व्यङ्गाधिकाङ्गां जननीसगोत्राम् ।

त्यजेत्समानप्रवरां सगोत्रां

मातुः सापिण्ड्यामचिकित्स्यरोगाम् ॥

स्त्रीसंततिस्तथा पुंसामविवाहो उभे गते ।

स्त्रीपुंसोस्तु विवाहः स्यात्सप्तमात्पञ्चमात्परम् ॥

पञ्चमात्सप्तमाद्धीनां कन्यामुद्गृहते द्विजः ।

गुरुत्वमी स विज्ञेय इति विष्ण्वादिशासनम् ॥

सप्तमीं पञ्चमीं पट्टीं चतुर्थीं पितृमानुतः ।

उद्गृहेत्सर्वयाऽप्युभे इति कैश्चित्समीरितम् ॥

याज्ञवल्कीयवचसा समानार्थमिदं वचः ।

अतीत्य पञ्चमीं मातुः पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ॥

इति ब्रुवद्भिर्भहौरादरात्त निराकृतम् ॥

(१) शाका. ९७ पृ. १० तु (च) ; धप्र. ६२ तु (च) ;
 संर. ४०९ .

(२) शाका. ९८-९९ पृ. ११ .

(३) रेका. ७, १३-१८ पृ. ४९, ५० . बालगमटीग्रन्थे
 (१५३) ' स्त्रीसंततिलया पुंसाम् ' श्लोकादयः श्लोकाः कापिकामग्रम्
 श्लुत्वा संगृहीताः ।

*कन्यापरीक्षा

बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्

कन्याया विवाहे वर्ज्या अवस्थाः

सुप्तं रुदतीं निष्कान्तां वरणे परिवर्जयेत् ॥

कन्याया वर्ज्यानि लक्षणानि

दंतां गुप्तां द्योतामृषभां विनतां शरभां विकटां
मुण्डां मण्डूपिकां सांकारिकां रातां पालीं मित्रां
स्वनुजां वर्षिकारीं च वर्जयेत् ॥

कन्याया वर्ज्यानि नामानि

नैश्वत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाः पर्वतनामाः
प्रेष्यनामाः पक्षिनामाः पिशाचनामाश्च गर्हिताः ।
सर्वाश्च रेफलमारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥

कन्याया दुर्विधेयलक्षणपरीक्षाविधिः

शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय
द्रव्यरुपसृष्टेति । नानाजीजानि संसृष्टानि वेद्याः
पांसून् क्षेत्राद्घोषे शृच्छमसानलोष्टमिति । पूर्वेपा-
सुपस्पन्नेने यथालिङ्गमृद्धिः । उत्तमं परिचक्षते ॥

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

बन्धुशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपयच्छेत् ॥

● कपूरपरिष्कारणे निबन्धकरिः कानिचित्कामुद्रिकलक्ष-
णानि यथापि संगृहीतानि, तथापि 'अरोगिणीम्' इत्यादावातुर्वेद-
शास्त्रेणैव 'लक्ष्मणवप्राम्' इत्यत्र स्वतन्त्रस्य सुविस्तरस्य सामु-
द्रिकशास्त्रस्य संभवः संस्कारकामुद्रिकेभ्य इति मत्स्याश्रमणि-
स उच्यते ।

- (१) बौगृते. २।३।३ .
- (२) बौगृते. २।३।४ .
- (३) बौगृते. २।३।५ ; सं. ५०९ (नद्यनामानदीनामा-
वृक्षनामापर्वतनामाप्रेष्यनामापक्षिनामापिशाचनामाश्च गर्हिताः ।)
- (४) सर्वाश्च परिवर्जयेत् .
- (५) बौगृते. २।३।६ .
- (६) बौगृते. २।३।७ ; सं. ५०८ आरत्नवर्णनावली .

कन्यायाः पुण्यलक्षणम्

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निघ्नस्तस्यामृद्धिर्नंतरदात्रियेते-
त्येके ॥

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

बुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपयच्छेत् ॥

(१) अप कन्यागुणमाह- बुद्धीति । बुद्धिः
व्याख्याता । रूपमिति, रोचते यद्रूपम् । तत्र हि मनो रमते ।
तैः लक्षणैः सपन्ना लक्षणसपन्ना । तामुपयच्छेत् । तत्र तु
लक्षणवद्बुद्ध्यात् तस्य शास्त्रस्य दुस्वभावात् तत्र भाचार्य
उद्देशेन स्वयमेव लक्षणोपायं शक्ति । देमा.

(२) लक्षणानि शुभसुखकचिह्नानि । गृ. ११

(३) बुद्धिरूपशीललक्षणैर्वृक्षां रोगकर्मिणां कन्या-
मुपयच्छेत् स्त्रीकुयांत् । यत्र स्वमनो रमते तद्रूपम् ।

गानाश्रु.

(४) लक्षणानि सामुद्रिकप्रतिचिह्नानि ।

● अनन.

(५) शास्त्राविद्वदृष्टाष्टमापनोद्गोह्वरुशालि-
बुद्धिः, यत्र वरस्य मनो रमते तद्रूपम् । प्रमा. ३०३

कन्याया दुर्विधेयलक्षणपरीक्षाविधिः

दुर्विधेयानि लक्षणानीति ॥

● रोचं देवावत् ।

- (१) बौगृते. २।३।५ ; सं. ५११ आरत्नवर्णनावली .
- (२) भाग्य. १।५।३ ; अप. १।५।३ वृ. ७८ (बुद्धिरूपलक्षण-
संयुक्तम्) वजारदेव ; गृ. ११ ; अनन. १।५।१० ; गृ. ११
(बुद्धिसंबन्ध्यानामुपयच्छेत्) पत्तादेव ; प्रमा. ३०३ ; विपा.
६७६ .
- (३) भाग्य. १।५।४ ; अप. १।५।३ वृ. ७८ (लक्षणानि
दुर्गोदानि) ; गृ. २४. लक्ष्मणानीति (लक्षणानि) ; अनन.
१।५।११ (दुर्विधेयानि लक्षणानि) ; स्यु. ७५ गृहवत् ; गृ. २२
(दुर्विधेयानि यदि लक्षणानि) ; प्रमा. ५११ गृहवत् ; प्रमा. ३२४
अनारवत् ; प्रमा. ५१ गृहवत् ; सं. ७३२ ; अम. ८१ गृहवत् ;
विपा. ७४५ अनारवत् ; बाल. १।५।३ वृ. १०० गृहवत् .

(१) तत्र दुर्ज्ञेयत्वात् लक्षणोपायं शास्त्रिः ।
* देभा.

(२) शास्त्राणां बहुत्वात् परस्परविरोधाच्च दुर्ज्ञेयत्वं
लक्षणानाम् । अना.

अष्टौ पिण्डान्कृत्वा, ' ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते
सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यमिजाता तदि-
यमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यताम् ॥ ' इति
पिण्डानमिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेपामेकं गृहाणेति ॥

(१) ' ऋतमग्रे ' इत्यनेन मन्त्रेण पिण्डानमिमन्त्र्य
कुमारीं ब्रूयात् एपामेकं गृहाणेति । अथ पिण्डाधिकारे
पुनः पिण्डग्रहणं किमर्थम् । कुमारीं अमिमन्त्र्यं मा
भूदिति । कः पुनः प्रसङ्गः । एकवाक्यनिर्देशात् कुमारींश्च
द्वितीयानिर्देशात् प्रसज्येत । तन्नित्यर्थे पिण्डग्रहणं
क्रियते । अथ कुतस्ते पिण्डा भवन्तीति उपरिष्ठादन्वाचष्टे ।
देभा.

(२) वक्ष्यमाणैर्द्वैरष्टौ पिण्डान्कृत्वा ' ऋतमग्रे '
इत्यनेन मन्त्रेण तान् पिण्डानमिमन्त्र्य वरः कुमारीं ब्रूयात्
एषां पिण्डानां मध्ये एकं गृहाणेति । पुनः पिण्डानिति
वचनं कुमारीं अमिमन्त्र्यं मा भूत् । संनिधानात् द्वितीया-
निर्देशान्मन्त्रलिङ्गस्य चाविशेषात् तस्या अपि प्रसङ्गः ।
† अना.

● गानाष्ट. देभावात् ।

† गानाष्ट. अनागन्त् ।

(१) आगृ. १।५।५ ; मिता. १।५२ (अष्टौ पिण्डान्कृत्वा)
एतापदेव ; अथ. १।५२ घ. ७८ यदियं (यदि च) ; गृक. २४
ऋतमग्रे (ऋतमग्रे) अद् (यद्) तदियमिह (तदियमिह) ;
अना. १।५।२२ ; स्मृच. ७६ प्रतिपद्यतां (प्रपद्यतां) ; गूर. २२
गृह्णात् ; पमा. ४६१ नत् (यद्) ; मया. १३२ तदियमिह
(तदियमिह) नमिमन्त्र्य (नमिसंमन्त्र्य) ; प्रपा. ३२४ ;
गमा. ९६ यदियं (यदियं) ; प्र. ९७ (अष्टौ पिण्डान् कृत्वा)
एतापदेव ; यामि. १।५ घ. १०८ प्रवत् ; संप्र. ७३२ पिण्डान्
कृत्वा + (पिण्डानमिमन्त्र्यते) यदियं (यदीयं) तदियमिह
(तदीयमिह) ; अम. ८६ ; मुक्ता. १४८ इत्या (गृहीता) ;
मंस. ४९ ; सिन्धु. ९९१ प्रवत् ; विपा. ७४५-७४६ कुमार्य-
मिजातां (कुमार्यमिजातानि) ; मंकी. ७२२ प्रवत् ; प्रका.
१४४ प्रवत् ; बाल. १।५२ घ. १७० ; वृभ. ९९१ .

' क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद् गृहीयादन्नवत्यस्याः प्रजा
भविष्यतीति विद्यात् । गोष्ठात्पशुमती । वेदिपुरी-
पात् ब्रह्मवर्चस्विनी । अविदासिनो हृदात् सर्व-
संपन्ना । देवनात् कितवी । चतुष्पथात् द्विप्रजा-
जिनी । इरिणादधन्या । श्मशानात् पतिष्ठी ॥

(१) क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्यात् आहृत्य पिण्डं गृही-
यात् अन्नवती अस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् ।
उभयतः सस्यादिति । एकस्मिन् संवत्सरे यत्रोभयं सस्यं
निष्पद्यते तद्दुभयतः सस्यं, तस्मात् क्षेत्रात् । गोष्ठाच्चेदा-
हृतं पिण्डं गृहीयात् पशुमती अस्याः प्रजा भविष्यतीति
विद्यात् । वेदिपुरीपाच्चेदाहृतं पिण्डं गृहीयात् ब्रह्मवर्च-
स्विनी अस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । अवि-
दासिनः हृदादाहृतं पिण्डं गृहीयात् सर्वसंपन्ना अस्याः
प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । देवनात् कितवी अस्याः
प्रजा भविष्यतीति विद्यात् । चतुष्पथाच्चेदाहृतं पिण्डं
गृहीयात् द्विप्रजाजिनी भवतीति विद्यात् । प्रजति
अन्यैः सह तिष्ठति इत्यर्थः । इरिणाच्चेदाहृतं पिण्डं
गृहीयात् अधन्या भवतीति विद्यात् । उपरता यस्य
ओषधयः । शुष्का इत्यर्थः । तदिरिणाम् । तस्मादि-

(१) आगृ. १।५।६ ; अथ. १।५२ घ. ७८ अविदासिनो
(अविनासिनो) द्विप्र (विप्र) ; गृक. २४ ब्रह्मवर्चस्विनी
(ब्रह्मवर्चस्विनी) अविदासिनो (अविनासिनो) द्विप्र (विप्र)
इरिणादधन्या (इरिणादधन्या) ; अना. १।५।२२-२० द्विप्र
(विप्र) ; स्मृच. ७६ अनावात् ; गूर. २२-२३ दप्रवत्यस्याः
(दप्रवत्यस्याः) अविदासिनो (अविनासिनो) सर्वसंपन्ना (सर्व-
संपन्ना) द्विप्र (विप्र) इरिणादधन्या (इरिणादधन्या) ; पमा.
४६१-४६४ अनावात् ; मया. १३२ ब्रह्मवर्चस्विनी (ब्रह्मवर्चस्विनी)
अविदासिनो (अविनासिनो) द्विप्र (विप्र) इरिणा (इरिणा) ;
प्रपा. ३२४ ; गमा. ९६-९७ अनावात् ; संप्र. ७३२ गोष्ठात्
(गोष्ठाच्चेत्) सर्वसंपन्ना (सर्वसंपन्नसंपन्ना) इरिणा (इरिणा) ;
अम. ८६ इरिणा (इरिणा) ; मुक्ता. १४८ अनावात् ; संम.
४९ गृहीयात् (प्रतिगृहीयात्) अविदासिनो (अविनासिनो) द्विप्र
(विप्र) ; विपा. ७४६ इरिणादधन्या (इरिणादधन्या) ओषं
अनावात् ; बाल. १।५२ घ. १७० कितवी (कितविनी) इरिणा
(इरिणा) द्विप्रजाजिनी इत्यपि पाठः ; वृभ. ९९१-९९२
अनावात् .

रिणात् । इमरानाच्चेदाहृतं पिण्डं गृहीयात् पतिं हन्तीति विद्यात् ।

(२) अष्टपिण्डकरणं च वक्ष्यमाणक्षेत्रादिमृत्तिकाभिः । गोष्ठं गवामवस्थानदेशः । वेदिपुरीषं वेदिमृत्तिकां । देवनं दीप्यतेऽस्मिन्निति घृतस्थानम् । विप्रत्राजिनो भतरि विहाय परिप्रजनशीला । ईरिणं ऊपरम् । ब्र. २४

(३) अपवृत्ते कर्मणि या वेदिः तस्याः पुरीषम् । अविदासी हृदो नाम अशोष्यो हृदः । देवनं घृतस्थानम् । यत्र उमं बीजं न प्ररोहति तदिरिणम् । द्वौ प्रनजतीति द्विप्रत्राजिनी । स्वैरिणीति यावत् पतिं हन्तीति पतिघ्नी । अत्र प्रजास्तुतिनिन्दाद्वारेण सैव स्तुता निन्दिता चेति मन्तव्यम् । उत्तरैस्त्रिमिवांक्यैः सैव निन्द्यते ।

* गानावृ.

(४) वेदिगताः पांसवो वेदिपुरीषम् । वृत्त-स्वाध्यायकृतं यशो ब्रह्मवर्चसम् । कितवी घृतपरा । चतुर्णां पथा समाहारः चतुष्पथम् । विविधं या प्रनजति सा विप्रत्राजिनी, स्वकुले न तिप्रतीत्यर्थः । अधन्या घनरहिता । तस्याः प्रजा पतिघ्नी इत्येके । स्वयमित्यन्ये ।

‡ अना.

(५) जारिणं ऊपरम् । † गुर. २३

(६) क्षेत्रान्चेदिति । पार्श्वद्वयेऽपि शस्यपरिपूर्णात् क्षेत्रादाहृता या मृत् तन्कृतं पिण्डं यदि गृह्णाति तदा अस्याः प्रजा अत्रवती भविष्यतीति विद्यात् ।

मपा. १३३

(७) एतेभ्यः स्थानेभ्यः मृदः पृथगानीय तत्त-त्स्थाननामानि पृथक्पृथक् पत्रलण्डेषु लिखित्वा तानि राण्डानि यथाक्रमं मृत्तिकासु अन्तर्घाय परस्परमेकरूपतया पिण्डान् कृत्वा परिशुद्धे पात्रे विनिक्षिप्य राधयुष्मैरभ्यर्च्य ' ऋतमग्रे प्रथमं जले ' इत्यनेन मन्त्रेणामिमन्त्र्य चरः स्वाभिमता देवता भ्यात्वा एषामेकं गृहाण इति कुमारीं ब्रूयात् । स च यदि क्षेत्रादाहृतं पिण्डं गृहीयात् अस्याः

* शेषं देवावत् ।

‡ शेषं देवावत् गानावृत्तम् ।

† शेषं मकवत् ।

प्रजा अत्रवती भविष्यति इति विद्यात् इति सर्वत्र वेद्यम् । वृत्तस्वाध्यायकृतयशः ब्रह्मवर्चसं, तद्वती । * तदुक्तम्— ' वृत्ताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसमुच्यते ' इति । द्वौ प्रनज-तीति द्विप्रत्राजिनी । स्वष्टमवशिष्टमिति ।

‡ प्रजा. ३२४

(८) द्वौ प्रनजतीति द्विप्रत्राजिनी, विविधान् प्रकरणेन प्रनजतीति विप्रत्राजिनी इति वा, विप्रान् प्रनजति विप्रत्राजिनी इति वा, सर्वथाऽपि स्वैरिणीति यावत् ।

† बाल. १५२ पृ. १७०

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम्

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

लक्षण्यो यरो लक्षणवती कन्यां यवीयसीमस-पिण्डामसगोत्रजामविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेत् ॥

कौपीतिकृद्गृह्यसूत्रम्

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

विवाह उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्यै पाणिं गृहीयाद्या लक्षणसंपन्ना स्यात् । यस्या अभ्यात्ममङ्गलानि स्युः । समाः केशान्ता आवर्ता-वपि यस्ये स्यातां प्रदक्षिणी मीयायां पद् वीरान् जनयिष्यतीति विद्यात् ॥

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

कन्याया विवाहे वर्यां अत्रत्याः

सुप्तां रुदन्तीं निष्क्रान्तां वरणे परिवर्जयेत् ॥

(१) अथ विवाहे वर्यनीयाः कन्या आह— सुप्ता-मिति । वर्ये वरणार्थे प्राप्तेषु या कन्या स्वपिति, रोदिति,

* आदर्शमन्त्रोच्चीवाद्युक्तः । संन. (घ. ७३३) ह्यानुवादा-नुसारेण शोधितः ।

‡ शेषं देवागतं गानावृत्तं च । गमा., मव., चम., विपा. पूर्वटीकासु गानार्थाः ।

† शेषं प्रपावत् ।

(२) आगृष्य १।२२. शेषः स्वयदितिर्देशः विवाटविधि-प्रकरणे (सका. घ. १५) दृश्यः ।

(३) कौगृ. १।१।५ .

(३) आपगृ. ३।११ ; संन. ५०९ रुदन्तीं निष्क्रान्तां (रुदन्तीं निष्क्रान्तां) .

निष्कामति वा गृहात्, तस्या वरणं न कर्तव्यम् ।
अशुभलिङ्गान्वेतानीति । परिशब्दः अत्यन्तप्रतिषेधार्थः
मनश्चक्षुषोर्निवन्धे सत्यपीति । अनाकुला ।

(२) या वरेषु वरणार्थं प्राप्तेषु स्वपिति, या रोदिति,
या वा गृहात्त्रिष्णामति, ता एता वरणे परिवर्जयेत्
अत्यन्तं वर्जयेत्, ऋद्धौ ज्योतिपादिभिर्ज्ञातायामपि । यतः
स्वापादीनामत्र अट्टलिङ्गत्वं प्रवृत्तं च विवक्षितम् ।
ताद.

(३) रुदतो रोदनकारिणीम् । निष्कान्तां मलिनाम् ।
* सं. ५०९

कन्द्याया विवाहं वर्यानि लक्षणानि

दत्तां गुप्तां चोतामृषभां शरभां चिन्तां विकटां
मुण्डां मण्डूषिकां सांकारिकां रातां पालीं मित्रां
स्वनुजां वर्षकारीं च वर्जयेत् ॥

(१) दत्ता वाचा अन्यस्मै दत्ता । गुप्ता प्रयत्नेन
रक्ष्यमाणा, दुःशीला वा सा भवति अशुभलक्षणा वा ।
चोता विषमदृष्टिः । ऋषभा ऋषभशीला । शरभा अति-
दर्शनीया, जारास्ता क्षामयेन् सा च तान् । चिन्ता
चिन्तगात्रा, कुब्जा वा । विकटा विकर्तृणजड्या । मुण्डा
अपनीतकेशा । मण्डूषिका मण्डूकत्वक्, अस्लक्ष्णेत्यर्थः ।
वामना इत्यन्ये । साकारिका कुलान्तरे जाता कुलान्तरस्य
अपत्यत्वं गता वा, यस्या वा गर्भस्थायां माता अस्थि
सञ्चितवती । राता रतिशीला । पाली वत्सादीनां पाल-
यित्री । मित्रा मित्रवती, बहुमित्रा इत्यर्थः । स्वयं वा
मित्रभृता । स्वनुजा यस्या अनुजा शोभना स्वपमदर्शनीया
सा स्वनुजा । वरजननादूर्ध्वं अल्पीयसि काले जाता
तस्मिन्नेव संवत्सरे जाता इत्यन्ये । वर्षकारी वर्षणाधिका ।
वर्षकारी स्वेदनशीला इत्यन्ये । वर्जयेदित्युच्यते वरणे
परिवर्जयेदित्यस्य अनुवर्तनं मा भूदिति । तेन येषु वरणं
नास्ति ब्राह्मादिषु विवाहेषु तेष्वपि आसां प्रतिषेधः ।
किञ्च तदनुवृत्तौ अत्यन्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । अनाकुला,

* शेषं तादवत् ।

(१) आपण्य. १।१।१२; मुक्ता. १३७; प्रका. ३४२-३४४;
सं. ५०९ रातां (रातां) .

(२) दत्ताद्याः पञ्चदश कन्या वर्जयेत् । दत्ता
अन्यस्मै वाचा प्रतिश्रुता, उदकपूर्वं वा प्रतिपादिता ।
गुप्ता अदर्शनार्थं कञ्चुकादिभिरावृता, प्रयत्नसंरक्ष्यमाणा
वा दौःशील्यादिशङ्कया । चोता पिङ्गाक्षी, बभ्रुकेशी वा,
विषमदृष्टिर्वा । ऋषभा प्रधाना, ऋषभस्येव शरीरं गतिः
शीलं वा यस्याः सा, ककुद् वा अस्ति यस्याः सा ।
शरभा शीर्णदीप्तिः, सर्वनीललोम्नी वा, अरूपा वा,
निष्प्रभा वा । केचित् दर्शनीया, यतः सा जारकाम्या ।
चिन्ता कुब्जा । विकटा विकटजड्या, विस्तीर्णजड्या वा ।
मुण्डा अपनीतकेशा, अजातकेशा वा । मण्डूषिका अल्प-
काया, अरुणदती वा मण्डूकत्वग्वा । अपरे वामनाङ्गा,
दग्धाङ्गा वा । सांकारिका गर्भस्थायां यस्यां सत्यां माता
भर्तृवस्थिसंचयनकारिका, कुलान्तरस्य दुहितृत्वं गता
वा । राता रमणशीला कन्दुकादित्रीडाप्रियेत्यर्थः, ऋतु-
स्नाता वा । केचित् रतिशीला विषयोपयोगशीलेत्यर्थः ।
पाली वत्सक्षेत्रादिपालिका । मित्रा बहुमित्रा, सखी वा ।
स्वनुजा शोभना अनुजा यस्याः सा, न तु शोभनाः
अनुजाः यस्याः । शोभनायामनुजायां कदाचित् प्रमादः
स्यादिति । केचित् वरजन्मसवत्सर एव पश्चाज्जाता इति ।
वर्षकारी वराद्वर्षणाधिका, या अत्यन्तं स्वयति सा वा ।
परिवर्जयेदित्यनुपङ्गे सत्यपि वर्जयेदिति पुनर्वचनं ब्राह्मा-
दिषु सर्वेषु विवाहेषु आसां प्रतिषेधार्थं, असति गत्यन्तरे
ऋद्धावपि परीक्षितायां दत्तेतरासामनिषेधार्थं वा ।

ताद.

(३) सर्वाणीमानि दत्तादिविषयाणि वचनानि
अदुष्टवराभिप्रायाणि । * मुक्ता. १३७

(४) यद्यपि विग्रहे शोभना अनुजा यस्याः इति
सामान्यतः स्वनुजशब्दार्थो भाष्यकृता प्रदर्शितस्तथापि
अत्र स्वनुजशब्दः स्त्रीलिङ्गः सावधारण एव द्रष्टव्यः । तेन
शोभना अनुजा भगिन्य एव इत्यर्थो निष्पद्यते । नातः
' यस्यास्तु न भवेद्भ्राता ता नोपयच्छेत् ' इत्यनेन
विरोधः ।

+ सं. ५१०

* शेषं तादवत् ।

+ शेषं तादवत् ।

कन्याया वञ्चोनि नामानि

नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गर्हिताः ॥
सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥

(१) नक्षत्रं नाम यासा ताः नक्षत्रनामाः, तथा नदीनामाः वृक्षनामाश्च रोहिणी गङ्गा करञ्जेत्यादयः । ताश्च विवाहे गर्हिताः । तथा सर्वाश्च रेफलकारोपान्त्याः, एवं-भूतनामा इत्यर्थः । करा काला मुवेलेत्यादयः । ताः वरणे परिवर्जयेत् वरणमप्यासा न कर्तव्यमित्यर्थः ।

अनाकुला,

(२) नक्षत्रस्य नाम इव नाम यासा ताः नक्षत्र-नामाः । एकस्य नामशब्दस्य लोपः उभृमुलादिवत् । एव-मुत्तरोरपि विग्रहः । रोहिणी चित्रा इत्येवमादयो नक्षत्र-नामाः । गङ्गा इत्यादयो नदीनामाः । शिंशपेत्याद्या वृक्षनामाः । गर्हिताः वर्जनीयाः ।

रेफो वा लकारो वा यासां नाम्नः उपान्तः उपधा इत्यर्थः, यथा गौरी शाली इत्यादि । शेषं व्यक्तम् । अत्र चकारेण गर्हिता इत्यनुकर्षणात् आषा वर्जनीयत्वे सिद्धे ' सर्वा वरणे परिवर्जयेत् ' इति व्यर्थं, न, सुप्रहाये-त्वात् । अथवा या एता रेफलकारोपान्ता गौरी शाली-त्याद्याः, याश्च प्रकारान्तरेणापि स्मृत्यन्तरोक्ता रेफलकारो-पान्ताः, यथा सगोत्रा समानप्रवरा पुंश्चलीति ताः सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति ज्ञापनार्थम् । इदं त्विह वक्तव्यम्— असत्यापि गत्यन्तरे, व्यक्तेऽपि ऋद्धिलिङ्गे सगोत्रादीनां सर्वथा निषेध एव । गौरीदीना तु न तथा गुनादीना-मिवेति । केचित् नक्षत्रनाम इत्यादिकेयं शास्त्रान्तरगीता गाथा, तस्याः पादपूरणानि ' सर्वा वरणे परिवर्जयेत् इति ' पदानि इति परिकल्पयन्तः, यस्मान्नक्षत्रादिनामा रेफलकारोपान्ताश्च गर्हिताः तस्मात् ताः सर्वा वरणे परि-वर्जयेदिति ध्याचक्षते ।

॥ ताद.

* संर. तादगतम् ।

(१) भाष्यम्. ३१२३ ; सूत्र. ७५ नामाश्च (नामा च) ; संर. ७३२ सूत्रवत् ; प्रका. ३४४ ; संर. ५०९ .

(२) भाष्यम्. ३१२४ - सूत्र. ७५ लकारोपान्ता (लका-रान्ता) ; संर. ७३२ पान्ता वरणे परिवर्जयेत् (पान्सवर्णा विव-र्जयेत्) ; प्रका. ३४४ ; संर. ५०९ पान्ता (पान्त्वा) .

सं. कां. ६७

कन्याया दुर्विशेषलक्षणपरीक्षाविधिः ३

शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय
ब्रूयादुपस्पृशेति ॥

नानाबीजानि संस्पृष्टानि वेद्याः पासून क्षेत्राहोष्टे
शक्तच्छमशानलोष्टमिति ॥

(१) ' लक्षणसंपन्नानुपयच्छेत् ' इति वक्ष्यति । तत्र लक्षणानामज्ञातत्वात् तत्परीक्षणोपायः उपदिश्यते । न चायं नित्यो विधिः ' शक्तिविषये ' इति वचनात् । शक्तिः सामर्थ्यं, यदि संभवः । यदि बहुज्ञातयः अनु-मन्येरन् तदा कर्तव्यं, नान्येत्यर्थः । तत् कथं कर्तव्यम् ? उच्यते— द्रव्याणि पञ्च वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु प्रति-च्छन्नानि कृत्वा उपनिधाय कन्यासमीपे निधाय तां ब्रूयात् वरः एषां पिण्डानां एकमुपस्पृश इति ।

कानि पुनस्तानि द्रव्याणि ? नानाबीजानि संस्पृष्टानि ग्रीहियवादीनि । वेद्याः पासूनाह्वतान्, सत्यसंपन्नान् क्षेत्रादाह्वतं लोष्टं, शकृतं गोमयं, व्रमशानादाह्वतं लोष्ट-मित्येतानि । बीजा (? दी) नां द्रव्यत्वाव्यभिचारेऽपि द्रव्याणि इत्युच्यते शास्त्रान्तरे दृष्टानामन्येषामपि द्रव्याणा-मिह विकल्पेन प्राप्त्यर्थं, तद्यथा— ' अविदासिनो हुदात् सर्वसंपन्ना, देवनात् कितवी, — इरिणादधन्या ' इति ।

अनाकुला,

(२) शक्तिः सामर्थ्यम् । विषयः अवकाशः । अस्मामृद्धिपरीक्षायां वरतत्त्वशिणा सामर्थ्यस्यावकाशो संभवति, यदि कन्या च तदीयाश्च इमा परीक्षामभ्युप-गच्छेयुरित्यर्थः । यत एव अत्र शक्तिविषये इत्याह, अत एवैषा ऋद्धिपरीक्षा ज्योतिषादिभिर्वैकल्पिकी, न तु नित्य-वदिवाहाङ्गम् । द्रव्याणि वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु च प्रतिच्छन्नानि एकस्मिन् भाजने निधाय कन्यासमीपे च कृत्वा, ता ब्रूयात् एषां पिण्डानामेकमुपस्पृश इति ।

कानि तानि इत्यत्र आह— नामेति । नानाबीजानि ग्रीहियवादिबीजानि । संस्पृष्टानि एकस्मिन् पिण्डे क्षिप्तानि ।

(१) भाष्यम्. ३१२५ ; मुक्त. १४८ ; संर. ५११ .

(२) भाष्यम्. ३१२६ ; मुक्त. १४८ ; संर. ५११ .

वेद्याः सौमिक्याः आहूतात् पांसून् । क्षेत्रात् सस्यसंपन्ना-
दाहृतं लोष्टम् । अवशिष्टे प्रसिद्धे । ताद.

पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः ॥ उत्तमं परि-
चक्षते ॥

(१) तत्र बीजस्पर्शने प्रजाभिः समृद्धिः । वेदि-
पुरीषे यज्ञैः, क्षेत्रलोष्टे धनधान्यैः, गोमये पशुभिः, दमशान-
लोष्टे मृणं इति यथालिङ्गार्थः । उत्तमं अन्त्यं द्रव्यं परि-
चक्षते गृह्णन्ते धर्मेयन्तीत्यर्थः । अनाकुला.

(२) पूर्वेषां चतुर्णामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः ।
नानाबीजानामुपस्पर्शने प्रजानां समृद्धिः । वेद्याः पांसूनां
यज्ञानां, क्षेत्राद्योष्टस्य सस्यानां, शकृतश्च पशुनामिति ।
ऋद्धिनिश्चयादिवाहकर्तव्यतानिश्चय इत्यर्थः । उत्तम
दमशानलोष्टं परिचक्षते गृह्णन्ते शिष्टाः, जायापत्योरन्य-
तरस्य वा मरणलिङ्गत्वादिति । ताद.

कन्याया विवादानुकूचानि लक्ष्यानि

वन्धुश्रीलक्षणसंपन्नमारोगामुपयच्छेत् ॥

(१) उदाह्यामाह—वन्धुश्रीलेति । उक्ता वर्जनीयाः
कन्याः । अथ प्राह्या उच्यन्ते । वन्धुशान्देन कुलमुच्यते ।
यदुक्तमाश्वलायनेन—‘कुलममे परीक्षेत ये मावृतः
पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात्’ इति (आश्व. १।५।१०) ।
श्रीलसंपन्ना आर्यश्रीला । लक्षणसंपन्ना स्त्रीलक्षणरूपेता ।
शेगरहिता क्षयापसारदिरहिता । अनाकुला.

(२) अत्र संपन्नामिति प्रत्येकं संबध्यते । वन्धु-
संपन्नां प्रगल्भाभिजनाम् । श्रीलसंपन्नां आस्तिक्यादि-
गुणान्विताम् । लक्षणसंपन्नां गूढगुणत्वादिस्त्रीलक्षण-
युक्ताम् । अरोगा क्षयापसारकुड्राद्यचिकित्सरोगरहिताम् ।
उपयच्छेत् उदरदेत् । ताद.

(३) लक्षणसंपन्नमित्यनेन दोषवती नोदरहेदित्युक्तं
भवति । संप्र. ७३१

• मुच्च. तादगन्म् । संप्र. तारवर्द्धनस्यानुवादः ।

† मुच्च., संप्र. तादवद् ।

(१) भाष्यम्. १।१७, १८ ; मुक्ता. १४८ ; संप्र. ५११ .

(२) भाष्यम्. १।१९ ; स्मृच. ७४ ; संप्र. ७३१ ; प्रका.
३४४ ; संप्र. ५०८ आरस्यवरीषापत्नी .

कन्यायाः पुण्यलक्षणम्

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्रियेते-
त्येके ॥

(१) अथ ऋद्धिनिश्चये एकीयं मतमाह—यस्या-
मिति । यस्या कन्यायां वरस्य मनसश्चक्षुषश्च निबन्धः
वृत्तिः उच्यते, तस्यां ऋद्धिर्भूवा, नेतरत् न दत्तादिगुण-
दोषाद्यनुदर्शनमादर्शणीयमित्येके शिष्टा ब्रुवते । अत्र पक्षे
सर्वगुणसंपन्नायामपि यस्यां मनश्चक्षुषी न निबन्धेते सा
वर्जनीया । शास्त्रनिषिद्धास्वत्रापि पक्षे वर्ज्या एव, यथा
सवर्णा सगोत्रा इति । अनाकुला.

(२) यस्यां कन्यायां वरस्य मनश्चक्षुषोर्निबन्धः
नितरां बन्धनं, यस्यां आसक्त्यतिशयेन मनश्चक्षुषी निबन्धे
इव तिष्ठतः इत्यर्थः । तस्यां जायायां सत्यां धर्मादीनां
समृद्धिः, नेतरत् गुणदोषानुदर्शनमाद्रियेत इत्येके ब्रुवते ।
एतदुक्तं भवति—अत्र मनश्चक्षुषोर्निबन्ध एवादरणे कारणं,
न तु ज्योतिषादिनां शाता गुणाः । तथा तदभाव एव
परिवर्जने कारणं, न स्वापादयो दोषा इति । उभयोरपि
मतयोर्दत्तादीनां निषेधमाद्रियेतेच, ‘सवर्णापूर्वशास्त्र-
विहितायाम्’ (आध. २।१३।१) ‘असमानार्थगोत्रजाम्’
‘पञ्चमात्सत्तामूर्ध्वम्’ इत्यादिवचनजातात् ।

ताद.

(३) ‘नेतरदाद्रियेत’ इत्ययं निषेधः मुत्तादिरैफ-
लकारोपान्त्यान्तानामेव, न तु धर्मसूक्तानां सगोत्र-
सप्रवरसपिण्डानामपि । एतदर्थमेव धर्मसूत्रे सगोत्रादि-
विवाहनिषेधः कृतः, न तु गृह्यसूत्रे । तथा च सगोत्रादि-
विवाहनिषेधोऽस्त्येव । एवं च यो निषेधः स्वसूक्तं
सगोत्रादिविवाहनिषेधं बाधितुं नार्हति, (स) सूत्रान्त-
रोक्तं सगोत्रादिविवाहनिषेधमीदित्युक्तमपि नार्हति युतत्वं

(१) भाष्यम्. १।११ ; मिता. १।५२ (नेतरदाद्रियेते-
त्येके) ; स्मृच. ६७ मितावद् ; पमा. ४६५ मितावद् ; प्रपा.
१०३ मितावद् ; धर्मि. १।५४ मितावद् ; संप्र. ७४५ मितावद् ;
धम. ९० मितावद् ; मुक्ता. १२५ मितावद् ; मंस. ४९ मिता-
वद् ; प्रिपा. ६७६ मितावद् ; भात. १६८ मितावद् ; प्रका.
३४४ ; धर्मि. १।२०।१६ (इत्येके) ; संप्र. ५११ आरस्यव-
रीषापत्नी .

वाधितम् । अतः सत्यापादादिसौक्तसगोत्रादिविवाह-
निषेधबाधनशङ्कैव न । 'मातृश्व योनिसंज्ञधेयः' इति
सत्यापादापस्तम्बसूत्रयोश्चकारः सप्रवरपितृसपिण्डयोः समु-
च्चयार्थः । तेनैतधोरपि निषेधोऽस्त्येव । * मर. ५११

हिरण्यकेशिगृह्यसूत्रम् *

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

(भार्यामुपयच्छेत्) सजातां नम्रिकां ब्रह्म-
चारिणीमसगोत्राम् ॥

मातापितृभ्यामनुज्ञातो भार्यामुपयच्छेत् । कीदृशीम् ?
सजातां सर्वाणां समानाभिजना च । नम्रिका आसन्ना-
र्तवाम् । नम (ज) परिपठितो यत्नविशेषणार्थः । ततोऽहं
कर्तारि च स्थात् को बहुलं कृत् । तस्माद्ब्रह्मविशेषणार्थं
नम्रिका, मैथुनाहैत्यर्थः । ब्रह्मचारिणीमकृतमैथुनाम् ।

§ मातृश्व.

मानवगृह्यसूत्रम्

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः

पञ्च विवाहकारकाणि भवन्ति विप्तं रूपं विद्या
प्रज्ञा बान्धव इति ॥ एकालाभे विप्तं विसृजेत् ।
द्वितीयालाभे रूपम् । तृतीयालाभे विद्याम् ।
प्रज्ञायां बान्धव इति च विवदन्ते ॥

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

वैन्दुमतीं कन्यामस्पृष्टमैथुनामुपयच्छेत् । समान-
वर्णामसमानप्रवरां यवीयसी नम्रिकां श्रेष्ठाम् ॥

कन्या बन्धुमती, बन्धुः इह भ्राता उच्यते, भ्रातृ-
मतीमित्यर्थः । अस्पृष्टं अनभिज्ञातं मैथुनं सुरतं यया
सा अस्पृष्टमैथुना अनन्यपूर्वा । ता उपयच्छेत् स्त्रीकुर्यात्,
दद्याच्च । उभयत्र चायं नियमः पूर्वोक्तोऽपि प्रतिग्रहीतृश्व ।

* शेष तादवत् ।

§ ' असगोत्राम् ' इत्यस्य व्याख्यानं गोत्रनवरविचारे (संका.
पृ. १७३) द्रष्टव्यम् ।

† व्याख्यानं अत्र वरपरीक्षाप्रकरणे संप्रदीयते ।

(१) हिगृ. १९।६।१ ; संर. ४०२.

(२) मागृ. १।७।६-७.

(३) मागृ. १।७।८.

तथा च अनेनैवामिप्रायेणाख्यातद्वयस्य प्रयोगः उपयच्छेत्
विवहन्त इति च । अस्पृष्टमैथुना च सा श्रेया अनमि-
प्राप्ता स्त्रीवन्मणि चतुर्धावरणम् (?) । अनुपमुक्ता
नमा । तथा च स्मृत्यन्तरम्— ' तस्मादभ्यङ्गनोपेतां रजसा
(मा) नासयौवनाम् । उपमुक्तां न सोमाचैर्दद्याद्-
दुहितरं पिता ॥ ' तथा पितृभेदे यस्याः रजो दृष्टं तां
विवाहयन् वृषलीपतिः इत्यन्ये । समानवर्णामसमानप्रवरां
च । केचिदेतन्मन्त्रं पठन्ति— 'समानवर्णां ब्राह्मणो ब्राह्मणीं
धृत्रियः क्षत्रिणी ... ' इत्यादि । असमानप्रवरा नाम-
संख्याभ्यां सर्वे निषिध्यन्ते । प्रवरानां न नामैव केवलिन
संख्यया वा, ततः भिन्ननामभिः समसंख्यैर्विवाह इष्यते ।
भिन्नसख्येन समाननामभिश्च । एवं च व्याख्याने ऋष-
भरद्वाजैर्भरद्वाजविवाहो भवति, नान्यथा भृग्वह्निरादि-
पेणादिभिर्भृगुनाम् । नमिका श्रेष्ठां, नम्रैव नम्रिका स्वार्थे
कंप्रत्ययः । नमिका अप्रासज्जीभावात्मयौवनरसा उपयच्छे-
तेति । तथा श्रेष्ठा लायप्ययुक्तां स्त्रीलक्षणोपेतामित्यर्थः ।
नान्यल्लावण्यात् श्रेष्ठत्वं कन्यायां विद्यते । अनेनैवाशयेन
मनुनोक्तम्— ' स्त्रीरूपं दुष्टुलारपि ', ' अन्यद्वाङ्मौ
सौम्यनाम्नीम् ' इत्यादि । अथवा नम्रिका श्रेष्ठा विवस्त्र-
वती श्रेष्ठां विवस्त्रा सती श्रेष्ठा या भवेत्तामुपयच्छेत् ।
यस्मात् कुरुपाऽपि वस्त्राद्यल्लारकृता मनोहारिणी
भवति । तस्माद्विवस्त्रा सती न सर्वा शोभते, किं तर्हि
काचिदेव लक्षणवती । नापि च वैधेयवदीर्माग्यादिदोषा
दृश्यन्ते, तस्माद्दृष्टं दूषणं दुर्सेयम् । अष्टामा.

कन्याया द्विविज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

^१ विद्वानमस्याः कुर्यात्, अष्टौ लोष्टानाहरेत् —
सीतालोष्टं वेदिलोष्टं दूर्वालोष्टं गोमयलोष्टं फल-
वतो वृक्षस्यापस्तालोष्टं श्मशानलोष्टमप्यलोष्टमिरिण-
लोष्टमिति ॥

^२ देवागारे स्थापयित्वाऽथ कन्यां प्राहयेत्, यदि
श्मशानलोष्टं गृहीयादप्यलोष्टमिरिणलोष्टं वा नोप-
यमेत् ॥

(१) मागृ. १।७।९.

(२) मागृ. १।७।१०.

तद्यथा विज्ञायते तद्दर्शयितुमाह— विज्ञानमस्याः
कुर्यात् । विज्ञायते येन शुभमशुभं च तद्विज्ञानम् ।
तदाह— अष्टौ लोष्टानाहृत्य ।

देवागारे स्थापयित्वेत्यादि निगदव्याख्यातम् । अथ
कन्यायां अष्टानां मध्यात् कन्ये एकं गृहण इत्युक्त्वाऽन्य-
तमं ग्राहयेत् । यदि श्मशानलोष्टम् (इति) । एषां तु चान्य-
तमग्रहणे च उपयमो नोपलभ्येत । यस्मादेषां स्मृत्यन्तरे
दोष उक्तः— श्मशानात्पतिमीत्वम्, अप्वनः प्रजया,
इरिणे दुर्भगत्वम् । शोषाणा प्रशस्तत्वम् । अष्टामा.

भारद्वाजगृह्यसूत्रम्

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः

चत्वारि विवाहकरणानि चित्तं रूपं प्रज्ञा बान्धव-
मिति । तानि चैस्सर्वाणि न शक्नुयाद्विचिन्तमुदस्ये-
त्ततो रूपम् । प्रा(प्र)ज्ञायां च तु बान्धवे च
विवदन्ते । बान्धवमुदस्येदित्येक आहुः । अप्रज्ञेन
हि कः संवासः । अथैतदपरम् । न खल्वि-
यमर्थेभ्य ऊह्यते । प्रजननार्थोऽस्यां प्रधानः । स
थोऽलं संलक्षणाय स्यात्स तामावहेत् यस्यां प्रशस्ता
जायेत् ॥

कन्याया वर्या अवस्थाः

न स्वपन्तीमुपगृहीत, न चरन्तीम् ॥

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

प्रथममभ्यागच्छंस्तां मङ्गल्यानि परिपृच्छेत् ।
चतुरो लोष्टानाहरेद्वेदिलोष्टं गोमयलोष्टं सीतालोष्टं
श्मशानलोष्टमिति । तामाहैपामेकमादत्स्वेति । सा
चेद्वेदिलोष्टमाददीताध्यापकं यायजूकं जनयिष्य-
तीति विद्यात् । यदि गोमयलोष्टं बहुपशुं जनयिष्य-
तीति विद्यात् । यदि सीतालोष्टं कृष्टराधिकं जन-
यिष्यतीति विद्यात् । यदि श्मशानलोष्टमादहन-
शीक्षणी परिल्यातेति विद्यात् । नैनामुपगृहीत ॥

कन्यायाः पुण्यलक्षणम्

अथ खलु बहूनि लक्षणानि भवन्ति । श्लोकं तु
लक्षणानि उदाहरन्ति— यस्यां मनोऽनुरमते चक्षुश्च

(१) भाग्य. १।११.

प्रतिपद्यते । तां विद्यात् पुण्यलक्ष्मीकां किं ज्ञानेन
करिष्यति ॥' इति ।

काठकृद्गृह्यसूत्रम्

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

लक्षणानि लक्षणानि परीक्षयेत् ॥

(१) हस्तादिलक्षणयेदिना लक्षणानि शुभसूचकानि
परीक्षयेत् । . . . लक्षणपरीक्षणपूर्वकं वरणमिति । देव.

(२) कथं वरयेत् ? पूर्वं भागधेयं तस्याः परीक्ष्य ।
लक्षणानि वेत्तीति लक्षणी । तेन पुरुषेण लक्षणानि शुभा-
शुभफलानि शरीरचिह्नानि परीक्षयेत् । आवि.

भागधेयमपि वा पिण्डैः परीक्षयेत् ॥

(१) लक्षणालामे परीक्षायां कारणान्तरमाह—
भागधेयमिति । अपिशब्दः उपायान्तराम्युपगमे । वाशब्दो
विकल्पे । पिण्डैर्वा भाग्यानि परीक्षयेत् । भर्तृयतुकूलवा-
पादनानि । पूर्वोक्तालामे इत्यर्थः । देव.

(२) भागधेयं प्राशस्त्वं धर्मसुखभागित्वम् । अपि
वा पिण्डैः परीक्षयेत् । मृत्पिण्डैरित्यर्थः । आवि.
वेद्याः सीताया हृदाद्गोष्टादादेवनादादहनाचतु-
ष्पथादिरिणात्संभार्यं नवमम् ॥

यथार्थं वेदिः प्रसिद्धा । सीता हलोक्तता
भूमिः । अशोष्यः पद्माद्याकारो जलाशयः हृदः । गोष्ठं
गवाश्रयो गोकुलादिः । आदीव्यन्ति अस्मिन् आदेवनं
कितयस्थानम् । आदहन्ते असिद्धित्यादहनं श्मशानम् ।
स्वस्तिकाकारेण संबध्यमानं मार्गद्वयं चतुष्पथः । इरिणं
ऊपरप्रदेशः, निस्तुण इत्यर्थः । एतेभ्यः प्रत्येकैकस्मिन् (?)
पिण्डं गृहीयात् । संभार्यं च नवमम् । अष्टाम्योऽपि
वेद्यादिभ्यो लेशंलेशं मृदः संभृत्य नवमं कुर्यादित्यर्थः ।

+ देव.

ऋतमेव परमेष्ठयुतं नात्येति किञ्चन । ऋत इयं
पृथिवी श्रिता सर्वमिदमियमसौ भूयादिति कन्याया

+ भाद्र. देवगतम् । आवि. देववत् ।

(१) काय. १.४१९.

(२) काय. १.४१४.

(३) काय. १.४१५.

(४) काय. १.४१६.

नाम गृहीत्या सर्वतः कृतलक्षणान् पिण्डान्पाणा-
चादाय कुमार्या उपनामयेत् ॥

(१) वेद्यादिभ्य उद्धृतानां पिण्डानामनुमन्त्रण-
माह—ऋतमेव..... असावित्युक्ते नाम प्रथीयात् ।
कन्या उच्यते । अथै भगवत्यादिसंशिता । देव.

(२) तत्रादौ लोकपालप्रज्ञापत्यादीनां यथाचारं
उदकन्धो पूजनं बलिहरणान्तं विदध्यात् । तांश्च पिण्डान्
गन्धकुसुमाद्यैर्गलङ्कृत्य स्वस्तिपुष्पत्वात् त्रिक्रदिभिर्हुत्वा
स्वस्त्ययनमुच्चार्य यथोक्तविधिना कन्याया उपनामयेत्
ऋतमेवेति । अत्र अतीशब्दस्थाने कन्यायाः प्रथमान्तं
नाम ग्राह्यम् । यथा— सर्वमिश्रमित्यं रुक्मिणी भूयादिति ।

• ब्राह्म.

एतेपामेकं गृह्णेति ब्रूयात् ॥ पूर्वेषां चतुर्णामेकं
गृह्णीतमुपयच्छेत् ॥

(१) वेदिसीताहृद्गोष्ठोद्धृतानामन्यतमं गृह्णीयाच्चे-
त्ता उद्बहेदेनाम् । इतरादिर्हिणो तु वर्जयेत् । ' वेदिपिण्डे
हि वेदार्यक्रियासाहाय्यमावहेत् । प्रजावतीति सीतायां,
गोष्ठपिण्डे गवादिकम् ॥ हृदपिण्डे हृदोद्भूतकुसुमामरणो-
दिता । तृप्तिदा शैत्यहेतुश्च भर्तृजीवनकारिणी ॥ इमशाने
विधवाऽवरयं द्युतभूमौ कलिप्रिया । इरिणे नित्यसंतताऽव-
कीर्णा तु चतुष्पये ॥ ' † देव.

(२) ' क्रियावती वेदिपिण्डात् सीतायाः फलदा
भवेत् । अधुव्या तु हृदाद् श्रेया गोष्ठान्नवति गोभती ॥
चतुष्पथाद्विप्रकीर्णा द्युतस्थानात्कलिप्रिया । इमशानान्मृत-
मर्ता स्याद्बन्ध्या भवति चोपरात् ॥ संभार्य पिण्डमि-
त्याहुर्व्यामिश्र भजते सदा ॥ ' ब्राह्म.

संभार्यमपीत्येके ॥

(१) मन्यन्ते इत्यध्याहारः । गृह्णीतमुपयच्छेदि-
त्यनुपपन्नः । देव.

(२) संभार्यमपि गृह्णीती कदाचिदुपगच्छेतेति विकल्पो
रुचिःकृतः । भावि.

चाराहंगृह्यमूत्रम्

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्षणानि

'विनीतक्रोधः सहर्षो महिषी भार्या विन्देतान-
न्यपूर्वा यवीयसीम् ॥

विवाहकारणानां तारलभ्येन विचारः

पञ्च विवाहकारकाणि भवन्ति— वित्तं रूपं विद्या
प्रज्ञा वान्धवमिति । एकालाभे वित्तं विसृजेत् ।
द्वितीयालाभे रूपम् । तृतीयालाभे विद्याम् । प्रज्ञायां
तु वान्धवा (? वे) विवदन्ते ॥

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्षणानि

बन्धुमतीं कन्यामस्पृष्टमैशुनामुपयच्छेत्तानप्रिकाम् ॥

कन्याया दुर्विज्ञेयवृद्धगपरीक्षाविधिः

श्रेष्ठं विज्ञानमस्यै कुर्यात् । चतुरो लोष्टानाहरेत्,
सीतालोटं वेदिलोटं गोमयलोष्टं इमशानलोष्टं च ।
एतेपामेकं गृह्णीष्वेति ब्रूयात् । इमशानलोष्टं चेत्
गृह्णीयात् सोपयच्छेत् ॥

आग्निवेश्यगृह्यमूत्रम्

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्षणानि

विवाहं बन्धुनि नामानि च

(अथ समावृत्ते भार्यामुपयच्छेत् ।) सर्वाङ्गिनीं
मनोज्ञां यवीयसीं ब्रह्मचारिणीं कन्यामसगोत्रां मातु-
रसपिण्डामनुक्तामगर्हितां नक्षत्रनदीवृक्षाभिधाना-
संयुक्ताम् ॥

पारस्करगृह्यमूत्रम्

कन्याया विवाहानुष्ठानलक्षणम्

उद्गयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणि
गृह्णीयात् ॥

(१) कुमारीग्रहणं विशतिप्रमूतान्युदात्तार्थम् । स्मयेने
हि विशतिप्रमूतायाः पुनर्विवाहः । कमा.

• भावि. ब्राह्मणम् ।

† भावि. देववत् ।

(१) काशु. १.४७०-८.

(२) काशु. १.४१९.

(१) बाशु. १०.

(२) भाशु. १.६११.

(३) पाशु. १.४१९. शेषः स्वर्गादिनिर्देशः विशारविधि-

प्रकरणे (संक्ष. ५. १६) इत्यम् ।

(२) कुमार्याः अनन्यपूर्विकायाः कन्यायाः । अनेन विंशतिप्रसूतायाः स्मृत्यन्तरविहितस्य पुनर्विवाहस्थानियमः, इच्छा चेत्करोति । -हमा.

(३) कुमार्याः अनन्यपूर्विकायाः अशतयोन्याः पाणि गृह्णीयात् वक्ष्यन्नाणेन विधिना विवाहं कुर्यात् । विंशतिप्रसूतायुदासार्थं कुमारीग्रहणम् । स्मर्यते हि तस्याः पुनर्विवाहः । अयं च न शास्त्रसंमत इति मनुस्मृत्यादौ स्पष्टम् । संदी. २६

गोभिलगृह्यसूत्रम्

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

पुण्ये नक्षत्रे दारान्कुर्वीत ॥

अत्र (द्वितीयप्रपाठके) विवाहाद्युपनयनान्तो दश-
कर्मविधिरनुक्तपूर्वं उच्यते -- पुण्य इति । पुण्ये शोभने । नक्षत्रे ज्योतिःशास्त्रोक्ते । विवाहे तस्यादराति-
शयोऽनेन योत्यते । दारान् -- ' दाराः पुंभूमिन् चाधताः ' इत्यभिधानान्निव्यं पुल्लिङ्गे बहुवचनान्तश्च दारशब्दः सद्-
धर्मचारिणीवाचकः । तां कुर्वीत, उद्वहेत् । मृदुल.

लक्षणप्रशस्तान् कुशलैः ॥

कीदृशान्, तत्राह -- लक्षणेति । लक्षणेन प्रशस्तान् प्रशस्तलक्षणोपेतान् । यदा, अन्तर्भावितष्यर्थोऽत्र प्रशं-
सतिः । लक्षणपदं च तत्रे लाक्षणिकं, तेन लक्षणप्रशं-
सितान् । कुशलैरेति लक्षणपदार्थान्वयि । स्त्रीलक्षणामि-
हेनेति तदर्थः । तथा च तद्द्वारा लक्षणान्यवगन्तव्यानि ।
नित्यसोपशक्त्ये एकदेशान्यवयव्य ' देवदत्तस्य सुकुलम् ' इत्यादिषु दर्शनात् । यदा कुशलैः स्त्रीलक्षणविदा पुरुषेण लक्षणेः अवैधन्यादिसूचकैः मन्वायुक्तैः प्रशस्तान् प्रशंसितान् परीक्षितानित्यर्थः । तथा च स्मरणम् --
' मदा गृही मुग्धं मुदुक्ते स्त्री लक्षणयती यदि । अतः मुग्धममूदधर्ममादौ लक्षणमीक्षयेत् ॥ ' इति । याश-
यत्क्योऽपि -- ' धर्मार्थकाममोशाणां दाराः संप्राप्ति-
हेतवः । परीक्षयते ततो यन्वात्पूर्वमेव क्षम्यशत ॥ ' इति । ' अविष्टप्रदानार्थं लक्षणां श्रियमुद्वहेत् ' इति

च । लक्षणां ब्राह्मन्मन्तरशोभनेलक्षणेपेताम् । प्रशंसा-
यामत्र यत्पत्यः (पा., ५, १, १२ वा.) । तत्र ' कुल-
मग्रे परीक्षेत ' इति गृह्यान्तरवचनात् आदौ कुलं सदा-
चारविशुद्धतया हीनक्रियादिदोषहीनतया च परीक्ष्य तज्जा उदाहृतम् । तदनु लक्षणायपि परीक्ष्यम् । लक्षणानि च शुभाशुभसूचकानि तनुलोमकेशदशनव्यादीनि प्रत्यक्षगम्यानि बाह्यानि । तथा च मनुः -- ' अन्यङ्गाङ्गीं सौम्येनाम्नीं हंसचारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदशनानां मृदङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् ॥ ' इति । अन्यङ्गाङ्गीं अविक्ल-
ङ्गीम् । तनुलोमकेशदशनानां अनतिर्यूल्लोमकेशदन्ताम् । स्त्रियमिति नपुंसकत्वनिरासार्थम् । यान्याभ्यन्तराणि तान्युक्तानि आश्लयानगृह्ये -- ' दुर्विज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा ' इत्यादिवाक्योक्तानि । तानि अयमपि अनुपदं स्मर्यित्वा दर्शयिष्यति । मृदुल-
तदलाभे पिण्डान् ॥

लक्षणायगतौ प्रकारान्तरमाह -- तदिति । तदिति प्रकृतः स्त्रीलक्षणयित् कुशलः परामृश्यते । ' कुर्वीत ' इति वाक्यरोपः । तैश्च स्वयमेव दारान् परीक्षेतेत्यर्थः । पिण्डानिति अविशेषोपादानेऽपि मूद एव तान् कुर्वीत, उत्तरसूत्रदर्शनात् । मृदुल.

वेद्याः सीताया हृदाद्रोष्ठासुतुप्पथादादेवनादा-
दहनादीरणात् ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः अग्निष्टोमादौ विहिता । यज्ञस्थानमिति यावत्, तस्याः । सीता लाङ्गप्रदतिः । कृष्टं क्षेत्रमिति यावत्, तस्याः । हृदः अग्राण्डलाग्रयः, तस्मात् । गावो यत्र तिष्ठन्ति तद्गोदं, तस्मात् । चतुष्पथः प्रसिद्धः, तस्मात् । आगत्य आशिक्षेदीभ्यते यत्र तत् आदेयं यत्स्थानं, तस्मादादेवनात् । आ मर्यादया दहते देहः यत्र तत् आदहनं दमशानं, तस्मात् । ' ईरणं तूपरे शून्येऽपि ' इति मेदिन्यभिधानात् ईरणमूर्धं, यत्रोतं योजं न प्ररोहति, तस्मात् । एताभ्यः मृदमादाय पृथगेव अष्टौ पिण्डान् कुर्वीत इत्यर्थः । मृदुल.

सर्वेभ्यः संभार्यं नयमम् ॥

संभार्यं सहाये संहृत्य क्रियमाणम् । सर्वेभ्यः वेद्या-
रिभ्यः । मृदुल.

(१) गोपु. १।१।१ ; संत. २८९.

(२) गोपु. १।१।२-५.

समान् कृतलक्षणान् ॥

तांश्च नव पिण्डान् समान् तुल्यप्रमाणान् । लक्षणं चिह्नं, कृतं लक्षणं येषां तान् । यतमः पिण्डः यतमस्या मृदः तच्चिह्नं कर्तव्यं यद्यथाणकृत्यनिर्वाहाय ।

मृदुला,

पाणावाधाय कुमार्यां उपनामयेत् । ऋतमेव प्रथममृतं नात्येति कश्चनर्त इयं पृथिवी श्रिता सर्व-मिदमसौ भूयात् ॥ इति । तस्या नाम गृही-स्वैपामन्यतमं गृहाणेति ब्रूयात् ॥

तान् खलु इमान् पिण्डान् पाणौ स्वकीये (वरः) आधाय धृत्वा कुमार्यां उप समीपे नामयेत् स्वापयेत् ऋतमि-यादिमन्त्रेण । अस्वार्थः— ऋतमिति सत्यनाम (नि. ४।१९।९) । ऋतमेव सत्यमेव प्रथमं आद्यं कारणम् । तथा च धृतिः— 'तस्य ह वैतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यम्' इति । ऋतं सत्यं नात्येति कश्चन नाति-क्रामति कश्चिदपि । ऋते सत्ये च इयं पृथिवी (आ) श्रिता । न केवलं पृथिव्येव, किंतु सर्वमिदम् । चकारो ह्यतवद्द्रष्टव्यः । यथा चेदं सर्वं वस्तुजातं सत्याश्रितं तथा अशी (यशोदादेवी) सत्या (श्रिता) भूयात् भवतु—इति । अत्र अशी इत्यस्य स्थाने तस्याः कुमार्यां नाम गृहीत्वा उच्चार्य एयं संवोधनान्तं नाम मन्त्रान्ते गृहीत्वा एषा पिण्डानामेकं गृहाणेति तस्यै ब्रूयात् ।

मृदुला,

पूर्वेषां चतुर्णां गृह्णन्तीमुपयच्छेत् ॥

पूर्वेषामिति । मध्ये एकमिति शेषः । वेद्यादि-पिण्डचतुष्टयान्यतममाददाना विवाहयेदित्यर्थः । गृह्णन्ती-मित्यत्र नुम् छान्दसः ।

मृदुला,

संभार्यमपीत्येके ॥

सभार्ये नवमपिण्डं आददानाऽपि विवाहा इत्येकदेशिमतम् । तथा च गृह्याङ्गप्रदेऽङ्गिताः— 'क्रिया-वती वेदिपिण्डं सीतायाः फलते कृषिः । अक्षोभ्या च हृदे ज्ञेया गोष्ठे भवति गोमती ॥ चतुष्पये प्रकीर्णा स्यात् सूतस्थाने कलिप्रिया । श्मशाने श्लिषते भर्ता ब्रह्मा भवति चोपरि ॥ नवमे सर्वमेवैतत् कन्यायास्तु परिप्रहात् ॥' इति । प्रकीर्णां स्वैरिणी । परिशिष्टान्तरम्—

'गृह्याना वेदिपिण्डं तु मयूते याश्चिकान्सुतान् । सीता-पिण्डं तु गृह्याना सुतान् सूते कृषीवलयान् ॥ सर्वकाम-समुद्भांश्च तृतीयस्य परिप्रहात् । गोष्ठपिण्डप्रहाचैव गोमतीः सुखिनः सुतान् ॥ इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्चमेना-स्थिराः सुताः । पथेन तु गृहीतेन भवन्ति सूतदेविनः ॥ श्मशानपिण्डप्रहाणादिषुवा जायते ध्रुवम् । बन्ध्या वा विषवा वा स्यादष्टमस्य परिप्रहात् ॥ मिश्रमेतद्भवेत्सर्वे यावत्पूर्वोदिते फलम् । नवमस्य प्रहस्तसांश्चुभो वा ज्ञं च वाऽशुभः ॥' इति । अत्र प्रजास्तुतिनिन्दारात्रेण सैव वस्तुतो निन्दिताऽनिन्दिता चेति मन्तव्यम् । अत्र (कन्यापरिग्रहे) विशेषः शुभकर्मनिर्णये मुरारिशिष्रीये, संस्कारदीपके हर्षनाथशर्मनिर्मिते च द्रष्टव्यः ।

मृदुला,

कन्याया विवादाशुक्लक्षणम्

नैमिका तु श्रेष्ठा ॥

नग्निकेत्यनागतार्तवोच्यते, 'नग्निकाऽनागतार्तवा' इत्यमरात् । सा तु भेदेति तादृशान् दारानुद्देहिति केचि-द्वाचकते । नैतमुन्दरम्, दारानित्युपात्तविभक्तिवचना-तिक्रमात् । तस्माद्धारकणेन सहास्य न सवन्धोऽपितु 'एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गया व्रजेत् । गीरीं वाऽप्युद्देह्यायां नीलं वा दृष्यमुत्सृजेत् ॥' इति वचना-द्धारान्करिष्यता तावद्गौरीमातावेव यतनीयं, दातुस्तु नमिन्न श्रेष्ठा इति सूत्रार्थः । तथा च वसिष्ठः— 'तस्मान्नमिका दातव्या' इति ।

मृदुला,

जैमिनिगृह्यमूत्रम्

कन्याया विवादानुक्लणानि लक्षणानि

जौयां विन्देतानमिकां समानजातीयामसगोत्रां सातुरसपिण्डां ज्यायसः कनीयसीम् ॥

अनमिकां यस्मिन्वयसि स्वपमेव लज्जया पासः परि-दधाति तद्वयस्काम् । समानजातीया स्वर्गाम् । ज्यायसः ध्यसा ज्येष्ठतमस्य वरस्य कनीयसीं वयसा यवीयसीं जायां कुर्यात् ।

श्रीन्या,

(१) गोप्य. १।४।६ .

(२) जैतृ. १।२० .

वैखानसगृह्यसूत्रम्

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

मातुरसपिण्डां पितुरसमानऋपिगोत्रजातां लक्षण-
संपन्नां नम्रिकां कन्यां वरयित्वा ... ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणी नम्रिकां गौरी वा कन्यां क्षत्रियः
क्षत्रियां वैश्यो वैश्यां वरयेत् । अष्टवर्षादा दश-
मात्रनम्रिका, रजस्यप्राप्ते दशवर्षादा द्वादशाह्नौरीत्या-
मनन्ति ॥

गौतमः

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

गृहस्थः सट्टशीं भार्यां विन्देतानन्यपूर्वा यवी-
यसीम् * ॥

अरोगिणी भ्रातृमतीं सर्वावयवसुन्दरीम् ।
वंशोभयविशुद्धां च ज्ञात्या कन्यां विवाहयेत् ॥

अभ्रातृककन्याया अविनाशना

तत्संशयान्नोपयच्छेद्भ्रातृकाम् ॥

(१) तदाशङ्क्या न गृहीयात् कस्यचिदपि अन-
पत्यस्य सर्वां दुहितरः । कुतः ? तामिति वक्तव्ये
अभ्रातृकामित्यारम्भात् । मभा.

(२) तत्संशयात् अभिसंधिसंशयात् पुत्रिका-
संशयाद्वा । मनुरप्याह—' यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न
विशयेत या पिता । नोपयच्छेत् तां प्राशः पुत्रिका-
धर्मशङ्कया ॥ ' इति । गौमि.

* न्याह्वयानानि विवाहविधिप्रकरणे (संका. पृ. १७-१८)
द्रष्टव्यानि ।

- (१) वैश्व. ३१२.
(२) वैश्व. ६१२.
(३) गौप. ४१२. शेषः स्वप्नादिनिर्देशः विवाहविधिप्रकरणे
(संका. पृ. १७) द्रष्टव्यः ।
(४) समु. ६.
(५) गौप. २८१० ; गृक. २८ (तच्छङ्क्या नोपयच्छे-
त्प्रभ्रातृकाम्) ; मन्वा. ; गौमि. २८१८ ; गृह. २४ भ्रातृ-
काम् (ताम्रातृकाम्) ; पद्मा. ४७५ ; प्रया. ३०८ तत्संशयात्
(तत्संशयं) भ्रातृकाम् (भ्रातृकामपि) ; धर्म. १७ ; संम.
५४ ; याजु. १५३ पृ. १७५ ; संर. ४४४ .

हारीतः

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

गृहीतवेदाध्ययनः श्रुतशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
असमानार्पणोत्रां हि कन्यां सभ्रातृकां शुभाम् ।
सर्वावयवसंपूर्णां सुवृत्तामुद्गृहेत्तरः ॥

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च
मोद्गृहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
वाचालामतिलोमां च न व्यङ्गां भीमदर्शनाम् ॥
नर्क्षवृष्टनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्याहिप्रेम्यनाम्नीं न च मीपणनामिकाम् ॥
अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तन्योष्ठकेशदशनां मृदङ्गीमुद्गृहेत् स्त्रियम् ॥

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

तैरमात्सप्त पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतो नम्रिकां
श्रेष्ठां भ्रातृमतीं भार्यां विन्देत् ॥

तैरमात् कुलनक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् ॥

बौधायनः

अशुभलक्षणा कन्या वर्ज्या

वर्जयेत्सर्वथा कन्या अशुभा लक्षणैश्च यः ।
भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ॥

लक्षणान्यवरयं परीक्षणीयान्यन्यथा दोष इत्युक्तं
बौधायनेन- वर्जयेदिति । संर. ५१२.

- (१) हास्य. ४१२-२.
(२) नरसिंहपुराणोद्गृह्यशारीरकृतौ (पृ. २११ स्त्रे. ४१-४३)
पते श्लोका द्रष्टव्याः ।
(३) अथ. ११५४ ; गृक. २६ विन्देत् (विन्देत्) ; उ.
२११११६ पृ. २२१ नम्रिकां (अनम्रिकां) ; गृह. २५ परीक्ष्य
(संरीक्ष्य) .
(४) अथ. ११५४ ; गृक. २६ ; गृह. २५ ; संम. ७०३
कुलनक्षत्र (लक्षणान्य) पन्नां + (कन्यां) .
(५) प्रया. ३०३ सर्वाया कन्या अशुभा (सर्वायाभ्यु-
त्तुमा) ; विवा. ६०६ कन्या (भूयुः) ; संर. ५१२ .

विवाहे सप्तविधा पुनर्भूयंयां

योग्दत्ता मनोदत्ता अग्नि परिगता सप्तमं पदं नीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः । तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं वा विन्देत् ॥

(१) प्रजा स्वजातिधर्मांमिति शेषः । धर्मं पत्नी-
साध्ये अग्निहोत्रादि । अत्र च प्रकरणे येना विधिनिषेधानां
दृष्टगुणदोषानुपपन्नो नास्ति, यथा— 'असपिण्डा च
या मातुः' इत्येवमादीनां तदतिक्रमे भार्यात्वमेव न
भवति, भार्याशब्दस्य तु आहवनीयादिशब्दवत् संस्कार-
शब्दत्वात् । येना तु दृष्टगुणदोषदर्शनेन विधिनिषेधौ
यथा— 'स्त्रीतदपि न संचारिरोगदोषमन्वितात् ।'
इत्यादि, न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः केवलं नियमाति-
क्रमात् प्रायश्चित्तमार्गं भवति । ऋश्वश्रुशान्म्यादियु
तु दृष्टगुणदोषानुविधायिविधिनिषेधप्रकरणमप्युपातात् ।
मनुना सपिण्डादि प्रति निषेधस्य च पृथग्विधानाद्दृष्ट
एव दोषः कल्प्यः । गृक. ३१

(२) वाग्दत्ता पुनःसंस्कारकर्मणि पुनर्भूयंति ।
अतस्ता गृहीत्वा परिणीय प्रजां धर्मं च न विन्देत् न
भजेदित्यर्थः । स्मृच. ७५

(१) गृक. ३१ नीता (आनीता) (चेति०) गृहीत्वा +
(शुभाकारी) (वा०) सृष्टिः ; स्मृच. ७५ पुनर्भूः + (भवति)
तां (अतस्तां) न धर्मं वा विन्देत् (धर्मं च विन्देत्) ; गृक.
२८ अग्निं परि (अग्निपरि) सप्तमं पदं नीता (सप्तमपद-
मानीता) चेति सप्तविधा (च सप्तधा) न प्रजां न धर्मं वा विन्देत्
(शुभाकारी न प्रजां धर्मम्) सृष्टिः ; पमा. ४६४ धर्मं वा
(धर्मं) ; संग. ७२५-७२६ वाग्दत्ता (वाचा दत्ता) धर्मं वा
(धर्मं) ; चम. ८७ पमापद ; मुक्ता. १२७ सप्तमं (सप्तम)
धर्मं वा विन्देत् (धर्मं विन्देत्) ; विपा. ६८६ वाग्दत्ता (वाचा
दत्ता) सप्तमं (सप्तम) धर्मं वा विन्देत् (धर्मं विन्देत्) ; संकौ.
१७२ (वाचा दत्ता मनोदत्ता अग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता
भुक्ता गृहीतगर्भा प्रयज्ञा च) प्लावदेव ; बाल. १५२
पृ. १७० पमापद ; संग. १६८ वाग्दत्ता (वाचा दत्ता) धर्मं वा
विन्देत् (धर्मं विन्देत्) ; कृम. ११३२ सप्तविधा पुनर्भूः (सप्त
पुनर्भूः) न प्रजां न धर्मं वा विन्देत् (धर्मं न विन्देत्) .

सं. का. ६८

वासिष्ठः

कन्याया विवाहातुङ्गानि लक्षणाणि

गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणाऽनुज्ञातः स्त्रात्वा-
ऽसमानार्पेयामरपृष्टमैथुनामवरवयसीं सटशीं भार्यां
विन्देत् ॥

विवाहे षडर्थौ पापनक्षत्रमाती वध्वरौ

'नैर्ऋत्यभोद्भूतसुतः सुता वा

क्षिप्रादवदयं श्वशुरं निहन्ति ।

तदन्यपादे जनितो निहन्ति

नैवोत्क्रमेणाहिभवः कलत्रम् ॥

सुरैशताराजनिता धवाप्रजं

द्विद्वैवताराजनिता च देवरम् ।

पुरन्दरक्षे जनितः सुतस्तथा

स्वस्वाम्रजं हन्ति न कन्यका यदि ॥

जैनकं जननीं हन्ति भर्तुर्मूलाहिविष्णयजा ।

मूलान्यपादजा नैव तथाऽऽश्रेयायपादजा ॥

अत्र स्त्रीत्वं अविवक्षितं, सुता वेति पूर्वोदीरितवच-
नानुरोधात् । विषौ. १६

मूलेः सार्पे विशाखायामैन्द्रभे चोद्भवः पुमान् ।
न दोषकृद्विवाहेषु स्त्रियः सर्वत्र गर्हिताः ॥

(१) वसू. ८११. शेषः स्थलादिनिदसाः विवाहविधिप्रकरणे
(संका. पृ. १०१) द्रष्टव्यः ।

(२) वध्वः. ३२१२१ पादे (पादाय) ; प्रपा. ३०६ क्षिप्रा-
दवदयं (तदायपादे) जनितो (जनिता) नैवो (सैवो) भवः
(भवा) ; विसौ. १५ ; सिन्धु. ८५३ निहन्ति नैवो (न हन्ति
तस्यो) भवः (भवे) ; विपा. ६८५ प्रथमद्वितीयवरणौ .

(३) वसू. ३२१२४० रक्षे (रक्षां) तथा (तदा) ; प्रपा.
३०६ च (तु) पू. ; विसौ. १५-१६ च (तु) कन्यका
(पुत्रिका) ; सिन्धु. ८५३-८५४ विसौवद ; विपा. ६८५ पू.

(४) वध्वः. ३२१२४२ ; विसौ. १६ .

(५) ज्योति. १६० ; संग. १९३ ज्योतिनिवन्धे .

विष्णुः

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि

वेदानधील यत्नेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।

समावर्तनपूर्वं तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्बहेत् ॥

नाकुलीनाम् ॥

न च व्याधिताम् ॥

नाधिकाङ्गीनाम् ॥

न हीनाङ्गीनाम् ॥

नातिकपिलाम् ॥

न वाचाटाम् ॥

। शङ्खः, लिखितः, शङ्खलिखितौ च

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्षणानि

दौरानाहरेत्सद्दानसमानार्पेयानसंबन्धानासप्तम-
पञ्चमात्पितृमातृवन्धुभ्यः ॥

अभ्रातृकन्याया अविवाहना

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥

मनुः

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि नामानि च

नोद्बहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥

(१) समु. ५ ; मर. १७ ; मुक्ता. १२३ ; आन. १६७ .

संस्कारप्रकाशादियन्धेषु दक्षस्थिरे वचनम्, तत्रापि स्थलादिनिर्देशो
द्रष्टव्यः ।

(२) विस्मृ. २४११-१६ .

(३) उ. २।१।१६ घ. २२१ शङ्खः ; मुक्ता. १२५
न्यानासप्तमपञ्चमाद (न्यान्तसप्तमाद) ; बाल. १।५३ घ. १९२
पञ्चमाद (पञ्चमान्) .

(४) विस्मृ. ५३, ५४ ; चदा. ६८२ विज्ञापित वा (च
विज्ञापिते) वेदिपुराणमित्युक्तम्, ' अभ्रातृकां प्रदास्यामि ' इति
श्लोको नास्ति ।

(५) मस्मृ. ३।८ घ. वाचाटां (वाचालां) ; मेधा. वाचाटां
(वाचालां) ; गौरा. ; अथ. १।५२ नातिलोमां (नातिलोमिणीं) ;

(१) पूर्वः कुलाश्रयः प्रतिषेधः, अयं तु स्वरूपा-
श्रयः । यस्याः कद्रवर्णाः कनकवर्णा वा केशाः सा
कपिला । अधिकाङ्गी पद्भृगुलिः । रोगिणी बहुरोगा,
दुष्प्रतिकारव्याधिग्रहीता च । भूमीनिः मत्वर्थीयः
नित्ययोगे वा । अलोमिका अकेशा । लोमानि केशां
अप्युच्यन्ते । बाहुमूले, जिह्वामूले वा सर्वलोमानामाश्रयः ।

ज्ञानाला स्वल्पं प्रवृत्तये बहुलं परुषं च भाषते ।
पिङ्गला अक्षिरोगेण मण्डलाक्षी कपिलपिङ्गलाक्षी चा ।
मेधा.

(२) नः रोगिणी स्वतः क्षयादिव्याधिमतीम् । पूर्व
कुले, तेषां प्रायिकेवर्णः कन्यानां संभावनामात्रेण अवि-
वाहता उक्ता, अत्र तु तस्यां तन्निश्चयेन इति विशेषः ।
पिङ्गलाभामारक्तगौरवर्णाम् । मवि.

(३) कपिला रक्ततण्डुलवर्णा । पिङ्गला अश्रिवर्णा ।
§ पमा. ४६३

(४) कपिलां कपिलकेशां वर्णतो वा ।
+ मव.

नैर्क्षेत्रक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रेथ्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥

* गौरा., ममु., नन्द., भाच. मेधागतम् ।
§ प्रपा., विपा., संट. पमागतम् ।
+ शेषं मेधागतम् ।

गूक. २७ मेधावद ; मवि. ; स्मृच. ७४ ; गूर. २६ नाति-
लोमां न वाचाटा (नातिलोमिणीं न वाचालां) ; पमा. ४६२-४६३
मेधावद ; मर. १८ मेधावद ; निप. २७७ (=) अपवद ; प्रपा.
२०२ नाधिकाङ्गी (नाधिकाङ्गा) ; उत. १४९ मेधावद ; ज्योत.
६११ गूरवद ; मच. ' न्यूनार्त्नी ' इति व्याख्यानान्वाद्यो दृश्यते,
स तु त्रैतित न ज्ञायते ; यीमि. १।५३ घ. १०८ गूरवद ; संप्र.
७३१ ; चम ८६ मेधावद ; मुक्ता. १२३ मेधावद ; संप्र. ४९
पू. ; विपा. ६७७ (=) मेधावद ; बाल. १।५२ घ. १९९ ;
नन्द. ; भाच. ; कृम-९९३ पू. ; विष्णुपुराणे श्लुकम् ; संर. ५१०
मेधावद .

(१) मस्मृ. ३।९ ; मेधा. न च भीषण (न विभीषण) ;
अथ. १।५२ प्रेथ (पुथ) शेषं मेधावद ; गूक. २७ ; मवि. ;
स्मृच. ७५ ; ममु. ; गूर. २६ उचरार्थे (नाहिपक्षिपथनाम्नीं
नातिभीषणनामिकाम्) ; पमा. ४६३ ; मर. १८ ; प्रपा.

(३) ऋक्षं नक्षत्रं, तन्नामिका ' आर्द्रा ' ' ज्येष्ठा ' इत्यादि । वृक्षनाम्नी विद्युया अमलकीति । नदी भङ्गा येमुना, तन्नाम्नी । ऋक्षाणि च वृक्षाश्च नयश्चेति द्वन्द्वः । तार्वा नामानि इति पंथीसमासः । ततः द्वितीयेन नाम-शब्देन उत्तरपदलोपी भेदासङ्गः । अन्यनामिका बर्वरी शर्वरीत्यादि । पर्वताः विन्ध्यमलयदयः । पूर्ववत् समासात्कप्रत्ययः । पंथिनोम्नी-शुर्की, सारिका । अहिः सर्पः, तन्नाम्नी क्वाली; भुजङ्गी । प्रेम्णा दासी, चेटी, वाली । विभीषणं नाम भयजनकं, डाकिनी राक्षसी ।

६ मेघा.

(२) अन्यः चाण्डालादिः, तज्जातिनाम्नी चाण्डालीत्यादिनाम्नीम् । * मेवि.

(३) अष्टदशोऽयं निषेधः । * नन्द. नातिरथूलं नातिकृशां न दीर्घां नातिवामनाम् । ययोऽधिकं नान्द्रहीनां न सेवेत्कलहप्रियाम् ॥ अन्व्यङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेशदशनां मृदङ्गीमुद्गहेत् स्त्रियम् ॥

१ गौरा, मयु, मच, भाच. मेधागतम् ।

* शेष मेधागतम् ।

३०३ ; निप २७७ (=) ; उत. १४९ पू. ; ज्योत. ६११ प्रेष (प्रेष्य) ; विसौ. ४ नान्त्य (निन्त्य) शेष मेधावत् ; मच. ; संप्र. ७३२ पू. ; चम. ८६ ; मुक्ता. १२३ मेधावत् ; संम. ४९ मेधावत् ; सिन्धु १०६६ मेधावत् ; विपा. ६७७ (=) ; बाल. १५२ पृ १६९ मेधावत् ; नन्द. ; भाच. मेधा-वत् ; कुम. ९९१ पू. ; विष्णुपुराणे इत्युक्तम् ; संर. ५१० .

(१) मस्सु. ३१९ दत्वलोपरिहाव प्रक्षितलोकोऽयम् ।

(२) मस्सु. ३१० ; विश्व. १५२ पू. ; गौरा. ; मिला. १५२ (तनुलोमकेशदशनाम्) पतावदेव ; अप. १५२ उजराधे (तनुलोमकेशदशां शृङ्गं चारभाषिणीम् ।) ; शुक. ११ ; मवि ; स्यूच. ७४ ; मयु. ; शूर. १२ ; पमा. ४६२ ; मपा. १३२ ; प्रपा. ३०३ ; मर. १८ ; निप. २७५ (=) ; गभा. ९६ ; ज्योत. ६११ ; विसौ. ४ पू. ; मच. ; वामि. १५२ उद्गहेत्स्त्रियम् (चाण्डालसिनीम्) ; संप्र. ७३१ ; चम. ८५ ; मुक्ता. १२३ लोम (रोम) ; संम. ४९ ; विपा. ६७७ (=) ; संकौ. १७२ दशना (दन्ता) ; प्रका. ३४३ ; बाल. १५२ पृ. १६९ ; नन्द. ; भाच. ; कुम. ९९१ (=) ; संर. ५०९ दशनां (दती) .

(१) अन्व्यङ्गाङ्गी अन्व्यङ्गानि अङ्गानि यस्याः सौ एवमुच्यते मे अन्व्यङ्गशब्दः अवैकल्प्यवचनः प्रवीणोद्वारादिः शब्दवचयसि व्युत्पाद्यते अतिक्रान्ति अङ्गानि यस्य इति ; अतश्च अङ्गशब्दस्य द्वितीयस्यावयवविनि शक्तौचित्येन संयानस्य परिपूर्णता सा अन्व्यङ्गशब्देनोच्यते । सौम्यं मयुरं नाम । ' स्त्रीणां सुरोद्यम् ' अत्र दर्शितम् । हंस इव वारण इव गच्छति । यादृशी हंसानां हस्तिनां च विलासवती मन्थरा गतिः सा यस्याः । तनुशब्दो नात्य-वचनः किं तर्हि अनुपरिमाणे वर्तते । तन्वङ्गी सा उच्यते या नातिरथूल नातिकृशति । मृदुनि सुस्पर्शा-कठिनापरुषाणि अङ्गानि यस्याः सा । तामुद्गहेत् स्त्रियं कन्याधिकारात् कन्याम् । यथेवं, ' नालोमिकाम् ' इत्यादि-प्रतिषेधोऽनर्थकः, अस्मादेव विधानात् या न एवमुत्पा तस्यै अविवाहता निदा । सत्यं एवम् । एक एवार्यो द्वाभ्यां विधिसुखेन प्रतिषेधसुखेन चोद्यमानस्तु स्पष्टो बुध्यते । कन्याशब्दश्चात्र प्रकरणादननुभूतसंभोगात् स्त्रीषु प्रयतते । तथा च वसिष्ठः— ' अष्टदशैषुना सद्यो भार्या विन्देत ' इति । न च अन्येन संस्कृता अन्येन पुनः संस्कृते शक्या, कृतस्य करणाभावात् । अतश्च ऊढाया अपभ्रुतमूर्तसंयोगायाः कथंचित् सैरिणीत्वे भर्तु-प्रवासादिना नान्येन विवाहोऽस्ति, सत्यपि कन्यात्वे । तथा च ईदृशी वसिष्ठोक्तिर्मध्ये पठिता । अन्यनाप्युक्तम्— ' अनन्यपूर्वा यथीयसीं ब्रातृमतीं स्त्रियमुद्गहेत् ' इति । मेधा.

(२) अन्व्यङ्गाङ्गीमिति । अतिक्रान्तीं प्रसन्ननाम्नीं राजहंसगजचक्रिगरगमनामतिरथूलोमकेशदन्ता कोमलाङ्गीं कन्या परिणयेत् । विधिनिषेधोभयामिधानं निर्दोष-समुगन्तोपयमने अम्युदयार्थम् । * गौरा.

(३) दशा दशनामित्यर्थः । अप. १५२

(४) अन्व्यङ्गाङ्गी अङ्गेष्वपि यस्या न व्यन्तलं, अङ्गाङ्गेष्वपि नवादिषु यस्या वैकल्पं नास्तीत्यर्थः । तथा विभीषणनामत्वाभावेऽपि सौम्यं दान्तं नाम यस्याः सा विवाह्या । तथा विभीषणनामनिषेधः प्रत्यवाया-

* मच, भाच. गौरागतम् ।

धिक्यार्थः । तनवः सूक्ष्माः केशाः शिरोरूहाः । अत्र येपु दृष्टविरोधित्वं दोषाणां तेषु सत्स्वपि विवाहे भार्यात्वसिद्धिः, यत्र दृष्टविरोधादर्शनं तद्दोषपत्त्या विवाहे भार्यात्वमेव न सिध्यतीति कश्चित् । तत्तु प्रमाणाभावात् नक्षत्रनामत्यादावपि । भार्यात्वसिद्धिप्रसङ्गेन व्यवहार-विरोधान्चायुक्तम् । केवलं निषेधात् दृष्टविरोधशक्त्येषु दोषेषु परिणेतुः पापोत्यत्तिमात्रं अनुमन्तुं युक्तमिति ।

मवि.

(५) अत्र.विधिनिषेधयोरभिधानमनिषिद्धिविहित-कन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमिति दर्शयितुम् (आह ?) ।

§ मसु.

(६) अङ्गशब्दः अययवे शरीरे च । नन्द.

(७) लोमानि उरोगतानि, तनुनि सूक्ष्माणि लोमानि, तनवः केशाः दन्ताश्च यस्याः सा तनुलोमेकेशदती ।

संर. ५०९

अभ्राह्मणकन्याया अविवाह्या

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विश्नायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राप्तः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

* 'अन्याङ्गादीम्' 'यस्यास्तु न' इतिश्लोकद्वयस्याख्यानमन्व-पतितस्यास्य अन्वयस्य अस्मदुपलब्धयुस्तकयोस्तत्सोक्तोक्तवतरणि-कारत्वेन सुदण्डमयुक्तम्, एतद्व्यन्यायार्थस्योत्तरश्लोकानुगमात्, अवतरणिकाले आहपदापूर्वमावश्यकस्यापीतिकारस्यानुपलम्भात्, गोविन्दराजीवादिटीकासु अस्यार्थस्य पूर्वश्लोकस्याख्यानशेषत्वेनाभिधानाच्चेति मत्वाऽऽस्माभिरस्य प्रत्यस्य पूर्वश्लोकस्याख्यानशेषत्व-मभ्युपगतम् । एवं च आहपदं अवतरणिकालमभिधमन्यमानेन केन-चिद्व्यक्तिमिति सुवचम् ।

§ व्याख्यानं गौरागतम् ।

(१) मसू. ३११२ ; अ. १५३ ; गू. २७ ; मवि. ; स्मृ. ६७ ; मसु. ; गू. २६ यस्यास्तु (यस्याश्च) विज्ञायित्वा वा (विज्ञेयस्तथा) ; हमा. ८९ प्राज्ञः (कन्या) ; पमा. ४७४ ; मपा. १३६ वा (वै) ; प्रपा. ३०८ ; अर. १८ ; दी. १५३ ; शमा. ९६ हभावत् ; धोमि. १५३ ; संप्र. ७४६ यस्यास्तु (यस्याश्च) ; चम. ९७ ; मुक्ता. १२६ हभावत् ; संम. ५४ वा (वै) ; विपा. ६९९ यच्छेत् (यच्छेत्तु) ; आन. १६९ यच्छेत् तां प्राज्ञः (यच्छेत् तां कन्या) ; बाल. १५३ ; संग. १७५ यच्छेत् (गच्छेत्तु) ; २८९ हभावत् ; कृम. १०२७-१०२८ विपावत् ; संर. ४१४ ; संदी. ३९ (भागः २) निर्देशमात्रम् .

(१) यस्याः भ्राता नास्ति तां न विवहेत् पुत्रिका-धर्मशङ्कया पुत्रिकात्वशङ्कया । पुत्रिकाधर्मः कदाचिदस्याः कृतो भवेत्पितृपत्नया शङ्कया अनेन संदेहेन । कथं चेयं शङ्का भवति । यदि न विश्नायेत पिता, देशान्तरं प्रोषितः मृतो वा । सा च मात्रा पितृव्यपिण्डैर्वा दीयते । प्राप्तकाला पितर्यसंनिहिते एतैरपि दातव्येति स्मर्यते । स्मृतिं चोत्तरश्लोकं दर्शयिष्यामः । पितरि तु संविज्ञायमाने नास्ति पुत्रिकात्वशङ्का । स हि स्वयमेवाह - 'कृता वा न कृता वा' इति । वाशब्दः चेच्छब्दार्थं द्रष्टव्यः । यदि पिता न विश्नायेत तदा कन्यका न वोढव्या । अन्ये तु स्वतन्त्रमेतत्प्रतिषेधद्वयमाचक्षते । यदि पिता न विश्नायेत, अनेन इयं जाता इति, गूढोत्पन्नायाः प्रतिषेधः । एवं च संबन्धः-यस्याः भ्राता नास्ति तां पुत्रिकात्वशङ्कया नोपयच्छेत् । न विश्नायेत इत्यत्र पुत्रिका (धर्म) शङ्कया इत्येतन्न संबन्धते ।

अस्मिन् प्रकरणे यत्र नास्ति दृष्टगतः प्रतिषेधः, यथा 'असपिण्डा च' इत्यत्र श्लोके, तदतिक्रमे विवाह-स्वरूपानिर्वृत्तिरेव । अतः सगोत्रादिविवाहः कृतोऽपि अकृत एव, विष्यवगतरूपत्वात् आधानव्यतिहाहस्य विध्यतिक्रमे रूपापगमात् । यथा आधानविधौ यतिक-चिदङ्गं न ज्ञातं तदभावे नाऽऽहवनीयादिनिर्वृत्तिः, एवं सगोत्रादिकाया न भार्यात्वम् । तस्मात् त्याग्यैव कृत-तादृशसंस्कारप्रतिरूपिकाऽऽपि । तत्रमवन्तो वसिष्ठद्वयः प्रायश्चित्तमपि स्मरन्ति सादृशविवाहे । यद्यपि कर्मण एव तदङ्गप्रतिषेधातिक्रमे वैगुण्यं, न साक्षात्पुरुषस्य दोषः, तथापि वाचनिकं प्रायश्चित्तम् । अथवा सगोत्रागमनं निषिद्धम् । तदर्थं व्यापारे प्रवर्तमाने यदुक्तं तत्प्रायश्चित्तं भवेत् । यस्तु हीनक्रियादिप्रतिषेधः तस्य दृष्टदर्शनमूल-त्वात् निर्वर्तते विवाहः, भवति असौ भार्या, नास्ति तस्यास्त्यागः । एवमर्थे एव 'महान्त्यपि' इति पूर्व-स्मात्प्रतिषेधात् भेदः स्वनार्थे पठितः । एवमेव च शिष्टसमाचारः । कदाचित् कपिलादिरूपासुपयच्छति न सगोत्राम् ।

मेधा.

(२) यस्या इति । यस्याः भ्राता नास्ति तां 'यद-पत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्' इति, 'अभि-

संधिमात्रात् पुत्रिका इत्येके' इत्येवं मनुगीतमोक्तपुत्रिका-
विधिभ्रान्त्या नोद्बहेत् । भ्रात्रभावे हि पितरि विद्यायमाने-
ऽपि पुत्रमावात् कदाचिदसौ पित्रा पुत्रिका कृता स्यात् ।
सत्यामपि वा सभ्रातृकृत्वप्रसिद्धौ अनेनैवमुत्पद्येयमिति
यस्या जनको विशेषेण न शक्यते तामपि पुत्रिकात्त्वभ्रान्त्या
नोद्बहेत् । जनके हि सम्यग्ज्ञायमाने भिन्नपितृकयोरपि
एकमातृकयोर्भ्रातृत्वप्रसिद्धेरस्ति जनककृते पुत्रिकात्वाद्वाद्वा ।
एतदर्थे उभयविशेषणम् । पुत्रिकायाश्च न परिपूर्णं भार्या-
त्वंम्, अत एव निषेधात् । 'अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची'
इति । व्याख्यातं च एतन्निरुक्तकृता— 'अभ्रातृकैव पुंसः
पितृनेति अभिमुखी संतानकर्मणे पिण्डदानाय भवति
(? न पतिम्)' इति । अत्र च प्रकरणे येषां विधि-
निषेधाना दृष्टगुणदोषानुपहो नास्ति, यथा 'अरुपिण्डा
च या मातुः' इति, तदतिक्रमे भार्या न भवति, भार्या-
शब्दस्य आहवनीयादिवत् संस्कारशब्दत्वात् । येषां
पुनर्दृष्टगुणदोषदर्शनेन विधिनिषेधा (? नाम)भिधानम्,
यथा 'हीनक्रियम्' इति, न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः ।
केवलनियमातिक्रमात् प्रायश्चित्तमात्रं भवति । यच्चैतत्
'नर्शंशुधनदीनाम्नीम्' इत्यादि, तदपि दृष्टगुणदोषानु-
विधायिविधिनिषेधप्रकरणमभ्यपाठात् तदेकयोगक्षेममेव ।
तथा च मनुना सपिण्डादिप्रतिषेधमभिधाय अनन्तरं
'महान्यपि समृद्धानि' इत्यादिपृथक् (? कप्रक)रण-
मुपक्रम्य 'हीनक्रियम्' इत्यादि, 'नर्शंशुध' इत्यादि
चैतत्प्रकरणेऽभिहितम् । गोप.

(३) अनेन गुताऽपि पुत्रिका भवति, न केवलं
या परिभाष्य दीयते 'अस्या यो जायते पुत्रः स मे
पुत्रो भविष्यति' इति । रतिपुत्रकत्वा भार्या, यदि पुत्रो-
ऽन्यस्य भवति तदैकाहवैकल्पम् । अप. १।५१

(४) न भवेत् नोत्पद्येत । न विद्यायेत कुलप्रवृत्ता
दिना प्रसिद्धिः (? अग्रपिण्डः) । संतत्यन्तरामाथेनापरि-
भाषितपुत्रिकासङ्ख्या आधाया न विवाहः, द्वितीयस्या
अधर्मेऽङ्ख्या माल्यकृत्वादिपरिणयकृतस्यऽङ्कनेति क्रमा-
दन्वयः । अत्र पितृति विशेषोक्तैर्मातृपरिधानेऽपि न
साद्यो दोष इत्युपदर्शितम् । मवि.

(५) यस्याः पुनर्भाता नास्ति, तां पुत्रिकासङ्ख्या
नोद्बहेत् । 'यदपत्यं भवेदस्यास्तम्मम स्यात्स्वधाकरम्'
इत्यभिसंधानमापादपि पुत्रिका भवति । 'अभिसंधि-
मात्रात् पुत्रिका इत्येके' इति गीतमस्मरणात् । यस्या वा
विशेषेण पिता न शक्यते अनेन इत्युत्पत्ता इति, तामपि
नोद्बहेत् । अत्र च पुत्रिकाधर्मसङ्ख्या इति न योजनीय-
मिति केचित् । गोविन्दराजसहाह — 'भिन्नपितृकयोरेपि
एकमातृकयोः भ्रातृत्वप्रसिद्धेः सभ्रातृकत्वेऽपि यस्या
विशेषेण पिता न शक्यते तामपि पुत्रिकासङ्ख्यैव नोद्बहेत्'
इति । मेघातिथिस्तु एकमेवेन पशुमाह— यस्यास्तु भ्राता
नास्ति ता पुत्रिकासङ्ख्या नोपयच्छेत् । पिता चेन्न शक्यते
प्रीयितो मुनो वा । वाशब्दश्चेदर्थः । पितरि तु विद्यमाने
तदीयवक्रयादेव पुत्रिकासङ्ख्यामात्रमवगम्य अभ्रातृकाऽपि
चोद्बध्या इति । अस्माकं तु विकल्पस्वरसादिदं प्रतिभाति ।
यस्याः विशेषेण पिता न शक्यते तामपि जारजत्वेन
अधर्मसङ्ख्या नोद्बहेत् । अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मसङ्ख्या
इति पुत्रिका च अधर्मश्च तयोः सङ्ख्या पुत्रिकाधर्मसङ्ख्या
तथा, इति यथासंख्यं योजनीयम् । अत्र च प्रकरणे
सगोत्रारिण्यने 'सगोत्रा चेदमातृपयच्छेन्मानुष्येना
बिभृयात्' इति परित्यागध्वनगात् 'परिणीय सगोत्रा च'
इति प्रायश्चित्तभरणत्वे तत्र तन्ममभिष्याहने च मातृ-
सपिण्डापरिणयनादौ भार्यात्वेन न भवति, भार्याशब्दस्य
आहवनीयादिवत् संस्कारवचनत्वात् । येषां पुनर्दृष्टगुण-
दोषमूलके विधिनिषेधाभिधाने यथा हीनक्रियमिति, न
तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः । अत एव मनुना 'महान्यपि
समृद्धानि' इत्यादि पृथक् (? कप्रक)रणं कृतम् । एत-
न्मन्वपतितश्च 'नर्शंशुधनदीनाम्नीम्' इत्यादिसतिषेधोऽपि
न भार्यात्वाभावकृत्कः, किन्त्वत्र शास्त्रातिक्रमात् प्राय-
श्चित्तमात्रम् । ० मधु.

(६) 'यस्यास्तु न भवेत्सङ्ख्या' इति मनुवच-
नात् अभ्रातृमतीपरिणयने प्रतिषिद्धं, तदतिक्रम्य यदि
कश्चित्तामुद्बहेत् तदा तस्याः पुत्रिकारूपपरिहास्य च
एकेन रथेनाधिकं गमां शतं तदित्ये दत्ता उद्बहेत् ।

हमा. ८९

वालिका मूलश्लेखे तु मातरं पितरं तथा ।
 ऐन्द्री धवामजं हन्ति देवरं तु द्विदैवजा ॥
 वैरयेन्न वरं मूलजातं पितरि जीवति ।
 तथैव विद्यमानायां मातरि व्यालजं नरम् ॥
 तिथ्यंशे पञ्चमे जातौ श्वशुरघ्नौ नरस्त्रियौ ।
 श्वश्रुघ्नौ चाष्टमे मूलस्यैवं व्यस्तं तु सार्षभे ॥
 मूलव्यालभवो दोषो विवाहे य उदाहृतः ।
 स मौञ्जीवन्वनादूर्ध्वं पुंसां नैवेति केचन ॥

वृद्धनारदः

विवाहे षण्णां पापनक्षत्रजाता कन्या

कन्यका देवरं हन्ति विशाखायां समुद्रवा ।
 पेत्रगण्डोद्भवा कन्या श्वशुरघ्नीति केचन ॥
 न हन्ति देवरं कन्या तुलामिश्रद्विदैवजा ।
 तदन्वपादजा त्याग्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छजा ॥

कात्यायनः

कन्याया विवाहे षण्णां लक्षणानि

लौकापवादयुक्ता या सा तु दुष्टा प्रकीर्तिता ।
 अन्यत्रासक्तचित्ता या या स्यात्संस्पृष्टमैथुना ॥
 संस्पृष्टमैथुना क्षतयोनिः । शक. २८

व्यासः

कन्याया विवाहात्तुलानि लक्षणानि

अरीगादुष्टयंशोत्थामशुल्कादानदूषिताम् ।
 सयणोमसमानार्पांममावृत्पितृगोत्रजाम् ॥
 अनन्यदत्तयागात्रां शुभलक्षणसंयुताम् ।
 घृताघोवसनां गौरीं विख्यातदशपूरुषाम् ॥

(१) ज्योति. १६० ; संग. १९२ विवाहे य (तथा देव)
 एनीदस्रेक एव, ज्योतिर्निकषे.

(२) ज्योति. १५९ .

(३) शुक. २८ तुला वा सा तु दुष्टा (दुष्टा या दुष्टा सा
 दुः) ; शूर. २४ .

(४) व्यासश्रु. २१२ ; भर. १७ अरीगादुष्ट (अरीगदुष्ट)
 नार्पांममात्र (नार्पां न मात्र) .

(५) व्यासश्रु. २१२ .

ख्यातनाम्नः पुत्रवतः सदाचारवतः सतः ।
 दातुमिच्छोर्दुहितरं प्राप्य धर्मेण चोद्ब्रूहेत् ॥
 स्नात्वा समुद्ब्रूहेत्कन्यां सवर्णां लक्ष्णान्विताम् ।
 यवीयसीं भ्रातृमतीमसगोत्रां प्रयत्नतः ॥
 सुखचारा सुवेपा च मृदङ्गी चारुभाषिणी ।
 प्रशस्ता सुगतिः कन्या या च दृड्मनसोः प्रिया ॥

यमः

कन्याया विवाहे षण्णां लक्षणानि नामानि च

ह्येसा दीर्घा कृशा स्थूला पिङ्गाक्षी गौरपाण्डुरा ।
 न पूज्या न च सेव्यास्ता नाशमृत्युकराः स्त्रियः ॥
 देवनाम्नीं नदीनाम्नीं शैलगन्धर्वनामिकाम् ।
 ऋक्षवृक्षलतानाम्नीं दारार्थे परिचर्जयेत् ॥

संवर्तः

कन्याया विवाहात्तुलानि लक्षणानि

ईतो द्विजः समावृत्तः सवर्णां स्त्रियमुद्ब्रूहेत् ।
 कुले महति संभूतां लक्षणैस्तु समन्विताम् ।
 ब्राह्मणेव विवाहेन शीलरूपगुणान्विताम् ॥
 वैन्धुहीना च या कन्या या कन्या चैव जन्मतः ।
 रोगिणी वंशहीना च तां कन्यां परिचर्जयेत् ॥

लघुशातातपः

कन्याया विवाहे षण्णां लक्षणानि नामानि च

नोद्ब्रूहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

(१) व्यासश्रु. २१४ .

(२) उ. २१११६ पृ. २२१ ; शुक. ७६ पृ. ; संग्र. ५८६, ७४७ पृ.

(३) ज्योति. १३७ .

(४) शुक. ७५ सेव्यास्ता (सेव्या च) ; संग्र. ७३१
 पूर्वार्धे (हर्षां दीर्घा कृशां रूपां पिङ्गाक्षी गौरपाण्डुरा) ;
 मुक्ता. १२४ पाण्डुरा (पाण्डुरा) उत्तरार्धे (न पूज्या न च
 सेव्या सा पतिशूलङ्गी वाः) .

(५) अथ. ११५२ पृ. ७८ (=) लता (नदी) ; शुक. ७५ ; संग्र. ७३२ देव (वेद) .

(६) संस्कृ. ३३-३४ .

(७) समु. ६ संवर्तशु.

(८) लङ्गाश्रु. ३४-३६ .

नातिलोमिकां नालोमिकां न वाचाटां न
पिङ्गलाम् ॥
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं न च मीपणनामिकाम् ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत् तां कन्यां पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

हंसस्वनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् ।
तादृशीं वरयेत्कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥
मेघवर्णां मेघवत् स्निग्धवामवर्णां । मधुपिङ्गल-
लोचना मधुवदीपतिपङ्गललोचनाम् । सुखमेधते सुगं
यथा भवति तथा वर्धते ।

गृक. ११

कश्यपः

विवाहे सप्तविधा पुनर्भूयन्वां

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ॥
वौचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ।
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ॥
अंभि परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ।
इत्येताः कश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमभिवत् ॥

(१) लतास्मृ. ३८ उत्तरार्धे (तादृशीमुद्गहेत्कन्यां स वैवं
मुखशृङ्गलि ।) ; गृक. ११ वरयेत् (वरयन्) ; स्मृच. ७४ ;
गृ. १२ तादृशीं वरयेत् (ईदृशीं वरयन्) ; प्रपा. ३०३ ;
ज्योत. ६११ ; विसौ. ४ ईसस्वनां (हंसस्वरां) ; संप्र. ७३१ ;
मुक्ता. १२४ हंसवर्णां (हंसस्वरां) मुखमेधते (स्वयमेधते) ;
विपा. ६७६ ; सं. ५०९ पूर्वार्धे (हंसगनिर्मेघवर्णां मधुपिङ्गल-
लोचना ।) मुखमेधते (मुखद्वये) .

(२) कस्मृ. ११२ ; गृक. ३० ; स्मृच. ७५ ; गृ. २८ ;
प्रपा. ४६४ ; प्रपा. ३०६ वर्जनीयाः (वर्जयित्वा) ; उक्त.
११९ ; संप्र. ७३५ प्रपावत् ; मुक्ता. १२७ ; विपा. ६८६ ;
आन. १७६ ; संग. १६७ प्रपावत् .

(३) कस्मृ. ११३ स्पर्शिता (स्पर्शका) ; गृक. ३० ;
स्मृच. ७५ ; गृ. २८ ; प्रपा. ४६४ ; प्रपा. ३०६ ; उक्त.
११९ ; संप्र. ७३५ ; मुक्ता. १२७ उदक (उदकं) ; विपा.
६८६ ; आन. १७६ मुक्तावत् ; संग. १६७ .

(४) कस्मृ. ११४ (अन्धुरान्तगता वा पुनर्भूषण वाचिका ।
इत्येताः कश्यपेनोक्ता दहेयुः कुलमभिवत् ॥) ; गृक. ३० ; स्मृच.
७५ ; गृ. २८ ; प्रपा. ४६४ ; प्रपा. ३०६ ; उक्त. ११९

सं. कां. ६९

कृतकौतुकमङ्गला कृतकङ्कणवन्धना । उदकस्पर्शिता
उदकपूर्वं दत्ता ।

गृक. ३०

प्ररोहत्वभिना दग्धः पादपः सुचिरादपि ।
न च पौनर्भवादग्धं कुलं कापि प्ररोहति ॥

आश्वलायनः

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

पितृमातृभ्रातृमतीं सर्वलक्षणलक्षिताम् ।
उद्गहेदष्टपिण्डाद्यैः कन्यां सम्यक् परीक्षिताम् ॥
एतदष्टपिण्डनिमित्तलक्षणं परीक्षणं लौकिकविद्वदिति
हृदि निधाय आदि (? आद्य) शब्देन निमित्तान्त-
राप्यप्सुजानात्याश्वलायनाचार्यैः स्मृतिरूपेण— पितृमातृ-
भ्रातृमतीमिति । तस्मात् श्रीविष्णुपुराणादिपुराणानि
सम्यगन्यन्त्यं तत्कथामालोच्य पाणिग्रहणं कुर्यात् ।

प्रपा. ३२५

कुंलशीलवयोवृत्तरूपाद्यां नमिकां शुभाम् ।
विधिना तु वरः कन्यामुद्गहेदात्मनः समात् ॥

लघ्वाश्वलायनः

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

कुंलजां सुसुरीं स्वङ्गीं सुयासां च मनोहराम् ।
सुनेत्रां सुभगां कन्यां निरीक्ष्य वरयेद्बुधः ॥

गर्गः

कन्याया विवाहे आकारवयोन्मूलनत्वमनुकूल्यं

उद्गहेद्वयसा न्यूनां न्यूनामाकारतोऽपि च ॥

प्रसवा (प्रसवा) ; संप्र. ७३५ ; मुक्ता. १३७ ; विपा. ६८६ ;
आन. १७६ ; संग. १६७-१६८ पुनर्भूयता वा वा (पुनर्भूः
प्रसवाय च) .

(१) कस्मृ. ११५ (प्ररोहत्वभिना दग्धं पतिगतां कुलं
मद्दत् । नदि पुनर्भूया दग्धं कुलं तस्य प्ररोहति ॥) ; स्मृच.
७५ ; मुक्ता. १३७ ; आन. १७६ .

(२) प्रपा. ३२५ ; संप्र. ७३४-७३५ .

(३) प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३७ इष्ट (इष्ट ?) ; विपा. ७२८
उत्तरार्धे (विधिना जोदरेत्कन्यां धर्मधामार्थित्वे) । सौमिकः ;
सं. ४५८ देवकः .

(४) लघ्वाश्वस्मृ. १५२ .

(५) बीजि. ११२ ट. ११० .

पापनशत्रुनाता कन्या विवाहे वज्यां

मूलजा शुश्रुर् हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् ।
माहेन्द्रजाऽग्रजं हन्ति देवरं तु द्विद्वेयजा ॥

वात्स्यायनः

कन्याया विवाहे वज्यानि नामानि

नैर्क्षसंख्यां नदीनाम्नीं वृक्षनाम्नीं च गर्हिताम् ।
लकाररेफोभान्तां च धरणे परिवर्जयेत् ॥

स्मृत्यन्तरम्

कन्याया विवाहे वज्यानि नामानि

नोद्बहेद्भगिनीनाम्नीं न च मातृसनामिकाम् ।
मातामहीपितामह्योः पितृप्यसृसनामिकाः ॥

वायुपुराणम्

नमिकालक्षणम्

पेश्यत्यलज्जा याऽङ्गानि कन्या पुरुषसंनिधौ ।
योन्यादीन्नावगृहेत् तावद्भवति नमिका ॥

मार्कण्डेयपुराणम्

कन्याया विवाहे वज्यानि लक्षणानि

वैयङ्गिनीं वर्जयेत्कन्यामकुलजां चातिरोगिणीम् ।
उद्बहेत्पितृमात्रोश्च सप्तमीं पञ्चमीं तथा ॥

विष्णुपुराणम्

कन्याया विवाहे वज्यानि लक्षणानि

नातिकेशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिङ्गलाम् ।
निसर्गतोऽधिकार्द्धीं च हीनार्द्धीं चापि नोद्बहेत् ॥

(१) गभा. १६६ प्रयोगपरिजाते ; सिन्धु. ८५४ प्रयोग-
परिजाते ; ज्योति. १५९ व्यालजा (सारंजा) माहेन्द्रजाऽग्रजं
हन्ति (ज्येष्ठाजा तु पतिज्येष्ठे) ; संग्र. १९२ ज्योतिनिबन्धे .

(२) विसौ. ५ .

(३) संग्र. ६८४ .

(४) मया. १४९ .

(५) स्मृता. १४ .

(६) विष्णु. ३११०१६, १७ उत्तरार्धे (निसर्गतो विकला-
ङ्गीमधिकार्द्धी च नोद्बहेत् ।) ; समु. ५ पू. ; शुक. २९ न पिष्ट-
शाम् (अपिङ्गलाम्) ; गूर. २६ उत्तरार्धे (विसर्गता विकलाङ्गी-
मधिकार्द्धी च नोद्बहेत् ।) ; विसौ. ४ उत्तरार्धे (निसर्गतः पिङ्गलाङ्गी
नाधिकार्द्धी च नोद्बहेत् ।) .

नाविशुद्धां सरोमां वाऽकुलजां वाऽतिरोगिणीम् ।

न दुष्टां दुष्टवाचाटां व्यङ्गिनीं पितृमातृतः ॥

नैश्मश्रुन्यजनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न पर्यरस्वरां क्षामवाक्यां काकस्वरां न वा ।

नानिबद्धेक्षणां तद्द्रव्यूत्तार्क्षीं नोद्बहेत्त्रियम् ॥

यैस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोज्ञतौ ।

गण्डयोः कूपकं यस्या हसन्त्याश्चैव जायते ।

नोद्बहेत्ताटशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविशारदः ॥

नातिरुक्षच्छर्वि पाण्डुकरजामरणेक्षणाम् ।

आपीनहसपादां च न कन्यामुद्बहेद्बुधः ॥

(१) विष्णु. ३११०१७, १८ ; शुक. २९ कुलजां
(कुटिलां) दुष्टवाचाटां (दुष्टभावां वा) ; गूर. २७ कुलजां
वाऽति (कुलटां चाति) दुष्टवाचाटां (च दुष्टभावां) .

(२) विष्णु. ३११०१८, १९ ; शुक. २९ क्षामवाक्यां
(क्षामां तथा) न वा (न च) नानिबद्धे (नातिबद्धे) ; स्मृच.
७५ द्वितीयाधे (न पर्यरस्वरां क्षामां न च काकस्वरां तथा ।)
नानिबद्धे (नानिबद्धे) त्रियम् (बुधः) ; गूर. २७ क्षामवाक्यां
(बालां तथा) न वा (न च) वृतीयाधे (नातिशेतेक्षणं
तद्द्रव्यार्क्षीं नोद्बहेत्त्रियम् ।) ; पमा. ४६३ क्षामवाक्यां (क्षामां
तथा) न वा (न च) नानिबद्धे (नानिबद्धे) त्रियम्
(बुधः) ; प्रपा. ३०२ पमावद ; संग्र. ७३१ द्वितीयवृतीयाधेयोः
(न पर्यरस्वरां काकुवाक्यां काकस्वरां न च । नानिनेपेक्षणां तद्द्रव्यी-
णाक्षीं नोद्बहेद्बुधः ॥) ; चम. ८६ क्षामवाक्यां (क्षामां तथा)
न वा (न च) वृतीयाधे नास्ति ; मुक्ता. १२४ क्षामवाक्यां
(क्षामां तथा) न वा (न च) त्रियम् (बुधः) न्यासः ; संग्र.
४९ मुक्तावद ; विषा. ६७७ चमवद, वृतीयाधे नास्ति ; बाल.
१५२ घृ. १७० चमवद, वृतीयाधे नास्ति .

(३) विष्णु. ३११०१९, २१ द्वितीयाधे (गण्डयोः कूपकौ
यस्या हसन्त्यास्तां च नोद्बहेत् ।) ; शुक. २९ कूपकं (कूपकौ)
विशारदः (विचक्षणः) ; स्मृच. ७५ द्वितीयाधे (गण्डयोः कूपकौ
यस्या हसन्त्यास्तां च नोद्बहेत् ।) वृतीयाधे नास्ति ; गूर. २७
विशारदः (विचक्षणः) ; पमा. ४६३ सर्वे स्मृचवद ; प्रपा.
३०२ सर्वे स्मृचवद ; संग्र. ७३२ द्वितीयाधे (गण्डयोः कूपकौ
यस्या भवतस्तां च नोद्बहेत् ।) वृतीयाधे नास्ति ; चम. ८६
सर्वे स्मृचवद ; मुक्ता. १२४ सर्वे स्मृचवद, न्यासः ; संग्र. ४९
सर्वे स्मृचवद ; बाल. १५२ घृ. १७० सर्वे स्मृचवद .

(४) विष्णु. ३११०२१, २२ ; शुक. २९ आपीन (आपीत) ;
स्मृच. ७५ ; गूर. २७ शुकवद ; पमा. ४६३ आपीन

ने वामनां नातिदीर्घां नोद्गृहेऽसंहतध्रुवम् ।
न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः ॥

(१) अतिकेशा बहुकेशाम् । निसर्गतः स्वभावतः
अधिकान्नीम् । व्यङ्गिनीं पितृमातृनः यस्याः पितरौ
व्यङ्गौ भवतः (ताम्) । इमश्रुमती इमश्रुस्थाने दीर्घरोमा ।
व्यङ्गनवती कुचादियुक्ता । क्षामा कृशा । अतिबद्धेक्षणं
निमीलितप्रायनेत्राम् । वृत्ताधीं वर्तुलाधीम् । करजं नखम् ।
आपीतं ईषपीतम् । संनतभ्रुवं संलम्भुवम् ।

गृक. ३०

(२) अतिकेशां दीर्घकेशीम् । विसर्गतां विकला-
ङ्गीम् ।

गृ. २६

(३) अतिकेशा केशप्रस्ताम् । अकेशां निष्केश-
प्रायाम् । निसर्गतः गर्भावस्थायामेव । अविद्युद्धा पातका-
दिदुष्टाम् । सरोगा सहजरोगाम् । अतिरोगिणीं उत्कट-
रोगिणीम् । दुष्टां द्युद्रादिसंवाधिताम् । दुष्टयाचाटां
बहुविद्वद्दर्भापिणीम् । व्यङ्गिनीं पितरौ मातृतश्च कुष्ठिनीं,
कुष्ठिपितृमातृजन्यामित्यर्थः । इमश्रुण्येव व्यङ्गनं पुंस्त्व-
व्यङ्गकं तद्युक्ताम् । क्षामवाक्यां स्वभावत एव सन्न-
वचनाम् । अनिबद्धेक्षणा परमभिरसंवृतेक्षणां निमैरैरपि
अनिबद्धदर्शना वा निद्रायामपि अर्धनिमीलितनेत्रामिति
वा । वृत्ताधीं वर्तुलनयनाम् । यस्या हसन्त्याः सत्या
गण्डयोः कूपकौ गर्तौ भवतः तां नोद्गृहेत् । तादृशीमिति
पुनर्निषेधोऽतिदीर्घपलापनाय । क्वचित्पुस्तके अयमर्धश्लोको
नास्त्येव । ' हसन्त्याश्चैव जायते ' इति पाठे एकत्रचन-
मार्पम् । पाण्डुकरजां श्वेतनलाम् । संहते भ्रुवौ यस्याः
ताम् । करालमुखीं दन्तुरास्याम् । विष्णुपुराणटीका

(अपीन) न कन्या (न च ता) ; प्रपा. ३०३ ; संम. ७३२
आपीन (अपीन) ; मुक्त. १२४ व्यासः ; संम. ४९ ख
(रज) .

(१) विष्णु. ३१०१२२ ; गृक. ३० संहत (संनत) ;
स्मृच. ७५ ; गृ. २७ नर (तथा) ; पमा. ४६३ संहत
(संनत) चाति (नाऽति) कराल (कठाल) ; प्रपा. ३०३ संहत
(संगत) ; संम. ७३२ नरः (तथा) ; मुक्त. १२४ ; संम.
४९ वामनां (वामनीं) शेष प्रपावद .

स्कन्दपुराणम्

कन्याया विवाहायकुलानि लक्षणानि

सुरूपां लक्षणोपेतामन्यङ्गाङ्गीं कुलोद्भवाम् ।
कन्यां भ्रातृमतीं चैव धर्माधीनीं समुद्गृहेत् ॥
अपिङ्गाशीमकपिलामस्फुराचरणां शुभाम् ।
अस्थूलगण्डनासामां शस्तामाहुर्मनीषिणः ।
उद्गृहेत्तादृशीं कन्यां रोगदोषविवर्जिताम् ॥

यशपुराणम्

पुराणपुस्तकश्रुतेन कन्यापरीक्षाविधिः
(पुराणावर्धनम्)

श्रीराम उवाच —

पुराणं वीक्ष्य विधिना तत्सर्वं ब्रूत सत्तमाः ॥
भैवदज्ञानहेतुश्च विचार्यसादनन्तरम् ।
किं किं पुराणं प्रेक्ष्यं स्वाहूर्जनीयं तथैव किम् ॥
शंशसः कीदृशः श्लोकस्तदन्यः कीदृशो भवेत् ।
कीदृशेषु च कार्येषु कीदृशः पूजकस्तथा ॥
पूजा च कीदृशैर्मकैः कार्या निर्णयदर्शने ।
इति रामस्य वचनं श्रुत्वा ते द्विजसत्तमाः ॥
प्रत्यूचुस्तं रघुश्रेष्ठं चिन्ताव्याकुलमानसम् ।
न बचकारो वयं राम वीक्ष्यतां तु पुराणवित् ॥
तच्छ्रुत्वा राघवः शशंसुं पप्रच्छ विनयान्वितः ।
सोऽपि तद्वाक्यमाकर्ण्य प्रत्युवाच महामतिः ॥

(१) अश. ६८१ .

(२) पप्र. ४१२००३६ ; प्रपा. ३२५ तत्सर्वं (परेण) ;
विवा. ७४७ (पुराण वीक्ष्य विधिना यत्कलं लभते नरः) .

(३) पप्र. ४१२००३७ ; प्रपा. ३२५ पूर्वाधि (नवदन्धाधि
हेतु च विचार्य तदनन्तरम्) । प्रेक्ष्यं (वीक्ष्यं) ; विवा. ७४७
वर्जनीयं (अर्धनीय) पूर्वाधि नास्ति .

(४) पप्र. ४१२००३८ ; प्रपा. ३२५ ; विवा. ७४७
तदन्यः कीदृशो भवेत् (अथस्तश्च कीदृशः) .

(५) पप्र. ४१२००३९ ; प्रपा. ३२५ कीदृशैर्मकैः (कीदृशी
तज्जैः) ; विवा. ७४७ कीदृशैर्मकैः (कीदृशी तत्र) ते दिव-
सत्तमाः (प्राह सदाशिवः) .

(६) पप्र. ४१२००४० ; प्रपा. ३२५ वीक्षतां (तेचतां)
पूर्वाधि नास्ति .

(७) पप्र. ४१२००४१ .

शम्भुरुवाच —

पुराणजीवी पूजार्हः स्वशास्त्राध्ययनः शुचिः ।
मीमांसातरुविज्ञानः श्रोत्रियोऽनृतदूपकः ॥
देवेषु च समस्तेषु समदृष्टिः शिवे रतः ।
शतरुद्रीयजापी च साम्प्रिकश्चातिवाचकः ॥
यैजुर्वेदी विशेषेण पूजयेत्पुस्तकं सुधीः ।
श्रीतालपत्रलिखितं देवल्यन्वितं शुभम् ॥
वैद्धाप्रतिपद्यन्द्रयुगवत्प्रणवाक्षरम् ।
प्रागूर्ध्वरेखयोः प्रान्ते प्रणवस्याप्रयोजिता ॥
रेखैका तु भवेदेवमकारस्तस्य पार्श्वतः ।
शिरोभागमुपक्रम्य सकोणाधःप्रलम्बिनी ॥
आकारः स हि चिन्नेयः पट्टिकादक्षरेखा ।
चामे पडवकविन्दू द्वाविकार इति कीर्तितः ॥
तस्य चामशिरोरेखालम्बिन्या ई उदाहृतः ।
सर्वाक्षरे शिरोरेखा अवक्रा प्रणवं विना ॥
तस्यां तु लम्बरेखा स्यात्तदन्ते च लवित्रवत् ।
उकारः स हि विख्यातो लवित्रद्वयतस्तदू ॥

(१) पद्म. ४१२००१४२ ; प्रपा. ३२५ ऽनृतदूपकः (नान्य-
दूपितः) ; विपा. ७४७ पूर्वाध (पुराणपूजार्हस्तु स्वशास्त्रा-
ध्ययने रतः) ऽनृतदूपकः (वेदपारागः) .

(२) पद्म. ४१२००१४३ ; प्रपा. ३२५ उत्तरार्धे (शतरुद्रीय-
जापी च साम्प्रिकश्च य वाचकः) ; विपा. ७४७ (शतरुद्रीय-
जापी च साम्प्रिकश्चित्तवाचकः ।) पूर्वार्धे नास्ति .

(३) पद्म. ४१२००१४४ ; प्रपा. ३२५ ; विपा. ७४७ .

(४) पद्म. ४१२००१४५ पूर्वार्धे (वन्याचान्तिप्रचम्यष्ट्युगल-
क्षणवाक्षरम् ।) ; प्रपा. ३२५ (प्रतिपद्यन्द्रयुगवत्प्रणवाक्ष-
रम् । प्रागूर्ध्वरेखयोस्तस्य रेखयोःप्रयोजिता ॥) ; विपा. ७४७
उत्तरार्धे (प्रागूर्ध्वरेखयोस्तस्य रेखयोःप्रयोजिता ।) .

(५) पद्म. ४१२००१४६ ; प्रपा. ३२५ ; विपा. ७४७ .

(६) पद्म. ४१२००१४७ ; प्रपा. ३२५ विन्दू द्वा (विन्दुला) ;
विपा. ७४७ .

(७) पद्म. ४१२००१४८ ; प्रपा. ३२५ लम्बिन्या ई उदाहृतः
(लम्बिनी तदुदाहृता) उत्तरार्धे नास्ति ; विपा. ७४७ शिरो-
रेखा (शिरोभाग) अवक्रा (अन्यक्रा) .

(८) पद्म. ४१२००१४९ ; प्रपा. ३२५ स्यात्तदन्ते च
(स्यादन्ते तु स्यात्) उत्तरार्धे (उकारः सह विज्ञेयो लवित्रद्वय-
वच क ।) .

एवमन्यानि सर्वाणि ह्यक्षराण्याह भारती ।
लिप्याऽनयैव लिखितं पुराणं तु प्रशस्यते ॥
ब्राह्मं पादं वैष्णवं च मार्तण्डं नारदेरितम् ।
मार्कण्डेयमथाऽऽग्नेयं कौर्म वामनमेव च ॥
गौरुडं लैङ्गमाख्यातं स्कान्दं मात्स्यं नृसिंहकम् ।
तथैव गदितं राम पुराणं कापिलं तथा ॥
वैराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते ।
शैवं भागवतं दौर्ग भविष्योत्तरमेव च ॥
भैविष्यं चोपसंज्ञानि त्वन्यानि च विचर्जयेत् ।
विमुच्य पुस्तके रज्जुं पीठे निक्षिप्य संस्कृते ॥
धौतवस्त्रधरः स्नात्वा शुचिरक्रोधनोऽत्वरः ।
आदावात्मानमभ्यर्च्य कृत्वा संकल्पमेव च ॥
अङ्कुशं चाक्षसूत्रं च पाशं पुस्तकमेव च ।
धारयन्तीं सितान् ध्यायेत् प्रसन्नास्यां सरस्वतीम् ॥
गोक्षीरसदृशाकारं त्रिनेत्रं वृषवाहनम् ।
सहासवदनं शान्तं शुभाम्बरधरं शिवम् ॥

(१) पद्म. ४१२००१५० ; प्रपा. ३२५ सर्वाणि ह्यक्ष (सर्वा-
न्यप्यक्ष) ; विपा. ७४७ पूर्वार्धे (एवमन्यानि वर्णानि अक्षरा-
णीति वै विदुः ।) .

(२) पद्म. ४१२००१५१ ; प्रपा. ३२५ ; विपा. ७४८
पूर्वार्धे (ब्राह्मं च वैष्णवं च आदित्यं नारदं तथा ।) .

(३) पद्म. ४१२००१५२ ; प्रपा. ३२५ तथैव गदितं
(तथैव चरितं) ; विपा. ७४८ (गौरुडं लैङ्गमाख्यातं तथा
भागवतं स्मृतम् ।) उत्तरार्धे नास्ति .

(४) पद्म. ४१२००१५३ ; प्रपा. ३२५ शैवं (लैङ्गं) ; विपा.
७४८ उत्तरार्धे नास्ति .

(५) पद्म. ४१२००१५४ संस्कृते (संस्कृतम्) ; प्रपा. ३२५
त्वन्यानि (अन्यानि) ; विपा. ७४८ पूर्वार्धे नास्ति .

(६) पद्म. ४१२००१५५ ; प्रपा. ३२५ स्नात्वा (स्नातः) ;
विपा. ७४८ शुचिरक्रोधनोऽत्वरः (कुशहस्तो द्विजोत्तमः) .

(७) पद्म. ४१२००१५६ ; प्रपा. ३२५ चाक्ष (साक्ष) ;
विपा. ७४८ .

(८) पद्म. ४१२००१५७ ; प्रपा. ३२५ सहास (प्रसन्न)
शिवम् (शुभम्) ; विपा. ७४८ सहास (प्रसन्न) शिवम्
(हरम्) .

हरिणं चामयं चोर्ध्वबाहुयुग्मे क्रिरीटिनम् ।
 व्याख्यामुद्रा च दक्षेऽधो वामहस्ते वरप्रदम् ॥
 नानारत्नविभूषाढयं गिरिजार्थाम्बुजासनम् ।
 बहुमिर्गुनिमुख्यैस्तु ध्यायमानपदाम्बुजम् ॥
 मूर्तिमद्भिक्षवा वेदैः स्तूयमानं पुराणकैः ।
 अन्यैः समस्तलोकैश्च संसेवितपदाम्बुजम् ॥
 ध्यात्वैवं पूजकः सन्मगादौ पूजां समाचरेत् ।
 आपो वा इति मन्त्रेण कलशस्याभिमन्त्रणम् ॥
 तैजलं तु गृहीत्वाऽथ पात्रस्थमभिमन्त्रयेत् ।
 तत्सद्वद्भेति मन्त्रेण प्रशस्य प्रणयेन तु ॥
 आत्मानं सर्वपात्राणि तत आवाहयेदिति ।
 यद्वागितितृचेनेव भारतीयोऽहशार्चनम् ॥
 पुरूपसूक्तेन वा कुर्यात्त्रायत्र्या वा समर्चयेत् ।
 ॐ नमो भगवतेऽमुकपुराणायेति पुराणमर्चयेत् ॥
 कण्डादिति हि मन्त्रेण दूर्वाभानीय पूजयेत् ।
 ॐ नमो भगवत्ये दूर्वायै इति ।
 सलोकपालपूजा स्यादथ कन्यार्चनं भवेत् ॥

- (१) पद्य. ४११००१८ ; प्रया. ३२५ दुग्मे (दुग्मं) व्याख्यामुद्रा च दक्षेऽधो (व्याख्यामुद्रां दक्षहस्ते) ।
 (२) पद्य. ४११००१९ ; प्रया. ३२५ विभू (विभू) जाधाम्बु (जाधाम्बु) उत्तरार्धे (बहुमिर्गुनिमुख्यैः स्तूयमानपदाम्बुजम् ।) ।
 (३) पद्य. ४११००१९० ; प्रया. ३२५ वेदैः (देवैः) ; विपा. ७४८ (हरिं च देवदेविर्गुं स्तूयमानं पुराणकैः) पू.
 (४) पद्य. ४११००१९१ इति मन्त्रेण (इदमित्येव) ; प्रया. ३२५ इति मन्त्रेण (इदमित्येव) ; विपा. ७४८; समाचरेत् (समाचरेत्) ।
 (५) पद्य. ४११००१९२ ; प्रया. ३२५ तज्जलं तु गृहीत्वाऽथ (तस्यैव च गृहीत्वा तु) उत्तरार्धे (ॐ तद्भेति मन्त्रेण प्रशस्यं प्रणयेन तु ।) ; विपा. ७४८ पात्रस्थमभिमन्त्रयेत् (पूजात्रस्यापवाहयेत्) ।
 (६) पद्य. ४११००१९३ ; प्रया. ३२५ भारती (भारत्याः) ; विपा. ७४८ ।
 (७) पद्य. ४११००१९४ ; प्रया. ३२५ पुराणमर्चयेत् (शार्धमर्चयेत्) ; विपा. ७४८ (पुरूपसूक्तेन वा कुर्यात्सूक्तकैः पूजयार्चनम् ।) ।
 (८) पद्य. ४११००१९५ ; प्रया. ३२५ लोक (लोकोऽह) ।

येत्संरात्पञ्चमादूर्ध्वं दशवर्षादथः शुभा ।
 अनुत्पन्नऋतुर्वाऽपि तां प्रयत्नेन पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पापत्रैर्धूपदीपताम्बूलभूषणैः ।
 पाठयेदप्यमुं मन्त्रं पूजकः कन्यकामिमाम् ॥
 सैत्यं ब्रूहि मियं ब्रूहि भगवति सरस्वति नमस्ते
 नमस्त इति ।
 गायत्रीयानुक्रमार्थांस्तु दूर्वायुग्मं तु कामयेत् ॥
 संनिधौ पुस्तकस्याधः सहस्रपरमेत्युचा ।
 दूर्वायुग्मत्रयं दद्यात्तस्या हस्ते विचक्षणः ॥
 सा क्षिपेत्पुस्तके संधौ शक्यकात्रयमत्र तु ।
 वित्तुय तां पुनर्दद्यात्पुष्पाञ्जलिमतन्द्रितः ॥
 आदाय पुस्तकं नत्वा देवीं ध्यायेत्समाहितः ।
 विद्मद्भिः प्रेक्षणं कुर्याच्छिवाभ्यां नम इत्यथ ॥
 पत्रयोर्मध्यमः श्लोकः कार्यसिद्धेर्हि सूचकः ।
 पूर्वपत्रे समाप्तिः स्याच्छ्लोकरूप्य यदि रापत्र ॥
 पत्रेऽपरे पठेच्छ्लोकं विविच्यार्थमुदीरयेत् ।
 शनैः शनैः पठेत्प्राज्ञो व्याख्यास्येय शनैः शनैः ॥

- (१) पद्य. ४११००१९६ मादूर्ध्वं (कार्दूर्ध्वं) ; प्रया. ३२६ ; विपा. ७६९ (वसुगन्तारवाभ्यं पञ्चवर्षाभः शुभम् । अनुदां वाऽनुत्पन्नी कन्यां कलनेन पूजयेत् ॥) ।
 (२) पद्य. ४११००१९७ ; प्रया. ३२६ ; विपा. ७६९ दप्यमुं (दक्षये) ।
 (३) पद्य. ४११००१९८ ; प्रया. ३२६ उत्तरार्धे (गावत्या च कुन्यायां दूर्वायुग्मं तु कारयेत् ।) ; विपा. ७६९ (सर्वं ब्रूहि मियं ब्रूहि भगवति सरस्वति । नमस्ते नमस्त इति गावत्या च कुन्यादया । गावत्यनुक्रमार्थांस्तु दूर्वायुग्मं तु कामयेत् ॥) ।
 (४) पद्य. ४११००१९९ ; प्रया. ३२६ स्याधः (स्याधः) ; विपा. ७६९ ।
 (५) पद्य. ४११००२०० (साऽपि क्षिप्रमुत्पन्नीं शक्यात्रयमनुत्पन्नं तु । विद्युन्व तां पुनर्दद्यात्पुष्पाञ्जलिं नम इत्यथ ॥) ; प्रया. ३२६ सा क्षिप्रपुस्तके (साऽपि क्षिप्रपत्रे) ; विपा. ७६९ पुनः (ततो) क्षिप्रार्थां (देवेभ्यो) ।
 (६) पद्य. ४११००२०१ ; प्रया. ३२६ मियं (मित्यः) ; विपा. ७६९ मिये (मिये) ; विपा. ७६९ मिये (मिये) ।
 (७) पद्य. ४११००२०२ ; प्रया. ३२६ पठेत्परे (पठेत्परे) व्याख्यास्येध (व्याख्याया च) ; विपा. ७६९ पठेत्परे (पठेत्परे) व्याख्यास्येध (व्याख्याया च) ।

त्वेरेह न हि कर्तव्या कुप्यति त्वरया तु गीः ।
घटिकायास्तु पादं स्यादत्तरा स्यात्तोऽधिका ॥
त्वेरयेत्र च वक्तारं ज्ञातव्यांशमनु द्विजः ।
विविच्य पाठं श्लोकस्य निश्चित्यार्थं च मानसे ॥
यैथार्थमेव वक्तव्यं विचिन्त्य रघुनन्दन ।
यदि युक्तमयुक्तं वा श्लोकमन्यं पठेदसौ ॥
पुस्तकरथं च हित्वैव पूजकः स द्विजो यदि ।
तत्तथैव हि विज्ञेयं विसंवादो न शस्यते ॥
“देवागतो हि स श्लोको दैवं हि बलयत्तरम् ।
अपश्रुतिषु यद्वचं नापराधो द्विजस्य तु ॥
विस्मयो न च कर्तव्यो दैवस्य कुटिला गतिः ।
पत्रद्वयविपर्यासे पत्रे वोत्तरचारिणि ॥
तैमादेशं तिरस्कृत्य द्वितीयं तु पठेदथ ।
ततस्तृतीयं पाठयं स्यात्ततः कार्यविवेचनम् ॥
अविसर्गान्तपूर्वार्धस्तवर्गेतरपञ्चमः ।
स्तुतिलिङ्गजितः श्लोकः शकुनेषु प्रशस्यते ॥

(१) पद्म. ४११००७३ ; प्रपा. ३२६ न हि (हु न) तु गीः
(च गीः) उत्तरार्धे (घटिकायां तु पादः स्यात्तरा स्यात्तु ततो-
ऽधिका ।) ; विपा. ७४९ न हि (हु न) कुप्यति (रूप्यति)
तु गीः (च गीः) पू .

(२) पद्म. ४११००७४ द्विजः (द्विजम्) ; प्रपा. ३२६
विविच्य (निश्चित्य) ; विपा. ७४९ विविच्य (निश्चित्य)
पूर्वार्धं नास्ति .

(३) पद्म. ४११००७५ पूर्वार्धे (प्रतीपं तत्र वक्तव्यं विविच्य
रघुनन्दन) ; प्रपा. ३२६ यथार्थमेव (प्रदीप्तं तु न) ; विपा.
७४९-७५० .

(४) पद्म. ४११००७६ ; प्रपा. ३२६ स्वं च (स्वं स) स
द्विजो (सन्दिजो) ; विपा. ७५० द्विजो यदि (द्विजोत्तमः) .

(५) पद्म. ४११००७७ ; प्रपा. ३२६ यद्वचं (वद्वक्तव्यं) ;
विपा. ७५० .

(६) पद्म. ४११००७८ उत्तरार्धे (यत्तत्पदविपर्यासे पत्रे
वोत्तरवारिणि ।) ; प्रपा. ३२६ विस्मयो न च (विस्मयस्तत्र)
वोत्तर (वोत्तर) ; विपा. ७५० विस्मयो न च (विस्मयस्तत्र) .

(७) पद्म. ४११००७९ पठेदथ (पठेदतः) ; प्रपा. ३२६ ;
विपा. ७५० ये पाठ्यं (यथाः) .

(८) पद्म. ४११००८० पूर्वार्धे (अविस्मयान्तपूर्वात्वे (वैरुत्तु)
पवर्गेतरपञ्चमः ।) ; प्रपा. ३२६ ; विपा. ७५० .

अध्यायादिः समाप्तिश्च वृथा पत्रं वृथा लिपिः ।
उक्तानुवचनं चैव ह्युपस्तुतमथैव च ॥

दग्धपत्रं नष्टलिपिः संदिग्धाक्षरमेव च ।
एतानि शकुने नित्यं वर्जनीयानि पण्डितैः ॥

प्रैभो हि द्विविधो ज्ञेयो दीप्तशान्तप्रकारतः ।
दीप्तं तु द्विविधं ज्ञेयं क्षितिस्थितिविनाशयोः ॥

शान्तं च द्विविधं ज्ञेयमुत्पत्तिस्थितिवृद्धितः ।
तत्र शान्तं प्रशस्यं स्यादक्षितं पूर्वलक्षणेः ।

कार्यभेदास्तु वर्ण्यन्ते केचिन्मर्त्योपयोगिनः ॥
कैस्यचित्कार्यमादाय कश्चित्पट्टा भवत्यपि ।

स करोति तदा प्रभं समेत्य स्मरतेऽत्र किम् ॥
स पुनर्धाय पत्रं तत्तस्मिन्पत्रं प्रशस्यते ।

अथवा तत्क्षमोपेतं वैराग्यं परमेव च ॥
यतः कुतश्च दृष्टश्च स्तुतिपादकमेव (?) च ।

परिहृत्य परं चापि तस्मिन्नर्थे शुभप्रदः ॥
मृतो गृह्णाति वागर्थमिति प्रभः शुभप्रदः ।

विवादे विजयप्रभे जयद्योतकमिष्यते ॥
सृष्टिरष्टयत्र शस्ता स्यात्कूरायां छेशतो जयः ।

प्रशान्तायामुपायैस्तु मिश्रायां विद्वरो भवेत् ॥
पुरादिवर्णनं यत्तु मध्यमं यदि चोत्तमम् ।

कलिसंभावनायास्तु शृङ्गारस्योपवर्णने ॥
राज्यनिर्वाहचिन्तायां राज्यलिङ्गं शुभावहम् ॥

(१) पद्म. ४११००८१ ; प्रपा. ३२६ अध्यायादिः (अध्या-
यानां) उत्तरार्धे (उक्तानुवचनं चैव स्मृतमानं तथैव च ।) ;
विपा. ७५० अध्यायादिः (अध्यायानां) वचनं (कथनं) .

(२) पद्म. ४११००८२ ; प्रपा. ३२६ नष्टलिपिः (न
लिपिर्न) ; विपा. ७५० .

(३) पद्म. ४११००८३ प्रकारतः (प्रभेदतः) उत्तरार्धं
नास्ति ; प्रपा. ३२६ प्रभो हि द्विविधो (प्रभोऽपि विविधो) ;
विपा. ७५० क्षिति (हित) .

(४) पद्म. ४११००८३-८४ ; प्रपा. ३२६ उत्पत्तिस्थिति
(शान्तस्य स्थिति) प्रशस्यं (प्रशस्तं) कृतीवार्धं नास्ति ;
विपा. ७५० शान्तं च (शान्तं हि) प्रशस्यं (प्रशस्तं) कृतीवार्धं
नास्ति .

(५) पद्म. ४११००८५-८६ .

यस्यापि यादृशं योग्यं विचार्यं तादृशं बुधेः ॥
 स्तुतिवैराग्ययोः कार्यविलयः परिकीर्तितः ।
 कार्याल्पसिद्धिः स्वलिते न च निर्वाहमृच्छति ॥
 तस्यान्यार्थस्यान्यभावो राम शान्तविचारणे ।
 विसर्गान्ते तु पूर्वार्धे व्ययायासौ भविष्यतः ॥
 संकल्पितान्यथाभावो ह्यध्यायस्य समापने ।
 काण्डादेश्च समाप्तौ तु स्यात्तत्कार्यविनाशनम् ॥
 पुराणस्य समाप्तौ तु तद्देशस्य विपर्ययः ।
 क्षुते पुस्तकपाते च आहृते मस्तकादिके ॥
 र्थकाऽधमाननं याति ततः शकुननाशनम् ।
 तस्मादेतादृशे दोषे शकुनं परिवर्जयेत् ॥
 र्थपमायां भवेद्राम कार्याभावो न वस्तुतः ।
 जयसंतानतोऽन्यत्र सृष्टिर्मध्यफलप्रदा ॥
 स्तुतिः प्रशस्ता कुत्रापि गुणवस्त्वाद्भिर्निर्णयः ।
 विवाहे चोपघादाने व्यवहारे कृपौ तथा ॥

यैयार्था च स्तुती राम विवादेऽपि न दूषणम् ।
 अन्यथार्था स्तुतिर्यत्र तत्र कार्यं न सिध्यति ॥
 अंबुद्वार्थं तथा पद्ये पुराणस्यातिदाहने ।
 पलायने देशवाचे व्याधिसंभव एव च ॥
 पौराणमिभवेऽन्यस्मिन् घोरे कार्यविनाशनम् ।
 शान्तः स्याद्यदि सत्प्रभ इति प्राहुः पुराविदः ॥
 श्रीरामचन्द्र उवाच—
 अंबुद्वार्थं कथं पद्यं पुराणज्ञो वदियति ।
 अनुक्तो न श्रुतः सम्यक्श्रोतृणामिति निश्चयः ॥
 वैदुदाहियतां महामर्थश्चापि विचार्यताम् ।
 भावात्रोधकमप्यत्र वक्तुमर्हसि पण्डित ॥
 श्रीशम्भुरुवाच—
 र्मधूनि च मधून्यत्र मधुर्मधुमुजं मधुः ।
 मधुनामधुनादर्धविपाणि च विपाणि च ॥
 अंबुद्वार्थस्त्वयं श्लोकः शकुने न हि शस्यते ।
 स्ते स्ते स्ते रोतौ रीरीरररीररम् ॥
 एयं करोति शुद्धात्मा ब्राह्मणो ब्रह्मतोऽतिथिः ।
 भावांबुद्वस्त्वयं श्लोकः शकुने न प्रशस्यते ॥

(१) पद्य. ५१२००१२, २२ ; प्रपा. ३२६ द्वितीयाधे
 (शुक्तिवैराग्ययोः कार्यनाशः प्रकीर्तितः ।) द्वितीयाधे नास्ति ;
 विपा. ७५० यस्मापि (यथोक्त) द्वितीयाध (स्तुतिवैराग्ययोः
 कार्यनाशः प्रकीर्तितः ।) द्वितीयाधे नास्ति .

(२) पद्य. ५१२००१३ उच्यते (विसर्गान्ताश्च पूर्वार्धविच-
 र्यास्तौ भविष्यतः) ; प्रपा. ३२६ भविष्यतः (प्रकीर्तितः) ;
 विपा. ७५१ पूर्वार्धे नास्ति .

(३) पद्य. ५१२००१४ देश (देस्तु) ; प्रपा. ३२६ ;
 विपा. ७५१ तान्यथाभावो (तत्कलाभावो) देश (देस्तु) कार्य-
 विना (कार्यस्य ना) .

(४) पद्य. ५१२००१५ (तस्मादितादृशे दोषे शकुनस्य
 विपर्ययः । क्षुते पुस्तकपाते च आहृते मस्तकादिषु ॥) ;
 प्रपा. ३२६ ; विपा. ७५१ पत्ते च (पत्ते वा) .

(५) पद्य. ५१२००१६ स्वमाननं (वैमाननं) ; प्रपा.
 ३२६ ; विपा. ७५१ उच्यते नास्ति .

(६) पद्य. ५१२००१७ कार्याभावो (कार्याभासो) जय-
 संतानतोऽन्यत्र (सन्तानान्मन्यत्र योक्तव्य) ; प्रपा. ३२६ .

(७) पद्य. ५१२००१८ गुणवस्त्वादिर्निर्णयः (गुणवस्त्वादि
 निर्णये) चौपघादाने (चौपघे दाने) ; प्रपा. ३२६ स्तुतिः
 (स्तुतिः) .

(१) पद्य. ५१२००१२ विवादेऽपि (निर्वाहेऽपि) स्तुति-
 र्थं (स्तुतिर्था हि) ; प्रपा. ३२६ यथार्था च (यथा यथा) .

(२) पद्य. ५१२००१३ पुराणस्यातिदाहने (पुराणादि-
 दाहने) ; देशवाचे (देशवाचरे) ; प्रपा. ३२६ .

(३) पद्य. ५१२००१०२ अत्रिन् घोरे (तस्मिन् घोरे)
 सत्प्रभ (चेत् प्रभ) .

(४) पद्य. ५१२००१०२ ; प्रपा. ३२६ एयं (प्रथं)
 अनुक्तो न श्रुतः (अनुज्ञातं श्रुते) .

(५) पद्य. ५१२००१०३ माया (माया) ; प्रपा. ३२६
 मधुं (मधु) उच्यते (मादशेषनमन्यत्र कर्तुमर्हति पण्डित) .

(६) पद्य. ५१२००१०४ ; प्रपा. ३२६ (मधुनि मधुनाम
 मधुर्मधुमुजं मधुः । मधुनाममनादर्धं विपाणि च विपाणि च ॥) .

(७) पद्य. ५१२००१०५ ; प्रपा. ३२६ उच्यते (रोस्वरो-
 रोतेरीरीररररम्) .

(८) पद्य. ५१२००१०६ माया (माया) ; प्रपा. ३२६
 भावांबुद्वस्त्वयं श्लोकः (भावांबुद्वस्त्वयं श्लोकः) .

एवमादीनि पद्यानि पुराणेषु रघूत्तम ।
सन्ति तेषां न च व्याख्या त्रिभिः पाठपरो
भवेत् ॥

यैक्तुः श्रोतुरयैगुण्यं व्रतेषु नियमेषु च ।
वेदवच्य पुराणानि चिन्त्यानि कथितं त्विति ॥
त्रिरुक्तादिवशादर्थधीरप्यस्तु विचारतः ।
श्लोकार्थं प्रक्रियां चैव विचार्य परमार्थतः ॥
धैल्यंस्तत्र हि श्लोकः प्रक्रिया तु ततो लघुः ।
वृथापत्रे वृथायासो दग्धपत्रे विनाशनम् ॥
स्यादन्तरितनिर्वाहपत्रे कार्यविसूत्रता ।
शीर्णपत्रे व्ययः प्रोक्तः प्रणष्टलिपिके तथा ॥
वृथाक्षरे वृथायासः पुनरुक्तौ विसंपदः ।
उपमाने तु कार्यं तत् सिध्यति या न सिध्यति ॥

विलम्बेनाथवा सिद्धिरस्पष्टे चाक्षरे पुनः ।
कार्यं संशयमाप्नोति निर्दिष्टद्विषयेष्वपि ॥
न प्रत्यहं निरीक्षेत पुराणशकुनं नृप ।
मुक्तत्वोत्तिष्ठेस्तथा नैव निरीक्षेत पुराणकम् ॥
पूर्वस्य दिवसस्याथ रात्रौ पूजां विधाय च ।
प्रातःकाले परेद्युश्च शकुने रघुनन्दन ॥

(१) पद्य. ४१००११०७ त्रिभिः पाठपरो (तत्पाठरतु परं); प्रपा. ३२६-३२७ .

(२) पद्य. ४१००११०८ चिन्त्यानि कथितं (न चिन्त्यानि कथं); प्रपा. ३२७ .

(३) पद्य. ४१००११०९ प्रक्रियां चैव (प्रक्रियाधैव); प्रपा. ३२७ धीरप्यस्तु (धीपर्वतु) .

(४) पद्य. ४१००१११० ; प्रपा. ३२७ वारस्तत्र (वारत्वत्र) तु ततो (च ततो) वृथापत्रे (दग्धपत्रं) .

(५) पद्य. ४१००११११ तथा (तु वा); प्रपा. ३२७ .

(६) पद्य. ४१००१११२ पुनरुक्तौ विसंपदः (पुनरुक्ते विसं-
विन्दे); प्रपा. ३२७ उत्तमार्थे (उपमाने च तत्कार्यं सिध्यतीव न
सिध्यति ।) .

(७) पद्य. ४१००१११३ ; प्रपा. ३२७ विलम्बेनाथवा
सिद्धि (विलम्बे नार्थसिद्धि) सैषापि (सैषिति) .

(८) पद्य. ४१००१११४ ; प्रपा. ३२७ (नप्रत्ययान्निरीक्षेत
पुराणं प्रत्ययं नृप । मुक्तोच्छिद्येस्तथा नैव निरीक्षेत पुराणकम् ॥) .

(९) पद्य. ४१००१११५ ; प्रपा. ३२७ ; विपा. ७५१ .

पश्चान्निरीक्षणं कार्यं सद्यःकालमयापि वा ।
प्रक्रियादिविशेषेण विशेषं शकुने वदेत् ॥
शुभकार्येषु सर्वेषु प्रेतश्राद्धादिवर्णनम् ।
दण्डप्रणयनं शापो देशवाधा विपर्ययः ॥
रक्षसां द्रुष्टसत्त्वानां सर्वप्राणिविहंसनम् ।
दहनादेश्च निर्माणं वमनं वपनं तथा ॥
होसो धीमत्सता रौद्रः स्वप्रमत्र तथा पुनः ।
घटादिपूर्णं पीडा कल्हो मरणं तथा ॥
समये मृतवार्ता च समक्षं वन्द्युमारणम् ।
भूराणामागमाश्चापि महतां भङ्ग एव च ॥
दुर्यार्ताश्रवणं चासुभुग्वादो द्रुमपातनम् ।
दारुकुड्यनिपातादि शोकयात्रश्रवणं तथा ॥
एवमाद्यास्तथा चान्याः प्रक्रियास्तु विवर्जयेत् ॥
श्रेयःप्राप्तिविचारेषु राजसृष्टिः शुभावहा ।
ग्रहाणामुदयो रोगशान्तिरप्यत्र शस्यते ॥
किमत्र बहुनोचेन यद्योग्यं तद्विचारयेत् ।
सर्वेषु च विचारेषु शुभकार्यं विचारयेत् ।
सर्वेषु च पुराणेषु स्कान्दमत्र प्रशस्यते ॥

(१) पद्य. ४१००१११६ शकुने (शकुनं) ; प्रपा. ३२७
पश्चान्निरीक्षणं (प्रश्नानां नीक्षणं) विशेषं (विरोधं) ; विपा. ७५१
पश्चान्निरीक्षणं (प्रश्नानामीक्षणं) उत्तरार्थं नास्ति .

(२) पद्य. ४१००१११७ वर्णनम् (वर्जनम्) देशवाधा
(देशानां च) ; प्रपा. ३२७ .

(३) पद्य. ४१००१११८ सर्वं (शुद्धं) दहनादेश्च (दहना-
देश्च) वपनं तथा (कल्हो हृदि) ; प्रपा. ३२७ .

(४) पद्य. ४१००१११९ (हासो धीमत्सता द्रु-
मपातनम्) ; प्रपा. ३२७ .

(५) पद्य. ४१००११२० (भूराणामागमाश्चापि महतां भ-
व-
नेव च । एवमाद्यास्तथा चान्याः प्रक्रियास्तु विवर्जयेत् ॥)
पतावदेव ; प्रपा. ३२७ .

(६) पद्य. ४१००११२१ पूर्वार्थे (भिद्यः प्राप्तिविचारे तु
राजसृष्टिः शुभावहा ।) ; प्रपा. ३२७ उत्तरार्थे (ग्रहाणामुदयो रोग-
शान्तिरप्यत्र शस्यते ।) .

(७) पद्य. ४१००११२२ यद्योग्यं तत् (तत्तद्योग्यं) द्विती-
यार्थं नास्ति ; प्रपा. ३२७ ; विपा. ७५१ च (तु) द्वितीयार्थ-
मेव .

वैष्णवं केचिदिच्छन्ति रामायणमथापरे ।
स्तुत्यादिसर्वदोषाणां वैष्णवे नैव दोषता ॥
स्कान्दे रामायणे चैव दोषत्वमपि चाल्पतः ।
किन्तु पूजयितुं शक्यं वैष्णवं नैव केनचित् ॥
संदाचारविहीनेन पूजितं यदि चेद्भवेत् ।
तदाऽशुभमिवायाति शकुनं नैव सिध्यति ।
सर्वाचारसमोपेते शाखाग्रन्थे यथा वृषः ॥

तस्मात् श्रीविष्णुपुराणस्य स्तुतिनिन्दादिदोषरहितत्वात्
तत्पुराणं सदाचारयुक्तेन पुराणविद्ब्राह्मणेन पूर्वोक्तप्रकारेण
सम्पगम्यर्च्यं शकुनमश्लोक्य तत्रश्रैरेव मनः संतोषयुक्तं
चेत्तदैव कन्या निश्चिन्यात् । प्रपा. ३२७

पुराणानि तथाऽप्येवं सन्ति तत्रामकानि तु ।
व्यासेरितानि त्वद्यैव पुराणानि च नान्यथा ॥
अद्यापि च विधानं तत्पुराणश्रवणे फलम् ।
महाभारतमप्यत्र शकुनाय विशिष्यते ॥
आदिपर्वकमभ्यर्च्य निरीक्षेत विनिश्चयम् ।
अथवा सर्वपवाणि प्रशस्तान्यर्थनिर्णये ॥
श्लोकादिलक्षणं सर्वं पूर्वोक्तं तदिहापि तु ।
श्लोकाणामन्वयादेकस्मात्पर्यादथवाऽपरः ॥
अर्थः संप्रतिपद्येत तात्पर्यं तत्र गृह्यते ।
अर्थादेव हि सर्वत्र ब्रह्मादेस्तु निरूपणम् ॥
यत्रार्थो दृश्यते तत्र स धातुः समुदाहृतः ।
अत्रार्थादेव शब्दानां न मध्येव निरूपणम् ।
तस्मात्सर्वत्र तात्पर्यं प्रहीतव्यं मनीषिभिः ॥

(१) पद्म. ४।१००।१२३ स्तुत्यादि (सत्यादि) ; प्रपा. ३२७ दोषता (दुष्टता) ; विपा ७५१ .

(२) पद्म. ४।१००।१२४ चाल्पतः (चाल्पता) ; प्रपा. ३२७ वैष्णवं नैव (वैष्णवेनैव) ; विपा. ७५१ नैव केनचित् (सर्वदेव तत्) .

(३) पद्म. ४।१००।१२५, १२६ ; प्रपा. ३२७ चैद्भवेत् (तत्फलम्) शाखाग्रन्थे (शाखाग्रन्थे) ; विपा. ७५१ चैव (तत्) द्वितीयार्थे (तदा त्वशुभमिवायाति शकुनेनैव शुष्यति ।) एतियार्थं नास्ति .

(४) पद्म. ४।१००।१६२-१६७ .

से. कां. ७०

ब्रह्मपुराणम्

कन्याया विवाहे वन्द्यानि लक्षणानि -

अँलोमामतिलोमां च वाचाटां केकरेक्षणाम् ॥
केकरेक्षणां वक्रेकनयनाम् । गृक. ३०

काशीखण्डः

शुभलक्षणवती कन्या विवाहा

सैदा गृही मुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि ।
अतः सुखसमृद्धयर्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

कन्याया विवाहेऽनुकूलानि वन्द्यानि च लक्षणानि

विशुद्धवंशजां कन्यां सुभगां सुमनोहराम् ।
शुद्धां यवीयसीं ह्य्यामसमानार्पगोत्रजाम् ॥
नोतिरशूलं नातिकृशां न दीर्घां न च वामनाम् ।
ह्रस्वया नि. स्वता प्रोक्ता दीर्घया च कुलश्रयः ॥
बंधूं सुलक्षणोपेतां प्रसन्नाख्यां कुलोद्भवाम् ।
कन्यकां वरयेद् रूपवतीमव्यङ्गविप्रदाम् ॥
अपुत्रा ह्यक्रिया त्याग्या निरछेदा रोमशीर्षका ।
दुर्भगा त्वथापरस्मारिकुष्ठिकृत्स्नाकुलाः स्त्रियः ॥
सुबन्धुभिः सुविद्वद्भिर्विचार्यैतान् पुनः पुनः ।
सम्पगालोच्य यत्नेन कुलवृद्धैः सुसंयतैः ॥

एवं विंशतिकृतान् निस्कन्धपरिष्ठातृज्योतिषशैः स्वात-
जनैः सम्पूज्यमचित्तैः कुलवृद्धैश्च सह सम्पूज्य विचार्य
सम्पगालोचितवाक्यं निश्चिन्य ततोऽन्तर्लक्षणज्ञानार्थं
निमित्तदर्शनं कर्तव्यमिति । प्रपा. ३२४

चतुर्विंशतिमतम्

कन्याया विवादानुकूलानि लक्षणानि

संभारत्य सवर्णां तु लक्षण्यां स्त्रियमुद्बहेत् ॥

(१) गृक. ३० ; गृह. २७ वाचाटां (वाचालां) .

(२) प्रपा. ३०३ ; विपा. ६७७ ; भा. १९८ .

(३) प्रपा. ३१५ .

(४) नि.प. २७७ .

(५) ज्योति. १२६ .

(६) प्रपा. ३२४ .

(७) पद्म. ६५, ८५, ९३ .

कुले महति संभूतां लक्षणेऽथ समन्विताम् ।
ब्राह्मेण तु विवाहेन शीलरूपसमन्विताम् ॥

स्मृतिसंग्रहः

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

मनोऽनुकूलं प्रथमं प्रसिद्धं
लब्ध्या तु पञ्चादश संपदश्च ।
ततो निमित्तं शकुनादिभिश्च
संचिन्त्य पञ्चाद्वर उद्गृहेत्ताम् ॥
तस्मादाभ्यन्तरलक्षणज्ञानार्थं निमित्तं परयेत् ।

प्रपा. ३२४

मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे

मातृनाम्नी कन्या विवाहे वर्ज्या

मातुर्यज्ञाम गुह्यं स्यात्सुप्रसिद्धमथापि वा ।
तन्नाम्नी या भवेत्कन्या मातृनाम्नीं प्रचक्षते ॥
प्रमादाद्यदि गृहीयात्प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
ततश्चान्द्रायणं कृत्वा तां कन्यां परिवर्जयेत् ॥

कारिकानिवन्धे ज्योतिःसागरे च

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि ग्राह्याणि च नामानि

भुंजगविहङ्गममीपणपादपनान्ती लकाररेफान्ता ।
ऋक्षनदीनदसंज्ञा न विवाहा कन्यका सद्भिः ॥
धन्या पर्वतपुष्पाख्या पुष्पनान्ती च कन्यका ।
अतिदीर्घा च कपिला वर्ज्या कृष्णाऽतिरोमशा ॥
ठान्तं मीपणमाख्यातं नद्याप्यं वारुणं नदः ।
पक्षिद्वीशं तर्मुलं सार्पाश्रेपार्श्वकं मया ॥
इति कैश्चिन्मतं प्रोक्तं परैः प्रोक्तमथोच्यते ।
भुजङ्गादिप्रसिद्धार्थान्तां कन्यां विवर्जयेत् ॥
अत्र अन्तशब्देनोपान्तो लक्षितः । ज्योति. १३६

- (१) संग्र. ७०४ समन्विताम् (गुणान्विताम्) उक्त. ;
चम. ९३ ; बाल. १५३ पृ. १९६ शीलरूप (रूपाशील) उक्त.
(२) प्रपा. ३२४ ; विपा. ७४५ (मनोऽनुकूले प्रथमं
प्रसिद्धे लब्ध्या तु पञ्चादश संपदश्च । ततो निमित्ते शकुनादिनिश्चयं
संचिन्त्य पञ्चाद्वर उद्गृहेत्ताम् ॥) .
(३) उत. ११४-११५.
(४) ज्योति. १३६ .

स्मृतिमञ्जर्याम्

कन्याया विवाहानुकूलाणि लक्षणानि

महाकुलसमुद्भूतां सर्वावयवसुन्दरीम् ।
भ्रातृयुक्तां सुशीलां च सपादामुद्गृहेत्त्रियम् ॥

ज्योतिःसागरे

कन्याया विवाहानुकूलाणि लक्षणानि

रूपं शीलं कुलं कान्तिर्वयं वित्तं मनायता ।
यस्यां सप्त गुणा यथा वृणुयात्तां च बुद्धिमान् ॥

सुप्रभेदे

कन्याया विवाहानुकूलाणि लक्षणानि

सुशीलां रूपसंपन्नां कुलजां वान्धवान्विताम् ।
अमलामसगोत्रां च बधूं स स्त्रीह (?) बुद्धिमान् ।
गन्धादिभिरलंकृत्य वस्त्रं हेम च दापयेत् ॥

हलायुधः

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि लक्षणानि

हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीं कपिलां रोगिणीं तथा ।
अलोमामतिलोमां च वर्जयेत् केकरेक्षणाम् ॥

राजमार्तण्डः

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि नामानि लक्षणानि च

कुसुमसरिन्नदपर्वतनान्ती न लकाररेफान्ताम् ।
दुष्टरजाः पुरुरता न विवाहा कन्यका सद्भिः ॥

अत्र अन्तशब्देन उपान्त्यो विवक्षितः । विसौ. ५

मातृनाम्नी यदा कन्या विवाहे कुलजा हि सा ।
विप्रैर्नामान्तरं कार्यं तस्याः पित्रोरनुज्ञया ॥

इति राजमार्तण्डीयवचनं तत् वाग्दानोत्तरज्ञाने बोध्यम् ।

अन्याया पूर्वोक्तनिषेधवैधर्मापत्तेः ।

उत. ११५

(१) प्रपा. ३०६ .

(२) धप्र. ५९ क्रमेण ज्योतिःसागरे .

(३) सस्मृ. ५५ .

(४) गृह. २७-२८ .

(५) विसौ. ५ .

(६) उत. ११५ .

मुहूर्तचिन्तामणिः

विवाहे वन्द्यौ पापनक्षत्रजातौ वधूवतौ तदपवादश्च

श्वश्रुविनाशमहिजौ सुतरां विधत्तः
कन्यासुतौ निर्ऋतिजौ श्वशुरं हतश्च ।

ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवाग्रजं च
शक्राग्रिजा भवति देवरनाशकर्त्री ॥

प्रसङ्गात् मूलादिदृष्टनक्षत्रोत्पन्नयोर्वधूवरयोः श्वशुरादि-
पीडकत्वमाह - श्वश्रुविनाशमिति । अहिजौ आश्लेषो-
त्पन्नौ कन्यासुतौ श्वन्वाः साक्षाद्भर्तुर्मातृविनाशं विधत्तः
कुर्वतः । तथा निर्ऋतिजौ मूलेत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वशुरं
हतौ मारयतः । ज्येष्ठानक्षत्रोत्पन्ना कन्या स्वधवाग्रजं
भर्तृज्येष्ठभ्रातरं हन्ति । शक्राग्रिजा विशाग्नानक्षत्रोत्पन्ना
कन्या देवरस्य भर्तुः कनिष्ठकन्योर्नाशकर्त्री भवति ।

पीटी.

द्वीशाद्यपादत्रयजा कन्या देवरसौख्यदा ।
मूलान्त्यपादसार्पाद्यपादजातौ तयोः शुभौ ॥

विशालामूलाश्लेषोत्पन्नघ्नोक्तदोषापवादमाह - द्वीरोति ।
द्वीधं विशाला । अन्यत् पूर्वाधे स्पष्टमेव । मूलेति ।
तयोः श्वशुरश्वन्वोः । मूलचतुर्ध्वरणोत्पन्नौ तौ कन्यासुतौ
श्वशुरसौख्यदौ । आश्लेषाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्रु-
सौख्यदौ ।

पीटी.

नृसिंहप्रसादे

विवाहे वन्द्यौ पापनक्षत्रजातौ वधूवतौ तदपवादश्च

धैवाम्रजं हन्ति सुरेन्द्रजाता
तथैव पत्न्या भगिनी पुमांश्च ।

द्विदैवजा देवरमाशु हन्याद्
भार्यानुजामाशु निहन्ति सूनुः ॥

कन्यका देवरं हन्ति विशालान्त्यसमुद्भवा ।
आद्यपादत्रये नैव आद्यभे तु पुमान् भवेत् ॥

(१) मुचि. ६।१९-२० .

(२) गमा. १६६ पवाग्रजं (पवाग्रजं) निहन्ति (दि
हन्ति) ; सिन्धु. ८५४ भार्या (भर्ता) .

(३) गमा. १६६ ; सिन्धु. ८५४ मित्र (मित्रा) हान्त्यो
(हान्त्यो) .

न हन्यादेवरं कन्या तुलामिश्रद्विदैवजा ।
तदृक्षान्त्योद्भवा वन्द्यां दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत् ॥

कश्यपपटले .

विवाहे वन्द्यौ पापनक्षत्रजातौ वधूवतौ

परिन्यप्रजामग्रजं वा हन्ति ज्येष्ठश्वजः पुमान् ।
तथा भार्यास्वसारं वा शालकं वा द्विदैवजः ॥
व्यालजा श्वशुरं हन्ति मूलजा स्त्री तथा नरः ।
हन्ति सार्पोद्भवा कन्या पुमांश्च श्वशुरं क्रियम् ॥
मूलान्त्यपादजौ श्रेष्ठौ तथाऽऽश्लेषाद्यपादजौ ।
द्वीशान्त्यपादजौ दुष्टौ तद्वज्येष्ठान्त्यपादजौ ॥

ज्योतिःसंग्रहे

विवाहे वन्द्यौ पापनक्षत्रजातौ वधूवतौ तदपवादश्च

ऊँहायाः पितरं हन्ति मातरं च यथाक्रमम् ।
यदि वा पादसंख्याद्धर्मसार्पोद्भवः पुमान् ॥

मूलजां नोद्वेहेजीवतिपृक्तो व्यालजां तथा ।
कन्यां जीवन्मातृकरतु न निषेधोऽयमन्यथा ॥

जातकोचभे

पापनक्षत्रजन्मदोषापवादः

मूलसार्पोद्भवं दौष्टयं न स्वान्मित्राद्यो प्रहाः ।
उक्तस्थानस्थिताः सौम्यदृष्टाश्च यत्नो यदि ॥

भौवे भावाधिपे चैव चन्द्रे च यलशालिनि ।
उक्तदोषा विनश्यन्ति शुभमहयुतेक्षिते ॥

(१) गमा. १६६ नृसिंहप्रसादे ; सिन्धु. ८५४ नृसिंह-
प्रसादे ; ज्योति. १५९ वा शालकं वा (व शालकं व) ; संग.
१५२ वा शा (व शा) .

(२) ज्योति. १६० .

(३) ज्योति. १६० ; संग. १५२ द्वीशान्त्य (तदन्त्य)
ज्योतिर्निबन्धे .

(४) ज्योति. १६० .

(५) ज्योति. १६० .

(६) ज्योति. १६० ; संग. १५१ पूर्वाधे (को भार्याधि-
पे च चन्द्रे च यलशालिनि) ज्योतिर्निबन्धे .

शाकलकारिका

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

कुंलजां सुमुखीं स्वङ्गीं सुनासां च मनोहराम् ।
सुनेत्रां सुभगां कन्यां निरीक्ष्य वरयेद्दुधुधः ॥

शौनककारिकाः

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

लब्धाभ्यनुज्ञो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।
वुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ।
आत्मनोऽवरवपां च विवहेद्विधिपूर्वकम् ॥

कन्याया दुर्बिज्ञैकलक्षणपरीक्षाविधिः

अथाष्टपिण्डग्रहणविधानेन विचक्षणः ।
लक्षणानि परीक्षेत ततः कन्यां यथातथम् ॥
क्षेत्रादुभयतःसस्याद्गोष्ठाद्वेदितत्वादपि ।
अशोष्याच्च हृदान् शूतस्थानादथ चतुष्पथात् ॥
ईरिणाच्च श्मशानाच्च गृहीत्वाऽष्टौ मूदः पृथक् ।
ताभिर्मुद्भिर्विधायान्ष्टौ पिण्डानन्योन्यतः समान् ॥
तालपत्रैकदेशेषु मूदां संज्ञाः पृथक्पृथक् ।
लिखित्वा तांश्च पिण्डानामन्तर्न्यस्य यथाक्रमम् ॥
शुद्धपात्रे निधायैतान् गन्धायैर्चयेदथ ।
ऋतमग्रे प्रथमं जह्य इत्याद्यां खैलिकीमृचम् ॥
ईश्यतामितिपर्यन्तामुक्त्वा पिण्डाभिमन्त्रणम् ।
कृत्वाऽमपाणिना ध्यायन्स्वामीष्टां देवतां वरः ॥

(१) शाका. १०१ घ. ११ .

(२) शौका. १, २ घ. ५५ ; प्रपा. ३०२ ; विपा. ६५५
प्रथमार्थे णिना : ६०४ ; संप्र. ५०८ .

(३) शौका. ४ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३३ .

(४) शौका. ५ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ देरि (देरी) ;
संप्र. ७३३ .

(५) शौका. ६ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ शरिणाच (शरिणाच) ;
संप्र. ७३४ शृङ्गिः (शृङ्गी) शेषं प्रभावत् .

(६) शौका. ७ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ ताळ
(तिळ) तांब (तांब) मन्तर्न्यस्य (मन्तर्न्याय) .

(७) शौका. ८ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ निपा
(विपा) गौतिष्टी (वैतिष्टी) .

(८) शौका. ९ घ. ५५ स्वामीष्टां (स्वमिष्टां) ; प्रपा.

एषामेकं गृहाणेति कुमारीं प्रत्युदीरयेत् ।
तं पिण्डमेकं गृहीयात्साऽपि स्वाभिमतं ततः ॥
गृहीतपिण्डमध्यस्थलेखवाचनपूर्वकम् ।
गृह्योक्तं तत्फलं बुद्ध्या ततः कुर्याद्यथारुचि ॥
पिण्डेष्वेव प्रथमतश्चत्वारः शुभसूचकाः ।
कन्यायाः परतश्चान्ये चत्वारोऽशुभसूचकाः ॥
क्षेत्रमृदग्रहणे तस्यां बहन्ना संततिर्भवेत् ।
इति विद्यात्तथा गोष्ठमृदग्रहे तु गवादिभिः ॥
पशुभिः सुसमृद्धिः स्यात्संततिः स्वयमेव वा ।
ब्रह्मवर्चससंपन्ना वेदीमृदग्रहणे भवेत् ॥
सर्वसंपत्समृद्धा स्यादशोष्यहृदमृदग्रहे ।
शूतमृदग्रहणे धूर्ता स्याच्चतुष्पथमृदग्रहे ॥
उद्वाहाद्विरमत्येषा व्यभिचाररता भवेत् ।
दारिद्र्योत्पादिनी भर्तुर्भवेदिरिणमृदग्रहे ॥
श्मशानमृदग्रहे भर्तुर्मृतिहेतुर्भवेदियम् ॥

रेणुकारिकाः

कन्याया विवाहानुकूलानि लक्षणानि

एवं समावृत्तो धर्मसुखसंतानवृद्धये ।
कुलोत्थामनुरूपां सलक्षणाक्यामयोद्धहेत् ॥

३२४ कृत्वाऽमपाणिना (कृत्वाऽम्रे प्रणतिं) ; संप्र. ७३४
पर्यन्ता (पर्यन्त) .

(१) शौका. १० घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ .

(२) शौका. ११ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ गृहीतपिण्ड
(गृहीते पिण्ड) लेख (लेखा) ; संप्र. ७३४ .

(३) शौका. १२ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ .

(४) शौका. १३ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ उत्तरार्थे (गोष्ठमृद-
ग्रहणे तस्याः संसर्गः स्वात्त्रवादिभिः १) ; संप्र. ७३४ .

(५) शौका. १४ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४
सुसमृद्धिः (सुसमृद्धा) वेदी (वेदि) .

(६) शौका. १५ घ. ५५ ; प्रपा. ३२४ ससृद्धा (ससृद्धिः)
स्वाद्यनुष्पथमृदग्रहे (प्रमात्रिणी चतुष्पथे) ; संप्र. ७३४ दशोभ-
हृदमृदग्रहे (दशोभ्यामा हृदमृदग्रहे) .

(७) शौका. १६ घ. ५५-५६ उद्वाहादि (उद्वाहा वि) ;
प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ उद्वाहादिरमत्येषा (दिरूया विरम-
प्येषा) दिरिण (दीरिण) .

(८) शौका. १७ घ. ५६ ; प्रपा. ३२४ ; संप्र. ७३४ .

(९) रेका. २६-२७ घ. ४८ .

कन्याया विवाहे वर्ज्यानि नामानि लक्षणानि च
 'विप्रैः सन्त्यक् मार्गितव्या कुमारी
 पापवृक्षाह्वा (? क्षाह्वा या) नदीमीपणाह्वा ।
 भुजङ्गधान्याङ्घ्रिपसंज्ञिता स्यात्
 नराकृतिर्या कपिल्या च दीर्घा ॥
 विवर्जनीयाः सुखमिच्छतैताः
 समुद्रवाक्यादवगम्यतेऽन्यत् ॥
 सद्राशिकूटादि विचिन्त्यमादा-
 यष्टप्रकारं मुनिभिर्यथोक्तम् ।
 द्वयोः कुमारीवरयोर्मिथोऽथ
 व्यङ्गाऽधिकाङ्गां जननीसगोत्राम् ॥
 त्यजेत्समानप्रवरां सगोत्रां
 मातुः सपिण्डामचिकित्सरोगाम् ।
 अजातलोम्नी च तथाऽन्यपूर्वा
 सुतेन हीनस्य सुतां मुकुटाम् ॥
 कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः
 कथंचित् वाह्यतो ज्ञातुं शक्यन्ते लक्षणानि वै ।
 दुर्विज्ञेयान्यन्तरपि तत्रोपायमहं ब्रुवे ॥
 क्षेत्रात् हवादूखराद्रोष्ट्रभूमेः
 वेद्याश्चतुर्मार्गतो द्यूतभूमेः ।
 मृत्तनां चित्स्थानतः संहरेद्य
 कृत्वा पुनस्तपिण्डकानष्टसंख्यान् ॥
 संपूज्य पिण्डान् प्रत्येकमृतमग्रेऽभिजप्य च ।
 " ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् ।
 यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां
 यत्सत्यं तद्दृश्यताम् ॥ " इति ।
 एषामेकं गृहाण त्वमिति तां पुरुषो वदेत् ॥
 आदत्ते चेत्क्षेत्रपिण्डं हि कन्या
 तस्यास्तोकान्यन्नयुक्तानि सन्ति ।
 ह्यदं पिण्डं संपदां चेन्निधान-
 मादत्ते चेदौखरं स्यादतोका ॥
 गोभिर्युक्ता गोष्ठपिण्डं हि सा चेत्
 वेद्याः पिण्डं ब्रह्मवर्चस्विनी स्यात् ।

चातुष्पथ्यं चेतपरिव्राजका स्यात्
 द्यौतं पिण्डं द्यूतिनी पापयुक्ता ॥
 आदत्ते चेत्प्रेतभूमेर्हि पिण्डं
 भर्ता तस्यास्तूर्णमाप्नोति नाशम् ।
 * मिश्रात्पिण्डान् मिश्रितं चेतफलं स्यात्
 दृष्टं सूत्रे बह्वृचानां तु गृह्ये ॥

गृह्यासंग्रहः

कन्याया दुर्विज्ञेयलक्षणपरीक्षाविधिः

'वेदिपिण्डान् क्रियावती सीतायाः फलते कृपिः ।
 अक्षोभ्या च हृदे ज्ञेया गोष्ठे भवती गोमती ॥
 चतुष्पथ्ये प्रकीर्णा स्यात् द्यूतस्थाने कलिप्रिया ।
 श्मशाने श्रियते भर्ता वन्ध्या भवति चोपरे ॥
 नवमे सर्वे एवैते कन्यायाः परिगृह्यन्ते ॥

विवाहे स्त्रीलक्षणविदोऽल्यमे नव पिण्डान् कृत्वा
 स्त्रीलक्षणं परीक्षितव्यमित्याचार्योक्तम् । तत्र, वेदिपिण्डा-
 दिप्रहणे फलार्थवादमाह— वेदिपिण्डात् गृहीतात् क्रियावती
 भवति । सीतापिण्डात् गृहीतात् कृपिः फलते, कृपिभूयिष्ठा
 भवतीत्यर्थः । सीता कृष्टक्षेत्रम् । हृदपिण्डे गृहीते अशो-
 भणीयाः शातभ्या । गोष्ठपिण्डे गृहीते गोमती भवति ।
 चतुष्पथपिण्डे गृहीते प्रकीर्णा विशिष्टा इतश्चेतश्च गमन-
 शीलित्येतत् । द्यूतस्थानपिण्डे गृहीते कलहप्रिया भवति ।
 कलिः कलहः । श्मशानपिण्डे गृहीते भर्ता श्रियते, श्रियया
 भवतीत्यर्थः । ऊपरपिण्डे गृहीते वन्ध्या भवति । नवम-
 पिण्डे गृहीते कन्यायाः सर्वे एवैते पूर्वोक्ताः फलसादाः
 परिगृह्यन्ते । किं कारणम् ? नवमस्य सर्वघटितत्वात् ।
 तस्मात् नवमं पिण्डमाददानामिच्छशेषयच्छेदा, न वेष-
 यच्छेदित्वमिषायः । अत एव गोमित्तेनोक्तम्— 'संभार्य-
 मपि त्वेके' इति । शातान्तरेऽप्येवमेव प्रायः फलसादाः
 पठयन्ते । परन्तु तत्र क्रियावत्त्वादयोऽपत्यगताः श्रूयन्ते ।
 तथा चोक्तम्— 'गृह्णाना वेदिपिण्डं च प्रमत्ते याश्चिकान्
 मुतान् । सीतापिण्डं तु गृह्णाना मुतान् सृते कुरीवन्तान् ॥

* अत्रमुद्रलक्षणयोर्वेदुःखवृक्षयोरावस्थानतरीरान्निष्पत्तिगण-
 निशपिण्डो नास्ति ।

(१) मूलं. २२१-२२ ।

(१) रेका. ५-८ पृ. ४२ ।

(२) रेका. २१-२७ पृ. ५०-५१ ।

सर्वकामसमृद्धांश्च तृतीयस्य परिग्रहात् । गोष्ठपिण्डग्रहा-
च्चापि गोमिनः सुखिनस्तथा ॥ इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्च-
मेनास्थिताः सुताः । पथेन तु गृहीतेन भवन्ति द्यूतसेविनः ॥
श्मशानपिण्डग्रहणादिधवा जायते भ्रुवम् । वन्ध्या वा
विधवा वा स्यादष्टमग्रहणादपि ॥ मिश्रमेतद्भवेत्सर्वं यतः
पूर्वोदितं फलम् । नवमस्य ग्रहस्तसाच्छ्रुभो वा यदि
वाऽऽशुभः ॥ १ ॥ इति ।

यसंभा.

अनन्तपाठकारिकाः

विवाहे कन्याया वर्ज्यानि लक्षणानि

नो कार्या सुमपीमुखी

पृथुललज्जिह्वोचनासा वधुः

लम्बोष्ठी विकटोन्नत-

द्विजधरी पिङ्गालपनेत्राञ्चला ।

नित्यं निम्नुरधर्षराऽ-

नृतरया मालिन्यदैर्घ्यालसा

दृष्टा मन्मथपीडितस्य

तरसा त्याज्याऽपि शूकरपणा ॥

शुष्काङ्गी पुरुपाकृति-

गंदपरिक्रिष्टा सरोमा परं

ह्रस्वाऽभ्रातृमती वरा-

धिकसमा व्यङ्गाऽधिकाङ्गा शंठा ।

दानाद्वा पुरुषान्तरें

यत्नो भुक्ता सगोत्रा तथा

स्यात्तुल्यप्रवरा च या तु

जननीगोत्रा सपिण्डा तथा ॥

हीने कुले समुत्पन्ना गुणरूपवती परम् ।

उत्तमेऽपि न कर्तव्या कन्या रोगादिदूषिते ॥

कन्याया विवाहानुष्ठानि लक्षणानि

कार्या पूर्णकचा कलानिधिमुरखी

स्यात् सूक्ष्मवालाऽवल

विम्बोष्ठी नवपुण्डरीकनयना

हीनार्धदन्तावलिः ।

पुष्टा मञ्जुलभापिणी

कुशकटिस्थाना सुचिह्वाङ्कितै-

र्युक्ता पाणिपदैर्विरागि-

पुरुषस्यान्तःप्रभेत्त्री क्षणात् ॥

विद्यासदाचारविचारकीर्ति-

मत्कुलप्रसूता चतुरा सुधर्मिणी ।

विलासिनी दर्शनमात्रतो हृदि

द्रष्टुश्चमत्कारकरीक्षणैः परम् ॥

पुनर्भादीनां संस्कारविचारः दत्तापहारविचारश्च

गौतमः

वाग्दत्ताया वदकदत्तायाश्च वरमरणे विवाहाहताः ।
ः अद्विर्वाचा च दत्ताया त्रियेनादौ वरो यदि ।
। अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

वाग्दत्ताया अदानमभर्मसंयुक्ताय

प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥

(१) अधर्मोऽत्र दानानहताप्रयोजक इति विवाद-
रत्नाकरः । उत. १२८

(२) दुष्टेनापि यदि पाणिग्रहणं सप्तपदान्तं कृतं
तदनन्तरं ततो नैव प्राह्य । सं. ५०३

वौधायनः

सप्तविधा पुनर्भूः

वाग्दत्ता मनोदत्ता अग्नि परिगता सप्तमं पदं
नीता मुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा
पुनर्भूः ॥

(१) वाग्दत्ता पुनःसंस्कारकर्मणि पुनर्भूभवति ।

स्यूच. ७५

(१) मभा. १४३४ .

(२) गौध. ५१२४ स्युक्ताय (संयुक्ते) ; अप. ११५
दद्यात् (देवात्) शुलात्पथ (शुल्पाथ) ; मभा. गौधवद्,
सीकायां तु चतुर्थ्यन्तः पाठः ; गौमि. ५१२१ ; स्यूच. ८२ ;
पमा. ४९० ; उत. १२८ ; प्र. १०१ प्यभर्म (प्यभर्मण)
स्युति ; सं. ७३८ ; मुक्ता. ४४ गौधवद् : १३७ ; सं. ६७ ;
आन. १७६ ; बाल. ११६५ ; सं. ५०३ .

(३) गृह. ३१ नीता (आनीता) (वेनि०) स्युति ;
स्यूच. ७५ पुनर्भू + (भग्नि) ; गृ. २८ अग्निं परि (अग्नि-
परि) सप्तमं पदं नीता (सप्तमपदमानीया) चेति सप्तविधा (च
सप्तधा) स्युति ; पमा. ४६४ ; सं. ७३५-७३६ वाग्दत्ता
(वाचा दत्ता) ; धम. ८७ ; मुक्ता. १३७ सप्तम (सप्तम) ;
विपा. ६८६ सप्तम (सप्तम) शेष सप्तवद् ; संकी. १७२
(सप्तविधा पुनर्भू०) शेषं सप्तवद् ; बाल. ११५२ घ.
१७० ; सं. १६८ सप्तवद् ; कृभ. ११३२ सप्तविधा पुनर्भूः
(सप्त पुनर्भूवः) .

(२) अत्र वाग्दत्तामनोदत्तयोर्निषेधः पूर्वस्य
निर्देशत्वे बोध्यम् । अत एव नारदः- ' दत्ता न्यायेन या
कन्यां वराय न ददाति ताम् । अदुष्टश्रेदरो राशा स
दण्ड्यस्तत्र चोरवत् ॥ ' इति तत्रैव दण्डं विधत्ते । दुष्टे
तु पूर्ववरे वाग्दत्ताऽपि वरान्तराय देया । चम. ८७

(३) प्रथमवरस्य पातित्यादिचलवद्दोषनिर्णये तु
आद्यानां तिसृणामन्येन परिणयनं भवति ।

संकी. १७२

अपहताया मन्त्रसंस्कारपूर्वमन्यत्र विवाहाहता

वैलादपहता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

(१) प्रहृता दूषिता, प्रथमदत्तामभ्यात् । धात्याश्च
विधेस्त्यनैव, द्रष्टव्यं, सत्र दूषणासंभवात् । यदि मन्त्रैर्न
संस्कृता ततोऽन्यस्मै विधिवत् प्रायश्चित्तं कारयित्वा
देया । कृतप्रायश्चित्ता च यथा कन्या तथैव सेति
मन्तव्यम् । विश्व. ११६९

(२) एतच्च मन्त्रसंस्कारात् पूर्वं कन्याप्रत्याहारं,
कुण्डलीलादि (१ मद्) वरान्तरप्राप्तौ बोद्धव्यम् ।

+ गृह. ९५

(३) बलादिति छलादेव लक्षणम् ।

● गमा. १००

+ गृ. गृहवद् ।

* प्र. चम., बाल. गभावद् ।

(१) वौध. ४१११७ बलादपहता (बलाचोपहता) ; विश्व.
११६९ घ. ७४ वौधवद्, निर्देशमात्रम् ; गृह. ९५ वौधवद्,
वसिष्ठवौधवती ; गृ. ७८ वौधवद्, वसिष्ठवौधवती ; पमा.
४८९-४९० वसिष्ठवौधवती, प्रया. ३४४ वसिष्ठवौधवताम्या-
मित्युक्तम् ; गमा. १०० ; प्र. ९९ ; सं. ७३८ : ८६१-८६२
मन्त्रैर्यदि (यदि मन्त्रैः) वसिष्ठवौधवती ; धम. ११४ वसिष्ठवौधा-
वती ; मित्यु. ११२१ वसिष्ठवौधवती ; गृह. १०९ वसिष्ठवौधा-
वती ; विपा. ७६० मन्त्रैर्यदि (यदि मन्त्रैः) वसिष्ठवौधवती ;
बाल. ११६१ घ. २०२ वसिष्ठवौधवती ; सं. २५१ विचारद्,
वसिष्ठवौधवती .

(४) प्रहणं मैथुनार्थमाकर्षणं, न तु क्षतयोनिव्वा-
पादनं, तथा च सति संस्कार एव नास्ति । बौवि.

अक्षतयोन्वा मृतभर्तृकायाः पुनर्विवाहाहंता
निसृष्टायां हुते वाऽपि यस्यै भर्ता म्रियेत सः ।
सा चेदक्षतयोनिः स्याद्भूतप्रत्यागता सती ।
पौनर्भवेन विधिना पुनःसंस्कारमर्हति ॥

(१) अपि निसृष्टायां, अपि हुते, न परिणीताया-
मित्यर्थः । विश्व. १।६९

(२) निसृष्टा उदकपूर्वै प्रप्ता, हुते वाऽपि होमेऽपि
निर्वृत्ते भर्ता योदा यदि म्रियते, सा चेत् भार्या अक्षत-
योनिः अस्पृष्टमैथुना स्यात्, गतप्रत्यागता ७ । बौवि.

वासिष्ठः

याग्दत्ताया उदकदत्तायाश्च वरमरणे विवाहाहंता

अङ्घ्रिर्वाचा च दत्तायां म्रियेतादौ वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥

(१) आदाविति वचनात् विवाहसंनिधौ याग्दत्ता
अपि अकन्यकेति ज्ञायते । विश्व. १।६९

(२) न च मन्त्रोपनीता मन्त्रवत् विवाहकर्मणोप-
नीता प्राप्ता संस्कृता न भवतीत्यर्थः । अथ. १।६५

(३) पितुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । स्मृच ८२

* अत्रत्यो ग्रन्थरञ्जित इति भाति ।

(१) बौध. ४।११८; विश्व. १।६९ पृ. ७४ प्रथमार्धनात्रम्;
मुक्ता. १३९ यत्वे (यस्या) .

(२) वस्त्र. १।७।६४; विश्व. १।६९ पृ. ७४ दत्तायां (दत्ता
या); अथ. १।५२ पृ. ७९, १।६५; गृह्य. ६०-६१ म्रियेतादौ
(म्रियेतादौ); स्मृच. ८२; गृह्य. ५१ गृह्यवत्; पमा.
४९२ म्रियेतादौ (म्रियते वा); मया. १५२ गृह्यवत्; प्रपा.
३४८ अङ्घ्रिर्वाचा च (अङ्घ्रिश्च वाचा) मन्त्रोपनीता स्यात् (तौ
दम्पनी स्यातां); मर. २० न च मन्त्रोप (न चैवमुप); गमा.
१०० गृह्यवत् (=); उत. १२९ च दत्तायां म्रियेतादौ (प्र-
दत्तायां म्रियेतादौ); प्र. १०० प्रपावत्; संप्र. ७३९ दत्तायां
(दत्तायाः); चम. ८९ संप्रवत्; मुक्ता. १३८ विश्ववत्; संम.
६७; सिन्धु. ११२८ गृह्यवत्; विपा. ७६३ प्रपावत्; ७६९
स्यात् (सा) रेव सा (रेव च) अग्निः; संकौ. २०७ गृह्य-
वत्; प्रका. ३६३ प्रपावत्; पुम. ४५३ गृह्यवत्; संग. ३४७
गृह्यवत्; संर. ५०४ म्रियेतादौ वरो यदि (म्रियते यदि वै वरः).

(४) कन्योयाः संकृद्दानं युत् मन्वादिभिरुक्तं तत्
पाणिग्रहान्तसंस्कारवत्कन्याविषयम् । खर. ५१

(५) सा पितुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । सा च
तद्देवराय प्रदेया, तद्भावे तद्गोत्राय, तद्भावे अन्यस्मै ।
इदमपि लोकविद्विष्टत्वात् देशाचारानुसारेण भवति ।

• मया. १५२

(६) मन्त्रोपनयनं पाणिग्रहणादिकं विना वाचा
दानमिवाद्भिर्दानमपि न भार्यात्वोत्पादकमित्यर्थः । 'नोद-
केन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते । पाणिग्रहण-
संस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे ॥' इति वाक्यान्तराच्च ।
तथा च सप्तपदीपरिक्रमणात् प्राक् वरमरणे विधवात्वं
नास्तीति भावः । कुम. ११२८-११२९

सप्तपदाः पूर्वं वरमरणदौ कन्याया विवाहाहंता

अथ दोषे तु संप्राप्ते यावत्सप्तपदीविधेः ।

मरणादौ समुत्पन्ने देयाऽन्यस्मै न दोषभाक् ॥

अपहृताया मन्त्रसंस्कारपूर्वमन्यत्र विवाहाहंता

वैलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवदेया यथा कन्या तथैव सा ॥

अपहारोऽत्र प्रतिग्रहादिसप्तविधस्त्वलोपायानामुपलक्ष-
णम् । † संप्र. ५८३

* संर. मयावत् ।

† न्याल्वानान्तराणि बौधायने (संक्रा. पृ. ५५९) द्रष्टव्यानि ।

(१) संग. ३४७.

(२) वस्त्र. १।७।६५ वलादपहृता (बलाद्येवहृता); विश्व.
१।६९ (बलाद्येवहृता कन्या) यत्तावदेव; अथ. १।५२ पृ. ७९
मन्त्रैर्यदि (मन्त्रैरपि); गृह्य. ९५ वरवृत्त, वसिष्ठबौधायनी;
गृह्य. ७८ वरवृत्त, वसिष्ठबौधायनी; पमा. ४८९-४९० वसिष्ठ-
बौधायनी; मया. १५२ वलादप (बलाद्यप) यमवसिष्ठौ; प्रपा.
३४४ वसिष्ठबौधायनी; संग्र. ५८३ मन्त्रैर्यदि (यदि मन्त्रैः) :
७३८ वसिष्ठबौधायनी; ८६१-८६२ मन्त्रैर्यदि (यदि मन्त्रैः)
वसिष्ठबौधायनी; चम. ११४ वसिष्ठबौधायनी; मुक्ता. १४५
बलादपहृता (बलाद्येवहृता); संम. ६४; सिन्धु. ११२१
वसिष्ठबौधायनी; शुक. १०९ वसिष्ठबौधायनी; विपा. ७६०
मन्त्रैर्यदि (यदि मन्त्रैः) वसिष्ठबौधायनी; संकौ. २०६; बाह्यं.
१।६१ पृ. २०२ वसिष्ठबौधायनी; संग. २५६ विपावत्, वसिष्ठ-
बौधायनी; ३४७; संर. ५०४ यमवसिष्ठौ.)

अश्विनयोऽप्या मृतमर्तुकायाः पुनर्विवाहार्हता
पाणिग्राहे मृते बाला केवलं मन्त्रसंस्कृता ।
सा चेदक्षतयोनिः स्यात् पुनः संस्कारमर्हति ॥

अस्वार्थः— आम्रधर्मेण पूर्वमपि विवाहात् पाणि-
ग्रहणम् । तस्मिन् पाणिग्राहे मृते कन्याहुतेर्वा प्राक् पाणि-
ग्रहणात्, यदि अक्षतयोनिः, तथाप्यन्येन भर्त्रा पुनर्विवाह-
संस्कारमर्हतीति । सर्वथा परिणीतायाः पुनः परिणयना-
भावः । तदुक्तम्— 'न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं
क्वचित्' इति । विश्व. १।६९ पृ. ७४

दत्तशुल्कायाः कन्याया वरमरणे विवाहार्हता
कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।
देघराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

(१) यत्तु वसिष्ठः 'कन्यायाम्' इति, तत् युगा-
न्तरीयक्षेत्रज्ञोत्पत्त्यनुमतिविषयम् । संकौ. २०७

(२) कन्या चेद्देवरमनुमन्यते तदा तस्मै देया,
यदि तं नानुमन्यते तदाऽन्यस्मै देया इत्यर्थः ।

कृम. ११३१

पुनर्भूयान्

यौ कौमारं भर्तारमुत्सृज्यान्वैः सह चरित्वा तस्यैव
कुटुम्बमाश्रयति सा पुनर्भूयैवति ॥

यौ च द्वीवं पतितमुन्मत्तं वा भर्तारमुत्सृज्यान्वैः
पतिं विन्दते मृते वा सा पुनर्भूयैवति ॥

(१) वस्मृ. १७।६६ ; विश्व. १।६१ द्वितीयवर्तीवयादीः
१।६९ पृ. ७४ (=) बाला (कन्या) पू. ; स्मृच. ८२ पाणि-
ग्राहे मृते बाला (पाणिग्राहे मृते कन्या) ; संप्र. ७७१ मृते बाला
(मृते कन्या) ; मुक्ता. १३२ संवत्स्र ; संप्र. ६८ पाणिग्राहे
मृते बाला (पाणिग्राहे मृते कन्या) ; संप्र. ५०६ संवत्स्र.

(२) उत. १२९ ; सित्यु. ११३१ मनुवसिष्ठी ; संकौ.
२०७ म्रियते (विधेय) ; पुम. ४५४ संश्लेष, मनुवसिष्ठी ;
संप्र. ५०६ संश्लेष, मनुवसिष्ठी ।

(३) वस्मृ. १७।२० ; अप. १।६७ (पुनर्भूयां कौमारं
भर्तारमुत्सृज्यान्वैः सह चरित्वा पुनस्तस्मैव कुटुम्बमाश्रयति सा
पुनर्भूयैवति ।) ; संप्र. ७७२ (पुनर्भूयां कौमारं भर्तारमुत्सृ-
ज्यान्वैः सह चरित्वा पुनस्तस्मैव कुटुम्बमाश्रयति सा पुनर्भूयैवति ।) .

(४) वस्मृ. १७।२१ ; अप. १।६७ वा च द्वीवं (वा वा
द्वीवं) वा मर्ता (भर्ता) .

सं. कां. ७१

तस्मात् पुनःसंस्कृतत्वं पुनर्मूलक्षणम् । अप. १।६७

विवाहे दत्तायाः कन्याया अन्येन पुनर्विवाहः

पूर्ववरस्य दोषविशेषोपलभ्यौ

कुलशीलविहीनस्य षण्ढादेः पतितस्य च ।

अपस्मारिविधर्मस्थरोगिणां वेपधारिणाम् ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोडां तस्यै च ॥

(१) एतच्च सप्तमपदाद्यागवगन्तव्यम् । मर. २०

(२) अत्र सगोत्रपदं सपिण्डाया अप्युपलक्षणं,

तुल्यन्यायत्वात् । संप्र. ७५९

(३) आद्यस्य दोषवत्त्वे परस्य गुणवत्त्वे च परस्मै
देया । पश्चात् वाग्दानोत्तरं पतितस्यैत्यर्थः ।

संकौ. २०७

विष्णुः

विवाहे दत्तायाः कन्याया वरतोषामावे अन्यव्रदाने, दोषमनुवत्ता
सदोषकन्यादाने, मिथ्यादूषणे च दण्डः

यैः कन्यां पूर्वदत्तामन्यस्मै दद्यात्त चौर्यच्छासाः ॥
वरदोषं विना ॥

दोषमनास्याय कन्यां प्रयच्छेत्त्र ॥

तां च विभ्रूयात् ॥

अदुष्टां दुष्टामिति श्रुयन्नुत्तमसाहसम् ॥

शङ्खालिसितौ

नष्टरायाः पुनर्विवाहः, शुनराजुदीर्घकाण्डविशेषे च

वैरयित्वा वरः कश्चित् प्रणदयेन् पुरुषो यदा ।

रक्षागमान् त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं परयेद्वरम् ॥

(१) मया. १५३ वन्दारे (वन्दारि) धर्मस्य (धर्मस्य)
सगो (सगो) ; मर. २० मत्तार ; गभा. १०० वन्दारे
(वन्दारि) धर्मस्य (धर्मस्य) ; उत. १२८ वन्दारे (वन्दारि)
धर्मस्य (धर्मस्य) ; संप्र. ७७९ मत्तार ; मुक्ता. १३८ धर्मस्य
(धर्मस्य) वन्दारः ; सित्यु. ११३२ वन्दारे (वन्दारि)
धर्मस्य (धर्मस्य) ; संकौ. २०७ म्पुत्र ; आप. १०९ धर्म
मुत्तार ; संप्र. ३७७ मत्तार ; पुम. ४५४ वन्दारे
(वन्दारि) ; संप्र. ५०५ म्पुत्र .

(२) वस्मृ. ५।१६०, १११.

(३) वस्मृ. ५।१६०-५०.

(४) मनुवसिष्ठी. १३१.

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।
 धार्या सा धर्मैकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥
 अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीक्षेत समात्रयम् ।
 अतः ऊर्ध्वं प्रदातव्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छया ॥

महाभारतम्

दत्तशुल्काऽपि कन्या सप्तपथाः पूर्वमभीष्टायान्ववराय

दानार्हा, संतपथा एव विवाहसिद्धिः

युधिष्ठिर उवाच—

शुल्कमन्येन दत्तं स्याद्दानीत्याह चापरः ।
 चलादन्यः प्रभापेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥
 पाणिप्रहीता चान्यः स्यात्कस्य भार्या पितामह ।
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥
 भीष्म उवाच—

यत्किञ्चित्कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रदृश्यते ।
 मन्त्रवन्मन्त्रितं तस्य मृपावादस्तु पातकः ॥
 भार्याऽपत्यत्विगाचार्याः शिष्योपाध्याय एव च ।
 मृपोके दण्डमर्हन्ति नेत्याहुरपरैः जनाः ॥
 न ह्यकामेन संवासं मनुरेवं प्रशंसति ।
 अयशस्यमधर्म्यं च यन्मृपा धर्मकौपनम् ॥
 नैकान्तो दोष एकरिमस्तदा केनोपपद्यते ।
 धर्मतो यां प्रयच्छन्ति यां च क्रीणन्ति भारत ॥
 बन्धुभिः समनुज्ञाते मन्त्रहोमौ प्रयोजयेत् ।
 तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथंचन ॥
 यस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्योर्मिथः कृतः ।
 तमेवाहुरीर्यासं यश्चासौ ह्यातिभिः कृतः ॥
 देवदत्तां पतिभार्यां वेत्ति धर्मस्य शासनात् ।
 स देवीं मानुषीं वाचमनृतां पर्युदस्यति ॥
 युधिष्ठिर उवाच—

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेदात्रजेद्वरः ।
 धर्मकामार्थसंपन्नो वाच्यमत्रानृत्तं न वा ॥
 तस्मिन्नुभयतोदोषे कुर्वञ्छ्रेयः समाचरेत् ।
 अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ॥
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
 तदेतत्सर्वमाचक्ष्व नहि नृप्यामि कथ्यताम् ॥

(१) भा. ११।४४।१९-५७ .

भीष्म उवाच —

नैव निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वाऽऽसीत्तेन नाहृतम् ।
 न हि शुल्कपराः संतः कन्यां ददति कर्हिचित् ॥
 अन्यैर्गुणरूपेतं तु शुल्कं याचन्ति वान्धवाः ।
 अलंष्टत्या वहस्वेति यो दद्यादनुकूलतः ॥
 यच्च तां च ददत्येवं न शुल्कं विक्रयो न सः ।
 प्रतिगृह्य भवेद्देयमेव धर्मः सनातनः ॥
 दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं न भाषितम् ।
 ये चाहुर्ये च नाहुर्ये ये चावश्यं वदन्त्युत ॥
 तस्मादा प्रहणात्पाणेर्याचयन्ति परस्परम् ।
 कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतम् ॥
 नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्यृपिचोदितम् ।
 तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ॥
 समीक्ष्य च वहून्दोषान्संवासाद्विद्वि पाणयोः ।
 यथा निष्ठाकरं शुल्कं न जात्वासीत्तथा शृणु ॥
 अहं विचित्रवीर्यस्य द्वे कन्ये समुदावहम् ।
 जित्वा च मागधान् सर्वान् काशीनथ च

कोसलान् ॥

गृहीतपाणिरैकाऽऽसीत्प्राप्तशुल्का पराऽभवत् ।
 कन्या गृहीता तत्रैव विसर्ज्या इति मे पिता ॥
 अत्रवीदितरां कन्यामावहेति स कौरवः ।
 अप्यन्याननुपप्रच्छ शङ्कमानः पितुर्वचः ॥
 अतीव ह्यस्य धर्मेच्छा पितुर्मेऽभ्यधिकाऽभवत् ।
 ततोऽहमश्रुवं राजन्नाचारेप्सुरिदं वचः ॥
 आचारं तत्त्वतो वेतुमिच्छामि च पुनः पुनः ।
 ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभृतां वरः ॥
 पिता मम महाराज बाह्लीको वाक्यमब्रवीत् ।
 यदि वः शुल्कतो निष्ठा न पाणिप्रहणात्तथा ।
 लजान्तरमुपासीत प्राप्तशुल्क इति स्मृतिः ॥
 न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम् ।
 येषां वै शुल्कतो निष्ठा न पाणिप्रहणात्तथा ॥
 प्रसिद्धं भाषितं दाने नैषां प्रत्यायकं पुनः ।
 ये मन्यन्ते क्रयं शुल्कं न ते धर्मविदो नराः ॥
 न चैतेभ्यः प्रदातव्या न वोढव्या तथाविधा ।
 न ह्येव भार्या केतव्या न विक्रय्या कथञ्चन ॥

ये च क्रीणन्ति दासीं च विक्रीणन्ति तथैव च ।
 भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसाम् ॥
 अस्मिन्नर्थे सत्यवन्तं पर्यपृच्छन्त वै जनाः ।
 कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रथमं गतः ॥
 पाणिप्रदीता वाऽन्यः स्मादत्र नो धर्मसंशयः ।
 तन्नदिच्छन्धि महाप्राज्ञ त्वं हि वै प्राज्ञसंमतः ॥
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
 तानेषां म्रुवतः सर्वान् सत्यवान्याक्यमव्रवीत् ॥
 यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
 कुर्वते जीवतोऽप्येवं मृते नैवास्ति संशयः ॥
 देयरं प्रविशोक्तन्या तप्येद्वाऽपि तपः पुनः ।
 तमेवानुगता भूत्या पाणिप्राहस्य कान्यया ॥
 लिखन्त्येव तु केषांचिदपरेषां शनैरपि ।
 इति ये संवदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ॥
 तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमन्तरं यत्र वर्तते ।
 सर्वमङ्गलमन्त्रं वै मृषा वादस्तु पातकः ॥
 पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।
 पाणिग्रहस्य भार्या स्वाद्यस्य चाद्भिः प्रदीयते ॥
 इति देयं वदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ।
 अनुकूलामनुवंशां भ्रात्रा दत्तामुपाप्रिकाम् ।
 परिक्रम्य यथान्यायं भार्यां विन्देद्द्विजोत्तमः ॥
 युधिष्ठिर उवाच—
 कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः पतिश्चेन्नास्ति कश्चन ।
 तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
 भीष्म उवाच—
 याऽपुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपालया तदा भवेत् ।
 अथ चेन्नाहरेच्छुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ॥
 तस्यार्थेऽपत्यमीहेत येन न्यायेन शक्नुयात् ।
 न तस्मान्मन्त्रवत्कार्यं कश्चित्कुर्वति किञ्चन ॥

मनुः

वाग्दत्ताया एव नियोगाधिकारः

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवः ॥

(१) भा. १३।४।५।१-२.

(२) मरुट्. १।६९; विष. १।६९ पृ. ७३; मिता. १।६९;

(१) अन्ये तु प्राग्विवाहादुपरते भर्तारि नियोगाधिकारं
 वर्णयन्ति, सामान्यविशेषोपसंङ्घित्यायात् । यथाऽऽह
 मनुः— 'यस्या म्रियेत' इति । तत्तु 'विधवाया नियुक्त-
 स्तु' इत्यनेनैव निरस्तम् । ननु च साऽपि विधवेति
 शक्यं वक्तुम् । न, 'स्मृत्यन्तरविरोधात् । यथाह
 वसिष्ठः— 'प्रेतपत्नी पन्मास प्रतचारिणी' इत्युपक्रम्य
 'पित्रा भ्रात्रा वा नियोगं कारयेत्' इत्यादि । ननु
 अनुद्धाऽपि प्रेते पत्यौ प्रेतपत्येव । मैवम् । न हि
 प्राग्विवाहात् पत्नीशब्दप्रवृत्तिरिति । एवं हि भगवतः
 पाणिनेः स्मरणम् 'पत्युर्नो यशसयोगे' इति । अतो-
 ऽष्टकल्पनम्, उपक्रमोपसंहारात् । कथं तर्हि 'यस्या
 म्रियेत' इत्ययं श्लोकः । आमुखाविवाहविषयतया
 व्याख्येयः । यस्याः कन्यायाः शुल्कं दत्त्वा शुल्कदो
 म्रियेत सा यदीच्छेत् ततो देवराय पूर्ववत् प्रदातव्या ।
 न चेत्, नियोगं देवरेणैव कारयेत् । यद्वा 'निजे
 विन्देत' इति निजग्रहणात् सोदर्यो देवः अनेन
 विधिना नैयोगिकेन वैवाहिकेन वा विन्देतैव । सापत्न-
 स्तु कन्यानुमतः । तथा चाह— 'कन्यायां दत्तशुल्कायां
 म्रियेत यदि शुल्कदः । देवराय प्रदातव्या यदि कन्या-
 ऽनुमन्यते ॥' इति । यदा तु अदत्तशुल्क एव म्रियेत, तदा
 वरिभ्यः प्रेते कुमार्यैव सतीच्छया अन्यस्मै पित्रा विधि-
 वद् देया । यथाह वसिष्ठः— 'अङ्गिर्वाचा च दत्ता या
 म्रियेतादी वरो यदि । न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमार्यां
 पितुरेव सा ॥' इति । आदाविति वचनात् विवाह-
 संनिधौ वाग्दत्ताऽपि अकन्यवेति ज्ञायते । 'बन्धुषु प्रदत्ता
 कन्या' इत्यस्य पुनरयमर्थः— प्रदत्ता दूषिता, प्रसन्द-
 सामर्प्यात् । क्षात्राच्च विधेरन्यत्रैव प्रदत्तं, तत्र दूषणा-
 संभवात् । यदि मन्त्रैर्न संस्कृता ततोऽन्यस्मै विधिवत्
 प्रायश्चित्तं कारयित्वा देया । वृत्तप्रायश्चित्तं च यथा
 कन्या तथैव सेति मन्तव्यम् । इदं तु कल्याणतरम्—
 'पाणिप्राहे मृते कन्या केवलं मन्त्रसंस्कृता ।' इति ।

अप. १।५२; गृह. ६१; गृह. ५१ यस्या म्रियेत कन्याया
 (कन्याया म्रियेत यस्या); उत. १२९ हले इते (स्वयङ्गे);
 सौ. ७३७, ७५६; चम. ८९ निजो (दिजो); शुक्ल. १२८;
 सप्त. २०६; कृष्ण. ११२९.

अस्यार्थः— ग्रामधर्मेण पूर्वमपि विवाहात् पाणिग्रहणम् । तस्मिन् पाणिग्राहे मृते कन्याहुतेर्वा प्राक् पाणिग्रहणात्, यद्यक्षतयोनिः, तथाप्यन्येन भर्ता पुनर्विवाहसंस्कारमहं-
तीति । सर्वया परिणीतायाः पुनः परिणयनाभावः । तदुक्तम् — ‘ न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं क्वचित् । ’ इति । तथा च बौधायनः— ‘ निसृष्टायां हुते वाऽपि यस्यै भर्ता म्रियेत सः ’ इति । अपि निसृष्टायां, अपि हुते, न परिणीतायामित्यर्थः । ‘ सा चेदक्षत-
योनिः स्यात् ’ इति एतदेव स्पष्टीकरोति, यदुपवर्णित-
मस्माभिः । अतो न कन्याविषया नियोगस्मृतिः ।

विश्व. १।६९

(२) नियोगरूपत्वात् कन्यागतोऽयं धर्म उच्यते । वाचा सत्ये हुते वाग्दाने निर्वृत्ते, एकेन दत्ता अपरेण प्रतिगृहीता । तामनेन यक्ष्यमाणेन विधानेन निजः सोदरो देवरो विन्देत विवाहयेत् । § मेधा.

(३) (सर्वदेव*) कथं पुनर्देवरोपगमस्मृतीनां व्यवस्थेत्यत आह— यस्या इति । वाग्दत्ताविषयमेव । परिणीतविषयतयैतद्प्राप्तेर्गृहीतमित्यर्थः । वाचा सत्य-
वचनेन सत्यं मया दातव्यमिति सत्याङ्गीकार इत्यर्थः । अनेन विधानेन विवाहविधिना निजः पतिसोदरो देवरो विन्देत । मवि.

(४) एतद्वचनेन पतिः पूर्वं एव, पश्चाद्विवाहितो देवरस्तु तदीयघनान्तरवदस्या अपि भोक्तेति प्रतीयते ।

कूम. ११२९

नियोगविधिः

यथाविध्यधिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रताम् ।

मियो भजेताऽऽप्रसवात् सङ्कत्सङ्कृतावृतौ ॥

(१) यथाविधि यथाशास्त्रम् । अधिगम्य एनां, यथा वैवाह्यो विधिस्ताथा विवाहः । वाचकनिकोऽयं विवाहः । पुनर्भूश्च तथोच्यते । न वा व्यूढाऽपि सती

§ गौरा, गगु., मच., नन्द., माच. मेधागणम् ।

* पूर्वश्लोकन्यास्यानयोऽयं प्रमादादत्र मुद्रित आदरीपुस्तके इति भाति ।

(१) मसृष्ट. ९।७० ; गृह. ६१ ; गृह. ५१ विध्यधि (विध्यधि) ; उत. १२९ गृहवद. संप्र. ७३७ .

भार्या भवति । केवलं परार्थोऽस्या वाचनिको विवाहः । तथा च दर्शयति— ‘ न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुन-
न्यस्य दीयते ’ (मसृष्ट. ९।७१) इति । नासौ देवराय दीयते इत्यर्थः । अदत्ता च अस्वभूता कथमिव भार्या भवेत् । शुक्लवस्त्रां, नियमो गमने । अन्यस्मिन्नपि नियोगे धर्मोऽयमिष्यते । § मेधा.

(२) स देवरो विवाहविधिना एतां स्वीकृत्य शुक्ल-
वस्त्रां वाक्कायसंयतां रहस्या गर्भग्रहणात् प्रयुज्यते । वाच-
निकत्वाच्च संस्कारस्य नासौ देवरस्य भार्या भवतीति क्षेत्रस्वामिन एव तदपत्यं भवतीति । गौरा.

(३) स देवः विवाहविधिना एनां स्वीकृत्य शुक्लवस्त्रां कायवाङ्मनःशौचशालिनीं आगर्भग्रहणात् रहसि ऋतावृतौ एकैकवारं गच्छेत् । एवं कन्याया नियोगप्रकारत्वात् विवाहस्य आ(गर्भ)प्रदाच्च गमनो-
पदेशात् यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यं भवति । † मधु.

दद्याथाः पुनर्दानं निषिद्धम्

नं दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥

(१) ‘ तेषां निश्च त्व विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ’ इति प्राग्विवाहान्मृते चरे दत्तायामपि पुनर्दानाशङ्कायां प्रतिषेधोऽयम् । विशिष्टे तु पुनर्वचनं, तथाविधा या पुनर्भूक्ता । नान्यस्मै दत्त्वा तस्मिन्मृतेऽन्यस्मै दद्यात्, तथा कुर्वन् प्राप्नोति पुरुषानृतं मनुष्येहरेणे यत्पार्पं तस्य तत् भवति । § मेधा.

(२) कस्मैचिद्वाचा कन्यां दत्त्वा तस्मिन्मृते दान-
गुणदोषश्लामन्यस्यै न दद्यात् । यस्मादेकस्मै दत्त्वा-
ऽन्यस्मै ददत् ‘ पुरुषानृते सहस्रम् ’ इत्युक्तदोषं प्राप्नोति । सप्तपदीकरणस्याजातत्वाद्भार्यात्वादिनिषेधः पुनर्दानाशङ्का-
यामिदं वचनम् । मधु.

* मवि. मेधागतम् ।

† मच. मधुवत् ।

§ मवि. मेधावत् ।

(१) मसृष्ट. ९।७१ ; मेधा. ९।७० (न दत्त्वा कस्य-
चित्कन्यां पुनरन्यस्य दीयते ।) पू. ; गृह. ५७-५८ हि (तु) ;

(३) नान्यस्मिन्नित्याद्युपसंहर्नं विपक्षे दोषमाह — न दत्तेति । वामदाने दानं भाक्तं, दत्त्वा ददत् प्राप्नोति पुरुषानृतम् ' सहस्रं पुरुषानृते ' इत्युक्तत्वात् । अत एव ' दत्तामपि हरेत्कन्या श्रेयाश्चेदर आत्रजेत् ' इत्यविधिनां चात्रा दत्ता दानाशङ्का (?) । मच.

(४) अस्य देवरस्यैव दातव्यत्वे कारणमाह — न दत्त्वा कस्यचिदिति । नन्द.

विवाहितयाः परित्यागकारणानि

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम् ॥

(१) विधिः शास्त्रं, तदहंतीति विधिवत् । यादृशः शास्त्रेण विधिरुक्तः ' अग्निरेव . द्विजात्म्याणाम् ' इति । स च कैश्चिद्बुद्धकाधिकारः कन्याविषये स्मर्यते । तेन प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां प्राग्निवाहात्, विगर्हितां दुर्लक्षणा विदुष्टा पूर्वं प्रतिगृहीता मनोशामपि, तथा निर्लज्जा बहुपुरुषभाषिणी, व्याधिता क्षयव्याधिगृहीतां, विप्रदुष्टां रोगिण्यादिशब्दितानमन्यगतभावा च त्यजेत् । अन्ये क्षतवोर्नि विप्रदुष्टा व्याचक्षते । न ते सम्यग् मन्यन्ते, यदि तावत् पुरुषानुपमुक्ता स्त्री कन्या अविहृता सदा नैव जुष्यति । अथ पुरुषसयुक्ता तदा कन्यैव न भवति । तत्र ' त्यजेत्कन्याम् ' इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । उक्तश्च तस्मात्त्यागः । छद्मना चोपपादिता न्यूनाधिकान्नी या हेतुनियुक्ता । अकथितेषु स्वल्पेष्वपि दोषेषु कृतवरणाऽपि त्याज्यैव । मेधा.

स्मृच. ८२ प्रयच्छन् हि (प्रयच्छेद्यः) ; गुर. ४९ ; मुक्ता. १३७ स्मृचवत् ; आन. १७६ स्मृचवत् .

(१) मस्मृ. १७७२ ; अथ. ११६६ वदति (वदतिरे) विगर्हिताम् (अनिन्दिताम्) वा (च) ; गृक. ६३ ; स्मृच. ८३ ; गुर. ५३ उच्यते (विप्रदुष्टां व्याधियुक्तां छद्मना प्रतिपादिताम्) ; पमा. ४९२ वदति (वदतिरे) ; मधा. १५४ वा (च) ; प्रया. ३६१ वदतिगृह्यापि (वदतिगृह्येतां) याज्ञवल्क्यः ; संम. ७४४ ; मुक्ता. १३८ विप्रदुष्टां (विप्रदुष्टां) ; संम. ९८ ५ ; बाल. ११६ ५. ; कृष्. ११३३ ५ ; संम. ५०६ ५.

(२) विप्रदुष्टां पुरुषान्तरदूयिताम् । पूर्वाध्याये दोषवत्कन्यादातुर्दोष उक्तः, अत्र तु त्यक्तुर्दोषमाभावः । मवि.

(३) विधिवत् उत्सर्गादिपूर्वकं, विगर्हिता दुर्लक्षणावती, विप्रदुष्टां अन्यगतमावामिति, डाकिन्यादिप्रगदवतीमिति कश्चित् । छद्मना अन्यकन्योपदर्शनपूर्वककन्यादानादिप्रकारेण । गुर. ५३

(४) ' अग्निरेव द्विजात्म्याणाम् ' इत्येवमादिविधिना प्रतिगृह्यापि कन्या वैश्वयलक्षणेपेतां रोगिणीं क्षतयोनित्वाद्यभिशापवतीमधिकान्नादिगोपनच्छोषपादितां सप्तपदीकरणत् प्रागशातां त्यजेत् । ततश्च (? एतच्च) तत्यागे दोषाभाव इत्येवदर्थे, न तु त्यागार्थम् । ममु.

(५) सप्तपदीगमनात्त्याक् त्यजेत्, ऊर्ध्वं न त्यागः, किन्तु वस्त्राच्छादनादिना भर्तृणा । * मच.

यस्तु दोषवती कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
तस्य तद्विधत्तं कुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥

(१) कन्यादोषा उक्ताः, ताननाख्याय अनुकन्या प्रयच्छति ददाति, तस्य तद्दानं वितथं निष्कृतं कुपोषणं । उक्त एवायमर्थः पूर्वश्लोकेनातिस्पष्टीकृतः । मेधा.

(२) यः पुनर्दोषवतीं कन्यां दोषाननभिधाय ददाति तस्य कन्यादातुर्दुरात्मनो दानं तद्व्यसर्पणेन व्ययं कुर्यात् । एतदपि त्यागे दोषाभावकपनार्थम् । ममु.

दोषमनुक्त्वा सतोषकन्यादाने दण्ड

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नूपो दण्डं स्वयं पण्यवति पणान् ॥

(१) या कन्या दोषैर्युक्ता सा च दाना वयाप नाख्यायते न प्रकृतपते एवमेव दीयते, तत्र दातुर्दण्डो

* शेषं मयवत् ।

(१) मस्मृ. १७७२ ; मेधा. पूर्वाधे (वानु दोषवती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति) .

(२) मस्मृ. ८१२४ .

विदिते राजा कार्यः । स्वयंप्रहणमादारथम् । कन्या-
दोषाश्च धर्मप्रजासामर्थ्यविधातहेतवः क्षयो व्याधिर्मनु-
संबन्धश्च । नोन्मत्ताया इत्येतत्प्रकरणोक्तो दण्डोऽयं वा ।
मेधा,

(२) यस्त्विति । पूर्वोक्तकन्याविक्रयविषयदण्ड-
सामान्यस्य विशेषोक्तिरियम्, अत्र तस्य संगतिसंभवात् ।
कुर्यात् दण्डम् । अर्थात्कन्यामपि प्रतिपादयेत् पूर्वोक्त-
शुक्लं वरो न दद्यात् । मवि.

(३) ' नोन्मत्तायाः ' (मसू. ८।२०५) इति
सामान्येनोक्तं, दण्डविशेषाभिधानार्थमिदम् । उन्मादादि-
दोषानकथयित्वा दोषवती कन्या वराय यः प्रयच्छति
तस्य राजा स्वयमादरेण पण्णवति पणान् दण्डं कुर्यात् ।
अनुशयप्रसङ्गेनैतत्कन्यागतमुच्यते । ममु.

(४) अनुपक्रान्तमपि क्रयविक्रयसाधर्म्यात्कन्या-
प्रदानविषयं विवादमाह—यस्तु दोषवतीमिति । स्वयं
कन्याभर्त्रादिभिरनिवेदितोऽपि । नन्द.

कन्याया मिध्यादूषणे दण्डः

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।
स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्मा दोषमदर्शयन् * ॥
नेयं कन्या क्षतयोनिरियमिति यो मनुष्यो द्वेषेण
ब्रूयात्तस्या उक्तदोषमविभावयन् (तस्मै) पणशतं राजा
दण्डं प्रकल्पयेत् । ममु.

अकन्याया न विवाहाईता

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वैव प्रतिष्ठिताः ।
नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः ॥
(१) पाणिग्रहणं विवाहो दारकर्म, मन्त्राणां तत्र
विद्यमानत्वात् । स चाग्निमयक्षतेत्येताभ्यां सम्बन्धेनासां

* पूर्वापरसंगत्यर्थं श्लोकोऽयं अत्र संगृहीतः, तस्मात् अन्य-
न्याख्यानसंग्रहो न कृतः ।

(१) मसू. ८।२२५.

(२) मसू. ८।२२६; गृह. ६४ धर्म (मन्त्र); मभा.
५।१३ पृ.; गृह. ५३ गृहजद; दौक. १।६१; संप्र. ७५१
नाकन्यासु (न त्वन्यासु); छ्म. ११२९ (पाणिग्रहणिका
मन्त्राः) एतावदेव.

विवाहे कर्तव्यं दर्शयति । परमार्थतस्तु विवाहविधौ
कन्यामुपयच्छेदिति विहितं, तादृशमेवार्थं मन्त्रा अभि-
वदन्ति । न पुनर्मन्त्रेषु कन्याशब्दश्रवणात् कन्यानां
विवाहः, मन्त्राणामविधायकत्वात् । एष एवार्थस्तद्विपरीतः
प्रतिषेधमुखेन दृढीक्रियते । नाकन्यासु क्वचिन्नृणाम् ।
न कस्याचिद्विदशाखायां मनुष्याणामकन्याविषयो विवाहः
श्रुतः । लुप्तक्रियाः यासां धर्मं अभिहोत्रादावपत्योत्पादन्-
विधौ चाधिकारे नास्ति, अतस्ता न विवाह्याः । अतः
कन्यामकन्येति वदन् महता दण्डेन योजनीय इति पूर्व-
श्लोकादनन्तरमुच्यते । अप्राप्तमैथुना स्त्री कन्योच्यते ।
मेधा.

(२) प्रतिष्ठिताः विनियुक्ताः संस्काराद्यैः । अकन्यासु
दोषवतीषु । गृह. ६४

(३) अकन्या तु यदि सा वस्तुतः स्यात्तदा
त्याज्यैवेत्युपपादयति — पाणिग्रहणिका इति । कन्यास्वैव
कन्याविषयाः । एवं नाकन्यासु क्वचिषु । मवि.

(४) युक्तश्चास्य अकन्येति यादिनो दण्डः, यस्मात्—
पाणीति । ' अयंमणं तु देवं कन्या अभिमयक्षत ' इत्ये-
वमादयो वैवाहिका मनुष्याणां मन्त्राः कन्याशब्दश्रवणा-
त्कन्यास्वैव व्यवस्थिताः, नाकन्याविषये क्वचिच्छब्दे
धर्मविवाहसिद्धये व्यवस्थिताः, असमवेतार्थत्वात् । अत
एवाह—ताः क्षतयोनयो वैवाहिकमन्त्रैः संस्क्रियमाणा अपि
यस्मादपगतधर्मविवाहादिशालिन्यो भवन्ति । नासौ धर्मो
विवाह इत्यर्थः । न तु क्षतयोनैर्वैवाहिकमन्त्रहोमादिनिषेध-
कमिदम्, ' या गर्भिणी संस्क्रियते ' तथा ' घोडुः कन्या-
समुद्भवम् ' इति क्षतयोनोरपि मनुनैव विवाहसंस्कारस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । देवलेन तु ' गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्वैवा-
हिको विधिः । कर्तव्यश्च मिभिवर्गैः समवेनामिसाक्षिकः ॥'
इति गान्धर्वेषु विवाहेषु होममन्त्रादिविधिरुक्तः ।
गान्धर्वश्लेषगमनपूर्वकोऽपि भवति । तस्य क्षत्रियविषये
सुधर्मत्वं मनुनोक्तम् । अतः सामान्यविशेषन्यायादितर-
विषयोऽयं क्षतयोगिविवाहस्याधर्मत्वोपदेशः । * ममुः

* मच. ममुवत् ।

। दत्तशुल्काया वरमरणे देवरो वरस्तस्या अनुमत्या
कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

(१) यस्याः पित्रादिभिर्गृहीतं शुल्कं, न च दत्ता,
फेवलवचनेन देवत्वेन व्यवस्थिता, अत्रान्तरे स चेन्म्रियेत
तदाऽन्यद्रव्यवद्देवरेषु प्राप्ता सर्वेषु वा युधिष्ठिरादिवत्,
तदभावे सपिण्डेषु, अतो विशेषार्थमिदमुच्यते । देवराय
प्रदातव्येति, न सर्वेभ्यो भर्तृभ्रातृभ्यो नापि सपिण्डेभ्यः ।
किं तर्ह्येकरमे देवरायैव । तत्रापि कन्याया अनुमतौ
सत्याम् । अथासत्या कन्यायाः शुल्कस्य च का प्रतिपत्तिः ।
यदि कन्यायै रोचते ब्रह्मचर्ये, तदा शुल्कं कन्यापितृ-
पक्षाणामेव । अथ पत्यन्तरमर्थयते तदा प्राग्गृहीतं शुल्कं
त्यक्त्वाऽन्यस्मादादाय दीयते । * मेधा.

(२) मनुस्तु शुल्कदानेऽपि विशेषमाह—कन्याया-
मिति । एवं च वाग्दानप्रभृत्या सतमपदाद्दोषदर्शने मरणादौ
वा कन्यामन्यस्मै दद्यात्, गोर्ध्वमित्युक्तं भवति ।

स्मृच. ८२

(३) कन्याया दत्तशुल्कायां सत्यामसंजातविवाहायां
यदि शुल्कदो वषे म्रियते तदा देवराय पित्रादिभिर्वाऽसौ
कन्या दातव्या यदि सा स्वीकरोति । ' यस्या म्रियेत '
इति प्रागुक्तं नियोगरूपम्, इदं तु शुल्कग्रहणाविषयम् ।
ममु.

(४) ' यस्या म्रियेत कन्यायाः ' इत्यस्मात् विदोषं
वक्तुमाह— कन्यायामिति । वाग्दानशुल्कग्रहणाभ्यां वा
भेदः । तथा च तस्याः स्वत्वनिवृत्तेः अननुमतौ स्वयंवरा
स्यात्, न तु बलाद्वातुं शक्यं इत्याह— वरीति । मच.

* मवि. मेधात्मनम् ।

(१) मस्मृ. १।१७; विध. १।६९ (=); गृह. ६१
म्रियेत (म्रियते) कन्याऽनु (कन्या तु); स्मृच. ८२; गृह.
५१ म्रियेत (म्रियते); धर्मा. ४९३ गृहवद; मया. १५३
गृहवद; उत्त. १२९ गृहवद, मनुवसिष्ठौ; संम. ७३९ कन्यायां
दत्तशुल्कायां (कन्याया दत्तशुल्काया) ; मुक्ता. १३८ गृहवद ;
संम. ६८ ; सिन्धु. ११११ गृहवद, मनुवसिष्ठौ ; पुन. ४५४
मनुवसिष्ठौ ; संम. ५०६ मनुवसिष्ठौ.

(५) अनुमत्यभावेऽन्यस्मै देया । ' सङ्कृत्या
प्रदीयते ' इत्यस्यायमपवादः । नन्द.

दत्तशुल्काया न पुनर्दानम्

ऐतत्तु न परे चकुर्नापरे जातु साधवः ।
यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥

(१) यदुक्तं गृहीते शुल्के कन्येच्छायां सत्यां मृते
तु शुल्कदे अस्था अन्यत्र दानमिति, तन्नियेयति । यद-
न्यस्य शुल्कदस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्मै दीयते पुनः शुल्कं
गृहीत्वैति । परं स्वयंवरं तु कारयेत्कन्याम् । एष एवार्थः ।
मेधा.

(२) अतो देवरं प्रति अननुमतयां कन्यायां नान्यस्मै
सा देया । सोदरस्तु भ्राता आत्मैवेति गृहीतस्य शुल्कस्य
तद्धनत्वात् तस्मै दीयमानायां कन्यायां दोषाभाव इति
तात्पर्यम् । अभ्यनुज्ञाय शुल्कग्रहणेन अन्यस्मै प्रतिपद्य ।
मवि.

(३) एतदपि अनुष्ठयराभिप्रायम् । स्मृच. ८२

(४) एतत्पुनः पूर्वं शिष्टा न कदाचित् कृतवन्तो
नाप्यपरे वर्तमानकालाः कुर्वन्ति यदन्यस्य कन्यामङ्गीकृत्य
पुनरन्यस्मै दीयते इति । एतच्च गृहीतशुल्ककन्यामदद्यां
कस्यचित्, ' कन्यायाम् ' इति तु गृहीतशुल्कविषयम् ।
ममु.

(५) अनपरे पूर्वं । देवरादतिरिक्तविषयमेतत् ।

मच.

(६) परे पुत्रतनाः । अपरे नूतनाः । नन्द.

(१) मस्मृ. १।१९; गृह. ५८ एतत्तु (एवं च) स्व प्रति
(स्वाप्यतु) ; मवि. स्व प्रति (स्वाप्यतु) ; स्मृच. ८२
स्व प्रति (स्वाप्यतु) ; गृह. ४९ एतत्तु ; मच. एतत्तु न परे
(एतन्नपरं) ; मुक्ता. १३७ उत्तरार्धे (यदन्यस्मै प्रतिज्ञाय
यदन्यस्मै प्रदीयते) ; संम. ६७ उत्तरार्धे (यदन्यस्मै प्रतिज्ञाय
नाप्यन्यस्य दीयते) ; भात. १७६ उत्तरार्धे (यदन्यस्य
प्रतिज्ञाय यदन्यस्मै प्रदीयते) ; बाळ. १।३५ संनय ; नन्द.
मविवद ; भाच. मविवद ; कृम. ११२९ (=) एतत्तु न (न
एतत्तु) स्व प्रतिज्ञाय (स्वाप्यतुज्ञाय) ; संम. ५०३ संनय .

पुनर्भूलक्षणम्

यां पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भवे उच्यते ॥

(१) पुनर्भूत्वा अन्यस्य भार्या भूत्वा । मवि.

(२) या भर्ता परित्यक्ता मृतभर्तृका वा स्वयेच्छया
अन्यस्य पुनर्भार्या भूत्वा यमुत्पादयेत्स उत्पादकस्य
पौनर्भवः पुत्र उच्यते । ममु.

(३) स्वयेच्छया पुनरन्यस्य भार्या भूत्वा पुनर्वैदु-
र्भूत्वा विधवा भूत्वा यं पुत्रमुत्पादयेत्स पौनर्भवः, उत्पाद-
कस्येति शेषः । मच.

(४) पुनर्भूत्वा अन्यस्य सवर्णस्य भार्या भूत्वा ।
भाच.

अक्षतयोन्याः पुनर्विवाहः

सा चेदक्षतयोनिः स्याद्गतप्रत्यागताऽपि वा ।
पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥

(१) अस्यायं: -- क्लीबपतितोन्मत्तादिपरिणीतेषु
(१) गेत्पु) जीवत्सु अदुष्टे वा भर्तारि मृते यमन्यं पतिं
विन्दते स पौनर्भवो भर्ता । तेन पुनर्वैवाहिकविधि-
संस्कृता पुनर्भूः । यद्वा क्लेश्यादिदोषरहितं पोषणादिसमर्थं
कौमारं पतिमुत्सृज्य अन्यैः सह सुरतमाचर्य पुनः पूर्वमेव
पतिं परिगृह्णाति सा गतप्रत्यागता क्षतयोनिश्च । स च
भर्ता पौनर्भवः । अप. ११६७

(२) पुनर्भूसंस्कारमाह— सा चेदिति । अक्षतयोनिः
पत्या संस्कारमात्रं कृत्वा परित्यक्ता प्रातवैषण्या वा ।
गतप्रत्यागता तु पित्राऽन्यरमै अङ्गीकृता, स्वयेच्छया परि-
ण्यार्ये अन्यं प्रति गत्वा तेन परिणीता पुनः पित्रमिमत्तं
वरं प्रत्यागता अक्षतयोनिरेव । पौनर्भवेन यं गत्वा
विश्रान्ता तेन पुनर्विवाहहोमादिसंस्कारं सा अर्हति ।
एतेन या क्षतयोनिः पुनर्भूः न संस्कारार्होऽयुक्तम् ।

(१) मसू. ११७५ ; प्रपा. २१९ ; संप्र. ७४० वा
स्वयेच्छया (स्वयेच्छयाऽपि वा) : ७४३ वा परि (चापरि) वा
स्वयेच्छया (स्वयेच्छयाऽपि वा) .

(२) मसू. ११७६ ; विध. ११६७ ; अप. ११६७ भर्ता
सा (भर्ताऽती) ; संप्र. ७४० : ७४४ निर्देशमात्रम् .

पुनर्भूत्वं तु उभययाऽपि । एतासुत्पन्नः पौनर्भवो
वीजिनः सुतः । मवि.

(३) सा स्त्री यद्यक्षतयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन
पौनर्भवेन भर्ता पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति । यद्वा,
कौमारं पतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनरसामेव प्रत्यागता
भवति तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्विवाहाख्यं संस्कार-
मर्हति । ममु.

(४) प्रासङ्गिकमाह— सा चेदिति । यं बालं विहाय
गता, पुनर्वैचने तमेव प्रत्यागताऽपि वा यं प्रति गता वा
उभयोरपि पुनर्भवभर्तृत्वात् द्वाभ्यामपि संस्कारमर्हति
विवाहोचितम् । वाशब्दात् क्षतयोनिरपि, क्षता क्षतजयुक्ता
योनिः यस्याः, ऋतुमती, ' अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः
संस्कृता पुनः । स्वैरिणी या पतिं हित्वा सवर्णे कामतः
श्रयेत् ॥ ' इति याज्ञवल्क्योक्तेः । शातिधनगर्वात् स्व-
पतित्यागे श्रमक्षणे न तु कामतस्यागे, कामस्य स्वाभा-
विकत्वात् । अनेन पूर्वोपरविरोधः । मच.

(५) अत्र सा इति तच्छब्देन पूर्वप्रक्रान्ता पुनर्भू-
रुच्यते । यद्यपि, ' या पत्या वा परित्यक्ता विधवा
स्वयेच्छयाऽपि वा । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव
उच्यते ॥ ' इति पुनर्भूविशेष एव प्रक्रान्तः, न पुनर्भू-
सामान्यं, तथापि ' अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः
स्मृतः । ' इति स्मृत्यन्तरवाक्यैकवाक्यतया पुनर्भूमात्र-
जातस्य पौनर्भवत्वेन पुनर्भूसामान्यस्यैव प्रक्रमोऽभिप्रेत इति
ध्येयम् । तस्याश्च अक्षतयोनिवलक्षणगुणविशेषपुरस्कारेण
पुनःसंस्कारो विधीयते । तत्र कुल्लूकभट्ट्याख्या— सा
यदि अक्षतयोनिः सती अन्यमाश्रयेत्, तदा तेन पौनर्भवेन
भर्ता पुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हतीति । तत्र चाक्षतयोन्याः
पुनर्विवाहे पौनर्भवेन भर्ता इत्यन्वयकरणत्वात् गतप्रत्या-
गतासंस्कारे च कौमारेण भर्ता इत्युपादानात् द्वितीयस्यैव
पौनर्भवत्वं, न पूर्वस्येति सिध्यति । तेन च ' पौनर्भवश्च
काणश्च ' इति शब्दे, तथा ' पौनर्भवे द्विजे ' इति दाने च,
' परपूर्वापतिस्रया ' इत्यादिना च प्रतिषेधोऽपि द्वितीयस्य
पत्युस्तादुपपन्नाणां पुत्राणां चेति सर्वनिवन्धनमतम्, न
कापि प्रथमस्य पत्युः पौनर्भवत्वेन तदपत्यानां वा निषेधो

गम्यते । यद्यपि 'पुनर्भ्या अयम्' इति संवन्धसामान्य-
विषयया पूर्वापरयोर्दोषोरपि पत्न्योः पौनर्भवत्वं प्रतीयते,
तथापि पुनर्भवतीति व्युत्पत्तौ अन्यथाऽनुपपत्त्या भावैति
शेषस्यावश्यकतया यत्प्रतियोगिकभार्यात्वेनास्याः पुनर्भवं
तस्योपस्थितस्य विशेषस्य परित्यागे कारणाभावात्
बुद्धिस्यतया च अयमिति सर्वनाम्ना परामर्शसंभवात्
तस्यैव पौनर्भवत्वं युक्तम् । यत्तु अपरपक्षेण उभयोरपि
पत्न्योः पौनर्भवत्वमुक्तम्, तत् उक्तयुक्तया बाधितमिति
ध्येयम् । यद्यपि अस्मिन् व्याख्याने गतप्रत्यागतायां
क्षताक्षतात्वविशेषो न प्रदीयते, तथापि नारायणसर्वश-
मेधातिथिभ्यां तस्यामपि अक्षतयोनिपदानुपपन्नकरणात्
अक्षतात्वमेव सिध्यति । युक्तं चैतत्, 'त्यक्त्वा भर्तृगृहं
गच्छेद्यदि दोषं विना पुनः । भर्ता सा संस्कर्तव्या च
प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात् ॥' इति ब्राह्मवाक्ये दोषं
विना इत्यभिधानात् । दोषश्च क्षतयोनिवत् । तदभावे
संस्कार्यताऽभिधानात् । यथाह वसिष्ठः— 'पाणिप्रादे मृते
कन्या केवलं मन्त्रसंस्कृता । सा चेदक्षतयोनिः स्यात्
पुनः संस्कारमर्हति ॥' इति । नारदोऽपि— 'उद्गाहिता-
ऽपि या कन्या न चेत्संप्राप्तमैषुना । पुनःसंस्कारमर्हति यथा
कन्या तथैव सा ॥' इति । अत एव मनुः— 'पाणि-
प्रहणिका मन्त्राः कन्यास्येव प्रतिष्ठिताः । न त्वन्यासु
कचिन्नुणां छत्रधर्मक्रिया हि ताः ॥' इत्यक्षतयोनीनामेव
कन्याशब्दाभिधेयानां मन्त्रसंस्कारमाह, 'कन्या अग्नि-
मथयत' इति मन्त्रलिङ्गात् । एतेन अपरार्थीयमपि
गतप्रत्यागताया क्षतात्वव्याख्यानं परस्मम् । यद्य 'पुन-
र्भ्यां कौमारं भर्तारमृत्तुज्य अन्यैः सह चरित्वा पुन-
स्तास्यैव गृहमाविशति सा पुनर्भवंति' इत्युपक्रम्य पुनः-
संस्कारसौधकं वसिष्ठवाक्यमभेदाद्गृह्यतम्, तथापि चरित्वेत्यत्र
नैकान्तनः सुरतोमेव कर्मतपोपतिवृत्ते । समप्रीं चरित्वा
इत्यस्यापि संभवात्, 'बहूनामनुपहो न्याप्य.' इति न्यायेन
अनेकशक्यानुशेषात् । वस्तुतस्तु धात्वर्थप्रमादीयाऽपि
सप्तपरीचरणमेव मुख्यार्था गम्यते, न सुरतमिति ध्येयम् ।
नन्वेवं अक्षतयोन्या एव संस्कारविधाने 'या गर्भिणी
संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती । योऽः स गर्भो
भरति सहोद इति चोच्यते ॥' (मन्त्र. ५।१०३)

इति मनुवचनं विरुध्येत, गर्भिण्याः संस्कारविधानात्
इति चेत्, मैवम् । सहोदस्य योऽः पुत्रत्वान्यथानुपपत्त्या
तादृशसंस्कारान्युपगमात् । तस्मादक्षतयोनिक्षेत्रतप्रत्या-
गता तदा पूर्वभर्ता पुनः संस्कृत्य परिप्राधा इति ।

अत्राहुः, न संग्रहोति । कुतः, पुनःसंस्कारस्य कलौ
निषेधात् । यथा— 'ऊढायाः पुनरुद्गाहं ज्येष्ठांशं गोवधं
तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजाया कमण्डलम् ॥'
इति । तदपरे न क्षमन्ते । वरान्तरकर्तृकरस्यैव पुनर्विवा-
हस्य कलौ निषेधः, न स्वकर्तृकस्य, 'दत्ताप्यतायाः कन्यायाः
पुनर्दानं परस्य च ।' इति बृहदारदीयवाक्येन अस्यो-
पसंहारात् । अत एव— 'बालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन
संस्कृतिः ।' इति धर्मशस्रमये स्पष्टमेवाभ्यधापि । अन्यथा
चिद्योपितस्य जीवद्भ्रातृनाकार्णने कृतौर्ष्वेदेहिकस्य पुनः
प्रत्यागमनेऽपि स्त्रियाः पुनःसंस्कारो निषिध्येत । तस्मा-
त्तस्य निषेधस्य अयं विषय इति न पूर्वेण भर्ता तस्याः
परिग्रहे विशेष इति । तत्र साधु, स्वपरकर्तृकस्य द्विविध-
स्यापि पुनःसंस्कारस्य कलौ निषेधात् । यथा ब्रह्मपुराणे
— 'मृते भर्तारि या नारी त्यक्तवत्यथ तं स्वयम् ।
सवर्गाजनयेद्वर्भे भर्तुः पौनर्भवं सुतम् ॥ यदि सा बाल-
विधवा बलात्यक्ताऽथवा क्षयित् । तदा भूयस्तु संस्कार्या
गृहीता येनकेनचित् ॥ त्यक्त्वा भर्तृगृहं गच्छेद्यदि दोषं
विना पुनः । भर्ता सा संस्कृतेन्या च प्रायश्चित्तादिभिः
क्रमात् ॥ स्त्रीणां पुनर्विवाहास्तु देवयत् पुनसंप्रततिः ।
स्वातन्त्र्यं या कलियुगे न कर्तव्यं कदाचन ॥' इति ।

अत्र यत्तच्छब्दोपादानात् एकपाक्यत्वम् । तथैवम् ।
या मृतमर्तुका या च जीवन्तमेव भर्तारं स्वयं त्यक्त्वा
सवर्गादन्यस्मात् पुरुषात् गर्भे जनयेत् जनयितुं प्ररतते,
तदा सा येनकेनचिद्गृहीता स्वीकृता भूयः संस्कार्या । तत्र
मृतमर्तुकायाः त्यक्तमर्तुकायाश्च अविशेषमाती आह— 'यदि
सा बालविधवा' इत्यादि । मृतमर्तुका यदि बालविधवा
असजयोनिः, तथा त्यक्तमर्तुका मर्ताऽपि बन्नाभिर्मर्त्यं
त्यक्त्वा भरति तदैव संस्कार्या, नान्यथा । अनेन (वा !)
'या पत्या या परित्यक्ता विधवा श्लेष्यताऽपि वा ।' (मन्त्र.
५।७५) इति मनुवाक्येऽपि पत्या श्लेष्यता परित्यक्ता
इत्येकत्वः सिद्धः । तेन च क्षतयोन्याः मर्तारित्युपादाय

व्यावृत्तिः । तत्र गर्भस्य कुण्डगोलकत्वपरिहारयाऽऽह-
 ' भर्तुः पौनर्भवं मुनम् ' इति । भर्तुः द्वितीयस्य पत्युः
 पौनर्भवं पुनर्भवांमुत्पादितं सुवं, पुनःसंस्कृताया-
 मुत्पन्नस्यैव पौनर्भवत्वात् । एवं पुनर्भूसंस्कारमुक्त्वा
 गतप्रत्यागतासंस्कारमाह- त्यक्तयेति । यदि सैव पुनर्भूः
 पौनर्भवं भतारं त्यक्त्वा दोषं पुरुषसंबन्धं विना पुनः
 भर्तुः पूर्वस्य पत्युः रहं गच्छेत्तदा सा भर्ता पूर्वेण
 प्रायश्चित्तादिभिः संस्कार्येति । तमेवमुभयविधमपि संस्कारं
 कनै निषेधति- स्त्रीणामिति । पुनर्विवाह उक्तविषयः ।
 स्वातन्त्र्यं विधवायाः पिशादिपरिहारेण स्थितिरिति । अत्र
 ' तदा भूयस्तु संस्कार्या ' इति परकर्तृकस्य ' भर्ता सा
 संस्कर्तव्या च ' इति स्वकर्तृकस्य च पुनः संस्कारस्य
 प्रक्रमत्वात् ' स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु ' इति सामान्यनिषेधो
 द्वावपि विषयीकरोति, विशेषे विनिगमकामावात् । यदि
 संनिधिर्विनिगमकस्तदा सुतरामस्मदनीष्टसिद्धिः, स्वकर्तृ-
 कस्यैव सनिहितत्वात् । न च सामान्यरूपस्यास्य ' वरेणा-
 न्येन संस्कृतिः ' इति विशेषेण उपसंहार इति वाच्यम्,
 संनिधिलक्षणप्रकरणोपात्तविशेषद्वयान्वयेन विशेषरूपतयै-
 वाम्य नैराकाङ्क्षात्, ग्रन्थान्तरौप्यस्य विशेषस्य विलम्बो-
 पस्थितिक्रमया अनन्वयात् । तस्मात् पुनर्भूः गतप्रत्यागता
 चेत्तुमे अपि असंप्राप्ते इति ।

यत् ' सा चेदशतपोनिः स्यात् ' इति मनुवचनं
 क्षुण्णान्तरविषयं, उक्तवचननिचयात् । अत एव तादृश्या
 भनूक्तन्यागोऽपि साम्प्रविषय एव । यथा ' विधिव-
 द्प्रतिश्रुत्यापि त्यजेत्कन्या विगार्हिताम् । व्याधितां विप्रदुष्टां
 वा छप्रना चोपपादिताम् ॥ ' इति । ' विगार्हिता पूर्वं
 प्रतिश्रुतीतामशतपोनिमपि ' इति मेधातिथिः । ' विप्रदुष्टां
 अन्यगतभावाम् ' इति (च) ।

संम. ७५०-७५४

(६) पौनर्भवेन पुनर्भुवेन केनचिद्वरेण ।

नन्द.

याज्ञवल्क्यः

दद्यात्तः प्रत्यागतानिषेधः तदस्तादथ

मेतृत्प्रदीयते कन्या हरंतां पौरदण्डभाहू ॥

(१) वास्य. ११५ ; शिष. ; मिता. ; अय. ; गृह.

(१.) कस्मात् पुनरद्विवांचा कन्यां दत्त्वा पूर्वदातरि
 प्रेते परः स्वातन्त्र्यार्दन्यस्मै न दद्यात्, यस्मात्- सङ्कृदिति ।
 तस्मादन्यस्मै न दद्यात् । तेनैव विवाहं कारयेत् ।

विश्व.

(२) सङ्कदेव कन्या प्रदीयते इति शास्त्रनियमः ।
 अतस्तां दत्त्वा अपहरन् कन्यां चौरवहण्यः ।

मिता.

(३) एतच्चादुष्टवरामिप्रायम् । पमा ४९०
 दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्भ्रू आद्रजेत् ॥

(१.) क्रमेण एवोत्सर्गः ? नेत्याह- दत्तामपीति ।
 पूर्ववचनादद्विवांचा च दत्तामपि हरेत् । न तु श्रेयासमपि
 वरं प्राप्य मन्त्रोपनीतामित्यभिप्रायः ।

विश्व.

(२) एवं सर्वत्र प्रतिषेधे प्राप्तेऽपवादमाह- दत्ता-
 मपीति । यदि पूर्वस्माद्रात् श्रेयान् विद्याभिजनाद्यति-
 दाययुक्तो वर आगच्छति, पूर्वस्य च पातकयोगो
 दुर्वृत्तत्वं वा, तदा दत्तामपि हरेत् । एतच्च सप्तमपदात्
 प्राक् द्रष्टव्यम् ।

मिता.

(३) यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्यश्रेयसास्ततो
 लभ्यते ततस्तस्मै देया, न तु पूर्वस्मै । † अय.

* अय., वीमि. मितागतम् ।

‡ मया., वीमि., सत्र., सम. मितावत् ।

† पमा., प्रसा., विषा. अपवत् ।

५७ ; स्युच. ८१ ; गुर. ४८ ; स्युमा. १४ (=) ; पमां.
 ४९० ; प्रपा. ३४८ ; उत. १७७ ; प्र. १०१ ; वीमि. ;
 मुना. ११७ ; संम. ६७ ; विन्धु. ११३२ ; विषा. ७६३ ;
 संकी. २०७ ; प्रका. ३६४ ; सस्य. ५४ ; सं. ५०३ .

(१) वास्य. ११५ ; विश्व. पूर्वाद् (पूर्व) ; मिता. ;
 अय. ; गृह. ५७ विषयत् ; स्युच. ८२ ; गुर. ४८ विषयत् ;
 स्युमा. १४ (=) विषयत् ; पमा. ४९० ; मया. १५० ;
 प्रपा. ३४८ विषयत् ; प्र. २० ; गमा. १०० ; उत. १२७
 पूर्वाद् (कन्या) ; प्र. १०१ ; वीमि. ; संम. ७३८ ; मुना.
 ११७ उतवत् ; संम. ६७ ; सम. १०७ ; विन्धु. ११३२ ;
 विषा. ७६४ उतवत् ; संकी. २०७ ; मान. १७९ उतवत् ;
 प्रका. ३६४ विषयत् ; सं. ३४७ ; पुम. ४५४ ; सस्य. ५४ ;
 सं. ५०२ , ५०५ विषयत् .

सप्तपथाः पूर्वमन्वेन विवाहे कारणानि,
बलाद्विवाहे पुनर्विवाह

महादोषे तु विज्ञाते पूर्वं सप्तपदीविधेः ।
मरणं वा विजायेत देयाऽन्यस्मै न दोषभाक् ।
बलादुद्गाहिता कन्या दातव्याऽन्यवराय च ॥

दोषमनुक्त्वा सप्तोषकन्यादाने, कन्याया मिथ्यादूषणे,
अदुष्टादास्त्वाने च दण्डः

अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम् ।
अदुष्टां तु त्यजन् दण्ड्यो दूषयंस्तु मृषा शतम् ॥

(१) यः पुनर्दुष्टा कन्यामदुष्टेयमिति प्रयच्छेत्,
तस्य का कथेति । उच्यते । स तादृगः— अनाख्यायेति ।
यद्वैयं योजना— पूर्ववरे स्पष्टं दोषमनाख्याय न्यायतो-
ऽनुद्गाह्य अन्यस्मै श्रेयानिति मत्वा यः प्रयच्छति, स
दण्ड्यः ।

न केवलं दाता, वरोऽपि च—अदुष्टामिति । यस्तु
दोषरहिता त्यजेत् कन्यां, सोऽप्येव दण्ड्यः । मृषैव तु
दूषयन् कार्पापणशतं दण्ड्यः । बाग्दूषणे च शतं दण्ड्यः,
मृषेत्यभिधानात् । अदुष्टवचनाच्च दुष्टा त्यजतो न दोषः ।
विश्व.

(२) यः पुनः चक्षुर्ग्राह्यं दोषमनाख्याय कन्या
प्रयच्छति अमाञ्जुत्तमसाहसं दण्ड्यः । उत्तमसाहस च
वक्ष्यते । अदुष्टा तु प्रतिशुद्ध त्यजन्नुत्तमसाहसमेव
दण्ड्यः । यः पुनर्विवाहाद्भगोव द्वेषादिना असाद्विदोर्दोषैर्दीर्घ-
रोगादिभिः कन्या दूषयति स पणाना वक्ष्यमाणलक्षणाना
शतं दण्ड्यः । * मिता.

(३) यस्तु कन्यादोषमनाभिधाय प्रयच्छति स राश
दण्ड्य इत्याह नारदः— ' यस्तु दोषवर्ती... पूर्वसाहस-
चोदितम् ॥ ' पणशतद्वयं सप्तत्यधिकं पूर्वसाहसम् ।

* अप., वीमि. मितागमम् ।

(१) सं. ५०६ .

(२) यास्मृ. १.६६ ; विश्व. तु त्यजन्नुत्तमसाहसं (यस्त्यने-
त्कन्यां) ; मिता. ; अप. टी तु (टी च) ; स्मृच. ८१ पृ. ;
पमा. ४९१ पृ. , नारदः ; प्रपा. १६१ पृ. ; वीमि. ; संप्र.
७४५ अपरात् ; मुक्ता. १२९ ; सम. ६८ अपवत् ; कृमि.
११३२ ; सस्मृ. ५४ ; सं. ५०६, ५०७ अपरात् .

यत्तु याज्ञवल्क्येनाप्युक्तम्— ' अनाख्याय... उत्तम-
साहसम् । ' इति, तत् दोषभूयस्त्वामिधायम् । साशीतिपण-
साहसं उत्तमसाहसम् । * स्मृच. ८३

दत्तायाः प्रलादाने दण्डः

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ॥

(१) कन्या दत्त्वा हरन् राश दण्ड्यः । मत्रे च
सष्टिदिकं व्ययं दाप्यः । विश्व.

(२) स्त्रीधनप्रसङ्गेन बाग्दत्ताविषयं किंचिदाह—
दत्वेति । कन्यां वाचा दत्त्वा अपहरन् द्रव्यानुबन्धाद्यनु-
सारेण राश दण्डनीयः । एतच्चापहारकारणामावे । सति
तु कारणे— ' दत्तामपि , हरेत्कन्या श्रेयाश्चेद्भर आग्नेत् ' इत्यपहाराम्यनुशानाच्च दण्ड्यः । यच्च बाग्दाननिमित्तं
वरेण स्वसवन्धिना कन्यासंबन्धिना वोपचाराय धनं
व्ययीकृतं, तत्सपे सोदयं सष्टिदिकं कन्यादाता वराय
दद्यात् । § मिता.

पुनर्भूत्क्षणे स्वेरिणीलक्षण च

अज्ञता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।
स्वेरिणी या पतिं हित्वा सवर्णं कामतः श्रयेत् ॥

(१) कस्मात् पुनर्मृते भर्तारं न पाणिमात्रद्विधा-
ऽन्यस्मै पुनर्दीयते ? यस्मात्—अज्ञता वेति । यथैव क्षत/
योनिः पुनर्भूत्सयोगात् पुनर्भूर्भवति, एवमज्ञतयोनिरपि,
अविशेषात् । कस्मात् पुनर्दानम् ! स्मृत्यन्तरात् । यथाह
मनुः— ' सा चेदक्षतयोनिः... पुनः संस्कारमर्हति ॥ ' इति । तत् कामतः प्रवृत्तौ विशेषविधानं, न कर्तव्यतयो-
पदेशः । तथा चाह मनुः— ' न विवाहविधानोक्तः विधवा-
वेदन कश्चित् ' इति । ' न द्वितीयश्च साध्वीना

* प्रपा., सं. स्मृचवत् ।

§ उ. मितागमम् ।

(१) यास्मृ. १.१४६ ; विश्व. १.१५० दद्याच्च (दाप्यथ) ;
मुक्. ५७ दत्त्वा (दत्ता) ; शृं. ४८ दत्ता (दत्ता) दद्याच्च
(दत्त्वा) क्रमेण नारदः ; उत. १.४० दत्ता (दत्ता) .

(२) यास्मृ. १.६७ ; विश्व. अज्ञता च क्षता चैव (अज्ञता
वा क्षता वाऽपि) ; गोरा. १.१२२ पृ. ; मिता. ; अप. ;
स्मृच. ७५ पृ. ; पमा. ४६५ पृ. ; उत. १.२९ पृ. ; मच.
१.१७६ ; वीमि ; संप्र. ७३५ ; मुक्ता. १२९ पृ. ; सस्मृ. ५४ .

कचिद्भर्तृपदिश्यते' इति च । तस्मान् पुनः संस्कार इत्याचार्यामिमायः ।

यदा पुनः स्वयमेवान्यं सवर्णमुत्कृष्टं वा समाश्रयेत्, तदा को दोष इति । उच्यते — स्त्रैरिणीति । पुनर्भूः स्त्रैरिणी इति च संज्ञा दौष्ट्यज्ञापनार्था । जीवन्तं मृतं वा या भर्तारं त्यक्त्वा स्वातन्त्र्यात् सवर्णमुत्कृष्टवर्णं वा समाश्रयेत्, साऽपि स्त्रैरिणी । अतः स्वयमपि नान्य आश्रयितव्यः । यत् पुनः शब्देनोक्तम् — 'तिलः पुनर्भूश्चतस्रः स्त्रैरिण्यः' इति, तदनयोर्दौष्ट्यप्रपञ्चनार्थं प्रायश्चित्तविकारार्थं वेद्येतन्नातीवोपयुज्यते । एवं वासिष्ठ-मपि पुनर्भूलक्षणं द्रष्टव्यम् । सर्वथा भोग्ये (? भोगे) अप्येते निर्णीतत्वात् (? निन्दितत्वात्) उपेक्षणीये इति श्लोकार्थः । तथा च वक्ष्यति — 'मृते जीवति वा पत्यौ' इति । विश्व.

(२) अनन्यपूर्विकामित्यत्र अनन्यपूर्वा परिणयोक्ता, तत्र अन्यपूर्वा कीदृशीत्याह — अक्षता चेति । अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्त्रैरिणी चेति । पुनर्भूरपि द्विविधा क्षता च अक्षता च । तत्र क्षता संस्कारात्प्रागेव पुरुषसंबन्ध-दूषिता । अक्षता पुनः संस्कारदूषिता । या पुनः कौमारं पतिं त्यक्त्वा कामतः सवर्णमाश्रयति सा स्त्रैरिणीति ।

*मिता.

(३) स्त्रैरिणीग्रहणं तद्वैलक्ष्येन पुनर्भूज्ञानाय । तज्ज्ञापनं च पौनर्भवस्य भर्तुः पुत्रस्य च ज्ञापनार्थम् ।
‡ अप.

(४) अक्षता याग्दत्तादिः । क्षता तु भुक्तादिका ।
स्मृच. ७५

(५) कामतः वैवाहिकविधिं विनैव । क्षता उप-भुक्ता । एतद्योपलक्षणं, अविवाहिताऽपि परपुरुषोपभुक्ता अन्यपूर्विकेत्यपि द्रष्टव्यम् । एवं च पुरुषान्तरेण परिणीता उपभुक्ता वा न परिणयेति पर्यवसितार्थः ।

‡ वीमि.

नारदः

त्रिविधा पुनर्भूः, चतुर्विधा स्त्रैरिणी,

तासां दोषातरतत्त्वं च

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रैरिणी तु चतुर्विधा ॥
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा ॥
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्रीं गुरुमिर्या प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
असंस्तु देचरेपु स्त्रीं वान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
स्त्रीं प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्त्रैरिणी तु सा ॥
कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
मृते भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

(१) नासं. १३१५; नास्मृ. १५१५; दीक. १६७ स्त्रैरिणी तु (स्त्रैरिणी च); संप्र. ७३६ .

(२) नासं. १३१६ प्रोक्ता (सोका); नास्मृ. १५१६ कर्मणा (मर्हति); स्मृच. ७५ कर्मणा (कर्मणि); पमा. ४६४ दूषिता (पूर्विका) उच्यते (पुनर्भूप्रतिमा ज्ञेया पुनः संस्कारकर्मणि); संप्र. ७३६ प्रोक्ता (सोका) कर्मणा (कर्मणि); मुक्ता. १३९ कन्यैवाक्षत (कन्या चाक्षत) .

(३) नासं. १३१७; नास्मृ. १५१२ नवेक्ष्य (नपेक्ष्य) सा द्वितीया प्रकीर्तिता (अन्या सा स्त्रैरिणी स्मृता); संप्र. ७३६ .

(४) नासं. १३१८ णीय (णीया); नास्मृ. १५१८; संप्र. ७३६ .

(५) नासं. १३१९ स्त्री प्रवृत्ताऽ (प्रवृत्ता वाऽ) प्रथमा स्त्रैरिणी (स्त्रैरिणी प्रथमा); नास्मृ. १५१९ तस्मान् (या सप्त); संप्र. ७३६ .

(६) नासं. १३१९० त्वन्यं पुरुषं श्रिता (त्वन्यपुरुषाश्रिता); नास्मृ. १५१७ यायात् (श्यात्); संप्र. ७३६ .

(७) नासं. १३१९१ तु (या) दीनपास्य या (जन्यपास्य तु); नास्मृ. १५१९० तु प्राप्तान् (संप्राप्तान्) तृतीया (द्वितीया); संप्र. ७३६ .

• संप्र. मितावट् ।

‡ शेषं मितावट् ।

प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।

तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥

(१) एतासा सर्वासामविवाहत्वेऽपि अतिक्रान्त-
निषेधेन परिग्रहीता ऋणं द्वयोरेव देयम् । संप्र. ७३६

(२) परपूर्वाः सप्त । पुनर्भूभिन्नप्रकारा । स्वैरिणी
चतुष्पकारा । ताः क्रमेणोच्यन्ते— कन्यैवेति । कन्यैवा-
संबद्धा पुरुषेण पाणिग्रहणमात्रेण परमार्याव्यपदेशेन दूषिता
पुनर्भूः प्रथमा सोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा, पुनर्यस्मात्
संस्क्रियते तस्मात्पुनर्भूरित्युच्यते । पुनर्विवाहाऽन्येन सा ।
देशसंव्यवहारानवेक्ष्य, येषु देशेष्वयं व्यवहारो दृश्यते,
गुरुभार्या प्रदीयतेऽन्यसौ स्त्री भुक्ता, न कन्या, सा
द्वितीया पुनर्भूः । पत्यावसत्युत्पन्नसाहसा व्यभिचारिणी ।
पत्या त्यक्तेत्यन्ये । असत्सु देवरेषु, एतस्मादेव गम्यते
द्वितीया गुरुभिर्देवराय दत्तेति, स्त्री भृतपतिका सवर्णाया-
सपिण्डाय बान्धवैर्यां प्रदीयते सा तृतीया (स्त्री ?) ।
स्त्री भुक्ता सापत्याऽनपत्या वा पत्न्यौ जीवत्येव कामादन्यं
पतिं समाश्रयेत् तमुत्सृज्य, सा प्रथमा स्वैरिणी । कौमारं
पतिमतिक्रम्य अन्येन सह पुरुषेणोषिता तमप्युत्सृज्य
प्रथमपतिग्रहणेनैव यायात्, सा द्वितीया स्वैरिणी । भर्तुरि-
मृते योग्यानपि देवरानपास्त्योपगच्छेत् ऊनमन्यं, सा
तृतीया स्वैरिणी । देशान्तरादागता धनेन क्रीता क्षुत्पि-
पासातुरा च तवाहमित्युपगता, सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ।

नामा.

पुनर्भुवां विधिस्त्वेष स्वैरिणीनां प्रकीर्तितः ।

पूर्वा पूर्वाऽजघन्यासां श्रेयसी तूत्तरोत्तरा ॥

एके यथापाठमेवेच्छन्ति । न तदुपपन्नम् । कथमक्षत-
योनिरितराभ्या अघन्या स्यात् । तस्मात् क्रमेण पुनर्भुवां
पूर्वा पूर्वा अजघन्या । आसामक्षतयोनिर्देवराय दत्ता
या सा (? दत्तायाः) प्रदास्या । साऽपि सवर्णाय
सपिण्डाय दत्तायाः प्रदास्या द्वितीया । स्वैरिणीना तूत्तरो-
त्तरा पूर्वस्थाः पूर्वस्थाः श्रेयसी । जीवति पत्यावन्त्यं

(१) नासं. १३१२; नास्य. १५५४ चतुर्थी (द्वितीया);
संप्र. ७३६ गता (गतात्).

(२) नासं. १३१२ विधिस्त्वेष (एष विधिः) प्रकीर्तितः
(च कीर्तितः); नास्य. १५५३ .

समाश्रितायाः पुनः पतिग्रहं गता पश्चात्तत्पात् श्रेयसी ।
मृते भर्तृवन्त्यं समाश्रिता, भर्तुरनतिक्रमात्, द्वितीयायाः
श्रेयसी । देशान्तरादागता, क्रीता प्राणसंशये चान्यमुप-
गता पूर्वस्थाः श्रेयसी, अत्यन्तविरोधानाचरणात् ।

नामा.

अश्वघोष्याः पुनर्विवादानुमतिः, दत्तशुक्राया अन्येन
विवाहाहंता, आमुरादिषु गुणपेक्ष कन्यादानम्,
पुनर्विवाहनिमित्तानि

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

श्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्द्वारम् ॥

(१) प्रतिगृह्य वाग्दत्तां स्वीकृत्य । गृह्य. ५९

(२) विधिवत्कन्या परिगृह्य वरो यदि केनचित्
कारणेन देशान्तरं व्रजेत्तदा किं कर्तव्यमित्याह नारदः
—परिगृह्येति । श्रीनृतून् पन्मासान् । प्रपा. ३४८

(३) परिगृह्य वाचा दत्तां स्वीकृत्य । श्रीनृतूमिति ।
इदं च कन्याया अपार्थत्वे बोध्यम्, धार्यत्वे तु— 'प्रदाय
शुल्कं...विधानतः ॥' इति नारदेनैव वर्यं प्रतीक्षाया
अभिधानात् । चम. ८८

(४) एतच्च कन्यायै शुल्कदानाभावे । शुल्कदाने तु
कात्यायनः— 'प्रदाय शुल्कं...विधानतः ॥' इति ।

संको २०७

(५) कन्याग्रहणं प्राप्तवर्ये, न बालाम् । प्रति-
गृह्येति वरणमाश्रये, न पाणिग्रहीताम् । तथाभूता प्रति-
गृह्यापरिणीत देशान्तरं गच्छेत्, सा श्रीनृतूनतिक्रम्य
देया । दातुरभावेऽदाने वा स्वयं वरयेत् । न तत्र
वाग्दोषः । नामा.

(१) नासं. १३२४ तु (च) वरो (वरो); नास्य
१५५४ तु (च); अथ. ११९५; गृह्य. ५९ कन्याऽन्यं (सा
चान्यं) शेषं नासत्तद; स्मृत्य. ८२; चक्रा. ८०६; गूर. ५०
तु (च); पमा. ४९३ श्रीनृतून् समति (संवत्सरमति);
मपा. १५२ तु (च) कन्याऽन्यं (सा चान्यं); प्रपा. ३४८
प्रतिगृह्य (परिगृह्य); मर. २० गृह्य तु (गृह्येव) कन्याऽन्यं
(सा चान्यं); मर. १००; संप्र. ७३९; चम. ८८ वरो
(वरो) शेषं प्रयागम्; मुक्ता. १३८; संप्र. ९० तु (च);
सिन्धु. ११३१; विपा. ७६२; संको. २०७; प्रका. १९४;
पुम. ४५४; संप्र. ५०५ कन्याऽन्यं (सा चान्यं) .

प्रंदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।
धार्था सा वर्णमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥
द्विहाहिताऽपि या कन्या न चेत् संप्राप्तमैथुना ।
पुनः संस्कारमर्हेत यथा कन्या तथैव सा ॥

(१) एतदपि दोषदर्शने वेदितव्यम् ।

स्मृच. ८२

(२) यदपि- ' उद्राहिता ' इति नारदेनोक्तं, तदपि
कन्यै निषिद्धम्- ' ऊद्रायाः पुनरुद्राहः ' इति ।

चम. ८९

नैष्टे मृते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते* ॥
ब्रौह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेषु विधिः स्मृतः ।
गुणापेक्षं भवेद्दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥

(१) अयमर्थः- ब्राह्मादिषु सगन्धर्वेषु एष सङ्ग-
हानरूपप्रकारः । आसुरराक्षसपैशाचेषु तु विवाहिताऽ-
प्याच्छिद्याऽन्यस्मै देयत्वर्थः ।

§ शुक. ५६

(२) एष विधिः वाग्दत्तापहारभावविधिः, तेन
गुणाधिक्यापि वराय दातुं ब्राह्मादिविवाहे कन्या नाप-
हृतंयेति कथितम् । रत्नाकरकृतस्तु एष विधिः सकृत्
कन्यादानविधिर्नित्यर्थः । स नासुरराक्षसपैशाचेषु, विवा-

* भ्याम्बानानि अरिमन्त्रे पराशरवचने द्रष्टव्यानि ।

§ मू. गृह्यसूत्रम् ।

(१) मया. १५३ विधानतः (विशेषतः); प्रया. ३४८;
मर. २० ; चम. ८८ गच्छेद्यः कन्यायाः (कन्याया गच्छेद्यः);
धिषा ७६२ तथा (याः) विधानतः (ततः परम्) .

(२) बृहृच. ८२ ; मंम. ७४१ ; चम. ८९ या कन्या
(सा कन्या) ; मुक्ता. ११९ ; मंम. ९८ या कन्या (सा
कन्या) मर्हेत (मर्हेत्या) ; मिश्रु. १११० चमस्य ; पुम.
४५१ .

(३) नाम्ने. ११५९ पूर्वापि (कन्यै प्रमत्रितो ण्डे स्त्रीवेद्य
पतिं वृत्तः) ; मास्य. १५५७ ; मुक्ता. ११९ मनुः .

(४) नाम्ने. १११२९ ; मास्य. १५१२९ ; शुक. ५९ ;
मू. ४८ भोदान (तु वै दान) ; शुक. ११५५ तस्मिन् च
त्रिषु (तादासि त्रिषु) ; उत. १२८ ; धर्मि. ११५५ ; संम.
५८४ उत. : ८५१ .

हिताया अपि गुणवद्वरत्नामे पुनर्विवाहो न दोषायेत्याहुः ।
वीमि. १।६५

(३) ब्राह्मप्राजापत्यार्पदैवगान्धर्वेषु पञ्चस्वेषु विधि-
रनुक्रान्तः ' सकृत् कन्या प्रदीयते ' इत्यादिः, ' कन्या
दद्यात् पितु सकृत् ' इति । आसुरराक्षसपैशाचेषु त्रिषु
गुणापेक्षम् । सकृत् दास्यामीत्युक्त्वाऽपि गुणवत्तराय दाने
न दोषः । शुल्कभूयस्त्वे वा प्रमथ्य हृते वा, पैशाचेऽपि
सथेति । ' पञ्चस्वपि विधिः स्मृतः ', ' आसुरादिषु न
त्रिषु ' इति पाठे पञ्चस्वपि गुणापेक्षं दानं, नेतेषु त्रिषु,
तत्र घनाद्यपेक्षम् । गान्धर्वेषुऽपि अन्योन्येच्छामात्रेण
यथोक्तगुणापेक्षमेव ।

नाभा.

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेद्द्वर आव्रजेत् ।

धर्मार्थकामसंयुक्तं वाच्यं तत्रानृतं भवेत् ॥

(१) शुल्कं मूल्यम् । आसुरविवाहविषयमेतत्
विवाहत्रयोपलक्षणं वैतत्, शुल्कस्य सर्वत्रासंभवात् ।
धर्मार्थकामसंयुक्तं वाच्यं ' इयं कन्या तुभ्यं मया दातव्या '
इति प्रतिश्रवः । (इति पाठान्तरम् ?) । ' धर्मं चायं
च कामे च नातिचरितव्यम् ' इत्येवमेतत् ।

शुक ५७

(२) कन्यायां प्राप्तशुल्कायां शुल्कग्रहणकाले प्रशस्य-
तरः प्रार्थनीयो यथागच्छेत्, तत्र धर्मादियुक्तं शीलवती
कुरुरूपवती चेत्याद्यनुत्तमपि प्रयोजनायै वक्तव्यम् । नात्रा-
नृतवचने दोषः । अन्य आह- गृहीतशुल्कायां प्रशस्य-
तरो यद्यन्य आगच्छेत्, तत्र धर्मादियुक्तमविधेया अवि-
नेया अतिविरूपा च, तस्मात् तव न ददामीति शुल्कप्रदाने
नास्त्यनृतशेष इति ।

नाभा.

सोपवत्पूर्वयोः पतिगान्धर्ता

नौदुष्टां दृपयेत् कन्यां नौदुष्टं दृपयेद्वरम् ।
दोषे मति न दोषः म्यादन्योन्यं त्यजतोर्द्वयोः ॥

(१) नाम्ने. ११११० ; नास्य. १५१२० कं वाच्यं (सो
वाच्यं) ; शुक. ५७ ज्यावाच्यं (मेवाच्यं) वाच्यं (वाच्यं) ;
मू. ४८ शुकम् .

(२) नाम्ने. १११११ मति न दोषः (तु सति नात्)
तोर्द्वयोः (तोमयोः) ; नास्य. १५१११ नास्यम् ; शुक. ६३
तोर्द्वयोः (तोमयोः) नास्यत्पदादनी ; बृहृच. ८३ ; मू. ५३

(१) दोषे कुट्टादौ । दोषः पापम् । * गृक. ६३
(२) एतदपि सप्तमपदादर्थाक् वेदितव्यं तत्रैव
भार्यात्वरोपपत्तेः । * स्मृच. ८३

(३) दत्ता प्रतिगृहीतां वा अदुष्टा वरो न दूषयेत्
न त्यजेत् दोषवतीति । न चादुष्टं पुरुषं दोषरहितं
अत्र दोषवानिति त्यजेत् । दोषे सति त्यजतोरन्योन्यं
नापराधः दृष्टे राजकुलादावदृष्टे च । नामा.

दत्तकन्यायां प्रत्यादाने दण्ड*

दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद्द्वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चोरवत् ॥

(१) अनेन दोषदर्शनेन वाग्दत्तामपि न पूर्वस्मै
दद्यादित्युक्तं भवति । स्मृच. ८२

(२) अत्र दुष्टशब्देन दुष्कुलत्वं दुःशीलत्वं चोप-
लक्ष्यते । प्रया. ३४८

(३) दत्ता वाग्दत्ताम् । अदुष्टश्चेदित्यनेन दुष्टाय न
देयेति गम्यते । बाल. १।६५

(४) दत्त्वा शुक्लादिना न्यायेन साक्षिमध्ये धो न
ददाति अदुष्टाय, स दण्ड्यश्चोरवद्राज्ञा । नामा.

दोषमनुक्त्वा सरोपकन्यादाने अदुष्टकन्यालाभे च दण्डः

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्थान्नृपो दण्डं पूर्वासाहसचोदितम् ॥

* गृ. गृकवत् ।

+ पमा., मुक्ता. स्मृवत् ।

तोदशो (तस्तयोः) नारदकारत्यायनी ; पमा ४९२ ; मपा.
१५४ गृकवत् ; प्रया. ३६२ उच्यते (दोषेऽप्यत्र न दोषः स्याद-
न्योन्यं भवत्ये द्वयोः ।), संप्र. ७४५ ; मुक्ता. १३८ ; संम.
६८ ; बाल. १।६६ ; संर. ५०६ .

(१) नासं १३३२ ; नास्मृ १५३२ ; स्मृच. ८२ ;
पमा. ४९० न्यायेन (कान्ताय), प्रया. ३४८ न्यायेन
(कान्ताय) दण्ड्यस्तत्र चोरवत् (दण्ड्यश्चोरवत्पण्ड्याक्) ; चम.
८७ दत्ता (दत्ता) ; मुक्ता. १३७ ; संम. ६७ ; विपा. ७६३
न्यायेन (कान्ताय) दण्ड्यस्तत्र चोरवत् (दण्ड्यश्चोरवत्) ;
बाल. १।६५ दत्ता (दत्ता) ; संर. ५०३ दत्ता (दत्ता) ताम्
(चैव) .

(२) नामं. १३३३ ; नास्मृ १५३३ ; अप. १।६६ ;
पस्मृच. ८३ ; प्रया. ३६१ ; मुक्ता. १३९ ; संर. ५०७ .

(१) एतत् त्यागनिमित्तदोषवतिरिक्तविषयम् ।
पणशतद्वयं सप्तत्यधिकं पूर्वसाहसः * ।

अप. १।६६

(२) यः दोषवतीं, दोषा वश्यमाणाः ' दीर्घकुलित-
रोगार्ताः ' इत्याद्याः, ताननाख्याय. ददाति, आख्याय
दाने न दोषः, तस्य पूर्वसाहसो दण्डः । नामा.

प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेद्द्वरः ।

विनेयः सोऽप्यं कामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत् ॥

(१) प्रतिगृह्य हस्तोदनीकृत्य अदुष्टा विवाह-
विरोधितोपश्ल्याम् i. विवाहयितुमकामोऽपि इच्छा-
श्ल्योऽपि प्रबोध्य तामेव कन्या विवाहयितव्य इत्यर्थः ।

गृ. ५२

(२) अदुष्टा अविभाषितदोषां प्रतिगृह्य य उत्सृजे-
द्द्वरः, सोऽपि विनेयः । विनयस्यावचनात् ' सोऽपि '
इत्यपिशब्दात् पूर्वोक्तगतमेवेति गम्यते । अनिच्छन्नपि
तामेव कन्यामुद्वहेत् तामुद्वहेदेवेत्यर्थः अनियतदेशत्वा-
च्चादीपमाना, नान्योद्वाहप्रतिषेधः, तामुत्सृष्टुं न लभते
इति । नामा.

अदुष्टां प्रतिगृह्याय त्यजन्तु सप्तसाहसम् ॥

कन्यादोषेऽफलं दान दातुः पण्णवतिर्दम ।

शुल्कप्रदानस्य च तथा कन्यायाश्च निवर्तनम् ॥

* गृह्यित्वाऽऽत्मनो दोषान् ददते द्विगुणोऽत्ययः ।

वरस्य दत्तानाश्च भवेत् स्त्री च निवर्तते ॥

* ' दीर्घकुलित ' इत्यादिबन्धमाणागनिमित्तदोषे तु वाज-
वल्क्योक्त उच्यतेसाहसो दण्ड इति सदर्थार्थः ।

(१) नामं. १३३५ ; नास्मृ. १५३५ वरः (नरः)
विनेय. सोऽप्य (स विनेयस्य) ; अप. १।६६ वरः (नरः)
सोऽप्य (सोऽप्य) ; गृक ६१ वरः (नरः) ; स्मृच. ८३
गृकवत् ; गृ. ५१ तु (व) वरः (नरः) , मपा. १५३ सोऽप्य-
कामोऽपि (सोऽप्यदण्डेन) ; प्रया १६१ गृकवत् ; उत १२८
तु (व) वरः (नरः) शेषं मपावत् ; संप्र ७४५ सोऽप्यकामोऽपि
(सोऽप्य दण्डेन) ; मुक्ता. १४० गृकवत् .

(२) स्मृच ८३ ; प्रया. ३६१ गृह्याय (गृह्यापि) .

(३) गृक. ६१-६२ ; गृ. ५२ च तथा (तु तथा) .

(४) गृक. ६२ ददते (अर्धयो) ; गृ. ५२ ; दीक.

१।६६ ददते द्विगुणोऽत्ययः (विनयव्यवर्धिति) ; वीमि. १।६६

(१) अत्ययः दण्डः । दत्तनाशः दत्तशुल्कस्य नाशः ।

गृह. ६२

(२) निवर्तनं परावृत्तिः । आत्मदोषान् गृहयित्वा गोपायित्वा दत्ता अदत्तात् (? ददतः आदत्तात्) द्विगुणोऽत्ययो दण्डः । तथा स्वदोषं गृहयित्वा वरस्यापि द्विगुणो दण्डः । दत्तशुल्कस्य नाशः । वरस्य स्त्री च निवर्तते तदीया न भवतीत्यर्थः । हल्युघेन तु ' ददतः ' इति स्थाने ' विन्देत ' (इति) पठित्वा वरमात्रस्यैव दण्ड इत्युपपादितम् ।

ग्र. ५२

कात्यायनः

कृताया वरे नष्टेऽन्येन विवाहः

वर्णयित्वा तु यः कश्चिन् प्रणश्येत् पुरुषो यदा । ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥

(१) वाग्दत्ताविषयमेतद्वाक्यम् । रक्तागमो रजो-दर्शनम् । अप. १।६५

(२) एवं देशान्तरगतेऽपि द्रष्टव्यम् । स्मृच. ८२

(३) प्रणश्येत् देशान्तरं गच्छेदिति माघवः । अन्यथा परीक्षा (? प्रतीक्षा) वैयर्थ्यात् । एवं च ' प्रतिग्रहश्च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् । श्रीनृन्सु समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् ॥ ' इति । संम. ६७

(४) वरयित्वेति । कन्याया अर्धार्थत्वे, त्रिक्रतु-पदात् । * कृम. ११३०

दत्तशुल्काया वरे नष्टे विवाहविचारः

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा । धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥

* शेषं संभवत् ।

पूर्वापि (गृहयित्वाऽऽत्मनो दोषं विन्दते द्विगुणो दमः ।) निवर्तते (विवर्तते) ।

(१) अप. १।६५ कृत्वाग (रक्ताग) ; स्मृच. ८२ तु (च) शेषं अपवद ; चका. ८०६ वरम् (पतिम्) शेषं अपवद ; पमा. ४९२-४९३ कृत्वागमां (तदा सर्मा) ; प्रपा. ३४८ यदा (यदि) शेषं अपवद, यमः ; रामा. २०० प्रणश्येत् (प्रवतेत्) वरम् (पतिम्) ; संम. ७२९ ; मुक्ता. १३८ अपवद ; संम. ६७ वरम् (पतिम्) ; सिन्धु. ११३० ; विपा. ७६३ यमः ; संम. ३४७ प्रणश्येत् (प्ररासे) वरम् (पतिम्) ।

(२) अप. १।६५ शुल्कं गच्छेद्यः (गच्छेत्शुल्कं यः) ;

(१) एतदपि प्राग्विवाहात् द्रष्टव्यम् ।

अप. १।६५

(२) स्त्रीधनं मुद्रिकादि । गृह. ६०

(३) एवं च वाग्दानादारम्य सतमपद्यमिकमणात् प्राक् दोषदर्शने मरणादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यात् इत्युक्तं भवति । पमा. ४९३

(४) शुल्कं कन्यामूल्यम् । स्त्रीधनं कन्याप्रीत्ये दत्तमलङ्कारद्रव्यादि । संम. ५०५

अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीक्षेत समात्रयम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रदातव्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छतः ॥

(१) प्रवृत्तिः क्षेमवार्ता । गृह. ६०

(२) प्रवृत्तिः आगमप्रयोजिका वार्ता, एतच्च ऋतुत्रयाभ्यन्तरे समात्रयाभ्यन्तरे वा व्यञ्जनादिशङ्काविरहे सति इति नेयम् । गृह. ५०

अनेकेभ्यो दत्ताया विवाहविचारः

अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु यत्र वै ।

पूर्वागतश्च सर्वेषां लभेतादिवरः सुताम् ॥

गृह. ५९ ; गृह. ५० धार्यां सा वर्षं (धार्यमावर्षं) ; पमा. ४९३ ; उत. १२९-१३० ; संम. ७४० ; मुक्ता. १३८ क्रमेण मनुः ; संम. ६८ ; सिन्धु. ११३१ ; संकौ. २०७ ; पुम. ४५४ तथा (तु तत्) ; संम. ५०५ कन्यायाः (कन्यार्या) . नारदेषु इदं वचनं द्रष्टव्यम् ।

(१) गृह. ५९ प्रतीक्षन् (प्रतीच्छेत्) ; गृह. ५० ; उत-१३० .

(२) गृह. ५८ पूर्वागतश्च (वरागमश्च) सुताम् (तु ताम्) ; स्मृच. ८२ गृहवद ; गृह. ४९ भ्यो हि (भ्योऽपि) तु यत्र (च यत्र) शेषं गृहवद ; पमा. ४९३ यत्र (तत्र) उत्तरार्धे (वरागमश्च सर्वेषां लभेत तदिमां तु ताम् ।) ; मपा. १५२ गृहवद ; प्रपा. ३४८ भ्यो हि (भ्योऽपि) उत्तरार्धे (पुरागतश्च सर्वेषां लभेत तदिमां सुताम् ।) ; मर. २० गृहवद ; उत. १२९ भ्यो हि (भ्योऽपि) उत्तरार्धे (वरागमश्च सर्वेषां लभेताप-वरस्तु ताम् ।) ; संम. ७४० पूर्वागं (प्रत्याग) ; घम. ८८ यत्र (तत्र) शेषं प्रपावद ; मुक्ता. १३९ उत्तरार्धे (वरागमश्च सर्वेषां लभेत तदिमां सुताम् ।) ; संम. ६८ यत्र (तत्र) पूर्वागं (पथाग) ; सिन्धु. ११३१ यत्र (तत्र) तादिवरः सुताम् (तापवरस्तु ताम्) ; विपा. ७६२ भ्यो हि (भ्योऽपि)

पश्चाद्वारेण यदत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः ।

अथागच्छेत बोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥

(१) अनेकेभ्यो घनग्रहणपूर्वकं दातुं प्रतिश्राय तस्या-
मनूढायां यत्र बहूनां वराणामागमः, तत्र सर्वेषां आद्यो यः
प्रथमो वरः स तां कन्या लभेत । अन्ये तु वरं दत्तं
मलयं (१) लभेरन्वित्यर्थः (अन्यतरस्तु स्वयं दत्तं धनं
लभते इत्यर्थः— गृ.) । * गृ. ५९

(२) अनूढाया यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता स एव कन्यां
लभते । अन्येनोढाया तु स्वदत्तं शुल्कमात्रं हरेत्, न
कन्यामित्यर्थः । † पमा. ४९३

(३) सर्वेषां वराणामागमे सतीत्यर्थः । स च
पूर्ववरो यदि दोषरहितो गुणवाश्च भवति ।

मपा. १५२

(४) अन्यस्मै दत्तायां तस्यां यच्छुल्कं तदेव
लभेत्यर्थः । सदोषाय प्रथमं प्रतिश्रुताऽपि न देया
' दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयाश्चेद्वर आत्रजेत् ' (यास्मृ.
२।६५) इति स्मृतैः । यसिद्यन्तु पाणिग्रहणोत्तरमपि
ग्राह्या इत्याह— ' पाणिग्रहे कृते कन्या केवलं मन्त्र-
संस्कृता । सा चेदक्षतयोनिः स्यात्पुनः संस्कारमर्हति ॥ '
(वस्मृ. १७।६६) । संम. ६८

* गृ. गृहवद ।

† प्रया. , सर. पमाणम् ।

यत्र (यत्र) उत्तरार्धे (पुरागतश्च सर्वेषां लभते यस्मिं सुताम् ।) ;
संकी. २०७ तु यत्र वै (तथैव च) तादिवरः सुताम् (तापवरस्तु
ताम् ।) चन्द्रिकायामित्युक्तम् ; पुम. ४५४ भ्यो हि (भ्योऽपि)
शेषं सिन्धुवद ; संर. ५०५ शुक्वद .

(१) गृ. ५८-५९ सः (याः) अथागच्छेत बोढायां (अथ
गच्छेदनुढाया) ; गृ. ४९ उत्तरार्धे (तथा गच्छेदनुढाया धनं
दत्तं वरो हरेत् ।) ; पमा. ४९३ उक्त. ; प्रया. १४८ बोढा
(बोढा) उक्त. ; उक्त. १२९ अथागच्छेत बोढायां (तथा गच्छे-
त्समुढायां) ; संप्र. ७४० (अथागच्छेत्सुढायां दत्तपूर्ववरो हरेत् ।)
उक्त. ; घम. ८८ उक्त. ; मुक्ता. १३९ (अथागच्छेत्सुढायां
दत्तं पूर्वं धनं हरेत् ।) उक्त. ; संम. ६८ उक्त. ; सिन्धु. ११३१ त
बोढायां (प्रनोढायां) ; विपा. ७६३ अथागच्छेत बोढायां
(अथागच्छेत्सोढायां) उक्त. ; संकी. २०७ पू. , चन्द्रिकाया-
मित्युक्तम् ; पुम. ४५४ सिन्धुवद .

सं. कां. ७३

(५) अनेकेभ्यो हीति । एतच्च निर्दोषैर्बहुभिर्वरैणे
कृते । आद्यवरः प्रथमवृत्तः (१ तः) । पुरागत इति ।
पूर्वागत इति वा पाठः । अन्येन पाणिग्रहणात् पूर्वमागत
इत्यर्थः । परा (१ पुरा) गत इति पाठेऽप्यमेवार्थः ।
नवोढायामिति । नवेन नूतनेन द्वितीयादिना विवाहितायां
स्वदत्तं शुल्कमात्रं लभेत, न तु कन्याम् । अनेनैव
न्यायेन यदि काचित् कश्चित् समन्त्रमूढावा तां त्यक्त्वा
जीवनोपायार्थं देशान् परिभ्रमन् कामिचिदिनानि नागतः,
ततः सा कन्या तदिपञ्चादिमिस्वयमे विवाहिता तदा सा
द्वितीयकोढुर्न भार्या किन्तु पूर्ववोढुरेव, यद्यदूषिता चेत् ।
श्रुत्याचेष्टायाः फलजनकत्वादिति बोध्यम् ।

कृम. ११३१

पूर्वं दत्ता तु या कन्या अन्येनोढा यदा भवेत् ।
संस्कृताऽपि प्रदेया स्याद्यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता ॥
अन्यदत्ता तु या कन्या वरेणोढा यदा भवेत् ।
कालेन विधिना तां तु संस्कृतां लभते भृगुः ॥
(१) चेद्गुणवत्तर इति शेषः (प्रथमश्लोके) ।

अप. १।६५

(२) इदं च विवाहिताया अपि पूर्ववराय पुन-
र्दानमनन्तरोक्तप्रतीक्षणकालादर्वाक् बोद्धव्यम् ।

गृ. ६०

(३) लभते भृगुरिति पदयोर्मध्ये इत्याहेति शेषः ।
यदा कन्या एकस्मै विधिना दत्ता अन्येन अतिक्रम्य
विवाहिता स्यात्, तदा पूर्वं यस्मै दत्ता तन्नामे तस्यैव
पुनः परिणेतव्येति । गृ. ५०

वरदोषे कन्यादोषे च अनुक्ते दण्डः

वरदोषमन्त्राख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।
याचनं च प्रकुर्याति तदत्तं नामुयातु सः ॥

(१) अप. १।६५ पूर्वं (पूर्वं) ; गृ. ५९-६० ; गृ. ५० ;
मर. २१ अपवद, नारदः ; मुक्ता. १३८ पूर्वं (पूर्वं) मन्वेनोत्र
(श्रुताऽन्येन) संस्कृताऽपि (अर्तस्कृता) .

(२) गृ. ६० ; गृ. ५० .

(३) गृ. ६२ वरदोष (वरो दोष) याचनं च (याचनं
वा) च सः (लुनः) ; गृ. ५२ उत्तरार्धे (याचनं वा
प्रकुर्याति तदत्तं नामुयातः ।) ; मपा. १५३ तरत्तं (तरानं) ;

कन्यादोषेऽप्ययं धर्मो दाता दण्डयो वरस्तथा ।
दद्याद्गृहीतं दाता च न त्वेवामिप्रजातयोः ॥

कन्यादोषान्नाख्याने कन्यादाता दण्डयः, वरदोषान्नाख्याने वरो दण्डयः, 'न त्वेवामिप्रजातयोः' इति प्रसवे जाते नैवम् । दण्डस्तु पण्णवति (१ ते) द्विगुण एव ।

• गृ. ५. २

ऊढायाः पुनर्विवाहो वरदोषे ज्ञाने

वैरो यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीव एव वा ।

विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥

क्लीवो वा यदि वा भर्ता विसृष्टः पुंस्त्वकारणैः ।

ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै सप्तावरणभूषणा ॥ §

अत्र ऊढापीत्यपिशब्दः कैमुतिकन्यायेन वाग्दत्ताया एवाऽन्यस्मै दानमाचष्टे न तूढायाः । चम. ८. ९

भदुष्टवरकन्ययोरदूषणा, दुष्टवरकन्ययोरत्याज्यता

नौदुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्गुरुम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं लज्जतोद्द्वैयोः ॥ †

* गृह. गृहगतम् ।

§ 'नष्टे मृते' इति पराशरवचनगनभ्याख्यानान्यत्रावधेयानि ।

† व्याख्यानानि नारदे (संक्रा. पृ. ५७५) द्रष्टव्यानि ।

वीमि. ११६६ वरदोष (वरो दोष) याचन च (याचनां वा) ; संप्र. ७४५ .

(१) गृह. ६२ ; गृ. ५. २ ; मपा. १५३ ऽन्ययं धर्मो (ऽन्ययेमेव) पू. ; वीमि. ११६६ ; संप्र. ७४५ मपावत्, पू.

(२) गृह. ९६-९७ वरो (स वा) , स्मृच. ८३ वरो (स तु) विकर्मस्थः (विकर्मां वा) ; गृ. ७. ९ वरो (स वा) क्लीव (कूर) सगोत्रो (सदोषो) ; पमा. ४९१ वरो (स तु) ; संप्र. ६८० उक्त. : ७३९ (=) मपावत् ; चम. ८. ९ मपावत् ; मुक्ता. १३८ मपावत् ; सिन्धु. ११३० एव वा (एव च) .

(३) गृह. ९७ ; स्मृच. ८३ उक्त. ; गृ. ८० साऽन्यस्मै (अन्यस्मै) ; पमा. ४९१ उक्त. ; संप्र. ६८१, ७३९ उक्त. ; चम. ८. ९ मपा (सहा) उक्त. ; मुक्ता. १३८ ऊढा (दत्ता) उक्त. ; सिन्धु. ११३० सर्वं चमत्त. .

(४) गृह. ६३ तोर्द्वयोः (तोस्तयोः) नारदकाल्यायनौ ; गृ. ५. २ तोर्द्वयोः (तस्तयोः) नारदकाल्यायनौ . शेषः स्थलादि-निर्देशः नारदे (संक्रा. पृ. ५७४) द्रष्टव्यः ।

न्यासः

सप्तपचाः पूर्वं वरमरणेऽन्येन विवाहानुमतिः

कन्याऽन्यस्मै प्रदातव्या वाग्दाने तु कृते वरे ।

मृतेऽन्यस्मै प्रदातव्या मृते सप्तपदात् पुरा ॥

दत्तामपि हरेत् कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ।

मन्त्रसंस्काररहिता देयाऽन्यस्मै वराय तु ॥

एवं च यत्सप्तपदादर्वाक् परिणेतुमरणेऽपि न विधवात्वं इत्युक्तं भवति । मुक्ता. १३८

यमः

वरदोषेऽक्षरद्वयेन्याः संस्कारायाः पुनर्विवाहानुमतिः

वरश्चेत् कुलशीलाभ्यां न युज्येत कथंचन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ॥

समाहृत्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिकाम् ।

पुनर्गुणयते दद्यादिति शातातपोऽन्नधीन् ॥

कन्यानृतं कन्यादानान्ययाकरणपापम् । समाक्षिप्य आच्छिद्य । ऋक. ९६

वाग्दत्ताया अपहृतायाश्च कन्यात्वम्

वैचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः ।

न च मन्त्रोपपन्ना या कन्यका पितुरेव सा ॥

(१) अत्र मन्त्रोपपत्तिः पाणिग्रहणमेव संस्कारः ।

गृह. ६०

(२) मन्त्रोपपत्ता पाणिग्रहणमन्त्रजन्यसंस्कारवती ।

गृ. ५. १

वैलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

* गृ. गृहवत् ।

(१) मुक्ता. १३८ ; आन. १७६ प्रथमश्लोक एव .

(२) गृह. ९६ ; स्मृच. ८३ युज्येन (संयुज्येत) ; गृ. ७. ९ युज्येन (प्रसङ्गे) ; पमा. ४९०-४९१ यमदातातातपौ .

(३) गृह. ९६ समाहृत्य तु तां (समाक्षिप्य हर्ता) दक्षेन (दकृत) ; स्मृच. ८३ ; गृ. ७. ९ समाहृत्य तु तां (समाक्षिप्या-नृतां) ; पमा. ४९१ समाहृत्य (समाच्छिद्य) यमशातातपौ .

(४) गृह. ६० ; गृ. ५. १ .

(५) मपा. १५२ बलाद (बलाच) यमवसिष्ठौ ; मर. २० ; संप्र. ५०४ यमवसिष्ठौ . वसिष्ठेऽपि (संक्रा. पृ. ५६०) वचनस्थायं स्थलादिनिर्देशो द्रष्टव्यः ।

शातातपः

वरदोषेऽश्विनयोः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः
 वैरश्चेत्कुलशीलाभ्यां न युज्येत कथंचन ।
 न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ॥
 सैमाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिकाम् ।
 पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽभवीत् ॥
 हीनस्य कुलशीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।
 न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ॥

- (१) पापात् पुरुषात् अरूपवतः । गृह्य. १६
 (२) पापात् पापवतः पुंसः । गृह्य. ७९

लघुशातातपः

वरदोषेऽश्विनयोः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः
 र्हीनस्तु कुलशीलानि न हृदयेरन् कदाचन ।
 न सत्याकरणं तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ॥
 वैद्विहिता तु या कन्या संभ्राता न च मैथुनम् ।
 भर्तारं पुनरभ्येति यथा कन्या तथैव सा ॥
 र्सीमुद्गृह्य तु तां कन्यां सा चेदक्षतयोनिका ।
 कुलशीलयते दद्यादिति शातातपोऽभवीत् ॥

पराशरः

विवाहिनयाः पुनर्विवाहे षड् कारणानि
 नष्टे मृते प्रव्रजिते ह्येव च पतिते पतौ ।
 षड्रस्यापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

- (१) पमा. ४९०-४९१ वमशातपनी ; संप्र. ७३८-७३९ ;
 मुक्त. ११८ पू. ; भा. १७६ न युज्येत (विमुज्येत) पू.
 (२) गृह्य. ९६ पूर्वो (सप्तशिव्य कन्याकन्यां पाराशर्यन-
 योनिकाम् ।) पुनर्गुण (कुलशील) ; गृह्य. ७९ गृह्य. १२ ; पमा.
 ४९१ वमशातपनी ; संप्र. ७३९ ; मुक्त. १३८ उक्त. ; भा. न.
 १७९ उक्त.
 (३) गृह्य. ९६ ; गृह्य. ७९ तत्र (तत्र) ; पमा. ४९१
 (=) ; संप्र. ७३९ ; मुक्त. १३८ पू. ; भा. १७९ पू.
 (४) लशास्त्र. ४१ .
 (५) लशास्त्र. ४४ प्र या (ष वा) संभ्राता न (न
 संभ्राता) ; गृह्य. ९६ शातपः ; गृह्य. ७९ शातपः .
 (६) लशास्त्र. ४९ .
 (७) परम्य. ४११ ; मेघा. ४११९ (=) द्वीरे ष

(१) तत्र पालनात्. पतिमन्यमाश्रयेत सैरन्वर्मादिना
 आत्मदृष्ट्यर्थम् । मेघा. ५११५६

(२) एवं च यानि संस्कारादुभ्ये अशतयोः
 पुनरुदाहरणानि, तानि युगान्तरमिमाणाणीति मन्तव्यम् ।
 * स्मृच. ८३

(३) परिवेदन-पर्याधानयोरेव स्त्रीणां पुनरुदाह-
 र्स्यापि प्रसङ्गात् ऋचिदभ्यनुशां दर्शयति- नष्टे मृते इति ।
 नष्टः देशान्तरगमनेनापरिष्कृतवृत्तान्तः । अयं च पुनरु-
 दाहो युगान्तरविषयः । तथा चादित्यपुराणम्- ' ऊदायाः
 पुनरुदाहं ज्येष्ठशं गोवधं तथा । कलौ षड् न सुर्वीत
 भ्रातृजाया कमण्डलम् ॥ ' इति । अत्र ऊदाशब्देन
 विधिवद्गृहा माद्या । अन्यत्रैव पुनरुदाहस्याश्वप्री-
 कृतत्वात् । पमा ५३

(४) अस्यार्थः- वाग्दानान्तरं पाणिग्रहणात्
 प्राक् पतौ संभावितोत्पत्तिकपतित्वे पूर्वैरिमन् वरे नष्टे
 सति लघुगया दूरदेशगमनेन अपरिष्कृतवृत्तान्ते यति ।
 § चम. ८७-८८

ब्रह्मचर्यं विधापथः

मृते भर्तरि या नारी ब्रह्मचर्यम्रते स्थिता ।
 सा मृता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

पुनरुदाहमहृत्वा ब्रह्मचर्यम्रतानुष्ठाने श्रेयोऽतिशयं
 दर्शयति- मृते भर्तरीति । मृतग्रहणं नष्टादीनामुपपद्यन्म् ।
 चतुर्यपादेन स्मृत्यन्तरप्रतिष्ठा ब्रह्मचारिण्यतिष्ठान्तिना ।
 वा च मनुना दर्शिता- ' अनेकानि सहस्रानि कौमार-
 ब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विम्राणामहृत्वा पुन-
 संततिम् ॥ ' इति । पमा. ५३

- मुक्त. श्मृचणम् ।
 § क्रम. पमव. २ ।
 (द्वीरेऽप) ; स्मृच. ८१ मनुः ; पमा. ४९१ पतौ (एवा)
 मनुः ; संप्र. ६८१ (=) ७३८ : ८०१ मनुः ; पमा. ८७ : ८९
 विरेणमात्रम् ; मुक्त. ११९ मनुः ; विशा. ७६१ पूर्वो (ज्ये
 प्रविते द्वीरे मृते ष पतिने पतौ) ; क्रम. १११९ .
 (१) परम्य. ४११ ; मुक्त. १११ ब्रह्मचर्यो (मनुर्वै
 म्परा) .

अङ्गिराः

पुनर्भूदोषः

अन्यदत्ता तु या कन्या पुनरन्यत्र दीयते ।
तस्याश्चैव न भोक्तव्यं पुनर्भूः कीर्तिता बुधैः ॥

वृद्धमनुः

सप्तपथाः पूर्वं कन्यात्वम्

भृतेऽन्यस्मिन् वरे देया यदा सप्तपदात्पुरा ।
पाणिग्रहसमाप्तिस्तु पतित्वं सप्तमे पदे ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियता दारलक्षणम् ।
तत्समाप्तिश्च विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥
वरे देशान्तरगते त्रीन् ऋतून् संप्रतीक्ष्य सा ।
कन्याऽन्यस्मै प्रदातव्या वाग्दाने च कृते सति ॥

कश्यपः

सप्तविधा पुनर्भूविवाहात्तर्हा

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ॥
याचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ।
उदकरपशिंता या च या च पाणिगृहीतिका ॥
अग्नि परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ।
इत्येताः कश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥
असंस्कृताया दद्याया वरे सदोषेऽन्येन
विवाहानुमतिः

कुलशीलविहीनस्य षण्ढादेः पतितस्य च ।
अपस्मारिविकर्मस्थरोगिणां वेपधारिणाम् ।
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ॥
मैत्रसंस्काररहिता देयाऽन्यस्मै वराय तु ।
अन्यथा तु हरन् दण्डथो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ॥

(१) अङ्गिरस्मृ. ११० .

(२) बाल. १।५३ धृ. १९५ .

(३) कस्मृ. ९।२-४ . अन्ये स्थलादिनिर्देशाः कन्या-
परीक्षाप्रकरणे (संका. धृ. ५४५) द्रष्टव्याः ।

(४) मुक्ता. १३८ ; आन. १७९ . वसिष्ठेऽपि इदमर्थप्रयं
द्रष्टव्यम् ।

(५) मुक्ता. १३८ .

ब्रह्मपुराणम्

बालविधवायाः परित्यक्तायाश्च नियोगः

पुनर्विवाहो वा, स च न कलौ

भृते भर्तरि या नारी त्यक्तवत्यथ तं स्वयम् ।
सवर्णाज्जनयेद्गर्भं भर्तुः पौनर्भवं सुतम् ॥

यदि सा बालविधवा धलात्यक्ताऽथवा क्वचित् ।
तदा भूयस्तु संस्कार्या गृहीता येन केनचित् ॥

त्यक्त्वा भर्तृगृहं गच्छेद्यदि दोषं विना पुनः ।
भर्त्रा सा संकर्तव्या च प्रायश्चित्तादिभिः क्रमात् ॥

स्त्रीणां पुनर्विवाहस्तु देवरात्पुत्रसंततिः ।
स्वातन्त्र्यं वा कलियुगे कर्तव्यं न कदाचन ।
यतः पातकिनो लोके नराः सन्ति कलौ युगे ॥

वृहन्नारदीयम्

अद्यनयोन्वाः संस्कृतायाः पुनर्विवाहानुमतिः कलौ न

दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥ *

अनिर्दिष्टकर्तृकवचने

कन्याया बलदुद्रादि अन्यदेवता, वरमरणादौ सप्तपथाः
पूर्वमेवान्येन विवाहाहता

वैलादुद्वाहिता कन्या देयाऽन्यस्मै वराय च ॥
महादोषे सुविज्ञाते पूर्वं सप्तपदीविधेः ।
मरणादौ समुत्पन्ने देयाऽन्यस्मै न दोषभाक् ॥

* संप्र. व्याख्यानं ' सा चेदक्षतयोनिः स्वाह ' इति मनुवचने
(संका. धृ. ५९८) द्रष्टव्यम् ।

(१) अप. १।९९ त्यक्त्वा (त्यक्ता) ; संप्र. ७४३ .

(२) अप. १।९९ वा कलि (च कलि) ; संप्र. ७४३
तृतीयार्धं नास्ति .

(३) उत. ११२ दत्ताक्षतायाः (दत्तायाश्चैव) ; संप्र. ७४२ ;
चम. ५० .

(४) ज्योति. १५९ .

स्मृत्यर्थसारः

वरदोषे मन्त्रसंस्कारपूर्वमेवाव्येन वरेण विवाहाद्दृष्टा,
स्त्रीणां पुनर्विवाहे मतान्तराणि, कलौ स्त्रीणां
पुनर्विवाहो वर्ज्यः

६ शुल्कं दत्त्वा वरे याते पञ्चतून् संप्रतीक्ष्य तु ।
कन्याऽन्यस्मै प्रदातव्या वाग्दानेऽपि कृते सति ॥
वरे देशान्तरगते त्रीनृतून् संप्रतीक्ष्य च ।
कन्याऽन्यस्मै प्रदातव्या वाग्दानेऽपि कृते सति ॥
मृतेऽन्यस्मै तथा देया वरे सप्तपदात्पुरा ।
पुरा पुरुषसंयोगाम्भृते देयेति केचन ॥
ऋतावष्टये कन्यैव पुनर्देयेति केचन ।
आगर्भधारणात्कन्या पुनर्देयेति चापरे ॥
देशकालादिभे धर्मा अनुष्ठेया विज्ञानता ।
कुलशीलविहीनस्य पण्डादेः पतितस्य च ॥
अपस्मारिविकर्मस्वरोगिणां वेपधारिणाम् ।
दत्तामपहरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ॥
मन्त्रसंस्काररहिता देयाऽन्यस्मै वराय च ।
कन्या च दूषिता वर्ज्या देयाऽन्यस्मै वराय सा ।
अन्यथा तु हरन् दण्ड्यो व्ययं दद्याच्च सोदयम् ॥
कृते सप्तपदे भर्तुर्वियोगो यदि जायते ।
न देया पुनरन्यस्मै कलौ कन्या मनीषिभिः ॥

चन्द्रिकायाम्

आषाढिरिक्तानेकत्रसमागमे दूरस्थेन विवाहना
पंध्याहूरादागतो यः स हि प्रतिलभेत ताम् ॥

६ अत्रत्याः केचन श्लोका वसिष्ठश्रद्धनन्यादिषु निबन्धकारैः
समुद्भवाः सन्ति ।

- (१) स्मृत्या. १२.
- (२) स्मृत्या. १२; धर्म. ५०; मुक्ता. १३९.
- (३) स्मृत्या. १२; मुक्ता. १३९.
- (४) स्मृत्या. १२; मुक्ता. १३९ पूर्वार्धे (कलौ च दृष्टे
कन्यैव कृतौ देयेति चापरे ।) चापरे (केचन) .
- (५) स्मृत्या. १२.
- (६) धर्म. ५०.
- (७) संत. ५०५.

आद्यवरव्यतिरिक्तानां सर्वेषामागमे यो दूरादागतः स
तां लभेत । तथा च चन्द्रिकायाम् — पश्चादिति ।
पश्चादाद्यवरलामासंभवनिर्णयानन्तरं दूरस्थो वरस्तां कन्यां
प्रतिलभेतेत्यर्थः । संत. ५०५

धर्मप्रवृत्तौ

अशुभयोग्याः संस्कृतायाः पुनर्विवाहः सरोपे वरे
चेतुर्थीमध्ये क्षायन्ते दोषा यदि वरस्य चेत् ।
दत्तामपि पुनर्दद्यादन्यस्मै च विदुर्वेषाः ॥
प्रवरैक्यादिदोषाः स्युः पतिसद्वादो यदि ।
दत्तामपि हरेद्दद्यादन्यस्मा इति केचन ॥

रेणुकारिकाः

अशुभय वाग्दत्ताया अत्राने दण्डः, सप्तपदाः पूर्वं कन्यात्मन्,
विवाहितायाः पुनर्विवाहे पत्र कारणानि, विवाहिताया
दुष्टयात्रात्याज्यना, अशुभशरकन्ययोर्दूषणे दण्डः,
विवाहितायाः कलौ पुनर्विवाहो वर्ज्यः

प्रतिश्रुत्यैव यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
अदुष्टश्चेद्दूरो राहा स दण्डयस्त्र चोरवन् ॥
वरणानन्तरं दोषो विज्ञायेत कथंचन ।
वाग्दत्तामपि पूर्वस्मै न दद्यादिति गौतमः ॥
कन्यापुंसोस्तु संबन्धाद्वरणं प्रागिवधीयते ।
वरणं प्रहृणं पाणेः स संस्कारो द्विलक्षणः ॥
तथोरनियतं भोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।
अथोचन्नारदः स्मृत्यां तथैवात्र यमोऽश्रवीन् ॥
नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिप्रहृणसंस्कारात्पतित्यं सप्तमे पदे ॥
नष्टे मृते प्रव्रजिते द्वीधे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्थापत्यु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥
कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥
विधिवत्पतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां निगर्हिताम् ।
व्याधितां विप्रदुष्टां वा दृष्टाना चोपपादिताम् ॥

• रेणुकारिकाणि अत्रेष्ट्यायु कारिकायु वरुः श्लोका
मन्त्रादिभूतिकारणं वर्तन्ते ।

- (१) धर्म. ४९.
- (२) रेका. ६२-७२ पृ. ५२-५३.

नादुष्टां दूपयेत्कन्यां नादुष्टं दूपयेद्वरम् ।
 दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोर्द्वयोः ॥
 वाग्दानानन्तरं तस्य प्राक् चेत्सप्तपदीविधेः ।
 मरणादिसमुत्पन्ने देयाऽन्यस्मै न दोषभाक् ॥

ऊर्ध्वं संस्कारतो यानि विवाहविषयाणि वै ।
 वाक्यान्यक्षतयोन्यास्तु तानि स्युः कलिमन्तरा ॥

ब्रह्महा न भवत्यन्यो ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
यस्तस्यामाहितो गर्भः स तेन ब्राह्मणो हतः ॥
वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

(१) पीतफेनस्य पीतमुखासवस्य । * गृक. ४३
-(२) फेनपीतः पीतमुखलालः । गूर. ३७

द्विजस्य शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्,
आपदि अथर्ववर्णसर्वभार्यानुमतिः

अधोऽधर्णेणु प्रजायमानः पतति न पततीति
संशयः । न क्षत्रियविशोः, यज्ञसंयोगात् । वृषल्यां
यः प्रजायते स पतति गमनादधस्ताराम् । सर्व-
वर्णक्षये सर्वानेव जनयन्न दुष्यति ॥

अत्रायं प्रकरणार्थः— द्विजातीनां सजातीयकन्याया
अंलामे उत्तरोत्तरविजातीया अपि क्रमेण विवाहाः । तथा
अधिषेदननिमित्ते सति पूर्वभार्यामरणे च सति सवर्णाया
अलामे सति उत्तरोत्तरा विवाहाः । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—
' क्षत्रविद्भूद्रकन्यास्तु न विवाहा द्विजातिभिः ।
विवाहा ब्राह्मणी पश्चाद्विवाहाः ऋचिदेव तु ॥ ' क्वचिदे-
वेति क्वचिदधिषेदननिमित्ते दारमरणे वा सति । शूद्रायां
त्वयं विशेषः— यदितरासु प्रजाया असंभवे प्रनोत्पत्ति-
मात्रार्थे साऽपि विवाहा, ' वर्णक्षये वा सर्वानेव जनयन्
न दुष्यति ' इति हारीतवचनात् । सहधर्मचारिणी तु
तदापि सा न भवतीति, ' धर्मार्थे न भवेत् ' इति विष्णु-
वचनात् । शूद्राविवाहनिषेधस्तु इतरासां लामे । यस्तु
शूद्राविवाहे पुत्रपौत्रजनने च निन्दार्थवादः सोऽप्येवंविध-

* संप्र. गृकवद ।

(१) गृक. ४३ फेनपीतरस्य (पीतफेनस्य) मनुयमहारीता* ;
गूर. ३७ नं विधीयते (नोपपद्यते) मनुयमहारीताः ; संप्र.
७५१ मनुयमहारीताः .

(२) गृक. ४४ सर्ववर्णं (सवर्णं) ; गूर. ३८ (अथावर्णेणु
प्रजाय न पतति पततीति संशयः , न क्षत्रियविशोर्यज्ञसंयोगाद्-
भूत्यां यः प्रजायते स पतति निमित्ते सति शयनादधस्ताराम् सवर्णं
क्षये वा सर्वानेव जनयन्न दुष्यति ।) ; संप्र. ७५१ अधोऽधर्णेणु
(अधोवर्णेणु) वृषल्यां यः ... जनयन्न दुष्यति (वृषल्यां पतितः
यः प्रजायते स तत्र गमनादधस्तारः सर्ववर्णक्षये वा शूद्राणः सर्वा-
नेव जनयन्न दुष्यत इत्याचार्या इति) .

विवाहविषयः । निन्दाविशेषश्रवणं तु दोषभूयस्त्व-
प्रतिपादनार्थम् । * गृक. ४४

वौधायनः

सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्
चैत्यारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियविद्शूद्राः ॥

चतुःसंख्या प्रतिलोमानुलोमानां वर्णसंज्ञानिवृत्त्यर्था । ;
वैवि.

तेषां वर्णानुपूर्व्येण चतस्रो भार्या ब्राह्मणस्य ॥

वर्णचतुष्टयप्रभवाः इतरा मनुष्ययोनय इति वक्तुं
ब्राह्मणादीनां भार्या आह— तेषामिति । तेषां मध्ये
ब्राह्मणस्येति संबन्धः । आनुपूर्व्यग्रहणात् प्रथमं ब्राह्मणी,
ततः क्षत्रिया इत्येवं द्रष्टव्यम् । अस्वजातीयापरि-
णयनं (?) ' इतरथाऽसदृशीम् ' इति अविशेषकं स्यात् ।
आह च मनुः— ' सवर्णाऽप्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दार-
कर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥ ' (मसू. ३।१२) इति । वैवि.

तिस्रो राजन्यस्य । द्वे वैश्यस्य ॥

आनुपूर्व्येण कामत इति चानुसंधेयम् । वैवि.

एका शूद्रस्य ॥

कामप्रवृत्तस्यापि शूद्रस्य शूद्रैव भार्या । वैवि.

सवर्णभार्या प्रशस्ता

अथुया तपसा युक्तः स्वाध्यायेज्यापरायणः ।
प्रजामुत्पादयेयुक्तः स्वे स्वे वर्णे जितेन्द्रियः ॥ ९

* गूर. , संप्र. गृकवद .

§ व्याख्यानं विवाहविधिप्रकरणे (संका. पृ. ९८) द्रष्टव्यम् ।

(१) वौध. १।१६।१ .

(२) वौध. १।१६।२ .

(३) वौध. १।१६।३-४ .

(४) वौध. १।१६।५ .

(५) वौध. २।१६।३ वर्णे (वंशे) व्याख्यानासरे वर्णे
इत्येव परं शूहीतम् ; निप्र. ५४२ (भागः २) ; मुसफ. १६६ ;
संर. ४०३ .

वसिष्ठः

सदृशी भार्या प्रशस्ता, वर्णानुपूर्वा भार्यावरणमनुमत्
दिग्त्व

गृहस्थो विनीतक्रोधधर्पो गुरुणाऽनुज्ञातः स्नात्वा
... सदृशीं भार्यां विन्देत् ॥

तिस्रो ब्राह्मणस्य भार्या वर्णानुपूर्व्येण, द्वे
राजन्यस्य, एकैका वैश्यशूद्रयोः ॥

अनुलोमानामुपपन्नविधानात्, अन्यायेनोत्पन्नानां
सदयोप्यत्वात् यद्यपि 'सदृशीं भार्यां विन्देत्' (गौघ.
४।१) इत्यन समानजातिष्वेव चोदितः, तथाऽपि
मयमनिविष्टस्य निरुद्धजातिष्वपि क्रमेण विवाहोऽस्तीति
ज्ञापयति । तथा च वसिष्ठः— 'तिस्रो ब्राह्मणस्य भार्या
वर्णानुपूर्व्येण, द्वे राजन्यस्य, एकैका वैश्यशूद्रयोः' इति ।
'प्रतिलोमशूद्राभ्यां जातो धर्महीनः' इति वक्तव्ये
'शूद्राया च' (गौघ. ४।२६) इति पृथक् सूत्रकरणात्
शूद्राविवाहस्यापि कर्मविद्योग्यतां दर्शयति । ततश्च
प्रथममुत्तमजातिगुणपुत्रस्य कामिनः शूद्राविवाहोऽपि
मन्त्रवर्जो द्रष्टव्यः । तथा च वसिष्ठः— 'शूद्रामप्येके
मन्त्रवर्जम्' इति । तत्र अपिशब्दस्य निन्दार्थत्वादुत्पन्न-
पुत्रस्येति तत्रार्थः । मभा. ४।२८

शूद्रा भार्या मन्त्रवरणाहं दिग्त्व

शूद्रामप्येके, मन्त्रवर्जं दद्वत् ॥ *

तेषां न कुर्यात् । अतो हि ध्रुवः कुल्याकर्षः
प्रेत्य चासर्गः ॥

* ममा. श्वास्त्यानं पूर्वध्वे इहत्वम् ।

(१) वसु. ८।१. शेषः स्वयंदिनिर्दिष्टः विवाहविधिपरपर्ये
(संक्र. प्र. १०१) इहत्वः ।

(२) वसु. १।२४; शुक. ३९-४० पूर्व्येण (पूर्वेण);
ममा. ४।२८; गू. ३५ शुकवद; पमा. ४९४ (भार्या०)
एकैका वैश्यशूद्रयोः (एका वैश्यस्य); मंत्र. ७७८ एकैका (एका).

(३) वसु. १।२५; गोता. ३।१३ बर्हि तद्वत् (वर्धन्);
शुक. ४० (तद्वत्); शुक. ७८; ममु. ३।१३ शुकवद;
गू. ३५; पमा. ४९४ (सर्वेण वा शूद्राणांके मन्त्रवर्जम्);
संम. ७७९ बर्हि तद्वत् (वर्धन् च); मुक्ता. १३४.

(४) वसु. १।२६, २७; शुक. ४० तथा न (तत्र न

वसिष्ठोऽपि शूद्रापरिणयननिषेधमाह— 'शूद्रामप्येके
मन्त्रवर्जे तद्वत् । तथा न कुर्यात् ...' इति ।

स्मृच. ७८

अभिहितः शूद्रा भार्या भगव्या, शूद्रा भार्या न धर्माया

नास्मि चित्वा रामामुपेयात् ॥

कृष्णवर्णा या रामा रमणायैव न धर्माय ॥

(१) कृष्णवर्णा शूद्रा । अप. १।८८

(२) अस्मि चित्वा अभिचयनवन्तं यागं कृत्वा ।

कृष्णवर्णीयां शूद्रजातीयां स्वविवाहितामपि न गन्धे-
दित्यर्थः । * शुक. १५८

(३) अस्त्या सवर्णायामस्त्यसवर्णाया अप्यधिकार
इत्युक्तं भवति । अत एव वसिष्ठोऽपि शूद्रयैव सह
धर्मानुष्ठाननिषेधमाह— कृष्णवर्णीयति । कृष्णवर्णीया
शूद्रा । * स्मृच. १६५

(४) नष्टवर्णा शूद्रा न धर्माय द्विजानाम् ।

वीमि. १।८८

विष्णुः

सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्वा भार्यावरणमनुमत्

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या
भवन्ति । तिस्रः क्षत्रियस्य । द्वे वैश्यस्य । एका
शूद्रस्य ॥

* गू. गू.वद ।

‡ पम. शुकवद ।

तथा); स्मृच. ७८; गू. ३५ अनो (यो); संम. ७७९
तथा न (न तथा) अनो (इति) चारवर्णः (चारवर्दम्);
मुक्ता. १३४.

(१) वसु. १।८१५; शुक. १५८ चित्वा + (चित्वाणी);
गू. १२५ चित्वा + (चै).

(२) वसु. ८।१६; विध. १।१६ (कृष्णवर्णीया रामा
रमणायैतेने) ब्राह्मणस्य इत्युक्तम्; अप. १।८८ वा (वै);
शुक. १५८; स्मृच. १६५ वर्णा वा (वर्णावा वै); गू. १२५
वा रामा (वै सा); पमा. ५०९ (रामा०) न (सा न);
वीमि. १।८८ कृष्णवर्णीया रामा (नष्टवर्णीया); संम. ७७९
वा (च) वर्णाव (वर्णवर्दम्); चम. ११६ रामा (वै);
बाह. १।८८ (वा रामा०).

(३) विष्णु. २।५१-५.

शूद्रा भार्या न धर्मजाया

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत्कचित् ।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥

(१) रत्यर्थमेवेति । न तु सहधर्मचारिणी भवती-
त्यर्थः । गृक. ४०

(२) सा धर्मार्थं न भवेत् धर्मकार्येषु नानुप्रविशे-
दित्यर्थः । स्मृच. ७७

(३) रत्यर्थमेव इत्येवकारेण पूर्वखण्डेन निषिद्धा
अपि धर्मार्थता अतिशयद्योतनाय पुनर्निषिध्यते ।
गुर. ३५

(४) एवं तावदेतेषां मतेन द्विजानामापदि शूद्रा-
संप्रहणं रतिमात्रफलमपि दोषमान्यादानुज्ञातम् ।
पमा. ४९४-४९५

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्ब्रह्मन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥

शूद्रः

सदृशी भार्या प्रशस्ता, शूद्रातिरिक्तगर्भानुपूर्वा भार्यावरण-
मनुगतं द्विजस्य, शूद्रस्य शूद्रैव

द्वारानाहरेत्सदृशानसमानार्पेयान् ... ॥

तिस्रस्तु भार्या विप्रस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
एकैव भार्या वैश्यस्य तथा शूद्रस्य कीर्तिता ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या विप्रभार्याः प्रकीर्तिताः ॥
क्षत्रिया चैव वैश्या च क्षत्रियस्य विधीयते ।
वैश्या च भार्या वैश्यस्य शूद्रा शूद्रस्य कीर्तिता ॥

(१) विस्मृ. २६१५ ; गृक. ४० ; स्मृच. ७७ ; गुर. ३५
रागान्धस्य (रागार्थस्य) : ३८ (धर्मार्थं न भवेत्) एतावदेव ;
पमा. ४९४ ; द्वा. ११५६ उच. ; संप्र. ७४९ सा तस्य
(साऽऽत्यन्तं) ; वीमि. ११५६ रागान्धस्य (कामार्थस्य) उच. ,
विश्वप्रमाणम् ; मुक्ता. १३३ ; संग. २५२ .

(२) विस्मृ. २६१६ ; गृक. ४१ नयन्त्याशु (वदन्त्याशु)
मनुविष्णु ; गुर. ३६ ससंतानानि (संतानानि च) मनुविष्णु ;
प्रपा. ३८६ त्रियं (त्रियो) ; संप्र. ७५० मनुविष्णु .

(३) स्थलादिनिर्देशः विवाहनिषिद्धकरणे (संका. पृ. १०२)
द्रष्टव्यः ।

(४) शंस्मृ. ४७-८ .

सर्वा भार्या प्रशस्ता, अधोवर्णभार्यावरणमनुकल्पः

भार्याः कार्योः सजातीयाः श्रेयस्यः सर्वेषां स्यु-
रिति पूर्वः कल्पः, ततोऽनुकल्पः, चतस्रो ब्राह्मण-
स्यानुपूर्व्येण, तिस्रो राजन्यस्य, द्वे वैश्यस्य, एका
शूद्रस्य ॥

शूद्रा भार्या द्विजस्य निषिद्धा

औपद्यपि न कर्तव्या शूद्रा भार्या द्विजमना ।
तस्यां तस्य प्रसृतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

प्रसृतस्य जनितापत्यस्य । गुर. ३६

तैपस्वी यज्ञशीलश्च सर्वधर्मभृतां वरः ।

ध्रुवं शूद्रत्वमायाति शूद्राद्दे त्रयोदशे ॥

नीयते तु संपिण्डत्वं येषां शूद्रः कुलोद्भवः ।

सर्वे शूद्रत्वमायान्ति यदि स्वर्गजितस्तु ते ॥

शूद्रस्य द्विजैः पित्रादिभिः सह पिण्डमेलनं न कार्यम् ।

स्मृता. ९१

संपिण्डीकरणं कार्यं कुलजस्य तथा ध्रुवम् ।

श्राद्धद्वादशकं कृत्वा श्राद्धे प्राप्ति त्रयोदशे ॥

(१) दा. १३४ ; व्यप्र. ४६५ (कार्याः ०) श्रेयस्यः सर्वेषां
(सर्वेषां श्रेयस्यः) .

(२) शंस्मृ. ४१९ ; गृक. ४१-४२ द्विजमना (द्विजेन तु)
तस्यां तस्य (यसात्तस्या) ; गुर. ३६ न विधीयते (नोपपद्यते) ;
द्वा. ११५५ द्विजमना (द्विजेन तु) शेषं गुरुवत् ; वीमि. ११५६
द्विजमना (द्विजेन तु) ; संप्र. ७४९ वीमिवत् ; संग. २५२
वीमिवत् .

(३) शंस्मृ. ४११० शीलश्च (शीलस्तु) ; गृक. ४२ मायाति
(माप्नोति) ; गुर. ३७ यज्ञ (धर्म) सर्वधर्म (धर्मकर्म)
मायाति (माप्नोति) ; संग. २५२ यज्ञ (कर्म) मायाति
(माप्नोति) .

(४) शंस्मृ. ४१११ जितस्तु (जितश्च) ; गृक. ४२ ;
स्मृता. ९१ ; संप्र. ७४९-७५० ; संग. २५२ उत्तरार्धे (सर्वे तु)
शूद्रतां याति यदि स्वर्गजितस्तु ते । .

(५) शंस्मृ. ४११२ ; गृक. ४२ ; संप्र. ७५० श्राद्धं
(श्राद्धं) श्राद्धे प्राप्ति (प्राप्ति श्राद्धे) ; संग. २५३ संप्रवत् .

संपिण्डीकरणे चाहौ न च शूद्रः कथंचन ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शूद्रां भार्यां विवर्जयेत् ॥

महाभारतम्

वर्णानुपूर्व्यां भार्यावरणमुत्तं द्विजस्य, शूद्रा भार्या
निषिद्धा द्विजस्य, शूद्रस्य सवर्णैव भार्या

तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यः स्वजात्यां विन्देत् तास्वपत्यं समं भवेत् ॥
ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
रत्यर्थमपि शूद्रा स्यात्त्रेत्याहुरपरे जनाः ॥
अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।
शूद्रायां जनयन् विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥
चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥
वैप्रेम्यादथवा लोभात्कामाद्वाऽपि परंतप ।
ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्ययोगतिम् ।
प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
तत्र जातेष्वपत्येषु द्विशुणं स्याद्युधिष्ठिर ॥
क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।
वृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥
एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।
द्वितीया तु भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥
शूद्रस्य स्यात्सवर्णैव भार्या नान्या कथंचन ।

(१) संस्कृत. ४१२३; गृह्य. ४२ पूर्वार्धे (संपिण्डीकरणेनाहौ
न च शूद्रस्तथा ध्वव. १); गृह्य. ३७ पूर्वार्धे (संपिण्डीकरणे
नाहौ न च शूद्रस्तथा ध्वव. १); संप्र. ७५० गृह्यवद; संग. २५३
गृह्यवत्.

(२) भा. १३१४१११, १२; पमा. ४९६ उच.

(३) भा. १३१४१११; पमा. ४९६ पू.

(४) भा. १३१४०१४.

(५) भा. १३१४०१८-२०.

(६) भा. १३१४०१४७.

(७) भा. १३१४०१५१.

(८) भा. १३१४०१५६.

शूद्रांयोनौ पतद्वीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।
कृत्वा पुरीषगतेषु पतितोऽस्मीति दुःखितः ॥
मामधः पातयन्नेप पापात्मा काममोहितः ।
अधोगतिं व्रजेत् क्षिप्रमिति शप्या पतेषु तत् ॥

मनुः

सवर्णा भार्या प्रशस्ता, अवरवर्णभार्यावरणमुक्तव्यः

गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्धेत् द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणांन्यिताम् ॥ *
सैवर्णाऽपि द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।
कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

(१) ' उद्धेत् द्विजो भार्याम् ' (मस्मृ. ३।४)

इति सत्यपि द्वितीयानिर्देशे (न) भार्यायाः प्रधानत्वे
गुणकर्मत्वे च विवाहस्य विवक्षितमेकत्वम्, अ (१ न)-
नुवादगतोद्देश्यत्वात् । ' यथा यूपं छिन्नति ' इति । यस्य
अन्यतः स्वरूपमवगतं तस्य अन्यत्र कार्यान्तरविधानार्थ-
मनूयमानस्य यथावगतस्वरूपस्यैव अनुवादो भवति,
यथा ' ग्रहं समाष्टि ' इति, पूर्वावगतिसापेक्षत्वादन-
वादस्य । निर्हातमख्याका हि ग्रहाः ' दश एतानध्वर्युः
प्रातःसयने ग्रहान् गृह्णाति ' इत्यादिवाक्यैः, कार्यं चावगतम्
' ग्रहैर्गृह्णाति ' इति । अतः अवगत्यन्तसापेक्षत्वात्
ग्रहशब्दस्य न विवक्ष्यते संख्या । इह तु भार्यालक्षणोऽर्थो
नान्यतः सिद्धोऽस्मादेव वाक्यादवगन्तव्यः । अतो यथा-

* व्याख्यानानि विवाहविधिप्रकरणे (संता. पृ. १०९)
द्रष्टव्यानि ।

(१) पमा. ४९५ आश्वमेधेऽपि इत्युक्तम्.

(२) मस्मृ. ३।४. शेषः रथलादिनिर्देशः विवाहविधि-
प्रकरणे (संता. पृ. १०९) द्रष्टव्यः ।

(३) मस्मृ. ३।२, विश्व. १।५५; मिता. १।५६ (=)
शो वराः (शोऽवराः); ब्रह्म. १।५७ मितावत्, उच. ; गृह्य.
३८; मभा. ५।१ पृ. ८७ मितावत् ; स्मृत्य. ७६ पृ. ७७
मितावत्, उच. ; गृह्य. ३४ सवर्णाऽपि (सवर्णाः); पमा.
४९३ मितावत् ; मभा. १।४३ मितावत् ; सर. १८ दारकर्मणि
(दारकर्मणु) शेषं मितावत् ; दीक. १।५६ मितावत्, उच. ;
संप्र. ७४७ पृ. : ७४९ मितावत् ; मुक्ता. १३३ मितावत् ;
संम. ६२ ; बाल. १।५६ ; औक्. १।१६।२.

धुति प्रतीयते, प्रातिपदिकार्थवत् संख्याऽपि विवक्षितेति । पद्ममे चैतद्विस्तरस्तत्कर्मणो वक्ष्यते । स्थितायां संख्या-विवक्षायां द्वितीयस्याः कृतेऽपि पाणिग्रहणे न भार्यात्वं, यथा सति आहवनीये न द्वितीयः आहवनीयः । इष्यते च क्वचिन्नमित्ते भार्यान्तरपरिग्रहः, तदर्थमिदमारभ्यते । एतदेवाभिप्रेत्य गौतमीये (आपस्तम्बीये) पठितम्— ' धर्मप्रज्ञासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीतान्यतरापाये तु कुर्वीत ' (आध. २।११।१२-१३) इति । सवर्णा समानजातीया । सा तावदप्रे प्रथमतोऽकृतविजातीयदार-परिग्रहस्य प्रशस्ता । कृते सवर्णाविवाहे यदि तस्यां कथञ्चित् प्रीतिर्न भवति, अथवाऽपत्यार्थो व्यापारो न निष्पद्यते, तदा कामहेतुकायां प्रवृत्तौ इमा वक्ष्यमाणाः सवर्णावराः श्रेष्ठाः शास्त्रानु शातव्याः । अतः एकत्वस्य सवर्णानियमस्य चायमपवादः ।

ननु च सवर्णाविवाहे पारतन्त्र्यं प्रतीयते, न सवर्णाया बहुत्वम् । एकत्वसंख्यातिक्रमस्तावद्व्यतीयते । असवर्णा-म्यनुशानेनापि अतिक्रान्तं चेत् कः सवर्णाया निषेधकः । तथा गौतमेन अविशेषणैव पठितम् ' अन्यतरापाये तु कुर्वीत ' (आध. २।११।१३) इति । उत्तरश्लोके ' सा च स्वा च ' इति सवर्णाविवाहोऽस्ति । * मेधा.

(२) सवर्णेति । द्विजातीनामादौ पाणिग्रहणे समान-जातीया युक्ता इत्युक्तम् । कामात् पुनर्दारकर्मणि प्रवृत्तानां इमा वक्ष्यमाणाः (१ णाः) वर्णक्रमेण श्रेष्ठाः स्युः । † गौरा.

(३) अयमर्थः— सजातीयकन्याप्राप्तौ सत्यां सैव प्रशस्ता प्रथमकल्पे । तदलाभे च सकामस्य क्रमेण इमाः क्षत्रविट्शूद्रकन्याका विवाह्याः । तथापि पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरा विवाह्याः । निष्कामस्तु यथाश्रमेऽसमर्थः स्नातकप्रतैरेव वर्तेत । तथा च पैठीनसिः— ' अलाभे कन्यायाः स्नातकप्रतं चरेत् । अपिवा क्षत्रियाया पुत्र-मुत्पादयेत् । वैश्यायां शूद्रायां वेत्यन्ये ' इति ।

† गृह. ३८

* मधि. मेधागतम् ।

‡ मनु., मच., बन्द., भाच. गौरावत् ।

† गृह. गृहवत् ।

(४) सवर्णेति । अनेन सवर्णापरिणयनोत्तरं कालं असवर्णापरिणयनमविरुद्धमित्याह । कामत इति । अवराः जघन्या इत्यर्थः । अनेन धर्मार्थं सवर्णापरिणयन-मित्युक्तम् । स्मृच. ७६, ७७

(५) दारकर्मणि अग्निहोत्रादौ धर्मो । सवर्णा वरेण समानो वर्णो ब्राह्मणादिः यस्याः सा ।

● पमा. ४९३

(६) वर्णो जातेरप्युपलक्षणम् । अग्रे प्रथमोद्वाहे । द्विजातिपदं शूद्रानुलोमजप्रतिलोमजानामुपलक्षणम् । प्रशस्ता प्राथमकल्पिके दारकर्मणि रतिपुत्रधर्मलक्षणे ।

संप्र. ७४७

(७) अत्र प्राञ्चः— रतिपुत्रधर्मार्थत्वेन विवाह-स्त्रिविधः । पुत्रार्थो द्विविधः नित्यः काम्यश्च । अपुत्रस्य यः सुतार्थं विवाहः स नित्यः । एकस्मिन् पुत्रे जाते बहुपुत्रोत्पादनार्थं यो विवाहः स काम्यः । तत्र नित्ये सवर्णैव, काम्यपुत्रोत्पादने शूद्राण्यतिरिक्ताः । रत्यर्थमना-श्रमित्वदोपपरिहारार्थं वा शूद्राऽपि परिणेष्या । न तु पुत्रोत्पत्त्युद्देशेन, ' यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः । नैतन्मम मतं यस्मात्तत्राऽऽत्मा जायते स्वयम् ॥ ' (यास्मृ. १।५६) इति हेत्वभिधानात् । न चैवं शूद्रापुत्रस्य विभागो न संगच्छते इति वाच्यम्, स्वर्थं प्रवृत्तस्यानुपज्ञेण पुत्रे जाते वचनस्वार्थवत्त्वात् । यदि नित्यपुत्रोत्पादनार्थं सवर्णा न लभ्यते तदाऽनुकल्पार्थ-मप्यसवर्णापरिणयनमित्याहुः । संम. ६३

सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्यां भार्यावरणमनुमतम्

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाप्रजन्मनः ॥

* शेष स्मृचवत् ।

(१) मस्मृ. २।१३ ; अथ. १।५७ राज्ञश्च (राज्ञः स्युः) चात्र (चान्वव) ; गृह. ३८ पूर्वाधि (शूद्रस्य भार्या शूद्रैव सा च स्वा च विशः स्मृतेः ।) राज्ञश्च (राज्ञस्तु) ; मभा. १।०।५ अपवत् ; स्मृच. ७७ ; गृह. ३४ स्मृते (स्मृता) राज्ञश्च (राज्ञः स्युः) ; पमा. ४९४ राज्ञश्च (राज्ञः स्युः) ; मपा. १४३ स्मृते (स्मृता) राज्ञश्च (राज्ञस्तु) ; मर. १८ राज्ञश्च (राज्ञस्तु) जन्मनः (जन्मनात्) ; दौक. १।५६ राज्ञश्च (राज्ञस्तु) ;

(१) वर्णभेदे सति सवर्णानियमः । यस्यैव ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिविधयो भवन्ति एवं शूद्रस्य जातिन्यूना रजकतक्षकादिविधयः प्राप्ताः । अतः सवर्णेषुमुच्यते । उत्कृष्टजातीया तु पूर्वत्र क्रमग्रहणादप्राप्ता । सा च शूद्रा स्वा च वैश्या वैश्यस्य । ते च वैश्यादूरे स्वा च राजन्यस्य । एवं अग्रजन्मनो ब्राह्मणस्य । ब्राह्मणक्रमेण निर्देशे कर्तव्ये शूद्रप्रक्रमेण निर्देशः पूर्वोक्तमेवायै उपोद्बलयति । यदुक्तम् ' विकल्प आनुपूर्व्येण नावरयं समुच्चयः ' ।

मेधा.

(२) शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति न उत्कृष्टाप्रकृष्टे । शूद्रा वैश्या च वैश्यस्य मन्वादिभिः स्मृता । वैश्या शूद्रा क्षत्रिया च क्षत्रियस्य । क्षत्रिया वैश्या (शूद्रा) ब्राह्मणी च ब्राह्मणस्य । ' शूद्रामप्येके मन्ववर्जम् ' इति वसिष्ठ-स्मरणात् मन्ववर्जिता एषा द्विजातीनां भवति ।

* गोर.

(३) एतत्तु कामतः प्रवृत्तविषयम् ।

स्मृच. ७७

(४) एवकारेण केवलशूद्रभार्यात्वं शूद्रस्यैव नान्य-स्येति सूचितम् । स्वशब्दग्रहणेन सवर्णाकामूढायामेव असवर्णा बोद्धव्येति प्रत्येकं निर्देशेन, नोत्तरा बोद्धव्येति ।

नन्द.

ब्राह्मणक्षत्रिययोः शूद्रा भार्या निषिद्धा

नै ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥

(१) यद्यपि अत्यन्तरूपवती शूद्रा, विप्रराजस्यो च वीरप्रकृती दशामीमपि दशामस्तनुयीयाता, तथापि शूद्रां नाधिबोधादौ । अन्वार्थवादः— कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते न क्वचिदितिहासोपाख्यानेऽपि उपदिश्यते वर्ण्यते । आपदि

* भवि., भमु., मच., भाच. गोरगतम् ।

चांमि. १।५६ वीकृतव् ; संप्र. ७४९ वीकृतव् ; मुक्ता. १३३-पमावद् ; बाळ. १।५६ वीकृतव्.

(१) मस्मृ. ३।१४ ; अप. १।५६ ; शुक. ४० ; स्मृच. ७७ ; गृह. ३६ ; पमा. ४९५ ; मपा. १४४ दि (च) ; दृकि. १।५६ ; संप्र. ७४९ ; मुक्ता. १३३ कस्मिंश्चिदपि (न कस्मिंश्चिद्) ; बाळ. १।५६ .

गरीयस्यामधिकार्यामापदि पूर्वशानुशाता अनेन प्रति-पिद्धा, अतो विकल्पः ।

ननु च शास्त्रलक्षणयोः एकविषयसंनिपाते षोडशि-ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पो युक्तः, न तु रागलक्षणायाः प्रवृत्ते-निषेधेन । न च शूद्रा शास्त्रलक्षणा । केवलं रागस्तन प्रवृत्तिप्रतिषेधेति पूर्वशास्त्रस्यार्थः । निषेधस्तु शास्त्रलक्षण इति अविवाह्यैव शूद्रा । एतदेवाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येन पठितम् ' यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद् दारोपसंग्रहः । न तन्मम मतम् ' (यास्मृ. १।५६) इति । अत्रोच्यते— सर्वत्र उपदेशानर्थकतैव विकल्प आश्रीयते । यदि च अत्यन्तमेव शूद्राप्रतिषेधः स्यात् तदा क्षत्रियवैश्ये एव प्रतिप्रसूयेयाताम् । आपद्यमनुज्ञाने (? नं) प्रतिप्रसव-शास्त्रं अयं च प्रतिषेधः द्वयमपि व्यर्थं स्यात्, सवर्णाया नियमेन सिद्धत्वात् । तद्विदमनुज्ञाते (? नं) प्रतिषेधश्च स्वस्वविषयमाने विकल्प्येते । ननु च विकल्पे कामचारः, तस्य च प्रतिप्रसवत एव सिद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यो नैव । न यथाकामतः क्षत्रियावैश्ययोर्विवाह इव शूद्रायाः, अन्यत्रापदे गरीयस्याः । इदं तु प्रतिपत्तुं युक्तं यत् सवर्णानियमेन असवर्णानिवृत्तेरर्थतः कृतायाः पुनः शूद्रा-निवृत्तिः अतवर्णानिवृत्तेरनित्यत्वं ज्ञापयति । अनित्यत्वे च आपदि सवर्णाया अलम्बे वा भवति च अयमवगमः, शूद्रा न बोद्धव्या इतरे तु बोद्धव्ये ।

मेधा.

(२) ब्राह्मणक्षत्रिययोः गार्हस्थ्यप्रतिप्रसूये सवर्णो अलम्बमानयोः कस्मिंश्चिदपि इतिहासाख्याने शूद्रा भार्या नोपवर्ण्यते । एवं च शूद्रानिषेधात् ब्राह्मणक्षत्रिययोः सवर्णालम्बेऽस्ति क्षत्रियवैश्योद्वाह इति गम्यते । तथापि च धनापरादादौ क्षत्र (प्र ?) वृत्तिदर्शनात् प्रथम ब्राह्मणस्य क्षत्रिययोद्वाहः तदलम्बे वैश्योद्वाहः ।

गोर.

(३) यत्पुनरुक्तम् ' न ब्राह्मणक्षत्रिययोः... ' इति, तत् तनोरत्यन्तप्रतिषेधार्थं न वैश्यादि (? वैश्यस्य) आप्यर्थम् ।

अप. १।५६

(४) आद्यादिधर्मकार्यमित्येति शेषः ।

यक. ४०

(५) अत्र शूद्राविवाहे न केवलमसवर्णविवाह-
दोषः, किन्तु दोषान्तरमपीत्याह — न ब्राह्मणेति ।
आपद्यपि दुर्मिश्रादी शूद्राविवाहेन धनलाभाभिज्ञारसंभवे-
ऽपीत्यर्थः । वृत्तान्ते प्रस्तावे, यथा भार्यान्तरोद्वाहासंभवेन
संतानविच्छेदस्तदापीत्यर्थः । उपदिश्यते अनुज्ञायते ।

* मवि.

(६) पूर्वं सवर्णानुक्रमेणानुक्रमेण निवाहाद्यनुज्ञानात्
अयं निषेधः प्रातिलोभ्येन विवाहविषयो बोद्धव्यः ।

‡ ममु.

(७) अथ ब्रह्मक्षत्रियाम्नां सवर्णायां प्रथममुद्बो-
दशक्यायामसवर्णाऽपि बोद्धव्या, न कदाचिदपि प्रथमं
शूद्रेत्याह — न ब्राह्मणेति । आपत् सवर्णाया अनन्तराया
वा अप्यलभः । वृत्तान्ते, वृत्तं आचारो धर्ममिति
यावत् । अन्तः निर्णयः धर्मशास्त्रमित्यर्थः । भार्या नोप-
दिश्यते भार्यात्वेन नोपदिश्यते, किन्तु काम्यत्वेनेत्यर्थः ।

नन्द.

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

हीनजातिस्त्रियं मोहाहुद्बन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥

(१) पूर्वस्य प्रतिषेधस्य शोयोऽयं निन्दार्थवादः ।
हीनजातिः शूद्रैव, तस्या एव प्रकृतत्वात्, ' ससंतानानि
शूद्रताम् ' इति निगमनात् । ते एते द्विजातयः मोहात्
धनलोभजादिविषकात् कामनिमित्ताद्वा कुलानि शूद्रतां
गमयन्ति । तेषां जाताः पुत्राः शूद्रा भवन्ति, एवं

* मच., माच. मविचत् ।

‡ शेष गोरारवत् ।

(१) मस्मृ. ३।१५; अप. ३।५६ जाति (जाति) ; गृह.
४।१ नयन्याशु (नयन्त्याशु) मनुविष्णु. ; स्मृच. ७७; गृह.
३६ ससंतानानि (संतानानि च) मनुविष्णु. ; पमा. ४९५
जाति (जाति) शूद्रताम् (शूद्रत्व) ; मपा. १४४; संप्र.
७५० मनुविष्णु. ; मुक्ता. १३३ अपवद. ; बाल. १।५६ अपवद.
सर्वज्ञानाराधनकुल्युक्तादिमनुस्मृतिटीकाकारैः हीनजातिं शूद्रां इति
व्याख्यानं कृतं, तस्मादनुगीतौ ' हीनजातिं स्त्रियम् ' इति
समाससहितः पाठः स्यात् ।

तत्पुत्रपौत्रा इति । अत उच्यते ससंतानानीति । संतानः
अपत्योत्पत्तिप्रबन्धः पुत्रपौत्रादिः । * मेधाः

(२) अत्र अर्थवादः — हीनजातिस्त्रियमिति ।
शूद्रतामित्युपादानात् हीनजातिं शूद्रां शास्त्रार्थापरिज्ञानात्
उपयच्छमाना द्विजातयः कुलानि पुत्रपौत्रादिबन्धाः
चिरंतनकालभाविस्तानानि शूद्रतां गमयन्ति, तथाविधा-
नामेवं तत्रोत्पादनात् । अत्र द्विजातय इति वचनात्
वैश्यस्यापि अकृतसवर्णाविवाहस्य शूद्रानिषेध इति
गम्यते । ब्राह्मणक्षत्रिययोः पुनः प्रत्यवायातिशयः पूर्व-
प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यात् । गोर.

(३) सवर्णाम् (? पि) परिणीय हीनजातिं शूद्रां
शास्त्राधिकारपरिणयन्तो ब्रह्मक्षत्रियवैश्याः तत्रोत्पन्नपुत्र-
पौत्रादिक्रमेण कुलान्येव ससंततिकानि शूद्रतां गमयन्ति ।
अत्र द्विजातय इति बहुवचननिर्देशात् निन्दया वैश्य-
स्यापि निषेधः कल्प्यते । ब्राह्मणक्षत्रियोस्तु पूर्वत्रैव
निषेधकल्पनात्तन्निन्दामात्रार्थैतैव । ममु.

(४) न केवलं ब्राह्मणक्षत्रिययोरेव निषेधः, किन्तु
वैश्यस्यापीति सूचयितुमर्थवादमाह — हीनेति । हीनजातिं
संस्कारहीनोत्पत्तिं शूद्रां द्विजातयो मूत्रसंस्कारयुक्ताः
स्त्रियमुद्बन्तः प्रथमभार्यात्वेनोद्बन्तस्तरयामुत्पन्नेनापत्येन
कुलं संततिं शूद्रतां जातकर्मादिसंस्कारहीनतामाशु
नयन्ति । नन्द.

शूद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

(१) शूद्रां विन्दति परिणयति शूद्रावेदी । य पतति
पतित इव । अत्रिः, उतथ्यस्य तनयः पुत्रः, तयोरेतन्मत्तं
इत्युपस्फुरः । अयं तावदर्धश्लोकः पूर्वप्रतिषेधशोषः ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या । शास्त्रान्तरमिदम् । अभ्यनुहाय
शूद्रायां ऋतौ उपगमनं निषेधति । सुतोत्पत्तिर्हि ऋतौ
युगमासु रात्रिषु भवति । ऋतौ शूद्रां न गच्छेदित्यर्थः ।
तदपत्यतया भृगोः । इदमपि स्मृत्यन्तरम् । तान्येव

* मवि. मेधागतम् ।

(१) मस्मृ. ३।१६; अप. ३।५७; गृह. ४१; स्मृच.
७८; गृह. ३६; पमा. ४९५; मपा. १४३; संप्र. ७५० ;
मुक्ता. १३३ इत्यथ (इत्यथ) ; बाल. १।५६ .

शूद्रोत्पन्नानि अपत्यानि यस्य सः तदपत्यः, तद्गाय-
स्तदपत्यता । भृगोः एतन्मतम् । ऋतावप्युपपन्नतरामु
(? प्युपयन्नितरामु) जातापत्य उपेयात् । पतितत्व-
घचनं चात्र निन्दैव, न त्वस्य पतितधर्मता— ' पतित-
स्योदकम् ' इत्यादि । एतच्च वक्ष्यामः । * मेधा.

(२) अत्रेः उतथ्यपुत्रस्य च गौतमस्य एतन्मतं
यत् शूद्रोद्भोदा पतितो भवतीति । निन्दया प्रतिषेधानु-
मानम् । नह्यकस्मात् निन्दा प्रवर्तते इति । एवं च
तन्मतेनामं शूद्राया अत्यन्तप्रतिषेधः । शौनकस्य पुनर्मतं
यत् शूद्रामुतोत्पत्त्या पततीति । अतश्च तन्मते अनतीं
तामुपेयात् । भृगोः पुनर्मतं यत् केवलशूद्रापत्यतया
पततीति, एवं च तत्पक्षे इतरामु जातापत्यः शूद्रा
ऋतौ ब्रजेत् । गोरा.

(३) अथ गोत्रविशेषनियतं दोषमाह—शूद्रावेदीति ।
शूद्रावेदी शूद्रापरिणता अत्रेः (अत्रि) संशकस्य मुने-
र्मते संतत्यनुत्पत्त्याऽपि पतति, ' द्विजातिकर्मस्यो हानिः
पतनम् ' इति गौतमोक्तेः पातित्यशोभी भवति । उतथ्य-
त्तनयो (? उतथ्यो) गौतमः, तद्गोत्रजस्येति ' सुतो-
त्पत्त्या ' इत्यनेन व्यवहितेनान्वितम् । शौनकस्येत्यपि
तदपत्यतया इत्यनेनान्वितम् । तेन गौतमगोत्रस्य पुत्रो-
त्पत्त्या शौनकभृग्वादीनां तु पौत्रोत्पत्त्या शूद्रतृत्पत्यत्वेतुः
द्विजातिधर्महानिरूपं पातित्यमित्यर्थः । एतच्च तत्तद्गोत्र-
कर्तृणां तेन तेन प्रकारेण पूर्वं पातित्यस्य उत्पन्नत्वात्
तैरेव नियमितम् । अत एव भविष्ये— ' शूद्रामारोप्य
शय्यां तु पतितोऽत्रिर्वैभूव ह । उतथ्यः पुत्रजननात्
पतितत्वमवाप्तवान् ॥ पुत्रस्य पुत्रमाप्त्राय शौनकः
शूद्रता गतः । भृग्वादयोऽप्येवमेव पतितत्वमवाप्तुयुः ॥ '
अत्र च भृग्वादय इत्यादिपदादत्रिगौतमव्यतिरिक्तानां
सर्वेषां ग्रहणं, केचिच्च अनेस्तनयस्य इति पद्यर्थं व्याचक्षते ।
एवमुत्तरेष्वपि । तत्तु व्याख्यानं व्यवस्थितार्थानभिधानेन
शूद्रावेदनस्य अदोषत्वमापादयत् निषेधविध्वानर्थक्यस्य
प्रसञ्जकतया हेयमेव । मवि.

(४) शूद्रा विन्दति परिणयतीति शूद्रावेदी स
पतित इव भवति । इदमनेमंतं उतथ्यतनयस्य गौतमस्य
च । अभ्यादिग्रहणमादरार्थम् । एतत् ब्राह्मणविषयम् ।
' शूद्रायां सुतोत्पत्त्या पतति ' इति शौनकस्य मतम् ।
एतत् क्षत्रियविषयम् । ' शूद्रामुतोत्पत्त्या (?) पतति '
इति भृगोर्मतम् । एतद्वैश्यविषयम् । एतस्य महर्षि-
मतत्रयस्य व्यवस्थासंभवे विषदृशपतनचिकत्थानोगात् ।
मेधातिथिगोविन्दराजयोस्तु मनं शूद्रावेदी पततीति पूर्वोक्त-
शूद्राविवाहनिषेधविशेषः सुतोत्पत्त्या पततीति देवाज्जात-
शूद्राविवाहे ऋतौ नोपेयादिति विधानार्थम् । ऋतुकाल-
गमने सुतोत्पत्तेः । तदपत्यतयेति तु तान्येव शूद्रो-
त्पन्नान्यपत्यानि यस्य स तदपत्यः, तस्य भावस्तदपत्यता,
तथा पतति । एतेनेदमुक्तं ऋतामुपयन्नितरामु जातापत्य
उपेयात् । ममु.

(५) तदपत्यतया शूद्रापत्यापत्यत्वेन ।

* मच.

(६) अत्र मतान्तराभ्युपन्यस्य स्वमतं सिद्धान्तयति—
शूद्रावेदीति । शूद्रां भार्यात्वेन विन्दतीति शूद्रावेदी, तेन
पततीत्यत्रेकतथ्यतनयस्य च मतम् । (शूद्रामूढवानपि ?)
उतथ्यतनयो गौतमः । शूद्राया सुतोत्पादनेन पतति न
पुनस्तस्या उद्ग्रहणेनेति शौनकस्य मतम् । शूद्रामूढवानपि
तस्या सुतोत्पत्तिमयात् ऋतौ तां नोपेयादित्यर्थः ।
तदपत्यतया भृगोरित्येतत्स्वमतम् । कुतः ? भृगुमुत्वेन
शास्त्रव्यास्य प्रोच्यमानत्वात् । तदपत्यतया तस्यां शूद्राया-
मेवापत्यं यस्य स तदपत्यः तस्य भावः तदपत्यता ।
तथा पततीति भृगोर्मम मतम् । ' शूद्रापत्यैश्च केवलेः '
इति वक्ष्यति । ' रामो द्विर्नाभिभापते ' इत्युक्तिवदास्य-
च्छन्दरहिताऽपि स्वमतप्रकारानपरैरेवं भृगोरित्युक्तिः ।
नन्द.

(७) तदपत्यतया पौत्रोत्पत्त्या ।

§ भाच.

* शेष मेधागतम् ।

* ' सुतोत्पत्त्या ' इत्यस्य व्याख्यानमधिमसोकेऽपि द्रष्टव्यम् ।
मृच., पूर., मवा. मेधागतम् ।

§ शेषमतीताशुद्धम् । तथापि मयुवत् मतत्रयव्यवस्था स्पष्ट
पततीति ।

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

(१) अर्थवादोऽयम् । यदि पुत्रमुत्पादयति तस्यां ततो ब्राह्मण्यादेव हीयते । अपत्यस्य अत्राह्मणत्वं इति निन्दैव । सुतमिति च पुल्लिङ्गनिर्देशात् 'सुतोत्पत्त्या' इत्यत्र समानसंहितत्वेऽपि पुत्रोत्पत्तिरेवाभिप्रेता । तथा च दर्शितम् 'युग्मा रात्रयो चर्याः' इति ।

• मेधा.

(२) शूद्रां गत्वा ब्राह्मणो नरकं प्रजति, इत्यय-
मत्यन्तप्रतिषेधः । शोषोऽर्थवादः । सुतं शूद्रायामुत्पाद्य
ब्राह्मण्यादेव भ्रश्यतीत्यर्थं सुतोत्पत्तिनिषेधार्थवादः । एवं
चेह अर्थवादयोर्ब्राह्मणग्रहणात् अत्यन्तप्रतिषेधसुतोत्पत्ति-
निषेधौ ब्राह्मणविषयावेव । गोरा.

(३) प्रसङ्गादधिविजायामपि शूद्रायां मैथुने दोष-
माह - शूद्रामिति । आरोप्येति कारणेन कार्यं मैथुन-
मुक्तम् । मवि.

(४) यदपि मनुना - शूद्रां इति, तेनापि व्युत्क्रमेणो-
द्गाहकर्म गमनं तस्यामेव सुतोत्पत्तिर्निषिध्यते, न पुन-
स्तत्र सुतोत्पत्तिमात्रम् । तथात्वे तु 'चतुर्ब्रह्मिकमागाः
स्युर्वर्णतो ब्राह्मणात्मजाः' इति विभागवचनं न स्यात् ।
अत एव मनुरपि केवलं शूद्रापत्यतया दोषमाह -
'शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ...' इति ।

स्मृच. ७७-७८

(५) सर्वणामपरिणीय दैवात्स्नेहाद्वा शूद्रापरिणेतु-
ब्राह्मणस्य शयननिषेधोऽयम्, निन्दया निषेधस्मृत्यनु-
मानात् शूद्रां गत्वा ब्राह्मणो नरकं गच्छति । 'जनयित्वा
सुतं तस्याम्' इत्यृतुकालगमननिषेधपरम् । 'ब्राह्मण्यादेव
हीयते' इति दोषभूयस्त्वार्थम् । ममु.

* मव., नन्द., माच. मेधावद ।

(१) मस्मृ. ३।१७; अष. १।५६; गृह. ४१; स्मृच. ७७; गृह. ३६; पमा. ४९५; वीमि. १।५६ पृ.; संप्र. ७५०; मुक्ता. १३३; बाल. १।५६; संग. २५३.

'दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।
नाश्रन्ति पितृदेवास्तं न च स्वर्गं स गच्छति ॥

(१) सर्वकालिकोऽयं निषेधः । यदि कथंचित्
शूद्राऽपि व्युद्भते तदा एतानि कर्माणि तत्प्रधानानि न
कर्तव्यानि । न च तथा सह श्रैवर्णिकस्त्रीवदमंऽधिकारो-
ऽस्तीत्यर्थः । भार्यात्वात् अधिकारे प्राप्ते निषेधोऽयम् ।
अतः स्वधर्मे धनं विनियुञ्जानस्य न तदीयानुशोपयुज्यते
यथा द्विजातिक्रीणाम् । अन्यत्र तु अर्थकामयोः साऽपि
अनतिचरणीयैव । प्रेष्यावत् तत्कर्मोपयोगो न निषिध्यते,
श्राद्धादौ अवहननादिकार्यं तत्र न दोषः स्यात् । परि-
वेष्टनादि न कारयितव्या । तत्र दैवं कर्म दर्शपूर्णमासादि,
देवतोद्देशेन च ब्राह्मणभोजनं, प्रतवदित्यत्र यथा
व्याख्यातम् । पित्र्यं श्राद्धोदकतर्पणादि । आतिथेयं
अतिथेः आराधनं भोजनपाद्यादि ।

ननु च 'सजात्या स्थितयाऽन्यथा' (मस्मृ. ९।८७)
इत्यस्त्येव प्रतिषेधः । नैव, स्थितयेति तत्र भूयते ।
ऋतुमत्यां सर्वर्णाय कथंचिद्वा असंनिहितायां प्राप्नोति
श्रमिणावैद्यावत् । अपि च नासी अधिकारे प्रतिषेधः,
किं तर्हि ? आख्यावेधगादौ । 'पत्न्यवैक्षितमाज्यं भवति'
इति अङ्गत्वेनोपादीयते । पत्नीत्यत्र ऋत्वर्थेषु यथा कया-
न्विदुपात्तया सिद्धिरनियमेन प्राप्ता । यथा ब्रह्मीषु सर्वर्णसु
यथा कयाचित् सर्वर्णया क्रियते एवं असर्वर्णयाऽपि मा
कारीत्येवमर्थोऽयौ प्रतिषेधः । प्राधान्यं अधिकारित्वात् ।
'नाश्रन्ति पितृदेवास्तम्' इति कर्मनैफल्यमाह । न च
स्वर्गो स गच्छति, यद्यपि अतिथिरश्राति, तत्कले स्वर्गादि
न भवतीति ॥ स्वर्गग्रहणं अतिथिपूजाफलोपलक्षणार्थम्
अनुवादश्च 'धन्यं यशस्वम्' (मस्मृ. ३।१०६)
इत्यादि । मेधा.

(२) 'यस्तु तत्कार्येणोहात् सजात्या स्थितया-
ऽन्यथा' इति निषेधं वक्ष्यति, अतोऽसंनिहितायामपि

(१) मस्मृ. ३।१८; अष. १।५७ पितृदेवास्तं न (पितरस्तस्य
न) ; मवि. नाश्रन्ति (नादन्ति) ; स्मृच. ७७ मविषय ; मुक्ता.
१३३ पित्र्याति (पित्र्याति) यस्य (तस्य) नाश्रन्ति (निन्दन्ति) ;
बाल. १।५६ ; १।८८ स गच्छति (न स्रतिम्) ; नन्द-
नाश्रन्ति (नादन्ति) देवास्तं न (देवास्तत्र) ; भाच. नन्दवद .

सजात्यायां वा यागश्राद्धातिथिदानानि यस्य शूद्रया दत्तानि तद्व्यकथ्यं पितृदेवा नोपजीवन्ति, न च तेनाऽऽतिथेयेन स गृहस्थः स्वर्गं गच्छति । गोरा.

(३) यदुक्तम् ' कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते ' इति, (तत्) दोषकथनेन स्पष्टयितुमाह— देवेति । तत्प्रधानानि भार्यान्तराभावात् । ' न च स्वर्गम् ' इत्यातिथेय-विषये दोष उक्तः, तत्र ' नादन्त्यतिथयः ' इत्यभिधाना-योगात् । मवि.

(४) यदि कथंचित्सवर्णानुक्रमेणाक्रमेण वा शूद्रापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानि तत्कर्तृकाणि देवे-त्यनेन निषिध्यन्ते । देव होमादि, पित्र्यं श्राद्धादि, आतिथेयमतिथिभोजनादि, एतानि यस्य शूद्रोसपाद्यानि तद्व्यं कथ्यं पितृदेवा नाश्रन्ति । न च तेनातिथेयेन स गृही स्वर्गं याति । ' यस्तु तत् कारयेन्नोहास्तजात्या स्थितयाऽन्यथा ' (मन्मू. १।८७) इति सवर्णायां सनि-हिताया निषेधं वक्ष्यति । अयं त्वसंनिहितायामपी-त्यपुनरुक्तिः । ममु.

(५) दैवं होमादि । पित्र्यं श्राद्धादि । शूद्रा-स्तानुताश्च प्रधानतया येयु तानीति । न च स्वर्गं ब्राह्मण्याभावेन स्वर्गसाधनकर्माभावात् । मच.

(६) एतमेवायं विद्यदयति— दैवेति । यस्य द्विजस्य । तत्प्रधानानि शूद्राप्रधानानि । तस्य तत् दैवं पित्र्यमातिथेयं च देयं पितृदेवा नाश्रन्ति नाश्रन्ति । आतिथेयस्यापि देवपितर्येत्वादुक्तं पितृदेवा इति । ततश्च स्वर्गं न गच्छति । ' न ब्राह्मणश्चतुर्ययोः ' इत्यारभ्य यदिदं गूद्राभार्यत्वं निषिध्यते तत्कैवल्यशूद्राभार्यत्वविषयमिति तत्प्रधानानीत्यनेन स्पष्टीकृतम् । न हि त्रैवर्णिकस्य तत्क्रीभार्यस्य दैवपित्यातिथेयानि शूद्राप्रधानानि भव-न्तीति । नन्द.

(७) यस्य पुंसस्तस्या मुख्यतया प्रधानानि कृतानि दैवपित्यातिथेयादीनि, एतानि पितृदेवा देवाश्च नादन्ति न भक्षयन्ति, च पुनः सोऽपि पुमान् स्वर्गं न गच्छति । माच.

वृषलीकेनपीतस्य निःश्वासोपहृतस्य च । तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

(१) अर्थवादेऽयम् । वृषल्याः केनः वृषलीकेनः चक्रासवः, स पीतो येन । पलाण्डुभक्षितादिवत्पर-निपातः । पाटान्तरं वृषलीपीतकेनस्य पीतः केनः यस्य इति विग्रहः, वृषल्या पीतकेनः । ' तृतीया ' (पा. २।१।३०) इति योगविभागात् समासः । पीतः केनो वा अनेनेति विग्रहे वृषल्या इति षष्ठीसमासः (पा. २।२।८) । अर्थस्तु सर्ववृत्तिषु एक एव । संप्रयुज्य-मानयोः अक्षरपरिचुम्बनादि अवश्यमायि, तेन च सह-चारिणा धर्मेण मैथुनसंबन्धो लक्ष्यते । प्रकरणाच्च विवाह-प्रतिषेधरोषोऽयं, न पृथग्व्याक्यम् । तत्त्वे हि सुम्बनादिवर्जं संयोगधर्मो बहुमतः स्यात् । तस्मात् गच्छन् शूद्रां सुम्बनादिपरिवर्जनेन न किंचिच्छास्त्रार्थमुल्लङ्घेत । तस्या चैव प्रसूतस्य, ऋतौ तु गच्छत इत्यर्थः । निष्कृतिः शुद्धिः नास्ति इति निन्दातिशयोऽयम् । मेघा.

(२) शूद्रायाः कृतपरिचुम्बनस्य तथैव चैकपर्यङ्गादौ सुलक्षासापवित्रीकृतस्य तरयामेव चोत्पन्नस्यापत्यस्य संशुद्धिर्नोपदिश्यते इति । पूर्वोत्तरावधंशोको अत्यन्त-निषेधश्चुमुमतार्थवादी । गोरा.

(३) वृषलीकेनपीतस्य पीतवृषलीमुनकेनस्य । निःश्वासो वृषल्या एव । एतेन प्रधानमैथुनाभावेऽपि प्राप्या (१) अग्रधाना) इत्यनेन दोष उक्तः । प्रसूतस्य उत्पन्नापत्यस्य निष्कृतिः निस्तारः पापात् न विधीयते नानुमतो विना प्रायश्चित्तमित्यर्थः । मवि.

(४) वृषलीकेनः अक्षररसः, स पीतो येन स वृषलीकेनपीतः । ' वाऽऽहिताभ्यादिषु ' इत्यनेन समासः । अनेन शूद्राया अक्षररसपानं निषिध्यते । निःश्वासोप-हृतस्य चेति तथा सहैकशय्यादौ गयननिषेधः । तस्यां जातापत्यस्य शुद्धिर्नोपदिश्यते इत्युक्तकालगमननिषेधानु-यादः । ममु.

(१) मन्मू. १।१९ ; मेघा. वृषलीपीतकेनरवेनि पाटान्तरम् ; शूक. ४३ केनपीतस्य (पीतकेनस्य) मनुष्यहारीताः ; गूर. १७ न विधीयते (नोपपद्यते) मनुष्यहारीताः ; पद्म. ४९५ ; संप्र. ७५१ मनुष्यहारीताः ; मुक्ता. १२४ ; बाल. १।५१ .

(५) तन्निःश्वासेनोपहतं स्पृष्टं शरीरं यस्य तस्य ।
ऐहिकामुष्मिकयोः कर्मणोर्नाधिकार इति भावः ।

• मच.

(६) उक्तं निगमयति— वृषलीति । वृषलीफेन-
पीतस्य पीतवृषलीलालजलस्य । वृषलीभोगोपलक्षणमेतत् ।
प्रसृतस्य जातापत्यस्य द्विजस्य । निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् ।
एवकारेण वैवर्णिकस्त्रियामप्रसृतस्य शूद्रायामेव प्रसृतस्य
प्रायश्चित्ताभाव इति सूचितम् । नन्द.

(७) सर्वार्णामपरिणीय दैवाच्छूद्रापरिणेतुर्ब्राह्मणस्य
(निषेधः !) ऋतुकालगमननिषेधानुवादः ।

‡ मच.

याज्ञवल्क्यः

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्वारोपसंभ्रः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥

(१) ' श्रोत्रियाणां महाकुलत् ' (यास्मृ. १।५४)
इति वचनात् शूद्राविवाहो न प्राप्नोति । इत्येते च
कैश्चित्, तत्राचार्यैः स्वमतं उपन्यस्यति स्म— यदुच्यते
द्विजातीनामिति । ' कृष्णवर्णीया रामा रमणायैवोपेयते '
इति ब्राह्मणवादः । न च विदुषां कामार्थे प्रवृत्तिर्युक्ता ।
अतः शूद्राविवाहो न कर्तव्यः इति । एतदेव स्पष्टी-
करोति हेतुना— यस्मात्तत्रायं जायते स्वयमिति । तथा

• शेष पदार्थानां मयुवत् । अपूर्वत्वानुवादत्वोद्यो नालि ।

‡ शेषं मयुगलम् ।

(१) यास्मृ. १।५६ ; विश्व. १।५६ ; मेधा. ३।१४ शूद्रादारो
(शूद्रादारो) नैतन्मम (न तन्मम) चतुर्थपादं विना ; मिता. ;
अप. १।५६ शूद्रादारो (शूद्रादारो) चतुर्थं (चत्रात्मा) ; शुक.
४० चतुर्थं (चत्रात्मा) ; उ. २।१७।२१ दारोपसंभ्रः (दार-
परिभ्रः) नैतन्मम (न तन्मम) ; स्मृच. ७७ अपवत् ; गूर. ३५
(कुलं नश्येद्विजातीनां शूद्रभार्योपसंगलम् । न तन्मम मतं
यस्मात्तत्र नो जायते सुतः ॥) ; पद्म. ४९६ नैतन्मम (न तन्मम) ;
मया. १।५५ अपवत् ; मर. १८ अपवत् ; धीमि. तत्रार्थं
(तत्रात्मा) ; पत्र. २६ पमावत्, चतुर्थपादं विना ; संप्र.
७४९ धीमिवत् ; मुक्ता. १३६ पमावत् ; संम. ६३ अपवत् ;
बाल. १।८१ अपवत् ; संत. २५२ धीमिवत् ; सस्मृ. ५३
पमावत्.

ब्रह्मवृत्ताः पठन्ति— ' पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा
स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ '
इति । अतो नैतन्ममाभिप्रेतम् । विश्व.

(२) रति—पुत्र—धर्मार्थत्वेन विवाहस्त्रिविधः । तत्र
पुत्रार्थो द्विविधः नित्यः काम्यश्च । तत्र नित्ये प्रजाथे
' सर्वर्णः श्रोत्रियो वरः ' (यास्मृ. १।५५) इत्यनेन
सर्वर्णा मुख्या दर्शिता । इदानीं काम्ये नित्यसंयोगे च
अनुकल्पो वक्तव्य इत्याह— यदुच्यते इति । यदुच्यते
' सर्वर्णाग्ने द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु
प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः ॥ ' (मस्मृ. ३।
१२) इत्युपक्रम्य ' ब्राह्मणस्य चतस्रो भार्याः, क्षत्रियस्य
तिस्रः, वैश्यस्य द्वे ' इति द्विजातीनां शूद्रावेदनमिति,
नैतत् याज्ञवल्क्यस्य मतम् । यस्मात् अयं द्विजातिस्तन
स्वयं जायते । ' तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते
पुनः ' इति श्रुतेः । अत्र च ' तत्रायं जायते स्वयम् ' इति
हेतुं यदा नैत्यकपुत्रोत्पादनाय काम्यपुत्रोत्पादनाय वा
प्रवृत्तस्य शूद्रापरिणयननिषेधं कुर्वता नैत्यकपुत्रोत्पाद-
नानुकल्पे काम्ये च पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्ये,
क्षत्रियस्य च वैश्या भार्या अनुश्रुता भवति ।

• मिता.

(३) यदपि च याज्ञवल्क्येनोक्तम्— ' यदुच्यते '
इति, तदपि मानवेन समानार्थम् । न चैवं सति ' तत्रात्मा
जायते ' स्वयम् ' इति हेतुत्वेना (? त्वं ना) नुगुणमिति
वाच्यम् । तेनापि ' तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण ' इति शूद्रा-
परिणयनस्योक्तत्वात् । किञ्च हेतुत्वानुसारेण कदाचिदपि
शूद्राविवाहानङ्गीकारे, क्षत्रियादिविवाहोऽपि न स्यात्,
तत्रापि आत्मन एवोत्पत्तेः । अतो नायं हेतुः किन्तु
अर्थवाद इति मन्तव्यम् । स्मृच. ७७

(४) एवं च द्विजातीनां शूद्रापरिणयप्रसक्तिसमाश-
ङ्क्याऽऽह— यदुच्यते इति । द्विजातीनां शूद्रापरिणयः
' शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्या च विशाः स्मृते । ते
च स्या चैव राशस्तु ताश्च स्या चाप्रजन्मनः ॥ ' (मस्मृ.
३।१३) इति मन्वादिभिर्मर्यदुच्यते, तत्र मम संमतं
अनुमतार्थकं न, यस्मात् तत्र दारोप आत्मा उपरंप्राह-

• अत्र. पदार्थानां मितावत् ।

कस्य स्वयमेव जायते, न तु परं जनयति । तथा च श्रुतिः ' तज्जायाया जायात्वं भवति यदस्या जायते पुनः ' इति सांप्रदायिकाः । परे तु जायते गर्भमाघत्ते इत्यर्थः । तच्च गृहितम्, ' आपद्यपि न कर्तव्या शूद्रा भार्या द्विजेन तु । तस्या तस्य प्रसूतस्य निःश्रुतिर्न विधीयते ॥ ' इति शङ्खवचनात् । ननु एवं मन्वादिवचनविरोध इति चेन्न, मनुवचनस्य अपूर्वाधिवेदनपरत्वमिति सत्यामापदि तन्माननिर्णयपरत्वात्, प्रकृतवचनस्य च आपद्यपि व्युत्क्रमेण शूद्राविवाहवर्जनेनविषयत्वात् । यदुक्तं ब्राह्मे— ' क्षत्रविदुःशूद्रकन्यास्तु न विवाहा द्विजातिभिः । विवाहा ब्राह्मणो पश्चाद्विवाहा कचिदेव तु ॥ ' कचित् अधिवेदननिपाते । केचित्तु ' विवाहस्त्रिविधः— धर्मार्थः, प्रजार्थः, रत्यर्थश्च ' इति । तत्र शहस्यायाश्रमविहित-तत्तत्कर्माङ्गभूतपत्नीसंपादको धर्मार्थः सवर्णविवाह एव । प्रजार्थस्तु सवर्णापुत्रासंभवे नित्यः काम्यश्च द्विविधोऽपि क्षत्रियवैश्यकन्ययोरपि । तत्रापि क्षत्रियकन्याभावे वैश्य-कन्यायाः । रत्यर्थस्तु शूद्रकन्याया अपि, ' रत्यर्थमेव सा तस्य कामार्तस्य प्रकीर्तिता । ' इति विष्णुपुराणात् । एवं च प्रकृतवचने प्रजार्थे क्षत्रादिकन्याम्यनुशा, शूद्रायास्तु निरासः । स्मृत्यन्तराणामपि एतदनुसारेणैवाविरोधो द्रष्टव्य इति सर्वे चतुरस्रम् । न च शूद्राया पारशवं पुत्रमभिप्राय ' विनास्त्रेप विधिः स्मृतः ' इति, ' चतु-स्त्रिव्येकभागानां वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ' इति च अग्ने मुनिना अभिधानात् नैवमिति वाच्य, रत्यर्थं प्रवृत्तस्य आपुत्रिकपुत्रोत्पत्तौ तयोः सावकाशत्वात् । एवं च ' शूद्रा शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । ' (मस्मृ. ३।१७) इत्यादिवचनान्यपि पुत्रोद्देश्य (क)-तदधिगमपराश्वेवेलाद्गुः । एतच्च सति संभवे अहीनवर्णैव परिणयेति व्यचरिष्यतम् ।

वीमि.

शूद्रानिरिक्तवर्णानुपूर्वा भार्यापरणमनुमर्त द्विजस्य,
शूद्रस्य सवर्णैव भार्या

' तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्ता शूद्रजन्मनः ॥

(१) यास्मृ. १।१७ ; विश्व. ; समु. ५ भार्या (भार्याः) ;
मिता. ; अथ. सखद ; स्यूच. ७७ ; पनर. ४९४ ; मर. १८ ;

(१) इदं पुनरस्माभिरप्यभिप्रेतम्— तिस्र इति । शूद्रस्येति वक्तव्ये शूद्रजन्मन इत्युक्तं, शाऽपि हि ब्राह्मणा-दिजाताः शूद्रजन्मना न विवाहोति शापनार्थम् । एवं क्षत्रियादीनामन्तर्ग्रमवानां चातुलोमप्रतिलोमाना यथायथं योग्यम् । सर्वेषा मनागपि उक्तृष्ट्या निःश्रुतजन्मना न विवाहा । निःश्रुताऽपि यथासंनिकर्ष क्रमात् विवाहा इति श्लोकार्थः । ऋज्वन्त्यत् । विश्व.

(२) इदानीं रतिकामस्य उत्पत्तपुत्रस्य वा विनष्ट-भार्यस्य आश्रमान्तरानधिकारिणो शूद्रस्याश्रमावस्था-मात्राभिक्राड्क्षिणः परिणयनक्रममाह — तिस्र इति । वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रो भार्याः । क्षत्रियस्य द्वे । वैश्यस्य एका । शूद्रस्य तु स्वैव भार्या भवति । सवर्णा पुनः सर्वेषा मुख्या स्थितैव । पूर्वस्याः पूर्वस्या अभावे उत्तरोत्तरा भवति । अयमेव च क्रमो नैत्यपगुत्ररूपे काम्ये च पुनोत्पादनविधौ । अतश्च यत् शूद्रापुत्रस्य पुत्रमध्ये परिगणनं विभागसंकीर्तनं च, तथा ' विप्रा-न्मूर्धावसिक्तो हि ' इत्युपक्रम्य ' विनास्त्रेप विधिः स्मृतः ' इति च, तदतिक्रामस्य आश्रममात्राभिक्राड्क्षिणो वा नान्तरीयकतयोत्पन्नस्य । मिता.

(३) अनुकल्पक्रममाह — तिस्र इति । यदा पुन-रुक्तलक्षणा सवर्णा नास्ति पूर्वा च विनष्टा, न चाना-श्रमिणा स्यात्तस्य न च आश्रमान्तरे अधिक्रियते (अ)-सामर्ण्यात्, बहुधनो बाल्यपत्यश्च, तदा तस्यामयस्यायां तिस्रो द्वे एका च ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या वर्णानुपूर्व्येण, स्वा शूद्रस्य । सवर्णा पुनश्चतुर्षी मुख्या स्थितैव । अथ.

(४) वर्णक्रमाद्ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा चेति तिस्रो भार्याः । क्षत्रियस्य वैश्या शूद्रा चेति द्वे । वैश्य-स्यैका शूद्रेति । सवर्णा पुनः सर्वेषा मुख्या स्थितैव । न च ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या चेति तिस्रो भार्या इति व्याख्यानं शङ्कनीयं, तथात्वे ' स्वाः शूद्रजन्मनः ' इति ।

दीक. १।१६ निर्देशनाश्रवः ; वीमि. समुद. ; मुक्ता. १११ ;
संन. ६३ ; सम. १०७ पूर्व्येण (पूर्व्येण) ; बाळ. १।६२
शू. २२९ ; सस्य. ५१ .

इत्यविवक्षितार्थे स्यात् वैश्यस्यापि तथात्वेनाविशेषात् ।
अतः पूर्वोक्तैव ज्यायसी । स्मृच. ७७

(५) वर्णानुपूर्व्येण वर्णानुलोभ्येन, तेन व्युत्क्रमेण
विवाहो निषिद्धः । यथाक्रममिति ब्राह्मणस्य तिस्रः, क्षत्रि-
यस्य द्वे, वैश्यस्य एकेत्यर्थः । स्वा शूद्रा । तेन संकर-
जाव्यावृत्तिः, ब्राह्मण्यादिख्यावृत्तेः 'सवर्णः' (यास्मृ.
१।५५) इत्यनेनैव प्राप्तेः । शूद्रजन्मनः शूद्रजातीय-
जातस्य । एतेन पारशवोऽपि संगृहीतः । एवं च ब्राह्मणा-
दितः क्षत्रियादिकन्यासु जातानां स्वमातृजातीयानुकृष्ट-
कन्ययैव विवाह इति सूचितम् । * बीमि.

नारदः

सवर्णा भार्या प्रशस्ता

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परिग्रहे ।

सजातिः श्रेयसी भार्या सजातिश्च पतिः स्त्रियाः ॥

ब्राह्मणादीनां चतुर्णां दारपरिग्रहे स्वजातीया ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणी, क्षत्रियस्य क्षत्रियेत्यादि, प्रशस्यतरा । एष
प्रथमः कल्प इति प्रकर्षप्रत्ययाद्गम्यते । असादेवेतरा
अपि भवन्तीति गम्यते । स्वजातीयश्च पतिः स्त्रियाः
श्रेयानिति, स्वजात्यालाम्भे अन्यस्मै देयेति ।

नाभा.

सवर्णानां वर्णानुपूर्व्यां भार्यावरणमनुमतम्

ब्राह्मणस्यानुलोभ्येन स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोभ्येन तथाऽन्ये पतयस्त्रयः ॥

ब्राह्मणस्यानुलोभ्येन अनुक्रमेण अन्याः ब्राह्मणी-
(मन्तरा) क्षत्रिया वैश्या शूद्रा चेति तिस्रः स्त्रियः ।
अनुकल्पोऽयं प्रकर्षप्रत्ययात् पूर्वश्लोके, 'कामतस्तु
प्रशुचानाम्' इति संहितान्तरे वचनाच्च । तथा शूद्रायाः
प्रातिलोभ्येनानुक्रमेण शूद्राभावे वैश्यः, ततः क्षत्रियः,

* शेषे अपगणम् ।

(१) नासं. १३।४ सजातिः (स्वजात्या) सजातिश्च
(स्वजात्यश्च) ; नास्मृ. १।५४ ; गृह. ४ ; गूर. ५ .

(२) नासं. १३।५ ; नास्मृ. १।५५ ; गृह. ३९ ; गूर. ३५
न्यास्तिस्र (न्याः स्त्रिय) ; पमा. ४५४ ; संप्र. ७४८ ; मुक्ता.
१३३ .

ततो ब्राह्मणो भवति । एवं शूद्रादन्ये त्रयः पतयः
संभवन्ति । शूद्रा ब्राह्मणश्च पतिदारभ्यां तु (त्वौ)
ब्राह्मणस्य चतस्रः शूद्रायाश्चत्वार इति । नामा.

द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्याया द्वौ पती श्रेयावेकोऽन्यः क्षत्रियापतिः ॥

द्वे क्षत्रियस्यान्ये क्षत्रियायाः, वैश्या शूद्रा च । वैश्य-
स्यैकाऽन्या वैश्यायाः, शूद्रा । क्षत्रियाया वक्तव्ये वैश्योक्ता
चतुष्कादित्रमादैक्यानुग्रहार्थम् । वैश्याया द्वावन्वी
वैश्यात्, क्षत्रियो ब्राह्मणश्च । क्षत्रियाया अन्यः क्षत्रि-
यावेको ब्राह्मणः । क्षत्रियो वैश्या च तुल्यौ तिलल्लयश्च ।
वैश्यः क्षत्रिया च तुल्यौ पतिदारभ्यां द्वे द्वाविति ।

नाभा.

व्यासः

अन्यवर्णभार्यापुत्रः स्वसवर्णः, शूद्रातिरिक्तवर्णानुपूर्व्यां
भार्यावरणमनुमतं द्विजस्य

ऊढायां हि सवर्णायामन्यां वा काममुद्गहेत् ।

तस्यामुत्पादितः पुत्रो न स्ववर्णात् प्रहीयते ॥

उद्गहेत्क्षत्रियां विप्रो वैश्यां च क्षत्रियोऽपि ताम् ।

न तु शूद्रां द्विजः कश्चिन्नाधरः पूर्ववर्णजाम् ॥

देवलः

सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्यां भार्यावरणमनुमतम्

एका शूद्रस्य वैश्यस्य द्वे तिस्रः क्षत्रियस्य च ।

चतस्रो ब्राह्मणस्य स्युर्भार्या राज्ञो यथेच्छतः ॥

उशना

ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

पतति वृषलीपतिरित्याचक्षते । न पततीत्येके ।

ब्राह्मणस्य कल्पविहिताश्चतस्र आनुपूर्व्येण भार्या

(१) नासं. १३।६ श्रेयावे (अन्या ए) ; नास्मृ. १।५६ ;

गृह. ३९ क्षत्रिया (क्षत्रियः) ; गूर. ३५ ; पमा. ४५४ ; संप्र.
७४८ ; मुक्ता. १३३ .

(२) च्यास्मृ. २।१०, ११ .

(३) गृह. १०४ क्रमेण क्षत्रितः ; गूर. ८५ .

(४) गृह. ४३-४४ ; गूर. ३७ क्षत्रस्र (क्षणस्रश्च) वसिष्ठ
आद (आह वसिष्ठः) (सुत०) ; संप्र. ७५१ .

भवन्तीति घसिष्ठ आह । पतति न पततीति
संशयः, वृषल्या पततीति हारीतः । सुतजननात्
पततीति शौनकः । तदपत्यैः पततीति गौतमः ॥

निष्कृतिः स्यात् सुरापस्य हत्वा वा ब्रह्मवादिनम् ।
वृषल्यभिप्रजातस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥

यमः

सवर्णा भार्या प्रशस्ता, सर्ववर्णानां वर्णानुपूर्व्या
भार्यावरणमनुमतम्

भार्याः सजात्याः सर्वेषां धर्मः प्राथमकल्पिकः ॥

अयमर्थः— समावृत्तस्य त्रैवर्णिकस्य प्रथमविवाहे
सवर्णैव मुख्या, क्षत्रियोरख्यादिषु प्रायश्चित्तस्मरणात् ।
शूद्रस्य शूद्रैव । अनुलोमजादीनामपि प्रथमविवाहे
सवर्णैव । संप्र. ७४७-७४८

आनुपूर्व्येण भार्याः स्युश्चतस्रो ब्राह्मणस्य तु ।

क्षत्रियस्यानुपूर्व्येण श्रेयास्तिस्रोऽवराः स्त्रियः ॥

वैश्यस्य चावरे धर्म्ये द्वे भार्ये चाब्रवीन्मनुः ।

शूद्रः स्वजातिं विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥

समत्वं च पुत्रोत्पत्तिनिमित्तपैतृककृपापाकरणभि-
प्रायम् । गृक. ३९

ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा त्र्यहं भवति सूतकी ।

अथास्यां गर्भमाधत्ते ब्राह्मणयादेव हीयते ॥

(१) गृक. ४३ ; गूर. ३७ जातस्य (यातस्य) ; संप्र.
७५१ वादिनम् (वादिनः) ; संग. २५३ संपवत् .

(२) गृक. ३८ सजात्याः (स्वान्वाश्व) ; गूर. ३४ सजात्याः
(स्वजात्या) प्राथमकल्पिकः (प्रथमकल्पितः) ; संप्र. ७४७ ;
संग. २५३ .

(३) गृक. ३९ श्रेयास्तिस्रोऽवरा (तिष्ठे श्रेया वराः) ;
गूर. ३४ आनुपूर्व्येण (अनुपूर्व्येण) श्रेया (गम्या) ; संप्र. ७४८ .

(४) गृक. ३९ ; गूर. ३४ पूर्वभि (वैश्यस्यावरधर्मं द्वे भार्ये
इत्यब्रवीन्मुनिः ।) स्वजातिं (स्वजातिः) ; संप्र. ७४८ भार्ये चात्र
(भार्येत्यत्र) .

(५) गृक. ४२ ; स्मृच. ७७ ; गूर. ३७ त्वर (तस्य) ;
संप्र. ७५० .

न ब्रह्महा ब्रह्महा तु ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
यस्तत्र जायते गर्भः स तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

* वृहद्यमः

ब्राह्मणस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

यैः करोत्येकारत्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।
तद्भ्रश्रेणे जपेन्नित्यं त्रिभिर्वैर्षेर्न्यपोहति ॥

वृषलीं यस्तु गृह्णाति ब्राह्मणो मदमोहितः ।
सदा सूतकिता तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥

वृषलीगमनं चैव मासमेकं निरन्तरम् ।
इह जन्मनि शूद्रत्वं पुनः शानो भविष्यति ॥

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥

अग्रे माह्विकं दृष्ट्वा मध्ये च वृषलीपतिम् ।
अन्ते वार्धुपिकं दृष्ट्वा निराशः पितरो गताः ॥

अजाविको (? कं) माह्विष्य (? पं च) तथा
च वृषलीपतिः (? तिम) ।

तृणाग्नेणापि संस्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥

* इत्येव स्मृतिः ' ख. ' पुस्तके सुमहता पाठभेदेन यमस्मृति-
त्वेन मुद्रिता ।

(१) गृक. ४२ इ (वै) ; गूर. ३७ इ (वै) ब्रह्महा भवेत्
(ब्राह्मणो हतः) ; संप्र. ७५० .

(२) यमस्मृ. २८ (ख.) न विधीयते (नैव विधेते) ;
गृक. ४३ फेनपीतस्य (पीतफेनस्य) मनुयमदारीना ; स्मृच.
८१ न विधीयते (नैव विधेते) ; गूर. ३७ न विधीयते
(नोपपद्यते) मनुयमदारीजाः ; संप्र. ७५१ मनुयमदारीना .

(३) वृयस्मृ. ३१२२ ; यमस्मृ. २६ (ख.) (कलरोत्येक-
त्रेण वृषलीसेवनादितिः । तद्भ्रश्रेणुर् जपत्रियं त्रिभिर्वैर्षेर्न्यपो-
हति ॥) .

(४) वृयस्मृ. ३१२३-२६ .

(५) वृयस्मृ. ३१२६ .

पैठीनसिः

सर्ववर्णानां अथर्वणंभार्यावरणमनुकल्पः

अलाभे विप्रकन्यायाः स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु ।
शूद्रायाः प्रातिलोभ्येन तथाऽन्ये पतयन्त्ययः ॥

अलाभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेत्, अपि वा
क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयेत्, वैद्यायां वा शूद्रायां
वेलन्त्ये ॥

(१) एतच्च (स्नानकव्रताचरणं) संन्यासानधि-
कारिणः । उत. १४८

(२) कन्यायाः सर्वर्णायाः । स्नातकव्रताचरणं तु
स्नातकामिप्रायेणैव, न मृतभार्यामिप्रायेण, ' आहरेद्विधि-
वहायानमीश्वैवाविलम्बयन् ' ' अनाधमी न तिष्ठेत् दिन-
मेकमपि द्विजः ' इत्यादिवचनविरोधात् । यदा तत्त्वत्त-
पुत्रोऽतिवृद्धो वा कन्यां न लभते तदा भवत्येव तस्यापि
स्नातकव्रताचरणम् । यदा त्वनुत्पन्नपुत्रोऽविरक्तोऽति-
समर्थश्च सर्वर्णां न लभते तदा त्वाह—अपि वेति ।
सप्त. ७४८

जातृकर्ण्यः

सवर्णां भार्यां प्रदाहा

सैवर्णया कृतदारो नान्यामिच्छेत्, संतानस्यान्य-
गामित्यात् ॥

(१) मुक्ता. १३३.

(२) गृक. ३८ वैद्यायां वा (वैद्यायां) ; स्मृच. ७७
कन्यायाः (कन्यकायाः) पुत्रमुत्पादयेत् वैद्यायां वा (पुत्रानुत्पा-
दयीत वैद्यायां) ; गृक. ३४ कन्यायाः (कन्यकायाश्च) मृतं
परोत् (मृतमाचरेत्) अपि वा (अपि) ; पमा. ४९४ मुत्पादयेत्
... वेत्यन्ये (मुत्पादयीत शूद्रायां वेत्येके) ; मया. १४५ अलाभे
(अभावे) क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयेत् (क्षत्रियायां तु पुत्रानुत्पा-
दीत्) ; उत. १४८ (अलाभे वैव कन्यायाः स्नानकव्रतमाचरेत् ।)
पत्नारदेन ; संप्र. ७४८ ; मुक्ता. १३३ पुत्रमुत्पादयेत् (पुत्रानु-
त्पादयीत) (शूद्रायां वेत्येके) आरूढिः .

(३) विघ्न. १०९ घ. ८३ .

अङ्गिराः

द्विजस्व शूद्रा भार्यां निषिद्धा

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहृतस्य च ।
तासु चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥
अजापालो म(मा)हिपश्च तथा च वृषलीपतिः ।
प्रमादादपि संस्पृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणम्

सवर्णां भार्यां प्रदाहा, द्विजस्व वर्णानुपूर्व्यां
भार्यावरणमनुमतम्

ब्राह्मणो ब्राह्मणीपूर्वं कुर्वन्दारपरिमहंम् ।
ब्राह्मण्यात्सर्ववर्णेषु न हानिमुपगच्छति ॥
तथैव क्षत्रियसुतां क्षत्रियः पूर्वमुद्वहन् ।
इतरे च ततो राजंश्च्यवते न स्वधर्मतः ॥
कुर्वन्वैश्यस्तथा वैद्यां पश्चाच्छूद्रकुलोद्भवाम् ।
न हीयते वैश्यकुलादयं न्यायः क्रमोदितः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्याः सवर्णापाणिसंग्रहम् ।
अकृत्याऽन्यभवापाणेः पतन्ति नृप संग्रहात् ॥
यस्या यस्या हि हीनायाः कुरुते पाणिसंग्रहम् ।
अकृत्या वर्णसंयोगं सोऽपि तद्वर्णभागभवेत् ॥

ब्रह्मपुराणम्

द्विजस्व वर्णानुपूर्व्यां भार्यावरणमनुमतम्, आपदि
अथर्वणंभार्यानुमतिः

कैदापि शूद्रकन्यास्तु न विवाहा द्विजातिभिः ।
विवाहा ब्राह्मणीं पश्चाद्विवाहाः कश्चिदेव तु ॥
क्षेत्रविट्शूद्रकन्यास्तु न विवाहा द्विजातिभिः ।
विवाहा ब्राह्मणीं पश्चाद्विवाहाः कश्चिदेव तु ॥
कश्चिदेवेति, कश्चित् अपिवेदननिमित्ते दारमरणे
वा सति । शुक. ४४

(१) अङ्गिस्मृ. १२२ .

(२) अङ्गिस्मृ. १२३ .

(३) मार्क. ११३।२१—२५ .

(४) दीक. १।५ .

(५) गृक. ४४ विवाहं मादानी (विवाहा मादानी) ; गृक.
३८ कन्यास्तु (कन्यास्ता) बाहाः (बाधा) ; वीमि १।५
बाधाः (बाधा) ; संप्र. ७५२ .

भविष्यपुराणम्

द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा

शूद्रामारोप्य शय्यां तु पतितोऽत्रिर्वभव ह ।

उत्थयः पुत्रजननान् पतितत्वमवाप्तवान् ॥

पुत्रस्य पुत्रमासाद्य शौनकः शूद्रतां गतः ।

भृगवादयोऽप्येवमेव पतितत्वमवाप्नुयुः ॥

स्मृत्यर्थसारः

द्विजस्याधरवर्णभार्यावरणं कलौ वर्ज्यम्

असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ॥

कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥

(१) मवि. ३।१६ ; संप्र. ७५१ शय्यां (शय्यां) वाप्तवान् (वाप्तवान्) .

(२) स्मृत्यार. २ ; पमा. ४९६ द्विजातिषु (द्विजातिभिः) स्मृत्यन्तरम् ; चम. ५०, ११५ (=) ; मुका. १३४ (=) पमावत् ; बाल. १।८१ पृ. २२९ (=) .

(३) स्मृत्यार. २ ; पमा. ४९६, ५७८ स्मृत्यन्तरम् ; पप्र. २७ स्मृत्यन्तरम् .

रेशुकारिकाः

द्विजस्य वर्णांशुपूर्व्या भार्यावरणमनुमतम्, द्विजस्य शूद्रा भार्या निषिद्धा, द्विजस्याधरवर्णभार्यावरणं कलौ वर्ज्यम्

सवर्णा क्षत्रियां वैद्यामुद्गहेद्ब्राह्मणः क्रमात् ।

क्षत्रियः क्षत्रियां वैद्यां वैद्यः स्वामेव धर्मतः ॥

सवर्णोऽमे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

सर्वेषामपि भार्याथं शूद्रां नेच्छन्ति केचन ।

प्रजोत्पत्तिनिषेधात्सा रमणायैव केवलम् ॥

भार्या द्विजस्य शूद्रा तु न धर्मार्थं भवेत्कचित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥

शूद्रा चेद्दीयते ह्य (? शूद्रावेदी पतत्य) -

त्रेरुत्थयतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहो ब्राह्मणादिभिः ।

कलौ युगे निषेधात्स न कर्तव्य इति स्मृतिः ॥

(१) रेका. २८-३३ पृ. ५१ .

वौधायनगृह्यशेषसूत्रम्

विवादानुकूलानि वरलक्षणानि

वैश्वदेवीलक्षणसंपन्नः श्रुतवानरोग इति वरसंपत् ॥

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

विवादानुकूलं वरलक्षणम्

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ॥

(१) अथ वरगुणग्रह— बुद्धिमते इति । तत्र बुद्धिमते इति बुद्धिमत्तारयेत्यर्थः । का पुनर्बुद्धिः ? याऽर्थदर्शिनी । यो यः शास्त्रवित् (? कोऽर्थः ? यः शास्त्राविरुद्धः) । तद्वदे । एवं वरगुणा उक्ताः । देमा.

(२) अर्थदर्शिनी बुद्धिः । कोऽर्थः ? यः शास्त्राविरुद्धः । तद्वदे बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् । गानावृ.

(३) शास्त्राविरुद्धदृष्टादृष्टविषया बुद्धिः । अना.

(४) अत्र बुद्धिमते इति कुलादीनामुपलक्षणार्थम् ।

प्रपा. १११

आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्

विवादानुकूलानि वरलक्षणानि

• वैश्वदेवीलक्षणसंपन्नः श्रुतवानरोग इति वरसंपत् ॥

(१) श्रुतवान् धृताप्ययनसंपन्नः । वरसंपत् वरगुणाः । एवंगुणाय कन्यका देयेत्यर्थः ।

अनाकुला.

• बन्धुशीलदिपदस्य अतोपदस्य च व्याख्यानं कन्यापरीक्षा-प्रकरणे (संका. पृ. ५१०) द्रष्टव्यम् ।

(१) बौगुते. २।१।८ ; संर. ५१२ (वरसंपत्) .

(२) ब्राह्म. १।५।२ ; अप. १।५।५ पृ. ८० (=) प्रयच्छेत् (उपपद्येत्.) ; गृह्य. ३४ ; गृह्य. ३१ प्रयच्छेत् (प्रयच्छेत्) ; प्रपा. १११ ; गामा. ९८ ; प्र. ९८ ; पप्र. ४४ ; यम. १०९ ; संम. ११ शूद्रो हातुत् ; विपा. ७१५ ; ब्राह्म. १।५।५ पृ. १९८ ; संर. ५१२ .

(३) आपगृ. ३।२० ; सृष्ट्य. ७८ ; संप्र. ७।५ ; भाज. १७४ ; प्रका. १४४ ; संर. ५१२ (सुवत्) वजापदेव .

(२) बन्धुशीललक्षणसंपन्न इति पूर्ववद्व्याख्यानम् । श्रुतवान् श्रुताध्ययनसंपन्नः, अविद्वुषश्चोदितकर्मानधिकारात्, धर्माद्यर्थत्याच विवाहस्य । अरोग इति पूर्ववत्, तस्याप्यसमर्थत्वेनानधिकारात् । एवंभूता वरसंपत् । एवंगुणाय वराय कन्या देयेत्यर्थः ।

ताद.

मानवगृह्यसूत्रम्

विवाहकारकाणां तारतम्येन विचारः

पञ्च विवाहकारकाणि भवन्ति वित्तं रूपं विद्या प्रज्ञा बान्धव इति ॥

उदाहे च पञ्च विवाहकारकाणि भवन्ति । उदाहे विवाह इति तुल्यामौ । कारकाणि हेतुभूतानीत्यर्थः । पञ्चभिरेव हेतुभिर्विवाहसंबन्धो भवति । तदाह— वित्तमित्यादि । वित्तं गोहिरण्यादि । रूपं पुरुषलक्षणं ज्योतिःशास्त्रोक्तम् । विद्या आन्वीक्षिक्यादिः । प्रज्ञा देशे काले चाधिधुरमितत्वम् । बन्धुरेव बान्धवः अभिजनः, अदातकुलप्रसूतत्वात् । अष्टामा.

एकालाभे वित्तं विसृजेत् । द्वितीयालाभे रूपम् । तृतीयालाभे विद्याम् । प्रज्ञायां बान्धव इति च वियदन्ते ॥

पञ्चैव यदाऽसमुचितानि तदा कर्म कुर्यादित्याह— एतेति । एकालाभे वित्तं विसृजेत्, वित्तस्थानित्यत्वात् । भूत्वाऽपि न भवति अभूत्वाऽपि च भवतीति रूपादिमिर्धनं लभ्यत एवेति । द्वितीयालाभे रूपम् (विसृजेदिति सर्वत्र) । द्वितीयस्य विवाहकारकरत्यालाभे विद्यादिमिस्तिस्त्वमिर्विवाहः । विद्यादिमित्येषैर् रूपं, तस्याहाप्यत्वात् । विद्यादीन्यन्वद्भारभूतानि पुंसः । तृतीयालाभे विद्याम् । अनधीतपेदे विद्यामधिगतमुत्पन्नयत्नोऽपि दाननुयायदि प्रज्ञायान् बन्धुमांश्च भवतीति भावः । तथा प्रज्ञायां बान्धव इति च । अतमाद्यक्रमं च केवल्ययामिति

(१) मागृ. १।३।६-७ .

प्रज्ञायां, वान्धवेऽपि च, केवले विवहन्ते कन्यां वरयन्ते ददते च । एवं मन्वेति नावधारणं वृत्तिं शीलं च विवाहकारणं च केवलायामपि पूजार्थं बहुवचनं दृश्यते । शब्देषु पञ्चसु विचादिषु न शीलहीने ते विवहन्ते ।

अष्टाभा.

भारद्वाजगृह्यसूत्रम्

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः

चत्वारि विवाहकारणानि वित्तं रूपं प्रज्ञा वान्धव-मिति । तानि चैतस्यार्णि न शक्नुयाद्विचामुदस्ये-त्ततो रूपम् । प्रा(प्र)ज्ञायां च तु वान्धवे च विवदन्ते । वान्धवमुदस्येदित्येक आहुः । अप्रहो न हि कः संवासः । अथैतदपरम् । न खल्वियमर्थेभ्य ऊह्यते । प्रजननार्थोऽस्यां प्रधानः । स योऽलं संलक्षणाय स्यात्स तामावहेत् यस्यां प्रशस्ता जायेरन् ॥

वाराहगृह्यसूत्रम्

विवाहकारणानां तारतम्येन विचारः

पञ्च विवाहकारकाणि भवन्ति — वित्तं रूपं विद्या प्रज्ञा वान्धवमिति । एकादाभे वित्तं विस्त-जेत् । द्वितीयादाभे रूपम् । तृतीयादाभे विद्याम् । प्रज्ञायां तु वान्धवे विवदन्ते ॥

गौतमः

विवादानुकूलानि वरलक्षणानि

विद्याचारित्रवन्धुशीलसंपन्नाय दद्यात् ... ॥

विद्या प्रथी । चारित्रं चोदितकर्मानुष्ठानम् । वन्धुः प्रशस्ताभिजनः । शीलं धर्मं एवामिमुलत्वम् । सपन्न-शब्दः प्रत्येकमभिसंब्रच्यते ।

मभा.

* गौमि. ममावद ।

(१) भाग्य. २।११ ।

(२) वाग्य. १० ।

(३) गौष. ४।६ ; अप. २।५५ ; मभा. ; गौमि. ४।४ ;

स्मृच. ७८ ; पमा. ४७९ (विद्याऽऽचारणवन्धुलक्षणशीलसंपन्नाय दद्यात्) ; संप्र. ७।५४ ; मुक्ता. १३४ ।

सं. कां. ७६

वौधायनः

गुणहीनो विवाहानर्हः

दद्याद्गुणवते कन्यां नमिकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

(१) गुणहीनाय कुलीनशीलरूपमत्वादिभिर्गुणैः रहिताय ।

* गृह. ५२

(२) गुणाब्जवरात्सामे निर्गुणायपि देया । तदाह वौधायनः — दद्याद्गुणवते इति । चम. ११०—१११

(३) गुणवते विद्याचारित्रवन्धुशीलसंपन्नाय । गुण-हीनाय सर्वगुणामावेऽपि कतिपयगुणसंपन्नाय । वैवि.

आपस्तम्बः

विवादानुकूलानि वरलक्षणानि

... वन्धुशीललक्षणसंपन्न (? च्छि) श्रुतारोग्याणि बुद्ध्या प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेत् ... ॥

वसिष्ठः

दद्यात् अपि कन्यायाः सरोषेण वरेण न विवाहः, विवाहप्रतिकूलं वरदोषाः

कुलशीलविहीनस्य पण्डादेः पतितस्य च ।

अपरस्मारिविधर्मस्थरोगिणां वेपधारिणाम् ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ॥

अत्सासन्नेऽतिदूरे च अत्याद्ये चातिदुर्बले ।

वृत्तिहीने च मूर्खे च पदसु कन्या न दीयते ॥

* गृह. , मभा. गृहगतम् ।

§ व्याख्यासप्रदः स्वनादिनिर्देशश्च पुनर्वादीनां संस्कार-विचारप्रकरणे (संका. घृ. ५६१) द्रष्टव्यः ।

(१) वौष. ४।११२ ; गृह. ५१-५२ ब्रह्मचारिणे (धर्म-चारिणीम्) ; चदा. ६८० ब्रह्म (धर्म) अपि वा (अपि नो) भविष्यपुराणे इत्युक्तम् ; गृह. ४४ गृहवद ; पमा. ४८१ ; मभा. १४५ गृहवद ; मर. १९ गृहवद ; विसौ. ७ चारिणे (चारि-णीम्) ; संप्र. ७।५५ - ७७० गृहवद ; चम. ११० ; मुक्ता. १३५ - १३६ ब्रह्मचारिणे (एव शक्तिः) यमवौधायनी ; संम. ६५ ; आन. १७५ ; बाल. १।६३ ; हूम. १११४ वा गुण-हीनाय (गुणविहीनाय) ; संप्र. ४५६ ।

(२) भाष. २।१११७ ।

(३) प्रपा. १३३ अत्याद्ये (अत्याद्ये) ; विसौ. ५ पूर्वर्षि

महाभारतम्

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।
सद्भिरेवं प्रदातव्या कन्या गुणयुते वरे ॥

मनुः

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥

(१) उत्कृष्टायाभिरूपायेति विशेषणविशेष्यभावः ।
उत्कृष्टाय अभिरूपतरायेत्यर्थः । अथवा उत्कृष्टाय ज्ञात्या-
दिभिः, अभिरूपायेति पृथग्विशेषणम् । रूपं आकृतिं
आभिमुख्येन प्राप्तः अभिरूपः । स्वभाववचनो वा,
सुखभावः । विद्वानपि अभिरूप उच्यते । सदृशाय
ज्ञात्यादिभिः । वरो वोढा जामाता । अप्राप्तामपि
अयोग्यामपि कामावशत्वेन शालामप्राप्तां कौमारं वयः,
स्मृत्यन्तरे नम्रिकेत्युच्यते । कामस्पृहा यस्या नोत्पन्ना
सा चाष्टवर्षा पञ्चवर्षा वा, न तु अत्यन्तबालैव । तथाहि
लिङ्गम् — 'अष्टवर्षाम्' इति । इदमेव लिङ्गं धर्मप्रयुक्त-
तायामपि विवाहस्येति । अन्यथा रागस्यैव प्रयोजकत्वे
कुतोऽप्राप्ताया विवाह इत्याहुः, तदयुक्तम् । धनार्थिनो-
ऽपि बाला विवाहयन्ति । न शालीयैव सर्वा प्रयुक्ति-
स्तृतीयै निरूपिता । * मेधा.

* मवि., नन्द., भाच. मेधागतम् ।

(नाल्याद्ये नातिदूरे च नाल्यासन्ने च दुर्वले ।) ; संप्र. ७५९ ;
विपा. ७२२ (=) अल्याद्ये (ताल्याद्ये) दुर्वले (दुर्वले) ;
ज्योनि. १३५ पूर्वांशं (नाल्यासन्ने नातिदूरे नाल्याद्ये नाति-
दुर्वले ।) कारिकानिवन्धे श्लुजम् ; संग. १८३-१८४
सर्वे ज्योनिवत् .

(१) भा. १३५४।३ .

(२) मस्त्र. ९।८८ ; गृह. ३४ ; गुर. २९ ; पमा. ४८१
यथाविधि (विचक्षणः) ; मर. १९ ; उत. १२४ तस्मै कन्यां
(कन्यां तस्मै) ; संप्र. ७५५ पमावत् ; चम. १११ पमावत् ;
मुक्ता. १३४ अप्राप्तामपि तां (अप्राप्ततमयां) शेषं पमावत् ;
संम. ६९ यामि (यातु) शेषं पमावत् ; बाल. १।६३ च (वा)

(२) उत्कृष्टाय कुलशीलादिभिः । अप्राप्तां याव-
द्वयस्का देयत्वेनोक्ता तावद्द्वयोऽप्राप्तवतीमपि ।

* गृह. ३४

(३) कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समान-
जातीयाय वराय अप्राप्तकालामपि ' विवाहयेदष्टवर्षामेवं
धर्मो न हीयते ' इति दक्षस्मरणात् तस्मादपि कालाव्यागपि
कन्यां ब्राह्मविवाहविधिना दद्यात् । मनु.

(४) कन्यायाः स्त्रीत्वेन विप्रादेः अभ्यर्हितत्वेन च
तत्प्रसन्नमवलम्ब्य ' यादृग्गुणेन ' (मस्त्र. ९।२२) इत्युक्तं
संसारयंस्तत्रैव नियमान्तरमाह — उत्कृष्टायेति द्राम्याम् ।
कुलशौन्दर्यविद्याशीलबलादिविशेषणैर्मुक्ताय इति भावः ।
अप्राप्तां कन्यात्वमिति शेषः, ' अष्टावर्षा भवेद्वीरी '
इत्युक्तेः । मच.

गुणहीनो विवाहानर्हः

काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
न चैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

(१) प्राग्रतोः कन्याया न दानं, ऋतुदर्शनेऽपि
न दद्यात् यावद्गुणवान् वरो न प्राप्तः । गुणः विद्या-
शौर्यातिशयः शोभनाकृतिर्वयोमहत्त्वापेक्षता लोकसाध-
निधिद्वपरिवर्जनं कन्यायामनुराग इत्यादिः ।

§ मेधा.

* गृह., पमा., उत., संप्र., चम., संम., बाल., कृम.
गृहगतम् ।

§ मवि., भाच. मेधागतम् ।

शेषं पमावत् ; कृम. १०६५ पूर्वांशं (उत्कृष्टायानुरूपाय सदृशाय
वराय च ।) शेषं पमावत् .

(१) मस्त्र. ९।८९ ; अप. १।६४ चैवैनां (स्त्रैवैनां) ;
गृह. ३३ चैवैनां प्रयच्छेत्तु (स्त्रैवैनां प्रयच्छेत्) ; स्मृच. ८१
अपवत् ; चका. ८०४ प्रयच्छेत्तु (प्रयच्छेत्) ; गुर. ३०-३१
गृहे (गृहे) ; मर. १९ ; उत. १२४ ; विसौ. ५ गृहवत् ;
वीमि. १।६४ चैवैनां (स्त्रैवैनां) ; संप्र. ७५५ उततापं (न
स्त्रैवैनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय हि कवित् ।) ; ७०१-७०२
गृहवत् ; मुक्ता. १३६ अपवत् ; संम. ६६ गृहवत् ; बाल. १।६३
गृहे (गृहे) शेषं अपवत् ; कृम. १११ गृहवत् ; संम. ४०६
पमावत् .

(२) यत्तु मनुवचनम् 'कामम्' इति, तद्गुण-
चद्रसंभवे गुणहीनाय न दातव्या इत्येवंपरम्, न तु
कन्यतुर्दर्शनं अदोष इत्येवमर्थम् । तथा हि सति
वचनान्तरविरोधः । तथा च कादशपः— 'पितुर्गौहे तु या
कन्या रजः पश्येदसंस्कृता । भ्रूणहत्या पितृसतस्याः सा
कन्या वृषली स्मृता ॥' * अप.

(३) सजातार्तवाऽपि कन्या वरं मरणपर्यन्तं पितृगृहे
तिष्ठेत्, न पुनरेना विद्यागुणरहिताय कदाचित् मित्रादि-
र्दद्यात् । ममु

(४) ऋतुमती-स्पष्टरजाः । उक्तचतुष्टयविशेषणा-
न्यतरहीनाय न देयेति उ कृष्टवरे तात्पर्यम् । अन्यथा
'अप्रयच्छन् समान्पोति भ्रूणहत्यामृतावृती' इति वाक्य-
वल्क्यवचनविरोधः । मच.

(५) यत्तु 'कामम्' इति मनुवचनं, तत् गुणवति
संभवति गुणहीननिषेधपरम् । न तु सर्वथा गुणहीन-
निषेधपरम् । नो चेत् 'अपि वा गुणहीनाय' इति
बौधायनोक्तोऽनुकल्पो निर्विषयः स्यात् । ऋतुमत्सपि
तिष्ठेदिति तु उक्तरीत्या न स्वायें पर्यवेस्यति । अतः
'नोपकन्याद्रजस्वलाय' इत्यनेन न विरुध्यते ।

सप्त, ७५५

आतिदोषविज्ञानि

अनार्यता निष्ठुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥

(१) अनार्यः द्वेषमत्सरप्रधानः । निष्ठुरः स्वार्थपरः ।
क्रूरः लोभहिंसापरः । निष्क्रियात्मा विहितक्रियावञ्जितः ।
एतैः स्वभावैः कलुषयोनिता व्यज्यते । † मेधा.

(२) निष्ठुरत्व(१) परुषभाषित्वहिंस्रत्वविहिताऽ-
ननुप्राप्तवानि सकरजातित्वमस्मिन् लोके प्रकटीकुर्वन्ति ।
ममु.

* युक्., स्त्व., गृह., उत., विसौ., वीभि., मुक्ता.,
सप्त., संर. अपगतम् ।

मवि. मेधागतम् ।

(१) मस्त्वृ १०१५८ ; मुक्ता. ७२, १३५ ; आन १७४
अनार्यता (अनाद्यमता) अपराके ह्युक्तम्.

(३) कलुषयोनित्वव्यञ्जककर्माण्याह— अनार्यतेति ।
निष्ठुरता परुषभाषिता । क्रूरता अनिमिच्छाहिंसनम् ।
निष्क्रियात्मता अशीतिन्यूनवस्वेऽपि क्रियारहिता ।
कलुषयोनिजं कलुषा जात्यन्तरबीजाक्रान्ता जात्यन्तरा या
योनिस्तातो जातम् । मच.

(४) कानि पुनस्तानि कर्माणि इत्यपेक्षायामाह—
अनार्यतेति । अनार्यता नास्तिकता, निष्ठुरता नृशंसता,
क्रूरता स्वल्पापराधेऽपि प्रखरभावता, निषिद्धा-
(१) निष्क्रिया)त्मता सकलकर्मवर्जनशीलता, व्यञ्जयन्ति
अनुमापयन्ति अनार्यतादीनि समस्तानि न पुनर्व्यस्तानि ।
नन्द.

याज्ञवल्क्यः

विवाहानुकूणेनि वरलक्षणाणि

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥

(१) उक्ताः कन्यागुणाः । वरस्य इदानीमुच्यन्ते ।
एतैरेव गुणैर्युक्तो वरोऽपि स्यात् । अयं तु विरोधः, यः
सवर्णः श्रोत्रियश्च । सवर्णग्रहणं च हीनवर्णव्यावृत्त्यर्थम् ।
यद्वा, उक्तद्वयेनस्य अनुकल्पन्वशापनार्थम् । अनु-
कल्पत्वं च अधिकारविप्रकर्षात् लोकपन्न्यनुसाराच्च ।
पुंसा तु 'श्रोत्रियाणा महाकुलान्' इति वचनात् तिष्ठ
इत्येव प्रथमः कल्पः । स्मृत्यन्तराद्वा सवर्णतरोद्ग्रहनमनु-
कल्पः । तथा चाहः मनुः— 'सवर्णोऽग्रे द्विजातीना
प्रस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः
क्रमशो वराः ॥' इति । एवंगुणत्वेऽपि ब्रह्मचर्याविप्रवेन
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे वीतबीजादिन्युदासद्वारेण । एवं

(१) यास्त्वृ. ११५५ ; विश्व. ३१७७ उच ; मिता ;
अप. ; युक्. १४ ; स्मृच ७८ उच. ; गृह. ३१ एतैरेव (एतै-
वरे) ; स्मृसा. १४ (=) ; पद्मा. ४७९-४८० ; ब्रपा. १४२३ ;
ब्रपा. ३१३ ; अर. १८ सवर्णः (सवर्णः) ; गभा. ९८ पुंस्त्वे
(सवर्णः) ; वीभि. ; संप्र ७५६ ; घम. १०९ ; मुक्ता.
१३४ ; संम. ६३ कन्या (कन्या) ; विपा. ७२२ परीक्षितः
पुरत्वे (परीक्ष्य पुरत्वे तु) ; साप्र. ४ निर्देशमात्रम् ; प्रका.
१४४ ; बाल. १८८१ पृ. २२८ पृ. ; संग. १८४ (=) पृ. ;
शुभ. ९९६ (=) ; संर. ५११ .

स्त्रियोऽपि स्त्रीत्वे परीक्षणयाः, पुंस्त्वे इत्युपलक्षणार्थ-
त्वात् । स्त्रियमुद्रहेदिति वा स्त्रीग्रहणस्यैतदेव प्रशोजनं
इति व्याख्येयम् । आदरार्थं वा पुंसः परीक्षणामिधानं
अपारित्यागज्ञापनार्थम् । अनन्यपूर्वत्वं तु स्त्रीविषयमेव ।
पुंविषयत्वेऽपि वा प्रथमः कल्पः । एवंभूतो यः, स वरः
स्यात् । स वरयितव्यः । तादृशो वा कन्यां वरयेत् इति
व्याख्येयम् । ऋज्वन्त्यत् । विश्व ।

(२) एवं कन्याग्रहणे नियममुक्त्वा, कन्यादाने
वरनियममाह — एतैरिति । एतैरेव पूर्वोक्तैर्गुणैर्युक्तो
दोषैश्च वर्जितो वरो भवति । तस्यायमपरो विशेषः —
सवर्णः उल्कृष्टो वा, न हीनवर्णः । श्रोत्रियः स्वयं च
श्रुताध्ययनसंपन्नः । यत्नात् प्रयत्नेन पुंस्त्वे परीक्षितः ।
परीक्षोपायश्च नारदेन दर्शितः — ' यस्याप्यु ऋते वीजं
हादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान् स्याच्छरणैरैतैर्विपरीतैस्तु
पण्डकः ॥ ' इति । युवा न वृद्धः । धीमान् लौकिक-
वैदिकव्यवहारेषु निपुणमतिः । जनप्रियः स्मितपूर्वमृद्र-
भिभाषणादिभिरनुरक्तजनः ।

* मिता ।

(३) एतैः कन्यारुणैः अनन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्व-
भ्रातृमत्वव्यतिरिक्तैर्युक्तैः ।

‡ मया. १४२

(४) एतैर्गुणैः अनन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वभ्रातृमत्व-
व्यतिरिक्तैः सर्वैः पूर्वोक्तविशेषणैः । श्रोत्रिय इति त्रैवर्णिक-
परम् । अत्र युवत्यादीनि विशेषणानि प्रशंसार्थानि ।
पुंस्त्वे परीक्षित इत्यादीनि तु नियमार्थानीति यथायथ-
सुधेयम् । † वीमि ।

(५) एतैः पूर्वोक्तैः लक्षण्यैः (! प्यत्वा) दिभिः
कन्यारुणैः । तत्र लक्षणानि पूर्वोक्तानि । अनन्यपूर्वकत्वं
च ' अतिष्ठुल्लभ्यचर्षः ' इत्यादिनोक्तमेव । यद्यपि —
' दाहायित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः । आहरे-
द्विधिवद्द्वारानर्मीश्वेवाविलम्बयन् ॥ ' (यास्मृ. १।८९)
' सुतापी व्याधिता धूर्ता यन्व्याऽर्थेभ्यप्रियंवदा । स्त्री-
प्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषदेपिणी तथा ॥ ' (यास्मृ. १।७१)
इत्यादिना द्वितीयाद्युद्राहविधानादनन्यपूर्वकत्वं वरस्य

* अत्र, मितागनम् ।

‡ शेषं मितावद् ।

† शेषं संग्रहणम् ।

नावश्यमिति प्रतीयते तथाऽपि — ' अदग्धहस्ते ' यद्दत्तं
तदनन्तफलं स्मृतम् । दग्धहस्ते तदर्धं स्यान्निरुक्तं बहु
गृह्यतः ॥ ' इत्याद्यदग्धहस्तदानस्य फलातिशयदर्शनात्
फलातिशयकामस्य तदावश्यकता सिध्यति । कान्तत्वं च
लौकिकप्रमाणसिद्धमेव । असपिण्डत्वं च शब्दशक्त्यैव
सिध्यति, सापिण्ड्यस्योभयनिरूप्यत्वात् । यवीयस्त्वं
तु ' स्पष्टवर्णोऽष्टवर्णाम् ' इत्यादिस्मृत्या बाधितमेवेति
नातिदिश्यते । अरोगित्वं च सामर्थ्यादेव सिध्यति ।
भ्रातृमत्वं चापेक्षितमेव, ' यस्या म्रियेत कन्याया वाचा
सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत
देवरः ॥ ' इति वरमरणे देवरेण तदुद्राहस्मर-
णात् । असमानार्पणोन्नतत्वं तु सापिण्ड्यवच्छब्दात्तत्त्वैव
सिध्यति । एतेन अनन्यपूर्वकत्वयवीयस्त्वभ्रातृमत्वव्यति-
रिक्तैर्युक्तैः इति केषांचिद्वाख्यानं निरस्तम् । सवर्णं इत्यु-
ल्कृष्टवर्णस्याप्युपलक्षणम् । श्रोत्रियः अर्थातीकशालः ।
पुंस्त्वे प्रजननशक्तो यत्नात् नानोपायैः प्रत्यक्षानुमानिकैः
परीक्षितः । युवत्यनेनानुद्भूतवीर्यस्य बालस्य अभिभूत-
वीर्यस्य वृद्धस्य च व्यावृत्तिः । धीमान् लौकिकवैदिक-
व्यवहारनिपुणमतिः । जनप्रियः सकलजनप्रेमपात्रम् ।
स्मितमृदुपूर्वाभिभाषीति मिताक्षरा ।

संग्र. ७५६—७५८

(६) एतैः कन्यकायामुक्तेषु अन्वययोग्यैः, तत्र
भ्रातृमत्वं वरे नापेक्षितं, पुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्तिरूप-
फलाभावात् । असपिण्डत्वं त्वपेक्षितम् ।

चम. १०९—११०

(७) असपिण्डादिगुणातिदेशादुभयतः सापिण्ड्य-
निवृत्तिरभिप्रेता । तेन वरनिरूपिते कन्यायां कन्यानिरु-
पितं च वरे पृथगेव सापिण्ड्यं, न तु व्यासङ्गव्यवृत्ति
उभयनिरूपितमेकमिति पितामहचरणाः ।

* संग्र. ६३

पुंस्त्वलिङ्ग षण्डीलिङ्गं च

हादिफेनिलमूत्रस्तु गुरुशुक्रो वृषस्वनः ।

पुमान्स्यादन्वथा पण्डो दुश्चिकित्सो मुखेभगः ॥

* संर. संगवद् ।

(१) स्मृच. ७९.

मुखेभ्यः पण्डविशेषः

स्मृ. ७९

नारदः

विवाहानुष्ठानि वरलक्षणानि

कुलशील्ययोरुपवृत्तविद्यायुताय च ।
वराय रूपसंपन्नां कन्यां दद्याद्यवीयसीम् ॥
परीक्ष्य पुरुषं पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।
पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥

विचार्य पुरुषं पुंस्त्वे, दुर्गन्निव्वात् पुंस्त्वस्य । निजै-
रेवाङ्गलक्षणैर्वैश्यामाणैः । कुलाद्यभिमतश्चेत् पुंस्त्वलक्षण-
युक्तः कन्या लभेत । नामा.

सुमद्वजत्रुजान्यस्थिसुबद्धांसशिरोधरः ।
स्थूलघाटातनूजत्वगविलप्रगतिस्वरः ॥

पुस्तकलिङ्ग पण्डलिङ्गं च

यस्याप्यु प्लवते बीजं ह्यदि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान् स्यादक्षुण्णैरेतैर्विपरीतैस्तु पण्डकः ॥

(१) स्यादादिनिर्देशः कन्यापरीक्षाप्रकरणे (सक्त. पृ. ५४३)
द्रष्टव्यः ।

(२) नामं १२१८ परीक्ष्य (विचार्य) इति भाष्यपाठः ;
नास्मृ. १५८ परीक्ष्य पुरुषं (परीक्ष्यः पुरुषः) ; अथ. १५५
नास्मृवत् ; गृह. ३५ नास्मृवत् ; गुर. ३१ नास्मृवत् ;
मपा. १४३ ; गभा. ९८ पुरुषं (पुरुषः) ; संप्र. ७५७ .

(३) नामं १२१९ ; नास्मृ. १५१९ स्थि (स्थिः) सशिरो-
धर. (शशिरोधरः) घाटातनूजत्व (घाटस्तनूत्व) ; अथ. १५५
शिरोधर (शिरोधरः) घाटात (घाटस्त) ; गृह. ३५ थि
(स्थिः) घाटात (गाढत्व) स्वरः (श्वरः) ; गुर. ३१ थि
(स्थिः) सशि (शशि) घाटातनूजत्व (घाटस्तनूत्व) ; मपा.
१४३ पू. , मर. १८ पू. ; गभा. ९८ पू. ; संप्र. ७५७ जनुना
(जनुर्वा) पू.

(४) नामं. १२१९० पूर्वाभि (विद् चास्व हुक्ने नाप्नु राधि
मूत्रं च फेनिलम् ।) तैस्तु पण्डकः (तस्तु पण्डकः) ; नास्मृ.
१५१९० पूर्वाभि (रेतोऽन्योल्लुक्ते नाप्नु छारि मूत्रं च फेनिलम् ।)
तैस्तु (तस्तु) ; मिता. १५५ ; अथ. १५५ यस्याप्यु हुक्ने
बीज (रेतोऽस्व हुक्ने वाऽऽऽ) रेतैर्विपरीतस्तु पण्डकः (रेषि-
विपरीतस्तु पण्डकः) ; गृह. ३५ (रेतोऽस्व हुक्ने चाऽऽऽ छरि-
मूत्रं च फेनिलम् । पुमान् स्यादक्षुण्णैरेतैर्विपरीतैस्तु पण्डकः ॥) ;
स्मृ. ७८ तैस्तु (तस्तु) ; गुर. ३२ पूर्वाभि (रेतोऽस्व हुक्ने

(१) सुवदं सुच्छिष्टम् । जत्रु श्रीवास्कन्धयोः
संधिः । घाटा श्रीवापश्चाद्भागः । * अर. ११५५

(२) बीजं वीर्यं, ह्यदि शब्दवत् । स्मृ. ७८

(३) सुवदं सुदृढं जत्रु जान्वस्थि च । सुवद्वास-
शिरोधरः । अपस्तादस्थि जानु जड्हेति । अन्येषा सर्वा-
स्थीनि च दृढानि । अंसी वाहू श्रीवा च । तथा विसीर्णा
घाटा ललाटस्योपर्युभयतो रोमाणि, त्वक् च स्थूला ।
अविलप्रगतिस्वरः अविच्छिन्नाविलमित्रतगतिस्वरः । पुरीयं
चाप्नु न प्रवते । शब्दवत् फेनवच मूत्रम् । एतैलक्षणै-
र्युक्तः पुमान् । अतो विपरीतैर्नपुंसकः । नपुंसकाय दत्ता-
मभ्यददतो नास्ति दोषः । नामा.

पण्ड्यकाराः

चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्डो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्चतेपामुक्तो विधिः क्रमात् ॥

स तु पण्डकश्चतुर्दशप्रकार उक्तः शास्त्रे मेधाविभि-
र्दत्ताज्ञेयप्रभृतिभिः । इह चिकित्साहो (? हं) श्वेतराश्च
(? रश्च) । तेषामुक्तो विधिः क्रमात्, तं

* गृह., गुर. अपवत् ।

चाप्नु मूत्रं च फेनिलं जनेव ।) रेतै (रेषि) पण्डकः (पण्डकः) ;
पमा. ४८० बीज (वीर्यं) तैस्तु पण्डकः (तस्तु पण्डकः) ; मपा.
१४३ यस्याप्यु (यस्यापि) बीज (रेतो) रेतै (रेषि) तैस्तु
(तस्तु) ; मपा. ३१३ स्मृवत् ; मर. १८ ; सूक. १५५
यस्याप्यु (रेतोऽस्व) बीजे (नाप्नु) तैस्तु पण्डकः (त नपु-
सकम्) देवकः ; गभा. ९८ यस्याप्यु हुक्ने बीजे (यस्यापिहुक्ने
रेतो) रेतै (रेषि) तैस्तु (तस्तु) ; वीमि. १५५ पमावत् ;
संप्र. ७५७ बीजं (वीर्यं) तैस्तु (तस्तु) ; चम. ११० रेतै
(रेषि) तैस्तु (तस्तु) ; मुक्ता. १३४ स्मृवत् ; संप्र. ६३
स्मृवत् ; विपा. ७२२ पण्डकः (पण्डकः) शेषं चमवत् ;
आन. १७५ तैस्तु पण्डकः (तस्तु पण्डकः) ; कृम. १११५
(=) स्मृवत् ; संप्र. ५१४ स्मृवत् .

(१) नामं. १२१११ षण्डो (म तु) ; नास्मृ. १५१११ ;
अथ. १५५ शास्त्रे षण्डो (पण्डः शास्त्रे) ; गृह. ३५ ; गुर.
३२ षण्डो (षण्डो) तेषामुक्तो (तथा तेषां) ; पमा. ४८०
षण्डो (षण्डो) ; संप्र. ७५७ शास्त्रे षण्डो (पण्डः शास्त्रे) ;
मुक्ता. १३४ .

वक्ष्यामीति शेषः । वैद्यके चायं चिकित्सोऽयमचिकित्स्य इत्युक्तम् । नाभा.

१ निसर्गपण्डो वधश्च पक्षपण्डस्तथैव च ।
अभिशापाद्गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥

३ ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥

(१) निसर्गपण्डः लिङ्गवृषणहीन एवोत्पन्नः । वधः चालिताण्डः । पक्षपण्डः यस्य पक्षान्तरिता रतिगतिः । गुरोरभिशापादेव, देवक्रोधादेव देवनिन्दाजनितक्रोधात् । ईर्ष्यापण्डः स्वस्त्रीविषये १ ईर्ष्यास्तम्भितरेताः । सेव्यः स्त्रिया बहुप्रकारं सेव्यमानो जातरिरंसः । वातरेताः यस्य रसान्ते लिङ्गेन वातनिःसरणमात्रम् । मुखेभगः यः परमुखे एव भगकार्यं करोति । आक्षिप्तरेताः विसर्गसमये यस्य रेतः प्रत्यक्षप्रवर्तते । मोघवीजः यस्य गर्भाधानसमये रेतो न भवति । शालीनः यस्य वृष्टस्त्रीसंनिपातात् लिङ्गापातो भवति । अन्यापतिः यस्य भार्याव्यतिरिक्तायामेव योपिति पुंस्त्वम् । * अप. १।५५

(२) निसर्गपण्डः स्वभावतो लिङ्गवृषणहीनः । वधः छिन्नमुष्कः । पञ्चदशदिनानि स्त्रियमासेव्य(१व)-मानः सन् सकृद्भोगक्षमः पक्षपण्डः । गुरुशापपण्डादयस्त्रयः स्पष्टाः । ईर्ष्यायां पुंस्त्वमुत्पद्यते यस्य, स ईर्ष्यापण्डः । ऋयुपचारविशेषेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यपण्डः । वातो-पहन्तेरत्सकौ वातरेताः । यस्य मुखे एव पुंस्त्वशक्तिः न योनौ, स मुखेभगः । रेतोनिरोधात् पण्डीभूतः

* गृक. , गुर. अपवद ।

(१) नासं. १३।१२ ; नास्मृ. १।५।२ वध (वधि) ; अप. १।५५ ; गृक. ३५ पण्डो (वण्डो) वधश्च (वद्धश्च) रोगा (क्रोधा) ; गुर. ३२ वधश्च (वद्धश्च) रोगा (रोगा) ; पमा. ४८० पण्ड (वण्ड) देव (वैर) ; संप्र. ७५७-७५८ पण्ड (पण्ड) ; मुक्ता. १३४ पण्डो वधश्च (वण्डोऽमुष्कश्च) .

(२) नासं. १३।१३ सो मो (समो) ऽन्या (ऽन्य) ; नास्मृ. १।५।३ अप. १।५५ आक्षिप्तो मोघवीजश्च (आक्षिप्त-मोघवीजौ च) ; गृक. ३६ अपवद ; गुर. ३२ आक्षिप्तो मोघ-वीजश्च (आक्षिप्तमोघवीजौ च) ; पमा. ४८० पण्ड (वण्ड) ; संप्र. ७५८ ; मुक्ता. १३४ पण्ड (वण्ड) .

आक्षिप्तपण्डः । गर्भाधानासमर्थवीजः । मोघवीजः । अपग्रहस्तमया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शालीनः । यस्य स्वभार्याव्यतिरेकेण अन्यासु पुरुषमावः सोऽन्यापतिरिति । * पमा. ४८०

(३) पञ्चदश दिनानि स्त्रियमनासेव्य सकृद्भोगक्षमः पक्षपण्डः । * मुक्ता. १३४

(४) उत्पत्ति एव पण्डो निसर्गपण्डः । वधः शयितमुष्कः । पक्षपण्डः पक्षे समागमसमर्थः । गुरुशापो-दुपहतपुंस्त्वः । तथा रोगात् देवतापराधाच्च । ईर्ष्या-पण्डः, परपुरुषेण संवधमानां दृष्ट्वा पुंस्त्वमुपजायते । सेव्यः, पुरुषेण सेव्यमानस्योपजायते । वातरेताः, वाते-नोद्धते योनौ न सिच्यते शुक्रम् । मुखेभगः, मुखग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । भगादन्यत्र भगकार्यं भवति । पुंस्त्वं न भग इति केचित् । केचिदन्यत्र क्षतयोन्या अपाति दुर्गम् । अन्ये परेण स्वमुखे क्रियमाणे पुंस्त्वमुपजायते स मुखेभग इति । आक्षिप्तवीजः, रतिर्भवति संयोगात्, रतिकाले शुक्रं नास्ति । मोघवीजः, भवति तु शुक्रं, न भवत्यप्यम् । † चतुर्ष्वेतेष्वीर्ष्यापण्डादिषु क्षत-योनिवत् यथा संभवति तथा व्याख्येयं, 'क्षतयोन्या अपि' इति वचनात् । शालीनः अधृष्टः, स्त्रियं दृष्ट्वा लज्जया न प्रहृष्यति । अन्यपतिः ‡, अन्यस्यां भवति पुंस्त्वं, न स्वभार्यायाम् । नाभा.

विवाहितया वराः पण्डास्त्याज्याः, पण्डत्यागे काल-
विचारः, पण्डभार्यायाः पुनर्विवाहाहता

तत्राऽऽद्यावप्रतीकारौ पक्षाख्यं मासमाचरेत् ।
अनुक्रमान्त्रयस्यास्य कालः संयत्सरः स्मृतः ॥

* संप्र. पमावद ।

‡ शेषं पमावद ।

† 'चतुर्ष्वेते... इति वचनात्' इत्यं ग्रन्थः 'आक्षिप्त-वीजः' इत्यतः प्राक्मविद्युनर्हति ।

‡ 'ज्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुत्वम्' इति हन्व ।

(१) नासं. १३।१४ क्रमात् (क्रमत्र) ; नास्मृ. १।५।३ ख्यं (ख्यो) क्रमात् (क्रमात्) ; अप. १।५५ ; गृक. ३६ ख्यं (ख्यो) ; गुर. ३२ ; मुक्ता. १३५ पक्षाख्यं मासमाचरेत् (पक्षपण्डं च वनीयेत्) क्रमात् (क्रमात्) .

तत्रेति निर्धारणसतमी । आद्यौ निरुगणपण्डवप्रौ
अप्रतीकारौ त्यक्तव्यावेव निवृत्तेऽपि पाणिग्रहणे । ' पाणि-
ग्रहणमन्त्राभ्यां नियतं दारुणक्षणम् ' इत्यस्याववादोऽयम् ।
य एवंविधोऽनारुण्यय वरयति, पाणि वा गृह्णाति, यश्च
श्रावा ददाति स राज्ञा दण्ड्यः । पक्षपण्डस्तु मासमा-
चरेत् । ततो ज्ञात्वा पक्षादूर्ध्वमपुंसत्वे त्याज्यः । दण्ड्य-
स्त्वनाख्यानात् । अनुक्रमानन्तरस्य त्रयस्य गुरुरोग-
देवतानिमित्तपण्डस्य संवासर उदीक्ष्यः, ऊर्ध्वं तु त्यागः,
नान दण्डः । एतावता कालेनाप्रतिविहितमप्रतिविधेय-
मेतद्भवति । नामा.

' ईर्ष्यापण्डादयो चेऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
त्यक्तव्यास्ते पतितवत् क्षतयोऽपि च स्त्रियाः ॥
स्त्रियेति वा पाठः । ईर्ष्यापण्डसेव्यवतरेतोमुखेभगा-
श्रत्वारः सम्यगनवेश्य त्याग्या एव पतितवत् । अकार्य-
कारित्वात् पतिता एव ते । क्षतयोऽपि अपि, किमुत-
क्षतयोऽपि वरणपाणिग्रहणमात्रेण । नामा.

आक्षिप्तमोघवीजाभ्यां कृतेऽपि पतिकर्मणि ।
पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सरार्थं प्रतीक्ष्य तु ॥
' वत्सरार्थं परीक्ष्य तु ' इत्यन्यः पाठः । आक्षिप्तवीजो
मोघवीजश्च यौ, तौ मन्वस्रं परीक्ष्य सर्वथा तथाभावे
पत्न्यौ प्रतिक्रियामकुर्वन्ति पतिरन्यो प्राह्वः । प्रतिकर्मकरणे
यावदेकान्तज्ञानं तावत् प्रतीक्ष्य । नामा

शौलीनस्यापि घृष्टस्त्रीसंयोगान्द्रज्यते ध्वजः ।
तं हीनवेपमच्छीवालाग्धामिरुपक्रमेत् ॥

(१) नासं. १३१५ उत्तरार्धे (सलकन्या पतितवत् क्षत-
योऽपि स्त्रियाः) ; नास्मृ. १५१५ पण्डा (पण्डा) ;
अप. ११५ ; गृक. ३६ स्याऽपि च स्त्रिया (न्योऽपि च स्त्रियः) ;
गूर. ३२ ; मुक्ता १३५ पण्डा (पण्डा) .

(२) नासं. १३१६ (आक्षिप्तमोघवीजौ च पत्यावप्रति-
कर्मणि । पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सरं संप्रतीक्ष्य तु ॥) ; नास्मृ.
१५१६ ; अप. ११५ स्मृतो (ततो) ; गृक. ३६ प्रतीक्ष्य तु
(प्रतीक्षते) ; गूर. ३२ बीजान्यां (बीजाभ्यां) वीष गुरुवत् ;
मुक्ता. १३५ .

(३) नासं. १३१७, नास्मृ. १५१७ घृष्ट (वृष्ट) मन्वते
(भ्रवन्ते) उत्तरार्धे (त हीनवेगमन्वन्वीवालाग्धामिरुप-
क्रमेत्) ; अप. ११५ भ्रवन्ते (भ्रवन्ति) उत्तरार्धे (त हीनविध्व द्य स्त्री

शौलीनस्यापि प्रगल्भस्त्रीसनिधौ नोत्तिष्ठति ध्वजः ।
उत्थितोऽपि मन्वते । तं हीनवेपामिरुग्वलभिः । तत्र
परिभवात्र लम्बा भवति । तथा मत्तमिर्वालाग्धामिरु-
रपि अन्धकारदादनुपक्रमः । तथा अपगतशौलीनभावः
स्वभार्यायां रसज्ञः सप्रवर्तिष्यते । नामा.

अन्यस्यां यो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्वयोपिति ।
लभेत साऽन्यं भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥

(१) अन्यस्यां स्त्रिया मनुष्यः स्वभार्याया पण्डः
अन्यपतिरित्युक्तः, तं परित्यज्य ततोऽन्यं भर्तारं लभेत
सा । राज एतत् कार्यम् । एष चादः सर्वशेषः । नामा.

(२) एतेभ्यः पूर्वज्ञातेभ्यो न कन्या देया । यदि
त्वज्ञानादयाच्चिक्रिस्तेषु विक्रितां यावत्प्रतीक्षेत । अचिक्रि-
त्सत्वे दत्त्वाऽऽच्छिद्यान्यस्मै देया । * अप. ११५५

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो नराः ।
क्षेत्रं वीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति ॥

(१) एतल्लक्षणपरीक्षणे कारणमाह स एव-अप-
त्यार्थमिति । प्रपा. ३१३

(२) अपत्यार्थं स्त्रिय उत्पादिताः । तदुभयोरपतनं
करोति । वीजिनः क्षेत्रस्थानीया स्त्री । तत उभयमपत्तौ
प्रजाः सस्यवदेव । तस्मात् क्षेत्रं वीजवते देयम्, ततश्च

* गृक. , गूर. अपवत् ।
वर्षे क्षिप्त्वाऽन्यमाश्वयेत् । ; गृक. ३६ मन्वते (भ्रवन्ति)
उत्तरार्धे (तं हीनवेगमन्वन् स्त्री लालनाभिरुपाश्वरेत् ।) ; गूर. ३२
मन्वते (पतति) उत्तरार्धे (त हीनवेग भर्तार स्त्री सर्वार्थेभ्यावरेत् ।) ;
मुक्ता. १३५ अणुद्विबहुलः पाठः .

(१) नाम. १३१८, नास्मृ. १५१८ ; अप. ११५ ;
गृक. ३६ ; गूर. ३२ ; मुक्ता. १३५ उत्तरार्धे (लभेत साऽन्य-
भर्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ।) .

(२) नासं. १३१९ नराः (प्रजाः) ; नास्मृ. १५१९ ;
अप. ११५ ; गृक. ३७ ; स्मृच. ७८ काल्याणतः ; गूर. ३२ ;
प्रपा. ४८० ; प्रपा. १४३ ; प्रपा. ३१३ नाबीजो (नाबीजः) ;
गमा. ९८ ; संप्र. ७६० बीजवते (बीजवले) ; मुक्ता. १३५
नाबीजो क्षेत्रमर्हति (अतो बीजं परीक्षयेत्) कात्यायनः ; विपा.
७२२ ; आन. १७४ सर्वे द्युक्तवत् ; संप्र. ५१४ बीजिनो नराः
(बीजमर्हन्ति) बीजवते (दि बीजिनो) .

सखनिर्वृत्तिः । अवीजी क्षेत्रेण किं करिष्यति । तत्र क्षेत्रस्य
समर्थस्यापि नागः । तस्मात् परीक्ष्य पुण्याय देया ।

नामा.

विवाहातुकृत्तानि वरलक्षणानि

॥ सवर्णमनुरूपं च कुलरूपवयःश्रुतेः ।
सह धर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥

सवर्णं समानजातीयम् । कुलादिमिर्युक्तम् । सवर्ण-
मित्येवं गते सवर्णं स्वयं वरयन्ती रूपादियुक्तमेव वरयति,
न विरूपादिकमित्येतत् प्रयोजनं, सवर्णमपि कुलादि-
युक्तम् । सर्वे कुलयुक्ता एव, प्रकर्षार्थं मुक्तमिमे कुलजा
इति ।

नामा.

विवाहप्रतिकृत्ता वरदोषाः

उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तवान्धवः ।
कन्यादोषौ च यौ पूर्वावेप दोषगणो वरे ॥

(१) दुर्भगः स्त्रीद्वेष्यः । त्यक्तवान्धवः अदुष्टान्
वन्धुन्विहाय स्वतन्त्रव्यवहारी । कन्यादोषौ च यौ पूर्वा
इति । ' दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना । धृष्टा-
ऽन्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥ ' इत्यत्र
श्लोके उक्तौ, पूर्वा प्रथमौ, दीर्घकुत्सितरोगत्वव्यङ्गत्वरूपी
नारदोक्तावेव ।

‡ गृक. ३२

(२) उन्मत्तः बाध्वादिना । पतितः ब्रह्महत्यादिना ।
दुर्भगः भाग्यहीनः ।

† संप्र. ७५८

(३) ' नादुष्टं दूषयेद्भरम् ', ' दुष्टश्चेन्न वरः '
(अदुष्टश्चेद्भरः) इति चोक्तम् । दोषा उच्यन्ते- उन्मत्तः
' पञ्चोन्मादाः समाख्याता धातपित्तकफोद्भवाः । चतुर्थो
घननाशेन सनिपातेन पञ्चमः ॥ ' इति । पतितः
सुवर्णस्तेयादिमहापातकोपपातककृत् । क्लीबः उपहत-

* व्याख्यानानि स्थलादिनिर्देशश्च स्वयंपरम्परेण द्रष्टव्यः ।

‡ गृक. गृकवत् ।

† शेषं गृकवत् ।

(१) नासं. १३१७ पूर्वाभिः । उन्मत्तपतितक्लीबदुर्भगत्वक्त-
वान्धवाः ।) ; नासं. १५३७ ; अ. ११६६ ; गृक. ३२ ;
गृक. २९ क्लीबो (क्लो) नष दोषगणो (विमौ दोषगणौ) ;
विसौ. ५ उत्तरार्धे (कन्याया युगदोषौ यौ तौ च दोषगणौ वरे) ;
संप्र. ७५८.

पुंस्यः । दुर्भगः सर्वद्वेष्यः । त्यक्तवान्धवः बान्धवै-
स्त्यक्तः । पूर्वा च कन्यादोषौ दीर्घरोगः कुत्सितरोगश्च ।
एष दोषगणो वरविषयः । धर्मिणा धर्मनिर्देशः पूर्ववत् ।
नामा.

कात्यायनः

विवाहप्रतिकृत्ता वरदोषाः, वाग्दानेऽपि सत्रोपवरो
विवाहानर्हः

' निष्क्रान्तस्तेन विद्विष्टस्तथा त्यक्तः स्ववन्धुभिः ।
अन्यजातिः क्षयी दासो लिङ्गस्थश्चोदरी यदि ॥
उन्मत्तः पतितः क्लृष्टी तथा पण्डः सगोत्रजः ।
चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥
वरदोषाः स्मृता ह्येते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ।
प्राक् पश्चाद्वा समुत्पन्ना दानं तत्र निवर्तयेत् ॥ :

(१) निष्क्रान्तः देशान्तरगमनशीलः । दासः प्रेयः ।
लिङ्गस्थश्चोदरी यदि उदरभरणार्थं यदि आश्रमलिङ्गधारी ।
प्राक् विवाहोपक्रमत् । पश्चात् वाग्दानानन्तरम् ।

गृक. ३३

(२) निष्क्रान्तः स्वभावाद्देशान्तरपर्यटनकारी । दासस्तु
नित्यं परतन्नः । लिङ्गस्थश्चोदरी यदि उदरभरणार्थं यदि

(१) गृक. ३२ ; गृक. ३० न्तहीन (न्तः स्वेन) ; संप्र.
७५९ .

(२) गृक. ३२ ; स्मृच. ७९ सगो (स्वगो) ; गृक. ३०
कुली (क्लः) पण्डः सगोत्रजः (तुल्यः सगोत्रजः) ; पमा.
४९० पण्डः (पण्डः) ; मपा. १४२ तथा पण्डः (पण्डश्चैव) ;
मपा. २१ ; गमा. ९८ तथा पण्डः सगो (पण्डश्चैव स्वगो) ;
संप्र. ७५९ ; मुक्ता. १३५ रचवत् ; विपा. ७२२ (उन्मत्ताः
पतिताश्चैव कुक्षिपण्डसगोत्रजाः । चक्षुःश्रोत्रविहीनाश्च तथाऽप-
स्मारदूषिताः ॥) ; संग. १८३ तथा पण्डः (पण्डश्चैव) ; संप्र.
५१२ (उन्मत्ताः पतिताश्चैव कुक्षिपण्डस्वगोत्रजाः । चक्षुःश्रोत्र-
विहीनाश्च तथाऽपस्मारदूषिताः ॥) .

(३) गृक. ३३ निवर्त (विवर्ज) ; स्मृच. ७९ प्रकीर्तिता-
(च कीर्तिताः) पू. ; गृक. ३० गृकवत् ; पमा. ४९० रचता
ह्येते (तथैवैते) पू. ; मपा. १४२ पू. ; गमा. ९८ पू. ; संप्र.
७५९ ; मुक्ता. १३५ स्मृता ह्येते (स्मृतास्त्वैते) शेषं रचव-
त् ५५५ .

आश्रमलिङ्गधारीति कल्पतरुः । अन्ये तु लिङ्गस्यः
यन्आश्रमलिङ्गधारी, तथा उदरी यदि उदरभरणार्थं याव-
त्तावद्ब्यापारकाराति द्वयमपि विवक्षितमित्याहुः । एते
च दोषाः प्राक् विवाहोपक्रमत्, पश्चात् वाग्दानादनन्तरं
यदि शातास्तादा कन्यादानं दोषाबहं निवर्तेत इति प्रागि-
त्यादेरन्वयः ।' यर, ३०

(३) निष्क्रान्तः देशान्तरगमनशीलः । तेन निष्क्र-
मेण विद्विष्टः रहितः, अत्यन्तं प्रवासभीषरिति यावत् ।
तथा च महाभारते— ' द्वाविमौ प्रसवे भूमिः सर्पो
विलशयानि वा । रानानं चाविरोदरं ब्राह्मण चाप्रवा-
सिनम् ॥ ' इति । लिङ्गस्यः वेदब्राह्मलिङ्गधारी । उदरी
जलोदरभ्याधिमान् । प्राक् वाग्दानम् । पश्चात् वाग्दाना-
नन्तरम् । संप्र. ७५९

दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।
शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥

विनाहितया दोषविशेषशुद्धौ वरस्त्याज्यः
पुनर्विवाहश्च

वरो यदन्यजातीयः पतितः स्त्रीव एव वा ।
विकर्मस्थः समोत्रो वा दासो दीर्घा-

मयोऽपि वा ॥

(१) स्मृच. ७९ उत्तरार्धे (शूराणां निर्धनानां च न देया
कन्यका बुधैः ।) श्वैद्यमुद्रितस्मृतिचन्द्रिकायां तु पृ. २११
भादशांनुसार्यैव पाठः ; प्रमा. ४८२ ; प्रपा. ३२३ ; विसौ. ५
मोक्षमार्गानुसारिणाम् (मोक्षमनुवर्तितानाम्) ललः ; संप्र. ७६०
विद्यानां (वेदानां) निर्धनानां च (च निवृत्तानां) ; चम.
१२० निर्धनानां (निर्धनानां) ; मुक्ता. १२५ निर्धनानां (नि-
र्धनानां) ; विपा. ७२२ (अवेवाश्वैव दूरस्था मोक्षमार्गानु-
सारिणः । शूरा निवृत्ताश्वैवेभ्यो न देया कन्यका बुधैः ॥) ; बाल.
१५५ निर्धनानां (निवृत्तानां) ; कृम. ११२५ ; संप्र. ५२२
विपावद्.

(२) स्वलादिनिर्देशः पुनर्भादीनां संस्कारविधाप्रकरणे
(संका. पृ. ५७८) द्रष्टव्यः ।

सं. का. ७७

स्त्रीवो वा यदि वा भर्ता विसृष्टः पुंस्त्वकारणैः ।
उडाऽपि देया साऽन्यस्मै सप्रावरणभूषणा ॥ ६

पण्डलिङ्गम्

नं मूत्रं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्सु निमज्जति ।
मेढ्रं चोन्मादशुकाभ्यां हीनं स्त्रीवः स उच्यते ॥

व्यासः

विवाहाशुक्लानि बरलक्षणानि

ब्राह्मोद्वाहविधानेन तदभावेऽपरो विधिः ।
दातव्येषा सहस्राय ययोविद्यान्वयादिभिः ॥

देवलः

षड्विधः षण्ड

पण्डको वातजश्चैव षण्डः स्त्रीवो नपुंसकः ।
कीलकश्चेति षोडाऽयं स्त्रीवभेदो विभाषितः ॥
'तेषां स्त्रीतुल्यत्राकचेष्टः स्त्रीधर्मा षण्डको भवेत् ।
पुमान् कृत्वा स्वलिङ्गानि पश्चाद्भिन्न्यात्तथैव च ।
स्त्री च पुंभायमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणा ॥
वातजो नाम षण्डः स्यात्स्त्रीषण्डो वाऽपि नामतः ।
असङ्घिऽथ षण्डः स्यात्षण्डस्तु म्लानमेहनः ॥
ईमेध्याशी पुमान् स्त्रीवो नष्टरेता नपुंसकः ।

* व्याख्यानं स्व्यादिनिर्देशश्च पुनर्भादीनां संस्कारविचार-
प्रकरणे (संका. पृ. ५७८) द्रष्टव्यः ।

(१) दीक. १५५ मेढ्रं (मेढ्रः) हीनं (हीनः) ; उत.

१२०-१२१ .

(२) व्यासस्मृ. २५ .

(३) स्मृच. ३९५ (श्र.) षण्डः (षण्डः) ; शूक. २५७
(षण्डको वातजः षण्डः षण्डः स्त्रीवो नपुंसकम् । कीलकश्चेति
सर्वे स्त्रीवभेदो व्यवस्थितः ॥) .

(४) स्मृच. ३९५ (श्र.) कृत्वा (कृत्वा) भिन्न्याद्
(भिन्न्याद्) स्त्रीधार्यं नास्ति ; शूक. २५७ स्त्रीधर्मा षण्डको
(स्त्रीतुल्यः षण्डको) वद्गुणा (वद्गुणा) .

(५) स्मृच. ३९५ (श्र.) (पातको नाम षण्डी स्यात् स षण्डो
नाम नामतः । असङ्घिऽथ षण्डी स्यात्षण्डस्तु म्लानमेहनः ॥)
इति श्रीवापुरेमुद्रितस्मृतिचन्द्रिकापाठः । श्वैद्यमुद्रितस्मृति-
चन्द्रिकायां ' वातजो नाम ' इत्यादिः पाठः ; शूक. २५७

पूवर्धिं (वातको नाम षण्डः स्यात् स्त्रीषण्डो वाऽपि नामतः ।) .

(६) स्मृच. ३९५ (श्र.) प्रोको (प्रोवो) ; शूक. २५७ .

सु. कीलक इति प्रोक्तो यः क्लृप्त्यादात्मनः स्त्रियम् ।
अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥

(१) तेषामिति । उन्नतकुचककूर्पहीनत्वादिधर्मक
इत्यर्थः । स्वलिङ्गानीति । लिङ्गानि स्त्रीपुंनपुंसकानि
मिन्धात् ल्यजेत् । कदाचित् स्त्री कदाचित् पुमान्
कदाचित्पण्ड इत्यर्थः । स्त्री च पुरुषवत् स्वन्तरं
भुङ्क्ते शुक्रोत्सर्गं विनैव वातवशादित्यर्थः । अमेध्याशीति ।
अमेध्याशी मुखमैद्युनात् परशुक्राशी । अयं वैद्यके
आसेक्य इत्युक्तः । शूक. २५७

(२) क्लीवः पण्डविधः । तथा च देवलः—पण्डक
इति । पुमान् कृत्वा इत्यादेरयमर्थः— यः पुमान् लिङ्गा-
न्तराणि कृत्वा स्वलिङ्गं मिन्धात्, स वातजो नाम पण्डः
इति संबन्धः । अनेन दाक्षिणात्यप्रसिद्धं विद्वज्जननत्व-
मुक्तम् । तथा, या स्त्री गृहीतपुरुषविह्ला स्वन्तरमभि-
शच्छति, सोऽपि वातजो नाम पण्डः । तथा स एव
स्त्रीपण्डनामाऽपि । तथा, असलिङ्गोऽपि वातजः पण्डः
स्यादिति संबन्धः । एतेन त्रिप्रकारो वातजः पण्ड
इत्युक्तम् । ग्लानमेहानो निर्विकारलिङ्गः । अमेध्याशी
सुखेभगः । यस्त्वात्मनः स्त्रियं परेणोपभुञ्ज्यमानां
सोन्मादस्तामेव सेवते, स क्लीक इति ।

प्रकाश. ९०

यमः

विवाहानुकूलानि वरलक्षणाणि

कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च
विद्यां च वित्तं च सनाथतां च ।
एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया
कन्या युधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥

(१) स्मृच. ७८ वयश्च (वयश्च) ; पमा. ४७९ ; प्रपा.
३११ वपुर्वयश्च (वयश्च रूपं) परीक्ष्य (समीक्ष्य) ; गमा. ९८
वपुर्वयश्च (वयश्च रूपं) ; प्र. ९८ गमावदः विसौ. ५ (कुलं
च शीलं च सनाथता च विद्या च वित्तं च वपुर्वयश्च । वरे गुणान्
सप्त निरीक्ष्य देया कन्या युधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥) लल्ल ; संम.
७५४ ; मुक्त. १३४ ; संम. ६३ ; विपा. ७१६ गमावदः ;
ज्ञान. ३७४ ; कृम. १११४ गमावदः ; सं. ५१२ गमावदः ।

सनाथता पोषकादियुक्तता । शेषं उदारत्वबहुभावं
त्वादि । कृम. १११४

शातातपः

विवाहानुकूलानि वरलक्षणाणि

वैरो वरयितव्योऽर्था कुलशीलसमन्वितः ।
रूपवान् पण्डितः प्राज्ञो युवा दोषविवर्जितः ॥
वरयितव्यः, कन्यापित्रेति शेषः । सप्र. ७५५

पराशरः

वरदोषाः

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ।
कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

लघ्वाश्वलायनः

विवाहानुकूलानि वरलक्षणाणि

सनातकाय सुशीलाय कुलोत्तमभावाय च ।
दद्याद्देवदिविदे कन्यामुचिताय वराय च ॥

स्मृत्यन्तरम्

गुणवत्त्वं वरलक्षणम्

गुणवानिति विज्ञातो दूरस्थोऽपि हि सन् वरः ॥

लिङ्गपुराणम्

विवाहानुकूलानि वरलक्षणाणि

दातव्या श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।
साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

(१) गृक. ३४ ; स्मृच. ७९ ; गृ. ३१ युवा दोष
(मुरादोष) ; संम. ७५५ ; मुक्त. १३४ दोषविवर्जितः
(शीलसमन्वितः) ।

(२) प्रपा. ३१३ ; संम. ७५९ कुशीलाय (अकुलीनाय) ;
८५५ ; विपा. ७२३ यच्छति (दद्याति) ; संम. २५५ ;
सं. ५१३ विपावदः ।

(३) लघ्वाश्वस्मृ. १५३३ ;

(४) सं. ५०६ ।

(५) प्रपा. ३११ ; संम. ७५२ ; विपा. ७१६ सायादधी
(कन्या तपि) ; सं. ५१२ ।

अत्र ब्रह्मचारिणे इत्यस्यायमर्थः— अस्मिन्निर्वाहचर्येणैव प्रथमविवाहः कार्यः । ब्रह्मचर्यस्वल्पिते 'यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् स गर्दभे पशुमालभेत' इत्यादिना विहितं प्रार्थित्वं कृत्वा कन्यामुद्रदेदिति । तदिदमभिसंधायाह याज्ञवल्क्यः— 'अविष्णुतब्रह्मचर्यो लक्षणो स्त्रियमुद्रदेत्' इति ।

प्रपा. ३११

गरुडपुराणम्

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

सुशीलाय सुवृत्ताय सुविद्याय तपस्विने ।
कन्या देया प्रयत्नेन नेतरस्मै कथंचन ॥

ब्रह्मपुराणम्

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

कन्यां तु परया भक्त्या ह्यलंकृत्य प्रयत्नतः ।
कुलीनाय सुरूपाय गुणज्ञाय विशेषतः ।
कन्यां वरयमाणायां दद्यादेव विधिः स्मृतः ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

विवाहप्रतिकूल्य वरतोषा, विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

वैराय गुणहीनाय वृद्धाय ज्ञानिने तथा ।
दरिद्राय च मूर्खाय रोगिणे कुत्सिताय च ॥
अत्यन्तकोपयुक्ताय चाल्यन्तदुर्मुखाय च ।
पङ्गुलायाङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च ॥
जडाय चैव मूर्काय ङ्गीवायात्यन्तपापिने ।
ब्रह्महत्यां लभेत्सोऽपि यः स्वकन्यां प्रयच्छति ॥
शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च ।
वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत् ॥

बृहस्पदमत्स्यशक्तपरताल्लक्षणम् । ज्ञानिपदं विवाहा-
निच्छुपरताल्लक्षणम् । पङ्गुल. पादहीनः । अत्यन्तपापिने
महापातकयुक्तायैत्यर्थः । अपिशब्दाप्रतिग्रहीतुरपि दोषः ।
वैष्णवाय विष्णुभक्ताय । विष्णुशब्दः, शिवायुपल्लक्षणः ।
संर. ५१३

(१) चदा. ६८१.

(२) चदा. ६८१ ब्रह्मवैवर्तपुराणम्; प्रपा. ३५६ ब्रह्मवै-
वर्तपुराणम्; संप्र. ८३१; विषा. ४० (भाग २); संग. २६२.

(३) संर. ५१३.

भविष्यपुराणम्

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

कन्या देया श्रोत्रियाय ब्राह्मणाय तपस्विने ।
साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकयचनानि

विवाहानुकूलानि वरकन्यावरलक्षणानि

अर्चितं यचनमुन्नतं मनो

निर्विशेषसुखदं दशां वपुः ।

अस्ति चेदथ पराङ्मुखी मति-

लक्षणैः किमपरैर्नैयोपिताम् ॥

मनसश्चक्षुषो यस्मिन्वरे यस्यां च योपिति ।

संतोषो जायते तत्र नान्यत्किंचिद्विचिन्तयेत् ॥

पितृशीलोत्तमा कन्या मातृशीलो वरस्तथा ।

समपृष्टस्तुल्यरूपो विवाहः सुखदो भवेत् ॥

यस्य शीलं न जानीयात्स्थानं त्रिपुरुपं कुलम् ।

कन्यादाने तथा श्राद्धे न वृणीयात्कदाचन ॥

कुलविषयोत्तरतम्यम्

ब्राह्मणस्य कुलं श्राद्धं न वेदाः सपदक्रमाः ।

कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम् ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

विवाहप्रतिकूल्य वरतोषा

ईमन्मत्ता वृत्तिहीनाश्च तथाऽपरस्माद्दूषिताः ।

दूरस्थाः कुष्ठिनो मूर्खा मोक्षमार्गानुसारिणः ॥

शूरा अचेद्या निवृत्ता दशदोषयुता वराः ।

तथा पण्डाश्च पतिताश्चक्षुःश्रोत्रयिवर्जिताः ॥

वर्जनीयाः प्रयत्नेन कन्यादानात् न संशयः ॥

(१) चदा. ६८०.

(२) ज्योति. १३६.

(३) ज्योति. ११७.

(४) संग. १८२.

(५) संग. १८३; विषा. ७१६ रघुनिचमित्रवायामित्युच्यते.

(६) संर. ५०३ संगरी इत्युक्तम्.

लङ्घः

अष्टौ वरगुणाः

जातिर्विद्या वयः शीलमारोग्यं बहुरक्षता ।
अर्थित्वं विप्रसंपत्तिरष्टावैते वरे गुणाः ॥

कर्मविपाकसंग्रहे

सप्तविधः पण्डः

पण्डकश्चातकः पण्डः पण्डः स्त्रीयो नपुंसकः ।
सकीलश्चेति सप्तैवं स्त्रीवभेदा विभाषिताः ॥
तेषां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा पण्डको भवेत् ।
पुमान् भूत्वा स्वलिङ्गानि पश्चाच्छिन्वा-
त्तथैव च ॥
स्त्री च पुंभावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणाः ।
चातको नाम पण्डः स्यात् स्त्रीपण्डो
वाऽपि नामतः ॥

असङ्घिनोऽपि पण्डः स्यात्पण्डस्तु म्लानमेहनः ।
अमेध्याशी पुमान् स्त्रीयो नष्टरेता नपुंसकः ॥
स कीलक इति ज्ञेयो यः कुट्यादात्मनः स्त्रियम् ।
अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामेव सेवते ॥

ज्योतिःसारे

सप्त वरगुणाः

कुण्डं शीलं यपुर्विद्या ययो वित्तं सनायता ।
गुणाः सप्त वरे यस्मिन् तस्मै कन्या प्रदीयते ॥

दश वरदोषाः

अन्धो मूकः क्रियाहीनो ह्यपस्मारी नपुंसकः ।
दूरस्थः पतितः कुट्टी दीर्घरोगी वरौ न सन् ॥

(१) विमौ. ५ रिच (रिच) ; संग्र. ७५४ जातिविद्या
(जातिविद्या) रथ्या (पथ्या) .

(२) मंत्र. ७५० .

(३) घट. ५९ तसि (तस्मिन्) ; न्योनि. ११५ (=) ;
संग्र. १८१ वस्तुतमवसानियुक्तम् .

(४) घट. ५९ ; न्योनि. ११५ वारवारी (वारवारी)
वारिवारिवार्ये वस्तुक्तम् ; संग्र. १८१ धर्मोन्नेत्रियम् .

मूकोऽन्धो वधिरः स्तब्धः पङ्गुः कुञ्जो
नपुंसकः ।
कुट्टी रोगी ह्यपस्मारी दश दोषाः प्रकीर्तिताः ॥

व्यवहारचण्डेश्वरे

दश वरदोषाः

सिते कुष्ठिन्यपस्मारे ब्रह्मघ्ने राजयक्ष्मणि ।
अन्ये च परवित्ते (परिवित्तौ) च वधिरे
दूरदेशगे ।
व्यसनासक्तचित्ते च न देया कन्यका वुधैः ॥

शौनकाकारिका

विवाहानुकूलानि वरलक्षणानि

कुलीनाय वरिष्ठाय श्रुतशीलादिभिर्गुणैः ।
द्विजन्मने ... ॥

रेणुकारिकाः

विवाहानुकूलानि वरकन्यालक्षणानि , विवाहप्रतिश्रुत्या
वरकन्यादोषाः , पण्डलक्षणम्

वैरो वरयितव्योऽर्थी कुलशीलसमन्वितः ।
रूपवान् पण्डितः प्राज्ञो युवा दोषविवर्जितः ॥
उन्नतः पतितः कुट्टी तथा पण्डः सगोत्रजः ।
चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ।
वरदोषाः स्मृता ह्येते कन्यादोषाश्च कीर्तिताः ॥
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे प्रशस्तामिजनान्वितः ।
सर्वलक्षणसंपन्नः सुचरित्रजनप्रियः ॥
यस्याप्सु प्रवते धीजं ह्यादि मूर्धं च फेनिलम् ।
पुमान् स्यात्क्षणेरेतैर्विपरीतस्तु पण्डवः ॥
हादिफेनिलमूर्धस्तु गुरुशुक्रो वृषस्वनः ।
पुमान् स्यादन्यथा पण्डो दुश्चिन्तित्तो मुखेभगः ॥

(१) घट. ५९ .

(२) विमौ. ६ .

(३) शौका. १५-५९ ; प्रया. १४४ .

(४) रेका. १४-१७ पृ. ५१ .

(५) रेका. १०-१८ पृ. ५१ ; ज्योति. ११५-११६ पण्डः
(पण्डः) वारिवारिवार्ये ; संग्र. १८१ धर्मोन्नेत्रियम् .

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं वीजिनो नराः ।

क्षेत्रं धीजयते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥

कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च

वित्तं च विद्या च सनायता च ।

एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया

कन्या बुधेः शेषमचिन्तनीयम् ॥

दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधेः ॥

कारिकानिबन्धे

विवाहप्रतिक्रिया वरशोषाः

मूर्खनिर्धनदूरस्थशूरमोक्षामिल्यपिणाम् ।

त्रिगुणाधिकवर्षाणां न देया जातु कन्यका ॥

अपरीक्ष्य वरं कन्यां निर्गुणाय ददाति यः ।

कुलं वरयेव तच्छोकसंतप्ता विनिकृन्तति ॥

(१) रेका. ३८-३९ पृ. ५१; संग. १८४ नाबीजी (नाबीजे).

(२) रेका. ४०-४१ पृ. ५१.

(३) ज्योति. ११५; संग. १८४ दूरस्थ (दुर्गन्ध).

(४) ज्योति. १३६ हा विनि (श्रीवी नि); संग. १८४

संज्ञा (संज्ञो).

अनन्तपाठकारिकाः

विवाहानुकूलानि वरव्यङ्ग्यानि

विद्याऽऽचारविचारयानुपकृति-

व्यासक्तचित्तः सदा

धैर्यौदार्यगमीरतादिगुणवान्

सद्वंशजो धर्मकृत् ।

सहस्रमाऽतिसमृद्धिमान् क्षितितले

ख्यातः सतां संमतः ।

श्रेयस्तोपकरः शिरोनतिकरः

संदर्शनीयो वरः ॥

युवा विलासी प्रवलयः सुगात्र

आजानुचाहुश्च कपाटवक्षाः ।

विशालनेत्रो बहुसौकुमार्यः

कार्यः कुमारीहृदयप्रभेत्ता ॥

(१) संग. १८३.

परिवेत्त्रादिविचारः

वेदाः

परिवेदनादिदोषाः

तेऽतिमृजाना आयन् । सूर्याभ्युदिते तेऽमृजत ।
सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिष्ठोक्ते । सूर्याभिनिष्ठोक्तः
कुनखिनि । कुनखी श्यावदति । श्यावदन् परि-
वित्ते । परिवित्तः परिविविदाने । परिविविदानोऽप्रे-
दिधिषौ । अप्रेदिधिषुर्दिधिषूपतौ । दिधिषूपति-
वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । ब्रह्महा भ्रूणहनि ।
भ्रूणहनमेनो नात्येति ॥

ते देवा अतिमृजाना आयन् । सूर्याभ्युदिते
तेऽमृजत । यं सुप्रं सूर्योऽभ्युदेति सूर्याभ्यु-
दितः । सूर्याभिनिष्ठोक्ते सूर्याभिनिष्ठोक्तः । श्यावदति
श्यावदन् । कुनखिनि कुनखी । अप्रेदधुष्यप्रेदधुः ।
परिवित्ते परिवित्तः । परिविविदाने परिविवि-
दानः । वीरहणि वीरहा । भ्रूणहनि भ्रूणहनमेनो
नात्येति ॥

ते देवा आप्येष्वमृजत । आप्या अमृजत
सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिष्ठोक्ते ।
सूर्याभिनिष्ठोक्तः कुनखिनि । कुनखी श्यावदति ।
श्यावदन्नप्रदिधिषौ । अप्रेदिधिषुः परिवित्ते । परि-
वित्तो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं
नात्यच्यवत ॥

आप्या एकतादयः । उदयास्तमयकालयोः सुतो पुरुषो
अभ्युदिताभिनिष्ठोक्तौ । तथा चोक्तम् — 'सुते यस्मिन्
अस्तमेति सुते यस्मिन् उदेति च । अंशुमानभि-
निष्ठोक्ताभ्युदितौ तौ ययाक्रमम् ॥' इति । नखवक्रत्वं
दन्तमालिन्यं चात्र रोगविशेषकृतम् । ज्येष्ठायाममृदायां
फणिष्ठांमृत्वा अवस्थितोऽप्रदिधिषुः । ऊढवति कनिष्ठे सति

- (१) कांस. ३१७ ; कसं. ४७७ .
(२) मसं. ४११५ .
(३) तैत्रा. ३।२।११, १२ .

विवाहरहितो ज्येष्ठः परिवित्तः । वीरस्य क्षत्रियस्य हन्ता
वीरहा । ब्राह्मणस्य हन्ता ब्रह्महा । एतेष्वाप्यानामेकता-
दीनां देवानां पापलेपमार्जनायैव सृष्टत्वात्तेषु तन्मार्जन-
मुचितम् । सूर्याभ्युदितादीनां ब्रह्महान्तानां पापप्रवणत्वात्
निम्नगागिनो जलस्येव लेपस्यापि तेषु प्रवाहो युक्तः ।
ब्रह्महत्यायाः पापाधिक्यतारतम्यविश्रान्तिभूमित्वात् लेपो
ब्रह्महणं नातिक्रामति ।

तैत्रासा. [तैसा. १।१।११ वृ. ११३-११४]

वैखानसगृह्यसूत्रम्

परिवेदनलक्षणम्, परिवेदने प्रावश्चितम्, ज्येष्ठभ्रातृविवाहोत्तरं
परिवेचुः पुनर्विवाहः, ज्येष्ठे नष्टे पतिते वा .

कनिष्ठस्य कर्तव्यम् .

ज्येष्ठे तिष्ठत्यनुजेन विवाहे कृते परिवेत्ताऽनुज-
श्चान्द्रायणं चरित्वा परिवित्तिं ज्येष्ठं विवाहं कार-
यित्वा पूर्ववत्प्रायश्चित्तं हुत्वा पुनर्विवाहं कुर्यात् ॥
परदेशगते ज्येष्ठे द्वादशवर्षेऽतीते मृतस्यैवाकृति-
दहनादि कर्म कृत्वा प्रायश्चित्तं हुत्वा विवाहं कुरुते ।
तस्मिन् पुनरागतेऽनुजः पूर्ववत्प्रायश्चित्तं हुत्वा
विवाहं करोति । ब्रह्महत्याद्यैः पतिते ज्येष्ठे वान्धव-
संनिधौ वारिपूर्णघटत्यागेनैव तं त्यक्त्वा चान्द्रायणं
चरित्वा विवाहं कुरुते ॥

गौतमः

परिवेदनापवादाः

मिन्द्रोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽप्रजे ।
दाराभिहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

(१) यत् ' मिन्द्रोदरे..... ' इति प्रयोगपारि-
जाते गौतमवाक्यं, तस्य दत्तके अप्रजे प्रतिग्रहीतुः
औरसस्य न परिवेत्तृत्वमित्यर्थः । तत्रैव ज्येष्ठे सोदरे
अकृतविवाहाधाने तदनुजस्य दत्तकस्य विवाहाधानयोः

- (१) वैश्व. ६।१३ .
(२) वैश्व. ६।१४ .
(३) प्रपा. ३१३ ; संप्र. ७६२ ; कृम. ११६५ ; संर. ५१५ .

परिवेत्त्रवमेव । ननु इदं कथं, दानेन । परपुत्रता प्रती हि दातुः पुत्रत्वप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तौ तत्पुत्राणामपि भ्रातृत्वप्रयुक्तविधिनियेषधोः अविपत्वादिदि चेत्, न, सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दरसंग्रहम् । आवसथ्यं तथाऽऽधानम्' इति निषेधात् । * कृम. ११६५ . (२) प्रथमविवाहाग्न्याधानादौ । संर. ५१५

परिवेदनाग्नेदिपूत्वादिदोषे प्रायश्चित्तम्, अकृतविवाहे ज्येष्ठे भ्रातरि कात्रप्रतीक्षावधि.

परिवित्तिपरिवेत्त्रपर्याहितपर्याधात्रप्रेदिधिपूदिधि-पूपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम् ॥

अकृताधाने ज्येष्ठे कनिष्ठेनाधाने ज्येष्ठ पर्याहितः, कनिष्ठः पर्याधाता । सम ७६५

द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासंबन्धे ॥

भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवीयान् कन्याग्न्युप-यमेपु ॥

(१) भ्रातरि अकृतदारो अनाहिताग्नौ च प्रोपिते ज्येष्ठे कनीयानेवमेव कुर्यात् । एवंशब्दात् समस्तानिदेशः, श्रयमाणे तदभिगमनं, प्रव्रजिते तु तदभिगमननिवृत्तिश्च ततो द्रष्टव्या । एवंतर्हि प्रव्रजिते सयतत्वमपि प्राप्नोतीति

* अधिकं तु अये ' क्षेत्रजादी ' इति त्रिकाण्डमण्डनवचने द्रष्टव्यम् ।

† एतत्पञ्च विषयान्तरगतमप्यनुपपन्नोपाधमन्त्रोद्देशतम् । अतोऽस्य दीक्षादिकं नान्नोद्देश्यम् ।

(१) पमा. ५०-५१ (खण्डः २ भागः १) धात्रधे (धाताऽधे) पूदिधिपूपतीनां (पुदिधिपूणां) ; प्रपा. ११४ (दिधिपू०) ; संम. ७६५ दिधिपू (दिधिपूति) ; विपा. ७२७ पर्याधात्र .. परीनां (पर्याधाणामग्नेदिधिपुपतीनां) ; कृम. १११७ (=) प्रपावत्, इदं वचनं मूले नोपलभ्यते ।

(२) गौध. १८१८ .

(३) गौध. १८१९ ; मेधा. ३१७१ (भ्रातरि च ज्यायसि) यतावदेव, स्मृत्यन्तरम् ; गृह. ११२ (यवीयान् कन्याग्न्युपयमेपु) यतावदेव ; मभा. ; गौमि. १८१८ ; स्मृच. ३९७ (आ.) ज्यायसि + (तयोः) कन्याग्न्युपयमेपु (कन्याग्न्या-धेपेपु) ; अभा. ३७३ कन्याग्न्युपयमेपु (कन्याग्न्याधेपेपु) ; गृह. ८८ ; उत. १२२ ; मुक्ता. १५२ ; संर. ५१६ कन्याग्न्युपयमेपु (कन्याग्न्याधेपेपु) .

चेत्, न, स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यथाऽऽह उरानां — ' प्रव्रजति ज्येष्ठे स्वपणं नास्ति, सद्य एव ' निवृत्तौ ' इत्यादि । एवमपि अर्थार्थे गतस्य पङ्क्त्याधिकं प्राप्नोति इति चेन्न, तत्रापि स्मृत्यन्तरसामर्थ्यात् । यथाह वसिष्ठः— ' द्वादशं तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगैतः । न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्रात्रा श्रयमाणः पुनः पुनः ॥ ' इति ।

चकारात्स्मृत्यन्तरोक्तानामपि उपसंग्रहः । यथाह वसिष्ठः— ' अद्य दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टमप्रती-क्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति ' इति । तत्र बहुशः श्रयमाणे द्वादश, पुनःपुनरित्युक्तत्वात्, किञ्चित् श्रयमाणे दश वर्षाणि, सर्वथा अश्रयमाणे अद्य इति द्रष्टव्यम् । क्षत्रियैः पूर्ववत् अर्थार्थं परिकल्प्यम् । अस्वाववादः— ' उन्मत्तः किरिपरी कुडी पतितः क्लीव एव च । राजपशुमायावी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुम् ॥ ' इत्यादिस्मृत्यन्तरोक्तो द्रष्टव्यः । ज्येष्ठग्रहणादेव कनीयसः अर्थतः सिद्धेः सन्निधयद्दत्वात् (यवीयोग्रहणं) एक-मातृकस्यैव दोष इति ख्यापनार्थम् । स्मार्तस्यापि अग्रे-रुपसंग्रहाथं बहुवचनम् । * मभा.

(२) एवं द्वादश वर्षाणि प्रतीक्षेत, ततः कन्या-ग्न्युपयच्छेत् अग्नीश्चादधीत । गौमि.

(३) ज्येष्ठे भ्रातरि अकृतविवाहे अकृताग्न्याधेये वा विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगते कनिष्ठो भ्राता कन्यापरिग्रहे अग्न्याधाने चैव द्वादशवर्षाणि प्रतीक्ष्य तत उपरि प्रवर्ततेत्यर्थः । कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषये तु अद्यौ दश वेति पञ्चदशम् । अनेदं विवक्षितम्— देशान्तर-गतस्य स्वाभिलषितकार्ये निर्वर्त्य प्रत्यागमनयोग्यकाले-ऽप्यनगतस्य इह लोके स्थितिसदेहेन विवाहसंभावना-निवृत्तौ परिवेदनं न दोषमर्हति । एवमेव विरक्तवेश्या-तिसक्तादिष्वपि तत्त्वभावस्य द्वादशवर्षादिविरकाला-नुज्ञत्या विवाहसंभावनानिवृत्तौ परिवेदनं न दोषं वहति इत्यभिप्रायो वेदितव्यः । स्मृच. ३९७ (आ.)

पैडित्येके ॥

* गौमि. मभागतम् ।

(१) गौध. १८१० ; मभा. ; गौमि. १८१९ ; गृह. ८८ ; उत. १२२ .

पडेव वर्षाणि प्रतीक्षेतेत्येके मन्यन्ते । तत्र प्रोपितो-
ऽत्यन्तदृढश्चेत् षड्वर्षाणि क्षपयेत्, नो चेत् द्वादश-
वर्षाणि इति द्रष्टव्यम् । * मभा.

हारीतः

परिवेत्नादिलक्षणम्, परिवेदनदोषभाष्यक्षिप्तम्

ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान् निविशमानः परिवेत्ता
भवति, पूर्वः परिविच्छिः, परिवेदिनी कन्या,
परिदायी दाता, परियष्टा याजकः, ते सर्वे
पतिताः सम्यक्संवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण
पावयेयुः ॥

(१) अनिविष्टे अकृतविवाहे । निष्ठानिर्देशात्
अनिष्यन्ने ज्येष्ठविवाहे वर्तमानेऽपि कनिष्ठस्य विवाहे
नाधिकारः । तस्मात् सह विवाहोऽपि न कार्यः ।
भ्रातृपदेन सोदर्य एवोच्यते । सापत्न्यादौ एककारणत्व-
गुणयोगादपि भ्रातृशब्दप्रयोगोपपत्तेर्नाभिप्रायश्चिकल्पना ।

* गौमि. मभाबद् ।

(१) गृक. १०६ (ज्येष्ठे अनिविष्टे कनीयान् निविशन्
परिवेत्ता भवति, परिविष्टो ज्येष्ठः । परिवेदिनी कन्या परिदायिनी
परिकर्ता याजकः सर्वे ते पतिताः ।) ; गूर. ८७ (ज्येष्ठे तु
अनिविष्टे कनीयान् निविशन् परिवेत्ता भवति, परिविष्टो ज्येष्ठः,
परिवेदिनीया कन्या, परिदायी दाता, परिवेत्ता याजकः सर्वे ते
पतिताः ।) ; स्मृसा. १४ (यो ज्येष्ठे विद्यमाने अग्निहोत्रमनुजः
परिणयं वा पूर्वं करोति स परिवेत्ता परिविच्छिन्नज्यायान् परिवे-
दनी कन्या परिवेदनकारी दाता परिवेदनकारयिता याजकः सर्वे ते
पतिताः) इन्द्रहारीतः १४१ (यो ज्येष्ठे विद्यमाने दारानग्निहोत्र-
मनुजः पूर्वं करोति स परिवेत्ता परिविष्टो ज्येष्ठः परिवेदिनी कन्या
परिवेदयिता दाता परिविच्छि याजकः सर्वे ते पतिताः । संवत्सर-
प्राजापत्येन कृच्छ्रेण वा पावयेयुः) इन्द्रहारीतः ; परमा. ४९
(खण्डः २ भागः १) (ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान्निविशन् परिवेत्ता
भवति । परिविच्छिर्ज्येष्ठः । परिवेदिनी कन्या परिदायी दाता
परियष्टा याजकः सर्वे ते पतिताः) : ५० (खण्डः २ भागः १)
(ते सर्वे पतिताः । सवत्सरं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण पावयेयुः)
एलाबदेव ; उक्त. ११९ (ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान्निर्विशन् परिवेत्ता
भवति, परिविष्टो ज्येष्ठः, परिवेदनीया कन्या, परिदायी दाता,
परिकर्ता याजकः ते सर्वे पतिताः ।) ; संकौ. २०७ ; प्रका.
३६२ ; संव. १४६ (सम्यक्०) .

एतन्न्यायार्थवादिनी च ' पितृव्यपुत्रान् ' इत्यादिशाता-
तपस्मृतिः । गृक. १०६

(२) अनिविष्टे अकृतविवाहे अकृताग्निहोत्रे च ।

* गूर. ८७

(३) एतत् कामतः पित्राद्यनुज्ञातोद्वाहविषयम् ।
अकामतः पित्रादिदत्तोद्वाहे तु मानवं त्रैमासिकम् ।
अज्ञानतः पित्राद्यदत्तोद्वाहे याज्ञवल्कीयं व्रतचतुष्टयम् —
' उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा । पयसा
वाऽपि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥ ' इति । एवमिति
गोवधप्रायश्चित्तातिदेशः । अज्ञानतः पित्रादिदत्तोद्वाहे तु
यमः—' कृच्छ्रौ द्वयोः पारिवेद्ये कन्यायाः कृच्छ्र एव तु ।
अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता यथा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' इति ।

संकौ. २०७

सौदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाम्निहोत्रेण नेज्यया ॥

(१) अनुजस्य तु ज्येष्ठभ्रात्रनुज्ञायाऽपि विवाहे दोषो
नापैतीत्याह हारीतः— सौदराणामिति । विवाहादावधि-
कारिभूतज्येष्ठानुज्ञातसौदरविषयमेतत् — ' दारैस्तु परि-
विद्यन्ते ' इति । स्मृच. ३९८ (आ.)

(२) अग्निहोत्रादिष्वनुज्ञाता न परिविन्दन्ते इति
स्थितम् । दारैः पुनरनुज्ञाता अपि परिविन्दन्ते इति
वचनार्थः । चआ. ३७६

(३) सौदरोक्तेः असौदराणां सापत्नदत्तकादीनां
न दोषः । सिन्धु. ११६२

परिवेदनलब्धकन्याया ज्येष्ठाय दानम्

ज्येष्ठस्य समाप्तेऽन्वे तां कन्यां ज्येष्ठायोपपाद-

* शेषं गृकवद् । जत. गूरगतम् ।

(१) अथ. ११२४ धृ. ४४६ विद्यन्ते (वेद्यन्ते) ; गृक.
१११ सौदराणां (सौदराणां) विद्यन्ते (विन्दन्ते) नेज्यया
(नेज्यया) ; स्मृच. ३९८ (आ.) ; चआ. ३७६ विद्यन्ते
(विन्दन्ते) ; चका. ८१३ ; गूर. ९१ सौदराणां (सौदराणां)
नेज्यया (नेज्यया) ; मभा. १७२ ; संम. ७६६ ; धाम्र. ८६ ;
चम. १२० ; मुक्ता. २३ ; सिन्धु. ११६२ ; विपा. ७२४ ;
प्रका. १४ ; कृम. ११६७ उक्त. ; संर. ५१५ .

(२) संर. ५१८ .

परिविचितः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत्,
तां चैवोपयच्छेत् ॥

अथ परिविविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै
दत्त्वा पुनर्निविशेत्, तामेवोपयच्छेत् ॥

(१) प्रायश्चित्तचरणानन्तरं परिवेत्तुः कर्तव्यमाह
वसिष्ठः— परिविविदान इति । तस्मै दत्त्वा ज्येष्ठाय
निवेद्य पुनर्निविशेत् पुनरुद्देहत् । कामित्यपेक्षायामाह—
तामेवोपयच्छेदिति । अयमर्थः— ज्येष्ठभ्रातृकृतदारपरि-
ग्रहे कृतदारपरिग्रहः कनिष्ठः परिवेत्ता, परिवेदन्या स्व-
गृहीतया कन्यया परिविचिना ज्येष्ठभ्रात्रा च सह उक्तं
प्रायश्चित्तं निर्वर्तयं ज्येष्ठभ्रातरि कृतदारपरिग्रहे कनिष्ठः
पूर्वं गृहीतां कन्यां ज्येष्ठभ्रात्रे निवेद्य तदृत्तां स्वयमेव पुन-
रुद्देहत् । अयमेव न्यायो ज्येष्ठ—कनिष्ठयोराधानध्युक्रमे
भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुत्तयेयः ।

* पमा. ५० (खण्डः २ भागः १)

(२) परिविविदान इति परिवेत्तरेय संज्ञा । तस्मै
ज्येष्ठाय । ब्रह्मचार्याहृतमैश्वर्यवत् निवेद्य पुनरुद्देहत् ।
संक्रौ. २०७

(३) अत्रापराकं कनिष्ठेनोडा ज्येष्ठ उद्देहत् ।
अशास्त्रीयविवाहेन कनिष्ठनिरूपितभार्यात्वानुत्पत्तेज्येष्ठो-
द्वाहयोग्यत्वात् । कनिष्ठस्त्वन्यामुद्देहदिति । हारीतेन
ज्येष्ठस्याद्ब्रतमुक्त्वाऽन्योद्वाह एवोक्तः—ज्येष्ठस्येत्यादिना ।
सं. ५१७

* प्रमा., संम., विपा. पमागतम् ।

(१) वस्त्र. २०१८ .

(२) वस्त्र. २०१९ ; पमा. ५० (खण्डः २ भागः १)
(अथ०) विशेत् (विशेत्) तामेवोप (तां चैवोप) ; प्रमा.
३१४ (परिविचिनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रं चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्विशे-
त्तु तामेवोपयच्छेत्) ; संम. ७६४ यच्छेत् (यच्छेत्) ; विपा.
७२७ (परिवेत्ता दाता च कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै तां
दत्त्वा पुनर्निविशेत् अन्यामुद्देहत् तां चैवोपयच्छेत्) ; संक्रौ.
२०७ (अथ०) तामेवोप (तां चैवोप) ; प्रका. ३६३ विशेत्
(विशेत्) शप संक्रौवद ; संघ. १४६ संक्रौवद ; संर. ५१७
(परिवेत्ता च दाता च कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै तां दत्त्वा
पुनर्निविशेत्तां चैवोपयच्छेत्) .

अग्नेदिधिपूदिधिपूतयोः प्रायश्चित्तम्, कन्यापरिवर्तनेन
विवाहश्च

अग्नेदिधिपूतयोः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा
निविशेत्, तां चैवोपयच्छेत् ॥

दिधिपूतयोः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा
पुनर्निविशेत् ॥

(१) अग्नेदिधिष्वदेलेक्षणं देवलेनोक्तम्—‘ज्येष्ठाय
यथनूदायां कन्यायामुद्देहत्ऽनुजा । सा चाग्नेदिधिपूतयो
पूर्वा तु दिधिपुः स्मृता ॥’ इति । तत्र अग्नेदिधिपु-
पतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठाय पश्चा-
दन्येनोदाया तामेवोद्देहत् । दिधिपुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ
चरित्वा स्वोदा ज्येष्ठाय तस्मै कनीयस्याः पूर्ववोद्दे दत्त्वा
अन्यामुद्देहत् ।

* पमा. ५१ (खण्डः २ भागः १)

(२) द्वादशरात्रं पराकल्पम् । निर्विशेत् अन्यामु-
द्देहत् । तां कनिष्ठाय ज्येष्ठाय चराय उपयच्छेत् उपपादयेत् ।
एवं ज्येष्ठामपि कनिष्ठाय चराय । एतच्चानुमत्यर्थं
शास्त्रेणोक्तं, न तु तयोराप्यभिगमः, परिवेदनाधिकारे
‘न भूयश्चैनामुपगच्छेत्’ इति सुमन्तुवचनात् । भवदेव-

* विपा., संक्रौ. पमावत् ।

(१) वस्त्र. २०१९ ; पमा. ५०-५१ (खण्डः २ भागः १)
दिधिपू (दिधिपु) निविशेत् (निविशेत्) ; प्रमा. ३१४ तां
चैवोपयच्छेत् (तथा चोपयच्छेत्) ; उत. १२३ अग्ने (अथाग्ने)
दिधिपू (दिधिपु) निविशेत् (निर्विशेत्) ; संम. ७६५
वचनं गलितमिति भाति ; विपा. ७२७ (कृच्छ्रं द्वादशरात्रं
चरित्वा अग्नेदिधिपुपतिर्निर्विशेत् तां चोपयच्छेत्) ; संक्रौ. २०८
दिधिपू (दिधिपु) यच्छेत् (यच्छेत्) ; प्रका. ३६३ संक्रौवद ;
संघ. १४६-१४७ संक्रौवद ; क्रम. १११७ (निविशेत्०) तां
चैवोपयच्छेत् (तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत्) ; संर. ५१८ निविशेत्
(निविशेत्) .

(२) वस्त्र. २०१९ ; पमा. ५१ (खण्डः २ भागः १)
दिधिपू (दिधिपु) विशेत् (विशेत्) ; प्रमा. ३१४ कृच्छ्रौ
(कृच्छ्रं) ; उत. १२३ दिधिपू (दिधिपु) ; संम. ७६५ वचनं
गलितमिति भाति ; विपा. ७२७ दिधिपूतयोः (दिधिपुपतिखु)
तस्मै + (तां) निविशेत् (निर्विशेत्) ; संक्रौ. २०८ संपूर्वी
वचनं नास्ति ; प्रका. ३६३ ; संघ. १४७ दिधिपू (दिधिपु)
(दत्त्वा०) ; संर. ५१८ विशेत् (विशेत्) .

भद्रघृते 'परित्यक्ता च सा पोष्या भोजनाच्छादनेन च ।'

उत. १२३

(३) अग्नेदिधिपूपतिः कनिष्ठापतिः कुच्छं कृत्वा तां ज्येष्ठां अन्योदां समुद्रहेतु । दिधिपूपतिः ज्येष्ठापतिः स्योदां ज्येष्ठा कनिष्ठापतये दत्त्वा स्वयमन्यामुद्रहेदिति ।

संम. ७६५

(४) व्याख्यानतरमणि स्मृत्यर्थसारं— 'कनिष्ठापतिर्द्वादशरात्रं कृत्वा ता स्योदामेव ज्येष्ठोद्वाहे जाते उद्बहेत् । ज्येष्ठापतिस्तु कुच्छातिकुच्छी कृत्वा स्योदा कनिष्ठापतये ब्रह्मचार्याहुतमैश्वर्यद्विवेश तदनुज्ञाता तां ज्येष्ठामेवोद्बहेत् ' इति ।

अपराकं तु— अग्नेदिधिपूपतिस्थाने दिधिपूपतिरिति पठितम् । दिधिपूपतिस्थाने तु अग्नेदिधिपूपतिरिति । तथा च प्रायश्चित्तविकल्पः ।

* संम. ५१८-५१९

ज्येष्ठे अकृतविवाहे प्रतीक्षापविधिः तदतिक्रमे प्रत्यनायश्च

अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्ट-मप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति ॥

(१) अनिविष्टं अकृतविवाहाग्रिमोन्नम् ।

अप. १।२२४ पृ. ४४५

(२) देशान्तरस्थे अष्टवर्षादिकालः प्रतीक्षणीय इत्याह वसिष्ठः— अष्टाविति । देशान्तरगतस्य विवाहादान-

* शोधं पमावत् ।

(१) अप. १।२२४ द्वादश + (वा) ; गृक. १०९ ज्येष्ठं (ज्येष्ठे) ; ममा. १८।१९ ; गौमि. १८।१८ धमप्र (धं न प्र) प्रायश्चित्ती (प्रायश्चित्तीयो) ; स्मृच. ३९७ (आ.) ज्येष्ठं (ज्येष्ठ) ; चब्रा. ३७२ ; चका. ८१२ (ज्येष्ठ०) ; गृर. ८९ (दश०) ज्येष्ठं (ज्येष्ठ) (अनिविष्ट०) ; पमा. ६९२ निविष्ट (निविष्ट) ; ममा. १७१ पमावत् ; प्रपा. ३१४ (दश०) ज्येष्ठं (ज्येष्ठ) ; उत. १२१ पमावत् ; धाम. ८५ ; संम. ७६५ ; चम. ११९ (दश०) द्वादश + (वा) ज्येष्ठ (ज्येष्ठ) ; मुक्ता. १५२ ज्येष्ठ (ज्येष्ठ) ; सिन्धु. ११६३ वर्षाणि + (वा) ज्येष्ठं (ज्येष्ठ) ; विपा. ७२६ मुक्तावत् ; संकौ. २०८ प्रमावत् ; आन. १८३ प्रमावत् ; प्रका. ३६३ ; संव. १७७ प्रमावत् ; संर. ५१६ अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं (द्वादशाष्टौ वा वर्षाणि ज्येष्ठ) .

वधिकारसंभवादित्यमिप्रायः । अनिविष्टं अकृतविवाह-मित्यर्थः । अत्र द्वादशवर्षप्रतीक्षणं धर्मार्थं वाऽधार्थं वा देशान्तरगते ज्येष्ठे द्रष्टव्यम् । कार्यान्तरार्थं देशान्तरगत-विषये तु ' अष्टौ दश वा ' इति पश्यद्वयम् ।

+ स्मृच. ३९७ (आ.)

(३) कालविकल्पस्त्वेवं शेषः— तत्र पुनः पुनः श्रूयमाणे सुप्रदेशे स्थिते द्वादश वर्षाणि, किञ्चित् श्रूयमाणे नातिसुप्रदेशस्थिते दश, नदीपर्वतचौराद्याकुल-दूरतरदेशस्थिते अभूयमाणे वाऽष्टौ वर्षाणीति ।

* ममा. १७१-१७२

(४) प्रायश्चित्तीति । इदं तु बोध्यम्— कनिष्ठेन विवाहे आधानादौ वा कृते प्रायश्चित्तानन्तरं ज्येष्ठस्य विवाहे आधानादौ वा न दोष इति ।

कृम. ११६३

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

भ्राता सहोदरः । धर्मार्थयोरिति विद्याया अपि प्रदर्शनार्थम् । अत एव गौतमेन— ' नष्टे भर्तरी ' इति प्रक्रम्य ' द्वादश वर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासंयन्नेन ' इति भार्यायाः भर्तृप्रतीक्षणकालमुक्त्वा उक्तम् ' भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवीयान् कन्याग्न्यापेयेषु ' इति । नष्टे भर्तरी कुत्र गत इत्यज्ञाते भर्तरी, अन्यन्तदूरदेशान्तरगत इति यावत् । ' द्वादश वर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासंयन्नेन ' इति ।

+ पमा. पञ्चत्रयव्यवस्था स्मृचवत् । चब्रा., मुक्ता. स्मृच-गतम् ।

* संम., विपा. मपागतम् ।

(१) अप. १।२२४ पृ. ४४५ ; गृक. १०९ ; ममा. १८।१९ भ्राता (भ्राता) ; गौमि. १८।१८ योगिनः (योगिनः) ; स्मृच. ३९७ (आ.) योगिनः (योगिनः) स्मृतिः ; चका. ८१२ ममावत् ; चब्रा. ३७२ स्मृतिः ; गृर. ८९ स्मृचवत् ; पमा. ६९२ स्मृतिः ; प्रपा. ३१४ योगिनः (योगिनः) भ्राता (भ्राता) स्मृत्यन्तरम् ; उत. १२१ ; मुक्ता. १५२ ममावत्, परापरः ; चम. १२० ममावत्, स्मृतिः ; संकौ. २०८ ज्यायान् (ज्यायान्) योगिनः (योगिनः) ; आन. १८३ ममावत्, परापरः ; प्रका. ३६२ संकौवत् ; कृम. ११६३ ज्यायान् (न्यायात्) योगिनः (योगिनः) स्मृतिः ; संर. ५१६ प्रमावत्, स्मृतिः .

ब्राह्मणस्य भर्तुः विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगमने सति भार्यया द्वादशवर्षाणि प्रतीक्षणीयानीत्यर्थः । 'भ्रातरि ...' इति । ज्येष्ठे भ्रातरि अकृतविवाहे अकृतान्याधेये वा विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगते कनिष्ठो भ्राता कन्यापरिग्रहे अग्न्याधाने चैवं द्वादश वर्षाणि प्रतीक्ष्य तदुपरि प्रवर्तेतेत्यर्थः ।

• अग्नेदं विवक्षितम् — देशान्तरगतस्याभिलषितकार्यं निर्वर्त्य प्रत्यागमनयोग्यकालेऽप्यनागतस्य इह लोके स्थितिसदेहेन विवाहसंभावनानिवृत्तौ न परिवेदनं दोषावहमिति । एवमेव विरक्तवेद्यातिसक्तादिष्वपि तत्तत्स्वभावस्य द्वादशवर्षादिचिरकालानुवृत्त्या विवाहसंभावनानिवृत्तौ परिवेदनं न दोषावहमित्यभिप्रायो वेदितव्यः । अनेनैवामिप्रायेण सुमन्तुनाऽप्युक्तम् — 'व्यसनासक्तचित्तो वा नास्तिको वा तथाऽग्रजः । कनीयान् धर्मकामस्तु आधानमय. कारयेत् ॥' आधानग्रहणं विवाहस्याप्युपलक्षणार्थम् । क्लीन्नादयस्तु भ्रातरः किञ्चित्कालमपि न प्रतीक्षणीयाः, तेषां विवाहादौ स्वत एवायोग्यत्वेनानधिकारात् । तथा च स्मृतिः — 'उन्मत्तः किल्बिपी कुष्ठो पतितः क्लीन्न एव च । रजयश्म्यामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम् ॥ लज्जवामनकुञ्जेषु गद्रेषु चडेषु च । जातयन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥' इति ।

§ स्मृत. ३९७-३९८ (आ.)

परिवेदनापवादः

उन्मत्तः किल्बिपी कुष्ठो पतितः क्लीन्न एव च ।

राजयश्म्यामयावी च न न्याय्यः स्यात्

प्रतीक्षितुम् ॥

• अस्य प्रकरणस्य वातवर्षभूतोऽयमग्रिमग्रन्थः ।

§ चक्षा, पमा., सं. रमृचवत् ।

(१) अष. १।२२४ पृ. ४४५ यात्री च (यात्री ना) ; शुक. २०९ एव च (एव वा) यश्म्या (यश्मा) ; ममा. १।५।७ यश्म्या (यश्मा) न्याय्यः स्यात् (न्याय्याः स्युः) ; गौमि. १।५।८ उच्यते (यश्म्यामयावी च तथा न स्वाज्यः स्वात्परीक्षितुम्) ; चका. ८१२ एव च (एव वा) यश्म्यामयावी च (यश्मारियुक्तश्च) ; शू. ८९ शुकवत् ; उत. १२२ शुकवत्.

(१) आमयावी रोगातिशयवान् । 'सर्वश्रामय-स्योपसंख्यानम्' इति दीर्घः (विनिः दीर्घश्च) । अतिरोगिणं प्रति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । मावर्थीयस्य च इनिप्रत्ययस्यातिशयनेऽपि स्मरणात् । शू. १०९

(२) आमयावी अतिसाररोगी । शू. ८९

पण्डवामनकुञ्जान्धपतितोन्मत्तकुण्डकान् ।
रोगिवधिरमूकेषु न दोषः परिवेदने ॥

वृद्धवसिष्ठः

षर्षाधानापवादः

अग्रजस्तु यदानभिरादध्यादनुजः कथम् ।

अग्रजानुमतः कुर्याद्भिहोत्रं यथाविधि ॥

(१) एतच्च धर्माधिकारिणि ज्येष्ठेऽग्न्याधेयमकुर्वति द्रष्टव्यम्, नानधिकारिणि । अष. १।२२४

(२) एवमाधानाधिकारिणि ज्येष्ठे स्थितेऽपि तदनुमत्या परिवेदने तु न दोषः । तथा च वृद्धवसिष्ठः — अग्रजस्तु यदेति । आधानाधिकार्यप्यग्रजो यदा आधानादिविधिमतिकन्यानाहितामिष्यांयज्जीवमास्ते इति कनिष्ठस्य निश्चयः, तदा तदनुमतिं लब्ध्वा अनुज आधानं कुर्यादित्यर्थः ।

• स्मृच. ३९८ (आ.)

(३) एतेन विवाहस्त्वनुमत्याऽपि दोषायेति प्रायश्चित्तविवेकः । उत. १२२-१२३

(४) अत्र अग्निहोत्रशब्देन आधानमुच्यते, उपक्रमानुरोधेन । एतच्च अनुशाग्रहणं विवाहातिरिक्ते सोदराणाम् । श्राम. ८६

• चक्षा, पमा. रमृचवत् ।

(१) चका. ८१२.

(२) अष. १।२२४ पृ. ४४६ अग्रजस्तु (अग्रनश्र) ; स्मृच. ३९८ (आ.) वीतठः ; चक्षा. ३७५ अपवत् ; चका. ८१३ ; पमा. ६९२ अपवत् ; ममा. १७२ आदध्यात् (प्रकुर्वात्) ; उत. १२२ अग्रजस्तु (अग्रजोऽस्य) रादध्यास्तु (रथिचार्वास्तु) ; सं. ७६६ कथम् (तदा) ; श्राम. ८६ अपवत्, यतिष्ठः ; चम. १२० ; मुक्ता. २३ ; तिन्धु. ११६२ ; विषा. ७२४ ; प्रका. १४.

शङ्खः लिखितः शङ्खलिखितौ च

परिवेदनदोषः प्रायश्चित्तं च, परिवेदनापवादः

ज्येष्ठे तिष्ठत्यनूढे वा अग्निहोत्राधिकारिणि ।
अनुहत्या विनाऽऽधानं विवाहं नैव कारयेत् ॥
परिवित्तिः परिवेत्ता च यथा च परिविद्यते ।
व्रतं संवत्सरं कुर्युर्दाय्याजकपञ्चमाः ॥
परिवित्तिः परिवेत्ता च संवत्सरं ब्राह्मणगृहेषु
भेदक्यं चरेयाताम् ॥

कुञ्जवामनपण्डेपु गद्गदेषु जडेपु च ।
जाल्यन्धे वधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥
छीबे देशान्तरस्थे पतिते भ्रत्रजितेऽपि वा ।
योगशास्त्रामियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

मनुः

परिवेत्तृपरिवित्तिच्छणे

द्वाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽप्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

(१) अप्रे आदौ जातः अग्रजः सोदर्यो भ्राता
उच्यते । एवं हि पठ्यते— ' पितृव्यपुत्रान् सापत्यान्

(१) मुक्ता. १५३ ; भा. १८३ अग्नि (नाग्नि) शङ्ख-
सेदं वचनम् .

(२) पमा. ४९ (खण्डः २ भागः १) शङ्खः .

(३) पमा. ४९ (खण्डः २ भागः १) शङ्खलिखितौ .

(४) लिस्मृ. ७९, ८० .

(५) मस्मृ. ३।१७१ ; मिता. १।२२३ कुर्वो योऽप्रजे (वः
केत्येवञ्च) ; अप. १।२२४ पृ. ४४५ वित्तिन्तु (विधिः स) ;
स्मृ. १०६ मनुशातातपौः ११२ ; मभा. १।५।१७ ; स्मृ. च.
३९६ (भा.) सयोगं (संबन्ध) ; चका. ८११ स्मृ. च. व.
मनुशातातपौः ८१४ (=) पू ; चम्रा. ३७१ ; गूर. ८७
अप. व. ; पमा. ६९० ; मभा. १।७०—२७१ मनुशातातपौः ; प्रभा.
३१३ ; धम. ५३ वित्तिन्तु (विचलु) स्मृत्यर्थेति इत्युक्तम् ;
सं. ७६० : ७६२ पू ; श्रा. ८४ ; मुक्ता. १।५३ मनुशातातपौः ;
सिन्धु. १।६१ मनुशातातपौः ; विपा. ७२३ ; सं. २०७ ;
मका. १४ मनुशातातपौः ३६३ ; सं. ३४६ दाराग्निहोत्रसंयोगं
(यत्तदाराग्निहोत्रादि) स्मृत्यर्थेति इत्युक्तम् ; सं. १४६ ;
सं. ५१४ .

परनारीशुतास्तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परि-
वेदने ॥ ' इति । अत्र (? अतः) सोदर्योऽग्रजः । तस्मिन्
स्थिते अकृतदाराग्निसंयोगे । निष्ठतिः प्रकृतन्यापारनिवृत्तौ
प्रयुक्तः । अग्निहोत्रशब्दः कर्मवचनोऽपि तदर्थेऽन्याधाने
वर्तते । स्मृत्यन्तरे विशेषः पठ्यते— ' ऊनक्तः किञ्चिदपि
कुष्ठं पतितः ह्यत्र एव च । राजयश्नाऽऽमयावी च न.
योग्यः स्वात्मतीक्ष्णितुम् ॥ ' एतदप्यनधिकारोपलक्षण-
ार्थम् । अतश्चापार्थकोऽपि गृह्यते । कालविशेषोऽ-
धिको व्यपेक्ष्यते । तथा च स्मृतिः— ' अदौ वर्षाण्यु-
दीक्षेत ' (नासं. १३।१००) ' पडित्येके ' इति
(गौ. १।८।१०) । एषा च वर्षसंख्या यदा कर्तव्यान्
प्रासविवाहकालः ततः प्रभृति द्रष्टव्या । विवाहकालश्च
स्वाध्यायविधिनिवृत्तिः । ननु च प्रोपिताधिकारे तत्पठि-
तम् । भर्तारि प्रोपिते यः स्त्रीणां प्रवास (? प्रतीक्षण)—
कालस्यमुपक्रम्य भ्रातरीत्यादि पठितम् । सत्यम् । वाक्या-
न्तरे प्रोपितशब्दस्य प्रत्यक्षः सवन्धोऽवगतः । वाक्यान्तरे
तु संबन्धे प्रमाणं वक्तव्यम् । न च तदस्ति । यथा
' स्वर्तिनाधिकारः ' इति । न चान् तच्छब्दोऽस्ति । न
च तदपेक्षया विनैव तस्य वाक्यस्थापरिपूर्णत्वम् ।
वसिष्ठेन चाविशेषेणाग्निशब्देन स्मार्तस्वाध्यायसंज्ञां कृतम् ।
केचित् पितृव्यपुत्राधाने विधिमिच्छन्ति, अग्रशब्दस्य
योगिकत्वात् पिताऽप्यग्रजो भवतीति । यद्येवमन्योऽपि
योऽग्रशब्दात्प्राप्येवं प्राप्नोति । न चाप्यग्रजानुचर्यवहारः
पितापुनर्योर्विद्यते । स्मृत्यन्तरेऽपि तु पठ्यते ' भ्रातरि
च ज्ञायसि ' इति (गौ. १।८।१९) । परिवित्तिः
पूर्वजो ज्येष्ठः ।

मेधा.

(२) परिवेत्त्रादीन् अप्रसिद्धत्वात्क्षयति— दाराग्नि-
होत्रसंयोगमिति । यो ज्येष्ठे भ्रातरि अकृतदारके तिष्ठति
सति दारश्रौतस्मार्तान्ग्यानयनं कुरुते स परिवेत्ता, ज्येष्ठश्च
परिवित्तिर्बोद्धव्यः ।

गो. ८.

(३) दाराग्निहोत्रयोरन्यतरस्य संयोगं संबन्धम् ।
स्थिते अकृते । अग्निहोत्रपदं लक्षणया त्रेताग्निरप्यम् ।
आधाने च ज्येष्ठानुमतिं विना कृते परिवेत्तत्वात्, न
तदनुमत्या ।

मवि.

* मनु., नन्द., भा. व. गो. प. व. ।

(४) अग्निहोत्रशब्देन अग्निहोत्रायुत्तरकृतप्रयोग्यमाधानमुक्तम् । उक्तं च साक्षात् गणैः— 'सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्वाद्दारसंग्रहम् । आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥' स्मृ. च. ३१६ (था.)

(५) अत्र केचिदाहुः— 'दाराग्निहोत्रसंयोगं यः कुर्यादप्रजे स्थिते' इत्यग्निहोत्रशब्दोपादानादौपासनपरिग्रहेऽपि नैव परिवेदनं भवति, शब्दप्रवृत्तेरन्यनिवृत्तिफलत्वादिति । तदमुक्तम्, अन्यनिवृत्तेरशब्दत्वात् । अत एव गार्ग्यः— 'सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्वाद्दारसंग्रहम् । आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥' ब्रह्मगर्भोऽपि— 'याजनाध्यापनैश्चैव अनिन्येभ्यो, धनेन च । औपासनं समादध्यात्स्वकाले परिवेदयन् ॥'

चका. ८१४

(६) परिवेत्ता परि ज्येष्ठं त्यक्त्वा आदौ वेत्ता कन्याग्न्योर्लब्धा । मच.

(७) स्थिते दाराग्निहोत्रसंयोगं विनेति शेषः । अग्निहोत्रशब्दः कर्मवचनोऽपि आधाने लक्षणिक इति मेधातिथिप्रभृतयः । वस्तुतस्तु यथाश्रुतः कर्मयाचक एव । तेन यथा ज्येष्ठेऽङ्गतदारे दारसंयोगात् दोषः, तथा ज्येष्ठेन अग्निहोत्रानारम्भे कनिष्ठस्वामिहोत्रे इत्यर्थः । न च गार्ग्येणाधाने परिवेत्त्यादेरुक्तत्वादेकश्रुतिकल्पनालाघवाद्दग्निहोत्रपदमाधानपरमिति वाच्यम्, भिन्नश्रुतिकल्पनस्य फलमुखत्वेनादुष्टत्वात् । तदनुरोधेनाग्निहोत्रशब्दे लक्षणयोगात्, 'दर्शंति पौर्णमासेति' सोमेज्यामसिसंग्रहम् । अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् । न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाऽप्यकुर्वति ॥' इत्यग्निहोत्रस्य त्रिकाण्डमण्डनेन पृथगुपादानाच्च ।

आप्र. ८४

परिवेदनदोषः

परिवेत्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥

(१) मसू. ३।१७२; मेधा. परिवेत्ता (परिवेत्ता) ; मिता. ३।२२३; गृह. १०६; ममा. १५।१७; गृह. ८७; स्मृता. १४ (=) परिवेत्तिः परिवेत्ता (परिवेत्ता च परिवेत्तिस्तु) ; प्रया. ३।२३ परिविद्यते (परिवेन्दति) सर्वे ते (ते

(१) प्रसङ्गात् परिवेदनसंबन्धिनामन्येषामपि दोषदर्शनद्वारेण निषेधं करोति । निषेधे परिवर्जने । वज्रितः परिवेत्तो वा वेदनेन परिवेत्तिः, परिवर्ज्यं ज्येष्ठं करोति वेदनं परिवेत्ता, यया कन्यया च परिविद्यते, सर्वे ते नरकं यान्ति । दाता याजकश्च येषां नरकगामिनां पञ्चमः । दाता कन्याया एव प्रकृतत्वात् पिनादिः । याजकः विवाहे यः करोति होमं, यो वा तत्र उपदेष्टा । अथवा तेषामेव परिवेत्तुपरिवेत्तितत्कन्यादातृणां ज्योतिष्टोमादीनामपि यज्ञानामुद्वेकः । तस्मात् ज्येष्ठेन तथा कर्तव्यं यथा अस्य कनीयसो भ्रातृविवाहे विष्णकर्तृत्वं न भवति । कनीयसाऽपि कालप्रतीक्षा द्वादशाष्टवपुषोपदिषिपया कर्तव्या । कन्यायाऽपि तादृश्या दातृं न देयम् । दातृयाजकौ पञ्चमौ येषां इति द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः ।

मेधा.

(२) प्रसङ्गात् एतद्व्यतिक्रमफलमाह— परिवेत्तिरिति । परिवेत्तिपरिवेत्तौ, यया च कन्यया हेतुभूतया परिवेदनं क्रियते, दाता च कन्यायाः, याजकश्च तदुद्वाहोमस्य उपदेष्टा येषां पञ्चमः ते नरकं गच्छन्ति ।

* गौरा.

(३) यया कन्यया । दाता कन्यायाः । याजकस्तत्र ब्रह्मत्वेनातिव्यपकारि । दातृसहितो याजकः पञ्चमो येषां ते दातृयाजकपञ्चमाः । याजकौऽत्र परिवेत्तुर्दशपूर्णमासयोगेष्वृत्तिवर्गित्येके । मवि.

परिवेत्तुपरिवेत्तिलक्षणे, परिवेदनापवादाः

अप्रजे ब्रह्मचर्यरथे योऽनुजो दारसंग्रहम् ।

क्रुस्ते परिवेत्ता स परिवेत्तिस्तु पूर्वजः ॥

* मसू., नन्द., भाच. गौरावद ।

सर्वे) ; संग्र. ७६० वेत्ता (वेत्ता च) सर्वे ते (ते सर्वे) ; विपा. ७२३ प्रयावद ; कृष्. १।१६१ (=) परिवेत्तिः परिवेत्ता (परिवेत्ता परिवेत्तिः) ; संर. ५।१४ परिविद्यते (परिवेन्दति) .

(१) प्रया. ३।१३ विवेत्तु पूर्वजः (विव्यग्रजो भवेत्) ; संग्र. ७६० विवेत्तु पूर्वज (विवेत्तुग्रजो भवेत्) ; विपा. ७२३ ; संर. ५।१५ . मनुस्मृतौ नोपलभ्यते ।

पण्डान्धवधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् ।
विवाहासंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥

पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिषु ।
विवाहाऽऽधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् ॥

दिधिपूपतिलक्षणम्

भ्रातृभृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्मेषामपि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिपूपतिः ॥

(१) नियोगधर्मेण प्रवृत्तो भ्रातृभृतस्य (भार्यायां) तद्वार्यागमने योऽनुरज्येत प्रीतिं भावयेत् । कामतः, नियोगधर्मातिक्रमेण ' सक्तसकृदौ ' इत्येवं विधिं हित्वा इच्छानुरागं गाढालिङ्गनपरिचुम्बनादि कुर्यादसकृदा प्रवर्तेत, चेत्सा वा विक्रियेत, कामिनीप्रेमदृष्टि-बन्धवचनादिलिङ्गेनानुरागित्वेन विभावितो दिधिपूपति-वैशः । अग्नेदिधिपूपतिलक्षणं तु स्मृत्यन्तरात् ज्ञेयम् ' जीवत्यग्नेदिधिपूपतिः ' इति ।

केचित्तु नैवायं समाग्न्याये श्लोकोऽस्तीत्याहुः । अपरि-पूर्णं (ण्वं) च लिङ्गं नृवते । द्रव्यस्य लक्षणे कर्तव्ये न कर्तव्यकारिणामेकस्योपपद्यते । स्मृत्यन्तरे चैतदुभयं लक्ष्यते— ' परपूर्वापतिं धीरा वदन्ति दिधिपूपतिम् । यत्त्वग्ने (स त्वग्ने) दिधिपूर्विप्रः सैव यस्य कुट्टमिनी ॥ ' न त्विह संभवति, परपूर्वापतेः पृथगेन निषिद्धत्वात् । तस्मादन्यो दिधिपूपतिः । * मेधा.

(२) भृतस्य भ्रातुः वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नियुक्ताया भार्यायां यो नियोगधर्मं हित्वा कामेन हेतु-भूतेनानुरागं भावयेत् सोऽग्नेदिधिपूपतिः, निषिद्धत्वात् ।

* मनु. मेधागतम् ।

(१) मपा. १५४ षण्डान्ध (जडान्ध) ; संप्र. ७६२ ; सिन्धु. ११३२ ; पुम. ४५४. मनुस्मृतौ नोपलभ्यते, परन्तु स्मृत्यर्थसारे पतञ्जलशः श्लोकः समुपलभ्यते ।

(२) मपा. १५४ ; संप्र. ७६२ ; सिन्धु. ११३२ सुतादिषु (सुत्रेषु च) ; पुम. ४५४ सिन्धुवद. स्मृत्यर्थसारे पतञ्जलशः श्लोकोऽस्ति ।

(३) मस्मृ. ३।१७३ ; अप. १।२२४ पृ. ४५२ ; ममा. २।५।१५ प्रजापतिः ; अथ. ३।५८ इन्द्रमनुः .

अथ वृत्तवशात् सत्यभामायञ्च अग्रशब्दस्याप्रयोगः ।

गोर.

(१) धर्मेण प्रथमं नियुक्तायां पश्चाद्योऽनुरज्येत, अपिशब्दाद्रागमनेणापि दिधिपूपतिस्त्रेदिधिपूपतिः । एवं च तस्या अपि स्त्रिया दिधिपूपतिरेदिधिपूपतिः नामोक्तं भवति ।

(४) नियुक्ताया पुनरर्थमपि । ' ज्येष्ठ्यायां यद्यन्-दायां कन्या योदाहतेऽनुजा । सा चाग्नेदिधिपूज्या पूर्वा तु दिधिपूः स्मृता ॥ ' इति, तयोः पतिर्वा । गोविन्द-राजस्तु वृत्तवशात् अग्नेपदलोपात् अयमेव अग्नेदिधिपू-पतिरिति । मच.

कात्यायनः

परिवेत्तपरिवित्तिच्छन्ने परिवेदने प्रत्ययायः

आधानकाला ये प्रोक्तास्ताथा याम्नाभियोनयः ।
तदाश्रयोऽग्निमादध्यादग्निमानप्रजो यदि ॥

' ब्रह्मचारी वेदमधीन्यान्त्यां समिधमग्न्याधास्यन् ' ' जायाया वा पाणिं जिपृक्षन् ' इत्यादिना येऽग्न्याधान-काला उक्ताः, याश्च वैश्यकुलदम्बरीपाद्रेत्यादिना अग्नि-योनय उक्तास्तदनुकथ्याग्न्याधानं कुर्यात् । यद्यप्रजोऽग्नि-मानिति । प्रकाश. ८७

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादप्रजापतिमः ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

अनमो तु ज्येष्ठे अग्न्याधाने दोषमाह— दाराधि-गमनाधाने इति । ज्येष्ठभ्रातृप्रकालवर्ती यो विवाहा-ग्न्याधाने कुर्यात्, स परिवेत्ता विज्ञेयः, ज्येष्ठश्च परि-वित्तिरिति । प्रकाश. ८५

परिवित्तिपरिवेत्तारौ नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।

अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पादोनफलभागिनौ ॥

(१) कास्मृ. १।६९ .

(२) कास्मृ. १।७० ; शुक. १०७ जायिनः (जायतः) ; शूर. ८८ दशत्रयिनः (दशमिलिनी) .

(३) कास्मृ. १।७१ ; शुक. १०७ अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ (चाकीर्णप्रायश्चित्तौ) ; शूर. ८८ शुकवद .

(१) पातकफलस्य नरकस्य पादोनफलभागिनावित्यर्थः । गृक १०७

(२) तथा च को दोष इत्याह— परिवित्तिपरिवेत्तारो इति । तौ पूर्वाशौकी अकृतप्रायश्चित्तौ इत्येवंपातकफलस्य पादोनफलस्य भागिनौ । 'परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च' इति मनुना उपपातकगणे द्वयमिदं पठितमिति । प्रकाश. ८८

(३) तयोर्नरकगमनस्य भ्रुवत्वमुपपादयन्नाह— अपि चीर्णप्रायश्चित्ताविति । कृतप्रायश्चित्तावपि तौ पादोनं नरकफले भजेते इति तयोर्नरकगमनं भ्रुवमित्यर्थः । न च प्रायश्चित्ते कृते तेनैव पापनाशात् कथं पादोनफलभागितेति याच्यम् । अनन्यगतेर्वचनात् । तदुक्तम्— किमिव हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभार इति । केचित्तु अचीर्णप्रायश्चित्ताविति पठित्वा अकृतप्रायश्चित्तौ तौ इत्येवंपातकपक्षेया पादोननरकफलस्य भागिनौ । 'परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च' इति मनुना उपपातके तदुभयोः पाठात् तदपेक्षयैव पादोनत्वस्य वर्णयितुमुचितत्वादित्याहुः । 'अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ' इति पाठस्यैव सर्वत्र मूलपुस्तकेषु दृष्टत्वात् स एव पाठो व्याख्यातोऽस्माभिः । प्रभा. ८८-८९

परिवेदनापवादाः

'देशान्तरस्थङ्गीवैकवृषणानसहोदरान् ।
वैश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

(१) कास्मृ. १।७२ ; गृक. ११० वैश्यातिसक्त (वैश्या-
मिश्रस्य) ; स्मृच. ३९७ (श्रा.) उत्तरार्धे (वैश्यामासकतितान्
शूद्रतुल्यांगु रोगिणः) ; चका. ८११ णानस (णांश्च स)
वैश्यातिसक्त (वैश्यानिर्णय) स्व्याति (स्व्यापि) ; चध्रा.
३७२ तिसक्त (भिसक्त) ; गूर. ९० तिसक्त (भिषक्त) ;
पमा. ६९१ ; मपा. १७१ णानस (णांश्चास) निसक्त
(निब्रान्स्य) ; प्रपा. ३१३ (देशान्तरस्थान् ङ्गीवांश्च कृष्णांश्च
सहोदरान् । वैश्यासंसक्तपनिनशूद्रतुल्यान् सरोरोगिणः ॥) ;
उत्त. १२० गृध्रवत् ; संप्र. ७६२ गृध्रवत् ; ध्याप्र. ८५
न्तरस्थ (न्तरस्थान्) ; चम. ११९ तुल्याति (कल्याति) शेषे
चश्रावत् ; मुक्ता. १५२ ; संम. ७४ चमवत् ; सिन्धु. ११६३
तिसक्त (निर्णय) ; विपा. ७२५ णानस (णांश्च स) उत्तरार्धे
(वैश्या [निर्णय] विष्टय पतित [तान्] शूद्रतुल्यातिरोगिणः) ;

जडमूकान्धवधिरकुब्जवामनकुण्ठकान् ।
अतिवृद्धान्भार्याश्च कृपिसक्तान्पृषस्य च ॥
धेनवृद्धिप्रसक्तान्श्च कामतः कारिणस्तथा ।
कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥

(१) एकवृषणः एकाण्डः षण्डविशेषः । शूद्रतुल्याः
गोरक्षणदिकर्मपराः, 'गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारु-
कुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विमान् शूद्रवदा-

संको. २०८ पूर्वाधि (देशान्तरस्थान् ङ्गीवांश्च तथा कुवृषणा-
नपि) ; प्रका. ३६३ संकीवत् ; संग. ४८ ; संव. १४७
संकीवत् ; संर. ५१६ (देशान्तरस्थान् ङ्गीवांश्च शूद्रतुल्यान्
सहोदरान् । वैश्यासक्तान् कुवृषणान् पतितानतिरोगिणः ॥) .

(२) कास्मृ. १।७३ ; गृक. ११० अमार्याश्च (कुदर्याश्च)
सक्तान् (शक्तान्) ; स्मृच. ३९७ (श्रा.) कुण्ठकान्
(खेटकान्) ; चका. ८११ जड (षण्ड) कुण्ठकान् (कुण्डकान्)
भार्याश्च (दारांश्च) ; चध्रा. ३७२ कुण्ठकान् (सोडकान्) ;
गूर. ९० ; पमा. ६९१ चश्रावत् ; मपा. १७१ कुण्ठकान्
(खजकान्) ; प्रपा. ३१३ कुण्ठकान् (खेलकान्) नृषस्य
(परस्य) ; उत्त. १२० वामनकुण्ठकान् (कुण्डकवामनान्) ;
संम. ७६२ कुण्ठकान् (कुषकान्) ; ध्याप्र. ८५ कुण्ठकान्
(षोडकान्) ; चम. ११९ ; मुक्ता. १५२ कुण्ठकान् (खेटकान्)
नृषस्य च (च कामतः) ; संम. ७४ कुण्ठकान् (कुण्डकान्) ;
सिन्धु. ११६३ मपावत् ; विपा. ७२५-७२६ ; संको. २०८
कुण्ठकान् (खेलकान्) ; आन. १८३ वृद्धा (वृत्ता) शेषं
सृचवत् ; प्रका. ३६३ संकीवत् ; संग. ४८ चश्रावत् ;
संव. १४७ संकीवत् ; संर. ५१६ संकीवत् .

(३) कास्मृ. १।७४ तः का (तोडका) ; गृक. ११०
प्रसक्तश्च (प्रसृताश्च) ; स्मृच. ३९७ (श्रा.) तः का
(तोडका) कुन्दो (कुङ्को) ; चका. ८११ तः का (तोडका)
कुन्दो (कुटिलो) ; चध्रा. ३७२ तः का (तोडका) कुन्दोन्मत्त-
चौरांश्च (कुङ्काखस्करांश्चापि) ; गूर. ९० ; पमा. ६९१
सृचवत् ; मपा. १७१ कुन्दोन्मत्तचौरांश्च (कुटिलोन्मत्तचौरांश्च) ;
प्रपा. ३१३ कारिण (चारिण) कुन्दो (कुङ्को) ; उत्त. १२० ;
संम. ७६२-७६३ ; ध्याप्र. ८५ चश्रावत् ; चम. ११९ सृचवत् ;
मुक्ता. १५२ कुन्दो (कुङ्को) ; संम. ७४ चश्रावत् ; सिन्धु.
११६३ चकावत् ; विपा. ७२६ ; संको. २०८ मुक्तावत् ; आन.
१८३ सृचवत् ; प्रका. ३६३ मुक्तावत् ; संग. ४८ चश्रावत् ;
संव. १४७ मुक्तावत् ; संर. ५१६ तः का (तोडका) कुन्दो-
न्मत्तचौरांश्च (कुङ्कोन्मत्तचौरांश्च) .

चरेत् ॥' इति मनुवचनात् । कुण्डकः पाणिरहितः ।
आचार्यान् (१) नृपस्यैति नृपस्य आचरणीयानित्यर्थः ।

* अत्रेयं व्यवस्था— द्वादशवर्षप्रतीक्षणवचनं कनिष्ठस्य
धर्मधनविद्यार्थं प्रोपिते पुनः पुनः श्रूयमाणे ज्येष्ठे ।
दशाष्टवर्षप्रतीक्षणं तु वयःसामभ्यापेक्षया देशान्तरस्थ-
वार्ताश्रवणाल्पतया वा । षड्वर्षप्रतीक्षणं तु गौतमीयं
धर्मधनविद्यार्थं प्रोपिते सर्वथा अश्रूयमाणे । वर्षत्रय-
प्रतीक्षणं तु धर्मधनयोरुक्तत्वात् पारिशेष्यात् कामसक्ते
प्रोपिते राजसेवके कृष्यासक्ते च ज्येष्ठे अतिवृ-
माणस्य कनिष्ठस्य । अत्र च अग्निहोत्राधानवदाव-
सभ्याधानेऽपि ज्येष्ठेनाकृते कनिष्ठेन क्रियमाणे
परिवेत्तृत्वं भवत्येव, कात्यायनेन आधानशब्देनाधान-
मात्रोपादानात् ' कन्यामन्युपयमेयु ' (गौ. १.८.१९)
इति गौतमेनाग्निमात्रस्वीकारोपादानात् समाचाराच्च ।
हारीतः— ' सोदर्याणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।
दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥' आधाना-
पेक्षया दारपरिवेदने दोषाधिक्यप्रतिपादनपरमेतत्, न तु
पर्याधाने दोषाभावात्, ' दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे
स्थिते । परिवेत्ता स वित्रेयः परिविच्छिस्तु पूर्वजः ॥'
इति मनुना तत्रापि दोषप्रतिपादानात्, पर्याधाने च
पृथक् प्रायश्चित्ताभिधानात् । एतेनैव ' नामयः परि-
विन्दन्ति ' इत्यपि व्याख्यातम् । तथा चापस्तम्बेन—
' अभिनिर्मुक्तान्मुदितकुनखिदयावदन्ताग्नेदिधिपुपतिपर्या-
हितपरीष्टपरिविच्छिपरिविद्विदानेषु चोत्तरोत्तरसिद्धशुचिकर-
निर्वेदे गरीयान् ' इति वदता पर्याधानापेक्षया दार-
परिवेदनस्याधिकदोषत्वमुक्तम् । (एवमेवाऽऽसभ्याधाने-
ऽपि गौतमेन ' यवीयान् कन्यामन्युपयमेयु ' इति अवि-
शेषेणाग्निमात्रोपादानात् । ?) शातातपः— ' नामयः
परिविन्दन्ति न वेदा न तपासि च । न च धार्दं
कनिष्ठस्य विफला या च कन्यका ॥'

यु. ११०—११२

(२) खेटकः भग्नचरणद्वयः । अमार्याः नैष्ठिक-
भग्नचारिणः । कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव विवाहनिवृत्ति-
कारिणः । अत्र ये विवाहेऽनधिकारिणः ह्यीयादयः तेषां

कालप्रतीक्षणाभावेनापि नास्ति परिवेदनदोषः । ये
तु विवाहाधिकारिणो देशान्तरस्थविरक्तवेद्यास्तिसक्तशुद्ध-
तुल्यातिवृद्धकृषिसक्तराजधनवृद्धिप्रसक्तकामतोऽकारिकुडक-
चोराः, तेषां कालप्रतीक्षणेन परिवेदने तु न दोषः ।

स्मृ. ३.९७ (आ.)

(३) एकवृषणः रोगप्रवृद्धवृषणः । रोगी अचिकि-
त्स्वरोगः । लोडकः भग्नचरणद्वयः । कामतोऽकारिणः
स्वेच्छयैव नित्यं विवाहमकुर्वाणः । कुहकाः परवद्वनपय
वृथोद्योगपरः ।

+ च आ. ३.७३

(४) हल्ययुधस्तु— अनुमतावपि परिवेत्ता विवाहे
भवति, अनुमतावसिंहोत्रे इत्याया च न परिवेत्तेत्याह ।

• य. ९२

(५) यादो ज्येष्ठे परिवेदनदोषो नास्ति तमाह—
देशान्तरस्येति । ह्यीनः षड्विधः । तथा च देवलः—
' षडको वातजः षण्डः षण्डः ह्यीनो नपुंसकम् ।
कीलकश्चेति षडधाऽयं ह्यीनमेदो विभाषितः ॥' एक-
वृषणान् एकस्यामेव स्त्रियां रतिवक्तान् । असहोदराः
वैमात्रेयाः । एकमातृजाता अपि भिन्नपितृकाः न
सहोदराः । अत्र एव भीमस्य हिडिम्बापरिणयने न
परिवेदनदोष इति मनुवृत्तिकारः । शूद्रतुल्यः दास्या-
दिवृत्तिः । अत एव— ' गोरक्षकान् वागिजकान् तथा
काशुकुशीलगान् । प्रेष्यान् वार्द्धपिकांश्चैव विप्रान् शूद्रव-
दाचरेत् ॥' इति मनुः । कुण्डः काणः । सर्वक्रियानु
अलस इत्यपरे । अमार्याः शास्त्रनिषिद्धभार्यासंबन्धाः
नैष्ठिकभग्नचारिणान्प्रस्यमिधवः । नृपस्य च सक्तानिति
संबन्धः । कामतः कारिणः यथेष्टाचरणशीलाः । कुला-
न्यदन्ति इति कुलटाः, परकुलाटनशीला इति यावत् ।
उन्मत्तपौरान् इति पाठे वीरः प्रेष्यादिभावेन पुरवासी ।
केरान् इति पाठे केरो विपमशीलः । शेषं सुगमम् ।
एतान् परिविन्दन् एतेषु अकृतदारामिसंयोगेषु दाराग्नि-
संयोगं कुर्वन् न दोषभाक् भवतीति ।

प्रका. ८९—९१

+ दोषं स्तुवणम् ।

* दोषं युक्तम् ।

* अस्य प्रकरणस्य तात्पर्यरूपोऽयं ग्रन्थः ।

॥ (६) देशान्तरपरिभाषायां बृहन्मनुः— ' वाचो यत्र विमिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः । महानचन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ॥ देशानामनदीभेदाधिकटोऽपि भवेद्यदि । तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ दशरात्रेण या यार्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा ॥ ' बृहस्पतिः— ' देशान्तरं वदन्येके पष्ठियोजनामायतम् । चत्वारिंशद्दन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च ॥ ' मुनिद्वयवचनोक्त-चागादियोजनादिभेदानां सामञ्जसार्थमेवं च्वाख्यायते— त्रितयवैशिष्ट्ये त्रिंशद्योजनाभ्यन्तरे, द्वितयवैशिष्ट्ये तदुपरि चत्वारिंशद्योजनाभ्यन्तरे, एकवैशिष्ट्ये चत्वारिंशद्योजनोपरि पष्ठियोजनाभ्यन्तरे, वाणीगिरिमहानचन्तरितत्वभेदाभावेऽपि वैदेश्यमिति शुद्धिचिन्तामणिः । जडो विकलान्तःकरणः, हिताहितावधारणाक्षम इति यावत्, इति मिताक्षरा । ' कुलटः कुलान्यटतीति परकुलाटनशीलः ' इति नारायणमहामहोपाध्यायाः । तेषामयमाशयः— कुलं परकुलं अटति गच्छति प्राप्नोति यो दत्तकः स कुलटः ।

* उत. १२०

नष्टादी ज्येष्ठे कालप्रतीक्षा परिवेदनाथम्

धनवार्द्धुपिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।
प्रोषितं च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥

(१) अपि त्वरन्निति । त्वरन्पीति योज्यम् । यदि धनवार्द्धुपिकादिकं देशान्तरे वर्तमानं शृणुयात्, तदा विवाहे त्वरन् त्वरमाणोऽपि वर्षत्रयं प्रतीक्षेत ।

† गृक. १०८

(२) वार्द्धुपिकादयः चत्वारोऽप्रजाः समावर्तनान्तरं दारामिपरिग्रहे त्वरया युक्तेनापि वर्षत्रयं प्रतीक्षणीयाः । ततश्च यत् पूर्वश्लोके एतान् परिविन्दन् न दुष्पतीत्युक्तं, तत् वर्षत्रयादूर्ध्वमिति बोद्धव्यम् ।

प्रकाश. ९४

(३) अत्रापि प्रोषिते यत् व्यन्दप्रतीक्षणं तद्विया-

* शेषं प्रकाशयन्म् ।

† गृक. गृकगन्म् ।

(१) कास्मृ. ११७५ कर्षकं (कर्षकं); गृक. १०० प्रतीक्षेत (प्रीक्षेत); गृक. ८८; उत. १२०; चम. ११९.

धर्मधनेतरार्थंप्रोषितपरम्, चक्ष्यमाणवसिष्ठगौतमवचनात् ।

§ उत. १२१

विवाहोत्तरं प्रोषितप्रत्यागमने प्रायश्चित्तम्

प्रोषितं यद्यशृण्वानमब्दादूर्ध्वं समाचरेत् ।
आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥
(१) यदि तु तं प्रोषितादृष्ट एवाब्दं प्रतीक्ष्य विवाहमाचरति, तदा आगते तस्मिन् परिवेदनप्रायश्चित्तपादं कुर्यात् ।

गृक. १०८

(२) परिवेदनप्रायश्चित्तये कृच्छ्रपादं समाचरेत् ।

* गृक. ८८

(३) प्रोषिते विदोषमाह— प्रोषितमिति । प्रोषितमशृण्वानम् । प्रत्ययव्यत्ययेनाश्रयमाणमित्यर्थः । यद्यब्दादूर्ध्वमिति समाचरेत् परिविन्देत्, तदाऽऽगते तस्मिन् तच्छुद्धयर्थं परिवेदनप्रायश्चित्तस्य पादं कुर्यात् । अब्दादूर्ध्वं त्वनागमने दोषाभाव एव । व्यन्दप्रतीक्षा तु श्रयमाणविषया । तत्राऽऽगतेऽपि दोषाभाव इति ।

प्रकाश. ९५.

परिवेदनापवादाः

नाग्निहोत्रं न वा वेदा न च वेदद्रतान्यपि ।
नाग्रयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ।
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका ॥

विकृतरूपा कन्या अनूदा ज्येष्ठा कनिष्ठ्यायाः सहोदरया ऊढ्यायाः परिवेदनाय न भवति । अग्रसक्तप्रतिषेधानुपपत्त्या नञः पूर्वदासवृत्तित्वादेतदतिरिक्त्यां परिवेदनदोष इति परिशिष्टप्रकाशकारः । देवलस्त्वम विषये अप्रेदिधिपुदिधिपुत्त्वमाह— ' ज्येष्ठ्यायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाप्रेदिधिपुर्ज्ञेया पूर्वा च दिधिपुः स्मृता ॥ ' विद्यमानायामित्यत्र ' यद्यनूदावाम् ' इति लोकाधिः ।

उत. १२३

§ शेषं प्रकाशयन्म् ।

* शेषं गृकवत् ।

(१) कास्मृ. ११७६ तच्छुद्धये (वा शुद्धये); गृक. १०७ पुनस्त (ततस्त) शेषं कास्मृवत् ; गृक. ८८ ; उत. १२० दूर्ध्वं स (दत्तस) तु (च) .

(२) उत. १२२ मयमाषं नास्ति ; संम. ७९४ विरूपिका (विरूपिता) .

देवलः

परिवेत्तुपरिविचिह्नक्षणे

ज्येष्ठे चाप्यनिविष्टे च ज्येष्ठमुत्क्रम्य यः पुनः ।
विन्देत परिवित्तिञ्च परिवेत्ता च तावुभौ ॥

ज्येष्ठे भ्रातरि, अनिविष्टे अकृतविवाहे, यदा
कनीयान् विन्देत दाससंग्रहं कुर्यात्, तदा ज्येष्ठः परि-
वित्तिः इतरः परिवेत्तेति वचनार्थः । च.भा. ३७०

अग्नेदिधिपूदिधिपूदिधिपूपतिलक्षणानि

ज्येष्ठ्यायां यद्यनूढायां कन्यायामुद्घातेऽनुजा ।
सा चाग्नेदिधिपूर्व्या पूर्वा तु दिधिपूः स्मृता ॥

अत्र अपराकानुयायिनः— ज्येष्ठायामविरूपायामिति
पूरणीयम् । विरूपायां तु शाततपः— 'नामयः परि-
विन्दन्ति न वेदा न तपासि च । न च श्राद्धं कनिष्ठस्य
या च कन्या विरूपिका ॥' इति । ज्येष्ठेऽधिकारिणि
श्राद्धमकुर्वत्यपि कनिष्ठः कुर्वन्न परिविद्यते, एवं विरूपाया
ज्येष्ठायामनूढायामपि कनिष्ठाविवाहो न दोषायेत्यर्थः ।
ज्येष्ठा चेत्कुहिसतदीर्घकालितरोमार्ता केनापि नोद्घाते, तदा
रजस्वलाभयात्तत्प्रागेव ज्येष्ठायामनूढायामपि कनिष्ठा

- (१) च.भा. ३७० .
- (२) अ.प. १।२२४ पृ. ४५१ तु (च) स्मृता (मता) ;
म.भा. १५।१५ वासुधने (या दृष्टते) मनुः ; गौमि. १५।१५
- (=) चाग्ने (त्वग्ने) ; स्मृ.च. ४०१ (श्रा.) स्मृता (मता) ;
प्र.मा. ६९३ स्मृता (मता) ; ५१ (खण्डः २ भागः १)
- दिधिपूः (दिधिपुः) ; प्र.पा. ३१४ सा चाग्ने (या साग्ने) ;
उ.त. १२३ यद्यनूढायां (विद्यमानायां) दिधिपूः (दिधिपुः) तु
(च) ; म.च. १।१७३ (=) कन्यायासुद्घाते (कन्या योद्घाते) ;
संग्र. ७६५ सा चाग्ने (या साग्ने) शैषा (श्लोका) ; मु.का.
१५३ (=) कन्यायासुद्घातेऽनुजा (उद्घाते लवुजा भवेत्) सा
चाग्ने (सैवाग्ने) ; वि.पा. ७२७-७३८ सा चाग्ने (या साग्ने) तु
(वै) दिधिपूः (दिधिपुः) ; सं.कौ. २०७ सा चाग्ने (या साग्ने)
दिधिपूः (दिधिपुः) स्मृत्यन्तरम् ; आन. १८२ कन्याया-
सुद्घातेऽनुजा (उद्घाते लवुजा कथितम्) सा चाग्ने (सैवाग्ने)
दिधिपूः (दिधिपुः) स्मरणादित्युक्तम् ; प्र.का. ३६२ स्मृत्यन्तरम् ;
संव. १४६ संकौवद्, स्मृत्यन्तरम् ; कृ.भ. १११७ प्र.पावद् ;
सं.र. ५१८ प्र.पावद् .

दर्दन् गृह्णथ न दोषभागिति भाव इत्याहुः ।
कृ.भ. १११७-१११८
ज्येष्ठस्य भार्या संग्रामां (१ तः) सकामां
दिधिपूपतिः ।
द्विजोऽग्नेदिधिपूर्वैव यस्य सैव कुटुम्बिनी ॥
उशना .

परिवेदनापवादाः
पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽथ कस्यचित् ।
तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने ॥

- (१) यस्य पित्रादयः सन्ति तस्य तदनुज्ञातस्य
तपोऽग्निहोत्रादयः परिवेदनहेतवे न भवन्तीत्यर्थः ।
अ.प. १।२२४ पृ. ४४६
- (२) मन्त्रशब्दो वेदोपलक्षणार्थः ।
स्मृ.च. ३९८ (श्रा.)
- (३) यस्य कस्यचित् पिता पितामहो वाऽग्रजो
वाऽऽहिताग्निर्भवति, तस्य तदनुमत्याऽऽधानकरणेऽपि
न दोष इत्यर्थः । एवमेव कन्यापरिवेदनेऽपि दोषतदप-
वादौ द्रष्टव्यौ । प्र.मा. ६९२-६९३
- (४) यत्तु उशना अपि— 'पिता...' इति,
तत् पित्रादीना वैधुर्वादिना प्रतिबन्धे सति द्रष्टव्यम् ।
प्र.मा. ५२-५३ (खण्डः २ भागः १)

(५) तपः वानप्रस्थतासंन्यासौ आश्रमसमुच्चयपक्षे,
पश्चात्तरे वानप्रस्थतैव । अग्निहोत्रं तदुपकारकमाधानं
विवाहामिर्विवाहश्च । मन्त्रः वेदाध्ययनं, तदुपकारक
उपनयनं च । एतत्तद्वानुशोधनमिमानिति त्रितयोप-
लक्षणम् । न दोष इति । एतदनुज्ञापरं, अकारणदोषा-
भावकयनविरोधात्तुमन्नुवाकवैकवाक्यत्वाच्च । तथा च
पित्रादिकेऽनग्निमत्यवानप्रस्थेऽनुपनीते वा जीवति पुत्रा-

- (१) च.भा. ३५८ .
- (२) अ.प. १।२२४ पृ. ४४६ ; स्मृ.च. ३९८ (श्रा.) ;
च.भा. ३७५ वाऽथ कस्यचित् (वाऽप्यनग्निमान्) ; च.का. ८१३
अग्रजो (नामजो) ; प्र.मा. ६९२ : ५२ (खण्डः २ भागः १) ;
च.म. १२० ; मु.का. २३ चतुर्वशतिमने इत्युक्तम् ; सिन्धु-
२१६६ ; वि.पा. २४६ (भागः २) अग्रजो वाऽथ (अग्रजो
वाऽपि) .

दित्रिकस्याधाने वानप्रस्थतायामुपनयने वाऽनुज्ञायां न दोष इत्यर्थः । तत्र वानप्रस्थता कलिवर्ष्यैव । पितृपितामहयो-
रनुपनयने ब्राह्मस्तोमादिना तयोऽपनयनोत्तरं पुत्रादेरुप-
नयनं तद्योग्यताप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम् । उपनयने वा
अनुज्ञायाः कथमपि न संबन्धः, वाक्यान्तरे विवाहाधान-
योरेव तत्संबन्धदर्शनात्तदेकवाक्यतयैव प्रकृते तयोरेव
तद्धामात् । यथा अग्रजेऽनुपनीते कनिष्ठस्य नोपनयनं,
तथा ज्येष्ठ्याया भगिन्यामनूढायां कनिष्ठस्य नोपनयनं
कनिष्ठ्याया अनुद्वाहवत्, अन्यथाऽनौचित्यापत्तेः, विवाह-
स्यापि मन्त्रसाध्यत्वात्, ' वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौप-
नायनिकः परः ' इति वाक्याच्चेति ।

कृम. ११६६-११६७

प्रजापतिः

अग्नेदिधिपूदिधिपूपतिलक्षणे

भ्रातुर्भूतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिपूपतिः ॥
स चैव (यश्चैव) जीवतो भ्रातुः स
चाग्नेदिधिपूः स्मृतः ॥

यमः

दिधिपूपतिलक्षणम्, परिवेदनदोषः तत्प्रायश्चित्तं च,
परिवेदनापवादाः

पुनर्भुवः पतिर्यस्तु स भवेदिधिपूपतिः ॥
कृच्छ्रौ द्वयोः पारिवेद्ये कन्यायाः कृच्छ्र एव तु ।
अतिकृच्छ्रं चरेद्वाता यथा चान्द्रायणं चरेत् ॥

(१) यमः परिवित्तिपरिवेद्योर्द्वयोः समं प्रायश्चित्त-
माह— कृच्छ्रौ द्वाविति ।

प्रमा. ४९ (खण्डः २ भागः १)

(१) ममा. १५१५ .

(२) चध्रा. ३५८ .

(३) प्रमा. ४९ (खण्डः २ भागः १) द्वयोः पारिवेदे
(द्वौ परिवेद्येस्तु) तु (च) यथा (होता) ; प्रमा. ३१४ पारि-
वेद्ये (परिवेद्योः) कृच्छ्र एव तु (कृच्छ्रमेव च) यथा (तथा) ;
विपा. ७२७ (कृच्छ्रौ द्वौ परिवेद्युर्ध्वं परिवेद्येस्तथैव च ।)
उत्तरार्धं नास्ति ; संकौ. २०७ ; प्रका. ३६३ ; संव. १२६ ;
संर. ५२८ तु (च) यथा (होता) .

(२) अज्ञानतः पित्रादिदत्तोद्वाहे तु यमः— कृच्छ्रौ
द्वाविति । संकौ. २०७

'पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रान्स्तथैव च ।
दाराग्निहोत्रधर्मेणु नाधर्मः परिविन्दतः ॥

(१) परपुत्राः दानक्रयादिना स्वपितुः पुत्राव-
मापन्नाः भ्रातरः । स्मृच. ३९७ (आ.)

(२) परपुत्रः परस्वैव पुत्रार्थमुत्पादितो न
स्वार्थमपि । सोऽपि पित्रैक्यादेव देवदत्तस्य सोदरः ।
संम. ७६१

व्याघ्रः

अग्नेदिधिपूदिधिपूपतिलक्षणे

परपूर्वोपति धीरा धदन्ति दिधिपूपतिम् ।
स त्वग्नेदिधिपूर्विप्रः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥

शातातपीः

परिवेद्यपरिवित्तिलक्षणे, परिवेदनापवादाः
दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

(१) स्मृच. ३९७ (आ.) ; चध्रा. ३७२ विन्दतः
(विन्दने) श्लोकन्यायान्वावासेरु तु विन्दतः इति ; चका. ८१२
वचने संरेहः ; गुर. ८७ (पितृव्यपुत्रान् सापत्न्यान् परमावसुतां-
स्तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥) यम (अर्थमर्थ)-
शातातपी ; प्रमा. ३९१ सापत्नान् (सापत्न्यान्) विन्दतः
(वेदने) ; प्रमा. ३१३ ; संम. ७६१ ; मुक्ता. १५२ धर्मेणु
(धर्मेणु) ; संकौ. २०८ नाधर्मः परिविन्दतः (न दोषः परि-
वेदने) ; आन. १८२ (पितृव्यपुत्रसापत्नाः परनारीसुतास्तथा ।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥) ; प्रका. ३६३ नाधर्मः
(न दोषः) ; संव. १२७ प्रकावद .

(२) मेधा. ३१७३ स त्वमे (यत्त्वमे) सृष्ट्यन्तरम् ;
मभा. १५१५ स त्वमे (श्लोऽप्ये) ; गौमि. १५१५ (पुनर्भू-
दिधिपूपत्वा द्विसप्त दिधियुः पतिः । स तु द्विजोऽग्नेदिधियुः सैव
यस्य कुटुम्बिनी ॥) नैषण्डकाः श्लुक्कम् ; चध्रा. ३५८ स त्वमे
(द्विजोऽप्ये) सैव यस्य (यस्य सेव) मनुः ; ध्याप्र. ९१ स त्वमे-
दिधिपूर्विप्रः (द्विजोऽग्नेदिधिपूश्चैव) मनुः ; आच. ३१७३
(=) पतिन् (पतिः) पू .

(३) गृक. १०६ मनुशातातपी ; चका. ८११ संयोगं
(संबन्धं) मनुशातातपी ; प्रमा. १७०-१७१ मनुशातातपी ;

पितृव्यपुत्रसापन्नपरनारीसुतेषु च ।
ज्येष्ठेष्वपि च तिष्ठन्सु भ्रातृणां तु कनीयसाम् ।
दारामिहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ †

(१) परनारीसुताः दत्तकादिभ्रातरः ।

अप. १।२२४ पृ. ४४५

(२) सापत्नाः असोदरभ्रातरः । परनारीसुताः स्वपित्रा परक्षेत्रे उत्पादिताः द्यामुप्यायणभूताः । पितृव्य-पुत्रादपि ज्येष्ठेषु दारामिहोत्रसंयोगरहितेषु तिष्ठन्स्वपि कनिष्ठेन दारामिहोत्रसंयोगे कृते परिवेदनदोषो नास्ती-त्यर्थः । परनारीपुत्रग्रहणं दत्तपुत्रादेरपि प्रदर्शनार्थम् ।

स्मृच. ३९७ (श्रा.)

(३) पितृव्यपुत्राः पितृभ्रातृसुताः । सापत्नाः मित्रमातृजाः । * चश्रा. ३७२ (धा.)

ह्रींवे देशान्तरस्थे च पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।
योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

† सप्र. व्याख्यानं गर्गवचने द्रष्टव्यम् ।

* शेषं स्मृचवगन्म् ।

मुक्ता. २३ : १५३ मनुशातातपी ; सिन्धु. ११६१ मनुशाता-
तपी ; आन. १८२ ; प्रका. १४ मनुशातातपी ।

(१) मेधा. ३।१७१ प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्रान् सापत्नान्
परनारीकुलात्वा ।) द्वितीयार्थे नास्ति ; अप. १।२२४ पृ. ४४५
मेधावद्, द्वितीयार्थे नास्ति ; गृक. १०७ निर्देशमात्रम् : ११०
प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परनारीकुलात्वा) द्वितीयार्थे
नास्ति ; मभा. १५।१७ प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्रां सापत्न्याः
परदारसुतात्वा ।) द्वितीयार्थे नास्ति, उग्रना ; स्मृच.
३९६-३९७ (श्रा.) प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्राः सापत्नाः परनारी-
सुतात्वा ।) द्वितीयार्थे नास्ति ; चश्रा. ३७१-३७२ ; चका.
८१२ प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्रान् सापत्न्यान् परनारीकुलात्वा ।)
द्वितीयार्थे नास्ति, मुमन्तुः ; गूर. ८७ प्रथमार्थे (पितृव्यपुत्रान्
सापत्न्यान् परमाकुलात्वा ।) द्वितीयार्थे नास्ति, वमशातानपै,
व्याख्यानावसरे तु ' परनारीसुता ' इति स्वीकृतम् ; पमा.
६९० चकावद्, द्वितीयार्थे नास्ति ; मभा. १७१ मेधावद्,
द्वितीयार्थे नास्ति, वशिष्ठः ; प्रपा. ११३ स्मृचवद्, द्वितीयार्थे
नास्ति ; संप्र. ७९१ ; श्राप्र. ८५ अपि च (अपि हि) ;
सिन्धु. ११६१ मेधावद्, द्वितीयार्थे नास्ति, वशिष्ठः ; विपा.
७२४ मेधावद्, द्वितीयार्थे नास्ति ; संप्र. ५१५ ।

(२) अप. १।२२४ पृ. ४४५ भिक्षुकेऽपि वा (प्रव्रजे तथा) ;

(१) भिक्षुकः प्रव्रजितः । योगशास्त्राभियुक्तः
विरक्तः । * स्मृच. ३९७ (श्रा.)

(२) घोरशास्त्रं आभिचारादि । आन. १८३
खंजवामनकुञ्जेषु गद्गदेसु जडेसु च ।
जात्यन्धे बधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

गद्गदः अस्पष्टवाक् । जडः पुनःपुनरप्याप्यमानोऽपि
ग्रहणासमर्थः । गृक. ११०

एकमातृप्रसूतानां भ्रातृणां परिवेदने ।
दोषः स्यात्सर्ववर्णेषु नेतरेष्वब्रवीन्मनुः ॥
नौप्रयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका ॥

* पमा., प्रपा., श्राप्र. स्मृचवगन्म् ।

गृक. १०९ रथे च (रगति) वा (च) वेदने (विन्दतः) ;
मभा. १५।१७ पृ. २५७ देशान्तस्थे (देशविण्ण्डे) भिक्षुकेऽपि
वा (प्रव्रजिते तथा) आभियुक्ते (खनियुक्ते) ; गौमि.
१५।१८ पूर्वार्थे (ह्रींवे देशविण्ण्डे च पतिते प्रव्रजिते तथा ।) ;
स्मृच. ३९७ (श्रा.) ; चश्रा. ३७२ ; चका. ८१२ रथे च
(रथे वा) भिक्षुकेऽपि वा (प्रव्रजिते तथा) ; गूर. ८९ न्यारथे
च (नारणे) ; स्मृसा. १४ भिक्षुकेऽपि वा (व्रजिते तथा) :
१४१ भिक्षुकेऽपि वा (प्रव्रजिते तथा) बृहच्छातानपः ; पमा.
६९१ ; प्रपा. ११३ केऽपि वा (के तथा) ; उत. १२२ गूरवद् ;
श्राप्र. ८५ प्रपावद् ; मुक्ता. २३ ह्रींवे (अज्ञे) भिक्षुकेऽपि
(प्रव्रजितेऽपि) आभियुक्ते (खनियुक्ते) : १५२ ; आन. १८३
केऽपि वा (के तथा) योगशास्त्रा (घोरशास्त्रा) : १९० ह्रींवे
(अज्ञे) भिक्षुकेऽपि वा (प्रव्रजिते तथा) आभियुक्ते
(खनियुक्ते) ; संप्र. ४९ गूरवद् .

(१) अप. १।२२४ पृ. ४४५ क्रमेण वशिष्ठः ; गृक. ११०
जात्यन्धे (जात्यन्धे) ; स्मृच. ३९८ (श्रा.) गृकवद्, स्मृतिः ;
चश्रा. ३७४ स्मृतिः ; गूर. ९० गृकवद् ; स्मृसा. १४ जात्यन्धे
(जात्यान्धे) : १४१ जात्यन्धे (जात्यान्धे) बृहच्छातानपः ; श्राप्र.
८६ स्मृतिः ; मुक्ता. २३ खंजवामनकुञ्जेषु (कुञ्जवामनपण्डेषु) .

(२) मुक्ता. २३ .

(३) अप. १।२२४ पृ. ४४६ विरूपिका (विरूपिता) ;
गृक. ११२ या च कन्या विरूपिका (विकृता या च कन्यका) ;
स्मृच. ३९८ (श्रा.) ; चश्रा. ३७६ ; चका. ८१४ ; गूर. ९२
वेदा (यशा) उच्यते (न श्राद्धं च कनिष्ठस्य विकृता वा च
कन्यका) ; मभा. १५४ न वेदा न (न च दान) ; उत.

(१) अनधिकृते ज्येष्ठे इति शेषः । ज्येष्ठेऽधि-
कारिणि श्राद्धमकुर्वत्यपि कनिष्ठस्तु तत्कुर्वन्न परि-
विद्यते । विरूपायां ज्येष्ठायामनुदायामपि कनिष्ठाविवाहो
न दोषाय । अप. १।२२४ पृ. ४४६

(२) यथा वेदांस्तपांसि श्राद्धं चाधिकृत्य ज्येष्ठे
अप्यनतपःश्राद्धराहित्येन स्थितेऽपि तदनुशामज्जरेणापि
कनिष्ठेनानुष्ठितानि परिवेदनहेतवो न भवन्ति, तथाऽमयो-
ऽपि ज्येष्ठादेरभ्यनुज्ञया कनिष्ठेनाहिता इत्यर्थः । या
च कन्या विरूपिकेत्यस्वयमर्थः— विवाहाधिकारिण्यां
ज्येष्ठायां कन्यायां विरूपायां अगूढायां स्थितायां तदनुज्ञां
विनाऽपि कनिष्ठाया विवाहादिकालातिक्रमभीत्या कृतो
विवाहो न दोषायेति । एवं चैवंविधविषयव्यतिरिक्त-
विषये कन्यास्वपि परिवेदने वरपरिवेदने च सर्वमनु-
संधेयम् । * स्मृच. ३९८ (आ.)

लघुशातातपः

परिवेत्तृपरिवित्तिरक्षणं, परिवेदनद्रोषः,
परिवेदनापवादाः

दारान्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥
परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥
ह्रींवे देशान्तरस्थे पतिते प्रम्रजिते तथा ।
दारान्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥
नाप्रयः परिविन्दन्ति वेदान न च तपो न च ।
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य विरूपा या च कन्यका ॥

* चथा. स्मृचगतम् ।

१२२ वेदा (यज्ञा) या च कन्या विरूपिका (विकला या च
कन्यका) ; मुक्ता. २३ पृ. ' परिवेत्तुर्न चाग्निस्तु न वेदा न
तपांसि च ' अयमपि पाठः १५३ नाप्रयः परिविन्दन्ति (परि-
वेत्तुर्न चाग्निस्तु) विरूपिका (विरूपिता) पराशरः ; आन. ९०
पृ. ; कृम. १११० .

(१) छान्दास्मृ. ३९ . शान्तातपेऽपीदं वचनं द्रष्टव्यम् ।

(२) छान्दास्मृ. ४० .

(३) छान्दास्मृ. ४१-४२. शान्तातपेऽपि इमे वचने द्रष्टव्ये ।

पराशरः

परिवेदनद्रोषः तत्राधिकृतम्, परिवेदनापवादाः
परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥

द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्र एव च ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रो दातुस्तु होता चान्द्रायणं चरेत् ॥

यत्र ज्येष्ठो नोद्वहति कनिष्ठश्चोद्वहति तत्र ज्येष्ठः
परिवित्तिरित्युच्यते । कनिष्ठः परिवेत्ता । यथा कन्यया
कनिष्ठः परिविद्यते सा परिवेदिनी । तस्याः पित्रादिर्दाता ।
याजकः विवाहहोमस्य कारयिता । त एते पञ्च नरकं यान्ति ।
तथा च हारीतः— ' ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीयान्निशान्
परिवेत्ता भवति । परिवित्तिज्येष्ठः । परिवेदनी कन्या ।
परिदायी दाता । परिविद्यता याजकः । ते सर्वे पतिताः '
इति । तत्र परिवित्तेर्द्वौ कृच्छ्रौ प्रायश्चित्तम् । कन्याया
एकः कृच्छ्रः । दातुः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः । तस्य लक्षणं
याज्ञवल्क्य आह— ' कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसा-
नेकविंशतिम् ' (यास्मृ. ३।३२१) इति । याजकस्य
चान्द्रायणम् । न चात्र परिवेत्तुः प्रायश्चित्तमनुकमिति
शङ्कनीयम् । परिवित्तिशब्देन तस्याप्युपलक्षितत्वात् ।
' अत एव ' यमः परिवित्तिपरिवेत्तोर्द्वयोः समं प्रायश्चित्त-
माह— ' कृच्छ्रौ द्वौ परिवित्तेस्तु (? कृच्छ्रौ द्वयोः पारि-
वेद्ये) कन्यायाः कृच्छ्र एव च । अतिकृच्छ्रं चरेद्दाता
होता चान्द्रायणं चरेत् ॥ ' इति ।

पमा. ४८-४९ (खण्डः २ भागः १)

कुञ्जवामनपण्डेषु-गद्गदेषु जडेषु च ।

जात्यन्वे यधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

परिवेदने प्रत्यवायं प्रायश्चित्तं च प्रदस्यंदांनी विशेषे
तदपवादं दर्शयति— कुञ्जवामनेति । कुञ्जः वृष्टभागे

(१) पस्मृ. ४।२५ ; प्रपा. ३१४ सर्वे ते (ते सर्वे) ;
मुक्ता. १५३ .

(२) पस्मृ. ४।२६ ; प्रपा. ३१४ तिकृच्छ्रौ (तिकृच्छ्रं)
होता (दाता) ; विपा. ७२७ कन्यायाः (दत्तायाः) एव च
(एव तु) तिकृच्छ्रौ दातुस्तु (तिकृच्छ्रं दातुं स्यात्) .

(३) पस्मृ. ४।२७ ; मुक्ता. १५३ .

मातादिविशेषेणात्यन्तविकृतदेहः । वामनः अतिह्रस्व-
देहः । षण्डो ननुसंक्रः । गद्वदो जिह्वादिदोषेण सहया
वक्तुमशक्तः । अङ्गः अक्षमः कार्येष्वप्रवृत्तः । जाल्यन्धादयः
प्रसिद्धाः । एवंविधस्य ज्येष्ठस्य विवाहाद्योग्यत्वात्
कनिष्ठस्य विवाहे नास्ति परिवेदने दोषः । एतच्च
ज्येष्ठस्य प्रव्रज्या—देशान्तरगमनादीनामप्युपलक्षणम् ।
अस्मिंश्च परिवेदनाम्यनुष्ठाने संवादिवचनानि पूर्वमेव
आद्यप्रसङ्गादुदाहृतानीति नात्र प्रपञ्च्यन्ते ।

पमा. ५१ (खण्डः २ भागः १)

पितृव्यपुत्रः सापत्नः परनारीसुतस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

कुञ्जत्वादिदोषरहितेष्वपि भिनोदरेषु परिवेदनम्य-
नुष्ठानाति—पितृव्यपुत्र इति । पितृव्यपुत्रसापत्नौ प्रसिद्धौ ।
परनारीसुतः दत्तनीतादिः । एतेषु ज्येष्ठेषु स्थितेषु
कनिष्ठस्य विवाहाधानयोर्नास्ति प्रत्यबाधः ।

पमा. ५२ (खण्डः २ भागः १)

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्यात् शङ्खस्य वचनं यथा ॥

कुञ्जत्वादिदोषरहितेष्वेकोदरेषु पर्याधाने विरोपमाह—
ज्येष्ठ इति । कारयेत् कुर्यात् । अनुज्ञातः कनिष्ठो
ज्येष्ठात् पूर्वमाधानं कुर्यात् । ज्येष्ठप्राथेव पित्राऽप्यनु-
ज्ञातस्य पुत्रस्य पर्याधानप्राप्ती चतुर्विंशतिमते तत्रि-
विंशते— 'ज्येष्ठप्राप्तौ त्वनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिमहम् ।
अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादध्यान्मनुष्रवीत् ॥' इति ।
यत्तु सुमन्नुनोक्तम्— 'पितृव्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु
कारयेत् । अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा ॥'
इति, उशना अपि— 'पिता पितामहो यस्य अग्रजो
वाऽप्य कस्यचित् । तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परि-
वेदने ॥' इति तत् पित्रादीना वैधुर्यादिना प्रतिबन्धे
स्ति द्रष्टव्यम् ।

पमा. ५२—५३ (खण्डः २ भागः १)

(१) पस्य. ४१२८ ; मुक्ता. २३ सापत्नः (सापत्न्य) :
१५३ .

(२) पस्य. ४१२९ ; उत. १२२ ज्येष्ठो (ज्येष्ठ) उशना ;
मुक्ता. २३ ; कुम्भ. १११० (=) प्रथमः पादः .

अग्निः .

परिवेदनप्रावक्षिन्, परिवेदनापवादाः

द्वे कृच्छ्रे परिवेत्तेस्तु कन्यायाः कृच्छ्रमेव च ।
कृच्छ्राति कृच्छ्रं दातुः स्याद्वेत्तुः सान्तपनं स्मृतम् ॥
कुञ्जवामनपण्डेषु गर्हितेऽथ जडेषु च ।
जाल्यन्धबधिरं मूके न दोषः परिवेदने ॥
ह्रीवे देशान्तरस्थे च पतिते व्रजितेऽपि वा ।
योगशास्त्रामियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥
पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽपि कस्यचित् ।
नाग्निहोत्राधिकारोऽस्ति न दोषः परिवेदने ॥
भार्यामरणपक्षे वा देशान्तरगतेऽपि वा ।
अधिकारी भवेत् पुत्रस्तथा पातकसंयुते ॥
ज्येष्ठो भ्राता यदा नष्टो नित्यं रोगसमन्वितः ।
अनुज्ञातस्तु कुर्यात् शङ्खस्य वचनं यथा ॥
नाप्रयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।
न च श्राद्धं कनिष्ठो वै विना चैवाभ्यनुज्ञया ॥
तस्माद्धर्मं सदा कुर्याच्छ्रुतिस्मृत्युदितं च यत् ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्च स्वर्गस्य साधनम् ॥

लौगाक्षिः

पर्याधात्पूर्वादितामेदिधिषुदिधिषुऽग्निना

सौदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे योऽग्न्याधानं करोति हि ।
तयोः पर्याहितो ज्येष्ठः पर्याधाता कनिष्ठकः ॥
ज्येष्ठप्रायां यचनूहायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्नेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा च दिधिषुः स्मृता ॥

बृद्धयाज्ञवल्क्यः

परिवेत्तुलक्षणम्

ऑवसप्रथमनाहस्य त्रेतायां यः प्रवर्तते ।
सोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तयोच्यते ॥

(१) अग्निर्त. १०४—१११ .

(२) अय. ११२४ पृ. ४५३ ; चम्रा. २७१ धानं (धैर्य) ;

श्राप्र. ८५ चम्रावत् .

(३) उत. १२३ .

(४) अय. ११२४ पृ. ४५६ मनाहस्य (मनाहस्य)
योगवाज्ञवल्क्यः ; म्यूच. १२८ (भा.) ; चम्रा. २७२ ; चम्रा.

(१) दृढयाश्रयवल्क्यस्तु ज्येष्ठोऽपि कदाचिदाधानेन परिवेत्ता भवतीत्याह— आवसप्यमिति । अयमर्थः— यथा दायविभागकाले औपासनाधानं यस्य स्वयङ्गोक्तं, अतौ तदङ्गत्वा ब्रह्मौदनपाकं निर्मन्थ्याग्निना कृत्वा गार्हपत्याद्याधानं यदि कुरुते सोऽनाहिताग्निर्भवति । प्रथमाधाने निर्मन्थ्याग्निना ब्रह्मौदनपाकस्य अशास्त्रार्थतया गार्हपत्यादिशब्दवाच्यालौकिकसंस्कारस्थानुत्पत्तेः । तथा च प्रथमाधाने औपासनाग्निं अनाधाव गार्हपत्याद्याधानफरणात् परिवेत्ता इत्यपि गीयते ।

स्मृच. ३९८ (आ.)

(२) आवसप्यं औपासनाग्निम् । अनाहत्य असंगृह्य । नेता गार्हपत्याहवनीयदक्षिणामयः । अनाहिताग्निः आधानजन्यफलरहितो भवतीत्यर्थः ।

धाम. ८४

सुमन्तुः

परिवेदनप्रापश्चित्तम्

परिवेत्तिपरिवेत्तृकन्यादातृयाजकानां द्वादशरात्रं सक्तुप्राशनं ब्राह्मणतर्पणं च पुनर्भुवमाचक्षते न भूयश्चेनाममिगच्छेत् ॥

पर्याधाननिषेधः

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेत्पिता वाऽपि पितामहः । कनिष्ठपुत्रपौत्राणामाधानं नैव कारयेत् ॥

अट्टनाधाने इति शेषः । कनिष्ठ्यादिर्न कुर्यादित्यर्थः, आर्तिरन्यरूपकारणस्य रागप्राप्तत्वात् । एवं सति तदुपादानं तत्कर्तुः प्रापश्चित्तलाभार्थम् । पितृमरणे पितामहे जीवति पौत्रस्याधिकारवारणाय पितामहपदम् । एवं च यत्र ज्येष्ठभ्रातृपितृपितामहानामन्यतमस्य न विवाहहोमः, तत्र कनिष्ठपुत्रपौत्राणां न विवाहहोमः । ग्रहमयेदानीय-होमे तु न दोषः, तस्य गृह्यत्वार्थत्वात् । ' गृह्यं परि-

• यथा. स्मृचणनम् ।

८१४ कारवलयः ; धाम. ८४ ; मुक्ता. २४ शोऽना (अना) .

(१) उग. १२३ (न भूयश्चेनामुपगच्छेत्) यथाश्रयः ; सं. ५१८ .

(२) सं. ४८ २२३ (२२३) ; सू. १११० .

चरेत् ' इति परिचर्यायामेव तदुपयोगः ।

कृम. ११६१

पर्याधानपवादाः

व्यसनासक्तचित्तो वा नास्तिको वा-

ऽथवाऽप्रजः ।

कनीयान् धर्मकामस्तु आधानमथ कारयेत् ॥

(१) व्यवसनादिना अनधिकारित्वमुपलक्ष्यते । अतस्तदनुमतेनैव अधिकारी कनीयानादध्यात् ।

अप. ११२४ पृ. ४४६

(२) आधानग्रहणं विवाहस्याप्युपलक्षणार्थम् ।

स्मृच. ३९८ (आ.)

(३) अग्रज इति पित्रादेः, आधानमिति यागादेः, अथवेति जाल्यन्धवधिरपङ्क्वादेशोपलक्षणम् ।

कृम. ११६८

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।

अनुज्ञातस्तु कुर्यात् शङ्कस्य वचनं यथा ॥

(१) ज्येष्ठभ्रातृग्रहणं पितृरपि प्रदर्शनार्थम् ।

स्मृच. ३९८ (आ.)

(२) अयं आधानग्रहणादनुज्ञायामपि न विवाहः । इदं सोदरपरं, सोदर्याभावे न दोषः । विषा. ७२४

(३) भ्रातृपदं च स्वपितृजन्यसोदरपरम् ।

संग. ४९

पितुर्यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ।

अग्निहोत्राधिकारोऽसि तद्गृहस्य वचनं यथा ॥

(१) अप. ११२४ पृ. ४४६ को वाऽ (कोऽप्य) ; स्मृच. ३९८ (आ.) ; यथा. ३७४ ; यथा. ८१२ ; धाम. ८६ ; मुक्ता. २३ कामदेव (कामधेय) ; कृम. ११६८ नवय (नवयि) ; सं. ५१० .

(२) अप. ११२४ पृ. ४४६ ; स्मृच. ३९८ (आ.) ; यथा. ३७५ ; यथा. ८१३ ; यथा. ७०२ अदेष्टो (अदेष्ट) कारयेत् (कामदेव) ; सं. ७६५ कारयेत् (कामदेव) ; मिन्यु. ११६२ संनयः ; विषा. ७२४ ; प्रका. १४ गृहस्य (शास्त्रस्य) ; सं. ४९ ; सं. ५१५ पूर्वार्धे (तिष्ठेदाधा यदि अदेष्ट भाषाने नैव कामदेव) .

(३) अप. ११२४ पृ. ४४६ होत्रेऽपि (होत्रेऽपि) ; स्मृच. ३९८ (आ.) तु ना (न ना) पृ. ; यथा. ३७५ ; यथा.

यत्तु सुमन्तुनोकम्— पितुर्मस्येति, तत् पितुर्वैश्वर्पादिना प्रतिग्रन्थे द्रष्टव्यम् । तस्मात् पितरि देशान्तरस्ये वा जडत्वादिदोषे वा पुत्रस्य तदाशयाऽधिकारः । वैश्वर्पाऽप्या-त्यन्तिकानिच्छायां भवति । संन्यस्ते तु भवत्येवाधिकार इति दिक् ।

बाल. ११८९ पृ. २५२

अनुजातस्य पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत् ॥

पित्रानुजातस्य पुत्रस्येति शेषः । पितृग्रहणं पितामह-स्यापि प्रदर्शनार्थम् ।

चम्प्रा. ३७५

कण्यः

परिवेदनापवादः

व्यसनासक्तचित्तो यो नास्तिको वा भवेद्यदि । कनीयसो वृत्तवतो न दोषः परिवेदने ॥

वृद्धमनुः

अग्नेदिधिपूर्त्वापवादः

विवाहेऽनधिकारी स्यात् ज्येष्ठकन्या स्थिता यदा । तदनुज्ञां विना वाऽपि कनिष्ठामुद्गृहेत्तदा ॥

(१) अनधिकारी इति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । वाग्वद्ः अनुशापदं गमयति । तत्स्थानधिकारिण्या ज्येष्ठया तदनुज्ञा विनाऽपि कनिष्ठामुद्गृहेत् । अधिकारिण्या

८१३; प्रमा. ५२ (सण्डः २ भागः १); मपा. १७२ पितु-र्यस्य तु नाथान (पित्रा मस्य तु नाथीन) पुत्रस्तु (पुत्रः स) होत्राधि (होत्रेऽधि); चम. ११९-१२०; मुक्ता. २३; सिन्धु. ११६७ पितुर्वस्य तु नाथानं (पित्रा मस्य तु नाथानं) होत्राधि (होत्रेऽधि); विपा. १५६ (भागः २) पितु (पित्रा) होत्राधि (होत्रेऽधि); आन. १९०; बाल. ११८९.

(१) चम्प्रा. ३७५.

(२) मभा. १५१७ पृ. २५७.

(३) प्रमा. ३१५ विवाहेऽनधिकारी (विवाहानधिकारः) यदा (यदि); धम. ५३ अनधिकारी (अनधिकारः) यदा (यदि) वाऽपि (चापि) पारिगणे इत्युक्तम्; संप्र. ७६३; विपा. ७२५ पूर्वार्थे (विवाहानधिकारी स्यात् ज्येष्ठकन्या यदि स्थिता ।); संकौ. २०८ अनधिकारी स्यात् (अनधिकारेण) वाऽपि (चापि); प्रका. ३६३ संकीर्णः; संव. १५७ अनधिकारी स्यात् (अनधिकारेण) स्थिता यदा (यदा स्थिता) वामपि (चापि).

सं. कं. ८०

तदनुज्ञयाऽपि वा इति वाराब्धार्थः ।

संप्र. ७६३

(२) एकमातृप्रमृतानामपि कविदपवादमाह वृद्ध-मनुः— विवाहानधिकारीति । विपा. ७२५

कौलप्रतीक्षणं न स्याद्रजोदृष्टं न दोषमाक् ॥

कार्ष्णाजिनिः

परिवेदनापवादः

उन्मत्तः किल्बिपी कुष्टी पतितः ह्रीव एव च । राजयश्नामयावी च न न्याय्यः स्यात्

प्रतीक्षितुम् ॥

ह्रीवाद्यस्तु भ्रातरः किञ्चित्कालमपि न प्रतीक्षणीयाः, तेषां विवाहादौ स्वत एवायोग्यत्वेनानधिकारात् । तथा च स्मृतिः— उन्मत्त इति । मृच. ३१८ (भा.)

जमदग्निः

परिवेदनापवादः

कौणान्धवधिरव्यङ्ग्यपण्डकुष्ठादिपातके । पत्नी कुञ्जे क्रियाहीने न दोषः परिवेदने ॥

गर्गः

परिवेदनापवादः

सौदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्यादारसंमहम् । आवसस्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् ॥

* अधिक च व्याख्यानं 'सौदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे' इति गर्गवचने संप्रत्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

(१) प्रमा. ३१४; धम. ५३ कर्गं न (क्षणे न); विपा. ७२५ (कान्प्रतीक्षणं तस्या रजोऽनुदृष्टं न तिष्ठति).

(२) मेधा. ३१७२ न्यायः (योग्यः) शृग्वन्तरम्; स्यूच. ३१८ (भा.) प्रतीक्षितुम् (प्रतीक्षणे) स्मृतिः; चम्प्रा. ३७४ एव च (एव वा) यदा (यथा) स्मृतिः; प्रमा. ६९२ एव च (एव वा) स्मृतिः; प्रमा. ३१४; संप्र. ७६३; धाम. ८९ पश्चात्, स्मृतिः; मुक्ता. १५३ पश्चात्, चन्द्रिकायामित्युक्तम्; सिन्धु. ११६३ पश्चात्, आचार्येऽपीत्युक्तम्; विपा. ७२५; संकौ. २०८ पश्चात्; आन. १८३ पश्चात्, चन्द्रिकाया-मित्युक्तम्; प्रका. ३६३ पश्चात्; संव. १५७; सं. ५१७ पश्चात्.

(३) प्रमा ३१३.

(४) मप. १२२४ पृ. ४०७ इत्यन्यथा (मनु तया);

(१) आवसथ्याधानंमपि इतराधानवद्वेवतीत्याह
गार्ग्यः— सोदर्ये तिष्ठतीति ।

अप.१।२२४ पृ.४४६

(२) आवसथ्यं आवसथ्याधानं, दायविभागकाले
क्रियमाणमौपासनाधानमिति यावत् । विवाहकाले क्रिय-
माणौपासनाग्रथे 'न कुर्याद्दारसंग्रहम्' इत्यनेनैवार्थात्
निरस्तत्वात् । अतः, 'औपासनं समादध्यात् स्वकाले
(लेऽ?) परिवेद्यन्' इति ब्रह्मगर्भवचनेऽपि स्वकाल-
शब्देन दायविभागकाल उक्तः, न तु विवाहकालोऽपी-
त्यवगन्तव्यम् । आधानं गार्हपत्याधाधानम् । पतितो
भवेत् उपपातकी भवेदित्यर्थः, उपपातक्रियपरिगणनवचने
परिवेत्तुपरिविचयोः क्रीतितत्वात् । सोदर्यग्रहणात् असोदर्ये
तिष्ठति ज्येष्ठे कनिष्ठस्य दारसंग्रहादौ कृतेऽपि न पातित्य-
दोष इति गम्यते । * स्मृच.३९६ (श्र.)

(३) यस्तं कुर्यात्स पतितः परिवेत्तेत्युच्यते । तथा
च मनुः— 'अग्रजे ब्रह्मचर्यस्य योऽनुजो दारसंग्रहम् ।
कुर्वते परिवेत्ता स परिविचोऽग्रजो भवेत् ॥' अग्रजोऽत्र
सोदर्यो विवक्षितः, पूर्ववाक्यानुरोधात् । तथा 'दाराग्नि-
होत्रसंयोगं कुर्वते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विशेषः
परिविचिस्तु पूर्वजः ॥ परिविचिः परिवेत्ता च यया च
परिविच्यते । ते सर्वे नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥'
इति ।

सोदर्यन्वं चान् शिविषं, पित्रेक्यात् मात्रेक्यात् उभ-
यैक्याच्च । तत्र पित्रेक्येन सोदर्यन्वं 'पुरुषे ह वा अय-
मारितो गर्भो भवति' इत्यादिगर्भोपनिषन्मु प्रसिद्धम् ।
महामारते च— 'पितुः स जठरे स्थित्या मुक्कदारेण
मातरम् । प्रविश्य शोणितसक्तः पञ्चपा तनुमादे ॥'
इति । देवयानीं प्रति कचोक्तिश्च— 'यस्मिन्नेवोदरे तात-

• वमा., आम्र. शृणुगन्तम् ।

हृमृच. ३९६ (मा.); चम्रा. ३०१; चका. ८१४; पमा.
३९०; प्रपा. ३३१ पृ.०; संप्र. ७६०; आम्र. ८४ शिष्टति
(१७४३); शुभ्रा. १५२; सिन्धु. ११६१ अरवत्; विपा.
७१४ अरवत् (शुभ्रा.); जान. १८२; प्रका. ११ अरवत्;
संग. ४८ अरवत्, शाखापरः; हृम. ११६५ (=) शृणुवत्
रिन्वा; शै. ५१४.

स्यावसत्त्वं शुभानने । तस्मिन्नेवाहमवसं तेन त्वं
मगिनीं मम ॥' इत्यादिद्वेतुभिः अविवाहत्वप्रति-
पादिका । मात्रेक्यादिना सोदरत्वं स्पष्टमेव ।

तत्रैकैकं निमित्तमादाय निषेधप्रवृत्तौ अपवादाहं
ज्ञातातपः— 'पितृव्यपुत्रस्रापत्नपरनारीसुतेषु च । ज्येष्ठे-
ष्वपि च तिष्ठन्तु भ्रातृणां तु कनीयसाम् । दाराग्निहोत्र-
संयोगे न दोषः परिवेदने ॥' इति । पितृव्येण देवरा-
दिना देवदत्तमातरि उल्पादितः पुत्रः पितृव्यपुत्र इत्यु-
च्यते । स मात्रैक्येन देवदत्तस्य सोदरः, 'संबिदा
तूमयोः' इति गौतमस्मरणेन तस्य द्यामुध्यायणत्वात् ।
एतेषु त्रिव्यपि सोदर्यत्वेन निषेधप्राप्तौ अयमपवादः ।
अत एव अपवादात् अपरिणीतेऽपि युधिष्ठिरे मीम-
सेनस्य परिणयो न दोषायं । यमोऽपि— 'पितृव्यपुत्रान्
सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च' । दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाधर्मः
परिविन्दतः ॥' इति । अत्र आयौ द्वौ व्याख्यातौ ।
परपुत्रः परस्यैव पुत्रार्थमुल्पादितः, न स्वार्थमपि । सोऽपि
पित्रेक्यादेव देवदत्तस्य सोदरः । गौतमोऽपि— 'भिलो-
दरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे । दाराग्निहोत्रसंयोगे
न दोषः परिवेदने ॥' इति । दत्तः पित्रा अन्यस्मै
पुत्रत्वेन, तस्य सोदरज्येष्ठापेक्षया परिवेदनप्राप्तौ
तदपेक्षया च तसोदरकनिष्ठस्येति उभयैक्यापवादः ।
'तृतीयः पुत्रिकैव' इति वसिष्ठोक्तः पुत्रिकापुत्रे सति
कनिष्ठे औरस्ते परिवेदनप्राप्तौ अग्रजपदेनापवादः । तदेवं
अपवादतया वाक्यत्रयोपपत्तौ — 'दाराग्निहोत्रसंयोगं
कुर्वते योऽग्रजे स्थिते' इत्यत्र अग्रजस्य स्वतिरेकमुदरेन
सोदर्यन्वविचक्षार्थं वाक्यप्रयारम्भ इति निरस्तम्, 'सोदर्ये
तिष्ठति ज्येष्ठे' इत्यनेन एकवाक्यतयैव तद्विभेदः । न
अग्रजस्य सोदर्यन्वसिद्धपथे वाक्यप्रयारम्भो युज्यते, 'न
हि घट इति यक्ष्म्ये अनपट इति यदन्ति विदांसः' इति
न्यायापातात् । किंच सोदर्यन्वमात्रविद्येक्षार्थत्वे पितृव्य-
पुत्रादिपदानां अविचक्षितार्थतया मातृव्यमपितृव्यमातृ-
पुत्राणामपि अपरिगणनमापद्येत, तेषामपि आम्रज्येन
दोषापादकत्वसंभवात्, संभ्रमति च अन्यादत्त्वेन विष-
क्षितार्थत्वे अविषद्याया अन्याप्यत्वात् । यथ 'पन्दा-
न्यवपिण्डीनां पिवाहोऽस्ति यथोपितम् । पिवाहा-

संभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥ पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारमुत्तादिपु । विवाहाधानपशादी परिवेदो न दूषणम् ॥' इति मनुना, ' देशान्तरस्थस्त्रीवैकृष्टप्रणानसहोदराः । वैश्यामिपुत्रपतितशूद्रतुल्यातिरोमिणः ॥ जड-मूकाःपथधिरकुञ्जवामनकुष्ठकान् । अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिस्तान्पुत्रस्य च ॥ धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा । कुलदोमत्तचौराश्च परिविन्दन् दुष्यति ॥' इति कात्यायनेन, ' उन्मत्तः किरिपी कुठी पतितः स्त्री एव च । राजयश्मामवायी च न न्यायः स्यात्पती-क्षितुम् ॥' इति काष्णादिनिना च ज्येष्ठमात्र एव विषयविशेषे अपवादोऽभिहितः सोऽपि सोदर्यविषय एव, अन्यत्र प्राप्यभावेन अपवादत्वासंभवादित्यलं बहुना ।

ज्येष्ठानुजयोश्च पुंस्यं विवक्षितम्, अप्रातोदर्यविशेषणत्वात्, ' अष्टवर्षं ब्राह्मणम्' इत्यत्र अष्टवर्षत्वादि-वत् । तेन अपरिणीतायामपि ज्येष्ठभगिन्या कनिष्ठस्य भ्रातुः परिवेदनं न भवति, तथा अपरिणीते ज्येष्ठभ्रातरि कनिष्ठया भगिन्याश्च न भवति । अत एव भगिन्योरपि परिवेदनाभावप्रती बचनारम्भः । यदाह गार्थः— ' एकमातृप्रसूताना पुत्रीणा परिवेदने । न भवेत्सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमातृषु ॥' इति । मातृपदं पितृपुत्रप-लक्षणम् । तेन मित्रपितृकात्वपि न दोषः । ततश्च पितृव्यपुत्रादिवाक्योपात्ता विशेषा अत्रापि अनसंशयाः । सोदर्यास्वपि क्वचिदपवादमाह वृद्धमनुः— ' विवाहे-ऽनधिकारी स्यात् ज्येष्ठकन्या स्थिता यदा । तदनुशा विना वाऽपि कनिष्ठामुद्बहेत्तदा ॥' इति । अनधि-कारीति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । वाशब्दः अनुज्ञापञं गमयति । ततश्च अनधिकारिण्यां ज्येष्ठया तदनुशां विनाऽपि कनिष्ठामुद्बहेत्, अधिकारिण्यां तदनुशायाऽपि वा इति वाशब्दार्थः । अनधिकारश्च कुशापरस्मार-वैरूप्यादिभिः, ' अरोमिणीं भ्रातृमतीम्' इति स्मरणात्, ' नामिहोत्रं न वा वेदा न च वेदव्रतान्यपि । नामयः परिविन्दन्ति न यथा न तपासि च ॥ न च आर्द्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरू-पिता ॥' इति कात्यायनस्मरणान्च । जातारणिपरिमहेण जातमात्राहिताम्रेः अमिहोत्रवेदाप्यनवेदव्रतैः परिवेदन-

दोषो नास्ति । किन्तु दारेण परिवेद्यम्-। जातारण्यभावे तु उपनीतस्य अर्घ्ययनाधिकारात् उपनयपरे परिवेदन-दोषोऽस्त्येव इति गमयितुं वेदग्रहणम् । ' न जन्ममासे दिवसे च शंसे ज्येष्ठेऽनुपेते परशाखया च । न चान्य-गोत्रावुपदं च कुर्यात् बह्वृचाः पञ्चमपद्योश्च ॥' इति ज्योतिष्याराशरनिषेधात् । एतेन वेदपदं उपनयपरमिति निरस्तम् । अग्रयः इयेनचित्यादयः । यथा ज्योतिष्टोम-विकाराः, नामिष्टोमातिरात्रौ, तयोः प्रथमप्रयोगे परिवेदना-पादकत्वात् । यथाह त्रिकाण्डमण्डनः— ' दशैष्टिं पीणमा-सेष्टिं सोमेज्यामग्निसंग्रहम् । अमिहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥ न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्य-कुर्वति ॥' इति । ' प्रयोगे प्रथमे स्थितम्' इति दशैष्टया-दीना यूये अलिङ्गं विशेषणम् । तेन प्रथमप्रयोग एव एया परिवेदनापादकत्वं, न द्वितीयादिप्रयोगेष्विति । सोमेज्या प्रकृतिभूतो ज्योतिष्टोमः । तपासि चान्द्रायणादीनि । आर्द्धं दशादीं पावणादि । एते कनिष्ठं भ्रातरं न परिविन्दन्ति । विरूपिता अङ्गेन्द्रियादिविकला ज्येष्ठा कनिष्ठा भगिनी च न परिविन्दन्ति । इति वाक्यद्वयार्थः ।

अत्र विशेषमाह वसिष्ठः— ' परिविदिदानः कृच्छ्राति-कृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् तामेवोपयच्छेत्' इति । तस्मै ज्येष्ठाय दत्त्वा निवेद्य पुनर्निविशेत् पुन-रुद्बहेत् । कामित्यपेक्षायाम्— तामेवेति । अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोरुपाधानस्युत्क्रमे भगिन्योर्विवाहस्युत्क्रमे च अनुसंशयः । अत एव गौतमः— ' परिविचित्परिवेत्तुपर्वा-हितपर्याधाम्रेदिधिपुपतिदिधियुपतीना संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्' इति । अकृताधाने ज्येष्ठे कनिष्ठेनाऽऽधाने ज्येष्ठः पराहितः, कनिष्ठः पर्याधात । अमेदिधियुलक्षण-माह देवलः— ' ज्येष्ठया यद्यन्दायां कन्याशसुभ्रते-ऽनुजा । या साऽमेदिधिपुः प्रोक्ता पूर्वा तु दिधिपुः स्मृता ॥' इति । तत्राह वसिष्ठः— (' अमेदिधिपुपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निविशेत् ता चोपयच्छेत् । दिधिपुपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुन-र्निविशेत्' इति) । अमेदिधिपुपतिः कनिष्ठापतिः कृच्छ्रं कृत्वा, तां ज्येष्ठामन्योडां समुद्बहेत् । दिधिपुपतिः ज्येष्ठा-

पतिः खोदां ज्येष्ठं कनिष्ठापतये दत्त्वा स्वयमन्यामु-
द्वहेत् इति । देशान्तरस्थिते ज्येष्ठे प्रतीक्षाकालमाह
वसिष्ठः— 'अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातर-
मनिविष्टमप्रतीक्षणान्नः प्रायश्चित्ती भवति' अनिविष्टं
अकृतवियवाहाग्निहोत्रम् । कालविकल्पस्त्वेवं विशेषः—
तत्र पुनः श्रूयमाणे सुप्रदेशस्थिते द्वादश वर्षाणि ।
किञ्चित् श्रूयमाणे नातिसुप्रदेशस्थिते दश । नदीपर्वत-
चौराद्याकुलदूरतदेशस्थिते अश्रूयमाणे चाष्टौ वर्षाणीति ।

अधाधाने विशेषः— यत्र ज्येष्ठोऽधिकार्यपि आधानं
न करोति तत्र तदनुष्ठया कनीयसा कर्तव्यम् । यथाऽऽह
सुमन्तुः— 'ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाऽऽ-
श्रयेत् । अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥'
घृद्धवसिष्ठोऽपि— 'अग्रजस्तु यदाऽनग्निरादध्यादनुज-
स्तदा । अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥' हारीतो-
ऽपि आधिकारिभ्रात्रनुज्ञापूर्वकमाधानमनुजानीति, न तु
विवाहम्— 'सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।
दारिस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥' विशेषान्तर-
माधानप्रकरणे वक्ष्यामः । संप्र ७६०—७६६

परिवेदनापवादः

ऐकमातृप्रसूतानां पुत्रीणां परिवेदने ।
दोषः स्यात्सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमातृषु ॥
'प्रोषितं तु प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ।'
प्रोषितं यद्यश्रूयानरस्यच्छदादन्ते समाचरेत् ।
आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥
पादं कृच्छ्रापदम् । विषा. ७२६

(१) प्रपा. ३१४ पुत्रीणां (पुत्राणां); धप्र. ५३ मातृषु
(मातृके) पारिजाते इत्युक्तम्; विसौ. १४ पुत्रीणां (आतृणां)
मातृषु (मातृके) संहितासारावर्षा इत्युक्तम्; संप्र. ७६३ दोषः
स्यात् (न भवेत्); विषा. ७२५; संकौ. २०८ पुत्रीणां
(कन्याणां); प्रका. ३६४ संकौवद; संव. १४० संकौवद;
संग. ३४० प्रयोगपारिजाते इत्युक्तम्; संर. ५१५ पुत्रीणां परि
(पुत्रिणीपरि).

(२) विषा. ७२६ कथञ्चिदन्ते (स्तदाभ्यादन्ते); संर. ५१०
तच्छुद्धये (वा शुद्धये).

ब्रह्मगर्भः

परिवेदनापवादः

याजनाध्यापनादानैरनिन्द्येभ्यो धनेन च ।
औपासनं समादध्यात् स्वे काले परिऽपरि-
वेदयन् ॥
स्वकालशब्देन दायविभागकाल एवोक्तः, न तु
विवाहकालोऽपीत्यवगम्यते । चध्या. ३७१

अनिर्दिष्टकर्तृकवचने

परिवेदनदोषः, परिवेदनापवादः

पितृव्यपुत्रे सापत्ने न दोषः परिवेदने ।
ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञाते परिवेदाद्यदूपणम् ॥
परिविक्तो भवेद्यस्तु पतितः कन्यकाऽपि च ॥
संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

परिवेदनापवादः

देशान्तरगते ज्येष्ठे द्वादशशब्दं निरीक्ष्य तु ।
पश्चात्कनिष्ठो विधिवन् कुर्याद्वै दारसंग्रहम् ॥
एवं प्रतीक्षणं उन्मत्तादिन्यतिरिक्तविषयम् ।
मुक्ता. १५३

चतुर्विंशतिमतम्

पर्याधानपरिवेदननिषेधः, पर्याधानापवादः

जीवत्पितरि नादध्यादाहिताग्निः स नो यदि ।
तथैव भ्रातरि ज्येष्ठे न यजेत्र विवाहयेत् ॥
अनाहिताग्नौ पितरि ह्याधानं तु करोति यः ।
अरण्योरमिमारोप्य तमादध्याद्द्विजोत्तमः ॥

(१) अण. १।२२४ घृ. ४००; स्मृच. ३९६ (शा.) स्वे काले
(स्वकाले) उक्तं, घृद्धर्गः, श्वैयस्वद्रितपुस्तके तु ग्लानगर्भ इति;
चध्या. ३७१ स्वे काले (स्वकाले) उक्तं; चका. ८१४ व्याप-
नादानिः (व्यापनैश्चैव) स्वे काले (स्वकाले).

(२) बाल. १।५३ घृ. १९६.

(३) धप्र. ५३-५४ क्रमेण पारिजाते इति.

(४) मुक्ता. १५३; आन. १८३.

(५) धप्र. ११९ दाहिताग्निः स नो (दाहिताग्निः स वै);
मुक्ता. २३ जीवत् (जीवे) दाहिताग्निः स नो यदि (दाहिहोत्रं
कदावन); संम. ७३; आन. १९० मुक्त्वत्.

(६) धप्र. १२९.

ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञातः कुर्यादमिपरिमहम् ।
अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादध्यान्मनुरब्रवीत् ॥

स्मृत्यर्थसारः

पर्याधानपरिवेदनापवादः

पैण्डान्धव्याधितादीनां विवाहस्तु यथोचितम् ।
विवाहासंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥
पैण्डान्धधिरस्तब्धजडगद्गदपद्गुपु ।
कुञ्जवामनरोगार्तशुष्काङ्घ्रिकलाङ्घ्रिषु ॥
धैर्यस्तपुंस्त्वे च मत्ते च शयनस्थे निरिन्द्रिये ।
मूकोन्मत्तेषु सर्वेषु न दोषः परिवेदने ॥
पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतादिषु ।
विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदाद्यदूपणम् ॥
ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञाते परिवेदाद्यदूपणम् ।
पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन ॥

(१) पमा. ५२ (खण्डः २ भाग १); धर्म. ११९; मुक्ता. २३ सन् (पा); संम. ७३ सन् पित्रा (सतिपित्रा); आन. १९० नादध्यात् (न कुर्यात्).

(२) स्मृमार. १३.

(३) स्मृमार. १३; धर्म. ५३; धर्म. १५ रोगार्त (रोग्यार्त); मुक्ता. १०० स्मृतिरत्ने इत्युक्तम्; संकी. १५२ शुष्काङ्घ्रि (शुष्काङ्घ्रि); आन. १९० स्मृतिरत्ने इत्युक्तम्; प्रका. ३१९; संम. ३४६ शुष्काङ्घ्रि (शुष्काङ्घ्रि); संव. १२७.

(४) स्मृमार १३; धर्म. ५३ ध्वस्तपुंस्त्वे (स्त्वन्धे पुंस्त्वे); धर्म. १५-१६ (मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेऽपि चैतेषु सत्काराः स्युर्व्योचितम् ॥); मुक्ता. १०० (मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वे चैतेषु सत्काराः स्युर्व्योचितम् ॥) स्मृतिरत्ने इत्युक्तम्; संकी. १५२ (ध्वस्तपुंस्त्वेऽपि चैतेषु सत्काराः स्युर्व्योचितम् ।) एतावदेव; आन. १९० मुक्तावत्, स्मृतिरत्ने इत्युक्तम्; प्रका. ३१९; संम. ३४६ धर्मवत्; संव. १२७ सत्कीवत्, पू.

(५) स्मृमार १३; धर्म. ५३; संम. ३४६ वेदापद् (वेत्तादिद्).

(६) स्मृमार. १३.

त्रिकाण्डमण्डनः

पर्याधानपरिवेदनविषयः

दर्शेष्टि पौर्णमासेष्टि सोमेज्यामसिप्रहम् ।
अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥
न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाऽप्यकुर्वति ॥
(१) दर्शेष्टिमिति । एतन्निषेधापालनमेव परि-
वेत्तृत्वमिति भावः । अत्र प्रत्येक निमित्तानि न तु समु-
च्चयः । तथा, कृतदर्शजनकज्येष्ठौरमसोदरस्यैव दर्शे-
ऽधिकार इति यथातथमूढम् । तथा च कृताधानजनक-
सोदरत्वेऽपि तयोःकृतापौर्णमासादिक्रयोः सतरेतस्य
पौर्णमासादौ नाधिकार इति भावः । निमित्तेन पुनरा-
धानोत्तरमकृतदर्शादित्वेऽपि तयोर्नातिप्रसङ्ग इति सूचयितुं
प्रथमे इति । अत्र सोदर इति औरसः सोदरो आद्यः ।
तथा च वक्ष्यते— क्षेत्रजादयिति । त्रिमवि.

(२) कृतपौर्णमासेष्टेर्भ्रात्रादेः कुतश्चित्प्रत्येकानेना-
कृतदर्शौ पित्रादौ जीवति पुत्रादेर्न दर्शेष्टिः । एवं
कृताधानेऽकृताग्निहोत्रे च तत्र जीवति नाग्निहोत्रमित्यु-
भयोपादानम् । एवमग्निहोत्रं सार्यमातर्होमात्मकम्, तत्र
सार्यहोमोत्तरं कुतश्चित्प्रत्येकानेनाप्रतर्होमाकरणे न प्रात-
र्होमं । अन्यथा एककर्मात्वेऽपि दर्शपूर्णमासेष्टयोःवि-
शेषानुपपत्तिप्रसङ्गात् । एवं च विवाहोत्तरं प्रतिबन्धवशा-
दग्रहीतविवाहाग्नौ पौर्णमासस्यालीपाफोत्तरमकृतदर्शस्याली-
पाकके विवाहहोमोत्तरमकृतोपासनहोमे सायनीपासन-
होमोत्तरमकृतप्रातरौपासनकहोमके च न विवाहहोमदर्श
स्यालीपाकौपासनहोमप्रातरौपासनहोमाः, 'य आहितामे-
र्धमः स्यात् स औपासकिकस्य तु' इति यचनात् ।
इहयदेवशनीयहोमादौ तु न ज्येष्ठकरणपेक्षेत्युक्तम् ।
'प्रयोगे प्रथमे स्थितम्' इत्युक्तेः पुनराधानादौ सर्वत्रापि
पित्रादेरकृतपुनराधानादित्वेऽपि पुत्रादेर्न क्षेपः ।

पृ. ११६१, ११६२

• संम न्यात्वान 'सोदरं तिष्ठति ज्येष्ठे' इति गर्गवचनोपरि
(संम. पू. ६३४) द्रष्टव्यम् ।

(१) त्रिम. ११६१-६७; संम. ७९४ वाऽप्य (चाप्य);
आप. ८४; सिन्धु. ११९४ संवत्; बाल. ११९५ प. २५२;
कृम. ११६१ सप्तवत्; संम. ५१५.

सोदरे चेति । चकारात्पितामहप्रहः ।

कृम. ११६४

पयोधानपरिवेदनापवादाः

क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ॥
नाधिकारविधातोऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि चौरसे ।
पङ्ग्वन्धमूकत्रधिरपतितोन्माददूपणे ॥

(१) क्षेत्रजादी सोदरे इत्यनेनान्वयः । आदिशब्देन कन्यावस्थायां जातः । सोदरस्यैवौरसस्य भिन्नोदरवेऽपि विधातकत्वमाशङ्क्य परिहरति - भिन्नेति । चकारः समुच्चये । अथ तयोराधानादिषु अधिकारित्वे सत्येव दोषो नान्यथेत्याह - पङ्ग्विति । पङ्गुः निरङ्घ्रिः । एकेन द्वाभ्यां वा । एवं सर्वत्र । अन्यः नेत्रहीनः । मूको वाग्हीनः । बधिरः श्रोत्रः । पतितः पातित्यापादक-कर्मकारी । उन्मादः अपस्मारः, तदेव दूषणं यस्मिन् ।

त्रिमवि.

(२) क्षेत्रजादाविति । अत्र औरसत्वस्य नान्वयः, बाधात् । अनीजाने यागमकुर्वति । क्षेत्रजादी ज्येष्ठेऽनीजाने विद्यमाने जीवति एकमातृतया सोदरे तत्कनिष्ठ-भ्रातरि नाधिकारविधातोऽस्तीत्येकोऽन्वयः, तेषां पितृत्वं पृथक्सोदरत्वात् । एवं भिन्नोदर्ये मातृतोऽप्यसोदरे दत्तकादौ ज्येष्ठेऽनीजाने विद्यमाने तत्कनिष्ठभ्रातरि औरसेनाधिकारविधातोऽस्तीति अपरः । तथा च तयोर्दोषोऽप्यविधातान्तेषु सर्वेष्वपि न दोष इत्यर्थः ।

यत्तु ' भिन्नोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रे । दारा-मिहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ ' इति प्रयोगपरिजाते गौतमवाक्यम्, तस्य दत्तकेऽग्रे प्रतिग्रहीतुरौरसस्य न परिवेत्तव्यमित्यर्थः । तत्रैव ज्येष्ठे सोदरेऽकृतविवाहाधाने तदनुजस्य दत्तकस्य विवाहाधानयोः परिवेत्तव्यमेव । ननु इदं कथं, दानेन परपुत्रतां प्राप्नोति हि दातुः पुत्रत्वप्रयुक्त-कार्यव्यावृत्तौ तत्पुत्राणामपि भ्रातृत्वप्रयुक्तविधिनिषेधयो-रपिपत्यादिति चेत्, न, 'सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्वाहरसमग्रम् । आवसथ्यं तथाधानम्' इति निषेधात् ।

(१) त्रिम. ११७-६८ ; सिन्धु. ११६४ ; बाल. १८९
पृ. २५२ भिन्नोदर्ये (भिन्नोदरे) : पृ. १२६९ अनीजावर्णासिः ४

न चेदं दत्तकातिरिक्तपरम्, दक्षितशिकाण्डमण्डनादिति वाच्यम्, सोदरो हि त्रिविधः - एकमातृपितृभ्रमयजः एक-मातृमात्रजश्च, एकपितृमात्रजश्चेति । तत्र आद्य औरसः, द्वितीयः क्षेत्रजः, तृतीयो भिन्नोदर्यः । तत्रान्ययोः त्रिकाण्डमण्डनेनाधिकाराविधात उक्तः, 'क्षेत्रजादौ' इति 'भिन्नोदर्ये' इति चोक्तेः । न तु प्रथमे, 'सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे' इति वचने हि समानमुदरं यस्येति सोदरः, स एव सोदर्य इति ध्युत्यत्तोरभिन्नोदरोत्पत्त्वलाभात् । उदरं च मातापित्रोः, मातापितृभ्रमयमेव वा । एवं च तादृशो निषेधस्य विषयः, अन्यादृशो मण्डनकारिकाविषयः । तथा च यथा दत्तककनिष्ठस्य दत्तकविवाहाधाने विना न तत्राधिकारः, एवं दत्तकस्य कनिष्ठस्य सोदरज्येष्ठेऽकृत-विवाहाधाने न तत्राधिकार इति भावः । (यत्तु महा-भारतादावनिषेधे मुधिष्ठिरेऽर्जुनस्य द्रौपदीविवाहाहिल-म्बनं, तदर्जुनस्थानौरसत्वात् । सजातीयेष्वेव लघवेन निषेधप्रवृत्तेः ।)

कृम. ११६४-११६५

'संन्यस्ते छिन्नहस्तादौ यद्वा पण्डादिदूपणे ।
जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम् ॥

(१) संन्यस्ते इति । संन्यस्ते आधानायकृतैव प्रयुज्यते । छिन्नहस्तादौ । आदिशब्दात् नासिकादिः । यद्वा, प्रकारान्तरेण समुच्चयनिवारणार्थं वाग्रहणम् । तेन प्रत्येकं निमित्तता । पण्डः प्रसिद्धः । अष्टविधनमुंसकग्रहणार्थं आदिपदम् । ज्येष्ठे सोदरे औरससोदरे-एवंविधे सति । इतरः पुत्रः कनिष्ठबन्धुर्वा, पूर्वोक्तं सर्वं कुर्यादित्यर्थः ।

त्रिमवि.

(२) छिन्नहस्तादाविति । नन्वत्र कुतो नाधिकार इति चेत् ? आधानं हि नैमित्तिकम्, तत्र 'आरोहर्तं दशतं शकरीरु' इति मन्त्रे दशाङ्गुलिभिररणिग्रहण-मुक्तम्, तद्वापमपङ्गात् । आदिना चतुरङ्गुलादिग्रहः । षडङ्गुलस्य त्वधिकारः, एकादशान्तर्दशसंभवत्यात् । एको हस्तः षडङ्गुलः, अपरस्तु चतुरङ्गुलः, तस्यापि नाधिकारः । यद्द्व्यङ्गुलित्वं तस्या वस्तुत एकत्वादशत्वा-

(१) त्रिम. ११६९ ; सिन्धु. ११६५ पण्डादि (पण्डादि) ५
बाल. १८९ पृ. २५२ सिन्धुवत्.

पूरणात् । एवमार्धानानन्दं हस्तादिच्छेदेऽभिनेष्यधिकारः, नित्यत्वात् । एवं काणविक्रणोदरप्यधिकारः, हिरण्य-
केशिना कर्माशक्तिहेतोरैवाद्भ्रवैकल्पस्य निषेधात्,
' यावत्प्रथमैस्त्रिभिः ' इति ऊनाङ्गस्याप्यधिकारोक्तेः ।

कृम. ११६४

तृयोस्त्वनधिकारित्वात्प्रैतस्याधिक्रियाक्षतिः ।

ज्येष्ठे श्रद्धाविहीने सत्याधेयं तदनुज्ञया ॥

पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन ॥

(१) तयोरिति । तयोस्तत्रानधिकारादिति । अथ
सोदरस्य विशेषमाह — ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठे पूर्वोक्तदोषरहिते
ज्येष्ठे सोदरे श्रद्धाविहीने सति कामतोऽकारिणि, आशा
प्राप्त्यैवाधिकारः । त्रिमवि.

(२) यत् ' पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन '
इति, तत्सत्यधिकारे ज्ञेयम् । सिन्धु. ११६७

(३) सत्यधिकारे इति । पितुरधिकारे सति अनु-
ज्ञयाऽपि नाधिकारः, किन्त्वनधिकार एवेत्यर्थः । अत्राहुः
— पित्रादिः द्वेषा, अधिकारी अनधिकारी चेति । तत्र
निषेधोऽविशेषात्सकलविषयः । प्रतिप्रसवस्तु अधिकारिणि
पित्रादौ विशेषतो नास्त्येव । अनधिकारिण्यपि कादाचि-
त्कनास्तिकत्वकादाचित्कान्धत्वादिके तत्र पुनःकरणसमाव-
नाया पुत्रादेरनधिकार एव, अल्पवाचनोपपत्तौ बहुवाच-
स्यान्याय्यत्वात् । ज्ञात्यन्वपतितदादौ तु पित्रादावनधि-
कारिण्यपि तदाह्यैवाधानादावधिकारः, न्यायवचनसिद्धा-
नधिकारोपजीवनेन तन्मनोनुकूलमात्रार्थतया आशावाक्य-
स्यातिलाघवात् । अतिनास्तिकादौ तु पित्रादौ अत्यन्त-
नास्तिक्यादिना पुनःकरणसमावधाननिवृत्तात्वात्प्रज्जाद्यनुमत्यै-
वाधिकारः, पितुस्त्वनुमत्याऽपि न, निषेधवाचकान्वाक्य-
चापकृतया निषेधप्रतिप्रसवार्थत्वे लाघवात् । अत एव
श्रद्धया विशेषेण हीने इत्युक्तम् । अत एव ' दारैस्तु
परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ' इति हारीतमपि
एतद्विषयमेव । अथवाऽनुमत्या कनिष्ठे कृताधानादौ

पश्चात्नास्तिक्याग्निवृत्ते प्रायश्चित्तादिपूर्वकमाधानादौ प्रवृत्ते-
ऽप्रजे विवाहाग्निहोत्रयोर्विशेषं वक्तुमिदम्, पश्चाद्विवाहे
दोष एव न त्वाधानादाविति । ' यदा तु कदाचित्क-
नास्तिक्येन पित्रादावाधानादिकरणसंभावना, तदाऽनु-
ज्ञायामपि नाधिकारः । अधिकारिणि तु पित्रादौ दूरापास्त
एवाधिकार इति । कृम. ११६५-११६६

' पितर्यनाहिताप्रावप्यादधीताथ वा सुतः ।

अग्निहोत्रं च जुहुयादिति लौगाक्षिकारिका ॥

लौगाक्षिमतमुपन्यस्यति — पितरिति । अनुश्रयेत्य-
ध्याहारः, ' अनुज्ञातस्तु पित्रा तु आधानं सर्वदा भवेत् '
इति सुमन्तुस्मरणात् । तथा च विहितप्रतिपिद्धरा-
दिकल्पः । त्रिमवि.

' पिता यस्याप्रजो भ्राता न कुर्याद्वा पितामहः ।

तपोऽग्निहोत्रं यज्ञं वा सर्वं कुर्यात्कठाशयान् ॥

एतदर्थं कठसंमतिमाह — पितेति । तपः आधानम् ।

त्रिमवि.

योगशास्त्राभियुक्ते वा कुन्जे वा वामने जडे ।

गद्गदे वाऽप्रजे दुष्येत्परिविन्दन्न चानुजः ॥

अथ सोदरगतनिमित्तान्याह — योगेति । योगः पात-
ञ्जलम् । कुन्जः भ्रमशृङ्गः । वामनो हस्तः । जडो
वेदशून्यः । गद्गदः रत्नलक्ष्मीः । एषा शुचिलेऽपि
कर्मानर्हत्वमगामर्ष्यात् । न हि सर्वस्मिन् इष्टिवेद्यादौ
सुगासादनादिंसंभवः । तदर्थं च सुगादिपरिमाणवाधेन
कार्यानुपपत्तेर्भवेति दिक् । त्रिमवि.

' देशान्तरस्थो न ज्येष्ठो ज्ञायेताहितवानिति ।

कनीयानधिकारी चेदादधीताविविचारयन् ॥

(१) त्रिम. ११७१-७२ ; श्राम. ८७ ; बाल. ११८
पृ. २५२ .

(२) त्रिम. ११७२-७३ ; श्राम. ८७ सर्वं (सवा)^४ ; बाल.
११८९ पृ. २५२ व्याख्यतः पृ. २६९ वा सर्वं (वाऽऽज्या) ;
कृम. ११६८ वा सर्वं (वाऽऽज्या) .

(३) त्रिम. ११७३-७४ ; बाल. ११८९ पृ. २५२ गद्गदे
(गद्गदे) .

(४) त्रिम. ११७४-७५ ; बाल. ११८९ पृ. २५२ .

(१) त्रिम. ११७०-७१ ; श्राम. ८७ प्रथमार्थं नास्ति ;
बाल. ११८९ पृ. २५२ ; पृ. २६९ धेय (धान) प्रथमार्थं
नास्ति ; कृम. ११६७ (=) धेय (धानं) प्रथमार्थं शून्यार्थं
च नास्ति .

देशान्तरस्थे सत्यपि ज्येष्ठे नानधिकारः इत्याह —
देशान्तरस्थ इति । । । त्रिमवि.

प्रीपितस्तु यदा ज्येष्ठो ज्ञायेतानाहितानलः । ।

पृथ्वत्सरान् प्रतीक्षेत आदधीतानुजस्ततः ॥

प्रोपितज्येष्ठस्य तु कालविशेषप्रतीक्षयावाधिकार
इत्याह — प्रोपित इति । अत्रत्यो विशेषो हेमाद्रौ कल्पतौ
च ज्ञेयः । त्रिमवि.

यैद्वा पापं भवेज्ज्येष्ठान्तु पूर्वं भार्यापरिम्रहे ।

यागामिहोत्रे तन्नास्तीत्याह कश्चिन्मत्तान्तरम् ॥

परीष्टिदोषस्य मतान्तरेण वैकल्पिकत्वमाह — यदेति ।
यागः आधानपूर्णमासादिः । एतच्च अनुज्ञापरम्,
'सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु
परिविन्देरन्नामिहोत्रेण नेज्यया ॥' इति स्मरणात् । इदं
च विवाहे प्रायश्चित्ताधिक्यज्ञापनार्थं वचनमिति केचित् ।
त्रिमवि.

पितरि प्रेतभार्ये वा देशान्तरगतेऽपि वा ।

अधिकारविधातस्तु न पुत्रस्योपजायते ॥

'न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे' इति प्रागुक्तस्यापवादमाह —
पितरिति । अत्रापि देशान्तरपुरस्कारेण पृथ्वर्पादिकाल-
प्रतीक्षणं ज्ञेयम् । त्रिमवि.

रेणुकारिकाः *

* पर्याधानपरिवेदनविषयः, पर्याधानपरिवेदनापवादाः

औवसध्यं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितः ।

न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे चाप्रकुर्वन्ति ॥

क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ।

नाधिकारविधातोऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि चौरसे ॥

* गदाधरभाष्ये यद्यपि एते श्लोका अनिर्दिष्टास्तथापि अग्नि-
विषयकरेणुकारिकाव्युत्पलभ्यमानत्वात् रेणुकारिकालेन संगृहीताः ।

(१) त्रिम. १।७५-७६; ध्याप्र. ८७ ज्ञायेतानाहितानलः (न
ज्ञायेतानाहितानलः) स्ततः (स्तदा) ; बाल. १।८९ ५. २५२
आदधी (आदधी) शेषं आश्रयत् .

(२) त्रिम. १।७६-७७ ; ध्याप्र. ८७ पू. ; प्रका. १४ .

(३) गम्भा. २४-२५ (=) ;

पङ्कवन्धमूकधिरपतितोन्माददूपणे ।

संन्यस्ते छिन्नकर्णादौ यद्वा पण्डादिदूपणे ॥

जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम् ।

ज्येष्ठे श्रद्धाविहीने च सत्याधेयं तदाज्ञया ॥

पितृसत्त्वेऽप्यनुज्ञातो नाऽऽदधीत कदाचन ।

जीवत्पितरि चाऽऽदध्यादाहिताग्निः स वै यदि ।

तथैव भ्रातरि ज्येष्ठे न यजेच्च विवाहयत् ॥

अनाहिताग्नौ पितरि योऽग्न्याधेयं करोति हि ।

अरण्योरग्निमारोप्य तमाधाप्याऽऽदधीत सः ॥

उद्वाहं चाग्निसंयोगं कुरुते योऽप्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ।

परिवित्तिः परीवेत्ता नरकं गच्छतो ध्रुवम् ॥

अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ पादोनफलभागिनौ ।

पितृव्यः क्षत्रियोत्पन्नः परनारीसुतोऽपि वा ॥

विवाहे चाग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने ।

देशान्तरस्थद्विवैकवृषणानसहोदरान् ॥

वेद्यानिष्ठांश्च पतितान् शूद्रतुल्यातिरोगिणः ।

जडमूकान्धवधिरकुञ्जवामनखड्कान् ॥

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृपिसत्तान्नृपस्य च ।

धनवृद्धिप्रसक्तान्श्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुटिलोन्मादरोगांश्च परिविन्दन्न दुप्यति ॥

गीतवादित्रनिरतान्नर्तकान्पारदारिकान् ।

वशिकान् गारुडांश्चैव परिविन्दन्न दुप्यति ॥

योगशास्त्राभियुक्ते च द्विजे प्रव्रजिते तथा ।

नास्तिके चाग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

पिता पितामहो यस्य अप्रजो वाऽप्यनग्निमान् ।

इत्यातपोऽग्निसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

परिवेदनवाक्ये ये श्रूयन्ते दोषसंयुताः ।

तेपामप्यधिकारोऽस्ति प्रायश्चित्तादनन्तरम् ॥

पिता पितामहो वाऽपि नास्तिको वाऽप्यनाग्नी ॥

यस्य दोषोऽस्ति नैवेह तस्याऽऽधाने कदाचन ॥

अप्रजे सति निर्दुष्टे यवीयानभिमान् भवेत् ।
 प्रतिपर्वं भवेत्तस्य ब्रह्महत्या न संशयः ॥
 नामयः परिविन्दन्ति न वेदा न तपांसि च ।
 न च श्राद्धं कनिष्ठस्य विरूपा या च कन्यका ॥
 ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत् ।
 अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥
 ज्येष्ठभ्रात्रा त्वनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिग्रहम् ।
 अनुज्ञातोऽपि सन् पित्रा नादध्यान्मनुरब्रवीत् ॥
 धनवाहुंपिकं राजसेवकं कर्पकं तथा ।
 प्रोपितं च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥

प्रोपितश्चेत्त्रिवर्षं स्यात्त्रयव्वादूर्ध्वं समाचरेत् ।
 आगते तु पुनस्तस्मिन्पादकृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥
 देशान्तरस्थो न ज्येष्ठो ज्ञायेताऽऽहितवानिति ।
 कनीयानधिकारी चेदादधीताविचारयन् ॥
 ह्यदशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।
 न्याय्यः प्रतीक्षितो भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥
 प्रोपितस्तु यदा ज्येष्ठो ज्ञायेताऽनाहितानलः ।
 षड्वत्सरान्प्रतीक्षेत आदधीताऽनुजस्तथा ॥
 पितरि प्रेतभार्ये वा देशान्तरगतेऽपि सन् ।
 अधिकारविघातो हि न पुत्रस्योपजायते ॥
 स्त्रीदराणां च सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।
 दौरेस्तु परिषिद्यन्ते नाग्निदेवैश्च, नैव्यथा ॥

विवाहकालः

हिरण्यकेशिहृद्यमृत्रम्

नमिकालं विवाहे षष्टम्

भार्यामुपयच्छेत्सजातां नमिकां ब्रह्मचारिणी-
मस्तगोत्राम् ॥

नमिका आसन्नार्तवाम् । नम (ज) परिपठितो वस्त्र-
विक्षेपणार्थः । ततोऽहं कर्तारि च स्यात् चो बहुलं
कृत् । तस्माद्ब्रह्मविक्षेपणार्हा नमिका मैथुनाहैत्यर्थः ।

मातृष्ट.

मानवगृह्यसूत्रम्

नमिकालं विवाहे षष्टमम्

वैश्वमती कन्यामस्पृष्टमैथुनामुपयच्छेत् समान-
वर्णामसमानप्रवरां यवीयसीं नमिकां श्रेष्ठाम् ॥

नमिकां नमैव नमिका, स्वार्थे कप्रत्ययः । नमिकां
अप्राप्तस्त्रीभावां अयौवनरसां उपयच्छेतेति ।

अष्टामा.

वाराहगृह्यसूत्रम्

नमिकालं विवाहे षष्टम्

वैश्वमती कन्यामस्पृष्टमैथुनामुपयच्छेत्ता-

नमिकाम् ॥

गोभिलगृह्यसूत्रम्

नमिकालं विवाहे षष्टमम्

नैमिका तु श्रेष्ठा ॥ *

नमिका इत्यनागतार्तवा उच्यते । 'नमिकाऽनागता-
र्तवा' इत्यमरात् । सा तु श्रेष्ठा इति तादृशान् दारानु-

* मधुरापुरस्थशास्त्रप्रकाशकालियेन प्रकाशिते गोभिलगृह्यसूत्रे
तु "अनमिका तु श्रेष्ठा" इति सूत्रं पठित्वा पं. सत्यवनसामश्रमी
तद्याख्यामेवं करोति— "तत्र च तु अपि, अनमिका, यस्याः

(१) हिगु. १९१६१; संत. ४०२.

(२) मागु. १७७८.

(३) वागु. १०.

(४) गोगु. ३१७६.

द्वेदिति केचिद्वाचक्षते । नैतत्सुन्दरम्, दारानित्युपात्त-
विभक्तिवचनातिक्रमात् । तस्मात् दारकरणेन सहास्यं न
संबन्धोऽपि तु 'एष्टव्या बहवः पुत्रा ययेकोऽपि गयां
व्रजेत् । गौरीं वाऽप्युद्वेद्भार्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥'
इति वचनात् दारान् करिष्यता तावत् गौरीप्राप्तवेव
यतनीयम्, दातुस्तु नमिका श्रेष्ठेति सन्त्यर्थः । तथा च
वसिष्ठः— 'तस्मान्नमिका दातव्या' इति ।

मृदुला.

जैमिनिगृह्यसूत्रम्

अनमिकालं विवाहे षष्टम्

जायां विन्देतानमिकां ॥

अनमिकां यस्मिन् वयसि स्वयमेव लज्जया वासः
परिदधाति तद्वयस्काम् । श्रीन्या.

कन्यायाः क्रतुर्नाभवत्, यावच्च नग्ना उल्लङ्घा (१) अपि
विचरितुं शक्नुयात् सा नमिका, तन्निद्रा अनमिका क्रतुमती
प्राप्तवीवता । सैव श्रेष्ठा प्रशस्या । कन्याया क्रतौ संजाते क्षेत्राभि-
भोग्यत्वमुपयुज्यते । तदव च "सोमो ददद्बन्धवार्था" इति
मन्त्रप्रयोगो युज्यते, नान्यथा, इत्येव दारकर्मणि क्रतुमत्याः
श्राद्धस्त्वम् । अत एवाह भृशुरपि— "देवत्वां शरीरार्थां विन्दते
नेच्छयात्मनः ।" (१९५५) इति । तदेवं प्राप्तायां प्राप्तवीवताया-
मासन्नवीवताऽपि नोद्वाशेति फलितम् " इति । गोभिलसूत्रस्या-
न्यष्टीकाकारः चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारुत् "नमिका श्रेष्ठा" इत्येव
पठितवान्, शुद्धासंमदभाष्ये "तां प्रयच्छेत्वनमिकाम्" (शु.
सं. २११७) इति पदानि "नमिका तु श्रेष्ठा" इति सूत्रमुद्धृत्य
तदनुसारेण "अनमिकामपि दद्यात्, नमिका पुनः श्रेष्ठा, न
पुनरनमिकाया विवाह एव न भवतीत्यभिप्रायः" इति व्याख्या-
तवांश । कनः पञ्चः श्रेयानिति प्रबलप्रमाणभावाच्च निर्णयं
शक्यते । अतोऽस्माभिष्टीकाङ्कद्वयसंमतं पाठं तावदुपरि संस्था-
प्यामः सटीकः पाठोऽस्यां टिप्पण्यां विदुरामवलोकनार्थं
प्रदर्शितः ।

(१) जैगु. ११२०.

वैखानसगृह्यसूत्रम्

नमिकात्वं गौरीत्वं वा विवाहे इष्टम्, नमिकागौरीलक्षणे,
प्राग्भरजक्त्वाया विवाहे प्रायश्चित्तम्

मातुरसपिण्डां पितुरसमानऋषिगोत्रजातां लक्षण-
संपन्नां नमिकां कन्यां वरयित्वा ॥

ब्राह्मणो ब्राह्मणीं नमिकां गौरीं वा कन्यां
क्षत्रियः क्षत्रियां वैश्यो वैश्यां वरयेत् । अष्टवर्षादा
दशमान्नमिका, रजस्यप्राप्ते दशवर्षादा द्वादशान्नौरी-
त्यामनन्ति ॥

रजःप्राप्तौ कन्यां विवाहे कृते कृच्छ्रं चरित्वा-
ऽग्निमावाय वर्षणवं सावित्रीं शतमावर्त्य हुत्वा तां
पुनर्विवाहं कुरुते ॥

गौतमः

कन्यादाने प्रयोजकमनुव्रततीत्वम्, ऋतुपूर्वमदाने दोषः

प्रदानं प्रागृतोः ॥

करिमन् काले पित्रादिभिर्दातव्या इत्यत आह—
प्रदानं प्रागृतोरिति । ऋतुदर्शनात् प्रागेना दद्यात् ।

+ मभा.

अप्रयच्छन् दोषी ॥

(१) यतः— अप्रयच्छन् दोषी । न केवलमप्र-
यच्छतो दाननिमित्तगुणाभावः । किं तर्हि ? दुग्ण्योः
ब्रह्महत्यासमं पापं भवति । यथाह वसिष्ठः— ' यावन्तः
कन्यामृतवः सृष्टान्ति तुल्यैः सकामामभियाच्यमानाम् ।
भूषानि तावान्ति हतानि ताभ्या मातापितृभ्यामिति धर्म-
वादः । ' इति ।

मभा.

+ गौमि. मभागतम् ।

(१) वैश्व. ३।२.

(२) वैश्व. ६।१२.

(३) वैश्व. ६।१३.

(४) गौध. १।१२२ ; गृह्य. ४९ ; मभा. ; गौमि.
१।१२१ ; स्मृत्य. ७९ ; चका. ८०२ ; गृह्य. ४२ (=) ;
पमा. १५७ (खण्डः २ भागः १) ; संप्र. ७७० प्रदानं
(भाप्रदानं).

(५) गौध. १।१२३ ; गृह्य. ४९ ; मभा. ; गौमि. १।१२२ ;
स्मृत्य. ७९ ; चका. ८०२ ; गृह्य. ४२ (=) ; संप्र. ७७०.

(२) तस्मिन्काले, अप्रयच्छन् पित्रादिर्दोषवान्
भवति । अत्र याज्ञवल्क्यः— ' पिता पितामहो भ्राता
सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशो प्रकृतिस्यः
परः परः । अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रणहत्यामृताहृतौ ॥ '
(यासू. १।६३, ६४) इति । गौमि.

प्राग्वाससः प्रतिपत्तेरित्येके ॥

दुर्विद्येयत्वाद्दतोः वाससः प्रतिपत्तेः प्राक् दद्यात्,
यदैव लज्जिता तदैव दद्यादित्यर्थः । एवमेके मन्यन्ते ।
वरसंभवतो विकल्पः । * मभा.

प्रयच्छेन्नमिकां कन्यामृतुकालभयादिह ।

ऋतुमत्यां तु तिष्ठत्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

विवाहा जननाद्धूर्ध्वं चतुर्थाब्दात् परं स्त्रियः ।
आदशमाब्दपर्यन्तमा रजोदर्शनात् पुरा ॥

तस्मात् चूलकालद्धूर्ध्वं आ रजोदर्शनात् तस्मिन्
बालिशानामपि नमिकानां वाऽपि स्त्रीणां विवाह उक्तः ।

प्रपा. ३१५

हारीतः

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः, अविवाहिताया ऋतुमला
वृषलीत्वदोषः

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिवृषलीपतिः ॥

असंस्कृता अविवाहिता ।

संर. ४९९

* गौमि. मभागतम् ।

(१) गौध. १।१२४ ; गृह्य. ४९ ; मभा. ; गौमि.
१।१२३ ; स्मृत्य. ७९ ; चका. ८०२ ; गृह्य. ४२ (=) ; संप्र.
७७०.

(२) प्रपा. ३१५ ; संप्र. ७६७ वसिष्ठगौतमावपि इत्युक्तम्.
मूले गोपलभ्योः ।

(३) प्रपा. ३१५.

(४) सिन्धु. २११३ ; विषा. ७५७ ; बौधि. २।६।२
(=) गृहे (गृहे) रज (ऋतु) ; संर. ४९९.

बौधायनः

नमिक्तात्वं विवाहे इष्टम्, ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः
दद्याद्गुणवते कन्यां नमिकां ब्रह्मचारिणे ।
अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलात् ॥

(१) नमिका अनागतार्तावा । मर. १९

(२) नमिका नववर्षिकी रोहिण्यपरंपर्याया ।
रुचम. ११०-१११

(३) ऋतुमत्याः कन्याया अप्रदाने भ्रूणहत्यातुल्य-
दोषो भवतीत्येतदुक्तकामः कन्यादानप्रकरणमारभते—
दद्याद्गुणवते इति । नमिका वल्लपरिधानाभावेऽपि
लज्जाशून्या । नोपरुन्ध्यादिति रजोदर्शनात्प्रागेव दद्या-
दित्यर्थः । बौवि.

श्रीणि वर्षाप्यृतुमती यः कन्यां न प्रयच्छति ।
स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥
तदतिक्रमे दोषमाह—श्रीणीति । यत्क्षैतदेवं ततः
ऋतुमत्तायाः प्रागेव दद्यादित्यभिप्रायः । बौवि.

नै याचते चेदेवं स्यायाचते चेत्पृथक्पृथक् ।
एकैकस्मिन्तृती दोषं पातकं मनुव्रवीत् ॥

(१) अयमर्थः— यदि कश्चिदपि कन्यां न याचते,
तदा वर्षत्रयेण भ्रूणहत्या । अयं तुल्यरूपाय याचमानाय
न ददाति, तदा प्रत्येतु ब्रह्महत्या । पातकं चात्र भ्रूण-
हत्यादोष एवेति । एक. ५२

(२) किं सर्वत्रैतावदेव ? नेत्याह— न याचते
इति । न याचते न प्रार्थयते चेत् कश्चिदपि । बौवि.

* नात्र चमवद ।

(१) बौध. ४।१।१२. शेषः स्वलादिनिर्देशः वरपरीक्षाप्रकरणे
(संका. घृ. ६०१) द्रष्टव्यः ।

(२) बौध. ४।१।१३ हत्याया (हत्यायै) ; शुक. ५२
भ्रूण (ब्रह्म) ; गुर. ४४ यः कन्यां (कन्यां यो) भ्रूण (ब्रह्म) ;
संप्र. ७३० ; मुक्ता. १३६ .

(३) बौध. ४।१।१४ ; शुक. ५२ ; गुर. ४४ चेदेवं स्वात्
(तावदेव) ; संप्र. ७३० चेदेवं (च देवं) चैव (च) ;
मुक्ता. १३६ .

आपस्तम्बः

ऋतुपूर्वं द्वादशवर्षपूर्वं वा कन्यादानम्, नमिकागौरीरोहिणी-
लक्ष्यानि, ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः, अविवादि-
ताया ऋतुमत्या वृत्तलीवदोषः, कन्याया
अधिकतयां वरः

त्रिंशद्वर्षो द्वादशब्दां तु भार्या विन्देत नमिकाम् ।
एकविंशतियर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते ॥

(१) एतदपि प्रायिकं, काशांचित्त्रापि रजोदर्शना-
संभवात् । चका. ८०२

(२) एतच्च प्रायिकामिप्रायं, न पुनर्द्वादशे एव
रजस्वला भवतीति, काशांचिद्वर्षागपि रजोदर्शनसंभवात् ।
अत एव यमसंवर्ता — ' दशवर्षा भवेत्कन्या अत
ऊर्ध्वं रजस्वला ' इति । मुक्ता. १३६

प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्वलाः पिता पिबति शोणितम् ॥
प्राप्ते च द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते ।
यस्तां विवाहायेन्नोहात् स ह्येयो वृषलीपतिः ॥
स्थात्पञ्चदशवर्षो यो विवाहस्तस्य बोधितः ।
द्वित्रिवर्षाधिकन्यूना वरा तां विवहेत्स्त्रियम् ॥

(१) चका. ८०१ ; विसौ. ७ तु भार्या विन्देत (वा
भार्या विन्दति) देवज्ञचित्तामणी बल्युक्तम् ; संप्र. ७६७ .

(२) स्मृत. ७९ नववर्षां तु रोहिणी (दशवर्षां तु कन्यका) ;
चका. ८०१ नववर्षां तु रोहिणी (दशवर्षां तु कन्यका)
रजः स्त्रीणां प्रवर्तते (कुमारील्लविषीयने) याज्ञवल्क्यः : ८०२ तु
द्वादशे (द्वादशमे) ; संप्र. ७७१ यमपराशरापस्तम्बाः ; मुक्ता.
१३५-१३६ (अष्टवर्षां भवेद्गौरी नववर्षां तु रोहिणी । दशवर्षां
भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला । संप्राप्ते द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां
प्रवर्तते ॥) .

(३) चका. ८०२ यमपराशरापस्तम्बाः ; संप्र. ७७१ पिता
पिबति शोणितम् (पिबति ऋतुशोणितम्) यमपराशरापस्तम्बाः ;
संग. २०० पिता पिबति (पिबेत ऋतु) यमपराशरापस्तम्बाः .

(४) चका. ८०१ ; संप्र. ७७१ .

(५) प्रया. ३१५ (स्थात्पञ्चदशवर्षस्य . विवाहस्तस्य
बोधितः । द्वित्रिवर्षाधिकं न्यूनां वरां तां विवहेत्स्त्रियम् ॥) इति
भूलपुस्तके पाठः .

वसिष्ठः

नम्रिकारं विवाहे शष्पम्, ऋतुर्व कन्याया अदाने दोषः
 प्रियच्छेत्रमिकां कन्यामृतुकालभयात्पिता ।
 ऋतुमत्यां हि तिस्रन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥
 कन्याशब्देन लज्जायमिमानरहितवयोर्युक्ता विवक्षिता ।
 सर. ४५७

यावन्तः कन्यामृतवः स्पृशन्ति
 तुल्यैः सकामामभियाच्यमानाम् ।
 भूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां
 मातापितृभ्यामिति धर्मवादः ॥
 तुल्यैः कुलादिना । शुक. ५१
 अथाप्युदाहरन्ति—

पितुः प्रमादाच्च यदीह कन्या
 वय.प्रमाणं समतीत्य दीयते ।
 सा हन्ति दातारमुदीक्षमाणा
 कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव ॥
 कालातिरिक्ता अतिक्रान्तदानकाला यथा गुणोर्दक्षिणा
 अदीयमाना दातारं हन्ति पाषोत्वत्तिनिमित्तं भवति
 तस्येत्यर्थः । शुक. ५१

विष्णुः

वयसा त्रिगुणे वरः एकगुणा च भार्या प्रशस्ता
 वैर्षैरेकगुणां भार्यामुद्देहेत्रिगुणे वरः ।
 त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा वयोमात्रावरा च या ॥

* गुर. शुकवद । अदीयमाना इत्यत्र दीयमाना इति ।
 (१) वस्मृ. १७६२ ; शुक. ५१, स्मृत्य ८० भयात्पिता
 (भयान्विता) ; चका. ८०३ ; गुर. ४३ भयात् (भिया) ;
 पमा. ४८१-४८२ ; प्रभा. ३१५ भयात्पिता (भयादिह) हि
 (तु) गौतमः ; संप्र. ७५५ ; ७६७ प्रपावत्, वसिष्ठगौतमावपि
 इत्युक्तम् ; मुक्ता. १३५ ; विपा. ७२९ प्रपावत्, कमेण
 गौतमः ; आन. १७५ ; कृम. १०७७ (=) उच. ; संप्र. ४७७.
 (२) वस्मृ. १७६३ यावन्तः (यावत्) ; शुक. ७१
 यावन्तः (यावत्तु) मामभि (मामपि) ताम्नां (तामां) ; ममा.
 १८१३ ; गुर. ४४ यावन्तः (यावत्तु) ; संप्र. ७३० शुकवद.
 (३) वस्मृ. १७६०-६१ ; शुक. ५०-५१ वीक्षे (त्रिष्वेत्)
 मुदीक्षमाणा (मदीयमाना), गुर. ४३ ; संप्र. ७३० शुकवद.
 * (४) मुक्ता. १२५ ; आन. १६९.

' वयोमानावरा च या ' इत्युक्तेर्द्विभ्यादिकतिपय-
 मासैरूना नोद्गाह्या । * मुक्ता. १२५

अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः
 'पितृवेदमनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।'
 सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न विदुष्यति ॥
 न दुष्यति न दण्डयो भवतीत्यर्थः । संप्र. ७६८

महाभारतम्

वयसा त्रिगुणे वरः एकगुणा च भार्या
 त्रिंशद्दूर्पो दशवर्षां भार्यां विन्देत् नम्रिकाम् ।
 एकविंशत्तिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥
 नम्रिकाऽनागतार्तवा । पूर्वेषां, लोकमिति दोषः ।
 सम. ७६६

सप्तवर्षादूर्ध्वं कन्याविवाहः प्रशस्तः
 सप्तसंवत्सरदूर्ध्वं विवाहः सार्वधर्णिकः ।
 कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः ॥

मनुः

कन्याविवाहे उपनयनकालातिदेशः, कन्याया नमिनरावं
 वरान्यूनवयमत्तवं वा विवाहे शष्पम्, ऋतुर्व
 कन्याया अदाने दोषः
 वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ॥

* आन. मुक्तावद ।
 (१) वस्मृ. २४४१ ; शुक. ४९ विदुष्यति (च दुष्यति) ;
 चका. ८०२ न विदुष्यति (च न दुष्यति) ; गुर. ४२ हरंस्तां
 न विदुष्यति (हरंतां तु इत्यर्थः) ; विमी. ७ पितृवेदमनि
 (पितृवेदे तु) हरंस्तां न विदुष्यति (उदरंस्तां पनेत्रः) ;
 संप्र. ७६८ चक्रावद.
 (२) भा. १३४४१४ ; शुक. ४५ दशवर्षा (षोडशवर्षा) ;
 गुर. ३९ शुकवदः ४७ शुकवद, पू. ; उत. १२३ शुकवद,
 पू. ; संप्र. ७६९ सप्तवर्षाम (स पूर्वेषाम) षेर्षं शुकवद ;
 सिन्धु. १०६५ दशवर्षा (षोडशवर्षा) पू. ; रान. ५४ ;
 कृम. १११३ (=) दशवर्षा (दशवर्षा तु)
 (३) गमा. ६६ वयः ; उत. १२४ लघुः ; मिन्धु.
 १०६५ ; रान. ५४ ; संग. २०० वयः. वस्तुन्यु कन्येर्द वचन-
 मिति न निश्चेत्तु उपपत्ते ।
 (४) वस्मृ. २४७. ' संस्कारो वैदिकः स्मृतः ' इत्यत्र
 केचित्त्रिभन्वकाराणां ' औन्यायिकः एतः ' इति पाठः । टीपः
 स्थानातिदेशः उपनयनप्रकरणे कर्तव्ये ।

‘ वैवाहिको विधिः ’ स्त्रीनामौपनायनिकः परः ।
इत्युक्तेः ये गर्भाष्टमपञ्चमवर्षादयः कालास्ते कन्या-
विवाहेऽपि ग्राह्याः ।

• कृम. १०६५

प्रयच्छेन्नम्रिकां कन्यामृतुकालभयान्वितः ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यामेनो दातारमृच्छति ॥
त्रिंशद्द्वर्षो वहेत्कन्यां ह्य्यां द्वादशवर्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥

(१) इयत्ता कालेन यवीयसी कन्या वोढव्या न
पुनरेतावद्वयस एव विवाह इत्युपदेशार्थः । अथापि न
ययाश्रुतवर्षसंख्यैव । किं तर्हि, बहुना कालेन यवीयसी
वोढव्या । न खेतद्विवाहप्रकरणे श्रुतम्, येन संस्कार्य-
विशेषणत्वेन तदङ्गं कालो दशादिवर्षो पञ्चविंशत्यादिवर्षे
च निवर्तयेत् । ननु च वाक्यान्तरस्यस्याप्यङ्गविधि-
र्भवत्येव । सत्यं, इह प्रकरणोत्कर्षेण पाठादाचार्यस्याभि-
प्रायान्तरमनुमीयते । तथा शिष्टमहाचारः । सुतस्य च
पुनर्दारक्रियाया नैप कालः सभवतीति ‘ पुनर्दारक्रियां
कुर्यात् ’ इति नोपपद्यते । मेधा.

(२) तत्र विष्णुपुराणे — ‘ वर्षैरेकगुणां भार्यामु-
द्भेदेतिगुणः स्वयम् । ’ मनुयमी — ‘ त्रिंशद्द्वर्षो वहेत्कन्यां
ह्य्यां द्वादशवर्षिकीम् । त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षो वा धर्मे सीदति
सत्वरः ॥ ’ महाभारते — ‘ त्रिंशद्द्वर्षः षोडशवर्षो भार्यां
विन्देत नमिक्वाम् । एकविंशतिवर्षो वा सतवर्षामवा-
प्नुयात् ॥ ’ तदयमेयां वचनानामर्थः — अष्टवर्षपर्यन्ता

कन्या त्रिगुणवयसैव विवाहिता; उपरि तु द्वादशवर्ष-
पर्यन्ता न्यूनत्रिगुणवयसा वा, द्वादशवर्षोपरि षोडशवर्ष-
पर्यन्ता सार्धद्विगुणत्रिगुणकिञ्चिन्मूनत्रिगुणवयसा विवाहिता
प्रशस्ता भवति । अल्पवयस्कमात्रेण विवाहिताऽपि
पत्नी भवति, न तु सम्पूक् प्रजायं भवति । धर्मेऽपि
सीदति सति सत्वरःऽपि यवीयसीत्वमात्रादरेण विवाहं
कुर्यादिति ।

• गृह. ४५-४६

(३) त्रिंशद्द्वर्ष इत्येतद्ग्रहणान्तिकत्रतचरणपक्षे ।
धर्मे स्वकर्तव्ये गार्हस्थ्यधर्मे सीदति मन्दीभवतीति त्वरा-
हेतुशक्तः ।

मवि.

(४) सत्वरः अल्पवया इत्यर्थः । एवं च याव-
द्रजोदर्शनं न भवति तावत् कन्योद्वाहो न विरुद्ध इत्युक्तं
भवति ।

स्मृच. ७९

(५) त्रिंशद्द्वर्षः पुमान् द्वादशवर्षवयस्कां मनो-
हारिणीं कन्यामुद्भेत् । चतुर्विंशतिवर्षो वाऽष्टवर्षाम् ।
गार्हस्थ्यधर्मेऽवसादं गच्छति त्वरायान् । एतच्च योग्य-
कालप्रदर्शनपरं, न तु नियमार्थम् । प्रायेणैतावता कालेन
गृहीतवेदो भवति, विभागवप्रस्का च कन्या वोढुयुगी
योग्येति । गृहीतवेदश्लेषकुर्वाणो गृहस्थाश्रमं प्रति न
विलम्बेतेति सत्वर इत्यस्यार्थः ।

मनु.

(६) अत्र द्वादशवर्षकन्या त्रिंशद्द्वर्षेण विवाहिता
प्रशस्ता भवति, तथा त्रिंशद्द्वर्षेण षोडशवर्षा विवाहिता
प्रशस्ता भवेतीति मनुविष्णुभ्यां बोधनात् एतदल्पवर्ष-
वयस्का कन्या तन्निगुणवयस्केन विष्णुपुराणानुसारेण
विवाहिता प्रशस्ततया । यवीयसी तु पुमानेण विवाहिता
पत्नी भवति, धर्ममूलं तु न भवति । तदाह — ‘ धर्मे
सीदति सत्वरः ’, विवाहं कुर्यादिति वाक्यार्थः ।

गृह. ३९

(७) ब्राह्मादिविवाहो वयःपरिमाणमनुक्तं विकल्पे-
नाह — त्रिंशदिति । चहेत् उद्भेत् । त्र्यष्टवर्षा, उत्कट-
रागापेक्षया गार्हस्थ्यधर्मोपेक्षया वा । अत एवाह — धर्मे
सीदतीति । ‘ उद्भेदेत्सर्षी भार्याम् ’ इत्यस्य नैपोऽयं
स्थानेऽप्रदः । ‘ जातपुत्रः कृष्णकेतोऽमीनादधीत ’ इत्यादि-
भौताधानस्य अपत्योत्तरकालीनत्वात् धर्मेऽत्रायसम्पा-
त्स्यामिशाच्यः ।

मच.

• व्याख्यानास्तरेषु अस्मादिदं कालपरतायाः स्पष्टमनुक्तं;
पाठान्यत्र न संगृहीतानि ।

(१) मस्यु. ९।८८ इत्यस्योपरिष्ठात् प्रक्षितः श्लोकोऽयम् ।
(२) मस्यु. ९।१४ क., ख., घ. पुस्तकेषु द्वयो वहे (द्वयो-
द्वे); गृह. ४५ मनुयमी; स्मृच. ७९, ८० द्वौ वहे (द्वयो-
द्वे); मनु. स्पृचवद; चका. ८०१, ८०२; गृह. ३९;
पमा. ३३४ : १५७ (रुद्रः २ भागः १) स्पृचवद; निप.
२८१ (=) उच; विमो. ७ उचतापे (त्रिंशद्द्वर्षोऽष्टवर्षा वा भार्यां
विन्दति धर्मनः) दैवज्ञाविनामगो इत्युक्तं; संम. ७९६ स्पृच
(ऋट) मनुयमी; घम. ९७; मुक्ता. १३६ पू.; संम. ५३,
स्पृचवद; मिन्नु. १०६५ स्पृच (ऋट) उच, कालेन महाभारतम्
: १०६६; रत्न. ५४ स्पृचवद; आन. १७५; बाल. १।५२
स्पृचवद; कृम. १११३ द्वयो (यदा) शीर्ष स्पृचवद.

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिताऽसकृत् ।
 भृंहदेनः स्पृशेदेनमन्यथैष विधिः सताम् ॥
 अत एवाप्रवृत्ते रजसि ऋताप्रवृत्ते एव प्रसङ्गावस्था-
 रामेव नमिका पिता सकृदेव दद्यात् । वाचा दाने प्रवृत्ते
 पुनरप्रसङ्गायै सकृदित्युक्तम् । अदाने प्रागृतोर्महानधर्मः
 तुर्भवेत् । अत एनो मा स्थाशीदिति नमिकामेव
 दद्यादित्येव विधिः साधूनाम् । एष साध्वाचार इति
 प्ररोचना ।

नाभा,

बृहस्पतिः

नमिकायां वरान्यन्तुवयस्सकृत् वा विवाहे एषः, ऋतुपूर्वम् ।

कन्याया अदाने दोषः, अविवाहिताया ऋतुमला
 वृषलीत्वदोषः

त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां तु भार्या विन्देत नमिकाम् ।
 एकविंशतिवर्षा वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥
 गौरी ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
 कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥
 रोमोद्भवे शशी भुङ्क्ते गन्धर्वः कुचदर्शने ।
 अनलस्तु रजोयोगे स्त्रियो भुङ्क्ते तु नान्यथा ॥
 ट्यञ्जने तु कुलं हन्यात्पितृन् हन्यात्पयोधरे ।
 हन्यादिष्टं च पूर्तं च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥
 पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
 भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

(१) नामं. १३।२७ ; नास्त्वि. १।५।२७ अतोऽ (अतः)
 येष (येषं) .

(२) स्मृच. ८० ; पमा. ४७४ ; संघ. ७६७ आपलम्बः ;
 घन. ९७ ; मुक्ता. १२५ नमिकाम् (मानकः) ; संघ. ५३ ;
 भा. १६९ मुकान्तः ; बाल. १।५।२७ वृ. १७५ ; कृ. १.११३
 मनुः .

(३) पमा. १५६ (तण्ड. २ भागः १) .

(४) दीक. १।७१ .

(५) घका. ८०३ ; संघ. ७६९ दिष्टं (दिष्टं) अविहृत्पत्नी ;
 संग. २०० अविहृत्पत्नी .

(६) स्मृच. ८१ ; घका. ८०० गृहे (गृहे) : ८०२ ;
 पमा. १२१ (=) : १२९ (=) वच. ; संघ. ७६८ इहपल-
 त्रिपलता ; मुक्ता. ११६ कन्या (नापी) .

यदा तु कन्यैव रजस्वला भवति तदा तत्पितुर्भ्रूण-
 हत्यामाह बृहस्पतिः—पितुर्गृहे इति । भ्रूणहत्या गर्भ-
 हत्या । सा च प्रवृत्तु वेदितव्या । तथा च यास-
 वल्यः— 'अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृता-
 वृती' । स्मृच. ८१

सैस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
 असंभाष्यो ह्यपाङ्क्येयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥
 वृषलीसंमहीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः ।
 सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिनेदिने ॥

अत्र ब्राह्मणपदोपादानात् ब्राह्मणस्यैवायं रजस्वलापरि-
 णग्रननिषेधः, न क्षत्रियादीनां, कुन्यादिषु तथा दर्शनात् ।
 संग. २०१

यैः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।
 तद्भैक्षमुञ्जपत्रित्वं त्रिभिवर्षैर्व्यपोहति ॥
 वृषलीगमनं चैव मासमेकं निरन्तरम् ।
 इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः श्वा चैव जायते ॥

व्यासः

गौरादित्यगानि, ऋतुपूर्वकाले विवाहाईत्वनम्,
 ऋतुपूर्व कन्याया अदाने दोषः

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
 दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

अत्र वृषली रजस्वला, तेन द्वादशाब्दाव्यागपि रजो-
 दर्शने वृषली वेदितव्या । विसी. ७

गौरी ददद्ब्रह्मलोकं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
 कन्यां ददत्स्वर्गलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

(१) घका. ८०० ; विसी. ६ स विप्रो (ब्राह्मणो)
 कृत्यः ; संघ. ७७१ ; मुक्ता. १३६ : १४४ भाष्यो वा
 (भाष्यत्वं) संवर्तः .

(२) घका. ८०० ; संघ. ७७१ ; मुक्ता. १३६ ; संग.
 २०१ सततं सूतकं तस्य (ध्यातं तस्य विज्ञेयं) .

(३) मुक्ता. १३६ . इदं श्लोकद्वयं यमरशृणावपि ।

(४) विसी. ७ अत ऊर्ध्वं रजस्वला (द्वादशे वृषली रज्जा) ;
 संग. २०० .

(५) संग. २०० .

देवलः

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः, अविवाहिताया
ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः

पितुर्गोहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
धूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥
वैन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

मिथा वृषली देवलोक्ता— वन्धेति । तत्र रज-
स्वलापरिणयने दोषः । रजोदर्शनाभावे तु द्वादशाब्दाया
अपि विवाहे न दोषः, यतः 'द्वादशे वृषली मचेत्'
इत्यादौ वृषलीपदं रजस्वलायकम् । तथा च विवाहात्पूर्वं
रजोदर्शनं यथा न भवति तथा कायेमिति, न तु द्वादशे
वर्षे तस्या वृषलीसंज्ञा, अन्यथा— 'त्रिंशद्द्वयोर्द्वेत्कन्या
ह्या द्वादशवर्षिकीम् । त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षो वा धर्मं सीदति
सत्वरः ॥' इति मनुवचनविरोधात् ।

कृम. १११३

यैस्त्वेनामुद्गहेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्त्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

कन्यावरयाया या रजस्वला जाता ता य उद्गहेत्
तमश्रादेयं अपाङ्क्त्यं वृषलीपतिं विद्यादित्यन्वयः ।

स्मृच. ३९९ (आ.)

उशना

अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः

वैन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

(१) मिन्नु. १११३ देवलाविक्रमवशात् ।

(२) स्मृच. ७९ : ३९९ (आ.) च मृत (तु मृत) ;
षष्ठा. ८०१ री या (री वा) ; पमा. ६९३ ; संप्र. ७६८
वर्षावत् ; मुक्ता. ५२ वन्ध्या तु (वन्ध्या च) : १३५ ;
संम. ६५ वन्ध्या तु (वन्ध्या च) ; कृम. १११३ समवत् ।

(३) स्मृच. ३९९ (आ.) ; पमा. ६९३ ; मिन्नु.
१११३ वस्त्वेनामुद्ग (वन्धां मनु) देवलाविक्रमवशात् ।

(४) अ.प. १।२२४ पृ. ४५० व (तु) ; अथा. १५७ ;
धाम्र. ८३ .

सं. सं. ८९

यैस्त्वेनामुद्गहेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्त्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

यमः

कन्याया नमिकाल्वं वरान्मृतवयस्कल्वं वा विवाहे
दृष्टम्, ऋतुकालपूर्वं कन्याया अदाने दोषः,
गौरीरोहिणीकन्यान्क्षणानि, अविवाहिताया
ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः

त्रिंशद्द्वयोर्बहेत्कन्यां ह्यां द्वादशवर्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मं सीदति सत्वरः ॥
त्र्यष्टको विवहेत्प्राज्ञो ह्यष्टाब्दां विधिपूर्वकम् ।
चत्वारिंशत्समः कुर्याद्द्वादशब्दां विशेषतः ॥
तत्प्राग्दशाब्दिकां कन्यामायुःप्रप्ताभिवृद्धये ।
विपरीतं न कर्तव्यं पुत्रार्थी नीरुजस्तथा ॥
विवाहमेयोपनीतिं स्त्रीणामाह पितामहः ।
तस्माद्गर्भाष्टमे श्रेष्ठो जन्मतो याऽष्टवत्सरे ॥
देशकालादिविषम्याद्धर्मोद्गाहसंशये ।
सद्यो संभवे कन्यां नमिकामपि दापयेत् ॥
वैलिगाऽपि भवेत्कन्या गुणाऽथो यदि लभ्यते ।
दद्याद्गर्भातकालेऽपि देशकालभयात्तरः ॥
द्वैद्याद्गुणवते कन्यां नमिकामेव शक्तितः ।
अपि या गुणहीनाय नोपरन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

(१) अ.प. १।२२४ पृ. ४५० ; अथा. ३५७ वस्त्वेना
(वस्त्वेना) ; नि.प. २८१ (=) वस्त्वेनामुद्गहेत् (वस्तु तां
वरेत्) ; आत्र. ८३ वधावत् ।

(२) गृह. ४५ मनुवती ; संप्र. ७६६ प्लट (मट्टी)
मनुवती ।

(३) प्रमा. ३१५ .

(४) मुक्ता. १३६ विवाहमेयोपनीतिं (विवाहं योपनयनं)
द्वे (द्वयः) वल्ले (वल्लः) ; आन. १७५ .

(५) मुक्ता. १३६ ; आन. १७५ उच .

(६) मुक्ता १३६ शाऽपि (शा वा) ; आन. १७५
कावेऽपि (कावे वा) .

(७) गृह. ३३ मरि वा (न स्वेव) ; स्मृच. ८१ गृहवत् ;
षष्ठा. ८०४ गृहवत् ; गृह. ३१ गृहवत् ; प्रमा. ३१५ मरि
शक्तिः (मरिऽशक्तिः) पृ. ; निमी ७ गृहवत् ; मरि.
१।६४ मरि वा (न स्वेव) ; संप्र. ७९७ पृ. ; मुक्ता. १३६

(१) शक्तिः सामर्थ्यं सति, नम्रिकामेव दंशवर्षां दद्यात् । शुक. ३३

(२) अस्वामवस्थायां शङ्काप्रसक्तिं वदन् अष्टम-वर्षपर्यन्तो गर्भपञ्चमप्रभृतिः कन्याविवाहे उचितः कालः, स्त्रीणामुपनयनस्थानापन्नो विवाह इति तदुचितवयोव-स्थायां विवाहस्योचितत्वात्, अतस्तत्र विवाहे शङ्का नेति दर्शयति । संकौ. १९७

काममा-मरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् ॥

यत्तु यमेनोक्तम्—काममिति, तत् गुणवति संभवति गुणहीनाय कन्या न दद्यादित्येवंपरम्, न तु सर्वथा गुण-हीननिषेधपरम् । नो चेत् 'अपि वा गुणहीनाय' इति बौधायनोक्तानुक्तस्यो निर्विषयः स्यात् । 'ऋतुमत्यपि तिष्ठेत्' इति वचनं उक्तरीत्या न स्वायं तात्पर्यवत् । यतः 'नोपरुध्याद्रजस्वलाम्' इत्यनेन विरुध्यते ।

पमा. ४८१

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते ॥

यमनौभावनौ; संकौ. १९७ प्रयावद्, पू. 'न त्वेव गुणहीनाय' इति पाठो यद्यपि बहुभिर्ग्रन्थकारैः स्वीकृतस्तथापि 'अपि वा गुणहीनाय' इति पाठो ग्रन्थसंदर्भतः सत्यमिति भाति ।

(१) पमा. ४८१; यम. १११ गृहे (गेहे); पुम. ४४६ लक्षार्षे (न त्वेवैतां पिता दद्यात्तुलहीनाय कर्हिचित् ।) यमः १.

(२) बृयस्मृ. ३।२२ तु (च); स्मृच. ७९ तु (च); चका. ८०२; यमा. ४८२ दशवर्षा भवेत्कन्या (दशमे कन्यका मोक्षा) परंतु ४८४ श्रेष्ठे व्याख्यानावसरे 'दशवर्षा भवेत्कन्या' इत्येव पाठो दर्शितः; यमा. १५० कवयपः; विसौ. ६ तु (च) अत ऊर्ध्वं (तदूर्ध्वं स्यात्) क्रमेण वारत्याः; संम. ७६८, ८३४; यम. १११; संम. ६५; सिन्धु. १०६६ (=) वतुर्ध्वः पादः; आन. १७५; संम. २६३ तु (च) मरीचिः; कृम. १०७६ मनुः; सं. ४५८.

(३) स्मृच. ७९ प्राप्ते तु द्वादशे (संप्राप्ते द्वादशे) वच. ; चका. ८०२ तु द्वादशे (द्वादशमे) यमपराशरापस्तम्बाः; संम. ७७२ यमपराशरापस्तम्बाः.

गौरी ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिवति शोणितम् ॥
तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥

मौता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

पितुर्गेहे तु या कन्या पश्यत्यसंस्कृता रजः ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः कन्या सा वृषली स्मृता ॥

यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तैः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

वैन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली तु मृतप्रजा ।
शूरी तु वृषली ज्ञेया कुमारी तु रजस्वला ॥

वृषलीसंप्रहीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः ।
सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिनेदिने ॥

(१) स्मृच. ८०.

(२) बृयस्मृ. ३।२० तु द्वादशे (द्वादशमे) यः कन्यां (कन्यां यो); यमस्मृ. २२; स्मृच. ७९ प्राप्ते तु (संप्राप्ते); चका. ८०२ तु द्वादशे (द्वादशमे) यमपराशरापस्तम्बाः; पमा. १२१; संम. ७७१ पिता पिवति (पिवन्ति क्रतु) शेषं चकावद्, यमपराशरापस्तम्बाः; संम. ६९ चकावद्; संम. २०० पिता पिवति (पिवन्ति क्रतु) शेषं चकावद्, यमपरा-शरापस्तम्बाः.

(३) स्मृच. ७९ तसाव् (तावद्); चका. ८०३; पमा. १५७ (खण्डः २ भाग १); मुक्ता. १३६; सिन्धु. १०६६; प्रका. ३५८; पुम. ४४६.

(४) बृयस्मृ. ३।२२; यमस्मृ. २३; स्मृच. ८१ ज्येष्ठभ्राता (भ्राता चैव).

(५) बृयस्मृ. ३।२८.

(६) बृयस्मृ. ३।१९; यमस्मृ. २४; स्मृच. ८१; संम. ६६ विवाहयेत् (समुद्देव).

(७) यमस्मृ. २५.

(८) बृयस्मृ. ३।१३ वृषलीसंप्रहीता यो (वृषलीं वृष्टुं शब्दात्) सततं सूतकं (सदा सूतकिता).

यैः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनं द्विजः ।
स भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ॥
वृषलीगमनं चैवं मासमेकं निरन्तरम् ।
इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतः स्या चैवं जायते ॥
वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहृतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्नैव विद्यते ॥

मरीचिः

कन्याया ऋतुपूर्वकाले विवाहाहर्तव्यम्, ऋतुपूर्व
कन्याया अदाने दोषः, अविवाहिताया
ऋतुमत्वा वृषलीत्वदोषः

गौरी ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥
यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्त्यः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

दक्षः

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलालक्षणानि, कन्याया
ऋतुपूर्वकाले विवाहाहर्तव्यम्, ऋतुपूर्व
कन्याया अदाने दोषः

अष्टवर्षा भवेद्वैरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

(१) वृषस्मृ. ३।१२ स भैक्षभुग्जपन्नित्यं (तद्भक्षणे जप-
नित्यं) ; यमस्मृ. २६ य (यत्) सेवन (सेवनाय) स भैक्ष
(तद्भैक्ष) ; स्मृच. ८१ स भैक्ष (तद्भैक्ष) .

(२) वृषस्मृ. ३।१४ ; स्मृच. ८१ .

(३) वृषस्मृ. ३।१५ नैव विधये (न विधीयते) ;
यमस्मृ. २८ ; शूक. ४३ फेनपीतस्य (पीतमेतस्य) नैव विधये
(न विधीयते) मनुयमहारीताः ; स्मृच. ८१ ; गूट. ३७ नैव
विधये (नोपपद्यते) मनुयमहारीताः ; मंत्र. ७५१ नैव विधये
(न विधीयते) .

(४) पमा. ४८२ ; प्रया. ३१६ ; विमौ. ८, संप्र. ८३४ ;
धम. १११ ; मंत्र. ६६ ; मिथ्यु. १००६ ; विपा. ७१० ;
संग. २६१ ; संर. ४५७ (गौरी ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं
ददत् । कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥) .

(५) प्रया. ३४२-३४३ ; विपा. ७५७ ; संर. ४५९
शिमो (उक्ते) .

(६) समु. ५-६ .

गौरी ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं तथा ।
कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

प्राप्ते द्वादशवर्षे तु या कन्या न प्रदीयते ।
मासिमासि रजस्वत्याः पिता पिबति शोणितम् ॥
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
विवाहयेदष्टवर्षामेवं धर्मो न हीयते ॥

प्रजापतिः

अविवाहिताया ऋतुमत्वा वृषलीत्वदोषः

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिवृषलीपतिः ॥

संवर्तः

नक्षिमात्वं विवाहे इष्टम्, गौरीरोहिणीकन्यारजस्वला-
लक्षणानि, अष्टवर्षाया विवाहः प्रयासः, ऋतुपूर्व
कन्याया अदाने दोषः

यौवन्न लज्जते कन्या यावत् क्रीडति पांसुषु ।
यावत्तिष्ठति गोमार्गे तावत्कन्यां विवाहयेत् ॥
रोमकाले तु संप्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्ययाम् ।
रजःकाले तु गन्धर्वो वहिस्तु कुच्यदर्शने ॥

(१) मनु. १।८८ .

(२) प्रस्मृ. ८५-८६ गृहे तु (गृहेषु) ; पमा. १५९
(रात्रः २ मासः १) मनु ; प्रया. ३४३ इतिहासः ; धम. ५४
गृहे (गेरे) इतिहासः ; मुफा. ५१ दक्षः ; संग. २०१ इतिपतिः .

(३) मुफा. १३५ .

(४) संस्मृ. ६४ मुङ्क्ते तु (मुङ्क्तेऽथ) उत्तरार्धे (रजो
इत्या तु गन्धर्वोः कुपी इत्या तु पारकः ।) ; शूक. ५४ मुङ्क्ते
तु (मुञ्जिते) बहिस्तु कुच्यदर्शने (बहिस्तुङ्क्ते रजस्वलाय) ;
स्मृच. ७९ ; धम. ६८२ मुङ्क्ते तु (मुञ्जिते) गन्धर्वो बहिस्तु
(गन्धर्वोः कुच्यदर्शने) ; गूट. ४६ मुङ्क्ते तु (मुञ्जिते)
रजः (क्तु) गन्धर्वो (गन्धर्वो) कुच्यदर्शने (क्तु) ; पमा. ४८९
रोम (काम) गन्धर्वो (गन्धर्वो) ; मया. १५० मुङ्क्ते तु
(मुञ्जिते) गन्धर्वो (गन्धर्वो) ; मंत्र. ७९९ ; मुफा. १३५
उत्तरार्धे (रजो इत्या तु गन्धर्वः कुपी इत्या तु पारकः ।) ;
संग. २०० .

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

इदं नमिकालक्षणमौपचारिकं, रोहिणीति वा पाठः ।
तस्मात् पूर्वं पूर्वं श्रेय इति केचित् । अन्ये तु कन्या-
रक्षणस्य महायाससाध्यत्वादुत्तरोत्तरं श्रेयः षोडशीग्रहणा-
ग्रहणवदित्याहुः । विपा. ७२९

गौरी ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति हृष्ट्या कन्यां रजस्वलाम् ॥

(१) संस्मृ. ६५; समु. ५ संवतदक्षौ; स्मृच. ७९ (अष्टमे तु
भवेद्गौरी नवमे नमिका भवेत् । दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली
स्मृता ॥); चदा. ६८२ (अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नमिका
भवेत् । दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥); चका.
८०१-८०२ स्मृचवद; पमा. ४८२-४८३ चदावद; प्रपा. ३१५
(अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नमिका भवेत् । दशमे कन्यका प्रोक्ता
द्वादशे वृषली मता ॥); संम. ७६८ प्रपावद; चम. १११
स्मृचवद; मुक्ता. १३५ : १३६ उक्त, यमसंवर्तौ; संम. ६५
(अष्टमे तु भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशमे कन्यका प्रोक्ता
द्वादशे वृषली भवेत् ॥); विपा. ७२९ प्रपावद; ज्योति. १४९
(अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे रोहिणी भवेत् । दशमे कन्यका प्रोक्ता
द्वादशे वृषली मता ॥); आन. १७५ (अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमे
नमिका भवेत् । दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली तथा ॥);
पुम. ४४६ स्मृचवद; संर. ४५८ (अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमे
नमिका भवेत् । दशमे कन्यका प्रोक्ताऽत ऊर्ध्वं स्याद्रजस्वला ॥)।

(२) समु. ५ रोहिणीं ददत् (रोहिणीं तथा) संवतदक्षौ;
पमा. १५६ (सण्डः २ भागः १) बृहस्पतिः; मुक्ता. १३५
रोहिणीं ददत् (यानि रोहिणीम्); ज्योति. १४९; छम.
१११ (=) चतुर्थपादः .

(३) समु. ५ पूर्वांशे (प्राप्ते द्वादशवर्षे तु या कन्या न
प्रदीयते) संवतदक्षौ; मुक्ता. १३५ .

(४) संस्मृ. ६९; समु. ५ संवतदक्षौ; अप. १६४;
प्रपा. ३२४ ज्येष्ठो (ज्येष्ठ) शायमानिः; मुक्ता. १३५;
सिन्धु. १११३ ज्येष्ठो (ज्येष्ठ) .

तस्माद्द्वादशैकन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ॥
सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥

पराशरः

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलालक्षणानि, ऋतुपूर्वं कन्यायां
अदाने दोषः, अविवाहिताया ऋतुभला
वृषलीत्वदोषः

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

पूर्वं 'रजसा शुष्यते नारी' (पस्मृ. ७१२) इत्ययं
योपितो विवाहोत्तरकालीना शुद्धिविवेचिता । इदानीं
विवाहात् प्राचीनां शुद्धिं विविनक्ति—अष्टवर्षेति । गौर्या-
दयस्त्रिः उदाहाय शुद्धाः, तदातुः फलविशेषस्मरणत् ।
रजस्वला त्वशुद्धा, तद्दानस्य निन्दितत्वात् । तत्र फल-
निन्दे दर्शयति बृहस्पतिः—'गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं
रोहिणीं ददत् । कन्यां ददत् ब्रह्मलोकं रौरवं तु रज-
स्वलाम् ॥' इति । यद्यप्येकादशे वर्षे रजोदर्शनं न प्रति-
नियतं, तथापि कासुचिद्दर्शनात् तत्संभावनाया रजस्वलेति
निर्देशः । तां ददत् रौरवं नरकं प्राप्नोति इति शेषः ।

पमा. १५६-१५७ (खण्डः २ भागः १)

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिबन्ति पितरः स्वयम् ॥

(१) संस्मृ. ६७ द्वादह (द्वादह) हस्वट (हो द्वादह)
शस्यते बुधैः (तु प्रशस्यते); सूक. ५४; स्मृच. ७९ पू.;
चदा. ६८२ काश्यपः; गुर. ४६; पमा. ४८२ पू.; मपा. १५०
तरमादुद्राहयेव (तरमात्तामुद्राहयेव); संम. ७६९ पू.; मुक्ता.
१३५ तरमादुद्राह (तरमाद्रिवाह) कन्यायाः शस्यते बुधैः
(कन्यायास्तु प्रशस्यते); सिन्धु. १०६६ उक्त.; रत्न. ५४
उक्त.; संग. २०० पू.

(२) संस्मृ. ७८ .

(३) पस्मृ. ७१४-५ (६); चका. ८०२ उत्तरार्धे (प्राप्ते
द्वादशमे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते ।) यमपराशरपस्तम्बाः;
संम. ७७९ उत्तरार्धे (प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे रजः स्त्रीणां प्रवर्तते ।)
यमपराशरपस्तम्बाः .

(४) पस्मृ. ७५-६ (७) अन्यस्मिन् पुस्तके 'स्वयम्'

कन्यायामनुद्धिमभिरेव 'अत ऊर्ध्वं रजस्वला' इत्युक्तम् । तामेवायुद्धिं प्रदर्शयितुमदातारं निन्दति—प्राप्ते निधि । ऋतुदर्शनमुत्पन्नचित्तुं द्वादशे वर्षे इत्युक्तम् । अत एव गौत्रेण— 'प्रधानं प्राणयोः' (गौष. १.८। २१) इत्युक्तम् । यतोऽप्येतदेवाऽऽह— 'तस्माद्ब्रह्महेतुत्वात् कारप्रभुं मयी भवेत्' इति । अतश्च ऋतुदर्शनात् प्राक् यो न प्रवन्दति तस्य निरः प्रतिमाद्यं सद्रवः विवन्ति । अगस्त्यपुराणे द्वादशोऽपि वर्षे कन्यादाननीचदी न निवन्ति । अत एव मतुः— 'विद्युत्सर्वो यदेत् कन्यां ह्ययां द्वादशवर्षिणीम् । स्पष्टरथोऽष्टरथो या घने सौख्ये सरतः ॥' इति ।

पमा. १५७—१५८ (गण्डः २ भागः १)

मौना चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
प्रयत्ने नरकं यान्ति दृष्ट्या कन्यां रजस्वलाम् ॥

ऋतुदर्शने सति अग्रगता न केनचिद्वित्तुनेव नरके पानयति हिन्दु स्वयमपि सतुद्रुग्धः पतेरित्याह—मातेति । माताप्रयत्नरः कन्याप्रदानाधिकारिणः सर्वांगुलभायन्ति । ते च पूर्वमेव 'पिता पितामहः' इत्यादिपञ्चनोदाहरणेन विवाहप्रकरणे प्रदर्शिताः ।

पमा. १५८ (गण्डः २ भागः १)

यन्मां समुद्बहेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाहृतेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

रजोदर्शनात् प्रागदानं यथा नरकहेतुः तथा रजस्वलोद्बोधोऽपि नरकहेतुरित्याह— यस्मानिति । तां दृष्टवजसम् ।

इत्यत्र 'भनिसम्' इति पाठः ; अका. ८०२ तु द्वादशे (द्वादशने) विवन्ति निरः स्वयम् (पिता विवन्ति योगितम्) यमवराशरासल्लम्बाः ; संप्र. ७७१ तु द्वादशे (द्वादशने) निरः स्वयम् (ऋतुयोगितम्) यमवराशरासल्लम्बाः ; संप्र. २०० विवन्ति (विवेत्स) यमवराशरासल्लम्बाः .

(१) पस्त्र. ७।६—७ (८) ; अका. ८०३—८०४ प्रयत्ने (यतोऽपि) ; प्रपा. ३४२ ज्येष्ठे (ज्येष्ठ) शाठ्यापतिः ; विनी. ६ बाल्यः ; संप्र. ७७१ परावयः ; विपा. ७५७ प्रपावयः, कात्यायनिः ; प्रका. ३५८ ; संप्र. ४९९ चैव पिता चैव (च अनकश्चैव) शाठ्यापतिः .

(२) पस्त्र. ७।७—८ (९) .

असंभाष्यत्वाद्दोषत्वयोर्हेतुवृषलीपतिवत् । विवाहान्तु पूर्वं दृष्टवजसा वृषली । तथा च मतुः— 'पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यन्मस्कृता । सा कन्या वृषली ज्ञेया तन्वतिवृषलीपतिः ॥' (मस्म. ३।१९) इति ।

पमा. १५८—१५९ (गण्डः २ भागः १)

यैः करोत्येकरात्रेण वृषलीसेयनं द्विजः ।

स भैक्षमुग्जपन्नित्यं त्रिमिथैर्षेर्विद्युष्यति ॥

यन्तु मदमोहादिनाऽतिक्रान्तिपेपस्तामुद्राद्य सहत् मुक्ता कथंचिदेवयोगादनुत्पद्येत्, तदा तस्य शुद्धि-प्रकारमाह— य इति । जप्यरिदोषानभिधानान् सामान्य-प्राप्ताया गायत्र्या जप्यप्यमत्रगन्तव्यम् ।

पमा. १५९ (गण्डः २ भागः १)

अग्निः

दीर्घान् ब्रह्मवर्षे पुनर्विवाह्य स्त्रीणां कनी कन्यैः, ऋतु-पूर्वं क-वासा भगने दोगः, अविवाहिताया ऋतुनत्वा वृषलीत्वदोगः

ब्रह्मचर्यं दीर्घकालं तदुक्तमत्र चारणम् ।

पुनर्विवाहस्य कलौ भर्तृनाशकरः स्त्रियाः ॥

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यनिपमादीना निषेधात् स्त्रीणां द्वादशान्दन्तुर्दशान्दन्तुर्पन्तावधानकालेश्च निषेधात् 'अत ऊर्ध्वं रजस्वला' इत्युक्त्या च स्त्रीणां चतुर्वर्षादूर्ध्वं द्वादशान्दन्तुर्पन्तं तस्मिन् बालिशया अपि विवाह उक्तः ।

प्रपा. ३१५

ज्येष्ठने तु कुलं हन्यात् पितृन् हन्यात् पयोधरे ।
हन्यादिष्टं च पूर्वं च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

'पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्येदसंकृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तासाः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

(१) पस्त्र. ७।८—९ (१०) .

(२) प्रपा. ३१५ .

(३) शुक. ५४ व्यक्तने तु (व्यक्तनेषु) क्रमेण करवपः ; गूर. ४६ ; संप्र. ७६९ दिष्ट (दिष्टि) अविहृदलनी ; संप्र. २०० अविहृदरपती .

(४) शुक. ५२ अत्रिकरवपी ; गूर. ४४ पितुर्गृहे (पितुर्गृहे) पश्येद (पश्यन्त्य) अत्रिकरवपी ; प्रपा. १५० गृहे (गृहे) अत्रिकरवपी ; मर. १९ पितुर्गृहे तु (पितुर्गृहेऽपि) सा कन्या

यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्त्यै तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

अत्र ब्राह्मणपदोपादानात् ब्राह्मणस्यैवायं रजस्वलापरि-
णयननिषेधो न क्षत्रियादीनां, कुल्यादिषु तथा दर्शनात् ।
यत्तु— 'काममामरणात्तिष्ठेत् गृहे कन्यतुमस्यपि । न
त्वेवैनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय कर्हिचित् ॥' इति मनु-
वाक्यं, तत् गुणवद्भ्रमशंसायै न स्वार्थे प्रमाणम् ।

संम. ७७१-७७२

लघुशातातपः

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः, अविवाहिताया
ऋतुमत्या वृषलीत्वदोषः

पितृवेदमनि या कन्या रजः पदयत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

पैठीनसिः

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः

यावन्नोद्दिद्यतः स्तनौ तावदेव देया । अथ ऋतु-
मती भवति दाता प्रतिग्रहीता च नरकं प्राप्नोति ।
पिता पितामहश्चेति विद्यायां जायते कृमिः ।
तस्मान्नम्रिका दातव्या ॥

(कन्या सा) ; उत. १२४ तु (च) पर्येद (परयत्य) अत्रि-
काशयणी ; संम. ७६८ गेहे (गृहे) पर्येद (परयत्य) वृहस्पत्य-
त्रिकल्पपाः ; सिन्धु. १११३ पर्येद (परयत्य) देवलात्रिकल्पपाः ।

(१) गृक. ५२ अश्राद्धेय (अश्रद्धेय) अत्रिकल्पणी ;
गुर. ४४-४५ गृकवत्, अत्रिकाशयणी ; म्या १५० अत्रिकल्पणी ;
मर. १९ ; उत. १२४ अत्रिकाशयणी ; संम. ७७१ अत्रिकल्पणी ;
सिन्धु. १११३ यस्तु तां वरयेत् (यस्तं सप्तुदहेत्) देवलात्रि-
कल्पपाः ; संग. २००-२०१ अत्रिकल्पणी ।

(२) लशास्त्र. ६५ .

(३) गृक. ५३ ; चका. ८०४ (यावन्नोपती स्तनौ ताव-
देया । अथ ऋतुमती भवति दाता प्रतिग्रहीता च नरकं प्राप्नोति ।
पितामहः प्रतिग्रहश्चेति विद्यायां जायते । तस्मान्नम्रिका देया ।) ;
गुर. ४५ भवति + (तदा) नरकं प्राप्नोति (नरकमाप्नोति) ;
संम. ७७१ चकावत् .

अङ्गिराः

गौरीरोहिणीश्यामानसिकालक्षणादि, ऋतुपूर्वकालो
विवाहाहः, अष्टवर्षाया विवादः प्रशस्तः

अनवाप्तस्य गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जनकुचां श्यामा कुचहीना तु नम्रिका ॥

अव्यञ्जनकुचेति । अविद्यमानौ व्यञ्जनकुचौ यस्याः
सा तथा । अनुद्भिन्नरोमस्तनेत्यर्थः । गृक. ५३

व्यञ्जनेष्वथ जातेषु सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।
पयोधरेषु गन्धर्वो वहिर्भुङ्क्ते रजस्वलाम् ॥

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नतुमती भवेत् ॥
विवाहो ह्यष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ॥

तस्मादव्यञ्जनेपेतामरजस्कपयोधराम् ।
नोपभुक्तां तु सोमाद्यैर्दद्याद्दुहितरं पिता ॥

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वालक्षणादि, दशमे वर्षे
कन्याविवाहः प्रशस्तः, ऋतुपूर्वं कन्याया
अदाने दोषः, अविवाहिताया ऋतुमत्या
वृषलीत्वदोषः

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

तस्मात्संवत्सरे प्राप्ते दशमे कन्यका बुधैः ।
प्रदातव्या प्रयत्नेन न दोषः कालदोषतः ॥

पितृवेदमनि या कन्या रजस्तु समुपरपृशेत् ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

(१) गृक. ५३ ; चका. ८०३ अनवाप्तस्य (अनाप्तस्यसा)
अव्यञ्जनकुचा श्यामा (अव्यञ्जना तु सा प्रोक्ता) ; चदा. ६८२
अनवाप्तस्य (अप्राप्तस्यसा) ; गुर. ४५ प्राप्ते (युते) ;
संम. ७६९ ; संग. २०० श्यामा (कत्या) उत., अत्रिहृत्परती .

(२) गृक. ५३ व्यञ्जनेष्वथ जातेषु (व्यञ्जनेष्वप्युक्तेषु) धरेषु
(धरे तु) ; चका. ८०३ ; गुर. ४५ ध्व्य जातेषु (पूषजातेषु)
धरेषु (धरे तु) वहि (अग्नि) ; संम. ७६९ .

(३) चका. ८०३ ; संम. ७६९ .

(४) चका. ८०३ ; प्रका. ३५८ हो ह्यष्ट (ह्रष्टाष्ट) .

(५) गृक. ५३ ; गुर. ४५ .

(६) उत. १२३ .

(७) अत्रिहृत्परती. १२६-१२९ .

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
उद्वहेद्यस्तु तां कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्कतेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥
अग्रे च माहिपं दृष्ट्वा मध्ये च वृषलीपतिम् ।
अन्त्ये वार्द्धुपिकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥

वरापेक्षया वयोद्वैर्वाधिका कन्या निषिद्धा,
न्यूनवयाः प्रशस्ता

वैयोऽधिकां नोपयच्छेत् दीर्घां कन्यां स्वदेहतः ।
स्ववर्षाद्द्वित्रिपञ्चादिन्यूनां कन्यां समुद्वहेत् ॥
कन्यां वरसमां न्यूनां विवहेद्द्वित्रिपार्षिकाम् ।
उक्तं तत्पोडशाब्दात्प्राक् विवाहमिदमुच्यते ॥
अपकृष्य व्रतान्सर्वांन् कुर्वन्त्यस्य विचक्षणाः ।
तदिदं नाहृतं पूर्वैराचार्यैः कालवीक्षणात् ।
कलावनियमत्वेन कर्तव्यमिति चापरे ॥

व्याघ्रपादः

उपनयनकालः स्त्रीणां विवाहकालः

उपपायनो(! नयो)दितः कालः स्त्रीणा-
मुद्वाहकर्मणि ।
स्त्रीणामुपनयस्थाने विवाहं मनुरब्रवीत् ॥

च्यवनः

षड्वर्षवर्षेन्दे स्त्रीणां न विवाहः

षड्वन्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः ।
सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्वर्णवर्षश्च तथाऽनलः ॥

- (१) मुक्ता. १२५ ; आन. १६९ .
(२) प्रपा. ३१५ .
(३) प्रपा. ३१५ .
(४) मुक्ता. १३६ ; आन. १७५ .
(५) गमा. ६६ ; विसौ ७ उत्तरार्धे (सोमो भुङ्क्ते ततः पृश्नाद्वर्णवर्षस्तु ततोऽनलः ।) ; निन्दु १०६४ ; संकौ. १९७ ; रत्न. ५३ ; प्रका. ३५८ गर्गः ; संग. १९९-२०० ; संव. १५४ ; संर. ४५७ कन्या वर्षद्वयं यतः (कन्यका वत्सद्वयम्) ततः (यतः) स्मृत्यन्तरम् . गमा. सिन्धु. संकौ एतन् सग. सव. ५५ अन्वेषु ज्योतिर्भिकन्धे शत्युक्त्वा इदं वचनं समुदाहृतम् ।

(१) इदमत्र तात्पर्यं, जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोमः कन्यां भुङ्क्ते, ततः अनन्तरं द्वे वर्षे गन्धर्वः, ततोऽग्निः, अनन्तरं मनुष्याधिकार इति न षडब्दात्प्रागुद्वाह उचितः । अत एव श्रुतिः — 'सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उक्तः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ सोमो ददन्नन्धर्वाय गन्धर्वो दददग्नये । रयि च पुत्रांश्चादादग्निर्महामयो इमाम् ॥ ' विसौ. ७

(२) एतन्मूलभूता श्रुतिरपि — 'सोमः प्रथमो विविदे' इत्यारभ्य 'तृतीयोऽग्निष्टे पतिः' इत्यन्ता । ननु अन्य विरोधो ब्रह्मपुराणे गौतमीमाहात्म्ये भानुतीर्थ-वर्णने विधिभानुसंवादे दृश्यते— 'चतुर्थादित्यराज्यं यावन्न दशमात्ययः । तावद्विवाहः कन्यायाः पित्रा कार्यः प्रयत्नतः ॥ ' इति । सत्यम् । एतत्पुराणवाक्यं ह्यद्रा-विषयं, न ब्राह्मण्यादिविषयमित्यविरोधः । सप्तमवर्षे विषमत्वान्तरादिभिः स्त्रीविवाहे नाङ्गीकृतं, तस्मात्सर्व-वर्षानामविरुद्धमष्टमनवमदशमवर्षेषु स्युद्रहनम् । ननु नवमवर्षस्य ग्रहणं विरुद्धम् — 'सुमेऽन्दे जन्मतः स्त्रीणाम्' इति नारदवचनविरोधादिति चेत्, सत्यम् । 'नववर्षा तु रोहिणी' इति नववर्षाया रोहिण्याः 'वैकुण्ठे रोहिणी ददत्' इति वक्ष्यमाणमरीचिवचने रोहिणीप्रदाने फलविशेषोक्त्या नवमवर्षस्यापि विवाहकालत्वेन उक्त-त्वात् ।

सर. ४५७

कश्यपः

व्यष्टवर्षेणाष्टवर्षा विवाहा, ऋतुपूर्वकाले विवाहे इष्टः, गौरीकन्यकाजुमारीन्यक्षणाति

पूर्वोक्तलक्षणेपेतां रोगदोषविचर्जिताम् ।
अष्टाब्दां विवहेत्तां तु व्यष्टाब्दो वा वरः शुभाम् ॥
सप्तवर्षा भवेद्वैरी दशवर्षा तु कन्यका ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे जुमारीत्यभिधीयते ॥
भुञ्जीत व्यञ्जने सोमो गन्धर्वस्तु पयोधरे ।
वलिवर्णागमे वायु रजस्यग्निः प्रतिष्ठितः ॥

- (१) प्रपा. ३१५ .
(२) मुक्. ५४ प्राप्ते तु (संवाते) ; षडा. ६८२ ; मुक्. ५६ शुकवदः ; संर. ७६९ .
(३) मुक्. ५४ गन्धर्वस्तु (गन्धर्वास्तु) कर्णयने (मार्ग-

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कामपयोधराम् ।
नोपभुक्तां तु सोमाद्यैर्दद्याद्दुहितरं पिता ॥

अविवाहिताया ऋतुमत्या वृषलीत्वरोपः

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥

यंस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अश्राद्धेयमपाङ्क्येयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

आश्वलायनः

नग्निकात्वं विवाहे इष्टम्

कुलशीलवयोवृत्तरूपाढ्यां नम्रिकां शुभाम् ।

विधिना तु वरः कन्यामुद्ब्रहेदात्मनः समाम् ॥

समा कुलशीलादिभिः, न वयसा । संप्र. ७६७

कन्यकागौरीरोहिणीगान्धारीलक्ष्मिनि, कन्यकादयः

विशिष्टवयोभिर्बिवाहाः

सप्ताब्दा कन्यकानाम्नी शैशवी स्याच्छुभान्विता ।
तामष्टादशवर्षीयो विवहेद्विधिवत्पुमाम् ॥

गमे) गुर. ४६ पयोधरे (पयोधरी) वरिवर्णगमे (कुन्तल-
स्यागरे) प्रतिष्ठितः (प्रकीर्तितः) ; संप्र. ७६९ .

(१) गृक. ५४ स्नामप (स्नाप) ; गुर. ४६ गृकवत् ;
संप्र. ७६९ .

(२) अप. ११४ पदकय (पदेद) ; गृक. ५२ अपवत्,
अत्रिकदयपी ; गुर. ४४ पितुर्गृहे (पितुर्गृहे) अत्रिकदयपी ;
मपा. १५० पितुर्गृहे (पितुर्गृहे) शेषं अपवत्, अत्रिकदयपी ;
उत्त. १२४ तु या (च या) अत्रिकदयपी ; संप्र. ७६८ पितुर्गृहे
' पितुर्गृहे ' वृद्धस्त्वाम्त्रिकदयसा ; सिन्धु. १११३ देवलात्रि-
कदयसा .

(३) अप. ११४ ; गृक. ५२ अश्राद्धेय (अश्राद्धेय) अत्रि-
कदयपी ; गुर. ४४-४५ गृकवत्, अत्रिकदयपी ; मपा. १५०
अत्रिकदयपी ; उत्त. १२४ अत्रिकदयपी ; संप्र. ७७१ अत्रिकदयपी ;
सिन्धु. १११३ यस्तु तां वरयेत् (यथां समुद्ब्रहेत्) देवलात्रि-
कदयसा ; संग. २००-२०१ अत्रिकदयपी .

(४) प्रपा. ३१४ ; संप्र. ७६७ वृत् (वृद्ध ?) ; विपा. ७२८
उत्तरार्धे (विधिना चोद्ब्रहेत्कन्यां धर्मकामार्थसिद्धये ।) शौनकः ;
सं. ४५८ देवलः .

(५) प्रपा. ३१४ ; संप्र. ७६७ ; विपा. ७२८ सप्ताब्दा
(सप्ताब्दात्) उत्तरार्धे (तामष्टादशवर्षीय वरेण विवहेत्पुमान्)
शौनकः ; सं. ४५८ सप्ताब्दा (सप्ताब्दात्) देवलः .

अष्टवर्षा भवेद्गौरी पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ।
पञ्चविंशतिवर्षीयस्तां कन्यामुद्ब्रहेद्द्विजः ॥

रोहिणी नववर्षा स्याद्धनधान्यविवर्धिनी ।

तामुद्ब्रहेत मतिमान्सर्वकामार्थसिद्धये ॥

ऊर्ध्वं दशाब्दाद्या कन्या प्राप्रजोदर्शानानु सा ।

गान्धारी स्यात्समुद्ब्रह्मा चिरं जीवितुमिच्छुना ॥

गर्गः

गौरीरोहिणीकन्यारजस्वलालक्ष्मिनि

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

वात्स्यः

ऋतुपूर्वकालो विवाहे इष्टः

गौरीं ददत् ब्रह्मलोकं सावित्रं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददत्स्वर्गलोकमतः परमसद्गतिम् ॥

गौरी विवाहिता सौख्यसंपन्ना स्यात्पतिव्रता ।
रोहिणी धनधान्यादिपुत्राढ्या सुभगा भवेत् ॥
कन्या विवाहिता संपत्समृद्धा स्वामिपूजिता ॥

स्मृत्यन्तरम्

ऋतुपूर्वं कन्याया अदाने दोषः

ईसंस्कृता तु या कन्या रजसा चेतपरिप्लुता ।
भ्रातरः पितरौ तस्याः पतिताः स्युर्न संशयः ॥

(१) प्रपा. ३१४ हेद्दिजः (हेततः) ; विमी. ८ पौत्र
(पौत्रादि) ; संप्र. ७३७ ; सं. ४५८ अष्टवर्षा (याऽष्टवर्षा) .

(२) प्रपा. ३१४ ; विसौ. ८ ; संप्र. ७६७ ; विपा. ७२९
सर्वकामार्थसिद्धये (विशाद्वर्षेण तु) शौनकः ; सं. ४५८
देवलः .

(३) प्रपा. ३१४-३१५ चिरं (चिर) ; विसौ. ८
मिच्छुना (मिच्छना) ; संप्र. ७६७ ; विपा. ७२९ विसौवत्
शौनकः ; सं. ४५८ विसौवत्, देवलः .

(४) गभा. ९७ ; सिन्धु. १०६७ .

(५) विसौ. ६-७ .

(६) धप्र. ५४ .

विष्णुपुराणम्

वैपैरेकगुणा भार्या त्रिगुणे वरः

वैपैरेकगुणां भार्यामुद्बहेत् त्रिगुणः स्वयम् ॥

ब्रह्मपुराणम्

चतुर्थादशमवर्षपर्यन्तं कन्याविवाह इष्टः,
नग्निकालक्षणम्

* चतुर्थाद्वत्सरादूर्ध्वं यावन्न दशमालयः ।
तावद्विवाहः कन्यायाः पित्रा कार्यः प्रयत्नतः ॥

यावन्न लज्जां जानाति कन्या पुरुषसंनिधौ ।
योन्यादीन्नावगूहेत तावद्भवति नमिका ॥

अमरसिंहस्तु 'गौरी तु नमिकाऽनागतार्तवा' इत्याह ।
व्याख्यातं चैतल्लिङ्गिभट्टेन — 'मनसा विवाहं प्रत्यु-
चच्छति इति गौरी । गुरी उद्यमे । नञ्जते व्रीडतीति
नमिका । नञ्जी व्रीडने । अत्र नमिकाशब्दो विरुद्ध-
लक्षणया गौर्यां वर्तते । अनागतमार्तवमस्या इत्यनागतार्तवा ।

* सं. र. व्याख्यात च्यवनवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) विष्णु. ३१०।१६ ; गृह. ५ (=) : ४५ ; स्मृच.
८० ; मसु. ३।५० (=) त्रिगुण स्वयम् (त्रिगुणः पुमान्) ;
चका. ८०१ क्रमेण गन्तुः ; गृह. ६ (=) स्वयम् (पुमान्) :
३९ ; पमा. ४७४ ; निप. २८१ (=) ; विमौ. ७ दैवज्ञ-
पितृतामणौ इत्युक्तम् ; सं. र. ७६६ ; चम. ९७ ; बाल. १।५२ .

(२) सं. र. २०० ब्राह्मणपुराणम् ; सं. र. ४५७ .

(३) स्मृच. ८० लज्जां जानाति (लज्जयाऽज्ञानि) प्राव-
गूहेत (न्यवगूहेत) नमिका (कन्यका) पुराणम् ; पमा. ४८२
लज्जां जानाति (लज्जिनाऽज्ञानि) उच्यते (योन्यादीनि न
गूहेत तावद्भवति कन्यका ।) पुराणम् ; मपा. १४९ यावन्न
लज्जां जानाति (पश्यत्यलज्जा याऽज्ञानि) वायुपुराणे ;
मपा. ३१५ पुराणम् ; विसौ. ७ यावन्न लज्जां (यावत्तज्ज्यां न)
पश्य (तु पितृ) वृषीचन्द्रोदये इत्युक्तम् ; सं. र. ७६७ ;
मुका. १३५ लज्जां जानाति (लज्जयाऽज्ञानि) प्रावगूहेत (न्युप-
गूहेत) वसिष्ठः ; सं. र. ६५ लज्जां जानाति (लज्जया याति)
नमिका (कन्यका) पुराणम् ; विपा. ७२९ स्मृतिभास्करे
इत्युक्तम् ; आन. १७५ लज्जां जानाति (लज्जिनाऽज्ञानि)
प्रावगूहेत (न्यवगूहेत) वसिष्ठः ; सं. र. ४५७ लज्जां जानाति
(गूहेतेऽज्ञानि) नमिका (कन्यका) .

सं. का. ८३

अनूदसतवर्षाधिकानां नामानि ' इति ।

सं. र. ७६७-७६८

मविष्यपुराणम्

गौरीरोहिणीकन्यानग्निकारजस्वलालक्षणानि

अप्राप्तजरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जनकुचा कन्या कुचहीना तु नमिका ॥

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु नमिका ।
द्वादशे तु भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

(१) सप्तवर्षेव गौरी च मुख्या । 'अनवातरजा
गौरी' इत्येतदप्येतत्परम् । 'विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः
शस्यते बुधैः' इति संवर्तवचनमपि सप्तमच्यैव, गर्भाष्टम-
त्वात्तत्परमेव । नमिका तु मुख्या 'प्राग्व्यासः प्रतिपत्तेः'
(गौघ. १।८।१४) इति गौतमवचनात् परिधानानभिज्ञा
दशवर्षा । कुचहीना च सा विवाहे दोषाभावप्रति-
पादनार्थं परिभाषिता । प्रशस्यते तु पूर्वोक्तैव ।

शु. ५५

(२) अत्र सप्तवर्षेव गौरी (स्यादित्यस्य ?) । 'अन-
वातरजा गौरी' इत्यङ्गिरोवाक्यस्यापि सामान्यवाक्यतया
एतद्विशेषपरत्वम् । एवं च 'विवाहस्त्वष्टवर्षायाः.....
शस्यते बुधैः ॥' इति संवर्तवाक्यस्याप्येकमूलत्वात् गर्भा-
ष्टममादायात्रैव तात्पर्यम् ।

यत्तु कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे 'त्रिंशद्वर्षेण षोडशवर्षा
विवाहिता प्रशस्ता भवति' इत्युक्ते तत् उदाहकमुण-
प्रयुक्तप्रकार्याभिप्रायम् । (तत् ?) उदाहरणतो व्यञ्जना-
युद्भवप्रयुक्तस्रापि दोष एव । नमिका तु परिधानान-
भिज्ञा दशवर्षा विवाहिता प्रशस्ता, कुचहीना च विवाहे
दोषाभावप्रतिपादनार्थं परिभाषिता ।

यत्तु कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे महाभाते 'त्रिंशद्वर्षः
षोडशवर्षो भार्या विन्देत नमिकाम्' इत्युक्तम्, तत्र

(१) शु. ५४ ; गृह. ४६ ; सं. र. ७६८ .

(२) मपा. १।५४ (नमिका दशवर्षा) एतावदेव ; शु. २९
(दशवर्षा तु नमिका) एतावदेव : ५५ ; गृह. ४६ ; विसौ. ७
वृषीचन्द्रोदये इत्युक्तम् ; सं. र. ७६८-७६९ .

‘दशवर्षा तु नमिका’ इति भविष्यपुराणविरोधात्
! षोडशवर्षा त्रिंशद्वर्षः परिणयेत् नमिकां वा’ इति
बौद्धव्यं, व्यञ्जनादिषु दोषदर्शनात् । गृ. ४७

ऋतुपूर्व कन्याया अदाने दोषः

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् पिता सकृत् ।
महदेनः स्पृशेदेनमन्यथैप विधिः सताम् ॥

रजःप्रवृत्तेः पूर्वं देया इति सतां विधिः धर्मः ।
अन्यथा रजःप्रवृत्तौ दानात् एनं दातारं महत्पापं स्पृशे-
दित्यर्थः । * गृ. ५५

अष्टवर्षायाः कन्याया विवाहः प्रशस्तः

त्रैभ्यस्यापि पक्षस्य मनोऽभ्युदयपूर्वकम् ।
कुमार्यास्त्वष्टवर्षायाः शस्यते पाणिपीडनम् ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

स्त्रीणां पञ्चमवर्षाद्धर्षं विवाहकालः, वरान्मन्यूनवयस्कत्वं
विवाहे इष्टम्

जैन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् ।
कुमारीणां तथा दानं मेखलावन्धनं तथा ॥
चैतुर्थे जननात्पूर्वं न विवाहोति केचन ।
गौरीव कन्यका भाति चूडाद्धर्षमिह स्त्रियः ॥
सैमाब्दा समकाला या न विवाहा कदाचन ।
चरस्तु द्वित्रिवर्षादिन्यूनां कन्यां समुद्बहेत् ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

नगिनकालधुग्म्

यावच्छैलं न गृह्णाति यावच्छ्रीडति पांसुभिः ।
यावदोषं न जानाति तावद्भवति नमिका ॥

* गृ. गृकवर्. 1

(१) गृ. ५५ ; गृ. ४७ पिता सकृत् (स्वयं पिता) ;
संग्र. ७६९-७७० मन्यथेप विधिः सताम् (मन्यथेव विधितस्ततः) ;
सिन्धु. १०६५ पू., भारते इत्युक्तम् ; रत्न. ५४ .

(२) चदा. ६८६ ; कृम. १०६५ .

(३) पमा. ४८१ ; सिन्धु. १०६४ कुमारीणां तथा
(कुमारीवर्षं) परादारमाषकीयं इत्युक्तम् ; रत्न. ५४ .

(४) प्रपा. ३१५ .

(५) प्रपा. ३१५ .

(६) स्पृ. च. ८० ; चका. ८०३ ; पमा. ४८२ नमिका

शौनककारिकाः

स्त्रीणां पञ्चमवर्षादारभ्य विवाहकालः, द्वादशवर्षाद्धर्षं
वरविवाहकालः

चैतुर्होयनकन्यां तु विवहेत्पोडशाब्दकः ।
त्रिंशद्वर्षो द्वादशाब्दाकरग्रहणमिष्यते ॥
प्राग्द्वादशाब्दात्पुंसस्तु दशाब्दादिति चापरे ।
विवाहं न प्रशंसन्ति पुत्रायवृद्धिमिच्छवः ॥
विवाहं नैव दुष्यन्ति कलौ तु नियमादिह ॥

रेणुकारिकाः

गौरीरोहिणीकन्यानामिनकाररजस्वलात्स्वगानि, ऋतुपूर्वं
कन्याया अदाने दोषः, वरान्मन्यूनवयस्कत्वं
विवाहे इष्टम्, अविवाहिताया
ऋतुमत्या वृषलीवदोषः

अष्टवर्षा भवेद्वैरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥
दशमे नमिका वा स्याद्द्वादशे वृषली स्मृता ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम् ॥
एतच्च प्रायिकं ज्ञेयं न रजोदर्शनं भवेत् ।
कासांचिदपि वर्षेऽस्मिन्नभाणि मनुनाऽपि तत् ॥
उद्बहेत्त्रिंशदब्दस्तु कन्यां द्वादशवर्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मं सीदति सत्वरः ॥

एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षोमवाप्नुयात् ।
वर्षैरेकगुणं भार्यामुद्बहेत्त्रिगुणः स्वयम् ॥
त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां वा भार्यां विन्दति नमिकाम् ।
तस्माद्दुद्बहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥
प्रदानं प्रागृतोस्तस्या ऊर्ध्वं कुर्वन्स दोषभाक् ।
ज्येष्ठो भ्राता पिता माता दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति स्वयमित्यब्रवीद्यमः ॥

(कन्यका) ; प्रपा. ३१५ ; मुक्ता. १३५ वसिष्ठः ; विपा. ७२९ ;
शान. १७५ वसिष्ठः .

(१) प्रपा. ३१५ .

(२) रेका. ४२-४५. ५१-५२ ; गमा. ६६ .

यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
 असंभाष्यो ह्यपाङ्क्त्यैः स विप्रो वृषलीपतिः ॥
 वृषलीसंभ्रतीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः ।
 सततं सूतकं तस्य ब्रह्महत्या दिने दिने ॥
 पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
 भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥
 अष्टरजसां (१ सं) कन्यां नमिकां ब्रुवते बुधाः ।
 दशाद्गुणवते कन्यां नमिकां ब्रह्मचारिणीम् ॥
 अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्व्याद्रजस्वलाम् ॥

गृह्यासंग्रहः

नमिनकालक्षणम्, ऋतुभत्या विवाहे दानार्हत्वम्
 नमिकां तु वदेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
 ऋतुमती त्वनमिका तां प्रयच्छेत्स्वनमिकाम् ॥
 ' नमिका तु श्रेया ' (गोप. ३।४।६) इति सूत्रोक्तं
 नमिका व्याकुरुते — नमिकामिति । यावन्न ऋतुमती
 रजस्वला भवेत्, तावत् कन्या नमिका वदेत् । ऋतुमती
 पुनरनमिका भवति । तां कन्यामनमिकामृतुमतीमपि
 दद्यात् । नुरप्यर्थो भिन्नक्रमेण योजनायः । तदेवमनमि-
 कामपि दद्यात्, नमिका पुनः श्रेया, न पुनरनमिकाया
 विवाह एव न भवतीत्यभिप्रायः । मनुस्मृति- ' काममा-
 मरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि । न चैवैना प्रयच्छेत्तु गुण-
 हीनाय कहिचित् ॥ ' (मस्मृ. ९।८९) इति स्मरन्
 ऋतुमत्या अपि विवाहमनुजानाति । यानि पुनरनमिका-
 विवाहनिन्द्यापरणि स्मृतिवचनानि, तेषामनमिकायाः

अप्राशस्त्ये नमिकायाः प्राशस्त्ये च तात्पर्यं, गोमितीय-
 व्यतिरिक्तविषयत्वं वा वर्णनीयम् । एतंभा.
 गौरीरोहिणीकन्यामनिकाच्छणानि, नमिनकालं
 विवाहे प्रशस्तम्
 अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
 अव्यञ्जिता भयेत्कन्या कुचहीना च नमिका ॥
 - रजसः इति संबन्धलक्षणा पठ्यते । रजः इति च
 ऋतुमण्यते । रजसा अप्राप्ता गौरी भवति । तां ददत्
 गौरीदानफलं लभते इत्यर्थः । एवमुत्तरापि वर्णनीयम् ।
 रजसि प्राप्ते रोहिणी । अनेनापि प्रातरजस्काया अपि
 विवाहं दर्शयति । व्यञ्जितं व्यञ्जनं (भावे निष्ठा) ।
 व्यञ्जनं चिह्नमित्यनर्थान्तरम् । तच्चार्याधीनस्य । न
 व्यञ्जितं यस्याः सेयमव्यञ्जिता अनागतयौवनविद्वे-
 स्वेतत् । कुचहीना नमिकेत्यपरं नमिकामाह ।

एतंभा.
 व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।
 पयोधरेस्तु गन्धर्वा रजसाऽभिः प्रकीर्तितः ॥
 भुञ्जीत भुङ्क्ते । पयोधरेः समुत्पन्नैर्गन्धर्वा भुङ्क्ते ।
 रजसा समुत्पन्नेन अभिर्भोक्ता कथितः । एतंभा.
 तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम् ।
 अभुक्तां चैव सोमाद्यैः कन्यकां तु प्रशस्यते ॥
 ' अरजा अरजस्काम् । तदीदृशी कन्यरामभिद्रेय,
 प्रशस्यते (सकर्मकादपि भावे तिद् छान्दशी) प्रशंसा
 क्रियते आचार्येण इति वाक्यस्रोतः । तथा च गोमिल-
 सूत्रम् — ' नमिका तु श्रेया ' इति । श्लिष्टमन्यत् ।
 एतंभा.

(१) गृह्य. ३।१७-२० .

स्वयंवरः

गौतमः

श्रीगामृतप्रयोचरं स्वयंवरणाधिकारः, स्वयंवेरे
पित्र्यालङ्कारख्यायः

श्रीन् कुमार्यृतुनतीत्य स्वयं युज्येतानिन्दितेनो-
त्सृज्य पित्र्यानलङ्कारान् ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा स्त्रीधर्ममेवाह—श्रीनिति । श्रीनृतुन्
कुमारी कन्या अतीत्य, यथेतां पित्रादिर्न दद्यात्, स्वय-
मेव भर्तारं प्रतिपद्येत अनिन्दितं कुलामिजनादिसमन्वित-
मियर्थः । उत्सृज्य पित्रादिदस्तालङ्कारान् । पितृग्रहणं
प्रदर्शनार्थम् । तथा चाह मनुः—‘अलङ्कारं नाददीत
पित्र्यं कन्या स्वयंवर । मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेयं
स्याद्यदि तं हरेत् ॥’ इति । * मभा.

बौधायनः

ऋतुमत्या वर्षप्रयोचरं स्वयंवरणाधिकारः

श्रीणि वर्षाण्यृतुमती काहक्षेत पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत् सदृशं पतिम् ॥

(१) सदृशो गुणवान् । अप. १।६४

(२) पित्रादीनां यजन्वतामपि केनचित् निमित्तेन
कन्यादानाद्येव सतीदम् । श्रीमि. १।६४

(३) सादृश्यं जातिगुणादिभिः । श्रीमि.

* श्रीमि. महावत् ।

(१) गौप. १।८१; गृक. ४९; मभा. ; श्रीमि. १।८१० ;
चका. ८०५ (श्रीनृतुनतीत्य स्वयं युज्ये) एतावदेव ; गुर. ४२
कुमार्यृतुनतीत्य (कुमार्यृतुनती) ; संप्र. ७७० पित्र्यान (पित्रान्).

(२) बौध. ४।११५ ; विश्व. १।६४ ; अप. १।६४ ;
गृक. ४९ ; गुर. ४२ ; पमा. ४८३ ; मपा. १४८ ; मर. २० ;
श्रीमि. १।६४ ; संप्र. ७७२ वै वर्षे (वर्षे) ; अम. १११ ;
मुफा. ११९ ; संम. ६९ विन्देत् (विन्देत्) ; मिश्र. २०९६,
१११४ पू. ; राज. ५४ पू. ; भाज. १।७५ ; कृम. १११४ उच. ;
सं. ५०० .

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत् ॥

गुणा अभिजनादयः, न जातिः ।

श्रीमि.

वासिष्ठः

ऋतुमत्या वर्षप्रयोचरं स्वयंवरणाधिकारः

कुमार्यृतुमती श्रीणि वर्षाण्युपासीत, ऊर्ध्वं त्रिभ्यो
वर्षेभ्यः पतिं विन्देत्तुल्यम् ॥

विष्णुः

श्रीगामृतप्रयोचरं स्वयंवरणाधिकारः

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ।

ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥

(१) यत्तु विष्णुनोक्तम्—‘ऋतुत्रयमपास्यैव कन्या
कुर्यात्स्वयंवरम्’ इति, तत् गुणवद्ब्रह्ममे सति द्रष्टव्यम् ।
तद्व्यामे तु वर्षाण्युपासनीयम् * । अप. १।६४

(२) यच्च विष्णुनोक्तम् ‘ऋतुत्रयमुपास्यैव’ इति,
तत् ऋतुप्रयादवादिनिषेधपरम् । यदा तु न वर्षाण्यं

* ‘उपासनीयम्’ इति प्रयोगात् विष्णुवचनं ‘उपास्य’
इत्येव पाठोऽभिप्रेत इति भाति । ‘उपासनीयम्’ इत्यत्र ‘उपा-
सनीयम्’ इति वा स्यात् ।

(१) बौध. ४।११६ ; विश्व. १।६४ अविद्य (अलभ्य)
हीनमपि श्रयेत् (हीनं समाश्रयेत्) ; अप. १।६४ श्रयेत्
(श्रेयेत्) ; गृक. ४९ ; गुर. ४२ ; चका. ८०५ ; पमा. ४८४ ;
मपा. १४८ ; मर. २० ; श्रीमि. १।६४ ; संप्र. ७७२ ;
मुफा. ११९ ; भाज. १।७५ ; सं. ५०० .

(२) वसु. १।७५९ ; चका. ८०५ त्रिभ्यो वर्षेभ्यः
(त्रिष्वप्याम्) विन्देत् (विदेत्) ; संप्र. ७७३ (कुमारि०) वर्षे
चक्रवत् .

(३) विश्व. २।४७० ; अप. १।६४ गुणवदेव (गुणासैव)
पू. ; गृक. ४९ ; वसु. ८१ भरवत् ; पू. ; चका. ८०५ सदा
(तथा) ; गुर. ४२ भरवत् ; पमा. ४८४ पू. ; मपा. १४८
पू. ; मर. २० पू. ; द्वा. १।६४ गुणवदेव (गुणासैव)
प्रभवत्यात्मनः सदा (प्रभु कन्या स्वयंवर) ; श्रीमि. १।६४
गुणवदेव (गुणासैव) ; संप्र. ७७३ ; अम. १११ पू. ; संम. ६९
पू. ; मिश्र. १११४ पू. ; सं. ५०१ भरवत्, पू. .

स्यातुमलं, तदा ऋतुप्रवाद्भूमिं वरयेत् ।

चदा.८०६

(३) यत्तु विष्णुनोक्तम्— ' ऋतुप्रयमुपास्वैव कन्या कुर्षात्स्वयंवरम् ' इति, तत् गुणवद्भरणमे सति द्रष्टव्यम् । ननु, ऋतुमत्यां कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः, यतो यमेन ' दशवर्षा भवेत्कन्या ' इत्युक्तम् । न च दशमे वर्षे ऋतुः संभवति । नायं दोषः, गौर्यादिशब्द-वत् कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् । सा च परिभाषा फलकथनादावुपयुक्ता । तच्च पूर्वमेवोदाहृतम् ' कन्यां ददद्भ्रल्लोकम् ' इति । लोकप्रसिद्धस्तु कन्या-शब्दो विवाहरहितस्त्रीमात्रमाचष्टे । एवं च सति, शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दा अनुग्रहीता भवन्ति । तथा च आनु-शासनिके अष्टावक्रोपाख्याने वृद्धस्त्रियां प्रयुक्तः— ' कौमारं ब्रह्मचर्ये मे कन्यैवास्मिन्न (१ स्मि न) संशयः ' (१३।२०।२२) इति । शल्पपर्यव्यपि वृद्धस्त्रिया नारदेन प्रयुक्तः— ' असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोका-स्तवानघे ' (९।२२।२२) इति । उमामाहेश्वरसंवादेऽपि ' ऋतुस्नाता तु या शुद्धा सा कन्यैत्यभिधीयते ' इति ।

* पमा.४८४-४८५

(४) इयं प्रतीक्षा दातृसम्भावे । यदा तु कोऽपि दाता नास्ति तदा राजा दद्यात् । यथाह नारदः— ' यदा तु कश्चित्त्वेव स्यात् कन्या राजानमात्रजेत् ' इति । यदा राजाऽपि न ददाति तदा स्वयंवरं कुर्वात् । याज्ञवल्क्यः ' गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्षात् स्वयं वरम् ' (१।६.४) इति ।

+ संम.६६-६७

महाभारतम्

पित्राज्ञत्वा दमयन्त्याः स्वयंवरः

धैर्यवन्त्यां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवहृषिणीम् ।
अयाच्यमानां च धरं नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥

• * पम. पमावत् ।

• + कृम. संभवत् ।

(१) भा. ३।२९।३१ .

राजोवाच—

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्ब्रूणोति माम् ।

स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥

प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यत्स्वया मम ।

विस्मृद्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥

श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।

तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥

अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।

मृते भर्तरी पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥

इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेपणे त्वर ।

देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥

सै समीक्ष्य महीपालः स्वां सुतां प्रातथौवनाम् ।

अपदयदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥

सं संनिमन्त्रयामास महीपालान् विशंपतिः ।

अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥

(१) तथा पित्राज्ञयाऽपि स्वयंवर उक्तो भारते

साविश्रुपाख्याने— ' पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद् ब्रूणोति माम् । स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ' तथा नलोपाख्यानेऽपि— ' स समीक्ष्य महीपालः स्वा सुतां प्रातथौवनाम् । अपदयदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ' इति ।

संम.६७

(२) भारते साविश्रुपाख्याने पित्रनुष्ठयाऽपि स्वयं-वरणमुक्तं, तत् क्षत्रियाभिः स्मरन्त्यात्तद्विषयम् ।

संम.४९८

मनुः

ऋतुमाया वर्षत्रयोदशं स्वधाराणाभिचारः

श्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत हुमार्प्यंतुमसी सती ।

ऊर्ष्यं तु कालादेतगमाद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥

(१) भा. ३।२९।३२ ; संम. ६७ ; संत. ४९८ .

(२) भा. ३।२९।३३-३६ .

(३) भा. ३।५।८ ; संम. ६७ .

(४) अट. ३।५।९ .

(५) अट. ९।९० ; मृक. ४८ श्रुतीक्षेप (श्रुताक्षेप) ;

मवि. ' वताक्षेप ' इति कश्चिन्नाः ; इष्ट. ८१ श्रुतम् ;

(१) रेतः ऋतुकालः (? ऋतुः रेतःकालः) ; तद्व्यपि व्रीणि वर्षाणि तद्गृहे आसीत् । अतः परमुत्कृष्टाभावे सदृशं समानजातीयं स्वयं वृणुयात् ।

मेषा.

(२) उदीक्षेत प्रतीक्षेत, न ततः प्राक् स्वयंवरण-मस्तीत्यर्थः । उपासीतेति क्वचित्पाठः । विन्देत स्वप्र-यानेनैव । सदृशमित्यंधमव्यवच्छेदार्थम् । मवि.

(३) दातृणामेवामावे तु स्वयंवरा स्यादित्याह— व्रीणीति । उदीक्षेत सदरं दातारं वा प्रतीक्षेत । एतस्मा-द्रूपत्रयात् । मच.

स्वयंवरणे कन्यावरणोर्न प्रत्यवायः ।

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥

(१) वर्षात्रयादूर्ध्वं अदीयमाना यं भर्तारं वृणुते तस्य दोषो न । कन्यायाः पूर्वणैव दोषामावे उक्ते म्रियमाणस्यादोषार्थमिदम् । ऋतुदर्शनं च द्वादशवर्षाणा-मिति स्मर्यते । मेषा.

(२) न एनः पापं पित्रननुमतिकृतं, यं साऽधि-गच्छति सोऽपि, न एनः रजस्वलापरिणयनादिकृतं प्राप्नोतीत्यनुपपन्नः । मवि.

(३) एनः पापं असतीत्वनिबन्धनं न साऽवाप्नो-तीत्यर्थः । गृ. ४२

+ ममु. मेषावत् ।

• मच. मचवत् ।

§ ममु., पमा., मच., नन्द., संर. मविगुणार्थाः ।

षका. ८०५; गृ. ४२ गृहवत्; पमा. ४८४; संप्र. ५८४ चतुर्थं पादः ७७२ गृहवत्; मुक्ता. १३६ गृहवत्; संकौ. २०१; संग. २०१ गृहवत्; कृम. १११५; संर. ५०१ कुमार्पितु (नारी ऋतु) .

(१) मस्त्व. ९१९१; गृ. ४८ यदि स्वयम् (स्वयं तथा) ; म्मुच. ८१; षका. ८०५; गृ. ४२ यदि स्वयम् (स्वयं तु वा) ; पमा. ४८४; मच. साऽधि (साऽपि) ; संप्र. ७७२ यदि स्वयम् (स्वयं यदि) ; धम. १११ बौधायनः; मुक्ता. १३७; संकौ. २०१; संग. २०१ अदीय (स्वदीय) यदि स्वयम् (स्वयं यदा न च (न वा)) ; कृम. १११५ अधिगच्छेद्यदि स्वयम् (यदि गच्छेत्स्वयं पतिम्) यं साऽधि (पुंसाऽपि) ; संर. ५०१ .

(४) अदीयमाना वन्धुहीना । . . . † भाच.

(५) अदीयमाना दातृपेक्षणात् तदभावाद्वा । पुंसा परेणेति शेषः । न च व्यभिचारिणीत्यर्थः ।

कृम. १११५

विश्यायत्कारे कन्यायाः स्वयंवराया न स्वत्वम्

अलङ्कारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा ।

मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥

(१) भ्रात्रादिभिर्यत् आदौ दत्तं स्वयंवरणाभिप्रायं तस्या अजानन्दिः, तदलङ्कारं तेषामेव प्रत्यर्पयेत् । यदि तु तथाविधाया एव ददाति तदा न त्यागः । तेनारमै न वयमेनां दास्याम इत्येवमभिप्रायं यद्भूषणं न त(द)-स्मिन्नन्याथात्वमापत्ते युक्तम् । ' स्तेनः स्यात् ' इति पुच्छिन्नेन पाठान्तरम् ; वरस्य चौरत्वनाहुः । तस्मात्तेन पित्र्यानलङ्कारान् त्याजयितव्या । मेषा.

(२) स्वयंवरतपतिना कन्या वरस्वीकरणात् पूर्व पितुः मातृभ्रातृभिर्दत्तमलङ्कारं तेभ्यः समर्पयेत् । यदा नार्पे-च्छदां चौरा स्यात् । ममु.

(३) अलङ्कारनियेधात् वाससां (? साम-) निषेधः । गृ. ४२

(४) स्वयंवरा तु पूर्वं पितृभ्रातृभ्यो लब्धमपि धनं त्यक्त्वा पतिं भजेतेत्याह— अलङ्कारमिति । पित्र्यं मातृक-मिति भूतपूर्वगत्या । तं अलङ्कारम् । उक्तनैपरीत्ये दोष-माह— स्तेनेति । ग्रहणे स्तेनत्वं, यतः स्वयंवरा स्वदेह-

† शेषं मविगुणार्थम् ।

(१) मस्त्व. ९१९२; मेषा. ' स्तेनः स्यात् ' इति पुच्छिन्नेन पाठान्तरम् ; अप. ११६४ स्तेना (श्लेष) ; गृ. ४८ पित्र्यं कन्या (पितृदत्तं) मातृकं (मातृको) स्तेना (श्लेषं) ; ममा. १८१२ अपवत् ; गौमि. १८१२ स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् (श्लेषं स्याद्यदि किञ्चन) ; म्मुच. ८१; गृ. ४२ पित्र्यं कन्या (पितृदत्तं) ; मपा. १४८ पित्र्यं कन्या (पितृदत्तं) उच्यते (मातृदत्तं भ्रातृदत्तं श्लेषं स्याद्यदि तं हरेत् ।) ; संग. ७७२ गृहवत् ; मुक्ता. १३७ अपवत् ; विन्धु. १११५ (अलङ्कारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरे । पितृदत्तं मातृदत्तं स्तेयी स्याद्यदि तं हरेत् ॥) ; संर. ५०१ मयावत् .

मात्रमादाय वरं पतिं कृणीति तस्याः पित्रादिधने नापि-
कारः ।

ऋतुमत्याः कन्यायाः शुक्लनिषेधः

'पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
'स हि स्वाम्यादतिक्रामेदतूनां प्रतिरोधनात् ॥ ०

(१) शुक्लदेयाया ऋतुमत्याः शुक्लनिषेधोऽयम् ।
अथ हेतुः— स च स्वाम्यादतिक्रामेत् । ' बाल्ये पितुर्वदो
तिष्ठेत् ' इत्युक्तम् । यद्यन्तरप्राप्ती चाददतः पितुः स्वाम्यं
नास्ति । शुक्लदेयाया अपि हेतोः समानत्वात् पितुः
स्वाम्यनिवृत्तिः । अप(अति)क्रमणं निवृत्तिः । प्रति-
रोधनं प्रतिरोधः अपत्योत्पत्तिकार्यं । केचिदाहुः
अमानवोऽयं श्लोकः । § मेघा.

(२) ऋतुयुक्ता कन्या वरः परिणयन् पित्रे शुल्कं
न दद्यात् । यस्मात् स पिता ऋतुकार्यापत्योत्पत्तिनि-
रोधात् कन्यायाः स्वामित्वादीयते । ममु.

(३) आर्ये गोमिथुन विहितमपि ऋतुमत्यां
निषेधति— पित्र इति । स हि पिता स्वाम्यादतिक्रामेत्
स्वाम्यान् प्रच्युतः, ऋतूनां प्रतिरोधनात् ऋतुनापत्यप्रति-
रोधनात् । ऋतुपर्यन्तं कन्यायाः कन्यात्वं पितुः स्वत्वं च,
यत स्वयंवरा स्वदेहमात्रमादाय वरं वरयतीति । पित्रा-
यनधीनत्वम्, ' बाल्ये पितुर्निदेशे तिष्ठेत् ' इत्युक्तेर्दश-
वर्षादिनात्स्य स्वरयनिवर्तक्यवन् ऋतुनालस्यापि स्वान-
नियतकत्वात् । मच.

+ भाष. मवगमम् ।

● मस्य श्लोकस्य स्वयंवरविषयकार्यं विलयम् । कैश्चिन्निरु-
कारैः स्वयंवरकारणे उपस्थात्वात्तत्र संशुधीनः ।

• § मरि. मेघावन् ।

(१) मरुच. १।१३; मेघा स हि (स च); अय. १।१४;
शूक. ४८; गूर. ४२; मया. १४९; संप्र. ७३२ न दद्यात्
(दद्यात्); मुष्ठा. १२७ स हि (स च) प्रतिरोधनात्
(प्रतिरोधकः); मिथु. १११५ प्रतिरोधनात् (प्रतिरोधनात्);
हम. १११२.

याज्ञवल्क्यः

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयंवराधिकारः

गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥

(१) नन्वेतदप्युक्तम् (? नन्वेवमप्युक्तम्) । दात्रभावे

गृहस्थाश्रमो दुःश्लिष्ट एव । तत्र पुमासः आश्रमत्या-
श्रयणेनापि कृतिनः स्युः । स्त्रीणां तु वा गतिरिति ।
उच्यते— स्वादयं दोषः यदि पराधीनतैर स्त्रीणामात्यन्तिकी
स्यात् । दातृसद्भावे एव तु तामा पराधीनता । तदभावे
तु किम् । उच्यते— गम्यमिति । गम्यं गमनाहं उक्त-
लक्षणं स्वयमेवर्तुमती वर्षप्रयादूर्ध्वं वरं कुर्यात् दात्रभावे ।
विद्यमानोऽपि च दाता यदि न दद्यात्, ततोऽम्या-
मवस्थाया तदीयमलङ्कारमुख्यं स्वयमेव वरं वरयेत्,
मृत्यन्तरात् । यदाप्युक्तलक्षणस्तां नेच्छेत्, तदापि
सवर्णमात्राश्रयणमविरुद्धम् । यथाह वौधापनः— ' श्रीणि
वर्षाण्यनुमती काश्चेत् पितृनाशनम् । ततश्चतुर्थे वर्षे
तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥ अन्वयमाने सदसो गुणदीनं
समाभयेत् ॥ ' इति । गुणवचनाय जातिनियमः ।
सर्वथा भार्याया भर्तृप्राप्तिः, भर्तृशुभा भार्याप्राप्तिः, इत्य-
नवयो गृहस्थाश्रमः । तथा चाभ्यापः— ' उत ये याचन्
दातारं लभत एव । अनो भर्ता भार्याम् ' इत्यारिः ।

विध.

(२) यदा पुनर्दातृणामभावात् तदा कन्येव गम्यं
गमनाहं उक्तलक्षणं वरं स्वयमेव वरयेत् । मिता.

(३) दातृणां पित्रादीनामभावे स्वयमेव कन्या गम्यं
गमनाहं सवर्णं उत्कृष्टवर्णं वा पात्रित्यादिदोषरहितं वरं
भर्तारं कुर्यात् । एतद्य प्राप्रबोददर्शनात् । इहे तु तस्मिन्

(१) वासू. १।१४; विध.; मिता.; अय.; शूक. ४८;
शूक. ८४; चक्रा. ८०१; यत्रा. ११२; गूर. ४१ गर्भ
समावे दानुनां (गर्भं परिहृय पुत्रं); मृग्या. १२ इमेव
कायापनः; यमा. ४८२; यत्रा. १४२; यमा. ७०;
उत. १२७; संप्र. ८५१ गर्भं (गर्भं); मर. ९८; भीमि.;
संप्र. ७३२; यत्र. ११०; मुष्ठा. १४०; मरि. १०; मिथु.
१००२; यत्रा. १५८; संप्र. १०१; संप्र. १४२; वासू. ५४;
हम. १११४; मरि. ५९६, ५९८.

पित्रादिषु सत्स्वपि स्वयमेव कन्या वरं कुर्यात्, न
पित्रादिशासनमपेक्षेत । अप.

(४) यदा पुनरुक्तदातृणामभावस्तदा स्वयं कन्यैव
गम्यं अनपकृष्टवर्णं पातित्यादिदोषरहितं वरं भर्तारं
कुर्यात् । एतच्च रजोदर्शनात् प्रागेव इति केचित् । परे
तु जीवन्वितृकाया इव ऋतुप्रयायनन्तरमेव दातृहीनाया
अपि स्वयंवरपाधिकार इत्याहुः । विष्णुः— ' ऋतुप्रयमती-
त्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् । ऋतुप्रये व्यतीते तु प्रभ-
वत्यात्मनः सदा ॥ ' बौधायनः— ' श्रीणि वर्याण्युत्तमती
काद्भूते पितृशासनम् । ततश्चतुर्थे वषे तु विन्दते सदृशं
पतिम् ॥ अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि भवेत् ॥ '
पित्रादीनां यत्नवतामपि केनचिन्मित्तेन कन्यादानासंभवे
सतीदम् । विष्णुवचनं तु यथोक्तवरसंपत्तावप्युपेक्षादिना
तददाने द्रष्टव्यमित्यविरोधः । वीमि.

नारदः

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयंवरणाधिकारः

यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाग्रजेत् ।
अनुज्ञया तस्य वरं परीक्ष्य वरयेत् स्वयम् ॥

(१) यदा तु सर्वेषामभावः तदा राजा दद्यात् ।
तदाह स एव— यदेति । यदाऽसावपि क्षितिपाळनाद्या-

(१) नारद. १३।२२ तस्य वरं परीक्ष्य (वर तस्य प्रतीत्य) ;
नारद. १५।२२ अजेत् (अयेत्) परीक्ष्य (प्रतीत्य) ; गृक. ४७ ;
स्मृच. ८४ यदा तु नैव कश्चित्स्यात् (दाता यदा नैव कश्चित्)
शेषं नारदवत् ; चका. ८०६ परीक्ष्य (प्रतीत्य) ; गूर. ४१ नैव
कश्चित् (कश्चित्शैव) अजेत् (अयेत्) तस्य वरं (वर तस्य) ;
पमा. ४८३ पू. ; सपा. १४८ तु नैव (नैव तु) परीक्ष्य (सवर्ण)
मनुः ; प्रपा. ३४२ उत्तरार्धे (पुरोधितेन वै राजा प्रदद्या-
द्वाङ्मोचमे) ; मर. २० परीक्ष्य (सवर्ण) मनुः ; गभा. ७०
पृ. ; प्रर. ९९ पृ. ; वीमि. १।६४ तस्य वरं (वर तस्य) ;
संम. ७७२ : ८२४ पू. ; चम. ११० पू. ; मुक्ता. १४० परीक्ष्य
(प्रतीत्य) ; संम. ६७ नैव कश्चित् (कश्चित्शैव) पू. ; सिन्धु.
१७७५ पू. ; मनुः ; विपा. ७५६ पू. ; आन. १७७ मुक्तावत् ;
प्रका. ३५८ ; बाळ. १।६४ पू. ; संग. २०१ : २५९ पू. ;
संव. १४२ पू. ; कृम. १११४ (=) संभवत्, पू. ; संर. ४९८
पू. ; मनुः .

कुलतया न ददाति, तदा कन्यैव तदनुज्ञया स्वसदृशं
भर्तारं वरयेत् । तदपि तेनैवोक्तम्— अनुज्ञयेति ।

स्मृच. ८४

(२) यदा तु नैव कश्चित् स्यात् दातोक्तानां
मध्ये, सा राजानमाग्रजेत् देहि मां कम्मैचिदिति ।
तदनुज्ञया अभीष्टमनुरूपमावेद्य राशे स्वयं प्रतीत्य वरं
वरयेत् । नामा.

सर्वर्णमनुरूपं च कुलरूपवयःश्रुतेः ।

सह धर्मं चरेत्तेन पुत्रांशोत्पादयेत्ततः ॥

(१) ततः तस्माद्भ्रातर ।

शुक. ४८

(२) सवर्णं वरं प्राप्य इत्यभ्याहृत्य योजनीयम् ।
एतच्चासति रजोदर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टे तु रजसि सत्स्वपि
पित्रादिषु कंचित्कालं पितुः शासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणैः
स्वयमेव वरं वरयेत् । * पमा. ४८३

(३) सवर्णं समानजातीयम् । कुलप्रतिमिर्युक्तम् ।
सवर्णमित्येवं गते सवर्णं स्वयं वरयन्ती रूपादियुक्तमेव
वरयति न विरूपादिकमित्येत्तत् प्रयोजनं, सवर्णमपि
कुल्यादियुक्तम् । सर्वे कुल्युक्ता एव, प्रकर्षार्थमुक्तमिमे
कुलजा इति । तेन सह धर्मं गृहस्थानां चरेत् । धर्मे
चाथे च कामे च नातिचरेत् । तत एव पुत्रानुत्पादयेत् ।
तत इत्यवक्तव्ये वचनप्रयोजनं तस्यासामर्थ्यं तदनुज्ञया
क्षेत्रज्ञोत्पादनार्थम् । तद्धि तत एवोत्पन्नमपत्यं भवति ।

नामा.

* प्रपा. पमावत् ।

(१) नारद. १३।२२ ; नारद. १५।२२ रूप (शील)
पुत्रांशो (प्रजां चो) ; गृक. ४८ ; स्मृच. ८४ रूपवयःश्रुतेः
(शीलवयःश्रुतेः) ; गूर. ४१ रूप (शील) ; पमा. ४८३
सृचवत् ; सपा. १४८ ; प्रपा. ३४२ देवतः (देदिति) शेषं
सृचवत् ; संम. ७७२ ; मुक्ता. १४० सृचवत् ; विपा. ७५७
उत्तरार्धे (सह धर्मं चरेतां पुत्रांशोत्पादयेति च ।) शेषं
सृचवत् ; आन. १७७ ; संग. २०१ .

यमः

द्वादशवर्षायाः कन्यायाः स्वयवरणाधिकारः

कन्या द्वादश वर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

यदा प्रौढामपि पित्रादिः ता न प्रयच्छति तदा कन्यैव सदनं भर्तारं वरयेदित्याह यमः— कन्येति । एतच्च वरणं ऋतुप्रभृतिवर्षत्रयादूर्ध्वं धेदितव्यम् । मुक्ता. १३६

स्वयवराणात् कन्यायां न दोषः

एवं चोपनता पत्नी नावमान्या कदाचन ।

न च तां बन्धकीं विद्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

एवंविधाया बन्धकीत्वाभावो देशकालादिप्रतिबन्धाभावे सति । अन्यथा कालातिक्रमे दोषश्रवणात् ।

मपा. १४९

(१) गृक. ५० गृहे वसेत् (वसेद्गृहे) ; स्मृच. ८१ द्वादश वर्षाणि (द्वादशमे वर्षे) ; चका. ८०५ पूर्वाभिं (कन्या द्वादशमे वर्षे प्रदातुं गृहे वसेत् १) ; गूर. ४२ भ्रूण (मण) ; मपा. १४९ याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् (या प्रदत्तार्थे गृहे) ; मर. २० पूर्वाभिं (कन्या द्वादशवर्षा या न प्रदत्तार्थे गृहे १) ; निप. २८१ (=) ; उन. १२३ गृहवत् ; संप्र. ७०३ याऽप्र (साऽप्र) ; मुक्ता. १३६ पूर्वाभिं (कन्या द्वादशमे वर्षे या त्वदत्ता गृहे वसेत् १) ; भिन्धु १०६४ गृहे वसेत् (वसेद्गृहे) भ्रूण (मण) १११४ गृहवत् ; रत्न. ५४ गृहवत् ; प्रका. ३५८ गृहवत्.

(२) गृक. ५० (एवं चोपनता पत्नीं नावमन्येत् कदाचन । तां कन्यां बन्धकीं विद्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥), गूर. ४२ ;

वृहत्पराशरः

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयवरणाधिकारः

अधिकारी यदा न स्मात्तदाऽऽख्याय नृपस्य सा ।

तद्विरा च स्वयं गम्यं कन्याऽपि वरयेद्द्वरम् ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयवरणाधिकारः

यैदाऽत्र नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजानमाग्रजेत् ।

पित्राद्यभावे कर्तव्यः कन्यायाश्च स्वयंवरः ॥

सुसमस्तगुणा कन्या क्रमै देयेति संशये ।

तदा स्वयंवरं कुर्यादपणं सपणं तु वा ॥

पित्रादिदानभावे तु कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ।

इत्येवं केचिदाचार्याः प्राहुर्महति संकटे ॥

रेणुकारिका

कन्यादातुरभावे कन्यायाः स्वयवरणाधिकारः

यैदा तु नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजानमाग्रजेत् ।

अनुज्ञया तस्य वरं अस्तीत्य वरयेत्स्वयम् ॥

मपा. १४९ नता पत्नी नावमान्या (नता पत्नीं नावमन्येत्) न च (न तु) ; मर. २० मपावत्, निप. २८१ (=) (एवं चोपनता पत्नीं नावमन्यात् कदाचन १) पू. ; संप्र. ७०३ विद्यात् (कुर्यात्) ; सिन्धु. १११५ नता पत्नी नावमान्या (नता पत्नीं नावमन्येत्) न च (न तु) ; संग. २०१ सपवत्, मनुः -

(१) वृषभ. ६।३० .

(२) ज्योति. १५९ .

(३) धप्र. ४८ .

(४) रेका. १८२ पृ. ६१ .

विवाहप्रकाराः

विवाहप्रकारपरिगणनम्

वैखानसगृह्यसूत्रम्

अथातः पाणिग्रहणम् । अष्टौ विवाहा भवन्ति-
ब्राह्मो देवः प्राजापत्य आर्ष आसुरो गान्धर्वो
राक्षसः पैशाच इति ॥

हारीतः

अथाष्टौ विवाहा भवन्ति- ब्राह्मो देवो गान्धर्व
आसुरो राक्षसः पैशाचो मानुषः क्षात्रश्चेति ॥

अत्र मानुषशास्त्रपदान्यां आर्षप्राजापत्ययोर्ग्रहणमित्य-
विरोधः । संप्र. ८४६

वौधायनः

अष्टौ विवाहाः ॥

केनोपायेन पुत्रिणो भवन्तीत्येतद्व्यसन्नेन विवाहाना-
भवतारः- अष्टाविति । उच्यन्ते इति शेषः । नियमार्थं
अष्टग्रहणम् । ततश्च वक्ष्यमाणब्राह्मादिनियमधर्मलक्षण-
निमित्तवर्णसंक्रो भवति इत्येतदर्थान् सूचितं भवतीति ।
वैवि.

वसिष्ठः

षड् विवाहाः ॥ ब्राह्मो देव आर्षो गान्धर्वः क्षात्रो
मानुषश्चेति ॥

(१) इयं गणना नेतरन्यवच्छेदाय । यद्वा, पैशाचा-
सुरविवाहात् उक्तृष्टविभागोऽयम्, प्रतिपादकपदेन एव
केनचिच्छ्रवणया साक्षादनुक्तयोरपि प्रतिपादनमिति वा ।

(१) वैश्व. ३।१ .

(२) गृह्य. ७१ भवन्ति (संभवन्ति) ; गूर. ५९ गृह्यतः ;
संप्र. ८४६ .

(३) वौध. १।२०।१ ; मुक्त. १४२ ; संप्र. ४७८ .

(४) वसु. १।२८-२९ ; गृह्य. ७१ देव (देव) ; गूर.
६० देव आर्षो (देवशापो) ; संप्र. ८४६ .

एवमन्येऽपि विभागा मन्वाशुक्ताष्टधानुरोपेन नेयाः ।
गूर. ६०

(२) यत्तु वसिष्ठेन ' षड्विवाहाः, ब्राह्मो देव
आर्षो गान्धर्वः क्षात्रो मानुषश्च ' इति षट्त्वमेव
विवाहानामुक्तं, तत्रेतरन्यवच्छेदकं, किन्तु ब्राह्मणकर्तव्य-
तया उक्तषड्विवाहपरम्, ' षडानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य
चतुरोऽचरान् । विद्वद्भ्योस्तु तानेव विद्याद्वर्णान-
राक्षसान् ॥ ' (मस्य. ३।२३) इति मनुस्मरणात् ।
संप्र. ८४६

विष्णुः

अथाष्टौ विवाहा भवन्ति ॥

ब्राह्मो देव आर्षः प्राजापत्यो गान्धर्व आसुरो
राक्षसः पैशाचश्चेति ॥

शङ्खः

ब्राह्मो देवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

महाभारतम्

अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ।
ब्राह्मो देवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ॥
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ॥

मनुः

चतुर्णामपि वर्णानां प्रत्ये चेह हिताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥

(१) विसृ. २।१७-१८ .

(२) शंस्म. ४।१ .

(३) भा. १।७२।८, ९ .

(४) मस्य. ३।२० ; गृह्य. ७० ; स्मृ. च. ८५ उच्यते ;
बदा. ६८२ प्रत्ये चेह (प्रत्येह च) ; गूर. ५९ ल ' ह

(१) वक्ष्यमाणस्य संक्षेपोपन्यासः । हिताश्वा-
हिताश्च । केचित् हिताः केचिन्न । अष्टौ इति संख्या-
निर्देशः । समासः संक्षेपः । स्त्रीसंस्कारार्थां विवाहाः
स्त्रीविवाहाः । कः पुनरेयं विवाहो नाम ? उपायतः
प्रातायाः कन्याया दारकरणाथः संस्कारः सेतिकर्तव्यताङ्गः
(१ कः) सप्तपिदर्शनपर्यन्तः पाणिग्रहणलक्षणः ।

* मेघा.

(२) चतुर्णामपि ब्राह्मणादिवर्णानां परलोकेह-
लोकयोः काश्चिद्विद्वान् (नू काश्चिद्) हितान् इमान् वक्ष्य-
माणान् अष्टौ भार्याप्राप्तिहेतून् विवाहान् संक्षेपेण दृणुत ।
+ गौरा.

(३) स्त्रीविवाहानिति स्त्रियाः संस्कार्यत्वाभि-
धानम् । गृक. ७०

(४) स्त्रीपदं स्त्रीत्वेन प्रसक्तसंस्कार्यत्वनिवारणार्थं,
संस्कार्यत्वार्थमिति कल्पतरुकारः । गूर. ५९

(५) विप्रादीना तानेवोद्ब्राह्मणसंख्याकान् ब्राह्मणादी-
नाह—चतुर्णामपीति द्वाभ्याम् । हिताहितान् स्वर्गनरक-
साधनान् स्त्रीविवाहान् स्त्रीकर्मकान् । अनेन स्वयंवर-
विवाहो नाष्टमु गण्यते इति भावः । मच.

ब्रौह्मो देवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

(१) सख्यया अष्टौ इत्युद्दिष्टाना नामधेयानीमानि ।
अधमग्रहणं पैशाचस्य निन्दार्थम् । मेघा.

* नन्द., भाव. मेघाणनम् ।

+ मवि., मनु. गौरावद ।

(प्रत्येक च) ; पमा. ४८५ ; स्मृकौ. ३४ चदावद ; संप्र.
८४६ चदावद ; मुक्ता. १४० चदावद ; संग. २५३ चदावद ;
सस्मृ. ५२ चदावद .

(१) मस्मृ. ३१२१ ; गृक. ७२ मनुयमौ ; स्मृच ८५ ;
चदा. ६८२-६८३ स्तथैवार्प (स्तथा चार्पः) मोऽधमः (मो
मतः) ; गूर. ६०-६१ स्तथैवार्पः (स्तथा चार्पः) मनुयमौ ;
पमा. ४८५ मोऽधमः (मो मतः) ; मपा. १५५ ; प्रपा. ३४३
श्चाष्टमोऽधमः (स्त्वष्टमो मतः) ; मर. १८ ; गभा. ९९ स्तथैवार्पः
(स्तथा चार्पः) शेषं प्रपावद ; प्रर ९९ गमावद ; धप्र. ४६
गुवद, संप्र. ८४६ स्तथैवार्प (स्तथा चार्पः) श्चाष्टमो (स्त्वष्टमो) ;
घम. ११३ गमावद ; मुक्ता. १४० ; संम. ६४ स्तथैवार्प

(२) येन विवाहेन उत्पन्नया संतत्या ब्रह्मलोक-
प्राप्तिः स ब्राह्मः । एवं दैवोऽपि । मवि.

(३) ते एते नामतो निर्दिश्यन्ते । ब्राह्मराक्षसा-
दिसंज्ञा चैयं शास्त्रसंयवहारार्थां स्तुतिनिन्दाप्रदर्शनायां
च । ब्रह्मण इवार्यं ब्राह्मः । रक्षस इवार्यं राक्षसः । न तु
ब्रह्मादिदेवता (क) ल्वं विवाहानां संभवति । पैशाचस्य
अधमत्वाभिधानं निन्दातिशयार्थम् ।

* मनु.

(४) आपात् प्राजापत्यस्य श्रेष्ठयेऽपि वृत्तमद्म-
भयादत्र क्रमभङ्गः । + मुक्ता. १४०

नारदः

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ।
ब्राह्मस्तु प्रथमं तेषां प्राजापत्यस्तथैव च ॥
आर्पश्चैवाथ दैवश्च गान्धर्वश्चासुरस्तथा ।
राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात्पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
संख्याग्रहणं परिगणनार्थम् । वर्णानां समवतः ।
संस्काराख्या उपनयनस्थानीयाः । शेषो गतार्थः ।

नाभा.

* गौरा., भाव. मनुगतम् ।

+ नन्द. मुक्तावद ।

(स्तथा चार्पः) श्चाष्टमोऽधमः (स्त्वष्टमः स्मृतः) ; विपा. ७५८
पमावद ; संकौ. २०५ श्चाष्टमोऽधमः (श्व तथाऽधमः) ; रत्न.
७५ ; आन. २४८ ; प्रका. ३६२ संकौवद ; बाल. १५८ ;
संग. २५३ संप्रवद ; सस्मृ. ५२ ; कृम. १११८ चदावद ;
संर. ४७९ .

(१) नासं. १३१८ संस्कारार्थं (संस्काराख्याः) ; नास्मृ.
१५३८ स्तथैव च (स्तथाऽधमः) ; गृक. ७० ; गूर. ५९ ;
पमा. ४८६ नास्मृवद, उच. ; संप्र. ८४६ .

(२) नासं. १३१९ वैश्वामुर (वैऽश्वामुर) ; नास्मृ.
१५३९ शैवाथ (श्वैव वि) उत्तरार्थं (राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात्पैशा-
चस्त्वष्टमः स्मृतः १) ; गृक. ७० ; गूर. ५९ शैवाथ (स्तथैव) ;
पमा. ४८६ मोऽधमः (मो मतः) ; संप्र. ८४६ गुवद .

प्राजापत्यब्राह्मणैश्च विवाहा आर्पसंयुताः ।

उक्तकाले तु कर्तव्याश्चत्वारः फलदायकाः ॥

गान्धर्वीसुरपैशाचराक्षसाख्यास्तु सर्वदा ॥

यमः

ब्राह्मो देवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

बृहत्पराशरः

अष्टौ विवाहा नारीणां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ।

ब्राह्मादिकक्रमेणैतान् संप्रवक्ष्याम्यतः पृथक् ॥

विष्णुपुराणम्

ब्राह्मो देवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वराक्षसौ चान्यौ पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

* अयं सार्धः श्लोको मुहूर्तपरोऽपि आर्थिकीं विवाहयणना-
मुपनी-वात्र संगृहीतः ।

(१) ज्योति. २७१४१-१४२; विसौ. ५५ काले तु
(कालेषु).

(२) ज्योति. २७१४३; विसौ. ५५ ख्यास्तु (ख्याश्च).

(३) गृह. ७२ मनुयमौ; गृह. ६०-६१ स्तथैवार्षः (स्तथा
चार्षः) मनुयमौ.

(४) बृहत्सं. ६१२.

(५) विष्णु. ३१०१२४.

पञ्चपुराणम्

विवाहा ब्राह्मणैश्चप्राजापत्यासुरास्तथा ।

गान्धर्वो राक्षसश्चापि पैशाचोऽष्टम उच्यते ॥

सुप्रभेदे

विवाहमष्टधा प्रोक्तं शिवेन परमात्मना ।

ब्राह्मं च दैविकं चैव प्राजापत्यमथार्पकम् ॥

पञ्चमं चाऽऽसुरं प्रोक्तं गान्धर्वं राक्षसं तथा ।

पैशाचमष्टमं ज्ञेयमुच्यते नात्र वै पृथक् ॥

रेणुकारिका

ब्राह्मो देवः काय आर्पासुरो च

गान्धर्वोऽन्यो राक्षसः स्यात् पिशाचः ।

(१) सस्मृ. ५२ अशिमित्रे वृषे काशीखण्डे स्कन्दः इत्युक्त्वा
यमेव श्लोकः समुद्धृतः.

(२) सस्मृ. ५३.

(३) रेका. ७४ पृ. ५३.

ब्राह्मविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो
विवाहः ॥

कन्यामलङ्कृत्योदकपूर्वां दद्यात् । एष विवाहो ब्राह्म-
संज्ञो भवति । गानाष्ट.

(१) भाट्ट. १६११; अथ. १६१ (=) पूर्वा (पूर्व) ;

प्रया. ३४३; प्र. ९९ निर्देशमात्रम् ; धर्म. ४६; संम. ५८३

(एष ब्राह्मो विवाहः ०) ; चरु अलङ्कृत्य (यथाराज्यलङ्कृत्य) ;

संम. ६३, ६४; संकौ. २९८; शुक. ११०; प्रका. ३६२ ;

मानवगृह्यसूत्रम्

संजुष्टां धर्मेणोपयच्छेत् ब्राह्मेण शौल्केन वा ॥

संजुष्टामिति । सम्यग् जुष्टा स्त्री तां ब्राह्मेण धर्मेण ।

ब्राह्मो धर्मः कन्याया उदकपूर्वमाहूय दानम् । शुल्कं यत्

कन्यायै वरो ददाति वरं तदुच्यते । तेन निर्वृत्तः शौल्को

धर्मः । तेन शौल्केन वा संजुष्टाम् । वाग्रहणमुपलक्षणा-

वाल. ११२ पृ. ४१; कृम. १११८; ११२४ (=) ;

सं. ४७८, ५४८.

(१) भाट्ट. १७११.

येम् । तेन ' ब्राह्मो देवस्तथैव ' इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

अष्टामा.

काठकगृह्यसूत्रम्

अथ ब्रह्मदेयायाः प्रदानविधिं वक्ष्यामः ॥

ब्राह्मेण विधिना या दीयते सा ब्रह्मदेया । तस्याः प्रकृष्टे दाने विधि इतिकर्तव्यता वक्ष्यामः । अथावि-
कारार्थः । ब्राह्मो देवः आर्पः प्राजापत्यः आतुरः गान्धर्वः
राक्षसः पेशाचः, इत्यष्टौ विवाहाः । तत्र ब्राह्मासुरख्यति-
रिक्तानां षण्णा विधानं सुप्रथितं, नेह वचनमर्हति । तेन
ब्राह्मामुरयोरेवेति कर्तव्यतोक्ता । तथाहि, प्रसह्यापहारा-
द्राक्षसो विवाहस्तत्र कि प्रकाराभिधानेन । न किंचि-
दित्यर्थः । एवमनेविज्ञातोपगमात् पैशाचोऽपि प्रकारवचनं
नार्हति, पापत्वात् । स्वयमिच्छन्त्या सहेच्छावतः संयोगा-
द्गान्धर्वः तत्राप्यसाधारणी केतिकर्तव्यता । ' सह
धर्मश्चर्यता सहापत्यमुत्पाद्यतामिति धर्मे चार्थे च कामे
च नाभिरचित्यम् ' इति प्राजापत्यविधिः प्रथितः ।
अलङ्कृत्य कन्यामन्तर्वेद्यारिवजे प्रदीयते इति देवः ।
गोमिथुनं कन्यायते दद्यादित्यापस्य विधानम् । देवः ।

वाराहगृह्यसूत्रम्

* असंसृष्टामधर्मणोपयच्छेद्ब्राह्मेण शौलकेन वा ॥

वैश्वानसगृह्यसूत्रम्

यैदभिरूपं वृत्तवयःसंपन्नमाहूयार्हयित्वा कन्या-
ऽलङ्कृता दास्यते स ब्राह्म इति गीयते ॥

गौतमः

ब्राह्मो विशाचारित्रवन्धुशीलसंपन्नाय दद्यादा-
च्छाद्यालङ्कृताम् ॥

* इदं सूत्रमशुद्धमिति उपरिनिदिष्टमानवगृह्ययज्ञवचनेन पत-
स्तमानार्थेन विज्ञायते ।

(१) कागृ. २५।२ .

(२) वागृ. १० .

(३) वैगृ. ३।१ .

(४) गौथ ४।६ ; अप १।५५ (विशाचारित्रवन्धुशील-
संपन्नाय दद्यात्) पतावदेव ; मभा , गौमि ४।४ ; स्मृच. ७८
अपवद ; पमा. ४७९ (विशाऽऽचारवन्धुःश्रीलसंपन्नाय
दद्यात्) पतावदेव ; संप्र. ७।४ अपवद ; मुक्ता. १३४ अपवद .

(१) इदानीं विवाहविधिमाह— ब्राह्म इति । ब्राह्म
इति विवाहसंज्ञा । विशा त्रयी । चारित्रं चोदितकर्मा-
नुष्ठानम् । बन्धुः प्रगल्भाभिजनः । शीलं धर्म एवाभि-
मुपन्यम् । सपन्नशब्दः प्रथेकमभिसवभ्यते । आच्छाद्य
वस्त्रयुगलेन वरं, अलङ्कृता भूषणादिभिः, दद्यादुदक-
पूर्णेण । आच्छाद्य अलङ्कृतमिति उत्तरस्मिन्नपि विवाह-
त्रये द्रष्टव्यम् । मभा.

(२) विशा वेदविद्या । चारित्रं चोदितकर्मानु-
ष्ठानम् । बन्धवो ज्ञातव्यो मानुष्यदश्व, शीलं विहितेषु
श्रद्धा । एतैर्गुणैः सपन्नाय वस्त्रयुगलेन आच्छाद्य वधा-
विमवमलङ्कृता कन्या दद्यात् । एवंविधस्य विवाहस्य
ब्राह्मसंज्ञा । गौमि.

आहूय दीयते कन्या ब्रह्मणे शश्वत्यलङ्कृता ।

निष्कशतमशक्त्येदन्यथा दोषमर्हति ॥

द्रव्यादानं विवाहसिद्धयर्थम् ॥

(१) द्रव्यस्य परकीयस्य अननुज्ञातस्यापि स्वीकरणं
यावता विना विवाहो न निष्पद्यते तावतः । इदं च
विवाहकालातिक्रममेवावनाया कन्यादातुः ।

* गृक. १६४

(२) यदा पित्रादिदद्यात् तदा आच्छाद्यालङ्कृता
दद्यादित्युक्तम् । तत्र द्रव्याभावे कथमित्यत आह—
द्रव्यादानमिति । द्रव्यस्य परकीयस्य आदानं अननु-
ज्ञातस्य स्वीकरणं विवाहसिद्धये यावता विवाहो निर्वर्तते,
आत्मीयामावे तावत्पद्य दद्यादित्यर्थः । मभा.

(३) द्रव्यं अननुज्ञातमपि शूद्राशैलादिक्रमादेयं
विवाहसिद्धयर्थं यावता विवाहः सिध्यति तावत् ।
अधिके दोषः । गौमि.

हारीतः

अनिन्द्रन्नयैरथितकयन् विधिवद्भस्त्रयुगं दत्त्वा
सह धर्मश्चर्यतामिति ब्राह्मः ॥

* गृ. गृकवद ।

(१) समु. ६ .

(२) गौथ. २८।२५ ; अप. १।५१ ; गृक. १६३ ; मभा. ;

गौमि २८।२ ; गृ. १२९ .

(३) गृक. ७८ ; चदा. ६८५ (अनिन्द्रमयैरथितकयन्

(१) अनिन्दन् अदूषयन्, अन्यैरवितर्कयन् इतरैः सह दूषणमशङ्कमानः, विधिवत् मधुपर्कादिपुरःसरं, 'सह धर्मैश्चर्याताम्' इत्युक्त्या यत्र विवाहे कन्यां दद्यात् स ब्राह्म इत्यर्थः । गृ. ६६

(२) हार्यतेन ब्राह्मविवाहेऽपि सहधर्मचरणमुक्तं, तत्र ब्राह्मपदार्थपटकं, गौरवापत्तेः । किंतु प्रैषवचनप्राप्तार्थानुवादः । अनिन्दन् दोषाभिधानमकुर्वन्, अन्यैरवितर्कयन् अन्यैः सह दोषमनाशङ्कमानः । ब्राह्मविध्युपक्रमे हि 'धर्मं चार्थं च कामे च नातिचरितव्यात्वेयेयं नातिचरामि' इति ऋतकगृहोक्तदातृप्रतिमहीतृ-प्रैषानुवादः । विधिवत् मधुपर्कादिपूर्वम् ।

* संप्र. ८४८

बौधायनः

श्रुतिशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने कन्या दीयते स ब्राह्मः ॥

(१) ब्रह्मचारिणे असंजातस्त्रीसंपर्काय । अधिने इच्छते । § गृ. ७९

(२) ब्रह्मचारिणे असंजातस्त्रीसंगमाय इति लक्ष्मीधर्मः । समावर्तनानन्तरमेव दातव्येति ह्यनुयुधः । ब्रह्मचारिणे वेदवते इति भावः । गृ. ६६

(३) ब्रह्मचारिणे अजातस्त्रीसंपर्कयिति कल्पतरुयाहवल्क्यदीपकलिके । जातपरिणीतस्त्रीसंगमस्य द्वितीय-

* गृ.शब्दार्थः संभवत् ।

§ दीक. गुकवत् ।

विधिवद्वल्लसुगं दत्त्वा अनया सह धर्मैश्चर्यातामिति प्राजापरवः) ; गृ. ६६ धर्मः (धर्म) ; बौमि. १।५८ (विधिवद्वल्लसुगं दत्त्वा सह धर्मैश्चर्यातामिति माहः) पतावदेव ; संप्र. ८४८ माहः (स माहः) .

(१) बौध. १।२०।२ ; गृ. ७८ कन्या दीयते (देयते) ; च्वा. ६८४ क्षुति (श्रुत) शेषं गृकवत् ; गृ. ६६ श्रुति (श्रुत) (कन्या०) दीयते + (इति) ; दीक. १।५८ च्वावत् ; उल. १३८ (श्रुतदीपिके विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने देया इति स माहः) ; बौमि. १।५८ च्वावत् ; संप्र. ८४७ गृवत् ; मुक्ता. १४२ श्रुति (दत्ता) (कन्या०) ; संप्र. ४७८ इति (दत्ता) (कन्या०) दीयते (ददाति) .

विवाहे विवाहाद्यकवर्हिर्भावापत्तेस्तदुपादानं प्रादास्यार्थमिति तत्त्वम् । उत. १३८

(४) ब्रह्मचारिणे अविप्रुतब्रह्मचर्याय । अर्थेन वरणरूपमेव । संप्र. ८४७

(५) अयमाद्यो धर्मविवाहः । श्रुतं वेदार्थज्ञानं, शीलं सर्वसहिष्णुता । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणः अस्कररेताश्च । कन्या अश्वतयोनिः । आह च मनुः- 'आच्छाद्य चार्चयित्वा च धृतशीलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥' इति । बौवि.

आपस्तम्बः

ब्राह्मे विवाहे बन्धुशील(लक्षणसंपन्नः)श्रुतारोग्याणि बुद्ध्या प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिविषयेणालङ्कृत्य ॥

(१) सहत्वेन सहभाषित्वेन श्लाघानादिकर्मसु अधिक्रियते, तादर्थ्येन इत्थंभूतं प्रतिपादानं कुर्यादित्यर्थः । गृ. ७८

(२) ब्रह्मणा दृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन् विवाहे वरस्य बन्धादीन् बुद्ध्या परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सह कर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः तानि कर्तुं प्रतिपादयेत् दद्यात् । शक्तिविषयेण, 'विभक्तिप्रतिरूपेऽयं निपातो यथाशक्ति इत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलङ्कृत्य दद्यात् इत्येव ब्राह्मो विवाहः । ' प्रजासहत्वकर्मभ्यः ' इति पाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मार्थं चेति । उ.

(३) प्रजां कन्याम् । सहत्वकर्मभ्य इति येषु कर्मसु आधानादिषु पत्नीसहमानः भूतः तदर्थतया प्रतिपादयेत् दद्यात् । गृ. ६६

* पदमिदं आदर्शपुस्तके मुद्रितमपि एतद्वचनमुद्धृतवता केनापि निबन्धकता न च्छाम् । आदर्शपुस्तकस्यपदव्युत्थामपि न संगृहीतम् । आपस्तम्बस्यप्राणुवादिहिरण्यकेशिष्वेऽपि नास्ति । तस्मात् प्रामादिकमेतत्पदमुद्रणमिति भाति । प्रामाणिकत्वे तु संपन्नपदे भावे कः ।

(१) भाष. २।११।७ ; गृ. ७८ (लक्षणसंपन्नः) ; उ. २।११।७ ' प्रजासहत्वकर्मभ्यः ' इति पाठान्तरम् ; गृ. ६६ (लक्षणसंपन्नः) येच्छक्ति (येष्मक्ति) ; संप्र. ८४८ (माहो विवाहे बन्धुशीलवतारोग्याणि बुद्ध्या प्रजासहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेत् यथाशक्त्यलङ्कृत्य) .

महाभारतम्

आहूय दानं कन्यानां गुणवद्भयः स्मृतं बुधेः ।
अलङ्कृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥
शीलवृत्ते समाहाय विद्यां योनिं च कर्म च ।
अद्भिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते भवेत् ॥
ब्राह्मणानां सतामेप नित्यं धर्मो युधिष्ठिर ।
आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ॥

मनुः

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥
(१) इदानीं स्वरूपमेतेषामाह— आच्छाद्येति ।
आच्छादनाविशेषोऽभिप्रेतः, अन्यस्यौचित्येनैव प्रातन्वात् ।
उत्कृष्टेनाच्छादनेन यथादेशं यथासंभवं यथायोगेन
वाससा परिधाप्य । अर्हयित्वा अनेनालङ्करणकटङ्कणि-
कादिना प्रीतिविशेषोपलक्ष्यविशेषोपलक्ष्येन कृत्या । एतेना-
च्छादनाहर्णेन कन्याया वरस्य चान्यतरसंयन्धे प्रमाणाभावा-
दुभयोप(योगपि)योगः कार्यः । श्रुतशीलवते । अन्ये-
ऽपि स्मृत्यन्तरोक्ता वरगुणा द्रष्टव्याः— 'युवा धीमान्
जनप्रियः । यत्नात् परीक्षितः पुंसुवे' (यास्य. १।५५)
इति । स्वयं प्रागयाचितः । स्वपुरुषमेपगौरवहृत्पातिका-

* आपूयपरस्य स्वयन्नातेनाह्वानस्य दानकर्तृकर्तृगणस्य
स्वल्पसिद्धिद्वारात्पर्यदस्य वाक्यार्चोऽत्र न विवक्षित इति लक्ष्य
निर्धारकरुचनभेदम् । अपि चेदं प्रथमान्तपदेन ध्यात्वाने प्राप्ति-
परिक्रमात्प्रत्यय, न मुच्यन्त्यस्य, तथापि स्वयन्परस्याऽऽह्वार-
नान्धवे कर्तुरलभित्वित्तरात्, दानपदेनान्धवे च 'उपयन्तासी
कर्त्तुः' इति नियमान् स्वीयान्धवे कर्तुमुचितत्वात् ।

(१) भा. १।१००।१२—१३ ।
(२) भा. १।१।४।३, ४ ।
(३) मरु. १।२० क., प. १५५ (स्तुति) ; मेधा.
कार्षिकि (कार्षिकि) ; गोरा. मेधाकर ; अर. १।०८
मेधाकर ; गृह. ७६—७७ मेधाकर ; मरु. ८५ मेधाकर ; गूर.
१५ ; पमा. ४८५—४८६ ; मर. १८ मेधाकर ; दौह. १।०८
मेधाकर ; उर. १०६ ; संज. ८८१, ८९२ ; धर्म. ४६ मेधाकर ;
वीमि. १।०८ मेधाकर ; संज. ८७७ मेधाकर ; मुक्त. १४० ;
संकी. २०५ मेधाकर ; भा. १०३ कार्षिकि (कार्षिकि) ;
स्तु. १।१ (स्तुति) ; मंग. २५१ स्तु. (स्तु.) स्तु. मेधाकर ; प. १.

(४) यथाशक्त्यलङ्कृत्य प्रनार्थधर्मकर्मसु (१)
सहभावाय यथोक्तविधिना प्रतिपादयेदित्यर्थः ।

संप्र. ८४८

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

'वेन्दुशीलश्रुतारोग्याणि बुद्ध्वा प्रजां सहत्व-
कर्मभ्यः प्रतिपादयेत् ब्राह्मे विवाहे शक्तिविषयेणा-
लङ्कृत्य दद्यात् ॥

'चन्दुशील' इत्यारभ्य 'प्रतिपादयेत्' इत्यन्तं
ब्राह्मणपदैवविवाहेषु नियतम् । आसुरे त्वनियतम्, तस्य
इच्छार्थीनत्वात् । इतरेषु तु नैतत्, प्रतिपादनाभावेन
परीक्षायाम् अप्यभावात् । 'अलङ्कृत्य दद्यात्' इत्यत्र
ददातिः प्रतिपादनार्थ एव, पूर्वत्र 'प्रतिपादयेत्' इत्यस्य-
योषत्रान्तत्वात् । * सं. ४७७

वासिष्ठः

इच्छत उदकपूर्वं यां दद्यात्स ब्राह्मः ॥

विष्णुः

आहूय गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः ॥

शुद्धः शङ्खलिखितौ च

संप्रार्थितः प्रयत्नेन ब्राह्मस्तु परिकीर्तितः ॥

तत्र सवर्णः सवर्णाय विदितो विदिताय नमिकां
दद्यात्स ब्राह्मः ॥

विदितः कुलादिभिः । नमिकां अनागतार्थवाम् ।

संप्र. ८४८

* शेषं 'ब्राह्मे विवाहे' इत्यापस्तम्बवचनोऽन्वयत् ।

(१) हि. २०।४।३२ ; सं. ४७६ ; ५४८ (ब्राह्मे विवाहे
शक्तिविषयेणाङ्कृत्य दद्यात्) पतावदेन .

(२) मरु. १।२० .

(३) विस्म. २।४।१९ ; च्वा. १८४ (आहूय गुणवते
कन्या कन्यादानं स ब्राह्म) ; सं. ८४७ .

(४) शै. ४।४ . 'अयाचितः प्रयत्नेन' इत्यन्वयत्स-
दद्यात् ।

(५) गृह. ७९ ; गूर. १६ नमिकां (को नमिकां) ;
वीमि. १।०८ (तत्र) ; सं. ८४८ (विदितो) विदिताय
(विदिताय) .

देशमानाम्य वरं, यद्दानं स ब्राह्मो धर्मो विवाहः । अवि-
शेषवचनोऽपि धर्मशब्दः पूर्वपक्षितत्वात् तत्पर एव
द्रष्टव्यः । 'अयाचितलाभोऽन्वर्हणापूर्वको ब्राह्मो विवाहः'
इति लशणार्थः ।

ननु चेदमुक्तं स्त्रीस्वीकारार्थे विवाह इति । याव-
द्विवाहपर्यन्तं चैतदानम् । नाहृते विवाहे दानार्थनिर्वृत्तिः ।
स हि तस्याः प्रतिग्रहकालः । न चासति प्रतिग्रहे दानं
परिसमाप्यते । न स्वत्वनिवृत्तिमानं दानम् । परस्वत्वा-
पत्तिपर्यन्तं हि तत् । तथा च वक्ष्यति- 'तेषां तु निष्ठा
विज्ञेया विद्वद्भिः सतमे पदे' (मस्मृ ८।१२३) इति ।
एव विवाहकाले एव कन्या दातव्या । तथा न
गृथकरस्तस्मिन्नेव काले ब्राह्मविवाहे काण्डिकधर्मं दर्श-
यति । यत्तु प्राग्विवाहाद्दानं तदुपसंवादनवननमाप्तम् । न
हि तस्मिन्प्रक्रियमाणेऽभिप्रेतकालेऽवश्यं विवाहनिर्वृत्तिः ।
वञ्चित्प्रागनिरूपिते न दद्यादपि, इतरो वा कदाचिन्न
प्रतिगृहीयात् । तस्मात्प्राग्विवाहाद्दुपसंवादः कर्तव्यः तदा
त्वयेयं देवा मया चेयं दौढयेति । यथैवान्तःक्रुतः
गपरिक्रयः, अचोदिततरिसद्वदर्थोऽर्थाद्दहिष्णयते ।

ये तु मन्यन्ते यथैव गवादेर्ऽप्यस्यादृष्टार्थतया
दायमानस्य मन्त्रपूर्वकेण प्रतिग्रहेण दानमपि निर्वर्तते,
तेनैवेदमुक्तम् 'ददातिपु चैवंधर्मेपु (१ ददाति ये ।
एवं धर्मेपु *)' इति । एवं चेह प्रतिग्रहमन्त्र-
स्थानीयो विवाह इति । तथा च उपयमनं विवाह
ऽत्येकोऽर्थः । उपयमनं च स्वकरणम् । एवं ह
स्म भगवान् पाणिनिः स्मरति 'उपायमः स्वकरणे'
(पा. १।१।६) इति । अतो विवाहः कन्यास्वीका-
रार्थः । तदमुक्तम् । स्वीकृताया विवाहो भार्याकरणार्थः ।
नानेन कर्मणा प्रतिगृहीयादिति विधिरस्ति । न च वैवा-
हिका मन्त्राः प्रतिग्रहप्रकाशकाः, यथा 'देवस्य त्वा...
...प्रतिगृह्णामि' इति । यत्तु 'स्वकरणे' इति, तन्न
विरुद्धम् । विवाहस्याप्यस्ति स्वकरणरूपता । दानेन
स्वत्वमाने प्रतिग्रहे विवाहेन विशिष्टं स्वत्वं क्रियते ।

* 'अग्निरेव दिगान्वाणाम्' इत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

मेधावत् ; भाच. आनवत् ; बौधि. १।२०।२ ; सस्मृ. ५२
मेधावत् ; संदी. ५ (भागः २) उच.

नेयं गवादिद्रव्यवत् स्वं यथेष्टविनियोज्यतया, अपि तु
जायात्वेन । विशिष्ट एव हि स्वस्वामिभावो जायावति-
लक्षणसंघन्यः । तथा च दर्शयिष्यति- 'मङ्गलार्थं
स्वस्वयनं.....विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥' इति
(मस्मृ. ५।१५२) । मेधा.

(२) याद्योविशोपैः कन्यामाच्छाद्य अलङ्कारादिभिश्च
अर्हयित्वा धृताचारवन्तं वरं याच्नारहितं स्वयमानीय यत्
तरमे कन्यादानं, स ब्राह्मो विवाहो मन्त्रादिभिः स्मृतः ।
गोरा.

(३) आच्छाद्य यस्त्रयुगं परिधाप्य । गृह. ७७

(४) आच्छाद्य यासता कन्याम् । एतेन यथा-
शक्यलङ्कारणमुपलक्षितम् । अर्हयित्वा वरं मधुरकैः स्वयं
अर्हयित्वा महाप्रयुक्तिमात्रेण । शीलं अविपरीतचेष्टा ।
आहूय न तु वरान्पर्यनया । मवि.

(५) आच्छादनमात्रस्यैवौचित्यमात्रतयात् सविशेष-
यामसा कन्यावरावाच्छाद्यालङ्कारादिना च पूजयित्वा ।

ममु.

(६) आच्छाद्य रक्तवागोम्यां कन्यां, शुभ्रावागोम्यां
वरं परिधाप्य । तच्च वरणदत्तवन्त्राभ्यामेव निष्पन्नमिति
न पुनर्दीयते । अर्हयित्वा कन्यामलङ्कारादिना वरं च
गोभिलोक्तप्रकारादिना । पृ. ८८६

अत्र यद्दानपदं तत् ५ दीयते यस्मै प्रहणाय इति
व्युत्पत्त्या 'कन्यल्युदो बहुलम्' इति ल्युटा सिद्धमिति
प्रहणवरं, न तु भाजसाधनं, तथात्वे दातुरेव विवाहकर्तुः

* शेषं गोरावत् ।

५ 'दीयेने वस्मे प्रहणाय' इत्यत्र तादर्थ्यं चतुर्थी, न तु
संप्रदाने । तथा चात्र प्रयोजनं ल्युडर्थः, न तु संप्रदानम्,
ग्रहणस्य संप्रदानवाच्येण, संप्रदानात्काङ्क्षाया 'इत्येदीलवने'
इत्यनेनोपरोधाच्च । यद्यपि प्रयोजनार्थं ल्युडोऽनुदासनं नास्ति,
तथाऽपि बाहुलकादत्र तदर्थं ल्युट् । अन्वयेनात्र मन्त्रकृतोऽभिप्रायः ।
अत्र एवामे 'अत्र प्रत्ययार्थग्रहणनिमित्तीभूतप्रकृत्यर्थत्वाद्येन'
इति ग्रहणनिमित्तत्वं दानस्योक्तम् । संप्रदानार्थत्वे तु निमित्तकल-
भावो विपरीतः स्यात् । तथा च "दानपदं दीयेने वस्मे
ग्रहणाय" इति संप्रदानार्थकल्युटा ग्रहणपरमेव" इति दीपक-
शिवल ।

त्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थग्रहणनिमित्तीभूतप्रकृत्यर्थत्यागेन सहैककर्तृकत्वमाह्वानस्य, स्थितादितिपदाभ्याहारेण वा ।

संत. ८९२-८९३

(७) आच्छाद्य वाससा, अर्हयित्वा स्रक्चन्दनादिभिः । वरमिति शेषः, न कन्यामिति, आहूयेत्यस्यापेक्षितत्वात् । स्वयमिति न वरप्रार्थनाभ्युदासः, कन्याचरणविधिविरोधापत्तेः, 'भृतशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽग्निं दीपय इति स ब्राह्मः' इति बौधायनवाक्ये ब्राह्मविवाहेऽप्यर्थनाश्रवणाच्च । ब्रह्मचारिणे अविप्लुत-ब्रह्मचर्याय । तच्चार्यं वरणरूपमेव । स्वयनेव वरस्याह्वानमपूर्वं ब्राह्मविवाहाङ्गत्वेन विधीयते । अत एव दाक्षिणात्यशिष्टाचारोऽपि तथा ।

सप्र. ८४७

(८) धर्मशाधनत्वात् विवाहः एव धर्मशाधनेनाप्तोच्यते । ब्रह्मशब्दोऽत्र धर्मवचनः । धर्मातिशययुक्तत्वात् ब्राह्मत्वम् ।

• नन्द.

(९) वस्त्रैः आच्छाद्य परिधाप्य अर्हयित्वा आमरणायलङ्कृता कृत्वा ।

• भाच.

अङ्घ्रिरेव द्विजामथाणां कन्यादानं विशिष्यते ।

इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥

(१) द्विजामथाणां ब्राह्मणानां कन्यादानं कन्यां ददातामङ्घ्रिरेव दानं शक्यते । ब्राह्मणाय यदा कन्यां ददाति तदाऽङ्घ्रिरेव दद्यात् । कथं पुनरापो दानकरणम् । न हि तामिद्विना दानमस्ति 'अङ्घ्रिर्वायं नमःपूर्वं मिथा दानं ददाति वै । एवं धर्मेषु' इति नियमात् । अपयना अङ्घ्रिरेवेत्यवधारणेनापांमुष्माजापन्यानपरदति । तत्र हि न केवलम् आपः करणं, गोमिथुनादिद्रव्यमहंगमपि संविद्व्यनस्या च । तेनैतदुक्तं भवति— यथा

• शेषं वेदागतम् ।

(१) मरुट्. २।२५ ; गोरा. पूर्वार्धे (अङ्घ्रिरेव द्विजानीनां कन्यादानं प्रशस्तोः) ; शुक. ६८-६९ विशिष्यते (प्रशस्तोः) ; मूर. ५७ विशिष्यते (प्रशस्तोः) इतरेषां तु (इतरेषां) ; निप. २८५ (=) शुकवदः ; उत. ११८ शुकवदः ; मुना. १४३, १४५ (अङ्घ्रिरेव द्विजानीनां विवाहस्य प्रशस्तोः) । मन्त्रादि-सुक्तम्, पू. ; भात. १०८ सुक्तवदः, पू., त्वरत्नम् ; भात. ११८ सुक्तवदः, पू. ; भाच. शुकवदः ; मरुट्. ५१ शुकवदः ।

सं. कां. ८५

गोहिःश्यादि द्रव्यं दीयते, न किञ्चित्परिमाप्यते 'इयं गौस्त्वयैवं संवाहनीयेदृशानि तृणान्यपि देयानि', एवं कन्याऽपि देया, न दुहितृस्नेहेन जामाता परिमाप्यं कारयितव्यः । न च तस्माद्धनं प्रदीतव्यमिति । क्षत्रियादीनां तु इतरेतरकाम्यया परस्परेच्छया यदि कन्यावरयोः परस्परममिलापो भवति तदा दानं कर्तव्यं, नेतरथा ब्राह्मविवाहवत् ।

अन्ये तु व्याचक्षते— धनं वा गृहीत्वाऽङ्घ्रिरेव वेत्येव इतरेतरकाम्यार्थः । अस्मिन् पक्षे ब्राह्मस्य सर्वविषयता ज्ञापिता भवति ।

मेघा.

(२) ब्राह्मणानामुदकदानपूर्वमेव कन्यादानं प्रशस्तमित्युच्यते । क्षत्रियादीनां पुनः परस्परेच्छया विनाप्युदकवाद्यमात्रेणापि दानमिष्यते ।

गोरा.

(३) 'प्रदानं स्वाम्यकारकम्' इति वचनात् क्षत्रियादिभ्योऽपि दानप्रशक्तौ विशेषमाह— अङ्घ्रिरेवेति । अङ्घ्रिर्तु कन्यादानं तत् द्विजान्याणां विप्रणामेव, तेषामेव प्रतिग्रहसंभवात्, इतरेषां त्वप्रतिग्रहकत्वात् कन्याज्ञातिभिः कन्यया वा सह अन्योन्येच्छामात्रेण विनापि दानात् विवाहसिद्धिरित्यर्थः । काम्या कामना । एतथा (१ शेष) लक्षणं, यथोक्तविषयनिष्पत्तिमात्रेणेति तु प्राहम्, शक्ये अन्योन्येच्छामात्रात् ।

मवि.

(४) इतरेतरकाम्यया कन्यावरयोः परस्परानुरागेण । एवं न अङ्घ्रिरेवेत्येवकारेण ब्राह्मणानां कन्याया वरस्य परस्परानुरागो नावश्यं दृश्यते । अङ्घ्रिरेवेति वचनं ब्राह्मणे प्राणान्यतारपर्यङ्कमिति शूद्रेणापि कन्यादाने कर्तव्ये जलस्य विनियोग एवेति शेषम् । तथैव संप्रदायः ।

एर. ५८

(५) अङ्घ्रिरेवेत्यवधारणं नापांरिप्याशुवपयम् ।

• मय.

(६) गान्धर्वस्यु नायं विधिः, प्रदानमात्रात् ।

• नन्द.

(७) इतरेषां वर्णानां अनुयोमप्रतिषेधेनः कर्तव्यम् ।

• भाच.

• ६१ गोरावदः ।

याज्ञवल्क्यः

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्यत्वलङ्कृता ॥

(१) नन्ययं विवाहाग्न्यः संस्कारो न नित्यमुप-
संहर्तुं शक्यः, पराधीनत्वात् कन्याग्न्यस्य । उच्यते-
स्यादयं दोषो दात्रभावात् यद्यप्रायिता कन्या न प्रदीयते,
ददतो वा प्रत्यवायः स्यात् । अथ तु खलु दातुरभ्युदयः ।
यथाह-ब्राह्म इति । ब्राह्मण एवैनमर्हतीति ब्राह्मः । तत्र
चायं विधिः-यथाशक्यत्वलङ्कृत्य उक्तलक्षणं वरमाहूय
गृह्योक्तेन विधिना कन्यादानम् । तदा नोक्तदोषप्रसङ्गः ।
न चैवं ब्राह्मे लोकानुष्ठारिभिर्भविताभ्यम्, कथमप्रायिता
कन्या दीयते इति । अयमेव सतां धर्मो यतः । अयं च
ब्राह्मणस्य प्राथमकल्पिको विवाहः । विश्व.

(२) विवाहानाह-ब्राह्म इति । स ब्राह्माभिधानो
विवाहः यस्मिन्नुक्तलक्षणया वराय आहूय यथाशक्यत्व-
लङ्कृता कन्या दीयते उदकपूर्वकम् । ॥ मिता.

(३) एवं च निरुपाधिककन्यादानपूर्वकः सवर्णा-
परिणयो ब्राह्मो विवाह इति पर्यवस्यति । उपाधयश्च
ऋत्विक्स्वयंप्रदण्डमयवन्धादयः । ॥ ५ वीमि.

नारदः

सत्कृत्याहूय कन्यां तु ब्राह्मो दद्यात्स्वलङ्कृताम् ॥

अशानां लक्षणमुच्यते । सत्कृत्य पूजयित्वा आहूय
वरं तस्मै कन्यां दद्यात्, एष ब्राह्मः । आहूय कन्यादान-
मात्रम् । यथाविभवमलङ्कृता । नामा.

॥ अर., स्मृच. मितावत् ।

॥ शेष मितागतम् ।

(१) यास्मृ. १।५८; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्मृच.
८५; मया. १।५५; निप. २८४ (=); गमा. ९९; उत.
२०६, १२८; संत. ८९२; विसौ. ५५; वीमि.; संप्र. ८४७;
चम. ११३; मुक्ता. १४१; शूक. १०९; रत्न. ७५; विपा.
७५८; भाव. १।२७; संदी. ५ (भाग. २) ।

* (२) नाम. १।४०; मास्मृ. १।५४० ब्राह्मो दद्यात् स्व
(दद्यात् ब्राह्मं च) ।

ध्यासः

औच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा त्रिः परिक्रम्य पावकम् ।
नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्यात् ब्राह्मो विधित्स्वयम् ॥

(१) अत्र त्रिः पावकपरिक्रमणं, नामगोत्रोच्चा-
रणयोः पाठक्रमो नादिष्यते । गूर. ६५.

(२) पावकपरिक्रमणं च शान्तान्तरे अग्निं प्रति-
ष्ठाप्य कन्याया सह तं त्रिः परिक्रम्य तां दद्यात् इति
क्रमदर्शनादयोक्तमिति ध्येयम् । मंत्र. ८४७

देवलः

ततो विनीतां कल्याणीं कन्यां कुलवयोऽन्विताम् ।
अलङ्कृत्याहते दद्याद्द्विवाहो ब्राह्म उच्यते ॥

(१) कन्याणीं उक्तकन्यादोषरहिताम् । अहते
उक्तवरलक्षणयुक्ताय । ॥ गूर. ७७

(२) विनीतां निर्गतप्रावरणवतीम् । कल्याणीं
उक्तकन्यालक्षणवतीम् । सुवलयान्वितां अभिनवकङ्कण-
वतीम् । तेन गजदन्तकङ्कणधारणरूपो दाधिगात्यग्निष्ठा-
चारोऽप्यनुग्रहीतो भवति । संप्र. ८४७

यमः

अद्विष्टां दीयते कन्या ब्रह्मदेवेति तां विदुः ॥
ब्रह्मदेवेति संशा आदे ततो जातस्य पट्टकिपावनत्व-
व्यवहारार्थम् । + गूर. ७८

संवर्तः

अलङ्कृत्य स्वलङ्कारैर्वराय सहशाय वै ।
ब्राह्मेण तु विवाहेन कन्यां दद्यात् सुपूजिताम् ॥

॥ गूर. गूरुवत् ।

+ अर., गूर., संप्र. गूरुवत् ।

(१) गूरु. ७७; चदा. ६८४; गूर. ६५; वीमि. १।५८
कृत्वा (कन्यां); संप्र. ८४७.

(२) अप. १।५८; गूरु. ७७; गूर. ६५ कन्यां कुलवयोऽ-
न्विताम् (कुलवयोऽन्विताम्); संप्र. ८४७ विनीतां
(विनीतां) कुलवयोऽन्विताम् (सुवलयान्विताम्).

(३) अप. १।५८ देवेति (दायेति); गूरु. ७७; गूर.
६५; वीमि. १।५८ कमेण न्यातः; संप्र. ८४८.

(४) संस्मृ. ६० त्वङ्कुरिः (त्र यः कन्यां) कन्यां दद्यात्
(दद्यात् त्रु); गूरु. ७७ त्र (त्र); गूर. ६५ कन्यां दद्यात्

सुपूजितां पुष्पचन्दनादिसंमानिताम् । गृक. ७७

वृहत्पराशरः

जौलादिगुणयुक्ताय पुंस्त्वे सति वराय च ।

कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाहो वैधसः स्मृतः ॥

पैठीनसिः

तैस्मान्नाम्निकां कन्यां सहिरण्यां दद्यादयं ब्राह्मो
विवाहः ॥

प्रचेताः

सैवर्णाय नामिकाभुदकेन दद्यात्स ब्राह्मो विवाहः ॥

ब्रह्मपुराणम्

ईदृशाय यदा कन्यां ददध्वं श्रद्धयान्विताः ।

अलङ्कृत्य यथाशक्त्या पूजयित्वा धनेन च ॥

(दद्यात् कन्यां) ; संप्र. ८४७ त्वल (खल) वै (च)
श्रुतिनाम् (सुलक्षणम्) .

(१) श्रुतसं. ६।३.

(२) गृक. ७९ ; गृह. ६७ (कन्यां) ब्राह्मो (स ब्राह्मो) ;
बौमि. १।५८ (कन्यां सहिरण्यां दद्यादयं ब्राह्मो विवाहः)
पञ्चावदेव ; संप्र. ८४८ .

(३) श्रु. ६८४ .

(४) गृक. ७९ ईदृशाय यदा (सद्दृशाय यदा) पूजयित्वा
(पूजयित्वा) ; गृह. ६७ ईदृशाय यदा (तादृशाय तदा) धनेन
च (धनेन वा) ; बौमि. १।५८ पूजयित्वा (पूजयित्वा) उक्त. ;
संप्र. ८४८ पूजयित्वा (पूजयित्वा) .

(१) अलङ्कृत्य वरं अलङ्कृत्य । धनेन गोहिरण्या-
दिना पूजयित्वा । यथाशक्त्यैत्युभयत्र योग्यम् ।

(२) ईदृशाय पूर्वोक्तगुणयुक्ताय ।

गृक. ७९

संप्र. ८४८

सुप्रभेदे

वैयो वृत्तं च संपन्नं विद्यारूपाभिजात्यकम् ।

कन्यां दद्यात्तमाहूय सगोभूमिहिरण्यकम् ।

तद्ब्राह्ममिति निर्दिष्टं विवाहेपूज्यं स्मृतम् ॥

शौनकाकारिके

कुलीनाय वरिष्ठाय श्रुतशीलादिभिर्गुणैः ।

द्विजन्मने समाच्छाद्य नवयस्त्रेण कन्यकाम् ॥

अलङ्कृत्य च यद्दद्यात्सादरं सोदकं ततः ।

अयं ब्राह्मो विवाहः स्यादेवर्षिपितृपूजितः ॥

रेणुकारिका

ओच्छाद्य पूजयित्वैवं श्रुतशीलयते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया विवाहो ब्राह्म उच्यते ॥

(१) मस्त्र. ५३ .

(२) शौका. २ पृ. ५६ समाच्छाद्य (समासाद्य) ; प्रपा. ३४४ .

(३) शौका. २ पृ. ५६ यद्दद्यात् (यो दद्यात्) ; प्रपा. ३४४ .

(४) रेका. ७६ पृ. ५३ .

द्वैवविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलङ्कृत्य स द्वैवः ॥

(१) वितते कर्मणीति, वैतानिके कर्मणीत्यर्थः ।

गानाह.

(१) भाग्य. १।१।१ ; प्रपा. ३४३ ; धन. ४९ ; संप्र. ८४९ ; संप्र. १४ ; बृह. २।११८ ; संप्र. ४३८ .

(२) वितते कर्मणि कर्मण्ये इत्यर्थः । अना.

वैतानमगृह्यसूत्रम्

ऋत्विजो यद्दद्यात्तमनोऽलङ्कृत्य कन्यां प्रति-
पादयति स द्वैवः ॥

(१) वैगृ १।१ .

गौतमः

अन्तर्वेद्युत्विये दानं दैवोऽलङ्कृत्य ॥

(१) ' अन्तर्वेदि ' इति प्रक्रान्तयज्ञग्रहणार्थः ; ' ऋत्विक्श्रुत् ' (गौध. ६।९) इत्यादौ क्रियोत्तरकालमपि ऋत्विज (१ कृ) इति व्यवहारदर्शनात् । नित्य-दक्षिणातः अधिकमिति ज्ञापनार्थं दानग्रहणम् । दैव इति विवाहसंज्ञा । मभा.

(२) अन्तर्वेदि वेद्यां दक्षिणाकाले ऋत्विजे कर्म कुर्वते यदलङ्कृत्य कन्याया दानं स दैवो विवाहः । आच्छाद्यालङ्कृतामिति प्रकृते पुनरलङ्कृत्येति वचनं वरस्याप्यद्गुणीयकादिभिरलङ्कारार्थम् । गोमि.

हारीतः

वेद्यन्ते मियुनं दत्त्वा स दैवः ॥

(१) कन्यादानार्थं दक्षिणास्वीयमानासु वेद्यन्ते वेद्याः एकदेशे । गोमियुनमत्र स्वीयमेव दाया वराय दातव्यं, न तु वरादेवोपादेयं, तथात्वे सत्यार्पतापत्तेः ।

§ श्र. ६. ९

(२) अस्य च विवाहस्य सोपाधिकत्वेन ब्राह्मात् न्यूनत्वं भेदश्च । * वीमि. १।१९

(३) मैथुनं गोमिथुनम् । * संप्र. ८४. ९

बौधायनः

दक्षिणासु नीयमानास्वन्तर्वेदि ऋत्विजे स दैवः ॥

§ गृह गृहवत् ।

* शेषं गृहवत् ।

(१) गौध. ४।९ ; मभा. (अलङ्कृत्य०) ; गोमि. ४।७ ; मुक्ता. १४२ .

(२) गृह. ८२ ; गूर. ६९ मिथुनं (गोमिथुनं) ; वीमि. १।१९ गृहवत् ; संप्र. ८४. ९ मिथुनं (मैथुनं) ; संग. २५४ संप्रवत् .

(३) बौध. १।२०।५ ; गृह. ८३ ; गूर. ६९ (कन्यादानार्थं दक्षिणास्वीयमानासु अन्तर्वेदि ऋत्विजे स दैवः) ; दीक. १।१९ (दक्षिणासु दीयमानासु) एनावदेव ; वीमि. १।१९ नीयमा (दीयमा) ऋत्विजे (ऋत्विजे) ; संप्र. ८४. ९ वीमिभ्यः ; मुक्ता. १४२ ; संप्र. ४७७ स दैवः (दद्यात्) : ४७८ .

८ (१) दानार्थं दक्षिणासु नीयमानासु ऋत्विजे यत् दानमित्यर्थः । गृह. ८३

(२) ऋत्विक्कर्मकौशलजनितपरितोपरूपोपाधियुक्तत्वात् ब्राह्मात् भेदोऽप्यत एव सुव्यक्तः । गूर. ६. ९

(३) ऋत्विग्वरणवेद्ययामेव कंचिद्भ्रसंपन्नियुक्तं ऋत्विक्त्वेन घृत्वा दक्षिणाकाले तदीयभागेन सह कन्यां तस्मै दद्यात् । स च तां प्रतिगृह्य समाप्ते यज्ञे ' प्रजापतिः स्त्रियां यज्ञः ' इति पङ्क्तिर्मन्त्रैः पुनः प्रतिगृह्य शुभे नक्षत्रे विवाहहोमं कुर्यात् । स दैवो नाम । बौमि.

आपस्तम्बः

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥

दैवेर्दृष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितते ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्यात् । एष दैवो विवाहः । उ.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥

' दैवे यज्ञे ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ' इत्येतावतैव सिद्धौ तन्त्रग्रहणस्वरसान्महतः सौमिककर्मण एवात्र ग्रहणं, नैधि-कपाशुक्योरिति । प्रतिपादयेदिति वचनादृत्विज इत्येकमे एव प्रतिपादनाच्च नेयं तन्त्रसंबन्धिदक्षिणा । ऋत्विज इत्यग्रासगोत्रासपिण्डो यः कश्चनत्विक्संप्रदानत्वेन ज्ञेयः । एतच्च प्रतिपादनं प्रधानदक्षिणादानानन्तरम् । तथा च बौधायनः— ' दक्षिणासु नीयमानास्वन्तर्वेद्युत्विये दद्यात् ' इति । अत्र प्रतिग्रहे मन्त्रविशेष उक्तो बौधायनेन— ' अथ यदि दक्षिणाभिः सह दत्ता स्यात्तां प्रतिगृहीयात् प्रजापतिः स्त्रियामिति पङ्क्तिरनुच्छन्दसम् ' इति ।

दक्षिणाभिः सह दत्तेति वचनमपि कन्याप्रतिपादनस्य यागदक्षिणात्वं नेत्यत्र लिङ्गम् । अयं च प्रतिग्रहमन्त्र-विशेषोऽस्माकमप्यविद्वदः । न च ' तान्त्रीणां दक्षिणाणां दर्शयति ' इतिसूत्रविरोध इति वाच्यम्, एतस्य प्रति-ग्रहमन्त्रविशेषस्य दक्षिणाप्रतिग्रहप्रकरणे सूत्रकारिणा-पठितस्य ' तान्त्रीणां दक्षिणाणां दर्शयति ' इतिसूत्रविषयक-त्वासंभवेन विरोधाभावात् । ' दीक्षितो न ददाति '

(१) भाध. २।११।१९ .

(२) हिध. २।७।१।४ ; संप्र. ४७६ .

इति निषेधो यज्ञतन्त्रे : कन्याप्रतिपादने न प्रवर्तते, विधानमल्लात् । प्रतिपादनं तु कुन्सेन कन्यादानोक्तविधिना कार्यम् । कन्याप्रतिपादनाद्भूतहिरण्यपादिदानस्य तु ददाति-विहितत्वाभिषेधोऽस्त्येव ।

§ संर. ४७७

वसिष्ठः

यज्ञतन्त्रे यितत ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्यादलङ्कृत्य तं दैवमित्याचक्षते ॥

विष्णुः

यज्ञस्थर्त्विजे दैवः ॥

शङ्खः

यज्ञस्थायर्त्विजे दैवः ॥

महाभारतम्

ॐ आपं विधिं पुरस्कृत्य दाराभ्यन्दन्ति चापरे ॥

मनुः

यज्ञे तु यितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥

(१) यितते प्रारब्धतन्त्रे ज्योतिष्टोमादौ यज्ञे तन्कर्मकारिणे ऋत्विजेऽध्वये सुताया दुहितुर्दानम् । अलङ्कृत्येत्यनुवादः, कन्यादानस्य सर्वस्वैवंरूपतरात् । आच्छाद्यालङ्कृतां विवाहयेदिति सामान्योऽयं विधिः । ननु 'गौश्वाश्वधाश्वतरश्च' इत्याद्युक्तिगम्यो दक्षिणात्वेन श्रुतम् । न क्वचित्कन्यादानं कल्पयतया चोदितम् ।

§ शेषं भास्वन्मोजन्वावत् ।

• 'आपं विधिं यज्ञम् । तेन देव उक्त्' इति टीका । शरीरात् पूर्वमुक्तात्पारिशेष्यार्थं देव एवेति तदभिप्रायः ।

(१) वसु. १।१२ ।

(२) विश्व. २।१२० ।

(३) शत. ४।४ ।

(४) भा. १।१०३।१५ ।

(५) मसु. १।२० ; गृह. ८२ ; श्रु. ८२ ; यदा. २८४ कतिपये कर्म कुर्वते (कर्म कुर्वति कतिपये) ; गृह. १९ ; पमा. ४८१ ; यज. ४१ ; संज. ८४९ धर्म (धर्म) ; मुज. १०० ; संकी. २०५ ; आन. १०१ ; भा. १।१९ पू. ; सग. २५१ ; भा. सं. २२ ; सर. ५२ ।

किमत्र कल्पयतया । प्रवृत्ते यज्ञे ऋत्विजे यां ददाति च दैवो विवाहः । अस्ति चोपहारगन्धर्वात्तरीयकरणम् । अकर्मोद्देशोनापि दीपमानं तन्कर्मकरणमवृत्तस्य जनयत्येवानमनविदोषम् । एतावतोपकारसंबन्धेन ब्राह्मणं देवो न्यूनः ।

(२) सम्यक् यथार्थं अस्त्वलितमिति यावत् ।

गृह. ८२

(३) यज्ञे यज्ञमध्ये ऋत्विजे (दानं !) स्वयमस्य सम्यङ्निष्पत्त्यभिसंधानेन सुतादानम् । 'उभयस्यापि पञ्चम्य पिता पुत्रीमनुक्रमेत्' इत्यादिविधिना ब्राह्मण इव दान-यावयमुच्चार्यम् । एवं 'दीक्षितो न ददाति' इति दान-निषेधः एतदन्यदाननिषय इति ब्राह्मणम् । मधि.

(४) ज्योतिष्टोमादि यज्ञे प्रारब्धे यथाविधि ऋत्विजे कर्मकर्त्रे अलङ्कृत्य कन्यादानं दैवं विवाहं मुनयो मुचते ।

• मसु.

(५) दैवं देवकर्मसंबन्धितान् देवोद्देश्यतरात् ।

† मध.

(६) देवकार्याधिहृताय दानात्तस्य देवत्वम् ।

नन्द.

याज्ञवल्क्यः

यज्ञस्थर्त्विजे दैवः ॥

(१) इमे त्वनुकृत्याः । यज्ञस्थवचनं पूर्वमुक्तादि-व्यावृत्त्यर्थम् । देवा ऋत्विजस्त एतमर्हन्तीति दैवः । अतश्च ब्राह्मणस्यैवायम्, इतरतोऽर्त्विजगणपिच्छात् । महर्त्विगम्यश्च । यथाह व्यासः— 'स्तेषां पुत्रां यज्ञं यो विद्यानां महर्त्विजां तितने यज्ञतन्त्रे । मध्वर्षदे दुहितरं मंत्रदद्यामुद्रात्रे वा मन्त्रो याऽय होत्रे ॥' इति ।

• शोभा म्यातदानं मद्रुक्तात्तं दृग् । भा. मनुयात् ।

† शेषं विभागम् ।

(१) याग. १।१९ ; शि. ; मि. ; अ. ; श्रु. ८१ ; मया. १५५ ; भा. ९९ ; उ. १२८ अ. १११ ; शि. ५१ ; शी. ३३२ ; सं. ८५९ ; भा. १११ ; मुज. १०१ ; श्रु. १०९ ; शि. ४०८ ; श्रु. ७९ अ. २२ ।

उद्गातृवचनाच्च । सोमत्विक्प्रत्ययः । दक्षिणातिरिक्तं
चैतदानं, फलश्रवणात् । विश्व.

(२) स दैवो विवाहो यस्मिन् यज्ञानुष्ठाने वितते
ऋत्विजे शक्यलङ्कृता कन्या दीयते । मिता.

(३) ऋत्विजे यज्ञं कुर्वते । दक्षिणादानकाले
ऋत्विक्कर्मकोशलजनितपरितोपोपाधिना यत्र कन्या दीयते
स विवाहो दैवः । वीमि.

नारदः

अन्तर्वेद्यां तु दैवः स्वाहृत्विजे कर्म कुर्वते ॥

अन्तर्वेद्यां तु यज्ञमध्ये ऋत्विजे कर्म कुर्वते, अल-
ङ्कृत्येत्यादि सर्वत्र तुल्यं, दद्यात् स दैवः । नामा.

देवलः

अन्तर्वेदि समानीय कन्यां कनकमण्डिताम् ।
ऋत्विजे तु ददात्येप विवाहो दैवसंज्ञकः ॥

• अय., रघुव., मया. मितावत् ।

(१) नाम. १३४२ ; नास्मृ. १५४१ .

(२) गृह. ८२ ; गुर. ६९ अन्तर्वेदि (अन्तर्वेदी) तु
(३) ; मंत्र. ८४९ ददात्येप (ददात्येनां) .

यमः

ऋत्विजं समलङ्कृत्य विवाहो दैव उच्यते ॥

बृहत्पराशरः

यो यज्ञे वर्तमाने तु ऋत्विजे कर्म कुर्वते ।
कन्याऽलङ्कृत्य दीयेत विवाहः स तु दैविकः ॥

सुप्रभेदे

यज्ञे तु ऋत्विजे चैव कन्यादानं तु दैविकम् ॥

शौनकाकारिके

वैश्वेण च समाच्छाद्य भूपयित्वा च शक्तिः ।
ऋत्विजे कन्यकादानं वितते यज्ञकर्मणि ।
दैवो नाम विवाहोऽसौ ज्ञेयो दैवतसंमतः ॥

रेणुकारिका

यज्ञे तु वितते सम्यक् ऋत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य सुतादानं विवाहो दैव उच्यते ॥

(१) गृह. ८२ ऋत्विजं सम (स ऋत्विजम्) ; गुर. ६९
गृहवत् ; संप्र. ८४९ ; संग. २५४ .

(२) बृपतं. ६५ .

(३) सस्मृ. ५३ .

(४) शौका. ४-५ पृ. ५६ ; प्रया. ३४४ ; संप्र.
८६२-८६३ दैवत (दैवेन) .

(५) रेका. ७७ पृ. ५३ .

आर्पणविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत् स आर्पणः ॥

यत्र गा मदीवर्दे च कन्यादाने दत्त्वा तामुपयच्छेत्
स आर्पणः । मया. ३४३

वैखानसगृह्यसूत्रम्

यंत्रोमिथुनेनेकेन द्वाभ्यां वा कन्यां ददाति
समापमापशतैः ॥

(१) भाग्य. १५११ ; अय. १५९ शौनका ; प्रया. ३४३ ;
घन. ४६ ; मंत्र. ८५१ ; मंत्र. ६४ ; बृह. १११८ ; संप्र. ४७८ .

(२) वैश्व. ३११ .

गौतमः

आर्पणं गोमिथुनं कन्यायते दद्यात् ॥

(१) आर्पणं इति विवाहसंज्ञा । तस्मिन् पूर्वं यरेण
गोमिथुने दत्ते पश्चादाच्छाद्यालङ्कृतां दद्यात् ।

मया.

(२) आर्पणसंज्ञके विवाहे गोमिथुनं ग्रीधुरूपं कन्या-
यते दद्यादरस्तादृशं मभित् । आच्छाद्यालङ्कृत्यामिति
यमानम् । गीमि.

(१) गीमि. ४१८ ; मया. ; गीमि. ४१६ ; मुत्ता. १४२ .

वैधायनः

पूर्वां लाजाहुतिं हुत्वा गोमिथुनं कन्यावते दत्त्वा
प्रहणमार्षः ॥

(१) पूर्वं चतसृणा मध्ये द्वे आद्ये । गोम्यामित्ति
गोमिथुनेन सह देवैत्यनुपन्नः । * गृक. ८४

(२) पूर्वं चतसृणा लाजाहुतीनामाद्ये द्वे । गोम्या
सह देवैत्यर्थः । एतेन गोमिथुनप्रत्यावृत्ते कन्यादानकाल-
स्त्रान्तरमुक्तं भवति । सप्त. ८५१

(३) वैशाहिकीना लाजाहुतीना प्रथमाहुत्यन्तरे
कन्याम्यामिने गोमिथुनं वरं प्रदाय तस्या एव पुनर्ग्रहण-
मार्षो नाम विवाहः । चौवि.

आपस्तम्बः

आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देवौ ॥

ऋषिमिदं विवाहे मिथुनौ गावौ स्त्रीगवी पुंगवश्च
दुहितृमते देवौ । एष आर्षः । उ.

विवाहे दुहितृमते दानं काम्यं धर्माद्यं श्रूयते,
तस्मान्दुहितृमतेऽधिरथं शतं देयं तन्मिथुया कुर्या-
दिति तस्यां क्रयशब्दः संस्तुतिमात्रं धर्मादि
संबन्धः ॥

(१) असमर्थः— ' दानं क्रयभाष्यस्य न विद्यते '
(आष. २।१।१०) इत्युक्तम् । तत्कथमार्षविवाहे
गोमिथुनादिप्रहणमित्याशङ्क्याह— विवाहे इत्यादि ।
विवाहे यन् कन्यापित्रे दानं तन् काम्यम् । नाम

* गृक. गृक. ८४ ।

(१) चौवि. १।२०।४ ; गृक. ८४ (पूर्वं लाजाहुतीं दत्त्वा
गोम्यां आर्षः) ; गृक. ७० (पूर्वं लाजाहुतीं दत्त्वा गोम्यां स
आर्षः) ; संव. ८५१ गृक. ८४ ; मुक्ता. १४२ दत्त्वा मार्षनाथः
(दत्त्वा मार्षः) ; संव. ४०० (पूर्वं लाजाहुतीं दत्त्वा गोमिथुनं
कन्यापित्रे दत्त्वा) दत्त्वावदेवः ४०८ पूर्वां (पूर्वं) ७५३ दत्त्वावदेवः ।

(२) आष. २।१।१० ।

(३) आष. २।१।११ ऋषित्व (ऋषित्व) ; गृक. ९०
तन्मिथुया (तन्मिथुनाया) ; गृक. ७४ गृक. ८४ ; चौवि. १।११
गृक. ८५ ; संव. ८५० (दानं) तन्मिथुया (तन्मिथुनं) १।११
(संव.) ; मुक्ता. १४१ ; आन. १०० ट. १ + (वरं) ।

(१ कामनायां अत्र) ऋषित्वस्यपुत्रोत्पत्तिविषयत्वं,
' यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवति ' (आष. २।
१।१४) इति वचनात् । तन्मिथुनाया कुर्यादिति ।
तद्वचं रथाधिकं गोशतं मिथुनाया कुर्यादिति जायापति-
त्वमापादयेदित्यर्थः । मिथुनशब्दात्मिषोऽर्थापरस्या
विभक्तेः छान्दस आशयः ।

यस्तु तस्यामार्षविवाहोऽप्यायं स्मृत्यन्तरे क्रयशब्दः, स
शब्दमार्थं, न वास्तवस्तत्र क्रयः । अत्र हेतुः— धर्मादि
संबन्ध इति । धर्मनिमित्तो द्यौर्लोक इति ।

* गृक. ९०—९१

(२) आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं फचिद्वेदे ध्रुवो ।
तस्मान्दुहितृमते रथेनाधिकं गरा शतं देयम् । तस्य
दुहितृमान् मिथुया कुर्यात् मिथुया कुर्यात् । ' मा देवानो
मिथुया कर्मागधेयम् ' (तैत्ति. १।१।७।१२) इति दृश्यते ।
मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः । वरापेय पुनर्दयारिति ।
तदानं काम्यं कामनिमित्तम् । ' यथायुक्तो विवाहस्तथा-
युक्ता प्रजा भवति ' (आष. २।१।१।८) इति, ऋषि-
त्वस्याः पुत्रा यथा स्थुरिति (प्रजायम्) । तत्र धर्माद्यं
न (प्रजायं) विक्रयायम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां
क्रयशब्दः क्वचित् स्मृतौ दृश्यते, स संस्तुतिमात्रं,
द्रव्यप्रसाद (प्रदान) साम्नात् । न मुख्यक्रयव्यति-
पादनायम् । पुत्रः इति यस्मात् धर्मादेव हेतोः संबन्धो
दम्बलोरिति । ' आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देवौ '
इत्यादि एष एव ग्राह्यः । अत्र मतुः— ' दाया
नाऽऽददते शुक्रं शतयो न स विक्रयः । अहंश्च
तच्छुभारीनामनुशंसं च वेचयम् ॥ ' (मन्व. १।५४)
इति । एतस्य सर्वं ' दानं क्रयव्ययं भावव्ययं न विद्यते '
इत्यस्य व्यभिचारमिदं श्रवणं कर्तव्यमित्युक्तम् । उ.

(३) असमर्थः— ' दानं विक्रयव्ययं भावव्ययं न
विधीयते ' इति श्रुतेः च ऋषेः गोमिथुनादिप्रहणमित्यत्र
आह— विवाहे इति । विवाहे आर्षे, तन्मिथुनप्रहणमात्रं ।
एव यत् कन्यापित्रे दीप्यते तत्रात्र, ऋषित्वस्यपुत्रोत्पत्ति-
कामनाया दीप्यमानं यत् । तथा च स्मृतिः— ' दत्त्वा-

* गृक. गृक. ८४ ।

युक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवति' (आध. २। १२।४) इति । तन्मिथुनं कुर्यादिति । तत् दत्तं रथाधिकं गोशतं कन्यावरो मिथुनं कुर्यात् । जायापतित्वमापादयेदित्यर्थः । यस्तु तस्यामार्षोढायां क्रयशब्दः स शब्दमात्रं, न वास्तवः क्रय इति कल्पतदः । वस्तुतस्तु तस्यां दान-क्रियायामिति व्याख्येयम् । आर्षोढायां श्रीताशब्दप्रयोगा-पेक्षणात् क्रियावाचिनः क्रयशब्दस्य प्रयोगानुपपत्तेः । अत्र हेतुः—धर्माद्धि संबन्ध इति । धर्मनिमित्तो ह्यसौ संबन्धो न लोभनिमित्तक इति । गोमिथुनग्रहणं च स्वयं कन्योपकरणदानासमर्थस्य तद्दानार्थं वेदितव्यम्, 'प्रदानं यत्र कन्यायाः सह गोमिथुनेन च । शस्ताय चासगोत्राय तमार्षमृषयो विदुः ॥' इति देवलस्मरणात् । गोमिथुनेन वरादुपात्तेनेत्यर्थः । शुल्कत्वेन ग्रहणे तु दोषः, यक्ष्यमाण-दोषश्रवणात् । माधवाचार्यैरमिहितम्—देशकालानुरूपं हि मूल्यं शुल्कं भवति, लोके तथा दर्शनात् । गोमिथुनं हि न शुल्कम्, शास्त्रे नियतपरिमाणत्वादिति । तच्चिन्तयम्, 'अरुणया पिद्वाक्षया एकहावन्या सोमं क्रीणाति' इत्यत्र सोमक्रयण्यां गवि व्यभिचारदर्शनात् । तस्माच्छास्त्रेऽपि नियतपरिमाणं शुल्कं भवति, 'हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणाति' इत्याद्युपक्रम्य 'तं दशभिः क्रीणाति' इति तत्रैव शुल्कपरिमाणदर्शनात् । तस्माद्यथोक्त-मेव साधु । संप्र. ८५०—८५१

(५) आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं कचिद्वेदे श्रूयते । तामेव श्रुतिमुदाहरति—तस्माद्दुहितृमते इति । दुहितृमते रथेनाधिकं गवां शतं देयम् । तत्र शतं दुहितृमान् मिथुया कुर्यात् मिथ्या कुर्यादित्यर्थः । कन्यायै वराय च क्षेया-लङ्कारादिप्रत्ययणेन तद्द्रव्यादानसाम्यगतक्रयवृत्तिं चित-थीकुर्यादित्यर्थः । यद्वा मिथुया मिथुनं, वरदत्तद्रव्यं मिथुनस्य कुर्यादित्यर्थः । मिथ्यार्थत्वं मिथुनार्थत्वं च मिथुयाशब्दस्य श्रूयते 'मा देवानां मिथुया कर्म (कर्) भागधेयम्' (तैसं. १।३।७।२), 'आपो या अग्ने-मिथुयाः । मिथुनवान् भवति' (तैआ. १।२।२।२) इति । तदिदं दानं काम्यं कामनिमित्तं 'यथायुक्तो विवाह-स्तथायुक्ता प्रजा भवति' (आध. २।१२।४) इति ऋषिबुल्याः पुत्राः यथा स्युरिति । ततश्च धर्मार्थं न

क्रयार्थम् । 'अयशो वा एषं योऽपत्नीकः' (तैत्रा. ३।३।३।१) इत्यादिश्रुतेः 'पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनी-र्षेतम्' (आध. २।१।१) इति सपत्नीकस्यैव धर्मार्थ-कारस्मरणाच्च विवाहस्य धर्मार्थत्वेन तदर्थं दानमपि धर्मार्थमेव । यस्तस्यां विवाहक्रियायां क्रयशब्दः कचि-त्स्मृतौ दृश्यते स संस्तुतिमानम्, द्रव्यप्रदानसाम्यात् । न मुख्यक्रयत्वप्रतिपादनार्थम् । कुतः ? हि यस्माद्धर्मदेव हेतोः संबन्धो दम्पत्योरित्यर्थः । एवं च धर्मार्थं दान-विधानात् 'सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि अष्टष्टार्थानि' (आध. २।१।८) इति स्मरणात् दुहितृमते च स्व-देयमुदकपूर्वमेव दद्याद्दुहितृमतांश्च कन्याम् 'अग्निरेव द्विजातीनां विवाहस्तु प्रशस्यते' (मस्मू. ३।३५) इति स्मरणात् उदकपूर्वमेव दद्यात् । 'दुहितृमतेऽधिरथं शतं देयं तन्मिथुया कुर्यात्' इति श्रुत्या गोमिथुनाधिक-मप्यादाय वरयोपिद्भ्यां गृहक्षेत्रभूषणादिद्वार (? द्वारा) प्रत्यर्पणे सति स विवाहो धर्म्य एवेति गम्यते । न चैवं 'आसुरो ब्रविणादानात्' इति स्मरणादासुरत्वं शङ्क-नीयं, कन्यावतो भोगार्थं द्रव्यादाने तथोक्तत्वात् । तथा च गौतमः—'चित्तेनाऽऽनतिः स्त्रीमतामासुरः' (गौध. ४।११) इति । आनतिः कन्यादानं प्रत्यानुगुण्यम् । 'स्त्रीमताम्' इति वचनात् कन्यायै गृहक्षेत्रादि दत्त्वं विवाहेऽपि नाऽऽसुरत्वमिति हरदत्तः । कन्याया भूषणा-द्यर्थे छादनाद्यर्थे वरादानादानं न दोषावहमित्याह मनु-रपि—'यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः । अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंसं च केवलम् ॥' (३।१५) यासां कन्यानां वरेण दत्तं शुल्कं ज्ञातयः पित्रादयो नोप-जीवन्ति स विक्रयो न भवति, तत्कुमारीणामर्हणं पूजन-मानृशंसं च भवतीत्यर्थः । एतदेवाष्टभिः श्लोकैः समर्थ-यति स एव—'पितृभिर्भ्रातृभिश्चेताः... सर्वमेव न रोचते' (मस्मू. ३।५५—६२) । यतः एवं कन्या भूषयितव्या अतो ज्ञातिभिर्वराद्भूषणार्थं घनादानं न दोषावहमित्यर्थः । स्वोपभोगार्थं द्रव्यग्रहणे पित्रादीनां दोषमाह स एव—'न कन्यायाः पिता...' (मस्मू. ३।५१) । मुक्ता. १४२—१४३

(३) धर्मत इत्यानुशास्यार्थे, न तु शुल्कबुद्ध्या । गोमिथुनग्रहणं च कन्यादातुः स्वयमधिकदानासमर्थस्य कन्योपकाराधिक्यमिच्छतो वेदितव्यम् । . गृह. ८३

(४) गोमिथुनं स्त्रीपुंसौ द्वे वा मिथुने धर्मत आदाय आप्तोऽयं धर्म इति बुद्ध्या, न तु लोभेन । आदानं वेतनकल्पार्थमेव न तु स्वार्थम् । तच्च कुलधर्मबुद्धयैव । विधिवदिति वाक्यमुच्चार्येत्यर्थः । अलङ्करणं तु कन्याया नाम्नास्ति तत्र विशेषविधेरेव लामात् । मवि.

(५) धर्मतः धर्मार्थे यागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं, न तु शुल्कबुद्ध्या । * ममु.

(६) धर्मत इत्यनेन दक्षिणात्वेनादाय इत्युच्यते । एकं द्वे वेति शकत्याऽशक्या वरापेक्षया विकल्पः ।

श्रु. ७०

(७) गोयुगं स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वे इति स्त्रीपुंसो-
चतुष्टयं वरात् वरग्रहादादाय कन्यायाः सौन्दर्यादिरगुण-
दोषानपेक्ष्य नियतपणत्वेन गृहीत्वा । पूर्वमृषिमिरा-
चरितत्वादापर्मम् । मच.

(८) धर्मतः कुलधर्मतः, आप्तधर्मतो वा । न तु शुल्कत्वेन । ' आप्तं गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् । अत्यो वाऽपि महान् वाऽपि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ' इति मनुना गोमिथुनस्य शुल्कत्वेनोपादानापाकरणत्वात् । शुल्कत्वं तु गोमिथुनस्यापि लोभेन गृह्यमाणस्य भवति । संप्र. ८४९

(९) धर्मत आदाय धर्मार्थमादाय नार्थार्थं यत्कन्याप्रदानमाप्तो धर्मः । विक्रयदोषभयादपिभिरनुक्त-
वेतनैरेव विद्या दीयते शुभ्रुपादिकं शिष्यात् किञ्चिदा-
दीयते च । आप्तोऽपि कन्या दीयते वरात् किञ्चिदा-
दीयते च । तेन दानाऽऽदानसामान्येनास्वार्थत्वम् । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

औदायार्पस्तु गोद्वयम् ॥

* शेषं गोरावत् ।

(१) यास्मृ. १।५९ ; विध. ; मिता. ; अप. ; स्मृच. ८६ ; मया. १।५५ ; गमा. ९९ ; उत. १२८ गोद्वयम् (गोयुगम्) ; विसौ. ५६ ; वीमि. ; संप्र. ८५१ ; चम. ११३ ;

(१) आप्तस्तु वरात् गोद्वयमादाय । तच्च मिथुनं, स्मृत्यन्तरात् । (मन्त्र) द्रष्टारो ब्राह्मणा ऋषयः, ते एनम-
हन्तीत्यार्थः । तुशब्दः परिक्रयाशङ्कानिवृत्त्यर्थः । तथा चाह
मनुः— ' एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ' इति । कस्मात् पुनरिमावतुकल्पौ, पूर्वस्मादूनफलत्वात् । न्यूनफलत्वाच्चास्य दैवाच्चिदृष्टत्वम् । दैवसहपाठाश्चामपि ब्राह्मणस्यैव । प्राजापत्यान्यूनफलत्वेऽपि चास्यात एव पूर्वपाठ इति मन्तव्यम् । * विश्व.

(२) वरात् गोमिथुनं गृहीत्वा तस्मै यथाशक्त्य-
लङ्कृत्य कन्या दीयते इत्येव आप्तो विवाहः । . अप.

(३) गोद्वयग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अत एव मनुः—
' एकं गोमिथुनं द्वे वा..... ' । मिथुनं वृषभो वेतुश्च ।
+ स्मृच. ८६

(४) गोमिथुनं वरात् गृहीत्वा तेनैव सह यत्र कन्यादानं स विवाह आर्पः । तथा च देवलः— ' प्रदानं यत्र कन्यायाः सह गोमिथुनेन च । शस्ताय चासगोत्राय तमार्यमृषयो विदुः ॥ ' । गोमिथुनं दक्षिणात्वेन वराय देयमिति केचित् । कन्याधनार्थं तस्यै देयमिति कल्प-
तश्च । तदर्थमेव गोमिथुनं वरात् ग्राह्यं न तु शुल्कत्वेन । वीमि.

नारदः

वंस्त्रगोमिथुने दत्त्वा विवाहस्त्वापि उच्यते ॥

वस्त्रयुगं च गोयुगं च दत्त्वा विवाहः विवाहयेदिति
त्वाप्रत्ययोपपत्तिः । एष आपः । नामा.

* मिता. वाक्यार्थनाचं विश्ववत् ।

+ वाक्यार्थः विश्ववत् ।

मुक्ता. १४१ उतवत् ; शुक. १०९ ; विषा. ७५८ उतवत् ; रत्न. ७६ उतवत् ; भाच. ३१२९ .

(१) नामं. ११५१ ; नास्मृ. १५५१ मिथुने दत्त्वा (मिथुनाभ्यां तु) .

देवलः

प्रदानं यत्र कन्यायाः सह गोमिथुनेन च ।
शस्ताय चासगोत्राय तमार्षमृपयो विदुः ॥

सह गोमिथुनेनेति । वरदुपात्तेन सह गोमिथुनेन
सहितमित्यर्थः । शस्ताय यथोक्तवरलक्षणोपेताय ।

शुक.८४

बृहत्पराशरः

वैराय गुणयुक्ताय विदुषे सदृशाय च ।
कन्या गोद्वयमादाय द्वीयेताऽऽर्षः स उच्यते ॥

(१) शुक. ८३-८४ यत्र (यत्र) चासगो (वाऽसगो) ;
शुक. ७० शुकवद ; द्वीक. १।५९ ; उत. १२८ (सह गोमिथुनेन
च) पताचदेव ; वीमि. १।५९ ; संप्र. ८५१ .

(२) बृपसं. ६।६ .

शौनककारिका

येत्र गोमिथुनं दत्त्वा प्रदातृभ्यः क्षुमारिकाम् ।
उद्वहेदार्पनामाऽसौ विवाहस्त्वृपिसंमतः ॥

रेणुकारिका

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधियदार्षो धर्मः स उच्यते ॥

(१) प्रपा. ३४४ ; संप्र. ८६४ हावृषि (इ ऋषि) .
(२) रेका. ७७ भा पृ. ५३ .

प्राजापत्यविवाहः

आश्वलायनगृह्यमूत्रम्

सह धर्मं चरतमिति प्राजापत्यः ॥

(१) सह धर्मं चरतं इति समयं कृत्वा यत्र प्रदानं
स प्राजापत्यः । यद्यप्यन्धेष्वपि विवाहेषु सहधर्मचरण-
मस्ति, तथाप्यत्र यावज्जीवं सहधर्मचरणमेव न मध्ये
आश्रमान्तर्प्राप्तिरिति विशेषः । किंच तथा तथैव सह-
धर्मचरणं, न स्म्यन्तरविवाहः । अना.

(२) कन्यादानसमयेऽन्योन्याव्यभिचारोण ' सहोभौ
चरता धर्मम् ' इत्यनेन वाक्येन समयं कृत्वा यत्कन्या-
दानं स प्राजापत्य इति कल्पतरुप्रभृतयः । देवस्वामिनस्तु
यद्यप्यन्धेष्वपि विवाहेषु सहधर्मचरणमस्त्येव, तथाप्यत्र
सहधर्मचरणमेव न मध्ये आश्रमान्तर्प्राप्तिर्नापि स्म्यन्तर-
विवाह इति विशेष इत्यव्यभिचारपदार्थं व्याचक्षुः ।

विष्णुस्तु लक्षणान्तरमाह- (' प्राधितप्रदानेन प्राजा-
पत्यः ' इति) । प्राधितायाः याचितायाः कन्यायाः यत्

(१) भाट्ट. १।३।१ ; उ. १।१।३।१ ; प्रपा. ३४३ चरतं
(चरत) ; धर्म. ४९ ; संप्र. ८५२ प्रजापत्यं, संम. ६४ प्रजापत्यं ;
शुक. १११८ चरतं (चरता) ; संप्र. ४७६, ४७८ प्रजापत्यं .

पित्रा प्रकुर्येणोक्तविधिना दानं तेन प्राजापत्य इत्येवार्थतां
वर्णयन्ति ।

यत्तु धर्मशब्दोऽर्थकामयोरुपलक्षणम्, ' धर्मं चायं च
कामे च नानिचरितव्या स्वया त्वियम् ' इति स्मृलन्तरा-
दिति । तत्र, तस्य वाक्यस्य षाट्कण्ठप्रवरिणिष्ठे ब्राह्म-
विवाहोपक्रमपठितत्वेन तन्मात्रविषयत्वात्, ' सह धर्म-
अर्थताम् ' इति प्राजापत्ये गौतमेन मन्त्राभिधानाच्च ।

संप्र. ८५२

वैखानसगृह्यमूत्रम्

युगपद्दामानुवर्तिनौ न्यातामिति याचाऽनुमान्या-
प्रिकायं स्वयं कृत्वा यत्कन्यामर्हयित्वा दद्यात्
प्राजापत्यो भवति ॥

गौतमः

संयोगमन्त्रः प्राजापत्ये सह धर्मअर्थतामिति ॥

(१) वैशू. १।१ .

(२) गीष. ४१७ ; विध. १।१० ; मेधा. १।३० (प्राजा-
पत्ये सह धर्मं अर्थतामिति मन्त्रः) ; शुक. ८५ ; मन्म. १

(१) प्राजापत्य इति विवाहसंज्ञा । तस्मिन् प्राजापत्ये विवाहे संयोगार्थो मन्त्रः संयोगमन्त्रः तं प्रदानकाले उक्त्वा दद्यात् । कोऽसौ मन्त्रः ? 'सह धर्मश्चर्यताम्' इति । मभा.

(२) प्राजापत्यसंज्ञके विवाहे 'सह धर्मश्चर्यताम्' इति प्रदानमन्त्रः । यद्यपि ब्राह्मादिष्वपि सह धर्मचर्या भवति तथाऽपि आन्तादनया सह धर्मश्चरितव्यः, नाश्रमान्तरं प्रवेष्टव्यं, न स्थन्तरमुपयन्तव्यमिति मन्त्रेण समयः क्रियते । एष ब्राह्मादेः प्राजापत्यस्य विशेषः । आच्छाद्यालङ्कृतमिति समानम् । गोमि.

बौधायनः*

आच्छाद्यालङ्कृत्यैषा सह धर्मं चर्यतामिति प्राजापत्यः ॥

आच्छाद्रनालङ्करणे कन्याया एव । वरस्याप्येके । 'एषा' इत्यादिमन्त्रः । एषा ते भार्या । त्वदीयो द्रव्यसाध्यो धर्मोऽनया सह चर्यतामिति मन्त्रार्थः । एष प्राजापत्यो नाम द्वितीयः । वीवि.

विष्णुः

प्रार्थितप्रदानेन प्राजापत्यः ॥ ५

(१) प्रार्थिताय प्रदानं प्रार्थितप्रदानम् ।

गृक. ८५

(२) प्रार्थिताय प्रदानं, प्रार्थितश्च सहोमौ चरतां धर्ममिति ।

गृक. ७१

* आपस्तम्बेन प्राजापत्यविवाहो ब्राह्मविवाहेऽन्तर्भावत् पृथङ्कोक्त इति व्याख्यातारः ।

‡ संप्र. व्याख्यानं 'सह धर्म' इति आश्लेषणपदगृह्यवृत्तवचने (संका. पृ. ६८३) द्रष्टव्यम् ।

गौमि. ४१५; गृह. ७१ धर्मः (धर्म) ; संप्र. ८५२ (सह धर्मश्चर्यताम्) पतावदेव ; मुक्ता. १४२ ; संग. २५४ संप्रवत् .

(१) बौध. ११२०३ ; मुक्ता. १४२ धर्म (धर्म) ; संर. ४७८ लीना (लीनया) धर्म (धर्म) .

(२) विष्णु. २४१२२ ; गृह. ८५ प्रदानेन (प्रदान) ; गृह. ७१ गृहवत् ; संप्र. ८५२ लक्षणप्रवत्सुटितः । ' प्रार्थिताप्रदानेन ' इति पाठो म्प्राच्यव्याख्याननिबन्धे ।

शङ्खः

प्रार्थितः संप्रदानेन प्राजापत्यः प्रकीर्तितः ॥

महाभारतम्

स्वयमन्ये च विन्दते ॥

मनुः

सहोमौ चरतां धर्ममिति याचाऽनुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥

(' १) ' सह धर्मो युवाभ्यां कर्तव्यः ' इति वचनेन परिभाषां कृत्वा नियम्य यद्दानं स प्राजापत्यः । धर्मग्रहणमुपलक्ष्यार्थम् । धर्मं चार्थं च कामे च तुल्ययोगक्षेमतेति मियोऽस्य परिभाषावचनस्यार्थः । धर्मशब्द एवोच्चार्यते 'सह धर्मश्चर्यताम्' इति, न तु ' धर्मार्थकामाः सह ' इति । स तु धर्मशब्दः स्मृत्यन्तरवशादर्थकामयोरुपलक्ष्यार्थो व्याख्यातः । ' यथेनां नातिचरसि धर्मार्थकामेषु, तदा तुम्ममियं दीयते ' इति कृतसंविक्त्वाभ्यामुपगततदार्थां विवाहाकाले यद्दानं तत्रैवं समुच्चारयितव्यम् 'सह धर्मं चरताम्' इति । अर्थकामयोरभिप्रेतेऽपि सहत्वे तदप्रकृतत्वादानुच्चारणम् । तथा च गौतमः— ' प्राजापत्ये सह धर्मं चरतामिति मन्त्रः ' (गौध. ४१५) । मन्त्रग्रहणेन चैतद्दर्शयति अधिकृतरूपमेव प्रयोक्तव्यम्, मन्त्रवत् । न हि महासत्त्वानामर्थकामविषये सद्वित्तत्वं परिभाषितं युक्तं, गम्यते तु स्मृत्यन्तरेभ्यः । अनयैव संविदा दौषेणास्य न्यूनता । अस्ति ह्यत्र दातुर्वर्गादुपकारलिप्ता । स्वशब्देनैतद्वचनं वाच्यते, न पुनरर्थं

(१) संस्मृ. ४१५ . ' प्रार्थितायप्रदानेन ' इति पुस्तकान्तरद्वयापाठः ।

(२) भा. ११०२ . १४ .

(३) मस्मृ. ३१३० ; गृह. ८४-८५ ; स्मृच. ८६ सहोमौ (सह नौ) भाष्य च (भाष्य तु) ; चन्दा. ६८५ भाष्य च (भाष्य तु) प्रदानमभ्यर्च्य (दान सत्त्वमभ्यर्च्य) ; गृह. ७१ ; पमा. ४८६ भाष्य च (भाष्य तु) ; सर. १९ वाचाऽनुभाष्य च (वाचाऽनुभाष्य तु) ; धप्र. ४६ ; संप्र. ८५१ ; धम. ११३ पमावत् ; मुक्ता. १४० पमावत् ; संकी. २०६ वाचाऽनुभाष्य च (यथाऽनुभाष्य तु) ; भा. १७३ पमावत् ; संग. २५४ ; सस्मृ. ५२ ; कृम. १११९ मन्त्रव्यं (मुद्रिय) शेषं पमावत् .

दातुरेव वचननियमः । अनुभाष्येत्यनेनैव सिद्धत्वाद्वाचे-
त्यनर्थकं, स्यात्, अनुभाषणे वागिन्द्रियस्य साधनत्वात् ।
तथा च शृङ्गकारः— 'एतद् सत्यमित्युक्त्वा वरं वाचये-
देतन्नः सत्यम्' इति । अनुशब्दश्च प्रासादस्यैव वाचा
निश्चयमाह ।

(२) सह युवा धर्मं कुरुतमिति प्रदानकाले
वाचोक्त्वा यदर्थापूर्वं कन्यादानं स प्राजापत्यो विधिः
स्मृतः ।

(३) उभावेव न तु मायान्तरेणापि सहेति ।
अनुभाष्य नियम्य । अभ्यर्च्य मधुपर्केण । एतच्चैतादृक्परि-
भाषणेन दृष्टस्वार्थमिसंधिनिमित्ततया कन्यालङ्काररहित-
तया च ब्राह्मदैवाम्या हीनं, आपांचोक्तृष्टम्, अश्राय-
प्रदणाम्भावात् कन्याऽनुकम्पामात्रकत्वाच्च परिभाषणस्य ।
अत एव ' आपांदाजः सुतः ' इति फलेऽप्याधिक्यं
वक्ष्यते । देवे तु यद्यपि यत्सिद्धयमिसंधिरस्त्येव, तथापि
धर्मसिद्धयर्थं प्रवृत्तस्यास्य धर्महेतुतया आपर्पप्राजापत्याम्पा-
मुत्तमत्वम् । प्राजापत्ये कन्यासुखाभिसंधिना परिणय-
नान्तरनिषेधे तात्पर्यादभिसंधेः (न) धर्मायैतैवेति ।

मवि.

(४) वस्त्रादेरनावदयकत्वात् ब्राह्मदेर्भेदः । प्रजा-
मात्रोद्देश्यत्वात् प्रजापतिदैवत्याद्वा प्राजापत्यः ।

§ मच.

(५) ' उभौ युवां सह धर्मं चरतं, न पृथक् ' इति
वाचाऽनुभाष्य ' अहं गृहस्थाश्रमस्य एव धर्मं चरि-
ष्यामि, न अन्याश्रमस्य. ' इति वरं प्रतिश्राव्येत्यर्थः ।
यदि सहधर्मचरणानुभाषणमात्रमेवात्र विवक्ष्यते, ततो
दैवविवाहात् प्राजापत्यस्य न्यूनता वक्ष्यमाणा नोपपद्यते ।
अभ्यर्च्य वरमिति शेषः, यत् कन्याप्रदानं स प्राजापत्यो
विधिः । विधीयते इति विधिः विवाह उच्यते । गार्ह-
स्थ्यप्राधान्यनिबन्धनं प्राजापत्यत्वं, गार्हस्थ्यप्राधानो हि
प्राजापतिः ।

+ नन्द.

* मधु. गौरावद् ।

§ शेष मविगतम् ।

+ माच. नन्दगतम् ।

याज्ञवल्क्यः

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
स कायः ॥

(१) अयं तु सार्ववर्णिकः । ' धर्मं श्रयताम् '
इत्येतावदेवोक्त्वाऽर्थिने यत् कन्यादानं, स प्राजापत्यः ।
उक्त्येति वचनान्नाभ्युपगमादेव । यथाह गौतमः—
' संयोगमन्त्रः प्राजापत्ये ' (गौध. ४।७) इत्यादि ।
प्रजोत्पादनेच्छासामान्यात् प्रजापति. स्नातकः । स एन-
मर्हतीति प्राजापत्यः । एवं चार्धिने इत्यनुवादो मन्त्र-
विधानार्थः । सार्ववर्णिकत्वेऽपि शूद्रनिवृत्तिः मन्त्रप्रयोगात् ।

विश्व

(२) ' सह धर्मं चरताम् ' इति परिभाष्य कन्या-
दानं स प्राजापत्यः ।

मिता.

(३) ' उभौ सह धर्मं चरताम् ' इत्येवं कन्यावर-
वृत्त्वा यथाशक्त्यवलङ्कृत्य कन्या कन्याधिने दीयते यत्
स कायः प्राजापत्यो विवाहः ।

अप.

(४) ' उभौ सह धर्मं चरताम् ' इति वाक्य-
मुच्चार्य नियमबन्धपूर्वकं यत् कन्यादानं स विवाहः कायः
प्राजापत्यः । ब्राह्मे च समयबन्धाभावात् नातिव्याप्तिः ।

वीमि.

नारदः

सह धर्मं चरेत्युक्त्वा प्राजापत्यो विधीयते ॥
सह पत्या धर्मं चरेत्युक्त्वा दद्यादित्येवमेव प्राजा-
पत्यः ।

नामा.

(१) यास्मृ. १।१० ; विश्व. पूर्वार्धे (सह धर्मं श्रयता-
मित्युक्त्वा या दीयतेऽर्थिने) ; मिता. ; अप. पूर्वार्धे (सहोभौ
चरतां धर्ममित्युक्त्वा दीयतेऽर्थिने) ; शूक. १८ (स कायः)
पत्न्यादेव ; गृह. ८१ शूकवत् ; मपा. १।५६ ; गभा १९९-२०० ;
उत्त. १२८ ; संत. ८९२ ; विसौ. ५६ ; धीमि. अपवत् ;
संम. ८५२ ; मुका. १।४१ ; शूक. १०९ ; विपा. ७।५९ ;
रत्न. ७६ .

(२) नासं. १३।१० ; नास्मृ. १।५।१० विधीयते (विधिः
स्युः) .

देवलः

संहधर्मक्रियाहेतोर्दानं समयवन्धनात् ।
अलङ्कृत्यैव कन्याया विवाहः स प्रजापतेः ॥
समयवन्धनं 'सहोभौ चरताम्' इति संकेतकरणम् ।
गृक. ८५

वृहत्पराशरः

कन्या चैव वरश्चोभौ स्वेच्छया धर्मचारिणौ ।
स्यातामिति च यत्रोक्त्वा दानं कायविधिस्त्वयम् ॥

सुप्रभेदे

विप्रस्यैव सुशीलस्य विवाहापेक्षितस्य च ।
होमत्रयं स्वयं कृत्वा वस्त्राभरणभूषिताम् ॥
आरोग्याभरणां कन्यां याच्यमानां सुहुर्मुहुः ।
बुद्धिपूर्वं तु यद्दद्यात् प्राजापत्यमिति स्मृतम् ॥

- (१) गृक. ८५; गूर. ७१ सहधर्मं (सधर्मं) ; वामि.
११६० ; सप्र. ८५१-८५२ .
(२) बृपसं. ६७० .
(३) सस्मृ. ५३ .

शौनकाकारिकाः

सह धर्मं चरत इत्युक्त्वा यत्र कुमारिका ।
प्रदीयते विवाहोऽसौ प्राजापत्य इति स्मृतः ॥
अन्येष्वपि विवाहेषु धर्मस्य चरणं सह ।
यद्यप्युक्तं तथाप्यत्र विशेषोक्तिर्गृहाश्रमात् ॥
आश्रमान्तरसंप्राप्तिनिषेधार्थेति गम्यताम् ।
न चात्र तस्यां जीवन्त्यां विवाहस्य परिग्रहः ॥
आश्रमान्तरयोगो वा मृतायां भवतस्तु तौ ॥

रेणुकारिका

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

- (१) शौका. ७ पृ. ५६ ; प्रपा. ३४४ पूर्वार्धे (सहैव धर्मं
चरत इति यत्र कुमारिका ।) ; संप्र. ८६४ .
(२) शौका. ८ पृ. ५६ अन्येष्वपि (अन्येषु च) विशेषोक्तिः
(विशेषोऽस्ति) ; प्रपा. ३४४ ; संकौ. २०६ .
(३) शौका. ९ पृ. ५६ ; प्रपा. ३४४ ; संकौ. २०६
संप्राप्ति (संप्राप्तिः) गम्यताम् (गम्यते) .
(४) शौका. १० पृ. ५६ ; प्रपा. ३४४ ; संकौ. २०६ .
(५) रेका. ७७ अ पृ. ५३ .

आसुरविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

घनेनोपतोप्योपयच्छेत स आसुरः ॥

- (१) कन्यापित्रे धनदानेन यो विवाहः स आसुर-
गानाष्ट.
महः ।
(२) 'चित्तेनानतिः स्त्रीमतामासुरः' (गौष. ४।११)
इति गौतमः । तेन कन्याया घनेनोपतोपणेऽपि न
आसुरवम् । अना.

(३) यत्र कन्याप्रदातारमपेक्षितघनेन परितोष्य
कन्यामुपयच्छेत स आसुरो विवाहः । प्रपा. ३४३

- (१) आसुर. १।१।१ ; प्रपा. ३४ ; धप्र. ४६ ; मंत्र. ८५४
(घनेनोपयच्छेत स आसुरः) ; मंत्र. ३४ ; कृष्ण. १।१।१ ;
मंत्र. ४०८ .

मानवगृह्यसूत्रम्

'संजुष्टां धर्मेणोपयच्छेत ब्राह्मण शौलकेन वा ॥ ०
शतमितिरथं दद्याद्गोमिथुनं वा ॥

शुल्कनियमार्थमाह- शतमितिरथं गोमिथुनं वा दद्या-
दिति विकल्पः । कनकावल्कलभारमक्षक्यादीनि वा ।
अष्टाभा.

काठकगृह्यसूत्रम्

अथ शुल्कदेयायाः ॥

- महावक्रमायं श्राद्धविवाहे (संता. पृ. ६६८) द्रष्टव्यम् ।
(१) मासु. १।४।११ .
(२) मासु. १।४।२२ .
(३) कासु. १।४।२ .

आसुरविवाहविधिमाह - अयेति । अयं शुल्कदेयायाः
प्रदानविधिहच्यते इति शेषः । शुल्केन मूल्येन या दीयते
सा शुल्कदेया । देव.

हिरण्यं व्यतिहरतः ॥

सुवर्णं विजिगीषया परस्परं ददतो दातृप्रतिग्रहीतारी ।
आसुरत्वादस्य विजिगीषोः प्रधानत्वाच्चासुराणां राजसत्त्वेन
अन्योन्योपचारं कुरुत इति गम्यते, कन्यामूल्यभूतं तु
सुवर्णं व्यतिहरतो निश्चिनुतो द्वौ दातृप्रतिग्रहीतारी
संभूयेत्यर्थद्वयं तन्त्रेणावृत्त्यावगम्यते । देव.

वाराहगृह्यसूत्रम्

अंससृष्टामधर्मेणोपयच्छेत् (?) ब्राह्मेण शौलकेन
या । शतमितिरथं दद्याद्गोमिथुनं वा उभये ॥

वैखानसगृह्यसूत्रम्

यैत्कन्यामाभरणमारोप्य शकत्या वन्धुभ्यो धनं
दत्त्वाऽऽहरते तमासुरमामनन्ति ॥

गौतमः

वित्तेनानतिः स्त्रीमतामासुरः ॥

(१) यत्र धनदानेन आनमनं कन्यावता क्रियते, स
आसुरो नाम विवाहः । कन्यावतामिति वक्तव्ये स्त्रीग्रहणं
कन्यादानफलनिवृत्त्यर्थम् । मभा.

(२) यत्र स्त्रीमता कन्यावता पित्रादीना वित्तेन धन-
प्रदानेन आनतिः आर्जनं क्रियते स आसुरो विवाहः ।
अन याज्ञवल्क्यः— ' आसुरो ब्रविणादानात् ' इति ।
मनुश्च— ' ज्ञातिभ्यो ब्रविणं दत्त्वा कन्यायै च स्वशक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्दादासुरो धर्म उच्यते ॥ ' स्त्रीमता-
मिति वचनात् केवलं कन्यायै धनप्रदानमासुरत्वनिबन्ध-
नम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्— ' यासा नाऽऽददते शुल्कं
ज्ञातव्यो न स विक्रयः । अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यान्न
केवलम् ॥ ' इति । गौमि.

(१) वागृ. १०.

(२) वैश्व. ३१२.

(३) गौध. ४११२ ; मभा. ; गौमि. ४१९ ; उ. २१२११ ;

मुक्ता. १४२, १४३.

कन्याविक्रयिणो मूढा महाकिल्बिषकारकाः ।
पतन्ति नरके घोरे यावदा सप्तमं कुलम् ॥
क्रयक्रीता तु या कन्या न सा पत्नी विधीयते ।
न देवे न च पित्र्ये च यदि कुर्वीत निष्फलम् ॥

हारीतः

शौलकेन मानुषः ॥

इदं च आसुरत्वैव सञ्ज्ञान्तरम् ।

* शुक. ८७

दम्भच्छद्वाभ्यां परैस्तर्किताय यदीयते प्रतिपद्य
या स आसुरः ॥

हारीतस्तु लक्षणांतरमाह— दम्भेति । परैः अन्यैः
दम्भच्छद्वाभ्यां दाम्भिकत्वेन छात्रिकत्वेन वा तर्किताय
ज्ञाताय (वराय) स्वयमेव वा दाम्भिकत्वं छात्रिकत्वं
प्रतिपद्य ज्ञात्वा यत्र दानं स आसुरः ।

§ सप्र. ८५४

बौधायनः

धनेनोपतोप्याऽऽसुरः ॥

कन्यावन्तमुपतोष्य । यथाधिष्येव होमः ।

बौधि.

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्नी विधीयते ।
न सा देवे न सा पित्र्ये दासीतां कद्रयपोऽब्रवीत् ॥

(१) यत् काल्यायनेनोक्तम्— क्रीता द्रव्येणेति,
तत्रप्रास्तविवाहसंभवविषयम् । स्मृच. ८७

* गृह., संप्र. शुकत्. ।

§ शुक., गृह. संप्रगणत्. ।

(१) सप्र. ६.

(२) शुक. ८७ शौलकेन (शुल्केन) ; गृह. ७२ (शुल्केन
शौर्येण मानुषः) ; मभा. १५७ ; संप्र. ८५३ ; शत. ७७.

(३) शुक. ८६ ; गृह. ७२ यदीयते (दीयते) ; संप्र. ८५४.

(४) बौध. ११२०७ ; मुक्ता. १४२ ; संप्र. ४०८.

(५) बौध. ११२१४ न सा पत्नी (सा न पत्नी) न सा
देवे (सा न देवे) ; स्मृच. ८७ सा पित्र्ये (पित्र्ये च)

काल्यायनः ; निष. २८१ (=) पित्र्ये (पेट्र्य) ; मुक्ता. १४४
न सा देवे न सा पित्र्ये (तथा देवे च पित्र्ये च) चन्द्रिकावामरी-
स्तुक्तम् ; कृष्. ११२२-११२३ पत्नी विधीयते (पत्न्यविधीयते)
कद्रयपोऽब्रवीत् (मुनयो विदुः) वनः .

(२) आसुराद्रिविवाहो ब्राह्मणानां निन्द्य इत्याह—
क्रीता द्रव्येणेति । श्रौताया वेदोक्तकर्मण्यधिकारो नास्ती-
त्यर्थः ।

बौवि.

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिषकारकाः ॥

पतन्ति नरके घोरे घ्नन्ति चाऽऽ सप्तमं कुलम् ।

गमनागमनं चैव सर्वं शुल्को विधीयते ॥

कन्याविक्रयोऽपि न कर्तव्य इत्याह—शुल्केनेति ।
कन्याविक्रयी कुत्सितजन्मभागभवति, अधःपाती च ।
तस्मात् कन्याविक्रयो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

बौवि.

आपस्तम्बः

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्त्वाऽऽवहेरन् स
आसुरः ॥

यत्र विवाहे कन्यायते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा
आवहेरन् कन्यां स आसुरः । ' वित्तेनानतिः स्त्रीमता-
मासुरः ' (गौष. ४।११) इति गौतमः । तेन कन्यायै
गृहक्षेत्राभरणदिदानेन विवाहो न आसुरः ।

उ.

दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते ॥

पुत्रप्रसङ्गेन आह—दानमिति । दानग्रहणेन विक्रयोऽपि
गृह्यते, त्यागसामान्यात् । क्रयधर्म इति च प्रतिग्रहस्यापि
ग्रहणं, धर्मग्रहणात् स्वीकारसामान्याच्च । अपत्यस्य दान-
प्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादशविधेषु पुत्रेषु
दत्तक्रीतयोरपि पुत्रयोः मन्वादिभिः पठितत्वात् नायं
सामान्येन प्रतिषेधः । किं तर्हि ? ज्येष्ठपुत्रविषयः, एकपुत्र-
विषयः, स्त्रीविषयो वा । तथा च वसिष्ठः—

(१) बौध. १।३।१५ ; निघ. २८१ (=) स्वसुतां लोभ-
मोहिताः (सुतां लोभविमोहिताः) किल्बिषकारकाः (किल्बिष-
काणु ते) चतुर्थमर्थं नास्ति .

(२) भाष. २।१२।१२ .

(३) भाष. २।१२।२० ; गृह. ८८ क्रय (विक्रय) ;

गृह. ७३ (दानविक्रयधर्मश्च अपत्यस्य न विद्यते) ; वीमि.

१।३१ (दानं विक्रयधर्मश्च अपत्यस्य विधीयते ?) ; संप्र. ८५४

(दानं विक्रयधर्मश्चापत्यस्य न विधीयते) ; मुक्ता. ४८, १०३ ;

भान. १६१ (दानं कन्याद्रिधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते) ; संग.

२५४ सप्रवच, कदमः . . .

पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा, न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णी-
याद्वा, स हि संतानाय पूर्वेषाम् । न स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यशानुज्ञानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिगृह्णीष्यन्
बन्धूनाहूय राधे निषेध निवेशनस्य मध्ये अग्निमुपसमा-
धाय संपरिस्तीर्य व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरवानधवं संनिवृष्टमेव
प्रतिगृह्णीयात् ' (वस्म. १५।३-६) इति । विश्व-
जिति च सर्वस्वदाने गयादिवदपत्यं न देयमिति ।
विक्रयस्तु सर्वत्र निषिद्धः । तत्र उपपातकेषु याज्ञवल्क्य
आह— ' नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ' (
यास्म. ३।२३६) इति । बह्वृचब्राह्मणेऽपि शुनः-
शेषाख्याने दृश्यते— ' स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच ' (
ऐत्रा. ३३।३) इत्यादि । पुत्रप्रकरणे अपत्यशब्दो-
पादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयत्वस्य लिङ्गम्, न पतन्ति
अनेनेति अपत्यमिति । ' ऋणमस्मिन् सनयत्वमृतत्वं च
गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैवीवतो मुखम् ॥ '
इति ।

उ.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा वहेरन्स आसुरः ॥ *
दानं च क्रयधर्मश्चापत्यस्य च न विद्यते ॥ *

वसिष्ठः

पणित्वा धनक्रीती स मानुषः ॥
तस्माद्बहिर्दत्तमतेऽधिरथं शतं देयमितीह क्रयो
धिज्ञायते ॥

* इत्याख्यानं आपस्तम्बवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) हिध. २७।३।३६ ; संप्र. ४७६ .

(२) हिध. २७।३।१० .

(३) वस्म. १।३५ ऋषी (क्रीता) ; गृह. ८७ ; गृह-
७२ पणित्वा (पठित्वा) ; वीमि. १।६१ ; संप्र. ८५३ ऋषी
(क्रीता) .

(४) वस्म. १।३६ ; गृह. ८७ मितीह (मिति ह) ;
गृह. ७२ (तस्माद्बहिर्दत्तमते शतमधिरथमिति ह क्रो विज्ञा-
यते) ; वीमि. १।६१ अधिरथं शतं देयमितीह (शतमधिरथं
देयमिति) ; संप्र. ८५३ (तस्माद्बहिर्दत्तमतेऽधिरथशतं देय-
मिति ह क्रो विज्ञायते) .

यो पत्युः क्रीता सत्ययान्यैश्चरतीति ह चातु-
र्मास्येषु ॥

(१) पठित्वा पठनानुकूलव्यापारं कृत्वा स्थितस्य
यत्र विवाहा कन्या घनक्रीती भवति स विवाहो
मानुषः । आसुर इत्यर्थः ।

अधिरथं रथाधिकं शतमिति गोशतम् । इतिह-
शब्देन क्रयवोधिका धृतिशैत्यते, सा च 'या पत्युः
क्रीता सत्यन्यथा अन्यैश्चरतीत्याह चातुर्मास्येषु' इति ।
अधिकार (१) क्रयदर्शनायै श्रुत्युपन्यासः ।

† गृ. ७३

(२) पणित्वा पणनानुकूलव्यापारं कृत्वा स्थितस्य ।

‡ धीमि. १।६१

(३) क्रये शक्तिं प्रमाणयति -- 'तस्माद्ग्राहयितृ-
मतेऽधिरथगतं देयमिति ह क्रयो विशायते' इति ।
तस्मादित्युक्तोपसंहारः । ग्राहयितुः कन्यादातुः । मते
संमते । अधिको रथो यरिमन् शते तदधिरथं, तत्र तच्छतं
च, यत्रामिति दोषः, अनुक्तसख्या गोगामिनीति न्यायात् ।
तन् वरेण देयम् । इतिहशब्देनोक्तव्याप्यस्य प्रतिदि
दर्शयति -- 'या च पत्युः क्रीता साऽन्यैश्चरतीति ह
चातुर्मास्येषु' इति क्रयप्रदर्शनाय श्रुत्युपन्यासः ।

संम. ८५३-८५४

विष्णुः

क्रेयेणाऽऽसुरः ॥

शङ्खः

आसुरो द्रविणादानान् ॥

● पश्चिमोत्तरी गङ्गातटस्थाने उत्तरे लम्बाद्रविणादादिभि
मुत्तरी नमसः ।

† गृ. गृहणम् ।

‡ देवं गृहणम् ।

(१) बरगृ. १।१० ; गृ. ८० (वा पत्युः क्रीता सत्यन्यथा
अन्यैश्चरतीति ह चातुर्मास्येषु) ; गृ. ७३ (वा पत्युः क्रीता
सत्यन्यथा अन्यैश्चरतीत्याह चातुर्मास्येषु) ; संम. ८५३-८५४
उपन्यासः (साऽन्यै) ।

(२) बिरगृ. २।१२४ .

(३) बरगृ. ४१५ .

सं. सं. ८०

महाभारतम्

'वित्तेन कथितेनान्ये ॥

धनेन बहुधा क्रीत्वा संप्रलोभ्य च घान्धवान् ।

अमुराणां नृपैतं धे धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥

अत्र गाथा यमोद्रीताः क्रीर्तयन्ति पुरायिदः ।

धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥

यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय घनमिच्छति ।

कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति ॥

सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये ।

स्वेदं मूत्रं पुरीषं च तस्मिन् गूढः समभुते ॥

मनुः

शौचिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

(१) शक्तिभ्यः कन्याया एव पित्रादिभ्यः, कन्यायै
च स्त्रीधनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानं आनमनं आसुरो
विवाहः । स्वाच्छन्द्यान् स्वेच्छन्तो न शक्यन् इत्यापर्या
भेदमाह । सत्र हि शास्त्रं निगामकर्मणि 'एतं मोमिधुनम्'
इति । इह तु कन्याया रूपसौभाग्यादिगुणादेशं छन्दः ।

मेघा.

(२) कन्यायै, कन्याशक्तिभ्यो यथाशक्ति धनं दत्त्वा
यत् कन्याया आप्रदानं आदानं स्त्रीकारः स्वेच्छन्तो न
आप्यन् धनत्रातिपरिमाणनियमेन, स आसुरो विवाह
उच्यते । ● गोरा.

● मनु., भाव. गोरायत् ।

(१) भा. १।१०१।२४ .

(२) भा. १।१०१।२४ .

(३) भा. १।१०१।२०-२५ .

(४) बरगृ. १।१२ ; वि. १।१२ के वेद (कथितं)

कन्याप्रदानं (कन्यादानं) ; गृ. ८१ ; धीमि. १।६१
उक्तिः (वा स्वच्छन्दा) ; गृ. ८१ ; प. २।१५ ; गृ. ७३
के वेद (कथितं) ; प. २।१५ ; संम. ८५३-८५४ ; गृ. ८१ ;
संम. ८५३ ; प. २।१५ ; संम. ८५३ ; मुग्धा २०१ के वेद
(कथितं) व्यासस्य ' कथितं इति ' इति शब्दे
प्रतीयते ; संकी २०१ के वेद उक्तिः (वा स्वच्छन्दा) ;
भा. १।१०१।२४ (स्वच्छन्दा) देवं नृपयत् ; वा. ८० .

(३) आपदानं आदानं ग्रहणमिति यावत् । स्वाच्छ-
न्यात् स्वेच्छया, न तु कन्यापितुः । पारतन्त्र्येण ।

श्रु. ८६

(४) शक्तिः, न तु एकगोमिथुनादिनियतं
द्रविणम् । कन्याया आपदानं आदानं स्वाच्छन्यात्, न तु
आर्षवद्वाक्यादिना विधितः । अत्र ज्ञातिभ्य इति
वचनात् मातापित्रन्यज्ञातिभ्योऽर्घदाने नासुरत्वम् । तथा
कन्यायै चैवेति समुच्चितं व्युच्चितं वा प्राज्ञं, तदर्धमेवैव-
कारः । तेन कन्याया एव च यद्वत्त्वा परिणयनं सोऽप्या-
सुरः इत्यर्थः । मवि.

(५) असुः प्राणः तं राति रमयति वा असुरं धनं
व्ययितव्यत्वेन यस्यास्तीति आसुरः । धर्मशब्दोऽत्र
विरोधिलक्षणया । * मच.

(६) कन्याया ज्ञातिभ्यः स्वशक्तिः वरस्य शक्ति-
तोऽधिकं दत्त्वा दापयित्वा स्वाच्छन्याल्लोकशास्त्रमर्यादा-
तिलङ्घनेन यत्कन्यादानं स आसुरः । परस्वापहारस्वाच्छ-
न्यानिबन्धनमासुरत्वम् । असुरा हि स्वाच्छन्येन परवित्त-
मपहन्तीति । § मुक्ता. १४१

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृहीयाच्छुल्कमण्वपि ।
गृहच्छुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥

(१) आसुरे शुल्कप्रतिषेधोऽयं, उत्तरत्र च कन्या-
र्थसंग्रहोपादानात् । विद्वान् ग्रहणदोषज्ञः । कन्यापिता
स्वल्पमप्यर्थं धनं न गृहीयात् । गृह्णानोऽपत्यविक्रय-
दोषेण युज्यते । कः पुनरेपः शुल्को नाम ? आभाषण-
पूर्वं वराद्गृहीतम् । यत्र तु उच्चनीचपणापणो भवति,
कन्यागुणापेक्षमूल्यव्यवस्था, स क्रय एव । इह तु महा-
शुणाया अपि कन्यायाः स्वत्वं धनं, अनाभाषणपूर्वं वा

१।६१ ; संग. २५४ स्वाच्छन्यात् (स्त्रीकुर्वीत्) ; नन्द. धर्म
(५धर्म) ; भाच. धर्म (५धर्म) ; ससृष्ट. ५२ संकौवद.

* शेषं पूर्वटीकासु गतार्थम् ।

§ नन्द. मुक्तावद ।

(१) मसृष्ट. ३।५१ ; श्रु. ८८ शुल्कं हि (हि शुल्कं) ;
स्मृ. च. ७७ ; गृ. ७२ शुल्कं हि (शुल्कं च) ; वीमि. १।६१
ऽपत्य (गन्ध) शेषं गृहवद, क्रमेण आपस्तम्बः ; संग. ८५०
गृहवद : ८५४ गृहवद, क्रमेण आपस्तम्बः ; मुक्ता. १४१
गृहवद ; भाव. १७७ गृहवद ; संग. २५४ पू., कययः.

ग्रहणम् । न विक्रयस्यैव धर्म इत्यतो विक्रयाध्यारोपेण
निन्द्यते । मेघा.

(२) कन्यायाः पिता धनग्रहणदोषज्ञः स्वल्पमपि
कन्यादानविनिमयरूपधनं न गृहीयात् । यस्मात् लोभेन
तत् गृह्णन्नपत्यविक्रयी भवेत् । * गौरा.

(३) लोभेन लोभात्, न त्वार्पणधर्मबुद्ध्या ।

मवि.

(४) आर्षासुरोद्वाहयोः शुल्कदानमुक्तं तस्वमतोऽन
दूययति- नेति त्रिभिः । शुल्कं कन्यामूल्यम् । लोभेन
तत्कुर्वन्नपत्यविक्रयी उपपातकी स्यात् । ' गोवधः '
(मसृ. १।१५९-६६) इत्यपत्यविक्रयस्य उपपातकत्वे-
नाम्नानात् । मच.

स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा बान्धवो गतिम् ॥

(१) पूर्वस्यैव शेष. । स्त्रीनिमित्तानि धनानि, कन्या-
दाने वरात् यानि गृह्णन्ते । ये बान्धवाः पित्रादयः मोहा-
दुपजीवन्ति । यथोक्तम्- ' ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा ' इति ।
सुवर्णरजतादि धनम् । नारीयानानि । यानं अश्वादि ।
वस्त्रं वा । एतावन्मात्रमपि न जातूपजीवनीयं बाणो-
यानादि, किं पुनर्वहु । उपजीवतां फलमाचष्टे-ते पापाः
शास्त्रप्रतिषिद्धसमाचरणत्वात् अधोगतिं नरकं यान्ति ।

अथवा स्त्रीधनानीति नवमे दर्शयिष्यति । तानि ये
मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः, पिता तत्पश्चात्, भर्ता
भर्तृपश्चात् । एवं यानादि (१ नि) । एवं वस्त्रम् ।
स्त्रीणां बुद्धौ संनिधानच्छब्दः संनिधिः कल्प्यते, यथा
' राजपुरुषः कस्य राजः ' इति । मेघा.

(२) इहित्वभगिन्यादिसंबन्धीनि हिरण्यानि दासी-
वाहनवस्त्राणि वा पित्रादय उपभुञ्जते । अतस्ते पापाः
पापकर्मणः नरकं व्रजन्ति । प्रथङ्गात् स्त्रीधनोपजीवनप्रति-
षेधः । गौरा.

* मसृ. , भाच. गौरावद ।

(१) मसृष्ट. ३।५२ ; मेघा. ' नारीयानानि ' इत्येकं पदम् ;
श्रु. ८९ मेधावद ; गृ. ७२ मेधावद ; निप. २८१ (=)
मेधावद ; संग. ८५४ यमः ; मुक्ता. १४३ मेधावद ; संग. २५४
यमः ; भाच. मेधावद .

(१) आपार्शुरयोर्धनग्रहणमुक्तम् । तत्र चायं निषेधः भूयते । न च धनग्रहणं विना आपार्शुरयोः संभवः । तत्रेयं व्यथसा-आत्मायं धनग्रहणे दोषः । कन्यार्यं तु धनग्रहणे न विक्रयदोषः । स्त्रीधनानीति प्रसङ्गादभिधानम् । उपजीवन्ति उपभुञ्जते । एतेन कन्या-हर्णार्थदत्तधनोपजीविनामपि तद्दानधनानां दोषमागिता, तस्माद्गृहीतं स्वयं नोपजीव्यम् ।

६ श्रु. ८९

(४) कन्यादाननिमित्तकशुल्कग्रहणनिषेधप्रसङ्गात् नवमाप्पायामिषेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधोऽयम् । ये बान्धवाः पतिपित्रादयः कल्पद्रुहिप्रादिधनानि गृह्णन्ति । नारी स्त्री, यानानि अश्वदीनि, वस्त्रं चेति प्रदर्शनार्थम् । सर्वमेव धनं न ग्राह्यम् । ते गृह्णानाः पापकारिणो नरकं गच्छन्ति । मनु.

(५) न केवलं कन्यायाः पितुरेवायं शुल्कग्रहण-प्रतिषेधः, किंतु बान्धवानामपीत्याह— स्त्रीधनानीति । स्त्रीनिमित्तानि धनानि स्त्रीधनानि, कन्यादानसन्धानीति यावत् । नारी शुल्करूपेण गृहीता दासी । नन्द.

(६) नार्याः कन्याया यानानि नारीयानानि । भाच.

आपें गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्गुप्यं तत् ।
अल्पोऽप्येवं महान्याऽपि विक्रयस्तावदेव सः ॥

* 'अयं निषेधः' इति प्रकरणगतो यावान् धनग्रहणनिषेधोऽभिप्रेयते ।

- ॥ श्रु. श्रुत्तव ।

(१) मरुत्. ३।५३; मेधा. विक्रयस्तावदेव सः (तावानेव स विक्रयः); गृह. ८९ उत्तरार्धे (स्वल्पोऽप्येवविधो वाऽपि तावानेव स विक्रयः १); स्मृच. ८७ अल्पोऽप्येव (अल्पोऽपि वा); श्रु. ७३ उत्तरार्धे (स्वल्पोऽप्येव महान्याऽपि तावानेव स विक्रयः १); पमा. ४८९ अल्पोऽप्येव (अल्पो वाऽपि), मपा. १५६ स्मृचवदः; प्रपा. ३४४ पमावदः; मर. १९ अल्पोऽप्येव (अमहान्या); वीमि. १।६१ उत्तरार्धे (अल्पोऽप्येव महान्याऽपि तावानेव स विक्रयः १) क्रमेण आपस्तम्बः; संप्र. ८४९ पमावदः; मुक्ता. १४२ उत्तरार्धे (अल्पो वाऽपि महान्याऽपि विक्रयस्तावतेः सः १); विपा. ७५९ देव स' (देव न) शेषे पमावदः; संकौ. २०६ पृ.; हरन. ७६ स्मृचवदः;

(१) स्त्रीगती च पुंगवश्च गोमिथुनम् । केचिदाहुः एतदादेयमिति । मनोस्तु मतं मृपैव तत् मिथ्या, नादेय-मित्यर्थः । अल्पोऽप्येवम । अस्पृशाधनोऽल्पः । एवं महान् । भवति तावानेव विक्रयः । मेधा.

(२) शुल्कं शुल्कत्वेन पितृवै प्रायं, न कन्यया । तेन लोभादपि तस्य ग्रहणे दोषाभाव इति केचिदाहुः । तन्मूपा असत्यम् । यावताऽल्पस्यापि मूल्यस्य लोभेन ग्रहणे विक्रय एव स्यात् । न च विना लोभं वैधं तद्ग्रहणं संभवति, विधेरभावादित्यर्थः । मवि.

(३) 'आपें विवाहे गोमिथुनं शुल्कं वराद्ग्राह्य-मिति केचिदाचार्या वदन्ति, तत् पुनरसत्यम् । यस्मा-दल्पमूल्यसाध्यत्वादल्पो वा भवतु, बहुमूल्यमाध्यत्वात् महान्या भवतु, स तावद्विक्रयो भवत्येव । यदुनः 'एकं गोमिथुनम्' इति पूर्वशुक्तं, तत्परमतम्' इति गोविन्द-राजः । तदयुक्तम् । मनुमते लक्षणमापैस्य न स्यादेव, वराद्गोमिथुनग्रहणपूर्वककन्यादानस्यैव आर्षविवाहलक्षण-त्वात् । मन्वमिममन्यदेवार्पलक्षणं, एकं गोमिथुनमिति परमतमिति चेत्, 'एकं गोमिथुनं द्वे चेत्येतत्परमतं यदि । तदा मनुमतेनार्पलक्षणं किं तदुच्यताम् ॥ अष्टौ विवाहान्कथयन्नापौदासंततुर्गोमान् । मनुः किं स्वमतेनार्प-लक्षणं वक्तुमशक्यम् ॥' । मेधातिथिस्तु पूर्वापरविरोधोप-न्यासनिरासमेव न कृतवान् । तस्मादस्माभिरित्यं व्याख्या-यते— आपें विवाहे गोमिथुनं शुल्कं उत्प्लोचरूपमिति केचिदाचार्या वदन्ति, मनोस्तु मतं नेदम् । शास्त्रनिय-मितजातिस्वल्पाक ग्रहण न शुल्करूपम् । शुल्कत्वे मूल्या-ल्पत्वमहत्त्वे अनुपयोगिनी, विक्रय एव तदा स्यात् । किंतु आर्षविवाहसप्ततयै अवश्यकर्तव्ययागादिसिद्धये कन्यार्ये वा दातुं शास्त्रीयं धर्मार्थमिति तस्यार्थः । भोग-लोभेन तु धनग्रहण शुल्करूपमज्ञास्त्रीयम् । अत एव 'गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन' इति निन्दायुक्तवान् । तस्मा-
आन १७७ उत्तरार्धे (अल्पो वाऽपि महान्याऽपि विक्रयस्तावतेव सः १); नन्द पमावदः; भाच. पमावदः; सं. ४७९ उत्तरार्धे (अल्पो वाऽपि महान्याऽपि विक्रयं तावदेव सः १) ।

स्त्रीर्वापर्यपर्यालोचनादार्पे धर्मार्थे गोमिथुने-प्राद्यं, न तु भोगार्थमिति मनुना स्वमतमनुवर्णितम् । * ममु.

(४) गोमिथुनं शुल्कं इति यत् केचिदाहुस्तन्मृषैव, न हि तस्य शुल्कत्वं संभवति, तद्वृक्षणाभावात् । अनियतपरिमाणत्वं हि शुल्कलक्षणं, क्रये तदर्शनात् । क्रयसाधनं हि मूल्यं देशकालाद्यपेक्षया अल्पं वा महद्वा भवति । प्रकृते तु परिमाणं नियतं, यतः आपर्षस्तावतैव गोमिथुने-नैव संपद्यते, न त्वन्यथा । अतः क्रयक्रीतत्वाभावाद्द्वयं एवार्पेः । पमा. ४८९

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।

अर्हणं तत्कुमारीणामानुशंस्यं च कैवलम् ॥

(१) किं वरादनाधिगमो विक्रयो भवति ? नेति ब्रूमः । ज्ञातयः कन्यायामधिकृताः स्वार्थमाददते गृह्णन्ति, तदा स विक्रयः । अर्हणं कन्यार्थं धनग्रहणं कन्यानां तदर्हणं पूजनं भवति । बहुमानः कन्यानामात्मनि भवति ' ईदृश्यो वयं यद्धनं दत्त्वा विवाह्यामहे ' । अन्यत्रापि पूज्या भवन्ति ' सुभगा एताः ' इति । आभरणादि वा स्तेन धनेन कर्तव्यमतोऽभ्याहिताः शोभावत्यो भवन्ति । आनुशंस्यं अपापत्वं केवलं, न स्वलोऽल्पधर्मगन्धोऽस्ति । अतोऽनेनार्थवादेन कन्यार्थं धनग्रहणं विधीयते ।

मेघा.

(२) यासां कन्यानां पुनः पित्रादयः आत्मार्यं दानं दत्तं वरात्न गृह्णन्ति, अपि तु प्रपञ्चैर्भ्रादिभिः अपणपूर्वं कन्यार्थं दत्तं गृह्णते, नास्ती विक्रयः । किं तर्हि ? पूजनं

* अत्र गोविन्दराजब्याख्यानं व्याख्यानप्रसङ्गेनोद्भूतत्वात् न स्वनन्वतया संगृहीतम् ।

(१) मसृष्ट. ११५४ ; गोरा. शुल्कं (दानं) इति व्याख्याना-
धनीयते ; गृह्. ९० ; गौमि. ४१९ शंस्यं च (शस्याह)
स्मृत्यन्तरमित्युक्तम् ; स्मृच. ८८ च (हि) ; गृह्. ७४ अर्हणे
तत् (अर्हणे तु) ; मपा. १५६ स्मृचवद ; मर. १९ स्मृचवद ;
उत. १४० (=) तत् (यत्) च (हि) ; धीमि. ११६१ च
कैवलम् (प्रयोजनम्) ; संप्र. ८५० स्मृचवद ; मुक्ता. १४३ ;
संम. ६४ च (तु) ; संकी. २०६ स्मृचवद, उच. ; रत्न. ७६
स्मृचवद ; आन. १७० ; ह्यम. ११३२ च (तु) ; संर. ४७९
च (तु) .

तत्कन्यानां केवलं विक्रयस्पर्शशून्यं, अनुकम्पारूपं तत् ।

गोरा.

(३) आनुशंस्यं अनुकम्पा । गृह्, ९०

(४) यदा त्वार्पे कन्यायै गोमिथुनं तथा अनुपणो-
त्पत्यर्थे कन्यायै भूषणादि स्वेच्छया विवाहात्प्रागेव वरो
ददाति, ज्ञातयस्तु वित्तं न गृह्णन्ति, तदा ज्ञातीनां
विक्रयदोषो नास्ति । यावत् कुमारीणां पूजार्थं तद्दानं
तथा आनुशंस्यं करुणारूपं तद्वित्तदानं वरेण स्वेच्छया
कृतं, अतो ज्ञातीनां न दोषकरमित्यर्थः । यदा यत्नाऽऽदते
तत्कुमारीणां पूजनमानुशंस्यं करुणाप्रवृत्तिजन्यपुण्यहेतुश्चेति
व्याख्यातम् । आनुशस्तु विवाहः कन्याया अलङ्कारस्य
विवाहात्पूर्वं दाने भवत्येव तद्वृक्षणयोगादिति ब्राह्मम् ।
मवि.

(५) आर्पे गोमिथुनं शुल्कमित्युक्तं, इदानीं कन्या-
र्थमपि धनस्य दानं न शुल्कमित्याह — यासामिति ।
यासां कन्यानां प्रीत्या वरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न
गृह्णन्ति, किन्तु कन्यायै समर्पयन्ति, सोऽपि न विक्रयः ।
यस्मात् कुमारीणां पूजनं तदाऽनुशंस्यमहिंसकत्वं केवलं
तदनुकम्पारूपम् । * ममु.

यो मनुष्यो मनुष्यं हि विक्रीणन् धनमिच्छति ।

तस्य मूत्रपुरीषं हि स परत्रोपजीवति ॥

आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ।

शुल्कं हि गृह्णन् कुस्ते छत्रं दुहितृविक्रयम् ॥

(१) इच्छतः शुल्कग्रहणे पूर्वेण विधिरुक्तः, कस्य-
चित्त एव आशङ्का स्याददोषं शुल्कग्रहणं, शास्त्रे गृहीत-
शुल्काया विशेष उक्तो यतः, अत इमामाशङ्कामप-
नेतुमाह — ' आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कम् ' इति ।
इच्छतः प्रवृत्तौ शास्त्रीयो नियमः, न तु शास्त्रेण पदार्थ-
स्यैव कर्तव्यतोक्ता । यथा मद्यपीतस्य प्रायश्चित्ते न

* मच., नन्द., भाच. ममुगनम् ।

(१) गोविन्दराजीयापुस्तके मसृष्ट. ११५४ इत्यस्योपरिष्टात्
प्रक्षिप्तलोकोऽयम् ।

(२) मसृष्ट. ९१९८ ; गृह्. ८८ ; गृह्. ७३ हि गृह्णन्
(गृह्णन् च) ; उत. १४० पृ. ; धीमि. ११६१ क्रमेण आपस्तम्बः ;
संप्र. ८५४ आपस्तम्बः ; मुक्ता. १४४ .

मयपानं शास्त्रेणानुज्ञातं भवति । शुल्कसंज्ञेन यदेवोक्तम्
'गृह्णन् हि शुल्कं लोभेन' इति । येन तु विशेषेण पुनः
पाठोऽसौ प्रदर्शित एव । मेधा.

(२) अत्र प्रसङ्गादर्शान्तरमाह -- आददीतेति ।
छन्नमपि शुल्कं प्रतिप्रहादिरूपेणापि छन्नं कन्यामिसंधिना
शुल्कं गृह्णन् दुहितृविक्रयं कुरुते । मवि.

(३) शास्त्रानभिन्नः शूद्रोऽपि पुत्रीं ददच्छुल्कं न
गृह्णीयात्, किं पुनः शास्त्रविद्विजातिः । यस्माच्छुल्कं
गृह्णन् गुप्तं दुहितृविक्रयं कुरुते । ' न कन्यायाः पिता '
इत्यनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणं कन्यायामपि गृहीत-
शुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनाच्छुल्कग्रहणे शास्त्रीयत्व-
शङ्कायां पुनस्तत्रिष्यते । ● ममु.

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।

शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥

(१) न कुतश्चिदस्माभिः क्षुतं पूर्वेषु जन्मसु
कल्यान्तरेष्वित्यर्थः । मेधा.

(२) छन्नशुल्कग्रहणे दुहितृविक्रये प्रागुक्ते सदाचार-
विरोधं दर्शयति— नानुशुश्रुमेति । पूर्वेषु जन्मसु लोक-
जन्मकालेषु कल्पेषु छन्नमपि नानुशुश्रुम, किं पुनः
स्पष्टम् । ५ मवि.

(३) न केवलं कृत्यविषयं अपि तु ध्वजपथं
नावतीर्णमित्याह— नेति । पूर्वेषु जन्मसु कल्पेषु, मनो-
जातिस्मरत्वेऽविप्रतिपत्तेः । कामबाणप्रपीडितायास्तादृश्या
अदीयमानायाः ' भर्तारमधिगच्छेत् ' इति गतिरक्ता ।

मच.

याज्ञवल्क्यः

आसुरो द्रविणादानात् ॥

● मच. ममुगतम् ।

॥ ममु., नन्द. मविगतम् ।

(१) मरु. ९।१०० ; गृ. ८८ छत्र (पापं) यमः ;
स्मृ. ८७ ; गृ. ७३ हि (व) छत्रं (पापं) ; वीमि. १।६१
पूर्वाधे (न स्वेतपद्ममनाग्लिबे तत्पूर्वेष्वपि जन्मसु) छत्र (पापं) ;
सं. ८५४ गृकवत्, यमः ; मुक्ता. १४४ .

(२) वारु. १।६१ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्मृ. च.
८६ ; मपा. १५७ ; मर. १९ ; गमा. १०० ; उट. १२८ ;

(१) ननु एवं सत्याहूय यदि कश्चिदार्थिव्या-
दिभिर्वा न कन्यां दद्यात्, तथापि गृहस्थाश्रमो दुःस्थित
एव । सत्यम् । यद्येव विवाहाः स्युः । अन्येऽपि तु
विवाहाः पठ्यन्ते । अतो नेयमसत्कल्पना । के पुनस्ते
इत्यत आह— आसुर इति । आसुरः आत्मार्थं कन्यार्थं च
धनादानम् । असुरा धनवन्तः । स्त्रीवक्ता गन्धर्वाः ।
तेनानयोः सार्वर्गिकत्वम् । विश्व.

(२) वरात् द्रविणमादाय आत्मार्थं कन्यार्थं च
पित्रादिभिर्न कन्यार्पणं क्रियते स आसुरो विवाहः । अप.

(३) वरात् द्रविणमादाय यत्पित्रादिभिर्दानरहितं
कन्यार्पणं स आसुरो विवाहः । स्मृ. ८६

(४) अस्य मातुष इत्यपि संज्ञा ।

● मपा. १५७

(५) उक्तगोमिथुनातिरिक्तद्रविणग्रहणपूर्वकं यत्र
कन्या दीयते स विवाह आसुरः । वीमि.

नारदः

'विवाहस्त्वामसुरो ज्ञेयः शुल्कसंव्ययहारतः ॥

आसुरः शुल्कपणापणरिच्छेदेन द्रव्यं गृहीत्वा दान-
मासुरः । दैवे तु गृहीत्वा द्रव्यं पिता तस्या एव दद्यात्,
अपत्यविक्रयप्रतिषेधात् । इह तु विक्रय एव । नामा.

देवलः

शुल्कं प्रदाय कन्यायाः प्रत्यादानं विधानतः ।

वित्तहेतुर्विवाहोऽयमासुरः पठ उच्यते ॥

प्रत्यादानमिह ग्रहणमेव । वित्तं हेतुर्यस्य सः वित्त-
हेतुः । गृ. ७२

● शेषं स्मृचयनम् ।

विसौ. ५६ ; वीमि. ; सं. ८५४ ; यम. १११ ; मुक्ता.
१४१ ; १४३ स्मरणम् ; गृ. १०९ ; विपा. ७५९ ; रत्न. ७७ ;
माच. १।२६, ३१ ; कृम. ११२० .

(१) नारद. १३४२ ; नारु. १५४२ .

(२) गृ. ८६ प्रत्यारानं (धुत्ररान) ; गृ. ७२ ;
सं. ८५३ ; मुक्ता. १४४ .

यमः

यो मनुष्यो मनुष्यस्य विक्रयाद्धनमिच्छति ।
तस्य मूत्रं पुरीषं च स परत्रोपजीवति ॥
कन्याविक्रयिणो मूर्खा महाकिल्बिपकारिणः ।
पतन्ति नरके घोरे दहन्यासप्तमं कुलम् ॥

एतदात्मार्थं धनग्रहणे वेदितव्यम् । स्मव. ८८

कन्यां तु जीवनार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति ।
उपभुङ्क्ते पुरीषं च मूत्रं तस्या वरस्य च ॥

संवर्तः

कन्याविक्रयिणो मूर्खा महापापस्य कारकाः ।
पतन्ति नरके घोरे यावदाभूतसंज्ञवम् ॥

ऋयक्रीता तु या कन्या न सा पत्नी विधीयते ।
सा तु दैवे च पित्र्ये च दासीसाम्यान्न संश्रुता ॥

र्यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यस्त्वपाङ्क्तेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

ज्ञातात्पः

ऋयक्रीता तु या नारी न सा पत्यभिधीयते ।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कवयो विदुः ॥

(१) स्मृच. ८७ ; संप्र. ८५५ पूर्वांशे (यो मनुष्योऽपि यत्किंचिद्विक्रीय धनमिच्छति ।) ; मुक्ता. १४४ (यो मनुष्यो हि विक्रीय यत्किंचिद्धनमिच्छति । तस्या मूत्रं पुरीषं च स परत्रोपजीवति ॥) .

(२) स्मृच. ८८ महा (३६) मनुः ; संप्र. ८५५ कारिणः (कारकाः) ; मुक्ता. १४४ महाकिल्बिपकारिणः (३६ किल्बिप-कारकाः) ; संप्र. ६४ महा (२६) ; कृम. ११२३ संभवत् ; संप्र. ४७९ समवत् .

(३) मुक्ता. १४४ ; आन. १७७ संवर्तः .

(४) मुक्ता. १४४ ; आन. १७७ .

(५) मुक्ता. १४४ दासीसाम्यान्न संश्रुता (दासी स्यान्न च साभिता) ; आन. १७७ .

(६) मुक्ता. १४४ .

(७) पमा. ७८८ ; ध्याक. १२ उच्यते (न सा दैवे च पित्र्ये स्यादासी तां मुनयो विदुः ।) .

पराशरः

कन्यां यच्छति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया ।
कुरुषाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

वृहत्पराशरः

एतावदेहि मे द्रव्यमित्युक्त्वा प्राग्वराय च ।
यत्र कन्या प्रदीयेत स वै दैत्यविधिः स्मृतः ॥

पैठीनसिः

शुल्केन पणित्वा ददतोरासुरः ॥

पणित्वा विक्रीय । ददतोः मातापित्रोः । ददतोरपयतोः, दानाभावादिति केचित् । तत्र, ' मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः । प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्य-कारणम् ॥ ' ' ब्राह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेषु विधिः स्मृतः । गुणापेक्षं भवेदानमासुरादिषु च त्रिषु ॥ ' इति मनुनारदाभ्यां मान्यविशेषाभ्यां अष्टस्वपि विवाहेषु दान-प्रतिपादनात् । स्वस्त्ययनं स्वस्तिवाचनादि । प्रजापति-यज्ञः प्राजापत्यश्चरुहोमः । एष विधिर्दानलक्षणः । गुणो ब्राह्मण्यं, तस्यैव संप्रदानविशेषणेषु प्राधान्यात्, ब्राह्मणा-दीनां प्रतिलब्धेऽसाधारणस्वत्वाच्च । तदपेक्षामुरादिष्वपि त्रिषु दानं भवति । संप्र. ८५३

शुल्केन कन्यामाददतो राक्षसः ॥

(१) परिणीत्वा (? पणित्वा) विक्रीय । राक्षस-शब्दः (? आसुरपरः) । गृ. ७२

(२) इदमप्यस्यैव संशान्तरम् । संप्र. ८५३

(१) प्रपा. ३१३ ; संप्र. ७५९ कुशीलाय (मकुलीनाय) : ८५५ ; विपा. ७२३ यच्छति (ददाति) ; संग. २५५ ; संप्र. ५१३ विवाहः .

(२) वृपसं. ६१८ .

(३) गृक. ७६ ददतोरासुरः (ददत आसुरः) ; संप्र. ८५३ .

(४) गृक. ७६ कन्यामाद (पार्थि स्वाद) ; गृ. ३४ कन्यामादरतो (पदं ददतो) : ७२ कन्यामादरतो (परिणीत्वा दरतो) ; संप्र. ८५३ : ८५९ कन्यामाद (कन्यास्वारः) .

कश्यपः

शुल्केन ये प्रयच्छन्ति दुहितां लोभमोहिताः ।
ते यान्ति नरके घोरे यावदाभूतसंस्तुतम् ॥
शुल्केन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।
आत्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिषकारकाः ॥
पतन्ति निरये घोरे घ्नन्ति चाऽऽ सप्तमं कुलम् ।
गमनागमने चैव सर्वं शुल्कोऽभिधीयते ॥

(१) गमनागमने ब्रह्मसदेशादिक्रमादाय कन्या-
प्रार्थनार्थं कन्यापितृवेदमनि यातायाते । गृ. ७४

(२) गमनागमने पारितोषिकद्रव्यमादाय कन्या-
प्रदानार्थं कन्यापितृवेदमयातायाते । अत्र लोभमोहिता
इत्यनेन स्वार्थे न प्राज्ञं, कन्यार्हणार्थं तु ग्रहणे न दोषः ।
उत. १४०

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्नी विधीयते ।
न सा देवे न सा पित्र्ये दासी तां कश्यपो-
ऽब्रवीत् ॥

(१) कस्मृ. १०१२ .

(२) गृह. ८९ ; गृह. ७४ आरम (स्वाम) ; उत. १४० ;
वीमि. ११६१ ; संप्र. ८५४-८५५ ; द्यूक. १०९ कारकाः
(कारणः) ; संग. २५४ .

(३) कस्मृ. १०१२ (गमनागमनायोगादेवं शुल्के विधीयते) ;
गृह. ८९-९० सर्वं शुल्कोऽभिधीयते (सर्वशुल्को विधीयते) ;
गृह. ७४ ऽभिधीयते (विधीयते) ; उत. १४० निरये (नरके)
सर्वे (सर्वः) ; वीमि. ११६१ पू. ; संप्र. ८५५ ; द्यूक. १०९
चाऽऽसप्तमं (वा सप्तमं) पू. ; संग. २५५ .

(४) कस्मृ. १०१२ (तस्माद्देवे च पित्र्ये च दासी स्वादन्य-
चेविना । कश्यपिना तु सा दासी न सा पत्नी विधीयते ॥) ;
गृह. ८७-८८ ; गृह. ७३ न सा पित्र्ये (न वा पित्र्ये) ; पम. ४८८
पूर्वार्धं (कश्यपिना तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।)
सा पित्र्ये (सापित्र्ये) ; मप. १५८ सा पत्नी (पत्नी सा) ;
मप. १४३ क्रीता द्रव्येण (कश्यपिना तु) पत्नी विधीयते

स्मृत्यन्तरम्

तं देशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुक्र (१) विक्रयी ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराणम्

यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि ।
विपदा धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति ॥ . ;
कन्यामूत्रं पुरीषं च तत्र भक्षति पातकी ।
कृमिभिर्दंशितः काकेर्यावदिन्द्राश्रतुर्दश ॥
तदन्ते व्याधयोनौ च लभेज्जन्म सुनिश्चितम् । .
विक्रीणाति मांसभारं बहृत्येव दियानिशम् ॥

सुप्रभेदे

धैर्यं दत्त्वा तु बन्धुभ्यः कन्यासंप्रहणं तु यत् ।
तदासुरं तु विज्ञेयमविद्वन्द्रिदं मतम् ॥

शौनककारिका

यत्रोपतोष्य वित्तेन दातृन्कन्योपयम्यते ।
आसुरो नाम विज्ञेयो विवाहः स बहिष्कृतः ॥

रेणुकारिका

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

(पत्न्यभिधीयते) सा पित्र्ये (पित्र्ये च) ; वीमि. ११६१ ;
संप्र. ८५४ क्रीता (क्रीत) ; मुक्ता. १४४ न सा देव न सा
पित्र्ये (तथा देवे च पित्र्ये च) ; संम. ६४ कश्यपोऽब्रवीत्
(कश्यपो विद्व) ; रत्न. ७८ ; आन. १७८ ; संग. २५४ ;
कृम. ११२१ पत्नी विधीयते (पत्न्यभिधीयते) शेष समवत् ;
संर. ४७९, ५७९ पूर्वार्धं (कश्यपिना तु या नारी न सा पत्न्य-
भिधीयते ।) कश्यपो ऽब्रवीत् (कश्यपो विद्व) .

(१) मच. ११२८ .

(२) संर. ५१२ .

(३) सस्मृ. ५३ .

(४) शौका. १३-१४ पू. ५९ ; मप. १४४ यम्यते
(गम्यते) .

(५) रेका. ७९ पू. ५३-५४ .

गान्धर्वविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

मिथः समयं कृत्योपयच्छेत स गान्धर्वः ॥

(१) मिथः समयकरणं नाम ' त्वं मम भार्या भव, अहं तव पुत्रयो भवामि ' इति । एवंरूपो विवाहो गान्धर्वसंज्ञः । गानाद्यु.

(२) मिथः रहसि परस्परं वा । समयं ' भद्रे भजस्व मां, भद्र भजस्व माम् ' इत्येवमादि(म्) । अना.

(३) मिथः परस्परं कन्यावरौ * ' अहं ते भर्ता, त्वं मे भार्या ' इति संप्रतिपत्तिं कृत्वा कन्यामुपयच्छेत स्त्रीकुर्यादिति तस्यार्थः । ततोऽत्र दानं न विद्यते विवाहस्तु भवति । अस्य च विवाहान्तरेभ्यो भेदको धर्मः कन्यावरयोर्मिथः संप्रतिपत्तिः । एवं राक्षसपैशाच-योरपि विवाहत्वं कन्यादानरहितमेव द्रष्टव्यम् । अप. १।६१

(४) यत्र कन्याकुमारी परस्परं प्रथमत आवां जायापती भवावेति प्रच्छन्नतया समयं कृत्वा पश्चाद्भु-जनैरमिकाङ्क्षन्तौ (? इक्षितौ) यथाविधि कृतविवाहौ स्याता स गान्धर्वो विवाहः । प्रपा. ३४३

वैखानसगृह्यसूत्रम्

कौमयोगो यदुभयोः स गान्धर्वः ॥

* ' कन्यावरौ ' इति समस्तं पदं चिन्तयम् । कृत्वापदेनान्वये तृतीयापत्तिः । उपयच्छेतपदेनान्वये ' कन्याम् ' इतिकर्मपदं वचनं न विरुद्धम् । ' कन्या वरक्ष ' इति व्यस्तत्वे तु कर्मविद् संगति-नापाधेन । तथाहि— उपयच्छेत् इत्यत्रोभयोः पर्यायेणान्वयः । ' कन्याम् ' इति वरस्याप्युपलक्षणम् । उपयमनं चात्र न शास्त्रीयम्, अपि तु लौकिकान्वीकारमात्र विवक्षितमिति ।

(१) भाग्य. १।६१ ; अप. १।६१ ; गृह्य. ९२ वच्छेत् (गच्छेत्) ; गृह्य. ७५ यच्छेत् (गच्छेत्) ; प्रपा. ३४३ ; धर्म. ४६ ; संप्र. ८५६ ; संम. ६४ ; छम. १११९ ; संर. ४७८ .

(२) वैगु. ३११ .

गौतमः

इच्छन्त्याः स्वयं संयोगो गान्धर्वः ॥

(१) अलङ्कृत्य स्वयमेवात्मानं, वक्ष्यति— ' उत्सृज्य पिश्यानलङ्कारान् ' (गौध. १।८।२१) इति, तद्विषयमे-तदिति । कामयमाना स्वयमेव वरेण संयुज्येत, स गान्धर्वो विवाहः । ममा.

(२) इच्छन्त्या वध्वा इच्छतो वरस्य संयोगो गान्धर्वो विवाहः । स्वयमिति वचनाद्वरेच्छा गम्यते । गौमि.

(३) अलङ्कृत्य अलङ्कारं कृत्वा या इच्छन्ती तथा सह संयोगो वरस्य गान्धर्वो विवाह इत्यर्थः । गृह. ७६

(४) स्वयमिच्छन्त्या वध्वा इच्छतो वरस्य संयोगो गान्धर्वः । स्वयमिति वचनात् स्वयमेव स्वस्य दानं कर्तव्यमिति गम्यते तन्वापेक्षयेति, ' द्वयोः सङ्गामयो-र्मातापितृदानरहितो गान्धर्वः ' इति विष्णुस्मरणात् । * संप्र. ८५६

हारीतः

स्वयं कन्या वरयते स गान्धर्वः ॥

* सग. वाक्यार्थमात्रं संप्रवद ।

(१) गौध. ४।१० ; गृह्य. ९१ इच्छन्त्याः (अलङ्कृत्ये-च्छन्त्या) ; ममा. इच्छन्त्याः (अलङ्कृत्येच्छन्त्याः) ; गौमि. ४।८ ' इच्छन्त्या ' इति तृतीयान्तः पाठो व्याख्यानान्तरतीक्ष्णः ; गृह्य. ७६ गृहवत्, व्याख्यानात् ; संप्र. ८५६ गौमिवत् ; मुक्ता. १४२ गृहवत् ; सग. २५५ इच्छन्त्याः (इच्छया) ' इच्छन्त्या ' इति व्याख्यानात् .

(२) गृह्य. ९२ वरयते (वरयेत्) ; गृह्य. ६३ गृहवत् ; ७६ ; संप्र. ८५६ ; सग. २५५ .

बौधायनः

सँकामेन सकामायां मिथः संयोगो गान्धर्वः ॥
संयोगः समवायः । विवाहहोमस्तु यथाविध्येय ।
एवंलक्षणको गान्धर्वो नाम पञ्चमः । बौवि.

आपस्तम्बः

मिथः कामात् सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥
यत्र कन्यावरौ रहसि कामात् मिथः परस्परं रागात्
सांवर्तेते मिथुनीभवतः स गान्धर्वो विवाहः । अत्र
संयोगोत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः । उ.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

मिथः कामात् सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥ *

वसिष्ठः

सँकामां कामयमानः सदृशी योनिमुद्यात् स
गान्धर्वः ॥

† अत्र कन्यावरयोः परस्पररागप्रयुक्तसमयबन्धकृत
उपगमो गान्धर्वविवाह इति तात्पर्यम् । श्र. ७६

विष्णुः

द्वैयोः सकामयोर्मातापितृरहितो योगो गान्धर्वः ॥

(१) मातृपितृनैरपेक्षयेण आत्मानमनङ्कुलय इति
शेषः । मातृपितृदानरहित इति स्वयंवरगान्धर्वविषयम् ।
§ श्रु. ९२

(२) मातापितृदानरहितः मातापितृकृतृकदानरहितः ।
संम. ८५६

शङ्खः

गान्धर्वः समयान्मिथः ॥

महाभारतम्

अनुमान्य च ॥

शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ।
आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः ॥
अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।
गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥

मनुः

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥

(१) इच्छया च वरस्य कुमार्थाश्च प्रीत्या परस्पर-
संयोग एकप्रदेशे संगमनम् । तस्येवं निन्दा मैथुन्यः
कामसंभवः । मिथुनप्रयोजनो मैथुनः, तस्मै हितो
मैथुन्यः । एष एवार्थो विस्पष्टीकृतः, कामसंभव इति ।
संभवत्यस्मादिति संभवः । कामः संभवोऽस्येति ।
मेघा.

(२) कन्यावरयोः परस्परानुरागात् यः संयोगो
मैथुनाचरणं, स मैथुनाय हितः कामनिमित्तरो गान्धर्वो
विवाहो बोद्धव्यः । इह गान्धर्वादी मुख्यमेवोपगमनं,
तुशान्दतस्तथा प्रतीतेः । न च ' पाणिग्रहणिका मन्त्राः
कन्यास्त्वेव प्रतिष्ठिताः ' (मरु. ८।२२६) इति वच-
नान् संस्कारपरिलोपः, ' या गर्भिणी संस्क्रियते ' ' बोटुः
कन्यासमुद्भवः (? वम्) ' ' अथता च दत्ता चैव
पुनर्भूः संस्कृता पुनः ' इत्यादिमनुयाज्ञवल्क्योक्तसहोद-

- (१) शंख. ४१५ .
- (२) भा. १।२०२।१४ .
- (३) भा. १।१४।१५-६ .
- (४) मरु. १।२२ ; विश्व. १।६१ इतिवैयो (विधिज्ञेयो) ;
श्रु. ९२ ; सृष्ट. ८६ ; श्रु. ६८५ स तु (स च) ; श्रु.
७५ ; पमा. ४८६ स तु (स च) ; दूक. १।२२ ; घन. ४६ ;
वीमि. १।६१ ; संम. ८५५ वरस्य च (वरस्य वा) ; मुष्का.
१।४१ विश्वरद ; संकी. २०६ स तु विज्ञेयो मैथुन्यः (स शनि
ज्ञेयो मैथुने) ; भा. १।७२ विश्वरद ; बाल. १।२१ ; संग.
२५५ ; सरु. ५१ विश्वरद .

* व्याख्यानं आपस्तम्बवचने द्रष्टव्यम् ।

† सकलप्रकरणतात्पर्यनिर्दिष्टम् ।

§ श्रु. श्रुतगतम् ।

(१) बौध. १।२०।६ ; मुक्ता. १।४२ संयोग + (स) ;
संम. ४०८ संयोगो (संगमास्त) .

(२) भाष. २।११।२० .

(३) द्विष. २०।४।१५ ; संम. ४७६ वर्तेते (वर्तेत) .

(४) वरु. १।३३ ; श्रु. ९२ योनिमुद्यात् (यो निर-
न्यात्) ; श्रु. ७६ श्रुतवद ; संम. ८५६ श्रुतवद .

(५) विश्व. २।४।२३ ; श्रु. ९२ माता (मांढ) रहितो
योगो (दानरहितो) ; श्रु. ७६ माता (मांढ) पितृ + (दान) ;
संम. ८५६ पितृ + (दान) (योगो) .

काङ्गीनपौनर्भवलक्षणेषु संस्कारदर्शनात्, 'गान्धर्वादि-
विवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिवर्णैः
समयेनामिसाक्षिकः ॥' इति च देवस्मरणात्, तथा
'गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसश्च यः । पूर्वं परि-
णयक्षेत्रां पश्चाद्भोगो विधीयते ॥' इति ब्रह्मवृक्षपरि-
शिष्टदर्शनात्, भारतादौ च मुख्योपगमनवत् (१) ।
एवं च 'पाणिग्रहणिका मन्वाः' इत्यादि नरान्तरोप-
मुक्तकन्याविधयेऽवतिष्ठते । 'पुनर्वैवाहिको विधिः ।
कर्तव्यः' इत्यादिवचनात् शमनोत्तरकालमकृतसंस्कारा
द्विजातीनां भार्या न भवति, शूद्रस्य भवत्येव,
'त्रिभिवर्णैः' इत्युपादानात्, तथाविधपुत्रस्य रिक्त्यभा-
वत् (१ कल्प) र्शनात् । * गौर.

(३) कन्याया वरस्य चान्योन्यानुरागेण यः पर-
स्परसंयोग आलिङ्गनादिरूपः स गान्धर्वो ज्ञातव्यः । संभ-
वत्यस्मादिति संभवः । यस्मात् कन्यावरयोरमिलापादसौ
संभवति, अत एव मैथुन्यो मैथुनाय हितः । सर्व-
विवाहानामेव मैथुन्यत्वेन यदस्य मैथुन्यावामिधानं, तत्
सत्यपि मैथुने न विरोध इति प्रदर्शनायैम् । मसु.

(४) इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यावरयोः समयपूर्वक
उपगमो गान्धर्वविवाहः । मैथुन्यः, मिथुनस्य कर्म मैथुनं,
तस्मै हितम् (१ तः) । गुर. ७५

(५) संयोगः समागमः । एवं च स्वयंवरोऽपि
गान्धर्वविवाह एव । वीमि. १।६१

(६) मिथुने साधुर्हितो वा मैथुन्यः, मैथुनपर्यन्त
इत्यर्थः । कामसंभवः भोगसंभवः, नार्येलोमादिसंभवः ।
कन्याया वरस्य चेच्छया अन्योन्यसंयोगः स गान्धर्वो
विधिः । गान्धर्वत्वमस्य विधेः कामपरत्वनिवन्धनम् ।
गन्धर्वा हि कामपराः, 'स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः' (तैत्ति.
६।१।६।५) इति ध्रुतेः । स्मरति च भगवान् वाल्मीकिः—
'तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वाः' इति । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

गान्धर्वः समयाग्निभयः ॥

* मवि., भाव. गोपगतम् ।

(१) यास्य. १।६१ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्युच.
८६ ; मया. १५७ ; मर. १९ ; गमा. १०० ; उत. १२८ ;

(१) समयः संकेतः । भियः सहेत्यर्थः । अमुप
धनवनाः । स्त्रीसक्ता गन्धर्वाः । तेनानयोः सार्ववर्णिकत्वम् ।
विश्व.

(२) गान्धर्वस्तु परस्परानुरागेण भवति ।
मिता.

(३) कन्यावरयोः अन्योन्यसमयात् ' त्वं मे भार्या,
त्वं मे पतिः' इत्येवंरूपाहाननिरपेक्षात् यः कन्यास्वीकारः
स गान्धर्वो विवाहः । अप.

(४) पित्रादिकर्तृकदाननिरपेक्षात् । * वीमि.

नारदः

इच्छन्तीमिच्छते प्राहुर्गान्धर्वो नाम पञ्चमः ॥

कामयमानां कामयमानाय दद्यात्, गान्धर्वो नाम सः ।
नामा.

देवलः

'विविक्ते स्वयमन्योन्यं स्त्रीपुंसोर्यः समागमः ।

प्रीतिहेतुः स गान्धर्वो विवाहः पञ्चमो मतः ॥

समागमः पतिभार्यात्वसंप्रतिपत्तिः । संप्र. ८५६

बृहत्पराशरः

यैत्रान्योन्याभिलाषेण उभयोर्वरकन्ययोः ।

तयोस्तु यो विवाहः स्याद्गान्धर्वः प्रथितः स तु ॥

सुप्रभेदे

उभयोरपि संवादे स्त्रीपुंसोर्यदि रागतः ।

दद्यात्तस्यैव तां कन्यां गान्धर्वमिति पठयते ॥

* शेषं अपवाद ।

विसौ. ५६ ; वीमि. ; संप्र. ८५६ ; चम. ११३ ; मुक्ता. १२१ ;
शूक. २०९ ; विपा. ७५९ ; रत्न. ७७ ; भाच. ३।३२ .

(१) नासं. १३।४२ ; नास्यु. १५।४२ मिच्छते (मिच्छतः)
गान्धर्वो नाम पञ्चमः (गान्धर्वं नाम पञ्चमम्) .

(२) गृक. ९१ ; गूर. ७५ स्त्रीपुंसोर्यः (स्त्रीपुंसोर्योः) ;
संप्र. ८५५-८५६ .

(३) सुप्रभं. ६।९ .

(४) सस्यु. ५३ .

शौनककारिके

यत्र कन्यावरौ छत्रं कृत्वा समयमादितः ।
जायापती भवावेति पश्चाद्बन्धुजनैरपि ॥

(१) शौका. ११-१३, पृ. ५६ तेषितः (शीलतः) ;
प्रपा. ३४४ .

अनुज्ञातौ कृतोद्वाहौ भवेतां विधिपूर्वकम् ।
स गान्धर्वो विवाहः स्यात्प्रायः क्षत्रियसेवितः ॥

रेणुकारिका
इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥

(१) रेका. ७८ पृ. ५३ .

राक्षसविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

इत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदन्नयो हरेत्
स राक्षसः ॥

(१) युद्धं कृत्वा कन्यामपहृत्य यो विवाहः स
राक्षससंज्ञकः । गानाद्व.

(२) रुदन्नयः कन्यासंबन्धिभ्य इति शेषः ।
गृक. ९३

(३) यत्र सहायैः सहितो हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि
रुदन्नयः पित्रादिभ्यो रुदतीं कन्यामपहरोस राक्षसः ।
प्रपा. ३४३

वैखानसगृह्यसूत्रम्

प्रेसङ्गा यत्कन्याहरणं स राक्षसः ॥

गौतमः

प्रेसङ्गादानाद्राक्षसः ॥

(१) भाग्य. १।६।१ काचित् पुस्तके 'इत्वा' इत्यत्र 'इत्वा'
इति पाठः ; भाप. १।६।१ रुदन्नयो (रुदन्नयश्च) ; गृक. ९३ ;
व. २।१२।२ ; गुर. ७७ भित्त्वा (छित्त्वा) ; प्रपा. ३४३ ;
घप्र. ४६ ; संप्र. ८५६ हरेत् (हरत्) ; संम. ६४ हरेत्
(अपहरेत्) ; कृम. १११९ ; संर. ४७६, ४७८ .

.. (२) वैश्व. ३।१ .
: (३) गौष. ४।१२ ; मभा. ; गौमि. ४।१० ; सुका.
३४२ .

(१) यत्र विक्रमेण आदानं स राक्षसः ।
मभा.

(२) बलत्कारेण कन्यावतो निर्जित्य यत् आदानं
स राक्षसो विवाहः । गौमि.

हारीतः

राजाश्रयेण बधदण्डाभिघातभयविशेषोपाद्राक्षसः ॥
राजानमाभित्य यद्बधदण्डादिभयमुत्पाद्य कन्याहरणं स
राक्षस इत्यर्थः । § गृक. ९३

अलङ्कृतामभिजयतः क्षात्रः ॥
(१) विवाहार्यमलङ्कृतो कन्यामुद्दिश्य युद्धे विजय-
मानस्य कन्याप्राप्तिः स क्षात्र इत्यर्थः । ● गृक. ९४

(२) युद्धहरणाद्राक्षसः क्षात्र इत्यभिधीयते । यथाह
हारीतः— ' अलङ्कृतामभिजयतः क्षात्रः ' इति ।

मपा. १५७

§ गृक. गृकवद ।
● संप्र. गृकवद ।
(१) गृक. ९३ ; गुर. ७७ ; संप्र. ८५६ बधदण्डाभिघात-
भयनि (बलत्काराभिघातभयनि) .
(२) गृक. ९४ जयतः (जयत्) ; मपा. १५७ जयतः
(जयः) ; संप्र. ८५७ ; रत्न. ७७ गृकवद .

वौधायनः

प्रसह्य हरणाद्राक्षसः ॥

अत्रापि तथैव विवाहः । यथाः रुक्मिणीहरणं तथैव राक्षसः । चोवि.

आपस्तम्बः

दुहितृमतः प्रोथयित्वाऽऽघहेरन् स राक्षसः ॥

दुहितृमतः कन्यावतः पित्रादीन् प्रोथयित्वा प्रमथ्य यत्र आवहेरन् स राक्षसो विवाहः । 'हत्वा मित्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत् स राक्षसः' इत्याश्र-
त्यायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः । द्वौ चापरो विवाहौ शास्त्रान्तरेषु कौ । तत्र आश्रत्यायनः— 'सह धर्मं चरतमिति प्राजापत्यः' 'सुतां प्रमत्तां वाऽपहरेत्स पैशाचः' इति । ताविह पृथङ्नोक्तौ, ब्राह्मराक्षसयो-
रन्तर्भावादिति । उ.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन्स राक्षसः ॥ *

वासिष्ठः

यौ बलेन सहसा प्रमथ्य हरन्ति स क्षात्रः ॥

प्रमथ्य कन्यासंबन्धिनम् । क्षात्रशब्दोऽत्र राक्षसपरः प्रकरणात् । गूर. ७७

विष्णुः

युद्धहरणेन राक्षसः ॥

शङ्खः

राक्षसो युद्धहरणात् ॥

* व्याख्यानं आपस्तम्बवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) वौध. १।२०।८; मुक्ता. १४२; सं. ४७८.

(२) आश. २।१२।२.

(३) द्विध. २७।४।३७; सं. ४७६.

(४) वसू. १।३४; गू. ९३ (यस्मिन् बलेन हरन्ति स क्षात्रः); गूर. ७७ (यस्मिन् बलेन प्रमथ्य हरेत्स क्षात्रः); सं. ८५७ (यौ बलेन हरन्ति स राक्षसः) केचित्तु 'यौ प्रमथ्य बलेन हरेत्स क्षात्रः' इत्यपि पठन्ति इति व्याख्यानावसरे ।

(५) विष्णु. २।४२५; सं. ८५७.

(६) शंसू. ४।५.

महाभारतम्

बलेनान्ये ॥

हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृह्णात् । प्रसह्य हरणं तात राक्षसो विधिंरुच्यते ॥

मनुः

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृह्णात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिंरुच्यते ॥

(१) प्रसह्य अभिभूय कन्यापक्षाद्वलात्कारेण कन्याया हरणं राक्षसो विवाह इत्येतावदत्र विवक्षितम् । हत्वेत्या-
द्यनुवादः । प्रसह्य अपजिहीर्षतो यदि कश्चित्प्रतिबन्धो
यति, तदा प्राप्तमेव हननादि । हन्तुः शक्नोतिद्यं
ज्ञात्वा स्वात्मभयादुपेक्षेरत्सदा भवत्येव राक्षसः, न
वधाद्यवदयं कर्तव्यम् । हत्वा दण्डकाद्यादिना ताडयित्वा ।
छित्त्वा खड्गादिप्रहारेणाङ्गानि खण्डयः कृत्वा ।
भित्त्वा प्राकारपुरदुर्गादि । क्रोशन्तीं रुदतीं कन्याम-
निच्छाम् । अयं गान्धर्वादिशेषः । 'अनायाऽपहिये,
परित्रायध्वम्' इत्याद्युच्येः शब्दकरणं क्रोशनम् । रोदनं
अश्रुकणमोक्षः । उद्विजितायाः स्त्रिया धर्मोऽयम् ।

* मेघा.

(२) हत्वा कन्यापक्षान् प्रमाथ्य, छित्त्वाऽप्रमाथ्य
अङ्गच्छेदादि कृत्वा, मित्वा प्राकारादीन्, 'हा मातर्हो
पितरनाथाऽपहियते (१ ये)' इत्येवमाह्वयन्तीमश्रुजला-
विलनयनां यत्कन्यां गृह्णादाहरति, तदपि भूयः (१ तदभि-
भूय) कन्याहरणं राक्षसो विवाहः । गौर.

* मघ., भाच. मेघागमम् ।

(१) भा. १।१०।१४.

(२) भा. १।३।४।८.

(३) मसू. ३।३३; विश. १।६१; गू. ९२-९३

कन्याहरणं (कन्यां हरतो); स्मृ. ८६; चदा. ६८५;
गूर. ७७ गूकवद; पमा. ४८६ गृह्णात् (बलात्); दीक.
१।६१ उच.; उत. १२८ कच्यते (रिच्यते) उच.; घम. ४६
गूकवद; वीमि. १।६१ उच.; सं. ८५६ गृह्णात्; मुक्ता.
१४१; संकौ. २०६ (=); भा. १।७३; बाळ. १।६१;
संग. २।५ (=) हत्वा (हत्वा); ससू. ५३.

(३) प्रसह बलादिति चौरिकानयनन्युदासः ।
चौरिकयां तु वधादिकरणेऽपि वैशाचत्वम् । मवि.

(४) प्रसह बलात्कारेण कन्याया हरणं राक्षसो
विवाह इत्येव लक्षणम् । यदा तु हर्तुः शक्यति शयं
ज्ञात्वा पिशादिभिरुपेक्ष्यते तदा नावश्यकं हननादि । यदि
कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां याति तदा हननादिक्रमपि कर्तव्य-
मित्यर्थमाप्तमनूयते । कन्यापक्षान् विनाश्य तेषामङ्गच्छेदं
कृत्वा प्राकारादीन् भित्त्वा ' हा पितर्भ्रातरनाथाऽहं हिये '
इति यदन्तीमंश्रुणि मुञ्चन्ती यत्कन्या गृहादपहरति ।
अनेन कन्यायामनिच्छोक्ता गान्धर्वाद्विवेकार्थम् ।

ममु.

(५) हिंसाप्राधान्याद्राक्षसत्वम् । हिंसाप्रधाना हि
राक्षसाः । नन्द.

याज्ञवल्क्यः

राक्षसो युद्धहरणात् ॥

(१) दारुणत्वसामान्यात् रक्षः क्षत्रियाः । त एन
मर्हन्तीति राक्षसः, क्षात्व इत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—
' भित्त्वा छित्त्वा ' इत्युपक्रम्य ' स क्षात्वः ' इत्याह ।
विश्व.

(२) युद्धेन कन्याबन्धून् जित्वा यत् कन्याहरणं
कन्यास्वीकारः, स राक्षसो विवाहः । ॐ अय.

नारदः

प्रसह हरणादुक्तो विवाहो राक्षसस्तथा ॥

प्रसह प्रमथ्य हरणाद्राक्षसः ।

नामा.

● बीमि. अपवत् ।

(१) यास्यु. १६१; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्मृत्य.
८१; मया. १५७; मर. १९ हरणात् (करणात्) ; गम्य.
१००; उत. १२८; विसी. ५९; बीमि. ; संप्र. ८५९ ;
अम. ११४; सुका. १४१; शुक. १०९; त्रिपा. ७५९ ;
रत्न. ७७; भाष. ११२६, १३.

(२) नासं. ११४१ तथा (स्याः) ; नास्यु. १५४१.

देवलः

' विक्रमेण प्रसह स्यात् कुमारीहरणं पुनः ।

वीर्यहेतुर्विवाहः स राक्षसः सप्तमो मतः ॥

विक्रमेण पराक्रमेण । प्रसह बलात्कारेण । वीर्यहेतु-
बललक्षणः । संप्र. ८५७

बृहत्पराशरः

युद्धे हत्वा बलात्कन्या यत्राऽऽच्छिद्यापहृत्य च ।
उद्यते स तु विद्वद्भिर्विवाहो राक्षसः स्मृतः ॥

हरिवंशः

औशीर्भिर्वर्धयित्वा तु देवर्षिः कृष्णमव्रवीत् ।
अनिरुद्धस्य वीर्याद्यो विवाहः क्रियतां विभो ॥

सुप्रभेदे

कृत्वा युद्धं महाघोरं यथबन्धनताडनैः ।
अपहृत्य बलात्कन्यां रुदतीं राक्षसं त्विदम् ॥

शौनकाकारिके

यस्मिन् बलमुपाश्रित्य महायैः सह साधकैः ।
समेत्य कन्यां बन्धुभ्यो रक्षिभ्योऽपि ययाचलम् ॥
हृत्वा भित्त्वा च शीपाणि रुद्रयो रुदती हरेत् ।
स राक्षसो विवाहः स्यात्प्रायः क्षत्रियशीलनः ॥

रेणुकारिका

हृत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्ती रुदती
गृहान् ।
प्रसह कन्याहरणं विवाहो राक्षसः स्मृतः ॥

(१) शुक. ९१; शू. ७७; संप्र. ८५९-८५७ उपप्रः
सप्तमो मतः (सप्तमं सत्ररादनः) .

(२) शू. ९१० .

(३) उत. १४२; संप्र. ८८९ .

(४) सस्यु. ५१ .

(५) शीका. १५-१६ पृ. ५१ साधकैः (साधकः) रक्षि-
भ्योऽपि (रक्षिभ्योऽपि) ; मया. १४४ .

(६) शीका. १६ पृ. ५१; मया. १४४ शीकाः (शीकाः) .

(७) देका. ८० पृ. ५४ .

पैशाचविवाहः

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

सुप्तानां प्रमत्तानां वाऽपहरेत्स पैशाचः ॥

(१) सुप्तैः प्रमत्तैः अनवधानैः कन्यामपहृत्य यो विवाहः स पैशाचसंज्ञकः । गानाष्ट.

(२) यदि सुप्तानां प्रमत्तानां रक्षकाणां प्रमादात् कन्यामपहरेत्स पैशाचः । प्रपा. ३४३

वैखानसगृह्यसूत्रम्

सुप्तां प्रमत्तां वा रहसि यद्गच्छति स पैशाचो भवतीति ॥

गौतमः

असंविद्वातोपसंगमनात्स पैशाचः ॥

(१) यत्र अज्ञाता कन्यां, सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा अन्यथापारे वा सक्तामुपगच्छति, स पैशाचो नाम विवाहः । उपगमनशब्दः उपगमनार्थेषु आलिङ्गनादियु द्रष्टव्यः, क्षतयोन्याः संस्कारामवात् । तथा. च मनुः— ' पाणिग्रहणं मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ' (मन्त्र. ८।२२६) इति । ममा.

(२) सुप्ता मत्ता प्रमत्ता वा यत्रासंविदात्सुपगम्यते, स पैशाचो विवाहः । गौमि.

(३) अथ उपगमनाभिगमनशब्दाभ्यां मैथुनमेवामिधीयते, ' ऋतुस्नातां तु यो मायां संनिधौ नोपगच्छति ' ' यः स्वदारावृत्स्नातान् स्वस्यः सन् नोपगच्छति ' ' ऋतावुपेयात् ' इत्यादिप्रयुक्तप्रयोगदर्शनात् । तदवस्थानां कन्याहरणमेव पैशाच इत्यन्ये । संप्र. ८५७-८५८

(१) भाग्य. १।६१२ ; गृह्य. ९५ वाऽपहरेत्स (अपहरेत्) ; उ. २।१२।२ सुप्तानां प्रमत्तानां (सुप्तां प्रमत्तां) ; स्मृच. ८६ शौनकाः ; प्रपा. ३४३ ; धर्म. ४६ ; संप्र. ८५८ ; संम. ६५ ; ह्यम. १११९ ; मंत्र. ४३६, ४३८ .

(२) वैश्व. २।२ .

(३) गौच. ४।१२ ; ममा. ; गौमि. ४।११ ह्यगमनात्स (संगमनात्) ; संप्र. ८५७ (१०) ; मुक्ता. १४२ गौमिच. .

हारीतः

स्त्रीपानमद्यभोगसंप्रयोगात् पैशाचः ॥

(१) कन्यापित्रादीनां स्त्रियां पाने मद्ये भोगे च गीतनृत्यादौ संप्रयोगादासक्तेः । गृह्य. ९५

(२) कन्यापित्रादीनां स्त्रिया अपि मद्यभोगगीतनृत्यादौ संप्रयोगादासङ्गात् । गृह्य. ७८

(३) स्त्रियाः कुट्टन्याः, पानस्य दुग्धपानकादेः, मद्यस्य द्वादशविधस्य, भोगस्य वस्त्रालङ्कारादेः संप्रयोगात् सम्पत्कृ पौनःपुन्येन प्रयोगात् प्रेषणात्कन्याया वशीकरणे पैशाचः । कन्यापित्रादेर्वा । संप्र. ८५८

वौघायनः

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वोपयच्छेदिति पैशाचः ॥

मदनीयेन द्रव्येण मत्ताम् । प्रमत्ता भयादिना प्रणष्टचेताः । उपयमनं चार्थात् मैथुनमेव । आह च मनुः— ' सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति । स पापित्री विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥ ' (मन्त्र. ३।३४) । शौवि.

विष्णुः

सुप्तप्रमत्ताभिगमनात्पैशाचः ॥

सुप्ता निद्रिता । प्रमत्ता प्रमदादिद्वयेन नष्टचेतना । तस्यामभिगमनं मैथुनं, तस्मात् पैशाचः । संप्र. ८५७

शङ्खः

पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

• मनुजोऽयं मंत्र्यः । वरुणात्तु गृह्यवेप ।

(१) गृह्य. ९५ ; गृह्य. ७८ ; संप्र. ८५८ .

(२) शौच. १।२०।९ ; मुक्ता. १४२ ; संप्र. ४० इति + (स) .

(३) विस्व. २।४।२६ ; संप्र. ८५७ .

(४) दार्ष्ट. ४।५ .

महाभारतम्

प्रमत्तामुपयन्त्यन्ये ॥

सुतां मत्तां प्रमत्तां वा रहो रात्रौ च गच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽधमः ॥

मनुः

सुतां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽधमः ॥

(१) उपगमनशब्दः आलिङ्गनादिध्विति केचित् ।

तत्तु अशब्दार्थत्वादानाद्यत्तम् । पापिष्ठता चैवमुपपन्नतरा
भवति, उपपातकयोगाच्च । अन्याथा तदसमञ्जसं स्यात् ।
तथा च ' केवलं मन्त्रसंस्कृता ' इत्युक्त्वा ' सा चेदक्षत-
योनिः स्यात् ' इति वसिष्ठोऽप्येतदेव ज्ञापयति । अतः
श्रीतार्यग्रहणं युक्तमिति । विश्व. १।६।१

(२) राक्षसपैशाचयोः अनिच्छा तुस्या । राक्षसे
हननं, पैशाचे बह्वनम् । सुतां निद्रयाऽभिभूताम् । मत्तां

(१) भा. १।१०२।२४.

(२) भा. १।१७।८. अथ श्लोको मुम्बईमुद्रितमहाभारत-
पुस्तके नोपलभ्यते । राक्षसविवाहलक्षणानन्तरम् ' पश्चानां तु ययो
धर्म्यां द्वावधर्म्यौ युषिष्ठिर । पैशाचश्चातुरक्षेत्र न कर्तव्यी कथंचन ॥ '
इति श्लोकः समुपलभ्यते । अथ पैशाचविवाह उक्तः, परन्तु
लक्षणप्रतिपादकश्लोको न दृश्यते । अतः कुम्भयोगमुद्रितपुस्तकादय
श्लोकः संगृहीतः ।

(३) मत्स्य. १।१४ घ.पुस्तके ' कथितोऽधमः ' इति पाठः ;
विश्व. १।६।१ तोऽधमः (तोऽष्टमः) ; गोरा. विश्ववद ; अप.
१।६१ गच्छति (यच्छति) प्रथितोऽधमः (कथितोऽष्टमः) ;
शूक. १४ विश्ववद ; सूत्र. ८७ (अणुष्टो विवाहानां पैशाचः
कथितोऽधमः) उक्तः ; चन्दा. ६८५ पूर्वार्धे (सुतां मत्तां रहच्छम
ज्ञानं यत्रोपनीयते ।) शेषं विश्ववद ; गृह. ७८ प्रथितोऽधमः
(कथितोऽधमः) ; पद्मा. ४८६ गुरवद ; मया. १५१ गुरवद ,
उत्त. ४६ ; द्वाक. १।६१ विश्ववद ; उत्त. १२९ गुरवद ; धर्म. ४६ ;
विंसी. ५६ रहो यत्रोपगच्छति (कन्यां यत्रापिगच्छति)
प्रथितोऽधमः (पत्निकीर्तितः) ; वीमि. १।११ प्रथितोऽधमः
(चाष्टोऽधमः) ; संम. ८५७ गुरवद ; ८५९ गुरवद , उत्त. ;
शुका. १४१ विश्ववद ; संकी. २०६ (=) विश्ववद ; रत्न.
३०८ ; आन. १७१ विश्ववद ; बाल. १।११ विश्ववद ; संग.
२५५ गुरवद ; भाच. विश्ववद ; बौध. १।२०११ विश्ववद ;
सप्त. ५३ विश्ववद .

श्रीं वा मंथपरवशाम् । प्रमत्तां पातसशोभेण नष्टचेतनाम् ।
रहः अंप्रकाशं उपगच्छति मैथुनधर्मे प्रवर्तते स पैशाचो
विवाहः सर्वविवाहानां पापिष्ठः पापदेतुः । धर्मापत्यं न
ततः संपद्यते ।

इह गान्धर्वराश्लेषाचारानां प्रकृतविवाहसामानाधि-
करण्यात् संयोगहरणोपगमा एव पाणिग्रहणसंस्कारनिरपेक्षा
विवाहा इति मन्यन्ते । तथा ब्राह्मादिष्वपि दानविग्राहयोः
सामानाधिकरण्यात् संस्कारो विनिवर्तते । यथा च न
निवर्तते तथा दर्शितम् । लक्षणया विवाहप्रशोन्नदाने
विवाहशब्दः । गान्धर्वे तु भगवता कृष्णद्वैपायनेन दुष्यन्त-
शकुन्तल्यसंगमने वर्णितम्— ' अनक्रिमकमन्त्रकम् ' इति,
तद्दर्शनेन पाणिग्रहणसंस्कारोऽस्ति मन्वादिवर्जितस्तु ।

पैशाचे पुनर्विबदन्ते—मुख्यं चोपगमनम् । न च
कन्यात्वमपैति, संस्कारस्तद्विनिवर्तनात् । अतश्च ' पाणि-
ग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः ' (मत्स्य. ८।२२६)
इति प्रतिषेधस्याप्रवृत्तेः अस्त्वेव मन्त्रवत्संस्कारसंबन्धः ।
स च प्रतिषेधः कृतः संस्कारप्रतिषेधार्थः । सा हि मन्त्रैः
संस्कृतव्यात् व्यपगतकन्यामावा । अत एव भवतु प्रथम-
मुपगमः, ततोऽकन्यादोषो नास्ति । तथा च कानीनः
कर्ण इति दर्शनम् । यदि तु पुरुषप्रयोगेण कन्यात्वम-
पेयात् कथमियं वाचोयुक्तिः ' कन्यायाः पुत्रः कानीनः '
इति । अथ तु अवंस्कृता कन्या उच्यते ततो युक्तम्
' कर्णादयो ह्यनुदायाः पुत्राः ' इति । मुख्ये अभ्युप-
गमने कन्यायाः अपत्योत्पत्तेः संभवः । वर्ण्यते चेतिहासा-
दिषु तथाभूताया विवाहः । अथ मद्यमदादिना निर्मुक्ते
रतिसंबन्धे किमर्थः संस्कार इति । अत्रोच्यते । यद्यपि
स्त्रीपुंसधर्मो निर्वृत्तोऽतिक्रान्तश्च कन्यागमनप्रतिषेधः,
तथापि तथा सह अधिकारार्थं पुनश्च गमने कन्यागमनं
मा भूदिति तदर्थं संस्कारकरणम् । कन्यागमनप्रतिषेधा-
विक्रमसंबन्धेन पुरुषार्थतयाऽपि निन्दते विवाहोऽयम् ।

तदयुक्तम् । यतोऽयं लोके कन्याशब्दः पुत्राऽसंप्रयुक्तां
स्त्रियमाचष्टे, न संस्कारमावसापेयाम् * । अकृतसंस्कार

* संस्कारमात्रे संस्कारसत्त्वे सापिष्ठा अनेयासदिना, न तु
शान्तापेक्षा, अवधारणं विवक्षितं, अह्नासंस्कारमेतदर्थः ।

अपि पुरुषैः क्षतयोनयो न 'कन्याः' इति स्पष्टमिदं । तासां च वेशश्रितानां गमने न कन्यागमनदोषः । यद्यपि कुमारीकन्यायाश्चो प्रथमवयवोचनान्विष्येते, तथापि विवाहविधौ अनुपसुक्तपूर्वामिव स्त्रियमाचक्षते । तथा च कुमारेवेशधारिणीं नातिप्रकाशप्रवृत्तपुंसंप्रयोगां भार्यात्वेनार्थयमानोऽन्यैरवबोधयेते — नैषा कुमारी, नष्टोऽस्याः कौमारो भावः । संस्कारपरिलोपश्च स्यात् । गर्भाधानं हि मन्त्रवत् कर्तव्यम् 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु' इति । ब्रह्मायाश्च कल्पनमशक्यम् । तत्र अयथाथो मन्त्रप्रयोगः स्यात् । न चानूदायाः पैशाचधर्मो मन्त्रप्रयोगः, ऊढायास्तच्छ्रवणात् । न च पैशाचवर्जमन्त्रेषु विवाहेषु तत् कल्पयितुं युक्तं, अविशेषश्रवणात् । तस्मात् मुख्योपगमपक्ष एवमादयो बहवो दोषाः प्राप्नुवन्ति । अतः आलिङ्गनोपगूहनपरिचुम्बनादिषु उपगमनार्थेषु व्यापारेषु साहचर्यात्तादर्थ्याच्च उपपूर्वो गमिर्द्रष्टव्यः । यत्तु 'कन्याः पुत्रः' इति, तत्र मुख्यार्थासंभवात् लक्षणया संस्काराभावप्रतिपत्तिः । यत्तु संस्कारदर्शनं तत्तु क्वचिदेव । यद्यपि 'या गमिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञाताऽपि वा सती' (मन्म. ८. १७३) इति, तत्र य एवोपगन्ता स एव न संस्कर्ता । न त्वसौ पैशाचो विवाहः । पैशाचे हि येनैव समुपसुक्ता तस्मै एव दीयते, स एवैनां संस्करोतीति । गर्भिण्यास्तु संस्कारो वाचनिकः । एतच्च सर्वे निपुणतरं पुनर्नवमे वक्ष्यते ।

अपरे मन्यन्ते । सर्वं मुख्यमुपगमनं, अमुख्यत्वे तु गमनप्रतिषेधानुपपत्तिरिति । यदि हि मुख्यमुपगमस्तदा स एव विवाहोऽन्यस्थानन्तरोक्तेन न्यायेनाभावात् । ततश्च नास्ति तस्य प्रतिषेधस्य विषयः, यतः इच्छया गान्धर्वो हठात् राक्षसोऽन्यथा पैशाचः । न चान्यः प्रकारोऽस्ति, येन स विषयः प्रतिषेधस्य स्यात् । अस्ति त्वस्य विषयो यत्र हठाद्रहसि गमनं, या या पितृभ्यां दीयते न चोपसंस्क्रियते । न चासौ गान्धर्वः, कन्येच्छया अभावात् । अत एव भर्तुरपि न कन्यागामिन्, विषयान्तरस्य संभवात् । तस्मात् क्षतयोन्याः संस्कारनिषेधात् ब्राह्मादिवदुपायत्वात् तद्वच्च विवाहयन्त्रोपपत्तेः प्रकरणवामर्थ्यात् गौण एवोपगमार्थः ।

एषां च भेदः । अप्रार्थितोपनतो भूमिहिरण्यादिवत् ब्राह्मः । ऋत्विक्त्वेन विशेषण द्वैवः । गोमिथुनेन अपार्थः । याञ्जयाऽयाञ्जया वा 'सहोमौ चरतां धर्मम्' इति वचनव्यवस्थया प्राजापत्यः । शेषाः सुबोधमेदाः । ब्राह्मादीनामिदमर्थे तद्विदितः । ब्रह्मादिसंबन्धिता च स्तुत्या आरोप्यते । एवं सर्वेषु । पैशाचः, पिशाचानामयं युक्त इति निन्दा । मेधा.

(३) सुतां निद्रोपेतां, क्षीत्रां, शीलसंरक्षणनिवर्हणां निर्जेने प्रदेशे यस्मिन् विवाहे उपगच्छति स पापहेतुः विवाहानां मध्ये पैशाचोऽष्टमः ख्यातः । * गोर.

(४) रहः एकान्ते । उपगच्छति आलिङ्गनादि करोति, न तु उपमुद्क एव । क्षतयोनित्वे पाणिग्रहणसंस्काराभावप्रसङ्गात् । * शुक. १५

(५) सुतामित्यादि कन्यानिच्छोपलक्षणम् । मतां मन्त्रेण । प्रमत्तां अन्यचित्तां क्रीडादिना । उपगच्छति नयति वा । प्रथितः पापिष्ठः पापिष्ठतया प्रसिद्धः । अत्र च पुत्रिकाविधिविवाहो नवमोऽन्य एव, एष्वनन्तर्भावात् । अत्र तु तदपरिगणनं तत्संबोद्धः प्रयोजनभावात् । एकापत्यादौ नियमेन तु दाने द्वितीयाद्यपत्वं बोद्धुरेव भवति । तदा च तस्य धर्माभिधिभूतत्वसाम्यादार्यत्वमेवेति । मवि.

याज्ञवल्क्यः

'पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

(१) छलवृत्तयः पिशाचाः, तदर्थः पैशाचः । सर्ववर्णानां चायमेवापलक्यः । आसुरादीनां तु यथाभिधानं क्षत्रियादिविशेषापेक्षया च स्तुतिनिन्दाकल्पनम् । विश्व.

* मसु., मव., नन्द., भाच. गोरतव ।

§ शुक. ; वीमि. शुकवत् ।

(१) यास्मृ. १. ११. ; विश्व. ; मिला. ; अप. कन्यया (कन्यकां) ; शुक. १५. ; शुक. ८६. ; शुक. ७८. ; मपा. १. ५७. ; मर. १९. ; गमा. १००. ; उत. १२८. ; विसौ. ५६. ; वीमि. ; संप्र. ८५८. ; चम. १२४. ; मुक्ता. १४१. ; शुक. १०९. ; विपा. ७५९. ; रत्न. ७७. ; भाच. १. २६. ३४. ।

(२) पेशाचस्तु कन्यकाच्छ्रयात् छलेन छद्मना-
स्वापाद्यवस्थास्वपहणात् । मित्रा.

(३) कन्यकां छलादपहृत्य यत्स्वीकरोति स पेशाचो
विवाहः । केचित् पठन्ति 'कन्यकाच्छ्रयात्' इति ।
तस्मात्—कन्यकाच्छ्रयात् तस्वीकारः पेशाचो विवाह
इति । अप.

(४) न चासुरादिविवाहेषु सप्तपादातिक्रमगाभावा-
त्पतित्वभार्यात्वयोरनुत्पत्तिरिति आशङ्कनीयम् । तथापि
स्वीकारानन्तरमेव संस्कारविधानात् । § मपा. १५७

नारदः

सुप्तमत्तोपगमनात् पेशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

सुप्तां मत्ता वोपगच्छति, स पेशाचः । अधमः पापः
सर्वेभ्यः । नामा.

देवलः

सुप्तमत्तोन्मत्तकन्याहरणं व्यसनादपि ।
प्रमादहेतुः पेशाचो विवाहोऽष्टम उच्यते ॥

(१) सुप्तात् स्वप्नात् । मत्तात् मद्यपानेन मत्तत्वात् ।
व्यसनात् राजाद्युपद्रवात् । कन्यावता इति शेषः ।
* गृक. ९५

§ शेषं पूर्वटीकासु गतार्थम् ।

* गृक. गृकत्वम् ।

(१) नामं. १३१४३ ; नास्मृ. १५४३ (सुप्तमत्तोपगमा-
त्पेशाचत्वधनोऽधमः १) ।

(२) गृक. ९४ पूर्वाभि (सुप्तान्मत्ताच्च कन्याया हरति
व्यसनादपि १) ; गृक. ७८ पूर्वाभि (सुप्तान्मत्ताच्च कन्याया
रोहणं व्यसनादपि १) ; संप्र. ८५८ .

(२) सुप्ताना निद्राक्रान्तानां, मत्तानां मदनीय-
द्रव्येण, उन्मत्तानां प्रहायावेशेन, व्यसनात् राजाद्युपद्रवात्
व्याकुलानां कन्याया यद्धरणं स पेशाचः । प्रमादः पूर्वो-
क्तादिनिमित्तैरसावधानता । ' प्रमादोऽनवधानता ' इति
कोशात् । संप्र. ८५८

बृहत्पराशरः

सुप्ता वाऽपि प्रमत्ता वा छलात्कन्या प्रगृह्यते ।
सर्वेभ्यः स तु पापिष्ठः पेशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥

सुप्रभेदे

कन्यां सुप्तां प्रमत्तां च चौर्यादपहरेत्तु यत् ।
पेशाचमिति विख्यातं ॥

शौनककारिका

यस्तु सुप्ते प्रमत्ते वा कन्याया रक्षके नरः ।
चौर्यादपहरेत्कन्यां पेशाचो नाम सोऽधमः ॥

रेणुकारिका

प्रेसुप्तानां प्रमत्तानां कन्यामपहरेन्निति ।
छलात्स्वापाद्यवस्थामु पेशाचो विधिरुच्यते ॥

(१) बृपसं. ६१११ .

(२) सस्मृ. ५३ -

(३) शौका. १४-१५ पृ. ५६ ; प्रपा. ३४४ .

(४) रेका. ८१ पृ. २४ .

प्रशस्ता विवाहाः, वर्णभेदेन विवाहव्यवस्था च

वैखानसगृह्यसूत्रम्

एतेषां ऽ प्रथमे चत्वारस्तोयप्रदानपूर्वकाः शस्ता
ब्राह्मणस्य नेतरे जघन्याः ॥

ब्राह्मादिषु चतुर्षु पूर्वालाभे परेण ब्राह्मणो विवाहं
कुर्यात् । आसुरादिष्वेसत्पुत्रा जायन्ते । तस्मादा-
सुरेण गान्धर्वेण विवाहे कृते चान्द्रायणं चरित्वा-
ऽग्निमाधाय ब्राह्मं त्रयस्त्रिंशद्वैष्णवं सावित्रीमामेयं
शतमावर्त्य हुत्वा ब्राह्मादिष्वेकेन पुनर्विवाहं कुर्यात् ।
आसुरादद्विगुणं गान्धर्वं, गान्धर्वादद्विगुणं राक्षसे,
राक्षसादद्विगुणं पेशाचे प्रायश्चित्तं करोति ।
आसुराद्यैः शस्तैः क्षत्रियवैश्यौ विवाहं कुर्याताम् ।
पूर्वपामलाभे परेण । ब्राह्मणेनासुरगान्धर्वौ च
विधिना कर्तव्यावित्येके । होमं हुत्वा राक्षसपेशाचौ
चेत्यपरे । अन्यथा कन्यागमनप्रायश्चित्तं करोति ॥

७ 'अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वं दद्यात्' इत्येवमादयो-
ऽद्यै विवाहा वेदितव्याः । तत्र पूर्वं चत्वारो विवाहाः पूर्वः
पूर्वः प्रशस्ताः । उत्तरे तु चत्वारः उत्तरोत्तरः पापीयांसः ।
अथ किं सर्वेषां सर्वं भवन्ति आहोस्विद्विनियोगोऽप्यस्ति ।
केषांचित् विनियोगः । पूर्वं तावत् ब्राह्मणस्य, इतरयोः
प्रतिग्रहमावात् ऋत्विग (१) आर्त्विज्या) माघाच । गान्धर्वः
ऋत्विगस्य राक्षसश्च । कथं शयते, युद्धसंयोगात् गान्ध-
र्वस्य च पुराणे दृष्टत्वात् । आसुरस्तु वैश्यस्य । कथमात्,
धनसंयोगात् । अन्ये त्रयोऽनियताः, विद्या (१) निमित्ता -

१ अस्मिन् प्रकरणे प्रथमपूर्वोत्तरादिशब्दैश्चिचत्तरादिशब्दैश्च
विवाहप्रकारकरणे तच्छब्दविशेषोऽनुक्रमोऽपेक्ष्यते इति तद्यकरण-
मनुभाष्ये तत्पदार्थनिर्णयो विधेयः ।

७ आश्विनयनगृह्यस्यै वर्णभेदेन विवाहव्यवस्थाकोषकान्या-
भासात्, आश्विनयनगृह्यस्यै वर्णभेदेन विवाहव्यवस्थाकोषक-
व्याख्यानमत्र समुद्भूयते । नैर् वैखानसगृह्यस्यै व्याख्यानम् ।

(१) वैश्व. ११२ .

(२) वैश्व. ११२ .

मावात् । तेन त्रयाणामपि ते भवन्ति ।

* देमा. ११६

गौतमः

चत्वारो धर्म्याः प्रथमाः ॥

(१) आद्याश्चत्वार एव धर्मादिनपेताः । आद्या
इति चकृव्ये-प्रथमग्रहणं यो यः प्रथमः स स प्रशस्त
इत्येवमर्थम् । ततश्च पूर्वस्य पूर्वस्वामावे एव उत्तरोत्तरो
द्रष्टव्यः । ममा.

(२) एवमद्यै विवाहा उक्ताः, तेषु चत्वारो धर्म्याः
प्रथमाः । आदितश्चत्वारो विवाहाः सर्ववर्णानां धर्म्या
धर्मादिनपेताः प्रशस्ता भवन्ति । गौमि.

पैडित्येके ॥

(१) गान्धर्वासुरावपि धर्म्यौ मन्यन्ते । तथा च
यसिद्धाः— 'पट्टं विवाहाः ब्राह्मो देव आर्यो गान्धर्वः
क्षत्रो मानुषः' इति । एवं च राक्षसपेशाचावपि अत्यन्त-
निकृष्टौ चोदनसामर्थात् पूर्वासंभवे द्रष्टव्यौ ।

ममा.

(२) एके मर्तारः पट्टं धर्म्या इत्याहुः । गान्धर्वा-
सुरयोरपि धर्मादिनपेतत्वमिच्छन्ति । गौमि.

हारीतः

ब्राह्मणेन विधिना कुर्यात्प्रशस्तेन द्विजोत्तमः ।
तथान्ये बहवः प्रोक्ता विवाहा वर्णधर्मतः ॥
तेषां विन्देतालाभे मानुषम् ॥

(१) तेषां त्रयाणां अलाभे मानुषं लभेत ।

शुक. ७१

● गाना. १, अना. देमावत् ।

(१) गौप. ४१४ ; शुक. ७१ ; ममा. ; गौमि. ४१२ ;
शुक. ५९ ; सुका. १४२ .

(२) गौप. ४१५ ; शुक. ७१ ; ममा. ; गौमि. ४१२ ;
शुक. ५९ ; सुका. १४२ ; आन. १००, १०२ .

(३) हास्य. ४१२, २ .

(४) शुक. ७१ ; शुक. ५९ .

(२) तेषां विवाहानामलाभे मानुष विन्देत लभेत ।
अत्र नारदोक्तार्पणप्राजापत्यपदयोः* मानुषज्ञानशब्देनोपा-
दानमित्यविरोधः । अत्र मन्वनुसारात् यथासंभवं शस्तव-
मन्थमे क्षत्रियादीनां मानुषो विवाहः । गृ. ६०

एतेषामेकतमेनोटां धर्मपत्नीं प्राहुः ॥

अत्र च यद्यपि सर्ववर्णानां सर्वविवाहानर्हता, तथापि
यस्य यो विशेषेण विहितस्तेन तस्य धर्मपत्नी भवति ।

§ गृ. ७१

बौधायनः

*तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य, तेष्वपि पूर्वं पूर्वं
श्रेयान् ॥

उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् ॥

तत्रापि पद्मसप्तमी क्षत्रधर्मानुगतौ तत्प्रत्ययत्वात्
क्षत्रस्येति ॥

पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्राणाम् ॥

अयन्त्रितकलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति ॥

* आर्पण-प्राजापत्य इति पदे अभिधाने यद्योस्तयोरिति बोध्यम् ।

§ गृ. गृ. ३३६ ।

(१) गृ. ७१ ; गृ. ६० ; गृ. १०९ (एषामन्वयो-
नोटां धर्मपत्नीं परं प्राहुः) ।

(२) बौध. १२०११० ; गृ. ७४ ; गृ. ६२ तेषां
(पव) ; पमा. ४८८ ; प्रपा. ३४५ ; वीमि. ११६१ (तेष्वपि
पूर्वं पूर्वंः श्रेयान्) एतावदेव ; संप्र. ८५९ ; मुक्ता. १४३ ;
सर. ४७८ .

(३) बौध. १२०१११ ; गृ. ७४ उत्तरेषा (शतरेषा) ;
गृ. ६२ गृ. ३३६ ; पमा. ४८८ गृ. ३४५ ; प्रपा. ३४५ गृ. ३३६ ;
संप्र. ८६० गृ. ३३६ ; मुक्ता. १४३ ; सं. ४७८ उत्तरोत्तरः
(उत्तरः) .

(४) बौध. १२०११२ तत्रापि (अत्रापि) ; गृ. ७४
तद्वत्प्रत्ययत्वात् (तत्पूर्वकत्वात्) (इति०) ; गृ. ६२ गृ. ३३६ ;
संप्र. ८६० गृ. ३३६ ; मुक्ता. १४३ (इति०) ; सं. ४७८
तत्रापि (अत्रापि) क्षत्र (क्षत्रिय) क्षत्रस्येति (क्षत्रियस्य) .

(५) बौध. १२०११३ ; गृ. ७४ शूद्राणाम् (शूद्रयोः) ;
गृ. ६२ गृ. ३३६ ; संप्र. ८६० गृ. ३३६ ; मुक्ता. १४३ ; सं.
४७८ .

(६) बौध. १२०११४ ; गृ. ७४ ; गृ. ६२ ; संप्र.
८६० ; मुक्ता. १४३ ; सं. ४७८ .

कर्पणशुभ्रपाधिकृतत्वात् ॥
गान्धर्वमप्येके प्रशंसन्ति सर्वेषां स्नेहानुगत-
त्वात् ॥

(१) चत्वारः प्रशस्ता इति शेषः । पूर्वपूर्ववृत्ति-
शयेन प्रशंसत इत्यर्थः । इतरेषा गान्धर्वादीना उत्तरोत्तरो-
ऽप्रशस्ताः । पद्मसप्तमी आसुरराक्षसौ क्षत्रधर्मानुगतौ
क्षत्रियधर्मानुसारिणौ । तद्धर्मश्च धनप्रदानबलसंपत्तिरूपः ।
स च पूर्वभूतोऽर्थः क्षत्रियस्यास्तीति विवाहद्वयसंभवस्तस्य ।
पञ्चमाष्टमौ गान्धर्वपैशाचौ वैश्यशूद्रयोः । अयन्त्रित-
कलत्राः असंकोचितस्त्रीकाः । कल्पमन स्त्रीमात्राणाम्
(१ मात्रम्) । एतेन तयोः कन्या गान्धर्वपैशाचविवाह-
योग्या भवन्ति । असंकोचितकलत्रत्वं च तयोः कर्पण-
शुभ्रपाधिकृतत्वात् । स्नेहानुगतत्वात् * । सर्वेषां
वर्णानाम् ।

अत्रेवं व्यवस्था --- नारदोक्ताः प्राजापत्यार्पणदेवब्राह्मणः
ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः । गान्धर्वस्तु तस्यैव धर्माविरोधी ।
आसुरस्तु यद्यपि तस्यैव मनुना धर्म उक्तः, तथापि
गान्धर्वात् न्यूनः अत्यन्तापदि कार्यः, 'पैशाचश्चाऽऽ-
सुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन' (मस्मृ. ३१२५) इति
मनुनैवोक्तेः । राक्षसपैशाचौ तु ब्राह्मणेन कदाचिदपि न
कर्तव्यौ, 'पशानुपूर्व्यां विप्रस्य' इत्यभिधानात् । यत्तु
बौधायनेन आर्पणस्य देवात् श्रेष्ठत्वमुक्तं, तत्सहधर्मचारित्व-
मात्रेण (न) प्रजायाम्, तत्र मनुना देवस्य श्रेष्ठ्याभि-
धानात् । हारीतोक्तं तु गान्धर्वैश्चेष्ट्यं सर्वान् प्रति स्वयं-
वरगांधर्वाभिप्रायम्, 'स्वयं कन्या वरयेत्त गान्धर्वः'
इति गान्धर्वाभिधानात् । यस्तत्र पैठीनसिहारीतमहाभार-
तेषु राक्षसासुरराक्षसपैशाचशब्दैर्वलादाहृतकन्याहरणाद्रिवाहः
प्रशस्त इत्युक्तं, स क्षत्रियस्यैव । ब्राह्मणैर्न तु ब्राह्मणस्यैव,

* न्यादानमत्रोच्छ्रमिति भाति । 'स्नेहपरतन्त्रत्वात्'
इति रत्नाकरे ।

(१) बौध. १२०११५ ; गृ. ७४ ; गृ. ६२ ; संप्र.
८६० ; मुक्ता. १४३ ; सं. ४७८ .

(२) बौध. १२०११६ ; गृ. ७४ गुणत्वात् (गुणव-
त्त्वात्) व्याख्यानं तु 'गुणत्वात्' इत्येव ; गृ. ६२ ; सं.
८६० ; मुक्ता. १४३ ; सं. ४७८ .

नेतरेषाम्, महाभारते ब्राह्मविवाहमभिधाय 'ब्राह्मणानां सतामेव प्रोक्तो धर्मो युधिष्ठिरः' इत्यभिधानात्, दैवस्य ऋत्विक्संप्रदानकृत्वात्, क्षत्रियादीनां आर्त्विज्या-संभवात् । पैशाचस्तु वैश्यशूद्रयोः । यत्त वैश्यस्य राक्षसश्रेष्ठ्याभिधानं, तदासुराभिप्रायम्, 'शुल्केन पाणिं त्वाददतो राक्षसः' इति पैठीनसिबचनात् । आर्षप्राजा-पत्यगान्धर्वाणां तु सर्वसाधारण्यं, अनिन्दितत्वात् योग्य-त्वात् । संकरजातानां तु ब्राह्मदैवव्यतिरिक्तास्तद्वर्ण-संबन्धेनेतरे विवाहा इति । ॐ एक. ७४-७६

(२) ब्राह्मप्राजापत्यार्षदैवाश्चत्वारः प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वपूर्वविवाहः उत्तरेण तत्र भेदान् वेदितव्यः ॥ उत्तरेषां वर्णानामुत्तरे गान्धर्वासुरराक्षसपैशाचाश्चत्वारो विवाहाः । अत्रापि पूर्वपूर्वः भेयानिति वक्तव्ये उत्तरोत्तरः पापीया-निति वचनं पुनरन्यस्यात्यन्तपापिष्ठत्वख्यापनार्थम् । उदा-हृतं चात्र मानवम्— 'स पापिष्ठो विवाहानाम्' (मस्मृ. ३।१४) इति ॥ तत्प्रत्ययत्वं तत्प्रधानत्वम् । बलं हि राज्ञां प्रधानम् । तथा चोक्तम्— 'क्षत्रियस्य बलान्वितम्' इति । आसुरेऽपि घनं बलहेतुतयाऽभिप्रेतम् ॥ पञ्चमो गान्धर्वः, स वैश्यानां भवति । अष्टमः पैशाचः, स शूद्रा-णाम् ॥ ईदृश्या व्यवस्थायाः को हेतुरिति बुभुत्सुनामाह— अयन्नितेति । अयन्नितं अनियतं कलत्रं भार्या येषां ते भवन्ति अयन्नितकलत्राः । दारेष्वत्यन्तनियमस्तेषां न भवतीत्यर्थः ॥ तदा कृपमिति चेत्— कर्पणेति । कर्पणं वाभिग्यादीनामप्युपलक्षणार्थम् । निवृत्तकर्मचिद्वृत्तत्वा-च्चयोर्विवाहा अपि तादृशा एवेत्याभिप्रायः ॥ एतद्धि गान्धर्वस्य लक्षणम् 'सकामेन सकामायाम्' इति । तत्र स्नेहो मनश्चक्षुषोर्निबन्धः । तदन्ययगतं विहितविवाहकर्म । तथा चापस्तम्बः— 'यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृदि-नेतरदादियेत' (आश्र. १।३।२१) इति ॥ वीचि.

आपस्तम्बः

'तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः भेयान् ॥

• मृत्., संप. गृह्यणम् ।

(१) भाष. २।१।१३ ; एक. ७२ ; मृत्. ६० ; मुष्ठा. २४२ .

तेषां विवाहानां मध्ये आद्यास्तयो ब्राह्मर्षदैवाः प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वः पूर्वः अतिशयेन प्रशस्त इति । उ.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

'तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः ॥

विष्णुः

ऐतेष्वाराध्याश्चत्वारो धर्म्याः ॥

गान्धर्वोऽपि राजन्यानाम् ॥

शङ्खः

ऐश्वर्यो धर्म्यास्तु चत्वारः पूर्व ये परिकीर्तिताः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव क्षत्रियस्य तु शस्यते ॥

महाभारतम्

गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि । विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ शकुन्तलोवाच—

फलाहारो गतो राजन्पिता मे इत आश्रमात् । तं सुहृत् प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ दुष्यन्त उवाच—

इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनिन्दिते । त्वदर्थं मां स्थितं विद्धि त्वद्गतं हि मनो मम ॥ आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः । आत्मनैवात्मनः दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः ॥

अथावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ।

ब्राह्मो देवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ॥

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ।

तेषां धर्मान्यथापूर्वं मनुः स्वार्थमुवोऽब्रवीत् ॥

प्रशस्ताश्चतुरः पूर्वान्ब्राह्मणस्योपधारय ।

पठानुपूर्व्यां क्षत्रस्य विद्धि धर्म्यानिन्दिते ॥

राज्ञां तु राक्षसोऽप्युक्तो विदुश्चैव्यासुरः स्मृतः ।

पद्मानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्या स्मृतादिह ॥

(१) हि. २।१।३८ ; सं. ७०८ .

(२) विस्मृ. २।१।७-२८ .

(३) संस्मृ. ४३ .

(४) मा. १।३।१४-१३ .

पेशाचक्षाऽऽसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ।
 अनेन विधिना कार्यो धर्मस्वैपा गतिः स्मृता ॥
 गान्धर्वराक्षसौ क्षेत्रे धर्म्यौ तौ मा विशङ्कियाः ।
 पृथग्वा यदि धा मिश्रौ कर्तव्यौ नात्र संशयः ॥
 स्वैयाऽद्य राजान्वयया मामनादृत्य यत्कृतः ।
 पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥
 क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ।
 सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ॥
 अष्टमं तमथो वित्त विवाहं कविभिः स्मृतम् ।
 स्वयंवरं तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति च ।
 प्रमध्य तु ह्यतामाहुर्ज्यायसीं धर्मवादिनः ॥
 नै च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति ।
 स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं प्रथिता श्रुतिः ॥
 स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
 स च संशयितः पार्थ स्वभावस्थानिमित्ततः ॥
 प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
 विवाहहेतुः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥
 अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्यतान्सदा ।
 स्वयंवरमनाधृष्यं मन्यते चापि पाण्डवः ॥
 प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत्कोऽनुमंस्यते ।
 विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि ॥
 एतान्दोषांश्च कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ।
 अतः प्रसह्य हृतवान्कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥
 पञ्चानां तु त्रयो धर्म्यां द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
 पेशाचक्षासुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ॥
 ब्राह्मः क्षात्रोऽय गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ ।
 पृथग्वा यदि धा मिश्राः कर्तव्या नात्र संशयः ॥

मनुः

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
 तद्वः सर्वं प्रयक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥
 (१) धर्मादनपेतो धर्म्यः शास्त्रविहित इत्यर्थः । यस्य च विवाहस्य यौ गुणदोषो इष्टानिष्टफलेदुत्पत्तात् गुणदोषौ । प्रसवे अपत्यजन्मनि । गुणा गुणाः अगुणा दोषाः । बौद्ध-रेव स्वर्गनरकादिलक्ष्णौ गुणदोषौ, तदप्रोजनमर्थात् स्वर्गादिकम् । ये ईदृशा एव भवन्ति, गतार्थमपि भूयः प्रतिपत्तये कथयन्ति । § मेधा.

(२) ये विवाहा यस्य वर्णस्य धर्मादनपेताः, यस्य च विवाहस्य यौ गुणदोषौ बौद्धिरष्टानिष्टफलादातारौ, प्रतिनियतविवाहोत्पन्नपत्येषु च ये गुणा दोषास्तन्सर्वं युष्माकं प्रयक्ष्यामि । गोरां,

(३) धर्म्याः धर्मादनपेताः । गुणदोषौ विवाहमन्त्रेण प्रवृत्तिं विनापि । तस्य प्रशस्तत्वाप्रशस्तगतिभिधानात् (१ धानं) अर्थादमिहितमिति विदोपेतो नोक्तम् । मयि.

पेदानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य षतुरोऽयरात् ।
 विदूश्शूद्रोस्तु तानेव विद्याद्वर्णानराक्षसान् ॥

(१) यद्विवाहाः ब्राह्मणस्य आनुपूर्व्यां, आनुपूर्वीं क्रमः, नामोद्देशक्रमेण । क्षत्रस्य । क्षत्रियचरनः क्षत्रशब्दः,

§ मनुः, मच., नन्द., भाच. मेधाकरम् ।
 (१) मस्मृ. ३।२२; गोरा. वो यस्य धर्म्यो (ये यस्य धर्म्यो); शूक. ७२ धर्म्यो (धर्म्यो); मयि. गोरा३२; शूद्र. ३१ धर्म्यो (धर्म्यो) दोषो च (दोषो द्व) मनुर्षयश्च्युक्त्यः; मया. १५५ शूद्रवत्; रत्न. ७५; मस्मृ. ५२ शूद्रवत् ।
 (२) मस्मृ. ३।२१ ग. स्म्यन्ता (स्म्यन्त्र रा); भाच. ३।११; शूक. ७२ धर्म्यां (धर्म्यां); मनु. ८७ रोऽनरात् (रोऽनरात्); शूद्र. ३१ यद्वरेण (यद्वरेण) धर्म्यांता (धर्म्यां रा) मनुपूर्वी; पमा. ४८७ धर्म्यांता (धर्म्यां रा); मया. १५८; मनु. ३१; धीमि. ३।११; संज. ८७१, ८५८; पमा. ११४ पूर्वा (पूर्वा) धर्म्यांताप्ययान् (धर्म्यांताप्ययान्); मुक्ता. १२१ षतुरोऽयरात् (षतुरो यरात्); संम. १४ रिपाड (रिपाड); मिश्र. १।११; शूक. १०९; संकी. २०९; रत्न. ७७; बाङ. ३।११; मस्मृ. ५२.

(१) भा. १।७।१२६-२७.
 (२) भा. ३।१०३।१५-१६.
 (३) भा. ३।१८५।७.
 (४) भा. ३।२१।२१-२२.
 (५) भा. ३।२२।११-५.
 (६) भा. १।३।५।९-१०.

तस्य चतुरोऽवरान् उपरितनानामुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्
विद्यात् । वैद्यशूद्रयोस्तानेव अराक्षसान् राक्षसं वर्ज-
यित्वा । ० मेघा.

(२) पडादितः क्रमावस्थितान् विप्रस्य, क्षत्रियस्य
च उपरितनान् चतुरः, विट्शूद्रयोः पुनः राक्षसवजितान्
तानेव धर्मादनपेतान् जानीयात् । गोरा.

(३) अस्वार्थः— ब्राह्मादीन् पदानुपूर्व्या क्रमेण
ब्राह्मणस्य धर्मान् धर्मादनपेतान्विद्यात्, ते च पट् ब्राह्मो
दैव व्यापः प्राजापत्य आसुरो गान्धर्वश्चेति । यत्
कश्यपेनोक्तम्— ' क्रीता द्रव्येण या नारी न पत्नी सा
विधीयते । न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कश्यपो-
ऽब्रवीत् ॥ ' इति, तद्वक्ष्यमाणशास्त्र (? प्रशास्त्र) विवाहा-
संभवे सति द्रष्टव्यम् । क्षत्रस्य अवरान् पश्चादुक्तानामुर-
गान्धर्वराक्षसपैशाचान् धर्मान् जानीयात् । विट्शूद्रयोस्तु
अराक्षसान् राक्षसवजितान् तानेवाऽऽसुरादिपैशाचान्तान्
धर्मान्विद्यात् । केचनैवं व्याचक्षते— पट् ब्राह्मादिगान्ध-
र्वान्तान् विप्रस्य, क्षत्रस्य प्राजापत्यादिराक्षसान्तान्श्चतुरः ।
विट्शूद्रयोस्तु आसुराराक्षसादीन् (? अराक्षसान्) प्राजा-
पत्यादीन् तानेव धर्मान्विद्यात् । पैशाचपरित्यागे च
हेतुमप्युपदिशन्ति । हेतुश्च नारदमनुचक्षते— ' चत्वारो
ब्राह्मणस्याद्याः शास्त्रा गान्धर्वराक्षसो । राक्षसायाऽऽसुरो
वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥ ' ' स पापिष्ठो विवाहानां
पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥ ' इति ।

मपा. १५८-१५९

(४) विप्रस्य क्रमेण ब्राह्मणप्राजापत्यामुर-
गान्धर्वाः पट् विवाहा धर्माः । तत्र चत्वारो मुन्याः, द्वा-
वनुकल्पौ । तथा च स एव— ' चतुरो ब्राह्मणस्यावान्
प्रशास्तान्धयो विदुः ' इति । तत्रापि द्वौ मुन्यवरो ।
तथा च महाभारते— ' ब्राह्मणानां सतमेव ब्राह्मो धर्मो
युधिष्ठिर ' इति । दैवोऽपि ब्राह्मणस्यैव, ऋत्विक्संप्रदान-
कल्पात् । न क्षत्रियादौ, आर्त्विग्नाभावात् । क्षत्रियस्य
अवरान् अन्त्यान् चतुरः प्राजापत्यामुरगान्धर्वराक्षसान्,
नामुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्, पैशाचस्य सर्वनिषिद्धत्वात् ।

• अर., मरि., मद्र., मध., नन्द., भा. मेधागतम् ।

तथा च स एव— ' स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः
कथितोऽष्टमः । ' इति । तत्र राक्षसो मुख्यः, प्राजा-
पत्यामुरगान्धर्वा अनुकल्पाः । तथा च स एव— ' राक्षसं
क्षत्रियस्यैकमासुरं वैद्यशूद्रयोः ' । विट्शूद्रयोस्तु तानेव
चतुरः प्राजापत्यामुरगान्धर्वान् राक्षसं विहाय । तत्रासुरो
मुख्यः, प्राजापत्यागान्धर्वो अनुकल्पो, ' आसुरं वैद्य-
शूद्रयोः ' इत्युदाहृतवचनात्, क्रयविक्रयप्रधानत्वात् ।
यत् ' वैद्यस्य राक्षसः श्रेयान् ' इति पैठीनसिवचनं,
तत् आसुरमभिप्रेय । ' शुल्केन कन्यास्त्वाददतो राक्षसः '
इति तेनैव परिभाषणात् । नारदोऽपि— ' चत्वारो
ब्राह्मणस्याद्याः शास्त्रा गान्धर्वराक्षसो । राक्षसायाऽऽसुरो
वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥ ' अन्त्यः पैशाचः ।
स गर्हितः, न कस्यापि योग्य इत्यर्थः, ' पैशाचश्चा-
सुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ' इति मनुस्मरणात् । यदा
यो गर्हितः पैशाचः स आन्त्यः, अन्त्याः शूद्रास्त्योग्य
इत्यर्थः । ' पैशाचः शूद्रस्य ' इति पैठीनसिवचनात् ।
अन्त्याः प्रतिलोमजा इति या, ' पैशाचोऽसंस्कृतप्रभूतानां
प्रतिलोमजानां च ' इति प्रचेतःस्मरणात् । असंस्कृत-
प्रभूताः कुण्डगोलकादयः । बौधायनोऽपि— ' तेषां चत्वारः
पूर्वं ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयानितरेषामुत्तरोत्तरः
पापीयान् ' इति । देवलोऽपि— ' पूर्वं विवाहाश्चत्वारो
धर्मास्तोयप्रदानकाः । अशुक्ला ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति
द्वयोः कुलम् ॥ ' इति । संप्र ८५९-८६०

चतुरो ब्राह्मणस्यावान् प्रशास्तान् कथयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैद्यशूद्रयोः ॥

(१) आसुरगान्धर्वयोरर्थं निषेधो ब्राह्मणस्य पुन-
ब्राह्मादिविधानेन । एवं क्षत्रियस्य राक्षस एवैको न

(१) मसू. ३१२४ ; अ. १११ ; शुक. ७२ ; सूच. ७१
पृ. ८७ ; चदा. ६८३ स्थैरमा (स्थैरमा) ; मृ. ६१ आसुरं
(मासुर) मनुष्यो ; ममा. ४८७ ; मपा. १५९ ; सूक्तौ. १२
चतुर्थः पादः ; शुक. ११९० ; उत. ११० ; ध. ४१ ;
धीमि. १११ ; संप्र. ८५८ पृ. ८५९ उत. ; ध. ११४ ;
मुका. १४१ ; संम. ६४ पदावत् ; विष्णु. ११२० चतुर्थः
पादः ; शुक. १०९ चतुर्थः पादः ; रत्न. ७८ ; भा. १०२
पृ. ; बा. १११ ; संम. २५५ पृ. ; ससू. ५२ ; शुक. १११५
पदावत् ; ११२० चतुर्थः पादः .

गान्धर्वासुरौ । आसुर एव वैश्यद्वयोः । विहितप्रति-
पिदानां विकल्पः । ततश्च नित्यवद्विहिताभावे विकल्पि-
त्सेषु प्रवृत्तिः । यस्व च यो विहितः स तद्विवाहाभाव-
मनपेक्ष्य प्रथमत एव यदि विहितप्रतिपिदेषु प्रवर्तते,
तत्र पुरुषो दुभ्येत् अपत्यं चानभिप्रेतमुत्पद्येतेति शास्त्र-
कारेण दर्शितम् 'प्रसवे च गुणागुणान्' इत्यादिना । न
तु सपिण्डादिरिणयवत् विवाहस्वरूपानिर्वृतिः ।

मेघा.

(२) ब्राह्मणस्य आयाश्चत्वारः (? आयाश्चतुरः),
क्षत्रियस्य राक्षसमेकं, वैश्यद्वयोश्च आसुरं स्मृत्यर्थाप-
निबन्धकाराः प्रशस्तान् मन्यन्ते । अत्र च आसुरादीनां
ब्राह्मणादिषु पूर्ववाक्यविहितानां इह निराकरणत्
विकल्पतो (? लोडतो) नित्यासंभवे वैकल्पिकेषु प्रवृत्तिः ।
एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम् ।

गोरा.

(३) प्रशस्तान् उत्तमसंततिहेतुतया । अत्र
ब्राह्मणस्य चत्वार इति प्रथमः कल्पः । पठित्यनुकल्पः ।
एवं क्षत्रियस्य राक्षस एक इति (प्रथमः) कल्पः, प्राजा-
पत्यायाश्चत्वार इत्यनुकल्पः । एवं वैश्यद्वयोर्मेवम् ।

मवि.

(४) ब्राह्मणस्य प्रथमं पठितान् ब्राह्मदीक्षतुरः ।
क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव । वैश्यद्वयोरसुरम् । एतान्
भेदान् ज्ञातारो जानन्ति । अत एव ब्राह्मणारिषु आसुरा-
दीनां पूर्वविहितानामप्यप्राप्त्युपादानं (? प्रानुपादानं)
बन्धन्यन्तशापनार्थम् । तेन प्रशस्तविवाहासंभवे जपन्य-
स्यापि परिग्रह इति दर्शितम् । एवमुत्तरत्रापि विगर्हित-
परित्यागो बोद्धव्यः ।

ममु.

(५) एषामपि मध्ये प्रशस्तानाह मनुः— चतुर
इति । अयमर्थः— ब्राह्मो दैव आर्यः प्राजापत्यभेति चतुरो
ब्राह्मणस्य प्रशस्तानाहुः । क्षत्रियस्यैकं राक्षसमेव प्रशस्तं,
वैश्यद्वयोः आसुरमेव । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणविवाहा-
पत्यान्तो मुख्यः कल्पः, राक्षसोऽनुकल्पः अनन्तरक्षत्र-

धर्मत्वात् । क्षत्रस्य राक्षसो मुख्यः । चतुरोऽसुरान्-
इत्यत्र मते (? यन्मते) आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचां इति
चत्वारः, एतन्मते आसुरगान्धर्वपैशाचा अनुकल्पः ।
यन्मते तु प्राजापत्यादयश्चत्वारः प्राजापत्यासुरगान्धर्व-
राक्षसा इति, तन्मते तु प्राजापत्यादयस्त्रयोऽनुकल्पः ।
तथा वैश्यद्वयोः आसुरो मुख्यः कल्पः, गान्धर्वपैशाची
अनुकल्पः प्राजापत्यगान्धर्वो वा ।

मरा. १५९.

(६) चतुर इति मतान्तरमिति । नन्द.

पैशानां तु त्रयो धर्म्यां द्वावधर्म्यां स्मृताविह ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥

(१) क्षत्रियादिविषयेषु स्मृतिर्न ब्राह्मणविषया,
राक्षसे विरोधात् । न हि वधमेने ब्राह्मणः कर्तुमर्हति ।
अस्यानरणस्य क्षत्रियादिविषयतयोपपत्तेः । पश्यानां तु
विवाहानां प्राजापत्यादप्रभृति त्रयो विवाहा धर्म्याः । द्वौ न
कर्तव्यौ पैशाचश्चासुरश्च । प्राजापत्यः क्षत्रियादीनाम-
प्राप्तोऽपि विधीयते । राक्षसोऽपि वैश्यद्वयोः । आसुर-
पैशाचयोः प्रतिषेधः ।

इयमत्र व्यवस्था— ब्राह्मणस्य षड्विवाहाः । तत्र ब्राह्मः
सर्वतः भेदः, ततो न्यूनो दैवप्राजापत्यो, ताम्यामपि
आर्यः, ततोऽपि गान्धर्वः, ततोऽप्यासुरः । पैशाचमपि
श्लोको ब्राह्मणविषयोऽपि, तेना राक्षसोऽपि ब्राह्मणस्य
क्षत्रियद्वृत्तायवस्थितस्य भवति । विष्मलस्यापि वधमेद-

विशेषेण मुन्यानुकल्पविभागावधर्मे श्लोक इति पारिक्रापाभिनावः
एवमेव प्रतीयते । तथा च पूर्वस्वरथादिभिरेव अनेकदण्डिहाना-
मनुकल्पानं स्वरथिनम् । एवं एते एतन्मते ब्राह्मणानुकल्प-
विन्त्यः, तत्र पूर्वस्वरथादिषु विवाहावर्तिभूताः ।

(१) मरु. १।२५, गृह. ७२ क्षत्रधर्म्यै (क्षत्रधर्म्यै) :
कराचन (कर्षचन) उच. ; वरा. १८१ श्रु (५) एवमिह
(विवाविह) कराचन (कर्षचन) ; गृह. ११ मनुपरी ; वरा. ५८८
कराचन (कर्षचन) ; मरा. ११० पैशाचश्चातु (पैशाच
शातु) ; वरुकी. ११ वराचतु ; वीमि. १।११ वराचतु ;
मंत्र. ८५९ उच. ; ८९० वराचतु ; मुद्रा. १४१ वराचतु ; १४४
(=) वराचतु, उच. ; एत. ७९ ; बाल. १।१० प्रवचः
वरा. : १।११ श्रु (५) ; मनु. वराचतु ; मरु. ५१
वराचतु ; वृम. १।१० वराचतु ; मंत्र. ७५५ वराचतु. .

• मव. , भाव. मनुगणम् ।
• पैशाचोऽसुरः इति पूर्वश्लोके ब्राह्मणारिषु स्वरथादिनाम-
भव एषामपि मध्ये इत्यत्र तन्निहाया पैशाचोऽसुरः पूर्वस्वरथा-

नाम्नां प्रायश्चित्तीयतो न तु राक्षसो न विवाह इति ते मन्वन्ते । तत्र ब्राह्मस्य श्रेष्ठं फलेनैव दक्षितम् । निषेधाभावेन चेतरेषां प्रयाणां न्यूनता फलापचयवचनादेव । आसुरस्य पुनर्वैश्वर्यद्रयोर्विधानेन परिसंख्या ब्राह्मणक्षत्रिययोः प्रतीयते । पडिति च विधानम् । अतो विकल्पः । स च ध्यवस्यया । इतरासंभवेन तस्याश्रयणं तुल्यम् । विकल्पो हि प्रीहियवदनेकविवाहविधानेन च समुच्चयासंभवादेव सिद्धः । सति वा संभवे क्रियेत चेत्तथापि धर्मापत्ययोर्न्यूनफलोऽसौ । अथ क्षत्रियस्य राक्षसो मुख्यः, चतुर्भिः श्लोकैरविकल्पेन विधानात् । 'चतुरः' (१२२३) इत्यनेन आसुरगान्धर्वपैशाचा अपि, 'राक्षसे क्षत्रियस्यैकम्' इत्यनेन ते प्रतिपिद्धाः । अतो विकल्पिताः, न मुख्याः । प्रकृतापेक्षत्वाच्च राक्षसेऽविधिः । प्राजापत्ये नास्ति परिसंख्यानम् । अतः प्राजापत्योऽपि क्षत्रियस्य राक्षसतुल्यः । एवं वैश्यशूद्रयोरपि प्राजापत्यो नित्यवदाज्ञातो न प्रतिपिद्धः । आसुरपैशाचौ तु तयोर्विहितप्रतिपिद्धौ । राक्षसोऽपि 'अराक्षसान्' इत्यनेन प्रतिपिद्धः 'त्रयो धर्माः' इत्यनेन विहितः । ब्राह्मणस्य पैशाचो नैवास्ति, क्षत्रियादीनां ब्राह्मदैवार्पा इति स्थितम् ।

• मेघा,

(२) इह पैशाचनिषेधात् प्राजापत्यादयः पञ्च गृह्यन्ते । पञ्चानां प्राजापत्यादीनां मध्यत् त्रयो धर्मादन्तपेताः, द्वौ तु अधर्मा इह शास्त्रे स्मृतौ पैशाचासुरौ । तौ आपद्यपि न कर्तव्यौ ।

गौर,

(३) आपत्यत्वं ब्राह्मणस्याह — पञ्चानामिति । 'क्षत्रस्य चतुरोऽयसान्' इत्युपप्रयुक्ताः प्राजापत्यादयः पञ्च, तेषामपि मध्ये त्रयो धर्मा विदस्य, अत्र द्वाभ्योरस्य वैश्यशूद्रयोरेव मुख्यत्वात्, पैशाचस्य च सर्वेषां निन्दितत्वात् । आपद्यन्तरक्षत्रसंज्ञकधर्माभ्यणरसं युक्त्या ब्राह्मणो युक्तो नाऽऽसुरपैशाचाविति तावत्सम् ।

‡ मरि,

(४) मन्वापुरवदस्योऽपि पापीयान्, ऋष्यशर्माणां विदोरात् । अत एव कर्त्तरः — 'ऋष्यशर्मा तु यं

नारी न सा पत्यमिषीयते । न सा दैवे न सापिण्डये (! सा पित्ये) दासी तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥' इति । मनुष्ये आर्षस्य ऋष्यशर्मात्त्वादधर्मत्वमभिप्रेत्याऽऽह — 'पञ्चानां तु त्रयो..... ॥' इति । ब्राह्मदीनामासुरान्तानां मध्ये ब्राह्मदैवप्राजापत्याः त्रयो धर्माः, क्रयाभावात् । आर्षासुरौ द्वावधर्मा, ऋष्यशर्मात्त्वात् । तयोरपि आसुरः पैशाचवदापद्यपि न कर्त्तव्यः ।

तत्र । पञ्चानामिति वचनस्य मतान्तरोपन्यासपरत्वात् । कुत एतत् ? यतः स्वयमेवोत्तरत्र गोमिथुनस्य शुल्कत्वं मतान्तरत्वेनानूद्य निषेधति — 'आर्षं गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् । अत्यो वाऽपि महान्वाऽपि विक्रयस्त्वावदेव सः ॥' इति । पमा. ४८८-४८९

(५) 'पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन' इति ब्राह्मणे निषेधो बोद्धव्यः, अन्यत्र तद्विधानात् ।

शूर. ६१

(६) मुख्यकल्पमध्ये परिगणितस्यापि प्राजापत्यस्यापत्कल्पमध्यपरिगणनमाप्यपेक्षया प्राजापत्यस्यापत्कृतताद्योतनाय, 'पुनात्युत्तरजश्च पट्' इत्यार्पविवाहप्राजापत्या 'स कायः पावयेत्तज्जः पट् पट् वंदयान् सहारमना' (यास्मू. ११६०) इति प्राजापत्यविवाहस्याधिक्यश्रवणात् प्राजापत्यस्याधिक्यं द्योतयति, तन्मा भूदिति ।

मपा. १६०

(७) पाश्चात्यानां ग्रहणम्, 'पैशाचश्चाऽऽसुरश्चैव' इति लिङ्गात् । अत्र कर्त्तव्यविदोपातिदेशादस्य मतस्य सर्ववर्गसाधारणत्वं गम्यते । इह कथियु मध्ये ।

• नन्द.

(८) पञ्चानां विवाहानां मध्ये त्रयो धर्माः प्राजापत्यासुरगान्धर्वपैशाचाः ५ एतेषु पञ्चसु मध्ये त्रयो धर्माः । प्राजापत्यासुरगान्धर्वपैशाचाः धर्माः ३ द्वावधर्मा राक्षसपैशाचसंज्ञौ । वर्गक्रममाह प्राजापत्यं क्षत्रियादीनामप्राप्तौ विधीयते ब्राह्मणस्याभिरुत्तवाद्नूयने गान्धर्वस्य तु शूद्रगामेव प्रातानुवादः । राक्षसोऽपि

• कनु., म. प. सर्वविधपञ्चानामिति मेधागणम् ।

‡ मरि. मरि. २१ ।

• शूर. मेधागणम् ।

(१.) साधारणः नोक्तृष्टः नापकृष्टः ।

शुक. ७१

(२) एषामष्टानां मध्ये चत्वारो धर्म्याः ब्राह्मप्राजा-
पत्यार्षदेवाः । साधारणो गान्धर्वः, न धर्म्यो नाप्यधर्म्यः ।
अतः परे त्रयोऽप्यधर्म्याः, क्रयादपरहरणादशातसंग-
माच्च । एषां विस्तरो दानापत्यफलं च भृगुसंहिताया
व्याख्यातम् । विस्तरेण तत् एवोपलब्धव्यम् । नामा.

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसौ ।
राक्षस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥

(१) गर्हितः न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः ।

स्मृच. ८७

(२) ननु आसुरवदार्षो विवाहोऽपि क्रयव्रीतत्वा-
न्निन्द्य इति चेत् न, गोमिथुनस्य शुक्लरूपत्वाभावात् ।
शुक्लं नाम देशकालानुरोधेन कन्यामूल्यतया परिकल्पितं
द्रव्यम् । न तस्य सर्वदा इयत्ताऽस्ति, तस्य न्यूनाधिक-
भावदर्शनात् । गोमिथुनं तु सदा एकरूपमेव, अतो न
विक्रयदोषोऽत्रेति भावः ।

विषा. ७५९

(३) नारायणवृत्तिकारस्त्वाह — ' पूर्वेषु चतुर्षु पूर्वः
पूर्वः प्रशस्तः । उत्तरेषूत्तरोत्तरः पापीयान् । तत्र पूर्वो
ब्राह्मणस्य, इतरयोः प्रतिग्रहाभावात् आत्विज्याभावाच्च ।
गान्धर्वः क्षत्रियस्य, पुराणे दृष्टत्वात् । राक्षसश्च तस्यैव
युद्धसयोगात् । आसुरस्तु वैश्यस्य, धनसंयोगात् । इतरे
त्रयोऽनियताः ' इति । त्रयः आर्षप्राजापत्यर्षेयाः ।
अत्रायै मनुवाक्ये पण्यां धर्मत्वं भार्यात्वजनकत्वम् ।
द्वितीये त्वानुरादेः सत्यपि भार्यात्वजनकत्वे प्रत्यवाय-
जनकत्वमप्राशस्त्यम् । यद्यपि वृत्तिकारेण ' त्रयो-

(१) स्मृच. ८७ स्थूलन्तरम् ; पमा. ४८७ स्थूलन्तरम् ;
मपा. १५८ चान्यस्तु (चान्यस्तु) ; प्रपा. २४३ स्थूलन्तरम् ;
गमा ९९ शला (शला) राक्षसथाऽऽसुरो (राक्षसथाऽऽसुरो)
कणेन मनुः ; प्रर. ९९ गमान्तरम्, स्थूलन्तरम् ; संम. ८५९ ;
षम. ११४ स्थूलन्तरम् ; मुफा. १४२ चन्द्रिकायाम्बुजम् ;
मिन्धु ११२० उच. , मनुः ; विषा. ७५९ राक्षसथाऽऽसुरो
(क्षत्रियस्याऽऽसुरो) ; संकौ. २०६ मनुः ; रन. ७८ ;
शान. १७३ चन्द्रिकायाम्बुजम् ; संग. २५६ ; संर. ४०८
स्थूलन्तरम् .

ऽनियताः ' इति तुल्यवदविशेषेणोक्तम्, तथापि पैशाचे
प्रत्यवायाधिक्यं, पापिश्रुत्वाद्यक्षेपदाशयत्वात्, वृत्तिकृता
च स्पष्टं तत्कथनात्, विवाहान्तरासंभवे प्रत्यवायाधिक्य-
मङ्गीकृत्यापि प्रवृत्तं क्षत्रियादिं प्रति तस्य भार्यात्वजनकत्वा-
भ्युपगमात् ।

संकौ. २०६

विवाहस्त्वष्टथा भिन्ना ब्राह्मणाया मुनिसत्तमाः ।
पूर्वः पूर्वः परो ज्ञेयः पूर्वाभावे परः परः ॥

देवलः

पूर्वे विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानकाः ।
अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम् ॥
रैतान्सशुल्कान्सामान्यान्विवाहांश्चतुरो विदुः ।
केवलं क्षत्रियस्यैव वीर्यवत्त्वाद्धि राक्षसः ॥
गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।
कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाभिसाक्षिकः ॥

(१) वैवाहिको विधिः विवाहाद्भूतो राज-
होमादिः ।

शुक. ९७

(१) मुफा. १४४ .

(२) क्षप. १६० पूर्वं (धत्ते) प्रदानकाः (प्रधानिकाः) ;
शुक. ७३ पूर्वं (धत्ते) दानकाः (दानिकाः) ; स्मृच. ८७
पूर्वं (धत्वं) तोयप्रदानकाः (श्रेयःप्रदायकाः) द्वयोः (तयोः) ;
शुर. ६२ गृहवद ; पमा. ४८९ दानकाः (दानिकाः) द्वयोः
कुलम् (कुलद्वयम्) ; प्रपा. ३४४ दानकाः (धानकाः) ;
वीमि. १५९ गृहवद ; संम. ८६० ; मुफा. १४२ ;
शान. १७७ ; संर. ४८० दानकाः (दानिकाः) .

(३) शुक. ७३ वीर्यवत्त्वाद्धि (प्रशस्तत्वाच्च) ; शुर. ६२ .

(४) गौरा. ३१२ ; शुक. ९७ पूर्वर्षिं (प्रातिपूर्वं विवाहेषु
विधिर्वैवाहिकः स्मृतः ।) ; मवि. ३१३ कर्तव्यश्च (कर्तव्यस्तु) ;
स्मृच. ८७ ; शुर. ८० गृहवद ; पमा. ४८९ समयेनाभिसाक्षिकः
(समर्थेनाभिसाक्षिकम्) ; मपा. १५७ ; प्रपा. ३४४ समये-
नाभिसाक्षिकः (समर्थेन तु साक्षिकः) ; मर. १९ ; स्मृकौ. ३८
मविवद ; दौक. १६१ पुनर्वैवाहिको विधिः (विधिर्वैवाहिको
मनुः) ; उत. १२९ दौकवद ; वीमि. १६१ (=) दौकवद ;
संम. ८६१ ; मुफा. १४५ साक्षिकः (साक्षिकम्) ; संम. ६४
समवेता (समर्थेना) ; सिन्धु. ११२३ संगवद ; विषा. ७५९
संगवद ; मनुः ; रन. ७७ ; संग. २५६ ; सस्मृ. ५६ ;
संर. ५०५ संगवद .

(२) न च गान्धर्वादिविवाहेषु सप्तपदाति-
क्रमणाद्यभावात् पतित्वभार्यात्वाभावः इति शङ्कनीयम् ।
स्वीकारात् प्राक्तदभावेऽपि पश्चात्सद्भावात् । तदाह
देयलः— गान्धर्वादिविवाहेष्विति ।

पमा. ४८९

(३) समर्थेन वेदशास्त्राभिज्ञेन । प्रा. ३४४

(४) समर्थेन सवादेन । समर्थेनेत्यापि पठन्ति ।
तरिन्त्यक्षे सम्यगर्थः समर्थः भार्यात्वोत्पत्तिकक्षणं प्रयोजनं
तेन हेतुनेत्यर्थः । संप्र. ८६१

(५) त्रैवर्णो (? त्रैवर्ण्यो) केर्गान्धर्वादी विप्रवज-
सिन्धु. ११२१
मधिकार उक्तः ।

बृहत्पराशरः

आद्या आद्यस्य पदं प्रोक्ता धर्म्याश्चत्वार एव हि ।
चत्वारोऽन्ये द्वितीयस्य आद्यस्य च द्वयस्य च ॥
पञ्चमश्च तथा षष्ठः स्मृतौ तौ त्रिचतुर्थयोः ।
द्वितीयस्यापि ये प्रोक्ता एतयोस्ते न चाष्टमः ॥
वैधसाहानुरूपेण द्वितीयः परयोः स्मृतः ।
सर्वे सप्तममेकस्य द्वितीयस्यैव कीर्तिताः ॥
अन्त्यावत्यधमौ चोक्तगुट्टाहौ शक्तिस्तनुना ।
तथा युगस्वरूपेण प्रोक्तो दैत्यस्तु मानुषः ॥

पैठीनसिः

ब्राह्मप्राजापत्यापदैवा ब्राह्मणस्य, गान्धर्व आसुरो
राजन्यस्य, राक्षसो वैश्यस्य, पेशाचः शूद्रस्य,
सर्वपामार्पं प्रमाणम् ॥

(१) आप्तं वेदवाक्यम् । शुक. ७३

(२) आप्तं वेदवाक्यम् । अत एव ' राक्षस
क्षत्रियस्यैकम् ' इत्यादिना मनुवाक्ये विशेषविधिर्न

(१) शुक. ६१२-१५ .

(२) शुक. ७३ मार्पं (मार्पं) ; चदा. ६८३ (गान्धर्वांगुली
राजन्यस्य, राक्षसो वैश्यस्य, पेशाचः शूद्रस्य, सर्वपामार्पं प्रमाणम्)
एतावदेव ; शूर. ६१-६२ ; वीमि. ११६१ (गान्धर्वांगुली राजन्यस्य,
राक्षसो वैश्यस्य, पेशाचः शूद्रस्य) एतावदेव ; संप्र. ८५९
(पेशाचः शूद्रस्य) एतावदेव ; सिन्धु ११२० (राक्षसो वैश्यस्य,
पेशाचः शूद्रस्य) एतावदेव ; शुक. १०९ (पेशाचः प्रतिलोमा-
नाम्) एतावदेव .

विशेषनिषेधे तात्पर्यं इति अनेन पैठीनयिना न विरोधः ।
आपत्कालमादाय वा पैठीनसिवाक्यं नेयम् ।

शूर. ६२

' वैश्यस्य राक्षसः श्रेयान् ॥

इति यत् पैठीनसिचचनं, तत् आसुरमभिप्रेत्य,
' शुक्रेण कन्यामाददतो राक्षसः ' इति, तेनैव परि-
भाषणात् । संप्र. ८५९

प्रचेताः

' पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानां च ॥

असंस्कृतप्रसूताः कुण्डगोलकादयः । संप्र. ८५९

वत्सः

सर्वोपायैरसाध्या स्यात्सुकन्या पुरुषस्य या ।
चौर्येणापि विवाहेन सा विवाहा रहः स्थिता ॥

(-१) चौर्येण पैशाचेन । संप्र. ८६१

(२) क्षत्रियादेः संकटे पैशाचमाह माषवीये
वत्सः— सर्वोपायैरिति । सिन्धु. ११२०

(३) क्षत्रियादेरिति । विप्रदीना सर्वोपायित्यन्ये ।
संकटे उक्तविवाहासंभवे । चौर्येणापीति । पैशाचेनापीति
तात्पर्यम् । क्रम. ११२०-११२१

(४) अन्यविवाहासंभवे ब्राह्मणादीना पदाचमप्यनु-
जानाति वत्सः— सर्वोपायैरिति । सं. ४७९

स्मृत्यन्तरम्

अंधर्भ्योऽपि तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।
देवे पित्र्ये न सा योग्या दासीवत्कवयो विदुः ॥

(१) संप्र. ८५९ .

(२) चदा. ६८३ ; संप्र. ८५९ ; सिन्धु. ११२० .

(३) पमा ४८७ सर्वाः ; मपा. १६१ या (वै) ; संप्र.
८६१ या (च) ; घम. ११४ चौर्येणापि (चौर्येणापि) ;
मुक्ता. १४२ ; संप्र. ६४ चमवत् ; सिन्धु. ११२१ ; संकौ.
२०६ ; राज. ८० आपत्कालः ; बाल. ११६१ चमवत्, मनुः ;
सं. ४७९ .

(४) सं. ५७९ .

सुप्रभेदे

तेषां पूर्वचतुष्कं तदादिशेनैव शैवयोः (?) ।
कर्तव्यं चाऽऽसुरं वाऽपि त्रीणि चान्यानि
वर्जयेत् ॥

रेणुकारिकाः

ब्राह्मो देवः काय आर्षाऽऽसुरौ च
गान्धर्वोऽन्यो राक्षसः स्यात्पिशाचः ।

(१) सत्सू. ५३ .

(२) रेका. ७४-७५ घ. ५३ .

गान्धर्वान्ता अमजानां भवेयुः

शस्तास्तेषां तत्र चत्वार आद्याः ॥

पैशाचान्ता आसुराद्या नृपाणां

शस्ताबुक्तौ मध्यमौ तत्र तेषाम् ? ।

विदशद्राणां ते च तत्राऽऽसुरोऽसौ

शस्तास्तेषामित्यवोचन्मनुः स्यात् ? ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्तव्यः स त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

(१) रेका. ८१ घ. ५४ .

ब्राह्मादिविवाहानां फलानि

आश्वलायनगृह्यसूत्रम्

* अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेप ब्राह्मो
विवाहः । तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान्
पुनात्युभयतः ॥

ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलङ्कृत्य स देवः ।
दशावरान् दश परान् पुनात्युभयतः ॥

सह धर्मं चरतमिति प्राजापत्यः । अष्टावरानष्ट
परान् पुनात्युभयतः ॥

गोमिथुनं दत्तयोपयच्छेत् स आर्षः । सप्तावरान्
सप्त परान् पुनात्युभयतः ॥

* यपि ब्राह्मादिविवाहानां व्युत्पन्नानि पूर्वं तस्मिन्
तरिदन् विवाहे समुत्पन्नानि, तथाप्यत्र संगत्यर्थं पुनरुत्पन्नानि ।

(१) भाग्य. १।६।१ ; भाप. १।५८ (तरयां जातो द्वादशा-
वरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः) एतावदेव ; शूक. १९
(तरयां जातो) ; शू. ८१-८२ ; प्रपा. ३४३ ; पत्र. ४६ ;
मंत्र. ८१२ (तरयां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्यु-
भयाः) एतावदेव : ८६४ (सप्तावरान् सप्त परान् पुनात्युभयतः ।
अष्टावरान्ष्ट परान् पुनात्युभयतः) एतावदेव ; संम. ६४ ;
हम. १११८-१११९ ; मंत्र. ४०८ .

(१) तस्यां कन्यायां जातो द्वादशावरानुत्पत्स्य-
मानान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः मातृतः पितृत-
श्चेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि नेयम् । गानाष्ट.

(२) तस्यां ब्राह्मविवाहोदायां जातः पुत्रः उभयतः
मातृवंशे पितृवंशे च परानवरान् द्वादश द्वादश पुनाति ।
एवमुत्तरत्रापि । तस्यां जात इति सर्वत्रानुवर्तते ।
अना.

(३) आत्मानं च पञ्चविंशम् । आत्मानमिति
मनुवाक्ये दर्शनात् । * छं. ८६२

वैखानसगृह्यसूत्रम्

यैमात् त्रीन् पूर्वांस्त्रीनपरानार्पीजातः, पद् पूर्वांन्
पठपरान् प्राजापत्येनोडाया जातः, सप्त पूर्वांन्
सप्तापरान् देवीसुतः, दश पूर्वांन्दशापरानात्मानं
चैकविंशतिकं ब्राह्मीपुत्रः पावयेदिति ॥

* छं. गानाष्ट. १११ .

(१) वैशू. ३।१ .

गौतमः

पुनन्ति साधवः पुत्राः ॥

(१) विवाहविधिं च पुनोत्पादनं चोक्त्वा इदानीं विवाहस्तुत्यर्थमाह— पुनन्तीति । पुनन्ति दुःसाद्रक्षन्तीत्यर्थः । तथा च व्यासः— ' पुदिति नरकस्याख्या दुःखं च नरकं विदुः । पुदि प्राणात्ततः पुत्रमिच्छन्ति परत्र च ॥ ' इति । साधवः विवाहेनैवोत्पन्नाः, तस्मात् जारखेन वा प्रातिलोभ्येन वा पुनोत्पादनं न कर्तव्यम् । पुत्राः शिक्षिताः । कुतः ? ' तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्य-माहुः ' इति श्रुतेः ।

मभा.

(२) अथ प्रकृतान् विवाहान् स्तौति— पुनन्तीति । अच्छामु (१) जाताः साधवः साधुवृत्तयः पुत्राः जनयितुः कुलं पुनन्ति ।

गौमि.

त्रिपुरुपमार्पात् ॥

(१) आर्षविवाहोदाया जातः पित्रादिपुरुषत्रयं नरकादुद्धृतीत्यर्थः ।

* मभा.

(२) त्रिपुरुषमित्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या । तथा च श्रीयवान् श्रीयरामिति सिध्यति, स्मृत्यन्तरवाक्यैकवाक्यत्वात् ।

संप्र. ८६४

दश दैवात् ॥

(१) दैवविवाहोत्पन्नो दशपुरुषम् ।

मभा.

(२) पञ्चावरान् पञ्च परातुभयत इति दश ।

संप्र. ८६३

दशैव प्राजापत्यात् ॥

* गौमि. मभावत् ।

(१) गौच. ४१२९ ; अप. ११५८ ; गृह. ९८ ; मभा. ; गौमि. ४१२४ ; स्मृच. ८५ ; गृह. ८१ .

(२) गौध ४१३० ; गृह. ९८ ; मभा. ; गौमि. ४१२५ ; गृह. ८१ ; संप्र. ८६४ .

(३) गौध ४१३१ ; गृह. ९८ ; मभा. , गौमि. ४१२६ ; गृह. ८१ ; संप्र. ८६३ .

(४) गौध. ४१३२ ; गृह. ९८ ; मभा. ; गौमि. ४१२६ ; गृह. ८१ ; संप्र. ८६५ .

(१) उभयत्र दशेति मा भूदित्येवमर्थम् ' प्राजापत्याच ' इति नोक्तम् । एवशब्दो विस्पष्टार्थः ।

मभा.

(२) (दश दैवाद्दशैव प्राजापत्यात्) उपसमस्तमपि पुरुषपदमत्र दशशब्देन संबध्यते । एवकार्ये निर्धारणपरः ।

गौमि.

दश पूर्वान् दशापरानात्मानं च ब्राह्मीपुत्रः ॥

(१) ब्राह्मविवाहेनोत्पन्नो ब्राह्मः पुत्रः । अतिक्रान्तान् दश भविष्यांश्च दश पुनाति । उपन्यासक्रमं विहाय व्युत्क्रमेण फलमिधानं कन्यादादुरपि प्रतिफलभूयस्त्वदर्शनाय, यथा जावाल्लिङ्गिति— ' यः सपत्न्या पुत्रीं दद्यात् सोऽग्निद्वोमफलमवाप्नोति ' इति । तथा कौपीतकब्राह्मणमपि— ' तस्य पुत्र दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम् ' इति ।

मभा.

(२) ब्राह्मविवाहेनोदा ब्राह्मी, तस्मां जातः पुत्रः पित्रादीन् दश पूर्वान् दश परान् भविष्यतः पुत्रादींश्च दश आत्मानं चैकविंशं पुनाति, तस्माद्ब्राह्मो विवाहः प्रशस्ततमः ।

गौमि.

(३) उभयतो दशावरान्दश परान्पुनाति आत्मानं चैकविंशम् । * एवमुत्तरप्राप्त्यात्माऽनुसंधेयः ।

संप्र. ८६३

हारीतः

*तेषां पूर्वं सप्तोभयतः ॥

तेषां पूर्वं इति । तेषां मध्ये पूर्वं आद्यास्तयो विवाहाः, उभयतो मातृपितृवंधजान् सप्त सप्त तारयन्ति इति शेषः ।

§ गृह. ७१

* इदमार्षाचमिमायम् ।

§ गृह. गृहवत् ।

(१) गौध. ४१३३ ; विश्व. ११५८ दशाप (दशाव) ; मभा. ब्राह्मीपुत्र (ब्राह्म पुत्रः) इति व्याख्यानात् ; गौमि. ४१२७ दशापरा (दश परा) ; स्मृच. ८५ पुत्रः + (पुनाति) ; संप्र. ८६३ .

(२) गृह. ७१ ; गृह. ५९ .

वैधापनः

यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवतीति विज्ञायते ॥

(१) सर्वेषां वर्णानां यथायुक्तः येन गुणेन दोषेण वा संबद्धः, तमायुक्ता तद्गुणदोषवती । गृक. ७४

(२) प्रशस्ते विवाहे यत्न आस्थेय इत्यभिप्रायः । तथा च सति तत्रोत्पन्नाः पुत्रा अपि साधवो भविष्यन्ति ।
वैवि.

अथाप्युदाहरन्ति — साधवस्त्रिपुरुषमार्पाद्दश दैवाद्दश प्राजापत्यादश पूर्वान् दशापरानात्मानं च ब्राह्मीपुत्र इति विज्ञायते ॥

तेन अरिमन्त्रयं ब्राह्मणमपि भवतीत्येतदाह ।

वैवि.

वैदस्वीकरणशक्तिरप्येवंविधानामेव पुत्राणां भवतीति ॥

आपस्तम्बः

यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ता प्रजा भवति ॥

प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजाऽपि प्रशस्ता भवति, निन्दिते निन्दिता । तत्र मनुः— ' ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वदाः । ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्ट-संमताः ॥ रूपरत्नगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्याप्त-भोगा धर्मिष्ठ जीवन्ति च शतं समाः ॥ उत्तरेषु च शिष्टेषु नृशसामृतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म-समुज्जिताः ॥ ' । प्राजापरत्वेन सह ब्राह्माद्याश्चत्वारो ब्राह्मणस्य । गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रियस्य । आसुरं तु शूद्र-वैश्ययोः । पैशानो न कस्यचिदपि । उ.

(१) बौध. १।२।१।१; गृक. ७४; गूर. ६२ युक्ता प्रजा भवतीति (युक्ताः प्रजा भवन्तीति); मुक्ता. १४२; संप्र. ४७८ गृकव.

(२) बौध. १।२।१।२.

(३) बौध. १।२।१।३.

(४) भाध. २।१२।४; गूर. ७५ युक्ता प्रजा भवति (युक्ताः प्रजा भवन्ति); संप्र. ८५० इति; मुक्ता. १४२.

हिरण्यकेशिधर्मसूत्रम्

यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ताः प्रजा भवन्ति ॥ *

विष्णुः

ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पुनीते ॥

दैवीपुत्रश्चतुर्दश ॥

और्षीपुत्रश्च सप्त ॥

प्राजापत्यश्चतुरः ॥

आर्षोऽपुत्रस्त्रीन् पूर्वोऽस्त्रीनपरान् दातारं च सप्तमं पुनाति । चतुर इत्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या । तथा च चतुरः पूर्वान् चतुरः अवरानिति सिध्यति ।

संप्र. ८६४, ८६५

ब्राह्मणे विवाहेन कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं गमयति ॥ दैवेन स्वर्गम् ॥ आर्षेण वैष्णवम् ॥ प्राजापत्येन देवलोकम् ॥ गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छति ॥

उक्तलक्षणेन ब्राह्मणे विवाहेन कन्या ददत् दाता पुरोक्तसंख्याकान् स्वपितृन् ब्रह्मलोकं गमयति । स्वयं च गच्छतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । गान्धर्वेण कन्या ददद्गन्धर्वलोकं स्वयं च गच्छति न पितृन् गमयति, पुरुषसंख्याविशेषाभ्रवणेन गमयतेरन्वयात् । इदं च विवाहफले स्वस्वजातीयवरसंप्रदानके कन्यादाने । ब्राह्मणसंप्रदानके दाने तु तस्मिन्नेव फलेऽतिशयः कल्पनीयः, ' सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणश्रुवे । अधीते शतसाहस्रं प्राधीतेऽनन्तमुच्यते ॥ ' इति दक्ष-स्मरणात् ।

संप्र. ८६५-८६६

* व्याख्यानं आपस्तम्बवचने द्रष्टव्यम् ।

(१) द्विध. २।४।३९; संप्र. ४७८.

(२) विस्व. २।४।२९; संप्र. ८६३.

(३) विस्व. २।४।३०; संप्र. ८६३.

(४) विस्व. २।४।३१; संप्र. ८६४.

(५) विस्व. २।४।३२; गृक. ९९ पत्यश्चतुरः (पत्यपुत्र-श्चतुरः); गूर. ८२ गृकव. संप्र. ८६५.

(६) विस्व. २।४।३३-३७; संप्र. ८६५; संग. २५६.

शङ्खलिखितौ

संप्राद्यन्तयोरात्मानं च प्राजापत्यः, पञ्चार्पः, श्रीन् दैवः, उत्तरेषु क्रियाप्राधान्यम् ॥

आदौ पित्रादीन् सप्त अन्ते पुत्रादींश्च सप्त आत्मानं च पञ्चदशं प्राजापत्ये पुनाति । एवं पञ्च पञ्चार्पः । श्रीन् दैवः । उत्तरेषु आसुरादिषु क्रियाया विवाहक्रियाया प्राधान्यं भार्यात्वोत्पत्तिमानं न फलसंबन्ध इत्यर्थः । अत्र पुरुष-संख्यातारतम्यं कन्यालङ्काराद्युपस्कारतारतम्येन द्रष्टव्यम् ।

सप्र. ८६५

मनुः

यो यस्येषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः । सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक्कीर्तयतो मम ॥

(१) यदुक्तम् ' गुणदोषौ च यस्य यौ ' (मस्मृ. ३।२२) इति, तत्स्मारयति । ब्रह्मो वक्तव्यतया प्रति-शाताः, तत्र वक्ष्यमाणैः श्लोकैरयमर्थ उच्यते इति विशेष-शानार्थे युक्तः पुनरुपन्यासः । एषा विवाहानामिति निर्धारणे पठ्यते । एवं (? एषा) विवाहानां यस्य विवाहस्य यो गुणः कीर्तितः आचार्येण मनुना सर्वं शृणुत तं गुणं विप्राः । भृगुः महर्षीनामत्रयते । सम्यक् भवैपरीत्येन अनाकुले कीर्तयतः कथयतः ।

• मेधा.

(२) एषा विवाहा (दी ?) नां मध्यात् यस्य विवाहस्य यत्फलं मनुना कथितं तत्सर्वं मम यथायत् कथयतो विप्राः शृणुत ।

† गोरा.

मवि.

(३) गुणः पुनोत्पत्तिद्वारा ।

• मनु. मेधावत् ।

† नन्द. गोराणम् ।

(१) गृह. १९ उत्तरेषु (नेतेषु) ; गृह. ८२ श्रीन् (नव) शेषं गृहवत् ; संप्र. ८६५ .

(२) मस्मृ. ३।२६ क., घ सम्बन्ध (सर्वं) ; गृह. १७ दो (ये) लो गुणः (ता गुणा) ; अदा. ६८२ वादेतां (यथेषां) सर्वं (सम्बन्ध) सम्बन्ध (सर्वं) ; गृह. ८१ त रिना (तदिना) शेषं गृहवत् ; संप्र. ८६२ सम्बन्धो (सनासीर्) ; मस्मृ. ५३ .

(४) यस्य वर्णस्य । येषां विवाहानाम् ।

• भाव.

देश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितृन् ॥

(१) पूर्वं वंश्याः पितृपितामहादयः । अपरे पुत्रपौत्रादयः । तान् मोचयत्येनसः नरकादियातनाभ्य उद्धारति ब्राह्मण विवाहेन ऊडा तस्या यो जातः पुत्रः स सुकृतकृन् पुण्यकृन् यदि भवति । पितृन् परलोकागतान् । पितृशब्दोऽयं प्रेतपर्यायः । न हि पुत्रादिसन्तरेण्यथा पितृभ्यपदेशसंभवः । दशशब्दः प्रत्येकमभिषेवष्यते पूर्वा-परशब्दाभ्यां, एकविंशकमिति निर्देशात् । अर्षवाद-श्लायम् । तेनानागताननुत्पन्नान् कथं मोचयतीति न वाच्यम् । पूर्वेषां तु अपत्यकृतेन शुभेन भ्रात्रादिना भव-त्येव पापान्मोक्ष इति भ्रात्राधिकारे कथयिष्यते । अतो ' दशापरान् एनसो मोचयति ' इत्येतदुक्तं मति- ' दशपुरुषा यस्मिन् कुले अपापा जायन्ते ' इत्या-लम्बनम् ।

+ मेधा.

(२) ब्राह्मणविवाहोदापुत्रः यदि सुकृतकृन्भवति, तदा दश पूर्वान् पित्रादीनन्वयिनः मृतान्, दश च अपरान् पुत्रादीनात्मानं चैकविंशकं पापान्मोचयति । न च अहृताभ्यागमकृतविप्रगाथी अत्र नोदनीयौ, भ्रात्रा-दिवद्भवनगम्यत्वात् अनुपस्थास्य । पुत्रादीनां च अपराश-

• शेषं. गोराणम् ।

+ मनु., मव., नन्द., भाव. मेधाणम् ।

(१) मस्मृ. ३।३७ घ. मोचयत्येनस (मोचयेत्येनस) ; गोरा. पूर्वान्परान् (पूर्वान्परान्) ; अय. १।५८ गोराणम् ; गृह. १८ ; मवि. गोराणम् ; मस्मृ. ८।५ विंशकम् (विंशतिम्) ; अदा. ६८२ ; गृह. ८१ वायेनस (येनसः) शेषं गोराणम् ; यमा. ४८७ ; द्वा. १।५८ (दश पूर्वान् दश परान्मानव वैर्त्तिगतिम् ।) पू. उव. १२८ (दश पूर्वान् दश परान्मानव वैर्त्तिगतिम् ।) पू. शीमि. १।५८ परान्परान् (दशपरान्) पू. ; मंत्र. ८६२ मृगवत् ; मुना. १।४१ मृगवत् ; संकी. २०६ ; भाव. १।५८ मृगवत्, पू. ; भाव. मृगवत् ; मस्मृ. ५३ पूर्वान् (दश पूर्वान्परान्परान्मानववैर्त्तिगतिम् ।) वायेनस (येनसः) .

चाराणामुत्तमाश्रेणैव एषां (एनो)विमोक्षः, तदानी-
मुनुत्पन्नत्वात् । गोरा.

(३) सुकृतं विदितकरणं प्रतिपिद्ववर्जनं चोच्यते ।
अप. १।५८

(४) ब्राह्मी ब्राह्मविवाहोदा । एनः पापम् ।
पितृनिती अजहस्वार्थलक्षणया पुत्रादयोऽपि लक्ष्यन्ते,
तेन दशपूर्वापरानिति पितृनित्यन्वयः । * गृ. ८.८१

(५) अत्र ब्राह्मीपदेन कन्याया बुद्धिस्यत्वात्तस्याः
पित्रादयः प्रथमसंबन्धितया पूर्वपदेनोच्यन्ते । अपरपदेन
तु पश्चात्संबन्धितया कन्याया भर्तृश्वशुरादयः । तेन माता-
महप्रभृतीन् दश दश च पितृप्रभृतीनात्मानं च ब्राह्मी-
पुत्रः पूर्वजन्मकृतदुर्ब्राह्मणत्वहेतोरनसस्तारयतीत्यर्थः ।
यथा देव्यलः— ' दातुः प्रतिग्रहीतुश्च पुनात्यासप्तमं कुलम् '
इति । याज्ञवल्क्योऽपि— ' तत्रः पुनात्युभयतः ' इत्याह ।
ब्राह्मी ब्राह्मविवाहोदा । मुकृतकृदिति दृष्टकृत्कारित्वे तस्य
नैतत्फलमस्तीत्यर्थः । त्रिधा च पुत्रः— औरसः, पुत्रिका-
पुत्रः, क्षेत्रज इति । तत्र औरसपुत्रमधिकृत्यैतत्फलमुक्तम् ।
पुत्रिकायां ततो न्यूनम् । ततोऽपि क्षेत्रजे पुत्रे फलमिति ।
एवमन्यशाशुत्रेणम् । मवि.

'द्वैवोदाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोदाजः सुतर्षींषीन् पट् पट् कायोदजः सुतः ॥

(१) दैवेन विधिना ऊदा दैवोदा, तस्यां जाता
दैवोदाजः । सुतः पुत्रः । कः प्रजापतिः, स देवता यस्य
विवाहस्य स कायः । संस्कारक्रमेणि ग्रहणलक्षणेऽसत्येय
देवतासंबन्धे प्रजापतेर्देवतात्वमध्यरोप्यते भक्त्या । यदपि
तत्र प्राजापत्यो यागोऽस्ति, स तु पूर्वविवाहसाधारणो न

* गृह. गृहवद ।

(१) मरु. १।३८ ; विध. १।५९ दैवोदाजः (दैवोदायाः)
आर्षोदाजः (आर्षोदायाः) ; गृह. ९८ दाजः सु (दजासु) दजः
सुतः (दजासुतः) ; मवि. दाजः सु (दजासु) ; स्मृच. ८९
दाजः सु (दजः सु) ; चदा. ६८१ षट् षट् (षट्क) ;
गृ. ८१ गृहवद ; पमा. ४८७ ; संप्र. ८६३ गृहवद ;
पू. : ८६४ आर्षोदाजः (आर्षोदजः) उच. ; मुक्ता. १४१
विश्ववद ; संकौ. २०७ विश्ववद ; बाल. १।५९ षट्पूर्वापद
विना : १।६० चतुर्थः पादः ; सस्मृ. ५३ .

कापत्यपदेशे कारणम् । आसुरादिषु च न काचिद्व्रतिः
स्यात् । न हि आसुरेभ्यो विवाहेभ्यो (? असुरादिभ्यो
विवाहे) यागोऽस्ति । कायोदज इति ह्रस्वत्वम् ' द्यापोः
संज्ञाच्छोर्बहुलम् ' (पा. ६।३।६३) इति । ननु च
यद्यन्यूनफलं तत्तत् पश्चाच्चिदिष्टम् । तत्र आर्षस्य प्राजा-
पत्यात् पश्चादभिधानं युक्तम् । असत्यत्र कारणं येना-
धिकफलस्य प्राजापत्यस्य पश्चाच्चिदेशः । ' पञ्चानां तु त्रयो
धर्म्याः ' इत्यत्र प्राजापत्यस्य ग्रहणमिष्यते, इतरथा
आर्षस्य स्यात् । * मेधा.

(२) दैवविवाहोत्पन्नः पुत्रः सप्त परान् पित्रादीन्
सप्तावरान् पुत्रादीन् पापान्मोचयति । आर्षविवाहोत्पन्नश्च
श्रीन् पित्रादीन् श्रींश्च पुत्रादीन् । तथा प्राजापत्यविवाहो-
दोत्पन्नश्च पट् पुत्रादीन् पट् पित्रादींश्च । गोरा.

(३) दैवोदजासुतः दैवेन विवाहेनोदा दैवोदा,
तस्यां जाता दैवोदजा तस्याः सुतश्च । ' द्यापोः संज्ञा-
च्छोर्बहुलम् ' इति ह्रस्वत्वम् । कचित्पठः ' दैवोदायाः
सुतः ' इति । § गृह. ९८

(४) दैवादिषु तु तादृग्विवाहोद्वीजातपुत्रिका-
पुत्रानादाय फलमुक्तम्— दैवोदजासुत इत्यादिना । दैव-
विवाहेन या ऊदा तस्यां या पुत्रिका जाता तस्याः पुत्र
इत्यर्थः । अथाच्च तत्रापि औरसे ततोऽधिकं फलं,
क्षेत्रजे तु अल्पमित्युन्नेयम् । कायः प्राजापत्यः । अत्र
च स्मृत्यन्तरेषु अधिकपुरुषपावनोक्तिः अभिसंधिद्युदया-
दिनोपपाया । आसुरादिषु तु विवाहेषु जाताः पितृमात्रस्य
पुत्रामनरक्तारक(? ण)हेतवः, नान्येषां पावयितार
इत्यप्यसिद्धत्वात्तुक्तम् । मवि.

(५) आत्मानं चैत्यनुवर्तते । संप्र. ८.६३

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥

* मधु. मेधावद कायपदव्युत्पत्तिवर्नम् । मच., नन्द., माव.
मेधागनम् ।

§ गृ. गृहवद ।

(१) मरु. १।३९ ष. वर्चसिनः (वर्चसिनः) ; गोरा.
ब्राह्मादिषु (ब्राह्म्यादिषु) ; षप. १।९० वर्चसिनः (वर्चसिनः) ;

(१) ' प्रसवे च गुणगुणम् ' (मस्य. ३।२२)

इत्युक्तं, तदिदम् । अनुपूर्वशाः, आनुपूर्व्येण इत्यस्मिन्नर्थे स्मृतिकारैः प्रयुज्यते । श्रुताध्ययनविधानसंपत्तिनिमित्तं च पूजाख्यातीं ब्रह्मवर्चसं, तदन्तो ब्रह्मवर्चसिनः । इन्द्रन्तोऽयम् । शिशुानां संमताः अनुमता अगर्ह्या अदिष्टाः, प्रिया इति यावत् । अतश्च अमत्यर्थत्वात् ' मतिबुद्धि ' (पा. ३।२।१८८) इत्यस्याविषयत्वेन ' केन च पूजाम् ' (पा. २।२।१२२) इत्येतेन नास्ति समासप्रतिषेधः । संबन्धसामान्यविवक्षाया च षष्ठी ।

* मेधा.

(२) ' प्रसवे च गुणगुणम् ' इति यदुक्तं तद् उच्यते— ब्राह्मादिष्विति । ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेषु क्रमावस्थितेषु श्रुताध्ययनसंपत्तिक (१ ति कृत) त्रेजोयुक्ताः पुत्राः शिष्टप्रिया जायन्ते ।

मस्य.

(३) ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वामुष्मिकं फलं प्रत्येकमुक्तं, इदानीमैहिकं च समुदायफलं श्लोकद्वयेनाह— ब्राह्मादिष्विति ।

नन्द.

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥

(१-) रूपं मनोहरकृतिः, सत्त्व नाम गणो द्वादशो वक्ष्यते, ताम्यामुपेता युक्ताः । आख्या धनवन्तः । श्रुत-शौर्यादिगुणयुक्ततया ख्याताः यशस्विनः । पर्याप्तभोगाः स्वगनुलेपनगीतवाद्यादिभिः सुखसाधनैरविकलैः नित्य-

* मवि. , मच. , भाच. मेधागतम् ।

गृह. १०० अपवत् , मनुयमी ; उ. २।२।२४ ; रस्य. ८६ अपवत् ; चदा. ६८३ अपवत् ; पमा. ४८७-४८८ अपवत् ; रस्यकौ. ३४ उच. ; प्रपा. ३४५ पूर्वतः (पूर्वतः) शेर्ष अपवत् ; संम. ८६५ अपवत् , मनुयमी ; मुक्ता. १४१ अपवत् ; संम. ६४ अपवत् ; संकौ. २०७ ; आन. १७३ ; बाल. १।६१ अपवत् ; सस्य. ५३ ; कृम. १।१९ चतुर्ष्वानु (चतुर्वे वाऽनु) शेर्ष अपवत् .

(१) मस्य. ३।४० ; अप. १।९० ; गृह. १०० रूपसत्त्व-गुणोपेता (रूपवन्तो गुणोपेता) मनुयमी ; उ. २।२।२४ ; रस्य. ८६ ; चदा. ६८४ ; पमा. ४८८ ; प्रपा. ३४५ ; संम. ८६५ ; मुक्ता. १४६ ; आन. १७३ ; बाल. १।६१ ; सस्य. ५३ .

सं. कां. ९१

युक्ताः । सुखसाधनैः पूर्वोक्तैरवियोगो भोगः, स पर्याप्तोऽशतः समग्रो येषां ते पर्याप्तभोगाः । धर्मानुष्ठानतत्पक्ष धर्मिष्ठाः । धर्मशब्दः केषांचिद्गुणवचनः । अतः ' गुणवचनान् ' (पा. ५।३।१८) इत्यातिशायिकः । शतं वर्षाणि जीवन्ति ।

* मेधा.

(२) ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्षु क्रमावस्थितेषु अध्ययनादिसंपत्तेजोयुक्ताः, साधुप्रियाः, सत्वव्येन द्वादश-ध्यायवक्ष्यमाणलक्षणैः सत्त्वेन दयादिभिश्च गुणैर्मुक्ताः, धनिनः, ख्यातिमन्तः, सपन्नसमनुलेपनाविमोगानुष्ठारतः पुत्रा जायन्ते, शतं वर्षाणां (१ ि) जीवन्ति ।

† गोप.

इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानूतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥

(१) ब्राह्मादिष्व्यतिरिक्तेषु गान्धर्वादिविवाहेषु नृशंसानूतं च वदन्ति नृशंसानूतवादिनः । नृशंसं नातृ-भगिन्यादौ अश्लीलक्रोशवचनम् । अनूतं प्रसिद्धम् । नृशंसं च अनूतं च नृशंसानूते, ते वदितुं शीलमेयामिति शब्दव्युत्पत्तिः । ब्रह्मधर्मो वेदधर्मो वेदार्थः, तं द्विषन्ति निन्दन्ति वा न भदधते वा । अत एव ' दुर्विवाहेषु ' इति निन्दा ।

मेधा.

(२) ब्राह्मादिष्व्यश्रुतुर्भ्योऽन्येषु आमुयादिषु दुष्ट-विवाहेषु क्रूरकर्माणाः, अनूतवादिनः, वेदयागादिद्वेषिणश्च सुता जायन्ते ।

‡ गोप.

* मवि. , मच. , भाच. मेधागतम् ।

† मस्य. गोरावत् ।

‡ मस्य. , भाच. गोरावत् ।

(१) मस्य. ३।४१ ; अप. १।९० तु (च) ; गृह. १०० इतरेषु तु शिष्टेषु (इतरेष्वनुविष्टेषु) मनुयमी ; उ. २।२।२४ इतरेषु तु (उच्यते च) दिशः सुता (समुत्थिता) ; रस्य. ८६ इतरेषु तु (इतरेष्वनु) ; चदा. ६८४ अपवत् ; पमा. ४८८ तु (च) हेतु (हे तु) ; प्रपा. ३४५ इतरेषु तु (इतरेष्वनु) ; संम. ८६५ अपवत् ; मुक्ता. १४१ ; संम. ६४ प्रगतवत् ; संकौ. २०७ पूर्वतः (इतरेष्वनुविष्टेषु नृशंसानूतवादिनः) ; आन. १७३ वर्षे (कर्म) ; बाल. १।६१ ; नन्द. प्रगतवत् ; सस्य. ५३ अपवत् ; कृम. १।१९ इतरेषु तु (इतरेष्वनु) .

(१) शिष्टेषु अनुशिष्टेषु, अ(१३)पदिष्टेष्विति यावत् । नृशंभो हिस्रः । मवि.

(४) ब्रह्म वेदः ब्राह्मणजातिर्था । धर्मश्चाग्निहोमादि-
स्ताद्विषयः । मचः

(५) ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्विषः । अननुज्ञातविवाह-
विषये निन्दा, इतरथा हि क्षत्रियादिषु गान्धर्वराक्षसाद्यु-
पशासनानर्थक्यप्रसङ्गः । नन्द.

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्यवर्जयेत् ॥

(१) समासतो विवाहानां फलप्रदर्शनमेतत् । ये
यस्य विवाहा विहितस्ते अनिन्दिताः, तैः ऊढानां या
प्रजा पुत्रादिलक्षणा सा अनिन्द्या भवति, प्रशस्येत्यर्थः ।
निन्दितैः प्रतिपिद्धैः निन्दिता गर्हिता । तस्मात् दुःख-
भागिनी प्रजा मा भूदिति निन्द्यान् विवर्जयेत् ।
§ मेधा.

(२) अगर्हितैः भार्याप्राप्तिहेतुमिर्विवाहैः अगर्हि-
तानि मनुष्याणामपत्यानि भवन्ति । गर्हितैश्च गर्हितानि
भवन्ति । तस्मात् गर्ह्यान् विवर्जयेत् न कुर्यात् ।

• गोप.

(३) यदर्थस्य यो विवाहो विहितः सोऽनिन्दितः ।
निन्दितोऽन्यः । एवं स्ववर्णाविहितविवाहे केवलं प्रजा
निन्द्या भवति, भार्यात्वं तु सिध्यत्येवेति कथितम् ।

मवि.

(४) ' न गिरागिर ' इति न्यायेन निन्दित-
विवाहान्निषेधति— अनिन्दितैरिति । ' ऐरंक्रुत्वोद्गापति ' इति विधौ ' य आत्मानं गिलेत् ' इत्याद्यर्थयादः, तथा ' अनिन्दितविवाहः कार्यः ' इत्यत्र निन्दितविवाहनिषेधो-
ऽर्थचादः । मच.

§ भाच. मेधागतम् ।

• मनु. गोपावत् ।

(१) मस्य. ११४२ ; अप. ११० ; शूक. ७५ ; षदा. ६८४ ; गुर. ६१ ; संप्र. ८६५ ; मुक्ता. १४१ निन्द्यान्वि (निन्द्यानि) ; बाल. ११११ ; सस्य. ५१ .

याज्ञवल्क्यः

• ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्यलङ्कृता ।
तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

(१) तस्यां तथोदायां जातः पुत्रः उभयतः पितृतो
मातृतश्च एकविंशतिं कुल्यानि पुनाति शोषयतीत्यर्थः ।
यद्वा, दशातीतानि दशोत्पत्समानानि आत्मानं चेत्येवं
योजना । तथा चाह गौतमः— ' दश पूर्वांश्च दशावरा-
नात्मानं च ब्राह्मीपुत्रः ' (गोध. ४।३३) इति । स्तुति-
मात्रमेतत्, भूतानां भाविनां पावनानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा
कृतनाशाकृतागमप्रसङ्गात् । यद्वाऽस्तु फलविधिः, विवाह-
विशेषस्य फलविशेषाभावेत्वात् । न चागमानुष्ठानेषु
ऽनुपपत्तिरिति शक्यं वक्तुम् । तथा च नैयायिकाः— ' न
हि यच्चनस्यातिभारोऽस्ति ' इत्याहुः । अयं च ब्राह्मणस्य
प्राथमकत्विको विवाहः । § विश्व.

(२) तस्यां जातः पुत्रः उभयतः पित्रादीन् दश
पुत्रादींश्च दश आत्मानं चैकविंशं पुनाति सद्गृह्तश्चेत् ।
† मिता.

यज्ञस्थश्रव्यजे दैव आदावर्पस्तु गोद्वयम् ।
चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरत्रयं पट् ॥

• यद्यपि ब्राह्मणविवाहानां लक्षणवाक्यानि पूर्वं तस्मिन्
तस्मिन् विवाहे समुद्भूतानि, तथाप्यत्र संगत्यर्थं पुनरुद्भूतानि ।
§ मया, चीमि. विश्वगतम् ।

† अय. मितावत् ।

(१) यास्य. ११५८ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; मवि.
११३७ (तज्जः पुनात्युभयतः) ष्टावदेव ; मया. १५५ ;
गमा. ९९ ; उत. १२८ ; संत. ८९२ ; विसौ. ५५ ; चीमि. ;
संप्र. ८६३ ; मुक्ता. १४१ ; विषा. ७५८ ; रत्न. ७६ ;
भाच. ११२७ .

(२) यास्य. ११५९ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; स्युच.
८६ ; मया. १५६ ; १६० (पुनात्युत्तरत्रयं पट्) ष्टावदेव ;
गमा. ९९ ; उत. १२८ ; विसौ. ५६ ; चीमि. ; संप्र.
८६३-८६४ ; मुक्ता. १४१ जश्च (जल्लु) ; शूक. १०९ ;
विषा. ७५८ ; रत्न. ७६ .

‘(१) प्रथमजश्चतुर्दश पुनाति । प्रथमो दैवः, तत्र जातः प्रथमजः । तथोत्तरजः पट् । उत्तरः आर्षः, तत्र जातः उत्तरजः । प्रथिमज्य पौर्वाप्येण योजना । तथा चाह मनुः— ‘दैवोदायाः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् । आपोदायाः सुतस्त्रींस्त्रीन् पट् पट् कायोदजः सुतः ॥’ इति । न्यूनफलत्वाच्चास्य दैवाधिकृष्टत्वम् । दैवसहपाठा-
चायमपि ब्राह्मणस्यैव । प्राजापत्यात् न्यूनफलत्वेऽपि चाख्यात एव पूर्वपाठ इति मन्तव्यम् । विश्व.

(२) प्रथमजो दैवविवाहजश्चतुर्दश पुनाति सप्ता-
वरान् सप्त परान् । उत्तरजः आर्षविवाहजः पट् पुनाति
श्रीन्पूर्वान् श्रीन्परान् । *मिता.

(३) उभयत्र स्वस्य मध्यस्थितत्वादेव पवित्रता ।
‡ मपा. १.५६

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिनि ।
स कायः पावयेत्तज्जः पट् पट् वंदयान्सहात्मना ॥

(१) सोऽयं प्राजापत्यः आद्यः आर्षात्पूर्वं इत्यर्थः ।
कृत एतत्, फलभूयस्त्वात् । अत्र हि जातः पट् पट्
वंशान् पुनाति, आत्मानं च । आर्षजस्तु श्रींस्त्रीन् ।
‘सहात्मना’ इत्येतत् पूर्वत्रापि योग्यम् । विश्व.

(२) तज्जः प्राजापत्यविवाहजः पूर्वान् पट् अ-
राश्च पट् आत्मानं चेति त्रयोदश पुरुषान् पुनातीत्यर्थः ।
‘पड्वंदयाश्च’ इति केषाचित्समतः पाठः, तेषां च मते
श्रीन् पूर्वान् श्रीन्वरान् आत्मानं चेति सप्त पुरुषानित्यर्थः ।
वीमि.

* अय., वीमि. मितावत् ।

‡ शेष मितावत् ।

(१) यास्मृ. १.१६० ; विश्व. पावयेत्तज्जः (पावयलायः) ;
मिता. ; अय. षट् षट् वंदयान्सहात्मना (षड्वंदवान् सप्त
वात्मना) ; शुक. १८ ; शूर. ८१ ; मपा. १.५६, १.६० ;
गमा. १.०० ; उत. १.२८ षट् षट् वंदयान् (षड्वंदयाश्च) ;
संत. ८.१२ उजवत् ; विमौ. ५६ ; वीमि. ; संप्र. ८.६५
सहात्मना (सहात्मनात्) ; मुक्ता. १.४१ ; शुक. १.०९ ;
विपा. ७.५९ षट् षट् वंदयान्सहात्मना (षड्वंदवान् सप्तमात्मना) ;
रान. ७६, ७९ .

ग. देवलः

चतुर्वर्षेतेषु दत्तायामुत्पन्नास्तनयाः स्त्रियाम् ।
दातुः प्रतिमहीतुश्च पुनन्त्यासप्तमं कुलम् ॥

(१) ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयामिधानानन्तरं देवलः—
चतुर्वर्षेति । एक. ९९

(२) अत्र प्राजापत्ये चतुर इत्येके, अत्रैव पडि-
त्येके । तत्रैव सप्ताद्यन्तयोर्विषये । तत्रैव दश दशोत्पन्ने ।
इत्येकत्र प्राजापत्ये विरोधापत्तौ दोषश्चन्यगुणिगुणवत्तर-
गुणवत्तमपुत्रभेदेनाविरोध इति नेतव्यम् । एयमन्यत्रा-
प्येवं विरोधे तादृशमेव समाधानमिति नेयम् । प्रशस्त्यर्थे
स्तुतिमानमिदं कृतमिति हल्ययुषः । शर. ८२

यमः

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्वर्षवानुपूर्वशः ।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः ॥
हंससत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥
इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्वियजयेत् ॥

बृहत्पराशरः

तार्यन्ते प्राक्ततोऽधस्तात्पुराद्यविवाहजैः ।
स्यात्मना द्विगुणा वंदया दश सप्त त्रयश्च पट् ॥

(१) अय. १.१६० ; शुक. ९९ चतुर्वर्षेषु (चतुर्वर्षेषु) ;
मवि. १.३७ पुनन्त्या (पुनात्या) उच. ; शूर. ८२ मुलब्राह्मणना-
(मुलब्राह्मणनयः) पुनन्त्या (पुनात्या) .

(२) शुक. १.०० मनुयमी ; शूर. ८२-८३ ; संप्र. ८.६५
मनुयमी .

(३) शुक. १.०० रूपसत्त्वगुणोपेता (रूपवन्तो गुणोपेता)
मनुयमी ; शूर. ८१ शुकवत् ; संप्र. ८.६५ मनुयमी .

(४) शुक. १.०० इतरेषु च शिष्टेषु (इतरेषु चतुर्विधेषु)
मनुयमी ; शूर. ८१ इतरेषु च (इतरेषु च) ; संप्र. ८.६५
मनुयमी .

(५) संप्र. ८.६५ मनुयमी .

(६) शुक. १.११९ .

वाह्यपुराणम्

ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

ब्रह्मलोकं ब्रह्मैक्षिप्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥

दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

भित्त्वा द्वारं तु सूर्यस्य स्वर्गलोकं च गच्छति ॥

गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

गन्धर्वलोकमासाद्य श्रीढते देववचिरम् ॥

शुल्केन दद्याद्यः कन्यां तौ पश्चात्सम्यगर्चयेत् ।

स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमक्षयम् ॥

आदित्यपुराणम्

दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

कृत्या द्वारं तु विपुलं भानुसोपानमुत्तमम् ।

आदित्यलोकादूर्ध्वं तु गमनं प्रतिपद्यते ॥

गान्धर्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

गन्धर्वलोकं व्रजति गन्धर्वैः पूज्यते च सः ॥

शुल्केन दद्याद्यः कन्यां वराय सदृशाय च ।

किन्नरैरुपगीयेत गान्धर्वं लोकमेति च ॥

शौनकाकारिकाः

यौ ब्राह्मेण विवाहेन सम्यग्दद्यात् शुमारिका ।

तज्जातः पावयेत्पुत्रो मातापितृकुलोद्भवान् ॥

(१) चदा. ६८५ : बाल. ११२२ पृ. ४१ ब्राह्मेण तु

(माहमेण च) क्षिप्रं (श्रीमे) ।

(२) चदा. ६८५-६८६ ।

(३) गृह्य. ८३ ; गृह्य. ६९ ।

(४) शौका. ३-४ पृ. ५६ तज्जातः (यज्जातः) ; प्रपा. ३४४ ; संप्र. ८६२ ।

द्वादशद्वादशतीतान् पुरुषान् भायिनस्तथा ॥

दैवोदकन्यकाजातो मातापितृकुलोद्भवान् ।

दशावरान्दश परान् पुनात्युभयतो नरान् ॥

प्राजापत्यविवाहोद्भावधूपुत्रः स्ववंशजान् ।

अष्टावरानष्टं परान्पुनात्युभयतो नरान् ॥

तैस्यां जातः सुतो मातुः पितुश्च कुलसंभवान् ।

सप्तावरान्सप्त परान्पुनात्युभयतो नरान् ॥

रेणुकारिका

ब्राह्मोदजः स्वादिदेश व्यतीतान्

दशावरान् स्वं च पुनाति शुद्धः ।

सप्तावरान्सप्त परांश्च दैवा-

जातः परान् पट् च तथाऽवरांश्च ॥

कायोदजस्त्रीनवरान् परांस्त्रीन्

आर्षोदजश्चेत् प्रपुनाति धर्मम् ।

ब्राह्मादिकेपूद्बहनेषु जाताः

पुत्राश्चतुर्वर्षेषु शतायुपस्ते ॥

विद्याविनीता जपशीलयुक्ता

वर्चस्विनो धान्यधनान्विताः सुः ।

अन्येषु शिष्टेषु तथा नृशंसा

ब्रह्मद्विपः स्युर्मनुनैवमुक्तम् ॥

* तस्यां आर्षोदियाम् ।

(१) शौका. ६ पृ. ५६ ; प्रपा. ३४४ ; संप्र. ८६३ ।

(२) शौका. १०-११ पृ. ५६ होद्य (होद्य) ; प्रपा. ३४४ ; संप्र. ८६४ उक्तं ।

(३) प्रपा. ३४४ ; संप्र. ८६४ ।

(४) रेका. ८६-८८ पृ. ५४ ।

कन्यादातृनिर्णयः कन्यादानफलं च

[कन्यादानाधिकारिणः, कन्यादाने पित्रादीनामधिकारकनः, अन्वयस्त्वानधिकारः, दातुरात्ने स्वयंवर, अन्यकन्यादाने-
ऽप्यधिकारः, कन्यादानप्रशंसा, गौर्वादिदानानां फलतात्पर्यम्, कन्यानुदानोपः ।]

मानवगृहसूत्रम्

पिता भ्राता वा दद्यात् ॥

पिता भ्राता वा पित्रः, अधिकारः (? उद्) ।
चाग्रहणमन्यमातामहादीनामुपलक्षणार्थम् । तथा च स्मृत्य-
न्तरम्— 'पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनादो प्रकृतिस्यः परः परः ॥' (यास्मृ.
१।६३) । अन्यस्त्वाह— कथं स्मृत्यन्तरेणैकवाक्यता
नाम । अयमि(?) यस्त्वयं स्मृतिकारेण नोक्तं चाप्रतिपिद्धं,
तन् स्मृत्यन्तरात् ब्राह्ममविरोधात् । यस्मान् हि सर्वे
सर्वत्राम्नातं, अत एव सर्वस्मृतिप्रत्ययेनकं कर्म युक्तं
तद्विचैः (?) । अष्टाभा.

वसिष्ठः

सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हादकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥

विष्णुः

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो मातामहो माता
चेति कन्याप्रदाः ॥

पूर्वाभावे प्रकृतिस्यः परः पर इति ॥

(१) प्रकृतिस्यः पातिलोन्मादादिदोषरहितः ।

शुक्र. ४७

(१) मातृ. २।८।६.

(२) चदा. ६७९.

(३) विस्मृ. २।१२८ ; अथ. १।६३ ; शुक. ४६ ; गृह-
४० ; स्मृसा. १२ ; दीक. १।६३ ; उत. १२६ प्रदाः (प्रदः) ;
संघ. ८२४ जनवत्.

(४) विस्मृ. २।१२९ ; अथ. १।६३ ; शुक. ४६ पूर्वाभावे
(पूर्वपूर्वाभावे) ; गृह. ४० (इति०) ; स्मृसा. १२ शूलवत् ;
दीक. १।६३ ; उत. १२६ ; वीमि. १।६४ (पूर्वाभावे पर
परः) एतावदेव, विष्णुपुराणम् ; संघ. ८२४ शुकवत्.

(२) अत्र याश्वल्क्यानुसारात् * व्यवहारातु-
साराच्च मातुरभावे मातामहाधिकार इति श्रेयम् ।

§ गृह. ४०

महाभारतम्

ऋतुप्राप्ता सुशुद्धा या कन्या सेत्वमिधीयते ।
तां तु कन्यां पिता माता भ्राता मातुल एव वा ।
पितृव्यश्चैव पञ्चैते दातुं प्रभवतां गताः ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि कन्यादानं यथाविधि ।
कन्या देया महादेवि परेषामात्मनोऽपि वा ॥
कन्यां शुद्धव्रताचारां कुलरूपसमन्विताम् ।
यस्मै दिस्तसि पात्राय तेनापि भृशकामिताम् ॥
प्रथमं तत्समाकल्प्य बन्धुभिः कृतनिश्चयः ।
कारयित्वा गृहं पूर्वं दासीदासपरिच्छदैः ॥
गृहोपकरणैश्चैव पशुधान्येन संयुताम् ।
तदर्चिने तदर्हाय कन्यां तां समलङ्कृताम् ॥
सविवाहं यथान्यायं प्रयच्छेदमिसाक्षिकम् ।
श्रुत्यायतीं यथा कृत्वा सद्गृहे तौ निवेशयेत् ॥
एवं कृत्वा बधूदानं तस्य दानस्य गौरवान् ।
प्रेत्यभावे महीयत स्वर्गलोके यथामुखम् ॥
पुनर्जातस्य सौभाग्यं कुलवृद्धिं तयाऽऽभुवात् ॥
कैरन्धमस्य पुत्रस्तु मरुतो नृपतिस्तथा ।
कन्यामङ्घ्रिसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥
राजा मित्रसहस्रापि यतिप्राय महात्मने ।
मदयन्तीं प्रियां दत्त्वा तथा सह दिवं गतः ॥

* चित्तपवित्रम् ।

§ वीमि. शूलवत् ।

(१) भा. (कुम.) १।१२४।१-६.

(२) भा. (कुम.) १।१२४।१६-७४.

(३) चदा. ६७८.

मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमाम् ।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिपुतात् ॥
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः ।
ऋष्यशृङ्गाय विपुलां सर्वकामैरयुज्यत ॥

मनुः

नाग्निहोत्रादिभिस्तस्याद्रक्षातो ब्राह्मणस्य वा ।
यत्कन्यां विधिवद्दत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ॥

यस्तुक्तविधिना कन्यां प्रयच्छति तस्य फलमाह मनुः—
नाग्निहोत्रादिभिरिति । . . . स्मृच. ८०

याज्ञवल्क्यः

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृताघृतौ ॥

(१) गृक. ८१ रक्षातो (रक्षतो) फलमाप्नोति (फलं
प्राप्नोति) स्मृतिः ; स्मृच. ८० ; गूर. ६८ सर्वं गृकवत् ;
प्रपा. ३५३ पूर्वांशे (अग्निहोत्रादिभिर्व्यत्यादीक्षतो ब्राह्मणस्य
च ।) यत्कन्यां (तत्कन्यां) ब्रूहस्पतिः ; संप्र. ८३१ पूर्वांशे
(अग्निहोत्रादिभिर्व्यत्यादीक्षितब्राह्मणस्य च ।) यत्कन्यां
(तत्कन्यां) : ८३४ पूर्वांशे (नाग्निहोत्रादिभिस्ताम्राद्रक्षणे
ब्राह्मणस्य च ।) आप्नोति (प्राप्नोति) स्मृत्पन्तरम् ; संप्र. ६६ ;
विपा. ४८ (भागः २) प्रपावत् ; कृम. ११३३ ; संप्र. ५०१ .

(२) यास्मृ. १।६३ ; विश्व. पितामहो (मातामहो)
सकुल्यो (स्वकुल्यो) ; समु. ५ ; मिता. ; अप. ; गृक. ४६ ;
गौमि. १८।२२ ; स्मृच. ८४ ; चदा. ६७९ ; चश्रा. १०८ ;
गूर. ४० ; हमा. ६५ ; स्मृसा. १२ पिता पितामहो (पिता-
पितामहौ) पूर्वांशे (पूर्वाभावे) ; पमा. ४८३ ; मपा. १४५ ;
प्रपा. ३४२ सकुल्यो (स्वकुल्यो) तथा (ततः) परः परः
(परस्परः) ; मर. १९ ; निप. २८५ (=) ; गभा. ६९ ;
उत्. १२७ ; संत. ८९३ ; प्रर. ९८ ; धीमि. ; संप्र. ८२४ ;
चम. ११० ; मुक्ता. १४० ; संम. ६६ ; सिन्धु. १०७३ ;
विपा. ७५६ ; संकौ. २०३ ; ज्योति. १५९ सकुल्यो
(स्वकुल्यो) ; आन. ४४६ ; प्रका. ३५८ ; संव. १४३ ;
संग. २५९ ; सस्मृ. ५४ ; संर. ४८६, ४९६ .

(३) यास्मृ. १।६४ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; गौमि.
१८।२३ ; स्मृच. ८१ ; चका. ८०४ समाप्नोति (अवाप्नोति) ;
पमा. ४८३ ; प्रपा. ३४२ ; मर. १९ ; गभा. ६९ ; उत्.

(१) कस्य-मुनरयं कन्याप्रदानोपदेशः । यदि ताव-
त्पितुः, तदभावे दुःखिष्ठतैव । अथ तदभावेऽप्यन्यस्य,
स किमिति परकीयां दद्यात् । तेन कः कन्यां दद्यादित्यु-
च्यते-पितेति । स्वकुल्य इति भ्रातृविशेषणं पितृव्यपुत्रा-
दिभ्यामर्थम् । पूर्वस्य पूर्वस्थाभावे परः परः कन्याप्रदः ।
प्रकृतिस्थश्च स्वभावस्यः । उन्मादाद्यनभिभूत इत्यर्थः ।
कन्याप्रद इति वचनादक्षताया एव नैयमिकं दानम् ।
पिता तु अकन्यामपि दद्यादिति केचित् । छन्दोऽतुरोधस्य
मातामहस्य पूर्वपाठः । अर्थतस्तु भ्रातैव पूर्वः । सर्वेषां च
स्वत्यसंबन्धाद्योदनातो वा प्रभृत्तरेविरोधः । पाठान्तरं वा
'पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा' इति ।
तत्र पाठक्रमेणैव नियमः । सकुल्य इति च मातुल्यादि-
परिग्रहार्थः । तथा अन्येऽपि योनिसंबन्धा इत्यध्याहारः ।
समानमन्यत् ।

यत्तु परकीयां किमिति दद्यादिति, तत्राह—यस्मात्-
अप्रयच्छति । निन्दार्थवाद्योऽयं प्रवृत्त्यर्थः । प्रत्यवाय-
विधिर्वा । विश्व.

(२) कन्यादातृक्रममाह—पितेति । एतेषां पित्रा-
दीनां पूर्वस्य पूर्वस्थाभावे परः परः कन्याप्रदः प्रकृति-
स्थश्चेत् यद्युन्मादादिदोषवाच्यं भवति । अतो यस्या-
धिकारः सोऽप्रयच्छन् भ्रूणहत्यामृतौ ऋतौ आप्नोति ।
एतच्चोक्तलक्षणवरसंभवे वेदितव्यम् । मिता.

(३) कन्याप्रदानाधिकारिणस्तत्कर्म चाह—पितेति ।
पित्रादीनां क्रमपरिपठितानां पूर्वस्य पूर्वस्थाभावे सति,
अप्रकृतिस्थत्वे चोत्तर उत्तरः प्रकृतिस्थः कन्याप्रदो
भवति । अविच्छ्रुतबुद्धिः प्रकृतिस्थः । अप्रकृतिस्थेन
पित्राऽपि कृतं कन्याप्रदानं अकृतमेव । यदाह नारदः—
'स्वतन्त्रोऽपि हि यकार्षे कुर्वाद्यप्रकृतिं गतः । तदप्यकृत-
मेव स्यादेष्वतन्व्यस्य हेतुतः ॥' स्वतन्त्रोऽपि पितृत्वा-
दिनां स्वातन्त्र्यार्होऽपि यद्यप्रकृतिस्थत्वेन परतन्त्रो भवति,
तदा तत्कृतं कार्यं वाग्दत्तादिकर्म अकृतं वेदितव्यम् ।

१२७ ; संत. ८९३ ; प्रर. ९८ ; विही. ७ चकावत् ; वीमि. ;
संप्र. ७७० ; चम. ११० ; मुक्ता. १३६ ; १४० चकावत् ;
संम. ६६ ; सिन्धु. १०७३ ; प्रका. ३५८ ; संग. २५९ ;
संव. १४३ ; सस्मृ. ५४ ; संर. ४९६ .

कन्यायाः प्रदाताऽधिकारी तामददद्भ्रमेहत्यां प्रत्युत समाप्नोति संपूर्णं प्राप्नोति । अप.

(४) परः पत्न्यः इति दर्शनात् पूर्वमारो इति दृश्यम् । प्रकृतिस्यः ऊनादादिदोषशून्यः । पर. ४०

(५) सकुल्यो दायदः, दायदेव्यपि सनिहित एवाधिकारी । प्रकृतिस्यः पातिल्योन्मत्तादिदोषरहितः, अप्रकृतिस्येन पित्रादिना कृतमपि अकृतमेव । यथाह नारदः— ' स्वतन्त्रोऽपि हि यत् कर्म कुर्यादप्रकृति गतः । तदपकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥ ' पितृत्वादिना स्वतन्त्रोऽपि सन् अप्रकृतिस्यत्वेन हेतुना परतन्त्रो भवति । तदीयकृतं चादानादिकं कार्यं अकृतमेव वेदितव्यं, यदि तस्मिन्वरे पत्नीयदोषा अचिकित्स्वरोगा वा भवेयुः । अभावे तु तथैवोपरितन् कर्म प्रकृतिस्यो निर्वाहेत्, दृष्टा- दृष्टदोषाम्भावात् । यदि अप्रकृतिस्यदत्ताया विवाहसंस्कारो निर्युद्धः, तदा प्रधानकर्मणो निष्पन्नत्वेनाधिकारित्वमात्र- वैकल्यात् तत्रापि न सर्वात्मना प्रत्यावर्तनीया कन्या । एवं तर्हि अनधिकारिणां कृतं अकृतमेवेत्येतद्विष्येत । सर्वं, तद्विरोधपरिहाराय परिवेत्तुविवाह इव ता प्रत्या- वृत्य पुनस्तस्मै एव अधिकारी दद्यात् । अत्र पुन- र्विवाहोऽपि परिवेत्तुविवाहवत् विज्ञेयः ।

मपा. १४५-१४६

मर. १९

(६) सकुल्यः पितृव्यादिः ।

(७) स्वकुल्यप्रत्यातिक्रमेण आदौ पितृकुल्यः, तदभावे मातामहकुल्यः, सर्वाभावे जननी ।

पर. ९८-९९

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥

(१) वासु. २१२४ ; विश्व. २१२२८ ; मेधा. २१७
(=) पू. ; मिता. ; अप. असंस्कृतास्तु (असंस्कृताश्च) ;
स्यूच. ४९७ (आ.) पू. ; चन्दा. २०८ पू. ; प्रपा. २० (=)
पू. ; आका. ५१९ (=) पू. ; गमा. १०१ पू. ; उत. १२७ ;
छता. १७ (=) पू. ; युक्ता. ७५२ (=) पू. ; संम. २५
पू. ; सिन्धु. ९४२ पू. ; १०७३ ; १०७५ (=) पू. ; विषा
४८२ ; ३६ (भागः २) स्मरणम् ; संकौ. २९ (=) पू. ; ११८

(१) संस्कारः परिग्रहणं, तत् पूर्वसंस्कृतैः असंस्कृ-
तानां भ्रातृणां कार्यम् । तादर्थ्येन वा द्रव्यमपनीयावशिष्टं
विभजनीयम् । अस्मादेव च शयते- साधारणद्रव्यात्
विवाहनिर्वाहः । सोपशयमौद्राहिकमार्जयितृणांमेव द्रव्य-
मिति । अतः साधारणादेव भ्रातरः संस्कार्या भगिन्यश्च ।
यदि तु अल्पं द्रव्यं वा न स्यात्, ततो निजादंशाच्चतुर्थ-
मंशं भगिन्यर्थमपनीयान्यत् समं विभजनीयम् । . . .
विश्व. २१२२८

(२) पितरि प्रेते यद्यसंस्कृता भ्रातरः सन्ति, तदा
तत्संस्कारे कोऽधिक्रियते इत्यत आह— असंस्कृतास्त्विति ।
पितरुर्ध्वं विभजन्निभ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदाय-
द्रव्येण संस्कर्तव्याः । असंस्कृतास्तु भगिनीषु विशेषमाह-
भगिन्यश्चेति । भगिन्यश्चासंस्कृताः संस्कर्तव्या भ्रातृभिः ।
किं कृत्वा निजादंशात् चतुर्थमंशं दत्त्वां । मिता.

(३) ये कनीयासो भ्रातरः पित्रा जातकर्मादिना न
संस्कृतास्ते ज्येष्ठैः संस्कृतैः संस्कार्याः । भगिन्यश्चाकृत-
विवाहसंस्कार एकस्य पुत्रस्य यावान्निजोऽंशास्तस्मात्
चतुर्थमंशं प्रत्येकं प्रदाय संस्कार्या विवाहयितव्याः ।
अप.

(४) भ्रातृणां संस्कृतानामेवाधिकारमाह स एव
यावदवश्यकः— असंस्कृतास्तु संस्कार्या इति । अप
चकारेण पूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्तेः विवाहपर्याप्तद्रव्यदाने
स्वाशचतुर्थभागदाने वा संस्कृतग्रहणं व्यर्थं स्यात्, अतः
कर्तृनिश्चयोऽयम् । तेनानुपनीताभ्रातृमात्रादितत्त्वे मायादे-
रेवाधिकारो न भ्रातृरित्युक्तं संबन्धतत्त्वाद् । कन्यास्वयंवरे
मातृदातृत्वे च ताभ्यामेव नान्दीश्राद्धं कार्यम् । तत्र च
स्वयं प्रधानसंकल्पमात्रं कृत्वाऽऽवदद्वाक्षणद्वारा कारयेदिति
प्रयोगपारिजाते । वरस्तु संस्कृतभ्रातृणामेव स्वयमेव
नान्दीश्राद्धं कुर्यात् न माता, ' पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं
वै कारयेत्स्वधाम् ' इति नियेयात्, उपनयनेन कर्माधि-
कारस्य जातत्वाच्चेति पृथ्वीचन्द्रोदयः ।

सिन्धु. १०७३-१०७४

पू. ; वाल. ११२५० पू. ५७२ प्रथम पाठः ; सुम. २७८ पू. ;
संव. १०५ पू. ; संर. १८० पू. ; ४९६ . . .

(५) यज्ञातीया कन्या तज्जातीयस्य पुत्रस्य यावान्
भागस्य चतुर्यमंशं प्रत्येकं भगिनीभ्यो दत्त्वा ताः
संस्कर्तव्या इत्यर्थः । भगिन्यश्चैत्र चकारो भ्रातृभिः
पूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्त्यर्थः । पूर्वसंस्कृतैरित्यनेनानुप-
नीतस्य भ्रातुरधिकारो व्यावर्त्यते ।

अत्र शूलपाणिः— पूर्वसंस्कृतैर्भ्रात्रादिभिः पितुरथै
पैतृकादेव घनादसंस्कृता भ्रातरो जातकर्मदिसंस्कारैः
संस्कार्याः । भगिन्योऽपि स्वाद्धनाचतुर्थभागं दत्त्वा तेनैव
घनेन विवाहाख्यसंस्कारेण संस्कार्याः इति ।

बृहस्पतिना तु— 'समांशा मातरस्तेषां तुरीयांशाश्च
कन्यकाः' इत्यनेन पितृघनाच्चतुर्थोऽंशहस्तवमुक्तम्, तदपि
संस्कारार्थमेव । चतुर्थोऽंशेन विवाहासंभवे यावता घनेन
संभयति तावद्देयम् । यथा देवलः— 'कन्याभ्यश्च पितृ-
द्रव्यादेयं वैवाहिकं वसु । अपुत्रकस्य कन्या वा धर्मजा
पुत्रवद्वरेत् ॥' इति । स्ववित्तानुसारेणेत्याह विष्णुः—
'अनुद्दानां तु कन्यानां स्ववित्तानुसारेण संस्कारं कुर्यात्'
इति । सं. ४९७

नारदः

'पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्या बान्धवास्तथा ॥

(१) नामं. १३१० ; नास्मृ. १५१० मातामहो (पिता-
महो) ; अप. १६३ सकुल्या बान्धवास्तथा (सकुल्यो बान्धव-
स्तथा) ; स्मृच. ८४ ; घटा. ६७९ ; चक्षा. २०९ वाऽनुमते
(वानुमतः) शेषं अपवद् ; शूर. ४० अपवद् ; पमा. ४८३
वाऽनुमते (वाऽनुमती) शेषं अपवद् ; मया. १४६ सकुल्या
(सकुल्यो) ; प्रया. ३४२ वाऽनुमते (वाऽनुमते) सकुल्या
बान्धवास्तथा (स्वकुल्यो बान्धवस्तथा) ; मर. १९ अपवद् ;
शभा. ७० मयावद् ; संत. ८९३ मते (मतः) शेषं अपवद् ;
उत. १२७ संवद् ; प्र. ९९ वाऽनुमते (वानुमते) शेषं अपवद् ;
षीमि. १६४ संवद् ; संप्र. ८९४ वाऽनुमते (वाऽनुमते)
शेषं अपवद् ; चम. ११० अपवद् ; मुक्ता. १४० संवद् ;
संम. ६६ मयावद् ; सिन्धु. १०७४ अपवद् ; विषा. ७५६
सकुल्या बान्धवास्तथा (सकुल्यो बान्धवस्तथा) ; संकी. २२१
अपवद् ; आन. १७६ ; प्रका. १५८ अपवद् ; बाल. १६४ ;
संग. २५९ अपवद् ; मंत्र. १४२ अपवद् ; कृम. १०७३ प्रथमः
पादः ; संर. ४९८ मते (मते) .

(१) : सकुल्याः पितृपक्षीयाः, बान्धवाः मातृ-
पक्षीयाः । अस्मिन् वचने भ्रात्रन्तरं मातामहमातुलयोः
क्रमेणाधिकारं प्रतिपाद्य, तदनन्तरं पितृवन्धूनामधिकारः
प्रदर्शितः । अयं च क्रमः औरसकन्यकावियये पुत्रिकादि-
वियये च वेदितव्यः । पुत्रिकाऽपि औरससमेव, 'औरसो
धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासतः' (यास्मृ. २।१२८)
इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । क्षेत्रजायां तु क्रमान्तरमाह
कात्यायनः— 'स्वयमेवौरसीं दद्यात्पित्रभावे स्वबान्धवाः ।
मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम् ॥' ।
अत्यार्थः— औरसीं पिता स्वयमेव दद्यात्, पित्रभावे
बान्धवाः पितृबान्धवाः दद्युः । ततोऽन्यां औरसीः पतिरिक्ता
धर्मजां नियोगेन जाता क्षेत्रजां तु पित्रभावे मातामहो
दद्यात् । 'मातामहो दद्यात्' इतिमातामहग्रहणं मातुल-
स्याप्युपलक्षणं, अतस्तदभावे माता इति क्रमः । युक्त
चैतत्, क्षेत्रजाया मातामहावयवप्रधान्यात् । एवं च
मातामहादीनां औरसीपुत्रीदाने पितृवन्धुषु विद्यमानेषु
अधिकारो नास्ति इत्युक्तम् । तत्र च वियवविरोधे
अपवादः श्रूयते— 'दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च
बन्धुषु । मातुलः समये दद्यादौरसीमपि अन्यकाम् ॥' ।
पौगण्डः व्यवहाराद्यसमर्थः । समये रजोदरानोचितमम-
यात् पूर्वकाले । मया. १४६—१४७

(२) पिता दद्यात् कन्यां स्वयम् । स्वयंग्रहणमन्य-
निरपेक्षप्रामाण्यार्थम् । पित्रा अनुज्ञातो भ्राता वा, पितु-
रभावे माता वा । तदभावे मातामहः, ततो मातुलः,
ततः सकुल्याः सपिण्डाः, ततो बान्धवाः संपन्थिनः ।

नाम.

(३) अत्र पितृग्रहणं पितामहोपलक्षणम् । अत्र
पित्रभावे पितामहः, तदभावे भ्रातेत्येवं क्रमो द्रष्टव्यः,
उदाहृतयाश्वल्क्यवचनोरोधात् । सकुल्या दद्यादाः,
बान्धवा मातृपक्षीयाः । संर. ४९८

माता त्यभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि यतते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां सजातयः ॥

(१) नामं. १३११ माता स्वभावे (माताऽभावे तु) ;
नास्मृ. १५१२ सजातयः (सजातयः) ; अप. १६३ माता
स्वभावे (माताऽभावे तु) सजातयः (स्वजातयः) ; स्मृच. ८४ ;

(१) अत्रापि पूर्वोक्तयुक्तेः* सर्वेषामिति पदेन पितृभ्रातृसकुल्या एव विवक्षिता इति मन्तव्यम् ।

§ गृ. ४०

(२) स्वजातयः ब्राह्मणादयः । यस्य वर्णस्य वा कन्या राज्ञातीया अधिकारिण इत्यर्थः । † मपा. १४६

(३) ययोक्तसर्वाभावे माता दद्यात् यदि प्रकृतिस्या वृत्तस्या पतितल्पमुपास्ते चेत् । तस्मा चासत्या-मवृत्तस्याया च समानजातीयां ब्राह्मणकन्या ब्राह्मणः । एवमितरा अपीतरे । नामा.

येदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाप्नेत् । अनुज्ञाया तस्य वरं परीक्ष्य वरयेत्स्ययम् ॥ ‡ स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्याद्प्रकृति गतः । तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥ †

* व्यवहारानुसारात् ।

§ बीमि. गृ. ४० ।

† सर. मपावत् ।

‡ व्याख्यासमूहः स्वयवरप्रकरणे (संका. पृ. ६६४) द्रष्टव्यः ।

† मपान्याख्यानं ' पिता पितामहः ' इति यज्ञपल्क्यवचने (संका. पृ. ७२६) द्रष्टव्यम् ।

चदा. ६७९-६८० सजातयः (स्वजातयः) ; चध्वा. १०९ तस्यामम (तस्यां त्वम) शेष चदावत् ; गृ. ४० पृ. ; मपा. ४८३ दद्युः कन्या सजातयः (कन्यां दद्युः स्वजातयः) ; मपा. १४६ चदानवत् ; प्रपा. ३४२ पमावत् ; मर. १९ चदानवत् ; गमा. ७० पमावत् ; संत. ८९३ दद्युः कन्यां सजातय (कन्यां दद्युः सजातयः) ; उत. १२७ पमावत् ; प्र. ९९ पमावत् ; यीमि. १६४ पृ. ; संम. ८२४ पमावत् ; चम. ११० पमावत् ; मुफा. १४० पमावत् ; संम. ६६ सर्वेषां (दातृणां) शेषं पमावत् । सिन्धु. १०७४ पमावत् ; विपा. ७५६ पमावत् ; संकी. ०२१ ; भाव. १७६ तस्यामम (तस्यां त्वम) शेषं पमावत् ; प्रका. १५८ पमावत् ; बाल. १६४ पमावत् , संसा. २५९ पमावत् ; संच. १४३ पमावत् ; सर. ४९८ पमावत् .

(१) नाम्ने. १११२२ तस्य वरं परीक्ष्य (वरं तस्य प्रतील) , नास्त्व. १५१२२ मामजेत् (मामजेत्) परीक्ष्य (प्रतील) . नाम्ने स्वयमिर्देशाः स्वयवरप्रकरणे (संसा. ६१४) द्रष्टव्याः ।

(२) नाम्ने. २१३६ उच्यते (तदप्यकृतमेव स्यात्तदप्यकृतः स सं. कां. ९२

(१) स्वतन्त्रोऽपि पितृत्वादिना स्वातन्त्र्यार्होऽपि यद्यप्रकृतिसत्त्वेन परतन्त्रो भवति, तदा तत्कृतं कार्यं वाग्दत्तादिकर्माकृतं वेदितव्यम् । अर. १६३

(२) अत्रानधिकारिणा वृत्ते दाने कन्या प्रत्या-ह्वयाधिकारी पुनस्तास्मै एव दद्यादिति मदनः । संप्र. ८२४

(३) यदि तु सतपदीविवाहहोमादि प्रधानं जातं, तदा अत्रैवैकव्येऽपि नाऽऽवृत्तिर्विवाहस्य । गौडा अण्वेव-माहुः । सिन्धु १०७९-१०७६

(४) स्वतन्त्रस्य सर्वदा प्रामाण्ये प्राप्त उच्यते । स्वतन्त्रोऽपि हि यत्कार्यं कुर्याद्प्रकृति गतः, तदप्यप्रमाणम् । यस्मान् तदाऽऽद्यस्वतन्त्रः, अमृतिगमनादितोः । स्वसकृतं प्रमाणमित्येतदुक्तं भवति । नामा.

कामत्रोधामिभृतातं भयच्यसनपीडिताः । रागद्वेषपरिताक्ष श्लेषालस्यप्रकृति गताः ॥

कामश्च क्रोधश्चामिभुक्तश्चातंश्च भयं च व्यसनं चेति द्वन्द्वः । एतैः पीडिताः । आर्तामियुक्तौ सामर्थ्याद्भवेयित्वा एतैः प्रत्येकं पीडितगण्डोऽभिसंघष्यते । अथवा आर्ता-मियुक्तावपि मायसाधनौ । ततः सर्वैः प्रत्येकं पीडितगण्डो-ऽभिसंघष्यते । अथवा कामयतेः कर्तारि पचायन् । क्रुपे-रपि तथैव । कामयमानश्च क्रुद्धश्चामिभुक्तश्चानंश्च काम-त्रेषामियुक्ताः । भयं च व्यसनं च भयच्यसने, भय-त्रेषामियुक्ताः । भयं च व्यसनं च भयच्यसने, भय-च्यसनाभ्यां पीडिताः भयच्यसनपीडिताः । कामत्रेषामि-युक्तानांश्च भयच्यसनपीडिताश्च कामत्रेषामियुक्तानांश्च व्यसनपीडिताः । अथवा भयच्यसनेऽपि पचादिवाक्यतः । व्यसनशब्दः (शब्दे) ' कृत्यस्युतो बहुलम् ' (पा.

हेतुतः) ; नास्त्व. ४४० ; अण्व. ११३ ; कृष्ण. ८४ तस्य-कृतमेव तयात् (अकृतं तस्यि प्राहुः) ; चध्वा. १०९ व्यहृत् (अहृत्) स्वानन्दरय (स्वतन्त्रय) ; मपा. १५५ कन्यां (कर्तव्यं) ; गमा. ७० स्वतन्त्रोऽपि हि कर्तव्यं (स्वतन्त्रो कति कर्तव्यं) ; उत. १३६ ; संम. ८२४ कन्यां (कर्तव्यं) ; मुफा. १४० स्वातन्त्र्यस्य (स्वतन्त्रय) ; सिन्धु. १०७५ स्वतन्त्रोऽपि हि कर्तव्यं (स्वतन्त्रो कति कर्तव्यं) ; भाव. १०७ चदावत् ; मर. १९७ सिन्धुत्वात् .

(१) नाम्ने. २१३७ भूय (युष्म) ; नास्त्व. ४४१ .

१।३।१२) इति यज्ञनात् ल्युट् कर्तरि । अतः कामश्च क्रोधश्चामियुक्तश्चातंश्च भयव्यसनपीडिताश्चेति * द्वन्द्वः । कामेन पीडितः । कामो नाम यद्य (प्य) प्राप्तप्राप्तीच्छा प्राप्ताधिक्येनेच्छा च, तथापीहास्वस्थोपलक्षणात् स्त्रीविषयो (१ ये) शब्दे । सा ह्यकार्येषु पुरुषं प्रवर्तयति । क्रोधः परामिद्रोहबुद्धिः, सोऽपि बुद्धिमोहं करोति । अभियुक्तः सत्येनाच्युतेन वा परेण राजकुले लेखितः । आतो व्याप्यादिना पीडितः । भयं आगामिदुःखज्ञानं, तेन पीडितः, भीतो वा । व्यसनं द्यतपानादि, सुद्विद्योगो वा । पीडितः केनचित्कार्यान्तरेण सैः परैर्वा । रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, ताभ्यां परिगतः परीतः । परीतशब्दः प्रत्येकमसि-संप्रप्यते रागपरीतो द्वेषपरीत इति । एते पूर्वश्लोके 'अप्रकृतिं गतः' इत्यनेन सामान्येनोक्ता विशेषिताः । एतैस्तत्कालकृतमप्रमाणम् ।

नाभा.

कुले ज्येष्ठस्तथा श्रेष्ठः प्रकृतिस्वरु यो भवेत् ।
तत्कृतं स्यात्कृतं कार्यं नास्यतन्त्रकृतं कृतम् ॥

तरिम्न् कुले यो ज्येष्ठः बृद्धः, तथा श्रेष्ठः गुणैः प्रशस्यतमः, तन्प्रस्य नेता प्रकृतिस्वस्थ स्वस्थो यदि भवति तत्कृतं प्रमाणं भवति, स चेत् स्वतन्त्रः, पित्राद्यभावा-दित्यर्थः ।

नाभा.

बृहस्पतिः

सहस्रसंमिता घेनुरनड्वान् दश घेनवः ।
दशानडुत्समं यानं दशयानसमो ह्यः ॥

* 'भयव्यसनपीडिताः' इत्यत्र 'भयश्च व्यसनश्च पीडितश्च' इत्यभिप्रायः । पूर्वं भयव्यसनद्वन्द्वेरेपि धमिपरत्वसाभवात् 'पीडितः' इति स्वतन्त्रा कोटिः । स्वतन्त्रपीडितशब्दोऽपि 'पीडितः केनचित्' इत्यादिना व्याख्यास्येन । धमिपरत्वपि कामादिशब्देषु विशेषणतया भावार्थप्रतीतिर्भाववचना एव कामादिराध्या अथे व्याख्याना इति ध्येयम् ।

(१) नार्य. २।३८ ; मास्य. ४।४२ खलु (सश्व) स्यात्कृतं कार्यं (तु कृतं प्राद्यः) .

(२) स्युच. ५४ : ८० सहस्रसंमिता (सवत्ससंमिता) ; चद्रा. ५१२ पूर्वांशे (सहस्रमेव घेनुनां शतं चानडुहा समम् १) : ६७७ पूर्वांशे (सहस्रमेव घेनुनां शतं चानडुहा समम् १) ; प्रपा. ३५९ पूर्वांशे (सहस्रमेव घेनुनां शतं चानडुहा समम् १) ;

दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् ।
तस्मात्सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥
कन्याश्चतिला नागा दासीगृहमहीरथाः ।
कन्यां च कपिला घेनुर्महादानानि वै दश ॥
तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।
न पिता नरकं याति नारी वा स्त्रीप्रसूतिनी ॥
यथान्यायं यथोक्तविधिना । स्त्रीप्रसूतिनी कन्या-
प्रसूतिनी ।

संप्र. ८३४

कात्यायनः

स्यंयमेवौरसीं दद्यात् पित्रभावे स्वदान्यवाः ।
मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां
सुताम् ॥ *

(१) दान्यवा अत्र स्मृत्यन्तरोक्ताः कन्याप्रदानाधि-
कारिणः पितामहादयो विवक्षिताः । अन्या अनौरसीम् ।
धर्मजां नियोगोत्पादिताम् ।

† शुक. ४७

(२) अत्र च मात्रा औरसी सर्वथैव न देयेति
न विवक्षितम् । तथा च स एव— दीर्घप्रवासयुक्तेश्चि-
त्यादि ।

वीमि. १।६४

* मदनपारिजातकारेण कृता व्याख्या 'पिता दद्यात्सर्व
कन्याम्' इति नारदवचने (संका. पृ. ७२८) द्रष्टव्या । सिन्धु-
मपागतम् ।

† शुक. शुकवद ।

संप्र. ५१६ : ८३३ पूर्वांशे (सहस्रमेव घेनुनां शतं वाऽनडुहां
समम् १) ; विपा. ४८ (भागः २) प्रभावद ; संग. २६२
संप्र. पृ. ८३३ वद .

(१) स्युच. ५४, ८० पृ. ; चद्रा. ५१२ पृ. : ६७७-६७८ ;
प्रपा. ३५९ सर्वेषु दानेषु (सर्वप्रयत्नेन) ; संप्र. ५१६ च (तु)
पृ. : ८३३ ; विपा. ४८ (भागः २) सर्वेषु दानेषु (सर्व-
प्रदानेभ्यः) ; संग. २६२ .

(२) स्युच. ८० ; मुक्ता. १४४ (=) कन्या च कपिला
घेनुः (कन्यका कपिला चैव) ; मान. १७८ (=) मुक्तावद .

(३) संप्र. ८३४ बृहस्पतिदेवकौ,

(४) शुक. ४७ पित्रभावे (पिताऽभावे) ; चद्रा. १०८
स्वदान्याः (तु दान्यवाः) स्वतोऽन्यां (स्वतोऽन्यो) ; गुर. ४०
दि (तु) शेषं शुकवद ; स्युसा. १२ ; मपा. १४७ ; मर.
१९ ; वीमि. १।६४ शुकवद ; संप्र. ८२४ शुकवद ; सिन्धु.
१०७४ ; संर. ४९८ .

(३) बान्धवाः स्वसपिण्डाः । सपिण्डाश्च स-
नामयः । 'सगोत्रबान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः' इति
त्रिकाण्डश्रीस्मरणात् । कल्पतरुस्तु बन्धुराब्देन स्मृत्यन्तरो-
क्तान् पितृवन्धुस्तुतादीन् व्याचष्टे । अभावोऽत्रावाधि-
मन्तामर्थ्यं च लक्षयति । संप्र. ८२५

दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु ।
माता तु समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् ॥

(१) पौगण्डः व्यवहारसमर्थः । समये कन्या-
दानोचिते काले । एक. ५७

(२) पौगण्डेषु पञ्चाब्दात्किञ्चिदधिकेषु ।
कृम. १०७५

व्यासः

पितृवत्पितृभ्रातृषु पितृव्यज्ञातिमातृषु ।
पूर्वाभावे परो दद्यात् सर्वाभावे स्वयं व्रजेत् ॥
यदि सा दातृवैकल्याद्रजः पश्येत्कुमारिका ।
भ्रूणहत्याश्च यावत्यः पतितः स्यात्तदप्रदः ॥
कन्ये ममाप्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ।
कन्ये मे घृष्टतो भूयास्त्वदानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥

देवलः

तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।
न पिता नरकं याति नारी वा स्त्रीप्रसूतिनी ॥

(१) शुक. ५७ तुल्ये (तुल्ये) पौगण्डेषु (पौगण्डेषु) ;
शूर. ५१ पौगण्डेषु (पौगण्डेषु) ; स्मृसा १२ ; मया. १५०
माना तु (मातुः) ; श्रीमि. १६५ ; संप्र. ८२५ ; मिश्रु.
१०७५ ; संग. २५५ तु (च) .

(२) व्यासस्मृ. २१६ .

(३) व्यासस्मृ. २१७ ; मर. १९ रजः (कर्तुं) स्मृणहत्याश्च
यावत्यः (तदस्मृणहत्याया सप्तः) .

(४) मया. १५५ कथ्यसूक्तं ; संप्र. ८३०-८३१ पार्श्वयोः
(घृष्टाः) घृष्टाः (सर्वतः) ; विपा. ५६ (भाग २) ; संप्र.
५५२ (=) .

(५) शुक. ८१ ; घटा. १७८ प्रसूतिनी (प्रसूतिनी) ;
शूर. ६८ ; संप्र. ८३५ इदमतिदेवतै .

यमः

देशानां तु सदस्त्राणां युक्तानां धुर्यवाहिनाम् ।
सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या विद्या च तत्समम् ॥
गौरौ ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥
कूपारामप्रपाकारी तथा वृक्षादिरोपकः ।
कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्तोत्यसंशयम् ॥

मरीचिः

नामिचिन्नरकं याति न कन्यादो न तत्सुतः ।
विश्वजित्संमितो यज्ञः कन्यादानं महत्फलम् ॥

संवर्तः

अलङ्कृत्य त्वलङ्कारिर्वराय सदशाय वै ।
ब्राह्मेण तु विवाहेन कन्यां दद्यात् सुपूजिताम् ॥
सं कन्यायाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कलम् ।
सद्भिरित्युच्यते साधुः कीर्तिं प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥
' इति 'करणः साधुशब्दात्परो द्रष्टव्यः । एक. ८०

ज्योतिष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।
प्राप्नोति पुरुषीं दत्त्वा होममन्त्रैश्च संस्तुताम् ॥

(१) स्मृच. ५५, ८० ; संप्र. ५१६ ; मुक्ता. १५५ कन्या
विद्या च (कन्या विद्या) .

(२) स्मृच. ८० .

(३) उत. १३८ .

(४) स्मृच. ८० ; मुक्ता. १५५ (=) न तत्सुतः (यतः
स्मृताः) महत्फलम् (महाफलम्) .

(५) संस्मृ. ६० . शेषः स्वलादिभिर्देशः ब्राह्मविवादे
(संक्रा. घृ. १७५) द्रष्टव्यः ।

(६) संस्मृ. ६१ सद्भिरित्युच्यते साधुः (साधुरां स वै
सद्भिः) ; शुक. ७९-८० प्राप्नोति (प्राप्नोति) ; शूर. ६७
प्राप्नोति (प्राप्नोति) ; संप्र. ८३१ स कन्यायाः (कन्यायाः) .

(७) संस्मृ. ६२ पुरुषी (पुरुषो) ; शुक. ८० मन्त्रैश्च
(मन्त्रैश्च) ; स्मृच. ८० पुरुषी (कन्दर्प) मरीचिः ; शूर. ६७
ष्टोमातिरा (श्टोमतिरा) शेषं शुकवत् ; मया. १५६ शुकवत् ;

निप. २८५ (=) पुरुषी (पुरुषात्) ; संप्र. ८३१ शुकवत् ;
मुक्ता. १५५ (=) गुणी (गुणो) पुरुषी (कन्दर्प) मन्त्रैश्च
(मन्त्रैश्च) ; विपा. ५० (भाग २) शुकवत् .

पुरी कन्याम् । यद्यपि संस्कृतां दत्त्वैत्यन्ये दाना-
त्संस्कारस्य पूर्वभावित्वं प्रतीयते; तथापि 'मुलं व्यादाय
स्वपिति' इतिवद्दानोत्तरकालत्वमेव संस्कारस्थावगन्तव्यम् ।
अर्थक्रमस्य बलवत्वात् । * संप्र. ८३३

तां दत्त्वा तु पिता कन्यां भूषणाच्छादनाशनैः ।
पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सववृद्धिषु ॥

स्वर्गे नित्यं चिरकालीने उत्सवानां वाद्यादीनां वर्त-
मानेषु सन्सु दत्त्वा इति संबन्धः । तत्फलमाह मत्स्य-
पुराणम्— 'मङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्मशेषं च
गीतकम् । ऋद्धयर्थे कारयेद्दीमानमङ्गल्यविनाशनम् ॥'
उत. १३८

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः ।
दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति पूज्यते चासवादिभिः ॥

कुकुदश्चाश्वमेधी च प्राणदाता भयेषु च ।
समं यान्ति रथा एषां त्रयो वै नात्र संशयः ॥

(१) सालङ्कारकन्यादाता कुकुदः 'सत्कृत्यालं-
कृता कन्यां यो ददाति स कुकुदः' इत्यभिधानात् ।

* शुक., शूर. संग्रहणम् ।

(१) संस्मृ. ६३ पूजयन् (पूजयेत्); शुक. ८१ दत्त्वा तु
(च दत्त्वा) नाशनैः (नासनैः); शूर. ६८ तु (च) नाशनैः
(नासनैः); उत. १३८ नाशनैः (नासनैः) वृद्धिषु (वृत्तिषु);
संत. ८९२ तु (च) शेषं उतवत्; संप्र. ८३४ तु (च)
नित्यमुत्सव (नित्यं वत्सर) .

(२) चदा. ६७९ नादिभिः (नाशनैः); प्रपा. ३५६ तु
य' (मुदा); संप्र. ८३२; भुक्ता. ४२ उत्तरार्धे (दत्त्वास्वर्ग-
माप्नोति पूजयन्मुत्सवादियु ।) ; संम. ६६; विपा. ४८
(भागः २) दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति (दत्त्वास्वर्गं समाप्नोति) ;
संको. २१०; प्रका. ३६५. कल्कजामुद्रितस्यतिपुरुके संस्मृ.
६४ दत्त्वस्वरूपः श्लोको दृश्यते— 'अलङ्कृत्य पिता कन्यां भूषणा-
च्छादनाशनैः । दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति पूजितवत्सुरादियु ॥' इति ।

(३) चदा. ६८९ भयेषु (द्वित्रेषु) एषां (शैने) वृद्धि-
पुराणम्; प्रपा. ३५६ एषां (येषां); संम. ८३२ कुकुद
(कुरद); संम. ६६; विपा. ४८ (भागः २) प्रपावत्; संको.
२११; बाल. ११२ घ. ४१ सर्वं चदावत्; कृम.
११३३-११३४ रथा एषां (रथैरेण) ; संत. ५०१ .

' दातुं भूपितकन्यायां कुकुर्गते प्रहावपि ' इति वैजयन्ती-
दर्शनाच्च । प्रपा. ३५६

(२) ' सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स
कूपदः ' इति कोशः । क्वचित् ' कुकुदः ' इति पाठः ।
न चेदं फलश्रवणात् काम्यमेवेति वाच्यं, अप्रदाने दोष-
श्रवणात् । अतो जातेष्विदं काम्यं च । संम. ६६

अत्रिः

वालुकाभिः कृतो राशिर्यावित्सर्पिमण्डलम् ।
गते वर्षसहस्रे तु लवमेकं विशीर्यते ।
क्षयश्च दृष्टस्तस्यापि कन्यादाने न विद्यते ॥

वृहत्पराशरः

पिता पितामहो भ्राता माता मातामहोऽपि वा ।
कन्यादाः स्युः क्रमेणैते पूर्वाभावे परः परः ॥

व्याघ्रपादः

द्वैव्येण चात्मसात्कृत्य परकीयां तु कन्यकाम् ।
धर्मेण विधिना कन्यां दत्त्वाऽथ सहस्रे वरे ।
द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदीरितम् ॥

दातारि कन्यादानामावात् कन्यादानाशक्तौ व्याघ्र-
पादाचार्य आह— द्रव्येणेति । विपा. ७५६

कश्यपः

अभिष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।
प्राप्नोति पुरुषो दत्त्वा होममन्त्रैरलङ्कृताम् ॥
र्यस्तु सत्येन धर्मेण पिता चार्पयते सुताम् ।
स प्रेत्य लभते स्थानं यथा दक्षः प्रजापतिः ॥

(१) चदा. ६७८ वालुकाभिः (वालुकायाः) लव (पल)
इष्टस्तस्यापि (इश्यते तस्याः); प्रपा. ३५६ विशीर्यते (विशि-
र्यते); संम. ८३२-८३३; विपा. ४९ (भागः २) वर्षं
(लय) लवमेकं (एकमेकं) .

(२) श्रुपसं. ६१२७ .

(३) विपा. ७५७ .

(४) कस्मृ. १०१४; चदा. ६७८ शतगुणीकृतम् (शतगुणं
शतम्) उत्तरार्धे (लभते कन्यकां दत्त्वा मन्त्रशोभैरलङ्कृताम्) .

(५) कस्मृ. १०१५; शुक. ८० चार्पयते (रपयति) ;
शूर. ६८ शुकवत्; संम. ८३३ शुकवत् .

(१) सत्येन छत्रादिरहितेन । स्पर्शयते वरेण संयोजयति । * गृक. ८०

(२) धर्मस्य सत्यता शुक्रादिरहित्यं, स्पर्शयते ददाति । गृ. ६८

अनडुहां सहस्राणां दशानां धुर्यवाहिनाम् ।
सुपात्रे विधियदानं कन्यादानं च तत्समम् ॥

धुर्यः वृषभः, वृषभदशसहस्रदानत्रयपुण्यसमपुण्यं सुपात्रे विधिवत् कन्यादानेन जन्वते इत्यर्थः । गृ. ६७

पिता वा यदि वा माता भ्राता वा यदि वेतरः ।
कन्यानृतकरा मूढा यां गतिं यान्ति तां शृणु ॥
अनिवर्ती यथा श्येनो गच्छत्येव यमालयम् ।
एवं नरकमायान्ति कन्यानृतकरा नराः ॥

इतर उक्तेभ्योऽन्यः कन्यादाता । कन्यानृतकराः कन्यादानप्रतिज्ञायामसत्यत्वप्रयोजकाः । गृ. ४९

पुनः संपद्यते नारी गतमात्मानमालम्नि ।
अश्विमात्रं त्वचं भित्त्वा शुक्रं तेजो धलं तथा ॥

ऋष्यशृङ्गः

महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये रथाः ।
कन्यादानानुगाः पश्चात्समं यान्ति त्रयो रथाः ॥

* सप्र. गृकवद ।

(१) गृक ८० ; चद्रा. ६७८ ; गृ. ६७ सहस्राणां (सहस्राणि) धुर्यं (धूर्यं) ; निप. २८४ (=) सरस्राणां (सहस्राणि) विधियदानं (दीयते दान) ; संप्र. ८३३ .

(२) कस्मृ. ११६ उत्तरार्धे (नरकं कृत्वापारानां गतिं यां यान्ति तां शृणु १) ; गृक. ५८ वेतरः (वेवः) ; गृ. ४३ .

(३) कस्मृ. ११७ उत्तरार्धे (एवं तु नरकं यान्ति कन्या-
स्वप्नकारकाः ।) ; गृक. ५८ यमालयम् (यथाऽनिलः) ;
गृ. ४९ गृकवद .

(४) कस्मृ. ११८ .

(५) चद्रा. ६८९ बडिपुराणम् ; प्रपा. ३५६ स्मृत्यन्तरम् ;
संप्र. ८३३ ये रथा (ये तथा) ; विपा ४८ (भाग २)
संप्रवद, कमेण रैजे ; बाल. ११२२ घ. ४१ कन्यादातुश्च
(नित्यदातुश्च) समं यान्ति (समायान्ति) आश्विपुराणम् ;
*संग. २६२ सप्रवद .

अयाचितप्रदातुश्च सत्यवादिन एव च ।
नित्यं स्वाध्यायशीलस्य समं यान्ति त्रयो रथाः ॥

विश्वामित्रः

कन्यामलङ्कृतां दत्त्वा समाहूय नराधिप ।
विचारिणे ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते ॥

मत्स्यपुराणम्

शौक्षे युक्तमसंदिग्धं बहुद्वारमहाफलम् ।
दशपुत्रसमा कन्या याऽपि स्याच्छीलवर्जिता ॥

लिङ्गपुराणम्

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
यद्दत्त्वा सर्वदानानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥
कन्यां लक्षणसंपन्नां सर्वदोषविवर्जिताम् ।
मातापित्रोस्तु संवादं कृत्वा दत्त्वा धनं महत् ॥
आत्मीकृत्य तु संस्थाप्य वस्त्रं दत्त्वा नवं शुभम् ।
भूषणभूषयित्वा च गन्धमाल्यैरथार्चयेत् ॥
निमित्तानि समीक्ष्याथ गोत्रनक्षत्रकादिकम् ।
उभयोश्चित्तमालोच्य उभौ संपूज्य यत्नतः ॥
दातव्या श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।
साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥
द्वैसीदासासनानां च भूषणानि गृहं ततः ।
क्षेत्राणि च धनं चापि तथाऽन्यानि प्रदापयेत् ॥
यौचन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः ।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

(१) चद्रा. ६८९ बडिपुराणम् ; प्रपा. ३५६ स्मृत्यन्तरम् ;
संप्र. ८३३ .

(२) चद्रा. ६८० .

(३) उल. १३८ .

(४) चद्रा. ६७७ पू. ; प्रपा. ३५६ ; संप्र. ८३३ ; विपा.
४८ (भाग २) ; संग. २६२ .

(५) चद्रा. ६८७-६८८ .

(६) चद्रा. ६८८ गृहं ततः (विदेवतः) चापि (वाऽपि) ;
प्रपा. ३५५ ; संप्र. ८३३ गृहं (गृहे) ; विपा. ४६ (भाग २)
ततः (तथा) न्यासः ; संग. २६२ .

(७) चद्रा. ६८८ ; प्रपा. ३५६ बडिपुराणम् ; संप्र. ८३३
रुद्रलोके (ब्रह्मलोके) ; विपा. ४६ (भागः २) सप्रवद,
आश्विपुराणम् ; संग २६२ संप्रवद .

स्कन्दपुराणम्

वैवाहिकप्रदानं वा यो ददाति तथा नरः ।
विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना ।
महेन्द्रभवनं याति सेव्यमानोऽप्सररोगणैः ॥
वैवाहिकप्रदानं यो न करोति नराधमः ।
पापीयान् स हि जायेत सर्वलोकविगर्हितः ॥

कूर्मपुराणम्

कन्यामलङ्कृतां वित्तशक्त्या दत्त्वा सकौतुकम् ।
गौरीलोकमवाप्नोति विप्राय गुणशालिने ॥

भविष्यपुराणम्

कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा ॥
कन्यामलङ्कृतां दद्यादनादाय नराधिप ।
द्विजाय वेदविदुषे कन्यादानं तदुच्यते ॥

नारदीयपुराणम्

चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थः श्रेष्ठ उच्यते ।
गृहस्थाच्च गृहं श्रेष्ठं गृहाच्छ्रेष्ठा वरस्त्रियः ॥
तस्मात् कन्याप्रदानस्य नान्यदानैस्तुला स्मृता ।
अतः प्रदेया विद्वद्भिः कन्या सर्वार्थकाङ्क्षिभिः ॥

अग्निपुराणम्

एवं यच्छन्ति ये कन्यां यथाशक्त्या स्वलङ्कृताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सदृशे वरे ॥

(१) चदा. ६९० तथा नरः (दयापरः) भवनं (भवने) ;
प्रपा. ३५६ महेन्द्र (माहेन्द्र) सेव्यमानो (दीप्यमानो) ;
संप्र. ८३२ नरः (परः) सेव्यमानो (वीक्ष्यमाणो) ; विपा. ४८
(भागः २) ददाति तथा नरः (दद्याच्च नरोत्तमः) सेव्यमानो
(वीक्ष्यमानो) ; बाल. ११२२ पृ. ४१ वा (च) तथा नरः
(दयापरः) भवनं (भवने) द्वितीयार्थं नास्ति ; संप्र. ५०१
वा (हि) तथा नरः (दयापरः) विमानेन विचित्रेण
(विमानानार्कवर्णेन) सेव्यमानोऽप्सर (सेव्यते षप्स) -

(२) संप्र. ५०१ .

(३) चदा. ६७९ .

(४) पमा. १७८ ; उत. १३९ .

(५) चदा. ६८० ; बाल. ११२२ पृ. ४१ अशुभः पाठः .

(६) चदा. ६७९ .

(७) चदा. ६८८ वरे (नरे) ; बाल. ११२२ पृ. ४१
यथोक्ते (यथोक्त) .

क्रेमात्कर्मं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ।
तावत्स्वर्गं लभेद्यावत्सर्वलोभ्रां तु सङ्गकः ॥

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्ति स्वलङ्कृताम् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

तिलराशिः कृतो यावद्विवाकरसमुच्छ्रितः ।
वर्षान्ते गृह्यते तस्मात्तिल एकस्तु यावता ।
संक्षयं लभते तावद्ब्रह्मलोकोऽस्य निश्चितम् ॥

शतगव्यूतिमानेन संचितैर्वृषरोमभिः ।
विशीर्यते तुरालिङ्गं वर्षे कन्याप्रदस्तथा ।
तावत्स्वर्गं लभेद्यावत्सर्वलोभ्रां तु संक्षयः ॥

कन्यादानं दरिद्रस्य यो ददाति परिष्कृतम् ।
पूर्वधर्ममवाप्नोति यथावद्विधिकल्पितम् ।
तस्मात्कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता ॥

आदित्यपुराणम्

श्रुत्वा कन्याप्रदानं तु पितरः सपितामहाः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

(१) चदा. ६८८ पू. ; बाल. ११२२ पृ. ४१ क्रमात्कर्म
(क्रमोक्तम्) .

(२) चदा. ६७९ शक्ति (शक्त्या) ; प्रपा. ३५६ ;
संप्र. ८३२ ; विपा. ४९ (भागः २) .

(३) चदा. ६८९ ; प्रपा. ३५६ तस्मात्तिल एकस्तु (तस्य
तिलराशेश्च) निश्चितम् (निश्चितः) ; संप्र. ८३२ तस्मात्तिल
एकस्तु (तस्य तिलो राशेश्च) ; विपा. ४९ (भागः २)
संप्रवद .

(४) चदा. ६८९ .

(५) चदा. ६८९-६९० ; बाल. ११२२ पृ. ४१ तस्मात्कन्या
प्रयत्नेन (यस्मात्कन्याप्रदानेन) .

(६) गृक. ८१ विमुक्ताः (मुक्ता वै) ; चदा. ६८८ तु
(च) सपिता (प्रपिता) वद्विपुराणम् ; गृह. ६८ ; प्रपा. ३५६
श्रुत्वा (कृत्वा) तु (च) सपिता (प्रपिता) वद्विपुराणम् ;
निप. २८५ (=) सर्वं (पूर्वं) ; संप्र. ८३४ गृकवद ; विपा. ४९
(भागः २) सर्वं चदावद ; संकौ. २११ तु (च) वद्विपुराणम् ;
प्रका. ६६५ संकौवद ; बाल. ११२२ पृ. ४१ तु (च) पितरः
सपिता (पितरश्च पिता) स्कान्दे श्लोकम् ; संप्र. २६३ गृकवद .

अनिर्दिष्टकर्तृकवचने

पिता पितामहो भ्राता पितृव्यो गोत्रजो गुरुः ।
मातामहो मातुलो वा कन्यादा बान्धवाः क्रमात् ॥
अज्ञविद्यावधूत्राणगोभूरुक्माश्वहस्तिनाम् ।
दानान्युत्तमदानानि ह्युत्तमद्रव्यदानतः ॥

रेणुकारिकाः

पिता दद्यात्ततः कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।
मातामहो मातुलो वा सकुल्यो बान्धवोऽपि वा ॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि तिष्ठति ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः ॥

(१) धर्म. ४८ पितृव्यो गोत्रजो गुरुः (ज्ञातव्यो गोत्र-
जग्रन्) ; ज्योति. १५९ .

(२) मुक्ता. १४४ .

(३) रेका. १८०, १८१, १८३, १८४ पृ. ६१ .

प्रकृतिस्थः पिता मुख्यस्तदभावे पितामहः ।
भ्रात्रादयस्तस्य नाशे प्रकृतिस्था यथाक्रमम् ॥
स्वतन्त्रोऽपि हि यः कश्चित्कुर्यादप्रकृति गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥
यो दद्याद्विधिना कन्यां द्विजाय गुणशालिने ।
स तत्र फलमाप्नोति तत्त्वतस्तदहं ब्रुवे ॥
ज्योतिष्टोमातिरात्राभ्यां शतं शतगुणीकृतम् ।
प्राप्नोति कन्यकां दत्त्या होममन्त्रैश्च संस्कृताम् ॥
दशानां तु सहस्राणां युक्तानां धुर्यवाजिनाम् ।
सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या दद्याच्च (१ विद्या च)
तत्समम् ॥

गौरी ददन्नाकष्टं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद्भ्रूलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

(१) रेका. ६६-७० पृ. ६६-६७ .

* समानक्रियादिविचारः

वसिष्ठः

पुत्रोद्वाहान्नैव पुत्र्याः कदाचित्
आपण्मासात्कार्यमुद्वाहकर्म ।
ऊर्ध्वं तद्वन्मण्डनान्मुण्डनं च
प्रत्युद्वाहं नैव पुण्यद्वयं च ॥
निर्गामत्पूर्वतो न प्रवेशः शुभ-
स्तत्र संवत्सरान्तावधिः कथ्यते ।
निर्गामः स्त्रीविवाहः पुनः पुंविवाहः
प्रवेशो न चै मण्डनान्मुण्डनम् ॥

पुत्रीविवाहात् परतः सदैव
शुभप्रदं पुत्रविवाहकर्म ।
पुत्रद्वयं नैव ऋतुद्वयेऽपि
पुत्रीद्वयं वाऽपि कदाचिदेव ॥

ऐकोदरप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि ।
पाणिग्रहो भवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेत् ॥
उद्वाहश्चैकजन्यानां न विधेय ऋतुत्रये ।
सोऽपि हन्ति तयोरेकं पक्षमब्दत्रयात् भृशम् ॥
विवाहस्वैकजन्यानामेकस्मिन्नुदये कुले ।
नाशं करोत्येकवर्षे स्यादेका विधवा तयोः ॥

(१) वसं. ३२।२३१-२३२ .
(२) वसं. ३२।२३३ ; विसौ. १५ ऋतुद्वये (ऋतुत्रये) .
(३) वसं. ३२।२३४-२३५ .
(४) वसं. ३२।२३६ हस्त्वैक (हस्त्रैक) करोत्येक (करो-
त्येव) तयोः (ऽधवा) ; प्रपा. ३१६ जन्याना (जानाना)
रमृत्यन्तरम् ; विसौ. १३ स्वादिका (तत्रैका) रमृत्यन्तरम् ;
धम. ५२ (=) एकस्मि (नैकस्मि) स्वादिका विधवा तयोः
(यचैका विधवा भवेत्) ; संप्र. ७२७ स्वादिका (स्वादिका)
रमृत्यन्तरम् ; संम. ६९ रमृत्यन्तरम् ; विपा. ७३० रमृत्यन्तरम् ;
संक्रौ. १९६ हस्त्वैकजन्याना (हारत्वैकजाताना) रमृत्यन्तरम् ;
संसा. ३४३ संप्रवत् , रमृत्यन्तरम् ; संर. ४९२ जन्याना
(जानाना) रमृत्यन्तरम् .

उदयः लग्नम् ।

प्रपा. ३१६

पुत्रोद्वाहान्नैव पुत्रीविवाहोऽपि ऋतुत्रये ।
अब्दान्तरे मुण्डनं च न कदा मुण्डनद्वयम् ॥
ऐकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्ययोः ।
न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचन ॥
ऐकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं
स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।
पण्मासमध्ये मुनयः समूचु-
र्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥
ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम् ।
तदा ऐकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते ॥

(१) वसं. ३२।२३७ ; प्रपा. ३१६ अब्दान्तरे (अब्दान्तराद्)
न कदा (नैकदा) रमृत्यन्तरम् ; प्रर. ९८ (=) प्रपावत् ;
धम. ५३ विवाहोऽपि (विवाहः स्वात्) शेषं प्रपावत् , संहिता-
सारावल्यां श्लुक्तम् ; चम. १०९ (=) प्रपावत् ; ज्योति. १६१
विवाहोऽपि (विवाहात्तु) शेषं प्रपावत् , काव्यायनः .

(२) वसं. ३२।२३८ न पुत्रीद्वय (पुत्रिकाद्वय) प्रदद्यात्तु
(न दद्यात्तु) ; प्रपा. ३१६ (=) एकजन्ये (नैकजन्ये) नैक
(रेक) ; गभा. ९८ तु कन्ये (च कन्ये) जन्ययोः (जन्मनोः)
दद्यात्तु (दद्यात्) (=) ; प्रर. ९८ जन्ययोः (जन्मनोः) (=) ;
धम. ५२ न पुत्रीद्वयमेकस्मै (कन्ये द्वे तु न चैकस्मै) (=) ;
विसौ. १५ ; संप्र. ७२६ प्रदद्यात्तु कदाचन (दद्यादिति पराशरः)
(=) ; सिन्धु. ११२२ प्रपावत् , नारदः ; विपा. ७३१
दद्यात्तु (दद्यात्) (=) ; ज्योति. १६२ (=) ; प्रका. ३५७
(=) प्रपावत् ; संग. २७४ कदाचन (कथंचन) पराशरः ;
संव. १४३ जन्ययोः (जन्मनोः) दद्यात्तु (दद्यात्) .

(३) गभा. १०८ ; संप्र. ७२७ मदनरत्नेऽपीत्युक्तम् ;
सिन्धु. ११०६-११०७ ; विपा. ७३२ ज्योतिषे श्लुक्तम् ;
संग. ३४२ मदनरत्नेऽपीत्युक्तम् ; पुम. ४४९ नारदः ; संर-
४५४ .

(४) गभा. १०८ ; संप्र. ७२७ ; सिन्धु. ११०७ ;

* विवाहादिरूपाणां समानक्रियाणां विवाहचौलादिरूपाणामसमानक्रियाणां च योग्यच-क्रम-काव्येपणादिविचार इत्यर्थः ।

(१) [एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं] अस्यापवाद-
स्तत्रैव— ऋतुत्रयस्येति । संप्र. ७२६

(२) अत्रत्यतुशब्देन विवाहभिस्रमेकोदरविषयं
मङ्गलद्रयमन्वभेदे [अपि] न भवतीति ज्ञाप्यते ।
संक्रौ. १९६—१९७

द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं
शुभं तु पश्चान्नयभिर्दिनेस्तु ।
आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा
द्वारेऽथवाऽऽचार्यविभेदतो वा ॥

एकोदरप्रसूतानां नाम्निकार्यत्रयं भवेत् ।
भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽन्नवीत् ॥

(१) कार्यत्रयं चोलेपनयनविवाहरूपम् । भिन्न-
मातृकाणां तु न निषेधः । तत्रापि पूर्वं मुण्डनं तत उप-
नयनं ततो विवाह इति क्रमः । तदुक्तं च्यवनेन—
' आदौ चोळं ततो मौडी विवाहश्च शुभप्रदः । मातृभेदे
शुभैरक्तो मातृरैक्ये न कर्हिचित् ॥ ' । विंशौ १४

(२) अस्वार्थः— एकस्मिन् गृहे नवदिनमध्ये
शोभनद्रयं न कार्यं, किन्तु नवदिनानन्तर कार्यम् ।
ओत्सुक्येनावश्यककर्तव्ये द्वारभेदेन गृहभेदेन आचार्य-
भेदेन वा कार्यम् । तथैकस्मिन् गृहे सोदराणां होमव-
त्संस्कारत्रयं न कार्यं, भिन्नोदरप्रसूतानां तु न दोषः ।
संप्र. ७२९

(३) शातातपग्रहणेन भिन्नोदरविषयाग्नित्रयनिषेधस्य
अनित्यता ज्ञाप्यते । संक्रौ. १९७

(४) एकोदरप्रसूताना इति निर्देशाग्निदोदरप्रसूताना
शोभनत्रयं भवति, भिन्नोदरप्रसूतानामपि नेति शातातप
इति विकल्पः । क्रम. ११०७

एकोदरप्रसूतानां न सहोपनयक्रिया ॥
नै पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि
विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् ।
न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च
गोत्रैकतायां यदि नाव्दभेदः ॥

(१) गोत्रैकतायामिति त्रिपुररुपसापिण्ड्ये द्रष्टव्यम्,
प्रवेशनिर्गमसहचरितमुण्डनमण्डनयोस्ताया दर्शनात् । तथा
च मेधातिथिः— ' पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।
प्रवेशाभिर्गमस्तद्वत्तथा मण्डनमुण्डने ॥ ' ।
संप्र. ७२९—७३०

(२) गोत्रैकत्वं च सापिण्ड्ये सति द्रष्टव्यम् ।
विवा. ७३२

एकलप्रे द्विलप्रे वा द्वे गृहे यत्र शोभने ।
तयोरेको विनष्टः स्वाद्वर्धते न यथास्तिरत् ॥

(१) इत्येकगृहे शोभनद्रयनिषेधः स चतुर्थदिवसा-
दवाग्निपयः । विंशौ. १४

विवा. ७३२ मदनरत्ने ; संक्रौ. १९६ नारदः ; संग. ३४२
मदनरत्ने ; पुम. ४५० नारदः ; मंत्र. ४९४ ।

(१) गमा. १०८ ; विंशौ. १४ ; संप्र. ७२९ मुत्सवो
(मुत्सवो) ; मुक्ता. १४६ (द्विशोभन त्वेकगृहेषु नेष्टं शुभं तु
कुर्व्याकनः पुरस्तात् । आवश्यकं शोभन उत्सुक्येराचार्यभेदेन
तथैव कुर्व्यात् ॥) गंगः ; सिन्धु ११०७ ; विवा. ७३४ ;
संक्रौ. १९७ ; प्रका. ३५७ ; संग. ३४४ द्विशोभन (द्विशोभने)
नेष्टं (नेष्टे) शेषं संप्रवत् ; पुम. ४५० ; क्रम. ११०६ प्रथमः
पादः ; संर. ४९६ ।

(२) गमा. १०८ ; विंशौ. १५ नाभि (नात्र) : संप्र.
७२९ ; मुक्ता. १४६ एकोदर (एकमाद) त्रय (द्वय) शातातपः ;
सिन्धु. ११०७ ; विवा. ७३४ त्रयं (द्वयं) , संक्रौ. १९७ ;
संग. ३४४ ।

(१) विसौ. १५ ।

(२) प्रया. ३१६ तु प्र (तुश्च) ; गमा. १०८ ; धर्म. ५२
(=) तु प्र (तुश्च) पू. : ५३ ; विसौ. १४ प्रकुर्यात्
(प्रकल्पयेत्) चतुर्थपादे विना, मिदिरः ; संप्र. ७२९ ; मुक्ता-
१४५ त्रयेऽपि (त्रयेण) प्रकुर्यात् (प्रकल्पयेत्) गोत्रैकतायां यदि
नाव्दभेदः (त्वान्मुण्डनामण्डनमन्वगेव) अत्रिः ; संम. ६९
नं च (न तु) संदितास्तारावत्वात् ; सिन्धु. ९२० उच. ११०६ ;
विवा. ७३२ (=) उच. ; ज्ञान. १७८ मुत्सवत्, अत्रिः ;
संग. ३४५ ; पुम. ४५९ प्रकुर्यात् (प्रकल्पयेत्) गोत्रैकतायां
यदि नाव्दभेदः (त्वान्मुण्डनामण्डनमन्वगेव) वराहमिदिरः ;
संर. ४९४ ।

(३) विसौ. १४ (=) यथास्तिरत् (इति स्तिरः) ;
विवा. ७३४ ; पुम. ४५० विसौवत् ; संर. ४९६ ।

(२) चतुर्थादिनादर्वाग्विषये तत्रैव वसिष्ठः— एक-
लम्बे द्विलम्बे वेति । यत्र गृहे द्वे शोभने द्वौ विवाहाविति
संश्रवणः । पुम. ४५०

नारदः

पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।
न तयोर्नैतमुद्वाहान्मङ्गले नाप्यमङ्गलम् ॥

(१) मङ्गले विवाहादौ । अमङ्गलं श्राद्धादि ।
संम. ६९

(२) तयोः पुत्रपुत्र्योर्मध्ये एकस्योद्वाहानन्तरमन्य-
स्योपनयनं नेत्यर्थः । कृम. ११०६

नैकस्मिन् वत्सरे कार्यां गेहोद्वाहौ कथंचन ॥
विवाहश्चैकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि ।
असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥

विवाहस्त्विति । तुशब्दः एवकारार्थे । अन्ययोग-
व्यवच्छेदस्तदर्थः । तथा चान्याब्दप्रवेशेऽपि षण्मासमध्ये
एकोदरस्य विवाहमिदं मङ्गलं नेत्यर्थः ।

कृम. ११०६

नै वेदिकायां न गृहे न शाले
न मण्डपे युग्मकरप्रहौ तु ।

(१) ज्योति. ७७।१४९ नाप्य (नाप्य) ; प्रपा. ३१६ हो
न (होऽपि) नाप्य (नाप्य) ; गभा. १०८ मङ्गले नाप्यमङ्गलम्
(मण्डनादि मुण्डनम्) ; संम. ७३० गभावात् ; संम. ६९
तयोः (कार्य) ; सिन्धु. ११०६ गभावात् ; विषा. ७३२ गभावात् ;
ज्योति. १६१ ज्योतिवात् ; संग. ३४६ गभावात् ; पुम. ४४९
हो न (हं च) उत्तरार्थे (न कार्यं त्रानमुद्वाहान्मङ्गले नाप्य
मङ्गलम् ।) ; कृम. ११०८-११०९ सप्तवात् ; संम. ४९३
सप्तवात् .

(२) विषा. ७३२ ; ज्योति. १६४ गेहोद्वाहौ (गृहोद्वाहौ)
भास्करव्यवहारे ; संग. ३२६ ज्योतिवात् , ज्योतिनिबन्धे ;
संम. ४९३ ज्योतिर्मन्थे .

(३) ज्योति. २७।१५० ; संम. ७२६ शैकजन्यानां
(रथिकजातानां) वराहः ; संम. ६९ शैकजन्यानां (शैक
कन्यानां) ; सिन्धु. ११०६ सप्तवात् , वराहः ; ज्योति. १६१ ;
पुम. ४५० ; संम. ४९३ सप्तवात् .

(४) पुम. ४५० .

यथा पथि प्रत्यभिदर्शने च
तदा द्वयोरेकतरं जहाति ॥

मातृयज्ञक्रियापूर्वं ज्येष्ठं कृत्वा तु मङ्गलम् ।
ऋतुत्रयं पुनर्यावन्न. कुर्याद्ध्युमङ्गलम् ॥

ज्येष्ठमङ्गले विवाहोपनयने । लघुमङ्गलं चौशदि ।
अनेन वचनेन समावर्तनमपि निषिध्यते, तस्यापि लघु-
मङ्गलत्वादिति केचित् । अन्ये तु पित्रादिः कर्तृकपुत्रादि-
संस्कारपरं, न तु स्वकर्तृकत्वसंस्कारपरम् । समावर्तनस्य
स्वकर्तृकत्वात्तार्थं निषेधस्तत्रेति प्राहुः । अत्र प्रमाणाभावा-
च्चिन्त्यमेतत् । एवं च विवाहोत्तरमुपनयनोत्तरं वा, ऋतु-
त्रयादर्वाक् चौलं न कार्यमित्युक्तं भवति ।

सर. ४९३

ऐकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।
न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥

(१) वत्सरपरिहाराशक्तौ षण्मासं वा परिहरेत् ।
तथा च वराहः— ' विवाहस्त्वेकजातानां षण्मासा-
भ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा
भवेत् ॥ ' । संम. ७२६

(२) न समानक्रियामित्यनेन द्वयोश्चौले द्वयोर्व्रत-
बन्धौ द्वयोर्विवाहौ वा न कुर्यादिति बोध्यते । मातृभेदे
विधीयते इत्येतेन एकस्य पुंसो विवाहद्वयमप्येकदिने
निषिद्धं, मातृभेदाभावात् । सर. ४९३

सैमानाऽपि क्रिया कार्या मातृभेदे तथैव च ।
विवाहे दुहितुः कार्या न विवाहश्चतुर्दिनम् ॥

(१) घम. ५३ उच. , संहितासारावल्याम् ; संकौ १९६ ;
ज्योति. १६१ कालायनः ; कृम. ११०६ ; संम. ४९३ ज्योति-
निबन्धे .

(२) विसौ. १५ ; संम. ३८६ ज्योतिनिबन्धे : ७२६ गर्गः ;
विषा. ७३० विधीयते (समाचरेत्) ; संकौ. १९६ ; ज्योति.
१६१ (=) उत्तरार्थे (एकक्रिया न कर्तव्या क्रियाभेदो विधीयते) ;
वाल. १।५२ वृ १९६ ; संग. ३४२ गर्गः ; पुम. ४५० ;
संम. ४९३ बुद्धननी अथेनबुद्धनं द्रष्टव्यम् । ;

(३) विसौ. १४ .

शुभकृतपुत्रिकोद्वाहात्पश्चात् पुत्रकरप्रदः ।

एकतिथ्यामपि प्राह भार्गवो मिश्रवेत्या ॥

एकैकदोद्भवसुतासुतयोर्विवाहं

मासान्तरे मनुवसिष्ठपराशरयाः ।

इच्छन्ति मङ्गलमथाशु वदन्ति गर्गाः

केचित्तथैकदिवसेऽप्युदयप्रभेदे ॥

एकलभेऽपि मित्रांशे वसिष्ठात्रिपराशराः ।

द्वयोर्विवाहमिच्छन्ति पृथक् प्रामेऽथ मण्डपे ॥

प्रेत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम् ।

न चैकजन्मतोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ॥

(१) प्रत्युद्वाहो विनिमयविवाहः । अन्यस्मै कन्या

प्रतिश्रुत्य तत्कुण्डोत्पन्ना कन्या नोद्बहेदित्यर्थः । तथा

एकस्मै द्वे कन्ये न विवाहे । तथैकोदरोत्पन्ने कन्ये

एकैकदोर्नो विवाहे । वि.सौ. १५

(२) प्रत्युद्वाहः यत्पुत्राय स्वकन्या दीयेत तत्कन्या

स्वपुत्राय न कार्येत्यर्थः । सप्र ७२६

(३) नैकस्मै इति । देयमिति शेषः । यद्यपि

यथाश्रुते दुहितृद्वयमित्युपादानान्मृताया प्रथमदुहितरि

द्वितीयदुहितृदानेऽनुमतिलम्ब्यते, तथापि द्वयस्य दुहितृ-

(१) मुक्ता. १४६; आन. १७९ पृ., स्मृतिरत्ने .

(२) मुक्ता. १४६; आन. १७९ इच्छन्ति (वाञ्छन्ति) .

(३) मुक्ता. १४६ गी .

(४) ज्योति. २७।१५१ उदयम् (तुर्वयम्); प्रभा. ३१६

जन्मतो (जातयो) ; गभा. ९८ उत्तरार्धे (नवकन्ययोः

पुंसोरेकजन्ये च कन्यके) ; प्र. ९८ जन्मतो (जातयो) तु

(च) ; विसौ. १५ न चैक (नैक) ; संप्र. ७२६ नैव कर्त्तव्यं

(न कर्त्तव्यो) दुहितृ (कन्यका) जन्मतो (जन्यो) रेक

(नैक) प्रयोगपारिजाते ; चम. १०८ गभावर्य ; मुक्ता. १४८

उत्तरार्धे (न चैकजातयो. पुसौ प्रयच्छेदुहितृद्वयम् ।) हाटीनः ;

संम. ६९ ; सिन्धु. १११२ जन्मतोः (जन्यो) ; विपा. ७३१

(=) विसौवर्य, उच्यते ; संकौ. १९६ नैकस्मै (नैकस्मिन्) शेषं

शेषं सिन्धुवर्य ; आन. १८० (=) नैकस्मै (नैकस्मिन्) शेषं

मुक्तावर्य ; ज्योति. १६२ सिन्धुवर्य ; प्रका. ३५७ सिन्धुवर्य ;

संग. १७४ जन्मतोः (जन्यो) रेक (नैक) ; संव. १४३ इ

(च) ; पुम. ४५० न चैकजन्मतो (तथैकजन्ययोः) तु (च) ; सं. ४११ सिन्धुवर्य .

निष्ठस्य दानकर्मत्ववाधात् द्वे दुहितरौ न दद्यादित्यर्थो

वाच्यः । तत्र यदि साहित्यं समासार्थो विवक्षितः, तदा

सहिते दुहितरौ न दद्यादित्यर्थः स्यात् । तत्र जीवन्त्या

प्रथमायामसाहित्येन द्वितीयादाने. विरोधो न स्यात् ।

अथ साहित्यमतन्त्रम् ; तदा कथं मृताया दुहितरि

द्वितीया दीयेत, जीवनस्यानुपादानात् । तस्माद्दत्तदुहितृ-

काय दुहितरं न दद्यादित्यर्थ इति । क्रम. १११२

नूनं कदाचिदुद्वाहौ नैकदा मुण्डनद्वयम् ॥

* ' नूनं कदाचिदुद्वाहौ ' इति सापत्नपरम् ।

मुण्डनद्वयं सापत्नयोरपि न भवति । × संम. ६९

वृहस्पतिः

एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्नेव वत्सरे ।

विवाहो नैव कर्त्तव्यो गर्गस्य वचनं यथा ॥

एकस्मिन् दिवसे त्वेकलभे मित्रांशके तथा ।

एकगर्भैत्ययोर्विभिन्नं विवाहः शुभकृद्भवेत् ॥

देशभेदात्कुलाचारादिभेदा धर्मा प्रकीर्तिताः ॥

एकलभे द्विलभे वा गृहे यत्र द्विशोभनम् ।

द्वयोरन्यद्विनष्टं स्याद्द्वर्धतेऽन्यदिति स्थितिः ॥

* सिन्धोरपि अथमेव पाठ इति निक्षीपे, वृष्णभट्टेन मूल-

वत् व्याख्यातवात् ।

× क्रम. संनवर्य ।

(१) ज्योति. २७।१५२ पृ ६२ नूनं कदाचिदुद्वाहौ (नैवं

कदाचिदुद्वाहो) ; प्रभा. ३१६ ज्योनावर्य, गभा. ९८ ज्योनावर्य ;

विसौ. १५ दाहौ (दाहे) ; प्र. ९८ ज्योनावर्य ; संम. ६९ ;

सिन्धु. १११२ ज्योनावर्य ; विपा. ७३१ (=) ज्योनावर्य ;

ज्योति. १६२ ज्योनावर्य ; प्रका. ३५७ नूनं (नैवं) शेषं

विसौवर्य ; संव. १४३ ज्योनावर्य ; पुम. ४५० विमौर्य .

(२) उत १२० श्रेव वत्सरे (अथ वत्सरे) ' वत्सरे '

इत्यत्र ' वत्सरे ' इति ओद्देशीया पठन्ति व्यवहरन्ति च । ; विमौ.

१३ पराशरः ; मुक्ता. १४५ वराहमिहिरः ; पुम. ४१९ मिहिरः .

(३) मुक्ता. १४६ वंकिन् (वंको) ; आन. १७९ .

(४) मुक्ता. १४६ .

(५) मुक्ता. १४६ द्विनष्टं (द्विनष्टे) द्वर्धते (द्वर्धते) ;

आन. १७९ .

एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्नेव वत्सरे ।
एक एव न कुर्यात् विवाहं व्रतवन्धनम् ॥
एकः कर्ता शुभं कुर्यान्न पुत्रयोः पुत्रयोरपि ।
पण्मासे वाऽष्टमासे वा पूर्णे त्वन्दे शुभावहम् ॥

कात्यायनः

कुले ऋतुत्रयादवाङ्मण्डनान्न तु मुण्डनम् ।
प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥

न कुर्यान्मङ्गलत्रयमिति । चौलोपनवनविवाहरूपं कार्य-
त्रयम् । उक्तं च— 'आदौ चौलं तथा मौञ्जी विवाहश्च
शुभप्रदः । मातृभेदे बुधैरुक्तो मातुरेक्ये न कर्हिचित् ॥' ।

संग. ३४५

कुर्वन्ति मुनयः केचिदन्यस्मिन् वत्सरे लघु ।
लघु वा गुरु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकं तु यत् ॥
पुत्रोद्वाहः प्रवेशाल्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ।
मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् ॥
चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेद्वरण्णात्परम् ।
मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥

(१) मुक्ता. १४६ .

(२) मुक्ता. १४६ वाऽष्टमासे वा (वा चतुर्मासे) त्वन्दे
(वषे) ; आन. १७९ पृ. ; कृम. ११०५ (=) .

(३) प्रपा. ३१६ कुर्यान्मङ्गलत्रयम् (चेष्टं मण्डनत्रयम्)
स्मृतान्तरम् ; गभा. १०९ ; प्र. ९८ (=) पृ. ; धप्र. ५३
नेष्टो (पश्चात्) ; संग. ३१४ ; ७३० मण्डनान्न तु मुण्डनम्
(मुण्डनान्न तु मण्डनम्) ; चम. १०९ (=) पृ. ; सिन्धु.
९२१, ११०७ ; विपा. ७३३ ; संकौ. ११३ ; ज्योति. १६१ ;
प्रका. २०७ ; संग. ३४५ चतुर्थः पादः ; संव. ९० ; कृम.
११०९ निर्देशमात्रम् ; सं. ९०० .

(४) गभा. १०९ ; संग. ७३० वत्सरे (वात्सरे) ; सिन्धु.
११०८ ; ज्योति. १६१ नैमित्तिकं (नैयमित्तं) .

(५) गभा. १०९ ; संग. ३१४-३१५, ३८६, ७३० ;
संग. ६९ (=) ; सिन्धु. ११०८ ; विपा. ७३४ गगं ; संकौ.
११३-११४ ; ज्योति. १६१ ; प्रका. २०७ ; बाल. १।४०
(=) मित्युक्तं (मित्याहुः) उच. ; संग. २१३ उच. , शाहीयि
दल्युक्तम् : ३४६ ; संव. ९१ ; पुम. ४५० कन्योद्वाहस्तु
(पुत्रोद्वाहस्तु) ; सं. ४९४ ; ९०१ मङ्गलम् (मुण्डनम्) .

(६) गभा. १०९ वरणात् (मण्डनात्) ; संग. ३१५ ,

(१) उभयतः विवाहात्प्राग्ध्वं चेत्यर्थः । अथ
मौञ्जीमात्रस्य चोभयतो विधानाद्विवाहात्परं चौलसहित-
मौञ्जपनुष्ठानं न सिध्यति, चौलनिषेधस्यात्राप्यन्याहात-
त्वात् । सं. ३८६

(२) वरणात् तदुपक्रमकालाद्वाग्दानादित्यर्थः ।

संकौ. ११४

(३) चौलस्य मुण्डनप्रधानत्वादिति तदाशयः ।

मौञ्ज्यां मुण्डनमङ्गं न प्रधानमिति मौञ्जी न मुण्डन-
मित्यस्याशयः । वरणात्परं कन्यावरयोर्वरणोत्तरं कन्यावर-
योर्वरणप्रभृतीति यावत् । सं. ४९४

अभिन्ने वत्सरेऽपि स्यात्तदहस्तत्र भेदयेत् ।
अभेदेऽपि विवाहः स्यान्न कुर्यादैकमण्डपे ॥

यद्यपि मौञ्जितो मौञ्जी विवाहाद्वा विवाहोऽभ्यनु-
शातस्त्रयापि दिनभेदे मण्डपभेदश्चावश्यक इत्यर्थः ।

कृम. ११०८

दृढवसिष्ठः

पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।
न तयोर्ग्रतमुद्वाहान्मण्डनादपि मुण्डनम् ।
नैकस्मिन्वत्सरे कार्यौ गेहोद्वाहौ कथंचन ॥

एकोदरीकरतलमहणं यदि स्यात्
एकोदरस्थवरयोः कुलनाशनं च ।

३८६, ७३० ; सिन्धु. ११०८ समावत् ; विपा. ७३४ गभावत्,
गगं ; संकौ. ११४ ; ज्योति. १६१ यनो (ततो) ; संग. ३४६ ;
संव. ९१ ; पुम. ४५० गभावत् ; सं. ४९४ .

(१) गभा. १०९ स्त्रव (स्त्र न) अभेदेऽपि विवाहः
(अभेदे तु विनाशः) ; संग. ७३० ; सिन्धु. ११०८ अभिन्ने
(अभिन्न) अभेदेऽपि विवाहः (अभेदे तु विनाशः) ; विपा.
७३४ (अभिन्न. वत्सरेऽपि स्वादहर्षे तु कारयेत् । अभेदे तु
विनाशः स्यात् कुर्मदिकमण्डपे ॥) गगं ; ज्योति. १६१ रेऽपि
स्वाद (रे यस्स) विवाहः स्यात् (दिनस्त्रायि) ; संग. ३४६ ;
कृम. ११०९ चतुर्थः पादः .

(२) विपा. ७३२ दृढवसिष्ठः, नारदोऽपि च .

(३) प्रपा. ३१६ एकोदरी (एकोदरा) एकाब्धिके
(एकाब्दिके) रोषे (रोषः) क्रमेण स्थूलान्तरम् ; धप्र. ५२ .

एकाब्धिके तु विधवा भवतीह कन्या
नचन्तरे तु शुभदं पृथुशैलोद्ये ॥

व्याघ्रः

पुत्रोद्वाहात्परं दोषो दुहितुः स्याद्विवाहके ।
न च दोषः सपिण्डेषु न दोषो भिन्नमातृषु ॥

शातातपः

पुत्रोपयमनादूर्ध्वं पण्मासाभ्यन्तरेऽपि वा ।
पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत विवाहाद्भ्रतवन्धनम् ॥

उपयमनं विवाहः । विवाहाद्भ्रतवन्धनं विवाहाद्दूर्ध्वं
पण्मासाभ्यन्तरे भ्रतवन्धनं उपनयनं न कुर्वीत । एतानि
वचनानि यमलब्धतिरिक्तविषयाणि । मुक्ता. १४६

मण्डनं मुण्डनं चैव न कुर्यादेकवत्सरे ।
मुण्डनं प्रथमं कुर्यान्मण्डनं तु ततः परम् ॥

पराशरः

एँकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्नेव वासरे ।
विवाहं नैव कुर्यात् महानचन्तरे शुभम् ॥

अत्रिः

कुले ऋतुत्रयादूर्वाङ्मण्डनान्न तु मुण्डनम् ।
प्रवेशान्निर्गमं चैव न कुर्यान्मण्डनत्रयम् ॥

(=) अशुद्धिबहुः ; विमौ. १४ एकोदरी (एकोदरा) न च
(नं स्यात्) क इ (के च) नरे तु (नरेऽपि) ; चम. १०९
कुलनाराजं च (च कुलस्य स्यात्) एकाब्धिके (एकाब्धिके)
वसिष्ठः ; संम. ६९ एकाब्धिके (एकाब्धिके) भवतीह (भवतीति)
प्रयोगपरिवाते स्मृत्यन्तरे ; विषा. ७३०-७३१ स्मृत्यन्तरम् ;
संक्रौ. १९६ एकाब्धिके (एकाब्धिके) स्मृत्यन्तरम् ; ज्योति.
१६१ भवतीह (भवतीति) न्तरे तु (न्तरेऽपि) शार्ङ्गपरः ; संर.
४९२ न्तरे तु (न्तरेऽपि) चतुर्थः पादः ; शार्ङ्गपरीवेऽपि .

(१) धर्म. ५३ .

(२) मुक्ता. १४६ पुत्रो (यशो) ; भान. १७८ ऽपि वा
(पिता) .

(३) मुक्ता. १४५ .

(४) विमौ. १४ .

(५) विसौ. १४ ; पुम. ४५० मण्डनत्रयम् (मण्डनत्रयम्) ;
संर. ४९३ पुमवद . कात्यायनेऽप्येकस्मिन्नेव वासरे ।

मण्डनात् उद्वाहानन्तरं ऋतुत्रयादूर्वाङ्कं न मुण्डनं
चूडोपनयनादि कार्यम् । तथा वधूपवेशानन्तरं पुत्री-
निर्गमनं न कार्यम् । मण्डननयमब्दमध्ये न कुर्यात् । नतु
पुत्रीविवाहोत्तरं पुत्रोद्वाहे मण्डनद्वयं युक्तं, मण्डनत्रयं
तु न युज्यते, सजातीयक्रियाया ऋतुत्रयमध्ये निषेधात् ।
उच्यते, भिन्नमातृकयोः समानक्रियाया विधानाद्यभ्येचितं
मण्डनत्रयं प्रातः तदप्यनेन वचना निषिध्यते ।

विमौ. १४

पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं पुत्रस्योद्वाहनक्रिया ।
न दुष्टा स्यान्मातृभेदे गृहभेदेऽपि चैव हि ॥
भ्रात्रोर्धुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ।
विवाहोऽष्टदिनादूर्वाङ्कं नैकस्मिन् मण्डने गृहे ॥
एकैः कर्ता शुभं कुर्यान्न पुत्र्योः पुत्रयोरपि ।
पण्मासे वा चतुर्मासे पूर्णं वर्षं शुभावहम् ॥

अङ्गिराः

एँकमातृप्रसूतानां शुभद्वयमृतुत्रये ।
न कुर्याद्द्वर्षभेदे तु त्रिमासादूर्ध्वमाचरेत् ॥
फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने ।
भेदादब्दस्य कुर्यात् नतुत्रयविलम्बनम् ॥

(१) विसौ. १५ द्वाहानक्रिया (द्वाहिनी क्रिया) ; पुम.
४५० न दुष्टा (निर्दुष्टा) ; संर. ४९३ .

(२) विमौ. १५ ; पुम. ४५० स्वसृयुगे (युगे स्वसोः)
तथा (ऽपि वा) विवाहोऽष्टदिनादूर्वाङ्कं (विवाहोऽष्टदिवस-
दूर्वाङ्कं) .

(३) विमौ. १५ ; पुम. ४५० .

(४) मुक्ता. १४५ ; भान. १७८ .

(५) प्रषा. ३१६ संहितासारावन्त्याम् ; शुकुलम् ; गमा. १०८
सारावन्त्याम् ; प्रर. ९८ संहितासारावन्त्याम् ; धर्म. ५३ उदरार्थे
(अर्धभेदे न दोगः स्यादित्याचार्योऽप्रतीपथा ।) संहितासारा-
वन्त्याम् ; विमौ. १५ संहितासारावन्त्याम् ; संर. ७२७ संहिता-
सारावन्त्याम् ; चम. १०९ सारावन्त्याम् ; मुक्ता. १४५ तु (च)
भेदात् (भेदे) ; संम. ६९ लम्बन (लहन) सारावन्त्याम् ;
मिन्पु. ११०७ सवयम् ; सारावन्त्याम् ; विषा. ७३३ सावयये ;
ज्योति. १६१ नतुत्रयविलम्बनम् (न ऋतुत्रयमण्डनम्) संहिता-
सारावन्त्याम् ; भान. १७८ मुक्ताम् ; संम. ३४३ कुर्वीत

नं पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेण
विवाहकार्यं दुहितुः प्रकल्पयेत् ।
न मण्डनान्नापि हि मुण्डनं च
स्यान्मुण्डनान्मण्डनमन्वगेव ॥
उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्
पुत्र्यन्तरस्योद्बहनं न जातु ।
यावच्चतुर्थीदिनमङ्गलस्य
समापनं तावदतो विदध्यात् ॥

आश्वलायनः

एकमातृप्रसूते वा कन्ये वा पुत्रकौ तयोः ।
सहोद्वाहं न कुर्वीत तथैव व्रतवन्धनम् ॥

कश्यपः

मौञ्जीबन्धस्तथोद्वाहः पण्मासाभ्यन्तरेऽपि वा ।
पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोषकृत् ॥

(१) मौञ्जीबन्ध इति । ' उद्वाह्य पुत्रीम् ' इत्येत-
त्प्रकरणे एतच्छिवनात्, 'पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न
ऋतुत्रये । न कार्यं व्रतमुद्वाहान्मङ्गले नाप्यमङ्गलम् ॥'
इति मयले सामान्यतो विवाहानन्तरमुपनयननिषेधाच्च ।
पुत्रीविवाहोत्तरं मौञ्जीबन्धः, एकविवाहानन्तरमपर-
विवाहश्च, पण्मासाभ्यन्तरे तं न कुर्यादित्यर्थः । ' मौञ्जी-
बन्धमपोद्वाहम् ' इति द्वितीयान्तापटो युक्तः । पुत्री-
विवाहानन्तरं मौञ्जीबन्धं एकविवाहोत्तरमपरविवाहं च
(कुर्वीत) संदितासारत्वत्वात् ; पुम. ४५० तु (वा)
सारात्वत्वात् .

(१) मुक्ता. १४५ ; आन. १७८ .

(२) मुक्ता. १४५ .

(३) संप्र. ३८६ ; चम. १६ प्रयुते वा कन्ये (प्रयुजानं
कन्या) ; विषा. ४८१ (=) पूर्वार्धे (एकमातृप्रसूतानां कन्ययोः
पुत्रदोषोः) ; बाल. १११४ प्रयुते वा (प्रयुजानां) ;
कृम. १४९ प्रयुते वा (प्रयुतेषु) पारिकाने ; संर. १९४
बालवद, १४३िसारे इत्युक्तम् .

(४) शमा. १०९ ; मिश्रु ११०८ ; विषा. ७३५ ;
कृम. ११०९ ' मौञ्जीबन्धस्तथोद्वाहं ' इति द्वितीयान्तापटो युक्तः ;
संर. ४५५ .

न कुर्यात् । पुत्रोद्वाहानन्तरं पुत्र्युद्वाहं च न कुर्यात् ।
एते त्रयो निषेधा विभक्तपराः, न तु विभक्तपरा
इत्यर्थः । कृम ११०८-११०९

(२) भ्रूचोत्तरं पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीतिति श्रवणा-
त्पूर्वोद्वाहः पुत्रस्य द्रष्टव्यः । अथैवमर्थः- मौञ्जी-
बन्धस्तथोद्वाहः पण्मासाभ्यन्तरेऽपि कर्तव्यः, परं तु
पण्मासाभ्यन्तरे पुत्रोद्वाहात्परं पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत, यदि
विभक्ता भ्रातरस्तेदा पण्मासाभ्यन्तरे पुत्रोद्वाहोत्तरं पुत्र्यु-
द्वाहकरणे न दोष इति । एतच्चातिसंकेते द्रष्टव्यम् ।

संर. ४५५

च्यवनः

आदौ चैव ततो मौञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः ।
मातृभेदे युधैरुक्तो मातुरेक्ये न कर्हिचित् ॥ *

गर्गः

एकौदरप्रसूतानां विवाहो नैकवत्सरे ॥
एकमातृप्रसूतानां कन्यकापुत्रयोर्द्वयोः ।
सहोद्वाहो न कर्तव्यस्तस्यां नैवोपनायनम् ॥
एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे यदि ।
विवाहो नैव कर्तव्यो निर्गते तु ऋतुत्रये ।
प्रामात्ये तु कर्तव्यः कर्तव्यो नैकवेदमनि ॥
एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन् वासरे यदि ।
विवाहं नैव कुर्वीत कृते त्वको यिनश्यति ॥
भ्रातृयुगे स्वसूयुगे भ्रातृस्वसूयुगे तथा ।
न जातु मङ्गल कुर्यादेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥

* ' एकौदरप्रसूतानाम् ' (संज्ञा. घृ. ७३७) इति
वसिष्ठवचने विसृष्ट्याख्यानं, ' कुले ऋतुत्रयादधीक् ' (संज्ञा.
घृ. ७४०) इति कात्यायनवचने संगत्याख्यानं च द्रष्टव्यम् ।

(१) विमौ. १५ ; संज्ञा. ३४५ (=) ततो (तथा) .

(२) विमौ. १३ .

(३) मुक्ता. १४५ .

(४) मुक्ता. १४५ ; आन. १७८ निर्गते (इतिर्गते)
कर्तव्यः कर्तव्यो (कर्तव्यं कर्तव्यं) .

(५) विषा. ७३० ; चम. १०८ वासरे यदि (वसरे
घट्टे) सारात्पञ्चाभिस्तुक्तम् .

(६) प्रया. ३१६ भ्रातृयुगे स्वसूयुगे (भ्रातृयुवस्तसूयुगे च)

पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावदिनचतुष्टयम् ।

पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूत्र्यः ॥

(१) एतद्वचनद्वयं मित्रमातृविषयम् ।

प्रपा. ३१६

(२) तदेतद्विभ्रमातृकविषयकमिति केचित् । ऐक-
मातृक्येऽप्यनुकल्पोऽयमित्यन्ये ।

चम १०९

(३) भ्रातृयुग्मस्य स्वस्युग्मस्य भ्रातृस्वस्युग्मस्य
चैकस्मिन्नहन्त्येकस्मिन्मण्डपे मण्डन न कुर्यात् । पृथगयं
निषेधः, समुच्चये मानाभावात् । इदं च वचनद्वयं
मित्रमातृविषयमिति केचित् । तत्र, मानाभावात्,
एवोदराहितैकशुक्रजन्यापत्ययोर्मुह्यस्य भ्रातृशब्दस्यान्यत्र
गौगत्वाच्च ।

सम. ६९

ऐकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः ।
क्षौरं चैव विवाहं च मौजीवन्धनमेव च ॥

एतच्चाभ्यनुज्ञापरं न तु नियमविधिरिति द्रष्टव्यम् ।

सर. ४९६

ऐकस्मिन्स्तु गृहे कुर्यादिकामेव शुभक्रियाम् ।
अनेकास्तु प्रकुर्याणः स नाशमधिगच्छति ॥

मङ्गलं (मण्डनं) ; गभा. १०९ न जातु मङ्गलं कुर्वाद्ये (न
कुर्यान्मङ्गलं किञ्चिद्) ; विसौ. १४ भ्रातृयुगे (भ्रातृद्वये)
पराशरः ; संम. ७२७ स्वस्युगे (स्वस्युग्मे) ; चम. १०९
भ्रातृयुगे (भ्रातृयुगे) मङ्गलं (मण्डनं) ; संम. ६९ प्रपावत् ;
सिन्धु. ११११ गभावत् ; विपा. ७३१ (=) पूर्वाभिं (भ्रातृयुगे
स्वस्युग्मे भ्रातृस्वस्युगे तथा ।) ; संकौ. १९६ भ्रातृयुगे
(भ्रातृयुगे) ; संम. ३४२ गभावत् ; पुम. ४५० पूर्वाभिं
(कन्यायुगे भ्रातृयुगे कन्याभ्रातृयुगे तथा ।) नारदः ; संर. ४९२
पूर्वाभिं (भ्रातृयुगे स्वस्युग्मे भ्रातृस्वस्युगे तुमके ।) कुर्वाद्ये
(काय) .

(१) प्रपा. ३१६ ; विसौ. १४ ; धर्म. ५२ स्मृत्यन्तरम् ;
संम. ७२७ ; चम. १०९ ; मुक्ता. १४६ ; संम. ६९ ; विपा.
७३१ नारदः ; संकौ. १९६ ; ज्योति १६१ स्मृतिस्मृत्यन्तरम् ;
आन. १७८ (=) ; संम. ३४२ ; पुम. ४४९ ; संर. ४९२ .
(२) गभा. १०९ ; विसौ. १४ प्राप्ते (वापि) पराशरः ;
सिन्धु. ११११ ; विपा. ७३१ (=) ; संम. ३४२ प्राप्ते
(चैव) ; संर. ४९६ -

(३) मुक्ता. १४६ ; आन. १७८ काष्ठ प्र (कां वत्त) .

दोषः । स्यादूर्ध्वमुद्वाहात्कुले चेदुपनायनम् ।
न दोषः पुरुषोद्वाहादूर्ध्वं कन्याविवाहके ॥
पुत्रोपनयनादूर्ध्वं पण्मासाभ्यन्तरे पिता ।
पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत विवाहाद्ब्रनवन्धनम् ॥

अत्र उपनयनपदं विवाहस्याप्युपलक्षणम् ।

विसौ. १४

पुत्रीविवाहात्परतः सदैव
शुभप्रदं पुत्रविवाहकर्म ।
पुत्रद्वये नैव ऋतुत्रयेऽपि
पुत्रीद्वये वाऽपि कदाचिदेव ॥

न मण्डनान्मुण्डनमूर्ध्वमिष्टं
न पुत्रयोर्मुण्डनमेकवयं ।
न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि
विवाहकार्यं दुहितुश्च कुर्यात् ॥

वात्स्यः

स्त्रीविवाहः कुले निर्गमः कथ्यते
पुंविवाहः प्रवेशो वसिष्ठादिभिः ।
निर्गमादादितो न प्रवेशो हित-
स्त्रत्र संवत्सरान्तोऽवधिः कीर्तितः ॥

स्मृत्यन्तरम्

कुले ऋतुत्रयादर्याक् न कुर्यान्मण्डनद्वयम् ।
मण्डनान्मुण्डनं चैव प्रवेशान् तु निर्गमः ॥

(१) धर्म. ५२ .

(२) विसौ. १४ .

(३) विसौ. १४ .

(४) प्रपा. ३१६ योर्मुण्डनं (योर्मुण्डनं) सहितासारा-
वत्त्वान् ; धर्म. ५२ (=) योर्मुण्डनं (योर्मुण्डनं) योऽपि (ये
द्वे) ; विसौ. १४ प्रपावत्, सारावत्त्वान् ; संम. ७२९ ; संम.
६९ पूर्वाभिं (मापल्लयोर्मुण्डनमूर्ध्वमिष्टं न पुत्रयोर्मुण्डनमेकवयं)
च कुर्वाद्ये (प्रकुर्यात्) सहितासारावत्त्वान् ; विपा. ७३२
प्रपावत्, सहितासारावत्त्वान् ; संम. ३४५ ; संर. ४९४ च
कुर्वाद्ये (प्रकुर्यात्) दोष प्रपावत्, सहितासारावत्त्वान् .
(५) विसौ. १४ .
(६) प्रपा. ३१६ .

नै चैकजन्ययोः पुंसोर्विवाहस्वेकवासरे ।
अव्दभेदे शुभं क्रेचिदाहुर्महति संकटे ॥
कृते चैवोपनयने भवेद्यायद्दिनत्रयम् ।
कन्यादानं न कर्तव्यमित्याहुरिति सूरयः ॥
व्रतवन्धनमेकस्य तथैकस्य विवाहकम् ।
एकस्मिन्नपि वाऽन्यस्मिन्दिने कुर्यात्तु वै पिता ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्नेव वत्सरे ।
न कुर्यान्मङ्गलत्रीणि विवाहं चोपनायनम् (?) ॥
एकोदरप्रसूतानां विवाहं चोपनायनम् ।
चौलकर्म तथा चेति मङ्गलत्रयमुच्यते ॥
एकस्मिन्मण्डपे चैव न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ।
यदि मित्रोदराणां स्यात्समाप्यैकं पुनर्भवेत् ॥
मित्रोदराणामेकस्मिन्न कुर्यान्मण्डपे पिता ।
समाप्य मङ्गलं चैकं पुनः कुर्याच्च नान्दिकम् ॥
नै समानक्रियां कुर्याद्विना यमलजातयोः ॥
गिरिर्वाऽपि महास्रोतो यं देशं व्यवधास्यति ।
तं पृथग्देशमित्याहुर्विवाहादिर्न दुष्यति ॥
नदीतटविभेदेन विवाहोपनयौ चरेत् ।
मासर्तुतिथिभेदांश्च तदुद्दिश्य न चिन्तयेत् ॥

संग्रहकारः

एकोदराणां पुंसां स्याद्विवाहो नैकवत्सरे ।
मित्रोदराणां कुर्वीत स्त्रीणां चैव न संशयः ॥

मेधातिथिः

पृथङ्मातृजयोः कार्यो विवाहस्वेकवासरे ।
एकस्मिन्मण्डपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा ॥

पुष्पपट्टिकयोः कार्यं दर्शनं न शिरःस्थयोः ।
भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् ॥
(१) वासरशब्दो वत्सरादीनामुपलक्षणम् ।

संप्र. ७२८

(२) यत्तु ज्योतिर्निबन्धे मेधातिथिः— पृथङ्मातृ-
जयोरिति, तत्कर्तृभेदाभिप्रायम्, कार्यं इति कर्मप्रत्यये
द्वाभ्यां त्रिभिरित्यन्वयसंभवात् । उदाहृतगर्गवाक्ययोः
कर्षादिवाक्ये चैककर्तारं प्रति निषेधो ज्ञाप्यते, ' कुर्यात् '
' कुर्वीत ' ' न पिता विदध्यात् ' इतिशब्दैस्तथैव
प्रतीतेः । अतश्च द्वाभ्यां कर्तृभ्यां एकस्मिन्नपि लगे एक-
स्मिन्नपि गृहे मित्रोदरयोर्विवाहः कार्यः । मित्रकर्तृक-
त्वेनैव मण्डपदेवप्रतिष्ठादिभेदः प्रतीयते । एकः कर्ता तु
दिनचतुष्टयेन पूर्वविवाहं समाप्योत्तरं कुर्यात् । अति-
संकटे त्वेकस्मिन्नपि दिने मण्डपदेवताप्रतिष्ठाद्यभेदेऽपि
गृहभेदेन चेति व्यवस्था बोध्या । संकौ. १९६

(३) विवाहस्तु इति । पृथङ्मातृजयोरपि एक-
स्योपनयनमपरस्य विवाह इत्येवंजातीयास्तु संस्कारा
एकस्मिन्नहनि न भवन्तीत्यर्थः । पुष्पेति । उभाभ्यां
भगिनीभ्यां शिरस्थयोः पुष्पपट्टिकयोर्दर्शनं न कार्यमिति
संबन्धः । एतावता परस्परशिरःस्थपुष्पपट्टिकादर्शनं
परस्परकन्ययोर्निषिद्धमिति लभ्यते ।

कृम. ११११-१११२

वराहमिहिरः

विवाहस्वेकजातानां पण्मासाभ्यन्तरे यदि ।
असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधया भवेत् ॥

उद्वाहा पुत्रीं न पिता विदध्यात्
पुत्र्यन्तरस्योद्वाहनं कदाचित् ।

(१) गभा. १०९ ; संप्र. ७२८ ; सिन्धु. ११११-१११२ ;
ज्योति. १६२ ; संकौ. १९६ ; प्रका. ३५७ ; संग. ३४२ ;
पुम. ४५१ ; संर. ४९५ .

(२) गभा. १०८ ; संप्र. ७२६ ; सिन्धु. ११०६ ; विपा.
७२१ ; संग. ३४२ ; कृम. ११०९ निदशमात्रम् .

(३) गभा. १०९ कदाचित् (कदाऽपि) कर्षादिकारिकायां ;
विसौ. १४ कदाचित् (न जातु) उपररिषे (यावत्तुर्थादिन-

(१) घम. ५२ .

(२) घम. ५२ .

(३) घम. ५२ ; संग. ३४५ पिता (ऽपि वा) .

(४) घम. १०८ .

(५) प्रपा. ३१६ .

(६) मुका. १४५ ; आन. १७८ (=) .

(७) गभा. १०९ ; संप्र. ७२८ ; सिन्धु. ११११ ;

ज्योति. १६२ हस्तके (हस्तके) ; संकौ. १९६ ज्योतिष्य ;

प्रका. ३५७ ; संग. ३४२ ; पुम. ४५१ ; संर. ४९५ .

यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्वं
समाप्य चान्योद्ग्रहं विदध्यात् ॥
पुत्रोपनयनादूर्ध्वं षण्मासाभ्यन्तरे तथा ।
पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत विवाहाद्ग्रतयन्धनम् ॥

स्मृतिरत्नावल्याम्

ऐक्येदप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे पुनः ।
विवाहो नैव कुर्वीत मण्डनोपरि मुण्डनम् ॥
भ्रातृयुगे स्वस्युगे भ्रातृस्वस्युगे तथा ।
एकस्मिन्मण्डपे चैव न कुर्यान्मङ्गलद्वयम् ॥

स्मृतिरत्ने

ऐक्यमातृप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे यदि ।
विवाहं मौञ्जीबन्धं च चूडाकर्म्म न कारयेत् ॥

मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे

ऐकस्मिन्दिवसे चैव सोदराणां तथैव च ।
युग्ममुद्वाहिकं वर्ज्यं कन्यादानद्वयं तथा ॥

मङ्गलस्य समापनं तावदतो विदध्यात् ।) ; संप्र. ७२७ कदाचिद्
(कदाऽपि) दिनमत्र पूर्वं (दिवस न पूर्वं) कपर्दिकारिकायाम् ;
सिन्धु. ११०८ कपर्दिकारिकानु बराहमिहिरश्च ; विपा. ७३५
गमावत् ; संकी. १९६ कदाचिद् (हि जातु) चतुर्थं दिनमत्र
पूर्वं (अतुर्वीदिनमत्र सर्वं) कपर्दिवच' ; ज्योति. १६१ सक्रैवत्,
कपर्दिकायाम् ; संग. ३४२ कदाचिद् (कदाऽपि) पूर्वं (पूर्ण)
कपर्दिकारिकायामपि ; पुम. ४४९ कदाचिद् (कदाऽपि) चान्यो
(वाऽन्यो) कपर्दिकारिका मिहिरश्च, कुम. ११०९ निर्देशमात्रम् ;
संर. ४९५ कदाचिद् (कदाऽपि) पूर्वं (सर्वं) कपर्दिकारिकाऽपि .

(१) संकी. १९७ ; पुम. ४४९ विवाहात् (गोदाहात्) ;
कुम. ११०६ ; संर. ४९४ र तथा (र तथा) पुत्र्युद्वाहं
(पुत्रोद्वाह) .

(२) संप्र. ७२६ ; सिन्धु. १११० वत्सरे (वासरे) यमः ;
ज्योति. १६१ सिन्धुवत् , स्मृतिसारावल्याम् ; संग. ३४१
सिन्धुवत् .

(३) संप्र. ७२८ ; सिन्धु. १११० मङ्गल (मण्डन)
स्मृतिसारावल्याम् , ज्योति. १६१ भ्रातृयुगे स्वस्युगे (स्वस्युगे
भ्रातृयुगे) स्मृतिसारावल्याम् ; संग. ३४३ .

(४) भान. १७८ .

(५) उत. १२० .

सं. कां. ९४

श्रीधरीये

पुत्रस्य पाणिग्रहणात्परस्तात्
न मासपदकात्तनयाविवाहः ।
तद्द्विवाहादपि नोपनीति-
साधोपनीतेः परतश्च चोल्म् ॥

सायणीये

ऐकस्मिञ्छोभने वृत्ते द्विगुभं नैव कारयेत् ।
यदि कुर्यात्प्रमादेन तत्र स्यादगुभं ध्रुवम् ॥

नृसिंहप्रसादे

नै मुण्डनं स्याद्रशाननिवन्धो
न चापि मोक्षो व्रतबन्धनस्य ।
यदन्ति गर्गप्रमुखा मुनीन्द्रा-
श्रूढाकृति मुण्डनमेव नान्यम् ॥

संहिताप्रदीपे

ऊर्ध्वं विवाहात्तनयस्य नैव
कार्यो विवाहो दुहितुः समार्धम् ।
अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयं तु
वधूः प्रवेदया स्वगृहं न चादौ ॥

संहितासारावल्याम्

ऐक्यमातृप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि ।
विवाहं नैव कुर्वीत कुर्वन्ति मुनयोऽन्यथा ॥

(१) मुक्ता. १४५ .

(२) प्रपा. ३१६ ; संप्र. ७२९ ; मुना. १४५ नैव (न तु)
स्मृतिरत्ने ; विपा. ७३१ ; भान. १७८ मुक्तावत् , स्मृतिरत्ने ;
संग. ३४५ .

(३) संप्र. ७३० ; संग. ३४६ नान्यम् (नान्यवत्) .

(४) गमा. १०८ तु वधूः प्रवेदया (च वधूः प्रवेदया) ;
धप्र. ५२ वधूः प्रवेदया (वधूप्रवेशः) ; विसी. १५ समार्धम्
(समार्धं) तु (च) चादौ (वैव) ; संप्र. ७३०-७३१ ;
सिन्धु. ११०७ तु (च) न चादौ (च नादौ) ; विपा. ७३३
हात्तनयस्य (हात्तु सुतस्य) तु वधूः (च स्तुया) ; ज्योति.
१६१ संहिताप्रदीपे ; संग. ३४६ ; पुम. ४५० तु वधूः प्रवेदया
(च वधूः प्रवेदया) .

(५) प्रपा. ३१६ ; धप्र. ५२ (=) कुर्वन्ति (वदन्ति) ;
विसी. १४ ; संप्र. ७२६ ; संग. ६८ उक्तार्थे (विवाह नैव

- (१) अन्यथा मातृभेदे । संप्र. ७२६
 (२) (ततोऽन्यथा) भिन्नमातृकयोर्वत्सरभेदेन वा ।
 संम. ६९

ज्योतिःसागरे

चूँडाकेशान्तसीमन्तविवाहोपनयान् युधाः ।
 गुरुमङ्गलमित्याहुस्तदन्यल्लघुमङ्गलम् ॥

ज्योतिर्विचरणे

एकोदरयोर्द्वयोरेकदिनोद्वहने भवेन्नाशः ।
 नद्यन्तर एकदिने केऽप्याहुः संकटे च शुभम् ॥

नै प्रतिपिद्धे लग्नं संप्राप्ते संकटे महति ।
 एकोदरसंभवयोरेकाहे भिन्नमण्डपे काले ॥

ऊर्ध्वं विवाहाच्छुभदो नरस्य
 नारीविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।

नारीविवाहात्तदहेऽपि शस्तं
 नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः ॥

अत्र दिनशब्दः पूर्वोक्तानां संवत्सरादीनां सर्वेषामुप-
 लक्षणं, संकोचनिमित्तस्य संकटस्य सर्वत्रापि तुल्यत्वात् ।
 अत एव प्रवेदानिर्गमयोः घण्मासपरिहारसंभवे वैपरीत्ये-
 नैकदिनविधानं तत्रैव — ऊर्ध्वमिति । संप्र. ७२८

कुर्वन्ति कुर्वन्ति तु ततोऽन्यथा ।) ; ऋकौ. १९६ विवाहं
 (विवाहो) ; संग. ३४१-३४२ ; संर. ४९२ यदि (तदा)
 शेषं संभवत्, सारावल्याम् .

- (१) संप्र. ७३० स्तदन्यत् (स्तदन्यं) ; संग. ३४५-३४६ .
 (२) गभा. १०९ एकदिने (त्वेकदिने) ; घप्र. ५३
 ईयोरेकदिनोद्वहने (वरयोरेकदिनोद्वहतो) एकदिने (एकवर्षे)
 च शुभम् (शुभम्) ; संप्र. ७२८ ; सिन्धु. ११११ (द्वयोः ०) ;
 विपा. ७३४-७३५ एकदिने (त्वेकदिने) ज्योतिरगेषे ;
 ज्योति. १६१ ईयोरेकदिनोद्वहने (वरयोरेकदिनोद्वहतो) ; संग.
 ३४३ ; संर. ४९२ ज्योतिवत् .
 (३) घप्र. ५३ ; संप्र. ७२८ ; ज्योति. १६१ ; संग.
 ३४३ ; संर. ४९६ .
 (४) गभा. १०९ त्रयं (त्रये) ; संप्र. ७२८ ; सिन्धु.
 ११११ ; विपा. ७३६ (=) ; ज्योति. १६१ त्रयं (त्रये)
 मातृगर्भाः (भवगर्भाः) शाङ्गपरः ; संग. ३४२ .

कालादर्शे

भ्रातृद्वये स्वसूयुगे स्वसूभ्रातृयुगे तथा ।
 समानाऽपि क्रिया कार्या मातृभेदे तथैव च ॥

कर्पादिकारिका

वेद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्

पुत्र्यन्तरस्योद्वहन् कदाचित् ।

यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्वं

समाप्य चान्योद्वहन् विदध्यात् ॥

रेणुकारिकाः

ऐकस्मिन्वत्सरे नैव (? चैव) वासरे मण्डपे तथा ।
 कर्तव्यं भूभयोः स्वस्रोर्भ्रात्रोर्धमलजातयोः ॥

एकप्रयोजनानि स्युः पृथक्कर्माणि यानि चै ।
 एकं नान्दीमुखं तेषामेवमूचे त्रिविक्रमः ॥

स्वसृद्वये भ्रातृयुगे स्वसूभ्रातृद्वये तथा ।
 न जातु मङ्गलं कुर्यादेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥

एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुपक्षियोः ।
 न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥

एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः ।
 क्षौरं चैव विवाहं च मौञ्जीबन्धनमेव च ॥

एकोदरभ्रातृविवाहकृत्ये

स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।

घण्मासमध्ये मुनयः समूचु-

नै गुण्डनं चापि हि मण्डनानु ।

मङ्गकारिका

ऐकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा ।
 कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्धमलजातयोः ॥

(१) मुक्ता. १०० : १४६ कालदीपे ; आन. १६०, १७९
 युगे तथा (युगेऽथवा) कालदीपे .

(२) स्थलादिनिर्देशः आसिन्नेव वराहमिहिरवचने (संग.
 ८, ७४४) द्रष्टव्यः ।

(३) रेका. २३-२९ पृ. ७०-७१ .

(४) गभा. १०९ ; घप्र. ५२ तथा (ऽपि च) ज्योतिः ;
 संप्र. ३८६ : ७२८ चैव (चक्र) ; सिन्धु. १११२ चैव (चैक) ;
 ज्योति. १६२ (=) सिन्धुवत् ; पुन. ४५१ सिन्धुवत् ; संर.
 ४९६ स्मृत्यन्तरम् .

* प्रतिकूलनिर्णयः

हारीतः

संश्लिष्टा स्याद्यदा कन्या वाचा वाऽप्युदकेन वा ।
अन्तरा प्रातिकूल्यं चेतूर्वाढा विधया भवेत् ।
अचिरेणैव कालेन पशुभृत्क्षयधनक्षयः ॥

- (१) प्रातिकूल्यं मरणम् । संम. ६९
(२) एतच्च विवाहानन्तरचतुर्थीकर्ममध्ये बोध्यम् ।
कृम. ११०२

भृगुः

वोगदानानन्तरं यत्र कुल्योः करयचिन्मृतिः ।
वदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंशक्षयदो यतः ॥

दक्षः

दैन्यपत्योः पितरौ भ्राता सोपनीतः सहोदरः ।
पितृव्यस्तादृशाश्चैव पितामहपितामही ।
एषामन्यतमे नष्टे नोद्बहेत्तां वधूं वरः ॥

दम्पत्योरिति सर्वत्र संवध्यते । अत्र विनापकशान्त्या
कचिद्विवाह इत्युक्तं प्राक् । कृम. ११०३

संवर्तः

उद्बहेयदि वाग्दत्तां प्रातिकूल्येऽपि यः पुमान् ।
स याति नरकं घोरं कुले वाऽप्यशुभं भवेत् ॥

- (१) संम. ६९; कृम. ११०२ तृतीयार्थं नास्ति ।
(२) गभा. ६८; धप्र. ५० स्ववश (स्वगक्ष) ; सिन्धु.
१०८४ दो वनः (दोषतः) ; विपा. ७६५ यत्र (वस्य) स्ववश
(स्वगक्ष) भृगुनेहितायाम् ; ज्योति. १६० भ्रमवत् ; संकौ.
२०२ (=) सिन्धुवत् ; संव. १४६ (=) सिन्धुवत् ; संर.
४८३ (=) .

(३) संम. ८१२ (=) सोपनीत (चोपनीतः) प्रथमार्थम् ;
संम. ६९ ; संग. ३४९ सर्वं सप्रवत् ; कृम. ११०३ .

(४) संम. ८१५ ; संग. ३५१ .

वृद्धवसिष्ठः

वैरवधोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः ।
एतेषां प्रतिकूलं चेन्महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥
प्रतिकूले तु संप्राप्ते विवाहं नैव कारयेत् ।
अन्ते दोषविनाशाय कुर्याच्छान्तिमिमां शुभाम् ॥

कार्णाजिनिः

पिता वा यदि वा भ्राता ज्येष्ठो वा म्रियते यदि ।
अतीतेऽब्देऽपि वाग्दत्तां नोद्बहेत्पुत्रवती पुमान् ॥

माण्डव्यः

वोगदानानन्तरं माता पिता भ्राता विपद्यते ।
विवाहो नैव कर्तव्यः स्ववंशहितमिच्छता ॥
तेन तथा वा सहेति शेषः । वरपक्षे प्रतिकूले वरायै
तां न स्वीकुर्यात् । वधूपक्षे प्रतिकूले तस्मै वराय न
दद्यादिति विवाहो नैव कर्तव्य इत्यस्यार्थः । न तु विवाह
एव न कर्तव्य इति । सर. ४८१

गर्गः

कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति कस्यचित् ।
तदा न मङ्गलं कुर्यात् कृते वैधव्यमाप्नुयान् ॥

- (१) संम. ८१२ ; संकौ. २०१ वेद (सात्) ; प्रका.
३६१ ; संग. ३४८ ; संव. १४५ ; संर. ४८१ ससौवत् .
(२) संम. ८१५ तु सप्रति (ऽपि सप्रति) ; संकौ. २०२ ;
संव. १४५ ; संर. ४८२ षडिष्ट .

(३) कृम. ११०२ .

(४) संम. ८१२ भ्राता (वाऽपि) ; सिन्धु. १०८५-१०८६
हित (स्थिति) ; विपा. ७६५ सिन्धुवत् ; संकौ. २०१ ;
ज्योति. १६२ स्ववशहित (स्ववं त्वहित) ; संग. ३४८
सप्रवत् ; संव. १४५ ; पुम. ४५१ ; संर. ४८१ .

(५) गभा. ६८ ; संम. ८११ (कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मरणं
वस्य कस्यचित् । न तत्र मङ्गलं दास्ये नारीवैधव्यमाप्नुयात् ॥)
कनेग वृद्धगार्थं ; सिन्धु. १०८४ ; विपा. ७६४ तु निश्चये
(वाङ्निश्चये) भवति (मर्त्यस्य) कृते वैधव्यमाप्नुयात् (नारी-
वैधव्यमीतितः) विधानमालायाम् ; ज्योति. १६२ कृते तु

* पित्रादिमरणं गृहदाहादि च प्रतिकूलम् । कन्याया वाग्दानाद्युद्धरे प्रातिकूल्ये कालव्यवधानदानवारीनां निर्णयः ।

(१) अत्र यद्यपि ' कस्यचित् ' इत्यविशेषणोक्तं, तथापि ' वाङ्निश्चये कृते यत्र सपिण्डानां मृतिर्भवेत् । प्रतिकूलं सपिण्डेषु नान्येषामिति गोभिलः ॥ ' इति स्मरणेन सपिण्डमरणस्यैव प्रतिकूलत्वम् । अत्र वाङ्-निश्चयग्रहणं मानसनिश्चयस्याप्युपलक्षणम् ।

सं. ८११

(२) कृते स्थिति । एतेन ' वाग्दानादि चरेत्पुनः ' इत्यभिधानेन च मन्त्रयद्वाङ्निश्चयोत्तरमेव प्रतिकूलदोष इति । घटितनिश्चयोत्तरं प्रतिकूलदोष इति ज्योतिषमतम् । घटितनिश्चयश्च ज्योतिर्विदादेशेन वरपित्रादिकं प्रति फलदानादिरूपः ।

कृम. १०८४-१०८५

ऋतस्योत्पादानं यस्य शुभं तस्य न कारयेत् ।
दोषनिर्गमनात्पश्चात् स्वरथो धर्म समाचरेत् ॥

लग्नमिति सर्वमङ्गलोपलक्षणम् । गभा. १९०

हर्म्यदाहो मृते चैव विवाहं यः करोति च ।
तयोरेकं विनश्येत् मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
नान्दीमुखे कृते पश्चाद्गृहदाहो भयेद्यदि ।
पाणिग्रहो न कर्तव्यो नारीवैधव्यदो यतः ॥

केचिद्बुधुर्गृहस्य दारुणः कस्यचिज्ज्वरः ।
तावन्मङ्गलकार्यं च न कार्यं निश्चितं बुधैः ॥

मृते जनन्यां जनकेऽङ्गनायां
द्वितीयवर्षे प्रकरोति शोभनम् ।

(कृतेऽपि) भवति (मर्त्यत्वे) ; सं. ३४८ ' मरणं ' इत्यत्र ' मरणे ' इति पठित्वा सर्वं संप्रवत् ; पु. म. ४५१ .

(१) गभा. १९० शुभं (लग्नं) ; सं. ८१३ धर्मं (कर्म) ; सिन्धु. ९२० गभावत् ; वि. पा. ७७९ गभावत् ; ज्योति. १६३ ; सं. ३५० संप्रवत् : ६१४ शुभं (लग्नं) स्वस्थो (स्वस्थे) ; सं. ४८८ .

(२) सं. ८१३-८१४ ; सं. ३५० .

(३) सं. ८१४ ; सं. ३५० .

(४) सं. ८१४ ; ज्योति. १६४ दारुणः कस्यचित् (कस्यचिद्दारुणो) कार्यं च (कृत्यं च) ; सं. ३५० ; सं. ४८८ दारुणः कस्यचित् (कस्यचिद्दारुणो) उत्तरार्धे (तावन्मङ्गलकार्यस्य न कार्यो निश्चयो बुधैः) .

(५) ध. ५६ ; वि. पा. ७७० (=) (मृते जनन्या

करोति मोहात्प्रथमे तु हानिं
वदन्ति गर्गात्रिपराशराद्याः ॥

दम्पत्योः पितरौ भ्राता सोपनीतः सहोदरः ।
पितृव्यस्तादृशश्चैव पितामहपितामही ॥

पितृव्यस्त्री सुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता ।
कृते वाङ्निश्चये पश्चादेषां मध्ये तु मानवः ।
मृतो भवति यः कश्चित्प्रतिकूले तदुच्यते ॥

प्रतिकूले तु संजाते विवाहं नैव कारयेत् ।
नारी वैधव्यमाप्नोति ह्यन्यथा कारयेद्यदि ।
अन्ते दोषविनाशाय शान्तिं कुर्याद्विचक्षणः ॥

वृद्धगार्ग्यः

वैधूर्यारथे घटिते सुनिश्चिते
वरस्य गेहेऽप्यथ कन्यकायाः ।

मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्
तदा न कार्यं खलु मङ्गलं बुधैः ॥

(१) घटिते घटने कर्तव्यतया निश्चिते सतीत्यर्थः ।
सं. ८११

(२) घटितं संबन्धः सुनिश्चितो वाचा निश्चितः ।
वाग्दानविधिना निश्चित इति गोविन्दार्णवे । इदं च
मुशब्दाद्युच्यते । सं. ४८०

जनकेऽङ्गना वा वर्षे द्वितीये न करोति मङ्गलम् [शोभनम्] ।
करोति मर्त्यः प्रकरोति शोभनं वदन्ति गर्गाद्विरुद्धवपायाः ॥) .

(१) वि. पा. ७६७. एते श्लोका गार्ग्य वा अन्यकथैर्वेति न
निश्चयः ।

(२) गभा. ६८ वरार्थे (वरार्थे) मेधातिथिः ; सं. ८११
गेहेऽप्यथ (पथे त्वथ) मृत्यु (मृति) ; सिन्धु. १०८४
ज्योतिर्मधातिथिः ; वि. पा. ७६४ वरार्थे (वरार्थे) निश्चिते
(निश्चये) ऽप्यथ (त्वथ) मङ्गलं बुधैः (जातु मङ्गलम्) मेधा-
तिथिनिबन्धे ; सं. १०१ उत्तरार्धे (त्रियेते कश्चिन्मनुजोऽथ
नारी तदा न कुर्वीत खलु मण्डनं ते ।) कृष्णमष्टीये ; ज्योति. १६२
वरार्थे (वराय) ऽप्यथ (त्वथ) मृत्युर्यदि स्यात् (मृति-
र्भवेद्यत्) मङ्गलं बुधैः (जातु मङ्गलम्) मेधातिथिः ; प्र. का. ३६१ ;
सं. ३४७ संप्रवत् ; सं. १४५ संज्ञावत् ; पु. म. ५५१
ज्योतिर्मधातिथिः ; सं. ४८० संज्ञावत् , स्पृष्टवन्ती .

स्मृत्यन्तरम्

चाङ्गनिश्चये कृते यत्र सपिण्डानां मृतिर्भवेत् ।
प्रतिकूलं सपिण्डेषु नान्येषामिति गोमिलः ॥
प्रतिकूले न कर्तव्यं लग्नं याद्यदतुत्रयम् ।
प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यं केऽप्याहुर्वैदुसंप्रभे ॥
यदपि वचनम्— 'प्रतिकूले न कर्तव्यम्' इति,
चदपि मातृप्रतिकूलविषयम्, 'तदर्थं मातुरेव च' इत्यनेन
तस्या एव ऋतुत्रयं महाशौचविधानात् ।

संप्र. ८१३

प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ।
विवाहस्तु ततः पञ्चाक्षयोरेव विधीयते ॥
तयोः निश्चितघटितयोर्वधुरयोः । यध्वा वरालाभे
वरस्य वध्यागमे सङ्घटे सति नान्यां वर्षं वरं वा
भेषेतेति ताग्यार्थः ।

सर. ४८२

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

पितृमातृ (पितुर्मातुः) स्त्रिया भ्रातृपुत्राणा-
मन्ततः क्रमात् ।
वर्षार्धार्धमित्सृज्य विवाहादि विधीयते ॥
प्रतिकूलक्रियायां च वर्षेऽन्यस्मिन्करग्रहः ।
निमित्तशकुनैः प्रश्नैः कर्तव्य इति केचन ॥
प्रतिकूलं न कर्तव्यं निषेधः प्रतिकूलतः ।
कन्याऽन्यत्र प्रदातव्या पाराशरवचो यथा ॥

(१) संप्र. ८११ ; संग. ३४८ .

(२) गभा. ६८ कर्तव्यं लग्नं (कर्तव्यो गच्छेत्) केऽप्याहु-
र्वैदुसंप्रभे (श्याहुर्वैदुसंप्रभे) ; संप्र. ८१३ (=) पू. ; सिन्धु.
१०८८ (=) गभावत् ; विपा. ७६६ कृते न (कृतेऽपि) उच-
रणे (प्रतिकूलेऽपि केऽप्याहुः कर्तव्यं वैदुसंप्रभे ।) ; संकी.
२०२ ; ज्योति. १६३ उचरार्थं विपावत् , संग. ३४९ (=)
पू. ; संव. १४५ ; संर. ४८२ .

(३) गभा. ६८ पू. ; संप्र. ८१३ स्मृतिरत्नावल्याम् ;
सिन्धु. १०८८ (=) पू. ; विपा. ७६६ , संकी. २०२ ;
ज्योति. १६३ विवाहस्तु (विवाहं तु) ; संग. ३४९ स्मृतिरत्ना-
वल्याम् ; संव. १४५ ; कुम. १०८६ (=) उच. : १०८७ (=)
पू. ; संर. ४८२ .

(४) विपा. ७६८-७६९ .

कृते चाङ्गनिश्चये यध्वा वरस्य विषये मृतिः ।
अमङ्गल्यं न सेव्यं स्वात्तयोरानुःक्षयो यतः ॥

दम्पत्योः पितरौ भ्राता ह्युपनीतः सहोदरः ।
पितृव्यस्तत्सुतश्चैव पितामहश्च तद्वधूः ॥

एतेषां यदि चेत्कश्चिन्मृतो भवति मानवः ।
न तदा मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यशङ्कया ॥

कृते चाङ्गनिश्चये पुंसां मरणं यस्य कस्यचित् ।
तं वंशं वर्धमानं चेद्विवाहः शौनको न तु ॥

प्रेतकार्यमनिर्वर्त्य आचतुर्थं भवेत्तदा ।
पञ्चमे तु भवेत्पुंसि ततः शुभतरं भवेत् (१) ॥

तरिमन्वरे न दातव्या यस्य प्राङ्गनिश्चयो भवेत् ।
प्रतिकूलं न कर्तव्यं मातृके पैठके तथा ॥

पित्रोश्चैवाथ मृतयोर्वर्षं वर्षार्धमेव वा ॥
पितुरब्दमशौचं स्यात्पण्मासं मातुरेव तु ।

मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः ॥
अन्येषां तु सपिण्डानां मासमेकमुदाहृतम् ।

उक्तकालवधिः कार्यां तावन्नैव शुभक्रिया ॥
दशाहानन्तरं प्रोक्तमाशौचं यद्विजन्मनाम् ।

शुभार्थं एव जानीयात्कृतेऽपि हि सपिण्डने ॥
शुभकर्माणि कार्याणि निवृत्ते सूतके हि तु ।

इत्युक्तं तत्सपिण्डानां केचिन्नेच्छन्ति मानवाः ॥
यावदाशौचमारभ्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

विवाहादीनि सर्वाणि शुभकर्माणि वर्जयेत् ॥
मृते पितरि यस्याथ मृतायां वाऽपि मातरि ।

न कुर्याच्छुभकर्माणि वर्षं वर्षार्धमेव वा ॥
(१) धप्र. ५१ .

(२) धप्र. ५१ ; संग. ३५२ रेव तु (रेव च) स्मृत्यन्तरम् .
(३) धप्र. ५१ ; संग. ३५२ कार्वा (वावत्) स्मृत्यन्तरम् .
(४) धप्र. ५१ .

(५) धप्र. ५१ ; संग. ३५२ (मृते तानि जनन्यां च वर्षं
वर्षार्धमेव च । न कुर्याच्छुभकर्माणि कुलवर्जित्येव च ॥)
धर्मपट्टी .

घ्नतयन्ध विवाहं च न कुर्याद्भक्तिमान्सुतः ।
 वर्षं वर्षार्धकं चैव कृतेऽपि हि सपिण्डने ॥
 विवाहादि प्रकुर्यात् यदा महति संकटे ।
 सपिण्डीकरणाद्ध्वं मासिकान्यपकृष्य च ॥
 कन्यायाश्चातिकालश्चेद्वरस्यापि भवेद्यदि ।
 तस्योद्वाहे न दोषोऽस्ति तथा चैवोपनायने ॥
 अशुभं कर्म निर्वर्त्य (?) न कुर्याच्छोभन-

क्रियाम् ॥

प्रतिकूले तु संजाते विवाहं नैव कारयेत् ।
 प्रतिकूलेऽपि केऽप्याहुः कर्तव्यं शान्तिपूर्वकम् ॥
 पितृमातृश्च पत्याश्च वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
 सुतभ्रात्रोः सार्धमासमन्येषां माससंमितम् ॥
 तदन्ते शान्तिकं कुर्याद्यथाशक्ति विधानतः ।
 पुनश्चैवाथ वाग्दानं कृत्वा लग्नं विधीयते ॥
 प्रतिकूले सपिण्डानां मासमेकं विवर्जयेत् ।
 शान्तिं कृत्वा विधानेन ततो लग्नं विधीयते ॥

मेघातिथिः

वाग्दानानन्तरं यत्र कुल्योः कस्यचिन्मृतिः ।
 तदा संवत्सराद्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥
 (१) यदपि मेघातिथिवचनम् — ' वाग्दानानन्तरम् '
 इति, तन् पितृप्रतिकूलविषयम्, तस्यैव संवत्सरं
 महाशौचोक्तेः । संप्र. ८१३

(२) संकटे तु मेघातिथिः — वाग्दानानन्तरमिति ।

सिन्धु. १०८६

(३) संकटे इति । यरान्तरासत्त्वादिना तद्वरपेव
 तत्कन्याया देयन्ते । ॰ कृम. १०८६

● सिन्धुदरव्याख्याननिर्देशम् ।

(१) घम. ५१ ; संग. ३५२ बन्धं विवाहं (बन्धे विवाहे)
 रशुपन्तरम् .

(२) घम. ५१ .

(३) घम. ५० .

(४) गमा. ६८ ; संग. ८१३ ; सिन्धु. १०८६ ; विपा. ७६५
 वर (वरव) ; संकौ. २०१ ; ज्योति. १६२ ; प्रका. ३६१ ;
 संग. ३५५-३५० विवाहः ; संव. १४५ ; पुम. ५५१ ;
 संर. ४८१ .

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।
 प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मण्डनमुण्डने ॥
 प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।
 आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥

(१) तदेतद्व्यातिकूल्यं पुरुषत्रयपर्यन्तं चतुःपुरुष-
 पर्यन्तं वा । तथा च मेघातिथिः — ' पुरुषत्रयपर्यन्तं...
 शुभदं भवेत् ॥ ' इति । संप्र. ८१३

(२) प्रातिकूल्यं च पुरुषत्रयावधि दोषकरमित्याह—
 पुरुषत्रयेति । यथा सगोत्रसपिण्डयोः पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रति-
 कूलस्य निषेधनिमित्तत्वं, एवं प्रवेशमण्डनयोर्निर्गममुण्डन-
 निषेधनिमित्तत्वमपि तावत्पर्यन्तमेवेत्यर्थः । प्रेतकर्माणौति ।
 पूर्वावाक्यात् स्वगोत्रिणामित्वनुवर्तते, आचतुर्थमिति
 संख्यान्तरोपादानात् प्रेतकर्मानिवृत्तेर्निमित्तस्याभ्युदयिक-
 निषेधस्य नैमित्तिकस्योपादानाच्च । तेन स्वगोत्रिणां
 आचतुर्थं सपिण्डीकरणान्तरेतत्कर्मसमाप्तिं विना आभ्यु-
 दयिकं न कुर्यादित्यर्थः । तेन परगोत्रिणां चतुःपुरुष-
 पर्यन्तं न प्रेतकर्मसमाप्तेरुपेक्षाप्रसङ्गः । अत्रापि वरवधोः
 पितृचतुर्थपुरुषात्मककूटस्यमारम्य चतुःपुरुषी ग्राह्या ।
 द्वादशाहादिसपिण्डीकरणपक्षे तु तदुच्यतेमासिकान्यपि
 प्रेतकर्माण्वादेन ग्राह्याणि, उत्पत्तिवैलायां प्रेतोद्देश्यकानामेव

(१) गमा. ६८ शान्ति (शानि) मण्डनमुण्डने (मुण्डन-
 मण्डने) ; संग. ३१५, ८१३ स्वगो (सगो) मण्डनमुण्डने (मुण्डन-
 मण्डन) : ७२० ; सिन्धु. ११०३ ; विपा. ७६६ प्रतिकूलं
 (प्रातिकूल्यं) मस्तद्वत् (मो यद्वत्) ; संकौ. ११३ : २०१ उत्तरार्धे
 (प्रवृत्तिर्निर्गमौ तद्वत्तथा मुण्डनमुण्डने) ; ज्योति. १६३ प्रवेशा-
 न्निर्गमः (प्रवेशनिर्गमौ) ; प्रका. २०७ : ३६१ संकौयः ; संग.
 ३५५ उत्तरार्धे (प्रवेशान्निर्गमो गेहे न कुर्यान्मङ्गलप्रयम्) :
 ३५० मण्डनमुण्डने (मुण्डनमण्डने) ; संव. १४५ संकौयः ;
 पुम. ५५२ स्वगो (सगो) पू. ; संर. ४८१, ४९४ : ९०१
 प्रवेशान्निर्गमः (प्रवेशनिर्गमौ) .

(२) गमा. ६८ ; लता. २२१ शुभदं (तु शुभं) ; संग.
 ३१५, ८१३ ; सिन्धु. ११०३, १११० ; विपा. ७२५-७३६
 च ततः (चांततः) : ७३६ शुभदं (शुभं) ; संकौ. ११३,
 १९८, २०१ ; ज्योति. १६३ चतुर्थं (चतुर्थे) शेषं ल्यापः ;
 प्रका. २०७, ३६१ ; संग. ३५० ; पुम. ५५१ शुभदं (शुभता) ;
 संर. ४८१ : ४८७ निर्दिष्टात्रम् .

प्रेतशब्दोल्लेखरामन्तरेण पुनरावृत्तिविधानात्, 'नरः संबल-
रत्नम् । प्रेतदेहं परित्यज्य' इत्यग्निववाक्याच्च ।

कृम.११०२-११०४

'पितुरब्दमशौचं स्यात्तदर्थं मातुरेव च ।
मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्थं भ्रातृपुत्रयोः ॥

अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं मासमीरितम् ।
तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥

(१) पितुरिति । अत्र पूर्वं प्रतिकूलस्त्रोक्तेः मरण-
मात्रश्रेयस्कप्रतिकूलत्वे वर्षाद्याशौचावधिष्यवस्थानर्थक्यम् ।
अतः उभयत्रापि च तयोरेव पश्चाद्विवाहः, इदमाशौचं
सप्तदशपञ्चदशिकं यथा प्रतिकूलवैषम्यादिसूचकं तथाऽगतौ
शान्तिकादिप्रयोजकं च । एवमन्यदपि यत् सगतिकं
कार्यं पञ्चवर्षाद्युपनयादि चोलादि च, तत्राप्यधिकारप्रति-
बन्धकम् । एवं च पित्रादिमरणोत्तरं वर्षान्यन्तमपूर्वा-
धानादी नाधिकारः । न हि तत्र विवाहवच्छान्तिकत्वा,
येन ता कृत्वा तत्राधिकारः स्यात् । एवं च जन्मतोऽष्ट-

(१) गभा. ६८ स्मृतिरत्नावल्याम् ; धर्म. ५१ (=)
तदर्थं (षण्मासं) रेव च (रेव तु) ; संप्र. ८१२ रब्दमशौच
स्यात् (रब्द महाशौच) मेधातिथिरत्नावलीभ्याम् ; सिन्धु.
१०८६ स्मृतिरत्नावल्याम् ; विपा. ७६५ तदर्थं (षण्मासात्)
मासत्रयं तु भार्यायाः (तदर्थं भ्रातृरेव स्यात्) स्मृतिरत्ना-
वल्याम् ; संकौ. २०१ मशौच स्यात् (मिहाशौचं) स्मृति-
रत्नावल्याम् ; ज्योति. १६३ सर्वं संकौवत् ; प्रका. ३६२ सर्वं
संकौवत् ; संग. ३४९ संभवत् ; संव. १४५ सर्वं संकौवत् ; पुम.
४५१ स्मृतिरत्नावल्याम् ; संर. ४८१ सप्त संकौवत्, ' पित्रोर्ब्द-
मिहाऽऽशौचम् ' इत्यपि पाठः .

(२) गभा. ६८ स्मृतिरत्नावल्याम् ; धर्म. ५१ (=) आशौच
मासमीरितम् (मासमेकमुदाहृतम्) उत्तरार्धे (उक्कालावधि-
कार्थं तावधेव शुभक्रिया ।) ; संप्र. ८१२ मासमीरितम्
(माससंमितम्) मेधातिथिरत्नावलीभ्याम् ; सिन्धु १०८७
स्मृतिरत्नावल्याम् ; विपा. ७६५-७६६ सप्तवत्, स्मृतिरत्ना-
वल्याम् ; संकौ. २०१ सप्तवत्, स्मृतिरत्नावल्याम् ;
१६३ तदन्ते (तदा तु) शेष सप्तवत्, स्मृतिरत्नावल्याम् ;
प्रका. ३६२ सप्त संकौवत् ; संग. ३४९ सप्तवत् ; संव. १४५
सर्वं संकौवत् ; पुम. ४५१ स्मृतिरत्नावल्याम् ; संर. ४८१ सर्वं
संकौवत् .

वर्षाद्युपनयनादावपि अनधिकारान्मासिकाद्यनपकर्ष्यल-
वन्नवमवर्षं एवाधिकार इति । तदन्ते वर्षान्ते ।

कृम.१०८६

(२) ' पित्रोर्ब्दमिहाऽऽशौचम् ' इति क्वचित्पाठः ।
अत्र मातृपदं सापत्नमातृपरमिति केचित् । एतन्मते
' पित्रोर्ब्दम् ' इत्ययमेव पाठोऽस्मिन्मते इति गम्यते ।
द्वयोर्पीत्यन्ये । अविशेषादिन्यासायः । एतन्मते ' पितु-
रब्दम् ' इत्येव पाठः । ' पित्रोर्ब्दम् ' इतिपाठे मुख्य-
मातुः अर्ब्द, सापत्नमातुरर्ब्दाधेयम् । ' पितुरब्दम् ' इति
पाठे उभयोरप्यर्ब्दाधेयेवेति भेदः ।

सर.४८१-४८२

'संकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ।
शान्तिकृत्वा गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥

स्मृतिचन्द्रिकायाम्

कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः ।
तदा न मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवम् ॥

ज्योतिःसामरे

वाङ्निश्चये कृते पश्चात्पितरौ निधनं गतौ ।
तयोस्तत्प्रतिकूलं स्यान्नान्येषां तु कदाचन ॥
कुम्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ।
प्रौढायामपि कन्यायां नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते ॥

(१) गभा ६८ ; संप्र. ८१६ कृष्ण शौमकः ; सिन्धु.
१०८७ ; पुम. ४५२ .

(२) गभा. ६८ निश्चये (नियमे) ; धर्म. ५० ; सिन्धु.
१०८४ मर्त्य-य (मवति) ; विपा. ७६४ ; संकौ. २०२ ;
ज्योति. १६२ पश्चात् (ऽपि स्यात्) ; संव. १४६ ; पुम.
४५१ ; संर. ४८१ .

(३) विपा. ७६९ (=) तु कदाचन (मनुत्तरीय) ;
संकौ. २०१ कृष्णभट्टीये ; संव. १४५ कृष्णभट्टीये ; प्रका. ३६१ ;
कृम. १०८६ वाङ्निश्चये कृते (कृते वाङ्निश्चये) कृष्णभट्टीय-
वाक्ये ; संर. ४८० .

(४) गभा. ६८ ; संप्र. ८१५ ; सिन्धु. ११०३ ; विपा.
७६६ नातृकृत्यं प्रतीक्ष्यते (नातिशुच्यं प्रतीक्षते) ; संकौ. २०२ ;
ज्योति. १६३ ; प्रका. ३६२ ; संग. ३५१ ऋं च (ऋण्वि) ;
संव. १४५ ; पुम. ४५२ प्रतीक्षते (प्रतीक्षते) ज्योतिःसारे ;
संर. ४८२ .

ज्योतिष्प्रकाशे

प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यो विवाहो मासतः परम् ।

शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः ॥

(१) यत्तु ज्योतिःप्रकाशवचनम् ' प्रतिकूलेऽपि ' इति, तत् पित्रादिभिन्नसपिण्डमात्रप्रतिकूलविषयम्, ' प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् । विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते ॥ ' इति स्मृतिरत्नावल्यां मासानन्तरं विवाहविधानात्, ' अन्येषां तु सपिण्डानाम् ' इति वचनेन तेषां मासपरिमितमहाशौचविधानाच्च ।

संम. ८१३

(२) शान्तिं विनायकशान्तिम् ।

सिन्धु. १०८७

(३) प्रतिकूले इत्यादि । प्रतिकूले सति संवत्सरोर्ध्वं शान्तिपूर्वकं विवाहः कार्य इति मुख्यः कल्पः । षण्मासोत्तरं मासोत्तरं वेति त्वनुकल्पायिति । केचित् एतत् पितृमरणे एव । मातृमरणे तु षण्मासं मुख्यः पक्षः, तदर्धं मासमात्रं वेति अनुकल्पौ, पितृमरणे मातृमरण-स्वलीयषण्मासोपादानेनेह तदर्धमात्रम् । एवं भार्यामरणे मासत्रयं सार्धमासं मासमात्रं वेति त्रयः कल्पाः । भ्रातृमरणे पुत्रमरणे च सार्धं मासं मासं वेति द्वौ । पिता-मह्यादिसपिण्डमरणे तु मासमेव, ' प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ' इतिवाक्यादिति युक्तमुपेक्षन्ते ।

कृम. १०८७

स्मृतिरत्नावल्याम्

पितृवृद्धमशौचं स्यात्तदर्धं मातुरेव च ।
मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥

● स्वाख्यासम्प्रदः मध्यातिथौ (संता. घृ. ७५१) द्रष्टव्यः ।

(१) गभा. ६८ ; संम. ८१३ ; संम. ६९ ; सिन्धु. १०८७ परम् (परः) ; विपा. ७६६ मासतः परम् (मास-मन्तरा) ; संकौ. २०२ विषावद् ; ज्योति. १६३ विषावद् ; प्रका. ३६२ ; संग. ३४९ ; संव. १४५ ; पुम. ४५१-४५२ ; कृम. १०८४ चतुर्थः पादः ; संर. ४८२ विषावद् .

(२) स्वभादिनिदराः मेधातिथिवचनयोस्परि द्रष्टव्यः ।

अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं मासमीरितम् ।
तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥

ऊनद्विषार्पिके प्रेते न तस्य प्रतिकूलता ।
शान्तिः स्याच्छुभदा नृणां कुम्भाण्डगणहोमतः ॥

शौनककारिकाः

वैश्वधोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः ।
एतेषां प्रतिकूलं हि महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥

पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही ।
पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥

पुंसिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम् ।
अन्यैरपि विपन्नैस्तु कचिद्बुधैर्न तद्भवेत् ॥

(१) भ्राताऽत्र एकोदर उपनीतश्च विवक्षितः, पितृव्यपुत्रस्य पृथङ्निर्देशात्, ' दम्पत्योः पितरौ भ्राता चोपनीतः सहोदरः ' इति वाक्यान्तराच्च ।

संम. ८१२

(१) विपा. ७६५ .

(२) गभा. ६८ ; घम. ५० हि (चैव) भवेव (भवत्) वृद्धशौनकः ; सिन्धु. १०८४-१०८५ हि (च) ; विपा. ७६५ हि (च) प्रदं (कर) वृद्धशौनकः ; ज्योति. १६२ हि (चैव) ; पुम. ४५१ हि (च) ; कृम. १०८५ निर्देशमात्रम् . संस्कार-प्रकाशादिग्रन्थेषु तु वृद्धवसिष्ठरयेदं वचनम् ।

(३) गभा. ६८ ; घम. ५० वृद्धशौनकः ; संम. ८१२ ' पितृव्यस्त्रीसुतो ' इति पाठो स्वाख्यानाम्बतीयेन ; सिन्धु. १०८५ स्त्री सुतो (स्त्रीसुतो) ; विपा. ७६५ (पिता मातामह-श्चैव तथैव प्रतितामहः । पितामहस्य वै भ्राता तन्सुतो वा तथा त्रियः ॥) वृद्धशौनकः ; संकौ. २०१ वृद्धवसिष्ठः ; ज्योति. १६२ पितृव्यः स्त्री सुतो (पितृव्यस्त्रीसुतो) चापि (वा वि) वृद्धशौनकः ; संग. ३४९ ; संव. १४५ वृद्धवसिष्ठः ; पुम. ४५१ पितृव्यः स्त्री (पितृव्यस्त्री) ; संर. ४८१ वृद्धवसिष्ठः .

(४) गभा. ६८ एभिरेव (एभिरेव) ; घम. ५० विपन्नैस्तु (विपन्नैश्च) वृद्धशौनकः ; संम. ८१२ पूर्वार्धे (एतेरेव विपन्नैस्तु प्रतिकूलं तु वै स्मृतम् ॥) ; सिन्धु. १०८५ गभावद् ; विपा. ७६५ घमवद्, वृद्धशौनकः ; संकौ. २०१ वृद्धवसिष्ठः ; ज्योति. १६२ ; संग. ३४९ एभिरेव विपन्नैश्च (एतेरेव विपन्नैस्तु) ; संव. १४५ वृद्धवसिष्ठः ; पुम. ४५१ गभावद्, पु. ; संर. ४८१ .

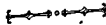
२ (२) स्त्रीमुताविति । एतौ न वध्वाः, असंभवात् ।
अतः द्वितीयादिविवाहे वरस्य पूर्वोदा स्त्री तस्यामुत्पन्नश्च
सुतः । एतलौत्रस्योपलक्षणं, पितृव्यपदं च तत्पुत्रस्य । एवं
च वरमारभ्य जनकत्रिपुरुषी, जन्मत्रिपुरुषी, कूटस्थमारभ्य
संतानभेदेन त्रिपुरुषी चात्र बोद्धव्या ।

कृम. १०८५

दीर्घरोगामिभूतस्य दूरदेशे स्थितस्य च ।
उदासवर्तिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यते ॥

(१) घप्र. ५० (=) ; संप्र. ८१५ स्थ च (स्थ वा) ;
विषा. ७६६ देश (देश) उदात्त (उदात्त) प्रतिकूलं (प्राति-
कूल्यं) स्मृत्यन्तरम् ; संकौ. २०२ देशे (देश) उदासवर्तिनश्चैव
(उदासीनस्थितस्वापि) (=) ; ज्योति. १६३ देशे (देश)
स्मृत्यन्तरम् ; प्रका. ३६२ (=) ज्योतिवद् ; संग. ३५१
दूरदेशे (दूरे देशे) ; संव. १४५ (=) संकौवद् ; पुम. ४५२
ज्योतिवद्, स्मृत्यन्तरम् ; कृम. ११०३ (=) प्रतिकूलं
(प्रातिकूल्यं) शेषं संकौवद् ; संर. ४८२ (=) कृमवद् .

संस्कारकौस्तुभकृतः प्रातिकूल्यविचारः

अत्र यद्यपि ' म्रियेत कश्चित् ' इति, ' मृत्युर्भवति
कस्यचित् ' इति च अविशेषणोक्तं, तथापि पितामहा-
दीनामिव मातामहादीनामपि मरणस्य प्रतिकूलदोष-
निमित्तत्वेन कश्चिदकीर्तनात् अविवाहिताया भगिन्या इव
विवाहिताया मरणस्य तथात्वानुक्तेः मेधातिथिवाक्ये
' सगोत्रिणाम् ' इति, चन्द्रिकावाक्ये ' मर्यस्य गोत्रिणः ' इति
च कीर्तनात् वध्वा वरस्य चा सगोत्रसपिण्डेषु
त्रिपुरुषान्तर्गते मर्ये मृते प्रतिकूलदोष इति मन्तव्यम् ।
स्त्री वरस्य द्वितीयादिविवाहसमये पूर्वोदा, मुनः तस्या
पूर्वोत्पन्नः । एतत् वौश्रेयपलक्षणम् । एवं पितृव्यग्रहणं
तत्पुत्रस्य । एवं च वरमारभ्य जनकत्रिपुरुषी जन्मा
त्रिपुरुषी कूटस्थमारभ्य संतानभेदे च त्रिपुरुषी अत्र
बोद्धव्या । वधूवरयोः समानरुद्धे तन्मरणे किञ्चित् काल
मवीक्ष्यैव विवाह इति ' तदा न कुर्तुः ' इत्यादिशाब्दै-
र्बोध्यते । ' तयोस्तत्प्रतिकूलं स्यात् ' इति कालप्रतीक्षा-
शान्तिन्त्यां असमापेयो दोषो द्वयोर्युगपन्मरण इत्यर्थः ।
अत एकोक्तम् ' नान्येषा तु कदाचन ' इति । अन्येषा
सपिण्डानाम् । तयोरेपि एकैकमरणस्तु समापेय इत्या-
शयः । वृद्धवसिष्ठवाक्ये चतुर्णां मरणस्य महाविघ्नकरत्व-
कथनं तत्र प्रतीक्षासहिता केवल वा त्रिनायकशान्तिरिति-

कथनार्थम् । अत एव तद्विधिवाक्यशेषे शान्त्यकरणे
' पदेपदे ' इति विघ्नस्य महत्त्वं प्रदर्शितम् । ' एभिरेव
विपत्रैः ' इति कालप्रतीक्षासहितायाः श्रीपूजनादिशान्ते-
निमित्तत्वेन मरणमेवेत्याशयः । अत एव (माण्डव्य)वाक्ये
' नैव कर्तव्यः ' निमित्तानन्तरं इति व्याख्येयम् । एवं
वृद्धवसिष्ठवाक्यमपि । प्रतीक्षा च सामान्यतः संवत्सर-
मृत्युवयं मासमात्रं चेति पञ्चत्रयं मेधातिथिवाक्यसहित-
स्मृत्यन्तरवाक्यात् बोद्धव्यम् । रत्नावलीवाक्ये एवाशौच-
शब्देन प्रतिकूलकृतं विवाहानधिकारमात्रं प्रतीक्षातात्पर्यकं
बोद्धव्यम् । तत्र पितृमरणे अब्दप्रतीक्षाया मात्रादिमरण-
निमित्ततदर्धादिप्रतीक्षायास्तुल्यकल्पत्वेनोक्तत्वात् पितृमरणे
सकटतारतम्येन पक्षनयम्, मातृमरणे तदर्धे मासमात्रं
चेति पञ्चद्वयम्, एव भार्यामरणे (मासत्रयं) मासमात्रं
चेति, भ्रातृमरणे पुत्रमरणे च सार्धमात्रं मासमात्रं चेति
पञ्चद्वयम्, पितामहादिसपिण्डान्तरमरणे तु मासमेव
प्रतीक्षा इति व्यवस्था । यदि गुणवत्तरमातृमरणे ऋतुत्रय-
प्रतीक्षा अपरितोषः, तदा संवत्सरप्रतीक्षाऽपि कार्या ।
एव गुणवत्तरभार्यादिमरणे ऋतुत्रयप्रतीक्षाऽपि इत्याशयेन
तयोरेपि पञ्चयोः सामान्यविध्युपपत्तिः । पितृ-मातृ-
पितृव्य-शोदराणां चतुर्णां मरणे उक्तव्यवस्थया प्रतीक्षान्ते

विनायकशान्तिः । अन्यर्मरणे तदन्ते शान्त्यन्तरम् ।
यदा तु अतिसंशयशेन सर्वत्र निमित्ते मासाधिक-
(? वधि) प्रतीक्षाया असंभवः तदा तन्मध्येऽपि किञ्चित्
काले (? लं) प्रतीक्ष्य उक्तव्यवस्थया अन्यतरां शान्तिं
कृत्वा गा दत्त्वा पुनर्दानं चरेत् इति ज्योतिःप्रकाशवाक्य-
कृतो विशेषः । न तु क्वचिदपि प्रतिकूले पूर्वशौचादि-
निमित्तेन निवृत्ताशौचस्यापि सद्यो विवाहे प्रवृत्तिक्रिया ।
यथा सगोत्रसपिण्डेषु पुरुषत्रयपर्यन्तमेव प्रतिकूलस्य
निषेधनिमित्तत्वम्, एवं प्रवेशमुण्डनयोः निर्गममण्डन-
निषेधनिमित्तत्वमपि तेषु एतावत्पर्यन्तमेवेति 'पुरुषत्रय'
इति मेधातिथिवाक्यार्थः ।

'प्रेतकर्माणि' इति उत्तरवाक्ये तु यद्यपि 'आ-
चतुर्यम्' इति संख्यानन्तररूपोपादानात् प्रेतकर्मानिवृत्तेः
निमित्तस्य आम्बुदयनिषेधस्य च नैमित्तिकस्थो-
पादानात् पूर्ववाक्यादत्यन्तभिरत्रिपयता स्फुटैव प्रतीयते,
तथापि स्वगोत्रिणां आचतुर्यं इत्यनुपङ्गलभ्यार्थसिद्धयै
तदनन्तरपाठः । 'प्रेतकर्माणि' इति च प्रेतोद्देशेन
विहितानि कर्माण्युच्यन्ते, न तु प्रेतशब्दोद्देश-
विशिष्टानि । तेन सपिण्डीकरणोत्तरं मासिकानामपि
संग्रहः, तेषामुपस्थितिवेद्यार्थं प्रेतोद्देशेन विहितानामपि
तच्छब्दोद्देशरहितपुनरावृत्तेर्वाचनिकत्वात् । अत एव
कात्यायनः— 'निर्वर्त्यं वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत् ।
अथातयामं मरणं न भवेत् पुनरस्य तु ॥' इति । वृद्धि-
कर्मात्तरं मासिकानुष्ठाने मृतस्य मरणं भयातयामं भवेत्
नूतनमिव भवेत्, तच्च माङ्गलिककर्मणः पूर्वमृतस्य माङ्ग-
लिककर्मोत्तरमापद्यमानमनुचितमिति भावः । शाठ्यायनि-
रपि— 'सपिण्डीकरणादर्वागपकृत्य कृतान्यपि । पुनरप्य-
पकृत्यन्ते वृद्धयत्तरनिषेधनात् ॥' इति । एवं च मृत-
मरणस्य आरोपितनूतनत्वे दोषं च दत्ता अनारोपित-
नूतनत्वापादकानां सपिण्डीकरणान्तानां आम्बुदधिकोत्तर-
मनुष्ठानमतिदृष्टमिति शान्त्ये । मासिकसाहचर्यादिव च
सपिण्डीकरणान्तानामनुष्ठानमपि नात्र नान्दीश्राद्धदेवतात्व-
सिद्धयर्थं, उक्तमासिकानां तदर्थतया वापितत्वात् ।
'अनिर्वर्त्यं' इति यद्यपि प्रेतकर्मणिः सह आम्बुदयक्रियाया
मङ्गलापरपर्यायायाः समानकर्तृकत्वं प्रतीयते, तथापि तत्

असतिः कर्मन्तरे मुख्यमूर्त्ति सति तु प्रेतकर्मसु प्रयोजक-
कर्तृतामादाय उपपादनीयम् । * इथमेव हि 'वध्वज्ज्वा-
लुपस्तीर्थं भ्राता भ्रातृस्थानो वा दिर्लज्जानावपति ? इति-
सूत्रे वृत्तिकृदादिभिः तत् उपपाद्यते 'विवाहहोमे उप-
स्तरणस्य वरकर्तृकत्वं, लाजावापस्यं भ्रात्रादिकर्तृकत्वम् ;
विच्छिन्नसंधानार्थं तु तस्मिन् लाजहोमंस्यापि (? लाजा-
वापस्यापि) वरकर्तृकत्वम्' इतिवदद्भिः । एवं नान्दी-
श्राद्धे देवतात्वसिद्धयर्थं सपिण्डीकरणापकर्षपरत्वेन परामि-
मतवचनेऽपि समानकर्तृकत्वं इथमेव स्वीकार्यम् । तद्यथा
शाठ्यायनिः— 'प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।
अपकृत्यापि कुर्वीत कर्ता नान्दीमुखं ततः ॥' इति ।
तथा लघुहारीतोऽपि— 'भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः
शिष्य एव वा । सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥'
इति । मृतस्य कन्यादाने हि तस्य ज्येष्ठकनिष्ठौ भ्रातरावधि-
कारिणौ कन्यायाः पितृपितामहभ्रात्रभावात्संभवतः, 'पिता
पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्व-
नारो प्रकृतिस्थः परः परः ॥' इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।
तस्य सपिण्डीकरणे तु कनिष्ठस्यैवाधिकारः, न ज्येष्ठस्य,
'न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाऽग्रजः । अपि
स्नेहेन कुर्यात् सपिण्डीकरणं विना ॥' इति सपिण्डी-
करणस्य तं प्रति विशिष्य निषेधात् । न च इदं शार्ङ्ग
शास्त्रान्तरावगतकालिनियमकर्तृनियमयोर्बोधं कर्तुं ईदृ-
ष्टे, प्राप्ते कर्मणि उभयविधाने वाक्यभेदात् । अतः ज्येष्ठस्य
सपिण्डीकरणे प्रयोजककर्तृता कनिष्ठस्य मुख्यकर्तृता
अङ्गीकृत्यैव उक्तवचनयोः समानकर्तृकत्वं उपपादनीयम् ।
एवं च अनयोर्वचनयोः देवतात्वसिद्धिप्रयोजनासंकीर्तनात्
विषेयार्थक्याच मूलैक्यव्यवधानात्पेवेन 'प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्यं'
इति कृष्णामट्टीप्रयोगोदाहृतवचनार्थपरत्वं स्वीकर्तुं उचि-
तम् । यदि परं मातामहसपिण्डीकरणापकर्षः असगोत्र-
विषयो नैवं सिद्ध्येदिति तथा न स्वीक्रियते श्रीमद्भिः,
मा स्वीकुर्वन्तु । न तु स्वकृतैतद्वाक्यवाख्यापरोन

* यद्युक्तं वृत्तिकृदादिभिर्न प्रयोजककर्तृतामादाय समान-
कर्तृकत्वमुपपादितं, अपि तु समानकर्तृकत्वं विनापि क्त्वाप्रत्ययः ।
अमे 'लाजहोमस्यापि' इति प्रामादिकं, विच्छिन्नसंधानार्थं होमे
लाजावापस्येव वरकर्तृकत्वोपदेशात् ।

अनेकाभिपुक्तोदाहृतस्य सकलदाक्षिणात्यप्रभृत्यने कशिष्टा-
चारसंवादिनः 'प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य' इतिवचसः निर्मूलत्वं
अर्थात्तरकल्पनं चोक्तशिष्टाचारस्य वा अप्रामाण्यकल्पनं
प्रामाणिकैः स्वीकर्तुमुचितम् । आस्ता वचनकथा । अस्ति
तावत् प्राच्यभिन्नशिष्टानां सपिण्डदाहप्रभृतिपुनर्मासिका-
न्प्रेतकर्माण्यभावे माङ्गलिककर्मानारम्भाचारः सपिण्डेषु ।
संमता च तत्सत्ता श्रीमतामपि । तन्मूलं न विन्न इति
वदता 'जनपदधर्मा प्रामथर्माश्च तात् विवाहे प्रतीयात्'
इति श्रद्धसूत्रकारैः इतराचाराणा आदरं वदन्निः अस्यैवा-
चारस्य अनादरः कृत इति कथमिव निर्धारितम् । एवं
च नान्दीश्राद्धदेवतात्वयोग्यस्यापि सपिण्डीकरणपर्यः
माङ्गलिककर्मानुरोधेन सिद्धः । तथा हि — पितामहे
प्रपितामहे अकृतसपिण्डने सति पितरि मृते औचित्येन
तयोः सपिण्डीकरणोत्तरं पितुः सपिण्डीकरणकर्तव्यताया
प्राप्तायामपि यदा तथानुष्ठानेन पितुः सपिण्डीकरण-
कालातिक्रमो भवति तदापि न्यायतः कालातिक्रमेण तथैव
तेत्कर्तव्यताया प्राप्ताया वचनेन अकृतसपिण्डीकरणभ्या-
मपि ताभ्या पितुः सपिण्डीकरणं कर्तव्यताया विहितम् ।
यथाऽऽह कात्यायनः — 'असस्कृतौ न संस्कार्यौ
पूर्वो पौनप्रपौत्रकैः । पितर तत्र सस्कुर्वादिति कात्या-
यनोऽब्रवीत् ॥ पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृताऽपि
वा । पितामहेन पितरं सस्कुर्वादिति निश्चयः ॥'
इति । असस्कृतौ अकृतसपिण्डीकरणौ, पूर्वो पितामह-
प्रपितामहौ । पापिष्ठं अकृतसपिण्ड्यं पितरं शुद्धेन कृत-
सापिण्ड्येन, पापकृता अकृतसपिण्ड्येन वा पितामहेन
सह शुद्धं निवृत्तप्रेतावसथं (सं) कुर्यादित्यर्थः । एवं
कृते दर्शश्राद्धमपि तादृशाभ्या सह कर्तव्यमित्यपि तेनै-
वोक्तम् — 'पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्यान्मासानुमासि-
कम्' इति । एवं च दर्शश्राद्धविकृतित्वात् नान्दी-
श्राद्धेऽपि तादृशयोर्देवतात्वसम्भवेऽपि माङ्गलिकविवाहा-
द्यनुरोधेन तयोः सपिण्डीकरणं कृत्वैव माङ्गलिक कर्म
कार्यम्, तयोश्चतुष्टयान्तर्गतत्वात् । अत एव शुभामग
एव सपिण्डीकरणपर्यन्तनिमित्तत्वेन काल्यदर्शो पठ्यते—
'एकादशो द्वादशोऽहि निषेधे वा त्रिमासि वा ।
षष्ठे वैकादशे वाऽन्वे संपूर्णे वा शुभामगे ॥ सपिण्डी-

करणस्येऽथमगौ कालाः प्रकीर्तिताः । सामौ कर्तव्यभावाद्यौ
प्रेते सामान्वनन्तरः ॥ अनग्नेस्तु द्वितीयाद्याः सत कालाः
प्रकीर्तिताः ॥' इति । अनन्तरत्रिपथ इति । 'शुभस्य
विवाहादेरागमे उपस्थिते सति' इति च तथैव व्याख्याय
तन्मूलवाक्योदाहरणं च इत्थं कृतम् — 'महाभारते—
'सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वन्मिमान्' इत्युपक्रम्य
'एकादशोऽपि वा मासि मङ्गले स्यादुपस्थिते ।'
इति । अत्र च शुभमङ्गलशब्दाभ्या विवाहाद्येचोक्तमिति
प्रतीतेर्न नान्दीश्राद्धप्रतीतिः, नतरा तद्देवतात्वस्य इति
कृतबुद्ध्य एव विदाकुर्वन्तु । न च शुभमङ्गलशब्दौ
अङ्गभूतानान्दीश्राद्धलक्षकौ, प्रधानवाचिनः शब्दस्य अङ्ग-
लक्षकताया अन्याय्यत्वात् अदृष्टत्वाच्च । शक्यते तु वक्तुं
शास्त्रायनिवाक्ये नान्दीमुत्प्रहणं विवाहाद्यारम्भपरम्,
सपिण्डीकरणान्तमपकृप्य विवाहाद्यारम्भं कुर्यादित्यर्थः, मूल-
श्रुतिकल्पनालाघवात्, 'वहं निर्वपेत्' 'पशुमालभेत्'
'पूतिकानभिपुणुयात्' 'भक्षे प्रयच्छेत्' इत्यादौ अङ्ग-
वाचिनः शब्दस्य प्रधानलक्षकताया दृष्टत्वाच्च, 'नान्दी-
श्राद्धं विवाहादौ' इति नान्दीश्राद्धस्य तदारम्भत्वेन
प्रसिद्धेश्च । सत्यपि देवतात्वविद्वेषार्थापर्यस्य शास्त्रार्थत्वे
मातामह्याः सपिण्डीकरणस्य नापर्यः, तस्या नान्दीश्राद्ध-
देवतात्वाभावात्, प्रकृतिभूतपार्वणे एव गृह्यमूपरि-
शिष्टेषु निर्गुणपित्रादीना देवतात्वावगमेन सपत्नीकत्वेन
गुणस्यापि देवतानुपवेशासंभवात् । 'स्विष्टकृते समव-
यति' 'पालीवतं गृह्णाति' इत्यादौ चतुर्थ्याद्यवगत-
देवतात्वस्य गुणस्य गुणिनं प्रति नित्यसापेक्षत्वादि
भवति मान्त्रवर्णिकगुणिनः अग्न्यादेर्देवतानुपवेशः,
न भवति च 'यदमये च' इति चतुर्थ्याद्यवगतदेवता-
त्वस्य गुणिनः गुणं प्रति नित्यसापेक्षत्वाभावेन
गुणस्य ज्योतिष्वादेः तदनुपवेश इति प्रसिद्धम् । यत्
'न योषिद्व्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते । स्वभर्तृपिण्ड-
मात्राभ्यस्तृतिरासा यतः स्मृता ॥' इति वचनात् सपत्नी-
काना देवतात्वं इति, तद्विस्मयकरम्, तद्विवादिरहितस्य
अर्थवादस्य 'बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यज्ञीसराः' इतिपदेव-
तायाम(? देवतात्वेऽ) प्रामाण्यात्, 'ये च त्वामयानु'
इति पिण्डदानमन्त्रेण अन्वेयामनुचरणमिव पत्न्या अपि

प्राप्तस्यांशालामस्य तदालम्बनत्वसंभवाच्च । यद्यपि दाक्षि-
णात्याचारवशेन सपत्नीकत्वविशिष्टपित्राद्युद्देशः पार्वण-
श्राद्धे प्रामाणिकः, तथापि शक्यते, वक्तुं यथा प्रस्तर-
यागस्य उद्देशात्तेन इष्टदेवतासंस्कारस्य 'देवेभ्य आज्य-
पेभ्यः' इत्युद्देशे प्रयाजादिदेवतानां समिदादीनामेव देवता-
त्वम्, देवाज्यपत्वगुणसंकीर्तनं तु अष्टष्टार्थम्, न तु तस्य
देवतानुप्रवेशः, इष्टदेवतासंस्कारत्वविधातापत्तेः, तथा
अत्रापि सपत्नीकत्वसंकीर्तनं अष्टष्टार्थमिति । उचितं
चैतत्, माहेन्द्रप्रदे इन्द्रस्य अदेवतात्ववत् सपत्नीक-
पितृदेवत्वे श्राद्धे केवलानामदेवतात्वेन जीवन्मातृक-
मृतपितृकस्य आमश्राद्धानुष्ठानापत्तेः । अष्टष्टार्थगुणं
तु उपादेयं विहायापि संभवति नित्यानुष्ठानम् ।
अस्तु वा देवतानुप्रवेशोऽप्यस्य, तथापि कालादर्शे
मासिकदासिकयोर्भेदानुष्ठानसिद्धये देवताभेदप्रदर्शनावसरे
पितृपितामहयोः उभयोः अन्यतरस्य वा मृतभार्यत्वे
सपत्नीकदेवतात्वयोग्यतादशायामेव सपत्नीकानां देवता-
त्वकथनात् जीवन्मातृकैः मृतपितृकैः केवलपित्राद्युद्देश्यक-
थाद्धानुष्ठानात् मृतोभयैश्च सपत्नीकतद्देशेनैव तदनु-

ष्ठानाच्च मातृणां देवतात्वयोग्यतादशायामेव सपत्नीकानां
देवतात्वमिति स्वीकर्तव्यम् । ततश्च मृतपितृकेण देशा-
न्तरमृताहिताग्निमात्रस्थिप्रतीक्षां कुर्वता मया केवलपित्राद्यु-
द्देशेन दर्शश्राद्धमनुष्ठेयं तथा मातामह्या और्ध्वदेहिकाभावे-
ऽपि केवलमातामहाद्युद्देशेन तस्यां जीवन्त्यामिव नान्दी-
श्राद्धसंभवात् तदनुरोयेनापि मातामह्या और्ध्वदेहिक-
प्रतीक्षा वा उचितेति ज्ञेयम् । न च मृतया वस्वादि-
भावं गतया सपत्नमातामह्या सपत्नीकत्वगुणसंभवे
किमिति केवलानां देवतात्वमिति शङ्क्यम्, 'अन्यष्टकासु
वृद्धौ च प्रतिबंधस्तरं तथा । अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र
पतिना सह ॥' इति शातातपस्मृतौ, 'स्वेन भर्ता समं
शुद्धे माता श्राद्धं सुपासमम् । पितामही च स्वेनैव
स्वेनैव प्रपितामही ॥' इति बृहस्पृतिस्मृतौ च अतस्य
मात्रादिशब्दस्य सपत्नमात्रादौ गौणत्वात्, मुख्ये संभवति
गौणस्य अन्यास्यत्वात् अमायास्याश्राद्धादौ सापत्न-
मात्रादेः देवतानुप्रवेशाभावस्य श्राद्धहेमादिना उक्तत्वात्
इत्यलमतिप्रसङ्गेन । संकी. २०२-२०५

* सव्यःशौचनिर्णयः

विष्णुः

न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोः ॥

देवप्रतिष्ठाविवाहयोः सन्धृतसंभारयोः उपक्रमात् प्रागपि सक्तर्तुराशौचं न भवतीत्यर्थः, विशेषवचनात् । एतदुक्तं भवति - यावति काले सन्धृतबहुसंभारधारणं कर्तुं शक्यते तावत्कालमध्ये प्रतिष्ठाद्यन्नभूतं तत्कालान्तरं यत्र न लभ्यते तत्र विषये एतत्सकल्पात्प्रागाशौचामाव इति ।

§ प्रपा. ३४७

(२) उपकल्पितबहुसंभारस्यापि तत्सनिहितलघान्तराभावेन संभारधारणाशकौ आशौचभावमाह विष्णुः - न देवप्रतिष्ठेति ।

§ गभा. ९९

(३) 'नाऽऽशौचं राहा राजकर्मणि' (विष्णु. २२।४७-४८) इत्यधिकृत्य 'न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोः' इति विष्णुग्लेणाऽऽरब्धविवाहे एव आशौचामावः, न तु समशनीयवच्छोमादौ । विवाहारम्भश्च बुद्धिश्चादम्, 'प्रत्ययश्रविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ आरम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतजापयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥' इति राघवभट्टधृतवचनात् ।

उत. १३१

§ संत. प्रपावत् ।

§ प्र. विपा. गभावत् ।

(१) विष्णु. २२।५३ ; मिता. ३।२८ (न देवप्रतिष्ठोत्सर्गविवाहेषु) ; अप. ३।२८ घ. ९२० (न देवप्रतिष्ठोत्सर्वविवाहेषु पूर्वसंकल्पितेषु) ; स्मृता. १।२२ (=) ; प्रपा. ३४७ ; गभा ९९ ; निप्र. १।११ सन्धृतयोः (सन्धृतयोः) ; उत. १।३१ संभृतयोः (सन्धृतयोः) ; प्र. १।१६ ; संम. ७।१ ; सिन्धु. १।२२ संभृतयोः + (अपि) ; विपा. ८ (भागः २) (न देवप्रतिष्ठा विवाहयोः पूर्वसन्धृतसंभारयोराशौचम्) ; सं. ४२२ सन्धृतयोः (सन्धृतसंभारयोः) .

व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥
आरम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥

(१) वरणमिति मधुपर्कपरम् । तथा च ब्राह्मे-
'यहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः । पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥' मधुपर्कात् पूर्वं तु भवत्येव आशौचमिति रामाण्डारभाष्ये । शुद्धिष्वके-
ऽप्येवमेव । गभा. ९९

(२) व्रतं अमावास्यादि । आदिपदात्तायप्रातर्होम-
परिग्रहः । संत ८८४

(१) गभा ९९ आरब्धे (प्राारब्धे) षड्विंशन्मते ; उत. १३१ ; संत. ८८४, ९४५ ; प्र. १।१६ आरब्धे (प्राारब्धे) ; घ. ५१ (=) ऽर्चने जपे (जपार्चने) आरब्धे (प्राारब्धे) ; लता. ८२ प्रवत् ; निता. ४४१ ; संम. ७।१ व्र (व्र) शेषे प्रवत् ; सिन्धु. १।२२ ; विपा. ७ (भागः २) ; संकौ. २०० व्रतयज्ञविवाहेषु (विवाहव्रतयज्ञेषु) होमेऽर्चने (होमार्चने) ; प्रका. ३६० सक्तौवत् ; संग. ३।२३ प्रवत् ; सं. ४८९ प्रवत्, चतुर्थे. पादः ; ४९०, ६६४ प्रवत्.

(२) प्रपा. ३६४ नान्दीमुखं (नान्दीश्राद्धं) ब्रह्मपुराणे ; गभा. ९९ ; निप्र. १।११ यज्ञे (यज्ञे) सत्रयोः (जापयोः) पाकपरिक्रिया (इत्यलचक्रिया) मृत्विजः ; उत. १।३१ आरम्भो (आरम्भो) सत्रयोः (जापयोः) नान्दीमुखं (नान्दीश्राद्धं) परिक्रिया (परिक्रिया) राघवभट्टधृतवचनात्सुकम् ; सं. ८८४ जनवत् ; ९४५ द्वितीयः पादः ; प्र. १।१६ ; घ. ५१ (=) नान्दीमुखं (नान्दीश्राद्धं) ; लता. ८२ ; संम. ८।१७ प्रपावत्, संप्रोक्तैः शक्यम् ; निता ४४१ सारणम् ; संम. ७।१ ; सिन्धु. १।२४ (=) द्वितीयः पादः ; १।२२ ; विपा. ७-८ (भागः २) आरम्भो (आरम्भो) शेष प्रपावत् ; संकौ. २०० ; ज्योति. १।६३ प्रपावत्, कौमुद्यामित्युक्तम् ; भाव. १।४२ स्मृत्यन्तरम् ; प्रका. ३६० ; संग. ३।२३ सर्वं सत्रवत् ; सं. १।४४ ; पु. ४।२ (=) द्वितीयः पादः ; सं. ४८९ ; १।६ प्रथमः पादः .

* विवाहोपनयनादिशुभकर्मणु आरब्धेऽन्तरादिनिष्ठे श्रौतेऽपि धनकथनकारौ वाभावत्वं निर्णयः ।

(३) पाकपरिक्रियेति सामेर्दशं श्राद्धविषयं, तत्र तस्य तदुद्धरणस्यासाधारणाङ्गत्वात् । न चैवं विवाहपूर्वकृतेन नान्दीमुखश्राद्धेन सर्वेषां श्राद्धत्वत्वात् सर्वेषामेवाऽऽरम्भो भूत इति वाच्यं, विवाहार्थं कृतवृद्धिश्राद्धस्य समशनीयादीनामारम्भकत्वाभावात्, उद्देश्यत्वगर्भकत्वादारम्भ-पदार्थस्य । अन्यथा अन्यायवर्णादावन्यारम्भः स्यात्, अक्षमद्भावात्तदर्थे होमाकरणे विवाहार्थं कृतश्राद्धेन तस्याप्यारम्भादारब्धकरणे प्रत्यवायश्च स्यात् । अत एव अन्याधानार्थं विवाहार्थं वा कृते श्राद्धेऽगौचे तु न वैश्वदेवस्य गर्भाधानस्य वा करणम् । एवं च विवाह-कालेऽगौचे समशनीयचरहोमादयोऽगौचे गते महा-व्याहृतिहोमप्रायश्चित्तं कृत्वा कर्तव्याः, 'गौणेषु तेषु कालेषु कर्म चोदितमारभेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तं निष्कृतिमाचरेत् ॥' इति भरद्वाजवचनात् ।

उत. १३१-१३२

(४) सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम् । प्रतादिविषये प्रारम्भविशेषश्च तेनैवोक्तः— 'प्रारम्भो वरणं यथे... ॥' इति । यथे धरणमिति । धृतानामृत्विजां यजमानस्य च तस्मिन् कर्मणि नाऽऽगौचमिति । एवं श्राद्धादिष्वपि दातृभोक्तोर्वेदितः प्रम् ।

लता. ८२-८३

(५) नान्दीमुत्तं नान्दीश्राद्धम् । विवाहादावित्यादि-पदेनोपनयनादि गृह्यते । पाकपरिक्रिया पाकारम्भः । पाकप्रोक्षणमिति केचित् । 'प्रारब्धे सूतकं न स्यात्' इति वचने सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम् ।

सं. ४८९

अनारब्धविशुद्धयर्थं कूपमाण्डैर्जुहुयाद्घृतम् ।
गां दद्यात्पञ्चगव्यादीं ततः शुष्यति सूतकी ॥

(१) संनिहितलम्बान्तराभाये च होमादिपूर्वकं विष्णुस्तुत्तमाह—अनारब्धविशुद्धयर्थमिति ।

गमा. ९९

(१) गमा. ९९ ; प्र. २१६ ; सं. ८१६ ; नि. ४४१ ; सं. ७१ अनारब्ध (अरब्धस्य) ; मि. ११२३ ; वि. ८ (भागः २) ; सं. २०० ; प्र. ३६० ; सं. ३५२ ; सं. १५४ ; सं. ४९१ .

(२) कूपमाण्डैः कूपमाण्डसंज्ञकैः 'यदेवा देवहेड-नम्' इत्यादिभिः । सं. ८१६

(३) अरम्भाभावेऽप्यप्रे कालान्तराभावे आशौचा-भाव उक्तो विष्णुना—अनारब्धविशुद्धयर्थमिति । सूतकीति जननाशौचवन्तं प्रत्येवेदं प्रवर्तते ।

सं. ७१

(४) मुहूर्तान्तरालामे सामान्यां च कृतायां सूत-किनेऽप्यधिकारोपायमाह पारिजाते विष्णुः—अनारब्ध-विशुद्धयर्थमिति । 'ततः शुष्यति' इति पुनरुक्ति-विवाहाद्युपयोगिपाकपरिवेषणादावपि शुद्धिज्ञापनार्था । गां पयस्विनीं दद्यात्, 'संकटे समनुप्राप्ते सूतके समुप-स्थिते । कूपमाण्डमिधृतं हुत्वा गां च दद्यात्पय-स्विनीम् ॥ चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिक्रमाचरेत् । यदैव सूतकप्राप्तिस्तदैवाम्युदयक्रिया ॥' इति संग्रहोक्तेः ।

सं. २००

याज्ञवल्क्यः

ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
सत्रिन्नतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।

आपचपि हि कृतायां सद्यःशौचं विधीयते ॥१॥

* सर. संभवत् संकीर्य च ।

§ विश्वरूपमिताश्वरिद्व्याख्यासंग्रहः काण्डान्तरे आशीव-प्रकरणे कथिते ।

(१) यास्मृ. ३।२८ ; विश्व. ३।२७ यज्ञियं कर्म (यज्ञे कर्मणि) ; मिता. ; अ. ३।२७-२८ ; प्र. १।५९, ३।५९ ; प. ६।१६ ; नि. १।११ यज्ञियं कर्म (यज्ञे कर्मणि) सवि (यति) ; धीमि. ; सं. ८१६ ; वि. ५ (भागः २) ; सं. ३।२२ .

(२) यास्मृ. ३।२९ ; विश्व. ३।२८ पि हि (पि च) ; मिता. ; अ. ३।२८-२९ ; स्मृ. १।१२ ; प. ६।१७ विश्वत् ; प्र. १।५९ विश्वत् ; ३।५९ विप्लवे (संप्लवे) शेषं विश्वत् ; गमा. ९९ विश्वत् ; नि. १।११ पि हि (पि च) ; प्र. १।१६ विश्वत् ; धीमि. विश्वत् ; सं. ८१६ विश्वत् ; सं. ७१ संग्रामे (संग्रामे) शेषं विश्वत् ; मि. १।१२ विश्वत् ; वि. ५ (भागः २) ; सं. २३० विश्वत् ; सं. ३।५३ विश्वत् ; सं. ४९० विश्वत् .

(१) अथ यथोक्तविधिना कृतस्नातकान्तकर्मणो वरस्य विधिवत्कृतकन्यावरणमारभ्य विवाहमननिष्पत्तिपर्यन्तं मध्यवर्तिनि काले दीर्घकालशौचे प्राप्ते तदपोया-शौचस्य (१ तदपोह्य सद्यःशौचस्य) चन्द्रिकाकारेण प्रति-पादितत्वात्तत्प्रकारोऽत्र निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—
श्रुतिव्यामिति । प्रपा. ३४५

(२) दातुः वरस्य कन्यायाः सद्यःशौच विधीयते इत्यर्थः । प्र. ११६

बृहस्पतिः

कृच्छ्रे विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतमृतके ।
पूर्वसंकल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥

(१) विवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक् ब्राह्मण्ये पृथक्कृतमद्यं भोक्तव्यमेव । मिता. ३।१७

(२) एवं (पूर्ववचनोक्त) शुद्धिपूर्वकविवाहाद्यनुष्ठाने तदङ्गत्वेन संकल्पिताब्रह्मोजने न दोष इति बृहस्पति-नोक्तम्— विवाहोत्सवयज्ञेष्विति । मृतसूतकमध्ये विवाहा-द्यनुष्ठाने उक्तशुद्धिपूर्वकमारब्धे इत्यर्थः ।

* संकी. २००—२०१

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

व्यासः

शैलोपनयने चैव संकल्पवरणात्परम् ।
व्रते ब्रह्मौदनं यावदाचार्यस्य न विद्यते ॥

* सर. संकीवत् ।

(१) गभा. १४।१० .

(२) मिता. ३।१७ ; गभा. ९९ ; प्र. ११६ ; निसा. ४४० ; संम. ७१ ; सिन्धु. ११७४ तार्थेषु (ताज्ञेषु) ; विपा. ७ (भागः २) ; संकी. २०० सिन्धुवत् ; प्रका. ३६१ सिन्धुवत् ; संव. १४४ सिन्धुवत् ; सं. ४९१ सिन्धुवत् .

(३) स्मृत्य. १२२ ; गभा. १०९ ; मुका. २०० ; सिन्धु. ११४६ ; विपा. १४२ (भागः २) ; भान. ९९ ; सुम. ४५४ ; सं. ५८७ .

(४) प्रपा. ३४७ .

तावदाचार्यनियमो वदोः पालाशदर्शनात् ॥
पालाशदर्शनं पालाशहोमान्तम् । तेन मेधाजननान्त-
मित्यर्थः । प्रपा. ३४७

औशौचं यदि संजातमनादस्य तदाचरेत् ॥
अत्र आशौचमनादस्य तच्छुभकर्म समाचरेदि-
त्यर्थः । प्रपा. ३४७

यथोक्तकर्म विधिवत्करिष्य इति जामतः ।
संकल्पस्य नान्दीश्राद्धं च निर्वर्त्य विधिपूर्वकम् ॥
आरम्भस्तत्समाप्तौ तु कर्ता कर्मेश्वरार्पणम् ।
कर्मणोऽन्त इति श्लोकः पुनः पुण्याहवाचनम् ।
यावत्तावन्न चाशौचनियमो द्विजभोजनात् ॥

अस्यानुष्ठेयार्थः— गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजातकर्म-
नामान्नप्राशनकर्मसु 'यथोक्तकर्म नान्दीश्राद्धपूर्वकं करिष्ये'
इत्यादि पुनःपुण्याहपूर्वकं तत्कर्म ईश्वरार्पणपर्यन्तं कर्ता
अन्तरा प्राप्तमाशौचं अनादस्य कर्म कुर्यादित्यर्थः । एवं
नित्यनैमित्तिककर्मत्वपि ज्ञेयम् । चौले च परेषुः कर्म-
समाप्त्यन्तं (१ आचार्यः) कर्ता । उपनये तु संकल्प्यात्
आब्रह्मौदनान्तं, बद्धः आमेषाजननान्तं कर्ता । विवाहे
कन्यादानुरेव संकल्पनान्दीश्राद्धाशतारोपणान्तम् , वधूर-
योश्च कौतुकस्मृतिवर्जनान्तम् । अत्र कर्तृप्रहणात् तत्पल्या
अपि प्रहणम् । प्रपा. ३४७

संवर्तः

प्राग्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥
दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे कङ्कणान्तं धधूवरो ।
व्रते ब्रह्मौदनं यावद्दोः पालाशदर्शनम् ।
तावन्नाशौचमित्याहुः श्राद्धे विप्राहृग्निशोधनात् ॥

वधूरवावित्युक्तत्वेन विवाह उपलभ्यते । व्रते उपनयने ।
पालाशदर्शनं पालाशहोमान्तम् । 'श्राद्धे कूर्त्तव्यमन्त्रम्'
इति वा पाठः । प्रपा. ३४८

(१) प्रपा. ३४७ . कृतिनिर्णयो न जायः ।

(२) प्रपा. ३४७ . कृतिनिर्णयो न जायः ।

(३) प्रपा ३४८ .

पराशरः

'विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥

प्रारब्धे यज्ञादौ कर्तुः शुद्धिरक्ता, इदानीं कल्पित-
द्रव्यस्यापि शुद्धिरस्तीत्याह — विवाहोत्सवेति । अत्र
विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौडोपनयनादिसंस्कारकर्मोपलक्षणा-
र्थम् । उत्सवः देवतोत्सवः, तेन च देवप्रतिष्ठादिकमुप-
लक्ष्यते । यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः । तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा
मध्ये यदि मृतसूतके मरणजनने स्यातां, तदा पूर्व-
संकल्पितं द्रव्यं देयतायै ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं न दुष्यती-
त्यर्थः । तथा च ऋतुः— 'पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं
न दुष्यति' इति । पके तु वितोषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—
'विवाहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरा मृतसूतके । शतमन्नं परैर्देयं
दातुं भोक्तृक्षं न स्पृशेत् ॥' इति । कृ(शू)तान्नं असूत-
किमिदं, सूतकी तु दातुं भोक्तृक्षं न स्पृशेदित्यर्थः ।
यत्तु स्मृत्यन्तरम्— 'द्रव्याणि स्वामिसंक्रन्धाद्यानि त्व-
शुचीनि च । स्वामिशुद्धयेव शुष्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्य-
पि ॥' इति, तदसंकल्पितद्रव्यविषयम् । कानिचित्
असंकल्पितान्यपि द्रव्याणि सर्वदा शुद्धानि । तथा च
मरीचिः— 'लवणे मधुमासे च पुष्पमूलफलेषु च ।
शाककाष्ठानुष्यन्सु दधिसर्पिःपयःसु च ॥ तैलौपथ्य-
जिने चैव पक्वापके स्वयं ग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु
नाशौचं मृतसूतके ॥' इति ।

पमा. ६२०

अग्निः

यज्ञे विवाहकाले च सद्यःशौचं विधीयते ।
विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके ।
पूर्वसंकल्पितार्थस्य न दोषश्चात्रिब्रवीत् ॥
देवयात्राविवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च ।
उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ॥

(१) पस्मृ. ३।२७-२८ (२९) .

(२) अग्निमं. ९७-९८, २४९ .

बृहस्पतः

कन्याप्रदानसमये श्रुतं च पितरं मृतम् ॥
कन्यादानं च तत्कार्यं वचनाद्भवति क्षमः ॥

लघुहारीतः

ब्रतोत्सवविवाहेषु तत्क्षणं सूतकं भवेत् ।
अम्बुपानं न कर्तव्यं कर्तव्यं सर्वकर्म वै ॥

पैठीनसिः

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।
न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥

(१) विष्णुवामावेऽपि क्वचिद्देशविशेषेण पैठीनसिना
शुद्धिरक्ता — विवाहदुर्गयज्ञेष्विति । मिता. ३।२९

(२) दुर्गो दुर्गिभ्यः । अप. ३।२८

अङ्गिराः

जनेने मरणे चैव त्रिष्याशौचं न विद्यते ।
यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च ॥

(१) अत्र विवाहादौ सद्यःशाचमुपक्रान्तविवाहादि-
विषयम् । पमा. ६।१७

(२) यज्ञः सोमयागादिवैदिकः । देवयागः मातृका-
दिदेवताभ्यो लौकिको गणयागः । प्रपा. ३।४७

बृहशौनकः

शैतृजिवां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
कर्मणि क्रियमाणे तु मध्ये चेत्सूतकं भवेत् ॥
यावत्कर्मसमाप्तिः स्यात्तावज्जाप्नोति सूतकम् ।
विना नैत्यकमन्येषु कर्मस्वाशौचमिष्यते ॥

(१) बृहस्प. ५।१०-११ .

(२) लहास्य. ५६ .

(३) मिता. ३।२९ ; अप. ३।२८ ; पमा. ६।१७ दुर्गयज्ञेषु
(यज्ञदुर्गेषु) ; प्रपा. ३।४७ दुर्ग (धर्म) ; निग्र. १।१२ ; लता.
१९९ विवाहदुर्ग (विवाहोत्सव) ; विपा. ६ (भागः २) दुर्ग
(म्रत) तद्वत्कर्म (कुर्वात्कामं) .

(४) पमा. ६।१७ .

(५) घम. ५१ .

ऋतुः

१ विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतमृतके ।
पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुप्यति ॥

लघ्वाश्वलायनः

१ विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
प्रारब्धे सूतकं नास्ति प्रवदन्ति महर्षयः ॥
प्रारब्धकर्मणश्चैव क्रियाप्रारम्भकस्य च ।
क्रियावसानपर्यन्तं न तस्याशौचमिष्यते ॥
प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतमत्रयोः ।
नान्दीश्राद्धं विवाहाद्दौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥

स्मृत्यन्तरम्

नैरेन्द्रमत्रिप्रतिनां विवाहोपप्लवादपि ।
सद्यःशौचं समाख्यातं तत्तत्कार्ये विरोधतः ॥
तत्तत्कार्ये इति विरोधेनाभिधानात् वैश्वदेवादिकर्मणु
आशौचं दीर्घमस्त्येव, तत्र सद्यःशौचविधानाभावात्,
यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात् ।

विवा. ६ (भागः २)

यज्ञे संभृतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणि ॥

(१) सद्यःशौचमत्र प्रकृतम् । मिता. ३।२९

(२) संभृतसंभारे इति सर्वत्र सच्यते । अस्यापि
वैष्णववचनं (' न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः ') गमानदिपत्य-
मरगन्तव्यमिति । स्वल्पसंभृतसंभारस्य अत्रैव या काला-
न्तरे या अभिसंकल्पितस्य च सकलस्य पूर्वमेवात्राभिवर्ति-
नं प्राक्, ' बहुगुण्युत्संभारात् ' (?) इत्युक्तवान् ।

प्रा. ३४८

(१) मिता. ३।२९ उच. ; अथ. ३।२९ उच. ; पमा. ६२०
उच. ; प्रा. ३६४ ; धर्म. ५१ पूर्वादि (विवाहादिषु कथे च
यज्ञके सति चान्तरात्) । शिष्योः इत्युक्तम् ; सं. ८११ (=)
पूर्वादि (विवाहयज्ञयोर्मध्ये भन्ता गृह्यते) । ८१३ भन्ता
(भन्ता) ; सं. ३५२ (=) पूर्वादि (विवाहादेः कथे
भन्ता गृह्यते) ; ह्य. ११२२ उच.

(२) लघ्वाश्वलय. १५०२-७४ .

(३) प्रा. ३४० बहुवर्तादि विना ; विवा. ६ (भागः ४) .

(४) मिता. ३।२९ ; प्रा. ३४८ मरे (मरे) ; अथ.

१९९ ; ह्य. ११२२ .

छं. वं. ९६

१ विवाहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरा मृतमृतके ।
ऋतमत्रं परेदेवं दातुन् भोक्तृश्च न स्पृशेत् ॥ ०

ब्रह्मपुराणम्

विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।
शेषमत्रं परेदेवं दातुन् भोक्तृश्च न स्पृशेत् ॥

' शेषमत्रं परेदेवम् ' इत्येतत् भोक्तृवृत्तान्तिरिक्त-
जन्ममरणविषयम् । ' दातुन् भोक्तृश्च न स्पृशेत् ' इत्यत्र
शेष इति शेषः । प्रा. ३६४

दातुः प्रतिप्रहीतुश्च कन्यादाने च नो भवेत् ।
विवाहयिष्णोः कन्याया लाजहोमादिवर्मणि ॥

विवाहे सद्यःशौचं केनाप्यन्येषां ब्रह्मपुराणे गणः-
शौचं प्रकृतम् -- दातुरिति । अत्र दातुर्वापि प्रहीतुर्मह्यं
संस्कार्यमङ्कारयोश्चान्यथा । चक्रादातुर्वनीकन्ययो-
र्मह्यम् । सं. ४९०

भोजनार्थं तु संभुक्ते यदि कश्चिन्प्रयेत ये ।
सर्वं भुक्तोच्छिद्येदेषं परित्यज्य समाहितः ।
आचम्य परकीयेण तोयेन शुचयो द्विजाः ॥

अथ देवप्रतिष्ठायां गगन्यामादिवर्मणि ।
श्राद्धादौ विनृवक्षे च कन्यादाने च नो भवेत् ॥ ११
सांख्येणानि उपकल्पयज्ञादिनिषेधानि यवोभद्रप्रायः-
शौचविधापानानि चेति मन्तव्यम् । अत्र एव ब्रह्म-
पुराणे कश्चिदङ्कारसद उक्तः -- यत्तर्धमिति । प्रा. ३४०

० यथा म्याम्बाने पराङ्गवक्षे इत्युक्तम् ।

(१) मिता. ३।२९ मृत (मृत) ; पमा. ६११ ; अथ.
१९९ (=) कश्चिन्प्रयेत (कश्चिन् प्रयेत) मृत (मृत) .

(२) अथ. ३।२९ दातुन् (दाता) ; अथ. ११२ देवे
(देवता) ; प्रा. ३६४ ; अथ. ८१ ; सं. ८१३ .

(३) अथ. ११२२ ; सं. ४९० .

(४) सं. ७१ कश्चिन्प्रयेत (कश्चिन् प्रयेत) ;
शिशुवर्ते (कश्चिन्प्रयेत इति कश्चिन्प्रयेत) ;
सं. ४९२ .

(५) अथ. ११३ ; प्रा. ३४० कश्चिन् (कश्चिन्) ;
विवा. ६ (भागः ४) दातुन् .

यज्ञार्थं बहुसंभारसंभृतस्यापि कुञ्चित् ॥

‘आशीचं नो भवेत्’ इति पदत्रयमत्रानुपज्यते ।
ततश्चायमर्थः — ‘यज्ञार्थं संभृतबहुसंभारस्य उपकल्पित-
समस्तयज्ञसाधनपदार्थस्य अद्भुतयोगसंकल्पस्वाशीचापगमा-
दूर्ध्वं वसन्तान्तर्गतपर्वकालासंभवेन तस्मिन्वत्सरे करिष्य-
माणयज्ञादिक्रमविषये यज्ञसंकल्पात्पूर्वक्षणे शुद्धिर्भवतीति ।
यज्ञग्रहणं प्रतिष्ठादेशपलक्षणार्थम् । प्रग. ३४७

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

चौले चैवोपनयने विवाहे च महामखे ।
त्रिपद्दशैकविंशत्या प्रारम्भे नास्ति सूतकम् ॥
एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः ।
त्रिपद् चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥
प्रारम्भादूर्ध्वमाशौचे विवाहः कार्य एव तु ।
व्रतादौ पूजने चैव प्रारम्भे नास्ति सूतकम् ॥

पट्टत्रिंशन्मतम्

‘विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥
परैः असगौत्रैः । संम. ७१
सुंज्ञानेषु तु विधेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

(१) प्रग. ३४७ .

(२) धर्म. ५१ ; संग. ३५३ धर्मप्रवृत्तौ .

(३) गभा. ९९ ; प्र. ११६ ; धर्म. ५१ ; संकौ. २०२
प्रयोगरत्ने ; ज्योति. १६३ त्रिपद् (व्यहृ) कौमुद्याम् ; प्रका.
३६० ; संग. ९१ धर्मप्रवृत्तौ स्मृत्यर्थसारे : ३५३-३५४ ; संव.
१४४ ; सं. ४९० स्मृत्यन्तरम् .

(४) धर्म. ५१ ; संग. ३५३ धर्मप्रवृत्तौ .

(५) मिता. ३११७ ; गभा. ९९ ; निम्र. ११३ ; प्र.
११६ ; निसा. ४४० ; संम. ७१ ; सिन्धु. ११२४ ; विपा.
७ (भाग. २) ; संकौ. २०१ ; प्रका. ३६१ ; संग. ३५३
त्वन्तरा (चान्तरा) ; संव. १४५ ; सं. ४९१ .

(६) मिता. ३११७ ; निम्र. ११३ ; निसा. ४४१ ; संम.
७१ ; सिन्धु. ११२४ ; संकौ. २०१ ; प्रका. ३६१ ; संव.
१४५ ; सं. ४९१ .

(१) एतदाशौचात्पूर्वमष्टमकृतात्रविषयम् । तत्र
शेषमन्नं त्याज्यमित्यर्थः । सिन्धु. ११२४

(२) पूर्वसंकल्पितान्नभोजनसमये सूतकप्राप्तौ विधेयः
पट्टत्रिंशन्मते — भुञ्जानेति । भोक्तृभिर्मुक्तशेषस्त्याज्यः,
पक्षशेषः सूतकिर्मोक्तव्य इत्याद्ययः । सं. ४९१
‘देवयान्नाविवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्ट्वा स्पृष्टिर्न विद्यते ॥

एतच्च ... यज्ञमनेन स्पृष्ट इति ज्ञानं नास्ति
तद्विषयमिति केचित् । उच्छिष्टाशुक्तिस्पर्शनविषय-
मित्यन्ये । स्मृच. १२२

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

३ संकटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।
कूप्माण्डौर्भिर्धृतं हुत्वा गां च दत्त्वा पयस्विनीम् ।
चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥
यदैव सूतकप्राप्तिस्तदैवाभ्युदयक्रिया ।
कृत्या नाभिं वर्षयित्वा काले मङ्गलमारभेत् ॥
अनारम्भेऽप्यवार्थत्वादानुज्ञा विष्णुनोदिता ।
अनारब्धविशुद्धयर्थं कूप्माण्डैर्जुहुयाद्भूतम् ।
गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी ॥
भौव्यं तु सूतकं ज्ञात्वा मातृणां पूजनं भवेत् ।
सूतकं न विशेत्तत्र मातरो यत्र पूजिताः ॥

(१) स्मृच. १२२ ; मुक्ता. २८० स्पृष्ट्वा (स्पृष्ट्वा) .

(२) संम. ८१६ ; सिन्धु. ९२१, ११२३ दत्त्वा (दद्यात्) ;
विपा. ७३६ सिन्धुवत् : ८ (भाग. २) ; संकौ. २०० समुपागते
(समुपसिन्ने) शेष सिन्धुवत् ; ज्योति. १६३ (=) सिन्धुवत् ;
प्रका. ३६१ ; बाल. ११२ घृ. ३२-३३ सिन्धुवत् ; संग. ३५२
च दत्त्वा (दद्यात्) वीरमिश्रोदये ; संव. १४४ सिन्धुवत् ; सं.
४९१ संज्ञीवत् .

(३) सिन्धु. ११२३ क्रियाम् (क्रिया) पू. ; संकौ. २००
सर्वे सिन्धुवत् ; ज्योति. १६३ (=) ; प्रका. ३६१ सर्वे
सिन्धुवत् ; संव. १४४ सर्वे सिन्धुवत् ; सं. ४९१ सर्वे सिन्धुवत् .
(४) ज्योति. १६३ . मूलग्रन्थे वचनमिदं अनिर्दिष्टकर्तृकमपि
पूर्ववचनसंगत्याऽत्र संवृहीतम् ।

(५) संम. ८१७ ; संग. ३५३ .

यदि तु बलवत्यनुपपत्तिस्तदाऽशौचसमावनायां
पूर्वमपि नान्दीमुखं कर्तव्यमित्युक्तं तत्रैव— भाष्यं तु
सूतकमिति । संप्र. ८१७

एकविंशत्यह्यज्ञे विवाहे दश वासराः ।
पञ्चोपनयने चैव चौले चैव त्रिरात्रकम् ॥

(१) संप्र. ८१७ ; संग. ३५४ वीरमित्रोदये .

तस्य च कियदिनें पूर्वमनुष्ठानमित्यपेक्षायां तत्रै-
वोक्तम्— एकविंशत्यह्यज्ञे इति । संप्र. ८१७

स्मृतिकौमुद्याम्

'विवाहोत्सवयज्ञेषु आरच्ये सूतकं यदि ।
साङ्गं तत्कर्म कर्तव्यमन्नदानादिकं परैः ॥

(१) ज्योति. १६३ योगु (यज्ञादी) ; संप्र. २९१ .

मातृरजोदर्शनादौ निर्णयः

वृहस्पतिः

प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि ।
पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥

पितेति कर्तृमात्रोपलक्षणम् । * गभा. १९०

वैधव्यं च विवाहे स्याज्जडत्वं व्रतवन्धने ।

चूडायां च शिशोर्भृत्युर्थिदं यात्राप्रवेशयोः ॥

(१) रजोऽनुवृत्तौ वृहस्पतिरपि - वैधव्यं च विवाहे
स्यादिति । संप्र. ३८५

(२) रजस्वलाविषयमेतत् । ज्योति. ११९

वृद्धमनुः

विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।

तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेप्सुभिः ॥

अविशेषात् सापत्नमातुरपि ग्रहणम् ।

संर. ४८९

प्रचेताः

यस्य माङ्गलिकं कार्यं तस्य माता रजस्वला ।

तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं हि तत् ॥

* सिन्धु., विषा. गभावद ।

(१) गभा. १९० ; सिन्धु. ९२० ; विषा. ४८० : ४
(भाग' २) सप्रदे इत्युक्तम् ; बाल. ११२ पृ. ३२ (=) .

(२) गभा. ९९ ; संप्र. ३१४, ३८५ विप्रं (विप्रो) ;
संम. ७२ ; ज्योति. ११९ ; संग. ३५४ ; कृम. ११०५ ;
संर. ४८९ .

(३) प्रपा. २४६ विवाह (उदाह) ज्योतिःसारे ; गभा.
९९ ; घप्र. ४० सर्वं प्रपावत् ; संम. २० : ७२ शुभेप्सुभिः
(शुभेप्सुभिः) ; सिन्धु. ११०४ ; ज्योति. ११९ प्रपावत्,
मनुस्मृतौ ; रत्न. ५३ ; पुम. ४५२ ; संर. ४८९ विवाह
(उदाह) क्रमेण मेधातिथिः .

(४) प्रपा. २४५ ; घप्र. ४० .

गर्गः

यस्योद्वाहादिमाङ्गल्ये माता यदि रजस्वला ।

तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं यतः ॥

अविशेषात् सापत्नमातुरपि ग्रहणम् ।

संर. ४८९

वृद्धगर्गः

विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला ।

तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुव्रवीत् ॥

विवाहे विधवा नारी जडत्वं व्रतवन्धने ।

चौले चैव शिशोर्भृत्युस्तास्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनम्

विवाहोत्सवकार्येषु माता चैव रजस्वला ।

वैधव्यं जायते तत्र न कार्यं पाणिपीडनम् ॥

मेधातिथिः

चौले च व्रतवन्धे च विवाहे यज्ञकर्मणि ।

भार्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम् ॥

वैधूरान्यतरयोर्जननी चेद्रजस्वला ।

तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुव्रवीत् ॥

(१) गभा. ९९ ; संम. ७२ ; सिन्धु. ११०४ ; ज्योति.

११९ माङ्गल्ये (माङ्गल्य) यदि (तस्य) ; रत्न. ५३ ; संग. ३५४
वच. , मनुः ; पुम. ४५२ ; संर. ४८९ .

(२) संप्र. ३१३, ३८५ ; संकौ. ११३ ; प्रका. २०५ ;
संग. ३५४ विवाह (उदाह) पू. , मनुः : ६१४ ; संव. ९० ;
संर. ९०० .

(३) संप्र. ३१३, ३८५ ; संग. ६१४ .

(४) संव. १८७ .

(५) गभा. ९९ ; संम. ७२ ; सिन्धु. ११०४ ; ज्योति.
११९ ; रत्न. ५३ ; संव. १०३ भार्या (पत्नी) ; पुम. ४५२ ;
संर. ४८९ .

(६) गभा ९९ (=) ; संम. ७२ न्यतर (न्यतरम् ;
सिन्धु. ११०४ संमवत् ; ज्योति. ११९ शुद्धेः (शुद्धौ मनु

अविशेषवचनात् सापन्नमातुरपि ग्रहणम् ।

सं. ४८९

पद्विंशन्मतम्

नान्दीश्राद्धे कृते पञ्चात्कन्यामाता रजस्वला ।
कन्यादानं पिता कुर्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥
नान्दीश्राद्धे कृते यस्य भवेद्धार्या रजस्वला ।
विवाहे नैव दोषः स्यादोषः स्यान्मौञ्जिवन्धने ॥

ज्योतिःसारे

प्रारम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला ।
निवृत्तिसस्य कर्तव्या महत्त्वश्रुतिचोदनात् ॥
(१) प्रारम्भात्प्रागिति नान्दीश्राद्धप्रागिति शेषं,
' नान्दीश्राद्धं विवाहादौ ' इत्यादिना तस्यैव प्रारम्भोक्तेः ।

गमा. ९९

(२) तस्य रजोदोषस्य निवृत्तिः कर्तव्या, कर्मणो
शुद्धिः प्रतीक्षणीयेत्यर्थः । विवाहारम्भात्प्रागपि माता
रजस्वला भवेत्तदा तस्याः शूद्रो सत्यामेव विवाहः
कर्तव्यो न तु सा परित्यजेति तात्पर्यार्थः । अत्र
हेतुमाह— ' सहस्रश्रुतिचोदनात् ' इति । यद्यप्यत्र
सामान्यतः ' निवृत्तिसस्य कर्तव्या ' इत्युक्त्या चतुर्थे-
दिक्रमे रजोनिवृत्तौ नान्यां चतुर्थेदिनेऽपि विवाहः कर्तव्य
इति प्राप्तं, तथाऽपि ' देवे कर्मणि विष्ये च पञ्चमेऽहनि
शुष्यति ' इति वचनेन पञ्चमदिने एव सर्वकर्माधिकार-
स्योक्तत्वात्तद्दिनमारम्भैव विवाहेऽधिकारः, न तु चतुर्थे-
दिनमारम्भापीति शेषम् ।

सं. ४८८

प्रयोगपारिजाते

ने विवाहोपनयने गर्भिणी मलिनी प्रमूः ।
गर्भस्यापि विपत्तिः स्यादपत्योश्च शिक्षोनाथा ॥

(शुक्र) ; सन. ५३ ; सं. १०३ (= उत्तरार्धे (सू. १० वं
प्रोते सुवर्गं तन्नातिशयम्) । पुम. ४०२ ; सं. ४८९
पूर्वार्धे (कथा बरह्म वा माता भोवति रजस्वला) ।

(१) मया. २४६ .

(२) मया. २४६ . २५७ मातृदोषः ; गमा. ९९ ; मिश्र
११०३ मातृदोषः ; संकी. २०० मातृदोषः ; सन. ५३
मातृदोषः ; सं. ४८८ मातृदोषः .

(३) मुना. ९९ ; भा. १५८ टिप्पणका (टिप्पणिक) .

प्रमूः माता गर्भिणी वा मलिनी मन्त्रद्रासा वा भवे-
द्यदि, पुत्रस्य रिगहोपनयने पित्रा न कर्तव्ये । करणे
दोषः । गर्भस्य जायापत्योः सुतस्य च विपत्तिः स्यादिति ।
मुना. ९९

दीपिकायाम्

उपवासेन शुध्यन्ति नार्यः मशो रजस्वलाः ।
एकाकिन्यो विवाहादौ देशमन्त्रेषु चाऽऽपदि ॥

कपर्दिकारिकाः

सूतिकोदकयोः शुद्धये गां दशाद्धोमपूर्वकम् ।
प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादितरमिमत्र शुध्यति ॥
अलभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे च संगते ।
त्रियं संपूज्य तत्कुर्यात्पाणिग्रहणमङ्गलम् ॥

(१) सन. ५३ (=) ; सं. १०४ .

(२) गमा. ९९ ; सं. ११४ शुद्धि (शुद्धा) कारिका-
निबन्धे ; सं. ७२ (=) , मिश्र ११०४ ; संकी. ११३ मशो
संनयः ; ज्योति. ११९ पूर्वम् (पूर्वाह्नम्) शु. मशो संनयः ;
प्रका. २०५ कारिकाविषये ; संग. १५४, १५४ शुद्धि (शुद्धि)
दोष ज्ञेयिभ्यः ; सं. ९० मशो संनयः ; सं. ४८९ शुद्धि
(शुद्धा) .

(३) गमा. ९९ . १९० च मीमा (प्राग्विक) उपनयं
(भिन्न मीमांसे विविधप्रभे महत्त्वानुसारे) कारिकाः ; सं. ११४
च मशो (उपनयने) पाणिपातग्रहणम् (इत्यायां भव-
द्दो) कारिकाविषये ; सं. ७२ (=) पाणिपातग्रहणम् (इव-
त्प्रकारमेव न हि) ; मिश्र. ११० च मशो (शुद्धि) च
उपनयं (भिन्न मीमांसे विविधप्रभे महत्त्वानुसारे)
कारिकाः . ११०४-११०५ ; विना. ४८० मशो विपुण्य - च
(भाष. २) मिश्र. ११०४ ; संकी. ११३ मशो संनयः ;
ज्योति. ११९ च मशो (शुद्धि) च पाणिपातग्रहणम्
(इवत्प्रकारमेव न हि) कारिकाविषये ; सन. ५३ च शुद्धि च
सं. ११४ च मशो विविधप्रभे महत्त्वानुसारे । कारिका-
विषये ; प्रका. २०५ कारिकाविषये ; संग. १५४ च मशो
(शुद्धि) च पाणिपातग्रहणम् (इवत्प्रकारमेव न हि)
कारिकाविषये ; सं. ११० शुद्धि च शुद्धि (शुद्धि) च
सं. ९० मशो संनयः . १०१-१०४ मशो मिश्र. ११०
पुम. ४०२ च (शुद्धि) मशो (प्राग्विक) ; सं. ४८९ च मशो
(प्राग्विक) .

'ह्रीं मापमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिनाऽर्चयेत् ॥
प्रत्यृचं पायसं हुत्वाऽभिषिच्य शुभमाचरेत् ॥

(१) यदा चौलादौ शुद्धयन्तरं लग्नान्तराभावः,
तदा शान्तिकं कृत्वा तदैव कार्यम् । तदुक्तं कारिका-
निबन्धे— 'सूक्तिकोदक्ययोः ... शुष्यति ॥' प्राप्ते
प्रारब्धे । तथा — 'अलाभे ... शुभमाचरेत् ॥'
इति । संप्र. ३१४

(२) अस्व मूलं मृगम् । संम. ७२

(३) नान्दीश्राद्धोत्तरं रजोदोषे तु कर्पादिकारिकासु
— सूक्तिकोदक्ययोरिति । सूतकादिसंक्रटे तु कृष्माण्डो-
भिर्घृतं हुत्वा पयस्विनीं च गा दत्त्वा विवाहादि कुर्मादिति
च वक्ष्यते । सिन्धु. ११०४-११०५

(४) चौलादिप्रारम्भोत्तरं रजः, प्रारम्भात्प्रागपि
रजसि मुहूर्तान्तराभावो वा, तदा शान्तिं कृत्वा तदैव
कार्यम् । यथोक्तं कारिकानिबन्धे — 'सूक्तिकोदक्ययोः
...' इति । श्लोकभेदेन प्राप्तपदोच्चारणस्य मुहूर्तान्तरा-
लाभस्य च श्रवणान्न परस्परसापेक्षत्वम् ।

संक्रौ. ११३

(५) प्राप्ते इति । नान्दीश्राद्धरूपप्रारम्भवति कर्मणि
शुद्धिः, इतरस्मिन् नान्दीश्राद्धरूपप्रारम्भाभावे तु नेत्यर्थः,

(१) गमा. ९९. ऽभिषिच्य शुभमाचरेत् (अभिषेकं समा-
चरेत्) ; संप्र. ३१४ ऽभिषिच्य (निषिच्य) कारिकानिबन्धे ;
संम. ७२ (=) गमावत् ; सिन्धु. ११०५ गमावत् ; संक्रौ.
११३ कारिकानिबन्धे ; ज्योति. ११९ कारिकानिबन्धे ; रत्न.
५३ ऽभिषिच्य शुभमाचरेत् (अभिषेकं समाचरेत्) कारिका-
याम् ; प्रका. २०५-२०६ ; संग. ३५४ पद्मां (पापघ्नीं)
कारिकानिबन्धे : ६१४ कारिकानिबन्धे ; संव. ९० कारिका-
निबन्धे : १०४ शुभ (हित) वाक्यसारे ; सुम. ४५२ गमावत् ;
संर. ४८९ .

'अलाभे सुमुहूर्तस्य' इत्युक्त्या प्राप्तेः प्रारम्भात्मकत्वात् ।
यद्वा, नान्दीश्राद्धप्रारम्भोत्तरमित्यर्थः । प्राप्ते आरब्धे,
इतरस्मिन् अनारब्धे । होमश्च परिभाषाप्राप्ताऽऽज्य-
द्रव्येण समस्तव्याहृतिभिरष्टोत्तरशतसंख्यः । शुद्धिशान्ति-
विरहः । अनिष्टं चाऽऽह बृहस्पतिः— 'वैध्वयं च विवाहे
स्याग्जडत्वं व्रतवन्धने । चूडायां च शिगोर्मृग्युविष्णं
यात्राप्रवेशयोः ॥' इति । न त्वन्यारम्भयोग्यता, रक्षार्था-
नधिकारात् । केचित्तु विभिन्नवाक्योपात्तयोरारम्भमुहूर्ता-
लाभयोः परस्परसापेक्षत्वम् । तेनाऽऽरम्भात्प्रागपि
रजोदोषे लग्नान्तराभावे शान्तिं कृत्वा विवाहादि कुर्या-
दित्याहुः । अन्ये तु 'अलाभे सुमुहूर्तस्य' इत्यपि
प्रारब्धपरमेव कारिकावाक्यैकवाक्यत्वादित्याहुः ।

कृम. ११०४-११०५

(६) 'सूक्तिकोदक्ययोः शुद्धये गां दद्यादोमपूर्वकम्'
इतिवचनप्रतिपादिता शुद्धिश्रतुर्गदिवसविषमिणी द्रष्टव्या ।
अत्र शुद्धिशब्देनाधिकार उच्यते । तथा च अधिकाराय
गां दद्यादोमपूर्वकमित्यर्थो भवति । होमपूर्वकमिति
विहितो होमः कृष्माण्डैरेव, कर्पादिकारिकासु पूर्वत्र
तस्यैवोपक्रमात् । रजस्वलाविषये— 'दैवे कर्मणि षिष्ये
च पञ्चमेऽहनि शुष्यति' इति वचनसिद्धस्य चतुर्गदिवसै-
ऽनधिकारस्य बाधोऽनेन क्रियते । सूक्तिकाविषये तु —
'विंशतिरात्रं पुत्रप्रसूमांसिनं स्त्रीजननी' इत्यनेन प्रति-
पादितस्थानधिकारस्यात्र बाधः । इयं वैधी शुद्धिः संकट-
विषये द्रष्टव्या । रजोदर्शनादिसंभावनायां नान्दीश्राद्धस्या-
पकृत्यानुष्ठाने विधिः स्मृत्यन्तरे— 'एकविंशत्यहयै
विवाहे दश वासराः । त्रिपञ्चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं
विधीयते ॥' इति । चौले त्रयो वासरा उपनयने
पड्वासरा इत्यर्थः । संर. ४९०

विवाहमध्ये वर्ज्यानि

वृद्धमनुः

अपसव्यं स्वधाकारं शीताद्धिः स्नानमेव च ।
सपिण्डा नैव कुर्वीरन्यावन्मातृविसर्जनम् ॥

अथ विवाहनिमित्तेन वर्ज्यानि — तत्र मातृका-
स्थापनमारभ्य मातृकोद्गासनपर्यन्तं कानिचिद्वर्ज्यानि, कानि-
चिदुत्तरमपि वर्ज्यानि । तत्राऽऽद्यानि वृद्धमनुः— अप-
सव्यमिति । अनापसव्यस्वधाशब्दाभ्या तद्वत्कार्यं लक्ष्यते ।
अपसव्यमित्यनेनैव सिद्धे स्वधाशब्दोपादानं ' स्वधा
पितृभ्यः स्वाहा ' इति पितृयज्ञसहचरितवैश्वदेवनिषेधार्थं,
आचारमंवादलाभात् । सं. ५८६

गर्गः

नान्दीश्राद्धे कृते पञ्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् ।
दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्धं स्नानं शीतोदकेन च ॥
अपसव्यं स्वधाकारं नित्यश्राद्धं तथैव च ।
ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमातिलङ्घनम् ॥
उपवासव्रतं चैव श्राद्धभोजनमेव च ।
नैव कुर्युः सपिण्डाश्च मण्डपोद्गासनावधि ॥

(१) त्रिपा. ५४ (भाग २) ; संग. ३२३ स्वधाकारं
(स्वर्धा वात्रा) ; सं. ५८६ स्वधाकारं (स्वधा वात्रा) .

(२) गभा. १०९ ; धप्र. ५१ पञ्चाद् (नैव) बलिष्ठः ;
संम. ७३ नान्दीश्राद्धे (नान्दीश्राद्ध) उत्तरार्धे (दर्शश्राद्धसक-
शाद्धस्नान शीतोदकेन च ।) ; सिन्धु ११५५ ; संकौ. १५२ ;
प्रका. ३१८ ; संग. ३२३ (=) पत्रवत्, सं. १२७ ;
पुम. ४५४ ; सं. ५८७ .

(३) गभा. १०९ ; धप्र. ५१ बलिष्ठः ; संम. ७३ ;
विन्धु ११५६ ; संकौ. १५२ ; प्रका. ३१८ संग. ३२३
(=) अपसव्यं (उपवासं) नित्यद्वयं (नित्यव्रतम्) , संव
१२७ ; पुम. ४५४ , सं. ५८७ विन्धु (विन्धु)

(४) गभा. १०९ ; धप्र. ५१ श्राद्धभोजनमेव च । नैव
श्राद्धभोजनम्) बलिष्ठः , संम. ७३ , विन्धु ११५६ वाग
(वास) ; संकौ. १५२ ; प्रका. ३१८ , संग. ३२३ (=)
उपवासं (उपवासं) श्राद्धभोजनमेव च (तथैव श्राद्धभोजनम्)

(१) अत्रापि सपिण्डाः चतुःपुरुषावपि इति
शेषम् । पुम. ४५४

(२) नियतमण्डपरमहाशानादिन्यावृत्तये — याव-
न्मातृविसर्जनमिति । तत्र मातृविसर्जनस्य मण्डपोद्गासना-
वधिक्रमं विशेषणम् । साहसं च तद्विवाहोत्सवपर्यवेव,
नान्यथ । न चेदं महादानादौ मातृविसर्जनविलम्बं
विधातुं समर्थं, तथाविधप्रत्ययाभावात् , विवाहोत्सव-
पर्यवेव मातृविसर्जनमण्डपोद्गासनयोः क्रमस्य विदेः ।

कुम. ११४५-११४६

लघ्वाश्वलायनः

नान्दीश्राद्धे कृते चैव विवाहे चोत्सवादिपु ।
न कुर्यादुपवासं च छन्दसां वै तपोव्रतम् ॥
अपसव्यं स्वधाश्राद्धं नदीस्नानं शवेक्षणम् ।
वर्जयेत्तर्पणं चैव देवश्रोत्यापनावधि ॥
नान्दीश्राद्धे कृते मोहाच्छ्राद्धं प्रलाच्छिवादिक्म ।
सपिण्डः कुरुते यश्चेदपमृत्युं व्रजेद्भुजम् ॥
अलाभे सुमुहूर्तस्य विघ्नं यः कुरुते यदि ।
स्वधया तु विवाहस्य न न पदयेच्छुभं कश्चित् ॥

विघ्नमाचरते यस्तु यशस्योद्गाहकस्य च ।
यात्रायाश्चैव धर्मस्य स याति नरकं ध्रुवम् ॥

ऊढाया दुहितुश्चात्मं नायाद्विप्रः कथंचन ।
अज्ञानाद्यदि मुञ्जीव नरकं प्रतिपद्यते ॥

नान्दीश्राद्धे कृते यापदेवश्रोत्यापनं भयेत् ।
मदयज्ञश्च वै श्राद्धं वेदाभ्ययनमेव च ॥

शवेक्षणं स्वधाकारं दमधुकेशानि कृत्स्नम् ।
सीमातिक्रमणं चैव श्राद्धभोजनमेव च ॥

नैव कुर्युः सपिण्डाश्च (सपिण्डा नैव कुर्यात्) , सं. १२७ ;
पुम. ४५४ , सं. ५८७ विन्धुत् .

(१) मन्वाषाधम्. १५१५-८० .

(२) मन्वाषाधम्. १५१६-७१ .

न कुर्याच्छुभकर्ता च सपिण्डा अपि चैव हि ।
यस्तु वै कुरुते मोहादशुभं स च वै लभेत् ॥
नान्दीश्राद्धे कृते विप्रस्तथा चैव तु पैतृके ।
प्रेतपिण्डे प्रदत्ते तु नैव कुर्यादुपोषणम् ॥

स्मृत्यन्तरम्

मृत्युपण्डं भस्मपुण्डं च स्नानं शीतोदकेन च ।
नैव कुर्युः सपिण्डाश्च मण्डपोद्वासनावधि ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्धं नदीसीमातिलङ्घनम् ।
सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥
पित्रोः प्रत्यादिदके प्राप्ते नान्दीश्राद्धं न कारयेत् ।
यदि मोहाद्द्विजः कुर्यान्माङ्गल्यमशुभं भवेत् ॥
उपवासव्रतं चैव तथा व्रतविसर्जनम् ।
मृदा स्नानं नैव कुर्यात्क्षुरेण श्मश्रुकन्तनम् ।
सपिण्डा नैव कुर्वीरन् यावन्मातृविसर्जनम् ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

^१नित्यश्राद्धं चाध्ययनं स्नानं शीतेन वारिणा ।
प्रारब्धे मङ्गले नैव मण्डपोद्वासनावधि ॥

^१विवाहादिकमाङ्गल्ये प्रतिघ्नायां महोत्सवे ।
आसमाप्ति न गन्तव्यं सूतके मृतकेऽपि च ॥

धर्मप्रदीपे

^२प्रेतदाहो दधिस्नानं स्नानं शीतेन वारिणा ।
वैश्वदेवः स्वधाकृत्यं ब्रह्मयज्ञ उपोषणम् ॥

वेदस्याध्ययनं चैव वेदस्याध्यापनं तथा ।
सीमातिक्रमणं नैव देवकोत्थापनावधि ॥

भास्करव्यवहारे

क्षैयवशौं शीतरनानं सीमानदीविलङ्घनम् ।
आमश्राद्धगमो नास्ति प्राङ्निवीतं तु केचन (?) ॥

शाकलकारिकाः

^१देवकोत्थापनं यावन्नान्दीश्राद्धं कृतं भवेत् ।
तावदेवाशुभं कर्म प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञं स्वधाकारमुपवासं तथाऽऽच्छिदकम् ।
शीतोदकं तथा स्नानं सीमातिक्रमणं च हि ॥
शवानुगमनं श्राद्धं श्मश्रुकेशादिवापनम् ।
नैव कुर्युः सपिण्डाश्च यावन्मातृविसर्जनम् ॥

(१) संर. ५८७ .

(२) विपा. ५५ (भागः २) .

(३) विपा. ५४ (भागः २) चाध्य (अद्य) प्रारब्धे

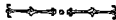
मङ्गले (जाते माङ्गलिके) ; संर. ५८७ .

(१) संर. ५८७ .

(२) संर. ५८६ .

(३) ज्योति. १६४ .

(४) शाका. १६६-१६८ पृ. १८ .

चिवाहोत्तरं वज्यानि

बौधायनः

विवाहे चोपनयने चौले चैव यथाक्रमम् ।
वर्षमर्धं तदर्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ॥

बृहस्पतिः

मुण्डनस्य निषेधेऽपि कर्तनं तु विधीयते ।
छेदनं ह्यपदा वाऽपि न क्षुरेण कदाचन ॥

ज्योतिष्पराशरः

विवाहे विहिते मासांस्त्यजेयुर्द्वादशैव हि ।
सपिण्डाः पिण्डनिर्वापं भौञ्जीवन्धे पडेव हि ॥
महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्ष्वेऽहनि ।
यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

कवित्प्रतिप्रसवमाह स एव -- महालये इति ।
गयाश्राद्धपदं सर्वतीर्थश्राद्धोपलक्षणम् । क्षयाहग्रहणं नित्या-
नामष्टकादिश्राद्धानामुपलक्षणम् । नन्वेवं महालयेऽपि
पिण्डनिर्वपणसिद्धौ महालयग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिः, अतः
क्षयाहग्रहणमपलक्षणमिति वक्तुमशक्यमिति चेत्, न,
महालये पिण्डदाननिषेधेन कालान्तरमद्वायात् कालान्तरे
महालयानुष्ठानं स्यात्, तन्मा भूत्, किंतु स्वकाल एव

(१) संर. ५८८ .

(२) गभा. १९२ पू.; ज्योति. ११९ छ (च) स्थूलन्तरम्;
मंग. ६२१ तु (च) ज्योतिर्विषये - ६२२ पू.; संर. ५८९
निषेधेऽपि (विषये तु) छ (वै) पू., स्थूलन्तरम्; संदी. ६१
(भागः २) पू., स्थूलन्तरम्.

(३) घम. १३८ ; संर. ५८८ विहिते (विहितान्)
निर्वाप (निर्वापे) .

(४) गभा. १०९ सदा (मुनः) द्वितीयांशं नास्ति, स्थूनी
स्थूलन्तरम्; घम. १३८ ; त्रिपा. १४३ (भाग २) छ्वेऽहनि
(स्थूऽहनि) हेमाद्री ; संग ३२४ सदा (मुनः) हेमाद्री ;
द्वितीयांशं नास्ति ; संर. ५८८ .

सं. कां. ९७

सपिण्डको महालयः कर्तव्य इत्येवं तस्य सार्यकयतंभवात् ।
सपिण्डीकरणग्रहणं नवश्राद्धोद्वाहश्राद्धोपलक्षणम् । माता-
पित्रोरिति क्षयाहविशेषणं हविषमयत्ववदविवक्षितं, तेन
भ्रातृपितृव्यादिवार्धिकेऽपि पिण्डदानं कार्यमेव ।

संर. ५८८

योगियाज्ञवल्क्यः

नं स्नायाद्दुत्सवेऽतीते मङ्गलं विनिवर्त्यं च ।
अनुग्रज्यं सुहृद्बन्धूनर्चयित्वेष्टदेवताम् ॥

काष्णार्जिनिः

विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

लघ्वाश्वलायनः

ऊढाया दुहितुश्चात्रं नाद्याद्विप्रः कथंचन ।
अज्ञानाद्यदि भुञ्जीत नरकं प्रतिपद्यते ॥
विवाहे चोपनयने कृते चौले सुतस्य च ।
त्यजेत्पिण्डांस्तिलच्छूद्राद्धे करकं चाच्छमध्यतः ॥
मातापित्रोर्मृताहे च गयाश्राद्धे महालये ।
दद्यात्पिण्डान्कृतोद्वाहः श्राद्धेष्वन्येषु धर्जेयेत् ॥

सत्यव्रतः

पिण्डदानं परित्यज्य संकल्पं कुरुते यदि ।
संततेस्तु विनाशः स्यात्संपदां हरणं भवेत् ॥

(१) गभा. २०९ नर्व (चार्च) ; मिश्रु ११४६ ; उम.
४५५ ; संर. ५८८ मङ्गलं (माङ्गल्यं) .

(२) गभा १०९ हेमाद्री स्थूलन्तरं ; लता. ८७ शूद्रानु
(चौरेषु) महाभारते ; मिश्रु. ११४७ हेमाद्री स्थूलन्तरं ;
विषा. १४३ (भागः २) समरे ; मंग. ३२४ हेमाद्री ; संर.
५८८ ; १०५४ (=) .

(३) लघ्वाश्वस्य. १५१० .

(४) लघ्वाश्वस्य. १९५, ५ .

(५) घम. ५२ .

पित्रोरेव मृताहे तु गयायां च महालये ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः ॥

स्मृत्यन्तरम्

कृत्वा विवाहं व्रतवन्धनं च
वर्षं तदर्धं न च तीर्थयात्राम् ।
क्षौरं च पिण्डांस्तिलयुक्तकर्म
न चैव कुर्युर्हि नराः सपिण्डाः ॥

विवाहमौञ्जीचौलोर्ध्वं वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
पिण्डान् सपिण्डा नो दद्युर्गयायां दद्युरेव ते ॥

विवाहे मेखलायन्त्रे वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
गोहारम्भप्रवेशौ च वर्जयेत्सर्वदा बुधः ॥

सपिण्डा नैव कुर्वीरज्जिः (! मृद्भिः) स्नान-
मृतुत्रये ॥

तीर्थं संवत्सरे प्रेते पितृयज्ञे महालये ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥

पिण्डान्सपिण्डा नो दद्युः प्रेतपिण्डं विनाऽत्र तु ।
पितृयज्ञे च यज्ञे च गयायां दद्युरेव ते ॥

गर्भिण्यामपि भार्यायां विवाहेऽप्यथवा व्रते ।
सपिताऽपि वपेत्केशान् गौतम्यां सिंहगे गुरौ ॥

विवाहे इत्यत्र निवृत्तेऽपीति शेषः । एवं व्रते
इत्यत्रापि । गौतम्यामिति गौतम्यसंनिहितदेशनिवृत्त्य-
र्थम् । सिंहगे शुराविति तीर्थयात्रान्तरोपलक्षणम् ।

सं. ८१८

(१) धर्म. ५२ उच्यते (पिण्डनिर्वपणं कुर्वीतकृतोद्वाहोऽपि
तत्सुतः) ; सं. ५८९ .

(२) सं. ५८९ .

(३) सं. ११५ पिण्डान् सपिण्डा (सपिण्डाः पिण्डे)
रथुत्वसारे ; सं. ९०२ .

(४) सं. ५८७ .

(५) सिन्धु. ११४० .

(६) सं. ५८८ .

(७) सं. ८१८ .

उद्वाहाब्दे गर्भिणी चेत्स्वभायां
हानिमृत्त्युर्गर्भनाशो भ्रमश्च ।
तच्छान्त्यर्थं स्वर्णनिकरत्रयेण

कृत्वा मृत्योराकृतिं पूज्य दद्यात् ॥

विवाहाब्दे पुत्रस्य पुत्र्या वा विवाहकर्तुः पित्रादेर्भायां
गर्भिणी चेत्तदा दोष उक्तः स्मृत्यन्तरे— उद्वाहाब्द इति ।
पूज्येत्यत्र समासमावेऽपि ' क्लो ' ल्यत्रादेशश्चान्दसः ।
दद्यादित्यत्र ब्राह्मणायेति शेषः । सं. ५९०

भविष्यपुराणम्

अप्रजायां तु कन्यायां न मुञ्जीत कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥
कन्यागृहे भोजननिषेधो भविष्ये— अप्रजायामिति ।
न मुञ्जीतेत्यत्र कन्यागृहे इति शेषः । सं. ५०२

आदित्यपुराणम्

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायां तु कन्यायां नादनीयात्तस्य वै गृहे ॥
ब्रह्मदेयाविशेषेण देवे भोज्यं सदैव तु (?) ।
गान्धर्वे चैव राजन्यः कुर्याद्गै गमनागमम् ॥
ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाऽश्रीयात्कदाचन ।
अथ मुञ्जीत मोहाद्यः पूयाशी नरके वसेत् ॥

(१) सं. ५९० .

(२) गभा. १०९ ; सिन्धु. ११२४ ; विपा. १४४
(भागः २) मदनरत्ने ; संग. ३५५ विधानसारिजाति ; पुम-
४५३ ; सं. ५०२ .

(३) अ. ११६४ पृ. २३९ ; गूर. ३५० ; गभा. १०९
मन्युं (कोष) ; उत. १४७—१४८ ; सिन्धु. ११२४ गभावत् ;
विपा. १४४ (भागः २) गभावत् ; प्रका. ३७१ ; संग. ३५५
गभावत् ; पुम. ४५३ गभावत् ; सं. ५०२ (अप्रजायां तु
कन्यायां नाश्रीयात्कन्यकागृहे ।) उच्यते .

(४) अ. ११६४ पृ. २३९ उच्यते ; गूर. ३५० उच्यते
(गन्धर्वैश्च देवैश्च कुर्यादे गमनागमम् ।) ; उत. १४८ (ब्राह्म-
देया विशेषेण नैव भोज्यं सदैव तु ।) पू .

(५) अ. ११६४ पृ. २४० ; गूर. ३५० अश्रीयात्
(मुञ्जीत्) पूयाशी नरके वसेत् (स पूर्वं नरके वसेत्) ; गभा.
१०९ अथ (यदि) मोहाद्यः (मोहात्मा) नरके वसेत् (नरके

(११) ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयपरिणीता ब्राह्मदेया ।

अप. १।१६४ पू. २४०

(२) ब्राह्मविवाहविधिना दातुं योग्या कन्या दत्त्वा कदापि तस्या गृहे नैवादनीयादित्यर्थः । अनाप्यप्रजाया-
मित्यनुपपन्नियम् । संर. ५०२

अग्निपुराणम्

अप्रजायां तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्त्वममाकीर्णास्ति ते नरकाद्भयम् ।
तीर्णस्त्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचनानि

विवाहमौञ्जीचूडामु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
अन्तर्वत्न्यां च जायायां नेप्यते केशवापनम् ॥
उपशगे पितुः श्राद्ध पातेऽमायां च संक्रमे ।
निपेषेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥
तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।
निपिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव च ॥
दृष्टेरुपरि कर्तव्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
पिण्डनिर्वपणं कार्यं पितृव्यादुरपिण्डनम् ॥
विवाहोपनयादूर्ध्वं वर्षं वर्षार्धमेव च ।
न दद्यात्करकान्पिण्डान्न तिलैरर्चयेत्पितॄन् ॥

मन्त्रः ; मिन्यु. ११२४ मोहापः पूवाशी (मोहाधेःपूवाशे) ;
विषा. १४४ (भागः २) मोहापः पूवाशी (मोहाधेःपूवाशे) ;
प्रका. ३७१ मोहापः (मोहाधेः) उच. ; संग. १५५ मोहापः
पूवाशी (मोहाधेःस्त पापी) ; संर. ५०२ ब्रह्म (ब्राह्म)
उच्यते (अथ भुञ्जीत मोहाधेःस्त यापि नरकं गच्छति ।) .
(१) चूडा. ६८८ पूवाशे (अप्रजायाया कन्याया न
भुञ्जीयात्कराचन ।) ; उच. १४७, बाल. १।१२ पू. ४१ पू.

(२) चूडा. ६८८ ; उच. १४७ .

(३) बाल. १।१२ पू. १६ .

(४) हृम. ११४७ .

(५) हृम. ११४८ .

(६) धप्र. ५२ ; संग. १२४ धो (धुषे) धर्मदत्तौ .

(७) धप्र. ५२ .

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः) .

विवाहे व्रतवन्धे च गर्भिणीपतिरेव च ।
मुण्डनं सर्वतीर्थेषु कुर्यादेवाविचारयन् ॥
विवाहोपनयोर्ध्वं तु वर्षं वर्षार्धमेव च ।
व्रतप्रारम्भणं नैव व्रतस्योद्यापनं तथा ।
न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्करकाणि च ॥
देवोत्सवं तथा कृत्वा वर्षं वर्षार्धमेव च ।
मङ्गलात्परतो गेहच्छादनं चैव वर्जयेत् ॥
विवाहव्रतचूडामु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।
संस्कारेषु तदन्येषु मासं मासार्धमेव च ॥
एतदपि दशसंक्रान्त्यादिश्राद्धपरम् ।

विषा. १४३ (भागः २)

चन्द्रिकायाम्

वैषप्येन कृतोद्वाहो वर्षं वर्षार्धमेव वा ।
मुञ्जीत पार्षणं नैव श्राद्धं तत्र विशेषतः ॥

धर्मप्रदीपे

विवाहोपनयादूर्ध्वं वर्षं वर्षार्धमेव वा ।
पिण्डान्सपिण्डा नो दद्युः सपिण्डीकरणं विना ॥

ज्योतिष्प्रदीपे

स्नानं सचेलं तिलमिध्नकर्म
प्रेतानुयातं फलश्रद्धानाम् ।

अपूर्वतीर्थामरदर्शनं च
विषजंयेन्मङ्गलोऽदृग्मेकम् ॥

(१) संर. ८१८ .

(२) संर. ५८९-५९० .

(३) विषा. १४३ (भागः २) . प्रवर्णार्धे वृ मु ऋवःपि
इत्यने ।

(४) मुष्ठा ४१७ .

(५) लघा. २२१ .

(६) भाग. १०९ ऋतेऽपि ; धप्र. ५२ (=) वने

(तर्पणं) कपय (ब्राह्म) ; मिन्यु. ११२६ ऋतेऽपि ; विषा.
१४३ (भागः २) ऋतेऽपि ; संग. १२४ (=) ; संर. ५८९ .

मासषट्कं विवाहादौ व्रतप्रारम्भणं न च ।
 व्रतस्योद्यापनं नैव नैव कुर्यादुपोषणम् ॥
 ३ जीर्णभाण्डादि न स्वाज्यं गृहसंमार्जनं तथा ॥
 ऊर्ध्वं विवाहात्पुत्रस्य तथा च व्रतवन्धनात् ।
 आत्मनो मुण्डनं नैव धर्षं वर्षार्धमेव च ॥
 पुत्रग्रहणेनात्र पुन्यपि शक्यते । मुण्डनं क्षौरम् ।

सं. ५८९

ज्योतिर्निवन्धे

अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।
 माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥

(१) गमा. १०९ पू. , ज्योतिषे ; घप्र. ५२ (=) पू. ;
 सिन्धु. ११४६ णं न च (गेऽपि च) पू. , ज्योतिषे ; संकौ. २२९ (=) म्मणं (म्मणे) पू. ; पुम. ४५५ (=) सिन्धुवत्,
 पू. ; सं. ५८९ .

(२) गमा. १०९ ज्योतिषे ; घप्र. ५२ (=) ; सिन्धु.
 ११४६ ज्योतिषे ; संकौ. २२९ (=) ; संग. ३२४ गदापर-
 माथे ; पुम. ४५५ (=) ; सं. ५८९ .

(३) गमा. १०९ ज्योतिषे ; घप्र. ५२ (=) ; सिन्धु.
 ११४६ ज्योतिषे ; संकौ. २२९ नैव (चैव) मेव च (मेव वा) ;
 संग. ३२४ गदापरमाथे ; पुम. ४५५ (=) ; सं. ५८९ .

(४) गमा. १०९ ज्योतिषे ; संम. ७३ (=) गोपि
 (गोपी) ; सिन्धु. ११४६ ज्योतिषे ; संकौ. १५२, २२९ (=) ;
 प्रका. ३१८ ; संव. १२७ (=) ; पुम. ४५५ (=) ; सं. ५८९ .

विवाहादौ मासमेकं न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥

सारसमुच्चये

चौलाव्दे च विवाहाव्दे द्यौपनायनिके तथा ।
 मातापित्रोर्मृताव्दे च क्षौरं नैव समाचरेत् ॥

शाकलकारिकाः

कृत्वा विवाहं व्रतवन्धनं च
 वर्षं तदर्धं न च तीर्थयात्रा ।
 क्षौरं च पिण्डास्तिलयुक्तकर्म
 न चैव कुर्यात् (कुर्युः) न
 चिरात्सपिण्डाः ॥

पित्रोरेधाव्दिके श्राद्धे गयायां च महालये ।
 कृतोद्वाहोऽपि तत्कुर्यात्पिण्डदानं तिलार्चनम् ॥
 दुहित्रन्नं न भुञ्जीत यावत्तस्या भवेत्सुतः ।
 अन्यथा यस्तु भुञ्जीत दानं तस्य वृथा भवेत् ॥
 कन्यायास्त्वप्रसूताया यस्त्वन्नं भुञ्जते यदि ।
 अघं स केवलं मुङ्क्ते प्राजापत्येन शुष्यति ॥

(१) सं. ५८९ .

(२) मुक्ता. ४६७ .

(३) शाका. १६९, १७० पृ. १८ .

(४) शाका. १७१ पृ. १८ ; सं. ५०२ मुञ्जीत (मुञ्जी-
 यात्) .

(५) शाका. १७२ पृ. १९ ; सं. ५०२ .

* पुनर्विवाहः

बौधायनगृह्यसूत्रम्

यथो एतद्ग्रहाणामुपचेष्टानां नक्षत्रपथचारिणा-
मेवं विवाहं कुर्वन्त्यपरपक्षेऽशुभे दिने वाऽशुचिना
या विवाहं कुर्वन्ति विवाहेन नर्धोतीति मन्येत
वाऽऽवसथात्पुनर्विवाहं कुर्वीत ॥

अथ चेदौपासनास्मात्प्राक् ज्वलनस्य नाशः
पुनर्विवाहं कुर्वीत ॥

वैखानसगृह्यसूत्रम्

समावर्तनक्रियाहीने पाणिग्रहणे कृते चान्द्रायणं
चरित्वाऽग्निमाधाय सावित्रीं वैष्णवं ब्राह्ममर्षेय-
माग्नेयं शतमावर्त्य हुत्वा समावर्तनं कृत्वा पुन-
र्विवाहं करोति ॥

रजःप्राप्तौ कन्यां विवाहे कृते कृच्छ्रं चरित्वा-
ऽग्निमाधाय वैष्णवं सावित्रीं शतमावर्त्य हुत्वा तां
पुनर्विवाहं कुरुते ॥

अनिर्दिष्टकर्तृकवचने

ऋग्वेदिनां प्रवेशहोमात्पूर्वं यजुर्वेदिनामौपासना-
स्मात्सामवेदिनां लेखाहोमात्पूर्वमग्निनाशे पुन-
र्विवाहः ॥

विवाहसमये प्राप्ते यद्देहे मृत्युजन्मनी ।
स्यातां तदा पुनश्चैव शुद्धे काले समाचरेत् ॥

(१) बौगुप्ते. २।१०।१.

(२) बौगुप्ते. २।१०।२ ; सुक्ता. १४९ ; भा. १८०.

(३) वैश्व. ६।११.

(४) वैश्व. ६।१२.

(५) सुक्ता. १४९, भा. १८० रत्नात् + (प्राक्)
लेखाहोमात्पूर्वं (लेखाहोमात्प्राक्).

(६) विषा. ५६ (भाग २) ; संग. ३२१ श्रुत्य (श्रुति).

स्मृतिसंग्रहः

पूर्वमौपासनास्मादग्निनाशो यदा भवेत् ।
पुनर्विवाहः कर्तव्यः परतरु न विद्यते ॥

नृसिंहः

पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभवृद्धिदम् ।
लभेन्दुलभयोर्दोषे ग्रहतारादिसंभवे ॥
अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टयोगादिसंभवे ।
विवाहे चापि दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे ।
तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्विवाहमिष्यते ॥

(१) इत्थं विवाहे कृते पश्चात्कर्म पश्चाद्गुण-
राहित्यादिना दुष्टमिति शतं चेत्तदा ज्योतिःशास्त्रोक्तकाल-
विशेषे पुनर्विवाहं कुर्यात् । तदाह श्रीधरो ये नृसिंहः—
पुनर्विवाहं वक्ष्यामीति । अत्र आशौचादिशब्देन
तद्गृहे मृताशौचोत्पाता गृह्यन्ते, यत्रैणाचरितगुरुमृता-
शौचविषयं वा, अन्यत्र सामान्याशौचे नान्दीभाद्रादौर्ष्य-
प्राशौचाभावात् । प्रा. ३८५

(२) अत्र आशौचशब्देन वरपितृशौचं, अन्या-
शौचे दोषाभाववचनात् । आदिशब्देन गृहदाहाद्युत्पातो
गृह्यते । संग. ८६६

(३) अत्र आशौचशब्देन ग्रहणं प्राप्यं, तथाप्या-
शौचस्य सत्त्वात् । भ्रान्तैतत् । शुर्गाशौचविषयं वा ।
सं. ५९०

(१) सुक्ता. १४९ ; भा. १८०.

(२) प्रा. ३८५ ; गता. १०६ ; प्र. ११६ प्र. (गृह) ;
संग. ८६६ लभेन्दु (भ्रमेन्दु) ; मिश्र. ११५० क्षीरतीर्थे ;
विषा. ५५ (भाग. २) ; संग. ३३० ; संव. १७१ ; मंत्र. ५९०.

(३) प्रा. ३८५ चापि (स्वप) ; गता. १०६ ; प्र.
११७ ; संग. ८६६ चापि (स्वप) निष्ये (मुष्ये) ;
मिश्र. ११५०—११५१ योगारि (योगारि) क्षीरतीर्थे ; विषा.
५५—५६ (भाग. २) प्रा. ३३५ ; संग. ३३०—३३१ प्रा. ३३५ ;
संव. १७१ ; मंत्र. ५९० प्रा. ३३५.

* योर्विवाहयोः पूर्व विवाहसंस्कारात्पश्चात्पुनर्विवाहोऽपि पुनर्विवाह इत्यर्थः ।

* अधिवेदनम्

बौधायनगृह्यशेषसूत्रम्

अर्कविवाहकारणानि

अथारोहान् व्याख्यास्यामः । सूक्तान्यग्धिरादीनां
जडानां च तृतीयविवाहिनां च ॥

हारीतः

वर्षा भार्या, अधिवेदनस्य कारणानि कालश्च
अप्रजा नवमे वर्षे दशमे तु मृतप्रजां ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥
अधिवेद्येत्यध्याहार्यम् । श्रु. ८५
गर्भेऽग्नीमधोवर्णगां शिष्यसुतगामिनीं पापव्यसना-
सक्तां धनधान्यक्षयकरीं वर्जयेत् ॥

बौधायनः

वर्षा भार्या, अधिवेदनस्य कारणानि कालश्च
अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥
(१) त्यजेत्संभोगत इति शेषः । अप्रियवादिनीं तु
सहवासतोऽपि त्यजेत् । स्मृच. (व्यव.) २४७
(२) दशमे इत्याद्यातंबानन्तरं वेदितव्यं, न तु
पाणिग्रहणात् । मुक्ता. १५१
(३) अधिवेदनमत्र विवक्षितं, न त्यागः । तदपि
सति संभवे । धर्माधिकारः पुनरस्येव । अप्रियवादि-
न्यास्तु विपक्षे (?) । तस्या अपि प्रासाच्छादनं देयम् ।
बौवि.

- (१) बौमुने. ५१११ ।
(२) शुक. १०४ ; स्मृच. (व्य.) २४४ (अथवा नानि
वर्षे) पलाशदेव ; श्रु. ८५ मे तु (मे व) ; संश्र. ८७२ ।
(३) उत. १५० गर्भेति (गर्भिणी) ; बाल. १७२
(गर्भेतिगर्भादीनां शिष्यसुतगामिनीं वानन्तरमनन्तरं च धनधान्य-
क्षयकरीं च वर्जयेत्) ।
(४) बौध. २१११ ; स्मृच. (व्य.) २४७ दशमे (नवमे) ;
मुक्ता. १५१ ; शुक. १०४ ; बाल. १७२ श्रु. (मे व) ।

भर्तुः प्रतिनिवेशेन या भार्या स्कन्दयेत्तुम् ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं निर्धमेद्ब्रूहान् ॥

प्रतिनिवेशः प्रतिकूलता अनिच्छा वा । स्कन्दयेत्
गमयेत् शोषयेद्वा, भर्तृद्वेषाद्भ्रूणघ्नीः शोषयती-
मित्यर्थः । ग्राममध्ये जनसंनिधौ । निर्धमेत् प्रस्थापयेत्
त्यजेत् । ऋतवतिक्रमे भर्तुर्यथा भ्रूणहत्या तथाऽस्या
अपीति निन्देया । बौवि.

अशुश्रूपाकरीं वन्ध्यां वन्धकीं पतिर्हिसकीम् ।
त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः क्षिप्रमप्रियवादिनीम् ॥
वर्धकीं पुंशली । स्मृच. (व्य.) २४७

आपस्तम्बः

अधिवेदनविशेषः

धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ॥
(१) श्रौतेषु गाद्येषु स्मात्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च
धर्मसंपत्तिः । प्रजासंपत्तिः पुत्रवत्त्वम् । एवंभूते दारे
सति नान्याम् । दारे इति प्रकृते अन्यामिति स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशात् न अर्थात् भार्यामिति गम्यते । नान्यां भार्यां
कुर्वीत नोद्बहेत् । उ.

(१) बौध. १११२२ ; स्मृच. (व्य.) २४७ निर्धमेत्
(तु नदेत्) ।

(२) स्मृच. (व्य.) २४७ वन्ध्यां वन्धकीं पतिर्हिसकीम्
(नारी वर्षेऽपि परितिसारः) ; शुक. २४२ पति । १२२
क्षिप्रमप्रि (सद्यस्त्वप्रि) ; बाल. १७२ ।

(३) भाध. ११११२२ ; द्विध. २७५१२७ ; मेधा.
१२४७ (=) ; ११२ गौतमः ; मिता. १७८ संश्रे दारे
(संश्रेषु दारेषु) ; अथ. १७२, ८८ नान्यां (नान्यान्) ;
स्मृच. १२६ ; प्रजा. ७८५ नान्यां + (पत्नी) ; गमा.
१०१ ; प्र. ११७ ; धीमि. १७२ ; संश्र. ८७२ संश्रे दारे
नान्यां (संश्रेषु नान्यान्) ; मुक्ता. ४४ अनुवाकः १५१ ;
विषा. ५७ (भागः २) ; आन. १८२ ; बाल. १५०, ८१,
८२ पृ. २४१, २४७ ; संश्र. १११ ; संश्र. १०२ ।

* पूर्वमादीनां शेषेऽनन्तरं स्त्रीद्विवाहकारणानि अधिवेदनम् । तदर्थेऽनन्तरं अर्कविवाहः, पूर्वमादीनां शेषेऽनन्तरं, पूर्वमादीनां शेषेऽनन्तरं शिष्यसुतगामिनीः इत्येते विरवा भवन्तः प्रथमे संश्रुताः ।

(२) यदि प्रथमोदा स्त्री धर्मोऽश्रीतस्मान्मिसाप्येन प्रजाया पुत्रपौत्रादिना च संयुक्ता तदा नान्यान् विवहेत् ।
सं. ८७२

अग्न्याधानपूर्वमेवाधिवेदनम्

अन्यतराभांवे कार्या प्रागग्न्याधेयात् ॥
आधाने हि सती कर्ममिः संवध्यते येपामेतदङ्गम् ॥

(१) यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तम्— धर्मप्रजासपत्न इत्यादि, तत्र प्रागग्न्याधेयादिति न विधिः, किन्त्वौचित्यप्राप्तानुवादः । अत्र एवाह बौधायनः— 'एतथैव यजेत दारुणतिक्रम ऋत्विग्यतिक्रमे च' इति । एतथा पवित्रेष्टया । शास्त्री-याधिवेदननिमित्तमन्तरेण यदधिवेदन स दारुणतिक्रमः । तस्मिन्नेव निमित्ते यजेत । न चैतदग्न्याधेयादुपपद्यते, प्रेतानामप्यत्वात् । तेन आहिताग्रेरधिवेदनमस्तीति सिद्धम् । प्रागग्न्याधेयादधिवेदने द्वितीयादिकाऽप्यग्निहोत्रा-दिभिः कर्मभिरधिकारिता संवध्यते । यदाहापस्तम्बः— 'आधाने हि सती कर्ममिः संवध्यते' इति । यत्तु विष्णु-वचनम्— 'अग्निहोत्रादियज्ञेषु द्वितीया न सहाचरेत् । अन्यथा निष्फलं तस्य स्तिष्ठैः ऋतुशतैरपि ॥' इति, तन्न्येद्यायामदुष्टाया सत्या केवलद्वितीयासहाधिकारविषयं, असवर्णद्वितीयाविषयं वा, यद्वा आहिताग्निपरिणीत-द्वितीयाविषयम् । एतद्विषयमेतदपि— 'प्रथमा धर्मपत्नी स्यात् द्वितीया रतिवर्धिनी । दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुप-पद्यते ॥' इति । यत्तु द्वितीयभार्यापरिग्रहे पुनराधान-

(१) भाष्य २।१।१।१३ ; द्विध. २।७।२८ ; मेधा. ३।१२
(अन्यतरापाये तु कुर्वीत) एतावदेव, गौपमः ; अप. १।७३
तराभांवे कार्या (तरापाये कुर्वीत) : १।८८ तराभांवे कार्या
(तरापाये तु कुर्वीत) ; स्मृच १६६ ; प्रजा. ३८५ धेयात्
(धानात्) ; वीमि. १।७३ (अग्न्याधेयात् कुर्वीत) एतावदेव ;
सं. ८७२ ; मुक्ता. १।५१ ; विपा. ५७ (भागः २) ;
मान. १८२-१८६ (प्रागग्न्याधेयात्) एतावदेव ; बाल. १।८२
पृ. २२९, १।८९ ; सं. ३३१ .

(२) भाष्य. २।१।१।१५ ; द्विध. २।७।२९ (हि०) ;
अप १।७३, ८८ (येनानेनदङ्गम्) ; स्मृच. १५५-१६६
(आधाने सति कर्ममिः संवध्यते) एतावदेव ; बाल. १।८९
अपवत्.

वचनम्, तत् पूर्वभार्यायामधर्मसंपन्नायां मृतायां वेति
वेदितव्यम्, न तु द्वितीयविवाहमात्र इति ।

अप. १।७३

(२) अन्यतराभांवे इति । धर्मप्रजयोऽन्यतरस्था-
भावे कार्या उदाहृता । तथापि प्रागग्न्याधेयात्, नोर्ध्व-
प्राधानात् । एतदर्थमेवेदं वचनम्, उभयसंपत्तौ न
कार्यैर्युक्ते अन्यतराभावे कार्येऽन्यतरास्य प्राप्तत्वात् । यदा
चान्यतराभावे कार्या तदा का दृष्टा उभयाभावे कार्येति ।
प्रागग्न्याधेयादित्यत्र हेतुः— आधाने हीति । हि

यस्मात् आधाने सती विद्यमाना सहास्तिवा कर्ममिः संव-
ध्यते अधिक्रियते । कैः ? येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधान-
मङ्गमुपकारकम्, तैः । अत्र दारे सतीति वचनात् मृते
तस्मिन्प्राग्व्यं वाऽऽधानात् सत्यामपि पुत्रसपत्नी धर्म-
संपत्त्यर्थं दारग्रहणं भवत्येव । तथा च मनुः— 'भार्यापि
पूर्वमारिण्यै दद्यात्समीनन्त्यकर्मणि । पुनर्द्वारिक्यां कुर्यात्-
पुनराधानमेव च ॥' इति । याज्ञवल्क्योऽपि— 'आहरे-
द्विधिवद्द्वारानग्नीधेयाविलम्बयन्' इति । न हि याच-
निकेऽयं युक्तयः क्रमन्ते । तेनेतन्न चोदनीयम्— यजमानः
पूर्वमन्वारम्भणीयथा संस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनर्य-
पादयितुं शक्यः । या च भार्या आधानात्परमूढा सा च
पूर्वमसङ्कृता, न तस्या दर्शपूर्णमासादिपरिष्कारः । स
कथं तथा तैर्यदुमर्हतीति । अन्वारम्भणीशक्यश्च संस्कारो
यदि संयोगवदुभयनिष्ठः, तदा भार्यानारो नश्यतीति तस्य
पुनःसंस्कारोऽपि नानुपपन्नः । यानि च नान्दारम्भणी-
यामपश्यन्ते स्मार्तानि गार्हपति च तैरिष्टाकारस्तस्याप्य-
विक्रमः । ननु च प्रागग्न्याधानात् कर्ममिः संवध्यते
गार्होः स्मार्तैश्च, तदिकमुच्यते 'आधाने हि सती कर्ममिः
संवध्यते' इति । तस्य, अरमादेन च हेतुनिर्देशादव-
सीयते— प्रागधानात् सत्यामपि धर्मसंपत्तौ प्रजासंपत्तौ च
रागान्धस्य कदाचिद्दारग्रहणे नातीय दोर इति । अथ
यस्य आहिताग्निर्भार्या सत्येन कर्मग्यधदाना अराक्ता वा
भरति पुत्राश्च मृता अनुपपन्ना वा तस्य कथम् ? ।
यद्येषा मुक्तिः 'धर्मप्रजामयेन' इति 'कर्ममिः संवध्यते'
इति च, तदा कर्मयोगो विवाहः । न च प्रागग्न्या-
धेयादित्यत्र त्रिषोः । अन्यतराभावे कार्येऽन्यतरा स

शेषः, न पुनरुभयाभावे कार्येत्यस्य । भारद्वाजसूत्रे तु यद्यप्यविशेषेणाऽऽहिताग्नेर्दारानुज्ञा प्रतीयते— 'अथ यद्याहिताग्निः पुनर्दारक्रियां कुर्वति यद्यग्नीत्रोत्सृजेत् लौकिकाः संपचेरन् तस्य पुनरग्न्याधेयं कुर्वतित्यात्मरस्यः, पुनराधानमित्यालेखनः, पुनरग्न्याधेयमित्यौदुलोमिः' इति । तथापि तस्याप्ययमेव विषयः । उ.

(३) अन्यतराभावे अग्न्याधानाद्याग्निवोढव्या, देव-पित्रर्णाभाकरणाद्यर्थाद्द्विवाहस्येति । तथा च श्रूयते— 'त्रिमिर्द्वयवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यजेन देवैभ्यः प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्म-चारिवासी' इति । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रुत्य-न्तरं च । स्मृतिश्च— 'अपुत्रः सन्पुनर्दारान्परिणीय ततः पुनः । परिणीय समुत्पाद्य नो चेदा पुत्रदशनात् ॥ विरक्तश्चेद्वनं गच्छेत्संन्यासं वा समाश्रयेत् ॥'

• प्रपा. ३८५

(४) अग्न्याधानान्प्रागिति मुख्यकल्पाभिप्रायं, नोत्तरम् निषेधार्थं, अन्यथाऽधिवेदनस्य पुनराधान-निमित्ततानुपपत्तेः । संप्र. ८७२

वसिष्ठः

त्याग्या भार्या, अधिवेदनकारणानि

चेतस्तस्तु परित्याग्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।
पतिव्री च विशेषेण जुद्धितोपगता च या ॥

शुद्धितः पतिवः, प्रतिलोमजो वा । अप. ११७२

धर्मं सहकारो ज्येष्ठया पथ

ज्येष्ठया सह कर्माणि कुर्याद्यत्नेन भूपते ।
तया सह कृतं कर्म सफलं जायते नृणाम् ॥

• विवा. प्रपा. २१

(१) वस्मृ. २११२; अथ. ११७२; प्रपा. १९०; दी. ११७२ धर्मस्य (अरुण-वा. ११७२) गा य वा (गा तथा) ; धर्मि. ११७२ गा य वा (गा तथा) .

(२) संप्र. ६१५. 'भूते' इति मत्तोपनात् पुण्यजनं स्मरति भा. १ ।

विष्णुः

धर्मं सहकारो ज्येष्ठया; तदपवादश्च

सर्वर्णासु बहुभार्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठया सह
धर्मकार्यं कुर्यात् ॥

मिश्रासु च कनिष्ठयाऽपि समानवर्णया ॥

समानवर्णया अभावे त्वन्तरयैवापदि च ॥

न त्वेव द्विजः शूद्रया ॥

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत्कचित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता ॥

सा धर्मार्थं न भवेत् धर्मकार्येषु नानुप्रविशेदित्यर्थः ।

स्मृ. ७७

हीनजातिक्रियं मोहादुद्ब्रह्मन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससंतानानि शूद्रताम् ॥

दैवपित्र्यातियेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाश्नन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति ॥

शङ्खलिखितौ

अधिवेदनकारणानि

धूर्ता वैनासिकीं स्त्रीजननीं वन्ध्यामप्रियवादिनी-
मप्रियशीलां पुरुषद्वेषिणीमननुकूलां चाधिचिन्देत् ॥

(१) अप्रियशीला भर्तृस्त्रीतिकरशीलवती । पुरुष-
द्वेषिणी पति या द्वेषि । शुक. १०३

(१) विस्मृ. २६१२-२; बाल. ११८८ (सर्वर्णासु चासर्वर्णासु भार्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठयैव तया सह धर्मकार्यं कुर्यादप्यथा वृ कनिष्ठया ।) .

(२) विस्मृ. २६१३-४; बाल. ११८८ (विसुवर्णयाऽभारो त्वन्तरयैवापदि न त्वेव च द्विजः शूद्रया) .

(३) विस्मृ. २६१५-६. शेषः रथम्यादिनिर्देशः सर्वर्णा-सर्वनीचिवाहविचारप्रकरणे (संज्ञा. पृ. ५८६) द्रष्टव्यः ।

(४) विस्मृ. २६१७; प्रपा. ३८६ नाश्नन्ति (नाश्नन्ति) वास्तु (वाध) ; बाल. ११८८ वास्तु (वाध) स गच्छति (न गच्छति) मनुविष्णु .

(५) शुक. १०३ (अधिवर्णनीं पुरुषद्वेषिणीमननुकूलां चाधिचिन्देत्) एनापदेव ; स्मृ. ७७. (स्मृ.) २४४; संप्र. ८७२ (अधिवर्णनीं पुरुषद्वेषिणीमननुकूलां चाधिचिन्देत्) एनापदेव .

(२) धूर्ता प्रतारिका । वैनासिकी विगतनासा । स्त्रीजननी : स्वपत्यमात्रजननी । एतदुक्तं भवति— धर्म-कार्यपुत्रलाभयोः सिद्धिर्यया सह न संभवति तामतीत्य भावान्तरं विन्देदिति । र्मृच.(ध्यव.) २४४

मनुः

अधिवेदनस्य कारणानि कात्रश्र

मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् । व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थेष्ठी च सर्वदा ॥

(१) मद्यपा (ऽसौ ?) मद्यपानरता पक्तिसंस्कार-रूहकार्यानुष्ठानासमर्था । तत्परिरक्षणाय सा परिवेदन-मर्हति । या तु गुह्यभिः प्रतिपिद्धमद्यपाना, तस्या दण्डे वश्यति— ' प्रतिपिद्धा पिबेत् ' इति न्ययम् । नियमस्य त्वन्यनियमव्यतिक्रमवप्रायश्चित्तेन प्रत्यापत्तिर्युक्ता (न) पुनरधिवेदनं च । तथा च धर्मानुष्ठानप्रज्ञोत्सिग्रहकार्यो-पघातनिमित्तान्वधिवेदननिमित्तानि पठन्ते— ' प्रतिकूला व्याधिताऽर्थेष्ठी ' इति । ब्राह्मण्यास्तु शास्त्रेण प्रतिपिद्ध-मद्यायास्तान्पानप्रायश्चित्तमेव भूय. अप्रवृत्ती, पातित्वं तु ' भ्रूणहनि हीनसेवाया स्त्री पतति ' (गौष. २१९) इति परिसंख्यानान्न मद्यपाने पातित्वमिति । तदेकादशे वक्ष्यामः । उक्तं च पञ्चमे । असत्यवृत्ता असाध्याचारा श्लेषेऽसत्यवपवाकू, बलि कर्मणा प्राप्तेव भुङ्क्ते, दैवविश्व-योर्ब्राह्मणभोजनादौ न श्रद्धावती । अर्थेष्ठी अतिव्यय-शीला, भाण्डोपस्करणं न परिरक्षति, अनल्पमूल्येन

क्रीणाति । हिंसा नाकुलशङ्कयास्यादेवातिताडनशीला (?) । अन्वाहिकस्य व्ययस्यापहन्त्री (?) । अधि-वेदनं तस्या उपर्यन्याविवाहः । मेधा.

(२) मद्यपा अत्र द्विजातिकी बोद्धव्या । असत्यवृत्ता असाध्याचारा । प्रतिकूला भर्तुरनिष्टकारिणी । व्याधिता गृहकृत्यासामर्ष्यापादकव्याधियुक्ता । हिंसा पुत्रदास्यादिताडनशीला । अर्थेष्ठी उपेक्षादिना अर्थ-विनाशकारिणी । सर्वदेवस्य असत्यवृत्तादिभिरन्यथः । ७ गृह. १०२

(३) असत्यवृत्ता सदा मिथ्यावादिनी । मवि.

(४) अधिवेदनमात्रयोग्यपातिप्रत्परहिता मद्यपा अत्र विवक्षिता, न पुनर्महापातकवशात्योगेऽपि योग्या सुरापी । असत्यवृत्ता व्यभिचाररता दुराचारा वा । प्रतिकूला नित्यमिष्टविपरीतकारिणी । व्याधिता दीर्घरोगा । हिंसा अतिकूरा । अर्थेष्ठी स्वातन्त्र्येणार्थव्ययशीला । अधि-वेत्तयेति पञ्चस्वनुपगम्यते । अधिवेदनं पूर्वस्थितभार्योरपि परिणयनम् । अर्थेष्ठी चेति चशब्देऽनुक्तममुच्यार्थः । काः पुनश्चाब्दममुचिता इत्यपेक्षिते दाक्षिण्यितौ— ' धूर्ता वैनासिकी स्त्रीजननी यन्ध्यामप्रियवारिनीमप्रिय-शीला पुरुषद्वेषिणीमननकूला चाधिकिन्देत् ' इति । धूर्ता प्रतारिका । वैनासिकी विगतनासा । स्त्रीजननी स्वपत्यमात्रजननी । एतदुक्तं भवति— धर्मकार्यपुत्र-लाभयोः सिद्धिर्यया सह न संभवति तामतीत्य भावान्तरं विन्देदिति । कामसिद्धिस्तु यया सह न संभवति, परि-पूर्णां वा न भवति, तामर्थैलोपयित्वा भावान्तरमुददे-दित्याह देवलः— ' एकामुक्तम्य वामर्षमन्यां लब्धु य इच्छति । समर्थेस्तोपिन्याऽर्थैः पूर्वोत्तमपरां वेदेत् ॥ ' । र्मृच.(ध्यव.) २४४

(१) मस्मृ. १।८० ; मेधा. ५।५। (ऽसल) ; अप. १।१२ वाऽधि (चाधि) शेष मेधावत्, चतुर्थं पाठो नास्ति ; १।७२ वाऽधि (चाधि) शेषं मेधावत्, गृह. १०२ वाऽधि (ऽप्यधि) शेषं मेधावत् ; मवि मधावत्, स्मृच. (ध्यव.) २४४ ऽसाधु (ऽमन्य) वाऽधि (चाधि) ; गृह ८४ ऽसाधु (ऽमन्य) वाऽधि (चाधि) ; पमा. ५०८ वाऽधि (चाधि) ; मपा. १८८ गृहवत् ; मर. २१ मेधावत् ; मच. ५।५। (ऽमन्यवृत्ता) ; संप्र. ८७१ मेधावत्, मुक्ता. १।५१ ऽसाधु (ऽसल) वाऽधि (चाधि) ; संम ६८ वाऽधि (चाधि) शेषं मेधावत् ; भाव. १८१ र्मृचवत् ; भाव. मेधावत् ; संर. ५९२ समवत् .

वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेदाऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियपादिनी ॥

* गृह, मया. गृहवत् । (१) मस्मृ. १।८१ ; अप. १।७२ वेद ऽधे (वेदया) ; गृह. १०१ ; मवि. ' दण्डे ' इत्येव ' दण्डे ' इति पाठे

(१) अन्यासामप्यधिवेदनमाह । तत्र वन्ध्या
अष्टमेऽन्देऽधिवेद्या, दशमे तु मृतप्रजा । नाधिवेदे-
ऽपत्तोत्पत्त्यभावाद्धि वन्ध्याया अनुष्ठानपरिपातनं स्यात् ,
अपत्तोत्पत्तिविधेरुपधानविधेश्च । नापुत्रे ह्याधानं श्रूयते ।
एवं मृतप्रजायाः स्त्रीजनन्याः । अप्रियवादिन्यास्तु दोषा-
भावेन नाधिवेदनं (तोषाभावेनाधिवेदनम् ?), न सत्यां
क्षमाया अयं नियमः । मेधा.

(२) वन्ध्याष्टम इत्यादि योग्यतायामष्टवर्षोपरि
गर्भग्रहणाभावे प्रायशो गर्भग्रहणं नास्तीत्यादिशास्त्रान्तर-
सिद्धम्भावनियमापेक्षयोक्तम् । एवं द्वा(?)दशान्दान-
न्तरमपि मृतप्रजात्वानुवृत्तौ एकादशोर्ध्वं च स्त्रीजन्मा-
नुवृत्तौ मनप्रजात्व स्त्रीप्रसूतिश्च न निचतंत इति शास्त्रा-
न्तरादेव सिद्धम् । सद्य इति तथा गृहिण्या सद्य एव
गृहकार्यं सिद्धे । मवि.

(३) अष्टमेऽन्दे गते इति शेषः, 'अप्रजां नयमे
वर्षे' इति हारीतस्मरणात् । एवमेकादशे इत्यत्रापि
शेषोऽवगन्तव्यः । स्मृच (न्यव.) २४४

(४) प्रथमर्तुमारभ्याविद्यमानप्रमृताऽष्टमे वर्षेऽधि-
वेदनीया, मृतापरया दशमे वर्षे, स्त्रीजनन्येकादशे,
अप्रियवादिनी सद्य एव यद्यपुत्रा भवति । पुत्रवत्यां
तु तस्याम् ' धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत, अन्य-
सरापाये तु कुर्वीत ' इत्यापस्तम्बनिषेधादधिवेदनं न
कार्यम् । ममु.

म्यान्त्यानाम् प्रवृत्तं, स तु प्रामादिक इति भानि ;
स्मृच. (न्यव.) २४४ ; गृह. ८४ ऋषिगिरी ;
पमा. ५०८ ; प्रपा. १८५ ऋषिऽधे (वेधा स्यात्) ; मपा.
१८८ ; मर. २१ ; दीक. ११०३ ; गमा. १०६ अरवत् ; प्र.
११७ अरवत् ; सीमि. ११०३ अरवत् ; ११०६ चतुर्थः पादः ;
संम. ८०३ अरवत् ; मुक्ता. १५१ ; संम. ६८ ; मिन्पु.
११५१ अरवत् ; रिपा. ५८ (भागः २) अरवत् ; ३६३
(भागः २) दण्डे (नरमे) ; आन. १८१ ; संम. ३३२
अरवत् ; संव. १०३ अरवत् ; संम. ५५३ .

यो रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीलतः ।
साऽनुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च
कर्हिचित् ॥

(१) भर्त्रे हिता परिचर्यापरा । अनुज्ञापनानव-
मानयोरिह विधानं, पूर्वसामेतद्भावात् । रोगिणीप्रदं
वन्ध्यास्त्रीजनन्यावपि लक्षयति, प्रकृतत्वाविशेषादवमान-
निमित्ताभावाच्च, कर्हिचित् कदाचित् । अवमाननं शिष्टयर्थं
परिमाण्यादि (?) * । मेधा.

(२) हिता भर्तृहिता । अनुज्ञाप्य यद्यप्यनुमन्यते,
अननुमतौ त्वननुज्ञाप्यैव । मवि.

(३) या पुनर्वाधिता सती पत्युरनुकूला भवति
शीलवती च स्यात्तमानुज्ञाप्यान्यो विवाहः कार्यः । वदा-
चिच्चासौ नावमाननीया । ममु.

(४) द्वितायां विदोषमाह स एव — या
रोगिणीति । अधिवेदनं द्विविधं, धर्मार्थं कामार्थं च ।
तत्र पुत्रोत्पत्त्यादिधर्मार्थं पूर्वोक्तानि मवपेयत्वादिनि
निमित्तानि, कामार्थं तु न तान्यपेक्षणीयानि, किंतु पूर्वोक्ता
तोषणीया । तथा च स्मृत्यन्तरे— ' एकाग्रुकम्प्य कामार्थ-
मन्यां लब्धुं य इच्छति । समर्थस्तोषयित्वाऽर्थः पूर्वोक्ता-
मपरा भवेत् ॥ ' इति । यद्यसौ स्वयं न तोषयेत्, तदा
ततोपणाय राजा द्रव्यं दापयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—
' आशामंपादिनी दक्षां वीरमं प्रियवादिनीम् । त्यजन्दाप्य-
स्तुनीयाद्यामद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥ ' इति । सधनस्य
तृतीयाशदानं निर्धनस्यागनाच्छादनादिना पोषणमिति ।
या तूकद्रव्यापरितोषणात् प्रकारान्तरेण वा निर्गच्छेत्ती

* ' परिमापितम् ' इति पाठान्तरम् ।

(१) मस्मृ. १०८२ ; अप. ११०३ नावमान्या च कर्हिचित्
(नावनेया कथंवन) ; गृह. १०४-१०५ स्यात्तु हिता
(स्यात्तुहिता) ; स्मृच. (न्यव.) २४४ ; गृह. ८९ शीलतः
(संगतम्) नावमान्या च (नावमन्येषु) ; पमा. ५०८ च
(ऽ) ; प्रपा. १८५ च (ऽ) शेषं गृहकार्यं ; मर. २१ ; सीमि.
११०४ गृहकार्यं ; संम. ८०३ च (रि) ; मुक्ता. १५१ ; रिपा.
५८ (भागः २) च (ऽ) ; आन. १८१ ; संम. ३३२ च
(ऽ) ; भाच. रोगिणी (रोगिणी) .

प्रत्याह मनुः— 'अधिविद्या तु या नारी निर्गच्छेद्द्रुपिता गृह्यात् । सा सद्यः सनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसनिधौ ॥' इति । त्यागो नाम तदीयजनककुलप्रेषणम् ।

पमा. ५.०८-५.०९

अधिविद्याया रोपे कर्तव्यम्

अधिविद्या तु या नारी निर्गच्छेद्द्रुपिता गृह्यात् । सा सद्यः सनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसनिधौ ॥

(१) क्रोधेन अधिवेदनहेतुना निर्गतायास्वाम्या-सनिरोधौ विकल्पतो विधीयेते । न तु यद्योपपन्नहेतुना भोजनाच्छादनादिना तत्र प्रीत्या क्रोधावमार्जनं, श्वश्रुमिः श्वशुरादिभिर्वा परिभाषणम् । सनिरोधः रक्षिपुरुषाधिष्ठानम् । त्यागो व्याख्यातः । असंभोगः सहस्यव्यावर्जनम् । कुलं शातयः तत्पितृपक्षाः स्वपक्षाश्च । मेधा.

(२) निर्गच्छेत् गृहान्तरं गच्छेत् । सनिरोद्धव्या बन्धनेन । कुलस्य तत्पितृकुलस्य सनिधौ । मवि.

(३) उपरि यस्या अभूर् परिणयनं साऽधिविज्रोच्यते । कुलसनिधौ अधिविद्यायाः पित्रादिकुलसनिधा-वियर्थः । तत्कुलसनिधौ त्यक्त्वा अपि भरणं पतिरेव संनिधानकरणेन कुर्यात्, 'पिता रक्षति कौमारं भर्ता रक्षति यौवने' इत्युक्तत्वात्, 'अधिविद्या तु भर्तव्या महदेनोऽन्यया भवेत्' इत्युक्तत्वाच्च ।

स्मृच. (ध्यव.) २४४

(४) या पुनः कृताधिवेदना स्त्री कुपिता निर्गच्छति सा तःहरेव रज्यादिना बद्ध्या स्थापनीया

(१) मस्मृ. १।८२ ; अथ. १।७२ ; गृह्य. १।०५, स्मृच. (ध्यव.) २४४ ; गृह्य. ८६ तु (च) ; पमा. ५०९ इति (देविता) ; प्रया. ३८६, मया. १८९-१९० ; मर. २१ ; यामा. १०६ इति (तोषिता) ; प्र. ११७ गमारायः ; वीमि. १।७४ तु (च) इति (कुपिता) ; मंत्र. ८७४ ; मुक्ता. १५२ गमारायः, विन्धु ११५१ गमारायः ; विषा. ५९ (अण २) गमारायः ; आन. ८८१ तु (च) शी. गमारायः ; मंग. ३२२ वा कुच (वकुच) शी. गमारायः ; मंत्र. १७२ गमारायः ; संत. ५९२ वा कुच (न कुच) शी. गमारायः .

आनोपनिबृत्तेः । पित्रादिकुलसनिधौ वा त्याज्या ।

• ममु.

भार्वाणु वर्णक्रमेण ज्यैष्ठ्याद्यधिवारः

यदि स्वाश्रापराश्रैव विन्देरन्योपितो द्विजाः । तासां वर्णक्रमेण स्वाज्यैष्ठ्यं पूजा च वेदम च ॥

(१) कामतः प्रवृत्ता यदि समानजातीयाश्च-समानजातीयाश्च विन्देरन् विवाहयेयुः, तासां वर्णक्रमेण जात्यनुरूपं ज्यैष्ठ्यं, न वयसाः, न च विवाहक्रमतः । फल्गुदिदाननिमित्ते पूजा प्रथमं ब्राह्मण्यास्ततः क्षत्रिया-वैश्यशौरित्येव वर्णक्रमः । वेदम प्रधानं यद्, तद्ब्राह्मण्याः । सवर्णानां विवाहक्रमो निश्चलः स्मृतः ।

१ मेधा

(२) स्याः स्वजातीयाः । अचराः अघमजातीयाः । द्विजाः विप्रादयः । वर्णक्रमेण, न वयसा । ज्यैष्ठ्यं ज्येष्ठसाध्यक्रमसंयन्धः । वेदम सोत्कर्षम् । मवि.

(३) यदि द्विजातयः स्वजातीया विजातीयाभ्यो-द्देयुस्तदा तासां द्विजातिक्रमेण वाच्यमानश्रापिभागो-त्कर्षार्थं ज्येष्ठ्यं पूजा च ब्रह्मण्डकारादिदानेन यद् न प्रधानं स्यात् । ममु.

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यम् । स्या चैव कुर्यात्सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥

• भाष. ममुवद ।

१ मव. , नन्द., भाष. मेधापरम् ।

(१) मस्मृ. १।८५ ; मवि. साश्रापरा (स्वाश्रापरा) ; पमा ५०९ वेदम च (वैदमनि) शी. मरिचम् ; मय. शी. विन्देरन् (भागुविन्देरन्) ; मुक्ता. १५५ वेदम च (वैदमनि) ; बाल. १।७७ प. २१२ विन्देरन् (भोयु) ; वीमि (मय) शी. मरिचम् ; १।८८ प. २१७ विन्देरन् (विन्देरन्) ; वीमि (वीमि) शी. मरिचम् .

(२) मस्मृ. १।८६ ; मेधा. शा वीर (शा वीर) ; पमा. ५०९ सा वीर (सा वीर) नायव (नायव) ; मय. मेधापरः ; मुक्ता. १५५ ; बाल. १।७७ प. २१२ धर्मकार्यं (धर्मकार्यं) शा वीर (शा वीर) नायवजातिः (नायवजातिः) ; १।८८ प. २१७ धर्मकार्यं (धर्मकार्यं) शा वीर (शा वीर) नायवजातिः (नायवजातिः) ; भाष. मयवदम् (वैदिवदम्) नायवजातिः (नायवजातिः) .

(१) शरीरशुभ्रा भर्तुरुपयोगिपाकादिलक्षणा । दानभोजनप्रतिजागरणं स्वा चैव कुर्यात् । पृष्ठपाद-
संवाहननिर्णेजनादौ त्वनियमः । युगपत्संनिधौ तु शरीरा-
चयवक्रमो वर्णक्रमेण । नैत्यकं धर्मकार्यं ' सायं त्वन्नस्य ' (मस्मृ. ३।१२१) इत्यादि अग्निशरणोपलेपनाचमनोदक-
तर्पणदानादि । मेधा.

(२) धर्मकार्यं यज्ञादि । नैत्यकं नित्यकर्तव्यं
श्राद्धादि । नास्वजातिः स्वजातिसमवे । मवि.

(३) भर्तुर्देहपरिचर्यामन्नदानादिरूपां धर्मकार्यं च
मिश्रादानातिथिपरिवेषणहोमीयद्रव्योपकल्पनादि प्रात्यहिकं
सर्वेषां द्विजातीनां सजातिभार्यैव कुर्यान्न तु कदाचि-
द्विजातीयेति । ममु.

(४) स्वास्वेति वीप्सा । नैत्यकमिति विशेषणात्
काम्येऽन्यासामपि प्रवेशः, बहुसाध्यत्वात्तस्य । मच.

यस्तु तत्कारयेन्नोहात्सजात्या स्थितयाऽन्यथा ।
यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥

(१) अस्या निन्दार्यवादः- यस्तु तत्कारयेदिति ।
यस्त्वेतत्कर्म अन्यथा असमानजातीयया कारयेत्
सजातीययां स्थितायां ब्राह्मण एव स चण्डालः पूर्वस्मात्
दृष्टः । मेधा.

(२) एतत्कुटयति- यस्त्विति । दृष्टपूर्वः पुराणे
श्रुतः । मवि.

(३) यः पुनः स्वजातीयया संनिहितया देह
शुभ्रादिकं कर्तव्यं विजातीयया मौर्ख्यात् कारयेत् स
यथा ब्राह्मणया शूद्रात्वात् ब्राह्मणचाण्डालरूपैव पूर्व-
श्रुतिभिर्दृष्टः इति पूर्वानुवादः । ममु.

(४) असवर्णागुणमोहितं प्रत्याह- यस्त्विति । तत्
शुभ्रादिकम् । स्थितिरप्योजिका, स्थितया सुस्थया ।
अन्यथा असजात्या । ब्राह्मणचाण्डालः चातुर्वर्ण्यत्वेऽपि

• भाच. ममुवद ।

(१) मस्मृ. १।८० ; गोरा. ३।१८ पू. ; मवि. पूर्वदृष्टः
(दृष्टपूर्वः) ; ममु. ३।१८ पू. ; मुक्ता. १५५ सजात्या
(सजात्या) ; बाल. १।०७ पू. २१३, १।८८ मुचावत् .

सति कुत्सिताचारत्वाच्चण्डालवदुपेक्ष्यः स इत्यर्थवादः ।
पूर्वदृष्टः पूर्वमन्वादिभिः तथैव दृष्टः कथितः । मच.

याज्ञवल्क्यः

अधिवेदनकारणानि

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्धन्यप्रियंवदा ।
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

(१) एवमादिभिर्दोषैरधिवेत्तव्या । न त्याज्येत्यर्थः ।
सुराशब्देन चात्र गौडीमाध्योर्ग्रहणं, महापातकं त्यागोप-
देशात् । क्षत्रियादिरिपरि निधिदां पित्रन्यस्त्याज्याः ।
व्याधिता असमाधेयकुप्रादिरोगग्रस्ता । धूर्ता वञ्चनशीला ।
वन्ध्या प्रसिद्धा । अर्थशब्दस्तु धर्मकामयोरपि ग्राहकः ।
पुरुषार्थशील्यर्थः । अप्रियंवदा प्रसिद्धव । स्त्रीप्रसूः केवल-
स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी रतिपराऽमुद्धी । अधिवेदन-
मुपरिपरिणयनम् । तत् आसामनुमाष्य दोषं कर्तव्यं,
स्मृत्यन्तरात्- ' दुष्टां भार्यां जाया परिभाष्याधिवेदेयेत् '
इति । विश्व.

(२) द्वितीयपरिणयने हेतुनाह- सुरापीति । सुरां
पिबतीति सुरापी इत्याऽपि, ' पतत्यर्थे शरीरस्य यस्य
भार्या सुरां पिबेत् ' इति सामान्येन प्रतिषेधात् ।
व्याधिता दीर्घरोगग्रस्ता । धूर्ता विसंवादिनी । वन्ध्या
निष्कम्भा । अर्थश्री अर्थनाशिनी । अप्रियंवदा निरु-
भापिणी । स्त्रीप्रसूः स्त्रीजननी । पुरुषद्वेषिणी सर्वत्राहित-
कारिणी । अधिवेत्तव्येति प्रत्येकमभिसंवध्यते । अधिवेदनं
भार्यान्तरपरिग्रहः । मिता,

(३) सुरापी मद्यपी । सुराशब्देनात्र मद्यं प्रति-
पाद्यते न सुरा, तत्पानं हि महापातकत्वात्वागमस्यैव हेतुः
स्यात्, नाधिवेदनमात्रस्य । § अप.

• नन्द. मचवत् ।

§ दोषं मिताननम् । पमा. अपवत् ।

(१) यास्मृ. १।०३ ; विश्व. धूर्ता (धूर्ता) ; मिता. ;
अप. ; मुक्. १०२ ; गूर. ८४ वन्ध्याऽर्धन्यमि (वन्ध्या वैनामि) ;
पमा. ५०७ ; मपा. १८८ ; मर. २१ ; गभा. १०६ ; प्र-
११७ ; वीमि. ; संप्र. ७५६, ८७१ ; चम. ११५ तथा (च
या) ; मुक्ता. १५१ ; संम. ३८ ; सिन्धु. ११५१ ; विपा.

(४) ' अविप्रुनब्रह्मचर्यः ' इत्यादिना ब्रह्मचारिण एव विवाहाधिकारो यथाश्रुतो लभ्यते । तत्रोपलक्षणत्वमभिप्रेत्य पुनर्विवाहमाह — सुरापीति । केचित्तु ' गर्भं त्यगो विधीयते ' इत्युक्तम्, अतः कथं वैराग्याभावादाश्रमन्तरानधिकारिणा स्यात्तन्वं, अनाश्रमित्वस्य निषिद्धत्वान्, इत्याकाङ्क्षायामिदं श्लोकमवतारयन्ति । सुरां पिबन्तीति सुरापी द्विजातिस्त्री । व्याधिता व्याधियुक्ता । व्याधयश्च कुष्ठादयो वैदिकऋग्विरोधिनिः अपरमारोन्मादादयश्च लौकिकऋग्विरोधिनी द्रष्टव्याः । धूर्ता पतियञ्जनशीला । वन्ध्या प्रसिद्धव । अर्षेष्ठी अतिव्ययादिना धननाशनशीला । अप्रियंवदा परुषभाषणशीला । स्त्रीप्रसूः स्त्रीमात्रजनयिनी । तज्ज्ञानं च क्वचित् सायुद्रिकादिशास्त्रव्याख्यानरूपमेव, क्वचिच्च भूयःस्त्रीजनननिदर्शननिबन्धनमुक्तकटकोटिकसययरूपमिति मन्तव्यम् । पुरुषद्वेषिणी पतिदोष (? द्वेष) शीला पुरुषसंगमविमुखी वा । एताश्चाधिचेत्तस्याः सपत्नीयोजिताः कार्याः । अप्रविरोधमाह मनुः— ' वन्ध्याऽष्टमेऽधिचेत्तया दशमे तु मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ ' । अष्टम इत्यादौ वर्षे इति पूरणीयम्, ' आकाङ्क्षेताष्टवर्षाणि भनोऽतिप्रसवा स्थियम् ' इत्यादिदेवलवचनात् । अतिप्रसवा उचितकालेऽप्यजातरजमम् । एताश्चाधिवेदननिमित्तनिश्चयार्थमिति प्रतिभाति । एवं च वेद्यधिवेदननिमित्तेषु समयः भूयते तेषु तेषु यावत्समयेन तन्निर्णयस्तावान् समयः प्रतीक्य इति । इदं चाधिवेदननियतनिमित्तपरिगणनम् । इच्छथा स्वयंपाप्यधिवेदनम् । तदाह देवलः— ' एकामुद्राया कामार्थमन्यां लभ्युं य इच्छति । समयंनोप यावाऽर्थैः पूर्वोद्गमपरा यधेत् ॥ ' । समयर्थः समयार्थः, स्त्रीसंतोषनिमित्तधनकानिनि यावत् । वयुनरुपस्त्वन्वेनोक्तम्— ' धर्मप्रजासंपन्ने दादे नान्या कुर्वीत । अन्यनरापाये कर्वीत ' इति, तदेवलोकातिरिक्तविषयतया नेयम् ।

वीमि.

अधिविवाहाः संन्ये कर्तव्यम्

अधिविवाहा तु भर्तव्या महद्देनोऽन्यथा भवेत् । यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गोस्तत्र वर्धते ॥

(१) ननु अधिवेदनमपि त्याग एव, अन्योपादाने तथा कार्याभावात् । मैयम्— अधिविचेति । तुदाभ्योऽपि— शब्दार्थः । अधिनिप्राऽपीत्यर्थः । यद्रोकृष्यावधारणार्थः । भर्तवैव नोपगन्तव्येतर्यः । दोषापारित्यागे च तत् । अन्यथा महद्देनः स्यात् । महापातजित्यर्थः । कस्मात् पुनरेवमधिचेदनायुपदेशः । यस्मात्— यत्रानुकूल्यं ऐकमन्यं जायापत्योः, विवर्गो धर्मार्थकामलक्षणस्तत्र वृद्धिमुपैति । अन्यथा तु विषयंयः स्यात् । तस्मात् सूक्तमधिचेदनायनुष्ठानम् ।

विध.

(२) किंच, साऽधिविवाहा पूर्वपदेव दानमानसत्कारिभर्तव्या । अन्यथा अमरणे महदपुण्यं नश्यमाणे दण्डश्च । न च भरणे गति केरुमपुण्यपरिहारः, यतः यत्र दम्पत्योरानुकूल्यं चित्तैक्यं तत्र धर्मार्थकामानां प्रतिदिनमभिवृद्धिश्च ।

मिना.

(३) स्वयदे पितृयदे वा वमन्तीति दोषः । धर्मार्थकामाभिन्नार्थः । स दम्पत्योरानुकूल्ये संगतितरतौ वर्षे, अतस्तदर्थे यतितयमिति तात्पर्यार्थः । मोक्षो ब्रह्महत्याय गृहस्थस्य न सर्वस्वैर्यभिवायेनोक्त विवर्ग इति ।

अत्र.

(४) अधिवेदननिमित्तदोषे स्वयंप्यधिविवाहपर्यं भर्तव्या, न तु तेन दोषेणाभावेऽपीत्याह— अधिविचेति । एतः पापम् । अन्यथा अमरणे मनु— ' अधिविवाहा... कुर्मन्मिधौ ॥ ' । तथा— ' या रोमिनी..... कर्हिचिन् ॥ ' । किंच, अधिविवाहाभरणे न वेद्यं पाप-

(१) यास्य ११७; रिच. ३; मिना. ३; अत्र. १७. १०२-१०३; सृष्ट. (अत्र.) २४४; २४८ उच. ३; गृह. ८४ अधिविवाहा (अधिवेदा) २; पमा. ५०३ रिवा ४ (रिवाऽपि) २; मया. १५०; मर. २१; ममा. १०६; २; मर ११०; रिवा १ उच. ३; यमि. ३; मुना. १०१; मीम. १८; २; सूक्त. २४१ उच. ३; रिवा. ५८ (अत्र. २) पमाव. १; अत्र. १८१; अत्र. १०२; मीम. १०२; २; मर. ५५२ पमाव. २.

५८ (भाग २) ; आन. १८१ ; प्रका. १०१ ; बाल. ११८ १. २२९ ; संग. १११ ; संर. १०२ ; संर ५५२.

परीहारः किंतु त्रिवर्गोपयुक्तायास्तस्याः पोषणे परस्परानुकूल्ये त्रिवर्गवृद्धिरपीत्याह—५ध्रेति । यत्र गृहस्थाश्रमे आनुकूल्य ऐकमत्यं त्रिवर्गो धर्माधिकारः वर्धते पुनस्तद्धेतुकर्मनिष्पत्तेः, दम्पत्योः परस्परानुकूल्यस्योभयमाप्यस्यात् ।

वीमि.

अधिबिन्नायाः कताव्यम्

मृते जीवति वा पत्यौ या नान्यमुपगच्छति ।
सेह क्रीर्तिमवाप्नोति मोदते चोभया सह ॥

(१) कस्मात्पुनरधिबिन्ना भर्तारं परित्यज्यान्वं न समाश्रयेत् । यस्मात्—मृत इति । धृतेत्युपमाधे । अनुपगमे च स्तुतिदर्शनादुपगमे दोषानुमानम् । ऐहिकफलं च क्रीतिः, आमिषिकं स्वर्गावाप्तिः । अन्यथा तु द्वयविपर्ययः । तस्मादधिबिन्नयाऽपि न भर्ता त्याज्यः ।

विश्व.

(२) स्त्रियं प्रत्याह—मृते जीवतीति । भर्तारं जीवति मृते वा या चापत्यादन्वं पुरुषं नैवोपगच्छति सेह लोके विपुलां क्रीतिमवाप्नोति । उभया च सह क्रीडति पुण्यप्रभावात् ।

मिता.

(३) वाशब्दः समुच्चये । अतिरोहितमन्यत् । नित्यस्यापि पत्यव्यभिचारस्य आनुपङ्गिकं फलमेतदुच्यते । पतिरपि भार्यां न व्यभिचरेदिति मनुसाह—'अन्योऽन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः । एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीसंयोगः परः ॥' इति । उभयोर्व्यभिचारविधिर्नित्यः, तदतिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् । अप.

(४) स्त्रीरपि तत्र प्रवर्णयितुमसाधारणकृत्येपदेशेनेन निवृत्ते-मृते जीवतीति । यद्वा 'वर्णाश्रमेतराणाम्' इति सामान्येनोपक्रमात् स्त्रीणामपि धर्मस्य वक्तव्यत्वात्तमाह 'मृते' इत्यादीत्यवतारिका । एवमन्यत्राप्युदाहरिणि । वाशब्दः समुच्चये । अ-यं पतिम् । उपपत्तिमित्यनेनोपगच्छतीति प्रकृतेऽप्युपशब्दो निन्दातात्पर्यकः, तेनाविधिगमनयुदासात् क्षेत्रज्ञेत्पादनाथे पत्यव्यगमनमभ्यनुज्ञातमिति मन्यन्व्यम् । इह लोके । उभया भवान्या सह मोदते ह्यप्यति क्रीडति वा, अर्थादनुत् । यद्यपि पत्यव्यभि-

चारो नित्य एव तथाप्यानुपङ्गिकं फलमिदम् । केचित्तु—नोपगच्छति कायवाङ्मनोभिः । एवं च सतीफलमिदमित्याहुः ।

वीमि.

अधिबेदनकारणाभावेऽप्यधिबेदने कर्तव्यम्

आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः ॥

(१) अधिवेदनकारणाभावे अधिवेत्तारं प्रत्याह—आज्ञासंपादिनीमिति । आज्ञासंपादिनीं आदेशकारिणीं, दक्षा शीघ्रकारिणीं वीरसूं पुत्रवतीं, प्रियवादिनीं मधुरभाषिणीं यस्यजति अधिविन्दति स राज्ञा स्वधनस्य तृतीयांशं दाप्यः । निर्धनस्तु भरणं प्रासाच्छादनादि दाप्यः ।

मिता.

(२) शास्त्रीयाधिवेदननिमित्ताभावे स्त्रियमधिविन्दन् शास्त्रीयत्यागानिमित्ताभावे त्यजन् वा दोषभागित्याह—आज्ञेति । आदिदार्ढ्यकरणशीलामित्यर्थः । अनेनाधिवेदननिमित्तत्वेनोक्तस्य धूर्तत्वस्याभाव उक्तः । दक्षां गृहकृत्यादिसमर्थांम् । अनेन व्याधितत्वस्याभावो दर्शितः । वीरसूं पुत्रवतीम् । अनेन कन्यात्वस्य स्त्रीप्रसूत्वस्य चाभावोऽभिप्रेतः । प्रियवादिनीं मधुरभाषणशीलाम् । अनेन 'सद्यस्त्वप्रियवादिनी' इति मन्त्रोक्तस्य कटुभाषित्वस्यावैयोक्तस्य पुरुषद्वेषित्वस्य वाऽभावोऽभिहितः, कटुभाषणस्य द्वेषनैयत्यात् । इदं च सर्वं प्रपञ्चमात्रमधिवेदननिमित्तसामान्याभावोपलक्षणं त्यागनिमित्तसामान्याभावोपलक्षणं च । त्यजन् अधिविन्दन् भरणदिना वियोजयन्वा भरणोपयोग्यधिकधनधान् स्ववित्तस्य तृतीयं भागं, भरणमाप्रयति धनाधिकधनशून्यस्तु प्रासाच्छादनादि स्त्रियै दाप्यः, अर्थाद्राज्ञा, तत्सामर्थ्यादित्यर्थः ।

वीमि.

(१) यासू. १७६ ; मिता. ; अप. ; पमा. ५०९ ; प्रपा. ३८६ ; गमा. १०६ ; प्र. ११७ ; वीमि. ; संघ. ८७३ ; चम. ११५ स्त्रियाः (स्त्रियः) ; मुक्ता. १५१ ; सिन्धु. ११५१ ; विपा. ५९ (मागः २) स्त्रियाः (स्त्रिये) ; आन. १८२ ; प्रका. ३७२ ; संग. ३३२ ; संघ. १७२ ; मसू. ५४ ; संर. ५९२ विराजत् .

(१) यासू. १७५ ; विश्व. ; मिता. ; अप. ; वीमि. ; मुक्ता. १५६ ; ससू. ५४ उपगच्छति (मधिगच्छति) .

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।
न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्थं प्रकीर्तितम् ॥

(१) यस्या उपरि परिणीतं, तस्यै यत् परिणयने
द्रव्यं गतं तत्समं देयं, यदि पूर्वं स्त्रीधनं न दत्तम् ।
अथ तु दत्तं, ततोऽर्धं देयम् । एतच्चाधिवेदननिमित्त-
मन्तरेणाधिविन्नाया द्रष्टव्यम् । विश्व.

(२) आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं तदाह— अधिविन्न-
स्त्रियै इति । यस्या उपरि विवाहः साऽधिविन्ना, सा
चामौ स्त्री चेत्यधिविन्नस्त्री, तस्यै अधिविन्नस्त्रियै
आधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनायै
व्ययीकृतं तावद्दद्यात् यस्यै भर्त्रां श्वशुरेण वा स्त्रीधनं
न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने आधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धं
दद्यात् । अर्धशब्दश्चात्र समविभागवचनो न भवति ।
अतश्च यावता तत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमं भवति ताव-
देयमित्यर्थः । § मिता.

भायाबहुषे सहाधिकारनियमः

संत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।
सवर्णांषु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरा ॥

(१) ननु एव सति भर्तृन्प्रत्नत्वात् स्त्रीणां, तस्य
च स्वन्प्रत्याशावत्यो जायास्तः सर्वास्तुल्यवत् कर्मणि
विनियुञ्जीत । नैवम्— सत्यामन्यामिति । सत्या सवर्णा-
यामन्या धर्मकार्यं न कारयेदिति संबन्धः । सवर्णांषु वि-

§ अय., गृह., गृह., मया., नीमि मितागतम् ।

(१) यास्मृ. २।१४८ : विश्व. २।१५२ वार्ये (वर्या) ;
मिता. ; अथ. दशासाधि (देवमाधि) ; गृह. १.०५ ; स्मृच.
(श्वच.) २४५ ; गृह. ८६ ; मर. २२ ; मया. १८५ ; वीमि. ;
संभ. ८७७ ; संभ. ६८ दशासाधि (देवमाधि) वय्ये (वामा) ;
मरीचिनम् (प्रकल्पयेत्) .

(२) यास्मृ. १।८८ : विश्व. १।८६ विनेतरा (इनेतरा) ;
मिता. ; अथ. ; स्मृच. १६५ ; पमा. ५०५ वर्ये (वर्ये) ;
मर. २१ पनावत् ; गमा १०६ पमावत् ; मर. ११७ ; वीमि. ;
संभ. ८७५ पमावत् ; श्वम. ११६ वय्ये ज्येष्ठया (वर्ये ज्येष्ठया) ;
सुक्ता. १५६ ; मिश्रु ११५२ : गृह. २४२ ; प्रका ३७२
पनावत् ; बाल. १।८१ प. २२५, १।८५ प. २६७ ; मय. १७२
पमावत् .

ज्येष्ठया विना नेतरां कनिष्ठाम् । तासामपि यथाश्रेष्ठयम् ।
विधौ अग्निहोत्रादिकर्मणि । धर्म्ये आन्यावेद्यगादौ,
ऋत्वर्ये इति यावत् । कनीयसीमपि तु सवर्णामेव कारयेत् ।
असवर्णास्त्वप्येकान्तरस्त्वज्येष्ठयादिक्रमेण व्याख्येयम् ।
विश्व.

(२) अने कर्मायै प्रत्याह — सत्यामन्यामिति ।
सवर्णाया सत्या अन्यामसवर्णां नैव धर्मकार्ये कारयेत् ।
सवर्णास्त्वपि बह्वीषु धर्म्ये विधौ धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना
ज्येष्ठया मुक्त्वा इतरा मध्यमा कनिष्ठा वा न नियोक्तव्या ।
मिता.

(३) सवर्णायां सत्या विद्यमानाया भार्याया अन्या-
मसवर्णां धर्मकार्यं न कारयेत्, तथा सह धर्मं नाऽऽचरे-
दित्यर्थः । अभावेऽपि (वे तु) सवर्णाया इतरयाऽपि
सहाऽऽचरेदित्यर्थसिद्धम् । अत एव शूद्रैश्च महं धर्मा-
नुष्ठाननियेषमाह वसिष्ठः— ' कृष्णवर्णां वै गमा रमणा-
थैव न धर्माय ' इति । कृष्णवर्णां शूद्रा । सत्यानैकव्ये
तु ज्येष्ठया चानुष्ठया तथा विना नेतरया महं धर्म-
माचरेत् । ज्येष्ठया तु सह कनीयस्योऽपि धर्मं कार-
यितव्याः । ● अर.

(४) इदं च आपाने सहाधिकृतने कर्माणां-
विषयम् । अनधिकृतानाम् प्रमत्तव्यमात्र एव । तथापि
केवलप्रत्ययसमागतेषुणादि यत्रमानौदुश्चरीममानरदेक-
यैव सवर्णाया ज्येष्ठया कारयेत् । कनीयमनहन्तारि तु कर्तुं
संस्कारकं महाधिकृतानिः सर्वाभिरित्यारि मीमाणा-
मासत्यमनगा मुशानम् । गमा. १०६-१०७

(५) रमातामिमाष्ये तु कर्मणि सर्वाणां महाधि-
कारः, प्रथमरि महाभावे साररि साहहोमरीकानात्, तद-
संभवेऽऽप्रथमसंभविधानात् । अतश्चात्पुन एव कर्मसु
कर्तृविशेषः । § मर. ११७

(६) वस्तुतो ज्येष्ठमातेकानिष्ठेऽपि धर्म-
कर्मोपयस्या इत्यादौऽन्यत्रानुष्ठानम् । द्विःप-

● शूद्र., पमा. मरवत् ।
§ एषे मय १५ । मिता. मरवत् ।

दिभार्याश्रयेऽन्याधानादिकर्मविशेषे एवेत्यप्याहुः ।

॥वीमि.

नारदः

त्याज्या भाषां

अन्योन्यं त्यजतोर्नागः स्यादन्योन्यविरुद्धयोः ।

स्त्रीपुंसयोर्न तूढाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः ॥

अन्योन्यविरुद्धयोः परस्परत्यागे न दोषः । ' न तूढायाः ' इति वचनादविवाहिताविषयमेतत् । ऊढा विवाहपरिग्रहीता, तस्या नास्ति त्यागः । अस्वापवादः— व्यभिचारे साऽपि त्याज्यैव । नामा.

स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविस्त्राविणीं तथा ।

भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात् ॥

स्त्रीधनेन सह भ्रष्टसर्वस्वां हृतसर्वधना, गर्भ- विनाशिनीं, भर्तुश्च वधकाङ्क्षिणीं विपदानादिना, गृहा- निर्वासयेत् त्यजेदित्यर्थः । नामा.

अनर्थशीलां सततं तथैवाप्रिययादिनीम् ।

पूर्वाशिनीं च या भर्तुस्तां स्त्रीं निर्वासये-

द्गृहात् ॥

पानप्रेक्षणशालास्त्रीसंसर्गशीलां, तथा अप्रिययादिनीं, प्रथमभोजनशीलां, भर्तुरित्युभयोः दोषः, निर्वासयेत् ग्रामात् । नामा.

* पूर्वाप्यन्याख्यानं अपवत् । उत्तरार्धे मिताक्षराऽपरार्धेषु पूर्वमुक्त्वा तत् इदमुक्तम् ।

(१) नासं. १३१९२ ; नास्मृ. १५१० तोर्नागः (तोरागः) नं तूढायाः (निगूढायाः) ; स्मृच. (व्यव.) २४५ तोर्नागः (तो धर्मः) तूढाया (चोढाया) ; बाल. ११७२ नास्मृवत् .

(२) नासं. १३१७४ ; नास्मृ. १५१२ विस्त्राविणी (विस्त्रिणी) गृहात् (गृहात्) ; स्मृच. (व्यव.) २४७ विस्त्राविणी (विस्त्रिणी) ; बाल. ११७२ विस्त्राविणी (विष्त्रिणी) .

(३) नासं. १३१९५ नां स्त्रीं (स्त्रियं) गृहात् (कुपः) ; नास्मृ. १५१३ शिनी (शिनी) ता स्त्रीं (शिपं) ; स्मृच. (व्यव.) २४७ शीलां (शीला) दिनीम् (दिनी) ; बाल. ११७२ पूर्वाशिनी (पूर्वादिनी) .

वैन्ध्यां स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा ।
कामतो नाभिनन्देत् कुर्वन्नेवं न दोषभाक् ॥

निन्द्यां मरणशीलापत्याम् । सार्वकालं विपरीतकारिणीम् । सर्वदेति कदाचित् प्रमादकृतनिवृत्त्यर्थम् । तादृशी यदि नेच्छति नाभिनन्देत् न रमेत् तथा सह । ' कामतो नाभिनन्देत् ' इत्यपरः पाठः । स एवार्थः । एवं कुर्वन्न प्रत्यवैति, न च दण्ड्यः । नामा.

अत्याज्या भाषां

अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां सार्धो प्रजावतीम् ।
त्यजन्भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

वश्यां, प्रियंवदा, दक्षां कुमाला, अव्यभिचारिणीं, पुत्रवतीं त्यजन्नन्यत्र सक्ताः, राज्ञा बहुतरणानुरूपेण दण्डेनानुशिष्य तस्यामेव व्यवस्थाप्यः । नामा.

अज्ञातदोषादूढा या निर्गता नान्यमाश्रिता ।

बन्धुभिः सा नियोक्तव्या निर्वन्धुः स्वय-

माश्रयेत् ॥

अज्ञातदोषा पत्युरपचारादल्पदोषात् रोपाश्रिता गृहात्, निर्दोषा अन्यमनपाश्रिता बन्धुगृहे स्थिता, तस्मिन्नेव पत्यौ स्वजनैर्नियोज्या । निःस्वजना स्वयमेव तं प्रत्याश्रयेत् । ' अज्ञातदोषादूढा या निर्दोषा ' इत्य- स्मिन्याठे त्यक्ता ' नष्टे मृते ' इत्यादौ वा बन्धुभिरन्यस्मै देया । निर्वन्धुः स्वयमेवान्यमाश्रयेत् । * नामा.

* ब्याजुल्लेखं प्रथः ।

(१) नासं. १३१९६ कामतो (कामं तां) ; नास्मृ. १५१४ न दोष (स दोष) ; स्मृच. (व्यव.) २४७ नन्देत् कुर्वन्नेवं (नन्देत् कुर्वन्नेवं) ; बाल. ११७२ सर्वदा (संत्यजेत्) न दोष (स दोष) .

(२) नासं. १३१७७ कूडा (कूडा) ; नास्मृ. १५१५ ; गृह. १०५ दक्षां (दक्षां) ; स्मृच. (व्यव.) २४५ ; गृह. ८६ ; बाल. ११७६ .

(३) नासं. १३१९८ दोषादूढा (दोषादूढा) ; नास्मृ. १५१६ दोषादूढा या निर्गता (दोषेणोढा या निर्दोषा) सा नि (साऽपि) ; स्मृच. (व्यव.) २४५ अज्ञान (अज्ञान) .

कात्यायनः

भार्याबहुले सहाधिकारनिवमः

अग्निशिष्टादिशुश्रूपां बहुभार्यः सवर्णया ।
कारयेत्तद्बहुत्वं चैज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥

यं वा स्याद्वीरसुरासामाज्ञासंपादिनी प्रिया ।
दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥

दिनक्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठं स्वशक्तितः ।
विभज्य सह वा कुर्युर्यथाज्ञानमशाठ्यवत् ॥

(१) यदि ज्येष्ठा न गर्हिता, तदा तथा कारयेत् । गर्हिता चेत्, कनिष्ठया वीरमुवा कारयेत् । वीरमुवोऽपि बह्वयश्चेत्, तासामपि मध्ये आशासंपादनादिगुणयुक्ता विनियोजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्तुमशक्ता चेत्, तदा दिनक्रमेण यथाज्येष्ठं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने यवेका कृत्स्नं कर्तुमशक्ता, तदा सर्वाः तत्कर्म यथाज्ञानं विभज्य कुर्युः । यत्तु कात्यायनेनैवोक्तम्— ' प्रथमा धर्मपत्नी स्याद्द्वितीया रतिवर्धिनी । दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्ट-

(१) अप. ११८८ उत्तरार्धे (कारयेत्तद्बहुत्वे तु ज्येष्ठा याऽगर्हिता भवेत्) ; पमा. ५१० शिष्टा (होवा) त्वं चेत् (ले च) ; प्रपा. ३८६ ; गमा. १०६ ; प्र. ११७ ; धप्र. ५४ (=) ; वीमि. ११८८ शुश्रूपां (कावाणि) तद्बहुत्वं चेत् (तदसपे तु) ; सप्र. ८७४ ; मुक्ता. १५७ पमावत् ; सिन्धु. ११५२ ; शूक २४२ ; रिपा. ५९ (भाग. २) ; बाल. ११८८ त्वं चेत् (ले च) ; संग. ३३२ ; संव. १७२ .

(२) कास्मृ. २११५९ ; अप. ११८८ प्रिया (च वा) ; पमा. ५१० वा वा स्याद्वीरसुराज्ञा (तथा वीरसुरासामा) प्रिया (च वा) ; वीमि. ११८८ वा वा (वा च) द्विती प्रिया (रिता च वा) ; मुक्ता. १५७ पमावत् ; शूक. २४२ अपवत् .

(३) कास्मृ. २११६०, अप. ११८८ स्वशक्तिः (अशक्तिः) ट्यवत् (ट्यावत्) , पमा ५१० ज्येष्ठ स्वशक्तिः (ज्येष्ठमशक्तिः) कुर्वुः (कुर्वोत्) मशाठ्यवत् (मशक्तिः) ; वीक. ११८८ स्वशक्तिः (प्रयत्न) ; वीमि. ११८८ स्वशक्तिः (अशक्तिः) मशाठ्यवत् (मसाध्वयः) , मुक्ता. १५७ स्वशक्तिः (अशक्तिः) सह वा (सह्या) मशाठ्यवत् (मशक्तिः) ; बाल. ११८८ मशाठ्यवत् (मसाध्वयवत्) .

मुपपद्यते ॥ ' इति, तद्विष्णुवचनेन समानार्थम् ।

पमा. ५१०-५११

(२) अग्निशुश्रूपा दर्शपूर्णमासादीनि कार्याणि । शिष्टशुश्रूपा अतिव्यभ्यागतादिपूजा । अनेन अन्येऽपि पत्नीसाहित्यसंपादा ग्रहमेधिधर्मा उपलक्ष्यन्ते । तदेतत्सर्वं सवर्णासवर्णभार्यासमवायवान् सवर्णयैव भार्यया कारयेत् । अनेकसवर्णभार्यायुक्तस्तु ज्येष्ठया सवर्णया । यदि सा गर्हिता न चेत्सर्वं तथा कारयेत् । गर्हाशब्दोऽत्र धर्मा-योग्यत्वोपपादकदोषोपलक्षणार्थः । अनेनैवंविधदोषवत्या ज्येष्ठयाऽपि सवर्णया धर्मकार्यं न कारयेत्, किन्तु निर्दोषया कनीयस्यैवेति दर्शितमिति । एतज्येष्ठभार्ययैव कर्तव्याग्निपरिचरणं आधानकाले सहाधिकृतज्येष्ठभार्या विषयम्, आधानोत्तरकालपरिणीतायाः पुनराधानं विना सहाधिकाराभाव इति हेमाद्रिणा प्रवृत्तित्वात् । तदेतत्सर्वं हविर्यज्ञकाष्ठे आधानप्रकरणे प्रपञ्चविध्यामः । स्मर्ताग्नि-परिचरणे तु शौनकोत्ताग्निद्वयसंसर्गविधानेनैव सर्वासामधि कारः । अतः स्मर्ताकर्मणि सर्वासामधिकारोऽस्त्येव । तदग्निद्वयसंसर्गविधानं त्वौपासनप्रकरणे वक्ष्यते ।

• प्रपा. ३८६

संदारोऽन्यान्पुनर्दारान् कथंचित्कारणान्तरात् ।
यदीच्छेदग्निमान्कर्तुं क होमोऽस्य विधीयते ॥

• गभा., प्र.ट., सप्र. प्रपावत् ।

(१) कास्मृ. २११६८ यदीच्छे (यद्विच्छे) क होमो (पुहोमो) ; स्मृच. १६६ यदीच्छे (यद्विच्छे) ; हभा. २० रोऽन्यान् (रो व) यदीच्छे (य द्दच्छे) ; प्रपा ३८६ कथंचित् (उद्देड) कर्तुं (कुर्वुं) ; गभा. १०७ प्रपावत् ; प्र. ११७ प्रपावत् ; संग. ८७५ कथंचित् (उद्देडुं) मान्कर्तुं (कर्तुमिच्छति य माग्निः) ; संम. ७४ प्रपावत् ; सिन्धु. ११५० कथंचित् (उद्देड) ; रिपा. ६० (भाग. २) प्रपावत्, कात्यायनाश्वलायनौ ; रत्न. ८७ रोऽन्यान् (रो व) यदीच्छे (य द्दच्छे) ; संग. ३३३ प्रपावत्, कात्यायनाश्वलायनौ ; संव. १७२ प्रपावत् ; सं. ५९३ प्रपावत् .

(१) अतिप्रसवा, प्रसवः पुष्यं रजस्तयोर्यकालेऽप्य-
तिप्रान्तं यथा (? यस्याः) । विन्ध्या छिद्रादियुक्ता ।
प्रसवाः अपत्यानि । समर्थः तत्तोपणार्थायदान इति शेषः ।
अष्टवर्षादिकालप्रतीक्षाविक्रयो चयःशक्त्यपेक्षया व्यव-
स्थितो बोद्धव्यः । येषु तु अधिवेदननिमित्तेषु न काल-
विशेषः श्रूयते, तेषु यावता कालेन तदोपनिष्वयो भवति,
तावन्तं कालं प्रतीक्षेत, यथा दीर्घरोगे । § अधिविन्देत
पूर्वस्त्रीविवाहादुपरि स्यन्तरविवाहं कुर्यात् ।

श्रू. १०४

(२) अतिप्रसवा हि ताः इत्यत्र प्रसवः पुत्रः,
ताः पूर्वोक्तस्त्रियः ।

श्रू. ८५

(३) निन्ध्या क्षिद्रादियुक्ता । ' समर्थस्तोपयित्वा-
ऽर्थः ' इत्यत्र अर्थैरित्युपलक्षणम् ।

श्रू. मया. १८८-१८९

(४) अतिप्रसवा अतिपुत्रा । हिता इहामुपे-
कारका इति ।

सं. ८७३

भार्याया न लग्नः

स्वदासस्त्यजतो मोहान्नरस्यान्यायमोचिनः ।
धर्मवंशपरित्यक्तुर्निष्कृतिर्न विधीयते ॥

शास्त्रोक्तन्यायहेतुं विनैव यो मोहादिना स्वस्त्रियं
स्यजति तस्यान्यायेन स्वदासमोचिनः तन्मोचनद्वारेण तथा
सह विहितश्रौतस्मार्तार्थादिधर्मस्य तस्यामुत्पाद्यमानसंतानस्य
च त्यक्तुर्निष्कृतिर्नास्तीत्यर्थः । इह लोकेऽपि तस्य राज्ञा
चोरवद्गण्डनं कार्यम् । तथा च ' चोरवच्छास्यः ' इत्यनु-
ष्टुभौ विष्णुः— ' निर्दोषां परित्यजन्, पत्नीं च '
(विसृ ५।१६३, १६३) इति ।

स्मृच (व्यव) २४५

§ असा.भारवानात् ' ततो विन्देत् ' इत्यत्र ' अधिविन्देत् '
इति पाठः कल्पवृक्षेभ्यो इति मतिः । तन्नाकरोऽपि कल्पवृ-
क्षमनवोग्नेयः ।

● शेषं श्रूयन् ।

(१) स्मृच (व्यव.) २४५ ; भा. १।७६ पू. ५
(दासं स्वजतो मोहान्नरस्यान्यायमोचिनः) ।

दक्षः

अधिवेदनकारणानि

प्रथमा धर्मपत्नी स्याद्वितीया रतिवर्धिनी ।
दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते ॥

धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि सा भवेत् ।
दोषे सति न दोषः स्यादन्या कार्या गुणान्विता ॥

अदुष्टापतितां भार्यां यौवने चः परित्यजेत् ।
स जीयानन्ते स्त्रीत्वं च वन्ध्यत्व च
समाप्नुयात् ॥

ज्ञातातपः

अधिवेदनकारणानि

मद्यपानप्रवृत्ता च दीर्घरोगा च या भवेत् ।
प्रतारिकाऽनपत्या स्त्रीप्रसूः परुषभाषिणी ।
अर्धघ्नी च पतिद्वेषी स्त्री तिष्ठत्यपि चोद्वेहेत् ॥

पंडन्यः

भार्यादानुमतिः

ब्रह्मचर्यं ममाप्यैकां भार्ययोर्द्वितयं तथा ।
तृतीयां नोद्वेहेद्विप्र इति धर्मवृत्तो विदुः ॥

अत्र तृतीयापरिणयननिषेधो मनुषीविषयः ।

सं. ८७६

(१) दृष्टम्. ४।१४ पद्ये (लभ्ये) ; अप. १।७३ (=) ;
मुक्त १५१ उच्यते (इह गच्छन् तावाम्बुद मोरुच्यते ।) ;
भा. १८२ मुक्तवदः ; भा. १।८८ स्यात् (मु.) ।

(२) दृष्टम्. ४।१५ ; अप. १।८८ ; श्रूच. १६९ ; बर्हि.
१।८८. मुक्त. १५१ उच्यते (दोषेभ्यो न दोषः स्यादप्येको
विमानः ।) ; श्रू. १४३ मनाऽनाया (मनाऽनाया) ;
भा. १८२ पू. ; भा. १।८८ स्यादप्या कर्त्तव्यं (स्यादप्यादी.) ।

(३) दृष्टम्. ४।१६ ; मुक्त १५६ अदुष्टपत्नी (अदुष्ट
पत्नी) उच्यते (एतन्नम्रं अदोषीयं वैश्वं च पुनः पुनः ।) ।

(४) मुक्त. १५१.

(५) प्रा. १।८७ कर्त्तव्येति (कर्त्तव्येति) ;
सं. ८७६.

गर्गः

अनेकभार्यानुमतिः, अर्कविवाहकारणम्

गृही स्यादेकपत्नीकः सकामी चेद्दहेत्पराम् ।
तृतीयां नोद्दहेत्कन्यां चतुर्थीमपि चोद्दहेत् ॥
नृतीयामुद्दहेत्कन्यां मोहादज्ञानतोऽपि यः ।
धनधान्यायुषां हानिः रोगी स्याद्यदि जीवति ।
चतुर्थ्युद्वाहसिद्धयर्थमर्कवृक्षं समुद्दहेत् ॥

स्मृत्यन्तरम्

अपुत्रत्वमपिवेदनकारणम्

अपुत्रः सन्पुनर्दारान्परिणीय ततः पुनः ।
परिणीय समुत्पाद्य नो चेदापुत्रदर्शनान् ।
विरक्तश्चेद्द्वं गच्छेत्संन्यासं वा समाश्रयेत् ॥

प्रथमाया भार्यायामपुत्रः सन् पुनर्दान् परिणीय,
पुत्रानुत्पाद्येदिति शेषः । तस्यामपि पुत्रानुत्पत्तौ
आपुत्रदर्शनात्, परिणयेदिति शेषः । संप्र. ८७२

सुरूपं सुप्रजां चैव सुभगामात्मनः प्रियाम् ।
धर्मानुचारिणीं भार्यां न त्यजेद्द्विजसत्तमः ॥

मत्स्यपुराणम्

भार्याद्वयानुमतिः, अर्कविवाहकारणम्

अप्राकृत्य ऋणं चार्पं लक्षण्यां स्त्रियमुद्दहेत् ।
एकां तु पितृदेवार्थं रत्यर्थमपरां तु वा ॥
नृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीं तु समुद्दहेत् ।
पुत्रपौत्रादिसंपन्नः कुटुम्बी साम्रिको वरः ॥

(१) मुक्ता. १५२ .

(२) मुक्ता. १५२ चतुर्थ्यादह (वीथोदाह) ; आन. १८२
द्वेष्टक (द्वेष्टक) यः (वा) ग्यापदि (ग्याप च) .

(३) प्रपा. ३८५ ; संप्र. ८७२ ; विपा. ५७ (भागः २) ;
संग. ३३२ .

(४) धन. ५४ .

(५) प्रपा. ३८७ ; संप्र. ८७६ ; विपा. ६१ (भागः २)
पू. मास्ये कारवराजवत् .

(६) प्रपा. ३८७ पौत्रादि (आत्रादि) वरः (उग्रः) ;
गमा. १०७ तु (यः) कारवरा ; प्र. ११८ तु (यः) को वरः
(कोऽग्रवः) ; संप्र. ८७६ तु (यः) धन. ११६ पू. ; संम.
७३ तु (यः) वरः (उग्रः) ; शाम. ५१ तु (यः) ; विपा.

उद्दहेद्द्वैतिसिद्धयर्थं तृतीयां न कदाचन ॥
मोहादज्ञानतो याऽपि यदि गच्छेत्तु मानुषीम् ।
नश्यत्येव न संदेहो गर्गस्य वचनं यथा ॥
धर्मरागनिमित्तोऽपि नोद्दहेन्मानुषीं स्त्रियम् ।
तृतीयां यदि चोद्वाहेत्तद्दि सा विधवा भवेत् ॥
मानुषीं नोद्दहेदिति वदता आर्कीमुद्दहेदित्युक्तं भवति ।
संप्र. ८७६

पद्मपुराणम्

धर्मं सहकारो ज्येष्ठाया एव

ज्येष्ठा पत्नी तु मुख्या स्याद्यज्ञे दानेऽर्चने गृहे ।
तथा कर्माणि कुर्वन्तु यथोक्तफलभागभवेत् ॥

ब्रह्मपुराणम्

त्याज्या भार्या, अधिवेदनकारणानि,
अभिविनामंत्रणे कर्तव्यम्

परित्याज्या त्यया भार्या भर्तुर्वचनलङ्घिनी ।
तत्र दोषो न चास्तीति त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥
सर्वलक्षणयुक्ताऽपि या तु भर्तुर्व्यतिक्रमम् ।
करोति सा परित्याज्येत्येव धर्मः सनातनः ॥

६१ (भागः २) वरः (नरः) उक्त. ; संग. ३३४ तु (यः) ;
संव. १७४ पू. ; संप्र. ५९३ विपात्रव .

(१) प्रपा. ३८७ ; गमा. १०७ ; प्र. ११८ ; संप्र. ८७६ ;
संम. ७३ ; शाम. ५१ ; सिन्धु. ११५४ ; विपा. ६२
(भागः २) ; संग. ३३४ (उदाहे सति सिद्धयर्थं तृतीया न
कदाचन ।) ; संव. १७४ ; संप्र. ५९३ .

(२) प्रपा. ३८७ गर्गस्य (गार्गस्य) ; गमा. १०७ ; प्र.
११८ ; संप्र. ८७६ प्रपात्रव ; संम. ७३ ; शाम. ५१ ; सिन्धु.
११५४ ; विपा. ६२ (भागः २) ; संग. ३३४ प्रपात्रव ; संव.
१७४ ; संप्र. ५९३ गच्छेत्तु (गच्छेत्) .

(३) प्रपा. ३८७ धर्मरागनिमित्तोऽपि (धर्मदारनिमित्तोऽपि)
तृतीयां यदि चोद्वाहेत् (चतुर्थेऽपुत्रीयां तु) ; गमा. १०७ उक्त. ;
अन्यत्रापीत्युक्तम् ; संप्र. ८७६ ; विपा. ६२ (भागः २)
धर्मरागनिमित्तोऽपि (धर्मरागनिमित्तोऽपि) अन्यत्रापीत्युक्तम् ;
संग. ३३४ विधातव्यमिति इत्युक्तम् ; संव. १४९ उक्त.
मायवपुराणवैदिकं वचनमिति न निर्दिष्टं शक्यते ।

(४) संप्र. ६१४ .

(५) पमा. ११६-१२० .

धर्मविघ्नकरी भार्यामसती चातिरोगिणीम् ।
त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थं तथैवाप्रियवादिनीम् ॥
नै त्यजेदधिबिन्देत् न तु भोगं परित्यजेत् (?) ॥

कूर्मपुराणम्

धर्मं सरकारी ज्येष्ठया ध्व

ज्येष्ठपत्न्या विरहितं कृतं यत्तु जनाधिप ।
तत्सर्वं विकलं याति गजभुक्तकपित्यवत् ॥

संग्रहकारः (स्मृतिसंग्रहः)

अधिवेदनशास्त्रं, अर्कविवाहकारणम्

अंप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे मद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥
तृतीयां यदि चोद्गाहे तर्हि सा विधवा भवेत् ।
चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्बहेत् ॥
चतुर्थीयां मानुषी चैत्र चतुर्थी यः समुद्बहेत् ।
धनधान्यादिनाशः स्याद्विधवा साऽथ वा भवेत् ॥

स्मृत्यर्थसारः

भायां वृद्धे सहाधिकारनिषेधः, अधिवेदननिषेधः,
त्याग्या भार्या, अधिवेदनकारणाणि

सैत्यामन्यां सद्यर्ग्यां धर्मकार्ये न कारयेत् ।
सवर्णासु विधौ धर्म्यं ज्येष्ठया न विनेतरा ॥

(१) पमा. ५०८ ; मुक्त. १५१ रोगिणीम् (कोपिनीम्) ;
सं. ५९२ धर्म (धर्म) रोगिणीम् (कोपनाम्) .

(२) पमा. ५०८ .

(३) सं. ६३५ .

(४) प्रमा. ३८५ ; प्र. ११७ ; ध्र. ५४ स्मृत्यर्थलोरे
श्लुकम् ; सं. ८७४ ; सिन्धु. ११५१ ; विषा. ५८
(भागः २) ; प्रका. ३७१ ; सं. ३३२ ; सं. १७२ ; सं.
५९३ . संप्रत्येषु सर्वे श्लुक्त्वा .

(५) प्रमा. ३८७ तृतीयां यदि चोद्गाहेत् (चतुर्दशतीयां
तु) ; गमा. १०७ येऽर्कं (वाकं) ; प्र. ११८ अन्ववापी-
श्लुकम् ; सं. ८७६ द्वार्यं (द्वार्य) ; शाम. ५२ ; सिन्धु
११५४ ; विषा. ६२ (भाग २) अन्ववापि श्लुकम् ; प्रका.
३७२ ; सं. ३३४ उच. , विधानशास्त्रेण श्लुकम् ; सं.
१५९ उच. . १७४ (=) , सं. ५९३ उच. , कर्माणाम् .

(६) सं. ५९३ .

(७) स्मृमा. १४ .

आज्ञासंपादनी दक्षा पुत्रसूत्र प्रिया शुचिः ।
नियोग्या धर्मकार्येषु नाधिबेद्या कथंचन ॥
शक्ता भक्ता शुचिर्दक्षा नियोग्या धर्मकर्मसु ।
अशुद्धां जारिणीं शूद्रां दूषिणां तु विसर्जयेत् ॥
सुरामी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्धच्यप्रियंवदा ।
स्त्रीप्रसूक्षाधिवेत्तव्या पतिद्विद च मृतप्रजा ॥

शौनकाकारिकाः

अधिवेदनकारणानि बाल्य, अर्कविवाहकारणम्

अंप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥
ततोऽन्यामुद्बहेत्कन्यां धर्मलोकभयात्त्वयम् ॥
तृतीये स्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु ।
अर्कविवाहं यस्यामि शौनकोऽहं विधानतः ॥

त्रिकाण्डमण्डनः

भार्यावृत्ते सहाधिकारनिषेधः

स्वाध्यायमात्रं त्यक्त्वाऽन्ययजमानोऽकलश्रयाः ।
भार्याः सन्तीह यावत्यस्ताभिः सर्वाभिरन्वितः ॥

तत्र सपत्नीक-वमधिकारप्रयोजकमित्युक्तम् । तदप्ये
पत्नीविशेषाणां ह— स्वाध्यायेति । स्वाध्यायान्यतिरिक्त-
यावद्विशेषविशेषोपयोग्यं यजमानस्तथैव लक्षणोपेता यावन्त्यः
पत्यस्ताभिः सर्वाभिः सहितोऽपि श्रायति । पदम्.

यद्वा सवर्ग्या ज्येष्ठभार्येयैव समन्वितः ।

यद्वाऽऽधानादुपयुक्तकामपत्नीवियजितः ॥

पश्चान्तरामह— यदिति । सवर्ग्येऽर्कभार्यां गृहीते
याऽपि श्रायति न तु सर्वाभिः । सवर्ग्यानामप्यनेक्यै
ज्येष्ठया एव साहित्यं योजयितुं ज्येष्ठमहणम् । तृतीयं
पश्चामह— यदिति । आधानानन्तरं कदा विवाहिता कानामप्ये
या पत्नी, तथा सहितोऽपि अधिकारान्ययः । पदम्.

(१) शौका २-३ पृ. ७८ .

(२) शौका. १ पृ. ७९ . तत्रैव साहित्यनिर्णयः कथं प्रवेगा-
वसरे कारयेत् ।

(३) प्रित. ११५२-५४ .

सर्वे स्वस्वक्रियाशक्तिमात्रेणैवाधिकारिणः ।
तस्मादनेकभार्यस्य ज्येष्ठा चक्षुष्मती यदि ॥
कनिष्ठाऽन्याऽपि नित्येष्टिहोमादावधिकारिणी ।
अन्यथाज्येक्षणादीनि ज्येष्ठैव कुरुते यतः ॥

अयेदं चिन्त्यते बहुभार्यस्यात्र सर्वसामधिकार
इति प्रागुक्तप्रथमपक्षे कनिष्ठाया अङ्गवैकल्ये आङ्गवे-
क्षणसंभवात् कथमधिकार इति पूर्वपक्षं दूषयति— सर्वे
इति । सर्वे स्वामिपत्नीश्रुतिवजः स्वस्वकर्मसामर्थ्यनैवा-
धिकारिणः । कर्मसामर्थ्यं च ऋत्विजां समाख्यया वचन-
योगाच्च । पत्न्योस्तु फलयोगाद्ब्रह्मनाच्च । तदुक्तं— 'कर्मणि
पुरुषाणां प्रधानं स्वामी फलयोगात्, पुरुषयोगिमन्त्र-
संस्कारयोस्त्यागे सामर्थ्यात्, वचनविरोधाम्यामन्ये'
इति । तत्राऽऽज्येक्षणस्य फलवत्त्वव्यतिरिक्तत्वादिमतेनो-
च्यते— तस्मादिति । यस्मात् सामर्थ्यमधिकारकं,
तस्मात् अन्याऽपि कनिष्ठा पत्नी संस्कारकर्मसु त्यागे
चाधिकारिणीति भावः—

न चावेशे चक्षुर्वैकल्यादसंभवेन नाधिकार इत्यत
आह— ऋत्वर्थेति । शास्त्रार्थस्य निष्पन्नत्वादिति
भावः । पदम्.

अन्ये त्याज्येक्षणादीनि सुप्रजास्त्वफलान्वयात् ।
सर्वाः कुर्युरिति प्राहुस्तस्मादन्थां त्यजन्ति ते ॥
आन्यायेक्षणस्य पुरुषार्थतावादिमतेनाऽऽह— अन्ये
रिति । धृते हि सुप्रजास्त्वादिरूपं फलं, तच्छ्रवणाच्च
पुरुषार्थताऽऽन्यायेक्षणस्य । तत्र सर्वासामपि नाध्यानाम् ।
पदम्.

कर्तव्यं पुनराधानं पुनः परिणये मति ।
अन्यायेयमुशन्तीह केचिदुद्वाहकर्मणि ॥
लौगाक्ष्याश्रानियद्धत्यादुभयं नेति केचन ।
तत्रौपासनिनी पत्नी परा पूर्वाऽग्निहोत्रिणी ॥

प्रकारिणः कामार्थिनो वा दारान्तरमरणेच्छ्रेयिष्य-
माह— कर्तव्यमिति । पुनः परिणये विवाहे कृते सति तदु-
च्यते पुनराधानं कर्तव्यम् । केचिदान्तायां इह उद्वाहकर्मणि

जीवत्पत्नीकस्य पुनर्विवाहोत्तरमन्यायेयमपूर्वाधानमुशन्ति
वदन्ति । यद्वा, अन्यायेयं पुनराधेयम् । केचनाचार्या
लौगाक्ष्यादिर्मिनिब्रह्मत्वात् अनुक्तत्वात् उभयं पूर्वोक्तं
नेति ब्रुवन्ति । यदोभयमपि लौगाक्ष्यादिमतेन नानुशीलते,
तदा परा पत्नी द्वितीया औपासनिनी, विवाहार्थसं-
योगात् । पूर्वा प्रथमा अग्निहोत्रिणी, तथैव सह अग्नीना-
माधानात् । पदम्.

अधिवेदनकारणानि कालश्च, त्याज्या भार्या

आहिताग्निः प्रजाहीनां योपापत्यां मृतप्रजाम् ॥
दशमे द्वादशे पञ्चदशे संवत्सरे रित्रयम् ।
त्यक्त्वाऽन्यामुद्गृहेत्कन्यां सद्यस्त्वप्रिय-
भापिणीम् ॥

अथवा पुनराधानमेवात्रेदं न चेतत् ।
शिष्याणां गुरूणां गर्भहन्त्रीं त्यक्त्यैतदाचरेत् ॥

तत्राऽऽहै पुनः परिणये हेतुमाह— आहिताग्नि-
रिति । आहिताग्निः अग्नय आहिता येन असावाहि-
ताग्निः । 'वाऽऽहिताग्न्यादियु परम्' इति सूत्रात् पूर्व-
निपातः । प्रजाहीना फलवन्ध्या, योपापत्या कन्याप्र-
मृतप्रजां मृतापत्यां रित्रयमनुक्रमेण दशमे द्वादशे
पञ्चदशे संवत्सरे, अग्रियभापिणी तु सद्यस्त्वप्रिया-
ऽन्यां कन्यामुद्गृहेत् पुनर्विवाहं कुर्यादित्यर्थः । कन्याया-
मशतशोनिपातिग्रहणार्थम् । स्मर्यते विरातिवृत्तयाः
पुनर्विवाहः— 'यदा विरातिषाऽपत्यं प्रत्येताद्गनावनः ।
पुनर्विवाहं तस्यास्तु कुर्यात्स्वकुलशान्तये ॥' इति ।
दशमवर्षादिग्रहणं परीक्षार्थम् । न हि विरातेऽहर्षना-
दन्वयेति । अथवेति । अथवाऽत्र पुनः परिणये
पुनराधानमेवेदं नेतरत् । पवित्रेष्टपादिकं न मन्त्रीति
भावः । एवमेवाग्रियभापिणीविरात्यगामिनी गुरूगामिनी
गर्भहन्त्रीं सद्यस्त्वप्रियेतत् पूर्वोक्तमाचरेत् । पदम्.

(१) प्रिम. १।११-१४.

(२) प्रिम. १।१२-११.

(१) प्रिम. १।१४-१५.

(२) प्रिम. १।१९.

विवाहः— अधिवेदनम्

कामतोऽधिवेदेऽनुमतिः, तत्र कृतव्यविशेषश्च
 धर्मप्रजासमृद्धेषु दारेषु यदि कामतः ।
 अन्यान् समुद्रहेदारांस्तदा पूर्वोदितं विधिम् ॥
 अनुष्ठाय मृगारेष्टया यजेताऽऽत्मविशुद्धये ।
 नाऽऽध्याद्वा मृगारेष्टिं पूर्वपत्न्या सहा-
 ऽऽचरेत् ॥

यदि दारेषु धर्मप्रजासमृद्धेषु पानिब्रह्मणं प्रजाभिः
 समृद्धेषु सन्तु कामतः कामार्थमेव अन्यान् दारान्
 समुद्रहेत् पुनर्विवाहं कुर्यात्, तदा पूर्वोदितं विधिं

(१) त्रिम. ३।१०-११.

अनुष्ठाय आत्मविशुद्धये स्वपाविन्यार्थं मृगारेष्टया यजेत
 सक्तु । एकविंशतिवारमावृत्त्येति बौधायनसूत्रे ।

पश्चान्तरमाह — नाऽऽध्यादिति । वा नाऽऽध्यात्
 पूर्वोक्तविधिना आपानं न कुर्यात् । आत्मविशुद्धये
 पूर्वपत्न्या सह मृगारेष्टिमात्रमाचरेत् । पदम्.

भार्यायां विद्यमानायां द्वितीयामुद्बहेद्यदि ।

तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादासवधेऽग्निमान् ॥

जीवत्पत्नीकस्य द्वितीयविवाहादौ वैवाहिकहोमाधि-
 करेणाग्निमाह — भार्यायामिति । पदम्.

(१) त्रिम. (श्रीगीर्गोपायम्) १५; विभा. ७१ (=)
 वसथे (वसथे); निम्बु. ११५२ भार्यायां (आषायां); प्रका.
 ३७२ सिन्धुवत्; संर. ५९३ सिन्धुवत्.

पतितादीनां विवाहसंस्कारविचारः

हारीतः

पतितकन्या विवाहाद्वा

पतितस्य तु कुमारी विवस्त्रामाप्ताव्याहोरात्रो-
पोषितां प्रातः शुद्धेनाहतेन वाससाऽऽच्छाद्य
नाहमेतेषां न ममैत इति त्रिरुच्चैरभिधाय तीर्थे
स्वगृहे वोद्वहेत् ॥

वैधापनः

पतितैः सह विवाहस्य पतित्व्यरुत्वम्

नै पतितैः संव्यवहारो विद्यते ॥

^३संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनादिति ॥

पतितसंप्रयोगे सति क्रियता कालेन केन संप्रयोगेण
पततीति ? तदुभयं वक्ति- संवत्सरेणेति । यानासनाशनैः
संवत्सरेण पतति । न तु याजनादिभिः संवत्सरेण । किं
तर्हि ? संवन्धमात्रेण, सद्य एवेत्यर्थः, अन्तरद्गत्वाद्या-
जनादीनां बहिरद्गत्वाद्य यानादीनाम् । तस्माद्युक्ता
योजना । याजनं नाम ऋदिवग्यजमानसंवन्धः । शिष्यो-
पाभ्यायसंवन्धः अध्यापनम् । कन्यादानप्रतिग्रहलक्षण-
संवन्धो यौनम् । यानाद्येकस्यां शास्त्रायामेकस्मिन् कुञ्जरे
गट्वायां वा ।

वैवि.

(१) विध. २।२५७ ; मिता. २।२६१ (आश्वाम्ब०)
ब्रह्मण (ब्रह्मदत्तां) धाय (दधानां) बृहदारण्यः ; मुक्ता. १५४
(तस्य तु कुमारीनाहोरात्रोपेतिनां प्रातः शुद्धेनाहतेन वाससा-
ऽऽच्छादितानाहमेतेषां न ममैत इति त्रिरुच्चैरभिरधानां तीर्थे
स्वगृहे वोद्वहेत्) ।

(२) वैध. २।२।४२ ; निग्र. ४८८ (भाग. २) ।

(३) वैध. २।२।२३ ; मुक्ता. २८ दैनिकं तु यानासना-
शनादिभिः (दैनिकस्यो न तु शब्दासनादिभिः) : १५४
(सप्तम्येण षष्ठी पतितेन समाचरन् । दाजनाध्यापनाद्यौनाद्यप्यः)
पत्नारदेव .

पतितानां पतितैः सह विवाहः , पतितसंततिर्न

पतित्वदूषिता

अथ पतिताः समवसाय धर्माश्वरेयुरितरेतर-
याजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमानाः ।
पुत्रान् संनिष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजतास्मत्त एवमार्या-
नपि संप्रतिपत्स्यथेति । अथापि न सेन्द्रियः
पतति । तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनोऽपि हि साह्रं
जनयतीति ॥

पतितानामेव किंचिदाह— अथ पतिता इति ।
समवसाय संभूय परस्परं पतिताः धर्मोश्वरेयुः । किं
लक्षणान् ? राजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्ष-
णान् । अथ परस्परं विवहमानेषु यदि पुत्रा निष्पन्ना
भवेयुस्तात्रिप्यादिताननुपनीयैव पितरो ब्रूयुः— विप्रव्रजत
निर्गच्छत अस्मत्तः अस्मान् त्यक्त्वा निर्गच्छत, निर्गता
आर्यान् प्रतिपत्स्यथ यूयं आर्यान् प्रतिपत्स्यथ । अपि-
शब्दः संभावनावचनः । आर्यैः किल यूयं संप्रयोगं
प्राप्स्यथेति । आर्या एव शुष्माकमुपनेतारो भविष्यन्तीति ।
पतितपुत्रा अपि तैः संसर्गमाधे शुचयो भवन्ति ।
संसर्गो हि संसर्गपतनमिति ।

ननु पतितपुत्रत्वादपि तद्भवतीत्याशङ्क्य आह—
अथापि न सेन्द्रियः पतति । यद्यपि च पिता पतति
तथापि सेन्द्रियः इन्द्रियैः सह न पतति । क्रमात् ? न
हि पतनीयस्तरणम् । न च इन्द्रियाणि करणानि पति-
तानि । कर्तृकरणयोश्च पृथक्त्वं प्रतिद्वम् । उपस्थेन्द्रियं च
कर्मन्द्रियम्— ' भोयं स्वकचनुपी जिह्वा नासिना चैव
पञ्चमी । पापुपस्रं हस्तपादं वाक्चैव दशमी स्मृता ॥ '
इति । पुत्राश्च इन्द्रियनिष्पादिताः । तथा च मन्त्रः—
' अङ्गाद्दन्तात् स भवति ' इति । अतः कणसमवायिनः ।
अयोच्येत सर्वैरेव पितृगुणैः पुत्रभेदभेदितः यम् । अपि
(१) वैध. २।२।१० आर्यान्तः (आर्यान्) ; मुक्ता. १५४
हि साह्रं जनयतीति (साह्रं जनयेत्) .

पतितत्वेनेति । तदपि न । कस्मात्— तदेतेन वेदितव्यं,
दृश्यते ह्ययमर्थः— अङ्गहीनोऽपि साङ्गं जनयति, साङ्गो-
ऽप्यङ्गहीनम् । अतो नावद्यं पतितपुत्रेणापि पतितेन
भवितव्यम् ।

हारीनमतेन पतितोत्पन्नस्यापि पातित्यम्

‘मिथ्यैतदिति हारीतः । दधिधानीसधर्माः स्त्रियः
स्युः । यो हि दधिधान्यामप्रयत्नं पय आतच्य
मन्यति न तच्छिष्टा धर्मकृत्यैरूपयोजयन्ति । एव-
मशुचि शुद्धं यन्निर्वर्तते न तेन सह संप्रयोगो
विद्यते ॥

अमुं तावत् पक्षं दूषयति— मिथ्येति । अपतितायामपि
जनन्या पतितादुत्पन्नश्चेत् पतित एव भवति इत्येतदनेन
कथ्यते । कस्य हेतोः ? यावता जनन्या अपि स उत्पन्नः ।
मिथ्यैतदिति हारीतः । हारीतप्रश्नं पूजार्थं, न आत्मीय (?)
मत्तं पर्युदसितुम् । अत्र दधिधानीसाधर्म्यात् स्त्रीणां बीज-
प्राधान्यं दर्शयति । तथा द्रव्यान्तरनिष्पत्त्यायतनत्वं दधि-
धान्या एव । आसामपि अशुचिशुद्धाधारत्वम् । यथा च
दधिधान्या प्रयताया आतच्छिन्नादप्रयताद्भ्यो मयननिष्पन्नं
नवनीतं कृतं न धर्मकार्येषु श्रेयादिषु उपयुज्यते, एवं
अशुचिशुद्धनिष्पादिनेन पुत्रा न धर्मसंबन्धो विधीयते ।
अथ यदुक्तम्— ‘न सेन्द्रियः पतति’ इति, तत्
मिथ्यैव । कथम् ? द्रो हि पुरुषो भवतः— सोपाधिको
निरुपाधिकश्च । यो निरुपाधिकः परमा मा तस्य अकर्तृ-
त्वम् । सोपाधिकस्तु पुण्यापुण्ये करोति, तत्फलं चातु-
भवति । उपाधिश्च बुद्ध्यादिदेहपर्यन्तः । स हि क्षेत्रज्ञः ।
‘तस्मिन्क्षेत्रप्रत्ययः । स च भूतात्मा स देहोऽहङ्कारं
मनः(?) । ‘शोऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ।
‘यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥’ इति ।
ततो देहोऽपि कर्तृत्वादेव पतति । एव च कृत्वा
मतेष्वपि पतितेषु तन्सपिण्डानां तदेहस्पर्शनादि शिष्टै-
र्नाभ्युपगम्यते । तस्मादशुचिशुद्धोत्पन्नानामशुचित्वमेव ।
तथा च स्मृतिकः— ‘पतिनोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुः’
इति । यदयुक्तम् ‘अङ्गहीनोऽपि साङ्गम्’ इति, तदपि

(१) बौध. २।२।१२ ; मुक्ता. १५४ .

प्रहरिथितिवंशात् आहारविशेषयशाच्च युक्तम् । इह तु
सेन्द्रिय एव पतति इत्युक्तम् । किञ्च— स्त्रीपुंसान्यां हि
पुत्रो जन्यते । यदि अत्रापि पुमानङ्गहीनः स्त्री तु साङ्गा
भवत्येव । ततोऽस्याङ्गानि प्रवर्तन्ते । मनुः— ‘पितृर्वा
भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा’ इति । इदं चान्यत्—
भूयासो धर्माः कारणगताः कार्ये भवन्ति । तत्र शुद्धादशो
गुणाः पुत्रे न भवन्तीति प्रमाणशून्यं वचः । अत एव
तदपि मिथ्यैव । तस्मान्न तेन सह संप्रयोगो विद्यते इति
स्थितम् ।

पतितसन्ततेः प्रायश्चित्तेन शुद्धिः

अशुचिशुद्धोत्पन्नानां तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तिः ।
पतनीयानां तृतीयांशः स्त्रीणामंशस्तृतीयः ॥

यद्यपि संप्रयोगो न विद्यते, तथापि प्रायश्चित्तं
तस्यास्तीत्याह— अशुचीति । पतनीयप्रायश्चित्तं युक्तम्
‘चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युः’ इति, तस्य तृतीयो भागः
पतितोत्पन्नानां प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणां तदुत्पन्नानां तस्यापि
तृतीयो भागः, नवमभाग इति यावत् । तत्र तोल्येऽपि
तद्वीजत्वे स्त्रीणां दोषलाघनमवगम्यम् । तथा च वशिष्ठो
युक्तिमेवाह— ‘पतिनोत्पन्नः पतितो भवतीत्याहुर्न्यय
स्त्रियाः, सा हि परगामिनी, तामरिक्थामुपेयात्’ इति ।
बौधि.

आपस्तम्बः

पतितैः सह विवाहत्वं पातित्यकारणम्

नै पतितैः संन्ययहारो विद्यते ॥

पतिताः स्तेनादशो बक्ष्यमाणाः, तैः सह न कश्चिदपि
व्यवहारः कर्तव्यः । तत्र मनुः— ‘संबन्धेण पतति
पतितेन सहाऽऽचरन् । याजनाप्यापनाग्रीनाद्यं तु याना-
सनाद्यानात् ॥’ इति । यानादिभिः संबन्धेण पतति ।
याननादिभिस्तु सत्य एव । उ.

(१) बौध. २।२।१२ ; मुक्ता. १५४ तृतीयांशः (तृतीये-
ऽंशः) .

(२) भाष. २।२।१५ ; द्विप. २।२।१५ ; मुक्ता. १८,
१५३ .

पतितानां पतितैः सह विवाहः, पतितसंतिनं
पातित्वदूषिता

अथाभिशास्ताः समवसाय चरेयुर्धार्म्यमिति
सांशित्येतरतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो
विवहमानाः ॥

पतितैः अकृतप्रायश्चित्तेरुपादितानां पुत्राणामपि पाति-
त्यमस्ति इति प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षमाह— अथाभिशास्ता
इति । अथशब्दः अर्थान्तरप्रस्तावं सूचयति । अभिशास्ताः
पतिताः । समवसाय चरेयुः । अवसानं गृहम् । समिति
एकीभावे । ग्रामाद्बहिः एकस्मिन् प्रदेशे गृहाणि कृत्वा
चरेयुः । धार्म्यं धर्म्यं वक्ष्यमाणं वृत्तमिति । सांशित्य
संशिता तीक्ष्णा बुद्धिः कृत्वा । निश्चिन्य इत्यर्थः । इतरेतरं
याजयन्तः, इतरेतरमध्यापयन्तः, परस्परं विवाहसंबन्धं
च कुर्वन्तश्चरेयुः यतैरिति । उ.

पुत्रान् संनिष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजतास्मदेवं ह्यस्म-
त्स्वार्थाः संप्रत्यपत्स्यतेति ॥

अथ ते पुत्रान् संनिष्पाद्य ब्रूयुः— हे पुत्राः अस्मत्
अस्मत्तः विप्रव्रजत विविधं प्रकरणं च स्नेहमुख्यं
आर्यत्वमीपं गच्छत । एवं हि अस्मत्सु अस्मागु आर्याः
शिष्टाः सप्रत्यपत्स्यत 'आशंसायां भूतवच्च' इति भवि-
ष्यति लुङ् । सकारात्परो यकारोऽपपाठश्छान्दसो या ।
संप्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणांमपि एतदभिप्रेतं
भविष्यतः । यस्मात् अस्माभिरैव पतनीयं कर्म
अनुष्ठितं न भगद्भिः । न च पतितेनोत्पादितस्य पातित्यं,
अन्यात्वात् । उ.

अथापि न सेन्द्रियः पतति ॥

एतदेवोपगद्यति— अथापीति । न हि पतिनो भवन्
सदेन्द्रियेण पतति, पुरुष एव पतति, नेन्द्रियं शून्यमिति ।
अथापिशब्दो अपिचेत्यस्वार्थं । उ.

(१) भाष. १।२९।८ ; हिच. २६।७।६५ ; मुक्ता. १५३ .

(२) भाष. १।२९।९ ; हिच. २६।७।६६ ; मुक्ता. १५३
पल्लवैरिति (पालवैरिति) .

(३) भाष. १।२९।१० ; हिच. २६।७।६७ ; मुक्ता. १५३ .

सदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनोऽपि साङ्गं जनयति ॥

कथं न सेन्द्रियः पततीत्याह— तदेतेनेति । तत्
अनन्तरोक्तं अर्थरूपं एतेन वक्ष्यमाणेन निर्देशनेन
वेदितव्यम् । चक्षुराद्यङ्गहीनोऽपि साङ्गं चक्षुरादिमन्तं
जनयति, एवं अधिकारविकलः साधिकारं जनयिष्यति,
स्त्रिया अपि कारणत्वात्, तस्याश्च दोषामावात् ।

उ.

हारीतमनेन पतितोत्पन्नस्यापि पातित्यम्

मिथ्यैतदिति हारीतः ॥

दूषयति— मिथ्येति । एतत् अनन्तरोक्तं अर्थरूपं
मिथ्या न युक्तं इति हारीतो मन्यते । उ.

दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति ॥

कुत इत्याह— दधीति । दधि धीयते यस्यां सा
दधिधानी स्थाली । तथा सधर्मा सदृशी स्त्री भवति ।
उ.

यो हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतञ्च्य मन्थति
न तेन धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुचि शुकुं यन्निर्वर्तते
न तेन सह संप्रयोगो विद्यते ॥

ततः किम् ? यो हि पुरुषो दधिधान्या स्थाल्यां,
अप्रयतं श्याद्यपहतं पय आतञ्च्य तत्राद्यातञ्चनेन संस्कृत्य
मन्थति, न तेन तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं यागादिकं
क्रियते । एवं पतितसंबन्धेन अशुचि शुकुं स्त्रियां
निषिकं शोणितेनाकं यन्निर्वर्तते येन रूपेण निष्पद्यते न
तेन सह संप्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र च
'अशुचि शुकुं' इत्येतत् 'अथापि न सेन्द्रियः पतति'
इत्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकेऽर्थे युक्तयः
क्रमन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति
न दुहिता । यथाऽऽह वसिष्ठः— 'पतितोत्पन्नः पतितो
भवत्यन्यत्र स्त्रियाः, सा हि परगामिनी, तामरिक्था-
मुपेयात् ।' इति । उ.

(१) भाष. १।२९।११ ; हिच. २६।७।६८ ; मुक्ता. १५३ .

(२) भाष. १।२९।१२ ; हिच. २६।७।६९ ; मुक्ता. १५३ .

(३) भाष. १।२९।१३ ; हिच. २६।७।७० ; मुक्ता. १५३ .

(४) भाष. १।२९।१४ ; हिच. २६।७।७१ ; मुक्ता. १५३ .

आतञ्च्य (आतञ्च्य) .

अस्यापवादः— कन्यामिति । कन्यामश्रतयोर्निकां
सम्बन्धं निर्विचिन्तितममुद्देशेत् । अयं तु विशेषः—
'सोपवासामर्किकनाम्' उपवासशब्दोऽत्र प्रायश्चित्तोप-
लक्षणार्थं इति केचित् । उपवासमात्रमेव प्रायश्चित्तमिति
युक्ततरं, उपलक्षणत्वे हेत्वभावात् । अर्किकनत्वं च
पुण्यमालमात्रमपि तदीयं न प्राग्यमित्यभिप्रायम् । तथा
च हारीनः— 'पतितस्य तु कुमारी विवस्त्रामहोरात्रोपोषितां
'नाहमेतेषां न ममैते' इति त्रिरुचैरभिधाया तीर्थे स्वरुहे
वोद्देशेत्' इति । † विश्व.

(२) एवं ब्रह्महादिमहापातकप्रायश्चित्तान्यभिधाया
अवसरप्राप्तं तत्संसर्गप्रायश्चित्तमाह— एभिरिति । एभिः
पूर्वोक्तैर्ब्रह्महादिभिरेक सप्तत्वरं योऽत्यन्तं संवसति सहा-
ऽऽचरति सोऽपि तत्समः । यो येन सहाऽऽचरति स
तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति तदीयप्रायश्चित्तातिदेशार्थं
तत्सममग्रहणं, न पुनः पातकित्वातिदेशार्थम् । तस्य 'यश्च
तैः सह संवसेत्' इत्युपदेशात् एव सिद्धत्वात् । अत्र च
'सत्यप्यतिदेशात्वे कृन्तनमेव द्वादशवार्षिकं कार्यं, साक्षा-
न्महापातकित्वात्संसर्गिणः । अपिशब्दाच्च केवलं महापातकि-
संयोगी तत्समः किन्त्वतिपातकियातक्युपपातक्यादीना
मध्ये यो येन सह संसर्गं करोति सोऽपि तत्सम इति
तदीयमेव प्रायश्चित्तं कुर्यादिति दर्शयति ।

पतितसंसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसंबन्धस्य
कश्चिप्रतिषेधप्रयत्नात्— कन्यामिति । एषां पतिवानां कन्यां
पतितावस्थायामुत्पन्नां सोपवासां कृतसंसर्गकालोचित-
प्रायश्चित्तां अर्किकनां अग्रहीतवस्त्रालङ्कारादिपितृघनां
उद्देशेत् । कन्यां समुद्देशेदिति वदन् स्वयमेव कन्या
त्यक्तपतितमंगलां समुद्देशेत् पुनः पतितदस्ताप्रतिषेध-
यादिति दर्शयति । एवं च गति पतितयौनसंसर्गप्रतिषेध-
निरोधोऽपि परिहृतो भवति । अयं चार्थो बृहदारणितेन
स्पष्टीकृतः— 'पतिनस्य तु कुमारी विवस्त्रामहोरात्रोपोषितां
प्रातः शुद्धेनाहतेन कण्ठसाऽऽच्छादितां नाहमेतेषां न

† अत्र, विषयम् ।

ममैत इति त्रिरुचैरभिधानां तीर्थे स्वरुहे वोद्देशेत्' इति ।
तथा एषां कन्यां समुद्देशेदिति वचनत्स्नीव्यतिरिक्त-
तदीयापत्यस्य संसर्गानर्हतां दर्शयति । अत एव वसिष्ठः—
'पतितेनेत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः, सा हि
परगामिनी तामरिक्क्यामुद्देशेत्' इति । * मिता.

(३) यच्च एषां ब्रह्महादीना अर्किकनां अशुल्कां
उद्देशेदिति याज्ञवल्क्यवचनेन विवाहविधिः, तदिदं
सर्वं युगान्तरविषयमिति न विस्तार्यते, 'संसर्गः शोधितैरपि'
'न पतितैः सह संव्यवहारो विद्यते' इति पतितैः
कृतप्रायश्चित्तैरपीति निषेधादिति भावः ।

आन. १८३—१८४

व्यासः

पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकृतत्वम्
'संवत्सरेण पतति संसर्गं कुरुते तु यः ।
यानशय्यासनैमित्त्यं जानन्वै पतितो भवेत् ॥
याजनं योनिसंबन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः ।
कृत्वा सद्यः पतेत् ज्ञानात्सहभोजनमेव वा ॥
देवलः

पतितैः सह विवाहस्य पातित्यकृतत्वम्
'संलापरपर्शनिःश्वाससहयानासनाशानान् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणाम् ॥
याजनं योनिसंबन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।
कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः ॥
संवत्सरेण पतति पतितेन सहाऽऽचरन् ।
याजनासनयज्ञादि कुर्वाणः सार्वकामिकम् ॥

यमः

पतिता कन्या विवादा
'स्त्री यदा बालभावेन महापापं करोति हि ।
प्रायश्चित्तव्रतस्यार्थं पित्रा तु व्रतचारिणीम् ।
उद्देशेदभिर्हणां तामन्यथा पतितरतु सः ॥

* वीभि. मितावत् ।

(१) मुक्ता. २८, १५३.

(२) मुक्ता. २८, १५३; आन. १९१.

(३) देवस्य. ३३-३५.

(४) मुक्ता. १५३.

प्रथमभागस्य परिशिष्टम्

शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टात्मकं प्रवराध्यायो वंशाध्याय इति बोध्यमानं

प्रावरिकासूत्रम् *

परिभाषाकाण्डम्

अथातः प्रवरान् व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
 तदेतद्ब्राह्मणं भवति, आर्षेयं प्रवृणीते । ऋषिभ्य-
 ञ्चैवेनेमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्यो यो
 यज्ञं प्रापदिति तस्मादार्षेयं प्रवृणीत (शत्रा. १।५।
 १।९) इति ॥ २ ॥
 वन्धोरेव नैत्यथो संतत्या इति ॥ ३ ॥
 एकं वृणीते, द्वौ वृणीते, त्रीन् वृणीते, न चतुरो
 वृणीते, पञ्च वृणीते, न पञ्चावि वृणीत इति ॥ ४ ॥
 अथ हैके मानवमनुवादित्येवैकमार्षेयं सार्ववर्णिकं
 प्रदिशन्ति कस्य हेतोरिति 'मानव्यो हि प्रजाः'
 (तैसं. ५।१।५।६) इति ॥ ५ ॥

न देवैर्न मनुष्यैरार्षेयं वृणीते, ऋषिमिरार्षेयं
 वृणीत इति ॥ ६ ॥
 यः परार्षेयं वृणीते परं यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छत्या-
 वृक्ष्यते देवेभ्य ऋषिभ्य एष ओषधिभ्यो वन-
 स्पतिभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यो यः परान्वृणीते
 ॥ ७ ॥
 तदेतदन्यत्र ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामितरासां प्रजा-
 नामुक्तं भवति ॥ ८ ॥
 इत एवोर्ध्वान् होता प्रवृणीतेऽन्वगित्यध्वर्यु-
 स्तद्धितवदामन्त्रितवचेति ॥ ९ ॥

इति परिभाषाकाण्डं समाप्तम् ॥

भृगुकाण्डम्

भृगूनेवाग्ने व्याख्यास्यामः-
 १ भार्गवाः २ जामदग्न्याः ३ वात्स्यायनाः ४
 शौकायणाः ५ आलेखायनाः ६ शाकटायनाः ७
 क्षार्भायणाः ८ प्रत्तायनाः ९ वालायनाः १० शौनका-
 यनाः ११ आर्कायणाः १२ मार्कायणाः १३ वार्षिकाः
 १४ काङ्कायनाः १५ बाहूतकाः १६ सान्तपायनाः
 १७ शार्कराक्ष्याः १८ काशकृत्स्नाः १९ जानायनाः
 २० आर्यायणाः २१ वार्कायणाः २२ ऐतिशायनाः
 २३ अनूपेयाः २४ पैङ्गलायनाः २५ याज्ञिकाः

२६ सैपातकाः २७ नाढायनाः २८ शार्द्वन्तायनाः
 २९ उष्ट्राक्षाः ३० बाहुमित्रायणाः ३१ वापा-
 यनाः ३२ दैवन्तायनाः ३३ गोष्ठायणाः ३४
 रोहितायनाः ३५ चायवाः ३६ काशेयाः ३७
 माध्योदाः ३८ पायानिनः ३९ दाघ्रेपकयः ४०
 द्रोपमिद्भयः ४१ कारयचः ४२ औरसयः ४३
 साङ्गाः ४४ राहजितवाहाः ४५ औलन्ध्रि- ४६
 काम्वलोदरि- ४७ शातकि- ४८ बाह्वकि-
 ४९ पार्षति- ५० पार्यकर्णि- ५१ क्रोष्टुर्कर्णि-

* शुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टात्मकं प्रवराध्यायो गोत्रप्रवरप्रकरणमुद्रणालयात् नोपलब्ध इति तत्प्रकरणे प्रा. बौन्. ब्राह्म-संपादित-
 गोत्रप्रवरमन्त्ररीतः संगृहीतः । अमुना तु पं. श्रीपरशारी वारे हलेनैः संपादितेषु कालायनीयपरिशिष्टेष्वन्तर्भूतं समन्वित इति स
 परिशिष्टत्वेन यथास्थित एव सङ्गृह्यते ।

५२ शौनकर्णि- ५३ शौद्धकर्णि- ५४ सावकर्णि-
 ५५ सालकर्णि- ५६ सावर्णि- ५७ साण्डमर्णि-
 ५८ कवेरणि- ५९ भवेरणि- ६० शाकपौर्णि- ६१
 वाटागिराणि- ६२ याहिर्मासनि- ६३ शौक-
 जिह्वासनि- ६४ बालायनि- ६५ राथामनि- ६६
 पाणिनि- ६७ रेखायनि- ६८ वैहीनरि- ६९
 वैश्वानरि- ७० वाल्मीकि- ७१ विरुपाक्षि- ७२
 स्यौलपिण्ड- ७३ तौलकेशि- ७४ हस्त्यग्नि- ७५
 शिखापत्ति- ७६ सौगौलि- ७७ पारिमण्डलि- ७८
 जैकजिह्वि- ७९ केहलेदि- ८० कोचहस्ति- ८१
 ह्रकोचहुण्डि- ८२ माचामति- ८३ जीहिकारि-
 ८४ देवमति- ८५ व्रीहम्मति- ८६ जीवन्ति-
 ८७ जैह्वति- ८८ शालङ्कि- ८९ बालाकि- ९०
 पार्णिलि- ९१ सौध्वजि- ९२ सौरसि- ९३
 फोटलि- ९४ लाकुचि- ९५ लालादि- ९६
 क्रौञ्चाक्षि- ९७ क्रौद्धाक्षि- ९८ शौद्धकि- ९९
 पौर्णसौगन्धि- १०० अनुसातक्याः १०१ लेखा-
 यनि- १०२ नागरङ्गायनि- १०३ कात्या-
 यन- १०४ गोहायन- १०५ दौहायन- १०६
 गोष्ठ्यायन- १०७ गार्ग्यायण- १०८ काह्वायन-
 १०९ वायव्यायन- ११० नालायन- १११ वागा-
 यन- ११२ वैरायण- ११३ वैशम्पायन- ११४
 शौतायन- ११५ लोहितायन- ११६ उदित्यायन-
 ११७ आर्चायन- ११८ सालकायनानां ११९
 याज्ञेय- १२० भ्राष्ट्रेय- १२१ भ्रास्तेय- १२२
 त्वाष्ट्रेय- १२३ माण्डूकेय- १२४ मार्कण्डेय-
 १२५ लाक्षेय- १२६ गाङ्गेय- १२७ माधुकेय-
 १२८ वैष्टापुत्रेय- १२९ नौपेय- १३० वाणीपेय-
 १३१ नामृतभाग- १३२ आर्तभाग- १३३ सांख्य-
 मित्र- १३४ चाण्डमस- १३५ कोपियज्ञ- १३६
 मित्रयज्ञ- १३७ पौर्णिक- १३८ वृकाश्वक- १३९
 श्रीयत्स- १४० शारद्वत- १४१ कोशवृक्ष- १४२
 फोटर- १४३ शार्ङ्गरय- १४४ गालय- १४५
 सांष्ट्रल- १४६ यैरोहित्य- १४७ लाक्षण्य- १४८
 माण्डव्य- १४९ नैमिदय- १५० मौद्रल्य- १५१

शाकल्य- १५२ जामाल्य- १५३ नैकशून्य- १५४
 वैन्यानां १५५ वत्स- १५६ लव- १५७ उर्ध्व-
 र्मन्यु- १५८ मृकण्डु- १५९ माण्डु- १६० पैल-
 १६१ विलभूत्- १६२ सौक्ति- १६३ माक्षि-
 १६४ कांसि- १६५ क्रोष्टि- १६६ सौकृति-
 १६७ सौविष्टि- १६८ जिहिति- १६९ अतिथि-
 स्फेन- १७० माङ्गोति- १७१ गोलह- १७२ उश-
 स्तन्वत- १७३ उशन- १७४ व्याध्यायी- १७५
 मारायी- १७६ मीहीकी (गल्हीकी)- १७७
 दालिभ- इत्येतेपामविवाहः । तेषां पञ्चार्पेयः प्रवरो
 भवति । भार्गव- च्यावन- आप्रवान- और्व-
 जामदग्न्य- इति होता । भृगुवत्- च्यवनवद्-
 अप्रववद्- उर्ववद्- जमदग्निवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥
 आचाव्यानां त्र्यार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव-
 च्यावन- आचाव्य- इति होता । भृगुवत्-
 च्यवनवद्- अचाव्यवद्- इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥
 वैजवा नैमथिताः । तेषां पञ्चार्पेयः प्रवरो भवति ।
 भार्गव- च्यावन- आप्रवान- वैजव- नैमथित-
 इति होता । भृगुवत्- च्यवनवद्- अप्रववद्-
 वीजवद्- निमथितवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥
 शाठरमाठराणां त्र्यार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव-
 शाठर-माठर- इति होता । भृगुवत्- शठरवत्-
 मठरवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ४ ॥

इति भार्गवा जामदग्न्याः ॥

अथाजामदग्न्या भार्गवाः ।

अथाजामदग्नीनां १ विदाः २ ताम्रायणाः ३
 नाप्रायणाः ४ भ्रजायनाः ५ क्रौञ्चायनाः ६ अभय-
 जाताः ७ अभयाः ८ दानाः ९ वैतमृतः १०
 ष्टैकायनाः ११ भादन्त्याः १२ त्रैकायण्याः १३
 आवटाः १४ पौलस्त्याः १५ भ्राजन्त्याः १६ कामलाः
 १७ भार्गवाः १८ माभूर्पेयः १९ शैलाः २० शौलाः
 २१ काण्डरययः । इत्येतेपामविवाहः । तेषां
 त्र्यार्पेयः प्रवरो भवति । भार्गव- च्यावन- आप्रवान-
 इति होता । भृगुवत्- च्यवनवद्- अप्रववद्-
 इत्यध्वर्युः ॥ ५ ॥

अथाऽऽर्ष्टिपेणाः । १ भ्रान्त्यायणाः २ कार्ण्यायणाः ।
 ३ चान्द्रायणाः ४ आर्ष्टिपेणाः ५ पोष्कलायनाः ६
 सिद्धाः ७ सुमनायनाः ८ मार्गपक्षाः ९ भ्रौपेयाः
 १० घटायनि- ११ नैकपि- १२ नैरधि- १३
 गार्दमि- १४ कार्दमि- १५ कार्दमायनि- १६ रथ-
 तायि- १७ गौराम्भि- १८ कवि- १९ कार्णि-
 २० आपस्तम्बि- २१ आश्वामि- २२ राम्भि-
 २३ भाल्वि- २४ भृग्वन्दीप- २५ अनूपाः ।
 इत्येतेषामविवाहः । तेषां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति ।
 भार्गव-च्यवन-अप्रवान-आर्ष्टिपेण-आनूप-
 इति होता । भृगुवत्- च्यवनवद्- अप्रववद्-
 आर्ष्टिपेणवद्-अनूपवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ६ ॥

वत्सपुरोधसानां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति ।
 भार्गव-च्यवन-अप्रवान-वात्स-पौरोधस- इति
 होता । भृगुवत्- च्यवनवद्- अप्रववद्- वत्स-
 वन्- पुरोधसवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ७ ॥

वेदा विश्वज्योतिषाः । तेषां त्रयाप्येयः प्रवरो भवति ।
 भार्गव-वैद-वैश्वज्योतिष- इति होता । भृगुवद्-
 वेदवद्- विश्वज्योतिषवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ८ ॥
 पार्थिवेनानां त्रयाप्येयः प्रवरो भवति । भार्गव-
 पैथ्य-पार्थ-इति होता । भृगुवद्-वेनेवत्-पृथुवद्-
 इत्यध्वर्युः ॥ ९ ॥

अथ १ आपिशायनाः २ कापिशायनाः ३ रौक्मा-
 यणाः ४ रौच्यायणाः ५ उक्षायणाः ६ द्रोणायनाः
 ७ सवाल्ययनाः ८ वान्यायनाः ९ मोदायनाः १०
 औक्ष्यायणाः ११ रौष्ट्रायनाः १२ सापिण्डनाः
 १३ रौक्ष्कायनाः १४ केतवायनाः १५ माल्याः
 १६ महाबल्याः १७ सुरभिनेयाः १८ तादर्थ्ययणाः
 १९ होसजिह्वाः २० आहिकायनाः २१ मैत्रेयाः
 २२ आपिशलाः २३ आयिकक्षाः २४ समक्रियाः
 २५ शाण्डेयाः २६ साञ्जयः २७ साक्षिताः २८
 सात्यण्डनाः २९ वाध्वर्याः ३० दिवोदासाः ३१
 मित्रयुवः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्रयाप्येयः
 इति भृगुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥

प्रवरो भवति । भार्गव-वाध्वर्य-वैवोदास- इति
 होता । भृगुवद्- वध्वर्यवद्- दिवोदासवद्-
 इत्यध्वर्युः ॥ १० ॥

अथ वैतहृव्याः । १ यास्क- २ मौन- ३ मौक- ४
 वाधुल- ५ माधुल- ६ मौनस- ७ वैतहृव्य- ८
 चण्डमोदन- ९ वर्षपुष्प- १० दुर्विन- ११
 भास्कर- १२ दैर्घचित्त- १३ और्गजित- १४
 पाण्यवद्- १५ पौष्णवत्- १६ प्रत्यूह- १७ पञ्चा-
 ल्य- १८ दैवन्तायन- १९ जैवन्तायन- २०
 शालङ्कायन- २१ मान्दायन- २२ वालेय- २३
 हालेय- २४ वालेय- २५ कौशान्वेय- २६ मध्य-
 मेय- २७ भगलेय- २८ भागविज्ञेयानां २९
 शार्कटाक्षि- ३० तीरक्षि- ३१ भागलि- ३२ भाग-
 चित्ति- ३३ मौशलि- ३४ वृकाशङ्कि- ३५ सम-
 दागेयि- ३६ कार्दमायनि- ३७ लामविलेभि-
 ३८ मद्रोकि- ३९ सानुष्टि- ४० सौरि- ४१ ज्वरि-
 ४२ खलि- ४३ पिलि- ४४ वार्कलीनां ४५
 श्रौविल्याः ४६ कौटिल्याः ४७ औक्त्याः ४८
 सत्यक- ४९ चित्रसेनाः ५० वासवः ५१ तार्क-
 श्केयाः ५२ वाहृयः ५३ भागवन्तयः ५४ वागु-
 रीच्छयः ५५ श्रोण्यचक्षुः । इत्येतेषामविवाहः ।
 तेषां त्रयाप्येयः प्रवरो भवति । भार्गव- वैतहृव्य-
 सावेधस- इति होता । भृगुवद्- वीतहृव्यवत्-
 सवेधसवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ११ ॥

अथ गार्त्समदाः । १ गार्त्समदाः २ शुनकाः ३
 स्वार्दमायनाः ४ गात्रायनाः ५ सौकराः ६ शाम्भो-
 यणाः ७ मांसगन्धाः ८ मत्स्यगन्धाः ९ यहापयः
 १० तैत्तिरयः ११ श्रोत्रियाः १२ प्रत्यूपाः १३
 प्रत्यूलाः १४ चौक्षाः १५ चौराः १६ चौण्डाः १७
 सौगन्धयः १८ राजवन्धक्याः । इत्येतेषामविवाहः ।
 तेषामेकार्पेयः प्रवरो भवति । गार्त्समद- इति
 होता । गृत्समदवद्- इत्यध्वर्युः । यदि वा त्रयाप्येयो
 भवति । भार्गव-गार्त्समद- इति होता । भृगुवद्-
 गृत्समदवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १२ ॥

इति भृगुकाण्डं परिसमाप्तम् ॥

अथाङ्गिरसकाण्डम्

तत्रादौ गौतमाङ्गिरसाः ।

अङ्गिरसो व्याख्यास्यामः—

१ औत्थ्या गौतमाः २ तौदेयाः ३ क्रोलायनाः
४ आङ्गारकाः ५ पार्थिवाः ६ रोहिणायनाः ७
रोहिण्याः ८ सौयमुनाः ९ क्षीरकरम्भाः १० राहु-
गणाः ११ गणयः १२ मापण्याः १३ शौनरि-
१४ शौलोपि- १५ कारोधनि- १६ काशपारि-
१७ सौदामिनि- १८ सौमदायिनि- १९ नैकरि-
२० राहुकर्णि- २१ सुरैपि- २२ सुगोमाक्षि- २३
पौषपिण्डि- २४ पौष्काङ्गिनि- २५ सौपुत्रि- २६
सामलोमकि- २७ चीरपि- २८ काचाक्षि- २९
करेलि- ३० कारालि- ३१ विश्वण्डि- ३२ रेव-
चिकि- ३३ क्षारकण्डि- ३४ आरुणायनीनां
३५ अमिजित्- ३६ शरद्वन्त- ३७ स्वरिक- ३८
टैटिक- ३९ भगत्र- ४० भगल- ४१ कारोठ-
४२ सैन्धव- ४३ कौशल्य- ४४ कौटल्य- ४५
बल्यौद्व- ४६ चाण्डालक- ४७ नग- ४८ मान्धा-
रेपु- ४९ उपमिन्दु- ५० औपमन्यानां ५१
यासपुष्प- ५२ यासमूलि- ५३ यासघयि- ५४
यासस्त्रेय- ५५ सौमुचि- ५६ धौधि- ५७ क्षपा
५८ क्रोष्टा ५९ सौरु- ६० यासु- ६१ क्षीरट-
६२ पुष्पवन्तः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रवरौ भवति । आङ्गिरस- औत्थ्य- गौतम-
इति होता । अङ्गिरोवद्- उत्थ्यवद्- गौतमवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

दीर्घतममो गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरौ
भवति । आङ्गिरस- औत्थ्य- दीर्घतमस- इति
होता । अङ्गिरोवद्- उत्थ्यवद्- दीर्घतमोवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

आयास्या गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरौ भवति ।
आङ्गिरस- आयास्य- गौतम- इति होता ।

अङ्गिरोवद्- अयास्यवद्- गौतमवद्- इत्यध्वर्युः

॥ ३ ॥

औशिजा गौतमाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरौ भवति ।
आङ्गिरस- आयास्य- औशिज- इति होता ।
अङ्गिरोवद्- अयास्यवद्- औशिजवद्- इत्यध्वर्युः
॥ ४ ॥

इति गौतमाङ्गिरसाञ्चत्वारः ।

अथ भारद्वाजाङ्गिरसाः

अथ भारद्वाजाः । १ आत्रोयायनि- २ जैत्य-
लायनि- ३ वार्कलि- ४ बालिशायनि- ५ मार्कण्डि-
६ शिलाथलि- ७ माश्वयन्ति- ८ वाराहि- ९
वाष्कलि- १० चचिपि- ११ तूणकर्णि- १२ सौडि-
१३ सौङ्गि- १४ वाह्योगित्सन्ति- १५ मैथुन-
मति- १६ देवमति- १७ खारपीवी- १८ तैतुण्डी-
१९ साष्टङ्गि- २० इपुमति- २१ धौरि- २२
धौताम्बकि- २३ पम्बकि- २४ भौवकि- २५
दशादकि- २६ यावरातकि- २७ व्यडाकि- २८
गाङ्गोदकि- २९ सौज्यलि- ३० सौध्वलि- ३१
पाप्पचि- ३२ चळभायनि- ३३ सात्यमुभि- ३४
कौरश्रेत्रि- ३५ जित्यद्रोणि- ३६ वाह्यगच्छि- ३७
सौज्यष्टभि- ३८ वाज्यष्टि- ३९ सौलि- ४०
गोस्वपि- ४१ पिङ्गलि- ४२ शालोहि- ४३ वाडोहि-
४४ सौर्पधि- ४५ रारणारि- ४६ देवगारि- ४७
देवस्थानि- ४८ हारिकर्णि- ४९ कौमुदगन्धि- ५०
गौमृगन्धि- ५१ औदमेधि- ५२ राजस्तम्बि- ५३
सामस्तम्बि- ५४ सोमस्तम्बि- ५५ ब्रह्मस्तम्बिनां
५६ राजस्तम्भाः ५७ अमिलस्तम्भाः ५८ पायुस्तम्भाः
५९ सूर्यस्तम्भाः ६० ब्रह्मस्तम्भाः ६१ सोमस्तम्भाः
६२ यमस्तम्भाः ६३ विष्णुस्तम्भाः ६४ इन्द्रस्तम्भाः
६५ आपस्तम्भाः ६६ प्राण्यंशयः ६७ भैरवः
६८ कोकशीयाः ६९ मत्स्यक्रयाः ७० पारुषययः

७१ उद्वहत्याः ७२ चेलकाः ७३ स्तनकर्णाः ७४
 मामण्डाः ७५ देवाश्वाः ७६ शुक्लाः ७७ वेलाः
 ७८ खारुडाः ७९ कल्मापाः ८० सौहकषेयाः ८१
 कौण्डिल्याः ८२ कालश्रुलाः ८३ भ्रामण्याः ८४
 कुक्ष्याः ८५ औपशयः ८६ वयोक्षिभेदाः ८७ रौश्राः
 ८८ वलमीकयः ८९ शैलहलिनः ९० वेदवेलाः ९१
 शालयः ९२ शार्दूलयः ९३ इयामेयाः ९४ तेदेहाः
 ९५ आश्राः ९६ औक्थ्याः ९७ शौद्रयः ९८ शठाः
 ९९ उरुडाः १०० व्ययाः १०१ माणभिन्द्व्याः
 १०२ कारिपायणाः १०३ क्षाम्यायणाः १०४ रेया-
 यणाः १०५ कारुणायन- १०६ नृत्यायन- १०७
 शिखायन- १०८ लाखायन- १०९ कौण्डायन-
 ११० मासायन- १११ कामकायन- ११२ खाद्ग-
 ल्यायन- ११३ काशुक्यायन- ११४ ह्योप्रवाहणेय-
 ११५ पारिणद्वेय- ११६ शैपय- ११७ सौगेयौ
 ११८ तेजसौविध- ११९ साविष्ट- १२०
 माकर्ष्य- १२१ आम्रिवेश्याः १२२ सौबुद्रिक-
 १२३ मालाहल- १२४ शक- १२५ काजकि-
 १२६ काज- १२७ निद्राङ्गवध- १२८ रुद्राङ्ग-
 पय- १२९ सौभर- १३० फट्बोदक- १३१
 लोहितक- १३२ हारितक- १३३ काण्डण्य-
 १३४ कुपिन- १३५ कादस्य- १३६ कुलिक-
 १३७ श्रीपय- १३८ सौपय- १३९ कक- १४०
 भरद्वाजाः । इत्येतेषामविधाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
 प्रचरो भवति । आङ्गिरस- यार्हस्पत्य- भारद्वाज-
 इति होता । अङ्गिरोषद्- बृहस्पतिवद्- भरद्वाज-
 यद्-इत्यथ्ययुः ॥ ५ ॥

अथाङ्गिरसः पञ्चार्षेया भारद्वाजगर्गाः ।

१ साम्भरायण- २ यात्यतरायण- ३ यत्सचनु-
 रायण- ४ गन्धरायण ५ काण्वायन- ६ सांत्वा-
 यन- ७ फानायन- ८ फेबलायन- ९ क्रौण्डायन
 - १० वासायन- ११ पैत्वकायन- १२ विष्वा-
 यकायन- १३ शारायण- १४ इयामायन- १५
 मधुरायह- १६ माधुरायट- १७ संभार- १८
 भारमय- १९ साम्भरिथार- २० मैत्मन्- २१

राप- २२ रात- २३ ध्राष्टृकृन्- २४ औपमर्कट
 - २५ भालकृन्- २६ लोमकृन्- २७ भालवित्
 - २८ ऐन्द्रालि- २९ भ्राष्टृविन्दि- ३० साहनि-
 ३१ शालाकायनि- ३२ वालाकि- ३३ सौयामुनि-
 ३४ श्रौष्टकि- ३५ वाहुलकी- ३६ क्रोडि- ३७
 क्रोलि- ३८ क्रिण्डि- ३९ फारी- ४० चाप्मी-
 ४१ सत्सी- ४२ भागीनां ४३ चार्धुनयाः ४४
 भ्राजिनाक्षयः ४५ सर्सीययः ४६ दौत्रापचयः ४७
 सत्यापचयः ४८ गर्गाः । इत्येतेषामविधाहः । तेषां
 पञ्चार्षेयः प्रचरो भवति । आङ्गिरस- यार्हस्पत्य-
 भारद्वाज- शैब्य- गार्ग्य- इति होता । अङ्गिरोषद्-
 बृहस्पतिवद्- भरद्वाजयत्- शिनिवद्- गर्गवद्-
 इत्यथ्ययुः ॥ ६ ॥

अथान्येऽपि त्र्यार्षेया भारद्वाजगर्गाः ।

१ तैत्तिरिः २ कपिभूमिः ३ ह्यन्दिः ४ गण्डितः
 ५ गर्गाः । इत्येतेषामविधाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
 प्रचरो भवति । आङ्गिरस- शैब्य- गार्ग्य- इति
 होता । अङ्गिरोषद्- शिनिवद्- गर्गवद्- इत्यथ्ययुः
 ॥ ७ ॥

अथाङ्गिरसो भारद्वाजाः कपयः ।

१ कुसादरि- २ पतञ्जलि- ३ फलमि- ४
 सासवि- ५ संश्रयि- ६ जलसंयि- ७ सावर्द्धया-
 यनि- ८ आमौसि- ९ तड्डि- १० विदि- ११
 दण्डि- १२ सलि- १३ सालि- १४ नधि- १५
 भूयसि- १६ सौजटि- १७ राजकेनि- १८
 भोजसि- १९ कपिलार- २० ह्यसिर- २१ जल-
 ग्धय- २२ कुशितक- २३ विन्दु- २४ ऊर्ध्वन्-
 २५ कप- २६ पान्यायन- २७ मात्स्यायन- २८
 तैत्तिरायण- २९ वैतलयन- ३० धेनिशायनीनां
 ३१ कारीरयः ३२ माङ्गिनः ३३ तर्पिनः ३४
 तण्डिनः ३५ फाष्याः ३६ फरयः ३७ शारकाः ।
 इत्येतेषामविधाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रचरो भवति ।
 आङ्गिरस- आमदीयव- औरुशय्य- इति होता ।
 अङ्गिरोषद्- आमदीयवद्- उरुशयवद्- इत्य-
 थ्ययुः ॥ ८ ॥

अथेमानि द्यामुप्यायणकुलाणि भवन्ति । । । ।
 अथ संकृतयः । १ संकृतिः २ पूतिमापः ३ पौल-
 स्ताण्डिः ४ शम्बुः ५ शैलगावः ६ परिभव- ७ वैया-
 घ्रपद्य- ८ पौतिमाप्यायण- ९ श्रौतायण- १०
 आत्रायण- ११ शालायण- १२ चान्द्रायण- १३
 जानकि- १४ भिलांतकि- १५ विलातकि- १६
 तालानगहि- १७ गाङ्गायनि- १८ चारायणि-
 १९ दाढर्धकपि- २० लौगाक्षि- २१ तैलि- २२
 तामलकाः २३ मरकाद्याः २४ हारिभीवाः २५
 आध्रययाः २६ आर्पण्याः । इत्येतेपामविवाहः । तेषां
 ज्याप्येयः प्रवरो भवति । आङ्गिरस- सांकल्य-
 गौरीवीति- इति होता । अङ्गिरोयद्- संकृतिवद्-
 गौरीवीतिवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ९ ॥

अथ कपिला भारद्वाजाः ।

१ कपिलाः २ शपिलाः ३ शवलाः ४ कौथुमाः
 ५ अमिजिह्वाः ६ रौक्षायणाः ७ भरद्वाजाः ८
 विभिण्डि- ९ कर्णसुत- १० रुक्षाः । इत्येतेपा-
 मविवाहः । तेषां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति ।
 आङ्गिरस- बार्हस्पत्य- भारद्वाज- बान्धन- माल-
 वचस- इति होता । अङ्गिरोयद्- बृहस्पतिवद्-
 भरद्वाजवद्- बन्धनवद्- मातृवचोवद्- इत्यध्वर्युः
 ॥ १० ॥

अथ शौङ्गशैशिरयो भारद्वाजाः ।

१ कनाः २ शुङ्गाः ३ शिशिरयः । इत्येतेपाम-
 विवाहः । तेषां पञ्चाप्येयः प्रवरो भवति । आङ्गि-
 रस- बार्हस्पत्य- भारद्वाज- शौङ्ग- शैशिर- इति
 होता । अङ्गिरोयद्- बृहस्पतिवद्- भरद्वाजवद्-
 शुङ्गवद्- शिशिरियद्- इत्यध्वर्युः ॥ ११ ॥

इति भरद्वाजाङ्गिरसः सप्त ॥

इति भरद्वाजकाण्डम् ॥

अथ फेयलाङ्गिरसः ।

अथ हारिताः । १ हुत्ताः २ गण्डायन- ३
 हारित- ४ हुत्स- ५ हंस- ६ पैङ्गल- ७ मीम-

गव- ८ हस्तिवास- ९ शार्ङ्खदर्भि- १० मात्स्य-
 मालि- ११ माण्डमालि- १२ गार्णगारि- १३ मद्र-
 गारी- १४ हस्ती- १५ दाहुल- १६ अग्न्यस्वे-
 (इन्द्राग्न्य) ग- १७ वैरिणि- १८ पालाशी-
 १९ कौमारहारित- २० बालोदर- २१ महोदर-
 २२ नैमिथ्र- २३ मिश्रोदक- २४ माण्डकार-
 २५ माधूक- २६ पोडल- २७ मेत्तायु- २८ कैत-
 पानां २९ करीपयः ३० पौलयः ३१ मान्धाता
 ३२ मत्स्यः । इत्येतेपामविवाहः । तेषां ज्याप्येयः
 प्रवरो भवति । आङ्गिरस- आम्बरीप- यौवनाश्व-
 इति होता । अङ्गिरोयद्- अम्बरीपवद्- युव-
 नाश्ववद्- इत्यध्वर्युः ॥ १२ ॥

अथ कण्वाः । १ रुण्ड- २ भृण्ड- ३ रमण-
 ४ सण- ५ मर्कट- ६ शाकटायन- ७ गोदायन-
 ८ रामायण- ९ शानायन- १० प्रकार- ११
 गर्दभ- १२ कण्व- १३ नारी- १४ शोवेरी- १५
 श्यामायनि- १६ माजिगन्धानां १७ वाष्कलाः
 १८ पौलदलि- १९ वमौञ्जिमाजयः २० वाजि-
 श्रवसः २१ औपमर्कटायनाः २२ मर्कटयः । इत्ये-
 तेपामविवाहः । तेषां ज्याप्येयः प्रवरो भवति ।
 आङ्गिरस- आजमीढ- काण्व- इति होता ।
 अङ्गिरोयद्- अजमीढवत्- कण्ववद्- इत्यध्वर्युः
 ॥ १३ ॥

अथ विष्णुवृद्धाः । १ विष्णुवृद्धि- २ शठ- ३
 मद्रि- ४ मद्रिण- ५ मद्रिण- ६ क्षत्रिण- ७
 छत्रिण- ८ होत्रिण- ९ पुत्रिण- १० यत्रिण-
 ११ जर्वृण- १२ कर्वृण- १३ यादरायण- १४
 सात्यकायन- १५ शान्वरायण- १६ यत्सप्रायण-
 १७ नैतुदि- १८ सात्यकि- १९ औपमीति- २०
 औपगधि- २१ स्तुत्याः २२ भारुण्याः २३ वैरुण्याः

२४ देवस्थानयः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रथमो भवति । आङ्गिरस- वैरूप- पार्ष-
दश्व- इति होता । अङ्गिरोवद्- विरूपवत्-
पृपदश्ववद्- इत्यध्वर्युः ॥ १४ ॥

अथ रथीतराः । कुत्सरथीतराणां त्र्यार्षेयः प्रथमो
भवति । आङ्गिरस- पौरुकुत्स- त्रासदश्व- इति
होता । अङ्गिरोवत्- पुरुकुत्सवत्- त्रासदश्ववद्-
इत्यध्वर्युः ॥ १५ ॥

अथाऽऽर्षभागीणाः । १ वामदेव- २ बृहदुकथ्य-
३ आर्षभागीणाः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रथमो भवति । आङ्गिरस- वामदेव्य-

गौतम- इति होता । अङ्गिरोवद्- वामदेववद्-
गौतमवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १६ ॥

अथ सुद्रलाः । १ हिरण्यस्तम्बि- २ हिरण्यगर्भ-
३ हिरण्यशं- ४ कार्षभासित- ५ कारुष्यायणाः
६ दीर्घजङ्घयः ७ तारण- ८ भिन्दि- ९ सात्य-
मुभि- १० छत्रहयः ११ सुद्रलाः । इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रथमो भवति । आङ्गि-
रस- भार्ग्यश्व- मौद्रल- इति होता । अङ्गिरो-
वद्- भार्ग्यश्ववद्- सुद्रलवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १७ ॥
इति केबलाङ्गिरसः पट् । एवं सप्तदशाङ्गि-
रसः ॥

इत्याङ्गिरसकाण्डम् ॥

अथ विश्वामित्रकाण्डम्

अथ विश्वामित्रान् व्याख्यास्यामः—

१ विश्वामित्राः २ देवराताः ३ चिकित्ताः ४ पार्श्व-
जङ्घाः ५ वारक्याः ६ बह्वृक्याः ७ कुशिकाः ८
याज्ञवल्क्याः ९ जावालाः १० बाभ्रव्याः ११
आनमित्राः १२ सौगन्तव्याः १३ यमदृताः १४
औलव्याः १५ औपगहनाः १६ श्यामेयाः १७
चित्रेयाः १८ उदलेयाः १९ मयूराः २० संसृत्याः
२१ सौष्टृताः २२ लौकाः २३ गौराः २४ सोमेयाः
२५ साङ्कत्याः २६ औधेयाः २७ कतीपाः २८
पाञ्चजयः २९ सैरथयः ३० श्यामायनः ३१
सैन्धवायनः ३२ शालङ्कायनः ३३ सतनायन-
३४ आश्वन्तायन- ३५ तारकायण- ३६
गालव- ३७ शाल- ३८ विशाल- ३९ कालव-
४० कौशिक- ४१ तन्तु- ४२ मनु- ४३ षड्राङ्कु

- ४४ वधु- ४५ वधुष्य- ४६ कारिष्य- ४७
वालखिल्याः ४८ बाहोलेपव- ४९ उल्लगल- ५०
बृहदभि- ५१ काञ्जलि- ५२ पार्षोदरि- ५३
जैमिनि- ५४ स्वर्वाडवाडययः ५५ अर्जुनाक्षिः ।
इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रथमो भवति ।
विश्वामित्र- देवरात- औदल- इति होता । विश्वामि-
त्रवद्- देवरातवद्- उदलवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

अथ देवध्रवसाः । १ देवध्रवसाः २ देवतरसाः
३ श्रौमतसामकायनाः ४ मृगकामकायनाः । इत्ये-
तेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रथमो भवति ।
विश्वामित्र- देवध्रवस- देवतरस- इति होता ।
विश्वामित्रवद्- देवध्रववद्- देवतरसवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

त्रीण्येतानि द्वैस्व (रौत्वाणि) कुलानि भवन्ति । अथ कथकाः । १ कथकाः २ काथकाः ३ आदु-
घयः ४ उदूर्णयः । इत्येतेपामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- कथक-
काथक- इति होता । विश्वामित्रवत्- कथकवत्-
काथकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥

अथाघमर्पणाः । अथ १ कामन्दक- २ धनञ्जय-
३ पतञ्जलि- ४ परिकुटि- ५ पार्थिव- ६ प्राणिल
- ७ वन्धुल- ८ कुशिक- ९ चैत्रेय- १० अघम-
र्पणाः । इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । वैश्वामित्र- माधुच्छन्दस- आघमर्पण-
इति होता । वैश्वामित्र- कौशिक- आघमर्पण-इति
या । विश्वामित्रवद्- मधुच्छन्दोवद्- अघमर्पण-
वद्- इत्यध्वर्युः । विश्वामित्रवत्- कुशिकवद्-
अघमर्पणवद्- इति वा ॥ ४ ॥

अथाऽऽजाः । १ आजाः २ माधुच्छन्दसाः ३
मार्गमित्राः । इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- माधुच्छन्दस- आज-
इति होता । विश्वामित्रवद्- मधुच्छन्दोवद्-
अजवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ५ ॥

अथ पूरणाः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
वैश्वामित्र- पौरण- इति होता । विश्वामित्रवत्-
पूरणवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ६ ॥

अथाष्टकाः । अष्टका लोहिताः । इत्येतेपाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र
- आष्टक- इति होता । विश्वामित्रवद्- अष्टकवद्
- इत्यध्वर्युः ॥ ७ ॥

अथ सुवर्णरेतसः । सुवर्णरेतसां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । वैश्वामित्र- सौवर्णरेतस- इति होता ।
विश्वामित्रवत्- सुवर्णरेतोवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ८ ॥

अथ हिरण्यरेतसः । हिरण्यरेतसां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । वैश्वामित्र- हिरण्यरेतस- इति होता ।
विश्वामित्रवद्- हिरण्यरेतोवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ९ ॥

अथ कपोतरेतसः । कपोतरेतसां त्र्यार्षेयः प्रवरो

भवति । वैश्वामित्र- कपोतरेतस- इति होता ।
विश्वामित्रवत्- कपोतरेतोवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १० ॥

अथ घृतकौशिकाः । घृतकौशिकानां त्र्यार्षेयः
प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- घृतकौशिक- इति होता ।
विश्वामित्रवद्- घृतकौशिकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ११ ॥

अथ गाथिनरेणुवाः । एतेपामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- गाथिन-
रेणुव- इति होता । विश्वामित्रवद्- गाथिनवद्-
रेणुववद्- इत्यध्वर्युः ॥ १२ ॥

अथ साहुलमाहुलाः । अथ १ कोमलायन- २
शातातप- ३ राहुल- ४ फाहुल- ५ साहुल- ६
माहुल- ७ फागुल- ८ ओहल- ९ कोहल- १०
ओमिल- ११ सातवि- १२ जातविः । इत्येतेपा-
मविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्व-
मित्र- साहुल- माहुल- इति होता । विश्वामित्र-
वत्- साहुलवद्- माहुलवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १३ ॥

अथाऽऽश्मरथ्याः । १ आश्मरथ्याः २ कौशिकाः
३ घोटकमुखाः ४ अङ्गुल्यः ५ वैनुल- ६ वान्धुल
- ७ कामलायन- ८ कामकायन- ९ पाणिनिः ।
इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
वैश्वामित्र- आश्मरथ्य- वान्धुलकौशिक- इति
होता । विश्वामित्रवद्- अश्मरथ्यवद्- वान्धुल-
कुशिकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १४ ॥

अथ कताः । १ औदुम्बरायणि- २ शैशिरि- ३
टेटिकि- ४ रायणि- ५ ताक्षर्यायणि- ६ वेला-
यनि- ७ वेदायनि- ८ गोदायनि- ९ मोदायनि-
१० चोदायनि- ११ गाङ्गायनि- १२ कात्या-
यनि- १३ शालङ्कायनि- १४ स्तोकायनि- १५
तैकायनि- १६ मौजायनि- १७ कटीपामि- १८
लानकि- १९ कालिरात्र- २० परातकि- २१
मौञ्जायनाः २२ कताः । इत्येतेपामविवाहः । तेषां
त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वैश्वामित्र- कात्य- केल-
इति होता । विश्वामित्रवत्- कतवत्- किलवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ १५ ॥

इति विश्वामित्रकाण्डम् ॥

अथ वसिष्ठकाण्डम्

अथ वसिष्ठान् व्याख्यास्यामः । वसिष्ठानामेका-
र्षेयः प्रवरो भवति येऽन्य उपमन्युभ्यः परा-
शरेभ्यः कुण्डिनेभ्यश्च ॥

१ बैयाघ्रपद्याः २ औपगवाः ३ औपवनाः ४
औपलोमाः ५ सात्यलायनाः ६ गोपायनाः ७ कपि-
ष्ठलाः ८ शितिष्ठलाः ९ आयस्थूणाः १० पालि-
सयाः ११ कौलायनाः १२ आलम्भायनाः १३
पार्णकायनाः १४ आश्वलायनाः १५ सोपवत्सा-
यनाः १६ लोमायन्याः १७ ब्रह्मपुरेयाः १८
स्वस्तिकराः १९ स्वस्त्यार्कपिताः २० जातूकर्ण्याः
२१ गौरिश्रवसः २२ याज्ञवल्क्याः २३ पार्णवल्क्याः
२४ गौरव्याः २५ वसदाकराः २६ दासव्याः २७
वस्वमाजयाः २८ अवकितयः २९ नाहकथयः ३०
अधोवयः ३१ वैष्णवाः ३२ हारितयः ३३ वालि-
सयः ३४ धाम्रथयः ३५ घटारकाः ३६ आश्वला-
यनाः ३७ सौमनसायनि- ३८ वाहाकायनि- ३९
काण्डि- ४० वृद्धि- ४१ काण्डेविदि- ४२ कालो-
हरि- ४३ गालोहधि- ४४ गौडिनि- ४५
गोधिनि- ४६ चाण्डालि- ४७ माण्डलि- ४८
ब्रह्मवलि- ४९ मिथोवलि- ५० सुयाचि- ५१
व्यालोहपि- ५२ रावणि- ५३ धोवलि- ५४
फौलि- ५५ मौलि- ५६ वौर्ली- ५७ कौमोजी-
५८ फौलि- ५९ ब्रह्मविलेय- ६० ब्रह्मवृतेय-
६१ मैत्रेय- ६२ पौण्डव- ६३ आर्जुनाभि- ६४
आर्ध्यामि- ६५ याज्ञकृन् । इत्येतेषामधियाहः ।
तेषामेकार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ- इति होता ।
वासिष्ठवद्- इत्यध्वर्युः ॥

इत्येकार्षेयोऽहःसंहो वासिष्ठमणः ॥

अधोपमन्यवः ।

उपमन्युन् व्याख्यास्यामः—

१ शीलालयः २ महाकनपाः ३ कौरव्याः ४

त्रिपणाः ५ कपिञ्जलाः ६ शाकायनाः ७ मुद्राकाः
८ मानेयाः ९ भागपित्तायनाः १० शाङ्ख्योः ११
आलम्बायनाः १२ शाकधियः १३ सांख्यायनाः १४
आलवप्पाः १५ भागुरायणाः १६ उपल्याः १७ दाका-
यनाः १८ वाकेयाः १९ काजपायनाः २० घलेरसलाः
२१ दास्कायनाः २२ लम्बायनाः २३ काम्भयनाः
२४ कपिकेशाः २५ प्रालम्बायनाः २६ लक्ष्मणेयाः
२७ कुण्डिनोदरायणाः २८ गौरथाः २९ पद्मादशे-
रकाः ३० उद्गाहाः ३१ मुद्गाकायनाः ३२ बाह्यकयः
३३ पादकायनाः ३४ बालाशिराः ३५ शापाह्याः
३६ क्रोधिनिः ३७ पालङ्गायनाः ३८ उपमन्यवः
३९ कावाधयः ४० औद्गाहमानयः ४१ औपले-
रयः ४२ ब्रह्मचर्येः ४३ शौण्डोदरयः ४४ कृष्णा-
स्तारयणाः ४५ ययक्रोडायणाः ४६ रात्केयाः ४७
शाटयायनाः ४८ आश्वलायनाः ४९ उपलरि- ५०
कौलकि- ५१ कौण्डोदरि- ५२ कैर्दिभि- ५३
पार्णगोरि- ५४ गोपोचिति- ५५ कारपुरि- ५६
चैदमहमणि- ५७ नालुहि- ५८ वालुहि- ५९
घालुहि- ६० पौष्णवृ- ६१ पार्यमवसः । इत्ये-
तेषामधियाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
वासिष्ठ- आभरद्वमु- ऐन्द्रममद- इति होता ।
वासिष्ठवद्- आभरद्वमुवद्- इन्द्रममदवद्-
इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

इत्युपमन्युमणः ॥

अथ पराशराः ।

पराशरान् व्याख्यास्यामः—

१ काण्डशयः २ वाहनयः ३ जेमयः ४ भीमता-
यनाः ५ पार्ययाः ६ प्रागेह्याः ७ कौरजायनाः ८
कृष्णाकिनाः ९ कर्ण्यार्यनाः १० कर्ण्यनाः
११ कपिभोताः १२ कर्ण्यमृगाः १३ कौट्यः १४
भापसिष्ठायनाः १५ कर्ण्यः १६ कौट्यार्यः

१७ श्यामायाः १८ श्यानपातयः १९ श्वेतपूरयः
२० स्कम्भिन्याः २१ पदिकाः २२ वधिकाः २३
माण्डिकाः २४ विल्वपूपयः २५ वृक्षयः २६
खाल्यायनाः २७ गोपालि- २८ हार्यन्धि- २९
द्वैर्यावि- ३० पौष्करास्वादि- ३१ क्षौमि- ३२
स्तार्णि- ३३ शिविः ३४ इष्यैकहस्ताः । इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
शाक्त्य- पाराशर्य- इति होता । वसिष्ठवत्-
शक्तिवत्- पराशरवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥

इति पराशरगणः ॥

अथ कौण्डिण्यगणः ।

अथ कुण्डिणान् व्याख्यास्यामः-

१ औपस्वस्थाः २ स्वस्थयः ३ आलोहाः ४
लोह्यः ५ माध्यंदिनाः ६ त्रैगृह्णाः ७ नोभायनाः
८ लोभायनाः ९ पैप्पलादयः १० वाहवः ११
साङ्घितनाः १२ कापठवः १३ पेटकाः १४ नव-
प्रामाः १५ हिरण्याक्षायणाः १६ अक्षितयः १७
अश्मरथाः १८ अश्वत्थः १९ वैकर्णयः २० विधृ-
ग्गार्शि- २१ गोपन- २२ सौमि- २३ गुलगुलि-
२४ सौमक्षि- २५ कौण्डिण्य- २६ मित्रावरुण-

इति वसिष्ठकाण्डम् ॥

अथ काश्यपकाण्डम्

अथ अहःसंज्ञः काश्यपगणः ।

अथ काश्यपान् व्याख्यास्यामः-

१ आत्रायणाः २ चाक्रायणाः ३ विपगणाः ४
कौशीतकेयाः ५ शौनव्याः ६ शौनकाः ७ हासिकाः
८ आनिहायनाः ९ कैरञ्जाः १० आहुगायकाः
११ ज्ञानराधाः १२ स्यापशान्ताः १३ औद्यूक्षाः
१४ मोमयागाः १५ मारीचाः १६ पाशिशायनाः
१७ वैशिप्राः १८ शाकज्यायनाः १९ महजूयाः
२० शाल्विद्वेप्रायणाः २१ हृद्रोगाः २२ रोहिता-

२३ घृति- २४ कौङ्कोल्याः । इत्येतेषाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
मैत्रावरुण- कौण्डिण्य- इति होता । वसिष्ठवद्-
मित्रावरुणवत्- कुण्डिनवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ४ ॥

इति कौण्डिण्यगणः ॥

अथ व्यासुप्यायणा जातूकर्ण्याः ।

लौहित्यानां फाल्गुन्याः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । वासिष्ठ- लौहित्य- फाल्गुन्य- इति
होता । वसिष्ठवत्- लोहितवत्- फाल्गुनीवद्-
इत्यध्वर्युः ॥

अथ वाधूलाः ।

वाधूलानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । वासिष्ठ-
वाधूल- पाराशर्य- इति होता । वसिष्ठवद्-
वाधूलवत्- पराशरवद्- इत्यध्वर्युः ॥

अथौबोध जातूकर्ण्याः ।

१ औबोधाः २ जातूकर्ण्याः ३ पाटवाः । इत्ये-
तेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
वासिष्ठ- औबोध- पाटव- इति होता । वसिष्ठ-
वद्- उबोधवत्- पटवद्- इत्यध्वर्युः ॥

यनाः २३ वैकर्णयाः २४ काटायनाः २५ मित-
कुम्भाः २६ फांसायनाः २७ मातृत्याः २८ फोस-
लायनाः २९ हस्तिदाः ३० वाहकायनाः ३१ देव-
जाताः ३२ हारितायनाः ३३ भालन्दनाः ३४
अग्निशर्मायणाः ३५ धूम्रायणाः ३६ आसुरायणाः
३७ सासिनाः ३८ लाङ्गायणाः ३९ कैफसयाः ४०
मार्जालायनाः ४१ शाकादाः ४२ आश्वदातायनाः
४३ शौनयाः ४४ वैशम्पायनाः ४५ गौरीनायनाः
४६ कौसादकाः ४७ धर्मायणाः ४८ क्रोष्टायनाः

४९ शौघगाः ५० मैपकरिटिकार्यानाः ५१ लाक्ष्म-
न्याः ५२ माखशास्त्रयः ५३ साविश्रवसः ५४ शाला-
ययाः ५५ छतृहयः ५६ दाक्षायणाः ५७ सौमि-
श्रयः ५८ शैवरथाः ५९ श्रेयुचभयः ६० उच्छ्रय-
ध्वयः ६१ क्रोष्टाजीवनयः ६२ विदर्भी- ६३
हर्करि- ६४ महर्षि- ६५ पार्षिकि- ६६ चक्र-
धर्मि- ६७ महाचक्रि- ६८ पाचामणि- ६९ पैठी-
नसि- ७० भवन्ददी- ७१ हास्तलायनि- ७२
स्थौलकेशि- ७३ कामेयामकि- ७४ नाव्यकृति-
७५ हानहस्ति- ७६ स्वैरकि- ७७ कैजलि- ७८
मौगनि- ७९ काढवायनि- ८० वारुवैया- ८१
ठष्टुञ्जि- ८२ ववकय- ८३ कैकशेय- ८४ प्राति-
थेय- ८५ प्रतिश्रवस- ८६ भौवन- ८७ मापक-
८८ मातङ्ग- ८९ मुस्ताह- ९० केरिह- ९१
काश्यप- ९२ माचक- ९३ शौक्य- ९४ भृयो-
गर- ९५ शेरकाः ९६ नुशत- ९७ काश्यायन-
९८ द्विहायन- ९९ कुटुका १०० पद्मोडलायन-
१०१ चासवधु- १०२ श्याम- १०३ यक्ष- १०४
पैलि- १०५ हास्तिदायी- १०६ बेलपी- १०७
भक्षिः । इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो
भवति । काश्यप- आवत्सार- नैधुव- इति होता ।
काश्यपवद्- अवत्सारवद्- निधुववद्- इत्य-
ध्वर्युः ॥ १ ॥

अथ रेभाः ।

रैभ्यानां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । काश्यप-
आवत्सार- रैभ्य- इति होता । काश्यपवद्-
अवत्सारवद्- रिभुवद्- इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

अथ शाण्डिलाः ।

१ शण्डिलाः २ कोहलाः ३ पायकाः ४ तैदेहाः
५ औदमेघाः ६ मूत्राः ७ वाक्यशठाः ८ वटापनाः
९ वात्स्यायनाः १० मौआयनाः ११ जाहावंशाः
१२ वापावत्साः १३ स्वर्षमानयाः १४ कारेयाः
१५ भालयः १६ गाङ्गायनाः १७ कौडूठयः १८
महोदकयः १९ तैक्षिमाहकयः २० बहुदरयः २१
महाकैरल्याः २२ सौक्ष्मयः २३ सावचसः २४

शत्रुगायन- २५ वेलायन- २६ जाङ्ग्रायन- २७
गर्दभ- २८ गर्दमीमुख- २९ कुहल- ३० गृहल
- ३१ भृगल- ३२ भृगल- ३३ केशिल- ३४
गोशिल- ३५ पिप्पल- ३६ जलन्धर- ३७ मुख-
३८ मयूर- ३९ सुजातपूर- ४० पर्वपायाम- ४१
जीम- ४२ वृषखण्ड- ४३ कैरात- ४४ उदमध्य-
४५ उलमेप- ४६ आदित्यकर्ण- ४७ हिरण्यबाहु
- ४८ तृणविन्दु- ४९ मुकेतु- ५० तरपैप्पलादि-
५१ वलि- ५२ संपाति- ५३ राज- ५४ भुजाजलि
- ५५ वैदानय- ५६ सुदानवाः । इत्येतेपाम-
विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । देवल-
आसित- काश्यप- इति होता । देवलवद्-
असितवत्- काश्यपवद्- इत्यध्वर्युः । यदि वा
त्र्यार्षेयो भवति । देवल- आसित- इति होता ।
देवलवद्- असितवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥

अथ सांख्यमित्राः ।

१ सांख्यमित्राः २ शाक्याः ३ रेकाः ४ युथलाः ।
इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
काश्यप- आवत्सार- सांख्यमित्र- इति होता ।
काश्यपवद्- अवत्सारवत्- सांख्यमित्रवद्- इत्य-
ध्वर्युः ॥ ४ ॥

अथ शरस्तम्बाः ।

१ आनुष्टयः २ भाकुरयः ३ तानयः ४ स्याज-
पालयः ५ शाकलयः ६ दाम्भायणाः ७ राजचा-
भियः ८ राजवंलयः ९ सामुत्ति- १० कापुटि-
११ पिङ्गाक्षि- १२ सम्राक्षि- १३ त्यजस्तम्बिः
१४ शरस्तम्बिः । इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः
प्रवरो भवति । काश्यप- आवत्सार- शरस्तम्ब-
इति होता । काश्यपवद्- अवत्सारवत्- शरस्तम्ब-
वद्- इत्यध्वर्युः ॥ ५ ॥

अथ ब्रामुष्यायणा अहर्षसिष्टा नरुं

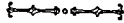
काश्यपा लौगाक्षयः ।

१ स्याविरोदकि- २ रोपवत्सकि- ३ राजवादि-
४ राजसेवकि- ५ सौमुकि- ६ सैतिकि- ७ टैपिकि
- ८ भालकायनि- ९ कौनामि- १० स्वरोद्वाही- ११

सैरिन्द्रि-१२ सेरि- १३ मैत्रवादि- १४ कसपात्र-
१५ उपशिवयः १६ लौगाक्षिः । इत्येतेपामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । काश्यप- आवत्सार
-वासिष्ठ- इति होता दिवा । वासिष्ठ- आवत्सार-

काश्यप- इति होता नक्तमिति । कश्यपवद्-अव-
त्सारवद्- वसिष्ठवद्- इत्यध्वर्युर्दिवा । वसिष्ठवद्-
अवत्सारवत्- कश्यपवद्- इति नक्तमिति ॥ ६ ॥
इति ब्यामुप्यायणो लौगाक्षिगणः ॥

इति काश्यपकाण्डम् ॥

अथात्रिकाण्डम्

अथात्रिगणः

अत्रीन् व्याख्यास्यामः-

१ जैत्रायणाः २ अर्घ्यायणाः ३ आदकायनाः ४
सारायणाः ५ कारायणाः ६ शाकटायनाः ७ भार-
द्वाजायनाः ८ साकेतायनाः ९ आनीपायणाः १०
गौपयनाः ११ शिशुपालाः १२ वामरध्याः १३
पौठिकाः १४ पौष्पिकाः १५ माङ्गलाः १६ सोपाच्छ-
रालाः १७ सौक्तवराः १८ वृणविन्दवः १९ शाङ्ख-
रवयः २० सावच्यानयः २१ मालरुचः २२ व्यालयः
२३ गणपतयः २४ भागतयः (वित्तयः) २५
आत्रेय- २६ कृष्णात्रेय- २७ गौरात्रेय- २८ नीला-
त्रेय- २९ श्वेतात्रेय- ३० श्यामात्रेय- ३१ अरुणा-
त्रेय- ३२ दत्तात्रेय- ३३ महात्रेय- ३४ हालेय-
३५ वालेय- ३६ शौचेय- ३७ सांख्येय- ३८
शौत्रेय- ३९ कौत्रेय- ४० छान्दोगेय- ४१ वंत-
भाग- ४२ कालवय- ४३ शौरवय- ४४ कार्मर्या-
यनि- ४५ गौरमीवी- ४६ शौनकर्णी- ४७
शाकलायनि- ४८ फेरजि- ४९ वेहालि- ५०
छान्दोगि- ५१ शौधूतकि- ५२ चिदिकि- ५३
वैश्वानकि- ५४ मानकि- ५५ आनकि- ५६
गौराकि- ५७ दौराकि- ५८ सौराकि- ५९
सारकि- ६० शामलि- ६१ छागलि- ६२ भागलि-
६३ धानुदि- ६४ धादुपि- ६५ बाहुदन्ति- ६६
औहालकि- ६७ कानजि- ६८ मुद्गुरमीय- ६९
गौरन्य- ७० मारय- ७१ गोणीपय- ७२ जलद-

७३ भगयोद- ७४ पनजन- ७५ भागमादन-
७६ दाभ्य- ७७ हुयादुल- ७८ इन्द्रातिथिः ।
इत्येतेपामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।
आत्रेय- आर्चनस- श्यावाश्व- इति होता । अत्रि-
वद्- अर्चनसवत्- श्यावाश्ववद्- इत्यध्वर्युः ॥ १ ॥
इत्यत्रयः ॥

अथ पूर्वातिथिगविष्टिराः ।

१ और्णनाभि- २ वैजवापि- ३ शिलन्दलि- ४
सौपुत्पि- ५ श्यामपुत्पि- ६ ब्रह्मपुत्पि- ७ व्यात्र-
पुत्पि- ८ हिरण्यपुत्पि- ९ कालासि- १० काक-
शीर्षि- ११ कादुकि- १२ प्लाक्षि- १३ दक्षि-
१४ पार्ष्णिवलि- १५ धृति- १६ गाविष्टिर- १७
भलन्दन- १८ मौञ्जकेश- १९ शिरीष- २० मैत्रा-
यण्य- २१ कृष्णशीर्षक- २२ चन्द्रात्रेयाः । इत्येते-
पामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आत्रेय
-गाविष्टिर- पौर्वातिथेय- इति होता । अत्रिवद्-
-गविष्टिरवत्- पूर्वातिथियद्- इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

अथ ब्यामुप्यायणाः पुत्रिकापुत्रा
वामरध्यादयः ।

अथ पुत्रिकापुत्रान् व्याख्यास्यामः-

१ वालेय- २ हालेय- ३ कौत्रेय- ४ शौभ्रेय-
५ वामरध्व- ६ गौपयनाः । इत्येतेपामविवाहः ।
तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आत्रेय- वामरध्व-
पौत्रिक- इति होता । अत्रिवद्- वामरध्ववत्-
पुत्रिकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥
इति ब्यामुप्यायणा अत्रेः पुत्रिकापुत्रा वामरध्याः ॥

अथागस्तिकाण्डम्

अथागस्तिकाण्डम् ।

अथागस्तीन् व्याख्यास्यामः—

१ हरिर्मीवाः २ वैकर्ण्ययनाः ३ धिस्तालाख्याः

४ स्कापायनाः ५ मार्गायणाः ६ सौभरायणाः ७

सैम्बवाः ८ औपदाहृतयः ९ अम्बुदोहरयः १०

नैवपथयः ११ रोहिण्याः १२ मौसलेयाः १३

शाल्यातयाः १४ मौजनकयः १५ पण्डोद्युताः १६

प्राचार्याः १७ द्दन्तोगयः १८ उपकल्पकायनि-

१९ शालङ्कायनि- २० धारणि- २१ वैरणि- २२

क्षौमिति- २३ लावणि- २४ वद्यकि- २५ वाद्यायनि

- २६ माकाक्षि- २७ कुट्वाक्षि- २८ रम्याक्षि-

२९ प्रादुराक्षि- ३० गोव्यादि- ३१ लाशि- ३२

लाज्यामेनि- ३३ तण्डि- ३४ दण्ड्यागस्ति- ३५

कल्मष- ३६ पकुल- ३७ उकुल- ३८ सौव्यायन

- ३९ ब्रामाण्य- ४० फट्टहत्त- ४१ शैवयुध-

४२ अर्बुद- ४३ सौभर- ४४ बहौरण्डय- ४५

वैरण्डय- ४६ दानोष्णिप- ४७ शारङ्गर- ४८

वाशिपायन- ४९ तेनर- ५० पुत्रिः । इत्येतेषाम-

विवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-

दार्ढ्ययुत- ऐध्मवाह- इति होता । अगस्तिवद्-

दृढच्युतवद्- इध्मवाहवद्- इत्यध्वर्युः ॥ १० ॥

इत्यगस्तयः ॥

अथ पुलहक्रतयः ।

१ अभयः २ करभयः ३ कौशलाः ४ कौशल्याः

५ कर्णादाः ६ सुमेघसः ७ सोमयोभुवः ८ गान्धरा-

यणाः ९ पौलस्त्याः १० पुलहाः ११ माहेन्द्रः

१२ क्रतुः । इत्येतेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः

प्रवरो भवति । आगस्त्य- माहेन्द्र- मायोभुव-

इत्यगस्तिकाण्डम् ॥

इति होता । अगस्तिवद्- माहेन्द्रवद्- मायोभुववद्-
इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

अथ पारीणकाः ।

१ रिक्कि- २ चकि- ३ अर्चि- ४ चर्चि-

५ हिमोदकि- ६ पारीणकाः । इत्येतेषामविवाहः ।

तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य- पैनाक-

पारीणक- इति होता । अगस्तिवत्- पिनाकवत्-

पारीणकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ३ ॥

अथ सायकाः ।

१ नन्दि- २ विनिलि- ३ मिलि- ४ चिलि-

५ माममि- ६ तकि- ७ पैक- ८ सायकाः । इत्ये-

तेषामविवाहः । तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति ।

आगस्त्य- पैक- सायक- इति होता । अगस्ति-

वत्- पिकवत्- सायकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ४ ॥

अथ हैमोदकाः ।

१ प्राचीनप्रवणाः २ कापेयाः ३ अक्र- ४ शक्र-

५ शुक्र- ६ हंस- ७ चाप- ८ भास- ९ हिम-

चर्चि- १० हिमोदकाः । इत्येतेषामविवाहः ।

तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य-

हैमचर्चि- हैमोदक- इति होता । अगस्तिवद्-

हिमचर्चिवद्- हिमोदकवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ५ ॥

अथ पूरणाः ।

पौर्णमासाः पूरणाः इत्येतेषामविवाहः । तेषां

त्र्यार्षेयः प्रवरो भवति । आगस्त्य- पौर्णमास-

पौरण- इति होता । अगस्तिवत्- पूर्णमासवत्-

पूरणवद्- इत्यध्वर्युः ॥ ६ ॥

इत्यगस्तिकाण्डम् ॥

अथ वैकृतं काण्डम्

व्याख्याताः प्रवराः ॥ १ ॥
 वैकृतानि व्याख्यास्यामः ॥ २ ॥
 अथ द्वितप्यो ब्राह्मणानां समुत्पत्तयो भवन्ति ॥ ३ ॥
 तेषां समुत्पत्तिं प्रतिपत्तिं च व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥
 येषां पुरुषतः प्रजोत्पत्तिरविच्छिन्ना भवति ते
 संहतकुलीनाः ॥ ५ ॥
 ये सप्तभूयःपञ्चपुरुषं वा योनिश्रुतशीलवृत्त-
 संपन्नाः पुत्रवन्तस्ते पितृमन्तः पितृमत्या ऋषय
 आप्येया भवन्त्यार्त्विजानाः ॥ ६ ॥
 अथ ये दत्तकऋषीकृतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः पर-
 परिग्रहेण नानाप्येया जातास्ते ब्यामुष्यायणा
 भवन्ति ॥ ७ ॥
 ब्यामुष्यायणाः काककोकिलास्तस्माद्द्विपितरः
 स्मृताः । तस्माद्द्विजा भारद्वाजा ब्राह्मणाः क्षत्रिया
 विदाः ॥ ८ ॥
 यथैतच्छौङ्गशैशिरीणां भरद्वाजौदमेधीनां लौगा-
 क्षीणां च ॥ ९ ॥
 यानि चान्यान्येवंसमुत्पत्तीनि कुलानि भवन्ति
 तेषां तथैव प्रवराः स्युः ॥ १० ॥
 द्विप्रवरसंनिपाते पूर्वः प्रवर उत्पादयितुरुत्तरः
 प्रतिग्रहीतुः । अपि वा त्रयोऽन्ये त्रयोऽन्ये ।
 तत्र तथा कुर्यात् । तस्मात्त्रिनेकं पञ्च वा घृणीते
 द्वयोरेव त्रीन् पञ्च वा नातिघृणीते । अथ यदि सार्धं
 प्रभ्रायदथ यदि पितृव्येण ज्ञातिना वैकार्येण
 जातास्तेषां परिग्रहीतुरेव भवन्ति ॥ ११ ॥

अथ यद्येषां स्वासु भार्यास्वपत्यं च स्याद्विक्रयं
 हरेयुः पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युः ॥ १२ ॥
 यद्युभयोर्न स्यादुभाभ्यामेव दद्युरेकस्मिच्छ्रद्धे
 पृथगुद्दिश्य वैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत्परिग्रहीतारं
 चोत्पादयितारं चाऽऽसृतीयात्पुरुषात् ॥ १३ ॥
 आप्येयाज्ञानादेते (के) पामेव प्रवराणामाद्यं प्रव-
 रणं प्रघृणीते प्रतिग्रहेण वा यं यस्योपपन्नं मन्येत
 तस्य कुर्यात् ॥ १४ ॥
 तथा पुरोहितप्रवरो वा स्यादेकाप्येप्रवरो राजन्यः
 ॥ १५ ॥
 एतेनैव वैश्यस्य प्रवरो व्याख्यातः ॥ १६ ॥
 यदि सार्धं ब्रूयान्मानवैलपौरुरवसेति होता
 ब्रूयात् । पुरुरवोवदिलवन्मनुवदित्यध्वर्युः ॥ १७ ॥
 यदि पित्र्यमश्रीयुर्न विवहेयुः ॥ १८ ॥
 पुरोहितप्रवरावेव राजन्यवैश्यौ स्यातामिति ह
 विज्ञायते ॥ १९ ॥
 दिवि वर्षसहस्रं मोदते वंदयाध्यायी यस्य
 चाभ्राति गृहे वंदयाध्यायी स दिव्यं वर्षसहस्र-
 मेकैकस्य ऋषेरतिथिर्भवति ॥ २० ॥
 नान्यस्मिन्प्रवरणं दद्यान्नापुत्राय नाशिष्याय
 नासंवत्सरोपिताय ॥ २१ ॥
 सर्वेषां पृच्छिपावनानामुपरिष्ठाद्भवति यः प्रवरा-
 ध्यायमधीते यः प्रवराध्यायमधीते ॥ २२ ॥

इति वैकृतं काण्डम् ॥

अथ श्लोककाण्डम्

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।
वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥ १ ॥
धृतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ।
प्रीयमाणतयां याऽपि सत्तया धाऽनुवर्तनम् ॥ २ ॥
एकस्य द्वन्द्वं यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ।
समानमुनिभूयस्त्वमेकप्रवरतामपि ॥ ३ ॥
समानप्रवरत्वं च द्वेषा बौधायनोऽत्रवीत् ।
मुनिप्रणीतप्रवरैरूपञ्चाशता वयम् ॥ ४ ॥
अनन्तान्यपि गोत्राणि वर्गीकृत्याभिदध्महे ।
जामदग्न्यौ षट्सविहावाष्ट्रिपेणाः परस्परम् ॥ ५ ॥
नान्द्रियुः प्रवरैक्येन सगोत्रत्वेन चाऽऽदिमौ ।
यास्का मित्रयुषो वैन्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः ॥ ६ ॥
स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ।
उक्ताः सप्त भृगोर्वदया वक्ष्यन्तेऽङ्गिरसो गणाः ॥ ७ ॥
गौतमाः सप्त चाऽऽयास्याः शारद्वन्तास्तथाऽपरे ।
कौमण्डा दैर्घतमसस्ततः कारेणुपालयः ॥ ८ ॥
यामदेवा औशनसा गोत्रार्थैक्याश्च नान्वियुः ।
भरद्वाजाः सकपयो गर्गा रौक्ष्याणा इति ॥ ९ ॥
चत्वारोऽपि भरद्वाजा गोत्रैक्यान्नान्वियुर्मियः ।
केयलाङ्गिरसश्चेति विष्णुवृद्धाः सकण्वजाः ॥ १० ॥
हारीता रायीतराश्च मुद्गलाः प्रवरैक्यतः ।
स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥ ११ ॥
पोडशाङ्गिरसस्त्रेषा प्रोक्ताः संकृतयस्तथा ।
संकृतीनां द्विर्द्वन्द्वत्वाद्दसिष्टैश्च चतुर्विधैः ॥ १२ ॥
स्ववर्गीयैः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याश्च नान्वियुः ।
नान्वियुः सप्त आत्मानिर्नाम्नान्को गङ्गिणिरः ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥
गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याश्च नोद्वहेयुः परस्परम् ।
वसिष्ठैः कश्यपैर्निलं द्यौगाक्षीणामनन्वयः ॥ १५ ॥
अहर्वसिष्ठतोक्तिश्च प्रयाजायादिगोचरा ।
चासिष्ठाः कुण्डिनाश्चैव उपमन्युः पराशराः ॥ १६ ॥

येषां तुल्यर्षिभूयस्त्वं नोद्वहन्ति मिथस्तुते । ५१ ॥
 भृगुणां चैतद्वाचात्प्राग्विवाहो न परस्परम् ॥ ५१ ॥
 प्रवरान् पितृगोत्रे तु मातृगोत्रे न त्रिन्तयेत् । ५२ ॥
 गोश्रमेषु त्र्यजेन्मातृरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ ५३ ॥
 यद्येकं प्रवरं मित्रं घरस्य पैतृके तथा । ५४ ॥
 विवाहोऽपि न कर्तव्यः सा कन्या भगिनी भवेत् ॥ ५५ ॥
 काश्यपेरभ्याः प्रोक्ताश्च शाण्डिल्यास्तु तथाऽपरे । ५६ ॥
 विवाहस्तु न कर्तव्यः सा कन्या भगिनी भवेत् ॥ ५७ ॥
 परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । ५८ ॥
 कृत्वा तस्याः परित्यागमतिकृच्छ्रविशोधनम् ॥ ५९ ॥
 कात्यायनेन रचितो विप्राणां हितकाम्यया । ६० ॥
 अध्यायः प्रवराख्योऽयं पुरा ब्रह्मविनिर्मितः ॥ ६१ ॥

इति श्लोककाण्डं परिसमाप्तम् ॥

समाप्तोऽयं कात्यायनीयः प्रवराख्यायः ॥

प्रथमो भागः समाप्तः ॥

